

वीर रैन सिंह पुस्तकालय

पत्रिका नं० 3865

२९, एलियांस, देहली

SHORT HISTORY of JAINA LITERATURE

ILLUSTRATED

[A Chronological Sketch of Shvetambara Jaina
Literature from Lord Mahavira's times to
S. Y. 1960 with illustrations].

Compiled by

MOHANLAL DALICHAND DESAI,

B.A., LL.B.

Advocate, High Court, BOMBAY.

[Compiler of Jaina Rasamala-Supplement, Jaina Aitihasika Rasamala,
Jina-Deva-Darshana, Jaina Kavya-Pravesha, Jaina Gurjara Poets Parts
I & II &c., Annotator of Naya-Karnika, Translator of Epistles of Swami
Vivekanand, Editor of the late monthlies 'Jaina S. Conference Herald'
and 'Jaina Yuga', Member of 'Sahitya Sansad', Standing Committee
of Jaina S. Conference, and of Committees of several Jaina Institutions].

Samvat 1989

Veerat 2459

A. D. 1933

Publishers :

Shri Jaina S. Conference Office, BOMBAY.

Price Rupees,

वीर सेवा मन्दिर
दिल्ली

क्रम संख्या

३८६५

काल नं०

२४९.२ देगाडि

खण्ड

IES.

Published by
Mohanlal Bhagwandas Jhaveri, B.A., LL.B.
Solicitor,
Ranchhodbhai Raichand Jhaveri,
Joint General Secretaries :
Shri Jaina Shvetambara Conference
20, Pydhownie, Bombay. No. 3

જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ.

सचित्र.

શ્રી મહાવીર સ્વામીના સમયથી સં. ૧૯૧૦ થી ૧૯૨૦ સુધીના સમયમાં
જેનાના સાહિત્યમાં કાલક્રમમાં જોવામાં આવે છે.

ਮੋਹਨਕਾਵਿ ਸਵੀਤੰਦਰੇ

બી. એલ. એલ. બી.
અંડવોટ્ટ, હામિયા, હુંગર.

[જૈન રાસમાળા-પૂરવણી, જૈન ઐતિહાસિક રાસમાળા, જિનદેવદર્શન, સામાયિક સૂત્ર, જૈન કાવ્યપ્રવેશ, જૈન ગૂઝર કવિઓ ભાગ ૧ તથા ૨ ના પ્રયોજક; નયકણિંગના વિવેચક; વિવેચનદંડના પત્રોના અનુવાદક; ગદ્ય 'જૈન શ્લોક કોનુંદર-સ કહેલું' અને 'જૈનયુગ' માસિકના તંત્રી; 'સાહિત્યસંસ્થા'ના જૈન શ્લોક કોનુંદર-સની કથાથી અને કાર્યવાહી સમિતિ તેમજ અનેક જૈન સંસ્થાની સમિતિઓના સભ્ય.]

वि. सं. १९८६

वीरात् २४५६

૪. સ. ૧૯૩૩

પ્રકાશક:—શ્રી જૈન સ્વેચ્છા કોન્ટ્રીસ ઓફિસ—મુંબઈ.

हिंमत का इपीयाम.

શ્રી હાથમડ બુચિલી પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં
પરીખ હેવીદાસ હગનલાલે છાપ્યું
સલાપોસ રોડ, અમદાવાદ.

આવૃત્તિ ૧ લી પ્રત ૧૦૦૦

પ્રકાશક :

શ્રી જૈન પ્રવેતાશ્રી કોન્ફરન્સ ઓફિસ તરફથી
રણછોડલાલ રાયચંદ ઝવેરી,
મોહનલાલ હગવાનદાસ ઝવેરી (સોલિસિટર)
સ્થાનિક જનરલ સેક્રેટરીઓ

૨૦, પામધુની, મુંબઈ. નં. ૩-

નિવેદન.

भवबीजांकुरजनना-रागाद्याः क्षयमुपागता यस्य ।

ब्रह्मा वा विष्णु वा हरौ जिनो वा नमस्तस्मै ॥

—અવસ્થા વક્ષના બીજાંકુર એના રાગાદિક એના ક્ષય પામ્યા હોય તે
અમે તો બ્રહ્મા હોય, અમે તો વિષ્ણુ હોય, અમે તો મહાદેવ હોય કે અમે
તો જિન હોય—તેને મારો નમસ્કાર છે. —હેમાચાર્યકૃત મહાદેવસ્તોત્ર.

‘આપણે નિશ્ચય કરીએ કે સત્યની આરાધના છોડવાના નથી. સત્ય
માટે દુનિયામાં સાચી અહિંસા એજ ધર્મ’ છે. અહિંસા તે પ્રેમનો સાગર
છે. તેનું માપ જન્મતમાં કોઈ કાઠી ચક્રયુંજ નથી. એ પ્રેમસાગરથી આપણે
ભ્રમરાઈ જઈએ તો આપણામાં એવી ઉદારતા આવે કે તેમાં આપ્તા જન્મતને
આપણે સકેથી ચક્રીએ છીએ. એ હકિત વસ્તુ છે ખરી, છતાં સાધ્ય છે.
તેથી આપણે રાજ્યાતની પ્રાર્થનામાં સાંભળ્યું કે શંકર હો કે વિષ્ણુ, બ્રહ્મા
હો કે મુન્દ, બુદ્ધ હો કે સિદ્ધ, મારું માણું તેનેજ નમે જે રાગદેવશક્તિ
છે, તેણે ઈશ્વર છતેલા છે, જે અહિંસાની—પ્રેમની મૂર્તિ છે.

૧ આ ઇતિહાસની ઉત્પત્તિનો ઇતિહાસ એ છે કે:—
ગુજરાતની અસ્મિતા માટે ગૌરવ ધરાવનાર અને તેની પ્રતિષ્ઠા વધે
તેમ કરવા મથનાર સિદ્ધહસ્ત લેખક—નવલકથાકાર શ્રીમુત કનેયાલાલ
ભાણુકલાલ મુનશી M. A. LL. B. ઍડવોકેટ સાહિત્ય—સંસદ
સ્થાપી. તે દ્વારા ‘ગુજરાત’ નામનું સચિત્ર માસિક કાઢ્યું. તેમણે મને
સને ૧૯૨૨ ના અક્ટોબરમાં અંગ્રેજીમાં પત્રદ્વારા જણાવ્યું કે:—

‘We have decided to start a work on a history of
literature and a Gujarati dictionary.

As a personal friend I have already guaranteed your
cooperation and we are going to burden you with the
whole load of old Jain literature in which you are the
best available authority. I think we cannot give you any

well-known author but we will have to give you the whole host of obscure Jain authors and you will have to do your utmost in producing the work on a line which will justify the existence of our 'Sahitya Sansad.'

It is a tremendous task and to carry it out through within the short time i. e. before March 1923 is well-nigh impossible but if the Sansad wants to justify the role which it has proposed to play there is no other alternative but to accomplish the impossibility.'

—‘અમેએ સાહિત્યના ઇતિહાસ પર એક ગ્રંથ અને ગૂજરાતી શબ્દ-કોષ કાઢવા નિર્ણય કર્યો છે.

એક અંગત મિત્ર તરીકે મેં તમારા સહકારની ભાખીનગીરી ક્યારની આપી છે અને અમે ભૂનું જૈન સાહિત્ય કે જેમાં તમે, જેટલા હસ્તગત છે તેમાં, ટ્રેફ પ્રમાણુભૂત છો, તેનો સર્વ સ્થર તમેપર લાઈવાના બીએ. હું ખાકે હું કે તમેને કોઈ પણ પ્રસિદ્ધ ગ્રંથકારનું કાર્ય’ અમે આપી ચકતા નથી પણ તમને અપ્રસિદ્ધ જૈન ગ્રંથકારોના આખા સમૂહનું કાર્ય’ આપણું પડશે અને તમારે તે કાર્ય’ આપણી ‘સાહિત્ય સંસદ’ની વિદ્યમાનતાને સ્થાયી કરે તેવી શૈલી પર તૈયાર કરવામાં તમારાથી બની શકે તેટલી શક્તિથી કરવું પડશે.

તે જખફે કામ છે અને તે હુંક સમયમાં એટલે ૧૯૨૩ના માર્ચ સુધીમાં પાર પાડવું એ લગભગ અશક્ય છે, પરંતુ જે સંસદ જે લાગ જાળવવા. બહાર પડેલી છે તે કૃતાઈ કરવા માંગતી હોય તેા તે અશક્ય વાતને સિદ્ધ કરવા સિવાય ફટકોજ નથી.’ [જુઓ જૈનયુગ પોષ ૧૯૮૨ પૃ. ૧૭૧.]

૨ આના ઉત્તરમાં તુરત મેં જણાવ્યું કે ‘આપે લીધેલી યોજના મહાભારત છે અને તેમાં મારાથી યથાશક્તિ અને યથામતિ ફાળો અપાય તેમ હું પ્રયત્નશીલ રહીશ. મને રહના માર્ચ સુધીમાં તે બને મહાકાર્યો પૂરાં થવાં અશક્ય લાગે છે, છતાં પ્રયત્નો ભગીરથ હશે તોજ સાધ્ય થવાનો ‘ચાન્સ’ લાગે છે.’ [જૈનયુગ પોષ ૧૯૮૨ પૃ. ૧૭૧.]

૩ ગૂજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસપર એક ગ્રંથ જુદા જુદા લેખકોના લેખોવાળો પ્રકટ કરવો, તેના કરતાં તેનાં પાંચ ‘ધાનુષ્યો’

અમુક અમુક વિષયનાં કરી તે પરના લેખો 'ગુજરાત'માં ચૈત્ર સં. ૧૯૮૦ થી પ્રકટ કરવા શરૂ કરી દેવા એવી સને ૧૯૨૪ના જાન્યુઆરીમાં અંગ્રેજીમાં લખેલી કાગ્ગી યોજના અને સૂચના માટે મોકલવામાં આવી અને તેમાં ચોથું ને પાંચમું વાંચ્યુમ નરસિંહથી દયા-રામ સુધીનાં ચારસો વર્ષ માટે રાખી તેમાં 'જૈન સાહિત્ય' મૂકી તે સંબંધીનું કાચું કેટલા પૃષ્ઠમાં કરવું બટે તે માટે મારી સૂચના માંગી. આ કાળનું જોનાનું ગુજરાતી સાહિત્ય ધણું હોઈ તેને ઘોડાં પૃષ્ઠોમાં ન્યાય ન આપી શકાય એમ મેં જણાવ્યું.

૪ આ દરમ્યાન 'ગુજરાતી સાહિત્ય' એ નામની મહાભારત યોજનાનો ખરડો છપાવીને શ્રીયુત મુનશીએ પ્રકટ કર્યો હતો. તેના તંત્રીમંડલના પ્રમુખ તરીકે તેઓ હતા અને તે મંડલના સભાસદો તરીકે અન્ય દશ સભ્યો-લેખકોની નિમણૂક કરવામાં આવી હતી તેમાં માઈ નામ પણ હતું. આ યોજનામાં ભૂમિકાનો પ્રથમ ભાગ, અને પછી આરંભકાલ, મધ્યકાલ અને અર્વાચીનકાલ એમ કાલના ભાગ પ્રમાણે ત્રણ કાલ એટલે કુલ ચાર ભાગ પાડ્યા હતા, અને એ દરેક ભાગને અમુક ખંડોમાં વહેંચી કુલ દશ ખંડોની કાગ્ગી ગોઠવણુ બંદી કાઢી હતી. (વેશાખ શુદ્ધ ૬ મંગળ-બુધો તે વખતનું 'ગુજરાત'). આ યોજનામાં ધીમે ધીમે સુધારા વધારા થતા જતા તેમાં મધ્યકાલના યુગની શરૂઆત સં. ૧૪૫૬માં અમદાવાદની સ્થાપનાથી ગણીને સં. ૧૯૦૮ સુધી તેનો અંત સ્વીકારાયો. ભૂમિકાના પ્રથમ અને બીજો એમ બે ખંડ, અને મધ્યકાલનો પાંચમો ખંડ એમ ત્રણ ખંડ પ્રથમ હાથ ધરવામાં આવ્યા. મધ્યકાલને પનો ફટો ને ઉમો એમ ત્રણ ખંડ આપેલા તે પૈકી પાંચમા ખંડનો વિષય 'મધ્યકાલના સાહિત્યના પ્રવાહો વીશે અગ્રલેખો' રાખ્યો હતો. તે અગ્રલેખોમાં સાતમો અગ્રલેખ નામે 'જૈન સંપ્રદાય અને આ મધ્યકાલનું ગુજરાતી સાહિત્ય' મૂકી તેના લેખક તરીકે માઈ નામ પ્રસિદ્ધ કર્યું હતું.

આ પાંચમા ખંડના અમલેખ લખનારાઓને સચનાઓ તરીકે મંડલે એ કરી હતી કે:—

૧ દરેક અમલેખ ગુજરાતનાં ૨૦ કે ૨૫ પૃષ્ઠાથી વધારે લાંબા ન કરવો.

૨ દરેક અમલેખનાં ૪, ૫ કે ૬ પ્રકરણો કરવાં.

૩ અમલેખો એવી રીતે વહેંચવામાં આવ્યા છે કે તેથી એક જ વિષય તેમાં આવી નહીં, આથી બીજા વિષય વીરો કે સામાન્ય વિષય સંબંધી એમાં કે પછી ન આવે તો ચાલશે.

૪ અને ત્યાં સુધી આધાર ટાંકવાની તરફી હોવી અને તે વિષય સંબંધી પુસ્તકોની ચાલી શોધ લાગે તો પરિશિષ્ટમાં આપવી.

૫ દરેક અમલેખમાં એક બલ આવી નહીં છે તો તે બલની કૃત્તિ, તેનું ગુજરાતમાં દર્શન કેમ થયું અને તેણે કેવું સ્વરૂપ પકડ્યું તે પણ તેમાં આવી જવાં જોઈએ. બાકીના ભાગમાં તે બલનો વિકાસ, તેનો પરિપાક, તેનું સાહિત્યમાં દર્શન, તેમાંથી સાહિત્યમાં આવેલી વિશિષ્ટતા અને સમૃદ્ધિ, તેનું અદ્યેષ્ઠ થયું અને તેની બીજાં બહોપર અસર: આ વસ્તુઓ પર અને તો દૃષ્ટિબિંદુઓ રજૂ કરવાં. (વેદ્યાખ શુદ્ધ ૯ મંજળ.)

આ ચોજનામાં ધીમે ધીમે સુધારા વધારા થતા ગયા.

૫ ૧૯૨૪ના જુનમાં 'જૈન સંપ્રદાય અને આ કાલનું સાહિત્ય' ના પરનો લેખ લખાઈ ગયો હતો, નહિ તો સત્વર શરૂ કરી જુનની અંતે મળે તેમ મંત્રીએ પત્રથી જણાવ્યું. સાથે લખવાના સુદા-ઓની નોંધ મોકલી કે:—'૧ જૈન સંપ્રદાયનો ઉદય, ૨ તેનું સ્થાન ૩ તેનું ગુજરાતમાં આગમન, ૪ વલ્લભી, ચાવડા અને સોલંકી સમ-યનો જૈન મત, ૫ મુસલમાન રાજ્યની શરૂઆતમાં જૈન ધર્મની સ્થિતિ, ૬ દશમી સદીમાં જૈન ધર્મની ગુજરાતના જીવનપર અસર, ૭ મુસલ-માન રાજ્ય પહેલાંનું જૈન સાહિત્ય, ૮ મખમલના જૈન સાહિત્યના મુખ્ય ગુણ, ૯ પ્રબંધ સાહિત્ય, તેની વિશિષ્ટતા, ખુબીઓ અને ખોડો, ૧૦ નરસિંહ યુગના જૈન કવિઓ, ૧૧ નાકર અને પ્રેમાનંદ યુગના કવિઓ, ૧૨ દયારામ યુગના કવિઓ, ૧૩ આ યુગમાં

સાહિત્યની પ્રગતિ અને વિકાસ, ૧૪ મધ્યકાલમાં સંસ્કારિક બદલ તરીકે જોવામાં, સાહિત્યમાં પ્રતિબિંબિત થયેલું હોય તે—તે નોંધમાં મથાળે નોંધ કરી હતી કે ‘૩૦ થી ૩૫ લખેલાં પાનાં કરતાં વધારે નહીં’. પહેલાં મથાળાં બે પાનાં કરતાં વધુ નહીં—આટલા ટુંકા લખાણમાં આ ૧૪ મુદ્દા સમાવી આપો લેખ લખવાનું મારે મારે અસકમ હતું; ત્યારપછી શ્રી મુનશીએ આ અલેખમાં એવાં પ્રકરણો પાડવાનું સૂચન કરી ગયા કે (1) Jainism 4 Printed pages (2) Jainism as a political & social force in Hindu-Gujarat આરંભકાલ 830-1459 (3) Jain literature in the આરંભકાલ (4) Jainism as a political and social force during the મધ્યકાલ સં. ૧૪૫૬ to ૧૬૦૮ (5) The growth and progress of Jain literature during મધ્યકાલ (6) The characteristic form (પ્રાંશ form) of Jain literature (7) The ideal of Jain literature during this age. ત્યાર પછી તે બાબત પર ખૂબ ઊઠાપોઠ, મંત્રણા, આગ્રહ થતાં રહ્યાં અને થોડાં વધારે પાનાં થશે તો ચ લશે પણ લખવા માંડો—આમ તે પ્રમુખ શ્રી મુનશીએ જણાવ્યું એટલે છેવટે ઉપરના સર્વ મુદ્દાઓ પર લક્ષ રાખી ‘જૈનો અને તેમનું સાહિત્ય’ એવું મથાળું બાંધી તેના પર નોંધ લખવાનું મેં સને ૧૯૨૬ના આરંભમાં શરૂ કર્યું.

૬ તે લખતાં ૩૫ પછી ૪૦, પછી ૫૦ એમ પૃષ્ઠો પ્રમુખ ત્રીયુત મુનશીએ વધારી આપવા છતાં પણ મધ્યકાલીન (સં. ૧૪૫૬ થી સં. ૧૬૦૮ સુધીના) સાહિત્યનો વારો આવે તે પહેલાંનાં પ્રકરણોનાં પૃષ્ઠો ૫૬ થઈ ગયાં. આથી જગ્યાનો અતિ સંકોચ પડ્યો. મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્ય માટે પ્રધાનતઃ લખવાનું હતું તે અતિ ટીંકા કરી નાંખવું પડ્યું. તે સાહિત્યના જૈન કવિઓ અને તેમની કૃતિઓનો માત્ર નામનિર્દેશ કરી તે બાકી દૂકાવવો પડ્યો. દરેક ચતુરેવાર જૈન કવિઓનાં કાવ્યોના નમુનાઓ તૈયાર કરેલા તે કિત

નિબંધમાંથી બાદ કરવા પડ્યા. તત્કાલીન રાજકીય સ્થિતિ અને અન્ય ધર્મોના પ્રવાહોનો સ્પર્શજ કરી ન શકાયો.

૭ આ રીતે લખાયેલા નિબંધ ૭૨ પંદર પ્રકરણોમાં પૂરા થયો તે બા પ્રમાણે છે:—૧ જૈન ધર્મનો ઉદય અને તેનું સ્થાન ૨ આગમ કાલ—આરંભકાલ (વિ. સં. પૂર્વે ૪૭૦ થી વિ. સં. ૩૦૦), ૩ વલ્લી અને ચાવડાનો સમય (સં. ૩૦૦ થી સં. ૧૦૦૦), ૪ સોલંકી વંશ (સં. ૧૦૦૧ થી ૧૨૩૦), ૫ હર્મયુગ—હેમચંદ્રસૂરિ (સં. ૧૧૪૫ થી ૧૨૨૯), ૬ અપભ્રંશ સાહિત્ય (વિ. ૮ થી ૧૨ મી સદીનું), ૭ સોલંકી વંશ—અનુસંધાન (સં. ૧૨૩૦—૧૨૯૯), ૮ વસ્ત્રપાલ તેજપાલનો સમય (વસ્ત્ર—તેજ યુગ સં. ૧૨૭૫ થી ૧૩૦૦), ૯ વાલ્મીકી વંશ (સં. ૧૩૦૦ થી ૧૩૫૬), ૧૦ ગૂજરાતમાં મુસલમાનો (સં. ૧૩૫૬ થી ૧૪૫૬), ૧૧ સોમસુન્દર યુગ (સં. ૧૪૫૬ થી ૧૫૦૦), ૧૨ વિક્રમ સોળમું સતતક, લાવણ્યસમય યુગ (સં. ૧૫૪૦ થી ૧૫૯૦), ૧૩ હીરવિજયસૂરિનો—હેરક યુગ (૧૭મો સૈદ્ધાંત), ૧૪ ચણિવિજય યુગ (૧૮મું સતતક), ૧૫ વિક્રમ ૧૯મું સતતક—ઉપસંહાર.

૮ સાહિત્યસંસદ તરફથી ‘ગુજરાતી સાહિત્ય’ (ગુજરાતની સંસ્કૃતિના સ્વરૂપનું દિગ્દર્શન) ખંડ ૫ માં નામે ‘અધ્યકાલનો સાહિત્યપ્રવાહ’ સાત ભાગમાં વિભક્ત કરી પ્રકટ કરવામાં આવ્યો, તેમાં બીજા-ત્રીજા-અને ચોથા ભાગમાં પૃ. ૬૬ થી ૧૫૮ સુધીનાં કુલ ૯૩ છાપેલાં પૃષ્ઠોમાં મારો ઉક્ત નિબંધ સન ૧૯૨૬માંજ પ્રકટ થયો. આ નિબંધ માટે શ્રીયુત નાનાલાલ શિખરલાલ મહેતા I. C. S. (સિવિલિયન)એ પ્રતાબગઢ ઓફથી તા. ૨૬-૧૦-૧૯૨૬ના મારા પરના પત્રમાં જણાવ્યું કે:—

‘I have been reading your ‘જોગ ને તેમનું સાહિત્ય’ in Gujarati Sahitya with much admiration for sound scholarship and proper perspective. I do not think there is anything in the Gujarati literature or in any other language

that I know of, what gives such detailed information about Jain literature. x x x

—હું ‘ગુજરાતી સાહિત્ય’માં તમારો ‘જેનો ને તેમનું સાહિત્ય’ (એ નિબંધ) વાંચી ગયો છું અને તેમાંના સંખ્યાન વિદ્યતા અને યથાસ્થિત રેખા-દર્શન માટે મને અતિ આદર હતુપન્ન થયો છે. ગુજરાતી વાક્યમયમાં કે મને માહિતી જેની છે એવી કોઈ બીજી ભાષામાં જૈન સાહિત્ય સંબંધી આવૃત્તિ વિસ્તૃત માહિતી આપે એવું કંઈપણ હોય એમ હું ધારતો નથી.

હ આ અને બીજા વિદ્વાનોના સારા અભિપ્રાયોથી મને પ્રોત્સાહન મળ્યું. તેથી તે વિષયમાં તજ્જ્ઞ એવા વિદ્વાનોને બતાવી તેમની સૂચનાઓ મેળવવા મેં પ્રયત્ન કર્યો. મારા મિત્ર પંડિતશ્રી લાલચંદ્ર ભગવાનદાસ આંધીને તેનો અમુક ભાગ જેવા મોકલી આપ્યો, ને તેમણે જોઈ જઈ તેમાં અહીં તહીં યોગ્ય સુધારાવધારા હુંકમં કર્યા પછી પછીના ભાગ અનવકાશ આદિના કારણે પોતે જોઈ ન શક્યા. પછી મારા સુહૃદો:-પંડિત શ્રી જ્યેષ્ઠદાસ, રા. મોહનલાલ ભગવાનદાસ ળવેરી અને રા. રસિકલાલ છોટાલાલ કાપરીઆ તે છપાયેલો નિબંધ વાંચી જોઈ ગયા અને તે સંબંધી કંઈક સૂચનો મત્રતત્ર તેમણે કર્યા. બીજા જૈન સાક્ષરોને જૈન યુગના તંત્રી તરીકે મેં તેના કાર્તિક માગસર ૧૯૮૩ના અંકમાં ઉક્ત નિબંધમાં સુધારા વધારા સૂચવવા માટે પ્રેમપૂર્વક જાહેર આમંત્રણ કરેલું પછી કોઈએ સૂચના કરવા તરફી લીધી નથી. આ રીતે આ નિબંધ તે આકારમાંજ થોડા અહિં તહીં ફેરફાર સાથે રહ્યો.

૧૦ ‘જૈન ગૂર્જર કવિઓ-બીજો લઘુગ્રંથ’ નામના મારા ગ્રંથની પ્રસ્તાવના તરીકે આ નિબંધ તે ગ્રંથના પ્રથમ ભાગના નિવેદનમાં જણાવ્યા પ્રમાણે આપવાનો મેં વિચાર રાખ્યો હતો, પરંતુ તેને સપ્રમાણ સંશોધિત વર્ધિત આકારમાં પુનઃ લેખારૂં કરી ચૂકવાનો અર્થ ખાસ કરી જૈન આગમ-સાહિત્યનો ઇતિહાસ ઉમેરવાનો મારા સહૃદ્ય મિત્રો અને ખાસ કરી મારા સુહૃદ રા. મોહનલાલ ભગ-

વાનદાસ ઝવેરીનો આગ્રહ થતાં તેમ કરવાનો અધાગ પરિશ્રમ સને ૧૯૨૮ના વર્ષથી આરંભ્યો. તે નિબંધનું નામ ફેરવીને ‘જૈન’ સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ’ રાખી, શ્રીમન્ મહાવીર પ્રભુના આગમ-સાહિત્યથી શરૂઆત કરી એક એક પ્રકરણ હું લખતો ગયો. સાત સાત પ્રકરણોનો એક વિભાગ કરવામાં આવ્યો, ને જેમ જેમ લખાઈ પ્રકરણ તૈયાર થાય તેમ તેમ તેનાં ૫૦-૧૦૦ પૃષ્ઠ છાપવા મોકલાતાં ગયાં. પ્રથમ હપ્તો ૧૯૨૮ના જુલાઈમાં છાપખાને મોકલાયો.

૧૧. ત્યાં એક અધટિત થટના થઇ. તા. ૧૮-૮-૨૮ને દિને મારા ટેબલ પર મારા ચાર વર્ષની વયના ચિ. રમણિકલાલે દીવાસળી સળગાવી-તેથી થયેલી ન્હાની આગને પરિણામે આ જૈન સાહિત્યના ઇતિહાસની સં. ૧૩૦૦ પછીની મારી નોંધો બળીને ખાખ થઇ ગઇ; અને ખીજાં થોડાં પુસ્તક વગેરે કેટલુંક દાગી ગયું, પણ આગ વિશેષ પસરી નહિ તેથી ધણું બચી ગયું તે માટે પ્રભુનો ઉપકાર! ન્યૂટન અને તેના પ્રિય પ્રવાનનો દાખલો યાદ આવ્યો! આ કારણે સં. ૧૩૦૦ પછીની નોંધો પુનઃ કરી પુનર્લેખન કરવામાં પરિશ્રમ લેતાં મૂળ કરતાં વિશેષ સાફ લખાયું હશે એ પ્રતીતિથી જે થયું તે સારાને માટે એ કહેવત અનુસાર રમણિકે રમણીય કર્યું એવો મારા અને સંતોષ લીધો.

૧૨. આ છપાવાનો આરંભ ૧૯૨૮ના સપ્ટેમ્બરમાં થયો. કારણકે તે માસમાં ‘જૈન ગૂર્જર કવિઓ-ખીજો ભાગ’-એ ગ્રંથનું મૂળ વસ્તુ છપાતું હતું તે પૂરું થયું હતું અને આ નિબંધ બાકી હતો. તે નિબંધનાં મૂળ ‘ગુજરાત’ માસિકના કદ જેવાં ૬૩ છપાયેલ પૃષ્ઠ હતાં તે શોધિત-વર્ધિત થઇને તે ગ્રંથના કદનાં બહુ તો ત્રણસોથી ચારસો છપાયેલ પૃષ્ઠો થશે એમ અડસટો થયો હતો. એક બાજુ લખાતું જાય ને ખીજી બાજુ છપાતું જાય; પ્રેસાદિની અનિયમિતતા પણ આઠી આઠી આવતી જાય, છતાં બનતી ત્વરા રાખવામાં મેં પ્રમાદ પ્રાયઃ સેવ્યો નથી.

૧૩. જૈન ગૂર્જર કવિઓ-ખીજા ભાગની પ્રસ્તાવના તરીકે આ ઇતિહાસ છપાતો હતો તેથી તેની સાથે તે આવનાર હતો, પરંતુ તે

પ્રસ્તાવના બુદ્ધ પુસ્તક રૂપે પણ પ્રકટ થાય તો વધારે સારું, અને એવા અભિપ્રાય પ્રથમ જામની પ્રસ્તાવનામાં મૂકેલા મારા 'બુદ્ધી ગુજરાતી બાધાનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ' નામના નિબંધ માટે કેટલાક વિદ્વાનોએ બુદ્ધ ગ્રંથાકારે બહાર પાડવાની પરમ આવશ્યકતા જણાવી હતી, તેથી તેની પાંચસે નકલ મારા તસ્ક્થી મારા ખર્ચે બુદ્ધી છાપી આપવાનું શ્રી જૈન શ્વે. કા.ના જનરલ સેક્રેટરી રા. મોહનલાલ ઝવેરીની સંમતિ લઈ મેં પ્રેસને કહી દીધું હતું, ને તે પ્રમાણે છપાયેલ છે.

૧૪. આમ છપાતાં મૂળ ત્રણસોથી ચારસો પૃષ્ઠ ધારેલા હતાં, તેને બદલે સને ૧૯૩૦ની આખરે હીરવિજયસૂરિના સમય સુધીના છ વિભાગનાં છ છપાઇને ૫૬૦ પૃષ્ઠ થયાં—એટલે ધારેલ કરતાં દોઢ અમણું છપાઇ ગયું, અને તે ઉપરાંત બીજું વધારે છપાવવાનું બાકી રહ્યું એટલે આ ઇતિહાસની બધી નકલો જુદાજ પુસ્તક રૂપે બહાર પાડ્યા વગર છૂટકોજ નથી એમ સમજાતાં ઉક્તા 'જૈન મૂર્તિ' કવિએ—બીજો ભાગ' કે જે કયારનો (સને ૧૯૨૮ના સપ્ટેમ્બર પહેલાં) પ્રેસમાં છપાઇ ગયો હતો તે પુસ્તક રૂપે આ સંબંધીના નિવેદન સહિત બહાર પાડી દેવાનું સને ૧૯૩૧ના પ્રારંભમાં નક્કી થયું ને તેના પરિણામે તે ઉક્ત ઇતિહાસની પ્રસ્તાવના વગરનો બંધાઇ ૧૯૩૧ ના પ્રથમાર્ધમાં બહાર પડી ગયો, કે જે સંબંધી વિદ્વાનો-પત્રકારોના અભિપ્રાય આ ગ્રંથને અંતે મૂકવામાં આવ્યા છે અને તે પરથી તેનું મૂલ્ય આંકી શકાશે. આ ઇતિહાસ કુલ ૮ વિભાગમાં ને તે ફરકનાં ૭ પ્રકરણ એટલે કુલ ૫૬ પ્રકરણમાં-૫૭૭ ટિપ્પણ સહિતના ૧૧૬૫ પૈરામાં-૮૩૨ પૃષ્ઠમાં સને ૧૯૩૧ ના લગભગ આખરે છપાઇ રહ્યો. પછી વિસ્તૃત અનુક્રમણિકા કરતાં લગભગ ૭૫૦૦ કાપલીઓ વિશેષ નામો આદિની શબ્દ ને તેને ૨૩ વિષયમાં અક્ષરોનુક્રમે ગોઠવી પ્રેસમાં ૧૯૩૨ના મે માસમાં ગોઠવતાં તેનાં ૧૮૮ પૃષ્ઠ છાપતાં પ્રેસે પાંચ માસ લીધા. તે અનુક્રમણિકા એ આ ઇતિહાસના વિશેષ શબ્દો-નામોનો કોશ છે.

૧૫. આ વિસ્તૃત અનુક્રમણિકા પછી શુદ્ધિ અને વૃદ્ધિ-પત્રક મૂકેલું છે. તે સંબંધી જણાવવાનું કે આખો ઇતિહાસ મૂળ

છપાઇ જતાં ત્રણ વર્ષ લાગ્યાં. દરમ્યાન તેના પર પ્રકાશ ખડતાં ચાર પુસ્તકો બહાર પડ્યાં:—

(૧) પં. મુખલાલ કૃત તત્ત્વાર્થ સૂત્ર પર ગૂં વ્યાખ્યા ભાગ બીજાની પ્રસ્તાવના (પ્રં ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ) (૨) અં મુખલાલ સંઘવી અને અં બેચરદાસ દોશીએ તૈયાર કરેલ સન્મતિપ્રકરણ-પ્રસ્તાવના અનુવાદ વિવેચન આદિસહિત પ્રં શ્રી પુંજભાઇ જૈન ગ્રંથમાળા કાર્યાલય અમદાવાદ. (૩) મુનિશ્રી કલ્યાણવિજય કૃત નિબંધ નામે 'વીર-નિર્વાણ સંવત્ ઔર જૈન કાલગણના' (પ્ર. નાગરી પ્રચારિણી પત્રિકા ૧૦-૪ અને ૧૧-૧ અંકમાં, પછી જુદા પુસ્તકાકારે પ્રં ક. વિ. શાસ્ત્ર સમિતિ, જલોર) અને (૪) તે મુનિશ્રીની પ્રભાવકચરિતના પ્રબંધોની પર્યાલેચના (પ્રં ચ. તું ગૂં ભાષાંતર પ્રં જૈન આત્માનંદ સભા ભાવનગર). આ ચારેમાંથી ઉપયુક્ત લાગેલી હકીકતોની દરેક પારા અને ટિપ્પણુવાર નોંધ કરી તે વૃદ્ધિને શુદ્ધિ અને વૃદ્ધિપત્રકમાં આ પુસ્તકને અંતે પ્રકટ કરેલ છે; આથી આ ઇતિહાસ સાંપ્રતકાલ સુધી લબ્ધ માહિતીવાળો (uptodate) કરવામાં આવ્યો છે. તે પત્રકમાં આવેલ વિશેષ શબ્દો-નામોને ઉપયુક્ત 'વિસ્તૃત અનુક્રમણિકા' માં દાખલ કરવાનું શક્ય નહોતું તેમ તેની જુદી અનુક્રમણિકા થઇ શકી નથી તેને માટે મને ખેદ થાય છે પણ વસ્તુસ્થિતિ સમજતાં વાચકો તેને નિભાવી લેશે.

૧૬ આ ઇતિહાસના અગ્ર ભાગમાં આ નિવેદન સાથે, પ્રો. કામદારની પ્રસ્તાવના, આ ગ્રંથમાં વાપરેલા ટુંકા અક્ષરો સમજાવવા માટે સાંકેતિક અક્ષરોની સમજ, જે સાઠ ચિત્રો આમાં રાખેલાં છે તે દરેકની ટુંકી હકીકત સમજાવતો ચિત્રપરિચય; નથા તે સર્વ ઉપરાંત આ ઇતિહાસના દરેક વિભાગ ને તેના દરેક પ્રકરણમાં આવતી હકીકતો અતિ સંક્ષેપમાં જણાવતો સામાન્ય વિષયાનુક્રમ મૂકેલ છે. આ સર્વ વાચકોને દરેક જાતની સરલતા આપી દરેક રીતે માર્ગદર્શક થશે.

• ૧૭ આ ઇતિહાસના ચોથા વિભાગનું ચોથું પ્રકરણ નામે 'વસ્તુ-જ્ઞેનયુગમાં સાહિત્ય પ્રવૃત્તિ' તે છપાતું હતું ત્યારે એક વાનગી તરીકે જ્ઞેનયુગના ભાદ્રપદથી કાર્તિક ૧૬૮૫-૮૬ ના અંકમાં પૃ. ૮૨ થી ૯૫ માં પણ તેના તંત્રી તરીકે મેં નિવેદિત કર્યું હતું કે જે પરથી તેના વાચકોને તે ઇતિહાસ કેવી શૈલી પર લખાય છે તે જાણવાનું મળી આવે. આ પ્રકરણ વાંચી કૌમુદી પત્રના વિદ્વાન તંત્રીશ્રી વિજયરાય કવિ તેના માર્ચ ૧૯૩૦ ના પૃ. ૧૬૭ પર પોતાની ૨૧-૨-૩૦ ની 'ડાયરીમાંથી' એ મથાળા નીચે જણાવ્યું હતું કે:—

'હ અઠવાડિયાં પર આવેલ આ અંક ('જ્ઞેનયુગ' ભાદ્રપદથી કાર્તિક) આજેનું કેકે નિવૃત્તિથી જોઈ શક્યો. તેનાં સવાસોથી પણ વધુ પાનાંમાં મોટા ભાગે તે જ્ઞેનપયોગી કે પ્રાચીન સાહિત્યના અભ્યાસીઓને ઉપયોગી વિદ્વતા ભરચક ભરી છે. મિત્રદાવે માફ પહેલું ધ્યાન તો યુજ્જરાતના ગણ-તર તરણ વિદ્વાનોમાંના એક સ્ત્રીમનલાલ જે. શાહના કત્તર હિંદમાંના જ્ઞેનધર્મ વિશેના એમના નિબંધની અનુક્રમણિકાએ ખેંચ્યું. આટલા પરથી જ લેખકની મહેતત ને ઝીણવટ એટલી જાણી દેખાય છે કે આખું પ્રસ્તુત પ્રગટ થયે એ વિષયના વાક્યમાં કીમતી કમેરો ચવાનો જ. આ જ કથન તંત્રી રચિત 'જ્ઞેનસાહિત્યનો ઇતિહાસ'માંથી વસ્તુપાળ તેજપાળના યુગની સાહિત્યપ્રવૃત્તિનું પ્રકરણ પ્રસ્તુત અંકમાં છપાયું છે, તેને વિશે કરી શકાય. શો જીવનપર્યંત કર્યા જ કરેલો સાહિત્ય-સંચય ! શાહનવાઈ સામે કોઈપણ બાળખી ફરિયાદ હોય તો એ જ હોઈ શકે કે પોતાનાં સાધનસક્રિતનો લાભ આજ પહેલાં જુજ પ્રમાણમાં તેઓ આપતા હતા; હવે વધુ આપે છે, પણ હજી પૂરતા પ્રમાણમાં કદાચ નહીં. વસ્તુપાળ તત્કાલીન આંતરપ્રાંતીય પ્રતિષ્ઠા વાળા કવિ અને વિદ્યાપોષક હતા, તેમણે રૂ. ૧૮ હજાર (જો એ વાતમાં ખાસ અત્યુક્તિ ન હોય તો) માત્ર લાયબ્રેરીઓ પાછળજ ખર્ચેલા, તેથી એઓ તો સંવત તેરમા સંક્રાન્તિ કાર્તિકે જન્મ્યા; આ બધું મને તો આ લેખે પહેલીવાર જાણ્યું. X X X

૧૮ હવે આ સમગ્ર ઇતિહાસ બહાર પડે છે, તો તેના અધ્યયનથી બહુ વાતો નવી અને તે પહેલીવારની માલુમ પડશે. તેની

ટુંક સિલસિલાબંધ તપાસ (survey) જૂદી આવવા અને તેમાં જે જે પુસ્તકો સુદ્રિત થઇ ગયાં છે તે સર્વેની વિષય-મહિતી, તેમજ ટીકાત્મક ચર્ચા કરી મૂકવા સંકલ્પ હતો પણ તે પાર પડી શક્યો નથી. તેમ કરતાં હજુ કેટલાંયે વર્ષો વીતી જાય અને કદાચ મનની મનમાં સમાય, તે ભયથી જેટલું બની શકે તેટલું, સંગ્રહ કરી એક ‘સંગ્રહ-ગ્રંથ’ તરીકે યા કૃતિઓ કર્તા વગેરેના સમયબદ્ધ અનુક્રમમાં તેના ‘કોશ’ તરીકે હાલ આપી પ્રકટ કરવું તે વાત મુખ્યપણે લક્ષમાં રાખી સાથે સાથે બની શકે તેટલી વિષયમાહિતી ને ચર્ચા પણ ટુંકમાં લખી નાંખી આ ઇતિહાસ પ્રકટ કરી નાંખેલ છે. તે લખતાં-છપાનાં ચાર વર્ષ વીતી ગયાં. એની પાછળ દિનરાત શ્રમ લેવામાં મેં કયાશ રાખી નથી. સમય લઈ પોતાને ખચે જૂદે જૂદે સ્થળે જઈ પુસ્તકબંડારો જોઇ તપાસી આવવા, તેમાંથી મળેલાં તેમજ અન્ય પ્રાપ્તવ્ય સાધેને પ્રાપ્ત કરી સંગ્રહ કરવો, તેમાંથી નોંધો-ટાંચણો કરી લેવાં, તે પરથી પ્રમાણો આપી પ્રકરણો લખવાં, છાપવા મોકલવાં, તેનાં પ્રુફોનું શોધન કરવું, તેને પાછાં મંગાવી સુધારવાં-પ્રેષવાં, તેની વિસ્તૃત અનુક્રમણિકા કરવી વગેરે બધુંય એકલે પડે કોઇની પણ સદાય વગર-એક ‘પ્રુફ-રીડર’ જેવાની પણ મદદ વગર કરીને આ પુસ્તક મેં ગૂજરાતને સાદર ધર્યું છે.

૧૯ જે સ્થળના જૈન પુસ્તકબંડારો હું સં. ૧૯૮૬ સુધીમાં જતે જઈ જતે તપાસી આવ્યો તેનો ઉલ્લેખ મેં મારા જૈનગૂર્જર કવિઓના પ્રથમ અને બીજા ભાગનાં નિવેદનોમાં કર્યો છે. આ જોવામાં પહેલેથી મારી દષ્ટિ દેશી ભાષા-કવિઓ પ્રત્યે હતી. સંસ્કૃત આદિમાં ગ્રંથ રચનારની થોડી પ્રશસ્તિઓ પહેલાં લખી રાખી હતી તે મેં શ્રી જિનવિજયને આપી દીધી હતી. મને એ સ્વપ્ને પણ ન હતું કે મારે આવો ઇતિહાસ લખવાનું અતિ શ્રમસાધ્ય કાર્ય કરવું પડશે; સ. ૧૯૮૫ માંના મે માસની છૂટીમાં ખેડના બંડાર જેવા હું ગયો ત્યારથી બધી ભાષામાં રચાયેલાં હસ્તલિખિત

પુસ્તકોની પ્રશસ્તિઓ લેવી-તપાસવી મેં શરૂ કરી. પછી સં. ૧૯૮૭ ના આશોમાં મહુવામાં મારા મુરખી મિત્ર રા. કુંભચંદ બુલાચંદ શાહને ત્યાં રહી ત્યાંના શ્રી ચણોદિ જૈન બાલાશ્રમના હસ્તકનો મુનિ ગુલાબનો તથા ત્યાંના જુદા મુનિશ્રી તિલકવિજયનો એમ બે પુસ્તકસંગ્રહ તપાસ્યા. તે વખતે ત્યાં શ્રી વિજયમોહન સૂરિને વિનંતિ કરતાં તેમના વડોદરાના 'શ્રી મુક્તિકબલ જૈન મોહન જ્ઞાનમંદિર'ની ટીપ જોવા મળી. ને પછી સં. ૧૯૮૮ના માગશર-માહમાં તે ટીપમાંની ગૂજરાતી ભાષાની મધી અને બીજી ભાષાની થોડી જોવા માગેથી હસ્તપ્રતો મુંબઈ મારે ખર્ચે મોકલવાની વ્યવસ્થા તેમના લખાણથી શેઠ પાનાચંદ ધારશી અને રા. લાલચંદ નંદલાલ શાહ દ્વારા થઈ ને તેનો લાભ મેં લીધો. આ દરમ્યાન મુંબાઈના શ્રી મહાવીર સ્વામીના દહેરાસર, પાંચધુનીમાંના જિનજ્ઞતસૂરિ ભંડાર પથ્રુ મેં જોઈ લીધો. આ રીતે અથો તપાસવામાં નિમિત્તભૂત થનાર સર્વેનો ઉપકાર હું સ્વીકારું છું.

૨૦ મારા મુરખી મિત્ર શ્રીયુત કેશવલાલ પ્રેમચંદ મોદી B. A. LL. B. વકીલ, અમદાવાદ-તેમણે અમદાવાદના અનેક જૈન ભંડારોની તપાસ લેવામાં, મને બીજી રીતે પ્રેરણા કરવામાં (દા. ત. ફોર્મસ ગૂજરાતી સભાએ 'જૈન અને બૌદ્ધ મનનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ-તેના સિદ્ધાંતો અને વૈદિક મત સાથે તેની તુલના' પર નિબંધ માટે મને રૂ. ૫૦૦ નું પારિતોષિક આપવાનું સન ૧૯૧૪ માં ઠરાવેલું હતું તે લખવામાં મને પ્રેરણા કરનાર તેઓ હતા), સાહિત્યસામગ્રીની સહાય આપવામાં અને અનેક રીતે મારી સાહિત્ય-સેવામાં રસ લેવામાં જે શ્રમ, પ્રીતિ અને સહકાર દાખવ્યાં છે તે માટે તેમનો હું ઋણી છું. તેમનો સ્વર્ગવાસ સને ૧૯૩૨ના જુનમાં થતાં આખા જૈન સાહિત્યજગતમાં ખોટ પડી છે કારણકે જૈનસાહિત્ય સંબંધી પાશ્ચિમાત્ય રજીસ્ટ્રો સાથે અખંડ પત્રવ્યવહાર કરનાર, તેમને હસ્ત-લિખિત પુસ્તકો પૂરાં પાડનાર, અપ્રકટ ગ્રંથોને પ્રકટ કરાવવામાં

બારે જહેમત લેનાર, ગમે તે બંડારમાંથી કે સાધુ પાસેથી જ્યેષ્ઠી પ્રત મેળવી આપનાર. સાહિત્યસેવીઓને અનેકવિધ સહાય દેનાર તેમના જેવા સરલસ્વભાવી સજ્જન હાલ સાંપડે તેમ નથી. તેમના આત્માને શાંતિ મળે !

૨૧. બંડારો-સૂચીપત્રો-જૈન બંડારો અને તેની ઉપયોગિતા સંબંધી આ ગ્રંથમાં પારા ૧૧૧૧-૫ માં લખાયું છે છતાં તેના સંબંધમાં જેટલું કહીએ તેટલું બોલું છું.

સ્વેતાંબર જૈનોએ-જૈન સાધુઓએ ગૂજરાતને સાહિત્યથી સમૃદ્ધ કરવામાં-શોભાવવામાં મોટો ફાળો આપ્યો છે, અને દરેક ગામ અને શહેરમાં રહેતા ઉપાશ્રયોમાં ગ્રંથબંડારો રાખી સાહિત્યને સાચવી રાખ્યું છે. તે દરેક બંડારની ટીપ મેળવી કાઢપણ પુસ્તક-કૃતિની પ્રત ક્યાં મળે છે તેની નોંધ લેવા ઉપરાંત હાલમાં જે જે પ્રસિદ્ધ બંડારો છે તેનો સમગ્ર જનતા સહેલાઈથી-વિશેષ મુશ્કેલી વગર લાભ લઈ શકે, તે માટે તેમને સાર્વજનિક બંડારો કલવવા પ્રયાસ સેવવાનો છે અને જે જે પ્રસિદ્ધ બંડાર છે તેની શોધખોળ કરી બહાર લાવવાની જરૂર છે.

૨૨. રાય બહાદુર હીરાલાલે ૧૭-૧૨-૩૧ દિને પટણામાં 'આલ-ઈન્ડિયા ઓરિયેન્ટલ કોન્ફરન્સ'ના પ્રમુખ તરીકે આપેલ ભાષણ-માંથી બંડારોની શોધખોળની જરૂર સંબંધે ફકરો નોંધવા જેવો છે:-

A thorough exploration of Bhandaras, which the foresight and excellent arrangements of the Jainas have so carefully preserved, has yet to be made. Regarding Pattan Jaina Bhandaras Professor Peterson said: 'I know of no town in India and only a few in the world, which can boast of so great a store of documents of such venerable antiquity. They would be the pride and jealously guarded treasure of any University Library in Europe.' There are 13,000 manuscripts in Pattan, a des-

criptive and annotated catalogue of which is in course of preparation.

—જે ભંડારો જૈનોની હાથેદહિ અને તેમના ઉત્કૃષ્ટ પ્રબંધથી સંભાળ-પૂર્વક સંરક્ષિત રહ્યા છે તેની સંપૂર્ણ શોધખોળ હજી કરવાની રહે છે. પાટણના જૈન ભંડારો સંબંધી પ્રેક્ષક પીટર્સને કહ્યું હતું:—“પાટણ જેવું ભારતમાં એક પણ સહેર મેં જોયું નથી તેમજ તેના જેવાં આખા જગતમાં માત્ર જુજ સહેરો છે કે જે આટલી બધી બગ્ય પ્રાચીનતાવાળી હસ્તલિખિત પ્રતોનો સંગ્રહ ધરાવવાનું અભિમાન ધરાવી શકે. આ પ્રતો તો યુરોપની કોઈ પણ યુનિવર્સિટી (વિદ્યાપીઠ)ના પુસ્તકાલયનો મગફળી લેવા લાચક અને અદેખાઈ આવે એવા રીતે સંગ્રહી સાચવી રાખેલો ખબરો. થઈ શકે તેમ છે.” પાટણમાં તેજ હબર હસ્તલિખિત પ્રતો છો કે જેનું વર્ણનાત્મક અને દીકાવાળું સૂચીપત્ર તૈયાર થાય છે.

૨૩. આ સૂચીપત્ર મૂળ સ્વ. સાક્ષર શ્રી ચિમનલાલ ડાહ્યા-ભાઈ દલાલ M. A. એ તૈયાર કરેલું અને તેને સુધારી વિસ્તારી સુંદર આકારમાં વિશેષ માહિતી સાથે મૂકવાનું કાર્ય મારા મિત્ર પંડિત શ્રી લાલચંદ ભગવાનદાસ ગાંધી તૈયાર કરે છે ને તે ગાયકવાડ સરકાર તરફથી તેની પૌર્વત્ય ગ્રંથમાલામાં છપાવું જાય છે. જેસલમેરના પ્રાચીન જૈન ભંડારમાંના પ્રાચીન ગ્રંથોનું સૂચીપત્ર તે ખંને ભાષ્યોના તે રીતે થયેલ પ્રયાસને પરિણામે તેજ ગ્રંથમાલામાં ક્યારનું છપાઈ ગયું છે. હાંબડીનો ભંડાર કાઠિયાવાડમાં મોટામાં મોટો છે અને તેનું સૂચીપત્ર ગ્રંથ અને ગ્રંથકારની નામાવલી ને રચના-લખના સંવનવાણું સાક્ષર મુનિશ્રી પુણ્યવિજયના મહાપ્રયાસના પરિણામે બહાર પડી ચૂક્યું છે, પણ તે ઉપયુક્ત બે સૂચીપત્રોની બરોબરી કરી શકે તેમ નથી, છતાંયે તેવા સ્વરૂપે પણ બીજા ભંડારો જેવા કે પ્રવર્તક શ્રીમન્ કાન્તિવિજયજીના વડોદરા અને છાણીનાં બે ભંડાર, વિજય-ધર્મસૂરિના હાલ આગ્રામાં રહેલ ભંડાર, વિજયનેમિસૂરિના ખંભાત અને અમદાવાદમાંના ભંડાર, સુરતના મોહનલાલજી જૈન સ્વ. જ્ઞાન-ભંડાર—જૈનાનંદ પુસ્તક ભંડાર—જિનદત્તસૂરિ ભંડાર—સીમંધર સ્વામીના

મંદિરમાંનો ને વડા ચૌટાના ઉપાશ્રયનો વગેરે ભંડાર, રાધનપુરનો, વીકાનેરનો, કચ્છ-કોડાયનો, કલકત્તા શુલાબકુમારી લક્ષ્મણીનો આદિ અનેક સ્થળના ભંડારોની ટીપો છપાઇ બહાર પડે તો સારું.

૨૪. શ્રીયુત ન્હાનાલાલ ચી. મહેતા આઇ. સી. એસ. જણાવે છે કે 'ગુજરાતનો અઢળક પૈસો દાન અને ખીમ ન્યાતબતના વરા-આમાં ખરચાય છે. તો શું એ સંભવિત નથી કે ગુજરાતના પાટનગરમાં ગુજરાતનું એક સંગ્રહાલય ઉભું થાય અને ત્યાં ગુજરાતની ભૂતકાળની અને દાસની સમૃદ્ધિઓનું જ્ઞાન આવે અને એના ભવિષ્યની આખી શ્રેય એવી વસ્તુઓનો સંગ્રહ થાય. જૈન શ્રીમંતોમાં તો બંડારો સ્થાપનાની અને જ્ઞાન-સંસ્થાઓ નીભાવવાની જુની પરંપરા છે. હજી જૈન સાધુઓમાં જેટલા ધુરંધર પંડિતો નીકળશે તેનાથી દસમા ભાગના પણ ખીમ સંગ્રહાયમાંથી નહિ નીકળે. જૈન પ્રજાની આસ્થા હજી સાધુ યતિઓ ઉપર છે. એ બન્નેનું કર્તવ્ય છે કે જૈન સંઘની કીર્તિનો ખજાજ એક સમૃદ્ધ જૈન સંગ્રહાલય ઉપર ફરકે. સાધન તો અનેક મોજૂદ છે, એ બેગાં કરવાની અને એને યોગ્ય મકાનમાં સગવડવાનીજ જરૂર છે. જૈન જનતા સામે પૈસાનો સવાન ઉભો કરીએ એ તો ધૃષ્ટતાજ કહેવાય.' ('પ્રસ્થાન'—મહા ૧૯૮૫ પૃ. ૨૭૪).

૨૫. પ્રદર્શનો—ભંડારમાં, સાધુઓ, યતિઓ તેમજ ખાનગી વ્યક્તિઓ પાસે રહેલી અપ્રસિદ્ધ હસ્તલિખિત પ્રતો બહાર પ્રજા સમક્ષ મૂકવાની નક સાહિત્ય પરિપક્વ સાથે તેના આશ્રય નીચે ભરાતા સાહિત્ય પ્રદર્શન સમયે બહુજ અલ્પ પ્રમાણમાં લેવામાં આવે છે, અને તેનો પણ જોષએ તેવો વ્યવહાર લાભ લઇ શકતો નથી કારણ કે તેનો અહેવાલ, તેની ચાદી, વગેરે તે પ્રદર્શન જેના આશ્રય નીચે ભરાય તે સંસ્થા પ્રકટ કરતી નથી તેથી તે માત્ર તમાસારૂપે-થોડા દિવસના દરમિયાને નિવડે છે.

* ૨૬. જૈન સાહિત્ય પ્રદર્શન સં. ૧૯૮૭ ના પોષમાં અમદાવાદ જરાયું હોતું તે પહેલાંજ અગાઉથી જૈનયુગના ૧૫-૧-૩૧ના અંકમાં મેં સ્પષ્ટ જણાવ્યું હતું કે:—

પ્રદર્શન લોકો સંખ્યાબધ આવીને જોઈ જાય, મોટી સંખ્યા જોઈને જણાવે કે જોનારું સાહિત્ય ઘણું છે અને પાંચ પચીસ દિવસ તે જુદાં રહે અને પછી તેને સમેટી લેવામાં આવે તેથી પ્રદર્શનની ખરી મહત્તા અને ઉપયોગિતા સિદ્ધ નહિ થાય. તે સિદ્ધ કરવા માટે નીચેની સૂચનાનો અમલ કરવા મારી આગ્રહપૂર્વક જણાવ્યું છે:—

૧ પ્રદર્શનમાં જે જે મૂકાય તેની સામાન્ય માર્ગદર્શક માહિતી આપતું અને ખાસ લક્ષ ખેંચનારી વસ્તુઓની મહત્તા સમજાવનારું પુસ્તક છપાવી શુદ્ધ કિંમતે જોવા આવનાર જનતાને પૂરું પાડવું.

૨ સર્વ પ્રદર્શિત સાહિત્યની વિગતવાર વર્ણનાત્મક સૂચી છપાવી બહાર પાડવી.

૩. વિદ્વાનો અભ્યાસીઓ અને સાહિત્યજ્ઞોને નોતરવા અને તેમના બહેજા જ્ઞાનનો લાભ લાખણો-વ્યાખ્યાનોદ્વારા જનતાને આપવો.

૪ તે તે વિદ્વાનો અને સાહિત્યપ્રેમીઓને, કળાવિદોને પ્રદર્શિત સામગ્રીની પૂરી નોંધ કરવા, પોતાને અપ પૂરતું કુતારી લેવા વગેરેની સર્વ જાતની સગવડ કરી આપવી.

૫. 'જૈન ગ્રંથ' કવિઓ'માં જે શૈલી પર ગૂજરાતી ભાષાના શતકવાર જૈન કવિઓ લઈને તેની દરેક કૃતિઓના આદિ અને અંત ભાગોની નોંધ કરવામાં આવી છે તે શૈલીપર સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ભાષામાં રચાયેલી કૃતિઓના જૈન ગ્રંથકારોની શતકવાર વર્ણનાત્મક સૂચી તેમની અંતની સંપૂર્ણ પ્રશસ્તિઓ અને આદિનાં મંગલાચરણ સહિત તેમજ તેની પ્રતો ન્યાં ન્યાં મળે છે તે બંડાર, પ્રતની પત્રસંખ્યા, લેખકપ્રશસ્તિ વગેરે સહિત પ્રકટ કરવામાં આવે તો જૈન સાહિત્યનો અને સાહિત્યકારોનો ઇતિહાસ પૂરો પાડવામાં મહાન ફાળો આપી શકાશે.

૬. ઐતિહાસિક ગ્રંથો જે જે હોય તે છપાવી પ્રકટ કરવા.

૭. સુંદર ચિત્રકામની કૃતિઓના ફોટો પાડી તેના 'બ્લૅક' કરાવી છપાવી બહાર પાડવા.

આ સૂચનાઓનો અમલ કરવામાં ભારે પુરુષાર્થ અને મહાસારત શ્રમ સેવવાની જરૂર છે. તે માટે ચોખ્ખા કાર્ય-કર્તાઓને સુધી નિયુક્ત કરવામાં

આવે, તેમણે એકી કરેલ સામગ્રીને પ્રકટ કરવા માટે દ્રવ્યનો વ્યય થાય તેજ આ પ્રદર્શનની સંગીન કિંમત ચિરકાલ સુધી અંકારો અને તેનું ક્ષય અમર થશે. નહિ તો તે પાંચ પચાસ દહાડાનો તમાસો જેમ તેવાં પ્રદર્શનો થાય છે તેમ લેખાશે.

આ પ્રદર્શન સાહિત્યનુંજ હોઈ તેમાં સાહિત્ય સંબંધીજ કથના હોઈ શકે-એટલે કે સાહિત્યનો કેમ પ્રચાર અને વિચાર થાય, વર્તમાન જમાનામાં નવા સાહિત્યનો લાભ કેવી રીતે મેળવી શકાય અને જમાનાની જરૂર પ્રમાણે તે સાહિત્યમાંથી નવીન શૈલી પર કેવી રીતે સાહિત્ય ધરી શકાય તેનોજ બિહાપોહ, મીમાંસા અને અદોષિત વિચાર કરવાનું હોય. પદ્માપક્ષી સાહિત્યમાં હોય જ નહિ. સર્વ જનો ત્યાં આવી શકે, ભાગ લઈ શકે અને સાહિત્યની સુગંધનો લાભ ઉઠાવી શકે એ પ્રમાણે પ્રદર્શનના કાર્યવાહકો કરશે અને તેમ હોઈ પદ્માપક્ષી રાખ્યા વગર સર્વે પોતપોતાનો કાળો વિના સંકેતે આપશે.

૨૭. ‘પ્રસ્થાન’ના એક વિદ્વાન તંત્રી રા. રસિકલાલ છાટાલાલ પરીખ ઉપર્યુકત પ્રદર્શનમાં ભ્રમણ કરી પોતાના વિચાર તે પત્રના પોપ ૧૯૮૭ ના અંકમાં પૃ. ૧૮૫-૮ પર જણાવે છે તે ઉપયોગી હોઈ હુંકમાં સારરૂપે અત્ર મૂકવામાં આવે છે:—

“અક્ષરે અક્ષરે દીવા બળે”—કાલોંધલનું એક સુપ્રસિદ્ધ વાક્ય છે:—“The true university in these days is a collection of books—આજના જમાનામાં પુસ્તકસંગ્રહ એ ખરી વિદ્યાપીઠ છે.” દરેક સંસ્કારી પ્રજામાં આ જાતની વિદ્યાપીઠ હોય છે. પ્રાચીન ભારતવર્ષ પણ આ સંસ્કારિતામાં અગ્રણી હતો. ઉક્ત પ્રદર્શનમાં ગુજરાતની જનતાને પ્રથમવાર કાલોંધલે કહેલી વિદ્યાપીઠના પ્રાચીન રૂપનું દર્શન થયું. પ્રાચીન કાળમાં હિંદુસ્તાનમાં વાદ્યમય કેટલી વિવિધ રીતે, કેટલી મનોહર રીતે, કેટલી ભકિતથી, કેટલી ચીવટથી અને સુહિત્થી પુસ્તકારૂઢ થવું તેનું ગમગીની ઉપજાવે એવી પરિસ્થિતિમાં મોદક દર્શન થયું. ગમગીની જૈન સંપ્રદાયના સ્ત્રી પુરૂષોનો મોટો ભાગ જે જડતાથી એ જ્ઞાનપૂજા (?) કરતો હતો, અને પ્રદર્શનના વ્યવસ્થાપકો એ જડતાને જે રીતે પોષતા હતા તેથી થઈ.

‘આ દર્શન ખરેખર મોહક હતું. સૌથી મોટું આકર્ષણ અક્ષર-કળા હતી; બીજા અર્થમાં પણ જાણે એ કળા અક્ષર લાગતી હતી ! અક્ષરો એટલા તાજા લાગતા હતા કે જાણે મધ કાલેજ લખ્યા હોય ! આજના મુદ્રણયુગમાં આ લેખનકળા બહુ ઉપેક્ષા પામી છે; પણ સાચા કેળવણીકારો સુંદર અક્ષરોનું મહત્ત્વ સમજે છે. એવા કેળવણીકારોને આમાં ઘણું જોવા જાણવાનું મળે. આ અક્ષરો જેટલું ધ્યાન રોકતા હતા તેટલુંજ ધ્યાન સચિત્ર ગ્રંથ રોકતા હતા. લખાણની સાથે શુદ્ધિને ચિત્રથી મદદ કરવાની પ્રથા ધણીને આજની લાગે. પણ પુરતકરચનાની આ પદ્ધતિ હિંદુસ્થાનમાં પ્રાચીન છે એ ત્યાં રહેલા કાગળના, તાડપત્રોના અને કપડાના ગ્રંથો ઉપરથી સ્પષ્ટ દેખાતું હતું. અહીં આ એ કહેવું અપ્રસ્તુત નહિ ગણાય કે આકારની દષ્ટિએ થોડાંક ચિત્રોજ કલાયુક્ત હતાં, પણ રંગની મોહકતા અને તાજગી માટે લગભગ બધાંજ ચિત્રો ધ્યાન ખેંચે એવાં હતાં. + + +

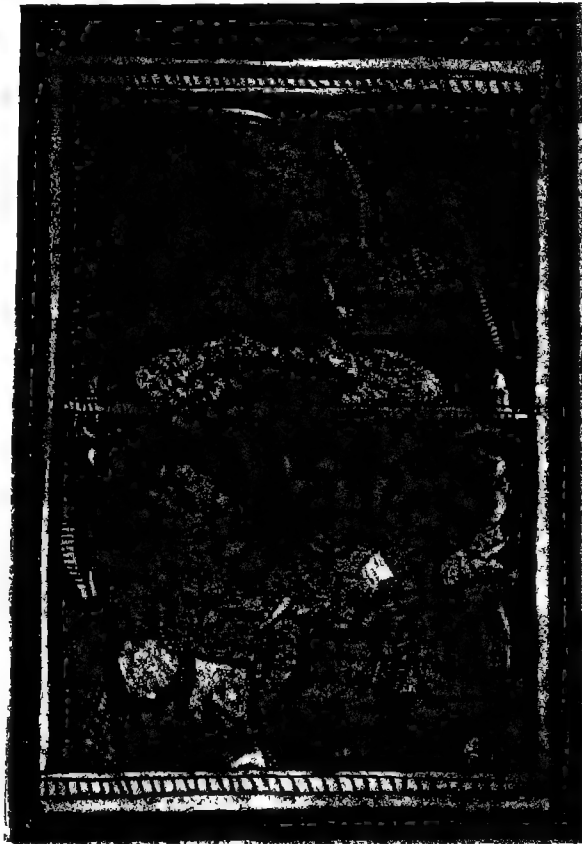
‘આ સિવાય બાકીની તો જૈનોની દ્રવ્ય પૂજા-જડ પૂજા હતી. દ્રવ્ય શબ્દ ચાલુ વહેવહારી પૈસાના અર્થમાં તેમજ જૈન દર્શનની પરિભાષાના અર્થમાં વાપરું છું. જડપૂજા કેટલી હદ સુધી જમ શકે છે એ જે અસ્તાનતાથી ત્યાં વાસકેપ (? વાસકેપ) નખાતો હતો તથા પૈસા મુકાતા હતા તે ઉપરથી જણાતું હતું. બીચારા ભાવિક જૈનો એકજ શ્રદ્ધાથી આગમ ગ્રંથને, કાવ્ય અને અલંકાર ગ્રંથોને, વૈદકના ગ્રંથોને, ન્યોતિષના ગ્રંથો વગેરેને જે રીતે નમતા હતા તેથી ખરેખર ઝલાનિ બિપજતી હતી. બધાનો આકાર જૂની પ્રતોનો-અને જૂની પ્રતો એટલે પૂજનો વિષય-જેમાંથી અદ્યક ધન મળી જાય કે એકદમ મુક્તિ મળી જાય એવું આમાં કાંઈક અગમ્ય છે એવી માન્યતાનો વિષય ! પ્રદર્શનની ગોઠવણીમાં કેાઈપણ જાણકાર માણસનો હાથ હોય એમ જણાતું ન હતું; વિષયો પ્રમાણે ગ્રંથો ગોઠવવાનો પ્રયત્ન હતો પણ તેમાં ઘણી ભૂલો હતી. સ્ત્રીઓને માટે કાંઈ ખાસ સગવડ ન હતી. જે રીતે ધક્કામુકીમાં સ્ત્રી-પુરુષો ભેગા થઈ

જતા, જોનાર કંઈ જોઈ શકે એ પહેલાં પ્રદર્શકો જે રીતે ખૂંચે પાડતા, જ્ઞાનપૂજ કરવાની હાસ્યજનક હાકલો જે રીતે થતી—તે ઉપરથી પ્રેક્ષકને જરૂર એમ લાગે કે જાણે અમદાવાદમાં હજી પહેલી વાર પ્રદર્શન ભરાય છે. વ્યવસ્થિત ધંધા ચલાવનારા જૈનો વ્યવસ્થિત પ્રદર્શન ન ભરી શકે એ કેવી જ્ઞાનપૂજ કહેવાય ? વર્તમાન જૈનો એકલી દ્રવ્યપૂજ જ કરી જાણે છે ? વિદ્યાની સાચી પૂજ અને જ્ઞાનની ભાવપૂજ કરવાની કુશળતા તેમણે ગુમાવી દીધી છે ? જેના પૂર્વ-જોએ હિંદુસ્તાન માટે આટલો વારસો સોંપ્યો તે જૈનો તેનું વ્યવસ્થિત પ્રદર્શન પણ ન ભરી શકે ?' x x [એક પ્રતની નોંધ લેતાં ભણ્યાએ હાથ પકડ્યો—' શેઠકી મનાઈ હે ! કુચ ખી લીખનેકી મનાઈ હૈ—એ કારણ બનાવવું, છેવટે પ્રદર્શનના એક કાર્યકર્તા પાસે જવું વગેરે ખેદકારક પ્રસંગની રા. રસિકદાસની નોંધ અત્ર ઉતારવી યોગ્ય નથી.]

‘આ પ્રદર્શન જોઈ દરેક પ્રાચીન સંસ્કૃતિના અભ્યાસીને થયું હશે કે ગુજરાત પાસે હજી આ પ્રાચીન ગ્રંથોની સમૃદ્ધિ ધણી છે. આ ગ્રંથોને કોઈ સાર્વજનિક સંસ્થામાં વ્યવસ્થિત રીતે સાચવવા જોઈએ, (આ ગ્રંથો કેવળ જૈનોની સુડી નથી, તે આખા ભારત-વર્ષની સમૃદ્ધિ છે.) તેમનું વ્યવસ્થિત રીતે વર્ગીકરણ થવું જોઈએ, તેમનાં વર્ણન આપતાં સૂચીપત્રો થવાં જોઈએ, ખાસ ગ્રંથોના સંપાદન થવાં જોઈએ ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ,—પણ અનેક વિધે : છે ! જૈનો ઉપર કહ્યું તેમ હજી દ્રવ્યપૂજમાં રાચે છે, સંપ્રદાયની સંકુચિતતામાં હજી શરમ જોતા નથી, ગુજરાતનો ઇતર વિદ્વાનવર્ગ જૈન સાહિત્યની ઉપેક્ષા કરેછે, ગુજરાતનો ધનિક વર્ગ અમંસ્કારી છે, તેમને આવી આપતોમાં પૈસા ખર્ચવા નકામા લાગે છે—ઇત્યાદિ વિચાર પરંપરા મારા જેવાને થાય તેથી શું ? ’

૨૮. આમ પ્રદર્શન ભરાયા પહેલાં એ અને ભરાયા પછી રા. રસિકદાસભાઈએ જણાવ્યું હતું તેનું કંઈએ પણ રચનાત્મક

ક્રમ નાપસ અને સોજનાથ રોજકુમાર

અસલમાન પુસ્તકાલય સમયના કસ્ટોમરમાંથી

શ્રી પુણ્યેશ્વર નાથના સોજનાથ

૧૯૦૨

Printers: M. Vaidya & Co. Bhamburda, Bombay 2

સ્થાપી કાર્ય દેખાયું નથી; હમણાં ખબર મળી છે કે ' જૈનસાહિત્ય પ્રદર્શન' વીર સં. ૨૪૫૭ પ્રશસ્તિ સંગ્રહ' એ મથાળાથી કેટલાક ગ્રંથોની પ્રશસ્તિઓનો સંગ્રહ વિવારસિક મુનિશ્રી ચતુરવિજયજીના સંશોધકપણા નીચે આસ્તે આસ્તે છપાય છે. બહાર પડે ત્યારે ખરો. આ છતાં પણ તે માટે અને સાહિત્યપ્રદર્શન ગોઠવી જનતાને દર્શન કરાવવા માટે લીવેલ શ્રમ ખાતર દેશવિરતિ સમાજને કંઈક અભિનંદન થટે છે.

૨૯. સાર્વજનિક ભંડાર અને પ્રદર્શન ઉપરાંત વિદ્વાનો ઉત્પન્ન કરવાનાં ધામોની-વિહાર કે આશ્રમોની બહુ જરૂર છે, પણ તેમાં ઘણી મુશ્કેલી છે. એ માટે ધન, વિદ્વાતા અને જીવનસમર્પણ હોય તોજ એવાં ધામોમાં થઈ નહીં શકે. આ વિશે એક સુંદર 'મનાવ ગાંધીજીએ મહેસૂરની મુલાકાત ૧૯૨૭ના અગસ્ટમાં લીધી ત્યારે બન્યો તે લક્ષ્મણ રાખવા યોગ્ય છે. ' મહેસૂરનું પુરાતત્ત્વ ખાતું એક આશ્ચર્યકારક વસ્તુ છે. ત્રીસ વર્ષો થયાં એ કામ કરે છે. એ ખાતા દ્વારા મહેસૂરના પુરાતત્ત્વનાં તમામ સાધનોની શોધખોળ થઈ છે. શિલાલેખોનું વર્ગીકરણ થયું છે અને હજી વધારે ને વધારે પ્રકાશ પડ્યો જાય છે. એ ખાતાનું એક 'પુરાતત્ત્વમંદિર' છે. મંદિરની બહાર દિવાલમાં પ્રાચીન મૂર્તિઓનાં દર્શન કરીનેજ માણસ જાણે છે કે કયા મંદિરમાં તે પ્રવેશ કરી રહ્યો છે. એના પુસ્તકાલયમાં ૧૧,૦૦૦ હસ્તલેખો છે. આજે એના મુખી ડા. શામશાસ્ત્રી છે. આ હસ્તલિખિત પ્રતોમાંથી કેાટિધ્યનું 'અર્થશાસ્ત્ર' એમણે ખોલ્યું, અને એની શુદ્ધ પ્રત અને ભાષાંતર એમણે બહાર પાડ્યાં. ડાક્ટરનો ઇતિહાસ જાણુવા જેવો છે. જન્મ પડિત ધર્માનંદ કેાસંખીએ પાલીનો અભ્યાસ કર્યો પછી જ મોટી ઉંમરે અંગ્રેજીનો અભ્યાસ કર્યો તેમ બાવાશેક વર્ષો સંસ્કૃતનો ગંભીર અભ્યાસ કર્યો પછીજ ડા. શામશાસ્ત્રી અંગ્રેજી ભણ્યા. અને પડિતોને પોતાના અભ્યાસના ફળ વિશાળ વાચકવર્ગને આપવાને અર્થે અંગ્રેજી જાણવાની જરૂર લાગી ત્યારેજ તેઓ અંગ્રેજી શીખ્યા.

(હાલ પં. સુખલાલજીએ અંગ્રેજીનો અભ્યાસ કર્યો તેથી શરૂ કર્યો છે.) કાકર સાદા, લલા, અભ્યાસમાં ખૂંચેલા પંડિત છે. પોતાનું પ્રસિદ્ધ પુસ્તક તથા પોતાના પરિશ્રમના ફળ વર્ણવતો પોતાના ખાતાનો દળદાર હેવાલ લખને તેઓ ગાંધીજીને ચરણે પડ્યા. ફેટલોક સંવાદ કર્યો. મુખ્ય પ્રશ્ન એ હતો કે ‘અશોકને ઉપગ્રસ્ત, પુષ્કમિત્રને પતંગલિ, કુમારપાળને હેમચંદ્ર, વિજયનગરના રાજ્યને વિહારણ્ય જેવા બ્યવહારનિષ્ણાત સાધુઓ મળ્યા હતા. એવા સાધુઓ ઉત્પન્ન થાય તો આપણી સ્થિતિ ફરી જાય. આ માર્ગ મઠો સ્થાપવાથીજ મોકળો થઈ શકે. આપ એવાં મઠોની સ્થાપના ન કરી શકો?’ તેના ઉત્તરમાં ગાંધીજીએ પોતાની અશક્તિ અને તેમાં રહેલી મુશ્કેલીઓ જે શબ્દોમાં જણાવી તે માટે નચળવન તા. ૧૪-૮-૨૭ નું વાંચવા વાચકોને લલામણુ છે.

૩૦ આવા વિહારો સ્થાપવા એ મધુરૂં સ્વપ્ન ગણ્યો, પણ તે અગર તેના જેવું કંઈક ફક્ત કરવું યોગ્ય છે. અમદાવાદમાં પુરાતત્વ મંદિર થવાથી ત્યાં શ્રી જિનવિજય, પં. સુખલાલ અને બહેચરદાસ, ધર્માનન્દ કોસંખી, રસિકલાલ, કાલેલકર કાકા આદિ વિદ્વાનોની મંડળી જમી હતી, અને ‘પુરાતત્વ’ નામનું ત્રિમાસિક નિકળતું હતું, દિલ્હીમાં ‘સમન્તભદ્રાશ્રમ’ ખોલાવી તેના આશ્રય તળે ‘અનેકાન્ત’ માસિક કાઢનાર પં. જીમલકિશોર મુખત્યારનો પ્રયત્ન પણ થઈ ચમી ગયો. આ પ્રયત્નોના ફળ તરીકે અનેક પુસ્તકો, લેખો વગેરે પ્રાપ્ત થયેલ છે. પરંતુ એ પાછળ સંસ્કારી ધનિકોના ધનનું પીઠબળ સારા પ્રમાણમાં નહિ હોવાથી તે ચિરંજીવી થયા નહિ, એ ખેદનો વિષય છે. જો મઠ-વિહાર જેવું બની શકે તેવું ન હોય તો જ્યાં વિદ્વાનો એકઠા મળી શકે અને પોતાનું કાર્ય ધપાવવા માટે પુસ્તકસંગ્રહ આદિ સાધનો તથા યોગ્ય આજીવિકા મેળવી શકે એવાં ધામો રાજ્ય અગર સંસ્કારી ધનિકો ધારે તો સ્થાપી નિભાવી શકે.

૩૧. શ્રીમંત મહારાજ ગાયકવાડ સરકારનો જૈનસાહિત્ય

પ્રચીનો પરમાદર જાણીતો છે. તેમણે પાટણના જૈનભંડારોની સહજત સાક્ષરશ્રી મણિલાલ નલુભાઈ દ્વિવેદી પાસે પ્રથમ ફેરિસ્ટ કરાવી પ્રકટ કરી હતી પરંતુ જૂલમાં તેની થોડી નકલો છપાઈ-ત્યારપછી સહજત સાક્ષરશ્રી ચીમનલાલ દલાલ પાસે તે પાટણના ભંડારો અને જેસલમેરના જૈનભંડારનાં સૂચીપત્રો તૈયાર કરાવ્યાં તે પૈકી પ્રથમનું છપાય છે તે બીજું છપાઈ ગયેલ છે. પાટણના ભંડારમાંથી દયાશ્રય, યોગમિદુ, અનેકાતપ્રવેશ, વિક્રમાર્ક પ્રબંધ-સિંહાસન દ્વાત્રિ-શિકા, કુમારપાલપ્રબંધ આદિનાં ગૂજરાતી ભાષાંતર ઉક્ત સહજત મણિલાલ નલુભાઈ પાસે તૈયાર કરી મહારાજ સાહેબે પ્રકટ કરાવ્યાં, હમણાં વડોદરામાં 'પૌર્ણત્ય ગાયકવાડ અંથમાલા' રૂપે ઉપયોગી પ્રાચીન પુસ્તકોનાં વિદ્વાનો પાસે સંશોધન કરાવી પ્રકાશન કરવા માંડ્યાં છે તેમાં જૈન પુસ્તકોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે-તેના ૬૨ અંથો પ્રસિદ્ધ થયાં છે, ૩૦ છપાય છે અને બીજા તૈયાર થાય છે. તદુપરાંત 'ઑરિયન્ટલ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ' સ્થાપી સંસ્કૃત પ્રાકૃત માગધી વગેરે ભાષાના અપ્રસિદ્ધ અંથોની લગભગ પંદર હજાર હસ્તલિખિત પ્રતો મેળવી એક ખાસ સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે અને 'સેન્ટ્રલ લાયબ્રેરી' નામના મહાપુસ્તકાલયમાં એક લાખ ઉપરાંત પુસ્તકો રાખવામાં આવ્યાં છે. રાજદહતરની ભાષા પોતાની મુખ્ય વસ્તીની ભાષા ગૂજરાતી રાખી છે, ગૂજરાતી પ્રાચીન કાવ્યમાળામાં ૩૬ અંથો અગાઉ પ્રસિદ્ધ કરાવ્યાં કે જેમાં એક જૈન કવિ નેમવિજયનો શીલ-વતી રાસ દાખલ થયેલો છે. રાજ્યમાં પ્રાથમિક કેળવણી મફત અને ફરજિયાત કરી છે, અને આખા રાજ્યમાં ૪૫ કરતા પુસ્તકાલયો, ૮૦૦ ગ્રામ્યપુસ્તકાલયો, ૧૨ ખાસ સ્ત્રી અને બાળકો માટેનાં પુસ્તકાલયો અને ૧૬૦ વાંચનગૃહો તેમજ ફરતી ચોપડીઓની પેટીઓની વ્યવસ્થા લોકોમાં વાંચનનો શોખ અને વિચારવિકાસ વધે એ માટે કરી છે. આ સર્વ માટે તે શ્રીમંતનો બારે ઉપકાર પ્રજાએ માનવો જોઈએ.

૨૨. પૂર્વે વિદ્યાપોષક રાજવીઓ તરફથી વિદ્યાનોને રાજ્યાશ્રય મળતો. જેવો રાજા તેવી પ્રજા, જેવી પ્રજા તેવો રાજા એમ અન્યેન્યાશ્રયી હતું. જેવી પ્રજા તેવું સાહિત્ય ઘડાતું, જેવું સાહિત્ય તેવું પ્રજાજીવન થતું, છતાં રાજકારણ (politics) ધર્મ, સાહિત્ય, વિજ્ઞાન, વ્યાપાર વગેરેના સર્વ પ્રદેશો પર સત્તા કે અંકુશ બોગવતું નહોતું.

મનુષ્યના માનસ પાસે સામાન્ય રીતે ખડા થતા પ્રયત્નોના અમુક નિર્દિષ્ટ રીતે તોડ કરવામાં વિશાલ જનસમૂહના માનસના પ્રત્યાક્ષાતોનો અભ્યાસ રાજકારણ કરાવે છે, તેથી રાજકારણનો સંબંધ માનસશાસ્ત્રને લગતા માનવતાના દરેક પ્રદેશ સાથે થોડો કે વધુ છે; તેથી રાજકારણની દૃષ્ટિએ કેાઈપણ રાષ્ટ્ર-પ્રશ્નો ઉદ્દેશ કરતામાં રાષ્ટ્રનાં સાહિત્ય, કલા, વિજ્ઞાન વગેરે સર્વ પ્રદેશો પર લક્ષ અપાવુંજ જોઈશે. તેમાં જે જે વસ્તુ પ્રાચીન વિચારો, કળા ઇત્યાદિના મહિમા સિદ્ધ કરે અને તેને વિષેના આપણા આદર વધારે તે તે વસ્તુ આપણને સ્વરાજ્યને પંથે લઈ જનારી છે એ વિષે શંકાને સ્થાન ન હોય.

૨૩. સામાન્ય રીતે ઇતિહાસ જૂનકાલના રાજકારણ (Politics) તરીકે લેખાય છે અને તેથી રાજકર્તાઓના જીવન, રાજનીતિ, કાવાદાવા પ્રપંચો, વગેરેના વૃત્તાંતને ઇતિહાસ કહેવામાં આવે છે. તત્ત્વનઃ જોતાં ઇતિહાસ તે જૂનકાલનું માત્ર રાજકારણ નથી, તે તો દાખલા ને પ્રત્યક્ષ જિહાદરણોથી બોધ કરતી દ્વિસુશી છે. આપણા પ્રાચીન મહાન પુરૂષો પોકારી પોકારી ખાત્રી આપે છે કે આપણે પગ મહાન થઈ શકીએ-અતી શકીએ. પૂર્વના મહાન વીરોમાં મહત્તા નિરખતી એ પ્રવનકીય પ્રજ્ઞા (national wisdom) નો પ્રાર્થમિક પ્રારંભ છે. એમ પણ અને કે પોતાની વસ્તુઓ-અક્રિતઓ પ્રત્યેના અભિનિવેશ (prejudice) થી આપણને કોઈ વખત તે માટેની દાઝ-ઉતકટ પ્રીતિ (patriotism of prejudice) અવશ્ય થઈ આવે, પણ તેવી પૂર્વગ્રહવાળી પ્રીતિ કરતાં સાચા અભિમાનથી

પ્રેમાદ ઉત્પન્ન થયેલી ઉત્કટ પ્રીતિ (Patriotism of pride) વધઝે ઉચ્ચ ને ઉદાત્ત છે. મહાન્ નરોને સન્માનતાં આપણે આપણી સમસ્ત માનવતા (humanity)ને સન્માનીએ છીએ. 'આપણું મહાન્ નરોને સન્માનતાં આપણે આપણા દેશને સન્માનીએ છીએ. આ કારણે સારાસાર વિચારપૂર્વક પ્રેમથી જૂતકાળને એક ખળના રૂપે સાચવી રાખવાનો આરંભ કરવો એ ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ પામતી પ્રજાકીય અસ્મિતા (consciousness) નું ચિન્હ છે. એ આપણી પાસે હોય તો પછી ભવિષ્યની ચિંતા કે ભીતિ રાખવાપણું રહેતું નથી. છતાં જૂનાને તદ્દન વળગી રહી તેમાં ક્લેશ માત્ર પણ પરિવર્તન કરવાપણું રહેતું નથી એમ સમજવાનું નથી. એમ સમજવું એ વિકાસવાદનું ઉલ્લંઘન છે.'

૩૪. આ ઇતિહાસમાં શ્વેતાશ્વર જૈનો કે જેમણે મુખ્યત્વે પશ્ચિમ ભારતમાં—ગુજરાત કાઠિયાવાડ રજપૂતાના માલવા વગેરેમાં પ્રોતાનો પ્રભાવ વિસ્તાર્યો છે તેમના રચેલા સાહિત્યનો ઇતિહાસ છે; એટલે તેને 'જૈન શ્વેતાશ્વર સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ' કહીએ તો ચાલે, પણ પ્રમાણસર 'કુંકું' નામ રાખવા ખાતર 'શ્વેતાશ્વર' એ શબ્દ એ મૂક્યો નથી. શ્રી મહાવીર પ્રભુના જન્મસ્થાન—ઉત્તર ભારતમાંથી જૈન ધર્મ અથુરા આદિ સ્થળોમાં પ્રસરી એક ધારા પશ્ચિમ ભારતમાં ગઈ તે શ્વેતાશ્વર, અને બીજી ધારા દક્ષિણમાં ગઈ તે દિગંબર—એમ સામાન્યતઃ કહેવાય છે. દિગંબર સાહિત્ય પણ વિશાલ છે, દિગંબરોમાં અનેક મહાન્ આચાર્યો અને ધર્મોપદેશકો થયા છે, અને તેમના પ્રતાપે દક્ષિણમાં અનેક જૈન રાજ્યો, મંત્રીઓ, અસંખ્ય મંદિરો અને તેથી વિશેષ જૈન ધર્મોત્સાહીઓ થયા છે. વિક્રમ બારમા શતક સુધી તો તેમણે આખા દક્ષિણ ભારતને એક લાકડીએ હાકેલ છે. તે સર્વ ઇતિહાસ મનોરમ, વિસ્મયકારક અને વ્યાપક છે. તે સંખંધી રા. શર્માએ Jainism in South India પર એક નિબંધ અનેક પ્રકરણોવાળો

લખી પહેલા વર્ગમાં M. A. ની પદવી મુંબઈ યુનિવર્સિટી પાણેથી સં. ૧૯૮૪ માં મેળવી છે, કે જેમાંથી નવ પ્રકરણોનો ટૂંક સાર ગૂજરાતીમાં કરી મેં જૈનયુગના સાહિત્ય ચૈત્ર ૧૯૮૫ ના અંકમાં આપ્યો છે. આ દિગંબરી સાહિત્યનો ઇતિહાસ ગૂજરાતીમાં લખવા મારે મેં પ્રયત્ન કરી જોયો, પણ પછી મને લાગ્યું કે કોઈ દિગંબર વિદ્વાન મહાશયજી તેને સંપૂર્ણ ન્યાય આપી શકે—અને તેવા મહાશય મારા મિત્ર શ્રી નાયુરામ ગ્રેમી અગર તો શ્રી જીગલકિશોર મુખત્યાર છે કે જેમણે જૂદા જૂદા દિગંબર સાહિત્યભંડારો અને પુસ્તકો જેઈ તપાસી ગ્રંથ પ્રશસ્તિઓ આદિ નોંધી શિક્ષાલેખોમાં સાંપડતા ઇતિહાસપર પ્રકાશ ફેંકતા ભાગોને તેમજ બીજા ઐતિહાસિક સામગ્રીને સંગ્રહી લીધેલ છે, અને જેઓ આખા દિગંબર સાહિત્યને સાલવાર—સમયાનુક્રમમાં સુંદર રીતે અને વળાં તે પરના પોતાના જિહાવોહ અને વિવેચન સહિત લખી પ્રજા સમક્ષ મૂકવામાં આવશ્યક ઉત્કંઠા અને વિદ્વતા, સાધન અને સમય ધરાવે છે, તેઓ તે કાર્ય ઉપાદી લેશે એમ ઈચ્છીશું. તે કાર્ય સત્વર થઈ જાય તો દિગંબરોએ પ્રાકૃત, સંસ્કૃત, અપભ્રંશ, હિંદી ઉપરાંત તામિલ અને કર્ણાટકી ભાષાનું સાહિત્ય ખેડવામાં જે મદદની ફાળો આપ્યો છે તે જણાય. એમ થતાં જૈનના અને સંપ્રદાયોનું સાહિત્ય જનતા સમક્ષ મૂકાતાં એક બીજાની સરખામણીમાં કાણે કંઈ રીતે એક બીજાથી વધારે સેવા બજાવી છે તે માલૂમ પડશે અને તે સમસ્ત જૈન સાહિત્યનું મૂલ્ય અને સ્થાન આર્યસંસ્કૃતિમાં શું છે તે સ્પષ્ટ જણાઈ આવશે.

૩૫. દિગંબર તથા શ્વેતાંબર જનોનું કેટલુંક સાહિત્ય પ્રકટ થયું છે અને તેથી અનેકગણું અપ્રસિદ્ધ છે; અને આ ઇતિહાસથી શ્વેત અપ્રસિદ્ધ સાહિત્યનો ખ્યાલ આવશે અને જૈન ધર્મ અને સાહિત્ય સંબંધી જે બ્રામક—ભ્રમણામય વિચારો તેના સંબંધી અભણપણાને લીધે—પૂર્વગ્રહના પરિણામે યત્ર તત્ર વિષમાન છે, તે વિચારવાન સમૂહમાંથી જરૂર દૂર થશે. વિશેષમાં આથી એ વાત તો ચોક્કસ નક્કી થાય

છે. કે જેમ બ્રાહ્મણ સંપ્રદાયે સાહિત્યસર્જનમાં અપૂર્વ જ્ઞાનો આપ્યો છે, તેજ રીતે શ્રમણ સંપ્રદાયે પણ પોતાની રીતિએ યથાશક્તિ અને યથામતિ સારો જ્ઞાનો આપ્યો છે. આ ભાવના લક્ષમાં આવતાં બંને વૈદિક અને અવૈદિક સંપ્રદાયો એક બીજાને ભિવેખી શકે તેમ નથી, પરંતુ અન્યોન્ય સહકાર સાધી ભારતના ગૌરવમાં બંને વધારો કરી શકે તેમ છે. ગાંધીજી કહે છે કે 'જૈન શું કે બીજા ધર્મના મહાન સિદ્ધાંતો માત્ર તે તે નામે ઝાળખાતા સમાજ માટે નથી પણ આખા મનુષ્યજાતિ માટે ઉદ્દ્યોધક અને તારક છે.'

૬૬. પટણામાં ૧૭-૧૨-૩૦ રોજ ભરાયેલ 'અખિલ હિંદ પૌર્ણત્ય પરિષદ'ના પ્રમુખ તરીકેના વ્યાખ્યાનમાં રાય બહાદુર હીરાલાલજી જૈન સાહિત્ય સંબંધે કહે છે કે:—

Some how or other, their (Jainas') literature did not catch the attention of scholars. This may be due to the reticence of the old Jainas, who did not like to show their 'granthas' to others and were till recently very much opposed to print and publish them. Anyhow it is now well-known, as it was to a few scholars formerly, that the Jaina literature is very voluminous and important from several points of views. Written as it is in Prakrit, the spoken language of the ordinary people in ancient days, it opens out a most extensive field for a philologist. It has come in contract with almost all the Indian languages. Even the Dravidian languages have been influenced by it.'

—ગમે તે કારણે, તેઓના (જૈનોના) વાક્યમય પ્રત્યે વિદ્વાનોનું ધ્યાન ખેંચાયું નહિ. આમ બનવું તે જૂના જૈનો કે જેઓ પોતાના 'ગ્રન્થો' બીજાને બતાવવા હચ્છતા નહિ અને હાથ સુધી તેમને છપાવી પ્રકટ કરવામાં બહુ વિરોધી હતા તેમની ઉપેક્ષા વૃત્તિને લખને હોય. ગમે તેમ પણ થોડા પંડિતોને પહેલાં વિદિત હતું ને

હાલ સર્વને વિદિત થયેલ છે કે જૈન વાસ્તવ્ય અતિ વિશાળ છે અને અનેક દૃષ્ટિબિંદુઓથી ઉપયોગી છે. પ્રાચીન કાલમાં સામાન્યજનોની બોલાતી ભાષા પ્રાકૃતમાં તે લખાયેલું છે તેથી તે ભાષાશાસ્ત્રી માટે એક અત્યંત વિસ્તૃત ક્ષેત્ર ખુલ્લું કરી આપે છે. તે ભારતની લગભગ બધી ભાષાઓના સંપર્કમાં આવેલું છે. દ્રાવીડ ભાષાઓ પર પણ તેની (એટલે દિગંબર જૈન સાહિત્યની) અસર થયેલી છે.

૩૭. શ્વેતામ્બર જૈન સાહિત્યના આ ઇતિહાસમાં તે સાહિત્યનો ઇતિહાસ આપવામાં અગ્રગણ્ય ગ્રંથકારોના જીવનકૃતિમાં ઉપરાંત પ્રતિષ્ઠિત જૈનોનો પણ ટુંક ઇતિહાસ આપી ગય છે. તેના કારણમાં (૧) મૂળ ઉત્પત્તિ જે નિબંધથી થઈ તેનો વિષય 'જૈનો અને તેમનું સાહિત્ય' એ હતો, તેથી તેમાં જૈનોના સંબંધી આખું પાતળું લખાયુંજ હતું અને તે આમાં વિસ્તાર પામ્યું, (૨) જૈન સાહિત્ય એ નામજ એ અર્થમાં વાપરી શકાય:-એક તો જૈન ધર્મના સિદ્ધાંતો સમગ્રવતું સાહિત્ય, અને બીજું જૈન ધર્મના અનુયાયીઓએ રચેલું સાહિત્ય. આમાંનું પહેલા પ્રકારનું પણ બીજા પ્રકારનું એટલે જૈન ધર્મના અનુયાયીઓથીજ રચેલું હોય છે, પણ બીજા પ્રકારનું તે પહેલા પ્રકારનું હોયજ એવો નિયમ નથી. દા. ત. જૈનાચાર્ય શ્રી હેમચંદ્ર કૃત સિદ્ધ હૈમ વ્યાકરણ એ ભાષાઓનું વ્યાકરણ હોઈ સર્વજન-જૈન કે જૈનેતરને સામાન્ય છે. છતાં સિદ્ધ હૈમ વ્યાકરણની ગણના તેના રચનાર જૈન હોવાને લીધે જૈન સાહિત્યમાં થઈ છે. (૩) 'ન હિ ધર્મી ધાર્મિકૈ ચિન્તા'—દરેક ધર્મનો આધાર તેના અનુયાયીઓ પર છે. જે ધર્મના માનનારા વિચારના છે તે ધર્મ જીવિત ધર્મ છે, જે ધર્મના અનુયાયી નથી તે ધર્મ મૃત ધર્મ છે, તેજ પ્રમાણે દરેક ધર્મના સાહિત્યનું સૃજન, રક્ષણ, પોષણ તે ધર્મના અનુયાયીઓ તરફથીજ થાય છે, અને જૈન સાહિત્યના સૃજન કરનારા સાધુઓ અને રક્ષણ કરનારા શ્રાવકો બંને તે સાહિત્યના જીવકારી છે.

૩૮ સાહિત્યસર્જકો પ્રધાનપણે શ્વેતામ્બર સૂરિઓ—આચાર્યો,

સુનિઓ છે; શ્રી મહાવીરના પ્રવચન-આગમ સાહિત્યની ‘પંચાંગી’ છે, તેમાં મૂલ આગમ પર નિયુક્તિ, લાભ્ય, ચૂલ્હિ-અવચૂલ્હિ, દીકા-વૃતિ વગેરે ઉત્પન્ન કરવા ઉપરાંત તે આગમને અનુલક્ષીને ધાર્મિક ગ્રંથો તેમજ અને અનેક સાહિત્યપ્રદેશોમાં વિહરી તે તે વિષયની-કાવ્ય, મહાકાવ્ય, નાટક, કથા-કાદંબરી, વ્યાકરણ, છંદ, કાશ્ય, જ્યોતિષ, ન્યાય-નકે આદિ વિષયની કૃતિઓ રચનાર તરીકે સંસાર ત્યાગ કરી શ્રમણદીક્ષા લઇ ધર્મોપદેશક તરીકે રથાને રથાને વિહરનાર આચાર્યો અને તેની શિષ્યપરંપરાનો ઉપકાર મુખ્યપણે છે કે જે કદિ બૂલી શકાય તેમ નથી. દીક્ષા એ પરાક્રમ છે અને તેની પાછળ પૂર્વ જન્મના મહાસંસ્કાર અથવા તો આ જન્મમાં મેળવેલું અનુભવ જ્ઞાન હોય છે; તેનો આત્મસમર્પણ છે અને આત્મસમર્પણ બાહ્યાડંબરથી નથી થતું, એ માનસિક વસ્તુ છે; અને તેને અંગે કેટલાક બાહ્યાચાર આવશ્યક થઈ પડે છે પણ તે જ્યારે આંતર શુદ્ધિ અને આંતર ત્યાગનું ખરું ચિહ્ન હોય ત્યારે જ શોભી શકે;—એ દીક્ષાના રહસ્યને પામેલા સુરિદરો લોકકલ્યાણ અર્થે જે બોધ આપી ગયા, ગ્રંથો લખી ભાવધ્વની પ્રભ મારે મૂકી ગયા તેમને આપણાં વંદન છે. શ્રી મહાવીરના પ્રવચનને ચોખ્ખ-આચાર્યના જે ગુણો ગણાવ્યા છે તેમાં તે દેશકાલભાવને જાણનાર, નાનાવિધ દેશભાષાઓનો જ્ઞાતા અને સ્વધર્મ અને પરધર્મનાં શાસ્ત્રોનો પારખામી હોવો જોઇએ એ વાત ખાસ લક્ષ ખેંચે છે. તેની ગાથાઓ નીચે પ્રમાણે છે:—

“ દેસ કુલજાદુરૂલી સંઘયણી ધિદ્જુઓ અણાસંસી ।

અધિકત્યણો અમારૂં ચિરપરિવાડો ગહિયવકકો ॥૧॥

જિયપરિસો જિયનિદ્દો મજ્જત્યો દેસકાલભાવન્ન ।

આસન્નલહ્મપદ્મો જાણાચિદ્દેસભાસણ્ણ ॥૨॥

પંચવિદ્ધે આચારે જુસો સુતત્થતદુભયવિહિન્ન ।

આહરણહેઠકારણણયણિણો ગાહણાકુસલો ॥૩॥

સસમયપરસમયવિડ ગંભીરો દિસિમં સિષો સોમો ।

ગુણસયકલિઓ જુસો પવચણસારં પરિકહેઠું ’ ॥૪॥

—(સારા) દેશ, કુલ, જાતિ અને રૂપવાળો, (મજબૂત) સંહનન (શરીરના બધારણ)વાળો, ધૃતિયુક્ત, અનાશંસી (શ્રોતા પાસેથી કોઈ ચીજની આકાંક્ષા ન રાખનાર), અવિકલ્પ (વિકલ્પ ન કહેનાર—હિતમિતભાષી), અમાયી—નિષ્કપટી, સ્થિરપરિપાટીવાળો એટલે પરિચિત ગ્રંથના સૂત્રને યથાવત્ કહેનાર—કોષપણ સૂત્રને કે રાખ્ધને ગાળી કે છડાડી ન નાંખા તેને અખંડ સાચવી રાખનાર, આલ્પવાક્ય એટલે સર્વત્ર અસ્ખલિત જ્ઞાનવાળો હોય. ૧

પર્વદ્—સભાને જીતનારો—સભાક્ષેભ ન પામનાર, જીતનિદ્ર—અપ્રમત્ત, મધ્યસ્થ, દેશકાલભાવને જાણનાર, આસન્નસંબધપ્રતિભ એટલે જેણે પ્રતિભા લગભગ મેળવી લીધી હોય એવો, અને નાના-વિષ્ણુ દેશ ભાષાઓનો જ્ઞાતા હોય. ૨

(જ્ઞાનાદિ) પાંચ આચારથી યુક્ત, સૂત્ર—અર્થ—તથા તે બંનેની વિધિને જાણનાર, ઉદાહરણ હેતુ કારણ નયમાં નિપુણ અને ગ્રાહણ-કુશલ એટલે કોષપણ વિવિધનું ગ્રહણ કરવામાં કુશલ હોય. ૩

સ્વ સમય અને પર સમય (શાસ્ત્ર)નો વેત્તા, ગંભીર, દીપ્તિમાન, શિવ-કલ્યાણ હેતુ રાખનાર, સૌમ્ય, ગુણશતવાળો—અનેક-ગુણસંપન્ન એવો પ્રવચનનો સાર કહેવાને યોગ્ય છે ૪

[જીએ હરિભદ્રસૂરિ કૃત ઠસવૈકાલિક પર ટીકા પૃ. ૫ દે. લા. અને શીલાંકસૂરિ કૃત આચારાંગ ટીકા પૃ. ૧ આ. સમિતિ]

૩૯ આ મુનિઓના માતાપિતા સમાન શ્રાવક-શ્રાવિકાઓએ તેમનું પોષણ અને પાલન પૂર્ણ શુદ્ધિથી કરી તેમનો ઉપદેશ સાંભળ્યો છે તે પાલ્યો છે. તે ઉપદેશના પરિણામે ગૃહરાતના જૈન ગૃહસ્થોએ અગણિત દ્રવ્યનો ખર્ચ કરી જિનમંદિરો, ઉપાશ્રયો, પૌષ્ઠશાળાઓ, જ્ઞાનમંડિરો રચાયાં છે અને સાહિત્યનાં સર્વ ઉપકરણો પૂરાં પાડ્યાં છે. આના પરિણામે અસંખ્ય હસ્તપ્રતો—તાડપત્રો પર અને કામળ પર લખાયેલી હજુસુધી આપણને સાંપડે છે, અને શિલ્પકલાના બધા નમુના રૂપે અનેક જિનાલયો હાલ વિશ્વમાન છે. આ

આજ્ઞા પૈશી કેટલાક મંત્રીઓ, સેનાપતિઓ, રાજદારી પુરવો, સાહ-
સિક જાપારીઓ, સખીશ્રીમંતો થયા છે; જ્યારે ગ્રંથકારો, -કવિઓ
અહુજ થોડા આવકો થયેલા જણાયા છે.

૪૦ પંડિત સુખલાલજી વાઙ્મયનો એક ભાગ-‘દાર્શનિક સાહિત્ય’
લઘુ તેમાં ગૂજરાતે આપેલા ફાળા સંબંધમાં જણાવે છે કે:—

‘ભારતની જ્ઞાનસમૃદ્ધિ બહુ જીના વખતથી જાણીતી છે
અને અપાર છે. તે અનેક જાતની છે. એ જ્ઞાનસમૃદ્ધિની અનેક
શાખાઓમાં એકજ શાખા આ વિદ્યાના અભ્યુદયકાળમાં હજી પથ
એવી રહી છે કે જેની બાબતમાં પશ્ચિમીય વિચારકોની દષ્ટિ પથ
ભારત તરફ વળે છે. એ શાખા તે દાર્શનિક વિદ્યાની શાખા. ભાર-
તીય દર્શનવિદ્યાની ત્રણ પ્રધાન શાખાઓમાં વૈદિક શાખા લઈએ અને
તેના પહેલેથી ઠેક સુધીના સાહિત્યની રચનાના પ્રદેશો તરફ નજર ફેંકીએ
તો આપણને જણાશે કે વૈદિક દર્શનસાહિત્યની રચનામાં ગૂજરાતનો ફાળો
પહેલેથી જાજ સુધી નથીજ. વેદો, ઉપનિષદો, સૂત્રો, ભાષ્યો, ટીકાઓ
અને પ્રકરણગ્રંથો કે કોટપત્રો એ બધાની રચનામાં પૂર્ણજ, શ્રદ્ધા-
વર્ત, કાશી, મિથિલા, દક્ષિણ, ખંભાળ અને કારમીર જનપદ વગેરેનો
હિસ્સો છે, પણ એકાદ સંદિગ્ધ અપવાદને બાદ કરીએ તો તે
રચનાઓમાં ગૂજરાતનો ફાળો નજરે નથીજ પડતો. બૌદ્ધ પિટકોનો
ઉદ્ભવ તો મગધમાં થયો, એનું સંસ્કૃત સંસ્કરણ અને પછીનું દર્શનિક
સાહિત્ય દિફુરતાનના ગાંધા ભાગોમાં જન્મ્યું. ગૂજરાતમાં જન્મેલું
બૌદ્ધ સાહિત્ય કયું અને કેટલું છે એનો સ્પષ્ટ નિર્ણય કરવો અત્યારે
કઠણ છે છતાં એમાં જરાયે શંકા નથી કે સાતમા સૈકા પહેલાં
અને ત્યાં સુધીના જે મોટા મોટા બૌદ્ધ મઠોમાં શુશ્રુષાતિ, સ્થિર-
મતિ જેવા અસાધારણ વિદ્વાન બિહુકો રહેતા અને બાણાવતા ત્યાં
બૌદ્ધ સાહિત્ય અવરય રચાયું હતું. યોધિયર્થવતાર જેવા વિચિત્ર
ગ્રંથની રચના કાદિઆવાડમાં જ થયાનું કલ્પાય છે.

૪૧ 'આવી સ્થિતિ હતાં ગૂજરાતને શરમાવા કે સંકોચાવા જેવું કશુંજ નથી. તેનું કારણ એ છે કે તેણે જૈન દર્શનિક સાહિત્યની રચનામાં મોટામાં મોટો ફાજો આપ્યો છે. આપણે જાણીએ છીએ કે ગૂજમાં તો જૈન દર્શનનું સાહિત્ય ખૌદ દર્શનના સાહિત્યની પેઠે મુખ્યમાં જ જન્મ પામેલું પણ પછીના કાળમાં તેની રચના દક્ષિણ અને ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં થતી ગઈ અને છેલ્લાં પેઢરસો વર્ષોના ઇતિહાસ તો અપે કહે છે કે જૈન દર્શનના પ્રધાનતમ સાહિત્યની રચના, તેની પુરવણી અને તેનો વિકાસ એ બધું ગૂજરાતમાં જ થયું છે. ગૂજરાતે માત્ર જૈનદર્શનના સાહિત્યને જન્મભૂમિ કે વિકસાવેને જ સંતોષ નથી માન્યો પણ એણે તો પોતાના ખાળામાં જુદા જુદા પ્રાંતમાં જન્મેલા અને હજારેલા કિંમતી સાહિત્યને બહુ કાળજીથી સંભાળી રાખ્યું છે અને તેથી જ કેટલાયે અપૂર્વ અને દુર્લભ ગ્રંથોનો એક માત્ર ગૂજરાતના ખૂણે ખાંચેથી જ અત્યારે પણ જડી આવે છે.' (પ્રસ્થાન. મહા ૧૯૮૫ પૃ. ૨૧૭-૮)

૪૨. ગૂજરાતની આ ગૌરવગાથા તે શ્વેતાંબર જૈનોની ગૌરવગાથા. તેમણે તે ગૌરવનું કાર્ય કર્યું છે. વિશેષમાં શ્વેતાંબરોનો ઇતિહાસ તે ઉત્તર પશ્ચિમ ભારતનો ઇતિહાસ એથી આ ઇતિહાસમાં ગૂજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ પણ આવી જાય છે. સં. ૧૯૮૧ના આશ્વિનના 'જૈનયુગ' માસિકમાં પૃ. ૬૭ પર તંત્રી તરીકે મેં જણાવ્યું હતું કે ગૂજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ એટલે ટુંકામાં કહીએ તો ગૂજરાતમાં જૈનોનો ઇતિહાસ. શ્રી વનરાજ આવડો કે જોને ઉછેરનાર જૈન સાધુ, રાજ્યપતિલક કરનાર જૈન શ્રાવિકા અને જોના રાજમંત્રી પણ જૈન શ્રાવક હતા તેના રાજ્યથી તે કરણચેલના રાજ્ય સુધીમાં મંત્રી પદે પરંપરાથી જૈનોજ હતા કે જેઓએ મંત્રી-અમાત્ય તરીકે, દંડનાયક-સેનાપતિ તરીકે અને કોષાધ્યક્ષ તરીકે ઉત્તમ કારકીર્દિ અતાવી રાજ્ય અને પ્રજાના હિતમાં તેમજ પોતાના જૈન સંઘના પ્રભાવ અને ગૌરવ સાચવવામાં

અમળી ફાળો આપ્યો છે. ગૂજરાતનો આ કાળનો ઇતિહાસ સંપૂર્ણ-
પણે, વિશ્વસનીય પ્રમાણોથી સુંદર અને ઝોજરિવતી ભાષામાં જ્યારે
લખાશે સારજ તેમનાં કીર્તિજ્ઞાન યથેષ્ટ કરી શકીશું. તે વખતે
આવો ઇતિહાસ લખવાનું બીકું ગૂજરાત પુરાતત્ત્વ મંદિરના આચાર્ય
શ્રી જિનવિજયજીએ લીધું હતું તેથી મને તથા ધણાને આનંદ થયો
હતો, કારણકે તેમને પુરાતત્ત્વનો અતિ શોખ છે, પોતાની પાસે પ્રશસ્તિઓ
ને શિલાલેખોનો બહોળો સંગ્રહ છે, પુરાતત્ત્વ મંદિરમાં પુસ્તકોનો જથ્થો
જથ્થો છે, તેમને સંસ્કૃત પ્રાકૃત બંને ભાષાનું ઉત્તું જ્ઞાન છે, ભાષા પર
પ્રભુત્વ છે વળી તેમણે તે સંબંધી વિશાલ વાંચન કર્યું છે તેમજ
નવીન પાશ્ચિમાલ શૈલીનો પરિચય મેળવ્યો છે અને પોતે સંશોધન-
બુદ્ધિ તેમજ અનેક હકીકતોમાંથી સારભૂત સત્ય હકીકત તારવી
લેવાની શક્તિ ધરાવે છે, વગેરે ગૂજરાતના ઇતિહાસને સર્ગવવા
માટેના ઉચિત એવા ધણા ગુણ તેમનામાં છે; અને તેઓ સ્થિરચિત્ત-
થી એક સ્થલે દૃઢસંકલ્પપૂર્વક લખવા માટે એટલું બાકી હતું;
પરંતુ તેઓ લગભગ સાતવર્ષ વીતી ગયાં છતાં અસારસુધીમાં તેનું
એક પ્રકરણ પણ લખી પૂરું પાડી શક્યા નથી; જ્યારે
તેમના જેટલા ગુણો નહિ ધરાવતો એવો હું મારા ધંધાને
વ્યવસાય, કૌટુંબિક તેમજ સામાજિક વ્યવહાર સામ્યએ-
રાખ્યે જતાં ફાજલ પડતા સમયનો લાભ લઈ વિશ્વસનીય
અને બને ત્યાં સુધી તે તે કાલનાં પ્રમાણો મેળવી જુદાં જુદાં સ્થળે
પરિભ્રમણ કરી ત્યાંનાં મંદિરો, ભાંડારો તપાસી શિલાલેખો પ્રશસ્તિ-
ઓ, અંગમત નોંધો વગેરે જે કાંઈ મળ્યું તે મેળવી તે પરથી મારી
મર્યાદિત શક્તિ અને મતિ પ્રમાણે ગૂજરાતી ભાષામાં તે ઇતિહાસના
એક ભાગ નામે જૈન સાહિત્યના ઇતિહાસને લિપિબદ્ધ કરી શક્યો
હું તે જનતા સમક્ષ ધરવામાં આવે છે. સાથે સાથે અત્રે નિવેદિત
કરવું થોડું છે કે થોડુંક થયાં. શ્રીમાન્ જિનવિજયે ડૉ. રવીન્દ્રનાથ
ટાગોરના 'વિશ્વભારતી'-શાન્તિનિકેતનમાં અધ્યાપક તરીકે રહી શ્રી

જૈન શ્વેત કોનર-સના ચતુર્થ તીર્થ સંબંધીના ખાસ અધિવેશનના પ્રમુખ સાહેબ શ્રી બહાદુરસિંહ સિંઘીથી સ્થાપિત ‘સિંઘી’ જૈન ગ્રંથમાર્ગનું કામ વ્યવસ્થિત રીતે અને સંગીનતાપૂર્વક ચાલુ કર્યું છે અને ચાર ગ્રંથો-પ્રબંધ ચિંતામણી, તેને લગતા પુરાતન પ્રબંધોનો સંગ્રહ, વિવિધ તીર્થકલ્પ, અને પુરાતન સમય લિખિત જૈન પુસ્તકપ્રશસ્તિસંગ્રહ તેમના તંત્રીપદ નીચે નિર્ણયસાગર પ્રેસમાં છપાય છે અને બીજા પણ તૈયાર થાય છે. આ રીતે ગૂજરાતના ઇતિહાસની સામગ્રી મુખ્યપણે તેઓ તૈયાર કરી રહ્યા છે; તેમના તરફથી ખાસ અપેક્ષિત વસ્તુ-તે ઇતિહાસનું ઘડતર હજી બાકી છે- હર છે. તે સત્વર વિનાવિલંબે તેમની પાસેથી પ્રાપ્ત થાયો એ હૃદયે-ચ્છા હું પુનઃ પ્રદર્શિત કરું છું.

૪૩. સંસ્કૃત સાહિત્યના ઇતિહાસ એકડોનલ્, કીચ આદિએ અંગ્રેજીમાં લખ્યા છે, પણ તે જોઇ જઇ તેની શૈલી અને રચના અવગાહી તે અનુસાર આ ઇતિહાસમાં કાર્યપદ્ધતિ રાખવાનું મારાથી બની શક્યું નથી. જૈન ગ્રંથોનો મોટો સમૂહ તો હજી અમુદ્રિત છે અને બંગાળમાં દાબગામાં પૂરાયેલો છે, માત્ર તેનાં નામ, ને કર્તાનો હુંક થરિચય તે સંબંધીની જે પ્રશસ્તિઓ છુલ્લર, કિલ્હોર્ન, પીટર્સન, બાગરકર આદિએ સરકાર તરફથી કરેલા પોતાના હસ્તલિખિત પ્રતોના રીપોર્ટોમાં તથા સ્વ. દલાલ પં. લાલચંદ અને પ્રોફે. વેલ્ચુકર આદિના સૂચીપત્રોમાં પ્રકટ થઇ છે તેમાંથી મેળવી શકાયો છે, તેથી તે દેરકનાં નામ, કર્તા તથા રચના સમય આપવા ઉપરાંત તેની મરીક્ષા-તે સંબંધી બિહાસ-વિવેચન કરવાનું બની શક્યું નથી એટલે કે લેખકની કૃતિઓ પર વિવેચન કરવામાં લક્ષમાં રાખવાની અનેક આપતો જેવી કે કૃતિઓ પરથી તેના લેખકનું વ્યક્તિત્વ, જે જે અસરો કે પ્રવાહોથી એનું વ્યક્તિત્વ બંધાયું હોય અને એની કૃતિ માટે જે હેતુઓ પ્રાપ્ત થયા હોય તે, તેની સર્વ કૃતિઓમાં રહેલી સર્વવ્યાપક ભાવના, જે જમાનામાં તે જન્મેલ હોય તેને લીધે તથા

આજીવાજીવી વિશ્વમાન પરિસ્થિતિઓને લીધે તેનું ક્ષેત્ર ધડાધું હોય તે અને તે પરથી તેની કૃતિઓ ઇતિહાસની ઘટનામાં જે સ્થાન ભોગવતી હોય તે, લેખકની જે પ્રકારની સાહિત્યની કૃતિ હોય તે પ્રકારની ઉત્તમોત્તમ શિષ્ટ કૃતિઓના ધારણે તે કૃતિની તુલના, તેમજ લેખક આપણા પર કેવી છાપ પાડે છે અને આપણી નજર સંમુખ કેવું ચિત્ર ખડું કરે છે તે-એમ વિશિષ્ટ, ઐતિહાસિક, શિષ્ટ યા આદર્શ (Classical) અને અંતર દષ્ટિગ્રિહ્યોત્પાદી જોતાં સાંપડતી બાબતો આલેખવી ઘટે તે આલેખી શકાઈ નથી; પ્રકટ થયેલ કૃતિઓ સંબંધી તેવી આવશ્યક બાબતો મૂકવા માટે જરૂરનાં દીર્ઘઅભ્યાસ, સતત મનન અને ચિંતન થઈ શક્યાં નથી; (જેકે સામાન્ય રીતે જેમણે સારો અભ્યાસ કર્યો હોય એવા વિદ્વાનોના આજ્ઞ મતો અવ-તાર્યા છે.) વળી 'પ્રત્યેક અન્યની બાહ્ય પરીક્ષા તેના પૂરા રહસ્યને જોઈને જ કરવી જોઈએ; આંતરિક પરીક્ષા તો અધિકાંશ વાચકોના મન ઉપર આખા અંશની શી અસર પડી છે એ જોઈનેજ થઈ શકે.' અપ્રકટ અંશમાં તો મોટે ભાગે લેખકના સમય સહિત તેની કૃતિ-ઓના નામનિર્દેશથી સંતોષ રાખવો પડ્યો છે, ઘણી હકીકતો વિસ્તારના બચથી મૂકી દેવી પડી છે.

કોઈ વખત જેને વિષે દૃઢ મત ધરાવતા છતાં મેં મૌન સાચવ્યું છે કેમકે હું માનું છું કે ઘણી વખત ગેરસમજ, કડવાં વેણ અથવા તેથી પણ વધારે આકરાં પરિણામો ખેડીને પણ મૌન રાખવાનો જાહેર સેવકનો ધર્મ થઈ જાય છે, એટલે કેટલાક પ્રસંગો એવા હોય છે જ્યારે વાણી કરતાં મૌન વધારે શોભે છે.

દરેક યુગના જૈન સાહિત્યની વાત કરતાં તે યુગનાં અન્ય ધર્મના પ્રવાહો-અન્ય ધર્મીઓનું સાહિત્ય-સામાજિક અને રાજકીય સ્થિતિ-પરિવર્તનો, વગેરેની યથાસ્થિત નોંધ કરી તેની જૈન સાહિત્ય પર કે જૈન સાહિત્યની તેની પર અસર બતાવી શકાઈ નથી, અને એમ વિસ્તૃત ઇતિહાસ કરવા જતાં તો જીવનનાં અનેક વર્ષો વીતાવવાં પડે અને આ અંશ જેવાં અનેક 'વૌલ્યુમો'

કરવાં પડે; માટે આ ગ્રંથ અને તેટલો સંક્ષેપમાં લખેલ હોવાથી સેતુ નામ 'જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ' એમ રાખ્યું છે. વિસ્તૃત ઇતિહાસ અનેક 'વૈદ્યુતો'માં લખનાર કોઈ સમર્થ વિચારક, વિદ્વાન, અને વીરપુરુષ લવિષ્યમાં જાગે એમ હું ઇચ્છું છું. તેને આ મારો પ્રયત્ન કિચિત્ પણ માર્ગદર્શક થશે તો હું કૃતાર્થ છું.

૪૪. શ્વે. જૈનોનું પ્રાકૃત અને સંસ્કૃત સાહિત્ય જેટલું વિદ્યમાન જણાયું તે સર્વનો ઉલ્લેખ આ ગ્રંથમાં કરવામાં આવ્યો છે, અપ-ભ્રંશ સાહિત્ય સંબંધી વિસ્તારથી મેં મારા 'જૈનગૂર્જર કવિઓ પ્રથમ ભાગ' એ ગ્રંથમાં પ્રસ્તાવના તરીકે મૂકેલા 'જૂની ગૂર્જરાતીનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ' એ નામના મારા નિબંધમાં વર્ણન કર્યું છે તેથી તે સંબંધી વિભાગ ૪ પ્રકરણ ૧ માં વિ. ૮મીથી ૧૩મી સદીના તે સાહિત્યનો હુંકો અહેવાલ આપી બાકીની સદીના સાહિત્યનો માત્ર નામનિર્દેશ તે તે સદીનાં પ્રકરણો સાથે આપી દીધો છે; ગૂર્જરાતી સાહિત્યના વિ. ૧૩મી તે ૧૮મી સદીમાં થયેલા જૈન કવિઓ અને ગદ્ય લેખકોની વિસ્તૃત સૂચી રૂપે 'જૈન ગૂર્જર કવિઓ'ના બે ભાગ બહાર પડેલા છે તેથી અને ૧૯-૨૦ મી સદીના જૈન કવિઓ-ગદ્ય લેખકોએ ગૂર્જરાતી સાહિત્યમાં આપેલો ફાળો-શતકવાર કવિઓની કાવ્ય-પ્રસાદી વગેરે બધી ઉપયુક્ત બાબતો તે ગ્રંથના ત્રીજા ભાગમાં આપવાનો મારો મનોરથ છે, તેથી આ પુસ્તકમાં તો તેમનો માત્ર નામ-નિર્દેશ કરી સંતોષ રાખ્યો છે. હિંદી સાહિત્ય તો બહુ જુજ-અતિ અદ્ય છે તેથી જૈન ગૂર્જર કવિઓમાં હિંદી કૃતિઓનો ઉલ્લેખ અન્ય કૃતિઓ પેઠે કરી દીધો છે. આ ગ્રંથમાં જે સાહિત્ય આદિનો ઉલ્લેખ થયો છે તે ઉપરાંત ખીન્નું જૈન સાહિત્ય બાંડારોમાં કયાંક સચવાયેલું પડ્યું હશે. તેનો નિર્ણય સર્વ બાંડારોનાં પુસ્તકોનું નિરીક્ષણ અને વર્ગીકરણ કરવામાં આવે ત્યાર પછી થઈ શકે.

૪૫. સ્થાનકવાસી સંપ્રદાય મુખ્યપણે ૩૨ જૈનાગમ માને છે અને તેથી તેના પર 'ભાષા'માં કરેલ આભાવબોધ-'ટખાઓ' વિશેષ

તેમનામાં માલૂમ પડે છે, ખોડીદાસ આદિ 'ભાષા' કવિઓ થઈ ગયા છે તેમના અન્યની પેઠે ઉલ્લેખ કર્યો છે. આ ઉપરાંત ખાસ મૌલિક પ્રજા પાડે તેવું એક બાળુ રહ્યું પણ સુંદર સંગ્રહગ્રંથ જેવું પણ એટલે કે ખાસ ઉલ્લેખવા યોગ્ય તેમનું સાહિત્ય મારી નજરે આવ્યું નથી. હું કુલધર્મથી સ્વેચ્છા મૂર્તિપૂજક છું, પણ પૂજ્ય મામાશ્રીને ત્યાં ઉછરેલો, ને તેઓ કુલધર્મથી સ્થાનકવાસી, પણ સર્વ ધર્મ પ્રત્યે ઉદાર હૃદયના એટલે તેમના સમાગમથી સ્થાનકવાસી સંપ્રદાય પ્રત્યે પણ પ્રેમ, ઉદારતા અને સહિષ્ણુતા મારામાં મૂળથી કેળવાયાં છે. વિશાલદષ્ટિથી અવલોકતાં તે સંપ્રદાય માટે ઐતિહાસિક બિના જે કંઈ મળી તે હુંકમાં સમભાવે મૂકવામાં આવી છે. જુઓ પાન ૫૦૬ થી ૫૧૨નું પ્રકરણ. [અલગત તેના મૂર્તિપૂજન નિષેધ આદિ સિદ્ધાંતના ગુણદોષની ચર્ચા આ ગ્રંથમાં કરવી નિરર્થક અને અપ્રસૂત છે, તેથી કરી નથી. આ સ્થિતિમાં કોઈને જરા પણ વિરોધ કરવાનો પ્રસંગ આવે તેમ નથી. તેવી વાતો જ્યારે 'જૈન સંપ્રદાયોના સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ' (Short History of Jaina Church) લખવામાં આવે ત્યારે તેમાં સ્થાન પામી શકે. એવો ઇતિહાસ પ્રકટ થાય તો તે મનોરંજક, બોધદાયક અને શિક્ષાપ્રદ જરૂર બને તેમ છે. કોઈ લેખક અભિનિવેશ-પૂર્વગ્રહ-સ્વસંપ્રદાય મોહને તજી પ્રેમ ઉદારભાવ અને સહિષ્ણુતાને સજી તેવો ઇતિહાસ લખવા પ્રેરાય એ ધૃત્યુશીલું. આ લેખકનો તેમ કરવાનો મતોરથ છે, તે પાર પડશે કે નહિ એ ભવિષ્યના મર્મની વાત છે.] છેલ્લાં ચાર પ્રકરણમાં જૈન ધર્મના મુખ્ય સિદ્ધાંતો, તેની સંસ્થાઓ, તીર્થો વગેરેની આતિ હુંક માહિતી આપી છે. જૈન ધર્મના સિદ્ધાંતો સંબંધી વિશેષ માહિતી શ્રી ફ્રાન્સિસ ગુજરાતી સભાએ પારિ-તોષક નિબંધ તરીકે સને ૧૯૧૪માં પસાર કરેલો મારો નિબંધ નામે 'જૈન અને ખ્રીસ્ત મતનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ, તેના સિદ્ધાંતો અને વૈદિક મત સાથે તુલના' બહાર પડશે ત્યારે તેમાંથી મળી શકશે. તેને લખાયે ૧૮ વર્ષ થયાં અને તે દરમ્યાન અનેક માર્ગદર્શક પુસ્તકો,

સાહિતી, સાધનો પ્રકાશમાં આવ્યાં છે તેથી તે સર્વનો લાભ લઈ મૂળ નિબંધ સાંપ્રતકાલીન (uptodate) કરવા પાછળ ઈચ્છાકાશ, અને ભારે પરિશ્રમ લેવાની જરૂર છે. જૈન ગૂર્જર કવિઓના બે ભાગ, અને આ ઇતિહાસનો અંથ તૈયાર કરી છપાવવામાં સર્વ અવકાશ અને મહેનત અર્ચાઈ જવાથી તે નિબંધનો સ્પર્શ કરી શકાયો નથી. આ કારણે તે ફોર્મસ ગુજરાતી સમા અને જનસમાજ અને ક્ષમા કરશે. હવે તે બે તેટલી શીઘ્રતાથી હાથમાં લઈ તેનું પુનર્લેખન-સંશોધન વર્દન કરી પ્રકાશન કરવા હું પ્રયત્નશીલ રહીશ.

૪૬. જૂતકાલ પ્રત્યે સામાન્ય રીતે અક્ષમ કે અસદ્વિષ્ણુ નથી થવાતું. જૂતકાલની વાત કરનાં અનેક પ્રકારનો હદાર આત્મનિઝલ અને સહનશીલતા રહે છે. પૂર્વકાલના ધર્મ, ધાર્મિક અંપ્રદાય-સાહિત્ય, કે ધર્મતંત્ર જેવા વિષયને વિચારવાનો પ્રસંગ આવે તો તેમાં અનેક માનસિક અવ્યવસ્થાઓ-વિપ્રતિઓ થઈ હોય છતાં તેને ઊપ-ન કરનારા પ્રત્યે તિરસ્કાર અને નિન્દા વ્યક્ત કરવાનું મન થતું નથી અને કાળજીથી તે પ્રત્યે આંખમિચામણાં કરી ચા તેને એક બાજુ રાખી આગળ વધવામાં આવે છે. વળી જૂતકાળમાં તે સર્વ અનેહું એટલે આપણને તેની સાથે સાક્ષાત્ પરિચય હોતો નથી, તેથી જ્યારે તેમના પ્રત્યે સારાકે નરસા અભિનિવેશ પશુ જામતા નથી. પશુ વર્તમાન-આપણી નજર આગળ પસાર થએલો વર્તમાન વિચારવાનું હાથ ધરવામાં આવે ત્યારે આપણી લાગણી સ્વસ્થ રહેતી નથી-મદકાષ્ઠ જાય છે, અને આપણો તીવ્ર આવેશ બહાર નીકળે છે, અનિષ્ટ તત્ત્વો પ્રત્યે સહનશીલતા રહેતી નથી અને સત્ય કહેવા જનાં કોઈને ખોટું લગાડવાનો, કોઈ વખત વધુ પડતું કહી જવાનો, તેમ કોઈ ઢાણે અન્યાય કરી દેવાનો પશુ પ્રસંગ આવવાનો સંપૂર્ણ સંભવ છે. જીવતા માણસની પૂરી આંકણી તેના સમકાલીનો મૂકી જ નથી શકતા; તેમનાથી કંઈક ને કંઈક પક્ષપાત થઈ જાય જાય. આ કારણે વર્તમાન પહેલાંના એટલે જ જૈન અંશકારોને એ જાતે

જોયા-અવધા-ઝોળખ્યા નથી તેનો આમાં સમાવેશ કર્યો છે એટલે જે વર્ષમાં હું સગીર મટી ગયો હતો તે સંવત ૧૯૬૦ ના વર્ષ પહેલાં જે સ્વર્ગસ્થ થયા તેમનેજ આમાં સ્થાન આપવાની સીમા રાખી છે. ત્યારપછીના વિદ્યમાન કે અવિદ્યમાન નોંધવા લાયક વ્યક્તિઓ સંબંધી ખાસ કંઈ કહ્યું નથી-આટલા ખુલાસાથી કોઈને હવે પૂછવાનું કે ટીકા કરવાનું કારણ નહિ રહે કે શા માટે વિદેશીય-પાશ્વિભાત્ય વિદ્વાનોને હસ્તલિખિત જૈન ગ્રંથો પૂરાં પાડી તે દ્વારા પશ્ચિમમાં જૈન ધર્મના અભ્યાસકો વધારનાર શ્રી વિજયધર્મસૂરિ, અધ્યાત્મ-યોગના રસિક અનેક ગ્રંથોના પ્રયોજક કવિ શ્રી બુદ્ધિસાગર સૂરિ, અનેક પુસ્તકોનું સુંદર સંશોધન કરનાર મહાન્ અભ્યાસક વિદ્વાન ગ્રેનયુએટ શ્રી ચિમનલાલ ડાહ્યાભાઈ ફલાલ, સિદ્ધહરત લેખક અને વિચારક શ્રી વા-ડીલાલ મેાતીલાલ શાહ વગેરે સ્વર્ગસ્થોને તેમજ વિદ્યમાનોમાં અપ્રકટ રહેલા આગમસાહિત્યને પ્રકટ કરાવી તેનો તે રીતે ઉદ્ધાર કરનાર શ્રી સ્વામીરાનંદ સૂરિ, પંડિતોમાં વિચારક પંડિતવર્ધ સુખલાલ, પં. ધ્યેય-રહાસ, અને પં. લાલચંદ—સુંદર લેખક રા. મુશીવ, વર્તમાન પત્રકાર રા. અમૃતલાલ શેઠ, સોરઠી લોકસાહિત્યના ઉદ્ધારક લેખક અને કવિશ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણી, નવલકથાકાર રા. ચુનિલાલ વર્ધમાન શાહ, આદિને આ ઇતિહાસમાં સ્થાન આપી શકાયું નથી.

૪૭ આ સાથે એ પણ કહી દેવું યોગ્ય છે કે વીસમી સદી તે ચાલુ સદી છે; તેમાં સ્વર્ગવાસ થનાર શ્રી આત્મારાગજી (વિજયા-નંદ સૂરિ), શ્રી વીરચંદ ગાંધી, શેઠ ગ્રેમચંદ રાયચંદ, શ્રી ડાહ્યા-ભાઈ ધોળશાજી, શ્રી રાયચંદ કવિ વિષે પ્રમાણ કરતાં વિશેષ લખી જવાયું છે, પરંતુ તે પણ મારા પોતાના વિશિષ્ટ મત અનુસાર નહિ, પણ પ્રામાણિક વિદ્વાનોના ગ્રાભ મત અનુસાર લખાયું છે; અને આવો ઇતિહાસ ફરી વાર બહાર પડશે ત્યારે ખરો, એટલે તત્ત્વનું જેટલું ટુંકમાં લખાય તેટલું તેમના સંબંધી લખી બહાર પાડી દેવું ઠીક છે એ હેતુથી કંઈક વિશેષ લખાયું છે તો તે ક્ષતવ્ય ગણાશે.

૪૮ જૈનો હિંદુ છે—જે માણસ હિન્દુસ્થાનમાં હિન્દુકુળમાં જન્મીને વેદ, ઉપનિષદ, પુરાણાદિ ગ્રન્થોને ધર્મગ્રન્થરૂપે માંને; જે માણસ સત્ય અહિંસાદિ પાંચ યમોને વિશે શ્રદ્ધા રાખે ને તે યથાશક્તિ પાળે, જે માણસ આત્મા છે પરમાત્મા છે, આત્મા અજ અને અમર છે તેમ છતાં દેહાધ્યાસથી સંસારમાં અનેક યોનિમાં આવળ કર્યા કરે છે, તેને મોક્ષ છે, અને મોક્ષ એ પરમ પુરુષાર્થ છે એમ માને, જે વર્ણાશ્રમ ને ઔરક્ષા ધર્મને માને તે હિન્દુ છે—આવી વ્યાખ્યા હિન્દુની ગાંધીજીએ કરી છે. તેજ ગાંધીજી ગૌતમજીએ માટે જણાવે છે કે: ‘મારો તો નિશ્ચિન અભિપ્રાય છે કે બૌદ્ધધર્મનો અથવા બુદ્ધના ઉપદેશનો પૂરો પરિપાક ભારતવર્ષમાંજ થયો હતો. એથી ઉલટું થયું શક્ય પણ નહોતું. કારણ ગૌતમ પોતે હિંદુ હતા—હિંદુશ્રેષ્ઠ હતા. હિંદુ ધર્મના ઉત્તમાંથી તેઓ ભીંજાયા હતા. કેટલાંક તત્ત્વો જે વેદમાં દટાઈ રહેલાં હતાં અને જેની પર જળાં બાગી મયાં હતાં તે તત્ત્વોને તેમણે નવજીવન આપ્યું. વેદમાં રહેલા ગ્રંથગણતા સત્ય પર શબ્દોનું—નિરર્થક શબ્દજાળનું જે અરણ્ય જામ્યું હતું તેમાંથી તેમના મહાન હિંદુ આત્માએ પોતાનો રસ્તો શોધી કાઢ્યો. વેદના કેટલાંક શબ્દોમાંથી તેમણે જે અર્થનું દોહન કર્યું તેનાથી એમના કાળના માણસો સાવ અજાણ હતા. ભારતવર્ષની ભૂમિ એમને આ ધર્મકાર્યને સારૂ સૌથી અનુકૂળ લાગી. બુદ્ધ જ્યાં જ્યાં ગયા ત્યાં ત્યાં તેમની પાછળ જનાર અને તેમને વીંટળાઈ વળનાર ટોળાં ઇતર-ધર્મીઓનાં નહિ પણ હિંદુઓનાંજ હતાં અને તેઓ વેદધર્મથી રંગાયેલાં હતાં. પણ બુદ્ધનો ઉપદેશ તેમના હૃદયની જેમ સાર્વભૌમ અને સર્વવ્યાપી હતો, અને તેથી તે એમના નિર્વાણ પછી પણ ટક્યો અને આખી પૃથ્વી પર ફરી વળ્યો. બુદ્ધના અનુયાયી ગણાવાનું જોખમ વહેરીને પણ હું કહું છું કે એ હિંદુ ધર્મનો વિજય છે. બુદ્ધે હિંદુધર્મનો અસ્વીકાર કદી કર્યો નહોતો, તેમણે તો તેનો પાયો પિચાળ કર્યો; તેમણે હિંદુધર્મને નવજીવન આપ્યું અને એનું

નવું રૂઢસ્ય બતાવ્યું. યુદ્ધના ઉપદેશનો મહત્ત્વનો ભાગ હિંદુધર્મમાં લખા જઈને આજે તેનું અંગ થઈ ગયો છે. આજે હવે હિંદુ-ભારત-વર્ષ પાછાં પગલાં ભરે, અને ગૌતમે હિંદુધર્મ પર જે સુધારાનું મોઝું ફેરવ્યું તેને ભૂંસી નાંખી શકે, એ શક્ય રહ્યું નથી. પોતાના ભારે આપભોગથી, ભવ્ય ત્યાગથી અને જીવનની નિષ્કલંક પવિત્રતાથી તેઓ હિંદુધર્મ પર કદી ન ભૂંસાય એવી છાપ મૂકી ગયા, અને હિંદુધર્મ એ મહાન ગુરૂનો કાયમનો ઋણી બનેલો છે.'

૪૯ શ્રી યુદ્ધના સમકાલીન શ્રી મહાવીર દત્તા અને તેમને વિશે પણ શ્રી યુદ્ધ માટે જે ઉપર કહ્યું છે તે પ્રાયઃ કહી શકાય તેમ છે. શ્રી મહાવીરને વેદવિત્ (પ્રા. વેયવી) તરીકે આચારાંગમાં સ્પષ્ટ વર્ણવેલ છે. બૌદ્ધ ધર્મ તે નામથી હિંદમાં લુપ્ત થયો, અને જૈન ધર્મે પોતાનું નામ-વ્યક્તિત્વ હિંદમાં અત્યારસુધી જળતી રાખ્યું. બંનેની આસર-બંનેનાં તત્ત્વોની મેળવણી હિંદુધર્મમાં થઈ છે. બંનેના સંસ્કાર પ્રકૃતિથી આર્યધર્મી છે. હિંદુઓનો ધર્મ વિશાળવ્યાપી હોઈ તેણે પોતામાં નિરીશ્વરવાદી નાસ્તિક આર્વાકની ફિલસૂફીનો પણ સમાવેશ કર્યો છે. બૌદ્ધો અને જૈનો વેદાદિને પોતાના ધર્મગ્રંથો ન માનતા છતાં તે આર્ય સંસ્કારવાળા છે-આર્યધર્મનાંજ અંગ છે. હિંદુઓના ધર્મને જે હિંદુ ધર્મ કહેવામાં આવે તે ભારતમાં ઉત્પન્ન થનારા સર્વ ધર્મ હિંદુ ધર્મ કહેવાવા યોગ્ય છે.

૫૦ જૈન એક જાતિ નથી પણ એક ધર્મ છે-આર્ય ધર્મ છે-ભારતવર્ષમાં જન્મેલો ધર્મ છે. હિંદુ એ જાતિ છે અને તેથી જૈનો જાતિએ (by race) હિંદુ છે. જૈન ધર્મ પાળનારામાં હિંદમાં વસતી વણિક આદિ ભુદી ભુદી વર્ણો-જાતિઓ છે. ગમે તે વર્ણના તે ધર્મ પાળી શકે છે.

૫૧ શાસ્ત્ર-દરેક ધર્મમાં તેના મુખ્ય ધર્મગ્રંથોને 'શાસ્ત્ર' કહેવામાં આવે છે; અને તેનું પ્રમાણ્ય છેવટનું-નિર્ણયાત્મક ગણવામાં આવે છે. કોઈ વખત એક ધર્મશાસ્ત્રમાં કંઈ તો બીજા ધર્મના શાસ્ત્રમાં

તેથી જુદું જ હોય એમ જોવામાં આવે છે. શાસ્ત્રની કસોટી થી એમ પ્રશ્ન થતાં તેનો ઉત્તર પ્રત્ન પુરૂષો એમ આપે છે કે જે શાસ્ત્ર વચન સત્યનું, અહિંસાનું, બ્રહ્મચર્યનું વિરોધી હોય તે ગમે ત્યાંથી મળ્યું હોય છતાં તે અપ્રમાણ્ય છે. જેને શુદ્ધિ સમજે નહિ, જે હૃદયમાં ખૂંચે તે શાસ્ત્ર નહિ. એમ ન હોય તો આપણને ધર્મશ્રષ્ટ થવાનો ભય રહે. જે શાસ્ત્ર મદિરાપાન, માંસભક્ષણ, પાપ્મંડ ઇત્યાદિ શીખવે તે શાસ્ત્ર ન કહેવાય. શાસ્ત્ર એવું હોયજ ન શકે કે જે અક્ષલની બહાર હોય, જે સત્ય ન હોય, જેને હૃદય ન માને. બાકી શાસ્ત્રના અર્થ તો ગમે તેવા થઈ શકે. આપણે શાસ્ત્રને નામે શું નથી કરતા ? શાસ્ત્રને નામે બાવાઓ ભાંગ પીયે છે અને ગાંભે કુંડે છે; શાસ્ત્રને નામે દેવી લકતો માંસ મદિરાનું સેવન કરે છે, અનેક માણસો વ્યભિચાર કરે છે, અને મદ્રાસ ઇત્રાકામાં કુમળી બાળાઓને વેશ્યા બનાવવામાં આવે છે. આના કરતાં શાસ્ત્રનો ખીન્ને શો અનર્થ હોઈ શકે ? આવાં અનર્થકારી શાસ્ત્રોની અસર-ગતિ રોકવી ઘટે. જાહેર સેવા કરનારનો ધર્મ પ્રજ્ઞના પ્રવાહની જે ગતિ હોય તેમાં તણાવાનો નથી; પણ જે તે ગતિ અવળી હોય તો તેને સત્વળી કરવાનો છે. જે પોતાના દિલમાં 'ના' હોય તો તેનામાં 'ના' કહેવાની હિમત હોવી જોઈએ. દિલમાં 'ના' હોય છતાં સહામાનું મ્હોં જોઈને તેને 'હા' જોઈએ છે કે 'ના' એ વિચારી લઇને તે પ્રમાણે વાત કરવામાં આવે છે એ કાયરતા છે.

પર ધાર્મિક જીવનની બે ભાવના જુદી પાડી શકાય. એક પ્રવૃત્તિની અને બીજી નિવૃત્તિની, એક કર્મની અને બીજી જ્ઞાનની, એક ગૃહસ્થની અને બીજી સંન્યાસની. આ પૈકી નિવૃત્તિધર્મને સ્ત્રી-કારનારા-દીક્ષિત મુનિઓ-ધર્મગુરુઓ સાહિત્યના વિકાસ અને વિસ્તાર માટે પોતાના પૂર્વજોનું અનુકરણ કરી ઓટલું બધું કરી શકે એવી તેમની નિવૃત્તિની સ્થિતિ છે કે જૈન ગૃહસ્થોનો બધો સમૂહ કે તેમની સંસ્થાઓ કરે તેના કરતાં સરસાધ બતાવી શકે. 'એ નિવૃત્તિ

અણ્ણમાં ધૂપેલી હોવી જોઈએ. દેહ માત્ર પ્રવૃત્તિ વિના એક ક્ષણભર પણ ટકી શકે નહિ એ સ્વયંસિદ્ધ વસ્તુ છે. પ્રત્યેક જ્ઞાસ આપણે સ્વયં જોઈએ એ પ્રવૃત્તિ-સૂચક છે. ત્યાં નિવૃત્તિનો અર્થ આ જ હોઈ શકે કે શરીર નિરંતર પ્રવૃત્ત રહેવા છતાં આત્મા નિવૃત્ત રહે એટલે કે તેને વિશે અનાસક્ત રહે. તેથી નિવૃત્તિપરાયણ મનુષ્ય કેવળ પરમાર્થને ખાતર જ પ્રવૃત્તિ કરે. નિવૃત્તિ એટલે અનાસક્તિપૂર્વક પરમાર્થે આચરેલી પ્રવૃત્તિ. 'આવી નિવૃત્તિથી પોતે પરમાર્થે સાહિત્યપ્રવૃત્તિ કર્યા કરશે તો વર્તમાન જૈન સાધુઓ સત્ય અને અહિંસાના જગદ્વ્યાપી ધર્મને સમજાવવામાં મહાન ફાળો આપી શકશે. ખરી ધર્મ જગૃતિથી પ્રાચીન સંસ્કૃતિમાં જેટલું સત્ય, શિવ અને સુંદર છે તેટલાનો જ સંગ્રહ કરવાની ધગશ હોય તો આપણી રિચાત આજે જુદી જ હોય. એનો પુનરુદ્ધાર કરવામાં ધર્મના વ્યાપક સ્વરૂપને નજરમાં રાખી ભગિરથ મૌલિક પ્રયત્નો થશે ત્યારેજ આપણને પ્રાચીન સભ્યતાની ખોવાઈ ગયેલી આવી હાથમાં આવશે.

૫૩ આચાર્યશ્રી કાકાસાહેબ કાલેલકરે એક વ્યાખ્યાનમાં ધર્મનું વ્યાપક સ્વરૂપ થું છે તે યથાર્થ શબ્દોમાં કહ્યું છે કે:- 'ધર્મ માત્રમાં શુદ્ધિ, અનુભવ, શ્રદ્ધા, અંતઃકરણની લાગણીઓ, કાવ્યકલ્પના અને કલ્પારસિકતા એ બધી વસ્તુઓ હોય છે, હોતીજ જોઈએ. એની સાથે વ્યક્તિનો સમાજ અને વિશ્વ સાથેનો સંગંધ, જીવનવ્યાપી સંઘ સ્થાપવાની વૃત્તિ અને આવશ્યકતા, તેમજ ક્ષેત્રવૃત્તિ (Conservatism) અને પરિવર્તનવૃત્તિ (Radicalism) એ બંને બાજુ ધર્મમાં સ્વભાવતઃ હોય છે અને હોવાં જોઈએ, આમાંથી એકે અંગ ને ઓછું કરીએ તો ધર્મ વિકલાંગ થવાનો, અને મનુષ્યજીવન માટે અપર્યાપ્ત નીવડવાનો. ધર્મમાં શ્રદ્ધાની માત્રા વધવાથી ધર્મ બમડતો નથી. લાગણી અને કામગીરી વધવાથી તે પોચો થતો નથી. કાવ્યકલ્પનાઓ વધવાથી તે અસત્યપ્રેરક થતો નથી. કલ્પારસિકતા વધવાથી તે હીનતાનો સંગ્રહક બનતો નથી. વિશ્વ સાથેનો સંગંધ પૂર્ણપણે સ્વીકાર

રવાથી તે અબ્યવહાર થતો નથી. ક્ષેમવૃત્તિને અંગીકારવાથી તે જડ થતો નથી. પરિવર્તનશીલતાને આવકાર આપવાથી તે વિનાશક બનતો નથી. ધર્મનું મરણુ તો અજ્ઞાન, વિદ્યાસિના અને બાહ્ય સત્તામાં છે. ભ્રમમૂલક અસત્યથી સત્ય ઢંકાય, પણ કોઇ કાળે વીંધાય નહિ. કેમકે અસત્યના પેટમાં પણ સત્ય જ છુપાયેલું રહે છે. સત્યનો પરાજય સત્તામાં છે. કોઇપણ ધર્મ જ્યારે અજ્ઞાનને સાંખે છે, વિદ્યાસિતા સાથે માંડવાળ કરે છે, અથવા સત્તાની ઉપાસના કરે છે ત્યારે એ ધર્મ પ્રથમ સુલભ થાય છે, રોચક થાય છે, વિશાળ થાય છે અને આંતે પરપોટાની પેઠે ફૂટી જાય છે.’

૫૪. પ્રવૃત્તિ-ધર્મમાં રાચતા એવા યુવકો સાહિત્ય, વિજ્ઞાન, ધર્મ કે સમાજના સંબંધે ધારે તો ઘણું કરી શકે—જૂનામાંથી નવું સર્જી શકે—પૂર્વજોના સાહિત્ય પ્રત્યે આદર તેમનામાં ઉત્પન્ન કરાય તો તેઓ તેના વિસ્તાર શાસ્ત્રીય અને તાર્કિક પદ્ધતિથી યુક્તિ પુરસ્કર કરી શકે, અને ભૂતકાલ અને ભવિષ્યકાલના સેતુરૂપ બની વર્તમાનકાલને ઉજ્જવલ બનાવી શકે. યુવકો પ્રત્યે બંડખોર કહી ઉપેક્ષા કરવી, તેમને હરકોઇ પ્રકારે નિન્દવા, તેમની અવગણના અને અવદેશના કરવી, તેમનો જીરસો દબાવી દેવો અને તેમની પ્રવૃત્તિઓ ને વિચારરૂઝાઓ અનિષ્ટ ઉત્પન્ન થવા તથા અહિંસકારી ગણી જ લેવી—એ તેમનું માનસ નહિ સમજવાથી ઉપસ્થિત થયેલાં પરિણામો છે. વસ્તુતઃ અંધશ્રદ્ધા, ગતાનુગતિકતા, કુપ્રથાઓ સામે પ્રહાર કરી જ્ઞાનપૂર્વક શ્રદ્ધા, વિચારપૂર્વક પ્રવૃત્તિ અને સુપ્રથાઓનું વાતાવરણ જમાવવું એ એક જાતનું બંડ છે. એવું બંડ તો આદરણીય છે, ઉત્તેજનીય છે. આ દૃષ્ટિથી શ્રીમાન્ મહાવીર પ્રભુના સમગ્ર જીવનને વિચારપૂર્વક લક્ષમાં લેતાં જણાશે કે તેઓ એક જગરા બંડખોર હતા. વેદવિહિત હિંસા, ચાતુર્વર્ણ્યથી ચયેલી સંકુચિતતા અને સ્ત્રીઓ

તથા શુદ્ધે પ્રત્યે અન્યાયા વર્તનની સામે મહાન સામનો તેમણે કર્યો હતો અને શુદ્ધ સર્વતોભદ્ર અહિંસા સમજાવી, ચતુર્વિધ સંઘની સ્થાપના કરી તે સંઘમાં સ્ત્રીઓ તથા શુદ્ધોને સમાન અધિકાર વાળું સ્થાન આપ્યું હતું. અનિષ્ટ તરવો અને વહેમોનાં જાળાં જ્યાં જ્યાં હોય ત્યાં ત્યાં પોષકાર કરી તેને પોષી નાંખી તેની બદલીમાં ઇષ્ટ તરવો અને સત્ય શ્રદ્ધા સત્ય જ્ઞાન અને સત્ય આચારની સ્થાપના કરવી એમાં યુવકોના યૌવનનો-જોસનો વ્યય થાય એ ગૌરવાસ્પદ છે. તે ખીજે રસ્તે વહી જવાં ન જોઇએ, વહી જતાં હોય તો સવળે રસ્તે વાળા તેમને અભિનંદન-હિતજના આપી વૃદ્ધિએ અમીદષ્ટિ અને પ્રેમભાવ દાખવવાં ધટે. યુવકો અને નવજવાનોનો વર્ગજ દમેશાં હરકોઇ પ્રજાની બધી આશા અને ઉમેદોનો ખજાનો છે.

પપ. ભણેલા યુવકો ન્યાય ચાહે છે, યુક્તિ ધરે છે. ‘અમે જે કહીએ છીએ તે પૂર્વજે કહી ગયા છે, અને તે આ પ્રકારે જ કહી ગયા છે તો તેને તે પ્રકારેજ સત્ય તરીકે સ્વીકારો, કારણકે પૂર્વજોનાં કથનો દ્રવ્યક્ષેત્રકાળજ્ઞાનથી અબાધિત-અપરિવર્તનશીલ છે, સનાતન સત્ય છે’-એમ કહેવાથી બધા યુવકો માની નહિ જાય. તેમાં ન્યાય ને યુક્તિ હશે, તે બરાબર સમજમાં હોતરી શકે તેવી રીતે બતાવવામાં આવશે તો તેઓ સ્વીકારશે, નહિતો વખતે સામા ચઇ જશે. એમ સમજી તેમની સાથે આદરભર્યો વર્તવ કરવામાં આવશે તોજ તેમનામાં નિજ માન અને પૂર્વજોનું માન જળવાશે યુક્તિ કે ન્યાય દાખવવા જેટલી શુદ્ધિ કે શક્તિ ન હોય અને તે છતાં સ્વમાન જળવડું હોય તો પ્રેમદષ્ટિથી યુવકો જે કરે તે જોયાં કરવું-મૌન સેવવું એમ આજનો યુગધર્મ કહે છે. અત્યારે તો વિરોધ, પ્રતિકાર, પ્રજ્ઞાલિકાભંગ, આક્રમણ, એવા એવા અનેક શબ્દોના રણ્યુકાર સંભળાય છે. આથી ભડકવાનું નથી, પરંતુ યુગમાં એક પ્રકારનું જોસ-ખળ આણ્યું છે તેના ચિન્હ તરીકે એ રણ્યુકાર છે એમ સમજી આનંદવાનું છે અને વિશેષમાં તેનો લાભ લઇ તે રણ્યુ-

કાર વધુ ને વધુ ગતિ લઇ યોગ્ય પ્રગતિના પંથે વહી એક અવ્યંક મહાન અવાજ બની વિશાલવ્યાપી થાય, આખા ભારતમાં ફરી વળે એવું હૃદયપૂર્વક ઇચ્છવાનું છે. એની ગતિથી, ચેતનાથી બધી જાતની પરવશતા-મન વચન શરીરની પરવશતા જશે, અજ્ઞાન, ગરીબાઇ દૂર થશે અને ધાર્મિક ઝનૂન, સામાજિક સડાઓ, અને ચૂરત મૂર્ખતા-ઓનાં પ્રદર્શનો નાશ પામશે; દુકામાં આપણી આર્થિક, રાજકીય, સાંસ્કૃતિક અને આધ્યાત્મિક પ્રગતિમાં આડે આવનાર મહા વિધ્નનો નાશ થશે. આવા સામનાનો અર્થ જુદા મુરખીઓ સામેનો વિરોધ કે તેમનો તિરસ્કાર સમજવાનો નથી. આ સંબંધી પ્રાચીન ફિલસૂફીઓના મહાન અભ્યાસી પ્રોફેસર સર રાધાકૃષ્ણનૂતા લખનાૌ વિદ્યાપીઠના ૩૧ મા પદવીપ્રદાન-સમારંભ વખતે આપેલું બાવણું મનનીય છે. તેઓ જણાવે છે કે:—

‘ ખગડી ગયેલ સામાજિક વ્યવસ્થા અને ધાર્મિક ઝનૂન સામે બંડ કરનાર યુવકોના હાથમાં ખરું ભવિષ્ય છે. અત્યારે પરિસ્થિતિ એવી મંબીર છે કે જેઓ તે યુવકો પ્રત્યે કૃપેક્ષા રાખે તેઓ કૂરતાનો અપરાધ કરે છે. લોકોની કૃપેક્ષા પર અન્યાય વૃદ્ધિ પામે છે. ખરાબ રોક, બ્રહ્મ નેતા, અસહનિષ્ઠ ગુરૂ-એ બધા બધા નય છે તેનું કારણ તેમના પ્રત્યે સામનો કદિપણ કરવામાં નથી આવ્યો તે છે. અન્યાય કરનારા નભે છે કારણકે જેઓમાં ન્યાયની ભાવના હોય છે તેઓ જડભરત જેવા અક્રિય બેઠા રહે છે સમાજમાંના અન્યાયો સામે સામનો કરવાનો જુરસો એ આજના કે નિયમેનો અનાદર અથવા અસહનશીલતા છે એવી ખોટી બ્રમ-ણમાં પડયાનું નથી. બીજાઓની લાગણી પ્રત્યે માન અને હંડા આંતરિક વિવેક સાથે તે સામનો નહીં સંગત છે. આપણે શિષ્ટસમાજ માટેની આવ-સ્થક એવી પ્રધાનભૂત વિનયશીલ રીતભાતને તિલાંજલિ દેવી ન જોઇએ. ’

૫૬. વિનયી વર્તન રાખી ધર્મમાં દેખાતું કલેશમય ઝનુની વાતાવરણ અને સમાજમાં ધુસી ગયેલ ખોટી માન્યતા અને વહેંચેના પરિણામે રહેલ સડાઓ સામે સત્ય અને અહિંસાનાં સાધનથી સામનો કરવામાં યુવકો સફલતા મેળવી શકશે એ નિઃસંદેહ છે. બાણી અને

વિચ્છેદના અસંબંધથી કાર્યો ધા થઈ શકશે નહિ અને એમ કરતાં નિશ્ચાન-આધી જવાથી પ્રત્યાઘાત વધારે જોરવાળો થશે. સાંસ્કારિક, આર્થિક, સાહિત્યવિષયક, સામાજિક પ્રશ્નને છેડી તેની વિચારણા, નિર્મત્રણા યુવકો કરશે તો શાસ્ત્રો શરત બની સંહારક બન્યાં છે, સાહિત્ય નિવૃત્તિપ્રધાન હોય આત્માને જડ બનાવે છે, સમાજ અધઃપતન પ્રત્યે જામ છે એવા આક્ષેપો દૂર કરી પોતે અતિ ઉપ-યોગી થઈ શકશે.

૫૭. આપણામાં આવેશ છે, સારી ભાવનાઓ પશુ છે, પરંતુ એ આવેશથી કે એ ભાવનાથી આપણે ઉદ્ધાર થવાનો નથી, તેનાથી આપણું માગ્યું આપણને મળવાનું નથી. આપણે જે કરેલું હશે તેજ કાયમ રહેવાનું છે અને તે ઉપરથીજ લવિષ્યનું ધડતર થવાનું છે. આપણા આવેશને આપણે કૃતિમાં ન મુકીએ, એ આવેશનું સુંદર પરિણામ ન લાવીએ તો એ આવેશ મિથ્યા છે. ભાવનાઓ જગાડવાનું કાર્ય સારું છે. તેની તેવે વખતે જરૂર પશુ છે. પરંતુ ભાવનાઓ જગાડવામાં શેકાવા કરતાં આપણે કામ જ કરવા લાગી જઈશું તો તેની અસર વધારે થશે, અને કામ કરી ખતાવીને આપણે વધારે દૃઢ ભાવનાઓ જગાડી શકીશું. આપણી પ્રાચીન સંસ્કૃતિ વિષે, આપણા ધર્મની સાહજિક સરળતા વિષે અડમ વિશ્વાસને લીધે જ વિરોધ અને વિખવાદનાં વાદળોમાં અનેક મહાજન શાંતિ અને આશા જાળવી શક્યા છે. તે વિશ્વાસ આપણામાં જગૃત અને પ્રજ્વલિત રહે તો આશા, હિંમત અને બળમાં વૃદ્ધિ થતી જાય એ નિઃસંક છે.

૫૮. સાહિત્યનો રસ અક્ષરશાન વગર લઇ શકાય તેમ નથી. અક્ષરશાન અને તેનાથી સાક્ષર થવું એ એક વાત છે, અને ખરા ચારિત્રવાન થવું એ બીજી વાત છે. માંધીજી કહે છે કે મારો અતુ-ભવ છે કે માણસનું ચારિત્ર એ તેની લખી વાંચી શકવાની કેળવણીથી તદ્દન હલાયદી વસ્તુ છે અને એકલી લખવા વાંચવાની કેળવણી

માણસની નૈતિક ક્રમાર્ધમાં એક દમ્ભીનો પણ ઉમેરો કરે છે એવો નિયમ નથી. જે કેળવણી આપણી બધી મર્દાનગી હરી લે, આપણને નાદાર અને નાસ્તિક કરી મૂકે, અસંતોષથી આપણાં જીવનને બારી દે અને બીજા બાબુએ અસંતોષ મટાડવા માટે કરોજી માર્ગ ન રાખીને દશે દિશાએ આપણને નાસીપાસીજ પીરસી મૂકે તે ખરી કેળવણી નથી. અક્ષરજ્ઞાન એટલેજ દરજ્જો જરૂરનું છે જેટલે દરજ્જો તે આપણી વિચારશક્તિને ખીલવે તે આપણને સારાસારનો નિર્ણય કરતાં આવડે. આપણે મનુષ્ય બનવું એ પ્રથમ જાણ્યતર છે. મનુષ્ય જ અક્ષર જ્ઞાનને લાયક છે. અક્ષરજ્ઞાનથી મનુષ્યત્વ નથી આવતું. આપણે આપણા બળને વિષે અજ્ઞાત છીએ તેથી—તે અજ્ઞાનથી બીજા કોણે આવી ગયો છે. આપણામાં રહેલા આત્માને વિશેજ શંકા છે, તેના યુક્તિને વિશે શ્રદ્ધા નથી. આ અજ્ઞાન કેવળ અક્ષરજ્ઞાનથી નથી જવાનું. માત્ર વિચારના પરિવર્તનથી જ જઈ શકે છે.

૫૬. આપણે પોતે ને આપણી પ્રજાએ અક્ષરકેળવણી લઈ શુદ્ધિ ખીલવવાની જેટલી જરૂર છે તેટલીજ જરૂર નૈતિક કેળવણી લેવાની છે. નીતિની કેળવણી એટલે ધર્મનું જ્ઞાન થવું. જેને ધર્મ ઉપર આસ્થા બેઠી છે, જે તેના સ્વરૂપને સમજે છે તેની સાથે જગત એકંદરે કંઈકો કરતું નથી ને કરવા આપે તો પેલો પુરુષ તેને વિનયપૂર્વક દૂર કરાવી શકે છે અહીં ધર્મને! અર્થ માત્ર ધર્મ-શ્રેષ્ઠતામાં લાભેલાં ક્રિયાકાંડ કરવાં એ નથી, પણ પોતાને ઝાળખવો, ઇશ્વરની પહેચાન કરવી એ છે; અને જેમ જેને વાણતાં ન આવડે તે વણકર નથી થઈ શકે તો તેમ જે અમુક નિયમોનું પાલન નથી કરે તો તે પોતાને ઝાળખી જ નથી શકે તો. એ નિયમો તે સત્ય, અદિસાને પ્રત્યક્ષ છે. આ બધાનું જ્ઞાન ધર્મસાહિત્યમાંથી મેળવી શકાય છે. ધર્મ પુસ્તકોમાંથી પરમાત્માનો મેળાપ અને સત્યનું દર્શન મળી શકે.

૬૦ ભારતવર્ષની પુરાણી વિદ્યાપીઠાની પેઠે આપણી હાલની

મુનિશ્વરસિદ્ધિઓમાં જ્યાં લગી દેશમાં વિદ્યાદાન ચારિત્રવાન શિક્ષકોની મારફતે નહિ થાય, જ્યાં સુધી ગરીબમાં ગરીબ હિંદીને સારામાં સારી વિદ્યા પહોંચી શકે એવી સ્થિતિ નહિ હોય, જ્યાં સુધી વિદ્યા અને ધર્મનો સંપૂર્ણ સંગમ નહિ થયો હોય, જ્યાં સુધી પર ભાષાની મારફતે શિક્ષણ આપી બાળકો અને જુવાનોમાં મનની ઉપર અસર બોલે પડે છે તે દૂર કરવામાં નહિ આવ્યો હોય, ત્યાં સુધી પ્રજાજીવન કદી ઉચ્ચ બનવાનું નથી એ નિઃશંક છે. પ્રજાકીય શિક્ષણ તે તે પ્રાંતની ભાષા મારફતે આપવું જોઈએ. શિક્ષકો ઉચ્ચ કોટિના હોવા જોઈએ. જ્યાં વિદ્યાર્થીને સ્વચ્છ દત્તાપાણી મળે, જ્યાં મકાન અને આસપાસની જમીન આરોગ્યને પદાર્થપાઠ આપતી હોય એવી જગ્યાએ શાળા હોવી જોઈએ અને જેમાંથી મુખ્ય ધર્મોનું જ્ઞાન મળી શકે એવી શિક્ષણપદ્ધતિ હોવી જોઈએ. આવી વિદ્યાપીઠો એક નહિ પણ અનેક -પ્રાંતપ્રાંતમાં ઉભી થશે ત્યારે વિદ્યા અને ધર્મનો સંપૂર્ણ સંગમ પ્રાપ્ત થશે.

૬૧ ગૂજરાતમાં જે વિદ્યાપીઠ સ્થપાઈ તેણે કંઈ કાર્ય કરી બતાવ્યું. અત્યારે તેની સ્થિતિ ગૂજરાતને શોભે તેવી નથી. તેવી વિદ્યાપીઠમાં શિક્ષણનું વાહન ખરી ગૂજરાતી ભાષા હોવી જ જોઈએ. જે ગૂજરાતી લાખો ગૂજરાતના બહુલા વતની બોલે છે ને લખે છે તે ખરી ગૂજરાતી. ગૂજરાતી સંસ્કૃતની અને પ્રાકૃતની દીકરી હોઈ તેનો આધાર સંસ્કૃત-પ્રાકૃત ઉપર હોવો જ જોઈએ એમાં તો કોઈ શંકા ન લાવી શકે. જેમ જેમ આપણામાં પ્રજાપ્રેમ વધતો જાય છે તેમ તેમ આપણામાં ભાષાપ્રેમ વધવો જોઈએ દેશપ્રેમ હોય ને ભાષાપ્રેમની ખેવના ન હોય એ અસંભવિત છે. હિંદુ (જેમાં જૈનો સમાય છે), મુસલમાન ને પારસી એ ત્રણે કોમો ગૂજરાતી બોલે છે, ત્રણે વેપારી હોઈ આખા હિંદુસ્તાનમાં ને દેશાવરમાં ફરનારી છે. એ ત્રણે ગૂજરાતી તરીકે ઓળખાવનાર વસ્તુ તેમની ભાષા છે. તેની સેવા ત્રણે કોમે કરવી અને તે ભાષામાં શિક્ષણ આપનારી વિદ્યાપીઠને સ્થાપિત-ખોષિત અને વર્ધિત કરવી એ તેમની ફરજ છે.

૬૨ પ્રભકીય ઉન્નતિમાં સ્વભાષાગ્રેમ ઉપરાંત દેશની સર્વ સામન્ય ભાષા પર પશુ આદર હોવો જોઈએ. તે ભાષા તે હિન્દી છે. તેનું શિક્ષણ તે પ્રભકીય શિક્ષણના મૂળાક્ષર સમાન છે તેથી નવજવાનોએ હિન્દી ભાષા શીખી લેવી જોઈએ; કે જેથી અભારે દેશના એક પ્રાંતના નવ જવાનોને બીજા પ્રાંતમાં જવું ને ખપ લાગવું સો સો વાત થઈ પડે છે તેમ ન બને. ચાલાક, નમ્ર, અને મહેનતુ હરકોઈ જવાનું એ થોડા માસમાં શીખી લઈ શકે. એ શીખવામાં સહેલી ભાષા છે. તેમાં કેટલાયે શબ્દો તો ધરનાજ લાગશે, કારણ દ્રાવિડી ભાષાઓ સિવાયની ઉત્તરની ભાષાઓના થોડા ભાગનો સખ્દમંડોળ એક જ છે. એ ભાષા ઉચ્ચ અને વિકૃત્તા બધી વિચારોને સુઢાં પહોંચી વળે તેવી છે.

૬૩ અંગ્રેજી ભાષા એ પરભાષા છે, અને સાહિત્યની દૃષ્ટિએ તેનું મહત્ત્વ ધણું છે. અંગ્રેજી ગ્રંથોમાં ભારે વિભૂતિઓ સમાયેલ છે, પણ અંગ્રેજીનું શિક્ષણ સમસ્ત પ્રજાવર્ગ પર લાદી નહિ શકાય. અંગ્રેજી ભાષા આજકાલનો વાયુ છે. તેના પ્રત્યે તિરસ્કાર ન કરતાં એ ભાષા શીખવી એ જીદી વસ્તુ છે અને તેને માતૃભાષા-માદરીજબાન બનાવવી એ જીદી વસ્તુ છે. રાજકારણી ભાષા અથવા વ્યાપારની ભાષા ઉપરાંત અંગ્રેજીનું બીજું સ્થાન નથી એમ અંગ્રેજીભાષામાં વિસારદ થયેલ કેટલાક પ્રજાનેતાઓ જણાવે છે. હાલ તે રાજભાષા છે અને તે પ્રત્યે લોકોનું ધ્યાન ધણું વળ્યું છે અને એને પરિણામે અસંખ્ય ગ્રેન્ડ્યુએટો-યુનિવર્સિટીના પદવીધરો હિંદના દરેક પ્રલાકામાં પ્રાપ્ત થયા છે અને વિશેષ નીકળતા જાય છે. એમાંના કેટલાકે દેશની, સાહિત્યની, ધર્મની, કામની, જાતિની સેવા ધણી સારી બજાવી છે.

૬૪ આપણા ઉચ્ચ અંગ્રેજી શિક્ષણ પામેલા સંસ્કારી ગ્રેન્ડ્યુએટોએ ધણું ધણું કરવાનું રહે છે. યુનિવર્સિટીનું શિક્ષણ, અખંડ અને ઉચ્ચ વિચાર-સરણિ પ્રત્યેના પ્રેમનો વિકાસ, અને લૌકિક પ્રયાઓ તથા દીઘમૃત થયેલી અનુચિત બાળનાઓની સામે વિરોધ

કરવાની શક્તિ ન કેળવી શકે તો તે શું કામનું? સુશિક્ષિત જન તો જ્યાં સત્ય હોય ત્યાંથી તેને શોધી કાઢી તેને અનુસરશે અને ધણી લોકો અનુસરે છે તે પ્રમાણે—અત્યંત અતિક્રમણીય પ્રમાણે અનુસરવાની યોજના ના પાડશે જ્ઞાનમાં શક્તિ છે અને સત્ય સ્વતંત્રતાને માર્ગ કરી આપે છે. દેશનું નવીન ધડતર કરવા માટે આપણે વિચારવું પડે અને પ્રચારી કાર્યકર્મની વ્યવસ્થા કરવી પડે. નૂતન ઝાંખી કરવાથી નિષ્ફળતા અચલ ગ્રહા, નવીન શરૂઆત અને આશામાંથી સર્જન થાય છે. વર્તમાનયુગમાં ચારે બાજુ અનેક આંદોલનો, વિચારપ્રવાહો અને પ્રશ્ન-ઉકેલણી ગતિમાન થયેલ છે તેમાં વિચારસરણિ દીલી અને મુંઝવેલી રહે, સ્પષ્ટ સૂક્ષ્મદર્શન ન થાય એ સ્વાભાવિક છે. xx આપણી સમાજના અને સંસ્કૃતિના પ્રદેશોમાં પણ વસ્તુસ્થિતિ લગભગ એવી છે. આપણે અભિમાન અને આત્મનિંદા એ બે છેડા વચ્ચે બૂલીએ છીએ. સમાજદેહમાં જે ધા પડ્યા છે તે કેમ રૂઝવવા તે સૂજતું નથી. રૂઢિ શાસ્ત્રને નામે પીડી રહી છે, બીજી બાજુ ક્રાંતિકારક તર્કવાદ આપી સ્થિતિની ઉચ્છેદપાથલ કરી નાંખે તે પ્રમાણે પોતાના સિદ્ધાંતો ફેંકી રહ્યા છે. સામાજિક અને દેશનાં સંસ્કૃતિવિષયક બધા છિન્નભિન્ન થઈ ગયાં છે. આમાં જૂનું અને નવું એ બંનેનું એકમ—એકીકરણ કેમ કરવું એ મોટો પ્રશ્ન છે અને તે પ્રશ્નનું નિરાકરણ યુનિવર્સિટીનું શિક્ષણ ન કરી શકે તો તેવા શિક્ષણથી શું લાભ ?

૬૫. ભૂતકાલનું—જૂનું એટલું સોનું, એમ સમજી તેનું બધું રૈયાંચકારક—વિરમચકારક (romantic) લાગે છે પણ જે તેનાથી આપણે સર્વસંતુષ્ટ રહીએ તો તેથી અધઃપતન પ્રત્યે જવાય, કારણકે એવી અનેક જૂની પ્રથાઓ અને રૂઢિઓ પ્રચલિત છે કે જે વર્તમાનમાં તે સ્વરૂપે ઉપયોગી નથી. પુરાણસ્મિત્તેષુ ન સાધુ સર્વમ્ । —જેટલું જૂનું એટલું બધું સાફ એજબ નથી. જીવનપ્રવાહમાં ભૂતકાલ તે વર્તમાનકાલ નથી. મૌલિકતા અને સાહસિકતાથી અગતિ આવે છે. અનુકરણથી અને જૂને ચીલે ચાલ્યા જવાની વૃત્તિથી સડો થાય

છે. ભૂતકાલની દેખાતી પ્રજા ગમે તેટલી સંપૂર્ણ હોય, છતાં તે જે રૂપોમાં આચ્છાદિત છે તે રૂપો છેવટનાં—આત્મતિક નથી. તેઓને બાંગીને નવાં બનાવવાની જરૂર છે. બહુલાઓએ જીવનનું તાત્ત્વિક સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરી તેને નવાં કાર્યોમાં કામે લગાડવું જોઈએ. એક જાતિ કે કોમનું તાત્ત્વિક સ્વરૂપ તે પૂર્વ યુગોમાં જે સ્થિતિમાં હતું તેમાંથી ઉપલબ્ધ થતું નથી તેમજ વર્તમાનમાં જે સ્થિતિમાં સ્થિર થયેલ હોય તેમાંથી પણ મળતું નથી; કોઈપણ પ્રજાના ઇતિહાસની પર્યાલોચના કરીએ તો એવું કુદું ને પાયામાંથી ચણેલું કંઈક મળી આવશે કે જે સંપૂર્ણતા પામ્યા વગર નિરંતર નવીન ને નવીન થતું જાય. આ વિકાસ પામતી વૃદ્ધિ-વિકાસવાદ જીવનનું રહસ્ય છે—તાત્ત્વિક સ્વરૂપ છે, આર્ય સંસ્કૃતિમાં મનુષ્યના આત્માની અમરતા પર, સમસ્ત વિશ્વની અનંતતા પર અને જ્યાંથી સત્ય મળે ત્યાંથી તેના શોધનપર પ્રધાન ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. ભારતદેશે જીવનના વિકાસક્રમ પ્રત્યે પોતાનું તત્ત્વજ્ઞાન વિસ્તાર્યું છે. શુદ્ધ આત્માની પ્રાપ્તિના પ્રયાન વડે જ મુંઝવણમાં નાંખે તેવાં અનાવશ્યક આવરણોના નાશ થશે. જે વસ્તુઓ ડગી નથી તે કાયમ દૃઢ રહે તેટલા માટે આસ-પાસ જે કાષ્ઠ, ઘાસ અને ફુલાં ઊભાં રહ્યાં હોય તેનો રસ્તો કરી નાંખવો જોઈએ—દૂર કરવાં જોઈએ.

૬૬. ભારતના બધા આર્ય ધર્મોમાં મૂળતત્ત્વો અને તે સંબંધીની ફિલસૂફી લગભગ એક પ્રકારની, એકજ ઉદ્દેશ-સાધ્ય પ્રત્યે પ્રયાણ કરનારી છે. માત્ર શબ્દ-પરિભાષા જુદી જુદી વાપરવામાં આવી છે. છતાં જૈન કે જૈનેતર, બ્રાહ્મણ કે બ્રાહ્મણેતર વગેરેમાં આંતરિક એકતા ન દેખાતી હોય અને કવચિત્ કવચિત્ કલેશ ને કથ્થહનું રૂપ લેતી હોય તો તે દુઃખદાયક છે, નરી મૂર્ખતા છે. એકજ ભૂમિમાં ઉછરનાર, એકજ ભૂમિનાં અન્ન પાણીથી પોષણ લેનાર, એકજ પ્રકારની સંસ્કૃતિના સંસ્કાર પામનાર, એકજ જાતનાં મુખદુઃખો ભોગવનાર અરસપરસ સહકાર, પ્રેમ અને વિશ્વાસ દાખવી શકે અને

શ્રી પાર્શ્વનાથ કુમાર અને કમલ નાપસ.

— મુગલસમયના કલ્પસૂત્રમાંથી.

[શ્રી પૂર્ણચંદ્રનહારના સૌજન્યથી]

1
2
3

4
5
6

7
8

તેથી એકતા સાધી શકે; અને તે સાથે દરેક પોતપોતાની વિશિષ્ટ વિધિ ક્રિયાઓનું પાલન પણ કરી શકે અને પોતાનો ધર્મ પાળી શકે પણ એક બીજા તે માટે કંઈપણ વિરોધ રાખી ન શકે.

૬૭. જૂદી જૂદી સંસ્કૃતિમાં ઉછરેલી પણ એકબીજા સાથે જ વસતી હિન્દુ અને મુસ્લિમ જાતિમાં પણ એક જ જોડે દુઃસાધ્ય અમુક વખત સુધી હોય પણ અસાધ્ય તો નથી. એક જાતનાં દુઃખમાંથી બંને પસાર થઈ તે સાથે સહેવાની અને તેના પ્રતિકાર કરવાની તકો મેળવે, એક બીજા એકબીજાનાં પોતાને હજી લાગતાં તત્ત્વો ગ્રહણ કરે અને એકબીજાની ધર્મક્રિયાઓ પ્રત્યે સહિષ્ણુતા રાખે, યા દરેક પૃથગ્ રીતે પોતાની પ્રગતિ કરે પણ સામાન્ય જ્યાં અચાવ કરવો પડે ત્યાં એકત્રિત થઈ અચાવ કરે તો એકતા શીઘ્ર સુલભ થાય. સત્રાટ્ટ અકળેરે એકતાની દિશામાં શુભ પ્રયાસ કર્યો હોતો, તેણે તો દરેક ધર્મના આચાર્યો, મોલવીઓને ભેગા કરી તેમની પાસે તેમના ધર્મનાં તત્ત્વો સંબંધી હકીકત મેળવી 'હીને છલાહી' નામનો બધામાંથી ઇષ્ટ તત્ત્વો લઇને કરેલો નવો મત કાઢ્યો; તેમજ બાપા પણ આખા દેશમાં એક કરી નાંખી, બીજા પ્રયત્નોમાં શિશ્વ-કળામાં બંને સંસ્કૃતિનો મેળ થયેલો જોવાય છે; સંગીતમાં તાનસેને અને શિખ ગુરુઓએ બંનેનું સંયોજન (adjustment) કર્યું. કબીર અને ગુરુ નાનકે બંને સંસ્કૃતિમાંથી ધાર્મિક લગ્નનો રચી-સંઘડી બંનેમાં સમભાવ પેદા કરવાનો શ્રમ ઉઠાવ્યો. આમ અનેક પ્રયત્નો થવાથી કેટલીક સરળતાઓ થઈ ગઈ. મુસ્લિમમાંથી હિંદુ ધર્મને મળતો સુરીવાદ ઉત્પન્ન થયો; પોતે વિદેશી રહ્યા નથી એમ સમજાવ્યું, એક બીજા સુખસંપત્તી રહેવા લાગ્યા; છતાં એકબીજાની સંસ્કૃતિ, સાહિત્ય અને ઇતિહાસનું અજ્ઞાન અલગપણાની ભાવના ઉત્પન્ન કરવા માટે ઓછું જવાબદાર નથી. એકબીજાના સાહિત્યનો એક બીજાએ અભ્યાસ કરવો એ કોમીવાદ દૂર કરવા માટે એક રાજ્યમાર્ગ છે.

૬૮. સાહિત્ય કે વિજ્ઞાન ગમે તે હોય, પરંતુ તેના વિષે એ

તત્ત્વો સ્થાપિત છે તે પ્રત્યે દુર્લક્ષ કરી શકાય તેમ નથી. (૧) કોઈપણ સાહિત્ય કે વિજ્ઞાન બીજા સાહિત્ય કે વિજ્ઞાનોનાં કોપલબ્ધ સમાંતર (collateral) પુરાવા પ્રત્યે અલક્ષ કરી શકે નહિ, (૨) સાહિત્ય કે વિજ્ઞાન અમુક જાતિના લોકો માટેજ નથી પરંતુ સંસ્કૃતિવાળા જગતમાં સમસ્ત વિદ્યાવાન જાતિ માટે છે. એક ધર્મની કે એક દેશની કે એક જાતિની વ્યક્તિએ સર્જેલા સાહિત્ય કે વિજ્ઞાનને એકાકી પૃથક્ રાખી ન શકાય, અને સર્વ વ્યક્તિઓ-પછી તે વ્યક્તિ ગમે તે ધર્મ પાળતી, ગમે તે દેશની કે જાતિની હોય-ના સાહિત્ય કે વિજ્ઞાનના સિદ્ધાંતોને શ્રી હરિભદ્રસરિના ચોગધિંદુના નીચેના શ્લોક પ્રમાણે અંગીકારવા ધટે; તેમ કરવાથી રૂઢસિદ્ધિ અચૂક થાય છે:—

આત્મીયઃ પરકીયો વા કઃ સિદ્ધાંતો વિપક્ષિતામ્ ।

વૃષ્ટેષાવાધિતો યસ્તુ યુક્તસ્તસ્ય પરિગ્રહઃ ॥

—વિદ્વાનોને પોતાનો સિદ્ધાંત કે પારકાનો સિદ્ધાંત એવું શું છે ? જે સિદ્ધાંત દૃષ્ટ અને ઇષ્ટથી-વસ્તુ અને સ્વરૂપથી-અબાધિત એટલે અવિરૂદ્ધ હોય તેનો પરિગ્રહ એટલે સ્વીકાર કરવો ચોખ્ખો છે.

કહ્યું છે કે:—

યસ્માદ્ યો વસ્ય યોગ્યઃ સ્યાત્ તત્તેનાલ્લોખ્ય સર્વથા ।

પ્રારબ્ધવ્યમુષાયેન સમ્યગેષ સતાં નયઃ ॥

શ્રી રામચંદ કવિ કહે છે કે:—

જ્યાં જ્યાં જે જે ચોખ્ખો છે, ત્યાં સમજવું તેહ,

ત્યાં ત્યાં તે તે આચરે, આત્માર્થી જન એહ.

ગાંધીજી કહે છે કે ‘જૈન દર્શનમાં અહિંસાનો એટલી બધી સૂક્ષ્મતાથી વિચાર કરવામાં આવ્યો છે કે તે અહિંસાધર્મને નામે પણ ઓળખાય છે. તેથી અહિંસાને પોષક એવાં જે કાંઈ તત્ત્વો જૈનેતર ગ્રંથો કે સંપ્રદાયોમાં મળ્યા આવે તે બધાં જૈનોને માટે આદરણીય છે, તેવીજ રીતે જૈન દર્શનમાં જે જે અહિંસાધર્મ

આદિમાં તત્ત્વો છે તે અનૈનોને માટે આદરણીય છે. વળી તેઓ કહે છે કે 'ધર્મને સભ્યતાની સાથે સરખાવી શકાય. જેમ આપણે પોતાની સભ્યતાને સાચવતા છતાં બીજી સભ્યતામાં જે સાફ હોય તેના આદર ન કરતાં તેમાંથી તે લઇએ છીએ, તેમ પરધર્મને વિષે પણ કરાય.'

૬૯. આ પુસ્તક જે નિબંધની સંશોધિત-વર્ધિત બૃહત્ આવૃત્તિ છે તે નિબંધની પ્રેરણા કરનાર સાહિત્યસંસદના પ્રમુખ સાક્ષરશી કનેયાલાલ ખુનશી, તેની આવૃત્તિ કરવાની પ્રેરણા કરનાર મારા મિત્રો, જૈન પુસ્તક બંડારો જેવા તપાસવાની સગવડતા કરી આનાર મુનિ અને શ્રાવક મહાશયો, હસ્તલિખિત પ્રતોના સંબંધી બહાર પડેલ રીપોર્ટો-સૂચીઓ અને તેના ધડનારા વિદ્વાનો, ચિત્રોના 'બ્લોકો' વિના બદલાએ સૌજન્યથી પૂરાં પાડનાર સન્નનો અને સંસ્થાઓ, વગેરે જે જે આ પુસ્તકના પ્રકાશનમાં ઉપકારક-નિમિત્તભૂત થયા છે તે સ્વેના તેમજ પ્રસ્તાવના લખવા માટે (કે જેમાંના બધા વિચાર સાથે હું સંમત નથી) વડોદરા કોલેજમાં ઇતિહાસના પ્રોફેસર કેમદારનો અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનું છું અને ખાસ કરી શ્રે. જૈનોની મહાન સંસ્થા-શ્રી જૈન શ્રવે. કેન્દ્ર-સ કે જેણે મારી આ કૃતિને પ્રકાશિત કરી એક પ્રકારે અખિલ ભારતના સાહિત્યની સેવા કરી છે તેનું ઋણ વિસર્જ્ય વિસરાય તેમ નથી. તે મહાસંસ્થાએ આખી જૈન શ્રવે. સમાજમાં પ્રબલ જાગૃતિ ફેલાવી છે, સુધારા તથા પ્રગતિશીલ કેળવણીના પ્રચારનું વિસાલ વાતાવરણ ઉપજાવ્યું છે, દેશના હિતને તથા સ્વધર્મને જાળવી વિચારસ્વાતંત્ર્યનો પાયો નાંખ્યો છે, લાય વહેમ સંકુચિતતા અનર્થપરંપરા ઘેલછા અસહિષ્ણુતા અને અવિવેકના પર પ્રહાર કરી સમાજને સીધા અને પ્રગતિશીલ માર્ગે દોરી છે-એમ અનેકાનેક લાભો આ મહાસંસ્થાએ કર્યા છે અને તે દ્વારા થઇ શકે તેમ છે. તે એક જીવંત પ્રાણવાન નિયમબદ્ધ, સંગઠિત, એકત્ર, જાજ્વલ્યમાન સંસ્થા સર્વથા બની રહે એ મારી હૃદયેચ્છા છે.

૭૦ આ ઇતિહાસમાં વિશ્વસનીય હકીકતોને પ્રમાણ-આધાર આપી સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે. મળેલી અસંખ્ય હકીકતોને પ્રજ્ઞાણપુર-સર લેવી, તેમાંથી ખરું શું છે તે તારવવું અને તેની યથાસ્થાને યથા-રીતે યોજના કરવી એમાં બહુ મહેનત, મગજભારી અને વિચારપૂર્વક મનન કરવાં પડ્યાં છે અને તેથી યોજક સ્ત્રવ દુર્લભઃ । એ કથન બરાબર સમજાયું છે. અત્યુક્તિ કોઇપણ સ્થળે બનતાં સુધી ન થાય એની કાળજી રાખી છે; કારણકે તેનાથી મૂળ વસ્તુને અન્યાય થાય છે અને તે વસ્તુને યથાર્થ સ્વરૂપે સમજી શકાતી નથી. ગાંધીજી ખરું કહે છે કે ‘અત્યુક્તિ એ અસત્યનું એક ભૂંડું સ્વરૂપ છે. અસત્ય વડે પ્રજા ચઢતી હોય તો પણ આપણે એ ચઢતીને અસ્વીકાર કરવે । એ વધારે શોભે, કેમકે એવી ચઢતી એ છેવટે પડતી કરાવે છે.’ તેજ પ્રમાણે હું જૈન હોઈ જૈન સાહિત્યની ચઢતી અત્યુક્તિથી બતાવું એવી ઇચ્છામાં રહેલો સંગ્રહાયમોહ મેં સ્વીકાર્ય ગણ્યો નથી એ નમ્રપણે જણાવું છું, તેમજ સર્વ ધર્મો પ્રત્યે પ્રેમ, ઉદારતા અને સહિષ્ણુતા રાખવાનો આદર્શ સ્વીકાર્યો છે અને તેથી બીજા સંગ્રહાય પ્રત્યે તિરસ્કાર કે નિંદાવચન લેશ પણ ન વપરાય અને સમજાવણુદ્ધિ જાગૃત રહે તેની પણ કાળજી રાખી છે.

૭૧ શ્રુત-સાહિત્ય પ્રત્યેની ભક્તિએ આ કૃતિ કરવામાં મને પ્રેરિત કર્યો છે; આ વખતે શ્રી માનવુંગ સુરિના આદિનાથ-ભક્તા-મર સ્તોત્રનું નીચેનું પદ સ્મરણમાં બરાબર આવે છે કે:—

અલ્પશ્રુતં શ્રુતવતાં પરિહાસધામ

ત્વદ્ભક્તિરેવ મુક્તરોકુરુતે ચલ્લાન્મામ્ ।

ચત્કોક્તિલઃ કિલ મધૌ મધુરં ચિરોત્તિ

તચ્ચારુચૂતકલિકાનિકરૈકહેતુઃ ॥

—હું રહ્યો અલ્પશ્રુત આ શ્રુતવાન પુરુષોના પરિહાસનું સ્થાન, છતાં તારી ભક્તિજન્ય મને પરાણે બોલતો કરે છે; એમ કોકિલા વસંતમાં મધુર રજ કરે છે તેમાં હેતુ માત્ર આગ્રગીઓનો સમૂહજ છે.

અહાન કવિ કાલિદાસનાં નીચેના બે શ્લોકાર્ધમાં વર્ણવેલી છે તેવી માંસી ગતિ-સ્થિતિ છે તે હું મુક્તકંઠે જણાવું છું:—

મળૌ વજ્ર સમુત્કીર્ણે સૂત્રસ્યેવાસ્તિ મે ગતિઃ ॥

—વજ્રથી વીંધાયેલા રત્નમાં સૂત્રની જેમ (અત્ર) મારી ગતિ છે.

પ્રાંગુલમ્બે ફલે લોમાદુદ્વાહુરિષ વામનઃ ॥

—જેમથી જે ફલ લબ્ધ થાય તેમ છે તે પ્રત્યે વામન (કીંગ્લો) તે ફલના લોભથી પ્રેરાઇ પોતાનો હાથ લંબાવે, એવી મારી સ્થિતિ છે.

૭૨ જૈન ધર્મ અને તેના સાહિત્ય પ્રત્યે જ્યારે જ્યારે ખોટા આક્ષેપો થાય છે ત્યારે ત્યારે એક સુપ્રસિદ્ધ અંગ્રેજી લજ્જનની કહી શકાય આવે છે કે ‘જ્યારે ધૂમસ ઉડી જશે તે ચાનાવરણ સ્વચ્છ થશે ત્યારે આપણે એક ખીજાને અધિક પીછાનીશું.’

મારા આ પ્રયત્નથી શ્વેતાશ્વર જૈનોએ આર્થ સંસ્કૃતિની લાભ્ય ઇમારતમાં કેટલો સુંદર ફાળો આપ્યો છે તેનો બરાબર ખ્યાલ જૈન કે જૈનેતર—સર્વ સાહિત્યવિદ્યારસી વર્ગમાં આવશે તો મારો પરિશ્રમ નિરર્થક નથી મથો એ સમજનાં આ સાહિત્યસેવકને આનંદ થશે. આવા પ્રયત્નો ખૌદ, વૈષ્ણવ, શંક, શીખ, જરથોસ્તી, ખ્રિસ્તી અને હરિલાભી ધર્મના સાહિત્યના ઇતિહાસો લખી બહાર પાડવામાં તે તે ધર્મના વિદ્વાને કરશે તો વિશેષ આનંદ થશે.

મુંબઈ નવેમ્બર ૧૯૩૨.

મોહનલાલ દલીયંદ દેશાઈ.

પ્રસ્તાવના.

ભાષિત્રી મોહનલાલ દક્ષીચંદ દેસાઈ જૈન સાહિત્યના પ્રખર સંગ્રાહક અને લેખક છે. અને તેમની તે વિષય ઉપરની કૃતિઓ જૈન ને જૈનેતર જગતને હવે સારી રીતે જાણીતી છે. આત્યાર સુધી તેમણે પોતાની પ્રસાદી જૈન ગૂજર કવિઓ સંબંધી પીરસી હતી; પણ પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં તેમણે પોતાના પ્રયાસને જૃહત્ત્વ સ્વરૂપ આપ્યું છે અને જૈન સાહિત્યના ઉગમથી માંડીને આત્યાર સુધીના તેના જિન્ન જિન્ન વિકાસોને તેમાં સ્થાન આપ્યું છે. આ પ્રયાસ ભગીરથ છે, જો કે ગ્રંથકર્તાએ તે પ્રયાસને “સંક્ષિપ્ત” કહી તેની ભગીરથતાને છુપાવી છે.

એ પ્રયાસ એક પણ “સંક્ષિપ્ત” તો ગણાવી શકાય. તેમાં જૈન સાહિત્યના ઇતિહાસના વિકાસનું માત્ર રેખાદર્શન કરાવવામાં આપ્યું છે. ધણી વાર તો કર્તાએ તેમાં જૈન કૃતિઓનાં નામોનો માત્ર નિર્દેશ કરી સંતોષ માન્યો છે. પાનાં ઉપર પાનાં આવાં નિર્દેશ માત્રાથી ભરવામાં આવ્યાં છે. તેથી કોઇ જૈન કૃતિ પાને ચડવી રહી ગઇ નહિ હોય. ભવિષ્યમાં ગૂજર કે જૈન સાહિત્યના અભ્યાસી ને સંશોધકને બીજે સ્થળે જવું ન પડે તેવો પ્રયાસ કરવામાં કર્તાએ જરાપણુ કચાશ રાખી નથી. પરિણામે આ “જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ” માત્ર જૈન સાહિત્ય માટેજ નહિ, માત્ર ગૂજર સાહિત્ય માટેજ નહિ, પણ હિન્દના મધ્યયુગના સાહિત્યના પરિચય માટે પણ પ્રમાણુભૂત ગણાશે.

પણ આ ગ્રંથ માત્ર સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ નથી. તેનાં છેલ્લાં પ્રકરણોમાં જૈન દિલસુરી, જૈન સંઘ, જન તત્ત્વો, ને જૈન સમાજ ઉપર માર્ગદર્શક, ને નિષ્પક્ષપાતી લખાણો ઉમેરવામાં આવ્યાં છે. તે લખાણુ વાચતાં ધણી વાર તો એમ પણ લાગે કે લેખક જૈનેતર તો નહિ હોય !

નિવશેષ, મંથમાં જ્યાં જરૂર લાગી. ત્યાં જૈન સમાજમાં ખાસ નામના જોગવનારાઓનાં પૂરાં જીવનચરિતો આપવામાં આવ્યાં છે અને જેમ પૂર્વે થઇ ગયેલા જૈન આચાર્યોએ ને મુનિઓએ કર્યું હતું તેમ લેખકે પણ તેમની યાત્રાઓ, તેમની દાનપ્રશસ્તિઓ, તેમની અમારિવિજય શ્રેણીઓ, વગેરેનું વર્ણન આપ્યું છે.

પરિણામે સદરકુ ગ્રંથ જૈન સાહિત્યનો માત્ર સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસજ પરિચયમતો નથી; કેાઇ વાર તેનું વસ્તુ ફિલસૂફીમાં ઉતરી જાય છે, કેાઇ વાર તે જીવનચરિતની નાની મોટી વીમતોના વર્ણનમાં ઉતરી પડે છે, કેાઇ વાર તે ઇતિહાસ, કળાના અવશેષો, સ્થાપત્ય, શિલા-લેખો, વગેરેનાં વર્ણનોમાં પ્રકટી નીકળે છે, કેાઇ વાર તે જૈનોનાં સામાજિક લક્ષણોના વર્ણનમાં ઉતરી પડે છે; પણ એકંદરે તો તે “જૈન સાહિત્ય”ના ઇતિહાસ તરીકેજ વાચકને મળે છે તેથી તેનું નામ—“જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ” રાખી કર્તાએ યોગ્ય જ કર્યું છે.

કર્તા પોતે કહે છે કે—સાહિત્ય એ શબ્દના બે ત્રણ અર્થ સૂચવાય છે. ૧ ઉપકરણ કે સાધન, ૨ રસશાસ્ત્ર (કાવ્યપ્રકાશ, કાવ્યાનુશાસન, સાહિત્ય-દર્પણ આદિ) ૩ કેાઇ પણ પ્રકારનું સાહિત્ય (વૈદિક સાહિત્ય, સાંખ્ય સાહિત્ય, જૈન સાહિત્ય). પ્રસ્તુત ઇતિહાસ-માં તેના આ છેલ્લા અર્થને આપણી નવીન રીતે અનુસરી સમસ્ત વાક્યમયના (લાક્ષણિક) અર્થમાં વિશેષ સ્થાન આપેલ છે. જૈન સાહિત્યમાં કેાઇપણ પ્રકારનું શાસ્ત્ર-પછી તે ધર્મશાસ્ત્ર, આચારશાસ્ત્ર, વિધિશાસ્ત્ર, નીતિશાસ્ત્ર, અર્થકાર, કાવ્ય, જ્યોતિષ, જૂજોળ, ખજોળ, શિલ્પ, સંગીત, આદિ હોય તે સર્વનો સમાવેશ કરીને આ પુસ્તક પ્રયોજવામાં આવ્યું છે. વિચારાત્મક ને શબ્દાત્મક એમ બંને રૂપે સાહિત્ય હોઈ શકે. જે જ્યાં સૂધી મનોમત હોય, પ્રકાશમાં ન આવ્યું હોય, ત્યાં સૂધી તેને વિચારાત્મક સાહિત્ય કહેવું હોય તો કહી શકાય. જ્યારે તે સુખદારા શબ્દના જુદા જુદા રૂપમાં, કલ્પનાના, અતિશય

ના, કે ઉત્પ્રેક્ષા આદિ અલંકારોમાં સજ્જ થઇ બહાર આવે તે શબ્દાત્મક સાહિત્ય લેખાય. આ શબ્દાત્મક સાહિત્ય જ્યારે કાગળો ઉપર લિપિબદ્ધ થાય છે ત્યારે એનું બીજું નામ શાસ્ત્ર-પુસ્તક-ગ્રંથ દેવામાં આવે છે.” પાનું ૭૩૯ પેરા ૧૦૬૪.

કર્તા બીજે સ્થળે લખે છે કે “દક્ષિણમાં દિગંબરોનો જાનવ-લ્યમાન ઇતિહાસ કમબદ્ધ લખવાની જરૂર છે. અત્ર સ્વેતાંબરોનો ઇતિહાસ લિપિબદ્ધ કર્યો છે, કે જેઓ ૧૨ મા સંકા પછી પણ સાઈ સ્થાન ગૂજરાતમાં ભોગવતા રહ્યા.” પાનું ૭૬૬ પેરા ૧૧૦૧

વળી, “આ સર્વ વિદેશી પંડિતોએ જૈન ધર્મ અને સાહિત્ય માટે જે કંઈ કર્યું છે તેના ખ્યાલ તેમનાં લખાણો અંગ્રેજી ભાષામાં પ્રાપ્ત થતાં આવી શક્યો છે. અંગ્રેજીમાં સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ જેવા અનેક ઇતિહાસ પ્રકટ થયા છે, અંગ્રેજી શિક્ષણને લઈને આવેા ઇતિહાસ આ સ્વરૂપે આલેખવાની આ લેખકને પ્રેરણા મળી છે અને તે પ્રેરણાને પ્રતાપે સમગ્ર કાલપર યથામતિ ખન્યો તેટલો અને તેવો ગોઠવી પ્રજ્ઞસમક્ષ તે ધરી શકાયો છે...આ પુસ્તકમાં કાલક્રમે ગ્રંથોને ગોઠવેલ છે; અને તે ઉપરથી વસ્તુચિત્તિના પૌર્વાપર્ય માનવામાં સગવડ મળે છે, છતાં એ યાદ રાખવાનું કે કેટલીક વખત પ્રાચીન ભારતના ઇતિહાસકારને આ સરલ માર્ગ પણ ખોટાં અનુમાન ઉપર ઉતારે...ઇતિહાસકાર શાંતિધી, મીરજીથી, નિશાળ અવશેષકનથી, અને નિબ્બક્ષપાન-સત્યૈકનિષ્ઠ-દષ્ટિથી નિર્ણય ઉપર આવવા યત્ન કરે તો તે યત્ન થોડો લઘો પણ સફલ થાય તેવો છે.” પાનું ૭૫૦-પેરા ૧૦૮૧.

આ બધાં અવતરણો આપવાનું કારણ એ છે કે વાચક લેખકની કૃતિનું પ્રયોજન ખરાબર સમજી શકે.

જૈન ને જૈનેતર લેખકો જૈન સાહિત્યને ઉપરની દષ્ટિથી જોતા આવ્યા છે. તેમને મન જૈન સાહિત્ય એટલે જૈનોએ લખેલું સાહિત્ય, અને ઉપરાંત જૈનદર્શન સંબંધી સાહિત્ય. એટલું ખરૂં છે કે જૈન

વિચારો ને જૈનદર્શન લખનારામાં નવ્યાણું ટકા તો જૈનો છે. તેથી આ બે વિભાગોની ઉપયોગિતા ચાચકને કે અભ્યાસીને એકદમ જણાતી નથી; પણ એવા વિભાગો કરવાની જરૂર તો છે એમ મારે કહેવું જોઈએ કારણ એ છે કે જૈનોએ લખેલા વાક્યમયના વિષયો વચ્ચે અને તેમણે લખેલા જૈનદર્શન કે જૈન વિચાર ઉપરના સાહિત્ય વચ્ચે ઘણો ફેર છે અને તે બંનેનો સંબંધ કરવાથી સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, ને બોધાતી ભાષાઓના સાહિત્યના ઇતિહાસના અભ્યાસીને તેમના ઐતિહાસિક વિકાસનો ખરો ખ્યાલ આવી શકતો નથી.

આ સંબંધ માટે જૈનો ને જૈનેતરો બંને જવાબદાર છે. જૈનેતર લેખકોએ જૈનોએ લખેલા ધર્મ સિવાયના બીજા સાહિત્યની હમણું સૂધી અવગણના કરી છે—કેટલા સંસ્કૃત ભાષાના અભ્યાસીઓને શાકામરસ્તોત્રના ચુંડર શ્લોકો જાણીતા છે ? તેમ જૈન લેખકો પણ કેટલેક અંશે જવાબદારીથી છૂટા થઈ શકતા નથી. તેમણે પોતાના પૂર્વગામીઓ ને પૂર્વજોએ લખેલા સાહિત્યનો તુલનાત્મક ને સંપૂર્ણ ખ્યાલ આપ્યો નથી; વળી તેમણે વાક્યમય ને દાર્શનિક સાહિત્યને ભેળવી દબ વધારે મુશ્કેલીઓ ઉભી કરી છે.

પણ વસ્તુતઃ ઉપર જણાવ્યું તેમ જૈનોએ લખેલા સાહિત્યના બે વિભાગો થવા જોઈએ. (૧) જૈનદર્શન ઉપરનું સાહિત્ય, જેમાં કર્મવાદ, સ્યાદવાદ, ન્યાય (૧ નય), અરિતકાય, વગેરે જૈનદર્શનનાં લાક્ષણિક વિવેચનોને; સમાવેશ થવો જોઈએ ને (૨) માત્ર વાક્યમય વિભાગ, કે જેમાં રા. શ્રી મોહનલાલભાઈએ કહ્યું છે તેમ ધર્મશાસ્ત્ર (?), આચારશાસ્ત્ર (?), નિષિદ્ધશાસ્ત્ર (?), નહિ. પણ અલંકાર, કાવ્ય, નાટક, ચરિત, રાસાગ્રો, શ્લોકકથા, વગેરેનો સમાવેશ થવો જોઈએ.

ઉપર દર્શાવેલા વિભાગો બે સ્વીકારવામાં આવે તો જૂગોળ, બ્યોતિષ, ખગોળ, શિલ્પ, સંગીત, નીતિશાસ્ત્ર (જેનો અર્થ હું રાજ્યનીતિશાસ્ત્ર—Politics કહું છું), આચારશાસ્ત્ર (જેનો અર્થ હું Ethics કહું છું) વગેરે વિષયો ઉપર જૈનોએ લખેલા સાહિત્યનો

સમાવેશ તે તે વિષયોના સાહિત્યના ઇતિહાસમાં થવો જોઈએ નહીં
વાસ્તવમાં તે વિષયો આવવા જોઈએ નહિ. ૧"

જૈનો વિધિ, આચાર, ન્યાય, યોગ, સ્વાસ્થ્ય, કર્મ વગેરે ઉપર
લખે ત્યારે તેઓ જૈનો તરીકે લખે; જ્યારે તેઓ શિષ્ય, ખગોળ,
ભૂગોળ વગેરે ઉપર લખે ત્યારે પણ તેઓ ધણે અંશે (જો જૂના
મતના હશે તો) જૈનો તરીકે લખે-જો કે અત્યારે તો જૈનોનું
ખગોળ, કે જૈનોનું સંગીત, કે જૈનોની ભૂગોળ, એવું તો કશું હોઈ
શકે નહિ. પણ જ્યારે જૈનો વાસ્તવ્ય લખે, જ્યારે તેઓ નાટક,
કાવ્ય, શબ્દકોષ, વ્યાકરણ, રાસાંગો, ચરિત, લોકકથા, વગેરે લખે
ત્યારે તેઓ કાંઈ તે બાબતો જૈનો તરીકે માત્ર ન લખે-તેઓ તે
તે વિષયોના નિયમોને અનુસરીને લખે. તેથી જો કે તેમણે લખેલાં
કાવ્યોમાં, નાટકોમાં, રાસાંગોમાં, શબ્દકોશમાં કે લોકકથામાં જૈન
દર્શનના વિચારો આવે; તેમાં જૈન પારિભાષિક શબ્દો આવે; તેમાં
જૈન સંપ્રદાયની છાયાઓ જણાય; પણ તેમની કિમ્મત આંકતી વખતે
અભ્યાસીઓને તેમનાં વૈશિષ્ટિક ને સાંપ્રદાયિક લક્ષણો માત્ર વિચારવાં
હટે નહિ; તેમણે તો વાસ્તવ્યમાં તેમનું મૂલ્ય કેટલું અંકાય તેટલું
જેવું જોઈએ. આ બાબત જો કોઈ વિસરી જાય તે વાસ્તવ્યનો કે
તેના ઇતિહાસનો ખરો અભ્યાસી ન ગણાય. વળી તે જૈનોના લખેલા
સાહિત્યને તેટલો અન્યાય થાય તે જુદું.

કરણ એ છે કે વાસ્તવ્યનો વિચાર કરતી વેળા બાબત તરફ
ધ્યાન અપાય છે, ને માનવસમૂહના કે માનવના માનસને યથાર્થ
વાચક સમક્ષ ખડું કરવાની શક્તિ તરફ ધ્યાન અપાય છે. ઈંગ્રેજી
સાહિત્યનો ઇતિહાસ વિચારતી વખતે લેખક પ્રોટેસ્ટન્ટ છે, કે કૃષ્ણ-
લિંગ છે, કે યાહુદી છે, કે ક્વેકર છે કે તે કયા સંપ્રદાયનો છે તે
માત્ર જોવાશે નહિ; હિન્દના સાહિત્યનો વિચાર કરતી વેળા લેખકો
બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, બૌદ્ધ, જૈન, શૈવ, કે વૈષ્ણવ, કે મુસ્લીમ, કે ખ્રિસ્તી
છે, કે અમુક નાતના જાતના છે તેનો વિચાર હજી સુધી તો થયો

નથી. કોઈ પણ સાહિત્યનો ઇતિહાસ એવે પ્રકારે લખાતો કે વિચારાતો નથી.

અલગત લેખકના સંપ્રદાયની તેના કુલાચારની ને તેની ખીણ માન્યતાઓની અસરો તેનાથી સર્જાતા સાહિત્ય ઉપર થાય છે; પણ તે છાયાઓને ને અસરોને અભ્યાસીએ સમજવી જોઈએ ને તેમનો ને લેખકના વાઙ્મયનો સંબંધ તેણે બરાબર જાણવો જોઈએ-તેમના તરફ તેણે દુર્લક્ષ કરવું જોઈએ નહિ. ઉપરાંત લેખકની કૃતિઓમાંથી તેના કુલાચાર, તેના સંપ્રદાય વગેરેની જુદી જુદી રીતિઓ અભ્યાસીઓને જાણવામાં આવે છે ને તે સંસ્કૃતિનું સમર્થન અભ્યાસી વિશેષ સંગીતપણે કરી શકે છે. જૈન સંસ્કૃતિ તરફ જૈનેતરોનું આપું દુર્લક્ષ થયું છે તે તેમના સર્જના વાઙ્મયને અભ્યાસવાથી દૂર થઈ શકે અને મતભેદો તરફ સહનશીલતા થઈ શકે.

જૈન સાહિત્ય સંબંધી આવો વ્યવહાર બધે રચ્યો હવે થવો જોઈએ. જૈનોએ આપેલું વાઙ્મય વાઙ્મયરૂપે વિચારાનું જોઈએ, અને તેમણે લખેલા વાઙ્મય બદારના વિષયો ઉપરના સાહિત્યને વાઙ્મયથી છૂદું પાડવું જોઈએ. જૈનો કે જૈનેતરો હજી સુધી તે કર્તવ્ય કરી શક્યા નથી તે શોકની ખાખત છે. ખાસ કરીને સંસ્કૃત ને ગૂર્જર સાહિત્યના ઇતિહાસમાં જૈન કૃતિઓનો ઘુમ્મકાર નહિ તો તેની અવગણના તો કરવામાં આવે છે. સંસ્કૃત સાહિત્યના ઇતિહાસમાં “રતનાવળી” વગેરે ઉત્તરતી પંક્તિનાં નાટકોને જે સ્થાન આપવામાં આવે તો પછી ઉત્તમ કૃતિની સાથે સરખાવી શકાય એવા કોઈ જૈન સંસ્કૃત નાટકને શા માટે તેમાં સ્થાન ન મળી શકે ?

જૈનોએ સાહિત્ય કે વાઙ્મયની દિશામાં ધણું પ્રશસ્ત કાર્ય કર્યું છે એમ કહેવું એ તો હવે વારંવાર કહેવાય ગયેલા વાક્યની પુનરુક્તિ કરવા જેવું થાય છે. પણ જૈનોએ તે દિશામાં જે કાંઈ કર્યું છે તેનાં વૈશેષિક લક્ષણો કેવાં છે તેનો વિચાર કરવાની ખાસ જરૂર લાગે છે.

“ગૂજરાતનું પ્રધાનવ્યાકરણ” એ પંડિત યદેયરદાસના લેખ-
માંથી પ્રસ્તુત અંથના લેખક શ્રી હેમચંદ્રસુરિની સેવાની નોંધ લેતાં
નીચેનાં વાક્યો ટાંકે છે:—“ગૂજરાત તો આ એક જ વ્યાકરણને લખને
બધી શાસ્ત્રીય ભાષાઓ તરફની પોતાની મમતાને વ્યક્ત કરી શકે
છે અને એમ પણ કહી શકે છે કે આ જાતની ઉદારતા દર્શાવવાનું
પ્રથમ માન ગૂજરાતને જ છે. વર્તમાનમાં તો પ્રાકૃત વગેરે ભાષા-
ઓને શીખવા માટે કે પ્રાચીન ભાષાઓના અભ્યાસને માટે કોઈપણ
દેશના વિદ્યાર્થીને ગૂજરાતના આ બહુવ્યાકરણ તરફ જ ખેંચાવું
પડે છે—ગૂજરાતનું આ ગૌરવ કોઈ સાધારણ ન કહેવાય.” પાનું
૩૦૭, પેરા ૪૩૭.

તેવીજ રીતે “સમયશ્ચ, સુધારક, ન્યાયશાસ્ત્રી અને યોગવેતા”
યજ્ઞવલ્કયજી નિર્ણે પાનું ૬૩૮. પ્રમાણસુ પાંડત શ્રી સુખલાલના
“યોગદર્શન તથા યોગવિશિષ્ટા”માં દિલીમાં આવેલ પરિચયમાંથી (નોંધ,
પાનું ૬૨૨) લેખકે અવનરણ કરે છે કે “ભાષાદૃષ્ટિએ પ્રાકૃત, સંસ્કૃત,
અને ગૂજરાતીમાં પુરુષેષ કૃતિઓ રચી. વિષયો પરત્વે ન્યાય, યોગ,
અધ્યત્તમ, દર્શન, ધર્મનીતિ, ખંડનાત્મક ધર્મસિદ્ધાંત, કથારસિત,
મૂલ તેજજ ટીકાંએ રચનાઓ કરી. તેમના જેવી સમન્વયશક્તિ
રાજનાર, જૈન જૈનેતર ગૌણિકે અંથોનું ઉંડું દોહન કરનાર, પ્રત્યેક
વિષયના અંત સુધી પહોંચી તેના પર સમભાવપૂર્વક પોતાના સ્પષ્ટ
મંતવ્ય પ્રકાશનાર, શાસ્ત્રીય અને શૌણિક ભાષામાં વિવિધ સાહિત્ય
રચી પોતાના સુલ અને કલિન વિચારોને સર્વ જિજ્ઞાસુ પાસે પહોં-
ચાડવાની યેષા કરનાર અને સંપ્રદાયમાં રહીને પણ સંપ્રદાયના બંધ-
નની પરવા નહિ કરીને જે કંઈ ઉચિત જણાયું તેના પર નિર્ભય-
તાપૂર્વક લખનાર, કેવલ શ્વેતાંબર-દિગંબર સમાજમાંજ નહીં બહાર
જૈનેતર સમાજમાં પણ તેમના જેવો કોઈ વિશિષ્ટ વિદ્વાન અત્યાર
સુધી અમારા ધ્યાનમાં આવેલ નથી. પાઠક સમયમાં રાખે કે આ
અત્યુક્તિ નથી. ઋત્નિસંદેહ શ્વેતાંબર અને દિગંબર સમાજમાં અનેક

બહુશ્રુત વિદ્યાનું થઇ ગયા છે, વૈદિક અને બૌદ્ધ સંપ્રદાયમાં પણ પ્રચલિત વિદ્યાનતી કમી રહી નથી; ખાસ કરીને વૈદિક વિદ્યાન તો હંમેશાથી ઉચ્ચ સ્થાન લેતા આવ્યા છે, વિદ્યા તો માનો કે તેમના બાપની છે; પરંતુ એમાં શક નથી કે કોઇ બૌદ્ધ या કોઇ વૈદિક વિદ્યાન આજ સુધી એવો થયો નથી કે જેના અંધના અવગ્રોહનથી એવું જાણવામાં આવે કે તે વૈદિક या બૌદ્ધ શાસ્ત્ર ઉપરાંત જૈન શાસ્ત્રનું પણ વાસ્તવિક ઉત્કૃષ્ટ અને સર્વવ્યાપી જાણપણું રાખતો હોય. આથી ઉલટું ઉપાધ્યાયજીના અંધોને જ્ઞાનપૂર્વક જેનાર કોઇ પણ બહુશ્રુત દર્શનિક વિદ્યાન એવું કહ્યા વગર નહિ રહેશે કે ઉપાધ્યાયજી જૈન હતા તેથી જૈનશાસ્ત્રનું ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાન તો તેમને મોટે સહજ હતું પરંતુ ઉપનિષદ, દર્શન આદિ વૈદિક અંધોનું નથા બૌદ્ધઅંધોનું આટલું વાસ્તવિક પરિપૂર્ણ અને સ્પષ્ટ જ્ઞાન તેમની અપૂર્વ પ્રતિભા અને કાશીસેવનનુંજ પરિણામ છે.” પાનાં ૬૩૧-૬૩૨, પેરા ૯૨૭.

ફિલસૂફીના વિષયમાં, વ્યાકરણમાં, ને યોગમાં જૈનસાહિત્યને તુલનાત્મક અભ્યાસ કર્યા પછી આવી મુંઝર સ્તુતિ જૈનલેખક કરે છે; ને જૈનેતર અભ્યાસી તે સાથે સંમત થાય પણ ખરો, પણ પ્રશ્ન એ થાય છે કે આવો તુલનાત્મક અભ્યાસ જૈનોએ લખેલાં નાટકો, કાવ્યો, ચરિતો, લોકકથાઓ ને તેમનાં સૂત્રો ને તેમનાં આગમો, એ બધાંનો થયો છે ખરો? એ તમામ સાહિત્યમાં જૈનેતરને પણ હિન્દના સાહિત્ય જેટલી જ પ્રસાદી બધું ટેકાણું મળી શકશે. પણ તે પ્રસાદીઓને સાહિત્યના કોઇ ઇતિહાસમાં સ્થાન મળ્યું છે ખરું?

વેળી ઋચાઓમાં આપણે જાન્ય કદખના, તીવ્ર મનોવેગ, અજબ ઉન્માદ, ને ચિત્તનો અનન્ય ઉદ્ધાસ જોઇએ છીએ. તેવાંજ લક્ષણો કોઈ પણ વાયક જૈનસૂત્રોમાં રચણે રચણે જોઈ શકશે. જૈન આગમનું સાહિત્ય ફિલસૂફીમાં ઉતરી પડે છે, કથાત્મક ચર્ષ જાન્ય છે, કિર્માત્મક જણાય છે, ને સાંપ્રદાયિક ચર્ષ જાન્ય છે; અનેક

વાર તે બોધાત્મક ને આદેશાત્મક થઇ જાય છે તો અનેકવાર તેમાં પંચમહાવ્રતધારી જૈનમુનિનું અથવા રાગદ્વેષને સર્વાંશે છૂતનાર “વીતરાગ”-તીર્થંકરનું વ્યક્તિત્વ દીપી નીકળે છે. જૈનોનાં કાવ્યોમાં નાટકોમાં, ચરિતોમાં, રાસાઓમાં, અને રતોત્રોમાં ધણીવાર વાચકને જૈનેતર લખાણોની પ્રસાદી મળી શકે છે. માત્ર તેમનું નિરીક્ષણ થવું જોઇએ. વિક્રમની વીરગી સદીના લેખક શ્રીમદ્ રાજ્યંદ્રની વાણી વાંચતાં કેમ પણ જૈનેતર વાચક અનન્ય સાહિત્ય-ભંડારની ચવી હાથ લાગી હોય નહિ તેવો પ્રસાદ અનુભવશે.

આમાં થોડાંએક દર્શાવો છું આયુઃ—શ્રી હર્ષના નૈપથ્યચરિત મહાકાવ્ય સાથે રપર્ષી કરતું હીરસૌભાગ્ય મહાકાવ્ય, જે પંચ દેવવિમલગણિએ રતોપગ દીકા સાથે રચેલું છે; કવિ કાલિદાસના રઘુવંશકાવ્ય સાથે રપર્ષી કરતું વિજયપ્રશસ્તિ કાવ્ય, જે પંચ હેમ-વિજયગણિએ સોળ સર્ગ સુધી લખેલું ને અપૂર્ણ રહેલું ૧૭ થી ૨૧ સર્ગ પર્યંત દીકાકાર ગુણવિજય ગણિએ પૂર્ણ કર્યું હતું; જૈનેતર પંચકાવ્યો સાથે રપર્ષી કરતાં ખીમ્ન કાવ્યો, જેવાં કે જયશેખર-સૂરિનું જૈનકુમાર સંભવ, મહામાત્ય વરતપાલનું નરનારાયણાનંદ, બાલચંદ્રસૂરિનું વસંતવિલાસ, મેરુતુંગસૂરિનું જૈન મેઘદૂત, કવિ હરિશ્ચંદ્રનું ધર્મશર્માબુદ્ધ્ય, કવિ વાગ્ભટનું નેમિનિર્વાણ, મુનિભદ્ર-સૂરિનું શાંતિનાથચરિત, અભયદેવસૂરિનું જયંતવિજય, વગેરે. (આમત્રેન દ્વયસમિતિથી પ્રકાશિત ભક્તભરસ્તોત્રની પાદપૂર્તિરૂપ કાવ્યસંગ્રહના દ્વિતીય વિભાગ ઉપર પંક્તિ લાલચંદ્ર ભગવાનદાસ માંધીનો અભિ-પ્રાય, ઇ. સ. ૧૯૨૭.)

સવાલ એ છે કે પૂર્વે કે હમણાં આવો અભ્યાસ કેમ થયો નહિ? પ્રથમ તો આ કૃતિઓ જૈનેતરોને અસાત હતી ને તેઓ તેમને ધણી સાંપ્રદાયિક લાગી છે. ખીન્નું જૈન અભ્યાસનાં રથજો! વિદ્ય.પીઠોની કોટિમાં આવ્યાં નહોતાં—

આવી ભાતનો જ વિચાર અંધકર્તા પોતે જૈનતીર્થ ત્રિષે

લખતાં પ્રકટ કરે છે—“આખા હિન્દમાં જૈનતીર્થ તો એવું એકે નથી કે જ્યાં વિદ્યાધામ હોય, વિદ્વાનોની પરિષદ હોય, વિચારકોની મોટી હોય અને એમની મંભીર પ્રાણુપૂરક વિદ્યાના આકર્ષણથી જ ભડકતા અને વિચારસિંકો આકર્ષાઈ આવતા હોય. વધારેની આશા તો બાળુએ રહી પણ કોઈ એક તીર્થમાં એક પણ એવું જૈન વિદ્યાલય નથી, જૈન વિદ્યાર્થી કે એકાદ પણ એવો સમર્થ વિદ્યાલવી વિદ્વાન નથી કે જેને લીધે ત્યાં યાત્રીઓ અને જિજ્ઞાસુઓ આકર્ષાઈ આવતા હોય, અને પોતાના વિવિધ પ્રશ્નોનું નિરાકરણ કરતા હોય. તીર્થોની પ્રાકૃતિક જડતા અને નૈસર્ગિક રમણીયતામાં કાંતો તપ અને કાંતો વિદ્યા અને કાંતો ખર્ચ ચેતના પૂરે છે, જ્યારે આજનાં આપણાં તીર્થોમાં તપ અને વિદ્યાને નામે કાંઈ પણ આકર્ષે તેવું નથી. ગામ અને શહેરનાં દેરાસરોમાં પહેલાં ક્યાંક ક્યાંક ધાર્મિકશાળાઓ રહેતી તે પણ જોવામાં નથી આવતી. દરેક તીર્થમાં મોટા મોટા દેરાસરોના ભંડારમાં ચાનનિમિત્તેનું દ્રવ્ય હોય છે તેનો ઉપયોગ પણ એટો નથી ને તે એકઠું થયાં કરે છે. એવા મોટા ભંડારોના વાર્ષિક કે ત્રિ-વાર્ષિક કાર્યવૃત્તાંત-અહેવાલ પણ બહાર પડતા નથી. આ દુઃખદ સ્થિતિ છે.” પાનું ૭૮૩. પેરા ૧૧૨૪. “કોઈ પણ જમાનામાં જૈન તીર્થે નાલંદાના કે વિક્રમશીલાના વિદ્યાલયની સુમધ નથી અનુભવી.” પાનું ૭૮૫. પેરા ૧૧૨૮.

જૈનોએ પોતે કાલિદાસ આદિ કવિઓને તેમના બીજા વિખ્યાત પુરાતમીઓને મહાંજલિઓ આપવામાં મણા રાખી નથી તે આદિ શ્રદ્ધ દેવાની જરૂર છે.

જૈનોએ જ્યારે સંસ્કૃતમાં ખૂબ લખવા માંડ્યું ત્યારે તે ભાષા રૂપેને રંગે બદલાતી જતી હતી. જ્યારે જૈનોએ સંસ્કૃતમાં લખવા માંડ્યું ત્યારે સંસ્કૃત વાક્યમયમાં જૈનેતરોએ કયારનીયે ખ્યાતિની મોટી કમાણી કરી રાખી હતી અને તેમને તો તેવી કમાણી કરવાની રહી હતી. બીજાં એ વખતે પ્રાકૃત ભાષા ને દેશી ભાષાઓ વધારે ઉપયોગમાં આવતી

હતી, ત્રીજું, તેરમી સદીથી સતરમી સદી સુધીમાં હિન્દના હિન્દુઓ રાજ્યસત્તા ઉપરથી ખસી જતા હતા, કાશી વિદ્યાધામ રહ્યું નહોતું; જૈનો ને જૈનેતરો-બધાને ફારસી જાણવાની જરૂર જણાતી હતી; રાજસભામાં જૈનોને માત્ર બ્રાહ્મણ વિદ્વાનો ઉપર વિજય મેળવવાનો હતો, રાજસભામાં માત્ર પદ્મદર્શનનો વિવાહ ન થતો; તેમને તો મુક્તનાનો, પાદશાહો, મૌલવીઓ, મૌલાનાઓ, મુફતીઓ, ને પાદરીઓ સાથે પણ વાદ કરવો પડતો. આ વખતે પૂર્વજોની માફક જૈન મુનિઓ ઉપવ્રતામાં કે ઉચ્ચનોમાં જઈ ચતુર્વર્ણોને ઉપદેશતા નહોતા; અણુસમજી ઇસ્લામના જતુન સામે તેવો વ્યવહાર શક્ય નહોતો, વળી હસ્તિના તાડયમાનોડગિ ન ગચ્છેત્ જૈનમંદિરમ્ એવો તેમની સામે સામાજિક બહિષ્કાર ચતુર્વર્ણસમાજના બ્રાહ્મણ ધુરંધરો તરફથી ઉપદેશાતો હતો; તેથી તેઓ ઉપાશ્રયોમાં બેસી વણિકજનોને પોતાનો અસહી ધર્મ સમજાવવા માંડ્યા; તેમનું સંસ્કૃતમાં લખાતું વાઙ્મય તેમની પાસેજ રહ્યું; અને તેથી તેમની કૃતિઓ જૈનેતર વિદ્વાનમંડલમાં માન્ય થઈ શકી નહિ અને પ્રિટિશ અમલ પછી જ તે પ્રકાશમાં આવી.

આ જ કારણથી જૈન સાહિત્ય ખીજી દિશામાં વહ્યું દોપી નીકળ્યું. જૈન મુનિઓ વણિકોના બોધકો, ને શિક્ષકો બની ગયા હતા. આ વણિકસમાજ ગૃજરાતમાં, માળવામાં, અને રાજપુતાનામાં સારી રાજસત્તા ઉપર હતો; પણ તે રાજસત્તા મુસ્લીમોના વખતમાં આગળના જેવી વજવાળી નહોતી. વળી તે સમાજ બ્રાહ્મણ સમાજ જેટલો બહુશ્રુત નહોતો ને તેનો સ્ત્રી વિભાગ કોઈ કોઈ અપવાદો સિવાય લગભગ નિરક્ષર હતો. તેથી જૈન લેખકોએ પોતાના વાઙ્મયનો પ્રવાહ ખીજી દિશામાં વહેવડાવ્યો. તેમણે સરસ્વતીનું આરાધન પોતાના સમાજની બાપામાં કરવા માંડ્યું. તેમણે સંસ્કૃત કાવ્યો ઉપરાંત રાસાઓ લખ્યા; છંદો ઉપરાંત દેશીઓ ગાઈ, જુની નાની નાની કથાઓને રાગરાગીણીવાળા રાસાઓમાં ઉતારી, ને ભવ્ય

ચણીને ચારિત્રશીલ, ને જૈનમતના અનુરાગી રાખવા પ્રયત્ન કર્યો. તેમાં તેઓ સારી રીતે જશનામી થયા. ઉપર કહ્યું તેમ તેઓ પાઠકો થયા, જોશીઓ થયા, વૈદ્યો થયા, ને શિક્ષકો પણ થયા.

જૈનોનું આ રાસાસાહિત્ય ને લોકસાહિત્ય હજી ખરાખર લખાયું નથી. તે સાહિત્યમાં તેમણે જૈન ને જૈનેતર સમાજનું માનસ કેવી રીતે આલેખ્યું છે, તેનું પરિશીલન હજી યોગ્ય રીતે થયું નથી. ઉપરાંત તેનેા તુલનાત્મક ને ઐતિહાસિક ને ક્રમબદ્ધ અભ્યાસ થયો નથી. તેમાં રહેલો જૈન દર્શનનો સંભાર કદાચ આવા પરિશીલનની આડે આવતો હશે; પણ અભ્યાસીઓએ તે સંભારની પેલી પાર થઈ તેને માત્ર ધાર્મિક સાહિત્ય કે સાંપ્રદાયિક લખાણ તરીકે નહિ પણ વાઙ્મય તરીકે જોવું ઘટે છે. વળી જૈન તે વખતના સમાજનો એક ઉપયોગી સમાજ હતો. તે સમાજ સમસ્ત પ્રદેશના આર્થિક ઇતિહાસમાં ને રાજકારણમાં પણ સારો ભાગ ભેતો હતો. તેથી તેની તે વખતની પરિસ્થિતિ જાણવાનું માત્ર આ એકજ સાધન છે. એ દષ્ટિએ એટલે સામાજિક અભ્યાસ ખાતર પણ આ વાઙ્મય દરેક અભ્યાસીએ જોવું જોઈએ. અભ્યાસના વિષયમાં એટલી સહનશીલતા કેમ ન આવે !

જૈન સાહિત્યનું ખીજું લક્ષણ હવે હું નોંધીશ. એ સાહિત્યમાં ચરિતાનુયોગને જેટલું સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે તેટલું સ્થાન હિન્દના ખીજા સાહિત્યમાં જવલ્લે આપવામાં આવ્યું હોય, જૈન ધર્મ ચરિતાનુયોગી છે એમ કહીએ તો પણ ચાલે. રામદેવને જીવંતના આત્માનાં વચનો હંમેશાં હરિભદ્રસૂરિની વાણીમાં “યુક્તિચત્” હોય છે અને તે માન્ય થવાં જોઈએ. આ જૈનદર્શનનું મુખ્ય સૂત્ર છે—આખું જૈન દર્શન આ સૂત્રના પાયા ઉપર ચણાયેલું છે. ઉપરાંત, બધાં દર્શનોમાં આચાર્યોનાં મંતવ્યોને સ્વીકારવામાં ને પૂજવામાં આવે છે ને તેમના ઉપર સંપ્રમથી ને પૂજ્યશુદ્ધિથી જીહાવોહ કરવામાં આવે છે, પણ જૈન વાઙ્મયમાં તો તેમનાં મંતવ્યો માત્ર નહિ; પણ તેમનાં ચરિતો પૂજનીય ને અનુકરણીય નહિ

પણ સૂક્ષ્મતાથી વર્ણનયોગ્ય ગણવામાં આવે છે. આ કારણથી જૈનોએ પોતાના વાસ્તવ્યને ખાસ ચરિતાત્મક બનાવ્યું છે. તીર્થંકરોનાં ગણધરોનાં સૂત્રોના વિષયભૂત સાધુસાધ્વીઓનાં ને આવકશ્રાવિકાઓનાં, પૂર્વ આચાર્યોનાં ને સૂરિઓનાં ને જૈન શાસનને દીપાવનાર રાજ્યોનાં ચરિતો જૈનોએ ખૂબ વિસ્તાર્યા છે. એ ચરિતો ગદ્ય ને પદ્યમાં વિસ્તારવામાં આવ્યાં છે અને તેમનો વિસ્તાર કરતી વખતે પ્રાચીન વાસ્તવશાસ્ત્રના બધા નિયમો પાળવાનો યત્ન કરવામાં આવ્યો છે.

આ ચરિતોનાં કેટલાંક પાત્રો પ્રશસ્ત હતાં; તેથી લેખકોની દૃષ્ટિએ તેમનું વર્ણન અમુક દૃષ્ટિથી કરવામાં આવ્યું છે. તેમાં આણુ ચરિતાત્મક વાસ્તવ-Biography-ની બધી વૈશેષિકતા આવી શકી નથી; તેમાં ગુણોને અતિથયો તરીકે વર્ણવ્યા હશે, તેમાં દોષોને ઢાંકવામાં આવ્યા હશે, ચરિતનું વર્ણન સાંપ્રદાયિક ને ધાર્મિક ચર્ધા જતું હશે, તેમાં કથાવિભાગ જોડી દેવામાં આવ્યો હશે; યાત્રાનાં વર્ણનો, મંદિરોના જીર્ણોદ્ધારો, અમારિધોષણનાં જથવાકથો, દીક્ષાઉત્સવો, શાસનનો ઉદ્યોત, એ બધું તેમાં વિશેષ પણે આવતું હશે, છતાં તે સાહિત્યભાગ અવનવો છે, પરંપરાથી ખેડાતો આવ્યો છે, ને તેમાં અનેક વિધવિધ, અને ઉપયોગી બ્યક્તિ-ગત, ઐતિહાસિક, સામાજિક, ભૂગોલિક, ને રાજકારણી માહિતી ભરવામાં આવી છે. તેથી આ ગુણુ બધાએ ખાસ તપાસવો ઘટે છે.

જૈન સાહિત્ય ચરિતાત્મક છે તેટલું જ ઐતિહાસિક છે. તેના પરિશીલનથી હિન્દના ઇતિહાસને નવો આકાર મળ્યો છે ને ભવિષ્યમાં મળશે. ગૂજરાતના ઇતિહાસમાં તો તે સાહિત્ય અનેકે સ્થાન લે છે.

છતાં એટલું કહેવું જોઈએ કે જૈન સાહિત્યની ઐતિહાસિક ઉપયોગિતા આપણી દૃષ્ટિએ કેટલીક બાબતોમાં અધૂરી રહી ગઇ છે. જૈન મુનિઓ એક વાર બાહ્યજી પંડિતોનું સ્થાન ભોમવતા હતા તેઓ આખા હિન્દમાં બધે સ્થળે વિચરતા હતા અને પોતાની

વિહારો દરમ્યાન તેઓ દેશના જુદા જુદા સમાજોના ખાસ પરિચય-માં અંધિતા હતા. છતાં જૈનોએ દેશનો કે દેશના કોઈ ભાગનો સ્પષ્ટ, સુરેખ, ને સુધટિત ઇતિહાસ આપ્યો નથી. તેમણે આપેલો સોલંકીઓનો ઇતિહાસ અધૂરો નથી લાગતો ? અલબત્ત તે ઇતિ-હાસ પુરાણોનાં જ્યાનથી બહોત ચડે છે; તેમ તે વખતના જૈનેતર પણ હિન્દના એજ વિષય ઉપરના સાહિત્યની અપેક્ષાએ ઉચ્ચસ્થાન ભોગવે છે: પણ પ્રાંધોનું ને કાવ્યોનું ઐતિહાસિકરૂપ વાચકને ને અભ્યાસીને સાંપ્રદાયિક, અતિશયોક્ત, ને અસંબદ્ધ અનેકવાર લાગે છે.

પ્રાંધોના ને ઐતિહાસિક કાવ્યોના લેખકોમાંના બહુઓ તે વખતે સુલતાનોના પાદશાહોના પરિચયમાં આવતા હતા. કેટલાએકો તેમના દરબારોમાંના માનીતા રાજપુરુષો હતા ને અણુલક્ષ્ય જોવા ઇતિહાસકારના પરિચયમાં આવ્યા હતા એટલું જ નહિ પણ મુસ્લીમ પાંડિત્યની ભાષા ફારસી ભાષા પણ જાણતા હતા. તેઓ રાજ મુસલમાની તવારીખ નજરે નજર જોતા હતા. કોઇ કોઈ તો પાદ-શાહી પ્રવાસમાં સદબાગી થયા હતા ને કોઇ શાહઝાદાઓના શિક્ષક બન્યા હતા. બહુઓ ક્ષત્રિય રાજાઓના ગુરુઓ, શિક્ષકો, ને ઉપ-દેશકો હતા. છતાં તેમણે મુસલમાનોએ લખી તેવી ગદ્યમાં તવારીખો આપણને આપી નહિ, કોઇએ પાદરીઓએ લખી તેવી રાજનીતીઓ ન લખી; કોઇએ સમાજનો સુરેખ ખમાલ ન આપ્યો; બધાએ માત્રાઓ વર્ણવી; પણ કોઇએ પ્રવાસ ન વર્ણવ્યો; બધાએ જૈન મંદિરોનું ને તીર્થોનું વર્ણન આપ્યું; પણ કોઇએ તત્કાલીન હિંદુ ને મુસ્લીમ સ્થાપત્ય વર્ણવ્યું નહિ; કોઇએ પોતાના આશ્રયદાતા તથા-લખી કે મોગલ રાજ્યકર્તાનું નાનું સરખું પણ જીવનચરિત્ર ન આપ્યું.

કારણ એ છે કે જૈન સાહિત્ય બહુધા જૈન મુનિઓએ લખેલું છે—તેમાં શ્રાવક વર્ગનો હિસ્સો છે પણ તે બહોત ઓછો છે. એ મુનિઓમાં પૂર્વકાલીન આચારોના નિયમોનું પાલન ચતનપૂર્વક થતું હતું અને તે નિયમોની બહાર તેઓ કદિ પણ ન જતા. તેઓ

ચરિતો લખના, પણ ઘણે જાગે જૈન ચરિતો લખતા; તેઓ પ્રબંધો લખતા પણ ઘણે જાગે જૈન પાત્રો વિશે. વળી તેમને વાંઠમયના પૂર્વકાલીન નિયમો પાળવા પડતા. તેથી તેમનું ઐતિહાસિક સાહિત્ય મુરલીમોના ઐતિહાસિક જેવું ક્રમિક, પૂર્વાપર સંબંધને જાળવનારું, તારીખવાર રસિક ને વાચનયોગ્ય થઇ શક્યું નહિ.

અત્યારે પણ આ દોષ ચાલ્યો આવે છે. જૈન સાધુઓમાં, ને તેમાં સ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક સંપ્રદાયના સાધુઓમાં ને કોઈકવાર સાધ્વીઓમાં પણ પાંડિત્ય છે; પણ તેને કોઇને પશ્ચિમની વિદ્યાનો રંગ લાગ્યો નથી. આરંકાને તે રંગ લાગ્યો છે તેથી તેમની કૃતિઓમાં પશ્ચિમની વિદ્યાના રંગની અસરો ખાસ જણાય છે. પરિણામે જૈન વાંઠમયનો ને સાહિત્યનો ઐતિહાસિક ખ્યાલ આપણને હજી આ નવી પદ્ધતિવાળો મળી શકતો નથી ને કર્તાનો પ્રયાસ તે દિશામાં પહેલો છે એમ કહેવામાં બીજા કોઇને અન્યાય નથી થતો. પણ તે પ્રયાસ, શરૂઆતનો કાળ જતો કરીએ તો સ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક સંપ્રદાયના પ્રયાસનો ને તેમાં પણ ચૂંજરાત સંબંધી થયો છે એમ લખતાં તેમની અથાગ મહેનતને અન્યાય તો નહિ થાય. ટૂંકામાં હજી એ ઇતિહાસ સમગ્રપણે, તુલનાત્મક દૃષ્ટિથી, શાસ્ત્રીય રીતે, અને સુઘટિત થવાનું બાકી રહે છે. જેમ જૈનોના સ્વાદ્વાદને ચરોપની દિલ્લમુશી, હિદનાં પડ્દર્શન ને બૌદ્ધ દર્શન, વગેરેની દૃષ્ટિ-ઓથી ચાળી તેનું સમર્થન કરવાની જરૂર છે-શોકની વાત તો એ છે કે સ્વાદ્વાદનું નિરૂપણ પણ હજી ઈંગ્રેજીમાં કે શિષ્ટ ચૂંજરાતીમાં જૈનેતરો સમજી શકે તેવું થયું નથી-જેમ જૈનોના પંચાસ્તિકાયોને તેજ દૃષ્ટિથી સમજાવવાની જરૂર છે—અધર્મોસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાયનો વિચાર કેટલો બધો મૌલિક છે !—તેમ જૈન વાંઠમયને પણ તેવું સમર્થન આપવાની જરૂર છે. આ કર્તવ્ય જૈન સુનિઓ તો કરશે, પણ તે હવે નવી વિદ્યા જાણેલા બહુશ્રુત આવકાએ પોતાને શિર લઈ લેવું જોઈએ. તેથી પણ વધારે સાહિત્યના,

કિલ્લસુરીના ને ઇતિહાસના અભ્યાસીઓએ આ કામ હવે ઉપાડી લેવું જોઈએ.

લેખકે સ્થાનકવાસી સંપ્રદાયના કામનો ક્યાંક ક્યાંક ઉલ્લેખ કર્યો છે પણ તે અધૂરો છે. કાંઈક અંશે તે માટે દીર્ઘસૂત્રી, ક્રિયાજડ, અને સંકોચવૃત્તિવાળો હાલનો તે સંપ્રદાય જવાબદાર હશે. પણ એટલું કહેવું જોઈએ કે મોહનલાલબાઈએ સ્થાનકવાસી સંપ્રદાયના મૂર્તિપૂજા સામેના વિરોધને વિશાળ દૃષ્ટિથી અવલોકવાની જરૂર હતી. એ વિરોધ માત્ર નવો મત ઉભો કરવા માટે નહોતો, તેમાં સિદ્ધાંત હતો, તર્ક હતો. સંસ્કૃત માનસના ઉડા ને ઉડ્યા લક્ષણોનો અભ્યાસ હતો, અને મૂર્તિપૂજાથી કાળાંતરે પરિણમતા જડતા ને વહેમ સામે ખરો પ્રકોપ હતો. જૈન શાસન ને જૈન આચારવિચારને સુધારવાની તેમાં તીવ્ર ઉત્કંઠા હતી. દુર્મોચે સ્થાનકવાસી સુધારકોની આ શક્તિ મૂર્તિપૂજા સામે પ્રકોપ કરવામાં બધી ખરચાઈ ગઈ હોય નહિ તેમ તેનો સમાજ ક્રિયાજડ ને સંસ્કૃત તથા અર્ધ-માગધી વિદ્વાના અભ્યાસથી એકદમ વિમુખ થઈ ગયો.

જૈન શાસનમાં આવાં તડો અનેકવાર થયાં છે. પણ એ તેહા-સિક કાળથી થએલાં તડોની અસરથી જૈનોમાં બધી અસહિષ્ણુતા આવી ગઈ. દિગંબરી કુમુદચંદ્ર ઉપર વિજય મેળવનાર શ્વેતાંબરી-ઓએ પોતાની રાજસત્તાને ખર્મસત્તાને દુરુપયોગ કર્યો હોય એમ નથી લાગતું ? મોહનલાલબાઈ પાનાં ૨૪૭-૨૪૮ પેરા: ૩૪૩ લખે છે કે:—સં. ૧૧૮૧ માં વૈશાખ શુદ્ધ પૂર્ણિમાને દિને સિદ્ધરાજની રાજ-સભામાં તેના અધ્યક્ષપણે જૈનધર્મની શ્વેતાંબર અને દિગંબર નામની બે મુખ્ય શાખાઓમાં પરસ્પર એક ચિરસ્મરણીય પ્રત્યંકવાદ થયો હતો. આ વિવાદમાં કણ્ઠોટકીય દિગંબરાચાર્ય કુમુદચંદ્ર વાદી હતા અને ગૂર્જરીય ઉક્ત શ્વેતાંબરાચાર્ય દેવસરિ પ્રતિવાદી હતા. સરત એ હતી કે જે હારે તેના પક્ષના દેશપાર-ગૂર્જરાત બહાર થાય. આમાં ઉક્ત શ્રીપલ કવિએ શ્વેતાંબર સંપ્રદાયના એક પ્રમુખ નેતા

તરીકે પ્રમુખ ભાગ લીધો હતો. તે દેવસૂરિના પક્ષનો પ્રતાપી ક્ષમ-
ર્યક હતો. ૩૬ વર્ષની ઉંમરના હેમાચાર્ય પણ તે સમાર્થ હતા.
વાદના પરિણામે દિગંબરાચાર્ય હારતાં દિગંબરીઓને ગૂર્જરભૂમિ
તજવી પડી. આ વાદનું વર્ણન તે વખતમાં થએલા ધર્મટવણિ
વંશમાં થએલા ધનદેવના પૌત્ર અને પદ્મચંદ્રના પુત્ર યશશ્વરે પાંચ
સર્ગમાં બનાવેલા મુદ્રિતકુમુદચંદ્ર નામના નાટકમાં યથાસ્થિત
વિરતૂત આપ્યું છે. આ છતથી દેવસૂરિ વાદિદેવસૂરિ તરીકે
પ્રસિદ્ધ થયા. ”

મારા વિદ્વાન મિત્ર પંડિત લાલચંદ્ર દિગંબરીઓની દેશપાર
થયાની હકીકતને વિશ્વસનીય ગણતા નથી. પણ જે સંપ્રદાયે જે
લખ્યું છે તે ખરું દરતું હોય ને દિગંબરીઓ શ્વેતાંબરીઓને હાથે
બહુધા દેશપાર થયા હોય તો તે જૈન સંપ્રદાયના અહિંસાના સિદ્ધાં-
તથી એકદમ વિરુદ્ધ છે ને તેની અયોગ્યતા સામે જેટલું લખાણ
તેટલું ઓછું છે. બહુ ભાગે આવી અસહિષ્ણુતા માટે સાધુનર્મ
વિશેષ જવાબદાર હોય છે.

અસારે કેટલેક સ્થળે આવો વ્યવહાર જુદા રૂપમાં પાયાય છે.
જાલાવાડમાં ને ગૂજરાતમાં એકજ નાતમાં જૈનો ને જૈનેતરો કે
વૈષ્ણવો, ને સ્થાનકવાસીઓ ને દેરાવાસીઓ, એવાં બે નાતનાં તડો
થઈ ગયાં છે. જે બહિષ્કાર પ્રથમ રાજસત્તાથી અપાતો હતો તે
હવે ‘ધોળ’ દ્વારા અપાય છે. જૈન સાહિત્યમાંય મંડનાત્મક ને
ખંડનાત્મક લક્ષણ આવી ગયું છે ને સાહિત્યનો ખરો મર્મ પણે
ડેકાણે દમણાં સુધી તો છુલી જવાયો હતો ! યાદ રહે કે જૈનેતરો-
એ ય આ સામાજિક બહિષ્કારનું બળ જૈનો સામે કાંઈ ઓછું
અજગાવ્યું નથી !

જૈન સંપ્રદાયના આકરા ક્રિયાપાલનથી જૈન સંપ્રદાય પ્રાંતિક
ને એક જ નાતવાળો અત્યારે થઈ ગયો છે ને જયગાળાના વખતમાં
જૈન સાહિત્ય પણ તે વિકૃતિને પામી ગયું હતું. એજ આકરા ક્રિયા-

પાણનથી જૈન સંપ્રદાય ભારતની બહાર ન જઇ શક્યો એટલુંજ નહિઃ-કોઈ જૈન સાધુ તક્ષશીલાની પેલી પાર કે નેપાળની પેલીપાર ગયાનો હજી પૂરાવો મળી શક્યો નથી. પરિણામે જૈન દર્શને બૌદ્ધ દર્શનના જેવો ભારતનો કે એશિયાનો દિગ્વિજય ન કર્યો તે જૈન આચારનું ક્રિયાજડત્વ સૂચવે છે. એટલુંજ માત્ર નહિ. હાલના જૈનો વેપારમાં જેટલા સાહસિક અને સહનશીલ છે તેટલા સંપ્રદાયની માન્યતાઓમાં સાહસિક ને સહનશીલ નથી. જો તેમણે પોતાના સાધુ-સાધ્વીઓના સંઘવિભાજના આચારપાલનમાં શાસ્ત્રસંમત કડકાઈને જરાક શિથિલ બનાવી દીધી હોત તો જૈન સંપ્રદાય હિન્દ બહાર જઇ શક્યો હોત ને જૈન વાઙ્મય, ક્ષિત્તસુરી, આચાર, ને કળા-પણ્ય હિન્દ બહાર ગયાં હોત.

અંધકાર પોતે પોતાના સમાજનો આ સંકેત સહગત વીરચંદ્ર રાધવજી ગાંધીનો પરિચય કરાવતી વખતે આપણને કહી બતાવે છેઃ—“ પૂર્વે જૈનધર્મનો પ્રસાર અમેરિકા-ઈંગ્લાન્ડ-પરદેશ કરવા માટે કોઇ નહોતું ગયું તેથી વિદેશમાં જૈનધર્મનો પરિચય કરાવનારનું પ્રથમ માન આ યુગમાં થયેલ વિદ્વાન જૈન ગૃહસ્થને-આવકને ઘટે છે. વીરચંદ્રભાઈ જે ધર્મપરિપક્વમાં ચીકાગો ગયા ત્યાં સ્વામી વિવેકાનંદ પણ પ્રથમ આર્યવેદાંત તત્ત્વજ્ઞાન સમજાવવા આવ્યા હતા. તેઓ માંસાહારી હતા જ્યારે વીરચંદ્ર ધર્મચુરત જૈનનું જીવન બાળનાર નિર્દોષ અન્નાહારી હતા. બંને ભારતનાં રત્નો, લોકપ્રિય વ્યાખ્યાનકાર અને અમેરિકાના શ્રોતાઓને આકર્ષનાર તથા પોતાના વિચારોની છાપ પાડનાર હતા. બંને સ્વદેશમાં દૂરમાં જીવન ગાળી વિદેહ થયા-વિવેકાનંદ ૪૦ વર્ષની વયે સને ૧૯૦૨ માં બેલુરના મઠમાં અને વીરચંદ્ર તેમની પહેલાં એક વર્ષે ૧૯૦૧ માં ૩૩ વર્ષની ઉંમરે મુંબઈમાં. એકના વિચારોની પ્રબલ અસર નિજ સિદ્ધાંતને રામકૃષ્ણ સોષાયટી આદિ અનેક સંસ્થાઓ સ્થાપી જવલંત અને ચિત્તરથામી રાખી, જ્યારે સ્વં વીરચંદ્રના વિચારોની અસર કોઇ

પણ જૈન તરફથી જારી રહી નથી." પાનું ૬૬૫. પેરા ૧૦૧૮.

છેવટે, આ જૈન સાહિત્યના સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસના વ્યવસ્થાપક એટલું તો જણાઇ આવશે કે ગૂજરાતના ને રાજપૂતાનાના જૈનોએ જૈન ને જૈનેતર સાહિત્યને સાચવી રાખવામાં ને તેને ખેડવામાં બગીરથ આત્મભોગ આપ્યો છે ને ઉત્તમ પુરુષાર્થ કર્યો છે. જેમ ગૂજરાતના ને રાજપૂતાનાના ક્ષત્રિયોએ મુસ્લીમ આધાતો સામે આર્થ રાજ-કારણને બચાવ્યું તેમ ત્યાંના જૈન સંધોએ તે રાજકારણની પાછળ રહેલી સંસ્કૃતિને સમજવાનાં સાધનોને એટલે તેના શબ્દદેહને રક્ષણ આપ્યું ને તેને અનેક રીતે સંરક્ષ્યો. ઉપર જણાવેલી બધી ન્યૂનતાઓ જોતાં તે વખતના જૈન સમાજની વિદ્યાસેવા એવી ઉદાર ને સર્વ-વ્યાપી હતી !

આ પ્રયાસથી બાપ શ્રી મોહનલાલ દેસાઇએ ગૂજરાતી બાપાના ને સાહિત્યના પ્રેક્ષકોને કર્તવ્ય કર્યું છે; તેઓ વફીલ છે ને છતાં એવા પ્રખર અભ્યાસી ને સંગ્રાહક થઈ શક્યા છે. જૈન ને જૈનેતર સમાજ તેમની આ સુંદર કર્તવ્યશુદ્ધિનો ચાક્રસ ઉપયોગ કરે અને કદર ખૂંડે. એ શુદ્ધિથી તેમણે જૈન શાસનનેજ દીનાવ્યું નથી; તેથી ગૂજરાતી સાહિત્ય પણ દીપાયમાન થયું છે.

કોલેજ, પટોદરા.
તા. ૨-૧૨-૩૧. }

કામદાર કેશવલાલ હિંમતરામ.

સાંકેતિક અક્ષરોની સમજ.

અ. = અધ્યયન.

અં. = અંગ્રેજી.

અપ. = અપભ્રંશ

આ. = આગમ (અર્થ) (૨) આવૃત્તિ

આ. સ. ઇ. = આર્કિયોલોજિકલ સર્વે ઓફ ઇન્ડિયા (Arch-
iological Survey of
India).

આ. સ. } આગમોદય
આ. સમિતિ } સમિતિ

આ. સભા = જૈન આત્માનંદ સભા,
ભાવનગર.

આં. = આંચલિક, અંચલ ગ્રંથીય

ઈ. એં. = ઇન્ડિયન એન્ટિક્વરી
(Indian Antiquary)

ઇ. એ. = ઇન્ડિયા ઓફિસની હસ્ત
પ્રતોનું કૌટુંબી

ઇ. = (૧) ઉદ્દેશ (૨) ઉપાધ્યાય.

ઇ. } ઉપદેશ—ઉદ્દેશ ગ્રંથીય
ઉપ. }

એ. = ઐતિહાસિક

એસ. = એસવાલ.

કા. = કાવ્ય.

કાશવટે રી. = કાશવટેના હસ્તપ્રતો-
વિષયક રીપોર્ટ.

નં. ૧ સને ૧૮૬૬-૭૦

નં. ૨ સને ૧૮૬૧-૮૫

કાસ. = કાસદહ ગ્રંથીય

કાં. વડો. = કાંતિવિજયજી પ્રવર્તકનો
પુસ્તક બંડાર, વડોદરા

કાં. જાણી = —જાણી.

કી. = કીલ્હોનના હસ્તપ્રતોવિષયક
રીપોર્ટ.

નં. ૧ સને ૧૮૬૬-૭૦

નં. ૨ સને ૧૮૮૦-૮૧

નં. ૩ સને ૧૮૮૧-૮૨

ખ. = ખરતર ગ્રંથીય

ખ. = (૧) ગ્રંથ, ગ્રંથીય (૨) ખજ.

ખા. એ. ધ. = ખાચકવાડ ઓરિએ-
ન્ટલ ઇન્સ્ટિટ્યુટ વડોદરા.

ખા. એ. સી. = ખાચકવાડ ઓરિ-
એન્ટલ સીરીઝ, વડોદરા

ગુ. = ગુલાબકુમારી લાયબ્રેરી, કચ-
કતામાંનો હસ્તપ્રતોનો બંડાર.

ગૂ. = ગૂજરાતી.

ગૂ. ભા. = ગૂજરાતી ભાષાંતર.

ગૂ. સા. પરિપદ્ધ = ગૂજરાતી સાહિત્ય
પરિપદ્ધ

ગો. ના. = ગોરખદાસ નાનજી
હસ્તકેનો બંડાર

ચં.=ચંદ્રકુલ

ચો.=ચોપદ

ચ્યો.=ચ્યોતિષ

જા.=જાલધર (મૃચ્છ)

જિ. ર=જિનવિજય સંપાદિત

પ્રાચીન જૈનલેખસંગ્રહ,

બીજો ભાગ

જૂ. ગૂ.=જૂની ગુજરાતી

જેસ.=જેસલમેર બંડારના ગ્રંથોની

સૂચી (ગા. ઝો. સી.

નં. ૨૧)

જેસ.પ્ર. } „ની પ્રસ્તાવના તેમાં

જે. પ્ર. } પાંડિત લાલચંદે લખેલ

અધિકર્તાપરિચય

જૈ. ગૂ. કવિઓ=જૈન ગૂર્જર

કવિઓ

જૈ. ધ. સભા } જન ધર્મપ્રસારક

જૈન ધ. સભા } સભા, ભાવનગર

જૈન સા. સં.=જૈન સાહિત્ય

સંશોધક

ટિ.=ટિપ્પણ, ટિપ્પણી

ડો. ભાવ.=ડોસાભાઈ અભેચંદ

સંધનો બંડાર, ભાવનગર

ત.=તપાગચ્છ, તપાગચ્છીય

દિ.=દિગંબર

દે. લા.=શેઠ દેવચંદ લાલભાઈ

જૈન પુસ્તકોદ્ધાર ફંડ, સુરત

નં.=નંબર (સંખ્યાનો અંક)

ના.=નાહર પુસ્તકચંદ્ર સંગ્રહિત

જૈન લેખસંગ્રહ કે જેના તથુ

ભાગ બહાર પડ્યા છે.

ના. પ્ર પ્ર } નાગરી પ્રચારિણી

નાગરી પ્ર. પ્ર. } પત્રિકા, કાગી.

નિ. પ્રે.=નિર્ણયસાગર પ્રેસ, મુંબઈ

પ્ર૦(૧)=પ્રકાશક, પ્રકટકર્તા, (૨)

પ્રકરણ (૩) પ્રસ્તાવના

પ્ર. ચ.=પ્રભાવક ચરિત

પ્રા૦=પ્રાકૃત

પં.=પંડિત, પં-વાસ. (૨) પંક્તિ

પા. } પાટણના પુસ્તક ભં-

પા. સૂચી } ડારોની સૂચી (કે જે

ગા. ઝો. સી. માં

પ્રકટ થનાર છે તે)

પાર્શ્વ=પાર્શ્વચંદ-પાયચંદ ગચ્છીય

પિપ્પ=પિપ્પલ ગચ્છીય

પિપ્પ૦ ખ૦=પિપ્પલીકે ખરતર

ગચ્છ

પી૦=પીટસંનના હરતપ્રતોવિષયક

રીપોર્ટ.

નં. ૧ સને ૧૮૮૨—૮૩

નં. ૨ સને ૧૮૮૩—૮૪

નં. ૩ સને ૧૮૮૪—૮૬

નં. ૪ સને ૧૮૮૬—૮૭

નં. ૫ સને ૧૮૮૭—૮૮

નં. ૬ સને ૧૮૮૮—૮૯

પુ.=પુસ્તક.

૫.=૫૪૭.

પો., પોર.=પોરવાડ.

પો.=પોલ્યુમિક, પુણિમાગધીય.

ખ. એ. સો. જ. =અંગ્રાધ એશિ-
યાટિક સોસાયટી જનલ.

ખાલા. ખાખા.=ખાલાવખોધ, ખા-
ળાવખોધ.

બિ. ઇ.=બિબ્લિઓથેકા ઇન્ડિકા.
(Bibliotheca Indica)

બુ.=બુદ્ધિસાગરસુરિ પ્રેરિત જેન
ધાતુપ્રતિમા લેખસંગ્રહ (કે
જેના બેભાગ બહાર પડ્યા છે)

બુહ.=બુહલરના હસ્તપ્રતવિપયક
રીપોર્ટ,

નં. ૧ સને ૧૮૭૦-૭૧

નં. ૨ સને ૧૮૭૧-૭૨

નં. ૩ „ ૧૮૭૨-૭૩

નં. ૪ „ ૧૮૭૩-૭૪

નં. ૫ „ ૧૮૭૪-૭૫

નં. ૬ „ ૧૮૭૫-૭૬

નં. ૭ „ ૧૮૭૭-૭૮

નં. ૮ „ ૧૮૭૯-૮૦

બુ.=બુદ્ધિ.

બુ. ટિ.=બુદ્ધિ ટિપ્પનિકા (કે
જે જેન સા. સં. ના ખંડ ૧
અંક ૪ માં પ્રકટ થયે છે)

બાડ.=બાડલિયન.

બો.=બોહ.

બાં.=બાંડાર.

બા.=બાગ.

બાવ.=બાવનગર.

બાં.=બાંડારકરના હસ્તપ્રત વિષ-
યક રીપોર્ટ.

નં. ૧ સને ૧૮૭૯-૮૦

નં. ૨ „ ૧૮૮૦-૮૨

નં. ૩ „ ૧૮૮૨-૮૩

નં. ૪ „ ૧૮૮૩-૮૪

નં. ૫ „ ૧૮૮૪-૮૭

નં. ૬ „ ૧૮૮૭-૯૧

બાં. ઇ.=બાંડારકર ઇન્સ્ટિટ્યૂટ,
પૂના (કે જેમાં કેટલેક કાલે-
જમાં પહેલાં રહેતી મુખ્ય
સરકારની બધી હસ્તપ્રતો
રાખવામાં આવી છે.)

બી. મા.=બીમસી માણેક (તે
નામની ફકાન પાવપુત્રી
મુખ્યમાં છે.)

મિત્ર=મિત્રના હસ્તપ્રતોના રીપોર્ટ,
કલકત્તા.

મુ.=મુક્તિ.

મ. મં.=મશાવિજય અંગ્રાધા-
યુધ કાશી, હાથ બાવનગર.

સા. ઇ.=સામ્યુઅલનામિકા રાજિદાસ.

રી.=રીપાઈ.

રૂઢ.=રૂઢપદ્ધતિ ગચ્છ.

રૌ. એ. સો.=રૌગલ એશિયાટિક
સોસાયટી.

લ.=લઘુ.

લૌ.=લૌબલીનો મૂર્તિપૂજક સંઘનો
પુસ્તકભંડાર.

લૌં=લૌંકા સંપ્રદાય-ગચ્છના.

વ્યા.=વ્યાકરણ.

વિ.=વિભાગ.

વિવેક. ઉદ્દે.=વિવેકવિજય ચતિનો
પુસ્તકભંડાર, ઉદયપુર.

વે.=વેદો. વેદલયુક્ત સંપાદિત મુબઈ
રૌ. એ. સો. ની હસ્તપ્રતોનું
કેટેલૉગ.

વેબર.=વેબર ક્રેલ બર્લિનની લા-
યબ્રેરીની હસ્તપ્રતોનાં કેટેલૉગ.

વૈ.=વૈયાકરણ.

વૌં=વૌંદ્યુમ.

શી.=શીમાલી.

શ્વે.=શ્વેતામ્બર.

શિ.=શિષ્ય.

સ્ત.=સ્તવન.

સ્વ.=સ્વમંરથ.

સં.=(૧) સંપાદક (૨) સંતાનીય

(૩) સંસ્કૃત

સં. કૌ.=સંસ્કૃત કૌલેજ, કલક
ત્તાની હસ્તપ્રતોનું કેટેલૉગ
વૌં. ૧૦ (જૈન હસ્તપ્રતો)

સમિતિ=આગમોદય સમિતિ

સાગર ભં.=સાગર ઉપાશ્રય, પાટ-
લુમાંનો પુસ્તકભંડાર.

સૂ.=સૂત્ર.

સ. ભુ. ઇ. } સંકેત ભુક્ત ઓફ
ધ ઇસ્ટ
S. B. E. } (Sacred Boo-
ks of the East

હા. ભં.=હાલાભાષ ભંડાર, ફૌફ-
લીયાવાડા પાટલુમાંનો પુસ્ત-
કભંડાર.

હિં.=હિંદી.

હી. હં.=હીરાલાલ હંસરાજ પં-
ડિત, જામનગર (હાલ સ્વ.)

હે. મં.=હેમચંદ્ર મંથમાલા

ચિત્ર-પરિચય.

[આ ગ્રંથમાં જ્યાં મળી સાઠેક ચિત્રો છે. તેના આઠ પ્રકાર પાઠી શકાય; (૧) ધાતુ તેમજ પાષાણની પ્રાચીન જિન મૂર્તિઓ (૨) પાષાણનાં આશાગપટ અને જિનમંદિરો. (૩) પાષાણની ઐતિહાસિક વ્યક્તિઓની મૂર્તિઓ (૪) પાષાણપર કોતરેલ કાવ્યમય પત્ર (૫) હસ્તપ્રતો પૈકી તાડપત્રની પ્રત કે તેના કાળક્રિયક પરનાં ચિત્રિત ગ્રંથકારો-આચાર્યો આદિનાં ચિત્રો (૬) કાગળપરની કલ્પસૂત્રની પ્રતો માંનાં રંગિત ચિત્રો (૭) કાગળ પર લિખિત પ્રતોમાંના કવિના સ્વહસ્તાક્ષરોના નમુના બતાવવા તેનાં પાનાંઓ (૮) અર્વાચીન સમયની વ્યક્તિઓના ફોટાઓ. તે સર્વે ગ્રંથના આકારને કદને અનુરૂપ હતા તેજ પસંદ કરી મૂકેલ છે. શેઠ પ્રેમચંદ રાયચંદ અને રાજ-બાઈ દાવરના જલ્લોક શ્રી કાન્હર-સ ઓફિસના ખર્ચે કરાવવા પડ્યા હતા. બાકી અન્ય જ્યાં માગણી કરતાં તુરતજ મોકલી આપવામાં નીચેની વ્યક્તિઓ અને સંસ્થાઓએ સૌજન્ય બતાવ્યું છે તે માટે તે સર્વેનો ઉપકાર છે:—

૧ બાલુ પૂરણચંદ નાહર M. A. B. L. કલકત્તા, ૨ બી. બી. એડ સી. આઈ. રેલ્વે, ૩ શેઠ જીવણચંદ સાકરચંદ, સુરત, ૪-૫ દેવચંદ લાલભાઈ જેન પુસ્તકોદ્યાર ફંડ અને આગ્રમોદય સમિતિ ૬ ગાયકવાડ ઓરિયેન્ટલ ઈન્સ્ટિટ્યુટ, વડોદરા, ૭ જેન આર-મખનંદ સલા. ભાવનગર, ૮ જેન સસ્તી વાંચનમાળા પાણીતાણા, ૯ ડૉ. ત્રિજીવનદાસ લક્ષ્મચંદ શાહ, મુંબઈ, ૧૦ મુંબઈ આંગરોળ જેન સલા. આ પૈકી મારા મુરજબી શ્રી પૂરણચંદ નાહરનો ફાળો જખરો છે. તેમણે તો પોતાની પાસેનો જ્યાં સંગ્રહ પૈકી જેટલું આંગ્રું તેટલું વિના આંગ્રું અને પ્રસન્નતાથી અને મોકલી આપ્યું

પરંતુ દિલ્હીની ખુદે તેમાંથી આ ગ્રંથના કદ કરતાં વધુ મોટા બ્લોકો લખી સુદર શિલ્પકૃતિઓના હોવા છતાં તેનો લાભ લઈ શકાયો નથી. આવા નિઃસ્વાર્થ સાહિત્યના કાર્યમાં કયો સાહિત્યરસિક નિઃસ્વાર્થ સહાય આપવાની તક ન લે ? ભાગ્યેજ રડયાખડયા એક બે હતા કે જેનાથી નિઃસ્વાર્થભાવે સહાય ન આપી શકાઈ. જે જૈન હોય તે તો આપે, પણ જૈનેતર સંસ્થા જેવી કે બી. બી. એન્ડ સી. આદિ રેલ્વે અને ગાયકવાડ ઓરિયેન્ટલ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ માંગ્યા ભેગા તુરતજ પ્રતિકૃતિના બ્લોકો મોકલી આપ્યા તે માટે તેઓ વિશેષ ધન્યવાદને પાત્ર છે. આવી ભાવના જૈનોમાં જૈનેતરો પ્રત્યે સદા રહો એમ ઇચ્છીશું.

નવા બ્લોકો અનેકના બનાવી શકાય એમ હતું છતાં કંડના અભાવે તે બની શક્યું નથી. આથી તૈયાર બ્લોકો પરજ મુખ્યત્વે આધાર રાખવો પડ્યો છે.]

૧ કમઠ તાપસ અને પાર્શ્વનાથ રાજકુમાર—(મુસલમાન પૂર્વના સમયના કલ્પસૂત્રમાંથી). ભૂમિકામાં.

૨ શ્રી પાર્શ્વનાથ કુમાર અને કમઠ તાપસ—(મુગલ સમયના કલ્પસૂત્રમાંથી). ભૂમિકામાં.

—આ ચિત્ર રંગીન છે. આવાં ચિત્રો કલ્પસૂત્રની અનેક પ્રતિઓમાં સાંપડે છે. કલ્પસૂત્ર મૂલ લગભગ બારસો ગાથામાં છે, અને તે પર્યુપણ્ય પર્વમાં ઉપાશ્રયોમાં આવકસમુદાય પાસે વંચાય છે, અને તેની પ્રતમાંનાં ચિત્રો બતાવાય છે. આ પ્રથમથી પૂર્વે કલ્પસૂત્રની અનેક પ્રતો સુવર્ણ અને રૌપ્ય અક્ષરોમાં લખાયેલી અને રંગીન ચિત્રોથી ચિત્રાયેલી, અનેક અંડારોમાં ઉપલબ્ધ થાય છે. જે બે પ્રતમાંથી આ ચિત્ર લેવાયાં છે તેમાંથી એક મુસલમાન આવ્યા તે પહેલાની પ્રત છે ને બીજી મુગલ સમયની છે તેથી તે તે વખતે ચિત્રકળા કેવી હતી તેનો નમુનો આપવા ખાતર તેને અત્ર મૂક્યાં છે. પહેલાં શ્રી પૂરુષોત્તમ નાદરજીએ તેના બ્લોક કરાવી પોતાના Epitome of Jainism નામના અંગ્રેજી પુસ્તકમાં મૂક્યાં હતાં. પ્રસંગ એ છે કે

કમઠ*નામનો તાપસ અગ્નિનો તાપ લઈ તપશ્વર્ગ કરતો હતો. તે તપશ્વરણું ધ્યેય વચરતું છે અને ચોક્કસાયક નથી એમ સિદ્ધ કરવા પાર્શ્વનાથ કુમારે આવીને જે સળગતાં લાકડાથી અગ્નિ કરવામાં આવ્યો હતો તેમાંથી બળતો સર્પ કાઢી બતાવ્યો હતો ને આવી હોળીના તાપમાં અનેક જીવો બળી મરે છે તો તેના હિંસક તપથી આત્મિક લાભ નથી એમ સમજાવ્યું હતું.

૩ શ્રી આદિનાથની ધાતુ-પ્રતિમા સં. ૧૦૭૭ પ ૪

—આ પ્રાચીન મૂર્તિ ભારતના વાયવ્ય પ્રાંતમાંથી બાણુ પૂર-જીવંદ નાહરને પ્રાપ્ત થઇ છે. બંને બાણુ કાયોત્સર્ગમાં જીવી રહેલી અને મધ્યમાં પદ્માસનમાં બેઠેલી મૂર્તિઓ છે. સિદ્ધાસનની નીચે નજીક અને તેની નીચે વૃષભ-યુગલ છે. આ કારણે મૂલ્ય મૂર્તિ શ્રી આદિનાથજીની છે અને તે ચક્ષુ ચક્ષિણી આદિ સહિત બહુ બુનોચ અને પ્રાચીન છે. દરેક ધાતુની પ્રતિમાની પાછળ લેખ પ્રાયઃ કોતરેલ હોય છે તે પ્રમાણે આની પાછળનો લેખ આ પ્રમાણે છે:—‘પન્થક સુત અ’અદેવેન ॥ સં. ૧૦૭૭’ [ના. ૨, નં. ૧૦૦૧] આના કરતાં પ્રાચીન સંવતવાળી પ્રતિમા અતિ વિરલ-કોઠળ દેખવામાં આવી છે. પ્રાચીન શિલાલેખોમાં મથુરા અને કલિંગના લેખો એક બાણુએ મૂકતાં હસ્તિકુંડનો સં. ૯૯૬ નો ને સં. ૧૦૫૩નો (જિ. ૨ નં. ૩૧૮ તથા ના. ૧, નં. ૮૯૮) સાંપડે છે અને સં. ૧૦૮૮ માં વિમલવસહિતું સ્થાપત્ય આવે છે. ત્યારપછી ૧૦૯૧, ને ૧૧૦૦ (જિ. ૨, નં. ૪૨૭ ને ૫૪૪)ના સાંપડે છે; એટલે ૧૦ માં અને ૧૧મા સૈકાના કોઈ લેખ મળે છે ને તે પહેલાંના શ્વેં લેખો મથુરા ને કલિંગ સિવાય બીજે ક્યાંય પ્રાયઃ મિલકુલ મળતા નથી. શ્રી જિનવિજયજીએ સં. ૧૯૭૭માં લખ્યું હતું કે “ભારતના ઇતિહાસમાં જોને ‘મધ્યયુગ’ કહેવામાં આવે છે તે યુગના જૈન લેખો લાગ્યેજ મળ્યા આવે છે. જૈન ઇતિહાસ માટે આ એક વિશ્વાસ્થીય પ્રમાણ છે. કેવળ લેખોની દૃષ્ટિએજ નહિ, પરંતુ સમુચ્ચય જૈન સાહિત્યની દૃષ્ટિએ પણ આ પ્રમાણ વિચારવા જેવો છે. શ્વેતા-

ભરીય સૂત્ર સાહિત્યને બાદ કરતાં બીજું સાહિત્ય પણ એ યુગમાં જૈનોના હાથે વધારે લખાયું નથી, તેમજ સ્થાપત્ય પણ જાણવા જેવું કે નોંધવા જેવું મંડાયું નથી. હિંદુસ્થાનના રાષ્ટ્રીય ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ પૂર્ણ જાહોજવાલીવાળો ગણાતો એ કાળ જૈન ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ બહુજ અપ્રકાશિત દેખાય છે..." આના ઉત્તરમાં જણાવીશું કે તે યુગના ઇતિહાસને માટે જોઈએ તેટલી શોધખોળ તે વખતે થઈ નહોતી. હમણાં મુનિશ્રી કલ્યાણવિજયજીએ પ્રાચીન આગમ-ચૂલ્લિઓ વગેરે પરથી અનેક ઐતિહાસિક તત્ત્વો ખોળી કાઢ્યાં છે કે જે તેમણે 'વીર નિર્વાણ સંવત્ આરે જૈન કાલમણુના' નામના હિંદી વિદ્યાલ નિર્બંધમાં તેમજ પ્રભાવક ચરિત્રની પ્રસ્તાવનામાં પ્રકટ કર્યા છે ને ધીમે ધીમે વિશેષ શોધખોળ થતાં વધુ પ્રકાશ પડશે એ નિર્વિવાદ છે.

૪ ભગવાન શ્રી મહાવીર પૃ. ૪

—આ એક હમણાંનું નવીન ચિત્ર છે. કમલમાં પદ્માસનસ્થ મહાવીર પ્રભુની મૂર્તિ છે. પાસે તેમના લાંછન-ચિન્હરૂપી સિંહને મૂકેલ છે. આસપાસ ચમર ઢાળાય છે. પોતે ઉપદેશ દેતા હોય તેને સાંભળનાર એક બાળુ જણાવેલ છે. મરતક પાસે અશોકનું વૃક્ષ છે ને ઉપર ત્રણ છત્ર છે.

પ. ઇ. સ. પ્રાચીનો અહર્તપૂજા માટેનો આચાર્યપટ-મથુરા પારા ૧૭૪ પૃ. ૧૨૪

—મથુરાના નૈઋત્ય ખુણા પાસે આગ્રા અને ગોવર્ધનના રસ્તાની વચ્ચે આવેલી કંકાલી-તીલા નામની ટેકરી છે તે ખોદાવતાં સને ૧૮૭૦ માં મળેલ ધણી શિલાલેખો અને બીજી વસ્તુઓમાં અહિં અને અહિં જૈન પ્રતિમાઓ, સાંભલાઓનું વર્ણન કર્નિગહામે કરેલું છે. આ માટે જુઓ વિન્સેન્ટ રિમથનું પુસ્તક નામે 'જૈન ઍન્ડ અધર ઍન્ટિક્વટીઝ ઍન્ડ મથુરા' અને 'આર્કિઓલોજિકલ સર્વે ઍન્ડ ઇડિઆ સને ૧૮૭૦' તે પૈકી આ આચાર્યપટ પણ છે. તે શિલા છે ને સિંહનાદિકે સ્થાપેલ છે. તેની વચ્ચે જૈન લીર્ષકરની

પ્રતિમા કોતરેલી છે અને આસપાસ જુદી જુદી જાતની પવિત્ર નિશા-
નીઓ છે. અષ્ટમંડપમાં દર્પણ, બદ્રાસન, વર્ધમાન, શ્રીવત્સ, મત્સ્ય યુગ,
સ્વસ્તિક, કુંભ અને નંદાવર્ત મથુરા પૈત્રી કેટલાક જ્ઞેવામાં આવે
છે, તે પટ પર ધણી પ્રાચીન લિપિમાં લખાયેલા લેખ છે કે જે
પ્રાચઃ કનિષ્ઠના રાજ્યના સમયમાં-૪. સ. પ્રારંભ લગભગ લખાયેલા
હોવા જોઈએ. તે આ પ્રમાણે છે:—

૧ નમો અરહંતાર્ણ સિંહકસ વણિકસ પુત્રેણ કોશિકિપુત્રેણ
૨ સિંહનાદિકેન આચાર્યપટો પ્રતિથાપિતો અરહંતપૂજયે

—અહંતોને નમસ્કાર, સિંહક વણિકના પુત્ર અને કૌશિકીના
પુત્ર સિંહનાદિક (સિંહનાદિક)થી આચાર્યપટ અહંતની પૂજા અર્થે
પ્રતિસ્થાપિત-પ્રતિષ્ઠાપિત થયો.

૬ સં. ૯૫ માં જૈન ચતિ કણ્ઠની મૂર્તિ-મથુરા ૫. ૧૨૪

—આ એક જૈન સ્તૂપનો ભાગ છે કે જે ઉત્તર મથુરાની કંઠાથી
તીલા ટેકરીમાંથી નીકળેલ છે. તે સ્તૂપના બે ભાગ પાડેલા છે. ઉપરો
ભાગ સાંકડો છે અને તેના મધ્યમાં સ્તૂપની આકૃતિ છે અને સ્તૂ-
પની બંને બાજુએ જિનની બળ્લે આકૃતિઓ છે. કુદ્ધ તે ચાર
આકૃતિઓ (મૂર્તિઓ) છેલ્લા ચાર તીર્થંકર નમિ, નેમિ, પામ્ય અને
વર્ધમાનની છે. નીચેના ભાગમાં કણ્ઠ (૧) ની મૂર્તિ છે કે જેના
માનમાં આ સ્તૂપ બનાવવામાં આવ્યો હતો. કણ્ઠની મૂર્તિને વજ્ર
પહેરાવેલા હોવાથી તે શ્વેતાંબરમૂર્તિ માની શકાય. આમાં આવેલ
મૂળ લેખ કોઈ અનિર્ણીત લિપિમાં છે. આરંભમાં ૯૫ (૧) ની
સાલ હોવાનું જણાય છે કે જે વખતે વાસુદેવનું રાજ્ય હતું. તે
લેખ આ પ્રમાણે છે:—

૧ (સિ)ઝમ્ સં. ૧૫ (૧) શો ૨ યિ ૧૮ કોટ્ટય (૧) તો
ચળાતો યાગીયાતો કુલાતો વહર્ણાતો (સા)જાતો અર્ધ
અરહ (મહ)

૨ સિસિમિ ધામયાયે (૧) મહદત્ત્વ ચિ...વમહચિ

—સિદ્ધ સંવત ૯૫ (૧) માં બીજા (માસ) માં ૧૮ દિવસે કોટ્ય (કોટિક) ગણનાં ચાનીય કુલના વૈરશાખાના આર્ય મહા(દિન)ની શિષ્યણી ધામચ (૧) ની વિનતિથી શૃદ્ધતની પુત્રી અને ધનહથી (ધનહરિત) ની સ્ત્રીની (ભેટ)

આમાં કણ્વની વચ્ચે પરિધાનવાળા મૂર્તિ ઉપરાંત ચાર તીર્થ-કરની પ્રતિમાઓ કોતરેલી છે.

૭ ધાતુની અર્ધ પદ્માસનસ્થ જિનમૂર્તિ—જૂની કણ્વ-ટકી લિપિલેખ સહિત—પૃ. ૧૬૦

—જિનમૂર્તિ સામાન્યરીતે વિશાલ પ્રમાણમાં પદ્માસનસ્થ જોવામાં આવે છે અને જે કેટલીય કિન્ની-કાર્પાસર્થ હોય છે તેને ‘કાઉસ-ગીઆ’ કહેવામાં આવે છે. અર્ધ પદ્માસનસ્થ જિનમૂર્તિ વિરલ જોવાય છે, જ્યારે તેવી બુદ્ધની મૂર્તિઓ ઘણી દેખાય છે. રખેને આ બુદ્ધમૂર્તિ હોય એવો કોઇને બ્રમ થાય તો તે દૂર કરવા માટે આમાં અનેક યોગો એવા છે કે જે આ મૂર્તિને જિનમૂર્તિ તરીકે સિદ્ધ કરે છે. (૧) આની કણ્વટકી લિપિનો ઉકેલ શ્રી પૂરણચંદ્ર નાહરે મહા મહોપાધ્યાય રાય અહાદુર પંડિત ગૌરીશંકરજી એઝા અને ૩૧૦ હીરાનન્દ શાસ્ત્રી જેવા બે મહાવિદ્વાનો પાસે વંચાવી કરાવ્યો છે તે અનુક્રમે આ રીતે છે:—શ્રો જીનવલ્લભન સજ્જન મજીયવચ મહિસિદ્ધ પ્રતીમ; શ્રોજિનવલ્લભન સજ્જન ચેટિય મય મહિસિદ્ધ પ્રતિમે ‘મહિસિદ્ધ’ નો અર્થ ની વિનતિથી-ના કહેવાથી એમ થાય છે. શ્રીજિનવલ્લભની સજ્જન ભગીયબચ-ચેટિયભયના કહેવાથી પ્રતિમા-એવો કંઈ અર્થ છે ને તેમાં જિનનું સ્પષ્ટ નામ છે. (૨) આખી બેઠકની નીચે નવચ-હતી નવ નાની આકૃતિઓ છે, કે જે કોઈ પણ બુદ્ધમૂર્તિમાં મળ્યા આવતી નથી (૩) શિર ઉપર ત્રણ છત્ર છે અને શાસન દેવ અને દેરી છે. આ સર્વ પર્યા જિનમૂર્તિ સિદ્ધ થાય છે. આ પીનળની મૂર્તિની કણ્વટકી લિપિ આઠમી સદીની આસપાસની જૂની છે એમ એઝાજીનું કહેવું છે. આ મૂર્તિ શ્રી પૂરણચંદ નાહરેને ઉદયપુર પારોના ગામ સવીનાબેઝમાંથી પ્રાપ્ત થયું છે ને તે તેમની પોતાની

પાસે ફેલકતામાં હજી સુધી છે. વળી નાહરજી જણાવે છે કે 'વીર'ના મહાવીર જ્યંતી અંક વર્ષ ૪ અંક ૧૨-૧૩ માં પૃ. ૩૦૦ પર એક ચિત્ર-ફોટો મૂકેલ છે કે જેમાં પારીસના પ્રદર્શનમાંથી એક ધાતુની મૂર્તિનો એક ખંડોક છે કે જે આ મૂર્તિના જેવો છે. વળી આવી જાનની એક ખીજી જિનમૂર્તિ પણ નાહરજીને ઉપલબ્ધ થઈ છે તેમાં ૧૦-૧૧ સદીનો કર્ણાટકી શિલાલેખ છે, કે જેને ત્રિમાસિક "રૂપ" માં (નં. ૧૭ જાન્યુ. ૧૯૨૪ પૃ. ૪૮ ઉપર) પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યો છે.

૮. અજંટા પાસે જૈનમંદિરનો દ્વાર મંડપ પૃ. ૧૭૬

—અજંટાની ગુફા એ ભારતની એક જોશ ધાયક પ્રસિદ્ધ સ્થળ છે. તેમાં સુખ્ય બૌદ્ધ મંદિરો અને તેમાંનાં રંગીન ચિત્રો બહુ પ્રાચીન હોવા છતાં તેની સુંદરતા ને રંગો જળવાઈ રહ્યાં છે. આ ગુફામાં જૈન મંદિરો પણ હતાં કે જે હાલ શીર્ણ વિશીર્ણ દશામાં છે તે પૈકી એકનો ફોટો સને ૧૮૬૬ માં પ્રકટ થયેલ Architecture at Ahmedabad માં પ્રસિદ્ધ થયો હતો તે અત્ર મૂકેલ છે. તેનું શિખર નાશ પામ્યું છે પણ તે ઘણું મોટું અને પિરામિડ આકારનું હોવું જોઈએ કારણકે તેનો મંડપ અતિ વિશાલ છે. તેના મંડપના ચાંબલા ને તે દરેકની કારીગરી અતિશય સુંદર છે. તે મંદિર આઠમા સદીનું અનુમાન છે.

૯. આખૂ પર વિમલશા મંત્રીનું દહેડું—'વિમલ વસહિ' પારા ૨૮૯ પૃ. ૨૦૮

૧૦ આખૂ 'વિમલવસહિ'ના ધુમટનું અપ્રતિમ નકશો કામ પારા ૨૮૯ પૃ. ૨૦૯

—પહેલું ચિત્ર સને ૧૮૬૬માં પ્રકટ થયેલ 'Architecture at Ahmedabad' નામના પુસ્તકમાં આવેલા ફોટોનો ખંડોક છે, ખીજું ચિત્ર શ્રી પૂરુષોત્તમ નાહરે પોતાના Epitome of Jainism

માં પ્રગટ કરેલ છે તે છે ને તે તેમના સૌજન્યથી જમને પ્રાપ્ત થયું છે કે જે વાત ચિત્રપર નોંધવી બુદ્ધથી રહી ગયેલ છે. ‘અમંદિરો પ્રેક્ષકને તેના અણુશુદ્ધ નકશી કામથી વિચારમાં ગરક કરી દે છે. તેના ખ્યાલમાં આ મનુષ્યકૃતિ હોય એમ આવી શકતું નથી. તે એટલાં તો પૂર્ણ છે કે તેમાં કાંઈ ફેરફાર કરી નજ સકાય. દહેરાંના પ્લાનની વ્યવસ્થા એવી છે કે ચારે બાજુ દહેરીઓ અને વચમાં મુખ્ય મંદિર છે, અને તેવી વ્યવસ્થા ગિરનાર પરનાં દેવળોમાં છે. પ્રવેશદ્વાર આગળ એક મંડપ છે, તે મંડપ આગળ ૬ સ્તંભવાળો એક લંબ ચોરસ ઝોરડો છે, કે જેમાં લાથીઓ પર અંબાડીમાં બેઠેલા વિમળશા તથા તેના કુટુંબીઓ વિરાજે છે. લાથીનાં પુતળાં કદમાં ન્હાનાં પણ પ્રમાણસર છે ને અંબાડીનું કામ ધણું સાફ કર્યું છે. વિમાનમાં ઋષભદેવ-આદિનાથની પદ્માસને બેસાડેલી મૂર્તિ છે. શિખર નીચું છે. તદ્દન આગળના ભાગના મંડપનું કામ પણ બહુ સરસ છે,

‘મંડપ અને વિમાન વચ્ચે ગર્ભગૃહ છે. મંડપ પ્રમાણસર ઉંચા-ધનો અને તેમાં સફેદ આરસ પરના નકશી કામથી એટલો તો સુંદર લાગે છે કે તેને જોઈને પ્રેક્ષક તો સ્તબ્ધજન બની જાય છે. ઉપરનો ધુમટ અષ્ટકોણમાં આવેલા થાંભલા પર ઉચ્ચકવામાં આવ્યો છે ને તેનાં ચરો અંદરથી જુદી જુદી નકશી કામમાં કોરેલાં છે. આ નકશીકામમાં આલેખન કરતાં જ હાલના જમાનામાં માણસોની ધીરજ ન રહે તેમ છે. આ દરેક થર પરનું કામ એવું તો એક ખીતને ઘટતું કર્યું છે કે તેમાં કોઈપણ જાતનો ફેરફાર ઘટે નહિ, લગભગ દરેક યુરોપિયન પ્રવાસી તો આને જોઈને પોતાનું અભિમાન ડેરે મુકી દે છે. અને તેજ વખતે તે આ કામની શ્રેષ્ઠતા પોતાના મનમાં લાવે છે અને સ્વીકારે છે. આ મુખ્ય મંદિરની આસપાસ થોડે છેટે ચારે બાજુ બેવડા થાંભલાની હારોવાળા ઝોશરી છે, ને તેમાં ચારે બાજુ નાની નાની દહેરીઓ છે. આ ઝોશરી પર અગાસી છે. થાંભલા પર એક ચોરસની અંદર ખીજો ચોરસ જેના ખુણાઓ

પહેલાની બાબુના મધ્ય પર પડે એવી આકૃતિથી પતથરો ગોડવ્યા છે અને તે દરેક ખાતામાં જુદાં જુદાં કાષ્ઠપત્રિક ચિત્રો કરેલાં છે. કોષમાં ભૌમિતિક આકૃતિઓ તો કોષમાં વેલો, તો કોષમાં દેવદેવીઓનાં ચિત્રો કરેલાં છે.’-૨૧. પાઠક. વિશેષ માટે જુઓ મુનિ જય-તવિજય લિખિત ‘આબૂ’ નામનું પુસ્તક.

૧૧. જે. ભં. તાડપત્ર પુસ્તકના કાષ્ઠફલક પર ચિત્રિત જિનવલ્લભ સૂરિ પારા ૩૧૪-૬ પૃ. ૨૩૨

૧૨. જે. ભં. તાડપત્ર પુસ્તકના કાષ્ઠફલક પર ચિત્રિત જિનદત્ત સૂરિ પારા ૩૧૭-૩૧૯ પૃ. ૨૩૩

—જેસલમેરના ભંડારમાં પાંચસો વર્ષના જૂના પ્રાચીન તાડપત્રના પુસ્તકની કાષ્ઠપટ્ટિકા ૨૬ ૩/૪૩૩ ના માપની હતી તે પર જિન-વલ્લભસૂરિ અને જિનદત્તસૂરિનું ચિત્રફલક હતું તે જિનકૃપાયદ્ર સૂરિના પ્રસાદથી પં. લાલચંદે અપભ્રંશકાવ્યત્રયીના પુસ્તકમાં પ્રકટ કરાવ્યું તે અત્ર પુનઃ મૂકવામાં આવેલ છે. તે ચિત્ર જોતાં એમ જણાય છે કે ચિત્રકારો તે વખતે ગમે તેમ ચિત્રતા, મૂલ પુરવની આબાદ પ્રતિકૃતિ પર લક્ષ ન રાખતા, તેમજ ચિત્રનું દેહપ્રમાણ અંગોપાંગની યથાસ્થિતતા વગેરે પર પણ ધ્યાન રહેતું નહોતું. તે સમયના ચિત્રકલાના નમુના રૂપે આ ગણવાનું છે.

૧૩. ઈડર ગઢનું બાવન જિનાલય. પૃ. ૨૬૨

—આ ઈડરના ગઢ ઉપર આવેલું આદિનાથ મંદિર છે, તે કુમાર-પાલ રાજ્યે બંધાવી તેમા આદિનાથની પ્રતિમા સ્થાપિત કરી. ખસ્તર મઝના જિનપતિ સૂરિ કે જેઓ કુમારપાલના સમકાલીન હતા (વિ. સં. ૧૨૧૦ થી ૧૨૭૬) તેમણે પોતાની બનાવેલી તીર્થમાળામાં લખ્યું છે કે—

‘ઈદરગિરો નિવિહં ચૌલુકયાધિપકારિતં જિનં પ્રથમં ।

સોમસુંદર સૂરિના શિષ્ય પ્રસિધ્ધમાંથી એકે સં. ૧૫૩૩ લગભગ રચેલી ઈડરગઢ ચૈત્યપરિપાટી (જિનયુગ-માહતી ચૈત્ર સં. ૧૯૮૫

પૃ. ૩૪૧-૩૪૩)માં પણ જણાવ્યું છે કે—

ગદ ઊપરિ ગિરિસમીસુંઘ, પ્રાસાદ કરાવી
કુમર નરેસરિ આદિનાહ, પડિયા સંકાવી. ૧૦

x x x x
'રાય વિહાર' વિહાર કંતિ ઇણિ કારણિ કહીઈ ૧૧

x x x x
કુમાર નરવરઘ કુમાર નરવરઘ શુર અ વિહાર
ગિરિ ઉપરિ કારવીઆ આદિનાહ જિણ્યખિખાવિઅ ૧૭

x x x x
'કુમર નરિંદ વિહાર' પૂઠિ પાસાય પછઠિય. ૧૬

આ પરથી તેને 'રાયવિહાર' 'કુમારવિહાર' કહેવામાં આવેલો.
આનો જીર્ણોદ્ધાર ઇડરના વચ્છરાજ શેઠના પુત્ર ગોવિંદશાહે સોમ-
સુંદર સૂરિના સમયમાં કરાવેલો એવું સોમસૌભાગ્ય કાવ્યમાં સર્ગ
૭ શ્લો. ૧૦ પૃ. ૧૦૭ માં સ્પષ્ટ જણાવ્યું છે:—

યઃ પર્વતોપરિ ગરિષ્ઠમતિઃ કુમાર-
પાલોર્વરેશ્વરવિહારમુદારચિત્તઃ ।
જીર્ણ સર્કર્ણમઘવાનઘવાસનાવાન
દ્રવ્યવ્યયેન વહુલેન સમુદ્ધાર ॥

—જે મોટી બુદ્ધિવાળા, ઉદાર ચિત્તવાળા, વિદ્વાનોમાં ઇદરપ અતે
નિષ્પાપ વાસનાવાળા એવા તે ગોવિંદસાધુએ પાણું દ્રવ્ય ખર્ચી પર્વતપર
રહેલા કુમારપાત્ર પૃથ્વીનાથ-રાજના વિહારનો સારી રીતે ઉદ્ધાર કર્યો.

આ વાત ગોવિંદશાહના સમકાલીન ગુણરાત્ન સૂરિએ પોતાના
સં. ૧૪૬૬ના કિયારત્ન સમુચ્ચયની પ્રશસ્તિમાં કહી છે કે—

તેષ્વાલો ગુણવાન્નિયદ્ધરપુત્રે પ્રોત્તંગમાચાર્હતો
યઃ પ્રાસાદમચીકરત્સ ચિનયી ગોવિન્દસંઘાધિપઃ ।

(પી. ૬ પૃ. ૧૭-૧૮)

૦.—તે (વઘરાજના) પહેલા પુત્ર ગુણવાન અને વિનયી ગોવિન્દ સંધપતિએ ઇડર પુરમાં આદિનાથ જિનનો ઉચ્ચ પ્રાસાદ કર્યો. (આમાં ઉદ્ધાર કર્યો એવું ખાસ લખ્યું નથી) મુનિસુંદર સૂરિએ જિનરતોત્ર રત્નકોશમાં હલદુર્ગાલંકાર શ્રી ઋષભદેવ રતોત્ર રચ્યું છે તેમાં કુમારપાલ અને ગોવિન્દ બંનેનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. (જૈન રતોત્ર સંગ્રહ ભા. ૨. પૃ. ૧૪૧-૨ પ્ર. ૫શો. અંશમાલા નં. ૬.)ને તં હેમવિમલ સૂરિના પ્રશિષ્ય જિનમાણિક્ય ગણિના શિષ્ય અનંતહંસ ગ. ઇડર ચૈત્યપરિપાટીમાં વળી એમ જણાવે છે કે:—

વઘરાજ પહિલુ ઉદ્ધાર ખીજી કુંઆરપાલ

ત્રીજી સાહ ગોવિંદરાજ ચરિપટ ચરિસાલ

અ'પકસાહ કરાવીઉ એ ચરિયુ જીર્ણુ ઉદ્ધાર

ઉલટ' હપકું ઉલસિઉ એ નિરં દેખી સિંહ દુઆર. ૨૦

—એટલે આ મંદિરના ચાર ઉદ્ધાર થયા—પહેલો વઘરાજનો, ખીજો (રા.ગ) કુમારપાલનો, ત્રીજો ગોવિંદરાજનો અને ચોથો અ'પકસાહનો, આમાં પહેલો ઉદ્ધારક વઘરાજ કેણુ હતો તે જણાવ્યું નથી. છેલ્લા અ'પકસાહ સંબંધમાં પણ વિશેષ હકીકત મળી નથી.

આ આદિનાથ મંદિરના આદિનાથનું બિંધ તં વિજયદેવસૂરિના સમયમાં તેઓ અમદાવાદ ચોમાસું હતા ત્યારે મવનોએ ભાંગી નાંખ્યું તેથી તેના પ્રમાણુ જેટલુંજ નવીન બિંધ પાછું શ્રાવકોએ કરાવ્યું અને નદીપદ (હાલના નદીયાદ)ની મ્હોટી પ્રતિષ્ઠામાં તે બિંધની સૂરીશ્વરના હરતે પ્રતિષ્ઠા કરાવી ગિરિ ઉપર રહેલા તે ચૈત્યમાં ચૈત્યોદ્ધાર-પૂર્વક તેને સ્થાપિત કર્યું:—

રાજનગરે ચતુર્માસં સ્થિતા: । તન્નાવસરે ફલાદુર્ગે શ્રી ઋષભદેવચિન્મં ચવનૈ વ્યંગિતં તતસ્તત્પ્રમાણમેવ નવીનં ચિસ્લં આદૈર્વિંધાપ્ય નદીપદ્રે મહત્યાં પ્રતિષ્ઠાયાં શ્રી સૂરિભિઃ પ્રતિ-
ષ્ઠાપ્ય ગિરિશિરઃસ્થ-ચૈત્યે ચૈત્યોદ્ધારપૂર્વકં સ્થાપિતં ।

એમ ગુણવિજય તપ ગણપતિ ગુણપદ્ધતિમાં જણાવે છે (જુઓ

વિજયદેવ સૂરિ માહાત્મ્યનું પરિશિષ્ટ). તેજ ગુણવિજય પોતાની સં. ૧૬૮૮ ની વિજયપ્રશસ્તિ ટીકાની પ્રશસ્તિમાં એજ પ્રકારનું જણાવે છે:—

જીર્ણે ઓમચુગાદીશે યથનૈર્વ્યંગિતે સતિ ।

તત્પદે સ્થાપિતો યેન નૂતનઃ પ્રથમપ્રભુઃ ॥૧૫॥

આ મંદિરનો હમણાં પુનઃ ઉદ્ધાર શ્રી શ્વેતાંશ્વર સંઘ તરફથી કરવામાં આવ્યો છે ને તેનો રીપોર્ટ સં. ૧૯૭૫માં બહાર પડ્યો છે. જુઓ તે રીપોર્ટમાં અને જૈનયુગના ૧૯૮૨ના માગશ્વરના અંકમાં મારો લખેલો 'ઇડરનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ.'

૧૪. કુમારપાલનું અજિતનાથ મંદિર—તારંગા. પારા ૩૭૪-૩૭૬ પૃ. ૨૬૪-૫.

—તારંગા—તારણુદુર્ગ પર કુમારપાલે અજિતનાથનું સુંદર દેવાલય બંધાવ્યું હતું અને તેમાં અજિતનાથની મ્હોટી પ્રતિમા પ્રતિષ્ઠા પિત કરી હતી; પરંતુ તે પ્રતિમાને મ્હેચ્છાએ લગ્ન કરતાં સોમસુંદર સૂરિના સમયમાં ઇડરના ગાવિંદશાહે નવીન પ્રતિમા કરાવી તેમના હસ્તથી સ્થાપી હતી. સુનિસુંદર સૂરિએ તારણુદુર્ગના ઉદ્ધાર અજિત સ્વામિસ્તોત્રમાં પોતાના જિતસ્તોત્ર રત્ન કોશમાં (યશોવજ્યવ્રંથમાદ્યા નં. ૯ જૈનસ્તોત્ર અંગ્રહ ભા. ૨) તે બંનેનું સ્મરણ કર્યું છે કે:—

કુમારપાલસ્ય કથં ન મિત્રં

ગોવિન્દ સંધાધિપતિર્ભવેન્સઃ ।

ગ્રીષ્મે કલો મ્લેચ્છદ્વાગ્નિતાપૈ-

સ્તન્ન્યસ્તર્બિવાપગમેન શુષ્કમ્ ॥૧॥

સોમસૌજાગ્ય કાવ્યમાં આ ગોવિન્દકૃત ઉદ્ધારનું વર્ણન આ પ્રમાણે આપ્યું છે:—

યસ્તારણક્ષિતિધરે કૃતચિત્તશૈત્યે-

શૈત્યે કુમારનૃપતે શુપતે મહોભિઃ ।

વિક્ષેપ દક્ષધિનતો નવભારપટ્ટાન્

સ્તંભાશ્ચ દંભરહિતો મહિતો નરેન્દ્રૈઃ ॥૧૧॥સર્ગ ૭॥

• —દક્ષ પુરુષોથી નમેલા, હંભરહિત અને રાજાઓથી સન્માન પામેલા એવા (ગોવિંદ સાધુએ) તેજથી સૂર્ય જેવા એવા શ્રી કુમારપાલ નૃપતિના ચિત્તને શીતળ કરે તેવા તારંગાગ્રના પર્વતના ચૈત્યમાં નવ ભારપદ (ભારવાડ) અને સ્તંભો નંખાવ્યા.

ત્યારપછી તેજ સર્ગમાં જણાવ્યું છે કે આરાસાચ્યમાંથી મોટી શિક્ષા મંગાવી તેમાંથી મોટું અજિતનાથનું બિંબ કરાવી તેને ઇડરના રાવ પુંજના સમયમાં ભારે કાઠમાઠથી સોમસુંદર સૂરિના હાથે પ્રતિષ્ઠિત કરાવ્યું (સ્થો. ૮૩) તેના સં. ૧૪૭૬ છે જુઓ પારા ૬૬૪. ગુરુચરિતનાકર પૃ. ૧૧ સ્થો. ૬૦મા ગોવિન્દકારિત ગજાંકનિ-નગ્રતિષ્ઠા, તારંગકેડથ મહતી ગુણરાજયાત્રા । એમ કહેલું છે. તે બિંબ હાલ વિદ્યમાન છે. આ મંદિરનો ઉદ્ધાર અદીલાખ કોરી ખર્ચી શાહ વધંમાન અને પદમશી એ બે ભાઇઓએ સં. ૧૧૮૨ અને ૧૧૮૮ વચમાં કરાવ્યો હતો એવો ઉલ્લેખ કુશાલ્યસાગરસૂરિના રાસ (દાહ ૩૫) માં છે. આ સાથે કહીએ કે આખૂ પરના સં ૧૨૬૬ ના એક લેખ પરથી જણાય છે કે અજિતનાથના ચૂદ મંકપમાં નાગપુરીય સા લાહડે આદિનાથનું બિંબ કરાવી ખતક-ગોખલામાં ભરાવ્યું હતું. તારંગા તીર્થ યાત્રા કરવા લાયક છે, વળી તેનું વાતા વરણ બહુ આરોગ્યપ્રદ છે.

૧૫ ‘કલિકાલસર્વજ્ઞ’ શ્રી હેમચંદ્ર સૂરિ; પરમાર્હતશ્રી કુમારપાલ જુપાલ પૃ. ૨૮૮

—આ ચિત્રો પૃ. ૩૮૪ સામે ચૂકેલ (૧૨૯૪ની તાડપ્રત પર ચિતરેલા) ચિત્રઉપરથી પ્રસિદ્ધ વર્તમાન ચિત્રકાર કુરંધર પાસે સુધરાવી તેને સુંદર રંગોથી સુશોભિત કરાવી તેનો રંગીન પ્લેક જેન આત્માનંદ સભાએ સોમપ્રભાચાર્ય કૃત કુમારપાલ પ્રતિષ્ઠોધના ગૂંચલાખંતર (વિ. સં. ૧૯૮૩)માં ચૂકેલ તેજ અત્ર વાપરેલ છે. જૂના પરથી વર્તમાનમાં ફેલું ‘ટચિંગ’ કરી રૂપ અપાય છે તે બન્નેને સરખાવાથી જણાશે. વધુ માટે જુઓ પૃ. ૩૮૪ સામેના ઉક્ત ચિત્રનો પરિચય. ચિત્ર નં. ૧૭.

૧૬ મહં. શ્રી વસ્તુપાલ-મહં. શ્રી લલિતાદેવી-મહં.
શ્રી વેજલદેવી પૃ. ૩૫૨

—ગૂજરાતની ધંધુકાની ગાદી પર રાજ કરતા વીરધવલના પ્રસિદ્ધ મંત્રી વસ્તુપાલ મહાન્ યોધ્ધા હોવા ઉપરાંત એક સાહિત્યરસિક, અને સાહિત્યકાર પણ હતા; ને નિશેષમાં તેણે તથા તેના ભાઇ તેજપાલ મંત્રીએ અનેક સુંદર અને ભવ્ય સ્થાપત્યકલાના નમુનેદાર મંદિરો બંધાવી ગૂજરાતની શિલ્પકલામાં મહાન્ ફાળો આપ્યો છે. વસ્તુપાલ અને સાથે તેની બે સ્ત્રીઓનાં તથા તેના ભાઇ તેજપાલ ને તેની સ્ત્રી અનૃપમા દેવીનાં બાવલાં આજુ પરાની લૂણિગવસહીમાં છે તે તેના સમયમાંજ શિલ્પીએ બનાવેલાં છે. તે પૈકી મહત્તમ વસ્તુપાલ અને સાથે સાથે તેની સ્ત્રીઓ મહત્તમા લલિતાદેવી અને વેજલદેવી હોવાથી તે બંધાનું એકી સાથે ચિત્ર અત્ર મૂકવામાં આવ્યું છે; જ્યારે તેજપાલ ને તેની સ્ત્રીનું ચિત્ર મૂકવામાં નથી આવ્યું. આ મૂર્તિગાનું ચિત્ર ગા. ઝો. સી.માં પ્રગટ થયેલા વસ્તુપાલ કૃત નરનારાયણાનંદ નામના મહાકાવ્યમાં પ્રથમ પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે.

૧૭ સં. ૧૨૯૪ની તાડપત્રની પ્રતમાં ચિત્રિત શ્રી હેમાચાર્ય અને રાજન્ કુમારપાલ પૃ. ૩૮૪

—આ પાટણના ભંડારમાંની હેમાચાર્યકૃત ત્રિષષ્ઠિ શલાકા પુરુષ ચરિત્રની તાડપત્રની પ્રત ઉપરના ચિત્રનો ફોટો લઈ તે પરથી કરેલ ખ્લોક છે, તેમાં હેમાચાર્ય અને કુમારપાલ સ્વર્ગસ્થ થયે લગ્ન-ભગ ૬૨ વર્ષ ગયા પછી ચિત્રેલ તેમનાં ચિત્રો છે તે પર પ્રથમ ધ્યાન પ્રસિદ્ધ જૈન સાક્ષરશ્રી સદ્ગત ચીમનલાલ ડાહ્યાભાઈ દલાલ એમ. એ.નું ત્યાં ભંડારોની ફેરિસ્ત કરવા જતાં ગયું ને તેમણે ફોટો લઈ તેની નકલ મારાપર મોકલતાં તેનો ખ્લોક જૈન શ્રવે. કાન્દર-સ તરફથી કલાવી તેના મુખપત્ર શ્રી જૈન. શ્રવે. કા. હેરલના જુલાઈ-અક્ટોબર ૧૯૧૫ના જૈન ઇતિહાસ-સાહિત્ય અંકના વિશેષાંકમાં તંત્રી

તરીકે મેં ૫. ૨૭૫ પાસે પ્રગટ કર્યો હતો તે આટલા વર્ષે પુનઃ પ્રગટ થયું છે તેથી ખ્લોક સારો નથી રહ્યો ને સારી પ્રતિકૃતિ આવી શકી નથી.

૧૮ મહાભાત્ય વસ્તુપાલ તેજપાલનાં મંદિર-ગિરનાર (પારા ૫૨૭ અને ૫૨૭ક) પૃ. ૪૦૦

—ગિરનાર પર નેમિનાથ મંદિરના મૂળ દ્વાર સામે વસ્તુપાળ તેજપાળનાં મંદિર આવેલાં છે. ‘જ્ઞાનની વ્યવસ્થામાં મને આ સર્વ કોઈ કરતાં સારાં લાગે છે. મુખ્ય મંડપની ત્રણ બાજુ પર વિમાનો ગોઠવેલાં છે અને તેને ફરતો ઓટલો છે. symmetry—સમમાન-ત્વથી આ મંદિરો ઘણાં ભવ્ય લાગે છે.’ (રા. પાઠક). ત્યાંના એક શિલાલેખ પર (જિ. ૨ નં. ૪૪) લખેલ છે કે વિ. સં. ૧૨૮૯ ના આશ્વિન વદિ ૧૫ સોમ દિને મહાભાત્ય શ્રી વસ્તુપાલે રોનાના કલ્યાણ માટે, જેની પાછળ કંપર્દિ વક્ષનું મંદિર છે એવું ‘શંત્રુજ્યાવતાર’ નામનું આદિનાથનું મંદિર, તેના અગ્રભાગમાં ડાબી બાજુએ પત્નિ લલિતાદેવીના પ્રણાથ ૨૦ જિનોથી અલંકૃત એવું ‘સ’મેત શિખ-રાવતાર’ નામનું મંદિર, તેમજ જમણી બાજુ બીજી પત્નિ સોમ્યુ-કાના શ્રેય સાથે ૨૪ જિન વાળું એવું ‘અષ્ટાપદાવતાર’ નામનું મંદિર એમ ચાર મંદિરો કરાવ્યાં.

૧૯ કચ્છ-ભદ્રેશ્વરનું પ્રસિદ્ધ મંદિર (જગડશાનું) પૃ. ૪૦૧

—કચ્છના પૂર્વ કિનારે હાલના ભદ્રેશ્વરથી જૂનું ભદ્રેશ્વર-ભ-દ્રાવતી મોઠા વિસ્તારમાં આવેલું છે. હાલ ત્યાં જૈન દેવાલય, શિવમં-દિરના ધુમટના થાંભલા વગેરે તથા દુદાગ્રાવ અને તેની પાસે બે મસ્જિદના બાકી રહેલાં ખંડો છે. જૂનું જૈન દેરાસર છે તેને જગ-દેવશાહ-જગદુગ્રાહનું દેવળ કહેવામાં આવે છે. તે પ્રાચીન કૃતિ છે તે પર સુધારા વધારા થયા છે; કેટલા ને ક્યારે તે જણાયું નથી. દેવળનો નીચલો ભાગ સૌથી જૂનો લાગે છે. બાકીનો ભાગ હાલની બાંધણી મુજબનો છે, અથવા તે સાવચેતીથી ફરસ્ત થયો હોય અને

તે જગદુશાહે સં. ૧૩૧૨ માં સમરાવેલ હોય. દેરાસરના ચૂટેલા ભાગના ટેકામાં મુક્યેલી કમાનો જૂના વખતની હશે અને બાકીનો ખદારનો ભાગ પાછળથી બનાવેલો છે. દેવળના થાંભલા પર લેખ હતા. હાલ માત્ર 'સં. ૧૧૩૪ ના વૈશાક શુદ્ધ ૧૫' એટલા શબ્દો વંચાય છે તે જીર્ણોદ્ધારની મિતિ સમજાય છે. તેની આસપાસની દેરીઓ તેરમા સેકાથી યાત્રાળુઓએ બંધાવેલી લાગે છે. આના જૂના કિલ્લાની દિવાલો સને ૧૭૬૩ માં પાડી નાંખાઈ હતી અને સને ૧૮૧૦ માં મુંદ્રાગામ વસાવવામાં આ મંદિરના પથરો વપરાયા છે.

ભદ્રેશ્વરના દેરાસરની રચના આજૂ પરનાં જૈન મંદિરો જેવી છે. તેને ૪૮×૮૫ ફૂટનાં ચોક આવેલો છે—ફરતી પર દેહરીઓ છે અને લમતી છે. પશ્ચી દેરાસર છે કે જેના આગલા ભાગમાં થાંભલાવાળા ત્રણ ધુમટ છે. મોટા ધુમટ નીચે રંગમંડપ છે. તેના એક સ્તંભપર સં. ૧૩૨૩ અને એક ઉપર ૧૩૫૮ કેરેલા દત્તા. એક બાજુ પ્રતિમાઓ સંતાડ્યા ઓરડીઓ છે ને તેની નીચે બીજા ખંડો છે કે જેમાં ભોંપરના પથર ઉપાડી જઈ શકાય છે. મુસલમાન વગેરેના ત્રાસ વખતે તેમાં પ્રતિમાઓ પથરાવી ઉપર રેતી નાંખી જમીન જેવો દેખાવ કરવામાં આવતો. દેરાસર ઝાતરાદા બારનું છે. (એવા બારનું સામાન્યતઃ હોતું નથી). ગભારામાં સ્વેત આરસની ત્રણ પ્રતિમા છે. મૂળનાયક અશ્વત્થનાથ છે. તેની નીચે ૬૨૨ (૧૧૬૨૨) ની સાલ હોવાનું જણાય છે. તેની જમણી બાજુએ ફણાવાળા પાર્શ્વનાથ છે તેના પર સં. ૧૨૩૨ ની સાલ છે. ને ડાબી બાજુના શાંતિનાથ પર પણ તેજ સાલ છે. પીઠની દીવાલ ઉપર મૂળનાયકની આસપાસ કાંઈસગીચા છે, જમણી બાજુના છેડે શામળા પાર્શ્વનાથજી છે (વિશેષ મટે જીઓ રા. બ. દલપતરામ ખખખરનો રીપોર્ટ આન ધ એન્ટિક્વિટીઝ ઓફ કચ્છ એન્ડ કાઠિયાવાડ પાનું ૨૦૬-૨૦૯ તથા રા. મગનલાલ દ. ખખખરનું જડાહૂ ચરિતનું બાષાંતર)

આ બદાવતીનું પ્રાચીન મંદિર સંપ્રતિ સજ્જએ કરાવેલું કહે-

વાય છે ને તેમાં મુખ્ય નાયક પાર્શ્વનાથ હતા. વર્ધમાનશા અને તેના ભાઈ પૈન્મસીએ સં. ૧૬૮૨ અને ૧૬૮૮ વચ્ચેમાં તેનો ઉદ્ધાર કરાવ્યો એ વાત કલ્યાણસાગર સૂરિના રાસ (ઢાલ ૩૫) માં આ પ્રમાણે છે:—

ભદ્રાવતી નગરી માંહેજ, પ્રાચીન જેહ પ્રાસાદ

પાર્શ્વ પ્રભુનું જેહ કહેજ, સંપ્રતિનો જશવાદ.

ગુરુ ઉપદેશે કરાવીયોજ, તેહનો જીર્ણોદ્ધાર

દોઢ લાખ કેરી ખરચીજ, તેઓએ તિહાં મનોહાર.

૨૦ જિનદત્તસૂરિની મૂર્તિ પ્ર૦ સં. ૧૩૩૬ પાટણ (પારા ૩૧૭-૩૧૯) પૃ. ૪૧૬.

—પાટણના ટાંગડિયાવાડા નામના વાડામાં જિનમંદિર છે ત્યાં આ મૂર્તિ છે કે જેનો પ્રતિષ્ઠાલેખ નીચે પ્રમાણે છે:—

‘સંવત ૧૩૩૪ વૈશાખ વદિ ૫ શ્રી જિનદત્તસૂરિ મૂર્તિ: શ્રી જિનેશ્વર સૂરિશિષ્ય શ્રી જિનપ્રબોધસૂરિણા....(પ્રતિષ્ઠિતા)

આ પ્રતિષ્ઠા કરનાર જિનપ્રબોધ સૂરિ-મૂળ પ્રબોધ મૂર્તિ ગણિ કે જેણે સં. ૧૩૨૮ માં કાતંત્ર દુર્ગપદ પ્રબોધ નામની કાતંત્ર વ્યાકરણ પર ટીકા રચી (પારા ૫૬૬), તે જિનદત્તસૂરિના શિ. જિનપતિ શિ. જિનેશ્વર સૂરિના શિષ્ય ને પદ્ધતિ હતા ને તેની મૂર્તિ પશુ પાલણપુરમાં તેના શિષ્ય જિનચંદ્રસૂરિએ સં. ૧૩૫૧માં પ્રતિષ્ઠિત કરેલી તે ખંભાતમાં વિદ્યમાન છે. આ ખંભાત પાંડિત શ્રી લાલચંદ સંશોધિન જિનદત્તસૂરિ કૃત અપભ્રંશકાવ્યત્રયી પ્ર. ગાયકવાડ ઓ. સીરીઝ નં. ૩૭માં પ્રથમ પ્રકાશિત થયેલ છે.

૨૧ રાણકપુરનું ધરણાશાનું મંદિર સં. ૧૪૬૭ પારા ૬૬૫ પૃ. ૪૫૬.

—આ ખાસ જોવાલાયક મનોરમ્ય અને આકર્ષણીય મંદિર છે, તેના સંબંધી દુર્ગી હકીકત પારા ૬૬૫માં અને ૬૬૮માં આવી છે અને વિશેષમાં જેણે જાણવું હોય તેને શ્રી જિન વિજયના પ્રાચીન જૈન લેખ સંગ્રહ ભાગ બીજાના અવલોકનનાં પૃ. ૧૮૫થી ૧૯૭ વાંચવાં.

તેના સંબંધમાં સર જેપમ્સ ફર્ગ્યુસને જણાવ્યું છે કે 'તેનો દરેકસ્તંભ એક એકથી બુદ્ધો છે તથા તે બધા ઉત્તમ રીતે ગોઠવ્યા છે અને તેમના ઉપર બિન્ન બિન્ન ઉચ્ચાર્ણના ધુમ્બરો ગોઠવેલા છે. આ બધા ઉપરથી મન ઉપર બધી સારી અસર થાય તેમ છે. ખરેખર, આવી સારી અસર કરે એવું તથા સ્તંભોની સુંદર ગોઠવણી વિષે સૂચના કરે એવું હિંદુસ્તાનમાં બીજું એકપણ દેવાલય નથી. ગોઠવણીની ઉત્તમતા ઉપરાંત બીજી જાણવાલાયક બાબત એ છે કે તેણે રોકેલી જગ્યા ૪૮૦૦૦ ચો. ફુટ છે એટલે કે મધ્યકાલીન યુરોપીય દેવળોના જેટલી છે અને કારીગરી તથા સુંદરતામાં તેો તેમના કરતાં બધી રીતે ચડે તેમ છે.'—History of Indian and Eastern Architecture પૃ. ૧૪૧-૨

૨૪. મણીલાલ વ્યાસ લખે છે કે 'ભારવાડમાં સાદડી ગામની પાસે રાણકપુરનું જૈન દેહરાસર બહુ જોવાલાયક છે. એ દેહરાસરની સામે હજાર આસે' વર્ષ પહેલાંનું એક જૂનું દહેરું છે, અત્યારે તેમાં જૈન તીર્થંકરની મૂર્તિ પધરાવી છે, પણ મૂળમાં તે સૂર્યનું મંદિર હતું એમ કહેવાય છે. એ દહેરા ઉપર જે કંઈ પૂતળાં ગોઠવ્યાં છે તે જોઈએ તો તેમાં તદન બિભત્સ સ્વરૂપે કાકનાં ચોરાસી આસનો ગોઠવ્યાં છે. જોનાર આશ્ચર્યચકિત થાય કે ધર્મના દેવળ ઉપર આ શું ? આવું આ એકજ દેહરા ઉપર હોય એમ પણ નથી, જૂનાં અનેક દહેરાં આવાં ચિત્રોથી મઢાયાં છે. આ સ્થિતિ ક્યાંથી ઉત્પન્ન થઈ ?' (સુરત ગૂં સાં પરિષદ રીપોર્ટ—પ્રદર્શન વિભાગ પૃ. ૧૬) કહેવાતા પહેલાના સૂર્ય મંદિર અને હાલ જૈન મંદિરમાં ઉપલી સ્થિતિ છે એમ અમે ત્યાં ગયા હતા તે વખતે અમારા બક્ષમાં આવ્યું નથી. આ મંદિર તે ધરણાશાના મુખ્ય મંદિરથી અલગ-જૂદું છે.

આ ધરણાકના મંદિરનો શિલાલેખ સમજવામાં આવેછતી કંઈક ગેરસમજણ થઈ છે (જુઓ તેમના રાજપૂતાનેકા ઇતિહાસ પૃ. ૬૨૫ નું ટિપ્પણ; તેમાં ધરણાક-ધરણાશાહનું નામજ નથી. તેણે,

નહિને રતના તથા તેના પુત્રપૌત્રોએ, તે બંધાવ્યું ને તેણે, નહિ કે ગુણરાજી, અબ્બહરી આદિનાં મંદિરો બંધાવ્યાં ને જીર્ણોદ્ધાર કર્યો.)

૨૨ સાદરીનું જૈનમંદિર. પૃ. ૪૫૭

—આ ૨૫. શેઠ પ્રેમચંદ રાયચંદના ઉત્તેજનથી The Committee of Architectural Antiquities of Western India માટે સને ૧૮૬૬માં Antiquities of Western India Architecture at Ahmedabad—the Capital of Goozerat કે જેમાં કનંદ પ્રિન્સના લીધેલા ફોટો, થિયોડોર હોપનો ઐતિહાસિક અને વર્ણનાત્મક દિગ્દર્શનરૂપી વૃત્તાંત અને જેમ્સ ફર્ગ્યુસનની શિલ્પકળાવિષયક નોંધો અંગ્રેજીમાં લંડનમાં છપાયેલ છે તેમાંથી આ ખ્લોક લીધો છે. ફર્ગ્યુસન જણાવે છે કે સ્થંભોની એવી ગોઠવણી કરવી કે જેથી પ્રમારતની અંદર સૂર્યનો તડકો જરાપણુ પ્રવેશ ન પામે અને તે છતાં પ્રકાશ reflect થઈને —પ્રતિબિંબિત થઈને આવે, આવી રીતિ અમદાવાદની મસીદોમાં પૂર્વે વપરાત છે. પ્રકાશ લાવવાની આવી રીત કેાષપણુ જૈન મંદિરોમાં હજુ સુધી માલુમ નથી પડી, પણુ તે છતાં તેના જેવી કંઈક વ્યવસ્થા સાદરીના જૈન મંદિરમાં છે. આ મંદિરમાં મુખ્યપણે પ્રકાશ અંદરના મંડપોમાંથી આવતો હોવાથી સ્તંભોની જે વ્યવસ્થા કરવાથી પ્રકાશ આવે તેવું મુખ્યપણે આ મંદિરમાં નથી. આ ખ્લોક અત્યારથી છાસઠ વર્ષ જૂનો છે તેથી આજ પ્રમાણે સાદરીમાં તે મંદિર જળવાઈ રહ્યું છે કે કેમ તે હું કહો ન શકું. સંભવતઃ જળવાઈ રહ્યું હશે.

૨૩ ચિતોડનો જૈન કીર્તિસ્તંભ. (પૃ. ૪૫૫ ટિ. ૪૪૪) પૃ. ૪૯૨

—સુપ્રસિદ્ધ ઓગ્રાજી કહે છે કે ચિતોડપર ‘લાખોટાની ખારી’ નામની ખડકીથી રાજટીલા સુધી સડક સીધી દક્ષિણમાં મધ્ય છે. માર્ગમાં પહેલાં ડાબી બાજુ સાત માળવાળો જૈન કીર્તિસ્તંભ આવે છે કે જેને દિગંબર સંપ્રદાયના બધેરવાલ મહાજન સા (સાહ, શેઠ) નામના પુત્ર જીજ્ઞાસે વિ. સં. ની ચૌદમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં બના-

૨૪ ચિતોડમાં ‘અષ્ટાપદ’ જૈનમંદિર—‘શૃંગાર ચાલડી’—
સિંગાર ચૌરી સં. ૧૫૦૫ પૃ. ૪૬૩

—ચિતોડપર મહેલોની પાસે ઉત્તરે સુંદર કોતરણીવાળું એક નાનું મંદિર છે તેને સિંગાર ચૌરી (શૃંગાર ચૌરી)—શૃંગાર ચાવડી કહે છે. આના મધ્યમાં એક નાની વેદી પર ચાર સ્તંભવાળા છત્રી ખનાવેલી છે. લોક કહે છે કે અહીં રાણા કુંભાની રાજકુમારીનો વિવાહ થયો હતો ને તેની આ ચૌરી છે. વાસ્તવમાં ઇતિહાસના ઇતિહાસના અંધકારમાં—અજ્ઞાનપણામાં આ કદપનાની સૃષ્ટિ થઇ છે કારણકે તેના એક સ્તંભ ઉપર કોતરેલા વિ. સં. ૧૫૦૫ (ઇ. સ. ૧૪૪૮)ના શિલાલેખથી વિદિત થાય છે કે રાણા કુંભાના ભંડારી (કાષાખક્ષ) વેલાક કે જે સાહ કેલ્હાનો પુત્ર હતો તેણે શાંતિનાથનું આ જૈન મંદિર બંધાવ્યું અને તેની પ્રતિષ્ઠા ‘અરતરગચ્છના જિનસેન (જિનચંદ્ર) સુરિએ કરી હતી. જે સ્થાનને લોકો ચૌરી ખતાવે છે તે ખરી રીતે ઉક્ત મૂર્તિની વેદી છે અને સંભવ છે કે મૂર્તિ ચોમુખ (જેની ચારે બાજુએ એક એક મૂર્તિ હોય છે એવી) હોય. શૃંગાર ચૌરીની થોડે છેટે નવલખખા (નવકોટા) નામનું સ્થાન છે. જુઓ પારા ૭૧૯ ને ટિ. ૪૬૬ માં જણાવેલાં પ્રમાણ.

૨૫ ગિરનારપરની સંગ્રામ સોની (? સમરસિંહ)ની ઢુંક
(સં. ૧૪૯૪) પૃ. ૪૬૬

—સંગ્રામ સોની કોણ ને ક્યારે થયા તેને માટે વિશ્વસ્ત પ્રમાણોની ખોટ છે અને અમે તેમના સંબંધી આ અંશમાં કંઈ જણાવ્યું નથી તેથી જે કંઈ ઉપલબ્ધ થાય છે તેનો વિચાર કરીશું. આ સંગ્રામસોની તે સમરાશાહ કે જેણે શત્રુજયનો ઉદ્ધાર કર્યો તે સાથે ભેળવી દેવાના નથી. તે એક બિન્ન વ્યક્તિ હોય છે. ગિરનાર સંબંધી રૈવયકપ્પસંખેવો (મઘપ્રાકૃત), જિનપ્રાનસરિકૃત ઉજ્જયન્તતરતવ (સં.) અને શ્રી રૈવતકદ્ધ (મઘ પ્રાં), શ્રી ઉજ્જયન્ત મહાતીર્થકદ્ધ (પ્રા. મઘ), અને તપા ધર્મધોષસરિકૃત શ્રી ગિરિનારકદ્ધ (સં. મઘ) કે જે

સર્વ આચીન ગૂજર કાવ્ય સંગ્રહના પરિશિષ્ટ તરીકે પ્રગટ થયેલ છે તેમજ તેમાં પ્રકટ થયેલ વસ્તુપાલતીર્થચાત્રાવણીનામાં તથા તેની અંદરના વિજયસેનસૂરિકૃત રેવંતગિરિ રાસુમાં કયાંયપણુ સંગ્રામ કે સમરસિંહ સોનીનો ઉલ્લેખ નથી. એટલે તો ધર્મધોષસૂરિ સુધીમાં તે થયા નહોતા એમ કહી શકાય. પ્રથમ તો સોમસુંદરસૂરિના શિષ્ય પ્રશિષ્યમાંના એક હેમહંસગણિએ ત, રત્નશેખર સૂરિના રાજ્યે (સં. ૧૫૦૨થી ૧૫૧૭ વચ્ચે) ગિરનાર-ચૈત્ર પ્રવાહી ગૂજરાતીમાં રચી છે (પ્ર. પુરાતત્ત્વ ૧-૩ પૃ. ૨૬૨) તેમાં ઓસવલ-સોની સમરસિંહ-માલદેવનો (સંગ્રામસિંહનો નહિ) ઉલ્લેખ આવે છે:-

સમરસિંહ-માલદેવ તણુ ઉદાર નિહાલકે
મંડપ મંડિય અતિ વિસાલ ચક્રવીસ જિણુલકે. ૬

x x x x

ધન ધન સોની સમરસિંહ માલદે વ્યવહારિય
જેહિં કલ્યાણુત્રય-વિહાર-ઉદાર કરાવિય
ચિહ્ન દિસિ ત્રિહ્ન ભૂમીહિં મૂલનાયક તિહાં ખાર
કાસગિ રહિઆ પ્રથમ ભૂમિ સિરિ નેમિકુમાર
ધડતાં જસુ ચાતલિ અંજલિઈ સવે ટક્તા રાગ
સેવિજી રવામી પૂરવર્ધ નિરમાલહીએ અનુદિન ભોગસયોગ ૨૫ ? (૨૧)
દિકખ-નાણુ-નિવ્વાણુ તિહાં સિરિ સોહધ છધત્ર
જરણુ પ્રતિમા વામ પાસિ ધુરિ તાસુ સનાત્ર
મંડપ સયલ વિસાલ મેધમંડપ રૂઢિઆલકે
ત્રિહ્ન દિસિ ભદ્રતણુ પ્રસાદ આવન જિણુલકે
ઓસવસિ શ્રી સમરસી માલદેવિ મનરંજિ
સંવત ચક્રિય ચુરાણુવર્ધ નિરમાલહીએ ઉદ્ધરિજી ઉત્તેજ. ૨૬ ? (૨૨)

આ પરથી જણાય છે કે ઓસવસના સોની સમરસિંહ-માલદેવ નામના વ્યવહારી-વણિકાએ સં. ૧૪૯૪માં (એટલે કવિનાજ કાલમાં) કલ્યાણુત્રય વિહારનો ઉદાર કરાવ્યો હતો. ચારે આણુત્રણુ

ભૂમિ. વિશાલ મંડપ-મેઘમંડપ રળીયામણો છે. ખીળાં ત્રણ મંદિરો ભદ્ર જાતનાં હતાં ને ખાવન જિજ્ઞાસુ હતાં. (ચાર દ્વારવાર્ધા મંદિરના ફરતાં-મુખ્ય દરવાજા સિવાય બાકીના એ ત્રણ દરવાજાઓની સન્મુખ-ખીળાં ત્રણ મંદિરો હોય તેને 'ભદ્ર' પ્રાસાદ કહેવામાં આવે છે. આ પ્રવાડીની જૂની પ્રત મને પ્રાપ્ત થઈ છે.) આ ઉપધારમાં આસપાસ ત્રણ દહેરાવાળો ભદ્ર જાતનો પ્રાસાદ પોતે કરાવેલો લાગે છે, અને તેથી તેને સમરસિદ્ધ-માલદે સોનીની ટુંક સં. ૧૪૯૪માં થયેલી કહી શકાય. અત્યારે જે મંદિર સંપ્રામસોનીનું કહેવામાં આવે છે તેનું વર્ણન આને મળતું આવે છે. તે ટુંકનું દેડું પ્રાચીન છે. રંગમંડપ સુંદર છે, તેની ઉપર ખેડક છે. ગર્ભાગાર પણ વિશાળ છે. તેની બમતીમાં ત્રણ દેરાસર છે. જેમ્સ બર્નેસ કહે છે કે સગરામ સોની ૧૬ મા સૈકાના પાછલા અર્ધ ભાગમાં થયો છે (તે યથાર્થ નથી). શેઠ પ્રેમાભાઈ હેમાભાઈએ આશરે ૧૮૪૩માં આ ટુંક સમરાવી છે. આ દેડું ગિરનાર પર સૌથી ઉંચું લાગે છે. હમણાં મૂર્તિ-પ્રતિમાઓના ધણા હેરફેર થઈ ગયા છે.

સંપ્રામ સોની સંબંધી વૃદ્ધ પૌશ્પાલીપ પટ્ટાવલીમાં કહેલું છે કે 'શ્રી ઉદયવલ્લભ સૂરીશ્વરપટે શ્રી જ્ઞાનસાગરસૂરિ ગુરવઃ કથંભૂતાઃ ? સત્પાર્યાઃ, શ્રી વિમલનાથ ચરિત પ્રમુખાનેક નવ્ય ગ્રન્થ લહરી પ્રકટનાત્ સાર્થકાલ્પા યેષાં શ્રી જ્ઞાનસાગર સૂરીયાં મુખાત્ મંડપદ્મ' નિવાસી બ્યવહારિવર્પઃ પાતશાહિ શ્રી ખલ્લવી મહિમ્મદ ગ્યાસદીન સુરગણુ પ્રદત્ત 'નગદલમલિક' ગિરદધરઃ સાધુ શ્રી સંપ્રામ સૌવર્ણિક નામા સવૃત્તિ શ્રીપંચમાંગ શ્રુતવા ગ્રોયમેતિ પ્રતિપદ સૌવર્ણ્યટંકક-મમુચત્ । પટત્રિંશતસહસ્ત્રપ્રમાણાઃ સુવર્ણ્યટંકકાઃ સંજાતાઃ, યદુપદેશ-તદ્ દ્રવિણવ્યયેન માલવકે મંડપદ્મ પ્રભૂતિ પ્રતિનગરં ગુર્જરધરા-યામણહિલ્લપુર પત્તન-રાજનગર-રેતાંભતીર્થ-ભૂગુકચ્છ પ્રમુખં પ્રતિપુરં ચિત્કેશ મકાર્પીત્ । પ્રુનર્થદુપદેશાત્ સમ્યક્ત્વ સ્વદ્ધર સતોષ વ્રત વાસિતાન્તઃકરણેન વન્ધ્યાઅતરુઃ સદ્લીચકે । તથાહિ...'

•—આ પરથી જણાય છે કે વૃદ્ધપૌણલિક-વૃદ્ધ કે જૂઠા તપા-
મજીનાં જીવનવલ્લભસૂરિના શિષ્ય જ્ઞાનસાગરસાર કે જેમણે વિમલ-
નાથ ચરિત (જુઓ પાના ૭૧૯) પ્રમુખ અનેક નવ્ય ગ્રંથો રચી
પોતાનું નામ સાચક કર્યું હતું તેમના મુખેથી-ખાદશાહશ્રી ખિલચી
મહિમ્મદ ગયાસદીન સુલતાને આપેલી 'નગદલમલિક' પદવીના ધારણ
કરનાર માંડવગઢવાસી વણિકશ્રેષ્ઠ સંગ્રામ સોનીએ ભગવતી નામનું
પાંચમું અંગ સટીક સાંભળીને તેમાં જે ગોચર-ગૌતમ એ શબ્દ આવતાં
એક સુવર્ણટંક-સોના મહોર આપી એમ ૩૬ હજાર સોનીયા થયા
તે, તેમના ઉપદેશથી માલવામાં માંડવગઢ આદિ દરેક નગરમાં અને
ગૂર્જરધરામાં અણહિલપુર પાટણ, રાજનગર, ખંભાત, ભરૂચ આદિ
દરેક નગરમાં જ્ઞાનભંડાર કરાવ્યા અને જેના ઉપદેશથી તેણે સમ્ય-
કત્વ અને સ્વચ્છીસંતોષવ્રતથી વિશુદ્ધ મનવાળા થઈને વંધ્યા આશ્ર
વૃક્ષને સહસ્ર કર્યું હતું. (પછી તે આશ્રવૃક્ષની કથા કહી છે અને
ગૂર્જરાતના દરિદ્ર બ્રાહ્મણે માંડવગઢમાં આવી તેની સ્તુતિ કરતાં
પોતાનાં આભૂષણો ને લાખ રૂ. દાન કર્યું તે વાત જણાવી છે-ગિર-

● ખૂબીની વાત એ છે કે આવીજ વાત રત્નમંદિર ગણિએ પોતાના
ઉપદેશ તરગિણી ગ્રંથમાં (પૃ. ૧૧૫-૬ લાખો. ભી મા.) અને પેથડના
અગ્નિચરિત્રે રચેલ સુહૃતસાગરમાં (પૃ. ૧૧૦-૧ આ. સલા) પેથડશાહ-ધર્મ-
ગોષ સૂરિના સંબંધે નોંધી છે:—

‘શ્રી ધર્મગોષસૂરિજીના ઉપદેશથી પેથડશાહે તેમના મુખથી (તેમના શિષ્ય
મુનિના મુખથી સુ. સા.) અત્યારે અગ્રી સાંભળવા માંડ્યાં, તેમાં પાંચમા અંગ
મધ્યે (પાંચમું અંગ સાંભળવા માંડ્યું ને તેમાં સુ. સા.) જ્યાં જ્યાં ‘ગોચ-
રમયે’ એવી રીતને શબ્દ આવતા ગયો, ત્યાં ત્યાં તે નામથી આનંદ પામીને
દરેક નામે તેણે એકેક સોનામહોર મુકી અને એવી રીતે તેણે છત્રીસ હજાર
સોના મહોરોથી તે આગમની પૂજા કરી, અને તે ક્રમથી તેણે સર્વ સાક્ષો
જાણીને ભુગુપ્તશાહદરેક શહેરોના ભંડારમાં (સાત એકાદ ભંડારમાં. સુ. સા.)
રાખ્યાં. (તે સર્વ પુસ્તકોને માટે પદ્મસૂત્ર, રેશમી દોશર્ણ વગેરે અને સુવર્-
ણની પાટલીઓ કરાવી તે મંત્રીએ પોતાનું જન કૃતાર્થ કર્યું. સુ. સા.)

નાર ગ્રંથ પ્ર૦ હંસવિજય જૈન શ્રી લાયબેરી અમદાવાદ). આ પદા-
વલીની સાલની માહિતી નથી, પરંતુ આમાં પણ સંગ્રામ સૌનીએ
ગિરનાર પર મંદિર બંધાવ્યું કે ઉદ્ધાર કર્યો તેનો કિચિન્માત્ર ઉલ્લેખ
નથી. જ્ઞાનસાગરસૂરિનો સમય સં. ૧૫૧૭થી ૧૫૫૧ સુધી તેમના
પ્રતિષ્ઠાલેખ પરથી નિશ્ચિત છે, તે દરમ્યાન સંગ્રામસૌની થયા ગણાય.
ઉપરોક્ત સમરસિંહ ને આ સંગ્રામસૌનીના નામના સેનસેન થવાને
લીધે સમરસિંહને બદલે સંગ્રામ સૌની થઈ ગયું લાગે છે.

પ્રસિદ્ધ જ્ઞાનુચંદ્ર ઉપાધ્યાયના શિષ્ય ઋદ્ધિચંદ્રે સંગ્રામસૌનીનો
૨૦ કડીનો ટુંકો રાસ રચ્યો છે તેમાં વાંઝીઆ આંખાના ફળ્યાની
એકજ વાત જણાવી છે; જ્યારે તે અને શાસ્ત્ર લખાવવાની વાત
શીલવિજયે સં. ૧૭૪૬-૪૮માં રચેલી તીર્થમાલા (પ્રા. તીર્થમાલાસંગ્રહ
પૃ. ૧૧૨)માં જણાવી છે:—

નયરી અવંતી આગલી વલી, માંડવગઢ દીપિ મહાબલી
શ્રી સુપાસ સેવું જિનરાય, આદિ વીરના પ્રણયું પામ. પર
એસવંશ અનેપમ નામ, સંગ્રામ સૌની એણિ દામ,
શીલિ સફલ કર્યો સદકાર, ખડુ જસવાદ લલો સંસારિ. ૫૩
જિણિ સિદ્ધાંત મુણિ ભગવતી, હેમમુદ્રા મેહેલી દોપતી,
છત્રીસ સહસ જ્ઞાતમનિ નામિ, શાસ્ત્ર ત્રિખાબાં પુન્યનિ કામિ. ૫૪

જ્ઞાનસાગરસૂરિના વ્યાખ્યાન અને ઉપદેશથી સંગ્રામસૌનીએ
ખર્ચેલ સૌનીયાની વાત વીરવંશાવલી (જૈન સા. સંશોધક ખંડ ૧
-૩ પૃ. ૫૬)માં તેનો લેખક પોતાના પૂર્વજ સોમસુંદરસૂરિથી થઈ
એમ કહે છે. તેનો સાર એ છે કે:—

ગૂજરાતના વહીયાર ખંડના લોલાહા ગામના પ્રાગ્વાદ અવટ કે
સૌની સંગ્રામ સપરિકાર માંડવગઢમાં જઈ ત્યાં વ્યાપારદિથી સારી
સંપત્તિ મેળવી પાદશાહ ગ્યામુદીનનો મંત્રી થયો. ત્યાં ત. સોમસુંદર
સૂરિ આવતાં તેમના ભગવતીસૂત્રના વ્યાખ્યાનમાં દરેક ‘જોયમા-
ઔતમ’ એ શબ્દ આવતાં એક સૌનીયો-કુલ છત્રીસહજાર સૌનીયા

આખુ ને તે ચુરુના ઉપદેશથી તે દ્રવ્યને તથા એક લાખ હજાર સોનેપાને જ્ઞાનખાતામાં એટલે ત્રિ. સં. ૧૪૫૧ માં કલ્પસૂત્ર અને કાલકસૂરિ કથા સચિત્રિત મુવર્ણોક્ષરે તથા રૂપાક્ષરે લખાવી સકલ સાધુઓને જાણવા આપવામાં ખચ્યા અને કેટલીક પ્રતો જ્ઞાનકોશમાં સ્થાપી. આંડવગદમાં સુપાર્શ્વપ્રાસાદ, મગસીતીર્થમાં મગસીપાર્શ્વનો ગિંબપ્રાસાદ સં. ૧૪૭૨ માં સ્થાપેલ. ભેઇ, મંદસોર, બ્રહ્મડેલ, સામલીયા, ધાર, નગર, ખેડી, ચંદ્રાહિલી-ચંદ્રાવતી પ્રમુખ નગરમાં તેણે સત્તર પ્રાસાદ કરાવ્યા ને સોમસુંદર સૂરિએ તમામ પ્રતિષ્ઠિત કર્યાં. એકાવન મંદિરોનો જીર્ણોદ્ધાર કર્યો 'આમાં આંખો ફળવાની પણ હકીકત છે. આમાં ઘણો વિસ્તાર છતાં ને સોમસુંદરસૂરિનો સંખંધ છતાં સોમસૌભાગ્ય કાવ્ય કે જે તે સૂરિના જીવનવૃત્તાંત રૂપેજ રચાયેલું છે તેમાં એક પણ શબ્દ નથી; વળી પ્રમુખ ગિરનાર પરના સંગ્રામ સોનીના કહેવાતા મંદિર સંખંધી આ વીરવંશાવલીમાં પણ કંઈ ઉલ્લેખ નથી. તેથી અમારું અનુમાન તે સમરસિંહ-માલદેવનું મંદિર હોવાનું ખરું હોય એમ જણાય છે. સંગ્રામ સોની પણ ઐતિહાસિક જિનન વ્યક્તિ જણાય છે કે જેણે ઘણું દ્રવ્ય પુસ્તક લખાવવામાં ખર્ચ્યું છે.

૨૬ જામનગરનું જિનમંદિર સં. ૧૬૭૮ (પારા ૮૨૮) પૂ. ૪૯૭-લાત્રણ વંશીય ઓસવાડ વર્ધમાન અને પદ્મસિંહ એમે બાઇઓએ પ્રાચ: આ મંદિર કરાવેલું છે; પ્રતિષ્ઠા અંચલગચ્છના કલ્યાણસાગર સૂરિએ સં. ૧૬૭૮ માં કરી. તે સૂરિનો રાસ તેમના શિષ્યના પ્રશિષ્ય ઉદયસાગરસૂરિએ સં. ૧૮૦૨ માં રચ્યો છે, (પ્રગ્ કચ્છવરાહીયાવાલા શાહ ઘેલાબાઇ તથા દેવજીબાઇ માણેક) તેમાં દાલ ૧૪મીથી ૨૭, ૨૯ મી પછીના ફુલા, ૩૨મી દાલ પછી દાલ ૪૦ સુધીમાં આ ખંને-બાઇનાં જીવનવૃત્તાંત વિસ્તારથી આપેલ છે. લાલણ તે ચારકર દેશના પરમાર રાજા રાવજીનો પુત્ર હતો ને તેને અં. જયસિંહસૂરિ (સં. ૧૨૩૬ થી ૬૮) એ ફુલ રામથી મુક્ત કરતાં સરત પ્રમાણે રાવજી

જૈનધર્મો થયો. તેની ચૌદ પેઢી ગયા પછી અમરશી કચ્છ-ખારી-ખાણામાં થયા તેને વર્ધમાન નામનો પુત્ર સં. ૧૬૦૬ શ્રા. શુ. ૫ ને દિને અને પદમસી નામનો પુત્ર સં. ૧૬૧૭ માં થયો. પછી બંને મહાકાલીના પ્રતાપે શ્રીમંત યદ્દ ભદ્રાવતીમાં ગયા ને ત્યાં ચીનદેશ સાથે સાકર રેશમ અને અપ્રીણનો વેપાર કર્યો. ત્યાંથી કેલ્યાણસાગર સુરિના ઉપદેશથી શત્રુંજયનો સંધ બંનેએ કાઢ્યો. નાવમાં નામના બંદરે આવી રણ ઉતરી નવાનગર આવતાં તેના રાજાએ ત્યાં તેઓ આવસ કરે તો પોતે વેપારમાં અધુરું દાણ લેશે એમ કહ્યું. ત્યાંથી નીકળી શત્રુંજય પહોંચી જત્રા કીધી ને ત્યાં ગુરના ઉપદેશથી બે પ્રાસાદનું ખાત સં. ૧૬૫૦ માગ ૦ વદ ૯ ને દિને કર્યું. સાથે આવેલ નવાનગરના નાગડગોત્રી રાયસીએ પણ એક જિનપ્રાસાદનું વદ તેરસને દિને ખાત કર્યું. પછી એક માસે નવાનગર આવી ત્યાંના રાજાના આગ્રહથી ત્યાં પાંચહજાર ઓસવાલ સાથે રહ્યા. સંધમાં ૩૨ લાખ કેરી ખર્ચી.

નવાનગરમાં બંને ભાઈએ જખરો વેપાર કરી ૧૫ વર્ષમાં ખૂબ નાણું મેળવ્યું. પછી સં. ૧૬૬૮ માં ત્યાં જિનમંદિરનું ખાત કર્યું (શ્રા. શુ. ૫). હસો કારીગરો કામે લગાડયા. દશહજાર મહેર આપી રાજ પાસે જગ્યા લીધી. તે મંદિરનું શિખર પૂરું થયું. સલાટોએ લાંચ લઈ તે ઉઘા મંદિરનું શિખર જેટલું ઉંચું જોઈ એ તેટલું ન કર્યું. ભમતીની દહેરી અર્ધી થઈ હતી ત્યારે ગુરને બોલાવી તેમાં શાંતિજિનની ત્રણ મૂર્તિ સં. ૧૬૭૬ ના વૈ. શુ. ૩ દિને સ્થાપી. વળી રાજસીના બંધુ નેણસીએ રાજસીમંદિર બંધાવી તેમાં ભેળવી દીધું ને તેમાં ચોમુખ સંભવદેવ સ્થાપ્યા. પછી વર્ધમાન ને પદ્મસિંહ બંને ગુરને લઈ પાલીતાણાનો સંધ લઈ ગયા ને ચાર લાખ કેરી ખર્ચી. સં. ૧૬૭૬. ત્યાંથી નવાનગર આવી સં. ૧૬૭૮ ના વૈ. શુ. ૫ દિને જિનમંદિરની ભમતીની વર્ધમાનશ્ચાએ પ્રતિષ્ઠા કરી.

નવાનગર રાજાના હડમત ઠાકર નામના અજનબીએ રાજા

પાસે નવહળર કોરીની ચીઠી વર્ધમાનશાપર લખાવી તેમાં બે મીડા પોતે ઉમેરી નવલાખની ચીઠી વર્ધમાનશાના હાથમાં આપી. પરાંતમાં નવહળર એટલે મુંઝાયા. રાજ્ય અંતર્યુરમાં હોધ ન મળ્યો. રસ્તામાં એક જોગીએ ચિત્રાવેલી આપી ને તેથી નવલાખ તોલી આપી. પછી બંને બંધુઓ આ રાજ્યમાં રહેવું સાફ નહિ એમ કરી પ્રજાને આર હળર જોસવાલને સાથે લઈ બદાનગરી તરફ ચાલ્યા. રાજ્યએ લશ્ચા માણસ પાછા બોલાવવા મોકલ્યા પણ તેનું ન માનતાં કચ્છ ગયા. રણમંથ રાજ્યએ માન આપ્યું ને બદાવતીમાં રહ્યા. પછી પાવામહમાં જઈ મહાકાલીના મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કર્યો. સં. ૧૬૮૨ માં બદાવતીમાં રતનાદિની અનેક પ્રતિમાઓ બરાવી. એ લાખ ખરચી આગમ ગ્રંથો લખાવી શુરના ભંડારમાં રાખ્યા. બદાવતીના પ્રાચીન પ્રાસાદ (પાર્શ્વનો-સંપ્રતિ રાજ્યએ બંધાવેલ કહેવાતો)નો જીર્ણોદ્ધાર કર્યો. નવાનગરના મંદિરના ખર્ચ માટે નવ વાડી ને આર એતર આપ્યાં. ગિરનારપર નેમિ મંદિરનો, તારંગમાં અન્નિતમંદિરનો, આજપર વિમલવસહિનો ને વસ્તુપાલ તેજપાલનાં મંદિરોનો ઉદ્ધાર કર્યો. સંમેતશિખરપર પાકુકા બંધાવી. શત્રુંજયપર ધ્વજ ચડાવી દેવદ્રવ્યમાં બે લાખ કોરી આપી. વૈજાર, ચંપા, કાકંદી, પાવાપુરી રાજગૃહી, વાણારસી, હસ્તિનાપુર વગેરેની જત્રા કરી બે વર્ષ ગાળી બદાવતી આવ્યા. સં. ૧૬૮૫ માં અમરસાગરને સુરિપદ અપાર્ણ્ય તેનો ઉત્સવ કર્યો. સં. ૧૬૮૮ માં વર્ધમાનશાનો સ્વર્ગવાસ થયો. હાહરથમે છત્રીવાલી કહેરી કરી ત્યાં શાંતિનાથ ચરણો સ્થાપ્યાં. પદ્મ-સીએ વહુઓમાં કુસંપનાં બીજ જોઈ સંપત્તિના ભાગ પોતાના ને પોતાના ભાઈના પુત્રોમાં વહેંચી દીધા. ચિત્રાવેલ પણ ચાલી ગયું. આદિવાસી જલપ્રલયથી બદાવતીનો નાશ સંવત્ ૧૬૮૯ માં દેહી-કેમળી થયો ને પદ્મસિંહ પુત્રો સહિત માંડવી જઈ વસ્ત્રા ને વર્ધમાનના પુત્રો ભુજમાં જઈ વસ્યા.

પદ્મસિંહે વર્ધમાનશાનું મરણ થયા પછી તેમનો અગ્નિ બાપમાં

જલ્પબંધ પ્રબંધ ચોપડામાં લખાવ્યો, તેમજ મેરજી નામના ચરણે પોતાની બાવામાં તેના સંબંધમાં સાતસો કવિત કર્યાં. વર્ધમાનના પુત્ર જમકુતા કહેવાથી કલ્યાણસાગરસરિએ વર્ધમાન શેઠનું સંસ્કૃતમાં ચરિત રવશિષ્ય અમરસાગરજીને રચવા કહ્યું કે જેણે સં. ૧૬૬૧ આ. શુ. ૭ મે રચી સંપૂર્ણ કર્યું. આ બધાં ચરિત્રોનો સાર લખ આ રાસ રચવામાં આવ્યો છે તેથી તેમાંની હકીકતો ઐતિહાસિક છે. વળી તે રાસમાં પ્રસ્તુત મંદિર સંબંધી જણાવ્યું છે (હાલ ૫૧ મી પછીના દુહામાં) કે:—

સં. ૧૭૨૫ માં મુસલમાનોની ફોજ હાલારમાં આવતાં નવાનગરના શ્રાવકોએ બધાં મંદિરોની પ્રતિમા ઉઘાળી બોંધરામાં બંડારી દીધી. (સોરઠના ફોજદાર કુતુબુદ્દીને નવાનગર હાથ કરી તેનું નામ ઈસલામનગર પાડી તેને ખાલસા સરકાર સાથે જોડી દીધું. મૂળરાતના સુબા જોધપુરના જસરવતસિંહે જામ તખાવીને સં. ૧૬૭૩ માં માઠી પાછી અપાવી પણ ઔરંગઝેબ જીવતા રહ્યો ત્યાં સુધી નવાનગર મુસલમાનોના હાથમાં રહ્યું. ઈ સ. ૧૭૦૬ માં જામ રાવ-શિખ ગાદીએ ખેઠો પણ ત્યારપછી બધાં વર્ષ સુધી મુસલમાનોના ત્રાસ રહ્યો. કાઠિયાવાડ સર્વસંગ્રહ પૃ. ૪૫૭-૪૫૮). આથી મંદિરો ઉજાડાં જેવાં સં. ૧૭૮૭ સુધી રહ્યાં. તે દરમ્યાન મુસલમાનોએ જિનમંદિરોનાં દ્વારો તોડી તેમાં ધણીવાર માલ ભર્યો. વર્ધમાનના વંશજ તલકશી શાહે સં. ૧૭૮૮ આ. શુ. ૭ ગુરૂએ પુનઃ પ્રતિમાઓની પ્રતિષ્ઠા કરાવી બધાં મંદિરો સમરાવ્યાં.

આ બંને શાઈઓનાં વૃત્તાંત ઉક્ત રાસ છપાઇ પ્રસિદ્ધ થયે તે પહેલાં પંડિત (હાલ સ્વ.) હીરાલાલ હંસરાજે શ્રી વિજયાનંદાચાર્ય કાવ્યમાં પૃ. ૩૬૨-૬૫ ઉપર આપેલ છે કે જે શ્રીજિનવિજયે પ્રાચીન લેખકગ્રંથ જામ ર ના લેખ નં. ૨૧ ના અવલોકનમાં ઉતારી લીધેલ છે.

૨૭ શત્રુંજયપરનું મુખ્ય આદિનાથ મંદિર. પૃ. ૫૦૪

—આ મંદિરનો સવિસ્તર ઇતિહાસ વાંચવો હોય તો જુઓ મી જિનવિજય સંપાદિત ‘શત્રુંજય તીર્થોદ્ધાર પ્રગ્રન્થ’ પરની તેમની પ્રસ્તાવના પૃ. ૨૭ થી ૩૭. શત્રુંજય સંબંધી જુઓ ધનેશ્વરસૂરિકૃત શત્રુંજય માહાત્મ્ય, ત. ધર્મધોષસૂરિકૃત પ્રાકૃત શત્રુંજયકથા. વર્તમાનમાં મુખ્ય મંદિર જે છે તેનું આ ચિત્ર છે. તેનો ઉદ્ધાર ગુર્જર મહામાત્ય, બ્રાહ્મ (સંસ્કૃત વાગ્બટ) મંત્રી દ્વારા થયો. સં. ૧૨૧૧ (પારા ૩૮૪ પૃ. ૨૬૯) તે માટે પ્રબંધ ચિતામણીમાં પૂરો વૃત્તાંત આવ્યો છે. પછી તેની પ્રતિમાનો ભંગ સં. ૧૩૬૬માં મુસલમાનોના હાથે થયો તેથી તેનો પુનઃઉદ્ધાર સમરસિંહ-સમરાશાહે સં. ૧૩૭૧ માં કર્યો (પારા ૬૧૯ થી ૬૨૨ પૃ. ૪૨૫ થી ૪૨૭). તેણે સ્થાપિત કરેલી મૂર્તિનો ભંગ વળી મુસલમાનોએ કર્યો ને તે ખડિતરૂપમાં ધણો વખત રહી, પછી કર્મીશાહે સં. ૧૫૮૭ ચૈત્ર વદિ ૬ રવિને દિને ઉદ્ધાર કર્યો. (જુઓ પારા ૭૩૨ થી ૭૩૫). આ મુખ્ય દેવળ બે માળનું અને ઉંચા શિખરવાળું છે. તેની આસપાસ નાની નાની દહેરીઓ આવી રહેલી છે કે જે જૈન દહેરાની ખાસ ખાસીયત બન્યાં છે.

૨૮ શત્રુંજયપરનાં જૈન મંદિરોનું વિહંગાવલોકન. પૃ. ૫૦૫

—આ ચિત્ર સને ૧૮૬૬ લગભગ લેવાયું છે ને ‘આર્કિટેક્ચર ઍન્ડ અહમદાવાદ’ ના પુસ્તકમાં પહેલા પાને પ્રસિદ્ધ થયું છે. તેમાં આખો ગદ જોઇ શકાય છે અને તેની અંદર અને બહારનાં મંદિરોનાં શિખરો દેખાય છે એ પરથી તે પર્વત જાણે ‘The City of Temples’—મંદિરોનું એક નગર બની ગયું હોય નહિ એમ સ્પષ્ટ દીસે છે. તે મંદિરો તપાસતાં જુદા જુદા સ્તરોની શિલ્પકળાનાં જીવંત નમૂનાઓ સાંપડે છે. જુલાર્ધના ૧૯૦૬ ના *Drassan* નામના માસિકમાં એક વિદ્વાન ખંભાલી મહાશયે લખ્યું છે કે :—

The Jains choose wooded mountains and the most lovely retreats of nature for their places of pilgrimage and cover them with exquisitely carved shrines in white marble or dazzling stucco. Their contribution to Indian Art is of the greatest importance and India is indebted for a number of its most beautiful architectural monuments such as the splendid temples of Abu, Girnar and S'atrunjaya in Gujrat.

અત્ર દહેરાના સમૂહની આસપાસ એક જગ્યા દિવાલ બાંધેલી છે, તેને 'ઝડ' કહે છે. તે દહેરાના સમૂહોના અમુક રીતસર ભાગો કયાં છે કે જેને 'ટુંક' કહે છે. તેમાં મુખ્ય મંદિર આદીશ્વરની ટુંક ઉપરાંત આઠ ટુંકો છે તેનો પરિચય 'શત્રુંજયપરનાં જૈન મંદિરો પૃ. ૬૭૪' એ ચિત્ર માટે લખતાં આપીશું.

૨૯ શ્રી સુમતિનાથની ધાતુ-મૂર્તિ સં. ૧૫૧૨ રાજગૃહ. પૃ. ૫૧૨.

—આ એક સુંદર મૂર્તિ છે અને તે વખતની-સોળમા સૈકાના પ્રારંભના મૂર્તિનિર્માણનો નમુનો છે. હાલ તે રાજગૃહના આમના મંદિરમાં પંચતીર્થી તરીકે છે ને તેની પાછળ કાતરેલ ભેખ નીચે પ્રમાણે છે:—

‘સંવત્ ૧૫૧૨ વર્ષે વૈશાખ સુદિ ૧૩ થિતેલ સા. બાદ બાર્યા બરમાદે પુત્ર સા. નાયક બાર્યા નાયકદે દેદેક પુત્ર સા. અદાકેન ભા. સોનાઈ બાત્ર સા. જોગાદિ કુટુંબયુતેન શ્રી સુમતિનાથ બિંબં કારિત પ્રતિષ્ઠિત’ શ્રી સૂરિભિઃ ॥ વદલી વાસ્તવ્યઃ ॥ શ્રી ॥ (નાહર ૨, નં. ૧૮૪૩)

૩૦ પ્રસિદ્ધ થાહરશાહની પ્રશસ્તિ—લોદ્રવા મંદિર સં. ૧૬૭૫ (પારા ૮૪૬) પૃ. ૫૧૩

૦.—ભોદ્રવામાં મૂળ મંદિરના કાળી બાજુના ઉત્તર દિશાના મંદિરમાં બ્રહ્મનાથજીની સ્થાપના પાપાણીની બાજુ મનોર સહસ્ત્ર દણવાળી મૂર્તિ પ્રતિષ્ઠિત છે તેની ચરણ ચોકી-પગાસન પર આ લેખ કેાતરેલો છે:—ા સં. ૧૬૭૫ માર્ગશીર્ષ સુદિ ૧૨ તિથી ગુરો ભાંડાલિક સા. શીમાલ ભા. આંપલદે પુત્રરત્ન આહુરૂકેણુ ભાર્યા કનકાદે પુત્ર હસાજ ભેશરાભદ્રિયુગ્મ શ્રી ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથ ખિખં કાં ૩૦ ૩૦ ચ સુમ-પ્રધાન શ્રી જિનસિંહ સૂરિ પદ પ્રભાકર ભાં શ્રી જિનરાજસસિંહ પ્રતિષ્ઠિત । (પછી ઉપર જણાવ્યું છે કે) ॥ શ્રી ભોદ્રવા નગરે । શ્રી બૃહત્પરતર અગ્રાધીશઃ ॥ (નાદર ૩, નં. ૨૫૭૨) જીએ ચિત્ર નં. ૪૦. ૩૧-૩૨ શિલ્પકલાનો નમુનો-પાથરની બે મૂર્તિઓ જેસલમેર સં. ૧૫૮૩ પૃ. ૫૨૦

—આ ચિત્ર શ્રીપૂર્ણચંદ્ર નહારથી સંગૃહીત જૈનલેખ સંગ્રહ-જેસલમેર (તૃતીય ખંડ)ની ભૂમિકામાં પૃ. ૩૩માં મુકેલું છે. તેમાં 'શિલ્પકલા' સંબંધી લખતાં તેઓ જણાવે છે કે 'વિશેષતા તો એ છે કે આ સ્થાન (જેસલમેર) આટલું દુર્ગમ હોવા છતાં પણ ત્યાં ભારતના શિલ્પકલામાં કુશલ કારીગરો દ્વારા જે મંદિર વગેરે બનાવાયેલાં છે તે કેવલ ત્યાંના બનાવ્યે લોકોની ધર્મપરાયણતા અને શિલ્પ પ્રેમનું જવલંત ઉદાહરણ છે. ત્યાંની મનોર શિલ્પકલાના બે નમુના આ આપેલાં છે. પાપાણુમાં કેટલા નૈપુણ્યથી શિલ્પીએ એ મૂર્તિઓ બનાવી છે તે ચિત્રોના ભાવથીજ અનુભવવામાં આવશે. પાકે એ પણ જોશે કે ત્યાંના શ્રી શાંતિનાથજીના મંદિરના ઉપરનું દસ્ય કેટલું સુંદર છે !' વગેરે.

૩૩ 'જગદ્ગુરુ' શ્રી હીરવિજયસૂરિ મૂર્તિ. પૃ. ૫૪૪

—આ મૂર્તિ હીરવિજયસૂરિનું આબેહુલ ચિત્ર નથી, પણ એક મહાન્ આચાર્ય સ્વર્ગસ્થ થાય ત્યારપછી તેના સ્મારક તરીકે એક બે વર્ષમાં બડાવેલી મૂર્તિ છે કે જે પહેલાં અંભાતમાં હતી અને પછીજી તેના પર અગ્રસ લેખ કેાતરેલો હોવા છતાં તે જોવા કે

જોવરાબા વગર ગૌતમસ્વામીની મૂર્તિ ગણીને મહુવામાં આવકે લઈ આવ્યા ને હાલ તેના મુખ્ય મંદિરના મુખ્યમંડપની પાસેના ભાગમાં તે બિરાજે છે ને તે મેં જોયું છે. તેના પર શિલાલેખ નીચે પ્રમાણે છે:-

‘ ૧૬૫૩ પાતસાદિ શ્રી અકબર પ્રવર્તિત સં. ૪૧ વર્ષે
ફા. સુદિ ૮ દિને શ્રી સ્તંભતીર્થ વાસ્તવ્ય ગ્રા. પડમા (મા.)
પાંચી નામ્ન્યા શ્રી હીરવિજયસૂરીશ્વરાણાં મૂર્તિઃ ફા. પ્ર. ૦
તપાગણે (છે) શ્રી વિજયસેનસૂરિભિઃ ’

આ મૂર્તિના પર ચાંદીનાં ટીલાં ચોટાડયાં છે અને તેના પર આવકે કેસરનાં તિલકે કર્યે જઈ તેની જિનપૂજા જેવી પૂજા કરે છે. આ ચાંદીનાં ચગદાંઓથી મૂળ મૂર્તિની જે કંઈ સુંદરતા હોય તેથી ઓર ધટાડો થાય છે.

૩૪ અકબરનું હીરવિજયસૂરિને દરબાન પૃ. ૫૪૫

—આ દરબાન ઉર્દુમાં છે અને તેના ગૂજરાતી અનુવાદ નીચે પ્રમાણે છે:—

અલ્લાહુ અકબર.

જલાલુદ્દીન મુહમ્મદ અકબર બાદશાહ ગાજુનું દરબાન.

અલ્લાહુ અકબરના સિક્કા સાથે એજ દરબાનની નકલ અસલ મુજબ છે.

મહાન્ રાજ્યને ટેકો આપનાર, મહાન્ રાજ્યના વફાદાર, સારા સ્વભાવ અને ઉત્તમ ગુણવાળા, અનિત રાજ્યને મળજીતી આપનાર, એજ રાજ્યના ભરોસાદાર, શાહી મહેરબાનીને ભોગવનાર, રાજ્યની નજરે પસંદ કરેલ અને ઉંચા દરજ્જાના ખાનોના નમૂના સમાન મુબારિકજુદ્દીન (ધર્મવીર) આઝમખાને બાદશાહી મહેરબાનીઓ અને બક્ષીસોના વધારાથી એજતાનું જ્ઞાન મેળવી જાણવું જે-જુદી જુદી રીતભાતવાળા, જિન્ન ધર્મવાળા, વિશેષ ભતવાળા અને જિન્ન પંથવાળા, સખ્ય કે અસખ્ય, નાના કે મોટા, રાજા કે રાંક, અધિકારી કે નાદાન-દુનિયાના દરેક દરજ્જા કે જાતના લોકો, કે જેઓની

દરેક વ્યક્તિ પરમેશ્વરના નુરને જાહેર થવાની જગ્યા છે; અને દુનિયાને પેદા કરનારે નિર્માણ કરેલા લાગ્યને જાહેર થવાની અસલ જગ્યા છે; તેમજ સૃષ્ટિ સંચાલક (ઈશ્વરની અનન્ય બહેલી અનામત છે; તેઓ પોત પોતાના શ્રેષ્ઠ માર્ગમાં દૃઢ રહીને તથા તન અને મનનું સુખ ભોગવીને પ્રાર્થના અને નિત્ય ક્રિયાઓમાં તેમજ પોતાના હેતુઓ પ્રાપ્ત કરવામાં લાગેલા રહી, શ્રેષ્ઠ બક્ષીસ કરનાર (ઈશ્વર) તરફથી લાંબી ઉમર જળે, અને સારાં કામ કરવાની પ્રેરણા થાય, એવી દુવા કરે, કારણકે-માણસજાતમાંથી એકને રાજાને દરજ્જે ઉંચે ચઢાવવામાં અને સરદારીને પહેરવેશ પહેરાવવામાં પૂરેપૂરું ડહાપણુ એ છે કે-તે સામાન્ય મહેરબાની અને અત્યંત દયા કે જે પરમેશ્વરની સંપૂર્ણ દયાનો પ્રકાશ છે, તેને પોતાની નજર આગળ રાખી જે તે બધાઓની સાથે મિત્રતા મેળવી ન શકે, તો ક્રમમાં ક્રમ બધાઓની સાથે સલાહ-સંપનો પાયો નાખી પૂજણ લાયક જાતના (પરમેશ્વરના) બધા બંદાઓ સાથે મહેરબાની, માયા અને દયાને રસતે ચાલે, અને ઈશ્વરે પેદા કરેલી બધી વસ્તુઓ (બધાં પ્રાણીઓ) કે જે ઉંચા પાયાવાળા પરમેશ્વરની સૃષ્ટિનાં ફળ છે, તેમને મદદ કરવાની નજર રાખી તેમના હેતુઓ પાર પાડવામાં અને તેમના રીતરીવાજો અમલમાં લાવવામાં મદદ કરે, કે જેથી બળવાન નિર્બળ ઉપર ભુલમ નહિ" ગુજરતાં, દરેક મનુષ્ય મનથી ખુશી અને સુખી થાય. આ ઉપરથી યોગાભ્યાસ કરનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ, હિરણ્ય-વજ્રસુરિ સેવક (સંસ્વેતપટ-સ્વેતાંજર) અને તેમના ધર્મને પાળનારા, કે જેમણે અમારી હજુરમાં હાજર થવાનું માન મેળવ્યું છે અને જેઓ અમારા દરબારના ખરા હિતેચ્છુઓ છે, તેમના યોગાભ્યાસનું ખરાપણું, વધારો અને પરમેશ્વરની શોધ ઉપર નજર રાખી હુકમ થશે કે—

તે સહેરના (તે તરફના) રહેવાસીઓમાંથી કોઈએ એમને હરકત-અડચણ કરવી નહિ, અને એમનાં મંદિરો તથા

ઉપાશ્રયોમાં ઉતારો કરવો નહિ. તેમ તેમને ધુમ્મકીરવા પણ નહિ. વળી જો તેમાંનું (મદિરા કે ઉપાશ્રયોમાંનું) કંઈ પડી ગયું કે ઉભર્યું થઈ ગયું હોય, અને તેને માનનારા ચાહનારા કે ખેરાત કરનારાઓમાંથી કોઈ તેને સુધારવા કે તેનો પાયો નાખવા ઇચ્છે તો તેનો, કોઈ ઉપલક્ષ્ય જાનવાળાએ (અજ્ઞાનીએ) કે ધર્માન્ધે અટકાવ પણ કરવો નહિ. અને જેવી રીતે ખુદાને નહિ ઝોળખનારા, વરસાદનો અટકાવ અને એવાં બીજાં કામો કે જે ઇશ્વરના અધિકારનાં છે તેનો આરોપ, મૂખાંધ અને બેવકુફીને કીધે જાદુનાં કામ જણી, તે બીચારા-ખુદાને ઝોળખનારા ઉપર મૂકે છે અને તેમને અનેક પ્રકારનાં કબોટા આપે છે; એવાં કામો તમારા રક્ષણ અને બંદોબસ્તમાં, કે જે તમે સારા નસીબવાળા અને બાહોશ છો, ભયં જોઈએ નહિ.

વળી એમ પણ સાંભળવામાં આવ્યું છે કે હાજી હુખી-બુલ્લાહ^૧ કે જે અમારી સત્યની શોધ અને ખુદાની ઝોળખાણ વિષે થોડું જાણે છે, તેણે આ જમાતને ધન કરી છે, એથી અમારા પવિત્ર મન કે જે દુનિયાનો બંદોબસ્ત કરનાર છે તેને ધણું ખોટું લાગ્યું છે. (દુખનું કારણ થયું છે); માટે તમારે તમારી રીયાસતથી એવા ખબરદાર રહેવું જોઈએ કે-કોઈ કોઈના ઉપર જુલમ કરી શકે નહિ.

૧. આ સુલતાન હુખીબલ્લા એ નામે ઝોળખાતો ખંભાતનો ખાને હતો. તેણે સરિચ્છ^૨ અપમાન કરી તેમને ખંભાત બહાર કાઢ્યા હતા. આથી તેમના શિષ્ય ધનવિજય દિલ્લી જઈ ત્યાં દરબાર પાસે રહેતા ક્ષતિ-ચંદ્ર ઉપાધ્યાયને મળ્યા કે જેણે બાદશાહ પાસેથી ફરમાન મેળવ્યું. પછી તે ખાનેએ સુરિને બેલાવી બારે રવાગત ક્યું ને તેમના ઉપદેશથી બંદી-વાનોને મુક્ત કર્યા ને આખા મામલો 'અમારી પડક' વગડાવ્યો. (સૂરીશ્વર અને સમ્રાટ પૃ. ૧૮૮ થી ૧૬૧)

તે તરફના વર્તમાન અને ભવિષ્યના હાકેમો, નવાઓ અને રીયાસતનો પૂરેપૂરો અથવા કેટલેક અંશે કારભાર કરનારા મુસલ્માનોનો નિયમ એ છે કે રાજાનો હુકમ કે જે પરમેશ્વરના ફરમાનનું રૂપાન્તર છે તેને પોતાની સ્થિતિ સુધારવાનો વસીલો જાણી તેનાથી વિરુદ્ધ વર્તન કરે નહિ, અને તે પ્રમાણે કરવામાં હીન અને દુનિયાનું સુખ તથા પ્રત્યક્ષ સાચી આખર જાણે. આ ફરમાન વાંચી તેની નકલ રાખી લઈ તેમને આપતું જોઈએ, કે જેથી હુકમોની તેમને માટે સનદ થાય. તેમ નેઓ પોતાની ભક્તિની ક્રિયાઓ કરવામાં ચિંતાગુરુ પશુ થાય નહિ; અને ઈશ્વરભક્તિમાં ઉત્સાહ રાખે. એજ ફરજ જાણી એથી વિરુદ્ધનો દખલ થવા દેતા નહિ.

ઇલાહી સંવત, ૩૫ (સં. ૧૬૪૭) ના અઝાર મહિનાની છઠ્ઠી તારીખ ને પુરહાદ નામના દિવસે લખ્યું, મુતાબિક ૨૮ માહે મુહરરમ સને ૯૯૯ હીજરી.

મુરીદો (અનુયાયીઓ)માંના નમ્રમાં નમ્ર અમુલ્યફજલના લખા-જીથી અને ઈબ્રાહિમ ફુસેનની નોંધથી.

નકલ અસલ મુજબ છે.

[સૂરીશ્વર અને સમ્રાટ-પરિશિષ્ટ ૬]

૩૫ અકબરનું વિજયસેન સૂરિને ફરમાન પારા ૮૦૪ પૃ. ૫૫૨.

—આ ઉર્દુ ફરમાનનું ગૂજરાતી ભાષાંતર નીચે પ્રમાણે છે:—
અલ્લાહ અકબર

અમુ અલમુજફફર સુલતાન...નો હુકમ.

ઉંચા દરજ્જાના નિશાનની નકલ અસલ મુજબ છે.

આ વખતે ઉંચા દરજ્જાવાળા નિશાનને બાદશાહી મહેરબાનીથી નિઠળવાનું માન મળ્યું (છે) કે-હાલના અને ભવિષ્યના હાકેમો, જાગીરદારો, કરોડીઓ અને ગુજરાત સુબાના તથા સૌરાષ્ટ્ર સરકારનાં મુસલ્માનો,

સેવકા (જૈન સાધુ) લોકો પાસે ગાય અને ગાયપ્રાણને તથા બેંશ અને પાકાને કોઈપણ વખતે મારવાની તથા તેનાં ચામડાં ઉતારવાની મનાઈ સંબંધી શ્રેષ્ઠ અને સુખના ચિન્હ-વાળું કરમાન છે, અને તે શ્રેષ્ઠ કરમાન પાછળ લખેલું છે કે

“દર મહિનામાં કેટલાક દિવસ એ ખાવાને ઇચ્છવું નહિ.

એ કરજ અને વ્યાજબી જાણવું.

તથા જે પ્રાણીઓએ ધરમાં કે ઝાડો ઉપર માળા નાંખ્યા હોય, તેવાઓનો શિકાર કરવાથી કે કેદ કરવાથી (પાંજરામાં પૂરવાથી) દૂર રહેવામાં પૂરી કાળજી રાખવી.

(વળી) એ માનવા લાયક કરમાનમાં લખ્યું છે કે “યોગા-ભ્યાસ કરનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ હીરવિજયસૂરિના શિષ્ય વિજય-ચક્ષેન સૂરિ સેવકા અને તેમના ધર્મને પાળનારા-જેમણે અમારા દરબારમાં હાજર થવાનું માન મેળવ્યું છે અને જેઓ અમારા દરબારના ખાસ હિતેચ્છુઓ છે-તેમના યોગાભ્યાસનું ખરાપણું અને વધારો તથા પરમેશ્વરની શોધ ઉપર નજર રાખી (હુકમ) થયો કે-એમના દેવલ કે ઉપાશ્રયમાં કોઈએ ઉતારો લેવો નહિ, અને એમને તુચ્છકારવા નહિ; તથા જે તે જીર્ણ થતાં હોય અને તેથી તેના માનનારા, ચાહનારા કે ખેરાત કરનારાઓમાંથી કોઈ તેને સુધારે કે તેનો પાયો નાંખે, તો કોઈ ઉપલક્ષિયા જ્ઞાનવાળાએ કે ધર્માન્ધે તેનો અટકાવ કરતો નહિ. અને જેવી રીતે ખુદાને નહિ ઓળખનારા વર-સાહનો અટકાવ અને એવાં બીજાં કામો, કે જે પૂજવા લાયક જાતનાં (ઈશ્વરનાં) કામો છે, તેનો આરોપ મૂર્ખાઈ અને બેવકુફીના લીધે જાડુનાં કામ જાણી, તે બિચારા ખુદાને માનનારા ઉપર મૂકે છે અને તેમને અનેક જાતનાં દુઃખો આપે છે, તેમ તેઓ જે ધર્મક્રિયાઓ કરે છે તેમાં અટકાવ કરે છે. એવાં કામોનો આરોપ એ બિચારાઓ નહિ મૂકતાં એમને

પોતાની જગ્યા અને મુકામે સુખેથી ભક્તિનું કામ કરવા દેવું.
તેમ પોતાના ધર્મમુજબ ક્રિયાઓ કરવા દેવી.

તેથી (તે) શ્રેષ્ઠ ફરમાન મુજબ અમલ કરી એવી તાકીદ કરવી જોઈએ કે-એ ફરમાનનો અમલ સારામાં સારી રીતે થાય અને તેની વિરુદ્ધ કોઈ હુકમ કરે નહિ. (દરેક) પોતાની ફરજ જાણી ફરમાનથી દરગુજર કરવી નહિ, અને તેથી વિરુદ્ધ કરવું નહિ. તા. ૧લી શકરુદ મહિનો, ઇલાહી સને ૪૬, સુવાદિક તા. ૨૫ મહિનો સફર સને ૧૦૧૦ હીજરી (સં. ૧૬૫૮)

પેટાનું વર્ણન

ફરવરદીન મહિનો; જે દિવસોમાં સૂર્ય એક રાશિમાંથી બીજી રાશિમાં જાય છે તે દિવસો, ઈદ, મેહરનો દિવસ, દરેક મહિનાના રવિવારો, તે દિવસ કે જે બે સૂર્યાના દિવસોની વચ્ચે આવે છે, રજબ મહિનાના સોમવારો, આબાન મહિનો કે જે આદશાહના જન્મનો મહિનો છે, દરેક શમરત મહિનાનો પહેલો દિવસ જેનું નામ ઓરમઝ છે, અને બાર પવિત્ર દિવસો કે જે આવજુ માસના છેલ્લા છ અને બાદરવાના પ્રથમ છ દિવસો મળીને કહેવાય છે (પરુપજુ) (સૂરીશ્વર અને સઆદ પરિશિષ્ટ ખ.)

૩૬ જહાંગીરનું વિવેકહુષ આદિને ફરમાન (પૃ. ૫૬૪ પા. ૮૨૦) પૃ. ૫૫૩.

આ ફરમાન છદ્દમાં છે તેનો ગૂજરાતીમાં અનુવાદ નીચે પ્રમાણે છે:—

અસ્લાહુ અકબર. નકલ

(તા. ૨૬ માહે ફરવરદીન અને ૫ ના કરાર મુજબના ફરમાનની.)

તમામ રક્ષણ કરેલાં રાજ્યોના મોટા હકીમો; મોટા દીવાની મહાન્ કામોના કારકુનો, રાજ્ય કારબારના બંદોબસ્ત કરનારાઓ, જમીનદારો અને કરોડીઓએ જાણવું કે—

દુનિયાને જીતવાના અભિપ્રાય સાથે અમારો ઈ-સાદી નહીં રાહો પરમેશ્વરને રાજી કરવામાં રોકાયેલો છે અને અમારો અભિપ્રાયનો પૂરો હેતુ, તમામ દુનિયા કે જેને પરમેશ્વરે બનાવી છે તેને ખુશી કરવા તરફ રજુ થયેલો છે, (તેમાં) ખાસ કરીને પવિત્ર વિચારવાળાઓ અને મોક્ષ ધર્મવાળાઓ, કે જેમનો હેતુ સત્યની શોધ અને પરમેશ્વરની પ્રાપ્તિ કરવાનો છે, તેઓને રાજી કરવા તરફ અમે વધારે ધ્યાન દેઈએ છીએ; તેથી આ વખતે વિવેકહૃદય, પરમાનંદ, મહાનંદ અને ઉદયહૃદય કે જેઓ તપાપતિ (તપામજ્જના સાધુ) વિજયસેન સૂરિ, વિજયદેવ સૂરિ અને નંદિવિજયજી કે જેઓ 'ખુશ્કેત' ખિતાબ-વાળા છે-તેમના ચેલાઓ છે, તેઓ આ વખતે અમારી હજુરમાં હતા, અને તેમણે હરખારત અને વિનંતિ કરી કે—

‘જો સમગ્ર રક્ષણ કરેલા રાત્રીમાં અમારા પવિત્ર ખાર દિવસો-જે જાહરવા પશુસંખ્યાના દિવસો છે-તેમાં હિંસા કરવાની જગ્યાઓમાં કોઈપણ જાતના જીવોની હિંસા કરવામાં નહિ આવે તો અમને જ્ઞાન મળવાનું કારણ થશે અને બધા જીવો આપના ઉંચા અને પવિત્ર હૃદયથી બચી જશે. તેમ તેનો સારો બદલો આપના પવિત્ર-ત્રેષ્ઠ અને મુખ્યારક રાત્રીને મળશે.’

અમે બાદશાહી રહેમ નજર, દરેક નાત-જાતના અને ધર્મના હેતુ તથા કામને ધિતેજન આપવા બદલે દરેક પ્રાણીને સુખી કરવા તરફ રાખી છે, તેથી એ વિનંતિ કલુષ કરી દુનિયાએ માનેલો અને જાનવા લાયક જહાંગિરી હુકમ થયો કે—

મજકુર ખાર દિવસોમાં દર વર્ષે હિંસા કરવાની જગ્યાઓમાં તમામ રક્ષણ કરેલા રાત્રીની બંદર પ્રાણીઓને મારવામાં આવે નહિ, અને એ કામની તૈયારી કરવામાં (પણ) આવે નહિ. વળી એ સંબંધી દર વર્ષનો નવો હુકમ કે સનદ (પણ) માંગવામાં આવે નહિ.

આ હુકમ મુજબ અમલ કરી ફરમાનથી વિરુદ્ધ વર્તવું નહિ અને આદેશ મારે જવું જોઈએ નહિ. એ ફરજ બાંધવી જોઈએ.

નઅમાં નઅ અશુભપરના લખાણથી અને મહમ્મુદ સેફની નોંધથી. નકલ અસલ મુજબ.

(સૂરીશ્વર અને સત્રાટ, પરિક્ષિટ જ).

૩૭ શ્રી હીરવિજય સૂરિનો અકબર આદેશાહે કરેલો સત્કાર (૫. ૫૪૫ સામે) પૃ. ૫૬૦.

—આ ચિત્ર શ્રી જિનવિજય સંપાદિત કૃપારસકોશની હિંદી ભૂમિકા સાથે, તેમજ શ્રી વિદ્યાવિજય કૃત હિંદીમાં વિજયપ્રશસ્તિસારમાં પૃ. ૩૩ માં તેમજ આનંદકાવ્ય મહોદધિ મૌ. ૫ સું—ઋષભદાસ કવિકૃત હીરવિજય સૂરિસમાં ભૂમિકા પહેલાં આપવામાં આવેલ છે. આ ચિત્ર ક્યાંથી પ્રાપ્ત થયું એ ક્યાંય જણાવવામાં આવ્યું નથી પણ છેલ્લા ઉક્ત ગ્રંથમાં તે ચિત્રમાંની દરેક વ્યક્તિનાં નામ આપેલ છે:—હીરસૂરિને અકબર અને વચમાં મળે છે. હીરસૂરિ પાછળના સાધુ-ઓનાં અનુક્રમે ચંદ્રસૂરિ (?), જગમલ મહાત્મા અને માલદેવમહાત્મા એ નામ આપ્યાં છે, અને અકબરની તદ્દન પાછળ કર્મોશાહ, તેની પાસે જીરમલ અને તેની આગળ અને અકબરની પાછળ કાઝી એ નામ આપ્યાં છે. ને પ્રસંગ સં. ૧૬૩૯ નો પ્રથમ સમાગમ બતાવ્યો છે. હીરસૂરિ સાથે તે વખતે ગયેલા સાધુઓ પૈકી ચંદ્રસૂરિ, જગમલ અને માલદેવ નામના સાધુઓ મળતા નથી. ગમે તેમ હો, આ ચિત્ર પાછળથી ચિતરાયું લાગે છે. આવુંજ ચિત્ર, ખરતર ગૂંચળા જિન-ચંદ્રસૂરિ સાથે અકબરનો મિલાપ થયો છે એ પ્રકારનું ખીકાનેરના ખરતર બદારકે શ્રી પૂજ્ય પાસે છે એમ ‘મહાજનવંશ સુકતાવલિ’ની પ્રસ્તાવના પૃ. ૫-૬ પરના ઉ૦ રામલાલ ગણીના કથન પરથી જણાય છે. તેમાં અકબર સાથે ઉક્ત ત્રણ-જિરમલ, કર્મચંદ બાહાવત તથા કાશી ખાનખા જણાવ્યા છે ને શીશુર મહારાજ જિનચંદ્ર સાથે ત્રણ સાધુનાં નામ લખ્યાં છે કે ‘વેપહર્ષ’ (અર્થ નામ વિવેકહર્ષ) કે જે

તપામઝના હતા), પરમાનંદ (કે જે નામના પશુ તપામઝમાં હતા) ને સમયસુંદર કે જે ખરતર મઝના પ્રસિદ્ધ કવિ સાધુ. આ ને અન્ય છાપેલી છપી એક તો નથી એવી શંકા રહે છે તે વીકાનેરના ખં. શ્રી પૂજ્ય પાસેની જોવા મળે ત્યારે દૂર થઈ શકે.

૩૮ સમયસુંદરગણિના હસ્તાક્ષરમાં સ્વકૃત ગૂઠઆદિ-નાથ સ્તંભ સં. ૧૬૯૯ (પારા ૮૪૭) પૃ. ૫૬૧.

(આ સ્તંભની એક પાનાની પ્રત પં. લાલચંદ બ. ગાંધી પાસે છે)

॥ ૬૦ ॥

ત્રિવિધર કરી ઉચરૂં ॥ ભગવંત તુમ્હ હજૂરિ ।

વારવાર ભાંજી વલીજી । છૂટક બારણે દૂરિ ॥ ૧૮ ॥ ૬૦ ॥

આપ કાજિ સુખ રાયતધી ॥ કીધી આરંભ કોડિ ।

જયણા ન કરી જીવનીજી ॥ દેવદયા પર છોડિ ॥ ૧૯ ॥ ૬૦ ॥

વચન દોષ વ્યાપક કલાજી ॥ દાખ્યા અનરથ દંડ ।

કુડ કલાઉં અહુ કેલવીજી ॥ પ્રત કીધઉં સતખંડ ॥ ૨૦ ॥ ૬૦ ॥

અણુદીધું લીજધ ત્રિજી ॥ તજિ હિ અદતાદાન ।

તે દુષણુ લાગાં ધણાંજી ॥ ગિણુતા નાવધ જાન ॥ ૨૧ ॥ ૬૦ ॥

અંચલ જીવ રહઈ નહોંજી ॥ રાયધ રમણી રૂપ ।

કામવિટાળજી સી કહૂંજી ॥ તું જીણુધ તે સરૂપ ॥ ૨૨ ॥ ૬૦ ॥

માયા મમતા મઈ પડમલિજી ॥ કીધક અધિકલિ લોભ ।

પરિગ્રહ મેલ્યલિ કારિમલિજી ॥ ન ચડી સંપમ સોભ ॥ ૨૩ ॥ ૬૦ ॥

લાભા મુઝનઈ લાલચધીજી ॥ રાત્રીભોજન દોષ ।

મઈ મન મૂંઝવલિ મોઠલલિજી ॥ ન ધર્યો પરમ સંતોષ ॥ ૨૪ ॥ ૬૦ ॥

ધણુ ભવિ પરભવિ દુઠવ્યાજી ॥ જીવ ચરિત્રાસી લાખ ।

તે સુઝ મિછામિ દુકડલિજી ॥ ભગવંત તોરી સાખિ ॥ ૨૫ ॥ ૬૦ ॥

કરમાદાન પનર કલાજી ॥ પ્રગટ અઠારહ પાપ ।

જે મઈ સેવ્યા તેહવધીજી ॥ અગસિ ર માવ આપ ॥ ૨૬ ॥ ૬૦ ॥

મુઝ આધાર છઈ એતલલિજી ॥ સરદહણા છઈ સૂધ ।

બિનધર્મ મીઠું મનિ ગમઇછી । જિમ સાકરસું દુધ ॥ ૨૭ ॥ ૬૦ ॥
 રિપઃ દેવ તું રાણવડીછી । શૈત્રુંજે ગિરિ સિંધુગાર ।
 પાપ આલોઆં આપણીછી । હરિ પ્રભુ મોરી સાર ॥ ૨૮ ॥ ૬૦ ॥
 મર્મ એહ બિનધર્મનહીછી । પાપ આલોઆં ગમ ।
 મનસું મિજામિ દુઃકહીછી । દેતાં દુરિ પુલાઇ ॥ ૨૯ ॥ ૬૦ ॥
 તું મતિ તું મતિ તું ધણીછી । તું સાહિબ તું દેવ ।
 આણુ ધરું સિરિ તાહરીછી । જાવિ ર તોરી સેવ ॥ ૩૦ ॥ ૬૦ ॥

કથસ.

ધર્મ અડિય સેત્રુંજ ચરણુ ભેટયા નાબિનંદન જિણુ તણા ।
 કરજોડિ આદિ જિણુંદ આગમ પાપ આલોઆં આપણાં ।
 જિણુચંદ સૂર સૂરીસ સદગુર પ્રથમ સિંધુ સુજસ ધણુકી ।
 ગણિ સુકલચંદ સુસીસ વાયક સમયસુંદર ગુણુ બણુમ ॥૩૧॥
 ॥ ઇતિશ્રી સેત્રુંજયમંડળી શ્રી આદિનાથ રતવનઃ ॥ સમાપ્ત ॥
 સંવત સોલ દહ વર્ષે ભાદવા સુદિ ૧૩ દિને લિપિતં ॥ સ્વયમેવ ॥
 ૩૯ શૈઠ શાંતિઠાસ અને શ્રીરાજસાગરસૂરિ (પારા
 ૮૩૨-૪) પૃ. ૫૬૯.

—આ ચિત્ર ‘ગૂજરાતનું પાટનગર’ એ પુસ્તકના પૃ. ૧૦૧ સામે પ્રથમ પ્રકટ થયું છે તે ત્યાં જણાવ્યું છે કે ‘આ ચિત્ર નગરશેઠના વંશજોની દેખરેખમાં ચાલતા એક અપાસરામાં ચાલતા ઉપર જડેલું છે. ચિત્ર ઝોઝામાં ઝોઝું બસો વર્ષનું જૂનું દેખાય છે. કોઈ જૂના ચિત્રની નકલ હોય એમ લાગે છે. રંગ હળ પણુ સારો રહેલો છે. હાંડીઝો વગેરે સામગ્રી પણ સારી ચીતરેલી છે. આ ચિત્ર રંગમાં મોટું કરવા જેવું છે.’

૪૦ સં. ૧૬૭૫ ના ભોદવાના પાર્શ્વનાથ મંદિરમાં સિલામાં કોતરેલ શાલહલપદ્મ ચંત્ર. પૃ. ૫૬૬.

—ભોદવા તે જસલમેરની પશ્ચિમે પાંચ માઈ દૂર આવે છે. પ્રાચીન સમયમાં તે રાજધાનીનું સ્થરે હતું ને સં. ૧૨૧૨ માં જસલ-

મેરનો મઠ બંધાયો પછી ત્યાંથી જેસલમેર રાજવાની થઇ. પ્રાચીન-કાલથી પાર્શ્વનાથ મંદિર લોદવામાં હતું. હાલમાં તે એક નવું જામ માત્ર રહેલ છે. તેમાં આ પ્રસ્થાપિતો શિલાલેખ ગર્ભદ્વારમાં ડાબી બાજુ દિવાલમાં લગાવ્યો છે. તેની લંબાઈ ૨૨x૧૭ ઈંચ છે. આમાં સો પાંખડીવાળું કમળ હોય નહિ તેવા આકારમાં કાવ્ય ગોઠવ્યું છે કે જે અલંકારનો એક નમુનો છે. આ શતદલપદ્મ ચંત્ર કે જે વચમાં ફાતરેલું છે તેની સો પાંખડીઓમાં પચીસ શ્લોકોનાં સો ચરણ છે અને કેંદ્રમાં 'મં' એ અક્ષર છે તે આ સર્વ ચરણોનો અર્થ અક્ષર છે. શબ્દોના આદિ અક્ષરનું પદ બનાવવું તેના કરતાં છેલ્લા એક અક્ષરને લઈ કાવ્ય કરવું વધુ કઠિન છે. શ્રી જેસલમેર વાસી ઓસવાલકુલ ભૂપણ ખરતરમચ્છીય સંઘવી ચાહરસાહ બજુ-સાલીએ સં. ૧૬૭૫ માં આ મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો હતો. તેના ઉત્તર પર આવી મળેલા સાધુમંડલમાંથી સહજકીર્તિ મણિ નામના વિદ્વાને આ કાવ્ય રચેલ છે. આ લેખ પ્રથમ સને ૧૯૩૦માં 'જેસ-લમેર જાંડાચારીય ગ્રંથાનાં સુચી' (ગા. ઓ. સી. નં. ૨૧)ના પરિ-શ્લિષ્ટના પૃ. ૭૧-૭૬ માં પ્રકાશ પામ્યો હતો, પછી નાહરજીએ શુદ્ધ કરી પોતાના જૈન લેખસંગ્રહ તૃતીયખંડ (જેસલમેર)ના પુસ્તકના પૃ. ૧૬૦-૧૬૬ માં પુનઃ પ્રકાશિત કરેલ છે.

મધ્ય ભાગમાં

૧ શ્રી નિવાસં સુરશ્રેણિચેવ્યકર્મ	૨ જામકામામિ સંતાપનીરોપમં
૩ માધવેશોદિદેવાધિકોપકર્મ	૪ તત્ત્વસંજ્ઞાન વિજ્ઞાનમવ્યાશ્રમં ॥૧
૫ નવ્યનીરાગતા કેલિકર્મસંજ્ઞમં	૬ યસ્ય મન્યૈર્મજે જામ લેપદ્મં
૭ નીરસં પાપહં દ્વર્ગતે સત્તમં	૮ સિગમમોહાર્તિચિન્થંસતાપાગ્રમ ॥૨
૯ જગજ્ઞપ્રમોદજનકાદર લૌક્યજ્ઞામં	૧૦ તાપાધિક પ્રમદ્વલયદ્મસત્કાવ
૧૧ ઘંટારવપ્રકટિતાદ્મુતકીર્તિરામં	૧૨ નક્ષત્રરાજિરજ્જના(ગી)જ્ઞાનસામિસર્વમં
૧૩ ઘંટાપથપ્રચિતકીર્તિરમોપજામં	૧૪ નાગાધિપઃ પરમમતિવજ્જાતસવાર્મં ।
૧૫ ગંધીરધીરસમ્પામયમાજ્ઞવામં	૧૬ મં(શ)ત્યાનતં નમત્તં તં જિનવંશિકાર્મવં ॥

- १७ संकीर्तुकांसारमपास्यनाम १८ कस्याणमाकास्पदमस्तन्नाम ।
 १९ कामार्थं वश्याय तवाविरामं २० लोभामिभूयः श्रितरागधूषं ॥५
 २१ कर्मणां राशिरस्तोकलोकोदयमः २२ संसृतेः कारणं मे जिनेश्वरम् ।
 २३ पूर्णपुण्याढ्य दुःखं विधत्तेऽतिमं २४ ण्ण(न)क्षमस्तत्र विना कोऽपि तं दुर्गमं
 २५ कर्मणं निर्वृतेर्हृतुमन्योऽसमः २६ यं(य)क्षराट्पूज्य तेनोच्यते निर्भमं ।
 २७ धीपते तं जहि ब्रह्म विधायोद्यमं २८ दानशौढाय मे देहि हृदिप्रमं ॥
 २९ यस्य कृपाजलधोर्बैध्रमं ३० कंठगताशुभट्संप्रमं ।
 ३१ मयजनकव्यायामं ३२ जेतां जगतः श्रितयामं ॥
 ३३ कक्षीकृतवस्तुभूतपुष्पमं ३४ लापोच्चारमहामं ।
 ३५ केशोच्चयमिह नयने क्षामं ३६ लिगति कमलां कुरु ते क्षेमं ॥
 ३७ कलयति जगत्प्रेमं ३८ लंभयति सौख्यं पटलमुद्गमं ।
 ३९ कालं हति च गतपरिणमं ४० महतमहिमस्तोमं ॥
 ४१ रसनपेक्षितज्ञानसुरदुमं ४२ हितमहीरुहवृद्धिजलोत्तमं ।
 ४३ तं(न)क्षणपुण्यरमोदयसंगमं ४४ समरसायुधसुंदरसंयमं ॥
 ४५ दिनरितसद्वयानवकातस्य मय्यमं ४६ तं तीर्थनाथं स्वमतःपलङ्गमं ।
 ४७ सुरसुराधोक्षममोघनैयमं ४८ रैः नाथसंपूजितपद्भुगं स्तुमं ॥
 ४९ संसारमलाकुलचित्तमदिमं ५० साक्षार्थसंवेदनशून्यमभ्रमं ।
 ५१ रम्यतमावस्थितपूर्णचिद्मं ५२ सर्पाकितः शेषिपापकर्ममः ॥
 ५३ रत्नत्रयालंकृतनित्यहेम ५४ सीमाद्रिसारोपमसत्त्वसेम ।
 ५५ शोभामयो ज्ञानमयं विसमं ५६ षड्वर्ग मां देव विधेष्टकामं ॥
 ५७ भावविभासकनष्टविलोमं ५८ स्कंदितस्कंदलतं प्रणमामं ।
 ५९ रंगपतंगनिवारण सुसीमं ६० कंबुशानं जिनपहा तौ मौमं ॥
 ६१ मंत्रेश्वरः पार्श्वपतिः परिभ्रमं ६२ लालाश्रितस्यापमया मनोरमं ।
 ६३ कर्मोत्थितं मे जिनसाधु नैगमं ६४ रंभाविलासालसुनेत्रनिर्भमं ॥
 ६५ समितिसारस्वरीरमविभ्रमं ६६ हरिनतोत्तमभूरिभ्रमगमं ।
 ६७ भवतु तं नितमानुजंगमं ६८ कलसमृद्धिविधानपरिकमं ॥
 ६९ नग्नैर्यक्षः सृजति खं जिनकूर्चमौमं ७० तारस्वरोध विजुधैः भित्तवतैर्होमं

- ૭૧ શેકારિમારિવિરહ્યત્વાત્તદામં ૭૨ મઘ્યૈઃ સ્તુતં નિહતદુર્મતદંદશમં ॥
 ૭૩ મ યાંબુજધ્વંસવિષૌ મહદ્દિમં ૭૪ ન વાજયત્યાશુ મનસ્તુર્દૈમ ॥
 ૭૫ મંત્રોપમં તે જિન રામ પંચમં ૭૬ રૂપેન યુક્તં ગુણરત્નકુટિમં ॥
 ૭૭ કલિશૈલોઽધ્યાધામ ૭૮ માહાત્મ્યં હૃદયંગમં ॥
 ૭૯ લઘ્વશ્રિતવસુશામં ૮૦ યંતિર્ગસ્તુતં તુમં ॥૨૦॥
 ૮૧ લોકોત્પત્તિવિનાશસંસ્થિતિવિદાં ૮૨ દ્વ્યારક્તસમઃપરં નમત મો
 મુખ્યં જિનં વૈ સ્તુમં પૂજાં કરાં પાશ્વિમં ॥
 ૮૩ પરપક્ષસ્ય તવ રતનં તશ્નિન- ૮૪ તત્તદ્દાશમયં વસ વદતલૈકભ્ય-
 મિત્તકર્ત્રીદ્રગે સઃવંદ ॥૨૧॥
 ૮૫ નયનાનસદ્ગેમં ૮૬ સંતતિં તથા જંગમ ॥
 ૮૭ સ્થાવરાશુ(ત્ત)માતાં સ્યામ ૮૮ નયતે શામકૃત્રિમં ॥
 ૮૯ શાસાનુશાસસ્ય મમ ૯૦ નવનંદ વિહંગમં ॥
 ૯૧ માદ્યતિ પ્રાપ્ય સુખં ૯૨ નંગ(નયા)ક્ષતાં મહાદ્રુમં ॥
 ૯૩ ક્ષમાયોહિત્યનિર્યામં ૯૪ માનવાચર્યં મહાક્ષમ ॥
 ૯૫ ગુણિપૂજ્યં શ્રોણયમ ૯૬ દં(ક)ચિ સ્તૌમિ નમં નમં ॥
 ૯૭ સ્મરંતિ યં મુંદરયક્ષરૂપં ૯૮ રાગાત્ સમાદાય મહંતિ કૌકુમ ॥
 ૯૯ મિયો મિલિતા મવુત્રાહ્યકુંકુમં ૧૦૦ ચંદ્રનનં તં પ્રવિલોકતાશમં ॥૨૫॥

કેંદ્રમાં લખગોળમાં મં. ૧૦૦ છે તે સાંકેતિક વર્ણ છે, અર્થાત્ તે યંત્રની સો પાંખડીઓમાં લખેલા ૨૫ શ્લોકોનાં સો ચરણોનો અંત્ય અક્ષર મં છે.

તેના ઉપરના ભાગમાં કેરની પાસે જમણી બાજુએ ૨૫ મા શાર્દૂલ વિકીરિત છંદમાં સં. ૧૬૮૭ની કવિત્તિક શુદ્ધ પૂર્ણિમાએ વાયક રત્નસારની કૃપાથી સહજકવિત્તિ ચણિએ લોદપુરમાં રહી આ શતદશેષેત પદ્ય દ્વારા પાર્શ્વનાથનું સ્તવન રચ્યું એમ જણાવ્યું છે:—

इत्थं पार्श्वजिनेश्वरो भुवनदिक्कुम्भे गन्धर्वरात्मके
 वर्षे वाचक रत्नसार कृपया राकादिने कार्तिके ।

माझे लोत्रपुरस्थितः शतवलोपेतेन पद्मेन सन्
नृतोऽयं सहजाधिकीर्तिं गणिना कल्याणमालामयः ॥२५॥

ॐ श्री गणेशाय नमः ॥ प्रतिष्ठापक श्री जिनराजसुरि के जे पादशाहे
आपेला युगवर-युगप्रधान भिक्षुवाणा जिनचंद्र सुरिना पदधर जिन-
सिंहसुरिना पदधर हता तेमजे सं. १६७५ना सहस भासनी शुद्ध आरशे
पार्श्वनाथनी प्रतिष्ठा करी ते जथावता शार्दूल छंदभां जे श्लोक छे,
ते पक्षी त्रय श्लोक के जेभां प्रसिद्ध यादृज्ये यैत्य अंघाव्युं तेनी वंशावलि
सहित वप्पायु छे, ते नीयेन आगभां जमणु ते ॐ श्री गणेशाय नमः ॥

॥ ये नमः ॥ श्री साहिर्गुणयोगतो युगधरे त्यच्छं पदं दत्तवान्
येभ्यः श्री जिनचंद्र सुरय इलाधिक्यातसत्कीर्तयः ।

तत्पट्टे मित तेजसो युगधराः श्री जैनसिंहाभिधा
स्तत्पट्टांबुज भास्करा गणधराः श्री जैनराजाः भुताः ॥१॥

तै भाग्योदयसुंदरै रिपुसंस्वत्वोदशाब्दे १६७५ सित
द्वादश्यां सहस्रः प्रतिष्ठितमिदं चेत्यं स्वहस्तभिया ।

यस्य प्रौढतरप्रतापतरणेः श्री पार्श्वनाथेशितुः

जमणु गणेश नीयेना आगभां

सौम्यं पुण्यभरां तनोतु विपुलां लक्ष्मीं जिनः सर्वदा ॥२॥

पूर्व श्री सगरा नृपो भवदलकारो न्वये यादवे

पुत्रो श्रीधरराज पूर्वकधरो तस्याथ ताम्भ्यां क्षितौ ।

श्रीमल्लोत्रपुरे जिनेशभवनं सत्कारितं वीमसी

तत्पुत्र स्तदनुक्रमेण सुकृती जातः सुतः पुनसौ ॥३॥

तत्पुत्रो वरधर्मकर्मणि रतः कृपातोऽखिलैः सद्गुणैः

श्रीमल्ल स्तनयो य तस्य सुकृती श्री यादव नामकः ।

श्री शत्रुंजयतीर्थसंवरवनादीन्युत्तमानि भुवं

यः कार्याण्यकरो तथा त्वसरणीं पूरणीं प्रतिष्ठापणे ॥४॥

प्राज्ञात् सर्वजनस्य जैनसमर्थ चालेखयत् पुस्तकं

सर्वं पुण्यभरेण पावनमलं जगत्सर्वकीर्तं व्यधात् ।

તેનાયં મુવનસ્ય ચસ્ય જિનપસ્યોદ્ધારકઃ કારિતઃ .

સાર્થ સદ્ગરરાજ મેષ તનયામ્યાં પાર્શ્વનાથો મુદે ॥૬૫૬ શ્લોકીઃ

કેંદ ઉપરાંતના વર્ણના પરિધિમાં સો પાંખડીઓના સો કોઠા છે, તે સર્વેનાં ચરણોનો જે પ્રથમ અક્ષર છે તેનાથી પશુ નીચેના ત્રણ શ્લોક પાર્શ્વનાથ સ્તુતિરૂપ બને છે:—

શ્રી વામાતનયં નીતિલતાયં ન ઘનાગમં

સકલ્લોકસંપૂર્ણકાર્યં શ્રીદાયકં ભજે ॥૧॥

કલાકેલિ કલંકામરહિતં સહિતં સુરૈઃ ।

સંસારસરસીશોભાસ્કરં કમલાકરં ॥૨॥

સદૃશકણતા શોભમાન મસ્તક માલયં ।

લોદ્રપત્તન સંરથાન દાનમાનં ક્ષમા ગુરું ॥૩॥ સ્મરામિ ચ ॥

૪૧ આવક કવિ ઋષભદાસના હસ્તાક્ષરમાં સ્વકૃત પ્રતવિચારરાસ સં. ૧૬૭૯ પૃ. ૬૦૮

—કવિના હસ્તાક્ષરમાં પ્રતવિચારરાસની મારી પાસે પ્રત હતી તે મેં શેઠ દેવચંદ દા. જૈન પુ. કેડના એક દૂરદી શેઠ જીવજીવંદ સાહચર્યને આપી હતી ને તેમાંથી છેલ્લા પૃષ્ઠનો બ્લોક કરાવી તેમણે આનંદ કાવ્ય મહોદધિના ૭ મા ભાગમાં તે કવિના જીવન-કવન સંગ્રહ લખેલા મારા નિર્ગંધ સાથે ચૂક્યો હતો. તે નીચે ઉતારીએ છીએ:—
...અ માદાખેત્ર ભરતિં ભલુ । દેસ ગુજરાતિમ્હા સોય ગારયુ ।
રામ વીસલ વડો । અતુર જે ગાવા(વ)ડો । નગર વિસલ તિજુઈ
વેગી વારયુ ॥ ૬૦ ॥ પૃષ્ઠ.

સોય નગરિં વસઈ । પ્રાગવંસિં વડો । અઈહઈરાજને સૂત તે
સીહ સરીખો ।

તેહ ત્રંબાવતિ નગર વાસિં રહુ । નામ તસ સંધવી સ્થાંચલુ
પેખો ॥ ૬૧ ॥ પૃષ્ઠ.

તેહનિં નંદનિં ઋષભદાસિ કબ્યુ । નગર ત્રંબાવતી આંહિં ગાયુ ।

પૂજ્ય પૂજ્ય બધુ । કાજ સખરો થયુ । સકલ પદાર્થ સાર થાયુ ॥૬૨॥

પૂણ્ય પ્રગટ બધુ ॥ ૨ ॥

અ(ધ)તી શ્રી વરત વીચાર રાસ સંપૂર્ણ । સંવત ૧૬૭૯ વર્ષે
અધર્મ વદિ ૧૩ મરુવારે લખીત ॥ સંધવી ઋષભદાસ સાંગલુ
ગાથા ૦ ૮૬૨

૪૨ જિનહર્ષના હસ્તાક્ષરમાં રેવકૃત શત્રુંજય માહાત્મ્ય
રાસ સં. ૧૭૫૫ (પારા ૬૭૬)૫. ૬૦૯

—વિક્રમ અરાઢમાં સૈકામાં જિનહર્ષ નામના સાધુએ ધણી કૃતિ-
ઓ ગૂજરાતી પદ્યમાં ગ્રાયઃ પાટલ્યમાં રચી છે તે માટે જુઓ મારો
'જૈન ગૂર્જર કવિઓ' ખીજો ભાગ પૃ. ૮૧ થી ૧૧૯. તેના હસ્તાક્ષ-
રની તેની પોતાની ધણી કૃતિઓ પાટલ્યના ફોદલીઆવાડાના બંડારમાં
મેં જાતે જોઈ છે. ગૂજરાતી પદ્ય સળંગ પદ્મચંદ્ર વગર એકજ પંક્તિમાં
અમાઉ લખાતું ને જ્યાં ગરલુ પૂરું થાય ત્યાં ઉભી લીટી કરવામાં આવતી
ને કડી પૂરી થતી ત્યાં બે ઉભી લીટી કરી ત્યાં ધ્રુવ પદનો પ્રથમ
અક્ષર કે શબ્દ કે શબ્દો મોડાથી વાળા દેવામાં આવતા. તેની કૃતિ
નામે શત્રુંજય માહાત્મ્ય રાસ સં. ૧૭૫૫માં રચાઈ, તેની પ્રતના ૬૬
મા પત્રની ખીજા બાજુનો આ પ્લોક છે ને તેનો પદ્મચંદ્ર કરી નીચે
આપેલ છે:—

.....ભરત ચક્રીનઉ રે ।

સૂર્યવંશ અયોધ્યા ધણી । સાત્ત્વિકમાહિ નગીનઉ રે ॥ ૭ એ ॥
તે આઠમ ચઉદિસિ સદા । પર્વ દિવસ તપ બાવર્ધ રે ।
નિશ્ચયથી ન ચલઇ તે કિમેહી । જઉ સુર તાસ અલાવધ રે ॥૮ એ ॥
પૂર્વ તણી દિસિ જઉ છોડીનઈ । પછિમ દિસિ રવિ જયધરે ।
સાથર મયોદા તજઇ । સુરગિરિ કાંપઈ વાયધરે ॥ ૯ એ ॥
સુરદ્રુમ જઉ નિષ્ફલ હુવઇ । તઉ પિણિ તે નવિ ચૂકઇ રે
ગ્રાણી જાતા પિણિ આપણા । જિન આણા નવિ મૂકઈ રે ॥૧૦ એ
ઉર્વાશી સાંભલિ તવ હસી । ચિંતઇ ઈમ મન આહેરે ।

જીતર દેવા પ્રભુ ભણી । સકીયધ નહી સંખાહેરે ॥ ૧૧ એ ૧૧
 જોવઉ અવચાર્યઉ કહધ । વિશુધાધિપ પિણિ એહવું રે ।
 મહા આ માણસની પરધ । મોક્ષધ જેહવું તેહવુંરે ॥ ૧૨ એ ॥
 સાત ધાતુથી જીવનઉ । દેહ આહારધ અન્નો રે ।
 તે પિણિ દેવે નવિ ચલધ । માનધ કવણુ વચન્નો રે ॥ ૧૩ એ ॥
 અજધ ઉખાણો આગલઉ । પાસઉ પડત સુદાઓ રે
 ખોટો તેહનધ કુણુ કરધ । રાજ કરધ સુન્યાએરે ॥ ૧૪ એ ॥
 પ્રભુ વચન ખોટઉ કરું । તેહનધ પાસધ જાઉં રે ।
 માણસનઉ રચઉ આસરઉ । યતથી તાસ ચૂકાઉરે ॥ ૧૫ એ ॥
 એહવી પ્રતિજ્ઞા કરી । ઉર્વશી રંભા લેધરે
 હાથે વીણા ધારતી । સ્વર્ગ થપી આવેધરે ॥ ૧૬ એ ॥
 નયરી અયોધ્યા ઉદ્યાનમધ । ચૈત્ય પ્રથમ જિનસ્વામી રે ।
 તાસ પ્રાર્થ મહાવતી । રૂપધ મોહધ કામી રે ॥ ૧૭ એ ॥
 શાપિ શાખા બધદા હુતા । પંખી મૂઠ અજણુરે ।
 તૂણુ સુણુંતા તે રહ્યા । નાદ સુણી મૂર્છાણુ રે ॥ ૧૮ એ ॥
 અહ્ અર્જિત મૃગલા પસુ । નિશ્ચલ નયણુ જોવંતા રે
 ધટિત પાપાણુ તણી પરધ । મોહ્યા માન સુણુંતારે ॥ ૧૯ એ ॥
 સૂર્યયશા ધણિ અવસરધ । અસ્વકેલી કરિ વલીયારે
 શ્રવણુ તે દેવી તણા । ગીત સરસ સાંભળીયારે ॥ ૨૦ એ ॥
 વાજ વિમુખ વાજ થયા । ગજ ગતિ સજજ ન થાયરે ।
 પાયક પિણિ પય નવિ ચલધ । સેના સહુ મૂંઝાયધરે ॥ ૨૧ એ ॥
 એહવી સેના દેખિનધ । રાજ ધણિ પરિ જાખધ રે ।
 મંત્રીસ્વર એ રચું થયક । સહુ એતના પાખધરે ॥ ૨૨ એ ॥
 સચિવ કહધ રાજ પ્રતધ । સાંભલિ હું જૂપાલો રે ।
 એ જિનહરધ ઇકવીસમી । ત્રીજા ખંડની દાલો રે ॥ ૨૩ એ ॥

દૂહા ॥

નાદથી વસંત દેવતા । ધર્મ નાદથી ધારિ ।
 સુખ પામત નૃપ નાદથી । નાદથી વસિ હુમ નારિ ॥ ૧
 નાદથી પક્ષાવધ સરપ । રહત રોતરે લધુ બાલ ।
 શિર આપત મૃગ નાદથી । એહવડે નાદ રસાલ ॥ ૨
 નાદ એહ ગુરુ યોગથી । લહીયત તાસ પસાય ।
 આપત પરમાનંદ સુખ । દુખ ચિંતા સહુ જાત ॥ ૩
 ચૈતન્ય જીવ જીહારીયત । શ્રી યુગાદિ જિનરાજ ।
 જ્ઞાન તણુકે રસ પામીયત । એક પંથ દુષ્ટ ઠાજ ॥ ૪
 નરપતિ એહવું ચોંતવી । સૈન્ય સચિવ સંધાત ।
 દેહરા માહે આવીયો । રાજા ઉલસિત ગાત ॥ ૫
 દીપ જોતિ પ્રગટી તિસઈ । દીદી વસુધાનાય ॥

૪૩ શત્રુંજય પરનાં જૈન મંદિરો પૃ. ૬૭૨.

૪૪ શત્રુંજય પર ચોઠ મોતીશાની ટૂંક પૃ. ૬૭૩.

—શત્રુંજય પરનાં મંદિરનું આ ચિત્ર હમણાં લીધેલું છે જ્યારે સન ૧૮૬૬માં લીધેલું ચિત્ર ‘શત્રુંજય પરનાં જૈન મંદિરોનું ચિત્ર’ ગાવલો-કન’ એ નામથી અગાઉ અપાઈ ગયું છે; તેના પરિચયમાં જણાવેલી મુખ્ય મંદિરની સિવાયની આઠ ટૂંકો છે તે આ પ્રમાણે ૧ ચોમુખ-જીની—તે બે વિભાગમાં છે—બહારનાને ‘અરતર વસહિ’ અને અંદરનાને ‘ચોમુખ-વસહિ’ કહે છે. આ પર્વતના સૌથી ઉંચા ભાગ પર છે. ચોમુખ એટલે ચતુર્મુખ-ચારે બાજુ મૂર્તિવાળો ચાર દારવાળો પ્રાસાદ, તેમાં આદિનાથની ચાર મૂર્તિ છે. અમદાવાદના સોમજી પુત્ર રૂપજીએ સં. ૧૬૭૫માં તે વસહી બંધાવી (પારા. ૮૪૬) ‘અરતર-વસહી’ સંબંધી મારી ઐતિહાસિક નોંધ માટે જુઓ જૈનમુખ પુ. ૪ પૃ. ૫૨૩ ૨ છીપાવસહીની છીપા એટલે બાવસાર ભોઠોએ બંધાવેલી—તેમાં ડમોટાં મંદિર ને ૪ નાની દહેરી છે. સં. ૧૭૬૧ (પારા ૬૮૫) ૩ સાકરચંદ

ત્રિમયંદની-તેમાં ત્રણ મોટાં દહેરાં ને બાકીની નાની નાની દહેરીઓ છે. સં. ૧૮૯૩ (પારા ૯૯૧) ૪ ઉજમબાઇની-નંદીશ્વર, દ્વીપની. ઉજમબાઇ તે અમદાવાદના નગરશેઠ ત્રિમાલાઇની કુળ. જૂતલ ઉપર નાનાં નાનાં ૫૭ પર્વત-શિખર સંગેમરમરનાં છે ને તે દરેક પર ચોમુખ પ્રતિમા મૂકી છે. આનાં શિખરોની ચોતરફ સુંદર કારીગરીવાળાં જળા લગાવી છે. (પારા ૯૮૬) આ સં. ૧૮૯૬માં બની. ૫ હેમાલાઇની-અમદાવાદના નગરશેઠ હેમાલાઇએ સં. ૧૮૮૨માં કરાવેલ ચાર મંદિર ને ૪૩ દહેરીઓ (પારા ૯૮૬), ૬ ત્રિમાલાઇ મોદીની-તે પણ અમદાવાદના વાસી અને મહા ધનિક હતા. તેણે છ મંદિર ને ૫૧ દહેરીઓ બનાવી. ૭ આલાલાઇની-નાનાં મોટાં અનેક મંદિર સં. ૧૮૯૩ (પારા ૯૯૧) ૮ મોતીશાહ શેઠની ટુંક કે જે માટે નીચે તથા પારા ૯૯૧માં જુઓ. દરેક સંખ્યા વિશેષ જણવાના ઉત્સુકે શ્રી જિનવિજય સંપાદિત શત્રુંજય તીર્થોદ્ધાર ગ્રંથમાં તેમનો ઉપોદ્ધાત જોવો.

મોતીશા મૂળ સુરતના ચોસવાલ, પછી તેમણે મુંબઇ રહી એક જગ્યા વ્યાપારી તરીકે ઘણું ધન મેળવ્યું. તેમણે તેનો વ્યય અનેક સખાવતોમાં ને શત્રુંજય પર પોતાની ટુંક બાંધવામાં કર્યો, જ્યારે તેમના ભાગીઆ અને મિત્ર અમદાવાદના હઠીસિંહ કેસરીસિંહે ત્યાં એક મોટું બાવન જિનાલય બાંધ્યું. શત્રુંજયનાં બે શિખરો હતાં કે જે જૈન મંદિરોથી વિભૂષિત હતાં તેની વચ્ચે મોટી ખાડ હતી તેને કુંતાસરની ખાડ કહેવામાં આવતી. મોતીશાહે તેમના ઉક્ત મિત્ર હઠીસિંહને કહ્યું કે આ ખાડ ખટકે છે તો તે પૂરી તે પર ટૂંક બનાવું એમ દિવમાં થાય છે. હઠીસિંહે કહ્યું 'મોટા રાજા અને મંત્રી-ઓ પૂર્વે તે કાચ ન કરી શક્યા તો તમારે શું મળ્યું ?' મોતીશાહે હસી જણાવ્યું 'ધર્મ પ્રભાવથી તે ખાડને હું પૂરી શકું.' ત્યારથી ખાડ પૂરવાનું કામ ચાલુ થયું. તે પૂરું કરી તે પર બાબો દે. લગાવી બહુ ભવ્ય અને સાક્ષાત્ દેવવિમાન જેવું મંદિર કરાવ્યું.

તે મંદિરની ચારે બાજુ શેઠ હરીસિંહ, દીવાન અમરચંદ દમણી, આમા પ્રતાપમલ્લ આદિ પ્રસિદ્ધ ધનિકોએ પોતપોતાનાં મંદિર બંધાવ્યાં, ને તે બધાં આસપાસ ફાટ કરાવ્યો. મંદિરોનું કાર્મ પૂરું થવા આવ્યું હતું ત્યાં મોતીશાનો દેહાન્ત થયો એટલે તેના પુત્ર ખીમચંદે સંઘ કાઢી યાત્રા કરી તેમાં પ્રતિષ્ઠા સં. ૧૮૯૩માં કરાવી. સંઘ એટો હતો, બાવન ગામના સંઘ જનો આવ્યા હતા. કહેવાય છે કે આ ટુંકમાં એક કરોડથી અધિક ખર્ચ થયો. લગભગ ૧૬ મંદિર ને સવાસે દહેરીઓ આ ટુંકમાં થઈ. જુઓ પારા ૯૯૧.

૪૫ શેઠ હરીસિંહ કેસરીસિંહ—અમદાવાદ સ્વ. સં. ૧૯૦૧ પારા ૯૯૧ પૃ. ૬૭૪.

—આ ઓસવાલ શેઠનું મંદિર અમદાવાદમાં પ્રસિદ્ધ છે કે જેના ફોટાઓ આમાં આપેલ છે. તેમનો પહેરવેશ ખતાવે છે કે કેવી પાથડી બાંધવામાં આવતી, વળી કડિયું લાંબી બાંયનું અને કેડ સુધીનું વચમાં કસવાયું પહેરવામાં આવતું. ઉપર શાલ ઓઢવામાં આવતી. તેમના સંબંધી પૂરા ઇતિહાસ મેળવવાના જિજ્ઞાસુએ વીરવિજય નિર્વાણરાસ (જૈન એ. ગૂર્જરકાવ્યસંચય પૃ. ૯૮), વીરવિજય કૃત હરીસિંહની અંજન શલાકાનાં ઢાળાયાં—૬ ઢાળમાં સં. ૧૯૦૩ જોવાં. તેમની પત્નિ હરકુંઅર શેઠાણી બહુ નામી અને બુદ્ધિશાળી હતા. શેઠાણીએ મંદિર-પ્રતિષ્ઠા કરાવી સિદ્ધ ચલ ગિરનાર સંઘ કાઢી અનેક સુકૃત્યો કરી બારે નામ કાઢ્યું હતું. હરીસિંહ શેઠની ઓળખાણ તેના લેખત મંદિરના પ્રતિષ્ઠાલેખમાં આપેલ છે કે ઓસવાલ નિહાલચંદ પુત્ર ખુસાલચંદને ખાણકી ભાર્યાથી થયેલ કેસરીસિંહના આર્ષ સુરજથી થયેલ પુત્ર હતા.

૪૬ હરીસિંહનું દેહેરું—અમદાવાદ સં. ૧૯૦૩ પારા ૯૯૧ પૃ. ૬૭૫.

—શેઠ હરીસિંહની જમીની પાછળ તેના દેહેરાનો આ બ્લોક ચૂક્યો છે તે જે પુસ્તકનો ઉલ્લેખ સાદ્યીનું જૈન મંદિર એ નામના ચિત્રનો

પરિચય આપતાં કરેલ છે તેમાંથી એટલે સન ૧૮૬૬માં એટલે ભગ-
ભગ તે બંધાયા પછી વીશેક વર્ષે લીધેલો તેમાં પ્રસિદ્ધ થયો છે તે
પરથી લીધેલ છે. તેમાં જેમ્સ ફર્ગ્યુસન લખે છે કે:—“જે મંદિર
શેઠ હટીસિહે ભગભગ વીસ વર્ષ પહેલાં કંથુ હતું તે ધર્મનાથ નામના
તીર્થંકરનું છે, તેનો નકશો—પ્લાન આખૂ પર્વત પરના ઝોછામાં ઝોછા
૧૧ સેકા જેટલા જૂનાં મંદિરોમાં ગ્રહણ કરેલી ગોઠવણો પર લીધેલો છે
કે જે ગોઠવણો હજુ સુધી ચાલી આવેલી છે. આ બધાં દેવાલયોની રચના
મુખ્યપણે એવી હોય છે કે નીચે ચોરસના પાયાવાળું—“વિમાન” હોય
છે. અને તેમાં મૂલનાયકની મૂર્તિ બેસાડવામાં આવે છે. કોઈ વખત
આવાં ત્રણ વિમાન હોય છે જેમ આ હટીસિહના દહેરામાં છે તેમ,
ને કોઈ વખત ચાર જેમ સાદીના જૈન મંદિરમાં છે તેમ હોય છે.
તેના પર ખાસ વિશિષ્ટ પ્રકારનું ‘શિખર’ કરવામાં આવે છે કે જેમાં
જેનોએ છેલ્લાં આઠ શતકો દરમ્યાન ભાગ્યેજ ફેરફાર કરેલ છે. આ
ની પાસે—આગળના ભાગમાં એક કે એકથી વધારે મંડપો હોય છે.
આ દહેરામાં મુખ્ય મંડપને બે માળ છે અને તેની આગળ પાછો
એક ખુલ્લો મંડપ છે કે જે પર ધુમટ ૧૨ સ્તંભોના ટેકાવાળો છે.
આટલું તો દરેક દહેરાસરને હોયજ. પણ આ દહેરામાં જેમ આખૂ,
સાદી અને જ્યાં જ્યાં દહેરાસર પૂર્ણ થઈ ગય ત્યાં આખા મંદિ-
રની આસપાસ નાની દહેરીઓની દાર હોય છે કે જે દરેકમાં ૨૪
પેકી અમુક અમુક તીર્થંકરની મૂર્તિ હોય છે, અને કોઈ દાખલામાં
એકમાં ચોવીસેની હોય છે. આખૂ પર દરેક દહેરી સ્વેત આરસમાં
carved-reliefs એટલે બહાર થોડુંક ઉપરી આવેલા કોતરકામ—પ્રતિ-
ચ્છાયાથી વિભૂષિત હોય છે, કે જેમાં તીર્થંકરના જીવનપ્રસંગો
ચિત્રેલ હોય છે, અને સાંપ્રત કાલમાં ઝોછામાં ઝોછું એટલું તો
સામાન્ય રીતે હોય છે કે આની દહેરીઓ પર શિખરો હમેશ જેવું
બંધાવવામાં આવે છે. આથી બહારના વંડને એક જાતની ભવ્યતા
આવે છે અને સાથે અર્થનો ભાવ આવે છે કે જે ભાગ્યેજ બીજો

જાતનાં શિષ્યકામમાં જોવામાં આવશે અને આખી ગોઠવણી મુખ્ય લક્ષણો સુધી પ્રસન્નતા આપે છે અને વિવિધ ભાગોની ગૌણતામાં મહાન કૌશલ્ય દેખાડે છે. મંદિરના મુખડાના આ વંડાના મુખ્ય અમ્ભાજની વચમાં બહારનો દરવાજો છે.’

આ મંદિર સંબંધી પ્રતિષ્ઠાલેખમાં જણાવ્યું છે કે ‘તે હઠિ-સિંહ શેઠે બંધાવ્યું. તે બાવન જિનાલયવાળું છે. એને ત્રણ માળ ને ત્રણ શિખર છે, બે રંગમંડપો છે. એવા એ મનહર મંદિરની બંદર શાંતિસાગર સૂરિના હાથે પ્રતિષ્ઠાઓ પ્રતિષ્ઠિત કરાવી. હઠિસિંહ શેઠે સ્વર્ગસ્થ થયા ત્યારે તેની સ્ત્રી હુંકુંબરે આ મંદિર વગેરેનું બાકીનું સંધળું કામ પૂરું કરાવી તેના પ્રતિષ્ઠા-ઉત્સવ ધણા ઠાઠમાઠ અને ખર્ચથી ઉજવ્યો હતો. તેણી જોકે સ્ત્રી હતી પરંતુ પુરૂષો પણ ન કરી શકે એવાં તેણીએ કામ કર્યાં હતાં. આની પ્રશસ્તિ સલાટ રહેમાનના પુત્ર ઇસરે કોતરી હતી. આ દહેરાનો મુસલમાન સલાટ હતો એ જિના આથી ૨૫૪ થાય છે. (જુઓ જિ. ૨, નં. ૫૪૬)

૪૭ સં. ૧૯૦૩ના હઠીસિંહના દહેરાનો બહારનો દેખાવ. અમદાવાદ. પૃ. ૬૮૦.

૪૮ હઠીસિંહના મંદિરનું દ્વાર. } પૃ. ૬૮૧.
૪૯ તે મંદિરનો અંદરનો ભાગ. }

આ ત્રણે ચિત્રો ઉપર પરિચય ને હઠીસિંહના દહેરાનેક આપ્યો છે તેને લગતાં છે એટલે વિશેષ કહેવાની જરૂર નથી.

૫૦ શ્રી આત્મારામજી—(વિજયાનંદ સૂરિ) પૃ. ૬૮૮.

૫૧ વીરચંદ્ર રાઘવજી ગાંધી B. A. પાસ ૧૦૧૪-૧૮-૫૮. ૬૮૯.

—આ આચાર્યનો ઉપકાર ગૂજરાતના અને ખાસ કરી પંજાબના જૈન શ્રવે. મૃ. સમાજપર આપાવે છે. તેઓ હમણાં થોડાં વર્ષો પહેલાં અધ મયા તેથી તેમનું જીવનવૃત્તાંત વિશેષ મળી આવે છે, અને તેને સાર જરા કંઈક વિશેષ એક અર્ધા પ્રકારજી નેટલા પ્રમાણમાં અષ્ટ

અંશમાં જણી જોઇને આપેલ છે. જુઓ વિભાગ ૭ પ્રક. ૭ નંબર ૧૦૦૪ થી ૧૦૧૩ પૃ. ૬૮૪ થી ૬૯૧

ઉપર્યુક્ત શ્રી આત્મારામજીની પ્રેરણાથી તેમનું સ્થાન ચચાશ-
કિત લેવા માટે ચિકાગોની વિશ્વ ધર્મપરિષદમાં જૈન ધર્મના એક
પ્રતિનિધિ તરીકે જનાર જૈન ગ્રેન્ડ્યુએટ વીરચંદ્રભાઈનું જીવન પણ
દૂકમાં છતાં અન્ય કરતાં વિશેષ પ્રમાણમાં આપવામાં આવ્યું છે,
કે જેથી તેનું અનુકરણ હાલના જૈન ગ્રેન્ડ્યુએટો પોતપોતાની રીતે
ચચામતિ જરૂર કરે. આત્મારામજીના શિષ્ય-પ્રેરિત તરીકે તેમના ચિત્ર
પાછળજ વીરચંદ્રભાઈનું ચિત્ર મૂકેલ છે.

પર હાનવીર શેઠ ગ્રેમચંદ રાયચંદ પૃ. ૭૦૦.

પ૩ હુંબઠ યુનિવર્સિટીને ગ્રેમચંદ શેઠની બક્ષીસ-
રાજખાઈ ટાવર. પૃ. ૭૦૧.

—ગ્રેમચંદશેઠની વિખ્યાતી હિન્દ તેમજ હિન્દ બહાર ધણી છે.
કાર્ત્તિના લોભ વગર અથંગ વેપાર ખેલી મેળવેલાં નાણાંનો કેળવણી
માટે તેમજ બીજી અનેક ઉપયોગી સખાવતોમાં સદ્વ્યય કરેલ છે
અને કેાઇપણ સરકારી 'ટાઇટલ'—પદવીની ભૂખ રાખી નથી. તેમની
સખાવતોમાં કેટલીક તો વ્યાપક-સાર્વજનિક હતી.

આવી સખાવતો પૈકી એક રાજખાઈ ટાવર છે કે જેમાં રાજ-
ખાઈ તે પોતાના માતૃશ્રીનું નામ છે. હાલ કેટલાક રાજખાઈ નામ
કહે છે તે ખૂબ છે. શેઠ ને તેમની સખાવતો સંબંધી પારા ૧૦૧૬
—૨૦માં જણાવી દીધું છે.

પ૪ અખ્યાતમી ફિલસુફ રાયચંદ કવિ પૃ. ૭૧૨

પ૫ મહાત્મા મોહનદાસ ગાંધી. પૃ. ૭૧૩.

—રાયચંદ્રમાઇ 'કવિ'તરીકે ઓળખાતા કારણકે અતિશય નાન-
ચણ્ણથી કવિતા રચતા પણ પછી કવિતા કરવાનું ખૂબી દષ્ટ અખ્યાતમ
અને ફિલસુફીમાં ઉડા ઉતરી અનેક આત્માઓના ઉપકારક થયા તે
શ્રેષ્ઠ એક મહાત્મા મોહનદાસ ગાંધી છે કે જેમની ખ્યાતિ આખા

જયતમાં અત્યારે તેમના વિશ્વમાનપણામાંજ થઈ ગઈ છે. માંધીજીએ જે રાયચંદ બાઇના સંબંધમાં લખ્યું છે, કહ્યું છે તે દુઃકાવી આ મંથમાં મૂક્યું છે. મારે પોતાનો એક પણ શબ્દ જ્યારે બીજાના સંબંધમાં બનતાં સુધી નથી લખ્યો ત્યારે રાયચંદબાઈ સંબંધી તેજ ખાસ બિલકુલ નથી લખ્યો. આથી બંનેનાં ચિત્રો એકની પાછળ બીજું એમ મૂકેલાં છે.

૫૬ રાય બદ્રીદાસે કરાવેલ જૈનમંદિર, કલકત્તા. પૃ. ૭૩૦

—કાલાનુક્રમે છેલ્લામાં છેલ્લું સં. ૧૯૦૩માં પૂરું થયેલ અમદાવાદનું પ્રસિદ્ધ હઠીસિંહનું મંદિર છે કે જેનું ચિત્ર તથા તેનો પરિચય આમાં કરાવેલ છે. ત્યારપછી થયેલાં નવાં મંદિરોમાં કલકત્તાનું રાય બદ્રીદાસ મુકીએ કરાવેલું મંદિર સુપ્રસિદ્ધ છે કે જે કલકત્તામાં એક નેવાલાયક યીજ ગણાય છે. આ રાય બદ્રીદાસ શ્રી જૈન શ્રવે. કોન્ક-રન્સ (પારા ૧૦૫૮)ની બીજી સુંબઈની સ્મરણીય બેઠકના પ્રમુખ હતા.

૫૭ ‘જૈન’ના આદ્યતંત્રી સ્વ૦ લગુભાઈ દત્તેચંદ કારભારી પૃ. ૭૩૧

—સદ્ગત લગુભાઈના સાક્ષત્ પરિચયમાં હું આવેલ છું, ને તેમની અનેક હકીકતોની અને માહિતી છે તે અત્રે મૂકી શકાઈ નથી. સ્થાનાભાવે જાહેર સેવા માટે તેમણે જે ભોગ આપ્યો તે ‘જૈન’ નામનું પ્રથમ આઠવાડિક પત્ર કાઢી એક મોટું વિચારવાહન પૂરું પાડવામાં પહેલ કરી તેનું માત્ર દિગ્દર્શન પારા ૧૦૫૭ માં કરાવ્યું છે. તેમનું ખરૂં અને વિસ્તૃત જીવનચરિત્ર લખાવાની જરૂર છે.

૫૮ ગિરનારપરનાં જૈન મંદિરોનું વિહંગાવલોકન પૃ. ૮૦૦

૫૯ આજુપરનાં જૈન મંદિરો-વિમલવસહિ વગેરેનું વિહંગાવલોકન, પૃ. ૮૦૧

—સત્જંમ, ગિરનાર અને આજુ એ શ્વેતાશ્વર જૈનોનાં મૂળ-રાતમાં પ્રસિદ્ધ યજ્ઞાતીથી છે. સત્જંમપરનાં મુખ્ય આદિનાથ મંદિર અને

અન્ય જૈનમંદિરોનું વિહંગાવલોકન આપણે સપરિચય કરી ચકા છીએ. રા. પાઠક લખે છે કે ધણેભાગે જૈનલોકો વેપારીજ હોય છે. ગૂજરાતમાં તેમની સંખ્યા ઘણી છે અને તેથી કરીને ગૂજરાતના સ્થાપત્યપર તેમની સ્થાપત્ય શૈલીની અસર બહુ થઇ છે. દક્ષિણ અને ઉત્તરના હિંદના ગાલતા સ્થાપત્યમાં તેઓએ કેટલોક સુધારો કર્યો છે અને પછી તો તેમના બહોળા ફેલાવાથી તે કાયમ થઇ ગૂજરાતમાં હિંદ મિશ્રિત પદ્ધતિ સ્થપાઇ. આખરનાં અને ગિરનારપરનાં તેમનાં દેવળોપર નજર કરીશું તો તે આપણને લાંબા અનુભવ પાળીનાં અને નાના નાના અવયવોથી પૂર્ણ થયેલાં માલૂમ પડશે. આટલી કક્ષાએ પહોંચ્યા પછી તે પદ્ધતિ વધારે કોતરકામવાળી થઇ.

તેમનામાં દેવળ બાંધી મૂર્તિ બેસાડવી એ એક બહુજ પુરુષ કાર્ય ગણાય છે અને તેઓ તેને એક ફરજ સમજે છે. વળી દેવળ બાંધવાથી મોક્ષ મળે છે (તીર્થંકર ગોત્ર બંધાય છે) તેવી માન્યતાથી વ્યક્તિપરત્વે દેવળો થઇ તેઓ કદમાં નાનાં નાનાં પણ સમૂહમાં બંધાય છે અને દરેક વ્યક્તિ પોતાના બંધાવેલા દેવળને નાનું હોય છતાં કારીગીરીથી ભરપૂર કરી દેવા ઉત્સુક હોય છે. આથી તેનામાં જે ભવ્યતા-grandeur આવતી જોઇએ તે નથી આવતી. વળી આવો દેવળનો સમૂહ પર્વતોપર એકાંત જગ્યાએ હોય છે, તે પરથી તેઓ એકાંત સ્થળ વધારે પસંદ કરતા હોવા જોઇએ. શત્રુંજય, ગિરનાર, તળાજ, આણ પર્વત, તારંગા વગેરે સ્થળોએ તેઓએ એવી સારી જગા પસંદ કરી છે કે જ્યાં ચોમાસાનું પાણી ન ભરાય. એનાં બાંધકામ એવાં તો મજબૂત કર્યા છે કે કુદરતની અડચણોની સામે તેઓ ધણાં વર્ષોથી ટકર મારી રહ્યાં છે.

જૈન દેહરાંતી રચનામાં-પ્લાનમાં પદ્માસનરથ તીર્થંકરોની મૂર્તિવાળું 'વિમાન' હોય છે, જેનાપર પિરામિડના આકારનું શિખર અદાવવામાં આવે છે. આગળના ભાગમાં ચાંબાવાળો મંડપ હોય છે અને તેના પર આડા ચરોવાળો ધ્રુમટ અદાવાય છે. આ ધ્રુમટ

ચોરસપર અષ્ટકોણમાં મૂકાયેલા પહેલા ચરપરથી ગોળાકારમાં થતાં જતાં મધ્યમે મધ્યમાં ભેગો થાય છે, બાંધી એક બોલક કરી નાંખવામાં આવે છે. આ લુપ્તને ટેકવનારા થાંભલા ઉપરાંત ચોકડી આકારના થાંભલા વધારાના મૂકીને મંડપ મોટો કરે છે. આટલું મુખ્ય દહેરું.

ક્યાંક ક્યાંક મુખ્ય દહેરાની આસપાસ નાની નાની દેહરીઓ (દિવકુલિકાઓ) હોય છે. આવાં દહેરાંઓ ગિરનાર અને આખૂપર છે. મંડપ પરના શિખરમાં માળ ખનાવવામાં આવે છે-તે ત્રિકોણાકારમાં ઉભો થાય છે, બાજુઓ જરાક ગોળ હોય છે તેમાં પથ્થુ આડા થરો મૂકેલા છે. બહારની રેષા અંદરની રેષા સાથે સમાન્તરજોવામાં આવે છે. મંડપપરનાં લુપ્તો ભાગ્યેજ ૩૦ ફૂટથી વધારે વ્યાસના હોય છે. આ શિખરો અને લુપ્તો આડા થરોનાં હોર્ષ કોર્ષપિથ જાતના આઘાત તેના પાયાની બહાર પડતા નથી તેથી તે બધું વરસોલભી ટકી રહે તેવાં હોય છે.

મંડપના થાંભલાઓ ધણી જુદી જુદી જાતના હોવા છતાં દરેક સારા આકારનાજ હોય છે. તેના પરનું ચર ચાર બાજુ ટેકાવાળું (bracketted) હોષ ઉપર આવતા પાટડાનો ભાર સારી રીતે ઝીલી શકે તેવું હોય છે.

નકશીકામમાં જૈન દહેરાંઓ સૌથી ચઢે તેવાં છે. ભૌમિતિક આકારો, વેલ, પૂતળાં વગેરે આ પદ્ધતિમાં ઘણાં જોવામાં આવે છે. આપણામાં સ્વતંત્ર પૂતળાં-કામ ભાગ્યેજ જોવામાં આવે છે. મૂર્તિ-ઓની પછવાડે કાંઈક ઓઠાંગિયુ-ટેકણુ જેવું દરેકમાં જોવામાં આવે છે. અસલની મૂર્તિઓમાં જે ગાંભીર્યભાવ આપણને પ્રતીત થાય છે તે હવેની પ્રતિમાપર નથી આવતા અને તેટલે અંશે હવેની તે કળા અધીમતિ પામેલી છે. વળી આ તીર્થંકરોને ઓળખવાને મટે ચિ-હો-લાંછનો પણ નિશ્ચિત કરેલાં છે. હાથી, ધોડા, વરધોડા વગેરે આ પદ્ધતિમાં ઘણું બતાવવામાં આવ્યું છે.

ઉપરની ખાસીયતો (peculiarities) જરા અપવાદરૂપ. પણ નવીનતાવાળાં શત્રુંઘ્ય પરનાં જૈન મંદિરો છે. ત્યાંનાં કેટલાંક દહેરાં (સન) ૧૧ માં સૈકા જેટલાં જૂનાં છે. ૧૪-૧૫ સૈકામાં મુસલમાનોનાં ઝપાટામાં જો આ ન આવ્યાં હોત તો આપણને તેમાં ઘણું જોવાનું મળી શકત, તોપણ ૧૬ માં સૈકાના છેલ્લા અડધમાં જૈન લોકોએ ત્યાંનાં કેટલાંક દહેરાંઓ ફરીવાર ચણાવ્યાં; ત્યારથી મંદિરો થવા લાગ્યાં તે ટૂંક અત્યાર સુધી થયાં. તેમાં પણ ૭૦ વરસોમાં પુર જોસમાં બંધાયાં છે, પણ આ પછગાડે બંધાવેલાં માંથી મૂર્તિકામના કેટલાક અવયવો બહુ સારા નથી થયા (પાટક-સુરત ગૃ. સા. પ. રીપોર્ટ)

જિરનાર દરિયાની સપાટીથી લગભગ ત્રણહજાર ફૂટ ઉંચો છે ત્યાં જૈનોનાં દહેરાંમાં નેમિનાથજીની ટુંક પહેલાં આવે છે. તેના જીર્ણોદ્ધાર કાષ્ઠમય દહેરાંનો ઉદ્ધાર સળજનમંત્રીએ કર્યો સં. ૧૧૮૫ (પારા ૩૦૬). ત્યાં એક નષ્ટ સંવત્તવાળો લેખ છે કે જે Antiquities of Kathiawar પૃ. ૧૫૬માં છપાયો છે. તે લેખ મેં યાત્રાએ જતાં મહેનત કરી ઉતારી લીધો છે. તેમાં જણાવ્યું છે કે—

वंशोऽस्मिन् यदुनामकावरपते रभ्युग्रशौर्वाषले

रास्तीप्राजकुले गुणौघविपुले श्री यादवरव्यातिमत् ॥

अत्राभून्नृप मंडलीनतपदः श्री मंडलीकः क्रमात्

प्रासादं गुरु हेमपत्रततिभि र्यौचीकरन्नेमिनः ॥ १ ॥

એટલે કે ચદુવંશમાં મંડલીક નામનો રાજા થયો તેણે નેમિનાથનો પ્રાસાદ હેમના પતરાંઓથી બંધાવ્યો. (આ મંડલીક નવધણ્યુનો પિતા થાય તે સોરઠી તવારીખ પ્રમાણે સં. ૧૨૭૦ માં અને અન્ય પ્રમાણે સં. ૧૩૧૬ માં ગાદીપર બેઠો) આ લેખમાં છેલ્લા આંડલિક રાજાનું વર્ણન છે ને શાણુરાજનું વર્ણન છે કે જેણે વિમલનાથ પ્રાસાદ જિરનારમાં સં. ૧૫૬૮ માં કરાવી રત્નસિંહસુરિ પાસે પ્રતિષ્ઠિત કરાવ્યો (પારા ૭૧૬) તેથી તે સાબનો લેખ છે એમ ૨૫૪ થાય છે. આ શાણુરાજના પૂર્વજ હરપતિશાહે સં. ૧૪૪૬માં

નેમિત્રસાદનો ઉદ્ધાર કર્યો. (જૈ. ગૂ. કવિઓ ભાગ ૨, પૃ. ૭૩૬). હાલ તે જોટા ચોકમાં છે. આસપાસ લગભગ ૭૦ નાની દેરીઓ છે. આના મંડપની અંદર દિવાલમાં ત્રણ મૂર્તિ એક સાથે મૂકેલી મેં જોઈ છે. નાની છે તે સં. ૧૨૭૫ માં બનાવેલી શ્રી કુંજરાપદ્મી (!) ગચ્છના શાંતિસૂરિની છે, બીજી બે મોટી મૂર્તિ છે તે શ્રીહેમચંદ્ર-સૂરિની અને શ્રી કુમારપાલદેવની છે કે જે તરફ કોઇનું લક્ષ મળ્યું નથી. એક ચાંબલાપર સં. ૧૧૧૩ ના જેઠ ૧૪ દિને નેમીશ્વરજી-નાલય કરાવ્યું ને બીજા ચાંબલાપર સં. ૧૧૩૫ માં પ્રતિષ્ઠા કરાવી, ને ત્રીજામાં સં. ૧૬૩૪ માં દેવાલય સમરાવ્યું એમ લેખ છે. સંભ્રામ સોનીની ટુંક અને વસ્તુપાલ તેજપાલની ટુંક સંબંધી જુદાં ચિત્રો છે ને તેમનો પરિચય અલગ કરાવ્યો છે. તદુપરાંત ચેરકવચ્છીની ટુંક, કુમારપાલની ટુંક અને સંપ્રતિરાજની ટુંક છે. આ પૈકી ઘણી ટુંકો કેશવજી નામકે સમરાવી. સં. ૧૬૩૨ નો તે બાબતનો લેખ છે (પારા ૬૬૨). ઉપર ચડતાં અંબાજીની ટુંક આવે છે.

આજુપરના વિમલવસહિ, લૂણિગવસહિ આદિ મંદિરોપૈકી વિમલવસહીનું જૂદું ચિત્ર જે જૂદો પરિચય આપેલ છે. લૂણિગવસહિ તે વસ્તુપાલના બાઈ તેજપાલે કરાવેલું મંદિર છે ને તે વિમલવસહિના કિતરપૂર્વના ખૂણાપર આવેલું છે અને તે પશ્ચિમાભિમુખ છે, તેના પ્લાનની વ્યવસ્થા વિમલવસહિ જેવીજ છે પણ પૂર્વતરફ એશ્વરીમાં દહેરીઓને બદલે સ્થાપનારના કુટુંબનો વરસોડો બતાવ્યો છે અને આ ભાગ મુખ્ય મંદિરથી જુદો કરવા, વચ્ચે કોતરકામનાજી ભાંતિ છે. આ કોતરકામ નાના નાના ચોરસનું કરેલું છે. આખું મકાન ૧૫૫'x૬૨' વાળા લંબચોરસમાં હોઈ વિમલવસહિ કરતાં જરા મોટું છે. તેના મંડપના ચાંબલાઓ વધારે જિંચા છે અને તે આઠ જુદી જુદી જાતના છે, બધારે વિમલવસહિમાં એકી જાતના છે. મંડપ પરનાં ધુમટ તેમજ હંચકવામાં આવ્યો છે, પણ તેનું અંદરનું નકશીકામ પહેલાના કરતાં ચઢીયાતું છે. ધુમટના બીજા ચરથી ૧૬ બેઠક પર ૧૬ વિદ્યાદેવીની જુદી જુદી સ્થિતિમાં પુતળીઓ કરી છે. આ ધુમટની બરાબર મધ્યમાં ઉપરથી

એક લોલક કથું છે, જે બહુજ સરસ મણાય છે. તે બહુજ કામળ છે. ગુલાબના મોટા ફુલને તેની ઘંડલોથી ચતું પકડીએ ને જે આકાર થાય તે આકાર આનો છે. આ લોલકના પ્રમાણમાં ઇંગ્લાંડના ૭મા હેન્ડ્રીના વેસ્ટ મિનિસ્ટરમાંનાં લોલકા પ્રમાણ વિનાનાં અને ભારે લાગે છે. આ લોલકની સુંદરતા અને સુકુમારતાનો ખ્યાલ માત્ર નજરે નેમીથીજ આવે. (પારા ૫૨૬).

નિવેદનની પૂર્તિ—પારા ૪૨ પૃ. ૪૭-૮ માં

શ્રી જિનવિજય તરફથી ખાસ અપેક્ષિત વસ્તુ—ગૂજરાતના ઇતિહાસનું ઘડતર હજી બાકી છે—દૂર છે, તે સત્વર વિનાવિલંબે તેમની પાસેથી પ્રાપ્ત થાયો. એ હૃદયેચ્છા વ્યક્ત કર્યા પછી હવે જણાવતાં આનંદ થાય છે કે તેમણે તે ઇતિહાસના પ્રથમ માર્ગદર્શક સ્તંભ રૂપ ‘ગૂજરાતની પ્રાચીન સંસ્કૃતિ’ એ વિષય પર મુંઝાઈ યુનિવર્સિટીની શ્રી વસનજી વ્યાખ્યાનમાળામાં ૨૮ મી જૂનથી ત્રીજી જુલાઈ ૩૩ માં પાંચ વ્યાખ્યાનો:—૧ પ્રાચીન ગૂજરાતની ભૌગોલિક પરિસ્તીતિ સંબંધી ઊહાપોહ, ૨ પ્રાચીન ગૂજરાતના (રાજકીય) ઇતિહાસનું સિદ્ધાવલોકન, ૩ પ્રાચીન ગૂજરાતનું ધાર્મિક અને સાંપ્રદાયિક જીવન, ૪ ગૂજરાતનું સામાજિક અને પ્રજાકીય જીવન, ૫ ગૂજરાતની સાર્વજનિક સંસ્કૃતિ—નીતિ, રીતિ, કળા, વિજ્ઞાન આદિ—એ મથાળાનાં આખ્યાં હતાં—તેમાં ગૂજરાતની સંસ્કૃતિના ત્રણ યુગો પાડ્યા હતાં—૧ અમદાવાદ પર અંગ્રેજી સહતતનતાના ઝુંડો ફરક્યો ત્યારથી અર્ધોચીન યુગ. ૨ તે પૂર્વનો ઇસલામી સત્તાનો એટલે અણહિલપુરની ક્ષત્રિય રાજસત્તાનો છત્રભંગ થયો ત્યારથી મધ્યયુગ, અને ૩ તે પહેલાંનો એટલે રચૂલરૂપે ગ્રામ સામ્રાજ્યના અંતકાળથી વિ. સં. ૫૫૦ થી ૧૩૫૦ સુધીનો પ્રાચીન યુગ. આ પ્રાચીન યુગ હિંદ માટે મધ્ય યુગ ગણાય, પણ ગૂજરાત માટે પ્રાચીન યુગ છે કારણ કે તે પહેલાં ગૂજરાતનું ગૂજરાત તરીકે અસ્તિત્વજ ન હતું. આ વ્યાખ્યાનો પ્રકટ થનાર છે તેથી ધણી પ્રકાશ પડશે. આ પ્રયત્ન માટે શ્રી જિનવિજયને ધન્યવાદ થતે છે. (જુઓ જૈનયુગ પાક્ષિક જુલાઈ ૩૩ નો અંક.)

વિષયાનુક્રમ.

નિવેદન	૫૯૫
પ્રસ્તાવના (પ્રોફેસર કેશવલાલ હિંમતરામ કામદાર)	૬૨-૮૦
સાંકેતિક અક્ષરોની સમજ	૮૧-૮૪
ચિત્ર-પરિચય	૮૫-૧૪૬
વિષયાનુક્રમ	૧૪૭
૮ વિભાગ-૫૬ પ્રકરણોનો અનુક્રમ.	૧-૮૩૨

વિભાગ પહેલો શ્રી મહાવીર અને આગમસાહિત્ય

પારા ૧-૧૪૦ ૩-૬૦

પ્રકરણ ૧ હું જૈનધર્મીનો ઉદય અને તેનું સ્થાન

પારા ૧ ભારતના આર્થિક ધર્મની ત્રણ શાખાઓ-વૈદિક જૈન અને બૌદ્ધ ૨ ચોવીસ તીર્થંકરો ૩ પાર્શ્વનાથ એ. વ્યક્તિ ૪ પાર્શ્વનાથનો ચાતુર્ધામ ધર્મ, મહાવીરનો પંચશિક્ષા ધર્મ. ૬-૭ શ્રીમહાવીર અને છુદ્ધ સમકાલિન, તેમની વૃદ્ધતા ૮ શ્રી મહાવીરનો ઉપદેશ ૯ શ્રી મહાવીર ૧૦ તેમના અનુયાયી રાજાઓ ૧૧ શ્રી મહાવીરના ઉપદેશની અસર ૧૨-૧૪ જૈન ધર્મનો અન્યધર્મોપર પ્રભાવ ૧-૧૬

પ્રકરણ ૨ બુદ્ધ આગમકાલ

૧૫ તપસ્વી ને દર્શનકાર શ્રી મહાવીર, ૧૬ તેમના સમ-યની ભાષા, ૧૭ ગણધરો ૧૮-૨૦ તેમણે ગુણેલાં ૧૨ અંગો-આચાર, સૂતકૃત, સ્થાન, સમવાય, વ્યાખ્યાપ્રસન્નિ, મહત્ત્વધર્મ, ઉપાસક, અંતકૃદ્ધ, અનુત્તરોપાતિક, પ્રશ્નવ્યાકરણ, વિષાક, દષ્ટિવાદ. ૨૧ દષ્ટિવાદના પાંચ ભાગ-પરિકર્મ, સૂત્ર, પૂર્વ, અનુભવ ને ચૂલિકા. ૨૨ અંગોની ભાષા ૨૩-૨૫

શ્રી મહાવીર નિર્વાણ પછીના પટ્ટધરો અને પ્રકરણો, ધર્મદાસ
કૃત ઉપદેશમાલા, શ્રમ્યંભવ કૃત દશવૈકાલિક - ૧૭-૩૨
પ્રકરણ ૩ થી આગમકાલ (ચાલુ)

૨૬ આર્ય બદ્ધબાહુ-તેમની નિયુક્તિઓ ૨૭ પ્રાભૃતો
૨૮-૩૦ મગધસંધ (પાટલિપુત્ર-પરિષદ) ૩૧ માથુરીવાચના
(મથુરા પરિષદ) ૩૨ વલ્લભી વાચના (વલ્લભીપુર પરિષદ.) ૩૩-૩૮
પ્રકરણ ૪ થી શ્રુતસાહિત્ય.

૩૩ દેવવાચકનું નંદીસૂત્ર-તેમાં ઉલ્લેખિત શ્રુત અંગો,
આવશ્યક, ૩૪ ઉત્કાલિક શ્રુત લગભગ ખત્રીય, ૩૫-૩૬ કાલિક
શ્રુત લગભગ ખત્રીય. ૩૭-૩૮ ઉપસંહાર, શ્રુતની રિથિતિ.
પંચાંગી. શ્વેત મૂર્તિપૂજકોને માન્ય ૪૫ આગમતે. સર્વ વીરાત,
૯૮૦ ની વલ્લભી.વાચનાને અનુસરે છે. ૩૯-૪૫

પ્રકરણ ૫ થી ઉપલબ્ધ શ્રુત-સાહિત્ય: ૧૨ અંગો

૧૧ અંગોનો પરિચય:—૩૯-૪૨ આચારાંગનો, ૪૩-
૪૬ સૂત્રકૃતાંગનો, ૪૭-૪૮ સ્થાનાંગનો, ૪૯ સમવાયાંગ, ૫૦-
૫૧ વ્યાખ્યા પ્રગમિ ૫૨-૩ જ્ઞાત ધર્મ કથા ૫૪ ઉપાસક
૫૫ અંતકૃત ૫૬ અનુત્તરોપપાતિક ૫૭ પ્રશ્નવ્યાકરણ ૫૮
વિપાક-નો પરિચય ૫૯ અંગનાં ઉપાંગ. ૪૬-૫૮

પ્રકરણ ૬ થી ઉપલબ્ધ શ્રુત-સાહિત્ય: અંગ સિવાયનાં
આગમો.

બાર ઉપાંગોનો પરિચય:—૬૦ ઉવવાઇ, ૬૨ રાયપસેણી,
૬૩ જીવાભિગમ, ૬૪-૫ પ્રજાપના ૬૬ સૂર્ય પ્રગમિ, ૬૭
જંબૂદ્વીપ પ્રગમિ ૬૮ ચંદ્રપ્રગમિ ૬૯ ઉકત છેલ્લાં ત્રણ ઉપાંગ
૭૦ કામ્પયા-નિરયાવલિકા ૭૧ કમ્પવડંસિયા ૭૨ પુષ્કિયા
૭૩ પુષ્કયુલિયા ૭૪ વન્દિ દસા ૭૫ છેલ્લાં ચાર નિરયાવલિ
સૂત્રો. ૭૬ અંગ ને ઉપાંગનો સંબંધ. ચાર મૂલસૂત્રોનો પરિ-

અર્થ:-૭૭ ચાર મૂલસૂત્રો ૭૮-૯ આવશ્યક ૮૦-૪ દશવૈકલિક,
૮૫-૮ ઉત્તરાધ્યયન ૮૯-૯૦ પિંડનિર્ધુક્તિ, આધનિર્ધુક્તિ
એ પૈકી એક. ૯૧ નંદી સૂત્ર ૯૨ અનુયોગદ્વાર. ૫૯-૭૩

પ્રકરણ ૭ મું ઉપલબ્ધ શ્રુત-સાહિત્ય.

૯૨-૯૫ છ છેદ સૂત્રો:-૯૬-૭ પહેલું નિશીથ ૯૮-૯
બીજું બૃહાકલ્પ ૧૦૦ ત્રીજું અવહાર ૧૦૧ ચોથું દશાશ્રુત-
સ્તંભ, પાંચમું પંચકલ્પ ૧૦૨ છઠું મહાનિશીથ. ૧૦૩ દશ
પ્રકીર્ણક (પચન્ના) ૧૦૪-૧૧૩ તે દશનો પરિચય, ૧૧૪-
૧૨૭ બીજાં પ્રકીર્ણકો (પચન્નાઓ) ૧૨૮ જિનભદ્ર ક્ષમામ-
મણ કૃત વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય, ૧૨૯ કુલ ચોરાશી આગમો.
૧૩૦-૫ આગમો સંગ્રંધી વિનટરનિદ્ર ૧૩૬ ડૉ. વાકોબીનું
કથન ૧૩૭ વેપરનું Sacred Literature of the
Jainas ૧૩૮-૯ આગમ સંગ્રંધી સિદ્ધસેન દિવાકર. ૧૪૦
ઉપસંહાર. ૭૪-૯૦

વિભાગ ૨ નો પ્રાકૃત સાહિત્યનો મધ્યકાલ અને

સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઉદયકાલ પારા ૧૪૧-૨૬૦ ૯૧-૧૮૮
પ્રકરણ ૧ લું આરંભિક ઐતિહાસિક ઘટનાઓ.

૧૪૧ વીરાટ બીજો ત્રીજો સૈકા-અશોક સમ્રાટ-બૌદ્ધ શ્રમણો.
નિગમંથ તે જૈનો ૧૪૨ બૌદ્ધોની અસર. જિનકલ્પની વિચ્છિ-
ન્નતા, નગરવાસ. સંપ્રતિરજ, ૧૪૩ કલિમ ચક્રવર્તિ આર-
વેલ ૧૪૪ કાલકાચાર્ય ૧૪૫ ભર્યનું શકુનિકા વિહાર, અપુ-
ટાચાર્ય ને તેના શિષ્ય ભુવન ૯૪-૧૦૦

પ્રકરણ ૨ બું ઉમા સ્વાતિ વાચક, પાદલિપ્તસૂરિ આદિ

૧૪૬-૭ ઉમાસ્વાતિ વાચક, ૧૪૮-૯ તેમનો મહાગ્રંથ
તત્ત્વાર્થ સૂત્ર-સંભાષ્ય ૧૫૦ પાદલિપ્ત સૂરિ ૧૫૧ સિદ્ધસેન
દિવાકર-તેનો યુગ. ૧૦૧-૧૦૬

પ્રકરણ ૩ જી. સિદ્ધસેન-યુગ

૧૫૨-૧૫૪ સિદ્ધસેન દિવાકર. તેમના પહેલા ન્યાયશાસ્ત્રની સ્થિતિ. તેઓ જૈન ન્યાયશાસ્ત્રના સ્થાપક-તર્કપ્રધાન પુરુષ. ૧૫૫-૮ સન્માર્ત-તર્ક નામનો મહાન ન્યાયગ્રંથ, ૧૫૯ પ્રતિભાવાન ને સ્વતંત્ર વિચારક, ૧૬૦-૬૨ તેમની યત્રીશ કાર્ત્ત્રિ-શિકા-સ્તુતિઓ ૧૬૩ દાર્શનિક ૧૬૪ સિદ્ધાંતપ્રધાન નહિ પણ તર્કપ્રધાન ૧૬૫ દિગંબરોમાં તેમનો આદર ૧૬૬ શ્વેત આચાર્યોમાં મહાન પ્રતિષ્ઠા ૧૬૭ અન્ય કૃતિઓ. ૧૬૮-૧૭૧ તેમનું જીવનચરિત્ર-કિંવદન્તીઓ. ૧૭૨ સંસ્કૃત-પ્રાકૃત ભાષા, મૌલિક ગ્રંથકાર ૧૭૨ કે (જીઓ શુદ્ધિ અને વૃદ્ધિપત્રક) ૧૭૭-૧૨૨

પ્રકરણ ૪ જી. વિક્રમ સં. ૧ થી ૩૦૦ વિમલસુરિ, મથુરાસ્તૂપો, મથુરાસંઘ, દિગંબર-શ્વેતાંબર ભેદ, જૈન ન્યાયશાસ્ત્રનો પ્રથમયુગ.

૧૭૩ વિમલસુરિનું પદ્મચરિત્ર ૧૭૪ વિક્રમ બીજી સદીના મથુરાના જૈન સ્તૂપો ૧૭૫ મથુરાસંઘ-પરિષદ્ ૧૭૬ દિગંબર-શ્વેતાંબર ભેદ (વિ. સં. ૨૩૯ કે ૧૩૬), ૧૭૭ સમંતભદ્ર કૃત આશ્રમીમાંના ૧૭૮-૯ સંસ્કૃત ભાષામાં ગ્રંથરચનાનો પ્રારંભ ૧૮૦ જૈન ન્યાયશાસ્ત્રનો પહેલો યુગ. ૧૨૩-૧૨૮

પ્રકરણ ૫ મું ગુપ્ત અને વલ્લભી સમય. આચાર્ય મહુવાદી.

જિતભદ્ર ક્ષમાશ્રમણ વિ. સં. ૩૦૦ થી ૮૦૦

૧૮૧ ગુપ્ત સમય.ભાખ્ય ને ચૃષ્ટિઓની રચના ૧૮૨ કુવલય-માલાથી મળતી હકીકત ૧૮૩ ગુપ્તવંશના જ્ઞાનાચાર્ય દેવગુપ્ત ૧૮૪ તેમની શિષ્યપરંપરા. બિજભાલ. જૈન મંદિરોથી રમ્ય ગૃજ્જર દેશ. ૧૮૫ તત્ત્વાચાર્ય; તે પ્રાયઃ શિલાંકસુરિ દ્વાય. ૧૮૬ મહુવાદી ૧૮૭ તેમનો દ્વાદશાર નંયચક્રવાલ ગ્રંથ. તે પરની પછીની ટીકાઓ. ૧૮૯ ન્યાયત્રિદુ ટીકા પર દિગ્વિપન ૧૯૦-

૧ ચૈત્રદ્વાસીઓ ૧૯૨ શિવશર્મસૂરિ. કર્મપ્રકૃતિ ગ્રંથ ૧૯૩
ચંદ્રવિં મહત્તર-પંચમગ્રંથ નામનો કર્મગ્રંથ, ૧૯૪-૫ વલ્લભી
સંઘ-પરિપદ્ ૧૯૬ પ્રાચીન જૈનેતર સાહિત્ય ૧૯૭ સિદ્ધસેન
મણિ-તત્ત્વાર્થ ટીકા. ૧૯૮ હરિભદ્ર સૂરિને તેનો યુગ ૧૯૯
સૌરાષ્ટ્ર સાથે જોનોનો સંબંધ, વલ્લભીપુર ૨૦૦ વલ્લભી—ભાંગ,
૨૦૧ આનંદપુર. ધનેશ્વર સૂરિ. ૨૦૨ ખીખ કાલકસૂરિ ૨૦૩
સંઘદાસ ક્ષમાશ્રમણ-વસુદેવ દિડી. ધર્મસેન મહત્તર. ૨૦૪
સત્રાટ્ કર્પ-ખ.ણભટ્ટ, મયૂર કવિ, માનતુંમ સૂરિ ૨૦૫ ચંડ
વૈયાકરણ ૨૦૬-૨૧૦ જિનભદ્ર ક્ષમાશ્રમણ-વિશેષાવશ્યકભાષ્ય,
૨૧૧ જિનદાસ મહત્તર—નંદી ચૂર્ણિ, નિશીથ ચૂર્ણિ ૨૨૨
વલ્લભીના મૈત્રકો. ૧૨૯-૧૫૨

પ્રકરણ ૬ કું હરિભદ્ર-યુગ (વિ. સં. ૫૮૫ અથવા વિ. સં.
૭૫૭ થી ૮૨૭)

૨૧૩ હરિભદ્ર સૂરિ. પ્રસ્તાવ ૨૧૪-૫ કુંક જીવન. ૨૧૬
તેમની સમભાવી ગવેષણા ૨૧૭-૮ તેમના ગ્રંથો ૨૧૯-૨૨૩
તેમની વિશેષતાઓ ૨૨૪ તેમણે ઉલ્લેખેલ જૈનેતર ગ્રંથકારો
૨૨૫ તેમનો સમય નિર્ણય ૨૨૬ એક યુગકાર ૨૨૭-૮
યોગસાહિત્યમાં નવો યુગ સ્થાપક ૨૨૮-૨૩૧ દાર્શનિક, કવિ,
કથાકાર ૨૨૯ તેમનો શ્રી મહાવીરના માર્ગમાં અટલ
વિશ્વાસ. ૧૫૩-૧૭૦

પ્રકરણ ૭ મું ચાવડાનો સમય (વિ. સં. ૮૦૦ થી ૧૦૦૦)

૨૩૩-૪ ગૂજરાત-પાટણની સ્થાપના, શ્રીમલધી શ્રી-
માલી, ગૂજરાતમાં પોરવાડો ૨૩૫-૬ વનરાજ. જૈનોની સહાય
ને તેમની મહત્તા. મંત્રી સેનાપતિપદ ૨૩૭-૮ ઉદ્ધોતનસૂરિની
કુવલયમાલા. ૨૩૯ હરિભદ્ર-તેનો યુગ ૨૪૦-૧ સત્રાટ્ વત્સ
રાજ ૨૪૨ જ્યેષ્ઠદીસૂરિ, કનોજનો આમ અને ગોડનો ધર્મ-
રાજ ૨૪૩ જ્યેષ્ઠદીસૂરિ-ધર્મોપદેશમાલાવૃત્તિ ૨૪૪ શીલાંક.

સુરિ. આચાર્યને સૂત્રકૃતંમ્પર ટીકા ૨૪૫ અંગવિદ્યાના અં.
બ્યાસક વીરસુરિ ૨૪૬-૨૫૪ સિદ્ધિસુરિ, ઉપમિતિ ભવપ્રપંચ
કથા ને અન્યગ્રંથો ૨૫૫ વિષ્ણુચરિત-સુવનસુંદરી કદા
૨૫૬-૮ મહાશ્વરસુરિની પંચમી કદા ૨૫૯ નાગરી ત્રિપિ,
અપભ્રંશભાષા ૨૬૦ ચાવડા-ચૈત્યવાસીનો અંબ. . ૧૭૧-૧૮૮

વિભાગ ૩ જો સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઉત્કર્ષ ત્રિ. અં.

૧૦૦૧ થી સં. ૧૨૩૦ પારા ૨૬૧-૩૨૬ ૧૮૬-૩૨૬
પ્રકરણ ૧ હું. સોલંકી વંશનો સમય-મૂલરાજથી કહ્યું
(ત્રિ. અં. ૧૦૦૧ થી ૧૧૫૦)

૨૬૧ સોલંકીવંશ. મૂલરાજ વગેરે ૨૬૨ બ્રજ, અને
તેના ગ્રંથો ૨૬૩ પ્રવૃત્તિસુરિ દિગંબરવાદીએના, એ રાગ્મત જૈન
કર્મા ૨૬૪ ૮ મહાદર્શનિક અભયદેવસુરિ-સન્મતિતકંપર ટીકા
૨૬૬ જૈન ન્યાયશાસ્ત્રનો ખીજો યુગ ૨૭૦ ત્રિસુવનશિરિના
રાજા-પછી ધનેશ્વરસુરિ, ધારાધીશ સુંજના ગુરુ ૨૭૧ વીરમણિ
૨૭૨ મહાકવિ ધનપાલ, તેના પ્રાકૃતકોશ, ૨૭૩ તે કવિનું
જીવન ૨૭૪ ભાગ રાગનો બહુમાન્ય પાંડિત-તિલકમંજરી
કથા ૨૭૫-૭ તે કથાની વિશેષતા ૨૭૮ તેના ભાઈ શોભન-
સુનિ, શોભનરત્ન ૨૭૯ ધનપાલકૃત અન્યકૃતિઓ ૨૮૦ વાદિ-
વેતાલ શાંતિસુરિ ૨૮૧ વર્ધમાનસુરિ ૨૮૨ જિનચંદ્રગણિ,
વીરાચાર્ય ૨૮૩ ચૈત્યવાસીઓનો પરાજય કરનાર જિનેશ્વરસુરિ
(ખરતર), ૨૮૪ તેના બંધુ છુદ્ધિસાગર સરિના અને તેના
ગ્રંથો, તેમજ તેના શિષ્યો. ૨૮૫ સોલંકીના ઉદયમંજરી કથામાં
ઉલ્લેખિત ચંદનાચાર્ય અને 'ખડ્ગકવિ' ગિરિદવાળા વિજય-
સિંહસુરિ ૨૮૬-૨૯૦ વિમલમંત્રી અને તેની 'વિમલવસતિ' ૨૯૧
જાહલ્લમંત્રી ૨૯૨ ડોણાચાર્ય અને યુગાચાર્ય ૨૯૨-૪ નવાં-
મવૃત્તિકાર અભયદેવસુરિ ૨૯૫ સાધારણ કવિ-સિદ્ધસેનસુરિ
૨૯૬ નમિસાધુ ૨૯૭ 'સેદાનિક શિરોમણિ' દેવેન્દ્રસાધુ,

ગુણચંદ્ર, શાલિભદ્રસૂરિ, ૨૯૮ ચંદ્રપ્રભ મહત્તર ૨૯૯ વર્ધમા-
નાચાર્ય. પૌર્ણમિઃ ગચ્છસ્થાપક ચંદ્રપ્રભ સૂરિ ૩૦૦ કવિ

ખિન્દલ

૧૯૧-૨૨૦

પ્રકરણ ૨ જી સોલંકી વંશનો સમય-સિદ્ધરાજ જયસિંહ

સં. ૧૧૫૦ થી ૧૧૬૯

૩૦૧-૩૦૪ 'સિદ્ધરાજ' જયસિંહ ૩૦૫-૭ જૈન મંત્રીઓ,
દ્વંડાધિપ વગેરે ૩૦૦ પાટણની પ્રભુતા, ગૂજરાતનો વૈભવ.
શ્રીમાળા વાળીઆ. ૩૦૦ રાજપુરતકભાંડાર ૩૧૦ ફેટલીક
ઘટનાઓ ૩૧૧-૩ મલધારી અભયદેવ સૂરિ ૩૧૩ (ક) શાંતિ-
સૂરિ ૩૧૪-૬ જિનવલ્લભ સૂરિ ૩૧૭ જિનદત્ત સૂરિ ૩૧૮ રામ-
દેવ, જિનભદ્ર સૂરિ ૩૧૯ પદ્માનંદ ૩૨૦ વાગમદ્ ૩૨૧-૨
મહાકવિ શ્રીપાલ ૩૨૩ વીરાચાર્ય ૩૨૪ દેવભદ્ર સૂરિ ૩૨૫
વીરગણિ-સમુદ્રધોષ સૂરિ ૩૨૬ વર્ધમાન સૂરિ ૩૨૭ દેવચંદ્ર સૂરિ
(હેમાચાર્યના ગુરુ), શાંતિ સૂરિ (પિપ્પલગચ્છ સ્થાપક), ૩૨૮
દેવ સૂરિ ૩૨૯ ધર્મધોષ સૂરિ, સમુદ્રધોષ ૩૩૦ યશોદેવ સૂરિ,
સિદ્ધ સૂરિ, વિનયચંદ્ર.

૨૨૧-૨૪૦

પ્રકરણ ૩ જી 'સિદ્ધરાજ જયસિંહનો સમય (ચાલુ)

સં. ૧૧૫૦ થી ૧૧૬૯

૩૩૨-૪ મુનિચંદ્ર સૂરિ, તેમના ગ્રંથો ૩૩૫ શ્રીચંદ્ર સૂરિ,
તેમના ગ્રંથો ૩૩૬ આંચલિક ગચ્છની સ્થાપના ૩૩૭ ધને-
ધરસૂરિ ૩૩૮ યશોદેવસૂરિ-તેમના ગ્રંથો ૩૩૯-૪૦ મલધારી
હેમચંદ્રસૂરિ, તેમના ગ્રંથો, -શિષ્યો ૩૪૨ સં. ૧૧૭૬ ની તાડ-
પ્રત ૩૪૩ ૫ શ્વેતાશ્વર દિગંજર વચ્ચે વાદ. વાદિદેવસૂરિનો
જય, તેમનું જીવન ૩૪૬ 'વ્યાધિ-સિંહ શિશુકૌ' આનંદ-અ-
મરચંદ્રસૂરિ ૩૪૭ જી. ગ. હરિભદ્રસૂરિ ૩૪૮ જિનેશ્વર ૩૪૯
વિજયસિંહસૂરિ ૩૫૦ સં. ૧૧૮૫ ની પ્રતો ૩૫૧ ધર્મધોષસૂરિ
યશોભદ્રસૂરિ ૩૫૨ મહેંદ્રસૂરિ ૩૫૩ સુમતિસૂરિ ૩૫૪ આત્ર-

દેવસૂરિ, જયદેવનું છંદઃશાસ્ત્ર, નજદેવસૂરિ ૩૫૫ સિદ્ધસૂરિ,
જયકીર્તિનું છંદોનુશાસન ૩૫૬ જયમંગલની કવિશિક્ષા
૩૫૭-૯ મલધારી શ્રીચંદ્રસૂરિ ૩૬૦ તેમના શિ. દેવભાસૂરિ
૩૬૧ વર્ધમાનસૂરિ પૈયાકરણ ૩૬૨ તેમની સિદ્ધરાજવર્ણન
નામની કૃતિ ૩૬૩ સાગરચંદ્ર. ૨૪૧-૨૫૫

પ્રકરણ ૪ થું કુમારપાલનો સમય. સં. ૧૧૯૯ થી ૧૨૩૦

૩૬૪-૩૮૨ કુમારપાલ, તેનો પ્રતાપ-રાજવિરતાર, અ-
મારિ ઘોષણા, મલનિષેધ, પરમાર્દત, તેનું ધાર્મિક જીવન, મંદિરો,
દેવાલયમંડિત દેશ, આદર્શ જૈનરાજ્ય, ૩૮૩-૮૭ જૈન મંત્રીઓ,
દંડનાયકો વગેરે ૩૮૮ એકવીસ જ્ઞાનભંડાર. ૨૫૬-૨૭૨

પ્રકરણ ૫ થું કુમારપાલનો સમય. (ચાલુ) સં. ૧૧૯૯ થી ૧૨૩૦

સાહિત્યપ્રવૃત્તિ ૩૮૯ મલયગિરિ-મહાત્મ મંરૂત ટીકાકાર,
વૈયાકરણ, ૩૯૦ લક્ષ્મણ ગણિ ૩૯૧ ગિજ્ઞાન, ચંદ્રસેન, નેમિ-
ચંદ્ર, કનકચંદ્ર (૧), રવિપ્રભ. ૩૯૨ શ્રીપાલના પુત્ર કવિ સિ-
દ્ધપાલ ૩૯૨ક તાડપત્રોપર લખાયેલી પ્રતો ૩૯૩ શ્રીચંદ્રસૂરિ
૩૯૪ વાદિ નેમિચંદ્ર, ૩૯૫ આવક કવિ દુર્લભરાજ ૩૯૬
વિજયસિદ્ધસૂરિ ૩૯૭ હરિભદ્રસૂરિ ૩૯૮ તાડપત્રની પ્રતો ૩૯૯
પદ્મપ્રભસૂરિ ૪૦૦ પરમાનંદસૂરિ ૪૯૧ હેમાચાર્ય શિષ્ય દેવ-
ચંદ્ર મુનિનું નાટક ૪૦૨ શ્રીચંદ્રસૂરિ ૪૦૩ વાદિદેવસૂરિનો
સ્વ. ૪૦૪ મુનિરતનસૂરિ ૪૦૫ જગદેવ, સૂદન વિપ્ર ૪૦૬
તાડપ્રત ૪૦૭-૧૦ સોમપ્રભસૂરિ ને તેમના ગ્રંથો ૨૭૩-૨૮૪

પ્રકરણ ૬ થું હેમચંદ્ર સં. ૧૧૬૨-૧૨૨૯

હેમચંદ્રસૂરિ મંબંધી કથનો, તેમનાં પોતાનાં વચનો
૪૧૧-૨ તેમના મંબંધી પ્રસ્તાવ ૪૧૩ ગુરૂપરંપરા ૪૧૪-૧૫
દીક્ષા, આચાર્યપદ ૪૧૬-૭ સિદ્ધરાજ સાથેના પ્રમંગો ૪૧૮
સિદ્ધહૈમવ્યાકરણની રચના ૪૧૯ ત્રિ. શ. પુરુષચરિત્રની રચના
૪૨૧-૩ ગૂજરાતનું પ્રધાનવ્યાકરણ ૪૨૪-૫ રાજઓ સાથેનો

સંબંધી ૪૨૬-૯ કુમારપાલ સાથેના પ્રસંગો ૪૩૦ અન્ય ગ્રંથો
૪૩૧ 'કલિકાવ્ય સર્વગ' ૨૮૫-૩૦૦

પ્રકરણ ૭ હું હેમચુગ (ચાતુ)

હેમાચાર્ય સંબંધી અન્ય ગ્રંથકારો-૪૩૨ તેમની સાહિત્યસેવા-વ્યાકરણ ૪૩૩ તેનાં પાંચ અંગો ૪૩૫ 'અપભ્રંશ' વ્યાકરણના આદિકર્તા ૪૩૬-૭ વ્યાકરણની વિશિષ્ટતા ૪૩૮-૪૪૧ દ્વયાશ્રય મહાકાવ્ય, બે-સંસ્કૃત તેમજ પ્રાકૃત. ૪૪૨ ચાર કોનગ્રંથો ૪૪૩-૫ ચાર અનુશાસન-શબ્દ, લિંગ, કાવ્ય અને છંદ પર; વાદાનુશાસન ૪૪૬-૮ ન્યાયનો પ્રમાણભૂતમાંસા ગ્રંથ ૪૪૯ બે બત્રીશીઆ-ન્યાયસંદર્શિત ૪૫૦ જૈન ન્યાય-શાસ્ત્રનો ત્રીજો યુગ-પુષ્પિત કાલ ૪૫૧-૨ યોગશાસ્ત્ર ૪૫૩ સ્તોત્રો ૪૫૪ અહીંનીતિ ૪૫૫ આનંદજીવનના અભિપ્રાય ૪૫૬ અનેક જિનમંદિરોની પ્રતિષ્ઠા ૪૫૭ ધર્મશ્રદ્ધા ૪૫૮ અન્ય દર્શનો પ્રત્યે સમજાવ ૪૫૯ પૂર્વ ગ્રંથકારોની પ્રશંસા ૪૬૦-૧ કનૈયાલાલ મુનશીનો મત ૪૬૨-૬ હેમાચાર્યનું શિષ્ય-મંડળ. રામચંદ્રસૂરિ તેમના ગ્રંથો ૪૬૭ ગુણચંદ્ર ૪૬૮ બાલચંદ્ર ૪૬૯ રામભદ્રકૃત નાટક ૪૭૦ હેમચુગનો પ્રતાપ. ૩૦૧-૩૨૬

વિભાગ ૪ થો 'ભાષા' સાહિત્યનો ઉદય પારા ૪૭૧-૬૬૦

પૃ. ૩૨૭-૪૪૮

પ્રકરણ ૧ હું અપભ્રંશ સાહિત્ય.

૪૭૧ હેમાચાર્ય અપભ્રંશના પાણિની ૪૭૨ ગૂજરાતી ભાષાની જનની અપભ્રંશ; ચૂં ના ત્રણ યુગ; તેનો આરંભ, ૪૭૩ અપભ્રંશ સાહિત્ય મુખ્યત્વે જોનો પાસે ૪૭૪ વિં ૮ થી ૧૦ મી સદીનું અપભ્રંશ સાહિત્ય. સ્વયંબૂદેવ, ત્રિભુવન સ્વયંબૂ, ધવલ ૪૭૫ વિં ૧૧મી સદી મહેશ્વર, ધનપાલ, પુષ્પદંત, શ્રીચંદ્ર, સાગરદત્ત, પદ્મકીર્તિ, નયનન્દ, કનકામર, ૪૭૬ વિં ૧૨

મી સદી અલ્પદેવ, સાધારણ, દેવચંદ, વર્ધમાન, લક્ષ્મણ,
જિનદત્ત, વાદિલ, મુનિચંદ ૪૭૭ મં. ૮૩૫ ની કવચયમાત્રી.
અહાર દેશીઆપા-સૌરાષ્ટ્ર, વાર, યૂજીર દેશની બેલીઓ ૪૭૮
વિં ૧૩ માં સદી ચોગીન્દ્ર, માન્દિરપુલ, દરિભદ્ર, વાદત,
રતનપ્રભ. ૩૨૬-૩૩૩

પ્રકરણ ૨૭ું શૈલકી વંશનો સમય (અનુમેષાન)

મં. ૧૨૩૦ થી મં. ૧૨૯૬

૪૭૯ અમરપાલ અને તેનો ૪૮૦ મંત્રો યશપાલ ૪૮૧
નરપતિ ૪૮૨ પ્રહુમા સુરિ ને જિનપતિ સુરિ ૪૮૩ રતનપ્રભ
સુરિ ૪૮૪ મહેશ્વર સાર ૪૮૫ મૂવરાજ તથા ભોળોશીમ ૪૮૬
જગદેવનો આખું પર ઉદ્ધાર આદિ ૪૮૭ હેમપ્રભ સુરિ, મા-
ણિક્યચંદ્ર સુરિ, પરમાનંદ સુરિ, ૪૮૮ દંડનાયક સોભનદેવ,
મુદ્રાધિકારી રત્નસિદ્ધ. ૪૮૯ દેવલકસુરિ ને તેના શિષ્ય સિદ્ધ-
સેનસુરિ ૪૯૦ આસડ આવક મહાકવિ ૪૯૧ ઉદયપ્રભસુરિ,
પૃથ્વીચંદ્ર, ૪૯૨ ઉદયસિદ્ધ ૪૯૩ નેમિચંદ્ર ભંડારી આવક
૪૯૪ મલયપ્રભ ૪૯૫ તિલકાચાર્ય, ધર્મધાપ, દેવેન્દ્ર-
સરિઓ ૪૯૬ વાયડા ગચ્છના જિનદત્ત અને જીવદેવસુરિ
૪૯૭ ગુણવલ્લભ, અજીતદેવ. દરિભદ્ર, પૂર્ણભદ્ર. ૪૯૮ વિજ-
યપાલ કવિ ૪૯૯ બે ભાઈઓ-અંબડ મંત્રી અને આદ્ધાદન
દંડનાયક, વર્ધમાનસુરિ ૫૦૦ તાડપતની પ્રતો ૫૦૧ રાગ
પ્રદ્ધાદનદેવ-પાલણપુર રથાપક, ૫૦૨ જીઓ વસ્તુપાલ યુગ
૫૦૩-૪ અપવંશ સાહિત્ય-૧૩ મી સદીનું. રતનપ્રભ, સોમ-
પ્રભ, મહાકવિ અમરકીર્તિ-નાગરકુલ, જયદેવ. ૫૦૫ જીની
યૂજરાતીનું સાહિત્ય. શાલિભદ્રસુરિ, નેગિચંદ્ર ભંડારી, ધર્મ,
વિજયસેનસુરિ, મંગલસુરિ. ૩૩૪-૩૩૬

પ્રકરણ ૩૦ું વસ્તુ-તેજયુગ મં. ૧૨૭૫ થી મં. ૧૩૦૩

વસ્તુપાલનું આત્મચત્તાંત, સોમેશ્વરકૃત પ્રશસ્તિ ૫૦૬

મહાભૂત્ય વસ્તુપાલ-તેજપાલ ૫૦૭ હિંદુ સંસ્કૃતિના રક્ષક અને
અન્ય સંસ્કૃતિ પ્રત્યે આદરવાળા, ૫૦૮ વિદ્વાન્માન્ય વસ્તુપાલ,
રાજકાર્યદક્ષ તેજપાલ ૫૦૯ પુનર્વ્રતાંત ૫૧૦ જન્મ-મંત્રીઓ
૫૧૧ કોળાભીમની નિર્બળતા ૫૧૨ વીરધવલની પસંદગી
૫૧૩ રાજકુશલ મંત્રીઓ ૫૧૪-૫ લઙ્કાયક ચોદો-યુદ્ધવીર
વસ્તુપાલ ૫૧૬ ઝંબેની દક્ષતા ૫૧૭ તેજપાલ પશુ ચોષ્ટા
૫૧૮ ચરતો સાથે સંગ્રામ ૫૧૯ ભદ્રેશ્વરના ભીમસેન સાથે યુદ્ધ
૫૨૦ કુટુંબ-પરિવાર. ૫૨૧ 'દશા' વણિકોની ઉત્પત્તિ ૫૨૨
-૫ ધનપ્રાપ્તિ-સુકૃત્યોમાં વ્યય, સૈયદનું દ્રવ્ય વગેરે; સર્વ ધર્મનાં
મંદિરો. ૫૨૬ લૂણિગ-વસહિ, આળૂ ૫૨૭ સુકૃત્યોની નોંધ
૫૨૭ક અન્ય ધર્મ સંબંધીનાં સુકૃત્યોની નોંધ. ૫૨૮ ભરચ-
શકુનિકા વિહાર ૫૨૯ મહાયાત્રા ૫૩૦ એક કવિની અન્યોક્તિ.

૩૩૭-૩૬૯

પ્રકરણ ૪ થું. વસ્તુ-તેજયુગમાં સાહિત્ય પ્રવૃત્તિ સં. ૧૨૭૫
થી સં. ૧૩૦૩

વસ્તુપાલની ઉક્તિઓ ૫૩૧-૪ વિદ્વાન-કવિ, કાવ્ય-
પરીક્ષક અને કવિઓનો ભોજ વસ્તુપાલ, નિરભિમાન, પુસ્તક-
ભંડારો, કવિઓનો આશ્રયદાતા. ૫૩૫-૬ રાજકવિ સોમેશ્વર-
સોમશર્મા ૫૩૭ હરિહર ૫૩૮ સુભટ ૫૩૯ નાનાક ૫૪૦
જૈન-બ્રાહ્મણ વચ્ચે પ્રીતિ ૫૪૧ શેવ સંપ્રદાય ને વિષ્ણુભક્તિ
૫૪૨-૩ અરિસિંહ ૫૪૪-૬ અમરચંદ્રસૂરિ, તેમના ગ્રંથો ૫૪૭
'લઘુભોજરાજ' વસ્તુપાલ ૫૪૮-૫૧ બાલચંદ્રસૂરિ ૫૫૨ જય-
સિંહસૂરિ ૫૫૩ ઉદયપ્રભસૂરિ ૫૫૪ વસ્તુપાલનો પુસ્તકસંગ્રહ,
૫૫૫ તેની અન્ય વિદ્વાનોને પ્રેરણા ૫૫૬-૭ નરચંદ્રસૂરિ, ૫૫૮
તેના ગુરુ દેવપ્રભસૂરિ ૫૫૯ 'કવીન્દ્રચંદુ' યશોવીર મંત્રી ૫૬૦-૧
આ યુગમાં તાડપત્ર પર લખાયેલી પ્રતો ૫૬૨-૩ માણિક્યચંદ્ર-
સૂરિ, તિલકાચાર્ય, અભયદેવ આદિ ગ્રંથકારો ૫૬૪ વિનયચંદ્ર-

સુરિ પદ્મ તપાગચ્છાપક જગન્નંદ્રસુરિ પદ્મ સંઘપતિ.
 પૂનઃ, સર્વદેવસુરિ. પદ્મ જિનપાત્ર ઉ૦, પદ્મ દિ૦ પાંડિત
 આશાધર, પદ્મ મહેન્દ્રસુરિ પ૭૦ પદ્મપ્રભ પ૭૦ સુમતિ પા૭૧
 ગુણાકર, દેવેન્દ્ર પ૭૨ વસ્તુપાત્ર-તેજપાત્રનો સ્વર્ગવાસ પ૭૩
 તેમની ભાવના, પ૭૪ તેમના યુગ સંબંધી પ્રો. આનંદશંકર
 પ૭૫ તેમજ સ્વ૦ ચીમનલાલ દલાલ. જૈનોનો ગૂજરાતપર
 ઉપકાર. ૩૭૦-૪૦૦

પ્રકરણ ૫ મું વાઘેલા વંશનો સમય. પં. ૧૩૦૦ થી ૧૩૫૬

પ૭૬ વિશલદેવ, પ૭૭ તપાગચ્છમા મતભેદ-એ પક્ષે
 પ૭૮ દાનવાર જગદ્દેશ ૫૭૯ ઉદયનમંત્રીના પ્રપૌત્ર મહાપ્રભુ
 ૫૮૦ પેથડમંત્રી ૫૮૧ તેણે કરાવેલા ૮૪ મંદિર ૫૮૨ તેનો
 પુત્ર ઝાંઝણ ૫૮૩ ત. દેવેન્દ્રસુરિ અને તેમના અંશે ૫૮૪-૫
 આ સમયમાં લખાયેલ તાપત્રની પ્રતો ૫૮૬ સર્વોત્તમ, પર-
 માનંદ, યશોદેવ ૫૮૭ તાડપ્રતો, અજિતપ્રભ, ૫૮૮ પૂર્ણકલશ,
 ૫૮૯ અભયતિલક ૫૯૦ ચંદ્રતિલક ૫૯૧ વિદ્યાનંદ ૫૯૨
 જિનેશ્વર, જયમંગલ, ૫૯૩ પ્રભોધચંદ્ર ૫૯૪ ધર્મતિલક,
 મુનિદેવ, સિદ્ધતિલક, નરચંદ્ર, ૫૯૫ પ્રવૃત્તમંત્રિ, ૫૯૬ વિન-
 ચયંદ્ર, રત્નપ્રભ, પ્રભોધમૂર્તિ-જિનપ્રભોધ, સોમચંદ્ર ૫૯૭
 ધર્મધોષ, સોમપ્રભ, ૫૯૮ ક્ષેમકીર્તિ, માનગુંગ, ધર્મકુમાર,
 વિવેકસાગર ૫૯૯ પ્રભાવકચરિતકાર પ્રભાચંદ્ર ૬૦૦ માલચંદ્ર,
 માણિક્ય, ૬૦૧ મહિષેણ, ૬૦૨ પ્રસિદ્ધ અંધકાર જિનપ્રભ-
 સુરિ વિવિધ નીચીકલ્પ, ૬૦૩ તેની અતિહાસિકતા, ૬૦૪
 સ્તવનો, રાજશેખર, ૬૦૫ કામળાનો ગૂજરાતમાં પ્રવેશ, ૬૦૬
 અપભ્રંશ સાહિત્ય-જિનપ્રભ, ૬૦૭ જૂની ગૂજરાતીમાં સાહિત્ય-
 કવિઓ વિનયચંદ્ર, સોમમૂર્તિ, જગદ્, પદ્મ. ૬૦૮ ગૂં ગણકૃતિઓ
 ૬૦૯ પાલશિક્ષા કર્તા સંગ્રામસિદ્ધ ૬૧૦ ગૂર્જરદેશના હિન્દુ

રાજ્યનો અંત. મુસલમાનો ૬૧૧ ત્યારસુધી જૈન પંડિતોની
અપૂર્વ સાહિત્ય સેવા.

૪૦૧-૪૨૧

પ્રકરણ ૬ કું ગૂજરાતમાં મુસલમાનો. સં. ૧૩૫૬ થી ૧૪૦૦

૬૧૨-૧૫ મુસલમાનો આવ્યે ગૂર્જરભૂમિની થયેલી
સ્થિતિ ૬૧૬ ભાષા ગદ્યકૃતિઓ-ખાલાવખોધો ૬૧૭ જૈનોનું
ભાષાસાહિત્ય, ૬૧૮ અલાહિદીન ખીલજી-ગૂજરાત આદિ પર
જીત ૬૧૯ અલખખાનસખો-જૈનમંદિરોનો ભંગ ૬૨૦-૨ શત્રુ-
જય તીર્થોદારક-સમરસિંહ ૬૨૩-૬ આણુ તીર્થોદારક, મંદિર,
પ્રતિમાઓ ૬૨૭ સાહિત્યપ્રવૃત્તિ-મેરૂતુંગકૃત ઐ. પ્રબંધ
ચિંતામણી ૬૨૮ તેમાંના પ્રબંધો ૬૨૯ ઐ.સ્થવિરાવલી તેમજ
ખીળ અથો ૬૩૦ વિદ્યાકર, કેરનાં વાસ્તુશાર અને જ્યોતિઃ-
સારાદિ, કમલપ્રભ, સોમતિલક ૬૩૧ સુધાકલશનું સંગીતો-
પનિષત્ અને તેનો સાર ૬૩૨ જિનકુશલસૂરિ, લખ્ખિનિધાન
૬૩૩ ૩. સોમતિલકસૂરિ, પ્રભાનંદ, રત્નદેવ ૬૩૪ તાડપત્રપર
લખાયેલ પ્રતો ૬૩૫ શ્રીતિલક, શ્રીચંદ્ર, ૬૩૬ સત્રોનંદસૂરિનું
જગદૂચરિત, ભુવનતુંગ, ૬૩૭ જૂની ગૂજરાતીનું સાહિત્ય-ગદ્ય-
કૃતિઓ ૬૩૮ પ્રજ્ઞાતિલક શિષ્ય, ૬૩૯ અંબદેવકૃત સમરારાસો,
જિનપદ્ય, ૬૪૦ સોલણ.

૪૨૨-૪૩૫

પ્રકરણ ૭ કું ગૂજરાતમાં મુસલમાનો. સં. ૧૪૦૧ થી ૧૪૫૬

૬૪૧ ઐ. ખનાવો ૬૪૨ રાજશેખરકૃત ઐ. ચોવીસ પ્રબં-
ધોનો પ્રબંધકોષ, તથા અન્ય અથો ૬૪૩ ગુણસમૃદ્ધિ મહત્તરો,
મેરૂતુંગ ૬૪૪ મુનિભદ્ર, ૬૪૫ ભાવદેવ ૬૪૬ જયસિંહ સૂરિકૃત
હમીર મહાકાવ્ય ને અન્ય અથો ૬૪૭ ગુણાકર, મહેંદ્રપ્રભ,
મલયેંદુ, ૬૪૮ રત્નશેખર ૬૪૯ દેવેન્દ્ર, ૬૫૦ જયશેખરસૂરિ
૬૫૧ મેરૂતુંગસૂરિ, મહેંદ્રપ્રભ ૬૫૨ દેવસુન્દરસૂરિના આચાર્ય-
શિષ્યો ૬૫૩ જ્ઞાનસાગર, કુલમંડન, મુનિસુંદર, દેવમૂર્તિ, સાધુ-

રત્ન, ક્ષેમંકર ૬૫૪ નયચંદ્રકૃત દમ્ભીર મહાકાવ્ય ને અન્ય કૃતિઓ ૬૫૫ આ સમયમા લખાયેલી તાડપત્રની પ્રતો ૬૫૬ જૂની ગૂજરાતીનું સાહિત્ય-તરણપ્રભનો ખાલાવખોષ ૬૫૭ જૂની ગૂજરાતીનું કાવ્યસાહિત્ય-રાજશેખર, વિજયભદ્ર, વિનયપ્રભ, હરસેવક, જિનોદય, જ્ઞાનકલશ, ત્રિકાવ્ય, મેરનંદન, દેવસુંદર, દેવસુંદરશિષ્ય, મુનિસુંદર, પરિતગ, સાધુદંસ, ૬૫૮ કુલમંડનકૃત મુખાવખોષ ઔકિતક, ૬૫૯ અમદાવાદ-રાજધાની ૬૬૦ જૈન સાધુઓનું શારદાસેનન-સ્વ. રણજિતરામ. ૪૩૬-૪૪૮

વિભાગ ૫ મો 'લાપા' સાહિત્યનો મધ્યકાલ પારા

૬૬૧-૭૮૭

૪૪૯-૫૩૨

પ્રકરણ ૧ હું સોમસુંદર-યુગ. સં. ૧૪૫૬-૧૫૦૦

સોમસુંદરસૂરિનું જ્ઞાતાંત ૬૬૧ તે સૂરિનો જન્મ, દીક્ષા આદિ ૬૬૨ આચાર્યપદ ૬૬૩ સોમસુંદરયુગ ૬૬૪ વડનગર અને ઇડરમાં સૂરિજી, તારંગાની પ્રતિષ્ઠા, દેલવાડા, અમદાવાદનો પાતસાદમાન્ય ગુણરાજ સંઘવી. ચિતોડનો જૈન કીર્તિસ્તંભ ૬૬૫ મહુવા, પાટણ, દેલવાડામાં વિહાર, રાણપુર-રાણકપુર મંદિરનો નિર્માતા ધરણા શા. ૬૬૬ અન્ય કાચો-મંદિરપ્રતિષ્ઠા, તીર્થયાત્રા વગેરે ૬૬૭ જેસલમેરમાં લક્ષ્મણવિહાર ૬૬૮ રથાપત્યકલા-અમદાવાદ ને રાણકપુર ૬૬૯ લેખનકલાનો વિકાસ, પુસ્તકસંગ્રહ, મોઢ શાંતિનો પર્વત ૬૭૦ આ યુગમાં લખાયેલી તાડપત્રપરની પ્રતો.

૪૫૧-૪૬૧

પ્રકરણ ૨ જી સોમસુંદર-યુગમાં સાહિત્ય પ્રવૃત્તિ.

સોમસુંદર સંબંધી મુનિસુંદર ૬૭૨ ગુણરત્નસૂરિ-તેમના ગ્રંથો ૬૭૩ સોમસુંદરનો શિષ્યપરિવાર, ૬૭૪-૫ મુનિસુંદરસૂરિ ૬૭૬ જયચંદ્રસૂરિ ૬૭૭ ભુવનસુંદરસૂરિ ૬૭૮ જિનકીર્તિસૂરિ ૬૭૯ રત્નશેખરસૂરિ ૬૮૦ અન્ય શિષ્ય પ્રશિષ્યાદિ ૬૮૧

માણિક્યસુંદરસરિ, ૬૮૨ માણિક્યશેખરસરિ ૬૮૩ દેવમૂર્તિ
૬૮૪ તાડપત્રની પ્રત ૬૮૫ હર્ષજીવણ, જિનસુંદર ૬૮૬
ચારિત્રસુંદર ૬૮૭ રામચંદ્રસરિ ૬૮૮ શુભશીલકૃત કથાસાહિત્ય.
૬૮૯ ઐતિહાસિક ગ્રંથો ૬૯૦ કીર્તિરાજ, ધીરસુંદર, ૬૯૧ સોમ-
સુંદરસરિત્ત ગ્રંથો.

૪૬૨-૪૭૧

પ્રકરણ ૩ શુ. આ યુગમાં ખરતર ગચ્છીયની ખાસ
સેવા, અને ગુજરાતી સાહિત્ય સં. ૧૪૫૧ થી ૧૫૧૦.

૬૬૨-૩ ખ. જિનભદ્રસરિ-તેમણે સ્થપાવેલા અનેક
સ્થાનકોશ, ૬૬૪ જિનવર્દન ૬૬૫-૬ જયસાગર-ગ્રંથો અને પુસ્તક
લિખાપન ૬૬૭ જિનસાગર, ધર્મચંદ્ર. મંત્રી મંડન અને તેના
ગ્રંથો, મંડનનો આત્મવૃત્તાંત ૬૬૮-૭૦૧ મંડન મંત્રીના પૂર્વજો,
૭૦૨-૩ મંડન મંત્રી, ૭૦૪ મંડનના ગ્રંથો ૭૦૫ ધનદ અને
તેનાં ત્રણ શતકો ૭૦૬ સિદ્ધાન્ત-કોશ, ૭૦૭ અપભ્રંશ
સાહિત્ય-જયશેખર, હેમસાર, વિશાલરાજ. ૭૦૮ ગૂજરાતી
ભાષાસાહિત્ય-ગદ્ય કૃતિઓ ૭૦૯ ગૂજરાતી કાવ્યસાહિત્ય-
જયશેખર, સોમસુંદર, હીરાનંદ, જયસાગર, માંડણ આવક, ચંપો,
દેવરત્નસરિ શિ., સાધુકીર્તિ, તેજવર્દન, મંડલિક, સર્વાનંદ,
જયવલ્લભ, રત્નમંડન, ૭૧૦ નરસિંહ મહેતાને ગૂર્જર 'આદિ
કવિ' હવે નહિ કહી શકાય. ૭૧૧ તેની પહેલાનું ગૂજરાતી
સાહિત્ય, ૭૧૨-૪ જયશેખરકૃત પ્રભોધ ચિંતામણી ૩૫૬ કાવ્ય
સં. ૧૪૬૨, ૭૧૫ તેમાંના જદો, માણિક્યસુંદરકૃત ગદ્યમાં
પૃથ્વીચંદ્ર ચરિત્ર ૭૧૭ ૫૬, માર્ગ, દેશી, 'પ્રભાતિયાં' ૭૧૮
ગૂ. જૈન કવિઓના કાવ્યનમુના અપાયા નથી તેનું કારણ.

૪૭૨-૪૮૨

પ્રકરણ ૪ શુ. વિક્રમ સોળમું શતક સં. ૧૫૦૧-૧૬૦૦
ઐતિહાસિક ઘટનાઓ.

ગુરુગુણરત્નાકર કાવ્યમાંથી મંગલાચરણ ૭૧૬ રાણા

કુંભાનો ભંડારી વેલાક, ચિતોડની રૂંગારચાવડી-સિંઘારચૌરી,
 રાણાજીનું કર ન લેવાનું વ્યવસ્થાપત્ર, જૂનાગઢનો માંડુલિક
 રાજા, ખંભાતનો શાણુરાજ ૭૨૦ વાળીઆના દશા-વીસા ભેદ
 ૭૨૧ લક્ષ્મીસાગર સુરિનું ચરિત્ર ૭૨૨ દેવગિરિના ધન્યરાજ
 અને નગરાજ, સંઘવી ગદો, ડુંગર અને સંડો ૭૨૦ અમદાવા-
 વાદનો મંત્રી કર્મણ સંઘવી, સીરોહીનો ખીમો સંઘવી ૭૨૪
 ઇડરમાં લક્ષ્મીસાગર સુરિ ૭૨૫ સીરોહીના મંત્રીઓ. મે.
 સહસા ૭૨૬ માંડવગઢના સં. વેલો ૭૨૭ પિપ્પલપુર ને દેવાસના
 સંઘવીઓ ૭૨૮-૯ માંડવના 'માફરમલિક' મેઘમંત્રી તથા ખીમ
 સંઘપતિઓ ૭૩૦ કમલસંયમ, શ્રીમાલી મલ્લરાજ. જિનસમુદ્ર,
 શ્રીમાલી દેવાનો જ્ઞાનકોશ, ૭૩૧ 'એક વાણિયો શાહ, ખીજો
 પાદશાહ'-એમો હડાલીઓ, આસવાલ મંત્રી નગરાજ. ૭૩૨
 કર્મશાહનો શત્રુજયનો ઉદાર ૭૩૩-૫ તેની હકીકત ૪૬૩-૫૧૫
 પ્રકરણ ૫ મું સોળમા શતકમાં સંપ્રદાયની છિન્નલિન્નતા.

અકિતમુકતાવલીનાં અવતરણ ૭૩૬ અમદાવાદમાં લોકા-
 શાહ, મૂર્તિપૂજનિષેધ ૭૩૭ ભાણુથી પ્રતિભાનિષેધ, ખીજો ને
 તેનો મત, દ્વિદયા-સ્થાનકવાસી ૭૩૮ કડવો-કડવા મત-સાધુ
 નિષેધ ૭૩૯ પાર્શ્વચંદ્ર-તેનો મત. ૭૪૦ શિથિલાચાર સામે
 કડક આચાર, વૈષ્ણવ સંપ્રદાયનો પ્રવેશ ૭૪૧ તે વૈષ્ણવ
 મતની ટુંકી વિગત ૭૪૨ આનંદવિમલ સુરિના ક્રિયોદ્ધાર
 ૭૪૩ ધર્મની છિન્નલિન્નતા-મુસલમાનોની મૂર્તિભંગકતા,
 મદમદ ભેગડો, હિંદુઓનો કાળ. ૫૦૬-૫૧૨

પ્રકરણ ૬ મું સોળમા શતકમાં સાહિત્યપ્રવૃત્તિ

રઘુવંશટીકામાંથી શારદા સ્તુતિ ૭૪૪ તપોરત્ન ને ગુણુરત્ન
 ૭૫૫ પાટણના શ્રીમાલી પર્વતનું ત્ર્યંબકીઆપન ૭૪૬ સોમ-
 ધર્મ ૭૪૭ સોમદેવ, ગુણુકર. ૭૪૮ ચારિત્રવર્ધન ૭૪૯ જિદય-
 ધર્મ, સર્વસુંદર ૬૫૦ સાધુસોમ, ઋષિવર્ધન, ધર્મચંદ્ર ૭૫૧

સત્યરાજ, હેમહંસ, જ્ઞાનસાગર ૭૫૨ રતનમંડનનો ભોજપ્રબંધ
અને શ્રીમત્ર ગ્રંથો, શુભશીલ, અમરચંદ્ર, સાધુસોમ, સંગ્રામસિંહ,
૭૫૩ પ્રાંતજ્ઞાસોમકૃત સોમસૌભાગ્ય, રાજવલ્લભ, આદિ
૭૫૪ સિદ્ધસુરિ, સત્યરાજ, ભાવચંદ્ર, વિનયમૂળ્ય, લક્ષ્મીનિ-
વાસ, સોમચારિત્રકૃત ગુરુ ગુણરતનાકરકાવ્ય, ૭૫૫ સાધુ-
વિજય, સર્વવિજય, શુભવર્ધન, જિનભાણિકથ. ૭૫૬ કમલ-
સંયમ, ઉદયસાગર ૭૫૭ કીર્તિવલ્લભ, ઇંદ્રહંસ, લગ્નિધસાગર,
૭૫૮ તિલક, સિદ્ધાંતસાર, અનંતહંસ, વિનયહંસ, સોમદેવ,
સૌભાગ્યનાંદિ, વિહારતન, ગજસાર; ૭૫૯ પર્વત, અરસિંહ રાણો.
૭૬૦ જનહંસ, સદગચુંદર, હર્ષકુલ, ૭૬૧ લક્ષ્મીકલ્લોલ,
૭૬૨ હૃદયસૌભાગ્ય, ૭૬૩ અપભ્રંશ સાહિત્ય-રતનમંડન, યશ:-
કીર્તિ. સિદ્ધસેન-રઘુ, જયમિત્ર, દેવનાન્દ. ૫૧૩-૫૨૦

પ્રકરણ ૭ મું. સોળમી સદીનું ગૂજરાતી સાહિત્ય

૭૬૪-૫ ગૂજરાતી ગદ્ય સાહિત્ય, ૭૬૬-૭૬૯ ગૂજરાતી
જૈન કવિઓનું કવિતાસાહિત્ય ૭૭૦ લાવણ્યસમય—યુગ
૭૭૧-૩ તેમની કૃતિઓ ૭૭૪ અન્ય ભાષા-કવિઓ ૭૭૫-૭
જૈન પૌરાણિક ગૂં સાહિત્ય ૭૭૮ રસિક કાવ્ય-પ્રેરક નેમિ-
નાથ અને રથૂલભદ્ર ચરિત્રો, ૭૭૯ જૈન દર્શનનાં તત્ત્વો પર કાવ્યો
૭૮૦ સંવાદ ૭૮૧ લોકકથાનું સાહિત્ય ૭૮૩ ઐતિહાસિક
તેમજ લોકસાહિત્યના ખેડનાર જૈનો-શામળભટ્ટ પૂર્વે. ૭૮૩
જૈન મહાપુરુષોપર, તીર્થોપર કાવ્યો-અંબે મહત્ત્વ ૭૮૪ ભાષા-
તરો ૭૮૫ આ શતકના જૈનેતર કવિઓ ૭૮૬-૭ હીરવિજય-
ચસરિનો ઉદય-સમયસ્થિતિ. ૫૨૧-૫૩૨

વિભાગ ૬ હો હૈરક યુગ (સં. ૧૬૦૧ થી ૧૭૦૦)

‘ભાષા’ સાહિત્યનો મધ્યકાલ પારા ૭૮૮-૯૧૨ ૫૩૩-૬૧૮
પ્રકરણ ૧ હું હીરવિજયચસરિનું વૃત્તાંત.

૭૮૮ તે સંબંધીનાં સાધનો ૭૮૯-૯૫ હીરવિજયચસરિનું

જ્ઞાતાં મુખ્યત્વે હીરસૌભાગ્યકાવ્ય પરથી, જન્મ, દીક્ષા, આ-
ચાર્યપદ, શિષ્યાદિ. પૃથ્વી-૫૪૨

પ્રકરણ ૨ જી અકબરના દરબારમાં હીરવિજયસૂરિ અને
બીજાઓ.

હેમવિજયકૃત લેખપ્રચારિતમાંથી અવતરણ ૭૯૬-૭ અકબર
સાથે મેળાપ, પુસ્તકોની ભેટ ૭૯૮ સૌરીપુરની યાત્રા, અબલ
ફૈજ ૭૯૯ અકબર બાદશાહનું જીવવધનું ધનું ફરમાન 'જગદ-
ગુરુ' નું બિરુદપ્રદાન, ૮૦૦ બાવનગજ યાત્રા, વિદાર આદિ
૮૦૧ અકબરનાં બીજાં વધુ ફરમાનો, ૮૦૨ જાનુઆરી ૮.
૮૦૩-૪ વિજયસેનસૂરિ, નંદવિજય, બાદશાહનાં વધુ ફરમાન,
૮૦૫ 'સવાહ' વિજયસેનસૂરિ ૮૦૬ હીરવિજયસૂરિની શત્રુંજય
પર પ્રતિષ્ઠા, ઊનામાં સ્વર્ગ ૮૦૭ શાંતિચંદ્ર કૃત કૃપારસકોશ
૮૦૮ જાનુઆરી-સિદ્ધિચંદ્ર, જાનુઆરીના મૈથે ૮૦૯ વિજયસેન
સૂરિનો વિશેષ પરિચય, ૮૧૦ ખ જિનચંદ્રસૂરિ ૮૧૧-૧૩
જૈનધર્મની અકબરપર અસર, ૮૧૪ અણુલક્ષ્મણની આપને
અકબરીમાં વિદ્વાનો પૈકી જૈનો, બદાહિનીનો ઉલ્લેખ, અકબરની
રાજસભામાં જૈનો ૮૧૭-૮ અકબર સાથે જૈનોનો પરિચય
કાલ. ૫૪૩-૫૬૦

પ્રકરણ ૩ જી કેટલીક ઐતિહાસિક વ્યક્તિઓ અને ઘટનાઓ.

જગદગુરુ કાવ્ય ને વિજયદેવસૂરિ-માહાત્મ્યનાં અવતરણો
૮૧૯-૨૧ ધર્મસાગર ૮૨૨-૪ વિવેકહર્ષ ૮૨૫ બામાશાહ-
પ્રતાપરાણના મંત્રી, ૮૨૬ તેનો બાપ તારાચંદ, ૮૨૭ આનં-
દવિજય, ખંજાતનો તેજપાલસોની, આગ્રાના ક્રાનપાલ સોન-
પાલ બાપડા ૮૨૮ જમનગરના વર્ધમાન ને પદ્મસિંહ ૮૨૯-૩૦
વિજયદેવસૂરિ તથા વિજયસિંહસૂરિ ૮૩૧ તપાગચ્છમાં ખળભ-
ળાટ, બે પક્ષો-‘દેવસૂર’ ને ‘આણંદસૂર’ ૮૩૨ પ્રતિષ્ઠાઓ
૮૩૩-૪ અમદાવાદના શાંતિદાસ શેઠ ૮૩૪ હીરવિજયસૂરિ
એક જૈન પ્રભાવક. ૫૬૧-૫૭૦

પ્રકરણ ૪ થું ખરતર જિનચંદ્રસૂરિ અને ખરતરોની સેવા.

કર્મચંદ્ર વંશાવલી પ્રમંથનું અવતરણ ૮૩૬ વીકાનેરના
કર્મચંદ્રમંત્રો ૮૩૭ તેનું વૃત્તાંત, સિરોહીપર જીત ૮૩૬-૪૦
તે અને અકબર ખાદશાહ ૮૪૧ ખરતર. જિનચંદ્રસૂરિ ૮૪૩-૪
માનસિલ-જિનસિલસૂરિ ૮૪૫ જહાંગીરનો હુકમ, ૨૬ કરાવ્યો
૮૪૬ ખ. જિનરાજસૂરિ ૮૪૭ સમયસુંદર ૮૪૮-૫૦ ખનાર-
સીદાસ-તેનો વૃત્તાંત-અખ્યાત્મી જીવન ૫૭૧-૫૮૦

પ્રકરણ ૫ થું સત્તરમા શતકની સાહિત્ય પ્રવૃત્તિ. સંસ્કૃત પ્રાકૃત
સાહિત્ય.

વિજયપ્રશસ્તિનું અવતરણ ૮૫૧ ઉદયધર્મ, રતનાકર,
જિનચંદ્ર, સાધુકીર્તિ, જ્ઞાનપ્રમોદ, હીરકલ્પશ ૮૫૨-૫૩ ધર્મ-
સાગર ઉપાધ્યાયના ગ્રંથો ૮૫૪ બ્રહ્મમુનિ ૮૫૫ વાનરઋષિ-
વિજયવિમલ ૮૫૬ નયરંગ આદિ ગ્રંથકારો ૮૫૭ ચંદ્રકીર્તિ
૮૫૮ સહલચંદ્ર ૮૫૯ હેમવિજય ને તેમના ગ્રંથો ૮૬૦ વીર-
ભદ્ર, પદ્મસાગર ૮૬૧ રવિસાગર ૮૬૨ પુણ્યસાગર, પદ્મરાજ,
૮૬૩ જયસોમ, ૮૬૪ સમયસુંદરના ગ્રંથો, ૮૬૫ ગુણવિનયના
ગ્રંથો ૮૬૬ ઉદયસિલ, કમ્પાણ્યરત્ન, ૮૬૭ ગુણવિજય, હીરપ્રદ્ય,
કીર્તિવિજય ૮૬૮ શાંતિચંદ્ર, ૮૬૯ દેવવિજય, વિનયકુશલ
૮૭૦ કનકકુશલ, ૮૭૧ જ્ઞાનવિમલ, વલ્લભ. ૫૮૧-૫૮૨

પ્રકરણ ૬ હું સંસ્કૃત-પ્રાકૃત સાહિત્ય (અનુસંધાન)

હીરસૌભાગ્યનું અવતરણ ૮૭૨ હર્ષકીર્તિ ૮૭૩ નગર્ષિ,
દેવવિજય ૮૭૪ જ્ઞાનતિલક, શુદ્ધિવિજય, હંસપ્રમોદ, આનંદ-
વિજય, મેરૂવિજય, ૮૭૫ શુભવિજય ૮૭૬ દેવવિજય, જયવિ-
જય ૮૭૭ ભાનુચંદ્રના ગ્રંથો ૮૭૮ સિદ્ધિચંદ્રના ગ્રંથો, ૮૭૯
માનસાગર, હર્ષનંદન ૮૮૦ રત્નચંદ્ર ૮૮૧ સાધુસુંદર, ૮૮૨
તેજપાલ, સંઘવિજય, ચારિત્રસિલ, રૂપચંદ્ર, દેવવિમલકૃત હીર-
સૌભાગ્ય મહાકાવ્ય, ૮૮૩ સુમતિહર્ષ, જયવિજય, રાજચંદ્ર

૮૮૪ સહજકીર્તિ, શ્રીસાર ૮૮૫ ઉદયકીર્તિ, શ્રુતસાગર, રાગ્ય
સુંદર ૮૮૬ દેવસાગર, ગુણવિજય, ૮૮૭ ભાવવિજય ૮૮૮
ધનરાગ ૮૮૯ કાલિદાસનાં કાવ્યોના ટીકાકારો અદિભનિદ,
શ્રીવિજય; જિનાવજય, વિનયવિજય ૮૯૦ દિનરૂચિ, માર્ણ-
કમનાંદ્ર, દાનચંદ્ર, ધર્માવજય, પદ્મસાગર, નયકુંજર. ૫૯૩-૬૦૨

પ્રકરણ ૭ સું મધ્યકાલીન (૧૬મા શતકનું) ગૂર્જર સાહિત્ય.

કેટલાંક અવતરણો ૮૯૧-૩ ગૂર્જરાતી ગદ્યસાદિસ-આ-
બાવળોધો ૮૯૮ પવન ગદ્ય ગ્રંથો ૮૯૫ ગૂર્જરાતી કાવ્ય-
સાહિત્ય ૮૯૬ આ કાવ્યકેનાં ગૂર્જર કવિઓની નામાવલી-તેમના
કાવ્યકાલનાં વર્ષો સંદિત ૮૯૭ ભક્તિમાર્ગની અસર-ભક્તિ-
પ્રેરક સાહિત્ય ૮૯૮-૯૦૦ લોકકથાસાહિત્ય, તેના નાયકો,
૯૦૧ તે સાહિત્યમા જૈનોનો ફાગ ૯૦૨ Lyrics (કિમિ-
ગીતો) ૯૦૩ ભાવાનુવાદો ૯૦૪ ઐતિહાસિક સાહિત્ય ૯૦૫
Romance અને Ballad-રોમાંચકારી વીરસકાવ્ય અને
યુદ્ધગીતો ૯૦૬ રૂપક કાવ્યો, સંવાદ, 'પારમાસ' ૯૦૭ દ્રુકી
કૃતિઓ ૯૦૮ ખંડનાત્મક કૃતિઓ ૯૦૯-૧૦ રાગો, દેશીઓ,
ગીતો ૯૧૧ જૈનેતર વિદ્વાનોની અપેક્ષાએ જોતોનું પૂર ૯૧૨
આ પ્રતાપવંતું શતક. ૬૦૩-૬૧૮

વિભાગ ૭ મો યશોવિજય યુગ (સં. ૧૭૦૧ થી ૧૭૪૩)

‘ભાષા’ સાહિત્યનો અર્વાચીનકાલ પારા ૯૧૩-૧૦૧૮

૬૧૯-૬૯૯

પ્રકરણ ૧ હું યશોવિજય યુગ.

આત્મવૃત્તાંતનાં તેમની કૃતિઓમાંથી અવતરણો ૯૧૩-૫
આનંદધન-પરમ અધ્યાત્મી ને યોગી ૯૧૬ યશોવિજય-અને-
કવિધ સાહિત્યના સદા ૯૧૭-૯૨૫ ‘સુજસવેલી’ માંથી
તેમનું જીવનવૃત્તાંત જન્મભૂમિ-માતપિતા-દીક્ષા-કાશીવાસ-

‘ન્યાયવિશારદ,’ આત્રામાં વિશેષ ન્યાયાભ્યાસ, અવધાન,
 ડબોઈમાં સ્વર્ગવાસ ૯૨૬ ટૂંકી સ્તુતિ. ૬૨૨-૬૨૯
 પ્રકરણ ૨ જી (અનુસંધાન) સમયજ્ઞ સુધારક ન્યાયશાસ્ત્રી અને
 યોગવેત્તા યશોવિજય.

તેમના ગ્રંથોમાંથી અવતરણો ૯૨૭ અગ્નેઃ વિદ્વાન્ યશો-
 વિજય ૯૨૮ શ્રુતયોગસંપન્નતા ૯૨૯ સમયજ્ઞ સુધારક યશો-
 વિજય ૯૩૦ જૈન ન્યાયનો યોથો યુગ નામે ફલ-કાળ ૯૩૧
 પ્રખર ન્યાયવેત્તા યશોવિજય ૯૩૨ ‘રહસ્ય’ અંકિત ગ્રંથો
 ૯૩૩-૪ યોગવેત્તા યશોવિજય. ૬૩૦-૬૩૯

પ્રકરણ ૩ જી. અનુસંધાન અધ્યાત્મી યશોવિજય અને
 તેમના ગ્રંથો.

સુજસવેલિ અને શ્રીપાલરાસમાંથી અવતરણ ૯૩૫-૬
 આનંદ ધન સાથે સમાગમ, અષ્ટપદી ૯૩૭ આનંદધન ચોવીસીનાં
 પદો પર પોતાનો બાલાવબોધ ૯૧૮-૯ અધ્યાત્મી યશોવિજય-
 જશવિલાસ, અધ્યાત્મસાર, ૯૪૦ પોતાની ભૂમિકા ને જ્યેષ્ઠ
 ૯૪૧-૪ તેમના ગ્રંથો, ૯૪૫ પૌર્વાપર્કમ, ‘એન્દ્ર’થી અંકિત
 પ્રારંભ. ૬૪૦-૬૪૬

પ્રકરણ ૪ જી. વિનયવિજય મેઘવિજય અને બીજાઓનું
 સાહિત્ય.

સાંતરસભાવના, મેઘદૂતસમસ્યાગ્રેખનાં અવતરણ ૬૪૬
 -૮ વિનયવિજય-તેમના ગ્રંથો, અને યશોવિજયના સહા-
 બ્યાથી હોવાની કિવદન્તી બરાબર નથી ૬૪૯ લવજીની લોકા
 સંપ્રદાયમાં દીક્ષા, મુખે મુદ્રપતી બાંધી. ‘દ્વંદ્વીયા’ ધર્મદાસ
 ૬૫૦ મત્યવિજય-ક્રિયોદ્ધાર ૬૫૧-૭ મેઘવિજય, તેમની કૃતિ-
 યો, ઐતિહાસિક, ગ્રામ્યરામકૃતિ સમસ્યાપૂર્તિનાં કાવ્યો,
 લોકસાહિત્ય, વ્યાકરણ, જ્યોતિષ, અધ્યાત્મ સંબંધી ગ્રંથો,

વિભાગ ૮ મો. વિક્રમ વીસમી સદી અને સામાન્ય

હકીકત. જૈન યુગ. પારા ૧૦૧૬-૧૧૬૫ ૬૬૭-૮૩૨

પ્રકરણ ૧ છું પાશ્ચાત્ય કેળવણીનો ઉદય-વીસમી સદી.

ગાંધીજીનું અવતરણ-દાનવીર પ્રેમચંદ રાયચંદ ૧૦૧૬
તેમનું જીવનજીતાંત અને વ્યાપક સંખ્યાવતો ૧૦૨૦ આગગાડીનો
ગૂંદરાતમાં પ્રવેશ. નાટકકાર ડાહ્યાભાઈ ધોળશાજી. તેમનાં
કાવ્યોનાં અવતરણો ૧૦૨૧-૨ તેમનું જીવન ૧૦૨૩ તેમનાં
નાટકો ૧૦૨૪ નાટકોનું અવતરણ ૧૦૨૫-૬ નાટકોનું સંગીત,
અભિનય, કલાવિધાન વગેરે.

પ્રકરણ ૨ જીું અધ્યાત્મી કિલસુક રાયચંદ કવિ.

તેમનાં અવતરણો ૧૦૨૭ આત્મજીતાંત ૧૦૨૮ ગ્રંથો
૧૦૨૯ 'કવિ', કવિ પણ પ્રધાનપણે કિલસુક ૧૦૩૦ નજ
ગ્રંથો ૧૦૩૧ જૈનમાર્ગનો ઉદાર-હાલની સ્થિતિ
૧૦૩૨ મહાત્મા મોહનદાસ ગાંધી પર પ્રભાવ ૧૦૩૩-૪૧
ગાંધીજીએ આપેલ પરિચય-પોતાની આત્મકથામાંથી અને
ખાસ લખેલ 'સંસ્મરણો' માંથી. રાયચંદભાઈનો સર્વ ધર્મ
ગ્રંથે આદર ૧૦૪૨ તેમનાં લખાણ ૧૦૪૩ ટ્રાન્સલેશન અને
રચિત સાથે પ્રલના, 'કવિ' ના ગુણો ૧૦૪૪ નર્મદાશંકર
મહેતાનો અભિપ્રાય ૧૦૪૫ આચાર્ય આનંદશંકર દુવનો
અભિપ્રાય ૧૦૪૬ ગાંધીજી અને રાજચંદ્રની શૈલી. ૭૦૮-૭૨૨

પ્રકરણ ૩ જીું સાહિત્યપ્રકાશકો સંસ્થાઓ. શા લીમ-
સિંહ માણેક.

પ્રકરણ રતનાકરમાંથી અવતરણ ૧૦૪૭ ભીમશી માણેક.
છપાવવા પ્રત્યે વિરોધ સામે ભીમશીનો પ્રયત્ન ૧૦૪૮ તેના
સહાયકો ૧૦૪૯-૫૦ બહાર પાડેલા ગ્રંથો ૧૦૫૧ રાયચંદનપત-
સિંહ બહાદુર. ૧૦૫૨ આગમેનું પ્રકાશન ૧૦૫૩ જૈનધર્મ-

પ્રસારક મૂલા, ભાવનગર, ૧૦૫૪ જૈનપત્રો ૧૦૫૫ મુંબઈ
માંગરોળ જૈન સભા, મુંબઈ ૧૦૫૬ જૈન આત્માનંદ સભા
ભાવનગર, ૧૦૫૭ જૈન પત્રના સ્થાપક ભચુભાઈ ફ. કારભારી
ને તેમની સાહિત્યસેવા ૧૦૫૮ જૈન શ્વેત કોનકર-સની અમૂલ્ય
સેવા ૧૦૫૯ આ મંરચાઓ પ્રત્યે જૈન ધનાઢ્યોનું કર્તવ્ય ૧૦૬૦
જૈન સુશિક્ષિત સાધુદીક્ષા લેવાની જરૂર ૧૦૬૧-૨ જૈનકોમે
લક્ષ્મી લેવાની આગતો ૧૦૬૩ વર્ષીક વૃત્તનો ત્યાગ છટકે. ૭૨૩-૭૩૭

પ્રકરણ ૪ થુ' જૈન ધર્મ-સાહિત્ય-ઇતિહાસ-મુખ્ય સિદ્ધાંતો.

અવતરણો ૧૦૬૪ ભાષા વિચારવાદક ૧૦૬૫ ક્ષિપિ.
૧૦૬૬ સાહિત્ય ૧૦૬૭ તેનું લખાવતું ૧૦૬૯-૭૦ સમ્યગ્જ્ઞાન-
પૂર્વક અંથેનો આશ્રય ૧૦૭૧ ધર્મસાહિત્યનો વિષયવિભાગ
૧૦૭૨ એના અભ્યાસની પદ્ધતિઓ ૧૦૭૩ ઇતિહાસ ૧૦૭૪
ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી વિચારતા વિદેશી પાડિતો ૧૦૭૫ વિદેશી
વિદ્વાનોની જૈન સાહિત્ય સેવા ૧૦૭૬ જૈન ધર્મની ઉત્પત્તિ
વિષે ભ્રમણાઓ ૧૦૭૭ વિશેષ સાહિત્યપ્રકાશનથી-શોધખો-
ળથી એ ભ્રમણાઓનો નાશ, ૧૦૭૮ પૂર્વ પશ્ચિમનો સહકાર
૧૦૭૯ ડૉ. હર્મન ચાકોબીનું જીવન, તેનો ઉપકાર, ૧૦૮૦
અંગ્રેજીમાં લખાણ અને અંગ્રેજી શિક્ષણ ૧૦૮૧ ઇતિહાસકારની
મુશ્વણ ૧૦૮૨ આદરસહિત ઐતિહાસિક દૃષ્ટિની જરૂર
૧૦૮૩-૪ જૈન ચાર મહાસિદ્ધાંતો અહિંસાવાદ, સામ્યવાદ,
અનેકાંતવાદ ને કર્મવાદ. જૈન ધર્મની વિશેષતા ૧૦૮૫-૮
અહિંસાવાદ-તેનું સ્વરૂપ 'અહિંસા પરમોધર્મઃ' અને ખીજા
ધર્મો કરતાં વિશિષ્ટતા ૧૦૮૯-૯૨. સામ્યવાદ ૧૦૯૩-૪ અને-
કાંતવાદ-સ્વાહવાદ ૧૦૯૫-૬ કર્મવાદ ૧૦૯૭ આ ચાર સિદ્ધાં-
તોથી પ્રેરિત જૈન સાહિત્ય ૧૦૯૮-૧૧૦૦ જૈન ક્ષિલસુશી
૧૧૦૧ જૈન ધર્મનો વિસ્તાર.

પ્રકરણ ૫ મું જૈન સંઘ વ્યવસ્થા-જૈન સંસ્થાઓ.

નંદીસુત્રમાંથી અપનરણુ ૧૧૦૨ સંઘસંસ્થા, ૧૧૦૩ અગણ્ય
સંઘ-સાધુસંસ્થા ૧૧૦૪ તેમાં જીને રક્ષાન ૧૧૦૫-૭ તે
સંસ્થામ પરિવર્તનો-વિક્રિતિઓ, સાધુસંઘનો ઉપકાર, તેના
વ્યાપક રૂપની આવશ્યકતા. ૧૧૦૮ સાધુનાં ઉપકરણ, આચાર,
પ્રવેશોક્તિ શિથિલાચાર ૧૧૦૯-૧૦ જ્ઞાનસંસ્થા ૧૧૧૧-૪
જ્ઞાન-ભંડારો, જ્ઞાનનું માહાત્મ્ય, બ્રાહ્મણ ને જૈનના ભંડારોમાં
ફેર ૧૧૧૫ કેંદ્રસ્થ ભંડારની જરૂર ૧૧૧૬-૮ પર્વો, પર્યુષણ
કલ્પ અને પર્યુષણપર્વનો મહિમા ૧૧૧૯-૨૧ તીર્થો, તેમનું
સ્થળ, તેમનું મૂળ મૂર્તિપૂજા ૧૧૨૨-૩ મૂર્તિ અને મંદિરો
૧૧૨૪ તીર્થો સાથે વિશ્વાધામની જરૂર ૧૧૨૫ તીર્થયાત્રા-
સંઘો ૧૧૨૬-૨૮ તીર્થના ઝખડા તથા તીર્થનો સદુપયોગ કરો
૧૧૨૯ આવકસંસ્થા ૧૧૩૦ તેનો જ્ઞાનપ્રચાર, સાહિત્ય પ્રત્યે,
શિલ્પકળામય મંદિરોના નિર્માણમાં ફાળો ૧૧૩૧ પાંજરાપોળ
૧૧૩૨ મનુષ્યદયા ૧૧૩૩ તેમની ધાર્મિક ક્રિયાઓ ૧૧૩૪
સંખ્યાબળ, વસ્તીપત્રક, ૧૧૩૫ મુખ્યત્વે વણિકો ૧૧૩૬
જીદી જીદી યાત્રિના વણિકો ૧૧૩૭ જૈન સંખ્યા ઘટવાનાં
કારણો.

૭૬૭-૭૮૨

પ્રકરણ ૬ ઠું જૈન સંસ્કૃતિ-કલાઓ.

સ્વ. રણજિતરામના લેખનું અવતરણુ ૧૧૩૮ કલા-નેતું
સ્વરૂપ ૧૧૩૯ કલાનાં જીદાં જીદાં મૂર્તિમંત રૂપો ૧૧૪૦ શિ-
લ્પકળા ૧૧૪૧ સંસ્કૃતિ-સંસ્કારિતા, તત્ત્વચિંતન, કળા વગેરે
૧૧૪૨ જૈનોના સ્થાપત્યથી ગૃજરાતની શોભા ૧૧૪૩-૪૫
મૂર્તિવિધાન, 'શાન્ત' શિવ' સ્તંદર'નો આદર્શ ૧૧૪૫-૬ જૈન
પ્રતિમાવિધાન પર શ્રી નાનાલાલ મહેતા ૧૧૪૭ જૈનકલા-
શિલ્પકળા પર શ્રી રવિશંકરરાવલ ૧૧૪૮-૫૧ જૈનચિત્રકલા
૧૧૫૨ સંગીતકલા ૧૧૫૩ શ્રી પૂરણચંદ્રજી નાદરનું કલા-

સંગ્રહાલય નામે કુમારસિંહ જવન ૧૧૫૪ સાહિત્ય અને કલા માટે સર્વ દ્રવ્યજીતરામની થોડી સૂચનાઓ ૧૧૫૫ હાલના કળા-વિહીન ધાર્મિક જીવન પર શ્રી પરમાણુદેવી લેખમાળા. ૭૯૩-૮૦૭
પ્રકરણ ૭ શું ભારતી-પૂજામાં ગૂજરાતનો ફાળો અને ગૂજરાતમાં જૈન પ્રતાપ. સમયધર્મની વિચારણા.

મહાત્મા ગાંધીજીનું જીવનરણ્ય ૧૧૫૬-૫૯ ભારતી પૂજામાં સ્વેતાંબર જૈનોનો ફાળો ૧૧૬૦ ગૂજરાતમાં દાર્શનિક સાહિત્યમાં પ્રથમ અને પ્રધાન જૈનો ૧૧૬૧ ગૂજરાતના તત્ત્વજ્ઞાનીઓ ૧૧૬૨-૫ ગૂજરાતમાં જૈન પ્રતાપ-હેમચંદ્રાચાર્ય, નર્મદાશંકર મહેતાનું અવતરણ, ધર્મની ખોટી વગોવણી, ગૂજરાત પર જૈન ધર્મની અસર ૧૧૬૬-૭૧ શું જૈન ધર્મ વિદ્યુત્ત થશે? તે પ્રશ્નનાં કારણો, તેનો ઉત્તર, ખરા વિચારકો-સાહિત્યકો જરૂર પાકશે, હાલનો અહિંસાધર્મનો રાજકારણમાં પલ્લુ ઉપયોગ, આશાવાદ ૧૧૭૧ જૈન ધર્મનો પ્રાચીન વારસો-સાહિત્ય, તીર્થ અને કળા. ૧૧૭૨ જૂતકાલની શોભા પરજ અવલંબી બેસી ન રહો. પૂર્વજોનાં પગલે ચાલો-આપકર્મી વીર અને ૧૧૭૩-૮૦ શ્રી રામનારાયણ પાઠકની સૂચનાઓ: દ્વિલસુરી અને સિદ્ધાંતો શુદ્ધ સ્વરૂપે પ્રકાશો, શિક્ષણપ્રબંધ, બોલતી ભાષામાં જ્ઞાન પ્રચાર, ગુજરાતમાં જૈન જ્ઞાનપાઠ ઉભાં કરો. ૧૧૮૧ જ્ઞાનપીઠ (Chair) ની યોજના કરો ૧૧૮૨-૯૨ જૈન સાહિત્યના ઉદ્ધાર અર્થે આવશ્યક કાર્યો: સાહિત્ય પ્રકાશન, કેંદ્રસ્થ પુસ્તકાલય, વ્યાસપીઠ (Chair), અર્વાચીન પુસ્તકોની રચના, ભત્ત-જ્ઞાન જીવનમાં ઉતરે તેવાં પુસ્તકો-તેમાં જે વિશિષ્ટ તત્ત્વો છે તે પર સ્વતંત્ર અલગ પુસ્તકોની રચના, ભાષા અને તેને લગતા ગ્રંથોનું પ્રકાશન, અપભ્રંશ સાહિત્યનું પ્રકાશન, દેશી ગુજરાતી ભાષાની પ્રાચીન કૃતિઓનું પ્રસિદ્ધિકરણ, દેશી બોલાતી ભાષાનો ઉપયોગ ૧૧૯૩ જૈન સંસ્કૃતિ પ્રત્યે જૈનેતરોનો સમ-

ભાવ-સ્વ. રણજિતરામનો સ્વતંત્ર અભિપ્રાય. ૧૧૬૪ શ્રી
કૃષ્ણલાલનો મત-જૈન અને જૈનેતર બંને બાબુ ઠાલતી જુદી
પડશે. ૧૧૬૫ સર્વ સંસ્કૃતિમાંથી સારાં તત્ત્વોને અપનાવો.
અંતિમ પ્રાર્થના. કવિ ન્હાનાલાલના શબ્દોમાં ભારતનાં યશો-
ગાન ગાઇ સમાપ્તિ.

૮૦૮—૮૩૨

વિસ્તૃત અનુક્રમણિકા

પૃ. ૮૩૩-૧૦૨૦

૧ શ્રી મહાવીર ભગવાન સંબંધી અનુક્રમણિકા પૃ. ૮૩૩

૨ જૈન અંચકારો, લેખકો, ગ્રંથો આદિની

અનુક્રમણિકા પૃ. ૮૩૪—૮૮૪

૩ જૈન કૃત સંસ્કૃત-પ્રાકૃત અંચકૃતિની અનુક્રમણિકા ૮૮૪—૯૨૨

૪ જૈનકૃત અપભ્રંશ અંચકૃતિની અનુક્રમણિકા ૯૨૨—૯૨૪

૫ જૈનકૃત ગૂજરાતી-દેશી ભાષામાં અંચકૃતિઓ

વગેરેની અનુક્રમણિકા ૯૨૪—૯૩૬

૬ જૈનકૃત અંગ્રેજીમાં અંચો વગેરેની અનુક્રમણિકા ૯૩૬

૭ (જૈન) અનિહાસિક સાધનો-કૃતિઓ આદિની

અનુક્રમણિકા ૯૩૬—૯૪૬

૮ જૈન પારિભાષિક શબ્દો, ખરદો આદિની

અનુક્રમણિકા ૯૪૬—૯૫૨

૯ જૈન તીર્થંકરો, તીર્થો, મંદિરો આદિની „ ૯૫૨—૯૫૭

૧૦ જૈન ગચ્છ, ગણ, સંપ્રદાયો આદિની „ ૯૫૭—૯૬૦

૧૧ જૈન શ્રાવકો, મંત્રીઓ વગેરેની „ ૯૬૦—૯૭૧

૧૨ વાણિયા-પ્રાણીઆદિ જાતિ કુલ ગોત્રો આદિની „ ૯૭૧—૯૭૨

૧૩ યુરોપીય સ્કૉલરો આદિની „ ૯૭૨—૯૭૪

૧૪ યુરોપીયનની કૃતિઓની „ ૯૭૪

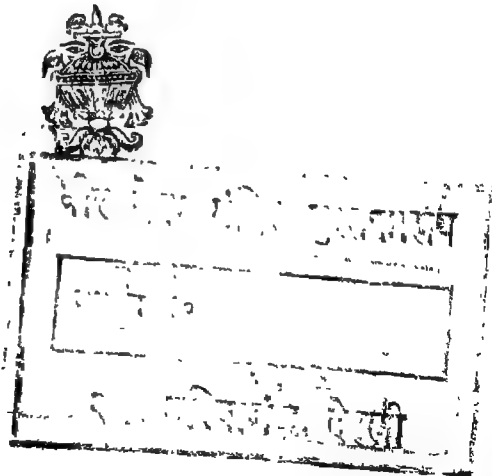
૧૫ જૈનેતર હિન્દુ અંચકારો-લેખકો આદિની „ ૯૭૪—૯૮૨

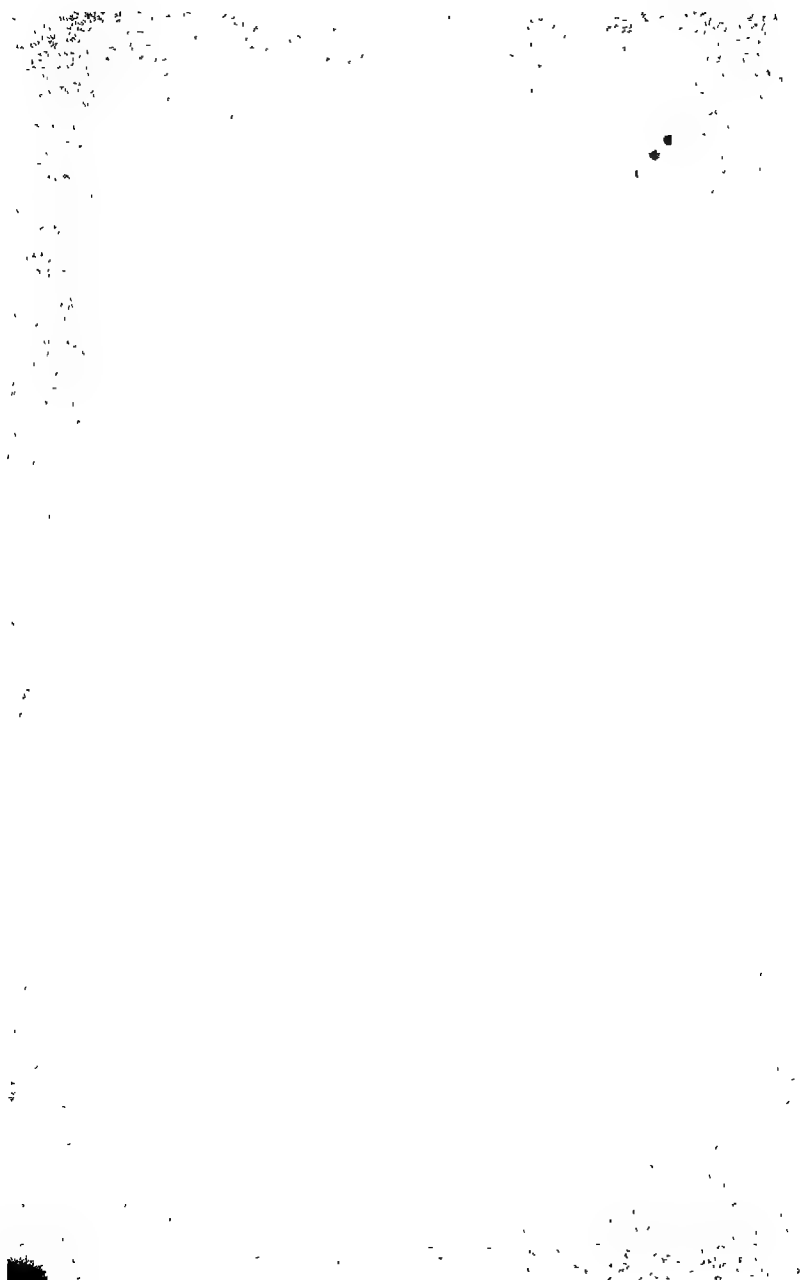
૧૬ જૈનેતર હિન્દુ આદિકૃત અંચો, લેખો આદિની „ ૯૮૨—૯૮૭

વિષયાલુકમ.

૧૭૫

- ૧૭ મુસલમાનોની ઐતિહાસિક કૃતિઓ-કિતાબોની ,, ૯૮૭
 ૧૮ જૈનેતર હિન્દુ દેવ-મંદિર સંપ્રદાય આદિની ,, ૯૮૭-૯૮૮
 ૧૯ સ્થળો-સ્થાનાદિની ,, ૯૮૮-૧૦૦૨
 ૨૦ હિન્દુ રાજકર્તાઓ, રાજવંશ, જાતિ આદિની ,, ૧૦૦૨-૧૦૧૧
 ૨૧ મુસલમાન રાજકર્તા, સૂબા, જાતિ વગેરેની ,, ૧૦૧૧-૧૦૧૩
 ૨૨ સામયિક પત્રો, ગ્રંથમાલા, પ્રેસ આદિની ,, ૧૦૧૩-૧૦૧૫
 ૨૩ પ્રકીર્ણની અનુક્રમણિકા ૧૦૧૫-૧૦૨૦
 શુદ્ધિ અને લુપ્તપત્રક ૧૦૨૧-૧૦૫૯
 જૈન ગૂર્જર કવિઓ-ગીતોબાગ-સંબંધી
 અભિપ્રાયો ૧૦૬૦-૧૦૭૯
 જૈન શ્લોકો કાન્દર-સથી પ્રકાશિત પુસ્તકો ૧૦૮૦

ઝહિમ્ ।

નમો સુઅસ્સ નમો તિવ્વસ્સ ।

નમો ત્યુ ણં સમણસ્સ ભગવઓ મહાવીરસ્સ ॥

જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ.

લેખક—મોહનલાલ દલોચંદ દેસાઈ.

૧

જયહ જગજીવજોણિ-વિયાળઓ જગગુરુ જગાણદો :
જગણાહો જગબંધૂ જયહ જગપિયામહો મયવં ॥
જયહ સુઆણપ્પમવો તિત્યયરાણં અપચ્છિમો જયહ ।
જયહ ગુરુલોયાણં જયહ મહપ્પા મહાવીરો ॥
મહં સન્નજગુજ્જોયગસ્સ મહં જિણસ્સ વીરસ્સ ।
મહં સુરાસુરનમિયસ્સ મહં ધુયરયસ્સ ॥

—દેવવાચક—નંદિસૂત્રે,

—જગતજીવની યોનિના જ્ઞાતા, જગગુરુ, જગના આનંદક.
જગનાથ, જગબંધુ, જગના પિતામહ ભગવન્ જયવંતા છે. !

—શ્રુતના પ્રભવ, તીર્થકરોમાં છેલ્લા એવા લોકગુરુ મહારામા
મહાવીર જય પામો !

—જે સર્વ જગતના ઉદ્ધોતકર છે, જેને સુર અસુર નઆ
છે, જેણે (કર્મરૂપી) રજને ઘોષી નાંખી છે એવા વીર જિનતું
ભદ્ર હો !

૨

યે પૂજનીયાઃ સુમનઃસમૂહસ્તે સન્તુ મે શ્રી ગુરવઃ પ્રસન્નાઃ ।

સદા નવો યત્પ્રતિભાપ્રકર્ષઃ પુનન્તુ તે શ્રી કવયશ્ચ વાચમ્ ॥

—જેઓ સુમનસના સમૂહથી પૂજનીય છે તે મારા ગુરુઓ
પ્રસન્ન થાઓ ! જેનો પ્રતિભાપ્રકર્ષ નિરંતર નવીન છે તે શ્રી કવિઓ
વાણીને પવિત્ર કરો.

—દ્વેષમંકરકૃત સિંહાસન દ્વાત્રિંશિકા—મંગલાચરણ.

૩

ગિરા ગુમ્ફધાત્રી કવીન્દ્રેષુ વાણી, ચતુર્વર્ણસંઘશ્ચતુર્વર્ણસંઘઃ ।

ગુરુશ્વાનુશાસ્તા સુધીઃ શ્રોતૃવર્ગો જયેયુર્જગત્યામમી આસમુદ્રમ્ ॥

—વિવિધ રચનાની સરજનારી એવી ભાષા, કવીન્દ્રોમાં વાણી, ચાર
વર્ણવાળો ચતુર્વિધ સંઘ, અનુશાસક ગુરુ, શુદ્ધિમાન્ શ્રોતૃવર્ગ—આ
સર્વ જગતમાં સમુદ્ર છે ત્યાં સુધી જય પામો.

—ગુણાકરકૃત—ભક્તામરસ્તોત્ર વૃત્તિ.

શ્રી આદિનાથની ખાતુ-પ્રતિમા સં. ૧૦૭૭ ઇ. ૩
 [શ્રી પૂણ્ય ચંદ્ર નહારના સૌજન્યથી]

ભગવાન્ શ્રી મહાવીર પૃ. ૩

[શ્રી પૂર્ણચંદ્ર નહારના સૌજન્યથી]

વિભાગ પહેલો.

શ્રી મહાવીર અને આગમ-સાહિત્ય.

[વીરાત ૧ થી વીરાત ૬૮૦]

અરહંતે વંદિતા ચત્તદસપુર્વવી તહેવ દસપુર્વવી ।

એકકારસંગમુક્ત્યધારણ સર્વ સાદુ ય ॥

—ઓષનિર્યુક્તિ.

—અરિહંતને, ચૈાદ પૂર્વધરને, દશ પૂર્વધરને અને ૧૧ અંગના સુત્રાર્થ ધારનાર સર્વ સાધુઓને વંદન કરીને (આરંભું છું.)

વીર સૈરા મન્નિર

૨૧, દરિયા ગજ, વિન્હી

પ્રકરણ ૧ છું.

જૈન ધર્મનો ઉદય અને તેનું સ્થાન.

મંગલાચરણ.

સર્વજ્ઞમીશ્વરનનન્તમસંગમપ્રથં સાર્વોયમસ્મરમનીશમનીહમિદં ।

સિદ્ધ શિવં શિવકરં કરણવ્યપેતં શ્રીમજ્જિનં જિતરિપું પ્રયતઃ પ્રણૌમિ ॥

નમઃ શ્રી વર્ધમાનાય શ્રીમતે ચ સુધર્મણે ।

સર્વાનુયોગવૃદ્ધેભ્યો વાણ્યે સર્વવિદસ્તથા ॥

—સર્વજ્ઞ, ધર્મર. અનંત, અસંગ, અમ્ય, સર્વહિતાવહ, અસ્મર, અનીશ, અનીહ, તેજસ્વી, સિદ્ધ, શિવ, શિવકર, કરણ-છદ્રિયો અને શરીરરહિત, જિતરિપુ, શ્રીમાન જિનને પ્રયત્નપૂર્વક પ્રણમું છું.

શ્રી વર્ધમાન સ્વામીને, શ્રી સુધર્મગણધરને, સર્વાનુયોગવૃદ્ધોને અને સર્વજ્ઞની વાણીને નમસ્કાર,

—અભયદેવસૂરિકૃત ભગવતી સૂત્રટીકાના મંગલાચરણ પરથી.

શ્રીમહાવીર પ્રવચન.

—પુરિસા ! સચ્ચમેવ સનમિજાણાહિ । સચ્ચસ્મ આણાએ સે
 ડવટ્ટિએ મેહાવી મારં તરહ ॥ આચારાગ સૂત્ર.

—હે પુરુષો ! સત્યવૃંજ સમભિજ્ઞાન-પરિજ્ઞાન કરે. સત્યની
 આજ્ઞા ઉપર ઉભેલો મેધાવી-બુદ્ધિશાલી માર-મૃત્યુને તરી ગય છે.

—બગઈ સચ્ચંસિ ધિસિ કુત્વહ ! એથો વરણ મેહાવી સવ્વં
 પાવકમ્મં જોસહ । આચારાગ.

‘સ્પષ્ટરૂપે સત્યપર સ્થિરતા કર. સત્યનિરત મેધાવી સર્વ પાપ-
 કર્મોને આળી મૂકે છે.

પમ્મુ દોસે નિરાકિચ્ચા નવિહસેજ્જ કેણહ ।

મળસા વયસા ચેવ કાયસા ચેવ અંતસો ॥

—સવરૂતાગ સૂત્ર.

—આત્મખયને જાગ્રત કરી દ્રેપનં દૂર કરી ક્રાંદ્યથી પાપુ વિરોધ
 મન વચન અને કાયાથી યુવનના અવસાન મુર્ધી ન કર.

જે એગં જાણહ સે સવ્વં જાણહ ।

જે સવ્વં જાણહ સે એગં જાણહ ।

—આચારાગ.

—જે એકને (આત્માને) જાણે છે તે સર્વ જાણે છે; જે
 સર્વ જાણે છે તે એકને જાણે છે.

દિટ્ઠં સુયં મયં વિણ્ણાયં, જં એથ પરિકહિજ્જહ ।

જે દૃષ્ટ-દેખાયું છે. સંભળાયું છે. અનુમત થયું છે, વિજ્ઞાત
 થયું છે તે પ્રમાણે કહેવું જોઈએ.

૧. ભારતના આર્યધર્મની ત્રણ શાખાઓઃ વૈદિક, જૈન અને બૌદ્ધ એ ત્રણે મળીને આર્યાવર્તના પ્રાચીન ધર્મનું પૂર્ણ સ્વરૂપ બંધાય છે. પ્રાચીન આર્યાવર્તમાં એવા અદ્ભુત મહાત્માઓ થયા છે કે જેમણે પોતાનાં મન વાણી અને કાયા તદ્દન જીતી લીધાં ‘હતાં. તેઓને મુળની દૃષ્ટિથી ‘જિન’^૧ (જિ ધાતુ જીતવું, એ પરથી જીતનાર)^૨ અર્હત (યોગ્ય) એ યથાર્થ નામ આપવામાં આવે છે, અને એમના ધર્મને ખાસ અનુસરનારા તે ‘જૈન’ ‘અર્હત’ કહેવાય છે. એ મહાત્માઓએ પોતાના જીવનથી અને ઉપદેશથી અસંખ્ય જીવોને આ સંસારમાંથી તરાવી દીધા છે અને તેથી તેઓ ‘તીર્થંકર’ નામે પણ ઓળખાય છે.

૧ ‘જિન’ શબ્દ પુરુષના માટે, તેમજ વિષ્ણુના માટે પણ વપરાય છે. જુઓ.

સર્વજ્ઞઃ સુગતો બુદ્ધો ધર્મરાજસ્તથાગતઃ ।

સમન્તમદ્રો ભગવાન્મારજિલ્લોકજિન્નજિનઃ ॥ અમરકોશઃ

જિનોડર્હદ્ બુદ્ધ વિષ્ણુષુ । હેમચંદ્ર-અનેકાર્ય સંગ્રહઃ ૨-૩૭૮.

૧ળી ‘જિન’ (જૈનોના જિન) સંબંધી યોગવાસિષ્ઠમાં મુખ્ય પ્રશ્નમાં અર્હંકર ખંડન અધ્યાયમાં ઉલ્લેખ છે કેઃ—

નાહં રામો ન મે વાન્છા ન ચ મોગેષુ મે મનઃ ।

કેવલં શાન્તિમિચ્છામિ સ્વાત્મનીવ જિનો યથા ॥

૨ પ્રાચીન ઋગ્વેદમાં અર્હત્ યોગ્ય, મહાન, સંમાન્ય વગેરે અર્થમાં વપરાયો છે. જુઓ ઋગ્વેદ ૧, ૩-૧; ૨-૩-૩; ૭-૧૮; ૧૦-૨૨; ૨-૨; ૧૦-૬૬-૭. મૂળ.

શ્રી હેમચંદ્રના અભિધાન ચિંતામણી (૧, ૨૪, ૨૫)માં આ અર્હત્ શબ્દના પર્યાય નીચે પ્રમાણે આપ્યા છેઃ—

અર્હજિનઃ પારગતભિક્ષકાલ્પિત્ત્વ લીલાટ્કર્મા પરમેષ્ઠ્યધીશ્વરઃ

શંભુઃ સ્વયંભૂ ભગવાન્નગત્ત્રય સ્તીર્યકરસ્તીર્યકરો જિનેશ્વરઃ ॥

૨. જૈનો દરેક યુગ-મહાયુગમાં ૨૪ તીર્થંકરો ચએલા માને

૩ આ 'યુગ-મહાયુગ' એ શબ્દમટે જૈન 'અવસર્પિણી' અને 'ઉત્સર્પિણી' એ નામના મોટા કાલ-કાલચક્રના બે વિભાગો કહ્યા છે. અવ=નીચે, સર્પ ધાતુ સરતું એ પરથી સરનાર તે અવસર્પિણી એટલે રૂપ, રસ, ગંધ આદિ વૈભવમાં ક્રમશઃ જે પડતો-ઉતરતો કાલ તે; જ્યારે રૂપ, રસ ગંધ આદિ વૈભવમાં ઉત્ કહેલાં હોયો એટલે ક્રમશઃ ચઢતો કાલ તે ઉત્સર્પિણી. આ વિભાગોમાં સંખ્યા ન થઈ શકે એટલાં વર્ષો પસાર થઈ જાય છે. એ પ્રત્યેક વિભાગના છ ભાગ કર્યાં છે તેને છ 'આરા' કહેવામાં આવે છે; ઉત્સર્પિણીના છ આરા પૂરા થાય કે અવસર્પિણીના આરા શરૂ થાય છે. વર્તમાનમાં અવસર્પિણીનો પાંચમો આરા ચાલે છે. હિંદુઓ વર્તમાન યુગને કલિયુગ કહે છે; શ્રી. આનંદશંકર ખુબ કહે છે કે ઇતિહાસ પરત્વે આર મત શક્ય છે. (૧) સઘળું સ્થિર છે, નથી ચઢતું નથી ઉતરતું, નથી વધતું નથી ઘટતું, નથી આગળ અતિ. નથી પાછળ ગતિ. આ મત વિચારવા જેવો નથી (૨) જે બને છે તે આકસ્મિક-અર્થાત્ શાથી બને છે એ આપણે કહી ન શકીએ અર્થાત્ ઇતિહાસમાં કાર્યકારણભાવની સંકલના નથી The Spirit bloweth as it listeth-આત્માના સ્વચ્છન્દ અનુસાર ગમે તે થયાં કરે છે. આ પણ પહેલાના જેવજ મનુષ્યમતિને અવગણતો વિચાર છે. (૩) ત્રીજો સિદ્ધાન્ત 'cycle' યાને 'ચક્રનેમિ ક્રમ'નો છે. (મેઘદૂતમાં કહ્યું છે તેમ નીચૈર્ગચ્છત્યુપસિ ચ દશા ચક્રનેમિક્રમેણ) હાવિન પછી એક સીધી લીટીમાં ઉત્તરોત્તર પ્રગતિનો સિદ્ધાન્ત જન્મ પામ્યા (કાવ્યપ્રકાશમાં સારાલંકારની વ્યાખ્યા આપી છે તેમ ઉત્તરોત્તરોમુત્કર્ષો ભવેત્ સારઃ પરાવશિઃ), પણ ઓગણીસમી સદીના આરંભ સુધી તેમ નહોતું. શેલિ ઇતિહાસના યુગને ઋતુઓના રૂપકથી ઓળખે છે (If winter comes, can Spring be far behind ?) ગાડાનું 'પેડું' જેમ ફરે છે તેમ પ્રભવનું ભાગ્ય ફરે છે. એના અસ્તોદય થયાં જ કરે છે. આ આપણી, યુગકલ્પની કલ્પના છે જેનું સ્વરૂપ જૈનો 'ઉત્સર્પિણી' અને 'અવસર્પિણી' એ ઉન્નતિ અને અવનતિસૂચક શબ્દોથી બતાવે છે. આ તેમજ પૂર્વોક્ત પ્રગતિના સિદ્ધાન્તમાં નૈતિક દૃષ્ટ્યકોષ એ છે કે એમાં મનુષ્ય પ્રયત્નને અવકાશ રહેતો નથી-તેથી (૪) છેલ્લો. વિકલ્પ એ સંભવે છે કે મનુષ્ય વ્યક્તિ તેમજ પ્રજા યોતાનું ભાગ્ય યોતાને હાથે ધરે છે; ઉત્સર્પિણી-સત્યયુગમાં કલિયુગ કે કલિયુગમાં સત્યયુગ-ઉપ-ભવવાની એની શક્તિ છે. વસન્ત-કાર્તિક ૧૯૮૨ પૃ. ૩૬૫-૩૬૬.

છે. વર્તમાન યુગમાં ૨૪ થયેલા તેમાં સૌથી પહેલા ઋષભદેવજી અને છેલ્લી વર્દમાન-મહાવીર સ્વામી. ઋષભદેવજી અત્યંત પ્રાચીન કાળમાં થઈ ગયા. એમને બ્રાહ્મણો પણ વિશ્વજ્ઞના ૨૪ અવતારમાંના એક માને છે; અને એમના અહ્મત વૈરાગ્યની અને પરમહંસ વૃત્તિની બહુ પ્રશંસા કરે છે. ઋષભદેવજી પછીના બીજા વીસ તીર્થંકરો પણ ધણા પ્રાચીન કાળમાં થઈ ગયા. પછી બાવીસમા નેમિનાથજી તે કૃષ્ણના પૈતૃક ભાઈ સૈરાષ્ટ્રના ગિરિનાર પર્વતપર સિદ્ધિ પામ્યા. નેમીસમા તીર્થંકર પાર્શ્વનાથ એ કાશીના અશ્વમેધ રાજના પુત્ર-તેમણે ૭૦ વર્ષ સુધી જૈન ધર્મનો ઉપદેશ કર્યો. એમનો સમય વિ. સં. પૂર્વે ૮૨૦ થી ૭૨૦ (ઈ. સ. પૂર્વે ૮૭૬ થી ૭૭૬) એટલે કે તેઓ શ્રી મહાવીર સ્વામીના નિર્વાણ પહેલાં ૨૫૦ વર્ષે સિદ્ધ થયા. ૪

૩. આ પાર્શ્વનાથજીને ઐતિહાસિક વ્યક્તિ તરીકે ડૉ. જાકોબી (Jacobi) આદિએ હાલની શોધખોળથી સ્વીકારેલ છે. સર ભાંડારકરે નેમિનાથજીને પણ ઐતિહાસિક વ્યક્તિ તરીકે જણાવેલ છે અને તેમ જણતાં સૈરાષ્ટ્ર (કે જેમાં હાલનું ગુજરાત સમાઈ જતું હતું) સાથે જોનોનો સંબંધ શ્રી નેમિનાથ પહેલાંનો હતો એમ સિદ્ધ થઈ શકે.

૪ શ્રી મહાવીર પહેલાં ચાતુર્થામ સંવરવાદ (કે જેનો ઉલ્લેખ

૪ ગતે શ્રી પાર્શ્વનિર્વાણાત્સાર્દે વર્ષચતે દ્વયે ।

શ્રી વીરસ્વામિનો જન્મે મહાનંદપદોદયઃ ॥

—અમરચંદ્ર-ચિનેન્દ્ર ચરિત્રે.

અડઢા રૂજ્જ સણ્હિ ગણ્હિ વીરો જિણેસરો જાઓ ।

—પ્રત્યન સારાણાર બાણા ૪૦૪.

એટલે પાર્શ્વના નિર્વાણથી અઢી સો વર્ષે વીર ચિનેન્દ્ર નત એટલે (ટીકામાં-સિદ્ધપણે) થયા.

બૌદ્ધ ગ્રંથ દીર્ઘનિકાયના બીજા સૂત્ર સામગ્ગહલસુત્ત^૫માં જૈનમજ્જ
જૈન સૂત્રોમાં આવેલ છે) સ્થાપિત થયો હતો. તે ચાર ધર્મ એટલે
વ્રત નામે પ્રાણુષાતમાંથી સર્વથા નિવ્રત્તિ (અહિંસા), અસત્ય
બ્રોહ્મવાથી સર્વથા નિવ્રત્તિ (સત્ય), અદત્તાદાનમાંથી (ચોરીમાંથી)
સર્વથા નિવ્રત્તિ (અસ્તેય), અને પરિગ્રહમાંથી સર્વથા નિવ્રત્તિ
(અપરિગ્રહ); તે ચારનો પાર્શ્વજ્ઞિન ઉપદેશ કરના હતા. આ
પરિગ્રહનો અર્થ એ છે કે કોઈપણ વસ્તુનો સંગ્રહ કરવો નહિ તેમાં
સ્ત્રીપણ પરિગ્રહના વસ્તુરૂપે ગણાતી હતી. પણ શ્રી મહાવીરના સમયમાં
પરિગ્રહનો અર્થ સંકુચિત થયો, એટલે કે પરિગ્રહમાં ધન, ધાન્ય,
જમીન વગેરે ગણવા લાગ્યું અને સ્ત્રીનો પરિગ્રહ પરિગ્રહ તરીકે ન
સમજાયો એટલે કે અપરિગ્રહનો અર્થ કેવળ કોઈપણ વસ્તુનો સંગ્રહ
કરવો નહિ એવો થવા લાગ્યો, અને કોઈ કોઈ પ્રસંગે સ્ત્રીસંગ કર-
વાને હરકત નથી એવું કેટલાક દંભી પરિગ્રહકે પ્રતિપાદન કરવા
લાગ્યા, તેથી શ્રી મહાવીરે સર્વથા મૈથુનવિરત્તિ એ પાંચમો ચાર
ઉક્ત ચાર પામેો સાથે જોડી પંચશિક્ષારૂપે-પંચવ્રતરૂપે ઉપદેશ્યો.
(ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર).^૬

૫. શ્રી મહાવીરનો જન્મ વિ. સં. પૂર્વે ૫૪૨ (ઇ. સ. પૂર્વે
૫૯૮)માં અને તેમનું નિર્વાણ પાવાપુરીમાં ૭૨ વર્ષની વયે વિ.
સં. પૂર્વે ૪૭૦ (ઇ. સ. પૂર્વે ૫૨૬)માં કાર્તિક (ગૂજરાતી આશ્વિન) વદ

૫ એ બૌદ્ધ ગ્રંથમાં એમ જણાવ્યું છે કે ચાતુર્થીમ સંવરવાદ મહાવીર
સ્વામીનો વાદ હતો પરંતુ જૈન ગ્રંથો ઉપરથી એવું જણાય છે કે તેમની
પૂર્વે ૨૫૦ વર્ષ પર થયેલા પાર્શ્વનાથ તીર્થંકરના સમયમાં તે હતો.

૬ તે સૂત્રમાં અધ્યયન ૨૩ ગાથા ૨૩ માં કહ્યું છે કે:—

ચાઉજામો જ જો ઘમ્મો । જો ઇમો પંચસિક્કિઓ ॥

દેસિઓ વદ્ધમાણેણં । પાસેણ ય મહામુણી ॥

અર્થ—પાર્શ્વ મહામુનિએ ૨ ચાતુર્થીમ ધર્મ કહ્યો છે તેજ વર્ધમાન
સ્વામીએ પંચશિક્ષા રૂપે ઉપદેશ્યો છે.

અમાવાસ્યાને દિને થયું. તે દિને સિવજીવી રાજ્યોએ તે નિર્વાણના સ્મરણાદિ પોતાના નગરમાં દીપમાલા-રોસની કરી હતી. આથી દીવાલી પર્વ થયું. ને તેમના નિર્વાણથી જૈનોનો શક ચાલતો આવ્યો છે. ‘મનિહાસ ઉપરથી ધર્મોચાર્યના નામથી શક ચલાવવાની પહેલ જૈનોએ કરેલી જણાય છે.’ (લોકમાન્ય તિલકનું વડોદરાની ત્રીજી જન્મ સ્વે. કોન્ફરન્સ વખતે કરેલું ભાષણ).

૬. નિર્ગ્રંથ મહાવીર અને શ્રમણ બુદ્ધ બંને સમકાલીન હતા. બંને નિર્વાણવાદી મહાપુરુષો હતા. ‘બંનેનું લક્ષ્ય એકજ હતું; પરંતુ તે લક્ષ્ય સાધવાની બંનેની પ્રવૃત્તિ ભિન્ન હતી. બંનેના સમયમાં સમાજની અને ધર્મની સ્થિતિ સરખીજ હતી, ને ધાર્મિક અને સામાજિક ચળવળનો તે સમય હતો. ધર્મવિચારનાં પ્રખ્યાત ‘દર્શનો’ લગભગ આ સમયમાં-ક્ષત્રિયયુગમાં થયાં. વેદવિદિત હિંસાઆદિ, ક્રિયાકાંડે ધર્મનું સ્વરૂપ પકડાયું હતું. શૂદ્રોને અને સ્ત્રીઓને માટે વેદાધ્યયન અને સન્યાસાદિનો નિષેધ હતો. યજ્ઞોથી દેવકૃપા મનાવી મનુષ્યોને તારી આપવાના ક્રિયાકાંડો રચી વર્ણભેદની પ્રચંડ દીવાલો ઉભી કરી પોતાને સર્વોત્તમ-ઉચ્ચત્તમ માની મનાવી બ્રાહ્મણોએ લોભ, લાલચ, અજ્ઞાન અને અભિમાનને વશ થઇ આખા સમાજની સ્થિતિ ઉલટી કરીને બગાડી નાંખી હતી.

૭. જર્મન પ્રોફેસર લોહમાન Leumann જણાવે છે કે :—
‘બંને (શ્રી મહાવીર અને બુદ્ધ) ઉત્તમકુળમાં જન્મ પામ્યા હતા, બંને પોતાનાજ કુટુંબમાં ઉછરીને મોટા થયા હતા અને બંને આશરે ત્રીશ ત્રીશ વર્ષના સંસારવ્યવહારથી કંટાળી આખરે સાધુ થયા. બંનેએ અતિ આતુરતાથી અને પોતાના પરિપૂર્ણ પુરુષાર્થથી તપશ્ચર્યા આદરી, પણ તપ એમને તો કસોટી-પત્થર હતી. મહાવીર એમાં પાર ઉતર્યા અને એને અનુસરીને પોતાનો ધર્મ ચોળ્યો.....

૭ ‘બુદ્ધ અને મહાવીર’ ચૂ. ભાષાંતર કરનાર રા. નરસિંહભાઈ ઇશ્વર-ભાઈ પટેલ પૃ. ૧૫, ૧૬, ૧૮,

નૈતિક સિદ્ધાન્તોમાં અને ધાર્મિક ભાવનાઓમાં તો મહાવીર અને શુદ્ધ બંને લગભગ સરખા હતા; મુખ્ય વિષયોમાં તો એકંમતજ હતા; એટલુંજ નહિ પણ એમના સમયના બીજા વિચારકોના, (કેટલાક) નૈતિક અને ધાર્મિક અભિપ્રાયો સાથે પણ એ બંને એકમત હતા.....બ્રાહ્મણધર્મના આચાર્યો જ્ઞાતિભેદના સંકુચિત-પણાએ કરીને અને યજ્ઞમાં પશુઓને મારી હોમવાના ધર્મે કરીને બંધાઈ પડ્યા હતા. એજ ધર્મ આ સાધુઓને એકવારે પાપકર્મ લાગ્યું, કારણ કે માણસની કે પશુની હિંસાને સૌથી બ્રષ્ટ પ્રકારનું પાપ એ માનતા હતા.....મહાવીરે બધો પુરુષાર્થ આત્મા ઉપરજ દાખવ્યો છે; એ માત્ર સાધુજ ન હતા, પણ તપસ્વીયે હતા. પરંતુ શુદ્ધને સાચો બોધ પ્રાપ્ત થયા પછી એ તપસ્વી ના રહ્યા, માત્ર સાધુજ રહ્યા અને પોતાનો બધો પુરુષાર્થ જીવનધર્મ ઉપર દાખવ્યો. એકનો ઉદ્દેશ એથી આત્મધર્મ થયો; બીજાનો લોકધર્મ થયો. ”

૮ તે વખતે શ્રી મહાવીરે જણાવ્યું કે (૧) “બધા જીવો આયુષ્યને અને સુખને ચાહે છે, દુઃખ અને વધ (મરણ) સૌને અપ્રિય છે, સર્વ કોઈ જીવવાની પ્રીતિવાળા અને વૃત્તિવાળા છે, જીવવું બધાને વહાલું છે ” ૮ માટે જીવો અને જીવવા ઘો; (૨) બ્રાહ્મણ,

૮ સર્વે જીવા પિયા ડયા, સુહસાયા, દુઃસ્વપટિકૂલા, અપિયવહા પિયજીવિણો જીવિડકામા । સર્વેસિં જીવિયં પિયં । (તમ્હા) જ્ઞાતિવાએ કિચ્ચળં ॥-આચારંગ સૂત્ર.

—બધા જીવોને આયુષ્ય પ્રિય છે; સર્વે સુખના અભિલાષી છે, દુઃખ સર્વને પ્રતિકૂલ છે; વધ (મરણ) સૌને અપ્રિય છે. સર્વે કોઈને જીવિત-જીવવું પ્રિય છે. સર્વે જીવવાની ઇચ્છા રાખે છે. આ માટે કોઈને મારવો-કેદ દેવું ન જોઈએ.

સર્વે પાળા સર્વે મૂયા સર્વે જીવા સર્વે સત્તા ન હંતવ્વા ન અજ્ઞાવેયવ્વા ન પરિધેતવ્વા ન ઉવદ્ધવેયવ્વા એસ ધમ્મે સુદ્ધે ધ્રુવે નીણે સાસણ સમેચ્ચ લોયં જ્ઞેયન્નેહિં પવેહણ ॥ આચારંગ સૂત્ર.

ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર—એ ઉપનામો માત્ર ક્રિયાજન્ય છે, માટે ક્ષાત્ર-
ત્રવણુ અને આચરણનો સર્વને સમાન હક્ક છે. બ્રાહ્મણ તેજ કે
જે બ્રહ્મ-આત્માનું સ્વરૂપ જાણે, અને અહિંસાધર્મને વિશિષ્ટ માને;
(૩) યજ્ઞ એ આત્મબલિદાન છે—હિંસાજનિત યજ્ઞ તે ખરો યજ્ઞ નથી.^{૧૦}
(૪) લોકપ્રવાહને અનુસરેશો નહીં;^{૧૧} (૫) આત્માનો ઉદ્ધાર આત્મા
પોતેજ સ્વબળથી કરી શકે છે ને તેથી પરમાત્મા બની શકે છે ને
નેમ કરવા માટે જીવને લાગેલાં કર્મોનાં આવરણુ આત્મબળથી—સમ્ય-
ગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક ચારિત્રથી દૂર કરવાં જોઈએ—એ
ત્રણ રત્નનો સામુદાયિક માર્ગ એજ મોક્ષમાર્ગ છે.^{૧૨} (૬) આ વડે
સાંપ્રદાયિક દૃષ્ટિએ જૈન ન હોય છતાં અન્ય લિંગે કોઈ પણ સિદ્ધ
થઈ શકે;^{૧૩} (૭) સર્વ સિદ્ધાત્મા, પરમાત્મા છે—ઈશ્વર છે અને એ
રીતે ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ છે. આત્મા પોતે પોતાનાં કર્મોનો કર્તા અને

—સર્વ પ્રાણુ, સર્વ ભૂત, સર્વ જીવ, સર્વ સત્ત્વને ન હણવા, ન કલેશ
ઉપજાવવો, ન પરિતાપ ઉપજાવવો, ન ઉપદ્રવ કરવો. આ ધર્મે શુદ્ધ ધ્રુવ
ન્યાય શાશ્વત છે. લોકને સમ્યક્ પ્રકારે જાણી એકજાએ પ્રવર્તવું.

૯ જુઓ શ્રી ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રમાં યજ્ઞીય અને હરિકેશીય એ બે અધ્યયનો.
(૨૫ મું અને ૧૨ મું) તેમાં બ્રાહ્મણનાં લક્ષણો દર્શાવ્યાં છે અને સાથે
એ સ્પષ્ટ બતાવ્યું છે કે બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય વૈશ્ય અને શૂદ્ર એ માત્ર તે તેનાં
કર્મો કરવાથી બને છે. સરખાવો હિમપદમાં બ્રાહ્મણવચ્ચ.

૧૦ જુઓ શ્રી ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રમાં વિજયવોપ અને જયવોપનો સંવાદ.

૧૧ જો લોગસ્સેણ ચરં—એટલે લોકેષણને—લોકપ્રવાહને અનુસરેશો
નહીં—દુનિયાની દેખાદેખી કરશે નહિ—આચારાંગ

૧૨ સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનચારિત્રાણિ મોક્ષમાર્ગઃ—ઉભયસ્વાતિકૃતભરતવાચંસૂત્ર.

૧૩ સેયંબરો ય આસંબરો ય બુદ્ધો વા તદ્દય અજો વા ।

સમમાવમાવી અપ્પા લહ્હ મુવ્વં ન સંદેહો ॥

—જીવોપસતરી.

લોકતા છે. ૧૪ ટુંકમાં કવિસમ્રાટ ટાગોરના શબ્દોમાં શ્રી મહાવીરે “ ડિડિમ નાદથી એવો મોક્ષનો સંદેશ આપાવત્તમાં વિસ્તર્યો કે, ધર્મ એ માત્ર સામાજિક રૂઢિ નહીં પણ વાસ્તવિક સત્ય છે—મોક્ષ એ સાંપ્રદાયિક બાહ્ય ક્રિયાકાંડ પાળવાથી મળતો નથી, પણ સત્ય ધર્મના સ્વરૂપમાં આશ્રય લેવાથી મળે છે, અને ધર્મમાં મનુષ્ય અને મનુષ્ય વચ્ચેનો ભેદ સ્થાયી રહી શકતો નથી.” તેમણે ઉપદેશ લોક-ભાષામાં આપ્યો ને તેમનાં પ્રવચન પણ તેમાં ગુંધાયાં.

૯. પરમ યોગી શ્રી મહાવીર કર્મના ઉદયપ્રયોગે વિચરનારા, અત્યંત વાયંયમ (મિતભાષી), ઉત્કટ અને તીવ્ર ચાગ્રિય પાળનારા (આપણે ધર્મને નામે પણ એક પાણુ બારી નહીં રાખનારા) હતા. શરીર, વચન અને મન એ ત્રણે તેમનાં દાસ હતાં. તેમણે આંખો બંને તેટલી નિર્નિમેષ રાખી, ધ્યાન સેવી, અચંચક રહી, લોકલક્ષ્ણને જીતી ધણી લાંબા સમય સુધી આરણ્યક બની આકરાં ટાટ, તાપ, જૂખ અને તરસ સહ્યાં કર્યા હતાં. તેમની નપશ્ચયો અતિ કડક અને તીવ્ર હતી. તેઓ તીવ્ર માર્ગના ઉપાસક હતા, ત્યારે શ્રી છુદ્દે ઉગ્ર નપશ્ચયોના ત્યાગ કરી મધ્યમ માર્ગ સ્વીકાર્યો હતો, અને તેમાં લોકના બ્યાવહારિક શ્રેયને પ્રથમ સ્થાન આપ્યું હતું. શ્રી મહાવીરે લોકનો સંસ્પર્શ સુદ્ધાં છોડ્યો હતો—અનેક સાધનોથી જુદીજુદી રીતે લક્ષ્ય સાધી શકાય એવા અનેકાન્ત ઉપદેશના—સ્યાદ્વાદ તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રચારક તેઓ હતા, તેથી તેમના માર્ગમાં વિનય, વાધ્યાય, ધ્યાન, નમ્રતા કે સવસ્ત્રતા,

૧૪ અત્તા હિ અત્તનુબંધુ અત્તા અત્તનો મિત્ત—આચારાંગ.

—આત્મા જ આત્માનો બંધુ છે, આત્મા આત્માનો મિત્ર છે.

સરખાવો—અત્તના વ કતં પાપં અત્તના સંકલિસસતિ ।

અત્તના અકતં પાપં અત્તના વ વિસુજ્ઞતિ ।

સુદ્ધિ અસુદ્ધિ પચ્ચન્તં નાચ્ચો અચ્ચં વિસોધયે ॥

ધમ્મપદ-૧૬૫.

સરખાવો—આત્મનાત્માનમુદ્ધરેત । મગવદ્ગીતા.

તપઃનિરાધારાદિ દરેકને સ્થાન હતું-એટલે કે દરેક સાધનથી આત્મ-સ્વાસ્થ્યનું લક્ષ સાધી શકાય-તેમાં એકદેશીયતા નહોતી. ‘અહિંસા, સંયમ અને તપરૂપ ધર્મ’ એ ઉત્કૃષ્ટ મંગલ છે’ એ તેમના અનુયાયીઓનો પ્રવેશ હતો.^{૧૫} તેમના પ્રવેશા ભિક્ષુ અને ભિક્ષુણીના આચારો કડક અને નિરપવાદ હતા.^{૧૬}

૧૦ જૈન કથન પ્રમાણે તેમના અનુયાયીઓમાં વૈશાલી નરેશ એટલે^{૧૭}, કંઠાશાસ્ત્રીનો રાજા શતાનિક, મગધનરેશ શ્રેણિક (જૈન ગ્રંથોમાં ભૂલાસાર અને બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં અગ્નિસાર છે. બંનેના ગ્રંથોમાં ‘મેણિય’ નામ પણ છે.) તેનો પુત્ર કૌણિક (અભ્યતશત્રુ)-તેનો પુત્ર ઉદાયો-ઉદયન, ઉર્જિયનીનો અંડપ્રધાન, પોતાનપુરનો રાજા પ્રસન્નચંદ્ર, વીનભયપદ્મનો ઉદાયન રાજા વગેરે હતા. આથી તેમના ઉપદેશની અસર વધુ થઈ.

૧૧ બ્રાહ્મણોના યજ્ઞયાગાદિમાં અનેક જાતની હિંસા થતી હતી તેનો નિષેધ કરવા શ્રી મહાવીર અને શ્રી છુદ્ધ બંને ક્ષત્રિય વીરોએ ઝુંડા ઉઠાવ્યો. (આ ક્ષત્રિય યુગ હતો.) આ સાથે આર્ય પ્રજામાં જાનિત્સરને પરિણામે જડ થએલી વણે તથા વણશંકર જાતિના અનેક ખંડો તથા વણભેદના અનિષ્ટ અંધારણનો નિષેધ કરી એકજ જાતિ-‘સંધ’ની સ્થાપના કરી. જૈન ધર્મના આ મહામંડળ-‘સંધ’ના ચાર વિભાગ છે: સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક અને શ્રાવિકા. પહેલા બે સંસાર તજી વૈરાગ્ય અને તપના તીવ્ર નિયમ પાળે છે અને છેલ્લા બે, સંસારમાં રહી મુનિઓના ઉપદેશ સાંભળે છે. (શ્રુ-સાંભળવું, એ ધાતુ પરથી). આ સંધમાં જે તેમના સિદ્ધાંતનો અનુયાયી થાય તે આ

૧૫ ઘમ્મો મંગલમુક્કિદ્ધં અહિંસા સંજમો તવો-કર વેદાલિક સૂત્રની

અવગ ગાથા.

૧૬ જુઓ આચારાંજ આદિ સૂત્રો.

૧૭ જુઓ શ્રી ભિનવિભજનો લેખ નામે ‘વૈશાલિના ગણસત્તાક રા-જ્યનો નાયક રાજા એટલે’ જૈન સાહિત્ય સંશોધક ૨, ૩-૪.

સંધનો સભાસદ થઈ શકે અને એ સંધના સર્વમાણસ સાથે મમાન વ્યવહાર કરી શકે. જૈન સાધુઓ નિર્ગ્રન્થ, શ્રમણ, બિહુ આદિ નામથી ઓળખાતા. ૧૮

૧૨ જૈન 'નિર્ગ્રંથો' અને બૌદ્ધ 'શ્રમણો' ની સાધુતા, ઉચ્ચ તપશ્ચર્યા અને નિઃસ્વાર્થ લોકહિતવૃત્તિ જોધને પુષ્કળ લોકો તેમના તરફ આકર્ષાયા. સર્વને સમાન ગણવા અને સર્વ જીવો તરફ દયા રાખવી એ સત્ય સિદ્ધાંતોએ લોકોને વશ કર્યા—બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્યાદિ સંધમાં જોડાયા. જે વિકૃત સ્વરૂપને બ્રાહ્મણધર્મ તે સમયે પામ્યો હતો, અને જે મનુષ્ય અને પશુની દિસા ધર્મક્રિયાને નામે થતી હતી ને દુરાચાર તેમજ સોમપાનાદિ ચાલનાં હતાં, તેથી લોકોમાં નિરસ્કાર વધી ગયો ને જૈન તેમજ બૌદ્ધ સંધ વધારે ને વધારે બળ પામતા ગયા. આ વિ. સં. આઠમા શતક સુધી ચાલ્યું. આથી બ્રાહ્મણોને પોતાના ધર્મ માટે ચિંતા થઈ, લોકોને ભાવતો અને તેમાં આદર ઉત્પન્ન કરે તેવો ધર્મ ઉત્પન્ન કરવાની પ્રવૃત્તિ જાગી. તેમણે ધર્મરૂપે મનાતા વિચારો અને ક્રિયાઓમાં ફેરફાર કરવાનું—સુધારવાનું સ્વીકારી ધર્મગ્રંથોની રચના કરી. યજુર્વાગદિકમાં થતી હિંસાનો નિષેધ થતો ગયો. ૨૧. અપર્નદશાંકરભાઈ કહે છે કે ૧૯ “એતરીયમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે સૌ પ્રથમ પુરુષમેધ હતો. ત્યાર બાદ અશ્વમેધ અને અજ્ઞમેધ થવા લાગ્યો. અજ્ઞમાંથી પણ છેવટે ગંગરમાં યજ્ઞની સમાપ્તિ મનાવા લાગી. આવી રીતે ધર્મો શુદ્ધ થતા ગયા. મહાવીરસ્વામીના સમયમાં પણ એવીજ ચાળવણી થતી હતી એમ ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રમાં

૧૮ જૈન શ્રમણોના આચારમાંજ તપને પ્રાધાન્ય છે અને આવા શ્રમણો ઉલ્લેખ વાલ્મીકિ રામાયણના નીચેના શ્લોકમાં કરેલો જણાય છે:—
બ્રાહ્મણા મુંજતે નિત્યં નાથવન્તશ્ચ મુંજતે ।

તાપસા મુંજતે વાપિ શ્રમણાશ્ચૈવ મુંજતે ॥ ૧૨ ॥ (વા. સ. ૧૮ પૃ. ૨૮)

૧૯ સં. ૧૯૭૩ ની કાત્તિકી પૂર્ણિમાએ વલ્લભ કંપમાં શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર ચતુર્થ જયંતીપર આપેલ વ્યાખ્યાન.

આવેલા વિજયધોષ અને જયધોષના સંવાદ ઉપરથી જણાઈ આવે છે. એ સંવાદમાં યજ્ઞનું યથાર્થ સ્વરૂપ સ્પષ્ટ કર્યું છે. વેદનું ખરું કર્તાવ્ય અગ્નિહોત્ર છે, અગ્નિહોત્રનું તત્ત્વ પણ આત્મબળિદાન છે. આ તત્ત્વને કાશ્યપ ધર્મ અથવા ઋષભદેવનો ધર્મ કહેવામાં આવે છે. બ્રાહ્મણનાં લક્ષણો પણ અહિંસાધર્મવિશિષ્ટ આપ્યાં છે. બૌદ્ધ ધર્મનાં ગ્રંથોમાં પણ બ્રાહ્મણોનાં એવાંજ લક્ષણો આપ્યાં છે. ગૌતમ બુદ્ધના સમયમાં બ્રાહ્મણનું જીવન બહુ જીદીજ નતનું હતું. બ્રાહ્મણોના જીવનમાં જે ખામીઓ પ્રવેશી હતી તે બહુ પાછળથી પ્રવેશી હતી અને જૈનોએ બ્રાહ્મણોની ખામી સુધારવામાં પોતાની ફરજ બજાવી છે. જે જૈનોએ એ ખામી સુધારવાનું કાર્ય હાથમાં ન લીધું હોત તો બ્રાહ્મણોને પોતાને તે કામ હાથ ધરવું પડ્યું હોત."

૧૩ લોકમાન્ય તિલકે જણાવ્યું છે કે "જૈનોના 'અહિંસા પરમો ધર્મ' ના ઉદાર સિદ્ધાંતે બ્રાહ્મણ ધર્મ ઉપર ચિરસ્મરણીય છાપ મારી છે. યજ્ઞયાગાદિકમાં પશુવધ થઈ યજ્ઞાચે હિંસા થતી હતી તે આજકાલ બંધ થઈ છે, તે જૈન ધર્મે એક મોટી છાપ બ્રાહ્મણ ધર્મ ઉપર મારી છે. પૂર્વકાળમાં યજ્ઞના બહાને અર્ચન્ય પશુઓની હિંસા થતી હતી કે જેનું પ્રમાણ બેઘડૂત કાવ્ય અને બીજા અનેક ગ્રંથોથી મળી આવે છે. રતિદેવ રાજાએ જે યજ્ઞો ક્યાં હતા તેમાં તેણે એટલા પશુઓનો વધ કર્યો હતો કે તેમના લોહી વડે નદીઓનું પાણી લાલ રંગનું બની ગયું હતું. તે કાળથી નદીનું નામ અર્ધવતી પ્રસિદ્ધ છે. પશુવધથી સ્વર્ગ મળવાનો પૂર્વકાળે જે ખ્યાલ હતો તેની આ કથા એક સાક્ષી છે. આ અધોર હિંસાથી બ્રાહ્મણો આજે મુક્ત છે તેનો યશ જૈન ધર્મને છે."

૧૪ વિ. મં. આઠમા શતક સુધીમાં બ્રાહ્મણોનો હિંસા ધર્મ અને બ્રાહ્મણોની જ-મથી મનાતી વર્ણવ્યવસ્થા-એ બંનેને આ બે પ્રબલ વીરોએ અને તેમના અનુયાયી ઉપદેશકોએ મૂળમાંથી હલાવી નાંખ્યા. દિગંબર કથા પ્રમાણે ભદ્રબાહુથી દક્ષિણમાં જૈન ધર્મનો ખેસારો થયો તે ત્યારથી તેની મહત્તા અને અસર લોકોમાં વધતી ગઈ તે અનેક જૈનો થયા.

પછી દક્ષિણમાં કુમારિય ભદ્ર અને શંકરાચાર્ય થયા—તેમણે, વેદાંત ધર્મ અને મીમાંસા ધર્મ બંન્ની બ્રાહ્મણ ધર્મનું રૂપાંતર કરી તેનો પુનરુદ્ધાર કર્યો. બૌદ્ધ અને જૈન ધર્મ સાથે વિરોધ કરી વાદવિવાદ કરી તેમનું જોર દક્ષિણમાં નરમ પાડ્યું. બનવાનુંગ છે કે આ વખતે બ્રાહ્મણ પક્ષમાં કોઈ રાજસના કામ કરતી હોય. પછી મુસલમાનોમાં આક્રમણ થયાં. પછીથી આખા ભારતનાં લોકો હિંદુ અને તેમની દેશ હિંદુસ્તાન કહેવાયો. ૨૦

બૌદ્ધ મહો નુટવા લાગ્યા અને તેમનાં શાસ્ત્રાદિનાં નાશ થતા ગયો. પરિણામે ધીમે ધીમે બૌદ્ધ ધર્મ ભારતવર્ષમાં નામશેષ થયો. જૈનેશ્વરે સમયને ઓળખી પોતાના બળનું સંગ્રાપન કરી પોતાનો ધર્મ અત્યારે સુધી જાળવી રાખ્યો. જૈન ધર્મ પછીના કાળમાં ગુજરાત આદિમાં પોતાનું જોર બહુ સારી રીતે બતાવી શક્યો.

૨૦ આજકાલ ‘હિંદુ’ શબ્દનો પ્રયોગ થાય છે, પરંતુ તેને સ્થાને પ્રાચીનકાલમાં ‘આર્ય’ શબ્દનો પ્રયોગ થતો હતો. ‘હિંદુ’ નામ વિ. સં. ની ૮મી શતાબ્દીના પૂર્વના ગ્રંથોમાં મળતું નથી. કૌટલ (ધરાન)ની ભાષામાં ‘સ’ ના સ્થાને ‘હ’ બોલાતો તેથી ‘સમ’ ને ‘હસ્ત’, ‘સિંધુ’ ને ‘હિંદુ’ આદિ બોલાતા. આથી ધરાનીઆએ સિંધુના નિકટવર્તી નિવાસીઓને હિંદુ કહ્યા. પછી આખા ભારતના લોકો હિંદુ અને તેમનો દેશ હિંદુસ્તાન કહેવાયો. પ્રાચીન કાલમાં આર્ય શબ્દ મોટા ગૌરવનો સૂચક હતો અને સન્માનાર્થે વપરાતો. રાણીઓ, સ્ત્રીઓ પોતાના પતિને ‘આર્યપુત્ર’થી સંબોધતી તેમજ સાસુ અને સસરાને માટે ક્રમશઃ ‘આર્યા’ અને ‘આર્ય’ શબ્દો વાપરતી. બૌદ્ધોમાં પણ આ શબ્દ ગૌરવનો બોધક મનાતો; તેથી તેમના કેટલાયે પ્રસિદ્ધ ધર્મચાર્યો આદિના નામની સાથે આર્ય શબ્દ જોડેલો મળે છે, જેમકે આર્ય અસંગ, આર્ય દેવ, આર્ય પાર્શ્વિક, આર્ય સિંહ આદિ. (આજ પ્રમાણે જોનોમાં હર્ષ, કે જે તેમના ધર્મચાર્યોના નામ પરથી જાણાય છે: જેમકે આર્ય અપુત આર્ય મંજુ, આર્ય સુહસ્તિ, આર્ય મહાગિરિ આદિ—લેખક) જેનોમાં સાધ્વી અત્યારસુધી આર્યા (આરબ) કહેવાય છે—ઓગાળ રાજપૂતોનેક ઇતિહાસ પહલો ખંડ પૃ. ૩૭ દિપાણુ.

પ્રકરણ ૨ જી.

આગમકાલ.

[વીરાત ૧ થી ૧૭૦ વર્ષો; એટલે વિ. સં. પૂર્વે ૪૭૦ થી વિ. સં. પૂર્વે ૩૦૦].

તિથ્યરે ભગવંતે અણત્તરપરકમે અમિઅનાળી ।

તિન્ને સુગદ્ગદ્ગણ સિદ્ધિપદ્મપણે વંદે ॥

વંદામિ મહામાર્ગ મહામુણિ મહાયસં મહાવીરં ।

અમરનરરાયમહિઅં તિથ્યરમિમસ્સ તિથ્યસ્સ ॥

ઈકારસ વિ ગણહરે પવાયણ પવયણસ્સ વંદામિ ।

સવ્વં ગણહરવંસં વાયગવંસં પવયણં ચ ॥

—મદ્રવાહુ-આવશ્યક નિર્ણયપીઠિકાનંતર

—સવેતકૃષ્ણ પરાક્રમવાળા, અમિતજ્ઞાની, (સંસારથી) તરેલા, સુગતિ ગતિમાં એટલે મોક્ષમાં ગયેલા, સિદ્ધિના પથ-માર્ગના ઉપદેશક (એવા) તીર્થંકર ભગવાનને વંદન કરે છે.

—મહાભાગ્ય, મહામુનિ, મહાયશ, અમર અને નરરાજથી પૂજિત, અને આ તીર્થના તીર્થંકર-તીર્થપ્રવર્તક (એવા) મહાવીરને વંદન કરે છે.

—(ગૌતમાદિ) અગિયારે ગણધરો કે જે પ્રવચન-આગમના પ્રવાદક છે તેમને, સર્વ ગણધરોના વંશને, વાચકોના વંશને, અને પ્રવચન-આગમને હું વંદન કરે છે.

‘ ઉપજેહ વા, વિગમેહ વા, ધુવંદ વા ’—ત્રિપદી ॥

—ઉપજે છે, વા નાશ પામે છે વા ધ્રુવ રહે છે: એ ત્રણ પદ.

અત્યં માસહ અરહા, સુતં ગંચંતિ ગણહરા નિરૂણં ।

સાસણસ્સ હિયટ્ટાણ, તગો સુતં પવત્તેહ ॥

—મદ્રવાહુ-આવશ્યકનિર્ણય માથા ૧૨.

—અર્હનો અર્થ (માત્ર) કહે છે. (નહિ કે દ્વાદશાંગરૂપ સૂત્ર) (અને) ગણધરો સૂત્ર (દ્વાદશાંગરૂપ) નિપુણ (એટલે સૂક્ષ્માર્થ પ્રરૂપક

બહુ અર્થવાળું) અથવા નિગુણ (એટલે નિયત-પ્રમાણનિશ્ચિન ગુણો વાળું) ગૂંથે છે, તેથી શાસનના હિત માટે સૂત્ર પ્રવર્તે છે. (મલધારિ શ્રી હેમચંદ્રસૂરિકૃત વૃત્તિ સહિત વિશેષાવશ્યક લાખ્ય પૃ. ૫૦૭).

સવ્વપ્પવાચમૂલં દુવાલસંગં જઓ સમવસાયં ।

રચનાગરતુલ્લં સલ્લુ તો સવ્વં સુંદરં તંમિ ॥ —હરિભદ્રસૂરિ-ઉપદેશપદે.

—સર્વપ્રવાદોના મૂલરૂપ દ્વાદશ અંગ જે કારણથી સમાખ્યાત-પ્રસિદ્ધ છે તે કારણથી તેમાં રત્નાકરના જેવું સર્વ સુંદર જ છે.

જય કિંચિ અણ્ણુણાયં પઢિસિદ્ધં વાવિ જિણવરિંદેદિં ।

એસા તેસિ આણા કજ્જે સચ્ચેણ હોઞ્ઞવ્વં ॥ —સંઘદાસગણિકમાશ્રમણ:

—જિનવરેંદ્રોએ-જિનોએ કંઠની અનુગ્રા આપી નથી તેમજ કંઠનો નિષેધ કયો નથી. તેમની આ આત્મા છે કે સત્યથી કાયમાં વર્તવું. બંદે પાદદ્વિતયં મત્તયા શ્રી ગૌતમાદિસૂરીણાં ।

નિ:શેષશાસ્ત્રગંગાપ્રવાહહિમવદગિરિનિમાનાં ॥

—મલધારી હેમચંદ્ર કૃત ધર્મોપદેશમાલાનું મંગલાચરણ.

અર્થાત્:—સર્વ શાસ્ત્રરૂપ ગંગાપ્રવાહના હિમવદ ગિરિ જેવા શ્રી ગૌતમ આદિ (સુધર્મા, જંણુ વગેરે) સૂરિઓના ચરણયુગ લક્ષિતથી વંદું છું.

સ્તૌમિ શ્રી ગૌતમાદીસ્તાનેકાદશમહાકવીન્ ।

ચૈરપુરિ દ્વાદશાંગૈ: સમસ્યા ત્રિપદી ગુરો: ॥

—મુનિરત્ન-અમમચરિત્ર.

—જેમણે પોતાના ગુરૂ (શ્રી મહાવીર) ની ત્રિપદીની સમસ્યા બાર અંગથી પૂરી તે ગૌતમાદિ ૧૧ મહાકવિઓને સ્તવું છું.

સા જીયાજ્ઞેની ગૌ: સદ્ધર્મોલંકૃતિર્નવરસાદ્યા ।

ત્રિપદાન્વિતયાપિ યયા મુવનત્રયગોચરોઽધ્યાપિ ॥

—ઉદયસિંહકૃત ધર્મવિધિ વૃત્તિ (૧૨૮૬)નું મંગલાચરણ.

અર્થાત્:—સદ્ધર્મને અલંકૃત કરનારી, નવરસથી સમૃદ્ધ, એવી જેન ગૌ (વાણી, ગાય) કે જે ત્રણ પદ (ઉત્પાદ, વ્યય, અને પ્રોવ્ય એ ત્રણ પદ) થી યુક્ત છતાં (એને ત્રણ પદ-પગલાં છતાં) ત્રણે જગત્માં વ્યાપ્ત થઈ તે જય પામે.

૧૫ પ્રો. લોચમાન વિશેષમાં જણાવે છે કે:—

“મહાવીર અત્યૌકિક પુરુષ હતા, એમનાજ જેવો ખીજો કોઈ પુરુષ થયો નથી. વિચારની એમની પ્રબળતા વિષે, તપશ્ચર્યા વિષે, સાધુજીવનમાં એમના દુઃખસહન વિષે, એમના પુરુષાર્થ વિષે અને માનવજાતિથી દૂર રહેવાની એમની વૃત્તિ વિષે આગળ કહી દીધું છે; વળી માણસને સંસારના બંધનમાં બાધનાર કર્મ ઉપર એમણે પોતાનો ખાસ સિદ્ધાન્ત રચ્યો છે એ પણ કહ્યું છે. એકંદરે અત્યાર મુઘી આપણને એ તપસ્વીના આદર્શ રૂપેજ દેખાયા છે, પણ વાર્તાત્મિક રીતે તો એ ઉપરાંત એમનામાં ખીજું ધણું વધારે હતું. એ મહાન વિચારક હતા, વિચારોમાં એ અગ્રેસર દર્શનકાર હતા. એમના સમયની સૌ વિદ્યાઓમાં એ પારંગત હતા, પોતાની તપશ્ચર્યાને જો એ વિદ્યાઓને એમણે રચનાત્મક સ્વરૂપ આપી પૂર્ણ બનાવી હતી અને પ્રબળ સિદ્ધાન્તનત્વની અંદર ગોઠવી કાઢી હતી; એમણે આપણને તત્ત્વવિદ્યા (Ontology) આપી છે અને તેમાં સૌ તત્ત્વો-પાંચ દ્રવ્યોમાં (ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય, જ્વાસ્તિકાય, અને પુદ્ગલાસ્તિકાયમાં) ગોઠવી દીધાં છે-ત્યાર પછી વિશ્વવિદ્યા (Cosmology) આપે છે. એમને મતે વિશ્વ ત્રીશ પ્રદેશોમાં સમાઈ રહેલું છે, તેમાં સૌથી નીચે ભયંકર નરક છે, એની ઉપર ખીજાં અનેક નરક આવેલાં છે, એમના ઉપર આપણું જગત આવે છે, એની ઉપર નક્ષત્રતારાથી ભરેલો પ્રદેશ આવે છે અને એના બાર ભાગ પાડેલા છે. અને એટલાજ વર્ગમાં વહેંચાયેલા દેવલોક એ પ્રદેશોમાં વસે છે:—ત્યારપછી જીવવિદ્યા (Biology), એમાં સમસ્ત જીવોનો:—દૃશ્ય જીવોનો અને અદૃશ્ય જીવોનો (જેની અંદર નરકવાસીઓ, જૂતપ્રેતો અને દેવલોક પણ આવી જાય છે), ચોતીશ પ્રકારના જીવજાતો (આમાં પચૈન્દ્રિય ઉપરાંત ચતુરિન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય, દ્વિન્દ્રિય, અને એકેન્દ્રિય એ મુખ્ય છે) સમાવેશ થાય છે, ત્યારપછી માનસશાસ્ત્ર (Psychology), એમાં આત્માના ચેતન્યની જુદી

બુદ્ધી દશાઓનું વર્ગીકરણ કરેલું છે. હુંકામાં કહીએ તો મહાવીરે એમના સમયમાં જે વિદ્યાઓ વર્તમાન હતી તે સૌનો ઉપયોગ કરીને એમણે પોતાની વિચારમાળા વ્યવસ્થિત કરી છે.^{૨૧}

૧૬. શ્રી મહાવીરના સમયમાં સર્વ ધર્માવચાર અને તત્ત્વમંથરી રચના સંસ્કૃત ભાષામાં ચાલતી હતી. તે વખતે ઋગ્, યજુષ અને સામ વેદાદિ હતાં. સંસ્કૃત ભાષા લોકો વિશેષ કરીને સમજતા ન હતા. લોક ભાષા પ્રાકૃત હતી, અને તે ભાષામાંજ કરેલો મોધ લોકમાં સંકેત થાય. તે માટે શ્રી મહાવીર અને શ્રી યુદ્ધ ઐનએ પ્રાકૃતનોજ ઉપદેશાર્થે સ્વીકાર કર્યો. આ પ્રાકૃત ભાષા તે તે વખતની પૂર્વે મગધ દેશથી તે પશ્ચિમે પૂર્ણ અને દક્ષિણે માળવા લેદર્ભ વગેરે પ્રદેશ સુધીની પ્રચલિત લોકભાષા. મગધ દેશનું મદાન રાજ્ય, તે પરથી તેને ‘માગધી’ કહેવામાં આવતી; અને ઐદ્ય ગ્રંથોની ભાષા પણ પ્રાકૃત છે કે જેને પશ્ચિમના વિદ્વાનો ‘પાલી’ (પ્રાકૃતિ-પાયડી-પાલી) નામ આપે છે. જેનોત્રી પ્રાકૃત ભાષાને ‘અર્ધમાગધી’ કહેવામાં આવે છે અને ‘કાદ’ ‘મદારાપ્ટ્રી’ કહે છે. તેમની ધર્મભાષા એ રીતે પ્રાકૃતજ છે. શા માટે પ્રાકૃતમાં ? તો તે માટે હરિભદ્રજન ‘ઉક્તિ’ એમ કહી દશ વૈકલ્પિક ટીકા તથા ધર્મખિદુ વૃત્તિમાં ટાંક્યું છે કે:—

બાલભીમૂહ(મંદ)મૂર્ખાણાં નુણાં ચારિત્રકાક્ષિણામ્ ।

અનુપ્રદાર્થ સર્વજ્ઞઃ સિદ્ધાન્તઃ પ્રાકૃતઃ કૃતઃ ॥

—ચારિત્રને ચાહનાર બાળ, સ્ત્રી, મંદ-મૂર્ખ વગેરે મનુષ્યોના અનુપ્રદ માટે સર્વજ્ઞએ (પાઠાંતર તત્ત્વજ્ઞોએ) સિદ્ધાન્તને પ્રાકૃત બનાવ્યો છે.^{૨૨}

૨૧ બુદ્ધો ઉક્ત યુદ્ધ અને મહાવીર. પૃ. ૩૭.

૨૨ પ્રાકૃત હયાશ્રય કાવ્યની વૃત્તિમાં રાજરોખરસૂરિએ આ જ ભાવ વ્યક્ત કરેલ છે:—

ચાલ્લયાદિજહપ્રાયમવ્યજન્તુહિતેચ્છયા ।

પ્રાકૃતાગમકર્તૃભ્યો ગણમૃદ્ભ્યો નમોનમઃ ॥

—બાળ, સ્ત્રી આદિ જહપ્રાય ભવ્ય જીવોના હિતની ઇચ્છાથી પ્રાકૃતમાં આગમો કરનાર ગણમૃદને અમારા અનેકવાર નમસ્કાર.

૧૭ શ્રી મહાવીરના મુખ્ય ૧૧ શિષ્યો હતા. એ 'ગણધર'—
મનિઓર્નક ગણના ધારક-ઉપરી કહેવાય છે. તે બધા બ્રાહ્મણો હતા.

વર્ધગાનસૂરિએ પોતાના આચારદિનકર નામના ગ્રંથમાં આગમમાંથી
એક ગાથા ટાંચી છે ને તત્ત્વનિર્ણય પ્રાસાદ પૃ. ૪૧૨ માં જણાવ્યું છે કે:-
યત ઉક્તમાગમે

મુક્તજ્ઞ દિદિવાયં કાલિય-ઉક્કાલિયંગસિદ્ધંતં ।

ચી-બાલ-વાયળત્યં પાદ્યમુદ્યં જિળવરેહિ ॥

—દૃષ્ટિવાદ કાલિક-ઉક્કાલિક અંગ-સિદ્ધાંતને સ્ત્રી અને બાલકને વાંચના
માટે જનવરોથી પ્રાકૃતમાં કહેવાયાં છે.

શ્રી જિનસદ્ર સમાધમણના વિરોધાવરથકમાં ૫૫૧મી ગાથા આ પ્રમાણે છે:-

જહ વિય મૂયાવાણ સવ્વસ્સ વઓમયસ્સ ઓઆરો ।

નિજજુહણા તહાવિ હુ દુમ્મેહે હત્થીય ॥ ગા. ૫૫૧ ॥

—જોકે ભૂતવાદ (૧૨ મા અંગ નામે દૃષ્ટિવાદ) માં સર્વ વચોભય-
વાહ્યમયતા અવગાર છે (એટલે કે બહુ વાહ્યમય સમાધાન છે) તથાપિ ખરે-
ખર દુર્મેધસ (લોકો) માટે અને સ્ત્રીઓ માટે (એ સિવાયનાં બીજાં-૧૧
અંગોની) નિર્ધૂંહણા-રચના છે.

આ ગાથા પર મલધારી શ્રી હેમચંદ્રસૂરિ પોતાની ટીકામાં સમજાવે છે કે:-

તેષુ ચ નિરૂપમપિ વાહ્યમયમવતરતિ । અતશ્ચતુર્દશપૂર્વાત્મકં દ્વાદ-
શમેવાક્ષમસ્તુ, કિં શેષાંગ વિરચનેન, અંગવાણ શ્રુતરચનેન વા ? x x x
તત્ર ચચપિ દૃષ્ટિવાદે સર્વસ્યાપિ વાહ્યમયસ્યાઽવતારોઽસ્તિ, તથાપિ દુર્મેધસાં
તદવધારણાયયોગ્યાનાં મન્દમતીનાં, તથા શ્રાવકાદીનાં સ્ત્રીણાં ચાતુપ્રહાય
નિર્ધૂહણા વિરચના શેષશ્રુતસ્યેતિ

—જો બધાં વાહ્યમય-બધાં અંગોનો સાર તે ચૌદે પૂર્વમાં આવી જાય
છે ચૌદે પૂર્વ તે બારમું અંગ છે, તે પછી બાકીનાં અંગો રચવાનું અથવા
અંગબાહ્ય શ્રુત રચવાનું કંઈ કારણ ? ત્યાં (જણાવવાનું કે) જોકે દૃષ્ટિવાદ
(બારમા અંગ) માં સર્વ વાહ્યમય આવે છે, તથાપિ દુર્મેધસ એટલે તેડું
અવધારણુ ઠરવામાં અયોગ્ય એવા મંદમતિઓ તથા શ્રાવકોદિ તથા સ્ત્રીઓના
અનુમતિ માટે બાકીનાં શ્રુતની રચના થઈ છે. (વિરોધાવરથક પૃ. ૨૬૮-
૨૬૯ ગા. ૫૫૧)

તેમના નવ શ્રી મહાવીરની હયાતીમાં નિર્વાણ પામ્યા. બાકીના બેમાં એક ગૌતમ ઇંદ્રજીનિ અને બીજા સુધમાં. સુધમાંએ અંગો આદિ ગુર્થો શ્રી મહાવીરનો ઉપદેશ જાળવી રાખ્યો.

૧૮ જૈનશાસ્ત્રના સૌથી પ્રાચીન ગ્રંથો ‘અંગો’ કહેવાય છે. તે બાર છે અને તેમાં બારમું અંગ-નામે દષ્ટિવાદ, જેમાં ચૌદ ‘પૂર્વો’ના સમાવેશ થાય છે તે-પછી છત્ત થએલું છે અને તેમાં દર્શન સંબંધી વિવાદો, રહસ્યભૂત વિવિધ વિષયિક વિવેચન, તથા ચમત્કારી વિદ્યાઓ આદિ હતાં. બાકીનાં અગીઆર અંગો નામે આચારાગ્ર આદિ સ્વેતાંબર જૈનો હજી સુધી અમુક પ્રમાણમાં જાળવી રાખ્યા છે.

૧૯. જેમ પુરૂષનાં ૧૨ અંગ નામે બે પગ, બે જંઘા (સાથળ), બે હાથ, બે ગાત્રાર્ધ-પીઠ અને ઉદર, બે હાથ, એક ડાક અને એક મસ્તક છે. ૨૩ તેવી રીતે સમય-શ્રુતરૂપ પરમ પુરૂષના-શ્રુત પુરૂષના-સમયપુરૂષના આચાર આદિ બાર અંગ છે. જૈન આત્માશ્રમાં આને ‘શ્રુત’ કહેવામાં આવે છે તે અન્ય દર્શનમાં જેને ‘શ્રુતિ’ કહેવામાં આવે છે તેજ અર્થમાં છે. અહત્ પાસેથી સાંભળેલું એવો અર્થ ‘શ્રુત’ નો થઈ શકે.

પ્રાચીન બાર અંગો.

૨૦. પ્રાચીનકાળમાં બારે અંગોમાં જે હતું તે સર્વ અખંડપણે દ્રવ્ય ક્ષેત્ર કાળ ભાવના પરિણામે અત્યારે નથી રહ્યું, તેમજ પ્રાચીન-અંગોમાં શું હતું તેનું જોકે વિસ્તૃત વિગતવાર વર્ણન અત્યારે સાંપડતું નથી; તોપણ તે પ્રાચીન અંગોમાં સામાન્ય રીતે જે વિષયો હતા તેનો અતિ અદ્ય નિર્દેશ યત્રતત્ર કરવામાં આવ્યો છે. સમવાય નામના અંગમા (તેમજ નાંદી સૂત્રમાં) તેનો નિર્દેશ જે છે તે અત્રે સંક્ષેપમાં ઉદ્ધૃત કરીએ:—

૨૩ શ્રી નાંદીની વૃત્તિમાં મલયગિરિએ સૂત્ર ૪૩ ની ટીકામાં પ્રાચીન ગ્રંથ: ‘હસ્ત’ કહીને ચૂકી છે કે:—

પાયદુર્ગં જંબોરુ ગાયદુર્ગદ્ધં તુ દોયં બાહુ મ ।

ગીવા સિરં ચ પુરિસો બારસ અંગો સુચવિસિદ્ધો ॥

(૧) આચારાંગમાં પ્રરૂપેલા વિષયો—અમલુ નિર્ઐયેનો સુઅશસ્ત આચાર, આચર (લિક્ષા લેવાનો વિધિ), વિનય, વૈનયિક, કાયોત્સંગાદિ સ્થાન, વિહારશ્રુતિ આદિમાં ગમન, ચંક્રમણુ (એટલે શરીરનો શ્રમ દૂર કરવા ખીળ સ્થાનમાં ગમન), આહારાદિ પદાર્થોનું માપ, સ્વાધ્યાયાદિમાં નિયોગ, ભાષાસમિતિ, ગુપ્તિ, શય્યા, ઉપધિ, ભક્ત, પાન, ઉદ્દગમ આદિ (ઉદ્દગમ ઉત્પાદ અને એથણા), દોષોની વિશુદ્ધિ, શુદ્ધાશુદ્ધ પ્રદણુ, વ્રત, નિયમ, તપ અને ઉપધાન.

(૨) સૂત્રકૃતાંગમાં—સ્વસિદ્ધાંત, પરસિદ્ધાંત, સ્વ અને પરસિદ્ધાંત, જીવ, અજીવ, જીવાજીવ, લોક, અલોક, લોકાલોક, જીવ-અજીવ-પુણ્ય-પાપ-આશ્રવ-સંવર-નિર્જરા-બંધ અને મોક્ષ સુધીના પદાર્થો, ઇતર દર્શનથી મોહિત ચંદિગ્ધ નવા દીક્ષિતની શુદ્ધિની શુદ્ધિ માટે ૧૮૦ ક્રિયાવાદિના મત, ૮૪ અક્રિયાવાદિના મત, ૬૭ અસ્તાનવાદિના મત ૩૨ વિનયવાદિના મત—એ કુલ મળીને ૩૬૩ અન્યદષ્ટિના મતનો પરિક્ષેપ કરીને સ્વસમય સ્થાપન.

(૩) સ્થાનાંગમાં સ્વસમયનું, પરસમયનું અને સ્વપર સમયનું સ્થાપન, જીવનું, અજીવનું, જીવાજીવનું, લોકનું, અલોકનું અને લોકાલોકનું સ્થાપન,

(૪) સમવાયાંગમાં—સ્વસિદ્ધાંત, પરસિદ્ધાંત, સ્વપરસિદ્ધાંત અને એકાદિક કેટલા પદાર્થોનું એકાત્તરિક પરિવૃદ્ધિપૂર્વક પ્રતિપાદન એટલે પ્રથમ એક સંખ્યાવાળા પદાર્થોનું નિરૂપણ, પછી એની સંખ્યાવાળા પદાર્થોનું, એમ ક્રમપૂર્વક પ્રતિપાદન અને હાદશાંગ ગણિપિટકના પર્યં-વાનું પ્રતિપાદન.

(૫) વ્યાખ્યાપ્રગ્નપ્તિ (જાગવતીસૂત્ર) માં—સ્વસમય, પરસમય, સ્વપર સમય, જીવ, અજીવ, જીવાજીવ, લોક, અલોક, લોકાલોક, જુદા જુદા પ્રકારના દેવ, રાજા રાજર્ષિ અને અનેક પ્રકારે સંદિગ્ધ પુરૂષોએ પૂછેલા પ્રશ્નોના શ્રી ગ્ણને વિસ્તારપૂર્વક કહેલા ઉત્તરો; કે જે ઉત્તરો દ્રવ્યગુણ ક્ષેત્રકાલ પર્યંવ પ્રદેશ અને પરિણામના અનુગમ નિરૂપણ નમ પ્રમાણુ અને વિવિધ તથા સૂત્રિયુલુ ઉપક્રમ પૂર્વક ચચાસ્તિ જાવના પ્રતિપાદક

છે, લોક અને અલોક જેનાથી પ્રકાશિત છે, જેઓ વિશાલ સંસાર સમુદ્રથી તારવામાં સમર્થ છે, મન્દપૂજિત છે, ભવ્ય લોકોના હૃદયના અભિનંદક છે, અંધકારરૂપ મેઘના નાશક છે, સુષુદ્ધ છે, દીપ્તભૂત છે, ઈલા મનિ અને સુહૃદના વર્ધક છે, ગંભી સંખ્યા બરાબર છત્વાંસ હજાર છે, અને જે ઉત્તરોના ઉપનિષદનથી બહુ પ્રકારના શ્રુતાર્થો શિષ્યહિતાર્થ ગુણુ દસ્તરૂપ છે.

(૬) જ્ઞાનાધર્મકથામાં^{૨૪}—ઉદાહરણભૂત પુરુષોનાં નગરો, ઉદ્યાનોઃ ચૈત્યો, વનખંડો, રાજ્યો, માતાપિતા, સમવસરણો, ધર્માચાર્યો, ધર્મ-કથાઓ, એલ્લેલૌકિક અને પારલૌકિક ઋદ્ધિવિશેષો, ભોગપરિત્યાગો, પ્રવ્રજ્યાઓ, શ્રુતપરિણ્ણો, તપ, ઉપવાન, પયાંયો, સંલેખના, ભક્તપ્રત્યાખ્યાનો, પાદપોષગમનો, દેવલોકગમનો, સુકલમાં પ્રત્યવનારો, ઔધિલાલ અને અંતક્રિયાઓ.

(૭) ઉપાસકદશામાં—ઉપાસકો (શ્રાવકો) નાં નગરો, ઉદ્યાનો, ચૈત્યો, વનખંડો, રાજ્યો, માતાપિતાઓ, સમવસરણો, ધર્માચાર્યો, ઇલ્લ-લોકના અને પરલોકના ઋદ્ધિવિશેષો.....અંતક્રિયાઓ (ઉપરના પારામાં કહ્યા પ્રમાણે).

(૮) અમંતકૃદ્દશામાં—અમંતકૃત (તીર્થંકરાદિ નહિલે મોક્ષગામી) પુરુષનાં નગરો, ઉદ્યાનો, ચૈત્યો, વનખંડો, રાજ્યો, માતાપિતા, સમ-વસરણો, ધર્માચાર્યો, ધર્મકથાઓ, આ લોકની અને પરલોકની ઋદ્ધિ, ભોગપરિત્યાગો, પ્રવ્રજ્યાઓ, શ્રુતપરિણ્ણ, તપ, ઉપવાન, બહુવિધ પ્રતિ-માઓ, ક્ષમા, આર્જવ, માર્દવ, સત્યસહિતશૈલ્ય, ૧૭ પ્રકારનો સંયમ, ઉત્તમ ક્ષત્રવ્યર્થ, અક્રિયનતા, તપ ક્રિયાઓ, સમિતિઓ, ગુપ્તિઓ,

૨૪ જૈન આગમ સાહિત્યમાં વાદ્-મયના પ્રકારની દષ્ટિએ ધર્મકથાનુ-યોગ નામનો એક આખો સ્વતંત્ર વિભાગજ કરવામાં આવેલો છે, અને જ્ઞાતાધર્મકથા નામના આ આગમને એ વિભાગના નિર્દેશક તરીકે કહેવામાં આવે છે. સુતપરંપરાએ કુટલીયે કોડ એવી ધર્મકથાઓ તેમાં આલેખેલી હતી, પણ તે કાલ પ્રભાવે તદ્દ યદિ ગઈ અને વર્તમાનમાં માત્ર ૧૬ અધ્યાયજ્ઞ એ આગમના ઉપલબ્ધ થાય છે; અને તે પણ તેના મૂળ રૂપમાં નહિ.

અપ્રમાદયોગ, ઉત્તમ સ્વાધ્યાય અને ધ્યાનનું સ્વરૂપ, ઉત્તમ સંયમને પ્રાપ્ત થઈ જિતપરિણત પુરૂષોને ચાર પ્રકારનાં કર્મોના ક્ષય થયા પછી થએલો કેવલજ્ઞાનનો લાભ, મુનિઓએ પાળેલો જેટલો પયોગ, પાદપો-પગત પવિત્ર મુનિવર જેટલાં ભક્તોને (ભોજનોને) વીતાવીને જ્યાં અતકૃત થયા તે, અને બીજા મુનિઓ જેઓ મુક્તિમુખને પામ્યા તે.

(૯) અનુત્તરોપપાતિકમાં—અનુત્તરોપપાતિકાનાં નગરો..... અતક્રિયાઓ (ઉપર જ્ઞાતાધર્મ કથામાં જણાવ્યા પ્રમાણે.

(૧૦) પ્રશ્નવ્યાકરણમાં—એકસો આઠ પ્રત્નો, એકસો આઠ અપ્રત્નો, એકસો આઠ પ્રશ્નાપ્રત્નો, વિદ્યાના અતિશયો અને નાગ-કુમારની તથા સુવર્ણકુમારની સાથે થએલા દિવ્ય સંવાદો.

(૧૧) વિપાકશ્રુતમાં—સુકૃત કર્મોનો અને દુષ્કૃત કર્મોનો ફલવિપાક. તે ફલવિપાક સંક્ષેપથી બે પ્રકારનો કહેવા છે—દુઃખવિપાક અને સુખ-વિપાક. તેમાં દશ દુઃખવિપાક અને દશ સુખવિપાક છે. દુઃખવિપાકમાં દુઃખવિપાક વાળાઓનાં નગરો, ઉદ્યાનો, ચૈત્યો, વનખંડો, રાગઓ, માતપિતા, સમેસરણો, ધર્માંચાર્યો, ધર્મકથા, નગરગમનો, સંસારપ્રબંધ અને દુઃખપરંપરા. સુખવિપાકમાં સુખવિપાકવાળાઓનાં નગરો ઉદ્યાનો .....અતક્રિયાઓ (ઉપર જ્ઞાતાધર્મકથામાં જણાવ્યા પ્રમાણે)

(૧૨) દૃષ્ટિવાદમાં—સર્વ પદાર્થોની પ્રરૂપણા છે. તે દૃષ્ટિવાદ પાંચ પ્રકારનો છે:—૧ પરિકર્મ ૨ સૂત્ર ૩ પૂર્વગત, (પૂર્વ) ૪ અનુયોગ અને ૫ ચૂલિકા.

આ બારેમાં જણાવેલા ઉક્ત વિષયો અત્યારના ઉપસંગ્રહ સૂત્રોમાં કાળવશથી ઘટી ગયાનું જુદો કહે છે, (શ્રી ભગવતીસૂત્ર-પં. બેચરદાસ અનુવાદિત પ્રથમ ભાગ પૃ. ૧૦ થી ૧૨ પરનું ટિપ્પણ)

૨૧ હવે ઉક્ત દૃષ્ટિવાદનું વર્ણન જોઈએ:—તેના પાંચ ભાગ ઉપર કહેવાયા છે.

૧ પરિકર્મ—(એટલે યોગ્યતાકરણ) તે સાત પ્રકારનો છે. ૧ સિદ્ધ શ્રેણિક પરિકર્મ, ૨ મનુષ્ય શ્રેણિક, ૩ પુષ્ટ શ્રેણિક, ૪ અવગ્રહના શ્રેણિક, ૫ ઉપસંપાદન શ્રેણિક (ઉપસંપાદનજન્ય-અંગીકાર કરવા

યોગ્ય), ૬ વિપળજ્ઞહ (છાંડવા યોગ્ય) શ્રેણિક, ૭ ચ્યુતાચ્યુત શ્રેણિક. (આમાંના પ્રથમનાં છ પરિકર્મ સ્વ સમયના વક્તવ્યને અનુસરે છે, અને છેલ્લું ચ્યુતાચ્યુત તે ગોશાલાદિના આજીવિકાદિ પાખંડી મતનું વક્તવ્ય જણાવે છે. આ પરિકર્મમાં 'નયો' (દૃષ્ટિબિદુઓ)નો વિચાર હોય છે. પહેલાં છ પરિકર્મમાં નૈગમ, સંગ્રહ, વ્યવહાર અને ઋણુસૂત્ર એ ચાર નયોથી સ્વસમયના તે પરિકર્મનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે.) સિદ્ધ શ્રેણિકના ૧૪ પ્રકાર છે:—(૧) માતૃકા પદ, (૨) એકસ્થિત પદ, (૩) પાદાર્થ પદ, (૪) 'પાઠોઆમાસ' પદ, (૫) કેતુભૂત, (૬) રશિબદ્ધ, (૭) એક ગુણ, (૮) દ્વિગુણ, (૯) ત્રિગુણ, (૧૦) કેતુભૂત, (૧૧) પ્રતિગ્રહ, (૧૨) સંસાર પ્રતિગ્રહ, (૧૩) નંદાવર્ત, (૧૪) સિદ્ધાબદ્ધ (સિદ્ધાપત). એજ પ્રમાણે મનુષ્યશ્રેણિકના ૧૪ પ્રકાર તેમાં છેલ્લો સિદ્ધાબદ્ધ છે તેને બદલે મનુષ્યાબદ્ધ લેવો. પુષ્ટ શ્રેણિકના ૧૧ પ્રકાર:— (૧) 'પાઠોઆમાસ'થી નંદાવર્ત સુધી ઉપર પ્રમાણે લેવા ને છેલ્લો પ્રકાર પુષ્ટાબદ્ધ લેવો. આજ પ્રમાણે અવગ્રહના શ્રેણિક, ઉપ સંપાદન શ્રેણિક, વિપળજ્ઞહ શ્રેં, ચ્યુતાચ્યુત શ્રં ના ૧૧ પ્રકાર છેવટના પ્રકારમાં તે તે રીતે ફેરફાર કરી લેવા.

૨ સૂત્ર (પૂર્વગત સૂત્રાર્થનું જે સૂચન કરે તે સૂત્ર તે સૂત્રો સર્વ દ્રવ્યો, સર્વ પદાર્થો, સર્વ નયો, સર્વ જાંગ વિકલ્પોના પ્રદર્શક છે) તે ૮૮ જેદે છે ૧ ઋણુઅંગ, ૨ પરિણતાપરિણત, ૩ બહુલંગી, ૪ વિપ્રત્યયિક (વિનય ચારિત્ર), ૫ અનંતર, ૬ પરંપર સમાન, ૭ સંયુથ, ૮ ભિન્ન, ૯ યથાસ્યાગ, ૧૦ સૌવસ્તિક, ૧૧ ધંટ, ૧૨ નંદાવર્ત, ૧૩ બહુલ, ૧૪ પૃષ્ઠાપૃષ્ઠ, ૧૫ વિચાવર્ત, ૧૬ એવંભૂત, ૧૭ દ્વિકાવર્ત, ૧૮ વર્તમાનોત્પતક, ૧૯ સમભિરૂઢ, ૨૦ સર્વતોભદ્ર, ૨૧ પ્રણ્યામ (પણ્યામ), ૨૨ દ્વિ પ્રતિગ્રહ. આ ૨૨ પ્રકારને જુદી જુદી રીતે ચર્ચવામાં આવે છે તેને ત્રણ નયથી (દ્રવ્યાર્થિક આદિથી) તેમજ ચાર-નયથી—સંગ્રહ, વ્યવહાર, ઋણુસૂત્ર અને શબ્દ નયથી ચિતવતાં ૨૨×૪=૮૮ પ્રકાર:—સૂત્રના ગણાવ્યા છે.

- ૩ પૂર્વ—દષ્ટિવાદમાં ૧૪ પૂર્વો છે તેનાં નામો નીચે પ્રમાણે છે:-
- ૧ ઉત્પાદપૂર્વ—સર્વ દ્રવ્ય અને પદાર્થોના ઉત્પાદની તેમાં પ્રરૂપણ છે.
  - ૨ અત્રાયણી—સર્વ દ્રવ્યો અને જીવવિશેષના પદાર્થોનું અત્ર એટલે પરિમાણ તેમાં વર્ણવેલ છે. અત્ર=પરિમાણ અને અયન=પરિચ્છેદ—સર્વ દ્રવ્યાદિના પરિમાણનો પરિચ્છેદ જેમાં છે તે.
  - ૩ વીર્યપ્રવાહ—તેમાં સકર્મ અને અકર્મ જોવા તથા અજીવોનું વીર્ય કહેલું—પ્રરૂપ્યું છે.
  - ૪ અસ્તિનાસ્તિ પ્રવાહ—ધર્માસ્તિકાયાદિ જે વસ્તુ લોકમાં છે, અને અસ્તૃંગાદિ જે વસ્તુ નથી અથવા સ્થાદવાદ અભિપ્રાય પ્રમાણે સર્વ વસ્તુસ્વરૂપથી છે અને પરરૂપથી નથી એવું તેમાં જણાવેલું છે.
  - ૫ જ્ઞાનપ્રવાહ—મતિ આદિ પંચવિધ જ્ઞાનનું સ્વરૂપ ભેદ પ્રભેદ વડે તેમાં કથન છે.
  - ૬ સત્યપ્રવાહ—સત્ય=સંયમ વા સત્યવચન તેમાં ભેદ સહિત તેમજ તેના અતિપક્ષ (અસત્ય) સહિત વર્ણવેલ છે.
  - ૭ આત્મપ્રવાહ—તેમાં આત્મા—જીવ અનેક નયવડે બતાવેલો છે.
  - ૮ સમયપ્રવાહ—કર્મપ્રવાહ—તેમાં સમય એટલે સિદ્ધાન્ત-તાર્થ કે જે કર્મરૂપ છે તેથી એટલે તેમાં કર્મસ્વરૂપ પ્રરૂપ્યું છે, માટે આ પૂર્વનું સમય પ્રવાહ કે કર્મપ્રવાહ એ નામ આપેલ છે. વળી તેમાં જ્ઞાનાવરણાદિક આઠ પ્રકારનાં કર્મ પ્રકૃતિ, સ્થિતિ, અનુભાગ પ્રદેશ આદિ ભેદ પ્રભેદ કહેવામાં આવ્યા છે.
  - ૯ પ્રત્યાખ્યાનવાદ—તેમાં સર્વ પ્રત્યાખ્યાનનું સ્વરૂપ ભેદ સહિત જણાવ્યું છે.
  - ૧૦ વિદ્યાનુપ્રવાહ—તેમાં અનેકાતિશય વાળી વિદ્યા સાધનની અનુકૂળતાથી સિદ્ધિપ્રકર્ષ વડે જણાવે છે—વિદ્યાના અતિશયો સાધનની અનુકૂળતા વડે સિદ્ધિના પ્રકર્ષવડે વર્ણવ્યા છે.
  - ૧૧ અવધ્ય-કલ્યાણ-વધ્ય એટલે નિષ્કૂળ, નહિ એવું અવધ્ય—સફલ તેમાં જ્ઞાન તપ સંયોગ આદિ શુભ ફલો અને પ્રમાદ આદિ અશુભ ફલો વર્ણવ્યાં છે. યીજ તેને કલ્યાણપૂર્વ કહે છે.

- ૧૨ પ્રાણાયુઃ—પ્રાણવાય તેમાં પ્રાણ-અર્થે એટલે પાંચ ઇન્દ્રિય, ત્રણ પ્રકારનું બલ, ઉચ્ચાસ અને નિશ્વાસરૂપ પ્રાણોર્મુ અથવા આયુ અનેક પ્રકારનું વર્ણવ્યું છે. જેમાં ભેદ સહિત પ્રાણવિધાન અને બીજા પ્રાણો વર્ણવેલા છે.
- ૧૩ ક્રિયાવિશાલ—કાયિકીઆદિ અને સંયમાદિ ક્રિયા વિશાલ એટલે ભેદ વડે વિસ્તીર્ણપણે ભેદ સહિત જળાવવામાં આવી છે.
- ૧૪ બિન્દુસાર—અર્થાત્ લોકશબ્દ અધ્યાહાર છે એટલે લોકબિન્દુ સાર. જે લોક એટલે જગતમા, શ્રુતલોકમાં અક્ષરની ઉપર બિન્દુ જેવા સારરૂપ-સર્વોત્તમ સર્વાક્ષરના સન્નિપાતથી લખિય હેતુ વાળું છે તે.

આ ચૌદે પૂર્વના પદ પરિમાણનો વિષય સમવાયાગ ટીકામાં છે. ૨૫

૪ અનુયોગ—(એટલે અનુરૂપ-અનુરૂપ યોગ અર્થાત્ સૂત્રની વસ્તુ સાથેનો અનુરૂપ સંબંધ) તે બે પ્રકારનો છે: ૧ મૂલ પ્રથમાનુયોગ—(મૂલ એટલે ધર્મના પ્રવર્તનથી તીર્થંકરોનો પ્રથમ એટલે સમ્યકત્વની પ્રાપ્તિના લક્ષણ રૂપ પૂર્વભવાદિ ગોચર એવો અનુયોગ તે), ૨ ગંડિકાનુયોગ (ઈક્ષ્વાહિના પૂર્વાપર પર્વથી પરિચ્છિન્ન, મધ્યભાગ તે ગંડિકા તેની પેઠે એકાર્થ અધિકારવાળા ગ્રંથ પદ્ધતિ તેને ગંડિકા કહેવામાં આવે છે, તેનો અનુયોગ). મૂલ પ્રથમાનુયોગમાં અર્હત ભગવતોના સમ્યકત્વથી આરંભી પૂર્વભવો-દેવલોક ગમન, દેવભવનું આયુ, ભાંથી ચ્યવન, તીર્થંકરનો ઉત્પાત-જન્મ, અભિષેક, રાજશ્રીનો ત્યાગ-પ્રત્યક્ષા, તપ, કેવલ જ્ઞાન, તીર્થપ્રવર્તન, શિષ્યો, ગણો, ગણધરો, આયોપ્રવર્તિનીઓ, ચતુર્વિધ સંધ.....સિદ્ધિ આદિ કહેવામાં આવેલ હોય છે. ગંડિકાનુયોગમાં કુલકરોની, તીર્થંકરોની, ચક્રવર્તિઓની, દશાહની બલદેવની, વાસુદેવની, ગણધરોની, ભદ્રાપાદની, તપકર્મની, હરિ-

૨૫ પૂર્વ સંબંધી આ હકીકત માટે નંદીસૂત્ર, સમવાયાગસૂત્ર, પ્રવચન-સારોચ્ચાર ટીકા પૃ. ૨૦૭-૨૦૮ (પ્ર૦ દે૦ લા૦) પરથી તેમજ અભિધાન ચિંતામણી પૃ. ૧૦૪ થી ૧૦૬ (ચ, અ.) જુઓ.

પંશની, ઉત્સર્પિણીની, અવસર્પિણીની, ચિત્રાન્તર ગંડિકાઓ, દેવતા મનુષ્ય તિર્થ્ય નારક ગતિ ગમન વિવિધ પથદનો વગેરે કહેવામાં આવેલ હોય છે.

૫ ચૂલિકા—(ચૂલા એટલે શિખર, જેમ મેરની ચૂલા) તેમ કૃષ્ટિવાદમાં પરિકર્મ, સૂત્ર, પૂર્વાનુચોમમાં અનુક્રમ અર્થના સંગ્રહવાળી ગ્રંથપદ્ધતિ તે ચૂલા-ચૂલિકા કહેવાય છે. પ્રથમનાં ચાર પૂર્વેની ચૂલા છે, બાકીનાં પૂર્વે ચૂલિકા વગરનાં છે. (પ્રથમ પૂર્વમાં ૪, બીજા પૂર્વમાં ૧૨, ત્રીજામાં ૮, અને ચોથામાં ૧૦ એમ કુલ ૩૪ ચૂલિકા છે; આ પ્રમાણે ‘દ્વાદશાગ ગણિપિટક’ છે. ૨૬

૨૨ આમાં પ્રથમનાં અગિયાર અંગેમાં ભાષા ‘અર્ધમાગધી’ હતી. ૨૭ તેને ‘આર્ધ પ્રાકૃત’ પણ કહેવામાં આવે છે, ‘આર્ધ’ એટલે

૨૬ આ દ્વાદશાગ મટિ ન્હોતો સ્તમવાયાંગ-અભયદેવસૂરિવૃત્તિ પૃ. ૧૨૮-૧૩૨, નંદીસૂત્ર અલયગિરિ ટીકા પૃ. ૨૩૫ થી ૨૪૬]

૨૭ મગવં ચ ણં અદ્દં માગહીઐ માસાઐ ધમ્મમાહિન્દ્-
(સ્તમવાયાંગસૂત્ર પૃ. ૬૦ સમિતિ) એટલે ‘મગવાન્ અર્ધમાગધી ભાષાદ્વારા ધર્મને કહે છે.

ગોયમા ! દેવા ણં અદ્દમાગહાઐ માસાઐ માસંતિ, સા વીયણં અદ્દ-
માગહી માસા માસિજ્જમાણિ વિસિસ્સદ્-ભગવતી અંગસૂત્ર શાં ૫, ઉ. ૪,
પ્રશ્ન ૨૦. પૃ. ૨૩૧ સમિતિ.

—હે ગૌતમ ! દેવો અર્ધમાગધી ભાષામાં બોલે છે અને બોલાતી ભાષામાં પણ તેજ ભાષા-અર્ધમાગધી ભાષા-વિશિષ્ટ છે.

માસારિયા જે ણં અદ્દમાગહાઐ માસાઐ માસંતિ-પ્રજ્ઞાપના-ઉપાંગ-
સૂત્ર પૃ. ૫૬ સમિતિ.)

—જેઓ અર્ધમાગધી ભાષામાં બોલે છે તેઓને ભાષાર્ધ-ભાષાની દૃષ્ટિએ આર્થો સ્તમજવા ’

આ ઉપરથી ‘અર્ધમાગધી’ ને ભાષા તરીકે અને ‘મી મહાવીર અર્ધમાગધીમાં ઉપદેશ કરતા હતા’ એ બંને વાતો સ્વીકારી શકાય એવી છે.

અર્થ પ્રણીત. ૨૮

દ્વિતિયાદ-ચૌદ પૂર્વાની ભાષા સંસ્કૃત હતી એમ પ્રભાવર્કચરિત્ર-કાર પ્રભાવર્કસુરિ જણાવે છે. ૨૯

નિશીય ચૂર્ણિમાં 'પોરાણમદ્ધમાગહ માસાનિયયં હવઈ સુત્તં' એટલે પુરાણસૂત્ર અર્ધમાગધી ભાષાથી નિયત હોય છે. આમાં તે ચૂર્ણિઠાર જિનદાસ મહત્તર 'અર્ધમાગધી' નો અર્થ એ પ્રકારે કરે છે: (૧) મગધ દેશની અડધી ભાષામાં નિયત તે. (૨) અદાર જાતની દેશી ભાષા નિયત તે. (અદાર જાતની દેશી ભાષાનો ઉલ્લેખ જ્ઞાતાસૂત્ર પૃ. ૨૮ સમિતિ ટીકા પૃ. ૪૨, તથા ઔપપાતિકસૂત્ર પૃ. ૫૮ સમિતિ)—જુઓ ૫. બહેચરદાસકૃત પ્રાકૃત વ્યાકરણની પ્રસ્તાવના.

૨૮ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે આગમ સાહિત્યને આર્થ પ્રાકૃતમાં ગણ્યું છે ને તેણું જુદું વ્યાકરણ આપ્યું નથી. તેઓ કહે છે કે 'યયપિ પોરાણમદ્ધ માગહ માષા નિયયં હવઈ સુત્તં' इत्यादिना आर्षस्य अर्धमागध माषा नियतत्वमाप्नोति वृद्धस्तदपि प्रायोऽस्यैव विधानान् न वक्ष्यमाण लक्षणस्य' હેમ પ્રાકૃત વ્યાકરણ પૃ. ૧૫૬ સૂત્ર ૨૮૭.

૨૯. પ્રભાવકચરિત્રમાં કહ્યું છે કે

चतुदशीऽपि पूर्वाणि संस्कृतानि पुराऽभवन् ॥ ११४ ॥

प्रज्ञातिशयसाध्यानि तान्युच्छिन्नानि कालतः ।

अधुनैकादशांग्यस्ति सुवर्मस्वामिभाषिता ॥ ११५ ॥

बालखीमूढमूर्खादिजनानुग्रहाय सः ।

प्राकृतां तामिहाऽकार्षान् × × × ॥ ११६ ॥

—ચૌદે પૂર્વા સંસ્કૃતમાં પુરાતનકાલે હતાં તે પ્રજ્ઞાતિશયસાધ્ય પણ કાલખળે ઉચ્છિન્ન થયા છે. હમણાં સુધર્મે સ્વામિભાષિત અગ્યાર અંગો છે; તેને તેમણે બાલ સ્ત્રી મૂઠ અને મૂર્ખ વગેરેને પણ અનુમદ્ધણ થાય તે માટે પ્રાકૃતમાં રચ્યાં છે.

પ્રોફે. વેબરે Sacred Literature of the Jains એ નામના ગ્રંથ-નિબંધમાં જૈન આગમે સંબંધીની ચર્ચા કરી છે તેની અંદર તે આગમોમાં પૂર્વે શું વિષયો હતા ને હાલમાં શું છે તથા દ્વિતિયાદમાં શો વિષય હોયો એવું એ સારી રીતે ચર્ચે છે.

શ્રી મહાવીર નિર્વાણ પછી.

૩૧

૨૩ આ આગમચૂનો શ્રી મહાવીરના ગણધર સુધર્માસ્વામી આદિએ 'ખુ'ંથ્યાં હતાં. તે ઉપરાંત એમ કહેવાય છે કે શ્રી મહાવીરના હસ્તદીક્ષિત શિષ્ય વીરભદ્રગણિએ આતુર પ્રત્યાખ્યાન (આહિર પચ્ચ-ખાણ), ચતુઃશરણુ (ચત્તિસરણુ) આદિ (વિ. સં. પૂર્વે ૪૭૦ લગભગ) રચ્યાં.

પ્રાકૃત ઉપદેશમાળાના^{૨૦} રચનાર ધર્મદાસગણિ પણ શ્રી મહાવીરના હસ્તદીક્ષિત શિષ્ય કહેવાય છે. તેમા ૫૪૦ પ્રાકૃત ગાથા છે. આ ગ્રંથ આચાર પ્રતિપાદક સુંદર અને ઉપયોગી છે. [આ પરજૂનામાં જૂની ટીકા સિદ્ધિર્પિત છે તે, તેમજ તે પરની અર્વાચીન રામવિજય-ગણિની ટીકા પં. હી. હં. જામનગર પ્રકટ કરી છે. કયા એવી છે કે ધર્મદાસગણિ પોતે રાજા હતા ને પોતાના શિષ્ય રણસિદ્ધને બોધ આપવા અર્થે આ કૃતિ બનાવી. પી. ૫, ૧૬૪; ૨૦૧૫૬૬-૭૧].

૨૪ શ્રી મહાવીર પછી ત્રણ 'કેવલી' (પૂર્ણ જ્ઞાનવાન) આચાર્યો નામે ઉપર્યુક્ત જાહાણો જાતમ ઈન્દ્રજીત, અને સુધર્મા તથા તેમના શિષ્ય વૈશ્યશ્રેષ્ઠીપુત્ર જન્મસ્વામી થયા. અહીં સુધી એટલે વીરાત પ્રથમ શતક સુધી તો એ સર્વ સિદ્ધાંત તેમજ સંપૂર્ણ ત્યાગની

૩૦. આ ગ્રંથમાં ' શ્રી મહાવીર સમયની વ્યક્તિઓ ઉપરાંત શ્રી મહાવીર પછી થયેલા ઠેક જન્મસ્વામી અને સિદ્ધિચિરિ આદિનાં ઐતિહાસિક સૂચવન (allusions) છે તેથી તેને ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ વીરાત ૫૨૦ ના અરસામાં રચાયેા ધારીએ તો બોદ્ધ નથી'—જુઓ સ્વ. મન:સુખલાલ કિરત્તચંદ મહેતાનો લેખ ' શ્રી ઉપદેશમાળાના પ્રણેતા શ્રીમાન ધર્મદાસગણિ શ્રી મહાવીર દેવના હસ્તદીક્ષિત શિષ્ય હતા ?—એક ઐતિહાસિક પ્રશ્ન ' જૈન ધર્મપ્રકાશ સં. ૧૯૬૬ના કાર્તિક, માગશર અને પોશના અંક. આ સંબંધીના નિર્ણય સંબંધીનો લેખ તેજ માસિક જૈનધર્મ પ્રકાશના સં. ૧૯૬૭ ના માહના અંકમાં છે તે પણ જુઓ. એક બીજા ધર્મદાસ થયા છે કે જેમણે બિદગ્ધયુગમંડન નામનો ગ્રંથ રચ્યો છે તેમનો સમય નિશ્ચિત થયો નથી. તે ગ્રંથ અંદર સમસ્યાઓ વગેરે છે અને જેનાપર જૈનેતર વિદ્વાનોએ પણ ટીકા રચી છે. વે. નં. ૧૫૬-૧૫૭

કુકાર્ધ અબાધિત આબાદ રહ્યા. તે સમયના બધા અબ્યાસ/ઓ તે સિદ્ધાંતને કંકરથ રાખતા હતા. શ્રમણો ભિન્ન ભિન્ન દેશમાં વિચરનારા હતા એટલે કાલાનુક્રમે ભિન્ન ભિન્ન દેશની ભાષાના સંસર્ગથી કુષ્ઠાળ આદિના કારણે સ્મૃતિશ્રંષને લીધે અને ઉચ્ચારભેદથી સિદ્ધાંતની ભાષા વગેરેમાં પરિવર્તન થયું તેમજ તેમાંનું કેટલુંક વિચિત્ર થયું એ સ્વાભાવિક છે. આ વાત પછીનાં પ્રકરણોમાં સંઘની પરિવહો આદિથી સ્પષ્ટ થશે.

૨૫ જ'બસ્વામીના શિષ્ય ક્ષત્રિય પ્રભવના આત્મણ શિષ્ય શાશ્વતભવસૂત્રિ (જન્મ વીરાત્ ૩૬. સ્વર્ગ. વીરાત્ ૯૮) થયા. તેમણે પોતાના પુત્ર-શિષ્ય મનકમુનિ માટે ચૌદ પૂર્વમાર્થી ઉદ્ધાર કરી દશ-વૈકાલિક સૂત્ર રચ્યું હતું. (વીરાત્ ૭૨ માં લગભગ). વિકાલથી નિવૃત્ત તે વૈકાલિક, અને દશ અધ્યયન તેમાં છે તેથી દશવૈકાલિક. ૩૧

૩૧. આ પર તિલકાચાર્યે વૃત્તિ કરતાં કહ્યું છે કે (પી. ૩, ૩૯):-

શાશ્વતભવસ્ય શ્રુતરત્નસિંધોઃ સર્વસ્વભૂતં દશકાલિકં ચત્ ।

ઉદ્વાદ્ય નાથયસુવર્ણકોશં તદ્ભવ્યસુપ્રાણમહં કરોમિ ॥

આ વૃત્તિ પહેલાં પ્રસિદ્ધ હરિભદ્રસૂત્રિએ દીકા રચી છે. વળી શાશ્વતભવની સ્તુતિ મુનિરત્નસૂત્રિએ અમમચરિત્રમાં કરી છે કે (પી. ૩, પૃ. ૯૦).

શાશ્વતમવોત્તુ વો મૂલ્યૈ ચક્રે સર્વાંગમૂર્તિશ્રુત્ ।

યેનાદુઃપ્રસમાચાર્યકાલિકં દશકાલિકમ્ ॥

પ્રકરણ ૩ જી.

આગમ-કાલ. [આહુ]

[વીરાત ૧૭૦ થી ૯૮૦ = વિ. સં. પૂર્વે ૩૦૦ થી વિ. સં. ૫૧૦].

આર્ય ભદ્રબાહુ.

વંદામિ મદ્રબાહુ પાદેણં ચરિમસયલસુચનાળી ।

સુતસસ કારગર્મિણિ દસાસુ કપ્પે ય વવહારો ॥

—દશાશ્રુતરકંધચૂર્ણી પી. ૪, ૧૦૦.

—પંચકલ્પભાષ્ય. સંવદાસ પી. ૪, ૧૦૩.

શ્રી મદ્રબાહુ વંઃ પ્રીત્યૈ સુરિઃ શૌરિરિવાસ્તુ સઃ ।

યસ્માદ્ દશાનાં જન્માસીન્ નિર્યુક્તીનામુચામિષ ॥

—મુનિરત્ન—અમમચરિત્ર.

તત્ત્વાર્થરત્નૌષવિલોકનાર્થં સિદ્ધાન્તસૌધાન્તરહસ્તદીપાઃ ।

નિર્યુક્તયો યેન કૃતાઃ કૃતાર્થસ્તનોતુ મદ્રાણિ સ મદ્રબાહુઃ ॥

—તિલકાચાર્ય—આવશ્યક નિર્યુક્તિ લઘુવૃત્તિ.

શ્રી કલ્પસૂત્રમમૃતં વિવુધોપયોગયોગ્યં જરામરણદારુણદુઃસ્વહારિ ।

યેનોદ્યુતં મતિમતા મચિતાત્ શ્રુતાઘ્વેઃ શ્રીમદ્રબાહુગુરવે પ્રણતોઽસિમ તસ્મૈ ।

—ક્ષેમપ્રીતિ—મૃદત્કલ્પ ટીકા.

યેનૈષા પિંડનિર્યુક્તિ યુક્તિરમ્યા વિનિર્મિતા ।

દ્વાદશાંગવિદે તસ્મૈ નમઃ શ્રી મદ્રબાહુવે ॥

—મલયાગિરિ પિંડનિર્યુક્તિ ટીકા.

—દશાશ્રુત કલ્પ અને વ્યવહાર સૂત્રના રચનાર ઋષિ, હેષ્ઠા સકલશ્રુતજ્ઞાની, પ્રાચીન (ગોત્રના) ભદ્રબાહુને વંદું છું.

—જે સૂરિએ, શૌરિ (વિષ્ણુ)એ જેમ દશ જન્મ (અવતાર) લીધા તેની માફક ઋચ્યાઓ જેવી દશ નિર્યુક્તિનો જન્મ આપ્યો તે ભદ્રબાહુ અમારી પ્રીતિ માટે થાઓ.

—તત્ત્વાર્થરૂપી રત્નરાશિને જેવા અર્થે સિદ્ધાન્તરૂપી મહેલની અંદરના હાથ દીવડા જેવી નિર્યુક્તિઓ જેમણે રચી તે કૃતાર્થ ભદ્ર-બાહુ અમારા ભક્તો-કલ્યાણોને વિસ્તારો.

—જે મહામતિએ મંથન કરાયેલા શ્રુતરૂપી સાગરમાંથી, જરા મરણ ૩૫ દારણ દુઃખને ટાળનાર, વિશુધ (વિદ્વાન, અને દેવતા)ને ઉપયોગી એવું શ્રી કલ્પસૂત્ર જેવું અમૃત અહાર કાઢ્યું તે શ્રી ભદ્રબાહુ ગુરૂને હું વિશેષપણે નમસ્કો છું.

—જેણે આ પિંડનિર્ધુક્તિ યુક્તિથી રમ્ય બનાવી તે આર-અંગ-જ્ઞાતા ભદ્રબાહુને નમસ્કાર.

૨૬ દશવૈકલિકકાર શાખ્યાલવના શિષ્ય યશોભદ્રના બે બ્રાહ્મણ શિષ્ય નામે સંભૂતિવિન્ય અને ભદ્રબાહુ થયા. આર્ય ભદ્રબાહુ ૧૪ પૂર્વધર હતો. તેમણે દશ આગમો-પર ટીકા રૂપે તેમજ ‘પૂર્વના આધારે આવશ્યક, દશવૈકલિક, ઉત્તરાધ્યયન, આચારાંગ, સૂત્રકૃતાંગ, દશા શ્રુતરૂકંધ, કલ્પ, વ્યવહાર, સૂર્ય પ્રજ્ઞપ્તિ અને ઋષિભાષિતા પર ‘નિર્ધુક્તિઓ’ રચી. ૩૧ ‘નિર્ધુક્તિ’ એટલે જેમાંથી બદ્ધ થયેલા અથો

૩૧ આ સંબંધમાં આવશ્યક નિર્ધુક્તિ રચતાં ચેાતે તેમાં આ ગદ્યાં આગમોની નિર્ધુક્તિઓ’ ‘હું બિનોપદેશવડે હાહારણ-હેતુ-કારણ વગેરે પદ-વાળી સંક્ષેપમાં કહીશ’ એમ જણાવ્યું છે:-પૃ. ૧૩ ચ. ૩.

આવસ્સગસ્સ દસકાલિઅસ્સ તહ ઉત્તરજ્ઞમાયારે ।

સૂઅગટે નિજ્જુત્તિ વવહારસ્સેવ પરમનિઉણસ્સ ॥

કપ્પસ્સ ય નિજ્જુત્તિ વવહારસ્સેવ પરમનિઉણસ્સ ।

સૂરિઅપજ્ઞતીણ વુચ્છં હસિમાસિઆણં ચ ॥

एएसि निज्जुत्ति वुच्छामि अहं जिणोवएसेणं ।

आहरण-हेउ-कारण-पय निवहमिणं समासेण ॥

પદ્યમંદિરઅણિ કૃત ઋષિમંડલ પ્રકરણ ટીકામાં સં. ૧૫૫૩ કહેણું છે કે:—

कमाद् दशचतुः पूर्ववेदी सूरिगुणाग्रणीः ।

भद्रबाहु यशोभद्रै न्यस्तः सूरिपदकमे ॥

दशवैकलिकस्याचारंगसूत्रकृतांगयोः ।

उत्तराध्ययन सूर्यप्रज्ञप्तीः कल्पकस्य च ॥

व्यवहारविभाषितावश्यकानामिमाः कमाद् ।

दशाश्रुतारव्यસ્કંધस्य निर्धुक्ती दश सोऽस्तनोत् ॥

तथान्या भगवांश्चકે સંહિતાં ભદ્રબાહવી ।

નિર્ધુક્ત-વિશેષપણે યા નિશ્ચયપણે યુક્ત-સિદ્ધ થાય છે તે. આ પૈકી વ્યવહાર સૂત્ર, દશા શ્રુતરકંઠ તથા બૃહત્ કલ્પ પોતે ગુણેષ છે ને તે પર પોતે નિર્ધુક્તિ રચી છે. વિશેષમાં તેમણે પિન્ડનિર્ધુક્તિ અને ઓધનિર્ધુક્તિ રચી. વળી સંસકૃત નિર્ધુક્તિ પણ રચી એમ કહેવાય છે. ઉવસગ્ગાદર નામનું પ્રભાવક સ્તોત્ર રચ્યું. કહેવાય છે કે તદુપરાંત વસુદેવ ચરિત સૂળ પ્રાકૃતમાં રચ્યું કે જે સવાલક્ષ શ્લોક પ્રમાણ હતું એમ પ્રસિદ્ધ હોમાચાર્યના ગુરુ દેવચંદ્રસૂરિ જણાવે છે.^{૩૨} અને જ્યોતિષ પર સંહિતા રચી.^{૩૩} તેમણે સ્થૂલલબ્દને ૧૪ પૂર્વની વાચના આપી હતી. પોતે નેપાલમાં ધ્યાન ધરવા ગયા હતા તેમણે દક્ષિણમાં વિહાર કર્યો હતો, અને ચંદ્રગુપ્ત રાજા (સ્વં વીરાત્ ૧૫૫ પરિશિષ્ટ પર્વ પ્રમાણે) એ તેમનો શિષ્ય થઇ સાધુ દીક્ષા લીધી હતી એમ દિગંબર કથા કહે છે. તેઓ વીરાત્ ૧૭૦માં સ્વર્ગગત થયા.^{૩૪}

૩૨ વંદામિ મહાબાહું જેન ય અર્ધરસિયં બહુકલાકલિયં ।

રહયં સવાયલક્ષ્મં ચરિયં વસુદેવરાયસ ॥

—શાંતિનાથચરિય-મંગલાચરણ.

૩૩ હાલમાં જે ‘ભદ્રબાહુસંહિતા’ એ નામનું પુસ્તક છપાયું છે તે આ ભદ્રબાહુકૃત નથી. વરાહમિહિરે વરાહસંહિતા રચી ને ભદ્રબાહુએ ભદ્રબાહુસંહિતા રચી એ પ્રવાહ છે. જુઓ રત્નશેખર કૃત ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધમાં પહેલેજા ભદ્રબાહુ વરાહમિહિર પ્રબંધ. તે બંનેના સમય સંબંધીની ચર્ચા માટે જુઓ પંડિત બહેચરદાસની સંરોધિત ‘પૂર્ણચંદ્રાચાર્ય’ રચિત ઉપસર્ગકંઠ સ્તોત્ર લઘુરત્ન-બિનસુરમુનિ રચિત પ્રિયંકર નૃપ દયા સમેત-માંની પોતાની પ્રસ્તાવના. તથા વે ૦ નં. ૩૮૫.

૩૪ વીરમોક્ષાહ્ નર્વણતે સતત્યમે ગતે સતિ ।

મદ્રબાહુરપિ ત્વામી યયૌ સ્વર્ગ સમાચિતા ॥

આમ હોમાચાર્યકૃત પરિશિષ્ટ પર્વમાં જણાવ્યું છે કે જેમાં ભદ્રબાહુનું ચરિત પણ આપેલ છે. સર્ગ ૬, અને ૮.

૨૭ આ સમયમાં 'પૂર્વો'માંથી પ્રાપ્તો—વિશિષ્ટ પ્રકીર્ણ
અથોની રચનાનો પ્રારંભ થયો જણાય છે. ૩૫

મગધસંઘ. [પાટલિપુત્ર પરિપદ]

૨૮ વીરાત ખીજ સદીમાં નંદરાજના સમયમાં—દેશમાં (મગ-
ધમાં ?) એક સમયે ઉપરાઉપરી આર વપનો મદાબીપણ દુકાળ પડતાં
સંઘનો નિર્વાહ મુશ્કેલ થતાં કંઈક રહેલું ધર્મસાહિત્ય હુમ થવાનો
ભય થતાં, મુકાળ આવ્યે મગધમાં—પ્રાયઃ પાટલીપુત્ર (પટણા) માં
સંઘ ભેગો થયો ન જે જે યાદ હતું તે બધું એકત્રિત કર્યું. ૩૬ આનું

૩૫ પ્રાપ્તો મટે વિશેષ જણવા માટે જુઓ મુનિશ્રી કલ્યાણવિજય-
જીને 'આપણાં પ્રાપ્તો' એ નામનો લેખ જૈનયુગ પુ. ૧ પૃ. ૮૭ થી
૯૪, અને રા. મોહનલાલ ઝવેરીનો 'અલભ્ય પ્રાપ્ત અથો' એ લેખ
જૈનયુગ પુ. ૩, પૃ. ૧૬૨.

૩૬ હરિશદ્રસરિએ ઉપદેશપદમાં જણાવ્યું છે કે:—

જાઓ અ તમ્મિ સમણ દુકાલો દોય દસય વરિસાણિ ।

સવ્વો સાહુસમૂહો ગઓ તજો જલહિતીરેસુ ॥

તદુવરમે સો પુણરવિ પાઠલિપુત્તે સમાગઓ વિહિયા ।

સંવેણં મુયવિસયા ચિંતા કિં કસ્સ અત્થેતિ ॥

જં જસ્સ આસિપાસે ઉદેસજ્ઞયણમાહ સંવહિંડં ।

તં સવ્વં એકારય અંગાહં તહેવ ઠવિયાહં ॥

—આ વખતે આર વર્ષ સુધી દુકાલ પડ્યો તેથી સર્વ સાધુઓને
સમૂહ જલધિ એટલે સમદ્રના તીરે ગયો. તે (દુકાલ) નો ઉપરમ થતાં—મટતાં
તેઓ દ્રીને પાટલિપુત્રમાં વિધિવદે આવ્યા એટલે સંઘને શ્રુત વિષયે ચિંતા
થા કે કેવી પાસે કેવો—કેટલો અર્થ છે ? હવે જેના પાસે કાંઈ હોય, અધ્ય-
યન આદિ યાદ હતાં તે સર્વ એકઠાં કરી અગ્રાર અંગ સ્થાપિત કર્યા.

જુઓ હેમાચાર્યકૃત પરિશિષ્ટ પર્વ સર્ગ ૬ શ્લો. ૫૫ થી ૫૮, ધર્મ-
ગોપચૂરિકૃત ઋષિમંડલ પ્રકરણ પર પદ્મમંદિરની વૃત્તિમાં સ્થૂલશદ્ર વૃત્તોત,
જયાનંદ સંસ્કૃત સ્થૂલશદ્રચરિત્ર, શુભશીલકૃત ભસ્તેશ્વર બાહુબલી વૃત્તિમાં
સ્થૂલશદ્ર કથા આદિ; મારો 'પ્રાચીન જૈન પરિપદ' લેખ વસંત કાર્તિક
૧૯૭૨ નો અંક તથા જૈનયુગ કાર્તિક માસરાર ૧૯૮૩ નો અંક.

નામ મગધ-(પાટલીપુત્ર) પરિવહ કહીએ તો ચાલે. આચારાંગ આદિ ૧૧ અંગો સંઘાયાં અને ખારમું દણિવાદ નામનું અંગ નાશ થયા જેવું લગભગ હતું, અને માત્ર આર્ય ભદ્રબાહુજ તે વખતે ૧૪ પૂર્વધર હતા. સંઘ દણિવાદ નિમિત્તે કંઈકે વિચાર કરવા લાગ્યો. ભદ્ર-બાહુ આ વખતે નેપાલદેશમાં મહાપ્રાણુ નામના ધ્યાન માટે હતા. તેમની પાસે સ્થૂલભદ્ર આદિ સાધુઓને 'પૂર્વ' શીખવા મંત્રે મોકલ્યા. સ્થૂલભદ્ર મૂળ નાગર બ્રાહ્મણ, નંદના મંત્રી શકડાલનો પુત્ર, ને વીરાત ૧૫૬માં દીક્ષા લેનાર, તેમણે ૧૦ પૂર્વની મૂળ સૂત્ર તથા અર્થ સહિત વાચના લીધી ને છેવટના ૪ પૂર્વની મૂળ માત્ર વાચના લીધી. આ સર્વ શ્રી ભદ્રબાહુના સ્વર્ગગમન-વીરાત ૧૭૦ પહેલાં બન્યું.

૨૯ આ સમયમાં સ્થૂલભદ્રના સાધવી બહેન દ્વારા પ્રાપ્ત થયેલાં જ્ઞાપના, વિમુક્તિ, રતિકલ્પ અને ત્રિવિકલ્પયો-એ નામનાં ચાર અધ્યયનો પેકી પ્રથમનાં એ અધ્યયનને આચારાંગ સૂત્રની એ સૂત્રિકા તરીકે યોજિત કર્યો અને બીજાં એ અધ્યયનને દ્વગવૈકાલિકની ચૂલિકા તરીકે યોજિત કર્યો. સ્થૂલભદ્ર વીરાત ૨૧૯ માં સ્વર્ગસ્થ થયા. તેઓ છેલ્લામાં છેલ્લા ૧૪- 'પૂર્વધર' (પૂર્વ જાણનાર હતા). [પરિશિષ્ટ પર્વ સર્ગ ૯].

૩૦ આ ઉપરથી જાણી શકાય છે કે શ્રી વીરના બીજા સૈકાર્થી જ શ્રુતની છિન્નભિન્નતાની શરૂઆત થઈ હતી. આ 'મગધસંઘ'થી વ્યવસ્થામાં તેને મૂકાયું, પણ વિશેષ છિન્નભિન્નતા થવાના પ્રસંગે ઉત્તરોત્તર આવતા ગયા. વીરાત ૨૯૧ વર્ષે રાજ સંપ્રતિના રાજ્યમાં આર્યમુહરિત સૂરિના સમયમાં ખારવર્ષી દુકાળ પડ્યો હતો. આવા મહા કરાળ દુષ્કાળને અંગે સ્મૃતિબ્રંશ-સ્ખલના થાય, પાંદક-વાયકો મૃત્યુ પામે વગેરે કારણથી શ્રુતમાં અનવસ્થા થાય તે સ્વાભાવિક છે.

આધુરૂ વાચના (મથુરા પરિવહ)

૩૧ વિશેષમાં વીર નિર્વાણથી છઠ્ઠા સૈકામાં-આર્યશ્રી ૭૭૨૬૬ અને ૭૭૭૮૨વામિની નિકટના સમયમાં વળી બીજા બીધણ

૩૭-૩૮ જુઓ મેરતુંગસુરિની વિચારબેણી-જેન આદિત્યસંશોધક ખંડ ૨, અંક ૩-૪.

દુકાળા બાર વર્ષના આ દેશે પાર કયો. તેનું વર્ણન નંદીસૂત્રની ચૂલ્લિમાં આપેલું છે કે ‘બાર વર્ષના લયંકર દુકાળા પડ્યે સાધુઓ અત્તને માટે બુદ્ધે બુદ્ધે રથને દિડતા—વિહરતા હોવાથી શ્રુતનું ગ્રહણ, ગુણન અને ચિનન ન કરી શક્યા એથી તે શ્રુત વિપ્રનટ થયું, અને જ્યારે ફરી-વાર દુકાળા થયો ત્યારે મથુરામાં શ્રી રુદ્રદિલાચાર્ય પ્રમુખ સંધે મોટા સાંધુ સમુદાય ભેગો કરી જે જેને સાંભળ્યું તે બધું કાલિક શ્રુત સંવેદિત કર્યું.’ આ દુકાળે તો માંડમાંડ બચી રહેલ તે શ્રુતની ધણી વિગ્રેષ હાનિ કરી. આ ઉદ્ધારને ‘માથુરી વાચના’ કહેવામાં આવે છે. તે શૂરસેન દેશના પાટનગર મથુરામાં થયેલ હોવાથી તે શ્રુતમાં શૌરસેની ભાષાનું મિશ્રણ થયેલું સંભવે છે. આ સમય લગભગ આર્ય-રશ્મિન સુરિએ અનુયોગ દ્વાર સૂત્ર રચ્યું.

વલ્લભી વાચના (વલ્લભીપુર પરિપદ)

૩૨ આ વીત્યા પછી વીરાત્ દશમા સૈકામાં બાર દુકાળાએ દેશ ઉપર પોતાનો પંજો ચલાવ્યો અને તે વખતે ઘણા બહુ-શ્રુતોના અવસાન થવા સાથે જે જીર્ણીર્ણ શ્રુત રહેલું હતું તે પણ બહુજ ઇત્તલિત થયું હતું. વીરાત્ ૯૮૦ વર્ષ (વિ. સં. ૫૧૦ માં), જેવદ્દિ ક્ષમાશ્રમણે વલ્લભીપુરમાં સંઘ એકત્રિત કરી જે જે ચાદ હતું તે તે તુટિત અતુટિત આગમના પાઠોને અનુક્રમે પોતાની શુદ્ધિથી સાંકળી પુરતકાકા કયો. લખવાનું ઘણું અને સૂત્રમાં વારંવાર એકજ પાઠના આલાપ (આલાવા) આવે તેથી વારંવાર લખવાને બદલે જેમ બીજા અમુક સૂત્રમાં છે તેમ, એ રીતે મૂકવામાં આવ્યું. જેમકે વિમાનનો અધિકાર આવે ને તે બીજા સૂત્રમાં હોય તો જહા રાયવસેળી—જેમ રાયવસેળીમાં છે તેમ, આધાર ટાંકવાનું રાખ્યું. આથી અંગતી ભક્ષામણ ઉપાંગમાં અને ઉપાંગતી અંગમાં આપી છે. આનું નામ **વલ્લભીવાચના** કહેવાય છે. આ ઉદ્ધાર વખતે જેવવાચકે નંદીસૂત્ર રચ્યું છે. તેમાં સૂત્ર-આગમોનાં નામો આપ્યાં છે ને તેજ વખતે સંકલિત થયેલ સમવાચાંગમાં પણ તે નામો આપ્યાં છે તે જોઈશું.

પ્રકરણ ૪ થું.

શ્રુત-સાહિત્ય.

[નીરાત્ર ૯૮૦ માં રચાયેલા નંદીસૂત્રમાં નોંધાયેલું.]

નમોત્યુ તે સિદ્ધ બુદ્ધ મુક્ત નીરય નિસ્સંગ માણસુરણ ગુણરચણસાગર
મણન્તમપ્પમંય નમોત્યુ તે મહદ્દ મહાવીર વદ્દમાણ સામિસ્સ નમોત્યુ તે
મગવજો તિકદ્દુ ॥

—પાલિકસૂત્ર. પૃ. ૫૮

—સિદ્ધ (કૃતાર્થ), બુદ્ધ, મુક્ત, નીરજ (રજહીન-કર્મરહિત),
નિઃસંગ, માનને દળી નાંખનાર, ગુણરત્નના સાગર, તથા અનંત,
અપ્રમેય, એવા તને નમસ્કાર હો ! મહત્-મોક્ષમાં જનાર એવા તું
મહાવીર વર્ધમાન સ્વામીને નમસ્કાર હો ! તું ભગવાનને ત્રણ વાર
નમસ્કાર હો !

નમો તેસિ સમાસમણાણં જેહિં હમં વાહ્યં દુવાલસંગં ગણિપિઢગં મગવન્તં ।
નમો તેસિ સમાસમણાણં જેહિં હમં વાહ્યં છગ્ગિહમાવસ્સયં મગવન્તં ।
નમો તેસિ સમાસમણાણં જેહિં હમં વાહ્યં અંગવાહિરં ઉક્કાલિયં મગવન્તં ।
નમો તેસિ સમાસમણાણં જેહિં હમં વાહ્યં અંગવાહિરં કાલિયં મગવન્તં ॥

—પાલિકસૂત્ર.

—જેમણે આ ભગવત્-દ્વાદશાંગ મણિપટિક વાંચી આપ્યું.

—[અમને આપ્યું યા સૂત્રાર્થથી વાંચ્યું-વિરચ્યું] તે ક્ષમાશ્રમણો
(ક્ષમાદિ ગુણપ્રધાન મહા તપસ્વી સ્વચર તીર્થકર ગણધરાદિને) નમસ્કાર.

—જેમણે આ ભગવત્-પદ્ધિ આવસ્થાકની વાચના કરી તે
ક્ષમાશ્રમણોને નમસ્કાર.

—જેમણે આ ભગવત્-અંગ આલ કાલિકની વાચના કરી તે
ક્ષમાશ્રમણોને નમસ્કાર.

—જેમણે આ ભગવત્-અંગ આલ ઉત્કાલિકની વાચના કરી
તે ક્ષમાશ્રમણોને નમસ્કાર.

૩૩ જેવ વાચકે નંદી સૂત્ર આ સમયમાં રચ્યું તેમાં પંચ જ્ઞાનનું સ્વરૂપ બતાવ્યું છે. ‘જ્ઞાનજ્ઞાન’ના અધિકારમાં ‘જ્ઞાત’ સંબંધી ઉલ્લેખ કરતાં તેમાં અનેક સૂત્રોનાં નામ આપ્યાં છે તે નીચે આપેલાં છે તે તેમાં કૌંસમાં જે આપ્યું છે તે હરિભદ્ર અને મલયગિરિની ટીકામાંથી મૂક્યું છે.

૧ બાર અંગ (૧ થી ૧૨) સમ્યક્ જુત તરીકે દુવાલમંગ ગણિપિટક—‘દ્વાદશાંગ ગણિપિટક’—બાર અંગરૂપી ગણધરની પેટી—(સરખાવો બૌદ્ધ શાસ્ત્રોનું ‘ત્રિપિટક’ નામ) એટલે બાર અંગનાં નામ નંદીસૂત્ર ૪૦, પૃ. ૧૬૨માં અગાઉ પારા ૨૦માં જણાવ્યા પ્રમાણે આપ્યાં છે. આ ‘અંગ પ્રવિષ્ટ’ કહેવાય છે. તે ગણધર કૃત છે. વળી જુઓ પાશ્વિક સૂત્ર સંટીક પૃ. ૭૦ થી ૭૧.

૨. ‘અંગબાહ્ય કે અનંગ પ્રવિષ્ટ’—(એટલે ઉક્ત બાર અંગની બહારનાં—સિવાયનાં સ્થવિરકૃત છે) તેના બે ભેદ કરેલ છે. આવશ્યક અને આવશ્યક વ્યતિરિક્ત. આવશ્યક (એટલે નિત્યકર્મ તે) છ પ્રકારનાં છે:—સામાયિક, ચતુર્વિંશતિસ્તવ, વંદનક, પ્રતિકમલ, કાયોત્સર્ગ અને પ્રત્યાખ્યાન. આ છ નું સ્વરૂપ દાખવના સૂત્રને ૧. આવશ્યક સૂત્ર કહેવામાં આવે છે. આવશ્યક સિવાયનાં તે આવશ્યક વ્યતિરિક્ત. તેનાં બે પ્રકાર: કાલિક અને ઉત્કાલિક (અમુક કાલે—એટલે જે રાત્રિ અને દિવસની પ્રથમ અને છેલ્લી પૌરૂષીમાં જણાય તે કાલિક, અને ગમે તે કાલે—સર્વ કાળે પઠવામાં આવે તે ઉત્કાલિક.)

૩૪ ઉત્કાલિક ૩૯ અનેક પ્રકારનાં છે જેવાં કે:—[જુઓ નંદીનું સૂત્ર ૪૩ પૃ. ૨૦૨].

૩૬ આ ઉત્કાલિક આવશ્યક વ્યતિરિક્ત સૂત્રનાં નામ પાશ્વિક સૂત્રમાં પૃ. ૧૧ માં આપેલ છે. તે દરેકમાં શું આવે છે તે સંબંધી તે સૂત્રપર સં. ૧૧૮૦ માં વૃત્તિ રચનાર ચરોદેવસૂરિએ શ્રી મલયગિરિ કરતાં કંઈક વિશેષતા આપી છે તે અત્ર જણાવી છે:—

પ યું ઔપપાતિક—કપપાત એટલે જેવનારક નામ અને સિદ્ધિમન તેના અધિકારવાળું અધ્યયન. તે કપાંગ છે. આચારાંજના પ્રથમ અધ્યયન નામે ચત્ત્રપરિજ્ઞાના પહેલા હરેશકમાં એવું સૂત્ર છે કે ‘જુઞ મેનેનિ સોનયાં

(૧-૩૨) ૧ દશવૈકલિક જીઓ ૨૫મો પાગ, ૨ કલ્યાકલ્યા (કલ્યા અને અકલ્યાનું પ્રતિપાદક). વળી સ્થવિરાદિ કલ્પનું પ્રતિપાદક તે કલ્પશ્રુત. તેમાં બે પ્રકાર. અલ્પ ગ્રંથ-અલ્પાર્થ અને મહાગ્રંથ-મહાર્થ:-૩ ક્ષુદ્રક કલ્પ (નાનો કલ્પ) અને ૪ મહા કલ્પ (મોટો કલ્પ) ૫ ઔપપાતિક (ઉવવાહ), ૬ રાજપ્રશીય (રાયપસેણિય); ૭ જીવાભિગમ, ૮ પ્રજાપના (જેમાં જીવાદિનું પ્રજાપન કરવામાં આવ્યું છે) -(અને તેનો મોટો ગ્રંથ તે) ૯ મહા પ્રજાપના. ૧૦ પ્રમાદપ્રમાદ (પ્રમાદ અને અપ્રમાદનું સ્વરૂપ પ્રતિપાદક), ૧૧ નંદી, ૧૨ અનુયોગદાર. ૧૩ દેવેન્દ્રસ્તવ, ૧૪ તંદુલવૈચારિક-તંદુલ વૈચારિક, ૧૫ ચંદ્રાવેધ્યક (ચંદ્રાવિધિ), ૧૬ સૂર્યપ્રગ્નિ (સૂર્યની ગયાનું જેમાં પ્રજાપન છે તે), ૧૭ પૌરુષીમંડલ (પુરુષ એટલે શંકુ-પુરુષશરીર-મનુષ્યની પૂરેપૂરી કિંચાઈ તેમાંથી નિપજતી તે પૌરુષી-અર્થાત્ સર્વ વસ્તુની

મવદ્, અતિ વા મે આયા ઉવવાદ્, નતિ વા મે આયા ઉવવાદ્ । કે વા અહં આસી, કે વાદ્દહરુણ પિચ્ચા મવિસ્તામિ ’ તે સૂત્ર કે જેમાં ઔપપાતિકપણું નિર્દિષ્ટ છે તેનો અર્થો પ્રપંચથી અર્થ કરી તે અંગના સમીપ જાવે આચારાંગનું ઉપાંગ છે ૬ હું રાજપ્રશીય-પ્રદેશી નામના રાજના પ્રમો તેના ઉપલક્ષણથી અધિકારવાળું અધ્યયન. તે સૂત્રકૃતાંગનું ઉપાંગ છે ૭ મું જીવાભિગમ-જીવોના ઉપલક્ષણથી અજીવોનું જેમાં જ્ઞાન છે તે તે સ્થાનાંગનું ઉપાંગ છે. ૧૧ મું નંદી-જે બન્ધપ્રાણીઓને નદે-આનંદ છે. તેમાં પાંચ પ્રકારના જ્ઞાનનું સ્વરૂપ પ્રતિપાદન કરેલ છે. ૧૨ મું અનુયોગદાર-અનુયોગ એટલે વ્યાખ્યાન તેનાં ઉપક્રમાદિ ચાર દ્વાર જેમાં કહ્યાં છે તે. ૧૩ મું દેવેન્દ્રસ્તવ-ચમર વૈરોચન આદિનું સ્તવન, ભવનમાં રહેલ દેવ આદિનું સ્વરૂપાદિ વર્ણન જેમાં છે તે. ૧૪ તંદુલ વૈચારિક-સો વર્ષના આયુષ્યવાળા પુરુષને પ્રતિદિન ભોજવે તેટલા તંદુલની સંખ્યા વિચારીને લક્ષમાં રાખી કરેલ ગ્રંથ-વિરોધ ૧૫ ચંદ્રાવેધ્યક-અર્થો ચંદ્ર એટલે ધંત્રપુત્રિ-કાના આંખમાં રાખેલ ગોળો લેવાનો છે. તેને આ એટલે મર્ચાદાથી વિષ-વામાં આવે છે તે આવેલ. તેનું વર્ણન જેમાં છે તે-રાધાવેધનું વર્ણન જેમાં છે તે.

સ્વપ્રમાણુ છાયા થાય છે ત્યારે પૌરૂષી થાય છે. એવું પૌરૂષી પ્રમાણુ ઉત્તરાયણને અંતે અને દક્ષિણાયનની આદિમાં એક દિવસ ચાલે છે. ત્યારથી આઠ અંગુલનો સાઠમો ભાગ દક્ષિણાયને વધે છે ને ઉત્તરાયણે ઘટે છે. આમ મંડલે મંડલે જુદી જુદી પૌરૂષી થતી જે અધ્યયનમાં વર્ણવી છે તે અધ્યયનનું નામ પૌરૂષીમંડલ.) ૧૮ મંડલ પ્રવેશ (જેમાં ચંદ્ર અને સૂર્યનો દક્ષિણ અને ઉત્તરનાં મંડલોમાં સંચરતાં એક મંડલથી બીજા મંડલમાં પ્રવેશ થાય છે તે પ્રકારનું વર્ણન છે તે), ૧૯ વિદ્યાચરણવિનિશ્ચય (વિદ્યા એટલે જ્ઞાન અને ચરણ એટલે ચારિત્ર તેમનાં ફલવિનિશ્ચયનો પ્રતિપાદક ગ્રંથ), ૨૦ ગણિવિદ્યા (ગણિ—આચાર્યનું જ્ઞાન, ન્યોતિષ્ક નિમિત્તાદિ પરિજ્ઞાનરૂપ, એ જ્ઞાનથી અમુક ક્રિયા અમુક વખતે કરવાની હોય તે કરવામાં આવે છે.) ૨૧ ધ્યાનવિભક્તિ (ધ્યાનના આત્મધ્યાનાદિ ભેદ), ૨૨ મરણ વિભક્તિ (મરણના ભેદ), ૨૩ આત્મવિશુદ્ધિ (કર્મને આલોચન પ્રાપ્તિ આદિથી દૂર કરી શુદ્ધિ કરવી તે), ૨૪ વીતરાગ શ્રુત (રાગ કાઠી વીતરાગ સ્વરૂપનું જેમાં પ્રતિપાદન છે તે), ૨૫ સંલેખના શ્રુત (દ્રવ્ય અને ભાવ સંલેખનાનું પ્રતિપાદન કરનાર અધ્યયન. આમાં ઉત્સર્ગથી દ્રવ્ય—સંલેખના, અને કોષાદિ કપાયના પ્રતિપક્ષ—નત્રતાદિના અભ્યાસ રૂપી ભાવ—સંલેખના બતાવી છે), ૨૬ વિહારકલ્પ (વિહાર—વિહારણ—વર્તનનો કલ્પ એટલે વ્યવસ્થા, સ્થવિર કલ્પાદિની જેમાં વ્યવસ્થા છે તે), ૨૭ ચરણવિધિ (ચરણ—વ્રતાદિ ચારિત્રની જેમાં વિધિ છે તે), ૨૮ આતુર પ્રત્યાખ્યાન (આતુર એટલે ક્રિયાતીત—ક્રિયાથી હીન થયેલો જ્ઞાન તેનું પ્રત્યાખ્યાન), ૨૯ મહાપ્રત્યાખ્યાન (મોટું પ્રત્યાખ્યાન આપવાની વિધિ જેમાં છે તે). નંદી સૂત્ર ૪૩ પૃ. ૨૦૨. જુઓ મલ્લ ૦ ટીકા પૃ. ૨૦૩-૨૦૬. દરિહર ટીકા પૃ. ૯૦-૯૨ અન્યત્ર કે અન્ય પ્રતમાં નિરયવિસોહી, મરણવિસોહી અને આયવિભક્તિ (નરક વિશુદ્ધિ, મરણ વિશુદ્ધિ અને આત્મવિભક્તિ, એ ત્રણ વધુ છે એટલે કુલ ૩૨ થાય છે.

૩૫ આવસ્યક વ્યતિરિક્ત ઉત્કાલિક શ્રુત અનેક પ્રકારનું છે. જેમકે
 (૧-૩૨) ૧ ઉત્તરાધ્યયન (વિતર એટલે પ્રધાન અધ્યયનો
 જેમાં છે તે. ડીકાકાર મલમગિરિ કહે છે કે બધાં અધ્યયનો પ્રધાન
 છે પણ રૂદિયી આ ગ્રંથનાં અધ્યયનોને ઉત્તરાધ્યયન કહેવામાં આવે
 છે), ૨ દશા (દશ અધ્યયનવાળું તે દશા:-દશાશ્રુતસ્કંધ અને
 તેમાં સાધુના આચાર જેવા કે સ્થવિર કલ્પાદિ કલ્પ-આચાર છે તે),
 ૩ કલ્પ (બ્રહ્મકલ્પ), ૪ વ્યવહાર (પ્રાયશ્ચિત્ત જેમાં કરવામાં આવે
 છે એવા વ્યવહારનો ગ્રંથ), ૫ નિશીથ (નિશીથ એટલે મધ્યરાત્રિ-
 તેના જેવું રહસ્યવાળું), તેથી ગ્રંથાર્થમાં મોટું તે ૬ મહાનિશીથ,
 ૭ ઋષિભાષિતાનિ (ઋષિઓ એટલે પ્રત્યેકશુદ્ધ સાધુઓ. આમાં
 નેમિનાથ તીર્થવર્તી નારદાદિ વીરા, પાર્શ્વનાથ તીર્થવર્તી ૧૫ અને
 વર્ધમાનસ્વામિ તીર્થવર્તી ૧૦ ગ્રંથ લખ કરવાના છે. તેઓએ ભાષિત
 એવાં ૪૫ અધ્યયનો શ્રવણાદિ અધિકારવાળાં છે તે), ૮ જમ્બૂદ્વીપ
 પ્રરમિ (જમ્બૂદ્વીપાદિના સ્વરૂપનું પ્રસ્તાપન જે ગ્રંથ પદ્ધતિમાં છે તે),
 ૯ દ્વીપસાગર પ્રરમિ (દ્વીપસાગરનું પ્રસ્તાપન જેમાં છે તે), ૧૦
 ચંદ્રપ્રરમિ (ચંદ્રના ચાર-ગમનના વિચારનો પ્રતિપાદક ગ્રંથ), ૧૧
 સુલ્લક વિમાનપ્રવિભક્તિ (આવલિકામાં પ્રવિષ્ટ થયેલ તેમજ ખીર્ણ
 વિમાનોના ભેદો જેમાં છે તે-તેમાં નાનો ગ્રંથ તે સુલ્લક વિમાન
 પ્રવિભક્તિ, અને મોટો તે ૧૨ મહાવિમાન પ્રવિભક્તિ, ૧૩ અંગ
 ચૂલિકા (આચાર આદિની ચૂલિકા. ઉક્ત અનુક્ત અર્થનો જેમાં
 સંગ્રહ હોય છે તેવી ગ્રંથપદ્ધતિને ‘ચૂલિકા’ કહેવામાં આવે છે), ૧૪
 વર્ગચૂલિકા (વર્ગ એટલે અધ્યયનોનો સમૂહ જેમકે અંતકૃતદશાના
 આઠ વર્ગ છે; તેની ચૂલિકા), ૧૫ વિવાહ ચૂલિકા (બ્રાહ્મ્યા-ભ-
 ગવતીની ચૂલિકા), ૧૬ અરણ્યોપપાત (અરણ્ય નામના દેવ સંપ્રદીના
 ગ્રંથનું પરાવર્તન થતાં તે દેવના ઉપપાતનું કારણ થાય છે તે. ચૂલિ-
 કાર કહે છે કે ‘જ્યારે તે અધ્યયન પૂરું કરી શ્રમણ ભગવાન તેનું
 પરાવર્તન કરે છે ત્યારે આ અરણ્યકેવ ભગવાન પાસે આવે છે,

કુલુમ્બવૃદ્ધિ કરે છે; અંતર્લિપિ રહી ઉભો ઉભો દેશના સાંભળે છે. દેશના સમાપ્ત થતાં તે કહે છે કે 'સુસ્વાધ્યાયિત' સુસ્વાધ્યાયિન' ઇતિ વરં વૃણુ'—અરાધ્યર સ્વાધ્યાય કર્યો, વર માગો. નિરપૃથ્વ શ્રમણ ભગવાન કહે છે 'ન મે વરેણાર્થઃ'—મારે વરનો અથે નથી—પ્રયોજન નથી. ત્યારે અરણ્યદેવ પ્રદક્ષિણા દર્શ વંદન કરી નમસ્કાર કરી પાછો જાય છે). એ પ્રમાણે:—૧૬ થી ૨૨માં સમજવું એટલે, ૧૭ વૃણોપપાત, ૧૮ ગરડોપપાત, ૧૯ ધરણોપપાત, ૨૦ વૈશ્રમણોપપાત, ૨૧ વેદાધરોપપાત, અને ૨૨ દેવેન્દ્રોપપાત. ૨૩ ઉત્થાનશ્રુત, ૨૪ સમુત્થાનશ્રુત, ૨૫ નાગપરિજ્ઞા (નાગકુમારોની પરિજ્ઞા જેમાં છે તે), ૨૬ નિરયાવલિકા (નરકવાસી આદિનું જેમાં વર્ણન છે તે), ૨૭ કલ્પિકા—(સૌધર્મ આદિ કલ્પનું જેમાં વર્ણન છે તે), ૨૮ કલ્પાવનસિકા (તે કલ્પના કલ્પ વિમાનોનું વર્ણન જેમાં છે), ૨૯ પુષ્પિતા (જેમાં ગૃહવાસની આકુલતાનો ત્યાગ કરી પ્રાણી સંયમ ભાવથી પુષ્પિત—સુખી થાય છે યા તો સંયમ ભાવના પરિત્યાગથી દુઃખની પ્રાપ્તિ કરી આકુલ બની ફરી સંયમભાવ ગ્રહણ કરી પુષ્પિત—સુખી થાય છે તે જણાવેલું છે), ૩૦ પુષ્પયૂકા (તે વાત જેમાં વિશેષ અર્થથી સમજાવી છે તે). ૩૧ વૃણિદશા—(અંધ વૃણિ નામના રાજા સંપ્રદી દશ અધ્યયનમાં જેમાં વર્ણન છે તે) વગેરે પ્રકીર્ણિકા—નંદી—ચૂર ૪૩ પૃ. ૨૦૨ મલ્લયંટીકા પૃ. ૨૦૬-૨૦૮. હરિં ટીકા પૃ. ૬૩-૬૫.

૩૬. આ ઉપરાંત પાક્ષિક સૂત્રમાં નીચેનાં મળે છે:—

(૩૨-૩૬) ૩૨ આસીવિપ ભાવના (આસીવિપ એટલે સર્પ—તેના એ પ્રકાર, જાતિથી અને કર્મથી. જાતિથી સર્પ તે વીંછી, દેડકાં, સર્પ અને મનુષ્ય જાતિ, કે જેનો ક્રમ જેમ જેમ વધારે વિપવાળા તેમ છે, તે કર્મથી સર્પોં તે પંચેન્દ્રિયં તિર્યચ, તેનું વર્ણન) ૩૩ દૃષ્ટિવિષભાવના, ૩૪ ચારણભાવના (અતિશય બહુ ગમન આગમન સ્વરૂપવાળું જેનું ચરણ છે તેને ચારણ કહે છે એટલે કે અતિશયવાળા ગમનાગમનની લાખિવાળા સાધુઓ—તે એ પ્રકારના છે: વિદ્યાચારણ અને જ્ઞાત્યા-

રણ-તેનું વર્ણન જેમાં છે તે) ૩૫ મહા સ્વપ્ન ભાવના (મહા સ્વપ્નો સંબંધી જેમાં વર્ણન છે તે) અને ૩૬ તૈજસ નિસર્ગી (તૈજસનો નિસર્ગ જેમાં વર્ણવ્યો છે તે). [ખાસિક સૂત્ર ૫. ૬૬ થી ૬૯].

૩૭ ઉપર ગણાવ્યા પ્રમાણે ૧૨ અંગ, ૧ આવશ્યક સૂત્ર, ઉત્કાલિક આવશ્યક વ્યતિરિક્ત સૂત્ર ૩૨ ગણાવ્યાં તે, અને ૩૬ કાલિક આવશ્યક વ્યતિરિક્ત સૂત્ર એટલે કુલ ૮૧ નામવાર થયાં. (તેમાં દષ્ટિવાદનાં ‘પૂર્વો’ નહતે થતાં ગયાં ને સંપૂર્ણ રીતે વીરાત્ ૧૦૦૦માં નષ્ટ થયાં-વિચ્છિન્ન થયાં.) અત્યારે તે સિવાયનાં ઉક્ત ૮૦ માંથી કેટલાંક ઉપલબ્ધ નથી. વીરાત્ ૯૮૦માં તે બધાં દર્શો. પછી પણ ધીમે ધીમે સ્મૃતિભ્રંશથી તે વખતમાં લેખિત પુસ્તકો આજ સુધી રહી ન શકે તેથી, તેમજ વચમાં અનેક ધર્મે-એ-અન્ય ધર્મી રાજાઓ અને આચાર્યોએ જૈનધર્મ પર કરેલ આક્રમણથી તેમજ દુકાળોથી થાણાં આગમો ને પુસ્તકો લય પામ્યાં. આગમો પૈકી જે કંઈ અવશિષ્ટ રહ્યાં છે તે ત્રુટક છે અને તેની સંખ્યા ૪૫ ગણાય છે કે જે સ્વેતાંશ્વર મૂર્તિપૂજકો ‘વીરવાણી’ તરીકે સ્વીકારે છે; વળી તેઓ તેના મૂળ ઉપરાંત તેનાં અન્ય ચાર અંગ નામે નિર્ધુક્તિ, ચૂર્ણિ, ભાષ્ય અને ટીકા પૂર્વાચાર્યોએ રચેલ છે તે કે જેની સાથે સૂત્રનું મૂળ ઉમેરતાં સૂત્રની પંચાંગી થાય છે તેને પણ સ્વીકારે છે.

૩૮ હવે અત્યારે તે અવશિષ્ટ ૪૫ જે સ્વરૂપમાં મળે છે તેનો અતિ સંક્ષિપ્ત પરિચય કરીએ: તે સ્વરૂપ લગભગ વીરાત્ ૯૮૦ ની દેવર્દિગણિ ક્ષમાશ્રમણની વક્ત્રી થાયના પ્રમાણે અત્યારસુધી આલ્યું આવ્યું છે એમ કહી શકાશે.

પ્રકરણ ૫ મું.

ઉપસાધ શ્રુત-સાહિત્ય.

અગિયાર અંગો.

શ્રી જંબુપ્રભવઃ પ્રભુર્ગતમવઃ શય્યમવઃ શ્રી યશો-
મદાશ્વઃ શ્રુતકેવલી ચ ચરમઃ શ્રી મદ્રબાહુ ગુરુઃ ।
શીલસ્વર્ણકપોપલઃ સુભિમલઃ શ્રી સ્થૂલભદ્રઃ પ્રભુઃ
સર્વેઽપ્યાર્યમહાગિરિપ્રભૃતયઃ કુર્વન્તુ વો મંગલમ્ ॥
શ્યામાર્યાર્યસમુદ્ર મંગુ સમિતાઃ શ્રી મદ્રગુપ્તાદયઃ
શ્રીમાત્ર સિંહગિરિસ્તયા ધનગિરિઃ સ્વામી ચ વૈરાભિધઃ ।
શ્રી વૈરો મુનિરાયરક્ષિતગુરુઃ પુષ્પો ગુરુઃ સ્કન્દિલઃ
શ્રી દેવર્દિપુરઃસરાઃ શ્રુતધરા કુર્વન્તુ વો મંગલમ્ ॥

—ધર્મસૂરિ-મંગલાટકં પી. ૫, ૧૩૯.

—શ્રી જંબુપ્રભા, (તેના શિષ્ય) પ્રભવપ્રભા, (તેના શિષ્ય)
અવ ઝેણે માળી નાંખ્યો છે એવા શય્યાંભવ (દશવૈકાલિક સૂત્ર કર્તા) સૂરિ,
(તેના શિષ્ય) શશીભદ્ર, (તેના શિષ્ય) ચરમ શ્રુત કેવલી ભદ્રબાહુ ગુરુ,
(તેના શિક્ષા શિષ્ય) શીલરૂપી સુવર્ણની કસોટી રૂપ સુભિમલ એવા
પ્રભુ સ્થૂલભદ્ર, (તેમના શિષ્ય) આર્ય મહાગિરિ અમારૂં મંગલ કરો.

શ્યામાર્ય (પ્રજાપતિ સૂત્ર કર્તા), આર્ય સમુદ્ર, આર્ય મંગુ
સર્વે, ભદ્રગુપ્તાદિ, સિંહગિરિ, ધનગિરિ, શ્રી વૈર (વજ્ર) સ્વામી,
વજ્ર મુનિ, આર્ય રક્ષિત (અનુચોગ દાર કર્તા), પુષ્પ (દુર્ગલિકા
પુષ્પ), ગુરુ સ્કન્દિલ (મથુરાવાચના વાળા) અને દેવર્દિ ગણિ (વલ-
ભીવાચના વાળા) એ પુરઃસર શ્રુતધરા-શ્રુતજ્ઞાનીઓ અમારૂં મંગલ કરો.
(આ બધા માટે પદાવલી જુઓ).

૨૯ પહેલાં પ્રથમ આપણે ઉપલબ્ધ ૧૧ અગિ નોંધ્યો:—

(૧) આચારંગ—જૈન સાધુઓએ કેવી રીતે પોતાના આચારનું પાલન કરવું તે વિષે આમાં વર્ણન છે. જૈનો કહે છે કે જે જ્ઞાન કોઈ કાર્યમાં પરિણત ન થાય તે જ્ઞાન વૃથા છે, તે માટે જૈન સાધુઓએ અહિંસા વ્રતના પાલનનો ઉપદેશ આપતાં પહેલાં કેટલા પ્રકારના જીવો છે તે સર્વ જાણવું નોંધ્યો. આ જ્ઞાન સહિત પ્રાણી-હિંસાનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે. આચારંગમાં કહ્યું છે કે ‘જે એક જાણે છે તે સર્વ જાણે છે: જે સર્વ જાણે છે, તે એક જાણે છે’—અર્થાત્ જે એક વસ્તુને તેના સર્વ પયાંય (ફેરફાર) થકી જાણે છે, તે નિશ્ચયે સર્વને જાણે છે, કેમકે સર્વ જ્ઞાન વિના વિવક્ષિત એવી એક વસ્તુને, સ્વપર પયાંય ભેદ થકી ભિન્ન કરીને તેનાં સર્વ રૂપોમાં સમજવી એ અશક્ય છે; જે સર્વને સર્વરૂપે સાક્ષાત્ જાણે છે, તે એકને પણ સ્વપર પયાંય ભેદ થકી ભિન્ન રૂપે યથાર્થ જાણે છે. આ જ્ઞાનાદિક આસેવન વિધિનો પ્રતિપાદક ગ્રંથ છે.

૪૦ આચારંગમાં જે મુખ્ય વિભાગ છે કે જેને ‘શ્રુતસ્કંધ’ કહે છે. તેમાંના પહેલામાં ૯ અધ્યયન છે:—

૧ શસ્ત્ર પરિણા—તેમાં દરેક યોનિમાંથી જીવ આવેલ છે, અને તેથી દરેક જીવ તેના સગા છે તો દરેકને સ્વ આત્મા સમાન ગણવા ઉપદેશ કરેલ છે. વૈર ભાવ રાખીશ તો દુઃખ પામીશ ને આત્મભ્રા-વથી અનંત સુખ પામીશ એમ પૂર્વજીવની શ્રદ્ધા કરાવી જાણાવ્યું છે કે પૃથ્વીકાય, અપ્કાય, તેજસ્કાય, વાયુકાય, વનસ્પતિકાય, ત્રસ કાય એ ‘જી કાય’ જીવોની હિંસા કરવી તે કર્મબંધ હેતુ છે. ૨ લોક-વિજ્ય-માનાદિ લૌકિક સંબંધ પર વિજ્ય મેળવી અસ્તિ-ભોગ-માના-દિ ત્યાગ કરી સંયમમાં લીન થવાનો અધિકાર છે. ૩ શીતોષ્ણીય-તાદ તાપાદિ પરિપેક્ષ અગ્નિજ્ઞાનપણે કપાય છાંડી આત્માને ભાવી સહન કરવા. ૪ સમ્યક્ત્વ-સન્માર્ગમાં દૃઢ શ્રદ્ધાપૂર્વક પ્રવર્તન. ૫ લોક સાર-લોકમાં સાર ખેંચનાર એવા સત્યમુનિનું સ્વરૂપ. ૬ ક્ષૂલ-કર્મથી મુક્ત કેમ થવું તેના ઉપાય-મુનિએ નિઃસંજ અને અપ્રતિબદ્ધ થવું એ

મુખ્યતાએ છે. ૭ મહાપરિણા-સંયમ પાળતા સાધુને કદાચિત્, પરિ-
પહેા ઉપજે તો સમ્યક રીતે શાંતિથી સહન કરવાં એ મુખ્ય વાત તેમાં
હતી. આ અધ્યયન વિચ્છિન્ન થયું છે. તેમાંથી ખીજે શ્રુતસ્કંધ રચાયો
કહેવાય છે. ૮ મોક્ષ-કર્મથી મુક્ત થવું-સ્વરૂપપ્રાપ્ત થવું. મરાણુવિધિ. ૯
ઉપધાન-ઉપરના આદ અધ્યયનમાં જે અર્થ છે તે મહાવીર પ્રભુએ
આદર્શ છે એમ જણાવી સમસ્ત સાધુઓને સૈવમમાં ઉત્સાહિત કર્યો
છે. આમાં શ્રી મહાવીરના વર્તનનો આદર્શ બતાવ્યો છે.

૪૧ ખીજે શ્રુતસ્કંધ આચારાગ્ર છે-આચારાંગનો વધારો છે.
તેમાં મુનિઓના નિયમોથી બદ્ધ એવાં ૧૬ અધ્યયન છે:—૧ પિંડૈપણા-
પિંડ એટલે આહાર મુનિએ કેવો ઇચ્છે તે સંમંધીના, તેમજ તે
કેવા સ્થાને-સમયે અને વિધિએ લેવો ન લેવો વગેરેના નિયમો છે.
૨ રાચ્ચા-સૂચા સંમંધી, ૩ ઈર્ષા-ચાલવા સંમંધી, ૪ લાપા, ૫ વસ્ત્ર,
૬ પાત્ર, ૭ અવગ્રહ પ્રતિમા-રહેવાનાં મકાન, ૮ સ્થાન-ઉભા રહે-
વાનાં સ્થળ, ૯ નિર્ધારિકા-અભ્યાસ સ્થળ, ૧૦ ઉચ્ચારપ્રચલણ-સ્થ-
ાન એટલે મહોત્સર્ગ માટેનાં સ્થલ-સંમંધી મુનિને માટે નિયમો છે.
૧૧ શબ્દ-મુનિએ શબ્દમાં મોહિત ન થવું, ૧૨ રૂપ-રૂપ જોઈ
મોહિત ન થવું. ૧૩ પરક્રિયા-ખીજની ક્રિયામાં મુનિએ કેમ વર્તવું,
૧૪ અન્યોઅન્ય ક્રિયા-મુનિઓએ અસ્પર્શ થતી ક્રિયામાં કેવી રીતે
વર્તવું, ૧૫ ભાવના-શ્રી મહાવીરનું ચરિત્ર તથા પાંચ મહાત્મનોની
ભાવનાઓ. ૧૬ વિમુક્તિ-હિતોપદેશ-હિતશિક્ષાનાં કાવ્યો.

૪૨ આચારાંગમાં પ્રથમ શ્રુતસ્કંધ જૂનામાં જૂનો છે તે તેમાં
પહેલું અધ્યયન તો ખીજાં અધ્યયન કરતાં વધુ પ્રાચીનતા દર્શાવે છે.
ખીજે શ્રુતસ્કંધ પહેલાં શ્રુતસ્કંધ કરતાં ઘણો પાછળનો છે, અને તે
તેમાં 'ચૂણ' (એટલે પરિશિષ્ટા) મૂકી છે તે પરથી જણાય છે.
(વિન્ટરનિટ્ઝ).

૪૩. હવે ખીજું અંગ જોઈએ:—

(૨) સૂત્રકૃતાંગ—આમાં જ્ઞાન તથા વિનયાર્થિ ગુણો અને ત્રિવિધ
ધર્મોચારો વર્ણિત છે. જૈનધર્મની નિયમાવલી સાથે અન્ય ૩૬૩ કુવા-

દીઓ^{૪૩} કે જે શ્રી મહાવીરના સમયમાં અસ્તિત્વ ધરાવતા હતા તેમની નિર્ધારણની તુલના કરી છે અને છેવટે બતાવી આપ્યું છે કે અહિંસા ધર્મના મૂળ રૂપ ધર્મ એજ શ્રેષ્ઠ ધર્મ છે. સાધુઓ આ પુસ્તકના અધ્યયનથી ધર્મ પ્રત્યે દૃઢ વિશ્વાસી બને છે. એ સિવાય વિવિધ પ્રકારના મદને (જાતિમદ વગેરે ૮ પ્રકારના મદને) તિરસ્કારી કાઢવામાં આવ્યા છે. વિનય એ પ્રધાન બૂધણ છે એમ ખુણી રીતે જણાવ્યું છે. આમાં બે શ્રુતસ્કંધ છે.

૪૪. પહેલા શ્રુતસ્કંધમાં ૧૬ અધ્યયન છે:—૧ સમયાખ્ય-સ્વમત પરમતની પ્રશ્નણ છે. તેમાં પંચમહાભૂતવાદી (Materialists), આત્માદૈતવાદી (Vedantins), તજજીવ તરફારીવાદી (other materialists), અક્રિયાવાદી, આત્મપ્રવવાદી (forerunners of

૪૦ (૪૮ પૃ. પદ્મી કુટનેાડ) આચારાંગસૂત્ર (વે. નં. ૧૩૬૪-૬૬) તે પર ભદ્રબાહુની નિર્ધુક્તિ તથા શીલાંકાચાર્યની દીકા સહિત આંબ સમિતિ તરફથી પ્રકટ થયેલ છે. ડા. યાકોબીના ઇંગ્રેજ ભાષાંતર સે. યુ. ઇસ્ટમાં વૉ. ૨૨ માં પ્રકટ થયેલ છે તેનો પ્રથમ શ્રુતસ્કંધ ગ્રા. શુબ્રિંગે લિપ્તિગમાં સન ૧૯૧૦ માં સંશોધિત કરી પ્રકટ કરેલ છે. ને તે જૈન સાહિત્ય સંશોધક સમિતિએ પ્રકટ કરેલ છે. આચારાંગનું ગુજરાતી ભાષાંતર પહેલાં પ્રથમ ગ્રા. રવજી દેવરાજ તથા ખીલઓએ કરીને છપાવ્યું. જુઓ વેબરનો લેખ ઇ. એ. વૉ. ૧૭.૫૨ ૩૪૧-૩૪૪.

૪૧ સૂત્રકૃતાંગમાં પરવાદીના ૩૬૩ મત ગણ્યા છે તેમના સંગ્રહની ગાથા પ્રમાણે: ૧૮૦ ક્રિયાવાદીના, ૮૪ અક્રિયાવાદીના, ૬૭ અજ્ઞાનવાદીના અને ૩૨ વિનયવાદીના મત છે. 'સૂત્રકૃતાંગ' એ નામનો પં. બહેચરદાસનો લેખ પુરાતત્ત્વ પુ. ૨, પૃ. ૧૨૫ આ સૂત્રપર વિશેષ માહિતી આપે છે. સૂત્રકૃતાંગ (અને કલ્પસૂત્ર) નાં અંગ્રેજ ભાષાંતરો ડા. યાકોબીએ કરેલાં તે તેમની વિદ્વાન્ય પ્રસ્તાવના સહિત Sacred Books of the East વૉ. ૪૫ માં પ્રકટ થયાં છે. સૂત્રકૃતાંગ શીલાંકાચાર્યની સંસ્કૃત દીકા સહિત પ્ર. આ. સમિતિ નં. ૧૮ માં અને ખીલ કેટલીક દીકા સહિત આગમસંગ્રહ વૉ. ૨ મુંબઈમાં જામશી માલેક તરફથી પ્રકટ થયેલ છે. વૉ. ૧૫૪૬-૧૫૬૩ જુઓ વેબરનો લેખ ઇ. એ. વૉ. ૧૭.૫. ૩૪૪-૩૪૫ અને વૉ. ૧૮.૫. ૧૮૧-૨

Vaisheshiks), પંચરસધવાદી (અક્ષવાદી) અન્યઓધી, ૬ Bauddhas & Ganayas), પૌરાણિક વિનયવાદી (followers of Goshala), પરાતીર્થીના દોષદર્શન-લોકવાદ (Popular beliefs) ને જાણીવી સ્વમત પ્રરૂપણા અથે ઉપસંહાર કરેલ છે. ૨. વૈનાલીય-હિતાક્ષિત દર્શન છે. ૩ ઉપસર્ગ પરિણા-શીતાદિ ઉપસર્ગ સહન કરવાં, માતા-પિતાદિ સ્નેહીના વિલાપ વગેરેથી સાધુમાર્ગથી પતિન ન થવું, ઉપસર્ગથી થતા અધ્યાત્મવિપાદનું દર્શન-તેથી ઉપસર્ગ સહન કરવા અને કુસાસ્ત્રોનાં વચનથી ચારિત્રબ્રષ્ટ ન થવું તે છે. ૪ સ્ત્રી પરિણા-સ્ત્રી-ઓથી ન લલચાવું, સ્ત્રીના ઉપસર્ગથી બ્રષ્ટ થયેલ સાધુ દુઃખ પામે છે. ૫ નરકવિલક્ષિત-નરકનું વર્ણન, તે દુઃખથી ભય પામી સ્વધર્મ આદરવો, ૬ વીરસ્તુતિ-મહાવીરની પદ્ય સ્તુતિ છે. ૭ કુશીલ પરિભાષા-યજુષ્યાગાદિ, સ્નાનાદિ, તપશ્ચર્યાદિમાં જ મોક્ષ માનનારા ભટકે છે. શુદ્ધ ચારિત્ર તેથી કંઈ ઓરજ છે. સાધુ પાટીઆ માફક (કરવત ગમે તેમ વેરે તો પણ) મધ્યસ્થભાવ અંગીકાર કરી સ્વરૂપમાં રમણ કરે છે. ૮ વીર્ય-આલવીર્ય, પંડિતવીર્ય વિષે. ૯ ધર્મ-૧૦ સમાધિ-૧૧ મોક્ષમાર્ગ-એ ત્રણમાં ઇદ્રિય વિષય ત્યાગી આત્મધર્મમાં પ્રવર્તવા રૂપી ચારિત્ર વિષે છે. ૧૨ સમવસરણુ-પાખંડી મતો વિષે-ક્રિયાવાદી, અક્રિયાવાદી, અજ્ઞાનવાદી (agnostics) ને વિનયવાદીનાં દોષોનું દર્શન, સ્વમતનું દર્શન, ૧૩ યથાતથ્ય-ધર્મનું યથાતથ્ય સ્વરૂપ, પાસત્યાદિ સાધુઓનું વર્ણન ૧૪ ગ્રંથ પરિત્યાગ-વિવિધ પરિગ્રહનો ત્યાગ, ૧૫ આદાન (ધર્મંતિ) એ છંદાં ત્રણ, ચારિત્ર વિષે છે. ૧૬ ગાથા-માહણુ (આલણુ), શ્રમણુ, નિર્ગ્રંથ, બિહ્નુ એ ચાર શબ્દની સમજૂતી.

૪૫. બીજા શ્રુતરસધમાં ૭ અધ્યયન છે. ૧ પૌંડરિક (the para-ble of a lotus)-ક્રિયાવાદી, અક્રિયાવાદી, વિનયવાદી ને અજ્ઞાનવાદી કમળ-મોક્ષ લેવા સંકલ્પ કરે છે પણ સંસારથી વિરક્ત થઈ સંપૂર્ણ અંશે તેમ કરતા નથી, પણ કામભોગમાં રહી પ્રયત્ન કરે છે, તેથી કામભોગ રૂપી કાલવમાંથી નિકળી શકતા નથી. જ્યાં આરંભ પરિગ્રહની ઇચ્છા નથી-જ્યાં કામભોગને છેવટે દેહ તે અન્ય,

ને હું આન્ય એમ સમજાય છે ત્યાં જ શુદ્ધ સ્વરૂપનું જ્ઞાન થવાની આશા ખરી—ત્યાંજ મોક્ષ મેળવવાની વધી ખરી. ૨ ક્રિયાસ્થાનક—૪૨જા ત્યાં કથાય ને ત્યાંજ સંસાર. જ્યાં તેનો અભાવ ત્યાં મોક્ષ; તે ૧૨ સંપરાય ક્રિયા (સંસારક્રિયા)નો ત્યાગ કરી ‘ધ્યાવહી’ અંગીકાર કરવાનો આમાં ઉપદેશ છે; ૩ આહાર પરિણા—શુદ્ધ એષણીય આહાર સંબંધી વર્ણન. ૪ પ્રત્યાખ્યાન પરિણા—જ્યાંસુધી સર્વથા ત્યાગ નથી થયો ત્યાંસુધી જે કર્મબંધ જીવે દીઠા—ઓળખ્યા—વિચાર્યા નથી તેવા કર્મબંધો લાગે છે તે વિષે. ક્રિયા કરવાનું જ્ઞાન મટી જવું જોઈએ. ૫ આચારઅનાચાર શ્રુત—આચાર અંગીકાર કરવા અને અનાચારનો ત્યાગ કરવો. ૬ આર્દ્રકીય—આર્દ્રક કુમારનો અન્ય દર્શનીઓ સાથેનો શાસ્ત્રાર્થ. ૭ નાલંદીય—શ્રાવકના આચારનો અધિકાર.

૪૬. પ્રો. વિન્ટરનિટ્ઝ કહે છે કે:—‘ સૂત્રકૃતાંગની રચના એકજ કતાંની હોય એમ સંભવે છે. વધારે નિશ્ચિત એ છે કે તેના સંકલનારે જુદાં જુદાં પદો અને વ્યાખ્યાનો એકજ વિષયનાં એક સાથે મૂક્યાં છે. તેના ખીળ શ્રુતસ્કંધમાં એથી જૂદું જ છે. તે પદ્યમાં જ છે અને તેમાં પરિશિષ્ટોનો અકૌશલ સંગ્રહ છે. તે પ્રથમ શ્રુતસ્કંધ સાથે જોડેલ છે કારણ કે તેના વિષયો જેવા વિષયો પર તે છે. જનાં ભારતના સંપ્રદાયોના જીવન સંબંધી જ્ઞાન મેળવવા માટે આ શ્રુતસ્કંધ ધણો ઉપયોગી છે.’

૪૭. હવે ત્રીજું અંગ—સ્થાનાંગ ૪૨—જીવ, પુદ્ગલ, ધર્મ, અધર્મ, કાલ અને આકાશ એ છ દ્રવ્યોમાં જીવ સિવાયનાં અન્ય અજીવ છે. આ જીવાજીવના ભેદોને તેમજ તેમના ગુણ પદાર્થોને એક સંખ્યામાંથી દશ સંખ્યાસુધીની—તેની અનુક્રમણિકાને સ્થાન આપેલું છે. તે એક સંખ્યાને એક ‘સ્થાન’, બેને બે ‘સ્થાન’ એમ ‘સ્થાન’ નામ આપ્યું

---

૪૨. સ્થાનાંગ સૂત્ર અજાયહેવની દીઠા સહિત ૩૦ આ. સમિતિ નં. ૨૧-૨૨ (વે. ૦ નં. ૧૫૫૬-૫૬). જુઓ વેળરનો લેખ ઇ. એ. સો. ૧૮ ખ. ૧૮૨-૪.

છે અને એ પ્રમાણે બેદની વહેંચણી કરી છે. જવ ન્યારે 'કર્મબંધ-
નોથી મુક્ત થાય ત્યારે તેને 'સિદ્ધ' જવ કહેવામાં આવે છે. 'સિદ્ધ'
જવો વળી રથાન-કાલના હિસાબે અવગણન આદિ શ્રેણીમાં વિભક્ત
છે. જેઓ કર્મબંધનથી મુક્ત થયા નથી તેઓ 'સંસારી' કહેવાય છે.
'સંસારી' જવો ત્રણ ભાગમાં વહેંચાયેલા છે: ૧ સ્થાવર. ૨ સકલે-
ન્દ્રિય, ૩ વિકલેન્દ્રિય. આ પ્રકારે ખીજાં દ્રવ્યોના સ્વરૂપની ઓળખાણ
અને વિભાગ રથાનાંગ સૂત્રમાં વર્ણવ્યા છે. ૧૭ માં અધ્યયનમાં
સાત નિન્દવો-વિરોધી ધર્મબેદોનું વર્ણન ઉપયોગી છે. આખા સૂત્રના
દશ અધ્યાય (કે જેને પણ 'રથાન' નામ આપ્યું છે) છે. તેમાં પહે-
લામાં એક એક ખોલ, બીજામાં બે બે એમ દશમામા દશ દશ ખોલ
જેના જેના હોય તેની વ્યાખ્યા વિભાગ સાથે કરી છે.

૪૮. પ્રાં વિન્ટરનિદ્ગ કહે છે કે:—'રથાનાંગમાં બૌદ્ધના
અંગુત્તર નિકાયની જેમ ૧ થી ૧૦ આંકડાના ક્રમમાં જુદા જુદા
વિષયો ચર્ચવામાં આવ્યા છે. આ સંખ્યાઓમા વારંવાર ઉપમાઓ
આવે છે. ઉદાહરણમાં જેવી કે જેમ ચાર જાતની પેટી છે તેમ ચાર
જાતના ગુરૂ છે. જેમ ચાર જાતનાં મત્સ્ય તેમ ચાર જાતની લિલા છે.
આમાં નૃપ થયેલ દષ્ટિવાદમાં શું વિષયો હતા તેનું વર્ણન ઉપયોગી છે.'

૪૯. ત્રાથું અંગ:—૪ સમવાયાંગ ૪૩—આ સૂત્રમાં એકથી
કોડકોડી સંખ્યા સુધી જીવાજીવના બેદ તેમજ તેમના ગુણપયથિને
તેમજ અ-ય લક્ષીકત જણાવી છે; અને તે સંખ્યાના સમુદાયને
'સમવાય' એ નામ આપેલું છે.

૫૦. પાંચમું અંગ:—૫ વ્યાખ્યા પ્રતિષ્ઠા—(આને હાલમાં

---

૪૩ સમવાયાંગ અભયદેવસૂત્રની ટીકા સહિત પ્ર. આં સમિતિ નં. ૧૫
જુઓ વેબરનો લેખ ૭ આ. વો. ૧૮ પૃ. ૩૭૧-૩૭૮.

૪૪ વ્યાખ્યા પ્રતિષ્ઠા કે ભગવતીસૂત્ર તેની અભયદેવસૂત્રિકૃત ટીકા સહિત
આ. સમિતિએ નં. ૧૨-૧૪ માં પ્રકટ કરેલ છે. તેનું ચૂંટણી ભાષાંતર
યં. બહેચરદાસે કરેલ તે બે ભાગમાં શ્રી જિનાગમ પ્રકાશક સભા તરફથી

‘ભગવતી’સૂત્ર પણ કહેવામાં આવે છે) વ્યાખ્યા એટલે વિવિધ કથન, પ્રતિષ્ઠિત એટલે પ્રરૂપણા. જેમાં કોઈરીતે અભિવિધિ વડે સર્વ રૂપપદાર્થોની વ્યાપ્તિપૂર્વક-અથવા મર્યાદા વડે-પરસ્પર અસંકીર્ણ-વિશાળ લક્ષણકથન પૂર્વક વિવિધ જવાજવાદિ ઘણા પદાર્થોનાં વિષયવાળાં, શ્રીમહાવીર ભગવાને ગૌતમાદિ શિષ્યો પ્રત્યે તેમના પૂછેલા પદાર્થોનાં પ્રતિપાદનો, કરેલાં છે તે વ્યાખ્યાઓ; અને એ વ્યાખ્યાઓનું પ્રરૂપણ શ્રીમાન સુધર્માસ્વામીએ જન્મસ્વામી પ્રત્યે જેમાં કરેલું છે તે ‘વ્યાખ્યાપ્રતિષ્ઠિ’. આમાં શ્રી મહાવીર સ્વામીને તેમના મુખ્ય ગણધર ગૌતમસ્વામીએ પૂછેલા ૩૬૦૦૦ પ્રશ્નો અને તેના ઉત્તરો છે. પ્રશ્નોના ઉત્તરો આખી મહાવીર સ્વામીએ શિષ્યગણના સંદેહનું નિવારણ કરેલું તેના વિસ્તૃત હેતુક આ સૂત્રમાં છે; તેમજ સાધુ સાધ્વી શ્રાવક શ્રાવિકા સંખ્યે અને પદાર્થોની સૂક્ષ્મ વ્યવસ્થા-જીવવિચાર આદિ અનેક આખતોનું વિવેચન છે.

૫૧. આમાં અન્યતીર્થિકો આજીવિકાદિ, પાર્શ્વાપત્યો (પાર્શ્વનાથ પ્રભુના અનુયાયીઓ), વગેરે સંખંધી વર્ણન ને ઉલ્લેખ છે. શ્રી મહાવીરને માટે વેશાલીય, નિયંત્રિપુત્ર (નિર્ગન્ધ પુત્ર), મંખકખખા મોકખ સમણોવાસગ, પોકખલિ સમણોવાસગ, ધમ્મધાસ, સુમંગલ આદિ નામો વપરાયાં છે. ઈંદ્રજૂતિ આદિ ગણધરો, અને બીજા શિષ્યો નામે રોહ, ખંદ્ય, કન્યાયન, કુરુદત્તપુત્ર અને તિસય, નારયપુત્ર, સામહત્થિ આનંદ અને સુનકખત, આગંધિયપુત્રનાં નામો આવે છે. વિરોધીમાં જમાલિ, શિષ્યાલાસ તરીકે આશાલ મંખલિપુત્રનું વિસ્તૃત વર્ણન છે. કેશિક રાજના એટલે મહાવીરના સમયમાં કાશીકાશલના રાજાઓ નામે નવ મલ્લકી અને નવ લિચ્છવી રાજાઓ ઉપર વર્ણિત વિદેહ-પુત્ર વિજય મેળવ્યો તે વાત આવે છે અને કોશાંબીના રાજા ઉદયન (શ્વતાનિકનો પુત્ર અને સહસ્સાણિયનો પૌત્ર)ની કૃષ્ણયંત્રી શ્રી મહાવીરનો ઉપદેશ સાંભળી ભિક્ષુણિ થઈ તેનો ઇતિહાસ જણાવ્યો છે.

પ્રકટ થયેલ છે. બાહીજી ભાષાંતર જપાય છે. વે. ૦ નં. ૧૫૦૪ થી ૧૫૦૬. જીઓ વેળરનો લેખ છે. એ. બૌ. ૧૬ પૃ. ૧૨ થી ૧૬.

આ પરથી તેમજ આવી અનેક લોકીકતથી શ્રી મહાવીરના જીવનકાલ પર ઘણો પ્રકાશ પડે છે. નવમા શતકમાં એક શ્રીમંત બ્રાહ્મણને ત્યાં રાખેલી દાસીઓનાં નામો જેવાં કે પદ્મવીયા, આરબી, બહાલી, મુરંદી, પારસી તે અનાયનતિની-વિદેશીય હતી એમ સૂચવે છે. હિંદની ૧૬ જાતિઓ (અંગ, વંગ, મગધ, મલ્લ, માલવ, અચ્છ, વચ્છ, કોચ્છ (ત્ય ?), પદ્મ, લાટ, વનિજ, માલિ, કોસી, કોસલ, અવાલ, સુભતર) જણાવી છે. ગ્રહોનાં નામ તેમજ બ્રાહ્મણોનાં શાસ્ત્રોનાં નામો-અગ્નિ-દાદિનો ઉલ્લેખ પણ આમાં જોવામાં આવે છે. (વેળર૦).

પર. છઠું અંગ:-૬ જ્ઞાતા ધર્મ કથાંગ ૪૫—જ્ઞાતા એટલે ઉદાહરણ ૩૫, ધર્મ પ્રધાન કથાનું અંગ. તેના બે શ્રુતસ્કંધ છે: પહેલામાં ૧૯ અધ્યયન છે: ૧ ઉત્ક્રિષ્ઠ અ૦—તેમાં શ્રેણિકના પુત્ર મેધકુમારની કથા છે. તેનો પૂર્વભવ હાથીનો હતો. તે હાથીએ (સસલાને બચાવવા) એક પગ ઉત્ક્રિષ્ઠ કયો—ઉપાડી એમને એમ રાખ્યો તે કારણે ઉત્ક્રિષ્ઠ અ૦ ૨ સંધાટક અ૦—શેઠ અને ચોરની એક બીજના સંબંધવાળી કથા—ઉદાહરણ કથા છે. ૩ અંક અ૦—ચોરના ઇડા સંબંધી કથા, ૪ કૂર્મ અ૦—કાચબાની કથા ૫ શંકર અ૦—શૈલક રાજર્ષીની. ૬ તુષ્ઠ અ૦, ૭ રોહિણી અ૦ તેમાં શ્રેણિક રોહિણીની ૮ મહી અ૦—૧૯ મા સ્ત્રી-તીર્થંકર મલ્લિના-થની. ૯ માકન્દી અ.—તે નામના વણિકપુત્રની, ૧૦ ચંદ્રમા ૧૧ દાવદ્રવ—તે નામનું સમુદ્રતટ પર થતું એક વૃક્ષ ૧૨ ઉદક—નગરની ખાળનું પાણી ૧૩ મંદુક—નંદમણિકારનો જીવ ૧૪ તેતલી—તેતલિસુત નામના અમાત્ય ૧૫ નંદીશ્વ—નંદિ નામના વૃક્ષનાં ફળો ૧૬ અવર-કંકા—ધાતકી ખંડ ભરતક્ષેત્રની રાજધાની. તેમાં દ્રૌપદી (પાંડવોની સ્ત્રી) ની કથા છે ૧૭ આઘણુ—આકીર્ણુ—તે પ્રકારના સમુદ્રમાં રહેતા અસ્ત્રો. ૧૮ સુંસુમા—તે નામની શ્રેણિકુહિતા. ૧૯ પુંડરીક:—એ નામનાં ૧૯ અધ્યયનો છે. બીજો શ્રુતસ્કંધ એક અધ્યયન જેટલો પરશિષ્ટ ૩૫ છે તેમાં નાના નાના ૧૦ વર્ગ કરી કથાથી સમજાવેલ છે.

૪૫ જ્ઞાતા૦ અભયદેવસૂરિની દીકા સહિત પ્રસિદ્ધ આ૦ સમિતિ. નં. ૨૫ જુઓ વેળરનો લેખ એજન પૃ. ૬૬-૭૦.

૨૩. આમાં અનાયજ્ઞાતિનાં નામોનો ઉલ્લેખ છે કે: ‘અહિં-
ચિલાઈમહિં ખુન્નાહિ વાવણિ વદ્રલિ બબ્બરિ વૌસિ જોણિય પલ્હવિ
પસિણિ ચાર્ગિણિ લાસિય લલિસિય દમિલિ સિંહલિ આરવિ ખુલિદી
પક્કણિ બહલિ મુરુંડિ સબ્બરિ પારસીહિ.’ વળી ૭૨ કલાઓનો પણ
ઉલ્લેખ છે, તથા અઘાર દેશી ભાષાઓ એટલો માત્ર નામોલ્લેખ
છે. (વે.).

૫૪. સાતમું અંગ:—૭ ઉપાસક દશા:૪૬—જેઓ ધર્મનું
અવલંબન કરી સંસારનો પરિત્યાગ કરે છે તેઓને અમણ-નિર્ગ્ન-થ,
સાધુ-યતિ લેખવામાં આવે છે. પરંતુ જેઓ પોતાના આચારો સર્વોચ્ચ
સાધુઓની તુલ્ય પાળી શકે નહિ, તેઓ ગૃહસ્થો-ઉપાસકો-આવકો
છે, કારણકે સંસારત્યાગીઓ જે વિધિ-અનુક્રાન કરી શકે તે
સર્વ, ગૃહીઓથી નજ બની શકે; આટલા માટે આ સૂત્રમાં શ્રી મહા-
વીરના દશ આવકોના અધિકાર આપી તે પરથી ગૃહસ્થોએ પાળવા
યોગ્ય આચારોનું વર્ણન છે. તે દશ આવકોનાં નામ આનંદ, કામદેવ,
ચુલધીપિતા, સુરાદેવ, કુંડકોલિક, શાકડાલ (-પુત્ર), મહાશતક, નં-
દની પિતા, શાલનિપિતા (તેતલી પિતા-શાલિક પુત્ર) એ દશ મુખ્ય ગૃહી
શિષ્યોના નામ પ્રમાણે આ સૂત્ર દશ અધ્યયનમાં વહેંચવામાં આવ્યું
છે. તેથી આ સૂત્રનું નામ ઉપાસક દશા: ૫૩યું છે. આ પરથી તે
વખતે કેવાં કેવાં વિલાસી દ્રવ્યોનો ઉપયોગ થતો, કેવાં કામોમાં ધનનો
વ્યય થતો, કેવા પ્રકારનો પહેરવેશ તેઓ ધારણ કરતા તે વિગેરે
વિષયોનું પણ જ્ઞાન થાય છે.

૪૬. આ ‘ઉપાસક-દશાઈ’ મૂળ સંશોધિત કરી તેનો અંગ્રેજી અનુ-
વાદ ડા. A. F. Hoernle એ કર્યો છે તે તેમની ઉપયોગી પ્રસ્તાવના
અને નોંધો સહિત તેમજ અભયદેવની દીકા સહિત બિબ્લિઓથેકા છંદિકા,
બંગાળ, કલકત્તા તરફથી સન ૧૮૮૫ માં બહાર પડ્યો છે. અભયદેવસૂરિ દીકા
સહિત આઠ સંમિતિ નં. ૨૮ માં પ્રસિદ્ધ થયેલ છે. વે. ૦ નં. ૧૪૧૮-૧૪૨૧.
જુઓ વેબર ઇ. એ. વો. ૨૦ પૃ. ૧૮-૧૯.

૫૫. આદમું અંગ:—૮ અંતકૃત દશા:૪૭—જેણે કર્મને બંધવા તેના ફલ રૂપી સંસારનો અંત—નાશ કરેલો છે તે ‘અંતકૃત’ કહેવાય છે. જૈનોમાં ૨૪ તીર્થંકરો થઈ ગયા છે. તેઓના વખતમાં થઈ ગયેલા ૧૦ અંતકૃત કેવલીનું—દૃષ્ટાંત તરીકે ગૌતમ કુમાર આદિનું કંઠાર નપર્યાપૂર્ણ જીવન નથા અંતે કર્મબંધનથી મુક્તિ વગેરે પ્રસંગોનું નથા મોક્ષગામી પ્રવૃત્તિના અધિકારનું આમાં વર્ણન છે. ઉપાસકદશા:માં ગૃહસ્થોને યોગ્ય જીવન ગાળનાર આદર્શો ગૃહસ્થ માટે મૂક્યા છે, અંતે અંતકૃત દશા:માં સંસારત્યાગી જૈન ગણને ગૌતમ કુમાર આદિના આદર્શ પોતાના જીવન સાથે અંશિત કરવા પ્રેરે છે. આ અંગના ૮ વર્ગ છે. ‘વર્ગ’ એટલે અધ્યયનનો સમૂહ—સંગ્રહ. ૧ લા વર્ગમાં ૧૦ અધ્યયન ગૌતમકુમાર આદિના છે, બીજામાં અક્ષોભકુમાર આદિનાં આદ, ત્રીજામાં અનવયશકુમાર આદિનાં ૧૩, ચોથામાં જલિકુમાર આદિ ૧૦, પાંચમાં પદ્માવતી આદિ સાધ્વીઓનાં ૧૦, છઠામાં આકાષી ગાથાપતિ આદિનાં ૧૬, સાતમાં નંદા રાણી આદિ શ્રેણિકરાજની ૧૩ રાણીઓનાં ૧૩, અને આઠમાં કાલી આદિ શ્રેણિકરાજની ૧૦ રાણીઓ કે જેમણે આયો અંદના પાસેથી સામાયિક આદિ ૧૧ અંગોનો અભ્યાસ કર્યો હતો તેમનાં ૧૦, અધ્યયન છે.

૫૬. નવમું અંગ:—૯. અનુત્તરૌપપાતિક દશા:૪૮—અનુત્તર એટલે

૪૭. અંતકૃત દશાસુચ અભયદેવસૂરિની દીકા સહિત કલકતામાં સન ૧૮૭૫ માં, જૈન આત્મા સભા તરફથી અને આ સમિતિ તરફથી નં. ૨૩ માં પ્રગટ થયેલ છે. તેનું અંગ્રેજી ભાષાંતર L. D. Barnettજી કરેલું છે. સ. ૧૯૦૭ માં પ્રસિદ્ધ થયું છે. વે. નં. ૧૩૮૯-૯૩. જુઓ વેબરનો સોળ ઈ. એ. વો ૨૦ પૃ. ૧૯—૨૧.

૪૮. આ અનુત્તરૌપપાતિક સૂત્રનું અંગ્રેજી ભાષાંતર L. D. Barnett થી કરાયેલું છે. સ. ૧૯૦૭ માં અને ગુ. ભાષાંતર, જૈન આત્માનંદ સભા તરફથી, પ્રસિદ્ધ થયું છે. અભયદેવસૂરિની સંસ્કૃત દીકા સહિત આ સમિતિ નં. ૨૩, અને કલકતામાં સન ૧૮૭૫માં પ્રસિદ્ધ થયેલ છે. વે. નં. ૧૩૮૩-૮૭. જુઓ વેબર ઈ. એ. વો, ૨૦, પૃ. ૨૧—૨૩.

અનુત્તરોપપાતિક અને પ્રમવ્યાકરણના વિષયો. ૫૭

જેનાથાકોઈ પ્રધાન નથી એવો ઉત્તમ, ઉપપાત એટલે જન્મ જેનો છે તે 'અનુત્તરોપપાતિક'. જૈન ધર્મગ્રંથોમાં અનુત્તર વિમાન નામના સ્વર્ગનું વર્ણન છે. આ અનુત્તર વિમાનો સર્વાર્થસિદ્ધ આદિ નામના પાંચ છે. આ પાંચમાં જન્મ લેનાર તે અનુત્તરોપપાતિક. તે એક ભવ કરી મોક્ષે અવસ્થા બનાવે છે એટલે તેઓ એકાવતારી છે. આ સ્વર્ગ જે જે મેળવી શક્યા તે ૩૩ પુરુષોનું વિવરણ આમાં છે. આમાં મૂળ દશ અધ્યયન દત્તાં તે જણાવવા અનુત્તરોપપાતિક 'દશાઃ' એ નામ અપાયેલું છે. દાસ તેમાં ૩૩ અધ્યયન છે તે ત્રણ વર્ગમાં વહેંચેલા છે. પહેલા વર્ગમાં ૨૩ અધ્યયન છે તેમાં શ્રેણિક રાગના જાલિકુમર આદિ ગણાવેલા ૨૩ પુત્રોના અધિકાર છે, ખીજામાં ૧૩ છે તેમાં શ્રેણિક રાગના પુત્ર દીર્ઘસેન કુમાર આદિ ગણાવેલા ૧૩ ના અધિકાર છે. ત્રીજા વર્ગમાં ૧૦ અધ્યયન છે તેમાં 'ધન્ય, સુનક્ષત્ર, ઋષિ, દાસ, પેલક, રામપુત્ર, ચંદ્રકુમાર, પૌષ્ઠીપુત્ર, પેદાલકુમાર, પૌટલકુમાર, વહલ કુમાર એ દશ કે જેઓ સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનમાં ગયા તેમનો અધિકાર છે. આ બહુ નાનું સૂત્ર છે. દરેકમાં પહેલી કથા લગભગ પૂર્ણ છે. બાકીનાનું એ પ્રમાણે સમજવું, એમ દુંકાવ્યું છે.

૫૭. દશમું અંગ:—૧૦ પ્રશ્ન વ્યાકરણ દશાઃ ૪૯—તેનો અર્થ પ્રશ્ન એટલે વિદ્યા વિશેષ, સંબંધી વ્યાકરણ એટલે પ્રતિપાદન-વિવેચન; દશ અધ્યયનમાં છે તે પ્રશ્ન વ્યાકરણ દશાઃ એવો અર્થ પૂર્વકાલે હતો. હમણાં જે દશ અધ્યયન છે તેમાં પાંચ આસ્રવદાર (આસ્રવ એટલે જે દ્વારા કર્મો આવે છે તે દાર) અને પાંચ સંવરદાર (કે જેથી કર્મો આવતાં અંધ થાય છે તે) સંબંધી વિવેચન છે. પાંચ આસ્રવ તે હિંસા, મૃષા, અદત્ત (ચોરી), અપ્રહ્મ, અને પરિગ્રહ; અને પાંચ સંવર તે તેના પ્રતિપક્ષી અહિંસા, સત્યવચન, અનુસાથી દત્તનું ગ્રહણ (અસ્તેષ),

૪૯ પ્રશ્નવ્યાકરણ—અભયદેવ સૂરિની દીકા સહિત આ. સમિતિ નં. ૨૬માં છપાયું છે. વે. નં. ૧૪૬૬-૧૫૦૨. જુઓ લેખર ઇ. એ. બૉ. ૨૦ પૃ. ૨૩-૨૬.

અહ્યર્થ અને અપરિમલ છે. આ દરેકનું એક એક એમ દૃષ્ટ દ્વાર છે. આમાં લગભગ ૫૩ અનાર્થ જ્ઞાતિનાં નામ તથા ૯ મહોનાં નામ આવે છે.

૫૮. અગ્યારમું અંગ:—૧૧ વિપાકસૂત્ર^{૫૦}—આમાં શુભ અશુભના-પુણ્યપાપરૂપકર્મના વિપાક-ફળનું પ્રતિપાદન કરેલ છે. તેને કર્મવિપાકદશા: પણ કહેવામાં આવે છે: ઈદ્રભૂતિ કોઈ ફર કાર્ય જોઈ મહાવીરને તે સંબંધી પૂછે છે, ને શ્રી મહાવીર પ્રસ્તુત વ્યક્તિઓના પૂર્વ ભવો કહી તે કાર્યનું સમાધાન કરે છે અને સાથે ભવિષ્યના ભવો પણ જણાવે છે. તેમાં 'જકખાપનન'-યજ્ઞના મંદિરનો ઉલ્લેખ આવે છે. તેના પ્રથમ શ્રુતસ્કંધમાં દશ અધ્યયન છે ખીજા શ્રુતસ્કંધમાં પણ નાનાં નાનાં દશ અધ્યયન છે.

પહેલામાં દશ:—૧ મૃગાપુત્ર, ૨ ઉજિમત, ૩ અલગનસેન, ૪ શકટ, ૫ યુહસ્પતિદત્ત, ૬ નંદિષેષુ, ૭ ઉચ્ચરદત્ત, ૮ સોરિયદત્ત, ૯ દેવદત્તા, ૧૦ અંજૂદેવીનાં છે. ખીજામાં સુખાદુ અને ભદ્રનંદી આદિનાં ટુંક અધ્યયનો છે.

૫૯. આ પ્રમાણે ૧૧ અંગ હાલમાં વિલ્લભાન છે. (આ અંગો સંબંધી સામાન્ય વિવેચન માટે જુઓ વેળરનો લેખ ઇ. એ. વૉ. ૧૭ પૃ. ૨૭૯-૨૯૨ અને ૩૩૯-૩૪૧. ૧૨મું ફળિવાદ તો લુપ્ત થઈ ગયાનું અગાઉ જણાવી દીધું છે (કે જે સંબંધમાં જુઓ ઇ. એ., વૉ. ૨૦. પૃ. ૧૭૦ થી ૧૮૧ વેળર.) આ અંગ (શરીર)ના અવયવો (ઉપાંગ) ૩૫ ૧૨ ઉપાંગ છે.

૫૦ વિપાક સૂત્ર—અલયદેવ સૂરિની દીક્ષા સહિત અંતકૃત અને અનુ-ત્તરોપપાતિક સાથે એકત્ર આ૦ સમિતિદ્વારા પ્રસિદ્ધ થયું છે. જુઓ વેળરનો લેખ ઇ. એ. વૉ. ૨૦ પૃ. ૨૬-૨૯.

૨૦

પ્રકરણ ૬ હું.

ઉપલબ્ધ શ્રુત-સાહિત્ય

અંગ સિવાયનાં આગમો.

વંદે વીરં તપોવીરં તપસા દુસ્તપેન યઃ ।

શુદ્ધં સ્વં વિદધે સ્વર્ણ સ્વર્ણકાર દ્વાગ્નિના ॥

જિનપ્રવચનં નૌમિ નવં તેજસ્વિમંડલમ્ ।

યતો જ્યોતીષિ ધાવન્તિ હન્તુમન્તર્ગતં તમઃ ॥

—તિલકાચાર્ય—જીતકલ્પવૃત્તિ,

—જેમ સોની અગ્રિયી સુવર્ણને શુદ્ધ બનાવે છે, તેમ જેમણે દુસ્તપ એવા તપ વડે પોતાના આત્માને શુદ્ધ બનાવ્યો એવા તપો-વીર વીર (પ્રભુ) ને વંદું છું.

જ્યોતિઃ (તારા પ્રહનક્ષત્રાદિ, જ્યોતિ) અંતર (આકાશ, હૃદય) નું તમસ્ (અંધકાર, અજ્ઞાન) હણવા દોડે છે તેવા અવનવા તેજસ્વીમંડલ કે જેમાંથી જ્યોતિ અંતર-હૃદયમાંના અંધકારને હણવા નીકળી દોડે છે તે રૂપ જિનપ્રવચનને નમું છું.

બાર ઉપાંગો.

૬૦. પહેલું ઉપાંગ-૧ ઐપપાતિક (ઉવવાઇ); સૂત્ર^{૧૧}—ઉપપાત-જન્મ (દિવ નેનારકનો જન્મ, કે સિદ્ધિગમન) તેના અધિકારવાળો આ અંગ છે. આમાં ચંપાનગરી, પૂર્ણભદ્રચૈત્ય, વનખંડ, અશોકવૃક્ષ, પૃથ્વીશિલાનું વર્ણન કરી કોણિક રાજા, તેની રાણી ધારિણી, તેનો રાજપરિવાર, મહાવીર પ્રભુનાં વર્ણનો છે. કોણિક શ્રી મહાવીરને વંદે છે. મહાવી-

૫૧. ઐપપાતિક સૂત્ર અભયદેવસૂત્રની ટીકા સહિત કલકત્તામાં સન ૧૮૮૦માં, તેમજ આં સમિતિ તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલ છે. ગ્રે. લેખમાને ૧૮૮૩માં સંશોધિત કરી શબ્દાર્થ કોષ (glossary) સહિત લિપ્તગ્રંથમાં બહાર પાડેલ છે. વે. નં. ૧૪૨૩-૧૪૨૫. જુઓ નેબરનો લેખ ઇ. એ. વૉ. ૨૦, પૃ. ૩૬૫-૩૬૬.

રના શિષ્યો-સાધુઓનું વર્ણન છે, તપ-બ્રાહ્મ અને અભ્યંતર તપનું વર્ણન, મહાવીરના શ્રમણોનું, વાંદવા આવના અસુર આદિ દેવતાઓનું, દેવીઓનું, જનો-લોકોનું, નગરી, કેલિષ્ઠ સેનાનું, કેલિષ્ઠનું, નગરવાસી-ઓનું, મુલકા પ્રમુખ દેવી-રાણીઓનું વર્ણન છે. પ્રભુ ધર્મકથા અર્થે માગધીમાં કહે છે-દેશના આપે છે, સમયસરણું વર્ણન આપી લાંબો ઉપાદેશ પ્રેરે થાય છે. હવે ઉપપાતની કર્મબંધપૂર્વકથી કર્મબંધ-સ્વરૂપણ જણાવે છે. જૂદા જૂદા સ્વરૂપના જનો-તાપસો. શ્રમણો, પરિત્રાજ્ઞો, આદિનાં સ્વરૂપ બતાવ્યાં છે. પછી અંત પત્રિત્રાજ્ઞને અધિકાર આપે છે. શ્રમણો, આજીવકો, નિનલ્યો. આદિ બતાવી કેવલી-સમુદ્ધાત અને સિદ્ધ સ્વરૂપનું નિરૂપણ કર્યું છે.

૬૧. બીજું ઉપાંગ—૨ રાયપસેણી^{૫૨}—(રાજપ્રશ્નો. રાજપ્ર-દેશીય ?) રાજ પ્રદેશીના સંબંધી. આમાં પ્રથમ મુખ્યમદેવ શ્રી મહાવીરને વાંદવા જાય છે તેનું વર્ણન આવે છે, પછી સૂત્રના નામ પ્રમાણે પાર્શ્વનાથના ગણધર શ્રી કેશીનો આવસ્તિ નગરીના રાજ પ્રદેશી સાથેનો સંવાદ છે. પ્રદેશી આત્મા વગેરે અનેક વાત નદિ માનનાર હતો તેને સમજવી કેશી સ્વામીએ શ્રી મહાવીરના સિદ્ધાન્તમાં શ્રદ્ધા કરાવી હતી. આ સંવાદથી આ સૂત્ર એક સાહિત્યનો રસપ્રદ ગ્રંથ છે એમ વિન્ટરનિટ્ઝનું કહેવું છે.

૬૨. ત્રીજું ઉપાંગ—૩ જ્વાલિગમ^{૫૩}—જ્વ (ઉપસક્ષણથી અજીવ પણ)નું અભિગમ-જ્ઞાન જેમાં છે તે. આમાં જ્વ, અજીવ, જંબૂદ્વીપનું ક્ષેત્ર, પર્વત-વગેરેનું વિસ્તારથી વર્ણન છે.

૫૨ રાયપસેણી સૂત્ર મલયાગિરિની ટીકા સહિત આ. સમિતિ દ્વારા પ્રસિદ્ધ. વે. નં. ૧૫૧૦ થી ૧૫૧૫. જુઓ વેબરનો લેખ ઇ. એ. જી. ૨૦, પૃ. ૩૬૯-૩૭૧.

૫૩ જ્વાલિગમ સૂત્ર મલયાગિરિની ટીકા સહિત હે. લા. નં. ૫૦માં સુદ્રિત. વે. નં. ૧૬૬૦ થી ૬૩; જુઓ વેબરનો લેખ એબી. પૃ. ૩૭૧-૨.

૦૬૪. ચોથું ઉપાંગ-૪ પ્રજ્ઞાપના^{૧૪}-આનું સંકલન કરનાર સુધ-
ભાંસ્વામિથી ૨૩મા આર્ય સ્થામાચાર્ય છે. પ્ર એટલે પ્રકર્ષપણે પ્રાપ્ત એટલે
જાણવું-જેમાં પદાર્થનું સ્વરૂપ પ્રકર્ષપણે-મથાવસ્થિત રૂપે જાણી શકાય
છે અથવા જીવાજીવ આદિ પદાર્થની પ્રજ્ઞાપના છે તે પ્રજ્ઞાપના. આમાં
જીવ, અજીવ. આસ્રવ, બંધ, સંવર, નિર્જરા, અને મોક્ષનું પ્રશ્ન
છે અને તે એ રીતે કે આમાંના ૩૬ પદમાં ૧, ૩, ૫, ૧૦ અને
૧૩ માં પદોમાં જીવ અને અજીવની, ૧૬ અને ૨૨મા માં મનવચન
કાય એ યોગ-આસ્રવની, ૨૩મા પદમાં બંધની, ૩૬મા માં કેવલિ
સમુદ્ધાતની વાત કરતાં સંવર, નિર્જરા અને મોક્ષ એ ત્રણની પ્ર-
પણા છે. ક્ષેપ્યા, સમાધિ, લોકસ્વરૂપ વગેરે આમાં સમજાવ્યું છે.

૬૫. આ પ્રજ્ઞાપના ૩૬ પદોમાં વિભક્ત છે: તેનાં નામ ૧ પ્રજ્ઞાપના,
૨ સ્થાન, ૩ અલ્પબહુત્વ-બહુવક્તવ્ય, ૪ સ્થિતિ, ૫ પર્ચાય-(વિશેષ),
૬ ઉપપાતોદ્વર્તના-(વ્યુત્ક્રાંતિ), ૭ ઉચ્છવાસ, ૮ સંજ્ઞા, ૯ યોનિ,
૧૦ ચરમ (ચરમાચરમ). ૧૧ ભાષા, ૧૨ શરીર, ૧૩ પરિણામ, ૧૪
કષાય, ૧૫ ઇદ્રિય, ૧૬ પ્રયોગ, ૧૭ ક્ષેપ્યા, ૧૮ કાયસ્થિતિ, ૧૯
સમ્યક્ત્વ, ૨૦ અન્તક્રિયા, ૨૧ અવગાહના, ૨૨ ક્રિયા, ૨૩ કર્મ-પ્ર-
કૃતિ ૨૪ કર્મ (પ્રકૃતિ) બંધ, ૨૫ કર્મવેદ, ૨૬ કર્મવેદ બંધ, ૨૭
કર્મપ્રકૃતિવેદ વેદ, ૨૮ આદાર, ૨૯ ઉપયોગ, ૩૦ પસ્યત (દર્શનતા),
૩૧ સંજ્ઞા (પરિણામ), ૩૨ સંયમ (યોગ), ૩૩ જ્ઞાનપરિણામ-(અવધિ),
૩૪ પ્રવિચાર પરિણામ (પ્રવિચારણા), ૩૫ વેદના, અને ૩૬ સમુદ્ધાત.

૬૬. પાંચમું ઉપાંગ-૫ સૂર્યપ્રજ્ઞાપિ-આમાં^{૧૫} સૂર્યોદિ જ્યોતિષ્
ચક્રનું વર્ણન છે. સૂર્યપ્રજ્ઞાપિ પર ભાદ્રપાદુએ નિર્ણયિત રચી હતી,

૫૪ પ્રજ્ઞાપના સૂત્ર—મલયગિરિની ટીકા સહિત પ્રસિદ્ધ આં સમિતિ
નં. ૧૯, ૨૦. વેં નં. ૧૪૬૪ થી ૧૪૬૮. જુઓ વેબર-એન્ન પૃ. ૩૭૨-૩૭૬.

૫૫. સૂર્ય પ્રજ્ઞાપિ—મલયગિરિની ટીકા સહિત યુદ્ધિત આં સમિતિ
નં. ૨૪; વેં નં. ૧૫૫૪-૫૫. જુઓ વેબરનો લેખ ઈ. એ. વે. ૨૧
પૃ. ૧૪-૧૭.

પણ મલયગિરિ પોતાની ટીકામાં કહે છે કે ‘તે કલિદોષથી. નજ થઈ છે તેથી હું કેવલ સૂત્રની વ્યાખ્યા કરું છું.’

સૂર્ય પ્રજ્ઞપ્તિમાં ૨૦ પ્રાભુત છે:—૧ મંડલગતિ સંખ્યા, ૨ સૂર્યનો તિર્થક પરિભ્રમ ૩ પ્રકારય ક્ષેત્ર પરિમાણ, ૪ પ્રકાશ સંસ્થાન, ૫ ભેરયાપ્રતિધાત, ૬ ઓજસસ્થિતિ ૭ સૂર્યોવારક, ૮ ઉદયસંસ્થિતિ, ૯ પૌરુષી છાયા પ્રમાણ, ૧૦ યોગસ્વરૂપ, ૧૧ સંવત્સરોના આદિ અને અંત ૧૨ સંવત્સરના ભેદ, ૧૩ ચંદ્રમાની વૃદ્ધિ અપવૃદ્ધિ, ૧૪ જ્યોત્સ્ના પ્રમાણ, ૧૫ શીઘ્રગતિ નિર્ણય, ૧૬ જ્યોત્સ્ના લક્ષણ, ૧૭ વ્યવન ને ઉપપાત ૧૮ ચંદ્ર, સૂર્યઆદિની ઉચ્ચાઈ, ૧૯ નેમનું પરિમાણ ૨૦. ચંદ્રાદિનો અનુભાવ.

૬૭. છઠું ઉપાંગ—૬ જન્મદ્વીપ પ્રજ્ઞપ્તિ—આમાં ૫૬ જન્મદ્વીપનું વિસ્તારથી વર્ણન છે. ભૂગોળ વિષયક આ ગ્રંથ છે તેમાં ભારતવર્ષના વર્ણનમાં રાજ ભરતની કથાઓ ધણો ભાગ લે છે.

૬૮. સાતમું ઉપાંગ—૭ ચંદ્ર પ્રજ્ઞપ્તિ—આમાં ચંદ્ર જ્યોતિષ ચક્રનું વર્ણન છે તે લગભગ સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિ જેવો-સમાન ગ્રંથ છે. (વે. નં. ૧૪૫૭).

૬૯. નં. ૫ થી ૭ ઉપાંગો વૈજ્ઞાનિક ગ્રંથો (Scientific works) છે તેમાં ખગોળ, ભૂગોળ, વિશ્વવિદ્યા અને કાલના ભેદો આવે છે. (વિન્ટરનિઝ).

૭૦. આઠમું ઉપાંગ—૮ કંઘિપયા (કંઘિપકા)—નિરયાવલિકા શ્રુતરકંઘ (નિરય એટલે નરકની આવલિ કરનારનું જેમાં વર્ણન છે તે.) આમાં મગધના રાજા એલિફ (બૌદ્ધમાં બિરમ્પિસાર)નું તેના પુત્ર કેલિફ (અબ્બતશત્રુ)થી થયેલ મૃત્યુ (કે જેની વાત બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં પણ આવે છે) વગેરે હકીકત છે. એલિફના દશ પુત્રો કાલિકુમાર

૫૬. જન્મદ્વીપ પ્રજ્ઞપ્તિ—શાંતિચંદ્રની ટીકા સહિત સુદ્રિત ૬૦ લા. નં. ૫૨ અને ૫૪ વે. નં. ૧૪૫૮-૫૯. જુઓ વેબરનો લેખ ઇ. એ. વૈ. ૨૧, પૃ. ૧૭-૨૦.

આદિ, તેમના પિતામહ વેશાલિના રાજા ચેટકની સાથે યુદ્ધમાં લડતાં મરાયા, પછી નરકમાં જઈ મોક્ષે જશે તેની હકીકત છે.

૭૧. નવમું ઉપાંગ—૯ કૃષ્ણવડંસિયા (કલ્પાવતસિકા)—આમાં શ્રેણિક રાજાના દશ પૌત્રો પદ્મકુમાર આદિ દીક્ષા લઈ જુદાં જુદાં કલ્પ-દેવલોકમાં ગયા ને ત્યાંથી મોક્ષે જશે તેનું વર્ણન છે. તે દરેકનું એક એમ દશ અધ્યયન છે.

૭૨. દશમું ઉપાંગ—૧૦ પુષ્કિયા (પુષ્પિકા)—આમાં પણ દસ અધ્યયન છે. શ્રી મહાવીરને દશ દેવ-દેવીઓ પોતાના વિમાનમાંથી પુષ્પ-કમાં બેસીને વંદન કરવા આવે છે તેમના પૂર્વભવ મહાવીર જૈતમ-ને જળાવે છે. આમાં ૧ ચંદ્ર, ૨ સૂર્ય, ૩ મહાશુક્ર-દેવનો પૂર્વભવ-સામલપ્રાહ્મણ. ૪ બહુપુત્રીયા દેવીનો પૂર્વભવ-સુભદ્રા સાધ્વી, ૫ પૂર્ણભદ્ર દેવનો ભવ ૬ માણિભદ્ર-૭ દત્તદેવ ૮ બલનાભ દેવ ૯ શિવદેવ અને ૧૦ અનાદીત દેવના પૂર્વભવ જળાવ્યા છે. આમાં ભગવતીની પેઠે પ્રાહ્મણ-શાસ્ત્રોનાં નામો આવે છે.

૭૩. અચારમું ઉપાંગ—૧૧ પુષ્કયુલિયા (પુષ્પચૂલિકા)—આમાં દશ અધ્યયન છે. તેમાં ઉપર પ્રમાણે શ્રી, હરિ વગેરે ૧૦ દેવીઓની પૂર્વકરણીનો અધિકાર છે. શ્રીનો પૂર્વભવ ભૂતા નામની સ્ત્રી હતો, તેની પાશ્વે નિગ્ગન્થ પ્રવચનમાં શ્રદ્ધા કરાવી હતી.

૭૪. બારમું ઉપાંગ—૧૨ વન્હિ દસા—(વૃષ્ણિ દસા:)—આમાં ૧૨ અધ્યયન છે. વૃષ્ણિ વંશના બલભદ્રજીના ૧૨ પુત્રો નિપટ કુમાર આદિ નેમિનાથ પ્રભુ પાસે દીક્ષા લઈ સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનમાં ગયા હતા ને ત્યાંથી મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં મોક્ષે જશે એનો અધિકાર છે. ૫૭

૭૫. નં. ૮ થી ૧૨ બધાં નિરયાવલિ સૂત્રો નામે યોગખ્યા છે. ખરી રીતે 'કપિયા'સૂત્રને નિરયાવલિ નામ ધટે છે.

૫૭ આ બાર ઉપાંગોમાંના નં. ૭ થી ૧૨ નો સાર હિંદીમાં જ્ઞાન-સુંદરજી કૃત શીખગોષ્ઠી ભાગ ૧૮માં આપેલો છે તે જુઓ. આ બધાં શ્રી-ચંદ્રસૂત્રની દીક્ષા સહિત આ ૦ સમિતિ નં. ૩૩ માં પ્રકટ થયેલ છે. વે. નં. ૧૪૮૫-૮૬ જુઓ વેળરનો લેખ છે. એ. વૉ. ૨૧, પૃ. ૨૦-૨૩.

૭૬. એમ કહેવામાં આવે છે કે ઉપાંગ તે અંગનું અવયૂવ છે તે પ્રમાણે ઉક્ત ઉપાંગો અમુક અંગિનાં ઉપાંગ છે: જેમકે ઔપપાતિક તે આચારાંગનું, રાજપ્રશીય સૂત્રકૃતાંગનું, જીવાલિગમ તે સ્થાનાંગનું, પ્રણાપના સમવાયાંગનું, સૂર્યપ્રગમિ તે ભગવતીનું, જન્મજ્ઞાપી પ્રગમિ તે જ્ઞાતાધર્મકથાંગનું, ચંદ્રપ્રગમિ તે ઉપાસક દર્શાંગનું. નિરયાલિકા શ્રુત સ્કંધ ગત કલ્પિકાદિ પંચ વર્ગ-પંચોપાંગ તે અંતકૃત્ દર્શાંગાદિથી દ્વિષ્ટિવાદ પર્યંતનાં એટલે કલ્પિકા તે અંતકૃત્ દર્શાંગનું, કલ્પાવનંસિકા અનુત્તરોપપાતિક દર્શાંગનું, પુષ્પિતા તે પ્રશ્ન વ્યાકરણનું, પુષ્પચૂલિકા તે વિપાક શ્રુતનું અને વૃણિણદર્શા તે દ્વિષ્ટિવાદનું ઉપાંગ છે (ભુએ જન્મજ્ઞાપી પ્રગમિ પર શાંતિચંદ્રીય ટીકા પૃ. ૧-૨). આમ બાર અંગનાં બાર ઉપાંગ કેવી રીતે અરરપરસ સંબંધ રાખે છે તેનું સૂક્ષ્મપણે અવલોકનથી પૃથક્કરણ કરી શકાયું નથી. વિન્ટરનિટ્ઝ કહે છે કે ‘આ એક બીજાનો સંબંધ તદ્દન બાહ્ય પ્રકારનો છે.’

ચાર મૂલસૂત્ર.

૭૭ આવશ્યક, દશવૈકાલિક, ઉત્તરાધ્યયન તથા પિંડનિયુક્તિ કે ઓધનિયુક્તિ એ બેમાંથી ગમે તે એકને લઈને-એમ ચાર મૂલસૂત્ર ગણાય છે:-મૂલસૂત્ર એ નામ પાડવામાં આશય અમતે એ લાગે છે કે તે સર્વ સાધુઓને મૂલમાં-પહેલાં પ્રથમ પઠન કરવાને યોગ્ય છે.

વેબર કહે છે કે મૂલસૂત્ર નામ કેમ પડ્યું તે સમજી શકાતું નથી; નિયુક્તિ જેની થઈ છે તેનું મૂલ સૂત્ર બતાવવા અર્થે તે વપરાયો હોય એમ સંભવિત છે. તેનો ક્રમ તે ઉત્તરાધ્યયન, આવશ્યક, દશ-વૈકાલિક, પિંડનિયુક્તિ એમ આગે છે.

૭૮. પહેલું મૂલસૂત્ર—૧ આવશ્યક પ૮—અવરમ જે ક્રિયાનુ-

પ૮ આવશ્યકપર ભદ્રબાહુની નિયુક્તિ. (વે. નં. ૧૫૨૯થી ૧૫૩૭) તથા હરિભદ્રે કૃત શિષ્યહિતા નામની ટીકાએ જાને પ્ર. આ. સમિતિ તં. ૧-૪; હરિભદ્રે કૃત આવશ્યક પર દિપ્પણ પ્ર૦ દે. લા. નં. ૫૩ (વે. ૧૫૩૩) પઠાવશ્યક સૂત્ર પર દેવેન્દ્રસૂરિ કૃત વંદાર્થ વૃત્તિ પ્ર. દે. લા. નં. ૮ તે વૃત્તિને આવધાનુષ્ઠાન-વિધિ પણ કહે છે.

ધાન કર્તવ્ય છે તેને લગતું તે આવશ્યક, નિત્યકર્મનું પ્રતિપાદક. આવશ્યક છ'ં પ્રકારનું છે ૧ સામાયિક, (સામાધ્ય), ૨ ચતુર્વિંશતિસ્તવ (ચત્રીવિંશત્યયો) ૩ વંદનક (વંદણ્ય), ૪ પ્રતિકમણુ (પડિકમણુ) ૫ કાયોત્સર્ગ (કાઉત્સગ્ગ), ૬ પ્રત્યાખ્યાન (પચ્ચખ્યાણ).

૭૨ તેમાં સામાયિક અધ્યયનમાં—પાઠિકા, પહેલી અને બીજી વરવરિકા, ઉપસર્ગો, સમવસરણુ, ગણધરવાદ, દશપ્રકારની સામાચારી, નિન્દવો, શેષ ઉપોદ્ધાન નિયુક્તિ, નમસ્કાર નિયુક્તિ છે. પછી ચતુર્વિંશતિસ્તવ અધ્યયન; વંદનાધ્યયન; પ્રતિકમણુઅધ્યયન કે જેમાં જિનભદ્ર ગણિ અમાત્રમણુકૃત ધ્યાનશતક છે, તથા પરિકાપનિકા નિયુક્તિ, સંગ્રહણી, યોગસંગ્રહ નિયુક્તિ અને અસ્વાધ્યાય નિયુક્તિ છે; કાયોત્સર્ગ અધ્યયન; અને છેવટે પ્રત્યાખ્યાનનું અધ્યયન છે.

૮૦ બીજી મૂલસૂત્ર ૨ દશવૈકલિક—૫૯આ સૂત્ર ચૌદ-પૂર્વધર સ્થાપ્તવ સુરિએ પોતાના પુત્ર મનક માટે પૂર્વમાંથી ઉદ્ધરી રચ્યું તે અગાઉ જણાવી દીધું છે. કાલથી નિવૃત્ત એવું—વિકાસે પઢી શકાય એવું દશ અધ્યયનવાળું તે દશ વૈકલિક. તેમાં પહેલી ગાથામાં જણાવ્યું છે કે 'ધમ્મો મંગલમુક્કિદ્ધં અહિંસા સંજમો તવો'—અહિંસા, સંયમ અને તપ એ ઉત્કૃષ્ઠ મંગલરૂપ ધર્મ છે. તે અતિ ઉત્તમ અને નીતિના સિદ્ધાંતથી ભરપૂર છે.

૮૧ તેમાં ૧૦ અધ્યયન છે તેનાં નામ:—૧ મુખ્યુષ્પિક—તેમાં ધર્મપ્રશંસા—ધર્મની સ્તુતિ છે. સકલ પુરુષાર્થમાં ધર્મ પ્રધાન

૫૬ દશ વૈકલિક ભદ્રબાહુની નિયુક્તિ સહિત લેાયમને સશોધી ટીકા—સાહિત્ય સંબંધી અનેક ચર્ચા કરી, તે Z. M. M. G. ૪૬ પૃ. ૫૮૧ પ્રસિધ્ધ થયું છે. વળી ભદ્રબાહુની નિયુક્તિ હરિભદ્રસૂરિની ટીકા સહિત ૬૦ લા.૦ નં. ૪૭માં, અને સમયસુંદરીની ટીકા સહિત શ્રી મુખ્યધ ખંભાતના સ્થાને શ્રી જિનઃયશસ્વરી ગ્રંથમાલા ન. ૧ તરીકે તેમજ હીરાલાલ હંસરાજે પ્રકટ કરેલ છે. (વ. નં. ૧૪૭૫ થી ૮૦) જીઓ વેબર ઇ. એ. વો. ૨૧ પૃ. ૩૩૬-૩૪૧.

છે. દુમતા પુષ્પમાંથી બ્રમર રસ ચુંસી લે છતાં તેને ઇન્ન ન કરે તેમ શ્રમણ વર્તે છે, એથી દુમપુષ્પિક અ૦ ૨ શ્રામણ્યપૂર્વિક-ધર્મ તરફ રૂચિ છતાં અભિનવ પ્રવ્રજિતને અધૃતિથી સંમોહ ન થાય તે માટે ધૃતિ-ધૃય રાખવું તેનો અધિકાર છે, ૩ ક્ષુદ્ધિકાચારકથા-ધૃતિ આચારમાં જોઇએ તેથી આચારકથા ક્ષુદ્ધિકા એટલે નાની કહેવામાં આવે છે. તે આત્મસંયમનો ઉપાય છે. ૪ પદ્મવનિકા-ઉક્ત આચાર છ જીવ કાચગોચર હોવો જોઇએ અથવા આત્મસંયમ બીજા જીવોના જ્ઞાનપૂર્વક પાલન કરવો ઘટે તેથી તે રૂપ આ અધ્યયન છે. ૫ પિઠૈષણા-તે રૂપ ધર્મ દેહ સ્વસ્થ હોય તો પળાય, અને તેથી આહાર વગર પ્રાયઃ સ્વસ્થ થવાનું નથી માટે સાવચ્છ અને નિરવચ્છ એવા આહારમાં નિરવચ્છ આહાર ગ્રાહ્ય છે. આમાં બે ઉદ્દેશક છે. ભિક્ષાની વિશુદ્ધિ તે તપઃ સંયમને ગુણુકારી છે. ૬ મહાચાર કથા (ધર્મ અર્થ કામાધ્ય૦)-ગોચરી-ભિક્ષાએ જતાં મહાજન સમક્ષ સ્વાચાર નથી કરી શકાનો પણ આલયમાં ગુરુ કહે છે તેથી મહાજનને યોગ્ય એવી નાની નહિ પણ મોટી આચારની કથા ૭ વચન વિશુદ્ધિ-તે કથા આલયમાં હોવા છતાં ગુરુએ નિરવચ્છ વચનથી કહેવી ઘટે. ૮ આચારપ્રણિધિ-નિરવચ્છ વચન આચારમાં પ્રણિધિતને થાય છે. ૯ વિનય-આચારમાં પ્રણિધિત-દત્તચિત્ત હોય તે યથાયોગ્ય વિનયસંપન્ન થાય છે. આમાં વિનયનો અધિકાર છે, ને ૪ ઉદ્દેશક છે. ૧૦ સલિક્ષ્ણ-ઉક્ત નવે અધ્યયનના અર્થમાં જે વ્યવસ્થિત છે તે સમ્યગ્ સલિક્ષ્ણ થાય છે. આ આમ સાધુ-ક્રિયાશાસ્ત્રની સમાપ્તિ થાય છે.

૮૨ કદિ કર્મપરતંત્રતાથી કેઈ સાધુ પતિત થાય તો તેનું સ્થિરીકરણ કરવું. તે માટે બે ચૂડા-ચૂલિકા છેવટે મૂકી છે. ૧ રતિવાક્ય ચૂડા-તે સાધુને સંયમમાં સ્થિરીકરણ માટે છે તેમાં સાધુના હૃજીવન માટે નરકપાતાદિ દોષો વણુવેલા છે. ૨ વિવિક્તચર્યા ચૂડા-તેમાં સાધુ પતિત ન થાય તેવા ગુણુના અતિરેકનું ફલ છે. વિવિક્તચર્યા એટલે એકાંતચર્યા-અનિયતચર્યા.

૮૩ શ્રીભદ્રઆહુ દશવેકાલિક પરની નિયુક્તિમાં જણાવે છે કે ઉપરોક્ત ૪થું અધ્યયન આત્મપ્રવાદ પૂર્વમાંથી, ૫ મું અં કર્મપ્રવાદ પૂર્વમાંથી અને ૭ મું અં સત્યપ્રવાદ પૂર્વમાંથી ઉદ્ધૃત કરેલ છે અને આકીનાં અધ્યયનો નવમા પ્રત્યાખ્યાન પૂર્વની ત્રીજી વસ્તુમાંથી ઉદ્ધૃત કરેલ છે.

૮૪ આના બીજા અધ્યયનમાં રાજમતિ અને રથનેમિની વાત ઉત્તરાધ્યયનમાંથી લીધેલી જણાય છે. આ સૂત્ર તેમજ ઉત્તરાધ્યયન વાંચતાં ખોદ્ધતું ધર્મપદ યાદ આવે છે.

૮૫ ત્રીજું મૂલસૂત્ર: ૩ ઉત્તરાધ્યયન—આ આખું સૂત્ર^{૧૦} અતિ આનંદદાયક બોધના નિધિરૂપ છે. તેમાં ૩૬ અધ્યયન છે:—૧ વિનય-ધર્મ વિનયમૂલ છે તેથી પ્રથમ વિનયનો અધિકાર આમાં આપ્યો છે. ૨ પરિપક્વ-વિનય સ્વસ્થચિત્ત વાળાએ તથા પરિપક્વોથી પીડાતાએ પણ કરવાનો છે તો તે પરિપક્વો કયા કયા છે તે તથા તેનું સ્વરૂપ આમાં બતાવ્યું છે. ૩ ચતુરંગીય-પરિપક્વ થું આલંબન લઈને સહેવાં તેના ઉત્તરમાં મનુષ્યત્વ, ધર્મશ્રવણ, શ્રદ્ધા અને સંયમમાં વીર્યની સ્પૃશ્ણ કરવી એ ધર્મનાં ચાર અંગો દુર્લભ છે તે આમાં બતાવેલ છે, ૪ પ્રમાદાપ્ર-

૬૦ પ્રકાશિત—રાય ધનપતિસિંહ બહાદુર દલકતા સં. ૧૯૩૬ માં લક્ષ્મીવલ્લભની દીકા સહિત; વાહિવેતાલ શાંતિ સૂરિની દીકા સહિત ૬૦ લા. નં. ૩૩, ૩૬ અને ૪૧, જયકીર્તિની દીકા સહિત પંડિત હીરાલાલ હંસરાજ, કમલસંયમની દીકા સહિત ચરોવિજય અંબાલામાં, ભાવવિજયની દીકા સહિત જૈન આત્માનંદ સલા તરફથી. વે. નં. ૧૩૯૬-૧૪૧૨. અંગ્રેજી ભાષાંતર અને પ્રસ્તાવના ડા. Jacobi એ કરેલ તે S. B. E. માં વૉ. ૨૪ માં પ્રકટ થયેલ છે, અને મૂળ સંશોધી અંગ્રેજી પ્રસ્તાવના સહિત Carpentier નામના વિદ્વાને સન ૧૯૨૧ માં પ્રકટ કરેલ છે. ગૂજરાતી ભાષાંતર સહિત જૈન ધં. સ. ભાવનગર તરફથી મૂળ તથા ગૂજરાતીમાં કથાઓ સહિત જે ભાગમાં પ્રસિદ્ધ થયેલ છે. જીઓ વેબરનો લેખ ઇ. એ. વૉ. ૨૧ પૃ. ૩૦૬-૩૧૧ અને ૩૨૭-૩૨૯.

માદ-ત્રીજામાં ચાર ફુલ્લ અંગો કહ્યાં તે પ્રાપ્ત થયા છતાં પ્રમાદ સેવાય તો મહાદોષ થાય છે અને અપ્રમાદ મહાયુગ્મને માટે થાય છે. તેથી પ્રમાદનો ત્યાગ તેના પ્રકાર સહિત, અને અપ્રમાદ કરવાનું કહેવા માટે આ અધ્યયન છે. ૫ અકામમરણ્ય-મરણ્યવિલક્ષિત-જ્યાંસુધી શરીરનો બેદ-નાશ થાય ત્યાંસુધી ગુણની અભિગ્રાણ કરવી એમ એાથાને અતે કહ્યું. તેથી મરણ્યકાળે પણ પ્રમાદ ન કરવાનું કહ્યું તેથી મરણ્ય કેટલાં પ્રકારનાં છે તે-અકામ મરણ્ય, સકામ મરણ્ય, પંડિત મરણ્ય વગેરે-તે જાણવા માટે આ અધ્યયન છે. ૬ શુદ્ધક નિર્ઝન્ધીય-પંડિતમરણ્ય વિદ્યા-જ્ઞાન તથા ચારિત્રવાળા સાધુ-નિર્ઝન્ધને હોય છે તેથી તેવા શુદ્ધક-નાના સાધુનું સ્વરૂપ આમાં કહ્યું છે ૭ ઔરશ્રીય-નિર્ઝન્ધપણું રસગૃહિના ત્યાગથી મળી શકે, ને તે ત્યાગ તેના દોષ જાણવાથી બરાબર થઈ શકે, તે દોષ દેખાડવા માટે ઉરભ્ર (ધેડું) કાગળી, આત્રફળ, વ્યવહાર-વેપાર, અને સમુદ્ર એ પાચનાં દૃષ્ટાંતો આપે છે. ૮ કાપિલીય-રસગૃહિનો ત્યાગ નિર્જોબીને થઈ શકે તેથી આમાં નિર્જોભ-પણું બતાવે છે. તેમાં કપિલ મુનિનું ચરિત્ર હોવાથી તે અધ્યયનનું નામ કાપિલીય છે. ૯ નમિપ્રત્યયા-નિર્જોભી આ ભવમાં પણ ઈદ્રાદિકથી પૂજ્ય છે. તે દેખાડવા આ અધ્યયન કહેવાય છે. આમાં નમિ નામના પ્રત્યેકબુદ્ધની પ્રત્યયા-દીક્ષા છે. તે નમિની પેઠે બીજા ત્રણ પ્રત્યેકબુદ્ધ કરકંકુ, દ્વિમુખ, નગ્ગતિ થયા છે. ૧૦ દુમપત્ર-દુમ એટલે ઝાડનું પત્ર એટલે પાંદડું પાડી જતાં પડી જાય છે તેમ જીવન કર્મે કરી ક્ષીણ થાય છે માટે હે ગૌતમ ! એક સમય માત્ર પણ પ્રમાદ કરવો નહિ એ પ્રકારથી મહાવીર અનુશાસન-શિક્ષા આપે છે. ૧૧ બહુશ્રુતપૂજ-દશમામાં પ્રમાદના ત્યાગનો જે ઉપદેશ આપ્યો તે ઉપદેશ વિવેકથી ધારી શકાય ને તે વિવેક બહુશ્રુતની પૂજાથી પ્રાપ્ત થયો છે. આમાં અબહુશ્રુતપણું અને બહુશ્રુતપણું સમજાવી તે શાથી પ્રાપ્ત થાય તે, અવિનીત-વિનીતનાં સ્થાનો વગેરે બતાવેલ છે. ૧૨ તપઃસમૃદ્ધિ-હરિકેશીય-બહુશ્રુતે તપ પણ કરવો જોઈએ તેથી

તપની. સૂચિનું વર્ણન ને હરિશ્ચંદ્ર નામના સાધુનું આમાં ચિત્ર છે. ૧૩ ચિત્રસંભૂતીય-તપ કરનારે નિદાન (નિષાણા)નો ત્યાગ કરવો ઘટે, તે માટે નિદાનનો દોષ બતાવવા ચિત્ર અને સંભૂતનું ઉદાહરણ અહીં અપાય છે. ૧૪ ઇષ્ટિકારીય-આમાં નિર્નિદાનતા-નિષાણા રહિતપણાનો ગુણ કહ્યો છે. એકજ વિમાનમાં રહેલ છ જીવો ત્યાંથી ચ્યવી ઇષ્ટિકાર નામના પુરમાં ઉપભ્રમ્યા અને તે છ પૈકી એક ઇષ્ટિકાર નામનો રાજા થયો તેથી આ અધ્યયનનું નામ ઇષ્ટિકારીય છે. ૧૫ સંલિપ્ત-નિષાણા રહિતપણાનો ગુણ લિપ્ત-સાધુને થાય છે. લિપ્તના ગુણો આમાં કહેવાય છે. ૧૬ બ્રહ્મચર્યગુપ્તિ-બ્રહ્મચર્યસમાધિ-સાધુના ગુણો બ્રહ્મચર્યમાં જે સ્થિર હોય તેને તત્ત્વથી સંભવે. બ્રહ્મચર્ય તેની ગુપ્તિઓથી પાળી શકાય. તે ગુપ્તિઓ મન વચન અને કાયાની છે. પછી બ્રહ્મચર્યનાં દશ સ્થાનો-સમાધિસ્થાનો કહ્યાં છે (કે જેની અંદર બ્રહ્મચર્યની નવ વાડ સમાધિ જાય છે) કે જેથી તે સમાધિથી પાળી શકાય. ૧૭ પાપશ્રમણીય-તેમાં પાપસ્થાનો સેવનાર પાપશ્રમણનું સ્વરૂપ છે. ૧૮ સંયતીય-પાપસ્થાનોનો ત્યાગ ભોગના ત્યાગથી-સંયતિ થવાથી થાય છે. તે ભોગના ત્યાગ પર સંજય રાજાની કથા છે. તે પરથી આ અધ્યયનને સંજયીય કહી શકાય. ૧૯ મૃગાપુત્રીય-ભોગનો ત્યાગ કરતાં શરીરની શુશ્રૂષા વર્જવાની છે. તે પર મૃગાપુત્રની કથા છે. ૨૦ મહાનિર્ગ્મીય-સંસારમાં મારો રક્ષક કોઈ નથી, હું એકલો જ છું એવા અનાથપણાની ભાવના આમાં સિદ્ધ કરી છે તે પર અનાથી મુનિની કથા છે. ૨૧ સંમુદ્રપાલીય-અનાથપણાનો વિચાર એકાંત ચર્ચા વિના થઈ શકતો નથી તેથી એકાંત ચર્ચા પર સંમુદ્ર-પાલની કથા આમાં આવી છે. ૨૨ રથનેમીય-એકાંત ચર્ચા ધીરજ વિના પાળી શકાતી નથી તેથી રથનેમિના દૃષ્ટાંતથી ચારિત્રમાં ધૃતિ રાખવાનો ઉપદેશ કર્યો છે. પ્રથમ શ્રી નેમિનાથનો રાજમતિનો ત્યાગ ને દીક્ષા જળ્યાવી રાજમતિએ રથનેમિને કરેલ ઉપદેશ વચેરે સુંદર કથા છે. ૨૩ કેશિ ગૌતમીય-સંયમમાં ધૃતિ રાખતાં, આવતી સંકા-

ઓનું સમાધાન કરી સૈયમ માર્ગમાં પ્રવર્તવું. આમાં શ્રી પાર્શ્વનાથના ક્રમાગત શિષ્ય કેશી કુમાર અને શ્રી મહાવીરના શિષ્ય ગૌતમ સ્વામી વચ્ચે સંવાદ છે. કેશીનો ખાસ પ્રશ્ન એ હતો કે શ્રીપાર્શ્વનાથે સાધુધર્મ ચાર મહાવ્રતવાળો કહ્યો અને શ્રી વર્ધમાને પાંચ મહાવ્રત વાળો કહ્યો વળી શ્રી પાર્શ્વનાથે સચ્ચલક (સવસ્ત્ર) અને શ્રી વર્ધમાને અચ્ચલક (વસ્ત્રરહિત) ધર્મ કહ્યો આમ બંનેમાં ફરક કેમ ? ગૌતમ સ્વામીએ ઉત્તરમાં કહ્યું કે ‘મધ્યના બાવીસ તીર્થંકરોના સાધુઓ ઋણુપ્રાણ હોવાથી યાથા અપરિગ્રહ મહાવ્રતમાં ૪ અહમચર્યનો સમાવેશ કરી લે છે અને તેમને સચ્ચલક રહેવાનું કહ્યું છે અને આ ૨૪ મા તીર્થંકરના સાધુઓ વક્ષગ્ન હોવાથી તેમને માટે અહમચર્ય અને અપરિગ્રહ એ બે વ્રત જૂદાં પાડી પાંચ મહાવ્રતો કહ્યાં છે ને અચ્ચલક ધર્મ કહ્યો છે. વગેરે અનેક પ્રશ્નોનું સમાધાન છે. ૨૪ પ્રવચન માતા-શંકાનું નિવારણ કરવામાં ભાષાસમિતિરૂપ વાગ્ધોગની ૪૩૨ છે, તેથી આમાં પાંચ સમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિરૂપ આઠ પ્રવચન માતાનું સ્વરૂપ આપ્યું છે. આ આઠમાં સર્વ દ્વાદશાંગરૂપ પ્રવચનનો સમાવેશ થાય છે તેથી તે તેની માતારૂપ કહેવાય છે. ૨૫ યસીય-આમાં જયધોષ અને વિજયધોષની કથાદ્વારા બ્રાહ્મણનાં લક્ષણ અને અહમચર્યના ગુણ બતાવ્યા છે. વિજયધોષ બ્રાહ્મણે યજ્ઞ આરંભ્યો તે વખતે જયધોષ મુનિ લિક્ષા લેવા જતાં તેણે લિક્ષા ન આપી તેથી બંને વચ્ચે સંવાદ થાય છે ને તેમાં બ્રાહ્મણનું લક્ષણ આપતાં પ્રસંગને લીધે સાધુ, બ્રાહ્મણ, મુનિ, તાપસ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર વગેરેનાં લક્ષણો પણ આપ્યાં છે. તેમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે જન્મથી કાંઈ જાતિની પ્રાપ્તિ થતી નથી. માત્ર કંઈમાં યજ્ઞોપવિત ધારણ કરી લેવાથી બ્રાહ્મણ બની શકાય નહિ; વદકલ માત્રના પહેરવાથી કાંઈ યથાર્થ તપસ્વી બની જવાતું નથી તેમ ચોગ્ય કાર્યો સિવાય બ્રાહ્મણ આદિ જાતિને ચોગ્ય બની શકાતું નથી. ૨૬ સામાચારી-સાધુ સામાચારી રૂઠ પ્રકારની આવશ્યકી આદિ બતાવી છે તે ઉપરાંત બીજી રીતે

સાધુ મોટેની સામાચારી દિનકૃત્ય રાત્રિકૃત્ય વગેરે બતાવેલ છે. ૨૭ ખલુકીય-સામાચારી અશકપુણ્યની પળાય. તે પર ગર્ગ નામના મુનિની કથા કહી તેમાં ખલુકે (અળદ-ગળાઆ બળદ)નું દષ્ટાંત આપી તે ઉપનયથી શિષ્યો પર ઉતાર્યું છે. ૨૮ મોક્ષમાર્ગ-અશક-તાથી મોક્ષ મુલભ થાય છે. આમાં મોક્ષ માર્ગનાં ૪ કારણો નામે જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર અને તપ જણાવી તે દરેકના ભેદ સમજાવ્યા છે. ૨૯ સમ્યક્ત્વપરાક્રમ-વીતરાગ થયા વિના મોક્ષ માર્ગની પ્રાપ્તિ થતી નથી. તે સમજાવવા આ અધ્યયન છે. તેમાં સંવેગ, નિર્વેદ, ધર્મશ્રદ્ધા આદિ (૭૩) દ્વાર કહ્યાં છે. ૩૦ તપોમાર્ગ-આસ્રવદ્વાર બંધ કરી તપ વડે કર્મનું શોષણ કરાય છે. તે તપના ૬ પ્રકારનાં બાહ્ય તપ અને ૬ પ્રકારનાં અંતરંગ તપ એમ બે ભેદ દરેકના પ્રભેદ સાથે સમજાવેલ છે. ૩૧ ચરણવિધિ-ચરણ એટલે ચારિત્ર તેની વિધિ-વર્ણન છે. અમુકનો ત્યાગ ને અમુક ગુણોનો સ્વીકાર એ જણાવી ચારિત્રનું સ્વરૂપ બતાવ્યું છે. ૩૨ પ્રમાદસ્થાન-પ્રમાદનું જ્ઞાન કરી તેના ત્યાગ કરવો ઘટે તેથી પ્રમાદનું સ્વરૂપ આપ્યું છે. રાગ, દ્વેષ, મોહ અને કષાયનું સ્વરૂપ ને તેના દોષ બતાવ્યા છે. ૩૩ કર્મ-પ્રકૃતિ-આમાં કર્મનું સ્વરૂપ, તેના જ્ઞાનાવરણીયાદિ ભેદ અને ઉત્તર ભેદ વગેરેથી બતાવ્યું છે. ૩૪ લેશ્યા-લેશ્યાના પ્રકાર ને તેનું નિરૂપણ છે. ૩૫ અનગાર માર્ગ-અનગાર એટલે અગાર-ગૃહ રહિત એવા સાધુના ગુણો પશ્યમહાવ્રતાદિ પાળવાનું જણાવ્યું છે. ૩૬ જીવાજીવ-વિભક્તિ-સાધુ ગુણ સેવવામાં જીવાજીવનું સ્વરૂપ જાણવું આવશ્યક છે તેથી જીવ અને અજીવ, તેના પ્રકાર વગેરે સમજાવ્યું છે.

૮૬ શ્રી ભદ્રબાહુ આ પરની નિર્ણયિતમાં જણાવે છે કે આનાં ૩૬ અધ્યયનમાં કેટલાંક અંગમાંથી પ્રભવેલાં, કેટલાંક જિનભાષિત, કેટલાંક પ્રત્યેકશુદ્ધ સંવાદરૂપ છે (ગાથા ૪). તે પર શાંતિસૂરિ ટીકા કરતાં જણાવે છે કે અંગ એટલે દષ્ટિવાદ આદિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ જેવાં કે પરીપહ અધ્યયન (રજ્જુ), જિનભાષિત જેવું કે દ્રુમપુષ્પિકા (દ્રુમપત્રક)

અધ્ય. (૧૦ મું) કે જે કેવલજ્ઞાન થયા પછી શ્રી મહાવીરે પ્રસ્તુત કરેલું છે, પ્રત્યેકશુદ્ધમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ તે કાપિલીય અધ્યં (૮મું) છે તે સંવાદરૂપ તે કેશિગૌતમીય (૨૩મું અધ્યં) છે.

૮૭ કવચિત્ એમ પણ કહેવાય છે કે 'તે અર્થથી શ્રી વર્દમાન સ્વામીએ પોતાના અવસાન સમયે સોળ પહોરની દેશના આપી તે વખતે પ્રરૂપાં છે. તે દેશનામાં પ્રભુએ ૫૫ અધ્યયનો પુણ્યરૂળ વિપાકનાં અને ૫૫ અધ્યયન પાપરૂળ વિપાકનાં કર્યાં છે. ત્યાર પછી પૂછયા વિના ઉત્તરાધ્યયનનાં ૩૬ અધ્યયન પ્રકાશ્યાં છે તેથી તે અપૂર્ણ વ્યાકરણ કહેવાય છે. છેવટ મરદેવા માતાનું પ્રધાન નામનું અધ્યયન પ્રરૂપતાં અંતર્મુહર્તનું શૈલેશીકરણ કરી પ્રભુ મોક્ષ પદ પામ્યા છે.' (જુઓ પ્રસ્તાવના જૈન ધર્મ પ્રસારક સભાએ સં. ૧૯૮૧ માં ગૂજરાતી ભાષાંતર સહિત પ્રકટ કરેલ ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર) જ્યારે શ્રી આત્મારામજી શ્રી વીરના અવસાન સમયની દેશનામાં આ પ્રકાશયાં એ વાત સ્વીકારતા નથી (જુઓ જૈનધર્મવિપયક પ્રશ્નોત્તર.)

૮૮ આ સૂત્ર વાંચતાં ઔદનું સુત્ર નિપાત યાદ આવે છે. આનાં કાવ્યોનાં સમાંતર ઔદ સહિત્ય (ધમ્મપદાદિ)માં મળશે.

૮૯ એથા મૂલસૂત્રમાં એ નામે પિંડનિર્યુક્તિ અને આધનિર્યુક્તિ પૈકી ગમે તે ગણાય છે:—૪ ક-પિંડ નિર્યુક્તિ—આ^{૧૧} સંબંધમાં જણાવવાનું કે દશ વૈકાલિક સૂત્રમાં પાંચમું અધ્યયન પિંડેષણી છે. દશવૈકાલિક પર ભદ્રબાહુ સ્વામીએ નિર્યુક્તિ રચી છે, તેના ઉક્ત પાંચમા અધ્યયન પર નિર્યુક્તિ રચતાં તે ધણી મોટી થઇ તેથી તેને અલગ કરી પિંડનિર્યુક્તિ તેમણે રચી છે. આમાં પિંડ એટલે આદાર તે સંબંધી, વર્ણન છે. તેમાં પિંડનિરૂપણ, ઉદ્દગમ દોષો, ઉત્પાદન દોષો, એષણા દોષો અને અસૈષણાના દોષો નિરૂપ્યા છે.

૧૧ પિંડનિર્યુક્તિ—મલયગિરિની ટીકા સહિત મુદ્રિત ૬૦ લા. નં. ૪૪ જુઓ વેબર ઇ. એ. વો. ૨૧ પૃ. ૩૬૬.

૯૦ ન્યારે ૪ ખ-આધનિર્યુક્તિ—આધ એટલે સામાન્ય-સાધારણ, સૂક્ષ્મ-વિશેષ વિગતમાં ઉતર્યા સિવાયની નિર્યુક્તિ,—માં ચરણ-સત્તરી, કરણસત્તરી, પ્રતિલેખન આદિ દ્વારો:—પ્રતિલેખન દ્વાર, પિંડદ્વાર, ઉપધિનિરૂપણ, અનાયનનવર્જન, પ્રતિષેવણાદ્વાર, આલોચનાદ્વાર અને વિશુદ્ધિદ્વાર છે. આમાં ચરણ કરણનું મુખ્યપણે સ્વરૂપ છે. ૧૨

૯૧ નંદી સૂત્ર—તે ૧૩ દેવવાચક કૃત છે. તેમાં તીર્થંકર ગણધરા-દિની આવલિકા, પર્યટો, અવધિગ્ન, મન:પર્યવગ્ન, કેવલગ્ન, મતિગ્ન અને શ્રુતગ્નનું સ્વરૂપ ખતાવ્યું છે.

૯૨ અનુયોગદ્વાર—તે ૧૪ આર્યરક્ષિત સૂરિકૃત છે. તેમાં આવરયક શ્રુતરકંધના નિરૂપો, ઉપક્રમાધિકાર, આનુપૂર્વી, દશ નામ અધિકાર, પ્રમાણદ્વાર અધિકાર, નિરૂપ અધિકાર, 'અનુગમ અધિકાર અને નયનો અધિકાર છે. આમાં નવ રસ, કાવ્યશાસ્ત્ર મોટીની કેટલીક હકીકતો, ભારત રામાયણ કૌટિલ્ય ઘોટકમુખ આદિના ઉદ્દેશો પણ છે.

૬૨ આધનિર્યુક્તિ—દ્રોણાચાર્યની ટીકા સહિત મુદ્રિત આ. સં. નં. ૧૭; વે. નં. ૧૪૨૨ જીઓ વેબર ઇ. એ. વૉ. ૨૧ પૃ. ૩૭૦.

૬૩ નંદીસૂત્ર—મલયગિરિની ટીકા સહિત મુદ્રિત આ. સં. નં. ૧૬ અને તે પરની ચૂર્ણિ તથા હરિભદ્રકૃત વૃત્તિ સહિત ઋષભહેવળ કેશરીમલ્લ સંસ્થા તરફથી સં. ૧૯૮૪ માં પ્રસિદ્ધ થયેલ છે. (વે. નં. ૧૪૮૨-૩) જીઓ વેબર ઇ. એ. વૉ. ૨૧ પૃ. ૨૯૩-૩૦૧.

૬૪ અનુયોગદ્વાર સૂત્ર—મલધારી હેમચંદ્ર સૂરિની ટીકા સહિત કલકત્તા સન ૧૮૮૦, અને મુંબઈમાં ૬૦ લા. નં. ૩૧ ને ૩૭ માં સન ૧૯૧૫-૧૬ માં પ્રસિદ્ધ થયેલ છે. અને હરિભદ્રકૃત વૃત્તિ સહિત રતલામની ઉપરની સંસ્થા તરફથી સં. ૧૯૮૪ માં પ્રકટ થયેલ છે. વે. નં. ૧૩૮૮. જીઓ વેબર ઇ. એ. વૉ. ૨૧ પૃ. ૩૦૧-૩૦૬. નંદી, અનુયોગદ્વાર. અવરયક, આધનિર્યુક્તિ, દશવૈકલિક. પિંડનિર્યુક્તિ, ઉત્તરાધ્યયન એ સૂત્રોની સૂત્ર-શાધા, નિર્યુક્તિ, મૂલભાષ્યના અક્ષરાદિકમે, અંક શુદ્ધિ, અને લઘુ તથા મોટા વિષયાનુક્રમ આ. સંમિતિ નં. ૫૫ માં મુદ્રિત થયેલ છે.

પ્રકરણ ૭ મું.

ઉપલબ્ધ શ્રુતસાહિત્ય.

પ્રણ્યાત્મગુરૂસ્તાન ઘનસારશલાકયેવ યદ્વાચા ।

અજ્ઞાનતિમિરપૂરિતમુઘટિતમાંતરં ચક્ષુઃ ॥

—નિલકાચાર્યકૃત જનકદ્વપદ્ધતિ.

—ઘનસાર (અસ, ઉત્તમ સાર) વાળી સળીના જેવી જેમની વાળીથી અજ્ઞાન તિમિરથી પૂરાયેલું આંતર ચક્ષુ ઉઘડ્યું છે એવા સ્વગુરૂને પ્રણામ કરે છું.

‘જડમતિરપિ ગુરુચરણોપાસ્તિ સમુદ્ભૂતવિપુલમતિવિભવઃ ।

સમયાનુસારતોડહં વિદધે’ પવિત્ર શ્રુતવાદ્મયસારમ્ ॥

—(શ્રી મહાયગિરિની પ્રણાપનાસૂત્રવૃત્તિની આદિમાંના શબ્દોમાં) હું જડમતિ છું છતાં પણ ગુરૂચરણોપાસનાથી ઉદ્ભવેલ કંઈક વિશેષ મતિથી હું સમયાનુસાર પવિત્ર શ્રુત સાહિત્યનો સાર લખું છું.

‘અર્હત્પ્રોક્ત ગણધરદન્ધં પ્રત્યેકબુદ્ધદન્ધં ચ ।

સ્થવિરપ્રયિતં તથા પ્રમાણભૂતં ત્રિધા સૂત્રમ્ ॥’

—અર્હતનું કહેલું તે ગણધરે ગૂંથેલું, પ્રત્યેકબુદ્ધે ગૂંથેલું તથા સ્થવિરે ગૂંથેલું એમ ત્રણ પ્રકારનું પ્રમાણભૂત સૂત્ર છે.

યદુક્તમર્થતોડહંદ્વિભિઃ સંદન્ધં સૂત્રતશ્ચ યત્ ।

મહાધીર્મિર્ગણધરૈસ્તત્ સ્યાદંગાત્મકં શ્રુતમ્ ॥

તતો ગણધરાણાં યત્ પારમ્પર્યાસવાદ્મયૈઃ ।

શિષ્યપ્રશિષ્યૈરાચાર્યૈઃ પ્રાજ્યવાદ્મતિશક્તિભિઃ ॥

કાલસંહનનાયુર્દોષાદલ્પશક્તિવીર્યસૂત્રામ્ ।

અનુપ્રહાય સંદન્ધં તદનંગાત્મકં શ્રુતમ્ ॥

સૃષ્ટાન્યજ્ઞોપકારાય તેષ્યોડપ્યર્વાક્તનર્ષિભિઃ ।

શાસ્ત્રકેશસંબદ્ધાન્યેવં પ્રકરણાન્યપિ ॥

—વિનયવિજય-લોકપ્રકાશ દ્રવ્યલોક પ્રલોક ૭૯૬-૮૯૯.

—કલ્પું છે કે શ્રી અર્હતોએ અર્થથી અને મહાબુદ્ધિવાન ગણધરોએ સૂત્રથી ગૂંથેલું જે શ્રુત તે ‘અંગ’ રૂપ શ્રુત.

તે પછી ગણધરોના પરંપરાથી વાક્યમયને પામેલા અને પ્રકૃષ્ટ વાણી, મતિ અને શક્તિવાળા શિષ્ય પ્રશિષ્ય આચાર્યોએ કાલ સંહ-નન આયુષ્યના દોષથી અલ્પ બુદ્ધિવાળાના અનુગ્રહને માટે ગૂંથેલું જે શ્રુત તે અનંગાત્મક શ્રુત.

તેમના કરતાં વધારે સાંપ્રત ઋષિઓએ અનુગ્રહોના ઉપકાર માટે શાસ્ત્રના એકદેશથી સંબદ્ધ થયેલાં પ્રકરણો પણ રચ્યાં.

છ છેદસૂત્રો.

૯૩ કુલ છ છેદસૂત્ર છે:—૧ નિશીથ—(લઘુનિશીથ), ૨ બૃહત્કલ્પ, ૩ વ્યવહાર, ૪ દશાશ્રુતસ્કંધ, ૫ પંચકલ્પ અને ૬ મહાનિશીથ. આ પૈકી નિશીથ, પંચકલ્પ તે મહાનિશીથ ગણધરકૃત છે અને બૃહ-ત્કલ્પ, વ્યવહાર અને દશાશ્રુતસ્કંધ એ ત્રણના કર્તા ભદ્રબાહુ સ્વામી છે, તેમાં પંચકલ્પ નામનું છેદસૂત્ર ચિન્ચિત્ત થયું છે, પરંતુ તે પર સંબંધાસ ગણિનું ભાષ્ય ઉપલબ્ધ છે (પી. ૧, ૧૦૩). આ છેદસૂત્રો પર નિર્મુક્તિ કે ભાષ્ય, બૃહત્ભાષ્ય, ચૂર્ણિ, અવચૂરિ અનેક ટિપ્પનાદિ ભિન્ન ભિન્ન આચાર્યોએ રચ્યાં છે.

૯૪ આ છ છેદોમાં પ્રાયઃ સાધુ સાધ્વીઓના આચાર, ગોચરી-લિક્ષા, કલ્પ, ક્રિયા અને સામાન્ય નિયમમાર્ગોનું પ્રતિપાદન કર્યું છે. તેની સાથે સાથે દ્રવ્ય ક્ષેત્ર કાલ ભાવ ઉત્સર્ગ અપવાદિ માર્ગોનું પણ સમયાનુસાર નિરૂપણ કર્યું છે. સામાન્ય રીતે આ છેદસૂત્રો ‘અપવાદ માર્ગ’નાં સૂત્રો ગણાય છે. આમાં જોકે વિશેષતાથી—ખાસ કરી સાધુઓના આચારનું પ્રતિપાદન છે છતાં ક્વચિત્ ક્વચિત્ આવકના આચાર સંબંધી પણ તેમાં વક્તવ્ય છે: જેવા કે આવકોની ૧૧ પ્રતિમા (વ્રતવિશેષ)નો વિસ્તાર તથા ગુરૂની ૩૩ આશાતના ટાળવી, અને કોઇ આચાર્ય પદવી—દાનને ચોખ્ખ ન હોય તો તે પદવી છોડાવવી તથા આલોચના કરવી વગેરે આચાર

પણ છેદસૂત્રોમાં છે. ૬૫

૯૫ વિન્ટરનિટ્ઝ કહે છે કે ' આ છેદસૂત્રોમાં ખરી ઉપયોગી વાત (kernel) ત્રીજીથી પાંચમા છેદસૂત્રો છે કે જે સૂત્રમાં ઘણાં પ્રાચીન છે. આ ત્રણેને એકત્રિત તરીકે ' દસા-કપ્પ-વવહાર ' કહેવામાં આવે છે. છેદસૂત્રોમાં કેટલીક દંતકથાઓ સાથે સાથે, ખૌદોના વિનયપિટક-માંથી જે જાણીએ છીએ તે પ્રમાણે, સાધુ સાધ્વીના આચાર, તેમને માટે પ્રાયશ્ચિત્તની આજ્ઞાઓ છે—દુંકમાં સાધુસંઘનો આખો નિયમન ગ્રંથ છે. '

૯૬ પહેલું છેદસૂત્ર-૧. નિર્ણય સૂત્ર—આચારંગ આદિ સૂત્રોમાં મુનિઓના આચારનું નિરૂપણ છે. તે આચારથી પતિન થનારા માટે લઘુ નિર્ણયસૂત્રમાં આલોચના લઈ પ્રાયશ્ચિત્ત કરી શુદ્ધ થવાનું ખતાવ્યું છે. રખલના કરનાર મુનિઓને શિક્ષા રૂપે નિર્ણયસૂત્ર છે અને પ્રમાદ-વિધી ઉન્માર્ગે ગયેલાને સન્માર્ગ પર તે લાવે છે. પ્રાયશ્ચિત્તની મત-લખ એ છે કે અજ્ઞાણપણે એકવાર જે અકૃત્યનું સેવન થયું હોય તેની આલોચના કરી શુદ્ધ થવું ને ખીજ વખત તેનું સેવન ન કરવું. આમાં ધર્મનિયમોનો ખજાનો છે.

૯૭ આ સૂત્રમાં ૨૦ ઉદ્દેશક છે. પહેલામાં લગલગ ૬૦ ખોલ છે તેવું સાધુ કરે, કરાવે યા અનુમોદે તેને માસિક પ્રાયશ્ચિત્ત આવે. ખીજામાં પણ લગલગ ૬૦ ખોલ છે, ત્રીજામાં ૮૦ લગલગ ખોલ છે ચોથામાં સો ઉપરાંત ખોલ છે, પાંચમાંમાં લગલગ ૮૦ છે તે કરતાં

૬૫ પ્રો. શુશ્રિંગે આ પેઢી બૃહત્કલ્પ સન ૧૯૦૫માં, વ્યવહાર અને નિર્ણય સૂત્રો સન ૧૯૧૮માં સંશોધિત કરેલાં વિપ્રક્રિયામાં છપાયાં છે ને એ ત્રણે મૂળ એક સાથે જૈન સાહિત્ય સંશોધક સમિતિ તરફથી મુદ્રિત થઈ પ્રકટ થયાં છે, અને બૃહત્કલ્પ સૂત્ર, દસાશ્રુતરકંધ સૂત્ર, વ્યવહાર સૂત્ર અને (લઘુ) નિર્ણય સૂત્રનો સંક્ષિપ્ત સાર હિંદીમાં જ્ઞાનસુંદરજી કૃત શીલ્પબોધ ભાગ ૧૯ થી ૨૨ માં પ્રકટ થઈ ગયો છે. વ્યવહાર સૂત્ર (વે. નં. ૧૫૨૧) બાળ્ય તેમજ મલયગિરિની ટીકા સહિત પ્રસિદ્ધ થયેલ છે. (૫૦ ખાલુક મુનિ. હસ્તે વધીલ કેશવલાલ પ્રેમચંદ મોદી અમદાવાદ) નિર્ણય સૂત્ર માટે જુઓ વે. નં. ૧૪૮૭. ૭ છેદ સૂત્રો માટે જુઓ વેબર ઇ. એ. વૉ. ૨૧ પૃ. ૧૭૮ થી ૧૮૫ અને ૨૧૦ થી ૨૧૫.

કરાવતાં કે અનુમોદતાં લઘુ માસિક પ્રાયશ્ચિત્ત આવે; છઠ્ઠી ઓગ-
ષ્ટીસમા ન્વમીમાં ૭૭, ૯૧, ૧૭, ૨૮, ૪૭, ૬૨, ૩૦, ૬૦, ૪૫, ૧૫૪,
૫૦, ૧૫૧, ૬૪, અને ૩૬ બોલ છે તે કરતાં કરાવતાં કે અનુમો-
દતાં ચાતુર્માસિક પ્રાયશ્ચિત્ત આવે, ૨૦ માં ઉદ્દેશકમાં આલોચના-
પૂર્વકનાં પ્રાયશ્ચિત્તો-માસિક, લઘુમાસિક, ચતુર્માસિક આદિ પ્રાયશ્ચિત્તો,
તેની વિધિ બતાવી છે.

૯૮ બીજું ઉદ્દેશ-૨. (બૃહત્) કલ્પ સૂત્ર-માં ૭ ઉદ્દેશક છે. તે
મુખ્ય સાધુ સાધ્વીઓનો આચારકલ્પ છે. જે કર્મહેતુના હેતુ અને
સંયમને બાધક પદાર્થ, સ્થિતિ વગેરે છે, તેનો નિષેધ કરનાં શાસ્ત્રકારે
' ન કપ્યઘ' એટલે ન કલ્પે-ન ખપે, અને જે સંયમને સાધક છે તે
' કપ્યઘ' અર્થાત્ કલ્પે-ખપે એમ બે પ્રકારે કહી આમાં તેવા પદાર્થ,
સ્થાન, વસ્ત્ર, પાત્ર આદિ જણાવ્યાં છે. વળી અમુક અકાર્ય માટે કશું
પ્રાયશ્ચિત્ત દશ પ્રાયશ્ચિત્તમાંથી આપવું તે, અને કલ્પના ૭ પ્રકાર
વગેરે જણાવેલ છે.

૯૯ વિન્ટરનિદ્રા કહે છે કે:—આ જૂનું પ્રમાણુજૂત કલ્પસૂત્ર
છે કે જે બૃહત્ કલ્પસૂત્ર કે બૃહત્ સાધુકલ્પસૂત્ર કહેવાય છે. તે
સાધ્વાચારનો મુખ્ય ગ્રંથ છે તેની આવશ્યક પૂર્તિ રૂપે વ્યવહારસૂત્ર
છે. આ કલ્પસૂત્રમાં શિક્ષાના પ્રસંગો છે, ને વ્યવહાર સૂત્રમાં અમુક
અમુક શિક્ષા અમુક અમુક રખલન માટે બતાવવામાં આવી છે.
સમયમાં નિશ્ચયસૂત્ર આની પછીનું છે.

૧૦૦ ત્રીજું ઉદ્દેશ-૩ વ્યવહાર સૂત્ર-માં દશ ઉદ્દેશક છે. પહેલામાં
આચારથી પતિત થનારા મુનિઓએ આલોચના (Confession) કરવી
ધટે તો આલોચના સાંભળનાર અને આલોચના કરનાર મુનિ કેવા હોવા
જોઈએ, અને આલોચના કેવા ભાવથી કરવી જોઈએ, અને તેને
કેટલું પ્રાયશ્ચિત્ત દેવું એ છે. બીજામાં એક કરતાં વધુ સાધુ વિહાર
કરે તેમાં એક યા વધુ દોષ કરે તો અન્યે શું કરવું એ વગેરે જણા-
વ્યું છે. ત્રીજામાં સાધુઓને સાથે લઈ તેના ગણી-મુખી બનવામાં શું

ગુણો જ્ઞાનચારિત્રાદિ જોઈએ તે, ને ક્રાને આચાર્ય ઉપાધ્યાયાદિ સાત પદવી આપવી ન આપવી ઘટે તે બતાવ્યું છે. યોગમાં કેટલાં સાધુ સહિત કેવી રીતે વિહાર કે ચાતુર્માસ-સ્થિતિ કરવી ઘટે તે છે. પાંચ-મામાં સાધ્વીઓની પદવીઓ ધારણ કરનારી પ્રવર્તિની આદિએ કેવી રીતે વિહાર કે ચાતુર્માસસ્થિતિ કરવી ઘટે વગેરે દર્શાવ્યું છે. ૭કામાં ગોચરી-ભિક્ષા, સ્થાંડિલ, વસતિ ક્યાં અને કેમ કરવી ઘટે યા ન ઘટે તે, તેમજ અમુક સ્ખલન માટેનાં પ્રાયશ્ચિત્ત જણાવેલ છે. સાતમામાં બીજા સમવાયમાંથી આવેલ સાધ્વી માટે શું કરવું, તેમજ સાધ્વીઓ માટેના નિયમ, સ્વાધ્યાય, પદવીદાન, ગૃહસ્થાદિની આરા લઇ અમુક સંજોગોમાં વર્તવું વગેરે છે. આઠમામાં ગૃહસ્થના મકાનનો કેટલો ભાગ વાપરવો, તેમને ત્યાંથી પાટ પાટલા કેવી રીતે કેટલાં લઈ આવવાં, પાત્રાદિ ઉપકરણો કેટલાં ખપે, ભોજન કેટલું કરવું એ બતાવ્યું છે. નવમામાં શય્યાતર (મકાનને વાપરવા દેનાર)નો અધિકાર છે. તેનું કેવું મકાન વાપરવું ન વાપરવું, ભિક્ષુ પ્રતિમાઓમાં કેવું વર્તન આરાધક થાય વગેરે જણાવ્યું છે. દશમામાં એ પ્રકારની પ્રતિમા (અભિગ્રહ), એ જાતના પરિપલ, પાંચપ્રકારના વ્યવહાર, ૪ જાતના પુરૂષ (સાધુ) જુદી જુદી રીતે, ૪ જાતના આચાર્ય ને શિષ્ય, સ્થવિરની તથા શિષ્યની ત્રણ ત્રણ ભૂમિકાઓ, અમુક અમુક આગમો ક્યારે શીખવવાં, વગેરે નિર્ણય છે.

૧૦૧ ચોથું છેદસૂત્ર-૪૬શાશ્રુતસ્કંધ-માં દશ અધ્યયન છે. પહેલામાં પુરૂષ પોતાની પ્રકૃતિથી પ્રતિકૂલ આચરણ કરવાથી અસમાધિનું કારણ થાય છે, તે પ્રમાણે મુનિ પોતાના સંયમથી પ્રતિકૂલ આચરણ કરવાથી સંયમમાં અસમાધિ મેળવે છે તેથી અસમાધિનાં ૨૦ સ્થાનો, બીજામાં સખલ પ્રહાર થાય તો અશક્તિ આવે છે તેમ સાધુને ચારિત્રમાં અશક્તિ લાવનાર ૨૧ સખલ દોષ, ત્રીજામાં ગુરૂની ૩૩ આશાતના, ચોથામાં આચાર્યની આઠ સંપદા ને તેના ભેદ, શિષ્યના માટે ચાર પ્રકારના વિનયની પ્રવૃત્તિ અને તેના દરેકના ભેદ, પાંચમામાં ચિત્તસમાધિનાં

દશ સ્થાન, છઠામાં આવકની ૧૧ પ્રતિમાનું વિવરણ, સાતમાં લિપ્તપ્રતિમા જણાવેલ છે. આઠમું વીર પ્રભુનાં ચ્વન, જન્મ, સંહરણ, દીક્ષા, કેવલજ્ઞાન, ને મોક્ષ ક્યારે થયા તે સંબંધીનું પર્યુષણકલ્પ છે કે જે પર્યુષણ વખતે સાધુઓ દ્વાલ વ્યાખ્યાનમાં વાંચે છે, ને તેનું હુંકું નામ કલ્પસૂત્ર છે તે આ દશશ્રુતસ્કંધનું ૮ મું અધ્યયન છે; (આ માટે હવે પછી આગળ જુઓ) નવમાંમાં મહામોહનીય કર્મચંદ્રનાં ૩૦ સ્થાન, અને દશમાંમાં નવ નિદાનો (નિયાણાં) જણાવ્યાં છે. (પાચમું છેદસૂત્ર પંચકલ્પ દ્વાલ મૂળરૂપે ઉપલબ્ધ નથી, તેથી) હવે છઠું છેદસૂત્ર કહીશું.

૧૦૨ છઠું છેદસૂત્ર-૬. મહાનિશીથ-આ મૂળ નષ્ટ થયું હતું અને તેનો ઉદ્ધાર હરિભદ્રસૂરિએ કર્યો હતો.^{૬૬} તેમાં આલોચના અને પ્રાયશ્ચિત્ત છે. કર્મનો સિદ્ધાંત વ્રતભંગથી ને ખાસ કરી ચોથા બ્રહ્મચર્યવ્રતના ભંગથી કેટલાં દુઃખ પડે છે તે બતાવી સિદ્ધ કર્યો છે. સારા નહારા સાધુઓના આચાર સંબંધી કહેલું છે તેમજ કમલપ્રભ આદિની કથાઓ છે. તેમાં નાંત્રિક કથનો, આગમ નહિ એવા ગ્રંથો વગેરેનો ઉલ્લેખ છે તેથી તે, પછીનો ગ્રંથ હોય તેમ જણાય છે, એમ વિન્ટરનીડ્ર જણાવે છે. આ સૂત્ર હજી પ્રસિદ્ધ થયું નથી.

દશ પ્રકીર્ણક (પયત્રા)

૧૦૩ પયત્રા આ છૂટાં પ્રકીર્ણ ગ્રંથો છે. તે વેદનાં પરિશિષ્ટોને (રચનાપદ્ધતિમાં) મળતાં આવે છે. તે પદ્યબંધ છે.

૧૦૪-૧૧૩ ૧. ચતુઃશરણુ-ચારનું શરણુ લેવાથી દુઃકૃતની નિન્દા અને સુકૃતની અનુમોદના થાય છે. ને તે શરણુ કુશલહેતુ છે. તે ચાર શરણુ એટલે:-૧ અહતો ૨ સિદ્ધો ૩ સાધુઓ અને ૪ ધર્મ એમ ચારનું શરણુ. તે ચારનું સ્વરૂપ પણ બતાવ્યું છે. કુલ ૬૩ ગાથા છે. આનું બીજું નામ કુશલાનુબંધિ છે.

૨. આતુરપ્રસાખ્યાન-બાલમરણ, બાલપંડિતમરણ અને પંડિત-

૬૬. જેન ગ્રંથાવલી ૫. ૧૭ ની કુટનોટ આ સંબંધીની જુઓ. તથા મહાનિશીથનો અંત ભાગ જુઓ.

મરણ કેનાં થાય છે તે સમજવું છે. પછી પંડિતે આતુર-રોગાવસ્થામાં શેનાં શેનાં પ્રત્યાખ્યાન લેવાં-શું શું વેસરાવવું-તજવું, શું શું લાવના ભાવની, સર્વ જીવને ખમાવવા, વગેરે તેમજ ઉત્તમ મરણ કેવી રીતે થાય તે સમજવું છે.

૩. ભક્તપરિણા—અબ્યુષિત મરણથી આરાધના થાય છે. તે મરણ ભક્તપરિણા, ઈંગિની અને પાદપોષગમન એમ ત્રણ પ્રકારનું છે. ભક્તપરિણા મરણ, સવિચાર ને અવિચાર એમ બે પ્રકારનું છે. સંસારની નિર્ગુણતા પિછાની પશ્ચાત્તાપપૂર્વક સર્વદોષ તજી આલોચના લઈ મેં સંસારમાં ઘણું ભોગવ્યું વગેરેનો વિચાર કરવાપૂર્વક ભક્તપરિણા મરણની—અનશનની વિધિ ને લાવના આચરવાનું આમાં જણાવ્યું છે. આમાં ૧૭૨ ગાથા છે.

૪. સંસ્તારક—મરણ થયા પહેલાં ‘સંધારો’ કરવામાં આવે છે તેના મહિમાનું આમાં કથન છે. એક સ્થળે—એકજ આસન રાખી—તે સંસ્તારક પર રહી અનશન લેવામાં આવે છે. તેનાં દૃષ્ટાંતો આપેલ છે. આમાં ૧૨૩ ગાથા છે.

૫. તંદુલવૈચારિક—એકસો વર્ષના આયુષવાળો પુરૂષ પ્રતિદિન તંદુલ—ભાત ખાય તેની સંખ્યાના વિચારના ઉપલક્ષણથી આ નામ પડેલું છે. જોટલા દિવસો જોટલી રાત્રી જોટલા મુહૂર્તો જોટલા ઉશ્વાસ ગર્ભમાં વસતા જીવોના થાય તે કહી તેની આહારવિધિ, ગર્ભાવસ્થા, શરીરોત્પાદહેતુ, જોટકા વર્ણન, સંદનનસંસ્થાન તંદુલગણના વગેરે જણાવેલ છે. ગાથા ૧૩૯ ને ચોડું ગણ છે.

૬. ચંદ્રવૈધ્યક—રાધાવેધનું વર્ણન છે. રાધાવેદના ઉદાહરણથી આત્માએ કેવું એકાગ્ર ધ્યાન કરવું જોઈએ. તે ખતાવી તેથી મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય એમ કહ્યું છે. આ અપ્રકટ છે.

૭. દેવેન્દ્રસ્તવ—વીરબ્રહ્મની દેવેન્દ્ર આવી સ્તુતિ કરે છે તો તે દેવેન્દ્ર ૩૨ છે ને તે ૩૨ નું સ્વરૂપ, ને તેના પેટામાં દેવતાઓ, ચંદ્રસૂર્ય અહ નક્ષત્રાદિનાં નામ, વાસ, સ્થિતિ, ભવન પરિગ્રહ વગેરે કથન છે: ગાથા ૩૦૭ છે.

૮. ગણિવિદ્યા—તેમાં જ્યોતિષનું કથન છે. તેમાં બલાબલ-
વિધિ, નબબલ નામે દિવસ, તિથિ, નક્ષત્ર, કરણ, મહાદિવસ, મુહૂર્ત,
શુક્રન, લગ્ન, અને નિમિત્તનાં બલ એ દરેકમાં અમુકમાં શું શું
કરવું ધટે એ બતાવ્યું છે. ૮૨ ગાથા છે.

૯. મહાપ્રત્યાખ્યાન—મોટા પ્રત્યાખ્યાન કરવાનું સ્વરૂપ છે. જે
જે પાપો-દોષો થયા હોય તે સંભારી સંભારી તેનો ત્યાગ કરવો-
બાવશત્ક કાઢી નાંખવું, પંડિતમરણ્ય માટે સમાધિ થાય તેવી આત્મ-
સ્થિતિ જાગ્રત કરી સર્વ અસત-પ્રવૃત્તિને તજવી, કુઃખમય સંસાર
પ્રત્યે વિરાગ રાખવો વગેરે સ્વરૂપ બતાવ્યું છે. ૧૪૨ ગાથા છે.

૧૦. વીરસ્તવ—આમાં શ્રી વીરપ્રભુની સ્તુતિ હોતી જોષએ.
અપ્રકટ છે.

૧૧૪ કોઈ આ દશ પયનામાં દેવે-દ્રસ્તવ ને વીરસ્તવ એ એકઠાં
મૂકે છે, અને સંસ્તારકને ગણુતા નથી તેથી તેને બદલે મરણ્યસમાધિ અને
ગચ્છાચાર પયના જણાવે છે. (આત્મારામજી કૃત જૈન ધર્મવિષયિક
પ્રશ્નોત્તર). આ બંને હવે પછી જણાવેલ ૨૦ પયનામાં ગણાવ્યા છે.

૧૧૫ ગચ્છાચાર—આમાં ગચ્છનું સ્વરૂપ છે. સારો ગચ્છ સારા
આચાર્યથી થાય છે. તે આચાર્યનાં લક્ષણો, શિષ્યની દશા, ગચ્છનાં

૧૭-દશ પયના-તે માટે જુઓ વેબર ઇ. એ. વૉ. ૨૧ પૃ. ૧૦૬ થી
૧૧૩, અને પૃ. ૧૭૭ થી ૧૭૮. આ સંમિતિ નં. ૪૫ માં દશ પયના
પ્રસિદ્ધ થયા છે તેમાં ચતુઃશરણાદિ ઉપર જણાવેલા જે દશ છે તે પૈકી
ચંદ્રવેધ્યક અને વીરસ્તવ સિવાયનાં આઠ અને ગચ્છાચાર તથા મરણ્ય
સમાધિ એ બે મળી દશ મૂકેલાં છે, અને સાથે સંસ્કૃત જાવા પણ્ય આપી
છે. ગચ્છાચાર પયના તેના પરની વાનર્ષિ-વિજયવિમલકૃત નાની સંસ્કૃત
દીક્ષા આ સંમિતિ નં. ૩૬ માં, અને તે વાનર્ષિની સં. જુહાદ્વચ્ચિ સહિત
દ્વાવિમલ ત્રંથમાલા નં. ૨૫ અમદાવાદમાં ગૂજરાતી અનુવાદ સહિત પ્રગટ
થયેલ છે, તેમજ જે. ધ. સલા વાસ્કરી મૂલ અને ગુ. અનુવાદ પ્રકટ થયેલ
છે, ઉક્ત વિજયવિમલ કૃત વૃત્તિ સાથે વંદુલ વૈચારિક તથા અવચૂરિ સાથે
ચતુઃશરણુ બને એક પુસ્તકમાં દે. લા. નં. ૫૨માં પ્રુદિત થયેલ છે.

લક્ષણો ને તેનું સ્વરૂપ ખતાવી શિષ્યે સુગુણ ગચ્છમાં ગુર્વાશાપૂર્વક નિવાસ કરવો ઘટે તે સમન્વયું છે. ગાથા ૧૩૭ છે. ગચ્છ એટલે સાધુસમુદાય. આમાં મુખ્ય ત્રણ અધિકાર: આચાર્ય સ્વરૂપનિરૂપણ (ગા. ૪૦ સુધી), સાધુ સ્વરૂપનિરૂપણ અધિકાર (૧૦૬ ગાથા સુધી) અને સાધ્વીસ્વરૂપ અધિકાર (૧૩૪ ગાથા સુધી) છે. છેવટે આ પ્રકીર્ણક મહાનિશીથ, કલ્પ (બૃહત્કલ્પ) અને વ્યવહાર (એ છેદ સૂત્રો)માંથી સમુદ્ધૂત કર્યું છે એમ જણાવ્યું છે.

૧૧૬ મરણસમાધિ—તેમાં ગાથા ૬૬૩ છે. સમાધિથી મરણ કેમ થાય તે તેની વિધિપૂર્વક ખતાવ્યું છે. આરાધના, આરાધક, અનારાધક, પરિક્રમથી આલોચના વગેરેનું સ્વરૂપ, સ્પરિગુણ, શલ્યોદ્ધાર, જ્ઞાનચારિત્રો ઉદ્ધમ, સંલેખનાવિધિ, કપાય પ્રમાદદિ ત્યાગ, પ્રત્યાખ્યાન, પંડિતમરણ, અબ્યુદ્યતમરણ, ક્ષમાપના, સંસ્તારક, અનિત્યાદિ ભાવના, મોક્ષ સુખની અપૂર્વતા, ખ્યાન વગેરે અનેક વિષયો છે. છેલ્લે જણાવ્યું છે કે આ મરણવિલક્ષિત, મરણવિશુદ્ધિ, મરણસમાધિ, સંલેખના શ્રુત, ભક્તપરિજ્ઞા, આતુર પ્રત્યાખ્યાન, અને આરાધના પ્રકીર્ણક એમ આઠ શ્રુતમાંથી આ મરણવિલક્ષિત—મરણસમાધિ રચેલી છે.

૧૧૭ આ રીતે ૧૧ અંગ, ૧૨ ઉપાંગ, ૬ છેદસૂત્ર, ૪ મૂલસૂત્ર, બે સૂત્ર નામે નાંદી તથા અનુયોગદ્વાર, અને દશ પયજ્ઞા (પ્રકીર્ણક) એટલે કુલ મળી ૪૫ આગમ જૈન શ્વેતામ્બર મૂર્તિપૂજકો^{૧૮} માને છે. કોઇ હાલ મળી આવતાં સૂત્રાની ગણના ૮૪ ની કરે છે તે કેવી રીતે કરે છે તે જોઇએ. જુઓ પાના ૧૨૯.

---

૧૮. શ્વેતામ્બર અમૂર્તિપૂજકો—સ્થાનકવાસી જૈનો તે પૈકીના ૩૨ અને તે વળી કેટલાક પાકો રહિત તેમજ કેટલેક સ્થળે અર્ધજેદથી માને છે તે આ છે:—૧૧ અંગ અને ૧૨ ઉપાંગ મળી ૨૩, ૨૪ શું નિશીથ, ૨૫ બૃહત્કલ્પ, ૨૬ વ્યવહાર, ૨૭ દશાશ્રુતસૂત્ર (એ ૨૪-૨૭ મળી ૪ છેદસૂત્ર), ૨૮ અનુયોગદ્વાર, ૨૯ નાંદિસૂત્ર, ૩૦ દશાવેકાલિક, ૩૧ ઉત્તરાધ્યયન (એ ૨૮-૩૧ મળી ૪ મૂલસૂત્ર), ૩૨ આવરયક.

વિંબજો તો આ શ્વેતામ્બરોએ માનેલાં સૂત્રોને આનંદાજ નથી.

૧૧૮-૧૧૯ મૂળ આગમોના અંતર્ગતને જુદા ગણવામાં આવ્યા છે તેને આપણે 'હુટક' કહીએ. તે આઠ છે:-૧ પર્યુષણકલ્પ^{૧૬} (આર્ચ બાદબાહુ કૃત દશાશ્રનરકધના આઠમા અધ્યયનરૂપે છે) તે અલગ પર્યુષણપર્વ પર વંચાય છે ને તેને સામાન્ય રીતે 'કલ્પસૂત્ર' કહેવામાં આવે છે. તેનું પ્રમાણ ૧૨૦૦ શ્લોકથી કંઇક અધિક હોવાથી 'આરસા સૂત્ર' તરીકે પણ તેને ઓળખવામાં આવે છે. વિન્ટરનિટ્ઝ જણાવે છે કે:-આમાં ત્રણ ભાગ છે:-૧ જિનચરિત-તેમાં વધુ ભાગ શ્રી વર્ધમાન-મહાવીરનું ચરિત છે અને તે બૌદ્ધનું લલિતવિસ્તારા યાદ આપે છે. ૨ થેરાવલિ-તેમાં સ્થવિરોની પરંપરા છે. આ ભાગબાહુ કૃત હોવાનું સકે કારણ કે તેમના પછીના સ્થવિરો તે છે. ઇ. સ. પહેલા સૈકાના મળી આવેલા શિલાલેખો ખતાવે છે કે ઉક્ત થેરાવલિમાંનાં નામો કલ્પિત નહિ પણ ઐતિહાસિક છે. ૩ સામાચારી-આ કલ્પ ગ્રંથની તેના નામ પ્રમાણે મૂળ વસ્તુ જણાય છે. દંતકથા એવી છે કે દેવર્હિગણિએ જિનચરિત, થેરાવલી, ને સામાચારી કલ્પસૂત્રના મૂળ આગમમાં નહોતી તે ઉમેરી છે. આ દંતકથા આખી સાચી હોય. ૨ જીતકલ્પસૂત્ર-આના કર્તા જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણ છે. જીત એટલે આચાર અને તેના કલ્પ એટલે વર્ણના. અર્થાત્ આ જૈન શ્રમણોના આચાર-વિષયક છે તેમાં ૧૯ પ્રકારના પ્રાયશ્ચિત્તનું વિધાન કરવામાં આવ્યું છે. (નિશ્ચય છેદ સૂત્રમાં જીતકલ્પનું વિધાન છે તેથી આ તેનું અંશ જ છે.) આ પ્રાયશ્ચિત્ત સંબંધી વિષય છેદ સૂત્રો અને બીજાં ઘણાં ગ્રંથોમાં ચર્ચવામાં આવ્યો છે. કેટલેક સ્થળે બહુ સંક્ષિપ્ત નહિ કે બહુ વિસ્તૃત નહીં એવી મધ્યમ રીતે સંકલના એ વિષયને સમજાવવા

૬૯. આ કલ્પસૂત્ર પ્રસ્તાવના સહિત સંરોધિત કરી ડા. Jacobson એ લિપ્તગ્રંથમાં સન ૧૮૭૬ માં પ્રકટ કર્યું ને અંગ્રેજી અનુવાદ સહિત S. B. E. ના ધો. ૨૨ માં પ્રકટ કર્યું. મર્મસાગરની ટીકા સહિત, વિનયવિનય, ને જુહાપીવલ્લભની ટીકા સહિત પ્ર. જેન આ. સુલા. ચિત્રપ્રવિણગુણની ટીકા સહિત પ્ર. ૨૦ લા. નં. ૭. ૬૧ માં પ્રકટ થયેલ છે.

કરી હોય તેમ સંભવે છે. ૭૦

૧૨૦-૧૨૫ ૩ ચતિજીતકલ્પ અને ૪ આદિજીતકલ્પ-આ બે અનુ-
ક્રમે સોમપ્રજસરિ અને ક્ષમધીપ સરિએ યતિએ અને શ્રાવકોના આચાર
રૂપે સંકલિત કરેલ છે. એ જીતકલ્પસૂત્રના પેટા સૂત્ર જેવા છે તેથી
પરમાર્થે તે પણ છેદસૂત્ર છે. ૫ પાક્ષિકસૂત્ર-^{૭૧}તેમાં પાક્ષિક દિવસે
કરવાના પ્રતિક્રમણની વિષત આપી છે. પ્રતિક્રમણ એ આવશ્યકમાં
ઝોથું આવશ્યક છે તેથી આ આવશ્યકનું પેટા સૂત્ર છે. તેમાં સાધુ-
વત ને શ્રુતનું કીર્તન છે. ૬ ક્ષામણ્યાસૂત્ર-આને પાક્ષિક ક્ષામણ્યાસૂત્ર
પણ કહે છે. એ સૂત્ર પાક્ષિક સૂત્રના પ્રાંતે આવતું હોવાથી તેની
શાદૈજ ગણવા છે. ૭નાં કોઈ કોઈ સ્થલે અલગ પણ ઉપલબ્ધ
કામ છે. ૭ વંદિતુ સૂત્ર^{૭૨}-તે આદિ પ્રતિક્રમણ છે તેના પહેલા સ્ખન્દ,
'વંદિતુ'થી તે વંદિતુ સૂત્ર કહેવાય છે. ને તે શ્રાવકોનું પ્રતિક્રમણ
હોવાથી આવશ્યક સૂત્રનું પેટા સૂત્રજ છે. ૮ ઋષિભાષિત-તેમાં ૪૫
અધ્યયન અથવા ભાષિત છે. આનાપર ભદ્રપાદુએ રચેલી નિયુક્તિ
હમણાં ઉપલબ્ધ થતી નથી. સ્થાનાંગના ૧૦મા સ્થાનમાં કહેલ છે
કે તે પ્રશ્નવ્યાકરણનું એક અધ્યયન હતું. હાલમાં તેમાં તે નથી.
સમવાયાંગમાં કહે છે કે તેમાં ૪૪ અધ્યયન-દેવલોકથી ચ્યુત ૪૪
ઋષિઓના અધિકાર હતા. હાલમાં ૪૫ અધ્યયન છે તે નેમિનાથના
વખતના નારદાદિ ૨૦ નાં, પાર્શ્વનાથના વખતના ૧૫ નાં, અને
જેલાવીરના વખતના દશનાં છે. આ અધ્યયનો પ્રત્યેકયુદ્ધે કહેલાં છે. ૭૩

૭૦ મૂળ તથા તે પર સિદ્ધસેન દ્વારા પ્રાકૃત જુદચૂચ્છિ^{૭૪} તેમજ શ્રી ચંદ્ર
સૂરિકૃત સંસ્કૃત વિષમપદ વ્યાખ્યા સમેત પ્રુદિત થયેલ છે. પ્ર. જૈન સાહિત્ય
સંશોધક સમિતિ.

૭૧ પાક્ષિકસૂત્ર-ધરોદેવદ્વાર દીકા સહિત પ્રસિદ્ધ દે. લા. નં. ૪; વે. ૦
નં. ૧૪૮૯ થી ૯૪

૭૨ વંદિતુસૂત્ર-આદિ પ્રતિક્રમણપર જૂનામાં જૂની દીકા તે સં.
૧૪૮૩ માં વિજયસિંહસૂરિકૃત ચૂચ્છિ^{૭૫} છે, (પી. ૫, ૨૨), તે સૂત્ર પર રત્ન-
સોમરત્ની દીકા નામે અર્થદીપિકા દે. લા. નં. ૪૮માં પ્રકટ થઈ છે.

૭૩ ઋષિભાષિત-રત્નકામ ઋષિભદ્રેન કેશરીભદ્ર તરફથી હાલમાં
પ્રકટ થયું છે.

૧૨૬ ઉપર મણુવેલા ૧૦ પાના (પ્રકીર્ણક) ઉપરાંત બીજા ૨૦ પાના (પ્રકીર્ણક) મળે છે તેનાં નામ નીચે પ્રમાણે—

૧ અણુવ કલ્પ, ૨ ગમ્છાચાર, ૩ મરણસમાધિ, ૪ ચિહ્ન-પ્રાકૃત, ૫ તીર્થોદ્દગાર, ૬ આરાધના પતાકા, ૭ દ્વીપસાગર પ્રતિષ્ઠિ, ૮ જ્યોતિષ્કરંડક, ૯ અંગવિદ્યા, ૧૦ તિથિ-પ્રકીર્ણક; ૧૧ પિંડ વિશુદ્ધિ, ૧૨ સારાવલિ, ૧૩ પર્યંતારાધના, ૧૪ જીવ વિભક્તિ, ૧૫ કવચ પ્રકરણ, ૧૬ ચોનિપ્રાકૃત, ૧૭ અંગચૂડિયા, ૧૮ વચ્ચ-ચૂડિયા, ૧૯ વૃદ્ધચતુષ્ચરણ, ૨૦ જંબૂપાના.

૧૨૭ આ ૨૦ પૈકી ગમ્છાચાર અને મરણસમાધિ સંબંધી ઉપર કહેવાઈ ગયું છે. જ્યોતિષ્કરંડક એ સૂર્ય પ્રતિષ્ઠિમાંથી ઉદ્ભૂત કરેલું છે તેમાં ૨૧ અધિકાર છે—કાલપ્રમાણ, સંવત્સરનું માન-પ્રમાણ, અધિક માસની નિષ્પત્તિ, પર્વતિથિ સમાપ્તિ, અવધ રાત્ર, નક્ષત્રોનું પરિમાણ, ચંદ્રસૂર્યપરિમાણ, ચંદ્રસૂર્યનક્ષત્રોની ગતિ, નક્ષત્રયોગ, જંબૂદ્વીપમાં ચંદ્રસૂર્યનો મંડલવિભાગ, અયન, આવૃત્તિ, ચંદ્રસૂર્યનક્ષત્રોનું મંડલમાં મુહૂર્તગતિ પરિમાણ, ઋતુપરિમાણ, વિષુવો, વ્યતિ-પાતો, તાપક્ષેત્ર, દિવસોની વૃદ્ધિ અપવૃદ્ધિ, અમાવાસ્યા પૌર્ણમાસી, પ્રનષ્ટપર્વ, અને પૌર્ણી-એમ ૨૧ અધિકાર છે. બીજાં પ્રકીર્ણકો અમારી જાણ પ્રમાણે અમુદ્રિત છે.

૧૨૮ આવસ્યક સૂત્રના સામાયિકાધ્યયનની બદલાહુની નિયુક્તિ પર ૫૦૦૦ (શ્લોક) ગ્રંથપ્રમાણ પ્રાકૃત ગાથાબદ્ધ લાખ શ્રી જિનભદ્રચરિત્ર અમાત્રમણે રચેલ છે કે જેને ૭૧ વિશેષાવસ્યક લાખ કહેવામાં આવે છે. આ લાખ ગ્રંથ જૈન પ્રવચનમાં એક મુકુટમણિ સમાન લેખાય છે.

૭૪ જ્યોતિષ્કરંડક મહાયજિરિની દીક્ષા સહિત રતલાખની અપભ્રંશેષ કેશરીમહાજી તરફથી પ્રકટ થયેલ છે કે જેમાં પાલિલિપિ રૂપ પ્રાકૃત દીક્ષામાં અવતરણ છે.

૭૫ અંગવિદ્યા. પી. ક. ૨૩૧; જેલ ૩૦ ૨૫

૭૬ આ વિશેષાવસ્યક લાખ તે પરની મહામારી હેમચંદ્રની રૂપિત સહિત ૪૦ ગ્રંથમાલામાં જણાયેલ છે અને તેનું ચાલુસાલી લાખકંઠર જે લાખમાં આજ સમિતિ તરફથી પ્રકટ થયું છે. તે લાખની ગાથાઓની અક્ષરોનુંકમણિકા પણ

૧૨૬ ઐટલે હવે ૧૧ અંગ + ૧૨ ઉપાંગ + ૫ છેદસૂત્ર, + ૩ મૂલસૂત્ર (૪થા મૂલસૂત્રને નિયુક્તિમાં ગણીએ) અને (નંદી અને અંબુયોગદ્વાર) + ઉપર જણાવેલ ૮ છૂટક, + ૩૦ પયત્રા (૧૦ પયત્રા અંગાઉ જણાવી ગયા તે ઉપરાંત ઉપત્રા ૧૨૬ માં પારામાં ગણાવેલ ૨૦ પયત્રા) + ૧૨ નિયુક્તિઓ [ભક્ષ્યાહુકૃત આવશ્યક નિં, દસ-સૈકલિક નિં, ઉત્તરાધ્યયન નિં, આચારાંગ નિં, સૂત્રકૃતાંજ નિં, સૂર્યપ્રભાસિ નિં, પ્રાહરકલ્પ નિં, વ્યવહાર નિં, દશાશ્રુતસ્કંધ નિં, ઋષિભાષિત નિં, (ઋષિભાષિત નિં હાલ ઉપત્રગ્રંથ નથી) પિંડ નિયુક્તિ, અને શંસકૃત નિયુક્તિ કે જે સ્વનંત્ર નિયુક્તિ છે તે] + ૧ (આવશ્યકે પર મહાભાષ્ય તે વિશેષાવશ્યકભાષ્ય) કુલ ૮૪ આ-ગમે થાય છે. જુઓ પારા ૧૧૭.

૧૩૦ પ્રો. વિન્ટરનિટ્ઝ^{૭૭} કહે છે કે:-

“ જોદ્ધાના કરતાં ઘણા વધારે તીવ્ર શબ્દોમાં (સ્વરૂપમાં) જૈન ધર્મે ત્યાગ ધર્મ પર તથા સંધના મિથ્યમનના સર્વ પ્રકારો પર ભાર મૂક્યો છે. અને શ્રી ધુન્દના મુકાબલામાં શ્રી મહાવીરે તત્ત્વજ્ઞાનની એક વધુમાં વધુ વિકસિત પદ્ધતિ (આત્મમહાની) ઉપદેશી છે.

૧૩૧. ‘ઈ. સ. પ્રથમ સૈકામાં જૈન ધર્મમાં જે મોટા ભેદો-મંદે-તાંબર અને દ્વિગંબરોના પડી ગયા હતા, જૈનો પોતાના સમસ્ત પવિત્ર સાહિત્યને સિદ્ધાન્ત કે આગમ કહે છે. અને સંપ્રદાયો બાર અંગોને પોતાના સિદ્ધાન્તના પ્રધાન અને સૌથી ઉપયોગી ભાગ ગણવામાં એકમત છે. છતાં આપણે મંદેતાંબરોના સિદ્ધાન્તને જ ગણીએ છીએ.

૧૩૨. આ આગમોની ભાષા પ્રાકૃત છે કે જેને આર્ષ અથવા અર્થ માગધી કહેવામાં આવે છે. આ ભાષામાં ખુદ મહાવીરે ઉપદેશ કર્યો

તે સન્નિતિએ નં. ૩૪ માં પ્રકટ કરી છે. વે. નં. ૧૫૨૦. મલધારી હેમચંદ્ર કહે છે કે જિનભદ્રે પોતે ઉપદેશાચાર્ય સાથે મળીને પોતાના આ આગમ પર એક દાંકી રચી હતી પણ તે મળતી નથી. કોઈ કહે છે કે શીલાંકાચાર્ય અને કૃતદેવચાર્ય બંને એક વ્યક્તિ છે. જુઓ વે. નં. ૧૫૫૩.

૭૭. જુઓ Winternitz Geschichtez from p. 289.

હશે. આ છતાં ગણની ભાષા અને પદની ભાષા વચ્ચે અંતર છે. પદની ભાષા-બૌદ્ધ સિદ્ધાન્તની પાલિ ગાથાઓની પેઠે-અતિ પ્રાચીન રૂપો બતાવેછે. જૂનામાં જૂની ભાષા આચારાંગ સુત્ર (આચારાંગ સૂત્ર)માં છે, તે પછી સૂયગડાંગ સુત્રમાં (સૂત્રકૃતાંગ સૂત્રમાં) અને ઉત્તરાજ્ઞપન (ઉત્તરાધ્યપન) માં છે. જૈન તિદ્ધાંત સિવાયના જૈન ગ્રંથોની ભાષા જૈન મહારાષ્ટ્રી છે અને તેથી તદ્દન જૂદી ભાષા અર્થ માગધી છે.

૧૩૩, 'આગમના પ્રમાણ અને પ્રાચીનતા સંબંધી શ્વેતાંબર જૈનોમાં એવી દંતકથા છે કે : મૂળ ઉપદેશ ૧૪ પૂર્વો (પૂર્વ એટલે જૂનાં)માં હતો કે જે મહાવીરે પોતે પોતાના શિષ્યો-ગણધરાને આપ્યો. પરંતુ આ 'પૂર્વો'નું જ્ઞાન તુરંત જ થોડા સમયમાં નષ્ટ થયું. મહાવીરના એક શિષ્યે પોતાના શિષ્યને એમ ઉત્તરોત્તર આપતાં ૭ પાટ સુધી ચાલ્યું હતું. મહાવીરના નિર્વાણ પછી બીજા સ્વતંત્ર મગધમાં ભયંકર દુકાળ પારવર્ષી પડ્યો. તે સમયે મૌર્ય ચંદ્રગુપ્ત મગધનો રાજા હતો અને સ્થવિર હ્રદ્યાહુ જૈનસંધના નાયક હતા. દુકાળના કારણે તે પોતાના શિષ્યગણ સહિત વિહાર કરતાં દક્ષિણ ભારતમાં કર્ણાટ તરફ ગયા, અને નેચ્છલભદ્ર-છેલ્લા ૧૪ પૂર્વધર-મગધમાં પાછળ રહેલા તંધના મુખી હતા. હ્રદ્યાહુની ગેરહાજરી દરમ્યાન એ સ્પષ્ટ થયું કે આગમનું જ્ઞાન વિચ્છિન્ન થવાનો ભય છે, તેથી પાટસિપ્તમાં સંધ (પરિષદ) મળી ૧૧ અંગોને ભેગા કર્યા અને ૧૪ પૂર્વોના અવશેષો આરમ્ભ અંગ-દષ્ટિવાદમાં એકત્રિત કરવામાં આવ્યા. ન્યારે હ્રદ્યાહુના અનુયાયીઓ મગધ પાછા ફર્યા, ભારે જોગો લાંથી નીકળી બહાર વિહાર કરી ગયા હતા તેમની તથા જોગો લાં ચાલુ રહ્યા હતા તેમની વચ્ચે મોટો અંતર પડ્યો હતો. લાં રહી ગયેલામાં શ્વેત વસ્ત્રો પહેરવાની પ્રથા પડી ગઈ હતી, પરંતુ બહાર વિહાર કરી જનારાએ મહાવીરના કડકમાં કડક ફરમાન મુજબ દૃઢ રહી નમ રહેવાનું જ સ્વીકાર્યું. આ રીતે દ્વિગંધરો અને શ્વેતાંબરો

વચ્ચે મોટા ભેદ પડ્યો. તે કારણે દિગંબરોએ આગમને સ્વીકારવાનો નિષેધ કર્યો કારણકે તેમણે જણાવ્યું કે તેમનાં પૂર્વે અને અંગે નષ્ટ થયાં છે. સમય જતાં શ્વેતાંબરોનાં આગમોમાં અવ્યવસ્થા થતાં વલ્લીમાં કેવર્ધિ વાચકના પ્રમુખપણા નીચે સિદ્ધાન્ત એકત્રિત કરી લખવા માટે પરિષદ મળી. પૂર્વોના અવશેષવાળું ખારમું અંગ તે વખતે નષ્ટ થઇ ગયું હતું.^{૭૮}

૧૩૪. 'ઈ. સ. પહેલા અને બીજા સૈકાના શિક્ષાલેખો જણાવે છે કે તે વખતે જૈનો શ્વેતાંબર અને દિગંબરો એ ભેદમાં વહેંચાઈ ગયા હતા, અને તે વખતે 'ગણો' હતા કે જેમાં આચાર્યોની પરંપરા આગમમાં જણાવી છે તેવી નોંધાઈ છે. તે લેખોમાં 'વાચક' ના ખિરદારોનો ઉલ્લેખ છે તે પરથી જણાય છે કે (વાચક એટલે વાંચનાર માટે) તે વખતે સિદ્ધાન્તો-આગમો વિદ્યમાન હોવા જ જોઈએ. શિક્ષાલેખો ખતાવે છે કે ઈ. સ. પહેલા સૈકામાં, આગમમાં ખતાવેલ મહાવીરની કથાઓ જેવી મહાવીરની કથાઓ કહેવામાં આવતી હતી. શ્વેતાંબરોએ સિદ્ધાન્તમાં જૈન સાધુઓની અચેલકતા (નખતા) સંબંધીના નિયમોમાં ફેરફાર કર્યો નથી એ હકીકત ખતાવી આપે છે કે તેઓએ સિદ્ધાન્તમાં મનમાન્યા ફેરફારો કરવાની છૂટ લીધી નથી-હિંમત કરી નથી પરંતુ જેમ પરંપરાગત આલી આવેલાં તેજ પ્રમાણે ઉત્તરોત્તર આખા સ્થિતિમાં મળ્યા તેવાં ઉત્તરોત્તર આખ્યાં છે. છેવટમાં યૌદ્ધ દંતકથાને તે કેટલીક ખાસ વિશ્લેષણતા-ઓમાં મળતાં આવે છે તેથી પણ પૂરવાર થાય છે કે જૈન દંતકથા વિશ્વસનીય છે.

૧૩૫. 'એટલું તો સત્ય છે કે સિદ્ધાન્તનાં ગ્રન્થોએક વખતે

---

૭૮. ભદ્રબાહુ કણ્ઠિકમાં ગયા એવું શ્વેતાંબરો તેમના સંબંધીના કોઈ પણ પ્રબંધમાં જણાવતા નથી. આ કથન તેમજ શ્વેતાંબર અને દિગંબરોના ભેદ પડ્યા એ વાત ભદ્રબાહુના સંબંધની દિગંબરી કથા વગેરે ભાષા આ વિન્ટરનિટ્ઝ તેમજ બીબ સ્કોલરશી યદી કાટવામાં આવેલ હોય એમ જણાય છે.

હસ્તીમાં આવ્યા હોય એમ નથી. દેવદિગ્ગણિએ સંકલિત કરેલ આગમ હાલ સાચવી રાખ્યાં છે તે જ્યારે સંધની વ્યવસ્થા બરાબર થઈ અને સાધુજીવને નિશ્ચિત સ્વરૂપ લીધું ત્યારે તરતજ જે સાહિત્યવિષયક પ્રગતિ સર થઈ તેના પરિણામનું છેલ્લું ફળ છે. તેમ છતાં આ મહાવીરના નિર્વાણ પછી બહુ લાંબાકાળે નહિ બની શક્યું હોય તેથી આગમના પ્રાચીનતમ ભાગો મહાવીરના પહેલા શિષ્યના સમયના હોય એ તો બહુ તો મહાવીર નિર્વાણથી બીજા સૈકા સુધીના મૌર્ય અંદગુપ્તના સમયના હોય કે જે સમયમાં પાટલિપુત્રની પરિવહ બરખાં એમ દંત-કથા કહે છે, જ્યારે તેથી એછા જૂના ભાગો દેવદિગ્ગણિના સમ-યના લગભગ હોઈ શકે.”

૧૩૬. ડૉ. ચાકોબી કહે છે કે ‘જૈનનાં સૂત્ર Classical સંસ્કૃત સાહિત્યથી વધુ પ્રાચીન છે અને તેમાંનાં કેટલાંક તો ઉત્તર બૌદ્ધો (મહાયાની) ના જૂનામાં જૂનાં પુસ્તકોની સાથે બરાબર કરે તેમ છે.

૧૩૭. જૈનોના આખા આગમ સાહિત્ય માટે જુઓ જર્મનીના પ્રોફેસર વેબર (Weber) કૃત બે વૉ. માં Sacred Literature of the Jainas. આનું અંગ્રેજી ભાષાંતર ઇંગ્લિશ એન્ટિક્વરી વૉ. ૧૭, ૧૮, ૧૯, ૨૦ અને ૨૧ માં પ્રગટ થયેલ છે.

૧૩૮ શ્રીમદ્ મહાવીરનાં પ્રરૂપેલાં આગમોના સાહિત્યનો વિભાગ અત્ર પૂરો થાય છે. તેમાંથી તેમના અનેક ઉચ્ચ અને વિશિષ્ટ સિદ્ધાન્તો મળ્યા આવે છે તે પૈકી કેટલાકનો ઉલ્લેખ, મૂલ સમર્થ બ્રાહ્મણ-પછી જૈન શ્રમણ થયેલ સિદ્ધસેન દ્વારક મહાવીર સ્તુતિ કરતાં કરે છે: જા. તરીકે.

શ્રી મહાવીરના અર્હિસાના સિદ્ધાન્તમાંથી જ-મેલા-જીવજંતુ વિગ્નાનનું માહાત્મ્ય દર્શાવતાં તેઓ પોતાની દ્વાત્રિચિકાઓમાં કહે છે કે:-

न एष बह्जीवनिष्कामविस्तरः परैरनालीकपक्षस्तबोधितः ।

अनेन सर्वज्ञपरीक्षणक्षमास्तबानि प्रसादोपवसोत्सवाः स्मिताः ॥

...હે ભગવન! ખીજ વાદીઓને જેનો સ્પર્શસુદ્ધાં નથી થયો એવો આ ૫૩ જીવનકામનો વિસ્તાર તેં જે દર્શાવ્યો છે તે દ્વારાજ- સર્વજ્ઞતાની પરીક્ષામાં હામ એવા-આ વાદીઓ તારા તરફ પ્રસન્નતા અને ઉત્સવ સાથે ખૂટી ગયા છે. ૧, ૧૩.

૧૩૭ ભગવાન મહાવીરનું કર્મવિજ્ઞાનશાસ્ત્ર તો અદ્ભુત છે, એવું એ ખીજ કોષથી કહી શકાયું નથી એમ ખતાવતાં તેઓ કહે છે કે:—

ન કર્મ કર્તા રમતીત્ય વર્તતે ય એવ કર્તા સ ફલાન્યુપાશ્નુતે ।

તદદૃષ્ટ્વા પુદ્ગલમૂર્તિકર્મજં યથાત્ય નૈવં ભુવિ કશ્ચનાપરઃ ॥

ન માનસં કર્મ ન દેહવાદ્મયં શુભાશુભજ્યેષ્ઠફલં વિભાગદ્વાઃ ।

યદાત્ય તેનૈવ સમીક્ષ્યકારિણઃ શરણ્ય સન્તસ્ત્વયિ નાથ તુદ્ધયઃ ॥

‘ કર્તા સિવાય કર્મ હોઈ શકતું નથી, જે કર્તા છે તેજ કર્મના ફળનો ભોક્તા છે ’ એ સિદ્ધાન્તને અવધાંખી તેં જે આઠ પ્રકારનું પૌદ્ગલિક કર્મ પ્રરૂપું છે તેવું સંસારમાં ખીજને કોષ કહી શક્યો નથી. ૧, ૨૬

‘ કેવળજી માનસિક કર્મજ શુભાશુભ ફળને આપનારું છે અને કાષિક કે વાચિક કર્મ તેવું નથી ’ એવો કર્મવિભાગ તારા કર્મવિજ્ઞાનમાં નથી. હે શરણ્ય! તારા કર્મવિજ્ઞાનમાં તો માનસિક, વાચિક અને કાષિક એ ત્રણે કર્મોને યથોચિત સ્થાન છે તેથીજ એટલે કર્મવિજ્ઞાનને લગતી તારી આવી અદ્ભુત વિચારશૈલીથીજ મુગ્ધ થયેલા વિચારક પુરૂષો તારા તરફજ નજર કરી રહ્યા છે. ૧, ૨૭

૧૪૦. છેવટે શ્રીમદ્ અભયદેવસરિના સમવાયાંગ સૂત્રવૃત્તિમાંના શ્લોકના શબ્દોમાં આ શ્રુતવાદ્મયનો સાર પૂરો કરતાં કહીશું કે:—

તુલ્યમ્પ્રદાયાદેસદ્દુદ્ધનાદ્ વા, મણિધ્યસૈ થદ્ વિતર્થ મવેદ્ ૧

તદ્ ધીચનૈર્મામનુકમ્પયદ્મિઃ શોધ્યં મૈતાર્થકૃતિરસ્તુ મૈવ ॥

૭૯ શ્રુતો ‘સૂત્રવૃત્તિંગ સૂત્ર્યાં આનેશ કટલાક પરમતોનો ઉલ્લેખ લિહુકર્મવાક પ્રસાતત્વ પુસ્તક કન્ડ’. ૫. ૧૨૨

॥ ये नमः ॥

विभाग यीने.

भारत साहित्यने। अद्यकाले अने संस्कृत साहित्यने। उद्भवकाल.

શ્રી મહાવીર સ્તુતિ

મહાકવિ શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકર પોતાની કાવ્યશિક્ષાઓ (અત્રી-શીઓ) માં જણાવે છે કે:-

પરસ્પરાક્ષેપવિહ્નત્તેતસઃ સ્વવાદપૂર્વાપરમૂહનિશ્ચયાન્ ।

સમીક્ષ્ય તત્ત્વોત્પત્તિકાન્ કુવાદિનઃ કથં પુમાન્ સ્યાચ્છિથિલાદરસ્સ્થયિ ॥

હે ભગવન્ ! પરસ્પરના વિખવાદને લીધે જેઓનાં મન બહેર મારી મયાં છે, અને એથીજ જેઓ પોતાના વાદને-સિદ્ધાંતને પણ સળંગ સમજી શકતા નથી એવા તથા તત્ત્વના માર્ગને મૂખી અવળે રસ્તે ચડેલા આ એકાંતવાદીઓની સમીક્ષા કરતો કયો પુરુષ તારા તરફ ન આકર્ષાય ?- અર્થાત્ એકાંતવાદના દુરાગ્રહથી કંટાળેલો પુરુષ તારા જેવા અનેકાંતવાદી-સમન્વયવાદી તરફ જરૂર આકર્ષાય. ૧,૫.

વદન્તિ યાનેવ ગુણાન્નચેતસઃ સમેત્ય દોષાન્ કિલ તે સ્વવિદ્વિષઃ ।

ત એવ વિજ્ઞાનપથાગતાઃ સતાં ત્વચીયસૂક્ષ્મપ્રતિપતિહેતવઃ ॥

હે ભગવન્ : શ્રુતો તરફ અથ રહેનારા અને એથીજ પોતાની જાતના અહિતકારી જેવા આ એકાંતવાદીઓ એવા થઈને તારા સિદ્ધાન્તમાં જ જે દોષો બતાવે છે તેજ દોષો અનેકાન્ત-વિજ્ઞાનની કસોટીએ કસાતાં તારૂં સૂક્ત સમન્વયમાં સાધનરૂપ નીવડે છે અર્થાત્ એકાંતવાદીઓ જેને દોષરૂપ સમજે છે તેજ દોષ અનેકાન્ત-વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ તપાસતાં વરવમાર્ગને સમ-જ્યાનું સાધન માય છે. ૧, ૬.

વિભાગ બીજો.

પ્રાકૃત સાહિત્યનો મધ્યકાલ અને સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઉદયકાલ.

પીરોત્ ૨૦૦ થી વિક્રમ સંવત્ ૧૦૦૦.

અલબ્ધનિષ્ઠાઃ પ્રસન્નિદ્ધેતસસ્તવ પ્રશિષ્યાઃ પ્રયયન્તિ મયસઃ ।

ન તાવદપ્યેકસમૂહસંહતાઃ પ્રકાશયેયુઃ પરવાદિપાર્ષિવાઃ ॥

હે ભગવન્ ! વનવિહારી, અવધૂત અને અનગાર હોવાથી જેઓની ક્યાંય નિષ્ઠા—આસક્તિ નથી એવા જન્મજંતુ ચિત્તવાળા તારા પ્રશિષ્યો જે જાતનો યશ વિસ્તારે છે તેટલો પણ યશ એક સમૂહમાં સંકળાયેલા આ એકાંતવાદીઓ નથી મેળવી શકતા; અર્થાત્—જન્મજંતુમાં ત્યાગ અને ચારિત્રનીજ પૂલ થાય છે પણ વાદનિવાદ કે ખંડનખંડનની ધમાલને કાઢ પૂછું પણ નથી,—સિધ્ધસેન દ્વાત્રિંશિક ૧, ૧૫.

[આગમ સાહિત્ય કે જે સંબંધી પ્રથમ વિભાગમાં કહેવાયું તે મૂલમાં પ્રાકૃત ભાષામાં છે. 'પ્રાકૃત સાહિત્ય એ જૈન સાહિત્યનો મૂળ પાયો છે, પણ જેમ સર્વત્ર પાયા કરતાં ધમારત મોટી હોય વધી જાય છે, તેમ કાળ જતાં સંસ્કૃત સાહિત્ય જૈન વાક્યમયમાં બહુ વધી ગયેલું છે. એ સંસ્કૃત સાહિત્ય કોઇ એકજ વિષય ઉપર નથી લખાયું; ભારતવર્ષમાં ચર્યાપલો અને ખેડાયેલો એવો તત્કાલીન એકે વિષય નથી કે જેના ઉપર જૈન વિદ્વાનોએ સંસ્કૃતમાં થોડું ઘણું લખ્યું ન હોય. '૮૦]

પ્રકરણ ૧ બું.

આરંભિક ઐતિહાસિક ઘટનાઓ.

૧૪૧ વીરાટ ખીળ અને ત્રીળ સૈકા વચ્ચેનો સમય બૌદ્ધ ધર્મને, અશોક રાણનું મહાબલ હોવાથી બુદ્ધના મધ્યમમાર્ગને અનુકૂળતા વિશેષ મળી. ચારે બાજુ બૌદ્ધ મઠ સ્થપાયા. બૌદ્ધ શ્રમણો હાંકા આદિ અનેક સ્થળોએ ધર્મપ્રચાર અર્થે નીકળી પડ્યા. — અશોકનાં ધર્મશાસનો છેક-દક્ષિણ સિવાયના સમસ્ત ભારતમાં મહાસ્થંભો પર કોતરી સ્થાપવામાં આવ્યાં કે જે અઘાપિ પર્યંત વિશ્વમાન છે. તે પૈકી એક સૌરાષ્ટ્રના ગિરનાર પાસે છે. તેણે પોતાના રાજ્યાભિષેકથી ૨૯ મા વર્ષે કાઢેલા સાતમા ધર્મશાસનમાં^{૮૧} પોતાના રાજ્યના ૧૪ મા વર્ષમાં નીમેલા ધર્મ મહામાત્રોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તેમાં જળુવેલું છે કે તેઓ ‘સંઘ’ (બૌદ્ધસંઘ) ની, આજીવિકાની, બ્રાહ્મણોની, નિગ્ગંથની દેખરેખ રાખશે. આ નિગ્ગંથ તે જોતો. તે પરથી જળુાય છે કે તે સમયે ઉત્તર અનેકમાંનો જૈનધર્મ એક અગ્રેસર ધર્મ હતો.

૧૪૨. બૌદ્ધ શ્રમણો લોકોમાં દરદીઓને ઓસડ આપતા, દુઃખી દીનોને સહાય આપતા, પશુપક્ષીના રોગની ચિકિત્સા કરતા, વિદ્યાર્થીઓને વિદ્યાદાન દેતા, લોકના આરોગ્ય સંબંધી સહાય કરવાને ચૂકતા ન હતા. આની અસર જૈનોપર થઈ હોય તો સંભવિત છે. જંબુસ્વામીના પછી ‘જિનકલ્પ’ (શ્રી મહાવીર જિનનો—ના જેવો કડક આચાર) વિચિત્ર થયો એવું જૈન કથન છે. (વીરાટ ૬૪). તેનો અર્થ એ લાગે છે કે પૂર્વના ઐકાંતિક આધ્યાત્મિકપણામાં

^{૮૧} જુઓ Senart ના Inscriptions de Piyaḍasi. વળી Epigraphica Indica Vol II ૪. ૩૩૨, ટિપ્પણ. જુમણાં અશોકના ધર્મશાસનો—જેઓની સચાલ શંકમાળામાં સહાર પહેલ જોવાયે.

નરભાશ આવી. નગરવાસ સ્વીકારાયો. અને તેનેજ લીધે વસ્ત્ર પાત્રો આદિ ઉપકરણોની ઉપયોગિતા તરફ વિશેષ ધ્યાન ગયું. ઉપદેશ-અંશ રચના-નિમિત્ત મંત્રાદિકારા નિરીહભાવે લોકોની નિર્દોષ સેવા કરવા જેન શ્રમણો પ્રેરાયા-તેમાં શુદ્ધ આશય શ્રી મહાવીરના ભાગને પ્રચાર કરવાનો હતો. વળી અચેલક અને સચેલક વાદનાં તત્ત્વ શ્રી મહાવીરના સમયમાં હતાં તેનું બીજ રોપાયું અને તેનું વિશેષ બીજ, સત્રાદ્ અશોકના પુત્ર કુણાલના પુત્ર રાજ સ્મૃતિના સમયમાં આર્ય મહાગિરિ અને આર્ય સુહસ્તિ થયા તે પૈકી આર્ય મહા-

૮૨ કુણાલ—“કુનાલના સ્થાને પુરાણોમાં સુયશા નામ મળે છે તે તેનું બિરૂદ હોય” જોઈએ. તેણે આઠ વર્ષ રાજ્ય કર્યું એમ પુરાણોમાં લખ્યું છે. તેના પછી તેનો પુત્ર હરશય થયો. હરશયનો શિલાલેખ નાગાર્યુની ગ્રામ (અથા પાસેની)માં કોતરેલ છે તે પરથી જણાય છે કે તે ગ્રામો આલ્પલોકને આપી હતી. બૌદ્ધોના દિવ્યાવદાન નામના પુસ્તકમાં તથા જ્યેષ્ઠના ધર્મશાસ્ત્ર પર્વ, વિચારત્રેણી તથા તીર્થંકરપ પરથી જણાય છે કે કુનાલનો પુત્ર સ્મૃતિ હતો.

(પુરાણોનાં હસ્તલિખિત પુસ્તકોમાં બહુધા સ્મૃતિનું નામ મળતું નથી તો પણ જાણપુરાણની એક હસ્તલિખિત પ્રતિમાં હરશયના પુત્રનું નામ સ્મૃતિ આપ્યું છે અને મત્સ્યપુરાણમાં ‘સ્મૃતિ’ પાઠ મળે છે કે જે સ્મૃતિનું અર્થ રૂપ છે—પાર્લિટર The Puran Text of the Dynasties of the Kali Age p. 28 or footnote 9) આ પરથી અનુમાન થાય છે કે મૌર્યદેશ કુનાલના બે પુત્રો (હરશય અને સ્મૃતિ)માં વહેંચણી થતાં પૂર્વનો વિભાગ હરશયને અને પશ્ચિમનો વિભાગ સ્મૃતિના અધિકારમાં રહેલો હોય. સ્મૃતિની રાજધાની ક્યાંક ખાટલીપુત્ર અને ક્યાંક ઉન્નજેન લખેલ મળે છે.....પરંતુ એટલું માની શકાય તેમ છે કે (રાજપૂતાના, માલવા, ગુજરાત તથા કાઠિયાવાડ)—એ દેશોપર સ્મૃતિનું રાજ્ય રહ્યું હતું અને કેટલાય જૈનમંદિર તેણે પાતાના સમયમાં બંધાવ્યાં હશે. તીર્થંકરપમાં એ પણ લખ્યું છે કે પરમાર્જન સ્મૃતિએ અનાર્ધ દેશોમાં પણ વિહાર (મંદિર) બંધાવ્યાં હતાં.”—એન.સી. ઇ. પ્રથમ ભાગ પૃ. ૬૪.

યમાં જૈન સાધુઓ અને પંડિતોની સલાહ થઈ અને જે જૈન આગમો (અંગ) હુમપ્રાય થયાં હતાં તે કરીથી અવસ્થિત કરવામાં આવ્યાં. પરંતુ આ ઉદ્ધારને ધણા જૈનોએ ન સ્વીકાર્યો...આ લેખમાં લખ્યું છે કે ખારવેલે મૌર્યકાલમાં નષ્ટપ્રાય થયેલાં અંગ સપ્તિક (સાત અંગ) નો, એવા ભાગનો પુનરુદ્ધાર કરાવ્યો. ભગવાન મહાવીર સ્વામીનું વર્ધમાન નામ સમસામયિક હતું એ આ લેખમાં ઉલ્લેખિત ‘વર્ધમાન’ એ શબ્દ પરથી ધ્વનિત થાય છે. આ લેખ ગ્રેટરો જૂનો છે તેટલો કોઈપણ જૈન ગ્રંથ નથી. ઐતિહાસિક ઘટના તેમજ જીવનચરિત્રનું વર્ણન પ્રેર પાડનાર ભારતવર્ષનો આ સૌથી પહેલો શિક્ષાલેખ છે. ૮૫

૧૪૪. ઉજ્જયિનીની ગાદીપર પટ્ટાધી થયેલા ગર્દભિલ્લ રાજાએ કાલિકાચાર્યની દીક્ષિત બહેન સરસ્વતી સાધ્વીનું અપહરણ કરતાં સિંધુના જીવન સામંત રાજાઓ (સાહિ રાજાઓ-એમ કથાવાલિકાર જણાવે છે) ને પોતાના કરી ધણું સૈન્ય એકઠું કરાવી કાલિકાચાર્યે તે રાજાને નમાવ્યો અને પોતાની બહેનને મુક્ત કરાવી, વીરાત ૪૫૩ (વિ. સં. પૂર્વે ૧૭) અગભગ. ૮૬ (જુઓ કાલિકાચાર્ય કથા.)

૮૫ જુઓ શ્રીયુત નયસત્રાસનો છેલ્લો દ્વંદ્વ હિંદીલેખ નામે ‘કલિંગ-ચક્રવર્તી મહારાજ ખારવેલ કે શિલાલેખકા વિવરણ’ નાગરી પ્રચારિણી પત્રિકા ભાગ ૮ અંક ૩ પૃ. ૩૦૧ કે જેનું ચૂંચરાતી ભાષાંતર જૈન સાહિત્ય સંશોધક ખંડ ૩ અંક ૪ પૃ. ૩૬૬ માં પ્રસિદ્ધ થયેલું છે. તેમણે આની પહેલાં અનેક વખત અથાગ મહેનત કરી અનેક લેખો અંગ્રેજીમાં લખ્યા છે તે પટણના પુરાતત્ત્વ સંબંધીના અંગ્રેજી પત્રમાં પ્રકટ થયા છે. વળી જુઓ જિનવિજયજી કૃત પ્રાચીન જૈન લેખસંગ્રહ ભાગ ૧ લો તથા દિવાનબહાદુર કેશવલાલ હ. મુનગે બિહારોઈ ‘આદિશુંબ પુણ્યમિત્ર’ નામના પોતાના લેખમાં કર્યો છે તે-‘સાચું સ્વપ્ન’ની પ્રસ્તાવનામાં

૮૬. જે ત્રણ કાલિકાચાર્ય થયાનું જણાવાય છે. એક કાલિકાચાર્યે પ્રથમ-આનુચોગ-ગ્રંથે ૫૨ કથાનુચોગ રચ્યો. એની સાક્ષી રૂપે એક તાડપત્રની પ્રતમાં (પાટકુનો તાડપત્ર ભંડાર) એક ગાથા છે કે:-

૧૪૫ તે સમયમાં હાલના યૂનરાતનું ભરૂચ-મૂળ ભૂગુકચ પણ જ્યાં શહેર હતું. ત્યાં મુનિસુવ્રત તીર્થંકરનું 'શકુનિકા વિહાર' નામનું મહા જિનમંદિર હતું, તે જૈનો તથા બૌદ્ધોની પસ્તી હતી, વીરાત ૪૬૬ (વિ. સં. પૂર્વે ૪). ભરૂચમાં વિચરેલા વીરાત ૪૮૪ માં થયેલા આચાર્ય અપુ(પ)ટાચાર્યના વિદ્વાન્ શિષ્ય ભુવને ત્યાંના બૌદ્ધોને જીત્યા; અને પછી બહુ (૪૬) કર નામના બૌદ્ધાચાર્ય ત્યાં આવ્યા તેને પણ જીત્યા ને આચાર્ય અપુ(પ)ટાચાર્યે ત્યાંની છુદ્ધની પ્રતિમાને

પઠમણઓગે કાસી જિણ-ચક્કિ-દસાર ચરિય પુવ્વમવે ।

કાલગમૂરી બહુયં લોગણુઓગે નિમિત્તં ચ ॥

—તેમાં જિન (૨૪ તીર્થંકર), ચક્રવર્તીઓ, બલસદ્રાહિનાં પૂર્વજો-ચરિત્રો છે.

જિનપ્રભ સૂરિના તીર્થંકરપમાં જણાવ્યું છે કે:

તહ ગદ્મિલ્લરજ્જત્સ ચ્છેયગો કાલગાયરિઓ હોહી ।

તેવણ ચડસર્દેહિં ગુણસયકલિઓ સુઅપડસી ॥

—ગદ્મિલ્લ રાજ્યના છેલ્લે કાલિકાચાર્ય વીરાત ૪૫૩ માં થયા.

વળી અન્ય કાલિકાચાર્ય કે જેમણે પથુષણની પાંચમીનું પર્વ ભાદ્રપદ શુદ્ધ ચોથ પર હતું તે વીરાત ૬૯૩ માં થયા, એમ તે તીર્થંકરપમાં જણાવ્યું છે:—

અન્વિત ત્રિનવતેર્નવશત્યા અત્યયેત્ર શરદાં જિનમોક્ષાન્ ।

કાલકો વ્યધિત વાર્ષિકમાર્યઃ પૂર્વભાદ્રપદશુક્લચતુર્થ્યામ્ ॥

કાલિકાચાર્યની ૫૨૫૨માં થયેલ ભાદ્રપદશુક્લે કાલિકાચાર્ય કથામાં જણાવ્યું છે કે:—

વિક્કમરજારંમા-પરઓ સિરિ વીરનિવ્વુદ્ધ મળિયા ॥

સુન્નમુળિવેયજુલં (૪૭૦) વિક્કમકાલાઝ જિણકલં ॥

વિક્કમરજાણંતર-તેરસ વાસેસુ (૧૩) વચ્છરપવિત્તી

સિરિ વીરમુલ્લઓ સા-ચડસય તેસીદ્ધ (૪૮૩) વાસાઝ ॥

જિણમુલ્લા ચડવરિસે (૪) પળમરઝ હુસમઝ ચ સંજાઝ ।

અરયા ચડદાયગુણસી-(૪૭૯) વાસેહિં વિક્કમં વાસં ॥

અને ઔદાંડને અર્ધુ નમાવ્યું કે જે હજુ પણ વિદ્યમાન છે ને તે
“નિર્ગ્રથનમિત” ના નામથી ઓળખાય છે. ૮૮

૮૭ પ્રભાવક ચરિત પૃ. ૭૪ પાંડિત લાલચંદ બ માંથી જણાવે છે કે
આ આચાર્ય તારાપુર-તારામાં પૂર્વે તારા નામની બુદ્ધ દેવીના મંદિરને
અને પાછળથી સિદ્ધાધિકાના મંદિરને કાવનાર હતા તથા ગુડસાત્ય-ગુડ-
સાક્ષના લેણિવચ્છરાજ રાજને જૈનધર્મી બનાવનાર હતા. તેમના સમયમાં
ભારતમાં જલમિત્ર રાજ હતો (વિક્રમની બીજી સદીમાં ?)

૮૮ આચ અતુર્વિચિતિ પ્રબંધકાર જણાવે છે. વહી કુમારપાલ પ્રતિ-
જાત્ર, પ્રભાવક ચરિત, સમ્યક્ત્વસમ્પતિ ચિત્તિ, કથાવલી જગદેશમાં પણ આ
આચાર્યનું ચરિત છે.

પ્રકરણ ૨ જી.

ઉમાસ્વાતિ વાચક, પાદલિખ સુરિ આદિ.

ઉમાસ્વાતિ વાચક.

પસમરરૂપસુહ પયરણ પંચસયા સવકયા કયા જેદિ ।

પુવ્વગયવાયગાળં તેસિમુમાસાહ નામાણં ॥

—પ્રશમરતિ પ્રમુખ પાંચસો પ્રકરણ સંસ્કૃતમાં જેલે રચ્યા છે એવા પૂર્વભત વાચક ઉમાસ્વાતિ નામના છે. —જનહતસુરિ—મણ્ધરસાહ્યશવક ગાયા પંચ ઉમાસ્વાતે વાંચકસ્ય વાચઃ કસ્ય ન ચેતસિ ।

ધ્વનંત્યયાપિ ઘંટાવત્તારટંકારસુન્દરાઃ ॥

—જ્યા ટંકાર વડે સુંદર એવી ઉમાસ્વાતિ વાચકની વાણી હજી સુધી ઘંટાની જેમ કેના ચિત્તમાં ધ્વનિ કરી રહી નથી ? [સૌના ઉદ્વેગમાં કરી રહી છે.]—મુનિચંદ્રકૃત અમમચરિત્ર.

પ્રશમસ્થિતેન યેનેયં કૃતા વૈરાગ્યપદ્ધતિઃ ।

તસ્મૈ વાચકસુખ્યાય નમો ભૂતાર્થમાધિણે ॥

—પ્રશમમાં રહેલા એવા જેલે આ (પ્રશમરતિ) વૈરાગ્યપદ્ધતિની કૃતિ બનાવી તે ભૂતાર્થભાવી—તાત્વાર્થભાષક વાચક મુખને નમસ્કાર.

—પ્રશમરતિ પ્રકરણ ટીકા.

૧૪૬ શ્રી ઉમા સ્વાતિ (કોઈ ઉમા સ્વામિ કહે છે) વાચકે સંસ્કૃતમાં સમસ્ત જૈન દર્શન—તત્ત્વજ્ઞાનના સંદોહનરૂપ તત્ત્વાર્થધિગમ સૂત્ર રચ્યું. આ શ્રીમાનને શ્વેતામ્બર અને દિગમ્બર બંને સંપ્રદાયો પોતપોતાના આશ્નાયના માને છે. તે સૂત્ર પરનું લાખ્ય તેમજેજી રચ્યું એમ કહેવાય છે. તે સ્વોપસ લાખ્યની પ્રશસ્તિપરથી જાણાય છે કે તેઓ ઉચ્ચ નાગરી શાખાના હતા. ન્યગ્રોધિકા ગામમાં જન્મ્યા હતા. તેમની માતાનું નામ વાત્સી એટલે વત્સગોત્રની ઉમા અને પિતાનું નામ કૌભીષણી ગોત્રના સ્વાતિ હતું. તેમજે પોતાનો આ ગંભીર ગ્રન્થ કુસુમપુર (પાટલિપુત્ર—હાલનું પટણા) માં રચ્યો. પોતે

વાચકમુખ્ય શિષ્યગ્રીના પ્રશિષ્ય અને અગ્યાર અંગના નાણુ ધોષ-
નંદિ મુનિના શિષ્ય હતા, અને વિદ્યાગુરુ તરીકે મહાવાચક ક્ષમણુ
મુંડપાદના શિષ્ય વાચનચાચ મૂવના શિષ્ય હતા.

૧૪૭ તેમનો સમય અનિશ્ચિત છે. પોતે ૪૭ ઉચ્ચ નાગરી
સાખાના હોવાનું લાખ્યમાં જણાવે છે તે નામની સાખા આર્ય દિવ-
સરિના શિષ્ય શાંતિ શ્રેણિકના સમયમાં નીકળી (કલ્પસૂત્ર ચેરાવલી)
આર્યદિન વીરાત ૪૨૧ માં થયાનો ઉલ્લેખ છે તેથી ઉક્ત સાખા
તે પછી થયેલ હોવાથી ઉમાસ્વાતિ તેની પહેલાં થયેલા ન સંભવે.
તેથી સહેજે વિક્રમ સંવત્સરા પ્રારંભ પછી લગભગ તેમને મુકાય.
પરંતુ અન્યત્ર-પ્રજાપના ટીકામાં એમ જણાવેલું છે કે 'શ્રી આર્ય
મહાગિરિના બે શિષ્યો-યમલખાના ખડુલ અને ખલિપહ થયા. તેમાં
ખલિપહના શિષ્ય તત્ત્વાર્થાદિ ગ્રંથકાર ઉમાસ્વાતિ વાચક થયા; તેના
શિષ્ય રથામાર્ય પ્રજાપનાના કરનાર શ્રી વીરાત ૩૭૬ માં દિવંગત
થયા, તેના શિષ્ય રુકંદિલ જીવમર્થાદના કરનાર થયા' ૮૯ નો આ
માનીએ તો ઉમાસ્વાતિ વીરાત ૩૭૬ ની પહેલાં થયેલા સંભવે.

૧૪૮ આ તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્રમાં દશ અધ્યાય છે. પહેલામાં
મોક્ષમાર્ગના સાધનરૂપ સમ્યક્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર એ રત્નત્રય ખતાવી
તેની પ્રાપ્તિના સાધન તરીકે ૭ તત્ત્વો, ૪ નિલ્લેખ, પ્રમાણ, નય,
નિર્દેશ અને અનુયોગદ્વાર ખતાવી, જ્ઞાન અજ્ઞાન અને નયનું સ્વરૂપ
ખતાવે છે, ખીજામાં અધ્યવસાયો, તેનાં ભેદ અને લક્ષણ, ઈન્દ્રિયો,
ગતિ, યોનિ, શરીર અને આયુષ્ય આદિ સ્પષ્ટ કરેલ છે. ત્રીજામાં

---

૮૯. આજ પ્રમાણે ધર્મસાગરની ખદાવલી કહે છે. ડા. સ્કીશચંદ્ર
વિદ્યભૂષણ તેમને ઈ સ. ૧ થી ૮૫ દરમ્યાન મૂકે છે. જુઓ જૈન શ્રે ૦
ચંડણ મહેસાણાની તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્રની આરૂતિનો ઉપોદ્ધાત તથા
તે સૂત્ર સમ્રાધ્ય આહૂત પ્રજાકરના દ્વિતીય મયૂખમાં પ્રકટ થયેલ છે તેની
પ્રસ્તાવના; અને 'શ્રી ઉમાસ્વાતિવાચક અને તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્ર' એ લેખ
જૈન સા ૦ સંશોધક ૩, ૧ પૃ. ૬૨.

નારકબૂંધિ-ત્યાંના જીવોની દશા, મનુષ્ય ક્ષેત્ર તેમજ મનુષ્ય અને તિર્થંચરો અધિકાર છે. ચોથામાં દેવોનો અધિકાર તથા જુદા જુદા જીવોના આયુષ્યનું વર્ણન છે; આ ચાર અધ્યાયમાં જીવ સ્વરૂપ બતાવી, પાંચમાં અજીવ, તેના ભેદો, દ્રવ્યની વ્યાખ્યા,—લક્ષણ આદિનું સ્વરૂપ છે; છઠ્ઠામાં આસવના સાધન તરીકે મન વચન કાયાના યોગ બતાવી આઠ કર્મના પરિણામનું ચિત્ર દોર્યું છે, સાતમાં પાંચ મહાવ્રત, તેની ભાવના, બાર આજીવ્રત, તેના અનિચાર સ્પષ્ટ કરી બે પ્રકારના ધર્મ (ગૃહસ્થ અને ત્યાગ) નું સ્વરૂપ સમજાવ્યું છે. આઠમા અધ્યાયમાં અંધતત્ત્વની આઠ કર્મોની કર્મપ્રકૃતિઓની તેના વિપાકની અને પ્રદેશબંધની ચર્ચા કરી છે. નવમાં સંવર અને નિર્જરા સંબંધી કહેતા ત્રણ ગુણિ, પાંચ સમિતિ, દશ પ્રકારનો ત્યાગધર્મ, બાર ભાવના, આવીસ પરિપક્વ બનાવવા ઉપરાંત પાંચ પ્રકારના ચારિત્ર અને બાર પ્રકારના નપનું સ્વરૂપ કહી પાંચ પ્રકારના નિર્ઐશ્યનું વર્ણન કરેલ છે. દશમાં મોક્ષતત્ત્વ—કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્તિથી શરૂ થતી દશા સૂચવી સર્વ કર્મના ક્ષયરૂપ મોક્ષદશા બતાવી છે.

૧૪૯ આ તત્ત્વાર્થસૂત્ર પર અનેક ટીકાઓ રચાઈ છે, ૬૦ અને તે વાત તે તત્ત્વજ્ઞાનનો આકર ગ્રંથ છે એમ સિદ્ધ કરે છે. ઉમાસ્વાતિએ પાંચસો પ્રકરણ રચ્યાં હતાં તેમાં ઉક્ત સૂત્ર ઉપરાંત પ્રશ્ન-મરતિ (પી. ૩, ૪૭, વે. નં. ૧૬૪૫, સટીક પ્ર. ૧૦ ધ. સભા, સભાષાંતર જૈન શ્રે. મં.), આવકપ્રગમ્ભિ, પૂજન પ્રકરણ, જંબૂદ્વીપ

૯૦ પ્વેતામ્બર સપ્રદાયમાં સિદ્ધસેન દિવાકર કે સમન્તભદ્ર પ્રણીત અંધહસ્તિમહાભાષ્ય (? અનુપલબ્ધ છે), હરિભદ્ર અને ચમોભદ્રસુરિ શિષ્ય કૃત તત્ત્વાર્થ ટીકા (હાં. વડો, નં. ૧૩૨) દેવગુપ્ત તેમજ સિદ્ધસેન ગણિ કૃત વ્યાખ્યા (પ્ર. ૬૦ લા. નં. ૧૭, વે. નં. ૧૬૧૨), મલયાગિરિ કૃત વ્યાખ્યા, (અનુપલબ્ધ) ચિત્રન્તનમુનિકૃત ટિપ્પણ (સ્વાદ્વાદમંજરીની રચના પછી થયેલ), ચરોત્તિજીવકૃત વૃત્તિ (અપૂર્ણ પ્ર. અનુપલબ્ધ કાશ્યપાદ્ય અમ.) વગેરે છે. દિગંબરમાં પણ અનેક છે.

સમાસ પ્રકરણ (પ્ર૦ સદીક-સત્યવિજય ગ્રંથમાલા નં. ૨ અથવાવાદ) જોગવિચાર આદિ ઉપદ્યોય ગ્રંથો સમાય છે. પ્રકરણની રચનામાં તેઓ અદ્વિતીય હતા. ૯૧ તેઓ ઉત્કૃષ્ટ સંગ્રહકર્તા હતા એમ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય જણાવે છે. ૯૨

પાદલિપ્ત સૂરિ.

પાલિતસૂરિઃ સ ધીમાનપૂર્વઃ શ્રુતસાચરઃ ।

યસ્માત્તરંગવત્યાહ્યં કથાશ્ચોતો વિનિર્યયૌ ॥

—એ શ્રુતસાચરમાંથી તરંગવતી નામનો કથાશ્ચોત નીકળ્યો તે અપૂર્વ શ્રુતસાચર શ્રીમત્ પાલિતસૂરિ છે. —પ્રાનિચંદ્રકૃત અમમથરિત્ર.

૧૫૦. વિક્રમ (શકારિ) ઉજ્જયિનીની ગાદીએ આવ્યો. તેનો સંવત વીરાત ૪૭૦ થી ચાલ્યો ગણાય છે. તેના સમય લગભગ આચાર્ય અંગુ, વૃદ્ધવાદી, સિદ્ધસેનદિવાકર, અને પાદલિપ્તસૂરિ થયાની પરંપરા છે. પાદલિપ્તે તરંગવતી^{૯૧} (તરંગબોલા) નામની અદ્વિતીય સુંદર કથા પ્રાકૃતમાં રચી તેમજ જૈન નિત્યકર્મ, જૈન, દીક્ષા પ્રતિષ્ઠાપદ્ધતિ તથા શિલ્પ પર^{૯૨} નિર્વાણકલિકા નામની સંસ્કૃતમાં પુસ્તિકા રચી. પાદલિપ્ત या પાલિત કવિ ગાથાસત્તસપ્તના સંગ્રાહક પ્રસિદ્ધ મહારાષ્ટ્રીય કવિ નૃપતિ^{૯૩} સૂતવાહન या હાસના સમકાલીન જૈનાચાર્ય હતા.

૯૧ આવો ઉલ્લેખ હરિવદ્સૂરિની પ્રશમરવિ રીકામાં અને જિનશ્ર-ભસૂરિના તીર્થહરપ્રમાં છે, બીજી વાદિ રૈવસૂરિએ પણ સ્વાહવાદ સ્તાવરના પ્રથમ પરિચ્છેદના ત્રીજા સૂત્ર (પ. ૪૪) માં જણાવ્યું છે કે, 'પંચશતીપ્ર-કરણ પ્રણયનપ્રવીણે રત્નમવલ્લિરુમાસ્વાતિવાચકસુહૃદ્ભૈઃ'

૧૨ ઉત્કૃષ્ટેન્નૂપેન ॥ ૨ । ૨ । ૩૧ ॥ x x જયોમાસ્વાતિ સંગ્રહીતારઃ ।

૯૩. તરંગવતીની પ્રત હજુ સુધી મળી નથી. કોઈ અલિખિત સમયના આચાર્ય વીરભદ્ર કે વીરભદ્રના શિષ્ય અણિ નેમિચંદ્ર રચેલો તેનો પ્રાકૃ-તમાંજ સંક્ષિપ્ત સાર ૧૬૦૦ ગાથાનો મળી આવ્યો છે. (૩ સૂત્ર જૈન-)

તે પાદલિપ્તના નામ પરથી હાલનું પાલીતાણા સ્થળાનું છે એમ પ્રાચીન ગ્રંથોમાં ઉલ્લેખો છે. વળી પાદલિપ્તસૂત્રિએ જ્યોતિષ-રંકકે (પયના) પર (મૂલ) પ્રાકૃત ટીકા રચી હતી એમ મલ્લઘડિરિની તે પયના પરની ટીકામાં ઉલ્લેખ છે. (પૃ. ૨૬ પ્ર. ૪૨ કે. રતલામ.)

૧૫૧. આ પૈકી સિદ્ધસેન દિવાકર મહાત્મકિં અને ન્યાયના પંડિત થયા. મૂળ તે બ્રાહ્મણ હતા. એવો પ્રવાદ છે કે તેમણે સર્વ પ્રાકૃત

ભાષામાં ભાષાંતર પ્રા. ૧૦ અનંત હોયમાને ક્યું છે ને તે પરથી ચૂનસાલી ભાષાંતર થી નરસીમાદ પટેલે ક્યું તે જનસાહિત્ય સંશોધકના બીજા ખંડમાં તેમજ છુટું પ્રસિદ્ધ થઇ ગયું છે) તેમાં તે કર્તા જણાવે છે કે ‘પાદલિપ્ત-ચાર્ય’ જે તરંગવતી કથા રચી છે તે વિસ્તૃત, વિપુલ અને વિચિત્ર છે. તેમાં ધણું દેશી વચનો આવેલાં છે, ક્યાંક કુવકો છે, ક્યાંક ગુણિત ચુગલો છે, ક્યાંક અન્યને ન સમભવ એવાં પદો છે. એથી તેને કોઈ સાંમળતું નથી, કોઈ પૂઠું નથી અને કોઈ કહેવું નથી. કેવળ વિદ્વાનોના જ કામની તે કથા થઈ પડી છે. બીજાએ તેના કથો ઉપયોગ નથી તેથી પાદલિપ્ત રચેલાં દેશી વાક્યો વગેરેને છાંટી દઈ તેમની રચેલી માયાઓ ઉપરથી અન્ય જનોના હિતની ખતર હું આ સક્ષિપ્તર કથા બનાવું છું સાથે જો પણ એક હેતુ છે કે એ સૂત્રિની કૃતિનો આ રીતે સર્વથા વિચ્છેદ થતો અટકે.” આ વર્ણનપરથી સમભવ છે કે તરંગવતી કથા મૂળ પ્રાકૃત જન મહારાષ્ટ્રી ભાષામાં રચાએલી હતી, અને તેમાં દેશી ભાષાનો પણ ઘણા વધારે પ્રમાણમાં પ્રયોગ થએલો હતો. રચના ગદ્ય-પદ્ય બંને હતી હોંબા વર્ણનો ને પદ્યોનાં છંદ. હતાં. સંકીર્ણ કથા હતી.

—શ્રી જિનવિજયજીનો કુવલયમાલા પુરવો છે.

૪૪. નિર્વાણકલિકા ૧. એકદનવાદ ભા. હવેરીએ સંશોધિત કરેલી સુદ્રિત થઈ છે. તેમની અંગ્રેજી પ્રસ્તાવના સમેત. તે પ્રસ્તાવનાના ૧૦ ભાષાંતર મટિ ભુએ જેનયુન. પૃ. ૩ અ. ૧૦, ૧૧-૧૨.

૪૫. આ રાજ્ય અને પણ મહાકવિ હતો. તેની વિદ્વસંધર્મ કથા સુંદરીઓની રાણી એક પ્રિયમ-ભાષામાં જુદાકથાનો સ્વચ્છ સુલકલમહાકવિ હતો અને પાદલિપ્તસૂત્રિ પણ પ્રતિષ્ઠિત કવિ હતા. આ બંનેએ સક્ષિપ્ત પરિણામ કુવલયમાલાકારે પ્રસ્તાવનામાં આપ્યો છે.

સૂત્રોનું(અંગોનું) ભાષાંતર સંસ્કૃત ભાષામાં કરવા માટે વિચાર કર્યો. આ વિચાર સંઘને તેમજ તેમના ગુરૂ વૃદ્ધવાદીને સંમત ન થયો અને લોકભાષામાંથી પડિતોની સંસ્કૃત ભાષામાં સૂત્રોને અવતારવાના વિચાર માટે તેમને ‘સંઘબહાર’ની શિક્ષા થઈ. આ પરથી સમગ્રજો કે જૈનોમાં પ્રાકૃતનું-લોકભાષાનું-પોતાની શાસ્ત્રભાષાનું કેટલું અથું મદત્ત માનવામાં આવતું હતું. ૯૬આ સિદ્ધસેન એટલા બધા પ્રખર વિદ્વાન હતા કે તેમણે જૈન સાહિત્યમાં એક નવો યુગ કેલાવ્યો. એમ કહેવામાં જરા પણ અતિશયોક્તિ નથી. દંતકથા પ્રમાણે વિક્રમ રાજ્યએ પ્રતિબોધ પામી સિદ્ધસેનને લઇને શત્રુંગય (પાલિતાણા) સંઘ કાઢ્યો હતો તેમજ તે રાજ્યના સમયમાં ભાવડશા નામના જૈને પણ તે તીથનો સંઘ કાઢ્યો હતો. હવે આપણે ‘સિદ્ધસેન યુગ’ જોઈશું.

૯૬. ‘જૈન અને બૌદ્ધોના ધર્મગ્રન્થો પ્રાકૃત અર્થાત્ પ્રચલિત (હીકિક) ભાષામાં લખેલા હોવાથી તેમના (પછીથી થયેલા) ઉપાગ્રથ (અપાસરા) તથા મઠોમાં પ્રાકૃતનું શિખતું પણ થતું હતું, પરંતુ વિશેષ જ્ઞાન સંપાદન કરવાવાળા જૈન અને બૌદ્ધ વિદ્યાર્થીઓને માટે સંસ્કૃતનું પઠન અનિવાર્ય હતું; કારણ કે કાવ્ય, નાટક, તર્ક આદિ અનેક વિષયોના ગ્રંથોની રચના સંસ્કૃતમાં જ થઈ હતી. આ રીતે નાટક આદિની રચિવાળા સંસ્કૃતના વિદ્યાર્થીઓને પ્રાકૃત પણ પઠવી પડતી, કારણકે નાટકોમાં વિદૂષક, સ્ત્રીઓ તથા નીચા દરજ્જાનાં પાત્રોની ભાષા પ્રાકૃત હોવાનો નિયમ હતો.’—ઓગ્રાજી ૧૧૦ ઇ. પ્રથમ ખંડ પૃ. ૧૭.

પ્રકરણ ૩ જી.

સિદ્ધસેન-યુગ.

[વિ. સં. ૧ થી વિ. સં. ૩૦૦]

સિદ્ધસેન સ્તુતિ.

× × × સુઅકેવલિણા જઓ મળિયં ॥

આચરિય સિદ્ધસેણે સમ્મરૂપે પદ્ધિઅજસેણ ।

નૂતન-મિસા-દિવાગર કપ્પત્તણઓ તદક્ષેણં ॥

—કુપમા (કાળરૂપી) નિરામાં દિવાકર જેવા હોઈને ‘દિવાકર’ નામ વાળા અને પ્રતિષ્ઠિત યશવાળા સુતકેતલી આચાર્ય સિદ્ધસેને સન્મતિમાં (કહ્યું છે):—

—હરિભદ્રસૂરિ-પંચવસ્તુક. ગા. ૧૦૪૮

શ્રી સિદ્ધસેન-હરિભદ્રમુલા: પ્રસિદ્ધા

સ્તે સૂરયો મયિ અવન્તુ કૃતપ્રસાદા: ।

યેષાં વિમૃશ્ય સતતં વિવિધાન્ નિબન્ધાન્

શાસ્ત્રં ચિકીર્ષતિ તત્તુપ્રતિભોઽ પિમાદક્ ॥

—શ્રી સિદ્ધસેન હરિભદ્ર પ્રમુખ સૂરિઓ મારાપર કૃપાવત થાઓ કે જેમના વિવિધ નિબંધોને સતત વિચારતાં મારા જેવા અદ્ય પ્રતિભાવાળો પણ શાસ્ત્ર કરવાની ઇચ્છા રાખે છે.

—વાદિદેવસૂરિ-સ્વાહવાદરત્નાકર.

ઉદિતોર્હનમતવ્યોઽગ્નિ સિદ્ધસેનદિવાકર: ।

ચિત્રં ગોમિ: ક્ષિતૌ જહે કવિરાજબુલ્લપ્રભા: ॥

—સિદ્ધસેન (રૂપી) દિવાકર (સૂર્ય) અર્હનમતરૂપી આકાશમાં ગો (કિરણ, વાણી)થી પૃથ્વીપર કવિરાજ (બૃહસ્પતિ-ગુરુ, કવિઓ) અને બુધ (બુધ મહા, વિદ્વાન)ની પ્રભા શરમાઈ-હરાઈ ગઈ એ વિચિત્ર છે.

—મુનિરત્નસૂરિ-અમમયરિત્ન.

સ્ફુરન્તિ વાલ્મીકીયોઃ સામ્પ્રતે દક્ષિણાયવે ।

નૂનમસ્તંગતે વાલી સિદ્ધસેનો દિવાકરઃ ॥

—વાલી સિન્ધસેન દિવાકર (૩૫૧ સુચ) અસ્તંગત યતાં દક્ષિણાયવાયાં
હવે વાલ્મીકી ૩૫૧ આગીઆ સ્ફુરે છે.

—પ્રભાચંદ્રસરિ-પ્રભાવકચરિત.

તમઃસ્તોમં સ હન્દુ શ્રીસિદ્ધસેન દિવાકરઃ ।

યસ્યોદયે સ્થિતં મૂકે કલ્પકૈરિવ વાલ્મિઃ ॥

—તમસ્ના પુનઃને હાથવા શ્રી સિન્ધસેન દિવાકરનો ઉદય થયો કે
વાલીઓ ૩૫૧ પુરોડા ચૂપ થઇ ગયા.

—પ્રભુઅસરિ-સમરાદિત્યસંદેપ. (સં. ૧૩૨૪)

સિન્ધસેન-વચ્ચનો.

ઉદધાવિવ સર્વે સિન્ધવઃ સપુરીર્ણસ્ત્વમિ નાથ ! દૃષ્ટયઃ ।

ન ચ તાણુ મવાન્ પ્રદસ્યતે પ્રવિમળાણુ સરિત્સ્વિબોદધિઃ ॥

—જુઓ ૪ થી દ્વાત્રિશિકા શ્લોક ૧૪

જ શબ્દો ન રૂપં રસો નાડપિ ગન્ધો ન વા સ્પર્શલેશો ન વર્ણો ન લિંગમ્ ।
ન પૂર્વાપરત્વં ન યસ્યારિત સંજ્ઞા સ એકઃ પરાત્મા ગતિ મેં જિનેન્દ્રઃ ॥

—સિદ્ધસેનકૃત ૨૧ શ્રી મહાવીર-દ્વાત્રિશિકા શ્લોક ૧૫

—જેમ સર્વ નદીઓ સમુદ્રમાં સમાઈ છે તેમ હે પ્રભુ ! સર્વ દેહિઓ
વાયુમાં સમાઈ છે; વળી જેમ ન્હી ન્હી નદીઓમાં સમુદ્ર નથી દેખાતો,
તેમ તે દેહિઓમાં તું વિસેષે દેખાતો નથી.

—જે સખ્દ નથી, ૩૫ નથી, રસ નથી તેમ જંધ પશુ નથી, વળી
જે સ્પર્શ નથી વર્ણ નથી, લિંગ-ચિન્હ નથી, જોને નથી પૂર્વત્વ કે નથી
પરત્વ, તેમ જોને સંજ્ઞા નથી એવો એક પરમાત્મા જિનેન્દ્ર આદી બ્રહ્મ છે.

જનોડયમન્યસ્ય મૃતઃ પુરાતનઃ પુરાતનૈરેવ સચો મવિષ્યતિ ।

પુરાતને વિષ્યત્ય નવ સ્થિતેષુ કઃ પુરાતનોક્ષાન્યપરીક્ષ્ય રોચન્તે ॥

સિદ્ધસેનકૃત ૬ શ્રી દ્વાત્રિશિકા શ્લોક ૫.

—દિવાકરજી પુરાતન-પ્રિયને ઉદેશી કહે છે કે પુરાતન પુરાતન શું
પુરાતન કહે છે ? આ જન (કે) પશુ મર્ચા પછી, કંઈ કંઈ વીત્યે પુરાતન

અતી જીવ્ય અને પછી અન્ય પુરાતનોની જ સમાન આતી (મરી) પણ અણુતા થતી જીવ્ય-અર્થાત મર્યા પછી સર્વ પુરાતન મનાય છે. બાકી, આતી અન્યસ્થિત પુરાતનતાને કારણે કયા સુદ્ધિમાન મનુષ્ય કેઈ જીવતી પરીક્ષા કર્યા વગર આતી મેં અંધ રાખી કેવલ પુરાતનોના નામથી જ ગમે તે સિદ્ધાંતનો સ્વીકાર કરી શકે ?

જેષ વિળા લોગસ વિ વવહારો સવ્વહા ન નિવ્વહા ।

તસસ મુવળેકગુરુણો નમો અણેગંતવાદસસ ॥

મદ્ મિચ્છાદંસણસમૂહમદ્દાસસ અમયસાયસસ ।

ઝિળવયણસસ મગવલો સંવિળા મુહાહિગમ્મસસ ॥

—જેના જિના લોકનો વ્યવહાર પણ સર્વથા નિવડતો—આતી સકતો નથી તે—જીવનના એક ગુરુ સમાન અનેકાંતતાદને નમસ્કાર.

—શ્રી જિનવચનરૂપ અમવાન સદા બદ્ધવંત-જીવવંત રહેા, કે જે અન્ય દર્શનોના સમૂહરૂપ છે, અમૃતતુલ્ય સ્વાદવાળું છે, તથા જેના મર્મ સમજવાને સંવેગ સુખની પ્રાપ્તિ આપરવક છે. ૩-૧૬ અને ૭૦ સ્તંભતિસર.

૧૫૨. જૈન ધર્મના પ્રમાણશાસ્ત્રના મૂલ પ્રતિષ્ઠાપક આચાર્ય સિદ્ધાંત દિવાકર અને પછી આતમીમાંસા દ્વારા સ્પાદવાદ (અને-કાન્તવાદ) નું સમર્થન કરનાર સ્વામી સામન્તભદ્ર—અને જૈનધર્મના મહાન પ્રભાવક અને સમર્થ સંરક્ષક મહાત્મા ચર્ચ ગયા છે. પૂર્વ પરંપરાથી આતી આવતી માન્યતા અનુસાર સિદ્ધાંત સ્વેતામ્બર સંપ્રદાયમાં વિકસરાગના સમયમાં અને સામન્તભદ્ર દિગંબર સંપ્રદાયમાં વિકસની બીજ સદીમાં થયા છે. ક્વચિત્ સામન્તભદ્રને જનવાસી તરીકે પોતાના સંપ્રદાયમાં સ્વેતામ્બરો સ્વીકારે છે અને વાદિમુખ્ય અને સ્તુતિકાર તરીકે હરિભદ્રસરિ, હેમચંદ્ર, મલયગિરિ આદિ ટાંકે છે પણ આતમીમાંસાના કર્ણ તરીકે તેમને સ્વીકારેલા જણાતા નથી.

૧૫૩. વિક્રમના નવરત્નોષ્ઠ પૈકી 'સપ્તયુગ' એ સિદ્ધાંત

૬૭. વચ્ચત્તરે કપલકોડમરવિદ્યવંકુ-વૈજ્ઞાનભદ્ર-વરસર્પસ્ત્રાચરિત્ત્વઃ ।

સ્વાતી-વપાદ મિદ્ધિસે સ્વતોઃ સપ્રાચં રત્નામિદે વરસર્પિર્નય વિક્રમસ્ય ॥

—વૈજ્ઞાનિક વિક્રમ

હોવા ઘટે એમ ડૉ. સતીશચંદ્ર કહે છે. ૯૮૭૫૩૫૬ જૈન વાક્યમયનું સક્ષમનિરીક્ષણ કરતાં જણાય છે કે સિદ્ધસેન પહેલાં જૈનધર્મનાં તર્કશાસ્ત્ર સંબંધી કોઈ સ્વતંત્ર સિદ્ધાંત પ્રચલિત હતો નહિ. તેની પૂર્વે પ્રમાણુશાસ્ત્ર સંબંધી વાતો કેવળ આગમ-ગ્રંથોમાં જ અસ્પષ્ટ રૂપે સંકલિત હતી. અને તે સમયસુધી તે વાતોનું કંઈ વિશેષ પ્રયોજન પણ હતું નહિ. સિદ્ધસેનસરિના પહેલાનો જામનો તર્કપ્રધાન નહોતો પરંતુ આગમપ્રધાન હતો. માત્ર આમપુરૂષનાં વચન ત્યાં સુધી સર્વથા શિરોધાર્ય સ્વીકારાતાં. જૈનધર્મના સહચર બ્રાહ્મણ અને બૌદ્ધ ધર્મની પણ એ અવસ્થા હતી પરંતુ મહર્ષિ ગૌતમના ‘ન્યાયસૂત્ર’ના સંકલન પછી ધીમે ધીમે તર્કનું જોર વધવા લાગ્યું અને જુદાજુદા દેશોના વિચારોનું સમર્થન કરવા માટે સ્વતંત્ર સિદ્ધાંતોની રચના થવા લાગી. તાર્કિક બ્રાહ્મણો થયા ને તેમની સામે બૌદ્ધોમાંથી ના-ગાર્જુન નામના બુદ્ધિશાલી મહાશ્રમણે મધ્યમાવતાર રચ્યું. બ્રાહ્મણ અને બૌદ્ધ વિદ્વાનોમાં તર્કશાસ્ત્રીય યુદ્ધ વધતું ગયું.

૧૫૪. આ વાગ્યુદ્ધની શબ્દધ્વનિ નિર્જન વનોમાં ધૂમનાર જૈન નિર્ગ્રન્થોના કાનસુધી પહોંચી. ધ્યાનમમ નિર્ગ્રન્થ આ ધ્વનિનો અર્થ જામજવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યા હતા એટલામાં તેમને જાગવાનું અહા-વીરના ‘મોક્ષમાર્ગ’નો ઉપહાસ કરનારા શબ્દો પણ અસ્પષ્ટ રીતે સાંભળવામાં આવ્યા. આથી ‘ક્ષપણક’ (જૈન શ્રમણ યા નિર્ગ્રંથ) પણ પોતાની ‘શાસનરક્ષા’ના ઉપાય શોધવા લાગ્યા.

૧૫૫. આ નિર્ગ્રંથમાંથી સર્વથી પ્રથમ આચાર્ય ઉમાસ્વાતિએ તત્ત્વાર્થોધિગમ સૂત્ર (મોક્ષશાસ્ત્ર)ની રચના કરીને સમગ્ર જૈન તત્ત્વોને

સંચાર અને બીજા બ્રાહ્મણીય સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં તેમજ અવદાન કંપ-લતા અને બીજા બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં જૈન મુનિઓને ક્ષમાપૂર્વક કહેવામાં આવ્યા છે.

૯૮. જુએ કલ ડૉક્ટર ફ્રાન્સિસ બ્રાન્ડન ‘ન્યાયસૂત્ર’ની ભૂમિકા તથા તેમને The History of the Medieval School of Indian Logic (મધ્યકાલીન ભારતીય ન્યાયશાસ્ત્રનો ઇતિહાસ) પૃ. ૧૩-૧૪.

એકત્ર સંગ્રહીત કર્યું. (કોઈ ઉમાસ્વાતિને સિદ્ધસેન પછી મૂકે છે.) તે સૂત્રકાર પોતાના જીવનમાં તે કામને પૂર્ણ કરી પાછળના પ્રતિ-
ભાશાલી વિદ્વાનો માટે સૂચના કરી ગયા કે આમાં સંગ્રહીત જૈન
તત્ત્વોનો અર્થ પ્રમાણ અને નયદ્વારા નિશ્ચિત કરવો જોઈએ. [અમા-
જનચૈરધિગમઃ]. એ પ્રમાણ અને નયની વ્યવસ્થા કરવા માટે નવીન
શાસ્ત્ર રચના કરવાનું કાર્ય પછીના આચાર્યોએ ઉપાડી લીધું. તેમાં
પ્રથમ અગ્રણી સિદ્ધસેન હતા. તેમણે સૌથી પહેલાં 'ન્યાયાવતાર'
નામના તર્કપ્રકરણની સંસ્કૃતમાં રચના કરીને જૈન પ્રમાણનો પાત્રો
સ્થિર કર્યો; અર્થાત્ ન્યાયાવતાર એ સંસ્કૃત જૈનસાહિત્યમાં પદ્યબંધ
આદિ-તર્કગ્રંથ હોઈ સમસ્ત જૈન તર્ક સાહિત્યનો પ્રથમ પાયો છે-
તેણે જૈનતર્કપરિભાષાનું જે પ્રસ્થાન શરૂ કર્યું તે અત્યારસુધી અખ-
ડિત છે, તેથીજ એના પ્રણેતા સિદ્ધસેન જૈન તર્કશાસ્ત્રના
પ્રસ્થાપક છે.

૧૫૬. વિશેષમાં જ્ઞાન-મતિ પ્રકરણ નામના મહાતર્ક ગ્રંથને
પ્રાકૃતમાં આપોંછંદમાં રચી 'નયવાદ'નું મૂલ દઢ કરી અનેકાન્તવાદનું
સ્થાપન કર્યું. એ ત્રણ કાંડમાં વિભક્ત છે. પહેલા કાંડમાં માત્ર 'નય'
(દર્શિબિંદુ) સંબંધી ખૂબ વિશદ ચર્ચા કરીને 'નયવાદ' (philosophy
of Standpoints)નું નિરૂપણ કર્યું છે. બીજા કાંડમાં માત્ર જ્ઞાનની
ખાસ કરી પાંચ જ્ઞાનને લગતી ચર્ચા છે. અને ત્રીજા કાંડમાં જ્યેષ્ઠ
તત્ત્વનું નિરૂપણ છે. કોઇપણ વસ્તુ જ્યેષ્ઠપે કેવી માનવી જોઈએ,
અને જૈનદર્શિ પ્રમાણે જ્યેષ્ઠ વસ્તુનું સ્વરૂપ કેવું હોવું જોઈએ. એની
સામાન્ય ચર્ચા સાથે એમાં પદે પદે અનેકાન્તવાદ (Relative

૬૯. જૈન સાહિત્યમાં તો અત્યારસુધી 'સમ્યક્તર્ક' એ નામ પ્રસિદ્ધ
છે, પરંતુ તેનું ખરું નામ 'સન્મતિતર્ક' હોવું પડે, કારણકે 'સન્મતિ' એ એ
જ્ઞાત્રીનું બીજું નામ છે (જુઓ ધર્મન્ય નામમાલો), અને તે જ્ઞાત્રી-
રૂપ તર્કને બતાવવા એ નામ સર્વત્ર છે, વળી અહીં ગ્રંથમાં 'સન્મતિ' એના
પાઠ મળે છે. પં. સુબ્રહ્મણ્ય અને પં. બહેમણીશાસ્ત્રી.

philosophy) સ્થાપન કરવાનો, તેને સમજાવવાનો, તેની ખારી-કીઓ વણવવાનો પ્રયત્ન છે તથા સાથે સાથે અનેકાન્તવાદમાં ઉપ-સ્થિત થતા દોષો બતાવવાનો તેમજ અનેકાન્તવાદ ઉપર થતા આ-ક્ષેપોને દૂર કરવાનો બુદ્ધિગમ્ય અને પ્રબળ પ્રયત્ન છે; તેથી છેવટે ગ્રંથના અંતમાં અનેકાન્તવાદનું ભદ્ર ચાઓ એવી શુભ ઇચ્છા દર્શાવી એ સન્મતિતર્ક પ્રકરણ પૂર્ણ કર્યું છે.

૧૫૭. આ પ્રકરણ રચવામાં બે ઉદ્દેશ જણાય છે (૧) સ્વ-સંપ્રદાયમાં વિચારસક્રિત અને તર્કબળ કેળવી પ્રતાનો વિકાસ કરવો અને (૨) જૈનેતર દર્શનના વિદ્વાનોમાં જૈન મૂળતત્ત્વોની પ્રતિષ્ઠા કરવી. પહેલો ઉદ્દેશ પોતાના સમયસુધીમાં જે જે રૂઢ તથા સ્પૂર્ણ માન્યતાઓ પરંપરાએ ચાલી આવતી હતી તેને પોતાની ઉંડી માર્મિક અને અદૃષ્ટપૂર્વ સમીક્ષા તેમજ પરીક્ષા કરી એક બાજુએ રાખી પોતાનો તર્કન સ્વતંત્ર તેમજ નવો વાદ મૂકીને સ્થાપન કરી સિદ્ધ કર્યો છે. આગમના શબ્દોનો સ્પર્શ કરી વળગી રહેવું એ એક વાત છે, અને તે શબ્દોમાં વિચારપૂર્વક સમભાવથી ઉંડા ઉતરી સત્ય મેળવવું એ બીજી વાત છે. આ બીજી વાત પર પોતે ભાર મૂકી નવી સ્વતંત્ર વિચારસરણી પોતે ઉભી કરી છે અને તેમાં સમ્યગ્દર્શન પોતે સ્વીકાર્યું છે. બીજો ઉદ્દેશ તેમણે એ રીતે બતાવી આપ્યો છે કે તત્કાલીન બધાં ભારતીય દર્શનોની સમીક્ષા કરી બૌદ્ધ દર્શનની બધી શાખાઓ તેમજ બધાં વૈદિક દર્શનોનું જૈનદષ્ટિએ શું સ્થાન છે તે જણાવ્યું છે.

૧૫૮. ખરી રીતે તેમણે બધાં દર્શનોને અનેકાન્તવાદમાં ગોઠ-વ્યાં છે, કારણકે તેમણે નયવાદનું સુંદર પૃથક્કરણ કરી ઉપલબ્ધ તત્કાલીન સમગ્ર દર્શનોને સ્યાદવાદની-અનેકાન્તવાદની સાંકળની કડીઓ જેવા ભિન્ન ભિન્ન નયોમાં યોગ્ય રીતે ગોઠવ્યાં છે અને તે રીતે તેની મહત્તા આંકી છે. જે દર્શનો માત્ર પોતાની પ્રરૂપણા સિવાય બીજી પ્રરૂપણાઓને ધટતું સ્થાન નથી આપતા, તે બધાંને તેમણે એકતરફી અને અધૂરાં સાબિત કરવાનો ખાસ પ્રયત્ન કર્યો છે અને નયવાદનું

તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રદેશમાં કેલું સ્થાન છે, એ સમજાવવા પ્રબળ પુરુષાર્થ દાખવેલ છે. જેઓ વગર સમજાયે અનેકાંતનો ઉપહાસ કરતા તેઓને તેનું સ્વરૂપ સમજાવવા આપ્તકે ચર્ચા કરી છે. અને છેવટે કહ્યું છે કે જેના વિના વ્યવહારનું એક પણ કામ સિદ્ધ નથી થઈ શકતું એવા અનેકાંતવાદને નમસ્કાર હો ! આ પર સ્વોપચરિત્તિ પોતે રચેલી હોવી જોઈએ એવી પ્રો. હોયમાનની સંભાવના છે. ૧૦૦

૧૫૬. સિદ્ધસેન દિવાકરની કૃતિઓના અવલોકનથી માલૂમ પડે છે કે તેઓ જબરા સ્પષ્ટભાષી અને સ્વતંત્રવિચારના ઉપાસક હતા. પ્રકૃતિથી ભારે તેજસ્વી અને પ્રતિભાએ ‘શ્રુતકેવલી’ હતા. તેમની કૃતિઓમાં જે સ્વતંત્ર વિચારની ઝળક દેખાય છે તે અન્ય કોઈની પણ કૃતિમાં નથી. તેમના ગ્રંથોને જોવાથી તેમજ તેમના સંખ્યા પછીના ગ્રંથકારોએ જે કહ્યું છે તે પરથી જણાય છે કે જૈન ધર્મના કેટલાએક પરંપરાગત વિચારોથી સિદ્ધસેનનો વિચારભેદ હતો. તેઓ સાક્ષાત્ જૈન સૂત્રોના કથનને પણ પોતાની તર્કશુદ્ધિરૂપ કસોટી પર કસી તદ્દનુદ્ધલ અર્થ કરતા હતા; પછી તે પૂર્વપરંપરાને કે પૂર્વાચાર્યોના અભિપ્રાયને સંમત હોય या નહિ. ‘શ્રુત રૂઢગૌરવ’ જેને પ્રિય છે એવા પંડિતોને માટે તો તેમણે પોતાની ૩૨ પૈકી એક દ્વાનિ-શિકામાં પ્રહાર કરી હૃદયનો જોશ માર્મિકતાથી પ્રકટ કર્યો છે. (આના નમુનારૂપે આ પ્રકરણના પ્રારંભમાં જનૌડભગવત્ત્વ એ શ્લોક ટાંક્યો છે.)

૧૬૦. એમ કહેવાય છે કે સિદ્ધસેને બત્રીશ દ્વાનિશિકા (બત્રીશીઓ) (૩૨ શ્લોકનું પ્રકરણ તે એક બત્રીશી એથ) ગૂઢ અને ગંભીરાર્થક સંસ્કૃતમાં રચી હતી તેમાં ઉપરોક્ત ન્યાયાવતારનો (તેના ૩૨ શ્લોક છે) પણ એક બત્રીશી તરીકે સમાવેશ થતો હતો. આ બત્રીશ બત્રીશીમાં હાલ ન્યાયાવતાર સહિત ૨૧ બત્રીશીઓ પ્રાપ્ત થાય છે. શરૂઆતની કેટલીક બત્રીશીઓમાં ભગવાન મહાવીરની

૧૦૦. પંડિત મુખભાઈ અને પં. બહેચરદાસના કથન પરથી તેમજ તેમના શ્રેષ્ઠ નામે ‘સન્મતિ તક’ અને તેણે ‘ચંદન’ લખ્યું.

અનુપમ સ્તુતિ છે. ત્યાર પછી કેટલીકમાં નામે ૯ મી વેદવાદ, ૧૨ મી ન્યાય, ૧૩ મી સાંખ્યપ્રબોધ, ૧૪ મી વૈશેષિક, ૧૫ મી બૌદ્ધસંતાન દ્વાત્રિશિકામાં જૈનેતર દર્શનોનું વર્ણન છે. એકમાં (૭ મી વાદોપનિષદ દ્વાત્રિશિકામાં) વાદકળાનો મર્મ અને વળી એકમાં (૮ મી વાદદ્વાત્રિશિકામાં) વિવાદની દુર્દશાનું ચિત્ર છે.

૧૬૧. આ બત્રીશીઓજ હરિભદ્રસૂરિના ષડ્દર્શનસમુચ્ચય અને માધવાચાર્યના સર્વદર્શનસંગ્રહની પ્રાથમિક ભૂમિકા છે. આના પર કોઈપણ વિદ્વાને વ્યાખ્યા કે ટીકા લખવાનો પરિશ્રમ સેવ્યો જણાતો નથી. તેનું કારણ સમજી શકાતું નથી. આ બત્રીશીઓ સ્તુતિરૂપ હોવા છતાં તેમાં દાર્શનિક વિષયો પણ છે. વૈદિક, જૈન અને બૌદ્ધ એ સમકાલીન સમગ્ર ભારતીય દર્શનોનાં સ્વરૂપ તેમાં બતાવેલ છે. એટલે કદાચ તે અતિ ગૂઢાર્થક હોઈને તેનું સ્વસ્થ પ્રકટ કરવાની કોઈની હિંમત ચાલી ન હોય. આમાં ઘણા અપૂર્વ વિચારો ભર્યા છે. આવી અદ્ભૂત અપૂર્વ કૃતિઓ સમસ્ત જૈન સાહિત્યમાં મળવી વિરલ છે. શ્રી હેમચંદ્ર જેવા સમર્થ વિદ્વાને તેનું મહત્ત્વ પોતાની અયોગ્ય વ્યવસ્થા દ્વાત્રિશિકામાં એ રીતે ગાયું છે કે:-

કથ સિધ્ધસેનસ્તુતયો મહાર્યા અશિક્ષિતાલાપકલા કથ ચૈવા ।

અર્થાત—સિદ્ધસેન સૂરિની રચેલી મહાન અર્થવાળી સ્તુતિઓ ક્યાં, ને અશિક્ષિત મનુષ્યના આલાપ જેવી ભારી આ રચના ક્યાં ?

૧૬૨. આ કથનથી જણાય છે કે સિદ્ધસેન સૂરિની સ્તુતિઓ કેટલી મહત્ત્વની છે ! આમાંની ઘણી બત્રીશીઓમાં મુખ્યતઃ અહનુ મહાવીરની અનેક પ્રકારે સ્તવના કરવામાં આવી છે, તેથી તેને ‘સ્તુતિઓ’ કહેવામાં આવે છે અને તેટલાં માટે તેનાં અવતરણો લેતાં હરિભદ્ર હેમચંદ્રાદિએ ને સૂરિનો ‘સ્તુતિકાર’ એ નામથી ઉલ્લેખ કર્યો છે. આ બત્રીશીઓમાં પસંદ કરાયેલ વિવિધ જાહેરાતો અનુક્રુપ, ઉપજાતિ, વસંતતિલકા, વૈનાલીય, પૃથ્વી, શિખરિણી, હરિણી, મંદાકાંતા, પુષ્પિતા, વંશસ્થ, આર્યા, સાલિનીનો ઉપયોગ દાર્શનિક જૈનસાહિત્યમાં સર્વથી પ્રથમ છે.

૧૬૩. સન્મતિ, ખત્રીશીઓ વગેરે કૃતિઓ જોતાં સાંખ્ય વૈશેષિક અને બૌદ્ધ એ ત્રણ જૈનેતર દર્શનો ઉપરાંત ન્યાય, વેદ, ઉપનિષદ્ આદિ બ્રીજ તત્કાલીન પ્રસિદ્ધ જૈનેતર દર્શનોના અભ્યાસની હોદી અને વિસ્તૃત છાપ દિવાકરશ્રીના માનસમાં પડી છે. વૈશેષિક સૂત્ર અને ન્યાયદર્શનના અભ્યાસે તો સન્મતિની રચનામાં દિવાકરશ્રીને ખાસ પ્રેરણા આપ્યાનું લાન થાય છે તેથી એ દર્શનોનાં સૂત્રો અને સન્મતિ વચ્ચે લાખા તેમજ ગદ્ય-પદ્યનો ભેદ હોવા છતાં શુદ્ધ તર્કદષ્ટિના ઉપયોગનું એમાં મુખ્ય સામ્ય છે. સાંખ્યાચાર્ય ઈશ્વરકૃષ્ણની કારિકાઓ સાથે સન્મતિ સરખાવતાં લાખા અને અંત્રદાયનો ભેદ બાદ કરીએ તો એમાં છંદનું તેમજ પોતપોતાના વિષયને તર્કપદ્ધતિએ મોઢવવાનું સામ્ય નજરે પડશે. શન્યવાદી બૌદ્ધાચાર્ય નાગાર્જુનની મધ્યમકારિકા અને વિજ્ઞાનવાદી વસુબન્ધુની વિશિકા તથા ત્રિશિકા સાથે સિદ્ધસેનની કૃતિઓ સરખાવતાં એમ લાગે છે કે એ આચાર્યો ઉપર એક બીજાની અસર અવસ્ય છે. ૧૦૧

૧૬૪. શ્વેતાશ્વરોમાં સિદ્ધાન્ત એટલે આગમના પ્રશ્નોમાં એમ છે કે કેવલી (સર્વજ્ઞ) ને કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શન—એ બંને યુગપત્ એટલે એક સાથે થતા નથી. એક વખતે કેવલજ્ઞાન અને એક વખત કેવલદર્શન એમ વારંવાર થયાં કરે છે અર્થાત્ એક ક્ષણ (સમય) કેવલજ્ઞાન રહે છે અને બીજી ક્ષણે (સમયે) કેવલદર્શન—એમ પ્રતિક્ષણ ક્રમશઃ કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શનસ્વરૂપ કેવલીને ઉપયોગ રૂપી કરે છે. સિદ્ધસેન સ્પરિને આ વિચાર સંમત નથી. તેઓ આ વિચારને યુક્તિસંગત ન માનતાં તેને તર્ક અને યુક્તિથી અયુક્ત સિદ્ધ કરે છે. તેમના વિચારે તો કેવલીને કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શન બંને યુગપત્—એકી સાથે હોવાનું યુક્તિસંગત છે અને વાસ્તવિકપણે અંતમાં તેઓ વળી બંનેમાં પરસ્પર કાંઈ ભેદ જ નથી માનતા—બંનેને એકજ બતાવે છે. આ વિચારનો તેમણે પોતાના ‘સન્મતિ પ્રકરણ’ માં ખૂબ જીહા-

૧૦૧ પ. સુખલાલ અને બહેચરદાસના લેખ નામે ‘સન્મતિ તર્ક’ અને તેનું મહત્ત્વ માંથી.

પોહ કર્યો છે. આ વિચારબોધને કારણે તે સમયના સિદ્ધાન્તગ્રંથ-પાત્રી અને આગમભક્ત આચાર્યગણ તેમને 'તર્કમન્ય' જેવી તિર-સ્કારસ્વયક વિશેષણો આપતા હતા, અને ત્યારપછી જિનભદ્ર ક્ષમા-શ્રમણ આદિ આગમપ્રધાન આચાર્યોએ આગમપ્રમાણની દલીલથીજ તે વિચારનું ખંડન કર્યું છે. (જુઓ જિનભદ્રીય વિશેષાવસ્થક અને બીજા સિદ્ધસેન કૃત તત્ત્વાર્થસૂત્ર પર બૃહદ્વ્યાખ્યા.).

૧૬૫. સિદ્ધસેનસૂરિ પ્રત્યેનો આદર દિગંબરો વિદ્વાનોમાં રહેલો દેખાય છે. હરિવંશ પુરાણના કર્તા જિનસેનસૂરિએ, તત્ત્વાર્થ ટીકા નામે રાજવાર્તિકના કર્તા અકલંકદેવે, સિદ્ધિવિનિશ્ચયના ટીકાકાર અનંતવીર્યે, ભગવતી આરાધનાના રચનાર શિવકંઠિએ રત્નમાલામાં, પાર્શ્વનાથ ચરિતના કર્તા વાહિરાજસૂરિએ. એકાંતમંડનના કર્તા લક્ષ્મીભદ્ર આદિ દિગંબર વિદ્વાનોએ સિદ્ધસેનસૂરિ સંબંધી અને તેમના સન્મતિતર્ક ગ્રંથ સંબંધી લક્ષિતાવધી ઉલ્લેખ કર્યો છે; ને વળી આ ઉલ્લેખોથી એમ જણાય છે કે દિગંબર ગ્રંથકારોમાં (ધણુ) સમય સુધી સિદ્ધસેનના ગ્રંથોનો પ્રચાર હતો, અને એટલો ખ્યાલ હતો કે તેનાપર તેઓએ ટીકા પણ રચી છે.

૧૬૬. શ્વેતામ્બરાચાર્યોમાં શ્રી હરિભદ્રસૂરિએ સિદ્ધસેનને 'શ્રુત-કેવલી' ની કોટિમાં મુક્યા છે; સિદ્ધસેન બીજાએ ન્યાયાવતાર પર અને તર્કપંચાનન અભયદેવસૂરિએ સન્મતિ તર્ક પર ટીકા રચીને સિદ્ધસેનસૂરિ જન તર્કશાસ્ત્ર વિષયે સૂત્રધાર હતા. તેનું સર્ગૌરવ સમ-ર્થન કર્યું છે. પ્રચંડ તાર્કિક વાહિદેવસૂરિએ તેમને પોતાના માર્ગદર્શક જાણ્યા છે. પ્રસિદ્ધ આચાર્ય હેમચંદે તેમની દૃષ્ટિએ સામે પોતાની વિદ્વન્મનોરંજક કૃતિઓને પણ 'અશિક્ષિત મનુષ્યના આલાપવાળી' જાણાવી છે, અને સિદ્ધહૈમશબ્દાનુશાસનમ. ઉદાહરણ પ્રસંગે 'અનુ સિદ્ધસેનં કવયઃ' એ પ્રયોગવડે સિદ્ધસેનને સર્વોત્કૃષ્ટ કવિ તરીકે સ્વીકારેલ છે. છેવટમાં યશોવિજય ઉપાધ્યાયે સન્મતિ તર્કનો ઉલ્લાસ-પૂર્વક છૂટથી ઉપયોગ કર્યો છે.

૧૬૭ સિદ્ધસેને 'કલ્યાણમંદિર' એથી શરૂ થતું પાર્શ્વનાથ

સ્તવન સંસ્કૃતમાં રચ્યું છે કે જે ધણું બુદ્ધિપ્રધાન અને મનોહર કાવ્ય છે. તેમના પ્રબંધમાં એમ વાત છે કે મહાકાલ પ્રાસાદમાં તે સ્તવન રચેલું અને તેના પ્રભાવથી ત્યાં પાર્શ્વપ્રતિમા કાઢી હતી. સિદ્ધમેનું બીજું નામ 'ગંધહસ્તી' હતું એમ કહેવાય છે અને તેમણે આચારાંગના પ્રથમ અધ્યયન નામે 'શસ્ત્રપરિણા' પર વિવરણ રચ્યું હતું^{૧૦૨} કે જે 'ગાન્ધર્વહસ્તિવિવરણ' કહેવાય છે. હાલ તે ઉપલબ્ધ નથી.

૧૬૮. તેમનું જન્મસ્થાન નિશ્ચિત રીતે વિદિત નથી, પણ ઉજ્જયિની અને તેની આબુબાબુએ તેઓએ જીવન ગાળ્યું હોય એમ જણાય છે, તેથી તેમના ગ્રંથોની રચના પણ તેજ પ્રદેશમાં થયાનો સંભવ છે. તેઓ જાતે બ્રાહ્મણ અને કુલધર્મે વૈદિક હતા. પણ પાછળથી પાદલિપ્તસૂરિ સંતાનીય રકંદિલાચાર્યના શિષ્ય જૈનાચાર્ય વૃદ્ધવાદીની પાસે જૈન દીક્ષા લીધી હતી.

૧૬૯. 'દાન, શીલ, તપ અને ભાવનાના સંસ્કારોમાં જૈનોનું વારસાગત ચઢીયાતાપણું કબૂલ કરવામાં આવે તો ઐદિક સંસ્કારોનું તેવું ચઢીયાતાપણું બ્રાહ્મણજાતિનું સ્વીકારવું જોઈએ. એ વાતની સાક્ષી અનેક બ્રાહ્મણ જૈનાચાર્યોની કૃતિઓ પૂરે છે. વૈશ્યજાતીય હેમચંદ્ર અને ચંદ્રાવિજય જેવા તો અપવાદ માત્ર ગણાય. દિવાકર જન્મે બ્રાહ્મણ જાતિના અને પોતાનીજ પરંપરામાં વ્યાકરણ, કાવ્ય, વેદ અને ઉપનિષદ આદિ ઉપરાંત તત્કાલીન સમગ્ર વૈદિક દર્શનોને તેમજ ઐદદર્શનને પી ગયેલા. એમનો સંસ્કૃત ભાષા ઉપરનો કાબુ અને કવિત્વ એમની કૃતિઓમાં ચમત્કારક રીતે નજરે પડે છે. પૂર્વાશ્રમના દાર્શનિક પ્રૌઢ અભ્યાસે તેમની બુદ્ધિને તીક્ષ્ણ અને દર્પણ જેવી સ્વચ્છ બનાવી હતી. હૃદય તેમનું સરળ અને ગુણ-પક્ષપાતી હતું. પરીક્ષાસક્તિ અને નિર્ભયતા તેઓમાં સ્વતઃસિદ્ધ હતાં, તેથી જૈન આગમ જોતાં વેંતજ બીજા કોઈ સાધારણ વિદ્વા-

૧૦૨ આચારાંગના વૃત્તિકાર શીલાંક સૂરિ છેવટે જણાવે છે કે:—

શસ્ત્રપરિણાવિવરણમતિબહુગદ્યનં ચ 'ગંધહસ્તિ' કૃતમ્ ।

તસ્માત્ સુસ્વચોદાર્ય ગુણામ્યહમંજસા સારમ્ ॥

નને ન ભાસે એવું મહાવીરભાષિત તત્ત્વ તેમની પ્રતિભાને, ભાસ્તું અને તેમની વિરક્ત વૃત્તિ સાથે નિર્ભયના જગી હૃદી; પરિણામે તેમણે દીર્ઘતપસ્વી મહાવીરનું શાસન સ્વીકાર્યું અને પોતાની સમગ્ર શક્તિ એ શાસનને અર્પી, તેની વ્યવસ્થા અને પ્રભાવના કરવામાંજ પોતાના પાંડિત્યનો ઉપયોગ કર્યો. આ વાત તેમની કૃતિઓ ૧૦૩. પરથી સ્પષ્ટ છે. "૧૦૪ ધર્મશાસ્ત્રમાં પણ આકે પ્રભાવક પુરુષોની ગણનામાં સિદ્ધસેનની ગણના કવિપ્રભાવકમાં કરી છે.

૧૭૦. તેમના પ્રભાવક ચરિતમાંના પ્રબંધ પ્રમાણે વિક્રમ નૃપ રાજ્યે વિશાલામાં (અવન્તીમાં) કાત્યાયન ગોત્રીય દેવર્ષિ નામના દ્વિજને દેવશ્રી (દેવસિકા) નામની પત્નિથી સિદ્ધસેન નામનો પુત્ર અતિ પ્રજાશાહી હતો. તે શુદ્ધિમાન હોવાથી બાલાવસ્થામાં સર્વશાસ્ત્રમાં સ્પષ્ટજ્ઞાન થયો તેમજ વાદ કરવામાં ઘણી કુશળતા મેળવેલી હોવાથી તે કાળના સમર્થ વાદીઓમાં તેની ગણના થતી હતી. એક વેળાએ પાદલિપ્ત સ્ત્રિના સંતાનીય સ્કંદિલાચાર્યના શિષ્ય વૃદ્ધવાદી (કે જે મૂલ મુકુંદ નામના બ્રાહ્મણ હતા તે વૃદ્ધવાદી તરીકે પ્રસિદ્ધ થયા હતા) સાથે તેનો મેળાપ થયો. તેની વાદ કરવાની ઇચ્છા હોવાથી બન્નેનો રાજસભામાં વાદ થયો અને સિદ્ધસેનનો પરાજય થયો. આથી તે વૃદ્ધવાદીનો શિષ્ય થયો ને દીક્ષાકાલે 'કુમુદચંદ્ર' નામ રાખ્યું. પણ તેની વિશેષ પ્રસિદ્ધ 'સિદ્ધસેન દિવાકર' એ નામથીજ થઈ. પ્રભાવક ચરિતમાં વૃદ્ધવાદિ પ્રબંધમાં વિશેષ જણાવ્યું છે કે

૧૦૩ 'શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકર કૃત ત્રયમાલા' એ નામનું પુસ્તક જૈન-ધર્મપ્રસારકસભા ભાવનગર તરફથી સં. ૧૯૬૫માં પ્રસિદ્ધ થયું છે તેમાં ૨૧ બત્રીશીઓ, ન્યાયાવતાર અને સન્મતિતકં મૂલ છપાયાં છે. ન્યાયાવતાર પં. સુખલાલના ભાષાવતર અને વિવેચન સહિત જ. સા. સંશોધકમાં અને ડા. વેદની અંગ્રેજી પ્રસ્તાવના-મૂલ ને દીકા સહિત જૈન શ્વે. આશ્રીસ તરફથી હમણાં બહાર પડેલ છે.

૧૦૪. પં. સુખલાલ અને પં. બહેચરદાસનો શૈળ 'સન્મતિતકં' અને તેનું મહત્ત્વ.'

ગોવાળાઆઓ ઉપદેશ સાંભળવા આવ્યા ત્યારે તેમને પ્રાકૃત રાસમાં તાલ સાથે હુંખડક-હંખોડા લઇને તેણે સમજાવ્યું કે:—

નવિ મારિયઈ નવિ ચોરીઅઈ પરદારહ સંગુ નિવારિઅઈ
થોવા થોવું દાઇઅઈ તઉ સઙ્ગિ દુગુદુગુ જાઈઈ.

આ દેશી ગાથાને બીજા પ્રબંધકારે (ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધકાર) એવી રીતે ઉપયોગમાં લીધી છે કે સિદ્ધસેનને પ્રતિજ્ઞા હતી કે જે મને વાદમાં જીતે તેનો શિષ્ય થાઉં. તે વૃદ્ધવાદીપાસે હંચુપુર-હંચુકચ્ચ આવ્યો ને રસ્તામાંજ તેને મળતાં ‘વાદ કરો, જીતો ને શિષ્ય કરો, નહિતો હાર સ્વીકારો’ એમ સિદ્ધસેનને કહેતાં વૃદ્ધવાદીએ કહ્યું વાદ કરવા તૈયાર છું પરંતુ અહીં સભ્ય ક્યાં છે? સભ્યો વગર વાદમાં જીત હારનો કોણ નિર્ણય કરે?’ સિદ્ધસેનને કહ્યું ‘આ ગોવાળાઆ તે સભ્યો.’ વૃદ્ધવાદીએ કહ્યું ‘ત્યારે જોલ’ સિદ્ધસેન સંસ્કૃતમાં જોલવા માંડ્યું તે ગોવાળાઆ સમજ્યા નહિ એટલે પછી વૃદ્ધવાદી કાલ સમજી કચ્ચ બાંધી રમતા રમતા ઉપરની ‘નવિ મારિયઈ’ એ ગાથા વગેરે ૧૦૫ બોલ્યા. ગોવાળાઆએ વૃદ્ધવાદીની જીત જાહેર કરી. પછી

૧૦૫ ‘નવિ મારિયઈ’ના અર્થ એ છે કે ‘આરજું નહિ, ચોરજું નહિ, થોડું થોડું’ (ચક્રિત પ્રમાણે) દેવું-દાન કરજું તો ધીમેથી સ્વર્ગે જવાય.’ આ ગાથા સાથે બીજી પણ ગાથા ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધકારે (સં. ૧૪૦૫) મૂકી છે કે:—

‘ગુણસિદ્ધિ આવઇ તિલ તાંદલી, વેડિઇ વજ્જવઈ વાંસલી,
પહિરણી ઓઢણિ હુઇ કાંબલી, ઈલપરિ ગ્વાલહ પૂજઈ રહી.
કાલઈ કંબલ અગ્ર નીવાડ, જાસિદિ’ ખાલડુ જોરઈ નિ પાડ,
અઈ વડુ પડિયઈ નીલઈ ડાડિ, અવર કિસર ગહ સિંગ નિલાડી.’

ત્યારે પીઠ રામચંદ્રસૂરિએ વિક્રમચરિત્ર (સં. ૧૪૯૦) માં ‘નવિ મારિયઈ’ ની સાથે બીજી દેશી ગાથાઓ મૂકી છે:—

‘વચન નવ કીજઈ કહીતણું, એહ વાત સાચી બણું,
કીજઈ જીવદયાતું જાતન, સાવચકુલિ ચિંતામણિ રતન.
હડ હડાવ નવી કીજઈ મણું, મરમ જોહી ટુલિ મહિતણું,
કુદી સાખી મ દેથો આલ, એ ટુલ મરમ કહું ગોવાલ.
ગરદસ બીજી મારિઈ, મારિ ટુ સહી જીઆરિઈ,
કુડ કપટ કરડ વારિઈ, ઇલાખવિ આપમજ સારિઈ.’

રાજસભામાં વાદ થયો ને ત્યાં પણ સિદ્ધસેનની હાર થતાં તે જુદ-વાદીનો શિષ્ય થયો. આ કિંવદન્તિમાં કેટલું તથ્ય છે તે એક બાબુ રાખીએ, પણ ‘નવિ મારિચદ’ની ગાથા સાથે હાલની દેશી ભાષાનું સામ્ય જણાય છે તો દેશી ભાષાનાં મૂળ ધણાં જૂનાં છે એમ કહી શકાય.

૧૭૧. ‘સિદ્ધસેનસૂરિ માટે એક બીજી કિંવદન્તી પણ પ્રચલિત છે કે તેમણે એક વખત જૈનશ્રમણ સંઘની સામે એવો વિચાર પ્રકટ કર્યો હતો કે ‘જૈનાગમગ્રંથ’ કે જે પ્રાકૃત ભાષામાં છે તેથી તેની પ્રત્યે વિદ્વાનોનો આદર વિશેષ થતો નથી—વિદ્યજ્ઞગણ તેને ગ્રામીણ ભાષાના ગ્રંથ સમજી તેનું અવલોકન કરતા નથી—તે માટે જો શ્રમણ-ગણ અનુમતિ આપે તો હું તેનું સંસ્કૃત ભાષામાં પરિવર્તન કરી નાંખવા ઇચ્છું છું.’ દિવાકરના આ વિચારો સાંભળી શ્રમણ-સંઘ એકદમ ચોંકી ઉઠ્યો અને કહેવા લાગ્યો કે ‘મહારાજ, આ અક-ર્તવ્ય વિચારને આપના હૃદયમાં સ્થાન આપી આપે તીર્થંકર, ગણધર અને જૈનપ્રવચનની મોટી ‘આશાતના’ (અવગણ) કરી છે. આવા કલુષિત વિચાર કરવા માટે અને શ્રમણસંઘની સામે આવા ઉદ્દગાર ઠાકવા માટે જૈનશાસ્ત્રાનુસાર આપ ‘સંઘખાલ’ના મોટા દંડની શિક્ષાના અધિકારી થયા છો.’ સિદ્ધસેન તો સંઘનું આ કથન સાંભળી ચકિત થયા અને પોતાના સરલ વિચારથી પણ સંઘને આટલી અપ્રીતિ થઈ તે માટે પોતાને બહુ ખેદ થયો. સંઘને તરતજ તેમણે ક્ષમા-પ્રાર્થના કરી કે જે પ્રાયશ્ચિત્ત દેવું હોય તે આપો. એમ કહેવાય છે કે સંઘે તેને શાસ્ત્રાનુસાર બાર વર્ષ સુધી ‘બલ્લિકૃત’ રૂપમાં રહેવાનું ‘પારાચિત’ નામનું પ્રાયશ્ચિત્ત આપ્યું કે જે દિવાકરે સાદર સ્વીકારી (વિક્રમરાજને પ્રતિખેધી) સંઘની આજ્ઞાનું પાલન કર્યું. પ્રાયશ્ચિત્તની મર્યાદા પૂરી થતાં સંઘે તેમને પુનઃ સંઘમાં લઈ પૂર્વવત્ તેમનો સત્કાર કર્યો. ૧૦૧ ‘આ કિંવદન્તીમાં કેટલો તથ્યાંશ છે તે વિચારવા જેવી

૧૦૬. ભદ્રેશ્વરસૂરિ પોતાની પ્રાકૃત કથાવલીમાં ‘પાલ્ય ભાડપત્ર મેઘ પ્ર. ૩૦૦ ૭૫૨ જણાવે છે કે:—‘ઋજંતો ય પાપયં ધિજિસાત્ત્વં સિ સોદ-

વાત છે, આ રૂપકમાં કંઈ ને કંઈ તથ્યાંશ-ઐતિહાસિક સત્ય અવશ્ય છે. સિદ્ધસેનસુરિના વિચારસ્વાતંત્ર્ય અને રૂપરૂપાધિત્વનો પરિચય ઉપર કરાવ્યો છે તેથી એમ જાણી શકાય છે કે જો જૈનાગમોના સંબંધમાં તેમણે એવી કોઈ વાત શ્રમણસંઘ પાસે જાણાવી હોય અથવા કૃતિરૂપે ઉપસ્થિત કરી હોય; અને તેથી પુરાણપ્રિય અને આગમપ્રવણ શ્રમણવર્ગને મોટો અસંતોષ થયો હોય તો તેમાં કંઈ અસંભવ નથી.

૧૭૨. ‘વિશેષમાં શ્વેતાશ્વર સાહિત્યમાં સંસ્કૃત ભાષાના પદ્માત્મક પ્રૌઢ ગ્રંથોના પ્રથમ પ્રણેતા સિદ્ધસેન છે. તેમની પહેલાં સંસ્કૃત ભાષાનો વિશેષ અભ્યાસ કે આદર નહોતો. ત્યાં સુધી તો જૈનશ્રમણોમાં પ્રાકૃત ભાષાનું પ્રભુત્વ હતું. શ્રમણોના અભ્યાસના વિષયો પણ ઘણા નહોતા. આગમ સાહિત્યનાં મૂળસૂત્રોને કંઈક કરાતાં-વંચાતાં, તે સિવાય સંસ્કૃતમાં રહેલાં વ્યાકરણ, કાવ્ય, કોષાદિના અભ્યાસ વિશેષ કરીને નહિ હોય. સિદ્ધસેને સન્મતિતર્કના અંતે કહ્યું છે કે ‘તમ્હા અહિગયસુત્તેજ અત્થસંપાયાણમ્મિ જહ્મન્ન’ એટલે ‘સૂત્ર (મૂલપાઠ)ને અધિગત કર્યા સાથે અર્થસંપાદન કરવામાં પણ યતિ-

તીએ સિદ્ધસેન (જો) વિજ્ઞાવહ સંવં-‘જહ મળહ તો કરેમિ સકયં પિ સિદ્ધંતં’ । સંવો મળહ-‘વિતિણ્ણ વિ હમેણ પાયચ્છિત્તી, કિં પુણ જંપિણ્ણ; તા ચરસુ તુમં પાયચ્છિત્તં ॥’ એટલે કે ‘પ્રાકૃત જિનશાસન’ એ લોકાક્ષિતથી લગ્ગમાન થઈ સિદ્ધસેને સંવંને વિનંતિ કરી કે જો કહેા તો (સર્વ પ્રાકૃત) સિદ્ધાંતને સંસ્કૃતમાં કરે, પરંતુ સંવે કહ્યું કે ‘આણું ચિંતવવાથી પણ પ્રાયશ્ચિત્ત છે તો પછી ગોણવાથી તો કેમ નહિ ? માટે તમે પ્રાયશ્ચિત્ત થ્યો.’ આ વાતને પુષ્ટિ અન્ય પ્રબંધો પરથી મળે છે- જુઓ વૃદ્ધવાહીપ્રબંધ પ્રભાવકચરિત પૃ. ૯૧ થી ૧૦૩, રાજશેખરકૃત ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધમાં વૃદ્ધવાહી સિદ્ધસેન પ્રબંધ, પૃ. ૨૦, પૌ. ચમપંદ્રસંસ્કૃત વિહમચરિત, ચારિત્રસુંદરકૃત કુમારપાલચરિત, શાસતીલગણિકૃત વિક્રમાદિત્ય-ચરિત વગેરે.

એએ પત્ન કરવો નોંધએ' એવો ઉપદેશ આપ્યો છે તે ઉક્ત વિચારને પુષ્ટિ આપે છે. અર્થપરિણાન વિના અને વ્યાકરણ, કાવ્ય, કોષ આદિ સર્વ—સાધારણ જ્ઞાન વિના મનુષ્યને તત્ત્વબોધ થઈ શકતો નથી અને બીજાને તે કરાવી શકતો નથી. સર્વ—સાધારણ પરિણાનનાં ઉક્ત સર્વ સાધન ભારતવર્ષમાં પ્રાચીનકાલથી એક માત્ર સંસ્કૃત ભાષામાંજ ઉપલબ્ધ થાય છે. જૈનશ્રમણોને તે માટે બહુ અને વિશિષ્ટ વિદ્યાનુભવાવવા માટે સંસ્કૃત ભાષાના અધ્યયન-અધ્યાપનની જરૂર હતી. આ જરૂર ત્યારે પૂરી થઈ શકે છે કે જ્યારે ઉત્તમ અને પ્રૌઢ વિચારના ગ્રંથ તે ભાષામાં રચાયેલાં હોય અને જેને શીખવાની શ્રમણોને ખાસ આવશ્યકતા માન્ય પડતી હોય. આ માટે સિદ્ધસેને સંસ્કૃતમાંજ પોતાના પ્રૌઢ અને ગંભીર વિચાર લિપિબદ્ધ કરવાનું શરૂ કર્યું હતું, પરંતુ જૈનશ્રમણોમાં સંસ્કૃતમાં નવોજ પ્રવેશ હતો તેથી પોતાને સંસ્કૃત ભાષામાં લખવાનું વિશેષ પ્રિય હોવા છતાં સર્વ શ્રમણોને પોતાના ભૌલિક અને તેથી નવીન વિચારોનો પરિચય કરાવવા માટે શ્રમણસમૂહની સાધારણ અને પ્રિયભાષા કે જે તે સમયે પ્રાકૃત હતી તેમાં પણ લખવાની જરૂર લાગતાં 'સન્ભતિપ્રકરણ' પ્રાકૃતભાષામાં પોતે રચ્યું એમ અનુમાન થાય છે. એમ જો ન હોત તો પોતે સંસ્કૃત ભાષાના અલંકાર અનુરાગી અને મહાકવિ હોઈને પ્રાકૃત જેવી સરલ અને સાધારણ ભાષામાં શું કામ લખત? એટલે સિદ્ધસેને જૈનસમાજમાં સંસ્કૃત ભાષાના વિશિષ્ટ લેખક અને પ્રચારક હતા. ૧૦૭

૧૦૭. આ પ્રકરણ મુખ્યત્વે શ્રી જિનવિજયજીનો હિંદી લેખ 'સિદ્ધસેને ઓર સામન્વલદ્' પરથી (જૈન સાં. સંશોધક ખંડ ૧ અંક ૧.) લેખિત છે.

પ્રકરણ ૪ થું.

વિક્રમ સં. ૧ થી ૩૦૦.

વિમલસૂરિ, મથુરાસ્તૂપે, મથુરાસંઘ, દિગંજર-સ્વેતામ્બર લોક,
જેન ન્યાયશાસ્ત્રનો પ્રથમ યુગ.

અન્ને વિ જે મહારિસિ ગણહર અળગાર લઢમાહપ્પે.

મળવયળકાયગુસે સવ્વે સિરસા નમંસામિ ॥

—વિમલસૂરિકૃત પદ્મમચરિયં.

—[૨૪ જિન ઉપરાંત] ખીબ પણુ જે મહા ઋષિઓ મહાધરો અણુ-
આરો મુનિઓ કે જેમણે મહાઆપદ પ્રાપ્ત કર્યું છે અને જેઓ મનવચનકાય
શુભિવાળા છે એમને નમસ્કાર કરું છું.

જારાસિયં વિમલંકો વિમલં કો તારિસં લહ્હ અત્યં.

અમયમહ્યં વ સરસં સરસંચિય પાહ્યં જસ્સ ॥

—કુવલયમાલા રચ્યા સં. ૮૩૪.

—જેવી કીર્તિ વિમલાંકે (પદ્મમચરિયકારે) મેળવી તેવી વિમલ કીર્તિ
કાણુ મેળવી શકે તેમ છે ? કે જેની પ્રાકૃત અમૃતમયી અને સરસ છે.

૧૭૩. આ સમયમાં વિમલસૂરિએ પ્રાકૃતમાં પદ્મમચરિયમ્
(પદ્મચરિત્ર-જેન રામાયણ) રચ્યું. વીરાત ૫૩૦ (વિ. સં. ૬૦).

૧૦૭ આ ઉપરથી અનુમાન થાય છે કે તે સમયમાં રામાયણની

૧૦૭ પદ્મમચરિયના કતાં વિમલસૂરિ નાજિલ કુલવા રહ્યું આશ્ચર્યના
શિષ્ય વિમલસૂરિના શિષ્ય હતા. રચનાસમય:—

પંચેવ ચ વાસસયા ડુસમાણ તીસ વરિસ સંજુતા ।

વીરે સિદ્ધિમુવગણ તઓ વિવલ્લં હમં ચરિયં ॥

આ પ્રમાણે વીરાત સં. ૫૩૦ એ ૧૫ મૂલમાં ૨૫૬ આર્યું છે, (કતાં
પણુ તેની રચનાસૈધી અને લાખાકૃતિ ઉપરથી હા. કાળેન આગ્રેષ્ઠી જેન
માને છે કે ૪ આ ૫ આ સૈધા કતાં એ શ્રેષ્ઠ ભરો નથી.) જેન આશ્ચર્ય

કથા લોકોમાં બહુ પ્રિય થઈ પડી હોવી જોઈએ. વિ. સં. ૧૦૮માં ઉપર્યુક્ત ભાવપ્રશાના પુત્ર જાવડશાએ શત્રુંજય તીર્થનો ઉદ્ધાર કર્યો એમ સં. ૪૭૭ માં રચાયેલું મનાતું ધનેશ્વર સંસ્કૃત શત્રુંજય માહાત્મ્ય જણાવે છે. આ સમય લગભગ પૌષધશાળાની (હાલના ઉપાશ્રયની) સ્થાપના થઈ; વજ્રસ્વામી નામના એક પ્રભાવશાલી જૈનગ્રંથાલેખી આ સમામાં થયા. (સ્વર્ગધાસ વીરાટ ૫૮૪-વિ. સં. ૧૧૪).

૧૭૪. વિ. સં. ની બીજા શતાબ્દીના બનેલા અથુરાના કંકાલી શિલાવાળા જૈન રૂપથી તથા ત્યાંના કેટલાંક બીજાં સ્થાનોથી મળેલા પ્રાચીન શિલાલેખો તથા મૂર્તિઓથી ૨૫૯ જણાય છે કે તે સમયે પણ ત્યાં ત્યાં જૈન ધર્મનો સારો પ્રસાર હતો, એટલું જ નહિ પરંતુ અથુરા જૈનોનું એક કેન્દ્રસ્થાન હતું. અહીં વર્ધમાનનું એક નાનું મંદિર બંધાવ્યાનો તેમાં લેખ છે, ઉપરાંત કેટલાક આચાર્યોના ગણ, શાખા વગેરેનો ઉલ્લેખ છે. આ આચાર્યોનાં નામ, ગણ શાખા વગેરે સ્વેતાંબર કેલ્પસૂત્રમાં જે આપેલ છે તેની સાથે મળતાં આવે છે તેથી તે સ્વેતાંબર સિદ્ધ થાય છે. ૧૦૮

હારલની કથા ઉપર પણ પદમવરિય જેવા હરિવંશ ચરિત્ર નામનો પણ પ્રાકૃત ગ્રંથ રચ્યો હતો એમ કુલલવમાલામાં જણાવ્યું છે, પણ હજી તે ગ્રંથ ઉપલબ્ધ થયો નથી. પદમવરિય ડા. યાદાબીથી સંશોધિત સાવનગરની જૈન ધ. પ્ર. સલાએ પ્રુદિત કરાવી પ્રસિદ્ધ કરેલ છે. ખ્રી. ૪, ૧૦૪.

૧૦૮ ખરે અર્થ કરી આ લેખોને જૈન બતાવનાર ડા. જામવાનલાલ હિંદલ હતા. આ માટે જુઓ જર્મનમાં ડા. બ્રુહલરનો મૂળ ગ્રંથ અને તેનો ડા. બર્નેસે કરેલ અંગ્રેજી અનુવાદ 'On the Indian Sect of the Jainas' પૃ. ૪૧-૪૪ અને પરિશિષ્ટ પૃ. ૪૮ થી ૬૦; Archaeological Survey Reports Vol. III plates ૧૩-૧૬; Smith's Mathura Antiquities. આ ઉપરાંત પુસ્તકમાં એક જૈન મૂર્તિ અને નીચે જે અવક વધુ અભિલાષેશની કથા મૂર્તિઓ છે. આ મૂર્તિ સીંચાણે દેવા પડેલા છે. આ પહેલી તે ગજાનો પાયાક જેવા હોય તે જણાય છે.

મથુરાસંઘ-પરિષદ

જેસિ હમો અણુઓગો પયરહ અજાવિ અહ્લ મરહમિ।

બહુનયરનિગયજસે તે વંદે સંદિલાચરિણ ॥ -નંદીસૂત્ર માળા ૨૩

—જેનો અનુચોગ અછાપિ અર્થ જાત (કિત)માં પ્રવર્તે છે—પ્રચલિત છે અને જેનો ચશ બહુ નમરોમાં પ્રસિદ્ધ છે—વ્યાપી રહ્યો છે તે સ્કંદિલાચરિણને હું વંદું છું.

૧૭૫ અગાઉ જણાવેલ પાટલિપુત્ર સંઘ-પરિષદમાં જૈન સૂત્રો—આગમેને અને તેટલા સંકલિત કરવામાં આવ્યાં હતાં, છતાં તે શ્રુતિની છિન્નલિન્નતા ઉત્તરોત્તર વધતી ગઈ—એટલે ત્યાર પછી, વીર નિર્વાણથી ૭૬૫ સંક્રામાં—પાટલિપુત્ર પરિષદથી લગભગ ચારસો વર્ષ—આર્યશ્રી સ્કંદિલ ૧૦૮ અને ૧૧૦ સ્વામિની નિકટના સમયમાં એક બીજી બીપલ્લુ આરદુકાળી આવી. તે હકીકતનું વર્ણન આપતાં જણાવવામાં આવે છે કે:—૧૧૧ આર વર્ષનો લયંકર દુકાળ પડ્યો સાધુઓ અમને માટે જુદે જુદે સ્થલે હીંડતા—ફરતા હોવાથી શ્રુતનું ગ્રહણ ગુણન અને ચિંતન ન કરી શક્યા, એથી તે શ્રુત વિપ્રનષ્ટ થયું અને ત્યારે ફરી વાર સુકાળ થયો, ત્યારે મથુરામાં શ્રી સ્કંદિલાચાર્ય પ્રમુખ સંઘે મોટા સાધુસમુદાય ભેગો કરી જે જેને સાંભર્યું તે બધું ૧૧૨ કાલિક

૧૦૮-૧૧૦ જુઓ મેરૂતંત્ર સૂરિની વિચાર મણી.

૧૧૧ જિનદાસ મહત્તરહત નંદિયૂષિમાં 'નારસ સંવચ્છરિણ મહંતે' શુભિમક્ષે કાલે મતદ્વા અણ્ણતો હિંદિયાણં ગહણગુણ્ણપ્પેહામાસાઓ વિપ્પન્નદ્દે સુત્તો, પુણો શુભિમક્ષે કાલે જાણ મહુરાણ મહંતે સાધુસમુદાય સંદિલાચરિયપ્પમુહસંવેણ જો અં સંમરહ તિ દવ સંવચ્છિયં કામ્મિયસુયં । જમ્હા એવ મહુરાણ કયં તમ્હા માહુરી વાયણા મણ્ણહ । વચેરે, તેજ પ્રથમિ સંવિસદ્દહત નંદી દીકમાં છે, તથા મલયગિરિહત નંદી દીક પૃ. ૫૧ આ સંવિ-તિમાં છે. આ સ્કંદિલાચાર્ય પછી દિમવત્ નાગાર્જુન, સુતદિન, લોકિર્ય, દુધ્યગણિ અને દેવગામ્બક (નંદીસૂત્ર કર્તા) અજુકરે આવે છે.

૧૧૨ કાલિકાગ્રંથ માટે જુઓ નંદિસૂત્ર.

શ્રુત સંઘટિત કર્યું.” આ દુકાળે તો માંડ માંડ ખર્ચી રહેલ તે શ્રુતની ધણી વિશેષ દાનિ કરી. આ ઉદ્ધાર શૂરસેન ૧૧૩૩દેશના ‘પાટનગર’ મથુરામાં થયેલ હોવાથી તે શ્રુતમાં શૂરસેની ભાપાનું મિશ્રણ થયું હોવું સંભવિત છે. આ મથુરા સંઘમાં થયેલ સંકલનને ‘માથુરી વાચના’ કહેવામાં આવે છે.

૧૭૬. આ સમય લગભગ એટલે વીરાત ૫-૬ સંકા પછી શ્વેતાશ્વર મન પ્રમાણે વીરાત ૬૦૯-૧૧૪ (વિ. સં. ૨૩૯) માં અને દ્વિગંધરોની માન્યતા પ્રમાણે વિ. સં. ૧૩૬ માં દ્વિગંધરો અને શ્વેતાંધરો એમ બે પક્ષ પડ્યા. પક્ષાપક્ષીમાં વધારો થતો ગયો. દ્વિગંધરો અને શ્વેતાશ્વરો એકજ પિતાના પુત્રો સ્વસ્વમત (નગ્નવાદ ને વસ્ત્રવાદ વગેરે) લઈ શમ્ભુ-શમ્ભીના વાદોમાં ઉતરી મૂળ નાત્વિક પાતના ભુક્તવામાં પડી એક બીજાનું બળ તોડવા લાગ્યા. ઉત્તરમાંથી દ્વિગંધરો મુખ્ય ભાગે દક્ષિણ દેશમાં ઉતર્યા, અને તેમનું મૌલિક સાહિત્ય પ્રધાનપણે આચાર્ય કુંદકુંદ, સમંતભદ્ર વગેરેથી લાંબ ઉત્પન્ન થઈ પોપાયું-વધ્યું; અને શ્વેતાશ્વરો મુખ્ય ભાગે ઉત્તરદિગ્દ, પશ્ચિમ દેશમાં-રાજપુતાના, ગુજ-

૧૧૩ બુદ્ધો પ્રજ્ઞાપના સૂત્ર-આર્યદેશ વિચાર.

૧૧૪ છન્વાસસયાઈ નવુત્તરાઈ તદ્યા સિધ્ધિ ગયસ્સ વીરસ્સ ।

તો બોઢિયાણ દિઠ્ઠી રહવીરપુરે સમુપ્પણ્ણા ॥ ૧૪૫ ॥ માં

રહવીરપુરં નયરં લીલગમુજાણ અજ્જકળ્હે ય ।

સિવમૂહસ્સુ વહિમિ ય પુચ્છા યેરાણ કહણા ય ॥ ૧૪૬ મૂં માં

—(શ્રી) વીર સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થયા પછી ૬૦૬ વર્ષે બોઢિઝેની દિઠ્ઠિ (દ્વિગંધર મત) ઉત્પન્ન થઈ. રથવીરપુર (નામનું નગર) તેમાં દ્વીપક (નામનું ઉદ્યાન) ત્યાં આર્યકૃષ્ણ (નામના આચાર્ય આવ્યા.) તેમને શિવભૂતિ (તે માત્ર મહાનાર) શિષ્યે સુવિધિથી પૂજ્યું. તે રથવિર (શ્રી)એ કહ્યું. (વગેરે ઉત્પત્તિની વાત આગળ આવે છે)

—હરિભદ્રસૂત્રિત આપસ્યકસૂત્ર બદ્ધદૃષ્ટિ. પૃ. ૩૨૩

રાત, અને સૌરાષ્ટ્રમાં ઉતર્યાં. ઉત્તર કરતાં પશ્ચિમ દિશ્વમાં શ્વેતામ્બર સંપ્રદાયની સત્તા વધેલી તેથીજ છેલ્લા લગભગ પંદરસો વરસનું તે સંપ્રદાયનું સાહિત્ય પ્રધાનપણે કાડીઆવાડમાં અને ગૂજરાતમાં લખાયું ને વિકસિત થયું. દિગંબર સાહિત્ય દક્ષિણ દિશ્વમાં રચાયું અને વિકસ્યું.

૧૭૭ વિક્રમ ખ્રીષ્ઠ સૈકામાં સમંતલદ્ર નામના સમર્થ જૈનાચાર્યે આખીમાંસા નામનો મહાન ગ્રંથ રચ્યો ને પોતે વનવાસ સેવનાં વનવાસી કહેવાયા. પછી ઔદ્યાચાર્યોએ અનેક રાજાઓને પ્રતિબોધી ઔદ્ધર્મી કર્યાં, સૌરાષ્ટ્ર વગેરે દેશમાં સર્વતીર્થોને સ્વાધીન લીધાં ને ઔદ્ધ પ્રતિમાઓ બેસાડવામાં આવી. હજુ પણ તળાબ વગેરેના પર્વતોમાંની ગુફાઓ ઔદ્ધત્વની સાક્ષી પુરે છે.

૧૭૮ ઉપરોક્ત દિગંબર અને શ્વેતામ્બર બંને શાખાઓના શરુઆતના ગ્રંથો જોનાં એમ સ્પષ્ટ જણાય છે કે તેની નિરુપણપદ્ધતિ માત્ર સિદ્ધાંતરૂપે હતી. નત્યજ્ઞાન હોય કે આચાર હોય-બંનેનું નિરુપણ ઉપનિષદ જેવી સરળ પ્રાચીન પદ્ધતિએ થતું. વૈદિક દર્શનોમાં ન્યાયદર્શને વિશિષ્ટ સ્થાન અને વિદ્વત્પ્રિયતા મેળવ્યા પછી જૈન સાહિત્યમાં પણ નવો યુગ દાખલ થયો. ન્યાયદર્શનની તર્કપદ્ધતિનો પ્રભાવ ઔદ્ધ સાહિત્ય ઉપર પ્રથમ પડ્યો. ઔદ્ધ સાહિત્ય અને વૈદિક સાહિત્ય એમ બંનેની મિશ્રિત અસર જૈન વાડ્મય ઉપર પણ થઈ, તેથી જૈનાચાર્યો પણ ઔદ્યાચાર્યોની પેઠે પોતાની આગમ-સિદ્ધાંતની (પ્રાકૃત) ભાષા ઉપરાંત સંસ્કૃત ભાષામાં ગ્રંથો રચવા લાગ્યા.

૧૭૯ આ પહેલાં જૈન સાહિત્યમાં સંસ્કૃત ભાષાને સ્થાન નહોતું એમ માનવાને કોઈ ખાસ પ્રમાણ નથી; પણ એટલું ખરું કે આ સંસ્કૃત યુગ પહેલાં જૈન સાહિત્યમાં પ્રાકૃત ભાષાનું સામાન્ય હતું. જૈન સાહિત્યમાં સંસ્કૃત ભાષાને અને તર્કપદ્ધતિને પ્રથમ અભિષિત કરનાર શ્વેતામ્બર આચાર્ય કે દિગંબર આચાર્ય, એ કહેવું કઠણ છે; પણ એમ કહી શકાય છે કે બંને સંપ્રદાયના આ પરિવર્તન વચ્ચે વધારે અંતર ન હોવું જોઈએ.

૧૮૦ જૈન ન્યાયશાસ્ત્રનો પહેલો યુગ—વિક્રમ પાંચમા સૈકા સુધીનો ગણતાં તે ‘પ્રાગ્જોષ્ણ’ યુગમાં ‘દિગંબર સાહિત્યમાં તર્કપદ્ધતિની રૂપરૂપ પ્રતિષ્ઠા આચાર્ય સમન્તભદ્રે અને સ્વેતાંબર સાહિત્યમાં તર્ક-પદ્ધતિની પલ્લવતી પ્રતિષ્ઠા આચાર્ય સિદ્ધસેન દ્વાકરે કરી. આ બંનેના સમયની ઉત્તરસીમા ઈ. સ. પાંચમા સૈકાથી આગળ કાંબાવી શકાય તેમ નથી અને પૂર્વસીમા લગભગ ઈ. સ. ના આરંભ પહેલાં નિર્દિષ્ટ કરી શકાય તેમ નથી. એમ કહેવાય છે કે સમન્તભદ્રે તત્ત્વાર્થ પર ગાંધર્વસ્થિત મહાભાષ્ય રચ્યું કે જેનું આદિ મંગલ હાલ ઉપલબ્ધ આપ્તમીમાંસા-દેવાગમ સ્તોત્ર છે. ‘પ્રાકીનું’ મળતું નથી. સિદ્ધસેને પણ તત્ત્વાર્થ પર ગાંધર્વસ્થિત મહાભાષ્ય રચ્યું હતું પણ તે મળતું નથી. બંનેએ પોતાના દરેક ગ્રંથોમાં જૈન દર્શન, તેના પ્રણેતા અર્હન અને અને તેનો યુગ્ય સિદ્ધાંત અનેકાંતઃ એટલાં તત્ત્વોની તર્કપદ્ધતિથી સૂક્ષ્મવચ્ચા કરી અન્ય દર્શનો, તેના પ્રણેતાઓ અને એકાંતનો સાપ-લાસ પ્રતિવાદ-નિરાસ કર્યો છે. સમન્તભદ્રની કૃતિઓ આપ્તમીમાંસા, ચુકત્યનુશાસન રચ્યંજ્ઞસ્તોત્ર છે. સિદ્ધસેનની ન્યાયાવાનાર, સન્મનિતર્ક અને ઉપલબ્ધ એકવીસ યત્રીસીઓ છે. બંનેએ પોતપોતાના સંપ્ર-દાયમાં જૈન ન્યાયનું પ્રાગ્જોષ્ણ રચ્યું.” ૧૧૫

---

૧૧૫ જુઓ પં. સુખલાલનો “જૈન ન્યાયનો ક્રમિક વિકાસ” એ નિબંધ બાવનમર ગ્રંથગતી સાહિત્ય પરિષદનો રીપોર્ટ.

પ્રકરણ ૫ મું.

ગુપ્ત અને વલ્લી સમય.

આચાર્ય મહાવાદી, જિનભદ્ર ક્ષમાશ્રમણ.

(વિ. સં. ૩૦૦ થી ૮૦૦).

સંસારવાદિવિસ્તારાન્નિસ્તારયતુ દુસ્તરાત્ ।

શ્રી મહાવાદિસૂત્રિ વૉ યાનપાત્રપ્રમઃ પ્રમુઃ ॥ —પ્રભાવકથરિત.

—દરતર એવા સંસાર વૃદ્ધિ રૂપી સમુદ્રમાંથી નાવ જેવા શ્રી મહાવાદી
શૂરિ પ્રમુ આચારે નિસ્તાર કરે.

જિનવચનનતં વિષમં માવાર્ય યો વિવેચ્ય શિષ્યેભ્ય ।

હૃત્યમુપાદિશદમલં પરોપકારૈઃકૃતચેતાઃ ॥

તં નમત્ત બોધજ્ઞાથે ગુણમંદિરમશ્વિલવારિમનાં શ્રેષ્ઠે ।

ચરણશ્રિયોપગૃહં જિનમદ્રગણિક્ષમાશ્રમણં ॥

—મત્રયગિરિ-ક્ષેત્ર સમાસ ટીકા. કી. ૨, નં. ૧૬.

માત્ર પરોપકારી ચિત્તવાળા જેમણે જિનવચનમાં રહેલા વિષમ ભાવા-
ર્થને વિવેચન કરી શિષ્યોને નિમત્ર બિપદેશ આપ્રમાણે આપ્યા એવા ભા-
વના સમુદ્ર, શુભમંદિર, સમ્મલ વાગ્મિમા શ્રેષ્ઠ, અને ચરણ-ચારિત્ર પ્રમાણી
આશ્વિજ્ઞ જિનભદ્ર ક્ષમાશ્રમણને નમીએ છીએ.

વાક્યે વિશેષાતિશયે વિશ્વસંદેહહારિભિઃ ।

જિનમુદ્રં જિનમદ્રં કિં ક્ષમાશ્રમણં સ્તુવે ॥

—મુનિચંદ્રશૂરિ અમમચરિત્રે.

જિનમદ્રગણેન્સ્તૌમિ ક્ષમાશ્રમણમુત્તમમ્ !

યઃ શ્રુતાજ્જીતમુદદધ્રે શૌરિઃ સિન્ધોઃ સુધામિવ ॥

—તિલકાચાર્ય-આવશ્યકકૃતિ.

—વિશેષ અતિશયવાળા વિશ્વ સંદેહ હરનારાં વાક્યોથી જે જિનમુદ્ર જે-
જિન જેવા છે તેવા જિનભદ્ર ક્ષમાશ્રમણને શું-કંઈ રીતે સ્તવું ?

—વિષ્ણુએ જેમ સાગરમાંથી સુધા-અમૃત ઉઠાવ કર્યું તેમ જેણે સુત-
માંથી છતાં (કલ્પ)ને ઉધ્ધૃત કર્યું એવા જિનમ ક્ષમાશ્રમણ જિનભદ્રને સ્તવું છું.

૧૮૧ ગુપ્ત સમયમાં જૈન ધર્મની શી સ્થિતિ હતી તે જાણવાનું કશું સાધન લબ્ધ પ્રકાશમાં આવ્યું નથી સિવાય કે તે સમય આગમો પર વ્યાપક લાખ્યા અને ચૂંચિઓનો હતો એટલું જાણાય છે. ભારતના એ સુવર્ણયુગમાં જૈન ધર્મ કેવા ઊપતે ઊપતો હતો તેની કલ્પના કરવા પૂરતું કાંઈ સામયિક પ્રમાણ દૃષ્ટિગોચર થતું નથી,

૧૮૨. વિક્રમ છઠીને સાતમી સદીમાં થયેલા પોતાના પૂર્વજ આચાર્યો સંબંધી નવમા શતકની આદિમાં થયેલા કુવલયમાલાના કત્તા ઉલ્લેખનસરિ જે કંઈ તેની પ્રશસ્તિમાં ૧૧૬ જણાવે છે તે સદી માટે ઉપયોગી ગણાશે.

૧૧૬ તે પ્રશસ્તિમાં પોતાના પૂર્વજનો પરિચય તેમણે આ પ્રમાણે આપ્યો છે કે:—

‘ઉત્તરાપથમાં ચંદ્રમાળા નદી ન્યાં વહે છે તે પશ્ચિમ (પાર્વતિકા) પુરી નામની સમૃદ્ધિશાલી નગરી તોરરાજની રાજધાની હતી. તોરરાજના શર ગુપ્તવંશીય હરિગુપ્ત આચાર્ય ત્યાં નિવેશ કર્યા હતા. તેના શિષ્ય મહાકવિ દેવગૃધ- (નના) ‘મદન’ પદ ધારક શિવચંદ્ર જિતરાંદનાથે ભક્તિ ભક્તિ કા લિંગમત્ત નગર સ્થાપ કરી. તેના શિષ્ય ચક્રદત્ત મહિ નામના ક્ષમાક્રમણ મન્દાત્મા યજ્ઞશાસ્ત્રી થયા. તેના પુણ્ય શિષ્યા તપ-વીર્ય-પચત-લ્પિસંપત્ત થયા કે જેમણે ગૂર્જર દેશને દેવગૃધોથી રમ્ય બનાવ્યો. તે પેરી નામ, જન્દ, મન્મદ, દુર્ગ, આચાર્ય અક્ષિશર્મા, અને છઠ્ઠા વરેશ્વર મુખ્ય હતા. વરેશ્વરે આકાશવપ્ર (?) નામના નગરમાં એક રમ્ય જિનમંદિર બંધાવ્યું કે જેના મુખ દર્શનથી કોઈ પામેલો શાંત થઈ જાય. તેના અંતિમ શિષ્ય તત્ત્વાચાર્ય તપ-શીલ આદિ નામ પ્રમાણે ચારથ ગુણવાળા હતા અને તેના શિષ્ય દ્વાક્ષિણ્ય ચિન્દ (કુપતામગાઁ) ઉલ્લેખન સરિએ ડી દેવીએ આગેલ દર્શનના ભાવથી તિલ્લસીને કુવલયમાલા કથા રચી. આચાર્ય વીરમદ અને હરિભદ્ર તેના વિદ્યાગુરુ હતા.’

(આમાંથી) ગુજરાતમાં પ્રસરેલા જૈન ધર્મના પ્રારંભિક ઇતિહાસ પર પ્રકાશ પડે છે—આણંદજીપૂરના શાસનકાળમાં કલ્કર્ષ પામેલો જૈન ધર્મ, મૂળ કઈ બાળુએથી તથા ગુજરાતમાં પ્રવિષ્ટ થયો અને કયા આચાર્યના સંયમ-બળે ગૂર્જરભૂમિ જૈન મંદિરોથી મંડિત થઈ એ વિષયનાં કેટલોક ખુલાસા

૫૮૩ ગુપ્ત વંશના એક જૈનાચાર્ય નામે હરિગુપ્ત ૧૧૭ તે ગુપ્ત સમ્રાટને વિચરિત કરનાર તોરમાણ-હુણ સમ્રાટ તોરમાણના ગુરુ હતા. તોરમાણ પિક્કમ ૭૬૧ સદીમાં થયો. એક દેવગુપ્ત નામના

આમાંથી મળી આવે છે. જૈન ધર્મ પાળનારી બધી વૈશ્ય જાતિઓ-ઓસ-વાલ, પોરવાડ, શ્રીમાલ, વગેરેનું મૂળસ્થાન ભિન્નમાલ કેમ છે અથવા ભિન્નમાલથી નીકળેલી એ જાતિઓએ શા કારણથી જૈન ધર્મનો સ્વીકાર કર્યો-એ બહુ મહત્વના પ્રશ્નના ઉકેલની દિશા પણ આમાંથી સૂઝી આવે તેમ છે. હરદેએવ તોરમાણ-તોરસય તે હૂણોનો પ્રબળ નેતા-હૂણ સમ્રાટ કે જેને ગુપ્ત સામ્રાજ્યને તોડયું, અને માલવબુધિને વિ. સં. ૫૬૬ માં જીતી, તે છે. તેના પુત્ર મહાવીર મિહિરકુલની રાજધાની સાકલ (પંજબનું રિયા-લકોટ) હતું. પંચધયા (સં. પાર્વતિકા કે પાર્વતી) નમરી ચલચંગની Polafato નામનું પંજબનું પાટનગર કદાચ હોય; ચંદ્રભાગા તે પંજબની ચંદ્રભાગા-ચીનાબ નદી.

૧૧૭ કનિંગહામ સાદેબને સને ૧૯૮૪માં અહિંચત્રમાંથી એક તાં-બાનો શિક્કા મળી આવ્યા હતા જેનો એક બાજુએ પુષ્પસહિત કળશ છે અને બીજા બાજુએ શ્રી મહારાજ હરિગુપ્તસ્ય આર્ય વાક્ય આલેખેલું છે. તેનો સમય વિક્રમ ૬૬૧ સંવત્સરનો કંઈ છે. અક્ષરેત્રની આકૃતિ પરથી અને નામની સરખામણી ઉપરથી આ શિક્કા કોઈ ગુપ્તવંશી રાજાનોજ હોવો જોઈએ. શિક્કા પાછળની મૂર્તિ પરથી જ રાજાનો ગેય તેની ધાર્મિક ભાવના જણાય છે. ચાલ્ડક-વૈદિક ધર્માનુયાયી રાજાના શિક્કાપર વફીય અક્ષરી, વિષ્ણુમૂર્તિના પર લક્ષ્મીની, શિવમૂર્તિના પર વૃષભની, બૌદ્ધના પર ચૈત્યની આકૃતિ; એમ ધર્મભાવના પ્રમાણે આકૃતિઓ અંકિત કરવામાં આવેલી મનાય છે. તો ઉક્ત હરિગુપ્તના શિક્કાપરની કલશની આકૃતિ તે જૈનધર્માનુયાયી હોય એમ પુરવાર થાય, કારણકે પુષ્પ સહિત કલશ એ જૈનોમાં સુપ્રસિદ્ધ કુંભકલશ સંભવે છે. જૈનોએ કુંભકલશને એક માંગલિક વસ્તુ ગણેલી છે; અને દરેક મંગલકાર્યમાં શુભ ચિન્હ તરીકે તેનું મુખ્યપણે આલેખન કરવામાં આવે છે. મથુરામાંથી મળી આવેલા કુશલ સમયના જૈન સ્થાપત્યારોષોમાં આ કુંભકલશની આકૃતિઓ મળી આવે છે, અને વ્હાતાં હસ્તલિખિત પુસ્તકોમાંથી એ અનેક રીતે ઉપલબ્ધ થાય છે—જનવિજયનો કુલવયમાલાપરનો લેખ.

જૈનાચાર્ય થયા કે જેને ગુપ્ત વંશના રાજર્ષિ ૧૨૮ તરીકે તેમજ ત્રિપુરપ ચરિત્રના કર્તા તરીકે કુવલયમાલા-કારે જણાવ્યા છે તે ઉપરોક્ત હરિગુપ્તના શિષ્ય 'મહાકવિ' દેવગુપ્ત હોય.

૧૮૪ આચાર્ય હરિગુપ્તના પ્રશિષ્ય અને દેવગુપ્તના શિષ્ય શિ-વચંદ ગણિ મહત્તર પંજબમાંથી નીકળી નીચે પાતાના નિમિત્તે ફરતા ફરતા છેવટે જિનમાલ નગરમાં ૧૧૬ રિશ્વર થઈ રહ્યા હતા.

૧૧૮. ગુપ્તવંશના આ દેવગુપ્ત તે દ્વારે બાણભટ્ટે હર્ષચરિત્રમાં જણા-વેલા સ્થાણથી જ હર્ષવર્ધનની બહેન રાજ્યશ્રીના પતિ જે કનોજનો સ્વામી મહાવર્મા હતો તેને ઉચ્છેદ કરનાર માલવાનો રાજા દેવગુપ્ત હોઈ શકે આ માલવપતિ દેવગુપ્ત ગુપ્તવંશીય હતો. એમ બીજા પુરાનાથી ઠરાવાય છે. (વેદ્યૂત મધ્યયુગીન ભારત ભાગ ૧ પૃ. ૧૮) કનોજ પર તેણે કરેલા આક્ર-મણનો બદલો લેવા માટે તેના પર હર્ષવર્ધનના મોટા ભાઈ રાજ્યવર્ધનને ચડાઈ કરી અને તેમાં તે દેવગુપ્તની દ્વાર થઈ હતી. આના પરિણામે તેણે પોતાનું રાજ્ય અને કુટુંબ છોડી પાતાનાજ સન્નતીય અને પ્રભાવશાલી દૃઢ આચાર્ય હરિગુપ્ત પાસે જનદીક્ષા લીધી હોય તે બનવા જોગ છે. યુધ્ધમાં પરાજય પામેલા રાજાના માટે દેહનાશ કે સંન્યાસ એ બેજ સરણુભૂત હોવાની મા-યગા આપણા સાહિત્યમાં સુપ્રસિધ્ધ છે—જનવિજયનો કુવલયમાલા પરનો લેખ.

૧૧૯ આ જિનમાલ તે પ્રાચીન ગુર્જરદેશની મૂળ રાજધાની તરીકે ઇતિહાસમાં પ્રસિધ્ધ છે અને એનું બીજું નામ શ્રીમાલ છે. મધ્યકાલીન જૈન ઇતિહાસનો આ જિનમાલ સાથે ઘણો સંબંધ રહેલો છે. હાલની જે જૈન ભતિઓ રાજપૂતના પશ્ચિમ ભારત અને પંજબ તથા સંયુક્ત પ્રાંતમાં વસે છે તે બધોનું મૂળ ઉત્પત્તિસ્થાન એ જિનમાલ છે. મધ્યકાલીન ભાર-તના રાજપૂત રાજવંશો જે પ્રદેશમાં અને જે સમયમાં ઉદ્ભવ પામે છે તેજ પ્રદેશમાં અને તેજ સમયમાં એ જૈન ભતિઓનો પણ પ્રાદુર્ભાવ થાય છે, એથી જૈનધર્મીયુગથી શ્રીમાલ, પોરવાડ, અને ઓસવાલ વગેરે જૈન ભતિઓના મૂળ પુરોનો સંબંધ રાજપૂત ક્ષત્રિઓ સાથે હોવાનું જે કહે-વામાં આવે છે તેમાં ઘણું તથ્ય સમાવેલું છે.

શિવચંદ્રગણિના શિષ્ય ચક્ષુદત્તગણિ થયા અને તેમના અનેક પ્રભા-
વશાલી શિષ્યોએ ગૂર્જર દેશમાં ઠામ ઠામ જૈનમંદિરો કરાવરાવી એ
દેશને રમ્ય બનાવ્યો હતો (કુવલયમાલા પ્રશસ્તિ). આ ઉલ્લેખ જૈન
મંદિરોના ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ ઘણો અગત્યનો છે. જોનોના સાંપ્રદા-
દાયિક ઇતિહાસમાં ચૈત્યવાસ વિષેની જે સ્પષ્ટ નોંધાયેલી મળી
આવે છે તેના વિષે આ ઉલ્લેખ ઘણો સૂચક છે, તેમજ સત્તમા
સદ્કામાં ગૂર્જરાનમાં જૈન તીર્થો વિદ્યમાન હતા, અને તેનાથી યાત્રાએ
દૂરદૂરથી જૈનો ગૂર્જર દેશમાં આવતા હતા એ અત્યંત પશુ આ
નોંધથી સ્પષ્ટ થાય છે. (જિનવિજયનો કુવલયમાલા પરનો લેખ.)

૧૮૫. ઉક્ત ચક્ષુદત્ત ગણિના એક શિષ્ય વરેશ્વર (વરેશ્વર) ક્ષમા-
અમલુ હતા જેમણે આગાસવપ્પ (આકાશવપ્ત્ર) નગરમાં ૧૨૦ જૈન

---

૧૨૦. 'આ નગર તે હાલનું વડનગર-જેનું પ્રાચીન નામ આનંદપુર છે-
હોય કારણકે જેનું વપ્ત્ર (કોટ) આકાશ છે એટલે તે કોટ વગરનું નગર છે તે
આકાશ વપ્ત્ર, એવો અર્થ થાય. પ્રાચીન કાળમાં કોટ નગરનાં નગરો બાબજેન
થતાં. આનંદપુર આમાંનું જ હતું. એ પુરને ફરનો કિલ્લો પાટણના રાજા
કુમારપાળે સં. ૧૨૦૮ માંજ પ્રથમ બંધાવ્યો હતો તેથી હું અનુમાનું છું કે
પ્રસ્તુત આકાશવપ્ત્ર એ આનંદપુર જ હતો.' શ્રીજિનવિજયનો કુવલયમાલા
પરનો લેખ. આ સંબંધમાં મુનિ કલ્યાણવિજય પૂછતાં મને તા.
૩૦-૧૧-૨૮ ના પત્રથી જણાવે છે કે 'કુવલયમાલાનું' 'આગાસવર્ષી' નગર
તે વડનગર કે આનંદપુર નહિ' પણ મારવાડ અને સિન્ધની સરહદમાં
આવેલ 'અમરકોટ' છે એમ મેં નિશ્ચય કર્યો છે. કુવલયમાલાની રચના માર-
વાડના ભવાલિપુર (ભલોર)માં થયેલી છે, તેમાં જિલ્લાભાલ નગરનો ઉલ્લેખ
પણ છે અને ત્યાંજ 'આગાસવપ્પ' નગરનો પણ ઉલ્લેખ છે. 'આકાશવપ્ત્ર'
એ 'અમરકોટ'ના પર્ચાય છે અને 'અમરકોટ' એ 'અમરકોટ'નો અપભ્રંશ
છે. જિલ્લાભાલ, ભલોર, થરાદની માર્ફકળ અમરકોટ પણ એક અતિ પ્રાચીન
સ્થલ છે. પંતળથી વરેશ્વર અથવા ક્ષિપ્રાજ્ઞ એનના પૂર્વેનો અમરકોટમાં
આવીને વસ્યા અને તે પછી એમનો પરિવાર ભલોર જિલ્લામાં થરાદ
વિગેરેમાં પ્રસરી હતો." આ કલ્યાણવિજય મુનિનો અભિપ્રાય વધુ વિશ્વ-
સનીય જણાય છે.

૧૩૪ જૈન સાહિત્યનો ઇતિહાસ. [વિ. ૨ પ્ર. ૫]

મંદિર બંધાવરાખ્યું. (કુવલયમાલા પ્રશસ્તિ). ઉક્ત વડેસરના શિષ્ય તત્ત્વાચાર્ય નામે થયા તે તપ તેજથી મોહણપક હતા. આ કદાચ આચાર્ય અને સૂત્રકૃતાંગ સૂત્ર પર સંસ્કૃત વ્યાખ્યાઓ રચનાર શીલાંક અપરનામ તત્ત્વાદિત્ય સૂરિ હોય. ૧૨૧

મલ્લવાદી.

૧૮૬. દંતકથા પ્રમાણે વલ્લીપુરમાં (હાલનું વળા-કાઠીઆવાડ) ડુંશીલાદિત્ય રાજા હતા તે બૌદ્ધ થયા હતા. પછી ધર્મશ્વરસૂરિએ તેને જૈન કર્યો. આ સૂરિએ સં. ૪૭૭ માં શત્રુંજય માહાત્મ્ય રચ્યું કહેવાય છે.

અન્ય કથન પ્રમાણે (દ્વિદશાર) નયચક્રવાલ (કાં. વડોદરા નં. ૨૮) નામના પ્રસિદ્ધ ન્યાય ગ્રંથના રચનાર મલ્લવાદીનામના 'શ્વેતપટ ક્ષમાશ્રમણે' તે રાજાની સલામાં બૌદ્ધોને હરાવી સૌરાષ્ટ્રમાંથી દૂર કર્યા-૧૨૨વીરાત્ ૮૮૪ (વિ. સં. ૪૧૪).

૧૨૧. તત્ત્વાચાર્ય અને તત્ત્વાદિત્ય એ નામોમાં સામ્ય છે. શીલાંક એ ઉપનામ છે, ને તેમાં રહેલ શીલ તે તપતેજથી મોહણપક-પ્રકટગુણ અને આદિત્ય સમાન એ વિશેષણો તત્ત્વાચાર્ય માટે કુવલયમાલામંરે મૂક્યા છે તે પરથી બંને એક હોવા સંભવ છે. છતાં આચાર્ય સૂત્રની ટીકામાં આપેલા રચનાસંવત્સરો જ્યાં સુધી સ્પષ્ટ નિર્ણય ન થાય ત્યાં સુધી આ વિચારની ચોક્કસાઈ થઈ શકે તેમ નથી. આ તત્ત્વાચાર્યના શિષ્ય ઉલ્લેખનસૂરિએ કુવલય-માલા રચી તે સંબંધી હવે પછી કહેવામાં આવ્યું છે.

—જિ. નો ઉક્ત લેખ.

૬ વિક્રમાદિત્ય તે હિંદુ, શીલાદિત્ય તે બૌદ્ધ, ધર્માદિત્ય તે જૈન, એમ ત્રણ પડયાં લાગે છે એવો પં. મુખવાલનો મત છે.

૧૨૨ શ્રીવીરવત્સરાદય શતાષ્ટકે ચતુરશીતિસંયુકે ।

જિગ્મે સ મલ્લવાદી બૌદ્ધાંસ્તદ્ વ્યન્તરાંશ્વાપિ ॥

પ્રમા. ચ. પૃ. ૭૪.

૧૮૭. નયચક્રવાલ-દુંકમાં નયચક્ર એ જૈન-ન્યાયનો અંથ છે. “ન્યાયમાં તો જૈન સાહિત્ય લગભગ બધું સંસ્કૃતમાં જ લખાયેલું છે. જૈન ન્યાયની વિશેષતા એના અનેકાન્તદર્શનમાં છે. અનેકાન્ત દર્શન એટલે નય અને પ્રમાણનો મેળ. જૈનેતર દર્શનોમાં ચર્ચાયેલી જ વસ્તુ ન્યારે જૈનદર્શન ચર્ચે છે ત્યારે તે ચર્ચામાં કૃત મુખ્ય વિશેષતા અનેકાન્ત દૃષ્ટિની જ હોય છે. એજ વસ્તુને ન્યારે નય અને પ્રમાણથી એટલે એક દૃષ્ટિબિંદુથી તેમજ અનેક દૃષ્ટિબિંદુઓથી વિચારવામાં આવે છે, ત્યારે તે જૈનદર્શનની કસોટીમાં ઉતરી તેને માન્ય થાય છે. વિષય ગમે તે હોય પણ તેને જોવા અને વિચારવાની પદ્ધતિ જૈનદર્શનમાં એક છે અને તે પદ્ધતિ અનેકાન્તવાદની. આ કારણથી અનેકાન્ત જ જૈનતત્ત્વનો આત્મા છે. ‘કઈ વસ્તુ માનવી, કઈ ન માનવી, માનવી તો કેવા રૂપમાં માનવી, દેશકાળ પરત્વે કયા અંશમાં પરિવર્તન કરવું અને કયા અંશમાં ન કરવું’ એ બધું જો અનેકાન્ત-દૃષ્ટિએ વિચારાય તો તે જૈન પ્રકાર.

૧૮૮. “આજ કારણથી અનેકાન્તનું મહત્વ સ્થાપનારા અને તેનું સ્વરૂપ વર્ણવવા વાળા સેંકડો ગ્રંથો જૈન સાહિત્યમાં લખાયેલા છે. દશમાં સૈકા પછી લખાયેલ ગ્રંથોને બાદ કરીએ તો તે વિષયના બે મહાન ગ્રંથો જૈન સાહિત્યમાં છે. એ બેમાં એક સિદ્ધસેન દિવાકર કૃત સ્વ-મતિતર્ક (કે જેના વિષે અગાઉ કહેવાઈ ગયું છે) અને બીજો આ પ્રસ્તુત મહાવાદી કૃત નયચક્ર. નયચક્રમાં તેના નામ પ્રમાણે મુખ્ય વિષય ‘નય’નો છે અને સ્વ-મતિમાં ‘નય’ ઉપરાન્ત જ્ઞાન અને જ્ઞેયનું પણ વર્ણન છે. સ્વ-મતિ મૂળ પ્રાકૃતમાં છે ને નયચક્ર સંસ્કૃતમાં છે. સ્વ-મતિ પર અભયદેવસૂરિકૃત સંસ્કૃત ટીકા છે કે જેના વિષે હવે પછી જોઈશું, અને નયચક્ર પર સંસ્કૃત ટીકા શ્રી સિંહ ક્ષમાશ્રમણની રચેલી છે. મૂલ અને ટીકાના રચનાર આ ચારે ધૂરંધર વિદ્વાનોએ જૈન ન્યાયના વિકાસમાં અસાધારણ ફાળો આપ્યો છે. પ્રસ્તુત બે ગ્રંથોમાં સ્વ-મતિતર્ક મૂળ ઉપલબ્ધ છે ન્યારે

નયચક્ર મળ ઉપવચન નથી, માત્ર તેની ટીકા સુચલ છે. ઉપાધ્યાય શ્રી ચરણનિબંધક્રમે નષ્ટ ભ્રષ્ટ અને ખંડિતપ્રાય પ્રતિઓ પરથી નયચક્રનો ઉદ્ભવઃ અર્થઃ તૈયાર કર્યો હોય તેમ તેની કોઇ કાંઈ પ્રતિમાં મળતા છેલ્લા ઉલ્લેખથી દેખાય છે. છતાં તેની પણ શુદ્ધ પ્રત મળતી નથી. મૂળ નાદી, રિપય નયનો, ચર્યા સૂક્ષ્મ, પદ્ધતિ ત્રિવિધ ભાંગા-વાળી, અને શાસ્ત્રચોં ઢાંગા નથા દાર્શનિક અને તે ઉપરાંત પૃષ્ઠકળ અશુદ્ધિ તેથી આ ગવન ગ્રંથના ઉદ્ધારનું કાર્ય ગદ્યનના અન્યું છે. છતાં આવી નિશ્ચિનનાં પાણુ એ ગ્રંથ સચવાઈ રહેવા છે એ માત્ર જૈન સાહિત્યનું જ નહિ પણ ભારતીય સાહિત્યનું મુક્તિ સંભાવ્ય છે.” ૧૨૩

૧૮૯. આ મહ્યવાદીએ ઔદાચાર્ય ધર્મકીર્તિ કૃત સુપ્રસિદ્ધ ન્યાયબિન્દુ પર અન્ય ઔદાચાર્ય ધર્મોત્તર કૃત ટીકા પર ટિપ્પન નામે ધર્મોત્તર ટિપ્પન રચ્યું કહેવાય છે. આ આચાર્ય નયચક્ર ઉપરાંત સન્મતિનકર્ણન આદિ રચેલ જણાય છે ને તેમનું ચરિત્ર પ્રભાવક ચરિત્ર, પ્રખંધચિંતામણિ, સમ્યકત્વસમ્મતિશ્રુતિ, પ્રખંધકાવ આદિમાં મળે છે. શ્રી હેમાચાર્ય પોતાના સિદ્ધહેમ શબ્દાનુશાસનમાં તાર્કિક શિરોમણિ-ઉત્કૃષ્ઠ તાર્કિક કહી આ આચાર્યનો ઉલ્લેખ કરે છે. ૧૨૪ આમનો સમય પ્રભાવક ચંકાર વિ. સં. ૪૧૪ નો આપે છે. પરંતુ ન્યાયબિન્દુ-ટીકાકાર ધર્મોત્તરનો સમય પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો વિક્રમ સાતમી સદીમાં (સને ૮૩૭ લગભગ) મૂકે છે તે ગણતરીએ આ ટિપ્પનકાર તેની પછીના સમયમાં વિશ્વમાન સંભવે. ૧૨૫ યાતો ટિપ્પનકાર મહ્યવાદી બીજા મહ્યવાદી હોવા ધટે.

૧૨૩. પ. સુ. મહાજ્ઞ અને પ. બહેચરદાસનો લેખ નામે ‘નયચક્ર’-જૈનયુગ ભાદ્રપદ સં. ૧૯૮૪.

૧૨૪. ઉત્કૃષ્ટેન્દ્રપેન ૨૨।૩૧। અનુમલવાદિનઃ તાર્કિકાઃ ।

—સિદ્ધહેમ શબ્દાનુશાસન જૃહત્ ટીમ.

૧૨૫. ડૉ. સતીશચંદ્રકૃત History of the Mediaval School of Indian Logic પૃ. ૩૪-૩૫. પંડિત લાલચંદ-એસલમેર લ. સૂચી અપ્ર-

૧૮૦. જૈન સાધુઓના આચારમાં શિથિલતા આવી ને તેને પરિણામે કેટલાક જૈન સાધુઓ 'ચૈત્યવાસી' થયા. વીરાત ૮૮૨ ૧૨૬(વિ. સં. ૪૧૨)

૧૮૧. ચૈત્યવાસી સંબંધી થોડુંક કહીશું. મૂલમાર્ગ-શ્રી મહા-વીરપ્રણીત આચાર માર્ગના ત્રીજા વિચારબેદને લીધે દિગંબર ને શ્વેનામ્બર પક્ષ પડ્યા એ કહેવાઈ ગયું છે. ત્યારબાદ કેટલેક શિથિલતા પ્રવેશ પામતાં ચૈત્યવાસી સાધુઓના શિથિલતાપ્રદર્શક આચારવિધિ-ઓના નિયમો થયા અને પ્રકટપણે તેનું 'ચૈત્યવાસી' નામ વીરાત ૮૮૨ કે ૮૮૪ માં પડ્યું. તેવા નિયમોનું દિગ્દર્શન, ચૈત્યવાસ સામે પ્રબલ રીતે ઝુઝનારા-સમર્થ સુધારક અને પ્રખર વિદ્વાન જૈનાચાર્ય હુરિભદ્રસૂરિ 'સંમોધપ્રકરણ' નામના પોતાના ગ્રંથમાં સારી રીતે આપે છે:-“ચૈત્ય અને મઠમાં તેઓ વાસ કરે, પૂજા માટે આરતી કરે, જિનમંદિર અને શાળા (પૌપધશાળા-વ્યાખ્યાનમંદિર) ચણાવે, મંદિરના દ્રવ્ય (દિવદ્રવ્ય)નો સ્વજનત માટે ઉપયોગ કરે, શ્રાવકો પાસે શાસ્ત્રની સૂક્ષ્મ વાતો કહેવા-બતાવવાનો નિષેધ કરે, મુહૂર્ત કાઢી આપે, નિમિત્ત બનાવે, રંગેલાં સુગંધિત યા ધૂપિત વસ્ત્રો પહેરે, સ્ત્રીઓ સામે ગાય, સાધ્વીઓનું લાવેલું વાપરે, ધનનો સંચય કરે,

સિદ્ધ ગ્રંથકૃત પરિચય પૃ. ૨૬; વે. નં. ૧૦૪૧-૪૨. ન્યાયબિન્દુ એ મૂળ બીજા તાર્કિક દિગ્દર્શના એક ગ્રંથ પર વાર્તિક છે. ધર્મોત્તરકૃત ન્યાયબિન્દુ રીડા માટે જુઓ પી. ૩, ૩૩. મહાવાદિકૃત ધર્મોત્તરટિપ્પનની સં. ૧૨૩૧ માં હખાયેલ તાડપત્રની પ્રત પ્રાદ્યુભંડારમાં છે. પી. ૫, પરિ. પૃ. ૧.

૧૨૬. ધર્મસાગર પોતાની પદ્યાવલીમાં વીરાત ૮૮૨ ચૈત્યસ્થિતિ: એમ જણાવે છે, જુઓ જૈન તત્ત્વાદર્શ. પરંતુ ચારસ વાસસણદિ સહેદિં નિજ્જુઅસ્સ વીરસ્સ । જિણવરમઠ આવાસો પગપિઓ સાયસીલેહિ ॥ —આવાસહસ્ત્રી. ગા. ૬૮. પી. ૩, ૨૮૪. તેમાં વીરાત ૧૨૫૦ (વિ. સં. ૮૮૦) કહેલ છે.

કેશલોચ ન કરે, મિષ્ટાહાર મેળવે-તાંબૂલ ઘી દૂધ વગેરે તથા ફળપ્રલ અને સચિત્ત પાણી વાપરે, અનેક પાત્રાદિ જોડા વાહન વસ્ત્રો શય્યા રાખે, કેડ પર કારણુ વગર કટિવસ્ત્ર રાખે, તેણે ચોળાવે, સ્ત્રીઓનો પ્રસંગ રાખે, મૃત ગુરુઓનાં દાહસ્થળો પર પીકો ચણાવે, બલિ કરે, જિનપ્રતિમા વેચે, ગૃહસ્થોનું અધુમાન રાખે, સ્ત્રીઓ સમક્ષ વ્યાખ્યાન આપે, પૈસાથી નાનાં બાલકોને ચેલા કરે, વૈદ્ય મંત્રાદિ કરે, અનેક ઉજવણી કરે, સાધુઓની ‘પ્રતિમા’-વ્રતવિશેષ ન પાળે વગેરે વગેરે.” ૧૨૭ આમ ચેત્યવાસી સાધુઓ અમર્યાદ બની વધતા ગયા.

૧૨૭. સંબોધ પ્રકરણ (પ્રં અમદાવાદની જૈન યંથ પ્રકાશક સભા) જુઓ પૃ. ૧૩ થી ૧૮ કે જેમાં ગુર્વધિકારમાં પાસત્યાદિ અનેક અવંદનિક મુનિઓનો ચિતાર આપ્યો છે. તેમાંથી થોડી ગાથાઓ અત્ર મૂકવામાં આવે છે:—

ચેદ્યમઠાદવાસં પૂયારંભાદ નિચ્ચવાસિતં ।

દેવાદ્દમ્બભોગં જિણહરસાલાદ્કરણં ચ ॥૬૧॥

મયકિચ્ચ જિણપૂયાપરુવણં મયધણાણં જિણદાણે ।

ગિહિપુરબો અંગાદ્ધપવચણકહણં ધણટ્ટાણ ॥૬૮॥

નરયગદ્દહેઠ જોડસ નિમિત્તેગિચ્છમંત જોગાદ્ ।

મિચ્છત્તરાયસેવં નીયાણ વિ પાવસાહિજં ॥૬૩॥

વત્થાદ્ વિવિદ્ધવણ્ણાદ્ અદ્ધસિયસદ્દાદ્ ધૂવવાસાદ્ ।

પહિરજ્જદ્ જત્થ ગણે તં ગચ્છં મૂલગુણમુક્કં ॥૪૬॥

અક્કત્થિયવસહા દ્વ પુરબો ગાયંતિ જત્થ મહિલાણં ।

જત્થ જયારમયારં ભગંતિ આલં સયં દિસિ ॥૪૧॥

સંનિહિ માહાકમ્મં જલફલકુસુમાદ્ સવ્વ સર્ચિતં ।

નિચ્ચં દુતિવાર મોયણ વિગદ્ધલવંગાદ્ તંબોલં ॥૫૭॥

કીવો ન કુણદ્ લીયં, લજ્જદ્ પહિમાદ્ જલ્લમુવણેદ્ ।

સોવાહણો ય હિહેદ્, બંધદ્ કલ્પિદ્ધમકજ્જે ॥૩૪॥

૧૬૨. શિવશર્મસુરિ નામના એક મહાન આચાર્ય થયા તેમનો સમય અનિશ્ચિત છે. તેમણે ૪૭૫ ગાથાનો કર્મપ્રકૃતિ ૧૨૮નામનો ગ્રંથ દૃષ્ટિવાદના બીજા પૂર્વમાંથી ઉદ્ધાર કરી રચ્યો છે (મુદ્રિત), તો તેમને વિં ૨૦ સં. ૫૦૦ ના અરસામાં મૂકી શકાય. વળી તેમણે શતક નામનો કર્મ ગ્રંથ (૭ પ્રાચીન કર્મ ગ્રંથ પૈકી પાંચમો) ગાથા ૧૧૧ માં રચ્યો છે.

૧૬૩ ચંદ્રર્ષિ મહત્તર થયા તે ઘણા પ્રાચીન સમયમાં થયા જણાય છે તે પ્રાયઃ આ સમયમાં થયા હશે એમ ગણી આવી તેમનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. તેમણે પંચસંગ્રહ ૧૨૯નામનો કર્મ વિષયક ગ્રંથ રચ્યો છે—તેમાં શતક, સમ્પત્તિકા, કૃપાયપ્રાભૂત, સત્કર્મ અને કર્મ પ્રકૃતિ એ પાંચરૂપ પાંચ વસ્તુઓનો સંગ્રહ કર્યો છે તેથી તે પંચ-સંગ્રહ કહેવાય છે. (મુદ્રિત). તેની ગાથા ૯૬૩ છે અને તે પર તેજ કર્તાએ—સ્વોપમશ્રુતિ ૯૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણ રચ્યો છે. આમાં ‘સમ્પત્તિકા’ (સત્તરિકા)ને પોતે દૃષ્ટિવાદના નિસ્પંદરૂપ જણાવે છે.

વલ્લભી‘સંઘ’-પરિષદ—

૧૯૪ આ પછી જન ‘સૂત્રો’—આગમે સંબંધમાં નવી ધટના

વત્યોવગરણપતાઃ દબ્ધં નિયનિસ્સણ સંગહિયં ।

ગિહિ ગેહંમિ યજેસિં તે કિણિણો જાણ ન હુ સુણિણૌ ॥૧૧॥

ગિહિપુરઓ સમ્માયં કરંતિ અણ્ણોણમેવ ક્કસંતિ ।

સીસાદયાણ કજ્જે કલહવિવાયં ડરૂરેંતિ ॥૧૬૨॥

કિં બહુણા મણિણં બાલાણં તે હવંતિ રમણિજ્ઞા ।

દક્કલાણં પુણ એણ વિરાહગા છળપાવદહા ॥૧૬૩॥

૧૨૮ કર્મપ્રકૃતિ પર મહાયજિરિએ રચેલી શ્રુતિ મુદ્રિત થઇ છે (પ્ર. જન ધ. સભા, ને દે. લા. નં. ૧૧)

૧૨૯ ‘સદીકાઃ સત્વારઃ પ્રાચીનાઃ કર્મગ્રન્થાઃ’ની પ્રસ્તાવના. પંચસંગ્રહ-મૂળ અને તે પરની સ્વોપમશ્રુતિ આ ૦ સમ્પત્તિ નં. ૪૭ માં મુદ્રિત.

થઈ. ૧૩૦ પ્રતિતિની અકૃપાથી પાઠી આરદ્રકાળીએ વીરાત્ ૧૦ મા

૧૩૦ સ્તમ્ભ નન્દરમણિ પોતાના સામાચારી શનકમાં જણાવે છે કે:-

શ્રી દેવધિગણિ ક્ષમાશ્રમણેન શ્રી વીરાદ્ અશીત્યધિક નવશત
(૧૮૦) વર્ષે જાતેન દ્વાદશવર્ષીય દુર્મિશ્વશાન્ બહુતર સાધુ-વ્યાપતૌ
બહુશ્રુતવિચ્છિન્નૌ ચ જાતાયાં + + + અવિષ્યદ્ મન્યલોકોપકારાય,
શ્રુતમક્તયે ચ શ્રી સંધાપ્રહાદ્ મૃનાવશિષ્ઠ તદાકાલીન સર્વસાધૂન્ વલમ્યા-
માકાર્ય તન્મુલાદ્ વિચ્છિન્નાવશિષ્ઠાન્ ન્યૂનાધિકાન્ તુટિતાઽતુટિતાન્
આગમા લાપકાન્ અનુક્રમેણ સ્વમત્યા સંકલમ્ય પુસ્તકાલ્લઃ કૃતાઃ । તતો
મૂલતો ગણયર ભાષિતાનામપિ તત્સંકલનાન્તરં ચર્વેવામપિ અગમાનાં કર્તા
શ્રી દેવધિગણિ ક્ષમાશ્રમણ એવ જાતઃ ।

અર્થાત્—‘ શ્રી દેવધિગણિ ક્ષમાશ્રમણે આરદ્રકાળીને શીધે ધણા સા-
ધુઓને નારા થયે અને અનેક બહુશ્રુતોનો વિચ્છેદ થયે, શ્રુતમક્તિથી વીરાદ્
બાવી પ્રભના ઉપકાર માટે શ્રી વીરાન્ ૯૮૦ વર્ષે શ્રી સંધના આગ્રહથી તે
કાળે બચેલા સાધુઓને જણાવ્યું પુરમાં બોલાવી તેઓના મુખથી અવશેષ રહેલ
ઓછા વધતા, તુટિત અને અતુટિત આગમના પાઠોના અનુક્રમે પોતાની
બુદ્ધિથી સાંકળી પુરતકારૂં કર્યા. આવી રીતે મૂળમાં સૂત્રો અણધરેનાં
ગુણેલાં હોવા છતાં દેવધિગણિએ તેનું પુનઃ સંકલન કરેલું હોવાથી તે બધાં
આગમોના કર્તા શ્રી દેવધિગણિ ક્ષમાશ્રમણ કહેવાયા.

શ્રી ચિત્રવિજયે લેહપ્રકાશ (સં. ૧૬૯૧) માં નીચેનું જણાવેલું છે
તે વધારે ઉપયુક્ત છે:—

દુર્મિક્ષે સ્કન્દિલાચાર્ય-દેવધિગણિવારકે ।

ગણનાઽભવતઃ સાધુ-સાધ્વીનાં વિસ્મૃતં શ્રુતમ્ ॥

તતઃ સુમિક્ષે સંજાતે સંઘસ્ય મેલકોઽભવત્ ।

વલમ્યા ચ મથુરાયાં ચ સૂત્રાર્યઘટનાકૃતે ॥

વલમ્યાં સંગતે સંઘે દેવધિગણિરપ્રણીઃ ।

મથુરાયાં સંગતે સ્કન્દિલાચાર્યોઽપ્રણીરભૂત્ ॥

તતશ્ચ વાચનામેદસ્તત્ર જાતઃ ક્વચિત્ ક્વચિત્ ।

વિસ્મૃતસ્મરણે મેદો જાતુ સ્યાદુભયોરપિ ॥

સૈકામાં દેશ પર પોતાનો પંજો ચલાવ્યો, તે વખતે તો ઘણા બહુ-
શ્રુત વિદ્વાનોનું અવસાન થવા સાથે જે જીર્ણીર્ણુ શ્રુત રહેલું હતું,
તે બહુજ છિન્નલિન્ન થઇ ગયું હતું. શ્રી દેવધિંગણિ ક્ષમાઅમણે બાર
દુકાળોને લીધે ઘણા સાધુઓનાં નાશ થતાં અને અનેક બહુશ્રુતોનો
વિચ્છેદ થતાં, શ્રુતભક્તિથી પ્રેરાઈ લાવી પ્રજ્ઞના ઉપકાર માટે વીરાત્
૯૮૦ માં (વિ. સં. ૫૧૦ માં) શ્રી સંઘના આગ્રહથી તે કાળે બચેલા
સાધુઓને ઉપયુક્ત વલ્લભીપુરમાં બોલાવી તેઓના મુખથી અવશેષ

તતૈસ્તતોડર્વાચીનૈશ્ચ ગીતાર્યૈઃ પાપમીહમિઃ ।

મતદ્વયં નુત્યતયા કક્ષીકૃતમર્નિર્ણયાત ॥

—દુર્ભિક્ષ થતાં રુકન્દિલાચાર્ય અને દેવધિંગણિના વારામાં ગણનાના
(હમૈશ બળી જવાના) અભાવથી સાધુ સાધ્વીને શ્રુત વિસ્મૃત થયું. પછી
સુકાળ જતાં સંઘનું મળતું વલ્લભીમાં અને મથુરામાં સૂત્રાર્યની ધટના કરવા
માટે થયું, વલ્લભીમાં મળેલા સંઘમાં અગ્રણી દેવધિંગણિ હતા, મથુરામાં
મળેલા સંઘના રુકન્દિલાચાર્ય અગ્રણી હતા. ત્યાર પછી અહીં તહીં તેમાં
વાચનાબેદ-પાઠબેદ થયા. બન્નેનો બેદ વિસ્મૃતનું સ્મરણ કરતાં નિયમે
થાય. ત્યાર પછી અર્વાચીન પાપભીર ગીતાર્યોએ આગળથી નિર્ણય બાંધ્યા
બગર બંને મતને સરખી રીતે ક્ષામાં મૂક્યા.

શ્રી મત્તપગિરિજનો પણ જ્યોતિષકરંડ વૃત્તિ પૃ. ૪૧ (પ્ર. ૨૮૩)માં
અપભહેવ કૌશરીમલ)માં લગભગ ઉપર જેવા હૃદયેષ છઃ-ઈહ સ્કન્દિલાચાર્ય
પ્રવૃત્તાં દુઃષમાનુભવતો દુર્ભિક્ષપ્રવૃત્ત્યા સાધૂનાં પટનગુણાદિકં સર્વમ-
પ્યનેશત્, તતો દુર્ભિક્ષાતિક્રમે સુમિક્ષપ્રવૃત્તૌ દ્વયોઃ સંઘયો મેંલાપકોઽભવત્ ।
તદ્યથ-एको वलभ्यां, एको मथुरायां, तत्र च सूत्रार्थसंघटनेन परस्परं वाच-
नामेदो जातः । विस्मृतयो हि सूत्रार्थयो-स्मृत्वा स्मृतवासंघटने भवत्यवश्यं
वाचनामेदो, न काचिदनुपपत्तिः ॥ જુઓ ગચ્છાધાર પ્રકીર્ણક ટીકા-વિજય-
વિમલકૃત પૃ. ૩ (પ્ર. ૬૫)વિમલઅંબાલા) આ ઉપરથી કોઈને એમ થાય
કે વલ્લભી અને મથુરાની વાચનાઓ લગભગ એક કાળે થઈતો તે માન્યતા
શેષ્ય નથી કારણ કે રુકન્દિલાચાર્ય (માધુરી વાચના કરનાર), દેવધિંગણિ
(વલ્લભી વાચના કરનાર વીરાત્ ૯૬૩) કરતાં ઘણા નૂનાછે. જુઓ અગાઉ કુટનોટ

રહેલ ઓછાવત્તા, ત્રુટિત અને અત્રુટિત આગમના પાઠો—આલાપોને અનુક્રમે પોતાની ભુદ્ધિથી સાંકળી પુસ્તકારૂઢ કર્યાં. આવી રીતે મૂળમાં સિદ્ધાન્તો ‘ગણુધરો’ના ગૂંથેલાં, તેનું દેવધિંગણિએ પુનઃ સંકલન કર્યું. આ વલ્લીપુર પરિષદમાં થયેલ સંકલનને ‘વલ્લી વાચના’ કહેવામાં આવે છે. આ સૂત્ર ગ્રંથોનું છેલ્લું સંસ્કરણ છે.

૧૯૫. આ સર્વ ચાલુ પરંપરા છે. પરંતુ મુનિ કલ્યાણવિજયની આ બાબતના સંબંધે કરેલી શોધખોળને પરિણામે તેમનો મત નોંધવા થોડાં છે કે “વલ્લી વાચના એટલે દેવધિંગણિની નહિ પણ વાચક ‘નાગાર્જુન’ની વાચના’ એમ હું માનું છું. આ સંબંધમાં કથાવલીમાં ઉલ્લેખ છે.” એટલે કે મથુરામાં આર્ય સ્કન્દિલના પ્રમુખપણા નીચે અને વલ્લીમાં નાગાર્જુનના પ્રમુખપણે એમ બે સંશ્લેષ મળેલા, અને વાચનાઓ થયેલી. એ બે આચાર્યો પરસ્પર મળવા પામેલા નહિ, અને બંનેના વાચનાભેદો ચાલુ રહ્યા. કાલક્રમે દેવધિંગણિ ક્ષમાશ્રમણે એકજ વાચનાને વ્યાપક બનાવવા આર્ય સ્કન્દિલની વાચના સર્વ સંમતિથી ચાલુ રાખી, અને નાગાર્જુનની વાચનામાં રહેલા પાઠ બંદોને ‘નાગાર્જુનીય’ પાઠભેદ તરીકે નોંધી લીધા તેથીજ આજે ટીકા ગ્રંથોમાં ‘નાગાર્જુનીય’ એ પ્રમાણે પાઠ સ્વીકારે છે’ એમ કહી ટીકાકારો પાઠભેદનો ઉલ્લેખ કરે છે. આ મન પ્રમાણે દેવધિંગણિ ક્ષમાશ્રમણે જ્યતંત્ર વાચના કરી એમ ન કહી શકાય. પણ એક વાચનાને સર્વ માન્યતાનું કાયમી રૂપ આપી બીજું કાય વાચનાના પાઠભેદોને નોંધી સાચવી રાખવાનું મહત્ત્વનું કાર્ય એટલુંજ કહી શકાય. ૧૩૧

૧૩૧ વિનયત્રિજયકૃત સુબોધિકામાં પ્રાચીન ગાથા મૂળી ન તે એ છે કે:-

વલહિ પુરંમિ નયરે દેવકિં પમુહ સયલસંધેહિં ।

પુન્વે આગમ લિહિડ નવસય અસી આણુ વીરાડ ॥

હી. હં. પ્રકાશિત પૃ. ૪૩૩.

આમાં પૂર્વાગમ વીરાત્ ૯૮૦ માં વલ્લીપુર નયરે દેવધિપ્રમુખ સકલ સથે લખ્યો એ હકીકત છે.

૧૯૬. આ સમયમાં દેવર્ધિગણિથી અન્ય ૧૩૨દેવવાચકે નંદિ-
સૂત્ર રચ્યું તેમાં જૈનેતર શ્રુતનો ઉલ્લેખ છે: ભારત (મહાભારત),
રામાયણ, ભીમાસુરકથા (?), કૌટિલ્ય (ચાણક્યનું અર્થશાસ્ત્ર),
સંગડભદ્રિઆઓ (?), ખોડમુખ-ધોડયમુદ્ધ (ધોટકમુખ-વાત્સાલનનો
પૂર્વગામી કામશાસ્ત્રનો રચનાર), કપ્પાસિઅ, નાગસુહુમ (નાગસુદમ ?),
કલ્પગસતરી (કલ્પાદસતરી), વૈશેષિક, બુદ્ધવચન (બૌદ્ધ શાસ્ત્ર),
તૈરોસિય ત્રૈરાશિક (?), કાપિલિક (કપિલનું શાસ્ત્ર), લોકાયત (ચા-
વાંક), ધર્મિતંત્ર, માદર (વ્યાસ), પુરાણ, વ્યાકરણ, ભાગવત
(શ્રીમદ્ ભાગવત), પાતંજલ (યોગસૂત્ર), પુરુષદેવ્ય (પુષ્પદેવ=કામ-
સૂત્ર ?), લેખ્ય (લેખનશાસ્ત્ર), ગણિત, શકુનરત્ન, નાટકો યા બહો-
તેર કલાઓ, સંગોપાંગ ચાર વેદો. ૧૩૭

૧૯૭. દેવર્ધિગણિના સમયમાં સિદ્ધસેનગણિ થયા મનાય છે.
કે જેમણે ઉમાસ્વામિના તત્ત્વાર્થોધિગમસૂત્ર પર તત્ત્વાર્થ ટીકા નામની
ટીકા રચી. તેમાં 'પ્રમાણ' અને 'નય' એ જૈન નર્કશાસ્ત્રના મુખ્ય
શાક્ષણિક અંગ છે તેપર વિશેષ ચર્ચા કરી છે; તેઓ દિનનગણિના
શિષ્ય સિંહગિરિના શિષ્ય ભાસ્વામિના શિષ્ય હતા એમ તેની પ્રશ-
સ્તિમાં પોતે જણાવે છે. તેઓ આગમપ્રધાન વિદ્વાન હતા.

૧૩૨ જુઓ હરિશ્ચંદ્ર ગણિકૃત પ્રત્યપદ્ધતિ, પ્રત્યંતર ૨૫, પૃ. ૩,
પ્ર૦ જૈન આત્માનંદ સભા ભાવનગર.

૧૩૩ જુઓ નંદીસૂત્ર-સૂત્ર ૪૨ પૃ. ૧૯૪ પ્ર૦ આગમોદય સમિતિ.
આ ગણાવેલાં તે પંચી કેટલાંકનો ઉલ્લેખ ખીળે સૂત્ર-અંગોમાં છે. જુઓ
અનુચિતગદ્યાર સૂત્ર ૪૧ અને ૧૪૪ પૃ. ૩૬ અને ૨૧૮ આગમોદય સમિતિ:
નામે ભારત, રામાયણ, ભીમાસુરકથા, કૌટિલ્ય, ધોડયમુદ્ધ, સંગડભદ્રિઆઓ,
કપ્પાસિઅ, ભાગસુહુમ, કલ્પગસતરી, વૈસ્ય, વદસેસિય, બુદ્ધ સાસણ,
કાવિલ, લોકાયત, સક્રિયંત, માદર પુરાણ, વાગરણ, ન.ડગાહ, અથવા જોતેર
હવા સંગોપાંગ ચાર વેદો. પાંચમા અંગ ભગવતી સૂત્રમાં, (૧,૨) બ્રાહ્મણ
શાસ્ત્રોનો ઉલ્લેખ છે કે: રિહવેદ, જનુવેદ-સામવેદ-અથર્વવેદ-ધર્મિહાસ પંચ-
માણ, નિધંદુચ્છદાણ, ચલિણહ વેદાણ, સંગોવંચાણ સરહસ્તાણ સારએ ધારએ
ધારએ, પારએ ષંડગવી, સક્રિયંત વિસારએ, સંખાણ, સિકખાકપ્પે વાથરણ
છંદે નિરંતે ભેતિસાં-અયણ, અન્નેસુ ચ વહંસુ વંશન્નએસુ પરિવાયએસુ
નયેસુ સુપરિ-નિર્કિએ.

૧૯૮. આ સમય પછી લગભગ-જૈન પરંપરા કથન પ્રમાણે વિ. સં. ૫૩૦ (યા ૫૮૫)માં ૧૩૪થયેલા હરિભદ્ર સૂરિએ ૧૪૪૪ પ્રકરણો રચ્યાં તે પૈકી કેટલાંકમાં સર્વ દર્શનોના નિષ્પક્ષપાતપૂર્વક સમન્વય કરી સર્વનું ન્યાયદષ્ટિથી તોલન કર્યું છે, કેટલાંકમાં જૈનયોગની શૃંખલાબદ્ધ અવસ્થા કરી છે, કેટલાંક ગ્રંથો ટીકા-વૃત્તિરૂપે છે. પ્રાકૃતમાં પ્રસિદ્ધ સમરાદિત્ય કથા રચી છે. તેમણે પોતાના શિષ્યોને બૌદ્ધ પાસે તેમના સિદ્ધાન્તો શીખવા મોકલ્યા હતા; અને તેમના એક ગ્રંથ નામે લલિતવિસ્તરા વૃત્તિથી ૧૩૫(સં. ૯૬૨ માં ઉપમિતિભવ પ્રપંચા નામનો મહાન રૂપક ગ્રંથ સંસ્કૃતમાં રચનાર) સિદ્ધર્થિસૂરિ બૌદ્ધ થતાં બચી ગયેલ હતા. આ મહાન યુગકાર હરિભદ્રસૂરિ સંબંધીનું ‘હરિભદ્રયુગ’ નામનું જૂદું પ્રકરણજ આ પછી મૂકવામાં આવ્યું છે.

૧૩૪. અશ્વમેધસૂરિ પોતાના વિચારસાર પ્રકરણમાં પ્રાચીન ગાથાઓ ટાંકે છે કે:—

(૧) પંચસણ પળતીણ વિક્કમ મૂવાઝ જ્ઞતિ અત્વમિઓં ।

હરિમદ્સૂરિસૂરો ધમ્મરઓ દેઝ મુક્તસુહં ॥૩૦॥ અહવા

(૨) પળદક્કદસસણહિ હરિમૂરી આસિ તત્થ પુવ્વકઈં ।

તેરિસવરિસસણહિ અઈંણહિવિ વપ્પહટ્ટિપહૂ ॥૩૧॥

અર્થાત્ (૧) હરિભદ્રસૂરિ વિક્રમ બુપથી ૫૩૦ માં અસ્ત થયા. (૨) હરિ(ભદ્ર) સૂરિ (વીરાત્) ૧૦૫૫ માં (=૫૮૫ વિ. સં. માં) હતા ને બપ્પહટ્ટિ સૂરિ વીરાત્ ૧૩૦૦ માં હતા.

પંચસણ વાળી ગાથા સ્થમયમુંદરે સં. ૧૬૩૦ માં રચેલી ગાથા સહ-સ્રીમાં પણ ટાંકી છે, તે ગાથામાં પળતીણ ને બદલે પળસીણ (એટલે ૫૮૫) લેખએ એમ વેબરે સુધારેલ છે, વીરાત્ ૧૦૫૫ એ રીતે મળી રહે, પણ વિચારામૃત સંગ્રહમાં હરિભદ્રનો કળ વીરાત્ ૧૦૫૦ (પંચાશતા) લખેલ છે પણ તે પંચ પંચાશતા ને બદલે બુધ હોય. (ડા. યાકોબી)

૧૩૫. શ્રી સિદ્ધર્થિસૂરિ પોતેજ પોતાના હજા ગ્રંથમાં છેવટે બધાંવે છે કે—

નમોઽસ્તુ હરિમદ્વાય તસ્મૈ પ્રવરસૂરયે ।

મદયે નિર્મિતા ણ્વ વૃત્તિ લેહિતવિસ્તરા ॥

૧૯૯. વલ્લભી સંઘ આગમના સંકલનાર્થે મળ્યો તે વખતે વલ્લભીપુરમાં શીલાદિત્ય રાજા હતો ને વલ્લભીપુરમાં શીલાદિત્ય નામના રાજાઓ થતા ગયા. ત્યાં એટલે સૌરાષ્ટ્રમાં શત્રુજય તીર્થનું માહાત્મ્ય વિક્રમરાજના સમયથી જ થતું ચાલ્યું અને સૌરાષ્ટ્રમાં જ જૈનોના પવિત્ર ગ્રંથો પુસ્તકારૂઢ થયા, એ તેમજ નેમિનાથ તીર્થકરનું ચરિત્ર ગિરિનાર સાથે સંબંધ ધરાવે છે—એ સર્વ વાત સ્પષ્ટ બતાવે છે કે જૈનોએ સૌરાષ્ટ્રમાં ધણા પ્રાચીન સમયથી પગપેસારો કરી સૌરાષ્ટ્રને પોતાની ભૂમિ બનાવી હતી. ભૃગુકચ્છમાં આર્ય ખપુટા-આર્ય આદિ વિક્રમરાજના સમય લગલગ થયા એ પણ બતાવે છે કે ગુજરાતમાં જૈનોનું આગમન ધણા પ્રાચીનકાળથી હતું.

૨૦૦. વલ્લભીપુરનો સીથીઅન આદિ પરદેશી જાતોનાં તથા અન્ય આક્રમણોથી ત્રણ વખત ભંગ થયો એમ જૈન પ્રબંધકાર કહે છે. ૧૩૧ ‘ભંગ’ નો અર્થ ‘સર્વથા નાશ’ નથી થતો. પહેલો ભંગ વિ. સં. ૩૭૫ માં થયો. ૧૩૭ શીલાદિત્ય રાજા એ સૂર્યવંશી હતા તેના વંશજો તથા જૈનોનાં ધણાં કુટુંબો વલ્લભીપુરની પડતીથી મારવાડ વગેરે દેશોમાં જઈ રહ્યા. એમ કહેવાય છે કે વલ્લભી રાજાના ગુહસેન—ગોહીલ વંશજ, ને તેમાંથી ઈડરનું રાજ્ય થયું ને ત્યાંથી તે ચીનોડ ગયા ને ત્યાંથી ઉદયપુર રાજાઓ થયા ને તેમાંથી શીશાદીઆ થયા. ૧૩૮ વલ્લભીના ભંગ વિષમસમયમાં જૈન મૂર્તિઓનો ભિ-

૧૩૧. જુઓ પ્રબંધચિંતામણિ આદિ. તિલ્થોગાલી પચન્નો (કે જે હજુ સુધી મુદ્રિત થયો નથી) તેમાં વલ્લભીભંગની વાત છે.

૧૩૭. પળસયરી વાસસયં તિણિણ સયાઈ અદ્વકમેજુળં ।

વિક્રમકાલાઝ તઠ વલ્લીમંગો સમુપ્પન્નો ॥

અર્થાત્—(વિક્રમકાલથી ૩૭૫ વર્ષ અતિક્રમતાં વલ્લભીભંગ થયો—ગાથા સહસ્રી પી. ૩. ૨૮૫) વળી પ્રભાવકચરિત પછુ પૃ. ૭૪ માં વીરાત ૮૪૫ વર્ષે વલ્લભીનો ભંગ દુરૂકના હાથે થયો અને ત્યાંથી તેઓ ભૃગુપુરનો નાશ કરવા ગયા એમ જણાવે છે. પરંતુ જિનપ્રેલ તીર્થકંદપમાં સત્યપુર કહે છે કે ગજજલ્પવંશ (ગીજનીનો પાતશાહ) હમ્મીરદ્વારા વિ. સં. ૮૪૫ માં વલ્લભી-ભંગ થયો હતો તે વધુ વિશ્વસનીય લાગે છે.

૧૩૮. “વાસ્તવમાં વલ્લભીમાં શીલાદિત્ય નામના ૬ રાજા થયા, પરંતુ જૈન લેખકોને કેવળ એક (અર્થાત્ છેલ્લો) શીલાદિત્ય થયાનું બહુમાં હતું.

હસમાલ આદિ સ્થલે સંચાર થયો હતો. (જિનપ્રભ કૃત સત્યપુર કંપ વગેરે.)

૨૦૧. વિ. સં. ૫૧૦ (૫૨૩) માં^{૧૩૭} હાલના ગૂજરાતમાં આનન્દપુર-વૃદ્ધનગર (હાલનું વડનગર) એક મોટું શહેર હતું. ત્યાં ક્રુવસેન રાજા રાજ્ય કરતો હતો. ત્યાં ધનેશ્વરસૂરિ નામના જૈનાચાર્યે તે રાજાના પુત્રના મરણથી થયેલ શોક સમાવવા જૈનાગમ નામે

મેવાડમાં પણ શીલાદિત્ય નામનો રાજા વિ. સં. ૭૦૩ માં થયો હતો. બંનેને જોનાએ એક માની મેવાડના રાજાઓનું વલ્લભીથી આવવાનું માની લીધું અને ટોડે તેને સ્વીકારી લીધું. ચીની યાત્રી હુએનસાંગ (વિ. સં. ૬૬૬ આસપાસ) વલ્લભીમાં ગયો ત્યારે તે નગર બહુ ઉન્નત દશામાં હતું. વલ્લભીનો નાશ વિ. સં. ૮૨૬ માં સિંધના અરબોએ કર્યો હતો. (૨) વલ્લભીમાંથી કલ્પપુરનો રાજવંશ થયો એ કથન કપિલકલ્પિત છે. ધનેશ્વરસૂરિના સં. ૪૭૭ માં રચાયેલા મનાતા શત્રુંજય માહાત્મ્યમાં સં. ૧૧૬૯ થી ૧૨૩૦ માં રાજ્ય કરનાર કુમારપાળનો વૃત્તાંત આવે છે તેથી તે પુસ્તક સં. ૧૩ મી સદી या તે પછી આધુનિક ધનેશ્વરથી બન્યું હોયું જોઈએ તેથી તેમાંનું વલ્લભીપુરનું કથન બહુ પાછળનું હોવાથી વિશ્વાસ યોગ્ય નથી. (વાંચો-રાજપૂતાનેકા ઇતિહાસ-પાડલા ખંડ. રા. બ. ગી. હી. ઓગ્રાજી કૃત પૃ. ૩૮૫ થી ૩૮૬)

૧૩૬. કંપસૂત્રમાં જણાવેલું છે કે:--સમણસ્સ મગવઓ મહાવીરસ્સ જાવ સવ્વદુક્ખપ્પહીણસ્સ નવવાસસયાઈં વિહ્વકંતાઈં, દસમસ્સ ય વાસ-સયસ્સ અયં અસીઈમે સંવચ્છરે કાલે ગચ્છઈ, વાયર્ણનરે પુણ અયં તેણગાં સંવચ્છરે કાલે ગચ્છઈ દ્વિવીસઈ ॥૧૪૫॥

અર્થાત્-સર્વ દુઃખ એણે પ્રક્ષીણ કર્યા છે એવા શ્રમણ ભગવાન મહાવીરના નવ રાત વર્ષો અતિક્રમ્યા પછી દશમા રાતકમાં એસીમે સંવત્સર કાલ ભય છે-વાચનાંતરમાં પુનઃ ત્રણમે સંવત્સર આવે છે. આ બે જુદી જુદી વાચના-પાઠ છે તેથી કોઈ અનુમાન કરે છે કે કંપસૂત્ર-દેવર્ધિ ક્ષમા-શ્રમણથી લખવાનું વર્ષ વીરાત્ ૬૮૦ (વિ. સં. ૫૧૦) છે, ને રાજસભામાં વાંચવાનું રાવ થયાનું વર્ષ વીરાત્ ૬૬૩ (વિ. સં. ૫૨૩) છે. ડા. ચાક્ષ-ચીની કંપસૂત્ર આશ્રિત પૃ. ૬૭.

કલ્પસૂત્રની વાચના કરી હતી, અને તે વાચના હજુ સુધી જૈન સંઘ સમક્ષ નેના પયુષણુ નામના તહેવારમાં થયાં કરે છે.

૨૦૨. ૫મી એમ કહેવાય છે કે બીજા કાલિકાસુરિ થયા તેમણે જે અત્યાર સુધી પયુષણુનું 'સાંવત્સરી' પર્વ બાદપદ શુદ્ધિ પાંચમ ને રોજ થતું હતું અને ચોમાસી પુણિમાએ થતી હતી તેને બદલે ચોથની સાંવત્સરી અને ચતુર્દશીની ચોમાસી કરાવી ને તે વીરાત ૯૯૩ માં ચતુર્વિંશ મંથે આચર્યું. ૧૪૦

૨૦૩. અનુમાને ૭ મા સૈકા અગાઉ થયેલા પંચ કલ્પમહા-ભાષ્યના કર્તા (પી. ૧, ૧૦૩) સંઘદાસ ક્ષમાશ્રમણે વસુદેવ હિંદી નામનો ચરિત ગ્રંથ પ્રાકૃતમાં આરંભ્યો તે ધર્મસેન ગણિ મહત્તરે પૂરો કર્યો. એપરથી જણાય છે કે તે કાલે વસુદેવ ચરિત લોકમાં વિશેષ પ્રચલિત હશે. આઠમા સૈકા પહેલાંનો બીજો ધર્મિજ હિંદી

૧૪૦. બુદ્ધા તિલ્લોગાલી (તીર્થેદ્વાર) પચનાની નીચલી ગાથાએ કે જે જૈનપ્રભસુરિએ પોતાની સંદેહવિષોદ્ધિ નામની કલ્પસૂત્ર શીકામાં તેમજ રત્નશેખરસુરિએ શ્રાદ્ધવિધિમાં ટાંચી છે:—

‘સાલાહણેન રજ્જા સંવાણેણ કારિઓ મયવં ।

પજોસવળં ચરત્થી ચાડમ્માસં ચડદસીણ ॥

ચડમાસ-પટિક્કમણં પક્કિચ્ચ દિવસંમિ ચડવિહો સંધો ।

નવસયતેણત્તણ્હિં આયરણં તં પમાણં તિ ॥

— ‘સાલાહણુના રાજ્યમાં સંઘના આદેશથી લગવાનું કાલિકે પયુષણુ ચોથામાં અને ચાતુર્માસ (પ્રતિક્રમણુ) ચોદશે કર્યું, ચોમાસી પ્રતિક્રમણુ ૫૫મીના દિવસે ચતુર્વિંશ સંઘે (વીરાત) ૯૯૩ માં કર્યું તે આચરણુ પ્રમાણુ છે.’ કુલમંડનસુરિ વિચારમૂતસંગ્રહમાં ‘૯૯૩ માં પયુષણુકલ્પની પંચમીમાંથી ચોથપર પ્રવૃત્તિ થઈ’ એમ જણાવે છે. તે પ્રમાણુ રત્નશેખર-સુરિ ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધમાં આ ગાથા સ્વીકારી શાશિવાહન રાજા વિક્રમના પ્રતિપક્ષી શાશિવાહનથી નફા થયા એમ જણાવે છે. કલસપ્તતિર્મા, ચોથની સાંવત્સરી કાલકાચર્યે કર્યાની સાથે વીરાત ૯૯૩ આપી છે—તેજ પ્રમાણુ વિનયચંદ્રસુરિના દીવાળી કલ્પમાં છે ને જૈનપ્રભ કૃત પ્રતિષ્ઠાનપુર કલ્પમાં તેમજ સમયસુંદરની સામાચારી શ્લોકમાં છે.

નામનો ગ્રંથ છે તેમાં વર્ણનભાગ કરનાં કથાભાગના વધારે છે. ૧૪૧

૨૦૪. શ્રી કુંઠપ્રદેશ (થાણેશ્વર) ના સ્વામી હર્ષવર્દન (હર્ષ-રાજા) ને રાત્ર્યાભિષેક વિ. સં. ૬૬૪ માં થયો. તે મહાપ્રતાપી વિદ્વાન અને વિદ્વત્ત્રેમી હતા. તેમના સમયમાં પ્રસિદ્ધ કાદંબરીકાર બાણભટ્ટ કે જેમણે હર્ષચરિત પણ રચ્યું છે. સૂર્યશતકના કર્તા મયૂરઆદિ તેના દરબારના પંડિતો હતા. જૈન વિદ્વાન માનતુંગાચાર્ય (લક્ષ્મણસ્તોત્રના કર્તા) પણ તે રાજાના સમયમાં થયા એવું કથન મળે છે. ૧૪૨ લક્ષ્મણસ્તોત્ર પ્રાસાદિક ભાવવાળા ભાષામાં આદિ-નાથની સ્તુતિ તરીકે રચાયેલું છે.

૨૦૫. ચંદ નામનો જૈન ૧૪૩ પંડિત પાંડેસા પ્રાકૃત વ્યાકરણકાર થયો કે જેણે પોતાના પ્રાકૃત લક્ષણ નામના વ્યાકરણમાં અપભ્રંશ ભાષાનું વિવરણ કર્યું છે. ડા. હોર્નરે તે સંશોધિત કરી પ્રકટ કર્યું છે અને તેના સમય તે ઇ. સ. ૫૧૧ ત્રીજો સૈકા મૂકે છે; પણ પ્રો. ગુણેના કહેવા મુજબ તે ઇ. સ. ૭૬૬ સૈકાની પછી થયેલ છે ને તેના કારણમાં તે જણાવે છે કે તે સમય પછી અપભ્રંશ માત્ર આભરિની ભાષા મટી સાહિત્ય-ભાષા બની.

૧૪૧. કુવલયમાલાનો લેખ-જ્ઞાનવિજયનો. વસંતરાજતોત્સવઅંક.

૧૪૨. એકાદ્ય. ૨૧૦ ઇ. પ્રથમભાગ પૃ. ૧૪૨. માનતુંગ માટે જુઓ 'શ્રીમાતુંગપ્રબંધ' પ્રભાવચરિત પૃ. ૧૮૦-૧૮૧.

૧૪૩. પ્રો. ગુણેના કહેવા પ્રમાણે જુઓ મવિસયત્તકહાની અંગ્રેજી પ્રતાવના પૃ. ૬૧-૬૩. પરંતુ એક સ્થલે તેના મંગલચરણમાં વીરને બદલે શંભુ મૂકેલ છે.

પ્રણમ્ય શિરસા શમ્ભુ સ્વર્ત્વૈર્વ્યાપિમિરક્ષરૈઃ ।

લક્ષણં પ્રાકૃતં વક્ષ્યે કિંચિદ્ વૃદ્ધમતાદદમ્ ॥૧॥

જુઓ વેલ્લુકર વૉ. ૧ પૃ. ૨૭.

પણ શમ્ભુને બદલે વીર એવો શ્લોક છે તે માટે જુઓ પી. ૩.

૨૦૬. જૈન પદાવલીઓના આધારે વીરાત ૧૧૪૫ (વિ. સં. ૧૪૫) માં ૧૪૪ જિનભદ્રગણિ દ્વિમાશ્રમણ થયા. એતો ચોક્કસ છે કે હરિભદ્રસુરિ પહેલાં તેઓ થયા; કારણકે હરિભદ્રસુરિ તેમનો ઉલ્લેખ કરે છે. તેમણે રચેલા ગ્રંથો:-વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય મૂલ અને ટીકા, બૃહત્સંગ્રહિણી ૪૦૦ થી ૫૦૦ ગાથા (પી. ૧, ૨૬-૫૧) બૃહત્સંજ્ઞ-સમાસ(પી. ૧, ૨૬). વિશેષણવતી ૪૦૦ ગાથાનો પ્રકરણ ગ્રંથ અને જીતકલ્પમૂત્ર કે જેમાં જૈન સાધુના ૧૦ પ્રકારના પ્રાયશ્ચિત્તનું વિધાન છે. વળી દ્યાનશનક રચ્યું છે (પી. ૧, ૩૩) કે જે વિશેષાવશ્યક ભાષ્યમાં અંતર્ગત છે. તેમની ‘ભાષ્યકાર’ તરીકેની જખરી ખ્યાતિ છે. તેમણે વિશેષાવશ્યક ભાષ્યમાં વાસવદત્તા અને તરંગવતી કથાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

૨૦૭. આ ભાષ્યગ્રંથ જૈન પ્રવચનમાં એક મુકુટમણિ સમાન લેખાય છે અને તેથી ભાષ્યકાર જિનભદ્રગણિ જૈન શાસ્ત્રકારોમાં અગ્રણી મનાય છે. જૈનદર્શનપ્રતિપાદિત જ્ઞાનવિષયક વિચારને કેવળ શ્રદ્ધાગમ્ય-વિષયની કાટિમાંથી બુદ્ધિગમ્ય-વિષયની કાટિમાં ઉતારવાનો સુસંગત પ્રયત્ન, સૌથી પ્રથમ એમણેજ એ મહાભાષ્યમાં કર્યો હોય, એમ જૈન સાહિત્યના વિકાસક્રમનું સિદ્ધાંતલોકન કરતાં જણાઈ આવે છે. જૈન આગમોના સંપ્રદાયગત રહસ્ય અને અર્થના, પોતાના સમયમાં અદિતીય જ્ઞાતા તરીકે, એ આચાર્ય સર્વસમ્મત ગણાતા હતા; અને તેથી એમને ‘યુગપ્રધાન’ એવું મહત્ત્વખ્યાપક ઉપપદ મળેલું હતું.

૨૦૮. તેમના રચેલા જીતકલ્પ પર ચૂર્ણિ રચનાર સિદ્ધસેનસુરિએ

---

૧૪૪. આ ‘ભાષ્યકાર’ જિનભદ્ર દ્વિમાશ્રમણ સંબંધમાં જુઓ શ્રી જિન-વિજયની જીતકલ્પસૂત્ર પરની વિદ્વાતશરેણી પ્રસ્તાવના પ્ર૦ જૈન સા. સંશોધક. જિનભદ્રે પોતાના જીતકલ્પસૂત્ર પર ભાષ્ય પણ રચ્યું હતું એમ જણાવે છે ને સં. ૧૨૭૪ માં તિલકાચાર્યે તેના પર વૃત્તિ રચી છે.

તેની આદિમાં તેમની જે ગંભીરાર્થક સ્તુતિ છ પદમાં કરેલી છે તે પરથી તેમને વ્યર્થ પરીચય દૂર કરી શકાય છે:-

‘અનુભવ એટલે આગમોના અર્થજ્ઞાનના ધારક, યુગપ્રધાન, પ્રધાન-જ્ઞાનીઓને બહુમત, સર્વ શ્રુતિ અને શાસ્ત્રમાં કુશલ, અને દર્શન-જ્ઞાન ઉપ-યોગના માર્ગસ્થ એટલે માર્ગરક્ષક,

‘કમલના સુવાસને અધીન થયેલા ભ્રમરો જેમ કમલની ઉપાસના કરે છે તેમ જ્ઞાનરૂપ મહારહના પિપાસુ મુનિઓ જેમના મુખરૂપ નિર્જરમાંથી નોકળેલા જ્ઞાનરૂપ અમૃતનું સદા સેવન કરે છે,

‘સ્વસમય અને પરસમયના આગમ, લિપિ, ગણિત, જ્ઞાન અને શાસ્ત્ર-શાસ્ત્રો ઉપર કરેલાં વ્યાખ્યાનોમાંથી નિર્મિત થયેલા જેમને, અનુપમ યશ-પટલ દશે દિશાઓમાં ભરી રહેલા છે,

‘જેમણે પોતાની અનુપમ મતિના પ્રમાણે જ્ઞાન, જ્ઞાતી, હેતુ, પ્રમાણ, અને ગણધરપૃષ્ઠાનું સવિશેષ વિવેચન વિરોધાવશ્યકમાં ગ્રન્યતિબદ્ધ કર્યું છે,

‘જેમણે છેદરૂઢોના અર્થધારે, પુરૂષ વિરોધના પૃથક્કરણ પ્રમાણે, પ્રાય-શ્ચિત્તના વિધિનું વિધાન કરનાર જીતકલ્પસૂત્રની રચના કરી છે,

‘એવા, પરમસમયના સિદ્ધાન્તોમાં નિપુણ, સંયમશીલ શ્રમણોના માર્ગના અનુગામી, અને ક્ષમાશ્રમણોમાં નિધાનભૂત જિનશબ્દમણિ ક્ષમા-અમણને નમસ્કર.’

૨૦૯. દરેક સંપ્રદાયમાં વિદ્વાનોના બે પ્રકાર નબરે પડે છે. એકતો આગમપ્રધાન, અને બીજો તર્કપ્રધાન. આગમપ્રધાન પંડિતો હમેશાં પોતાના પરંપરાગત આગમોને-સિદ્ધાન્તોને શબ્દશઃ પુષ્ટરીતે વળગી રહે છે. ત્યારે તર્કપ્રધાન વિદ્વાનો આગમગત પદાર્થવ્યવસ્થાને તર્કસંગત અને ગદ્યસ્યાનુકૂલ માનવાની વૃત્તિવાળા હોય છે. એટલે કેટલીક વખતે અને વચ્ચે વિચારભેદ પડે છે. એ વિચારભેદ જો ઉગ્ર પ્રકારનો હોય છે તો કાલક્રમે સંપ્રદાયભેદના અવતારમાં પરિણમે છે, અને સૌમ્ય પ્રકારનો હોય છે તો તે માત્ર મનભેદના રૂપમાં જ વિરમી જાય છે. જૈન સંપ્રદાયના ઇતિહાસનું અવલોકન કરતાં તેમાં આવા અનેક વિચારભેદો, મતભેદો અને સંપ્રદાયભેદો અને તેનાં મૂલભૂત ઉગ્ર પ્રકારનાં કારણો શુદ્ધિ આગળ રૂપરૂ નરી આવે છે.

જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણ આગમપ્રધાન આચાર્ય છે; તેમણે જૈન આગમાન્નાય પરંપરાગત ચાલ્યો આવતો હતો તેને અનુસરી સંગત ભાષ્ય રચવાનું પ્રધાનકાર્ય કર્યું છે. તેમાં જે તર્ક આન્નાયાનુકૂલ હોય તેનો ઉપયોગ પોતાના સમર્થનમાં પૂરી રીતે કર્યો છે. આશ્રમની આગળ જનાર તર્કને ઉપેક્ષણીય ગણ્યો છે. ન્યારે તેમના પુરોગામી સિદ્ધસેન દિવાકર તર્કપ્રધાન આચાર્ય હતા. (જેમના સંબંધી એક જુદુંજ પ્રકરણ આગાઉ આવી ગયું છે). સિદ્ધસેનના પ્રથો મૌલિક-સિદ્ધાન્ત-પ્રતિપાદક અને પ્રૌઢ વિચારપૂર્ણ છે, તેઓ જૈન તર્કશાસ્ત્રના અવસ્થાપક અને વિવેચક છે ને જૈન દર્શનના એક અનન્ય આધારભૂત આશ્ર પુરૂષ છે. શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકરે પોતાના સમતિતર્કમાં કેવલી (સર્વજ્ઞ) ને કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શન એ બંને યુગપત્ એટલે એક સાથે ચતા નથી એ આગમપરંપરાના મનથી વિરુદ્ધ જાણ્યું અને એકજ છે અને જુદા નથી એમ તર્કથી સિદ્ધ કર્યું છે; ન્યારે શ્રી જિનભદ્ર ક્ષમાશ્રમણે આગમપરંપરાગત તે મતને અભિમત રહી શ્રી સિદ્ધસેનના વિચારનો વિગતવાર પ્રતિક્ષેપ વિશેષાવસ્થકમાં કર્યો છે. આમ જિનભદ્રગણિ આગમપરંપરાના મહાન સંરક્ષક હતા અને તેથી તેઓ આગમવાદી કે સિદ્ધાન્તવાદીના બિરુદ્ધી જૈન વાદ્યમ-યમાં ઓળખાય છે. ૧૪૫ જિનભદ્ર ક્ષમાશ્રમણ ઉત્કૃષ્ટ વ્યાખ્યાતા હતા એમ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય જણાવે છે. ૧૪૬

૨૧૦. ઉપરોક્ત વિશેષાવસ્થક ભાષ્યમાં વાસવહતા અને તરંગવતીનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. તે ભાષ્ય પર કોટચાચાર્યે ટીકા રચી છે ૧૪૭ કે જેની સં. ૧૧૩૮ માં લખાયેલી તાડપત્રની પ્રત ભાં. ઈ. માં વિદ્યમાન છે. (કી. ૨. નં. ૫૭).

૧૪૫. જુઓ શ્રી જિનવિજયની પ્રસ્તાવના 'જીવકલ્પસૂત્ર'માં. (પ્ર. જૈન સાહિત્ય સંશોધકસંમિતિ. અમદાવાદ).

૧૪૬. ઉત્કલેડનૂપેન ॥૨।૨।૩૯॥xસપજિનમદક્ષમાશ્રમણાઃ વ્યાખ્યાતારઃ।

૧૪૭. તેમાં છેલ્લો શ્લોક કોટચાચાર્યે આ પ્રમાણે આપ્યો છે:—

૧૫૨ જૈન સાહિત્યનો ઇતિહાસ. [વિ. ૨ પ્ર. ૫]

૨૧૧. વિ. સં. આઠમા સૈકામાં (શક સં. ૫૯૮ એટલે વિ. સં. ૭૩૩ માં) ૧૪૮ જિનદાસ મદત્તરે નન્દીસૂત્ર પર ચૂર્ણિ રચી, વળી તેમણે નિર્ણયી યુત્તર પર પણ વિશેષ નામની ચૂર્ણિ રચી (તાડપત્ર ડી. ૨, નં. ૩૬ અને ૩૭ જેનો લખ્યા સં. ૧૧૪૫ અને ૧૩૫૯ છે અને ડી. ૨, નં. ૩૭૭ કે જે નિર્ણયી ચૂર્ણિનાં અવતરણા હરિભદ્રસૂત્રિએ પોતાની આવશ્યક વૃત્તિમાં લીધાં છે. એ ઉપરાંત તેમણે અનુયોગદ્વાર પર ચૂર્ણિ રચી છે. ૧૪૯

૨૧૨. ૨૧૦ રાણુજીતરામ એક સ્થળે કહે છે કે “જ્યારે દ્વિદિ-
ણમાં ચૈત્યુક્યોના પાટનગર બદામીમાં જૈનશાસન પ્રવર્તતું હતું ત્યારે
લક્ષ્મીના મૈત્રકોથી તેમજ ગુજરાતમાં પણ સન્માન પામતું હતું.” ૧૫૦

માણ્યં સામાયિકસ્ય સ્ફુટવિકટપદાર્થોપગૂઢં યદેતન્
છીમત્પૂજ્યૈરકારિ ક્ષતકલુષધિયાં ભૂરિસંસ્કારકારિ ।
તસ્ય વ્યાખ્યાનમાત્રં કિમપિ વિદક્ષતા યન્મયા પુણ્યમાત્રં
પ્રેત્યાહં દ્રાગ્લભ્યં પરમપરિમિતાં પ્રીતિમત્રૈવ તેન ॥

૧૪૮. શકરાજ્ઞઃ પંચસુ વર્ષશતેષુ વ્યતિક્રાન્તેષુ અષ્ટનવતિષુ નન્દ્ય-
ધ્યયનચૂર્ણિઃ સમાપ્તા । લખિત પ્રત ભાં. ધ. પૂના. કર્તા જિનદાસનું નામ
નીચેની આધામાં ગૃપ્ત છે:—

તિદુસરજુર્ણિં તિચરપણ અટ્ટમ વગ્ગે તિપણ તિઅક્સરાવહે તેસિ ।
પઠમતતિર્ણિં જામ કય જસ ॥

૧૪૯. પી. ૩, પરિ. ૫. ૧૮૫. પી. ૫, પરિશિષ્ટ ૫. ૫૧. કે જ્યાં
તે પ્રતને છેવટે લખેલ છે કે સં. ૧૪૫૬ વર્ષે શ્રી સ્તંભતીર્થે બૃહત્પૌષ્ઠ
શાલાયાં બહારકે શ્રી જયતિલકસૂત્રિણા અનુયોગદ્વારચૂર્ણિ ઉદ્ધાર: કારાપિત:—

૧૫૦. બાવનગરના જૈનધર્મપ્રકાશ નામના પત્રના રજતમહોત્સવ
અંકમાં આવેલો તેમનો લેખ.

પ્રકરણ ૬ કું.

હરિભદ્રયુગ.

[વિ. સં. ૫૮૫—અથવા વિ. સં. ૭૫૭ થી ૮૨૭]

હરિભદ્રસૂરિવચનો.

આગ્રહીં બત નિનીષતિ યુક્તિ તત્ર યત્ર તસ્ય મતિ નિવિષ્ટા ।

નિષ્પક્ષપાતસ્ય તુ યુક્તિર્યત્ર તત્ર તસ્ય મતિરેતિ નિવેશમ્ ॥

—મતાગ્રહી છવ ન્યાં મતિનો અભિનિવેશ હોય છે ત્યાં બહુ યુક્તિને ખેંચે છે; ન્યાયે મતાગ્રહરહિત નિષ્પક્ષપાતી. ન્યાં યુક્તિ છે ત્યાં બહુ મતિને ખેંચે છે. યોગબિંદુ.

પક્ષપાતો ન મે વીરે ન દ્રેષઃ કપિલાદિષુ ।

યુક્તિમદ્ વચનં યસ્ય તસ્ય કાર્યઃ પરિગ્રહઃ ॥

—લોકતત્ત્વનિર્ણય.

—વીર (શ્રી મહાવીર) પર મારો પક્ષપાત નથી, તેમજ કપિલ વગેરે પર દ્રેષ નથી. જેનું વચન યુક્તિવાળું છે તેનું સ્વીકારકું થટે. X

X આ હરિભદ્રસૂરિના જ્ઞાનગર્ભિત વાક્ય સાથે સરખાવો:—

અપિ પૌરુષમાદેયં જ્ઞાત્વં ચેથુક્તિબોધકં ।

અન્યસ્ત્વાર્ષમપિ ત્યાજ્યં માત્ર્યં ન્વાપ્યૈકસેવિનાં ॥

યુક્તિયુક્તમુપાદેયં વચનં બાલકાદપિ ।

અન્યત્તુળમિવ ત્યાજ્યમપ્યુર્કં પદ્યજન્મના ॥

—શાસ્ત્ર એકે મનુષ્યકૃત હોય જતાં તે યુક્તિખોધક હોય તો સ્વીકારકું અને શાસ્ત્ર એકે આર્ષ-ઋષિપ્રભૃતિ હોય જતાં અન્યથા—અયુક્ત હોય તો તજકું. ન્યાય માત્રથીજ દોરાકું કોઈએ. યુક્તિથી યુક્ત વચન બાલક પાસેથી આવે તો પણ ઉપારેય છે, અને તેથી નિરક્ષરું બ્રહ્માએ કહ્યું હોય તોયે તૃણ માફક વળ્યું છે.

—યોગવાશિષ્ઠ ન્યાયપ્રકરણ.

હરિભદ્રસ્તુતિ.

વિષં વિનિર્ઘૂય કુવાસનામયં વ્યચિચરણઃ કૃપયા મદાશયે ।

અચિન્ત્યવીર્યેણ સુવાસનાસુધાં નમોઽસ્તુ તસ્મૈ હરિભદ્રસૂરયે ॥—સિદ્ધાંધિઃ

—કૃપા કરી કુવાસનારૂપ વિષયને કાઢી નાંખી અચિન્ત્ય વીર્ય વડે મારા હૃદયમાં જેણે સુવાસનારૂપ અમૃત સિન્ધુ તે શ્રી હરિભદ્રસૂરિને નમસ્કાર હો !

સૂર્યપ્રકાશં ક્વ નુ મણ્ડલં દિવઃ સ્વયંતકઃ ક્વાસ્ય વિભાસનોદયતઃ ।

ક્વ ધીશગમ્યં હરિભદ્રસદૃશઃ ક્વાધીરહં તસ્ય વિભાસનોદયતઃ ॥

—(જીનેશ્વરસૂરિકૃત હરિભદ્ર અષ્ટકપર વૃત્તિ સં. ૧૦૮૦

—આકાશમંડલને કળળનાર સૂર્યપ્રકાશ કયાં અને તેને કળળવા મથતા આગીઓ કયાં ? હરિભદ્રનાં બુદ્ધિશાસ્ત્રીયજ્ઞ ગમ્ય થઈ શકે તેવાં સત્ત્વયો કયાં, અને તેમું સ્પષ્ટીકરણ કરવા મથતા હું અજ્ઞાન કયાં ?

શ્રી સિદ્ધસેન—હરિભદ્રસુખા પ્રસિદ્ધાસ્તે સૂરયો મયિ ભવન્તુ કૃપાપ્રસાદાઃ ।

યેષાં વિમૃદય સતતં વિવિધાન્ નિબન્ધાન્ શાસ્ત્રં વિકીર્ષતિ તનુપ્રતિમો-

ઽપિ માદૃક્ ॥

—સ્વાહુવાદરત્નાકરમાં વાદિદેવસૂરિ. (૧૧૧૦)

—તે શ્રી સિદ્ધસેન હરિભદ્ર પ્રમુખ પ્રસિદ્ધ આચાર્યો મારા પર પ્રસાદ વાળા—કૃપાવંત થાઓ કે જેમના વિવિધ નિબંધોને વિચારીને મારા જેવો અસ્થ પ્રતિભાવાળો શાસ્ત્ર સ્પર્શે.

મહં સિરિ હરિમહસ્સ સૂરિણો જસ્સ ભુવણરંગમ્મિ ।

વાળી વિસટ્ઠ રસમાલ મંચરા નચ્ચણ સુહરં ॥

—જેમના ભુવણરંગમાં વિકસિત રસભાવથી પરિપૂર્ણ એવી વાણી સીધાંકલ નાચે છે તેવા શ્રી હરિભદ્રસૂરિનું મદ્ર થાઓ !

—લક્ષ્મણગણિકૃત સુવાસનાહરિત.

હારિભદ્રં વચઃ ક્વેદમતિગમ્મીરપેશલમ્ ।

ક્વ ચાહં જહધીરેષઃ સ્વલ્પશાસ્ત્રકૃતશ્રમઃ ॥૧॥

—ધર્મસંગ્રહણીપર દીકાકાર મલયાગિરિસૂરિ.

—અતિ ગંભીર સુકુમાર હરિભદ્રની વાણી કયા ? અને સ્વલ્પશાસ્ત્રોમાં શ્રમ કરનાર એવો આ જહધુદ્ધિ હું કયાં ?

તામેવાર્યાં સ્તુવે યસ્યા ધર્મપુત્રો વૃંધાસનઃ ।
ગણેશો હરિમદ્વાલ્ય ચિત્રં ભવવિયોગમૂઃ ॥
ચતુર્દશશતીં પ્રન્થાન્ સદાલોકાન્ સમાવહન્ ।
હરેઃ શતગુણઃ શ્રીમાન્ હરિમદ્ભવિમુર્મદે ॥

—પ્રવૃત્તિસૂરિ-સમરાદિત્ય સંક્ષેપ.

—જેનો ધર્મપુત્ર વૃંધાસન, સાધુગણનો મુખી, ભવવિયોગમૂઃ એટલે
ભવચિરહાંક એવા હરિભદ્ર થયા તે આર્યા (ચાકિની મહત્તરા) ને હું સ્તવું
હું તે હરિભદ્ર પ્રભુ કે જેઓ ૧૪૦૦ સદાલોક ગ્રંથો રચીને હરિના શતગુણ
ધારનાર થયા તે પ્રસન્ન થાઓ.

યથાસ્થિતોર્હન્મતવસ્તુવેદિને, નિરાકૃતાશેષવિપક્ષવાદિને ।
વિદગ્ધમધ્યસ્થનૃમૂહતારયે નમોઽસ્તુ તસ્મૈ હરિમદ્સૂરયે ॥

—(જયસિંહસૂરિના શિષ્ય ચક્ષુદેવ સંગમસિંહસૂરિ પાસે નાગપુર-
નાગોરમાં જઈ હરિમદ્સૂરિના અનેકાન્તજયપતાકાદિ ન્યાયગ્રંથ અભ્યાસી
કહે છે કે) યથાસ્થિત અર્હન્મતની વસ્તુ બળુનાર, સર્વ વિપક્ષવાદીઓને
જીતનાર, વિદગ્ધ મધ્યસ્થ નરની મૂઠતાના શત એવા હરિભદ્રસૂરિને નમસ્કાર હો.

યેષાં ગિરં સમુપજીવ્ય કુસિદ્ધ વિદ્યામસ્મિન્ કુલેન મહનેઽપિ પવિત્રવૃત્તઃ ।
તે સૂરયો મયિ ભવન્તુ કૃતપ્રસાદાઃ શ્રીસિદ્ધસેન-હરિમદ્મુક્તાઃ મુક્તાય ॥

—શ્રીજગદ્ગતિસમુચ્ચય વૃત્તિમાં મહોવિજય વૃંધાધ્યાય.

—જેમની સમ્યક્ સિદ્ધ વિદ્યાવાળી વાણીપર સારી રીતે જીવીને-આખાર
રાખીને ગહન પદે પણ મુખથી પ્રવૃત્ત થઈ શક્યો તે સિદ્ધસેન હરિભદ્ર
પ્રમુખ આચાર્યો મારાપર મુખાવે પ્રસાદવંત-કૃપાવંત થાઓ.

[પૂર્વથી ચાલી આવેલી માન્યતા પ્રમાણે સં. ૫૩૦ થા સં.
૫૮૫ માં આસપાસ હરિભદ્રસૂરિ સ્વર્ગસ્થ થયા, પણ શ્રી જિન-
વિજયે તેમને સમય અનેક પ્રમાણોથી ઐતિહાસિક આલોચના કરી
વિ. સં. ૭૫૭ થી ૮૫૭ નો સ્થિર કર્યો છે.]

૨૧૩. એ તો નિર્વિવાદ છે કે તેમના સમયમાં ઐત્યવાસે જળપરં
મૂળ નાંખી દીધાં હતાં અને જૈન શુદ્ધ આચારને સિધ્ધિ કરી નાંખ્યો.

હતો. શુદ્ધ આચારના પુનરુદ્ધાર અર્થે આ દેવાંશી સુરિનો જન્મ થયો હોય નહિ એમ જણાય છે. જે ચૈત્યવાસીઓનો આચાર અગાઉ ૧૯૧-૧૯૨ પારામાં જણાવ્યો છે તેવા ચૈત્યવાસીઓ, શ્રી હરિભદ્રસુરિએ પોકાર કરી જણાવ્યું કે ‘સાધુઓ નથી પણ પેટભરાઓનું પેટું છે-જેઓ એમ કહે કે તેઓ તીર્થકરનો વેષ પહેરે છે માટે વંદનીય છે એ વાત ધિક્કારને પાત્ર છે-આ શિરશળની વાતનો પોકાર કોની પાસે કરીએ ?’ આ અસાધુ આચાર સામે માત્ર નિષેધ કરી બેસી ન રહેતાં હરિભદ્રસુરિએ શુદ્ધ આચાર વિચાર થું હોવા બોધ્યે તે સરલ અને સ્પષ્ટ રીતે પોતાના અષ્ટક પોષક પચાશક આદિ ગ્રંથોમાં નિપ્પક્ષપાતપણે પવિત્ર હૃદયથી અને સ્વચ્છ હેતુથી સ્થળે સ્થળે જણાવ્યું-પ્રતિપાદિત કર્યું:-૧૫૧ (૧) દેવનિમિત્તે એકદા થતા દ્રવ્યને પોતાની જાન માટે વાપરનારા અને તેનો દુરુપયોગ કરનારા સામે ચર્ચ સાફ કહી દીધું કે ‘જિન દ્રવ્ય તો શ્રી જિન પ્રવચનની વૃદ્ધિ કરનારૂં, જ્ઞાનશુભ અને દર્શનશુભની પ્રભાવના કરનારૂં છે. તેવા દ્રવ્યને વર્ધમાન કરનારો જીવ તીર્થકરત્વ લહે; તે દ્રવ્ય મંગલદ્રવ્ય છે, સાશ્વતદ્રવ્ય છે, અને નિધિ દ્રવ્ય છે.’ (૨) અંગ-સૂત્રા વાંચી શ્રાવકો પાસે પૈસા લેવા એ સાધુ ધર્મને શોભે નહિ, (૩) શ્રાવકોને આગમની સૂક્ષ્મ વાતોના અનધિ-

૧૫૧ જિણપવયણવુટ્ટિકરં પમાવગં નાણદંસણગુણાણં ।

બુદ્ધતો જિણદલ્લં તિત્થયરત્તં લહ્હ જીવો ॥૧૫॥

મંગલદલ્લં નિહિદલ્લં સાસયદલ્લં ચ સલ્લમેગઠા ।

આસાયણપરિહારા જયણાણં તં સુ ઠાયલ્લં ॥૧૬॥

સંજોધપ્રકરણ પૃ. ૪.

કેહ મણ્ણંતિ ડ મણ્ણહ સુહુમવિયારો ન સાવગાણ પુરો ॥

તં ન, જઓ અંગાહુ સુચ્ચહ તલ્લવ્વનના એવ ॥૨૬॥

લહ્હટ્ઠા ગહિયટ્ઠા પુચ્છિયટ્ઠા વિણિચ્છિયટ્ઠા ય ।

અધિગયજીવાજીવા અચાલણિજ્જા પવયણાઓ ॥૨૭॥

—સંજોધપ્રકરણ પૃ. ૧૩

કારી હાવવા એ અનુચિત છે (૪) કારણસિવાય ગમે તે અને ગમે તેટલા વસ્ત્રો સાધુને ખપે નહિ-વગેરે અનેક સાફ સાફ વાતો જિન-પૂજા, જૈનસાધુલિક્ષા, જિનર્થિય પ્રતિષ્ઠા, જિનગૃહ, જૈનદીક્ષા વગેરે અનેક વિષયો સંબંધે સત્યપણે હાવવા માટે કહી-પોતે શ્રી મહાવીર પ્રરૂપિત શુદ્ધ આચાર પાળી એક મહાન વીર સુધારક તરીકે હરિ-ભદ્રસરિએ પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી છે.

૨૧૪. કુંકજીવન. શ્રી હરિભદ્ર ચિત્રકૂટના સમર્થ બ્રાહ્મણ વિદ્વાન અને રાજ્યપુરોહિત. વિદ્વત્તાના અભિમાને તેણે પ્રતિષ્ઠા લીધી કે જેનું કહેલું ન સમજું તેનો શિષ્ય હું થાઉં. એકદા જૈન સાધવી ચાકિની મહત્તરના મુખેથી નીકળેલી ગાથા પોતે સમજી ન શક્યા, માન ગળ્યું, એટલે તે આર્થ પાસે શિષ્ય થવા ગયા. તેણીએ ધર્મ-આર્થ જિનભટમુનિ પાસે શિષ્ય-દીક્ષા લેવા જણાવ્યું. ભગવતી દીક્ષા લીધી. આર્થના પુત્ર તરીકેજ પોતે દમ્ભેશ રહી દરેક ગ્રંથમાં પોતાને માટે ‘મહત્તર ચાકિનીસૂત્ર-ધર્મપુત્ર’ એવું વિશેષણ વાપર્યું છે. તે અ-આર્થ થયા; હુંસ અને ધરમહંસ નામના પોતાના ભાણેજને દીક્ષા આપી શિષ્ય કર્યો. શાસ્ત્રાભ્યાસ કર્યો પછી તે વખતે મગધ વગેરે દેશોમાં બૌદ્ધદર્શનની ધણી પ્રખળતા હતી અને અનેક સ્થળે એ પ્રખર તાર્કિક બૌદ્ધોનાં વિદ્યાપીઠો હતાં ત્યાં જઈ બૌદ્ધશાસ્ત્રો જાણવાની એ બંને શિષ્યોને તીવ્ર ઉત્કંઠા થતાં ત્યાં જવા ગુરૂએ આજ્ઞા આપી.

૨૧૫. અસહિષ્ણુતાને અંગે એ બંને શિષ્યોને જૈન સાધુ હોવાની શંકા જતાં જિનની પ્રતિમાને ચાલવાના માર્ગપર રાખી તેપર પગ દબાવે એ કે નહિ એ ત્યાંના અધિકારીએ જોવા ઇચ્છ્યું. તે શિષ્યોએ તે પ્રતિમાના કંઠ ઉપર ખડીની ત્રણ રેખા કરી જિન પ્રતિમાને શુદ્ધપ્રતિમા બનાવી પછી તે ઉપર પગ દઈ ચાલ્યા. આથી તે બંનેને મારી નાંખવાનો બૌદ્ધોનો વિચાર જણાતાં તેઓએ તે સ્થળનો ત્યાગ કર્યો. પાછળ બૌદ્ધ રાજાનું લક્ષકર આવ્યું. હુંસ લડતાં આખર મરાયો. ધરમહંસ આખરે ગુરૂપાસે ચિત્રકૂટ પહોંચ્યો. ને

સર્વ વાત કહી સ્વર્ગસ્થ થયો. ગુરુ હરિભદ્રનો પ્રકોપ થયો. બૌદ્ધો સાથે શાસ્ત્રાથવાદ કર્યો. 'જે હારે તે ધગધમતા કડાયામાં પડે' એ સરત હતી. બૌદ્ધાચાર્યો હારતાં બળતા તેણમાં હોમાયા. ફાંસાકાર થયો. હરિભદ્રના ગુરુને ખખર પડતાં કોપની પ્રશાંતિ માટેની ગાથાઓ મોકલી. (આ ત્રણ ગાથાઓ પરથી હરિભદ્રસૂરિએ સમરાદિત્ય કથા પ્રાકૃતમાં રચી કહેવાય છે.) હરિભદ્રને પશ્ચાત્તાપ થયો. ગુરુપાસે જઈ પ્રાયશ્ચિત લીધું. કહેવાય છે કે હરિભદ્રસૂરિએ ૧૪૪૦ કે ૧૪૪૪ બૌદ્ધોને સંહારવાનો સંકલ્પ કર્યો હતો તેના પ્રાયશ્ચિત્ત તરીકે તેમના ગુરુએ ૧૪૪૪ ગ્રંથો લખવાનું જણાવ્યું હતું તેથી તેમણે ૧૪૪૪ જોડના ગ્રંથો રચ્યા હતા. 'પોતાના ઉક્ત વ્હાલામાં વ્હાલા એ શિષ્યોને બધાએ વિરહ થવાથી શ્રી હરિભદ્રસૂરિએ પોતાના બધા ગ્રંથોને 'વિરહ' શબ્દથી અંકિત કર્યા છે. '૧૫૨

૧૫૨ જુઓ પ્રભાવકચરિત પૃ. ૧૦૩-૧૨૩ તેમજ અનુવિંશતિ પ્રબંધ માં હરિભદ્ર પ્રબંધ. આ બંને પ્રબંધનો સાર ડૉ. હર્મન યાકોબીએ સંશોધિત સમરાદિકહાવની અંગ્રેજી પ્રસ્તાવનામાં આપ્યો છે તે તેમાં જણાવ્યું છે કે 'હરિભદ્ર-ચાકિતીસાધીને પોતાની ધર્મમાતા સ્વીકારી તેણીને લીધે પોતાનું 'સાચાધર્મ' માં પરિવર્તન થયું એમ કહેવા માગે છે. આ એક જાતનો પુનર્જન્મ કહી શકાય. તે પરિવર્તન કેમ બનવા પામ્યું તે બંને બાંધી આવતી કિંવદંતીઓ પરથી લખવામાં આવ્યું છે, પરંતુ એ બધું ભાગે વિશ્વાસપાત્ર છે. 'વિરહ' ચિન્હનું કારણ કિંવદંતી પ્રમાણે હરિભદ્રના બાણેન અને શિષ્યો હંસ ધરમહંસનું મરણ છે. એ સંબંધીની કથા બધે રસપ્રદ હોય, પરંતુ ઝીણવટથી જોનાર અલ્પાસી તેને હરિભદ્રના જીવનના ઐતિહાસિક મૂળ તરીકે નહીં સ્વીકારે. તે બંને શિષ્યો હતા ને તેઓ બૌદ્ધ સિદ્ધાંત ચોરી છુપીથી શોખવા જતાં મરણ પામ્યા તે આ ફતકથાનો મૂળ પાયો કહેવાય, અને આમાં કંઈ ખાસ ન મનાય તેવું નથી, પરંતુ એટલું યે બહુજ સાવચેતીપૂર્વક સ્વીકારવું જોઈએ.' જેન સાહિત્યસંશોધક ખંડ ૩, અંક ૩ માં આ પ્રસ્તાવનાનો મૂળદાતા અનુવાદ પૃ. ૨૮૨ થી ૨૬૪ છપાવ્યો છે તે જુઓ.

હરિભદ્રની સમસાવી ગવેષણા, ગ્રંથો. ૧૫૯

૨૧૬ આ સૂરિ જૈન ધર્મના શ્વેતામ્બર સંપ્રદાયમાં બહુ પ્રસિદ્ધ અને મહાવિદ્વાન્ થયા છે. તેમણે સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ભાષામાં ધર્મ-વિચાર અને દાર્શનિક વિષયના અનેક ઉત્તમોત્તમ તથા ગંભીર તત્ત્વ-પ્રતિપાદક ગ્રંથો રચ્યા છે. આ ગ્રંથોમાં સાંખ્ય, યોગ, ન્યાય, વૈશેષિક, અદ્વૈત, ચાર્વાક, ખૌદ, જૈન આદિ સર્વે દર્શનો અને મતોની તેમણે અનેક રીતે આલોચના-પ્રત્યાલોચના કરી છે. આ પ્રકારે ભિન્ન ભિન્ન મતોના સિદ્ધાંતોની વિવેચના કરતી વખતે પોતાના વિરોધી મતવાળા વિચારકોનો પણ ગૌરવપૂર્વક નામોસ્તેષ્ઠ કરનારા અને સમજાવપૂર્વક મૃદુ તથા મધુર શબ્દોથી વિચાર-મીમાંસા કરનારા આવા જે કોઈ વિદ્વાન્ ભારતીય સાહિત્યના ઇતિહાસમાં ઉલ્લેખ કરવા યોગ્ય હોય તો તેમાં શ્રી હરિભદ્રનું નામ સૌથી પ્રથમ મૂકવા યોગ્ય છે. જૈન ઇતિહાસમાં આ આચાર્યનું સ્થાન અતિ મહત્ત્વનું છે. જૈનધર્મના-જેમાં મુખ્યપણે શ્વેતામ્બર સંપ્રદાયના-ઉત્તરકાલીન (આધુનિક) સ્વરૂપના સંગઠન કાર્યમાં તેમના જીવને ધણો મોટો ભાગ લીધો છે. ઉત્તરકાલીન જૈન સાહિત્યના ઇતિહાસમાં તેઓ પ્રથમ લેખક ગણાય છે, અને જૈન સમાજના ઇતિહાસમાં નવીન સંગઠનના એક પ્રધાન અવસ્થાપક કહેવા યોગ્ય છે. આ રીતે તેઓ જૈનધર્મના પૂર્વકાલીન અને ઉત્તરકાલીન ઇતિહાસના મધ્યવર્તી સીમાસ્તંભ સમાન છે.

૨૧૭. તેમણે ૧૪૦૦ પ્રકરણુ ગ્રંથો લખેલા કહેવાય છે, ૧૫૩ તે તેમની કૃતિઓનાં જે જુદાં જુદાં પ્રકરણો છે તેનો સરવાળો લાગે છે; ગમેતેમ હો, પરંતુ વર્તમાનમાં હિપસાગ્રથ થતા ગ્રંથોમાં વિશેષ પ્રસિદ્ધ, પ્રતિષ્ઠિત અને પ્રૌઢ ગ્રંથોનાં નામ આ છે:-૧ અનુકાન્તવાદ પ્રવેશ ૨ અનુકાન્તજન્યપતાકા સ્વોપનવૃત્તિ સહિત, ૩ અનુયોગદાર સૂત્ર-

૧૫૩ સં. ૮૩૪ માં કુતલકમાલાના કર્તા ઉલ્લોચનસૂરિ તેમાં પોતાના એક વિદ્યારુદ્ધ હરિભદ્રસૂરિ જણાવી તેમને 'બહુગંધસત્ત્વચિત્તરપત્ત્વરીયપચક સત્ત્વચો-બહુ ગંધ સાર્થ' વિસ્તાર પ્રસારિત પ્રકટ સત્ત્વાર્થ'નું ખિન્નેપણ આપે છે તે સાર્થક છે.

વૃત્તિ ૪ અષ્ટકપ્રકરણો ૫ આવશ્યકસૂત્ર બૃહદ્વૃત્તિ ૧૫૪ ૬ ઉપદેશપદ
પ્રકરણ ૭ દશવૈકલિક સૂત્રવૃત્તિ, ૮ (બૌદ્ધાચાર્ય) દ્વિત્વાગમૃત ન્યાયપ્ર-
વેશ સૂત્ર પર વૃત્તિ ૯ ધર્મબિન્દુ પ્રકરણ, ૧૦ ધર્મસંગ્રહણી પ્રકરણ,
૧૧ નન્દીસૂત્ર લઘુવૃત્તિ ૧૨ પંચાશક પ્રકરણો (પી. ૨, ૧૬) ૧૩
પંચવસ્તુ પ્રકરણ ટીકા, (પી. ૨, ૭૧; પી. ૫, ૧૬૧) ૧૪ પંચસૂત્ર
પ્રકરણ ટીકા, (પી. ૪, ૧૦૪) ૧૫ પ્રણાપનાસૂત્ર પ્રદેશ વ્યાખ્યા, ૧૬
યોગદષ્ટિસમુચ્ચય, ૧૭ યોગબિન્દુ, પી. ૬, ૪૬ પ્ર. ૬. સ્વાલીથી
સંશોધિત પ્ર. જૈન ધ. સભા ભાવનગર. ૧૮ લક્ષિતવિસ્તારા નામક
ચૈત્યવન્દન સૂત્રવૃત્તિ (તાડપત્ર કી. ૨, નં. ૨૦; પી. ૪, ૮૫) ૧૯ લોક-
તત્ત્વનિર્ણય, ૨૦ વિશંતિ વિંશતિકા પ્રકરણ ૨૧ ષડ્દર્શન સમુચ્ચય
૨૨ શાસ્ત્રવાર્તા સમુચ્ચય સ્વકૃત વ્યાખ્યા સહિત ૨૩ આવક પ્રતિ-
—આવક ધર્મવિધિ ૧૫૫ (૧૮૮૧-૮૨ નં. ૧૭૮, ૧૮૮૪-૮૭ નં. ૧૨૩૩)
૨૪ ૧૫૬ સુમરાધિવ્ય કહા [સમરાદિત્ય કથા] ૨૫ સુઅોધ પ્રકરણ,
૨૬ સુઅોધસમૃતિકા પ્રકરણ.

૨૧૮. આ અથોમાંથી તેમના સંબંધી ઉલ્લેખેલી એટલી હકી-
કત મળે છે કે પોતાનો સંપ્રદાય શ્વેતામ્બર હતો, ગચ્છનું નામ
વિદ્યાધર, ગચ્છપતિ આચાર્યનું નામ જિનભટ્ટ, દીક્ષાગુરૂનું નામ જિન-
દત્ત, અને ધર્મજનની સાધ્વીનું નામ ચાકિની મહત્તરા હતું. (બુઓ
આવશ્યકસૂત્ર ટીકાની અંતે ૧૫૪).

૧૫૪ સમાસાચર્ય શિષ્યહિતાનામ આવશ્યકટીકા વૃત્તિ: સિતામ્બરા-
ચાર્ય જિનમદ્રનિગદાનુસારિણો વિદ્યાધરકુલતિલકાચાર્ય જિનદત્તશિષ્ય ધર્મતો
ચાકિનીમહત્તરાસુનો રત્નમાતુરાચાર્ય હરિમદ્રસ્ય એમ પ્રાંતે કહેલ છે. મુદ્રિત
દે. લા. પુ. ૬.

૧૫૫ આવકધર્મવિધિ પ્ર. ૦ માં છે ને તેમાં ૧૨૦ ગાથા છે ને વિરહાંક
હરિભદ્રસરિ એમ ઉલ્લેખ છે.

૧૫૬ જો હચ્છહ મવવિરહં મવવિરહં કો ન બંધણ મુચળો ।

સમયસયસત્થ ગુરુણો સમરમિચ્છે કહા જસ્સ ॥

ઉલોતનસચ્ચિત કુવલ્લયાથા.

ધાતુની અર્ધ પદ્માસનસંજ્ઞા ગિન મૂર્તિ—જૂની કર્ણાટકી લિપિ સહિત.
[શ્રી પ્રભુચંદ્ર નંદારના મે. મ્યુઝીયમ].

2

3

4

5

6

7

8

9

10

11

12

13

14

15

16

17

18

19

20

21

22

23

24

25

26

27

28

29

30

31

32

33

34

35

36

37

38

39

40

41

42

43

44

૨૧૯. જનધર્મનાં પવિત્ર પુસ્તક કે જેને આગમ કહેવામાં આવે છે તે પ્રાકૃત ભાષામાં હોવાથી વિદ્વાનો તેમજ અલ્પશુધ્ધિવાળા મનુષ્યોને પણ સુબોધક થાય તે માટે આ સૂરિએ સંસ્કૃત ટીકાઓ રચી આ સમય સુધી પ્રાકૃત ભાષામાં ચૂંલિઓ લખાતી હતી. વર્તમાનમાં આની પૂર્વે કોઈ પણ સંસ્કૃત ટીકા કોઈપણ સૂત્ર પરની મળતી નથી.

૨૨૦ હર્મન ચાકોબી કહે છે કે 'આગમ ગ્રંથો ઉપરના જૂના ટીકાગ્રંથો જેવા કે નિર્ધુક્તિઓ, ચૂંલિઓ અને લખાણો એ બધા પ્રાકૃતમાં જ છે. ઉપરોક્ત નંદીસૂત્ર પરની જિનદાસ ગણિની ચૂંલિ ઈ. સ. ૬૭૭ માં પૂર્ણ થઈ તે પણ પ્રાકૃતમાં જ છે. પોતાના પૂર્વગામીના લખાણોનો ઉપયોગ કરી હરિભદ્રે એ જ ગ્રંથો ઉપર નવી ટીકા લખી, અને તે સંસ્કૃતમાં લખી. તેમજ એમણે બીજાં સૂત્રો ઉપરની ટીકાના સંબંધમાં પણ તેમજ કર્યું. સ્વેતામ્બર સાહિત્યમાં આપણે એથી વધારે કોઈ જૂની સંસ્કૃત ટીકાના વિષયમાં જાણતા નથી; એટલે કહી શકાય કે આ ફેરફાર હરિભદ્રથી જ થયો હતો અને છેવટે એટલું તો ચોક્કસ છે જ કે આ નવી પદ્ધતિને એમણે વ્યવસ્થિત રૂપ આપ્યું હતું. જોકે પાછળથી તો એમાં પણ પ્રગતિ થયેલી છે. પ્રો. લોપમેનના કહેવા મુજબ હરિભદ્ર મૂળ ગ્રંથ ઉપર સંસ્કૃતમાં ટીકા લખતા, પરંતુ કથાનકોને અને ચૂંલિના અમુક ઉતારાઓને મૂળ પ્રાકૃતમાં જ રહેવા દેતા, જ્યારે શીલાંક કે જે એમના પછી એક સદી બાદ થયા તે પોતાની ટીકામાં આવાં પ્રાકૃત અવતરણો ન આપતાં તેમનો સંસ્કૃત અનુવાદ જ આપે છે.' ૧૫૭

નિરોધ્ધુ પાર્યતે કેન સમરાદિત્યજન્મનઃ ।

પ્રથમસ્ય વર્ણીક્ષતં સમરાદિત્યજન્મનઃ ॥

ધનપાલકૃત તિલકમંજરી.

વંદે સિરિ હરિમદ્ સૂરિં વિજયણિગ્ગય પચાવં ।

જેણ ચ કહા પર્વદો સમરાદિત્યો વિણિમ્મવિઓ ॥

—દેવચંદ્રકૃત શાંતિચરિત્રની આદિમાંથી.

૧૫૭ 'સમરાદિત્યકહા' પરની પ્રસ્તાવના.

૨૨૧. ઉપરના પાના ૨૧૭ માં જણાવેલા સિવાય તેમના બીજા અંગ્રેજી — અનેકાન્ત પ્રધૃત્તિ આવશ્યક નિયુક્તિની અતિ નાની ૨૨૦૦૦ ! શ્લોકપ્રમાણ ટીકા, (બૃહત્ ટીકાનું પ્રમાણ ૮૪૦૦૦ શ્લોક છે), કથા-કોશ, કર્મસ્તવવૃત્તિ, કુલકો, ક્ષમાવહ્નીબીજ, ક્ષેત્રસમાસવૃત્તિ, (આ સં. ૧૨૮૫ માં રચાઈ છે તેથી તેના રચનાર અન્ય હરિભદ્રસૂરિ છે. જે સ. પ્ર. પૃ. ૩૫) ચૈત્યવંદનાભાષ્ય સંસ્કૃત, જંબૂદ્વીપ પ્રગમિ ટીકા, જંબૂદ્વીપ સંગ્રહણી (વે. નં. ૧૬૦૨) જીવાભિગમ લઘુવૃત્તિ, જ્ઞાનપંચક વિવરણ, જ્ઞાનાદિત્ય પ્રકરણ, તત્ત્વતરંગિણી, તત્ત્વાર્થ લઘુવૃત્તિ, દર્શનશુદ્ધિ પ્રકરણ, દર્શવકાલિકાવસૂરિ, દેવેન્દ્ર નરકેન્દ્ર પ્રકરણ, દ્વિજવંદનચપેટા, (અથવા વેદાંકુશ) કે જેમાં દ્વિદુર્વલ્ય વ્યવસ્થાનું અંત છે (વે. નં. ૧૬૮૭ પ્ર. હે. અં. પાટણ) ધર્મલાભસિદ્ધિ, ધર્મસાર મૂલટીકા, ધૂર્તાપ્પાન, ન્યાયવિનિશ્ચય, ન્યાયાવતારવૃત્તિ પંચ નિર્મળી, (નિર્મળી), પંચલિંગી, પંચસંગ્રહ, (મુદ્રિત) પંચસ્થાનક, પર-લોકસિદ્ધિ, પિંડનિયુક્તિ વૃત્તિ, પ્રતિષ્ઠાકલ્પ, બૃહન્મિત્યાત્મમંથન, સુનિપતિચરિત્ર, ચતિદિનકૃત્ય, ચરોધરચરિત્ર, ચોગશતક, ચોગવિશતિ. લામશુદ્ધિ, લઘુક્ષેત્રસમાસ, લોકગિન્દુ, વીરસ્તવ, વીરાંગદકથા, વેદ-બાણના નિરાકરણ, વ્યવહારકલ્પ, આવકપ્રગમિ વૃત્તિ, આવકધર્મતંત્ર, પદ્મદર્શની, સંકિતપચીસી, (?) સંગ્રહણીવૃત્તિ, (પી. ૧, ૪૯) સંપં-ચાસિનરી. સંબોધસિત્તરી, સંસારદાવાસ્તુતિ (મુદ્રિત), સંસ્કૃતાત્માનુ-શાસન, સર્વગુસિદ્ધિ પ્રકરણ સતીક, સ્વાદવાદકુચોદયપરિહાર—આ ઉપરાંત ૨૬ ગ્રંથ સાથે મેળવતાં કુલ ૮૨ ની સંખ્યા થાય છે. ૧૫૮ અનુવિશતિ સ્તુતિ સતીક, ન્યાયામૃતતરંગિણી, એ બે ગ્રંથો વકીર

૧૫૮ પં. હરિગોવિન્દદાસ કૃત હરિમદ્ધર્મચરિત્રમ્ (જેન વિવિધસાહિત્ય શાસ્ત્રગ્રંથો નં. ૨) પૃ. ૨૦ થી ૩૦ માંથી આ ગ્રંથનાં બીધાં છે. તેમજ જીએ સ્વં સાક્ષર મનઃસુખલાલ કિત્તવંદ મહેતાનો લેખ ‘પદ્મદર્શનનેતા શ્રીમાન હરિભદ્રસૂરિ’ જેન ધર્મપ્રકાશ સં. ૧૯૬૫ અંક ૫ પં. મહેતવરદાસ ‘જેનદર્શન’ (હરિભદ્રદ્રવ્ય પદ્મદર્શન સમુચ્ચયમાંના જેનદર્શન પ્રકરણનો ટીકાસહિત અનુવાદ) ગ્રંથમાં આપેલ પ્રસ્તાવના.

કેશવલાલ મોદી પાસે છે. બોટિકપ્રતિષેધ (પાટણસુત્રિ નં. ૬)

[આ પૈકી ક્ષેત્રસમાસવૃત્તિ સં. ૧૧૮૫ માં રચાયેલી છે તે; સંપ્રહણીવૃત્તિ, મુનિપતિ ચરિત્રના રચનાર અન્ય-મૃદદ્વગચ્છના માન-દેવસુરિ શિ. જિનદેવ ઉપાધ્યાયના શિષ્ય હરિભદ્રસુરિ જણાય છે. જુઓ જેસ. પ્ર. પૃ. ૩૪, ૩૫]

૨૨૨. પ્રો. હર્મન ચાકોબી સમગ્રાચ્ચ કહાની પ્રસ્તાવનામાં કહે છે કે:—પારિભાષિક અર્થમાં જોઇએ તો આપણે ખાસ કહેવું જોઇએ કે હરિભદ્ર પ્રકરણોનાંજ કર્તા છે. પદ્ધતિસર શાસ્ત્રીય રૂપમાં જે ગોઠવાયેલું હોય તે પ્રકરણ કહેવાય છે. ગમેતેમ લખાયેલાં અને આઠી અવળી કથાઓવાળાં એવાં આગમોથી આ નફન નિરાળા વસ્તુ છે. આ પ્રમાણે લખવાની પદ્ધતિ મૂળ તો બ્રાહ્મણોથી શરૂ થઇ, અને એમનું આવું કેટલુંક જૂનું સાહિત્ય જોવામાં આવે છે. ઉમાસ્વામિનું યા ઉમાસ્વામિનું તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્ર એ જૈન સાહિત્યમાં આ પ્રકારનો પહેલો દાખલો છે, અને સ્વેતાંબર તેમજ દિગંબર બંને આ ગ્રંથ પોતાનો હોવાનો દાવો કરે છે. દિગંબરો કે જોઓ આમ-અને માનના નથી તેઓનું જૂનું સાહિત્ય બહુધા સંસ્કૃત તેમજ પ્રાકૃતમાં લખાયેલાં પ્રકરણોનુંજ બનેલું છે; પરંતુ સ્વેતાંબરોમાં આપણે પ્રકરણોના પહેલા લેખક તરીકે સિદ્ધસેન દિવાકરને નિઃશંકપણે ગણાવી શકીએ. હરિભદ્રે તો સ્વેતાંબરોના સાહિત્યને પૂર્ણતાની હિચી ટોચે પહોંચાડ્યું. જોકે એમના ગ્રંથોમાંના કેટલાક પ્રાકૃતમાં છે, પરંતુ બહુ-ખરા સંસ્કૃતમાંજ છે. આમાં જૈન સંપ્રદાયના પદાર્થવર્ણન ઉપરાંત વિરોધી મતવાળા બ્રાહ્મણો તેમજ બૌદ્ધોના સાંપ્રદાયિક ધોરણો બાબત એક ટુંકો ખ્યાલ, અને કેટલીક ચર્ચા તથા એનાં ખંડનો પણ છે. આ જાતના ગ્રંથોમાં હરિભદ્રની દિક્ષનાગના ન્યાયપ્રવેશ ઉપરની ટીકા જોકે તે એક પ્રકરણ નથી, બહુ ઉપયોગી અને મહત્વની છે. જેનોને પ્રમાણનિરૂપણનો કોઈ ગ્રંથ પૂરો પાડવાના હેતુથી સિદ્ધસેન દિવાકરે ન્યાયાવતાર નામનો ગ્રંથ રચ્યો હતો. પ્રમાણની બાબતમાં પણ જૈન

સિદ્ધાંત સ્થાપવાને બદલે હરિભક્ત દિક્ષનાગ ઉપર ટીકા લખીને જૈનોને બૌદ્ધ પ્રમાણશાસ્ત્રીઓના ગ્રંથોનું અધ્યયન કરવાની પ્રેરણા કરી. આ રીતે દેખાવમાં તો એમણે એ લોકોની ભારે મહત્તા સ્વીકારી, પરંતુ પોતાના અનૈકાંતગ્યપતાકા ગ્રંથમાં ધર્મકીર્તિના પ્રમાણ વિષેના કેટલાક સિદ્ધાંતોનું સાફ ખંડન પણ કર્યું. એમના પછી ઘણાં વર્ષો સુધી જૈનોને બૌદ્ધોના પ્રમાણનિરૂપણમાં રસ રહ્યા હતા; અને એને લીધેજ અત્યારે આપણે ધર્મકીર્તિનું ન્યાયમિત્ર અને ધર્મોત્તરની ન્યાયમિત્રટીકા ઉપલબ્ધ કરી શક્યા છીએ, કારણકે આ ગ્રંથોની જૂનામાં જૂની પ્રતો અને ખીજા ગ્રંથ ઉપરની ટીકાનો અમુક ભાગ જૈન લોકોમાંથીજ મળેલ છે. ’

૨૨૩. તેમના રચેલા આધ્યાત્મિક અને તાત્ત્વિક ગ્રંથોનો સ્વાધ્યાય કરવાથી માણસ પડે છે કે તેઓ પ્રકૃતિથી અતિ સરસ, આકૃતિથી અતિ સૌમ્ય અને વૃત્તિથી અતિ ઉદાર હતા. તેમનો સ્વભાવ સર્વથા ગુણાનુરાગી હતો. જૈનધર્મ ઉપર અનન્ય શ્રદ્ધા છતાં તથા તે ધર્મના પોતે મહાસમર્થક હોવા છતાં તેમનું હૃદય નિષ્પક્ષપાતપૂર્ણ હતું. સત્યનો આદર કરવામાં સદૈવ તત્પર હતા. ધર્મ તથા તત્ત્વના વિચારોનો ગ્રહાપોહ કરતી વખતે પોતાની મધ્યસ્થતા અને ગુણાનુરાગિતાની કંઈપણ ઉપેક્ષા કરતા નહીં હતા. તાત્પર્ય કે તેઓ મોટા ઉદારચિત્ત સાધુપુરુષ હતા, સત્યના ઉપાસક હતા. ભારતના સમુચિત ધર્માચાર્યોના પુણ્યલોક ઇતિહાસમાં તેઓ એક ઉચ્ચ શ્રેણિમાં વિરાજમાન થવા યોગ્ય સંવિગ્ન હૃદયી જૈનાચાર્ય હતા.

૨૨૪. તેમના ગ્રંથોમાં જે દાર્શનિકા અને ગ્રંથકારોનાં નામ નામ મળ્યા આવે છે તે એ છે કે: (૧) આત્મણુધર્મના અવધૂતાચાર્ય, આમુરિ ઈશ્વરકૃષ્ણ, કુમારિલ મીમાંસક, પતંજલિભાષ્યકાર, પાતંજલયોગાચાર્ય, પાણિનિ વૈયાકરણ, ભગવદ્ગોપેન્દ્ર, ભર્તૃહરિ વૈયાકરણ, વ્યાસમહર્ષિ, વિન્ધ્યવાસી, અને શિવધર્મોત્તર. (૨) બૌદ્ધ-કુક્કાચાર્ય, દિવાકર (?), દિક્ષનાગાચાર્ય, ધર્મપાલ, ધર્મકીર્તિ, ધર્મોત્તર, ભદ્રન્તદિઅ,

હરિભદ્રનો સમયનિર્ણય; એક યુગકાર. ૧૬૫

વસુબન્ધુ, શાન્તરક્ષિત, અને શુભગુપ્ત; અને (૩) જૈન—અગ્નિતપશા; ઉમાસ્વામિ, જિનદાસ મહત્તર, જિનભદ્રગણિ ક્ષમાત્રમણ, દેવવાચક, ભદ્રબાહુ, મલ્લવાદી, સમન્તભદ્ર, સિધ્ધસેન દિવાકર અને સંઘદાસગણિ. આ ઉપરાંત વાસવદત્તા (સુબન્ધુકૃત) અને પ્રિયદર્શના (હર્ષકૃત) એ બે ગ્રંથોનો પણ ઉલ્લેખ તેમણે કર્યો છે.

૨૨૫. આ પૈકી ભર્તૃહરિના મૃત્યુનો સમય સં. ૭૦૬-૭ નિશ્ચિત છે કારણકે ચીની યાત્રાળુ ઇત્સિંગે પોતાના દિવ્દના પ્રવાસમાં તેમ જાળાવ્યું છે. કુમારિલ સં. ૭૫૦ આસપાસ થયેલું ગણાય છે. ધર્મપાત્ર સં. ૬૫૬ થી ૬૯૧ ની વચ્ચે વિદ્યમાન હતા અને તેના શિષ્ય ધર્મકીર્તિ થયા તેનો સમય સં. ૬૯૧ થી ૭૦૬ સુધીનો ઠીક રીતે માની શકાય. જિનદાસે નન્દીચૂર્ણિ સં. ૭૩૩ માં રચી. કુવલ્લ-યમાલાની પ્રાકૃત કથા સં. ૮૩૪-૩૫ માં રચનાર ઉદ્દોતનસૂરિ ઉર્દૂ દાક્ષિણ્ય(ણ)ચિન્દ સૂરિ હરિભદ્રસૂરિના સાક્ષાત્ શિષ્ય હતા. આ પરથી જણાય છે કે સં. ૭૩૩ ની નન્દીચૂર્ણિ પછી લગભગ પચાસ વર્ષ એટલે સં. ૮૨૦ માં પોતે નન્દી રીક્ષા રચી હોવી ઘટે તેથી તે સંવત્ લગભગ હરિભદ્રસૂરિ વિદ્યમાન હતા. [વિ. સં. ૫૮૫ માં સામાન્ય રીતે તેમનો સ્વર્ગવાસ શ્રુતપરંપરાએ થયેલો ગણવામાં આવે છે તે સમય બંધ બેસતો નથી.] વિક્રમ સંવત્ ૭૫૭ થી ૮૨૭ સુધીનો હરિભદ્રસૂરિનો સમય લઘુએ તો વાંધો નથી.

૨૨૬. હરિભદ્ર સૂરિએ જૈનસ્વેતામ્બર સાહિત્યમાં એક યુગ-કાર છે. તેમની બહુશ્રુતતા, સર્વતોમુખી પ્રતિભા, મધ્યરચતા અને સમન્વયશક્તિનો પરિચય તેમના ગ્રંથોપરથી યથાર્થ રીતે થાય છે. તેમની શતમુખી પ્રતિભાનો સ્રોત તેમના રચેલા ૧૫૯ચાર અનુયોગ-

૧૫૯. ૧ દ્રવ્યાનુયોગવિધયક-ધર્મસંગ્રહણી આદિ, ૨ ગણિતાનુયોગ સંબંધી-ક્ષેત્રસમાસરીક્ષા આદિ, ૩ ચરણકરણાનુયોગને લગતા-મંથવસ્તુ ધર્મ-બિન્દુ આદિ અને ૪ ધર્મકથાનુયોગવિધયક-સમરાઈચ્યકહા, આદિ, ૫ અન્ય છે.

વિષયક ગ્રંથોમાંજ નહિ, બલકે જૈન ન્યાય તથા ભારતવર્ષીય તત્કાલીન સમગ્ર દાર્શનિક સિદ્ધાંતોની ૧૬૦૦ ચર્ચાવાળા ગ્રંથોમાં પણ મુલ્યે છે. આટલું કરીને તેમની પ્રતિભા મૌન થઇ નહિ; તેમણે યોગમાર્ગમાં એક એવી દિશા ખતાવી કે જે કેવલ જૈન યોગસાહિત્યમાં એક નવીન વસ્તુ છે. જૈનશાસ્ત્રમાં આધ્યાત્મિક વિકાસના ક્રમનું પ્રાચીન વર્ણન ચૌદ ગુણસ્થાનરૂપે, ચાર ધ્યાનરૂપે અને બહિરાત્મ આદિ ત્રણ અવસ્થાઓ રૂપે મળે છે. હરિભદ્રસૂરિએ તે આધ્યાત્મિક વિકાસના ક્રમનું યોગરૂપે વર્ણન કર્યું છે. વળી તેમાં તેમણે જે શૈલી રાખી છે તે અત્યારસુધીના ઉપલબ્ધ યોગવિષયક સાહિત્યમાંના કેાઇ પણ ગ્રંથમાં જોવામાં આવેલ નથી. તેઓ પોતાના ગ્રંથોમાં અનેક યોગીઓનો નામનિર્દેશ કરે છે; ૧૬૧ અને વળી યોગવિષયક ગ્રંથોનો ઉલ્લેખ કરે છે ૧૬૨ કે જે હમણાં પ્રાપ્તજ નથી. સંભવ છે કે આ અપ્રાપ્ય ગ્રંથોમાં તેમના વર્ણન જેવી શૈલી રહી હોય, પરંતુ હમણાં તો આ વર્ણનશૈલી અને યોગવિષયક વસ્તુ તદ્દન અપૂર્વ છે.

૨૨૭. ‘જૈન યોગસાહિત્યમાં નવો યુગ સ્થાપિત કરનાર હરિભદ્રસૂરિ છે. તે સંબંધી તેમના પહેલાં યોગસંબંધીની સ્થિતિ હુંકમાં કહી શકાય તે એ છે કે જૈનસંપ્રદાય નિવૃત્તિપ્રધાન છે. તેના પ્રવર્તક ભગવાન મહાવૈરે ખાર વર્ષથી અધિક સમય સુધી મૌન ધારણ કરી માત્ર આત્મચિન્તનદ્વારા યોગાભ્યાસમાંજ મુખ્યપણે જીવન ગાળ્યું. તેમના હજારો શિષ્ય શિષ્યા એવાં હતાં કે જેમણે ધરખાર છોડી યોગાભ્યાસદ્વારા સાધુજીવન ગાળવાનું પસંદ કર્યું હતું. આગમોમાં સાધુ-ચર્યાનું વર્ણન છે તે જોવાથી જણાશે કે પાંચ યમ, તપ, સ્વાધ્યાય

૧૬૦. અનેકાંતજ્ઞપતાકા, પરુદર્શનસમુચ્ચય, શાસ્ત્રવાર્તા સમુચ્ચય.

૧૬૧. ગોષ્વેદ્ર (યોગબિન્દુ શ્લોક ૨૦૦), કાલાતીત (યોગબિન્દુ શ્લોક ૩૦૦), પતંજલિ, ભદ્રન્તભાસ્કરજન્યુ, ભગવદન્ત(ત)વાદી (યોગદષ્ટિસમુચ્ચય શ્લોક ૧૬ ટીકા)

૧૬૨. યોગનિર્ણય આદિ (યોગદષ્ટિ શ્લોક ૧ ટીકા)

આદિ નિયમ, ઈન્દ્રિય-જ્ઞપ્તિ રૂપ પ્રત્યાહાર ઇત્યાદિ જે યોગના ખાસ અંગ છે તેને સાધુજીવનના એક માત્ર ગ્રાણ માનેલ છે (જુઓ આ-ચારાંગ, સૂત્રકૃતાંગ, ઉત્તરાધ્યયન, દશવૈકલિક, મૂલાચાર વગેરે.) જૈન શાસ્ત્રમાં યોગપર ત્યાંસુધી બાર આપ્યો છે કે પહેલાં તો તે મુમુક્ષુ-ઓને આત્મચિંતન સિવાયનાં ખીળાં કાર્યોમાં પ્રવૃત્તિ કરવાની સંમતિજ આપતું નથી અને અનિવાર્યપણે પ્રવૃત્તિ કરવી આવશ્યક હોય તો તે નિવૃત્તિમય પ્રવૃત્તિ કરવાનું કહે છે. આ નિવૃત્તિમય પ્રવૃત્તિનું નામ તેમાં અષ્ટપ્રવચનમાતા છે (પાંચ સમિતિ અને ત્રણ ગુમિ-જુઓ ઉત્તરાધ્યયન અ. ૨૪). સાધુજીવનની દૈનિક અને રાત્રિયર્થમાં ત્રીજા પ્રહર સિવાયના ખીળ ત્રણે પ્રહરોમાં મુખ્યપણે સ્વાધ્યાય અને ધ્યાન કરવાનું કહ્યું છે (ઉત્તરાધ્યયન અ. ૨૬). આ ખાસ લક્ષ્યમાં લેવાનું છે કે જૈન આગમોમાં યોગ અર્થમાં પ્રધાનપણે ધ્યાનશબ્દ લગાડ્યો છે. ધ્યાનનું લક્ષણ, ભેદ પ્રભેદ આલંબન આદિનું વિસ્તૃત વર્ણન અનેક આગમોમાં છે (સ્થાનાંગ અ. ૪ ઉદ્દેશ ૧; સમવાયાંગ સ. ૪, ભગવતીશતક ૨૫ ઉ. ૭, ઉત્તરાધ્યયન અ. ૩૦ ગાથા ૩૫.) આગમ પછી નિર્ધુક્તિ આવે છે તેમાં આગમગત ધ્યાનનુંજ સ્પષ્ટી-કરણુ છે (આવશ્યક નિર્ધુક્તિ કાયોત્સર્ગ અધ્યયન ગા. ૧૪૬૨ થી ૧૪૮૬.) વાચક ઉમાસ્વાતિકૃત તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં પણ ધ્યાનનું વર્ણન (અ. ૬ સુ. ૨૭) છે, પરંતુ તેમાં આગમ અને નિર્ધુક્તિથી વિશેષ નથી. જિનભદ્ર ગણિના ધ્યાનશતકમાં ઉક્ત આગમાદિ ગત ધ્યાનનું માત્ર સ્પષ્ટીકરણુ છે.

૨૨૮. ‘હવે હરિભદ્રસૂરિએ આ શૈલીને એકદમ બદલી તત્કા-લીન પરિસ્થિતિ અને લોકરૂચિ અનુસાર નવીન પરિભાષા આપીને અને અપૂર્વ વર્ણનશૈલી વાપરી જૈન યોગસાહિત્યમાં નવો યુગ ઉપ-સ્થિત કર્યો. તેના પુરાવા તરીકે તેમનાં રચેલા યોગબિન્દુ, યોગદષ્ટિ સમુચ્ચય, યોગવિશિકા, યોગશતક અને પોડશક એ ગ્રંથો પ્રસિદ્ધ છે. આ ગ્રંથોમાં તેમણે માત્ર જૈનમાર્ગાનુસાર યોગનું વર્ણન કરીને સંતોષ

માન્યો નથી પરંતુ પાતંજલ યોગસૂત્રમાં વર્ણવેલી યોગપ્રક્રિયા અને તેની ખાસ પરિભાષાઓની સાથે જૈનસંકેતોને પણ સરખાવેલ છે. યોગદષ્ટિ સમુચ્ચયમાં ૧૬૩આઠ દષ્ટિનું જે વર્ણન છે તે આખા યોગસાહિત્યમાં એક નવીન દિશા છે. આ સૂરિના યોગવિષયી ઉક્ત ગ્રંથો તેમની યોગાભિરચિ અને યોગવિષયક વ્યાપક બુદ્ધિના ખાસ નમૂના છે.' [પાંડિત સુખલાલજીનો યોગદર્શન પર નિબંધ]

૨૨૯. “હરિભદ્રસૂરિ મહાન્ સિદ્ધાંતકાર અને દાર્શનિક વિચારક તો હતાજ પણ તે ઉપરાંત મહાન્ કવિ પણ હતા, એમ જૈન પરંપરા જણાવે છે. પોતાની કવિત્વ શક્તિનો પરિચય મળે એવાં કથા ચરિતો આખ્યાનો વગેરે કેવાં લખ્યાં હશે તેતો ઉપલબ્ધ ગ્રંથ નામાવળી પરથી વિશેષ જાણી શકાય તેમ નથી. કથાકોષ, ધૂર્તાકથાન, મુનિપતિ ચરિત્ર, યજ્ઞોધરચરિત્ર, વીરાંગદ કથા અને સમરાદિત્યકથા આટલી કથાસાહિત્યની કૃતિઓ એમના નામે નોંધેલી દેખાય છે, પણ તેમાં માત્ર ધૂર્તાકથાન અને સમરાદિત્યકથા એ બેજ કૃતિઓ અત્યારે ઉપલબ્ધ છે, અને એ નિર્વિવાદરૂપે એમનીજ બનાવેલી છે એમ માની શકાય છે. સમરાદિત્ય કથા એ હરિભદ્રસૂરિની કવિકલ્પનાની પ્રત્યક્ષ પ્રતિમા છે. પ્રશમરસપ્રપૂર્ણ એવી એક હિતમ કથા તરીકે એની પ્રશંસા પાછળના ઘણા વિદ્વાનોએ કરી છે. ૧૬૪ આને જૈનમુનિઓ

૧૬૭. આ આઠ દષ્ટિઓપર ૧૮ મા શતકમાં લયેલ યથોચિત્ત્યલ્પએ ૨૧ થી ૨૪ એમ ચાર દ્વાત્રિંશિમ સંસ્કૃતમાં રચી છે અને સાથે સંસ્કૃત ન જાણનારા માટે આઠ દૃષ્ટિઓની સમજાય (સ્વાધ્યાય) ગૂજરાતી ભાષામાં બતાવી છે.

૧૬૪. ઉદોત્તન સૂરિની કુવલયમાલાની પ્રસ્તાવના, ધનપાલકૃત તિલકમંજરી, દેવચંદ્રસૂરિ કૃત શાંતિનાયકચરિય, અને ખીન્ન મણી વિદ્વાનોએ અનેક સ્થળે એની સ્તુતિ કરી છે. જુઓ કુટનોટ નં. ૧૫૬. હેમચંદ્રસૂરિએ પોતાના કાવ્યાનુશાસનમાં ‘સકલકથા’ ના નિદર્શક તરીકે સમરાદિત્યનો નામેલ્લેખ કર્યો છે. [જુઓ કાવ્યાનુશાસન પ. ૭૪૦. સમસ્તફલોન્તેતિવૃત્તવર્ણના સમરાદિત્યવત્ સકલકથા.]

ધણા રસપૂર્વક વાંચતા અને શ્રાવકો ભાવપૂર્વક સાંભળતા. એ ગ્રંથની પ્રતો લખાવી સાધુઓને અર્પણ કરવામાં બહુ પુણ્ય માનવામાં આવતું.

૨૩૦. ‘આમાં કથા મૂકી તે દ્વારા હરિભદ્રે જૈનસિદ્ધાંત પ્રમાણે કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, ઇર્ષ્યા, દ્વેષ આદિ દુગુણોને વશીભૂત થએલો આત્મા કેવી હીન દશા પામી જગતમાં રજળે છે; અને અહિંસા, સંયમ, તપ, ક્ષમા, દાન વગેરે સદ્ગુણોના આચરણથી જીવાત્મા કેવી રીતે આધ્યાત્મિક વિકાસ સાધે છે, તેનાં કાલ્પનિક ચરિત્રો ધણી લિખન રીતે આલેખી ખતાવ્યાં છે.

૨૩૧. ‘આ સમરાજ્ઞકહા મુખ્ય પ્રાકૃતભાષામાં—જૈન મહારાષ્ટ્રીમાં જ રચાયેલી છે. પણ કવચિત્ કેટલાંક રૂપો શૈરસેનીનાં પણ વાપરેલાં છે. કથા સામાન્ય રીતે ગદ્યમાં લખાયેલી છે, પણ વચ્ચે વચ્ચે વિરલ પદ્યો પણ વાપરેલાં છે. પદ્યભાગ ઘણો ખરો આર્યા છંદોનો છે અને થોડાક બીજા છંદો પણ—જેવાકે પ્રમાણી, દ્વિપદી, વિપુલા વગેરે છે. રચનાશૈલી સરલ અને સુખોદ છે. પાદલિખનની તરંગવતી જેવી વળુનોથી અને અલંકારોથી ભરેલી નથી. વાક્યો બહુજ દૂંકા, લાંબા સમાસોથી રહિત અને પ્રવાહબદ્ધ એક પછી એક ચાલ્યાં આવે છે અને કથાની વિગત વેગભરી રીતે આગળ વધે જાય છે. ત્યાં પ્રસંગ આવે છે ત્યાં થોડાક અલંકારો પણ નજરે પડે છે. સહજસ્ફુરિત ઉપમાઓ અને અનાયાસ રચિત શબ્દાવલીની ઝમક પણ ક્યાંક ક્યાંક મળી આવે છે, પણ સમુચ્ચય કથાપ્રવાહ મંગાના શાંત પ્રવાહની માફક સ્થિર અને સૌમ્ય ભાવે પોતાના લક્ષ્ય તરફ વલો જાય છે. પ્રાકૃત ભાષાનો સાધારણ અભ્યાસી પણ એની ભાષા સમજી શકે છે અને એજ કારણથી એ કથા આજસુધી સારી રીતે પ્રચારમાં રહી શકી છે.” ૧૧૫ (જિનવિજયનો કુવલયમાલા પરનો લેખ.)

૧૬૫. આનાં ધણાં પૈકી એક જણાવેલું તરીકે સં. ૧૨૯૮ ની લખેલી તાલપત્રની પ્રત ખંભાતના સાંતિનાથના લંકારમાં છે. પી. ૩, ૧૮૩.

૨૩૨. તેમનો શ્રી મહાવીરમાર્ગમાં—અનેકાન્તદર્શનમાં અટલ વિશ્વાસ હતો. પોતાના ‘લોકતત્ત્વનિર્ણય’ ગ્રંથમાં જણાવ્યું છે કે:-

બંધુર્ન નઃ સ મગવાનરયોઽપિ નાન્યે
સાક્ષાન્નદૃષ્ટતર એકતમોઽપિ ચૈવાં ।
ધૃત્વા વચઃ સુચરિતં ચ પૃથગ્ વિશેષં
વીરં ગુણાતિકાયલોલતયાશ્રિતાઃ સ્મઃ ॥૩૨॥
નાસ્માકં સુગતઃ પિતૃ ન રિપવસ્તીર્થ્યા ધનં નૈવ તૈ
દૈતં નૈવ તથા જિનેન ન દૃતં કિંચિત્કળાદાદિભિઃ ।
કિંત્વેકાન્તજગદ્ધિતઃ સ મગવાન્ વીરો યતશ્ચામલં
વાક્યં સર્વમલોપહર્તુ ચ યતસ્તદ્ભક્તિમન્તો વયમ્ ॥૩૩॥

—તે (શ્રી વીર) ભગવાન અમારા બંધુ નથી, તેમ જીવ (દિવો) શત્રુ પણ નથી. એ બધામાં એકને પણ સારી રીતે સાક્ષાત્ જોયેલ નથી. અમે જુદી જુદી જાતના નિર્લેપ પરમાર્થયુક્ત વચન અને કૃતમ ચરિત્રવાળા વીરને તેમના ગુણાતિકાયપર લોહપતા પ્રેમ થવાથી જ ભ્રમના આશ્રિત અમે થયા છીએ.

સુખત-પ્રુહ અમારા કંઈ પિતા નથી, તેમ અન્ય તીર્થ-દર્શનવાળા અમારા શત્રુ નથી. વળી તેઓએ તથા જિને અમને કંઈ ધન આપ્યું નથી તેમ કષ્ટાદ (વેરોધિક) આદિએ અમારું કંઈ હરી લીધું નથી. પરંતુ કેવળ જગતનું કલ્યાણ કરનાર તે ભગવાન વીરનું વાક્ય નિર્મલ છે, સર્વ દોષને દૂર કરનારું છે માટે તેના અમે ભક્તિવાળા છીએ.

પ્રકરણ ૭ મું.

ચાવડાનો સમય.

[વિ. સં. ૮૦૦ થી ૧૦૦૦]

ગૌર્જરાત્રમિદં રાજ્યં વનરાજાત્ પ્રમૃત્યમૂત્ ।

સ્થાપિતં જૈનમંત્રૌષેસ્તદ્દેષી જૈવ નન્દતિ ॥

—પ્રબંધચિંતામણી.

અર્થાત્—'ગુજરાતનું આ રાજ્ય વનરાજ્યથી માંડી જૈન મંત્રીઓથી સ્થાપિત થયું છે, તેનો દેશી ઠકતો નથી—ચિરકાલ કલ્યાણસમૃદ્ધિ પામી શકતો નથી. [આ શ્લોક રત્નરોજરસુરિના પ્રબંધકોષ પૈકી વસ્તુપાલ પ્રબંધમાં પણ મંત્રી વસ્તુપાલ અને મંત્રી નામક સાથેના વાર્તાલાપ પ્રસંગે મૂકાયો છે.]

૨૩૩. ગુજરાતનું પાટણવસ્તું નહોતું તે પહેલાં શિલ્પમાલ ૧૬૧

૧૬૬ ગુજરાતના ચૌહાણ (સોલંકી) સામંત પુલકેશીના ત્રૈકુટક (કલ્પ-ચુરિ) સંવત્ ૪૬૦ (વિ. સં. ૭૬૫ ૬૬=ઈ. સં. ૭૩૮-૭૬) ના દાનપત્રથી માલમ પડે છે કે 'ચાવડાક (ચાવડા) અને ગુર્જર બંને બિન્ન બિન્ન વંશો હતા.' લોધપુરરાજ્યની ઉત્તર સીમાથી લઈને ભરૂચ સુધીનો બધો દેસ એક-સમયે ગુર્જરાને અધીન હોવાથી 'ગુર્જરત્રા' થા ગુજરાત કહેવાયો. ઉક્ત દેશ પર ગુર્જરાનો અધિકાર ક્યારે થયો એ હજી અનિશ્ચિત છે, તથાપિ એટલું તો નિશ્ચિત છે કે શક સં. ૫૫૦ (વિ. સં. ૧૮૫=ઈ. સ. ૬૨૮) માં ગુર્જર દેશની રાજધાની બીનમાલમાં ચાપ (ચાવડા) વંશનો રાજા બ્યામ્ર-મુખ રાજ્ય કરતો હતો. (બાહ્યસ્કુટસિક્કાંતની પ્રશસ્તિ). તેની પહેલાં પણ ત્યાં ઉક્ત વંશના રાજાઓનું રાજ્ય રહ્યું હોય. ઉક્ત સંવત્ની ધણી પૂર્વે ગુર્જરાનું રાજ્ય ત્યાંથી અસ્ત થઈ ચૂક્યું હતું અને તેમની સ્મૃતિના સ્વચ્છ-દેશનું નામ ગુર્જરત્રા (ગુજરાત) માત્ર અવશેષ રહી ગયું હતું. આથી ગુર્જરાનું વિ. સં. ૪૦૦ થી પણ પૂર્વે થા તેની આસપાસ બીવમાલપર રાજ્ય રહેવાનો સંભવ હોઈ શકે છે.—ઓશાણ રા. ઇ. પ્રથમ ભાગ પૃ. ૫૬

શ્રીમાલનગર એક વખત ગૂર્જર ભૂમિની રાજધાનીનું શહેર હતું. તે અતિ મોટું અને પ્રસિદ્ધિ પામેલું—અને દાલના ગૂર્જરાત અને મારવાડની સરહદ ઉપર આવેલું. તે વખતે ઉપર જાણુવેલ સૌરાષ્ટ્રની વલ્લભીપુર અને ગૂર્જરાતના વૃદ્ધનગર (આકાશવપ્ર ?) તથા ભુચુકચ્છ (ભરૂચ) સિવાય બીજાં જાણુવાં જોવાં મોટાં નગર નહીં હતાં. વલ્લભીપુર ભાંગતાં ભાંગતાં અમુક સંકાઓ પછી તદ્દન તૂટી ગયું—ત્યાં આરવર્ષા દુકાળ પડેલો, તેથી લોકો સિદ્ધમાલ ગયેલા. જ્ઞાતિજંધારણના કાળે શ્રીમાલની રાજસત્તા અને શ્રીમાલનો આપાર ગૂર્જરાત

વિક્રમ ૭મી સદી થી ૧૧ મી સદી સુધીમાં રચાયેલા અનેક ગ્રંથોમાં અને શિલાલેખોમાં સિદ્ધમાલ નગરનો ઉલ્લેખ મળે છે: પહેલાં પ્રથમ સં. ૭૩૩ માં રચાયેલ નિશાધચૂર્ણિમાં, ૫મી સં. ૮૩૫ ની કુવલયમાલામાં, સં. ૯૬૨ ની ઉપમિતિસર પ્રપચા કથા, ૧૧ મી સદીના ઉત્તરાધમાં અને સ્ત્રીશાંત્યાચાર્ય કૃત ઉત્તરાધ્યયન વૃત્તિની પ્રસ્તિતમાં, જન્મજુમસુત વાચન(આચન) ના સં. ૧૦૯૧ ના શિલાલેખ જિ. ૨, ૪૨૭; ના. ૧, ૬૫૭) વગેરેમાં:—

‘કપ્યમયં જહા મિલ્લમાલે વમ્મલાતો’—નિશીચચૂર્ણિ ૧૦—૨૫૫.

‘સિવચંદગળી અહ મયહરો તિ સો દત્ત આગવો દેસા ।

તિરિ મિલ્લમાલનયરમ્મિ સંઠિઓ કપ્પહક્કલો વ ॥

—કુવલયમાલા.

‘તત્રેયં તેન કથા કવિના નિઃશેષગુણગણાધારે ।

શ્રી મિલ્લમાલનગરે ગદિતાપ્રિમમંડપસ્યેન ॥

—ઉપમિતિ. કથા.

૧૧ મી સદી ૫મી ‘શ્રીમાલ’ એ નામ આ નગર માટે વપરાવા લાગેલું હોય એમ જાણાય છે: જુઓ હેમચંદ્રકૃત દયામય કાવ્ય (સ. ૫, શ્લોક ૪૫) તથા તેપર અભયતિલકની વ્યાખ્યા, પ્રભાવકચરિત્ર, સં. ૧૩૩૩ નો શિલાલેખ જિ. ૨, ૪૦૨, પ્રબંધ ચિંતામણિ, ૫મી ૧૫ મી સદી બાદ સિદ્ધમાલનું અપભ્રંશરૂપ સિલ્લમાલ નામ વપરાશમાં આવ્યું હોય છે.

—મુનિ કલ્યાણવિજય કૃત—‘જેન ધર્મથી મહતા’ પૃ. ૨૮ ટિપ્પણ, તથા પં. લાલચંદનો લેખ નામે ‘સિદ્ધમાલ અને જોનો.’

અને મારવાડમાં લાંબે સુધી પથરાયેલો હતો. આથી ત્યાંના લોકો પોતાને માટે અભિમાનવાળા હોય તે સ્વાભાવિક હતું. તેમાં જૈનો મુખ્યત્વે હતા અને જૈન ધર્મનો પ્રચાર પણ ધણા જીના કાળથી હતો. ત્યાં બ્રાહ્મણોએ, વાણીઆઓએ અને સોનીએ પોતપોતાનો જથ્થો બાંધ્યો તે શ્રીમાળી બ્રાહ્મણો, શ્રીમાળી વાણીઆ અને શ્રીમાળી સોની કહેવાયા. જૈનાચાર્યોએ તે લગભગમાં ધણાં કુળ શ્રીમાળીનાં ‘પ્રતિભો-ધ્યા’-જૈન કર્યા. પૂર્વમાંથી આવેલા તે શ્રીમાળ નગરની પાડોશમાં આવી વસ્યા, તે પોતાના મૂળ સ્થાનની ઝોળખ પ્રમાણે પ્રાગ્વાટ-પૂર્વીટ-એટલે પૌરવાડ-પૌરવાડ કહેવાયા. તેમનામાં શ્રીમાળીઓ ભણ્યા ને સંખ્યા વધી. પાટણના રાજદરબારમાં શ્રીમાળીઓની સાથે સાથેજ પૌરવાડો કારભાર કરતા જણાય છે એટલે અને ગૂજરાતમાં સાથે આવ્યા એમ માનવાને અડચણ નથી. ૧૧૭

૨૩૪. ડા. હર્મન ચાકોળી જણાવે છે કે “ (ઉક્તા) કલ્યાણ-વિજયજીના કહેવા મુજબ હરિભદ્રે પૌરવાલોની (પૌરવાડ, પ્રાગ્વાટ) જાતિને સંગઠિત કરી, અને એમને જૈન બનાવ્યા. હવે નૈમિનાહ ચરિયં માર્થી આપણને એમ જાણવાને મળે છે કે પૌરવાલ જાતિ પ્રથમ શ્રીમાલમાં ઉત્પન્ન થઈ હતી. અને એ જાતિના (શ્રીમાલપુરમાં ઉત્પન્ન થયેલ) નિમય નામના એક સૈનિક માણસને (ગાંજૂ ગામથી) વનરાજે (ઈ. સ. ૭૪૬-૮૦૬) પોતાની નવી રાજધાની અણહિલ પાટણમાં વસવા માટે આમંત્ર્યો, અને ત્યાં તેણે વિદ્યાધરગઢ માટે ઋષભદેવનું મંદિર બંધાવ્યું. પૌરવાલની જાતિને

૧૬૭ સ્વ. મણિલાલ બકોરભાઈ વ્યાસકૃત ‘શ્રીમાળી (વાણીઆ) બોના જ્ઞાતિભેદ’ પ્ર૦ ચીમનલાલ ખુશાભચંદ મોહી હરિપુરા જૈન બંધુમંડળ મુદ્રત. સં. ૧૯૭૭. મુનિ કલ્યાણવિજય જણાવે છે કે ‘પ્રાગ્વાટોની ઉત્પત્તિ અગર એ નામ ગંજાની ઘાટીઓમાં આવેલ પ્રાચીનકાલના ‘પ્રાગ્વટ’ પુરથી થઈ શકે એમ મહે’ કલ્પના કરેલી છે. વધારે કંઈ પુરાવો નથી. ફક્ત, વીસાના સંજ્ઞામાં વિચાર કરેલ નથી.”-તેમનો પત્ર તા. ૩૦-૧૧-૨૬

સંગઠિત કરનાર હરિભદ્ર વિદ્યાધર ગચ્છના જ હતા એટલે સંભવ છે કે એ જાતિ આ ગચ્છ તરફ કોઈક પ્રકારની વફાદારી ધરાવતી હોય. ૧૬૮

૨૩૫. ચાવડા વંશમાં મહાપરાક્રમી રાજા વનરાજે પંચાસરથી સં. ૮૦૨ માં પાટણ-અણહિલપુર પાટણ સ્થાપ્યું. તે રાજાની ખાત્યાવસ્થામાં ચૈત્યવાસી જૈન સાધુ ૧૬૭ શીલગુણસૂરિએ-ખીજા મન પ્રમાણે દેવચંદ્ર સૂરિએ ૧૭૦ આશ્રય આપી તેને પોષેલ હતો; તે સૂરિએ વનરાજનો પંચાસરમાં રાજ્યાભિષેક કર્યો. તે ઉપકારના બદલામાં વનરાજે સંપ્રદાયવિરોધના ભયથી પાટણમાં ફક્ત ચૈત્યવાસી-ઓએજ રહેવું અને ખીજા શ્વેતાશ્વર જૈન સાધુઓએ ત્યાં રહેવું નહીં એવો લેખ કરી આપ્યો હતો. ૧૭૧ પંચાસરા પાર્શ્વનાથની પ્રતિષ્ઠા કરનાર વનરાજ હતો. ખીજું વનરાજે પોતાના પ્રધાન-મંત્રીનું પદ ચાંપા નામના જૈન વણિકને આપ્યું હતું અને તે ચાંપા મંત્રીએ પાવાગઢ પાસેનું પ્રખ્યાત ચાંપાનેર વસાવ્યું હતું. વનરાજને રાજ-તિલક કરનાર શ્રીદેવી પણ જૈન હતી; વનરાજે શ્રીમાલપુરથી ગાં-ભૂમાં વસેલ નીના શેઠને પાટણમાં લાવી તેના પુત્ર લાહિર નામના આવકને દંડનાયક (સેનાપતિ) નીમ્યો હતો, (આ નીના શેઠ તેજ ઉપરોક્ત નિમય શેઠ કે જેણે પાટણમાં ઋષભજન મંદિર કરાવ્યું હતું),

૧૬૮ સમરાહચ્ચ કહાની પ્રસ્તાવના.

૧૬૯ સરખાવે શ્રી ચાપોત્કટવંશોદ્ભવ મહારાજથી વનરાજગુરુ શ્રી નાગેન્દ્રગચ્છે શ્રીશીલગુણસૂરિ શિષ્ય થી દેવચન્દ્રસૂરિમૂર્તિ:-શિલાલેખ નં. ૫૧૦ જિ. ૨. જુઓ તે શીલગુણસૂરિ સંતાનીય દેવચંદ્રસૂરિને સં. ૧૩૦૧ એ લેખ નં. ૫૧૯. જિ. ૨.

૧૭૦ પુરા શ્રી વનરાજો મૂર્ચાપોત્કટવરાન્વયઃ ॥

સ ચાલ્યે વાર્ધતઃ શ્રીમદ્દેવચંદ્રેણ સૂરિણા ।

નાગેન્દ્રગચ્છમૂર્ધવાપ્રાગ્વરાહોપમાસ્પૃશા ॥ પ્ર. ચ. પૃ. ૨૬૫

૧૭૧ ચૈત્યગચ્છચતિત્રાતલંમતો વસતાન્મુનિઃ ।

નગરે મુનિભિર્નાત્ર વસ્ત્વ્યં તદલંમતૈઃ । પ્ર. ચ. પૃ. ૨૬૬

અને પોતાના અન્ય મંત્રી જાંબ (જાંબ અને ચાંપારોઠ એકજ હશે ?) પણ શ્રીમાળી જૈન હતો. ઉક્ત હાહિર વનરાજ પછીના બીજા ત્રણ રાજાઓ થયા ત્યાં સુધી દંડનાયક રહ્યો અને તેનો પુત્ર (? પરંપરામાં) વીર થયો (કે જેના પુત્ર વિમલમંત્રી માટે આગળ કહેવાશે).

૨૩૬. આ પરથી જણાશે કે પાટણમાં શરૂઆતથી શ્રાવકો કારભારીઓ-મંત્રીઓ અને સેનાપતિ તરીકે આગળ પડતા હતા અને શ્રાવકો કરતા કારવતા હતા. આના પરિણામેજ મારવાડમાંથી સંખ્યાબંધ જૈનો ગૂજરાતમાં આવી વસ્યા ને ગૂજરાતમાં વાણિયાની વસ્તી વધી. ૧૭૨

હાક્ષિણ્યાંકસૂરિ-ઉદ્યોતનસૂરિ

दक्षिणैर्दक्षूरिं नमामि वरवर्णभासिया सगुणा ।

कुवलयमाला न महाकुवलयमाला कहा जस्त ॥

—દેવચંદ્રસૂરિ-શાંતિનાહચરિય.

—જેમની મોટી કુવલયમાલા કથા કુવલયમાલાનો પેઠે ઉત્તમવર્ણુમાધિત ગુણવન્તી છે તે હાક્ષિણ્યધ્રસૂરિને નમું છું.

૨૩૭. સં. ૮૩૪ (શક ૬૯૯)ના છેલ્લા દિવસે ૧૭૩ ઉદ્યોતન-સૂરિ નામના જૈનાચાર્યે પોતાનું હાક્ષિણ્યાંક સૂરિ નામ રાખી કુવલય-

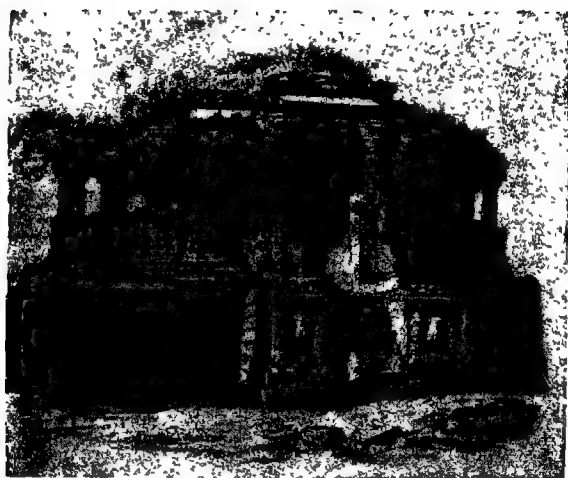
૧૭૨ કવિશ્રી નહાનાચાલે વંચડી જેન પરિષદ-પ્રતિષ્ઠાત્સવ વખતે જણાવ્યું હતું કે “ પંચાસરનું રાજ્ય વનરાજના હાથમાં હતું. તેને શીલ-ગુણસૂરિનો આશ્રય મુખ્ય હતો. જો તેમ ન થયું હત, તો પાટણ તથા સેલ્લથી રાજ્ય હોત નહિ, એટલુંજ નહિ પણ ગુજરાતના પાટનગર તરીકે સાત સેકા સુધી (પાટણ) રહ્યું તે જોનાનેજ આભારી છે, કેમકે પાટણમાં રહી જોનાએ શું કર્યું, તે માટે સાત સેકાના ઇતિહાસમાંથી પણ મળે છે. ‘ જૈન ’ ૨૭-૬-૨૫

૧૭૩ સગકાલે બોલીને વરિસાળ સર્ણિં સર્ણિં મર્ણિં ।

एगदिणेणूणेहिं रह्या अवरण्हवेलाए ॥

માલ નામની પ્રસિદ્ધ કથા પ્રાકૃતમાં રચી. 'આ કથા પ્રાકૃત સાહિત્યમાં એક અમૂલ્ય રત્ન સમાન છે. તે ચંપૂના ઢબની છે. તેની રચના-શૈલી વ્યાજની કાદંબરી કે ત્રિવિક્રમ કવિની હમયતીકથા જેવી છે. કાવ્યચમત્કૃતિ ઉત્તમ પ્રકારની અને ભાષા ધણીજ મનોરમ છે. પ્રાકૃત ભાષાના અભ્યાસીઓ માટે તો આ એક અનુપમ ગ્રંથ છે. એ કથામાં કવિએ કૌતુક અને વિનોદને વશીભૂત થઈ મુખ્ય પ્રાકૃત ભાષા સિવાય અપભ્રંશ અને પૈશાચી ભાષામાં પણ કેટલાંએક વર્ણનો કરેલાં છે કે જેમની ઉપયોગિતા ભાષાશાસ્ત્રીઓની દૃષ્ટિમાં ધણીજ વધુ છે. અપભ્રંશ ભાષામાં લખેલાં આટલાં જૂતાં વર્ણનો અભાવધિ બીજે ક્યાંએ પ્રાપ્ત થયાં નથી.' તેમાં કર્તાએ અઢાર દેશનાં નામ આપી તેમાં બોલાતી ભાષાનો કેંક આભાસ પણ આપેલ છે; વળી તેમાં પોતે પૂર્વ કવિઓ નામે પાદલિપ્ત, શાતવાહન, પટપલ્લુકે, ગુણાદય, વ્યાસ-વાલ્મીકિ, બાણ, વિમલાંક (પઉમચરિયના કર્તા), દિં રવિષેણુ (વિરાંગચરિત અને પદ્યપુરાણના કર્તા), દેવગુપ્ત, પ્રભંજન, ભવવિરહ (હરિભદ્ર) વગેરેનું સ્મરણ કર્યું છે.

૨૩૮. તેમણે પોતાનો વિશેષ પરિચય આપતાં આ ગ્રંથને અંતે જણાવ્યું છે કે: 'તેમણે ક્ષીદ્રીના દર્શનના પ્રતાપે આ કથા રચી. પોતાના સિદ્ધાંત શિખવનાર ગુરૂ વીરભદ્ર નામના આચાર્ય છે, અને યુક્તિશાસ્ત્ર શિખવનાર ગુરૂ હરિભદ્ર કે જેમણે બહુ શાસ્ત્ર અને ગ્રંથનો વિસ્તાર કરી સત્યાચનો પ્રસાર કર્યો તે છે.' સાંસારિક અવસ્થામાં કર્તા પોતાનો પૂર્વજ વગેરેનો પરિચય એમ આપે છે કે 'ત્રિકર્માભિરત એવો મહાદુવારમાં પ્રસિદ્ધ ઉદ્ધોતન નામનો ક્ષત્રિય થયો કે જે ત્યાંનો તાત્કાલીન જામિયતિ હતો-તેનો પુત્ર સપ્રતિ નામે થયો કે જે વડેસર પણ કહેવાતો (?), (યા ઉદ્ધોતનના પુત્ર વડેસર જેમનું બીજું નામ કદાચિત્ સપ્રતિ (?) હોય.) તેના પુત્ર જે ઉદ્ધોતન તેણેજ આ કથાની રચના. જીવાલિપુર નામના નગર કે જ્યાં (ઉક્ત) વીરભદ્ર ઋષભજિનનું મંદિર કરાવ્યું ત્યાં તે મંદિરમાં રહીને

અજંટા પાસે જૈન મંદિરનો હાર મંડપ. પૃ. ૧૭૬

[શેઠ જીવજીયંદ સાહેબજીના સૌજન્યથી]

1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
25
26
27
28
29
30
31
32
33
34
35
36
37
38
39
40
41
42
43
44
45
46
47
48
49
50
51
52
53
54
55
56
57
58
59
60
61
62
63
64
65
66
67
68
69
70
71
72
73
74
75
76
77
78
79
80
81
82
83
84
85
86
87
88
89
90
91
92
93
94
95
96
97
98
99
100

ચેત્ર કૃષ્ણપક્ષની ચતુર્દશીના દિવસે જન્મજનોને જોષ કરનારી કથા પૂર્ણ કરી. ત્યાં તે વખતે શ્રી વત્સરાજ નામે રાજા રાજ્ય કરે છે. કવિત્વના અભિમાને કે કાવ્યની શુદ્ધિએ નહિ, પણ ધર્મકથા કહેવાના આશયથી આ કથા નિબદ્ધ કરી છે. પોતે ચંદ્રકુલ (જૈન)ના અવ-
યવજૂત-વંશજ હતા.

૨૩૯. કથાકારે પોતાને દીક્ષા આપનાર ગુરૂ તત્ત્વાચાર્ય હોવા ઉપરાંત પોતાના એ વિદ્યાગુરૂઓ જણાવ્યા છે:- ૧ વીરભદ્ર કે જેમણે જળાશિપુરમાં વૃષભજિન-પ્રથમ તીર્થંકરનું મંદિર બંધાવરાવ્યું હતું, તેમની પાસે જૈનસિદ્ધાન્તોનો અભ્યાસ પોતે કર્યો હતો, અને ખીજા ગુરૂ હરિભદ્ર પાસે તેમણે યુક્તિશાસ્ત્રોનો એટલે ન્યાયના સિદ્ધાન્તોનો અભ્યાસ કર્યો હતો. આ હરિભદ્ર તેજ પ્રસિદ્ધ હરિભદ્રસૂરિ કે જેના સંબંધી 'હરિભદ્રચુગ' નામક પ્રકરણમાં અગાઉ જણાવાઈ ગયું છે. જળાશિપુર^{૧૭૪} (હાલનું જલોર-ઝલોર) તે વખતે એક જગ્યાએ શહેર હતું ને ત્યાં જૈનોની સારી વસતી હતી;

૨૪૦. તે વખતે રાજ્ય કરનાર ઉપરોક્ત વત્સરાજ તે પ્રતિહાર વંશનો મહાન સત્રાપ, પોતાના પરાક્રમથી ઉત્તરભારતના કાન્યકુબ્જના સામ્રાજ્યનો સ્વામી થયો હતો. તેમ થવા છતાં તત્કાલીન ભારતીય રાષ્ટ્રોમાં એ પ્રતિહાર વંશ પોતાની યૂગ જન્મભૂમિ કે જે ગૂર્જર હતી તેના નામેજ એટલે કે 'ગૂર્જરરાજ'ના નામેજ અનેક વર્ષો સુધી

૧૭૪ આ જોષપુર રાજ્યના હસિષ્ઠ ભાગનું એક ઇલ્લાકું મુખ્ય સ્થાન છે. કન્હકરે પ્રબંધ અને ખીજા વાર્તાઓથી આપણા સાહિત્યમાં એ સ્થાન સુપરિચિત થયેલું છે. લિજમાલ ભાંખ્યા પછી જે વર્ષેના પ્રવેશકું સુરક્ષિત સ્થાન જળાશિપુર થનારું હતું અને તેથી અઘાઉદીનના જમાના સુધી મર-
ભૂમિની એક રાજધાની થવાનું જેને સૌભાવ્ય પ્રાપ્ત થયું હતું. એ પુરની પાસે કીલ્લાને યેવ્ય જેવો દુર્ગમ અને કન્નડ પર્વત આવેલો છે કે જેનું નામ મુખર્જિરિ છે. અણહિલપુરના ચાહુભોતા રાજા કરસનજી વલ્લભજી સત્રાજ્યના ઉત્તર ભાગનું એ એક મુખ્ય અને મહત્ત્વનું ભાગું હતું. જિ. પિ.

૧૭૮ જૈન સાહિત્યનો ઇતિહાસ. [વિ. ૨; પ્ર. ૭]

ઓળખાતો રહ્યો હતો. એ ગૂર્જરાજવંશનો વિશેષ પ્રભાવ વધારનાર પાણું કરીને સમ્રાટ વત્સરાજ હતો. શિજમાલમાં ઉદ્ધવેલો અને કનોજમાં ઉત્કર્ષના શિખરે પહોંચેલો ગૂર્જર-પ્રતિહારવંશ એ અસ-લના ગૂર્જરોના પ્રતિનિધિરૂપે હતો. આ વત્સરાજ તે તેજ કે જે ૧૭૫૨ સંવત્ ૭૮૫માં જૈનહરિવંશ પુરાણના રચનાર જિનસેન નામના દિગંબરાચાર્યે ઉદ્ધેષેલ પશ્ચિમમાં રાજ્ય કરનાર વત્સરાજ છે. વત્સ-રાજની રાજધાની જાબાલિપુર હતી. ત્યાંથી વત્સરાજના પુત્ર નાગ-ભટે કાંચમને માટે જાબાલિપુરથી પોતાની રાજગાદી ખસેડી કનોજ જેવા સુદૂરના પ્રદેશમાં લઈ જઈને સ્થાપી.

૨૪૧. જાબાલિપુરમાં પ્રતિહાર સમ્રાટ વત્સરાજ રાજ્ય કરતો હતો ગોડ, બંગાલ માલવ વગેરે દૂર દૂરના મોટા પ્રદેશોનો દિગ્વિજય કરી ઉત્તરાપથમાં મહાન્ સામ્રાજ્યની સ્થાપના કરવાનો ઉદ્દેશ કરતો હતો તેજ સમયમાં ઉપર આપણે જોઈ ગયા તેમ અંબુહિલપુર નામનું નાનું સરખું નવું ગામ વસાવી તેનો નાનો સરખો કારભાર ચલાવતો વનરાજ આવડો પણ સારસ્વત મંડળ, આનર્ત અને વામડ વગેરે આસપાસના નાના નાના પ્રાંતોને કબ્જે કરી પશ્ચિમ ભારતમાં એક નવું મોટું સામ્રાજ્ય સ્થાપવાનો મનોરથ કર્યો કરતો હતો. એ વનરાજ સંબંધી આ પ્રકરણને પ્રારંભેજ આપણે જોઈ ગયા.

૧૭૫ શાકેબ્દશતેષુ સપ્તસુ દિશં પંચોત્તરેષૂતરાં

પાતીન્દ્રાયુષનામ્નિ કૃણ્ણનૃપજે શ્રી વલ્લભે દક્ષિણામ્ ।

પૂર્ણા શ્રીમદ્વન્તિમૂર્તિ વૃષે વત્સાધિરાજેડવરાં

સૌર્યા (રા)નામધિમણ્ડલે(લં) જયયુતે વીરે વરાહેડવતિ ॥

અર્થાત્—“ શક સંવત્ ૭૮૫ માં અંબારે ઇન્દ્રાયુષ નામનો રાજા ઉત્તર-દિશામાં રાજ્ય કરતો હતો, શ્રી કૃષ્ણરાજનો પુત્ર શ્રી વલ્લભ દક્ષિણ-દિશામાં રાજ્ય કરતો હતો, તેમજ પૂર્વમાં જયવન્તિરાજ, પશ્ચિમમાં વત્સ-રાજ અને સૌરાષ્ટ્રમાં જયવન્તરાજ રાજ્ય કરતો હતો.”

સુરિ અપ્પલદી, કનોજનો આમ, ખાદનો ધર્મ. ૧૭૬

૨૪૨ આ આવડા રાજ્યકાલના અરસામાંજ (વિ. સં. ૮૦૨ થી વિ. સં. ૮૬૬માં) અપ્પલદી સુરિ (જન્મ સં. ૮૦૦; સ્વ. ૮૬૫) સમા કે જેમણે કાન્થકુળ (કનોજ)ના રાજા આમને પ્રતિષ્ઠાથી જૈન કર્યો હતો આમ રાજા તે કનોજના પ્રતિહાર વંશનો નાગભટ્ટ બીજો-અપરનામ નાગાવલોક, કે જેનો સ્વર્ગવાસ સં. ૮૬૦ માં થયેલો એમ પ્રભાવક ચરિતમાં જણાવ્યું છે. ૧૭૧ તેણે અનેક દેશો જીત્યા હતા એમ જ્વાલીઅરની પ્રશસ્તિ ૧૭૭ જણાવે છે. તે રાજાએ કનોજમાં સૌ હાથ ઉંચું જિનાલય બંધાવી અદાર ભાર મુવર્ણ વજનની અદાવીર પ્રતિમા તે ગુરુ પાસે પ્રતિષ્ઠિત કરાવી તથા ગોપગિરિ (જ્વાલી-અર) પર પણ ૨૩ હાથ ઉંચી અદાવીર પ્રતિમા સ્થાપી. વળી આ સુરિજી ગૌડ (બંગાલ) દેશની રાજધાની સ્થાપાવતીમાં આવી ત્યાંના રાજા નામે ધર્મને ઉપદેશ આપ્યો અને તેનું અને આમ રાજા વચ્ચેનું વૈર દૂર કરી બંને વચ્ચે મૈત્રી સ્થાપી. ત્યાં વર્ધનકુળના નામના બૌદ્ધવાદીને જીતવાથી ધર્મરાજાએ 'વાદિકુળના કેસરી' એ નામનું બિરુદ તે સુરિને આપ્યું. પછી તે સુરિએ મથુરાના શૈવ વાદપતિ નામના યોગીને જૈન બનાવ્યો. ત્યાર બાદ આમ રાજાએ આ સુરિના ઉપદેશથી વિ. સં. ૮૨૬ ના અરસામાં કનોજ, મથુરા, અલ્હાબાદ-પુર પાટણ, સતારક નગર તથા મોદેરા આદિ શહેરોમાં જિનાલય બંધાવ્યાં; શત્રુંજય ને ગિરિનાર તીર્થયાત્રા કરી. ગિરિનારની યાત્રામાં દિગંબર અને શ્વેતાંબરો વચ્ચે તે તીર્થના દક્ષ સંબંધી ઝઘડો થયો અને અપ્પલદીના પ્રભાવથી તે શ્વેતાંબરતીર્થ જાહેર થયું. તેમના સિદ્ધ નમસુરિ તથા ગોવિન્દસુરિના ઉપદેશથી તે આમ રાજાના પૌત્ર ભોજરાજાએ આમ રાજાથી અધિક રીતે જૈન ધર્મની પ્રભાવના કરી છે. આ ભોજ તે ભોજદેવ-અપરનામ બિહાર તથા

૧૭૬ જુઓ તેમાં અપ્પલદી પ્રબંધ પૃ. ૧૨૮-૧૮૦.

Arch. Survey of India 1903-4 Report p. 200

૧૮૦ જૈન સાહિત્યનો ઇતિહાસ [વિ. ૨; પ્ર. ૭]

આદિવરાહ-તે સં. ૯૦૦ થી ૯૩૮ સુધી અચૂક-અને પ્રાયઃ ૯૫૦ સુધી ગાદી પર હતો. ૧૭૮

૨૪૩. સં. ૯૧૩-૯૧૫ માં કૃષ્ણર્ષિ શિષ્ય જયસિંહસૂરિએ નાગોરમાં ઉક્ત લોજના રાજ્યમાં પ્રાકૃત ધર્મોપદેશમાલાવૃત્તિ રચી. ૧૭૯ સં. ૯૧૬ માં રાણા નવધણુના પુત્ર રાખેંગારે (જૂનાગઢમાં) રાજ પ્રાપ્ત કર્યું, તેના સમયમાં અલિભદ્રસૂરિએ ખૌદના હાથમાંથી ગિરિનાર તીર્થ વાળ્યું. આ રાજા પણ પહેલાં ખૌદ થયો હતો.

શીલાંક સૂરિ.

આચારવિચારણ વ્યવળ ચંદિયાદલીયસચલસંતાલો ।

શીલંકો હરિણંકુલ્લ સોહદ્ર કુમુયં વિયાસંતો ॥

—ગિનદત્તસૂરિ-ગણધરસાહસીતકે ગાથા ૬૦.

૧૭૮ આમ રાજા ને લોજદેવ માટે જુઓ એકાગ્ર કૃત 'શબ્દપૂતા-નેકા ઇતિહાસ-પદલા ખંડ' પૃ. ૧૬૧-૧૬૨. લક્ષણવતી તે લખનઈ, અને ધર્મ રાજા તે ઔડપતિ-પાલ વંશનો પ્રતિષ્ઠાતા પુરુષ ધર્મપાલ કે જેણે સં. ૭૬૫ થી ૮૩૪ સુધી રાજ્ય કર્યું હતું. (જુઓ 'બંગેર ભટીય ઇતિહાસ-રાજન્ય કાંક પૃ. ૨૧૬, નાગેન્દ્રનાથ વસુનો 'લખનઈની રૂપતિ' નામનો ઐતિહાસિક લેખ, તથા 'પાટલીપુત્ર' પત્રનો માસ શુકલ ૧ સં. ૧૯૭૧ નો અંક, 'ઝોડવધ' નામના પ્રાકૃત કાવ્યનો કર્તા કવિ વારૂપતિ, અને આ બંન્નપ્રકારિ સમકાલીન હતા.

૧૭૯ 'ક' (? ધર્મોપદેશમાલા વૃત્તિ: પ્રાકૃતા કૃષ્ણર્ષિ શિષ્ય જયસિંહ સૂરિ કૃતા ૯૧૩ વર્ષ, અને ધર્મોપદેશમાલા લઘુ વૃત્તિ ૯૧૫ વર્ષે 'જયસિંહીયા' એમ બૃહત્ ટિપ્પનિકામાં જણાવ્યું છે; તેની પ્રસરિતમાં એમ છે કે:— 'સંવત્કરાણ તા(ના)દિ'ય સએદિ' મહાશ્વરસેવાસ અદિએદિ', ભદ્રવય સુદ પંચમિ બુદવારે સાધરણખમિ ॥ સિરિ લોજદેવ રાજ્યે પવદ્ધમા-ણમિ જણમણાણદે નાગદર જણામતણે સમાણિય' વિવસ્થા' એય'કા-ગ્રી. ૨ નં. ૩૮૨ કા. વડો નં. ૧૮૮. લોજદેવ કનોજનો પ્રતિષ્ઠાવંશી રાજા (See Duff,) રાજ્યેજર કવિનો હાલો આ લોજદેવનો રાજકવિ હતો.

—આચાર (આચારાંગ)ની વિચારણા મારેની વચનચંદ્રિકાથી જેણે સકલસંતાપ દલિત થયો છે એવા શીલાંક હરિણાંક-ચંદ્રની પેઠે કુમ્હારે વિકસાવે છે.

ગુરુ ગુંજરરાજસ્ય ચાતુર્વિધૈકસ્ટિકૃત્ ।

ત્રિષષ્ટિનરસદ્વૃત્તકવિર્વાચાં ન ગોચરઃ ॥

—મુનિરત્ન-અમમચરિત્ર.

—આ (શીલાચાર્ય) ગ્રન્થરાજના ગુરુ ચાર વિભાગમાં સર્જનકાર હતા. કે જેઓ ત્રિષષ્ટિ શલાકા પુરુષોનાં સદ્વૃત્ત રચી વાચાને અંગોચર કવિ થયા છે.

૨૪૪. સં. ૯૨૫ માં શીલાચાર્યે (નિવૃત્તિગચ્છના માનદેવ-શ્રિના શિષ્યે) દશ હજાર પ્રાકૃત શ્લોક પ્રમાણુ મહાપુરુષચરિત્ર મહામાં રચ્યું તેમાં ૫૪ મહાપુરુષોનાં ચરિત્ર છે. તેનું વસ્તુ લઘુ પ્રસિદ્ધ હૃમચંદ્રસૂત્રિએ ત્રિષષ્ટિશલાકા પુરુષ ચરિત સંસ્કૃતમાં રચ્યું જણાય છે. આજ આચાર્યે (શીલાચાર્ય-શીલાંકાચાર્યે) સં. ૯૩૩ માં (શક સં. ૭૯૯) આચારાંગ સૂત્ર અને વાહરિ ગણિની સહાયથી સૂત્રકૃતાંગ સૂત્રપર સંસ્કૃતમાં વૃત્તિ રચી. તેમણે તે બે સૂત્ર સહિત અચારે અંગોપર ટીકા રચી હતી, તેમાંની ઉક્ત બે સૂત્રની ટીકાઓ સિવાયની નવ ટીકાઓ વિચ્છિન્ન થવાથી શ્રી અભયદેવે (જુઓ પછીનું પ્રકરણ) નવે ટીકાઓને નવી બનાવી. ૧૮૦ વળી શીલાંકાચાર્યે રચેલી જીવસમાસપર વૃત્તિ પણ ઉપલબ્ધ છે. જિનભદ્રના વિશેષાવસ્થક બાધ્ય પર ટીકા રચનાર કેટલાચાર્ય ઉદ્દે શીલાંકાચાર્ય અને વનરાજના ગુરુ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયેલા શીલગુણુ કે શીલાંક નામના સૂરિ સંબંધીનો નિર્ણય અનિશ્ચિત છે. ૧૮૧

૧૮૦ પ્રમાણકચરિત માં અભયદેવસૂરિ પ્રબંધે શ્લોક ૧૦૪-૧૦૫.
પૃ. ૨૬૭

૧૮૧ જુઓ જિનવિજયની જીવકલ્પ સૂત્ર પરની પ્રસ્તાવના.

૨૪૫. વીર સુરિ આ સમયમાં વિદ્યમાન હતા. તેમણે અંગ-વિદ્યાનો અભ્યાસ કર્યો હતો (જન્મ સં. ૬૩૮, દીક્ષા ૬૮૦, સ્વર્ગ ૦ ૬૬૧.)^{૧૮૨}

સિદ્ધર્ષિસુરિ.

સિદ્ધવ્યાख्याતુરાख्याતું મહિમાનં હિ તસ્ય કઃ ।

સમસ્ત્યુપમિતિ નામ યસ્યાનુપમિતિઃ કથા ॥

પ્રઘુભસુરિ-સમરાદિત્ય મંહેષ.

—જેની ઉપમિતિ કથા સમસ્તનો ઉપમિતિરૂપે છે તે સિદ્ધ વ્યાખ્યાતાનો મહિમા કહેવાને કેણું (સમર્થ) છે ?

૨૪૬. સિદ્ધર્ષિ એ મહાન જ્ઞનાચાર્ય થયા છે. તેમણે ઉપમિત (ઉપમિતિ) ભવપ્રપંચા કથા નામનો એક વિશાલ મહારૂપક ગ્રંથ રચ્યો કે જે સમસ્ત ભારતીય સાહિત્યનાં પહેલામાં પહેલો રૂપક ગ્રંથ છે એટલુંજ નહિ પણ અમે કહીએ છીએ કે સમસ્ત જગતના સાહિત્યમાં તે પ્રથમ રૂપક ગ્રંથ છે. તેનું સાહિત્યક મૂલ્ય પણ મહાન છે. ૧૮૩ તે સં. ૬૬૨ ના વર્ષના જોડ શુદ્ધ ૫ ગુરને પૂર્ણ થયો. ૧૮૪

૨૪૭ તેમાં પોતે જણાવે છે કે નિર્વૃત્તિ કુળના અને ભાદ દેસ એટલે ગૂજરાતમાં થયેલા સૂર્યાચાર્ય (પ્રભાવક ચરિત પ્રમાણે સુર-
૧૮૨ જુઓ પ્રમાવકચરિતમાં શ્રી વીરપ્રબંધ પૃ. ૨૦૬-૨૧૬.

૧૮૩ ડા. આકોળી ઉપમિતિ ભવપ્રપંચા કથા (પ્ર. બિબ્લિઓથેકા ઇડિકા)ની અંગ્રેજ પ્રસ્તાવનામાં કહે છે કે 'I did find something still more important: the great literary value of the U. Katha and the fact that it is the first *allegorical* work in Indian literature.

૧૮૪ સંવત્સર શતનવકે દ્વિષ્ટિ સહિતેડતિલંધિતે નાસ્યાઃ ।

જ્યેષ્ઠે સિતપદ્મ્યાં પુનર્વાસીં શુક દિને સમાપ્તિરમૂત ॥

આમાં ૬૬૨ ના વર્ષને વિક્રમ સંવત્ લેતાં તેના જ્યેષ્ઠ શુદ્ધ ૫ને દિને ચંદ્ર પુનર્વાસુ નક્ષત્રમાં અને વાર ગુરુ આવે છે. એજન.

આર્થ) થયા. તેમના શિષ્ય જ્યોતિષ અને નિમિત્ત-શાસ્ત્રના શાતા દેવસમહત્તર થયા. તેમના શિષ્ય દુર્ગસ્વામી થયા કે જેઓ મૂળ ધનવાન્ કીર્તિશાલી બ્રહ્મગોત્ર વિભૂષણ-બ્રાહ્મણ હતા અને પછી જેમણે જૈન સાધુની દીક્ષા લીધી હતી તથા જેમણે શિલ્પમાલ (દક્ષિણ મારવાડના હાલના ભી-માળ)માં સ્વર્ગવાસ કર્યો. તેમના શિષ્ય સિદ્ધર્ષિ બોલે હતા.

૨૪૮. દુર્ગસ્વામી સિદ્ધર્ષિના ગુરૂ હતા અને મુખ્યત્વે કરીને તેમની અનુકરણીય ધર્મવૃત્તિ માટે સિદ્ધાપ તેમની સ્તુતિ કરે છે. તે ગુરૂ અને શિષ્ય બંનેને ગર્ગસ્વામીએ ૧૮૫ દીક્ષા આપી હતી. ગર્ગસ્વામી સંબંધી કંઈ હકીકત સિદ્ધર્ષિએ આપી નથી, પણ સિદ્ધર્ષિએ પૂજ્યભાવ રૂપે ધણી સ્તુતિ આચાર્ય હરિભદ્રની કરી છે.

૨૪૯. તે સ્તુતિ આ પ્રમાણે છે:—

‘જે હરિભદ્ર ધર્મગ્રંથો રચવામાં-સંગ્રહ કરવામાં રત છે તથા સર્વ ઉપગ્રહમાં જેની બુદ્ધિ અખંડપણે લીન છે, તથા જે પોતાના અતુલ ગુણ-સમૂહથી પોતે ગણધર હોય તેવો ભાસ આપે છે.

‘જેમનું બહુવિધ મન સ્વેત કમલ અને ચંદ્ર જેવું વિરાટ ભેદને હાલના જમાનાના નિર્મલબુદ્ધિ મનુષ્યો સંત પુરોના ગુણોના વર્ણનની સત્યતા માને છે-કપલ કરે છે.

‘આવા હરિભદ્રસૂત્રિના ચરણની રજા પ્રુથ્વ હું સિદ્ધર્ષિએ બીજી-સરસ્વતીની બનાવેલી આ ઉપમિતિભવપ્રપંચા કથા સિદ્ધના નામથી કહી છે ” અથવા

‘ધર્મમાં અને પ્રવેશ કાવનાર—ધર્મજોષકર આચાર્ય હરિભદ્ર છે. અ. ગ્રન્થના પ્રથમ પ્રસ્તાવમાં ધર્મજોષકરનું વર્ણન છે તે ધર્મજોષકર સત્ય રીતે આચાર્ય હરિભદ્ર છે.

૧૮૫ પ્રાચીન છ ધર્મગ્રંથો પૈકીના પહેલા ધર્મગ્રંથ ત્રયે સતકના રચનાર ધર્મર્ષિ આજ હશે. (સૂત્રીક: ચત્વારઃ પ્રાચીન ધર્મગ્રંથા: પ્ર૦ જેન આ૦ સહાની પ્રસ્તાવના).

‘જે હરિભદ્રે પોતાની અચિન્ત્ય શક્તિથી આરામાંથી કુર્વાસનામય એરને દૂર કરીને કૃપા કરી સુવાસનારૂપ અમૃત મારા લાભ માટે શોધી કાઢયું છે તે હરિભદ્રસૂરિને મારા નમસ્કાર છે

‘કે જે (હરિભદ્રે) શું બનવાનું છે તેની અગમચેતી કરી મારા માટે ચૈત્યવંદન ઉપર લલિતવિસ્તરા નામની ટીકા બનાવી હોય નહિ તેમ બનાવી હતી. (જીએ પ્રસસ્તિ).

૨૫૦. આ પરથી, તેમજ આ ગ્રંથમાં પ્રથમ પ્રસ્તાવની પીઠિકામાં નિષ્પુણ્યક નામના લિખારીના ચરિત્રના રૂપકના રૂપમાં સિદ્ધર્ષિ સંસારી જીવને સત્ય ધર્મ પ્રાપ્ત થયાના વખતથી અંપૂર્ણ સંસાર-ત્યાગ કરતાં કેવું ધીમે ધીમે ઉચ્ચે ચઢવું પડે છે તેનું વર્ણન આપે છે-પછી આ નિષ્પુણ્યક લિખુક તે બીજો કોઈ નહીં પણ ભગવત્ ધર્મ પ્રાપ્ત થતાં પહેલાનો મારો પોતાનો જીવ (મરીયો જીવઃ શ્લોક ૪૬૨) છે અને પછી પોતાના જાત અનુભવની (સ્વસંવેદનસિદ્ધિ) વાત કહે છે અને જણાવે છે કે રૂપકમાં જે ધર્મબોધકર જણાવેલ છે તે મને ધર્મ પ્રાપ્ત કરાવનાર સૂરિ (સૂરિ ચોં મત્તમબોધકઃ શ્લોક ૪૭૪;) એટલે ઉપરોક્ત શ્રી હરિભદ્રસૂરિ છે એમ ૨૫૪ થાય છે. આ હરિભદ્રસૂરિ સિદ્ધર્ષિના સાક્ષાત્ ગુરૂ નથી પણ પરોક્ષ ધર્મબોધકર હતા કારણકે તેમની લલિતવિસ્તરા ટીકા સિદ્ધર્ષિને ધર્મપ્રાપ્ત કરાવવામાં પછીથી નિમિત્તભૂત થઈ એમ ‘એવં’ શબ્દથી સિદ્ધ થાય છે. (જીએ ટિપ્પણ ૬૮) એમ શ્રી જિનવિજયે સિદ્ધ કર્યું છે.

૨૫૧. કર્તાએ આ કથામાં પોતાનાં વર્ણનો સર્વ સાધારણ ભાગ પાડી શકાય તેમ કરવાની અને પોતાની જાતને બને તેટલી દૂર રાખવાની સંભાળ લીધી છે; પણ તે ઉપરથી સાંસારિક સંબંધ અને વૃત્તિઓ દૂર કરવાના બતાવેલા એક પછી એક પ્રયત્નો તરફ આપણે આનંદ તથા ભક્તિભાવ ઓછાં થતાં નથી. ખીજા સંસ્કૃત ગ્રંથકર્તાઓના કરતાં સિદ્ધર્ષિની આંતરિક વૃત્તિઓનો ઇતિહાસ આપણને મલ્લો મળે છે. તે પરથી આપણને સિદ્ધર્ષિના સંપૂર્ણ નિખાલસપણા તથા તીવ્ર મનોભાવની ખાત્રી થાય છે અને વાંચક જેમ જેમ આ પુસ્તક

વાંચતો જશે તેમ તેમ તે આબતની તેને વિશેષ ખાત્રી થતી જશે. તેથી ભારતના ધર્મ અને નીતિના લખનાર ગ્રંથકરોમાં સિદ્ધર્ષિ પ્રથમ દરજ્જાના ધર્મ તથા નીતિના ગ્રંથકર્તા છે એમ આપણે ખુશીથી કબૂલ કરીએ છીએ.

૨૫૨. આ ૩૫૬ કથાનો ગ્રંથ તેમણે લિલ્લમાલ નગરમાં આવેલા મુખ્ય જૈન દેરાસરમાં પ્રસિદ્ધ કર્યો હતો; અને દુર્ગરવામીની ગણા નામની શિષ્યાએ તે ગ્રંથની પ્રથમ પ્રત લખી હતી. આ ગ્રંથ સંસ્કૃતમાં શા માટે લખ્યો તે સંબંધી કર્તા કહે છે કે:-‘ભાષામાં પ્રાધાન્યને યોગ્ય બે ભાષા નામે સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત છે તેમાં સંસ્કૃત દુર્વિદ્યધના હૃદયમાં રહેલી છે, જ્યારે પ્રાકૃત તો બાલ-સામાન્ય જીવોને સહ્યોધક અને કલુઃમધુર છે, છતાં પ્રાકૃતમાં રચના નથી કરી, કારણકે સર્વેને-દુર્વિદ્યધ તેમજ બાલના ચિત્તનું રંજન કરવાનો ઉપાય હોય તો તે કરવો ઘટે તેથી તે કારણે સંસ્કૃતમાં રચી ને તે સંસ્કૃત પાલુ અતિ ગૂઢાર્થવાળું નહિ, લાંબા વાક્ય દંડકોવાળું નહિ, અપ્રસિદ્ધ શબ્દોવાળું નહિ, તેથી સર્વજનને ઉચિત એવું સંસ્કૃત વાપર્યું છે. ૧૮૧

૨૫૩. આ ઉપમિતિ ગ્રંથ ઉપરાંત સિદ્ધર્ષિએ શ્રી ચંદ્રેશ્વરિ ચરિત્ર ૧૮૭ કે જે મૂળ પ્રાકૃતમાં હતું તે સંસ્કૃતમાં કર્યું. (ગુપ્ત) ૫૯૮

૧૮૬. સંસ્કૃતા પ્રાકૃતા ચેતિ માને પ્રાધાન્યમર્હતઃ ।

તત્રાપિ સંસ્કૃતા તાવદ્ દુર્વિદગ્ધદિ સ્થિતા ॥૫૧॥

બાલનામપિ સદ્બોધકારિણી કર્ણપેશલા ।

તથાપિ પ્રાકૃતા માષા ન તેષામપિ માસતે ॥૫૨॥

ઉપાયે સત્તિ કર્તવ્યં સર્વેષાં ચિત્તરજનમ્ ।

અતસ્તદનુરોધેન સંસ્કૃતેયં કરિષ્યતે ॥૫૩॥

ન ક્ષેય મત્તિગઢાર્ષા ન દીર્ઘે વાક્યદબ્ધકૈઃ ।

ન ચાગ્રસિદ્ધર્પર્થાવૈસ્તેન સર્વજનોચિતા ॥૫૪॥ ઉ. ભ. કથા.

૧૮૭ આની પ્રત વડોદરામાં (ભણીમાં) પ્રવર્તક શ્રી મનિવિનયજી

શંકરાર્થ છે. તેની પ્રસ્થિતમાં એમ છે કે:-

ના વર્ષમાં એટલે વિ. સં. ૯૭૪ માં, વળી તેમણે ધર્મદાસ ગણિકૃત પ્રાકૃત ઉપદેશમાળા પર સંસ્કૃત વિવરણ-ટીકા લખેલ છે. આ ગ્રંથ ખે જ્ઞાતનો છે:-એક ઘણી કથાઓ વાળો મોટો ૧૮૮ અને બીજો લઘુવૃત્તિ નામનો નાનો ગ્રંથ. ૧૮૯ આ સંસ્કૃત વ્રતિ આનિ ઉપયોગી છે. ૧૯૦ વળી સિદ્ધસેન દ્વિવાકરકૃત ન્યાયાવતાર ગ્રંથ ઉપર સિદ્ધ વ્યાખ્યાનિક કૃત વૃત્તિ પણ તેમની છે. ૧૯૧ નાત્વાર્થાધિગમ સત્ર પર વ્રતિના રચનાર સિદ્ધર્ષિ (?) બુદ્ધા છે. ૧૯૨ અને તેજ મુળ્ય સિદ્ધ-

વસ્તુકેષુ (૫૧૮) મિતે ગર્વે શ્રી સિદ્ધર્ષિરિદં મહત્ ।

પ્રાકૃ પ્રાકૃતચરિત્રાદ્ ધિ ચરિત્રં સંસ્કૃતં વ્યવાત્ ॥

આ શ્લોક ટાંકી ડા. મિરોનો (Mironow) સિદ્ધર્ષિ પરના ૧૬૧૧ના એક નિબંધમાં જણાવે છે કે આ ૫૨૮નું વર્ષ ગુપ્ત સંવત્નું સમજવું ધટે. તેનો વિક્રમ સંવત્ ૯૭૪ અને ઇ. સ. ૯૧૭ થાય કે જે ઉપમિતિભવપ્રપંચ કથાના રચ્યા સં. ૯૬૨ સાથે બરાબર બંધ ખેડે.

૧૮૮ પી. રી. ૩, ૧૭૨. ૧૮૯ પી. રી. ૩, ૧૩૦. ૧૯૦ ડા. ચાકોબી કહે છે કે 'હું આશા રાખું છું કે કોઈ વિદ્વાન કથાઓ સાથે તે વિવરણ પ્રસિદ્ધ કરવા પ્રયત્ન કરશે. ગ્રંથકર્તાની પ્રીતિ અને ગ્રંથનો સમય જોતાં તે વિવરણનો ગ્રંથ અંધારામાંથી બહાર લાવવા આટલાં ખાસ કારણો છે.'

કૃતિરિયં જિનજૈમિનિકળયુક્તસૌગતાવિદર્શનવેદિનઃ સકલ-

ગ્રંથાણિપુણસ્ય શ્રી સિદ્ધર્વે મહાનાગસ્થેતિ-એટલે કે જૈન, જૈમિનીય. કણ્ઠ-સાંખ્ય, સૌમત-બૌદ્ધ આદિ દર્શન જાણનાર, સકલ ગ્રંથોના અર્થથી વિપુણ એવા શ્રી સિદ્ધર્ષિ મહાચાર્યની આ કૃતિ છે, એમ ગ્રંથને અંતે જણાવ્યું છે. આ પર ધર્મમાનસૂરિએ કથાનક ચોળેલ છે. પી. ૫, પરિ. ૫. ૫૭ વળી આ સિદ્ધર્ષિની વૃત્તિ પરથીજ નાચાર્ય લઈને રત્નપ્રભસૂરિએ સં. ૧૨૩૮ માં ઉપદેશમાલા વૃત્તિ રચી છે કે એની અંતે સિદ્ધર્ષિને 'વ્યાખ્યાતૃદામણિ' યથાર્થપણે કહેલ છે:

૧૯૧ 'કારણ કે સિદ્ધર્ષિને વ્યાખ્યાતૃ નું ગિરહ હતું'. (પ્રભાવકચરિત ગૂંચ ૧૪ શ્લોક ૯૭; પી. ૩, ૫. ૧૬૮) અને પોતાના બનાવેલા બે ગ્રંથોના છેડે તેઓ સત્સાધુમિઃ કૃતકૃપૈર્મયિ શોધનીયં એ શબ્દો લખે છે ને તેહ જ વાક્ય આ વૃત્તિના અંતે પાછું છે.

૧૯૨ બુદ્ધો જૈન ગ્રંથાવલી ૫. ૭૨ ટિપ્પણ ૬. તેનું ખરું નામ સિ-

યોગમાળા અને દ્વાદશાર નયચક્ર એ બંને પરના સ્તિકાર સિદ્ધિ આ સિદ્ધિર્થી થણું કરી જુદા છે.

૨૫૪. આ સિદ્ધિર્થ સંબંધીનો પ્રબંધ પ્રભાવકચરિતમાં (પૃ. ૧૬૭-૨૦૫) છે. તેમાં તેમના ગુરૂપરંપરાની તથા હરિભદ્રસૂત્રિ સાથેના તેમના સંબંધની હકીકત તથા આવકવિ સાથેના સગપણ વગેરેની હકીકત આવે છે. ૧૬૩

૨૫૫. સં. ૬૭૫ માં (પૃ. ટિ.) નાઇલ્લ (નાયેંદ્ર) કુલના આચાર્ય સમુદ્રસૂત્રિના હસ્તદીક્ષિત શિષ્ય વિજયસિંહસૂત્રિએ પ્રાકૃત ભાષામાં ૮૯૧૧ ગાથાબદ્ધ જીવનસુન્દરી કથા રચી. પી. ૧, ૩૮.

૨૫૬. પ્રાપ્ત: આ દશમા સતકમાં સજ્જન ઉપાધ્યાયના શિષ્ય મહાશ્વરસૂત્રિએ પંચમી-માહાત્મ્ય (જ્ઞાનપંચમી કથા પા. સૂચિ નં. ૪૦) પ્રાકૃતમાં રચ્યું. પ્રાકૃતમાં રચવા માટેનો ઉદ્દેશ પોતે જણાવે છે કે:—

"મદં જુદ્ધિવાળા છવે સંસ્કૃત કાવ્યના અર્થને બાણી શક્તા નથી. તેથી મદં અને મેધાની સર્વ કાષ્ઠને સુખે જોધ થઇ શકે એવું આ પ્રાકૃત કાવ્ય રચ્યું છે.

"ગૂઠ અર્થવાળા દેથી-પ્રાકૃત શબ્દોથી રહિત સુલલિત-અત્યંત સુંદર વર્ણોથી રચાયેલ રમણીય પ્રાકૃત કાવ્ય આ લોકમાં સુખકર નથી થતું ?

"પરોપકાર-પરાયણ પુરુષે આ લોકમાં પ્રાકૃત ભાષા બાણી-જોધવી જોઈએ, કે જે ભાષાવડે સર્વ કાષ્ઠ મદં જુદ્ધિવાળા છવેને પણ વિશેષ જોધ થઇ શકે.

૨૫૭. આમાં પ્રંથકારે જ્યેષ્ઠ પંચમી અને લઘુ પંચમી એવા બે પ્રકાર, જ્ઞાનની આરાધના માટે જ્ઞાનપંચમીના પાડી તે આરાધવાનો સમય, પંચમી ત્રત ગ્રહણ કરવાની વિધિ, ત્રત પૂર્ણ થયે કરવાનું ઉજમણું અને આ ત્રત આરાધવાથી પહેલા જયસેન-છેલ્લા

જયસેનમણિ છે. પી. ૩, ૮૩ કે જેમાં તેમણે દિનમણિ-સિંહસૂત્રિ-ભાસ્વામીના શિષ્ય પોતે જોવાણું જણાવ્યું છે.

૧૬૩ આ પ્રભાવક ચરિતની હકીકત ડા. ચક્રોળી સાચી જ્ઞાનતા નથી. જુઓ ડા. ચક્રોળીની ઉપગ્રિતભવપ્રપંચકથા (બિબ્લિયોથેકા ઇન્ડિકાની આગ્રત્તિ) પરની પ્રસ્તાવના, કે જેમાં આ સિદ્ધિર્થની થણી ખરી હકીકત મળશે ને તેના સારનો ઉપયોગ અહીં કરવામાં આવ્યો છે.

ભવિષ્યદત્ત એમ દશ જણને સૌભાગ્ય વગેરે દશ પ્રકારનાં ફળ પ્રાપ્ત થયાં તે ૧૦ કથાઓ આપી છે. આની પ્રત સં. ૧૦૦૬ની નાડપત્ર પર લખાયેલી જેસવમેર ભંડારમાં હતી એવો ઉલ્લેખ મળે છે. (આ પૈકી ભવિષ્યદત્ત કથા પરથી ધર્કટ વણિક-ધનપાત્રે અપભ્રંશમાં ભવિસ્સયત્ત કહા-પંચમી કહા રચી જણાય છે.) સંઘમર્મજરી નામનું અપભ્રંશમાં કાવ્ય રચનાર મહેશ્વર સૂરિ પ્રાયઃ આ કર્તા હોય.

૨૫૯. 'વિ. સં. ની ૧૦ મી શતાબ્દી આસપાસથી કુટિલ લિપિમાંથી નામરી લિપિ બનવા લાગી કે જે હાલ પ્રચલિત છે. ૧૯૪

૨૫૯. 'પ્રાકૃતના એક રૂપાન્તરથી 'અપભ્રંશ' ભાષા બની, જેમાંથી હિંદી, ગૂજરાતી, તથા રજપૂતાનાની ભાષાઓની ઉત્પત્તિ થઈ. તે ભાષાનું પ્રાચીન સાહિત્ય વિ. સં. ની દશમી શતાબ્દીની આસપાસથી મળે છે'; ૧૯૫ પત્તા લગાડતાં જણાય છે કે તે અપભ્રંશ સાહિત્ય ૮મી સદી પૂર્વથી મળે છે કે જે 'અપભ્રંશ સાહિત્ય'નો પરિચય 'જૈન ગૂર્જર કવિઓ'ના પ્રથમ ભાગની પ્રસ્તાવનામાં બહુ વિસ્તારથી કરાવ્યો છે. છતાં અત્યારે ટુંકમાં એટલું કહેવું પડશે કે દેશી ભાષાઓની જનની અપભ્રંશ ભાષાનાં મૂળ પૂરાં ન ખાઈ ગયાં હતાં. તે ભાષામાં અંથોવિ. સં. ૮ માં શતકથી પૂર્વે રચાવા માંડ્યા એટલે તે ભાષા સાહિત્ય-ભાષા થઈ મધ્ય-અપભ્રંશ ભાષાનો ખરો કાળ શરૂ થયો-લોકોની બોલીચાલીની તે ભાષા પ્રૌઢ બની અને તે બદલાતાં બદલાતાં એવા સ્વરૂપમાં આવતી ગઈ કે જેમને આપણે આધુનિક ભાષા કહેવા લાગ્યા છીએ તે ગૂજરાતી, હિંદી, અરાડી આદિ દેશી ભાષાઓ પરિણત થઈ. આ ભાષાઓના પ્રાચીનતમ અંથો આ શતક પછી બણાકાળે થયેલા છે. જુની ગૂજરાતી ૧૩ માં શતકથી થા તે પૂર્વની કહી શકાય.

૨૬૦. આવડાઓ જૈન યતિઓને સત્કારતા અને આવડાવંશના કુલગુરુ પણ ચૈત્યવાસી જૈન સાધુઓ હતા. એ સંબંધી હુદો પણ છે કે:-

શિસોદીયા સંડેસરા, અઉદ્દશિયા ચોહાણ,
ચૈત્યવાસિયા આવડા, કુલગુરુ એહ વખાણ.

વિભાગ ત્રીજો.

સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઉત્કર્ષ.

[વિ. સં. ૧૦૦૧ થી સં. ૧૨૩૦]

જયજંતુકપ્પપાયવ ચંદાયવરાગપંકજવળસ્સ ।

સયલમુણિગામગામણિ તિલોઅચૂઢામણિ નમો તે ॥

પાવન્તિ જસ અસમંજસા વિ વયણેહિં જેહિં પરસમવા ।

તુહ સમયમહો અહિણો તે મંદા વિન્દુ નિસ્સન્દા ॥

—ધનપાસ કૃત ઋપભપંઆશિકા,

—હે છવોને કલ્પવૃક્ષ (સમાન) ! રાગરૂપી કમલવનને અંદ્રાતપ
(સમાન) ! સમસ્ત મુનિમણ્ડાના નાયક ! ત્રિલોકચૂડામણી ! તને નમસ્કાર.

જે અસમંજસ વચનો વડે પરસિદ્ધાન્તો વચ મેળવે છે તે તારા
સમય-પ્રવચન મહોદધિનાં મંદિર્મિદુનાં કણો છે.

જયન્તુ મૂરયોન્યેપિ યેષાં જાગ્રદ્ભવૈશ્વં ।

અન્યસૃષ્ટૌ મહાકાવ્યસર્ગેષુ ચ નવં નવં ॥

વંચાસ્તે રામવત્સન્તો યૈર્વ્યસ્તત્તરદૂષણૈઃ ।

ક્રિયતે વિબુધૈઃ સેવ્યો નિષ્કલંકાકૃતિઃ કવિઃ ॥

—અન્યસૃષ્ટિઓ-આચાર્યોને। પણ જય શાસ્ત્રો કે જેમનો વાંચકશ-
લેશવ અંથસૃષ્ટિમાં તથા મહાકાવ્યના સર્ગોમાં નવો નવો હોય છે.

—તે સંતો રામની પેઠે વંચે છે કે જે વિબુધો અસાનાં દૂષણો
દાળીને નિષ્કલંક આકૃતિવાળા કવિને સેવે છે.

—મુનિશત્રુત કૃત અમમ્યરિત્ર.

વિભાગ ત્રીજો.

સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઉત્કર્ષ.

[વિ. સં. ૧૦૦૧ થી ૧૨૩૦.]

પ્રકરણ ૧ લું.

સોલંકી વંશનો સમય-મૂલરાજથી કહ્યું.

[વિ. સં. ૧૦૦૧ થી ૧૧૫૦.]

શિવદા: સન્તુ તીર્થેષા: વીપ્રસંષાતઘાતિન: ।

મવક્રુપોઽધૃતૌ ચેષાં વાગ્વરત્રાયતે તૃણામ્ ॥

—શાન્ત્યાચાર્ય—ઉત્તરાધ્યયનવૃત્તિ.

—જેમની વાણી મનુષ્યોને ભવકૃપમાંથી રક્ષણરૂપ થાય છે એવા તીર્થ-કર વિદ્વાનના સમૂહને ટાળનાર શિવદાથી શાન્ત્યે ।

૨૬૧. પાટણની ગાદી પર ચૌલુક્ય પ્રથમ રાજા મૂલરાજ કે જેના રાજ્યાભિષેકના બે સંવત્:-સં. ૯૯૮ (અખંધ ચિતામણીમાં) અને સં. ૧૦૧૭ ૧૯૯ (વિચારશ્રેણીમાં) આપવામાં આવ્યા છે, તે પ્રતાપી રાજાએ સિદ્ધપુરમાં રૂદ્રમહાલય (રૂદ્રમાળો) નામના શિવાલયની પ્રતિષ્ઠા માટે કોનોજ આદિ ઉત્તર પ્રદેશથી અનેક બ્રાહ્મણોને ગૂજરાતમાં બોલાવી વસાવ્યા હતા કે જેઓ ‘ઓદિચ્ય’ (ઉદિચ્ય—ઉદિચી એટલે ઉત્તરમાંથી આવેલા)—કહેવાયા. તે રાજાનો વંશ બહુ ચાલ્યો—સં. ૧૨૯૯ સુધી. તે વંશમાં સિદ્ધરાજ ને કુમારપાલ મહા પ્રતાપી રાજાઓ થયા, કે જેમના સમયમાં ગૂજરાત ઉન્નતિની ટોચે પહોંચ્યું. તેમના સમય પહેલાંની જૈન અને જૈનસાહિત્યની સ્થિતિ જ્વેષ્ઠએ.

૧૯૬ આ બીજે સં. ૧૦૧૭ બરાબર છે. જુઓ ‘ગૂજરાત અને માળવાના પ્રાચીન ઇતિહાસ’ પર નવો પ્રકાશ’ એ નામનો લેખ પુસ્તકત્વે પૃ. ૨૫. ૪૪, તથા નામદી પ્રૌ. પ. ભાગ ૧ પૃ. ૨૧૪-૨૫.

૨૬૨ ચંદ્રગચ્છના જ'ખ. (જ'ખતામ) નામના સાધુ કે જોમણે વિદ્રત્સંસહમાં ગૌરવ પ્રાપ્ત કર્યું હતું તેમણે સં. ૧૦૦૫ માં મણિપતિ-ચરિત્ર ૧૯૭ રચ્યું ને તે ઉપરાંત જનશતક કાવ્ય સ્તવનરૂપે રચ્યું કે જે કાવ્ય પર નાગેન્દ્રગચ્છના શામ્ભુમુનિએ સં. ૧૦૨૫માં વિવરણ ટીકા-પંજિકા (પી. ૧, ૯૦) રચેલ છે. વળી જ'ખએ ચંદ્ર-હતકાવ્ય (જેસ. પ્ર. ૮૦) પણ રચ્યું હાજે છે.

૨૬૩ ચંદ્ર-(પછીથી થયેલ રાજ) ગચ્છમાં પ્રધુમ્નસૂરિ વૈદિક શાસ્ત્રમાં પારંગત હતા. તેમણે અલ્લની ૧૯૮૨ાજસભામાં દિગંખ-ખરોને પરાજિત કર્યા હતા અને સપાદનક, ત્રિભુવનગિરિ આદિના રાજાને જૈન કર્યા હતા, અને તેઓ જળરા વાદી હતા એમ તેમના પરંપરામાં થયેલ આણિમ્પચંદ્રસૂરિએ પોતાના પાર્શ્વનાથચરિતની

૧૯૭ પ્ર. હેમચંદ્ર ગ્રંથમાલા અમદાવાદ. જુઓ તેની પ્રસ્તાવના.

૧૯૮ પ્રભાવક ચરિતની પ્રશસ્તિમાં જણાવ્યું છે કે—

યત્સંગમામૃતરસૈર્વહૃતઃ સુધર્માધીશા મવન્તિ સુધિવઃ સુમનોભિરામાઃ ॥

અસ્ત્રસમાયાં વિજિતે દિગંબરે તવીયપક્ષઃ કલિકોશરક્ષકઃ ।

દાતું પ્રમોરેકપટં સમાનયેત્તમેકપટં જગૃહે સુધીપુ યઃ ॥ ૩ ॥

આ પ્રભાવકચરિતના સંશોધક પ્રધુમ્નસૂરિ પોતાના સ્વમસાહિત્ય સંક્ષેપ-ની આદિમાં લખે છે કે—

વાદં જિત્વાલ્લુકક્ષમાપસમાયાં તલપાટકે ।

આતૈકપદ્યો યસ્તં શ્રી પ્રધુમ્નં પૂર્વજં સ્તુવે ॥

આ અલ્લ (અલ્લ) રાજા-તે મેવાડની ખ્યાતોના આહ (આહ રાવલ) સાથે મળે છે. તેના સં. ૧૦૦૮-૧૦૧૦ ના સિલ્હાએખપરથી જણાય છે કે તે મેવાડપર આહાડ (આખાટ)માં રાજ્ય કરતો હતો. હદાથ મૂલ રાજાખાની નાગદાથી નવી રાજાખાની આહાડ કરી હોય.

અલ્લના પિતા અર્ધપદ (ખીલ)એ મેવાડના અર્ધપુર (અટપર ગ્રામ) વસાવ્યું મનાય છે કે જે નામ પરથી જેનોનો અર્ધપુરીય (અટપર) ગચ્છ

પ્રશસ્તિમાં ૨૫૪ જાણીયું છે. ૧૯૯

૨૬૪. ઉક્ત પ્રભુમ્નસૂરિના શિષ્ય 'ન્યાયવનસિંહ' અથવા 'તક' પંચાનન'નું ગિરિધ ધરાવનારા ૨૦૦ અભયદેવસૂરિએ સિદ્ધસેનાદિવાકર

પ્રસિદ્ધ છે. અસ્તઠની રાણી હરિયદેવી હણુ રાજની પુત્રી હતી અને તે રાણીએ હર્ષપુર ગામ વસાવ્યું હતું (કે જે પરથી હર્ષપુરીય ગચ્છ થયો છે) એવો શિલાલેખ મળે છે. ઓગાજી રા. ઇ. ૨, પૃ. ૪૨૬-૪૨૮.

આ રાજની રાણીને યથેશ રેવતી દોષ બલિમદ્રસૂરિએ ટાળ્યો હતો. આ રાજના મંત્રિએ આઘાટમાં જીનમંદિર કરાવી તેમાં પાર્શ્વનાથની પ્રતિષ્ઠા ચિત્રોડથી ચરોભદ્રસૂરિને બેઠાવી તેમની પાસે કરાવી હતી. તે ચરોભદ્રસૂરિ સાડેરક ગચ્છના હતા ને સં. ૧૦૨૯ માં ૨૫૭૧ મયા-એ રાજ સંગ્રહ ભાગ ૧. આના સમયમાં ચિત્રોડમાં હાલ જે પ્રસિદ્ધ જૈન પ્રતિ-સ્તંભ છે તે બંધાયો એમ કહેવાય છે.

૧૯૯ પુંસાં વિપ્રહજં વિકારમગ્ધિલં નિર્મૂલમુન્મૂલયં—

સ્તત્રાથઃ સમભૂદ્ ભવામયમિષક્ પ્રથુમ્નસૂરિર્ગુઃ ।

યેન સ્વેદયતા પ્રયુજ્ય તરલાં તર્કોજ્જ્વલાં મારતીં

વાલીન્દ્રાઃ પ્રવિલાપિનો ઘનતરં દર્પજ્વરં ત્યાજિતાઃ ॥૪॥

દિગમ્બરસમાક્રાન્તવેકપટ્ટં સમાદદે ।

યઃ પ્રત્યક્ષં નરેન્દ્રસ્ય જગતસ્તચશઃ પુનઃ ॥૫॥

નીરાગતા નિધૌ રાજગન્ધર્ભગુણવારિધિઃ ।

સૂરિઃ પ્રથુમ્ન સૂર્યાશ્રયઃ પૂર્વ વઃ પૂર્વજોડભવત્ ॥૬॥

સપાદલક્ષગોપાલ ત્રિભુવનગિર્યાદિ દેશગોપાલાન્ ।

યયુ શ્વતુરધિકાશીત્યા વાદજયૈરંજયામાસ ॥૭॥

શ્રી અમયદેવસૂરિસ્તચ્છિષ્યસ્તર્કમૂરમૂત્ ।

મગ્નાસનાલિતુમુલાદ્ગીર્યાદાસ્યમશિશ્રિયત્ ॥૮॥

—પાર્શ્વનાથચરિત પી. ૩, ૧૫૮-૧૬૨

૨૦૦. તાર્કિકાગસ્યવિસ્તારિ સત્પ્રજ્ઞાતુલ્યકૈશિરં ।

વર્ધતે પીયમાનોડપિ યેષાં વાદમહાર્ણવઃ ॥

—તેના સંતાનીય સિદ્ધસેન સૂરિદ્વ પ્રવચન સારોજીય વૃત્તિ સં. ૧૧૪૮.

૧૯૪ જૈન સાહિત્યનો ઇતિહાસ. [વિ. ૩; પ્ર. ૧]

કૃત સન્મતિતર્ક પર તત્ત્વબોધવિધાયિની ટીકા ૨૦૧૩ જેને 'વા-
દમહાર્ણવ' પણ કહેવામાં આવે છે તે સંસ્કૃતમાં રચી છે, તે પરથી
જણાય છે કે દાર્શનિક વિષયના તેઓ અસાધારણ વિદ્વાન હતા.
આમાં અનેકાન્ત દર્શિનું સ્વરૂપ, તેની વ્યાપ્તિ અને તેની ઉપયોગિતા
સિદ્ધ કરવામાં આવી છે તેથી તે ટીકા અનેકાન્તદર્શિનો દાર્શનિક
ગ્રંથ છે. આ ટીકામાં મૂલ કરતાં ખિલકુલ જુદી સૈદ્ધી છે. તેમણે જે
જે વિષયના વાદો લખ્યા છે, તે વિષય ઉપર તે વખતે ભારતીય
સમગ્ર દર્શનોમાં જેટલાં મતમતાંતરો અને પક્ષપ્રતિપક્ષો હતા, તે

તર્કપ્રેષવિચારદુર્ગમવનીસંચારપંચાનન—

સ્તત્પટ્ટેભયદેવસૂરિરજનિ શ્વેતામ્બરગ્રામણીઃ ।

સદ્વાક્ય શ્રુતિલાલસા મધુકરીકોલાહલાશંકિની

હિત્વા વિષ્ટરપંકજં શ્રિતવતી બ્રાહ્મી યદીયાનનમ્ ॥

દૃઢનિમ્નગાઃ સત્પથમેદમેતા ધ્રુવં કરિધ્યંતિ જડઃ સમેતાઃ ।

હતીવ રોધાય ચકાર તાસાં ગ્રન્થ નવં વાદમહાર્ણવં યઃ ॥

—તેના સંતાનીય માણિક્યદ્રશ્યરિકૃત પાર્શ્વનાથચરિત પ્રશસ્તિ સં.

૧૨૭૬. પી. ૩, ૧૫૮-૫૯.

શિષ્યોઽસ્યાભયદેવસૂરિરભવજ્ઞાલયાંધકારં હરન્

ગોમિ માર્સ્કરવત્પરાં વિરચયન્ મવ્યાપ્તવર્ગેચ્છદમ્ ।

ગ્રંથો વાદમહાર્ણવોઽસ્ય વિદિતઃ પ્રૌઢપ્રમેયોર્મિ(મૃ)ત્

દત્તેર્થ (?) જિનશાસનપ્રવહણં સાંયાત્રિકાણાં ધ્રુવમ્ ॥

—તેના અન્ય સંતાનીય પ્રભાવ્યદ્રશ્ય પ્રભાવકચરિત સં. ૧૩૩૨.

૨૦૧. મુદ્રિત પુરાતત્ત્વમંદિર અમદાવાદ. મિત્રનું કેટલોન ૧૦, પૃ. ૩૬-૪૦.
વાદમહાર્ણવ એ સન્મતિતર્કપરની ટીકા હશે એમ કેટલાક માને છે
કારણકે તે ટીકામાં વિસ્તૃત વાદો છે. સન્મતિતર્ક પ્રકરણ પ્રથમ ભાગ સંપા-
દકીય નિવેદન. પ્ર. પુરાતત્ત્વમંદિર અમદાવાદ. આમ કહેવાનું કારણ એ છે
કે અલિલ્લેખ, રાજરોષર, ચરોવિનયશ્ચએ વાદમહાર્ણવનું નામ લખી
જે પાઠો આપ્યા છે તે ઉક્ત ટીકામાં બરાબર ઉપલબ્ધ થાય છે.

અધાની વિસ્તૃત નોંધ કરી છે, તેથી આ ટીકાને વિક્રમની દૃષ્ટી સતાપ્તી સુધીના દર્શનવિષયક વાદોનું સંગ્રહસ્થાન કહી શકાય.

૨૬૫. 'આ ટીકાકારે વાદપદ્ધતિ વિદ્વત્તાપૂર્વક એવી ગોઠવી છે કે, જે વિષયમાં વાદ શરૂ કરવાનો હોય, તે વિષયમાં સૌથી પહેલાં સિદ્ધાન્તથી વધારે વેગળો એવો પહેલો પક્ષકાર આવી પોતાનો મત સ્થાપે છે, ત્યાર બાદ સિદ્ધાન્તથી ઓછો વેગળો એવો બીજો પક્ષકાર આવી પોતાના મતને સ્થાપી પ્રથમ પક્ષની ભ્રાન્તિઓ દૂર કરે છે; ત્યારબાદ સિદ્ધાન્તની કંઈક સમીપે રહેલો ત્રીજો પક્ષકાર આવી બીજા પક્ષની ભૂલો સુધારે છે, અને એ ક્રમે આગળ વધતાં છેવટે અનેકાન્ત-વાદી સિદ્ધાન્તી આવી છેલ્લા પ્રતિપક્ષીનું મન્તવ્ય શોધી અનેકાન્ત દૃષ્ટિએ તે વિષય કેવો માનવો જોઈએ, તે બતાવે છે. આવી વાદ-પદ્ધતિ ગોઠવેલી હોવાથી કોઈ પણ વિષયમાં પ્રત્યેક પક્ષકારનું શું માનવું છે, અને એક બીજા પક્ષકાર વચ્ચે શો શો મતભેદ છે, અને તેમાં કેટકેટલું વળદ છે. એ બધું તુલનાત્મક દૃષ્ટિએ જાણી શકાય. તેથી ટીકાકારની પ્રતિપાદન-સરણીને અનેક વાદીઓની ચર્ચા-પરિ-પદ્ધ સાથે સરખાવી શકાય, કે જેમાં કોઈ પણ વિષય ઉપર દરેક વાદી પોતપોતાનું પૂર્ણ મન્તવ્ય સ્વતંત્રતાપૂર્વક અનુક્રમે રજૂ કરતા હોય, અને છેવટે જેમાં એક સર્વાવિષયગ્રાહી સભાપતિ દ્વારા સમન્વય ભરેલું છેવટ લવાતું હોય.

૨૬૬. 'જેકે ટીકામાં સેંકડો દાર્શનિક ગ્રંથોનું દોહન જણાય છે, છતાં સામાન્ય રીતે મીમાંસક કુમારિલભટ્ટનું પ્રલોકવાર્તિક, ના-લન્દા વિશ્વવિદ્યાલયના આચાર્ય શાંતિરક્ષિતકૃત તત્ત્વસંગ્રહ ઉપરની કુમલશીલકૃત પંજિકા, અને દિગમ્બરાચાર્ય પ્રભાચંદ્રના પ્રમેયકમલ-માર્તિક તથા ન્યાયકુમુદ્યદ્રોદ્રય વિગેરે ગ્રંથોનું પ્રતિબિમ્બ મુખ્યપણે આ ટીકામાં છે; તેવી રીતે વાદિદેવસૂરિનો સ્વ્યાદ્વાદરત્નાકર, મહિ-ષેશુસૂરિની સ્વ્યાદ્વાદમંજરી, ઉપાધ્યાય ચંદ્રશેખરજીની નયોપદેશ ઉપરની નયામૃતભરંગિણી ટીકા અને શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચયની ટીકા

આદિ પાછળની કૃતિઓમાં આ સન્મતિની ટીકાનું પ્રતિબિમ્બ છે. ૨૦૨

૨૬૭. 'સન્મતિતર્ક' મૂળ તે ૧૬૭ પ્રાકૃત આર્યાઈમાં છે તેના પર પચ્ચીસ હજાર શ્લોક પ્રમાણ જેટલી પ્રસ્તુત ટીકા છે. ટીકા મૂળ ગ્રંથરૂપ નગરનું દ્વાર કહેવાય પણ પ્રસ્તુત ટીકા મૂળ ગ્રંથના દ્વાર થવા ઉપરાંત મૂળ ગ્રંથમા સ્પષ્ટ રીતે નહિ આવતા એવા અનેક નાના મોટા દાર્શનિક વિષયોની વિસ્તૃત અને મુક્તમત્સર્યાથી ભરેલી છે તેથી એક સ્વતંત્ર ગ્રંથ બની ગયેલ છે. અભયદેવની ટીકાનું સ્થાન તેમના ઉદ્દેશ પ્રમાણે બહુ ઉચું છે. બૌદ્ધ દર્શન, ભિન્ન ભિન્ન વૈદિક દર્શનો અને દિગંબર મંપ્રદાયના નવમા સૈકા સુધીના જે મોટા મોટા આકર ગ્રંથો હતા તે બધાના મંપૂર્ણ વિષયોનો સંગ્રહ કરી તેના ઉપર જૈન દૃષ્ટિએ ચર્ચા કરવી અને જેવડે અનેકાંતવાદનું સ્થાપન કરવું એજ શ્રી અભયદેવસૂરિનો ઉદ્દેશ તે ટીકા રચવામાં હતો અને પ્રેમ લેખમન પોતાનો અભિપ્રાય જણાવે છે તે પ્રમાણે એ ઉદ્દેશ ખરેખર અભયદેવસૂરિએ સિદ્ધ કર્યો છે. ૨૦૩

૨૬૮. '૧૧ મા સૈકા પછી શ્વેતાશ્વર સાહિત્યમાં એવા પણ ગ્રંથો રચાયા છે કે જે કદમાં પ્રસ્તુત ટીકા કરતાં ત્રણગણા છે, છતાં એ મહાકાવ્ય ગ્રંથો અભયદેવસૂરિના સર્વમંગ્રહના ઋણી છે, કારણકે પ્રસ્તુત ટીકામાં સંગ્રહીત થયેલ વિષયો તેમને સરળતાથી મળી ગયા છે. એક ખીચ દૃષ્ટિએ પણ પ્રસ્તુત ટીકાનું મહત્ત્વ છે અને તે એકે હસમા સૈકા પછીના ગ્રંથોની જેમ તેમાં શબ્દાડંબર નથી. એમાં ભાષાનો પ્રસન્ન પ્રવાહ શરદ્ગુણના નદીપ્રવાહની જેમ વહેજ બળ્ય છે. ૨૦૩

---

૨૦૨ સન્મતિતર્ક પ્રકરણ પ્રથમ ભાગ પ્ર. પુરાતત્ત્વમંદિર અમદાવાદમાં સંપાદકીય નિવેદન.

૨૦૩ પં. સુખલાલ તથા પં. બહેચરદાસનો લેખ 'સન્મતિતર્ક' અને તેનું મહત્ત્વ'.

૨૬૯ જૈન ન્યાયશાસ્ત્રનો બીજો યુગ—‘વિક્રમ છઠ્ઠી દશમા સૈકા (૧૧ માના પૂર્વાર્ધ) સુધીનો ગણતાં તે નામ ‘પદ્ધતિ-કાળ’ રાખ્યું છે, તેનો અભિપ્રાય એટલો છે કે, સિદ્ધસેન અને સમન્તભદ્ર દ્વારા અને સંપ્રદાયોમાં જે જૈન-ન્યાયનું બીજરોપણ થયું, તેનેજ આ યુગમાં પદ્ધતિ કરવામાં આવ્યું છે. આ યુગમાં દિગંબર સંપ્રદાયમાં અનુક્રમે અકલંક, વિદ્યાનંદ અને પ્રભાચંદ્ર એ ત્રણ પ્રધાન આચાર્યોએ (તેમજ માણિક્યનંદી અને અર્જુનવીર્ય) મુખ્યપણે જૈન-ન્યાયને વિસ્તાર્યો અને વિશદ કર્યો છે. શ્વેતાંબર સંપ્રદાયમાં પણ પ્રધાનપણે ત્રણ આચાર્યોએ આ યુગમાં જૈન-ન્યાયને વિસ્તૃત અને વિશદ બનાવ્યો છે. મલ્લવાદી, હરિભદ્ર અને (ઉપર જણાવેલા) રાજગચ્છીય અભયદેવ. એ ત્રણેએ અનુક્રમે કાંઈને કાંઈ વધારે વિશેષતા અર્પી છે. અકલંક આદિ ત્રણે ત્રણે દિગંબર આચાર્યોએ જૈન ન્યાયના સ્વતંત્ર ગ્રંથો લખ્યા છે, અને સમન્તભદ્ર આદિ પૂર્વાચાર્યોની ન્યાયવાણીને પદ્ધતિ પણ કરી છે. તેવીજ રીતે મલ્લવાદી વગેરે આ યુગના શ્વેતાંબર આચાર્યોએ જૈન ન્યાય ઉપર સ્વતંત્ર ન્યાયના ગ્રંથો લખ્યા છે અને પોતપોતાના પહેલાંની તર્કવાણીને પદ્ધતિ પણ કરી છે. ઉક્ત દિગંબર ત્રણ આચાર્યો અને ઉક્ત શ્વેતાંબર ત્રણ આચાર્યોની કૃતિઓ બરાબર સામે રાખી જોવામાં આવે તો એક બીજા ઉપર પડેલો પ્રભાવ પરસ્પરનું સાદૃશ્ય અને વિશેષત્વ ધ્યાનમાં આવ્યા વિના રહે તેમ નથી.’^{૨૦૪} એટલે ઉક્ત અભયદેવ સૂરિથી આ યુગ પૂરો થાય છે.

૨૭૦ ઉક્ત અભયદેવસૂરિના શિષ્ય ધનેશ્વરસૂરિ ધારાધીશ મુંજરાજની સલામાં વિજેતા હતા અને તે રાજાના માનીતા ગુર હતા. ૨૦૫ પોતે મૂળ ત્રિભુવનગિરિના સ્વામી કર્દમ ભૂપતિ હતા.

૨૦૪ જુઓ પં. સુખલાલનો ‘જૈન ન્યાયનો કમિક વિકાસ’ એ નિબંધ—લાવનગર મુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનો રીપોર્ટ’.

૨૦૫ તદનુ ધનેશ્વરસૂરિર્જશે યઃ પ્રાપ પુંહરીકાલ્યઃ ।

૧૯૮ જૈન સાહિત્યનો ઇતિહાસ. [વિ. ૩; પ્રં. ૧]

તેમણે રાજ્ય થઇ દીક્ષા લીધી અને તેઓ રાજ્યના માન્ય થયા, તેથી તેના ગચ્છનું નામ રાજગચ્છ ૨૦૬ પડ્યું. મુજનું મરણ સં. ૧૦૫૦ ને ૧૦૫૪ ની વચ્ચે થયું. ૨૦૭

૨૭૧ મૂલરાજના પુત્ર ચામુડરાજ શ્રી વીરગણિ નામના સાધુનો આચાર્ય પદનો મહોત્સવ ખેટા આડઅર્થી કર્યો; અને તે સૂરિએ વાસક્ષેપ મંત્રી રાજને આપ્યા હતો કે જે રાજ્યને જલમા મેળાવી રાણીઓને સ્નાન કરાવવાથી રાજને ધેર વહલભરાજ આદિ સંતાનોની વૃદ્ધિ થઈ.

૨૭૨. ધનપાલ દ્વારાધીશ મુજનો, આન માનીતો રાજસભા પડિન અને કવિ હતો. તેના રાજ્યમાં 'સં. ૧૦૨૯માં જ્યારે માળવાના રાજની ધાડે મહાળેડ નામનું ગામ કુટુંબ ત્યારે દ્વારાનગરીના પ્રતિષ્ઠિત (ધનપાલે) નિર્દોષ માર્ગ ઉપર રહેલી પોતાની મુદરી

નિર્મથ્ય વાદજલધિ જયશ્રિયં મુંજનૃપપુરતઃ ॥

—સિદ્ધસેનદ્રુત પ્રવચનસારોધ્ધારવૃત્તિ સં. ૧૨૪૮.

વિદ્વન્મંડલમૌલિમંડનમણિઃ પ્રેક્ષતપોહર્મણિ ।

નિર્મથ્યોડપિ ધનેશ્વરઃ સમજનિ શ્રીસાંસ્કૃતઃ સદ્ગુરુઃ ॥

યઃ સ્ફુર્જદ્ગુણપુંજમુંજજગતી જિજ્ઞોઃ પુરઃ પ્રશિલા—

ન્વાદે વાદિવરાન્વિજિન્ય વિજયશ્રીસંગ્રહં સ વ્યધાત ॥

—આશ્લિષ્યચંદ્રુત પાશ્વચરિત સં. ૧૨૭૬ (પી. ૩, ૧૫૬).

૨૦૬ ત્રિમુવનગિરિસ્વામી શ્રીમાન્સ કર્દમભૂપતિ—

સ્તદુપસમભૂત શિષ્યઃ શ્રીમદ્ ધનેશ્વરસંજયા ।

અજનિ સુગુરુસ્તત્પટ્ટેડસ્માત્ પ્રમૃત્યવનિસ્તુતઃ

તદનુ વિદિતો વિદ્યે ગચ્છઃ સરાજપદોત્તરઃ ॥

—પ્રભાચંદ્રુત પ્રભાવચરિત.

૨૦૭ તેનું દાનપત્ર સં. ૧૦૩૧ નું મળે છે. તેમજ સં. ૧૦૫૦ માં દિગંબરાચાર્ય અભિતગતિએ મુખાપિત રત્નસંદોહ નામનો ગ્રંથ તેના રાજ્યમાં રચ્યો છે.

નામની નાની બહેન માટે આ ‘(પાઠ્યલક્ષ્મી નામમાલા’ ૨૦૮ નામનો પ્રાકૃત શબ્દોનો) કોશ રચ્યો.’ તેમાં માત્ર સંસ્કૃતસમ, સંસ્કૃતજન્ય કે દેશી પ્રાકૃતમાં પર્યાય શબ્દોનું સૂચન છે. તથા બધા શબ્દો સવિ-લક્ષિતક આપેલા હોવાથી કેટલેક અંશે તેઓના લિંગનું પણ જ્ઞાન થઈ શકે છે. પોતાની બહેનને માતૃભાષાનું જ્ઞાન સાફ થાય તે કાર-ણથી તેણે કોશ રચ્યો હોય તે પણ બનવા જોગ છે. તેણે સંસ્કૃત નામમાલા ૨૦૯ રચી હોય તેવો સંભવ છે. જુન પછી ધારાધીશ ભોજરાજાએ ‘સિદ્ધ સારસ્વત કવીશ્વર’ ‘દૂર્યાધ સરસ્વતી’ એ નામનું ત્રિદ્વ આપ્યું હતું અને તેના કહેવાથી ‘તિલકમંજરી’ નામની સુંદર આખ્યાયિકા સંસ્કૃતમાં રચી હતી. આ સંબંધમાં વિસ્તારથી શ્રી જિનવિજયે ૨૧૦લેખ લખ્યો છે તે પરથી ટૂંકમાં નીચેનું જણાવ્યું છે.

૨૦૮ પંડિત બહેચરદાસે સંશોધિત કરી પ્રકટ કરેલ છે. સં. ૧૯૭૩. જૈન મં. કોન્ડરન્સ ઓફિસ, પાલધુની, ઝુંબર્ડ પાસેથી મળી શકે છે.

૨૦૯ ‘ધનપાલરચિત નામમાલા શ્લોક ૧૮૦૦’ એવી યાદી એક દીપ-માંથી મળે છે. તેમની રચેલી પાઠ્યલક્ષ્મી નામે પ્રાકૃત નામમાલા ૭૫૯૭૭ છે તેની શ્લોકસંખ્યા અમનાથી બહુ ઓછી છે, તેથી પ્રાકૃત ક્ષેત્રમાં આ નામમાલા બહુ જ હોવી જોઈએ અને તે સંસ્કૃત નામમાલા હોય એમ સંભવ છે. ધનપાલે સંસ્કૃતનો શબ્દકોષ રચ્યો હતો તેનો પુરાવો તો ખુદ હેમચં-દ્રાચાર્યના ગ્રંથોમાંથી જ મળી આવે છે; કારણકે તેમણે પોતાના અભિધાન ચિંતામણિ નામે સંસ્કૃત કોષની દીકાના પ્રારંભમાં જ્યુત્પત્તિ ધનપાલતઃ એવો ઉલ્લેખ કરી શબ્દોની જ્યુત્પત્તિના વિષયમાં ધનપાલના કોષને પ્રમા-ણભૂત માન્યો છે. એવીજ રીતે દેશીનામમાલાની દીકામાં પણ ધનપાલનો નામોલ્લેખ કરેલો મળી આવે છે. આ કોષ હાલમાં કયાંએ પણ મળી આવતો નથી. -જિનવિજય (પુરાતત્ત્વ ૨, ૪૨૦)

૨૧૦ ‘તિલકમંજરી’—મહાકવિ શ્રી ધનપાલ રચિત-જૈનકથા-એ નામનો લેખ જૈન મં. કોન્ડરન્સ હેરલ્ડ જૈનધર્મિયાસ-સાહિત્ય વિશેષાંક પ્ર. ૧૧-૭ થી ૧૦. જુલાઈ-અક્ટોબર ૧૯૧૫ (વીરાત્ ૨૪૪૧) તથા આત્માનંદપ્રકાશ પ્ર. ૧૩-૭ વીરાત્ ૨૪૪૨ માં.

મહાકવિ ધનપાલ.

યૈત્રવદ ધનપાલો ન કસ્ય રાજપ્રિયઃ પ્રિયઃ ।

સકર્ણાભરણં યસ્માજ્જ્ઞે તિલકમંજરી ॥

—મુનિરત્નકૃત અમમચરિત્ર.

—યૈત્ર માસની પેઠે રાજપ્રિય ધનપાલ કેને પ્રિય નથી ? કે જેનાથી સંકર્ણ (કાનવાળા, વિકાન)ને આમઃસુખત નિલકમંજરી (તે નામની કથા, તિલકવૃક્ષની મહોર) હત્યન્ન થઈ.

સ્વાદુતાં મધુના નીતાઃ પશુનામપિ માનસમ્ ।

મદયન્તિ ન યદ્વાચઃ કિં તેઽપિ કવયો ભુવિ ॥

કાવ્યં તદપિ કિં વાચ્યમવાંચિ ન કરોતિ યત્ ।

શ્રતમાત્રમસિત્રાણાં વક્ત્રાણિ ચ શિરાંસિ ચ ॥

અર્થાત્—માધુર્યં શુણ્ણદારા સ્વાદુતાને પ્રાપ્ત થયેલી જેમની વાણીઓ, પશુઓનાં મનને પણ બે હર્ષિત નહીં કરે તે શું તેઓ પણ પૃથ્વીમાં કવિ કહેવડાવવા લાયક છે ? !

અને તે પણ શું કાવ્ય કહી શકાય કે જેના શ્રવણ માત્રથીજ બે શ્રવુઓનાં મુખ અને મસ્તક નીચાં નહિ થઈ જાય ? ! !

વર્ણયુક્તિં દધાનાપિ સ્તિગધાંજનમનોહરાત્ ।

નાતિશ્લેષઘના શ્લઘાં કૃતિર્લિપિરિવાશ્નુતે ॥

અશ્રાન્તગદ્યસન્તાના શ્રોતૃણાં નિર્વિદે કથા ।

જહાતિ પથ્યપ્રચુરા ચમ્પૂરપિ કથારસમ્ ॥

—જેનાં મનને હરણ કરનારાં એવાં અધુર વર્ણનો યુક્ત હોવા છતાં પણ (૧) અતિ શ્લેષવાળી કવિની કૃતિ પ્રશંસા પામતી નથી, (૨) સતત ગદ્યવાળી કથા પણ શ્રોતાઓને આતંદ આપી શકતી નથી. (૩) તેમજ પ્રચુર પદ્યોવાળી ચંપૂકથા પણ રસ પોષી શકતી નથી.

—ધનપાલ રચિત તિલકમંજરી.

‘વચનં શ્રી ધનપાલસ્ય ચંદનં મલયસ્ય ચ ।

સરસં હૃદિ વિન્યસ્ય કોઽમૂન્નામ ન નિવૃત્તઃ ॥’

—ધનપાલનું વચન અને અવયગિરિનું રસસહિત ચંદન એના હૃદયને લાગ્યું તે શાંત અને સુખી ન થાય એના જગતમાં કાણ છે ?

—પ્રબંધ ચિં. ભાષાંતર.

‘સાલંકારા લક્ષણ સુચ્છંદયા મહરસા સુવન્નરહ ।

કસ્ય ન હારહ હિયયં કહુત્તમા પવરતરુણીવ્વ ॥’

—અલંકારસહિત, લક્ષણ અને સુંદર છંદથી મહારસવાળી, સુવર્ણ—સુંદર અક્ષરોથી પૂર્ણ હોતમ કયા પ્રવર તરુણીની પેઠે કેના હૃદયને હરી ન શે ?—સર્નાના હૃદયને હરી શે. —તિલકાચાર્યકૃત સમ્યક્ત્વ-સમ્પત્તિ શીકામાં વચન શુદ્ધિપર ધનપાલકથાની ગાથા ૨૭૭.

૨૭૭. આ કવિ પોતે જણાવે છે કે:—‘મધ્યદેશમાં આવેલા સાંકાસ્ય નામા નિવેશમાં (અંયુક્ત પ્રાંતમાં રૂરકાખાદ જિલ્લામાં સંકિસ નામનું લાલ ગામ છે ત્યાં જુઓ છડિયન હિસ્ટોરિકલ રિવોલ્યુશી માર્ચ ૧૯૨૯ પૃ. ૧૪૨) દેવાર્પિ નામનો દ્વિજ હતો કે જેનો પુત્ર સર્વ-શાસ્ત્રમાં કુશળ સ્વયંભૂ એવો સર્વદેવ નામનો મારો પિતા છે. મારા તે પિતાના ચરણુકમળની સેવાથી વિદ્યાલવને પ્રાપ્ત થયેલા અને સર્વ વિદ્યાના સમુદ્રરૂપ એવા ઝુંજરાળએ સભાની અંદર જેને ‘સરસ્વતી’ એવા મહત્ત્વસૂચક ઉપનામથી બોલાવેલા એવા મેં ધનપાલ વિપ્રે બોજરાળ કે જે સર્વ શાસ્ત્રોનો માતા હોવા છતાં પણ જૈનશાસ્ત્રોમાં વલુવેલી કથાઓ સાંભળવા માટે ઉત્પન્ન થયેલા કુતૂહલવાળો અને નિર્મળચરિતવાળો હતો તેના વિનોદમાટે આ તિલકમંજરી નામની ૨૪૮ અને અદ્ભુત રસવાળી કથા રચી. ’૨૧૧

૨૧૧. આસીદ્ દ્વિજન્માશ્વિલમધ્યદેશે પ્રકાશ શંકાસ્ય નિવેશજન્મા ।

અલબ્ધદેવર્ષિરિતિ પ્રસિદ્ધિં યો દાનવર્ષિત્વ વિભૂષિતોડપિ ॥

શાસ્ત્રેન્ધવીતીકુશલઃ કલાસુ બન્ધે ચ વોધે ચ મિરાં પ્રકૃષ્ટઃ ।

તસ્યાત્મજન્મા સમભૂન્મહાત્મા દેવઃ સ્વયમ્ભૂરિવ સર્વદેવઃ ॥

તજન્મા જનકોઽગ્નિપંકજરજઃ સેવાસવિચાલ્લવો

વિપ્રઃ શ્રી ધનપાલ હત્યવિશદામેતામબજ્ઞાત્કર્ણા ।

૨૭૪. ભોજરાજ સંસ્કૃત સાહિત્યનો અત્યંત પ્રેમી હોવા ઉપરાંત સ્વયં સારો કવિ હતો. તેની સભામાં આર્યાવર્તના બધા ભાગોમાંથી કવિઓ અને વિદ્વાનો આવતા. રાજા યોગ્ય પુરસ્કારો અને નવાજતો. તેના આશ્રય નીચે સંખ્યાબંધ પંડિતો રહેતા અને સાહિત્યની સેવા-વૃદ્ધિ કરતા. મહાકવિ ધનપાલ તેની પરિપક્વ વિદ્વાન્માન્ય પ્રમુખ અને રાજાનો પ્રગાદ મિત્ર હતો. આભ્યાવસ્થાથીજ ભોજ અને ધનપાલ પરસ્પર પરમસ્નેહીઓ હતા, કારણકે મુંજરાજની પરિપક્વ પ્રમુખ અને રાજમાન્ય વિદ્વાન ધનપાલજી હતા. ધનપાલના પાંડિત્ય પર મુગ્ધ થઇ મુંજરાજે તેને ‘સરસ્વતી’ નું મહત્ત્વ-સચ્ચક બિરુદ આપ્યું હતું. આ રીતે મુંજ અને ભોજ બંનેનો તે બહુમાન્ય હતો. ધનપાલ પ્રથમ વૈદિક ધર્માવધાંમી હતો, પરંતુ પાશ્વળથી પોતાના અંધુ શાલનમુનિના સંસર્ગથી જૈનધર્મનો સ્વીકાર કરી, મહેન્દ્રસૂરિ પાસે જૈન-ગાદીપત્ય દીક્ષા અંગીકાર કરી હતી તે તેમની પાસે સ્પષ્ટવાદ સિદ્ધાંતનો વિશેષ અભ્યાસ કરી જૈનદર્શનનો પારદશ્ય-તત્ત્વજ્ઞ થયો. આ ધર્મપરિવર્તનથી ભોજ વિસ્મિત થયો અને ધનપાલ સાથે વિવાદ કરતો, પણ ધનપાલ દૃઢ રહી તેને નિરૂત્તર કરતો. ભોજ સ્વયં વિદ્વાન અને તત્ત્વજ્ઞ હોવાથી સ્વધર્મ-વૈદિક દર્શનનાં તત્ત્વોમાં નિષ્ણાત હતો, પરંતુ જૈનધર્મના વિશેષ પરિચયના અભાવે તેના સંબંધી જાણુકાર ન હતો. ધનપાલના સંસર્ગથી તેની ઇચ્છા જૈનદર્શનના સ્વરૂપને જાણવાની થઈ, અને તે ઇચ્છા પૂર્ણ કરવા માટે ધનપાલે જૈન સિદ્ધાંતોક્ત વિચારો અને સંસ્કારોને પ્રતિપાદન કરનારી તિલકમંજરી જેવી અદ્વિતીય અને અદ્ભૂત કથા રચી.

૨૭૫. આમાં ધનપાલે પ્રથમ સ્વમત તથા પરમતમાં થઇ ગયેલા

અક્ષુણ્ણોઽપિ વિવિક્તસૂક્તિરચને યઃ સર્વં વિદ્યામિધના

પ્રી મુંજેન સરસ્વતીતિ સદસિ ક્ષોણીમૃતા વ્યાહૃતઃ ॥

નિઃશેષવાહ્મયવિદોઽપિ જિનાગમોક્તાઃ શ્રોતું કથાઃ સમુપજાતકુલહલસ્ય ।

તસ્યાવદાતચરિતસ્ય વિનોદહેતો રાજઃ સ્ફુટાદ્ધુતરસા રચિતા કથેયં ॥

મહાકવિઓની-તેમની કૃતિઓની ઉદાર વૃત્તિથી ધણી પ્રશંસા કરી છે. ઇંદ્રભૂતિ ગણધર, વાસ્ત્મિકિ, વેદવ્યાસ, ગુણાદય (બૃહકથાકાર), પ્રવરસેન (સિતુબંધકાર), પાદવિમ્બકૃત તરંગવતી, શુવદેવસુરિ, કાલિન્દાસ, બાણ ને ભારવી, હરિલદસરિકૃત સમરાદિત્યચરિત, ભવભૂતિ, વાકપતિરાજનો ગૌડવધ, અપ્પભટ્ટી-ભદ્રકર્ત્તિસુરિકૃત તારાગણ નામનું કાવ્ય, યાયાવર રાજશેખર કવિ, સ્વગુરુ મહેંદ્રસુરિ, રૂદ્રકવિની ત્રિલોકાયમુંદરી તથા તેના પુત્ર કેદંભરાજની સુકિતઓની પ્રશંસા કરી પછી પોતે કહે છે કે 'કોઈ વાચ્યમાં, કોઈ માત્ર કથારસમાં, કોઈ પ્રસાદાદિ ગુણોમાં ચડે છે પણ ત્રણે જોનામાં હોય તેઓને તો ધન્ય છે.'

૨૭૬. સંસ્કૃત પદ્યકાવ્ય સાહિત્ય વાલ્મીકી, કાલિદાસ
આદિ અગણ્ય કવિઓથી મહત્તા પામ્યું છે પરંતુ ગદ્યકાવ્ય સાહિત્ય
તો સુખંધુ, બાણ, દંડી, ત્રિવિક્રમભટ્ટ ને સોદલ જેવા પાંચઘસ
કવિઓની સુકૃપાથી વાસવદત્તા, કાદંબરી, દશકુમાર ચરિત, નલ-
કથા અને ઉદયસુંદરીની કથાથી પોતાનું અસ્તિત્વ સાચવી રહ્યું છે,
તેમાં ધનપાલની તિલકમંજરીનું અવશ્ય સ્થાન છે, ને તેથી તેમાં
દક્ષિ થઇ છે. કવિ અને કાવ્ય સંબંધી તથા કથા કેવી હોવી જોઇએ
એ સંબંધીના ધનપાલના વિચાર આની મથાળેજ મૂક્યા છે. કથામાં
શ્લોકકાઠિન્ય, ગદ્યપ્રાધાન્ય અને પદ્યપ્રાચુર્ય એ ત્રણ હોખો “વલ્યંયુક્તિ”
એ શ્લોકમાં બતાવ્યા છે તે સુખંધુની વાસવદત્તા, બાણની કાદંબરી,
અને ત્રિવિક્રમભટ્ટની નલકથા ઉપર અનુક્રમે કરેલા આક્ષેપ લાગે
છે. ગદ્યમાં લાંબા લાંબા સમાસોવાળા દંડકો અને અક્ષરોના પ્રાચુ-
ર્યથી જનસમૂહ વિમુખ થાય છે એ પણ પોતે એક શ્લોકમાં ૨૧૨

२१२ अखण्डदण्डकारण्यभाजः प्रचुरवर्णकात् ।

व्याघ्रादिव भयाघ्रातो गद्याद् व्यावर्तते जनः ॥

—અખંડ એવા હંડકારણ્યનું સેવન કરનાર અને રંજિતરંગી એવા સિંહથી લય પામી મનુષ્ય જેમ પાછો હડી જાય છે તેમ (લાંબા લાંબા સમાસોવાળા હંડકાર્યુક્ત અને) બહુ અક્ષરોવાળા ગદ્યથી પદ્ય જન વિમુખ થાય છે.

જળ્યાવ્યું છે. આ સર્વ દોષ-આલેપથી મુક્ત થઇ ધનપાલે જનસ-
મૂલમાં સર્વ રીતે પ્રિય થઈ પડે તેવી પોતાની કૃતિ તિલકમંજરી
બનાવી છે. તેમાં નથી સઘન શ્લેષો કે નથી કઠિન પદો,
તેમજ નથી તેમાં સતત ગદ્ય કે નથી પ્રચુર પદ્ય. સમગ્ર
કથા સરલ અને સુપ્રસિદ્ધ પદો દ્વારા પ્રસાદ ગુણ વડે અસંકુત
થયેલી છે. થોડા થોડા અંતરે પ્રસંગોચિત સ્થાને એકેક અપ્ભ્રે કે
તેથી વધારે ભાવપ્રદર્શક પદો પણ આપેલાં છે. ગદ્યની માફક પદ્યો
પણ બહુ રમણીય અને પ્રૌઢ છે, રસ અને ધ્વનિથી પૂરિત છે.
હેમચંદ્રાચાર્ય જેવા વિદ્વાને પણ તિલકમંજરીનાં પદ્યો ઉચ્ચકાંટિના
માન્યું છે અને પોતાના ૨૧૩ કાવ્યાનુશાસનમાં ‘શ્લેષ’ના ઉદાહરણ
તરીકે. તેમજ હેંદોનુશાસનમાં ‘માત્રા’ નામક છંદના ઉદાહરણમાં
તિલકમંજરીમાંથી કાવ્યો ચુંટી મૂક્યાં છે.

૨૭૭ આ કથા ‘આખ્યાયિકા’નાં ખરાં લક્ષણવાળી નવરસ
અને કાવ્યથી ભરપૂર છે. આ કથા તેમાં ઉત્સુર-પ્રરપણા ન થાય
તેવી દૃષ્ટિએ જૈનાચાર્ય શાંતિમુરિએ સંશોધિત કરી હતી એમ પ્રભા-
વક-ચરિતકાર જણાવે છે. ૨૧૪ તિલકમંજરીની તાડપત્રની પ્રત
સં. ૧૧૩૦માં લખાયેલી જેસલમેર ભં. માં છે (જે. પૃ. ૪)

૨૭૮ ધનપાલના સહોદર શોભને મહેન્દ્રસરિ પાસે જૈન સાધુ
દીક્ષા લીધી અને તેમણે યમકયુક્ત ૨૪ નીર્ઘકરોની જે સ્તુતિઓ સંસ્કૃ-
તમાં બનાવી હતી તે શોભનસ્તુતિ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. તે સ્તુતિ પર
ધનપાલે સંસ્કૃત ટીકા રચી. તે ટીકામાં ધનપાલ પોતે જણાવે છે
કે ‘પોતાના પિતા સ્વર્ણવને નામમાત્રથી શોભન નહિ, પરંતુ શુભ

૨૧૩ અધ્યાય ૫ પૃ. ૨૭૬; ૩ પૃ. ૧૭૭.

૨૧૪ ‘મહેન્દ્રસરિપ્રબંધ’ પૃ. ૨૩૭

અગ્રોધયદિમાં ત્રાસાવુત્સૂત્રાણાં પ્રરૂપણાત્ ।

શબ્દસાહિત્યદોષાસ્તુ સિદ્ધસારસ્વતેષુ કિમ્ ॥૨૦૨॥

શોભનસ્તુતિ ટીકા અને બીજી કૃતિઓ. ૨૦૫

વર્ણુથી યુક્ત શરીરથી પણ શોભન એવો કમલ જેવી લાંબી આંખો-
વાળો, ગુણથી પૂર્ણ જેણે મેળવી છે એવો શોભન નામનો શ્લાઘ્ય
પુત્ર થયો. તે કાતંત્ર, ચંદ્ર (વ્યાકરણ)થી ઉદય પામેલ તંત્રને જાણ-
નારો, ઐશ્વર્ય અને આદર્શ દર્શનોનાં તત્ત્વોનો જાણનાર, સાહિત્ય-
વિદ્યાર્થી સમુદ્રનો પારદર્શી અને કાવ્યકર્તાઓ-કવિઓમાં નિદર્શન-
આદર્શરૂપ થયો. કૌમારાવસ્થામાં અરિષ્ટનેમિની (નેમનાથની) ચેષ્ટા
કરવાની ઇચ્છાવાળો હોય તેમ જેણે માર-મદનની શક્તિ ક્ષત કરી
હતી તેવા તેણે સર્વસાવચની નિવૃત્તિથી (જૈનદીક્ષાથી) ગૌરવશાલી
એવી પ્રતિજ્ઞા સત્યપ્રતિજ્ઞ થઈ પાળી. ધર્મના અભ્યાસ કરતા જેણે
દિસા કલાવડે પણ-કિંચિત્પણ કરીજ નહિ તથાપિ જેના ગુણ (ગુણ,
મેખલાના દોરો) ના સ્વરથી ચાર સાગરનું ચક્ર જેની મેખલારૂપ છે
એવી પૃથ્વી વ્યાપ્ત થઈ એ વિચિત્ર છે !, તે નિજ અનુજ-નાના-
ભાઈની આ ઉજવલ કૃતિને તેણેજ સ્વર્ગમાં પ્રયાણ કરતી વખતે
અભ્યર્થના કરાવેલા એવા સાંપ્રત કવિ નામે ધનપાલે યથામતિ
વિચારીને પોતાની વૃત્તિથી સારી રીતે અર્જકૃત કરી. ૨૧૬

૨૧૫ તેની આંતે એમ છે કે 'તસ્યૈવ જ્યેષ્ઠ બ્રાતુઃ પંકિત ધનપાલસ્ય.'
શી.

૨૧૬ પહેલા બે શ્લોક પોતાનાં પિતામહ તે પિતા સંબંધમાં તિલક-
મંજરીમાં આપ્યા પ્રમાણે આપ્યા છે (જુઓ, કુરુનેાટ નં. ૨૧૧).

અજ્ઞાયતાક્ષઃ સમજાયતાસ્ય શ્લાઘ્યસ્તનૂજો ગુણલબ્ધપૂજઃ ।

યઃ શોભનત્વં શુભવર્ણમાજા ન નામ નામ્ના વપુષાઽપ્યધત્ ॥૩॥

કાતન્ત્રચન્દ્રોદિતતન્ત્રવેશી યો બુદ્ધબૌદ્ધાર્હતતત્ત્વતત્ત્વઃ ।

સાહિત્યવિચાર્ણવપારદર્શી નિદર્શનં કાવ્યકૃતાં વમૂવ ॥૪॥

કૌમાર એવ ક્ષતમારવીર્યચેષ્ટાં ચિકીર્ષન્નિવ રિષ્ટનેમેઃ ।

યઃ સર્વસાવચનિવૃત્તિગુર્વી સત્યપ્રતિજ્ઞો વિદધે પ્રતિજ્ઞામ્ ॥૫॥

અભ્યસ્યતા ધર્મમકારિ યેન જીવાભિષાતઃ કલયાઽપિ નૈવ ।

ચિત્રં ચતુઃસાગરચક્રકાંચિ સ્તથાપિ મૂર્ચ્યાપિ ગુણસ્વનેન ॥૬॥

૨૦૬ જૈન સાહિત્યનો ઇતિહાસ. [વિ. ૩; પ્ર૦ ૧]

૨૭૯. ધનપાસે પોતે પ્રાકૃતમાં ૨૦ ગાથામાં આવકવિધિ (પા. સૂચિ નં. ૫૬ તથા પ્રાકૃતમાં ૫૦ ગાથામાં ઋષભદેવની સ્તુતિ રચી છે કે જે ઋષભપંચાશિકા કહેવાય છે. ૨૧૭ વળી વિરોધાભાસ અલંકારવાળી શ્રી મહાવીર સ્તુતિ રચી હતી ૨૧૮ અને સૂત્ય-પુરીય-શ્રી મહાવીર ઉત્સાહ ૨૧૮ નામનું સ્તુતિકાવ્ય અપભ્રંશ તત્કાલીન ભાષામાં રચ્યું હતું કે જે કેટલીક ઐતિહાસિક દ્રષ્ટીકત રજુ કરે છે.

૨૮૦. ઉક્ત શાંતિસૂરિને ૨૧૯ પાટણમાં ધનપાસે ધારામાં આવવા પ્રેરણા કરી હતી તેઓ ધારાનગરીમાં આવી રાજા જ્યોત્તેના આદરસત્કાર પામ્યા અને તેમણે સભાના સર્વ પંડિતોને જીતવાથી

एतां यथामति विमृश्य निजानुजस्य
तस्योज्ज्वलं कृतिमलंकृतवान् स्ववृत्त्या ।
अभ्यार्यतो विदधतो त्रिदिवप्रयाणं
तेनैव साम्प्रतकवि धनपालनामा ॥७॥

આ દીકા મૂઢ અને તેના ગ્ર. અનુવાદસહિત તેમજ ખીજ સંસ્કૃત અવચૂરીસહિત. આ૦ સમિતિ નં. ૪૭ માં મુદ્રિત થઈ છે.

૨૧૭ ઋષભપંચાશિકા (પી ૨, ૮૫-૬૨) પર પાદલિપિ સૂરિહૃત તર-ગદોલાનો સંક્ષેપ કરનાર હારિજ ગચ્છના વીરભદ્રના શિષ્ય નેમિચંદ્રે દીકા કરી હતી (કાં. વડો.)

૨૧૮ આ બંને જૈનસાહિત્યસંશોધક ખંડ ૩ અંક ૩ માં પૃ. ૨૬૫ અને ૨૪૧ પૃષ્ઠ પર વિવેચન સહિત પ્રસિદ્ધ થયેલ છે. જે. નં. ૧૮૨૨ માં સં. વીરસ્તવ સાવચૂરિ નોંધેલ છે.

૨૧૯ આ સૂરિએ ૭૦૦ શ્રીમાલી કુટુંબને જૈન કર્યા. તેમનો વડગણ હતો. પછી તેમાંથી આઠ સાખાનો વિસ્તારવાળો પિંપલગણ થયો સં. ૧૨૨૨. (૩૬ બાવીસ) તે વીરલીધં સ્થાયેર નગરમાં હીપતો થયો. (પુણ્યસાગરહૃત અંજનાસુંદરી રાસ પ્રસસ્તિ. ૨. સં. ૧૬૮૬; જુઓ જે. ગ્ર. કવિઓ ભાગ ૨. પૃ. ૫૩૨.)

સોનરાજાએ તેમને 'વાદિવેનાલ' એવું બિરુદ આપ્યું હતું. તેઓ ચંદ્રકુલના ચારાપદ ગચ્છીય હતા. તેમણે ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર પર મનોહર ટીકા રચી છે કે જે ટીકા 'પાદ્ય ટીકા' કહેવાય છે (કારણ કે તેમાં પ્રાકૃત અતિ વિશેષ છે, પી. ૩, ૬૩). તેમણે અંગવિદ્યા રચી-ઉદ્ધરી (કાં. વડો. નં. ૯, પી. ૩, ૨૩૧; જેસ.) તેમનો સ્વર્ગવાસ સં. ૧૦૯૬ માં થયો. (પ્રાં. ૧૦) ધર્મશાસ્ત્રના રચનાર શાંતિસૂરિ આ હશે. (પી. ૨, ૬૦).

૨૮૧ સં. ૧૦૫૫ માં ચંદ્રગચ્છના વર્ધમાનસૂરિએ હરિભદ્ર કૃત ઉપદેશપદ પર ટીકા (જેસ.) રચી, વળી તેમણે ઉપમિતિ ભવ પ્રપંચા નામ સમુચ્ચય (પી. ૩, ૧), ઉપદેશમાલા બૃહદ્વૃત્તિ એ નામની કૃતિઓ રચી જણાય છે. (જેસ. પ્ર. પૃ. ૩૭) તે સૂરિનો શક સં. ૯૧૦ (વિ. સં. ૧૦૪૫) નો પ્રતિભાલેખ કટિપ્રામમાં ઉપલબ્ધ છે. સ્વં. સં. ૧૦૮૮.

૨૮૨ સં. ૧૦૭૩ માં ઉકેશ ગચ્છના કચ્છસૂરિ શિષ્ય જિન-ચંદ્રગણિ (અપર નામ કુલચંદ્ર ગણિ, અને પછીથી થયેલ દેવગુપ્તાચાર્ય) એ પત્તનમાં પાર્શ્વનાથચૈત્યે નવપદ્મધુવૃત્તિ (આવકાનંદકારિણી નામની ટીકા) રચી (પા. સૂચિ નં. ૨) અને તે વર્ષમાં નવતત્ત્વ પ્રકરણ રચ્યું ૨૨૦ અને સં. ૧૦૭૮ માં વીર નામના આચાર્યે આરાધનપતાકા રચી.

૨૮૩. પાટણની ગાદીપર રાજ કરતા દુર્લભરાજના સમયમાં એમ બન્યું કે બનરાજના સમયથી પાટણમાં ચૈત્યવાસી મુનિઓજ રહેતા, તેથી ઉક્ત ચંદ્રકુલના વર્ધમાનસૂરિ શિષ્ય જિનેશ્વર નામના સૂરિએ રાજસભામાં જઈ તેજ રાજના સરસ્વતી ભંડારમાંનું જૈન મુનિઓના આચાર સ્વરૂપ દર્શવૈકલિક સૂત્ર મંગાવી ચૈત્ય-વાસીઓનો આચાર તે શુદ્ધ મુનિ-આચાર નથી અને પોતે જે ઉગ્ર

અને કઠિન આચાર પાળે છે તેજ શાસ્ત્રસંમત છે એમ ખતાવી આપ્યું તેથી તે રાજ્યએ તેમને ‘ખરનર’ એ નામનું ખિરદ આપ્યું અને ત્યારથી ચૈત્યવાસીઓનું જોર નરમ પડતું ગયું; શુદ્ધ આચાર-વાળા જૈન મુનિઓનો પ્રવેશ વધતો ગયો અને તેમના પરથી ‘ખર-તર ગચ્છ’ની સ્થાપના થઇ એમ તે ગચ્છની પટ્ટાવલીમાં જણાવ્યું છે.

૨૮૪ ઉક્ત જિનેશ્વરસૂરિના સહોદર અને સહદીક્ષિત યુદ્ધિસા-મરસૂરિ (કે જે જૈન શ્વેત સંપ્રદાયમાં આદ્ય વ્યાકરણ) છે એ પોતાના નામનું-‘યુદ્ધિસાગર’ અપરનામ પંચગ્રંથી વ્યાકરણ કે શાખ-લક્ષમલક્ષણ, પાણિનિ-ચંદ્ર-જૈનેન્દ્ર-વિશ્રાન્તદુર્ગ ટીકા જોઇને સંસ્કૃત પ્રાકૃત શબ્દની સિદ્ધિ માટે પદ્યગણ ૭૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણ જાળ્યાલિપુરમાં સં. ૧૦૮૦ માં રચ્યું. તે જિનેશ્વરસૂરિએ હરિભદ્રનાં અષ્ટકા પર સં. વૃત્તિ (સં. ૧૦૮૦), સમ્યક્ત્વના ઉપશમાદિ પાંચ લિંગપર પંચલિંગી પ્રકરણ, વીરચરિત્ર, નિર્વાણુલીલાવતી કથા (આશાપલ્લીમાં સં. ૧૦૮૨ ને ૧૦૯૫ ની વચમાં-સં. ૧૦૯૨ માં વે. નં. ૧૬૨૩ જે. પૃ. ૪૩) કથાકોષ (પ્રાં. ૦), પ્રમાણ લક્ષણ ૨૨૧ સવૃત્તિ, ષટ્સ્થાનક પ્રકરણ વગેરે ગ્રંથો રચ્યા. આ સૂરિના શિષ્યો જિનચંદ્રસૂરિ, અભયદેવસૂરિ અને ધ્વનેશ્વરસૂરિ થયા. ધ્વનેશ્વરે સં. ૧૦૯૫ માં ચક્રાવલ્લિ (ચંદ્રાવતી)માં સુરસુંદરીકલા પ્રાકૃતમાં રચી. ૨૨૨

૨૮૫ અગ્યારમા શતકના ઉત્તરાર્ધમાં કાવ્યસ્થ કવિ સોમકે ઉદયસુંદરી કથા નામની મનોહર ગદ્યમય આખ્યાયિકા રચી તેમાં પોતાના મિત્રો તરીકે સુલલિત ઉપન્યાસ વાળી તરંગના ક્ષીરસમુદ્ર

૨૨૧ જિનેશ્વરસૂરિએ પ્રમાણલક્ષણને અતિ જણાવ્યું છે કે ‘જૈન લોકોનું કોઇ શબ્દલક્ષણ (વ્યાકરણ) નથી, તેમ ન્યાયલક્ષણ નથી તેથી તેઓ અર્વાચીન છે-આ જાતનો આલેખ દૂર કરવા માટે યુદ્ધિસામરસૂરિએ પદ્યબંધ નહું વ્યાકરણ કર્યું, અને અમે (જિનેશ્વરસૂરિએ) પ્રમાણલક્ષણ રચ્યું.’ આ પ્રમાણલક્ષણ શેક મનસુખલાઇ ભગુલાઇ અમદાવાદ તરફથી પ્રકટ થયું છે.

૨૨૨ પં. હરગોવિન્દદાસ સંશોધિત જહાર ૧૩૧ છે-જૈન વિવિધ સાહિત્ય ગ્રંથમાલા કે જે મુંબઇ યુનિવર્સિટીના અભ્યાસક્રમમાં ફાજલ થયેલ છે.

આખૂપર વિમલશા મંત્રીનું દહેરું - 'વિમલ વસહિ' પાના ૨૮૯ પૃ. ૨૧૩
[શેઠ જીવણચંદ સાકરચંદના સૌજન્યથી]

આપ્ત 'વિમલવસહિ' ના ધુમટનું અંતિમ નકશીકામ. પારા ૨૮૯ પૃ. ૨૧૩

૩૫ અશોકવતી નામની કથા રચનાર શ્વેતાંબરસૂરિ મહાકવિ ચંદના-
ચાચને અને નાગાર્જુન નામના કોંકણના થાણામાં રાજ્ય કરતા
રાજાએ જેમના ખૂબ કાવ્યથી પરિતુષ્ટ થઈ ‘ખડ્ગાચાર્ય’ નામનું
અપરનામ-પ્રદ જેમને આપ્યું હતું એવા શિદ્ધકવિ શ્વેતાંબરસૂરિ
વિજયસિંહસૂરિને ઓળખાવ્યા છે. ૨૨૩

વિમલમંત્રી અને તેની ‘વિમલવસતિ’.

શ્રીમાન્ ગૌર્જર મીમંસેષ્ઠ વૃપતેર્ધન્યઃ પ્રધાનાપ્રણીઃ

પ્રાગ્વાટાન્યયમંડનઃ સ વિમલો મંત્રિવરોડ્યસ્પૃહઃ ।

યોડષ્ટાશીત્યધિકે સહસ્રગણિતે સંવત્સરે વૈક્રમે

પ્રાસાદં સમચીકરચ્છાશિષિર્વિ શ્રી અંબિકાદેવતઃ ॥

—શ્રીમાન્ ૧૪૨૨ના બીમદેવ વૃપનો ધન્ય, પ્રધાનોમાં અગ્રણી૩૫,
પ્રાગ્વાટ કલમંડન, સ્પૃહારહિત એવા મંત્રીવર વિમલ થયા કે જેણે સં.
૧૦૮૮ માં અંબિકાદેવીના આદેશથી ચંદ્રકાન્તિ જેવો પ્રાસાદ કરાવ્યો.

૨૮૬. સાહિત્યનો વિચાર કરવા સાથે સ્થાપત્ય-શિલ્પની અવ-
ગણના નહિ થઈ શકે; અને તેમાં ખાસ કરી જાતમાં એક ઉત્તમ

૨૨૩ વિવેશ ચાત્મનો ભવનં મિલિતશ્ચ મિત્રાણામેકશ્ચ તેષુ સુલ-
લિતપદોપન્યાસવાણીતરંગદુઃખામ્બુધિરશોકવતીતિ કથાનિબન્ધસ્ય કર્તા
મહાકવિશ્વંદનાચાર્ય નામા શ્વેતામ્બરસૂરિઃ, શ્વેતામ્બરસૂરિરન્યથાશુકવિતયા
પરમં પ્રકર્ષમાપજઃ સ્વદ્ગકાવ્યપરિતુષ્ટેન મહીભુજા નાગાર્જુનરાજેન સ્વદ્ગાચાર્ય
ફતિપ્રદક્ષાપરનામધેયો વિજયસિંહાચાર્યઃ કવિઃ । ૭૬૫સુંદરી કથા — પ્ર ૩૧૦
ઓ. સી. નં. ૧૧ પ. ૧૫૫. આ સાથે બીજા મિત્રોનાં નામો કર્તાએ
મૂક્યાં છે: ત્રણ બાપા ભણુનાર દિગંબરાચાર્ય મહાકીર્તિ, ધૈંદ્ર નામનો
રત્નમંજરી નામની ચંપૂકથાનો રચનાર, અધુરસાહાર નામનો ભટ વગેરે.
કર્તા કોંકણના રાજા છિતરાજ, નાગાર્જુન અને મુચ્છુશિરાજનો તેમજ
ભારદેશના વત્સરાજનો પોતે સમકાલીન હોતો એમ જણાવે છે, એથી
તેની આ કૃતિ સં. ૧૦૭૬ અને ૧૧૦૬ ની વચ્ચે થયેલ હોવી પડે, ને તે
બનતાં સુધી જીવરાતના ભટ દેશમાં. ભારદેશ આ વખતે સ્વતંત્ર હતો એમ
સમજાય છે. વિશેષ માટે જુઓ તેની પ્રસ્તાવના.

કોટિમાં મૂકી શકાય એવું ૧૧મી સદીનું ગૂળશાન-મરદેશમાં-આણુ પર આવેલું વિમલમંત્રીએ બંધાવેલું મંદિર લક્ષમાં લીધા વગર છૂટકો નથી. એના વર્ણન સાથે તેના બંધાવનાર વિમલમંત્રી સંબંધી હુંક પરિચય ૨૨૪ પાણી કરવો ધટે.

૨૨૪ વિમલમંત્રી સંબંધી હકીકતો આપણને સં. ૧૪૯૭ માં જિન-હર્ષે રચેલા સંસ્કૃત વસ્તુપાલ ચરિત્રના ૮ મા પ્રસ્તાવમાં, સં. ૧૫૦૩ માં સોમધર્મે રચેલા સંસ્કૃત મંય નામે ઉપદેશસમીતિકાના ચતુર્થ ઉપદેશમાં મળી આવે છે, અને કંઈક વિસ્તારથી લાવણ્યસમયે સં. ૧૫૬૮ માં તત્સ-મયની પ્રચલિત ગૂળશાની ભાષા કે જે તે સમયની રાજકીયની ભાષા સાથે ઘણી ખરી મળતી હતી તેમાં રચેલા વિમલ પ્રબંધમાં આપેલ છે કે જે સંબંધી આગળ જોઈશું.

જિનહર્ષે આપેલ હકીકતનો સાર એ છે કે—ચંદ્રાવતીમાં પ્રાગ્વાટ વંશના વિમલ નામે દંડપતિ થયા. તે શ્રી ભીમગુર્જરપતિના પરમ પ્રસાદેશ્ય હતા. સિંધુરાજના દારૂચુક્રમાં તે રાજાને મોટી સહાય આપી હતી. પર-માર રાજા પશુ તેના પરામવની શંકાથી પોતાની રાજધાની છોડી ગિરિ-દુર્ગમાં જઈ રહ્યા હતા. તેણે માલવીય રાજાની સાથેના સંગ્રામમાં ભીમ રાજાના સેનાપતિ પદને પામી વિજય મેળવ્યો હતો. ત્રણ દિવસમાં સ્વદે નામના રાજાને હરાવી બાંધી લીધો હતો. નદલ નગરના રાજાએ તેને સુવ-ર્ણનું સિંહાસન આપ્યું હતું. ને ચોચિની (દીલ્લી) પતિએ તેને છત્ર આપ્યું હતું. વિમલાચર્યની યાત્રામાં ચાર કોટિ સુવર્ણનો વ્યય કરી સંધપતિ થયા હતા. સ્ત્રીનું નામ શ્રી હતું. પુત્ર નહોતો. અંબિકાની આરાધના કરી અર્ધ-દિગ્ધિ પર ચૈત્ય ને વંશની ઉન્નતિરૂપ પુત્ર થવાના બે વર માંગ્યા. દેવીએ બેમાંથી એક મળશે એમ કહેતાં જિનચૈત્યની માંગણી રાખી ને તે ફળી. શૈવમતિઓનો વિરોધ થતાં અંબિકાની સહાયથી ત્યાંથી ઋમલ પ્રતિમા નિકળી. આખરે સં. (૧૦૮૮) માં આદિનાથની દિવ્ય ધાતુમય પ્રતિમા કરાવી પોતાના કરેલા મંદિરમાં જુહા ગચ્છના નાયક શ્રી રત્નસૂરિ પાસે પ્રતિષ્ઠા કરાવી સ્થાપી, તેમાં ૮ કોટિ સુવર્ણનો વ્યય થયો.

સોમધર્મની હકીકત એ છે કે—૪૪૪ આર્જવ પ્રસાદો અને ૯૯૯ શૈવ મંદિરો વાળી ચંદ્રાવતીમાં આવીને ભીમરાજાથી અપમાન પામેલો વિમલ કોટવાળ રાજ્ય કરતો હતો. તેના અધિકારી પુરુષો ૮૪ હતા. પોતાના સૈન્યથી

૨૮૭. ભીમદેવ પહેલાના રાજ્યમાં તેનો વિશ્વાસપાત્ર દંડનાયક-સેનાપતિ વિમલમંત્રી હતો. તેના પૂર્વજોમાં મુખ્ય પુરુષ મહામાત્ય નીનુ, તેનો પુત્ર મહામાત્ય લક્ષ્મ, તેનો પુત્ર મહામાત્ય વીર, તેના બે પુત્રો નામે (મહામાત્ય) નેઠ અને વિમલ-એ ક્રમ હતો. ૨૨૫

બાર પાદશાહોને જીતીને તેમની પાસેથી તેટલાં ૧૨ છત્રો લઈ લીધાં હતાં. અંબાદેવીની આરાધના કરી અને તીર્થસ્થાપના અને પુત્રપ્રાપ્તિમાંથી ૭૫૨ જાણીયા પ્રમાણે પ્રાસાદની માગણી સ્વીકારાઈ. પ્રાસાદ કરાવતાં વાલિનાહ નામનો નાગરાજ વિધન કરતો હતો તેને શાંત કરી ક્ષેત્રપાલ તરીકે સ્થાપ્યો. પ્રાસાદ ૮ કોટી સુવર્ણના બ્યયે પૂર્ણ થતાં દંડનાયકે ૧૦૮૮ મા વર્ષે યુગાદિ જિનની પીતલની પ્રતિમા તેમાં સ્થાપન કરી. એવામાં ભીમદેવ રાજ્યે બહુ માનપૂર્વક વિમલમંત્રીને શાંત કર્યો. પછી તેના વાહલ જ્ઞાતાએ ત્યાં મંડપાદિક કરાવ્યા અને મોટા બ્યવહારીઆએ દેવકુલિકાદિક કરાવ્યાં.

૨૨૫ આ પ્રમાણેનો ક્રમ આજુ પરની હસ્તિશાળામાં સંગ્રહરચના ૧૦ હાંથીઓ-ના હાંચણીઓ પરના શિલાલેખો પરથી જાણાય છે તેમાં ૭ પર સં. ૧૨૦૪ ના લેખ છે તે પૈકી ચાર મહામાત્ય નીનુથી નેઠ સુધીના છે ને પછી ત્રણપર નેઠના પુત્ર મહામાત્ય ધવલક, તેનો પુત્ર મહામાત્ય આનંદ, અને તેનો પુત્ર મહામાત્ય પૃથ્વીપાલ (કે જે કુમારપાલનો પ્રસિદ્ધ મંત્રી હતો) તેના છે. આ સાતે પૃથ્વીપાલે કરાવેલ જાણાય છે. પછી ૮ મી અને ૯ મી પર સં. ૧૨૩૭ ના લેખ છે તેમાં એક પર (પૃથ્વીપાલના એક પુત્ર નામે) ક. જગદેવનો અને બીજી પર (તેનો બીજો પુત્ર નામે) મહામાત્ય ધનપાલનો છે. તેથી તે બંને તે તે પુત્રોએ કરાવી લાગે છે. ૧૦ મી પર શિલાલેખ ટુટી ગયો છે તે આનંદના પુત્ર નાનકના પુત્ર નામપાલનો હતો. જિ. ૨ નં. ૨૪૭ પૃ. ૧૪૭ માં આ લેખ કમળદેવે ને યથાસ્થિત અપાયો નથી. વિશેષમાં સં. ૧૨૦૨ નો શિલાલેખ મળે છે તેમાંથી એ જાણવામાં આવે છે કે-શ્રીમાલકુલ અને પ્રાગ્વાટ વંશમાં ધર્માત્મા નિન્નક થયો, તેના પુત્ર લક્ષ્મ થયો કે જે નીતિજ્ઞ, દેવ અને સાધુઓનો ભક્ત, દાનશીલ, દયાલુ અને જિનધર્મનો જ્ઞાતા હતો. તેનો પુત્ર મહત્તમ વીર, મૂલ નરેન્દ્ર (આલ્પમય રાજ મૂલરાજ)ની સેવામાં રહેતો હતો. તેણીજિઆન, લદાર અને દાની હતો. તેનો જૈન-ધર્મનિષ્ઠ ભયેષ્ઠ પુત્ર નેઠ મંત્રી થયો, અને બીજો પુત્ર વિમલ

તે વિમલમંત્રી શ્રીમાલ કુલ (ગોત્ર)નો ૨૨૬ પ્રાગ્વાટ (પોરવાડ) વંશ (જાતિ)નો જૈન વણિક હતો. તે બહાદુર યોધો હતો.

દંડાધિપતિ (દંડનાયક) થયા કે બેણે તે મંદિર (વિમલવસહી) બનાવ્યું. ત્યાર પછી નેદની વંશાવલી છે.

‘વિમલ પ્રબંધ’ જણાવે છે કે વિમલના પૂર્વજ નિર્ધનતાના કારણે શ્રીમાલ નગર છેલ્લી ગાબૂમાં આવી વસ્યા. વનરાજે સં. ૮૦૨ માં વસાવેલા અણહિલપુરમાં વિમલનો પૂર્વજ નિનગ (નીનૂ) ગયા ને ત્યાં તેનો તે દંડનાયક થયો. તેનો પુત્ર લહિર ધણો પ્રતાપી થયો ને તે દંડનાયક નીમાયો. વનરાજ પછીના ત્રણ રાજાઓનો તે દંડનાયક રહ્યો. લહિરનો પુત્ર વીર થયો, તે રાજ્યનો કારભાર છેડી જપ તપ અને ધર્મધ્યાનમાં વળગ્યો હતો. આ સંબંધી ઓગ્રજ જણાવે છે કે—આ કથન (ઐતિહાસિક રીતે) નિર્મૂલ છે, કારણકે નિનગ વનરાજનો સમકાલીન નહોતો. વનરાજે સં. ૮૦૨-૨૦ સુધી રાજ્ય કર્યું અને નિનગનો પૌત્ર વીર (વીરમ) યજ્ઞરાતના ચૌહાંક્ય (સોલંકી) રાજા મૂલરાજ (વિ. સં. ૧૧૧૭-૫૨) ના દરબારમાં વિદ્યમાન હતો, એકું વિમલના મોટાભાઈ નેદના પ્રપૌત્ર દશરથે સં. ૧૨૦૨ ના વિમલે બનાવેલા આશુપરના પ્રસિદ્ધ આદિનાથના મંદિરની દશમી દેવકુલિકાની બહાર કોતરેલા શિલાલેખથી જણાય છે. વિમલના મંદિરની હસ્તિશાલાવાળા લેખમાં નિનગને મહામાત્ય લખ્યો છે. અતઃએવ સંભવ છે કે તે પણ પ્રારંભમાં મૂલરાજનો મંત્રી હોય. વિમલના દાદા લહિરના સમયથી એ લોક સોલંકી રાજાઓના બહુધા મહામાત્ય (મહામંત્રી) તરીકે થયેલા ચાલ્યા આવતા હતા.—જુઓ ઓગ્રજનો લેખ ‘વિમલ પ્રબંધ ઔર મંત્રી વિમલ’—‘સુધા’

૨૨૬ પ્રાગ્વાટ (પોરવાડ) ની ઉત્પત્તિ માટે ‘વિમલ પ્રબંધ’ માં જણાવ્યું છે કે શ્રીમાલ નગરમાં અવ્યવસ્થા થતાં લૂટારા તેને લૂંટવા લાયા એટલે ત્યાંના વેપારીઓએ બંસપુર (સંભપુર) ના ચક્રવર્તી રાજા પૌરવને રક્ષા માટે પ્રાર્થના કરી, તે તેણે સ્કારી દરાહનર યોદ્ધાઓ મોકલ્યા ને તેથી શ્રીમાલ નગર નિર્જય બન્યું. આ યોદ્ધાઓ શ્રીમાલની પૂર્વ દિશામાં રક્ષા તેથી પ્રાગ્વાટ (પોરવાડ) કહેવાયા. આ સંબંધી ઓગ્રજ કહે છે કે આ બધી વાત કલ્પિત છે. પ્રાગ્વાટ તો મેવાડના એક વિશાળનું પ્રાચીન નામ હતું, કે જે પ્રમાણે શિલાલેખાદિથી જણાય છે, ત્યાંના નિવાસી બહી બહી

૨૮૮. આ વખતે આશુનો ચંદ્રાવતીપુરીમાં ધંધુક (ધંધુરાજ) રાજ્ય કરતો હતો ને તે લીમહેવનો સામન્ત હતો. લીમહેવ અને ધંધુક વચ્ચે વૈમનસ્ય થતાં ધંધુક ધારાના ભોજ પરમાર-રાજના પક્ષમાં ગયો. આથી લીમહેવે વિમલને અર્ધુદનો-આશુનો દંકાધિપતિ નીમ્યો. અગ્નિકાદેવીના આદેશથી આશુ ઉપર વિ. સં. ૧૦૮૮ માં મનોહર દેવાલય બનાવ્યું. ૨૨૭

૨૮૯ આ મંદિરને 'વિમલવસતિ'-'વિમલવસહિ' કહેવામાં આવે છે. ૨૨૮ તેની અહલુત કારીગરી માટે તે જગપ્રસિદ્ધ છે. આખી દુનિયામાં આવું મંદિર-મકાન પહેલવહેલું થયું છે. 'આ વિમલમંત્રીનો કીર્તિસ્તંભ છે. આ મંદિર અને તેની પાસેનું વસ્તુપાલના બાઈ તેજપાલકૃત નેમિનાથનું મંદિર કારીગરીની ઉત્તમતાને માટે સંસાર-ભરમાં અનુપમ છે. તેમાં પણ વિમલમંત્રીનું મંદિર શિલ્પની દૃષ્ટિએ અધિક ઉત્તમ છે. મુખ્ય મંદિરની સામે વિશાલ સભામંડપ અને

જગ્યાએ જઈ રહ્યા કે જ્યાં પોતાના મૂલ નિવાસસ્થાનના કારણે પ્રાગ્વાટ કહેવાતા રહ્યા. વૈરયાદિ જાતિઓ રચલ પરથી થઈ છે-ઓસ થા ઓસિયા નગરથી ઓસવાલ, પ્રાગ્વાટ દેશથી પ્રાગ્વાટ, લાડ દેશથી લાડ આદિ કહેવાઈ છે.

૨૨૭ જુઓ સં. ૧૩૭૬ નો તે દેહરાની પ્રશસ્તિનો ચિલાલેખ-૨૪૦૬ પ થી ૧૧, જિ. ૨, નં. ૧૩૨ પૃ. ૧૧૪-૧૧૫. વળી જિનપ્રભસૂદિએ તીર્થ-કલ્પમાં અર્ધુદકલ્પમાં જણાવ્યું છે કે: જ્યારે ગુર્જરેશ્વર (લીમહેવ) રાજનક (રાણા) ધાંધુકપર કૃષ્ણ થયો ત્યારે તે (વિમલે) ભક્તિથી લીમહેવને પ્રસન્ન કરી ધાંધુકને ચિત્રકૂટ (ચિતોડ) થી લાવી વિ. સં. ૧૦૮૮ માં તે (ધાંધુક) ની આજ્ઞા લઈ મોટા ખર્ચથી વિમલવસતિ નામનું સુંદર મંદિર બંધાવ્યું.

વૈક્રમે વસુ વસ્વાણા ૧૦૮૮ મિતેન્દે મૂરિરૈવ્યયાત્ ।

સપ્રાસાદં સ વિમલવસત્યાહં વ્યધાપયત્ ॥

૨૨૮ 'વસહિ' એટલે મંદિર-જૈનમંદિર; જૈન મંદિરોમાં મંદિર કચ-વનાર સાથે વસતિ-વસહિ જોડવામાં આવે છે. 'વસહિ' એ સંસ્કૃત વસતિ (વસથિ) ઉપરથી થયેલ છે. કાનડ શબ્દ 'બસહી' અગર 'બસતી' એ 'વસતિ' નો તદ્દલવ છે. 'વસહિ' નું અપભ્રંશ 'વસહી' થયું છે જેમકે ખરતરવસી.

ચારે બાજુએ નાની નાની કેટલીક દેવકુલિકાઓ છે. આ મંદિરમાં મુખ્ય મૂર્તિ ઋષભદેવની છે, જેની બંને બાજુએ એક એક ઉભી મૂર્તિ પણ છે. (વળી ત્યાં બીજી પીતલ તથા પાપાણીની કેટલીક મૂર્તિઓ છે કે જે પાછળથી બની છે). આ મંદિરની જેટલી પ્રસંશા કરીએ તેટલી ઓછી છે. સ્તંભ, તોરણ, ગુંબજ, છત, દરવાજા આદિ પર જ્યાં જ્યાં નજર નાંખીએ ત્યાં કારીગરીની સીમા-અવધિ જ માલૂમ પડે છે. કર્નલ ટૉડે ૧૨૯ આ મંદિરના વિષે લખ્યું છે કે ભારતભરમાં આ મંદિર સર્વોત્તમ છે અને તાજમહાલ સિવાય કોઈ બીજું સ્થાન આની બરાબરી કરી શકે તેમ નથી. ફૂગ્યુસને ૨૪૦ જણાવ્યું છે કે આ મંદિર કે જે સંગેમરમરનું બનેલું છે, તે અત્યંત પરિશ્રમ સદન કરનાર હિન્દુઓના ટાંકણાથી રીત જેવી આરીકી સાથે એવી મનોહર આકૃતિઓ બનાવવામાં આવી છે કે તેની નકલ કાગળપર કરવામાં કેટલાય સમય તથા પરિશ્રમથી પણ હું સમર્થ થઈ શક્યો નથી. રાસમાલાના કર્તા ફ્રાન્સે લખ્યું છે કે આ મંદિરની કોતરણીના કામમાં સ્વાભાવિક નિર્જીવ પદાર્થોના ચિત્ર બનાવ્યાં છે એટલુંજ નહિ પણ પરંતુ સાંસારિક જીવનનાં દૃશ્ય,

૨૨૬ Travels in Western India.

૨૩૦ History of Indian Architecture. વળી આમાં તેણે ૧૧ મી સદીની જૈનોની સિલ્પકલા સંબંધી લખ્યું છે કે:—

“ Architectural style is perfect and complete in all parts when we first practically meet with it in the early part of the 11th century at Abu or at Girnār. From that point it progresses during one or two centuries towards greater richness, but in doing so, it loses its purity and perfection it has attained in the earlier period and from that culminating point its downward progress can be traced through abundant examples to the present day.”

વ્યાપાર, તથા નૌકાસાત્ત્ર સંબંધી વિષય તો શું પણ રણક્ષેત્રનાં યુધ્ધોનાં ચિત્રો પણ કેતરવામાં આવ્યાં છે. છતોમાં જૈન ધર્મની અનેક કથાઓનાં ચિત્ર પણ અંકિત છે. ૨૩૧

૨૯૦ વિમલ અપુત્ર મરણ પામ્યો એવી કથા-સામાન્ય માન્યતા છે. ૨૩૨ તે સત્ય હોય એમ પાકડે પાયે કહી શકાતું નથી કારણ કે વિમલના પછીની વંશાવલી મળતી નથી. કેવળ એક લેખ તેના ઉક્ત મંદિરમાં અંબાજીની મૂર્તિપર સં. ૧૩૯૪ નો મળે છે કે

૨૩૨ ૨૧. એજાજીનો લેખ 'વિમલપ્રબંધ અને વિમલ મંત્રી'-'સુષા' તથા શ્વેતાંબર જૈન ૨૦-૧૨-૨૮ અને ૫-૧-૨૯ યુ. શા. શુદ્ધિપ્રકાશ ન્દન્યુ. ૧૯૨૯. આ લેખમાં ૨૧. એજાજી 'વિમલપ્રબંધ' નાં નીચેનાં વિધાનો કારણે આપી સ્વીકારવા ના પાડે છે:—

(૧) વિમલને પાટણ ઝાઝી સસૈન્ય ચંદ્રાવતી જઈ ત્યાંને રાણા બન્યો હતો, એ ખરું નથી, પણ ત્યાં તે દંડનાયક થઈ ભીમદેવ તરફથી શાસન કરતો હતો.

(૨) બંબાજાના રામ નમરના સુલતાન પર ચડાઈ કરી હત્યા હતા એ ખરું નથી કારણ કે બંબાજામાં તે વખતે સુલતાનોનો પ્રવેશ પણ થયો નહોતો.

(૩) કંઠાના બ્રાહ્મણ રાજપર આક્રમણ કરી તેને કદ ક્યો એ વિશ્વસનીય નથી કારણ કે સિંધપર બ્રાહ્મણ રાજાઓનો અધિકાર તો કેટલીએ સદી પહેલાં નીકળી ગયો હતો.

(૪) વિમલે જે આગુપર પ્રસિદ્ધ મંદિર બંધાવ્યું તે ધર્મધોષસૂરિના ઉપદેશથી કર્યું તે પણ બરાબર નથી કારણ કે તેજ મંદિરમાં મહામાત્ય કવડિએ સં. ૧૨૨૬ માં પોતાના માતાપિતાની મૂર્તિઓ બનાવી રખાવી છે તેની પ્રતિષ્ઠા ધર્મધોષસૂરિએ કરેલી તે તેના શિલાલેખથી નિશ્ચિત છે. (જુઓ જિ. ૨, નં. ૧૬૫ પૃ. ૧૨૮)

૨૩૨ શ્લાઘ્યતે સવિમલોડુર્વૃદ્ધાધિપો, યોડમ્બિકાવરમવાવ્ય સન્મતિઃ ।

માવિનીમવળગ્ય સન્તતિં ત્વદ્વિહારમિમમાન્વચીકરત્ ॥

—મુનિસુંદરદત્ત અર્જુનદેવિ શ્રી ઋષભ સ્તોત્ર.

જેનો આશય એવો છે કે ‘મદ’ં વિમલાન્વયે’ એટલે વિમલના વંશજ અભયસીલના પુત્ર જગસીલ લખમસીલ અને કુરસીલ થયા તથા જગસીલનો પુત્ર ભાણુ થયો. તે સર્વએ મળી વિમલવસહીમાં અખ્યા-જીની મૂર્તિ સ્થાપિત કરી.

૨૯૧ ભીમદેવ રાજાના ‘વ્યયકરણપદમાત્મ’ (નાણું વિપયક મંત્રી) પ્રાગ્વાટ જૈન જાહિલ્લ હતો. ૨૭૩

૨૯૨. ભીમદેવના સમયમાં તેમના મામા દ્રોણાચાર્ય નામના જૈનાચાર્ય હતા. તે નિવૃત્તિ કુલના હતા અને તેમણે પિંડનિયુક્તિ પર ટીકા રચી તથા અભયદેવસૂરિ (જુઓ પારા ૨૯૩) એ કરેલ નવ અંગોપરની ટીકા—વૃત્તિમાં દ્રોણાચાર્યે સંશોધનાદિમાં સહાય કરી હતી એમ તે વૃત્તિકાર છેવટે જણાવે છે. તેમણે ઓધનિયુક્તિ પર ટીકા રચી (પી. ૪. ૭૯). તે દ્રોણાચાર્યના શિષ્ય તથા સંસારપક્ષે ભત્રીજા સૂરાચાર્ય ૨૭૪ શબ્દશાસ્ત્ર, પ્રમાણશાસ્ત્ર, તથા સાહિત્યશાસ્ત્રાદિ-કમાં પારંગત હતા. ભોજ રાજા તરફ ભીમદેવ પર આવેલી સમસ્યા સૂરાચાર્યે સુંદર રીતે પૂરી હતી. સૂરાચાર્યે ધારાનગરી જઈ ભોજને મુગ્ધ કર્યો હતો. સર્વ દશનો એકઠાં ન થઈ શકે તે યુક્તિથી સમ-જળ્યું હતું, ને રાજાની સલાના પાંડિતોને જીત્યા હતા. આ સહન ન થવાથી સૂરાચાર્યને દેહકષ્ટ આપવાનો ભોજે વિચાર કરતાં તે

૨૩૩ આસીત્ત્ર વિચિત્રશ્રીમજ્જાહિલ્લસંજ્ઞયા જાતઃ ।

વ્યયકરણપદમાત્મો વૃપતેઃ શ્રી મીમદેવસ્ય ॥

—જુઓ તેમના પ્રપૌત્ર દુર્ભારાજના સામુદ્રિક તિલકની પ્રશસ્તિ.
વે. નં. ૪૦૧

૨૩૪ સૂરાચાર્યપ્રબંધ-પ્રભાવક ચરિત. પૃ. ૨૪૫-૨૬૧ કે જેમાં જણાવ્યું છે કે:—

યુગાદિનાથશ્રીનેશિચરિતાદ્મુત્તકીર્તનાત ।

શ્તિવૃત્તં દ્વિસંધાનં વ્યવાત્ સ કશિશેશ્વરઃ ॥ ૨૫૪ ॥

આચાર્ય કવિ ધનપાલની પ્રેરણાથી છુપા નીકળી પાટણ આવી પહોંચ્યા હતા. તેમણે ઋષભદેવ અને નેમિનાથ એ બંને તીર્થંકરોના ચરિત્ર રૂપ ચામત્કારિક દ્વિસંધાન નામે કાવ્યગ્રંથ રચ્યો હતો— નેમિચરિત્ર મહાકાવ્ય ગદ્યપદ્યમય રચ્યું—સં. ૧૦૯૦.

૨૬૩ સં. ૧૦૮૮ માં માત્ર સોળ વર્ષની વયે આચાર્યપદ પામેલા એવા ચંદ્ર (પછીથી થયેલ ખરતર) ગચ્છના ઉપર્યુક્ત જિનેશ્વર તથા બુદ્ધિસાગરસૂરિ શિષ્ય અભયદેવ સૂરિએ રચ્ય જૈન આગમે પૈશ્વી નવ પર સંસ્કૃત ટીકાઓ રચી અને તેથી તે ‘નવાંગ-વૃત્તિકાર’ કહેવાય છે. તે નવ અંગ નામે જ્ઞાતા ધર્મકથા (સં. ૧૧૨૦ વિજયાદશમી પાટણ, પી. ૩, ૬૦, ૭૩; પી. ૨, ૩૫) સ્થાનાંગ, (સં. ૧૧૨૦) સમવાયાંગ, (સં. ૧૧૨૦), ભગવતી (સં. ૧૧૨૮), ઉપાસકદશા, અંતકૃદ દશા, અનુત્તરોપપાતિક, પ્રશ્નવ્યાકરણ, વિપાક, ઔપપાતિક તેમજ પ્રજ્ઞાપના તૃતીય પદ સંગ્રહણી ગાથા ૧૩૩ રચેલ છે.

આ ઉપરાંત બીજા અનેક ગ્રંથો પર સંસ્કૃત ટીકા—જિનેશ્વર કૃત ષટ્ સ્થાનક પર ભાષ્ય (બુદ્ધ. ૬, નં. ૭૭૫), હરિભદ્રના પંચાશક પર વૃત્તિ (સં. ૧૨૦૭ અજમેરમાં), તથા સ્વતંત્ર ગ્રંથો નામે આચાર્યનાકુલક (પી. ૨, ૮૪) રચેલ છે.

૨૬૪. તેઓ સં. ૧૧૩૫ માં કપડવંજમાં સ્વર્ગસ્થ થયા. આ સૂરિની અભ્યર્થનાથી તેમના મોટા ગુરુભાષ જિનચંદ્રસૂરિએ સંવેગ-રંગશાલા નામનો ગ્રંથ રચ્યો સં. ૧૧૨૫; કે જેનું સંશોધન પ્રસન્ન-ચંદ્ર, ગુણચંદ્ર, અને જિનવલ્લભ ગણિઓએ કર્યું, (જેસ. પૂ. ૨૧) અને તેનો પ્રથમાદર્શ જિનદત્તે લખ્યો (કાં. વડો ૦ નં. ૬૧).

૨૬૫. સં. ૧૧૨૩માં કવિ સાધારણે સમરાષ્ટ્રવ્યકલામાંથી ઉદ્ભવ કરી વિલાસવતી નામની કથા અપભ્રંશભાષામાં ૧૧ સંધિવાળી રચી; તદુપરાંત તેમણે અનેક સ્તુતિ સ્તોત્રો રચ્યાં છે. આ સાધારણ કવિ તે પછી સિદ્ધસેનસૂરિ તરીકે પ્રતિષ્ઠિત થયા.

૨૯૬. સં. ૧૧૨૫ માં ચારાપદપુરીય (ચરાદના) ગચ્છના (શાલિભદ્રસૂરિ શિષ્ય) નમિસાધુ કે જેમણે સં. ૧૧૨૨ માં આવશ્યક વૃત્તિ-ચૈત્યવંદનવૃત્તિ (કાં. વડો૦; જેસ૦) રચી, તેમણે રૂદ્રદના કાવ્યાલંકાર નામના સાહિત્યગ્રંથ પર મંસ્કૃત ગ્રીષ્માણુ રચ્યું છે તેમાં ગૂજરાતી ભાષાની જનની અપભ્રંશ ભાષા પર રીકા કરતાં પોતે જણાવ્યું છે કે “ અપભ્રંશ પ્રાકૃતજ-પ્રાકૃતરૂપ યા પ્રાકૃતમાંથી જન્મેલી છે, તેને બ્રાહ્મણે ત્રણ પ્રકારની કહી છે:-(૧) ઉપનાગર (૨) આબીર અને (૩) ગ્રામ્ય; પણ તેનો નિરાસ કરવા અર્થે ૨૩૧ રૂદ્રદે ‘ધણા બેદ વાળા’ અપભ્રંશને કહી છે, કારણકે ધણા દેશો હોવાથી (ધણા પ્રકારની છે) તેનું લક્ષણ તો લોકો પાસેથી સમ્યક રીતે પ્રાપ્ત્ય છે. ”

૨૯૭. સં. ૧૧૨૯માં ધર્મોપદેશમાલા વિવરણ પ્રાકૃતમાં રચાયું; અને તેજ વર્ષમાં વડગચ્છના (ઉલ્લાતનસૂરિ શિષ્ય અમૃત-આદ્રેવ-સૂરિના શિષ્ય) અને ‘સૈદ્ધાન્તિક શિરોમણિ’ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયેલા નેમિચંદ્રસૂરિ-મૂળ અપર નામ દેવેન્દ્ર સાધુએ ગુરૂગ્રંથ મુનિચંદ્રસૂરિના કહેવાથી ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર પર સુખગોષા નામની વૃત્તિ (પી. ૩, ૭૧, ૭૮, ૮૬; ભાં. ૧૮૮૩-૮૪, પૃ. ૪૪૧; જે. પ્ર. ૨૩) રચી, નેત્યાર પછી પ્રાકૃતમાં-રત્નચૂડ કથા (પી. ૩, ૬૬), આખ્યાનમણિકાષ (પી. ૩, ૭૮) આદિ રચ્યાં, તેમજ સં. ૧૧૩૯માં (૧૧૪૧ માં) પાટણમાં દોહદિ-શેઠની કરાવેલી વસતિમાં રહી પ્રાકૃતમાં મહાવીરચરિય રચ્યું. ૨૩૮ આજ વર્ષમાં (ખ. જિનચંદ્રસૂરિ-પ્રસન્નચંદ્રસૂરિ-સુમતિવાચક શિં) ગુણ-ચંદે પણ પ્રાકૃતમાં વીરચરિત્ર (પી. ૫, ૩૨) રચ્યું. અને ઉક્ત ચારા

---

૨૩૬ રૂદ્રદના સમય મઠિ જુઓ પુરાતત્ત્વ પુ. ૪ પૃ. ૧૫૫ ‘જે મહત્વના ગ્રંથોની શોધ’ એ જોખ.

૩૩૭ આ કથા જ્ઞાતાધર્મમાં આવતા રત્નચૂડની છે. તેની તાડપત્રની સં. ૧૨૨૧ માં પાટણમાં કુમારપાલના રાજ્યે અને વડાપલ્લીમાં કુમારપાલના કુપારપદ ધારાવર્ષના રાજ્યમાં ચક્રેશ્વર સૂરિ અને પરમાનન્દસૂરિના ઉપદેશથી લખાયેલી ત્રણ પાટણમાં છે પી. ૩, ૬૬

૨૩૮ મુદ્રિત-પ્રાં આત્માનંદ સલા ભાષનગર.

પદ ગચ્છીય શાલિભદ્ર સૂરિ (શીલભદ્રસૂરિ-પૂર્ણચંદ્રસૂરિ શિષ્ય) એ સંપ્રદિણી વૃત્તિ રચી. (પી. ૫, ૪૧ અને ૧૩૩; જ્ઞેસ. પ્ર. ૩૪)

૨૯૮. સં. ૧૧૨૭-૧૧૩૭માં નિશુપવંશના અભયદેવસૂરિના શિષ્ય ચંદ્રપ્રભ મહત્તરે સ્વ શિષ્ય વીરદેવના કહેવાથી વિજયચંદ્ર ચરિત્ર પ્રાકૃતમાં રચ્યું. ૨૯૯ સં. ૧૧૩૮માં તાડપત્ર પર વિશેષાવશ્યક ભાષ્યની પ્રત ખરતર જિનવલ્લભગણિની માલેકાની લખાઈ. ૨૪૦ સં. ૧૧૪૫માં જિનદાસ ગણિકૃત નિશીથ સૂત્ર ચૂર્ણિ વિશેષ નામનો ગ્રંથ તાડપત્ર પર લખાયો. ૨૪૧ સં. ૧૧૪૬માં 'કર્ણુદેવના રાજ્યમાં મહામાત્ય ભુંગલની વસતિમાં રહી પાટણમાં તાડપત્ર ઉપર હરિભદ્ર-સૂરિકૃત યોગદષ્ટિ-સમુચ્ચય સદીકની પ્રત લખાઈ. ૨૪૨

૨૯૯. નવાંગવૃત્તિકાર અભયદેવસૂરિના શિષ્ય વર્ધમાનાચાર્યે. પ્રા. માં મનોરમા ચરિત્ર સં. ૧૧૪૦ માં રચ્યું સંભળાય છે; તેમણે વિસ્તૃત અને પાંચ અવસરમાં પ્રાકૃતમાં આદિનાથ ચરિત્ર સં. ૧૧૬૦ માં ખંભાતમાં (જ્ઞેસ; પી. ૫, ૮૧), અને ધર્મરત્નકરંડ વૃત્તિ સં. ૧૧૭૨માં રચેલાં પ્રસિદ્ધ છે. (જ્ઞેસ. પ્ર. ૪૫). ચંદ્રપ્રભસૂરિએ પૌર્ણમિક ગચ્છ રચાપ્યો સં. ૧૧૪૯. તેમણે દર્શનશુદ્ધિ તથા પ્રત્યેય-રત્નકોશ ૨૪૩ રચ્યા.

૨૩૯ પી. ૧, ૪૮; કાં. વડો. નં. ૨૦૮ માં 'મુલ્લિકમ્મરદ્' એટલે સં. ૧૧૮૭ રચ્યા સં. છે.

૨૪૦ તે ભાં. ઇ. પૂનામાં નિલગ્ધ છે. સને ૧૮૮૦-૮૧ રી. નં. ૫૭

૨૪૧ પી. રી. ૧૮૮૦-૮૧ પૃ. ૨૨, ૩૬. આ પ્રત ભાં. ઇ. પૂનામાં છે

૨૪૨ પી. રી. ૫-પરિણિષ્ઠ ૧, પૃ. ૨૬.

૨૪૩ ડા. સ્નાલિકૃત સંરોધિત જૈન ધ. સભાથી મુદ્રિત. બે. નં. ૧૬૩૭-૩૮. આ ચંદ્રપ્રભની શિષ્ય પરંપરામાં થયેલ મુનિરત્નસૂરિ પોતાના સં. ૧૨૨૫ માં રચેલા અમમચરિત્રમાં જણાવે છે કે:—

ગોમિર્દર્શનશુદ્ધિ યઃ કષાયસ્વાદુભિર્વ્યધાત્ ।

સો પૂર્વામ્યુદયઃ શ્રીમાન્નવાન્ ચન્દ્રપ્રભઃ પ્રભુઃ ॥

૩૦૦. કણ્વના રાજ્યમાં વિક્રમાંકદેવચરિતના કર્તા કાશ્મીરક કવિ ખિલ્લણે ચતુરંગી નાટિકા નામે કણ્વસુંદરી રચી હતી તેમા 'તે કણ્વ-દેવને કથાનાયક બનાવીને વિદ્યાધરેન્દ્ર કન્યા કણ્વસુંદરી સાથે તેના પરિણયનો વૃતાંત વિસ્તારેલો છે. મહામાત્ય સંપતકરે શ્રી શાન્તયુત્સવ ગૃહમાં પ્રવર્તાવેલા શ્રી આદિનાથના યાત્રામહોત્સવ વખતે આનો પ્રયોગ થયો હતો. મહામાત્ય સંપતકરે કણ્વની રાણીનો ભાણેજ જે કણ્વસુંદરીનો સમાનવયસ્ક હતો તેને પોતાની સાથે લાવીને અને તેને કણ્વસુંદરીનો વેપ પહેરાવીને તેનાજ આવાસમાં કણ્વસુંદરીને રાખીને કણ્વસુંદરી અને કણ્વનો સંયોગ સાધ્યો હતો. મહામાત્ય સંપતકરની શુદ્ધ યોગન્ધરાયણાદિ મહામાત્યોની મનિને જીતે એવી હતી. મહામાત્ય સંપતકરે તે પ્રબંધચિતામણિ વગેરે ગ્રંથોમાં વર્ણવેલા સાનતુ મંત્રી છે. હીમદેવના વખતમાં ગૂજરાતે સિન્ધુ દેશ પર સ્વારી કરી હતી. આ નાટિકામાં ગર્જન ઉપર ગૂજરાતે ચઢાઇ કરીને ત્યાંના લસ્કરને હરાવ્યું એવો ઉલ્લેખ કરેલો છે, તે સંબંધમાં એવું ધારી શકાય કે ગૂજર સૈન્યે ગીઝની વંશના પાદશાહના લસ્કર સાથે યુદ્ધ કર્યું હશે. કવિએ નાન્દીમાં પ્રથમ જિનેશ્વરનું આશીર્વાદાત્મક મંગલાચરણ કરેલું છે તેનું કારણ એ લાગે છે કે મહામાત્ય સંપતકરે કે જે જૈન હતો તેના તરફથી તેને સારો આશ્રય મળેલો હશે. આ સંબંધમાં જાણવું ઉપયોગી થઇ પડશે કે પાટણના બંડારમાંથી તાડપત્ર ઉપર કવિ ખિલ્લણ રચિત પાર્શ્વનાથ જિનેશ્વરની સ્તુતિરૂપ એક ખિલ્લણાષ્ટક મળી આવેલું છે (પી. ૫, ૫૫). આ અષ્ટકનો કર્તા ભટ્ટ ખિલ્લણ પોતેજ છે કે અન્ય કવિ છે તેનો નિશ્ચય કરવાને પુરતાં સાધનો નથી. '૨૪૪

---

૨૪૪ સ્વ. ચિમનલાલ દલાલનો લેખ નામે 'ગૂજરાતનું સંસ્કૃત નાટક સાહિત્ય'-'વસન્ત'; આગ્રા ૨૧. ૪. ૧, ૫. ૨૧૭; નાણુરામ પ્રેમીકૃત વિદ્વદ્વરત્નમાલા ૫. ૯૭ ટિપ્પણ.

પ્રકરણ ૨ જી.

સોલંકી વંશનો સમય-સિદ્ધરાજ જયસિંહ.

વિ. સં. ૧૧૫૦ થી ૧૧૬૯.

ક્ષુણ્ણાઃ ક્ષોણિમૃતામનેકકટકા મગ્નાઽષ ધારા તતઃ

કુણ્ઠઃ સિદ્ધપતેઃ કૃપાળ इति रे मा मंसत क्षत्रियाः ।

आरूढप्रबलप्रतापदहनः संग्रासधारश्चिरात्

पीत्वा मालवयोषिदश્રુसलिलं हन्तायमेधिष्यते ॥

द्विषद्वપુરક્ષોदવિનોદહેતો મવાદવામસ્ય ભવદ્ભુજસ્ય ।

અયં વિશેષો ભુવનૈકવીર ! પરં ન યત્કામમપાકરોતિ ॥

सम्यग् निषेव्य चतुरक्षतुरोप्युपायान्

जित्वापभुज्य च भुवं चतुरन्धिकाश्रीम् ।

વિદ્યાચતુષ્ટયવિનીતમતિર્જિતાત્મા

काष्ठामवाप पुरुषार्थचतुष्टये यः ॥

—સિદ્ધહૈમ શબ્દાનુશાસને.

—સિદ્ધરાજના કૃપાણુ (તરવારે) અનેક રાજાઓના કંઠકોને લેદેલા છે, તેથી ધારા (અણી) લાગ થયેલી છે; માટે હે ક્ષત્રિયો ! તમે એમ ન માનતા કે, સિદ્ધરાજનો એ કૃપાણુ કુંઠ (ગુટ્ટો) થયેલો છે; કારણકે એ તો પ્રબલ પ્રતાપના ફહનથી મહાવની નારીઓનાં અશ્રુસલિલ પીને અને ધારાને સંગ્રાસ કરીને પાછો ચિરકાળ વધવાનો છે.

—હે ભુવનેકવીર ! તારો જમણો હાથ અને મહાદેવનો જમણો હાથ એ બંને એક સરખા છે; પુરસ્કોઈ વિનાહના હેતુ છે; પણ તારો હાથ તો મહાદેવના હાથ કરતાં જરા વિસિદ્ધતા વાળો છે. એ હાથ કામનો (યાચકોની વાંછનાનો) અપકાર નથી કરતો, ત્યારે મહાદેવનો હાથ કામનો (કામદેવનો) અપકાર કરે છે.

—એ સિદ્ધરાજે રાજનીતિના ચારે ઉપાયો (સામ, દામ, દંડ અને ભેદ)ને બરાબર અજમાવીને ચારે ખંડ ધરતીનું રાજ્ય લાગવ્યું, ચાર વિદ્યાઓ દ્વારા પોતાની બુદ્ધિને વિનીત કરી, અને છેવટે એ જિતાત્મા (જિતેન્દ્રિય) ચારે પુરુષાર્થ સાધીને દેવ થયો.

દૃષ્યન્માલવભૂપબન્ધનવિધિત્રસ્તાલિલકમાપતિ—

ર્મકત્યાકૃષ્ટવિતીર્ણદર્શનશિવો મૂર્તિઃ પ્રભાવોદયઃ ।

સદયઃ સિદ્ધરસાનૃણીકૃતજગદ્ગીતોપમાન (તાવદાન) સ્થિતિ—

ર્જજે શ્રી જયસિંહદેવનૃપતિઃ સિદ્ધાધિરાજસ્તતઃ ॥

—શ્રીપાલકૃત વડનગરપ્રશસ્તિ.

—ત્યાર પછી અભિમાની માલવાના રાજને બાંધનમાં નાંખવાની ફરેલી વિધિથી જેણે સર્વે રાજાઓમાં ત્રાસ વર્તાવ્યો હતો, જેણે ભક્તિથી આકર્ષાઈને શિવ પ્રાર્થના દર્શનનો વિસ્તાર કર્યો હતો, જે મૂર્તિમાન પ્રભાવના ઉદયરૂપ હતો અને જે તરતજ સિદ્ધરસથી ઋણમુક્ત કરાવેલા જગતનાં બીજામાં ગવાતો હતો એવો જયસિંહદેવ—સિદ્ધાધિરાજ નૃપતિ થયો.

૩૦૧. ‘સિદ્ધરાજ’ જયસિંહના પ્રતાપ બધાં ઔરવવન્તા રાજ્યમાં જૈનોએ મંત્રિપદેથી, દંડનાયક (સેનાપતિ) વગેરે ઉચ્ચ અધિકાર પદેથી તેમજ સાક્ષર—સ્રિ વગેરે સ્થાનેથી સમસ્ત ભારતવર્ષની ઉન્નતિ અર્થે અમૂલ્ય અસાધારણ ચિરસ્મરણીય સેવા સમર્પી ગૂજરાતના વાઙ્મય સાથે ગૂજરાતના યશોદેહને શોભાવ્યો હતો.

૩૦૨. કુણ્દિવને કુણ્દિ દેશના રાજા જયકેશીની રાજપુત્રી અયલુક્ષદેવીથી જયસિંહ પુત્ર થયો. તેની બાળવયમાંજ કુણ્દિવ સ્વ-ગર્ભ થતાં પાટણનું રાજતંત્ર રાજમાતા અયલુક્ષદેવીએ સંભાળ્યું. જયસિંહ દેવ ન્હાનપણથી પ્રતાપી હતો. શર, પરાક્રમી હોઈ અખર-કને જીતી ‘સિદ્ધરાજ’ બિરુદ પ્રાપ્ત કર્યું હતું. તેણે માલવા પર ચડાઈ કરી ૧૨ વર્ષ સુધી લડાઈ ચાલુ રાખી. તે લડાઈમાં, તેના રાજા ૨૪૫ નરવર્માનો દેહાન્ત થયો ને પછી તેનો પુત્ર અશોવર્મા હાર્યો, કેદ

૨૪૫ નરવર્મા માલવાનો રાજા સં. ૧૧૬૧ થી ૧૧૬૪ ના સમયમાં તો અવસ્થ હતો કદાચ તેના તે વર્ષના શિલાલેખ મળે છે. તેનો દેહાન્ત ૧૧૬૦ માં થયો. તે પણ વિદ્વાન-રાજા હતો અને તેની તુલના વિદ્યા અને દાનમાં ભોજ સાથે કરવામાં આવતી હતી. તેના સમયમાં પણ માલવા વિદ્યાપીઠ તરીકે પ્રસિદ્ધ હતું અને જૈન તથા વેદ મતાવલંબીઓની વચ્ચે સ્મારકાર્થ પણ થયા

થયો અને માલવા ગૂજરાતના રાજ્યમાં અંતર્ગત થયું. તેની સાથે મેવાડનો પ્રસિદ્ધ ચિતોડનો કિલ્લો તથા તેની આસપાસનો માલવા સાથે મળેલો પ્રદેશ કે જે મુંજના સમયથી માલવાના પરમારોના રાજ્યમાં આવ્યો આવતો હતો તે જયસિંહને આધીન થયો, તેમજ વાગડ દેશ (ડુંગરપુર અને વાંસવાડા) પણ તેના તાબામાં આવ્યો. (સં. ૧૧૯૨ અને ૧૧૯૪ વચ્ચે)

૩૦૩. માલવા પરના જયની સિદ્ધિ કરી પાટણમાં પધારતાં જયસિંહ માટે પ્રસિદ્ધ હિમચંદ્રાચાર્યે કહ્યું હતું કે:—

ભૂમિં કામગવિ સ્વગોમયરસૈ રાસિં ચ રત્નાકરા
મુક્તાસ્વસ્તિકમાતનુષ્વમુહુપ ત્વં પૂર્ણકુમ્ભો ભવ ।
ઘૃત્વા કલ્પતરો દર્લાનિ સરલૈ દિગ્વારણાસ્તોરણા
ન્યાધત્ત સ્વકરૌર્વિજિત્ય જગતીં નન્વેતિ સિદ્ધાધિપઃ ॥

—હે કામધેનુ ! ભૂમિપર તારા દૂધનો છંટકાવ કર, હે રત્નાકર ! મોતીનો સ્વસ્તિક પુર, હે ચંદ્ર ! પૂર્ણકલશરૂપ થઈ જા, હે દિગ્ગજ ! કલ્પતરનાં સરલ પત્રોનાં તોરણ ધરે ! પોતાને હાથે પૃથ્વીપર વિજય મેળવી શ્રી સિદ્ધરાજ પધારે છે.

૩૦૪. ‘માલવાની જીતથી ‘સિદ્ધરાજ’ ઉપરાંત ‘અવંતિનાથ,’નું બિરુદ જયસિંહે ધારણ કર્યું. આણના પરમાર તથા નાડોલના ચોહાણ તો પહેલેથીજ ગૂજરાતના રાજાઓની અધીનતામાં આવ્યા આવતા હતા. જયસિંહે મહોબા (મહોબક)ના ચંદેલ રાજા મદનવર્મા પર ચઢાઈ કરી. વળી સોરઠ પર આક્રમણ કરી ગિરનારના યાદવ (ચૂડા-સમા) રાજા જોંગાર (ખીજા)ને કેદ કર્યો, ખર્ખર આદિ જંગલી જાતિઓને પોતે વશ કરી અને અજમેરના ચોહાણ રાજા (અ-ણોરાજ, આનાક, આનલ્લદેવ) પર વિજય પ્રાપ્ત કર્યો, પરંતુ પાછા જયી સલાહ થવાથી તેણે પોતાની પુત્રી કાંચનદેવીનો વિવાહ તે આ-

હતા. જૈન વિક્રાન્ત સમુદ્રગોપ અને વલ્લભ (જિનવલ્લભ) સૂરિએ તેની પાસેથી સન્માન પ્રાપ્ત કર્યું હતું. જોગાજી રા. ઇ. ખંડ ૧ પૃ. ૧૬૫.

નાની સાથે કર્યો કે જેથી સોમેશ્વરનો જન્મ થયો. સિદ્ધરાજ સોમેશ્વરને નાનપણથી જ પોતાને ત્યાં લઈ આવ્યો હતો અને તેના દેહાન્ત પછી કુમારપાલે તેનું પાલન કર્યું હતું. [આ સોમેશ્વર તેજ કે જે શાહાણીદીન સાથે લગાઈ કરનાર પ્રસિદ્ધ પૃથ્વીરાજનો પિતા થયો] સિદ્ધરાજ ધણોજ લોકપ્રિય, ન્યાયી, વિદ્યારસિક અને જૈનોનું વિશેષ સન્માન કરનારો થયો. પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન જૈન આચાર્ય હેમચંદ્ર (હે-માચાર્ય)નું તે ધણું સન્માન કરતો હતો. તેના દરબારમાં કેટલાયે વિદ્વાનો રહેતા, જેવા કે 'વૈશેચન પરાજય'ના કર્તા શ્રીપાલ, 'કવિ-શિક્ષા'નો કર્તા જયમંગલ, વાગ્બટ, 'ગણુરત્ન મહોદધિ'નો કર્તા વર્ધ-માન તથા સાગરચંદ્ર આદિ. વિ. સં. ૧૧૫૦ થી ૧૧૯૯ સુધી રાજ્ય કરી તે સ્વર્ગસ્થ થયો. ' (ઓઝાજી રા. ઇ. ખંડ ૧ પૃ. ૨૧૮-૨૧૯).

૩૦૫. તેને પોતાના પિતાના સમયના મુંબલ મંત્રી ઉપરાંત ખીજા મંત્રીઓ નામે શાંતુ, ઉદયન, મહામાલ આશુક, વાગ્બટ, આનંદ અને પૃથ્વીપાલ જૈનો જ હતા. ઉદયન મારવાડથી આવેલ શ્રીમાલી હતો (તેનું જ્ઞાતાંત ૨૪૬ રાસમાલા આવૃત્તિ ૨, ભાગ ૧ પૃ. ૧૫૪-૫ ના ટિપ્પણમાં તથા પૃ. ૨૪૮-૨૮૪-૨૮૫માં સંગ્રહિત છે.) અને સિદ્ધરાજના મામા-‘રાજમામા’ તરીકે ઓળખાતો હતો. તે ખંભાતનો સૂર્યો હતો ને તેણે ઝીંઝુવાડનો કિલ્લો બંધાવ્યો હતો.

૩૦૬. વનરાજના શ્રીમાળી મંત્રી જાળના વંશજ સુજનનને સિદ્ધરાજે સોરઠનો દંડાધિપ (ઉપરી-સૂર્યો) નીમ્યો હતો કે જેણે સોરઠ દેશની ઉપજ ખર્ચાંતિ ગિરિનાર ઉપરનાં જૈન જીર્ણુશીર્ણુ કાષ્ઠ-

---

૨૪૬ રાસમાળાની તૃતીયા આવૃત્તિ વધુ હધીકત સહિત ફાર્જસ સભાએ પ્રસિદ્ધ કરી છે, પણ હવે “ એઝાજીએ ટૅક રાજસ્થાનની વર્ધિત આવૃત્તિ ઉપરાંત રાજપૂતાનાકે ઇતિહાસ સ્વતંત્ર લખવા માંડયા તેજ પ્રમાણે રાસ-માળા પર અધીન ન રહેતાં ગૂજરાતનો સ્વતંત્ર ઇતિહાસ સર્વમાહિતી પૂર્ણ સ્થાવાની જરૂર છે, કારણકે રાસમાળા રચાયે પછી અનેક નવીન અને પૂર્વ વાતોને ઉપલાવી પાડે એવી વિગતો મળી છે ને મળતી નવ્ય છે.

મય દહેરાનો ઉદ્ધાર કરી નવું પાકું મંદિર બંધાવ્યું હતું. સં. ૧૧૮૫.
(જુઓ ઉજ્જયંતગિરિ રાસો તથા રેવતકંથ બંને સુદ્રિત પ્રાચીન
ગૂજર કાવ્યસંગ્રહ પરિશિષ્ટ પ.)

૩૦૭. મહામાત્ય આશુકની મંત્રણાથી આ જયસિંહે શ્રી
શત્રુંજય તીર્થની યાત્રા કરી તેની પૂજા માટે બાર ગામનું શાસન
કરી આપ્યું હતું ૨૪૭ અને પછી ગિરનારના નેમિનિનની યાત્રા
કરી હતી.

૩૦૮. રાજના પ્રતાપથી રાજ્યની ઉન્નતિ શિખરે ચડી લો-
કામાં વૈભવ અને સુખ વધ્યે જતાં હતાં. આથી અન્ય પ્રદેશમાંથી
આવી પાટણની વસ્તી ભરાતી ગઇ. સં. ૧૧૭૫ માં શ્રીમાલમાં
દુકાળ પડ્યો હતો તેથી ત્યાર પછી સં. ૧૨૦૦ ની લગભગમાં
શ્રીમાલ નગરની ધણી વસ્તી ગૂજરાતમાં આવી. જોકે એ પહેલાં
પણ કણ્ઠદેવના વખતમાં લાટ (લાડ, ભરૂચ પાસેના) દેશમાં શ્રીમા-
ળાઓ આવતા થયા હતા. સિદ્ધરાજે સોરઠના સુખા તરીકે શ્રીમાળી

---

૨૪૭. જુઓ પ'ડિત લાલચંદનો લેખ 'સિદ્ધરાજ અને જૈનો'; તેમાં
નીચેનાં પ્રમાણે ટાંક્યાં છે:—

સિદ્ધરાજની શત્રુંજય યાત્રાના વર્ણન માટે જુઓ હેમાચાર્યકૃત સંસ્કૃત
દ્વયાશ્રય કાવ્ય. તેમના બારમાનના શાસન માટે જુઓ હદયપ્રભસૂરિનું પ્રાય:
સં. ૧૨૭૫ માં રચેલું ધર્માભ્યુદય કાવ્ય સર્ગ ૭, શ્લોક ૭૪, ૭૭; બાલચં-
દ્રસૂરિનું પ્રાય: સં. ૧૩૦૦ માં રચેલું વસ્તવિલાસકાવ્ય સર્ગ ૬ શ્લોક ૨૨;
પ્રભાચંદ્રસૂરિનું સં. ૧૩૩૪ માં રચેલું પ્રભાવકચરિત્ર (હેમપ્રબંધ શ્લોક ૩૧૦-
૧૧-૨૩-૨૫), મેરૂર્ગનું ૧૩૬૧ માં રચેલ પ્રબંધચિંતામણી (ભાષાંતર
પૃ. ૧૬૦-૧૬૧), ૧૪૨૨ માં જયસિંહસૂરિએ કેવલ કુમારપાલચરિત સર્ગ
૩ શ્લોક ૩૨-૩૩, ૧૪૬૨ માં નિનમંડનચલિકૃત કુમારપાલપ્રબંધ પૃ. ૬,
૨૨, ૧૪૬૭ માં નિનહર્ષકૃત વસ્તુપાલચરિત્ર શ્લોક ૮૪, સં. ૧૬૫૦
પછીના હીરસૌભાગ્ય મહાકાવ્ય સર્ગ ૧૭ શ્લોક ૬૬૫ ને તે પરની દીક્ષ.
આ આશુક મંત્રી સં. ૧૧૭૬ અને સં. ૧૧૮૧ માં મહામાત્યપદે અચૂક
વિશ્વામાન હતો અને વાદિ કેવસૂરિ તથા કુમુદચંદ્ર વચ્ચેના વાદ વખતે
હાજર હતો.

સજ્જન મંત્રીને નીમ્યો હતો એથી શ્રીમાળીઓને સોરઠમાં (કાઠિયાવાડમાં) વસવાટ કરવાને ખડું અનુકૂળ સંધિ મળી હતી. ત્યારથી શ્રીમાલ દેશથી—નગરથી આવેલ સર્વ શ્રીમાળી કુળના ગણાના. તે શ્રીમાળીઓએ આવી સૌરાષ્ટ્રમાં પોતાની વસ્તી વધારી. હાલ દેશ કે જે સં. ૧૧૦૦ ની લગભગમાં ગૂજરાત સાથે જોડાયો, તેમાં કુણદેવના વખતથી અને ખાસ કરી સિદ્ધરાજ અને કુમારપાળના સમયમાં દંડનાયક તરીકે શ્રીમાળી જૈન વાળીઆ જ નીમાધને આવતા. વિ.સં. ૧૧૯૩ માં પ્રાં મુનિસુત્રતચરિત્ર રચનાર શ્રીચંદ્રસૂરિ પોતાની પૂર્વ અવસ્થામાં હાલદેશની મંત્રિમુદ્રા શોભાવતા હતા. આમ હાલમાં જૈન શ્રીમાળીઓ ગયા તે હાલવા વાળીઆ કહેવાયા.

૩૦૯. વિદ્વતિપ્રથ સાહિત્યરસિક-સિદ્ધરાજે ગ્રંથસો લલિયાઓ એકઠા કરી સર્વ દર્શનના ગ્રંથો લખાવી રાજકીય પુસ્તકાલયની સ્થાપના કર્યાનો તથા આચાર્ય હેમચંદ્ર કૃત સાંગોપાંગ સપાદલક્ષ (સવાલાખ) બાકરણ ગ્રંથની સેંકડો પ્રતિઓ લખાવી તેના અભ્યાસીઓને આપ્યાનો તેમજ અંગ અંગ આદિ લિન્ન લિન્ન દેશોમાં ભેટ મોકલાવ્યાનો અને તે તે વિષયના અભ્યાસીઓને તે તે ગ્રંથો પૂરા પાડ્યાનો ઉલ્લેખ ૨૪૮ પ્રભાવકચરિત તથા કુમારપાલપ્રબંધમાં છે.

૨૪૮ રાજા: પુર: પુરોગૈશ્વ વિદ્વદ્ભિર્વાચિતં તત: ।

ચક્રે વર્ષત્રયં વર્ષ (યાબત્) રાજા પુસ્તકકલેખને ॥૧૦૩॥

રાજાદેશાભિયુક્તૈશ્ચ સર્વસ્થાનેશ્ચ લખતૈ: ।

તદા ચાદ્વય સચ્ચક્રે લેખકાનાં શતત્રયમ્ ॥૧૦૪॥

પુસ્તકા: સમલેખ્યન્ત સર્વદર્શનિનાં તત: ।

પ્રત્યેકમેવાધીયંતા ધ્યેતૃણામુદ્યમસ્પૃશામ્ ॥૧૦૫॥

અંગવંગ કર્લિગેષુ ભાટકર્ણાટકુંકળે ।

+ + + +

શ્ત્યાદિ વિશ્વદેશેષુ શાન્તં વ્યસ્તાર્યત સ્ફુટં ॥૧૦૬-૧૦૯॥

—પ્રભાવકચરિત હેમચંદ્રસૂરિપ્રબંધ પૃ. ૨૦૨

૩૧૦. હવે સિદ્ધરાજના સમયની કેટલીક ઘટનાઓ ટુંકમાં જણાવીએ. તેણે સં. ૧૧૫૨ માં સિદ્ધપુર વસાવ્યું તથા રૂદ્રમહાલય (રૂદ્રમાલ) નામનું શિવાલય બંધાવ્યું; તેમજ સુવિધિનાથ (જિનેના ૯ મા તીર્થંકર) નો પ્રાસાદ નિર્માણ્યો. (મહાવીર જિનમંદિર કરાવ્યું -લા. ભ.) સિદ્ધપુરમાં ચાર જિનપડિમાયુક્ત સિદ્ધપુરવિહાર અને પાટણમાં રાજવિહાર કરાવ્યો. (કુ. પ્રતિબોધ) તેના સમયમાં અનેક પ્રભાવક જોવા થયા.

૩૧૧. મલધારી અભયદેવસૂરિ—પ્રશ્નવાહન કુલના હર્ષપુરીય ગચ્છના જયસિંહસૂરિના શિષ્ય અભયદેવસૂરિ થયા. તેઓ વસ્ત્રમાં માત્ર એકજ 'ચોલપટ્ટો' (પહેરવાનું વસ્ત્ર) અને એકજ પ્રચ્છાદન પટ્ટી (પચ્છેડી-ઉપર ઓઢવાનું વસ્ત્ર) રાખતા. તેમને મલમલીન વસ્ત્ર અને દેહવાળા જોઇ સિદ્ધરાજે^{૨૪૯} (અન્યમત પ્રમાણે કણદેવે)^{૨૫૦} 'મલધારી' નામનું ખિરદ આપ્યું હતું. આ અભયદેવસૂરિના ઉપદેશથી સિદ્ધરાજ જયસિંહદેવે પોતાના સમસ્ત દેશમાં શાસન આપવા પધુપણુ, (શ્રાવણુ વદ ૧૨ થી ભાદરવા શુદ્ધ ૪) એકાદશી પ્રમુખ દિવસોમાં 'અમારિ' કરાવી હતી એટલે પશુવધ કરવાની મનાઈ કરી હતી.^{૨૫૧} શાકંભરી

૨૪૯ અજયા સિરિ જયસિંહદેવનરિંદેણ ગયલંબારુદેણ રાયવા-
ડિયાગણ દિટ્ઠો મલમલિણવત્થદેહો । રાયેણ ગયલંબારુદેણ ઓસરિઝ્ઞ
દુકરકારઓ સિ દિણ્ણં 'મલધારિ' સિ નામં ।

—જિનપ્રભસૂરિકૃત તીર્થકલ્પ (સં. ૧૩૨૭-૮૬) પૃષ્ઠી ૪૦ મે. ૬૬૫.

૨૫૦ જસ. મલહારિનામં દિનં ક્ષેણે નરવઙ્ગા

—પદ્મદેવસૂરિકૃત સદ્ગુર પદ્ધતિ પી. ૫, ૬૬.

શ્રી ગૂર્જરેશ્વરો દૃષ્ટ્વા તીવ્રં મલપરીષદ્ ।

શ્રી કર્ણો વિરુદ્ધં યસ્ય મલધારી વ્યવોષયત્ ॥

—રાજરોખરકૃત પ્રાકૃત દ્વયાશ્રયર્પિત (સં. ૧૩૮૭) પ્રશસ્તિ.

૨૫૧ યસ્યોપદેશાદખિલસ્વદેશે સિદ્ધાધિપઃ શ્રી જયસિંહદેવઃ ।

एकादशीमुख्यदिनेष्वमारीमकारयच्छासनदानपूर्वाम् ॥

—વિજયસિંહકૃત (સં. ૧૧૭૧) ૫મે પદેશમાલા વિવરણ પી. ૫, ૮૬.

૨૨૮ જૈન સાહિત્યનો ઇતિહાસ. [વિ. ૩; પ્ર૦ ૨]

(સાંભર-અબ્જમેર પાસેના) ના રાજા પૃથ્વીરાજે (પૃથ્વીરાજ પહેલો તે વીસલદેવ-વિમ્ભરાજ ત્રીજાનો પુત્ર) તેમના સેખથી-ઉપદેશથી અબ્જમેર પાસેના રણથંભોરમાં જિનમંદિર પર સોનાનો કુંભ-કળશ સ્થાપ્યો હતો. ૨૫૨ તેઓ વીરદેવ વિદ્વાનથી પ્રાપ્ત થયેલી શ્રેષ્ઠ મંત્ર- (સરિમંત્ર) વિદ્યાપદે અતિશય મહાન પ્રભાવક થયા. (પી. ૫, ૮૯) ગોવગિરિ (ગ્વાલિયર) ના શિખર પરના મહાવીર મંદિરના દારને ત્યાંના અધિકારીઓએ જે અવરોધ કર્યો હતો તે આ આચાર્યે જઈ ત્યાંના ભુવનપાલ નામના રાજાને કહી દૂર કરાવ્યો હતો. ૨૫૩

જેન જયસિંહદેવો રાયા મણિઝળ સયલદેસમ્મિ ।

કારાવિઓ અમારિં પજ્જોસવણાઈસુ તિહીસુ ॥

—શ્રીચંદ્રસૂરિકૃત ધુનિસુવત ચરિત્ર (સં. ૧૧૯૩ ?) પી. ૫. ૧૧.

૨૫૨ યસ્ય સંદેશકેનાપિ પૃથ્વીરાજેન મૃબુજા ।

રણસ્તંભપુરે ન્યસ્તઃ સ્વર્ણકુંભો જિનાલ્યે ॥

—વિજયસિંહ-ધર્મેશ્વર વિવરણ પી. ૫, ૮૬.

અને જુઓ રણથંભોરના જિનમંદિરના શિલાલેખ,

પુહર્દારાણ સયંભરીનરિંદેણ જસ્સ લેહેણ ।

રણસ્તંભપુરજિનહરે ચઢાવિયા કળયકલસા ॥

—શ્રીચંદ્ર-ધુનિસુવતચરિત્ર પી. ૫, ૧૧.

રણથંભપુરે આણલેહેણ જસ્સ સન(મ)રિંદેણ ।

હેમધયદંડમિસઓ નિચ્ચં નચ્ચાવિયા કિસી ॥ .

—કિત સહસ્રરૂપકૃતિ પી. ૫, ૯૬.

૨૫૩ ગોવગિરિસિંહરસંઠિય ચરમજિણાયયણદારમવરુદ્ધં ।

પુનિવદિજસાસણમં (સં) સાવ(ધ)ણિર્ણિં ચિરકાલં ॥

ગંતૂળ તત્થ મણિઝળ ભુવણપાલામિહાણભૂવાલં ।

અહસયપયત્તેર્ણ મુક્કલ્યં કારિયં જેણ ॥

—શ્રીચંદ્રસૂરિ-ધુનિસુવત ચરિત્ર.

૩૧૨. વિ. સં. ૧૧૪૨માં માધ શુક્લ ૫ રવિવારે અંતરીક્ષ પાર્શ્વનાથની મૂર્તિને આ સૂરિએ પ્રતિષ્ઠિત કરી અને જિન પૂજા માટે રાજા એલચે શ્રીપુર (સિરપુર) નામનું ગામ આપ્યું અને જ્યાંથી તે પ્રતિમા નીકળી તે સ્થાને જલકુંડ બંધાવ્યો. આ અંતરીક્ષ પાર્શ્વનાથનું તીર્થ ત્યારથી તે આજદિન સુધી પ્રસિદ્ધ છે. ૨૫૪

૩૧૩. તેમણે વરણગના પુત્ર સંતુય (સાંતુ-સંતુક-સંપત્કર) મંત્રીને કહી ભરૂચમાં સમલિકા વિહારમાં સોનાના કળશો ગડાવ્યા હતા. ૨૫૫ અપવાસ કરીને તેમજ લી સિવાયની બધી વિગયની ચીજો તથા ન૫ તીવ્ર કડકાઈથી કરતા હતા. તેમણે હળરો બ્રાહ્મણોને અને કડમડ યક્ષને પ્રબોધ આપી મેડતપુર (મેડતા)માં વીરપ્રભુનું ચૈત્ય કરાવ્યું હતું. ૨૫૬ છેવટે ૪૭ દિવસ સુધીનું અનશન પાળ્યું તે વખતે તેમના દર્શનાર્થે સિદ્ધરાજ ખાસ ગયો હતો. જ્યારે સ્વર્ગવાસ થયો ત્યારે તેમના શરીરશયને સિદ્ધરાજે કોટની પાછલી આટારીએ રહી પોતાના પરિજન સમેત જોયુ હતું, અને ચિતા છુઝાતાં લોકોએ

૨૫૪ ભાવવિજયગણિકૃત અંતરીક્ષઆહાત્ય. સં. ૧૭૧૫.

૨૫૫ વરણગસુયં સંતુય સચિવં મણિઝળ (જેળ) મ્હયચ્છે ।

સિરિ સવલિયાવિહારે હેમમયા રોવિયા કલસા ॥

—શ્રીચંદ્ર-મુનિમુવ્રતચરિત્ર પી. ૫, ૧૦.

૨૫૬ રત્નરોજરસૂત્રિની પ્રાકૃત દ્વયાશ્વચરિત્તિ પ્રસસ્તિ. (સં. ૧૩૮૭).

પરઃ સહજાન્ મૂદેવાન્ યક્ષં કઠમઠં ચ યઃ ।

પ્રબોધ્ય મેઢતપુરે વીરચૈત્યમચીકરત્ ॥

તથા વિરોધમાં ત્યાં જણાવ્યું છે કે—

‘નાથં સુરાષ્ટ્રાષ્ટ્રસ્ય સંગારં પ્રતિબોધ્ય યઃ ।

ઝજ્જયંતતીર્થપથં સિલીમૂતમબીવહત્ ॥

—એટલે કે સોરઠના રાજા ખેઝારને પ્રતિબોધી ચિરનાર તીર્થના વિધન-બૂત થયેલા આર્ચને વહેતો કર્યો હતો. આ કથન ખરી રીતે અસયદેવસૂરિને નહિ, પરંતુ તેમના પ્રસિદ્ધ શિષ્ય હેમચંદ્રસૂરિને લાગુ પડે છે.

ત્યાંથી રાખ ગ્રહણ કરી—રાખનો અભાવ થતાં ત્યાંની માત્રી લીધી તે ત્યાંમુધી કે ત્યાં શરીરપ્રમાણુયાળી વિશાળ ખાડ ગદ્ય.૨૫૭ (સં. ૧૧૬૮ આસપાસ.)

૩૧૩ ૧૧ મા અને ૧૨ મા શતકની વચ્ચે થયેલ ખૂણુંતક્ષ ગચ્છના વર્ધમાનસૂરિ શિષ્ય શાંતિસૂરિએ ધનપાલ કૃત તિલકમંજરી પર દિપ્પન, જૈનતર્કવાર્તિકવૃત્તિ, તથા ઘૃ-દાવન કાવ્ય-ઘટખપર કાવ્ય-મેધાબુદ્ધ્ય કાવ્ય-શિવભદ્ર કાવ્ય-ચન્દ્રદૂત કાવ્ય એ નામનાં પાંચ સમકમય કાવ્યોપર વૃત્તિઓ રચી. (જે. ૪૩; જે. પ્રં ૫૮-૫૯.)

૩૧૪. જિનવલ્લભસૂરિ—કર્ણના રાજ્યમાં તેઓ ગણી તરીકે થયા તે ગ્રંથકર્તા તરીકે અને છેવટે આચાર્ય તરીકે સિદ્ધરાજના સમયમાં પ્રસિદ્ધ થયા. તેમનું સ્થાન ખરતરગચ્છના આચાર્યોમાં ઘણું ઉંચું છે. 'તે મૂલ ચૈત્યવાસી આસિકા નામના દુર્ગવાસી કૂચપુરીય જિનેશ્વર નામના સૂરિ-મઠાધિપતિના શિષ્ય હતા અને તે ગુરુએ નવાગ વ્રતિકાર અભયદેવસૂરિ પાસે પાટણમાં તેને શાસ્ત્રાભ્યાસ કરવા મોકલતાં અભ્યાસમાં ચૈત્યવાસ શાસ્ત્રવિરૂદ્ધ આચાર ૩૫ે પ્રતીત થતાં ચૈત્યવાસ ત્થજી શાસ્ત્રવિધિ અનુસારનો આચાર સ્વીકાર્યો અને અભયદેવસૂરિ પાસે દીક્ષા લીધી. જે ચૈત્યો બંધાવ્યાં તેને 'વિધિચૈત્ય' નામ આપી તેમાં અમુક શાસ્ત્રવિરૂદ્ધ કાર્યો નહિ થાય એવા શ્લોકો મૂકાવ્યા. ૨૫૮

૨૫૭ બુદ્ધો, તેમના પ્રશિષ્ય શ્રાવ્યંદ્રસૂરિકૃત મુનિસુવ્રતચરિત્રની પ્રશસ્તિ કે જે પોતે સમકાલીન છે અને જે પોતે નીણાવે છે કે ભક્તિથી વર થઈ એ આમાં કાંઈ પણ—બોદ્ધ પણ મુખા ભાષણ કર્યું નથી. પી. ૫, ૧૩.

૨૫૮ તે પૈકી જે શ્લોક એવા છે કે:—

અત્રોત્સૂત્રજનકમો ન ચ ન ચ સ્નાત્રં રજન્યાં સદા
સાધૂનાં મમતાડઽશ્રયો ન ચ ન ચ સ્ત્રીણાં પ્રવેશો નિશિ ।
જાતિ-જ્ઞાતિકદાપ્રદો ન ચ ન ચ શ્રદ્ધેષુ તામ્બૂલમિ—
ત્યાજ્ઞાડઞ્ચેયમનિશ્રિતે વિધિકૃતે શ્રી જૈનચૈત્યાલયે ॥

—આ અનિશ્રાએ વિધિપૂર્વકે થયેલ શ્રી જૈન ચૈત્યાલયમાં એવી આજ્ઞા

મેદપાટદેશાદિ પ્રાયઃ ચૈત્યવાસી આચાર્યોથી વ્યાપ્ત હતા ત્યાં વિહાર કર્યો. ચિત્રકૂટમાં અનેકને પોતાના ઉપદેશના રાગી અને ભક્ત કર્યો, ને એ વિધિચૈત્યની પ્રતિષ્ઠા કરી. વાગ્ગડ (વાગડ)ના લોકોને પ્રતિષ્ઠાપ્રાપ્ત. પછી ધારાનગરીમાં જઈ નરવર્મ રાજાની સલામમાં અતિમાન મેળવ્યું. ૨૫૯ નાગપુર (નાગોર)માં નેમિજિનાલયની, નરવરપુરમાં વિધિચૈત્યની પ્રતિષ્ઠા કરી મરકાટમાં વિહાર કરી ચૈત્યવાસને નિવાર્યો. અભયદેવ સૂરિના આદેશથી દેવભદ્રાચાર્યે તેમને સૂરિ પદ આપ્યું તેથી અભય-દેવના પદધર થયા, પછી ૭ માસે સં. ૧૧૬૭માં સ્વર્ગરથ થયા.

૩૧૫. તેમણે સં. ૧૧૨૫માં જિનચંદ્રસૂરિ કૃત સંવેગરંગશાલા પોતે ગણિ (ઉપાધ્યાય) હતા ત્યારે શોધી. અને તેમના ગ્રંથોઃ—સૂક્ષ્માર્થ સિદ્ધાન્ત વિચારસાર (સાધ્વશતક—પી. ૧, ૨૮ પ્ર. જ. ધ. સભા), આગ-મિક વસ્તુ વિચારસાર (પડશીતિ પી. ૧, ૨૭ પ્ર. આ સભા), પિંડ-વિશુદ્ધિ પ્રકરણ (પી. ૧, ૬૩—૧૦૧; તાડપત્ર કી. ૨, ૩૦), પૌષ્પ-

કે તેમાં ઉત્સુત જનકમ નથી, રાત્રે સ્નાત્ર-સ્નાન નથી. સાધુઓ માટે સમતાપૂર્વક રહેવાનો આશ્રય નથી, રાત્રે સ્ત્રીઓનો પ્રવેશ નથી, ભતિજાતિનો હામગ્રહ નથી. (અમે તેને આવવાની છૂટ છે), ત્યાં શ્રાદ્ધોને તાંબૂલ ખાવાનું નથી.

હહ ન જાહુ નિષેધઃ કસ્યચિદ્ વંદનાદૌ

શ્રુતવિધિ બહુમાની ત્વત્ર સર્વોધિકારી ।

ત્રિચતુરજનદૃષ્ટ્યા ત્રાત્ર ચૈત્યાર્થકૃદિ—

વ્યયવિનિમયરક્ષા ચૈત્યકૃત્યાદિ કાર્યે ॥

—અહીં કોઈને પણ હર્ષન પૂજન કરવા માટે ના પાડવામાં આવનાર નથી. વળી સૂત્રવિધિને માન આપનાર હરકોઈ માણસને અહીં અધિકારી તરીકે ગણવામાં આવશે. તેમજ આ દેરાસરના દ્રવ્ય એ ત્રણ ચાર જણની નજર નીચે વ્યાજે ધીરી વધારવા ખરચવા, લેવડદેવડ-વિનિમય કરવા સંભાળી રાખવા તથા દેરાસરનાં કામકાજ કરવા ફરમાવવામાં આવે છે.

૨૫૯ યસ્ય શ્રી નરવર્મભૂપતિશિરઃ કોટીરરત્નાકુર—

જ્યોતિર્જાલજલૈરપુણ્યત સદા પાદારવિન્દ્યયી ॥

—તેમના સંતાનીય અભયદેવકૃત જથ્થાંતવિજય કાવ્ય પ્રશસ્તિ સં. ૧૨૭૮ .

૨૩૨ જૈન સાહિત્યનો ઇતિહાસ. [વિં ૩; પ્રં ૨]

વિધિ પ્રકરણ, સંઘપટ્ટક (પ્ર. જોડાલાલ દલસુખ), પ્રતિક્રમણ સામા-
ચારી, ધર્મશિક્ષા, ધર્મોપદેશમય દ્વાદશકુલકરૂપ પ્રકરણ, પ્રશ્નોત્તર શાનક,
શૃંગારશતક, સ્વપ્રાપ્તક વિચાર, ચિત્રકાવ્ય, સો એક સ્તુતિ સ્તોત્રાદિ
જેવાંકે અખિતશાંતિ સ્તવ, ભાવારિવારણ સ્તોત્ર, જિનકલ્યાણક
સ્તોત્ર, જિનચરિત્રમય જિનસ્તોત્ર, મહાવીરચરિત્રમય વીરસ્તવ
(બુદ્ધ ૪ નં. ૨૫૧; બુદ્ધ નં. ૬૦૯), ઋષભ-પાર્શ્વ-નેમિ-શાંતિ-
મહાવીર સ્તોત્રાદિ છે.

૩૧૬ એમ કહેવાય છે કે સં. ૧૧૬૪માં આ જિનવલ્લભ
ગણિએ પોતાની કૃતિઓ નામે અષ્ટસમતિકા, સંઘપટ્ટક, ધર્મશિક્ષા
આદિ ચિત્રકૃત, નરવર, નાગપુર, મરૂપુર આદિમાં સ્વપ્રતિષ્ઠિત વીર-
વિધિચૈત્યોમાં પ્રશસ્તિરૂપે કોતરાવી. આ બધી કૃતિઓમાં ચૈત્યવાસનો
નિરાસ અને વિધિમાર્ગનું પ્રતિપાદન કરેલ છે. સંઘપટ્ટકમાં ચૈત્ય-
વાસીનાં દશ દ્વારો-લક્ષણો ૨૬૦ખતાવ્યાં છે, તે પ્રમાણે ચાલવાથી
કદિ પણ આત્મકલ્યાણ નજ થઇ શકે, અને તે માટે તે દરેક લઇ
તેનું ખડન કરવામાં આવ્યું છે.

૨૬૦ અત્રોદ્દૈશિકમોજનં જિનગૃહે વાસો વસત્યક્ષમા

સ્વીકારોડ્યર્થગૃહસ્યચૈત્યસદનેષ્વપ્રેક્ષિતાયાસનમ્ ।

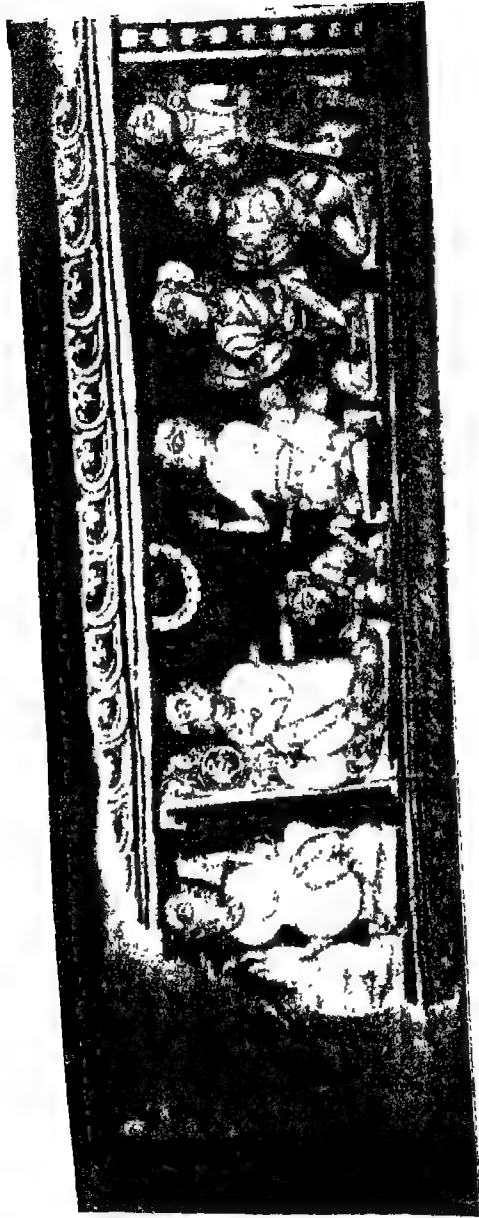
સાવધાચરિતાદરઃ શ્રુતપવાવજ્ઞા ગુણિદેવધી—

ધર્મઃ કર્મહરોડ્ઞ વેત્ પથિ મવેન્મેરુસ્તદાડ્ઞધૌ તરેત્ ॥૫॥

—(સાધુએ) (૧) પોતાને હૃદયેશીને-નિમિત્તે થયેલ ભોજન જમવાથી,
(૨) જિનગૃહમાં રહી વાસ કરવાથી, (૩) અન્યની વસતિ-ગૃહ પ્રત્યે અક્ષમા
રાખવાથી-તેમાં જઈ રહેવામાં તિરસ્કાર રાખવાથી, (૪) દ્રવ્યનો સ્વીકાર
કરવાથી, (૫) પોતપોતાના આવકો રાખવાથી, (૬) ચૈત્ય એટલે દેવમંદિરોને
પોતાના સહન-ધર તરીકે રાખવાથી, (૭) આસનાદિહું પ્રમાણે નહિ કર-
વાથી, (૮) પાપવાર્તા આચરણનો આદર કરવાથી, (૯) શ્રુતમાર્ગની અવ-
જાથી, (૧૦) ગુણિઓ પ્રત્યે દ્વેષ બુદ્ધિથી કર્મહરણ કરનારો ધર્મ થતો હોય
તો તો પણ સમુદ્રમાં એવ તરે ।

ने. भा. ताडपत्र पुस्तकना शालाश्लोक पर चित्रित विनयश्लोक सहि. पारा ३१४-६ पृ. २३२
[गायकवाज भा. सी. 'अपभ्रंश भाव्यत्रयी' ज्योतिषेन्द्रस्य मन्त्रिष्टयुट, वयोहराना सौमन्यशी ']

नर, लं. नाडपत्र पुस्तकना द्वाङ्मुखक पर विचित्र निर्मादन मरि. पात्र ३१७-३१८. पृ. २३३
 [गायकनाड जो. सी. 'अपभ्रंश द्वाङ्मुखी' मोरियन्त्र हन्टिटरु, पंडाहराना सोगन्ध्या]

૩૧૭. જિનવલ્લભસૂરિના શિષ્ય અને પદ્ધર જિનદત્તસૂરિ થયા કે જેમણે ઘણા રજપૂતોને પ્રતિબોધી નવા શ્રાવક કર્યાં, તેમણે ખરતરગચ્છીય એક પ્રભાવક પુરુષ તરીકે 'દાદા' નામથી ઓળખે છે. (સૂરિપદ સં. ૧૧૭૬ અને સા. ૧૨૧૧ અજમેરમાં). તેમના પ્રથો: ગણધરસાર્ધશનક પ્રાકૃત ગાથા ૧૫૦ માં પૂર્વ ગણધરો-આચાર્યોનાં હુંક વર્ણન છે (પ્ર૦ યુનિસાલ પન્નાલાલ ઝવેરી, મુંબઈ), સદેહ દોલાવલી, ગણધરસમતિ, સર્વાધિષ્ઠાયિ (સ્મરણ) સ્તોત્ર, સુગુરપારતંત્ર, વિધન વિનાશિસ્તોત્ર, અવસ્થાકુલક, ચૈત્યવંદન કુલક (કી. ૨, નં ૧૪૮), વિંશિકા આદિ પ્રાંમાં રચ્યાં, ને અપભ્રંશમાં ત્રણ કાવ્યો નામે અચરી કે જે સ્વગુરુ જિનવલ્લભસૂરિની પ્રશંસા કરતું કાવ્ય છે, 'ઉપદેશરસાયન અને કાલસ્વરૂપકુલક રચ્યાં. ૨૧૧ તેમણે દેવસૂરિનું જીવાનુશાસન સદીક શોધ્યું' (પી. ૫, ૨૨)

૩૧૮ જિનવલ્લભસૂરિ શિષ્ય રામદેવગણિએ પ્રાય: સં. ૧૧૭૩માં સ્વગુરુચિત ષડ્શીતિ પર ટિપ્પનક અને સૂતરી પર ટિપ્પનક રચ્યાં (જે. પ્ર. ૩૩, ૩૪); જિનવલ્લભ-જિનદત્તને સેવનાર તથા જિનપ્રિય (વલ્લભ)ના શિષ્ય જિનભદ્રસૂરિએ અપવર્ગનામાલા-પંચવર્ગપરિહારનામમાલા નામનો કાશગ્રંથ રચ્યો (જે. પ્ર. ૬૪)

૩૧૯. જિનવલ્લભ ગુરુના શાંત ઉપદેસથી ધનદેવ નામના શ્રાવકે નાગપુરમાં (નાગોરમાં) નેમિનાથનું મંદિર કરાવ્યું હતું. જિનવલ્લભના શિષ્ય જિનદત્તસૂરિ સૂરિપદ સ્વીકાર્યા પછી લગભગ વિ. સં. ૧૧૭૦માં નાગપુરમાં વિચર્યા હતા તે વખતે પ્રાય: ઉપરોક્ત ધન-

---

૨૬૧ કે જે 'અપભ્રંશ કાવ્યત્રયી' એ નામથી જા. ઓ. સી. નં. ૩૭ માં પ્રકટ થયેલ છે અને તેમાંની સંશોધક પંડિત લાલચંદની સંસ્કૃત પ્રસ્તાવના જિનવલ્લભસૂરિ, જિનદત્તસૂરિ, આ ત્રણ કાવ્યો, તે પરના દીકાકારો અપભ્રંશ ભાષા વગેરે પર ઘણો પ્રભાવ પાડે છે; તેમાં પરિશિષ્ટ તરીકે જિનવલ્લભકૃત મૂળ સંધપદક, જિનદત્તકૃત ગણધર સાર્ધશનક અને સુગુરપારતંત્ર, કવિ પદ્મકૃત પદ્માવલી (જિનદત્તસૂરિ સ્તુતિ) આપેલ છે.

દેવ શ્રાવકે તેમને આયતન, અનાયતન. વિધિ, અવિધિ વિષયને ન ચર્ચવા સૂચના કરી હતી, કે જે સૂચના તેમણે મનભેદનું સમર્થન કરી સ્વીકારી ન હતી. એ ધનદેવ (જિનવદ્ધલના ભક્ત)ના પુત્ર પદ્માનન્દ થયા કે જેમણે વૈરાગ્યશતક રચ્યું. ૨૬૨

૩૨૦. સોમના પુત્ર વાગ્ભટ્ટે પાંચ પરિચ્છેદમાં વાગ્ભટ્ટાલંકાર આ જયસિંહના રાજ્યમાં રચ્યો. ૨૬૩ (પ્ર. કા; મા. નં. ૪૮) તેમાં તેણે જયસિંહ રાજા સંબંધી પોતે રચેલાં કાવ્યોને અનેક અલંકારોનાં ઉદાહરણો રૂપે મૂક્યાં છે. ૨૬૪

૨૬૨ પં. લાલચંદ્ર ગાંધીનો દ્વિતી લેખ નામે 'કવિ પદ્માનંદ' જૈન ૭-૮-૧૯૨૭ પૃ. ૫૫૫. વૈરાગ્યશતક કાવ્યમાલા સાતમું ગુચ્છક (નિ. પ્ર.)માં પ્રકટ થયું છે.

૨૬૩ કોઈ ઉદયનમંત્રિના પુત્ર વાગ્ભટ્ટ (બાહડ)ને આ ગ્રંથના રચનાર માને છે. વળી નેમિકુમારના પુત્ર વાગ્ભટ્ટ કે જેમણે કાવ્યાનુશાસન રચ્યું છે અને જેમણે તેમાં ઉક્ત વાગ્ભટ્ટાલંકારનો પણ ઉલ્લેખ કર્યો છે તે જુદા વાગ્ભટ્ટ છે. તે ઉપરાંત એક ત્રીજા વાગ્ભટ્ટ છે કે જે નેમિનિર્વાણ કાવ્યના કર્તા છે. ૨૬૪.

૨૬૪. इन्द्रः स एष यदि किं न सहस्रमक्षणां

लक्ष्मीपति र्यदि कथं न चतुर्भुजोऽसौ ॥

आः स्यन्दनञ्जजृत्तोधुरताम्रचूडः

श्री कर्णदेवनृपसूनुरयं रणाम्ने ॥

—સંશયનિશ્ચયાલંકાર પ. ૪, શ્લો. ૮૧

इन्द्रेण किं यदि स कर्णनरेन्द्रसूनु-

रैरावणेन किमहो यदि तद्द्विपेन्द्रः ।

दम्भोलिनाप्यलमलं यदि तत्प्रतापः

स्वर्गोऽप्ययं ननु मुधा यदि तत्पुत्री सा ॥

—આણેપાલંકાર પ. ૪, શ્લો. ૭૬.

अणहिल्लपाटकं पुरमवनिपतिः कर्णदेवनृपसूनुः ।

श्री कलशनामधेयः करी च रत्नानि जगतीह ॥

—અત્યુત્કૃષ્ટ સમુચ્ચયાલંકાર પ. ૪, શ્લો. ૧૩૨.

૩૨૧. સિદ્ધરાજ ધણે વિદ્યાપ્રેમી હતો-પાંડિતોને રાજસભામાં સ્થાન આપી તેમની વિદ્વત્તા પીછાનતો. ભારતના સર્વ પ્રદેશોમાંથી પ્રૌઢ પ્રૌઢ પાંડિતો પોતાના પાંડિત્યનું પ્રદર્શન કરાવવા ગૂર્જર રાજ-ધાનીમાં અવસ્ય આવ્યા કરતા હતા. ગૂર્જરપતિની વિદ્વત્સભા પણ ભારતમાં આદર્શ ગણાતી. આવી પ્રતિભાશાલી પરિવ્રજનો પ્રમુખ સભ્ય-સભાપતિ કવિરાજ શ્રીપાલ હતો. તે જૈન પોરવાડ વૈસ્ય હતો. તે સિદ્ધરાજનો ખાલમિત્ર-‘પ્રતિપત્ત ધંધુ’ હતો અને તેને તે રાજવી ‘બ્રાતા’ કહી સંબોધતો. ૨૬૫ તે શ્રીપાલે એકજ દિવસમાં એક મહા પ્રબંધ-વૈશેયનપરાજય નામનો બનાવ્યો હતો. તેને ‘કવિરાજ’ યા ‘કવિચક્રવર્તી’ એ નામનું ખિરદ તેની લોકોત્તર કવિત્વ શક્તિથી પ્રસન્ન થઈ નૃપતિએ આપ્યું હતું. બૃહદ્ગચ્છના સર્વદેવસુરિ-યશોભદ્ર-મુનિચંદ્રસુરિ-અન્નિતદેવસુરિ શિષ્ય હેમચંદ્રસુરિએ નાભેયનેમિ નામનું દિસંધાન કાવ્ય એટલે નાભેય-ઋષભનાથ અને નેમિ-

જગદાત્મકીર્તિશ્રુત્ત્વં જનયન્નુદામધામદોષરિષઃ ।

જયતિ પ્રતાપયુષા જયસિંહઃ ક્ષમામૃદધિનાયઃ ॥

—અસંયુતા વૃત્તિ વર્ણ્યમક પ. ૪, શ્લો. ૪૫.

અસ્ત્વસ્તુ પૌરુષગુણાજયસિંહદેવ—

પૃથ્વીપતે મૃગપતેષ્વ સમાનભાવઃ ।

કિં ત્વેકતઃ પ્રતિભદાઃ સમરં વિહાય

સદ્યો વિશન્તિ વનમન્વયમસંકમાનાઃ ॥

—વ્યતિરેકલંકાર પ. ૪, શ્લો. ૮૫.

૨૬૫ તેના સમકાલીન સોમધણાચાર્ય તેના પુત્ર સિદ્ધપાલની વસ્ત્ર-તિમાં રચેલા કુમારપાલપ્રતિજ્ઞાધર્મ પ્રચસ્તિમાં જણાવ્યું છે કે:—

પ્રાગ્વાટાન્વયસાગરેન્દુરસમગ્રજ્ઞઃ કૃતજ્ઞઃ ક્ષમી

વાગ્મી સૂક્ષ્મધાનિધાનમજનિ શ્રીપાલ નામા પુમાન ।

યં લોકોત્તરકાવ્યચરિતમતિઃ સાહિત્યવિચારતિઃ

શ્રીસિદ્ધાધિપતિઃ ‘કવીન્દ્ર’ इति, च ‘भ्राते’ ति च व्याहरत् ॥

૨૩૬ જૈન સાહિત્યનો ઇતિહાસ. [વિ. ૩; પ્ર. ૨]

નેમિનાથ બંનેને લાગુ પડતું મદાકાવ્ય (પાટણુ લં., કાં. વડો નં. ૧૪૧) બનાવ્યું હતું તેનું સંશોધન કવિચક્રવર્તી શ્રીપાલે કર્યું હતું. ૨૧૧ આ શ્રીપાલે સિદ્ધરાજના સદસ્યશિગ સરોવરની, દુર્લભસરોવરની તથા રૂદ્રમાળાની પ્રશસ્તિઓ બનાવી હતી; અને કુમારપાલના રાજ્યમાં સં. ૧૨૦૮માં આનંદપુર (વડનગર)ની વપ્ર (પ્રાકાર-ગઢ)ની પ્રશસ્તિ ૨૧૭ પછી રચી હતી. આ શ્રીપાલ નેત્રશન્ય થયેલ હતો.

૩૨૨. ભાગવત સંપ્રદાયના કોમ દેવમોદી નામના વિદ્વાન પાટણમાં આવતાં તેની પાસે શ્રીપાલ સાથે સિદ્ધરાજ મયો હતો અને શ્રીપાલની ચમુડીનતા જોઈ તેણે મસ્કરી કરતાં શ્રીપાલે તેનો ગર્વ પોતાની વિદ્વતાથી ઉતાર્યો હતો. આ દેવમોદીને દેવસૂરિએ વાદ-વિવાદમાં જીત્યા હતા.

૩૨૩. આ સમયમાં પ્રાય: સં. ૧૧૬૦માં ચંદ્ર-(પછી) ખંડિ-હસમચ્છના ભાવદેવસૂરિના શિષ્ય વિજયસિંહસૂરિના શિષ્ય વીરાચાર્ય થયા. તેની સાથે સિદ્ધરાજને મિત્રતા હતી. તે રાજ્યે નર્મવચનોમાં કહ્યું ‘અમે રાજના આશ્રયથી આપનું તેજ છે.’ સૂરિએ જણાવ્યું ‘સ્વપ્રતા ભાગ્યથી વિસ્તરે છે’. રાજ્યે વિશેષમાં કહી નાંખ્યું ‘મારી સલા છોડી વિદેશ કરતાં અન્ય ભિક્ષુની માફક અનાથતા સમજશે!’

૨૬૬ એકાદિનિષ્પન્નમહાપ્રબન્ધ: શ્રીસિદ્ધરાજપ્રતિપજનન્નુ: ।

શ્રીપાલ નામા કવિચક્રવર્તી સુખીરિમં શોધિતવાન પ્રબન્ધમ્ ॥

—હેમચંદ્રકૃત નાલેયનેમિ કાવ્ય (કાં. વડો. નં. ૧૧૧).

૨૬૭ જુઓ નિષ્કૃયસાગર પ્રેસ મુદ્રિત પ્રાચીન લેખમાલા પ્રથમ ભાગ (કાવ્યમાલા નં. ૩૪) લેખ નં. ૪૫ તેમાં પોતાને માટે એટલું જ જણાવે કે:—

એકાદિનિષ્પન્નમહાપ્રબન્ધ: શ્રીસિદ્ધરાજપ્રતિપજનન્નુ: ।

શ્રીપાલ નામા કવિચક્રવર્તી પ્રશસ્તિમેતામકરોત્પ્રશસ્તામ્ ॥

સંવત્ ૧૨૦૮ વર્ષે આશ્વિન શુદિ (૨) ગુરૂ લિખિતં નાગરજ્ઞાણ પण्डित बालणेन ॥

આચાર્યે તેથી જણાવી દીધું કે અમુક દિવસો પછી પોતે વિહાર કરશે; એટલે સિદ્ધરાજે પોતાના માણસોથી નગરના દરવાજા રોધ્યા-બંધ કર્યા, પરંતુ આચાર્ય તો વિદ્યાબળથી નિકળી પલ્લીપુર પહોંચ્યા. ત્યાંથી વિહાર કરી મહાબોધ પુરમાં બૌદ્ધોને જીતી ગોપાલગિરિ (વાલિયર)માં આવતાં ત્યાંના રાજાએ પણ સંમાન આપ્યું, અને પરવાનીઓના પર વિજય મેળવતાં ત્યાંના ભૂપતિએ છત્રચામર યુગ્માદિ રાજચિન્હો આપ્યાં. નાગપુર (નાગોર)માં પ્રભાવના કરી. સિદ્ધરાજે બોલાવ્યા એટલે પુનઃ પાટણ આવવા પ્રયાણ કર્યું. આર્ય આવી ત્યારે પાટણમાં સાંખ્યવાદી વાદિસિંહ આવ્યો—આ વખતે કર્ણમહારાજના બાલમિત્ર ગોવિંદાચાર્ય કે જે વીરાચાર્યના કલાગુરૂ થાય તેમને સિદ્ધરાજે પૂજતાં તેમણે જણાવ્યું કે તેના પર તો વીરાચાર્ય આવી વિજય મેળવશે. અને બીજે દિને આવી ગોવિંદસૂરિ સહિત રાજસભામાં વીરાચાર્યે વિજય મેળવ્યો. આ વાદ વખતે શ્રીપાલ ‘કવીર’ હતા. જ્યયાત્રા કરી સિદ્ધરાજ આવતાં સમસ્યા પૂરી. રાજાએ જયપતાકા આપી તે બાવાચાર્ય—ચૈત્યની પતાકા થઇ. દિગંબરાચાર્ય કમલકીર્તિ નામના વાદી સાથે સ્ત્રી-નિવાર્ણનિષેધનો વિરોધ કરી તેના પર રાજસભામાં જય મેળવ્યો. (જુઓ પ્રભાવકચરિત શ્રી વીરપ્રબંધ પૃ. ૨૭૩-૨૭૭)^{૨૧૮}

૩૨૪. પ્રખ્યાત નવાંગીવૃત્તિકાર અભયદેવસૂરિના શિષ્ય પ્રસન્નચંદ્રસૂરિના શિષ્ય દેવભદ્રસૂરિ થયા. તેમણે સંવેગરંગ શાલા, આરાહણાસતથ (આરાધના શાસ્ત્ર), વીરચરિય અને કહારયણકોસ (કથારત્નકોશ) (સં. ૧૧૫૮માં ભરૂચમાં—પી. ૩, ૧૩૪) રચ્યા. તેમણે વળી તે ‘સુવર્ણકંડથી મંડિત થયેલા મુનિસુવત અને વીર પ્રભુનાં મંદિરોથી રમણીય એવા ભરૂચમાં’ આશ્રદત્તના મંદિરમાં રહી સં. ૧૧૬૫ (વસુરસ ૩૬ વર્ષમાં) પ્રાકૃતમાં પાર્શ્વનાથ ચરિત રચ્યું, કે જેનો પ્રથમ-માદર્શ અમલચંદ્ર ગણિએ લખ્યો (પી. ૩, ૬૪).

૩૨૫. સં. ૧૧૬૯માં ચંદ્રગચ્છ યા સરવાલ ચમ્પના ઇન્ધર-ગણિના શિષ્ય વીરગણિએ દ્વિપ્રદ (દાહોદ)માં ૭૬૯૧ શ્લોક પ્રમાણુ પિંડનિયુક્તિ પરની વૃત્તિ રચી. તેમના ગુરુભાઈઓ મહેન્દ્રસૂરિ, પા-

શ્વદેવગણિ અને દેવચંદ્રગણિ હતા તે તેમાં આધારભૂત હતા. આ વૃત્તિ નેમિચંદ્રસૂરિએ તથા જિનદત્તસૂરિએ અણહિલ્લવાડમાં સંશોધી હતી (કાં. છાણી; તાડપત્ર ડી. ૨. ૨૬) કર્તા પોતાની પૂર્વોવસ્થા એ પ્રમાણે આપે છે કે:-લાટદેશના વટપદ્રકપુરમાં ભિલ્લવાલ અને ધર્કટ વંશમાં નિર્મલ એવા ઐષ્ટિ વર્ધમાન અને અમિતિ (શ્રીમતિ) ના વસંત નામે પુત્રે દીક્ષા લીધી, ને તે સમુદ્રવોપસૂરિ થયા-અપરનામ વીરગણિ થયા.

૩૨૬. નવાંગી વૃત્તિકાર અભયદેવસૂરિના શિષ્ય વર્ધમાનસૂરિએ ખંભાતમાં આદિનાથ-ઋષભદેવ ચરિત્ર સં. ૧૧૬૦ માં રચ્યું (પી. ૫, ૮૧; કાં. છાણી) તથા ધર્મકરંડક નામનો ગ્રંથ સવૃત્તિ સં. ૧૧૭૨ માં રચ્યો કે જે પાર્શ્વચંદ્ર ઉપાધ્યાય અને અશોકચંદ્રગણિએ શોધ્યો. તેમાં નેમિચંદ્ર અને ધનેશ્વરનો ઉલ્લેખ છે. (કાં. છાણી.)

૩૨૭. સં. ૧૧૬૦ માં પ્રખ્યાત હેમચંદ્રસૂરિના ગુરુ દેવચંદ્રસૂરિએ ખંભાતમાં શાંતિનાથ ચરિત્ર પ્રાકૃતમાં ગણપલમય રચ્યું તેમાં અપભ્રંશ ભાષા પણ વપરાયેલી છે. તેની તાડપત્રની પ્રત પાટણ ભંડારમાં છે. (પી. ૫, ૭૩ તથા પી. ૪, ૧૦). તે ઉપરાંત પોતાના પ્રગુરુ પ્રઘ્વન્ન સુરિકૃત મૂલશુદ્ધિ-અપરનામ સ્થાનકાનિ પર ટીકા-સ્થાનકવૃત્તિ રચી (પી. ૫, ૧૬૫). વીરાત ૧૬૩૧ (સં. ૧૧૬૧) માં ચંદ્રકુલના વૃહદ્દ ગચ્છના નેમિચંદ્ર શિષ્ય શાન્તિસૂરિએ સ્વશિષ્ય મુનિચંદ્ર માટે પૃથ્વીચંદ્ર ચરિત્ર રચ્યું. (કાં. છાણી; જે. પ્ર. ૪૬). આ શાન્તિસૂરિએ સિદ્ધનામના આવકે બંધાવેલા નેમિચૈત્યમાં પોતાની પાટે આઠ આચાર્યો નામે મહેન્દ્ર, વિજયસિંહ, દેવેન્દ્રચંદ્ર, ધનદેવ, પૂણ્ડ્રચંદ્ર, જયદેવ, હેમપ્રભ અને જિનેશ્વર સ્થાપ્યા અને પોતાનો ગચ્છ પિંપલગચ્છ પ્રસિદ્ધ કર્યો. તે શાન્તિસૂરિની પૂજને ચક્રેશ્વરી દેવીએ પોષી હતી-પુષ્ટ કરી અને જેની વાણીવડે સિદ્ધ (ઉક્ત આવક) નમસ્કાર કરવા યોગ્ય થયો હતો. ૨૧૯

૨૬૧ જ્ઞકેશ્વરી ગત્ય પુપોષ પૂજાં સિદ્ધોડમવદ્ ગત્ય મિસ નમસ્વઃ ।
જીએ તેની પરંપરામાં થયેલ ધર્મપ્રભસૂરિકૃત ૧૮ શ્લોકની તાડપત્રપરની

ધર્મરત્નલયુગ્મતિના રચનાર શાંતિસૂરિ પણ પ્રાયઃ આ હોય શકે (કે જેની સં. ૧૨૭૧ ની તાડપત્રની પ્રત મળે છે. પી.પ, ૧૩૨)-
જે. પ્ર. ૪૬.

૩૨૮. સં. ૧૧૬૨ માં વીરચંદ્રસૂરિ શિષ્ય દેવસૂરિએ ૩૩૪ પ્રાકૃત ગાથામાં જીવાનુશાસન અને તે પર સ્વોપગૃહ્તિ રચ્યાં કે જે ગ્રંથને નેમિચંદ્રે અણહિલ્લવાડમાં જયસિંહ રાજ્યમાં શોધી. (કાં. વડો. નં. ૧૮૪.) અને જે મૂલ ગ્રંથને 'સમગૃહનિવાસી' જિનદત્તસૂરિએ શોધી નિર્દોષ કર્યું. (પી.પ, ૨૨;)

૩૨૯ ચંદ્રગચ્છના-પૌર્ણિક ગચ્છ સ્થાપક ચન્દ્રપ્રભસૂરિના શિષ્ય ધર્મઘોષ સૂરિની પ્રશંસા ગૂજરાત જયસિંહદેવે કરી હતી. ૨૭૦ તેમણે શબ્દસિદ્ધિ નામનું વ્યાકરણ રચ્યું અને મહરિષિ કુલક-ઋષિ-મંડલ સ્તવન રચ્યું (પી. ૧,૬૩; પી. ૩,૨૮; જેસ. પ્ર. ૪૪; વે. નં. ૧૭૯૭) તેમના એક શિષ્ય સુમુદ્રઘોષને પોતે પદ આપ્યું કે જેમણે માલવમાં વિશિષ્ટ તર્કવિદ્યાની નિપુણતા ખતાવી હતી, તથા ધારામાં

ગુરુત્વુતિ પી. પ, ૧૨૫-૨૭ કે જેમાં પરંપરા એ આપી છે કે જ્ઞાત વિજય-સિંહ-દેવમદ્ર-ધર્મઘોષ-સીલમદ્ર અને પરિપૂર્ણદેવ-વિજયસેન ધર્મદેવ-ધર્મચંદ્ર-ધર્મરત્ન-ધર્મતિલક-ધર્મસિંહ-ધર્મપ્રભસૂરિ.

૨૭૦ સૂરિ: શ્રી ધર્મઘોષોડમૂતત્પટે દેવતાકૃતિ: ।

સિદ્ધરાજસ્તુત: કર્તા સ્વમૂર્તે: સૂરિવિંશતે: ॥

નિષ્ઠામતીતવિષયામપિ વર્તમાને વ્યુત્પાદયન્વિરચયન્ગુણવત્સુ વૃદ્ધિમ્ ।

સુગ્રાંથયુક્તિકલનાસુ વિશુદ્ધબુદ્ધિ ર્યે: શબ્દસિદ્ધિમકરોદપરપ્રકાશ: ॥

—સં. ૧૨૨૫ મુનિરત્નસૂરિ-અમમચરિત્ર પી. ૩, ૬૫.

શ્રી ચન્દ્રપ્રભસૂરિપટ્ટતિલકો નિર્મન્યચૂડામણિ—

જંજે શ્રીજયસિંહમૂપતિનુત: શ્રી ધર્મઘોષપ્રભુ: ॥

—સં. ૧૨૪૩ હેમપ્રભસૂરિ-પ્રત્નોત્તરરત્નભાષાવૃત્તિ પ્રશસ્તિ.

યત્પાદપથે કલહંસલીલાં દધૌ રૂપ: શ્રી જયસિંહદેવ: ॥

—સં. ૧૨૯૬, તિલકભાર્ય-આવશ્યકલયુગ્મતિ.

વંણી જુએ તેના સંતાનીય કમલપ્રભસૂરિના સં. ૧૩૭૨ માં રચેલા પુરાણીક ચરિત્રની પ્રશસ્તિ શ્લોક ૮૪.

૨૪૦ જૈન સાહિત્યનો ઇતિહાસ. [વિ० ૩; પ્ર० ૩]

નરવર્મરાજ, ગોહદ (ગોધરા) ના રાજા અને ગૂર્જરપુરમાં સિદ્ધ-
રાજની રાજસભામાં પોતાની પ્રતિભા બતાવી હતી. ૨૭૧

૩૩૦. ચંદ્રગચ્છમાં વિજયસિંહસુરિ થયા કે જેઓને ચંદ્રા-
વતીમાં નવગૃહચૈત્યમાં રહી ઉપદેશભાષાની વૃત્તિની વ્યાખ્યા કરતાં
ચૈત્યવાસનો વિરાગ આવ્યો અને તેઓ ઉપર્યુક્ત ચંદ્રપ્રભસુરિ પાસે
રહી પૌર્ણમિક પક્ષના આશ્રિત થયા. ૨૭૨

૩૩૧. ઉપકેશગચ્છના ચશેદેવસુરિ થયા તે પણ વિદ્વાન્ બ્રંધ-
કાર હતા. તેઓ દેવગુપ્ત-કચ્છ-સિદ્ધ-દેવગુપ્તસુરિના શિષ્ય હતા.
તેમનું પૂર્વનામ ધનદેવ હતું. ઉપાધ્યાય પદ પ્રાપ્ત થતાં ચશેદેવ
નામ થયું. તેમણે સં. ૧૧૬૫ માં ૫૮૯માં ઉપકેશીય વીરગ્નિ-
મંદિરમાં દેવગુપ્તસુરિકૃત નવપદ પ્રકરણ પરની વૃત્તિ પર બૃહદ્
વૃત્તિ (જે.નં. ૫૬, પી. ૫, ૪૦) અને સં. ૧૧૭૪ માં ૫૮૯માં નવતત્ત્વ
પ્રકરણ પર વૃત્તિ રચી અને આશાવસ્તીપુરિમાં આરંભી અણહિલ-
વાડમાં સં. ૧૧૭૮ માં પ્રાકૃતમાં ચંદ્રપ્રભ ચરિત્ર પૂર્ણ કર્યું. તેમણે
પોતાના ગુરુભાઈ સિદ્ધસુરિ (સં. ૧૧૬૨ માં ક્ષેત્રસમાસવૃત્તિના કર્તા)
ને પોતે શાસ્ત્રાર્થ શિખવ્યા હતા. (બુઝો જે. પ્ર. પૂ. ૩૯ અને ૪૮).
સં. ૧૧૬૬ માં વિનયચંદ્ર નામના કર્તાએ કથાનક કોશ રચ્યો.
(પા. સચિ નં. ૫૪)

૨૭૧ યો મ્હાલવોપાત્તવિચિટ્તર્ક વિચાનવચો પ્રશમપ્રધાનઃ ।

વિદ્વજ્જનાલિખિતપાદપદ્યઃ કેષાં ન વિદ્યાગુરુતામધ્ધત્ ॥

ધારાયાં નરવર્મદેવનૃપતિં શ્રી ગોઢૃદ્ધમાપતિં

શ્રીમત્ સિદ્ધપતિં ચ ગુર્જરપુરે વિદ્વજ્જને સાક્ષિણિ ।

સ્વૈર્યો રંજયતિ સ્મ સદ્ગુણગણૈર્વિદ્યામવિદ્યાસયો

લલ્લિધઃ પ્રાક્તનગૌતમાવિગણમૃત્ સંવાદિનીર્દારયન્ ॥

—મુનિરત્ન—અમચચરિત્ર. પી. ૩, ૯૫.

૨૭૨ બુઝો તેમની વંશ પરંપરામાં થયેલા અખિતપ્રભસુરિએ સં.

૧૩૦૭ માં રચેલા શાંતિનાથચરિતની પ્રશસ્તિ.

પ્રકરણ ૩ જી.

સિદ્ધરાજ જયસિંહનો સમય—[ચાલુ]

સં. ૧૦૫૦-૧૦૮૯

શ્રિયં દિશતુ વો દેવઃ શ્રી નામેયજિનઃ સદા ।

મોક્ષમાર્ગ સતાં બ્રૂતે યદાગમપદાવલી ॥

—જેમના આગમની પદાવલી સંતપુરૂષોને મોક્ષમાર્ગ કથે છે તે શ્રી નામેય (ઋષભદેવ) જિનદેવ અમને સદા શ્રીપ્રત્યે દાખવો.

—વાગભટ્ટાલંકાર.

સિરિ સિદ્ધરાજ ! સચં સાહસરસિક તિ કિત્તણં તુજ્ઞ ।

કહમણ્ણહા મણં મહ પહન્તમઅણત્યમક્કમસિ ॥

—હે શ્રી સિદ્ધરાજ ! તું સાહસરસિક છે એવું તારૂં કીર્તન સત્ય છે; અન્યથા—તેમ ન હોય તો જ્યાં મહનાઓ પડે છે એવા મારા મનપર કઈ રીતે તું આક્રમણ કરી શકે?—વાગભટ્ટાલંકાર-વૃત્તિ. પૃ. ૧૫.

૩૩૨ મુનિચંદ્રસૂરિ^{૨૭૩}—તેઓ બૃહહ (૫૩) ગચ્છના સર્વ-દેવસૂરિના શિષ્યો યશોભદ્ર અને નેમિચંદ્રના શિષ્ય થાય એટલે પ્રાયઃ દીક્ષાગુરુ યશોભદ્ર હશે, જ્યારે નેમિચંદ્રસૂરિએ તેમને આચાર્ય પદવી આપી હતી. તેમના વિદ્યાગુરુ વિનયચંદ્ર પાઠક હતા; વળી તેમણે બાલકુમારપણે દીક્ષા લઈ અખંડ બ્રહ્મચર્ય પાળ્યું હતું. તેઓ પંડિત

---

૨૭૩ જીઓ પં. બહેચરદાસનો લેખ 'શ્રી મુનિચંદ્રસૂરિ' અને વાહિદેવ સૂરિકૃત 'શ્રી મુનિચંદ્ર ગુરુસ્તુતિ' અપભ્રંશમાં પ્ર. જૈન ગ્રં. કો. હેરહડ પુ. ૧૩ અં. ૯ થી ૧૧ પૃ. ૩૨૪ થી ૩૩૫. દેવેન્દ્ર નરકેન્દ્ર પ્રકરણ વૃત્તિની પ્રસ્તાવના પ્ર૦ જૈન આ૦ સમા. મુનિસુંદરસૂરિકૃત ગુર્વાવલી પ્રભાવક ચરિતમાં વાહિદેવસૂરિ પ્રખંધ વગેરે.

તથા વાદી હોવા ઉપરાંત ઉત્તમ તપસ્વી હતા અને સૌવીર (કાંછ) પીને જ રહેતા એટલે 'સૌવીરપાત્રી' કહેવાયા. તેમની આજ્ઞામાં પાંચસો શ્રમણો હતા અને અનેક સાધ્વીઓ હતી. તેમણે ગૂળજાત, લાટદેશ, નાગપુર આદિમાં વિહાર કર્યો હતો. પાટણમાં મુખ્યપણે રહ્યા હશે. ત્યાંજ સં. ૧૧૭૮માં સ્વર્ગવાસ કર્યો.

૩૩૩ તેમણે (૧) સં. ૧૧૬૮માં પાટણમાં સોલકની વસતિમાં ચિરં-તનાચાર્યના રચેલા કહેવાતા દેવેન્દ્રનરકેન્દ્ર પ્રકરણ પર વૃત્તિ રચી. આ મૂળ પ્રકરણ નંદીસૂત્રમાં ઉલ્લેખેત્ર વિમાન પ્રત્નમિ-નરક વિભક્તિ આદિ પ્રકીર્ણકોના ઉદ્ધારરૂપે રચાયેલ છે. આ વૃત્તિ ચક્રેશ્વરસૂરિઆદિ વિદ્વાનો દ્વારા વિશોધન કરી પ્રમાણિત કરાવી હતી. (ભા. ૬; કી. ૩ નં. ૧૭૮ પ્ર. જૈન આ. સભા), (૨) સં. ૧૧૭૦માં સૂક્ષ્માર્થ સાધર્શનક ચૂર્ણિ (સૂક્ષ્માર્થવિચારસાર ચૂર્ણિ), (૩) સં. ૧૧૭૧માં હારિભદ્રીય અનેકાંત-જ્યપતાકાવૃત્તિ પર ટિપ્પન (જે. ૩૬), (૪) સં. ૧૧૭૪માં હારિભદ્રીય ઉપદેશપદ પર વૃત્તિ (કે જે નાગપુર-નાગોરમાં આરંભી પાટણમાં પૂરી કરી અને જેમાં તેમના શિષ્ય રામચંદ્ર એટલે વાદિ દેવસૂરિએ સહાય આપી) તથા હરિભદ્રસૂરિના બીજા ગ્રંથો નામે (૫) લલિત વિસ્તરાર પર પંજિકા (તાડપત્ર કી. ૨, ૨૧; વે. નં. ૧૬૫૩), અને (૬) ધર્મખંડુ પર વૃત્તિ (કે જેની સં. ૧૧૮૧ની તાડપત્રની પ્રત મળે છે પી. ૩, ૫૪; ગૂ. ભા. સહિત પ્રં. જૈન આ. સભા) રચી છે-તદ્દુપરાંત કેમપ્રકૃતિ પર ટિપ્પન રચ્યું છે. આમ કુલે ૭ ટીકાઓ રચી.

૩૩૪ તેમના સ્વનંત્ર ગ્રંથો લગભગ વીસેક ટૂંકા ટૂંકા છે તે મુખ્યત્વે જૈન તત્ત્વ-આચાર અને ઉપદેશને લગતા છે. તેનાં નામ:- ૧ અંગુલસમ્પતિ, ૨ આવસ્યક (પાક્ષિક)સમ્પતિ, ૩ વનસ્પતિ-સમ્પતિકા (વે. નં. ૧૬૫૪), ૪ ગાથાકોષ, ૫ અનુશાસનાંકુશ કુલક, ૬-૭ ઉપદેશામૃત કુલક પહેલું અને બીજું, ૮ ઉપદેશપંચાશિકા, ૯-૧૦ ધર્મોપદેશ કુલક પહેલું અને બીજું, ૧૧ પ્રાભાતિક સ્તુતિ (સંસ્કૃત), ૧૨ મોક્ષોપદેશ પંચાશિકા, ૧૩ રત્નત્રય કુલક, પ્રાં. (પી. ૧, ૬૦), ૧૪ શોકકરઉપદેશ કુલક, ૧૫ સમ્યક્ત્વોત્પાદવિધિ, ૧૬

સામાન્યગુણોપદેશ કુલક, ૧૭ દિતોપદેશ કુલક, ૧૮ કાલશતક, ૧૯ મંડલવિચાર કુલક અને ૨૦ દ્વાદશ વર્ગ. (ર્ધી) તેમણે નૈષધકાવ્ય પર ૧૨૦૦ શ્લોક પ્રમાણુ ટીકા રચી હતી એવો ઉલ્લેખ સાંપડે છે. ૨૭૪

૩૩૫. ચંદ્રકલના શીલદ્રસૂરિના શિષ્ય ધનેશ્વરસૂરિના શિષ્ય શ્રીચંદ્રસૂરિ થયા. આ સૂરિનું નામ સામાન્ય અવસ્થામાં પૂર્વે પાર્શ્વ-દેવગણિ હતું. તેમણે સં. ૧૧૬૯ માં બૌદ્ધાચાર્ય દિક્નાગના ન્યાય-પ્રવેશક નામના બૌદ્ધ ન્યાયગ્રંથ પરની હરિભદ્રસૂરિ (પહેલા)ની વૃત્તિ પર પંજિકા રચી. (પી. ૧, ૮૧; પ્ર. ગા. ઓ. સી.) સં. ૧૧૭૧ માં સ્વગુરુ ધનેશ્વરસૂરિએ રચેલી જિનવદ્વલસૂરિના સૂક્ષ્માર્થવિચારસાર-સાધર્શનક પરની વૃત્તિમાં સહાયતા આપી. સં. ૧૧૭૩માં જિનદાસ મહત્તરની નિશીથચૂલિ પર ‘વિશોદેશક વ્યાખ્યા’ રચી. તેમણે કુમારપાલના રાજ્યમાં સં. ૧૨૨૨ના ચેત્ર શુદ્ધ ૧૦ મીએ ૨૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણુ શ્રાવકપ્રતિક્રમણ સૂત્ર વૃત્તિ ૨૭૫ (જે. ૬, પી. ૧, ૩; પી; ૩, અંગ્રેજી પ્રં ૧૪) નન્દીટીકાદુર્ગપદવ્યાખ્યા (સં. ૧૨૨૬ની પ્રત જે. ભં. માં છે જે. ૬; પી. ૫, ૨૦૨), સં. ૧૨૨૭ માં ૧૧૨૦ શ્લોક પ્રમાણુ જીનકલ્પ ધૃત્યુલિ વ્યાખ્યા, સં. ૧૨૨૮ માં નિરયાવલી (પાંચે ઉપાંગ) પર વૃત્તિ અને તે ઉપરાંત ૫૫૦ શ્લોક પ્રમાણુ ચૈત્યવન્દનસૂત્ર વૃત્તિ, પ્રતિષ્ઠાકલ્પ, સર્વસિદ્ધાન્તવિષમપદપયોય, સુખબોધા સામાચારી (કે જેમાં ગૃહસ્થો અને સાધુઓનાં અનુશાનોની

૨૭૪ આવો ઉલ્લેખ એક યાદીમાં મળ્યો છે. આવો ઉલ્લેખ કે આ ટીકા બીજે કયાંય ઉપલબ્ધ નથી નૈષધકાવ્યના કર્તાના સમય પરત્વે નિદાનોમાં જે બધા લાંબા સમયથી મતભેદ ચાલ્યો આવે છે, તેનો નિકાલ, ક્લારિફિકેશન આ ટીકા ઉપલબ્ધ થવાથી થઈ શકે.—શ્રી જિનવિજય પુરાતત્ત્વ ૨, પૃ. ૪૨૦

૨૭૫ કરનયનસૂર્યવર્ષે પ્રાતઃ પુષ્પાર્ક મધુસ્તિતદશમ્યામ્ ।

વૃત્તિયોગેનવમર્થો સમાર્થતા પ્રકૃતવૃત્તિરિયમ્ ॥

—પી. ૩ અંગ્રેજી પ્ર. પૃ. ૧૪.

વિધિ સિદ્ધાંતમાંથી ઉદ્ધરી છે; પ્ર. દે. લા.) આદિ અનેક ગ્રંથો રચ્યા છે (જે. પ્ર. ૨૧) ભરખાદુ દૃત ઉપસંગહરસનોત્ર પર ટીકાના રચનાર દ્વિજ પાશ્વદેવ કદાચ આ દ્વાય (પી. ૪, ૭૮); પણ પદ્માવલ્ય-ષ્ટક અને તે પર વૃત્તિ (લ. સં. ૧૨૦૩ની પ્રત કા. વડો. નં. ૮૬૭) ના રચનાર પાશ્વ દેવગણિ આ જ હશે.

૩૩૬. સં. ૧૧૬૯માં વિધિપદ્ધતિ-આચાર્યજી ગચ્છની સ્થાપના આચાર્યકૃત સૂરિએ કરી.

૩૩૭. સં. ૧૧૭૧ માં ઉપરોક્ત ધનેશ્વર સૂરિએ સુદમાય વિચારસાર પર ૧૪૦૦૦ શ્લોકની વૃત્તિ રચી કે જેમાં તેમના શિષ્ય ઉપરોક્ત શ્રીચંદ્રસૂરિએ સહાય આપી હતી. (જુઓ: ઉપર પાના ૩૩૫).

૩૩૮. ચંદ્રકલના વીરગણિના શિષ્ય શ્રીચંદ્રસૂરિ શિષ્ય ચશો-દેવસૂરિએ સં. ૧૧૭૨ માં હુરિભદ્રના પ્રથમ પંચાશક પર ચૂર્ણિ, (કાં. જાણી) સં. ૧૧૭૪ માં દર્શિપચિટ્ટી પર, ચૈત્યવંદન પર અને વંદનક પર ચૂર્ણિઓ. સં. ૧૧૭૬ માં જિનવદ્ધલ-સૂરિના પિંડવિશુદ્ધિ ગ્રંથ પર લઘુવૃત્તિ, કે જે જિનચંદ્ર-આત્રદેવ શિષ્ય મુનિચંદ્રસૂરિએ શોધી, (સં. ૧૩૦૦ ની તાડપ્રત કી. ૨, ૩૦), સં. ૧૧૮૦ માં પાટણમાં સિદ્ધરાજ રાજ્યે સોની નેમિચંદ્રની પૌષધશાળામાં પાક્ષિક સૂત્ર પર ૨૭૦૦ શ્લોક પ્રમાણ સુખ-વિમોધા નામની વૃત્તિ (કી. ૨, ૨૬; પી. ૩, ૧૨૮; પ્ર. દે.લા.) અને સં. ૧૧૮૨ માં પચ્ચખાણસરવ (પ્રત્યાખ્યાન સ્વરૂપ) રચેલ છે. જુઓ જેસ. પ્ર. ૩૫. જે ચશોદેવસૂરિએ વડુવલીમાં ‘પારકાસંકિચે’ ઉદ્ધર્યુ તે ઉદ્ધેત સૂરિના શિષ્ય મુનિચંદ્રના ધર્મસહોદર અને પ્રવુમ્ન-સૂરિના ધર્મ નપ્તુ હતા. (પી. ૧, ૩-૬૦-૬૮).

૩૩૯. મલધારી અભયદેવસૂરિના શિષ્ય હેમચંદ્રસૂરિ થયા (તે કુમારપાળપ્રતિભોધક હેમચંદ્રાચાર્યથી ભિન્ન સમજવા). તેઓ પંડિત શ્વેતાંબરાચાર્ય ભદારક તરીકે પ્રસિદ્ધ હતા. તેના સંબંધમાં તેમની પરંપરાના મલધારી રાજશેખર સં. ૧૩૮૭ ની પ્રાકૃત દયા-

ત્રય વ્રતિમાં જળાવે છે કે તેઓ મૂળ પ્રભુન નામે રાજસચિવ હતા અને તેમણે પોતાની ચાર સ્ત્રી તથા અભયદેવસૂરિના ઉપદેશથી તેમની પાસે વીજા લીધી હતી; તેમના સમકાલીન શિષ્ય શ્રીચંદ્રસૂરિ પોતાના મુનિસુવતચરિતની પ્રશસ્તિમાં જળાવે છે કે:—(પી.પ, ૧૪-૧૬)

‘તેમના વ્યાખ્યાન ગુણની પ્રસિદ્ધિ સાંભળી ગુણીજનોના મનમાં ચમત્કાર ઉપજવતો જયસિંહદેવ (સિદ્ધરાજ) નામનો યુજ્જૈનચંદ્ર સ્વયં જિનમંદિરમાં પરિવાર સાથે આવી લાંબા વખત સુધી તેમની ધર્મકથાને સાવધાન ચિત્તે સાંભળતો અને ક્યારેક સૂરિનાં દર્શનથી ઉત્કંઠિત થઈ સ્વયંજ વસતિમાં કપાચયમાં આવતો તથા ઘણા સમય સુધી સંલાપ કરતો હતો.

એક વખત તો સિદ્ધરાજે દુર્વાદિ અર્ધને આરતિ જેમ વ્રજુવાર ભમાડી સૂરિના પગ આગળ પ્રક્ષિપ્ત કરી સૂરિને પંચાંગ પ્રજ્ઞામ ક્ષાં હતા અને થાળમાં પીરસાઈ આવેલા આહારમાંથી ચાર પ્રકારનો (અશન, પાન, ખાદિમ રવાદિમ) આહાર તે સૂરિને આપ્યો હતો. આમ કરી કૃતાર્થ માની બંધે વીરનાથ-મહાવીર ભગવાન સ્વયં મારે ઘેર આવ્યા તેમ માનું છું એમ તેણે પ્રકટ કર્યું હતું.

સિદ્ધરાજને કહી સકલ દેશમાં જિનમંદિરોપર કનકમય કલશ ચડાવ્યા, ધંધુકા સમયે વગેરે સ્થાનોમાં અન્યતીર્થોએ તરફથી જિનશાસનને થતી પીડા નિવારી, અને તે સ્થાનોમાં રથપરિભ્રમણ પણ કરાવ્યું. કુત્સિત અધિકારોએથી જિનમંદિરોમાં ભંગાતી દેવદાસો (દેવનિમિત્તે પૂર્વથી પ્રચલિત અપાતી આવક)નું જયસિંહ નરેન્દ્રદ્વારા નિવારણ કરાવ્યું-દેવદાસ ચાલુ રખાવી અને ક્યાંક તે રાજભંડારમાં દાખલ થઈ ગઈ તે પણ જિનભવનોને પાછી અપાવરાવી.

પાટણથી ગયેલા સંધમાં આ સૂરિને સાથે લીધેલા-તેમાં ૧૧૦૦ સેજન-વલય લંગડી પ્રમુખ શકટરૂપ (ગાદી) સાથે ચાલ્યાં હતાં. ઘોડા જુટ બળદ બાહન પાદચરની તે સંખ્યાજ થઈ શકતી નહોતી. જામનસ્થલી (વજ્રથલી)માં સંધ પડાવ નાંખ્યો. સોરકનો રાજા જેંગાર હતો તેણે મન દુષ્ટ થયું ને આ સંધ પાસેથી લક્ષ્મી પડાવવા ધાર્યું ને સંધને ત્યાંથી ચાલતા ન દીરો. જે દિવસ સુધી સંધના કોઇપણને પોતાની મુલાકાત આપી નહિ. અન્યદેશ તેનો સ્વજન મૃત્યુ પામ્યો. એના શોકનિવારણ અર્થે હેમચંદ્રસૂરિ જઈ પ્રતિબોધી ઋદ્ધિ સાથે સંધને મુક્ત કરાવ્યો. સંધે ઉજ્જવતંત (ગિરિનાર)

અને શત્રુજય એ બંને તીર્થોની યાત્રા કરી. ઝિરનારમાં અર્ધો લાખ પાર-
ત્યથ (તે વખતનું ચણ્ણી નામ) અને શત્રુજયમાં ત્રીસ હજારની હપજ
થઈ હતી.

અંતે સાત દિવસનું અનરાગ લઈ રવર્ગસ્થ થયા. રમશાનયાત્રામાં
રાજ સિદ્ધરાજ પોતે કેટલાક માર્ગ મુખી ગયો હતો, અને એ રીતે પોતાનો
હાર્દિક ઉચ્ચ પૂજ્યભાવ તે ગુણવાન આચાર્ય પ્રત્યે વ્યક્ત કર્યો હતો.

૪૪૦. ઉપરની હકીકતમાં મલધારી રાજશેખરસુરિ પોતાની સં.
૧૩૮૫માં રચેલી શ્રીધરક-દલીપગ્નિકામાં અને ૧૩૮૭ માં રચેલી
પ્રાકૃત દ્વાયાશ્રયવૃત્તિમાં એક નવીન હકીકત એ મુક છે કે તે સુરિએ
સિદ્ધરાજ પાસે દરવર્ષે એરો દિવસનું અમારિપત્ર-જીવરક્ષાને માટે
તામ્રપત્ર લખાવ્યું હતું.

૩૪૧ તેમના અંથે અનેક છે કે જેનું પૂર લગભગ એકલાખ
શ્લોકનું રજૂ છે. તે તેની રચનાના ક્રમે (તેમની વિશ્વપાવસ્યક બૃહ-
દ્વૃત્તિમાં જણાવ્યા પ્રમાણે) અત્ર જણાવીશું. ૧ આવસ્યક ટિપ્પનક
(પી. ૬, ૪૯ પ્ર. આ. સમિતિ) અપરનામ આવસ્યક પ્રદેશવ્યાખ્યા.
તે મૂળ આવસ્યક સૂત્રની વૃત્તિ ઉપર વિષમસ્થાન સંબંધી જ્ઞાન
કરાવનાર ૫૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણુ ટિપ્પન છે. ૨ શાતક નામના કર્મ-
અંથ પર ૪૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણુ વિવરણ-વૃત્તિ (તાડપત્ર કી. ૨, ૪૧;
પી. ૪, ૧૩૦; પ્ર. વીરસમાજ અમદાવાદ), ૩ અનુયોગદાર સૂત્ર
પર ૬૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણુ સંસ્કૃત વૃત્તિ (પ્ર. દે. લા. ૦), પછી ૪
ઉપદેશમાલા સૂત્ર-અપરનામ પુષ્પમાલા તે તેમનો સ્વતંત્ર અંથ છે.

૨૭૬ યેનોપદેશમાલા ચક્રે ભવભાવના ચ વૃત્તિયુતા ।

અનુયોગદ્વારાણાં શતકસ્ય ચ વિરચિતા વૃત્તિઃ ॥

મૂલાવસ્યકટિપ્પનકં વિશેષાવસ્યકીયવૃત્ત્યાલ્ક્યમ્ ।

યેન પ્રચિતપ્રંથસ્ય લક્ષમેકં મનાગત્તનમ્ ॥

આમ તેમના શિષ્ય વિજયસિંહ ધર્મોપદેશમાલા પર પોતાની વૃત્તિની
પ્રશસ્તિમાં જણાવે છે, પી. ૫, ૬૦.

ને તેના પર ૧૪૦૦૦ શ્લોકપ્રમાણ સ્વોપજ વૃત્તિ રચી છે (મૂલ સૂત્ર ગૂં ભાં સહિત પ્રં જૈન શ્રેં મંડળ) પછી ૫. સં. ૧૧૬૪માં પાટણમાં જીવસમાસ પર ૭૦૦૦ શ્લોકપ્રમાણ વિવરણ-વૃત્તિ, (કે જેની તેજ વર્ષમાં કર્તાએ સ્વહસ્તે તાડપત્ર પર લખેલી પ્રત ખંભાત શાંતિનાથ ભંડારમાં છે. પી. ૧, ૧૮) પછી ૬ સં. ૧૧૭૦માં મેડતા અને છત્રાપલ્લીમાં શ્રીમંત આવકોની વસતીમાં રહી સ્વતંત્ર ગ્રંથ નામે ભવભાવના સૂત્ર રચવા ઉપરાંત તેના પર સ્વોપજવૃત્તિ ૧૩૦૦૦ શ્લોકપ્રમાણ રચી. (કે જેમાં નેમિચરિત પણ અંતર્ગત છે. જે પ્ર. ૩૯, ૪૭), ૭ પછી નંદીસૂત્ર પર ટિપ્પનક અને છેવટમાં ૮ સં. ૧૧૭૫માં વિશેષાવશ્યક સૂત્ર પર ૨૮૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણ ગૃહ્યવૃત્તિ (પી. ૬, ૪૯ પ્રં ૫૦ ગ્રં. અને ગૂં ભાષાંતર પ્રં આ. સમિતિ). આ વિશેષાવશ્યક વિવરણની વિશાલરચનામાં સાત સહાયકોનાં નામ પોતે આપ્યાં છે કે જેઓ પ્રાયઃ તેમના શિષ્ય-શિષ્યાઓ જણાય છે નામે:—૧ અભયકુમારગણિ, ૨ ધન-દેવગણિ ૩ જિનભદ્રગણિ ૪ લક્ષ્મણગણિ (જુઓ પછી). ૫ વિષ્ણુ-ધર્મદ્ર મુનિ (ત્રીજા પદ્ધર. જુઓ હવે પછી), ૬-૭ બે સાધ્વીઓ નામે આનંદશ્રી મહત્તરા અને વીરમતી ગણિની.

૩૪૨ સં. ૧૧૭૯માં કર્ણાવતીમાં આશુકના મહાભાત્યપદમાં ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રની પ્રત તાડપત્રપર લખાઈ (પાટણ સૂચિ.)

૩૪૩. સં. ૧૧૮૧માં ૨૭૭વૈશાખ શુદ્ધ પૂર્ણિમાને દિને સિદ્ધરાજની રાજસભામાં તેના અધ્યક્ષપણે જૈનધર્મની શ્વેતાંબર અને દિગંબર નામની બે મુખ્ય શાખાઓમાં પરસ્પર એક ચિરસ્મરણીય પ્રચંડ વાદ થયો હતો. આ વિવાદમાં કર્ણાટકીય દિગંબરા-

૨૭૭ ચંદ્રાષ્ટે-શિવવર્ષેડવ્ર ૧૧૮૧ વૈશાલે પૂર્ણિમા દિને ।

આહૂતૌ વાદશાલાયાં તૌ વાદિ-પ્રતિવાદિનૌ ॥ ૧૧૩

—પ્રભાવક ચરિત વાદિદેવસુરિપ્રબંધ કે જે પ્રબંધમાં (પૃ. ૨૭૮-૨૯૬)

આ વાદનું સમગ્ર કથન ચૂંથેલું છે.

ચાર્ય કુમુદચંદ્ર વાલી હતા અને ગૂર્જરીય ઉક્ત શ્વેતામ્બરાચાર્ય દેવસૂરિ પ્રતિવાદી હતા. સરત એ હતી કે જે દ્વારે તેના પક્ષના દેશ-પાર-ગૂર્જરાન બહાર થાય. આમાં ઉક્ત શ્રીપાલ કવિએ શ્વેતામ્બર મંદનના એક પ્રમુખ નેના તરીકે પ્રમુખ ભાગ લીધો હતો. તે દેવ-સૂરિના પક્ષનો પ્રતાપી સમર્થક હતો. ૩૬ વર્ષની ઉંમરના હુમાચાર્ય પણ તે સભામાં હતા. વાદના પરિણામે દિગંબરાચાર્ય દારનાં દિગં-બરીઓને ગૂર્જરભૂમિ તજવી પડી. આ વાદનું વર્ણન તે વખતમાં થયેલા ધર્મટવાણિય વંશમાં થયેલા ધનદેવના પૌત્ર અને પદ્મચંદ્રના પુત્ર થશઃચન્દ્રે પાંચ સર્ગમાં બનાવેલા મુદ્રિતકુમુદચંદ્ર નામના નાટકમાં યથાર્થિત વિસ્તૃત આપ્યું છે. ૨૭૮ આ ૭૦૦થી દેવસૂરિ વાદિ-દેવસૂરિ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયા.

૩૪૪ સિદ્ધરાજે દેવસૂરિને જ્યપત્ર આપવા સાથે તુષ્ટિદાન તરીકે એક લાખ સોના મહોરો આપવા આદી, પણ તે જનસાધુના આચાર પ્રમાણે અસ્વીકાર્ય થતાં આશુક મલામાલની સંમતિથી તેમાંથી સિદ્ધરાજે જિનપ્રાસાદ ગ્રંથાવ્યો ને તેમાં સં. ૧૧૮૩ ના વૈશાખ શુદ્ધ ૧૨ ને દિને ઋષભદેવની પ્રતિમા પ્રતિષ્ઠિત કરવામાં આવી. ૨૭૯

૩૪૫. દેવસૂરિ મુનિચંદ્રસૂરિના શિષ્ય હતા. તેમનો પ્રાગ્વાદ વણિક કુલમાં ગૂર્જર દેશે મદાહતમાં સં. ૧૧૪૩ માં જન્મ થયો હતો, ને તેઓ ભરૂચમાં નવ વર્ષની વયે સં. ૧૧૫૨ માં દીક્ષા લઇ સં. ૧૧૭૪ માં આચાર્યપદ પામ્યા હતા. તેમને અનેક શિષ્યો હતા, ને તે પૈકી અનેકને સૂરિપદ આપી આચાર્યો કર્યા હતા. તેમણે 'પ્રમાણુનયતર વાલકાર' નામનો જૈન ન્યાયનો ગ્રંથ ૩૭૪ સૂત્રમાં આઠ

૨૭૮ ઉક્ત ગ્રંથ મુદ્રિત યશોવિજય ગ્રં. ૧૨૬૨.

૨૭૯ પ્રભાવકચરિત-વાદિદેવસૂરિ પ્રબંધ-શ્લોક ૨૭૫ માં જણાવ્યું છે કે અનલાઘ્રશિવે વર્ષ ૧૧૮૩ વૈશાખ દ્વાદશી તિથી ।

પ્રતિષ્ઠા વિદષે તત્ર ચતુર્મિઃ સૂરિમિસ્તદા ॥

‘વ્યાઘ્ર-સિંહ શિશુકૌ’ આનંદ-અમરચંદ્રસૂરિ. ૨૪૬

પરિચ્છેદમાં રચ્યો અને તેનાપર પોતે સ્વોપસ દીકા નામે ‘ન્યાહવા-
દરતનાકર’ રચી. ૨૮૦ અને હરકોઈ અભ્યાસીને જેન ન્યાય માટે
તેમજ દર્શનિક ખંડનમંડન માટે બીજે કયાંય ન જવાની
સગવડ કરી દીધી. સં. ૧૨૦૪માં ફૂલવર્ધાગ્રામમાં (ફલોધીમાં)
પાશ્વર્યન્યની અને આરાસણમાં નેમિનાથખિંબની પ્રતિષ્ઠા કરી. તેઓ
કુમારપાલના સમયમાં સં. ૧૨૨૬ માં સ્વર્ગસ્થ થયા. ૨૮૧

૨૪૬ નાગેન્દ્રગચ્છમાં મહેન્દ્રસૂરિ-શાંતિસૂરિના શિષ્યો આન-
ન્દસૂરિ અને અમરચંદ્રસૂરિ થયા. સિદ્ધરાજે તે આનન્દસૂરિ અને
અમરચંદ્રસૂરિને આસ્વાવરથામાં હોવા છતાં વાદીઓને છૂટ્યા હોવાથી
અનુક્રમે ‘વ્યાઘ્રશિશુક’ અને ‘સિંહ-શિશુક’ એ બિરુદો આપ્યાં હતાં ૨૮૨

૨૮૦ પ્ર૦ શેઠ મનસુખભાઈ ભગુભાઈ અમદાવાદ; તથા આદર્ભત
પ્રભાકર પૂના; જે. નં. ૧૬૩૨

૨૮૧ જન્મ, દીક્ષા, આચાર્યપદ અને સ્વર્ગવાસનાં વર્ષો પ્રભાવકચરિતમાં
આપ્યાં છે:—

શિવિવેદશિવે જન્મ સીક્ષા યુગ્મશરેશ્વરે
વેદાશ્વશંકરે વર્ષે સૂરિત્વમમવત્ પ્રભોઃ ॥
રસયુગ્મરવૌ વર્ષે શ્રાવણેમાસિ સંગતે ।
કૃષ્ણપક્ષસ્ય સપ્તમ્યામપરાન્હે ગુરો દિને ॥
મર્ત્યલોકરિયતં લોકં પ્રતિબોધ્ય પુરન્દર—
બોધકા દ્વ તે જગુર્દિવં શ્રી દેવસૂરયઃ ॥

૨૮૨ અરિસિંહે સુકૃતસંકીર્તન કાવ્યમાં જણાવ્યું છે કે (પૃ. ૩૦,
શ્લોક ૨૦):—

શૈશવેઽપિ મદમત્તવાદવિદ્ વારણનિવારણક્ષમૌ ।

યૌ જગાદ જયસિંહમૂપતિ વ્યાઘ્રસિંહશિશુકાવિતિ સ્વયમ્ ॥

આની પરંપરામાં થયેલ હરિભદ્ર-વિજયસેન-હૃદયપ્રભસૂરિએ પાતાના
ધર્મબ્યુદય મહાકાવ્યની પ્રસ્તિમાં (પી. ૩, ૧૮) જણાવ્યું છે કે:—

‘આનન્દસૂરિરિતિ તસ્ય બભૂવ શિષ્યઃ પૂર્વોઽપરઃ શમધરોઽમરચન્દ્રસૂરિઃ ।

બાલ્યેઽપિ નિર્દક્ષિનવાદિગજૌ જગાદ યૌ ‘વ્યાઘ્રસિંહશિશુક’ વિતિ
સિદ્ધરાજઃ ॥

૨૫૦ જૈન સાહિત્યનો ઇતિહાસ. [વિ. ૩; પ્ર. ૩]

આ પેઠી અમરચંદ્ર સિદ્ધાન્તાર્ણવ નામનો મહાગ્રન્થ રચ્યો. કદચ દિન્દુ તાર્કિક ગંગેશ ઉપાધ્યાય પોતાના તત્ત્વચિંતામણિમાં વ્યાખ્યાના સિદ્ધિવ્યાધિ લક્ષણમાં આ એ તાર્કિકોનો ઉલ્લેખ કરતા હોય એમ ડા. શાંતીશચંદ્ર વિદ્યાબૂપણ જણાવે છે. ૨૮૩ ઉક્ત આનન્દસૂરિના પટ્ટધર હરિભદ્રસૂરિએ ‘કલિકાલગૌતમ’ એ બિહાર મેળાગ્યું હતું. ૨૮૪ અને તત્ત્વપ્રભોધાદિક અનેક ગ્રન્થો રચ્યા હતા.

૩૪૭ બૃહદ્ગચ્છના ૨૮૫માનદેવસૂરિ-જિનદેવ ઉપાધ્યાય શિષ્ય હરિભદ્રસૂરિએ જયસિદ રાજ્યે સં. ૧૧૭૨ માં બધરવામિત્વ-ષડ-શીતિ આદિ કર્મગ્રન્થ પર વૃત્તિ, (જે. પૃ. ૨૬, જે. પ્ર. ૩૪, પ્ર. આ. સભા નં. ૫૨), પ્રાકૃતમાં મુનિપતિચરિત (પ્ર. હેમચંદ્ર ગ્રં. મા.; વે. નં. ૧૭૪૭) અને ઐયાંસચરિત રચ્યાં. ષડશીતિનું ખીજું નામ આગમિકવિચારસાર પ્રકરણ છે તે પરની વૃત્તિ, આશાપુરની વસ-તિમાં ૧૧૭૨ માં રચી. (બુહ્. ૬, નં. ૭૭૬ પા. સૂચિ નં. ૧૬ (૩) પ્ર. આ. સભા ભાવ. ૦), અને સં. ૧૧૮૫ માં ઉમાસ્વાતિકૃત પ્રશ-મરતિ પર વૃત્તિ (પ્ર. જૈન ધ. સભા ભાવ. ૦) અને ક્ષેત્રસમાસવૃત્તિ (જે. નં. ૨૬૮ (૧); શ્રીધર ભાં. ૨, ૮૦) રચી. (જે. પ્ર. પૃ. ૩૪-૩૫).

૩૪૮ જિનેશ્વરે સં. ૧૧૭૫ માં પ્રાકૃતમાં અલ્પિનાથચરિત રચ્યું. (પ્ર.)

૩૪૯ સં. ૧૧૮૩ માં ચંદ્ર ગચ્છના સર્વદેવના પટ્ટધર શાંતિ-સૂરિ (જુઓ પારાં ૩૨૭)ના શિષ્ય-ખીજા પટ્ટધર વિજયસિદ્ધ આચાર્ય

---

૨૮૩ History of Mediaeval School of Indian Logic.
પૃ. ૪૭-૪૮.

૨૮૪ સંતુષ્ટે: ‘કલિકાલગૌતમ’ इति क्ख्याति विंत्तेने गुणैः ।

—ઉક્ત ધર્માભ્યુદય પ્રશસ્તિ પી. ૩, ૧૮.

૨૮૫ આ માનદેવસૂરિ તે વિરહાંક હરિભદ્રસૂરિકૃત આવકધર્મવિધિના વૃત્તિકાર માનદેવસૂરિ હોય. ડી. ૩, નં. ૧૭૮ પ્ર. આ. સભા. ભાવ. ૦

આવક પ્રતિક્રમણુસૂત્ર પર ૪૫૦૦ શ્લોકપ્રમાણુ ચૂંચિ રચી છે. (પા. ભં; પી. ૫, ૨૨)

૩૫૦ સં. ૧૧૮૫ માં ચંદ્રપ્રભ મહત્તરકૃત વિજયચંદ્ર કેવલિ-ચરિત અને હરિભદ્રસૂરિકૃત ચૈત્યવંદનટીકા-લલિતવિસ્તરા ટીકા તાડ-પત્રપર લખાયાં. (પા. સચિ. નં. ૪૫).

૩૫૧ સં. ૧૧૮૬ માં રાજગચ્છના શીલભદ્રસૂરિ શિષ્ય ધર્મધોષસૂરિએ ધર્મકલ્પદ્રુમ નામનો ગ્રંથ પ્રાકૃતમાં રચ્યો (પી. ૫, ૧૦૭). આ સૂરિએ શાકંભરી નૃપતિ (વિગ્રહરાજ-વીસલદેવ ત્રીજો) ને પ્રતિભોધિત કર્યો હતો. ૨૮૬ તેમણે સં. ૧૧૮૧ માં કલો-ધામાં પાર્શ્વનાથચૈત્યે પ્રતિષ્ઠા કરી (જિનપ્રભકૃત કલવર્ધિ પાર્શ્વનાથ-કલ્પ, પી. ૪, ૧૦૦) તેમના શિષ્ય ચશોભદ્રસૂરિએ ગણગોદાવરી રચ્યું. (જુઓ ઉદયપ્રભસૂરિકૃત પ્રવચનસારોદ્ધારની વિષમવ્યાખ્યાની પ્રશરિત પી. ૩, ૨૬૨).

૩૫૨ સં. ૧૧૮૭ માં મહેન્દ્રસૂરિએ પોતાના શિષ્યની અભ્ય-ર્થનાથી પ્રાકૃતમાં નર્મદાસુંદરી કથા રચી, (જે. ૫૪) તેનો પ્રથમાદર્શ

૨૮૬ જુઓ આ સૂરિના શિષ્ય યશોભદ્રસૂરિ-દેવસેનગણિ શિ૦ પૃથ્વી-ચંદ્રસૂરિના રચેલા પદ્યપદ્ધતિ રિખનની પ્રશસ્તિ: (પી. ૩, ૧૫, ૫૦ નં. ૪૯) કે જે સં. ૧૩૮૪ ની તાકપત્રની પ્રત છે.

અમવદ્ વાદિમદહરઃ કટૂતકાર્મોજનોષનદિનેશઃ ।

શ્રીધર્મધોષસૂરિર્બોધિતશાકંભરીભૂપઃ ॥

ચારિત્રાંમોધિશશી ત્રિવર્ગપરિહારજનિતબુધહર્ષઃ ।

દશિંતવિધિઃ શમનિધિઃ સિદ્ધાન્તમહોદધિપ્રવરઃ ॥

સરખાવો: પાટણુસૂચિ નં. ૪૬ ની કલ્પસૂત્રની પ્રતની પ્રશસ્તિમાં જણાવ્યું છે કે:—

વાદિચંદ્ર ગુણચંદ્ર વિજેતા વિપ્રહક્ષિતિપબોધવિધાતા ।

ધર્મસૂરિરિતિ નામ પુરાસીત વિશ્વવિશ્વવિદિતો મુનિરાજઃ ॥

તથા પી. ૫, ૧૦૬ માંની કલ્પસૂત્ર અને કાલિકાચાર્યની કથાનો ગુરૂકથ:—

શ્રી રાજગચ્છ મુકુટોપમ શીલભદ્રસૂરોર્વિનેયતિલકઃ કિલ ધર્મસૂરિઃ ।

નુર્વાદિગર્વભર સિંધુરસિંહનાદઃ શ્રી વિપ્રહક્ષિતિપતેર્દલિતપ્રમાદઃ ॥

૨૫૨ જૈન સાહિત્યનો ઇતિહાસ. [વિ. ૩; પ્ર. ૬]

પ્રથમાચાર્ય શિષ્ય સ્ત્રીસચ્ચંદ્રગણિએ લખ્યો. આ કથામાં રૂંચાનું માલત્ય છે.

૩૫૩ સં. ૧૧૮૮ માં પતનમા...વાચક શિ. સુમતિસૂરિએ રંગેલી દશવેકાલિક ટીકા તાડપત્રપર લખાઈ (પા. સુચિ નં. ૧૬, જે. પ્ર. ૨૨) આ સુમતિસૂરિ સં. ૧૧૩૯ માં વીરચરિત રચનાર ગુણચંદ્રના ગુરુ સુમતિવાચક હશે.

૩૫૪ સં. ૧૧૯૦ માં બુદ્ધ ગચ્છના જનચંદ્રસૂરિના શિષ્ય આમદેવસૂરિએ યજ્ઞનાગશેડની વસતિમાં રહીને આરંભેલી દેવેન્દ્ર ગણિ=નેમિચંદ્ર સૂરિકૃત આખ્યાનક મણિકાશ પરની વ્રતિ ધવલક-પુર (ધોલકા)માં અચ્છુપ્તની વસતિમાં પૂર્ણ કરી. તેમાં નેમિચંદ્ર, ગુણુકર અને પાર્શ્વદેવગણિએ લેખનશોધનાદિમાં અને આપાનો-હરણમાં સહાય કરી. આ વ્રતિ રચતાં સવાનવ માસ થયા. (આની તાડપત્રની પ્રત ખં. શાંતિનાથના ભં. માં છે. પી. ૩. ૭૮). આ વર્ષમાં જયદેવના છંદઃ-શાસ્ત્રની પ્રત તાડપત્ર પર લખાઈ (જે. ૩૦) તથા નત્તસૂરિએ પ્રાંમાં ધર્મવિદિ રચી. (જે. ૪૧) ધર્મવિદિમાં દશદશાંત છે તેમજ જ્ઞાનદર્શન ગુણુની સિદ્ધિ સમસ્ત શાસ્ત્રને ઉદ્ધરી કરેલી છે.

૩૫૫ યજ્ઞદેવ (જુઓ પાસા ૩૩૧)ના ગુરુભાઈ અને ઉપકેશગચ્છના દેવગુપ્તસૂરિના શિષ્ય સિદ્ધસૂરિએ સં. ૧૧૯૨ માં ક્ષેત્રસમાસ પર વ્રતિ રચી. (જે. ૨૮; જે. પ્ર. ૩૫, પા. સ. ૨૫, પી. ૩, ૧૬૩). આ વર્ષમાં તાડપત્રપર જયકીર્તિએ રચેલ છંદોનુશાસનની પ્રત લખાઈ. તે માંડવ્ય, પિંગલ, જનાશ્રય, સેતવ, પૂજ્યપાદ, જયદેવ આદિનાં છંદ-શાસ્ત્રો વ્રોધ તેમણે રચેલ છે (જે. ૩૦) અને તે જયકીર્તિના શિષ્ય અમલકીર્તિએ આજ વર્ષમાં યોગસારની પ્રત લખી (પી. ૫, ૧૪૭). વળી આ વર્ષમાં સિદ્ધરાજના રાજ્યમાં મદં. ગાંગિલના મંત્રીપદમાં ખેટકાધાર મંડલમાં રાજ્ય સોમદેવની પ્રતિપત્તિમાં ખેટક (ખેડા) સ્થાનથી વિનિગ્રહ વાસી પં. આમુકે દેવશ્રી ગણિની માટે પ્રાં પુષ્પાવતી કથા તાડપત્રપર લખી.

૩૫૬ સં. ૧૧૯૩ માં વર્ધમાનસૂરિએ સં. ૧૦૫૫ માં રચેલી

ઉપદેશપર ટીકા તાડપત્રપર લખાઇ (જે. ૭). જ્યમંગલ નામના આચાર્યે કવિશિક્ષા નામનો કાવ્યપર વિવિધ અર્થની કવિશિક્ષાઓના સંગ્રહમાંથી નિર્ચોડ લઇ એક ગ્રંથ સિદ્ધરાજ જયસિંહના સમયમાં રચે: જણાય છે. (પી. ૧, ૮૦).

૩૫૭ મલધારી હેમચંદ્રસૂરિના ત્રણ પદ્ધતિ હતા. ૧ વિજય-સિદ્ધસૂરિ ૨ શ્રીચંદ્રસૂરિ અને ૩ વિશુધયંદ્રસૂરિ. વિજયસિંહસૂરિએ સં. ૧૧૬૧ માં માધ વદ અને દિને ૧૪૪૭૧ શ્લોકગ્રંથમાં ધર્મોપદેશમાં આ વિવરણ સિદ્ધરાજના રાજ્ય સમયમાં સમાપ્ત કર્યું. મૂલ વિવરણ ગ્રામીન ગોક્ષિત હતું તે આ સૂરિએ વિસ્તાર્યું તેમાં તેમના ગુરુભાઇ અલયકુમાર ગણિએ સહાયતા કરી હતી; અને તેનું શોધન તત્કાલીન સમીપવર્તી સર્વ મુનીશ્વરોએ કર્યું હતું. (પી. ૫, ૮૭).

૩૫૮ આ શ્રીચંદ્રસૂરિ સંબંધી તેમના ગુરુભાઇ લક્ષ્મણગણિ પોતાના સુપ્રસન્નાહની પ્રશસ્તિમાં જણાવે છે કે તેમણે માત્ર લાટદેશની મુદ્રા (મંત્રિમુદ્રા)ને જ નહિ પરંતુ શ્રમણમુદ્રા (સાધુધર્મ)ને પાલન કરતા પણ જિન પ્રવચનની પ્રભાવના કરી છે. આ પરથી જણાય છે કે શ્રીચંદ્રસૂરિ પોતાની પૂર્વાવસ્થામાં લાટદેશના મંત્રિપદે મુદ્રા-વ્યાપારમાં નિયુક્ત હોવા જોઈએ અને સંભવિત રીતે તે સિદ્ધરાજના રાજ્યસમયમાં જ મુદ્રાધિકારી હોવા જોઈએ.

૩૫૯ આ શ્રીચંદ્રસૂરિ ધોલકા જ્યાં 'ભરૂચ' નામનું જિનમંદિર હતું કે જેમાં મુનિસુવ્રતની પ્રતિમા અધિષ્ઠિત હતી ત્યાં આગ્યા. ત્યાંના પોરવાડ ધવલે મુનિસુવ્રત ચરિત્ર રચવા પ્રાર્થના કરી. તદનુસાર સૂરિ ત્યાંથી નીકળી આશાવસ્ત્રીપુરી (આસાવળ-અમદાવાદ પાસે) આવી ત્યાંના શ્રીમાલ નાગિણના પુત્રોની વસતિમાં રહી મુનિસુવ્રત ચરિત્ર ૨૯૭સં. ૧૧૬૩ ની દીવાળીના દિવસે પૂર્ણ કર્યું. તેની ગાથા

૨૮૭ વિક્રમકાલાઽ એગવી (વા) સ સહસ્ત્રે સદૃ સાવળઽ (તિળવર્દૃ)

તવ્યવંતર દીવસ (પ) વ્યદિર્ણમિ ઇયં પરિસમત્તં ॥ પી. ૫, ૧૮.

આમાં કૌંસમાં લખેલ તે પદિત લાલચ'દે સુધારેલ છે; ને તે બરાબર

૧૦૯૯૪ છે. આની ૪૫૧ તાડનાં પાનાંપર હખેલી પ્રત પાટણ ભંડારમાં છે, (પી. ૫, ૭ થી ૧૮). તેમણે દેવ મનુષ્ય નિર્ણય નારક જીવોની ઉત્પત્તિ વગેરે વિષયોનો બોધ આપતો જગત્ની ભૂગોળના સારરૂપે સંગ્રહણીરત્ન નામનો પ્રાકૃત ગ્રંથ જિનભદ્ર દ્વામાશ્રમભૂકૃત સંગ્રહણીના આધારે રચ્યો છે. (પી. ૧, ૭૫; પી. ૫, ૬૫; વે. નં. ૧૬૭૩-૧૬૮૧). ત્રીજી કૃતિ ક્ષેત્રસમાસ છે કે જેનો પ્રારંભ નમિત્તું ધોરં સયલત્યમાસનં આવાં પદોથી થાય છે તે મોટા ક્ષેત્રસમાસપરથી ઉદ્ધરી રચેલ છે. (આની નાડપત્રની પ્રત ખંભાત ભંડારમાં છે. (પી ૩, ૨૦).

૩૬૦ ઉક્ત મહધારી શ્રીચંદ્રસૂરિની સંગ્રહણીપર તેમના શિષ્ય દેવભદ્રસૂરિએ વ્રત્તિ રચી, (વે. નં. ૧૬૮૨, પી. ૧, ૩) તેમાં તેમણે અનુયોગદ્વારચૂં હરિભદ્રકૃત અનુયોગદ્વાર ટીકા, ગન્ધહસ્તી, હરિભદ્રકૃત તત્ત્વાર્થટીકા, મત્તયગિરિની બૃહત્સંગ્રહણી વ્રત્તિ, હરિભદ્રકૃત બૃહત્સંગ્રહણીવ્રત્તિ, ભગવતી વિવરણ, વિશેષણુવતી, સૂર્ય પ્રત્તિમિ નિર્ધુક્તિ (કે જે ખોવાઈ ગયેલી મનાય છે તે પણ) માંથી ઉતારા આપ્યા છે. આ દેવભદ્રસૂરિ ઉપરોક્ત સુનિચંદ્રસૂરિથી પ્રતિષ્ઠા પામ્યા હતા; વળી તેમણે ન્યાયાવતારપર ટિપ્પન રચ્યું છે; (કાં. વડો. નં. ૬).

૩૬૧ સં. ૧૧૯૭ માં ગોવિન્દસૂરિના શિષ્ય વૃધમાનસૂરિએ ગણુરત્નમહોદધિ નામનો વ્યાકરણનો ગ્રંથ સ્વોપરવ્રત્તિ સહિત ખનાવ્યો (જે એગ્ગલિંગથી સંશોધિત થઈ પ્રસિદ્ધ થયો છે સને ૧૮૭૬-૮૧) તેમાં શ્રી હેમચંદ્રનો ઉલ્લેખ નથી તેમજ હેમચંદ્રે પોતાના વ્યાકરણમાં આનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી. સમકાલીન સર્વ વિદ્વાનો નામોનો નિર્દેશ કરેજ એવો કંઈ નિયમ નથી તેથી આમાં નવાઈ લાગવાનું ખાસ કારણ નથી. આ ગણુરત્નમહોદધિમાં નામોના ગણોને શ્લોક-બદ્ધ કર્યો છે અને પછી તે ગણના પ્રત્યેક પદની વ્યાખ્યા અને

લાગે છે. બૃહત્ ટિપ્પનિકામાં પણ સં. ૧૧૯૩ ની સાલ છે:— મુનિસુવ્રત-ચરિતં પ્રા. ૧૧૯૩ વર્ષે ચંદ્રમૂરિરદ્યં માયા ૧૦૯૯૪ જૈન સાહિત્ય સંશોધક ખંડ ૧ અ. ૨.

ઉદાહરણ છે. તેમાં અનેક વૈયાકરણોના મતોનો ઉલ્લેખ છે. ઉદાહર-
ણોમાં કેટલાક કવિઓની રચનાઓ તેમનાં નામ સહિત,—પણ ક્યાંક
નામ વગર—ઉધ્ધૃત કરી છે તેથી આ ગ્રંથનું ધણું મહત્વ છે. દાખલા
તરીકે તદ્દિન પ્રત્યયોના ઉદાહરણોમાં ભટ્ટિ કાવ્ય અને દ્વયાશ્રય
મહાકાવ્યની શૈલી પર રચેલાં માધવના પરમાર રાજાઓના સંબંધી
કોષ કાવ્ય (નામ નથી આપ્યું) ના ધણા શ્લોકો ઉધ્ધૃત કર્યા છે.

૩૬૨ વળી તેમાં કેટલાક શ્લોકખંડ સિદ્ધરાજની પ્રશંસાના
છે તેથી જણાય છે કે તે વર્ધમાનસૂરિએ ‘સિદ્ધરાજ વર્ણન’ એ
નામનો ગ્રંથ રચ્યો હતો. તે પૈકી એક શ્લોક ‘મમૈવ સિદ્ધરાજ
વર્ણને’ એમ કહી તેના પ્રયાણ સંબંધી એવો આપ્યો છે કે:—

જાતે यस્ય પ્રયાણે તુરગહુરપુટોત્ત્થાતરેણુપ્રપંચે
તીર્થે ધ્વાન્તાયમાને પ્રસરતિ બહલે સર્વતો દિક્કમસ્મિન્ ।

ભાસ્વચ્ચન્દ્રાર્કભિમ્બગ્રહગણરહિતં વ્યોમ વીક્ષ્ય પ્રસુગધા:

સાન્ધ્યં કર્મારમન્તે શિશુમુનિબટવે જાતસન્ધ્યાભિશંકા: ॥—પૃ. ૩૭૨

એક મુંદર શ્લોક તે ગ્રંથમાં પૃ. ૧૪૪ પર સાગરચંદ્રકૃત સિદ્ધરાજ
સંબંધી મૂક્યો છે કે:—

દ્રવ્યાશ્રયા: શ્રી જયસિંહદેવ ! ગુણા: કળાદેન મહાવિષ્ણોક્તા: ।

ત્વયા પુન: પંક્તિદાનશોષ્ઠ ! ગુણાશ્રયં દ્રવ્યમપિ વ્યધાયિ ॥

૩૬૩ આ વર્ધમાનસૂરિએ પોતાના ઉક્ત સમકાલીન પંડિત સાગ-
રચંદ્રના ૨૮૮ પણ કેટલાક શ્લોક ઉધ્ધૃત કર્યા છે તે પરથી જણાય
છે કે તે સાગરચંદ્રે પણ સિદ્ધરાજના વર્ણનરુપી કોષ કાવ્ય લખ્યું
હશે તેવા શ્લોકો પૈકી એક પૃ. ૩૦૪ નો આત્રે આપ્યો છે:—

અકલ્પિતપ્રાણસમાસમાગમા મલીમસાંગા કૃતમૈસકૃત્તય: ।

નિર્ગ્રન્થતાં ત્વસરિપન્થિનૌગતા જગત્પતે કિં ત્વજિનાવલમ્બિન: ॥

મં. ૧૧૯૮ માં જયસિંહ રાજ્યે ભર્યમાં બિલ્હણે વિમલસૂરિકૃત
પદમચરિત્ર તાડપત્રપર લખ્યું (જ. ૧૭).

---

૨૮૮ મુનિરાત્નસૂરિના અમમચરિત્રની પ્રથમાદર્શપ્રત લખનાર સાગર-
ચંદ્ર તેજ આ હોય.

ગૂર્જરવંશોદ્યોતનપુત્રોદયરાજમંત્રિતજુજન્મા ।

વિદ્વાન્સાગરચંદ્ર: પ્રથમાદર્શો લિલેક્ષાત્વ ॥ પી. ૩, ૬૮.

પ્રકરણ ૪ થું.

કુમારપાલનો સમય.

સં. ૧૧૯૯ થી સં. ૧૨૩૨

સ્વર્ગે ન ક્ષિતિમળહે ન વડવાવચ્ચે ન લેમે સ્થિતિ

ત્રૈલોક્યૈકહિતપ્રદાઽપિ વિધુરા લીના દયા યા ચિરમ્ ।

ચૌલક્યેન કુમારપાલવિભુના પ્રત્યક્ષમાવાસિતા

નિર્ભાંકા નિજમાનસૌંકસિ વરે કેનોપર્માયેન સઃ ॥

—ત્રિલોકમાં જે એકથી હિતપ્રદ હોય તો તે દયા છે એવી દયા પણ લાંબા કાળ સુધી વિધુર અને લીન બની સ્વર્ગમાં કે બ્રહ્મડગપર કે સમુદ્રના મુખમાં સ્થિતિ કરી ચક્રી નહિ—રહી નહિ તેને નિર્ભાંક બનાવી ચૌલક્ય કુમારપાલ રાજાએ પોતાના માનસરૂપી ઉત્તમ સ્થાનમાં પ્રત્યક્ષ આવાસ આપ્યો. આ રાજાને કેવી ઉપમા આપવી ?—અર્થાત્ તે અનુપમેય છે.

एको यः सकलं कुतूहलितया वज्राम भृमंडलं

ગ્રીત્યા યત્ર પતિંવરા સમભવત્ સામ્રાજ્યલક્ષ્મીઃ સ્વયં ।

શ્રીસિદ્ધાધિપવિપ્રયોગવિધુરામગ્રીણયદ્યઃ પ્રજાં

કસ્યાસૌં વિદિતો ન ગૂર્જરપતિ શ્રૌલક્યવંશધ્વજઃ ॥

—જેણે કુતુહલી થઈ સર્વ બ્રહ્મડગમાં પ્રમણ કર્યું, જેનામાં પ્રતિશોધતી સામ્રાજ્ય લક્ષ્મી પોતાની મેળે પ્રીતિ વડે આવી મળી, જેણે સિદ્ધરાજના વિયોગથી વિધુર બનેલી પ્રગ્ળને પ્રસન્ન કરી, એવો એક જે ચૌલક્ય વંશના ધ્વજરૂપ ગૂર્જરપતિ કેનાથી અજાણ્યો છે ? તે કુમારપાલ સર્વને વિદિત છે.—યશપાલકૃત મોહપરાજ્ય ૧-૨૮

जिष्णुश्चेदिदशार्णमालवमहाराष्ट्रापरान्तं कुरु

સિન્ધુનન્યતમાંશ્ચ દુર્ગવિષયાન્દો વીર્યશક્ત્યા હરિઃ ।

ચૌલક્યઃ પરમાર્હતો વિનયવાન્ શ્રી મૂલરાજાન્વયી

તં નત્વેતિ કુમારપાલપૃથિવીપાલો ડ્રવવીદેકદા ॥

પાપદિર્ઘ્નમયપ્રમૃતિ કિમપિ યન્નારકાયુર્નૈમિત્તં
તત્સર્વં નિર્નિમિત્તોપકૃતિકૃતધિયાં પ્રાપ્ય યુષ્માકમાજ્ઞાં ।
સ્વામિન્નુવ્યાં નિષિદ્ધં ધનમસુતમૃતસ્યાથ મુક્તં તથાર્હે—
ચૈત્યૈહત્તંસિતા મૂરભવસિતિ સમઃ સંપ્રતેઃ સંપ્રતીહ ॥

—એટી, દશાહ્ન, માલવ, મહારાષ્ટ્ર, કુર, સિંધુ અને બીજા દુર્ગમ
દેશોને પોતાના બુજ્જનીયની શક્તિથી હરિની જેમ જીતનાર, પરમ આહત,
વિનયવાન અને ચૈત્યકૃતકુળના શ્રી મહારાજના વંશમાં થયેલા શ્રી કુમારપાલ
રાજાએ એક વખતે (શ્રી હેમચંદ્ર) સૂરિને નમીને આ પ્રમાણે કહ્યું કે—
‘હે સ્વામી ! નિષ્કારણ ઉપકાર કરવાની બુદ્ધિવાળા જે આપ તેમની આજ્ઞાને
પ્રાપ્ત કરીને નર્કગતિની આયુષ્યના નિમિત્ત રૂપ મૃગયા, છૂત અને મદિરા
વગેરે દુર્ગુણોને મારી પૃથ્વીમાંથી નિષિદ્ધ કર્યા છે, તથા પુત્રરહિત મૃત્યુ
પામેલાનું ધન લેવું પણ મેં ઊંડા દીવેલું છે અને બધી પૃથ્વી અહત્તાનાં
ચેત્યા વડે સુશોભિત કરી દીધી છે, તો હવે હું સાંપ્રતકાળમાં સ્વપ્રતિ રાજ્ય
જેવો થયો છું ....’ —હેમાચાર્યકૃત ત્રિ. ૫. શ. પુ. ચ. ૧૦મું પર્વ.

સત્ત્વાનુકમ્પા ન મહીમુજાં સ્યાદિત્યેષ કલ્પસો વિતથઃ પ્રવાદઃ ।

જિનેન્દ્રધર્મ પ્રતિપથ યેન શ્લાઘ્યઃ સ કેષાં ન કુમારપાલઃ ? ॥

—રાજાએને પ્રાણીપ્રત્યે દયા નથી હોતી એવો લોકપ્રવાદ જેણે જન
ધર્મનો સ્વીકાર કરી ખોટો પાડયો છે એવો કુમારપાલ કોને શ્લાઘ્ય ન
હોય ? —સોમપ્રભાચાર્ય.

૩૬૪ સિદ્ધરાજ જયસિંહ પછી મહારાજ કુમારપાલ દેવ ૨૮૯
ગાદી પર આવ્યો. તે એક અદિતીય અને આદર્શ નૃપતિ હોતો.

૨૮૯ કુમારપાલ અને તેની સાથે તેના ગુરુ હેમચંદ્રનાં ચરિત્ર સંબંધી
અનેક જન વિદ્વાનોએ વિવિધ ગ્રંથ લખ્યા છે. ૧ સોમપ્રભાચાર્યકૃત કુમા-
રપાલ-પ્રતિષ્ઠા સં. ૧૨૪૧, ૨ યશઃપાલ મંત્રીકૃત મોહપરાજય નાટક
(અજયપાલના સમયમાં), ૩ પ્રભાચંદ્રાચાર્યકૃત પ્રભાવક ચરિત્ર-સં. ૧૩૩૪
૪ મેરૂપુંગ સૂરિકૃત પ્રબંધ ચિંતામણી સં. ૧૩૬૧, ૫ રત્નરોખરસૂરિકૃત ચતુ-
ર્વિંશતિ પ્રબંધ સં. ૧૪૦૫, ૬ જયસિંહ સૂરિકૃત કુમારપાલ ચરિત્ર, સં.
૧૪૨૨, ૭ સોમતિલકસૂરિકૃત કુમારપાલ ચરિત્ર, સં. ૧૪૨૪, ૮ સં. ૧૪૭૫

ચર્ચાને સર્વ ગદ્યપતિઓને નમાવ્યા. સાવરપુર (પંજાબ) સુદ્ધાંતે પણ તેણે તે પ્રમાણે વશ કર્યું (વિસ્તૃત ઈન્ડિયા-ટ્રાંડક્ટ). તેના સૈન્યે કોક-બાના સિંહાર વંશના રાજા મલ્લિકાજ્યનને પણ હાથે હતો.

૩૬૮ આ સર્વ પ્રમાણોથી તેના રાજ્યના વિસ્તારનો ખ્યાલ આવે છે. ભારતવર્ષમાં આટલું મોટું સામ્રાજ્ય જોગવનાર રાજા હજી ઓછા થયા છે.

૩૬૯ પોતાની રાજધાની અણુદિલ્લપુર-પાટણ, ભારતના તે સમયનાં સર્વોત્કૃષ્ટ નગરોમાંનું એક હતું. વ્યાપાર અને કલાકૌશલથી હજી ચઢેલું હતું. સમૃદ્ધિના શિખર પર પહોંચ્યું હતું. રાજા અને પ્રજાના સુંદર મહાકવોથી તથા હંચા મનોહર દેવજીવનોથી અલંકૃત તે રાજધાની હતી. હૈમચંદ્રાચાર્યે દ્વાત્રય મહાકાવ્યમાં તેનું વર્ણન કર્યું છે. સાંભળવા પ્રમાણે તે સમયે આ નગરમાં ૧૮૦૦ તો કોડા-ધિપતિઓ રહેતા હતા! આ પ્રકારે મહારાજા કુમારપાલ એક મોટા ભારત મહારાજ્યના સ્વામી હતો.

૩૭૦ કુમારપાલ પ્રજાનું પાલન પુત્રવત્ કરતો હતો. પોતાના રાજ્યમાં એક પણ પ્રાણીને દુઃખી નહિ રાખવાનો મનોરથ રાખતો. તેનું રાજ્ય રામ-રાજ્ય હતું. પ્રજાની અવસ્થા જાણુવા માટે ગુપ્ત વેશમાં શહેરમાં જાવળું કરતો. હૈમચંદ્રાચાર્ય કહે છે કે ‘દરિદ્રતા, મૂર્ખતા, મલીનતા ઇત્યાદિથી જે લોક પીડિત થાય છે તે મારા નિમિત્તથી છે કે અન્યના? આ પ્રકારે બીજાનાં દુઃખોને જાણુવા માટે રાજા શહેરમાં ફરતો રહેતો હતો.’ આ રીતે જ્યારે ગુપ્ત જાવળુમાં મહારાજાને કોઈ દુઃખી દેખાતો તો તેનું દુઃખ દૂર કરવા તે પ્રયત્ન કરતો.

૩૭૧ દ્વાત્રય મહાકાવ્યના છેલ્લા ૨૦મા સર્ગમાં હૈમચંદ્રસુરિ લખે છે કે ‘મહારાજા કુમારપાલે એક દિને રસ્તામાં એક ગરીબ માણસને દુભાતા અને જમીન પર પડતા પાંચ સાત બકરાને ખેંચી લઈ જતો જોયો. મહારાજા તે બીચારાં પાંચ પ્રાણીઓને ક્યાં લઈ

કુમારપાલની અમારિઘોષણા અને મઘનિષેધ. ૨૬૧

જન્ય છે એમ પૂછતાં તે માણસે જવાબ આપ્યો કે કસાઇને ત્યાં વેચવા, કે જેના કંઈ પૈસા આવશે તેથી મારો ઉદરનિર્વાહ કરીશ'. આ સાંભળી રાજાને લાગ્યું કે 'મારા દુર્વિવેકથી જ આ રીતે લોક દિસામાં પ્રવૃત્ત થાય છે તેથી મારા 'પ્રજાપતિ' એ નામને ધિક્કાર છે!' પોતાના આત્માને ઠપકો આ રીતે આપી રાજભવનમાં આવી અધિકારીઓને નેણે સમ્મન આજ્ઞા કરી કે 'જે જૂઠી પ્રતિજ્ઞા કરે તેને શિક્ષા થશે, જે પરઝીલ'પટ હોય તેને વિશેષ શિક્ષા થશે અને જે જીવદિસા કરે તેને સર્વથી વધુ કડોર દંડ મળશે.' આ પ્રકારની આજ્ઞાપત્રિકા આખા રાજ્યમાં મોકલો ને અધિકારીઓએ તે વખતે ઉકન કરમાન સર્વત્ર જાહેર કરી દીધું. ૨૬૪ આથી બધા મહા-રાજ્યમાં-ત્રિફટાચક્ર (લંકા) સુધીમાં 'અમારિ ઘોષણા' કરવામાં આવી. મઘપાનનો પ્રચાર પણ સર્વત્ર બંધ કરાવ્યો. તેમાં જેને નુકશાન પહોંચ્યું તેને ત્રણ ત્રણ વર્ષ સુધી અન્ન આપ્યું. ૨૬૫ યજ્ઞયાગમાં પણ પશુઓના બદલે અન્નનો હવન કરવાનું શરૂ થયું!

૨૬૪ વિ. સં. ૧૨૦૬ માઘ વદિ ૧૪ શનિવારનો એક શિવાયેખ કિરાડથી મળ્યો છે તેમાં લખ્યું છે કે 'શાંકમરી (સાંભર) ના વિજેતા કુમારપાલના વિજય રાજ્યમાં સ્વામીની કૃપાથી જેણે કિરાડ (કિરાટકપ), રાડધકા (લાટાડહ) અને શિવ (શિવા)નું રાજ્ય પ્રાપ્ત કરેલ છે એવા રાજા શ્રી આદ્યજીદેવ પોતાના રાજ્યમાં પ્રત્યેક પક્ષની અદ્યમી, એકાદશી અને ચતુર્દશીના દિને જીવદિસા ન કરવાની આજ્ઞા કરે છે—જુઓ પડિત વિશ્વેશ્વરનાથ રેડકૃત 'ભારત કે પ્રાચીન રાજવંશ' પ્રથમ ભાગ. પૃ. ૨૬૫. આ આજ્ઞા લેખ મોહપરાજય (ગા. બો. સી) ના પરિશિષ્ટ ૩માં આપેલ છે. આ ઉપરાંત મારવાડના માંડલિક રત્નપુર ચતુરાસિકના રાજા પૂતપાક્ષદેવનો અમારિદાનનો લેખ પણ ત્યાં આપેલ છે.

૨૬૫ સદગત પ્રો. મણિલાલ નજીભાઈ દિવેદી લખે છે કે 'કુમારપાલે ન્યારથી અમારિઘોષણા કરાવી ત્યારથી યજ્ઞયાગમાં પણ માંસબલિ અપાતો બંધ થઈ ગયો, ને યવ તથા ડાંચર હોમવાનો ચાલ શરૂ થયો. લોકોને જીવ હપર અત્યંત દયા વધી, અને માંસભોજન એટલું બધું નિષિદ્ધ થઈ ગયું

૩૭૨ એક દિન એક સ્ત્રીને રાત્ર રાતાં સાંભળતાં કુમારપાલે
 સ્વામીમાથી હિંદી તેની પાસે જઈ ગેવાનું કારણ પછ્યું. તેણી ધના-
 ય શ્રુત્યની સ્ત્રી હતી, તેનો પતિ અને પુત્ર બંને મરણ પામ્યા
 હતા. તેણીએ જણાવ્યું કે 'રાજ્યનો પૂર્વકાલથી એ કૂર નિયમ
 ચાલ્યો આવે છે કે સંતતિર્ધાન મનુષ્યની મિલ્કતનો માત્રિક રાજ્ય
 છે. આથી મારી સર્વ સંપત્તિ રાજ્ય લાઈ લેશે તો હું માફ કરવત
 કેમ વિતાવીશ, આથી મારે પણ આજે મરી જવું સાફ છે.' મર-
 નાજે આ સાંભળી આશ્વાસન આપી જણાવ્યું કે 'તું મર નાહ.
 રજા તારું જન લેશે નહિ. અપ્પર્વક તું તારી જીંદગીને ધર્મકૃત્ય
 કરવામાં ગાળ'. રાજ્યએ પછી પ્રજાનો આ ત્રાસ દૂર કરવા અધિકાર
 રીઓને દુકમ આપ્યો કે 'નિપુત્ર મનુષ્યના મરણ પછી તેની
 સંપત્તિ રાજા લઈ લેશે એ નિયમ બંધ કરો. તેમાં ભણે એક બે
 લાખ શું પણ એક બે કરોડ રૂપીઆનું નુકશાન થાય તોયે શું ?
 આ રીતે અપુત્રોનું ધન રાજખાલસા થતું ને બંધ કહ્યું. આ
 મંબંધી એક શ્લોક એકે કહેલો તે નોંધવા યોગ્ય છે:—

અપુત્રાણં ધનં ગૃહ્ણન્ પુત્રો ભવતિ પાર્થિવઃ ।

ત્વં તુ સંતોષતો મુંચન્ સત્યં રાજપિતામહઃ ॥

—અપુત્રોનું ધન ગ્રહણ કરનારો રાજા તેનો પુત્ર બને છે, પરંતુ આપ
 તે સંતોષપૂર્વક તેને છોડી દેવાથી રાજપિતામહ જ થયા છા.

કે આખા હિંદુસ્તાનમાં એક કે બીજે પ્રકારે થોડું બાણ માંસ, કહેવાતા
 હિંદુઓ વાપરે છે, છતાં ગુજરાતમાં તો તેની ગંધ આવે તોપણ નાહી
 નાખે એવી લોકોની વૃત્તિ તે સમયથી બંધાયેલી તે અઘાપિ છે—દ્વયાશ્રય
 બાધાંતર પ્રસ્તાવના.

૨૯૫ કૃપાસુન્દર્યા: સંવત્ ૧૨૧૬ માર્ગશુદિદ્વિતીયાદિને પાળિ
 જગદ્દ શ્રી કુમારપાલમહીપાલઃ શ્રીમદર્હદ્દેવતાસમક્ષમ્—જનમપ્તકન
 કૃત કુમારપાલ પ્રબન્ધ. આ સંબંધમાં મોહપરાજય નામનો રૂપક ગ્રન્થ
 યરા:પાલ મંત્રીએ ૧૨૨૬ ને ૧૨૩૩ વચ્ચે રચ્યો, તે પ્રકટ થયો છે. ગા.
 એ. સી. નં. ૬

પરમાર્હિત કુમારપાલ-તેનું ધાર્મિકજીવન. ૨૬૩

૩૭૩ આ રામનું ધાર્મિક જીવન ધર્મપરાયણ હતું. પોતે જિતેન્દ્રિય અને જ્ઞાનવાન હતો અને શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યના ન્યારથી અપૂર્વ સમાગમ થયો ત્યારથી તેની ચિત્તવૃત્તિ ધર્મપ્રત્યે વધુ ને વધુ થતી ગઈ. નિરંતર ધર્મોપદેશ સાંભળવા લાગ્યો અને જૈનધર્મ પ્રત્યે પોતાની શ્રદ્ધા વધતી વધતી દૃઢ થતી ગઈ. છેવટે સંવત્ ૧૨૧૬ના માર્ગશીર્ષની ગુરુક્ષત્રિતીયાને દિને પ્રકટપણે જૈનધર્મની ગૃહસ્થ-દીક્ષા સ્વીકારી-જૈનધર્મ અંગિકાર કર્યો. તેના સમયમાં તેની પ્રેરણાથી ઉપદેશ ગચ્છના કુકુસુરિએ ક્રિયાદીન ચૈત્યવાસીને ગચ્છબહાર કર્યા હતાં. ને રામનંદ ૭ વખત સોમનાથ અને શત્રુંજ્યાદિ જૈન તીર્થની યાત્રા કરી હતી. ૨૯૬ જ્યાં જ્યાં જીર્ણ મંદિર હતાં ત્યાં તેનો ઉદ્ધાર કર્યો. ૧૬૦૦ જીર્ણોદ્ધાર, ૧૪૪૪ નવાં જિનમંદિરોપર કળશ ચઢાવ્યા.

૩૭૪. ‘કેકાણે કેકાણે જિનમંદિરો અંધાવ્યાં તેમાં સૌથી પ્રથમ પાટણમાં શ્રીમાલ મંત્રી ઉદયનના પુત્ર મંત્રી વાગ્બહે (બાહડે), વાયડ વંશીય ગર્ગશેઠના પુત્રો આદિની દેખરેખ નીચે ‘કુમારવિહાર’ નામે ૨૪ જિનનું મંદિર અંધાવ્યું. ૨૯૭ પછી પોતાના પિતા ત્રિભુ-

---

૨૯૬ કુમારપાળની યાત્રાનું વર્ણન લીંબડી બંદારમાં એક છટક કથાની નંની પ્રતમાં આપ્યું છે તેમાં જણાવ્યું છે કે તે યાત્રામાં રાણી ભૂ (ભા.)પલ દેવી, પુત્રી લીલ, દોહિત્રીઓ, પ્રતાપમહા, ઉદયન સુત વાગ્બહે (બાહડે), પરમાર કપડિ રાજ, પાલણપુર વસાવનાર રાજ સહુ ? (પાલકજી -પ્રલહાદન), ષડ્રાષા ચક્રવર્તી શ્રીપાલ રાય-નાથ શેઠ સુત આભડ, જનુ-લક્ષાધિપતિ છાડાક અને ઘણા કોટિધ્વજ શેઠ સાથે હતા. (પ્રો. રવજ બાહએ કરેલી લીં. બં. ની ટીપ-જૈનશ્વે. કૉન્ફરન્સ ઓફિસ). ચિરનાર અને શત્રુંજ્યની એક યાત્રાનું વર્ણન કુમારપાલપ્રતિભાધમાં છે.

૨૯૭ જુઓ કુમારપાલ પ્રતિભાધમાં તેનું હુંકે વર્ણન-અષ્ટાષ્ટ સમાન ૨૪ જિનાલયથી રમણીય, સુવર્ણ ધ્વજ-ડોવાળું, ચંદ્રકાંતમય પાર્શ્વનાથની મૂર્તિ પ્રતિભાવાળું ને તે ઉપરાંત સોના રૂપા તથા પીતલની અન્ય અનેક પ્રતિભાવાળું હતું. વળી આ મંદિરનું વિસ્તારપૂર્વક વર્ણન કુમારવિહાર શતકમાં રામચંદ્ર ગણિએ કર્યું છે તે જુઓ.

૨૬૪ જૈન સાહિત્યનો ઇતિહાસ. [વિ. ૩; પ્ર. ૪]

વનપાલના રમરણુથે 'ત્રિભુવનવિહાર' નામનું ૧૨ ગિતાલયવાળું મોટું મંદિર બંધાવ્યું. તે સિવાય ૨૪ તીર્થંકરનાં ૨૪ જુદાં જુદાં મંદિરો તેમજ 'ત્રિવિહાર' પ્રમુખ ગ્રીષ્મ પળુ ધણી વિહારો એકલા પાટણમાં કરાવ્યા. ૨૬૦ ખીજે કરાવ્યા તે જુદા. એ મંદિરોમાં તેના આદેશથી જસદેવના પુત્ર દંડાધિપ અભયની દેખરેખ નીચે તાર-ગાપર્યત ઉપર બંધાવેલું અજિનનાથનું મંદિર ખાસ ઉલ્લેખ કરવા યોગ્ય છે. (ક. પ્રતિ.)

૩૭૫ આવી રીતે માત્ર જિનમંદિરો બંધાવીનેજ અટકી ન જતાં કુમારપાલ શ્રદ્ધાલુ શ્રાવકની પેઠે નિરંતર જિનપૂજન કરતો એટલું જ નહિ પણ જૈન ધર્મનો મહિમા પ્રકટ કરવા માટે અષ્ટાન્દકા મહોત્સવ વગેરે જૈન ઉત્સવો પણ ઠાઠથી ઉજવતો. એ મહોત્સવો પ્રતિવર્ષ, ચૈત્ર અને આશ્વિન માસના શુકલપક્ષના છેલ્લા આઠ દિવસોમાં પાટણના મુખ્ય અને પ્રસિદ્ધ 'કુમારવિહાર' નામના મંદિરમાં કરવામાં આવતા. ચૈત્ર અને આશ્વિનની પૂર્ણિમાને દિને સાંજે રથ-યાત્રાનો વરઘોડો દરબારના આડંબર સહિત તેમજ રાજજનો મંત્રી વ્યાપારી આદિ સમેત કાઢતો. આવી રીતે રાજ પોતે કરતો અને પોતાના તાબાના ખીજ માંડલિક રાજઓ પાસે પણ તેવી રીતે કરાવતો. તેના હુકમથી બધા માંડલિક રાજઓએ પોતપોતાના નગરોમાં 'કુમારવિહારો' બંધાવ્યા હતા, અને તેમની અંદર આવા મહોત્સવો પણ હમેશાં કરતા કરાવતા હતા. (ક. પ્રતિ.)

૩૭૬. આ પૈકીનાં ધણાં ખરાં મોટાં જલ્ધમંદિરો ત્યાર પછીના અજયપાલના અને મુસલમાનના સમય-રાજ્યમાં તૂટી ગયાં છે પરંતુ

---

૨૬૮ પોતે જૈન થયા તે પહેલાં માંસ ભોજનમાં પોતે બહુ આસક્ત હતા તેના પ્રાયશ્ચિત તરીકે કુમારપાલે ત્રિભુવનવિહાર અને ૩૨ ખીજ વિનવિહારો કરાવ્યાં તે બાબતનો ઉલ્લેખ મોહપરાજય નાટક પૃ. ૬૩ અને ૬૫ પર છે.

ને પેશા ઉપરોક્ત તારંગાનું અજિતનાથનું ભવ્ય મંદિર (સોમસુંદર-સૂરિના સમયમાં સંઘપતિ ગોવિંદના શુભ પ્રયાસથી જીર્ણોદ્ધત થઇ) હજી મોજૂદ છે. કુમારપાલે આજી ઉપર મહાવીરનું મંદિર બંધાવ્યું હતું, તે પણ અત્યારે પ્રાયઃ વિઘ્નમાન છે. ૨૯૯ વર્ષો તેણે ‘કુમારવિહાર’ નામનું જ સુંદર મંદિર નવોરના કાંચનગિરિમંદ ઉપર સં. ૧૨૨૧ માં બંધાવ્યું તે હાલ મોજૂદ છે, કે જે તેણે સહવિધિના પ્રવર્તન માટે વાદિદેવસૂરિના પક્ષને સમર્થ્ય. ૩૦૦ ગૂજરાનમાં પોતાના માંડલિક-

૨૧૯ કુમારપાલમૂપાલચૌલુક્યકુલ ચંદ્રમાઃ ।

શ્રીવીરચૈત્યમસ્યોચ્ચૈઃ શિશ્વરે નિરમીમપત્ ॥

—જિનપ્રભસૂરિ-અર્ચુદક૬૫.

આ અચલગઢ જતાં ૩ મૈલ પર ઓરીઆ (ઓરિસા) ગામની સડકની ડાબી બાજુએ અર્ધા મૈલને છેડે આવેલ જૈનમંદિર હાલ છે તે પ્રાયઃ હોઇ શકે — મુનિ કલ્યાણવિજયનો ‘આણના શિલાલેખો’ એ પરનો લેખ.

૩૦૦ જુઓ જિનવિજય ૨, નં. ૩૫૨. આ લેખ પર સમાલોચના કરતાં શ્રી જિનવિજય કહે છે કે ‘કુમારપાલના સમયમાં તેમજ તેની પૂર્વે ઘણા ઘાંબા સમયથી સ્થેતાઅર સંપ્રદાયમાં ચૈત્યવાસી યતિ-વર્જનું ધણું જોર જામેલું હતું. તે યતિઓએ જૈન મંદિરોને, મધ્યકાલના બૌદ્ધ વિહારો-મઠોના જેવા આકાર-પ્રકારમાં ફેરવી દીધાં હતાં. રાજ્ય મહારાજાઓ અને સત્તાધારી શાવકો-મહાજનો તરફથી મંદિરોના નિશાન થયે જે ગામોનાં ગામો આપવામાં આવતાં, તેમની સઘળી વ્યવસ્થા એ ચૈત્યવાસી યતિવર્જ કરતો અને જમીનની કપજનો ઉપલોઝ પણ એજ વર્જ સ્વેચ્છાપૂર્વક કરતો હતો. જૈન આશ્રમને નહિ છાજે તેવી રીતસાતો પણ એ ચૈત્યાલયોમાં ચાલતી હતી. આવી પરિસ્થિતિના પરિણામે ધીરે ધીરે જૈન ધર્મ પણ બૌદ્ધ ધર્મની મારફત નિર્વાણ દશાને પ્રાપ્ત થયો કે શું એવો ભય કેટલાક વિદ્વાન અને વિચારવાન યતિ વર્જને કલ્પન થયો અને તેમણે પોતાની નિર્બળતાનો ત્યાગ કરી દુષ્ટ જૈનાચારનો સ્વીકાર કર્યો. આ લેખમાં વર્ણવેલા વાકિ દેવસૂરિનો ચતિસમૂહ પણ તેવાજ શુદ્ધાચારી હતો. જેમ જેમ આવા શુદ્ધવાસીઓની સંખ્યા

સામન્ત રાજ્યઓના રાજ્યમાં અમારિ ઘોષણા કરી જીવહિંસા બંધ કરી. ૩૦૧ નાનાં મોટાં ૧૪૦૦ મંદિરો બંધાવ્યા, તેથી ધર્મ સંધવા

વધતી ગઈ અને તેઓ ચૈત્યવાસીઓની શિષ્યવ્રતા-આચારહીનતાનો પ્રગ-
ટપણે વિરોધ કરતા ગયા તેમ તેમ બંને વર્ગોમાં પરસ્પર બેદરબાવી વૃદ્ધિ
થવા લાગી અને પરિણામે વાદવિવાદની વૃદ્ધિ થઈ રાત્રીના જાગ્રતા લાગ્યા.
ચૈત્યવાસીઓ કે જ્ઞેમની સંખ્યા અને સમાજમાં લાગવજ ધણી પ્રબળ હતી
તેઓ આ નવીન ઉત્પન્ન થયેલા વિરોધી વર્ગનો દરેક રીતે બહુધિકાર કરતા
કરાવતા, પોતાનો સત્તા નીચે રહેલાં જૈન મંદિરોમાં તેમને પ્રવેશતા અટકા-
વતા, અને વધારે જોર આણતું ત્યાં ગામમાં પણ રહેવા મટે કતકતા સિદ્ધ-
રાજ અને કુમારપાલના રાજ્યકાલમાં આ સ્થિતિમાં ધણીક ફેરફાર થઈ ગયો
હતો, તે પણ કેટલાંક વૃત્તાં અને પ્રધાન મંદિરોમાં હજી પણ તેવીજ
સ્થિતિ ચાલતી હતી. આજ કારણને લઈને કુમારપાલે પોતાના બંધાવેલા
આ જીવાહિપુરના 'કુમરવિહાર' નામના મંદિરને શુદ્ધાચારી દેવાચાર્યના
સમુદાયને સમર્પણ કર્યું હોય તેમ જણાય છે, કે જેથી વીતરંગભાવ પ્રાપ્ત
કરવા-કરાવવા માટે બંધાયેલા એ દેવસ્થાનનો બીજાં મંદિરોની આફક
જાગીર તરીકે ઉપભોગ ન થાય અને તે દ્વારા આચારહીનતાને ઉત્તેજન ન
મળે. બાહુક યતિવર્ગને, ચૈત્યવાસીઓની સત્તા નીચે રહેલાં દેવમંદિરોમાં
દેવદર્શન જવા માટે જ હરકતો અને કનડગતો થતી, તે દૂર કરવા માટે તે
વખતે નવીન ચૈત્યો ટેકાણે ટેકાણે તૈયાર થતાં હતાં, અને તેમને 'ત્રિધિ
ચૈત્ય' કહેવામાં આવતાં હતાં. આ લેખમાં વર્ણવેલું 'કુમારવિહાર' ચૈત્ય
પણ તેમાંનુંજ એક મહાતું જોઈએ." પૃ. ૨૪૮-૪૯. વળી જુઓ સં.
૧૨૩૦ના 'ત્રિધિચૈત્ય'નો લેખ જિ. ૨, નં. ૩૭૮.

૩૦૧ આજ્ઞાવર્તિષુ મળ્ડલેષુ વિપુલેષ્વશ્ચાદશસ્વાદરા—

દબ્દાન્યેવ ચતુર્દશ પ્રસ્રમરાં મારીં નિવાયોજસા ।

કીર્તિસ્તમ્મનિમાંશ્ચતુર્દશશતીં સંખ્યાન્વિહારાંસ્તથા—

કૃત્વા નિર્મિતવાન કુમારનૃપતિ જૈનો નિર્જૈનોવ્યયમ્ ॥

—પોતાના વરાવર્તી અદાર માંડલિકોના મોટા દેશોમાં ફેલાયેલી હિંસાને
ચૌદ વર્ષ સુધી પોતાના ઓજસ-બલકંઠે નિવારીને-દૂર કરીને કીર્તિસ્થાન

સાથે શિક્ષકજ્ઞાનો વિકાસ સાધ્યો. ૨૧ જ્ઞાન-ભંડારો કરાવ્યા. જુઓ પાના ૩૮૮.

૩૭૭ કુમારપાલ નિર્વિકાર દષ્ટિ રાખી પોતાની રાખી સિવાય સર્વ જીવોમાં માંડેન સમજતો. મદારાણી ભોપલ દેવીના મૃત્યુ પછી આ જન્મ ‘અભયચંદ્ર’નું પાલન કર્યું. રાજ્યલોકથી પરાક્રમુપ રહ્યો. મહાપાન તથા માંસ ને અભક્ષ્ય પદાર્થોનું ભક્ષણ કરતો નહોતો. દીન દુઃખી અને અર્થાભિ નિરંતર દાન આપતો. ગરીબ અને અસમર્થ શ્રાવકોના નિર્વાહ માટે દરવર્ષે લાખો રૂપિયા ખર્ચતો. લાખો રૂપિયા ખર્ચ કરી જૈન શાસ્ત્રોનો ઉદ્ધાર કરાવ્યો.

૩૭૮ કુમારપાલે અનાથ અને અસમર્થ શ્રાવક આદિ જનોના ભરણપોષણ અર્થે એક સત્રાગાર બંધાવ્યું કે જેની અંદર વિવિધ જાતનાં ભોજનો અને વસ્ત્રાદિ તેના અર્થિઓને આપવામાં આવતાં હતાં. તેમજ તે સત્રાગારની પાસેજ એક પૌષ્ઠશાલા બંધાવી કે જેની અંદર રહીને ધર્માર્થો જનો ધર્મધ્યાન કરીને પોતાનું જીવન શાંત રીતે વ્યતીત કરી શકે. સત્રાગાર અને પૌષ્ઠશાલાનો કારભાર ચલાવવા માટે શ્રીમાલ વંશીય નેમિનાગના પુત્ર અભય કુમારની યોજના કરી હતી. તે શ્રેષ્ઠી બાહુ સત્યવ્રત, દયાશીલ, સરલસ્વભાવ અને પરાપકારપરાયણ હતો. તેની આવા પુણ્યદાયક કાર્ય ઉપર થયેલી યોગ્ય નિમજ્જકને જોઈ કવિ સિદ્ધપાલે રાજની યોગ્ય પ્રશંસા કરી હતી. (‘કુમારપાલ પ્રતિબોધ’).

૩૭૯. એકંદરે એક અંગ્રેજ વિદ્વાન (૧૮૧૬)ના શબ્દોમાં ‘કુમારપાલે જૈન ધર્મનું ધણી ઉત્કૃષ્ટતાથી પાલન કર્યું અને સમસ્ત ગૂજરાતને એક આદર્શ જૈન-રાજ્ય બનાવ્યું.’

૩૮૦. તેના જૈન ધર્મના સ્વીકારથી તેના પુરોહિતો કે જે નાગર જ્ઞાતી ચૌદસો મોટા વિહારો (જૈનમંદિરો) બનાવીને જૈન કુમારનૃપતિએ પોતાના પાપનો નાશ કર્યા.

આત્મજિો દત્તા તેમણે પુરોહિતાઈ છોટી નહોતી^{૩૦૨} કુમારપાલ સાથે અન્ય રાજ્યવંશોનો સંબંધ પણ જર્જરિત સારો રહ્યો હતો. કુમારપાલ પોતાના ગુરૂ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યના મૃત્યુ પછી ૪ મહિને સં. ૧૨૩૦ માં ૮૦ વર્ષનું આયુષ્ય ભોગવી સ્વર્ગસ્થ થયો.

૩૮૧. તેના રાજ્યની કેટલીક ઘટનાઓ નોંધીએ:-સં. ૧૨૦૧ માં આણુપરની વિમલવસહીની ભભટીમાં તેના મૂલસ્થાપક વિમલ મંત્રીના મોટા ભાઈ નેદના પુત્ર મંત્રી લાલિગના પુત્ર મંત્રી મહિન્દુકના પુત્ર મંત્રી દશરથે નેમિનાથનાગિંબની પ્રતિષ્ઠા કરી. સં. ૧૨૦૪ માં તે વિમલમંત્રીના મોટા ભાઈ નેદના ખીજા પુત્ર ધવલના પુત્ર આનંદના પુત્ર પૃથ્વીપાલ મંત્રીએ તે પ્રસિદ્ધ વિમલવસહી નામના મંદિરનો ઉદ્ધાર કર્યો.^{૩૦૩} તે વખતે ધનેશ્વરસુરિશિષ્ય શ્રીચંદ્રસુરિ ભાજર હતા.

૩૮૨. મેઘતા પાસેના ફલવર્હિપુર (કલોધી)ના પારસ શ્રાવકે ત્યાં નીકળેલી પાર્શ્વનાથની મૂર્તિ માટે વાદિદેવસુરિના કહેવાથી એક પ્રાસાદ કરાવ્યો અને તે આચાર્યે ઉક્ત વર્ષ સં. ૧૨૦૪માં તે પ્રાસાદમાં તે ગિંબની પ્રતિષ્ઠા કરી.^{૩૦૪}

૩૮૩. આ ઉપરોક્ત પૃથ્વીપાલ અને દશરથ કુમારપાલના મંત્રિઓ હતા. ઉપરાંત તેના રાજ્યમાં સિદ્ધરાજના જૈન મંત્રિઓ કાયમ હતા. ઉદ્યન મંત્રીને તેણે મહામાત્ય બનાવ્યો, તેને સૌરાષ્ટ્ર જીતવા મોકલ્યો હતો અને ત્યાં સં. ૧૨૦૫ કે ૧૨૦૮ માં તેનું અવસાન થયું. તે મંત્રીના પુત્ર અખંડ દંડનાયકે કોંકણના કદંબવંશીય રાજા મહિ-

૩૦૨ એમ ગુર્જરેશ્વર પુરોહિત સોમેશ્વર દેવના 'સુરચોત્સવ' કાવ્ય પરથી જણાય છે.-ઓઝા રાં ઈ. પ્રથમ ભાગ પૃ. ૧૧૪ ટિપ્પણ.

૩૦૩ ત્યાંનો શિક્ષાલેખ-જીઓ મુનિ કલ્યાણવિજયનો 'આખુતા જૈન ચિત્રાલેખો'એ લેખ. 'જૈન' તા. ૯-૧૦-૨૭ પૃ. ૭૦૭.

૩૦૪ ઉપદેશસપ્તતિકા-સપ્તમ ઉપદેશ.

કાર્જુન પર ખીજ સવારી કરી જ્ય મેળવ્યો હતો અને તેથી કુમારપાલે તેને 'રાજપિતામહ'ની પદવી આપી હતી.^{૩૦૫} ઉદયનનો જ્યેષ્ઠ પુત્ર વાગ્ભટ્ટ (આહડ) થોદ્દો હતો, તેમજ તે સાહિત્યનિપુણ હતો એમ તેણે વાગ્ભટ્ટાલંકાર નામનો ગ્રંથ રચ્યો. ગણીએ^{૩૦૬} તો અવશ્ય કહી શકાય. તેને કુમારપાલે 'સકલ રાજકાર્ય'વ્યાપારમાં અમાત્ય' બનાવ્યો હતો, ને ઉદયન પછી તેનું 'મહામાત્ય' પદ વાગ્ભટ્ટને આપ્યું હતું અને કુમારપાલના અંત સુધી તે એ પદ પર પ્રતિષ્ઠિત રહ્યો હતો.^{૩૦૭}

૩૮૪. મહામાત્ય આહડે (સં. વાગ્ભટ્ટ) કુમારપાલના રાજ્યમાં પોતાના પિતા ઉદયનમંત્રીની ઇચ્છાનુસાર શાનુંજયપરનું મુખ્યમંદિર ૩૦૮૬ જે લાકડાનું હતું તે જીર્ણ થવાથી તથા તે બળી જાય તેવા ભય ટાળવાના હેતુથી તેનો ઉદ્ધાર કરવા તેનું પાક્કા પથરનું મંદિર બંધાવ્યું. ત્રણ વર્ષમાં તે તૈયાર થયું, પછી તે મંત્રીએ પાટણથી મોટા સંઘ કાઢી ઘણું દ્રવ્ય ખર્ચા સુપ્રસિદ્ધ આચાર્ય શ્રી હેમચંદ્ર-

૩૦૫ પ્રબંધચિંતામણી, સુકૃતસંકીર્તન, વસન્તવિલાસ જીઓ.

૩૦૬ વાગ્ભટ્ટાલંકારનો કર્તા વાગ્ભટ્ટ તે સ્થાનનો પુત્ર હતો ને તેણે જયસિંહના રાજ્યમાં તે રચ્યો એમ કવચિત્ જણાયું છે. (જીઓ પારા ૩૨૦)

૩૦૭ જીઓ જયસિંહકૃત કુમારપાલચરિત અને જિનમંડનકૃત કુમારપાલ પ્રબંધ. શ્રીજિનવિજયનું અવલોકન પ્રાચીન લેખસંગ્રહ ભાગ ૨, પૃ. ૮૬

૩૦૮ ગુજરાતમાં પૂર્વકાલમાં ઘણું કરી લાકડાનાં મકાનો બંધાવાતાં હતાં. આનો નિર્ણય આ મંદિર સંબંધી મેરૂંઘે 'પ્રબંધચિંતામણી'માં આપેલ વૃત્તાંતથી સ્પષ્ટ થાય છે. ગુજરાતની પ્રાચીન રાજધાની જલ્લા નગરીના 'ધ્વંસાવરોષોમાં પથરનું' કામ જરાપણ ઉપલબ્ધ નથી તે પરથી પુરાતત્ત્વજ્ઞોનું એક અનુમાન છે કે આ દેશમાં પહેલાં લાકડાં અને છટનાંજ મકાન બંધાવાતાં હતાં.

સરિના દાયે ૩૦૯ સં. ૧૨૧૧માં ત્યાં અનુપમ પ્રતિષ્ઠા કરાવી. તેમાં એક કરોડ અને સાઠ લાખ રૂપિયાનો ખર્ચ કર્યો. ૩૧૦

૩૮૫. તેજ પ્રમાણે દંડનાયક અંબડે ભરૂચમાં શકુનિકા-વિહાર (મુનિસુવ્રત સ્વામિનું ચૈત્ય) નામના પ્રસિદ્ધ અને પ્રાચીન નીચાનો ઉદ્ધાર કરી ભવ્ય જૈનમંદિર બંધાવ્યું ને તેમાં હેમચંદ્રસૂરિએ પ્રતિષ્ઠા કરી. ૩૧૧

૩૮૬. ઉદયન મંત્રીના ત્રીજા પુત્ર ચાલુડને 'રાજધરજી'નું બિરુદ મળ્યું હતું, (પ્ર. ચિ.) અને ચાલા પુત્ર સોલંકાકને સત્રાગાર પર નિયત કરવામાં આવ્યો હતો અને તેને 'સામંતમંડલીસત્રાગાર' નું બિરુદ અપાયું હતું. (જિનમંડન ક. પ્ર. પૃ. ૭૬). ચાલુડ (? ચાલુડ) નો પુત્ર કુમારસિંહ કુમારપાલનો કોષાગારાધિપતિ-કાઠારી હતો. (જુઓ જિ. ૨, અવલોકન પૃ. ૮૪ થી ૯૬).

૩૦૬ જુઓ પ્રબંધચિંતામણી; પણ પ્રમાવક ચરિતમાં સં. ૧૨૧૩નો સંવત્ આપ્યો છે:—

શિલીન્દુરવિવર્ણે (૧૨૧૩) ચ ધ્વજારોપે વ્યધાપયન્ ।

પ્રતિમાં સપ્રતિષ્ઠાં સ શ્રી હેમચન્દ્રસૂરિમિઃ ॥ પૃ. ૩૩૬

૩૧૦ જુઓ શ્રી જિનવિજય સંપાદિત શત્રુંજયતીર્થોદ્ધારપ્રબન્ધનો ઉપોદ્ધાત. પૃ. ૨૮

૩૧૧ જુઓ સોમપ્રભાકર કુમારપાલ પ્રતિગ્રાધ:—'વળી એક વાત જગ-પ્રસિદ્ધ છે કે પૂર્વે ભુગુકચ્છ (ભરૂચ) નગરમાં એક પશ્ચિમી ગુરૂએ આપેલ નમસ્કારનું સ્મરણ કરીને મરણ પામી. તે સિંહલદ્વીપના રાજાની સુદર્શના નામે પુત્રી થઈ, ત્યાં આવકે કહેલ નમસ્કાર સાંભળતાં તે જ્ઞતિસ્મરણ પામી, એટલે ભરૂચમાં આવી તેણે શ્રી મુનિસુવ્રત સ્વામિનું 'શકુનિકા વિહાર'નામે જનન ચૈત્ય કરાવ્યું. ત્યાં એ 'હેમચંદ્રે' પૂજ્ય ગુરૂ મહારાજની સાથે જઈ, તે જિનને વંદન કરી અંબડ દંડનાયકને આદેશ કર્યો, તેથી તે વિહારને તેણે નવું બંધાવ્યું—પુનરુદ્ધાર કર્યો.' પૃ. ૪૭૦, લાપાંતર પૃ. ૪૩૬. વળી જુઓ પ્રભાવકચરિત હેમચંદ્રસૂરિ પ્રબંધમાં અંબડની હકીકત પૃ. ૩૩૬-૪૦ શ્લોક ૭૨૩ થી ૭૬૩, તથા પ્રબંધચિંતામણી.

૩૮૭. શ્રીમાલી જૈન-રાણિગના પુત્ર આશ્રદેવને કુમારપાલે સૌરાષ્ટ્રનો દડનાયક નીમ્યો હતો અને તે આશ્રદેવે (આંબાકે) સં. ૧૨૨૨ માં ગિરનાર પર પઘા-પાળ કરાવી હતી-એટલે પગ-થીઆં બંધાવ્યાં હતાં. ૩૧૨

૩૮૮. કુમારપાલે એકવીસ જ્ઞાનભંડાર સ્થાપ્યાની તથા પોતાના રાજકીય પુસ્તકાલય માટે જૈન આગમગ્રંથો અને આચાર્ય હેમચંદ્ર-વિરચિત યોગશાસ્ત્ર-વીતરાગસ્તવની હાથપોથી સુવર્ણાક્ષરે લખાવ્યાની નોંધ કુમારપાલ પ્રબંધાદિમાં છે. ૩૧૩

૩૧૨ રિવતકલ્પ (પ્રાચીન ગ્રન્થ કવ્યસંગ્રહ પરિશિષ્ટ ૫)માં જણાવ્યું છે કે સં. ૧૨૨૦ માં સોરઠના હંડાધિપ શ્રીમાળી અગરે (આશ્રદેવ) ગિરનાર પર પાળ કરાવી, પણ આ સંવત્માં કંઈક ભૂલ લાગે છે કેમકે તે આંબાકે સં. ૧૨૨૨ અને ૧૨૨૩ માં પાળ કરાવી એમ ગિરનાર પરના તે સાલના બે શિલાલેખો બતાવે છે (નં. ૫૦-૫૧ પ્રાચીન જૈન લેખસંગ્રહ ભાગ ૨.) આ સંબંધમાં બટના એ થઈ કે કુમારપાલ સંધ્યસમેત શત્રુજયની ચાત્રા કરી ગિરનાર તીર્થપર ગયા તે વખતે પર્વત પર ચઢવા બાંધેલો રસ્તો ન હોવાથી પર્વત પર ચઢી ન શક્યો ને તીર્થપતિ નેમિનાથનાં દર્શન ન કરી શક્યો તેથી એક થતાં પાસેના સભાસદોને પૂછ્યું કે પર્વતપર ચઢવા પાળ કોણ બંધાવી શકે તેમ છે ? ત્યારે મહાકવિ સિદ્ધપાલે હજા આશ્ર (અસલ નામ આંબડ યા આંબાક)નું નામ આપ્યું. તેથી કુમારપાલે તેને સુરાષ્ટ્રાધિપતિ બનાવ્યો ને તેણે તે કાર્ય પૂર્ણ કર્યું. જુઓ સોમપ્રભસુરિનો સં. ૧૨૪૧ માં રચેલ કુમારપાલ પ્રતિબોધ. શકુનિકાવિહારનો આંબડે ઉદ્ધાર કર્યો તે બીજો ઉદ્ધાર કહી શકાય, કારણકે તેની પહેલાં આર્ય બપટના વંશમાં થયેલ વિજયસુરિએ હજા મુનિસુત્રત સ્વામીના ચૈત્યનો ઉદ્ધાર પ્રથમ કરાવ્યો હતો. જુઓ તે સુરિનો પ્રબંધ.—પ્રભાવકચરિત.

૩૧૩ જિનાગમારાધનતત્પરેણ રાજાર્ષિણા એકર્ષિણતિઃ જ્ઞાનકોશઃ કારાપિતાઃ । એકાદશાંગ દ્વાદશોપાંગાદિ સિદ્ધાન્તપ્રતિરેકા સૌવર્ણાક્ષરૈ

લેખિતા । યોગશાસ્ત્ર વીનરાગસ્તવદ્વાત્રિશત્પ્રકાશાઃ સૌવર્ણાક્ષરા હસ્ત-
પુસ્તિકાયાં લેખિતાઃ । સપ્તશતલેખકા લિખંતિ ॥ કુ. પ્ર. પૃ. ૧૬-૧૭.
ઉપદેશ તરંગિણીમાં ૨૧ જ્ઞાનકોશ સ્થાપ્યાનું જણાવ્યું નથી, કિંતુ
જન આગમની સાત પ્રતિઓ તથા હેમચંદ્રકૃત મથોની એકવીસ પ્રતિઓ
જણાવ્યાનું જણાવ્યું છે:—

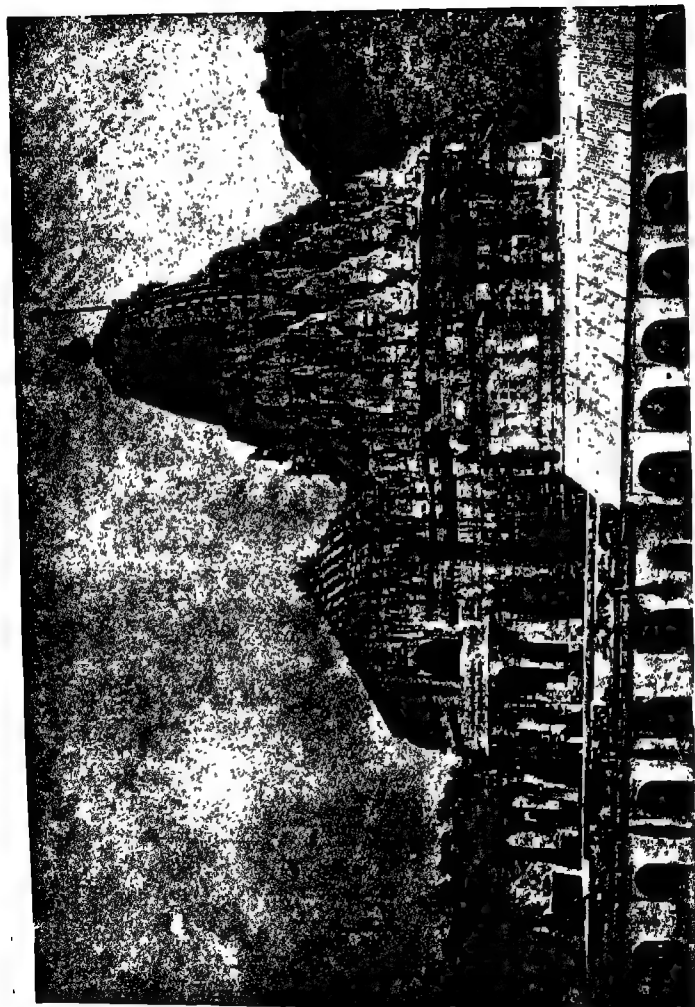
શ્રી કુમારપાલેન સપ્તશતલેખકપાર્શ્વાત્ ૬ લક્ષ ૩૬ સહસ્રાગમસ્ય
સત પ્રતયઃ સૌવર્ણાક્ષરાઃ શ્રી હેમાચાર્ય પ્રણીત વ્યાકરણ ચરિત્રાદિ ગ્રંથા-
નામેકવિંશતિઃ પ્રતયો લેખિતાઃ ॥ પત્ર ૧૪૦ ॥

સ્વ. સાક્ષર શ્રી ચીમનલાલ ડાહ્યાભાઈ દયારાલે 'પાટણના બંડારો' એ
નામના લેખમાં જણાવ્યું હતું:—“ગુજરાતના મહારાજા કુમારપાલ કે સિદ્ધરાજના
સમય પહેલાં જૈન બંડારો હતા કે નહિ, હતા તો ક્યાં હતા તેની માહિતી
મળી શકતી નથી, છતાં જૈન ગ્રંથો તો વિક્રમી છઠી સદીમાં લખાયા હતા
(તેનર્ધિગણના સમયમાં) એ નિર્વિવાદ છે અને તે હિંદપર અનેક વિદેશી
હુમલાઓ થયા હતા તેથી છઠી, સાતમા, આઠમા સદીમાં બૌદ્ધોનું જોર,
કુમારિલ ભટ્ટ અને ત્યારપછી સંકરાચાર્યનો હુલ્લવ, આરબોનું સને ૭૧૨માં
સિંધ દેશનું જતી લેવું વગેરે અનેક કારણોથી અગ્નિ, જલ અને જંતુઓને
વશ થઈ ધણે ભાગે નાશ પામ્યા હતા. ત્યાર પછી “કુમારપાલે” ૨૧ બંડારો
અને રાજા વીરધવલના પ્રસિદ્ધ મંત્રી વસ્તુપાલે ૧૮ હોડના ખર્ચે મોટા
ત્રણ બંડારો સ્થાપેલા હતા, પરંતુ અત્યંત દિલગીરીની વાત છે કે આ મહ-
ત્વના બંડારોનું એક પણ પુસ્તક પાટણના બંડારોમાં જોવામાં આવતું નથી.
આના કારણમાં કોતરતાં જણાય છે કે કુમારપાલની ગાદીએ આવનાર અ-
જયપાલ જૈનો અને જૈનધર્મનો એટલો બધો દ્વેષ બન્યો હતો, કે જૈન
સાહિત્યનો નાશ કરવામાં તેણે પોતાની બધી ફોરોષ કરી હતી. આથી
ઉદયન નામના જૈન મંત્રી(ના પુત્ર આમ્રભટ્ટ) તથા બીજાઓ તે સમયે પાટ-
ણથી બંડાર ખસેડી જેસલમીર લઈ ગયા હતા. જેસલમીરમાં તાડપત્રોની
નકલો સુગ્રહ કરીને પાટણમાંની છે.”—“લાઈબ્રેરી મિસેલેની”—જુલાઈ-અક-
ટોબર સને ૧૯૧૫ પૃ. ૨૫. આ હકીકતના પુરાવા માટે જુઓ તેની તૈયાર
કરેલી ‘જેસલમેર સૂચી’ (ગા. એ. સીરીઝ).

હરિગદ્યરત્ન બાવન બિનાલય.

(શેઠ જીવણચંદ સાકરચંદના સૌજન્યથી)

કુમારપાલેશ્વર અજીતનાથ મંદિર-નારંગી પારા ૩૧૪-૩૧૬ ય. ૨૬૪-૫

[By Courtesy of B. B. & C. I. Ry.]

પ્રકરણ ૫ મું.

કુમારપાલનો સમય. (ચાલુ)

સં. ૧૧૯૯-૧૨૩૦.

પદ્માસદ્ય કુમારપાલનૃપતિર્જિજ્ઞે સ ચન્દ્રાન્વયી
જૈન ધર્મમવાપ્ય પાપશમનં શ્રી હેમચન્દ્રાદ્ ગુરોઃ ।
નિર્વીરાધનમુજ્જતા વિદધતા દ્યુતાદિનિર્વાસનં
યૈનેકેન મટેન મોહનૃપતિ જિજ્ઞે જગત્કંઠકઃ ॥

—જે લક્ષ્મીનું નિવાસસ્થાન છે એવો અંદ્રવંશી કુમારપાલ જન્મ્યો કે જે એક જ વીરે શ્રી હેમચંદ્ર ગુરુ પાસેથી પાપનું શમન કરનારો જેનું ધર્મ પ્રાપ્ત કરીને અપુત્રનું ધન છોડી દધ અને દ્યુતાદિને દેશવટો આપીને જયંતના કંઠક એવા મોહરાજને હત્યો.

—યશ:પાલકૃત મોહરાજપરાજય.

૩૮૯. સાહિત્ય-પ્રવૃત્તિ પ્રત્યે દૃષ્ટિ ફેંકતાં શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્ય અગ્રપદ ભોગવે છે; તેમના જીવન વગેરે સંબંધમાં પછીનાં એ પ્રકરણમાં જોઈશું. તેમના સમકાલીન સહવિહારી મલયગિરિ બહુ જાણીતા સંસ્કૃત ટીકાકાર થયા. મલયગિરિએ પોતાની અનેક કૃતિઓમાં પોતાનો કંઈ પણ પરિચય કે રચ્યા સંવત્ પણ આપેલ નથી, પણ અમુકમાં ‘કુમારપાલ રાજ્યે’ એમ જણાવ્યાથી તેમજ પોતાના શિષ્યાનુયાયીઓમાં ‘અરુણ કુમારપાલો ડરાતીન’ એ ઉદાહરણ આપેલ છે તેથી કુમારપાલના સમયમાં મુખ્યપણે થયા એમ ગણી શકાય. તેમણે મુખ્યપણે આગમો પર ટીકા રચી તે આ પ્રમાણે: આવશ્યક બૃહદ્વૃત્તિ (જે૦;), આધિનિયુક્તિવૃત્તિ, અંદ્રપ્રશ્નિ ટીકા (જે૦; પી. ૩, ૧૫૪), જીવાલિગમવૃત્તિ (જે; દે. લા. નં. ૫૦) જ્યોતિષકરંડ ટીકા (જે; કી. ૨, નં. ૩૭૮ પ્ર૦ ઋં ૩૦ રત-

૨૭૪ જૈન સાહિત્યનો ઇતિહાસ. [વિં ૩; પ્રં ૫]

લામ;) નન્દી ટીકા ૩૧૪ (જે; પી. ૩,૩૫ અને ૩૩ આં સમિતિ નં. ૧૬ અને નં. ૪૪), પિંડનિર્મુક્તિ વૃત્તિ (જે; દે. લા. નં. ૪૪) પ્રસાપનાવૃત્તિ, (જે; પી. ૩,૧૦૦ આં સમિતિ નં. ૧૯ અને ૨૦), બૃહત્કલ્પ પીઠિકા (જે.), ભગવતી દ્વિતીય શન-કવૃત્તિ, રાજપ્રશ્નીય વૃત્તિ (જે.), વિશેષાવશ્યકવૃત્તિ, વ્યવહાર સૂત્ર-વૃત્તિ (તાડપત્ર રીં ૧૮૭૨-૭૩ નં. ૧૩૧-૩૨; તાડપત્ર રીં ૧૮૮૧-૮૨ નં. એ ૧૩; જે૦; પી. ૨,૧૩; પી. ૩,૬૩ અને ૧૫૭), અને સૂર્યપ્રભુસિદ્ધિ (જે૦; પી. ૩,૧૭૩ આં સમિતિ નં. ૨૪) રચી; વળી આગમ સિવાયના ગ્રંથો-જિનભદ્રક્ષમાશ્રમજૂન દ્વેત્રસમાસ પર ટીકા (જે૦ તાડપત્ર કી. ૨,૧૬; વે૦ નં. ૧૫૮૯-૯૧ પ્ર૦ જૈન ધ૦ સભા.), કર્મપ્રકૃતિ એ શિવશર્મસૂરિકૃત ૪૧૫ ગાથાના પ્રાચીન કર્મગ્રંથ પર ટીકા-કે જેમાં પંચસંગ્રહ અને ચંદ્ર-મહત્તરની ટીકા, અનુયોગદ્વાર ચૂલ્લિ અને વિશખલુવતીનો પોતે ઉલ્લેખ કર્યો છે (પી. ૩,૪૯; કી. ૨, નં. ૩૯૭ વે૦ નં. ૧૫૮૭ પ્ર૦ જૈન ધ૦ સભા તથા દે૦ લાં નં. ૧૭) ધર્મસંગ્રહગી ટીકા (દે. લા. નં. ૩૯ અને ૪૨) ધર્મસાર ટીકા, ચંદ્રવિંમહત્તરકૃત પંચસંગ્રહપરવૃત્તિ (જે૦), ષડ્શીતિ વૃત્તિ, (પાં સૂચિ નં. ૫૫) સમ્પત્તિકા (જોકે કર્મગ્રંથ) પર ટીકા (પી. ૩, ૭૧; પી. ૪, ૧૨૮; તાડપત્ર કી. ૨, ૪૭) આદિ ટીકા રચી છે. સ્વતંત્ર ગ્રંથમાં મુદ્દિ વ્યાકરણ એ નામનું શબ્દાનુશાસન ૬૦૦૦ શ્લોક-પ્રમાણ (તાડપત્ર કી. ૨, ૪૫; પા. સૂચિ નં. ૫૪) રચ્યું છે. (જે૦ સૂચિ પ્ર૦ પૃ. ૨૦)

---

૩૧૪ નંદી ટીકામાં મલ્લખરિએ શાકટાયન સંખંધી ઉલ્લેખ કર્યો છે કે શાકટાયનો ડપિ યાપનીયયતિગ્રામાગ્રણિઃ સ્વોપજ્ઞાન્દાનુશાસનવૃત્તાવાદૌ મગવતઃ સ્તુતિમેવમાહ આ પરથી શાકટાયન અને તેના વ્યાકરણનો પત્તો લાગે છે ને તેમનો દાલનિર્ણય કરવામાં સરળતા મળે છે. શ્રી જિન-વિજયનો લેખ

૩૯૦. કુમારપાલના રાજ્યાભિષેકના વર્ષમાં—સં. ૧૧૯૯ માં માધ શુ. ૧૦ ગુરુએ મંડલિપુરિ (માંડલ) માં કુમારપાલના રાજ્ય પ્રારંભમાં દશહજાર શ્લોકપ્રમાણુ પ્રાકૃત સુપાર્શ્વનાથનું ચરિત્ર લક્ષમણ ગણિએ રચ્યું (પં ૦ હરગોવિન્દદાસ સંશોધિત પ્ર. જૈનવિવિધ સાહિત્યશાસ્ત્રમાલા અને ગૂ. ભાષાં. આ. સભા) તે કર્તા મલધારી હુમચંદ્રસરિના શિષ્ય અને શ્રીચંદ્રસરિના ગુરુભાષ થાય.

૩૯૧ સં. ૧૨૦૪ માં જિનભદ્રે ઉપદેશમાલા કથા, સં. ૧૨૦૭ માં ચંદ્રકુલના પ્રહુમ્નસરિ શિષ્ય ચંદ્રસેને ઉત્પાદસિદ્ધિ નામનું પ્રકરણ સીક (વ્યાકરણ સંબંધી પી. ૩, ૨૦૯), સં. ૧૨૧૬ માં નેમિચંદ્રે પ્રાકૃતમાં અનંતનાથચરિત, સં. ૧૨૨૬ માં કનકચંદ્રે (?) પૃથ્વીચંદ્ર પર ટિપ્પણ, સં. ૧૨૨૯ પાં રવિપ્રભે શીલભાવના વૃત્તિ એમ અનેકે અનેક અથો રચ્યા.

૩૯૨ પાણીપા ચક્રવર્તી મહાકવિ શ્રીપાલ સંબંધી અગાઉ આપણે જોઇ ગયા. (પારા ૩૨૧) તેનો પુત્ર સિદ્ધપાલ પણ મહાકવિ હતો. તેના વસતિગૃહમાં મોટા મોટા વિદ્વાન જૈન સાધુ—આચાર્યો નિવાસ કરતા હતા. તે કુમારપાલ રાગનો પ્રીતિપાત્ર અને શ્રદ્ધેય સુહૃદ્ હતો અને તેની પાસેથી તે રાજ શાંતિદાયક અને નિવૃત્તિ-જનક વ્યાખ્યાન કોઈ કોઈ વખત સાંભળતો હતો. આવી એક વ્યાખ્યાન તેની વસતિમાંજ રહી સં. ૧૨૪૧ માં સોમપ્રભસરિએ પૂરા કરેલા કુમારપાલ પ્રતિજ્ઞા નામના ગ્રંથમાં છે. તે કવિ સિદ્ધ-રાજ જયસિંહ, કુમારપાલ અને મૂલરાજની રાજસભામાં એટલે સં. ૧૨૧૧ થી ૧૨૫૦ સુધી વિચ્છિન્ન હતા. ૩૧૫

૩૧૫ જુઓ સોમપ્રભસરિકૃત સતાર્થ કાવ્ય શ્લોક ૯૮, વળી આ કવિકુટુંબના સંબંધમાં જુઓ શ્રી જિનવિજયની દ્રૌપદી સ્વયંવર નામે સિદ્ધપાલના પુત્ર કવિ વિજયપાલ રચિત નાટકની પ્રસ્તાવના (પ્ર. ૦ આ. સભા) સિદ્ધપાલ માટે સોમપ્રભ સરિના સુમતિનાથ ચરિત અને કુમારપાલ પ્રતિજ્ઞાધની પ્રાયઃ એક પ્રકારની પ્રસસ્તિમાં શ્રીપાલ સંબંધી કહી પછી જણાવ્યું છે કે:—

સૂનુસ્તસ્ય કુમારપાલનૃપતિપ્રીતે: પદં ધીમતા—

મુતંસઃ કથિચક્રમસ્તકમણિઃ શ્રી સિદ્ધપાલોડમવત્ ।

૩૯૨ કુમારપાલના રાજ્યમાં અનેક ગ્રંથોની પ્રતો તાડપત્ર પર લખાઈ; તે પૈકી નીચેની જેસલમેરના જાંડારમાં ઉપલબ્ધ છે:—
 સં. ૧૨૦૧માં ભૃગુકુચ્છમાં હરિભદ્રકૃત ન્યાયપ્રવેશટીકાની (જે. ૪).
 શાશિભદ્રકૃત સંગ્રહણીવૃત્તિની (જે. ૨૦), તથા પ્રમાણક્ષણી (જે. ૧૭),
 સં. ૧૨૦૨માં રામચંદ્ર અને ગુણચંદ્ર વિરચિત સ્વોપન દ્રવ્યાલંકાર
 ટીકાની (જે. ૧૧), સં. ૧૨૦૫માં કાવ્યકલ્પલતાવિવેકની (જે. ૨૨),
 સં. ૧૨૦૬માં હૈમલધુવૃત્તિની (જે. ૧૪), સં. ૧૨૦૭માં રૂપલલીય
 સમાવાસમાં ગોવિદચંદ્રના રાજ્યમાં વાસવદત્તાની (જે. ૫), સર્વધર
 કૃત સ્થાવાન્તક્રિયાની (જે. ૫) તથા પલ્લી (પાલી)નો ભંગ થના
 ત્રુટિત રહેલ અલપદેવકૃત પંચાશક વૃત્તિની અન્યથેશમાં (જે. ૬),
 સં. ૧૨૧૨માં વિમલસુરિના શિષ્ય ચંદ્રપ્રતિગણિએ ધર્મધોપસુરિના
 મુખમાંથી નીકળેલા સિદ્ધાંતના વિષયો જેમાં એકઠા કર્યા છે એવા
 સિદ્ધાંતવિચાર-સિદ્ધાંતોદ્ધારની (પી. ૧, ૩૩) તથા અન્યથેશ (અન્ય-
 થેર)માં વિગ્રહરાજના રાજ્યમાં હરિભદ્રકૃત ઉપદેશપદ પરની વર્ધ-
 માનસરિકૃત ટીકાની (જે. ૭), સં. ૧૨૧૫માં રાજનનક અમ્મટ અને
 અલકની કૃત નામે કાવ્યપ્રકાશની કુમારપાલ રાજ્યે અણુલિલ પા-
 ટણમાં (જે. ૧૮), સં. ૧૨૧૬માં રાજશેખરકૃત કાવ્યમીમાંસાની
 અને અન્યથેશમાં કવિરહસ્યવૃત્તિની (જે. ૫), સં. ૧૨૨૨માં
 પુષ્પમાલાની (જે. ૩૨); સં. ૧૨૨૫માં અણુલિલ પાટકમાં કુમાર-
 પાલરાજ્યે મહામાતૃ કુમરસીલના સમયમાં શાંતિસુરિકૃત પ્રાં પૃથ્વી-
 ચંદ્રચરિત્રની (જે. ૧૭) અને વટપદકમાં રતનાવતારિકાની (જે. ૧૮)
 સં. ૧૨૨૬માં મંડલીમાં શ્રીચંદ્રસુરિકૃત નંદી દુર્ગપદ વ્યાખ્યાની
 (જે. ૨૩). અને સં. ૧૨૨૭માં કુમારપાલરાજ્યે વાધૂયનના મંત્રીપદે
 વિષયદંડાન્યપથકમાં પાલાઉદ્રગામે શીલાચાર્યકૃત મહાપુરિસચરિ-
 યની (જે. ૩૯), લખાઈ. વળી જુઓ પારા ૩૯૮, અને ૪૦૦.

યં વ્યાલોક્ય પરોપકારકરુણાસૌજન્યસત્યક્ષમા—

દાક્ષિણ્યૈઃ કલિતં કલૌ કૃતયુગારમ્ભો જનૈર્મન્યત્તે ॥

આચાર્ય શ્રીચંદ્ર, નેમિચંદ્ર, આવક કવિ દુર્લભરાજ. ૨૭૭

૩૯૩ ચંદ્રગચ્છમાં સર્વદેવસૂરિના સંતાનીય જયસિંહસૂરિના શિષ્ય દેવેન્દ્રસૂરિના શિષ્ય શ્રીચંદ્રસૂરિ થયા. તેમણે અણહિલવાડપુર (પાટણ) માં કપૂર પદાધિપ પુત્ર સોમેશ્વરના ઘરની ઉપરની ભૂમિમાં વસતિસ્થાન રાખી તેના કુટુંબીઓની પ્રાર્થનાથી સં. ૧૨૧૪ માં આસો વ ૭ બુધવારે સનતકુમારચરિત્ર પ્રાકૃત આઠ હજાર શ્લોક-પ્રમાણમાં રચ્યું. તેની પ્રથમ પ્રતિ હેમચંદ્રગણિએ લખી. કર્તાએ છેવટે પોતાના ગુરુભાઈઓ નામે યશોભદ્રસૂરિ, યશોદેવસૂરિ, શ્રીચંદ્રસૂરિ અને જિનેશ્વરસૂરિનાં નામ આપેલાં છે. (આની તાડપત્રની પ્રત પા. ભ. માં છે. પં. લાલચંદ્રનો સિદ્ધરાજ અને જેનો એ શ્રેષ્ઠ જૈન તા. ૨૦-૫-૨૮ પૃ. ૩૭૬.) આ ગ્રંથમાં કર્તાએ પ્રારંભમાં કવિપ્રશંસા કરતાં હરિભદ્રસૂરિ, સિદ્ધમહાકવિ અભયદેવસૂરિ, શ્રવણ, દેવચંદ્રસૂરિ, શાંતિસૂરિ, દેવભદ્રસૂરિ અને મલધારી હેમચંદ્રસૂરિની કૃતિઓનું સ્મરણ કરી તેમની ગુણસ્તુતિ કરી છે.

૩૯૪ આ સમયમાં રાજગચ્છીય અભયદેવસૂરિ-ધનેશ્વર-અન્નિતસિંહ-વર્ધમાન-શીલભદ્ર-ભરતેશ્વર-વૈરસ્વામિના શિષ્ય નેમિચંદ્ર સૂરિ થયા તેણે હિંદુદાર્શનિક કણ્યાદના મતનું-વૈશેષિક મતનું અંડન કર્યું હતું. ૩૧૧

૩૯૫ દુર્લભરાજ નામનો પ્રાગ્વાટ વણિક તે મૂળ ભીમદેવના રાજાના 'વ્યયકરણ પદ્માત્મ' જાહિલના પુત્ર મહત્તમ નરસિંહનો પુત્ર હતો. તે દુર્લભરાજ કવિ હતો અને કુમારપાત્રે તેને મહત્તમ (મહેતો

૩૧૬ ષટ્કર્કોલ્લનાવિલાસવસતિ શ્વંચતપોહર્ષતિ—

સ્તત્પદ્મોદયચંદ્રમાઃ સમજનિ શ્રી નેમિચંદ્ર પ્રમુઃ ।

નિઃસામાન્યગુણેર્મુવિ પ્રસ્રમરૈઃ પ્રાણ્યશૈલોજ્જ્વલૈ—

યં શ્વક્રે કળમોજિનો મુનિપત્તેર્વ્યર્થ મતં સર્વતઃ ॥

—માણિક્યચંદ્રદ્રુત પાર્શ્વચરિત ને કાવ્યપ્રકાશ સંકેતની પ્રશસ્તિ પા.

૧૬૦ અને ૩૨૧, ડા. સતીશચંદ્રનો ન્યાયશાસ્ત્ર ઇતિ. પૃ. ૪૦.

૨૬૮ જૈન સાહિત્યનો ઇતિહાસ. [વિં ૩; પ્રં ૫]

-પ્રધાન) ક્ષેત્રો હતો. ૩૧૭ તે કવિ-મંત્રીએ સં. ૧૨૧૬ માં સામુદ્રિક તિલક નામના સામુદ્રિક પર ગ્રંથની રચના કરી કે તેમાં તેના પુત્ર જગદેવે સમર્થન કર્યું (વિ. નં. ૪૦૧, લીં ૦ દા. ૨૭ નં. ૬૭)

૩૬૬. ચંદ્રગચ્છીય (રાજગચ્છીય) અભયદેવસૂરિ-ધનેશ્વર-અ-જિતસિંહ-વર્ધમાન-ચંદ્રપ્રભ-ભક્તેશ્વર સૂરિ શિષ્ય હરિભદ્રાચાર્યથી (આચાર્યપદને) પ્રાપ્ત થયેલા જિનચંદ્રસૂરિના શિષ્ય વિજયસિંહસૂરિ થયા તેમણે ઉમાસ્વાતિ વાચકના રચેલા જંજૂડીપ સમાસ પર વિનેયજનહિતા ટીકા (પ્રં સત્યવિજય ગ્રંથમાત્રા નં. ૨) સં. ૧૨૧૫ માં શરદ્ ઋતુમાં પાલીમાં સાહાર શ્રદ્ધિના ઘરમાં રહીને રચી હતી, તેમાં પોતાના ગુરૂ તરીકે વર્ધમાનસૂરિ શિષ્ય જિનચંદ્રગણિને પણ કર્તાએ સ્વીકાર્યા છે. આ જિનચંદ્રના શિષ્યો સર્વદેવ, પ્રહુન્ન અને ચણદેવ સૂરિઓ હતા. (કાં. વડો નં. ૧૧૬). જૈન-ગ્રંથાવલીમાં જણાવેલ જિનભદ્રગણિના ક્ષેત્રસમાસ પર વિ. સં. ૧૨૧૫ માં ત્રણ હજાર (?) શ્લોક પ્રમાણુ વૃત્તિ રચનાર વિજયસિંહસૂરિ આ સૂરિથી ભિન્ન વ્યક્તિ કદાચ નહિ હોય. ૩૧૮

૩૬૭. વડ-બૃહહ ગચ્છમાં થયેલા જિનચંદ્રસૂરિના બે શિષ્ય નામે અંબ (આમ્ર)દેવસૂરિ (બુએ પારા નં. ૩૫૪) અને શ્રીચંદ્રસૂરિ તે પૈકી શ્રીચંદ્રસૂરિનાશિષ્ય હરિભદ્રસૂરિ થયા. તે ગૂર્જર રાજધાની પાટણમાં ઘણો કાલ રહ્યા જણાય છે, અને રાજમંત્રીઓ સાથે વિશેષ પરિચય તેમનો હતો, એ પણ સ્પષ્ટ છે. સિદ્ધરાજ અને કુમારપાલ બંને રાજનીના મહામાત્ય મંત્રી પૃથ્વીપાલની પ્રાર્થનાથી આ આચાર્યે ચોવીસે જૈન તીર્થંકરોનાં ચરિત્ર પ્રાકૃત અપભ્રંશાદિ ભાષામાં રચ્યાં

૩૧૭ શ્રીમાન્ દુર્લભરાજસ્તદપત્યં બુદ્ધિધામ સુકવિરમૂત ।

યં શ્રી કુમારપાલો મહત્તમં કિતિપતિઃ કૃતવાન્ ॥

—સામુદ્રિકતિલક.

૩૧૮. પંડિત લાલચંદ્રેના 'સિંધુરાજ અને જૈનો' એ નામનો લેખ
જૈન તા- ૨૨-૧-૨૮ પૃ. ૬૮.

હતાં-તેમાંના અન્દ્રપ્રભ ચરિત્ર, મલ્લિકનાથ ચરિત્ર અને નેમિનાથ ચરિત્ર એ ત્રણ હજી સુધી પાટણમાં ઉપલબ્ધ થયાં છે, કે જેટલાનું શ્લોકપ્રમાણ ૨૪૦૦૦ છે. આ હિસાબે ચોવીસે જિનનાં ચરિત્રોનું શ્લોકપ્રમાણ લગભગ બે લાખ થાય. નેમિનાથ ચરિત્ર અપભ્રંશ ભાષામાં જ રચાયેલું છે ને તે સં. ૧૨૧૬ ના કાર્તિક શુ. ૧૩ સોમે પાટણમાં પૂર્ણ થયું છે, કે જેનું શ્લોકપ્રમાણ ૮૦૩૨ છે. (જે. પૃ. ૨૭-૨૮; પ્ર૦ ૬૦ યાકોબી સંપાદિત જર્મની.) આમાંના અન્દ્રપ્રભ ચરિત્રની તાડપત્રની સં. ૧૨૨૩ની લખાયેલી પ્રત પાટણમાં-સંઘવીના પાડાના ભંડારમાં મોજૂદ છે. તથા કાં. વડો. માં તેની પ્રત છે. તેમાં તથા મલ્લિકનાથ ચરિત્ર (હં. ભં. વડોદરા)ની પ્રાંતે પૃથ્વીપાલ મંત્રીની પ્રશસ્તિ આપી છે તે પરથી ગૃજરાતના જૈન મંત્રીવંશની ઘણી હકીકત મળી આવે છે. ૩૧૯ મલ્લિકનાથ ચરિત્ર પ્રાકૃતમાં છે ને તે ત્રણ પ્રસ્તાવમાં છે ને તેમાં સર્વદેવગણિએ કર્તાને સહાય આપી હતી. (તેની પ્રત કરતૂરસાગર ભં. ભાવનગરમાં પણ છે).

૩૯૮. તાડપત્ર પર સં. ૧૨૧૭ માં યશોદેવ કૃત અન્દ્રપ્રભચરિત્ર (ર. સં. ૧૧૭૮ જે. ૩૩) લખાયું, અને સં. ૧૨૧૮ માં કુમારપાલ રાજ્યે યશોધવલના અમાત્યપણામાં કલ્પચૂર્ણિ અણહિલપાટકમાં જિન-ભદ્રાચાર્ય માટે તાડપત્ર પર લખાઈ. (ભાં. ઇ. માં છે. કી. ૧૮૮૦-૮૧, ૧૦). સં. ૧૨૧૮ માં તાડપત્ર પર લખાયેલી દેવનાગના શિષ્ય શ્વેત-પટાચાર્ય ગોવિંદકૃત કર્મસ્તવ ટીકાની પ્રત પાટણ ભંડારમાં છે. ૩૨૦

૩૯૯. ૧૨૨૧ (?) માં પદ્મપ્રભસૂરિએ ૩૨૧ ભુવનદીપક નામનો

૩૧૯. એજન. જૈન તા. ૨૬-૭-૨૮. પૃ. ૫૭૦, અને ૧૨-૮-૨૮ પૃ. ૧૦૬: જુઓ તેમની જે પ્રસ્તાવના પૃ. ૪૮.

૩૨૦. ૧૨૧૮ ને બદલે સં. ૧૨૮૮ ની તાડપત્રની પ્રત 'સદીકા= ચત્વાર: પ્રાચીના: કર્મગ્રંથા:' ની પ્રસ્તાવનામાં બતાવી છે.

(પી. ૫, ૫૩)

૩૨૧. આ સૂરિ વાઢિ દેવસૂરિના શિષ્ય હતા એમ નાગેશ્વરી તપાસ-

જ્યોતિષનો ગ્રંથ રચ્યો કે જોનું બીજું નામ અદભાવપ્રકાશ છે.

૪૦૦. ભદ્રેશ્વરસૂરિના શિષ્ય શાન્તિસૂરિના શિષ્ય અભયદેવસૂરિના શિષ્ય પરમાનન્દસૂરિએ પ્રાચીન છ કર્મગ્રંથ પૈકી પહેલા કર્મગ્રંથ નામે ગર્ગર્ભિકૃત કર્મવિપાક પર સંસ્કૃત વૃત્તિ ૯૨૨ શ્લોકપ્રમાણ રચી. ૩૨૨ પરમાનન્દસૂરિ અને ચક્રેશ્વરસૂરિના સદુપદેશથી વડોદરામાં કુમારપાલ દેવરાજ્યે-શ્રી કુમારપાલ દેવ પ્રસાદાસ્પદ શ્રી ધારાવર્ષ નરેન્દ્ર રાજ્યે જ્ઞાના ધર્મકથાંગની રત્નચૂડ કહ્યા (દેવેન્દ્રગણિકૃત) સં. ૧૨૨૧ માં તાડપત્ર પર લખાઈ (પી. ૩ પૃ. ૬૯, ૭૦). કર્મવિપાકના વૃત્તિકાર જ આ પરમાનન્દસૂરિ હશે, આથી તેમનો સમય નિશ્ચિત થાય છે. તેજ વર્ષમાં હેમાચાર્ય કૃત સિદ્ધહૈમલધુવૃત્તિની તાડપત્ર પર લખેલી પ્રત પાટણ ભંડારમાં છે (પા. સુચિ નં. ૨૭).

૪૦૧. આ સમયમાં પ્રસિદ્ધ હૈમચંદ્ર સૂરિના શિષ્ય (ગુરુ નાદી) દેવચન્દ્ર મુનિએ ચંદ્રલેખા વિજય પ્રકરણ નામનું પંચાંગી નાટક 'કુમારવિહારમાં મૂલનાયક પાર્શ્વજિનની વામ બાજુએ રહેલા શ્રીમદ્ અજિતનાથદેવના વસંતોત્સવ પર કુમારપાલની પરિષદના ચિત્તપરિતોષ માટે' રચ્યું હતું ને ત્યાં ભજવાયું પણ હશે. અર્જુનરાજનું મનથન કરવામાં કુમારપાલનું વીરત્વ સૂચવવા માટેનું આ પ્રશંસાત્મક નાટક છે. આ કવિને તેમાં શેષ ભટ્ટારકે સાન્નિધ્ય-સહાય આપી હતી, (જો પ્રં. ૬૪) આ નાટિકામાં નાયિકા ચંદ્રલેખા વિદ્યાધરી છે. વળી આ દેવચંદ્રગણિએ માનમુદ્રાભાંજન નામનું એક બીજું નાટક સનતકુમાર ચક્રવર્તિ તથા વિદ્યાસવતીના સંબંધ ઉપર રચેલું હતું પરંતુ તે હજી ઉપલબ્ધ નથી.

ચક્રની પદ્મવલીમાં જણાવ્યું છે. તેના આ ભુવનદીપક ગ્રંથ માટે જુઓ વે. નં. ૩૭૨, અને તે પર સં. ૧૩૨૬ માં સિંહતિલકસૂરિએ વૃત્તિ રચી છે. એક પદ્યપ્રકાશ સૂરિએ સં. ૧૨૬૪ માં મુનિસુત્રવ ચરિત્ર રચ્યું છે. પી. ૩, ૩૦૨.

૩૨૨. આની તાડપત્રની પ્રત સં. ૧૨૮૮ ની મળી આવે છે. (ચાર પ્રાચીનકર્મગ્રંથની પ્રસ્તાવના, પા. સુચિ નં. ૧૬).

૪૦૨. સં. ૧૨૨૨ માં મલધારી હેમચંદ્રસૂરિની આવશ્યક પરની પ્રદેશવ્યાખ્યા પર તેમના શિષ્ય શ્રીચંદ્રસૂરિએ ટિપ્પણ રચ્યું (પી. ૨, ૩; પી. ૩, ૫. ૧૪) [તેના અન્ય ગ્રંથો માટે જુઓ અગાઉ પાના ૩૫૭-૩૫૯] સં. ૧૨૨૪ માં મૂલ એટલે પૌં ધમધોષસૂરિના વિમલગણિ કૃત શિષ્ય દર્શનશુદ્ધિ પ્રકરણ પરની વૃત્તિનો ઉદ્ધાર તે વિમલગણિના શિષ્ય દેવભદ્રસૂરિએ બૃહદ્વૃત્તિ રચી કર્યો કે જેમાં પોનાના શિષ્ય શાંતિભદ્રે સહાય કરી ને જેનો પ્રથમાદર્શ મુનિ-અને લખ્યો તે બૃહદ્વૃત્તિની પ્રત તાડપત્ર પર લખાઈ (પા. સૂચિ નં. ૫ તથા નં. ૩૦).

૪૦૩. પ્રસિદ્ધ વાદિ દેવસૂરિ સં. ૧૨૨૬ માં ભદ્રેશ્વરસૂરિને ગચ્છભાર સોંપી સ્વર્ગસ્થ થયા. (પ્ર. ચ.).

૪૦૪ મુનિરત્નસૂરિ—તેઓ ચંદ્ર-પૌર્ણભિક ગચ્છના સમુદ્ર-ધોષસૂરિ (જુઓ ટિપ્પણ નં. ૨૪૫)ના શિષ્ય હતા. તેમણે ઉત્તરજિનીમાં મહાકાલના દેવાલયમાં નરવર્મા રાજાની સભામાં વિદ્યાશિવ વાદીને હરાવ્યો હતો. તેમણે ‘બાલકવિ’ એ બિરુદવાળા જગદેવમંત્રીની વિનિતિથી ભવિષ્યમાં થનારા તીર્થંકર અમમસ્વામીનું ચરિત્ર સં. ૧૨૨૫ માં (દ્વિપંચદિનકૃત વર્ષ) પત્તનમાં રચ્યું કે જેનો પ્રથમાદર્શ ગૂર્જર વંશના ઉદયરાજ મંત્રીના વિદ્વાન પુત્ર સાગરચંદ્રે લખ્યો અને જે નૃપાક્ષ પટલાધ્યક્ષ ૩૨૩ કુમાર કવિએ સંશોધ્યું. પછી મુનિરત્ન સૂરિએ તે પત્તનમાંજ શાંતિનાથના મંદિરમાં સભા સમક્ષ તેને વાંચી સંભળાવ્યું કે જેમાં વૈયાકરજી શ્રી પૂર્ણપાલ, યશપાલ, જગદેવ બાલકવિ, આદિ હતા. (પી. ૩, ૬૦) તે સૂરિએ અમંબડ ચરિત્ર કે જેમાં અમંબડ ક્ષત્રિય તથા તેની બત્રીસ પુત્રીઓની ઉત્પત્તિ કેમ થઈ

૩૨૩ રાજ્યના આય-વ્યયના હિસાબ રાખનારે કાર્યાલય તે ‘અક્ષપટલ’ કહેવાડું, અને તેનો અધિકારી ‘અક્ષપટલિક, અક્ષપટલાધીશ’ કહેવાતો. જુઓ ઓગણત્રીસ બારતીય ગ્રામીનલિપિ-ભાષા પૃ. ૧૫૨, ટિપ્પણ ૭ અને ૮.

તેનું વર્ણન છે, અને મુનિસુવત ચરિત્ર (પી. ૩, ૧૪૪) પણ મંસ્કૃતમાં રમ્યાં છે.

૪૦૫. ઉક્ત જગદેવ તે ચૌલુક્ય રાજાના વારાહી નામની નગરીમાં વસના કોશાધિપ (ખજનચી) નામે શ્રીમાલકુચના યશોધ-વલ્લભે પુત્ર હતો. તેને ‘બાલકવિ’ એ ખિરદ હેમચંદ્રાચાર્યે આપ્યું હતું. પહેલાં જૈનધર્મથી વિરદ ચાલનારા આવકોને શિક્ષા આપવા માટે ધર્મધોષસૂરિએ (મુનિરત્નના પ્રગુર) સોળ આવકો નીમ્યા હતા તેમાં આ જગદેવ મુખ્ય હતો. ૩૨૪ તેણે કુમારપાલ બૃપતિના મહા-મૌદ્દર્ભિક શ્રી રૂદ્રના પુત્ર ભદ્ર સૂદન કે જે વિપ્ર હતો છતાં પણ જૈનગુરુના બોધથી સુઆવક જેવો થયો હતો તેની સાથે જિનશાસનની ઉન્નતિ અર્થે ધણું ધન ખર્ચ્યું હતું. (પી. ૩, ૯૬-૯૭)

૪૦૬. સં. ૧૨૨૮ માં સિદ્ધાંતિક ચક્ષદેવ શિષ્ય પાર્શ્વનાગે ગંભીરમાં જંજૂ નામના આવકના જિનાલયમાં તેની સહાયથી શક ૮૨૬ માં રચેલી આવક પ્રતિક્રમણ સૂત્રપર વૃત્તિ તાડપત્રપર લખાઈ (પાટણ સૂચિ).

૪૦૭. સોમપ્રભસૂરિ-એ એક સુપ્રસિદ્ધ અને સુગત જૈન વિદ્વાન્ થયા. ‘તેઓ ગૃહસ્થાવસ્થામાં પ્રાગ્વાટ (પોરવાડ) જાતિના વૈશ્ય-વૈશ્યિક હતા. પિતાનું નામ સર્વદેવ અને પિતામહનું નામ જિન-દેવ હતું. જિનદેવ કોષકે રાજાનો મંત્રી હતો અને તે પોતાના સમ-

૩૨૪ ચાલત્વે સ્વકવિત્વરંજિતદૃઢઃ શ્રી હેમસુરેર્નુજાત

દ્વૈતીયીકમવાપ ચાલકવિરિત્યુદામ સન્નામ યઃ ॥

પ્રાક્ ચક્રે કિલ ધર્મધોષગણમૃદ યાન્ શોહશ આવકાન્
ગચ્છે સ્વે વ્રતિનાં જિનાગમવિધિ વ્યાલુંપતાં શાસકાન્ ।

ધર્મસ્થીય વિશારદો નયપદ્મ વિદ્યાબિદ પારંગમ—

સ્તેષ્વપ્યેષ યથાવશેષ વિબુધાનુલંઘ્ય વાગ્મુખ્યતાં ॥

—અમમચરિત્ર પી. ૩, ૯૭.

યમાં બહુ પ્રતિષ્ઠિત પુરુષ હતો. સોમપ્રભે કુમારાવસ્થામાંજ જૈન દીક્ષા લઇ તીવ્ર શુદ્ધિના પ્રભાવે સમસ્ત શાસ્ત્રોનો તલસ્પર્શી અભ્યાસ કરી આચાર્યપદવી પ્રાપ્ત કરી હતી. તેમની તર્કશાસ્ત્રમાં અદ્ભુત પટુતા, કાવ્ય વિષયમાં ધણી ત્વરિતતા અને વ્યાખ્યાન આપવામાં બહુ કુશલતા હતી.

૪૦૮. ગુરૂ પરંપરામાં તેઓ બૃહદ્ગચ્છના સર્વદેવસૂરિ-યશોભદ્ર-મુનિચંદ્રસૂરિ (પારા ૩૩૨ થી ૩૩૪) અને માનદેવ-અજિતદેવ-વિજયસિંદસૂરિના શિષ્ય થાય.

૪૦૯. સોમપ્રભસૂરિની કૃતિઓ ચાર જાણુવામાં છે. ૧ સુમતિનાથ ચરિત્ર-એ જૈનધર્મના પાંચમા તીર્થંકર સુમતિનાથનું ચરિત્ર મુખ્યતઃ પ્રાકૃત ભાષામાં છે, અને તેમાં જૈન ધર્મના સિદ્ધાન્તોનો ખોધ આપતી પુરાણ કથાઓ કલ્પિત છે. તેની શ્લોક સંખ્યા સાઝાનવલ્લભર ઉપર છે. તેની રચના કુમારપાલ રાજ્યમાં થયેલી પોતે જણાવી છે. (પા. ભ.) ૨ સ્મૃતિમુક્તાવલી-૧૦૦ પદનો પ્રકીર્ણ સુભાષિત જેવો ગ્રંથ તેનું પ્રથમ પદ, 'સિન્દુર પ્રકર' એવા વાક્યથી શરૂ થતું હોવાથી તે નામ પણ તેમજ 'સોમશતક' એ નામ પણ તેને અપાય છે. તે ભર્તૃહરિના નીતિશતકની શૈલિમાં રચાયેલો છે અને અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, શીલ, સૌજન્ય આદિ વિષયોપર સંક્ષિપ્ત પરંતુ હૃદયગમ્યરીતે તેમાં વિવેચન કરેલું છે. તેની રચના સરલ, સરસ અને સુખોદ છે. તેનાં કેટલાંક પદો તેમની કૃતિ નામે કુમારપાલ પ્રતિબોધમાં પણ મૂકેલાં છે. આ ગ્રંથ મુદ્રિત થયો છે. ૩-શતાર્થ કાવ્ય ૩૨૫ આ ગ્રંથ કર્તાના સંસ્કૃત ભાષા સંબંધીનું પાંડિત્ય પ્રકટ કરે છે. તે ગ્રંથ માત્ર એક વસંતતિથકા છંદરૂપે છે. ૩૨૬ તેના જાદા

૩૨૫ જુઓ તેમના 'શતાર્થ કાવ્ય'ની પ્રશસ્તિ-કુમારપાલપ્રતિબોધની પ્રસ્તાવના પૃ. ૧૪-૧૫ માં.

૩૨૬ તે છંદ આ છે:—

કલ્યાણસાર સવિતાનહરેક્ષમોહ, કાન્તારવારણ સમાનજ્વલાણ્ણેવ ।

ધર્માર્થકામમદમહોદયવીરવીર સોમપ્રભાવ પરમાયમસિદ્ધસૂરે ॥

જૂદા સો અર્થો કરવામાં આવ્યા છે, ને તે પોતેજ ટીકા કરી બતાવ્યા છે. ટીકાના પ્રારંભમાં પાંચ શ્લોકોમાં વિવક્ષિત સોએ અર્થોની અનુક્રમણિકા આપી પછી ૨૪ જૈન તીર્થંકરોના અર્થો લખી, વચ્ચે શ્રદ્ધા, નારદ, વિષ્ણુ આદિ વૈદિક દેવો વગેરેના અર્થો પણ આજેખ્યા છે અને છેવટે પોતાના સમકાલીન એવા વાદી દેવસૂરિ અને હેમચંદ્રાચાર્ય જેવા જૈન મહાન ધર્મગુરુઓના; જયસિદદેવ, કુમારપાલ, અજયદેવ અને મૂલરાજ જેવા ગૂજરાતના ક્રમિક ૪ ચૌલુક્ય રાજાઓના, કવિ સિદ્ધપાલ જેવા શ્રેષ્ઠ નાગરિકના અને અજિતદેવ તથા વિજયસિદ્ધ નામે પોતાના ગુરુઓના અર્થો પણ અવતાર્યાં છે. પછી પોતાનો અર્થ બેસાડ્યો છે ને છેવટે કોઇ શિષ્યના મુખેથી પાંચ પદ્યોની પ્રશસ્તિ છે. આમાં અજયપાલ અને મૂલરાજપર અર્થ બેસાડ્યો છે તે તેના સમયમાં પાછળથી બેસાડ્યો હોય, યા તો આ આખી કૃતિ મૂલરાજના સમયમાં થઇ હોય—એટલે તેની રચના તેના રાજ્યકાલમાં—સં. ૧૨૩૩ થી ૧૨૩૫ ની વચ્ચમાં થઇ હોય.

૪૧૦. ચોથો ગ્રંથ કુમારપાલ પ્રતિબોધ છે ને કુમારપાલના મરણ પછી નવવર્ષે એટલે સં. ૧૨૪૧ માં પાટણમાં કવિ સિદ્ધપાલની વસતિમાં પૂર્ણ કર્યો છે. તે પ્રસિદ્ધ હેમાચાર્યના શિષ્ય મહેન્દ્રસૂરિએ તથા વર્ધમાનગણિ અને ગુણચન્દ્ર ગણિએ સાંભળ્યો હતો. (કાં. જાણી. પ્ર. જિનવિજય સંપાદિત ગા. ઓ. સી. નં. ૧૪)

પ્રકરણ ૬ હું.

હેમ-યુગ.

સં. ૧૧૬૨ થી સં. ૧૨૨૯.

ક્લૃપ્તં વ્યાકરણં નવં વિરચિતં છન્દો નવં દ્વયાશ્રયા—

ડલંકારો પ્રથિતૌ નવૌ પ્રકટિતૌ શ્રી યોગશાસ્ત્રં નવમ્ ।

તર્કઃ સંજનિતો નવો જિનવરાવીનાં ચરિત્રં નવં

બદ્ધં યેન ન કે [ન કેન] વિધિના મોહઃ કૃતો દૂરતઃ ॥

—જેણે નવું વ્યાકરણ, નવું છંદઃશાસ્ત્ર, નવું દ્વયાશ્રય, નવું અલંકાર શાસ્ત્ર, નવું યોગશાસ્ત્ર, નવું તર્કશાસ્ત્ર, નવાં જિનચરિત્રો રચેલ છે નિર્મેલ છે તેણે આ રીતે કરીને કઈ કઈ રીતે આપણે! મોહ દૂર નથી કર્યો?— અર્થાત્ ધર્મી રીતે દૂર કર્યો છે. (સોમપ્રભસુરિકૃત રાતાર્થકાવ્યની ટીકા મ્થો. ૬૩)

વિદ્યાંભોનિધિમંથમંદરગિરિઃ શ્રી હેમચન્દ્રો ગુરુઃ ।

—શ્રી હેમચંદ્ર ગુરુ ત્રિધારણી સમુદ્રને મળવા માટેનો મંદરગિરિરૂપ છે. (તેમના શિષ્ય દેવચંદ્રકૃત અંદ્રદેવના નાટક)

સમ્યગ્જ્ઞાનનિધેર્ગુણૈરનવધેઃ શ્રી હેમચંદ્રપ્રભો—

પ્રંધે વ્યાકૃતિકૌશલં વસતિ તત્ ક્વાસ્માદૃશં તાદૃશં ॥

—સમ્યગ્જ્ઞાનના નિધિ અને ગુણોવરે અવધિ વખરના એવા શ્રી હેમચંદ્ર પ્રભુના ગ્રંથમાં જેવું વ્યાકૃતિજ્ઞ કૌશલ છે તેવું અમારા જેવામાં ક્યાંથી હોય? (તેમના શિષ્ય મહેન્દ્રસુરિની અનેકાર્થ કેરવકૌમુદી)

નિસ્તીમપ્રતિભૈકઙ્ગીવિતધરૌ નિઃશેષભૂમિસ્પૃશાં

પુણ્યધેન સરસ્વતીસુરગુરુ સ્વાંગૈકરૂપૌ દધત્ ।

યઃ સ્યાદ્વાદમસાધયન્ નિજવપુર્હૃદાન્તતઃ સોઽસ્તુ મે

સદ્બુદ્ધ્યમ્નુનિધિપ્રબોધવિધયે શ્રીહેમચન્દ્રઃ પ્રસુઃ ॥

યે હેમચન્દ્રં મુનિમેતદુક્તપ્રત્યાર્થસેવામિષતઃ શ્રવન્તે ।

સંપ્રાપ્ય તે ગૌરવમુજ્જ્વલનાં પદં કલ્પનામુષ્ણિતં મળન્તિ ॥

—મત્તિષેષ—સ્યાદ્વાદમંજરી

—જેણે સર્વ પૃથ્વીવાસીઓના પુણ્યશાશિને લગ્નને અસીમ પ્રતિભાથી એક જીવિત ધરનારા સરસ્વતી અને સુરશુર બંનેને પોતાના શરીરમાં એક રૂપ કરીને ધારણ કરેલ છે એવા, અને ક્યાહવાદને સાધનારા શ્રી હેમચંદ્ર પ્રજા સદૃષ્ટિદિના સાગરને બાણવાની વિધિ માટે પોતાના શરીરના દૃષ્ટાંતરૂપ બને થાઓ.

—જેઓ આ હક્ત પ્રથના અર્થની આચરણા રૂપી ત્રિપથી હેમચંદ્ર મુનિને આશ્રય છે તેઓ ગૌરવ પ્રાપ્ત કરીને ઉન્નત કલાઓના ઉચિત સ્થાનરૂપ બને છે.

‘સન્ત્યગ્યે કવિતાવિતાનરસિકાસ્તે શૂરયઃ સૂરયઃ

ક્ષમાપસ્તુ પ્રતિબોધ્યતે યદિ પરં શ્રીહેમસૂરોગિરા ।

ઉન્મીલન્તિ મહામહાસ્યપિ પરે લક્ષાણિ કૃદ્ધાણિ વૈ

નો રાકાશશિના વિનાં વત ભવત્યુજાગરઃ સાગરઃ ॥’

—કવિતાની વિશિષ્ટ રચના કરવામાં રસિયા એવા અન્ય સૂરિઓ પણ છે પણ શ્રી હેમસૂરિની વાણી કે જોનાથી એક રાજ પ્રતિબોધ પામે છે તે અનોખી છે. મોટાપ્રકાશવાળા બીજા તારાઓ લાગે કે જે છે પણ પૂર્ણિમાના ચંદ્ર વગર સાગર વિશેષ બચત થતો નથી-કલાસ પામતો નથી.—‘એક કવિ’

—નિનમંડનકૃત ક. પ્રબંધ પૃ ૫૭.

હેમચંદ્ર-વચનો.

અકૃત્રિમસ્વાદુપદાં પરમાર્થાભિધાયિનામ્ ।

સર્વભાષાપરિણતાં જૈનીં વાચમુપાસ્મહે ॥

—કાવ્યાનુશાસનનું મંગલાચરણ.

ભવવીજાંકુરજનના રાગાવાઃ ક્ષયમુપાગતા યસ્ય ।

બ્રહ્મા વા વિષ્ણુર્વા હરો જિનો વા નમસ્તસ્મૈ ॥

યત્ર તત્ર સમયે યથા તથા યોસિ સોઽસ્યમિધયા યથા તથા ।

વીતદોષકલ્લુષઃ સ ચેદ્ ભવાનેક એવ મગવજ્ઞમોસ્તુ તે ॥

ત્રૈલોક્યં સકલં ત્રિકાલવિષયં સાલોકમાલોકિતં

સાક્ષાદેન યથા સ્વયં કરતલે રેખાત્રયં સાંગુલિ ।

રાગદ્વેષમયામયાન્તકજરાલોલત્વલોભાદયો

નાલં યત્પદલ્બનાય સ મહાદેવો મયા વન્ધતે ॥

યો વિશ્વં વેદ વિધં જનનજલનિધે મૈગિનઃ પારદશ્વા
પૌર્વાપર્યાવિરુદ્ધં વચનમનુપમં નિષ્કલંકં યદીયમ્ ।
તં વંદે સાધુવંશં સકલગુણનિધિં ધ્વસ્તદોષદ્વિષં તં
હુદં વા ધર્ધમાનં શતદલનિલયં કેશવં વા શિવં વા ॥

—વીતરાગસ્તુતિ.

—અફ્રિમ સ્વાહ-(માધુર્ય) યુક્ત પદ વાળી, પરમાર્થને કહેનારી, સર્વેને ભાષારૂપે પરિણમનારી જિનોની વાણીનું અમે ઉપાસન કરીએ છીએ.

જેના બવરૂપી ખીજના અંકુરોને ઉત્પન્ન કરનારા રોગાદિ ક્ષય થઈ ગયા છે તે પ્રભા હો, વિષ્ણુ હો, હર હો અથવા જિન હો તેને નમસ્કાર છે.

ગમે તે સમયે, ગમે તે અવસ્થામાં, ગમે તે નામથી આપ (પ્રખ્યાત) હો, પણ જો આપ દોષરૂપી કલંકથી યુક્ત હો તો ભગવન્ ! આપને નમસ્કાર છે.

જેને અલોક (જ્યાં જીવની ગતિ નથી એવો પ્રદેશ) સહિતનો સકલ ત્રિલોક જેવી રીતે પોતાની મેળે આંખળીએ સહિતની હથેલીની ત્રણ રેખા સાક્ષાત્ દેખાય છે તેમ સાક્ષાત્ ત્રણે કાલમાં દૈશ્યમાન છે, જેના પદનું ઉદ્ધ-ધન કરવામાં રાગ દ્વેષ ક્ષય આમય (રાગ), અંતક(કાલ), જરા (વૃધ્ધાવસ્થા), લોભત્વ (અપલતા), લોભ આદિ યજ્ઞિમાન્ નથી એવા મહાદેવને હું વંદન કરું છું.

જે વેદ જગત્ને ભણે છે, જેણે જન્મ-ઉત્પત્તિ રૂપી સમુદ્રની ભંગિ-ઓની પાર ભેડ્યું છે, જેનું વચન પૂર્તિપર અવિરુદ્ધ, અનુપમ અને નિષ્કલંક છે, જે સાધુ પુરુષોને વંદે છે, સકલ ગુણના ભંડાર છે, દોષરૂપી શત્રુ જેણે નષ્ટ કરી નાંખ્યા છે એવા તે યુદ્ધ હો, વૃધ્ધમાન હો, સો પાંખડી પર રહેનાર કેશવ (વિષ્ણુ) હો કે શિવ હો તેને હું વંદું છું.

૪૧૧. ‘ભારતવર્ષના પ્રાચીન વિદ્વાનોની ગણનામાં જૈન શ્વેતાં-અમરાચાર્ય શ્રી હેમચન્દ્ર સૂરિએ ઉચું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે. સંસ્કૃત સાહિત્ય અને વિક્રમાદિત્યના ઇતિહાસમાં જે સ્થાન કાલિદાસનું અને શ્રી હર્ષના દરબારમાં આણલદંતું છે, પ્રાયઃ તેજ સ્થાન ઇસવી સનની પ્યારમી સદીમાં ચૌકુચ વંશી સુપ્રસિદ્ધ મૂર્જર . નરેન્દ્ર-શિરોમણિ

સિદ્ધરાજ જયસિંહના ઇતિહાસમાં હેમચન્દ્રનું છે. '૩૨૭ વર્ષી કુમારપાલના ઇતિહાસમાં તો તેનું સ્થાન ગુરુશિષ્ય જેવું હતું.

૪૧૨. તેમનો જીવનકાલ સિદ્ધરાજ અને કુમારપાલના રાજ્યકાલમાં છે. બંનેમાં પોતાનો પ્રભાવ તેમણે બતાવ્યો છે તે પરથી હેમચુગના બે ભાગ પાડવા હોય તો એક સિદ્ધદેવ અને બીજો કુમારદેવ પાડી શકાય; પણ તેમના અંથોની રચના સાલ તેમજ બીજી ઘટનાની સાલ બરાબર મળી શકે તેમ નથી તેથી અત્યારે પહેલાં તે પુરૂષ-પુંગવની દુંક જીવની આપી પછી તેમની સાહિત્ય સેવા સંબંધી કહીશું. તેમની જીવની માટે ઘણાં સાધન છે (જુઓ પુટનોટ નં. ૨૮૯) પરંતુ તે પૈકી તાત્કાલિક સાધન તેમના સમકાલીન સોમપ્રભસૂરિના સં. ૧૨૪૧માં રચેલા કુમારપાલ પ્રબોધ નામના અંથમાં મળી આવતી કેટલીક છૂટી છવાઇ હકીકત છે તેનો સાર ૩૨૮ પ્રથમ આપણે લઇશું, કારણ કે તે સૌથી વધારે વિશ્વસનીય સત્ય-યથાર્થ ગણાય.

૪૧૩ ગુરૂપરંપરા—'પૂર્વે પૂર્ણતત્ત્વ નામના ગચ્છમાં શ્રીદત્તસૂરિ નામે એક આચાર્ય થઇ ગયા. તેઓ પરિભ્રમણ કરતાં એક વખતે વાગડ દેશના રચણપુર નામના ગામમાં ગયા. ત્યાં તે વખતે ચરોલદ્ર કરીને એક રાજા રાજ્ય કરતો હતો, તે શ્રીદત્તસૂરિ પાસે આવી હમેશાં ધર્મબોધ સાંભળવા લાગ્યો. શ્રીદત્તસૂરિ ત્યાં કેટલોક સમય રહી અન્યત્ર ચાલ્યા ગયા. પાછળથી તે રાજાને સંસાર ઉપર વિરક્તિ થઇ આવી અને તેથી તે બધો રાજ્યભાર છોડી શ્રીદત્તસૂરિ પાસે દીક્ષા લેવા નિકળી પડ્યો. સૂરિ તે સમયે 'દિંડુઆણપુર' માં રહેતા હતા તેથી રાજા ત્યાં ગયો. તેની પાસે એક બહુમૂલ્ય મુક્તાહાર હતો તેને વેચી તેના

૩૨૭. પંડિત શિવદત્તશર્માની શ્રી હેમચન્દ્ર નામનો લેખ જા. પ્ર. પ. ૬, ૪

૩૨૮ જુઓ શ્રી નિનવિજયની તે અંથ (પ્ર૦ ૧૧૦ એ. સીરીઝ) ની પ્રસ્તાવના અને તે પ્રસ્તાવનાનું ગૂજરાતી ભાષાંતર જૈન સાહિત્ય સંશોધક ભાગ ૧ અંક ૨ પૃ. ૫૫-૬૮.

रामचंद्र

कुमारपाल

‘प्रविष्टावसर्वश’ श्री हेमचंद्रस्य हि
[लैन आभानं सत्ता - लावनगरना सोनभ्या]

परमार्थत श्री कुमारपाल भूपाव.

पृ. २८८

દ્રવ્યથી ત્યાં એક ‘ચત્તીસ જિલ્લાલય’ નામે મોટું જૈન મંદિર બંધાવ્યું. ૩૨૬ અને પછી સાધુપણું લઈ શ્રીદત્તસૂરિનો શિષ્ય થયો. સાધુત્વ લઈને તેણે અનેક પ્રકારનાં તપશ્ચરણો કર્યા અને જોડો શાસ્ત્રાભ્યાસ કરી ચંશેલદ્રસૂરિ નામે આચાર્યપદ પ્રાપ્ત કર્યું. આચાર્ય થયા પછી તેમણે લોકોને ધર્મોપદેશ આપવા જુદાં જુદાં સ્થળોમાં પરિભ્રમણ કર્યું. જ્યારે વૃદ્ધાવસ્થાના યોગે શરીર બહુ શિથિલ અને ક્ષીણપ્રાય થયું ત્યારે ઉગ્ગળ્યંત (ગિરનાર) તીર્થ ઉપર જઈ તેમણે અનશન ત્રન અંગીકાર કર્યું અને સમાધિપૂર્વક સ્વર્ગસ્થ થયા. તેમના શિષ્ય પ્રહુન્નસૂરિ થયા કે જેમણે ‘ઠાણુય પગરણુ’ (સ્થાનક પ્રકરણ) નામે ગ્રંથ રચ્યો. તેમના શિષ્ય ગુણસેનસૂરિ અને તેમના શિષ્ય દેવચંદ્રસૂરિ થયા. દેવચંદ્રસૂરિએ ઉક્ત પ્રહુન્નસૂરિ રચિત ઠાણુય પગરણુ પર ટીકા રચી છે તથા શાન્તિજિનચરિત્ર રચ્યું છે. (જુઓ પાના ૩૨૭).

૪૧૪. ‘એ દેવચંદ્રસૂરિ ફરતા ફરતા એક વખતે ધંધુકા નામે ગામમાં ગયા ત્યાં ચચ્ચ અને ચાહિણી નામે મોટા જાતીય વણિ-ગદંપતીનો ચંગદેવ નામે એક પ્રતિભાવાન બાલક તેમની પાસે આવવા લાગ્યો. અને નિરંતર તેમનો ધર્મખોધ સાંભળવા લાગ્યો. તેમના ઉપદેશથી પ્રભુદ્ધ થઈ બાલક ચંગદેવ તેમનો શિષ્ય થવા તૈયાર થયો, અને તેમની સાથેજ તે રહેવા-ફરવા લાગ્યો. ફરતા ફરતા દેવચંદ્રસૂરિ, ખંભાતમાં આવ્યા, અને ત્યાં, તે બાલકના મામા નામે નેમિદારા ચચ્ચ અને ચાહિણીને સમજાવી-શુઝાવી, તેને દીક્ષા આપી અને ચંગદેવના બદલે સોમચંદ્ર નામ રચાવ્યું. અલૌકિક બુદ્ધિશાળી બાળક સાધુ સોમચંદ્ર થોડાજ સમયમાં સકળ શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરી સમર્થ વિદ્વાન થયો અને ગુરુએ તેની પૂણું યોગ્યતા

૩૨૬ ગ્રંથકાર સોમપ્રજ્ઞાચાર્ય આ ઠેકાણે જન્મ્યા હે કે-તે ચત્તીસ જિલ્લાલય મંદિર આજે પણ એટલે ગ્રંથરચના સં. ૧૨૪૧ માં ત્યાં (ડિંડૂ આણા પુરામાં) વિશ્રામન છે.

જેઠ હેમચંદ્ર એવા નવીન નામની સાથે તેને આચાર્યપદ પ્રદાન કર્યું. હેમચંદ્રાચાર્યની વિદ્વતાથી મુગ્ધ થઈ સિદ્ધરાજ જયસિંહ દેવ તેમના ઉપર બહુ ભક્તિભાવ ધરાવતો હતો, અને દરેક શાસ્ત્રીય બાબતના તેમની પાસે ખુલાસા મેળવી સંતુષ્ટ થતો હતો. તેમના ઉપદેશથી સિદ્ધરાજની જૈનધર્મ ઉપર પ્રીતિ થઈ હતી, અને તેના ઉપલક્ષ્યમાં સિદ્ધરાજે 'રાયવિહાર' નામે એક જૈનમંદિર પાટણમાં, 'સિદ્ધવિહાર' નામે એક ૨૪ -જનપ્રતિમાવાળું મંદિર સિદ્ધપુરમાં બંધાવ્યું હતું. સિદ્ધરાજના કથનથી હેમચંદ્રાચાર્યે 'સિદ્ધદૈમ વ્યાકરણ' નામે સર્વોગપૂર્ણ શબ્દશાસ્ત્ર બનાવ્યું હતું. તેમનો અમૃતોપમ ઉપદેશ સાંભળ્યા વિના સિદ્ધરાજને જરા પણ ચેન પડતું ન હતું."

૪૧૫. હવે અન્ય સાધનોમાંથી જોઈએ:—તેમનો જન્મ સં. ૧૧૪૫ ની કાર્તિકી પૂર્ણિમાને દિને થયો. જૈન સાધુ તરીકેની દીક્ષા નવ વર્ષની વયે દેવચંદ્રસૂરિએ પોતાના જ્ઞાન બલથી આ વ્યક્તિદ્વારા જૈન ધર્મનો મહાન ઉદ્ધવ જાણી આપી. તેણે પૂર્વજન્મના સુસંસ્કારથી તીવ્ર રમરણુશક્તિ અને ધારણાશક્તિથી અદ્યપરિશ્રમે ગુરૂ પ્રતાપે ૩૩૦ શાસ્ત્રજ્ઞાન સંપાદન કર્યું. ઉત્કટ આત્મસંયમ-ઈંદ્રિયદમન-વૈરાગ્યવૃત્તિથી આજન્મ નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચર્ય સેવ્યું. ગુરૂએ નાગપુર (મારવાડનું નાગોર)માં સં. ૧૧૬૨ માં આચાર્યપદ આપી હેમચંદ્રને બદલે હેમચંદ્ર નામ આપ્યું. વિધ વિધ ગ્રામાનુગ્રામ વિચરતાં અનેકને ઉપદેશ આપી ગૂર્જર પાટનગર અમલુહિલપુર પાટણ પ્રવેશ કર્યો. આ સમયે મહારાજ સિદ્ધરાજ જયસિંહ ત્યાં પરાક્રમી અને પ્રજાપ્રિય નૃપતિ હતો. ત્યાં ધીમે ધીમે આખા શહેરમાં ખ્યાતિ થવા લાગી. રાજાના આમંત્રણથી રાજ્યસભામાં જઈ

૩૩૦ પોતે સ્વગુરૂ પાસેથી જ્ઞાન મેળવ્યું એમ હેમચંદ્ર જણાવે છે:—

આચાર્યો હેમચંદ્રો મૂક્તત્વાદાંમોજષ્ટપદઃ ।

તત્પ્રસાદાદધિગતજ્ઞાનસંપન્નહોદયઃ ॥

ત્રિ. ઇ. પુ. અરિત પ્રશસ્તિ સ્તો. ૧૫.

પોતાના જ્ઞાન અને ચારિત્રને પરિચય કરાવ્યો. તેના પાંડિત્ય, દૂરદર્શિતા અને સર્વ ધર્મ પ્રત્યેના સ્નેહને કારણે તેનો પ્રભાવ રાજ-સભામાં ઉત્તરોત્તર વધતો ગયો.

૪૧૬. સિદ્ધરાજને ધર્મચર્યા સાંભળવાનો ખણે શોખ હતો. એકવાર તેણે રાજસભામાં એવો પ્રશ્ન કર્યો કે ‘જગતમાં કયો ધર્મ સંસારથી મુક્ત કરનારો છે ?—આનો ઉત્તર હેમાચાર્યે પુરાણના શંખાખ્યાનનો અધિકાર સંભળાવી—‘સંજ્ઞાવિની-યાય’ જણાવી બતાવ્યું કે

તિરોધીયત દર્મયૈ ચૈવા દિવ્ય તદૌષધમ્ ।
તથાઽમુષ્મિન્ યુગે સત્યો ધર્મો ધર્માન્તરૈર્નૃપ ॥
પરં સમગ્રધર્મીણાં સેવનાત્કસ્યચિત્ કવચિત્ ।
જાયતે શુદ્ધધર્માસિ દર્મચ્છઙ્ગૌષધાસિવત્ ॥

ભાવાર્થ—હે રાજન્ ! જેમ દર્શાદિ સાથે મળી જવાથી દિવ્ય ઔષ-ધીની પિચ્છાન થતી નથી, તેમ આ યુગમાં કેટલાક ધર્મોથી સત્ય ધર્મ તિરોભૂત રહ્યો છે, પરન્તુ સમગ્ર ધર્મોના સેવનથી જેમ દિવ્યૌષધિ પ્રાપ્ત થઈ તેમ કવચિત્ પુરૂષને શુદ્ધ ધર્મની પ્રાપ્તિ થઈ નહીં છે. દુઃકામાં સર્વ ધર્મોના પરિચય હઈ સત્ય ધર્મનું મહત્ત્વ જાણું શોભે છે—ખરી જિજ્ઞાસા જેને ભગી હોય અને તે જિજ્ઞાસા પ્રમાણે તે પ્રયાસ કરે તો તેની જિજ્ઞાસા જરૂર પૂરી થાય.

ધર્મ ગ્વેષણા માટે આવો નિષ્પક્ષપાત ભાવ પ્રકટ થયેલો જોઈ રાજ મુગ્ધ થયેલ.

૪૧૭ ‘મહારાજ જયસિંહદેવે આલવમંડલ ઉપર વિજય મેળવ્યો, તેથી ધારાની સમગ્ર ત્રણ પાટણમાં આવી, એની સાથે ભોજ-રાજનો પુસ્તક ભંડાર પણ લાવવામાં આવ્યો. વિજયવંત સિદ્ધરાજ પાટણમાં આવ્યો તે વખતે આશીર્વાચન કહેવા અનેક પંડિતો રાજપ્રાસાદે આવ્યા હતા, તેમાં આચાર્ય હેમચંદ્ર પણ હતા. હવે કોઈ સમયે હેમચંદ્રસરિ સિદ્ધરાજને મળવા આવ્યા ત્યારે સિદ્ધરાજના પુસ્તક ભંડારના રક્ષકો અવંતીના એ ભંડારનું નિરીક્ષણ કરતા

હતા. એ રક્ષકોએ ‘લક્ષણ’ સંબંધીનું એ ભંડારનું એક પુસ્તક રાખતે બતાવ્યું. રાખએ આચાર્યને પૂછ્યું કે ‘એ શું છે?’ આચાર્યે જણાવ્યું કે “‘ભોજવ્યાકરણ’ એ નામનું એ શબ્દશાસ્ત્ર છે.”; વળી કહ્યું કે “એ માલવનરેશ ભોજ વિદ્યવ્યક શિરોમણિ હતો. એણે શબ્દશાસ્ત્ર, અલંકારશાસ્ત્ર, ન્યેતિશાસ્ત્ર, તર્કશાસ્ત્ર, ચિકિત્સાશાસ્ત્ર, રાજસિદ્ધાંત, તરશાસ્ત્ર (વૃક્ષાપુર્વેદ), વાસ્તુલક્ષણ, અંગગણિત, શકુન વિદ્યા, અધ્યાત્મશાસ્ત્ર, સ્વપ્નશાસ્ત્ર, સામુદ્રિક તથા મેઘમાલા વિગેરે અનેક ગ્રંથોનું પ્રણયન કરેલું છે.” આ બધું સાંભળીને સિદ્ધરાજ બોલ્યો કે ‘શું અમારા ભંડારમાં આવાં શાસ્ત્રો નથી? આખાય જૂનરાતમાં આવો કોઇ સર્વશાસ્ત્ર નિષ્ણાત પંડિત નથી એનું શું કારણ?’ આ સમયે ત્યાં ઉપસ્થિત રહેલા વિક્ષાનોની દષ્ટિ આચાર્ય હેમચંદ્ર તરફ જ વળી. રાખએ હેમચંદ્રને વિનંતિ કરી કે ‘આપ શબ્દવ્યુત્પત્તિકર શાસ્ત્રને રચીને અમારો મનોરથ પૂરો કરો. આપના સિવાય બીજો કોઇ પંડિત એને રચી શકે તેમ નથી. વર્તમાનમાં આપણો દેશ કલાપ (કાનન) વ્યાકરણને અધીન છે. એ અધીનતા ભોગવતાં છતાંય વિદ્યાર્થીને શબ્દ વ્યુત્પત્તિ તો ખરાખર થતી નથી. વળી, એક વ્યાકરણ તરીકે ખાણિનિનું વ્યાકરણ ઠીક છે, પણ બ્રાહ્મણો અભિમાનથી તેને વેદાંગ કહીને અભ્યાસીઓની અવગણના કરે છે. એ લોકો સમયે સમયે એમ ટકોર કર્યા કરે એ કરતાં નવીનજ વ્યાકરણ રચવું ઉત્તમ છે. (શ્લોક ૭૦-૮૩) છેવટે સિદ્ધરાજે એમ કહ્યું કે ‘મારો દેશ અને હું ધન્ય છીએ, જ્યાં આવા અલૌકિક વિક્ષાનો નિવાસ છે. (શ્લોક ૯૫) રાખએ તેની પાસે વિશ્વલોકોપકાર તથા સ્વકીર્તિ માટે નૂતન વ્યાકરણ-સિદ્ધહેમવ્યાકરણ રચાવ્યું. આ સંબંધમાં વ્યાકરણનાં ૮ પુસ્તકો કાશ્મીરથી મંગાવવામાં આવ્યાં હતાં. જ્યારે ગ્રંથ સમાપ્ત થઇ ગયો, ત્યારે રાખએ તે પોતાના દેશમાં તેના અધ્યયન અધ્યાપનનો પ્રારંભ કરાવ્યો અને અંગ વંશ કલિંગ લાટ કણ્ઠાટ આદિ દેશોમાં તેનો પ્રચાર કરાવ્યો અને તેની ૨૦ પ્રતિઓ કાશ્મીર મોકલી. રાજકોશમાં

તેની પ્રત રાખી. આ વ્યાકરણના અભ્યાસીને રાજ્યમાં બહુ ઉત્તેજન મળતું હતું. કાકલ કે કુક્કલ નામના અષ્ટ વ્યાકરણના વિદ્વાન કાય-રથને આ વ્યાકરણનો અધ્યાપક નીમવામાં આવ્યો. જ્ઞાનપંચમી આદિ દિનોમાં તેની પૂજા-અર્ચા થતી હતી વગેરે (શ્લોક ૯૬-૧૧૫ પ્રભાવકચરિત).

૪૧૮. સિદ્ધરાજની વિનંતિથી આચાર્ય હૈમચંદ્રને ગૂજરાત માટે નવીન સાહિત્ય નિર્માણ કરવાની-વ્યાકરણાદિ રચવાની-પ્રેરણા મળી એ નિર્વિવાદ છે. હૈમાચાર્ય પોતેજ તે વાત સિદ્ધહૈમ વ્યાકરણની પ્રશસ્તિમાં જણાવે છે કે:—૩૩૧

‘અતિ વિસ્તૃત, દુર્બોધ અને વિપ્રકીર્ણ વ્યાકરણોના સમૂહથી કદર્શિત થયેલા શ્રી સિદ્ધરાજ જયસિંહે સર્વાંગપૂર્ણ એક નૂતન શબ્દાનુશાસન રચવાની આચાર્ય હૈમચંદ્રને પ્રાર્થના કરી અને તે મુજબ આચાર્ય હૈમચંદ્રે આ વ્યાકરણને વિધિપૂર્વક (સર્વાંગપૂર્ણ) બનાવ્યું.’

૪૧૯. વળી ત્રિપષ્ટિશલાકા પુરુષચરિત્રની પ્રશસ્તિમાં કુમારપાલ હૈમચંદ્રનો ઉપકાર માને છે તેવા શ્લોકમાં બતાવ્યું છે કે:—૩૩૨

‘પૂર્વે (અમારા) પૂર્વજ (પૂર્વાધિકારી) સિદ્ધરાજ નૃપતિએ ભક્તિથી વશ થઈને કરેલી યાચના વડે આપે સાંગ-સર્વાંગ તેમજ સુવૃત્તિ વડે મુગમ એવું અગાઉ વ્યાકરણ રચ્યું.’

૪૨૦ આ વૃત્તાંતને સંક્ષેપમાં હૈમચંદ્રના સમસમયી આચાર્ય

૩૩૧ તેનાતિ વિસ્તૃતદુરાગમવિપ્રકીર્ણશબ્દાનુશાસનસમૂહકદર્શિતેન ।

અભ્યર્ચિતો નિરવમં વિધિવદ્ વ્યવસ્ત શબ્દાનુશાસનમિદં મુનિદે-
મચંદ્રઃ ॥

૩૩૨ પૂર્વ પૂર્વજસિદ્ધરાજનૃપતેર્મંપિસ્તૃષ્ઠો યાચયા
સાંગ વ્યાકરણં સુવૃત્તિસુગમં ચક્રુર્મંવન્તઃ પુરા ।

સોમપ્રભે જણાવેલો તે ઉપર કહેવાઈ ગયો છે, તેમજ બીજા પ્રાકૃત પ્રબંધમાં પણ આ વાતને પુષ્ટિ મળે છે. ૩૩૩

૪૨૧ પ્ર. ચિ. માં મેરતુંગ કે જે પ્રભાચંદ્રના સમસમયી ગણાય તે જણાવે છે કે 'સુરિએ સમસ્ત વ્યાકરણોનું અવગાહન કરી એક જ વર્ષમાં સવા લાખ શ્લોક પ્રમાણુ એવું પંચાંગપૂર્ણ વ્યાકરણ રચ્યું અને રાજા તથા પોતાની સ્મૃતિમાં તેનું નામ 'શ્રી સિદ્ધહેમ' રાખ્યું. વળી આ ગ્રંથ રાજાની સવારીના હાથી પર રાખી રાજાના દરબારમાં લાવવામાં આવ્યો. હાથી પર બે ચામર ધારનારી સ્ત્રીઓ બંને બાજુ ચામર દાળતી હતી અને ગ્રંથ પર શ્વેત છત્ર ધર્યું હતું. ત્યારપછી તેનું પઠન રાજસભાના વિદ્વાનો પાસે કરવામાં આવ્યું અને રાજાએ સમુચિત પૂર્ણપચાર કર્યા પછી તેને રાજકીય સરસ્વતી કોષમાં સ્થાપિત કરવામાં આવ્યું. આ સમયે એક વિદ્વાને એક શ્લોકથી તે ગ્રંથની પ્રશંસા કીધી તે અત્ર નોંધવા યોગ્ય છે.

ઝાતઃ સંવૃણ પાણિનિપ્રલપિતં કાતન્ત્રકન્યા વૃથા
મા કાર્ણીઃ કટુસાકટાયનવચઃ કુદ્રેણ ચાન્દ્રેણ કિમ્ ।
કિં કણ્ઠામરણાદિર્નિર્ઠરયસ્યાત્માનમન્યૈરપિ
શ્રૂયન્તે યદિ તાવદર્શમધુરાઃ શ્રીસિદ્ધહેમોક્તયઃ ॥

— 'હે ભાઈ ! જ્યાં સુધી શ્રી સિદ્ધહેમ-વ્યાકરણનાં અર્થશાસ્ત્રવાદો વચ્ચેનો અવશ્ય કરવામાં આવે તાસુધી પાણિનિ વ્યાકરણના પ્રભાવને બંધ રાખવા દે. (શિવશર્મા કૃત) કાતન્ત્ર વ્યાકરણ રૂપી કથાને વૃથા સમજ, કાઠ-કટાયન વેચાકરણનાં કટુ વચ્ચેનો કાઠ નહિ; ભલા કુદ્રે (ચંદ્રગોમિ નામના બોદ્યાચાર્ય કૃત) આન્દ્ર વ્યાકરણથી શું સરવાડું ? અને કંઠામરણ આદિ અન્ય વ્યાકરણથી પણ આત્માને શાં માટે બદર-કલુષિત કરે છે ? ' ૩૩૪

૩૩૩ જિનમંડને તેનો ઉલ્લેખ ટાંક્યો છે કે

જયસિદ્ધદેવવચણાત નિમ્મિયં સિદ્ધહેમવાગરણં ।

નીસેસસદ્લક્ષણ વિદ્વાણમિમિષા મુળિદેવે ॥

૩૩૪ લગભગ આજ પ્રમાણેનું વૃત્તાંત આ શ્લોક ટાંકીને મેરતુંગપણી

૪૨૨ અન્યત્ર ખીજું કથન છે કે:—

किं स्तुमः शब्दपाथोषे हेमचन्द्रवर्त्मनिम् ।

एकेनापि हि येनेदक् कृतं शब्दानुशासनम् ॥

—શબ્દોના સમુદરપ હેમચંદ્રની મતિની શું સ્તુતિ કરીએ ? (કરી શકીએ), કારણ કે તેણે એકલાએ આવું શબ્દાનુશાસન રચ્યું છે.

૪૨૩ ' ગૂજરાતમાં વ્યાકરણ-ગ્રંથોમાં પહેલું સ્થાન કાલાપકને અને ખીજું સ્થાન કાતંત્રને મળેલું હતું. ગૂજરાતમાં રચાયેલા ગ્રંથોમાં પ્રમાણ રૂપે ન્યાં વ્યાકરણનાં સૂત્રો મળ્યા આવે છે ત્યાં મોટે ભાગે આ જ એ વ્યાકરણોનાં હોય છે. પાણિનિના વ્યાકરણનું અધ્યાપન-અધ્યાપન ગૂજરાતમાં ઘણું ઓછું થતું. ગૂજરાતની માફક બંગાલમાં પણ જૂના જમાનામાં મોટે ભાગે આ બંને વ્યાકરણોનો પ્રચાર વધારે હતો એ વાત બંગાલી વિદ્વાનોએ એ વ્યાકરણો ઉપર લખેલી સંખ્યાબંધ ટીકા વગેરેથી જાણી શકાય છે. જનેતર વિદ્વાનોની માફક જૈન વિદ્વાનોએ પણ આ ગ્રંથો ઉપર ઘણાં ટીકા-ટિપ્પણ લખ્યાં છે તે ઉપરથી પણ એજ વ્યાકરણ બહુવા-બહુવાવવાનો પ્રચાર હતો એ સ્પષ્ટ જણાય છે. આચાર્ય હેમચંદ્રના સર્વાંગપૂર્ણ સિદ્ધહેમ શબ્દાનુશાસન નામે વ્યાકરણના પ્રાકૃભાવ પછી જૈન સમાજમાંથી પણ જૈન વિદ્વાનોએ વ્યાકરણ ઉપર સ્વતંત્ર રચનાઓ કરેલી છે, પરંતુ તેમાંની કોઈને પણ હેમચંદ્રની રચના જેવું વિશેષ સ્થાન મળ્યું નથી. હેમચંદ્રના ઉપરાંત ચાર સ્વતંત્ર વ્યાકરણ ગ્રંથો જૈન વિદ્વાનોના નોંધાયા છે તે ૧ વિદ્વાનંદ (દિ. ૧), ૨ (મલ્લયગિરિ કૃત) મુદિ વ્યાકરણ, ૩ જૈનેન્દ્ર વ્યાકરણ [દિ] અને ૪ શાકટાપન વ્યાકરણ. ૧૭૩૫

૪૨૪ સં. ૧૧૮૧ માં વાદિ હેવસુરિ અને કુસુદર્ચન્દ્ર-એમ સ્વેતાંબર અને દિગંબર વચ્ચે રાજસ્થાનમાં ચાલેલા સામાજીક સમયે

થયેલા જિનમંદન ગણિએ કુમારપાલ પ્રબંધ (પૃ. ૧૬-૧૭) અને આદિત્ય-સુંદરે કુમારપાલ અપરિચ (પૃ. ૮ શ્લોક ૨૨-૪૬) માં જણાવેલ છે.

૩૩૫ જિનવિજય-‘પુસ્તકત્વ’ ૨, ૪૩૯.

હેમચંદ્રે ભાગ લીધો હતો. સિદ્ધરાજ શૈવધર્મી હતો અને સાથે સાથે વિદ્યાનુરાગી અને ધાર્મિક ચર્ચા સાંભળવાનો પ્રેમી હતો. તેણે હેમચંદ્રના ઉપદેશથી પાટણમાં રાયવિહાર અને સિદ્ધપુરમાં સિદ્ધવિહાર નામનાં જૈનમંદિરો બંધાવ્યાં હતાં એ અગાઉ કહેવાઈ ગયું છે. સિદ્ધરાજે સં. ૧૧૫૧ થી ૧૧૬૯ સુધી રાજ્ય કર્યું. પ્રાયઃ તે રાજાના જીવનસુધી હેમચંદ્રે ગૂજરાત સિવાય અન્ય દેશમાં વિહાર કર્યો નહોતો, ^{૩૩૯} (એટલે મુખ્યત્વે પાટણમાં નિવાસ કર્યો હતો). જૈન શાસ્ત્રમાં મુનિ માટે ચિરકાલ સુધી એક સ્થાનમાં રહેવાનો નિષેધ કર્યો છે, છતાં આ આચાર્યે સંયોગાનુસાર ધર્મ પ્રભાવનાનો લાભ સમજી રાજાના ઉપરોધથી અધિક સમય સુધી ગુરુ અને સંઘની ઈચ્છાથી પાટણ-ગૂજરાતમાં જ રહેવાનું સ્વીકાર્યું હતું. તે રાજાનું અવસાન થતાં અન્ય પ્રદેશોમાં વિચરવા લાગ્યા. તે સમયમાં તેમના ઉપદેશથી હળરો જૈન ધર્મમાં આવ્યા. અવકાશ સમયે ગ્રંથોની રચના ચાલુ હતી.

૪૨૫ પછી કુમારપાલ ૫૦ વર્ષની વયે ગૂજર દેશનો અધિપતિ થયો. તેણે કેટલાંક વર્ષો રાજ્યની સુવ્યવસ્થા કરવામાં તથા શત્રુઓને જીતવામાં ગાળ્યાં. રાજ્યની સીમા વધી, નિષ્કંટક રાજ્ય થતાં શાન્તિ સર્વત્ર ફેલાઈ ત્યારે હેમાચાર્ય શાસનોદારની પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ કરવાનો અવસર જાણી પાટણ આવ્યા.

---

૩૩૯ જુઓ તત્કાલીન સોમપ્રભસુરિના કુમારપાલ પ્રતિજ્ઞાધઃ તેમાં જણાવ્યું છે કે

“ હવે સ્વભાવ પ્રમાણે નિરંતર લોકોપકાર કરવાની ભાવનાથી હેમચંદ્ર સુરિ દેવીના કહેવાથી વિવિધ દેશમાં વિચરવા લાગ્યા. એવામાં કાઠવાર દેવતાએ તેમને કહ્યું કે ‘ હે મહાનુભાવ ! ગૂજર દેશ મુકાને તમે બીજા દેશોમાં વિહાર કર્યો નહિ. કારણ કે અહીં રહેતાં તમે મેટા ઉપકાર કરી શકશો. ’ આથી દેશાંતરના વિહારથી નિવૃત્ત થઈ તે ભવ્યજ્ઞોને પ્રતિજ્ઞાધ આપતા ગૂજરાતમાં જ રહેવા લાગ્યા. ” અને જિનમંદન-કુમારપાલ પ્રબંધમાં જોતા પ્રકૃત પ્રબંધમાંથી જણાશે પૃ. ૧૭.

૪૨૬ રાજ્ય રાજ્યપ્રાપ્તિ પહેલાં અનેક સંકટોમાંથી પોતાને ઉગારવા માટે આચાર્યનો ઉપકારવશ હતો. પોતાનું રાજ્ય સમર્પણ કરતા રાજ્યને સુરિએ કહ્યું કે નિષ્પરિગ્રહી અમો મુનિઓને એ સર્વ તુચ્છ છે. પછી પોતાની ત્રણ આગાઓ પાલન કરવા જણાવ્યું: (૧) પ્રાણીમાત્રનો વધ બંધ કરી સર્વ જીવોને અભયદાન આપો; (૨) પ્રજાની અધોગતિના મુખ્ય કારણરૂપ દુવ્યસન-ભૂત, માંસ, મદ્ય, શિકાર આદિનો નાશ કરો; અને (૩) પરમાત્મા મહાવીરની પવિત્ર આગાઓનું પાલન કરી તેના સત્ય ધર્મનો પ્રચાર કરો. કુમારપાલે તેનો સ્વીકાર કરી ‘અમારિ પડહ’ વગડાવી સમસ્ત રાજ્ય-માંથી હિંસાને દેશનિકાલ કરી, રાજકુલદેવી કંટકેશ્વરીને બલિ અપાતી પણ બંધ કરી, દુવ્યસનોનો બહિષ્કાર કરાવ્યો; પોતે શ્રાવક ધર્મ સ્વીકારી (સં. ૧૨૧૬) ‘પરમાર્હત’ બન્યો અને વીતરાગ ધર્મની પ્રભાવના અનેક પ્રકારથી કરવા લાગ્યો. હેમચંદ્ર સિદ્ધરાજના સમયમાં કેવલ પોતાની વિદ્યાને લીધે દરજારમાં સત્કારભાજન થયા હતા અને કુમારપાલના સમયમાં રાજના ગુરૂ બની તેમણે પોતાના પ્રભાવથી જૈન ધર્મને અતુલિત લાભ પહોંચાડ્યો હતો. તેણે ધાર્યું કે—

આપણુ પર્થ પ્રભુ હોઈએ કંઈ પ્રભુ કીજઈ હરિષ,
કળજ કરિવા માણસહ બીજઈ માગુ ન અતિષ.

—યા તો મનુષ્યે પોતેજ સમર્થ થવું હટે, યા કોઈ સમર્થને પોતાના હાથમાં લેવો હટે. મનુષ્યને કાર્ય સિદ્ધ કરવા માટે આ એ માર્ગ સિવાય અન્ય (ત્રીજો) માર્ગ નથી. તેથીજ તે આચાર્યે કૃત-કૃત્ય મર્થ પોતાના ‘વીતરાગસ્તોત્ર’માં ૨૫૪ જણાવ્યું કે:—

શ્રાદ્ધઃ શ્રોતા સુધી વૈષ્ણવો ગુજ્યેયાતાં યદીદ્રઃ । તત્ત ।

લ્વચ્છાસનસ્ય સામ્રાજ્યમેક્લચ્છત્રં કલાવપિ ॥

—હે દેવ । જો શુદ્ધ શ્રદ્ધાથી નિર્મલ હૃદયવાળો-શ્રાદ્ધ આપતા હોય અને સામ્રાજ્યપરંત વત્તપારથી વક્તા હોય-તો જો બનેલા યોગથી કલિકાલમાં પણ તારા શાસનનું એકચ્છત્ર સામ્રાજ્ય મર્થ થકે છે.

૪૨૭. 'શ્રી હૈમચંદ્રાચાર્યે' લોકાનુગ્રહમાં આત્મા અર્પણ કર્યો; શ્રી હૈમચંદ્રાચાર્ય મહાપ્રભાવક, યજ્ઞવાન્ ક્ષયોપશ્ચમવાળા પુરુષ હતા, તેઓ ધારત તો જુદો પંચ પ્રવર્તોવી શકે એવા સામર્થ્યવાન્ હતા. તેમણે ત્રીશ હજાર ઘરને શ્રાવક કર્યો, ત્રીશ હજાર ઘર એટલે સવાથી દોઢ લાખ માણસની સંખ્યા થઇ. શ્રી સહજન-નંદજીના સંપ્રદાયમાં હાલ એક લાખ માણસ હશે, એક લાખના સમૂહથી સહજનનંદજીએ પોતાનો સંપ્રદાય પ્રવર્તીવ્યો, તો દોઢ લાખ અનુયાયીઓનો એક જુદો સંપ્રદાય શ્રી હૈમચંદ્રાચાર્ય ધારત તો પ્રવર્તોવી શકત. પણ શ્રી હૈમચંદ્રાચાર્યને લાગ્યું હતું કે 'સંપૂર્ણ વીતરાગ સર્વગ તીર્થંકર જ ધર્મપ્રવર્તક હોઈ શકે, અમે તો એ તીર્થંકરની આજ્ઞાએ ચાલી તેમના પરમાર્થમાર્ગનું પ્રકાશન કરવા પ્રયત્ન કરનાર, વીતરાગમાર્ગનો પરમાર્થ પ્રકાશવા રૂપ લોકાનુગ્રહ શ્રી હૈમચંદ્રાચાર્યે' કર્યો, તેમ કરવાની જરૂર હતી. વીતરાગમાર્ગ પ્રતિ વિમુખતા અને અન્યમાર્ગ તરફથી વિષમતા, ઇર્ષ્યા આદિ શરૂ થઈ ચુક્યા હતા. આવી વિષમતામાં વીતરાગ માર્ગ બહુ લોકોને વાળવા માટે લોકોપકારની તથા તે માર્ગના રક્ષણની તેમને જરૂર જણાઈ. 'અમારૂં ગમે તેમ થાઓ, આ માર્ગનું રક્ષણ થવું જોઈએ' એ પ્રકારે તેમણે સ્વાર્પણ કર્યું; પણ આમ તેવાજ કરી શકે; તેવા બાઅવાન્-મહાત્મ્યવાન્-ક્ષયોપશ્ચમવાન્ જ કરી શકે. જુદાં જુદાં દર્શનોનો યથાવત્ તોલ કરી અમુક દર્શન સંપૂર્ણ સત્ય-સ્વરૂપ છે એવો નિર્ધાર કરી શકે એવા પુરુષ જ લોકાનુગ્રહ, પરમાર્થપ્રકાશ, આત્માર્પણ કરી શકે.' (શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર પૃ. ૭૧૬)

૪૨૮. હૈમાચાર્યની સતત પ્રેરણાથી કુમારપાલે જે જૈનધર્મની વૃદ્ધિ અર્થે કાર્ય કર્યો તે ટુંકમાં અગાઉના પ્રકરણમાં કહેવાઈ ગયો છે. કુમારપાલે દેવકી પત્તનમાં સોમનાથ મહાદેવના મંદિરનો પુનરુદ્ધાર-જીર્ણોદ્ધાર કર્યો અને તેના નિર્માણ સંબંધી ત્યાંના પંચકુલનો પત્ર આવતાં નિર્માણ સંબંધમાં શું કરવું હતું એવું હૈમચંદ્રને પૂછતાં

તે સરિએ જણાવ્યું કે ‘આ ધર્મલવનના નિર્વિદ્ધ નિર્માણ અર્થે
તો આપે બ્રહ્મચર્ય વ્રતનું પાલન કરીને દેવાર્ચનમાં વિશેષ સંલગ્ન
રહેવું ઘટે; અથવા મંદિરના ધ્વજરોપણ સુધી મઘ માંસના ત્યાગનું
વ્રત લેવું ઘટે.’ કુમારપાલે નીલકંઠ પર જલ ચડાવ્યું અને મઘમાંસ-
ત્યાગનું વ્રત લીધું. બે વર્ષ પછી જ્યારે મંદિર પૂર્ણ થયું અને
કેવલ કલશ તથા ધ્વજ ચઢાવવાનું બાકી રહ્યું ત્યારે રાજાએ પૂર્વે
લીધેલું વ્રત પૂર્ણ કરવા ઇચ્છ્યું. ત્યારે હેમચંદ્રે જણાવ્યું કે આપે
ભગવાન સોમનાથના મંદિરમાં પધારી તેની સમક્ષજ વ્રતની સમાપ્તિ
કરવી ઘટે. પછી બીજાના કહેવાથી સરિને પણ સોમેશ્વરની યાત્રામાં
સાથે આવવા કહ્યું. તે આમંત્રણ પોતે સ્વીકાર્યું. એટલે રાજાએ તેને
સુખાસન વાહનાદિ લેવા જણાવતાં તેમણે પાદવિહાર કરવાની ઇચ્છા
પ્રકટ કરી જણાવ્યું કે શીઘ્ર પ્રયાણ કરીને સનુજ્ય ઉજ્જયંતાદિ
મહા તીર્થોની યાત્રા કરી દેવપત્તન આવી મળું છું. ત્યાં કુમારપાલ
જતાં હેમચંદ્ર આવી મળ્યા ને શિવની સ્તુતિ કરવા જણાવ્યું ત્યારે
તેમણે વીતરાગસ્તોત્ર-મહાદેવસ્તોત્ર બનાવ્યું. તેમાં મહાદેવ કોણ કહેવાય
એને માટેના ગુણો બતાવી તેવા ગુણોવાળા જે કોઈ દેવ હોય-પછી
બ્રહ્મા, વિષ્ણુ કે મહેશ-શિવ કે બુદ્ધ કે જિન જે હોય તેને મારા
નમસ્કાર છે એવી રીતે સ્તુતિ કરી. આના બોડા શ્લોકો આ પ્રક-
રણને મથાળે મૂકાયા છે—યસ્યાસ્તિ થી ગુહં વા વર્ષમાર્ગ કાતલનિલયઃ
કેશવં વા શિવં વા ॥ સુધીના. (પ્ર. ચિ.).

૪૨૯ એકવાર કાશીથી આવેલા વિશ્વેશ્વર નામના કવિએ
કુમારપાલ સમક્ષ વિદ્વત્સમિતિમાં હેમચંદ્રની અર્ધ શ્લોકથી બ્યાજ-
સ્તુતિ કરી કે:—

પાતુ વો હેમગોપાલઃ કમ્બલં લ્લખમુદ્વહવ્ ।

—કામલો અને દંડ ધારણ કરતા એવા હેમ(ચંદ્ર) ગોપાલ
(ગોવાળાઓ) તમારી રક્ષા કરે.

હેમચંદ્રે સામે અર્ધો શ્લોક કહી તેનો પ્રત્યુત્તર તેજ પ્રમાણે આપ્યો:—

षड्दर्शनपञ्चग्रामं चारयन् जैनगोचरे ॥

—તે ગોપાલ એવો છે કે જે છ દર્શનરૂપી પશુઓને જૈન ગોચર-તૃણ ક્ષેત્રમાં ચારતો રહ્યો છે.

આવી આવી અનેક ધટનાઓ તેના જુદા જુદા પ્રશ્નોમાં ચરિતોમાં મળ્યા આવે તેમ છે તો ત્યાંથી જોઈ લેવી.

૪૩૦ જેમ સિદ્ધરાજની વિનિતિથી સિદ્ધહેમ રચ્યું, તેમ કુમારપાલના માટે યોગશાસ્ત્ર, વીતરાગસ્તોત્ર અને ત્રિષષ્ટિશલાકા પુરૂષ ચરિત્ર રચ્યાં. ૪૩૭ અને લોકોમાંટે દ્વયાશ્રય, છદોનુશાસન, અલંકાર, નામસંગ્રહ આદિ અન્ય ગ્રંથો રચ્યા.

૪૩૧ હેમાચાર્યના જીવનને જગતમાં સાચત પ્રકાશિત રાખનાર અને અન્ય ધર્મીઓને પણ આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરાવનાર-એ તેને અગાધ જ્ઞાન ગુણ હતા. તેના જેવો સકલ શાસ્ત્રોમાં પારંગત અત્યંત શોધવા જતાં પણ કોઈ મળશે નહિ. આ અપરિમિત જ્ઞાનશક્તિને લીધે ‘કલિકાલ સર્વજ્ઞ’ એ ઉપાધિથી તે ઓળખાય છે. પીટર્સન આદિ પાશ્ચિમાત્મ વિદ્વાનો પણ તેને જ્ઞાનનો સાગર (ocean of knowledge) કહે છે. એમ કહેવાય છે કે તેણે સાઝાતણ કરોડ શ્લોક પ્રમાણુ ગ્રંથો રચ્યા છે. ઉપલબ્ધ થતા ગ્રંથોનું શ્લોકપ્રમાણુ તેટલું નથી, તેથી ખીળ લુપ્ત થયા હશે, છતાં જે મળ્યા શકે છે તેનું પ્રમાણુ ઓછું નથી. તેમનો સ્વર્ગવાસ સં. ૧૨૨૬ માં થયો.

૩૩૭ હેમચંદ્રે ત્રિષષ્ટિશલાકા પુરૂષ ચરિત્રમાં રાજ કુમારપાલ તેનો ઉપકાર માને છે તે શ્લોક થોડે મુક્યો છે જેનો અર્થો ભાગ અગાધ દિખ્યણુ ૩૩૨ માં મુક્યો છે ને ખીલે અર્થો ભાગ નીચે પ્રમાણુ છે:—

मध्वेतोरप योगज्ञानममलं लोकाय च द्वायाश्रय—

चछन्दोऽलंकृतिनामसंग्रहं मुखान्यन्यानि शास्त्राण्यपि ॥૧૮॥

લોકોપકારકરણે સ્વયમેવયૂર્ણ સજ્જાઃ સ્વ યથાપિ તથાપ્યહમર્થયેડ્દઃ ।

માદગ્જનસ્ય પરિબોધકૃતે શલાકા પુંસાં પ્રકાશયત વૃત્તમપિ ત્રિષષ્ટેઃ ॥૧૯॥

પ્રકરણ ૭ મું.

હેમયુગ-[ચાલુ]

શબ્દ-પ્રમાણ-સાહિત્ય-છન્દો-લક્ષ્ય-વિધાનિનાં ।

શ્રી હેમચન્દ્રપાદાનાં પ્રસાદાય નમોનમઃ ॥

—શબ્દ, પ્રમાણ, સાહિત્ય, છન્દ, બ્ધાકરણના વિધાયક એવા પૂજ્ય શ્રી હેમચન્દ્રના પ્રસાદપ્રાપ્તિને નમો નમઃ

—રામચન્દ્ર અને ગુણચન્દ્ર કૃત નાટ્યકર્ષણ વિવૃતિ પ્રાન્તે

તુત્રીય-તવણિજ-કંતી સયવત્ત-સવત્ત-નયણ-રમણિજ્જા ।

પલ્લવિય-લોય-લોયણ-હરિસ-પ્પસરા સરીર-સિરી ॥

આબાલત્તણઓ વિહુ ચારિત્તં જણિય-જણ-ચમકારં ।

બાવીસ પરીસહ સહણ-દુદ્ધરં તિલ્લ-તવપવરં ॥

મુણિય વિસમત્થ સત્થા નિમિય વાયરણ પમુહ ગંથગણા ।

પરવાહપરાજયજાય-કિત્તી મરૂં જયપસિદ્ધા ॥

ધમ્મ પલ્લિવત્તિજણણં, અતુલ્લ મિલ્લત્ત મુલ્લિઆણં પિ ।

મહુ લીરપમુહ મહુરત્ત નિમ્મિયં ધમ્મવાગરણં ॥

હત્તવાહ ગુણોહં હેમસૂરિણો પેલ્લિલ્લુણ છેયજણો ।

સદ્વહહ અદિલ્લે વિ હુ તિલ્લંકર ગણહરપ્પમુહે ॥

—જેમની શરીરલક્ષ્મી વપનીય એટલે સુવર્ણની કાંતિ જેવી, શતપત્ર એટલે કમલ સમાન નયણથી રમણીય, અને લોકનાં લોચનમાં હર્ષના પ્રસારને પલ્લવિત કરનારી હતી; જેમનું બાલપણથી ચારિત્ર જોનામાં ચમત્કાર કરનારું, બાળીય પરિવહ સહન કરવાથી દુર્બલ, અને તીવ્ર વપવરે હત્તમ હતું, જેમની મતિ વિપ્રમાર્થ શાસના જ્ઞાનવાળી, બ્ધાકરણ પ્રમુખ ગ્રંથો રચનારી અને પરવાહીનો પરાજય કરી કાંતિ પ્રાપ્ત કરનારી વિજયિની હતી, જેમનું ધર્મવિવરણ-ધર્મકથન અતુલ્ય અને મિથ્યાત્વથી ચૂર્ણિત એવાઓને પણ ધર્મની પ્રાપ્તિ કરાવનારું અને મધુ ક્ષીર પ્રમુખના આધુર્વ વાળું હતું-કલ્યાણિ ગુણવાળા હેમસૂરિને જોધને ચતુર-નિપુણજનો અદ્વિત એવા તીર્થંકર મધુધર પ્રમુખને સદ્વહ છે-મહે છે.

—સોમપ્રબલ્કત કુ. પ્ર. ૧, ગદ્યા ૨૦ થી ૨૪.

સંસ્કૃત બૃહદ્ વ્યાકરણના મૂળની શ્લોક પ્રમાણ સંખ્યા ૧૧૦૦ છે, એટલે સર્વ સૂત્ર સંખ્યા ૩૫૬૬ અને પ્રાકૃત વ્યાકરણની સૂત્ર સંખ્યા ૧૧૧૯ છે. આખું વ્યાકરણ પ્રસાદ ઉપજાવે તેવું છે. તે પર બૃહદ્વૃત્તિ-તે અદાર હજાર શ્લોક સંખ્યાની વિસ્તૃત ટીકા પણ તેમણે રચી છે કે જેની અંદર કોઈપણ શબ્દસિદ્ધિ બાકી નથી રહી; તેને કુશાચલુદ્ધિ વિદ્યાર્થી રસપૂર્વક શીખી શકે છે. મૂળ સૂત્રો પર લઘુવૃત્તિ એ છ હજાર શ્લોક પ્રમાણ સૂત્રાર્થપ્રદર્શિકા સંક્ષિપ્ત ટીકા છે કે જે પ્રથમાભ્યાસીઓને તે સમજતાં સુગમ પડે-એટલે કે મંદમેધા વિદ્યાર્થી પણ વ્યાકરણના બોધથી વિમુખ ન રહે એ માટે લઘુવૃત્તિ છે. લઘુવૃત્તિનો ક્રમ બૃહદ્વૃત્તિના જેવો છે. ધાતુઓનાં રૂપો માટેનો રચેલો ધાતુપારાયણ પાંચ હજાર શ્લોક પ્રમાણ છે. ઉણાદિ સૂત્ર ગણ સવિવરણ છે ને તે ઉપરાંત લિંગજ્ઞાન માટે રચેલો લિંગાનુસાસન નાના નાના પ્રકારના લલિત છંદોમાં મૂક્યો છે ને તેના પર ત્રણ હજાર શ્લોક પ્રમાણની વિસ્તૃત ટીકા પણ કરી છે. આ સંસ્કૃત વ્યાકરણ ઉપર બૃહદ્-ન્યાસ નામે અત્યંત વિસ્તૃત વિવરણ પોતે લખ્યું હતું કે જેની સંખ્યા નેવું હજાર શ્લોક હતી. એ વિવરણનો કેટલોક ભાગ નષ્ટ થઇ ગયો છે ને કેટલોક વિદ્યમાન છે. એકંદરે બધાની સંખ્યા એક લાખ પચીસહજાર શ્લોક પ્રમાણ છે.

૪૩૪ સંસ્કૃત વ્યાકરણની સાથે પ્રાકૃત, શૌરસેની વગેરેનું વ્યાકરણ લખવાની પ્રથાનો આદિ આવીર્ભાવક આચાર્ય હેમચંદ્ર છે. આવી પ્રથા કોઈ પણ અન્ય વ્યાકરણમાં નથી. વરરચિ અને લામહ વગેરે પંડિતોએ પ્રાકૃત વ્યાકરણો તો અનેક રચ્યાં છે પણ તેમાં અને ગૂંજરાતના આ પ્રાકૃત વ્યાકરણમાં નદી અને સમુદ્રની જેટલું અંતર છે. વરરચિ વગેરે લેખકોએ માત્ર નાટકોને સમજવા પૂરતાંજ પ્રાકૃત વ્યાકરણો લખ્યાં છે પણ આ આચાર્યે તો પોતાના સમય સુધીના સમગ્ર પ્રાકૃત સાહિત્ય અને આર્ષ પ્રાકૃતને લક્ષ્યમાં રાખીને પ્રાકૃત વ્યાકરણ રચેલું છે અને સાથે નાટકોની ભાષાને પણ

સ્થાન આપેલું છે. પાણિનિએ ‘છાંદસમ’ કહીને જેમ વેદની ભાષાનું વ્યાકરણ લખ્યું છે તેમ આ આચાર્યે ‘આપર્મ’ કહીને જૈન આંગમોની ભાષાનું પણ અનુશાસન કરેલું છે. વિશેષ મહત્ત્વનું તો એ છે કે બીજા કોઈ પણ પ્રાકૃત વ્યાકરણ કરતાં ગૂઝરાતના આ વ્યાકરણમાં પ્રાકૃત ભાષાને અને અપભ્રંશ ભાષાને સમજાવવાનો આચાર્યનો વિશિષ્ટ પ્રયત્ન છે. અને ખાસ કરીને અપભ્રંશ ભાષા માટે તો તે પહેલાં કોઈ પણ પ્રાચીન વैयाકરણે આટલું સવિશેષ લખ્યું હોય એમ કહેવાને કાંઈ પ્રમાણ નથી. આ પ્રાકૃત વ્યાકરણ માટે થોડુંક કહીએ તો હેમચંદ્ર કહે છે કે ‘પ્રકૃતિ સંસ્કૃત છે, અને તેમાંથી ઉત્પન્ન થયેલું-આવેલું તે પ્રાકૃત.’ (આ મત સંબંધી કેટલોક મતભેદ છે) પહેલાં (મહારાષ્ટ્રી) પ્રાકૃતનું વ્યાકરણ લખી, પછી શૌરસેનના વિશેષ નિયમ લખી જણાવ્યું કે ‘શેષ’ પ્રાકૃતવત્’. પછી આગધાને વિશેષ નિયમ કરી કહ્યું કે ‘શેષ’ પ્રાકૃતવત્; અર્ધમાગધાને ‘આર્ષ’ માની તેનું વિવેચન કર્યું નહિ; પછી પૈશાચીનું વિવેચન કરી લખ્યું કે ‘શેષ’ શૌરસેનીવત્; એજ પ્રમાણે ચૂલિકા-પૈશાચીના વિશેષ નિયમ બતાવી જણાવ્યું કે ‘શેષ’ પ્રાગવત્-એટલે કે પૈશાચીવત્; પછી અપભ્રંશના વિશેષ નિયમ લખી લખ્યું કે ‘શૌર-શેનીવત્’, અને ઉપસંહારમાં સર્વે પ્રાકૃતોને લક્ષમાં રાખી કહ્યું કે ‘શેષ’ સંસ્કૃતવત્ સિદ્ધ-આમાં વસ્તુતઃ મહારાષ્ટ્રી સિવાય બીજી બધી પ્રાકૃત કરતાં અપભ્રંશને વધારે ન્યાય આપેલ છે.

૪૩૫. અપભ્રંશનું વિવરણ ૪-૩૨૯ થી ૪-૪૪૮ સૂત્રોમાં છે; ધાત્વાદેશ સૂત્રો ૪-૨ થી ૪-૨૫૯ છે. તેમાંનો મોટો ભાગ પણ વાસ્તવિક રીતે અપભ્રંશ સૂત્રોજ છે, કારણ કે તેમાંની ધાતુઓ મુખ્યત્વે અપભ્રંશમાં મળી આવે છે-એટલે કુલ ૩૭૮ સૂત્રમાં અપભ્રંશની વાત છે, જ્યારે શૌરસેની ૨૭, માગધી ૧૬, પૈશાચી ૨૬ સૂત્રોમાં છે. ધાત્વાદેશનાં સૂત્રોને બાદ કરીએ તો પણ અપભ્રંશ સૂત્રોની સંખ્યા ૧૨૦ થાય છે. હેમચંદ્રના એક શતક પહેલાંના

પુરોગામી નમિસાધુ નામના જૈન આલંકારિકે (જુઓ પારા ૨૯૬) અપભ્રંશના પ્રકારો તોખ્યા છે, ન્યારે હૈમાચાર્યે તે પ્રકારોનો નામો-લેખ પણ કર્યો નથી; કદાચ તેમણે મહારાષ્ટ્રી (અપભ્રંશ) સાથે શૌરસેનો અપભ્રંશનું થોડું વિવરણ કરેલું હોય એમ તેનાં સૂત્રા અને ઉદાહરણો પરથી કોઈને લાગે છે. ગમે તેમ પણ અપભ્રંશ ભાષાનું હૈમાચાર્યે કરેલું વિવરણ અતિ પૂર્ણ છે. તેના વ્યાકરણનું મૂલ્ય પદ્યમાં જે ઉદાહરણો મોટે ભાગે ઇ. સ. ૯મા ૧૦મા સૈકાના રચાયેલા અન્ય ગ્રંથોમાંથી અને ક્યાંક સ્વરચિત મૂકેલાં છે તેનાથી ત્રિશેષ વૃદ્ધિગત થાય છે. ઘણા ખરા દોહા શૃંગારરસના છે, પણ તેમાંના લગભગ ૧૮ વીરરસના, ૬૦ ઉપદેશમય, ૧૦ જૈન ધાર્મિક, ૫ દંત-કથા-પુરાણમાંના, ૧ કૃષ્ણ રાધા સંબંધી, ૧ બલિ લામન વિષેનો, ૧ રામ અને રાવણને ઉદેશી અને ૨ મહાભારતને લગતા છે. શૃંગાર રસમાંના એ તો ઇ. સ. ૧૦ મી સદીના રાજા મુંજ સંબંધે છે. ૩૪૨ એટલે પ્રાકૃત વ્યાકરણ, ગૂજરાતી-હિંદી-મરાઠી આદિ દેશી ભાષાઓ માટે અતિ ઉપયોગી અને મૌલિક છે; કારણ કે બધા પ્રાકૃત વ્યાકરણકારોમાં જૈન ચૂંટે કેંક અપભ્રંશ માટે કહ્યું ને પછી જૈનજ એવા હૈમાચાર્યે અપભ્રંશ ભાષા સંબંધી ખીળ કરતાં ઘણી કાળજી અને અતિ વિસ્તારથી વિવેચન કર્યું છે અને વિશેષમાં વધુ અગત્યનું તો એ છે કે તેણે તેનાં ઉદાહરણો તરીકે અપભ્રંશ દોહા આપેલ છે. આથી અપભ્રંશ ભાષાની દૃષ્ટિએ હૈમચંદ્ર સાથી વધારે મહત્વનો છે. ૩૪૨

૪૩૬ 'હૈમચંદ્ર પોતાના સમયના પ્રતિષ્ઠિત સંસ્કૃત પંડિત હતા, શ્રમણગ્રામના અગ્રણી હતા અને એક શિષ્ટ લોકનેતા પણ હતા તેથી એમણે પોતાના વ્યાકરણને સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને અપભ્રંશરૂપ ત્રિવેણીનું સંગમસ્થાન બનાવ્યું છે. અપભ્રંશના ભાગમાં

૩૪૧-૨ સ્વ. પ્રો. ગુણેની ભવિષ્યત્ કદાપરની અંગ્રેજ પ્રસ્તાવના (ગા. ઓ. સીરીઝ.)

વ્યાકરણની વિશિષ્ટતા અને દ્વયાશ્રય મહાકાવ્ય. ૩૦૭

એમણે જે પદભાગ આપ્યો છે તે ભાષાશાસ્ત્રના ઇતિહાસમાં ખાસ સ્થાન લે એવો છે, અને એથીજ આપણે હૈમચંદ્રના સમયની શિષ્ટ સાહિત્ય ભાષાને મેળવી શકીએ છીએ. હૈમચંદ્રની પૂર્વે કેટલાય સૈકાથી સાહિત્યમાં શિષ્ટ લોકભાષા તરીકે અપભ્રંશભાષા જન્મી ગયેલી હતી છતાંય એ પહેલાંના કોઈ પણ વેચાકરણ અપભ્રંશનું આતું સંપૂર્ણ અનુશાસન કર્યું જણાતું નથી. સંભવ એ છે કે, આમ થવામાં શ્રમણપરંપરાની અને બ્રાહ્મણપરંપરાની વિશેષતાજ હેતુરૂપ હોય-બ્રાહ્મણ પંડિતો લોકોમાં સર્વદા અગ્નિની જેમ વંદ્ય રહ્યા છે અને શ્રમણ ગુરૂઓ જીવનમુદ્ધ જલધરના જલની પેઠે સર્વત્ર મળ્યા ગયા છે-આથીજ કદાચ બ્રાહ્મણ પંડિતોને સંસ્કૃત ભાષાનોજ આગ્રહ હોય અને શ્રમણગુરૂઓને સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ વગેરે ભાષાઓ પ્રત્યે સમભાવ હોય. ૩૪૩

૪૩૭ 'ગૂજરાત તો આ એકજ વ્યાકરણને લઇને બધી શાસ્ત્રીય ભાષાઓ તરફની પોતાની મમતાને વ્યક્ત કરી શકે છે અને એમ પણ કહી શકે છે કે, આ જાતની ઉદારતા દર્શાવવાનું પ્રથમ માન ગૂજરાતનેજ છે. વર્તમાનમાં તો પ્રાકૃત વગેરે ભાષાઓને શીખવા માટે કે પ્રાચીન ભાષાઓના અભ્યાસને માટે કોઈપણ દેશના વિદ્યાર્થીને ગૂજરાતના આ બૃહદ્વ્યાકરણ તરફજ ખેંચાતું પડે છે-ગૂજરાતનું આ ગૌરવ કાંઈ સાધારણ ન કહેવાય. ૩૪૪ [આ વ્યાકરણ વગેરે ગ્રંથો પર ટીકા ટિપ્પન વગેરે રૂપમાં થયેલા વિદ્વાનોએ લખેલું છે પણ તે અત્રે લખાણના લાયકી બતાવેલ નથી.]

૪૩૮ કાવ્યમાં હૈમચંદ્રે સંસ્કૃતમાં દ્વયાશ્રય મહાકાવ્ય નામે અતિ મહત્વનું ઐતિહાસિક કાવ્ય રચ્યું છે તેમાં મુખ્યવર્ણન ચૌલુક્યવંશનું તથા સિદ્ધરાજ જયસિંહના દિગ્વિજયનું છે અને સાથે સાથે બીજી બાજુ સિદ્ધહર્ષ શબ્દાનુશાસનનાં સૂત્રોનાં પ્રતિપાદિત ક્રમશઃ ઉદાહરણો નીકળે છે અને એવુંજ બીજું એક પ્રાકૃત

૩૪૩-૪૫. બહેચરદાસનો લેખ નામે 'ગૂજરાતનું' પ્રમાણ વ્યાકરણ.

દ્વયાશ્રય કાવ્ય રચેલ છે કે જેનું નામ ‘કુમારપાલ ચરિત’ પણ છે, કારણકે તેમાં કુમારપાલનું ચરિત્ર છે. તે કાવ્ય આનિ વિચિત્ર અને કાવ્યચમત્કૃતિના નમુનારૂપ છે. કારણકે હકીકત એમ છે કે ‘વિદ્યાર્થીઓ વ્યાકરણ દ્વારા જે જે પ્રયોગોને જાણ્યા હોય છે તેના તેજ પ્રયોગો કાંઈ સાહિત્યમાં નથી આવતા, એથી જે કોઈ કાવ્ય એવું હોય કે જેમાં એ શીખેલાજ પ્રયોગો ખરાબર ક્રમપૂર્વક વપરાયા હોય તે એ કાવ્ય વિદ્યાર્થીઓને પ્રયોગ-વ્યવહારની દિશા દર્શાવી શકે અને સાથે વ્યાકરણ પણ પરિપક્વ થાય; આ એક જ ઉદ્દેશને સિદ્ધ કરવને સાર આચાર્યશ્રીએ સંસ્કૃત દ્વાયાશ્રય મહાકાવ્યની ૩૪૫ રચના કરી છે અને એમાં (સિદ્ધહર્મના) સંસ્કૃતના સાતે અધ્યાયનાં બધાં એના એજ ઉદાહરણો વ્યાકરણનાજ ક્રમ પ્રમાણે યોજ્યાં છે અને એરૂંજ ખીબું (ઉક્ત) પ્રાકૃત દ્વાયાશ્રય મહાકાવ્ય ૩૪૬ રચેલું છે, એમાં પણ (અષ્ટમાધ્યાયના પ્રાકૃત વ્યાકરણના) પ્રાકૃત, શૌરસેની, માગધી, પૈશાચી, ચૂલિકાપૈશાચી અને અપભ્રંશનાં બધાં એનાં એજ વ્યાકરણગત ઉદાહરણો આનુપૂર્વોપવૃત્ત મૂકેલાં છે.

૪૩૯ ‘દ્વાયાશ્રય’નો અર્થ એ આશ્રયવાળું છે. આ કાવ્યનું એ નામ ચરિતાર્થ છે. આમાં એક તરફ જોતાં આઠે અધ્યાયનાં બધાં ઉદાહરણો સંગતિપૂર્વક મળી આવે છે અને બીજી તરફ જોતાં મૂલ-રાજથી તે કેઠ કુમારપાલ સુધીના ગૂજરાતના સોલંકી વંશનો ઇતિહાસ ચીતરાએલો છે. એથી આ કાવ્ય વ્યાકરણના અભ્યાસીને તો ઉપયોગીજ છે પણ ગૂજરાતના ઇતિહાસમાં એનું અસાધારણ સ્થાન છે.

૩૪૫ સંસ્કૃત દ્વાયાશ્રય કાવ્ય. વે. નં. ૧૭૩૭-૪૦; અલક્ષતિલકગણિની ટીકા સહિત પ્ર. ૦ સુંબઈ સંસ્કૃત સીરીઝ સને ૧૯૧૫-૧૯૨૧;

૩૪૬ પ્રાકૃત દ્વાયાશ્રય કાવ્ય-પૂર્ણાક્ષરગણિની ટીકા સહિત-સ. યાંકર-પાંડુરંગ પરિત પ્ર. ૦ હજી સીરીઝ સને ૧૯૦૦.

૪૪૦ પાણિનિનું વ્યાકરણ સમજવા માટે ગૂજરાતના ભટ્ટિ કવિએ શ્રીધરનરેશની વલ્લભીમાં રહીને ભટ્ટિકાવ્ય રચેલું છે એટલે એ કાવ્ય ગૂજરાતનું છે. પણ એમાં વ્યાકરણગત ઉદાહરણોનો ક્રમ નથી તેમ એમાં કેાઇ તાર્કાલિક ઐતિહાસિક વૃત્તાંતને નથી વર્ણવેલો, એથી એ ગૂજરાતના કાવ્યનું મહત્ત્વ ખીજી અનેક રીતે હોવા છતાં વ્યાકરણ અને ઇતિહાસ એ બંનેની દૃષ્ટિએ હિમચંદ્રનું દ્વિતીય અસાધારણ છે. ’

૪૪૧ એમ પણ કહેવાય છે કે એકજ શ્લોક સાતને લાગુ પડે એવું સમસંધાનમદાકાવ્ય પણ હિમચંદ્રે રચેલું હતું પણ તે ઉપલબ્ધ નથી.

૪૪૨ ચાર કોષગ્રંથો રચ્યા છે. પ્રથમકોષનું નામ અભિધાન-ચિતામણિ નામમાલા છે. તેના છ કાંડ છે. તે કોષ અમરકોશ માફકનો છે, પરંતુ તેમાં શબ્દગ્રંથા અમર કરતાં દોઢી હશે. તેનાપર પોતેજ દશ હજાર શ્લોકની વિસ્તૃત ટીકા રચી છે. બીજા કોષનું નામ ‘હિમ અતેકાર્થ સંગ્રહ, (કી. ૨, ૧૫) છે કે જેમાં ૭ કાંડમાં વિશ્વ-કોષ નામના કોશની પેઠે એકેક શબ્દોના કેટલા બધા અર્થો થાય છે તે જણાવ્યું છે. એના પર પણ પાછી છ હજાર શ્લોકની સ્વોપગ ટીકા છે. ત્રીજા કોશ દેશીનામમાલા-દેશી શબ્દસંગ્રહ(પ્ર. મું. સી. સીરીઝ) છે. તે દેશી શબ્દોનો કોશ છે સામાન્ય રીતે જે સંસ્કૃત નહિ, અને તેમાંથી ઉદ્ભવેલ નહોતે ‘દેશી’ શબ્દ. તે ૮ વર્ગમાં છે તે પર સ્વરચિત ત્રણ હજાર શ્લોકપ્રમાણની ત્વગમિ છે રત્નાવલિ નામની ટીકા છે. આમાં ધનપાલના પ્રાકૃતલક્ષ્મીના પણ ઉપયોગ કર્યો છે. ઉપરના પ્રાકૃત વ્યાકરણની પેઠે આ કોષ પણ આપણી ગૂર્જર ભાષા તેમજ અન્ય દેશી-ભાષા માટે અતિ ઉપયોગી-આવશ્યક છે અને ભાષાશાસ્ત્રના ઇતિહાસમાં અતિ મહત્ત્વનો છે. ચોથા કોષનું નામ ‘નિષંદુ શેષ’ છે-તેમાં વનસ્પતિનાં નામો, ભેદો જણાવ્યાં છે કે જે વૈદકશાસ્ત્રમાં

ઉપયોગી છે. આ ક્રેશોનો ઉપયોગ પછીના અંથકારોએ ‘इति हेमः’ એમ કહીને બાંધુ કર્યો છે.

૪૪૩. અલંકાર મારે કાવ્યાનુશાસન નામનો ગદ્યન ગ્રંથ પણ શાબ્દાનુશાસન પછી તેમણે રચ્યો છે. એની રચના સુપ્રસિદ્ધ કાવ્ય-પ્રકાશના જેવી છે. સાહિત્યશાસ્ત્રનાં અંગાનું વિવેચન માર્મિકનાથી કરેલું છે. પ્રથમ મૂળ સંક્ષિપ્ત સંગ્રા છે—તેના પર અલંકારચૂડામણિ નામની અનિ પરિષ્કૃત ટીકા—વ્ય.ખ્યા. છે, અને તેના પર વિવેક નામનું સૂક્ષ્મભાવપ્રદર્શક ટિપ્પણ—વિવરણ પણ પોતેજ કરેલું છે. અ. બંનેમાં મૂળની દરેક વાખતોનું સ્પષ્ટીકરણ, લંબાણથી સમગતવી ઉદાહરણોથી પુરતું કરવામાં આવ્યું છે. આ ગ્રંથમાં વ્યંગનાશક્તિ વગેરે સ્થલોમાં ભિન્ન ભિન્ન કેટલાએક ગ્રંથકારોની અને શાન્તરસને રસ તરીકે ન માનનારાઓની ઝાટકણી પણ બારીક દષ્ટિથી સચોટ પુરાવા સાથે કરવામાં આવેલી છે. સાહિત્યશાસ્ત્રમાં પણ તેમનું પાંડિત્ય કેટલી કક્ષાએ પહોંચ્યું હતું તે આ ગ્રંથનું પર્યાલોચન કરવાથી જણાશે. તેમાં પણ શાબ્દાનુશાસનમાં છે તેમ ૮ અધ્યાય છે: ૧ લો પ્રસ્તાવનારૂપે છે. પ્રયોજન, કાવ્યકારણ પ્રતિભા, તેના ભેદ, અને તેના સંસ્કાર નામે વ્યુત્પત્તિ, અભ્યાસ અને શિક્ષા, કાવ્યનું સ્વરૂપ નામે દોષરહિત, ગુણ—અલંકારસહિત શબ્દ અને અર્થ; તે ગુણ, દોષ, અલંકારનાં લક્ષણ, રસ:પકારપ્રકાર, શબ્દાર્થનું સ્વરૂપ નામે મુખ્ય—ગૌણ—લક્ષ્ય—વ્યંગ્યના ભેદથી મુખ્ય ગૌણલક્ષકવ્યંગક તે શબ્દ, તે મુખ્ય—ગૌણ—લક્ષ્ય—વ્યંગ્ય અર્થનાં લક્ષણ, વ્યંગ્યાર્થના ભેદ નામે શબ્દશક્તિમૂલ અને અર્થશક્તિમૂલ વ્યંગ્યાર્થ. રજો અધ્યાય રસ સંબંધી છે. રસનું લક્ષણ, તેના નવ ભેદ—શૃંગાર, હાસ્ય, કરુણા, રૌદ્ર, વીર, ભયાનક, બીભત્સ, અહ્ભુત અને શાંત અને તે દરેકનાં લક્ષણ, સ્થાપિલાવો, વ્યભિચારિલાવો, અને સાત્વિકલાવો તે દરેકના ભેદ સહિત, ને રસાભાસ. ડબ્બે દોષોને લગતો છે—કાવ્યના, રસના, પદના, વાક્યના, પદવાક્યના અને અર્થના દોષો જણાવ્યા છે, ૪થામાં ગુણો

ચાર અનુશાસન: શબ્દ-લિંગ-કાવ્ય-છંદ. ૩૧૨

નામે માધુર્ય, ઓજસ, પ્રસાદ અને તે દરેકના વ્યંજક તથા ગુણથી અન્યથાપણું બતાવેલ છે. પમો શબ્દાલંકારોનો છે જેવાકે અનુપ્રાસ, લાટાનુપ્રાસ, યમક, ચિત્રકાવ્ય, શ્લેષ, વક્રોક્તિ ને પુનરક્તાભાસ. ફદામાં અર્થાલંકારો નામે ઉપમા, ઉત્પ્રેક્ષાથી માંડી સંકર સુધી ૨૯ બતાવ્યા છે. ઉમામાં નાયકાદિલક્ષણો-નાયક, તેના ગુણ, અને ભેદ, નાયિકાલક્ષણ અને સ્ત્રીઓના સ્વાભાવિક અલંકારો અને છેલ્લામાં પ્રત્યન્ધાત્મક કાવ્યના ભેદો નામે પ્રેક્ષકાવ્ય અને શ્રવ્યકાવ્ય અને તે દરેકના ભેદ નામે નાટકાદિ આપ્યા છે. (પ્ર૦ કાવ્યમાલા નં. ૭૧ નિ. ૦ સા. પ્રેસ મુંબઈ.)

૪૪૪. છંદને માટે ‘છંદોનુશાસન’ નામની ઉપયોગી વિનૂત ગ્રંથ લખ્યો છે તે પણ આઠ અધ્યાયમાં વિભક્ત છે. તેના જેવો બીજો કોઈ છંદ ગ્રંથ નથી. તે પર પણ સ્વોપણ ટીકા લખી છે. દરેક પ્રકારના છંદનું ઉત્તમ રીતે જ્ઞાન મેળવવામાં આ પરમ સાધન છે. કેદારભટ્ટના વૃત્તરતનાકર, ગંગાદાસની છંદોમંજરી અને પિંગલકૃત છંદ:શાસ્ત્ર કરતાં પણ છંદ સંબંધી કેટલીક વિશેષ બાબતો આ ગ્રંથમાં જણાય છે. પિંગલ વિગેરે કરતાં એની રચના અને વ્યાખ્યા સરસ છે. સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતના અનેક છંદોનું વર્ણન કરવા સાથે જુદા જુદા અનેક ગ્રંથોનાં વિવિધ સુભાષિતો ઉદાહરણ તરીકે ચુંટી તેમાં ઉધૃત કર્યા છે. ‘પ્રાકૃતપિંગલ’નો ગ્રંથ આથી ઘણો અર્વાચીન છે કારણકે તેમાં આપેલ ઉદાહરણ હુમ્મીર આદિ આની પછી થયેલ વ્યક્તિઓનાં છે. (પ્ર૦ શેઠ દેવકરણ મૂળજી, મુંબઈ સં. ૧૯૬૮)

૪૪૫. આમ ચાર અનુશાસન નામે શબ્દાનુશાસન, લિંગાનુશાસન, કાવ્યાનુશાસન અને છંદોનુશાસન રચ્યાં છે તે ઉપરાંત પાંચમા અનુશાસનરૂપે વાદાનુશાસન નામે એક અન્ય ગ્રંથ રચેલ છે તે હાલ અનુપલબ્ધ છે. તેમાં નામ ઉપરથી વાદની ચર્ચા હોવી જોઈએ.

૪૪૬. ન્યાયશાસ્ત્રમાં તેમણે પ્રમાણભીમાંસા નામનો અપૂર્વ

મહત્વનો અંથ રચ્યો. તે તેમણે શાન્દ-કાવ્ય-છંદના અનુશાસન રચ્યા પછી રચ્યો. ૩૪૭ તે ૩૪૮માં અધ્યાયમાં હતો. દરેક અધ્યાયમાં એક કરતાં વધુ આનિલક હતા. અને તે પર સ્વોપમવૃત્તિ રચી હતી. હાલ વૃત્તિસહિત એ આનિલકવાળો પ્રથમ અધ્યાય અને ખીજા અધ્યાયનો પ્રથમ આનિલક એટલા પૂરનોજ આ અંથ મળી આવે છે. અંથ સૂત્રબદ્ધ છે અને સૂત્રો પણ એવાં સરસ. અસંગ્રહ અને સંપૂર્ણ છે કે દરેક અબ્યા માટે તે અતિ ઉપયોગી નીવડે.

૪૪૭ જે કે ધર્મકીર્તિ, હરિભદ્રસૂરિ, અકલકલદેવ વગેરે પ્રાચીન તાર્કિકોના પ્રાયઃ બધા ન્યાય અંથો પ્રકરણના રૂપમાં મુકાવા પામેલા છે, જ્યારે હેમચંદે આ અંથને પણ શાન્દાનુશાસન વગેરે માફક સૂત્ર રૂપેજ અંથેલ છે અને તેમ કરવાનું કારણ તેની વૃત્તિના પ્રારંભમાંજ તેઓ જણાવે છે કે—‘લોક લિખ્યિવાલા છે અને તેથી પ્રાચીન તાર્કિકોની જેમ પ્રકરણરૂપે પોતાના ન્યાય અંથને ન કરતાં સૂત્રરૂપે (પોતે) બનાવે તો તેમાં એવી કોમ્પ પણ પ્રકારની શૈલિક અથવા રાજકીય આગા નથી કે જે પોતાની ઇચ્છાને તેમ કરતાં અટકાવે.’ ૩૪૯ સૂત્રનું લક્ષણ પોતે વૃત્તિમાં ટાંક્યું છે કે ‘તે થોડા અક્ષરવાળું, સંદેહ વિનાનું, સારવાળું, લોકપ્રકાશક, અધિકતારહિત અને શાસ્ત્રીય દૂષણ રહિત એવું સૂત્ર હોવું જોઈએ એમ સૂત્રને જણાવાવાળા

---

૩૪૭ જુઓ તેની વૃત્તિ “આનન્તાર્યયો વાચ શન્દઃ શન્દકા-વ્યચ્છંદોડનુશાસનેખ્યોડનન્તરં પ્રમાણં મીમાંસ્યત इत्यर्थः ”

૩૪૮ જુઓ તેજ વૃત્તિ ‘પદ્મભિરપ્યાયૈઃ શાસ્ત્રમેતદરચયદાચાર્યઃ ’
પૃ. ૩ (પ્ર. આહર્તમતપ્રભાકર-પુત્રા.)

૩૪૯ યથેવં અકલંકધર્મકીર્ત્યાદિવત્ પ્રકરણમેવ કિં નારમ્યતે કિમનયા સૂત્રકારત્વાદોપરુષિકયા । મૈવં વોચઃ । મિન્નહચિ હ્યંયં જનસ્તતો નાસ્ય સ્વેચ્છાપ્રતિબંધે લૌકિકં રાજકીયં વા શાસનમસ્તીતિ યત્કિંચિદેતત્ ।-વૃત્તિની પ્રસ્તાવના, પૃ. ૨

વિદ્વાનો કહે છે. ૩૫૦ આ લક્ષણ હેમચંદ્રના દરેક સૂત્રમય ગ્રંથોમાં છે તે પ્રમાણુ આ ગ્રંથમાં છે.

૪૪૮ આ ગ્રંથમાં ગૌતમના ન્યાયસૂત્રોનું પ્રતિબિંબ છે પણ માત્ર અનુકરણુ નથી. બંનેનાં સૂત્રો સરખાવતાં વેલક્ષણ્ય-પ્રતીતિભેદ જણાય છે. પ્રમાણુમીમાંસાના બધા પાંચે અધ્યાય મળતા નથી તેથી તેને ન્યાયસૂત્ર સાથે સળંગ સરખાવી શકાય તેમ નથી, છતાં જેટલો ભાગ તેનો ઉપલબ્ધ છે તેની સાથે સરખાવતાં માલુમ પડે છે કે ગૌતમે ન લીધેલા એવા ઘણા વિષયો હેમચંદ્રે લીધા છે. દા. ત. પ્રમાણુ, અનન્યવસાય, વિપર્યય, વસ્તુ, પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન, વ્યાપ્તિ, પક્ષ, દષ્ટાન્તાભાસ, દૂષણુ, જય, પરાજય આદિ. અવગ્રહ, ઈહિ, અવાય, ધારણા, અવધિ, મનઃપર્યાયજ્ઞાન, દ્રવ્યોન્દ્રય આદિ જૈન પરિભાષાના વિષયો ગૌતમસૂત્રમાં છે નહિ-હોઈ શકે નહિ. હેત્વાભાસમાં ગૌતમ મતે પાંચ હેત્વાભાસ છે, હેમચંદ્રમાં ત્રણ છે ને તે ત્રણનો પાંચમાં અંતર્ભાવ થાય છે. વળી કેટલાંક સૂત્રોમાં બંનેમાં ભેદ છે. દા. ત. વાદ, તર્કનાં લક્ષણુ આદિ. ટૂંકામાં આ પ્રમાણુમીમાંસામાં ન્યાય સંબંધી જૈન સિદ્ધાંતોનો સમાવેશ કર્યો છે, તે ઉપરાંત ન્યાયને લગતી જેજે બાબતોમાં ખોદ, મીમાંસક, સાંખ્ય, નૈયાયિક અને નાસ્તિક વગેરે દર્શનકારો અલગ પડે છે તે દરેકનું તેઓના મંતવ્યને અનુસારે મંડન કરી યુક્તિથી જૈનશૈલી પ્રમાણુ તે સાથેનો ભેદ જણાવ્યો છે. ઘણી સહેલાઈથી થોડી મહેનતે વધારે જ્ઞાન આપનાર આવી ઉત્તમ પદ્ધતિનો જૈન ન્યાયનો ગ્રંથ (વાદિદેવસૂરિ કૃત પ્રમાણુનય-તત્ત્વાલંકાર સિવાય) બીજો લાગતો નથી. આ સંબંધે 'વાદાનુશાસન'

૩૫૦ 'અત્પાક્ષરમસંદિગ્ધં સારવદ્ વિશ્વતો મુલ્લમ્ ।

અસ્તોમમનવચં ચ સૂત્રં સૂત્રવિદો વિદુઃ ॥

પ્રથમ અધ્યાયના બીજા આહ્નિકના ચોથા સૂત્રમાં પ્રત્યક્ષિજ્ઞાનના પ્રમાણુ પ્રસંગે નૈયાયિકની સૂત્રના ઉપર દોષાપત્તિ સિદ્ધ કરતાં વૃત્તિમાં જણાવે છે. પૃ. ૫૩.

નામનો એક વધુ ગ્રંથ અગાઉ જણાવ્યું તેમ મળતો નથી.

૪૪૯ ન્યાયમાં પ્રમાણુભાંસા ઉપરાંત ન્યાય વિષય ગર્ભિત 'અન્યયોગ વ્યવચ્છેદ' અને 'અયોગ વ્યવચ્છેદ' નામની દરેક બત્રીશ શ્લોકમાં-એમ બે બત્રીશીઓ સંસ્કૃતમાં વર્ધમાનસ્તુતિ તરીકે રચી છે કે જેમાંની પહેલી ઉપર મહિષાસુર નામના પ્રખર વિદાને સં. ૧૩૪૯ (શક સં. ૧૨૧૪)માં સ્વાહવાદમંજરી નામની અદ્વિતીય વ્યાખ્યા સ્વાહવાદ એટલે જન દર્શનનું સ્વરૂપ બતાવતી રચી છે, એ પરથી ખ્યાલ આવે તેમ છે કે બત્રીશીનો વિષય અતિ ગહન અને મહત્તાવાળો છે. તેનું નામ (અર્હન સિવાય) અન્ય (દેવોમાં), (આપ્તપણાનો) યોગ હોવાનો વ્યવચ્છેદ-ખંડન ન્યાયપદ્ધતિથી આવેલ છે તેથી અન્યયોગ વ્યવચ્છેદ' રાખવામાં આવ્યું છે. બીજી બત્રીશીમાં અર્હન દેવમાં આપ્તપણાનો અયોગ નથી (પણ યોગ જ છે) એ બતાવેલ હોવાથી તેનું નામ 'અયોગ વ્યવચ્છેદ' રાખેલ છે.

૪૫૦ જૈન ન્યાયશાસ્ત્રનો ત્રીજો યુગ-વિ. સંકા ૧૧ માથી ૧૩મા સુધીનો પંડિત સુખલાલે પાડી તેનું નામ 'પુષ્પિત કાળ' આપ્યું છે; અને તે જણાવે છે કે 'પુષ્પો કાંઈ સંખ્યામાં પદ્મવો જેટલાં નથી હોતાં. કદાચિત્ પુષ્પોનું પરિમાણ પદ્મવોથી નાનું પણ હોય છે, છતાં પુષ્પ એ પદ્મવોની ઉત્તર અવસ્થા હોઈ તેમાં એક જાતનો વિશિષ્ટ પરિપાક હોય છે. બીજા યુગમાં જૈન ન્યાયનો જે વિસ્તાર અને સ્પષ્ટીકરણ થયાં તેને પરિણામે ત્રીજો યુગ જન્મ્યો. આ યુગમાં અને આ પછીના ચોથા યુગમાં દિગંબર આચાર્યોએ ન્યાયવિષયક કેટલાક ગ્રંથો રચ્યા છે, પણ હજી સુધી મારી નજરે એવો એક ગ્રંથ નથી પડ્યો કે જેને લીધે જૈનન્યાયના વિકાસમાં તેને સ્થાન આપી શકાય. ત્રીજા યુગના શ્વેતાંબર સંપ્રદાયમાં વાદિ દેવસુરિ અને હેમચંદ્ર એ બેનું મુખ્યસ્થાન છે. એ ખરૂં કે આચાર્ય હેમચંદ્રની પરિચિત કૃતિઓમાં જૈનન્યાયવિષયક બહુ કૃતિઓ નથી, તેમ પરિમાણમાં મોટી પણ નથી. છતાં તેઓની બે બત્રીશીઓ અને પ્રમા-

જુમીમાંસા જોનારને તેઓની વિશિષ્ટતા ધ્યાનમાં આન્યા સિવામ નહિ રહે અને એમ આપોઆપ જણાશે કે મોટા મોટા ને લાંબાલાંબા અંથોથી કંટાળેલ અભ્યાસીઓ માટે સંક્ષેપમાં છતાં વિશેષતાવાળી રચનાઓ તેઓએ કરી, અને યુલનું સૌરભ તેમાં આપ્યું. વાદિદેવ સુરિ કાંઈ કંટાળે એવા ન હતા; તેઓએ તો રત્નાકરની સ્પર્ધા કરે એવો એક સ્થાદ્વાદરત્નાકર ગ્રંથ રચ્યો અને કાંઈ અભ્યાસીને જૈનન્યાય માટે તેમજ દાર્શનિક પિંડનમંડન માટે ખીજે કયાંય ન જવાની સગવડ કરી દીધી. ૩૫૧

૪૫૧. ધાર્મિક સાહિત્યમાં કુમારપાળ રાજા માટે ૧૨૬૦ શ્લોકમાં યોગશાસ્ત્ર અપરનામ અધ્યાત્મોપનિષદ નામનો ગ્રંથ બરાબર બાર હજારશ્લોક પ્રમાણ સ્વોપસાટીકા સહિત રચ્યો છે. ઉપર તે સરલ છતાં મહત્ત્વનો ગ્રંથ છે. તેમાં ઐહિક અને પારલૌકિક જીવનને પવિત્ર શી રીતે કરવું તે પર વિસ્તૃત અને હૃદયંગમ વિવેચન કરેલું છે, ને યોગ અને અધ્યાત્મ જેવા ગૂઢ વિષયો સંબંધી પણ સ્પૃટતાથી ઘણી હકીકતો જણાવી છે. તેમાં બાર 'પ્રકાશ' છે. ૧લામાં શ્રી મહાવીરની સમદષ્ટિ કરણા બતાવી યોગનું સામર્થ્ય દર્શાવેલું સહિત બતાવ્યું છે, ને જ્ઞાનયોગ દર્શનયોગ અને ચારિત્રયોગ એ બેદ પાડી સમજાવ્યા છે. બીજામાં અને ત્રીજામાં સમ્યક્ત્વ અને મિથ્યાત્વનું સ્વરૂપ બતાવી ગૃહસ્થ ધર્મનાં બાર વ્રતોનું વર્ણન કર્યું છે. ચોથામાં કોષાદિ કષાય, ઇન્દ્રિયજ્વલ, મનઃશુદ્ધિ, સમભાવ પર કહી ધ્યાનની મૈત્રી આદિ ચાર ભાવના, ધ્યાન માટેનાં રથળ અને આસન સંબંધી જણાવ્યું છે. પાંચમા અને છઠ્ઠામાં પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર અને ધારણાનું સ્વરૂપ કહ્યું છે. ૭ થી ૧૧માં પિંડસ્થ, પદસ્થ, રૂપસ્થ અને રૂપાતીત એ

૩૫૧ 'જૈનન્યાયનો કમ્પિલેશન' એ લેખ ભાવનગર ગુ. સ્થા. પરિષદ.

૩૫૨ વે. નં. ૧૬૪૬-૧૬૫૨ પ્ર. બિ. ઇ. નં. ૧૭૨; મૂળ પ્ર. જો. ધ. સભા ગુ. ભાષાંતર સહિત પ્ર. ભી. મા. મું. માં. જૈનસભા.

ચાર પ્રકારનાં ધ્યાન ઉપરાંત ધર્મધ્યાન અને શુક્લધ્યાનનું બેદ સહિત સ્વરૂપ દર્શાવ્યું છે. 'પારમાર્થિક સામાન્ય ઉપસંહાર રૂપે મનનો જળ, પરમાત્મ, અભ્યાસક્રમ, તત્ત્વજ્ઞાન, ઉન્નતીભાવ વગેરે જાણી ઉપદેશનું રહસ્ય અને આત્મોપદેશ આપેલ છે.

૪૫૨ 'યોગશાસ્ત્રમાં પાતંજલ-યોગશાસ્ત્રમાં નિર્દિષ્ટ કરેલા આઠ યોગાંગોના ક્રમથી સાત્ત્વ અને ગુણસ્થના જીવનની આચાર પ્રક્રિયાનું જૈનશૈલી અનુસાર વર્ણન છે; તેમાં આસન નૃત્યા પ્રાણાયામ સાથે સંબંધ રાખનારી અનેક આત્મોત્તેજ્ય વિસ્તૃત સ્વરૂપ છે, કે જેના પરથી તત્કાલીન લોકોમાં હડયોગ-પ્રક્રિયાનો કેટલો ખોટો પ્રચાર હતો તે જાણાય છે. હેમાચાર્યે આ ગ્રંથમાં હરિભદ્ર મુનિના યોગ વિષયક ગ્રંથોની નવીન પરિભાષા અને રાચક શૈલીને ક્યાંય પાગલ ઉલ્લેખ કર્યો નથી, પરંતુ (દિગં.) શુભચંદ્રાચાર્યના જ્ઞાનાર્ણવમાંના પદ્મ, પિંડસ્થ, રૂપસ્થ, રૂપાત્મક ધ્યાનનું વિસ્તૃત નથા રૂપજી વર્ણન કરેલું છે. (જુઓ પ્રકાશ ૭ થી ૧૦) અંતમાં તેમણે સ્વાનુભવથી વિક્ષિપ્ત, પાતાયાત, ત્રિવિધ અને સુલીન એવા મનના ચાર ભેદોનું વર્ણન કરી નવીનતા લાવવાનું પણ ખાસ કૌશલ બતાવ્યું છે (૧૨ પ્રકાશ શ્લોક ૨ થી ૪). નિઃસંદેહ યોગશાસ્ત્ર તે જૈન તત્ત્વજ્ઞાન અને જૈન આચારનો એક પાઠ્ય ગ્રંથ છે.' ૩૫૩

૪૫૩. બીજો ગ્રંથ અર્જુન દેવના જુદા જુદા લોકોત્તર ગુણોને લઈને પરમાત્માની સ્તુતિ રૂપે સ્તુતિ તરીકેના દરેક ગુણથી સુક્ત કુમારપાળ માટેજ વીતરાગ સ્તોત્ર એ નામનો ભક્તિરસથી ભરપૂર રચ્યો છે. (મુ.૦) તે ઉપરાંત મહાદેવ સ્તોત્ર રચ્યું છે. (મુ.૦) ધર્મકથાના નિધિરૂપ ૬૩ શ્લોકો (ઉત્તમ મહાન) પુરૂષોના જીવનચરિત્રરૂપે ત્રિપષ્ટિ-શ્લોકો પુરૂષ ચરિત્ર નામનો મહાકાવ્ય રૂપે ગ્રંથ ૧૦ પર્વમાં (વે. નં. ૧૭૨૪-૧૭૩૨ પ્ર. જ. ધ. સ.) કુમારપાળના કહેવાથી રચ્યો છે. તેમાં ૨૪ જિનો, ૧૨ ચક્રવર્તીઓ, ૬ બળદેવ, ૬ પ્રતિવાસુદેવ

૩૫૩ પં. સુખલાલની યોગદર્શન તથા યોગવિશિષ્ટપરની પ્રસ્તાવના

એમ કુલ ૬૩ નાં ચરિતો છે. તેમાં તેમની કલ્પના, પ્રતિભા, રસિકતા અપૂર્વ ખીલી છે. આ ગ્રંથનું ૧૧મું પરિશિષ્ટપર્વ નામનું રચી તેમાં મહાવીર પછી થયેલ વજ્રસ્વામી સુધીના આચાર્યોનાં જીવનવૃત્ત છે. અને વજ્રસ્વામીના વંશ વિસ્તાર વર્ણન સુધીની હકીકત આપી તે પૂરો કર્યો છે. (પ્ર. જ્ઞ. ધ. સભા.)

૪૫૪. નીતિ વિષયે અર્હન્તીતિ નામનું પુસ્તક તેમના નામે ચડેલું છે. તેનું કર્તૃત્વ તેમનું હોવા વિશે શંકા રહે છે. ઉપરના ગ્રંથો સિવાય બીજી અનેક કૃતિઓ રચેલી સંભળાય છે; (જુઓ પ્રભાવક-ચરિત પૃ. ૩૪૬, શ્લોક ૮૩૧-૮૩૬, જોસ. પ્ર. પૃ. ૨૬) છતાં જે વિદ્યમાન-ઉપલબ્ધ છે તે પરથી પણ તેમના જ્ઞાનની અગાધતા સમજાય તેમ છે ને તેમની ‘કલિકાલ સર્વજ્ઞ’ની ઉપાધિ અસ્થાને નથી-તેમાં અતિશયોક્તિ ભાસતી નથી.

૪૫૫. આચાર્ય આનન્દશંકર જણાવે છે કે “ધ. સ. ૧૦૮૯ થી ૧૧૭૩ એ વર્ષો ‘કલિકાલ સર્વજ્ઞ’ હેમચંદ્રના તેજથી દેદીપ્યમાન છે. હેમચંદ્રાચાર્ય ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનના પણ બેશક સારા વિદ્વાન હતા, અને તે વિષયના પણ દ્વાત્રિંશિકા વગેરે એમના કેટલાક ગ્રંથો છે; પરંતુ જૈન વાક્યમયને એમની ચિરસ્થાયી સેવા તો આ વિષય કરતાં ભાષા અને સાહિત્યના વિષયમાં વધારે થયે છે-એમાં સંશય નથી. સંસ્કૃત ભાષા ઉપર એમનો હાથ કેવો સફાર્પથી અને સરળતાથી ફરતો, એમનું કવિત્વ કેવું મધુર હતું એ ત્રિષષ્ટિશલાકા પુરૂષ ચરિત્ર વગેરે ગ્રંથોની શૈલી અલંકાર કલ્પના વગેરે જોતાં જણાય છે.” ૪૫૪

૪૫૬. અગાઉ કહેવાયું છે તેમ હેમાચાર્યના ઉપદેશથી સિદ્ધરાજે ‘રાયવિહાર’ ને ‘સિદ્ધવિહાર’ કુમારપાલે ‘કુમારવિહાર’, ‘ત્રિજીવન વિહાર’, ‘ત્રિવિહાર’ આદિ અનેક જૈનમંદિરો, બૌદ્ધાવ્યાં અને ઉદયન મહામાત્યના જ્યેષ્ઠ પુત્ર વાગ્બટ (બાહડે) શાસ્ત્રજ્ઞના મંદિ-

૩૫૪ જુઓ તેમનો લેખ ‘જીવસતત્ત્વ સંસ્કૃત સાહિત્ય: એનું રેખા-દર્શન’-રાજકોટ ત્રીજી યૂજસાલી સાહિત્યપરિષદનો અહેવાલ અને નિબંધસંગ્રહ.

રનો અને બીજા પુત્ર અંબડે ભાર્યના શત્રુનિકા વિહારનો શુભોદ્ધાર કર્યો, અને તે બંનેમાં હેમાચાર્યે પ્રતિષ્ઠા કરી તેમજ અન્ય શ્રાવકોએ અનેક મંદિરો બંધાવ્યાં. અજયપાલની અવધૂપાથી તેમજ મુસલમાનોના આક્રમણોથી હાલ પર્વતો ઉપરનાં મંદિરો સિવાયનાં તે વખતનાં વિશાલ મંદિરો પૈકી કોઈ દૃશ્યમાન થતાં નથી.

૪૫૭. હેમાચાર્યની જૈન ધર્મ પર શ્રદ્ધા નાત્વિકપણે અટક હતી. પોતે મહાવીર સ્તુતિમાં જણાવ્યું છે કે:—

ન શ્રદ્ધયૈવ ત્વયિ પક્ષપાતો ન દ્વેષમાત્રાદરુચિઃ પરેષુ ।

યથાવદાસાત્ પરીક્ષયાચ્ચ ત્વામેષ વીર ! પ્રમુમાશ્રિતાઃ સ્મઃ ॥

—હે વીર ! કેવળ શ્રદ્ધા-અંધ શ્રદ્ધાથીજ તારામાં (અમારે) પક્ષ-પાત છે તથા કેવળ દ્વેષ માત્રથીજ અન્યોમાં (અમારી) અરુચિ છે એમ નથી; કિન્તુ પરીક્ષાપૂર્વક તને યથાતથ્યપણે આમ જાણીનેજ તારો આશ્રય લીધો છે.

इसां समक्षं प्रतिपक्षसाक्षिणा मुदारघोषामवघोषणां ब्रुवे ।

न वीतरागात्परमस्ति दैवतं न चाप्यनेकान्तयुते नयस्स्थितिः ॥

—પ્રતિપક્ષીઓની સન્મુખ મોટી ઘોષણા કરીને કહ્યું છું કે, જગતમાં વીતરાગના જેવો તો કોઈ અન્ય દેવ નથી અને અનેકાન્ત (સ્વાદ્વાદ-જૈન) ધર્મની સિવાય કોઈ તત્ત્વ-દિશસુદ્ધી નથી.

૪૫૮. છતાં પણ તેને અન્ય દર્શનો-મતો પર તિરસ્કાર ન હતો. કુમારપાલ જૈન થયા પહેલાં દેવપ્રતનના-પ્રભાસપાટણની યાત્રાએ ગયો ને ત્યાં હેમાચાર્યને આવવા આમંત્રણ આપ્યું. તેઓ ત્યાં ગયા હતા અને ત્યાં શિવની સ્તુતિ ખરી જૈન શૈલીથી કરી હતી. તેમણે એ મહાદેવસ્તોત્રમાં છેવટે કહ્યું છે કે:—

भववीजांकुरजनना रागाद्याः क्षयमुपागता यस्य ।

ब्रह्मा वा विष्णुर्वा हरो जिनो वा नमस्तस्मै ॥ ૪૦ ॥

—૧૫૩૫ વક્ષના બીજાંકુર સમાન રાગાદિક દોષ જેના ક્ષય થયા હોય તે ગમે તો બ્રહ્મા હોય, ગમે તો વિષ્ણુ હોય, ગમે તો મહાદેવ હોય

કે ગમે તો જિન હોય-તેને મારે નમસ્કાર છે. [આ અને બીજા શ્લોકો આ પહેલાના છકાપ્રકરણની સરખાવમાં મૂક્યા છે.]

૪૫૯. તેણે અમુક અમુક વિષયમાં જે જે મહાન વિચારક થયા તેમનું મુક્તકંઠે સ્મરણ કર્યું છે:- ‘ ઉત્કૃષ્ટ મહાકવિ તો સિદ્ધસેન, ઉત્કૃષ્ટ મહાતાર્કિક મદ્વવાદી, ઉત્કૃષ્ટ સંપ્રદાયકાર ઉમાસ્વાતી, અને ઉત્કૃષ્ટ વ્યાખ્યાતા તે જિનભદ્ર ક્ષમાશ્રમણ. બીજા તેમનાથી ઉતરતા છે. ’ ૩૫૫ આમ જણાવી સાથે સાથે પોતાની લઘુતા ખતાવી છે.

૪૬૦. રા. કનૈયાલાલ મુનશીએ એક વખત કહ્યું હતું કે “ ગુજરાતના ઇતિહાસનો મને રસ છે. એટલે તેના થોડા અભ્યાસ ઉપરથી હું કહીશ કે બારમી સદી સુધી ‘ હિંદુ અને જૈન ’ જેવા ભેદનું નામનિશાન પણ નહોતું; પાટણના મુન્નલેશ્વર મહાદેવના મંદિરનો ઇતિહાસ એ વાતની સાક્ષી પુરે છે. મહારાજા કુમારપાળ સાથે શ્રીમદ્ ભૈમચંદ્રાચાર્ય શિવમંદિરે ગય ત્યાં ભેદ કોને કહેવો ? મને એમ લાગે છે કે તે પછી કોમી ભેદનો જન્મ રાજદારી પુરુષોએ પેદા કર્યો હોય. ” ૩૫૬

૪૬૧. અને વિશેષમાં જાહેર કર્યું હતું કે “ જૈન અને બૌદ્ધ ધર્મના સંસ્કારો વડેજ હિંદુ સંસ્કૃતિ અને હિંદુ રાષ્ટ્રીયતાનું ગૌરવ આટલું ઉચ્ચ છે; અને ખાસ કરીને ગુજરાતના ઇતિહાસના વિજયી દિવસોમાં સત્તા, પ્રભાવ અને વિદ્વત્તા જૈનોમાંજ હતી તે બોધી તેમની પાછલી કારકીર્દી અને શૃંગારસભી લાગે છે. ગુજરાતનું ગૌરવ એટલે જૈનોનોજ

---

૩૫૫ उत्कृष्टेऽनूपेन ॥ २।२। ३५ ॥ उत्कृष्टेऽर्थे वर्तमानात्
अनूपाभ्यां युक्ताद् गौणान् नाम्नो द्वितीया भवति । अनु सिद्धसेनकवचः ।
अनु मल्लनादिनं तार्किकाः । उप उमास्वतिं संप्रहीतारः । उप जिनभद्र
क्षमाश्रमणं व्याख्यातारः । तस्मादन्ये हीनाः-शङ्खानुशासन भू. टीका.

૩૫૬ આવનગરમાં ‘ હિંદુ કે જૈન ’ એ વિષય પર ટા. ૨૧-૧૨-૨૨ ને દિને આપેલ બાપણ ‘ જૈન ’ ટા. ૨૪-૧૨-૨૨ નો અંક પૃ. ૧૨૧.

ઇતિહાસ. આ (વિજયી) સમયના વિભાગ આ પ્રમાણે યાદી થકાયઃ
૧થો વિમલશાહનો કે ન્યારે જૈન શેઠો વેપાર કરતાં લક્ષતા વધારે,
અને પેટી સ્થાપવા પહેલાં રાજ્ય અને શહેર સ્થાપના; ૨જો મીન-
ળદેવીનો સમય કે ન્યારે બ્રાહ્મણ મત અને જૈન મતની રસાકસી
વધારે થતી અને ધીમે ધીમે બ્રાહ્મણ ધર્મની અસર ઓછી થતી;
૩જો હિમાચલનો કે જે ગુજરાતના અગ્રગણ્ય ઐતિહાસિક પુરુષે
જૈન મત અને બ્રાહ્મણ મતનો વિરોધ પોતાના હાથપણથી ઘણોખરો
કાઢી નાંખ્યો; ૪ થો કુમારપાળનો કે ન્યારે જૈન મત પાટણના
સિંહાસન પર ખીરાળ્યો. ”

સમકાલીન સોમપ્રભસૂરિનો કુમારપાલ પ્રતિબોધમાંથી ઉલ્લે-
ખવા યોગ્ય શ્લોક આપીશું કે:—

સ્તુમન્નિસન્ધ્યં પ્રસુ હેમસૂરેરનન્યતુલ્યામુપદેસશક્તિં ।

અતીન્દ્રિયજ્ઞાનવિવર્જિતોઽપિ યઃ ક્ષોણિમર્તુર્વ્યધિત પ્રબોધં ॥

—પ્રસુ હેમસૂરિની અનન્યતુલ્ય—અનુપમેય ઉપદેશ શક્તિની દિનની
ત્રણ સંખ્યા વખતે—દિવસમાં ત્રણ વખત સ્તુતિ કરીએ છીએ કારણ કે
તેનામાં અતીન્દ્રિયજ્ઞાન—કેવલજ્ઞાન ન હોવા છતાં તેણે એક બૂપાલને
પ્રબોધ પમાડ્યો.

૪૬૨. હિમાચલનું શિષ્યમંડળ—પણ જખર્ફ હતું. તે પૈકી
રામચંદ્રસૂરિનું મહાકવિ તરીકે ઉચું સ્થાન છે. તે સિવાય ગુણચંદ્ર
ગણિ, મહેન્દ્રસૂરિ, વર્ધમાન ગણિ, દેવચન્દ્ર મુનિ, ચશશ્ચંદ્ર, ઉદયચંદ્ર,
બાલચંદ્ર આદિ અનેક હતા.

રામચંદ્રસૂરિ.

પ્રાણાઃ કવિત્વં વિદ્યાનાં લાવણ્યમિવ યોષિતાં ।

ત્રૈવિધવેદિનોઽપ્યસ્મૈ તતો નિત્યં કૃતસ્મૃદ્ધાઃ ॥

—નાટ્યદર્પણુ વિવૃત્તિ પ્રારંભે

પંચપ્રબંધમિષપંચમુદ્ધાનકેન વિદ્વન્મનઃસદસિ નૃત્યતિ યસ્ય કીર્તિઃ ।

વિદ્યાત્રયીવળમતુશ્ચિતકાવ્યતન્ત્રં કસ્તં ન વેદ સુકૃતી કિલ રામચંદ્રમ્ ? ॥

—શુદ્ધિલાસ પ્રસ્તાવના પ્રસંગે.

—જેમ સ્ત્રીઓમાં લાવણ્ય એ પ્રાણુ-ખરી વસ્તુ છે. તેમ વિદ્યાએમાં કવિત્વ એ પ્રાણુ-ખરી વસ્તુ છે. (અમારા જેવા) ત્રેવિઘવેદી-ત્રણ વિદ્યાએ જાણનારાઓ પણ અમારા માટે હંમેશાં સ્પૃહા રાખે છે.

—પાંચ પ્રબંધરૂપી પંચમુખના મુખો વડે જેની કીર્તિ વિદ્વનોના મન રૂપી સલામાં નાચે છે તેવા અરેખર રામચંદ્ર કે જે ત્રણ વિદ્યામાં વિશારદ છે અને જેનો તંદ્રાએ કાવ્યમાં સ્પર્શ કર્યો નથી તેને ક્યા લાવણ્યવાદી જાણતો નથી?—અર્થાત્ સર્વ જાણે છે.

૪૬૩. રામચંદ્રસૂરિ તે હેમાચાર્યના પટધર હતા (પ્રભાવક ચરિત પૃ. ૩૦૪ શ્લોક ૧૨૯-૧૩૭). અને સિદ્ધરાજ જયસિંહે તેમને ‘કવિ કટારમલ્લ’ એ નામનું બિરુદ આપ્યું હતું. (પ્ર૦ ચિં. ઉપદેશતરંગિણી). પોતે પોતાને માટે ‘વિદ્યાત્રયાચલુ’ અને ‘અચ્યુમ્બિત કાવ્યતન્દ્ર’, (રધુ-વિલાસમાં) ‘વિશીલુકાવ્યનિર્માણતન્દ્ર’ (કૌમુદી-મિત્રાણુદમાં) એ વિશેષણો આપ્યાં છે. તેમનામાં સમસ્ત પૂરવાની અદ્ભૂત શક્તિ હતી (પ્ર. ચિં; ચારિત્રસુંદરકૃત કુમારપાલ રચિત) ‘ત્રેવિઘવેદી’-ત્રણ વિદ્યા (શબ્દશાસ્ત્ર, ન્યાયશાસ્ત્ર ને કાવ્યશાસ્ત્ર)ના જાણનાર હતા, અને તેવું સ્પષ્ટ પોતાને માટે તેમણે પોતાના ગ્રંથ-(નાટ્યદર્પણુ વિવૃત્તિ)માં પણ જણાવ્યું છે, તદુપરાંત પોતે ‘પ્રબંધસતકર્તા’ એ બિરુદ પોતાને માટે જણાવ્યું છે. (કૌમુદી-મિત્રાણુદ અને નિર્ભયભીમવ્યાયોગના પ્રસ્તાવમાં) તેમજ (પ્ર. ચિં. આદિમાં) તે બિરુદ પ્રસિદ્ધ છે. મહાકવિ શ્રીપાલ કૃત સહસ્રલિંગ સરોવરની પ્રશસ્તિમાં કાવ્યદષ્ટિએ કંઈકે સખલન તેમણે સિદ્ધરાજને બતાવ્યાનો ઉલ્લેખ પ્ર૦ ચિં. માં છે. રામચંદ્રની જમણી આંખ ગઈ હતી (એ વાત પ્ર. ચ. પૃ. ૩૦૪ શ્લોક ૧૩૮-૧૪૦, અને પ્ર. ચિં. માં છે). હેમચંદ્ર સં. ૧૨૨૯ માં સ્વર્ગસ્થ થયા તેનાથી કુમારપાલને થયેલા શોકનું સમન રામચંદ્રે કર્યું હતું. (જય-સિંહ કૃત કુમારપાલ ચરિત).

૪૬૪ રામચંદ્રે અને શુલ્કચંદ્રે બંનેએ મળીને સ્વેચ્છાપદ ઇતિ

સહિત દ્રવ્યાલંકાર (જે. ૬૫) અને વિવૃત્તિ સહિત નાટ્યદર્પણ રચેલ છે. દ્રવ્યાલંકારમાં ત્રણ પ્રકાર છે:—પહેલામાં જીવ દ્રવ્યને, બીજામાં પુદ્ગલ દ્રવ્યને, અને ત્રીજા અકંપપ્રકારમાં ધર્મ અધર્મ અને આકાશ એ ત્રણ દ્રવ્યોને પ્રમાણથી પ્રતિષ્ઠિત—સ્થાપિત કર્યા છે. નાટ્યદર્પણની વિવૃત્તિમાં બે કર્તાએ નાટક, પ્રકરણ, નાટિકા, પ્રકરણી, વ્યાયોગ, સમવકાર, ભાણુ, પ્રહસન, ડિમ, અંક, ઇલામૃગ અને વીથી એ નામના બાર રૂપકનું સ્વરૂપ બતાવ્યું છે અને તેના નિરૂપણમાં લગભગ પંચાવન નાટકાદિ પ્રબંધો (પોતાનાં તેમજ બીજાનાં) ઉદાહરણો આપ્યાં છે. [પ્ર. ગા. ઝો. સી].

૪૬૫. રામચંદ્રે ‘પ્રબંધશતકર્તા મહાકવિ’—૩૫૭ પ્રબંધશત-

૩૫૭ ‘પ્રબંધચિંતામણિ’ વચ્ચેમાં રામચંદ્રને ‘પ્રબંધશતકર્તા’નું ખાસ વિશેષણ લગાડેલું મળી આવે છે, તે ઉપરથી કેટલાક વિદ્વાનો એમ સમજતા હતા કે રામચંદ્રે એકંદરે બધા મળીને ૧૦૦ પ્રબંધોની રચના કરી હશે અને તેના લીધે તેમને આ વિશેષણ પ્રાપ્ત થયું હશે, પરંતુ આ ચાલીમાં (પં. રામચંદ્રે કૃત પ્રબંધશત દ્વાદશરૂપક—નાટકાદિ સ્વરૂપ ક્ષાપક ૫૦૦૦) એ પ્રમાણે ઉલ્લેખ જોતાં પ્રબંધશત એ શતસંખ્યાપરિમિત પ્રબંધસૂચક નથી. પણ એ નામનો ખાસ ગ્રંથજ તેમણે કરેલો હતો, અને તેને જે પરિચય દુકો આવ્યો છે—બાર રૂપક અને નાટક આદિના સ્વરૂપને જણાવનાર—તે પરથી તે ગ્રંથ ખાસ કરીને સાહિત્યની રચના વિષય હોવો જોઈએ. જનન્યે દશરૂપક નામના ગ્રંથમાં દશ રૂપક મળ્યાં છે. આમાં રૂપકની સંખ્યા બાર છે. પોતાના યુર હેમચંદ્રે પોતાના કૌશ્યાનુશાસનમાં જે બાર વસ્તુઓ રૂપક તરીકે આપી છે તેનેજ વધારે વિસ્તૃત રૂપમાં અને પ્રમાણરૂપમાં સ્થાપિત કરવા માટે તો આ ગ્રંથમાં પ્રચલન કરવામાં ન આવ્યો હોય ? ગ્રંથનું શ્લોક પ્રમાણ જોતાં તે ધણે વિસ્તૃત અને વિશેષ વિવેચનવાળો હોવો જોઈએ. એકલા રૂપકનીજ ચર્ચા કરતો આટલો મોટો ગ્રંથ સંસ્કૃતમાં બીજો સાંભળવામાં નથી—જનવિજયજી—પુરાતત્ત્વ ૨. ૪૨૧.

વરોહરા ગા. ઝો. સી. નાટ્યદર્પણ છપાય છે તે અને જોયેલ છે. તેમાં ઉપર લખેલ બાર રૂપક આદિનું વર્ણન છે. અને પં. લાલચંદ્રનું કથન

‘વિધાનનિષ્ણાતશુદ્ધિ’ એવાં વિશેષણો પોતાના માટે આપ્યાં છે એ પરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે તેમણે સૌ પ્રબંધો-અંથો રચ્યા હશે, પરંતુ હાલ સર્વલક્ષી કાલને લીધે તે સર્વ ઉપલબ્ધ નથી. તે પૈકી જે ઉપલબ્ધ છે અને જેનાં નામો મળી આવે છે તે ઉપરના ઉપરાંત નીચે પ્રમાણે છે:—

સત્યહરિશ્ચંદ્ર નાટક (પ્રા. નિ. સા. પ્રેસ), કૌમુદી-મિત્રાણુંદ (પ્ર. આ. સભા નં. ૫૯). નિર્ભયભીમવ્યાયોગ (પ્ર. ય. અં.), રાધવાબ્યુદય, ચાદવાબ્યુદય, ચક્રવિલાસ, રઘુવિલાસ (બુલ. ૬. નં. ૭૬૦). નલવિલાસ નાટક (પ્ર. ગા. ઓ. સી.), મલ્લિકામકરન્દ પ્રકરણ, રેહિણીમૃગાંક પ્રકરણ, વનમાલા નાટિકા આદિ નાટકો રચ્યાં છે, તે ઉપરાંત કુમારવિહારસતક (કે જેમાં કુમારપાલે બંધાવેલા ‘કુમારવિહાર’ નામના મંદિરનું વૃતાંત છે. પ્રા. આ. સભા.), સુધા-કલશ નામનો સુભાષિત કોષ (બૂ. ટિ.), હૈમ બૃહદ્વૃત્તિ ન્યાસ-રામ-અંદ્રકૃત ન્યાસ ૫૩૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણનો (બૂ. ટિ.) અને સ્તોત્રાદિ જેવા કે યુગાદિદેવ દ્વાત્રિશિકા, વ્યતિરેક દ્વાત્રિશિકા, પ્રસાદ દ્વાત્રિ-શિકા, આદિદેવસ્તવ, યુનિયુવતસ્તવ, નેમિસ્તવ, સોળ સાધારણ જિનસ્તવ તથા જિનસ્તોત્રો (આ સર્વ સ્તોત્રો વડોદરાના ઝવેરી, અંબાલાલના ભંડારમાં છે) રચ્યાં છે. કૌમુદી મિત્રાણુંદ એ દશ અંકનું ૩૫૬ નાટક છે તે કૌમુદી અને મિત્રાનંદની કુતૂહલમયી કથાને અવલંબી રચેલું છે. નલવિલાસ એ સમાંકી નાટક છે ને તેમાં નલદમયંતીનું ચરિત્ર છે. ૩૫૮

૪૬૬. તેનાં બધાં કાવ્યોમાં તેનું કવિ તરીકેનું અભિમાન, તથા

વધારે થોડાં લાગે છે કે તેના અંથો (પ્રબંધો) સૌ લગભગ હતા. પોતાના અંથોને કવિ પોતે પ્રબંધો કહે છે. જુઓ નલવિલાસની પં. લાલચંદની ભૂમિકા કે જેમાંથી પ્રાયઃ સર્વ, આ કવિ વિષયે અત્ર દૂકમાં લીધું છે.

૩૫૮ જુઓ સાક્ષર શ્રી રામનારાયણ પાઠકનો લેખ જૈન સા. સં. ખંડ ૩ અંક ૨ પૃ. ૨૧૬-૨૨૩ ‘નલવિલાસ નાટક: એક અંશ-પરિચય.’

સ્વાતંત્ર્ય તરી અ.વે છે. પોતે સ્વયં ઉત્પાદક છે, બીજાની વાણી ઉઘીની લેતો નથી-પારકાના શબ્દાર્થ વગેરે પરથી પોતાનાં કાવ્યો રચતો નથી, જૂના ચીસે ચાલતો નથી પણ શાશ્વતી સ્વાતંત્ર્યલક્ષ્મીને વહે છે-અનુભવે છે એમ પોતાનાં નાટકોમાં ખુલ્લી રીતે બીજા કવિઓની અવગણનાસૂચક જણાવે છે. પોતાની સૂક્તિઓ માટે તે કહે છે કે:—

સૂક્તયો રામચન્દ્રસ્ય વસન્તઃ કલ્પીતયઃ ।

સ્વાતન્ત્ર્યમિદ્ધયોગ્ય પંચેતે હર્ષવૃ(સ)દૃશ્યઃ ॥

૪૬૭. રામચંદ્ર સિવાયના બીજા શિષ્યોમાં ગુણચંદ્ર એ કૃતિઓ રામચંદ્ર સાથે રહી કરેલી તે કહેવાઈ ગયું છે. મહેન્દ્રસૂરિએ અનેકાર્થ કેરવાકરકૌમુદી નામની હૈમ અનેકાર્થ સંપ્રદાયપરની ઠીકા પોતાના ગુરૂના નામથીજ સં. ૧૨૪૧ માં રચી હતી. (પી. ૧, ૨૩૩, ભાં. ૬, ૩૫૨). વર્ધમાનગણિએ કુમારવિહાર પ્રસરિત કાવ્ય વ્યાખ્યાદિ રચેલ હતાં. ઉક્ત ત્રણે ગુણચંદ્ર, મહેન્દ્ર અને વર્ધમાને સ્ત્રોત્રમ્રલ-સૂરિનો કુમારપાલ પ્રતિબોધ સાંભળ્યો હતો. વિશેષમાં દેવચંદ્ર નામના શિષ્યે ચંદ્રલેખાવિજય પ્રકરણ રચ્યું તે અગાઉ કહેવાયું છે; ઉદય ચંદ્ર નામના શિષ્યના ઉપદેશથી ચંદ્રગચ્છના ધર્મસૂરિ-રત્નસિંહ-દેવેન્દ્રસૂરિના શિષ્ય કનકપ્રભે હૈમન્યાસસારનો ઉદ્ધાર કર્યો. અર્થ:- ચંદ્ર ગુણિ નામનો પણ એક શિષ્ય હતો તેનો ઉલ્લેખ પ્ર. ચિ. માં છે.

૪૬૮. વળી એક બાલચંદ્ર નામનો શિષ્ય મયો, તે રામચંદ્ર સૂરિનો પ્રતિસ્પર્ધિ હતો. ગુરૂનો દ્રોહ કર્યો હતો ને કુમારપાલના અવસાન પછી અજયપાલ રાજાનો મિત્ર બનીને તેણે મંત્રબોદ્ધથી રામ-ચંદ્રસૂરિનું મરણ દૂર રીતે નિપજાવ્યું હતું. તેણે 'સ્નાતસ્વા' નામની પ્રસિદ્ધ સ્તુતિ રચી હતી એમ કહેવાય છે. આમ બીજા પણ અનેક શિષ્યો હૈમચંદ્રના ચયાનું સંભવે છે.

૪૬૯. આ સમયમાં દેવસૂરિના સંતાનીય જયમલસૂરિના શિષ્ય

રામભદ્રે પ્રજુદ રૌહિણ્ય નાટક છ અંકનું રચ્યું. શ્રી અહમનરા-
જના બૂધણુ રૂપ પાર્શ્વચંદ્રકલના (તેના પુત્રો નામે) ચરોવીર રૂપ
અને અન્યપાત્રો બંધાવેલા આદીશ્વરના ચૈત્યના યાત્રોત્સવ પ્રસંગે
આ નાટક લજવવામાં આવ્યું હતું. મહાવીર તથા જુદના સમકા-
લીન શ્રેણિકના રાજ્યમાં બનેલા બનાવ ઉપર તે રચાયું છે. રૌહિ-
ણ્ય ચોર રાજગૃહમાં એવી રીતે ચોરી કરે છે કે તે પકડાતો નથી.
શ્રેણિકનો પુત્ર અભયકુમાર પોતાની જુદિના બળે તેને પકડે છે,
પરંતુ તેણે કરેલી ચોરીઓ કબૂલ કરાવવાને માટે તેને એક યુક્તિ
કરવી પડે છે. એક ચોરડાને ઈદ્રબુવન જેવો શણગારે છે તથા અ-
પ્સરાઓને બદલે વેશ્યાઓને મૂકે છે. ચોરને અહિંયાં ઉધમાં મૂકી દે
છે. રૌહિણ્ય જગતાં, વેશ્યાઓ તેણે પૂર્વ જન્મમાં કેવાં કામો કર્યા
હતાં જેથી આ સ્વર્ગ મળ્યું છે તેવું પૂછે છે. રૌહિણ્યના બાપે તેને
કાઠી પણુ રીતે મહાવીરનું વચન સાંભળવું નહોં તેવું કાઠેલું હતું.
પરંતુ એક દિવસ પગમાં કાંટો વાગતાં તે કાઢતાં મહાવીરની દેશના
શ્રવણે પડી હતી. તેમાં દેવતાઓની આંખો મીંચાતી નથી તથા પગ
ભાંય પડતા નથી એવું વાક્ય સાંભળ્યું હતું. આ વખતે આ સાંભ-
ળેલું કામમાં આવ્યું અને જાણ્યું કે આ કૃત્રિમ સ્વર્ગભવન છે.
મહાવીરનું એકજ વચન આટલું ઉપકારક માલમ પડવાથી તેણે પોતાની
ચોરીઓ કબૂલ કરીને દીક્ષા લઇ લીધી. ૩૧૦ (પ્ર.આ. સભા નં. ૬૦)

૩૫૬ આ ચરોવીર તે સ્. ૧૨૨૧ના લેખ (જ. વ. નં. ૩૫૨) માં
જણાવેલ ભાં. પાસુનો પુત્ર ચરોવીર છે. તે વખતે તે જલોરના જૈન સમા-
જનો એક મુખ્ય શ્રીમાન અને રાજમાન્ય ચહેરી હોય તેમ જણાય છે. તે
અને તેનો લઘુભાઈ અન્યપાલ બંને, પોતાના રાજ્યકર્તા આદ્યમાન સમર-
સિંહ દેવના અત્યંત પ્રીતિપાત્ર, સર્વજનના હિતચિન્તક, જૈન ધર્મની
ઉન્નતિના અભિલાષી અને મોટા દાનેશ્વરી હતા. વિરોધ જલોરના બે શિશુ-
લેખો ના. ૧, નં. (૬૬ તથા ૭૬૬) જુઓ.

૩૬૦ 'જૂનારાવનું સંસ્કૃત નાટક સાહિત્ય' એ નામનો સ્વ. ગ્રંથનવાલ
દલાલનો લેખ 'વસન્ત'.

૪૨૬ જૈન સાહિત્યનો ઇતિહાસ. [વિ. ૩; પ્ર. ૭]

૪૭૦. દ્વંકમ હેમચુગ એ જૈનશાસન માટે, વાહ્મય માટે, અને વૈલવ પ્રતાપ અને વિજયથી દેદીપ્યમાન હતો. તેની અસર સમગ્ર ગૃજરાનના પદ અનેક રીતે સ્મરણમાં રહે તેવી થઈ છે. ૩૧૨ હેમચંદ્રના નામ પ્રમાણે તેનો યુગ પણ હેમમય—સુવર્ણમય હતો અને ચિરકાલ સુધી તેનો પ્રભાવ રહેશે.

૩૬૧ હેમચંદ્ર માટેના લેખો:—જર્મન સ્કોલર ડા. બુહરરફ્ટ Buhler das Lebendes Hemacandra Wier 1889, જિનવિજયની કુમારપાલ ચરિતની પ્રસ્તાવના, તથા તેમના સંપાદિત સોમપ્રભસૂરિકૃત કુમારપાલ પ્રતિબોધની પ્રસ્તાવના, પં. શિવદત્ત શર્માનો લેખ નામે ‘શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય’ હિન્દીમાં નાગરી પ્ર. પત્રિકા ભાગ ૧, ૪ અને ભાગ ૭, ૧, ૫૦ હરગોવિન્દદાસનો લેખ ‘શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્ય’ અને તેમના પ્રૌઢ પાંડિત્યનો પરિચય’-જૈનશાસન સન ૧૯૧૧ ના ત્રણ અંક, મધ્યપૂરો એ નામના ગ્રંથમાં ‘હેમાચાર્ય’ નામનો શ. નરહરિ પરીખનો લેખ, શ્રી કેશરવિજયના યોગશાસ્ત્ર ભાષાંતરની પ્રસ્તાવનામાં ‘શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્ય’ એ નામનો મારો લેખ સ્વ. મનઃસુખલાલનો ધિરત્વદેનો તે આચાર્ય પરનો લેખ પ્ર. ‘જૈનપતાકા’ અને ‘જૈનયુગ’

• વિભાગ ૪ થો.

• ‘ભાષા’ સાહિત્યનો ઉદય.

જયંતિ તે સત્કવયો યદુક્ત્યા બાલા અપિ સ્યુઃ કવિતાપ્રવીણાઃ ।
 શ્રીચ્છન્ડાસેન કૃતાધિવાસાઃ શ્રીચ્છન્ડતાં યાન્ત્યપરેઽપિ વૃક્ષાઃ ॥
 જયન્તુ સર્વેઽપિ કવીશ્વરાસ્તે યયીયસત્કાવ્યસુધાપ્રવાહઃ ।
 વિકૃણિતાક્ષેણ સુહૃદ્જનેન નિપીયમાનોઽપ્યતિપુણ્યતીવ ॥

—અમયદેવસૂરિકૃત જયન્તકાવ્યે સં. ૧૨૭૮

—અ'દનવૃક્ષની વાસથી અધિવાસિત થયેલાં બીજાં પણ વૃક્ષો અ'દનમય
 બને છે તેમ જેની ઉક્તિથી બાલો (કાવ્યમાં બાલકો) પણ કવિતામાં પ્રવીણ
 થાય છે તે સત્કવિઓ જય પામે છે.

જેમનાં સુંદર કાવ્યોનો અમૃતપ્રવાહ સુહૃદ્જનો આંખ બંધ રાખી પીએ
 છતાં અતિશય પુષ્ટ બને છે, તે બધાંય કવીશ્વરોનો જય હો !

પ્રકરણ ૧ હું.

અપભ્રંશ સાહિત્ય.

(નિ. ૮ થી ૧૨ મી સદીનું)

રોલાવૃત્ત.

જય તિહુઅણુ વર કપ-રૂપ જય જિણુ ધનનંતરિ
જ તિહુઅણુ-કલ્યાણુ-કોસ દુરિઅ-કરિ-કેસરિ;
તિહુઅણુ-જણુ-અવિલધિ-આણુ ભુવણુતય-સામિઅ,
કુણુસુ સુહાધ જિણુસ પાસ થંભણુય-પુર-દિઅ. ૧

—હે ત્રિભુવનવિષે શ્રેષ્ઠ કલ્પવૃક્ષ ! જય પામે; ધનવંતરીરૂપ જિન જયવંતા રહો, ત્રિભુવનના કલ્યાણના કોશ-ભંડાર, દુરિત રૂપી હાથીને કેસરી-સિંહ એવાની જય હો ! જેની આજ્ઞા ત્રિભુવનના લોકોએ કલ્પથી નથી એવા, ત્રણ ભુવનના સ્વામી, સ્થાનક નગરમાં રહેલા પાર્શ્વજીનેશ્વર ! સુખો કરો-અમોને સુખી કરો [અભયદેવસંસ્કૃત જયતિહુઅણુ સ્તોત્ર]

૪૭૧. હૈમાચાર્ય અપભ્રંશભાષાના પાણિની છે, એટલે કે તેમણે પહેલવહેલું અપભ્રંશનું વ્યાકરણ રચ્યું; એથી પૂરવાર થાય છે કે તેમની પહેલાં અપભ્રંશ સાહિત્ય હતું.

૪૭૨. ગૂજરાતી ભાષાની જનની અપભ્રંશ ભાષા છે. ગૂજરાતી સાહિત્યનો આરંભ આજથી પાંચસે વર્ષ ઉપર થયો એમ સામાન્ય રીતે મનાતું. સાક્ષર શ્રી કેશવલાલ ધ્રુવે ગૂજરાતી ભાષાના ત્રણ યુગ પાણી ૯. સ. દસમા અગીઆરમા શતકથી ચૌદમા શતક સુધીનો પહેલો યુગ ઠરાવ્યો; અને જણાવ્યું કે અપભ્રંશ કિંવા પ્રાચીન ગૂજરાતીનાં વ્યાકરણના આદિ પ્રવર્તક અને પ્રાકૃત બોલીઓના પાણિની તે હૈમાચાર્ય-તે સમર્થ ગૂજર અંચકારનો સમય ૯. સ. ૧૦૮૮-૧૧૭૨; એના અપભ્રંશ ખંડમાં સંગ્રહેલું સાહિત્ય અગી-આરમા અને આરમા શતકની લોકભાષાના દૃષ્ટાંતરૂપે છે; હૈમાચાર્ય-

નો સંગ્રહ મોટો છે, મહાભારત હાગવત આદિ કાવ્યો તેમના સમયમાં અથવા તે પહેલાં રચાયેલાં હતાં અને અપભ્રંશ સાહિત્ય એટલે કે પ્રાચીન ગૂજરાતી સાહિત્ય સારું ખેડાયેલું હતું, તેની એમના ઉતારામાં આપણને ઝાંખી થાય છે. ગૂજરાતી સાહિત્યના આરંભનો અવધિ અગીઆરમા શતકની પણ પૂર્વે જાય છે. વિશેષમાં તેમણે કહ્યું કે જૈનભંડારોમાં બારીક તપાસ કરાશે તો ધણાં અમૂલ્ય રત્નો નીકળી આવવાનો સંભવ છે. અપભ્રંશ સાહિત્ય બહાર પડવાથી આપણી ભાષાની તેમજ બંગાળી, હિંદી, મરાઠી વગેરે બીજી પણ અર્વાચીન ભાષાની ઉત્પત્તિ ઉપર અપૂર્વ પ્રકાશ પડશે. (બીજી સા. પ. ના પ્રમુખ તરીકેનું ભાષણ સન ૧૯૦૭).

૪૭૩. ત્યાર પછી વિશેષ શોધખોળ કરતાં અપભ્રંશ સાહિત્ય વિશેષ કરીને મુખ્યત્વે જૈનો પાસેથી મળી આવ્યું છે. વિક્રમેશ્વર-શીખના ચતુર્થ અંકમાંનું અને હેમાચાર્યના વ્યાકરણમાં સંગ્રહેલ અપભ્રંશ સાહિત્ય સિવાય તેની પૂર્વનું વિશેષ નહોતું મળતું તે મળી આવ્યું છે અને હજી પણ વિશેષ મળવા સંપૂર્ણ સંભવ છે. પાટણના જૈન ભંડારમાંનું અપભ્રંશ સાહિત્ય રૂપરેખા રૂપે સ્વ. ચીમનલાલ દલાલે સુરતની સાહિત્ય પરિપક્વના સમયે પોતાના લેખમાં બતાવ્યું છે. હેમાચાર્યે પોતાની પૂર્વના અપભ્રંશ સાહિત્યમાંથી ઉતારા કર્યા છે તેથી તેમની પૂર્વે ધણું અપભ્રંશ સાહિત્ય વિદ્યમાન હતું તે નિર્વિવાદ છે. તેમની પૂર્વના અપભ્રંશ સાહિત્યનો અત્રે દિગ્દર્શનરૂપે નિર્દેશ કરીશું.

૪૭૪. વિક્રમ આઠમીથી દશમી સદી વચ્ચે કવિ દેવચંદ્રદેવ અને તેના પુત્ર ત્રિભુવનસ્વયંભૂ થયા. પિતાએ બે ગ્રંથો-હરિવંશ પુરાણ અને પદ્મચરિત્ર (રામાયણ) અપભ્રંશમાં રચી અપૂર્ણ મૂકેલા તે પુત્રે પુરા કર્યાં. ધનપાલ કવિ લગભગ દસમી સદીમાં થયો કે જોણે ભવિસ્યત કહા અપભ્રંશમાં રચી (આ કથા જર્મનીમાં ડૉ. યાકોબીએ ૧૯૧૮ માં પ્રસિદ્ધ કરી અને પછી ગાયકવાડ એપ્રીએન્ડલ સીરીઝમાં નં. ૨૦ માં સ્વ. દલાલથી સંશોધિત થઈ અને પ્રો. ગુણેની પ્રસ્તાવના અને ટિપ્પણ સહિત બહાર પડી). મહાકવિ ધ્રુવલે

૧૮૦૦૦ શ્લોકમાં હરિવંશપુરાણ આ સદીમાં રચ્યું; તેમાં મહાવીર અને નેમિનાથ તીર્થંકરોનાં ચરિત્ર છે ને મહાભારતની કથા પણ છે. આ સર્વ કવિઓ દિગંબર જૈન છે.

૪૭૫. અગ્નીઆરમી સદીમાં શ્વેતાશ્વર મહેશ્વરસૂરિએ સંયમ-મંજરી (પી. ૪, ૧૨૧) રચી. શુંજ અને ભોજનો રાજકવિ ધન-પાલ, -તેણે સત્યપુરમંડન મહાવીરોત્સાહ નામનું કુંડું કાવ્ય ૭૧૨ કર્યું. દિગંબર મહાકવિ પુષ્પદંતે તેર હજાર શ્લોકપ્રમાણ મહાપુરાણ અપ-રનામ તિસક્રિ મહાપુરિસ ગુણાલંકાર, અને અનુક્રમે ચાર અને નવ સંધિમાં ચરોધરચરિત્ર અને નાગકુમારચરિત્ર રચ્યાં. અપભ્રંશ કા-વ્યમાં અધ્યાય, સર્ગ, પ્રકરણ કે પરિચ્છેદને 'સંધિ' એ નામ અપાયું છે. શ્રીચંદ્રમુનિએ કથાકોશ ૫૩ સંધિમાં રચ્યો તેમાં રાચક ઉપ-દેશપૂર્ણ કથાઓ કહેલી છે. આ ગ્રંથ આ કવિએ અણહિલપુર પાટણમાં મૂલરાજ નૃપતિના સમયમાં રાજના ગોષ્ઠિક (સલાહકારક મંત્રી) અને અણહિલપુરના વતની પ્રાગ્વાટ શાતિના સજ્જનના પુત્ર કૃષ્ણના કુટુમ્બ માટે રચ્યો જણાવ્યો છે. સં. ૧૦૭૬ માં સાગર-દત્તે જંજૂસ્વામીચરિત્ર રચ્યું. તેમજ ધણું કરી આજ સતકમાં પદ્ય-કીર્તિએ પાશ્વપુરાણ ૧૮ સંધિમાં, નયનન્દિએ સુદર્શનચરિત્ર ૧૨ સંધિમાં અને આરાધના ૧૧૪ સંધિમાં, અને કનકામરે કરંકકુ-ચરિત્ર ૧૦ પરિચ્છેદમાં રચેલ છે.

૩૬૨. પ્ર. જૈનસાહિત્યસંશોધક ખંડ ૩ અંક ૩. તેમાં ધનપાલ કહે છે કે:—તુરકોએ શ્રીમાલદેશ, અણહિલવાડ, ચણવલ્લિ (ચંદ્રાવતી), સોરાઠ, દેલવાડા અને સોમેશ્વર એ બધાં સ્થાનોનો નાશ કર્યો છે, અને એક માત્ર સચિરના મહાવીરને (મંદિરને) તેઓ ભાંગી નથી શક્યા. આ તુરકોની ચડાઈ તે પોતાના સમયમાંજ (સં. ૧૦૮૦-૮૧ માં) ગુજરાત પર કરેલી મહામુદ ગીઝનીની ચડાઈ છે. વળી તેમાં કવિએ જોનોનાં પ્રસિદ્ધસ્થાનો આ રીતે જણાવ્યાં છે કે: કોરિંટ, શ્રીમાલ, ધાર, આહાડ, નરાણા, અણહિલવાડ, ચિન્નચક્રોટ અને પાલીતાણા. એ બધાં સ્થાનો કવિએ જ્યાં જણાવ્યા છે ને સચિરમાં વધુ ચિત્રસંતોષ થયો હોય એમ લાગે છે.

૪૭૬. આરમી સદીમાં નવાંગવૃત્તિકાર અમ્ભયદેવસૂરિએ જયતિ-
દ્વયણુ નામનું ૩૩ ગાથાનું સ્તોત્ર રચ્યું. સં. ૧૧૨૩ માં ઉપરોક્ત
સાધારણે વિલાસવધ કહ્યા રચી. (જુઓ પારા ૨૬૫) હેમા-
ચાર્યના ગુરુ દેવચંદ્રસૂરિએ ૭ કંડવામાં સુલસાખ્યાન રચ્યું.
આ દેવચંદ્રે સં. ૧૧૬૦ માં રચેલા શાંતિનાથ ચરિત્રમાં, તેજ
વર્ષમાં વર્ધમાનસૂરિએ રચેલા ઋષભચરિત્રમાં તેમજ સં. ૧૧૯૬માં
લક્ષ્મણગણિયે રચેલા પ્રાકૃત સુપાસનાહ ચરિત્રમાં કેટલાક અપ-
બ્રંશ ભાગ મળ્યા આવે છે. આ શતકમાં માણિક્યપ્રસ્તારિકા પ્રતિબદ્ધ
રાસ, સંદેશરાસક રચાયા છે અને જિનદત્તસૂરિએ ચર્યારી, ઉપદેશ-
રસાધન રાસ, અને કાલસ્વરૂપકુલક રચેલ છે. જેની પ્રત ૧૧૯૧
ની લખાયેલી મળી છે તે ધાહિલનું પઢિમસિરિ ચરિત્ર છે કે જેમાં
ચાર સંધિમાં પદ્યશ્રી સતીના શીલનું વર્ણન છે. આ શતકમાં થયેલ
મહાપ્રભાવક ઉપરોક્ત વાદિદેવસૂરિએ પોતાના ગુરુ મુનિચંદ્રસૂરિ
ઉપર સ્તવન રચ્યું છે. ૩૧૩

૪૭૭. આ રીતે આઠમીથી આરમી સદી સુધીમાં અપબ્રંશ-
જૂની ગૂજરાતીમાં વાકમય રચાયેલું મળ્યા આવે છે, અને આઠમી
સદીથી તે ભાષા બોલાતી હોવી જોઈએ એમ અનુમાન કરવામાં
હરકત નથી. આના સમર્થનમાં સં. ૮૩૫ માં રચાયેલી કુવલ્લયમા-
લામાં મુખ્ય ૧૮ દેશોનો અને તે દેશની ૧૮ દેશી ભાષાઓનો ઉલ્લેખ
કરતાં, તેમાં સૌરાષ્ટ્ર અને લાટ દેશનો ઉલ્લેખ કરવા ઉપરાંત ગૂર્જર
લોક ને તેમની ભાષાનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે:—

ધયલો(લા) સિયપુકુંજે, ધમ્મપરે સંધિનિગ્ધઃ સ્થિતલેં,

‘સુક રે ભલ્લલ’ ભણિરે, અહ પેચ્છલ શુજ્જરે અવરે.

—પણી જુર્જર લોકોને જોયા. એ લોકો ધીથી જેનું પૃથંગ-પાઠ્યું
અંગ લાલિત છે એવા, ધર્મપરાયણ, સંધિવિગ્રહમાં નિપુણ અને ‘સુક રે
ભલ્લલ’ એમ બોલનારા હોય છે.

૩૬૩ પ્ર. જૈન મ્હે. કાન્દર્પ-સ હેરેલ્લ પુ. ૧૩ અંક ૬ થી ૧૧ માં
સપ્ટે. થી નવે. ૧૬૧૭ ના સંયુક્ત અંકમાં પ્રસિદ્ધ થયેલ છે.

વળી સાથે લાટપ્રદેશ (ભરૂચ આસપાસનો) કે જોનો હાથ ગૂજરાતમાં સમાવેશ થાય છે તેનો પણ ઉલ્લેખ છે કે:—

૧૬૬૬લિતલિલિતે, કયસીમ તે સુસોદિયસુગતે,

‘આહમ્મ કાઈ દુમ્મ’ મિતુ’ લલિતે અહ પેચ્છાઈ લારે.

—પછી લાટના હોકાને એવા. એ હોકા સ્નાન અને શેષવિશેષ કરનારા, (ભાયામાં) સેંચો પાડનારા, સુશોભિત યરીરાવા અને ‘આહમ્મ કાઈ દુમ્મ’ મિતુ’ એમ જોવાનારા હોય છે.

૪૭૮. તેરમાં શતકમાં હેમાચાર્યના સમયનું અપભ્રંશ સાહિત્ય મળી આવે છે. ચોગચંદ્ર યા ચોગીન્દ્રદેવના ચોગસાર (૧૦૫ દોહામાં) અને પરમાત્મપ્રકાશ ગ્રંથ છે. આ બંનેની ભાષા બણી સરળ, પ્રવાહી અને સુંદર છે. આપદ્મ જીવલે દેવસેનના દર્શનસારને દોહામાં મુકેલ છે. સં. ૧૨૧૬ માં હરિભદ્રચરિતું નેમિનાહચરિય કુમારપાલના રાજ્યમાં પ્રાકૃત અપભ્રંશ ભાષામાં ૮૦૩૨ ગાથામાં સંપૂર્ણ થયું—તેના પહેલા ભાગમાં અરિષ્ટનેમિ અને રાજમતિના નવ પૂર્વભવોનું વર્ણન છે; અને બીજા ભાગમાં તે તીર્થકરનું ચરિત્ર છે કે જેમાં કૃષ્ણ અને પાંડવોનાં ચરિત્રો ઓતપ્રોત છે. વરદતનું બે સંધિનું વજ્રસ્વામીચરિત્ર અને રત્નપ્રભાની ૬ કડવામાં—અધિકારમાં અંતરંગ સંધિ તેમજ તે રત્નપ્રભાનાં કેટલાંકે કુલકે સં. ૧૨૩૨ માં ને કુમારપાલના રાજ્યમાં રચાયેલાં આ શતકનાં મળી આવે છે.

[આ અપભ્રંશ સાહિત્યનો આઠમીથી તે ટૂંક સોળમી સદી સુધીનો વિશેષ વિસ્તાર મારા ‘જૈન ગૂર્જર કવિઓ’ પ્રથમ ભાગ એ નામના પુસ્તકમાં ‘જૂની ગૂજરાતી ભાષાનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ’ એ મારા નિર્બંધરૂપે પ્રસ્તાવના પ્રકટ થઈ છે તેમાંથી જોઈ શકેલો. અપભ્રંશાદિ ભાષા સંબંધી વિશેષમાં પં. બહેચરદાસની તેમના ‘પ્રાકૃત-વ્યાકરણ’ની પ્રસ્તાવના, પં. લાલચંદની ‘અપભ્રંશકાવ્ય ત્રયી’ની સંસ્કૃત પ્રસ્તાવના પૃ. ૭૨ થી ૧૧૨ અને પં. હરગોવિંદદાસની તેમના ‘પાઠ્ય-સદ્મહાપણ્યો’ નામના પ્રાકૃતભાષાના કોશમાં તેમના ઉપોદ્ધાતમાંથી પુષ્કળ સામગ્રી મળશે.]

પ્રકરણ ૨ જી.

સોલંકી વંશનો સમય [અનુગ્રંથાન]

[સં. ૧૨૩૦ થી સં. ૧૨૬૯]

“ વ્યાકરણાત્ પદસિદ્ધિઃ પદસિદ્ધેર્ભર્તૃનિર્ણયો ભવતિ ।

અર્થાત્ તત્ત્વજ્ઞાનં તત્ત્વજ્ઞાનાત્ પરં જ્ઞેયઃ ॥

સુકૃતં જનયત્યાદાવસુરસુરસ્વામિતાં તતઃ કમલઃ ।

નિર્વૃત્તિવનિતાવામિં ચાર્મિકગુણકીર્તનં ચિતુષામ્ ॥ ”

—પ્રાં. દેશામય ૫૨ દીઠ ૧. ૧.

—વ્યાકરણથી સંબંધી સિદ્ધિ થાય છે, સંબંધિસિદ્ધિથી અર્થનો નિર્ણય થાય છે, અર્થથી તત્ત્વજ્ઞાન થાય છે ને તત્ત્વજ્ઞાનથી પરમજ્ઞેય પ્રાપ્ત થાય છે.

—વિદ્વાનોને ધર્મમંત્રકુણના ઇર્ષાનથી પહેલાં સુદૃઢ-પુણ્ય થાય છે, પછી કમલઃ સુરાસુરનું આધિપત્ય અને નિર્વૃત્તિ-શાશ્વરથી સુંદરીની પ્રાપ્તિ થાય છે.

૪૭૯. કુમારપાલ પછી તેનો ભત્રીજો અમળપાલ જૈનદેવી નિષ્કૃંધિ અને નિર્દય રાજા થયો. તેના પૂર્વજોએ જૈનપર જેટલી ભલાઈ કરી હતી તેટલો આત્માચાર તેણે કર્યો હતો, કુમારપાલે જે જે મહાન જૈનમંદિરો ચણાવ્યાં હતાં તેના નાશ કરવાનું તેણે ચાલુ રાખ્યું, હિમાચાર્યના પદધર મહાકવિ રામચંદ્ર-સરિને તેનાજ ગુરુભાઈ આશચંદ્રની મિત્રતાભરી શીખવણીથી નપાવેલ તાંબાની પાટ પર બેસાડી જીલ ખેંચીને મારી નાંખ્યા. (પ્ર. ચિ; ચં. પ્રં ૫૦ વગેરે). તેના રાજ્યમાં ચણપાલ નામનો જૈન સચિવ હતો તેમજ ખીલ જૈન અધિકારીઓ અને આલકશ્રેષ્ઠ જેવા સર્વમાન્ય જૈનો હશે, પરંતુ મોટે ભાગે તે જૈનદેવી થઈ રહ્યા હતાં. તેના સમયથી સોલંકીઓના રાજ્યની અવનતિનો પ્રારંભ થયો. સિંદરાજ જયસિંહે જીતેલ અને કુમારપાલે આધીન રાખેલ માલવાનું રાજ્ય સ્વતંત્ર થયું. અમળપાલનું ખૂન સં. ૧૨૩૭ માં એક દ્વારપાલે કર્યું.

મંત્રી ચણ:પાલ ને નરપતિ, પ્રહુમ્ન ને જિનપતિસરિ. ૩૩૫

૪૮૦. અમ્બપાલના સમયમાં તેના જૈનમંત્રી નામે ચણ:પાલે (મોદ વંશના મન્ત્રિ ધનદેવ અને શુકિમણીના પુત્ર) મોહપરાજ્ય નાટક ધારાપદ્મપુર (ધરાદ) માં ત્યાંના કુમારવિહારકોડાલંકાર શ્રી વીર જિનેશ્વર ચાત્રા મહોત્સવ પ્રસંગે રચ્યું—તેમાં આલંકારિક રીતે કુમારપાલ રાજા સાથે ધર્મરાજ અને વિરતિ દેવીની પુત્રી કૃપાસુન્દરીનું પાશ્વિમહલ્ય શ્રી મહાવીર અને હેમાચાર્ય સમક્ષ કરાવ્યું છે. જૈન ધર્મના આ મહાન વિજયની મિતિ સં. ૧૨૧૬ ના માર્ગશીર્ષ નાસની શુકલ દ્વિતીયા ખતાવી છે—તે દિવસે કુમારપાલે પ્રકટ રૂપે જૈન ધર્મનો સ્વીકાર કર્યો. આ ગ્રંથ સં. ૧૨૨૬ થી ૧૨૩૨ વચ્ચેમાં રચાયું જણાય છે.

૪૮૧. સં. ૧૨૩૧ માં મલ્લવાદી આચાર્ય કૃત ધર્મોત્તર દિપ્પનક તાલપત્ર પર લખાયું છે કે જે પ્રત પાટલુ ભંડારમાં છે. (પી. ૫, ૩.) સં. ૧૨૩૨ માં ધારાનગરીના આમદેવના પુત્ર નરપતિએ અમ્બપાલ દેવ રાજ્યે અણહિલનગરે નરપતિજયચર્ચા (સ્વરોદય) રચ્યો તેમાં સ્વરો પરથી શુકન જોવા ને ખાસ કરી માન્ત્રિક યંત્રો વડે યુદ્ધમાં જય મેળવવા માટે શુકન જોવાની વાત છે. (વેલ્લર નં. ૧૭૪૪ વે. નં. ૩૮૦ થી ૩૮૪, ભાં. ૮૨-૮૩ પૃ. ૩૫, ૨૨૦). બ.

૪૮૨. વાદિદેવ સરિ શિષ્ય મહેન્દ્ર સરિ શિષ્ય પ્રહુમ્ન સરિએ વાદસ્થલ નામનો એક ગ્રંથ રચ્યો હતો તેમાં આશાવસ્તીના ઉદયન-વિહારમાં સ્વેતામ્બર યતિથી પ્રતિષ્ઠિત થયેલાં જિનધર્મો પૂજનીય નથી એવો વાદ ખરતર જિનપતિ સરિના મતાનુયાયીઓ કરતા હતા તેનું ખંડન છે. (જેસ. પ્ર. ૨૭) તે ગ્રંથના સામે ખં. જિનપતિ સરિએ [વિધિ] પ્રમોખ્યવાદસ્થલ એ નામનો ગ્રંથ રચ્યો કે જેમાં પોતાના મતનું પ્રતિપાદન કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. (જેસ. પ્ર. ૨૮) સં. ૧૨૩૩ માં આ જિનપતિ સરિએ કલ્યાણ નગરમાં મહાવીર-પ્રતિમા પ્રતિષ્ઠિત કરી (જિનપ્રભ કૃત તીર્થકલ્પ). તેમણે રચેલ

તીર્થમાલા, જિનવલ્લભ કૃત સંધપટ્ટક પર ટીકા^{૩૬૪}-બૃહદ્વૃત્તિ, જિનેશ્વર કૃત ખંચચિત્રિ પર વિવરણ (વ૦ નં. ૧૬૨૩) ઇત્યાદિ સુપ્રસિદ્ધ છે. તે સૂરિએ ચૈત્યવાસીઓને વધુ ખોખરા કર્યા.

૪૮૩. સં. ૧૨૩૩ માં વાદિદેવસૂરિ શિષ્ય રત્નપ્રભસૂરિએ પ્રાકૃતમાં નેમિનાથ ચરિત્ર (જેસ. પ્ર. ૪૦) અને સં. ૧૨૩૮ માં ભૃગુપુર-ભરૂચમાં અશ્વાવબોધ તીર્થમાં ધર્મદાસ કૃત ઉપદેશમાલા પર વૃત્તિ (દોષદ્રી) રચી કે જે વૃત્તિ ભદ્રેશ્વરસૂરિ આદિએ સંશોધિત કરી હતી^{૩૬૫} અને તેમની પ્રતિમાશાલી ન્યાયશાસ્ત્રની કૃતિ નામે રત્નાવતારિકા કે જે સ્વચ્છ વાદિ દેવસૂરિ કૃત સ્થાદવાદ રત્નાકર પર લઘુ ટીકા છે તે સુપ્રસિદ્ધ છે કે જેમાં બૌદ્ધ તાર્કિકો અર્ચાટ અને ધર્મોત્તરનો ઉલ્લેખ છે.

૪૮૪. વાદિ દેવસૂરિના શિષ્ય મહેશ્વર સૂરિએ પાક્ષિક સમતિ પર સુખપ્રભોધિની નામની વૃત્તિ રચી કે જેમાં વજ્રસેન^{૩૬૬} ગણિએ સહાય કરી હતી. (કાં. વડો. નં. ૧૦).

૩૬૪. આ કંદાચ સં. ૧૨૬૦ આસપાસ હશે. આ વૃત્તિપરથી લઘુ વૃત્તિ ખ. જિનભદ્રસૂરિ-સિદ્ધાન્તરચિ-અભયસોમ શિ. હર્મરાજે રચી છે (પી. ૫, ૨૧૫).

૩૬૫. પી. ૩, ૧૬૧; પી. ૫, ૧૨૬; વે. નં. ૧૫૭૧; જેસ.-આમાં સિદ્ધર્ષિકૃત ઉપદેશમાલાટીકાનો ઉલ્લેખ છે.

૩૬૬. એક વજ્રસેનગણિના શિષ્ય હારિ થયા છે કે જેમણે કંપૂરપ્રકર (કાં. વડો; પ્ર૦ જી. આ.) નામનો સુસાધિતોનો ગ્રંથ-સુક્રાવલી તથા નેમિચરિત્ર રચેલ છે, અને જેઓ પોતાના ગુરુ વજ્રસેનને ત્રિપદિસાર પ્રબંધના કર્તા તરીકે ઓળખાવે છે. આ વજ્રસેનનો ઉલ્લેખ નાગપુરીય તપાવચ્છના સંપત્ ૧૪ મી સદીમાં વિદ્યમાન હોવાનો નાગપુરીય તપાવચ્છીય પદ્માવલીમાં છે. (જુઓ જેસ. પ્ર. પૂ. ૫૩, ત્રિપદિસવાકા પુરુષચરિત્ર ગદ્ય) આ બંનેનો સમય નિશ્ચિત કરવા શોભ્ય છે.

૪૮૫. અબ્બાસપાલ પછી તેનો બાલક પુત્ર મૂલરાજ (બાલ મૂલરાજ) ગૂજરાતના રાજ્યસિંહાસન પર એ વર્ષ રહી મરણ પામ્યો. સં. ૧૨૩૫. પછી તેનો નાનો બાપ લીમદેવ બીજો બાધ્યાવસ્થામાં ગાદીએ આવ્યો, ત્યારથીજ ગૂજરાતના રાજ્યની દશા બગડતી ગઈ અને સામન્તો સ્વતંત્ર થતા ગયા.

૪૮૬. સં. ૧૨૩૬ માં તાડપત્ર પર સિદ્ધર્ષિકૃત ઉપદેશમાલા વિવરણની પ્રત લખાઈ. (પા. સૂચિ નં. ૬૪). સં. ૧૨૩૭ માં આણુ ઉપર પ્રસિદ્ધ મંત્રી પૃથ્વીપાલ (પારા ૩૮૧)ના પુત્ર મંત્રી બનપાલે પોતાના મોટાભાઈ જગદેવના અને પોતાના નામથી એ હાથીઓ હરિતશાળામાં કરાવ્યા અને ત્રીજો હાથી પણ તેણેજ કરાવ્યો હતો. આ બંનપાલે પોતાના પિતાના પગલે ચાલીને આણુના વિમલવસંહિ મંદિરની કેટલીક દેરીઓનો છળોંદાર સં. ૧૨૪૫ માં કરાવ્યો છે.

સં. ૧૨૪૧ માં સોમપ્રભસૂરિએ શ્રીપાલ કવિના પુત્ર સિદ્ધપાલની વસતિમાં રહી કુમારપાલપ્રતિષ્ઠાપ રચ્યો એ અગાઉ કહેવાઈ ગયું છે.

૪૮૭. સં. ૧૨૪૩ માં પૌર્ણમિક ચંદ્રપ્રભ સૂરિના શિષ્ય અને જયસિદ્ધ નૃપતિએ સન્માનેલા ધર્મધોષ સૂરિ પાસેથી જેમણે સૂરિપદ પ્રાપ્ત કર્યું હતું એવા ચરણધોષસૂરિના શિષ્ય હેમપ્રભસૂરિએ હરિપાલ મંત્રીની વિરુદ્ધિથી વિમલસૂરિકૃત પ્રશ્નોત્તરરત્નમાલા પર વૃત્તિ રચી. (જે. નં. ૯૦, જે૦ પ્ર. ૪૦). રાજગચ્છના (શીલભદ્ર-માણિક્ય-ભર-તેશ્વર-વૈરસ્વામી-નેમિચંદ્ર-સાગરેચન્દ્ર શિષ્ય) માણિક્યચંદ્ર સૂરિએ સં. ૧૨૪૬ માં (રસવકત્ર ગ્રંથાધીશ વર્ષ-૧૨૧૬ માં ?) મન્મદ કૃત કાવ્યપ્રકાશ પર કાવ્યપ્રકાશસંકેત નામની ટીકા રચી. આ ટીકા તે અંથ પર પહેલામાં પહેલી છે (પ્ર૦ આનંદાશ્રમ અંથમાલા પૂના, સં. ૧૨૭૧ ની પ્રત જે૦; પા. સૂચિ નં. ૬૭) આ સમયમાં વાદિ દેવસૂરિ શિ. ભદ્રસૂરિ શિ. પરમાનન્દ સૂરિએ ખંડનમંડન ટિપ્પન રચ્યું. (કેશરવિજય ભં. વદવાણુ).

૪૮૮. સં. ૧૨૪૭ માં લીમદેવના રાજ્યમાં લાટદેશે દંડનાયક સોભનદેવ, અને મુદ્રાધિકારી રત્નસિંહ હતા (પી. ૩, પૃ. ૧).

૪૮૯. સં. ૧૨૪૮ માં (કરિ સાગર રવિ-૧૨૭૮ ?) ચંદ્રમ-
ચ્છના-રાજગચ્છના (વાદ મહાણુવના કર્તા અભયદેવસૂરિ-ધનેશ્વર-
અગ્નિતસિંહ-વર્ધમાન-દેવચંદ્ર-ચંદ્રપ્રભ-ભદ્રેશ્વર-અગ્નિતસિંહ-દેવભદ્ર
સૂરિ કે જેમણે પ્રમાણુપ્રકાશ અને શ્રેયાંસચરિત રચ્યાં તેના શિષ્ય)
સિદ્ધસેન સૂરિએ નેમિચંદ્ર કૃત પ્રવચન સારોદ્ધાર પર તત્ત્વજ્ઞાન
વિકાશિની નામની વૃત્તિ રચી. (પી. ૨, ૮૮; વે. નં. ૧૬૪૦-૪૧,
પ્ર. ૬૦ લા. નં. ૫૮, અને ૬૪) તેમાં તે સિદ્ધસેન સૂરિ પોતાના
અન્ય ગ્રંથો નામે-સ્તુતિઓ, પદ્યપ્રભ ચરિત્ર અને સામાચારીનો
પણ ઉલ્લેખ કરે છે (પ્ર. સા. વૃત્તિ પૃ. ૧૮૭, ૪૪૦ અને ૪૪૨).
સં. ૧૨૫૧ માં ભીમદેવના રાજ્યમાં લાટદેશના હર્ભાવતી-(ડભોઇ)
માં શ્રીમાલી શ્રાવકે વટપદ્રક (વડોદરા) ના પં. વૈસરિ પાસે તાડ-
પત્ર પર યોગશાસ્ત્રની વૃત્તિ લખાવી (પી. ૩, ૭૭).

૪૯૦. આસહ—આ નામનો શ્રાવક મહાકવિ થયો. તે ભિ-
લ્લમાલ (શ્રીમાલ) પંથના કટુકરાજનો આનલદેવીથી થયેલ પુત્ર
હતો. કટુકરાજને જૈનદર્શનમાં સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા હતી. ગૂર્જરધરામાં મં-
ડલી (માંડલ) નગરમાં મહાવીર ચૈત્યની પ્રતિષ્ઠા કરનારા અને શ્રી
દેવેન્દ્રસૂરિના સ્વહસ્તથી સૂરિપદ પ્રાપ્ત કરનારા એવા ભદ્રેશ્વર સૂરિ
થયા કે જેના પદ્ધર ‘કલિકાલ ગોતમ’ અભયદેવ સૂરિના હિમદેશથી
આસહે જૈન સિદ્ધાન્તનો સાર લઈ લીધો હતો. આસહને ‘કવિસભા
શૃંગાર’ નામનું ગિરિદ મળ્યું હતું. ૩૧૭ તેણે કાલીદાસના મેઘદૂત પર

૩૬૭. આસહ: કાલિદાસત્ય યશોવીપમવીપયત્ ।

મેઘદૂતમહાકાવ્યે ટીકાસ્નેહનિષેચનાત્ ॥

શ્રુત્વા નવરસોદ્ગાર કિરોડસ્ય કવિતાગિરિ: ।

રાજસભ્યા: કવિસમાશૃંગાર ઇતિ યં જગુ: ॥

જિનસ્તોત્રસ્તુતી: પદ્યગદ્યબંધૈરનેકશ: ।

ચક્રે ય: કરકર્માર્હિજાંગુલીમંત્રસંનિમા: ॥

આસડ કવિ; ઉદયપ્રભ, પૃથ્વીચંદ્ર અને ઉદયસિંહ. ૩૩૯

ટીકા, અનેક જિનસ્તોત્રસ્તુતિઓ અને ઉપદેશકંદલી નામનું પ્રકરણ (પી. ૫, ૪૮) ની રચના કરી. વળી પોતાના 'ખાલસરસ્વતી' નામથી પ્રખ્યાતિ પામેલા રાજડ નામના પુત્રના તરણ વધમાંજ થયેલા મૃત્યુથી પોતાને થયેલ શોકમાંથી અભયદેવસૂરિએ બોધ આપી જાગૃત કર્યો હતો અને તેમનાં વાક્યોથી વિવેકમંજરી નામનું પ્રકરણ પોતે સૂત્રિત કર્યું. (પી. ૨, ૫૬, પી. ૩, ૧૨ તથા ૧૦૦).

૪૯૧. સુપાદલક (શાકંભરી) રાજ સમક્ષ વાદીઓને જીતનાર ધર્મધોષ સૂરિ થયા, તેમના પદ્મર ગણગોદાવરીના કર્તા ચરોભદ્ર સૂરિ થયા, તેમના પછી રવિપ્રભ સૂરિ થયા ને તેમના શિષ્ય ઉદય પ્રભસૂરિએ નેમિચંદ્ર સૂરિના પ્રવચનસારોદ્ધાર પર વિષમપદ વ્યાખ્યા નામની ટીકા રચી (પી. ૩, ૧૨૬ ને ૨૬૨) તેમજ શિવશર્મસૂરિ કૃત પાંચમા પ્રાચીન કર્મત્રય નામે શતક પર, અને બીજા પ્રાચીન કર્મત્રય નામે કર્મસ્તવ પર પણ ટિપ્પનો રચ્યાં (પ્રાચીન કર્મત્રયોની પ્રસ્તાવના આ. સભા નં. ૫૨). ઉપરોક્ત (બોધિતશાકંભરીભૂપ એવા) ધર્મધોષ સૂરિ-ચરોભદ્ર સૂરિ-દેવસેન ગણિ શિ. પૃથ્વીચંદ્ર સૂરિએ કલ્પટિપ્પન રચ્યું (કી. ૩ નં. ૧૬૩; પી. ૨, ૧૩-૬૬; પી. ૩, ૧૫, ૩૯૭; જસ.; પા. ૦).

૪૯૨. સં. ૧૨૫૩ માં (૧૨૮૬ ?) શ્રીપ્રભસૂરિ કૃત ધર્મવિધિ પર તેમના શિષ્ય ઉદયસિંહે ટીકા રચી. અને સં. ૧૨૫૪ માં કાસદ્રહ ગચ્છની સાથેજ સ્થપાયેલા જાલિહર ગચ્છના ૩૯૮ [ખાલસચંદ્ર-

યેનોપદેશકંદલ્યાહ્વાનપ્રકરણચ્છલાત્ ।

કૃતં મોક્ષાચ્વની નેમ્યઃ પાથેયાતિધ્યમણ્યં ॥

—વિવેકમંજરીવૃત્તિ પ્રસસ્તિ પી. ૩, ૧૦૦.

૩૯૮. કાસદ્રહ અને જાલિહર ગચ્છ બંને એક સાથે નીકળ્યા એમ તેજ ચરિતના અંતે જણાવ્યું છે:—

વિષાહરસાહાણ ગચ્છા ગુચ્છવ્વસુમણમણહરણા ।

જાલિહર-કાસહરયા મુણિમદુવરપરિગયા દોખિ ॥૪૯॥

ગુણભદ્ર-સર્વનંદ (પાર્શ્વચરિતના કર્તા)-ધર્મધોપ શિષ્ય] દેવસુરિએ પ્રાકૃતમાં પદ્યપ્રભ ચરિત રચ્યું (કાં. છાણી.) આ દેવસુરિએ દેવેન્દ્ર સુરિ પાસેથી તર્ક અને હરિભદ્ર સુરિ પાસેથી સિદ્ધાંત મળથી શીખી. આ ચરિત બનાવ્યું હતું. સં. ૧૨૫૫ માં ખ. જિનપતિસુરિ શિષ્ય પૂર્ણભદ્રસુરિએ પંચાખ્યાનક (પંચતંત્ર) શોધ્યું કે જેના પર ઇટલીનો વિદ્વાન હર્ટલ મુગ્ધ થયો છે. આજ વર્ષમાં શ્રીમાલી ધવલ શ્રેષ્ઠિની ભાર્યો રૂકિમણીએ સુમતિસિંહ મુનિને તિલકમંજરીની તાડપત્ર પરની પ્રત બહોરાવી. (૩૦ ભાવ.)

૪૯૩. ખ. જિનપતિ સુરિએ શ્રેષ્ઠ નેમિચંદ્ર ભાંડાગારિકને જૈન ધર્મ કરેલ હતો. (ભાં. ૪, ૧૪૯) તે શ્રેષ્ઠિએ સદૃસ્ય (ષષ્ટિ-શ્વતક) નામનો ઉપદેશમય પ્રકરણ ગ્રંથ પ્રાકૃતમાં રચ્યો. (વે. નં. ૧૬૭૦-૭૨, પ્રં. ૬૦ હં; અને મોહનલાલ ગ્રં. નં. ૨ સત્યવિજય ગ્રં. નં. ૬.) આ શ્રેષ્ઠિના પુત્ર સં. ૧૨૨૫ માં દીક્ષા લઈ પછી જિનપતિ સુરિના પદ્ધતર નામે જિનેશ્વર સુરિ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયા. સં. ૧૨૫૮ માં ભીમદેવ રાજ્યે મલયચંદ્ર (મલયગિરિ) વિરચિત પદ્ધશીતિ વૃત્તિ તાડપત્ર પર લખાઈ (પા. સ્ત્રિ નં. ૫૫).

૪૯૪. સં. ૧૨૬૦ માં વટ-વડગચ્છના (સર્વદેવસુરિ-જય-સિદ્ધ-ચંદ્રપ્રભ-ધર્મધોપ-રીઠગુણ સુરિ-માનતુંગ સુરિ શિ.) મલયપ્રભે સ્વગુરૂ માનતુંગ સુરિ કૃત જયન્તી પ્રશ્નોત્તર સંગ્રહ-સિદ્ધજયન્તી પર વૃત્તિ રચી (પી. ૩, ૮૭) અને તે નાઉ નામની ગ્રામવાટ રાતિની આવિકાએ સં. ૧૨૬૧ માં પદિત મુંબલ પાસે મુંકુશિકા રથાને લખાવેલે અખિતપ્રભ સુરિને સમર્પિત કરી. (પી. ૩, ૪૫).

૪૯૫. સં. ૧૨૬૧ માં ચંદ્રગચ્છના(પી. ૦) ચંદ્રપ્રભ સુરિ-ધર્મ-ધોપ-ચંદ્રેશ્વર-શિવપ્રભસુરિ શિષ્ય તિલકાચાર્યે પ્રત્યેકબુધ ચરિત (પી. ૩, ૧૦૯; વે. નં. ૧૭૫૨) રચ્યું. સં. ૧૨૬૨ માં ખ. જિનપતિ સુરિ શિષ્ય જિનપાલે જિનેશ્વર કૃત પદ્ધ રથાનક પર વૃત્તિ (બુદ્ધ. ૬, નં. ૭૭૬), ૧૨૬૩ માં આંચલિક જયસિંહ સુરિ પદ્ધતર અને શિષ્ય

નાગેંદ્રગચ્છના દેવેન્દ્ર, અને વાયડાગચ્છના જિનદત્તસૂરિ. ૩૪૧

ધ્રમધોપ સૂરિએ પ્રાકૃતમાં શતપદી-પ્રશ્નોત્તર પદ્ધતિ (પી. ૫, ૬૬) રચી. અને સં. ૧૨૬૪ માં નાગેન્દ્ર ગચ્છના (રામસૂરિ-અંદ્રસૂરિ-દેવસૂરિ-અભયસૂરિ-ધનેશ્વરના શિષ્ય અને વિજયસિંહસૂરિના ગુરુભાષ દેવેન્દ્રસૂરિએ અંદ્રપ્રભ ચરિત સંસ્કૃતમાં સોમેશ્વરપુર (સોમનાથ-દેવકીપત્તન)માં રચ્યું. (બુદ્ધ. ૨ નં. ૩૪૭, બુદ્ધ ૩, નં. ૧૫૮; પી. ૪, ૮૫ મુદ્રિત). આ દેવેન્દ્ર સૂરિએ સેરીસા તીર્થની ઉત્પત્તિ કરી સંભવે છે. (જુઓ નાલિનદેવોદ્ધાર પ્રબંધ પ્રસ્તાવ ૪, શ્લોક ૬૪૬-૫૧ જનયુગ ૧, પૃ. ૧૮૮).

૪૯૬. ચૂજરાતના વાયટ ગામમાં વાયટીય (વાયડ) ગચ્છના પ્રસિદ્ધ જિનદત્તસૂરિ સં. ૧૨૬૫ માં થયા. તેમણે અનેકને જૈન કર્યા. તે વાયડ ગામ પરથી વાયડા બ્રાહ્મણો અને વાયડા વાળીઆ થયા છે અને જૈનમાં વાયટીય ગચ્છ થયો છે. તેમણે વિવેક વિકાસ નામનો અન્થ રચ્યો (વે. નં. ૧૬૫૯, પ્રં ૫૦ ગ્રં. તથા એ. હી.) તે જિનદત્તસૂરિ વસ્તુપાલની સાથે શત્રુંજયની યાત્રાએ ગયેલા સૂરિઓમાંના એક હતા એમ સુકૃત સંકીર્તનમાં જણાવ્યું છે. તેમના શિષ્ય ચમત્કારી યોગવિદ્યાવાળા જીવદેવસૂરિ^{૩૬૯} થયા. તેમણે તે ગામમાં બ્રાહ્મણો અને શ્રાવકો વચ્ચે અત્યંત રનેદ બંધાવ્યો.

૪૯૭. સં. ૧૨૬૮ માં નાડપત્ર પર મુનિચંદ્રે લોકાનંદશ્રોત્ર નાગાનંદ નાટકની પ્રત લખી (પી. ૫, ૧૦૯). સં. ૧૨૭૧ માં ગુણવલ્લભે નરચન્દ્રના કહેવાથી વ્યાકરણ ચતુષકાવચૂરિ સમર્થિત કરી. સં. ૧૨૭૩ માં અજીતદેવે યોગવિદિ, તથા હુરિભદ્રસૂરિ (ખીખ) એ મુનિપતિ ચરિત પ્રાકૃતમાં (પી. ૫, ૧૩૧), ૧૨૭૪ માં ઉક્ત તિલકાચાર્યે જીતકલ્પ પર દૃષ્ટિ (પી. ૫,

---

૩૬૯. આ જીવદેવ તે લક્ષ્મણગણિએ જે જીવદેવસૂરિની સ્તુતિ પોતાના મુપાસનાહ ચરિતમાં આ પ્રમાણે કરી છે કે:- 'શ્રીમદ્ જીવદેવસૂરિની વાણીને પ્રાકૃત પ્રબંધના કવિઓજ નહી, પરંતુ દેવતાઓ પણ પોતે કલ્પદક્ષની મંજરી માફક અવલુગોચર કરે છે' તેથી બિન્ન સમજવા.

૧૩૧) અને સં. ૧૨૭૫ માં ઉક્ત પૂર્ણભદ્રે આનન્દાદિ દશ ઉપાસક કથા (જેસં પ્ર. ૧૭) રચી.

૪૯૮. ઉપર નિર્દેશિત મહાકવિ શ્રીપાલના પુત્ર સિદ્ધપાલનો પુત્ર વિજયપાલ પણ મહાકવિ હતો. આમ કવિત્વ ત્રણ પેઢી સુધી ઉતર્યું હતું. આ વિજયપાલ કૃત દ્રૌપદી સ્વયંવર નામનું દ્વિઅંકી સંસ્કૃત નાટક ગૂજરાતના સોલંકી 'અભિનવ સિદ્ધરાજ' બિરદાધારક મહારાજ ભીમદેવ (બીજો ભીમ-ભોજો ભીમ-રાજ્ય સં. ૧૨૩૫ થી ૧૨૯૮) ની આજ્ઞાનુસાર ત્રિપુરપદેવ સામે વસન્તોત્સવ સમયે જળવવામાં આવ્યું હતું અને તેના અભિનયથી ગૂર્જર રાજધાની અણહિલપુરની પ્રજા પ્રમુદિત થઈ હતી. ૩૭૦

૪૯૯. અજયપાલ પછીના સોલંકી રાજાઓના સમયમાં પણ જૈન મંત્રીઓ અને દંડનાયકો હતા. તે પૈકી અંબડ મંત્રી અને આદ્ધાદન દંડનાયકનાં નામ મળે છે. તે બંને સગા ભાઇ હતા. મૂળ ગદ્યક કૃષ્ણમાં જન્મેલા. તે સમયત કૃષ્ણ નાગેન્દ્રગચ્છના સાધુઓને ગુરૂ તરીકે સ્વીકારતું હતું. તેમાં વાધૂ નામના પૂર્વજ સંગમખેટકમાં મહાવીર ચૈત્ય બંધાવી સો હલ-સાંતીવાળી જમીન વાડી સહિત તે ચૈત્યને અર્પણ કરી. તેના પુત્ર કુમ્પર્દીએ યુગાદિદેવ-ઋષભદેવનું ચૈત્ય વટસર નામના ગામમાં બંધાવ્યું. તેના પુત્ર આઞ્જદેવ ને તેના પુત્ર દેવચંદ્ર ને ને દેવચંદ્રને ચાર પુત્રો થયા. જ્યેષ્ઠ અંબડ ૩૭૧સચિવ હતો, બીજો જલ્હાજ, ત્રીજો આદ્ધાદન નામે દંડનાયક (સેનાપતિ) થયો અને ચોથો પ્રલ્હાદન. આમાં અંબડ મંત્રી સ્વર્ગસ્થ થતાં આદ્ધાદન દંડનાયકે સત્યપુર (સાચાર)ના વીર પ્રાસાદમાં ઋષભદેવના ધારાપદ (થરાદ)ના

---

૩૭૦. જુઓ તે નાટકની જિનવિજયજીએ લખેલી પ્રસ્તાવના પ્ર૦ આનં સમા ભાવનગર.

૩૭૧. આ અંબડ સં. ૧૨૬૬માં ભીમદેવનો મહામાત્ય હતો. જુઓ હપદેસાદંદી લેખનપ્રશસ્તિ પી. ૫, ૫૦.

નાભેય ચૈત્યમાં પાર્શ્વનાથની તથા ચંદ્રપ્રભસવામિ સીમંધર યુગંધરની
અને અમ્બિકા ભારતીની મૂર્તિ સ્થાપિત કરી. આ પ્રવ્લહાદનની
પ્રાર્થનાથી સં. ૧૨૯૯ માં અણ્ણહિલ્લ નગરમાં નાગેન્દ્રગચ્છના
વીરસૂરિ-પરમારવંશીય વર્ધમાન-રામ-ચંદ્ર-દેવ-અભયદેવ-ધનેશ્વર-
વિજયસિંહસૂરિ શિષ્ય વર્ધમાનસૂરિએ ૫૪૯૪ શ્લોક પ્રમાણુ વાસુ-
પૂજ્ય ચરિત રચ્યું. (વે. નં. ૧૭૭૨, પ્ર૦ જૈ. ધ. સલા નં. ૧૮).

૫૦૦ આ સમયમાં તાડપત્રપર સં. ૧૨૪૭ માં કલ્પસૂત્રની
(પી. ૩, ૫૧), ૧૨૫૧ માં હેમચંદ્રકૃત યોગશાસ્ત્રની (પી. ૩, ૪૫)
પ્રત લખાઇ ૧૨૬૧ માં ભીમદેવરાજ્યે માનતુંગકૃત સિદ્ધજ્યંતીની
પ્રત પ્રાગ્વાટ હ. નાઠિ શ્રાવિકાએ મુકુશિકારથાનમાં લખાવી અન્નિત-
દેવ સૂરિને અર્પણુ કરેલી (પી. ૩, ૪૫), સં. ૧૨૬૪ (૧૨૮૮) માં
ગુણુપાલકૃત પ્રાકૃત ઋષિદત્તા ચરિતની પ્રત. અણ્ણહિલ્લવાટકે ભીમ-
દેવના રાજ્યમાં (કી. ૨, ૬) લખાઇ અને સં. ૧૨૬૫ માં
ખરતર જિનપતિ-જિનેશ્વરસૂરિ શિ. વીર-કલેશ ગણિએ આવશ્યક
વૃત્તિ (કાં. છાણી) અને સં. ૧૨૬૬ માં ઉપદેશકદંભીવૃત્તિ પુસ્તકની
તાડપત્રપર પ્રતો લખાઇ. (પી. ૫, ૪૨).

૫૦૧ વળી ગૂજરાતના સામંત-આણુના રાજ્ય ધારાવર્ષ (કુમા-
રપાલના મહા સામન્ત ચણેશધવલનો પુત્ર)ના ભાઈ પ્રવ્લહાદનદેવે પાર્થ-
પરાક્રમ વ્યાયોગ રચ્યું (પ્ર. ગા. એ. સી.) ને પોતાના નામથી
પ્રવ્લહાદનપુર (પાલણુપુર) વસાવ્યું. ને ત્યાં પાલ્લવિહાર નામનું જૈન
મંદિર કરાવ્યું. અન્યપાલ મેવાડના રાજ્ય સામંતસિંહ સાથેના યુદ્ધમાં
બહુ ધવાયો હતો, ત્યારે રાજ્ય અને પ્રાણોની રક્ષા આ પ્રવ્લહાદનદેવે
(પાલનસી)એ પોતાની વીરનાથી કરી હતી. પ્રવ્લહાદનદેવે શ્રી ભોજ
અને મુંજ સંબંધી એક કર્ણુરસ પ્રધાન કથા રચ્યાનું સૌમેશ્વર કહે
છે પરંતુ તે કથા કે પ્રવ્લહાદનદેવના બીજા અંથો હાથ લાગતા નથી.
પણુ આ પંડિત(રાજા) કે જે સૌમેશ્વરના પિતાના ગુરુ થાય તે અત્યંત

પરોપકારપરામણુ પુરુષ હશે એમ સોમેશ્વરના એક વચનથી જણાય છે. ૩૭૨

૫૦૨. આ રીતે અન્યપાલથી ત્રિભુવનપાલ સુધીનું જન સાહિત્ય જોયું. બીજી બાજુ વસ્તુપાલયુગમાં સાહિત્યપ્રવાહ બહુ જોસથી વહેતો હતો અને તે આ પછીના પ્રકરણમાં બતાવવામાં આવેલ છે.

૫૦૩ અપભ્રંશ સાહિત્ય—આ દરમ્યાન અપભ્રંશ ભાષામાં જૈન કવિઓએ જે સાહિત્ય રચ્યું તે પૈકી જે અત્યારસુધીમાં દુર્ગોચર થયું છે તે એ છે કે:-સં. ૧૨૩૮ માં રત્નપ્રભસ્રરિએ રચેલી ઉપદેશમાલાપરની દોષદ્રી વૃત્તિમાં અને સં. ૧૨૪૧માં સોમપ્રભાચાર્યે રચેલ કુમારપાલપ્રતિષોધમાં કેટલોક અપભ્રંશ લાગ આવે છે. સં. ૧૨૪૭ (૧૨૭૪) માં મહાકવિ અમરકીર્તિએ ગોધરામાં કૃણું (કાન્હ?) રાત્ર્યમાં ગૃહસ્થોના પદ કર્મોના ઉપદેશ સંબંધીનો ગ્રંથ નામે છક-અુવએસો પ્રાયઃ અઢી હજાર ગાથા પ્રમાણુ અપભ્રંશમાં એક મહિનામાં રચી નાંખ્યો હતો, અને તે તેમણે નાગરકુલ અને કણ્ઠઉર (કણ્ઠપુર?) વંશના ગુણુપાલના ચચિણુથી થયેલા પુત્ર મહાભવ્ય નામે અવપસાય (અવપ્રસાદ)ની પ્રાર્થનાથી રચ્યો અને તે અવપ્રસાદને તે કવિ પોતાના લધુઅધુ કહે છે તેથી તે કવિ જ્ઞાતિએ નાગર બ્રાહ્મણુ જણાય છે, છતાં તેમણે દિગંબરી જૈન દીક્ષા લીધી હતી. તેઓ મુંજ અને ભોજના સમયમાં થયેલ અમિતગતિ નામના દિગંબર આચાર્યના પ્રશિષ્યના પ્રશિષ્ય હતા. તેમણે બીજા સાત ગ્રંથો રચેલા જણાવ્યા છે:-નેમિનાથચરિત્ર, મહાવીરચરિત્ર, ચશોધરચરિત્ર (પદ્મડિયાબદ્ધ), ધર્મચરિત્ર ટિપ્પન, સુભાષિત રત્નનિધિ, ચૂડામણિ અને ધ્યાનોપદેશ, આ સિવાય લોકોને આનન્દદાયક સંસ્કૃત પ્રાકૃત કાવ્યો તેમણે ઘણાં રચ્યાં હતાં. આ પરથી તેમનું સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ ભાષામાં કેટલું પ્રાવીણ્ય હશે તે કલ્પી

૩૭૨. વૈદુષ્યં વિગતાશ્રયં શ્રિતવતિ શ્રી હેમચન્દ્રે દિવં

શ્રી પ્રહ્લાદનમન્તરેણ વિરતં વિશ્વોપકારવ્રતમ્ ॥

શકાય તેમ છે. (જુઓ જૈનગૂર્જર કવિઓ પ્રથમ ભાગની પ્રસ્તાવના પૃ. ૭૬-૭૮.)

૫૦૪ આ સિવાય ચંદ્રિંગસંધિ, જયદેવગણિકૃત ભાવનાસંધિ આ શનકમાં મૂકી શકાય તેમ છે. આ પરથી અપભ્રંશ ભાષા સાહિત્ય-ભાષા થઈ હતી તે સ્પષ્ટ જણાય છે.

૫૦૫ જૂની ગૂજરાતીનું સાહિત્ય—અપભ્રંશ ભાષા ખેડાતી ગદ્ય. તેમાં રૂપાન્તર થતું ગયું અને તેના પરિણામે જૂની ગૂજરાતી, જૂની હિન્દી, વગેરે ભાષાઓ આધુનિક ગૂજરાતી હિન્દી આદિ દેશ-ભાષાઓના મૂળ-જૂના સ્વરૂપમાં-પરિણમી હતી. આ જૂની ગૂજરાતીમાં રાસ આદિ અનેક કૃતિઓ થતી ગદ્ય. તેરમા શતકમાં શાલિભદ્રસૂરિએ જૈન મહાપુરૂષો નામે ભરતેશ્વર બાહુબલિપર રાસ સં. ૧૨૪૧ માં રચ્યો. તેનો એક નાનો ધુલ્હિરાસ છે કે જેમાં સામાન્ય ઉપદેશ છે. જિનેશ્વરસૂરિના પિતા નેમિચંદ્ર ભાંડાગારિકનું સં. ૧૨૪૫ નું જિનવલ્લભસૂરિ ગીત છે; મહેંદ્રસૂરિ શિષ્ય ધર્મે શ્રી મહાવીરના શિષ્ય મુધમાં શ્વામિના શિષ્ય-પદ્ધર જંબૂસ્વામી ચરિત રચેલું છે. અને વસતુપાલના કુલગુરુ નાગેંદ્ર ગચ્છના વિજયસેનસૂરિએ રેવંત-ગિરિ રાસો સં. ૧૨૮૭ આસપાસ રચ્યો છે. ગૃહહગચ્છના રામચંદ્ર સૂરિ શિષ્ય મંગલસૂરિએ મહાવીર જ-માલિષેક કાવ્ય પ્રાચીન ગૂજરાતીમાં કર્યું છે. [જુઓ જૈનગૂર્જર કવિઓ પ્રથમ ભાગ પૃ. ૧ થી ૪.]

પ્રકરણ ૩ જી.

વસ્તુ-તેજ-યુગ. [સં. ૧૨૭૫ થી ૧૩૦૩]

વસ્તુપાલનું આત્મવૃત્તાંત.

તસ્યાનુજઃ પિતૃપદામ્બુજચંચરીકઃ શ્રીમાતૃમક્તિસરસીરસકેલિહંસઃ ।
 સાક્ષાજ્ઞિનાધિપતિ ધર્મનૃપાંગરક્ષો જાગર્તિ નર્તિતમના મુદિ વસ્તુપાલઃ ॥
 નાગેન્દ્રગચ્છમુકુરામરચન્દ્રસૂરિ-પાદાઞ્જયુંગહરિભદ્રમુનીન્દ્રશિષ્યાત્ ।
 વ્યાઘ્રવાવ્રો વિજયસેનગુરોઃ સુધામ માસ્વાદ્ય ધર્મપયિ સત્પથિકો ભવ્યઃ ॥
 કુર્વન્મુહુર્વિમલરૈવતકાદિ તીર્થયાત્રાં સ્વકીય પિતૃપુણ્યકૃતે મુદા યઃ ।
 સંઘટ્ટિસંઘપદ્મરેણુમરેણ ચિત્રં સદ્દર્શનં જગતિ નિર્મલયાંબભૂવ ॥
 યઃ સ્વીયમાતૃપિતૃચન્દુકલત્રપુત્રમિત્રાદિપુણ્યજનયે જનયાંચકાર ।
 સદ્દર્શનવ્રજવિકાસકૃતે ચ ધર્મસ્થાનાવલી બલયિનીમવનીમશેષાં ॥

—વસ્તુપાલકૃત નરનારાયણાનંદકાવ્ય સર્ગ ૧૬ શ્લોક ૩૧ થી ૩૩, ૩૭.

—તેનો (મહાદેવનો) ન્હાનો ભાઈ તે (હું) વસ્તુપાલ કે જે પિતાના ચરણકમલનો સેવક, માતૃશ્રીની ભક્તિરૂપી સરોવરમાં રસમય રમત રમતો હુંસ, જિનેશ્વરના ધર્મરૂપી રાજાનો સાક્ષાત્ આંગરક્ષક તરીકે પ્રેમમાં નાચતા મનવાળો જાગે છે,

—નાર્ગેન્દ્ર ગચ્છમાં આદ્ય એવા અમરચંદ્રસૂરિના ચરણકમલમાં પ્રમરરૂપ એવા હરિભદ્ર મુનીન્દ્રના શિષ્ય વિજયસેનસૂરિનાં અમૃત જેવાં વ્યાખ્યાનવચનોનું આસ્વાદન કરીને ધર્મપથમાં જે સુંદર પથિક છે,

—જેણે ધણીવાર વિમલાચલ દેવતક આદિ તીર્થોની યાત્રા પોતાના પિતાના પુણ્યાર્થે હર્ષથી કરી છે, અને જે સંઘટ્ટનથી ઉત્પન્ન થયેલ સંઘની પદરજના સમૂહથી (કદરૂપો અને મેલો થતાને બદલે) સદ્દર્શન-સારા દર્શનનાળો એટલે સુંદર અને જગતમાં નિર્મલ થયો એ વિચિત્ર છે,

—જેણે પોતાના માતા પિતા ભાઈ સ્ત્રી પુત્ર મિત્ર વગેરેના પ્રણેશ-પાળન માટે અને સત્ શ્રદ્ધાનું વ્રજ વિકસાવવા માટે આખી અવધિને ધર્મસ્થાનોની હારથી વિટળાવેલી કરી.

તસ્યાનુજો વિજયતે વિજિતેન્દ્રિયસ્ય સારસ્વતામૃતકૃતાદ્મુતહર્ષવર્ધઃ ।
શ્રી વસ્તુપાલ इति भालतलस्थितानि दौस्थ्यक्षराणि सुकृती कृतिनां
विलुपन् ॥

અન્વયેન વિનયેન વિદ્યાયા વિક્રમેણ સુકૃતક્રમેણ ચ ।
ક્વાપિ કોઽપિ ન પુમાનુવૈતિ મે વસ્તુપાલસદૃશો દક્ષોઃ પથિ ॥

—સોમેશ્વરકૃત આણુપ્રશસ્તિ સં. ૧૨૮૭

‘તે ઇન્દ્રિયજનીનો લધુબંધુ નામે શ્રી વસ્તુપાલ સારસ્વત અમૃતથી અદ્ભુત હર્ષવૃદ્ધિ કરનાર-અમૃતવર્ષા દેવિ અને વિદ્વાનોના ભાલતલપર લખાયેલા દુરક્ષરોને બુદ્ધી નાખનાર તરીકે વિજયી છે

‘વંદ્ય, વિનય, વિદ્યા, વિક્રમ અને સુકૃત-એ ક્રમમાં વસ્તુપાલ સમાન. અન્ય કોઈ પુરૂષ ક્યાંઈ પણ મારી દૃષ્ટિએ આવતો નથી.

પં. ૬. “મહામાત્ય વસ્તુપાલ-તેજપાલ-ગૂજરાતના આ બે વણિગ બંધુઓએ પોતાના સહગુણો અને સુકૃત્યોથી જે કીર્તિ મેળવી ગયા, તેવી કીર્તિ મેળવનારા પુરૂષો ભારતના ઐતિહાસિક મધ્યકાલમાં ધણા થોડા થયા છે.

‘એ બંને ભાઈઓ-જન્મથી હતા તો પુનર્વિર્બોધિત માતાના પુત્ર, પણ ગૌરવ અને સન્માનની દૃષ્ટિએ આદર્શ કુલપુંગવોથી પણ પૂજ્ય તેવા થયા; જાતિથી હતા તો વૈશ્ય, પણ શૌર્ય અને ઔદાર્યના ગુણે કરી મહાન ક્ષત્રિયોથી પણ ચઢી જાય તેવા થયા; પદ્ધતી હતા તો મહામાત્ય, પણ સત્તા અને સામર્થ્યના યોગે કરી મોટા સમ્રાટોથી પણ વધી જાય તેવા થયા; ધર્મથી હતા તો જૈન, પણ સહિષ્ણુતા અને સમદર્શિતાના સહજાને લોકમાન્ય મહાત્માથી પણ સ્તવાય તેવા થયા; વ્યવસાયથી હતા તો રાજસેવક પણ કળા અને ધર્મના અલૌકિક પ્રેમપ્રભાવે યોગી પુરૂષોથી પણ વંદાય તેવા થયા, અને વેષથી હતા તો વૈભવશાલી ગૃહસ્થ, પણ ત્યાગ અને વિરાગની વાસનાએ મુનિજનોથી પણ અભિવાદાય તેવા થયા.

૫૦૭ 'હિંદુ સંસ્કૃતિના અસામાન્ય સંરક્ષક થઇને પણ મુસલમાનોના ધર્મોચરણ માટે અનેકાનેક મસ્જિદો બંધાવી આપનારા, જૈનધર્મના પરમ ઉપાસક થઇને પણ સેંકડો શિવાલયો અને મંન્દ્યાસી-મંદો ચણાવી આપનારા, અહિંસા પરમો ધર્મના દૃઢ શ્રદ્ધાળુ થઇને પણ દેશદોહી અને ધર્મદ્વેષીઓનો સમૂળ ઉચ્છેદ કરાવી નાંખનારા, રાજ્યલક્ષ્મીના સ્વયંવર જેવા સ્વામી બનીને પણ દારીની જેમ તેને તુચ્છકારી કાઢનારા, રાજ-મહારાજાઓના નમસ્કાર ગ્રીવનારા થઇને પણ ગુણવાન દરિદ્રોની ચરણપૂજા કરનારા, કુટિલ રાજનીતિના નુત્રધાર થઇને પણ કવિના અને કળાની સરિતામાં નિરંતર કીડા કરનારા, અને વિદેશીઓ અને વિધર્મીઓની લલ્લમીને લૂંટનારા બનીને પણ દાનાર્થીઓ માટે ધનની નદિઓ બહેવડાવનારા એ ગૂર્જર મહામાત્રોની જોડીના પુરૂષો, આખા ભારતના મધ્યકાલીન ઇતિહાસમાં, શોધ્યા જડે એમ નથી. " (જિ. વિ.)

૫૦૮. 'મોટા મોટા ચક્રવર્તી રાજાઓના જેટલીજ પ્રતિષ્ઠા અને પ્રસિદ્ધિને પામેલા વસ્તુપાલ અને તેજપાલ આ બે પ્રસિદ્ધ મંત્રીશ્વરો શ્રી પત્તનના રહેવાસી તથા પ્રાગ્વાટ (પોરવાડ) રાણિના જૈન ધર્મી વણિકો હતા. ' (મધપૂડો) બંને મહામાત્રો, યોદ્ધાઓ અને મહાદાની-ધાર્મિક હતા, પરંતુ વસ્તુપાલમાં વિશેષતા એ હતી કે તે પોતે સ્વયં કવિ હતા-વિદ્વાન હતા અને સાથે વિદ્વાનોના પોષક-આશ્રયદાતા હતા. અને વસ્તુપાલ વિદ્વાનનો સાથે વિનોદમાં મગ્ન રહી શકતો તેનું કારણ તેજપાલ હતો કારણકે તેજપાલ બધાં રાજકાર્ય સંભાળતો તેથી વસ્તુપાલને અવકાશ મળી શકતો. ૩૭૭ તેથી

---

૩૭૭. આ વાત વસ્તુપાલે પોતેજ પોતાના નરનારાયણનાંદ કાવ્યમાં સર્ગ ૧૬ શ્લોક ૩૬ માં જણાવી છે:—

યઃ કામવૃત્તિરનુજેન નિજેન તેજપાલેન પૂર્ણનૃપકાર્યપરમ્પરેણ ।

સદ્ધર્મકર્મરસ એવ મનો મનોઝવિદ્દ વિનોદપયસિ સ્તનપયાંબભૂવ ॥

જે વિદ્વાનો-કવિઓને તેણે પોખ્યા હતા-સ-માન્યા હતા-કદર કરી નવાળ્યા હતા તેઓએ વસ્તુપાલની પ્રશંસાના અર્થે રચ્યા હતા. આ અર્થે વસ્તુપાલના સમયમાંજ રચાયેલા હોઈ સામાન્ય રીતે આપણા કવિઓના કાવ્યોમાં રહેલી અતિશયોક્તિવાળી પ્રશં-સાત્મક શબ્દરચના બાદ કરતાં વિશેષ વિશ્વસનીય અને ઐતિહાસિક વિગતોના સત્ય પ્રકાશ પાડનાર ગણી શકાય. તે પરથી હુંકમાં ટાંચ-શૂરપે અત્ર કંઈક નોંધીશું. તેના સમય પછીના અર્થેમાંથી પણ ઉપયોગી ધણી હકીકતો મળે છે પણ વિસ્તારભયથી તેને અત્ર ખાસ સ્પર્શવાનું યોગ્ય નથી ગણ્યું. ૩૭૪

૩૭૪. વસ્તુપાલ સંબંધી સમકાલીન સાહિત્ય ૧-૩ ચાલુક્યકુલકવિ સોમેશ્વરદેવ કીર્તિકીમુદી (સં. ૧૨૮૨ આસપાસ), અને તેના બીજા અર્થ નામે સુરથોત્સવનો છેલ્લો સર્ગ, તથા ઉલ્લાધરાધવના દરેક સર્ગનો છેલ્લો શ્લોક, ૪-૫ સોમેશ્વરકૃત ગિરનારના તેમજ આણુના મંદિરામાં કોતરેલી અંમ બે વસ્તુપાલ પ્રશસ્તિઓ સં. ૧૨૮૮, ૬. અરિસિંહકૃત સુદૃઢસંકીર્તન, (સં. ૧૨૮૫ આસપાસ), ૭-૮ જયસિંહકૃત હમીરમહમદન નાટક, તથા વસ્તુપાલ પ્રશસ્તિકાવ્ય, ૬-૧૦ ઉદયપ્રભસુરિકૃત ધર્માભ્યુદય નામનું ૧૬ સર્ગનું મહાકાવ્ય તથા સુદૃઢકીર્તિકલ્લોચિનિ કાવ્ય. આ બધાં મંત્રોની સત્તા અને કીર્તિનો સૂર્ય મધ્યાન્હે તપતો હતો તે સમયે એટલે સં. ૧૨૮૬-૮૮ પહેલાં રચાયાં છે. ત્યારપછીના તેના જીવનનો અહેવાલ કાંઈએ આપ્યો નથી. ૧૧ બાલચંદ્રસૂરિએ સં. ૧૨૬૬ પછી વસંતાવિલાસ કાવ્ય રચ્યું છતાં તેમાં પણ પછીના તેના જીવનનો વૃતાંત નથી. વસ્તુપાલ ઘઈ ગયા પછીનું સા-હિત્ય: ૧૨ મેરૂર્ધમકૃત અબંધચિંતામણી સં. ૧૩૬૧, ૧૩ જિનપ્રમકૃત તીર્થ-કલ્પ સં. ૧૪ શરોખરકૃત અતુર્વિંશતિ પ્રબંધ સં. ૧૪૦૫ ૧૫ જિનહર્ષકૃત વસ્તુપાલચરિત્ર સં. ૧૪૬૭ કે જે નં. ૧ ને ૧૪ ને અનુસરે છે છતાં તેમાં ધણી નવની અને ઉપયોગી માહિતી છે. બાપાની કૃતિઓ:-૧૬ વસ્તુપાલ રાસ હીરાનંદસુરિકૃત સં. ૧૪૮૪, ૧૭ લક્ષ્મીસાગરસુરિકૃત (પ્રાય: સં. ૧૫૪૮), ૧૮ પાર્થિવંદ્રકૃત પ્રાય: સં. ૧૫૫૫, ૧૯ સમયસુંદરકૃત સં. ૧૬૮૨ (૬), ૨૦ મેરૂવિજયકૃત સં. ૧૭૨૧. વસ્તુપાલ સંબંધીના લેખોમાં સુદૃઢ સંકી-ર્તન, વસંતાવિલાસ, હમીરમહમદન, નરનારાયણનંદ એ ચારે પર સ્વૈ

૫૦૯. પૂર્વવૃત્તાંત—ચંડપ નામે અણહિલપુર પાટણમાં અતિ ચતુર અને પ્રતાપી પૂર્વપુરૂષ થયો. તે ગૂર્જર રાજ્યનો સચિવ હતો. તેના પુત્ર ચંડપ્રસાદે મંત્રીપદની મુદ્રા આજીવન ધરી રાખી. તે પદ પર એટલી યોગ્યતાથી કાર્ય કર્યું કે રાજ્ય તેને ક્ષણભર પોતાથી દૂર નહોતો રાખતો, તે જૈનધર્મપરાયણ હતો. તેને થયેલા બે પુત્ર નામે શૂર અને સોમમાં સોમને સિદ્ધરાજે પોતાના રત્નભંડારનો રક્ષક તરીકે નિયુક્ત કરેલ હતો ‘તેને જિનવર સિવાય અન્ય દેવ નહોતો, હરિભદ્રસુરિ સિવાય અન્ય સત્ય ગુરુ નહોતો. સિદ્ધરાજ વિના અન્ય કોઈ તેનો ધણી-માલેક નહોતો-આ ત્રણ નિયમ તેણે બરાબર હૃદયમાં ધારી પોતાની કીર્તિ વધારી હતી. દુર્મત્રીથી થયેલ દાવાનલથી વિદ્વલ પૃથ્વીમાં તે ગૂર્જરાધરાધીશ સિદ્ધરાજની સલાહના વિશ્વાસભાજન થયેલાની કીર્તિ ચંદન સમાન પ્રસરી હતી.’^{૭૭} તેને સીતા નામની પત્નિથી

સાક્ષરશ્રી ચિમનલાલ ડાહ્યાભાઈ દલાલ એમ. એ. ની વિદ્વતાયુક્ત અંગ્રેજી પ્રસ્તાવનાઓ, કીર્તિદીપ્તિના ૫૨ ભાગ ની સ્વ. વલ્લભજી આચાર્યની પ્રસ્તાવના, રાસમાળા (ફોર્સેટ), વીરાત્ ૨૪૩૭ નો જૈન પત્રનો ખાસ અંકમાંનાં ઝવેરી જીવજીયંદ સાહસ્યંદનો ‘વસ્તુપાળ-તેજપાળ’ એ નામનો લેખ પૃ. ૧૨૬ થી ૧૪૫, મધપૂરો માં શ્રી નરહરિ પરીખનો લેખ નામે ‘વસ્તુપાળ તેજપાળ’, નાગરી પ્રચારિણિ પત્રિકા ભાગ ૪—અંક ૧ માં પહેલોજાન પંડિત શિવરામશર્માનો લેખ નામે સોમેશ્વરદેવ ઔર કીર્તિકૌમુદી.

૩૭૫. વસ્તુપાલ પોતેજ પોતાના નરનારાયણનાંદ કાવ્યના સોળમા સર્ગમાં ૧૪-૧૫ શ્લોકમાં કહે છે કે—

દેવઃ પરં જિનવરો હરિમદ્રસુરિઃ સત્યંગુરુઃ પરિવૃઢઃ સ્તુત્ત સિદ્ધરાજઃ ।
ધીમાનનેન નિયતં નિયમત્રયેણ કીર્તિં વ્યધાત્ત્રિપથગામિવ યઃ પવિત્રાં ॥
પુસ્કૃજં ગૂર્જરવરાધવસિદ્ધરાજરાજત્સમાજનસમાજનમાજનસ્ય ।
દુર્મત્રિમંત્રિતદવાનલવિહ્વાયાં શ્રીલેખંડમંડનનિભા મુવિ યસ્ય કીર્તિઃ ॥

તથા જીઓ વસંતવિલાસ ત્રીજો સર્ગ પૃ. ૧૪.

અમ્મશરાજ નામનો પુત્ર થયો. તે માતૃભક્ત હતો ને તે મંત્રીકાર્યમાં પ્રવીણ હતો એટલુંજ નહિ પરંતુ વ્યવસાયમાં બહુ ઉદ્યોગી હોવાથી તેણે ન્યાય માર્ગે ધન સાંઝે ઉપાજી ધર્મકાર્યોમાં ખર્ચ્યું. રાજ્યમાં મોટા હોદ્દા પર રહી ચૌલુક્ય રાજ્યની પ્રીતિ સંપાદિત કરી. તેણે પોતાની માતાની સાથે સાત તીર્થયાત્રા—શત્રુંજય અને ગિરનાર પર કરી. ૭૭૬ દંડપતિ આણ્વીની ૭૭૭ પુત્રી કુમારદેવી સાથે તે પરણ્યો. કુમારદેવી વિધવા હતી ૭૭૮ તે વાત ટિપ્પણ ૩૭૪ માં નોંધેલા ૧થી

૩૭૬. નરનારાયણાનંદમાં ને વસંતનિલાસમાં ૭ યાત્રાનો ઉલ્લેખ છે. ગિરનાર પ્રચલિતમાં એ યાત્રાનો ઉલ્લેખ કરી તેને 'સંઘપતિ' કહેલ છે.

૩૭૭. પ્રાચીન વંશમાં સામંતસિંહ—સાંતિ—મહાનાગ—નાગડ પુત્ર આજુ તે ચૌલુક્ય રાજ્યનો દંડપતિ—(જિનહર્ષેનું ૧૦ અં.)

૩૭૮. માત્ર નં. ૧૨ એટલે સં. ૧૩૬૧માં મેરૂતંગે રચેલા અધ્યધ-
ર્મિતામણી પૃ. ૨૫૧-૫૨ માં કુમારદેવી વિધવા હતી એ વાત આવી છે અને તે આ રીતે કે:- 'મંત્રીઓની જન્મવાર્તા એવી છે કે-ક્યારેક શ્રી પાટણમાં બહારકે હરિશદ્રસરિના બ્યાખ્યાનમાં કુમારદેવી નામની એક રૂપ-
વતી વિધવા સ્ત્રી આવેલી, તેના સામું આચાર્ય વારંવાર જોવા લાગ્યા; તેથી ત્યાં જોડેલા મંત્રી આસરાજનું મન તેના પર આકર્ષાયું. તેના ગયા પછી મંત્રિએ ગુરૂને તેની સામું જોવાનું આગ્રહપૂર્વક કારણ પૂછ્યું. ત્યારે ગુરૂએ કહ્યું કે ઇષ્ટ દેવતાએ અમને, એ સ્ત્રીની કુખમાં સૂર્ય અને ચંદ્રમાનો બાવી અવતાર કહેલો છે તેથી તે બાબતમાં સામુદ્રિક ભક્ષણે અમે ફરી જોતા હતા. આ રીતે સૂરિ પાસેથી તત્ત્વ જાણીને તેણે તે સ્ત્રીનું અપહરણ કર્યું અને પોતાની પ્રિયા બનાવી ક્રમથી તેના પેટ જ્યોતિર્દ્રો જવા તે વસ્તુ-
પાલ તેજપાલ નામના મહામંત્રીઓ થયા.'—આ વાત નં. ૧૩ થી ૧૫ એટલે જિનપ્રભે, રાજશેખરે કે જિનહર્ષે પછી પોતાના ગ્રંથમાં જણાવી નથી, પણ નં. ૧૭, ૧૮, અને ૨૦ ના વસ્તુપાલના રાસોમાં સ્પષ્ટપણે જણાવી છે તેથી તે રાસકારો મેરૂતંગને અનુસર્યા છે એમ સમજાય છે. સ્વ. મણિભાઈ બ્રહ્મ જણાવે છે કે મેરૂતંગ વસ્તુપાલ તેજપાળથી લગભગ ૫૭ વર્ષે—નજીકકા-
ળમાં થયો તે વખતે જને મંત્રીઓના વંશએ હવાત હોવા જોઈએ, થોડાને પછી ઘેર ઘેર એ વાત જાણીતી હોવી જોઈએ. એ વખતે કવિને વિશ્વસનીય

૧૧ પૈકી કેઈ પણ સંસ્કૃત પુસ્તકમાં નથી તેથી તે વાત માનવા લાયક નથી. તેણે કુવા અને તળાવો ખોદાવ્યાં અને મંદિરો અંધાવ્યાં. [જનહર્ષ વળી જણાવે છે કે કુટુંબ સહિત તે ચાલુક્ય રાજ્યે પ્રસન્ન થઇને અર્પણ કરેલા સુંહાલકપુરમાં જઈ રહ્યાં; એ પરથી જણાય છે કે અમ્બરાજ સુંહાલકમાં અધિકારી તરીકે નીમાયો હશે. તેના મરણ પછી તેની પત્ની છોકરાંને લઇને મંડલી (માંડલ) જઈ રહેવા લાગી.]

૫૧૦ અમ્બરાજને કુમારદેવીથી ચાર પુત્રો જાવણ્યાંજ (હુલિંગ), મલ્લદેવ, વસ્તુપાલ (વસ્તિંગ) અને તેજપાલ (તેજિંગ) અને સાન પુત્રીઓ જન્મ્યા પ્રમુખ:—(જલ્દ), માગિ, સાગિ, ધનદેવી, સોલગા, વયળુકા અને પરમલદેવી થઈ. હુલિંગ ખાસાવસ્થામાં મરણ પામ્યો, મલ્લદેવ પણ યુવાન વયમાંજ મરણ પામ્યો. (ચ. પ્ર.) મલ્લદેવને એ પત્ની નામે લીલાદેવી અને પ્રતાપદેવી પૈકી લીલાદેવીથી પૂર્ણસિંહ નામનો પુત્ર થયો. (પૂર્ણસિંહને અલ્પગુદેવીથી પેથડ નામનો પુત્ર પછી થયો હતો કે જે આણવી પ્રતિષ્ઠા વખતે વિદ્યમાન હતો.) કુમારદેવીનું અવસાન થતાં માતૃપક્ષના ગુરૂ મલધારગચ્છના નરચંદ્ર સૂરિએ ત્યાં ઉપદેશથી શોક નિવાર્યો. ત્રણે ભાઈઓએ મંડલી છોડ્યું અને યાત્રાએ ગયા. ત્યાંથી પાછા કરીને ઘોળકે ગયા. કીર્તિકૌમુદી,

માહિતી મિળવવાને પૂરેપૂરી અનુકૂલતા હતી. વસ્તુપાલ તેજપાલ—યજ્ઞસા વસ્તુપાલેન રુદ્રમાકાશમંદલં—જેમના ચક્રથી આકાશ છવાઈ ગયું—તેમને માટે આવી નોંધ કરવી એ જેવા તેવા જોખમનું કામ નહોતું. જો એ કાળના લોકોમાં સર્વત્ર આ વાત ચાલતી ના હોત તો વસ્તુપાલ તેજપાલ જેવા ચક્રસ્વી અને દાનનીર શ્રાવક માટે ગ્રંથકાર આવી નોંધ કદી કરત નહિ. ગ્રંથકારને અનેક મહાપુરુષોનાં ચરિત્રોનાં સંગ્રહ કરવા હતો એટલે પોતાની ફરજને અંગે તેણે આ હકીકત નોંધી છે.—શ્રી. વાણીઆના જ્ઞાતિભેદ. પૃ. ૧૬૪. આ રા. વ્યાસનો ઉલ્લેખ શ્રી જિનવિજયને વધારે વિચારશીલ અને પ્રમાણભૂત જણાય છે. જ. સા. સં. ૩-૧-૧૦૮. સ્વં શ્રી દલાલ આ વાત સમકાલીન એક પણ ગ્રંથમાં નથી માટે તેને અવિશ્વસનીય માને છે.

વસંતવિલાસ અને પ્રબંધ ચિંતામણીમાં એમ જણાવેલું છે કે વસ્તુ-
પાલ-તેજપાલ બે ભાઈઓ ધોળકે ગયા હતા અને વીરધવળે પોતે
તેમને અધિકાર આપી નીમ્યા; પરંતુ સુકૃતસંકીર્તન, વસ્તુપાલ-
પ્રશસ્તિ અને સુકૃત કીર્તિ કલ્પોલિનીમાં એમ જણાવ્યું છે કે બંને
ભાઈઓ ચૌહુડ્ય રાજ હીમદેવની નોકરીમાં પહેલાં જોડાઈ ગયા
હતા અને વીરધવળના કહેવાથી હીમે તેમને વીરધવળને સોંપ્યા હતા.
હીમના પ્રધાન તરીકેની પરવશતા પોતે સ્વીકારી એવું વસ્તુપાલનું
પોતાનું કથન આ બીજી વાતને ટેકા આપે છે. ૩૭૯

૫૧૧. હીમદેવ (બીજો) નબળો અને લપટ હતો. તે ભોળા
હીમ એ નામથી પ્રસિદ્ધ થયો. તેને ન્હાનપણમાં રાજ્ય મળ્યું હતું
તેથી તેના મંત્રીઓ તથા સામંતોએ તેનું ધણું ખર્ચ રાજ્ય ફાળવ્યું.
બહારના દુશ્મનોના હુમલામાંથી પોતાના રાજ્યનું રક્ષણ કરવાને
તે શક્તિમાન ન હતો. કુતુબુદ્દીન ઐબકે સં. ૧૨૫૩માં ગૂજરાતને
લૂંટ્યું હતું. આથી તે નામમાત્ર રાજ રહ્યો અને ગૂજરાતના રાજ્યના
ગુમાવેલા વૈભવ અને પ્રતિષ્ઠાને પાછી મેળવવા માટે કુમારપાલની
માસીના પુત્ર અશ્વોરાજના પુત્ર હાવણપ્રસાદ (હવણપ્રસાદ)ને પોતાનો
મહામંડલેશ્વર-સર્વેશ્વર (vice-regent) બનાવ્યો. આ પ્રમાણે
હીમ ફક્ત નામનોજ રાજ હતો. આ હવણપ્રસાદ અને તેનો સુવ-
રાજ વીરધવળ ગૂજરાતના ખરા રાજ જ્યાં હતા છતાં તે પિતા-
પુત્ર અણહિલપુરની ગાદીને વફાદાર રહ્યા અને માદી પચાવી ચાદી
પણ નહિ-પોતાને મહારાજધિરાજ તરીકે કહેવડાવ્યા નહિ; પણ ફક્ત
'મહામંડલેશ્વર'ના પદથી સંતુષ્ટ રહ્યા. રાણો હવણપ્રસાદ અણહિલ-
પુર દરબારમાં રહ્યો હોય એમ લાગે છે અને પોતાની મહાતાના

૩૭૯. માસ્ત્રપ્રમાવમચુરાય નિરન્તરાવર્ણોસ્ત્રવન્નતિક્તસઃ નિરન્તરાય
નો ગૂર્જરાવનિશિષ્ટોમભિવીસમૂપવન્નીન્તરાપરાવસ્તવપિ પ્રવેદે ક

વસંત ૧૧૫૩ સંવત્ ૧૧૫૩-૩૫૩

પુણ્યથે બંધાવેલાં મંદિરો વગેરેના નિભાવ માટે તેણે અપાવેલ જુદાં જુદાં દાનપત્રો પરથી ત્યાં સર્વોપરી સત્તા ભોગવતો હશે એમ સ્પષ્ટ જણાય છે. તે વખતે વીરધવલ ઘોળકામાં નિષ્કંટક રાજ્ય ચલાવતો હતો.

૫૧૨. વીરધવલ રાજ્યે મંત્રીપદે વસ્તુપાલ-તેજપાલની નિમ-
જ્ઞક કરી તે પહેલાં વસ્તુપાલે રાજ્યને સ્પષ્ટ કર્યું કે 'રાજન્ ! એ
આપનો મોટો અનુગ્રહ કે આપે અમને યોગ્ય ગણ્યા. રાજ્યની કૃપા-
દષ્ટિ જ્યાં જ્યાં પડે છે ત્યાં ત્યાં પવિત્રતા, કુલીનતા, દક્ષતા અને
સુભગતા ખડી થાય છે. પરંતુ હવે કળિયુગ આવ્યો છે. તેમાં સેવ-
કોમાં નથી રહી કાર્યપરાયણતા, તેમ સ્વામીઓમાં નથી રહી કૃતરાતા.
રાજ્યની નજર અંધકારથી નાશ પામી છે. દુષ્ટ મંત્રી રાજ્યોને
કુમાર્ગે ચલાવે છે તેથી બંનેનો નાશ થાય છે. સાચી વાત એ છે કે
સંસારમાં કોઈ એવો નથી કે જે લોકરહિત હોય, પરંતુ શુદ્ધિ-
આને એવું કામ કરવું જોઈએ કે જેથી સંસારમાં નિદા ન થાય અને
પરલોકમાં બાધા ન આવે. માટે ન્યાયનું અવલંબન કરી, દુષ્ટોનો
અનાદર કરી, સહજ શત્રુઓનો પરાજય કરી, શ્રીપતિચરિત્રને હૃદ-
યમાં ધરી-ધર્મપરાયણ રહી, ધરિત્રીનો ઉદ્ધાર કરવા આપ ઇચ્છતા
હો તો આપની આરા માથે ચઢાવીએ. નહિતો આપને સ્વસ્તિ-
આપનું કલ્યાણ થાઓ-આપને નમસ્કાર. ૩૮૦ વર્ષો અમે સેવાને
અર્થે અત્રે આવેલા છીએ, અમારા ધરમાં ત્રણ લક્ષ દ્રવ્ય છે. હવે
અમે સેવામાં રહીએ તે પછી કદાપિ અમારી વિરૂદ્ધ આપને કોઈ
પિશુનવચન (ચાડી) ઉપર વિશ્વાસ આવે તો અમારા દ્રવ્યસહિત

૩૮૦. પુરસ્કૃત્ય ન્યાયં સ્વલજનમનાદત્ય સહજા—

નરીશિર્જીત્ય શ્રીપતિચરિતમાશ્રિત્ય ચ યદિ ।

સમુદ્ભૂત્ત્વા ધાત્રીમશિલ્લસિ તત્સૈવ શિરસા

પૂતો દેવાદેશઃ સ્ફુટમપરશા સ્વસ્તિ મયતે ॥ કી. ૧૬૭.

અમને રળ આપવી. અમારું સર્વસ્વ હરી લેવું નહિ.' રાજાએ આ વાત તમને ખાતરી આપી અને બંને લાઘવોને રાજમુદ્રા આપી મંત્રીપદ પર નિયુક્ત કર્યાં. (કી. કૌ.) આ ઘટના સં. ૧૨૭૬માં બની.

૫૧૩. આ મંત્રીઓ નિઝાયાથી વીરધવળના રાજ્યને ધણો હિત થયો. લાટદેશના તાબેનું ખંભાત બંદર તેણે સ્વાધીન કર્યું હતું. તે ગૂજરાતનું સમૃદ્ધિવાન મોટું બંદર હતું અને સત્તા તથા સમૃદ્ધિનું મોટું મથક હતું. વસ્તુપાળને રાજાએ ખંભાત મોકલ્યો. ત્યાં જઈ પ્રળને કષ્ટ દેનારા પૂર્વ અધિકારીઓને ક્રમશઃ દૂર કર્યાં. દુર્જનોને શાસ્ત્ર કર્યું તેથી સભ્યને અને વ્યાપારીઓ નિરાંતે રહેવા-વ્યાપાર કરવા લાગ્યા. ગૂર્જરદેશ સર્વત્ર સુખ અને શાંતિ ભોગવતો હતો ત્યાં દક્ષિણના રાજા સિંહનનો સંતાપ થયો. તેણે અચાનક આક્રમણ કરવા મોકલેલી સેના હાર્ય સુધી આવી, લાવણ્યપ્રસાદ અને વીરધવલ બંને પિતાપુત્ર સાથે ગયા. આ જાણી ગોદ્રહ (ગોધરા) અને લાટ (ગૂજરાતનો દક્ષિણ દેશ)ના રાજા કે જે સાથે ગયા હતા તે મારવાડના ચાર રાજાઓ સાથે મળી ગયા ને બંને પિતાપુત્રને રામભરોસે છોડી દીધા, છતાં તે બંનેએ ધીરજ ન છોડતાં ચાલવાની સેના સાથે તૂટી તેને હરાવી. પછી તે બંને રાજાઓએ આ બંને પિતા-પુત્ર સાથે સંધિ કરી. પછી માળવાના શત્રુઓની સાથે થઈ તે કાર્ય સંભાળ્યું.

૫૧૪. અહીં બ્યારે ઉક્ત પિતા-પુત્ર સંગ્રામમાં આસક્ત હતા ત્યાં બીજા બાળુ વસ્તુપાલની શુદ્ધિ અને વીરતાની પરીક્ષાનો અવસર ઉપસ્થિત થયો. ખંભાતમાં વસ્તુપાલ પર હાર્યના રાજા રાંખેડેટ દૂત મોકલી કહાવ્યું 'વીરધવળનો મારવાડના રાજાઓએ કરેલી

૩૮૧. કાળ તે લાટદેશના ચાલમાણ રાજા સિંહના સાથે સિંધુસા-
જનો પુત્ર હતો. તે એક થોડો હતો અને ચાલ રાજા સિંહના સેન્યને
તેણે નમંદાના તરીકે પાછું કાઢ્યું હતું. એક વખત તે ચાલરાજાથી કેદ થયો
અને તેની સમક્ષ જતાં તેણે તેના બક્ષિત્વથી અન્ન લીધો હતો.

ચડાઇમાં જ્ય થયો નથી દેખાતો. ખંભાત તો અમારી કુલકભાગત સંપત્તિ છે, માટે અમને ખંભાતમાં પ્રવેશ કરવા દઈ પછી તમે સુખેથી રાજ્ય કરો. વીરધવળે તમને એક શહેર આપ્યું ત્યારે શાંખ-રાજ તમારા ગુણોની વધારે કદર કરશે અને તમને એક આખા દેશનો આગેવાન બનાવશે. આ શાંખરાજ્યે જેણે ખાર માંડલિક રાજ્યની ભૂતિઓને પગમાં સોનાની સાંકળેથી બાંધેલી છે, અને જેણે, એક બાળુ અણોરાજના પુત્રોએ માલવાના રાજને વચમાં સંખી હસ્થો કર્યો અને ખીજ બાળુ યાદવ રાજ સિંહનું લશ્કર સામું આવ્યું ત્યારે, યાદવરાજના આખા સૈન્યને નસાડ્યું તેની સામે તમે વાણિયા નહિ ટકી શકો; વાણિયાને નાશવાથી શરમ નથી.' આના ઉત્તરમાં વસ્તુપાલે હૃતને જણાવ્યું કે 'દુર્ભાગ્યવશ તારા સ્વામીની ભુક્ષિ ન્યાયભાગનું અવલંબન કરવામાં ધૂણા કરતી હોય તો તું જઈને તેને સ્પષ્ટ કહી દે કે અમે પણ તેના અખંડ ઉલ્લાસનું ખંડન ખડ્ગ દ્વારા કરવા માટે સંપૂર્ણ તૈયાર છીએ. (કી. કૌ.) શાંખરાજ જે પ્રમાણે મને મળવા માગે છે તે પ્રમાણે તેને મળવા ખુશી છીએ. ભલે તે આવે. આખો દેશ તે આપશે એ તેનું કથન મારે શુકન છે. માંડલિક રાજ્યોની ભૂતિઓ પગે બાંધી તે ફીક છે, પણ યાદવરાજના કેદખાનામાં તેના પગમાં બેઠીઓ પડી હતી તેથી મને દુઃખ થાય છે. ૩૮૨૬૬૬ ક્ષત્રિયોજ્ઞ યુદ્ધ કળાના રહસ્યને જાણે છે અને વાણિ-

ખાર માંડલિકની ભૂતિઓ તેના પગે સુવર્ણની સાંકળથી બાંધાતી હતી એમ વસ્તુતત્ત્વિદાસમાં જણાવ્યું છે. ખંભાત પહેલાં લાટદેશના રાજાના લાજમાં હઈ, પણ તે રાજ પાસેથી વીરધવળે ગુપ્તથી લીધું હતું. એક બાળુ સિંહ-નની ચડાઈ અને ખીજ બાળુ મારવાડના રાજ્યોનો મળવો-દ્રોહ એ સ્થિતિનો લાલ લઈ ખંભાતપર તેણે હુમલો કર્યો પણ વસ્તુપાલે તેને હરાવ્યો. વધુ માટે જુઓ હસ્તીરમદમદન (ગા. ગ્રા. સી.)

૩૮૨. ક્ષત્રિયાઃ સમરકેલિરહસ્યં જાનતે ન વણિજો વ્રસ દષઃ

અમ્બહો વણિગપિ ગ્રધને કિં મલ્લિકાર્જુનનૃપં ન જજ્ઞાન ॥

યાઓ તે જાણતા નથી એ બ્રમ છે. અ'બડ જો કે વાણિયો હતો. તોપણ તેણે કોંકણના રાજા મલ્લિકાજીનને લડાઇમાં હણી નાંખ્યો. નહોતો ? હું વાણિયો છું પણ અસિ રૂપી ત્રાજવાથી રણરૂપી હાટમાં કેમ કામ લેવું તે માટે પ્રખ્યાત થયેલો છું. શત્રુઓના મસ્તક રૂપી માલ ખરીદું છું અને તેની કિંમતમાં તેમને સ્વર્ગ આપું છું. જો તારો શ'ખ સિંધુરાજનો ખરો પુત્ર હોય તો તેને તુરત અહીં આવી યુદ્ધનું સ્થળ પસંદ કરવા કહેજે ' (૧૦ વિ.).

૫૧૫. ત્યાર પછી પ્રચંડ યુદ્ધ થયું. શ'ખના યોદ્ધાઓ અને વસ્તુપાલના યોદ્ધાઓ મરાયા. અંતે શંખની સામે મંત્રીએ પણ પોતાની તલવાર આનથી બહાર કરી, અને પોતે સૈન્ય સાથે ચડ્યો. શ'ખ આ નવા સૈન્યને જોઈ વસ્તુપાલને અજ્ઞેય માની ભ્રમ તરફ નાસી ગયો. (સં. ૧૨૭૯ માં વસ્તુપાલના પુત્ર જયન્તસિંહને ખ આતનો, અધિપતિ (સૂર્યો) નીમ્યો તે પહેલાં શંખ સાથેનું આ યુદ્ધ થયેલું હોવું જોઈએ.)

૫૧૬. તે બંને મંત્રીઓનું સ્થાન વળી કંઈક અલખજ હતું. વીરધવલનો બની બાઇઓ ઉપર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ હતો અને તેમની વિરૂદ્ધની આઠીયુગલી પર તે જરા પણ લક્ષ આપતો નહોતો. વીરધવલના સમસ્ત રાજ્યનું સર્વેશ્વર મહારાજ વસ્તુપાલ પાસે હતું, અને રાજાનો સમસ્તમુદ્રાવ્યાપાર મંત્રી તેજપાલના હાથમાં હતો. આ સત્તા અને વિશ્વાસ અયોગ્ય સ્થાને મૂકાયાં નહોતાં. આ બંને બાઇઓ, કે જોઓ મોટા યોદ્ધા હતા અને જેમનામાં ધણીજ ઉચ્ચ પ્રકારની રાજ્યદારી દક્ષતા અને રાજનીતિચત્રતા હતી, તેઓએ રાજ્ય અને રાજ્યસત્તા વધારવામાં આપેલો ફાલો ધણો વિશ્વાસ છે. વાધેલાઓનું

દુત ૧. રે વળિહં રણહરે વિદ્યુતોડસિતુલભા કલયામિ ।
મૌલિઆજ્ઞપટલ્લાનિ રિપૂણાં સ્વર્ગત્રેતનમયો વિલ્લામિ ॥

વચનવિલાસ ૫, ૪૩-૪૪

આ એક મહાભાગ્ય હતું કે તેમને આવા બે કાબેલ અને રાજ-નીતિનુ દક્ષ પુરૂષો રાજ્યનો પાયો નાંખવા માટે મળી ગયા, જો કે માતૃભૂમિના પ્રેમ વગરના ટૂંકા મનના સ્વાર્થી મંત્રીઓ પછી થયાના કારણથીજ આ રાજ્યનો જલદીથી અંત આવ્યો.

૫૧૭. બંને ભાઈઓ યોદ્ધાઓ હતા, તેમાં વસ્તુપાલના શંખ સાથે યુદ્ધતું વર્ણન કર્યું. તેજપાલ સંબંધે એક ઉદાહરણ આપીએ. મહીતટ (મહીકાંઠા) નામના દેશનો ધૂધુલ નામના રાજા હતો, તેની રાજધાની ગોદહ (ગોધ્રા) હતી. તે ગૂજરાત દેશમાં વેપાર કરવા જતાઆવતા વેપારીઓના માલને છીનવી લેતો હતો અને વીરધવલના કહેણને દાદ આપતો નહિ. આ બંને ભાઈઓએ એક વખતે તેની પાસે દૂત મોકલી કહેવરાવ્યું કે રાણા વીરધવલની આરા સ્ત્રી-કાસ્ત્રી ઘટે, પરંતુ તેણે ઉત્તરમાં રાણાને માટે એક કાજલની ડબી અને એક શાટિકા (ત્વીની સાડી) મોકલી. રાણાએ પોતાના સૈનિકોને કહ્યું કે ધૂધુલ સાથે યુદ્ધ કરવા માટે કેણુ બીકું ઉઠાવે છે ? તેજપાલેજ તે ઉઠાવ્યું અને તે સેના લઈ રવાના થયો. તેણે પોતાના થોડા સૈનિક આગળ મોકલ્યા કે જેમણે જઈ ગોવાળીઆઓને મારી તેમની ગાયો લઈ લીધી. ધૂધુલની પાસે આ સમાચાર જતાં તે પોતાના સૈનિકો લઈ સામે આવ્યો અને મંત્રીની સામે થયો. બંને વચ્ચે થયેલા દંડ યુદ્ધમાં તેજપાલે તેને હરાવી કેદ કર્યો અને વીર-ધવલને મોકલેલી કાજળની ડબી ધૂધુલના ગળામાં બાંધી દીધી અને સાડી પહેરાવી દીધી. રાજાએ તેજપાલનો ધણો પુરસ્કાર કર્યો.

૫૧૮. એક વખતે દૂતોએ આવી વસ્તુપાલને ખબર આપી કે મોજદીન સુરત્રાણ પશ્ચિમ દિશામાં સેના લઈ રવાના થયેલ છે. મંત્રીએ તુરત તેણે તે બાબતનો પ્રબંધ કરી અર્ચુદગિરિના નાયક ધારાવર્ષને કહેવરાવ્યું કે જ્યારે યવન સેવા દક્ષિણ તરફ આવે કે ઘાટોને રોકી લે. તેણે તેમજ કર્યું. વસ્તુપાલ અચાનક તેના પર

તૂરી પડ્યો. ચવન તોખા તોખા કરી અહીં તહીં ભાગવા લાગ્યો. પરંતુ માર્ગે રોકાઈ ગયા હતા. આથી ઘણી ખરાબ રીતે તેનું લરકર મરાયું અને વસ્તુપાલે તેના (તચ્છીર્વલક્ષે: શકટાનિ મૃત્વા) લાખો મુંડ-માથાં માડામાં ભરીને ધોલકામાં લાવી વીરધવલને ખતાવ્યાં [રાજશેખર ચ. ૩૦] ૩૮૩

૫૧૯. સોરઠના-(કચ્છ) ભદ્રેશ્વરના રાજા ભીમસેન (ભીમસિંહ)નું સૈન્ય એક વખત ચઢી આવ્યું ને ઘોર યુદ્ધ થયું તેમાં બંને મંત્રીઓ બારે વીરતાથી લડ્યા. અંતે સંધિ થતાં યુદ્ધનો અંત થયે.

૫૨૦. વસ્તુપાલને લીલા (લલિતા) દેવી અને વેળલદેવી નામે બે પત્ની હતી. લલિતા દેવી ગુણશાલી અને બુદ્ધિશાળી હોવાના કારણે વસ્તુપાલ તેની ખાસ સલાહ લેતા, અને તેનાથી જયન્તસિંહ (જૈત્રસિંહ) નામનો પુત્ર થયો હતો અને તેજપાલને બે સ્ત્રી નામે અનુપમા દેવી અને સુહડા દેવી પૈકી અનુપમા દેવીથી લાવણ્યસિંહ (લુણસિંહ) નામનો પુત્ર થયો હતો. જયન્તસિંહ ૩૮૪સં. ૧૨૭૯ થી ખંભાતનો સૂબો હતો (ગિરનાર પ્રશસ્તિ) અને તેની પ્રાર્થનાથી આલમંદ્ર સૂરિએ ‘વસંત વિલાસ’ મહાકાવ્ય રચ્યું અને તેની આગ્રાથી (ખંભાતના) ભીમેશ્વર ભગવાનની યાત્રાના ઉત્સવ પ્રસંગે ખંભાતમાં પહેલવહેલું જયસિંહ સૂરિનું હુમ્મીરમદ્મદ્મન નામનું નાટક ભજવાયું હતું. વસ્તુપાલના મૃત્યુ પછી વીરગદેવે જૈત્રસિંહને તેના સૌમ્યથી આકર્ષાઈ પેટલાદનો સૂબો નીમ્યો હતો અને તેણે પોતાના

૩૮૩. આ હકીકત હઈ તેના ઐતિહાસિક સત્ય સંબંધે શ્રી રસિકલાલ ઝાટલાલ પરીજે ‘એક ઐતિહાસિક કૃતપરંપરા અને તેની પરીક્ષા’ એ નામના લેખમાં ચોખ્ખવિચારણા કરી છે. જી. સા. સં. ૩, ૧ ૫. ૧૫૩ થી ૩૬૦.

૩૮૪. જુઓ ગિરનાર પ્રશસ્તિ. જયન્તસિંહને બે પુત્ર નામે પ્રધાન-સિંહ અને બીજો હતા તે બંનેના એક માટે વસ્તુપાલે ખંભાતના કુમાર-ગિદારમાં બે દેવકુલિકાઓ જાંખાવી હતી.

કાકા તેજપાલના મૃત્યુ પછી તેના સ્મારક તરીકે ચંદોન્માનપુર (ચાણસમા ?)માં એક જિનમંદિર, સરોવર, ધર્મશાળા, સત્રાલય કરાવ્યાં. (જિનહર્ષ-વસ્તુપાલ ચરિત્ર ૮-૫૬૨-૫૬૩) જૈત્રસિંહને જય-તલદેવી, જમ્મણ દેવી અને રૂપાદેવી નામની ત્રણ સ્ત્રી હતી. લાવ-ણ્યસિંહ સં. ૧૨૯૬ માં ભરચનો હાકેમ હતો, તેને રચણાદેવી અને ભખમાદેવી નામની બે સ્ત્રીઓ અને ગઉરદેવી નામની એક પુત્રી હતી. તેજપાલને સુહડાદેવીથી સુહડાસિંહ નામનો બીજો પુત્ર હતો, વળા બલિકે નામની પુત્રી હતી. સુહડાસિંહની બે સ્ત્રીનાં નામ સુહડાદેવી અને સુલખણાદેવી હતાં.

૫૨૧. સં. ૧૨૭૫ વર્ષમાં મંત્રી વસ્તુપાલ અને તેજપાલથી આગ્રવાટ લધુ શાખા પ્રગટ થઈ, ૩૮૫ એટલે તેમના સમયમાં પોતાની પોરવાડ યાત્રિમાં 'દશા' અને 'વીસા' એ બે ભેદ પડ્યા. વીસ વસાના-ઉત્તમ-પૂરી ચોખ્ખતા વાળા તે 'વીસા'; અને તેથી ઓછી ચોખ્ખતા વાળા તે 'દશા'. [આ દશા વીસાના ભેદ અન્ય વણિક યાત્રિઓમાં અને તે ગૂજરાતમાં જ ધીમે ધીમે દેખા દેતા ગયા, અને સં. ૧૫૧૨ માં તો આ ભેદ જાણીતા થઈ ગયા.] ૩૮૧

૫૨૨. ધનસંગ્રહ અને તેનો સુકૃત્યોમાં ઉપયોગ—વસ્તુપાલના પૂર્વજો મંત્રિઓના અધિકાર પર નિયુક્ત રજા હતા અને

૩૮૫ જુએ જૈન ડૉ. હેરેન્દ્રના સન ૧૯૧૧ના ખાસ અંકમાં એ આપેલી 'વપાગચ પદાવલી' અને જૈન સં. સંશોધના ખંડ ૧ અંક ૩ માં આપેલી 'વીરવંશાવલી'.

૩૮૬. સં. ૧૩૬૧ નું મેરૂર્વનું પ્રબંધચિંતામણી, સં. ૧૫૭૮ નું સાભાગ્યનંદી કૃત વિમલચરિત્ર, સં. ૧૭૨૧ માં મેરૂવિજયે રચેલ વસ્તુપાલ તેજપાલ ચરિત્ર, સં. ૧૮૮૧ માં હીપવિજયે બનાવેલા 'સોહમ પ્રવરતપદાવલીચરિત્ર', ઠાન્ડદે પ્રબંધ આદિ પરથી સ્વ. મણિલાલ બેઠારવાઈ બાસનો નિષ્કૃંચ જુએ તેનો ગ્રંથ નામે 'શ્રીમાળી (વાણીઆ)ઓના જ્ઞાતિભેદ.' સં. ૧૯૭૭.

ધર્મપરાયણ હતા. તેના પિતા મંત્રી અમ્બરાજ સંબંધી સોમેશ્વરે લખ્યું છે કે:—

આનીતં ન્યાયતો વિતં વ્યસિતં ધર્મકર્મણુ ।

યશસ્તુ જનતિ સ્તુત્યં કેવલં યસ્ય તિષ્ઠતિ ॥ કી. કૌ. ૩, ૧૧

—જયત્માં તેનો યશ ફેલાય છે કે જેણે ન્યાયથી ધનનો સંગ્રહ કર્યો હોય અને જે ધનને ધાર્મિક કાર્યોમાં વાપરેલું હોય.

પર૩. વસ્તુપાલ-તેજપાલ બંને મંત્રીઓ થયા. તેમણે ન્યાયથી ધન મેળવ્યું અને તે ઉપરાંત ખીજાં કારણો પણ ધનસંગ્રહનાં મળ્યાં. (૧) એક સમય તેઓ પોતાના ધનને હુડાલક (હુડાલા-ઠાઠિયાવાડ) માં એક સ્થાનપર દાટવા જતાં ત્યાં ખોદતાં ભારે ખજાનો મળ્યો. (૨) જ્યારે વસ્તુપાલ સ્તંભતીર્થમાં મંત્રી થઈ ગયો ત્યાં એક મુસલમાન સોદાગર નામે સૈયદ (સિદ્દિક) અતિ ધનવાન રહેતો હતો, તે વસ્તુપાલની આજ્ઞા ન માનતાં સામે થયો ને જૂઝપુર (ભરૂચ)ના શાંખને પોતાની મદદે ખોલાવ્યો અને તેને વસ્તુપાલની સામે લુદ્ધ કરવાને તત્પર કર્યો. વસ્તુપાલે શાંખને પરાજિત કરી સૈયદને કેદ કરી તેની સંપત્તિનું અપહરણ કર્યું. જ્યારે આ ખાખતની સૂચના સ્થવલપ્રસાદને કરવામાં આવી ત્યારે તેણે આજ્ઞા કરી કે જે કંઈ બહુ મૂલ્ય હોય તે રાજમાં જમા કરી દેવું. વસ્તુપાલે વિચારપન કર્યું. કે તે સોદાગર એટલો બધો શ્રીમંત છે કે તેના ધરની ધૂળ પણ બહુ મૂલ્ય છે. રાજાએ ધરની ધૂળ મંત્રીને સમર્પણ કરી. દેવયોગે તેજ કાલે સૈયદનાં કેટલાંક વહાણોમાં આજ લાગી અને બધા બહુમૂલ્ય ધાતુમય સામાન ધૂળ થઈ ગયો કે જે રાજાની આજ્ઞાનુસાર વસ્તુપાલનું નિજ દ્રવ્ય બન્યું.

પર૪. આ બંને મંત્રીશ્રેણીના દાનનો લાભ એકલા જૈન ધર્મીઓને મળતો અથવા તેનો વિસ્તાર એકલા ગૂજરાતમાંજ હતો એમ ન હતું. દક્ષિણમાં શ્રી શેલ (શ્રી પર્વત-કાંચીની પાસે), પશ્ચિમમાં પ્રભાસ ઉત્તરમાં કેદાર અને પૂર્વમાં કાશી સુધીમાં-કોઈ પણ દેવા-

લય ન હતું, કેાંઈ પણ ધર્મ કે વિદ્યાની સંસ્થા ન હતી કે જેને વસ્તુપાલ તેજપાલની મદદ મળતી ન હોય. સોમેશ્વર મહાદેવના મંદિરને દર વર્ષે દશ લાખ અને કારી વિશ્વેશ્વરના મંદિરને દરવર્ષે એક લાખની ભેટ ધરાતી. તેજ પ્રમાણે દ્વારકાના મંદિરને પ્રયાગરાજને, ગંગાતીર્થને તથા આણુ ઉપરના અચળેશ્વર મહાદેવને (જુઓ ત્યાંનો ખંડિત લેખ) એક એક લાખ દ્રવ્ય પ્રતિવર્ષ પહોંચાડવામાં આવતું. હિંદુસ્તાનમાં કાંઈકે જાણુવા લાયક કે કાંઈકે પવિત્ર ગણાતું એવું એક પણ સ્થળ ન હતું, ત્યાં વસ્તુપાળ તેજપાળને યાદ કરાવે એવું કાંઈ ને કાંઈ ન હોય' (મધપૂડો) આણુની તથા ગિરનારની પ્રશસ્તિમાં અને વસંતવિલાસમાં કથેલ છે કે તેમનાં ખોદાવેલાં કૂવા, વાવ, સરોવર, નવીન ખંધાવેલાં અને જૂનાં સમરાવેલાં સ્થાનોનો હિસાબ એક પૃથ્વીજ જાણુતી હશે. તેમણે ભરૂચમાં જુગુ મહાદેવનું દેવાલય પાંચ લાખ દ્રવ્ય ખર્ચી સમરાવ્યું હતું.

૫૨૫. તીર્થકલ્પમાં જિનપ્રભસરિએ વસ્તુપાલસંકીર્તનમાં જાણાવ્યું છે કે 'સવા લાખ જિનગિઓ કરાવવા શત્રુંજયતીર્થમાં ૧૮ કોડ ૬૬ લાખ, ગિરિનારતીર્થમાં ૧૨ કોડ ૮૦ લાખ, અર્ધદશિખરે લણિગવસતિમાં ૧૨ કોડ ૫૩ લાખ ખર્ચ્યા, ૬૮૪ પૌષધશાલા, ૫૦૦ દંતમય સિંહાસનો, ૫૦૫ જાદુમય સમવસરણો, ૭૦૦ બ્રાહ્મજ્ઞાલા, ૭૦૦ સત્રાકાર (સદાવ્રતશાલા), ૭૦૦ તપસ્વિ અને કાપાલિકાના મઠો કરાવ્યાં. ભોજન નિર્વાપાદિદાન સર્વેને કર્યું. ૩૦૦૨ માહેશ્વરાયતનો (શિવમંદિરો), ૧૩૦૪ શિખરબદ્ધ જૈન પ્રાસાદો. ૨૩૦૦ જીણુએ-ત્યાદ્વાર કર્યો. ૧૮ કોટિ સુવર્ણવ્યયથી સરસ્વતી ભાંડાગારો ત્રણ સ્થાને ભર્યાં, ૫૦૦ બ્રાહ્મણોનો વેદપાઠ કરતો હતો. વર્ષ મધ્યે ત્રણ સંધપૂજા કરતો. તેના ગૃહે ૧૫૦૦ શ્રમણો નિત્ય વિહાર કરતા. હમેશાં દોઢ સહસ્ત્ર તટિક કાર્પાટિકો ભોજન કરતા. ૧૩ તીર્થયાત્રા સંધપતિ બનીને કરી, તેમાં પ્રથમ યાત્રામાં ૪ સહસ્ત્ર ૫ સો ગાડાં શ્યાપાલકો સહિત, ૭૦૦ સુખાસનો, ૧૮૦૦ વાહિની-પાલખી,

લૂણિગ વસહિ-Delvara Temples. ૩૬૩

૧૯૦૦ હાથીઓ, ૨૧૦૦ શ્વેતાંબરો, ૧૧૦૦ દિગંબરો, ૪૫૦ જૈન ગાયકો, ૩૩૦૦ બંદિજનો હતાં. ૮૪ તળાવો બંધાવ્યાં; ૪૬૪ થી અધિક વાપિ-વાવ, ૩૨ પાપાણમય દુર્ગ-કિલ્લાઓ, ૨૪ દંતમય જૈન-રથો, ૨૦૦૦ શાકધટિત-સાગના બનાવેલા (રથો) કરાવ્યા. વસ્તુપાલને સરસ્વતી કંઠાભરણુ આદિ ૨૪ બિરુદો હતાં. ૬૪ મસીત (મસ્જિદ-મુસ-લમાનોનાં ધર્મસ્થાનો) બંધાવી. દક્ષિણમાં શ્રી પર્વત સુધી, પશ્ચિમમાં પ્રભાસ સુધી, ઉત્તરમાં કેદાર-સુધી, પૂર્વમાં વારાણસી સુધી તેનાં કીર્તનો થતાં. સર્વ મળી ૩૦૦ કોડ ૧૪ લાખ ૧૮ સહસ્ત્ર ને ૮ સો લૌહિક ત્રિતયોનાનિ દ્રવ્ય વ્યય કર્યો. ૬૩ વાર સંગ્રામમાં જૈનપત્ર મેળવ્યું.” (આજ પ્રમાણે ૪૦ પ્ર. માં છે) તેનાં ૨૪ બિરુદની આવલી એ છે કે પ્રાગ્વાટ ગાતિ અલંકરણુ, સરસ્વતી કંઠાભરણુ, સચિવ ચૂડામણિ, કુર્યાલ સરસ્વતી, સરસ્વતિ ધર્મપુત્ર, લઘુ ભોજરાજ, ખંડેરા, કાતાર-ચક્રવર્તિ, બુદ્ધિ અભયકુમાર, રૂપે કંદર્પ, ચતુરીમાં ચાણક્ય, ગાતિ-ગોવાલ, સર્વવિદ્યશક્ષયકાળ, શંખલરાયમાનમર્દન, મજ્જન જૈન, ગંભીર, ધીર, ઉદાર, નિર્વિકાર, ઉત્તમજનમાનનીય. સર્વજનસ્થાપનીય, શાંત, ઋષિપુત્ર, પરનારીસહોદર.

પરંતુ લૂણીગવસહિ-લૂણીગસહિ.—તેજપાલે પોતાના પુત્ર લૂણુ (લાવણ્ય) સિંહ અને સ્ત્રી અનુપમાદેવીના પુણ્યાર્થે ૩૮૭ શ્રીમદેવ (બીજા) ના મહામંડલેશ્વર આજૂના પરમાર રાજા સોમસિંહ (હિતા-

૩૮૭. અમૂદનુપમા પત્ની તેજ:પાલસ્ય મંત્રિણ: ।

લાવણ્યસિંહ નામાયમાયુષ્માનેતયો: છુત: ॥૫૧॥

તેજ:પાલેન પુણ્યાર્થે તયો: પુત્રકલત્રયો: ।

હર્મ્ય શ્રી નેમિનાથસ્ય તેને તેનેદમર્ચુદે ॥૬૦॥

—સેત્રેશ્વરકૃત તે મંદિરનો પ્રસ્તિત લેખ જિ. ૨. ૮૩.

પરંતુ મેરુદંત પ્ર. ચિ. માં તથા રાજ્યેશ્વર ચ. પ્ર. માં જણાવે છે કે તેમના પૂર્વના સ્વર્ગસ્થ લાઘ લૂણિગના શ્રેય માટે તે કસબું તે હકીકત હવસી મૂલ પ્રસ્તિત એવાં થયાં નથી.

ધારાવર્ષના પુત્ર)ની અનુમતિ લઇ, તે આબૂગિરિપરના દેલવાડા ગામમાં વિમલવસહિ પાસે જ તેના જેવી જ ઉત્તમ પ્રકારની કોરણીવાળા આરસપાણું, શૂલ ગભારો—ગૂઢમંડપ—નવચોડીઓ—રંગમંડપ—બલાનક (દારમંડપ)—ખતક (ગોખલા), જગતિ (ભમતી) ની દેરીઓ અને હસ્તિશાલા વગેરેથી સુશોભિત, કરોડો રૂપીઆ ખર્ચાને લૂણસિંહ (લૂણીગ) વસહિકા નામનું નેમિનાથ પ્રભુનું ભવ્ય મંદિર કરાવ્યું. સં. ૧૨૮૮. તેમાં સ્તંભતીર્થમાં અંજનસાધાકા કરાવેલું એવું કસોરીના પથ્થરનું ખિંખ સ્થાપિત કર્યું. ૩૮૮ અને તેની પ્રતિષ્ઠા પોતાના પિતૃ પક્ષના ગુરુ) નાગેન્દ્રગચ્છના મહેન્દ્રસુરિ—શાન્તિસુરિ—આનંદ અને અમરસુરિ—હરિભદ્રસુરિના શિષ્ય વિજયસેનસુરિ પાસે સં. ૧૨૮૭ના (ગૂ.) કાગળ (માર) ચૈત્ર વદિ ૩ રવિવારે બહુ આડંબર ને ધામધૂમથી કરાવી. તે મંદિરના ગૂઢમંડપના મુખ્ય દારની બહાર નવ ચોડીઓમાં દરવાજાની બંને બાજુમાં ઉત્તમ પ્રકારની કોરણીવાળા બે ગોખલા પોતાની ખીજ સ્ત્રી સુહડાદેવીના કલ્યાણ માટે કરાવ્યા (કે જેને લોકો 'દેરાણી જોઢાણીના ગોખલા' કહે છે), અને ભમતીની દેરીઓમાંની ધણીખરી દેરીઓ પોતાના ભાઇઓ, ભોળાઓ, બહેનો, પોતાના તથા ભાઇઓના પુત્રો, પુત્રવધૂઓ તથા પુત્રીઓ વગેરે પોતાના સમસ્ત કુટુંબના કલ્યાણાર્થે કરાવી, બ્યારે થોડી દેરીઓ પોતાના વેવાઇઓ અને ખીજ પરિચિત સંબંધીઓએ કરાવી. બધી દેરીઓની પ્રતિષ્ઠા વિ. સં. ૧૨૮૭ થી લઇને ૧૨૯૩ સુધીમાં થઈ ગઈ હતી અને ઉક્ત બે ગોખલાની સં. ૧૨૯૭ માં થઈ. આ મંદિરનો બાંધનાર શોભનદેવ નામનો સૂત્રકાર હતો. તેની પૂજા આદિને માટે આશ્રુતા

૩૮૮. વૈક્રમે વહુ વસ્તર્ક મિતેડન્દે નેમિમંદિરમ્ ।

નિર્વમે લૂણીગવસત્યાહ ચં સચિવેન્દુના ॥

કવોપલમયં ચિંતં શ્રી તેજઃપાલ મંત્રિરાટ્ ।

તત્ર ન્યાસ્વાસ્તંમતીર્થે નિષ્યન્નં દદ્ સુષાંબનમ્ ॥

—નિત્યપ્રસારિત અશુદ્ધકૃપ.

(પારા ૫૦૧માં ઉક્ત ધારાવર્ષના પુત્ર) પરમારરાજ સોમસિંહે બારઠ પરગણાનું ડબાણી ગામ ઉક્તમંદિરને ભેટ કર્યું. એ. ઇ. વ. ૮૫. ૨૨૨ (ઓ. જી. રા. ઇ. ૧-૧૭૯). વળી મંત્રીએ તેની વિશેષ સુવ્યવસ્થા કરી: ૩૮૯ આ મંદિર સ્થાપત્યના અદ્ભુત કૌશલના નમુના રૂપે જગતમાં પંકાયેલ છે. 'મધ્યયુગમાં ભારતનું સિદ્ધ જૈનસંધે જળવ્યું' એ કથન આ બંને બાષ્પો તથા પૂર્વે વિમલશાહનાં આજીવનનાં જૈન મંદિરોના પ્રતાપે જ સત્ય થયું છે. ૩૯૦ આ મંદિરને હાલ લોકો 'તેજ-પાલનું મંદિર' પણ કહે છે અને અંગ્રેજો Delwara Temples કહે છે.

૩૮૯. આ મંદિરની રક્ષા માટે તથા વાર્ષિક પવોને દિવસે પૂજા-મહોત્સવ વગેરે કાચમ ચાલુ રહે તે માટે કાળજીથી સુવ્યવસ્થા તેજપાલે કરી હતી તે તેના શિલાલેખો પરથી જણાય છે, પોતાના વારસો તથા ભાઈ નેવાઈઓના વંશવારસો સર્વ પ્રકારની દેખરેખ રાખે તથા પૂજાદિ હમેશા કરે કરાવે ચાલુ રાખે, મંદિરની વર્ષગાંઠ પ્રસંગે આઠ દિનના—ફાં ૦ વદ ૩ થી તે ફાં ૦ વદ ૧૦ અમુક અમુક ગામના મહાજનજનો ઉત્સવ કરે અને નેમિનાથ ભં ૦ ના પાંચે કલ્યાણક્રમ દિને દેલવાડાના આવકો મહોત્સવ કરે એમ ઠરાવ્યું હતું. આ મંદિરના પ્રતિષ્ઠા મહોત્સવ વખતે ઉક્ત ચંદ્રાવતીના રાજા સોમસિંહ, તેના સુવરાજ કાન્હડ (કુબ્જરાજ) તથા બીજા કુમારો, રાજ્યના અધિકારીઓ, ચંદ્રાવતીના સ્થાનપતિ બહારક આદિ, ગુજલી બ્રાહ્મણ, સમસ્ત મહાજન, તથા આજીવનના બધાં ગ્રામોમાં રહેનારા સ્થાનપતિ, તથોધન, ગુજલી બ્રાહ્મણ શકિય આદિ તમામ લોકો અને બીજાં ગામના પ્રતિદાર-વંશી રાજપૂતો હાજર હતા તે વખતે ઉક્ત વ્યવસ્થા કરવામાં આવી, અને તે પ્રસંગે તે રાજા સોમસિંહે બારઠ પરગણાનું ડબાણી ગામ જગવાનની પૂજા આદિને માટે ઉક્ત મંદિરને અર્પણ કર્યું અને તે હમેશાં કલ્પ શાખવા માટે પરમારવંશના રાજાઓને વિનતિપૂર્વક તેમણે ફરમાન કર્યું હતું.

૩૯૦. આ લખાવસહિના સંબંધે ભારતીય સિદ્ધાન્ત પ્રસિદ્ધ ફાતા મિ. ફ્યુસને પોતાના 'Pictures and Illustrations of Ancient Architecture in Hindustan' નામના ગ્રંથમાં લખ્યું છે કે 'આ મંદિર કે જે સંજેમરમરનું બનેલું છે, તેમાં બધાં જ પરિબલ સહન કરનાર

૫૨૭. જે જે સુકૃત્યોની સાલવાર નોંધ શિલાલેખો આદિથી મળે છે તે એ છે કે સં- ૧૨૪૯-૫૦ માં સંધપતિ તરીકે અશ્વ-રાજ (પોતાના પિતા) સાથે વસ્તુપાલે શત્રુંજય અને ગિરનારની યાત્રા કર્યા પછી પોતાને મંત્રીપદ મળ્યું. ત્યારબાદ પોતે સંધાધિપતિ તરીકે થઇ સં. ૧૨૭૭માં વસ્તુપાલે શત્રુંજય અને ગિરનારની યાત્રાઓ કરી. ૧૨૭૮માં આશુ પર્વતપર વિમલવસતિમાં મહાદેવના પુણ્યાર્થે મલ્લિનાથનો ગોખસો બંધાવ્યો. ૧૨૮૩-૯૩માં શત્રુંજયની અગિયાર યાત્રાઓ કરી. ૧૨૮૪ માં તારંગા પર્વત પરના અન્જિતનાથના મંદિરમાં પદ્માવતીની મૂર્તિ કરાવી અને સં. ૧૨૮૫ માં ત્યાં બે ગોખલા બંધાવ્યા. ૧૨૮૫ (૮ ?) માં સેરીસામાં નેમનાથ અને મહાવીરના બે ગોખ બંધાવ્યા. ૧૨૮૬ માં આશુ પર મંદિર બાંધવાનો આરંભ કર્યો, અને ૧૨૮૭ માં તે આશુના મંદિરમાં પ્રતિષ્ઠાની ક્રિયાઓ કરી. ૧૨૮૮ માં ગિરનાર પર્વત પર પ્રતિમાપ્રતિષ્ઠા, ૧૨૮૯ માં ખંભાતમાં પૌષ્પશાળા, (ના. ૨ નં. ૧૭૯૩) ૧૨૮૯ થી ૯૩ માં આશુ પર કેટલીક દેવ-કુલિકાઓ બંધાવી. ૧૨૯૨ માં આશુના મંદિરોનું કામ પૂરું થયું. ૧૨૯૨ માં ખંભાત પાસેના (? મારવાડના) ગામ નગરામાં સૂર્યના

હિંદુઓના ટાંકણાથી 'ફીતે' જેવી બારીકીસહિત એવી મનોહર આકૃતિઓ બનાવવામાં આવી છે કે તેની નકલ કાગળ પર બનાવવામાં પણ કેટલોયે સમય અને પરિશ્રમ લેતાં છતાં કુ સફલ થઇ શક્યો નથી. -ઓગ્રાજ ૨૧. ઇ. ૧ પૃ. ૨૩-૨૪. વસ્તુપાલચરિતમાં જિનદર્પ જણાવે છે કે અહીં આવી પ્રચલિત લખાયેલી છે: 'શ્રી તેજપાલ મંત્રીએ શંખ સમાન ઉજ્જવળ એવી શિલાઓથી સ્ફુરાયમાન ચંદ્ર તથા કુંદપુષ્પસમાન વિરાટ એવો આમળના લાગમાં હોયો મંડપ, પાર્શ્વલાગમાં બાવન જિનાલયો અને સામે બલ્લાનક છે એક શ્રી નેમિપ્રભુનું મંદિર કરાવ્યું. શ્રી અર્જુનચલ પર તેજપાલ મંત્રીએ કરાવેલા શ્રી નેમિચૈલ્યમાં ચોભીતાં તોરણો, બેઠકના ઝોટલા, વિચિત્ર કોરણી તથા ચંદ્રસમાન વિશુદ્ધ પાષાણના વિવિધ મંડપોની રચનાને જોઈને લોકો પોતાની દૃષ્ટિ સહારે માટે સફળ માનવા લાગ્યા.' ગુ. બા. પૃ. ૨૭૬

મંદિરમાં રત્નાદેવીની બે પ્રતિમાઓની સ્થાપના (ના. ૨, નં. ૧૭૧૩-૪) અને સં. ૧૨૬૭ માં આશુ પર તેજપાલે બે દેવકુલિકાઓ બંધાવી. (આ સર્વ શિલાલેખો મળવાથી સાલવાર મુખ્યત્વે જૈનધર્મનાં સુકૃત્યો છે, (વસન્તવિલાસ પ્રસ્તાવના.)

પરજ. ૧૨૮૫ તે સિવાયનાં તે ધર્મનાં તેમજ અન્ય ધર્મનાં સ્થલવાર સુકૃત્યો આ પ્રમાણે છે:—અણહિલવાડ પાટણમાં વનરાજના પંચાસરા પાર્શ્વનાથના મંદિરનો પુનરુદ્ધાર. ખંભાતમાં બીમેશના મંદિરમાં સુવર્ણ દંડ તથા કળશ ચડાવ્યાં, ભદ્રાદિત્ય પાસે ઉત્તાનપટ્ટનું ઉણું કરવું અને તેના મસ્તકે સુવર્ણહાર ચઢાવ્યો, ભદ્રાકંવહક નામે વનમંદિરમાં કૃત્તે બોદાવ્યો, સૂર્યદેવ બકુલના મંદિર પાસે મંડપ કરાવ્યો, વૈદનાથના મંદિર અને તેના મંડપને સમરાવ્યાં, છાશ તથા દહીંના વિક્રયસ્થળે તેમાં જીવજંતુ પડતાં બચે તે સારૂ ઉંચા દિવાલની વાડો બાંધી આપી, બે ઉપાશ્રય, તથા ગવાક્ષે સહિત પાણીની પરબ બંધાવ્યાં. ધોલકામાં આદિનાથનું મંદિર, બે ઉપાશ્રય, વાવ ને પાણીની પરબ એટલાં બંધાવ્યાં અને ભદ્રાકં રાણક નામે મંદિરને સમરાવ્યું. શત્રુંજય પર્વતપર, આદિનાથના મંદિર આગળ ઇદ્રમંડપ, નેમિનાથ ને સ્તંભન પાર્શ્વનાથના મંદિર બંધાવ્યાં તથા સરસ્વતી દેવીની પોતાના બાપદાદાઓની તથા હાથી ઉપરની પોતે બે ભાષ્યો તથા વીરધવળની મૂર્તિઓ કરાવી; વળી ત્યાં ગિરનારનાં ચાર શિખરો નામે અવલોકન અંબા, શાંબ, અને પ્રહુમ્નની શિલ્પમય રચનાઓ, આદિનાથ મંદિર પાસે તોરણ તથા આદિનાથની મૂર્તિ આગળ સુવર્ણ અને રત્નમય પૂર્વપટ્ટ અને સુવર્ણ તોરણ બનાવ્યા, તથા ત્યાં ભરચના સુવતસ્વામી અને સાચોરના વીર મંદિરના અવતારરૂપે મંદિરો ચણાવ્યાં. પાણી-તાણાની નજીકમાં એક મોટું તળાવ, (વસ્તુપાલનું લલિતા સરોવર) અને બીજું (તેજપાલનું), અનુપમા સરોવર), એક ઉપાશ્રય અને એક પાણીની પરબ કરાવ્યો. અંકેનાલીયા ગામમાં એક તળાવ કરાવ્યું. ગિરનાર પર્વતપર સ્તંભન પાર્શ્વ અને શત્રુંજયના આદીશ્વરનાં મંદિર

બંધાવ્યાં. દેવતાઓનામાં (ઉમરેઠ પાસેના ચામણામાં) પાર્શ્વનાથનું મંદિર સમરાવ્યું અને તેની પાસે બે પરબ બંધાવી, ડહોધમાં વૈદ્યનાથના શૈવમંદિર ઉપરથી માલવાના રાજ્યએ જૂનાં સુવર્ણનાં શિખરો ઉપાડી જવાથી નવાં સુવર્ણ શિખર ચડાવ્યાં અને સૂર્યદેવની નવી મૂર્તિ પધરાવી. આશુ પર્વત પર પોતાના મોટાભાઈ મલ્લદેવના ધર્મકલ્યાણ માટે મલ્લીદેવનો ગોખલો બંધાવ્યો. [આ સુકૃત સંકીર્તનમાંથી લખ્યું છે. વિશેષ જિનપ્રભાના તીર્થકલ્પમાંથી અને વધુ વિસ્તારમાં જિનહર્ષના વસ્તુપાલ ચરિતમાંથી જોઈ લેવું.] જુઓ ના. ૨, નં. ૧૭૮૮-૧૭૯૨.

૫૨૮. ભરૂચમાં ત્યાંના પ્રસિદ્ધ શકુનિકા વિહારનામના મુનિ-સુવ્રત સ્વામીના મંદિરની યાત્રાએ એક વખત તેજપાલ ગયો ત્યારે તે મંદિરના આચાર્ય વીરસૂરિના શિષ્ય જયસિંહસૂરિએ તેની સ્તુતિ કરી આંખડના (પારા ૩૮૫) ઉદ્ધરેલા શકુનિકા વિહારમાંની પચીસ દેવકુલિકા માટે સુવર્ણધ્વજ બનાવરાવવા કહેતાં વસ્તુપાલની સંમતિથી તેજપાલે પચીસ સુવર્ણધ્વજ દંડ કરાવી આપ્યા. તેથી તે દાન માટે ઉક્ત જયસિંહસૂરિએ એક સુંદર લાંબું પ્રશસ્તિકાવ્ય રચ્યું અને તે મંદિરની ભીંતમાં કોતરવામાં આવ્યું. (જોકે તે શકુનિકા વિહારની મસ્જિદ પછી મુસલમાનોએ બનાવી, છતાં તેની નકલ હમ્મીરમદ મહાનકાવ્યની પ્રતને અંતે સચવાઈ રહેલી મળેલી છે જુઓ પારા ૫૫૨.)

૫૨૯. મહાયાત્રા—સર્વ મળી વસ્તુપાલે ૧૩ યાત્રા કરી. પોતાના પિતા સંઘપતિ આચારાજ સાથે સં. ૧૨૪૬ અને સં. ૧૨૫૦ માં શત્રુંજય અને ગિરિનારની યાત્રા કરી. પોતે સંઘપતિ બની સપરિવાર તે બંનેની યાત્રા સં. ૧૨૭૭, ૧૨૯૦, ૧૨૯૧, ૧૨૯૨ અને ૧૨૯૩ માં કરી અને તે ઉપરાંત એકલા શત્રુંજયની સાત યાત્રા સપરિવાર સં. ૧૨૮૩, ૮૪, ૮૫, ૮૬, ૮૭, ૮૮, અને ૮૯ માં કરી. પોતાના મરણ પહેલાં જ શત્રુંજયની મહાયાત્રા કરી તેનું વર્ણન વસંતવિલાસના ૧૩મા સર્ગમાં કરેલું છે ને છેવટની ૧૩ મી યાત્રા—પ્રયાણનું ટુંક વર્ણન તેના છેલ્લા સર્ગમાં આપ્યું છે; માર્ગમાં સં.

મહાયાત્રા; મંત્રીપ્રત્યે કવિની અન્યોક્તિ. ૩૬૯

૧૨૯૬ ના માધ માસની પંચમી તિથિ રવિવારે સ્વર્ગગમન કર્યું. યાત્રાતું સંવિસ્તર વર્ણન ઉદયપ્રભસુરિના ધર્મોબ્યુદય કાવ્ય અપરનામ સંઘપતિ ચરિતમાં મળશે.

૫૩૦. એમ કહેવાય છે કે એક સમયે બંને બાઈઓ એવું વિચારી રહ્યા હતા કે આપણા ધનનો શું ઉપયોગ કરીએ ? ત્યારે તેમને એક સાધુ કવિએ અન્યોક્તિરૂપે નીચેનો શ્લોક સંભળાવ્યો:—

કોશં વિકાશય કુશેશય સંશ્રિતાલૌ

પ્રીતિં કુરુષ્વ યદયં દિવસસ્તવાસ્તૈ ।

દોષોદયે નિવિઢરાજકરપ્રતાપે

ધ્વાન્તોદયે તથા સમેષ્યતિ કઃ સમીપમ્ ॥

આશય—હે કમલ ! અત્યારે દિવસ છે, તો તું તારી કળીને ખીલવ અને તારા આશ્રય લેનાર જામર પર ગ્રેમ કર. અરે ! જ્યારે રાત થઈ જશે અને અંધારું ફેલાઈ જશે અથવા ચંદ્રમાનાં કિરણો તને દુઃખદાયી કરશે ત્યારે બધા તારી પાસે કોણ આવશે ?

એટલે કે, તું તારા કોશ-ખજાનાને પ્રકાશિત કર, તારા આશ્રિતોમાં ધનને વહેંચ, અત્યારે તારા સમૃદ્ધ દિવસ છે. જ્યારે તારા દોષનો ઉદય થશે અને રાતની કૂર દૃષ્ટિ થશે ત્યારે કોણ તારી પાસે આવશે ?

પ્રકરણ ૪ થું.

વસ્તુ-તેજયુગમાં સાહિત્યપ્રવૃત્તિ

[સં. ૧૨૭૫ થી સં. ૧૩૦૩]

પીયૂષાદપિ પેશલાઃ યશધરજ્યોત્સ્નાકલાપાદપિ

સ્વચ્છા નૂતનચૂતમંજરિમરાદપ્યુલ્લસત્સૌરમાઃ ।

વાગ્દેવીમુલ્લસામસૂક્ત વિશદોદ્ગારાદપિ પાંજલાઃ

કેષાં ન પ્રથયન્તિ ચેતસિ મુદં ધી વસ્તુપાલોકયઃ ॥

—અમૃતથી પણ મધુર, ચંદ્રમાની ચાંદનીના સમૂહથી પણ સ્વચ્છ, નૂતન આમ્રમંજરીના ટમથી પણ વિશેષ હઠતી મુગંધવાળી અને સરસ્વતીના યુખના સામસૂક્તિઓના શુદ્ધ હૃદયારો કરતાં પણ મનોરમ એવી શ્રી વસ્તુપાલની હસ્તિઓ કેના ચિત્તમાં પ્રમેદ પ્રસારતી નથી ?

—રાજશેખર પૃ. ૬૨, નિનહર્ષ પૃ. ૮૩, ઉપદેશતરંગિણી પૃ. ૭૦.

૫૩૧. વસ્તુપાલ વીર પુરૂષ હતો એટલુંજ નહિ પરંતુ પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન પણ હતો—કવિ હતો. તેણે નરનારાયણાનંદ નામનું કાવ્ય (પ્ર. ગા. ઓ. સી. નં. ૨) ૧૬ સર્ગમાં રચ્યું, તેમાં પોતાનું નામ કર્તા તરીકે કવિ હરહર અને સૌમેશ્વરે આપેલ ‘વસન્તપાલ’ રાખેલ છે (જુઓ સર્ગ ૧૬-૩૮) અને તેજ નામ પરથી બ્રાહ્મચર્ય-પ્રસૂરિએ તેના ચરિત્રરૂપ ‘વસન્તવિલાસ’ નામનું મહાકાવ્ય રચ્યું. આ નરનારાયણાનંદ કાવ્યમાં કૃષ્ણ અને અર્જુનની મિત્રતા, બંનેનો ગિરિનારપર આનંદવિહાર, અર્જુનદ્વારા સુભદ્રાનું કૃષ્ણે કરાવેલું હરણ—એ મહાભારતમાંથી લીધેલ વિષય છે, અને તેમાં મહાકાવ્યનાં બધાં લક્ષણો કવિ આદ્યકૃત શિશુપાલવધના નમુના પ્રમાણે સમાવ્યાં છે. તેનો રચનાકાળ સં. ૧૨૭૭ થી ૧૨૮૭ ની મધ્યમાં અનુમાનાય છે. આની પહેલાં સંસ્કૃતમાં આદિજિનેશ્વર મનોરથમય સ્તોત્ર રચ્યું હતું. (જુઓ નરનારાયણાનંદ ૧૬-૨૬. તેની પરિશિષ્ટમાં મુદ્રિત) તથા

કવિ, કાવ્યપરીક્ષક અને કવિઓનો લોજ વસ્તુપાલ, ૩૬૧

અંખિકાસ્તવન રચ્યું (જુઓ જૈનસ્તોત્ર સમુચ્ચય પૃ. ૧૪૩) તેણે અનેક સૂક્તિઓ બનાવી હતી કે જે પૈકી કેટલીકનાં અવતરણ યાદવ રાજા કૃષ્ણના સૈન્યના અને હાથીઓના ઉપરી જણોને પોતાના સૂક્તિમુક્તાવલી નામના ગ્રંથ કે જેમાં હેમચંદ્ર, સિદ્ધરાજ, શ્રીપાલ, સોમપ્રભ, અરસિં (અરિસિંહ) ઠક્કર, વિજયપાલ વગેરે ધણા કવિઓનાં કાવ્યોને સ્થાન મળ્યું છે તેમાં, પ્રબંધગિતામણિ, ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધ, સારંગધર પદ્યતિમાં લેવાયાં છે. સોમેશ્વરના ઉલ્લાસરાધવ-પરથી૩૬૧ જણાય છે કે વસ્તુપાલને સૂક્તિઓ રચવાનો શોખ હતો; અને વિશેષમાં વસ્તુપાલની કવિ તરિકેની ખ્યાતિ ફક્ત ગૂજરાતમાં જ નહીં પણ ચારે દિશાએ પ્રસરવા પામી હતી. તેનાં ખિરદો પણ તે વાત સિદ્ધ કરે છે. પોતે પોતાને સરસ્વતીપુત્ર-વાદેવીસુત (સરખાવો શારદા પ્રતિપન્નાપત્ય-ગિરનારપ્રશસ્તિ), જણાવે છે. ખીજાં ખિરદો કાવ્યદેવી પુત્ર (ગિરનાર પ્રશસ્તિ) ‘કવિકુંજર’ ‘કવિચક્રવર્તિ’ ‘મહાકવિ વગેરે હતાં અને આખૂતી પ્રશસ્તિમાં સોમેશ્વરે તેને ‘ત્રેષ્ઠ કવિ’ વણવેલો છે. એક કવિએ પીયૂષાદપિ પેશાલ એ શ્લોકથી તેની સૂક્તિઓનું વર્ણન કર્યું છે તે આ પ્રકરણની આદિમાં મૂકેલ છે.

પ૩૨. વસ્તુપાલ મહાકવિ હતો છતાં તેનામાં તે માટે અભિમાન નહોતું; એ વાત પોતાના નરનારાયણાનંદમાં છેવટે આપેલ નમ્રતાભર્યાં શ્લોકપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે.

હદમાસ્વદ્ વિશ્વવિદ્યાલયમયમનસઃ કોવિદેન્દ્રા વિતન્દ્રા
મન્ત્રી વદ્ધાંજલિ વૌ વિનયનતશિરા યાચતે વસ્તુપાલઃ ।

અલ્પપ્રજ્ઞાપ્રબોદાદપિ સપદિ મયા કલ્પિતેડરિમન્ત્રવન્ધે
મૂયો મૂયોડપિ યૂયં જનયત નયનક્ષેપતો દોષમોષમ્ ।

—પ્રકાશવન્તા વિશ્વવિદ્યાનાં સ્થાનરૂપ જેનાં મન છે એવા હે વિતન્દ્ર કાવિદો ! આપને હસ્તાંજલિ બેઠી વિનયથી શિર નમાવી વસ્તુપાલ મન્ત્રી

૩૬૧. અંમોજસંભવસુતા વક્ત્રાંમોલેડસ્તિ વસ્તુપાલસ્ય ।

મૂલ્લીનામણિતાનિ શ્રૂયન્તે સૂક્તિર્દમેન ॥ ૯૦ ૨૧૦ ૮ મો સંજ્ઞા.

ચાચના કરે છે કે અદ્યપતિજ્ઞાનથી પણ એકદમ મેં કલ્પેલા આ પ્રબંધમાં આપ વારંવાર દષ્ટિરૂપ કરી દોષને દૂર કરશો.

૫૩૩. તેનામાં દીકાકારની—સમાલોચકની, કાવ્યના ગુણ દોષ પારખવાની અને બીજાઓનાં કાવ્યોની ભૂલો શોધી કાઢવાની વિવેચક શક્તિ હતી. સુંદર કાવ્યકલાને તે હંમેશાં પ્રશંસતો, ચાનના પ્રચાર અને ઉદ્ધાર માટે બહુ ચીવટ રાખતો. અદાર કરોડ રૂપીઆના મોટા ખર્ચે ત્રણ પુસ્તકાલયો (બંડાર) કરાવ્યાં હતાં. ૭૯૨

૫૩૪. તે કવિઓનો આશ્રયદાતા હતો. રાજપુરોહિત સોમેશ્વર આદિ કવિઓને ભૂમિ આદિ દાનથી પુષ્કળ આજીવિકા કરી આપી હતી તે કૃતરાતા પ્રકાશવા માટે સોમેશ્વરે એક શ્લોક કહ્યો હતો કે:—

સૂત્રે વૃત્તિઃ કૃતા પૂર્વ દુર્ગસિંહેન ધીમતા ।

વિસૃજે તુ કૃતા તેષાં વસ્તુપાલેન મંત્રિણા ॥

આશય—પૂર્વકાલમાં બુદ્ધિમાન દુર્ગસિંહે સૂત્રોમાં (વ્યાકરણના સૂત્રોમાં) વૃત્તિ (વ્યાખ્યા) કરી, પરંતુ અદ્ભુત તો એ છે કે વસ્તુપાલે વિસૂત્રોમાં (સૂત્રોની રચના કર્યા વગર પણ) વૃત્તિ (આજીવિકા) કરી આપી.

૫૩૫. સોમેશ્વર—પોતાના સુરથોત્સવ કાવ્યમાં પોતાનો પરિચય આપતો કવિપ્રશસ્તિવર્ણન નામનો સત્ર છે તે પરથી જણાય છે કે તેના પૂર્વજો ચૌલુક્ય મૂલરાજથી રાજપુરોહિત તરીકે કામ કરતા

૩૯૨. અષ્ટાદશ કોટિસુવર્ણવ્યયેન સરસ્વતીભાષ્યાગારાણાં જ્ઞાનત્રયે સ્મરણં કૃતમ્ ।—જિનપ્રભાસૂરિના તીર્થંકલ્પમાંના વસ્તુપાલ સંકીર્તનમાંથી. સ્વ. ૧૦ ચી. ૬૯૯માં 'પાઠજ્ઞના બંડારો' નામના લેખમાં જણાવ્યું છે કે 'વસ્તુપાલના સ્થાપેલા બંડારોનો નાસ મુસલમાનોના હાથે થયો જણાય છે. એક હાલાભાઈના તાકપત્રના સંત્રહમાં શ્રી ચંદ્રસૂરિની બનાવેલી છત્રકલ્પવૃત્તિની સંવત્ ૧૨૮૪માં ઉતારેલી પ્રત મળી આવે છે તેને ઉપર વસ્તુપાલની સ્તુતિમાં બનાવેલ શ્લોકો મળી આવે છે; તેથી આ વસ્તુપાલના બંડારમાંથી એક પ્રત હોય એમ ધારી શકાય છે.'

વંશપરંપરા ચાલ્યા આવી છે. મૂળ પુરુષ સૌલ તે ગુલેલા કુલનો બ્રાહ્મણ, તે દિનેના 'નગર' (આનંદપુર-વડનગર) માં રહેતા તે સૂઝ-રાજનો પુરોહિત થયો. તેનો પુત્ર લલ્લશર્મા ચામુંડરાજનો, અને તેનો પુત્ર શુંજ હુલ્લશર્માનો પુરોહિત હતો. તેનો પુત્ર સોમ-તેનો પુત્ર આમશર્મા કલ્પનો પુરોહિત હતો. તેનો પુત્ર કુમાર સિદ્ધરાજનો પુરોહિત હતો અને તેનો પુત્ર વિષ્ણુનો ઉપાસક સર્વદેવ (૧)-તેનો અભિગ ને તેનો સર્વદેવ (૨જ) એ કુમારપાલનાં કૂલ ગંગાજમાં નાંખ્યા. સર્વદેવ (૨) ના નાનાભાઇ કુમાર (બીજા) એ ધ્રાવ્યેલ અજયપાલની વ્યથા દૂર કરી. તે રાષ્ટ્રકૂટ વંશના પ્રતાપમલ્લનો પ્રધાન બન્યો ને પછી ચૌલુક્ય રાજનો સેનાપતિ પણ થયો હતો. તેને લક્ષ્મી નામની સ્ત્રીથી ત્રણ પુત્ર નામે મહાદેવ, સોમેશ્વર અને વિજય થયા તે પૈકી સોમેશ્વરે ચામાર્ધ (દોઢ કલાક) માં એક નાટક અને એક સુંદર ભાવપૂર્ણ કાવ્યની રચના કરીને ભીમ (ભોખા-ભીમ) ની સલાના સભ્યોને પ્રસન્ન કર્યા. (આ કાવ્યનું શું નામ હતું તે જણાતું નથી) ત્યાર પછી તે વીરધવલનો રાજપુરોહિત થયો. તે વસ્તુપાલનો આશ્રિત કવિ હતો. વસ્તુપાલે અનેક વખત જગીર વગેરે બક્ષીસ તેને આપી હતી. તેના ગ્રંથો ૧ સુરથોત્સવ-૧૫ સર્ગનું ૧૧૮૭ શ્લોકનું કાવ્ય. આનો વિષય માર્કંડેય પુરાણના દેવીમાહાત્મ્ય યા સપ્તશતી ચંદ્રી આખ્યાનમાંથી લીધો છે અને તેની શૈલીપર લખાયું છે (પ્ર૦ કાવ્યમાલા નિ. પ્રેસ.) ૨. રામશતક-(તિની) ડા. ભાંડાર-કરને ૧૨ પત્રની પ્રતિ પ્રાપ્ત થઈ છે) ૩ ઉલ્લાધરાધવ-નાટક કે જેના દરેક અંકને અંતે એક શ્લોક વસ્તુપાલની પ્રશંસાનો લખ્યો છે. ૪ કીર્તિકૌમુદી-૯ સર્ગનું ૭૨૨ શ્લોકનું મહાકાવ્ય તેમાં વસ્તુપાલની કીર્તિકૌમુદીનું પ્રધાનતઃ વર્ણન છે અને તે આપતાં આદિના શ્લોકોમાં વાલ્મીકિ, વ્યાસ, કાલિદાસ, માધ, ભારવિ, બાણ, ધનપાલ, બિલ્હણ, હેમચરિ, નીલકંઠ, પ્રહલાદનદેવ, નરચંદ્ર, વિજયસિંહ, સુભટ, ચશોવીર અને વસ્તુપાલની પ્રશંસાના અમત્કૃત શ્લોક લખ્યા

છે. વિશેષમાં મૂલરાજથી લઈ વીરધવલ સુધીનું વૃત્તાંત છે. આથી આ એક ઐતિહાસિક કાવ્ય છે. તે લગભગ સં. ૧૨૮૨ માં રચાયું લાગે છે. (ગૂ. ભા. સ્વ. વલ્લભજી હરિદત્ત આચાર્યકૃત ગુ. વ. સો. એ પ્રકટ કર્યું છે.)

પૃ૩૬ આ ઉપરાંત સં. ૧૨૮૭ માં આજૂતા ‘ લૂણુવસહી ’ મંદિરમાં લગાવેલી પ્રશસ્તિ, સં. ૧૨૮૮ માં ગિરિનાર પર્વતપર વસ્તુપાલ તેજપાલે શુભોદ્ધૃત મંદિરપર લગાવેલી ગદ્યપદ્ય પ્રશસ્તિ, સોમેશ્વરે રચી છે. વળી વીરનારાયણ નામનો પ્રાસાદ વીરધવલે પાટ-ણમાં કરાવ્યો હતો તેમાં સોમેશ્વરે ૧૦૮ શ્લોકની પ્રશસ્તિ રચી હતી એમ ચતુર્વિંશતિ ગ્રંથમાં હરિહર ગ્રંથ પરથી જણાય છે પણ તે હાલ ઉપલબ્ધ નથી. સોમેશ્વરે પોતાની કવિતાની પ્રશંસા કરતાં સુરથોત્સવમાં જણાવ્યું છે કે વસ્તુપાલ, હરિહર, સુભટ આદિ કવિપ્રવરો પોતાની કવિતાની ધણી પ્રશંસા કર્યા કરતા હતા.

પૃ૩૭ હરિહર—ગૌડદેશી પંડિત હતો. તેણે ગુજરાતમાં આવી સોમેશ્વરનો દ્વેષ છતાં રાજસભામાં આદર પામ્યો. પછી તેને અને સોમેશ્વર વચ્ચે સારો મેળ થયો હતો. હરિહરની ‘ નૈમધીય ’ ની પ્રત પોતે ચતુરાઈથી ઉતારી વસ્તુપાલે પોતાના પુસ્તકાલયમાં રાખી હતી. [વધુ માટે જુઓ ચતુર્વિંશતિ ગ્રંથમાં હરિહર ગ્રંથ]

પૃ૩૮ સુભટ—‘ તેમનું રચેલું કૃતાંજલ નામે એક અતિ લઘુ નાટક છે. દેવશ્રી કુમારપાલદેવના મેળામાં મહારાજાધિરાજ ત્રિભુવનપાલની પરિષદની આગાથી આ નાટક જાજવાય છે એમ આરંભમાં સ્વપ્રધાર જાહેર કરે છે. માત્ર એકજ અંકનું આ નાટક છે, અને તેમાં પણ રાજશેખર દર્શનહરિ આદિ પૂર્વના કવિઓમાંથી કાંઈક કાંઈક લીધું છે—છતાં આ કવિ માટે સોમેશ્વર કહે છે કે—

‘ કુમટેન પદન્યાસઃ સ કોઽપિ સમિતૌ કૃતઃ ।

યેનાધુનાઽપિ ધીરાણાં રોમ્પંકો નાપક્ષીયતે ॥ ’

દૂતાંગદમાંના કેટલાક શ્લોકને આ પ્રશંસા લાગુ પાડી શકાય એવી છે ખરી, પરંતુ અત્રે તેમજ અન્યત્ર પણ 'કવિપ્રવર' માં એમની ગણના થઇ છે તે માટે તો આ લઘુ નાટક કરતાં કાંઈક વધારે મહત્વની કૃતિ તેણે રચેલી હોવી જોઈએ એમ લાગે છે.

૫૩૯. નાનાકપંડિત—તે પણ તેજ સમયના ખીજા એક સંસ્કૃત કવિ હતા. વડનગર પાસેના એક ગામમાં કપિબલ ગોત્રના એક કુળમાં એ જન્મ્યા હતા. એ કવિપંડિત જ્ઞાતિએ નાગર, શ્રીમાન અને વેદ રામાયણ ભરત નાટક અલંકાર આદિ વિષયોમાં ઘણા નિપુણ હતા. એમનું એકે કાવ્ય ઉપલબ્ધ થતું નથી.

૫૪૦. આ સર્વ સોમેશ્વરથી માંડી નાનાક પંડિત સુધીના સર્વ કવિઓ જૈનેતર હતા. અરિસિંહ જૈન હતો કે શૈવ તે ખાત્રીથી કહી શકાતું નથી. સોમેશ્વરના પોતાના સમયમાં કેટલાક નવીન કવિઓની કદર થવા માંડી હતી એમ તેણે તેની યાદી પોતાના ગ્રંથમાં આપેલી છે તે પરથી જણાય છે. જૈન-બ્રાહ્મણ વચ્ચેના ભેદ જુલાઈ જમ હેમચંદ્રની વાણી કેવી લોકપ્રિય થઇ હશે એ પણ એમના વિષેના શ્લોક થકી જણાય છે. વળી જૈન મંત્રી પણ બ્રાહ્મણોને દાન આપતા એવો એ બે ધર્મના અનુયાયીઓનો પરસ્પર પ્રીતિભર્યો સંબંધ હતો એમ દેખાય છે.

૫૪૧. “ગૂજરાતમાં જૈનધર્મની સાથે બ્રાહ્મણધર્મનો શ્રેવસંપ્રદાય પ્રચલિત હતો અને વિષ્ણુભક્તિ પણ અશાત ન હતી. સોમેશ્વરની કીર્તિકૌમુદીમાં વસ્તુપાલ સંબંધે શ્લોક આ પણ છે કે:—

(૧) નાનર્વ મક્ષિમાન્નેમૌ નેમૌ શંકરકેશવૌ ।

જૈનોડપિ યઃ સવેદાનાં ધાનામ્મઃ કુરુતે કરે ॥

—તેમિ ભગવાનમાં ભક્તિવાળા આ વસ્તુપાલે શંકર અને કૃષ્ણનું પૂજન ન કર્યું એમ ન સમજાવું; જૈન જ્ઞાતાં વેદધર્મીઓના હાથમાં પણ એ દાનનું પાણી આપે છે.

એટલુંજ નહીં પણ કેટલેક ઠેકાણે એ કાવ્યમાં શંખપૂજનો ઉલ્લેખ જોઈએ છીએ, અને એ કાવ્યના પહેલાજ શ્લોકમાં ચતુર્ભુજ ભગવાનની (કૃષ્ણની) પ્રાર્થના છે; તેણી તેજ સમયનો એક ખીજો કવિ-નામે સુભટ-દૂતાંગદ એટલે કે ‘અંગદવિદિ’ નામના એક નાટકમાં લખે છે:—

‘મૂલાદ મૂલ્યે જનાનાં જગતિ રઘુપતેવૈષ્ણવઃ કોડપિ માવઃ’

(રઘુપતિનો અવલ્યૈ વૈષ્ણવભાવ જગતમાં લોકનું કલ્યાણ કરો.)

(૨) વિષ્ણુભક્તિ ગ્રંથો જેવા કે શ્રીમદ્ભાગવત, રામાયણ, મહાભારત અને હરિવંશ ગુજરાતમાં જાણીતા હતા. (સોમેશ્વરના સુરથોત્સવ, કીર્તિકોમુદિ ગ્રંથ પરથી જણાય છે.)

(૩) કૃષ્ણલીલા-ખાલકીડા અને કૃષ્ણરાધાની લીલા પણ હતી. જુઓ સુરથોત્સવમાંનો એક શ્લોક:—

“સ પાતુ ગોવર્ધનમારચિન્ન-ચદંગસંવાહનકૈતવેન

ગોપ્યો ગુરુણાં પુરતોડપ્યર્શકમવાપુરાશ્લેષસુખં સ્મરાર્તાઃ

રાધાડસ્તુ સિધ્ધ્યૈ રતિવિગ્રહે યા...”

—એ કૃષ્ણ તમારું રક્ષણ કરો-ગોવર્ધન પર્વત ઉપાડવાથી થાકેલાં જનાં અંધ ચાંપવાને બહાને, કામથી પીડાએલી ગોપીઓએ, મોટિરાંની સમક્ષ પણ નિઃશંક રીતે, આલિંગનનું સુખ મેળવ્યું, અને રાધા પણ તમારી મનવાંછના પુરી કરી—“રતિકલહમાં.”

(૩) વળી સિદ્ધરાજ અને કુમારપાળના સમયનો સર્વોત્તમ જૈન વિદ્વાન હેમચંદ્ર, પોતાના ‘કાવ્યાનુશાસન’ નામના ગ્રંથમાં નીચે મુજબ બે શ્લોકો ટાંકે છે:—

“કૃષ્ણેનામ્બ ! ગતેન રન્તુમધુના મૃદ્મક્ષિતા સ્વેચ્છયા

સત્યં કૃષ્ણ ! ક દવમાહ ? મુસલી, મિધ્યામ્બ ! પર્યાનનમ્ ।

ન્યાયેહીતિ વિકાશિતે શિશુમુખે માતા સમગ્રં જગદ્

દષ્ટ્વા ચસ્ય જગામ વિસ્મયપદં પાયાત્ સ જઃ કેશવઃ ॥

કનકકલશસ્વચ્છે રાધાપયોધરમંદહે

નવજલધરરયામામાત્મલુતિ પ્રતિભિમ્બિતામ્ ।

અસિતસિચયપ્રાન્તપ્રાન્ત્યા મુદુર્મુદુરુતિષ્વપ-

ઞ્જયતિ જનિતવીઢાહાસઃ પ્રિયાહસિતો હરિઃ ॥

—“બા, કૃષ્ણ રમના ગથો હતો ત્યાં એણે હમણાં જ ફાવે તેઢી માંડી ખાધી;” ‘કૃષ્ણ, ખરી વાત કે?’ ‘કાણે કહ્યું?’ ‘બળદેવે કહ્યું;’ ‘બા, એ ખોટું કહે છે-ને માટે મેં.’ ‘હવાડ, બેધએ.’—એમ કહેતાં વેંત બાળકે મેં હવાડયું અને એ મેંમાં સમસ્ત જગત્ બેધ એની મા વિસ્મય થામી—એ કૃષ્ણ તમારું રક્ષણ કરો.

—કનકકલશ જેવા સ્વચ્છ રાધાના સ્તનમંડળમાં કૃષ્ણની નવજલધર જેવી રયામ કાન્તિનું પ્રતિબિમ્બ પડયું. એને કાળું હૃગડું સમજી કૃષ્ણ વારંવાર ખસેડવા જાય છે । એ બેધ રાધા હતી. અને કૃષ્ણ પણ એ વિસ્મયકારક બૂલ માટે શરમાયા અને હસ્યા—એ કૃષ્ણને જાય હો ।

આટલા ઉતારાઓથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવશે કે સિદ્ધરાજ કુમારપાળથી માંડી લવણપ્રસાદ વીરધવલ અને વસ્તુપાલના સમય સુધીમાં પણ શ્રીમદ્ ભાગવત તેમજ રામાયણ મહાભારત અને હરિવંશ ગૂજરાતમાં જાણીતાં હતાં, એટલુંજ નહીં પણ કૃષ્ણ અને રાધાની લીલા પણ પ્રસિદ્ધ હતી. ”—વસન્તઃ ભાદ્રપદ ૧૯૬૧.

૫૪૨ અરિસિંહ—તેના પિતાનું નામ લવણસિંહ હતું. તે પણ વસ્તુપાલનો આશ્રિત હતો. તેણે સુકૃતસંકીર્તન નામનું ૧૧ સર્ગનું ૫૫૫ શ્લોકનું મહાકાવ્ય વસ્તુપાલે કરેલાં સુકૃત્યોના વર્ણન રૂપે બનાવ્યું. (વે. નં. ૧૭૮૬; વિષયવર્ણન ઈ. એ. ૨૩, પૃ. ૪૭૭-૪૮૫; પ્ર૦ આ. સલા નં. ૫૧) તેમાં વનરાજથી સામંતસિંહ આવડાની વંશ-વલી તથા મૂળરાજથી ભીમદેવ અને અર્જુણરાજથી વીરધવલનો સંક્ષિપ્ત વૃત્તાંત આપી વસ્તુપાળનું વિસ્તૃત ચરિત્ર આપેલું છે. તેના દરેક સર્ગની અંતે અમર પંડિતે બનાવેલા પાંચ પાંચ શ્લોકો લગાડેલા છે; તે પાંચ શ્લોકો પૈકી પ્રથમના ત્રણ વસ્તુપાલની પ્રશંસાના, એથો અરિસિંહ અને તેની કવિઆતુરીની પ્રશંસાના છે અને પાંચમો શ્લોક ઉપરના ચાર શ્લોક અમર પંડિતે રચેલ છે તે જણાવે છે.

ઉપદેશતરંગિણીના આધારે અરિસિંહને પશુ કીર્તિકૌમુદીના કર્તા સોમેશ્વરની માફક વસ્તુપાત્રે ગામ ગિરાસ તથા બીજાં દાન યાવ-જીવ આપ્યાં હતાં.

૫૪૩. તેને 'ઠકકુર' પદ લાગેલું છે તેથી તે વણિક કે ખારોટ હશે તેની શંકા થાય, પરંતુ ઠકકુર પદ વણિક કામમાં પણ સાધારણ હતું. તેનો ધર્મ જૈન કે શૈવ હતો તે સંદેહવાળી વાત છે, છતાં કુમારપાળના આત્માને બોલાવી તેની પાસે ભીમદેવને આજ્ઞા કરાવે છે કે જૈન ધર્મનું માહાત્મ્ય તારે ફરીથી સજીવન કરવું, તે બિના તેમજ અંથની આદિમાં દેખાતી બ્રહ્માની સ્તુતિ ખરી રીતે નાભિભૂ-શ્વપલદેવની સ્તુતિ છે, તે તેને જૈન હોવાનું પૂરવાર કરે છે. વસ્તુ-પાલની માતા કુમારદેવી જૈન ધર્મ પાળનારામાં એક અગ્રગણ્ય હતી છતાં તેને શૈવ ધર્મમાં પણ શ્રદ્ધા હતી તે વાત તેણેજ આપેલી હોવાથી તે આપણને તે શૈવ હોવાનું કારણ આપે. સૂક્ત મુક્તાવલી નામના ગ્રંથમાં જહલણેજ અરસી ઠકકુરના ચાર શ્લોક આપેલ છે તે અરસી ધણે બાગે આ અરિસિંહજ નજીય છે. ઉક્ત અમરચંદ્ર તે અરિસિંહને 'સારસ્વતામૃત-મહાર્યુવપૂર્ણિમેન્દુ જેવો સુકવિ' નજીયે છે.

૫૪૪. અમરચંદ્રસૂરિ—એ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં એક નામાંકિત વ્યક્તિ છે. તેના ગ્રંથોની કીર્તિ માત્ર જૈન સમાજમાંજ નહિ પરંતુ બ્રાહ્મણોમાં પણ વિસ્તરેલી હતી. બ્રાહ્મણોમાં તેના ગ્રંથો બાલભારત તથા કવિકલ્પલતા વિશેષ પ્રખ્યાત હતા. બાલભારત તેણે બ્રાહ્મણોની પ્રેરણાથી અદ્ભુત કાવ્યોની રચનાપૂર્વક સંસ્કૃત મહાકાવ્ય વિશ્વદેવના રાજ્યમાં રચ્યું. (ભાં. ૪, ૬; વે. નં. ૧૭૫૯ પ્ર૦ પંક્તિ વાં ૪-૬ અને નિ. પ્રેસની કાવ્યમાલા સન ૧૮૯૪). કવિકલ્પલતા પર પોતે કવિશિક્ષાવૃત્તિ નામની ટીકા પણ રચી છે (વે. નં. ૧૩૧) કે જેમાં પોતાના ગ્રંથો નામે છંદોસ્તનાવલિ; મંજરી નામની ટીકાસહિત કાવ્યકલ્પલતાપરિમલ, અલંકારપ્રબોધનો ઉલ્લેખ કરેલ છે. (વે. નં. ૬૦) તેના હાલમાં ઉપલબ્ધ થતા બીજા ગ્રંથોમાં

છન્દોરતનાવલી, રચાદિસમુચ્ચય (બુહ. ૪, નં. ૨૮૭, પ્ર. ૫૦ મં.) અને પદ્માનંદકાવ્ય મુખ્ય છે. પદ્માનંદકાવ્ય પાટણના એક વાચક વાણીઆ નામે કોષ્ટાગારિક પદ્મની પ્રાર્થનાથી રચવામાં આવ્યું તેથી એ નામ આપેલું છે, ને તે 'વીરાંક'થી અંકિત છે, તેમાં ૨૪ તીર્થકરોનાં ચરિત્રા આપ્યાં છે. (કાં. વડો. પી. ૨, ૨.) તેથી તેનું 'પીળું' નામ અતુર્વિંશતિ જિનચરિત્ર-જિનેન્દ્રચરિત્ર છે. પ્રબંધકોશમાં તેના ખીળ જે બે ગ્રંથોનાં નામ પણ આપ્યાં છે તે સૂક્તાવલી તથા કલાકલાપ નામનાં છે.

૫૪૫. તેણે જ્ઞાલભારતમાં એક જગ્યાએ પ્રભાતવર્ણનના એક શ્લોકમાં વૈણી-અંબોડાનું વર્ણન કરતાં તેની કૃપાણુ-તરવાર (કામદેવની) સાથે સરખામણી કરી છે તેથી તેને 'વૈણીકૃપાણોડમરઃ' પણ કહેતા હતા. અમરચંદ્ર તે વિવેકવિલાસના કર્તા ૩૯^૭ વાચકગચ્છીય જિનદત્તસૂરિ(બુઓ પારા ૪૯૬)ના શિષ્યહતા. પ્રબંધકોશમાં રાજશેખર જણાવે છે કે જિનદત્તસૂરિના શિષ્ય અરિસિંહ કવિરાજ પાસેથી અમરચંદ્રને સિદ્ધ સારસ્વત મંત્ર મળ્યો. તે મંત્રને ૨૧ દિવસ જપવાથી સારસ્વતીએ પ્રત્યક્ષ અર્ધ વર આપ્યો કે તું એક સિદ્ધ કવિ ચંદ્રશ અને બધા રાજાઓ તને માન આપશે. તેજ પ્રબંધકોશ તેને વીશલદેવના દરબારમાં પ્રવેશ તથા તેની દારા તેના ગુરુ અરિસિંહનો પ્રવેશ કેમ થયો તેનું વર્ણન કરે છે. પ્રબંધચિંતામણિ જણાવે છે કે અમરચંદ્રે વસ્તુપાલના વખતમાં ઘોલકાના દરબારમાં પ્રવેશ કર્યો હતો અને ત્યાં શક્તિશાલી તથા કીર્તિવંત કવિ તરીકે તે સન્માનિત હતો.

૩૯૩. વાચકગચ્છમાં સૂરિપરંપરામાં જિનદત્ત, રાશિદેવ અને છવદેવ-સૂરિ વારંવાર આવ્યાં કરે છે:—

અમીમિભિરેવ શ્રી જિનદત્તાદિનામભિઃ ૧

સૂરયો મૂરયોડ્મૂલ્લન્ તત્રમવાસ્તદન્વયે ૨

—પદ્માનંદકાવ્ય; અસંદિત, શ્લોક ૩૫.

અમરચંદ્ર પોતે અરિસિંહનો શિષ્ય હતો એવું પોતાના એક પણ ગ્રંથમાં જણાવતો નથી, પણ ગ્રંથો પરથી એટલું જણાય છે તે પોતે અરિસિંહ અને તેની કવિતાને બહુજ માન દષ્ટિથી જોતો હતો. અરિસિંહદ્વારા અમરચંદ્રને સિદ્ધસારસ્વત મંત્ર મળવાની ખિના તથા વિશલદેવના દરબારમાં અરિસિંહનો અમરચંદ્ર દ્વારા થયેલ પ્રવેશ—એ બંને બાબતો સત્ય હોય એ બહુ વિચારણીય છે, પણ એક વસ્તુ સ્પષ્ટ છે કે વિશલદેવના દરબારમાં અરિસિંહ અને અમરચંદ્ર એ બંને કવિ તરીકે નામાંકિત દરજ્જે ભોજવતા હતા. જેમ સુકૃતસંકીર્તનમાં અમરચંદ્રે ચાર શ્લોકો રચ્યા છે તેવી જ રીતે અમરચંદ્રની કાવ્ય-કૃપથતામાં કેટલાંક સૂત્રો અરિસિંહે અને કેટલાંક સૂત્રો અમરે બનાવ્યાં છે; ૩૯૪ વળી તેમાં અમરચંદ્રે જણાવ્યું છે કે અરિસિંહે કવિતારહસ્ય નામનો એક વધુ ગ્રંથ પણ રચ્યો છે અને સુકૃત સંકીર્તનમાં અરિસિંહને એક શક્તિસંપન્ન તાર્કિક તરીકે અમરચંદ્રે જણાવ્યો છે.

૫૪૬. અમરચંદ્રના ૩૯૫ શીઘ્રકવિત્વનો એક રસુજ પ્રસંગ એક સ્થળે નોંધાયો છે. એકદા તેણે વ્યાખ્યાન કરતાં એક શ્લોકાર્થ કહ્યો:—

અરિમન્નસારે સંસારે સારં સારંગલોચનાઃ ।

—“આ અસાર સંસારમાં મુગનયની (શ્રીઓ) સારણ છે.”

૩૯૪. સારસ્વતામૃતમહાર્ણવપૂર્ણમેન્દ્રોર્મત્વાડરિસિંહસુકવેઃ કવિતારહસ્યં ।

કિંચિદ્ તદ્વચિત્તાત્મકૃતં ચ કિંચિદ્ વ્યાખ્યાસતે ત્વરિત

કાવ્યકૃતેડત્ર સૂત્રં ॥

—કાવ્યકલ્પલતા કૃતિ ૧-૧.

૩૯૫. આવો ઉલ્લેખ ઉપદેશવરજિણીમાં છે પરંતુ રાજ્યેશ્વરના ચ. પ્ર. માં પૃ. ૧૧૯ તેમજ જિનહર્ષના વ. ચ. માં ચ. ભા. પૃ. ૧૨૬-૧૩૫. સ્તંભતીર્થમાં સ્તંભનપાર્શ્વનાથના ચૈત્રના અધ્યક્ષ કવીશ્વર મહાવાદીના સંબંધમાં આ પ્રસંગ વર્ણવાયો છે.

આ વખતે વંદના કરવાને મંત્રી વસ્તુપાલ આવ્યો હતો. તેણે ખારણામાં આવતાં આ 'લોકાર્ધ' સાંભળતાં વિચાર્યું 'અહો ! અપ્પ મુનિ તો સ્ત્રીકથામાં આસક્ત થયેલ છે.' તેથી તેણે નમન કર્યું નહિ. તેનો અભિપ્રાય જાણી તે આચાર્યે ઉત્તરાર્ધ કહ્યો કે:-

યત્કુશિપ્રમવા એતે વસ્તુપાલ ! મવાદ્વાઃ ॥

—કે જેની કુખમાંથી હે વસ્તુપાલ ! તમારા જેવા જન્મ્યા છે."

આ સાંભળીને વસ્તુપાલે આચાર્યના પગમાં પોતાનું શિર ઝુકાવ્યું.

"એમ કહેવાય છે કે આ અમરચંદ્ર વીસલદેવ રાજાની સભામાં આવ્યા તે વખતે ગુર્જરેશ્વર પુરોહિત સોમેશ્વરદેવ, વામન-સ્થલીના કવિ સોમાદિત્ય, કૃષ્ણનગરના કમલાદિત્ય તથા વીસલનગરના-મહાનગરના નાનાક પંડિત બેઠા હતા. તેમાં જુદા જુદા કવિઓ એ અમરચંદ્રને જે સમસ્યા પૂછી તેમાં નાનાક પંડિતની 'ગીત' ન ગાયતિતરાં યુવતિ નિંશાસુ'ની પૂર્તિમાં અમરચંદ્રે કહ્યું:-

શ્રુત્વા ધ્વનેર્મધુરતાં સહસાવતીર્ણે ભૂમૌ મૃગે વિગતલાંઘન એવ ચન્દ્રઃ ।

માગાન્ મરીચવદનસ્ય તુલામતીર્ણ ગીતં ન ગાયતિતરાં યુવતિ નિંશાસુ ॥

તાત્પર્ય કે—હું જાણશ તો આ ચન્દ્રખાનો મૃગ તે સાંભળવા નીચે જતરી આવશે અને આમ મૃગલાંઘની યુક્ત મળને ચન્દ્ર મારા મુખની બરોબરી કરી ચક્રોઃ તેથી એ સ્ત્રી રાત્રે જાતી નથી !

આ પ્રસંગે અમરચંદ્રસૂરિએ કુલ ૧૦૮ સમસ્યા પૂર્ણનું કહેવાય છે.

પૃષ્ઠ. વસ્તુપાલની કવિઓ તરફ દાન-નીરતા એટલી બધી હતી કે તેને 'લઘુ બોજરાજ' કહેવામાં આવતો. સોમેશ્વર, હરિહર, અરિસિંહનો તે ખાસ આશ્રયદાતા હતા અને દામોદર, નાનાક, જય-દેવ, મદન, વિકલ, કૃષ્ણસિંહ, શંકર સ્વામી, સોમાદિત્ય કમલાદિત્ય અને તે ઉપરાંત બાટ ચારણો અને અન્ય કવિઓને તેણે ધનવાન બનાવ્યા હતા.

બાલચંદ્રસૂરિ.

बहुप्रबन्धकर्तुः श्री बालचन्द्रस्य का स्तुतिः ।

मन्त्रीशिवस्तुपालेन यः स्तुतः कवितागुणात् ॥

—પ્રવચનસંસ્કૃત સ્તમરાદિત્યસંપ્રેષ સં. ૧૩૨૪

—બહુ પ્રબન્ધ કરનાર બાલચંદ્ર કે જેની સ્તુતિ કવિતાના ગુણને માટે મંત્રીશિવ વસ્તુપાલે કરી હતી તેની શું સ્તુતિ કરવી ?

૫૪૮ પ્રબંધ ચિંતામણીમાં વસ્તુપાલ મંત્રી પ્રત્યે આ બાલચંદ્ર પાંડિને એક સ્તુતિશ્લોક ૩૯૬ કહ્યો હતો તેનો ઉલ્લેખ છે:—

गौरी रागवती त्वमि त्वयि वृषो नन्दादरस्त्वं युतो

भूत्या त्वं च लसद्गुणः शुभगणः किं वा बहु ब्रूमहे ।

श्री मन्त्रीश्वर ! नूनमीश्वरकलायुक्तस्य ते युज्यते

बालेन्दुं चिरमुच्चकै रचयितुं त्वत्तोऽपरः कः प्रभुः ॥

—હે મંત્રિ ! તારામાં અને શિવમાં હવે કંઈ ફેર રહ્યો દેખાતો નથી, કેમકે શિવને ગૌરી (પાર્વતી) જેમ બહાલી સ્ત્રી છે તેમ તને ગૌરી-ગૌર અંગવાળી બહાલી સ્ત્રી છે, જેમ શિવમાં વૃષને-નંદીને ધણું આદર છે તેમ તારામાં વૃષ-ધર્મનો આદર છે, જેમ શિવ ભૂતિ-ભસ્મથી યુક્ત છે, તેમ તું પણ ભૂતિ-સ્મૃદ્ધિથી યુક્ત છે. જેમ શિવ ગુણથી શોભે છે તેમ તું પણ ગુણથી શોભે છે, જેમ શિવને શુભ ગણ છે તેમ તને શુભ ગણ-સેવકો છે એથી હું ઈશ્વરની-શિવની કલાયુક્ત છું. શિવને (શાલમાં) બાલેન્દુ છે તે રચવાનું-આ બાલચંદ્રને સ્વીકારવાનું તને યોગ્ય છે. તારા કરતાં બીજો કયો પ્રભુ છે ?

આ કહેનાર બાલચંદ્રને તેની આચાર્યપદ સ્થાપનામાં વસ્તુપાલે એક હજાર દ્રામ ખર્ચ્યાં.

૫૪૯. આ કર્તાએ પોતાની હકીકત પોતાના વસંતવિલાસ કાવ્યના પ્રથમ સર્ગમાં આપી છે કે:—મોઢેરક નામના શહેરમાં (ગાય-

૩૯૬. આ શ્લોકને લગભગ મળતો શ્લોક બાલચંદ્રે જૈનસિંહ સ્તંભપિ કહ્યો છે તે માટે જો બસંતવિલાસ ૩ ભ સર્ગને અંતે મૂકેલો શ્લોક પૃ. ૧૬.

કવાહ રાજ્યના કરી પ્રાતમાં આવેલું મોઢેરા) ધરદેવ નામનો પ્રસિદ્ધ મોઢ બ્રાહ્મણ હતો. તે દીન જનોને રક્ષતો અને જિનપ્રણીત શાસ્ત્રના રહસ્યને જાણનાર હતો. તેને વિષ્ણુ (વીજળી) નામની પત્નિથી સુંગલ નામનો પુત્ર થયો. તે પિતાના ધરમાં રહેતો હોવા છતાં સંસારને જાલ સ્વરૂપ સમજતો હતો. હરિભદ્રસૂરિની વાણી સાંભળી વિવેક રૂપી સંપત્ત મેળવી માઆપની અનુમતિથી જૈનમતનું વ્રત અવધાસ્યું. ક્રમે ક્રમે સમગ્ર કલામાં ગુરૂ પાસેથી નિપુણ થઈ દીક્ષા લીધી અને બાલચંદ્ર નામ રાખ્યું. હરિભદ્ર સૂરિએ પોતાના આયુષ્યને અંતે બાલચંદ્રને પોતાના પદમાં સ્થાપ્યા. હુંકમાં તેના ધર્મોચાર્ય અને સૂરિપદ પ્રદાતા હરિભદ્ર સૂરિ હતા. રત્નશ્રી ગણિનીના તે ધર્મપુત્ર હતા. ચૌલુક્ય ભૂપાલે જેના ચરણમાં નમતા અને જે સરસ્વતીના નિવાસ સ્થાન રૂપ હતા એવા ચૌલુક્ય રાજગુરૂ પદ્માદિત્ય તેના અધ્યાપક હતા. વાદિ દેવસૂરિ ગચ્છના આચાર્ય ઉદયસૂરિએ તેને સારસ્વત મંત્ર આપ્યો હતો. એક વખત તેણે સરસ્વતીનું ધ્યાન કરતાં યોગનિદ્રામાં એક સુદૃઢ આવી શારદાએ કહ્યું 'વત્સ ! તારા બાલ્યકાળથી સારસ્વત કલ્પથી કરેલા મારા ધ્યાનથી હું તારા પર પ્રસન્ન થઈ છું અને જેમ પૂર્વે કાલીદાસ આદિ બુદ્ધિશાળી મારી ભક્તિથી કવીન્દો થયા તેમ વત્સ ! તું પણ થશે.' આ સરસ્વતીના પ્રસાદથી જેણે મહાકવિત્વ-રીતિ મેળવી છે એવો હું આ વસન્તવિલાસ કાવ્ય રચું છું.' તેણે પોતાને 'વાગ્દેવીપ્રતિપન્નસુતુ' તરીકે ઓળખાવેલ છે. (પી. ૩, ૧૦૦; પી. ૫, ૪૮).

૫૫૦. પોતાની ગચ્છ પરંપરા પોતે ઉપદેશ કંદલી કૃત્તિમાં આપી છે કે:-ચંદ્ર ગચ્છમાં પ્રવુઝ્ન સૂરિ થયા કે જેણે તલવાટકના રાજાને પ્રબોધ્યો હતો, તેની પછી ચંદ્રપ્રભ સૂરિ થયા કે જેણે જિનની પ્રાભાતિક સ્તુતિ રચી હતી, તેના ધનેશ્વરસૂરિ થયા કે જેણે પોતાના સ્વર્ગસ્થ ગુરૂ પાસેથી મંત્ર પ્રાપ્ત કર્યો હતો અને સમગ્ર નામના નગરના દેવતા-પુરદેવતાને પ્રબોધ્યો હતો. તેને સરસ્વતીના ચાર હસ્ત જેવા

આર શિષ્ય નામે વીરભદ્ર, દેવસુરિ, દેવપ્રભ અને દેવેન્દ્રસુરિ થયા, તે પૈકી છેલ્લા દેવેન્દ્રસુરિએ જિન પ્રાસાદો ન્યાંપુષ્કળ હતાં એવી મંડલી (મંડલ) નામની નગરીમાં મહાવીર ચૈત્યની પ્રતિષ્ઠા કરી. તેના ભદ્રેશ્વર સુરિ અને તેના અભયદેવસુરિ થયા કે જેનું ધર્મોપદેશામૃત પીને આસડે પોતાની વિવેકમંજરી અને ઉપદેશકંદલી રચી. તેના શિષ્ય હરિભદ્ર સુરિ ષડ્દર્શનો અને સાહિત્યમાં નિષ્ણાત થયા; અને તેના શિષ્ય તે આલયંદ્ર. સમરાદિત્યસંક્ષેપાદિના કર્તા અને અનેક ગ્રંથોના સંશોધક પ્રસિદ્ધ પ્રબુદ્ધસુરિને પદપ્રતિષ્ઠાપ્રાપ્તિ આ સુકવિ આલયંદ્ર દ્વારા થઈ હતી.

૫૫૧ આ આલયંદ્રસુરિએ કર્ણાવજ્ઞાયુધ (પ્ર. આ. સભા) એ નામનું પંચાંકી નાટક રચ્યું, તે વીરધવલના મંત્રી વસ્તુપાલની આગ્રાથી શત્રુંજયમંડન પ્રથમ તીર્થંકર (ઋષભદેવ) ના ઉત્સવમાં ભળવાયું હતું તે પરથી જણાય છે કે તે મંત્રી શત્રુંજયની યાત્રાએ ગયા (સં. ૧૨૭૭) ત્યારે રચ્યું. તેમાં વજ્ઞાયુધ ચક્રવર્તિએ પોતાના પ્રાણના ભોગે પણ પારેવાનું રક્ષણ કર્યું તે પ્રસિદ્ધ વસ્તુને અવલંબીને આ નાટક રચાયેલું છે. પોતાના સમકાલીન મહાકવિ આસડે રચેલા ગ્રંથો નામે વિવેકમંજરી અને ઉપદેશકંદલી ઉપર ટીકાઓ તેણે રચી, વિવેકમંજરી ટીકા સં. ૧૨૪(૭)૮ માં રચી (કી. ૨, ૫; પી. ૩, ૧૦૦), કે જે નાગેન્દ્ર ગચ્છના વિજયસેનસુરિએ અને બૃહદ્દમચ્છના શ્રી પદ્મસુરિએ શોધી તથા તેમાં દેવાનંદગચ્છના કનકપ્રભસુરિ શિષ્ય પ્રબુદ્ધસુરિએ સહાય કરી; અને ઉપદેશકંદલી પર વૃત્તિ રચી કે જેની તાડપત્રની સં. ૧૨૯૬ની પ્રત પાટણના ભંડારમાં છે. (પી. ૫, ૪૨). અને તે ઉપરાંત વસન્તવિલાસ નામનું મહાકાવ્ય (ગા. જો. સી. નં. ૭) બનાવ્યું છે, તેમાં કીર્તિકામુદ્રીની પેઠે વસ્તુપાલનાં પરાક્રમો વર્ણવેલાં છે. વસ્તુપાલ સોમશર્મા અને હરહરાદિ કવિઓથી વસન્તપાલ કહેવાતો હતો તેથી તે નામ પરથી કાવ્યનું નામ વસન્તવિલાસ રાખ્યું છે. આમાં વસ્તુપાલના મૃત્યુનો ઉલ્લેખ હોવાથી તે મૃત્યુ સંવત્ ૧૨૯૬ પછી અને તે વસ્તુપાલના

॥ संतानु २७५ चर्चिता इत्युत्तमकोटि (चित्रित) श्रीदिता चार्ग्य कमारपालयोऽभिमे वै सुनी ।

सं. १२८४ नी ताडपननी प्रतभां चित्रित श्री हेमाचार्य अने राजन कुमारपाल पृ. ३८४

પુત્ર જૈત્રસિંહના વિનોદ માટે રચાયું તેથી તે ગ્રંથનો રચનાસમય વિક્રમ તેરમા સૈકાની આખરનો અથવા ચૌદમા સૈકાની શરૂઆતના આશરોનો છે એ ચોક્કસ છે. તેમાં ૧૪ સર્ગ છે અને તેમાં ગૂજરાતના ઇતિહાસ માટે કેટલીક સામગ્રી મળી આવે છે. ૩૯૭

પર જયસિંહસૂરિ—તે નીરસરિના શિષ્ય અને લાચરના અનિસુવત સ્વામીના મંદિરના આચાર્ય હતા. તેજપાલ મંત્રી એકદા મંદિરની યાત્રાએ આવતાં તે આચાર્યે કવ્યથી તેની સ્તુતિ કરી અને અંબડના શકુનિકાવિહારમાંની ૨૫ દેવકુલિકા માટે સુવર્ણ-ધ્વજ દંડ બનાવી આપવા કહ્યું. વસ્તુપાલની સંમતિથી તેજપાલે કરાવી આપ્યા તેની સ્મૃતિમાં આ સૂરિએ બંને લાઇઓના આ દાન માટે એક સુંદર લાંબું પ્રશસ્તિકાવ્ય રચ્યું, કે જેમાં મૂળરાજથી વીરધ્વજ સુધીના રાજાઓની વંશાવલીએ ટુંક વર્ણન પણ આવેલ છે. અને તે ઉક્ત મંદિરની ભીંતના પથ્થરમાં કાતરવામાં આવ્યું હતું તેમ લાગે છે. જે કે શકુનિકા વિહારની મસ્જિદ બનાવવામાં આવી છે, છતાં તે તેના અન્ય નાટક ગ્રંથ હુમ્મીરમદમદનકાવ્યની પ્રતની અંતે લખાયેલ મળી આવ્યું છે. (જુઓ પારા ૫૨૮) બીજો ગ્રંથ નામે ઉક્ત હુમ્મીરમદમદન (ગા. ઓ. સી. નં. ૧૦) તે ગૂજરાત ઉપર મુસલમાનોએ કરેલો હુમલો બંને લાઇઓએ પાછો હઠાવ્યો એ ગૂજરાતના ઇતિહાસમાંના એક અગત્યના બનાવને નાટકના રૂપમાં રજુ કરતું કાવ્ય છે; અને તે નાટક વસ્તુપાલના પુત્ર જયન્તસિંહની આગ્રાથી (ખંભાતના) લીમ્બેશ્વર^{૩૯૮} લગવાનું યાત્રાના ઉત્સવ

૩૯૭. જુઓ તેના પર ૨૫૦ સાક્ષર ચિત્રનલાલ દલાલની અંગ્રેજ પ્રસ્તાવના, કે જેના ગૂં છાયાન્તર માટે જુઓ જૈનયુગ સં. ૧૯૮૩ લાદ્ર૦ આશ્વિન ને સં. ૧૯૮૪ ના અંકો.

૩૯૮. આ લીમ્બેશ્વર—લીમ્બેશ્વરના ખંભાતના મંદિરમાં સોનાના કલશ અને ધ્વજદંડ વસ્તુપાલે કરાવ્યા હતાં—જુઓ નિવહમંદૂત વસ્તુપાલસૂરિ ૪-૭૧૦, અને સુદૃઢસંકીર્તન ૧-૩.

પ્રસંગે ખંભાતમાં પહેલ વહેલું જળવાયું હતું. આમાં પાંચ અંક છે. તેની તાડપત્રની સં. ૧૨૮૬ ની લિખિત પ્રત મળી આવે છે તેથી તે પહેલાં અને વસ્તુપાલનો કારભાર સં. ૧૨૭૬ માં થયો ત્યાર પછી રચાયેલું છે.

૫૫૩ ઉદયપ્રભસૂરિ—આ વસ્તુપાલના ગુરુ ઉપયુક્ત વિનય-સેનસૂરિના શિષ્ય હતા. તેને વસ્તુપાલ મંત્રીએ સૂરિપદથી સમલંકૃત કરાવેલ હતા. તેણે સુકૃતકલ્પોચ્છિની (કાં. છાણી) નામનું પ્રશસ્તિકાવ્ય રચ્યું (પ્ર. હમીરમદમદન પરિ. ૩ ગા. યો. સી.) તેમાં વસ્તુપાલ અને તેજપાલનાં સુકૃત્યો-ધાર્મિક કાર્યો અને યશનો ગુણાનુવાદ ખતાવેલ છે. વસ્તુપાલે શત્રુંજયની યાત્રા કરી (સં. ૧૨૭૭) તે પ્રસંગે આ કાવ્ય રચાયું લાગે છે, અને વસ્તુપાલે પોતે બંધાવેલા ઈદ્રમંડપના એક મોટા પથ્થરની તખ્તી ઉપર તે કૌતરાવ્યું હતું. આમાં કાવ્યત્વના ઉંચા ગુણો હોવા ઉપરાંત ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ આપણને ઘણી માહિતી મળે છે. અરિસિંહના સુકૃતસંકીર્તન કાવ્યની મારફત આમાં પણ વસ્તુપાલની વંશાવલી આપેલી છે અને આપો-તકટ (ચાવડા) અને ચૈાલુક્ય વંશના રાજાઓનું વર્ણન આપ્યું છે. વિશેષમાં બહુ મોટા અંશે ઉક્ત સૂરિએ રચ્યા છે:—૧ ધર્માબ્યુદય મહાકાવ્ય વસ્તુપાલના યાત્રા પ્રસંગે ‘લક્ષ્મ્યંક’ રચ્યું છે. (પી. ૨, ૩૩ પી. ૩, ૧૬) તેનું બીજું નામ સંધાધિપતિ ચરિત્ર મહાકાવ્ય છે. તેમાં પ્રથમ તથા છેલ્લા સર્ગમાં વસ્તુપાલ તથા તેના ગુરુ અને બીજા જૈનાચાર્યો સંબંધી ઐતિહાસિક વૃત્તાંત છે. બાકીનો ભાગ આદિનાથ અને નેમિનાથ વગેરે તીર્થંકરોનાં ચરિત્રોનો છે. તેને મલધારી નરચંદ્રસૂરિએ સંશોધ્યું. (પા. ભં. તાડપત્ર) ૨ જ્યોતિષતો અંથ નામે આરંભસિદ્ધિ (પ્ર. પુરુષોત્તમ ગીર્વાણાષ્ઠ ભાવ. ૦) ૩ સંસ્કૃત નેમિનાથચરિત, ૪-૫ ષડ્શીતિ અને કર્મસ્તવ એ બે કર્મત્રયોપર ટિપ્પન, તથા ૬ સં. ૧૨૬૯ માં ધર્મદાસ ગણિકૃત ઉપદેશમાલા પર ઉપદેશમાલાકર્ણિકા નામની ટીકા ધોળકામાં રચી પૂર્ણ કરેલ છે.

૫૫૪ વસ્તુપાલનો પોતાનો પુસ્તકભાંડાગાર જળશે હશે અને તેમાં સર્વ જાતના કિંમતી અને અલભ્ય ગ્રંથોનો અપૂર્વ સંગ્રહ એકત્રિત કર્યો હતો (હરિહર પ્રબંધ). પ્રસિદ્ધ આલંકારિક આણ્ડકચંદ્રસૂરિ કાવ્યપ્રકાશ પરની ટીકા નામે કાવ્યપ્રકાશ સંકેત રચવામાં વ્યગ્ર હોવાથી વસ્તુપાલે તર્થયાત્રામાં સાથ આપવા બોલાવ્યા છતાં આવી શક્યા નહોતા, તેમને પોતાના પુસ્તકાલયની સર્વ ધાર્મિક ગ્રંથોની પ્રતો અપવાની આજ્ઞા કરી હતી. તે સૂરિએ તે મંત્રીને 'સર્વ ધર્મશાસ્ત્રોના એક આદર્શ' એવું બિરુદ આપ્યું હતું. (જનહર્ષકૃત વ. ચ.)

૫૫૫ વસ્તુપાલ કાવ્યસક્રિતની કદર કરતો એટલું જ નહિ પરંતુ ગ્રંથકારોને ધાર્મિક તેમજ સાહિત્યના ગ્રંથો રચવાને પોતાના બોધ અને આનંદ માટે વિનવતો-પ્રેરતો; તેના ઉદાહરણ તરીકે નીચે જણાવવામાં આવ્યું છે.

૫૫૬. નરચંદ્રસૂરિ કે જે હર્ષપુરીય ગચ્છના જયસિંહસૂરિ-અભય દેવસૂરિ (મલધારી)-હેમચંદ્ર સૂરિ-શ્રીચંદ્રસૂરિ-મુનિચંદ્ર સૂરિના શિષ્યો દેવાનંદ અને યશોભદ્ર-તેમના શિષ્ય દેવપ્રભસૂરિના શિષ્ય હતા તે વસ્તુપાલની સંઘયાત્રામાં ગયા હતા ને તેની સાથે ઘણો પરિચય ધરાવતા હતા. તેમને એકદા વસ્તુપાલે વિરમિ કરી કે 'આપે મારા શિર પર હાથ ચૂકવાથી હું સંઘાતિપત્ય પામ્યો, સેંકડો ધર્મરથોનો અને દાનવિધિઓ કર્યા, અને હવે જૈનશાસનકથાઓ સાંભળવા માટે ચિત્ત ઉત્કંઠ છે' તેથી તેમણે ૧૫ તરંગોમાં કથારત્નસાગર રચ્યો. (સં. ૧૩૧૩ની તાડપત્રની પ્રત પા. સૂચિ) વિશેષમાં એક વિરમિ કરી કે 'અતિ વિસ્તૃત અને અતિ સંક્ષિપ્ત એવા ગ્રંથો છે તે કલેશથી સમન્વય છે અને કાવ્યરહસ્યનો નિર્ણય તેથી થઈ શકતો નથી તો અતિ વિસ્તૃત નહિ પણ કવિ કલાનું સર્વસ્વ જેમાં આવી જાય અને દુર્મેધને પણ બોધક થાય એવું અનન્યસદૃશ શાસ્ત્ર કહો,' આથી તે સૂરિએ પોતાના શિષ્ય નરેન્દ્રપ્રભ સૂરિને તેવો ગ્રંથ રચવાની આજ્ઞા કરતાં વસ્તુપાલના આ-

નંદ માટે નરેન્દ્રપ્રભે આદ્ય પ્રકરણમાં અનર્ધરાધવ નામનો અંથ રચ્યો.

૫૫૭ નરચંદ્રસૂરિએ વળી ૩૯૯ મુરારિકૃત અનર્ધરાધવ પર ૨૩૫૦ શ્લોક પ્રમાણુ ટિપ્પન (જે. નં. ૨૨૦), શ્રીધરકૃત ન્યાય-કંઠલી પર ટીકા (કે જેમાં વિમલસૂરિએ સહાય આપી હતી જે. ૪), જ્યોતિઃસાર (વે. નં. ૩૧૧; પી. ૩, ૨૭૫) કે જે નારચંદ્ર જ્યોતિષ સાર કહેવાય છે, પ્રાકૃત દીપિકા-પ્રબોધ કે જેમાં હેમાચાર્યના અષ્ટમાધ્યાયના આખ્યાનોની રૂપસિદ્ધિ છે. (બુદ્ધ ૭ નં. ૮; ૫૦ ભં.), ચતુર્વિંશતિજન સ્તોત્ર (પી. ૫, ૬૬) ઇલાદિ અનેક ગ્રંથો રચ્યા છે. ૪૦૦ તેમજ સ્વગુરુ દેવપ્રભસૂરિનું પાંડવચરિત અને ઉદય પ્રભસૂરિનું ધર્માભ્યુદય કાવ્ય સંશોધ્યાં છે. તેમના આદેશથી ગુણુ-વલ્લભે વ્યાકરણ ચતુષ્કાવચૂરિ સં, ૧૨૭૧ માં રચી. સં. ૧૨૮૮ માં તેમણે રચેલા વસ્તુપાત્રની પ્રશસ્તિરૂપ સ્તુતિકાવ્યો ગિરનાર પર શિક્ષાલેખમાં જોળાઈ છે. (જે. પૃ. ૩૨ અને ૬૫) તેમણે સમરાદત્ય-સંલેપના કર્તા પ્રભુનસૂરિને ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રની વાચના આપી હતી. ૪૦૧

૩૯૯. 'મુરારિનું અનર્ધરાધવ ગુજરાતમાં ઘણું પ્રિય થયેલું માલમ પડે છે, કારણકે તેના ઉપર મલધારી દેવપ્રભાચાર્યનો અનર્ધરાધવ રહસ્યા-દર્શન (અંથ ૭૫૦૦), તેમના શિષ્ય નરચંદ્રાચાર્યનું મુરારિ ટિપ્પન (અંથ ૨૫૦૦) અને તપાગચ્છના જયચંદ્રસૂરિના શિષ્ય જિનહર્ષની અનર્ધરાધવ-વૃત્તિ એમ ત્રણુ ટીકાઓ છે.'-સ્વ. હવાસ.

૪૦૦. આ નરચંદ્રસૂરિના વંશમાં પદ્મદેવસૂરિ-શ્રીતિલકસૂરિશિષ્ય રાજ-શેખરસૂરિએ શ્રીધરકૃત ન્યાયકંઠલિ પર પંજિકા (પી. ૩, ૨૭૨-૨૭૫) રચી છે તેમાં નરચંદ્રસૂરિના ગ્રંથો જણાવેલા છે કે:-

ટિપ્પનમનર્ધરાધવશાસ્ત્રે કિલ ટિપ્પનં ચ કંદલ્યાં

સારં જ્યોતિષમદમલઃ પ્રાકૃતલીપિકામપિ ચ ॥૧૫॥

૪૦૧. શ્રીમતે નરચંદ્રાય નમોઽસ્તુ મલધારિણે ।

દદે મેઽનુત્તરા યેનોત્તરાધ્યયનવાચના ॥૨૩॥

નરચંદ્રસૂરિ, દેવપ્રભસૂરિ, યશોવીર. ૩૯૯

૫૫૮ નરચંદ્રસૂરિના ગુરુ દેવપ્રભસૂરિએ સં. ૧૨૭૦ લગભગ 'છઠા અંગોપનિષદ-જ્ઞાતા ધર્મ'કથા અને ત્રિપષ્ટિશલાકા પુરૂષચરિત્ર ઇત્યાદિ જોઇને કૌતુહલથી પાંડવોના ચરિત્ર રૂપે '૧૮ સર્ગ'નું ૮૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણુ પાંડવ ચરિત્ર મહાકાવ્ય રચ્યું તેનું યશોભદ્રસૂરિ રત્ન-ચંદ્રસૂરિ અને નરચંદ્રસૂરિએ સંશોધન કર્યું હતું. (પી ૩, ૧૩૨; વે. નં. ૧૭૪૮ પ્ર. કાવ્યમાલા સન ૧૯૧૧. તેનું ગૂ. ભા. ભી. મા. તરફથી મુદ્રિત); વળી દેવપ્રભે ધર્મસારશાસ્ત્ર ૪૦૨-અપરનામ મૃગાવતી ચરિત્ર પાંચ વિશ્રામમાં (જેસ. પૃ. ૫૨) તથા મુરારિના અનર્ધરાધવ પર અનર્ધરાધવકાવ્યાદર્શ (અંથ ૭૫૦૦) રચ્યાં. ઉક્ત નરેંદ્રપ્રભે અલંકાર મહોદધિ ઉપરાંત કાકુત્સ્થકેલિ નામનો અંથ રચ્યો હતો. ૪૦૩

૫૫૯. આ સમયે 'કવી-દ્રખન્ધુ' નામનું બિરુદ ધરાવનાર યશો-વીર તે જળાધિપુરમાં ચાહમાન રાજા ઉદયસિંહનો મંત્રી હતો. એ અહ્યુત વિદ્વાન અને રાજનીતિનિપુણ પ્રધાન હતો. મહામાત્ય વસ્તુ-પાલ તથા તેજપાલની સાથે આની ગાઢ મૈત્રી હતી. તેજપાલના બના-વેલા આણુ પરના નેમિનાથ ચૈત્યના શિલ્પકામમાં એણે કેટલાક દોષો બતાવ્યા હતા. (જુઓ જિનહર્ષનું વ. ૨૦). તેણે માહડીમાં સં. ૧૨૮૮માં ખિલ પ્રતિષ્ઠા તથા સં. ૧૨૯૧માં આણુ પર દેવકુલિકા કરાવી હતી ૪૦૪

૪૦૨. તત્કમિકો દેવપ્રભસૂરિઃ કિલ પાંડવાયનચરિત્રં ।

શ્રી ધર્મસારશાસ્ત્રં ચ નિર્મમે સુકવિકુલતિલકઃ ॥૧૩॥

—રાજરોખરકૃત ન્યાયકંઠલિપિનિકા પી. ૩, ૨૭૫.

૪૦૩. તસ્ય ગુરોઃ પ્રિયશિષ્યઃ પ્રમુ નરેંદ્રપ્રભઃ પ્રમાવાદ્યઃ ।

યોડલંકારમહોદધિમકરોત્કાકુત્સ્થકેલિ ચ ॥૧૬॥

—એન.

૪૦૪. માદરી તે હાલતું માદ્રી કે જે એરનપુરાસદથી ૩૦ મેલ પશ્ચિમ એધપુર રાજ્યમાં આવેલું નાણું ગામ છે, તે તે વખતે ચાહું ચહેર હશે.

૫૬૦. આ સમયે અનેક પુસ્તકોની તાડપત્ર પર પ્રતિઓ લખાઈ હતી. તે પૈકી કેટલીકનો ઉલ્લેખ ઉપલબ્ધ થાય છે તે આ પ્રમાણે:— સં. ૧૨૭૪માં સિદ્ધસૂરિએ જિનલદ્ર ગણિકૃત ક્ષેત્રસમાસ પર રચેલી ટીકાની (પા. સૂચિ નં. ૪૪) સં. ૧૨૭૫માં તાડપત્ર પર કર્મવિપાક ટીકાની (પા. સૂચિ નં. ૨૦), સં. ૧૨૮૪માં તાડપત્ર પર શ્રીચંદ્રસૂરિકૃત જીતકલ્પચૂલિ (પા. ભં. પી. ૫, ૧૨૬), ની પ્રતો લખાઈ; તથા આ-ધાટકુર્ગમાં જૈનસિંહના રાબ્યમાં ને જગતસિંહના મહામાત્યપણામાં હેમચંદ્રનામના શ્રાવકે સમસ્ત સિદ્ધાંતોનો ઉદ્ધાર કર્યો એટલે કે સર્વ સૂત્રો તેણે તાડપત્ર પર લખ્યાં—લખાવ્યાં. આ પૈકી દશવૈકલિક, પાક્ષિક સૂત્ર અને એકાધિ નિયુક્તિની પ્રતો ખંભાત શાંતિનાથના ભં. માં વિદ્યમાન છે (પી. ૩, ૫૨). સં. ૧૨૮૬માં જયસિંહ સૂરિકૃત હંમીર મદમદર્શનની તાડપત્ર પર લખાયેલી પ્રત હાલ જે. ભં. માં છે. સં. ૧૨૮૮માં ગોવિન્દ ગણિકૃત કર્મસ્તવ ટીકાની પ્રત ગુરૂ દેવનાગની આગ્રાથી રીલયંદે જિનસુંદરી નામની ગણિનીને માટે તાડપત્ર પર લખી (પા. ભં., કી. ૩ નં. ૧૪૮) ગર્ગ ઋષિકૃત

ત્યાંના એ શિલાલેખો સં. ૧૨૮૮ના 'જૈન' તા. ૧૩-૧૧-૨૭ પૃ. ૭૮૭ માં પ્રકટ થયા છે તે પરથી જણાય છે કે તે વર્ષમાં ખંડેરક ગચ્છાચાર્યોના ચરણોના ઉપાસક શુદ્ધવંશી સમસ્ત રાજાઓમાં ભગ્યત થયેલા અને ઉદયસિંહના પુત્ર ચરોવીર મંત્રીએ સ્વમાતા ઉદયશ્રીના કલ્યાણાર્થે થોતે કરાવેલા ચૈત્યમાં જેક શુદ્ધ ૧૩ બુદ્ધે શાંતિનાથનું બિંબ તથા જિનયુગલની કાર્યોત્સર્ગસ્થ મૂર્તિઓ શાંતિસૂરિએ પ્રતિષ્ઠિત કરી; અને સં. ૧૨૯૦ના લેખ માટે જુઓ. જિ. ૨, નં. ૧૦૮-૦૯—તેમાં જણાવેલ છે કે તેના પિતાનું નામ મંત્રી શ્રી ઉદયસિંહ હતું કે જે વિપુલ ધનહું દાન કરવાથી દાનવીર, ગિરનાર આદિ તીર્થોની મહાન આડંબર સાથે યાત્રા વગેરે ધર્મકૃત્યો કરવાથી ધર્મ-વીર અને રાજા-મહારાજાઓનું પણ માનમર્દન કરવાથી યુદ્ધવીર—એમ ત્રિવિધવીર ચૂરામણી કહેવાતો હતો. તે પિતાના પુણ્યાર્થે આ ચરોવીર કે જેને સરસ્વતી અને હદમાએ એકીસાથે અંગીકાર કર્યો છે તેણે સુમતિના-થની પ્રતિમાયુક્ત એક, અને થોતાની માતા અર્થે પદ્મપ્રજ્ઞની પ્રતિમાવાળી બીજી એમ બે દેવકુલિકાઓ કરાવી.

આ યુગમાં તાડપત્ર પર લખાયેલી પ્રતો. ૩૯૧

કર્મવિપાક પરની પરમાનન્દ સુરિકૃત ટીકા અને બૃહદ્ ગચ્છીય હરિભદ્ર સુરિકૃત આગમિકવસ્તુવિચારસારવૃત્તિ લખાઈ (પા. સૂચિ નં. ૧૯) સં. ૧૨૮૯માં દ્રોણાચાર્ય કૃત ઓધનિયુક્તિ વૃત્તિ, અલયગિરિકૃત પિંડનિયુક્તિવૃત્તિ, દશવૈકલિક, તે પરની નિયુક્તિ તથા હરિભદ્રસુરિકૃત ટીકા તાડપત્ર પર લખાઈ (જો. ૪૧) સં. ૧૨૯૧માં લખાયેલા એક તાડપત્રના પુસ્તકમાં (પા. ભં.) સિદ્ધસેન, પાદલિખ, અશ્વવાદિ અને અપ્પભટ્ટિનાં પ્રાકૃત પદ્યમાં ચરિત્રો છે. અપ્પભટ્ટિ ચરિત્રમાં ગૌડવહોના કર્તા અપ્પભરાયને અપ્પભટ્ટિએ જૈન જનાવ્યો એ વાત વણુવેલી છે. આ પ્રાકૃતચરિત્રો પ્રાચીન હોવાથી સંસ્કૃત કરતાં વધારે વિશ્વસનીય છે (સ્વ. દલાલ) સં. ૧૨૯૨માં વીજપુરમાં દેવભદ્રગણિ, પં. અલયકીર્તિ, પં. અનિતપ્રભગણિ વગેરેનાં વ્યાખ્યાનથી સમસ્ત શ્રાવકોએ સંઘના પઠન-વાચનાર્યે અલયગિરિકૃત નંદીટીકા તાડપત્ર પર લખાવી. (પી. ૩, ૩૬) સં. ૧૨૯૪માં સ્તંભ-તીર્થવાસી શ્રીમાલવંશીય ઠ. સાઠાસુત ૬૦ કુમરસીદ્ધિ નિશીથચૂર્ણિની પ્રત તાડપત્ર પર લખી (કી. નં. ૩૮) સં. ૧૨૯૫માં શ્રીમન્ નલકમાં મહારાજ જયતુગિદેવના રાજ્યમાં મહાપ્રધાન હમદેવના સમયમાં ઉપક્રેશ વંશના ચિત્રકુટવાસી સા. સાલ્હાકે કર્મસ્તવ તથા કર્મ-વિપાકની ટીકાની તાડપત્ર પર પ્રત લખી (જો. પૂ. ૨૬) અને તેજ વષમાં વીસલદેવરાજ્યે દંડાધિપતિ વિજસિંહના વારામાં સ્કંડેરગચ્છીય મણિ આસચંદ્ર શિ. પંડિત ગુણાકરે ષડ્વિધાવસ્થક વિવરણ (યોગ શાસ્ત્રમાંથી) ની તાડપત્ર પર પ્રત લખી (પા. સૂચિ નં. ૩૭) સં. ૧૨૯૬માં ત. દેવેન્દ્રસુરિ, વિજયચંદ્રસુરિ, ઉપા. દેવભદ્રગણિના વ્યાખ્યાનની અસરથી વીજપુરમાં નાગપુરીય શ્રાવકોએ પાશ્વિક પ્રતિક્રમણની ચૂર્ણિ અને વૃત્તિ તાડપત્ર પર લખાવી (પી. ૧, ૩૫; ખં. શાંતિ. ભં.) અને તે વર્ષમાં મહારાજ હમિદેવના રાજ્યમાં મહામંડલેશ્વર રાણુક વીરમદેવની રાજધાનીમાં વિષ્ણુપુર (વીજપુર)માં રહીને અલયગિરિકૃત સંપ્રહિણી ટીકા તાડપત્ર પર લખાઈ (જો. ૩૫)

૫૬૧ આ સમયમાં (સં. ૧૨૯૦ પછી) વિશેષાવસ્થક પર શિષ્યહિતા નામની ટીકાની તાડપત્ર પરની પ્રત આશાદિત્ય નામના દ્વિજે લખી તે લેખકે ખં જનપતિસુરિના પરમભક્ત મોદવંશીય શાંતિ નામના આવકને યશોમતિ નામની લાર્યાથી થયેલ પ્રધુમ્ન નામના પુત્રની લાર્યા લક્ષ્મી માટે પ્રશસ્તિ રચી પ્રાંતે મૂકી છે. તે લક્ષ્મીએ વર્ધમાન (વદવાણ) નામના પુરમાં દેવભદ્રસુરિનાં વ્યાખ્યાન સાંભળી આ પ્રત લખાવી તેજ સુરિને અર્પણ કરી તે ભાં. ઇ. માં મોજૂદ છે.

૫૬૨ આ વસ્તુ-તેજ-યુગમાં બીજા ઘણા ગ્રંથકારો થયા:- સં. ૧૨૭૬માં રાજગચ્છના અલયદેવસુરિ (સંમતિ ટીકાકાર)-ધનેશ્વર-અજિતસિંહ-વર્ધમાન-શાંતિભદ્ર-ભરતેશ્વર-વૈરરવામી-નેમિચંદ્ર-સાગરેન્દુસુરિ શિષ્ય) માણિક્યચંદ્રસુરિ કે જેમણે સં. ૧૨૧ (૪) ૬ માં કાવ્યપ્રકાશસંકેત રચ્યો હતો તેમણે પાર્શ્વચરિત (પી. ૩, ૧૫૭; જે. ૫) લિપ્તમાલવંશીય શ્રેષ્ઠ દેહકની પ્રાર્થનાથી સં. ૧૨૭૬માં દિવાળી દિને વેલાકુલ શ્રદ્ધિવૃક્ષપકમાં પૂર્ણ કર્યું; અને શાંતિનાથ ચરિતાદિ (જે. પ્ર. ૪૯) ગ્રંથો રચ્યા. સં. ૧૨૭૭માં મૂલ ચંદ્રપ્રભ સુરિકૃત પ્રાકૃત સમ્યક્ત્વપ્રકરણ=દર્શનશુદ્ધિ પર ચક્રેશ્વરસુરિએ અધૂરી ટીકા મૂકી સ્વર્ગે જતાં તેના પ્રશિષ્ય પૂર્વોક્ત તિલકાચાર્યે પૂરી કરી; (કાં. વડો. નં. ૧૬૯) અને તેમણે સં. ૧૨૯૬માં આવસ્થક નિર્ધુક્તિ-લઘુવૃત્તિ (પી. ૨, ૬; પી. ૪, ૭૪) તેમજ દશવૈકાલિક ટીકા (પી. ૫, ૬-૫૨) તથા બીજા સામાચારી-જૈન સાધુ આવકોના આચાર-સંબંધી સં. ૧૩૦૪માં અનેક ગ્રંથો પર વૃત્તિઓ જેવી કે આવક પ્રાયશ્ચિત સામાચારી-પૌષધિક પ્રાયશ્ચિત સામાચારી-ચૈત્યવંદના-વંદનક-પ્રત્યાખ્યાન લઘુવૃત્તિ-આવક પ્રતિક્રમણ સૂત્રવૃત્તિ-સાધુ પ્રતિક્રમણસૂત્ર લઘુવૃત્તિ (પી. ૪, ૧૦૮), પાક્ષિકસૂત્ર-પાક્ષિકક્ષામણુકાવચૂરિ આદિ રચી. (જેસ. પ્ર. ૨૦, ૩૬) તેઓ સં. ૧૩૦૪ સુધી વિદ્યમાન હતા.

૫૬૩. વળી સં. ૧૨૭૮માં ચંદ્રકુલના વર્ધમાનસુરિ-જિનેશ્વર-

અભયદેવ આદિ અધિકારો, અને વિનયદ્રસૂરિ. ૩૯૩

નવાંગીવૃત્તિકાર અભયદેવ-જિનવલ્લભ-જિનશેખર-પદ્મોદ્ધુ શિષ્ય અભયદેવસૂરિ (ખીજા) એ ‘શ્રી’ એ શબ્દથી અંકિત જન્યન્તવિજ્ય કાવ્ય (પ્ર. કાવ્યમાલા નં. ૭૫), સં. ૧૨૮૦માં શ્રીપ્રભસૂરિએ હેમચંદ્રના કારકસમુચ્ચયોધિકારત્રયમાંથી પહેલા એ અધિકાર પર વૃત્તિ, સં. ૧૨૮૧માં લક્ષ્મીધરે તિલકમંજરીકથાસાર, સં. ૧૨૮૨માં (ખં જિનપતિસૂરિ શિં) ઉક્ત પૂર્ણભદ્ર ગણિ એ સ્થાનાંગ-ભગવતી-અધિસ્તવમાંથી ઉદ્ધરી અતિમુક્તચરિત્ર પાલણુપુરમાં, અને તેણેજ સં. ૧૨૮૫માં જેસલમેરમાં છ પરિચ્છેદવાળું ધન્યશાલિભદ્રચરિત્ર તેમજ જેસલમેરમાં સં. ૧૩૦૫ (બાણશન્યાનલગ્નૌ ?) કૃતપુણ્યચરિત્ર (મોટી ટોલી ભં. પાલીતાણા) આદિ રચ્યાં. આ ધન્યશાલિભદ્રચરિત્રમાં સર્વદેવસૂરિએ સલાય આપી છે અને તેના સંશોધક સૂરપ્રભવાચક હતા કે જેમણે વાદિ ચમદંડ નામના દિગંબરને ખંભાતમાં જીત્યો હતો, કાલસ્વરૂપકુલક વૃત્તિ રચી હતી અને જેમણે અંદ્રતિલક ઉપાધ્યાય અને વિદ્યાનંદને અભ્યાસ કરાવ્યો હતો.

૫૬૪. સં. ૧૨૮૫ના અરસામાં પાર્શ્વનાથ ચરિત્રાદિ વિંશતિ (૨૦) પ્રબંધના કર્તા આચાર્ય વિનયચંદ્ર વિદ્યમાન હતા. તેમનો કવિશિક્ષા નામનો કાવ્યસાહિત્ય પર રચેલ (વિનયાંક) અંથ તાડપત્ર પર પાટણ ભંડારમાં વિદ્યમાન છે. (પા. સૂચિ નં. ૫૯) તે કવિ તેમાં કહે છે કે અપ્પભટ્ટી ગુરૂની વાણીમાં કવિશિક્ષા કહીશ (નત્વા જી ભારતી દેર્ષી ચપ્પમટ્ટિગુરોગિરા । કાવ્યશિક્ષાં પ્રવક્ષ્યામિ નાનાશાસ્ત્રનિરીક્ષણાત્ ।) અપ્પભટ્ટી કાવ્યશૈક્ષ કહેવાતા હતા; અને તેમની રચેલી કાવ્યશિક્ષાનો વિનયચંદ્રે પોતાના અંથમાં ઉપયોગ કરેલો હશે. પ્રસ્તુત શિક્ષામાં તે વખતના ૮૪ દેશોની ૪૫૦માહિતી

---

૪૦૫. ચોરાશી દેશોનાં નામ નીચે પ્રમાણે ગણાવેલાં છે:—
 ‘ચતુરશ્રીતિર્દેશાઃ ગૌહકન્યકુબ્જ કૌલ્લાક કલિંગ અંગ વંગ કુરંગ આન્ધ્ર-
 ત્ય કામાક્ષ ઓષ્ટ પુંડ્રવૈશ માલવલોહિત પશ્ચિમ કાઞ્ચલાભ સૌરાષ્ટ્ર
 કુંકળ લાટ શ્રીમાલ અર્બુદમેદપાટ મરુવરેન્દ્ર યમુનાગંગાતીરજેતવેદિ

આપેલી છે; તે પૈકી સુરાષ્ટ્ર નવહળર ગામનો, હાટ દેશ એકવીસ હળર ગામનો, ગૂર્જર દેશ સિત્તર હળર ગામનો વગેરે જણાવ્યું છે. પ્રાયઃ આ વિનયચંદ્રે સં. ૧૨૮૬માં મહિનાથચરિત્ર મહાકાવ્ય રચ્યું તે ઉદયસિંહે રચેલી ધર્મવિધિવૃત્તિને સુધારી-શોધી. (કાં. ૭ાણી)

૫૬૫. સં. ૧૨૮૫ના વર્ષમાં જગન્નયંદ્રસુરિએ ઉગ્ર તપ આદર્યું હતું તેથી મેવાડના રાજાએ 'તપા' ખરિદ તેમને આશ્રાતમાં આપ્યું અને તેનાથી 'તપા-ગચ્છ' રચાયાં. (મેવાડની ગાદીપર મં. ૧૨૭૦)

માગધ મધ્ય કુરુકાહલ કામરૂપ કાંચા અવંતી પાપાતક કિરાત સૌવીર ઔશીરવાકાળ ઉત્તરાપથ ગુર્જર સિંધુકેકાળ નેપાલ ટક્ક તુરષ્ક તાહ્કાર બર્બરજર્જર કાશ્મીર હિમાલય લોહપુરુષ શ્રી રાષ્ટ્ર દક્ષિણાપથ સિંધલ ચૌલ કૌશલ પાંડુ અંધ્ર વિન્ધ્ય કર્ણાટદ્રવિડ શ્રીપર્વત વિદર્મ ધારાવર-લાજી તાપી મહારાષ્ટ્ર આમીર નર્મદાતટ દ્વીપદેશોશ્વતિ ॥

હીરયાળી હ્યાદિ ષટ્કં । પત્તનાદિ દ્વાદશકં । માતરાદિશ્વતુર્વિ-શતિઃ । બહ્વ હ્યાદિ ષટ્ત્રિંશત્ । ખાલિજાદિ ચત્વારિંશત્ । હર્ષપુરાદિ દ્વિપંચાશત્ । શ્રીનારપ્રમૃતિ ષટ્પંચાશત્ । જંબૂસરપ્રમૃતિ ષષ્ટિઃ । પઢવાળ પ્રમૃતિ ષટ્સપ્તતિઃ । દર્ભાવતીપ્રમૃતિ ચતુરક્ષીસિઃ । પેટલાપદ્મપ્રમૃતિ ચતુ-રરુત્તરશતં । ષદિરાલ્લકાપ્રમૃતિ દશોત્તરં શતં । મોગપુરપ્રમૃતિ ષોડશોત્તરં શતં । ધવલક્ષ પ્રમૃતિ પંચશતાનિ । માહુળવાસાચમર્ધાષ્ટમશમ્ । કૌંકળ-પ્રમૃતિ ચતુર્દશાધિકાનિ ચતુર્દશશતાનિ । ચંદ્રાવતીપ્રમૃતિ અષ્ટાદશશતાનિ । દ્વાવિંશતિ શતાનિ મહિતદં । નવ સહસ્રાણિ સુરાષ્ટ્રઃ । એકવિંશતિ સહસ્રાણિ લાટદેશઃ । સપ્તતિ સહસ્રાણિ ગૂર્જરો દેશઃ પારતશ્ચ । અઢ્ઢલક્ષાણિ ત્રાક્ષળપાટકં । નવલક્ષાણિ ડાહલાઃ । અષ્ટાદશલક્ષાણિ દ્વિનવત્યધિકાનિ માલવો દેશઃ । ષટ્ત્રિંશલ્લક્ષાણિ કન્યકુબ્જઃ । અનંતસુત્રપ્રાપયં દક્ષિ-ણાપથં ચેતિ ॥ —૫૬૬ એટલે છ ગામોનો સચુદાય; ઇત્યાદિ.—સ્વ. સાક્ષર ચિમનલાલ દલાલનો 'પાટણના જાંડારો અને ખાસ કરીને તેમાં રહેલું અપ-ખંડ તથા પ્રાચીન ગૂજરાતી સાહિત્ય' એ લેખ. (પાંચમી ગૂજરાતી સા-પરિષદનો અહેવાલ)

થી ૧૩૦૯ સુધી જૈત્રસિંહ નામે રાજ્ય હતો. સં. ૧૨૭૯ સુધી મેવા-
ડની રાજધાની નાગદન્દહ—નાગહદ—હાલનું નાગદા શહેર હતું, તે વૃદ્ધા.
પછી ચિતોડ રાજધાની થઇ. આઘાટ તે ઉદયપુર પાસેનું આઘાડ
કે જે મેવાડનું એક પ્રાચીન નગર હતું.) આ તપા જગચ્ચંદ્રસૂરિ
અને તેના શિષ્યમંડળને વસ્તુપાલે ૪૦૬ ગૂજરાતમાં અતિ માન આપ્યું
અને તેથી ગૂજરાતમાં તપાગચ્છનો પ્રભાવ અત્યાર સુધી જળરો
આલ્યો આવ્યો છે. આ જગચ્ચંદ્રસૂરિના શિષ્ય વિજયચંદ્રસૂરિ તે
મૂળ વસ્તુપાલના ગૃહમાં લેખ્ય કર્મ કરનાર મંત્રિ-હિસાબી મહેતા
હતા અને તેને આચાર્યપદ અપાવવામાં પણ વસ્તુપાલની સામેલગીરી
હતી. (મુનિસુંદરકૃત ગુર્વાવલી શ્લો. ૧૨૨-૧૨૫) આ વિજયચંદ્રસૂરિથી
'વૃદ્ધ પોશાલિક તપાગચ્છ' સ્થપાયો.

૫૬૬. સં. ૧૨૮૬માં નાગોરના રહીશ દેહાના પુત્ર પૂનડ
કે જેણે સં. ૧૨૭૩માં બિંબેરપુરથી શત્રુંજયની પ્રથમ યાત્રા કરી હતી
તેણે શત્રુંજયની યાત્રા માટે સંઘ કાઢ્યો. અને વસ્તુપાલે ભક્તિ સારી
કરી સાથે રહી યાત્રા કરી હતી. (અ. પ્ર.) સં. ૧૨૮૭માં સર્વદેવ-
સૂરિએ જેસલમેરમાં દેવપ્રસન્નપતિકાવૃત્તિ રચી (કાં. જાણી).

૫૬૭. ખં જિનપતિસૂરિ શિષ્ય જિનપાલ ઉપાધ્યાયે (કે જેમણે
સં. ૧૨૬૨માં ષટ્સ્થાનક વૃત્તિ અને પછી સનતકુમારચક્રિચરિત મહાકાવ્ય.
સટીક રચેલ છે) સં. ૧૨૯૨માં જિનદત્તસૂરિકૃત ઉપદેશ રસાયન

૪૦૬. તદાદિવાળદ્વિપમાનુ વર્ષે ૧૨૮૫ શ્રી વિક્રમાત્ પ્રાપ

તદીય ગચ્છઃ ।

बृहद् गणाहोऽपि तपेति नाम श्रीवस्तुपालादिमिरर्च्यमानः ॥

—મુનિસુંદર ગુર્વાવલી શ્લો. ૯૬.

આ ગુર્વાવલીમાં જણાવ્યું છે કે આઘાટપુરમાં વૃપસલામાં કર દિગં-
બર વાહીને છતવાથી રાજાએ જગચ્ચંદ્રને 'હીરલા' એકું બિરદ આપ્યું.
શ્લો. ૧૦૬.

પર વિવરણ, સં. ૧૨૯૩માં જિનવલ્લભસૂરિકૃત દ્વાદશ કુલક પર વિવરણ અને પંચલિંગી વિવરણ-ટિપ્પન, સં. ૧૨૯૪માં જિનદત્ત-સૂરિકૃત ચચરી નામના અપભ્રંશ કાવ્ય પર વિવરણ, (પ્ર. ગા. ઓ. સી.) તથા તે ઉપરાંત દેવપ્રવિચારભાષ્યાદિ રચ્યાં. (અપભ્રંશ કાવ્યત્રયી. પ્રસ્તાવના પૃ. ૬૫-૭૦, જેસ. પ્ર. ૪૧. વેં નં. ૧૬૨૩)

૫૬૮. સં. ૧૨૯૨માં દિગંબરી પંડિત આશાધરે ત્રિપષ્ટિસ્મૃતિ માલવાના પરમાર દેવપાલના રાજ્યમાં અને સં. ૧૩૦૦માં જયતુગિ દેવ (જયસિંહ)ના રાજ્યમાં ધર્મોત્તમ શાસ્ત્રની રચના કરી. આ ઉપરાંત તેણે અનેક ગ્રંથો રચ્યા છે.

૫૬૯. સં. ૧૨૯૪માં આં. ધર્મધોષ સૂરિના શિષ્ય અને પદધર મહેન્દ્રસૂરિએ ઉક્ત ધર્મધોષની શતપદીમાં કેટલાક ગ્રંથો ઉમેરી, ઉદ્ધરી, કમરચનામાં કવચિત ફેરફાર કરી તે શતપદી-ગ્રંથોત્તર પદ્ધતિનો સમુદ્ધાર કર્યો (પી. ૧, ૧૨; પી. ૫, ૬૭). કે જેની સં. ૧૩૦૦ આં લખાયેલી પ્રત પા. ભં. માં છે. વળી તેણે ૧૧૧ ગાથાનું તીર્થ-માલા સ્તોત્ર-પ્રતિમા સ્તુતિ પ્રાકૃતમાં સંડીક રચ્યું (જુહ. ૮ નં. ૪૧૮ મુ. વિધિપક્ષ પ્રતિકમણ. ભી. મા.) જીરાવલ્લી પાર્શ્વનાથ સ્તોત્ર (પી. ૧ નં. ૩૧૬)ના રચનાર મહેન્દ્રસૂરિ આ હશે. આ મહેન્દ્રસૂરિના શિષ્ય (પ્રાયઃ ભુવનતુંગસૂરિએ) ચતુઃશરણાવચૂરિ રચી (લીં.)

૫૬૯. વળી સં. ૧૨૯૪માં ચંદ્ર કુલના વિશુદ્ધપ્રભસૂરિ શિષ્ય પદ્મપ્રભસૂરિએ મુનિસુવ્રતચરિત (પી. ૩, ૩૦૨) અને કુંચુચરિત (કે જેની સં. ૧૩૦૪ની પ્રત જેસ. ભં. માં છે) રચ્યાં. પાર્શ્વસ્તવ ભુવનદીપક આદિના ગ્રંથકાર આ પદ્મપ્રભ છે કે ખીજ તેનો નિશ્ચય થયો નથી.

૫૭૦. સં. ૧૨૯૫માં ખ. જિનપતિસૂરિ શિષ્ય સુમતિ ગણિએ મૂલ જિનદત્તસૂરિકૃત ગણુધરસાર્થશતક પર ગૃહદૃષ્ટિ રચી. તે ઘટિ પહેલાં ખંભાતમાં આરંભીને ધારાપુરી-નલ કચ્છકાદિ વિહાર કરતાં

સુભતિગણિ, ગુણાકર, દેવેન્દ્રસૂરિ, વસ્તુતેજનો સ્વર્ગવાસ. ૩૬૬

કરતાં છેવટે મંડપદુર્ગ-માંડવગદમાં પૂરી કરી, અને તેને જેન વિદ્વાન્ જલ્દલે લખી; અને તેનો પ્રથમાદર્શ ખ. જિનેશ્વરસૂરિ શિષ્ય કનક-ચંદ્રે લખ્યો. (જેસ. ૨૯, જે. પ્ર. ૫૦; ભાંડા. રી. ૧૮૮૨-૮૩ પૃ. ૪૮). આજ વર્ષમાં ઉદયસિંહસૂરિએ (જનવલ્લભની પિંડવિશુદ્ધિ પર સૂત્ર સહિત ૭૦૩ શ્લોક પ્રમાણુ દીપિકા રચી. (પા. સૂચિ)

૫૭૧ સં. ૧૨૯૬માં ગુણાકરસૂરિએ નાગાર્જુન કૃત યોગરત્ન-માલા પર વૃત્તિ કરી; સં. ૧૨૯૮માં ચંદ્રગચ્છમાં (ભદ્રેશ્વરસૂરિ-હરિભદ્ર-શાન્તિસૂરિ-અભયદેવ-પ્રસન્નચંદ્ર-મુનિરત્ન-શ્રીચંદ્રસૂરિશિષ્ય) દેવેન્દ્રસૂરિએ ૫૭૩૦ શ્લોક પ્રમાણુ ઉપમિતિભવપ્રપંચકથા સારોદ્ધાર (પી. ૬, ૪૦) રચ્યો કે જેનું સંશોધન પ્રસિદ્ધ સંશોધક પ્રહુમ્નસૂરિએ કર્યું હતું, આ દેવેન્દ્રસૂરિને સૂરિપદ તેના ગુરૂ શ્રીચંદ્રસૂરિના પદ્ધર યશોદેવસૂરિએ આપ્યું હતું.

૫૭૨. 'ગૂર્જરેશ્વર ભીમદેવ અને મહારાણા વીરધવલના મહા-માતૃ, ગૂર્જરાતના ગૌરવને વિસ્તારનાર, પ્રૌઢપ્રતિભાસંપન્ન, લક્ષ્મી અને સરસ્વતીના લાડીલા ધર્મપુત્ર, તેજપાલના જ્યેષ્ઠ બંધુ, પોતાના પ્રચંડ બાહુબલથી વૈરીઓના વિક્રમને પરાસ્ત કરનાર યુદ્ધવીર, દિલ્હીના સુલતાન મોજદીન પાદશાહને વિચક્ષણતાથી ગૂર્જરભૂમિ સાથે સંધિ કરાવનાર, મહારાણા વીરધવલ દ્વારા શત્રુંજયની પૂજા માટે અંકેવા-વાલિય ગામ શાસનમાં અપાવનાર, શત્રુંજય-ગિરનાર-આણુ વગેરે અનેક તીર્થસ્થાનોમાં-દેવમંદિરોમાં-સંઘયાત્રા મહોત્સવોમાં તથા સેંકડો અન્ય ધર્મસ્થાનકોમાં કરોડો અને અખજોની સંખ્યામાં લક્ષ્મીના સદ્-વ્યય કરનાર ધર્મવીર, ચતુરતાપૂર્વક નિર્દોષ ધર્મોચરણો આચરી કલિ-યુગમાં પણ કૃતયુગને ઉતારનાર સર્વ દર્શનોને સન્માન અને સમ-ભાવથી જ્ઞેનાર, કવિઓના આશ્રયદાતા, સુવર્ણધારાધર વરસાવી સમસ્ત યાચકોને સંતુષ્ટ કરનાર દાનવીર, નરનારાયણાનંદ મહાકાવ્ય આદિશ્વર મનોરથમય સ્તોત્ર સુક્રિતઓ વગેરે રચનાર, વિચારચતુર,

વિવેકવાચસ્પતિ વિખ્યાત મંત્રીશ્વર વસ્તુપાલનું^{૪૦૭} શત્રુંજયની તેરમી યાત્રા માટે પ્રયાણ કરતાં માર્ગમાં વિ. સં. ૧૨૯૬માં માધમાસની પંચમી તિથિએ રવિવારના પ્રથમ પહોરમાં ધર્મરાજ-પુત્રી સદ્ગતિ સાથે પાણિગ્રહણ થયું-સ્વર્ગમન થયું. (વં વિં). મંત્રી તેજપાલ સં. ૧૩૦૪માં સ્વર્ગસ્થ થયો. ૪૦૮

૫૭૩ વસ્તુપાલના મુખથી મૃત્યુ પહેલાં જે પદો નીકળેલાં રાજશેખર જણાવે છે તેથી તેની અંતર્ગત ભાવનાનું સ્વરૂપ સમન્વય છે.

શાસ્ત્રાભ્યાસો જિનપદનતિઃ સંગતિઃ સર્વદાર્યૈઃ
સદ્વૃત્તાનાં ગુણગણકયા દોષવાદે ચ મૌનમ્ ।
સર્વસ્યાપિ પ્રિયહિતવચો ભાવના ચાત્મતસ્ત્રવે
સમ્પદ્યન્તાં મમ ભવભવે ચાવદાપોડપર્વઃ ॥

૫૭૪. 'ઇ. સ. ૧૩મો સૈકા સોમેશ્વરદેવ, નાનાક પંડિત, સુભટ, અરિસિંહ, અમરચંદ્રસૂરિ વગેરે સમકાલીન કવિઓના તેજથી ઉજ્જ-વળ દીપે છે. આ યુગ સાહિત્યના વિકાસનો હતો. કુમારપાળ, ભીમ-દેવ, લવણપ્રસાદ, વીરધવલ, વીશળદેવ, વસ્તુપાળ, તેજપાળ વગેરે સાહિત્યના શોખીન ઉત્તેજકો હતા. ભોજ અને વિક્રમરાજની સભા-માં જેમ કવિમંડળો મળતાં, તેમ આ સમયમાં ગૂજરાતના રાજાઓની સભાઓ પણ વિવિધ દેશના કવિઓની આતુરી ખનાવવાનું સ્થાન હતું. અનેક નાના મોટા કવિઓ ત્યાં એકઠા થતા, પરસ્પર સ્પર્ધા

૪૦૭ પંડિત ભાલચંદ્રનો લેખ 'સિદ્ધરાજ અને જૈનો.'

૪૦૮ સ્વ. તં મં ત્રિપાઠીને એક છલ્લું પ્રતના પાનામાં પણ લખેલું મળ્યું હતું કે

‘સં. ૧૨૬૬ મહં વસ્તુપાલો દિવં ગતઃ ।

સં. ૧૩૦૪ મહં તેજપાલો દિવં ગતઃ ॥’

આરે અં પ્ર. માં વસ્તુપાલનું અને તેજપાલનું મૃત્યુ સં. ૧૨૯૮ અને ૧૩૦૮ માં અનુક્રમે થયેલું જણાવેલું છે, તે ઠીક નથી.

કરતા, અને જ્યાં કવિતા અઢળક દ્રવ્ય પ્રાપ્ત કરવાનું સાધન હતું ત્યાં 'કાવ્યચૌરનો અભાવ ન હોય તે સ્વાભાવિક છે.' ૪૦૯

પણ 'પાટણના ગૂજર રાજ્યની સ્થાપના જૈનોથી થયેલી છે; અને વનરાજના સમયથી પાટણ જૈનોના મધ્યખિન્દુ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયેલ છે. જૈન ધર્મ તથા તેના આચાર્યોને મળતા રાજ્યાશ્રયથી ૧૦ થી ૧૩ માં સતક સુધીમાં જૈન આચાર્યોએ ગૂજરાતના પાટનગરમાં તથા અન્ય સ્થળોએ રહીને ધણા અગત્યના ગ્રંથો રચીને ગૂજરાતનું સાહિત્ય ઉત્પન્ન કરેલું છે. જૈન આચાર્યોએ રચેલું સાહિત્ય બાદ કરીએ તો ગૂજરાતનું સાહિત્ય અત્યંત હુદ્ર દેખાશે. સાહિત્યની પ્રવૃત્તિ પુસ્તકોના સંગ્રહ વગર અશક્ય છે અને તેથી જૈનોએ પોતાના ધાર્મિક સાહિત્ય ઉપરાન્ત ઔદ્ય તથા બ્રાહ્મણ ગ્રંથો પાટણ, ખંભાત વગેરેના સ્થળોના ભંડારોમાં સંગ્રહેલા હતા; અને આ ભંડારોના લીધેજ ઔદ્યો તથા બ્રાહ્મણોના પ્રાચીન ગ્રંથો જે કોષ પણ કેકાણેથી મળે નહીં તેવા અદિયા ઉપલબ્ધ થયેલા છે.' ૪૧૦

---

૪૦૬. પ્રો. આનન્દરા'કરનો લેખ 'ગૂજરાતનું' સંસ્કૃત સાહિત્ય: એ વિષયનું ચોક્કસ રેખાદર્શન.' (વીલ યુ. સા. પરિષદનો અહેવાલ)

૪૧૦. સ્વ. ચીમનલાલ કલાલનો લેખ 'પાટણના ભંડારો અને અશ્વ કરીને તેમાં રહેલું અપભ્રંશ તથા પ્રાચીન ગૂજરાતી સાહિત્ય' (સુસ્ત યુ. સા. પરિષદનો અહેવાલ) તેમજ તેમનો લેખ નામે 'પાટણના ભંડારો' - લાઇબ્રેરી મિસેલેની-જુલાઈથી અક્ટોબર સુધે ૧૯૧૫.

પ્રકરણ ૫ મું.

વાઘેલા વંશનો સમય.

[સં. ૧૪૦૦ થી ૧૩૫૬.]

જીણ પસાયાહ નરા સુકર્ણસરસત્યવલ્લહા હુંતિ ।

સા સરસર્ક ય પડમાવર્ક ય મે દિન્તુ સુચરિદ્ધિમ્ ॥

—જેના પ્રસાદથી મનુષ્યો સુકવિ અને સરસાર્થના વલ્લભ થાય છે તે સરસ્વતી અને પદ્માવતી મને શ્રુતની ત્રણ આપો.

—જિનપ્રલસૂરિકૃત વિધિપ્રપા.

૫૭૬ વસ્તુપાલ-તેજપાલે ગૂઝરાત નવેસર રચ્યું. સર્વ જાતિની પ્રજાના હિતનાં કાર્યો કરી તેઓમાં એકતા સાધી. જૈન શાસનને હિંમત અને દૃઢ બનાવ્યું. વિશલદેવે સં. ૧૩૦૦માં સોલંકી ત્રિભુવનપાલ પાસેથી ગૂઝરાતનું રાજ્ય લઈ સં. ૧૩૧૮ સુધી રાજ્ય કર્યું.

આ સમયમાં કૃષ્ણર્ષિના સંતાનીય જયસિંહસૂરિ થયા તેમણે સં. ૧૩૦૧માં મંત્રવાસિતજલથી અંબૂમિમાં સંધને જીવાડ્યો હતો. ૪૧૧

૫૭૭ આ સમયમાં તપાગચ્છના દેવેન્દ્રસૂરિ અને તેમના ગુરૂબ્રાતા વિજયચંદ્ર સૂરિ વચ્ચે મતભેદ થયો હતો; ખંભાતમાં વિજયચંદ્રે એકી સાથે બધાં ચોમાસાં વૃદ્ધશાલામાં-મોટા ઉપાગ્રયમાં ગાળ્યાં, અને તેથી ત્યારપછી તેમના અનુયાયીઓનો પક્ષ 'વૃદ્ધશાલિક' કહેવાયો ને દેવેન્દ્રસૂરિનો પક્ષ તેઓને વિહાર કરી આવતાં લઘુશાલામાં રહેવું પડતું

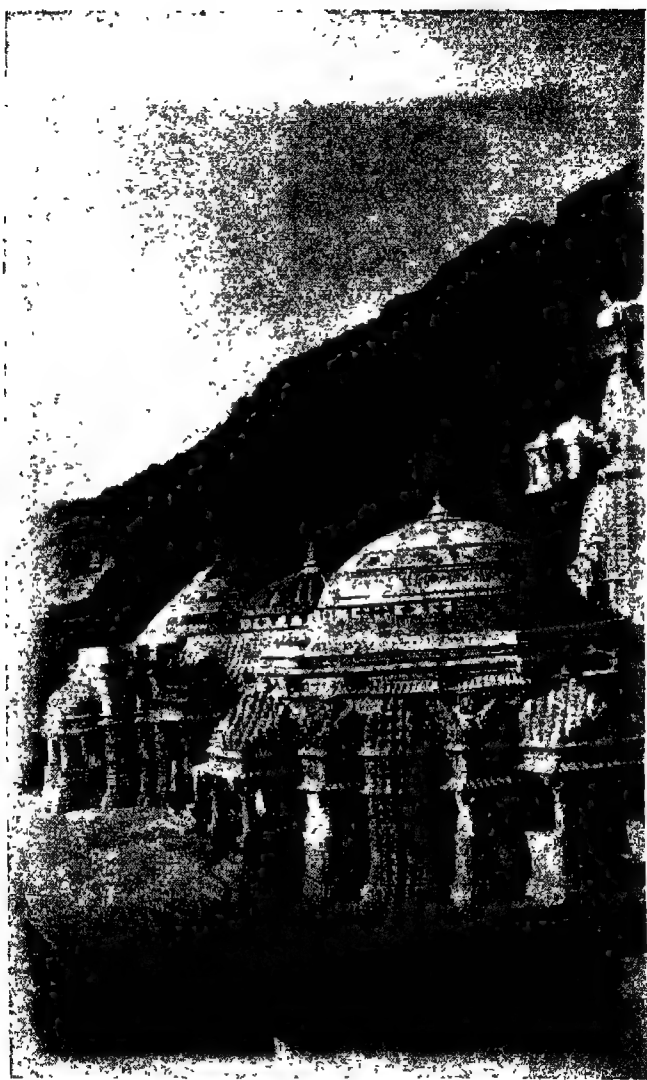
૪૧૧ તસ્માદ્ વિસ્મયનીયચાતુરિતે શ્રીસૂરિચક્રે કમા-

જ્ઞાતે શ્રી જયસિંહસૂરિરુદ્રમૂર્ધિપ્રન્નચૂડામણિઃ ।

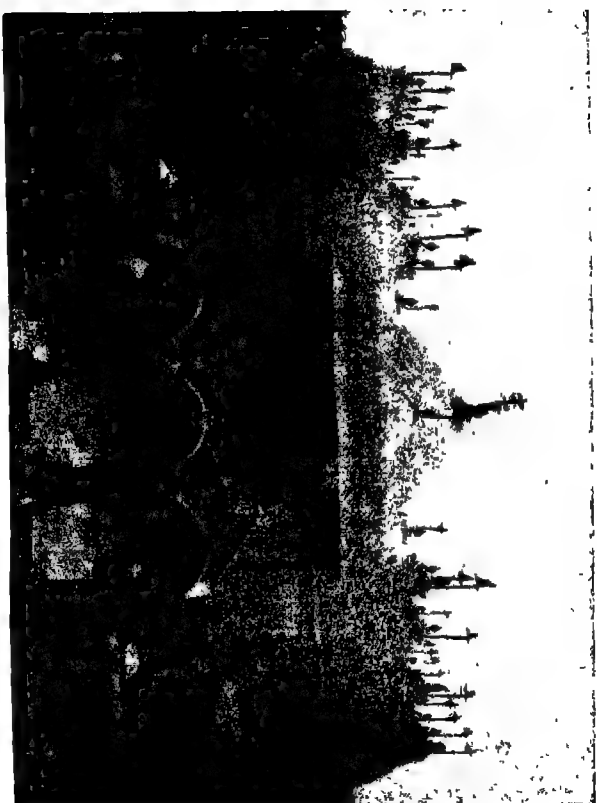
સંવદ્ વિક્રમતલ્લયોદયશતેષ્વેકોત્તરેષ્વ(૧૩૦૧) કેરુક્

વલ્લાન્તં સંવમજીજિવજ્જલમરૈયો મંત્રકૃદૈ મૈરૌ ॥

—જયસિંહસૂરિ (જન્મ. જયસિંહસૂરિના સંતાનીય) કૃત કુમારપાલ ચરિત્ર પ્રચલિત. સં. ૧૪૧૨.

મહામાતૃ વસ્તુપાલ તેજપાસનું મંદિર-ગિરનાર પાશ ૫૩૭
[જૈન સરતી સાંચનમાળાના મૌજન્યથી]

કચ્છ-ભરૂચરતું મહિસદ્દ મંદિર—(જગપુશાવું પૃ ૪૦૧)
 [જોન સરની વાંચનમાળાના સૌજન્યથી]

તેથી 'લઘુશાલિક' કહેવાયો. વિજયચંદ્ર સુરિએ કહ્યું આચારમાં થોડો ધણો શિથિલ માર્ગ દાખલ કર્યો કે 'ગીતાથી (મુનિઓ) વસન્તી પોટલીઓ રાખી શકે, હમેશાં ઘી દૂધ વગેરે ખાઈ શકે, કપડાં ધોઈ શકે, ફળ અને શાક લઈ શકે, સાખીઓએ આણેલું ભોજન ભખી શકે, અને આવકોને પ્રસન્ન રાખવા તેઓની સાથે બેસી પ્રતિક્રમણ પણ્ય કરી શકે' (ધર્મસાગરકૃત પદાવલી)

૫૭૮. વીસલદેવના વારામાં સં. ૧૩૧૨ થી ૧૩૧૫માં જળરો દુકાળ પડ્યો, તે વખતે કચ્છના ભદ્રેશ્વરના શ્રીમાળી જૈન જગદુરાહે સિંધ, કાશી, ગૂજરાત વગેરે દેશમાં પુષ્કળ અનાજ આપી દાનશાળાઓ ખોલી અને ત્રણ વર્ષના દુષ્કાળનું સંકટ નિવાર્યું. તેણે આદ્યપુર (અંબડન) સુધી વેપાર ખેડ્યો હતો. આમ વ્યાપારનિપુણ અતિ ધનાઢય હોવા ઉપરાંત સાહસી વીર, ધર્મનિષ્ઠ અને દીન દુઃખીઓને ધણી સહાય આપનાર તે હતો. શત્રુજન્ય અને બિરિહારના સંઘકાદી જૈનમંદિરો બંધાવી, જીર્ણ મંદિરોનો ઉદ્ધાર કરી જૈનધર્મની સેવા કરી. જૈન હોવા છતાં બીજા ધર્મો પર તેને જરાપણ દેશ ન હતો, તેથી તેણે શિવ અને વિષ્ણુનાં મંદિરોનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો અને મુસલમાનોને માટે મસજિદ બંધાવી હતી. તેના વિચાર સુધારક હતા. તેણે પોતાની વિધવા પુત્રીનું પુનર્લગ્ન કરવાનો વિચાર કરી તેને મોકલે પોતાની માતિની આગા પણ્ય તે પ્રાપ્ત કરી ચૂક્યો હતો. પરંતુ પોતાના કુટુંબની બે વૃદ્ધ સ્ત્રીઓના વિરોધથી તે તેમ કરતાં અટક્યો હતો. ૪૪૪

૪૪૨. જુઓ ધર્મપ્રચારિ શિ. સર્વાનન્દસુરિદ્ જગદુરાહિ. સુવ તેમજ ૫૦૦ જાપાંતર મીઠાસહિત શ. મહાનવાલ. કલમતસામ જગદુરાહ કહ્યું છે. (સુદ્ધ ૨ નં. ૨૮૪) નામથી પ્રચારિણી પત્રિકામાં જેમ તથા વસંતમાં આવેલ શ. કૃષ્ણવાલ મેઠાનવાલ કહેવોનો જેમ 'સર્વાનન્દ-સુરિય' શ્રી જગદુરાહિ એક મહાન-ચરિત પ્રસન્ન છે. આ મહાનવાલ છે એટલે તેમાં અલંકાર અને અલિપ્તચેતિ જેમ તે મહાનવાલ છે. પરંતુ બે અલિપ્તચેતિ અને અલંકાર છતાં પણ તેમાં અલિપ્તચેતિ

૫૭૯. ઉદયન મંત્રીના પુત્ર ચાહડના પુત્ર પદ્મસિંહના પુત્ર સલક્ષ (સલખણ) ને વીસવ્રદેવે પ્રથમ સૈરાપ્ટ્ર (કાઠિયાવાડનો મોટા ભાગ)નો અધિકારી કર્યો હતો, અને પછી લાટ (ભરૂચ આદિ) દેશનો અધિકારી બનાવ્યો હતો કે જ્યાં નર્મદા તીરે તેનો દેહાન્ત થયો હતો. (સં. ૧૩૨૦ પૂર્વે) તેના શ્રેય સાર તેના ભાઈ સામંત (સિંહ) મંત્રીએ 'સલક્ષનારાયણ' નામે હરિ (વિષ્ણુ)ની પ્રતિમા સ્થાપી. ઉક્ત સામંતસિંહ સચિવ (મંત્રી)ને વીસવ્રદેવે સુરાષ્ટ્રનો અધિકાર સોંપ્યો હતો, તેમજ અર્જુન (દેવ) રાજ્યએ પણ સોંપ્યો. તેણે સમુદ્રતીરે દારકાપતિના માર્ગમાં જર્જર (જુર્જર) થયેલા રેવતીકુંડને ખોતાની માતાના શ્રેય સાર નવા પત્થરનાં પગથીઆંથી (અંધારી) વાવ સમાન કર્યો ને ત્યાં ગણેશ, ક્ષેત્રપાલ, સૂર્ય અને ચંડિકાદિ માતાઓ સહિત મહાદેવ અને જલશાયી (વિષ્ણુ) કરાવ્યા ને રેવતી તથા

શોભ્ય ઘણાં બિન્દુઓ મળી આવે છે. જમડશાહના વૃત્તાંતની સાથે સંબંધ રાખતાં બીજા બનાવોને નોંધતાં સર્વાનન્દસૂરિએ આ કાવ્ય-પુસ્તકમાં પણ ઐતિહાસિક બિન્દુ લક્ષમાં લીધેલાં હોય એમ લાગે છે. લોકની રીતચાત, દેશની સ્થિતિ અને નાયકના વૃત્તાંતનું વર્ણન તે કાળનું વાચકને ચચાર્થ દર્શન કરાવે છે. કંઠકોટ, ભદ્રેશ્વર વગેરે નગરોનાં વર્ણનો તે તે સ્થાનની વિભૂતિથી તે કાળે, તે કેનાં સમૃદ્ધિવાન હતાં તે સ્પષ્ટ દેખાડે છે. * * ગુજરાત, સિંધ, યરપારકર, કચ્છ, કાઠિયાવાડ વગેરેમાં રાજ્ય કરતા રાજાઓના સંબંધમાં પણ કેટલાક પ્રસંગ ન્હાણા જેવા આવે છે. પારકર-ચર-પારકરના રાજા પીઠદેવના સંબંધમાં જમડશાહે ગુજરાતના રાજાની મદદ મેળવી હતી. મોટા રાજાઓની સાથે પણ તે કાળના બ્યાપારીઓ કેવા મુશ્કેલ મુશ્કેલ હતા તે તથા દરબારમાં જમડશાહ જેવા માતબર બ્યાપારીઓનું કેવું માન હવું વગેરે બીના જમડશાહ ગુજરાતના રાજદરબારમાં ગયો તે વેળાએ તેને મળેલા માનપાત્રી ન્હાણા આવે છે. તે કાળે ગુજરાત અને કચ્છ કાઠિયાવાડના વેપારીઓ સમુદ્ર માર્ગે વેપાર ચલાવતા હતા અને ખંભાતમાં ઘેરું લોકોનું રાજ્ય હવું વગેરે બીના ભેતસી નામના જમડશાહના એક મહાશૂનર ગયેલા ગુમાસ્તાના વૃત્તાંત પરથી સ્પષ્ટ થાય છે. * -ગુજરાતી. ૩૪-૬-૧૮૯૬ પૃ. ૧૪૫.

બલદેવની એ સૂત્રિ રચાવી. તે કુંડ સંબંધીના લેખની પ્રશસ્તિ સામંત મંત્રિના ગોત્રે (કુલે-વંશે) પૂજાયેલા એવા બુદ્ધિમાન મોક્ષાર્ક (મોક્ષાદિત્ય)ના પુત્ર હરિહર કવિએ રચી હતી ને તેની પ્રતિષ્ઠા સં. ૧૩૨૦ ભયેષ્ઠ સુદિ ૪ બુધે થઈ. ૪૧૩ અને રૈવતાચલના શિખર ઉપર નેમિનાથના મંદિર પાસે એક ઉચ્ચ પ્રાસાદ અને પાર્શ્વનાથનું ગિરિય (પ્રતિમા) રચાયાં.

૪૧૩. બુદ્ધો આ સંબંધીનો 'શ્રી ચોરબંદર રાજ્યમાં કાંટિકા ગામમાં મહાકાલેશ્વર મંદિરનો સં. ૧૩૨૦ નો સિદ્ધાલેખ'—લેખક સ્વ. શ્રી તનુસુખરામ મનઃસુખરામ ત્રિપાઠી. બુદ્ધિપ્રકાશ સન ૧૯૧૫ પુ. ૧૨, પૃ. ૮ થી ૧૮, ૪૫ થી ૪૯, અને ૭૬ થી ૮૨. પાર્શ્વનાથ બિંબ સ્થાપ્યાનું વર્ષ સં. ૧૩૦૫ છે. ગિરનાર પર વસ્તુપાલનાં મંદિરોમાં મધ્ય મંદિરમાં એક પાર્શ્વનાથ બિંબ છે. તેના તલે આ પ્રમાણે લેખ છે—'સંવત્ ૧૩૦૫ વર્ષે વૈશાખ શુદ્ધ ૩ રાત્રી શ્રી પવનવાસ્તવ્ય શ્રીમાલ જ્ઞાતીય ૬૦ વા (વા ?) હડ સુત મહ. પદ્મસિંહ પુત્ર ૬૦ પદ્મિભિદેવી અંગજ (મહાપદ્મસિંહ)નું મહ. શ્રી સામંતસિંહ તથા મહામાલ્ય શ્રી સહ-ખણસિંહાદિયાં શ્રીપાર્શ્વનાથ બિંબ પિત્રોઃ શ્રેયસેઽન કારિત' તતો જૃહદ્ અન્તે શ્રી પ્રભુભસુરિ પદ્મોદ્ધરણ શ્રીમાનદેવસુરિ શિષ્ય શ્રી બ્યાનદિસુરિભિઃ) પ્રતિષ્ઠિતમ્.'—આ વખતે સહખણ છવતો હતો એમ જણાય છે. સામંત-સિંહ ચુસ્ત જૈન હતો છતાં તેણે વિષ્ણુપ્રતિમા સ્થાપી એ સંબંધમાં ઉક્ત સાક્ષર શ્રી ત્રિપાઠી જણાવે છે કે 'જેનો—પણ શિવ, વિષ્ણુ, અંબા આદિનાં મંદિરો બંધાવતા. પૂર્વકાલમાં ધર્મભેદ હોવા છતાં હાલના કાલમાં જણાય છે તેવા દેવદેવ ન હતો. એવી રીતિએ વસ્તુપાલ હેમચંદ્ર આદિ ધણા જૈનોએ સિવાદિ દેવો પ્રતિ પોતાનો અવિરોધ કરાવ્યા છે, અમે તે ૧૫માં પદ્મમાત્રાનું પૂજ્ય છે એમ તેઓની શુભ અને સત્ય મતિ હતી ..... પૂર્વના જૈનો બહુધા અપરદેવદેવી ન હતા. વસ્તુપાલ સંબંધમાં પણ સોમેશ્વર (ક્રી. ડી. ૪-૪૦) લખે છે—'નાનર્વ અપિમામેમૌ નેમૌ શંકરકેશવૌ । નેમિ જિનમાં ભક્તિમાન એ વસ્તુપાલ સંહર અને કરાવની પૂજા કરતો ન હતો એમ ન હઈ વસ્તુપાલે પુનઃ ખંભાતમાં શ્રી વૈદ્યાનાથનું સિવાલય બંધાવ્યું હતું (સુ. સં. ૧૧-૭)''

૫૮૦. સં. ૧૩૨૦ આસપાસ ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ માંડવગદના પેથડકુમારે લિન્ન લિન્ન ૮૦ સ્થળોમાં જિનમંદિરો બંધાવ્યાં.

આ પેથડકુમારનો ઇતિહાસ જાણવા જેવો છે:—અવન્તિ દેશના એક ભાગ નમ્યાટ નામના દેશમાં ના-દુરી નામની પુરીમાં ઊકેશ વશનો દેદ નામના દરિદ્ર વાણીઆને એકદા યોગીએ સુવર્ણરસસિદ્ધિ કરી તેને તે આપતાં તે શ્રીમંત થયો. રાજાને ક્રોધએ તેને નિષિ પ્રાપ્ત થયો છે એવી ચાટી કરતાં રાજાએ તેને કેદમાં નાંખ્યો. ત્યાંથી સતંજન પાર્શ્વનાથની પ્રાર્થનાથી છૂટી તેને છોડી વિદ્યાપુર (વીજપુર) જઈ ત્યાં વાસ કર્યો, ત્યાંથી ખંભાત જઈ તે પાર્શ્વનાથની પૂજા કરી સુવર્ણદાન કરતાં લોકોમાં 'કનકગિરિ'નું બિરુદ મેળવ્યું. પછી ત્યાંથી કાર્યવશાત્ દેવગિરિ જઈ ત્યાં મહા વિશાલ ધર્મશાલા-પૌષ્પશાલા બંધાવી. ત્યારપછી પેથડ (પૃથ્વીધર) નામનો પુત્ર થયો. તે પેથડને ઝાંઝણુ નામનો પુત્ર થયો, ને દેદ સ્વર્ગસ્થ થયો. પેથડના સમયમાં તપાગચ્છના ધર્મધોષસુરિ હતા. ગૂર્જરાધીશ તેમનો મિત્ર હતો, અને તેમણે દેવપત્તનમાં કપર્દિપક્ષને પ્રતિબોધી જિનબિંબનો અધિષ્ઠાયક કર્યો હતો, ઉજ્જયિનમાં મોહનવેલીથી ભમિત થયેલ શિષ્યને સરખો કર્યો, ઉજ્જયિનીમાં ક્રોધ યોગીને મંત્રથી વશ કર્યો અને સર્વ વિકૃતિને ત્યાગ કરી જૈન ધર્મની ઉત્તતિ કરી હતી. તે વિદ્યાપુરમાં ચાતુર્માસ કરવા આવ્યા. તેના ઉપદેશથી પેથડે પરિગ્રહપ્રમાણુ મત લીધું. માલ-વદેશમાં ભાગ્યોદય છે એમ ગુરૂપાસેથી જાણી લઈ તે મંકપદુર્ગમાં ગયો. ત્યાં પરમાર જયસિંહના રાજ્યમાં લવણુ વેચનારની દુકાન માંડી, ત્યાં એક આભીરી લી વેચવા આવી ને તેના ધડાની નીચેથી ચિત્રક-વેલી સાંપડી, રાજાની કૃપા અર્ધ. જળરો વેપારી થયો. ઝાંઝણુની સાથે દિલ્હીના શ્રેષ્ઠી બીએ પોતાની સૌભાગ્યદેવી નામની પુત્રી પરણાવી. ત્યાંના રાજાને માંડલીક શાકંભરીને રાજા આહમાન ઝાગાદે હતો તેની શિખવણીથી પેથડને યોલાવી તેની પાસેથી ચિત્રવેલી માંગી તે તેણે રાજાને આપી, પણ તે તેની પાસેથી ચાલી અર્ધ. રાજાએ

પેથડને બહુ માન આપી છત્રચામર આદિ રાજ્યાધિકાર ચિન્હો આપ્યા. પછી અર્જુન (આયુ) ની યાત્રા કરતા પેથડ ચાલ્યો. છત્ર-પલ્લી પાર્શ્વનાથના દર્શન કર્યા ને પછી આયુની યાત્રા કરી.

૫૮૧. ધમધોપસુરિ મંડપદુર્ગમાં આવ્યા. ચૈત્યનિર્માણનાં કૃત્યતાવતાં પેથડે બુદ્ધાં બુદ્ધાં સ્થળે એમ ૮૪ પ્રાસાદ કરાવ્યા. મંડપ-દુર્ગમાં ૭૨ જિનાલયવાળો આઘ તીર્થકરનો શત્રુંજયાવતાર નામનો પ્રાસાદ સુવર્ણદંડ કલશવાળો ૧૮ લક્ષ દ્રમ્મ ખર્ચી કરાવ્યો. શત્રુંજ-યમાં શાન્તિનાથ ચૈત્ય, બંધાવ્યું. બીજાં સ્થળોનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે:—
મારતીપત્તને તારાપુરે દર્માવતીપુરે । સોમેશપત્તને વાંકિમાન્ધાતુરધારયો ॥
નાગહુદે નાગપુરે નાસિક્યવટપદ્મયો । સોપારકે રત્નપુરે કોરંટે કરદેટકે ॥
ચંદ્રાવતી ચિત્રકૂટ ચારૂપૈન્દ્રીષુ ચિક્ષલે । વિહારવામનસ્થત્યાં ય્યાપુરો-
જયિનિપુરો ॥

જાલન્ધરે સેતુબન્ધે દેસે ચ પન્થુસાગરે । પ્રતિષ્ઠાને વર્ધમાનપુર પર્ણવિહારયો ॥
ઋષ્તિનાપુર દેગાલપુર ગોગપુરેષુ ચ । જયસિંહપુરે નિમ્બસ્થરાદ્રૌ તદબોમુષિ ॥
સલક્ષણપુરે જીર્ણદુર્ગે ચ ધવલક્કે । મકુટ્પાં વિક્રમપુરે દુર્ગે મંગલત્ત: પુરે ॥
ઇત્યાદ્યનેક સ્થાનેષુ રૈદંડકલસાન્વિતા: । ચતુરંકાધિકાશીતિ: પ્રાસાદાસ્તેન
કારિતા: ॥

જેવગિરિમાં શ્રી રામ નામનો રાજ્ય હતો તેને હેમાડિ (દિ) નામનો સચિવ હતો. દિગ્જેનું ત્યાં સામ્રાજ્ય પ્રવર્તતું હતું ત્યાં પશુ તે પ્રધાનના નામેથી સદાવ્રત કાઢી તેને પ્રસન્ન કર્યો અને પછી પેથડે મોટું જૈનચૈત્ય કરાવ્યું. તે સં. ૧૩૩૫ માં પૂર્ણ થયું. ત્યાં વીરબિંબ પ્રતિષ્ઠિત થયું. તેનું નામ 'અમૃત્યપ્રાસાદ' પાડવામાં આવ્યું. એમાંકારનગરમાં સત્રાચાર (સદાવ્રતસ્થાન) બંધાવ્યું.

ધર્માબિમુખ યદ્દ શેત્રુંજય અને રૈવતક પર્વતની યાત્રા કરી. રૈવતકમાં (ગિરિનારમાં) યોગિનીપુર (દિલ્હી) વાસી અમરવાલ પૂર્ણ નામનો દિગંબર શ્રીમંત સંધલપતે આવેલ હતો. તે અધ્યાવહીન

શાખાનો માન્ય હતો. અને સંઘ વચ્ચે તકરાર થઈ; આખરે પેથડે ધર્મમાલા પહેરી.

પેથડે ઘણું દ્રવ્ય ખર્ચી મોટા સાત ભારતી-સરસ્વતી ભંડારો ભર્ય (દેવગિરિ, માંડવગઢ, આખૂ.) આદિ શહેરોમાં ભરાવ્યા અને પુસ્તકોની સાચવણ માટે પુંડા બંધન વગેરે સર્વ સામગ્રી કરાવી.

ધનેનાનિધનેનાઢયો મૃગુકચ્છાદિપૂર્ણ ચ ।

પ્રૌઢાનિ સપ્તભારત્યા માળ્ડાગારાણ્યવીમરન્ ।! ૬૩ ॥

પદ્મસૂત્રગુણક્ષૌમવેષ્ટન સ્વર્ણચાતિકાઃ ।

નિર્માણ્ય પુસ્તકેષુ સ્વં કૃતાર્થ્યકૃત ધીસત્ઃ ॥ ૬૪ ॥

(ઉપદેશતરંગિણીમાં કહેલ છે કે ધર્મધોષસૂરિના ઉપદેશથી પેથડે અગ્યારે અંગે સાંભળવા માંડ્યાં—પાંચમા ભગવતી અંગમાં ન્યાં ન્યાં ‘ગોપમાએ’ (ગૌતમ) શબ્દ આવતો ગયો ત્યાં ત્યાં એક એક સોના-મહોર મૂકી અને એ રીતે થયેલ ૩૬ હજાર સોનામહોરોથી તે આગમની પૂજા કરી અને તે દ્રવ્યથી તેણે સર્વ શાસ્ત્રો લખાવીને ભૂગુપ્તચ્છાદિક દરેક શહેરોના ભંડારમાં રાખ્યાં.)

૫૮૨ પેથડનો પુત્ર ઝાંઝણ પણ તેવો દાની અને ધર્મરાગી થયો. તેણે મંડપદુર્ગમાંથી સંઘ લઈ તીર્થયાત્રા સં. ૧૩૪૦ ની માધ શુદ્ધ પંચમીને દિને શરૂ કરી. ધર્મધોષ ગુરૂને સાથે રાખ્યાઃ બાલમુરમાં જઈ ૨૪ જિનબિંબો સ્થાપી ચિત્રકૂટ જઈ ત્યાં ચૈત્ય પરિપાટી કરી કરહેટકમાં આવી ત્યાંના પાર્શ્વનાથ માટે ગુરૂની આરાધી મોટું મંદિર ૭ ભૂમિવાળું મંડપોથી યુક્ત બંધાવ્યું. ત્યાંથી આઘાટપુર, નાગહદ, જરાપદિલ, અણુદગિરિ, ચંદ્રાવતી પછી આરાસણ જતાં મુંગલ બિલ્લને વશ કરી આરાસણ જઈ ત્યાંથી તારણગિરિ, પ્રહલાદનપુર, અણુહિલપુર, પછી શેત્રુંજય તીર્થની યાત્રા કરી. ત્યાં સ્થિરાપદ્ર (થરાદ) ના શ્રીમાલ જ્ઞાતિના આખૂ નામનો ધનિક મોટો સંઘ લઈ આવેલ હતો. તેનું બિરુદ ‘પશ્ચિમ માંડલિક’ હતું અને તેના સંઘને ‘લધુ-કાસ્મીર’ એ નામ લોકોએ આપ્યું હતું. ઝાંઝણે પછી રૈવતક તીર્થની

યાત્રા કરી. વામનસ્થલી, પ્રભાસ, થઇને કર્ણાવતી આવ્યા. ત્યાં સારંગદેવે રાજના એક માગધને તેના કાવ્યથી પ્રસન્ન થઈ દાન આપ્યું; ત્યાં ૯૬ રાજબંદીને છોડાવ્યા. સારંગદેવ સાથે રાજભોજન કર્યું. પછી મંડપદુર્ગ આવ્યા. (જુઓ રત્નમંડન ગણિકૃત સુકૃતસાગર કાવ્ય તથા ઉપદેશતરંગિણી)

૫૮૩ તપાગચ્છ સ્થાપક જગન્ન્યામંદ્રસૂરિના પદધર દેવેન્દ્ર નામના સૂરિ થયા; તેમનું વ્યાખ્યાનકૌશલ્ય વિશેષ પ્રશસ્ત હતું. એમના વ્યાખ્યાનમાં ખંભાતમાં (કુમાર પ્રાસાદમાં) અદારસો મનુષ્યો તો સામાયિક કરીનેજ બેસતા, શ્રી વસ્તુપાલ મંત્રી પણ એમના શ્રાતા-ઓમાંના એક હતા. તેમણે પાંચ નૃવ્ય કર્મ ગ્રંથ (જૂતા કર્મગ્રંથ હતા તેને તેનાંજ નામ રાખી નવા સ્વરૂપમાં ઉદ્ધાર્યા માટે 'નૃવ્ય') નામે કર્મવિપાક, કર્મસ્તવ, અંધસ્વામિત્વ, ષડશીતિ, અને શતક રચ્યાં. ૪૧૪ ને તે પર સ્વોપચ દીકા બનાવી. તે દીકાઓમાં હરિભદ્ર કૃત નંદી સૂત્ર દીકા, મલયગિરિકૃત સમતિકા દીકા, શતકચૂર્ણિ, ધર્મ રત્નદીકાના ઉલ્લેખ છે. આ દીકા દેવેન્દ્રસૂરિના મિત્રો ધર્મકીર્તિ (ધર્મધોષસૂરિ) અને વિદ્યાનંદ સૂરિએ સંશોધેલ છે. આ ઉપરાંત સિદ્ધપંચાશિકા, ત્રણ ભાષ્યો નામે દેવવંદન, ગુરૂવંદન અને પ્રભા-ખ્યાન ભાષ્ય (વે. નં. ૧૬૦૧ પ્ર. જૈ. ધ. સભા અને બી. મા.), (પ્રા.) સુદર્શનાચરિત્ર કે જેમાં સહકર્તા તેમના ગુરૂભાતા વિજય-ચંદ્રસૂરિ હતા [પી. ૩, ૨૮૯; પી. ૪, ૮૧; કાં. વડો. નં. ૧૩૬],

૪૧૪. મૂળ ને ચૂં ભાષાંતર પ્રકરણ રત્નાકર ભાગ ૪ થામાં બી. માણેકે પ્રકટ કર્યા છે મૂળ અને દીકા જૈ. ધ. સભાએ સં. ૧૯૬૬ માં પ્રસિદ્ધ કરેલ છે. વે. નં. ૧૫૭૬ થી ૧૫૮૪. આ પાંચ કર્મગ્રંથમાં છઠ્ઠો કર્મગ્રંથ અંધધર્મહત્તરનો સમતિકા ઉમેરવાથી કુલ છ કર્મગ્રંથ થાય છે. આદ્યં શ્વેતામ્બર સમાજમાં બહુમાન છે, અને દરેક જૈન અવવાસી તેનું પઠનપાઠન કરે છે. જૂતા કર્મગ્રંથ (શતક) ના કર્તા સિનયર્ગ સ્વામી છે. જહા કર્મગ્રંથમાં મૂળ ગાથા ૭૦ છે તેથી તે 'સમતિકા' કહેવાય છે, તેમાં ૧૬ ગાથા દેવેન્દ્રસૂરિએ ઉમેરી કુલ ગાથા ૮૬ કરી છે.

આવકદિનકૃત્ય સવૃત્તિ (જે. પ્ર. ૩૬; પી. ૨, ૪૧, કાં. વડો.) કે જેની વૃત્તિ તેમના ગુરુબ્રાતા વિજયચંદ્રસૂરિએ સુધારી, ધર્મરત્નટીકા, દાનાદિકુલક તેમજ અનેક રતવન પ્રકરણાદિ રચ્યાં. તેઓ સં. ૧૩૨૭ માં રવગરંથ થયા. (જુઓ મુનિસુંદરકૃત ગુર્વાવલિ શ્લો. ૧૦૮ થી ૧૨૦-૧૬૮ ય. પ્રં.)

૫૮૪ સં. ૧૩૦૧ માં વીળપુરમાં ઉપાસકાદિ વિપાકાન્ત પાંચ સૂત્રો અબયદેવસૂરિની ટીકા સહિત ઠ. અરસીહે તાડપત્રપર લખ્યાં અને તે ઉક્ત દેવેન્દ્રસૂરિ, વિજયચંદ્રસૂરિ, ઉં દેવભદ્રગણિના વ્યાખ્યાનથી પ્રહ્લાદનપુરમાં નાગપુરીય શ્રાવક આદિએ ચતુર્વિધ સંઘ પઠનાર્થે વાચનાર્થે આત્મશ્રેયાર્થે લખાવ્યાં. (પી. ૩, ૭૩), અને તેજ વર્ષમાં અનુયોગદ્વારસૂત્ર તાડપત્રપર લખાવ્યું (પી. ૩, ૭૭). સં. ૧૩૦૩ માં અણુહિલપાટકે વીસલદેવ રાજ્યે મહામાત્ય શ્રી તેજપાલના સમયમાં શીલાંક આચારાંગવૃત્તિ તાડપત્રપર લખાઈ તે ખંભાત શાં. ભં. માં છે (પી. ૧, ૪૦).

૫૮૫. આ સિવાય ખીજ અનેક પ્રતિઓ તાડપત્ર લખાઈ તેમાંની છપલખ્ધ થયેલી અને નિર્દિષ્ટ સંવતવાળા નીચે પ્રમાણે છે:-

સં. ૧૩૦૬ માં (જાસોરના) રાજા ઉદયસિંહરાજ્યે રામચંદ્રસૂરિકૃત નીલધ્વ જીમત્યાગોગની (પી. ૧, ૮૧), સં. ૧૩૦૬ માં મેવાડના આષાઠ (આહાડ) માં જયતસિંહરાજ્યે પાક્ષિકવૃત્તિની (પી. ૩, ૧૩૦), ધવલક (સિલકા) માં શ્રેં સહજલના હાથથી શાંતિસૂરિ વિરચિત ધર્મરત્ન લઘુવૃત્તિની (જે. ૫૨), અને ન્યવહારસૂત્રપર અલયગિરિકૃત ટીકાની (પી. ૧, ૧૩), સં. ૧૩૧૩ માં વીસલદેવરાજ્યે તન્નિયુક્ત નાગડના મહામાત્યપણામાં મહેશ્વરસૂરિકૃત જ્ઞાનપંચમી કહાની (પા. સૂચિ નં. ૪૦ સંધવી ભંડાર), સં. ૧૩૧૭માં મેવાડના આહાડમાં તેજસિંહ રાજ્યે સમુદરના મહામાત્યપણામાં વિજયસિંહસૂરિકૃત આવકપ્રતિક્રમણસૂત્ર ચૂંચિની (પી. ૫, ૨૩), સં. ૧૩૧૮ માં હેમાચાર્યકૃત ત્રિં સ. પુ. ચરિત્રના સાતમા પર્વની (પી.

૧, ૨૪), ન્યાયાવતારવૃત્તિ દિપ્તનની (પી. ૧, ૮૧), હરિભદ્રકૃત ન્યાયપ્રવેશ ટીકા પર પાશ્વદેવગણિની પંજિકાની (પી. ૧, ૮૨), સં. ૧૩૨૪ નાં ઉજ્જયિનીમાં હેમાચાર્યકૃત ત્રિ. શ. પુ. ચરિત્રની (પી. ૧, ૩૫), સં. ૧૩૨૭ માં વીજપુરમાં શીલાંકસૂરિકૃત સ્વય-ગડાંગવૃત્તિ નિયુક્તિ સહિતની (પી. ૧, ૩૮), સં. ૧૩૩૨ માં ઉત્ત-રાધ્યયન સૂત્રની (કી. ૨, ૨), સં. ૧૩૩૪ માં દેવપત્તનમાં સાત અંથો નામે ધર્મદાસ કૃત ઉપદેશમાલા, મલધારી હેમસૂરિકૃત ઉપદેશ-માલા-લખલાવના-સંગ્રહણી, હેમાચાર્યકૃત ચૈાગશાસ્ત્ર, નરયદ્રકૃત અતુર્વિંશતિરતોત્ર અને મલધારી અદ્રસૂરિકૃત સંગ્રહણીરત્નની (પી. ૫, ૯૬), સં. ૧૩૩૬ માં સારંગદેવરાજ્યે ધયુષણ કલ્પની (પી. ૫, ૫૩), સં. ૧૩૩૮ માં બુનિદેવસૂરિકૃત શાંતિનાથ ચરિત્રની (પી. ૧, ૬), સં. ૧૩૪૦ માં પદ્મચંદ્રે લખેલી ધંધુકપુત્ર મહાદેવકૃત દુર્ગસિંહની કાતંત્ર ટીકા પરની શાન્દસિદ્ધિ વૃત્તિની (ભાં. ૪), સં. ૧૩૪૨માં ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર પરની સુખખોધા વૃત્તિની, સં. ૧૩૪૩માં સારંગ-દેવરાજ્યે તન્નિયુક્ત મહામાત્ય શ્રી અધુસદને સર્તિ તેણે નીમેલા મહં. સોમની પ્રતિપત્તિમાં વીજપુરમાં ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર, તે પરની નિયુક્તિ, તથા તે પર શાંત્યાચાર્યની ટીકાની (પી. ૫, ૫૦), અને સં. ૧૩૪૪ માં કલ્પસૂત્ર અને કાલિકાચાર્ય કથાની (પી. ૫, ૧૧૦) પ્રતો તાડપત્ર પર લખાઈ.

૫૮૬ સં. ૧૩૦૨ માં સર્વાનન્દે સંસ્કૃતમાં અદ્રપ્રભચરિત રચ્યું. સં. ૧૩૦૪માં (બૃં ૬.) નવાંગી વૃત્તિકાર અભયદેવસૂરિ શિ. દેવલદ્રસૂરિ શિષ્ય પરમાનન્દસૂરિએ હિતોપદેશમાલાવૃત્તિ-હિતોપ-દેશમાલા પ્રકરણ (જો. ૩૭, જો. પ્ર. ૪૧) રચ્યું. (કે જેની તાડપત્રની સં. ૧૩૧૦ની આ વિશ્વલદેવના રાજ્યમાં નાગડના મહામાત્યપણામાં લખાયેલી પ્રત જો. ભાં. માં છે, (જો. નં. ૩૦૧) ૧૩૦૫માં ચન્નાદેવે મૂલ પ્રાકૃત ધર્મોપદેશ પ્રકરણ-બહુકથાસંગ્રહવાળું રચ્યું.

૫૮૭ સં. ૧૩૦૬માં 'વાગ્દેવતા ભાંડાગાર' કરવા માટે અધુમ-

તિમાં દેવેન્દ્ર અને વિજયચન્દ્રસૂરિની સદ્દેશનાથી અનેક શ્રાવકો-ધવલક્ષ્મીપ મધુમતિ દિવાણુક દેવપત્તનના વાચી-શ્રાવકોએ અળી સર્વશાગમ સૂત્ર ચૂલ્હિં નિર્ધુક્તિ ભાષ્ય દિપ્પનક ચારિત્ર પ્રકરણ આદિ વસુદેવ હિંડિ પ્રભૃતિ સમસ્ત કથા લક્ષણ સાહિત્ય તકોદિ સમસ્ત ગ્રંથ લખવા માટે પ્રારંભેલાં પુસ્તકોમાં પ્રવચનસારોદ્ધારવૃત્તિ તૃતીયખંડ પુસ્તક તાડપત્રપર લખાયું. (પાં. સૂચિ નં. ૧૩) સં. ૧૩૦૭ માં પાં. ચંદ્રસૂરિ-દેવ-તિલકપ્રભ-વીરપ્રભ શિષ્ય અનિતપ્રભસૂરિએ શાંતિનાથ ચરિત રચ્યું. (પી. ૫, ૧૨૧; વે. નં. ૧૭૭૮; પ્ર. જૈ. ધ. સભા સં. ૧૯૭૩ અને ખિં. છ.) આ સૂરિએ ભાવનાસાર નામનો ગ્રંથ પણ ઉક્ત ચરિતની પહેલાં રચ્યો હતો.

૫૮૮ સં. ૧૩૦૭માં ખ. જિનેશ્વરસૂરિ શિષ્ય પૂર્ણલક્ષ્મી હેમચંદ્રકૃત પ્રાકૃત દ્વયાશ્રય પર વૃત્તિ રચી. (પ્ર. મુખ્ય સંસ્કૃત સીરીઝ સને ૧૯૦૦) કે જે તેમના ગુરુભાઈ લક્ષ્મીતિલકે સંશોધી. તે લક્ષ્મીતિલકે સં. ૧૩૧૧માં ૧૭ સર્ગવાળું પ્રત્યેકશુદ્ધ ચરિત્ર નામનું સંસ્કૃતમાં 'જિનલક્ષ્મી' ઓંકવાળું મહાકાવ્ય રચ્યું. આ ચરિતમાં કરકંકુ, દ્વિમુખ, નમિ અને નગ્ગતિ એ નામના ચાર પ્રત્યેકશુદ્ધ મહારાજર્ષિઓનાં ચરિત્ર છે. (જે. પ્ર. ૫૧), લક્ષ્મીતિલકના વિદ્યાગુરુ જિનરત્નસૂરિ હતા.

૫૮૯ આ લક્ષ્મીતિલક પાસે અભયતિલક ઉપાધ્યાયે ન્યાય-શાસ્ત્રનું અધ્યયન કર્યું હતું. તે અભયતિલકે સં. ૧૩૧૨માં હેમચંદ્રના ૨૦ સર્ગાત્મક સંસ્કૃત દ્વયાશ્રય કાવ્ય પર વૃત્તિ રચીને પાલણુપુરમાં પૂર્ણ કરી. (તે દશસર્ગ સુધીની પ્રસિદ્ધ થઈ છે, અને એનું ગૂજરાતી ભાષાંતર સ્વ. મણિભાઈ નસુભાઈએ કરેલું પ્રસિદ્ધ થયું છે, ગાયકવાડ કેળવણી ખાતા તરફથી જેસં પ્ર. ૬૦); વળી તેમણે ન્યાયાલંકાર દિપ્પન અપરનામ પંચપ્રસ્થ-ન્યાયતર્કવ્યાખ્યા રચી; (જેસં. પ્ર. ૩૧) તે વ્યાખ્યાના સંશોધક ઉપરોક્ત લક્ષ્મીતિલક ઉપાધ્યાય પોતાના વિદ્યાગુરુ હતા અને પોતાના દીક્ષાગુરુ જિનેશ્વરસૂરિ હતા. અક્ષપાદનું ન્યાયતર્ક સૂત્ર, તે પર વાતસાધનનું ભાષ્ય,

ભારદ્વાજનું વાર્તિક, વાયરપતિની તાત્પર્ય ટીકા, ઉદયનની તે તાત્પર્ય ટીકા પર-તત્પરિશુદ્ધિ-ન્યાયતાત્પર્યપરિશુદ્ધિ અને તેપર શ્રીકંઠની ન્યાયાલંકારવૃત્તિ અને તે કંઠવૃત્તિપર આ અભયતિલકે પંચપ્રસ્થ-ન્યાયતર્ક નામની વ્યાખ્યા રચી.

૫૯૦ સં. ૧૩૧૨માં ખ. જિનેશ્વરસૂરિશિષ્ય ચ-દ્રતિલક ઉપા-ધ્યાયે ૯૦૩૬ શ્લોક પ્રમાણુ અભયકુમાર ચરિત વાગ્બટમેર (આહડ-મેર)માં શરૂ કરીને તદ્વાળીને દિને વીશલદેવના રાજ્યમાં ખંભાતમાં રચી પૂર્ણ કર્યું. તે ઉપરોક્ત લક્ષ્મીતિલકે તેમજ અભયતિલકે સંશોધિત કર્યું. (પ્ર. હી. હં; જે. ૪) તેમાં કર્તા પોતાના વિદ્યાગુરુઓનાં નામ જણાવે છે કે તપસ્વી નેમિચંદ્ર ગણીએ તેને સામાયિક શ્રુતાદિ ભણાવી પાળ્યો, સિદ્ધસેન મુનિએ ‘પ્રભાણિ’ શીખવ્યાં, જિનચંદ્રસૂરિના મોટા શિષ્ય અને વાયનાયાચાર્ય ગુણલદ્રસૂરિએ ‘પંચિકા’ ભણાવી, (જિનપતિસૂરિના શિષ્ય) સુરપ્રભ કે જેણે રત્નભતીર્થમાં પોતાના જન્મ-વાણીને દિગંધરવાદિ ચમદંડને છુટ્યો હતો અને જેણે બ્રહ્મકદંપ કવિતામાં રચ્યો હતો તેણે ‘વિદ્યાનંદ’ (નામનું વ્યાકરણ) ભણાવ્યું, ત્રેવિલ એવા વિજયદેવસૂરિએ પ્રમાણુ સાહિત્ય શીખવ્યું, જિનપાલ ઉપાધ્યાયે નંદાદિ મૂલાગમની અંગવાચના આપી. આ ગ્રંથલેખનની પ્રશસ્તિ જિનેશ્વરસૂરિના શિષ્ય કુમાર કવિએ રચી (પ્ર. વીજપુર વૃત્તાંત). આ રીતે ખ. જિનેશ્વરસૂરિના શિષ્યો ઉપરોક્ત પૂર્ણકલશ, લક્ષ્મીતિલક, અભયતિલક અને ચંદ્રતિલક બધા સમર્થ વિદ્વાનો હતા, ને ખીજા શિષ્યો નામે જિનપ્રભોદસૂરિ-જિનરત્નસૂરિ, કેવમૂર્તિઉ., વિવેકસમુદ્ર ગણિ, સર્વ-રાજગણિ આદિ અનેક વિદ્વાન ગ્રંથકારો હતા.

૫૯૧. આ સમય લગલગ વિદ્યાનંદસૂરિ કે જે મૂલ ઉલ્લંઘિનિના જિનચંદ્રના પુત્ર વીરધવળ હતા ને જેમણે લમ ન કરતાં તપા કેવેદ્ર-સૂરિ પાસે પોતાના બધું સહિત સં, ૧૩૦૨માં દીક્ષા લીધી તેમણે ‘વિદ્યાનંદ’ નામનું નવું વ્યાકરણ બનાવ્યું. (ગુર્વાવંલી શ્લો. ૧૫૨-૧૭૨).

૫૯૨. સં. ૧૩૧૩માં ઉપરોક્ત ખ. જિનેશ્વરસૂરિએ (સુરિપદ સં. ૧૨૭૮ સ્વ. ૧૩૩૧) આવકધર્મવિધિ સંસ્કૃતમાં પાલણ્યપુરમાં રચી (જે સ. પ્ર. ૩૬) અને તેના પર બૃહદ્ વૃત્તિ સં. ૧૩૧૭માં પોતે જાવાલીપુરમાં (જાલોરમાં) રચી સંભળાયા છે જ્યારે તેમના શિષ્ય ઉપરોક્ત લક્ષ્મીતિલકે પણ વૃત્તિ રચી (કાં. વડો. નં. ૨૧૪). સં. ૧૩૧૯ માં વાદિદેવસૂરિના શિષ્ય રામચંદ્રસૂરિના શિષ્ય જયમંગલસૂરિએ સૂંઘા પહાડ પરના આચિગદેવના લેખની પ્રશસ્તિ રચી (એ. ઇ. સને ૧૯૦૭, જૈન સાહિત્ય સંમેલન વિવરણ) તેમણે કવિશિક્ષા રચી (પી. ૧, ૮૦) આ આચિગદેવે ૧૩૨૦માં કરહેડા ગામના પાર્શ્વનાથની પૂજા અર્થે દાનલેખ કરી આપ્યો હતો. ૪૧૫

૫૯૩. (વરકર શિખરૂપ મિતે) સં. ૧૩૨(૦)૧માં (ખ૦ જિન-ખતિસૂરિ-જિનેશ્વરસૂરિ શિષ્ય) પ્રમોધચંદ્ર ગણિએ સ્વદેહદોષાવલી પર બૃહદ્ વૃત્તિ રચી. તે કર્તા પોતે લક્ષણ અને સાહિત્ય પદ્યદેવ ગણિ પાસેથી, કાતંત્રપંજિકા જિનચંદ્રસૂરિ શિષ્ય શુભજ્ઞ વાચના-આર્ય પાસેથી, તર્કશાસ્ત્ર વિજયદેવસૂરિ પાસેથી અને આગમ જિન-પાલ ઉપાધ્યાય પાસેથી શીખ્યા હતા. આ વૃત્તિ ઉપરોક્ત લક્ષ્મીતિલકે ઉ૦, જિનરત્ન, અને ચંદ્રતિલકે ઉ. એ શોધી હતી (લીં; કાં. વડો. નં. ૨૫૦).

૫૯૪ સં. ૧૩૨૨માં ખ. જિનેશ્વરસૂરિ શિ. ધર્મતિલકે ઉલ્લાસિક સ્મરણટીકા-અનિતશાંતિ જિન રત્નવ ટીકા (કે જે મૂળ રત્નવન જિનવલ્લભસૂરિકૃત છે) રચી ને તેને ઉપરોક્ત લક્ષ્મીતિલકે ઉપાધ્યાયે શોધી (વિખર નં. ૧૯૬૫, વિવેક. ઉદે; કાં. ડાણી.) આ વર્ષમાં વાદિદેવસૂરિ વંશે મહનચંદ્રસૂરિ શિષ્ય મુનિદેવસૂરિએ ૪૧૧ સંસ્કૃતમાં શાન્તિનાથ

---

૪૧૫. શિલાલેખ નં. ૩૩૦ પ્રાચીન જૈનલેખ સંગ્રહ ભાગ ૨. જિન-વિજયજી સંપાદિત.

૪૧૬ આ મુનિદેવસૂરિએ પ્રભુમનસૂરિની પ્રત્યક્ષાવિધાન વૃત્તિનો પ્રથમ અર્થ લખ્યો હતો (પુસ્તક. ૩ નં. ૧૦૭)

ચરિત્ર રચ્યું. ૪૧૭ (જે.સ. પ્ર. ૫૨; પી. ૧, ૪; છુહ, ૩, નં; ૧૭૪) આ ચરિત્રના સંશોધક પ્રસિદ્ધ પ્રધુમ્નસૂરિ હતા. તે મુનિદેવસૂરિએ (કૃષ્ણર્ષિ શિષ્ય જ્યોત્સિહસૂરિકૃત) ધર્મોપદેશમાલાપર વૃત્તિ રચેલ છે, કે જે પશુ ઉક્ત પ્રધુમ્નસૂરિએ સંશોધી છે (પુના રાજવિજયમુનિ ભં.) સં. ૧૩૨૨ માંજ યશોદેવસૂરિ શિષ્ય વિશુદ્ધચંદ્રસૂરિના શિષ્ય સિંહતિલકસૂરિએ લીલાવતી નામની વૃત્તિ સહિત મંત્રરાજરહસ્ય નામનો મંત્રનો ગ્રંથ રચ્યો, (જે. ૫૮, જે. પ્ર. ૬૬) તે ઉપરાંત લઘુમાનવિદ્યા કલ્પ, ગણિતતિલકવૃત્તિ, તથા સં. ૧૩૨૬માં (રસયુગ ગુણીકું) પદ્મપ્રભસૂરિકૃત જીવનદીપકપર વૃત્તિ (ચુનીજી. ભં. કાશી) રચેલ છે. સં. ૧૩૨૪માં કાસદ્રહ ગચ્છના (ઉલ્લેખનસૂરિ-સિંહસૂરિ શિ.) નરચંદ્ર ઉપાધ્યાયે પ્રથમશતક ગ્રંથ (કો ૨, નં. ૩૮૮) રચ્યો, અને જન-મ-સમુદ્ર સદીક (ત્રિનયના લોપેત્રવર્ષતયા ?) રચ્યો (કો. છાણી).

૫૯૫ આ સમયમાં ચંદ્રગચ્છના [ચંદ્રપ્રભ-ધનેશ્વર-શાંતિસૂરિ-દેવભદ્ર-૪૧૮ દેવાનંદ (સજ્ઞાનુસાસનના કર્તા)-તેના ત્રણ શિષ્ય રતનપ્રભ, પરમાનંદ અને કનકપ્રભ પૈકી કનકપ્રભના શિષ્ય] પ્રધુમ્નસૂરિ થયા, તેમણે હરિભદ્રસૂરિની પ્રાકૃત સ્મરારાધ્ય કહાનો સંક્ષેપ કરી સંસ્કૃતમાં સ્મરારાદિયસંક્ષેપ સં. ૧૩૨૪માં રચ્યો (પ્ર. જૈન-ગાન પ્રચારકમંડલ ડા. ચાકોળી સંશોધિત) તે પ્રધુમ્નસૂરિના જ્યેષ્ઠ ગુરુભાતા જ્યોત્સિહ અને નાના ગુરુભાધ બ્રહ્મચંદ્ર હતા. ત્યાર પછી તે પ્રધુમ્નસૂરિએ સં. ૧૩૩૮માં પ્રવ્રજ્યાવિધાન-મૂલશુદ્ધિ પ્રકરણ

૪૧૭ આ ચરિત્રમાં હેમાચાર્યના ગુરુ દેવચંદ્રસૂરિકૃત જીહત પ્રાકૃત શાંતિનાથ ચરિત્રને સંક્ષેપી આ રચ્યું છે એમ કદાચ જણાવ્યું છે. તેની સં. ૧૩૩૮ ની પ્રત ખં. ચાં. ભં. માં છે. પી. ૧ ૬. આ ચરિત્ર ૫૨૧થી સં. ૧૪૧૦ માં મુનિભદ્રસૂરિએ નવું શાંતિનાથ ચરિત્ર રચ્યું હતું. (પ્ર. યશો. મં.)

૪૧૮ શ્રીદેવાનન્દસૂરિઓ નમસ્તેભ્યઃ પ્રકાશિતં ।

સિદ્ધસારસ્વતારવ્યં ચૈ નિજં કન્ધાનુસાસનં ॥

—મુનિદેવકૃત શાંતિનાથ ચરિત્ર સં. ૧૩૨૨ પી. ૧, ૪.

પ્રેતાના સંસારી પક્ષના ભાઈ ધંધના કહેવાથી રચી (પી. ૧, ૬૪; બૂલ્ડ. ૩, નં. ૧૦૭ પા. સૂચિ નં. ૫૭) અને તેનો પ્રથમાદર્શ ઉપ-રેકત મુનિદેવસૂરિએ લખ્યો હતો. આ સૂરિએ ઉદયપ્રભ, દેવેન્દ્ર, ધર્મકુમાર, પ્રભાચન્દ્ર, બાલચન્દ્ર, માનતુંગ, મુનિદેવ, રત્નપ્રભ, વિન-ચચન્દ્ર આદિ કવિઓનાં કાવ્યો-કૃતિઓ સંશોધેલ છે.

૫૬૬ સં. ૧૩૨૫માં સૈદ્ધાન્તિક મુનિચન્દ્રસૂરિના બૂ. ત. રત્ન-સિંહસૂરિ-શિષ્ય વિનયચન્દ્રસૂરિએ કલ્પનિયુક્ત-દીપાલિકા કલ્પ (બૂલ્ડ. ૬, ૭૨૨; કી. ૨, નં. ૩૧૧, પી. ૩, ૩૦૪) રચ્યો. પરમાન્દસૂરિ શિષ્ય રત્નપ્રભસૂરિએ મૂળ દ્વાલિપ્તચિન્દસૂરિની પ્રાકૃત કૃત્તય-માળા કથામાંથી સંસ્કૃતમાં ચાર ભાગમાં તે કથા રચી (વિવેક, ઉદ્દે.; પ્ર. આં સભા) કે જે ઉક્ત પ્રદ્યુમ્નસૂરિએ સંશોધી. સં. ૧૩૨૮માં કાલત્ર વ્યાકરણ પર દુર્ગપદ પ્રબોધ નામની ટીકા ખ. પ્રબોધમૂર્તિ (પાછળથી જિનપ્રબોધ સૂરિ)એ રચી. (જે. પ્ર; ૫૭) સં. ૧૩૨૯માં ઉક્ત જયમંગલસૂરિના શિષ્ય સોમચન્દ્રે વૃત્તરત્નાકર નામના છંદના અંથપર ટીકા લખી-રચી હતી.

૫૬૭ તં દેવેન્દ્રસૂરિ સં. ૧૩૨૭માં સ્વર્ગસ્થ થયા. તેમના શિષ્ય અને વિદ્વાનંદના ભાઈ ધર્મકીર્તિ અને પછીથી થયેલ ધર્મ-ધોપસૂરિએ સંધ્યાચારભાષ્ય-ચૈત્યવંદનભાષ્ય વિવરણ રચ્યું (પી. ૩, ૩૧૨; કાં. વડો; પી. ૧, ૧૪) તે ઉપરાંત કાલસપ્તતિ-સાવચૂરિએટલે કાલસ્વરૂપવિચાર (વેબર નં. ૧૬૭૫ પી. ૪, ૮૨; કાં. વડો.) તથા ૧૪૨ કારિકામાં પ્રાકૃતમાં શ્રીકૃ જિતકલ્પ (ભાં. ૫, નં. ૧૨૩૨. કાં. વડો. નં. ૬૦), ચતુર્વિંશતિ જિનસ્તુતિ (વે. નં. ૧૮૦૫), પ્રા. માં દુષ્પમ કાલસંધ સ્તોત્ર (કાં. વડો. નં. ૧૦૫) ની રચના કરી; તે ધર્મધોષ સૂરિ સં. ૧૩૫૭માં સ્વર્ગસ્થ થયા. તેઓ પ્રબળ મંત્રશાસ્ત્રી હતા. પેથડ મંત્રીના તે ગુર હતા. ઉક્ત ધર્મધોષસૂરિના શિષ્ય સોમપ્રભ-સૂરિએ ૨૮ ચમક સ્તુતિઓ (પી. ૩, ૩૧૨) તથા ચતિજિતકલ્પ વગેરે અનેક પ્રકરણોની રચના કરી; તેમણે ચિત્રકૂટ (ચિત્તોડ)માં

ક્ષેમકીર્તિ, માનતુંગ, ધર્મકુમાર, વિવેકસાગર, પ્રભાચંદ્ર, ૪૧૫

બ્રાહ્મણોની સભામાં જય મેળવ્યો હતો. એ અપૂર્વ સાહિત્યશાસ્ત્રી હતા. જૈન-આગમોના પણ એ અગ્રાધ અભ્યાસી હતા. ક્ષીમપદ્મીનો ચનારો ભંગ, સૌથી પહેલાં યાનાતિશયથી એમણે જાણ્યો હતો.

(જુઓ કલ્યાણવિજય મુનિનો લેખ 'જૈનયુગ' ભાદ્રપદથી-કાર્તિક સં. ૧૯૮૫-૮૬ નામે 'જૈનતીર્થ' ભીમપદ્મી અને રામસૈન્ય')

૫૯૮. વૃદ્ધતપાગચ્છના સ્થાપક વિજયચંદ્રસૂરિ થયા તેના ત્રણ શિષ્યો-આચાર્યો નામે વજ્રસેન, પદ્મચંદ્ર અને ક્ષેમકીર્તિ થયા તે પૈકી ક્ષેમકીર્તિએ સં. ૧૩૩૨ માં ભદ્રબાહુકૃત (બૃહત્) કદમ્બત્ર પર તે પરના ભાષ્ય અને ચૂલ્લિને ધ્યાનમાં રાખી વિશેષ વિવરણ કરવા માટે વિવૃત્તિ-વૃત્તિ રચી કે જેનો પ્રથમાદર્શ નયપ્રભ આદિ મુનિઓએ લખ્યો (પી. ૫, ૧૦૧; લી.) અને માનતુંગાચાર્યે સં. ૧૩૩૪માં નાગેન્દ્રકુલના હેમપ્રભ-ધર્મ-ધોષ-સોમપ્રભ-વિશુધપ્રભના શિષ્ય ધર્મકુમારે, સાત પ્રસ્તાવમાં શાલિ-ભદ્રચરિત રચ્યું કે જેમાં ઉક્ત પ્રભુમ્ન સૂરિએ અને પ્રભાચંદ્રગણિએ સંશોધન લેખનાદિમાં સહાય આપી (વે. નં. ૧૭૭૬) તથા ખં. જિનેશ્વરસૂરિ શિષ્ય વિવેકસાગરે પુણ્યસાર કથાનક જેસલમેરમાં રચ્યું કે જે ઉક્ત જિનપ્રમોદસૂરિએ શાખ્યું-તેમાં સાધર્મિક વાત્સલ્યના ફલ રૂપે પુણ્યસારની કથા છે. (જેસ. પ્ર. ૫૩; કાં. વડો૦) વિવેકસાગર સમ્યક્વાલંકાર (જે. ૮; જે. પ્ર. ૩૭) નામનો પણ ગ્રંથ રચ્યો છે.

૫૯૯. આજ વર્ષ એટલે સં. ૧૩૩૪માં રાજગચ્છીય ધનેશ્વરસૂરિ-અન્નિતસિંહ-શાલિભદ્ર-શ્રીચંદ્ર-જિનેશ્વરદિ-પૂર્ણભદ્ર-ચંદ્ર-ભસૂરિ શિષ્ય પ્રભાચંદ્રસૂરિએ પ્રભાવકચરિત સંસ્કૃત કાવ્યમાં રચ્યું (પ્ર. નિર્ણયસાગર ગ્રેસ. સત ૧૯૦૬; વે. નં. ૧૭૫૫) કે જેમાં જૈનોના પ્રભાવક-મહાન પુરોનાં પ્રબોધ-ચરિત્રો છે. તેમાં વજ્ર, આચરેક્ષિત, આર્ધનન્દિલ, કાલકાચાર્ય, પદ્મલિપ્ત, વિશ્વસિંહ, શુવસૂરિ, વૃદ્ધવાદિ, હરિભદ્ર, અશ્વવાદિ, અપ્પભદિ, માનતુંગ,

માનદેવ, સિદ્ધર્ષિ, વીરસુરિ, શાન્તિસુરિ, મહેન્દ્રસુરિ, સ્વરાચાર્ય, અભયદેવ, વીરસુરિ (ખીખ), દેવસુરિ તથા હેમચંદ્રસુરિ ઉપર 'અખંધો'—ચરિત્રો છે. આ ચરિત્ર અનેક ઐતિહાસિક વિગતો પૂરી પાડે છે તેથી તે ઘણો કિંમતી ગ્રંથ છે. તે પણ ઉક્ત પ્રભુન્નસુરિએ સંશોધ્યો.

૧૦૦ સં. ૧૩૩૭માં આલચંદ્રે વિષયવિનિગ્રહ કુલકપર વૃત્તિ રચી. (ખ. ટિ.) સં. ૧૩૩૮ માં આલુક્યસુરિએ શકુનસારોદ્ધાર ગ્રંથ રચ્યો. (મોટી ટોળા ભં. પાલીતાણા; સાગર ભં. પાટણ; પ્રં હી.હં.)

૧૦૧. સં. ૧૩૪૯ (શક ૧૨૧૪)માં નાગેન્દ્રગચ્છના વિજય-સેન શિષ્ય અને ધર્માબ્યુદય કાવ્યના કર્તા ઉદયપ્રભસુરિના શિષ્ય મલ્લિષેણસુરિએ સ્વાહવાદમંજરી રચી. મૂલ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે ૩૨ સંસ્કૃત શ્લોકની બે વર્ધમાન સ્તુતિ રચી છે કે જે પૈકી એકને અન્યયોગવ્યવચ્છેદિકા દ્વાત્રિશિકા કહેવામાં આવે છે—તેમાં અન્ય યોગ એટલે દર્શનોનું નિરસન છે અને ખીખ અન્યયોગવ્યવચ્છેદિકા કહેવાય છે તેમાં આહતમતનું પ્રતિપાદન છે. મલ્લિષેણે પહેલી બત્રીશી લઘુ તે પર ટીકા રચી અને તેમાં સ્વાહવાદ-જૈન દર્શનનું સ્વરૂપ સુંદર રીતે બતાવ્યું ને તેનું નામ 'સ્વાહવાદ મંજરી' રાખ્યું. આમાં નીચેના ખં જિનપ્રભસુરિએ સહાય આપી છે. (પી. ૪, ૧૨૫; વે. નં. ૧૬૯૬; પ્રં હિંદી અનુવાદ સહિત પરમશ્રુત પ્રભાવકમંડલ, ગૂ. અનુવાદસહિત ભીમશી માણેક, મૂલ આહત મત પ્રભાકર પુના, અને ચોખંબા ગ્રંથમાલા સને ૧૯૦૦ કાશી.) તે ગ્રંથ 'મલ્લિષેણે અનેક શાસ્ત્રણ દર્શનોના ગ્રંથો અવલોકીને લખ્યો છે. ગ્રંથ સુદિવેલવથી અંકિત છે.' (પ્રો. આનંદશંકર).

૧૦૨. જિનપ્રભસુરિ—લઘુ ખરતરગચ્છ પ્રવર્તક જિનસિંહ-સુરિના શિષ્ય ઉક્ત જિનપ્રભસુરિ એક અસાધારણ પ્રતિભાવાન અનેક ગ્રંથના કર્તા હતા. તેમણે સં. ૧૩૨૭ માં શરૂ કરીને ૧૩૯૬ માં વિવિધતીર્થકલ્પ-કલ્પપ્રદીપ પૂર્ણ કર્યો. (સુદ્ધ. ૩ નં. ૯૫;

પી. ૪, ૬૧ પ્ર. બિખિલ. ઈ. કલકતા) તેમાં કુલ ૫૮ કલ્પો છે:-
તે તીર્થોની જુદે જુદે સમયે પોતે યાત્રા કરી છે અને તેના કલ્પો
૨૨થો છે; જેમકે અપાપા બ્રહ્મકલ્પ સં. ૧૩૨૭ માં દેવગિરિ (હાલના
દોલતાબાદ)માં ૨૨થો, શત્રુંજય કલ્પ સં. ૧૩૮૪ માં, ચેલ્લજી
પાર્શ્વનાથ કલ્પ સં. ૧૩૮૬ માં અને આખો ગ્રંથ સં. ૧૩૮૬ માં
પૂરો કર્યો. તે કલ્પોની યાદી ખાસ ઉલ્લેખવા યોગ્ય છે:-શત્રુંજય,
ઉજ્જૈનપત-રૈવતક પર કલ્પ, ઉજ્જૈનપત સ્તવ, અંબિકા દેવી, કપર્દી-
યક્ષ, પાર્શ્વનાથ, અલ્પિચ્છત્રા, અશ્વિન, મથુરા, અશ્વાવમેધ, વૈભાર-
ગિરિ, કૌશાંબી, અયોધ્યા, અપાપા, કલિકુ'ડેશ્વર, હસ્તિનાપુર, સત્યપુર,
અષ્ટાપદ, મિથિલા, રત્નપુર-એ સર્વપર કલ્પો, અપાપા બ્રહ્મકલ્પ-
દીપોત્સવ કલ્પ, (વે. નં. ૧૭૩૫-૩૬) શ્રી કાત્યાયનીય મહાવીર-
કલ્યાણપુર, પ્રતિજ્ઞાનપત્તન, નંદીશ્વર, કાંપીલપુર, અરિક્ષ્નેમિ, શંખપુર,
નાસિકપુર, હરિકે'ખી નગરની વસતીના પાર્શ્વનાથ, કપર્દીયક્ષ, શુદ્ધ-
દંતી પાર્શ્વનાથ, અભિનંદન, પ્રતિજ્ઞાનપત્તન (શાતવાહન રાજાની
ઉત્પત્તિ), ચંપાપુર, પાટલીપુત્ર, આવસ્તી, વારાણસી, મહાવીર ગણુ-
ધર, કોકાપાર્શ્વનાથ, કોટિસિદ્ધા, વસ્તુપાલ-તેજપાલ, ચેલ્લજીપાર્શ્વ-
નાથ, તીર્થ નામધેય સંગ્રહ, સમવસરજીવન, કુંડેશ્વર, યુગાદિદેવ,
આધી, અષ્ટાપદ પર કલ્પો, હસ્તિનાપુરસ્તવન, કાત્યાયનીય મહાવીર,
આરામકુંડ પદ્માવતી દેવી, માણિક્યદેવ, અંતરિક્ષ પાર્શ્વનાથ, સ્ત-
બનકલ્પ શિલોંછ, કલિકુંડ કુકેશ્વર, ક્ષવર્દિ પાર્શ્વનાથ, કોહડીપદેવ,
અંબિકાદેવી-કલ્પો.

૬૦૩. આ કલ્પો અનેક ઐતિહાસિક હકીકતો પૂરી પાડે છે,
અને તેમાંની કોઈ કોઈ તો પોતાના સમયમાં બનેલી અને કોઈકો
નહિં નોંધેલી એવી ઘટનાઓ મળે છે. તેણે શત્રુંજય, ગિરનાર,
ફલોધી વગેરે તીર્થોને મુસલમાની રાજ્યકાલમાં નિર્ભય બનાવ્યાં હતાં.

૬૦૪. તે સ્મરિતો પ્રતિદિન નવું સ્તવન રચવાનો નિયમ હતો
અને નિરવલ આહારગ્રહણનો અભિગ્રહ (પ્રતિગ્રાવિશેષ) હતો. તેમણે
યમક-શ્લેષ-ચિત્ર-છંદોવિશેષ નવ નવ જાતનાં સાતસો સ્તવન તપા-
ગચ્છના સોમતિલકસુરિ માટે બનાવ્યા સંખ્યાય છે. (અભ્યુદય)

ગુચ્છક ૭ પૃ. ૮૬) તે પૈકી જૌતમસ્તોત્ર (વિ. નં. ૧૮૦૪), ૨૪ જિનસ્તુતિ, જિનરાજસ્તવ પ્રાં, દ્વિઅક્ષરનેમિસ્તવ, પંચપરમેષ્ઠિસ્તવ, પામ્વસ્તવ, વીરસ્તવ, શારદાસ્તોત્ર, સર્વગ્લબિતસ્તવ, સિદ્ધાન્તસ્તવ આદિ ઉપલબ્ધ છે. વળી સં. ૧૩૫૨ માં કાયસ્થ ખેતલની અભ્યર્થનાથી કાતંત્ર વ્યાકરણ પર વિબ્રમટીકા ૨૬૧ શ્લોકપ્રમાણની ચોગિનીપુર (દિલ્હી)માં રચી (જેસ. પ્ર. ૫૮). સં. ૧૩૫૬ માં દ્વિચાત્ર્ય મહાકાવ્ય (ત્રિલુકચરિત) બનાવ્યું. સં. ૧૩૬૩ માં વિજયદશમીને દિને કોસલાનગરમાં વિધિપ્રમા નામનો સમાચારી ગ્રંથ રચ્યો, કે જેનો પ્રથમાદર્શ તેમના શિષ્ય વાચનાચાર્ય ઉદયાકરે લખ્યો (પી. ૪, ૧૧૪ વેબર નં. ૧૯૪૪) અને જેમાંથી અનેક શાસ્ત્રીય હકીકતો મળી આવે છે. સં. ૧૩૬૪ માં અયોધ્યામાં સંદેહ વિષૌષધિ નામની ઠંડપદ્ધત્ર પર વૃત્તિ (વેબર નં. ૧૮૮૭) રચી છે કે જે અપ્રસિદ્ધ છે પણ અતિ મહત્વની છે કારણ કે તેનો આધાર ભારપછીના સર્વ વૃત્તિકારોએ લીધો છે; અને તે વર્ષમાં સ્થાપુ પ્રતિકમલુક્ષત્ર વૃત્તિ રચી છે. સં. ૧૩૬૫ માં દશરથપુરિ-અયોધ્યામાં ૪૧૯અજિતશાંતિસ્તવ પર વૃત્તિ અને ઉપસર્ગહર સ્તોત્ર પર વૃત્તિ (વિવેકં ઉદે.), માનતુંગકૃત ભયહર સ્તોત્ર પર સં. ૧૩૬૫

૪૧૬ અજિતશાન્તિ સ્તવના કર્તા નંદિવેલુ બલ્લા પ્રાચીન છે. હંતકયા તો તેને ખુદ શ્રીમહાવીરના શિષ્ય માને છે ! તેમાં ૩૭ થી ૪૦ હંદ છે ને તે સ્તવ અજિતનાથ અને શાંતિનાથ એ બંને જિન તીર્થંકરને લાગુ પડે છે. તેમાં અપરાન્તિકા, આલિંગનક, કિસલયમાલા, કુસુમલતા, ક્ષિપ્તક, ખિલ્લ-લક, ગાથા, ચિત્રલેખા, ચિત્રાક્ષરા, દીપક, નન્દિવક, નારાયક, ભાસુરક, જુળ-અપરિરિંગિત, માગધિકા, રત્નમાલા, રાસાનન્દિવક, રાસાલુબ્ધક, લલિતક, પાનવાસિકા, વિલુહવિલસિત, વેષ્ટક, શ્લોક, સંગતક, સુમુખ અને સોપાનક એ નામના છઠ્ઠા વપરાયા છે. આ પૈકી કંટલાક હેમચંદ્રકૃત છંદોગુણસનમાં નથી તેથી તેમને પ્રાકૃતમાં લખેલા કવિદર્પણ નામના ખીન્ન વ્યક્તિ છંદગ્રંથનો આધાર લઈ જિનપ્રભો સમન્વયા છે ને ખીન્ન છંદોને સમન્વયના હેમચંદ્રકૃત છંદચૂડામણિનો ઉપયોગ કર્યો છે. આથી આ ટીકા અતિ ઉપયોગી છે. તેનું ખીન્નું નામ ખોધદીપિકા છે. (પી. ૩, ૨૩૦; પી. ૪, ૬૭; વે. નં. ૧૭૬૩-૬૪.)

માં સાકેતપુરમાં વૃત્તિ (પી. ૧, ૫૨, વેબર નં. ૧૯૬૫), (સપ્તમરણુ ૧) પર વૃત્તિઓ રચી. અનેક પ્રબંધ-અનુયોગ ચતુષ્કોપેત ગાથા, શ્વર્ભાધર્મ પ્રકરણુ પ્રા. (પી. ૫, ૧૧૧), આવસ્થકસૂત્રાવચૂરિ (૫૩૧વસ્થક ટીકા), ચતુર્વિધભાવનાકુલક, તપોભતકુદન, સૂરિમંત્રપ્રદેશ વિવરણાદિ ગ્રંથ રચ્યા છે. સં. ૧૩૮૦ માં પાદલિપ્તસૂરિકૃત સ્વચ્છ-સિદ્ધિ ગર્ભમહાવીર જિનસ્તવ પર અવચૂરિ (ભુક્. ૨, નં. ૩૨૬) રચી. આ સૂરિએ વાઘેલા વંશનો અંત-ગૂજરાતનું મુસલમાનોના હાથમાં જવું-દિલ્હીમાં મુસલમાનોનું રાજ્ય એ સર્વે પોતાની જીન્દગીમાં જોયું છે, અને તેથી તેનો ટુંક સામટો પરિચય અત્ર કયો છે. તેમણે દિલ્હીમાં સાહિ મહમ્મદને પ્રતિયોધ્યો હતો. ૪૨૦ તેની પાસેથી ન્યાયકંદલી શીખીને સં. ૧૪૦૫ માં પ્રબંધકોષકર્તા રાજ-શેખરે ન્યાયકંદલીવિવૃત્તિ રચી (પી. ૩, ૨૭૩) અને તેઓ (૧૪૨૨માં સમ્યક્ત્વ સપ્તતિકા રચનાર) સંઘતિલકસૂરિના પણ વિદ્વાનુરૂ હતા. (જે. પ્ર. ૫૮)

૧૦૫ 'એમ કહેવામાં આવે છે કે ગૂજરાતમાં પહેલવહેલાં કાગ-જોનો પ્રવેશ કુમારપાલના સમયમાં થયો; પરન્તુ તેના એટલે ૧૩મા સૈકામાં લખાયલાં કાગળ ઉપરનાં પુસ્તકો પાટણના ભંડારોમાં નથી. માત્ર એક જે તે સમયના જોવામાં આવે છે, પણ તેની લિપિ ઉપરથી તેનો સમય ખોટો લાગે છે. જે કે સં. ૧૩૨૬નું એક પુસ્તક જોવામાં આવે છે છતાં ભંડારોમાં જૂનામાં જૂનાં પુસ્તકો સં. ૧૩૫૬-૫૭ માં લખાયલાંની નકલ કરાયલાં છે. આવાં કાગળ ઉપરનાં પુસ્તકોમાં સોનેરી રંગથી ચિત્રો ચીતરવામાં આવતાં અને તેવાં ચિત્રવાળાં પુસ્તકોની સંખ્યા પાટણના ભંડારોમાં હજી વધુ નીકળે છે.' ૪૨૧

૪૨૦ દિલ્હીમાં સાહિમહમ્મદ શકકુલકમાપાલચૂડામળિ

યેન જ્ઞાનકલાકલાપમુદિતં નિર્માય ષટ્દર્શની ।

પ્રાકાશ્યં ગમિતા નિજેન યશસા સાકં ન સર્વાગમ-

ગ્રંથજ્ઞો જયતાઝ્ જિનપ્રમયુર વિંચાયુર્નઃ સદા ॥

૪૨૧ સ્વ. આસર શ્રી ચિમનલાલ ડાહ્યાભાઈ દલાલેયો 'પાટણના ભંડારો' એ નામનો લેખ-લાયબેરી મિસેલેની જુલાઈ-ઓક્ટોબર ૧૯૩૫

આથી પૂર્વની કામળની પ્રત પર લખાયેલ કોઇ પુસ્તક હજી સુધી મળ્યું નથી જણાતું. કેટલાકનું કથન છે કે હિંદમાં કામળ ચૌદમી સદીથી પ્રચલિત થયો, પરંતુ તે સ્વીકારતાં વિચારને હજી સ્થાન છે. જૈનોએ ગ્રંથ લખવા માટે તાડપત્રોનો મોટે ભાગે ઉપયોગ કર્યો હતો ને તે ૧૧મી સદીથી તે પંદરમી સદી સુધી ચાલુ રાખ્યો હતો.

૬૦૬ અપભ્રંશ સાહિત્ય—ઉપયુક્ત જિનપ્રબસૂરિએ અપ-ભ્રંશમાં અનેક કૃતિઓ કરી છે. સં. ૧૨૯૭માં મદનરેખા સંધિ, સં. ૧૩૧૬ માં વચર સ્વામીચરિત્ર, મલ્લિચરિત્ર, નેમિનાથરાસ, ૫૬ પંચારાહ દિક્કુમારિકા અભિષેક, મુનિસુવત જન્મભિષેક, જ્ઞાનપ્ર-કાશ, ધર્મોધર્મવિચારકુલક, આવકવિધિ પ્રકરણ, ચૈત્યપરિપાટી, કથૂપભદ્ર ફાગ, યુગાદિ જિનચરિત્ર કુલક, આદિ રચ્યાં છે. તેમાંની કેટલીક કૃતિ તો શત્રુંજયપર રહીને રચી છે. તેના શિષ્યે નર્મદા-સુંદરી સંધિ સં. ૧૩૨૮માં અને જોહતમસ્વામીચરિત્ર સં. ૧૩૫૮માં રચેલ છે. (વિસ્તારથી જુઓ જૈનગૂર્જર કવિઓ પ્રથમ ભાગ પ્રસ્તા-વના પૃ. ૭૯-૮૩).

૬૦૭ જૂની ગૂજરાતીમાં સાહિત્ય—આ ચૌદમા શતકના પૂર્વાર્ધમાં જૂની ગૂજરાતીમાં થોડાં સુંદર કાવ્યો ઉપલબ્ધ થયાં છે. તે જૈનગૂર્જર કવિઓ પ્રથમ ભાગમાં પૃ. ૫-૮ માં જણાવ્યાં છે:- રત્નસિંહસૂરિ શિષ્ય વિનયચંદ્રકૃત જૈન તીર્થંકર નેમિનાથપર ચતુષ્પ-દિકા (ચોપદ) રૂપે ૪૦ દુકનું કાવ્ય છે, તેમાં બાર માસ લઈ દરેક માસે રાજેમતિ પતિવિરહથી કથન કરે છે એનું કાવ્યમય વર્ણન છે; તેજ કવિકૃત આનંદસંધિમાં આનંદ નામના મહાવીરના એક આવકનો સંબંધ છે; સં. ૧૩૨૭માં એક અજ્ઞાત કવિએ (જયવંતે) સમક્ષેત્રિ રાસુ રચ્યો તેમાં જિનમંદિર, જિનપ્રતિમા, જ્ઞાન, સાધુ, સાધ્વી, આવક અને આવિકા એ સાત પુણ્યક્ષેત્રોની ઉપાસનાનું વર્ણન છે. સં. ૧૩૩૧ માં ખરતર જિનેશ્વર-સૂરિએ દીક્ષા લીધી તેનો દીક્ષા વિવાહ વર્ણના રાસ સોમશૂ-ર્તિએ રચ્યો. સં. ૧૨૭૮ અને સં. ૧૩૩૦ વચ્ચે અ. જિનેશ્વરસૂરિ

શિષ્ય જગદુએ સમ્યક્ત્વમાધ ચક્રિપદી રચી તેમાં સમ્યક્ત્વ-સમ્યક્-શનનો વિષય ચર્ચો છે. સં. ૧૩૫૮માં લખાયેલ પ્રતમાં ઉપરોક્ત નેમિનાથ ચતુષ્પદિકા ઉપરાંત પદ્યકૃત શાલિભદ્ર નામના મહાકાવિ-માનુ શ્રાવકે મહાવીર પાસે દીક્ષા લીધી હતી તેના ગુણની વર્ણના રૂપે કક્ષાવારી-શાલિભદ્રકક્ષ, તેજ પદ્યે રચેલ માતૃકા એટલે બારા-ખડીના દરેક વર્ણ લઈ તે પર ઉપદેશ આપતા દ્વહાઓ-દ્વહામાતૃકા ઉપલબ્ધ થાય છે. (જૈનગૂજર કવિઓ પ્રથમ ભાગ પૃ. ૧ થી ૧૨).

૬૦૮ સં. ૧૩૩૦, સં. ૧૩૪૦, સં. ૧૩૫૮ના ગૂજરાતી ગદ્યના નમુનાઓ 'પ્રાચીન ગૂજર કાવ્યસંગ્રહ' (ગા. ઓ. સિરીઝ તરફથી પ્રકાશિત)માં પ્રસિદ્ધ થયેલા છે.

૬૦૯ વળી સં. ૧૩૩૬માં શ્રીમાલ ઠ. કુરસિંહના પુત્ર સંત્રા-મસિંહે વ્યાલશિક્ષા નામનો ગ્રંથ રચ્યો છે. તે ગૂજરાતી પરથી સં. કાલતંત્ર વ્યાકરણનું જ્ઞાન કરાવનાર છે. (જે. ૪૫ જુઓ પં. લાલચંદ્રનો લેખ પુરાતત્ત્વ પુ. ૩, અંક ૧ પૃ. ૪૦-૫૩) કર્તા જૈનેતર લાગે છે.

૬૧૦. સં. ૧૩૫૬ માં વાઘેલા કરણધેલાના નાજર પ્રધાન મા-ધવે ૪૨૨ગૂજર દેશમાં અલાહિદીન બાદશાહની સેનાનો પાટણમાં પ્રવેશ કરાવ્યો. ગૂજરાતમાં હિન્દુ રાજ્યનો અંત આવ્યો. પ્રાચીન ગૂજરાતની જહોજલાલી અને લખ્યતાનું છેલ્લું પ્રકરણ પૂરું થયું.

૬૧૧. 'વલભી નગર બાગ્યા પહેલાં તથા ચાપોતકટ (ચાવડા) વંશથી માંડીને અંતે વાઘેલા વંશનો નાશ થયો ત્યાં સુધીમાં ગૂજ-રાતની જહોજલાલી સર્વોપરી હતી. તે વખતમાંજ ધણુખરા કવિઓ વિદ્વાનો થઈ ગયા છે અને તેમાં પશુ જૈન પંડિતોએ તો સરસ્વતીની અપૂર્વ સેવા બજાવી છે. ૪૨૩

૪૨૨ મેરૂટ સુરિની વિચારકેણિ-સ્થવિરાવડીમાં જણાવ્યું છે કે (સં) ૧૩૬૦ ચવના માજવત્તગરવિગ્રેણ આનીતાઃ । નાજર કવિ પદ્યનામ સં. ૧૫૧૨ ના રચેલા કાન્દકદે પ્રબંધમાં કહે છે કે:-

અપધવ મહિતમ કથું અપધર્મે, નતિ દુરીધ જેન આગિદયા કને,

* * * * *

નવખંદે અપજીતી રહી, અપધિ એવળ આણિયા સહી.

૪૨૩ ૨૫. શ્રી મણિલાલ ન. દિવેદી-પ્રિયંવદા જુહાપી સન ૧૮૮૭

પ્રકરણ ૬ કું.

ગૂજરાતમાં મુસલમાનો

(સં. ૧૩૫૬ થી ૧૪૦૦)

જય જિણેસર ! જય જણાનન્દ !

જય જીવરક્ષણ પરમ ! જય સમત્વ તિહુયણ દિવાયર !

જય મીસણભવમહણ ! જય અપારકારુનસાયર !

જય સિવકારણ ! સિવનિલય ! વદ્ધમાણ ! જિણન્દ !

તિહુયણપતિચક્રપતરુ, ! જયજય પળયસુરિન્દ !

—જનને આશુદંકરનાર જિનેશ્વર ! જય થાઓ, જય થાઓ; જીવરક્ષામાં મહાન અને ત્રિભુવનને સ્થમત પ્રકાર પાડનાર સુશ ! જયવંતા રહો, ભીષણ ભવને હણનાર ! જય થાઓ, અપાર કર્ણના સાગર ! જય થાઓ; સિવના કારણ ! સિવના સ્થાન ! શુદ્ધમાન જિનેન્દ્ર ! તું ત્રિભુવનમાં પ્રસરેલા કલ્પતરુ છે અને સુરેન્દ્ર તારા પગે પડે છે, તારો જય જય હો !

—નેમિચંદ્રસંસ્કૃત મહાવીરચરિત્ર.

૬૧૨. ગૂજરે જૂમિને મુસલમાનોનો અલાઉદ્દીન ખીલજીના હસ્તક સ્પર્શ થયો ત્યારથી ગૂજરાત નવા જગતમાં દાખલ થયું. સર્વ પ્રાચીનતાઓ મૂળમાંથી ખળભળી ઉઠી. સર્વને આઘાત થયો—પૂર્વે કદિ નહોં થયેલો એવો પ્રખળ આઘાત થયો. જીવન બદલાયું—જીવનના માર્ગ બદલાયા. સાહિત્ય બદલાયું—ભાષા બદલાઈ. આ બધું આ કાળમાં થયું. પરાધીન જીવનનો આરંભકાળ તે આ જ. ઉલ્લખખાન (અલકખાન નહિ)ના ૪૨૪ પગલાંની સાથેજ આ નવા અનુભવનો

૪૨૪ જિનપ્રભસૂરિ તીર્થકલ્પમાં જણાવે છે કે 'વિ. સં. ૧૨૫૬ માં સુરતાણુ અલ્લાવદીણ (સુલ્તાન અલાઉદ્દીન) ના નાનાભાઈ હલ્લુખાન (હલ્લજખાં) દિલ્લિ (દિલ્હી) નજરથી ગૂજરાત પર ચઢ્યો.' ચિત્રકૂટ (ચિત્રકૂટ-ચિત્તોડ)ના અધિપતિ સમરસીહે તેને દંડ આપી એવાડ દેશની રક્ષા કરી. અલકખાન તો પછી સૂણા તરીકે ગૂજરાતમાં આવ્યો હતો. જુઓ જિનવિજયનો લેખ 'હલ્લજખાન અને અલકખાન' પુરાતત્ત્વ-પુ. ૪-અંક ૩ અને ૪.

આરંભ થયો હતો અને દિનપ્રતિદિન તે વિસ્તાર પામતું ગયું.

૧૧૩. જૈન-શૈવ કે વૈષ્ણવ મંદિરો જમીનદોસ્ત થયાં-તેની જગાઓ મસીદોએ લેવા માંડી-તેના સુંદર પથ્થરો-કારીગીરીના નમુનાઓ મસીદો બાંધવામાં વપરાયા. રાજ્યવ્યવસ્થા બદલાતાં ગૂર્જર દેશના ભાગલા પડ્યા-ગૂજરાતની સ્થિતિ છિન્નભિન્ન થઇ ગઇ. જનમાલની સલામતીને માટે લોકોને પગલે પગલે બચ રહેવા લાગ્યો. વેપારમાં એક સ્થળેથી બીજે સ્થળે માલ લઇ જવામાં કે મંગાવવામાં લુટારુઓના ત્રાસથી અનેક પ્રતિબંધો આવ્યા.

૧૧૪. આને પરિણામે સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત આદિ પ્રાચીન ભાષાઓને જે મહત્ત્વ અપાતું હતું તે ગયું. તેના ઉત્તેજકો હિંદુ રાજાઓ અને હિંદુ મંત્રીઓ જતાં તેના કવિ પંડિતોનો લય થયો. બ્રાહ્મણવર્ગનું દેશભાષાનું સાહિત્ય આ કાળમાં મંડાયું; આગળ પણ લૌકિક સાહિત્ય લોકભાષામાં રચાતું હતું, પણ આ સમયમાં તે ધાર્મિક કથાનકો અને જ્યોતિષ, કર્મકાંડ વગેરે સર્વ દેશભાષામાં ઉતરવા માંડ્યું. પ્રાચીન પઠનપાઠન બંધ થયું. તાત્રપત્રો પૂરાં થઇ ગયાં. ગ્રંથભંડારો ભોંયરામાં પૂરાયા.

૧૧૫. ગૂર્જરદેશ અટુલો પડ્યો-રાજપુતાના-આલવા આદિ દેશ સાથેનો સંસર્ગ તુટી ગયો, એટલે ભાષા-અપભ્રંશ ભાષા તે સર્વ દેશોમાં લગભગ એકસરખી વપરાતી હતી અને સર્વગમ્ય હતી તે ભાષાનાં તે તે દેશમાં અલગ અલગ રૂપાંતરો થયાં; અને આ સમયથી આ સર્વગત ભાષા આ ગૂર્જર દેશમાં રહી ગૂજરાતી દેશી ભાષાનું રૂપ લેવા લાગી. નર્મદ કવિ ગૂજરાતી ભાષાનો અગ્રમ યુગ આ સમયથીજ પાડે છે. તે જણાવે છે કે “સંવત્ ૧૩૫૬ પછી મુસલમાની હાકમીમાં ગુજરાતની તે ગુજરાતી-એવી રીતે ગુજરાતી ભાષા પ્રસિદ્ધિમાં આવી. બ્રાહ્મણ કે ગોરજી (જૈન સાધુઓ) એમણે સંસ્કૃત ટાળી ગુજરાતીમાં આજમાન તથા વાર્તા અને રાસા લખ્યા -વિશેષે પદ્ય-અને ગદ્ય પણ ખરું. એ ગુજરાતી ભાષાનાં આજ

લગીનાં મુખ્ય ત્રણ સ્વરૂપ થયાં છે. સં. ૧૩૫૬ થી તે સં. ૧૬૫૬ સુધીનું એક, સં. ૧૬૫૬ થી તે ૧૮૫૬ સુધી બીજું ને પછી ત્રીજું. પહેલું તે ચોખ્ખું ને બીજું તે બ્રહ્મ ચર્મ રૂપાંતર પામેલું છે. એ બે મળીને જે સામાન્ય સ્વરૂપ તે જુની ગુજરાતી ભાષાનું...”

૬૧૬. પ્રાકૃત સંસ્કૃત ગ્રંથોને લોકભાષામાં અવગત કરવા માટે તે પર ભાષામાં ગદ્યગ્રંથો—બાલાવબોધ આ શતકમાંજ રચાયા.

૬૧૭. આ નવીન અને ક્રાંતિકારક પરિસ્થિતિમાં પણ જૈનોએ પોતાનાં મંદિરો, વ્યાપાર અને સાહિત્યરક્ષણ—સાહિત્યસેવા અને તેટલી અખંડપણે યા પુનરુદ્ધાર રૂપે આબાદ જાળવવા પ્રયત્ન કર્યો છે. જૈનોનું—ખાસ કરી ભાષાસાહિત્ય પૂર્વ શતકો કરતાં આ શતકમાં વધારે થયું છે. આ હકીકત વિશેષપણે હવે પછી વિચારીશું.

૬૧૮. સં. ૧૩૫૬ માં અલાઉદ્દીન ખીલજીના લશ્કરથી તેના ભાઈ ઉલગખાન તથા નસરતખાને ગૂજરાત સર કર્યું. પછીના વર્ષમાં અલાઉદ્દીને રણથંભોરનો કિલ્લો રાજા હમીર પાસેથી લઈ તેના ચોહાણના રાજ્યને ખતમ કર્યું. (સં. ૧૩૫૭ માં). પછી સં. ૧૩૬૦ માં ચીતોડ પર ફત્તેહ કરી. સં. ૧૩૬૬-૬૮ માં તેણે જાસોરના ચોહાણ રાજા કા-હડદેવ (કા-હડદે પ્રબંધ વાળા) પર ચડાઈ કરી તે રાજ્ય લઈ લીધું. (ઓઝા. રા. ઇ. પૃ. ૨૨૪, ૨૭૨).

૬૧૯. ગૂજરાતમાં પાતશાહી સુલતાનના પ્રતિનિધિ (સુબા) તરીકે પાટણમાં અલ્લખખાન આવ્યો. તેના સમયમાં સં. ૧૩૬૬ માં (શ્રી શત્રુંજ્યાદિની યાત્રા કરનાર) શાહ જેસલે ખંભાતમાં પૌષ્પશાલા સહિત અજિતનાથનું વિધિચૈત્ય બંધાવ્યું. ૪૨૫૫૨૧ સં. ૧૩૬૯ (એક પદાવલીના આધારે)માં (અને અચૂક ઉદ્ધાર વર્ષ સં. ૧૩૭૮ પહેલાં) આણુ પરનાં બે પ્રસિદ્ધ મંદિરો નામે વિમલમંત્રીકૃત વિમલવસતિ અને તેજપાલમંત્રીકૃત લૂણવસતિ—એનો મ્હેન્દ્રોએ બંન કર્યો—

૪૨૫ જુએ પ્ર. ૭ મ. સં. ૧૩૬૯ નિર્મિત—તેમાં આપેલ શિલાલેખ

મૂર્તિઓને તોડી હતી; તેમજ તે વર્ષ એટલે સં. ૧૩૬૯ માંજ શત્રુંજય પર્વત પરના અધિરાજ આદીશ્વરની પ્રતિમાનો ભંગ કર્યો હતો. (સમકાલીન જિનપ્રબલકૃત શત્રુંજયકથ્થ રચના સમય સં. ૧૩૮૫).

૬૨૦ 'હવે તો નવીજ વાત છે કે જે દોહિલા દિવસોમાં ક્ષત્રિયો અડ્ડા લેષ શકતા નથી, સાહસિકોનાં સાહસ ગળી જાય છે. તેવા વિકટ સમયમાં જિનધર્મરૂપી વનમાં સમરસિંહે દેખાવ દીધો.' ૪૨૧ તે સમરસિંહ ઓસવાળ જૈન હતો. તેનો પૂર્વજ સલક્ષણ પાદલણ-પુરનો વાસી હતો. સલક્ષણનો પૌત્ર દેસલ પાટણવાસી થયો. તેના ત્રણ પુત્રો નામે સહજપાલ, સાહણ, અને ઉક્ત સમરસિંહ. સહજપાલે દક્ષિણમાં દેવગિરિ (દોલતાબાદ) માં ચોવીશ જિનાલયમાં પાર્શ્વજિનને મૂલ નાયક તરીકે સ્થાપ્યા. સાહણ ખંભાતમાં રહીને પૂર્વજોની કીર્તિ વિસ્તારતો હતો, જ્યારે સમરસિંહ પાટણમાં પિતા સહિત રહેતો હતો; અને અલપખાનની સેવા (ઉચ્ચ અધિકારી તરીકે) કરતો હતો. શત્રુંજય પરની દુર્ઘટના સાંભળી તેના ઉદ્ધારની પ્રતિજ્ઞા કરી અલપખાન પાસે જઈ જણાવ્યું 'અમારી આશાના આધારભૂત સ્વામી ! હિંદુઓની હજ લાંગી નાંખી છે, એથી દુનિયા નિરાશ થઈ છે વગેરે.' ૪૨૭ખાને તેને માન આપી તીર્થ માંડવાનું ફરમાન કરી આપ્યું; ને તે માટે માલેક અહિદરને આદેશ કર્યો.

૬૨૧ સમરસિંહે આરાસણની ખાણના સ્વામી માહેશ્વર છતાં

૪૨૬ દિવ પુણ્ય નવીયજ વાત, જિણિ કીહાડઇ દોહિલધ,
ખસિય ખચ્ચુ ન લિંતિ, સાહસિયહ સાહસુ ગલધ,
તિણિ દિણિ દિનુ દિકખાહ, સમરસીહિ જિણુધખચણિ,
વસુ ગુણુ કરક ઉલોહ, જિમ અધારહ ફટિકમણિ.

—અંગદેવસૂરિયો સમરા તસે. સં. ૧૩૭૬.

૪૨૭ સામિય ! એ નિમુણિ અદકસિ આસાલંગણુ અરહતણુક એ;
લલકી એ દુનિય નિસસ, હજ સમીય કીંદુઅ તણી એ.

—એજાન.

લગીનાં મુખ્ય ત્રણ સ્વરૂપ થયાં છે. સં. ૧૩૫૬ થી તે સં. ૧૬૫૬ સુધીનું એક, સં. ૧૬૫૬ થી તે ૧૮૫૬ સુધી બીજું ને પછી ત્રીજું. પહેલું તે ચોખ્ખું ને બીજું તે બ્રજ ચર્મ રૂપાંતર પામેલું છે. એ બે મળીને જે સામાન્ય સ્વરૂપ તે બુની ગુજરાતી ભાષાનું...”

૬૧૬. પ્રાકૃત સંસ્કૃત ગ્રંથોને લોકભાષામાં અવગત કરવા માટે તે ૫૨ ભાષામાં ગદ્યગ્રંથો—બ્રાહ્મવર્ણાદિ આ શતકમાંજ રચાયા.

૬૧૭. આ નવીન અને ક્રાંતિકારક પરિસ્થિતિમાં પણ જૈનોએ પોતાનાં મંદિરો, વ્યાપાર અને સાહિત્યરક્ષણ-સાહિત્યસેવા બને તેટલી અખંડપણે થા પુનરુદ્ધાર રૂપે આબાદ જાળવવા પ્રયત્ન કર્યો છે. જૈનોનું-ખાસ કરી ભાષાસાહિત્ય પૂર્વ શતકો કરતાં આ શતકમાં વધારે થયું છે. આ હકીકત વિશેષપણે હવે પછી વિચારીશું

૬૧૮. સં. ૧૩૫૬ માં અલાઉદ્દીન ખીલજીના લશ્કરથી તેના બાપ ઉલગખાન તથા નસરતખાને ગૂજરાત સર કર્યું. પછીના વર્ષમાં અલાઉદ્દીને રણથંભોરનો કિલ્લો રાજા હમીર પાસેથી લઇ તેના ચોહાણના રાજ્યને ખતમ કર્યું. (સં. ૧૩૫૭ માં). પછી સં. ૧૩૬૦ માં ચીતોડ પર ફત્તેહ કરી. સં. ૧૩૬૬-૬૮ માં તેણે જાસોરના ચોહાણ રાજા કાન્હડદેવ (કાન્હડદે પ્રબંધ વાળા) પર ચડાઈ કરી તે રાજ્ય લઇ લીધું. (ઓ. જા. રા. ઇ. ૫. ૨૨૪, ૨૭૨).

૬૧૯. ગૂજરાતમાં પાતશાહી સુલતાનના પ્રતિનિધિ (સુબા) તરીકે પાટણમાં અલ્લખખાન આવ્યો. તેના સમયમાં સં. ૧૩૬૬ માં (બી શત્રુંજયાદિની યાત્રા કરનાર) શાહ જેસલે ખંભાતમાં પૌષધશાલા સહિત અજિતનાથનું વિધિયત્ય બંધાવ્યું. ૪૨૫૫૨૨ સં. ૧૩૬૯ (એક પદાવલીના આધારે)માં (અને અચૂક ઉદ્ધાર વર્ષ સં. ૧૩૭૮ પહેલાં) આણુ પરનાં બે પ્રસિદ્ધ મંદિરો નામે વિમલમંત્રીકૃત વિમલવસતિ અને તેજપાલમંત્રીકૃત લુણ્યવસતિ-એનો સ્વેચ્છાએ ભંગ કર્યો—

૪૨૫ બુદ્ધે પ્ર. ૦ ગુ. ૫. સં. ૪૬૬ નું પરિશિષ્ટ-તેમાં આપેલ સિદ્ધાંતો.

મુર્તિઓને તોડી હતી; તેમજ તે વર્ષ એટલે સં. ૧૩૬૯ માંજ શત્રુજય પર્વત પરના અધિરાજ આદીશ્વરની પ્રતિમાને ભંગ કર્યો હતો. (સમકાલીન જિનપ્રબલકૃત શત્રુજયકલ્પ રચના સમય સં. ૧૩૮૫).

૬૨૦ 'હવે તો નવીજ વાત છે કે જે દોહિલા દિવસોમાં ક્ષત્રિયો ખડ્ગ લેખ શક્તા નથી, સાહસિકોનાં સાહસ ગળી જાય છે, તેવા વિકટ સમયમાં જિનધર્મરૂપી વનમાં સમરસિંહે દેખાવ દીધો.' ૪૨૧ તે સમરસિંહ ઓસવાળ જૈન હતો. તેનો પૂર્વજ સલક્ષણ પાંદલજી પુરનો વાસી હતો. સલક્ષણનો પૌત્ર દેસલ પાટણવાસી થયો. તેના ત્રણ પુત્રો નામે સહજપાલ, સાહજી, અને ઉક્ત સમરસિંહ. સહજપાલે દક્ષિણમાં દેવગિરિ (દોલતાબાદ) માં ચોવીશ જિનાલયમાં પાર્શ્વજિનને મૂલ નાયક તરીકે સ્થાપ્યા. સાહજી ખંભાતમાં રહીને પૂર્વજોની કીર્તિ વિસ્તારતો હતો, જ્યારે સમરસિંહ પાટણમાં પિતા સહિત રહેતો હતો; અને અલપખાનની સેવા (હિંમત અધિકારી તરીકે) કરતો હતો. શત્રુજય પરની દુર્ઘટના સાંભળી તેના ઉદ્ધારની પ્રતિજ્ઞા કરી અલપખાન પાસે જઈ જણાવ્યું 'અમારી આશાના આધારભૂત સ્વામી ! હિંદુઓની હજાર બાંગી નાંખી છે, એથી દુનિયા નિરાશ થઈ છે વગેરે.' ૪૨૭ખાને તેને માન આપી તીર્થ માંડવાનું ફરમાન કરી આપ્યું; ને તે માટે માલેક અહિરને આદેશ કર્યો.

૬૨૧ સમરસિંહે આરાસણની ખાણના સ્વામી માહેશ્વર છતાં

૪૨૬ દિવ પુણ્ય નવીજ વાત, નિષ્ણિ દીહાડઠ દોહિલય,
ખતિય ખખ્ખુ ન લિંતિ, સાહસિયલ સાહસુ ચલય,
તિણિ દિણિ દિન દિકખાલ, સમરસીહિ નિણધમવણિ,
તણુ ગુણ કરઈ લલોલ, નિમ અધારલ ફટિકમણિ.

—અબદેવસૂરિનો સમરા રાસો. સં. ૧૩૭૧.

૪૨૭ સામિય ! એ નિસુણિ અડકાસિ આસાલખણ અમહતણુ એ;
લલલો એ દુનિય નિરાસ, હજાર જાગીય હોંદુમ લણી એ.

—જેજી.

પણ જૈનધર્મ પ્રત્યે દૃઢ શ્રદ્ધાવાળા ત્રિસંગમપુરમાં રાજ્યકર્તા રાણા મહિપાલદેવ (દાંતા રાજ્યના પૂર્વજ) પાસેથી તે ખાણમાંથી સરસ ફલહી-પાષાણની લાંબી પાટો મેળવી તેમાંથી પ્રતિમા ધડાવી. સં. ૧૩૭૧ માં પોતાના પિતા દેસલને સંધાધિપતિ કરી સમરાશાહે પોતાના બંધુઓ આદિ સહિત સંધ કાઢી ત્યાં ઉપકેશ ગચ્છના (યક્ષદેવ-કક્ષ-સિદ્ધ-દેવગુપ્તસૂરિ શિષ્ય સિદ્ધસૂરિ ૪૨૮ પાસે આદીશ્વરની પ્રતિષ્ઠા કરાવી. ત્યાંથી ગિરિનારની યાત્રા કરી કે જ્યાં તેમને ત્યાંના રાજા મહીપે (મહિપાલદેવે) માન આપ્યું. દેવપટ્ટણમાં મુખરાજ રાજ્યે, દીવમાં તેના સ્વામી મૂલરાજે સન્માન કર્યું. ત્યાંથી શત્રુંજય પુનઃ આવી પાટણ સંધસહિત આવ્યા. દેશલશાહે સં. ૧૩૭૫માં પુનઃ મહાયાત્રા કરી. સમરસિંહ દિલ્લી સુલતાનના આમંત્રણથી જતાં ત્યાં કુતુબુદ્દીન આદશાહે માન આપ્યું; ને પછી તેના પુત્ર સુલતાન ઝ્યાસુદ્દીને શાહના કહેવાથી ત્યાં બંદી તરીકે રાખેલ પાંડુદેશના સ્વામી વીરવલ્લ (બીરબલ)ને મુક્ત

૪૨૮ છતાં સં. ૧૪૬૪ માં રચાયેલ ગિરનારપરના વિમલનાથ પ્રાસાદની પ્રશસ્તિમાં, પં. વિવેકધાર ગણિએ સં. ૧૫૮૭ માં રચેલા શત્રુંજય તીર્થોદ્ધાર પ્રબંધમાં, નયસુંદરના સં. ૧૧૩૮ ના શત્રુંજય રાસમાં અને એને અનુસરતા પાશ્ચાત્ય લેખકોએ રત્નાકરસૂરિએ પ્રતિષ્ઠા કરનાર જણાવ્યા છે, કક્ષસૂરિએ નાં પ્રબંધમાં સંધમાં બૃહદ્ગચ્છના રત્નાકરસૂરિ આવ્યા હતા, એમ જણાવ્યું છે. તે રત્નાકરસૂરિ અને વૃક્ષતપાગણમાં રચેલ રત્નાકરગચ્છના પ્રવર્તક રત્નાકરસૂરિ એ બંને એક હોય તો પણ સં. ૧૩૭૧ માં શત્રુંજય તીર્થના મૂલનાયક આદીશ્વરની પ્રતિષ્ઠા કરનાર ઉપકેશ ગચ્છના સિદ્ધસૂરિ જ જણાય છે. બાકી આ પ્રસંગમાં રત્નાકરસૂરિએ અન્ય પ્રતિમાઓની પ્રતિષ્ઠા કરી હોય, એમ સંભવી શકે. પંડિત લાલચંદ 'જૈનયુગ' ૧, ૨૫૬. વિવિધ તીર્થકલ્પમાં શત્રુંજય કલ્પ (૧૨મા. સં. ૧૩૮૫) માં જિનપ્રલસૂરિએ આ ઉદ્ધારનો સં. ૧૩૭૧ આપ્યો છે.—

વૈક્રમે વતસરે ચન્દ્રહયાગ્નીન્દુમિતે સતિ ।

શીમૂલનાયકોદ્ધારં સાધુઃ શ્રી સમરો વ્યવાત્ ॥

કર્યો. બાદશાહના કરમાનથી ધર્મધાર સમરે મથુરા અને હસ્તિનાપુરમાં સંઘપતિ ચર્ધ જિનપ્રભસુરિ (જુઓ પારા ૧૦૨) સાથે તીર્થયાત્રા કરી.

૧૨૨ પછી સમરાશાહ તિલંગ દેશમાં આસદીનના પુત્ર ઉદય-ખાનના આશ્રિત થયા. ખાને પણ સમરને વિશ્વાસપાત્ર પોતાના ભાઈ તરીકે સ્વીકારી તિલંગ દેશનો સ્વામી (સૂબો) બનાવ્યો હતો. સાં તુર્કોથી બંદી તરીકે પકડાયેલ પ્રુષ્કળ મનુષ્યોને તેણે મુકાબ્યા; શ્રાવ-કોના કુટુંબોને ત્યાં સ્થાપી ઉરંગલપુરમાં જિનાલયો કરાવી ધર્મપ્રભા-વના કરી. સમરસિંહ સં. ૧૩૬૩ પહેલાં તે લગભગ સ્વમરેય થયા, કે જે વર્ષમાં કંજરોટપુરમાં રહી ઉપયુક્ત સિદ્ધસુરિના શિષ્ય પદ્મર કચ્છસુરિએ તે સમરસિંહનો ચરિત્રાત્મક ગ્રંથ નામે નાભિનંદનોદ્ધાર પ્રબંધ પૂરો કર્યો. ૪૨૯

૧૨૩ આશુપર 'ભંગ' થયો ત્યાર પછી સં. ૧૩૭૨ અને ૭૩ ની, વિમલવસહિ, મહાવીરમંદિર અને વિમલ હસ્તિશાળા-આ ત્રણેની વચ્ચે જે મોટા મંડપ આવેલો છે તેમાં કેટલાક રાજકીય શાસન લેખોવાળા સુરહિઓ (સુરભિઓ-ગાયો) છે, કે જેમાં ચંદ્રાવતીના રાજ્યોએ અવારનવાર આશુનાં જૈન દેહરાંઓના રક્ષણની અને યાત્રિકો પાસે યાત્રાકર જેવા કોષ પણ લાગા નહિ લેવાની પ્રતિજ્ઞાઓના લેખો કોતરાવેલા છે. આમાં ૩ લેખો ચંદ્રાવતીના મહારાજ દેવડા હૂંઠાકે (હાલના સિરોહીના 'મહારાવ'ના પૂર્વજ) ના છે, તેમાં સં. ૧૩૭૨ ના એક લેખમાં આદિનાથ (વિમલવસહિ) અને નેમિનાથ (લુણિગવસહિ) ઉપરના અમુક લાગા માફ કર્યાની હકીકત છે. તેજ

૪૨૬. જુઓ "અંબજેવસુરિકૃત સમરાશો (પ્ર. પ્રા. ગૃ. કા. સં; જો. એ. ગૃ. સં) અને કચ્છસુરિકૃત નાભિનંદનોદ્ધાર પ્રબંધ (પ્ર. હે. ગ્રં) અને તે બંને પરથી અનેક ઐ. ટિપ્પણો સહિત ઘણી કાળજી અને પરિશ્રમથી પંડિતશ્રી લાલચંદ બખવાનદાસ ગાંધીનો લખેલો લેખ નામે 'શ્રી શત્રુઞ્ચ લીર્ષ્યે' ઉદ્ધારક સમરસિંહ (તિલંગ દેશનો સ્વામી) જૈનયુગ વર્ષ ૧ પૂ. ૧૦૨૩ ૧૮૩, ૨૫૫, ૪૦૩.

૪૨૮ જૈનસાહિત્યનો ઇતિહાસ. [વિ. ૪; પ્ર. ૬]

વર્ષના બીજા લેખમાં તે રાજ્યએ આશુની યાત્રાએ આવનાર યાત્રિકો-
ઉપરનો કર આઘ્રી નામલદેવીના પુણ્યાર્થે માફ કર્યાની હકીકત છે
અને ત્રીજા સં. ૧૩૭૩ ના લેખમાં દેલવાડાના જૈન મંદિરોના પૂજા-
રીઓ પરનો કર માફ કર્યાની હકીકત છે. વળી આ લેખોમાં આ
આગ્રાઓ પોતાના પછીના સ્વવંશજ વા પરવંશજ રાજ્યો પાળે
એવી તેમાં પ્રાર્થના કરેલી છે.

૬૨૪ આશુ પરનાં ઉક્ત બંને મંદિરોનો સં. ૧૩૭૮ માં ઉદ્ધાર
થયો-વિમલવસહિનો ઉદ્ધાર મહાશિવ પુત્ર શા. લક્ષ્મ (લાલિગ)
અને શા. ધનસિંહના પુત્ર શા. વીજડ-આ બંને પિત્રાઈ ભાઈઓએ
કરાવ્યો; અને લક્ષ્મિવસહિનો જીર્ણોદ્ધાર અંકસિંહ પુત્ર સંધપતિ પીયડે
કરાવ્યો. ૪૩૦ વળી ત્યાં એક સં. ૧૩૭૮ નો લેખ છે તેમાં જાણીવું
છે કે 'શ્રીમાળી ગાતીય ખેતલે ભગાનંતર આ મહાવીર ખિંચ કરાવ્યું.'
તેમજ બીજાઓએ જુદાં જુદાં મંદિરો-દેવકુલિકાઓ કરાવી. આમ
મુસલમાનોએ પોતાનાં મહા-મહા તીર્થોને કરેલું નુકશાન પાછળથી
જૈનોએ સમારકામ કરાવી-પુનરુદ્ધાર કરી ટાળ્યું, તો પણ પાટણ
આદિ શહેરોનાં હોંદુ જૈન મંદિરો ભગાવશેષ થયાં.

૪૩૦ જુઓ જિનપ્રભસૂરિના તીર્થલક્ષ્યમનો અર્થ ૬૬૫:—

તીર્થદ્વયેડપિ મમેડરિમન્ દેવાન્મહેચ્છૈઃ પ્રવક્તુઃ ।

અસ્યોદ્ધારં દ્વૌ શકાન્દે વન્દિવેદાર્કસંમિતે (૧૨૪૪) ॥

તત્રાણ તીર્થસ્યોદ્ધર્તાં લક્ષ્મો મહણસિંહમ્ ।

પીયદસ્તિવતરસ્યામૂલ્ અવદૃષ્ ચંકસિંહજઃ ॥

લાલિગ અને વીજડે કરાવેલા જીર્ણોદ્ધાર સંબંધીની એક વિસ્તૃત
પ્રશસ્તિ ત્યાં કોતરી કાઢેલી હતી અને છે તેમાં તે બંને પિત્રાઈઓનો વિસ્તૃત
ઇતિહાસ મળે છે. લક્ષ્મિવસહિના નવ ચોક્કિયાના અગ્રિકોણ તરફના સ્થંભ
ઉપર એક સંસ્કૃત પદ છે તેમાં સંધપતિ જેમને પોતાનું ધન ખર્ચીને
લક્ષ્મિવસહિનો ઉદ્ધાર કરાવેલો હતો એવું છે. -કલ્યાણવિજયજીએ લેખ નામે
'આશુના જૈન શિલાલેખો' તા. ૧૬-૨૦-૨૭ નું 'જૈન'.

મેરુતુંગકૃત ઐતિહાસિક પ્રબંધ ચિંતામણી. ૪૨૯

૧૨૫ એક રાજ્ય પટ્ટાવલીની પછવાડે વિ. સં. ૧૩૭૬, ૭૭ માં દુર્ભિક્ષયોગે ગૂર્જર રાજાની સા. લીમ્ (અતિ દાન) આપ્યું એમ જણાવ્યું છે. આથી પરંતુ જે લીમ્માશાહનું દેહરું-લીમ્સિંહપ્રાસાદ કહેવાય છે તે કરાવનાર આ સા. લીમ્ હોય તેમ સંભવે છે.

૧૨૬ સં. ૧૩૮૪ માં મંત્રી વિમલના વંશમાં થયેલા મંત્રી અભયસિંહના પુત્ર મંત્રી જગસિંહ અને તેના પુત્ર મંત્રી ભાણુકે વિમલવસહિતી અંદર અગ્નિકા દેવીની મૂર્તિ કરાવી.

૧૨૭. હવે સાહિત્ય પ્રવૃત્તિ નોંધએ:—સં. ૧૩૬૧ માં નાગેન્દ્રમઝ્છીય ચંદ્રપ્રભ શિષ્ય મેરુતુંગચરિત્રે વર્ધમાનપુર (વદવાણ)માં પાંચસર્ગમાં—પ્રબંધ ચિંતામણી ગ્રંથ રચ્યો (પી. ૨, ૮૬; વે. નં. ૧૭૫૩ ગૂ. ભા. સહિત રામચંદ્ર દીનાનાથ; અંગ્રેજી ભા. બિ. ૪૦ સન ૧૯૦૨). જેમાં ઇતિહાસનાં તત્ત્વ હોય છે તેવા પ્રબંધ લખવાનો પ્રારંભ હેમચંદ્રાચાર્યના થઈ ગયો હતો. “જેન ગ્રંથકાશએ ચરિત્રો લખવાની પદ્ધતિ વિશેષ પ્રચલિત કરી છે. લગભગ પોતાના સમયના ભોજ કુમારપાલ જેવા રાજાઓ, વસ્તુપાળ તેજપાળ જયદુશા જેવા શ્રીમંતો અને આધ વગેરે કવિઓનાં ચરિત્રોમાં તેઓએ સારો રસ લીધો છે—અને હેમચંદ્રાચાર્યના સમયથી ઉદ્ભવેલી આ પ્રવૃત્તિનાં ઉદાહરણોમાં ગૌદમા સૈકાના ‘પ્રબંધ ચિંતામણી’કાર મેરુતુંગાચાર્ય વગેરે ગણાવી શકાય” “હેમચંદ્રે દ્વાપ્ત્ય સંસ્કૃતમાં મૂલ-રાજથી સિદ્ધરાજ જયસિંહ સુધીનો ઇતિહાસ, અને પ્રાકૃત દ્વિચાત્ર્યર્થ કુમારપાલનો ઇતિહાસ આપ્યો;—તેમજ પરિશિષ્ટ પર્વમાં શ્રી મહાવીર પછી થયેલ સુધર્માથી લજ્જસ્વામી પર્વતના આચાર્યો તથા ચંદ્રગુપ્ત સ્વપ્રતિ વગેરે જેન રાજાઓનો ઇતિહાસ આપ્યો. ત્યાર પછી ઐતિહાસિક ચરિત્ર—પ્રબંધ રચવાની પ્રવૃત્તિ ચાલુ થઈ. વસ્તુપાલ (અને તેજપાલ) સંબંધી લખાયેલાં વસન્તવિલાસ આદિ અનેક ગ્રંથો અગાઉ જણાવાયા છે; તેમાં શતકમાં કુમારપાલ પ્રતિભેદ, કુમારવિહાર પ્રશસ્તિ, કુમારવિહાર શતક, કુમારપાલ ચરિત્ર રચ્યાં.

પછી જગદૂચરિત, સં. ૧૩૩૨ માં પ્રભાવકચરિત અને પછી આ પ્રબંધ ચિંતામણી રચાયું.

૬૨૮ પ્રબંધ ચિંતામણીના ૧લા સર્ગમાં વિક્રમાર્કપ્રબંધ (અગિવેતાલ, કાલિદાસ કવિ, સુવર્ણપુરપસિદ્ધિ, પરકાયપ્રવેશવિદ્યા સિદ્ધસેન દિવાકર આદિ સંબંધવાળો), શાલિવાહનનો, તથા વનરાજાદિ પ્રબંધ-વનરાજ, અન્ય ચાવડા રાજાઓ, મૂલરાજ સોલંકી, મુંજરાજ, સિંધુલ, ભોજ સંબંધીના છે, ૨ જામાં ભોજ તથા ભીમનો પ્રબંધ કે જેમાં કુલચંદ્ર દિગંબર, માધ પંડિત, ધનપાલ પંડિત, મયૂર, બાણ, માનતુંગ, આદિના સંબંધ છે ને ભોજનો પરાજ્ય ને સ્વર્ગવાસ; ૩ જામાં સિદ્ધરાજ પ્રબંધ (લીલાવૈષ્ણ, ઉદયન અને સાંત્ર મંત્રી, માતા મીનળદેવી, માલવેશનો પરાજ્ય, સિદ્ધહેમ વ્યાકરણની ઉત્પત્તિ, રૂદ્રમાસો તથા સહસ્ત્રલિંગ સરોવરનું નિર્માણ, રામચંદ્ર, જ્યમંગલ, યશપાલ તથા હેમાચાર્યની કવિતા, નવધનનો પરાજ્ય, સનજન મંત્રીનો ગિરનારનો હિદ્દર, સોમેશ્વરની યાત્રા, દિગંબર કુમુદચંદ્ર અને વાદિદેવસૂરિ વચ્ચે સંવાદ, આભડશા વગેરે અનેક સંબંધવાળો) પ્રબંધ છે; ૪ થા સર્ગમાં કુમારપાલ પ્રબંધ છે (જન્મ, ભ્રમણ, રાજ્યાભિષેક, હેમાચાર્યનો પ્રસંગ ને ચરિત્ર, વાગ્બટ તથા આત્રદેવનો તીર્થોદ્ધાર, કપર્દિ, ઉદયચંદ્રસૂરિ, જૈનવિહારો-મંદિરો, ગૃહસ્થિતિ આલિંગ અને વામરાશિવિપ્ર, હેમાચાર્ય ને શંકરાચાર્ય, કુમારપાળનું સ્વર્ગગમન અને અજ્યપાળની દુષ્ટતા, પ્રધાનોનું દુર્મરણ તથા બાળમૂળરાજ અને ભીમનું રાજ્ય વગેરે છે.) પછી વસ્તુપાલ તેજપાલનો પ્રબંધ આવે છે. ખંભાતમાં વસ્તુપાળની સૈયદ સાથે લડાઇ, આલમખાન સાથે વસ્તુપાલની મેત્રી, વસ્તુપાલની કીર્તિ વગેરે છે. છેલ્લા ૫ મા સર્ગમાં પ્રકીર્ણ પ્રબંધો છે-જેવાકે નંદરાજ, શિલાદિત્ય ને મલ્લવાદી, વલ્લભીલંગ, મુંજ રાજા અને તેની પુત્રી, ગોવર્ધન પુણ્યસાર એ રાજાઓ, લક્ષ્મણસેન તથા જ્યમચંદ રાજા, જગદેવ તથા પરમર્દિ તથા પૃથ્વીરાજ તથા તુંગસુભટ, કોકિણ દેશની ઉત્પત્તિ, વરાહમિહિર, સ્તંભતીર્થ, ભર્તૃહરિ, વાગ્બટ વૈષ્ણ, રૈવત

ઐ૦ સ્થવિરાવલી. ફેરનાં વાસ્તુસાર, જ્યોતિઃસારાદિ. ૪૩૧

ક્ષેત્રપાળ વગેરે. આમાં મુખ્ય ગણ અને વચ્ચે વચ્ચે પણ છે. તેમાં શ્રી ધર્મદેવે વૃત્ત-છંદોથી સહાય કરી હતી અને તેનો પ્રથમાદર્શ બુદ્ધચંદ્ર ગણિયે લખ્યો હતો. 'રાજતરંગિણીના ૯૦૦ પરલખાયેલ છે. આધુનિક પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોએ આ ગ્રંથને વિશ્વસનીય માન્યો છે. ગૂર્જરાતના ઇતિહાસને માટે તે કંવલ આ એક આધારભૂત ગ્રંથ ગણી ૪૩૧ ફોર્સે રાસમાળામાં તેનો પુષ્કળ ઉપયોગ કર્યો છે.'

૧૨૯ મેરુતુંગે રચેલા બીજા ગ્રંથોમાં ઐતિહાસિક વિષય પૂરી પાડતો વિચારત્રેણિ-સ્થવિરાવલી છે, તેમાં ગૂર્જરાતના રાજાઓના રાજત્વકાલનો પત્તો મળે છે તથા વિક્રમાદિત્ય અને મહાવીર વચ્ચે ૪૭૦ વર્ષનું અંતર છે તેનો નિશ્ચય કર્યો છે.-વળી કાલકાચાર્ય, હરિભદ્ર અને જિનભદ્રનાં પણ આમાં વૃત્તાંત છે. (વે. નં. ૧૬૫૬ પ્ર૦ જૈ. સા. સંશોધક ખંડ ૨ અંક ૩-૪) વળી તે ઉપરાંત મહાપુરુષચરિત (અપરનામ ઉપદેશશતી) રચેલ છે (પી. ૩, ૨૬૬; પી. ૬, ૪૩, વેબર ૨, ૧૦૨૪ નં. ૧૬૮૬) તેમાં ઋષભ, શાંતિનાથ, નેમિનાથ, પાર્શ્વનાથ અને વર્ધમાન એ જૈન તીર્થંકરોનાં તેમના પૂર્વજનો સાથેનાં, તેમજ બીજાનાં ચરિત્રો છે.

૬૩૦ સં. ૧૩૬૫ માં તાડપત્ર પર લખાયેલ પૃથ્વીવાલ ગચ્છના મહેશ્વરસૂરિકૃત કાલિકાચાર્ય કથા (પ્રા) તથા નાઇલ્સગચ્છના સમુદ્ર-સૂરિના હસ્તદીક્ષિત શિષ્ય વિજયસિંહસૂરિની રચેલ પ્રા. જીવનસુંદરી કથા ખં. શાંતિનાથના ભંડારમાં છે. (પી. ૧, ૨૬; પી. ૧, ૩૬.) સં. ૧૩૬૮માં વાદિ દેવસૂરિ સંતાને વિજયચંદ્રસૂરિ પદ્ધતિ આનંદસૂરિ શિ. વિદ્યાકર ગણિયે વિજયચંદ્રસૂરિની તેમજ વિદ્યાગુરુ હરિ-ભદ્રસૂરિની કૃપાથી હૈમવ્યાકરણ ગૃહ્યવૃત્તિની દીપિકા ઉદ્ધરી (ખેડા સંધ ભં.) સં. ૧૩૭૨ માં ધંધના કુલમાં પરમજૈન ચંદ્ર ઠંકુરના પુત્ર ફેરએ પ્રા. માં ત્રણ ભાગમાં કારિકાવાળો વાસ્તુસાર નામનો ગ્રંથ રચ્યો (કાં. વડો. નં. ૬૮) આ ગ્રંથકારે જ્યોતિષસાર, દ્રવ્યપ-

૪૩૧ જિનવિજયનો લેખ હિંદી 'કુમારપાલ ચરિત'ની હિંદી પ્રસ્તાવના.

રીક્ષા, અને રત્નપરીક્ષા રચી તેના પર વૃત્તિઓ પાણી કરી. તેજ વર્ષમાં પૌં (ચક્રેશ્વરસૂરિ-ત્રિદશપ્રબ-તિલક-ધર્મપ્રબ-અભયપ્રબ-રત્ન પ્રબસૂરિ શિં) કમલપ્રભે ધુંડરીકચરિત્ર રચ્યું. સં. ૧૩૭૩ માં સૂરિપદ પામેલ તપાગચ્છના (ધર્મધોષસૂરિના શિષ્ય સોમપ્રબસૂરિ શિં) સોમ તિલકે ૩૮૭ ગાથાનો નવ્ય ક્ષેત્રસમાસ, વિચારસૂત્ર, અને સં. ૧૩૮૭ માં સમતિશત સ્થાનક (વિ. નં. ૧૬૮૩ પ્ર. આ. સભા) અને પોતાના ગુરૂ સોમપ્રબકૃત ૨૮ યમક સ્તુતિઓપર વૃત્તિ રચી. (પી. ૩, = ૧૨)

૬૩૧ સં. ૧૩૮૦ માં મલધારી રાજશેખરસૂરિ (પ્રબંધકોશ કર્તા) ના શિષ્ય સુધાકલશે સંગીતોપનિષત્ એ નામનો સંગીત પર ગ્રંથ રચ્યો અને તેનો સાર નામે સંગીતોપનિષત્સાર છ અધ્યાયમાં સં. ૧૪૦૬ માં રચ્યો (વે. નં. ૪૩૪, કાં. વડો. નં. ૧૯૫૩). આ સુધાકલશે એકાક્ષર નામમાલા નામનો કોશ (વેબર, ૨૫૯ નં. ૧૭૦૨) પાણી રચેલ છે.

૬૩૨. સં. ૧૩૮૩ માં ખં જિનકુશલસૂરિ (આચાર્યપદ સં. ૧૩૭૭) એ જિનદત્તસૂરિકૃત ચૈત્યવંદન-દેવવંદન કુલકપર વૃત્તિ રચી (તાડપત્ર કી. ૨, નં. ૧૯; કી. ૩, નં. ૧૪૮; કાં. વડો. નં. ૧૮૨) કર્તાના વિદ્યાગુરૂ વિવેકસમુદ્ર ઉપાધ્યાય હતા અને આ કૃતિ રાજેન્દ્રચંદ્રસૂરિ, તરણ્યકીર્તિ અને લ્હખિનિધાન ગણિએ સંશોધી હતી. અને આ વૃત્તિપરનું દિગ્ધનક કર્તાના શિષ્ય ઉક્ત લ્હખિનિધાને રચ્યું. (કાં. વડો. નં. ૧૯૩)

૬૩૩. સં. ૧૩૮૬ માં રૂદ્રપલ્લીય ગચ્છના સંઘતિલકસૂરિના શિષ્ય સોમતિલકસૂરિ (અપરનામ વિદ્યાતિલક) એ વીરકલ્પ (પી. ૪, ૯૯) અને ષડ્દર્શનસૂત્ર ટીકા (દસાગ બં.), સં. ૧૩૯૨ માં તથા જયકીર્તિકૃત શીલોપદેશમાળા પર શીલ તરંગિણી નામની વૃત્તિ (પ્ર. હી. હં; વેબર નં. ૨૦૦૬ વેં નં. ૧૬૬૩; કાં. વડો.), લખુ-સ્તવટીકા (વિવેક ૦ ઉદેં) સં. ૧૩૯૭ માં, અને કુમારપાલ પ્રબંધ (સં. ૧૪૨૪ માં? કાં બાણી; બુહુ. ૬, નં. ૭૦૯) એ ગ્રંથો રચ્યાં.

સં. ૧૩૯૩ માં રત્નદેવગણિએ બૃહદ્ગચ્છના (માનભદ્રસુરિ-હરિભદ્રસુરિ શિષ્ય) ધર્મચંદ્રના કહેવાથી શ્વેતાચ્ચર જયવલ્લભકૃત પ્રાકૃત વૃજ્ઞાનલય (વિદ્યાલય. બુદ્ધ. ૬, નં. ૭૪૪) પર ટીકા (બુદ્ધ. ૮ નં. ૪૨૦) રચી.

૬૩૪. આ ૧૪મા શતકના ઉત્તરાર્ધમાં તાડપત્રપર અનેક પુસ્તકોની પ્રતો લખાઈ છે. તેમાંથી ઉપલબ્ધ થતી એ છે કે :—

૧૩૬૫માં પલ્લી (વા)લ ગચ્છના મહેશ્વરસુરિ વિરચિત કાલિકા-ચાર્ય કથા (પી. ૧, ૨૬) અને ભુવનસુંદરી કથા (પી. ૧, ૩૯), ૧૩૬૮માં હેમાચાર્યકૃત મહાવીરચરિત કોલાપુરીમાં (પી. ૫, ૬૧) ૧૩૭૦માં રત્નભત્તીયમાં રત્નાકરસુરિના ઉપદેશથી હેમાચાર્યકૃત શાન્દનુશાસન વૃત્તિ (પી. ૫, ૧૧૦), ૧૩૭૮માં જિનકુશલસુરિના ઉપદેશથી ખરીદાયેલ નૈષધકાવ્ય (જે. ૧૪) તથા જ્ઞાન્દ્રીપ્રત્નસિ ને તે પરની ચૂલિ (જે. ૩૩), અને મલયગિરિકૃત બૃહત્કલ્પ પીઠિકા (જે. ૨૨) ૧૩૮૪માં અન્નિતપ્રભસુરિકૃત શાંતિનાથચરિત (પી. ૫, ૧૨૩), ૧૩૮૯માં કલ્પચૂલિ (જે. ૩૭), ૧૩૯૦માં રત્નભત્તીયમાં હેમાચાર્ય-કૃત છંદોનુશાસનવૃત્તિ અને કાવ્યાનુશાસનવૃત્તિ (પી. ૫, ૧૩૫), ૧૩૯૧માં મલયગિરિકૃત વ્યવહારસૂત્ર ટીકા જિનપદ્મસુરિના કહેવાથી સૌમ શ્રાવક તરફથી (ભાં ૬), ૧૩૯૨માં રત્નપ્રભકૃત અપભ્રંશમાં અંતરંગસંધિ (પી. ૫, ૧૨૭), ૧૩૯૪માં રત્નપ્રભકૃત ઉપદેશમાલા વૃત્તિ (પી. ૫, ૧૨૫), અને ૧૩૯૮માં પ્રા. પ્રત્યેકબુદ્ધ ચરિત (પી. ૫, ૧૩૫) વગેરે.

૬૩૫ આ સૈકાના ઉત્તરાર્ધમાં રૂદ્રપલ્લીય ગચ્છના સ્થાપક અભયદેવસુરિના શિષ્ય દેવભદ્રસુરિ શિષ્ય શ્રી તિલક ઉપાધ્યાયે દેવ-ભદ્રસુરિના પદ્ધતિ પ્રભાનંદસુરિના પદ્ધતિ શ્રીચંદ્રસુરિ રાજ્યે ગૌતમ-પૃચ્છા પર વૃત્તિ રચી. આ શ્રીચંદ્રસુરિએ ચાર્યચંદ્ર, જિનભદ્ર અને ગુણુશેખર એ ત્રણને સુરિપદવી આપી હતી અને તે ત્રણેએ શ્રી તિલકને ઉપાધ્યાય પદ આપ્યું હતું (વે. નં. ૧૬૦૦)

૬૩૬ આ શતકમાં ધનપ્રભસૂરિ શિષ્ય સ્વર્ણનન્દસૂરિએ જગદુચરિત રચ્યું. (સુદ્. ૨ નં. ૨૮૪ મુદ્રિત જુઓ ટિપ્પણ નં. ૪૧૨). અંચલમચ્છીય જીવનતુંગસૂરિએ ઋષિમંડલપર વૃત્તિ (સં. ૧૩૮૦ પહેલાં. જે. ૧૨૬, જે. પ્ર. ૫૪) આતુરપ્રત્યાખ્યાન અને ચતુઃશરણુ પર વૃત્તિઓ રચી. જિનપ્રભસૂરિ કે જેમણે સંસ્કૃત, પ્રાકૃત તેમજ અપભ્રંશ એમ ત્રણે ભાષામાં ગણીને અનેક ગ્રંથ રચ્યા તેમના સંબંધી અગાઉ કહેવાઈ ગયું છે. (પારા ૬૦૨ થી ૬૦૪)

૬૩૭ જૂની ગૂજરાતીનું સાહિત્ય - સં. ૧૩૫૮માં લખાયેલ કાગળની પ્રતમાં નવકાર વ્યાખ્યાન તથા સં. ૧૩૬૯ માં લિખિત તાડપત્રની પ્રતમાં અતિચારના સંબંધી ગૂજરાતી ગદ્યમાં લખેલ પ્રતો પાટણના ભંડારમાં છે. (મુદ્રિત પ્રા. ગૂ. કા. સંગ્રહ).

૬૩૮ સં. ૧૩૬૩ માં કેરંટામાં પ્રજાતિલકસૂરિ (શિષ્ય ?) એ કચ્છલી રાસ રચ્યો છે. કચ્છલી નામ આણુ પાસે ગામ છે તેનું વર્ણન છે. તેમાં કેટલીક ઐતિહાસિક ખિનાઓ છે. વિધિ માર્ગના શ્રીપ્રભસૂરિ (ધર્મવિધિપ્રકરણના કર્તા) થયા તેના શિષ્ય આણિ-કમપ્રભસૂરિએ કછ્છલિમાં પાર્શ્વજિન જીવનની પ્રતિષ્ઠા કરી. આણિકમ પ્રભસૂરિએ પોતાની પાટપર ઉદયસિંહસૂરિને રથાખ્યા. તે ઉદયસિંહે અણુવલિ (અંદાવતી)ના રાણલ ધંધલો દેવની સમક્ષ મંત્રવાદિને મંત્રથી હરાવ્યો. તેણે પિંડવિશુદ્ધિવિવરણ, ધર્મવિધિ (વૃત્તિ) અને ચૈત્યવંદન દીપિકા રચી. અને તે સં. ૧૩૧૩ માં સ્વર્ગરેથ થયા. પછી કમલસૂરિ, પ્રજાસૂરિ, પ્રજાતિલકસૂરિ થયા વગેરે.

૬૩૯ સં. ૧૩૬૫ માં તાડપત્રપર લખાયેલી જીવનસુંદરી કથાની પ્રતને છેવટે દેશી ભાષામાં લખવામાં આવ્યું છે કે 'સંવત્ ૧૩૬૫ રત્ના-દેવીયે મૂલ્યે લેઈ સાધુને ઓરાવી.' (પી. ૧, ૩૯) સં. ૧૩૬૮માં વસ્તિગ નામના કવિએ વિહરમાન વીશ તીર્થંકર સ્તવ રચ્યું. સં. ૧૩૭૧ લગભગ નિવૃત્તિ ગચ્છના પાસડસૂરિ શિષ્ય અબ્બદેવસૂરિએ સમરાસસો રચ્યો;

તેમાં સં. ૧૩૭૧ માં ઉપરોક્ત સમરાસાહે કરાવેલા શત્રુંજયપર મુખ્ય નાયક આદિનાથની મૂર્તિના ઉદ્ધારનું સમ્રાટલીન વર્ણન છે. આમાં રાજસ્થાની ભાષાનો પ્રયોગ પણ જણાય છે. ગૂજરાતી-રાજસ્થાની-હિંદી ભાષાનું સામ્ય આ સમય સુધી ધણુંજ હતું તે આમાંથી પરખાય છે. ખ. જિનપદ્મસૂરિએ કૃષ્ણલિલ્લ દ્વાગ રચ્યો કે જે સૂરિ સં. ૧૪૦૦ માં સ્વર્ગસ્થ થયા. તે દ્વાગ ૨૭ હુંકતું હુંકું કાવ્ય છે.

૬૪૦ આ શતકમાં સોલણ નામના કવિએ અર્ચરિકા (સ્તુતિ-કાવ્ય) રચેલું છે. વળી અનાથિકુલક, અને ધના સંધિ એ બે કાવ્યો પાટણના જંડારમાં છે કે જે અપભ્રંશ સાથે મળતી જૂની ગૂજરાતીમાં છે.

[આ ગૂ. સાહિત્ય માટે જુઓ જૈનગૂજર કવિઓ પ્રથમ ભાગ પૃ. ૮ થી ૧૨; પ્રા. ગૂ. કા. સંગ્રહ.]

પ્રકરણ ૭ મું.

ગૂજરાતમાં મુસલમાનો.

સં. ૧૪૦૧ થી સં. ૧૪૫૬.

સુકર્દૈહિ સન્નિવદ્ધા જહુત્તનાયગા પસજપયા ।
 કસ્સ ન હરન્તિ હિયયં વરપ્પવન્ધા મિયચ્છિન્ન ॥
 યં દિટ્ઠં સુકર્દૈહિ સારસરસં છેયાણ પીહપ્પગં
 થોવં જેવ હવેદિ તિટ્ઠિદિ તિરં કવ્વં રસાલવ્વ તં ।
 જં ગીયાહ પુણો હવિજ્ઞ સુબહું તિટ્ઠિજ્ઞ થોવંપિ તં
 કાલં તિન્નમહિયાકલ્લવ્વ સુકરં લોણહિ સવ્વેહિ વિ ॥

—સુકર્ષિ એટલે દૃઢિઓથી રચેલ યથાર્થ ગુણવાળા નાયકનો પોતાના સ્વેચ્છિતવરમાં પ્રબંધ થયેલ છે એવી મૃગાક્ષીઓ કેનું ચિત્ત હરતી નથી ? તેવીજ રીતે સુકર્ષિઓએ રચેલ યથાર્થ ગુણવાળા નાયકોમાં છે એવા ક્ષત્રિય પ્રબંધો કેનું ચિત્ત હરતા નથી ?—સર્વનું હરે છે (આ નયવસ્થામકૂત પ્રાકૃત મુખાધિતાવલીમાં પણ છે.)

—જે કાવ્ય સુકર્ષિઓથી સારરૂપ અને સરસ રચાયું છે અને નાગ-રિકાને પ્રીતિપદ છે તે થોડું પણ જો હોય તોયે લાંબા કાલ સુધી રસાલ (આત્મ)ની પેઠે રહે છે, જ્યારે જે ગીત વગેરે ધણું હોય છતાં થોડાં કાલ સુધી સર્વ લોકમાં સુલભ એવા ચીમડાના ફલની પેઠે રહે છે—તેનો આસ્વાદ થોડા કાલ સુધી લેવાય છે.

—નયચંદ્રસરિકૃત રંભામંજરીનાટિકા.

૬૪૧. ઐતિહાસિક ખનાવોમાં:—સં. ૧૪૪૪ માં ખં જિન-રાજસૂરિએ ચિતોડમાં આદિનાથની પ્રતિષ્ઠા કરી. સં. ૧૪૪૯ માં ખંભાતના શ્રીમાલી હરપતિશાહે ગિરનારના નેમિનાથ પ્રાસાદનો ઉદ્ધાર કર્યો. એ ખનાવ નોંધી સાહિત્યપ્રવૃત્તિ તરફ વળાએ.

૬૪૨ સં. ૧૪૦૧ માં ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર વૃત્તિની ખં જિન લખ્ષિસૂરિને બેટ થયેલ તાડપત્રની પ્રત બા. ધ. માં છે. સં. ૧૪૦૫

માં મલધારી ગિરધારી અભયદેવસુરિ સેતાનીય (નરેન્દ્રપ્રભસુરિ-પદ્ય-
દેવ-શ્રીતિલકસુરિના શિષ્ય) રત્નશેખરસુરિએ 'મૃદુમલથી મુગધાવબોધ
માટે' પ્રબંધકાશ (અતુર્વિંશતિ પ્રબંધ) દિલ્લીમાં (મહમ્મદશાહથી ગૌરવ
પામેલા અને દુર્ભિક્ષનાં દુઃખ દળનાર એવા જગત્સિંહના પુત્ર 'પદ્મ-
દર્શન ચોપણુ' એવા) મહાસુસિંહની વસતિમાં રહીને રચ્યો. તેમાં ૨૪
ઐતિહાસિક પ્રબંધો છે:-ભદ્રબાહુ અને વરાહમિહિર, આર્ય નન્દિય,
જીવદેવસુરિ, આર્ય અપટાચાર્ય, પાદવિપ્ર, વૃદ્ધવાદિ અને સિદ્ધસેનસુરિ,
મલ્લવાદી, હરિભદ્ર, અપ્પભટ્ટી, હેમચન્દ્ર-એ આચાર્યો, તેમજ
હર્ષકવિ, હરિહર કવિ, અમરસુરિ, મદનકીર્તિ, સાતવાહન, વંકયૂલ,
વિક્રમાદિત્ય, નાગાર્જુન, વત્સરાજ ઉદયન, લક્ષ્મણસેન કુમારદેવ,
મદનવર્મા, રત્નઆવક, આલડ અને વસ્તુપાલ-ઉપર પ્રબંધ છે. [વિ.
નં. ૧૭૧૭-૧૯; પ્રં. પાટણ હેન પ્રં. નં. ૨૦] વળી કૌતુકકથા
(અંતરકથા સંગ્રહ) રચેલ છે (બુહ. ૪, નં. ૨૫ ગૂ. ભા. જૈ. ધ)
રત્નશેખરકૃત કથાસાહિત્ય ઉપરાંત બીજા ગ્રંથો છે નામે:-સ્થાહ
વાહકલિકા-સ્થાહવાહ દીપિકા (બુહ. ૪ નં. ૨૭૮), રત્નાવતારિકા
પંજિકા (વિ. નં. ૧૬૩૪), શ્રીધરકૃત ન્યાયકંઠલી પર પંજિકા (પી.
૩, ૨૭૨) પદ્મદર્શન સમુચ્ચય (પ્રં. ૫૦ પ્રં. નં. ૧૭, બુએ
તેની પ્રસ્તાવના) કે જેમાં પદ્યમાં ૭ દર્શનો નામે જૈન, સાંખ્ય, જૈ-
મિનીય, યોગ, વૈશેષિક અને સૌમત બૌદ્ધનું સંક્ષેપમાં માત્ર ૧૮૦
શ્લોકમાં વર્ણન કર્યું છે. આ સુરિના નિર્દેશથી સાધુ પુણિયા ગચ્છનાં
બુણચન્દ્રસુરિ શિ. પંડિત જ્ઞાનચન્દ્રે રત્નાવતારિકા ટિપ્પન (વિ. નં.
૧૬૩૫) રચ્યું ને તેમાં તે સુરિએ સહાય કરી તેનાં દૂષણ કાઢી તેને
સંશોધ્યું, તેમજ સં. ૧૪૧૦ માં મુનિભદ્રનું શાંતિનાથચરિત પછુ
સંશોધ્યું. ઉપર્યુક્ત શ્રીધરકૃત ન્યાયકંઠલી પર પંજિકા ૪૩૨૨ચ્યા

૪૩૨ આમાં સુરિ આરંભમાં જણાવે છે કે પૂર્વના કલ્યાણ મુનિએ
કેન્દ્ર, શુણ, કર્મ, સામાન્ય, વિરોધ અને સમવાય એ ૭ પદાર્થો સ્પષ્ટરૂપે
પાછી તે મહર્ષિએ લોકપર અનુકંપા લાવી ૭ પદાર્થોના સ્વરૂપનું વર્ણન કર્યું.

પહેલાં ઉક્ત પ્રસિદ્ધ જિનપ્રભસૂરિએ તે મૂળ ગ્રંથ આ સૂરિને શીખવ્યો હતો.

૬૪૩ સં. ૧૪૦૬ માં ખં જિનચંદ્રસૂરિની શિષ્યા ગુણસમૃદ્ધિ મહત્તરાએ અંજણાસુન્દરી ચરિત્ર પ્રા. માં ૫૦૪ શ્લોક પ્રમાણુ જેસલમેરમાં રચ્યું. (જે. ૪૯, જે, પ્ર. ૫૪, આ ચરિત્ર માટે જુઓ શ્રીયોપદેશમાલાવૃત્તિ પૃ. ૨૮૧-૨૮૯) ચેરતુંગે સં. ૧૪૦૯ માં કામ-દેવચરિત (કાં. વડો.) અને સં. ૧૪૧૩માં સંભવનાથ ચરિત રચ્યાં.

૬૪૪ સં. ૧૪૧૦ માં બૃહદ્ગચ્છના (પ્રસિદ્ધ વાદિ દેવસૂરિ-ભક્તેશ્વર-વિજયે-દુ-માનભદ્ર-ગુણભદ્ર કે જેણે મહમુદશાહ સુલતાનને શ્લોકના વિવેચનથી રંજિત કરતાં તેણે આપવા માગેલા 'સુવર્ણ-કાપુત' ને સ્વીકારેલ નહીં અને જે વ્યાકરણ, હંદસ, નાટક, તર્ક, સાહિત્ય એ સર્વમાં નિષ્ણાત હતા તેના શિષ્ય) મુનિભદ્રસૂરિએ મુનિ-દેવસૂરિના રચેલા શાંતિનાથચરિતને અવલોકી પોતાનું નવું શાંતિનાથ ચરિત રચ્યું. રચનાના કારણમાં કવિ કહે છે કે જૈનેતરોએ રચેલાં પંચ મહાકાવ્યોને જૈનાચાર્યો પ્રથમાભ્યાસીઓ માટે વ્યુત્પત્તિની પ્રાપ્તિ અર્થે સતત બાણાવે છે તો સમ્યક્ત્વની વાસનાથી રચાયેલું જૈન-

ભવવા માટે સૂતો રચ્યાં. સૂત્રોપર પ્રશસ્તકરદેવે ભાષ્ય રચ્યું. તે ભાષ્ય પર ચાર વૃત્તિ થઈ. ઐયામશિવાચાર્યે ઐયામવતી નામની, શ્રીપદશ્યાયે ન્યાયકંદલી એ નામની, ઉદયનાચાર્યે કિરણાવલી નામની અને કીટી વત્સા-ચાર્યે હીલાવતી નામની રચી. તે પછી ન્યાયકંદલી પર પાંજિકા રચવાનો આ જૈનાચાર્યે પ્રારંભ કર્યો. આ ગ્રંથ તેમજ તેના બીજા ગ્રંથો રચી તેમણે બતાવી આપ્યું કે જ્ઞાનચંદ્ર રતનાવતારિકા રિપ્પનમાં તેમને માટે જે વિરોધણી નીચેનાં આખ્યાં તે વધાર્યું છે.

પ્રી રાજશેઝરગુરુ ગર્ભિમાઙ્ગલિવાનં તર્કાગમામ્બુધિમહાર્જજલામિવેકી ।

ન્યાયકંદલી એ જૈનેતર ગ્રંથ હોવા છતાં તેનું પદનપ્રાકન જૈન સાધુઓ કરતા હતા અને તેથી આ સૂરિએ તેપર પાંજિકા રચી કહી એમ સ્પષ્ટ બાણાય છે.

કાવ્ય કેમ ઇચ્છિત ન થાય તે માટે આ ચરિત રચ્યું છે. કવિ એટલું ખુબ અભિમાન સેવે છે કે જે વિદ્વાનો કાલિદાસની ઉક્તિમાં, ભાર-વિ, ભાવપંડિતના બે મહાકાવ્યોમાં, હર્ષના અમૃત સુક્રિવાળા નૈવધ મહાકાવ્યમાં પણ દોષોનું પ્રતિપાદન કરે છે તેઓ આ ભગવાન શાન્તિના ચરિતમાં વૃત્તના વિવર્ણન વડે કેવલ ગુણોનું પ્રતિપાદન કરશે.' કવિએ પીરોજશાહ સુલતાનની રાજ્યસભામાં પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી હતી અને ઉક્ત રત્નશેખરસૂરિએ આ ચરિતને શોધ્યું હતું. જુઓ તેની પ્રશસ્તિ (પ્ર. ય. અં. નં. ૨૦). આ કાવ્ય મનોહર છે. આ મુનિભદ્રે દેવેન્દ્રસૂરિની (સં. ૧૪૨૯ ની) પ્રશ્નોત્તર રત્નમાલાનું સંશોધન કર્યું હતું.

૧૪૫ સં. ૧૪૧૧ માં ખ. જિનેશ્વરસૂરિ શિષ્ય સોમકીર્તિએ અણહિલપુરપત્તને કાતંત્રવૃત્તિપંજિકા લખી-લખાવી. (જ. ૧૨). સં. ૧૪૧૨ (રવિવિશ્વવર્ષે) માં ખંડિલ મચ્છના કાલિકાચાર્ય સંતાનીય (ભાવદેવ-વિજયસિંહ-જિનવીર-જિનદેવસૂરિ સિં.) ભાવદેવસૂરિએ પાર્શ્વનાથ ચરિત્ર^{૪૩૩} (પી. ૪, ૧૦૬, કાં. વડો. પ્ર. ય. અં. સને ૧૯૧૨) રચ્યું, વળી તેના અંશે પ્રા. માં ચનિદિનચર્ચા (કાં. વડો.) અને અલંકાર સાર આઠ પ્રકરણમાં (કાં. વડો.) છે. કાલિકાચાર્ય કથાના રચનાર ભાવદેવસૂરિ (પી. ૧, ૩૦) પ્રાપ્ત: આ હશે.

૧૪૬ સં. ૧૪૨૨ માં કુખ્યર્ષિ મચ્છના મહેન્દ્રસૂરિ સિં. જયસિંહસૂરિએ ૧૩૦૭ શ્લોક પ્રમાણ પદ્યમાં કુમારપાલ ચરિત્ર રચ્યું (વિ. નં. ૧૭: ૭ પ્ર. હી. હં. સને ૧૯૧૪, ને મુખ્ય ગોડીજી જૈન ઉપાશ્રય સન ૧૯૨૬) કે જેની તાડપત્રપરની પ્રત લાં. ઇ. માં છે. તેના ગુરુ મહેન્દ્રસૂરિએ મહામહાશાહ પાસેથી નિર્વોલ ભાગ મોકલે

‘મહાત્મા’ તરીકે વખાણુ પ્રાપ્ત કર્યા હતાં. ૪૩૪ આ ચરિતનો પ્રથમાદર્શ પ્રમાણુનિબ્ધાત અને કવિ મુનિ નયચંદ્રે લખ્યો હતો. આ હિપરાંત જયસિંહે ભાસર્વજ કૃત ન્યાયસાર (પ્ર. વિજ્ઞનાથ પ્ર. વૈદ્ય સને ૧૯૨૧) કે જેમાં વૈશેષિક નૈયાયિક વેદાન્તી આદિ અમુક અમુક પ્રમાણો માને છે તેની ચર્ચા છે તથા પંચાવયવ હેત્વાભાસો તથા પદાર્થોનું નિરૂપણ છે તે પર ટીકા નામે ન્યાયતાત્પર્ય દીપિકા રચી (પ્ર. શતીશયંદ્ર વિદ્યાભૂષણથી સંશોધિત રૅ. એ. એ. સન ૧૯૧૦), વિશેષમાં નવું વ્યાકરણ રચ્યું હતું અને સારંગપંડિતને વાદમાં જીત્યો હતો એમ ઉક્ત નયચંદ્ર પોતાના હુમ્મીર મહાકાવ્યના ૧૪મા સર્ગમાં જણાવે છે. ૪૩૫ આ સારંગપંડિત તે શાકંભરના રાજા હુમ્મીરરાજનો પંડિત, શાર્ગધર પદ્ધતિ (વે. નં. ૧૨૨૮) નામનો સાહિત્યગ્રંથ રચનાર જણાય છે કે જેની સં. ૧૪૧૬ ની લખેલી પ્રત મળે છે, સં. ૧૪૨૪ માં ઉક્ત સોમતિલકસૂરિએ પણ કુમારપાલ ચરિત્ર (શં. છાણી) રચેલ છે તે કહેવાઈ ગયું છે. (જુઓ પાના ૬૩૩).

૬૪૭ સં. ૧૪૨૬ માં રૂદ્રપદ્ધતીય ગમ્મના અભયદેવસૂરિ રાજ્યે તે ગમ્મના (ગુણશેખર-ગુણચંદ્ર શિ.) ગુણાકરે ભક્તામર સ્તોત્ર પર વૃત્તિ રચી (હી.; બુહ. ૨. નં. ૩૦૨; પી. ૫, ૨૦૭; વે. નં. ૧૮૧૭) સં. ૧૪૨૭ માં અદનસૂરિના શિષ્ય અને દિલ્હીના ફિરોઝ-

૪૩૪ પ્રત્યન્દં દીનદુઃસ્થોઽવૃત્તિસુકૃતકૃતે દીયસાનં સમાનં
સાક્ષાદ્ દીનારલક્ષં તૃણમિવ કટતિ પ્રોજ્ઞ્ય નિર્લોભમાવાત
एकः सोऽयं महात्मा न पर इति तृपथ्रीमहम्मदसाहेः
स्तोत्रं प्रापत् स तपं क्षपयतु भगवान् श्रीमहेन्द्रप्रभुर्नः ॥

૪૩૫ षट्भाषा कविचक्रशकमखिलप्रामाणिकमिसरं
सारंगं सहसा विरंगमतनोद्यो वादविद्यामिधौ ॥२३॥
थी न्यायसारटीकां मय्यं व्याकरणमय च यः काव्यं ।
कृता कुमारतृपतेः क्वातकैविशयेविचकीति ॥२४॥

રત્નશેખર, વિમલચંદ્ર અને જયસેખરસૂરિ. ૪૪૧

સાહ તથાલખના મુખ્ય જ્યોતિષી મહેન્દ્રપ્રભસૂરિએ ચંત્રરાજ નામનો ગ્રંથ (અમુક સિદ્ધિ થાય તે મારેનાં યંત્રો કેમ કરવા તે પર) પાંચ અધ્યાયમાં રચ્યો અને તેનાપર તેનાજ શિષ્ય મલ્લયેન્દ્ર સૂરિએ ટીકા રચી (વે. નં. ૨૫૫-૨૫૭; પ્રા. બનારસ સન ૧૮૮૩, ઈ. આ. નં. ૨૬૦૫-૬; થીર્થો પૃ. ૬૧, દીક્ષિત પૃ. ૩૫૧).

૬૪૮ સં. ૧૪૨૮ માં બૃહદ્ ગચ્છના (પછી થયેલ નાગોરી તપાગચ્છના) વજ્રસેનસૂરિ હેમતિલકસૂરિ શિ. રત્નશેખરસૂરિએ પ્રાકૃતમાં સિરિવાલ કહા-ચરિત્ર (શ્રીપાલ ચરિત્ર) રચ્યું (પી. ૪, ૧૧૮, પી. ૩, ૨૦૩ પ્ર. દે. લા. નં. ૬૩) કે જે તેના શિષ્ય હેમચંદ્રે લખ્યું. તે ઉપરાંત તે રત્નશેખરે પ્રાકૃતમાં હંદકાશ રચ્યો, તેમાં પ્રાકૃત હંદો કેટલાક સુપ્રસિદ્ધ છે અને તેમાં તે જદોનાં લક્ષણો-ગણ્યમાત્રાદિ આપ્યાં છે. ૪૩૧ સં. ૧૪૪૭ માં રચેલ ગુણુત્થાનક કમા-રોહ સવૃત્તિ (બુદ્ધ. ૮ નં. ૩૭૬, વે. નં. ૧૭૮૩; પ્ર. જૈન આ. સભા; હી. ૬; દે. લા. નં. ૩૮), ગુરુ ગુણપદત્રિશત પદત્રિશિકા, સંબોધ-સત્તરી (મુ.), લઘુ ક્ષેત્રસમાસ સ્વોપચ વિવરણ સહિત કે જે મલ-ગિરિની ટીકાનો આધાર લઈ કરેલ છે (પ્ર. જૈ. આ. સભા નં. ૪૬; મૂળ બી. માં ના પ્રકરણ રત્નાકર ભાગ ૪; વે. નં. ૧૫૬૨-૬૩, બુદ્ધ. ૨, નં. ૪૦૨), સિદ્ધયંત્રયકોદાર (ચુનીચ ભં. કાશી) આદિ ગ્રંથો છે.

૬૪૯ સં. ૧૪૨૯ માં રૂપવસ્ત્રીય ગચ્છના સંમતિલકસૂરિના પદ્ધર દેવેન્દ્રસૂરિએ વિમલચંદ્રસૂરિકૃત પ્રબોધતરત્નભાષા પર યુક્તિ (પી. ૪, ૧૦૮ વેખર નં. ૨૦૨૧) રચી કે જેમાં રૂપોપદેશમાળા યુક્તિકાર સોમતિલકને કર્તા પોતાના જ્યેષ્ઠ ગુરુબંધુ જાણાવે છે; ને તે ઉપરાંત પ્રા. માં હાનોપદેશમાળા સંસ્કૃત ટીકાસહિત રચી (કાં. જાણી).

૬૫૦ આંચલિક મહેન્દ્રપ્રભસૂરિના શિષ્ય જયશેખરસૂરિ એક

---

૪૩૬ આ પર તેમના સંતાનીય મહેન્દ્રપ્રતિસૂરિએ રૂપમા સેકમાં ટીકા રચી છે. (બુદ્ધ. ૪, નં. ૭૫; પી. ૫, ૧૬૩.

વિદ્વાન કવિ થયા. તેમણે સં. ૧૪૩૬ માં ઉપદેશચિંતામણિ સાવચૂરિ (પ્ર. હી. હં.; વે. નં. ૧૫૬૫), સં. ૧૪૬૨ માં અંભાતમાં પ્રબોધચિંતામણિ (પ્ર. જૈ. ધ. સભા) તથા ધમ્મિલચરિત્ર કાવ્ય (લી. પ્ર. હી. હં.)એ બંને, જૈનકુમારસંભવ (પ્ર. બી. મા; વે. નં. ૧૫૬૫ અને ૧૭૨૧) આ ચાર મોટા ગ્રંથો અને શાનુંજય ગિરનાર મહાવીર એમ ત્રણ પર સંસ્કૃત બત્રીસીઓ (પ્ર. આ. સભા) આત્મબોધકુલક (પ્રાં.), ધર્મ સર્વસ્વ, ઉપદેશમાલાપર અવચૂરિ (વેળર નં. ૨૦૦૩ અને પુષ્પમાલા પર અવચૂરિ, નવતરવ ગાથામાં (વિવેક. ઉદ્દે.) ૧૭ શ્લોકમ સં. અબ્જિત શાંતિસ્તવ (પી. ૧, નં. ૩૧૬), સંબોધ સમતિકા (વે. નં. ૧૬૯૦-૯૧. પ્ર. ગૂ. ભા. સહિત આ. સભા સને ૧૯૨૨) આદિ અનેક ગ્રંથો રચ્યા. આ ઉપરાંત નલદમ્યંતી ચંપૂ, કંઠપસુત્ર પર સુખાવબોધ નામનું વિવરણ અને ન્યાયમંજરી નામના ગ્રંથો રચ્યાનું હી. હં. જણાવે છે. તેણે ગૂ. ભાષામાં પણ કાવ્યો રચ્યા છે તે હવે પછી જોઈશું.

૬૫૧ ઉક્ત આંચલિક મહેન્દ્રપ્રભસરિના શિષ્ય પદ્મધર એકતુંગ સ્મરિએ સં. ૧૪૪૪ માં કાશ-ત્ર વ્યાકરણપર સંસ્કૃત બાલાવબોધ વૃત્તિ રચી (વે. નં. ૨૨) તથા ધર્મદર્શન નિર્ણય કે જેમાં છ દર્શન વાગે ખૌદ, મીમાંસક, સાંખ્ય, નૈયાયિક, વૈશેષિક અને જૈનની તપાસ - નિર્ણય કરેલ છે તે રચ્યો. (વે. નં. ૧૬૬૬). તદુપરાંત સં. ૧૪૪૯ માં સમતિભાષ્ય પર ટીકા બનાવી તેમાં મુનિશોખરસરિએ રચવામાં ઉત્તેજન આપેલ હતું, અને તેની આંતની પ્રસસ્તિમાં કર્તા પોતાના ગ્રંથોનામે મેઘદૂત સમૃત્તિ, ઉક્ત ધર્મદર્શનસમુચ્ચય ને ઉક્ત બાલાવબોધવૃત્તિ, ધાતુપારાયણ વગેરેનો ઉલ્લેખ કરે છે (ડા. બં. બાવ.) તે ઉપરાંત ભાવકર્મ પ્રક્રિયા, શતકભાષ્ય, નમુત્યુણ પર ટીકા, સુત્રાદ્ધ કથા, ઉપદેશમાલાની ટીકા અને જેસાણ પ્રબંધ રચેલ છે એમ હી. હં. જણાવે છે. જેસાણ પ્રબંધમાં ઉમરકોટના જેસાણએ ત્યાં સરિના ઉપદેશથી શાંતિનાથનો ૭૨ દેવકુલિકાવાળો પ્રાસાદ

કર્યાવ્યે, શત્રુંળ્યાદિ તીર્થોની યાત્રા કરી વગેરેનું વર્ણન છે. આં. મહેંદ્રપ્રભ (મહેંદ્ર) કે જેનો સ્વર્ગવાસ સં. ૧૪૪૪માં થયો તેણે તીર્થમાલા પ્રકરણ રમ્યું કે જેમાં શત્રુંળ્ય, સુપાર્શ્વનાથ સ્તૂપ મથુરા, ભરૂચ, થંભનપુર-ખંભાત, પાવકગિરિ, સત્યપુર (સાચોર), અંબનવાડ, નાણાગ્રામ, તારણગિરિ (તારંગા), બિન્નમાલ તથા આનંદપુર (વડનગર) વગેરે તીર્થોનું ઐતિહાસિક વૃત્તાંત છે; પ્રાય: તેમણેજ વિચારસમીતિકા પ્રાં. માં રચી. તપાગચ્છના સોમતિલ્લકસુરિ શિષ્ય જયાનંદસુરિ (આચાર્યપદ સં. ૧૪૨૦ સ્વં ૧૪૪૧) એ સ્થૂલિભદ્ર ચરિત (પી. ૫, ૨૧૬; વે. નં. ૧૦૬૦; પ્ર. હી. હં; દે. લા.) રચ્યું.

૬૫૨ તો દેવસુંદરસુરિ મહાપ્રભાવિક આચાર્ય થયા. તેમણે અનેક પુસ્તકો તાડપત્ર પર હતા તેને કાગળપર લખાવી તેનો ઉદ્ધાર કર્યો જણાય છે. તેમની આચાર્યી સં. ૧૪૪૪ માં એક આવિકાએ જ્યોતિઃકરંડવિવૃત્તિ, તીર્થકલ્પ, ચૈલવંદન ચૂલ્લિ આદિ તાડપત્રપર લખાવ્યાની નોંધ છે (જુઓ કાં. છાણી ભં. માંની એક વૃત્તિની પ્રતની પ્રશસ્તિ). તેમને અનેક વિદ્વાન આચાર્ય શિષ્યો હતા:-જ્ઞાનસાગર, કુલમંડન, શુભરત્ન, સાધુરત્ન, અને સોમસુંદર.

૬૫૩ આ પૈકી જ્ઞાનસાગરસુરિએ સં. ૧૪૪૦માં અધવચ્ચક પર અવચૂલિ, સં. ૧૪૪૧ માં ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રપર અવચૂલિ (પી. ૨, નં. ૨૮૪), તથા ઓષધનિર્ણય પર અવચૂરિ (જુલ. ૭. નં. નં. ૧૮); અને સત્ત્વો-મુનિસુવ્રતસત્ત્વ, ધનોષ તત્ત્વપંડ પાર્શ્વવાથસત્ત્વ આદિ રચેલ છે. કુલમંડને સં. ૧૪૪૩ (રામાખંધરાક) માં વિચારામૃત સંગ્રહ (કાં. વડો.), પ્રવચન પાશિકાદિ રૂપ અધિકારવાળા આલાપક નામે સિદ્ધાન્તાલાપકોદ્ધાર, તેમજ પ્રજાપનાસૂત્ર તથા પ્રતિકમળસૂત્ર પર અવચૂલિઓ, કલ્પસૂત્રપર અવચૂલિ (ડા. ભાવ.), પ્રા. કાવ્યસ્થિતિસ્તોત્રપર અવચૂરિ (વે. નં. ૧૮૦૨, પ્ર. આં. સભા સં. ૧૬૬૮) તથા નાનાં સત્ત્વનો-વિશ્વશ્રીધરેશ્વાચાણાદ્યારચકર્મ સત્ત્વ, આરિયા-હારબંધસત્ત્વ વગેરેની રચના કરી. સોમસુંદરસુરિના શિષ્ય મુનિસુંદર

તો આ કથાઓ ઘડાઈ નહોતી તેથી પૃથ્વીરાજરાસાનું પૃથ્વીરાજે કનોજ જઈ જયચંદ સાથે બીપલુ યુદ્ધ કર્યાનું કથન માનવાયોગ્ય નથી. ૪૩૯

૬૫૫. આ સમયમાં તાડપત્રપર પ્રતો લખાઈ તે પૈકી જે જાણીય છે એ છે કે :—સં. ૧૪૦૪માં પયુષણુકલ્પ અને કાલિકા-ચાર્પ કથાનક (જે. ૩૪), ૧૪૦૯માં કવાવા ગ્રામે તિલકાચાર્પકૃત સામાચારી (જે. ૨૨), ૧૪૧૨માં સિદ્ધપ્રાભૂતવૃત્તિ અને નિર્યાવલી શ્રુતસ્કંધ (જે. ૩૩), ૧૪૧૮માં બીબાચામમાં ઉદયસિંહાચાર્પકૃત ધર્મવિધિવૃત્તિ, ૧૪૨૩માં શતકચૂલિ (જે. ૩૬), ૧૪૨૫માં મલ-ધારી હેમચંદ્રકૃત ઉપદેશમાલા-પુષ્પમાલા પર વૃત્તિ (પી. ૫, ૯૯), ૧૪૪૫માં સ્તંભતીર્થમાં આવસ્પકનિયુક્તિ સહિત તિલકાચાર્પની ટીકા (પી. ૧, ૯), ૧૪૫૪માં સ્તંભતીર્થમાં શ્રીલાચાર્પકૃત સૂત્ર-કૃતાંજ ટીકા (પી. ૫, ૭૧). અને ઉત્તરાધ્યયન બૃહદ્વૃત્તિ (જે. ૪૩) વગેરે.

૬૫૬. જૂની ગૂજરાતીનું સાહિત્ય—સં. ૧૪૧૧ દીપોત્સવ દિવસે અણહિલદ્વિપતનમાં પાતશાહ પીરોજસાહિ રાજ્યે ચંદ્રગચ્છના ખરતરગચ્છાધિપતિ જિનચંદ્રસુરિના શિષ્ય તરણપ્રભસુરિએ ઠંકુર અલિરાજની અભ્યર્થનાથી ષડાવસ્થક વૃત્તિ પર બાલાવબોધ-આવક-પ્રતિક્રમણસૂત્ર વિવરણ રચ્યું. આ સુરિના વિદ્યાગુરૂ ચશઃકીર્તિ અને રાજેન્દ્રચંદ્રસુરિ હતા. પ્રચલિત લોક ભાષામાં ગદ્યમય અર્થ પૂરનાર ગ્રંથને ‘બાલાવબોધ’ ‘સ્તણુક’ (ટળો), ‘વાર્તિક’ કહેવામાં આવે છે. પંદરમા શતકમાં આ રીતે ગદ્યમય ભાષામાં વિશેષ લખવાનો આરંભ થયો અને તેવા પહેલો ગ્રંથ આ જાણીય છે.

૬૫૭. ગૂજરાતીનું કાવ્યસાહિત્ય—પણ જૈનોના હાથે આ સમયમાં ચાલુ હતું. જૈનેતરનો આ વખતનો તેમજ આ પંદરમા શતકમાં એક પણ ભાષાનો કાવ્યગ્રંથ મળતો નથી. જૈનોરચિત કૃતિઓ છે તે ટૂંકમાં જણાવીએ:—ક્રિપયુક્ત મલધારી રાજશેખર-

૪૩૯. ઝોઝાજનો લેખ ‘અનંદ ચિંત્ય સંવત્ ૩૯૫ના’ ના. પ્ર. પત્રિકા ૧, પ. ૪૧૪.

સુરિનો સં. ૧૪૦૫ લગભગનો નેમિનાથ કાવ્ય; આગમગચ્છના હેમ-
વિમલસુરિ-સાવણ્યરત્નના શિષ્ય વિજયભદ્રકૃત કમલાવતીરાસ, કલ્યાણી
સતીનો રાસ, અને સં. ૧૪૧૧ નો હંસરાજવચ્છરાજ, વિનયપ્રબોનો
સં. ૧૪૧૨ માં ખંભાતમાં સુંદરકાવ્યરૂપ રચેલો ગૌતમસ્વામીનો રાસ,
હરસેવકનો સં. ૧૪૧૩ (?) માં કુકડી ગામમાં મયણુરેહાનો રાસ,
ખ. જિનોદયસુરિનો સં. ૧૪૧૫ નો ત્રિવિક્રમરાસ અને તેજ વર્ષ
લગભગ રચાયેલ જ્ઞાનકલશકૃત જિનોદયસુરિપદાભિષેક રાસ, સં.
૧૪૨૩ માં ખ. જિનવિદ્યસુરિના શિષ્ય તથા ઠ. માલ્હેના પુત્ર વિહ-
ણએ મગધમાં વિહાર કરતી વખતે રચેલી જ્ઞાનપંચમી ચોપાઇ, સં.
૧૪૩૨ ની આસપાસ મેરૂનંદને પોતાના ગુરુ ખ. જિનોદય સુરિનો
વિવાહસો અને અનિતશાંતિ સ્તવન, ચંદ્રગચ્છના સોમતિલકસુરિ
શિષ્ય દેવસુંદરસુરિકૃત ઉત્તમરિપિસંધરમરણા ચતુષ્પદી, કે જેમાં
૯૯ ટુંકમાં તીર્થકર, મણુધર અને અન્ય સાધુઓનું સ્મરણ છે તે,
તે દેવસુંદરસુરિના શિષ્ય (કુલમંડનસુરિ ?) એ કાકળંધ ચોપાઇ-
ધર્મકંઠ સં. ૧૪૪૦ આસપાસ, મુનિસુંદરસુરિનો સં. ૧૪૪૫ (?)
લગભગ શાંતરાસ, સં. ૧૪૪૮ પહેલાં રચાયેલ વસિષ્ઠકૃત ચિહુંમતિ,
ચોપાઇ, તં જિનશેખરસુરિ-જિનરત્નસુરિ શિં સાધુહંસે સં. ૧૪૫૫
માં રચેલ શાલિભદ્રરાસ અને તે આસપાસ ગૌતમપૃચ્છા ચોપાઇ,
આદિ કૃતિઓ મળી આવે છે.

૬૫૮. સં. ૧૪૫૦ માં તપાગચ્છના ઉપર્યુક્ત કુલમંડનસુરિએ
મુખાવબોધ ઐકાંતિક (લી.) રચ્યું. આ પરથી તતકાલીન-મધ્યકાલીન
ગૂજરાતી ભાષાપર ધણો પ્રકાશ પડે છે ને તે શ્રી હરિલાલ હર્ષદ
ધ્રુવ મહાશયે પ્રકટ કરાવેલું છે. સં. ૧૪૫૬ માં રત્નભતીર્થમાં પૃહત
પૌષધશાલામાં પૃહતપા જયતિલક સુરિએ અનુયોગદારચૂર્ણિનો ઉદ્ધાર
કરાવ્યો (પી. ૫, ૫૧) અને તેજ સ્થળે તેમના ઉપદેશથી કુમારપાલ
પ્રતિબોધની પ્રત તાડપત્ર પર લખાઇ (પી. ૫, ૩૬૬)-એ અને પ્રતો
પાટણ બં. માં મોજૂદ છે.

૬૬૧ ગૂજરાતના પ્રહ્લાદનપુર (પાલનપુર) માં સન્નજન નામે ઁંડી રહેતો હતો, તેણે શત્રુંજ્યાદિ સમગ્ર તીર્થોની યાત્રા કરી અનેક પુણ્ય કાર્યો કરી જનમતને દીપાવ્યો હતો. તેને માલ્લિકાર્જુની નામની ભાર્યાથી સં. ૧૪૩૦ માં સોમ નામનો પુત્ર થયો. સં. ૧૪૩૭ માં માત્ર સાત વર્ષની વયે માતૃપિતાની સંમતિપૂર્વક તપાગમ્ઘના જ્યા-નન્દપુરિ પાસે દીક્ષા લઈ સોમસુંદર નામ રાખ્યું. સતત અને જળરો અભ્યાસ કરી એક ધુરંધર વિદ્વાન થયા. સં. ૧૪૫૦ માં વાચક-ઉપાધ્યાયપદ મેળવ્યા પછી તુરતમાં દેવકુલપાટકમાં ગયા હતા તે વખતે લ્હાખા રાણાના માનીતા મંત્રી રામદેવ અને ચ્યુડે સામા જષ્ટ પ્રવેશા-ત્સવ કર્યો હતો અને તેમણે ધણાને વ્રતાદિ ગ્રહણ કરાવ્યાં હતાં.

૬૬૨ એક બાળુ સં. ૧૪૫૭ માં પાટણમાં સોમસુંદર ઉપા-ધ્યાયને ૨૭ વર્ષની વયે નરસિંહ શેડે કરેલા અદ્વૈત મહોત્સવપૂર્વક દેવસુંદરસુરિએ આચાર્યપદ આપ્યું, અને ત્યારપછી તપાગમ્ઘાધિપતિ થયા, ત્યારે બીજી બાળુ ૧૧ મે વર્ષે સં. ૧૪૬૮ માં (પારા ૬૫૬ માંનો સં. ૧૪૫૬ ભૂલવાળો છે.) સાબરમતીના કિનારે પ્રાચીન કણ્ઠાવતીના સ્થાને અહમદાબાદ અહમદશાહે વસાવી ત્યાં પાટણથી રાજધાની સ્થાપી. ઉક્ત નરસિંહ શેઠની ગુરુભક્તિ કેટલી ઉત્તમ હતી અને તે કાળમાં જૈન સાધુઓ પ્રત્યે શ્રાવકોનો સામાન્ય રીતે પણ કેટલો પ્રેમ હતો તે આ મહોત્સવના ‘સોમસૌભાગ્ય’ કાવ્યમાં કરેલા વર્ણન પરથી સમજી શકાય તેમ છે.

૬૬૩ તેમણે જૈન ધર્મની મંદિરનિર્માણથી, આચાર્યપદ અને વાચકપદના કરાવેલા ઉત્સવોથી, પુસ્તકોના ઉદ્ધારથી અને લોકભાષામાં ગદ્ય ગ્રંથો રચવાથી-એમ અનેક પ્રકારે સેવા કરવામાં પાછી પાની કરી નથી. તેથી આ અર્ધશતકને સોમસુંદરચુગ એ નામ આપી શકાય તેમ છે.

૬૬૪ સોમસૌભાગ્ય કાવ્યમાં વિશેષ જણાવ્યું છે કે:-વૃદ્ધનગર (વડનગર) માં સુમેલા નામનું તળાવ અને જીવંતસ્વામી તથા વીરના બે વિહારો નગરની શૌકાર્પ હતાં, ત્યાં દેવરાજ, હેમરાજ અને

ઘડસિંહ એ ત્રણ ભાઈઓ શ્રીમંત આવકો હતા; દેવરાજે ભાઈઓની સંમતિથી કરેલા ઉત્સવપૂર્વક ૪૪૦ સોમસુંદરસુરિએ મુનિસુંદર વાચકને સુરિપદ આપ્યું; પછી દેવરાજે સંઘપતિ થઈને મુનિસુંદરસુરિ સાથે શાત્રુંજ્ય અને ગિરિનારની યાત્રા કરી. ઈલ્લુર્જા(ઈડર)માં રાજા રણમલ્લના પુત્ર પુંજરાજાએ (સ્વ. સં. ૧૪૮૪) 'વીરાધિવીર' નામનું બિરુદ પ્રાપ્ત કર્યું હતું, તે રાજાનો માન્ય ૪૪૧ વચ્છરાજસુત ગોવિંદ નામનો સાધુ (શાહ, વણિક) હતો કે જેણે તારણ (તારંગા) ગિરિપર રહેલા કુમારપાલના કરાવેલા વિહારનો ઉદ્ધાર કર્યો અને તેમાં નવ ભારપદ (ભારવાડ) ચડાવ્યા અને સ્તંભો કરાવ્યા હતા. તેણે કરેલા ઉત્સવપૂર્વક જયચંદ્ર નામના વાચકને સોમસુંદરે સુરિપદ આપ્યું. પછી તે ગોવિંદ સાધુએ સંઘપતિ થઈ શાત્રુંજ્ય અને ગરનારની, તથા સોપારક

૪૪૦ સોમસુંદરસુરિ માટે જુઓ મુનિસુંદરકૃત ગુર્વાવલી સં. ૧૪૫૫, આરિત્રત્નમણિકૃત ચિત્રકૂટકુર્મમહાવીરપ્રાસાદપ્રશસ્તિ સં. ૧૪૬૫, પ્રતિષ્ઠા-સોમકૃત સોમસૌભાગ્ય સં. ૧૫૨૪, સોમચારિત્ર મણિકૃત ગુરુચુલ્લરાહર સં. ૧૫૪૧, સોમસુંદરસુરિ એ નામનો મુનિ અતુરવિજયનો લેખ વીર-શાસનનો પદ્યધણ અંક સં. ૧૬૮૧, દેવકુલપાટક (ય. મં.) વગેરે.

૪૪૧ ઈડરના રણમલ્લશૂપના રાજ્યમાં વત્સરાજ તે હિંદસ (આસવાહ) કુલનો સંઘાધિપ અને રાજ્યમાં રાજા જેવા માનવાળો કુમેર જેવો ધનવાન, અન્ય સ્ત્રીનો સ્વામી શીલવાન, દુમજમાં સત્રાચાર કરાવનાર હતો અને તેને તાણી નામથી ચાર પુત્રો થયા: ૧ ગોવિંદ સંઘાધિપ કે જેણે આદિનાથનો જંગમ પ્રાસાદ ઇડરમાં કરાવ્યો. ૨ વીસલ, ૩ કૂરસિંહ, ૪ હીરા. તે પૈકી વીસલ દેવલવાટકમાં વસી મેવાડના શ્રી હિંદસ (લાખા) રાજાનો માન્ય પુરુષસાક્ષી સંઘાધિપ થયો. તે યાત્રા અને જિનવિહાર કરી કરાવી કુર્ચિસેને છતાનારો, અન્ય સ્ત્રીથી વિરક્ત હતો અને મેવાડના સચિવ રામદેવની મેલાદે પત્નીથી થયેલ પુત્રી શીલવતી ખીમાઈ નામની સ્ત્રી પરણ્યો હતો. તેનાથી બે પુત્ર નામે ધીર અને ચંપક અને એક પુત્રી નામે હર્મણિ થયેલ હતાં. (કિશોરત્નસુમુખ્યના સં. ૧૪૧૮ ના લેખન સમયની પ્રશસ્તિ પી. ૬, ૧૭, ૧૬) આ વીસલે કિશોરત્નસુમુખ્યની દશ ઉત્તમ પ્રતો લખાવી હતી એમાં તેના કર્તા ચુલ્લરાજસુરિ તેની પ્રશસ્તિમાં જણાવે છે.

તીર્થની યાત્રા કરી. તારણગિરિ (તારંગા)નાં દર્શન કર્યાં. પછી તેમાં અન્નિતનાથ પ્રભુનું નવીન મોટું બિંબ આરામણની ખાણના ખાસ આરસમાંથી કરાવરાવી તેમાં સોમસુંદર સુરિના હાથે પ્રતિષ્ઠિત કરાવ્યું. (સં. ૧૪૭૬) ૪૪૨ તે ઉત્સવ વખતે પુન્નરાવના સુભટો લોકોનું રક્ષણ કરતા હતા અને (અહમદશાહ) પાતશાહના સભ્ય એકરાજ ગુણરાજ હાજર હતા; અને ઉટક નગરવાસી શેકાન્હડ નામના શ્રેષ્ઠીએ સાતે ક્ષેત્રમાં દ્રવ્ય ખર્ચી તપસ્યા પ્રદણ કરી. જિતમંડનને વાચકનું પદ આપ્યું. સોમસુંદર સુરિએ દેવકુલપાટક ૪૪૩ (દેવવાડા-એકલિંગથી બે ગાઉ દૂર-ઉદયપુર પાસે)માં વિહાર કર્યો (બીજી વખત), સાંના નિંબ નામના સંધ-પતિ કે જેણે ખાગહડીમાં જૈનમંદિર કરાવ્યું હતું તેણે ભુવનસુંદર વાચકને સોમસુંદર સુરિના હાથથી સુરિપદમાં પ્રતિષ્ઠિત કર્યાં. પછી કણ્ઠાવતીમાં આવતાં પાતશાહ (અહમદશાહ)ના માનપાત્ર (ઉક્ત) ગુણરાજ ૪૪૪ પ્રવે-

૪૪૨ 'અન્નિતનાથની મૂર્તિ' વિષે નીચે પ્રમાણે ખરિત નોંધ કરેલી છે સં. ૧૪૭૧ શ્રીજ.....પં. ગોવિંદન માર્યા જાયલવે...પ્રસુલ કુટુંબયુક્તેન શ્રેયાર્ય.....સુરિમિ: ॥'

—શ્રી ફાળંસ ગુ. સલાનાં હસ્તલિખિત પુ. સ. નામાવલી પૃ. ૩૩૪.

૪૪૩ આ નગર સંબંધી જુઓ 'દેવકુલપાટક' પ્ર. ૫. ગ્રં. સં. ૧૯૧૬.

૪૪૪. ગુણરાજ એક મહા પ્રસિદ્ધ વ્યક્તિ હતી. તેના સંબંધની દૃઢ હકીકત એ છે કે 'પૂર્વે' ઉકેશવંશમાં વીસલ હતો, તેનો પુત્ર દેદો-તેનો પુત્ર ધનપાલ કણ્ઠાવતીમાં આવ્યો. તેના ચાર પુત્ર સાંતણ, ગોદો, સમરો, અને ચાચો. તેમાં ચાચો કણ્ઠાવતીનું બંધણ હતો, તેણે તીર્થયાત્રાઓ કરવા ઉપરાંત આશાવહીમાં દેવાલય કરાવ્યું. તેને પ્રથમ પત્ની લાક્ષ્મી નીળા સામલ અને પૂનો એ ત્રણ અને બીજી પત્ની મુક્તાદેવીથી ગુણસળ, આંબાક, લીંબાક, અને જ્યેતો એ ચાર પુત્રો થયા. તે પૈકી ગુણરાજની પ્રતિષ્ઠા શ્રી ગુર્જરપતિએ પ્રસન્ન થઈ વધારી હતી. તે પાતશાહનો સુવર્ણ-શબ્દી (ઝવેરી) હતો. તેણે પહેલી સં. ૧૪૫૭ માં અને બીજી સં. ૧૪૬૨માં સંતુલ્ય રેવતાવહની મહાતીર્થયાત્રા કરી. તેના નાના ભાઈ આગ્રે (આંબાકે) એ તથા સમૃદ્ધિ તથા દીક્ષા લીધી, અને દેવસુંદર સુરિની જાણીલી મોટાં વખ

અમદાવાદનો પાતશાહુમાન્ય ગુણસજ સ'વવી. ૪૫૫

શાસનકર્થો અને તે ગુણરાજના બાઈ આગ્રે દીક્ષા લીધી; પછી તે
કથી અને તેમને મુનિસુંદર ગુરૂએ સં. ૧૪૬૫માં પાઠક પદ આપ્યું. સં.
૧૪૬૮ ના દુઃકાળમાં ગુણરાજે સત્રાચાર મઠી દીન જાનેનું રક્ષણ કર્યું સં.
૧૪૭૦ માં સોપારકની તીર્થયાત્રા કરી, પછી છાસવહી, અને અયુર્કે (આયુ)
ની તીર્થયાત્રા કરી. પછી કથ દેવાલય સહિત સોમસુંદરસુરિને સાથે લઈ
પાતશાહના કુરમાયુ મેળવી એક મોટા સંધના પતિ તરીકે ત્રીણ વિમલા-
ચલની યાત્રા સં. ૧૪૭૭ માં કરી. મધુમતી પુરી (મહુવા) માં આ સંધ-
પતિએ ઉત્સવપૂર્વક જિનસુંદરની સુરપ્રતિષ્ઠા કરાવી, પછી ફેવલ પર્વતની
યાત્રા કરી. અનેક બંધિયાનેને છોડાવ્યા. ગુણરાજની સોમસુંદરસુરિ પ્રત્યે
અતિભક્તિ હતી, તેને પાંચ પુત્રો નામે જન્મ, મહિરાજ, બાલ, કાલ અને
ઈશ્વર તથા જંઝા જેવી જંઝાદેવી નામની બાર્ણા હતી. મહિરાજ યોવનમાં
મરણ પામ્યો. બાલે વ્યવસાય હેતુએ ચિત્રદૂટમાં વાસ કર્યો અને ત્યાં તે
મોક્ષ રાજથી બહુમાન પામ્યો. પોતાના બાઈ આંગાકને મનાક તથા
જયતાને જિનરાજ નામના પુત્ર થયેલ હતા. હેમાચાર્યને કુમારપલ તેજ
સોમસુંદરને ગુણરાજ હતો. આ ગુણરાજે ચિત્રદૂટ પર મોક્ષ રાજના આદે-
શથી તે રાજને બહુ પ્રસાદ પામી કીર્તિસ્થંભ પાસેના પ્રાસાદનો ઉદ્ધાર
કર્યો કે જે જંઝા મંડપો તથા દેવકુલિકાઓથી વધુ ચોલા પામતો હતો.
આમાં તેના પુત્ર ઉપરજીત બાલને તેના કાર્યમાં જેમરેજ રાજવા રોક્યો હતો.
તે દેવાર થયા પછી ગુણરાજના પાંચ પુત્રોએ વર્ષાઋતુ જિનની નવીન
પ્રતિમા સ્થાપી અને તેની સોમસુંદરસુરિને પ્રતિષ્ઠા કરી. સં. ૧૪૮૫ માં
(પ્રતિષ્ઠા પહેલાં ગુણરાજનો સ્વર્ગવાસ થયો હોય છે). જે કીર્તિસ્થંભ ઉપર
જણાવ્યો છે તે કીર્તિસ્થંભ પ્રાચીન (પારવાડ) સંઘની કુમારપાલે આ
પ્રાસાદની દક્ષિણ બાજુએ હતો, (જોગાણ કહે છે કે સાત ભગિવાનો
જેન કીર્તિસ્થંભ દિગંબર સંપ્રદાયના બધેસ્વાલ મહાજન સા નામના પુત્ર
છજીએ વિ. સં. ચૌદમી, સડીના ઉત્તરાર્ધમાં બનાવ્યો હતો. ચૌદમી ૧, પં.
૩૫૨. આ વાત બરાબર લાગતી નથી, કારણ કે તે સંપ્રદાય જોગાણ) અને
આ પ્રાસાદ મૂળ ચિત્રદૂટમાં વસવા ઉદ્દેશ (જોગાણ) વસવા તેજના
પુત્ર વાચાએ કીર્તિસ્થંભની ઉપર બનાવ્યો હતો. ચિત્રદૂટના આ મહા-
વીરપ્રાસાદની પ્રસાદિત ચારિત્રજન ગણિએ સં. ૧૪૬૫માં ૧૩મી કે ૧૪મી
ઉપરજીતી સીધું છે તે આખી પ્રસરિત છે. જે ન. કુ. ૩૩ નં. ૧૩૩૩ રક્ષક
પૃ. ૪૨ થી ૬૩ માં. દેવદર લોકરહે રક્ષક રક્ષકી છે.

ગુણરાજ સંધપતિ યદ્ય અહિમ્મદ પાતસાહ પાસેથી ધણું માણસો સા-
થેનો કબાહિ વિગેરે રાજપોશાક ગ્રેળવી દારગતિ (રાવડી), સુઘટો અને
ઘોડેસ્વારો લઈ તીર્થયાત્રા કરવા માટેનું આદેશાહનું કરમાન લઈ વિર-
મગામ, ધંધુકા, વલભીપુર યદ્ય શત્રુંજયની યાત્રા સરિ સાથે કરી.

૧૬૫. મધુમતિ (મહુવા) આવી સરિ પાસે જિનસુંદર વાયકને
સરિપદ અપાવ્યું. ત્યાંથી દેવપત્ન (પ્રભાસપાટણ), મંગલપુર (માંગરાળ),
જીર્ણકુર્મ (જુનામઢ) આવી ગિરનારની યાત્રા કરી. ગુણરાજ પાછો
સ્વનગર કણ્ણિકતી આવ્યો. પછી દેવકુલપાટકમાં પુનઃ સોમસુંદરસરિ
(ત્રીજી વખત) આવ્યા. ત્યાં લાખ્યા રાજા (સં. ૧૪૩૯-સં. ૧૪૭૫)
ના માન્ય એવા વીસલને ખીમાઇ નામની સ્ત્રીથી ધીર અને ચંપક
નામના પુત્રો હતા. આચાર્યે વિશાલરાજને વાયક પદ આપ્યું ને તેનો
ઉત્સવ વીસલે કર્યો. ચિત્રકુટ (ચિતોડ)માં વીસલે એમાંસનાથનો
વિહાર કરાવ્યો હતો. વીસલના સ્વર્ગવાસ પછી તેની સ્ત્રી અને રામ-
દેવની પુત્રી ખીતિ-ખીમાઈએ અને પુત્ર ચંપકે દેવ આંગળ પ્રમાણુ
અહર્તમિથ (પાર્શ્વનાથનું-‘ગુર ગુણરત્નાકર’ પૃ. ૧૨) ધડાવી ખીજ
એ કાર્યોત્સર્ગરથ મિથ સહિત ચૈલમાં સ્થાપિત કર્યું અને તેનું ‘મનો-
રથ કમ્પદ્મ’ એવું નામ આપ્યું; તેમાં સોમસુંદર આચાર્યે પ્રતિષ્ઠા
કરી. ૪૪૫ વળી ચંપકે કરેલા ઉત્સવપૂર્વક જિનપ્રીતિ વાયકને સરિ-
પદ અને ખીજ કેટલાક મુનિઓને પંડિતપદ અને કેટલાકને મુનિ-
દીક્ષા આપી. રાણપુરના ધરણુ નામના સંધપતિના આગ્રહથી આચાર્ય
રાણપુર (રાણકપુર-સાદરી પાસે, અમદાવાદથી ૩૦ માઈ દૂર) ગયા ને
ત્યાં ૮૪ સ્તંભવાળી ધરણુ બંધાવેલી પૌષધશાળામાં ઉતર્યા. ધરણુ કે

૪૪૫ આ મંદિર વર્તમાનમાં વિદ્યમાન નથી. દેવકુલપાટકમાં સં. ૧૪૮૫
માં હજી ખીમાઈએ પોતાના પુત્ર સા. ધીસ દીપ્ત હાસા અહિ સાથે નંદી-
શરપદ કરાવેલો તે સોમસુંદરસરિએ પ્રતિષ્ઠિત કરીને તપાશી ગુમાદિદેવ પ્રાસા-
દમાં સ્થાપિત કર્યો, અને સં. ૧૪૬૪ માં હજી ખીમાઈની સા. રાજા રત્નાદે
પુત્રી માહદેવે કરાવેલ આદિજિંબની તે સરિએ પ્રતિષ્ઠા કરી એવા બે
લેખો હાલમાં મળી આવે છે જુઓ-‘દેવકુલપાટક’ પૃ. ૧૨.

राष्ट्रकूटसुतु धरवाशानु मंदिर सं. १४८७ चारा ६६५ प. ४५६.

[By Courtesy of B. B. & C. I. Ry.]

साऱ्डीनुं जैन मंदिर

[शे! ज्ञवणुयंद साकरयंदना मौनन्यथी]

જે પહેલાં રત્ન દેવાલય સહિત ઉક્ત ગુણરાજની સંધ્યાત્રામાં ગયો હતો તેણે આચાર્યના ઉપદેશથી સિદ્ધપુરના 'રાજવિહાર' નામના વિહાર જેવું ચેત્ય બંધાવ્યું—તે પ્રાસાદ ઘડેલા પાપાણેના બંધાવેલા પીઠબંધવાળો, તથા ભૂમિકાનો, મંડપોથી મંડિત મધ્યભાગવાળો, પુતળીઓ આદિ ચિત્રો અને ચારે બાજુ ભદ્રપ્રાસાદથી વિંટાયેલા કરાવ્યો ને તેનું નામ 'ત્રિભુવનદીપક' આપ્યું. તેમાં ઋષભદેવની ચાર પ્રતિમા—ચોસુખ રખાવી ને તેમાં સોમસુંદરસુરિએ પ્રતિષ્ઠા કરી. (સં. ૧૪૯૬). ૪૪૬ તે વખતે સોમદેવ વાયકને આચાર્યપદ આપ્યું.

૪૪૬ સં. ૧૪૯૬ રાણપુરના જૈન મંદિરનો શિલાલેખ—'ભાવનગર કનરિકમ્પાનસ' પૃ ૧૧૪, લેખાંક ૩૦૭ જિ. ૨; તેમાં જણાવેલું છે કે સં. ૧૪૯૬ વર્ષમાં શ્રી બપ્પ (મેવાડના રાજાઓની વંશાવલી)...ના ૪૧મા હિંદુસુરનાથ' મહાદેવના ધર્મધાર પ્રભુપાલક વિદ્વાન રાણાશ્રી કુંભકર્ણના નિજશ્રમાન રાજ્યે તેના પ્રસાદપાત્ર ધરણીક કે જેણે અહમ્મદ સુરનાથના આપેલા દુર્ગમજીવાળા સાધુશ્રી ગુણરાજ સંધ્યપતિનું સાદચર્ય કરી આશ્ચર્યકારી દેવાલયેના આડંબર-પુરઃસર શ્રી શત્રુંજયાદિ તીર્થની યાત્રા કરી હતી, અબહરી (અનરી), ખોડ-રવાટક (ખોડવાડા—અને શિરોહીરાજ્યમાં) સાલેરા (ફદેશપુર રાજ્યમાં) આદિ બહુ રચાનોમાં નવીન જૈનવિહાર અને છણેહાર, પદસ્થાપના, વિષમસમયે સત્રાગાર (એવા) નાના પ્રકારના પરીપદરથી શ્રી સંખના સત્કાર આદિ અવલોકન પુરવનાં કર્યાં કરી મનુષ્યજનમ રક્ષક કરેલ હતો અને જે પ્રાગ્વાદ સં. મંમંજી સુત સં. દુરપાલનો ભાઈ હામલદેવી થયેલ પુત્ર હતો, તેણે યોગલાઈ રત્ના તેની ભાઈ રત્નાદેવી થયેલ પુત્રો સં. લાખા મન્ન સોના સાલિય તેમજ પોતાની ભાઈ સં. ધારલદેવી થયેલ પુત્ર બન્ન નવલ આદિ વર્ણમાન સંતા-ન્યુક્ત થઈ ઉક્ત રાણા કુંભકર્ણના વસાવેલા રાણપુર નગરમાં તેવાજ સુપ્ર-સાદ અને આદેશથી 'ત્રેલોક્યદીપક' નામનો શ્રી ચતુર્ભુજ યુગદીશ્વર વિહાર કરાવ્યો અને જીહ્વતપાગચ્છ...માં સોમસુંદરસુરિએ તેમાં પ્રતિષ્ઠા કરી. તેમાં સુતધાર દેપાક હતો. આ મંદિરના વિરોધ વચ્ચેન મારે જુઓ યે. આજ ભંડારકરનો લેખ આદિ. સર્વે. છડિયા સન ૧૬૦૭-૦૮ નો વાર્ષિક રીપોર્ટ. ઉક્ત ધરણીકના ન્યેષ્ઠશ્રાવ્ય રત્નસિંહના પુત્ર સાલિયના પુત્ર સહસા કે જેને માલ-વાના બ્યસદીને મમંજિક પ્રીતમાજોમાં (મંત્રીઓમાં) અમલી કર્યો હતો તેણે સુમતિસુંદરસુરિનો ઉપદેશ ધારી લક્ષ (૧) નામના રાજાની અભુમતિ

૬૬૬ દેવકુલપાટકમાં દેવગિરિથી આવેલ શ્રીમંત આવક નામે મહાદેવે કરેલા ઉત્સવપૂર્વક ગુરુએ રત્નશેખર વાચકને સૂરિપદ આપ્યું. (ને લક્ષ્મીસાગરને ગણિપદ આપ્યું. સં. ૧૪૯૬) ચિત્રકૂટમાં ગુણરાજના પુત્ર બાલે કિલ્લામાં કીર્તિસ્તંભ પાસે ચાર દેવકુલિકા સમેત એક ઉચું જિનચૈત્ય કરાવી તેમાં સોમસૂરિએ ત્રણ જિનજિંમની પ્રતિષ્ઠા કરી. કપિલપાટકપુરમાં વીજ ઠક્કુરે કરાવેલા ચૈત્યમાં સોમગુરુએ શાંતિનાથની પ્રતિષ્ઠા કરી. અમદાવાદના પાતશાહ—અહમ્મદશાહના માન્ય સમરસિંહ સોનીએ ગુરુના ઉપદેશથી સિદ્ધાચલની યાત્રાએ આવી ગિરિનારની યાત્રા કરી નેમિનાથના ત્રણ કલ્યાણકના ચૈત્ય—એટલે વસ્તુપાળના પ્રાસાદનો ઉદાર પોતાના કાકા માલદેવની સંમતિથી કર્યો. તેમાં અને ખેદરતગરમાંના પાતશાહના માન્ય પૂર્ણચંદ્ર કોઠારીએ ગિરનારપર મોટું જિનચૈત્ય બંધાવ્યું તેમાં, ગચ્છનાથના વચનથી જિનકીર્તિસૂરિએ પ્રતિષ્ઠા કરી, ગંધારના લક્ષ્મીના નામના સંઘપતિએ ગિરનારપર કરાવેલા ચતુર્મુખ જિનાલયમાં, સોમદેવ ગુરુએ પ્રતિષ્ઠા કરી. મૂંજિગ નગરના મૂંટ નામના શ્રેષ્ઠિએ પિતળની અમ્રખ્ય ચોવીસીનાં બિંબો કરાવ્યાં તેની સોમગુરુએ પ્રતિષ્ઠા કરી. પાટણના ધીનાથ નામના વર્ણિકે સોમસુંદરસૂરિને બોલાવી તેમની સાથે શત્રુંજય અને ગિરનારની યાત્રા કરી. તેના પાંચ પુત્રો સંઘપતિ મંડન, વચ્છ, પર્વત, સંઘપતિ નર્મદ, અને સંઘપતિ કુંગર પાટણમાં રહી સૂરિના ભક્ત તરીકે જિનમતની પ્રભાવના કરતા હતા. (ત્યાંનો) પાતશાહનો બહુમાન્ય કાલાક સૌવર્ણિક (સોની), અને સ્તંભતીર્થનો સૌવર્ણિક લખમસિંહ કુલનો મદન તથા તેનો ભાઇ વીર તીર્થયાત્રાઓ, આચાર્યપદમહોત્સવો પ્રતિષ્ઠા વગેરે સુકૃત્યોથી જિનમતને દીપાવતા હતા. ધોધામાં વસ્તુપતિ-વિરૂપે ધણા મહોત્સવ અને યાત્રાઓ કરી. પંચવારક દેશમાં સંઘપતિ મહુ-

મેળવી અર્જુનગિરિપર અખલગદમાં ઉગ્રો ચતુર્મુખ પ્રાસાદ કરાવી ૧૨૦ મણુ પાટનું એક જિનચૈત્ય પોતે કરાવેલું તે તેણે તેમાં પ્રતિષ્ઠિત કર્યું. (ગુરુ ગુણરાજનાકર કાવ્ય પૃ. ૪૫-૪૬)

લુસિલે સોમસુંદર સુરિના ઉપદેશથી પ્રતિબોધ પામી ત્યાં ઉંચા શિખરોથી વીંટાયેલો જૈનગ્રાસાદ બંધાવ્યો કે જેમાં શીલબદ્ધ વિભુષે (ઉપાધ્યાયે) પ્રતિષ્ઠા કરી. આમ સુરિના અનેક વિદ્વાન સમૃદ્ધ શ્રાવકો હતા. આવા સુરિ સં. ૧૪૯૯ માં સ્વર્ગસ્થ થયા.”

૬૬૭. વિશેષમાં આ યુગમાં ખાસ લખ્ય અને કલા કૌશલનાં મંદિરો માટેનાં સ્થળો ગૂજરાતની સીમાપાર અને આસપાસ પશ્ચિમ શેઠાયાં. જેસલમેરનાં સં. ૧૪૭૩ માં ત્યાંના ધર્મપ્રેમી રાજા લક્ષ્મણના નામથી ‘લક્ષ્મણવિહાર’ નામનું પાર્શ્વજિનાલય ખ. જિનવર્દનસુરિએ પ્રતિષ્ઠિત કર્યું. રાણપુરનું મંદિર સં. ૧૪૯૬ માં ધરણાશાએ કરેલું તે ઉપર કહેવાય ગયું છે.

૬૬૮ આજ સમયમાં અહમદશાહ ખીજાએ અમદાવાદમાં જુમામસીદ બંધાવી કે જે ત્યાં સ્થાપત્યની દૃષ્ટિએ મુખ્ય ધ્યાન ખેંચે એવી છે. ‘આ બંને મકાનો (આ મસીદ અને ઉક્ત રાણપુર મંદિર) સમકાલીન હોવા છતાં એ જૈનમંદિર આ મસીદના કરતાં વધારે સાદું અને લખ્ય લાગે છે, કારણકે તેમાં ખરેખરી કળા છે.’ ૪૪૭

૬૬૯ જૈન સાધુઓએ પુસ્તકોનું લખાવડું અને સંમહવું ખાસ આવશ્યક ગણીને તે માટે બહુ ભગીરથ પ્રયાસ સેવ્યો છે. પહેલાં બહુ કરી તાડપત્રો પરજી અંથો લખવાની પ્રથા હતી, પરંતુ આ સમયમાં તે પ્રથામાં બહો મોટો ફેરફાર થયો. આ વખતે કાંતો તાડપત્રોની પ્રાપ્તિ દુર્લભ થઈ ગઈ હોય, ચાતો કાગળોની પ્રવૃત્તિ વિશેષ વધી ગઈ હોય—ગમેતે હો, પરંતુ આ અરસામાં તાડપત્રોપર લખવું એકદમ પ્રાયઃબંધ થયું અને તેનું સ્થાન કાગળોએ લીધું. તાડપત્રોપર જેટલા જૂના અંથ લખાયા હતા તે સર્વની નકલ આ સમયમાં કાગળ પર કરવામાં આવી હતી. ગૂજરાત અને રાજપૂતાનાનાં અસિદ્ધ ભંડારોની તાડપત્રોનો આ એકજ સમયમાં એકી સાથે જીર્ણોદ્ધાર

૪૪૭ રા. જન્મન. પાકનો શેખ નામે ‘ગૂજરાતનું સ્થાપત્ય’—મુદ્રિત ગ્રં. સા. પરિષદનો અહેવાલ.

યથો હતો. પાટણ અને ખંભાતના ગ્રંથોનું કાગળોપરનું સંસ્કરણ ગૂજરાતમાં તપાગચ્છના આચાર્ય દેવસુંદર અને સોમસુંદર સૂરિની મંડળીએ કર્યું, અને રાજપુતાનામાં જેસલમેરનાં શાસ્ત્રોનો સમુદ્ધાર ખરતરગચ્છના અધિપતિ જિનભદ્રસૂરિની મંડળીએ કર્યો હતો. ઐતિહાસિક ઉલ્લેખોથી જણાય છે કે આ સમયમાં પુસ્તકોદ્ધારના કાર્યનો પ્રવાહ અતિ તીવ્રવેગથી વહેવા લાગ્યો હતો. આ ૧૫ મી શતાબ્દીના મધ્ય અને અંતમાં કંઈ લાખો પ્રતિઓ લખાઈ હશે. તેવા ઉલ્લેખો પૈકીમાં સં. ૧૪૭૨માં ખંભાતના મોઢ જ્ઞાતિના પર્વત^{૪૪૮} નામના શેઠે જૈનોનાં ૧૧ મુખ્ય અંગો-આગમે મોટા ખર્ચ કરી સોમસુંદર સૂરિદ્વારા લખાવ્યાં હતાં. મંડલિક નામના સાંડેરાના રહેવાશી પોરવાડ જૈને જ્યાનંદસૂરિના ઉપદેશથી અનેક પુસ્તકોનું લેખન કરાવ્યું.^{૪૪૯}

૧૭૦. આ સમયમાં તાડપત્રપર લખાયેલી પૈકી ઉપલબ્ધ પ્રતો નીચેની છે-સં. ૧૪૫૮માં સોમપ્રભાચાર્યકૃત કુમારપાત્ર પ્રતિભોધ-

૪૪૮ પર્વત અને તેના મોઢાભાઈ શમે સં. ૧૪૬૮ અને તે પછીનાં બે વર્ષોમાં પડેલા દુકાળમાં પોતાના ધનથી જનન્ય મધ્યમ અને કટુદ એમ ત્રણ પ્રકારના સત્રાગાર-હાનશાળા માંડી હતી તથા શત્રુંજય ગિરનાર આણુ છરાપદ્મિપાર્શ્વનાથ (છરાકલા) આદિ અનેક તીર્થસ્થાનોમાં તથા અન્ય સ્થાનોમાં ધણું દ્રવ્ય ખર્ચું હતું. જુઓ જૈન મ્હે. કો. હેરલ્ડ ઓગસ્ટ-સપ્ટેમ્બર ૧૯૧૩ નો સંયુક્ત અંક પૃ. ૪૨૮-૪૩૨ ‘એક ઐતિહાસિક પ્રશસ્તિ.’

૪૪૯. પેષડ(જુઓ પાના ૬૨૪)ના પ્રપીત્ર મંડલિક ગિરનાર આણુ આદિતી થોમાં ચૈત્યોનો ઉદ્ધાર કરાવ્યો તથા અનેક ગામોમાં ધર્મશાળાઓ કરાવી. તે અનેક રાજાઓને માનીતો હતો. વિ. સં. ૧૪૬૮ના દુકાળ વખતે લોકોને અન્નાદિ આપી મદદ કરી. સં. ૧૪૭૭માં શત્રુંજય આદિ મહાતીર્થોની યાત્રા કરી અને જ્યાનંદસૂરિના ઉપદેશથી ગ્રંથલેખન સુધ્ધશાસ્ત્રિ આદિ ધર્મકુર્યો કર્યાં-જુઓ મુનિ પુણવનિજનનો લેખ ‘એક ઐતિહાસિક જૈન પ્રશસ્તિ’-પુરાતત્વ પુ. ૧-૧.

હેમકુમારચરિત સ્તંભતીર્થમાં (પા. ભં.), સં. ૧૪૮૬માં સ્થાનાંગ પરની અભયદેવની વૃત્તિ (જો. ૪૦), ૧૪૮૭માં આવસ્યકચૂર્ણિ (જો. ૩૬), સં. ૧૪૮૮માં વિશેષાવસ્યક વૃત્તિનો પ્રથમ ખંડ (જો. ૩૭), લઘુકલ્પભાષ્ય (જો. ૪૧), ઔપપાતિક અને રાજપ્રશ્નીય પરની વૃત્તિઓ (જો. ૪૩), મત્રયગિરિકૃત નંદિટીકા (જો. ૧૩), અંગવિલા (જો. ૧૫), અભયદેવકૃત ભગવતી વૃત્તિ (જો. ૪૮), ચંદ્રપ્રસાદિટીકા સ્તંભતીર્થમાં (જો. ૨૩), સં. ૧૪૮૯માં હુરિભદ્રી જીવાભિગમ લઘુ-વૃત્તિ-જંબૂદ્વીપ પ્રસાદિ અને તે પરની ચૂર્ણિ (જો. ૩૩), ઉત્તરાખ્ય-યન ચૂર્ણિ (જો. ૩૪), દશવૈકલિક ચૂર્ણિ (જો. ૩૪), પિંડનિયુક્તિ-લઘુવૃત્તિ અને તેપરની મત્રયગિરિની વૃત્તિ (જો. ૩૬), જીવાભિગમ-વૃત્તિ, બૃહલ્કલ્પવૃત્તિનો તૃતીયખંડ (જો. ૪૨), સ્તંભતીર્થમાં આવ-સ્યક પરની હુરિભદ્રકૃત ટીકા (જો. ૬), ન્યાયાવતારવૃત્તિ ટિપ્પન (જો. ૪), સૂર્યપ્રસાદિ ટીકા સ્તંભતીર્થમાં (જો. ૨૪), સં. ૧૪૯૦ માં ખ. જિનભદ્રસૂરિના ઉપદેશથી હેમચંદ્ર કૃત છ દોનુશાસનવૃત્તિ (જો. ૪), વ્યવહારચૂર્ણિ (જો. ૧૬), વ્યવહાર પર મત્રયગિરિની વૃત્તિનો દ્વિતીયખંડ (જો. ૩૬), બૃહલ્કલ્પવૃત્તિનો દ્વિતીય ખંડ (જો. ૪૨), દશાશ્રુતસ્કંધ ચૂર્ણિ નિયુક્તિ, પંચકલ્પભાષ્ય ને ચૂર્ણિ (જો. ૪૨) વ્યવહારભાષ્ય અને દશાશ્રુતસ્કંધ નિયુક્તિ વૃત્તિ(?) (જો. ૪૩), ન્યાયપ્રવેશપંજિકા (જો. ૩૧), ૧૪૯૧માં સ્તંભતીર્થે જિનભદ્રસૂરિના કોશ માટે ઉત્તરાખ્યયન ટીકા (જો. ૧૨), શાંત્યાચાર્યકૃત ઉત્તરા-ખ્યયન વૃત્તિ (જો. ૩૮), સં. ૧૪૯૨માં શાંત્યાચાર્યકૃત આચારંગ વૃત્તિ (જો. ૪૨) અને સં. ૧૪૯૩માં સ્તંભતીર્થે જિનભદ્રસૂરિના કોશ માટે સર્વસિદ્ધાંત વિષમપદ પર્ચાય (જો. ૨૩), વગેરે.

૬૭૧. પ્રાયઃ આ સોમસુંદરના સમયમાં ૬૭૨માં દિગંબરી ભટ્ટારકોની ગાદી સ્થપાઇ અને ત્યાર પછી સોજીત્રામાં પણ થઇ.

પ્રકરણ ૨ જી.

સોમસુન્દર-યુગમાં સાહિત્યપ્રવૃત્તિ.

[સં. ૧૪૫૬ થી ૧૫૦૦]

જિનવદનસરોજે યો વિલાસં વિશુદ્ધ-

દ્વયનયમયપક્ષા રાજહંસીવ ધતે ।

કુમતસુમતનીરક્ષીરયો વ્યક્તિકર્ત્રી

જનયતુ જનતાનાં મારતીં મારતીં સા ॥

—જે શબ્દસંની પેઠે જે નય (વ્યવહાર અને નિઘ્રય)નો વિશુદ્ધ પક્ષ લઈને જિનના યુગક્રમલક્ષમાં વિલાસ કરે છે, જે અસત્ય મત અને સત્ય મત એ બંનેનો નીરક્ષીરની પેઠે વિવેક કરનારી છે તે ભારતી જનતાની ભારતીને પ્રકટ કરે.

શ્રી સોમસુન્દરગુરુપ્રમુલા સ્તરીયં

ત્રૈવેણસાગરમગાધમિહાવગાહ્ય ।

પ્રાપ્યોત્તરાર્યમણિરાશિમનર્થલક્ષ્મી-

લીલાપદં પ્રદધતે પુરુષોત્તમત્વમ્ ॥

સારસ્વતે પ્રવાહે તેષાં શોષંગતેઽધુના કાલાત્ ।

શિષ્યૈરુપક્રિયન્તે વિદ્યામઃ કૂપકૈ લોકાઃ ॥

—તેમના (પૂર્વાચાર્ય યુજુરત્નાદિના) ત્રણ વિદ્યાના સાગરને અહીં અવગાહીને તેમાંથી મેળવી લઈશ્રીની લીલાના પદવાળા ઉત્તમ અર્થરૂપી મણિઓ પ્રાપ્ત કરીને શ્રી સોમસુંદર ગુરુ પ્રમુખ પુરુષોત્તમપણાને ધારણ કરે છે.

આધુનિક કાલથી લોકોનો સારસ્વત પ્રવાહ ચોખાઈ ગયો હોવાથી વિદ્યારૂપી પાણીના ટૂંવાઓ જેવા શિષ્યો લોકોનાપર ઉપકાર કરે છે.

—મુનિસુંદરકૃત ગુર્વાચલી.

૬૭૨. સોમસુંદરસુરિના ગુરુબાઈ યુજુરત્નસુરિએ સં. ૧૪૫૭ કલ્પાન્તર્વાચ્ય (અર્જિત. ભાવ.), સં. ૧૪૫૬માં સમ્રાટિકા પર દેવેન્દ્ર-

ગણિની ટીકા પર આધાર રાખી અવચૂર્ણિ (ડા૦ બાવ.), તથા તે વર્ષમાં દેવેન્દ્રસૂરિ કૃત કમંઘ્રિયોપર અવચૂરિઓ, આતુરપ્રત્યાખ્યાન, આતુ:શરણુ, સંસ્તારક અને ભક્તપરિણા એ ચાર પદ્યના-પ્રકીર્ણિકા પર અવચૂરિઓ તેમજ સામતિલકના દ્વેષસમાસ પર (પી. ૬, ૪૨) અવચૂરિ, નવતત્ત્વ પર અવચૂરિ (વે. નં. ૧૬૨૨) રચી અને લા-સોતિકાદિ પ્રકરણુ-અંચલમત નિરાકરણુ (જુહ. ૮, નં. ૩૯૪) રચ્યું. વળી ઓષ નિયુક્તિનો ઉદ્ધાર કર્યો. વળી તેમના જે મહાન ગ્રંથો એક વ્યાકરણુ પર અને બીજો દર્શન ગ્રંથ પર છે તેનાં નામ ક્રિયારત્ન સમુચ્ચય (પી. ૬, ૧૭ ને ૧૯; પ્ર. ય. ગ્રં. નં. ૧૦) અને હરિભદ્રકૃત અર્ધદર્શન સમુચ્ચય પર તકરેહસ્ત દીપિકા નામની ટીકા છે. ક્રિયારત્ન-સમુચ્ચય તે સિદ્ધહેમ વ્યાકરણુમાંથી બહુ ઉપયોગી ધાતુઓ લઈ તેના દશગણના ગણવાર રૂપો સદેહ ન રહે તેવી રીતે આપીને સં. ૧૪૬૬ માં સ્વયં દેવસુંદરસૂરિના નિર્દેશથી રચ્યો છે. ૪૫૦ અને અર્ધદર્શન સમુચ્ચય પરની ટીકામાં બૌદ્ધ તાર્કિકો નામે સૌધ્યાદિત, ધર્મોત્તરાચાર્ય, ધર્મકીર્તિ, પ્રગાકર, દિક્ષનાગ આદિ, તથા પુષ્કળ આદ્ય અંચકારો જેવા કે અક્ષપાદ, વાતસાયન, ઉદ્યોતકર, વાચસ્પતિ, ઉદયન, શ્રીકંઠ, અભયતિલકોપાધ્યાય, જયન્ત આદિનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. (પ્ર. ડા. સ્વાલિસંશોધિત બિં. ઈ. માં, તથા જી. આ. સભા, વે. નં. ૧૬૬૭-૬૮)

૬૭૩. સામસુંદરસૂરિના વિદ્વાન શિષ્યોનો પરિવાર મોટો હતો. પોતાના તેમજ પોતાના ગુરૂના શિષ્યો પૈકી અનેકને તેમણે પોતે આચાર્યપદ આપ્યાં હતાં. તેમના શિષ્યો જમરા લેખકો, ઉપદેશકો, વાદીઓ અને અંચકારો હતા.

---

૪૫૦. આ ગ્રંથની પ્રશસ્તિમાં જણાવ્યું છે કે ઇચંદ્ર (ઇકર)ના રાબના માન્ય એવા જાણ નામના સંધપતિના પુત્ર સાધુ વીસઘે આની પ્રથમની દશ પ્રતિઓ લખાવરાવી. (જુઓ દિપ્પણ ૪૪૧). આ ગ્રંથકર્તાએ પ્રતિષ્ઠા-લેખો સં. ૧૪૬૬ના અઢ જુઓ જુ. ૧, ૧૨૦૬; જુ. ૨, ૧૨૬.

૬૭૪. તેમાંના તેમના પદ્ધતિ અનિસુંદરચરિ (આચાર્ય પદ સં. ૧૪૭૮, સ્વ. ૧૫૦૩) સહજાવધાની હતા. તેમની સુરિમંત્રના સ્મરણ કરવાની શક્તિ જળ્યરી હતી તેથી અને ષષ્ઠ અષ્ટમ આદિ ઉપવાસોના તપવિશેષથી પુજાવતિ આદિ દેવીઓ પ્રત્યક્ષ થતી હતી. દેવકુલપાટક-દેવવાડામાં શાંતિકર સ્તવ નવીન રચી તેનાથી મહામારિનો ઉપદ્રવ નિવાર્યો હતો અને રેહિણી (શિરોહી) નામના નગરમાં (તીકના) ઉપદ્રવનો નાશ કરવાથી તે નગરના રાજાએ મૃગયાનો નિષેધ કર્યો અને દેશમાં અમારિ પ્રવર્તાવી. (સામસૌભાગ્ય સર્ગ ૧૦; ગુરુગુણ-રતનાકર શ્લોક ૬૭-૭૧)

૬૭૫. તેઓ સિદ્ધસારસ્વત કવિ હતા. તેમણે ૧૨-૧૪ વર્ષની નાની ઉંમરમાં સં. ૧૪૫૫માં ત્રૈવિઘગોષ્ઠી (મુદ્રિત, કી. ૨ નં. ૩૭૬) નામનો ગ્રંથ રચ્યો (જુઓ પા. ૬૫૩) તેમાં ન્યાય, વ્યાકરણ અને કાવ્ય-એ ત્રણ વિદ્યાના વિષયોનો પરિચય આપ્યો છે. સં. ૧૪૬૬માં તેમણે એક વિરુદ્ધિગ્રંથ પોતાના ગુરુ (આચાર્ય) દેવસુન્દરચરિની સેવામાં મોકલ્યો હતો. તેનું નામ ત્રિદશતરંગિણી છે. તેનું વિરુદ્ધિપત્રોના સાહિત્ય અને ઇતિહાસમાં સૌથી વધારે મહત્ત્વ છે. તેના જેટલો મોટો અને પ્રૌઢ પત્ર કોઈએ પણ લખ્યો નથી. તે ૧૦૮ હાથ લાંબો હતો અને તેમાં એકથી એક વિચિત્ર અને અનુપમ એવાં સેંકડો ચિત્ર અને હજારો કાવ્ય લખવામાં આવ્યા હતાં. તેમાં ૩ સ્ત્રોત અને ૬૧ તરંગ હતાં. તે હાલ સંપૂર્ણ મળતો નથી. માત્ર ત્રીજા સ્ત્રોતનો શુર્વાવલી નામનો એક વિભાગ અને પ્રાસાદાદિ ચિત્રખંધ કેટલાંક સ્તોત્રો અહીં તહીં છૂટાં મળે છે. શુર્વાવલી (પ્ર. ૫૦ પ્ર.)માં ૫૦૦ પદ છે ને તેમાં શ્રમણ ભગવાન શ્રીમહાવીરથી લઈ લેખક સુધીના તપાગચ્છના આચાર્યોનો સંક્ષિપ્ત પરંતુ વિશ્વસ્ત ઇતિહાસ છે.

વળી અધ્યાત્મકદ્વપદ્રુમ-શાંતરસભાવના (વિ. નં. ૧૬૬૨; પ્ર. ૫૦) ધનવિજયકૃત ટીકાસહિત નિ. ગ્રે.; ગુ. ભા. જૈ. ધ. ભાવ.), ઉપદેશ રતનાકર સ્વોપચરિત્તિ સહિત (પ્ર. દે. ભા. નં. ૨૨; પ્રથમ ભાગ ગુ.

સૂરિશિષ્યો, મુનિસુંદર, જયચંદ્ર, ભુવનસુંદરચરિ. ૪૬૫

ભા. સહિત જૈન વિદ્યાપ્રસારક વર્ગ; વે. નં. ૧૫૭૨), અનેક પ્રસ્તા-
વોમાં જિનસ્તોત્રરત્નકોષ (પ્રથમ પ્રસ્તાવ પ્ર. જૈનસ્તોત્ર સંગ્રહ શ્ર.
અં.; વે. નં. ૧૮૦૦), જયનંદચરિત્ર (કે જે તેમના સિષ્ય રત્નચંદ્ર
ગણિએ શોધ્યું. (કાં. વડો.), શાંતિકરસ્તોત્ર, મિત્રચતુષ્ક કથા (સુમુ-
ખાદિ ચરિત્ર કે જેનું શોધન શબ્દાનુસાસનમાં દક્ષ લેક્ષ્મીભદ્રમુનિએ
કર્યું. મુ. સં. ૧૪૮૪, સીમંધરસ્તુતિ, પ્રા. માં પાલિકસત્તરી, અંગુ-
લસત્તરી રચેલ છે. આ સૂરિને કેતંભતીર્થમાં ત્યાંના નાયક દ્વંદ્વરખાને
(જદરખાં. જુઓ ઓઝાજીનો રા. ધ. પૃ. ૫૬૬, ટિ. ૨) 'વાદિ-
ગોકુલસંકટ' એ નામનું બિરદ આપ્યું હતું. (હીરસૌભાગ્ય ૧૪, ૨૦૪)

૬૭૬ બીજા સિષ્ય જયચંદ્રસૂરિએ પોતાની વિદ્વતાથી 'કૃષ્ણ સર-
સ્વતી'—કૃષ્ણવાગ્દેવતા એ બિરદધારણ કર્યું હતું. (જુઓ ગુરુગુણ રત્નાકર
આદિ). તેમણે કાવ્યપ્રકાશ, સ્વ-મતિતક વગેરે જેવા મહાન અર્થધાળા
ગ્રંથો શિષ્યોને ભણાવ્યા હતા અને પ્રત્યાખ્યાન સ્થાનવિવરણ, સમ્ય-
કત્વ કૌમુદી, પ્રતિક્રમણ વિધિ સં. ૧૫૦૬માં (મુ. પી. ૪, ૧૦૭) આદિ
પ્રકરણો રચ્યાં હતાં. (ધર્મસાગરની પદાવલીમાં આપેલ જયસુંદર
નામ ખરૂં નથી લાગતું.)

૬૭૭ ત્રીજા સિષ્ય ભુવનસુંદરચરિ થયા, તેમણે પુરુષભોતયા-
પન રચલનો વાદગ્રંથ રચ્યો અને કુત્રાક યોગાચાર્યે શબ્દનું અશા-
સ્ત્રપણું—અનિત્યપણું બતાવવા ૧૬ અનુમાનોપર દશશ્લોકી કૃતિ
નામે અહાવિદ્યા બનાવેલ અને તેનાપર અગાત દીકાકારે (ચિરંતને)
એક જ્ઞાતિ રચી હતી, છતાં આ સૂરિએ તેપર વિવૃત્તિ રચી અને તે
વિવૃત્તિપર ટિપ્પન—વિવરણ પણ રચ્યું અને વળી લક્ષ્મભાવિદ્યા વિકંબન
રચ્યું (વે. નં. ૧૦૫૬; પ્ર. ગા. ઓ. સીરીઝ) તેમણે વ્યાખ્યાન-
દીપિકા આદિગ્રંથો રચ્યા છે (જુઓ રત્નશેખરકૃત શ્રાદ્ધપ્રતિક્રમણ વૃત્તિનું
મંગલાચરણ)

૬૭૮. ચોથા સિષ્ય જિનકીર્તિસૂરિએ સં. ૧૪૬૪ માં નર્મ-
સ્ફારસ્તવપર સ્વોપદ જ્ઞાતિ (જુહ. ૨ નં. ૨૬૨; જુહ. ૬. નં. ૭૩૦)

માણિક્યસુંદર, માણિક્યશેખર, દેવમૂર્તિ. ૪૬૭

વિજયશેખર, અમરસુંદર, હાદમીબદ્, સિંહદેવ, રત્નપ્રભ, શીશવદ્, નંદિધર્મ, શાંતિચંદ્ર, કે જેમણે શાંતિનાથનું સ્મરણ કરી વીરમ-જીએ કરેલા તપ જેવું ઉચ્ચતમ કર્યું હતું, તપસ્વી વિનયસેન, હૃષીસેન, હૃષીસિંહ આદિ વાચક-ઉપાધ્યાયો પાંડિતો હતા.

૧૮૧ ઉક્ત આં. જયશેખરસુરિના-મેરુતંગસુરિના સિધ્ધ માણિક્ય-કથાસુંદરે અનુપર્વી ચમ્પૂ, શીધરચારિત્ર સં. ૧૪૬૩ માં (કાં. છાણી); શુકરાજ કથા (કાં. ૧, નં. ૮૩ પ્ર. હંસવિજય જૈન શ્રી ગ્રંથમાલા નં. ૨૦), (ચંદ્રધવલ) ધર્મદત્ત કથાનક (શુદ્ધ ૩, નં. ૧૬૦. કાં. છાણી, રીપોર્ટ, ૧૮૭૨-૭૩ નં. ૧૬૦; વે. નં. ૧૭૪૪), અને ગુણવર્મ ચરિત્ર સં. ૧૪૮૪ માં (કાં. છાણી; શુદ્ધ ૪ નં. ૨૪૧; ખેડા કાં.) રચ્યાં. તે ઉપરાંત ગૂજરાતના રાજા શંખની સભામાં (સરખાવો તેની પ્રશસ્તિ લંલસ્ય નરેશ્વરસ્ય પુરોહિત્યુએ) ૪ સગમાં મહાપલ મલયસુંદરી ચરિત્ર (કાં. છાણી; પી. ૧ નં. ૩૧૩) રચ્યું હતું. ગૂજરાતી ગદ્યમાં તેણે રચેલા જુથ્વીચંદ્ર ચરિત્ર સંબંધી હવે પછી જણાવશે.

૧૮૨ આં. મેરુતંગસુરિના બીજા સિધ્ધ નામે માણિક્યશેખર-સુરિ થયા. તેમણે કલ્પનિર્ધુક્તિ પર અવચૂરિ (શુદ્ધ. ૭ નં. ૧૬) અને આવસ્થક નિર્ધુક્તિ દીપિકા (શુદ્ધ. ૮ નં. ૩૭૩) રચી. આ બીજા ગ્રંથમાં પોતાના અન્ય ગ્રંથોનાં નામ આપ્યાં છે કે પિંડ-નિર્ધુક્તિ દીપિકા, (શુદ્ધ. ૮ નં. ૩૮૬), આધનિર્ધુક્તિ દીપિકા, હસવેશલિક દીપિકા, ઉત્તરાધ્વનન દીપિકા, અરચારંગ દીપિકા અને નવતત્ત્વવિવરણ: ને જણાવ્યું છે કે એકકર્તૃવધી આ સર્વે સહોદર રૂપ છે (एककर्तृत्वमा प्रया जमी जत्याः सहोदराः)

૧૮૩ સં. ૧૪૭૧ માં તાડપત્રપર લખાયેલી નમિસાધુકત્તે રૂદ્રાલંકાર દિપ્તન અને તાડપત્રપરિશુદ્ધિની પ્રતો કાં. ઈ. માં છે. આ વર્ષે આસપાસ કાસદહ ગણના દેવચંદ્રસુરિ સિધ્ધ દેવમૂર્તિ ઉપાધ્યાયે વિક્રમચરિત્ર નામનો ગ્રંથ રચ્યો. તેમાં ૧૪ ગ્રંથ છે તેમાં

નામ-વિક્રમાદિત્યની ઉત્પત્તિ, રાજ્યપાત્રિ, સુવર્ણપુરુષલાભ, પંચ-દંડછત્રપ્રાપ્તિ, દ્વાદશાવર્તવન્દનકંઈસૂચક કૌતુક નયવીક્ષિ, દેવ-પૂજાકંઈસૂચક સ્ત્રી રાજ્યગમન, વિક્રમપ્રતિગોષ્ઠ, જિનધર્મપ્રભાવ-સૂચક હંસાવલી વિવાહ, વિનયપ્રભાવ, નમસ્કારપ્રભાવ, સત્ત્વાધિક કથા કોશ, દાન ધર્મપ્રભાવ, સ્વર્ગારોહણ અને છેલ્લો સર્ગ સિદ્ધાસન દ્વાત્રિંશતકથા (બીસ પુતલીઓની કથા) થી યુક્ત છે. લોકકથા-સાહિત્યમાં વિક્રમાદિત્ય રાજ પ્રધાનપદ ભોગવે છે તેથી આ તે સાહિત્યનો વિશાલ ગ્રંથ છે. ૪૫૨

૬૮૪ સં. ૧૪૭૪ માં યૌર્ણુમિક ગચ્છના (ગુણસાગરસૂરિ સિ.) ગુણસમુદ્રસૂરિએ ૪૫૩ સંધર્મસિંહ ગણિના આગ્રહથી જિનદત્તકથા (વે. નં. ૧૭૨૦), સં. ૧૪૭૫ માં તાડપત્રપર અગાતકર્તાકૃત કુમારપાલપ્રબંધ લખાવો. (પા. સૂચિ નં. ૧૬)

૬૮૫ સં. ૧૪૮૦ માં ત. (મુનિસુંદરસૂરિ-હર્ષસેન સિ.) હર્ષભૂષણે શ્રાદ્ધવિધિવિનિશ્ચય (કાં. વડો. નં. ૧૦૧૬), અને અમ્યલમતદ્દન (કી. ૨, નં. ૩૬૦), તથા સં. ૧૪૮૬ માં ખુરુષણાવિચાર રચ્યા. પોતાના ગુરૂ તરીકે હર્ષસેન જણાવવા છિપ-રાંત સોમસુંદરસૂરિ અને મુનિસુંદરસૂરિ તેમજ અદિમચંદ્ર, જયચંદ્ર, સુવત્સુંદર અને જિનસુંદરસૂરિને પણ જણાવે છે (કાં. વડો. નં. ૨૯૪૯). તે જિનસુંદર (સોમસુંદરસૂરિ સિધ્ધે) સં. ૧૪૮૩ માં દીપાલિકા કથા (કાં. વડો. નં. ૧૦૧૫; લી.) રચ્યો.

૪૫૨ આ ગ્રંથની કર્તાના સમય લગભગ લખાયેલી એ પ્રતો મળે છે:—એક તો સં. ૧૪૮૨ માં એલપાટ-મેવાડમાં રાજા કુલકર્ણના રાજ્યમાં વેસગ્રામમાં દાસદ્રઢ ગચ્છના દેવચંદ્રસૂરિ (કર્તાના ગુરૂ) ના શિષ્ય હલોતન સૂરિના પૃથ્વર સિધ્ધ સિંહસૂરિએ પોતાના વાચનાર્થે વાચનાચાર શીલ-સુંદર પાસે લખાવી તે (વે. નં. ૧૭૭૩), અને બીજી તેજ સિંહસૂરિએ તેજ રાજના સમયમાં મહીતિલક પાસે સં. ૧૪૬૬ માં લખાવી તે (લી.)

૪૫૩ આ 'સૂરિના સં. ૧૫૧૧ આદિના પ્રતિષ્ઠા દેખ માટે જુઓ સુ. ૨. ૧૩૮ અને ૭૭૭, જુ. ૧, ૪૨૫-૭૨૮ અને ૧૦૧૭.

ચારિત્રસુંદર, રામચંદ્ર, શુભશીલકૃત કથાસાહિત્ય. ૪૬૬

૬૮૬ બ્રહ્મ (૬૬) તપામચ્છના (રત્નાકરસુરિની પરંપરાએ અભયસિંહસુરિ-જયતિલક-રત્નસિંહસુરિના શિષ્ય) ચારિત્રસુંદર મણિએ સ્તંભતીર્થ (ખંભાત)માં સં. ૧૪૮૪ (૭) માં શીલકૃત નામનું ૧૩૩ શ્લોકમાં સુન્દર કાવ્ય રચ્યું (બુદ્ધ. ૨ નં. ૩૧૬ પ્ર૦ પ. મં. નં. ૧૮) કે જેમાં સ્થૂલિભદ્રે કામવાસનાને છૂતી લીધી તેનું વર્ણન મેઘદૂતના દરેક શ્લોકનું ચોથું ચરણ તે કાવ્યના દરેક શ્લોકમાં પણ ચોથા ચરણ તરીકે આવે એ રીતની ઘટનાપૂર્વક-સમસ્યામય કાવ્ય કર્યું છે, વળી તેમણે કુમારપાત્ર ચરિત મહાકાવ્ય દશસર્ગમાં શુભચંદ્રમણિની અભ્યર્થનાથી ૨૦૩૨ શ્લોકમાં રચ્યું (પ્ર. આ. સભા નં. ૫૭) તેમાં પોતાના વિદ્યાગુરૂ તરીકે જયમૂર્તિ પાઠકને જણાવેલ છે. આ ઉપરાંત મહીપાલચરિત, આચારોપદેશ આદિ મંથો રચ્યા છે.

૬૮૭ સં. ૧૪૬૦માં પ્રણિમામચ્છના (અભયચંદ્રસુરિના શિષ્ય) રામચંદ્રસુરિએ દલ્લિકાગ્રામ (ડભોધ)માં સંસ્કૃત પદ્યબંધ ૩૨ કથા રૂપે વિક્રમચરિત્ર રચ્યું તેમાં પોતે દ્વૈમંકરમણિએ સંસ્કૃત મધમાં રચેલી સિંહાસન દાત્રિશિકા પરથી પોતે તે બનાવેલ છે એમ સ્વીકાર્યું છે. આમાં પણ ૩૨ પુતલીની કથા છે. (પ્ર૦ મૂ. ભા. ૨૨ મણિલાલ નળુભાઇનું કરેલું. વડોદરા દેશી કેળવણી ખાતા તરફથી સં. ૧૯૫૧), અને આ જ વર્ષમાં માધ શુદ્ધિ ૧૪ ને દિને તે સુરિએ સંસ્કૃત ગદ્ય-પદ્યમાં ૨૨૫૦ શ્લોકપ્રમાણ પંચદંડાતપત્ર છત્ર પ્રબંધ ખંભાતમાં રચ્યો કે જેમાં પંચદંડની કથા છે. (વે. નં. ૧૭૪૬; પ્ર૦ હી. હં. સન ૧૯૧૨; વેચર નં. ૧૫૮૦ બર્લિન સન ૧૮૭૭)

૬૮૮ આ વર્ષમાં ત. મુનિસુંદરસુરિ સિં. શુભશીલ મણિએ પણ વિક્રમચરિત્ર (પ્ર૦ હે. પ્ર૦ અમદાવાદ) રચ્યું કે જેમાં વિક્રમ સંબંધીની અનેક હકીકતો આવે છે. તે ઉપરાંત તે કર્તાએ બીજી કથાસાહિત્ય પણ બનાવ્યું:—સં. ૧૫૦૪ માં પ્રભાવક કથા (ડા. ભાવ), ૧૫૦૬ માં કથાકોશ-અપરનામ ભારતેશ્વર આકુબસિ-વૃત્તિ (પી. ૪, ૧૧૦; મિત્ર ૮, ૧૬૩ પ્ર૦ મૂ. ભા. ૦

મગનલાલ હરીસિંગ સન ૧૯૦૯) અને સં. ૧૫૨૮ માં શાનુંજય કલ્પવૃત્તિની રચના કરી. વળી તેમણે અભિધાન ચિંતામણીને અનુસરી ઊણાદિનામમાલા (સાગર ભં. પાટણ) બનાવી. પ્રજા-વક કથામાં પોતાના ગુરુઆતાઓ-મુનિસુંદરસૂરિના શિષ્યોનાં નામ આપે છે કે:-વિશાલરાજ, રત્નશેખર, ઉદયનન્દિ, ચારિત્રરત્ન, લક્ષ્મી-સાગર અને સોમદેવ. ઐતિહાસિક ગ્રંથોમાં પ્રબંધની ગરજ સારે એવા ગ્રંથો આ યુગમાં મુનિસુંદરકૃત ગુર્વાવલી ઉપરાંત રચાયા છે.

૬૮૯ ઐતિહાસિક ગ્રંથોમાં સં. ૧૪૯૨ માં સોમસુંદરસૂરિ શિ. જિનમંડને કુમારપાલપ્રબંધ રચ્યો તેમાં તેણે કુમારપાલ આદિની હકીકતો બહુ કાળજી રાખી એકઠી કરી છે. (વે. નં. ૧૭૦૮-૯; પી. ૧. ૮૨; ડી. ૧૭૭; પ્ર. આ. સભા નં. ૩૪ સને ૧૯૭૧). આ કવિએ સં. ૧૪૯૮માં વળી શ્રાદ્ધગુણસંગ્રહ-વિવરણ (મિત્ર ૮, ૨૩૩ પ્ર. આ. સભા) અને ધર્મપરીક્ષા (પ્ર. આ. સભા નં. ૬૭) પણ રચેલ છે. સં. ૧૪૯૫માં જિનસુંદરસૂરિના શિષ્ય ચારિત્રરત્ન જણિએ ચિત્રકૂટ (ચિતોડ)ના મહાવીરસ્વામીના મંદિરની પ્રશસ્તિ તરીકે મહા-વીર પ્રશસ્તિ-ચિત્રકૂટ પ્રશસ્તિ (કાયવટે રી૦; જુઓ ટિપ્પણુ નં. ૪૪૦ અને ૪૪૪) રચી તેમાંથી મળતી ઐતિહાસિક વિગતો પ્રકરણ પહેલાની ટિપ્પણુમાં આપેલી છે. અને સં. ૧૪૯૬માં દાનપ્રદીપ નામનો ગ્રંથ રચી ચિતોડમાંજ પૂરા કર્યો છે, ને તેમાં ૧૨ પ્રકાશ અને કુલ ૬૬૭૫ શ્લોકપ્રમાણ છે. દાનના પ્રકારો સમજાવી દરેક પર કથાઓ આપી છે. (પ્ર. આ. સભા નં. ૬૬ જૂ. ભા. આ. સભા નં. ૫૦) સં. ૧૪૯૭માં ઉક્ત જયચંદ્રસૂરિ શિષ્ય જિનહર્ષ જણિએ ચિતોડમાં વસ્તુપાલ ચરિત્ર કાવ્ય રચ્યું કે જેમાં વસ્તુપાલના ચરિત્ર વિશે અનેક વિગતવાર હકીકતો છે ને વીરધવલના પૂર્વજોનું વૃત્તાંત છે. (નૂ. ભા. પ્ર. જૈ. ધ. ભાં. ઈ. નં. ૧૭૧; ૧૮૭૧).

[આ જિનહર્ષે પ્રા. માં રત્નશેખર કથા ચિતોડમાં (પી. ૪, ૧૧૧), સં. પ્રા. માં વિશ્વતિ સ્થાનક વિચારામૃત સંગ્રહ વીરમજામજી

કીર્તિરાજ, ધીરસુંદર, સોમસુંદરસરિ. ૪૭૧

સં. ૧૫૦૨ માં (પી. ૧, ૧૧૨ દે. શા. નં. ૬૦); પ્રતિક્રમણ વિધિ
સં. ૧૫૨૫ માં, પ્રાચ. આરામશૌભા ચરિત્ર ૪૫૧ શ્લોકમાં (ખેડા,
ભં.) આદિ રચ્યાં હતાં. તેમના મંથો 'હર્ષાક' એટલે 'હર્ષ' થી
અંકિત હતા.]

૬૯૦ સં. ૧૪૬૫ માં શ્વે. કીર્તિરાજ ઉપાધ્યાયે કાવ્યાભ્યાસ
નિમિત્તે ૧૨ સર્ગમાં રચેલ નેમિનાથ મહાકાવ્યની પ્રત મળે છે (મુદ્રિત
ય. મં.) સં. ૧૫૦૦ લગભગ ત. (સોમસુંદર સરિ-અમરસુંદર સિં))
ધીરસુંદર ગણિયો હરિભદ્ર હેમચંદ્ર અને રાનસાગર-સરિઓ વિરચિત
ચૂર્ણિઓ પર આધાર રાખી આવશ્યક નિર્મુક્તિ પર આવચૂર્ણિ બનાવી
(મોટી ટાલીનો ભં. પાછીતાણા).

૬૯૧ સોમસુંદર સરિએ પોતે અલિસરણ પયન્ના પર સંસ્કૃ-
તમાં આવચૂરિ (વેપર નં. ૧૮૬૨), અને કૃત્ત્યાણાદિ વિવિધ સ્તવો
રચ્યાં. સં. ૧૪૬૭ માં અષ્ટાદશ સ્તવી (યુધ્ધદરમત) રચેલ તેમાં
તેમણે સંસ્કૃત સર્વનામ નામે 'યુધ્ધત્' અને અસ્મત્નાં બૃહં બૃહં
રૂપો બીજા સખ્દો સાથે બહુવીહિ સમાસ કરે છે તે ૧૮ સ્તોત્રમાં
(પ્ર. જૈન સ્તોત્ર મંથક ય. મં. સને ૧૬૦૬) જણાવ્યાં છે, તેના
પર તેમના સિખ સોમદેવે આવચૂર્ણિ (વ. નં. ૧૭૬૫) રચી. વળી
તેમણે સમ્રાટ પર આવચૂર્ણિ અને આપુરપ્રસાદાન પર આવચૂર્ણિ,
શુવનવુંગ સરિ (આં. મહેન્દ્રસરિ સિખ)ની વૃત્તિ-ચૂર્ણિ (કા. વડોદરા
શુદ્ધ. ૪ નં. ૧૨૪) પસંદ, રચી (વિવેક. હરે.) આ ઉપરાંત ગુજ-
રાતી બાષામાં બાળાવબોધ રચ્યા છે તેના ઉલ્લેખ હવે મળી શકે.

પ્રકરણ ૩ જી.

આ યુગમાં ખરતરગચ્છીયની ખાસ સેવા, અને
ગૂજરાતી સાહિત્ય.

[સં. ૧૪૫૬ થી ૧૫૧૦.]

નિત્યાનન્દમયઃ સ્વભાવવિલસિતઃ શાન્તઃ પરો નિર્ગુણઃ

પૂર્ણબ્રહ્મરતઃ સમાધિમનસાં ચો ધ્યાનગમ્યઃ સતામ્ ॥

એનેયં પ્રકૃતિઃ કૃતા ગુણમયી સવ્યું જગદ્લીલયા

ભૂયાદ્ ભૂરિવિભૂતયે સ ગુણિનાં તુદ્યો જિનેન્દ્રઃ સદા ॥

—જે નિત્ય આનંદમય, સ્વભાવમાં વિલસનાર, શાન્ત, પરમ, નિર્ગુણ,
પૂર્ણબ્રહ્મમાં રતિ કરનાર, સમાધિવાળા સંતોના ધ્યાનમાં રહેનાર છે અને
જેણે જગતને લીલાવડે-સરલતાથી સજવાને પ્રકૃતિને ગુણવાળી બનાવી છે
એવા, ગુણીઆને તુલ્ય થયેલા જિનેન્દ્ર, સદા પુખ્તજી વિશ્વતિ અર્થે થાઓ !

—મહેશ્વર કેવિ કૃત કવ્યમનોહર.

૬૯૨ ખરતરગચ્છના જિનભદ્રસૂરિ તથા જિનવર્દનસૂરિના
હિલ્સેખ અગાઉ (પારા ૬૬૭ અને ૬૬૮ માં) કરવામાં આવ્યો છે.
આ પૈકી જિનભદ્રસૂરિ એક પ્રભાવક પ્રતિષ્ઠાવાન અને પ્રતિભાશાલી
આત્મામાં હતા. તેમણે પોતાના સૌભાગ્યથી શાસનને સાફ દીધાવ્યું.

શ્રીચંદ્રજયંતાચલ ચિત્રકૂટ માંડવ્યપૂર્ણાંતર મુખ્યકેષુ ॥

સ્થાનેષુ યેષામુપદેશવાક્યાનિર્માપિતાઃ શ્રાદ્ધવરૈર્વિહારાઃ ॥

અળહિલપાટક પુરપ્રમુલ્લસ્થાનેષુ ચૈરકાર્યત ॥

શ્રી જ્ઞાનરત્નકોશ વિધિપદ્ધશ્રાદ્ધસંધેન ॥

મંડપદુર્ગ પ્રહ્લાદનપુરતલપાટકાદિનગરેષુ ॥

ચૈર્જિનવરવિદ્વાનાં વિધિપ્રતિષ્ઠાઃ ક્રિયંતે સ્મ ॥

—જિનભદ્રગુરુવર્ણના૯૬ જેસલમેર જિનાલય પ્રસસ્તિ સં. ૧૪૬૭.

—ગિરનાર, ચિત્રકૂટ (ચિતોડગઢ), માંડવ્યપુર (મંડોવર) આદિ અનેક સ્થલોમાં તેમના ઉપદેશથી આવકાએ મોટાં મોટાં જિનભવનો બંધાવ્યાં હતાં. અણહિલપુર પાટણુ આદિ સ્થાનોમાં વિશાલ પુસ્તક-ભંડાર સ્થપાવ્યા હતા. મંડપદુર્ગ (માંડવગઢ), પ્રહ્લાદનપુર (પાલણુપુર), તલપાટક આદિ નગરોમાં અનેક જિનબિંબોની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી. પોતાની શુદ્ધિથી અનેકાન્તજન્ય પતાકા જેવા પ્રખર તર્કના ગ્રંથ અને વિશેષાવસ્થક ભાષ્ય જેવા મહાન સિદ્ધાંત ગ્રંથ તેમજે અનેક મુનિઓને શીખવ્યા અને તેઓ કુર્મ પ્રકૃતિ તથા કુર્મગ્રંથ જેવા ગહન ગ્રંથોના રહસ્ય પર વિવેચન કરતા. રાજિલશ્રી વૈરસિંહ (જેસલમેરનો રાજા કે જેણે સં-૧૪૯૫ માં જેસલમેરમાં પંચાયતન-પ્રાસાદ લક્ષ્મીકાંત પ્રીત્યર્થ બંધાવ્યું કે જેને હાલ લક્ષ્મીનારાયણનું મંદિર કહેવામાં આવે છે) અને ગ્યંબકદાસ જેવા નૃપતે તેમના ચરણુમાં પડતા હતા. તેમના ઉપદેશથી સા શિવા આદિ ચાર ભાષ્યોએ જેસલમેરમાં સં. ૧૪૯૪ માં મોટું ભવ્ય જિનમંદિર બંધાવ્યું અને તેમાં સં. ૧૪૯૭ માં આ સુરિએ સંભવનાથ પ્રમુખ ૩૦૦ જિનબિંબ પ્રતિષ્ઠિત કર્યાં. (જુઓ તે સંબંધીના શિલાલેખની પ્રશરિત કે જેમાંથી આ પારાની અંદરના ત્રણ શ્લોક મૂક્યા છે. ભા. ૨, પૃ. ૯૬-૯૭; જે. પરિશિષ્ટ.)

૬૯૩ આ આચાર્યે સર્વથી અધિક મહત્વનું—વિશિષ્ટ કાર્ય જુદાં જુદાં સ્થલે (જેસલમેર, ભાબાલિપુર (ભાલોર), દેવગિરિ, અહિ-પુર-નાગોર અને પતન-પાટણુમાં ૪૫૪ વિશાલ પુસ્તકાલયો સ્થાપિત કર્યાં તે છે. આ ઉપરાંત મંડપદુર્ગ (માંડવગઢ), આશાપેસ્થી-કર્ણાવતી

૪૫૪ શ્રીમજ્જિમસલમેરુર્ગ નગરે જાવાલપુર્યા તથા

શ્રીમદ્ દેવગિરૌ તથા અહિપુરે શ્રીપતને પતને ।

માળાગારમવીમરર્ નરતરૌ નાનાવિષેઃ પુસ્તકૈઃ

સઃશ્રીમજ્જિમમદ્ સુરિ કુશુર ગાંગ્યાદ્મુતોડમ્મુદ્મુવિ ॥

—સમજસુદેવૃત અષ્ટલક્ષી પ્રશસ્તિ (પી. ૪, ૧૨)

(કે જે સ્થાનપર અમદાવાદ અહમદશાહે વસાવ્યું તે) અને ખંભાત-એના ભંડારોનો પણ ઉલ્લેખ મળે છે. આ સૂરિએ જિનસત્તરી પ્રકરણુ નામનો ૨૨૦ પ્રાકૃત ગાથામાં ગ્રંથ રચ્યો છે. (આ આચાર્યના વિશેષ વિસ્તારથી વર્ણન માટે જુઓ જિન-વિજયની વિરૂપિ ત્રિવેણીની પ્રસ્તાવના) તેમણે અપવર્ગ નામમાલા પણ રચી હતી (યુનીશ ભં. કાશી) કે જેમાં પોતાના ગુરૂ તરીકે જિનવલ્લભ, જિનદત્ત અને જિનપ્રિય બતાવે છે. તેમણે સં. ૧૫૦૧ માં તપારતનકૃત ષષ્ટિશતકવૃત્તિ શોધી.

૬૯૪ ખં પિપ્પલક શાખાના સ્થાપનાર (અને જિનરાજસૂરિના પદધર) જિનવર્ધનસૂરિએ શિવાદિત્યકૃત સપ્તપદાર્થપર ટીકા (ભાં. ૩ નં. ૨૯૧; કાં. વડો.) સં. ૧૪૭૪માં બનાવી, અને તેમણે વાગ્બટા-ભંકારપર વૃત્તિ (વેબર નં. ૧૭૧૯) પણ રચી.

૬૯૫ ખં જયસાગરગણિ આ વખતમાં ધણી વિદ્વાન સાધુ થયા. તેમના દીક્ષાગુરૂ જિનરાજસૂરિ વિદ્યાગુરૂ જિનવર્ધનસૂરિ અને ઉપાધ્યાયપદ (સં. ૧૪૭૫માં) આપનાર જિનભદ્રસૂરિ હતા એ વાત સં. ૧૫૦૩ માં પાલણપુરમાં માલ્હા આવકની વસતિમાં સત્ત્વ રચિની પ્રાર્થનાથી અને રત્નચંદ્ર ગણિની સહાયથી સ્વરચિત પૃથ્વી-ચંદ્ર રાજર્ષિચરિત્ર (વીરબાહ પાઠશાળા પાલીતાણા; કાં. વડો. નં. ૨૯) માં જણાવી છે. તેમણે વળી સં. ૧૪૭૩ માં જેસલમેરમાંના પામ્લ જિનાલયની પ્રશસ્તિ શોધી અને શાંતિજિનાલયની પ્રશસ્તિ રચી. તેમના ઉક્ત ગ્રંથ સિવાયના બીજા ગ્રંથો:—સં. ૧૪૭૮માં ૬૨૧ ગાથાની પાટણમાં પવરતનાવલી કથા (કાં. વડો; જુહ. ૪, નં. ૧૬૭), સં. ૧૪૮૪માં વિરૂપિ ત્રિવેણી કે જેમાં પોતે સિંધુ દેસના અસ્થિકવાહ-જુપુરથી અણહિલપત્તનમાં તે વખતે રહેલા ગચ્છનાયક ખં જિન-ભદ્રસૂરિ પ્રત્યે સં. માં વિરૂપિ રૂપ પોતાના તીર્થ પ્રવાસાદિનો અહેવાલ સુંદર કાવ્યમાં રચી કર્યો હતો. (પ્રં. આ. સભા. ભાવ.), તીર્થ રાજ-સ્તવન કે જેમાં પોતે ફરી ફરી જે તીર્થોનાં કર્મન કથા હતી તેનો

જ્યસાગરગણિ-જિનસાગરસુરિ-મંડન મંત્રી. ૬૭૫

ઉલ્લેખ છે, ઉપસર્ગહરસ્તોત્રવૃત્તિ, જિનહતસુરિના શુર પારતંત્ર્યાદિ સ્તવો પર વૃત્તિ-જિનહતસુરિકૃત સ્મરણસ્તવ પર વૃત્તિ (વિવેક. ઉદ્દે. કાં. ૭ાણી), હાવારિવારણ પર વૃત્તિ, સં. ૧૪૬૫ માં જિનહતસુરિકૃત સ્તવેહ દોલાવલીપર લઘુવૃત્તિ (પ્ર. જિનહતસુરિ ભંડાર ગ્રંથમાલા સુરત નં. ૬) આદિ ગ્રંથો રચ્યા. (જે. પ્ર. ૫૪).

૧૬૧ ઉક્ત આશાપદ્ધિ કોશને માટે તેમજ પાટણના કોશ માટે ઉક્ત જ્યસાગરગણિએ પોતાના ઉપદેશ દ્વારા આવકોને પ્રતિબોધ આપી હજારો પુસ્તકોનું પુનર્લેખન સં. ૧૪૬૫-૬૭ માં કરાવ્યું હતું. સં. ૧૪૬૫ માં ધવલક (ધોલકા) પાસેના ઉદ્ધરપુર ગામમાં વ્યવહારચૂષિ, ૧૪૬૭ માં પતનમાં એક સાત્ત્વની પ્રત તેમણે લખાવેલ તે પાટણના ભંડારમાં વિદ્યમાન છે. (જ્યસાગરગણિ માટે વિશેષ જુઓ વિરમિત્રિવેણીપર જિનવિજયની પ્રસ્તાવના.)

૧૬૭ ખ. (જિનવર્ધનસુરિ-જિનચંદ્ર સિંખ) જિનસાગરસુરિ (સમય સં. ૧૪૮૬-૧૫૦૫) એ હૈમચ્ચાકરણ પર કુદિકા-હેમ લઘુ-વૃત્તિના ૪ અખ્યાયની દીપિકા (ખેડા સંધ ભં.), તથા કપૂરપ્રકરણ ૪૫૫ પર આવચુરિ-લઘુદીકા કે જેનો પ્રથમાદ્ય સિંખ ધર્મચંદ્રે લખ્યો તે રચી. (વિ. નં. ૧૭૯૮ પ્ર. ૬૬; જે. ધ. સભા સં. ૧૬૭૫) આ ધર્મચંદ્રે જેનેતર કવિ રાજશેખરકૃત કપૂરચંજરી પર દીકા રચી છે. (વિ. નં. ૧૨૮૧; ભા. ૩ નં. ૪૧૮-૧૯)

મંત્રી મંડન અને તેના ગ્રંથો.

ગામ્રદ્ વ્યાકરણથ નાટકશુમાલંકાર વિદ્ય સ્તપા

સંગીતાતુલકોવિદઃ પ્રવિલસદ્ ગંધીરચાત્માન્નિતઃ ।

૪૫૫ મૂળ કપૂરપ્રકર ૧૭૨ સુભાષિત શ્લોકોના સંગ્રહ છે તેના કવિ જિપથિસારના રચનાર લજ્જસેનના સિંખ હરિ છે. તે હરિએ મેળિયસિંહ રચ્યું છે (ખોડ. સં. ૧૪૧૪ અને વેનર ૨, ૧૧૦૧) તેમનો સમય નિશ્ચયિત થઈ શકેલો નથી.

ચાતુર્યૈકનિવાસભૂમિરતુલૈઃ પ્રાપ્તોજ્જ્વલિઃ સદ્ગુણૈઃ

શ્રીમાલાન્વયવર્દનોડમલમતિઃ શ્રીમળ્લનો રાજતે ॥

—અંકરજુમાં જન્મત, નાટક અને અર્થકારનો વિશેષ બાણનાર, સંજીવનાં અતુલ પ્રવીણ, વિશ્વસતા ગંભીર શાસ્ત્રી યુક્ત, ચાતુર્યની એક માત્ર નિવાસભૂમિ, અતુલ સદ્ગુણોથી વન્નતિ પ્રાપ્ત કરનાર, શ્રીમાલ વંશનો ત્રીજો નિર્ભરમતિ શ્રી મંડન વિરાજે છે. કાવ્યમનોહર ૧, ૧૨

મંડનનો આત્મવૃત્તાંત.

તસ્માભૂતનયો નામ્નો મળ્લનો વિશ્વમળ્લનઃ ।

શોમતે યઃ શુભોદારઃ સ્વયંવરપતિઃ શ્રિયઃ ॥

મહાલક્ષ્મી સરસ્વત્યો વૈદસાપન્ત્યવૈરયોઃ ।

વર્દતે મહતી સ્પર્ધા મન્દિરે યસ્થ વન્ધુરે ॥

મહીતલમહેન્દ્રસ્ય માલવાનામધીશિતુઃ ।

સમન્ત્રી સમભૂતપ્રાજ્ઞો વાચાંપતિરિવોજ્જ્વલઃ ॥

—તેનો (બાહડનો) મંડન નામનો પુત્ર વિશ્વના વૃક્ષજ ૩૫ થયો કે જે પ્રશસ્ત ઉદાર અને શ્રીનો સ્વયંવરપતિ જેવો થયો છે; જેના સુંદર ધરમાં મહાલક્ષ્મી અને સરસ્વતી વચ્ચે એક બીજાની શોક દોષાને કારણે પરસ્પર વેર છે તે માટે તે બંનેની મોટી સ્પર્ધા (હરીશય) થાય છે, તે મહીતલમાં મહેન્દ્ર એવા મહાવાના સ્વામીનો પૃથ્વીપતિ જેવો ઉજ્જ્વલ અને પ્રાજ્ઞ મંત્રી થયો. કૌટુંબીમંડન ૧, ૮-૬-૧૩.

શ્રીમદ્ વાહનન્દનઃ સમધરોડ્મૂદ્ આમવાન્સદ્ગુણો—

ત્યેતરસ્યાવરજો રજોવિરહિતો ભૂમળ્લનં મળ્લનઃ ।

શ્રીમાન્ સોનગિરાન્વયઃ સ્વરતરઃ શ્રીમાલવંશોદ્મવઃ

સોડકાર્ણિ કિલ કાવ્યમળ્લનમિદં વિદ્વત્કવીન્દ્રશ્રિયઃ ॥

—શ્રીમદ્ બાહડનો પુત્ર નામે સમધર (સમુદ્ર) સદ્ગુણી અને કાવ્ય-શાળી થયો, તેનો નહાનો બાહ પૃથ્વીને અર્થકાર ૩૫ અને રત્નોજુષ્ઠી રહિત એવા મંડન થયો. તે સોનગિરા કુલના શ્રીમાલવંશના, અરવર અવ્યન-સુધાથીએ પિદ્ધાન્ અને કવીન્દ્રોને અવરજ પ્રથમ એવા આ કાવ્યમંડનને ત્રીજું-કૌટુંબીમંડન પ્રશસ્તિ.

૧૮૮ યુગરાતમાં અજયપાલના સમયમાં મંત્રી યશ:પાલે
ઐતહાસિક નાટક, પ્રસિદ્ધ મંત્રીચર્ય વસ્તુપાલે નરનારાયણાનન્દ
કાવ્ય આદિ રચ્યાના ઉલ્લેખ કરી મયા છીએ. હવે માલવાના મંડ-
પદ્મ (માંડુ)ના મંત્રી મંડન કે જે ચૌદમી સદીના અંતે અને પંદ-
રમીના પ્રારંભમાં થયેલ તેમનું હુંકચરિત્ર અને તેમની કૃતિઓની નોંધ
લેવાનું સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. મંત્રી મંડનના સમકાલીન આશ્રિત
મહેશ્વર નામના પંડિતે 'વિદ્વાન મંડનેદને કહેવા-સંભળાવતા માટે
રચેલા' 'કાવ્યમનોહર' ૪૫૪નામના ગ્રંથમાં મંડનની વંશાવલી વગેરે
આપેલ છે તે નીચે કહેવામાં આવે છે.

૪૫૬ કાવ્યમનોહર (પ્ર. હે. જ. નં ૭ થી ૧૧ મંડનમંડસંઘદ) માં
મંત્રી મંડનના જન્મ વિવાદ છ ઋતુઓ વિલાસ આદિનું વર્ણન કરી
છેવટના ૭ મા સર્ગમાં મંડનને દીર્ઘાયુષ્ય થવાની પ્રાર્થના કરી તેના
વંશનું વર્ણન કર્યું છે, તે પરથી સિદ્ધ થાય છે કે તે કવિ મહેશ્વર સમકાલીન
હતા અને તેણે આ કાવ્ય મંડનની હયાતીમાંજ પૂરું કર્યું છે. આમાં તેના
રાજ્યસંબંધી કાર્યો કે તેના રચેલા ગ્રંથો સંબંધી કંઈ પણ ઉલ્લેખ કર્યો
નથી. એ પરથી મંત્રી એટલે સુખ્ય દિવાન નહિ પણ એક રાજ્યાધિકારી
એવો અર્થ વધારે યુક્ત લાગે છે. આ કાવ્ય પરથી તેમજ વિજ્ઞપ્તિ ત્રિવે-
ણીની પ્રસ્તાવના અને મંડનના ગ્રંથો પરથી ઉદયપુરના પંડિત ચોલાલાલ
ચાક્ષીએ 'મંત્રી મંડન ઔર હસકે ગ્રંથ' એ નામનો લેખ લખ્યો છે (ના.
પ્ર. પ. ૪, ૧). તેણે તેમાં અનુમાન કર્યો છે કે:-

'સોમશ્વર-અજમેરનો રાજા અને ભારતના સુપ્રસિદ્ધ છેલ્લા હિંદુ
સમ્રાટ પૃથ્વીરાજનો પિતા સોમશ્વર હોય કારણ કે તે તે સમયે ભલોર
નાગર આદિ પ્રદેશ તેને વાગે હતા કારણકે ખીલ્જિશાના સોમશ્વર સમ-
યના સં. ૧૨૨૬ ના એક સિલાલેખ (બં. એ. સો. જ. સન ૧૮૮૭) માં.
સોમશ્વરના પૂર્વજ વિમલરાજે ભળાવિપુર (ભલોર), પલ્લિમ (પાલી), નડ્વલ
(નાડોલ) છત્તી લીધાં.આનન્દ-તેણે યુગરાતના રાજાને હત્યો હતો. તે આનન્દ
કેણુ હતો તેની પાછી માહિતી નથી મળતી. સંભવ છે કે તે આનન્દ સોમ-
શ્વરનો પિતા અણ્ણેરાજ (અપરનામ આનન્દદેવ, આનન્દ કે આનન્દ) હતો.
પૃથ્વીરાજવિજયમાં લખ્યું છે કે અણ્ણેરાજને બે રાણી હતી-એક મારવાડની

૬૯૯ ‘શ્રીમાલ વંશમાં સ્વર્ણગિરીયક (સોનગરા) ગોત્રમાં જવાલ-
પત્તન (જલોર) માં આશ્રુ નામનો પ્રતાપી પૂર્વજ થયો. તે શુદ્ધિમાન
હતો અને સોમેશ્વર રાજાનો મુખ્ય મંત્રી હતો. તે આશ્રુનો પુત્ર
આશ્રવદ થયો તે આનંદ નામના રાજાનો મુખ્ય મંત્રી હતો કે જેણે
ગૂર્જર નૃપ પર વિજયશ્રી મેળવી હતી, અને જે જવાલ (જલોર)માં
અસિદ્ધ થયો હતો. તેના પુત્ર અંબડે સ્વર્ણગિરિ (જલોરના કિલ્લા)
પર વિમલદેશને સ્થાપિત કર્યો. તેનો પુત્ર સહલુપાલ મોહનદીન નૃપ-
તિનો મુખ્ય પ્રધાન હતો. તે રાજાએ કચ્છપતુચ્છ (કચ્છ ?) નામના દેશ
ને ઘેરી લીધો ત્યારે દુઃખથી રડતા લોકોના પર સહલુપાલે ક્યા લાવી
તે દેશને મુક્ત કરાવ્યો. આ યવનાધિપે ૧૦૧ તાક્ય (નામના સિક્કા)
છિપરાંત ૭ મુદ્રા આ મંત્રીને બક્ષીસ આપી. તે સહલુપાલનો પુત્ર નૈષ્ણ
થયો કે જેને સુરત્રાણ (સુલતાન) જલાલુદ્દીને સર્વ મુદ્રાઓ અર્પી-
રાજ્યનો સંપૂર્ણ કારભાર સોંપ્યો. તેણે જિનચંદ્રસુરિ ૪૫૭ સાથે સિદ્ધા-

સુધવા અને બીજી ગૂર્જરાતના રાજા સિદ્ધરાજ જયસિંહની પુત્રી કાંચનદેવી,
આ કાંચનદેવીથી પુત્ર સોમેશ્વર થયો. પૃથ્વીરાજ રાસામાં સોમેશ્વરના પિતાનું
નામ આનંદમેવ લખ્યું છે. આથી અનુમાન થાય છે કે આનંદ થા આનં-
દમેવ અણેશજનાંજ નામાંતર છે. પૃથ્વીરાજ રાસામાં એ પશુ જણાવ્યું છે
કે આનંદમેવે (અણેશજ) સોમેશ્વરને રાજ્ય આપ્યું અને સોમેશ્વરે ગૂર્જરાત
અને માલવા પર આક્રમણ કરી તેને ચોતાને તાણે કર્યા. વિમલદેશ-સોમે-
શ્વરનો મોટો ભાઈ વિમલરાજ ચાલો-અપરનામ વીસલદેવ. મોહનદીન-તે
નામના બે બાદશાહ થયા: એક રત્નિયા જોગમનો ભાઈ મોહનુદીન બહસમ
(વિ સં. ૧૨૬૬-૬૭ થી સં. ૧૨૬૮-૬૯), બીજો આસુદીન બલબનનો પૌત્ર
મોહનુદીન કેકાબાદ (સં. ૧૩૪૨ થી ૧૩૪૬). આમાં કયો સમજવો તેનો
નિશ્ચય થતો નથી પણ સમયનો હિસાબ કરતાં સહલુપાલ મોહનુદીન
બહસમનો મંત્રી હોય એમ પ્રતીત થાય છે. જલાલુદ્દીન ફીરોજ-જે સં.
૧૪૭૭ માં ગાદીએ આવ્યો તે-બીજી વંશનો. ૭ વર્ષ રાજ્ય કર્યું. આ
આ બધાં અનુમાનો તપાસવાનાં રહે છે, કારણ કે અને તે સંદિગ્ધ
જણાય છે.

૪૫૭ જિનચંદ્રસુરિ—આ અતરમચ્છની પદાવલીના જિનચંદ્ર ત્રીજા

અથ અને દેવતક તીર્થની યાત્રા કરી.

૭૦૦ 'તેનો પુત્ર દુસાણુ અંડરાજીવના રાજ્યમાં મુખ્ય પ્રધાન થયો, તે તે દુસાણુને તુલક સાહે આદ્યપૂર્વક બોલાવી 'મેરતમાન' દેશ આપ્યો હતો. તેના પુત્ર વીકાએ શક્તિશાહ કે જેણે પાદશાહિ (સપાદશ પર્વત-સાંભરની આસપાસનો પ્રદેશ) બોગવતા સાત રાજ્યોને કેદ કરી રાખ્યા હતા તેનો અધિકાર છીનવી લીધો. આ કાર્યને ઉચિત સમજી તેને પાતસાહે ખુસીથી અતિમાન આપ્યું તે ત્યાં ગાળિદ્રને અધિકારમાં સ્થાપિત કર્યો. તે વીકાએ દુકાલ સમયે ચિત્રકૂટ (ચિતોડ)માં દુકાલપીડિત જનોને અનેકવાર અન્ન વહેંચ્યું હતું. તે વીકાનો પુત્ર ઝંઝલુ (નહિ કે મંડન) દેવગુરુજીત થયો કે જે નાંદીય દેશના ગ્રામિણાથ રાજાનો મુખ્ય મંત્રી હતો. તેણે પ્રસ્થાન (પાલનપુર)માં શાંતિનાથના મિળની પ્રતિષ્ઠા કરાવી; વળા સંધાધિપ બની યાત્રા કરી સંધને વસ્ત્ર દ્રવ્ય ધોડા આદિ આપી ઉલા-પનનાં કાર્ય કર્યાં; પુણ્યશાલા-ધર્મસાક્ષાઓ તથા ગુરુઓને રહેવા માટેનાં તેવાં સ્થાનો અને દેવમંદિરો બંધાવ્યાં. (આ પારામાં કેટલાંક વિશેષ નામો માટે જુઓ ટિપ્પન ૪૫૮)

લાગે છે. તેણે દીક્ષા જલોરમાં સ. ૧૩૩૨ માં લીધી. આચાર્યપદને ઉત્સવ પણ જલોરમાં સ. ૧૩૪૧ માં ત્યાંના માલુમેત્રીય સાહે ખીમસીએ કર્યો. તેમણે ચાર રાજ્યોને જૈન કર્યા અને તેઓ 'હલિકેતલી' નામના ગિરદથી પ્રસિદ્ધ થયા. ૨૧૦ સ. ૧૩૭૫.

૪૫૮ અંડરાજી ક્યાંને હતો તે જણાઈ નથી. મેરતમાન-મેનાડ દેશ હતો? તુલકશાહ-આસુદીન તમલપ કે જેણે નામ આજીએવ પણ હતું તેણે સ. ૧૩૭૩ માં ખીલજી મલીક ખુસર કે જેણે હપ્તામ નસીર-દીન પણ હતું તેણે રાજ્ય છીનવી લીધું અને ૪ વર્ષ રાજ્ય કર્યું. શક્તિ-શાહ-જોડ મુસલમાન પાદશાહ લાગે છે. બેલ્દિન્-સુલ્તન લાગે છે કે-પૂર્વશાસક પાદશાહ અલમદશાહે ઈદર, જલોર અને જાનદેશ પર હુમલા કર્યા હતા અને એક વખતે તે માલવાના ઉત્તરમાં આવેલ નાગોર સુધી કે થડી આગળો હતો. કે જ્યાં તેનો કાકા દીલ્લીના સુલ્ત ખીલજીની વિજિત થય-

૭૦૨ 'આ જંઝ સંઘવી મંડપ (માંડ)માં આવ્યો ને ત્યાં તેને ૭ વિજયી પુત્રો નામે આહડ સંઘવી, બાહડ, દેહડ સંઘવી, પદ્મ, સંઘવી, આદ્ધા સંઘવી અને પાહુ સંઘવી થયા. આહડના બે પુત્રો નામે અંદ અને ક્ષેમરાજ થયા. આહડે જીરાવસ્તી (આણી પાસેના જીરાવલા) તીર્થની તથા અર્ધુદગિરિ (આણી)ની યાત્રા કરી સંઘવીની પદ્ધતિ લીધી. બાહડ સંઘવીને બે પુત્રો નામે સમુદ્ર (સમધર) સંઘવી અને મંડન સંઘવી (તે મંડનમંત્રી) થયા. બાહડે રૈવત (ગિરનાર)ની યાત્રા સંઘ લઈને કરી તેથી તે સંઘવી બન્યા. દેહડે પશુ સંઘપતિ બની અર્ધુદ પર નેમિનાથની યાત્રા સંઘ સાથે કરી. તેણે રાજ કેશિરાજ, રાજ હરિરાજ અને રાજ અમરદાસને ત્યાં રહેલા કેદીઓને છોડાવ્યા હતા. દેહડનો પુત્ર નામે ધનરાજ (ધનરાજ, ધનદ, ધનેશ) હતો. પદ્મ સંઘવીએ પાર્શ્વનાથની યાત્રા કરી હતી અને વ્યાપારથી પાતશાહને પ્રસન્ન કર્યો હતો. આદ્ધા સંઘવીએ મંડલ નામના નગરની યાત્રા કરી તથા જીરાવસ્તી (જીરાવલા)માં મોટો વિશાલ સ્તંભ અને ઉંચા દરવાજાવાળો મંડપ બંધાવ્યો અને તેને માટે ચિતાન (ચંદ્રવેા) પશુ બંધાવ્યો. પાહુ સંઘવીએ સ્વચ્છ જિનભદ્રસરિ સાથે જીરાવસ્તી અને અર્ધુદની યાત્રા સંઘ સહિત કરી હતી. જંઝણના આ ૭એ પુત્રો આત્રમ (શાહ)ના ૪૫૯ સચિવો હતા. આ કુલમાં પૂનમ ગુરૂઓ

દ્રવ કરતો હતો. સંઘવિત છે કે શક્તિશાહ એ અહમદશાહ થા તેના કોઇ સેનાપતિનું નામાંતર હશે, કે જેણે સપાદલક્ષ પ્રદેશનો કબજો કરી લીધો હોય અને વીકાએ તેનાથી તે પ્રદેશને સુકત કર્યો હોય નાદ્રીય દેશનાદોહ કે જે ગુજરાતમાં છે તે. અદ્ધાદનપુર-કુમારપાલના સમકાલીન અને આણીના રાજા ધારાવર્ધના નાનાભાઈ પ્રદ્ધાદને (જુઓ પાસ ૫૦૧) વસાવેલું કાલનું પાલણપુર.

૪૫૯ આલમ (શાહ)—અલમગાશાહ=એટલે દિલાવરખાનનો પુત્ર અદપખાં અને પછી ઘણે જોસજ વોરી. તેમણે કીલ્હી લટકું અને ઉત્તર દિલ્હી તથા ત્યાર પછી દિલ્હીની હિન્નહિન્નતામાં ઘેર મામના પકાણુ દિલાવરખાન કે જે ધારમાં મુખ્યપણે રહેતો હતો તેણે માલવાનું આધિપત્ય બહાર કઢ્યું. (સં. ૧૪૫૭). દિલાવરખાનું મરણ સં. ૧૪૬૧ માં થતાં તેના પુત્ર કલવ

જિનવલ્લભસુરિ (પારા ૩૧૪) પછી જિનદત્તસુરિ (પારા ૩૧૦), અનુક્રમે તપસ્વી સુપર્વસુરિ (?) જિનચંદ્રસુરિ (જુઓ ટિપ્પણ નં. ૪૫૭)—અનુક્રમે જિનપદ્મ, જિનલક્ષ્મિ, પછી (અનુક્રમે) જિનરાજસુરિ થયા. તેના જિનભદ્રસુરિ (પારા ૬૬૨-૩) થયા, કે જેઓ આ સમયે વિદ્યમાન હતા.

આટલું કાવ્યમનોહરમાંથી ઉપલબ્ધ થાય છે. મંડન મંત્રીએ વિશેષમાં પોતાના કાવ્યમંડનની પ્રશસ્તિમાં જણાવ્યું છે કે 'અંજલુના ડાબે ધાર્મિક પુત્રોએ કોલાભક્ષ નૃપ પાસેથી લોકોને હોડાવ્યા.'

૭૦૨ મંડન—ઉપર જણાવ્યું તેમ તે અંજલુ સંધવીના ખીખા પુત્ર બાહડનો નાનો પુત્ર હતો. તે વ્યાકરણ અર્થકાર સંગીત તથા

અલ્પખાંમે ગાદી લઈ માલવાની રાજધાની ખારખી બાદલી માંડુ કરી તેણે સં. ૧૪૮૬ સુધી રાજ્ય કર્યું. જેમ્સ કુમ્પ્લેલ લખે છે કે Though their temples were turned into mosques, the Jains continued to prosper under Ghoris. —એકે તેમનાં મંદિરોની મસીદો કરવામાં આવી છતાં જૈનો ધોરીના સમયમાં આબાદ થતા ચાલ્યા અંસીના લલિતપુરના દેવગઢ ગામમાં સં. ૧૪૮૧ ને એકશિલાલેખ મળ્યો છે (બંગાલ એ. સો. જ. બાજ પર પૃ. ૭૦; આ. સ. ઈ. નવીન વૈ. ૨, ૧૨૦) તેમાં બે જિનની પ્રતિષ્ઠાનો ઉલ્લેખ છે; તેમાં શ્રીમન્માલવપાલકે શકનૃપે ગૌરીકુલોદયોતકે નિઃક્રાન્તે વિજયાય મંદપપુરાચ્છી સાહિ બાલમ્મકે ॥ માં ઉલ્લેખેલ સાહિ આલમ્મ તે આ આલમ્મચાહ (હોશંગ ધોરી). તેના મરણ પછી તેના પુત્ર પંડનીખાન, સુલ્તાન મલમલ ધોરી એ નામ ખારણ કરી ગાદીએ બેઠો. ને તેણે ત્રણ વર્ષ રાજ્ય કર્યું, પછી સં. ૧૪૯૦ માં તેના દીવાનનો પુત્ર અલમ્મ ખોલણ, હોશંગનો શાહી ખીતાબ ખારણ કરી ગાદી પર બેઠો. તે સં. ૧૪૨૫ સુધી રાજ કરી મરણ પામતાં તેના પુત્ર અને દીવાન બાહુદીન ગાદી પર આવ્યો. તે ઘણું ધાર્મિક હતો. તેણે સોનાના સિકા પાલકા તે જ્યાં જાણનાર આવેતા. તેણે સં. ૧૫૫૬ સુધી પોતાના પુત્રને રાજ્યકલેશ્વર સોંપી પુણી બંદગીમાં લખાવે પૂરું કર્યું. (જુઓ જેમ્સ કુમ્પ્લેલનો 'મંદિર' પરનો લેખ મુંબઈ રૉ. એ. સો. જ. વૈ. ૧૬ અંક પર).

અન્ય શાસ્ત્રોમાં મહા વિદ્વાન હોતો. વિદ્વાનો પર તેની ઘણી પ્રીતિ હતી. તેને ત્યાં પંડિતોની સભા થતી હતી કે જેમાં ઉત્તમ કવિઓ મુકાવ્યો અને પ્રશ્નોત્તરો અને પ્રાકૃત બાપાના કવિઓ ઉદાર આશાઓથી તેની સ્તુતિ કરતા હતા અને નૈયાયિક વૈશેષિક બાદ વેદાન્તી સાંખ્ય પ્રાણાકર બૌદ્ધ મતના મહા વિદ્વાનો ઉપસ્થિત થઈ તેની પ્રશંસા કરતા. ગણિત ભૂગોળ શકુન પ્રશ્નપ્રભેદ મુદ્ગલ પાટી અને બૃહત્ જાતકમાં પ્રવિણ, દેશ ઋતુકાલ પ્રકૃતિ રાગ વગેરે ચિકિત્સા આદિ લક્ષણ જાણનાર, અસાધ્ય સાધ્યાદિ રસક્રિયામાં કુશલ વૈદ્યો, સાહિત્યવિદો, નાયક નાયિકાના ભેદ જાણનાર, સભામાં તેની સેવામાં ઉપસ્થિત થતા. ઉત્તમ ઉત્તમ ગાયક ગાયિકાઓ અને નર્તકીઓ તેને ત્યાં આવ્યાં કરતી હતી અને તેની સંગીતશાસ્ત્રમાં અનુપમ યોગ્યતા જોઈ અવાક થતી હતી. આ સર્વને ભૂમિ, વસ્ત્ર, આભરણ, દ્રવ્ય આદિ બંધીસ આપતો. 'યાચકોને પુષ્કળ દાન કરતો.' (જીઓ કાવ્યમનોહર સર્ગ ૧ અને ૨)

૭૦૩ મંડન જેવો વિદ્વાન હોતો તેવો ધની હોતો. પોતેજ જણાવ્યું છે કે 'એક બીજા પ્રત્યે શોક હોવાના કારણે પરસ્પર વૈર છે તેથી મહાલક્ષ્મી અને સરસ્વતી એક બીજાથી વધી જવાની આ (મંડન)ના ઘરમાં સ્પર્ધા કરે છે.'

૭૦૪ મંડનના ગ્રંથો—તેણે પોતાના ગ્રંથોમાં પોતાનું નામ જોડ્યું છે ને તેમાં 'મંડન'નો અર્થ બૂપણ પણ લખ શકાય. ૧ સારસ્વતમંડન—આ સારસ્વત વ્યાકરણ પરનો ગ્રંથ છે (પાટણ વાડી-પાશ્વનાથ ભં.) ૨—૩ ત્યાર પછી મોટો કાવ્યમંડન અને અંપ્રમંડન રચ્યા, કારણકે તે બંને સારસ્વતમંડનના અનુજ કહેલ છે. કાવ્યમંડનમાં ૧૨ સર્ગમાં ૧૨૫૦ શ્લોક પ્રમાણ કૈાસવ અને પાંડવોની કથા છે; અને અંપ્રમંડનમાં ગલ તથા પલમય ૭ પદ્યમાં નેમિનાથનું ચરિત્ર વર્ણવેલ છે. આ ઉપરાંત ૪ કાદંબરી મંડન—માલવાના બાદશાહનો મંડન પર બહુ પ્રેમ હતો. આવા વિદ્વાનોની સંગતિથી બાદશાહનો પણ સંસ્કૃત સાહિત્યનો અનુરાગ થયો હતો. એકદા સાયંકાલે બાદશાહ

પાસે વિદ્વજોબ્ધ થઇ રહી હતી ત્યારે બાદશાહે મંડનને કહ્યું કે
 'એ કાદંબરીની ધણી પ્રજાંસા સાંભળી છે તો તેની કથા સાંભળવાનું
 મને બહુ મન થયું છે પરંતુ રાજકાર્યમાં પ્રવૃત્ત રહેવાથી એ મોટા
 પુસ્તકને સાંભળવા જોડશે સમય નથી તો તમે બહુ મોટા વિદ્વાન
 છો તો, તેનો સંક્ષેપ રચી સંભળાવો તો સારું' આ ઇચ્છાની તૃપ્તિ
 અર્થે મંડને આ ગ્રંથ સંક્ષેપમાં અનુષ્ટુપ્ શ્લોકોમાં ૪ પરિચ્છેદમાં રચ્યો.
 ૫ ચંદ્રવિજય—એક વાર પૂર્ણિમાદિને સાયંકાલે મંડન પદ્માડને આંગણે
 બેઠો હતો. સાહિત્યવાતાં ચાલી રહી હતી ત્યાં ચંદ્રોદય થયો. ચંદ્રમા
 કવિઓનો પરમપ્રિય વિષય એટલે મંડને કેટલાયે શ્લોક તેના વર્ણનના
 રચ્યા ને તેમાં ચંદ્રના ઉદયથી તે અસ્ત સુધીની જુદી જુદી દશાઓનું
 લક્ષિત પદ્યમાં વર્ણન કર્યું. અસ્ત વખતે હૃદય ખિન્ન થતાં એકી ઉઠ્યો.
 'સૂર્યની પેઠે ભ્રમણ કરતાં ચંદ્રનો પણ અધઃપાત થયો.' સૂર્યનાં
 કિરણોથી તાડિત થઇ ચંદ્રમા બાગતો હતો ને સૂર્યે તેને ક્રાંતિક્ષેપ
 કરી સમુદ્રમાં નાંખી દીધો એમ વિચારતાં સૂર્ય પર ચોતાને ક્રોધ
 આવ્યો. પોતાના પ્રીતિ પાત્ર ચંદ્રમાના વિજયને માટે તેણે આ ચંદ્ર-
 વિજય નામનો એક ગ્રંથ બે પટલમાં—૧૪૧ પદ્ય રૂપી લક્ષિત કાવ્યમાં
 રચ્યો કે જેમાં ચંદ્રમાનું સૂર્ય સાથે યુદ્ધ કરાવી તેને હરાવી પછી
 ઉદ્યાચલપર ઉદય થવાનું વર્ણન કર્યું છે. તેમાં ચંદ્રમાની ઉત્પત્તિ,
 તેનું સૂર્ય સાથે વેર—તેની સાથે યુદ્ધ, ચંદ્રમાનો વિજય અને તારાઓ
 સાથે તેનો વિહાર બતાવેલ છે. ૬ અલંકારમંડન—સાહિત્ય શાસ્ત્રનો
 પાંચ પરિચ્છેદમાં ગ્રંથ છે. કાવ્યનાં લક્ષણ, તેના ભેદ અને રીતિઓ,
 કાવ્યના દોષો તથા ગુણો, રસ અને અલંકારોનું તેમાં વર્ણન છે. ૭
 શૃંગારમંડન—શૃંગારરસના પરચુટણ ૧૦૮ શ્લોક છે, ૮ સૂક્ષ્મીતમંડન
 અને ૯ ઉપસર્ગમંડન એ બેનાં નામ પરથી તેમાં અનુક્રમે સંગીત
 અને ઉપસર્ગોનું વર્ણન હોવાનું પ્રતીત થાય છે. આ બધા મંડને
 પોતેજ લખાવેલા હોય તેમ સં. ૧૫૦૪ માં કચસ્થ વિનાયકદાસના
 હાથની તાલપત્ર પરની પ્રતો પાઠ્યું વાલીનાથ પાર્શ્વનાથ મહિરના

અંકારમાં વિદ્યમાન છે તે પરથી પ્રતીત થાય છે. તે પૈકી ૧,૮ અને ૬ સિવાયના સર્વ હે. એ. માં મુદ્રિત થયા છે. આ નવ કૃતિઓ ઉપરાંત ૧૦ મી કૃતિ નામે કવિકલ્પદ્રુમ રકથ કે જેનો ઉલ્લેખ ઉક્ત નવ કૃતિઓ સાથે Catalogus Catalogarum માં કરેલ છે, પણ તે કૃતિ ઉપલબ્ધ નથી.

૭૦૫ મંડનની પેઠે તેના કાકા દેહકનો પુત્ર ધન્યરાજ-ધનરાજ-ધનદ પણ એક નામી વિદ્વાન હતો. તેણે ભર્તૃહરિ શતક ત્રયની પેઠે શૃંગાર ધનદ, નીતિ ધનદ, અને વૈરાગ્ય ધનદ નામનાં ત્રણ શતક-ધનદત્રિશતી રચેલ છે. તે પૈકી નીતિધનદની પ્રશસ્તિ પરથી જણાય છે કે તે તેણે મંડપદ્મમાં સં. ૧૪૬૦ માં રચેલ છે; વળી તેમાં પોતાનો પરિચય આપ્યો છે અને તત્કાલે વિદ્યમાન આચાર્યશ્રી જિન-ભદ્રસુરિનું સ્મરણ કરેલ છે કે:-

‘જિનવર પદ પૂનમાં દત્તચિત્ત, સારા ચિત્તવાળો, અરતર મુનિની શિક્ષાથી જેણે વિશ્વોપકાર શીખેલ છે, તે દેહકના એક વીર એવો ધનરાજ જન્મવેતો છે કે જેના નામથી આ નવધનદ-નીતિધનદ શોભે છે. ૨.

‘સંપ્રતિ ભક્તોના ચિંતામણિ રૂપ તપશ્ચર્યાથી જેમણે ઇર્ષને ત્રાસ આપ્યો છે, જે દયાના હૃદયવાળા, સર્વ લોકને પ્રસન્ન રાખનાર, સિદ્ધ અને શુરવર્થ જિનભદ્રસુરિ સંપ્રતિ વર્તે છે. ૬૪

‘જગતમાં પ્રસિદ્ધ નામવાળા ધર્મકર્માધિકારી કુલમાં સૂર્ય રૂપ સુવૃક્ષ (સુવૃક્ષ) નામના સંત્રી થયા કે જેની કીર્તિ અર્ધ જેવી નિર્મલ હતી. તેને બાધુત્વ અને વિનયવાળા હ પુત્રો થયા તેમાં આદ્ય, પછી આદ્ય સંધ્યાલ, માર દેહક, પદ્માકર, આદ્ય અને ગુણી પાદ્મ થયા. ૬૫-૬૭

‘મંડપદ્મમાં ગુર્જર પાતસાહનો જર્વ તોડનાર ગ્રામી વંશનો યવન નરપતિ શ્રીમદ્ આલંબસાહ રાજ્ય કરતો હતો ત્યારે તેનો મંત્રી દેહક કે જે સત્પુરવોના દિનમણિનું બિરુદ ધરાવતો સર્વ લોકોનાં ચરિત્રો અસર મુનિઓની પાસેથી સાંભળી વાવોપદેશ પ્રાપ્ત કરતો હતો તેને સાંખ્ય અંશ-દેવીથી ધનેશ નામનો પુત્ર થયો કે જેણે ત્રિશતિ-શૃંગાર નીતિ વૈરાગ્ય સત્ક-ત્રય રચ્યાં. મંડપદ્મમાં દેહકના પુત્ર ધનપતિએ સં. ૧૪૬૦ ના વૈશાખ શુકલપક્ષે જૈનસ્પતિવારે આ ગ્રંથની પ્રતિષ્ઠા કરી.’ ૯૮-૧૦૧.

વૈરાગ્ય ધનદ નામના તૃતીય શતકના બીજા શ્લોકમાં પોતે કહેલ છે કે:—

ધીમાલઃ શ્રીવિશાલઃ સ્વરતરમુનિતોઽષીતધર્મોપચરઃ

પારાવારન્યતીરપ્રચુરદુરવશા દાનસંતાનબન્ધુઃ ।

નાનાવિશાવિનોદસ્ફુરદમલશમઃ કામરૂપામિરામો

ઝીયાદ્ બન્ધો બનેષઃ શમશતકમિદં યસ્ય નામ્નઃ વિમાતિ ॥

—ધીમાલ (કુશળ), શ્રીધી વિશાલ, અતર મુનિ પારોથી ધર્મોપચાર જેણે શુભેલ છે એવો, જેનો વય સમુદ્ધના બીજા તીરથી ધણે દૂર ફેલાયો છે, જે જ્ઞાનનાં સંતાનોનો બંધુ છે, જે વિધવિધ વિદ્યાના વિનોદમાં સ્ફુરતી નિર્મલ શાંતિ ધરાવે છે, જે કામદેવના રૂપથી સુંદર છે એવો ધન્ય બનેશ છવો, કે જેના નામથી આ શમશતક શોભે છે.

આ ત્રણે શતકને અંતે ગણમાં જણાવેલું છે કે ‘તપઃ સિદ્ધતર સ્વરતરાર્માય સોન વંશાવતંસ ધીમાલ કુલ તિલક સંઘપાલ ધીમદ્ દેહ-કાલ્મજ વિવિધ ચિરુદરાજી વિરાજમાન સંઘપતિ ધી બનદરાજ ચિરવિતે’—આ ત્રણે શતક કાવ્યભાષા ગુચ્છક ૧૩ માં મુદ્રિત છે.

૭૦૬. આ કાદ્યોએ બિનભદ્રસુરિના ઉપદેશથી એક વિશાલ સિદ્ધાન્ત-કોશ લખાવ્યો હતો. આજે તે સિદ્ધાન્ત-કોશ વિશ્વમાન નથી. પાટણનો એક બંડાર કે જે સામરગચ્છના હિપાભયમાં રક્ષિત છે તેમાં ભગવતીમૂત્ર (મૂલમાત્ર)ની પ્રતિ છે કે જે મંડનના સિદ્ધાન્તકોશની છે તેમાં જણાવ્યું છે કે:—

‘સં. ૧૫૦૩ વૈશાખ સુદિ ૧ પ્રતિપત્તિથી રવિ દિને અલેક્ષ શ્રી સ્થંભતીર્થે ૪૧૦ શ્રી અરતરગચ્છે શ્રી બિનરાજસુરિ પદે શ્રી બિન-ભદ્રસુરિશ્રાણુસુપદેશેન શ્રી ધીમાલસાતીય સં. આંક્યુ સં, બનરાજ

૪૧૦ મંડનનો નિવાસ માંડવગઢમાં હોવાથી પુસ્તકબંધાર પણ ત્યાં સ્થાપિત થયો હોશે. આ પુસ્તક મંડાતમાં લખવાનું મરણ બે જણાવ છે કે સર્વ પુસ્તકો બિનબદ્રસુરિની ઉપદેશ નીચે લખાતા હતા અને આ સુરિનો તે વખતે મંડાતમાં પણ હોવાથી આ પુસ્તક ત્યાં લખાયું.

ભગવતીસુત્રપુસ્તકં નિજ પુણ્યાર્થે લિખાપિતં' આ પછી મંડનની પ્રશસ્તિ સારસ્વત મંડનમાં પહેલાં ત્રણ પદ્ય (છેલ્લા પાદ સિવાય)માં મૂકી છે તે પછી ચોથું પદ્ય ઉમેરેલું છે. પછી ગદ્યમાં જણાવ્યું છે કે 'શ્રીમાલિસાતિમંડનેન સંધેશ્વર શ્રી મંડનેન સં. શ્રી ધનરાજ સં. ખીમરાજ સં. ઉદયરાજ સં. મંડનપુત્ર સં. પૂજા સં. ૭૭ સં. સંગ્રામ સં. શ્રીમાલ પ્રમુખપરિવારપરિવૃત્તેન સકલસિદ્ધાન્તપુસ્તકાનિ લેખ્યાંચકાણુનિ ॥ શ્રી:-'આ પરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે બધાં સિદ્ધાંતો લખાયાં હતાં અને મંડનને ચાર પુત્રો થયા હતા.

૭૭૭. અપભ્રંશ સાહિત્ય—માં જયશંખરસુરિના શિષ્યકૃત શીલસંધિ, હેમસારકૃત ઉપદેશસંધિ, સોમસુંદર શિષ્ય વિશાલરાજ-સુરિના શિષ્ય કૃત તપસંધિ તેમજ કેશી-ચોમમસંધિ અને અન્ય નાની નાની કૃતિઓ નામે મહાવીરચરિત્ર, મૃગાપુત્ર કુલક, ઋષભ-ધવલ, ઋષભ પંચકલ્યાણક અને સ્તુતિસ્તોત્રાદિ મળી આવે છે. આત્મારસુધીના દુર્લક્ષથી અપભ્રંશ સાહિત્ય અગ્રાત હતું પણ હવે લક્ષ જતાં ચોરુધણું હાથ આવ્યું છે અને વિશેષ પણ હસ્તમત થશે જે ઉપલબ્ધ છે તેમાં વપરાયેલા છદો તથા વ્યાકરણોના પ્રયોગો વિશે ભાષાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ ધણું લખી-મેળવી શકાય.

૭૭૮. ગૂજરાતી ભાષા સાહિત્ય-પર આવતાં ગૂજરાતી ગદ્યમાં સં. ૧૪૭૮ માં ઉક્ત આણિકમ (ચંદ્ર) સુરિએ જૈનચંદ્ર ચરિત્ર (વાગ્વિલાસ) લખી સુંદર, હૃદયગમ અને રસભરી બાનીમાં રચ્યું (સુદિત-પ્રા. ૦ ગૃ. કા. સં.). આ યુગકાર સોમસુંદરસુરિએ તો અનેક જૈન ગ્રંથો પર 'ખાલાવખોધ'-ગદ્યાતુવાદ લખ્યા:-ઉપદેશમાલા પર (સં. ૧૪૮૫), ચોમશાસ્ત્ર પર, ધડાવરપક પર, આચારાધના પતાકા પર નવતત્ત્વ પર, નેમિચંદ્ર ભંડારીકૃત ષષ્ઠીશતક પર (સં. ૧૪૬૬ માં) ખાલાવખોધ રચ્યા. ઉક્ત મુનિસુંદર સુરિએ ચોમશાસ્ત્ર-ચતુર્થપ્રકાશ પર સં. ૧૪૬૧ માં, તથા તે વર્ષમાં ખ. જિનસાગર સુરિએ ઉક્ત ષષ્ઠીશતક પર, ૪૬ તપા રત્નસિંહ સુરિશિષ્ય દયાસિંહ ગણિએ સંગ્રહણી

પર સં. ૧૪૬૭ માં અને ક્ષેત્રસમાસ પર સં. ૧૫૨૬ માં, ત. જય-
ચંદ્ર સુરિ શિ. હેમહંસ ગણિએ ષડાવસ્થક પર સં. ૧૫૦૧ માં,
અને તેજ વર્ષમાં ૬૬ તપા રત્નસિંહસુરિ શિષ્ય માણિકસુંદર ગણિએ
મગધારી હેમચંદ્રસુરિ કૃત ભાવભાવના સૂત્ર પર દેવકુલ પાટકમાં-
બાલાવબોધ રચ્યા. આ સર્વે પંદરમા શતકમાં વપરાતી બાષા પર
ખરો પ્રકાશ નાંખે તેમ છે.

૭૦૯. ગૂજરાતી કાવ્ય સાહિત્ય-પર આવતાં જણાય છે
કે પંદરમા શતકમાં થયેલા જૈન કવિઓ પૈકીના મોટા ભાગે દૂંક
કાવ્યો રચ્યાં જણાયાં છે-તેમાં કેટલાંક તો સ્તવનો-સ્તુતિ (દેવ-સ્વ-
ગુરની) રૂપે છે, અને તેના પ્રથમાર્ધમાં રચાયેલી કૃતિઓ જણાવી
ગયા છીએ, અને ઉત્તરાર્ધમાં-આ યુગમાં ખાસ પ્રધાન અને ધ્યાન
ખેંચે તેવી નીચે પ્રમાણે છે:-

ઉક્ત આં. જયશેખરસુરિકૃત ત્રિભુવનદીપક પ્રબંધ-(પરમહંસ
પ્રબંધ-પ્રબોધચિંતામણિ ચોપર્ધ, અંતરંગ ચોપર્ધ), ૫૮ કડીનો નેમિ-
નાથ ફાગ તથા કેટલાંય સ્તવનો; સોમસુંદરકૃત આરાધના રાસ અને
સ્થૂલિભદ્ર ફાગ સં. ૧૪૮૧; પિંપલગચ્છના વીરપ્રભસુરિશિ. હીરા-
નંદ સુરિના વસ્તુપાલ તેજપાલ રાસ સં. ૧૪૮૪, વિદ્યાવિલાસ પવાડો
સં. ૧૪૮૫, હંશાલ્યભદ્ર રાસ; જંબુસ્વામી વિવાહલે સાચોરમાં સં. ૧૪૬૫,
કલિકાળ રાસ વગેરે; ઉક્ત ખ. જયસાગરસુરિ કૃત જિનકુલસુરિ-
ચતુષ્પદી સં. ૧૪૮૧, ચૈત્યપરિપાટી સં. ૧૪૮૭, નયરમોહ તીર્થ
પરિપાટિ, અને વજ્રસ્વામી ગુર રાસ સં. ૧૪૮૬ બુનાગઢમાં; મ્હાંડલુઆવક
કૃત સિદ્ધચક-શીપાલ રાસ સં. ૧૪૬૮, અંપા કૃત નલસુરિચ, મેધા
કૃત તીર્થમાળા સ્તવન, તથા રાણકપુર સ્તવન સં. ૧૪૬૬;
તેજ વર્ષમાં કેવરનસુરિ ફાગ તેના એકે શિષ્ય કૃત; તથા
વડતપ મચ્છના સ્વામીકૃત મત્સ્યોદયકુમાર રાસ, વિદ્યમચ્છરિ
કુમાર રાસ સં. ૧૪૬૬, તથા ગુણુસ્થાનક વિચાર ચોપર્ધ;

તેજવર્ધન કૃત હરતપાકૃષ્ણલી રાસ; મંડલિક કૃત પેથડરાસ (કે જેમાં
ઐતિહાસિક પૃથ્વીધર-પેથડ નામના સૈવપતિનાં સુકૃત્યોનું વર્ણન છે);
સર્વાનન્દસુરિ કૃત મંગલકવરા રાસ; ઉક્ત માણિઆસુંદર સુરિ શિષ્ય
જયવલ્લભ કૃત સ્થૂલભદ્ર પાસડીઓ, તે ધના અણુગારનો રાસ;
અને સોમસુન્દરસુરિના શિષ્ય રત્નમંડનગણિ કૃત નેમિનાથ નવરસ
દાગ અને નારી નિરાસ રાસ. આ પૈકી ઐતિહાસિક પ્રાચીની ગરજ
સારે એવા-રાસો વસ્તુપાલતેજપાલ રાસ અને પેથડ રાસ છે.

૭૧૦. અત્યારસુધીની શોધ પ્રમાણે પ્રસિદ્ધ નરસિંહ મહેતાનો
હારપ્રસંગ સં. ૧૫૧૨ નો છે અને તેથી તે નાગર કવિનો જન્મ
સં. ૧૪૭૦ માં મૂકાય છે. તેમનાં કાવ્યોનો ઉદ્ભવ ૧૫૦૦ પછી
ગણી શકાય. તેના યુગ પહેલાં જૈન કવિઓએ બાષા કાવ્યસાહિત્ય
ખેડ્યું હતું. તેમનાં જૂનાં કાવ્યો ઉપર જણાવ્યાં છે અને તેની જૂની
પ્રતિઓ પણ લખ્ય થાય છે. નરસિંહ મહેતાનાં જે કાવ્યો હાલ
છપાયાં છે તે સંસ્કારેલી-વાળીજુડી સાદસુદ કરેલી વર્તમાન બાષામાં
છે. મૂળ બાષાનું નામનિશાન મળ્યું દુર્લભ છે. નરસિંહ મહેતાને
ગૂજરાતી આવ કવિ લગભગ હમણાં સુધી કહેવામાં આવતા હતા,
પણ હાલમાં તે પહેલાં થયેલા સારા સંસ્કારી અને મોટી કૃતિઓ
રચનારા જૈન કવિઓ મળી આવેલા છે તેથી હવે નરસિંહ મહેતાનું
ગૂજરાતી બાષાના ‘આલકવિ’નું પદ ધ્રુવ રહી શકે તેમ નથી.

૭૧૧. રા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી જણાવે છે કે “ગુજ-
રાતી સાહિત્યના મધ્ય યુગ અને તેની પણ પૂર્વના યુગ માટે આજથી
પચ્ચાસ વર્ષ પર જે જે અભિપ્રાય બધાએલા તે, નવાં નવાં પુસ્તકો
હાય લાગવાથી કાલક્રમે બદલાતા ગયા છે. દાખલા તરીકે નરસિંહ
મહેતાને આદિ કવિનું સ્થાન આપવામાં આવતું, અને સાથે સાથે
એવો પણ અભિપ્રાય આપવામાં આવતો કે નરસિંહ મહેતાના સમય
પહેલાં ગુજરાતી સાહિત્ય હતુંજ નહીં, તેનો આરંભ નરસિંહ મહે-
તાથીજ થયો-એ અભિપ્રાય જુલભરેલો ખાલમ પડ્યો છે. ...પણ

પ્રાચીન કાવ્યો જે અપ્રસિદ્ધ પડી રહેલાં તે પ્રસિદ્ધિમાં આવવાથી જુના અભિપ્રાય ફેરવી નવા બાંધવામાં આવ્યા છે, અને હાલ જે અભિપ્રાય બંધાયા છે તે પણ સ્થાયી નથી, કારણ હજુ જૈન ભંડારમાં અને જૈનેતર વ્યક્તિઓના કબજામાં એટલા બધા અપ્રસિદ્ધ હોયો પડી રહેલા છે કે તે જેમ જેમ પ્રસિદ્ધ થતા જશે તેમ તેમ હાલ બાંધેલા અભિપ્રાય પણ ફેરવવા પડશે. આપણા જુના સાહિત્ય સંબંધે હાલનો જમાનો અનિશ્ચિતપણાનો-transjional period નો-છે...” ૪૬૧

૭૧૨. જયશેખરે સંસ્કૃતમાં પ્રબોધચિંતામણી એક રૂપક (allegory) તરીકે સં. ૧૪૬૨માં રચેલા જણાવી ચલા છીએ. તેજ વિષયનો પણ સ્વતંત્ર કૃતિ તરીકે તેમણે ત્રિભુવનદીપક પ્રબંધ અથવા પરમહંસ પ્રબંધ-પ્રબોધચિંતામણી ચોપદ્ય એ નામનો ગ્રંથ રચેલ છે કે જે વિક્રમ ૧૫મી શતાબ્દીના હિત્તશર્ધના પ્રારંભની ગુજરાતી ભાષાનો અવિકલ નમુનો પુરો પાડે છે. જે કે તે પોતાના સંસ્કૃત મંથ નામે ‘પ્રબોધચિંતામણિ’ નાજ વિષયનું પ્રતિપાદન કરે છે, છતાં ભાષાનો પ્રવાહ સ્વતંત્ર અખંડિત અને સ્વાભાવિકપણે વહે છે. તે મંથ પ્રબોધમંદોદય જેવા પરમવાદીઓના વાક્યપ્રહારોના પ્રતિકારરૂપ, લોકપ્રચલિત પાખંડ અને લોકોત્તર ધર્મના સત્ય સ્વરૂપને પ્રકાશિત કરવા માટે રચાયેલો છે. આ હિપરથી ધર્મજુદિ-પાપજુદિ રાસ આદિ કૃતિઓ પછીના સમયમાં લખે છે. આ પ્રબંધની પ્રાચીન શુદ્ધ ભાષા જેમાં તે ૧૫ મા સૈકામાં થયેલ માનવામાં આવતા નરસિંહ મહેતા, ભાસણ, ચીરિં-બાઈ આદિની ગૂજરાતી ભાષા અવીર્ચીન જણાઈ આવે છે. આમાં જુની ગૂજરાતી છે અને અનેક છંદો જેવા કે દ્વંદ્વ, કૃપદ, એકતાલી ચોપદ, વસ્તુ, સરસ્વતી ધઉલ, છપ્પ, ગુજરી વગેરેમાં, પ્રાસંગિક આવહારિક પ્રબોધ સાથે પરમહંસ અથવા આત્મરાજનું ચરિત્ર પ્રકટ

કર્ચું છે. આ પરથી જેમ પ્રો. મણિલાલ નજીભાઈ દિવેદીને જણાયું કે 'ગુજરાતી ભાષાને પ્રથમ ગુજરાતીનું રૂપ આપનાર જૈનોજ હોય એમ માનવાને બહુ કારણો છે,' તેમ રપષ્ટ સમજાય તેવું છે. (જુઓ પં. લાલચંદ સંપાદિત તે કાવ્ય).

૭૧૩. તાજેતરમાંજ સાક્ષરશ્રી કેશવલાલ હર્ષદ ધ્રુવ જણાવે છે કે:-
'પ્રભોધચિંતામણિ ગૂજરાતીમાં જૂનામાં જૂનું રૂપક છે. રૂપકની ધટના હસ્તના કરતાં અવ્ય કાવ્યને અને કથાને વિશેષ અનુકૂળ છે. તે જોતાં પ્રયોગબંધનો માર્ગ મૂકી જયશંખર સૂરિએ કાવ્યબંધનો માર્ગ લીધો એ બહુ યોગ્ય કર્ચું છે. રૂપક મનનગ્રાહ્ય છે. તેના કાવ્ય રૂપે નિરૂપણથી ઔચિત્ય સચવાય છે અને નવીનતા એ આવે છે.'

૭૧૪ જયશંખર સંસ્કૃતમાં પ્રભોધ ચિંતામણિ કાવ્ય રચ્યું છે તેની સાથે આ ગૂજરાતી કાવ્યની, ઉક્ત સાક્ષરધ્રુવ કહે છે કે, 'તુલના કરવી ઇષ્ટ નથી. એક કાવ્યમાં કવિએ અલંકારપ્રધાન મહાકાવ્યની આડંબરી શૈલી સ્વીકારી છે; અને ખીજામાં પ્રસાદપ્રધાન કથાવાર્તાની ઝળુ શૈલી હૃદયે ધરી છે. કર્તાના સમયમાં પંડિતોએ પહેલાંને વખાણ્યું હશે; અને સામાન્ય શ્રોતાઓએ ખીજાને વધારી લીધું હશે. સંસ્કૃત કવિ તરીકે જયશંખરનું જે સ્થાન હોય તે હો, ગૂજરાતી કવિ તરીકે તો તેનો દરજ્જો ઊંચો છે. આ એકજ ગુર્જર કાવ્યથી જૈન કવિ પ્રથમ પંક્તિનો સાહિત્યકાર બને છે. પ્રભોધ ચિંતામણિ પ્રભોધપ્રકાશના કરતાં અધિક યશસ્વી થવા નિર્મિત છે. કવિની પ્રતિભા વસ્તુની ગૂંથણીમાં, પાત્રની યોજનામાં અને રૂપકની ખીણવણીમાં એક સરખી વિજ્ઞયશાળી નીવડે છે. પ્રસ્તાવનાનું વૈચિત્ર્ય અનેક રસની મિલાવટને પોસે છે; અને કાર્યનો વેગ તથા સંવિધાનનું ચાતુર્ય બાંચનારનું કૌતુક હેવટ સુધી ટકાવી રાખે છે. ગૂજરાતી કૃતિનો રસ ઝીલનાર જંનેતરે હશે, એ દષ્ટિથી કર્તાએ તેને સર્વની રચિ સ્વતોએ એવું રૂપ આપ્યું છે....જંનેતર સાહિત્યની પેઠે જૈન સાહિત્ય ચક્રે ચોટે ગવાયું હોત, તો જયશંખર સૂરિએ પણ લાલણ અને શ્રેમાનંદના જેવી પ્રસિદ્ધિ લોકમાં મેળવી હોત.

૭૧૫ 'પ્રબોધચિતામણીનો પદ્યભાગ માત્રાબંધ અને લયબંધ એ બે રૂપે વિભક્ત છે. માત્રાત્મક છંદમાં આશરે અઠીસે ચઉપદ્ય અને લગભગ પોણોસો દૂદા છે. તે સિવાય પદ્ધરી, ચરણકુલ, ચરહદ્દુ, દુમિલા અને ગીતિના નામે જાણીતા માત્રામેળ છંદ વધતા ઓછા દેખા દેછે; અને અપબ્રંશમાંથી જૂની ગૂજરાતીમાં ઊતરી આવેલો વસ્તુ નામે છંદ પણ તેમાં યોજેલો છે. ઉપરાંત હપય, સરસ્વતી ધલ્લ, તલહાર અને ધલ્લ એ મિશ્ર માત્રાબંધ પણ કવિએ ઉપયોગમાં લીધી છે. બાકીના પદ્યાત્મક ભાગમાં સોરઠા જેવા એક કડીના દ્રૂપદનો, પદ જેવાં અનેક કડીનાં દ્રૂપદ તથા જાળદનો અને ધલ્લ કિંવા ધોળનો સમાવેશ થાય છે. લયબંધ આખા કાવ્યનો નવમે ભાગજ રોકે છે. ગદ્ય ભાગમાં બોલીનાં બે ઉદાહરણ છે. જ્યૈષ્ઠ્ય સરિના ન્હાના ગુરુભાઈ મેરડુંગસરિ, તેમના સિખ્ય માણિયમસુંદર સરિએ જૂની ગૂજરાતીમાં ગદ્યાત્મક પૃથ્વીચંદ્ર ચરિત્ર સંવત ૧૪૭૮ માં રચ્યું છે; તે બોલીમાં છે. અક્ષરના, રૂપના, માત્રાના અને લયના બંધનથી મુક્ત છતાં લેવાતી છૂટ ભોગવતું પ્રાસયુક્ત ગદ્ય, તે બોલી. અધિકૃત્યસુંદર બોલીવાળા પ્રબંધને વાવિલાસ એટલે બોલીનો વિલાસ એવું નામ આપે છે.

૭૧૬ 'પ્રાકૃત પાસેથી વારસામાં મળેલી છંદની પૂંજ વધારીને અપબ્રંશે ગૂજરાતીને આપી. ૪૧૨ એને લીધે ગૂજરાતીનું પુરાતન સાહિત્ય છંદમાં રચાયું. સમય જતાં ગૂજરાતીએ નવું સાહસ ખેડી વિવિધ દેશીનો લયબંધ બપગવ્યો. ચિરંતન ગૂજરાતી સાહિત્ય ઓછું ઉપલબ્ધ અને ઓછેડું પ્રસિદ્ધ હોવાથી, ચત્રકાળનું ગૂજરાતી સાહિત્ય તો દેશીમાંજ હોય-છંદમાં ન હોય, એવી માન્યતા બાંધનાર પ્રથમ અપબ્રંશે આપેલો વારસો ભૂલી જાય છે...વળાં છંદને કલામય ઉપયોગ આજકાલનો નથી-પણ કલાના જેટલો જૂનો છે. ૪૧૩

૪૧૨ 'જુઓ હેમાચાર્ય' વિરચિત જ કોણ સાધનનો પ્રાકૃત અને અપબ્રંશ છંદને લખતો ભાગ. (કે. મુવ)

૪૧૩ જુઓ દિ. બ. કેશવલાલ હર્ષદ મુરતી સંપાદિત પ્રાચીન ગુજરાત કાવ્યમાં તેમની પ્રસ્તાવના અને એવમુચ પુ. ૩ પૃ. ૧૬૬ માં 'પ્રબોધચિતામણી સંજ્ઞાથી સાક્ષરથી કેશવલાલભાઈ.'

૭૧૭ 'આ કાવ્યમાં પહેલ વહેલાં પદ મળે છે. પદનું જ શીર્ષક નામ દેશી છે. માર્ગ અને દેશી એ બે નામો અનુક્રમે પિંગળને અનુસરીને લખાયેલી કવિતાને અને લોકરાહોને અનુસરીને લખાયેલી કવિતાને આપવામાં આવ્યાં છે. તેનો આરંભ ચૈદમા સેકાથી થયેલો જોવામાં આવે છે. દેશીનું આપણે સ્થૂલ પૃથક્કરણ કરીએ. પદમાં નરસિંહનાં ત્રણ કાવ્યો લખાયેલાં છે. ગોવિંદમન, સુરતસંગ્રામ, અને સુદામાચરિત્ર. નરસિંહ મહેતાનાં 'પ્રભાતિમાં' કહેવાય છે તે રાગનું નામ નથી પણ પ્રભાતમાં એ પદ ગાવામાં આવતાં હોવાથી તે નામ અપાયું છે. એને આપણે હાલ જૂલણા છંદ એવું નામ આપીએ છીએ એવે જૂલ છે. દેશીને માર્ગનું નામ આપી શકીએ નહિ...' ૪૧૪.

આ પદ-દેશી રાગો જ્યોત્ષ્ણપરમ્પરિ પહેલાં પણ (એટલે અવસ્થા નરસિંહ મહેતા પહેલાં) જૈન કવિઓએ વાપર્યાં છે ને ત્યાર પછી વાપર્યાં જ મળ્યા છે. તે દાખલાથી બતાવી શકાય તેમ છે.

૭૧૮ આ યુગના ગૂજરાતી જૈન કવિઓની કૃતિઓમાંથી કાવ્યના નમુના અત્રે સ્વલ્પસંકેતને લીધે આપી નથી શકાયા. જેમને લોડા નમુના જોવા હોય તે મારા લેખ નામે 'વિક્રમ ૧૫ મા સૈકાના કેટલાક જૈન કવિઓની કાવ્ય પ્રસાદી'માંથી ૪૧૫મેળવી શકશે. દરેક યુગવાર કવિઓના નમુના હવે પછી જૈન ગૂર્જર પદસાહિત્ય સંગ્રહો વિસ્તારથી નિર્બંધ લખાનાર છે તેમાં અપાશે.

૪૧૪ ઉક્ત સાક્ષરશ્રી મુખનાજી લાપણુનો સાર 'સુલિખનકાશ' ફેબ્રુ. ૧૯૨૬ 'પદબંધની કસોટી અને બીજા પ્રમો.' વિશેષ માર્ક બુક્સે આમણ મિત્ર રા. મંજુલાલનો લેખ 'આપણી દેશીઓ અને પ્રાચીન સાહિત્યગીત'—સુન્દરી. એ ૧૯૩૦

૪૬૫ 'સારસંગ્રહો તંત્રી અંક બંને. ૧૯૨૭ પૃ. ૧૦૦૩: 'જૈનયુગ' કાર્તિક -માગસર સં. ૧૯૮૩ પૃ. ૧૬૬.

શ્રી ગણેશાય નમઃ
૧૯૫૫-૫૬

ચિત્રોડનો જૈન પ્રતિશ્થાન પૃ. ૪૫૫ ડિ. ૪૪૪.

चित्रोत्तमां 'अष्टाष्ट' जैन भक्ति-शृंगार चावली-सिंहार यौरी अ. १५०५ पृ. ४८३.

પ્રકરણ ૪ થું.

વિક્રમ સોળમું શતક [સં. ૧૫૦૧ થી ૧૬૦૦]

ઐતિહાસિક ઘટનાઓ.

શ્રેયઃ શ્રીધર્મવીર્યં વિમલમસિન્ધુદ્ધારતક્ષેત્રધામ્યાં

યેનોત્તં મધુ કુળાદૌ તવન્નુ વિવલસદ્ બોરસૈઃ સિન્ધમેતત્ ।

પ્રોદિ ચ પ્રાપિ તપ્તૈઃ સુકૃતગુણમૈઃ સ્વાશ્રિતેડયાપિ વશા—

વાયિવ્યાધિવ્યપાર્યં પરમસુલ્લખલં નામિસુઃ સ્તાદ્ સ સિન્ધૈ ॥

—જેણે વિમલમતિ પૃથક્ કારતક્ષેત્ર ભુવિમાં મુગ્ધની આદિમાં મન્યા-
શુશ્રીનું ધર્મબીજ બાંધું અને ત્યાર પછી તે બીજ-પ્રાતાના જન્મલેખ ગ્રાસ
(ભનિરસ, નાણીરસ) વડે તેના જ્ઞાતા સુકૃતિગુણોના સમુદાયથી સીંચાઈ ઝોડી
પાડું તે નાભિનન્દન-રસપ્રસાર આધિ બાધિના નાસ રૂપ પરમસુખ રૂપ
આપો અને આપણી સિદ્ધિ અને યશો.

(સોમવાદિત્રયસિદ્ધિત ગુરુગુરુત્વાદ્ય મંથ સં. ૧૫૬૧)

૭૧૬ સં. ૧૫૦૫ માં રાણા કુંજા (કુંજકણ) ના ભડારી
(કોશાબ્ધ) વેલાકે શાંતિનાથ તીર્થકરનું અણપદ નામક જૈનમંદિર
ચિતોડમાં બંધાવ્યું કે જેની પ્રતિષ્ઠા ખ. જિનસેન(૧)સરિએ કરી હતી
કે જેને હાલ 'ચુંગાર ચાવડી-સિંગારચૌરી' કહેવામાં આવે છે. ૪૧૬
તેને પ્રથમ ચાર દાર હતાં તેમાં બે દાર સુંદર કોરેલી જળાઓ બેસાડી
કરવામાં આવ્યાં છે. સં. ૧૫૦૬ ના વર્ષમાં મહારાણા કુંજકણે
આણના જૈન ધારિકો પાસેથી મુંડકું વલાવું વગેરે ન લેવા અને
તેમનું સ્થાપ્ય કરવા સંમતી લખી આપેલું બવરથાપત સુલિખવસહિના

૪૧૬ થોડો કહે છે કે અહીં રાણા કુંજાની ચાન્ડભરીને વિવાહ થયો
હતો તેની આ ધૌરી છે, પણ તે ભૂલ છે, કારણકે તેનો સિલસિલો કમ
જૈનમંદિરની સાક્ષી પૂરે છે. બાજબ સ. ઇ. ૫૬૯ થી ૫. ૩૫૬ અને
બીજો ખંડ ૫. ૧૨૫ સિખણ. ચાન્ડપુતાના મુઝિમ રીપર્ટ સન ૧૯૨૦-
૨૧ ૫. ૫ હોમસ ૧૯૨૦.

દક્ષિણાભિમુખ દરવાગની બહાર પ્રતિસ્થાનની પાસે એક સ્વેત
'સુરહિ' પથર રોપેલો છે તેના પર કોતરેલું છે. ૪૬૭સં. ૧૫૦૭ના

૪૬૭ જુઓ તે લેખ:- 'શ્રી ગણેશાય: ॥ સહી (ત્રિશક્ત્યેષુ ચિન્હ છે)
સંવત્ ૧૫૦૬ વર્ષે આપાદ સુદિ ૨ મહારાણા શ્રી કુંભકર્ણિ વિજયરાજ્યે શ્રી
અર્જુનાચલે દેવવાડા ગ્રામે વિમલવસહી શ્રી આદિનાથ તેજલવસહી શ્રી
નેમિનાથ તથા બીજે આવકે દેહરે દાદ મુંડિક વહાવી રખવાડી ગોડા પોઠવાઈ
રાણી શ્રી કુંભકર્ણિ મહં કુંગર ભોલ ભોળ મયા ઉધારા જીકો ન્યાત્રિ
આવિ તિહિં સર્વ મુકાતું ન્યાત્રા સમંધિ આચ્યંદ્રાં લગિ પછે કુંઈ કોઇ
માંગવા ન લહિ રાણી શ્રી કુંભકર્ણિ મં કુંગર ભોલ જપરિ મયા ઉધારી
યાત્રા મુમતી કીધી આપાદ થાપુ સુરહિ રોપાવી જીકો આ વિધિ લોપિસિ
તિ ઇહિ સુરહિ લાંબીરે પાપ લાગિસિ અનિ સંદ જીકો ભત્રિ અવિસર્ધ
સ કુંઈ ૧ એક દેવ શ્રી અચલેશ્વરિ અન દુમાણી ૪ વ્યા દેવિ શ્રી વિચિત્ર
લંડારિ મુદિસ્યઈ। અચલજટ જપરિ દેવી ॥ શ્રી સરસ્વતી સન્નિધાનિ બધાં
લિખિત'। દુએ ॥ શ્રી સ્વયં ॥ શ્રી રામપ્રસાદાતુ ॥ શુભ ભવતુ ॥ દોસી
રામજી નિત્ય પ્રજીમતિ ॥' આમાં ગેવાડી લાખા છે. આમાંના સખ્તોના અર્થ
ભણવા યોગ્ય છે. વિમલવસહી-વસહી (પ્રાકૃત) વસહિકા (પ્રાકૃતથી બનેલ
સંસ્કૃત), વસતિ (સંસ્કૃત), મંદિર; વિમલચાહનું સ્થાપેલું-મંધાવેલું મંદિર;
તેજલવસહી-પ્રસિદ્ધમંત્રી વસ્તુપાલના લાઈ તેજપાલની સ્થાપેલી શ્રી નેમિ-
નાથની વસહિકા. બીજે-બીજ, અન્ય. આવક-જૈન ધર્માનુયાયી સંધના ચાર
અંગ છે-સાધુ, સાધ્વી, આત્રક, આવિકા; તેમાં આવક તે ધર્મનું શ્રવણ
કરનાર (સાધુઓના જપદેશના અનુયાયી) અર્થાત્ ગૃહસ્થ, તેમાંથી 'સરાવગી'
સખ્ત નિકળ્યો છે. દેહર-દેવધર, દેવકુલ, દેવલ, મંદિર. બીજે આવકે દેહરે-
અન્યાન્ય જૈન મંદિરોમાં (અધિકારજીની વિમલિત વિરોધજી તથા વિરોધ
બંનેમાં છે) દાણ-સંસ્કૃત કંડ, રાજકીય કર. કંડ યા દાણ જુમોના (ચિક્ષા)
ને માટે યા રાહદારી જમાત આદિના માટે લેવાય છે. મુંડિક-મુંડકું, પ્રત્યેક
યાત્રિજ્ઞા દર માથા હીક કર. વહાવી-માર્ગમાં રક્ષા માટે સાથેના સીપાઇનો
કર. રખવાડી-ચોષીદારનો કર. ગોડા-ગોડા, પોઠવા-સંસ્કૃત પૃષ્ઠ-પીઠ પર
ભાર ઉત્તરનાર બળદ. કું-ના. રાણી શ્રી કુંભકર્ણિ-ઇ' એ ત્રીજી વિલક્ષિતજી
ચિન્હ છે, રાજ કુંભકર્ણિ. મહં-મહંતમ, મહંતમ, ઉચ્ચ રાજ્યાધિકારી યા
મંત્રી. સરખાવો મહતા, મહેતા યા મહંતર ભોળ-ચોળ, ભોળ કુંગર ભોલ

માધ (અસિત) સમગ્ર દિને ગુરવારે જૂનાગઢના રાજ્ય માંડલિકે રેતન (સિંહ)સુરિના પદ્મલિપેકના અવસરે પંચમી અષ્ટમી ચતુર્દશી દિનામાં સર્વ જીવની અમારિ કરારી; તેની પહેલાં એકાદશી અને અમાવા-સ્થામાં તેનું પાલન થતું હતું. ૪૬૫ તેજ રાજ્યના સમયમાં સં. ૧૫૦૬

નામના અધિકારીના કહેવાથી, તેના પર દૂપા-કપકાર કરીને બિહો-એ. તિલિંગ-તેનું. મુકાવું-મૂકાવું, ઊઠાવું. પથે-પાટ્યું નય. માંગવા ન લઈ-માગી ન સકે. જાપરિ-કપર જોયની વ્યાખ્યા જુઓ. મયા કપાર-મયા કપરણ કરી, 'દયા' મયા' કરી, દૂપા કરી. મુગલી-મુક્તિ, છટ. કાપી-કરી. ચાપુ-ચાપુ, રથાપુ. આપાટ-નિયમ. મુરિહિ-ફારસી રારહ (ઈ) નિયમનો લેખ રોપાવો-રોપી, જીવી કરી. (સં. રોપિતા, પ્રાકૃત સંસ્કૃત રોપાપિતા). જોપિસિ-જોપરો. તિ-તેને (કર્મકારક) ભાંગીફ-તોડવાના. જાગિસિ-જાગરો. અનિ-અને (સં. અન્યત્) સંહ-સંધ, યાત્રિકોના સમૂહ. અવિસધ-આવરો સંસ્કૃત સમ-આવિધ્યતિ (ઈ). સ-તો. ફણ (સંસ્કૃત પદિક)-ફીજ, જે આનાની જગજગ કિંમતનો ચાંદોનો સિકકો. અચ્છેશરિ, બંડારિ, સંનિધાનિ-એમાં 'ધ' અધિકરણ કારક છે. દુગાકી (સં. દિકાકિણી) એક પદિકના પાંચ (રૂપિયાના ૪૦) એવો એક તાંબાનો સિકકો. મુકિસ્વધ-મૂકરો (સરખાવો મુકાવું, અવિસધ). ફોએ-ફૂતક. શિલાલેખો અને તામ્રપત્રોમાં જે અધિકારી દ્વારા રાજ્યના અપાઠ હોય તેનું નામ 'ફૂતકોડત' એમ કહીને લખાતું હતું. તેનો અપભ્રંશ ફૂએ, ફૂવે યા ફૂમે પ્રત, પછીના લેખો પછો આદિમાં આવે છે. આ લેખના ફૂએ યા ફૂતક સ્વયં રાજા કુંભાજ છે. દોસી રામણ-આ લેખનો લેખક હશે. જોડાછનો લેખ 'અનંદ વિક્રમ સંવત્ ૭૬૫ના' ના. પ્ર. પ્ર. ૧, પૂ ૪૫૦-૪૫૨.

૪૬૮ આ સંબંધીનો મોટો શિલાલેખ જૂનાગઢના કપરકોટમાં મદમાં એક શિલાપદ છે તેમાં છે કે જે મારી ગિરનાર ચાત્રના અવસરે તા. ૩૦-૧-૨૬ ને દિને જે ભાંગ્યો તુરંથી જવારી લીધો તેમાંથી નીચેનું પ્રસ્તુત લેખ મૂકેલ છે.

'સ્વસ્તિ ભી સંવત્ ૧૫૦૭ વર્ષે માધ...સપ્તમી દિને ગુરવારે...મી... રાજાશ્રી મેલમદે સુત રાજલશ્રી મહિપાલદે સુત...મી મંડલિક પ્રજાણા... સર્વજીવલક્ષ્ણકરણતપરજી મીદાય મંત્રીય ચાતુર્ય સીચાંદિ મુજુરત્ન રત્ન(સિંહ) સુરીણ પદ્મલિપેકાવસરે સ્તંભતીય વાસ્તવ્ય સાંઠ હેવા સુત હાંસા સુત...સંભૂકીન...સમસ્તજીવજાનકરણ...પ્રરજી પંચમી અષ્ટમી ચતુર્દશીદિને સર્વજીવ અમારિ કરારી ૧૫૦૬...વંતરે સિંહાસને

માધ શુદ્ધ ૫ ને દિને, વિમલનાથનો પ્રાસાદ સ્તંભતીર્થવાસી વ્ય-
શાશ્વરાજે બંધાવેલો તેમાં ઉક્ત પૃથક્ તપામચ્છના રત્નસિંહસુરિએ
પ્રતિષ્ઠા કરી. (જૈન ગ્રં. કવિઓ ભાગ ૨ પૃ. ૭૩૮. આ સંબંધીનો
પ્રથમનો અર્ધો મોટો શિલાલેખ માંડલિકના રાજવંશનું વર્ણનવાળો
અને પછી શાશ્વરાજના વર્ણનના બે શ્લોક જણાવી અટકતો અત્યારે
ગિરનાર પર મોજૂદ છે.) આ શાશ્વરાજ તે હરપતિ સંઘપતિ કે જેણે
સં. ૧૪૫૨ માં ૭ દેવાલયો સાથે સત્રુંજય વગેરે તીર્થોની યાત્રા કરી
હતી અને જેણે ત્યાં રત્નસિંહસુરિનાં અને રત્નચૂલા સામ્યીનાં પમલાં
પદ્માભ્યાં હતાં તેના નામલદે પત્નીથી થયેલ પુત્ર સન્ન્યસનસિંહનો
કૌતુકદેવી નામની સ્ત્રીથી થયેલ પુત્ર હતો. તેણે સં. ૧૫૧૭માં સત્રુંજય
તથા ગિરનાર તીર્થની ૨૪ દેવાલયો સહિત યાત્રા કરી હતી અને
તેજ વર્ષમાં તેના આગ્રહથી જ્ઞાનસાગરસુરિએ ખંભાતમાં વિમલના-
થચરિત્ર રચી પૂર્ણ કર્યું હતું. (જુઓ તે ચરિત્રનું લાષાંતર પ્રં.
આં. સભા ભાવ.)

૭૨૦. સં. ૧૫૧૨માં વાણીઆમાં દશા વીસા એવા ભેદ
જાણીતા થઇ ગયા હતા અને તેમાં આવક અને મૈત્રી (વૈષ્ણવ) બંને
હતા એ તે વર્ષમાં રચાયેલા કાન્હડાદે પ્રબંધપરથી જણાય છે:—

‘બીસા દસા વિમતિ વિસ્તરી, એક માત્ર નિ એક મહેસરી.’

છતાં તે બંને ખરીદવું, વેચવું, પરદેશ સાથે જળ અને સ્થળથી
વ્યવસાય કરવો વગેરે અરસપરસ વ્યવહાર રાખી સાથેજ કરતા.

૭૨૧. તપામચ્છમાં લક્ષ્મીસાગર સુરિને મચ્છનાથક પદ સં.
૧૫૧૭ માં મળ્યું. તેમનું ચરિત્ર શુરગુણરત્નાકર કાવ્યમાં આપેલું
છે તેના સાર અત્રે મૂકવામાં આવે છે. ‘તેમણે મૂળ સુનિસુંદરસુરિ

પ્રવિષ્ટેન શ્રી મંડલિક રાજ્યધિપેન શ્રી અભારિ પ્રાગ્ દિગ્વિત સ્પદસ્ત
દિગ્વિત શ્રી હરિ (?) સહિત સમર્થિત’ । પુરાપિ એકાદશી અમ્ભાવાસ્થે પ્રક્રમ-
માનેસ્તઃ । સંપ્રતિ...એતેષુ પંચમી અષ્ટમી એકાદશી ચતુર્દશી અમ્ભાવાસ્થા
દિનેષુ રાજ્યધિરાજ શ્રી મંડલિકેષુ સર્વે એકાદશ્યાશ્લોકાવિધી સર્વે દુરિત
દુર્ગોપસર્જનિવારિણી સર્વેશ્વરઅભારિકાચ...ણી ચિત્ર વિજયતાં ॥ વગેરે.

ગિરનારપરની સંઘામ સોનીની દુક
[જેન સરતી વાંચનમાળાના સૌજન્યથી]

જામનગરનું જિનમંદિર સં. ૧૬૭૮ પાસે ૮૨૮
[જૈન સરતી વાંચનમાળાના યોજન્યથી]

પાસે ઉમાપુરમાં સં. ૧૪૭૦ માં ૭ વર્ષની વયે દીક્ષા લઈ સિદ્ધાંતો શીખી લીધાં અને દુર્વોદીઓનાં માન ઉતારી ખાલ દશા છતાં છુપું-દુર્ગમાં મહિપાલ રાજને રંજિત કરેલ હતો. ક્રમે વિવાહપ્રથમિના યોગવહનથી ગણિપદ પ્રાપ્ત કર્યા પછી પંડિતપદ સોમસુંદરસુરિએ દેવગિરિથી આવેલા સાહ મહાદેવના કરેલા ઉત્સવપૂર્વક સં. ૧૪૮૩ માં આપ્યું. સં. ૧૫૦૧ માં સુંડરથલમાં મુનિસુંદરસુરિએ વાચકપદ આપ્યું ને તેનો ઉત્સવ સંઘપતિ ભીમે કર્યો. સં. ૧૫૧૭ માં ગચ્છનાથ બન્યા પછી માલવદેશ અવલોકી ગૂજરાતમાં આવી રતંભતીર્થમાં રત્નમંડન અને સોમદેવસુરિ સાથે ગચ્છમેલ કર્યો-૫થક પક્ષ જેવું થઈ ગયું હતું તે દૂર કર્યું. સં. ૧૫૨૨ માં ગચ્છપરિધાપનિકા વિધિ કરી અનેકને આચાર્યપદ, વાચકપદ, વિશુધપદ, આપ્યાં (તેની સુચિ માટે જુઓ સર્ગ પીઠ્ઠે) ગૂજરાત મર અને માલવ દેશમાં પ્રસિદ્ધ આવકો, અને તેમના કરેલા ઉત્સવ પૂર્વક બિંબ પ્રતિષ્ઠાદિનો ઉલ્લેખ ત્રીજા સર્ગમાં છે. ગિરિપુર (કુંજરપુર)માં ઉકેશ ચાતિનો સાહ સાસ્ત્ર તે સોમદાસ રાજનો મંત્રિ હતો. તેણે ૧૨૦ મણુ પિત્તલની જિનમૂર્તિ કરાવી તેની અન્ય મિથો સાથે પ્રતિષ્ઠા કરાવી. દક્ષિણના દેવગિરિના સાહ મહાદેવે સનુંજ્યાદિની તીર્થયાત્રા કરી લાટપલ્લિ આદિમાં પુષ્કળ દ્રવ્યથી કરેલા ઉત્સવથી અનેકને વાચક, મહત્તરાપદ અપાવ્યાં. હાડાવટી માલવદેશના પ્રગ્નપ્રિય અહમ્મુદના મુખ્ય મંત્રી મંડપ (માંડવમદ) ના વાસી પ્રાગ્વાટવંશના સંઘપતિ અંદ્રસાધુ (આંદાસાહે) ૭૨ કાષ્ઠમય જિનાલય અને ધાતુના ૨૪ જિનના પટ્ટો વગેરે કરાવ્યાં. અને તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી. અહમ્મહાવાદના વાસી શ્રી ગદરાજ (ગદા) મંત્રીએ સોઝીતક (સોઝીતરા) માં ત્રીશહજાર દ્રમ ટંક ખચી નવું જૈન મંદિર કરાવી તેમાં સોમ-દેવસુરિ પાસે પ્રતિષ્ઠા કરાવી, અને શુભરત્નને વાચકપદ અપાવ્યું. મંડનગ્રેહીવાળા આણવમ્બીપુરમાં તે સુરિએ સોમલગ્નિને ગણિની પદ આપ્યું. માલવદેશમાં ગ્યાસદીન રાજ્યે મંડપદુર્ગના વાસી સં. મુસ્લ અને વીરા પ્રાગ્વાટચર્ચિતમાં મુખ્ય હતા તેમણે સુધાનિધિરિ

સાથે સંઘ લઈ સિદ્ધાચલ આદિની યાત્રાએ નીકળી ઉપરલદ્દ મામમાં આવી શુભરત્નવાચકને સ્થરિપદ અપાવ્યું ને પછી પાતશાહનું હરમાન લઈ એક લાખ કરતાં વધારે દ્રવ્ય ખર્ચા ઉક્ત સિદ્ધાચલની યાત્રા કરી.

૭૨૨ દક્ષિણના દેવગિરિના સં. ધનરાજ અને નમરાજ ખંતે ભાઈઓએ ગૂજરાત આવી અહિંમૂદ નામના રાજ્યકર્તાનું માન મેળવી વિમલાચલની યાત્રા કરી પાટણુ ચાતુર્માસમાં આવી ત્યાંના સંઘને અનેક રીતે સેવા કરી તુષ્ટ કર્યો ને સોમગજ વાચકને સ્થરિપદ અને તેના શિષ્ય જિનસોમ પંડિતને ઉપાધ્યાયપદ પાટણમાં અપાવ્યાં. ઉપર્યુક્ત ગૂજરે યાત્રિના વણિક સુલતાનના મંત્રી સંઘવી ગદાએ ૧૨૦ મણુ પીત્તલનું ઋણભદેવનું યિંચ કરાવી આજૂના ભીમવિહારમાં ૪૧૬ પ્રતિષ્ઠિત કરાવવા સંઘ લઈ ભાદ્ર (૬૩૨નો ભાણુ) અને લક્ષ (મેત્રાડનો લાખો) નાં સત્કાર મેળવી આજૂ જઈ સાં સોમગજ સ્થરિપાસે સં. ૧૫૨૫ માં તે અને ખીજી મૂર્તિઓ ભીમપ્રાસાદમાં પ્રતિષ્ઠિત કરાવી. પછી તેના આગ્રહથી સુધાનંદનસ્થરિએ જિનસોમ વાચકને સ્વહસ્તે આચાર્યપદવી આપી. વળી ત્યાં પાટણથી સાધારણુ સા. ના પુત્ર કુંભરે આવીને જિનહંસને વાચક પદ અપાવ્યું અને આજૂરાસી સા. સં. ૭૩૫ એ સુમતિસુંદરને ઉપાધ્યાયપદ અપાવ્યું પછી ગદરાજ કુંભર અને સંડકે જીરાપલ્લી પાર્શ્વનાથની યાત્રા કરી.

૭૨૩ અહમ્મદાવાદના સુલતાનના મંત્રી પ્રાગ્યાટ કમળુ સંઘવી, દશજિનાલય વડે પૌત્રી કપૂરી સહિત શત્રુંજયની યાત્રા કરનાર ગુણુ-રાજ સંઘપતિ, દો. અહિરાજ, અને દો. હેમા એ ચાર જણાએ

૪૬૯ આ ભીમવિહાર તે આગ્રપરનું શીમાશાહવાણું નક્ષત્રદેવણું મંદિર કે જે પૂર્વે સં. ૧૩૭૩ પછી બનેલું ને 'પીતલહર' એ નામથી ઓળખાવું હતું અને જેનો ઉદ્ધાર સોમસુંદરસ્થરિના સમયમાં સંઘ કર્યો હતો તેમાં મંત્રી સુંદરના પુત્ર ઉકલ ગદાએ નવી પ્રતિમા બેસાડી તે આજે-વિષ્ણુમાન છે. મુનિ હયાણુવિજયનો લેખ 'આણુના જૈન સિદ્ધાચલે' - 'જૈન' તા. ૨૬-૧૦-૨૭

અહમ્મદાવાદથી આવતાં સોમજ્યસુરિને આગ્રહ કરતાં દરેકના તર-
ફથી અનુક્રમે મહીસમુદ, લાખિસમુદ, અમરનાંદિ અને જિનચાલિ-
ક્યને વાચકપદ આપ્યાં. સીરોહીના ખીમા નામના સંઘપતિએ જિન-
હંસવાચકને સુરિપણ્ય અપાવ્યું. સુંદ્રાકના કુંતા નામના સંઘવીએ
સીરોહીના સોમદેવસુરિના સિધ્ધ સુમતિસુંદરને આચાર્યપદ અપાવ્યું.

૭૨૪ અકમી(પુર)ના ઉકેશવંશીય સોની ઇશ્વર અને પતા એ
એ બાપએએ ઇડરના બાણુ રાજના દુર્ગ ઉપરના પ્રાસાદ કરતાં
હિંચો પ્રાસાદ કરાવી તેમાં ધણાં મિત્રો સાથે અજિતનાથના મિત્રની
લક્ષ્મીસાગરસુરિ પાસે પ્રતિષ્ઠા કરાવી. (સં. ૧૫૩૩^૧). આ બાણુરાજના
મંત્રી-કોઠારી ઉકેશવંશના ક્ષીપાણે સુમતિસાધુને આચાર્યપદની અપાવી.
(અમદાવાદના) અકમી(પુર)ના ઉક્ત ઉકેશ જ્ઞાતીય અને પદપ્રતિષ્ઠા
કરનાર ઇશ્વરના લઘુબાપ પતા અને પુત્ર હરિશ્વરે કરેલા ઉત્સવથી
રાજપ્રિય અને ઇર્દનંદિને સુરિપદ અપાયાં. અહમ્મદાવાદના મેધમંત્રીએ
ધર્મહંસ અને ઇર્દહંસને વાચકપદ અપાવ્યાં. પ્રસ્થાન (પાલણપુર)
વાસી ઉકેશ જ્ઞાતિના ખીમાના પુત્ર સા. જીવાએ આગમમંડનને વાચ-
કપદ અપાવ્યું. (ઇડરના) બાણુ રાજના મંત્રીકોઠારી સાયરે ગુણસો-
મને, દરવર્ષે યાત્રા કરનાર હેમના સં. ધનાએ અનંતહંસને અને
આશાપત્નીના ૫૦ જુઠા મઠિઠાએ હંસનંદનને વાચકપદ અપાવ્યું. આમ
ઇલદુર્ગ-ઇડરમાં ત્રણને સુરિપદ, છને વાચકપદ, અને આઠને પ્રવ-
ર્તિનીપદ જુદાં જુદાં અપાયાં.

૭૨૫ સીરોહીમાં લક્ષ (બાપા) રાણાના અમાત્યો ને સંઘ લઈ
શત્રુંજયની યાત્રા કરી થયેલ સંઘપતિઓ પ્રાં કાં ઉજ્જવ અને કાજએ
સોમદેવસુરિ સાથે જીરાપત્ની પાર્શ્વનાથની સાતદિન સુધી યાત્રા કરી
અને સીરોહીમાં ૮૪ આચાર્યપતી સહિત સોમજ્યસુરિની દેશના સાંભળી

૧ આ સંઘની સુધાનંદસુરિના સિધ્ધે તે સમયે રહેલી 'ઈડરના જિન
પરિપાટી' માટે જુઓ જિનયુગ સં. ૧૬૮૫ અહમી વૈષ્ણવે અને પા. ૩૩૩

અલગત સ્વીકાર્યું. એવાડના કુંભકર્ણુ રાજથી સત્કારિત એવા સંવપતિ જે ધરણ્યે રાણપુરમાં ચોમુખ ચૈલ્ય બંધાવ્યું તેના પ્રથમ ભાઇ રતન-સિંહનો સં. ચાલિય નામનો પુત્ર થયો તેનો પુત્ર સં. સહસા થયો કે જેને માલવાધીશ આસદીને ધર્મના ભાઈથી અધિક મિત્ર થયો હતો તેણે સુમતિસુંદર સરિના ઉપદેશથી લક્ષ(લાખા) રાણાની અનુમતિ લઈ આજુના અચલદુર્ગ શિખરપર મોટો ચોમુખ પ્રાસાદ કરાવી તેમાં ૧૨૦ મણુ પીતળનું જિનર્ણિય કરાવી પ્રતિષ્ઠિત કર્યું.

૭૨૬ મંડપ (માંડવગઢ) ના સં. વેલાએ સુમતિસુંદરસરિના ઉપ-દેશથી જિનયાત્રા માટે સુલતાનનું ફરમાન લઈ સંધ કાઢ્યો. ત્યાંથી રતલામ આવતાં અનેક (૫૨) સંધો મળ્યા. પછી ઈલાદુર્ગ (ઈડર) આવતાં ગુરને વંદી શુરપદ્મિપુરની યાત્રા કરી. ગુણરાજ સંધવીએ ઇદ્રમાલા પહેરી હતી તેવી રીતે વેલાએ અર્ધુદ્દીર્ઘમાં નવ હમર ટંકથી ઇદ્રમાલા પહેરી. વેલાક અને ધર્મસિંહ આદિએ રાણપુરના ચતુર્મુખ ચૈલ્યમાં દેવકુલિકાઓ કરાવી પછી સિદ્ધક્ષેત્રની યાત્રા કરી ફરી ઇડરમાં આવી ગુરને સોનાનાણાંથી વધાવ્યા ને ત્રણસો સાધુ-ઓને વસ્ત્રો આપ્યાં ને સોમસાગરને ઉપાધ્યાયપદ આપ્યું. પછી પાવા-પુરમાં સંભવનાથને વંદી માંડવગઢ પાછા આવ્યા.

૭૨૭ પિંપલીયપુરના સં. ધર્મસિંહે ઉચાપન ઉત્સવ કરી ઘણું દ્રવ્ય ખર્ચ્યું. દેવાસના સં. ભાદ તથા આનાએ જિનપ્રતિષ્ઠા ઉચાપન આદિ કરી સાધુઓને વસ્ત્ર આપ્યાં. ત્યાંજ પ્રાગ્વાટ શાતિના તથા માફરમાલિકના મંત્રી સં. દેવસીએ ૨૪ દેવાલયો, અને પિત્તલમય ચતુર્વિંશતિ જિનપદ્મો બનાવરાવી આગમમંડન વાયક પાસે પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

૭૨૮ મંડપ (માંડવગઢ) વાસી શ્રીમાલી અને માલવાધિપતિના મિત્ર તથા 'માફરમાલિક' એ નામ ધારણ કરતા મેઘમંત્રી હતા. તેની માતૃશ્રી આદિ કુટુંબ પૂર્વે સોમસુંદરસરિનું રાખી હતું તે હમણું પણ પરિકર સહિત તેમનું રાખી હતું. તેણે સુવર્ણટંક સહિત દસરોડના મોદક આપ્યા માંડવગઢના સર્વ જાતિના વાસીઓને આપ્યા. આ

મેથે પોતાના નાનાભાઈ જીવણ^{૪૭૦} સહિત રહીને સત્રાગારથી સંઘને સંતોષ કરવામાં લાખો ટંક ખર્ચ્યાં. આ રીતે વિધવિધ શ્રાવકોનાં વર્ણનો ત્રીજા સર્ગમાં પૂરાં થાય છે.

૭૨૯ ચોથા સર્ગમાં સં. ૨૮ના મેઘા અને જોસિંગની યાત્રાનું વર્ણન છે. ૨૮નો તે સોમસુંદરસુરિના પિતાનો સ્વજન થાય. તેના પૂર્વજ સંબંધી કહેલ છે કે સામદિકા નામની ગૂઝરાતની એક નગરીમાં પ્રાગ્યાદ વંશનો જૈનસિંહ તે સોમસુંદરસુરિનો પિતૃપૂર્વજ થયો. પછી ખુટડ-કાલો ને તેના છ પુત્ર પૈકી સામલના ચાર પુત્રો પૈકી જ્યેષ્ઠ પુત્ર સન્નજને માલવદેશમાં જઈ પર્ણવિહાર ગામમાં વાસ કર્યો; તેને પૂર્ણદેવીથી કમી નામનો પુત્ર થયો કે જે (અક્ષિ અંતરીક્ષ અક્ષરસાંક વર્ષમાં) સિદ્ધક્ષેત્રની યાત્રા કરી સંઘપતિ થયો. તે પર્ણ-

૪૭૦ આ જીવણના પુત્ર પુંજરાને સારસ્વત વ્યાકરણ પર ટીકા (પી. ૫, ૧૬૬) રચી છે. તેની પ્રશસ્તિમાં જણાવ્યું છે કે શ્રીમાલ સદેષાબનો પુત્ર કોરો તેનો પુત્ર પામેા ને તેનો પુત્ર ગોવા સા. સમચંદ્રમાં પ્રીતિપાળો થયો. તેનો પુત્ર પંચ સા. ને તેની સ્ત્રી મહીથી બે પુત્રો થયા તે આ જીવન અને મેઘ તે બંનેએ મંડપદુર્ગમાં જલચિ સાહિત્યાસ (ખીલછ વ્યાસુદિન) ના મંત્રી થઈ પરોપકાર વડે બારે ખ્યાતી મેળવી. જીવને મંત્રિનો બાર નાનાભાઈ મેઘને (ઉપર મોટાભાઈ જણાવ્યું છે) સોંપી બ્રહ્મવિદ્યામાં સમય ગળ્યો. મેઘમંત્રીએ શ્રી ત્યાસ પાસે 'મધુરલી મલિક' નામનું નામ પ્રાપ્ત કર્યું. જીવનની મધુ નામની પત્નિથી થયેલ પુત્ર પુંજરાને પોતાનાં સુરોથી સારસ્વત પર ટીકા રચી. આ પરથી જણાય છે કે મેઘમંત્રીની જૈન ધર્મ પ્રત્યે પ્રીતિ હતી અને ખાસ કરી સ્ત્રીમંડળની તો જરૂર હતી, બ્યારે જીવનમંત્રીની બ્રહ્મ વિદ્યા-જગદીશ્વરની પૂજામાં પ્રીતિ હતી ને તેનો પુત્ર પુંજરાજ પણ જૈનેશ્વર ધર્માલુચાથી હતો. તેણે મંત્રલાચરણ દિશ્વાનન-ગણપતિનું કર્યું છે. ૧લી પુરૂષો એક ધર્મ પાળે ને સ્ત્રીઓ બીજો ધર્મ પાળે એમ પણ હાલ શ્રીમાલીમાં જોવામાં આવે છે તેમ પહેલાં બનતું પણ સાથે પુરૂષો સ્ત્રીઓના ધર્મ પ્રત્યે પણ અનુરાગ બતાવતા. એક ભાઈ એક ધર્મમાં આસ્થા રાખે અને બીજો બીજામાં એમ પણ ઉદારભાવ એક કુટુંબમાં રહેતો.

વિહારથી આગર નગરમાં વસ્યો. તેના ત્રણ પુત્રો રત્નો, સુજેસ અને મેઘો થયા. તેમણે અનેક પુણ્યકાર્યો કર્યા. રત્નાએ બહુ નામ કાઢ્યું. રત્નાને જીરાપલ્લીનાથની સંઘ કાઢી યાત્રા કરવા ઇચ્છા થઈ. તેની સાથે તેના ભાઈઓ જોડાયા. સારંગપુરવાસી જેસંગ સા જોડાયો. સીણોરકદ્રંગ સિદ્ધરપુર તથા સારંગપુરના વાસી આવ્યા. સંઘ આગર પુરથી ચાલી પર્ણવિહાર ને ત્યાંથી રતલામ આવ્યો ત્યાં મંડપરાજ્યના સીપલીમના સંઘવાળા મંત્રી જાઉર અને સહજ ત્યાં આવ્યા. ધારા, ઉજ્જયિની આદિના, મહેન્દ્રીતટ વાગડના એમ મળી આ માલવીય સંઘ રાજદેશના ઇડરમાં આવ્યો. ને ત્યાં કુમારપાત્રે કરાવેલ પ્રાસાદમાં દર્શન કર્યા. ભાણુરાજએ રત્ના અને જેસંગ સંઘવીને માન આપ્યું. લખિંસસુદ્ર વાચક ત્યાં હતા. ત્યાં બધા મળી ૮૪ સંઘપતિઓ એકઠા થયા. ત્યાંથી આજુની તળેટીમાં આવેલા જીરિકાપદ્મિમાં આવી ત્યાંના પાર્શ્વનાથની યાત્રા કરી, પછી અશુદ્ધતીર્થની યાત્રા કરી. પછી સીરોહી આવ્યા. ત્યાં લક્ષ (લાખા) રાજાએ બહુ માન કર્યું. દેવવંદન કરી ત્યાં બિરાજતા ત્રણ સુરિઓ અને અનેક ઉપાધ્યાયોને વંદન કર્યું. રત્નાકે ગચ્છપરિધાપનિકાનો ઉત્સવ કર્યો. પોતાના યોગમાંથીજથપેલા સોમસુંદરસુરિના પરંપરાના સાધુઓને ગુરુભાવથી અંગરદાન કર્યું. લાખોરાવ પણ પૂજ્યપાદ ગુરુને નમ્યો. ૩૦૦ સાધુને વેષાર્પણ કર્યું. અન્યપક્ષી સાધુઓને પણ વસ્ત્રદાન કર્યું. દરેક દેશમાં વસતા સાધુઓને તે પ્રમાણે કર્યું પછી રાણપુરની યાત્રા કરી સીરોહી થઈ માલવભૂમિમાં આગરપુરમાં સંઘપતિ રત્ના અને મેઘા પાછા ફર્યા. આ પરિધાપનિકા સં. ૧૫૨૮ માં તેમણે આરંભી. તપામચ્છના ઉપરાંત વૃદ્ધશાલી, ખરતર, અંચલ, આગમ, વટ (વડ), પૂર્ણિમા, નાણા, નાણાવાલ આદિ સર્વ ગચ્છના સાધુઓને પુણ્ય વસ્ત્રનું દાન કર્યું. આ રત્ના સંઘપતિની વિનંતિથી, જે વર્ષમાં સુભિક્ષનો ઉદ્ભવ થયો તે સં. ૧૫૪૧ માં લક્ષ્મીસાગરસુરિના રાજ્યમાંજ આ ગુરુગુણ-રત્નાકર કાવ્ય સોમદેવસુરિ શિષ્ય ચારિત્રહંસના શિષ્ય સોમચારિત્રે રચ્યું. સં. ૧૫૪૭માં તે સુરિ સ્વર્ગસ્થ થયા.

‘એક વાણિયો શાહ બીજો પાતશાહ.’ ૫૦૩

૭૩૦ સં. ૧૫૨૪ માં ખ. કમલસંયમ ઉપાધ્યાયે રાજગૃહીનાં વૈજારગિરિપર જિનભદ્રસૂરિની પાદુકા પ્રતિષ્ઠિત કરી કે જે હાલ વિઠ્ઠલાન છે. સં. ૧૫૨૬ માં તે ઉપાધ્યાયના ઉપદેશથી ચરનપુરમાં (જેનપુર ? માં) શ્રીમાલી મસ્તરાજે સર્વ સિદ્ધાંતો લખાવ્યા. (તે પૈકી લખવતીની પ્રત ગુ. નં. ૩૬૮ માં વિઠ્ઠલાન છે) સં. ૧૫૩૬ માં ખ. જિનસમુદ્રસૂરિએ જેસલમેરમાં દેવકલ્પ રાજ્યે અષ્ટાષ્ટ પ્રાસાદમાં પ્રતિષ્ઠા કરી. સં. ૧૫૩૮ માં ત. હૃદમીસાગરસૂરિ અને સોમગજ-સૂરિના ઉપદેશથી અમદાવાદના શ્રીમાલ દેવાએ ૪૭૧ ગાનકાશ લખાવ્યો તે પૈકી પાલવણાસૂત્રની પ્રત (ગુ. પોથી ૧૦) વિઠ્ઠલાન છે.

૭૩૧ મહમદ જેમડાના સમયમાં (સં. ૧૫૦૨ થી ૧૫૬૮) જૈન શેઠ ખેમા હડાલીઆએ દુકાળ વખતે ગૂજરાતને પુષ્કળ અનાજ પૂરું પાડી ‘એક વાણિયો શાહ, અને બીજો શાહ પાદશાહ’—એ કહેવનને જન્મ આપ્યો હતો (લગભગ સં. ૧૫૩૬)—જુઓ ખેમા હડાલીઆને રાસ(એ. રાસસંગ્રહ ભાગ ૧ લો). સં. ૧૫૮૨માં દુકાળ પડ્યો હતો ત્યારે જૈન ઓસવાલ મંત્રી નગરાજે સદાવત ચાલુ રાખીને ત્રણ કરોડ પૌરોણ સિંકાનો ખર્ચ કર્યો હતો. (જુઓ કમચંદ્ર પ્રબંધ)

૭૩૨ સં. ૧૫૮૭ માં શેઠ કર્મોસાહે વૈસાખ (ગૂજરાતી ચૈત્ર) વદ ૬ ને દિને શત્રુંજયનો સોળમો ઉદ્ધાર કર્યો. તેનો દૂર્ગમાં ઇતિહાસ એ છે કે ચિતોડમાં ઓસવંસ (ઓસવાલ ચાતિ)ની જદ સાખામાં (વીસા) સારલ્યદેવ નામનો પુરુષ થયો તે જૈન આરામ રાજનો વસજ હતો. તેના રામદેવ-હૃદમીસિંહ-બુવનપાલ-મોનરાજ-દંકરસિંહ-ખેતા

૪૭૧ આ દેવાના સંજ્ઞામાં તે પ્રતને અતે જણાવ્યું છે કે સુહ પાટણમાં શ્રીમાલી મદન-દેવસિંહ-સદાજીય તેને એક સીધી સદા અને હેમા નામના એ પુત્ર થયા, તે બીજી સીધી આ દેવે થયા. સદાએ પુરવસારે થયાં કર્યા, તે પાતશાહ મહમુદનો સંયાત્ર હતો, અને પછી અહમદશાહનો પણ માનીતો થયો. તેના સંજ્ઞામાં સં. ૧૫૦૮ માં સવાચાર સદાએ મોકલ્યું દેવો અમદાવાદમાં રહેતો.

નરસિંહ-તોણા અનુક્રમે થયા. તોણાશાહ મેવાડના મહારાણા સાંગાનો પરમમિત્ર હતો. તેને લીલનામની પત્નિથી થયેલ પાંચ પુત્રોમાં સૌથી નાનો કર્મોશા શ્રેષ્ઠ અને આનિમાન હતો.

૭૩૩ તપાગચ્છના રત્નાકર પક્ષની બૃગુકચ્છીય શાખાના વિજયરત્નસુરિ શિષ્ય ધર્મરત્નસુરિ સાથે સં. ૬૭૨ ર્મ અબ્. વગેરે તીર્થની યાત્રા કરતો મેદપાટ (મેવાડ) માં આવ્યો. ચિત્રકૂટમાં રાજ્યકરતા સાંગા મહારાણા (રાજ્ય સં. ૧૫૬૫ થી ૧૫૮૫) નામના મહાપ્રતાપી રાજાએ માનપૂર્વક સામા જઇ માન આપ્યું. તોણાશાહે સુરિપાસે જઇ શત્રુંજયપર સમરાસાહે સં. ૧૩૭૧ માં સ્થાપિત કરેલ ત્રિખનું મસ્તક શ્વેચ્છો (મુસલમાનો)એ પુનઃ કોઇ સમયે ખંડિત કરી દીધું હતું તેનો ઉદ્ધાર કરવાનો મનોરથ સિદ્ધ થશે કે નહિ એ પૂછતાં સુરિએ જણાવ્યું કે 'તારો પુત્ર કર્મોશાહ તે ઉદ્ધાર કરશે.' સુરિ સંઘ સાથે ચાલ્યા ગયા પણ પોતાના શિષ્ય વિનયમંડનને ત્યાં રાખી ગયા. પછી તોણાશાહ સ્વર્ગસ્થ થયા.

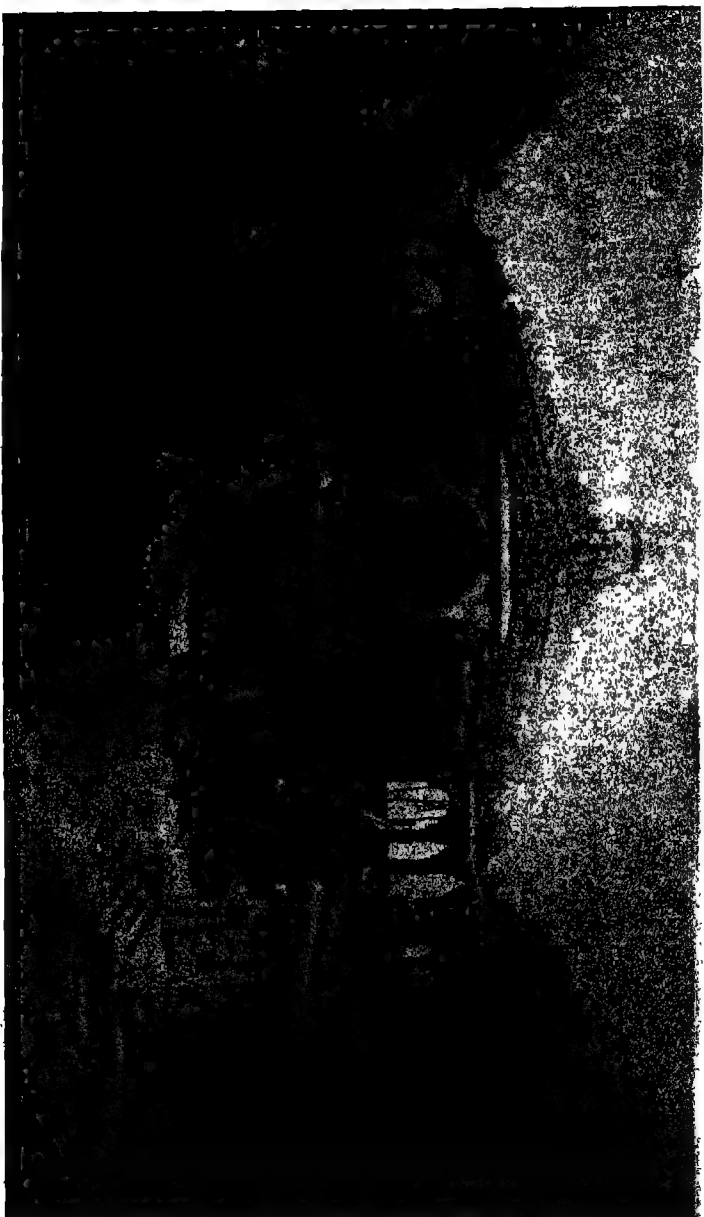
૭૩૪ પછી ગૂજરાતનો શાહજહો બહાદુરખાન ચિતોડમાં જતાં ત્યાંના રાણાએ તેનું સન્માન કર્યું. કર્મોશાહ કાપડનો વેપાર કરતો હતો તેની પાસેથી શાહજહાને પુષ્કળ કાપડ ખરીદ્યું અને બે વચ્ચે મૈત્રી થઇ. શાહજહાને દેશમાં જવા માટે ખર્ચો ખૂટી એટલે કર્મોશાહે એક લાખ રૂપિયા બિનસરતે આપ્યા. પછી આ શાહજહો સં. ૧૫૮૩ માં બહાદુરશાહ એ નામધારી અમદાવાદની ગાદી પર બેઠો.

૭૩૫ પછી કર્મોશાહ બાદશાહને મળવા આવતાં તેને બહુ માન મળ્યું. ત્યાં રહેલા સોમધીરમણિનો ઉપદેશ સાંભળવા લાગ્યા. અમા-ઉનાં આપેલાં નાણાં બાદશાહે પાછાં આપ્યાં ને 'ખીનું કેંઇ શું કરે ?-કંઈપણ સ્વીકારો' એમ કહેતાં કર્મોશાહે કહ્યું કે શત્રુંજયપર મારી કુલદેવીની સ્થાપના કરવા ચાહું છું. તો આપે અગાઉ આપેલ વચન યાદ કરી તેમ કરવા આગા આપો. બાદશાહે તે સ્વીકારી

૧૭૨ આ બનરાજ તે પાશ ૭૨૨ માં જણાવેલ ધન-વચન. હોવા થી.

શ્રીકૃષ્ણપરજી મુખ્ય આલેખીય ચિત્ર.

[આલેખીક સંજ્ઞા, બાલપરજીના સૌભાગ્ય].

શત્રુજય પરનાં જૈન મંદિરોનું વિહંગાવલોકન.
 [એક અવલોકન આકર્યદના મૌજન્યથી].

કોષપણુ પ્રતિબંધ ન કરે તેવું દરમાન કરી આપ્યું. આ લક્ષ કર્માસાહે શત્રુજય તરફ પ્રયાણ કર્યું. માર્ગમાં આવતા દરેક જન ચેતનમાં સ્નાત્ર મહોત્સવ અને ધ્વજરોપણ કરતા, દરેક ઉપાશ્રમમાં સાધુનાં દર્શન કરી વસ્ત્ર-પાત્રાદિનું દાન કરતા, દરિદ્ર લોકને યથાચોગ્ય દ્રવ્ય સહાય આપના અને ચીટીમાર-મચ્છીમાર આદિ હિંસકને તે પાપકર્મથી મુક્ત કરતા કર્માસાહ સ્તંભતીર્થ (ખંભાત) પહોંચ્યા. ત્યાં વિનયમંડન પાઠકને વંદન કર્યું. પાંચ છ દિનમાં શત્રુજયગિરિ દેખાયો. ને પછી છેદેથી વંદન સ્તુતિ કરી તલેટીમાં અંધ પહોંચ્યો. આ વખતે સૌરાષ્ટ્રનો સુખો મયાદખાન (મુઝાહિદખાન) હતો તે આથી મનમાં બળતો હતો છતાં બહાદુરશાહનું કર્મોન એટલે કંઈ વિરુદ્ધ કરી ન શક્યો. ગૂજર્વંશના રવિરાજ અને તુસિહે (કે જે બંને તે સુખાના મંત્રી હતા) કર્માસાહે ધણી સહાય આપી. પછી ખંભાતથી વિનયમંડન પાઠક પણ સાધુ સાધ્વીનો પરિવાર લક્ષ આવી પહોંચ્યા. મહામાત્ય વસ્તુપાલે લાવી રાખેલી મમ્માણી ખાણના પાપાણખડો ભૂમિગૃહમાંથી કઢાવી તેની પ્રતિમા વસ્તુસાત્ત્વમાં વિદ્યાર્વાચક વિવેકમંડન અને પંડિત વિવેકધીરની દેખરેખ નીચે બનાવરાવી. પછી સર્વ સંધોને આમંત્રણ મોકલી બોલાવી સં. ૧૫૮૭ ના વૈશાખ વદિ (ગૂજરાતની મણુનાએ ચૈત્ર વદિ) ૬ રવિવારને દિને ધર્મરત્નસરિ શિષ્ય-પટ્ટધર વિલામંડનસરિ પાસે પ્રતિષ્ઠા કરાવી. આ રીતે શત્રુજયની અંડિત પ્રતિમાનો ઉદ્ધાર કર્માસાહે કર્યો અને તેની પ્રચરિત ઉક્ત સરિના શિષ્ય વિવેકધીરે બનાવી; અને તે ઉપરાંત તેમણે તે સમંધી શત્રુજય તીર્થોદ્ધાર પ્રબંધ સંસ્કૃતમાં રચ્યો. ૪૭૩

૪૭૩ આ કર્માસાહ અને તેમના ઉદ્ધાર સંબંધી વિશેષ માહિતી માટે બુએ શ્રી જિનવિજય સંપાદિત તે પ્રબંધ (પ્ર. ૬ નેન ઉત્તિહાસમાલ્ય તુલીય પુષ્પ. પ્ર. ૦ આ. ૦ સલા લાવનશર), તથા શિલાલેખ જિ. ૨ નં. ૧ સી. ૬.

પ્રકરણ ૫ મું.

સોળમા શતકમાં સંપ્રદાયની છિન્નચિન્નતા.

કેચિત્કાવ્યકલાકલાપકુશલાઃ કેચિચ્ચ સહક્ષણાઃ

કેચિત્કર્કવિતર્કતત્ત્વનિપુણાઃ કેચિચ્ચ સૈદ્ધાન્તિકાઃ ।

કેચિન્નિસ્તુષ્ઠવીજસાહનિરતા જ્યોતિર્વિદો મૂરયઃ

ચારિત્રૈકચિલાસવાસમવનાઃ સ્વત્પા પુનઃ સૂરયઃ ॥

—કેટલાયે કાવ્યકલાનો કલાપ કરવામાં કુશલ હોય છે, કેટલાક લક્ષણ એટલે વ્યાકરણમાં સારા-દક્ષ હોય છે, કેટલાક તર્ક વિતર્કના તત્ત્વમાં નિપુણ હોય છે, કેટલાક સૈદ્ધાન્તિક-સિદ્ધાંતમાં કુંચિયાર હોય છે, કેટલાક ખાલી અક્ષરસાગરમાં પારંગત હોય છે, જ્યોતિષના જ્ઞાતાઓ તો પુષ્કળ હોય છે પરંતુ માત્ર ચારિત્રમાં જ નેમણે વિદ્યાસનું વસતિસ્થાન કયું હોય એવા આચાર્યો સ્વદપ-બોડા છે. [સૂક્તિ મુક્તાવલી ૫૦ મું ક્રિયાસૂક્ત]

જહા સ્વરો ચંદનભારવાહી, મારસ્સ ભાગી ન હુ ચંદનસ્ત ।

एवं छु नाणी चरणेण हीणो, नाणस्स भागी नहु सुम्हारै ण ।

—જેમ ચંદનનો ભાર વહનાર ગર્દભ ભારનો ભાગી છે પણ ચંદનનો ભાગી નથી તેમ જ્ઞાની ચારિત્રથી હીન હોય તો તે જ્ઞાનનો ભાગી છે પણ સુખતિનો ભાગી નથી. [સૂક્તિ મુક્તાવલી]

૭૪૬ સં. ૧૫૦૮ માં (વીરાટ ૧૬૪૫ પછી) અમદાવાદમાં લોહકાશહ નામના લઢીઆને સાધુ પ્રત્યે અલુરાગ જતાં અને સં. ૧૫૩૦ માં હાખમસી નામના સિખ મળતાં-બંનેએ આલુ પરંપરામાં કેટલોક વિરોધ દાખવ્યો. જિનપૂજન-જિનપ્રતિમાનો નિષેધ કર્યો. 'સાથે જેનોની આવશ્યક ક્રિયાઓ (પૌષધ, પ્રતિક્રમણ, પ્રત્યાખ્યાન) કરવામાં તથા દાન દેવામાં માન્યતા ન રાખી. દયા એ ધર્મ છે અને હિંસામાં અધર્મ છે એવો પોકાર કરી જે જે ક્રિયા કરવામાં કોષપણ અંશે હિંસા થાય તે, અસ્વીકાર્ય છે અને ઉપરની પામતો કરવામાં હિંસા થાય છે એ જાતની પ્રરૂપણા કરી, જણાવ્યું કે મૂલ સૂત્ર

માનવાં પણ તેમાં પ્રતિમાપૂજા કહી નથી. એવા સમયમાં પીર-
જખાન નામનો પાતશાહનો માનીતો દેહરાં ને પોશાળો તોડી જિન-
મતને પીડતો અને તે સંયોગ મેળવી લોંકાશાહે પોતાના મતની
પ્રરપણુ કરી. અનેક લોક તેના વિચારમાં બળ્યા આવી વાત તે
સમયના રચાયેલા ગ્રંથોમાં છે. ૪૭૪ લોંકાશાહે દીક્ષા લીધી નહિ, પણ
તેમના ઉપદેશથી બીજાઓ દીક્ષા લઇને 'સુધિ' કહેવાયા.

૪૭૪ તપગચ્છના મુનિ જ્ઞાનવચસમય કવિએ સિદ્ધાંત ચોપઈ સં.
૧૫૪૩ માં (તે સમયમાંજ) રચી તેમાં આ લોંકાશાહની માન્યતાઓ આપી
તેની સામે ઉત્તર રૂપે ચર્ચા કરી છે. તેમાં નીચે પ્રમાણેનું છે:—

સુધિ સવિયલુ જિલુ વીરજિલુ, પામીજ શિવપુર કાઠ. ૨
સર્ધઉગણીસ વરિસ થયાં, પજુચાલીસ પ્રસિદ્ધ,
ત્યાર પછી છુંકુ હુક, અસમંજસ તિલુઈ કિદ્ધ. ૩
છુંકઈ વાત પ્રકાસી ઇસી, તેહનુ સીસ હુક જીખમસી,
તીલુઈ યોલ બેલાખ્યા બણી, તે સપલા જિનશાસન તણા. ૧૧

* * * મહિયલિ વફ ન માને ફાન,
પોસહ પઠિકમણું પચ્ચખાણુ, નવિ માને એ ઇચ્છા * * ૧૩
જિનપૂજા કવિલા મતિ ટલી, અજાપદ જહુ તીરથ વલી,
નવિ માને પ્રતિમા પ્રાસાદ, * * ૧૪

અને ખરતર ગચ્છના કમલસંયમ ઉપાધ્યાય કે જેમણે સં. ૧૫૪૪ અને
સં. ૧૫૪૬ માં ગ્રંથરચના કરી એટલે જેઓ તે સમયમાં થયા તેમણે ગુજરાતી
ગદ્યમાં આ લોંકાશાહની પ્રરપણુના પ્રત્યુત્તર રૂપે સિદ્ધાંત સારોદ્યાર ગ્રંથ-
ત્વોક્તાસ ટિપ્પણક રચ્યું તેમાં પ્રથમ ૧૭ કાંડની ચોપઈ આપી છે તેમાંથી
પ્રસ્તુત વાત એટલું ઉત્તરવામાં આવે છે:

સંવત્ પનર જાડોતરઉ નધિ, છુંકુ લેહક મૂલિ નિખાલિ.

* * *
તેહને સિખ્ય મિલિહ જીખમસી, * *
દાલદ જિન પ્રતિમાનહ માન, કયા કયા કરી દાલઈ કાવ. ૩
દાલદ જિનવ વિરેક વિચાર, દાલઈ સામવિક કચ્ચાર,
પઠિકમણાનઈ દાલદ નામ, બાયઈ પઠિયા અણુ તિલિ આમ. ૪

૭૩૭. સં. ૧૫૩૩ માં સીરાહી પાસેના અરધદ પાટકના વાસી આગ્વાટ સાતિના જ્ઞાણુથી પ્રતિમાનિર્વેધનો વાદ વિશેષ અચારમાં આવ્યો. (તે માટે ધર્મસાગરની પ્રવચન પરીક્ષાનો ૭મો વિશ્રામ જીઓ) તે વાદને માનનારાને સૂતિપૂજકો નિરસ્કારપૂર્વક 'હુપક-વેપધર-ઉત્થાપક' કહે છે. તે પોતાને ઠંઠિયા કહેતા. તેમાં સં. ૧૫૬૮ માં રૂપજી ઋષિ થયા. સં. ૧૫૭૦ માં તેમાંથી નીકળી બીજા નામના ગૃહસ્થે બીજા મતની ઉત્પત્તિ કરી (કે જેને વિજયમંચ પણ કવચિત્ કહેવામાં આવે છે). સં. ૧૫૭૮માં લોકામાં જીવાજી ઋષિ અને ૧૫૮૭ માં વરસિંહજી થયા. સં. ૧૫૮૫ માં તેઓ ક્રિયાવંત બની

સંવત્ પનરતુ ત્રીસઠ ઠાલિ, પ્રગટયા વેપધાર સમકાલિ,
દયા દયા પોકારઈ ધર્મ, પ્રતિમા નિંદી X X ૫

એહવઈ ફક પીરોજનિજાન, તેહનઈ પાતસાહ દિઈ માન,
પાડઈ દેહરા નહ પોસાલ. જિનમત પીકઈ દુખમાકાલ. ૬

હુમનહ તે મિલિહ સંચોમ, X X
ડગમજિ પડિઉ સંપલકિ લોક; પોસાલઈ આવલ પણિ ફોક. ૭

આ ચોપઈ પછી ગદ્યમાં સ્પષ્ટ જણાવ્યું છે કે 'સંવત્ ૧૫૦૮ વર્ષે' આહમદાવાદ નગરે। હુક લેહુ લંકાર વિખત। X તેહનહ જીખમસી શિષ્ય મિલક। X તે જખમસીના પ્રતિમાપ થકી સંવત્ ૧૫૩૦ વર્ષે' સિક્ષાચર ત્રતના ઉચ્ચાર થાખઈ। ન મહાત્મા માહિ ન મહાસતી માહિ ન આવકમાહિ ન શ્રાવિકમાહિ એવલા કારણ જાણી સંધ્યાલા કહિવચઈ। હવઈ જિનપ્રતિમા ઉપાપવાનઈ કાજિ તેણે હુકે એહવક જોલ લીધક। જે મૂલસૂત્ર વ્યતિરેક બીજા સાસ ન માનક। તે કહઈ મૂલસૂત્ર માહિ પ્રતિમા પૂજ નથી કહિલા। X હુક હેહક સંવત્ ૧૫૦૮ હુક। અનહ જિનપ્રતિમા જીખમસીધ। સંવત્ ૧૫૩૦ ઉપાપી। વગેરે.

આ બંને અર્થાંશો છે તે પરથી એમ લાગે છે કે લોકાશાહના મંત્ર-વ્યોએ ધણે જખમસીના ઉત્પન્ન કર્યો હતો અને ત્યારે તે સંબંધીના વાદો—કવર પ્રત્યુત્તર થતા હતા.

ઉત્ત-કડક આચાર પાળવા લાગ્યા હતા. ૪૭૫ તેથી, લોકોપર વિશેષ છાપ પાડી શક્યા. તેઓ ધીમે ધીમે 'લોકો' 'દ્વંદ્વિયા'માંથી હવે 'સ્થાનકવાસી' એ નામથી પોતાને ઓળખાવે છે. તે સંપ્રદાયને માનનારા ગૂજરાત કાઠિયાવાડ મારવાડ માળવા પંજળ અને ભારતના યીજી ભાગોમાં રહે છે. સ્થાપક લોકાચાર્ય મૂળ ગૂજરાતી હતા અને તેમનો સંપ્રદાય કડક આચાર પર અને સાહિત્યમાં મુખ્યત્વે શાસ્ત્રોના કરેલ ગૂજરાતી બાલાવબોધ પર ટક્યો. શ્વેતાશ્વરોમાં અત્યારે તેમની સંખ્યા લગભગ મૂર્તિપૂજકો જેટલી છે.

૭૩૮. કડવા નામે નડુલાઈમાં નાગરશાહિનો વણિક જન્મ્યો તે પછી જૈન થયો. તે ૧૬ વર્ષની ઉંમરે સં. ૧૫૧૪ માં અમદાવાદ આવતાં ત્યાં તેનો આગમીઆ પંચાસ હરિકીર્તિ એકાદી ક્રિયાપૂર્વક રહેતા હતા તેની સાથે સમાગમ થયો. શાસ્ત્રાધ્યયન કરી દીક્ષા લેવાનું મન થતાં તે હરિકીર્તિએ શાસ્ત્રે ભાષેલા શુદ્ધ ગુરૂ આ કાલમાં દેખાતા નથી અને શાસ્ત્રોક્ત દીક્ષા પળે તેમ નથી એમ સમજાવ્યું; તેથી સાધુધ્યાને શ્રાવક વેષે સંચરી ભાવસાધુપણે વર્તવું ઇષ્ટ ધારી 'સંચરી' તરીકે જુદે જુદે સ્થલે વિહાર કર્યો. અનેકને ઉપદેશ આપી પોતાના મતમાં લીધા. તેમનું મરણ સં. ૧૫૬૪ માં થયું. ૪૭૯ આ કડવામતની મુખ્ય માન્યતા એ હતી કે વર્તમાનકાળે સાધુઓ છે

૪૭૫ સં. ૧૬૦૨ પછી રચેલી સુધર્મ ગ્રન્થ પરીક્ષામાં પાર્શ્વચંદ્ર શિષ્ય બ્રહ્મમુનિ પ્રાયઃ આ લોકાચાર્યના મત સંબંધી જણાવે છે કે:—

સંવત પંદર પંચારીએ, કિંવા તણી મતિ આણી દિયે,

થયા ઋષીસર કિરિયાવંત, વેશમી દેખીતા સંત.

ગુરૂ લોપી...સહુ કહે, તે કાં હાંડી અલગા રહે.

સહુનું માયા શિરે પાખાલ, તે હાંડી કાં પડયા જાનલ.

વલી પ્રતિષ્ઠા પ્રતિમા જાણુ, નવિ માને આદેશ પ્રમાણુ.

૪૭૬ આ સર્વ મારી પાસેની હસ્તલિખિત કડવા મતની પદ્ધતિઓમાંથી જાણીયું છે.

નહિ-નજરે દેખાતા નથી. આકી તેની મૂર્તિપૂજામાં માન્યતા હતી. તેની ઉત્પત્તિ સં. ૧૫૬૨ માં થઈ એમ ધર્મસામરકૃત પટ્ટાવલી જણાવે છે.

૭૩૬. સં. ૧૫૭૨ માં પાર્શ્વચંદ્રે નાગોરી તપામચ્છના સાધુ-રત્ન નામના સાધુ પાસે દીક્ષા લીધા પછી તેણે પ્રરૂપેલી કેટલીક જુદી સામાચારીને પરિણામે તેના માનનાર પાર્શ્વચંદ્ર ગચ્છના કહેવાયા. તેઓ નામપુરીય તપામચ્છના પોતાને ઓળખાવે છે. આ પાર્શ્વચંદ્રની માન્યતા મૂર્તિપૂજામાં તો હતીજ.

૭૪૦. આમ એક બાજુ પ્રતિમાનિષેધ, બીજી બાજુ સાધુજન-નિષેધ અને સામાન્ય રીતે અન્ય સામાચારી પ્રરૂપણા ચાલુ થઈ ગઈ હતી. વળી સંપ્રદાયમાં ક્રિયાશિથિલતા હતી જ્યારે સામી બાજુ ક્રિયામાં કડકતાનો દેખાવ થયો. લોકોની માન્યતામાં ભારે ઉચ્ચપાશ્વલ થઈ. વળી પુષ્ટિમાર્ગ નામના વૈષ્ણવ સંપ્રદાયનો ગૂજરાતમાં પ્રવેશ થયો કે જે સંબંધી નીચેના પારામાં અતાવીએ છીએ.

૭૪૧. ગૂજરાતમાં ઇ. સ. ૧૦માથી ૧૫ મા સતત સુધી પૌરાણિક વૈષ્ણવ ધર્મનો-ભાગવત ધર્મનો પ્રવાહ વહેતો હતો કે જેની નિશાનીનાં દર્શાંત હજુ સુધી દ્વારકાં અને ડાકોર એ જે વૈષ્ણવ તીર્થ-સ્થળોનાં મંદિરો પૂરાં પાડે છે. સં. ૧૫૩૫ માં જન્મ પામી વૈષ્ણ-ભાચાર્યે સં. ૧૫૪૬ પછી દક્ષિણના વિદ્યાનગરમાં અનેક પંડિતોને જીતી આચાર્યપદ મેળવ્યું. રામેશ્વર સુધી યાત્રા કરી ફરતાં ફરતાં પછીથી ગોકુળમાં કેટલોક કાળ ગળા પુષ્કરજી થઈને સિદ્ધપુર, પાટણ, વડનગર, વીસનગર, ડાકોર, ભરૂચ, સુરત વગેરે ગૂજરાતનાં મોટાં શહેરોમાં તથા કાઠિયાવાડ અને સિંધમાં ફરી છેવટ ઉત્તર તરફની યાત્રા કરી. સં. ૧૫૫૬ માં વજ્રમાં શ્રીનાથજીની મૂર્તિની સ્થાપના કરી. સં. ૧૫૮૭ માં ભગવદ્ધામમાં પધાર્યા. તેમણે 'પુષ્ટિમાર્ગ'—શુદ્ધા-દૈત સિદ્ધાન્ત સ્થાપ્યો. 'પુષ્ટિ એટલે પોષણ અને પોષણ એટલે (શ્રીહરીનો) અનુગ્રહ', પ્રજાના અનુગ્રહ વગર પ્રજાના માહારખ્યનું મોન

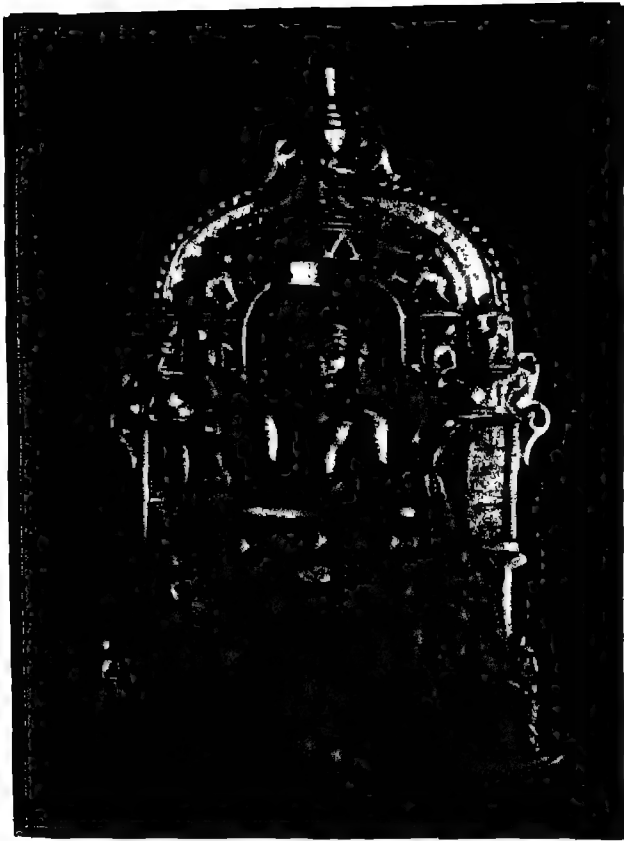
થતું નથી માટે સાધનરૂપ અને ભક્તને પ્રભુરૂપા સિવાય બીજું કંઈ જોતું નથી માટે ફળરૂપ, શ્રીહરિનો અનુગ્રહજ આ માર્ગનું સર્વસ્વ ગણાય છે. આ વૈષ્ણવ નવીન સંપ્રદાયે ગૂજરાતના બીજા સંપ્રદાયો પર અસર કરી. [જુઓ રા. દુર્ગાચંદ્ર કૃત વૈષ્ણવધર્મનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ ૬. ગ્રં. નં. ૪] જૈનધર્મોનુયાયી મોઢ, ખડામતા, નાગર વાણિયાઓ હતા તે સર્વ અત્યારે આ સંપ્રદાયનાજ જણાય છે; ઝો-સવાળ, પોરવાડ, શ્રીમાલી, લાડ વાણિયામાં જૈન અને વૈષ્ણવ બંને ધર્મ પળાય છે ને સામાન્ય રીતે અનુક્રમે શ્રાવક અને મહેશ્વરી (મહેશ્વરી) એ નામથી ઓળખાય છે.

૭૪૨. આવી પરિસ્થિતિમાં તપાગચળના આનન્દવિમલ સુરિએ સં. ૧૫૮૨ માં ધર્મશિથિલતા દૂર કરવા માટે ક્રિયોદ્ધાર કયો. પોતે ૧૪ વર્ષ લગી ઉગ્ર તપશ્ચર્યા આદરી હતી અને સ્થળે સ્થળે વિચરી ઉગ્ર વિહાર કર્યો હતો તેથી લોકોપર તેમની સારી છાપ પડી. સાધુઓ માટે ૩૫ બોલના નિયમોનો લેખ પાટણમાંથી સં. ૧૫૮૩ માં બહાર પાડ્યો (જૈન સા. સં. ખંડ ૩ અં. ૪ પૃ. ૩૫૬) તેમાં ગુરૂની આજ્ઞાથી વિહાર કરવો, વણિક સિવાયના બીજાને દીક્ષા ન દેવી, પરીક્ષા કરી ગુરૂ પાસે વિધિપૂર્વક દીક્ષા દેવી, અમુક તપ અમુક વખતે અવસ્ય કરવાં, દ્રવ્ય અપાવી કોષએ ભટની પાસે ન ભણવું, એક હળાર શ્લોક કરતાં વધુ લહીઆ પાસે ન લખાવવું (પોતે લખાવું) વગેરે છે તે પરથી તે વખતની સાધુસંપત્તિ સ્થિતિ પર પ્રકાશ પડે છે. જેસલમેરમાં પૂર્વે સોમપ્રભસુરિએ જલના અભાવને લીધે દુબકર ક્ષેત્ર જાણી ત્યાં વિહાર કરવા માટે સાધુને માટે પ્રતિષેધ કર્યો હતો તે આનન્દવિમલસુરિએ દૂર કર્યો અને ત્યાં તેમના સિખ્ય વિલાસાગર ઉપાખ્યાયે (ધર્મસાગરના ગુરૂ) ખરતરમચ્છવાળા સાથે વાદ કર્યો તથા અન્ય સ્થળોએ બીજા પક્ષીઓ સાથે વાદ કર્યો. (ધર્મસાગરકૃત પદાવલી).

૭૪૩. એકંદરે દરેક દર્શનમાં-સંપ્રદાયમાં ભાંગતોડ-ભિન્નતા-વિચિત્રનતા થયેલ છે. મુસલમાની કાળ હતો. લોકમાં અનેક જાતના ખળભળાટ વધુ વધુ થયા કરતા. રાજસ્થિતિ, વ્યાપાર, રહેણી કરણી વગેરે બદલાયાં. મહમદ બેગડાના જીલ્લો વધ્યા. તેણે સં. ૧૫૨૭ માં જૂનાગઢના હિંદુ રાજા રા'માંડલિક પર ખીજ વાર હુમલો કરી તેને વટલાવી મુસલમાન કર્યો, અને ત્યાંનાં દહેરાંની સોનાની મૂર્તિઓ લૂટી ગયો. દારકાનાં દહેરાંઓનો નાશ કર્યો, ને ત્યાંના હિંદુ રાજા ભીખને તેના શરીરના કકડા કરી એકએક કકડો દરેક દરવાજે ચોંટાડવાના હુકમ સાથે અમદાવાદ મોકલ્યો. સં. ૧૫૫૦ માં ચાંપાનેર કબજે લઈ તેના ધવાયેલ હિંદુ રાજા રાવળ તથા પ્રધાન કુંગરસીને મુસલમાન થવા નાકબૂલ થતા મારી નાંખ્યા. જુનાગઢ ને ચાંપાનેર એ બે ગઢ જીતવાથી તે 'બેગડો' કહેવાયો. તે સં. ૧૫૭૦ માં મરણ પામ્યો, લાવણ્યસમયે પોતાના સં. ૧૫૬૮ માં રચેલા લિખલપ્રબંધમાં મૂકેલી કડીઓ યથાર્થ આ કાલમાટે લાગુ પડતી હતી કે:-

“ જિહાં જિહાં જળયુષ હીંદુ નામ, તિહાં તિહાં દેશ ઉજ્જય ગામ,
હીંદુનુ અવતરીઉ કાલ, જી ચાલિ તુ કરિ સંભાલ. ”

શ્રી સુમતિનાથની ધાતુ-મૂર્તિ સં. ૧૫૧૨-૨૦૪૬.
 [શ્રી પૂર્ણચંદ્ર નહારના સોજન્યથી] પૃ. ૫૧૨

॥ श्री लोपवानगरो श्री वृ हत्वरत रगच्छाधीनैः ॥

॥ मं १६ ७५ मार्गशीर्षसुदि १२ तिथौ गुरो नो मं शा निक सा ० श्री मनसा ० चांपलाद
पुत्ररत्नमादेहू कर्णना टोकनकादिपुत्रहर राजलघराजादियुक्ता श्री सिं गमलि पाशना
प्राबिंबका ० ७० चयुगप्रधान श्री किनमिंदसुरिप दृष्टमा करनप श्री दिनराऊसरनिःप्रतिष्ठिते

प्रसिद्ध थादश्याहनी प्रशस्ति. दोद्रवा भंदि स. १६७५ पू. ५७६

[श्री पूरुष्यंद्र नारायणा सौजन्ये]

પ્રકરણ ૬ હું.

સોળામા શતકમાં સાહિત્ય-પ્રવૃત્તિ.

શ્રી શારદા શારદનીરદામા સમગ્રજામગ્જવજાડ્યહંત્રી ।

કર્ત્રી વિદાનન્દમહોદયસ્થ સ્ફુરત્વહોરાગ્રમિયં મમાન્તઃ ॥

—શરદ્ નવુના વાઢળા જેવી કાંઠિવાળી, ભગત બનોની સમગ્ર જડ-
તાને હરનારી, જ્ઞાતાનન્દના મહાન્ ઉદયને કરનારી જેવી શ્રી શારદા આશ
અંતઃકરણમાં અહોરાત્ર સ્ફુરે! —આરિત્રવર્ધનકૃત ક્ષુદ્ર'શ્રીકા.

૭૪૪ સં. ૧૫૦૧ માં ખ. સાધુનંદનના સ્થિત્યો તપોરાત્ર અને
ગુણરાત્રને નેમિચંદ્ર બંડારીકૃત પઠિતક પદ ટીકા રચી (વિવેક.
ઉદે; લી; કાં. વડે; વે. નં. ૧૬૭૦-૭૨) કે જેને ખ. જનભદ્રસુ-
રિએ શોધી. કર્તાના દીક્ષાગુરુ જિનોદય, વિદ્યાગુરુ વિનયપ્રભ-વિજ-
યતિલક-સાધુનંદન અને સુનિરોપર તથા વ્રતગુરુ ક્ષેમકર્ત્તિ ગણિ હતા.
આ પૈકી તપોરાત્રને ઉત્તરાખ્યન લઘુવૃત્તિ પદ્ય રચી હતી કે જેને તેમના
સ્થિત્ય તેજેરાજે શત્રુશસ્થના રાજ્યે સં. ૧૫૫૦ માં શોધી હતી. લી.)

૭૪૫ સં. ૧૫૦૨ માં ત. જયચંદ્રસુરિના ઉપદેશથી અણુહિ-
લપાટણના શ્રીમાલી પવતે એક લક્ષ પ્રમાણ ગ્રંથો લખાવ્યા જેમાંની
મહાવગિરિકૃત પિંડનિયુક્ત વૃત્તિની પ્રત મળે છે. (વીરમગામ બં.)

૭૪૬ સં. ૧૫૦૩ સોમસુંદરસુરિશિં આરિત્રરત્નગણિના બીજા
શિષ્ય સોમધર્મગણિએ ઉપદેશસંપત્તિકા નામનો ગ્રંથ પાંચ અધિ-
કારમાં રચ્યો (પી. ૧, ૭૭; શુદ્ધ ૪ નં. ૧૩૮) તેમાં અનેક
તીર્થો અને ઐતિહાસિક વ્યક્તિઓની કથાઓ પણ છે. (ગૂં બા-
પાંતર પ્ર. આ. સભા નં. ૪૨)

૭૪૭ સં. ૧૫૦૪ માં ત. રત્નરોપરસુરિ શિ. સોમદેવ૭૭
કથામહોદધિ નામનો કથામંચ ગદ્યપદ્યમાં રચ્યો તેમાં હરિપેણકૃત
કપૂરપ્રકરમાં સંગ્રિત ૧૫૭ કથાઓ છે (કાં. વડે; પી. ૨, ૩૧૬.

૪૭૭ સોમદેવ પ્રજા વાલી હતા તેમને વાચકપદ મંત્રી મહાએ કરેલ

વેળ ૧૦૧૫; વે. નં. ૧૭૦૫) આ સોમદેવગણિકૃત જિનપ્ર-
ભસરિના સિદ્ધાંતસ્તવપરની ટીકા ઉપલબ્ધ છે (લખ્યા સં. ૧૫૧૪
કા. ૩, નં. ૧૮૮). સં. ૧૫૦૪ માં ચૈત્ર ગચ્છના ગુણાકરસરિએ
સમ્યક્ત્વ કૌમુદી કથા રચી (વૃદ્ધિયંદ્રજી ભં. ભાવ); ગુણાકરનો
ખીજો ગ્રંથ વિદ્યાસાગર કથા છે (પી. ૧, નં. ૩૨૮).

૭૪૮. સં. ૧૫૦૫ માં ખ૦ જિનપ્રભસરિ-જિનદેવ-જિનમેર-
જિનહિતસરિ-કલ્યાણરાજ શિ. ચારિત્રવર્ધને સિન્દુરપ્રકરટીકા લી-
ધણકકુરની વિનિતિથી રચી. (૩૦ ભાવ૦ તેજ સં. ૧૫૦૫ ની, લખ્યા
પ્રત કા. વડો. નં. ૧૮૭૨ છે) આ ચારિત્રવર્ધને શ્રીમાલ સાલિ-
ગના પુત્ર અમરકમલના કહેવાથી કાલિદાસ કવિના રઘુવંસ કાવ્ય
પર શિશુહિતૈષિણી નામની ટીકા રચી (પી. ૩, ૨૧૦).

૭૪૯. સં. ૧૫૦૭ માં જૂ. ત. રત્નસિદ્ધસરિ શિ. ઉદયધર્મે
સિદ્ધપુરમાં વાક્યપ્રકાશ નામનું ઔકિતક રચ્યું. (ગુ. નં. ૪૬૦૫
પ્ર. જૈન શ્રેયસ્કર મંડલ) (આ કર્તાએ 'સંનમત્ર ત્રિદશ' સ્તોત્ર
પાણ બનાવ્યું હતું. પૂના રાજવિજયસંગ્રહ). સં. ૧૫૧૦ માં મલધારી
ગચ્છના વિદ્યાસાગર-ગુણસુન્દર શિ. સર્વસુન્દરસરિએ પાંચ પ્રકરણમાં
હંસરાજવત્સરાજ ચરિત્ર દેવપાટલમાં (કાં. વડો; લી.) રચ્યું અને
મેઘરાજે વીતરાગ સ્તોત્ર પર અવચૂરિ રચી.

૭૫૦. સં. ૧૫૧૨ માં ખ૦ જિનભદ્રસરિ-સિદ્ધાન્તરશ્મિ ઉ.
(કે જેણે જીરાવલ્લી પાર્શ્વ પ્રભુ પાસેથી પ્રસાદ મેળવ્યો હતો અને
માંડવમંદના ગ્યાસદીન સાહની મહાસભામાં વાદીઓ પર જય મેળ-
વ્યો હતો તે)ના શિષ્ય સાધુસોમે પુણ્યમાલા પર રક્તિ, અને તે

મહોત્સવ પૂર્વક અપાયું હતું. તેમની નવીન કાવ્યકલાથી મેવાડપતિ કુ'ભકજી
રાજ રંજિત થયા હતા, તેમણે પૂરેલી સમસ્યાથી જીર્ણુકર્મના રાજ મંદલિક
(ત્રીભે હં. સ. ૧૪૫૧ થી ૧૪૭૩) ચમત્કાર પામ્યા હતા અને તેમનાં વચ-
નોથી પાવાપુર ચંપકનેર (ચાંપાનેર) નો રાજ જયસિંહ પ્રસન્ન થઈ નમ્યો
હતો, અને તેમને સરિપદ રાણપુરમાં ધરણ સંધપતિએ કરેલા ઉત્સવ પૂર્વક
સ્તનશેખરસરિએ આપ્યું હતું (સોમસોભાગ સર્ગ ૧૦ શ્લોક ૩૨ થી ૪૩,
ગુરુચંદ્રનાથે કાવ્ય પૃ. ૧૬-૨૦).

સાધુસોમ, હેમહંસ, રતનમંડનાદિ ગ્રંથકારો. ૫૧૫

વર્ષ લગભગ આં. જયકીર્તિસુરિ શિ. મહાધિવર્ધન સુરિએ જિનેન્દ્ર-
તિશય પંચાશિકા રચી (ડોસા. બાવ.) સં. ૧૫૧૩ માં વીરદાસના
પુત્ર હમીરના પુત્ર લક્ષ્મીસેને ૧૬ વર્ષની ઉંમરે સંઘપટ્ટકપર ટીકા (સુ.
નં. ૭-૧) અને ખ. જિનસાગરસુરિ શિષ્ય ધર્મચંદ્રગણિએ તોલ રાજ્યની
અભ્યર્થનાથી સિંદૂરપ્રકર કાવ્ય પર ટીકા (ગુ. નં. ૪૮-૨) રચી.

૭૫૧. સં. ૧૫૧૪ માં પૌ. ગુણસાગરસુરિ-ગુણસમુદ્ર શિ.
સત્યરાજગણિએ પ્રાકૃતમાંથી સંસ્કૃતમાં શ્રીપાલચરિત્ર કર્યું (ખેડા બં.)
અને તં. રત્નશેખરસુરિના રાજ્યમાં તેમના શિષ્ય ચારિત્રરત્નગણિના
શિષ્ય વાચનાચાર્ય હેમહંસગણિએ તે વર્ષમાં ગૂર્જર આશાપદ્મીમાં
ઉદયપ્રભસુરિકૃત આરંભસિદ્ધિ પર વૃત્તિ અને પછીના વર્ષ-સં.
૧૫૧૫ માં હેમચાકરણમાં આપેલ ૫૭ ન્યાયોમાં બીજા ૮૪ ન્યાયો
ઉમેરી-એ રીતે ૧૪૧ ન્યાયની પરિભાષાનો સંગ્રહ કરી, તે પર
ત્યારપછી સં. ૧૫૧૬ માં ન્યાયાર્થમંજુષા નામની ન્યાયમૂલકવૃત્તિ
અમદાવાદમાં રચી (પી. ૪, ૧૭; વેં નં. ૭૬) તથા તે વૃત્તિપર
ન્યાસ પણ રચ્યો. સં. ૧૫૧૫માં શાંત્યાચાર્યકૃત પૃથ્વીચંદ્ર મહર્ષિ
ચરિતની પ્રત તાડપત્ર પર લખાઈ (પી. ૫, ૧૨૫) સં. ૧૫૧૭
(મુનીંદુતિથિ વત્સરે) બુ. ત. રત્નસિંહસુરિ અને ઉદયવદ્નભસુરિ શિ.
જ્ઞાનસાગરસુરિએ વિમલનાથચરિત્ર (કાં. વડોડા) રચ્યું. (ગૂ. ભાષાંતર
પ્ર. આ. સભા. જુઓ પાંચ ૭૧૯)

૭૫૨. સં. ૧૫૧૭ માં ત. રત્નશેખરસુરિ-નંદિરત્ન શિ. રત્ન-
મંડનગણિએ ભોજપ્રગંધ અપરનામ પ્રગંધરાજ (જુલ. ૬ નં. ૭૨૩;
વેં નં. ૧૭૫૪, પ્ર૦ પંડિત ભગવાનદાસ અમદાવાદ સં. ૧૬૭૮
ગૂ. ભાષાંતર પ્ર. જૈન ધ. સભા. બાવ.) તથા તે ચરસામાં ઉપદેશ-
તરંગિણી રચી કે જેમાં કેટલીક ઐતિહાસિક હકીકતો મળી આવે છે
(પ્ર. ય. ગ્રં; ગૂ. ભાષાં. પ્ર. બી. મા.) સં. ૧૫૧૮ માં તં. મુનિસુન્દરસુરિના
શિષ્ય શુભશીલગણિએ શત્રુંજય કથા, અમરચંદ્ર ઉપદેશમાંથી પર
અવચરિત્ર, સં. ૧૫૧૬માં ઉક્ત સાધુસોમે જિનવલ્લભસુરિના મહાવીરચરિત્ર
પર વૃત્તિ-ચારિત્રપંચક વૃત્તિ અને નન્દીશ્વરસ્તવ વૃત્તિ (ખાલચંદ્ર

યતિ ભં. કારી). અને સં. ૧૫૨૦ માં કવિ સંગ્રામસિંહે યુદ્ધિસા-
ગર નામનો સર્વામાન્ય અત્યુપયોગી ગ્રંથ (કાં. વડો; પુસ્. ૨, નં. ૨૯૬)
એમ ગ્રંથો રચાયા. ઉક્ત સંગ્રામસિંહ માંડવગદના પ્રસિદ્ધ ઓસવાલ
અને માલવાના મહમદ ખીલજીના માનીતા વિશ્વાસપાત્ર ભંડારી હતા.

૭૫૩ સં. ૧૫૨૪ માં પ્રતિષ્ઠાસોમે સોમસૌભાગ્ય નામનું
કાવ્ય શ્રી સોમસુંદરસરિના ચરિત્રરૂપે રચ્યું. તેમાંથી અનેક ઐતિ-
હાસિક રચ્છો અને વ્યક્તિઓ સંબંધી હકીકતો મળે છે ને તેનો ટુંકસાર
આ વિભાગના પ્રથમ પ્રકરણમાં આપ્યો છે. (ગૂ. ભાષાંતર સહિત મુદ્રિત)
આ વર્ષમાં ધર્મશૌચ ગચ્છના ધર્મસરિના અનુક્રમમાં મહિયન્દ્રસરિ શિ.
રાજવલ્લભે ષડાવસ્થકવૃત્તિના વાર્તિકમાંની કથા નામે શીલ ઉપરની
ચિત્રસેન પદ્માવતી કથા શ્લોકબદ્ધ રચી (યુનીજી ભં. કારી સં-
ક્રા. ૧૦, ૫૮; જિનવિજયનો પ્રચરિત સંગ્રહ; પી. ૩, ૨૧;
વે. નં. ૧૭) સં. ૧૫૩૦ માં ષડાવસ્થક વૃત્તિ (વાર્તિક) રચ્યું.
તથા પ્રાયઃ તેજ કર્તીએ ભોજગ્રંથ નામનો ગ્રંથ પથ્ય રચ્યો છે;
કે જેમાં ૮ પ્રકરણ છે (મુંજભોજની ઉત્પત્તિ, ધનપાલ પ્રતિભોધ
સ્વર્ગગમન વગેરે પ્રકરણનાં નામ છે જુઓ વે. નં. ૧૭૬૬). સં-
૧૫૨૬માં તંસોમસુંદરસરિ-સુધાનંદનગણિ શિષ્યે જદ્દમંજરી બનાવી
(ભાં. ૬ નં. ૧૩૬૮) સં. ૧૫૩૨ માં ખં. સિદ્ધાન્તરૂચિ ઉં. ના
શિષ્ય વિજયસોમની સહાયતાથી માંડવગદના જ્ઞાનભંડાર માટે ત્યાંના
સંઘવી મંડને (કે જેણે જિનપ્રતિમા આચાર્યપદ આદિની પ્રતિષ્ઠા,
તીર્થયાત્રા, સત્રાગાર આદિ પુણ્યકાર્ય કર્યાં હતાં, અને જે મંડન-
મંત્રીથી બિન્ન હોતો ભગવતીસૂત્રની પ્રત લખાવી (હા. ભં. પાટણ)

૭૫૪. સં. ૧૫૩૧ માં ધર્મસુંદરસરિ અપર નામ સિદ્ધસ-
રિએ શ્રીપાલનાટકગત રસવતી વર્ણન, અને સં. ૧૫૩૫ માં
સત્યરાજે મૃત્વીચંદ્રચરિત્ર ગદ્ય-પદ્ય-ભંગ-શ્લોકમય રચ્યું. સં. ૧૫૩૫માં
પૂર્ણિમા ગચ્છના જયચંદ્રસરિ શિષ્યભાવચંદ્રસરિએ ૭૦૦૦ શ્લોકપ્રમાણ
સં. ગદ્યમાં શાન્તિનાથ ચરિત્ર (યુ. નં. ૬૧-૩) રચ્યું. ઉક્તગચ્છના

મતિસાગર ઉં શિષ્ય વિનયભૂષણે ભાવકાર મન્થના સોમદેવમુનિની
વિનનિથી રચેલી સ્વાદિશબ્દસમુચ્ચય પર ટીકાની સં. ૧૫૩૬ માં
લખાયેલી પ્રત કેશરવિનય ભં. વદવાણમાં છે. સં. ૧૫૪૦ માં ઉક્ત
શુભશીલ ગણિયે શાલિવાહન ચરિત રચ્યું. સં. ૧૫૪૧ માં સિદ્ધાં-
તસાગરે અતુર્વિંશતિ જિનસ્તુતિ બનાવી, અને સોમચુંદરસુરિ-સોમદેવ-
ચરિત્રહંસ શિષ્ય સોમચરિત્ર ગણિયે ગુરુગુણરત્નાકર કાવ્ય (પ્ર. ૫.
અં. નં. ૨૪) રચ્યું કે જેમાં મુખ્યપણે ત. રત્નશેખરસુરિના પદ્ધર
લક્ષ્મીસાગરસુરિનું વૃતાંત છે. તે પારા ૭૨૧થી ૭૨૯માં ટૂંકમાં અપાયું છે.

૭૫૫ તં સુમતિસાધુના રાજ્યે (સં. ૧૫૪૫-૧૫૫૧) જિન-
હર્ષ શિષ્ય સાધુવિનયે વાદવિનય પ્રકરણ (કાં. વડો.) તથા હેતુ-
ખંડન પ્રકરણ (કેશરવિનય ભં. વદવાણ) રચ્યાં. સુમતિ સાધુના
પરમભક્ત શ્રીમાલભૂપાલ-લઘુશાલિભદ્ર એ બિરુદ વાળા માલવે-
શ્વર ખલચી ગયાસદીનના મંજીધિકારી વ્યવહારી સંઘપતિ જીવ-
હની અભ્યર્થનાથી સર્વવિનયે આનંદસુંદર (દશ આવક ચરિત્ર)
નામનો ગ્રંથ રચ્યો (કાં. વડો. તેની સં. ૧૫૫૧ ની પ્રત ભક્તિ-
વિનય ભં. ભાવં માં છે, પી. ૫, ૧૬૯). ઉક્ત સાધુવિનયના શિષ્ય
શુભવદને પ્રાં દશઆવક ચરિત્ર રચ્યું (કાં. જાણી) અને હેમવિ-
મલસુરિના રાજ્યમાં સં. ૧૫૫૨ માં પ્રાં માં વદમાનદેસના (ખેડા
ભં.) રચી, તેમજ તે સુરિના રાજ્યમાં ઋષિમંડલ પર વૃત્તિ કરી
(પી. ૪, ૭૮; વેં નં. ૧૭૬૭). તે હેમવિમલસુરિના શિષ્ય જિન-
માણિક્યે પ્રા. માં કૂર્મપુત્ર ચરિત્ર રચ્યું (પી. ૩ નં. ૫૮૮)

૭૫૬ બૂ. ખં જિનસાગરસુરિ શિષ્ય કમલસંઘમ ઉપાધ્યાયે
સં. ૧૫૪૪ માં ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર ૪૭૮ પર સર્વાર્થસિદ્ધિ નામની
વૃત્તિ, અને સં. ૧૫૪૯ માં કર્મરતવ વિવરણ રચ્યાં; તે ઉપસંત તેમણે
સિદ્ધાંતસારોદ્ધાર સમ્યક્ત્વોદ્ધાસ ટિપ્પન (ગૂ. ગણમાં) રચ્યું (ખાલ-

---

૪૭૮ આ કમલસંઘમ ઉં ના ઉપદેશથી અણુદિદલપુર પત્તનમાં સ્થાનાંતર
વૃત્તિ સં. ૧૫૭૦ માં જિનહર્ષસુરિના પદ્ધર જિનચંદ્રસુરિના રાજ્યે લખાઈ
(સંખેત્રો ભં. પાટણ)

ચંદ્રયતિ ભં. કાશી; પ્રેમચંદ શેઠ ભં. ભાવ. દા. ભં. જુઓ
ટિપ્પણ નં. ૪૬૩). સં. ૧૫૪૬ માં આંચં ઉદયસાગરે ઉત્તરાધ્યયન
સૂત્ર પર દીપિકા રચી.

૭૫૭ સં. ૧૫૫૨ માં આં. સિદ્ધાંતસાગર સરિના રાજ્યે
તેમના શિષ્ય કીર્તિવલ્લભ ગણિયે ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર પર પૂર્વાચા-
ર્યોએ રચેલ દીપિકા આદિ વૃત્તિઓને અનુસરી રપટ આકરણની
ઉકિત વાળી વૃત્તિ રચી અમદાવાદમાં દીપોત્સવી દિને નજી કરી
(પી. ૪,૭૬). સં. ૧૫૫૪ માં ત. લક્ષ્મીસાગરસૂરિ-સોમદેવ-રત્ન-
મંડન-સોમજય-ઈન્દ્રનંદિ-ધર્મહંસ શિષ્ય ઈન્દ્રદંસ ગણિયે ભુવનભાનુ
ચરિત્ર (સં. ગદ્ય), સં. ૧૫૫૫ માં શ્રાવકના કૃત્યની 'મણ્ડ જિ-
ણાણુ' વાળી પાંચ ગાથાની સ્વાધ્યાય પર ઉપદેશ કલ્પવલ્લી નામની
ટીકા (ગૂ. ભાષાંતર પ્રં જૈ. ધ. સભા ભાવં) તથા સં. ૧૫૫૭
માં અભિનરેન્દ્ર કથા (કાં. છાણી) રચ્યાં. આ સં. ૧૫૫૭ ના વર્ષમાં
વૃદ્ધ તં ભખ્મિસાગરસૂરિએ શ્રીપાલકથા સંસ્કૃતમાં રચી.

૭૫૮ સં. ૧૫૬૯ માં ખ. જિનચંદ્રના કહેવાથી તિલકગણિયે
રચેલ (પ્રાકૃત વૃત્તિમાંથી શબ્દસંગ્રહ તરીકે) પ્રાકૃત શબ્દ સમુચ્ચય
ખંભાતમાં રચાયો ને લખાયો (ધોધા ભં.) સં. ૧૫૭૦ માં ત. સોમજયસૂરિ
શિં. ઈન્દ્રનંદિસૂરિ શિષ્ય સિદ્ધાંતસારે દર્શનરત્નાકર નામનો પ્રંથ બનાવ્યો.
(જૈ. પ્રં.) ૧૫૭૧ માં જિનભાણિકય કે જોને ચતુર્થો સોમપ્રભના મિત્ર
કહેવામાં આવ્યા છે ૪૭૯ તેના શિષ્ય અનંતહંસ ગણિયે હેમવિ-
મલસૂરિ રાજ્યે દશકૃષ્ટાન્ત ચરિત્ર રચ્યું (આ. ક. પાલીતાણા). સં.
૧૫૭૨ માં આં. મહિમરત્ન વાચકના શિ. વિનયહંસ કે જેમણે ઉત્ત-
રાધ્યયનસૂત્ર પર ટુંકી વૃત્તિ રચી છે (વે. નં. ૧૪૧૬) તેમણે દશ
વૈકલિક સૂત્રપર વૃત્તિ રચી. સં. ૧૫૭૩ માં આગમગચ્છના સિદ્ધહત્ત-
સૂરિના શિષ્ય સોમદેવસૂરિએ સમ્યકત્વકૌમુદી રચી (કાં. છાણી)
અને તે વર્ષમાં મહેશ્વરે વિચારરસાયન પ્રકરણ રચ્યું. સં. ૧૫૭૫ માં

૪૭૯ तेषां च विजयराज्ये शतार्थिसोमप्रभप्रभोः सज्जुषां ।

जिनमाणिक्यगुरुणां प्रसादतः प्राप्तविभेन ॥

કુમારપાલ પ્રતિભોધ રચાયો (બૃ. ટિ.). સં. ૧૫૭૬ માં કુતુબપુરા ત. ઈદ્રનંદિ સુરિના પદ્ધર સૈાભાગ્યનંદિ સુરિએ હુમ્મીરપુરમાં રહી મૈાન એકાદશી કથા રચી (યુનીજી લં. કાશી). સં. ૧૫૭૭ માં પૌ. ચંદ્રપ્રભ-ધર્મધોપ-સુમતિભદ્ર-જયચંદ્ર-ભાવચંદ્ર-ચારિત્રચંદ્ર-મુનિચંદ્રના શિષ્ય વિદ્યારત્ને કુર્મોપુત્રચરિત રચ્યુને તે હુર્ષકુલગણિએ શોધ્યું (વિવેક ૦ ઉદ્દે; કાં. છાણી) સં. ૧૫૭૮ માં લાવણ્યસમય કૃત ગૂજરાતી વિમલપ્રબંધ પરથી વિમલચરિત્ર સંસ્કૃતમાં રચાયું (મુદ્રિત ડી. હં.) સં. ૧૫૭૯ માં પાટણમાં ખં મતિસાગર-ધવલચંદ્રના શિષ્ય ગજસારે જિનહંસસુરિ રાજ્યે વિચારપટ્ટશિકા-(દંડક ચતુર્વિંશતિ) ને તે પર સ્વોપજ ટીકા રચી (પ્ર. યશો. પાઠ. મહેસાણા; જૈન આ. સભા; વે. નં. ૧૬૨૨ ને ૧૬૫૭-૫૮)

૭૫૯ પેથડ (પારા ૬૨૪) અને મંડલિક (પારા ૬૬૬ અને ટિપ્પણ ૪૪૬) ના વંશજ પૂર્વતે કલ્પસૂત્રની પ્રતો લખાવી તથા ગ્રંથ ભંડાગાર સં. ૧૫૭૧ માં સ્થાપ્યો કે જેની નિશીથ ચૂંણિની પ્રત વિલ્લમાન છે (પુરાતત્ત્વ ૧-૧ એક ઐતિહાસિક પ્રશસ્તિ). સં. ૧૫૮૨ માં જાંજીવાસી શ્રીમાલી અરસિંહ રાણાએ ૧૧ અંગોની પ્રતો લખાવી કે જે પૈકી વિપાકસૂત્રની પ્રત (ગુ. નં. ૨૭૮) લખ્ય છે.

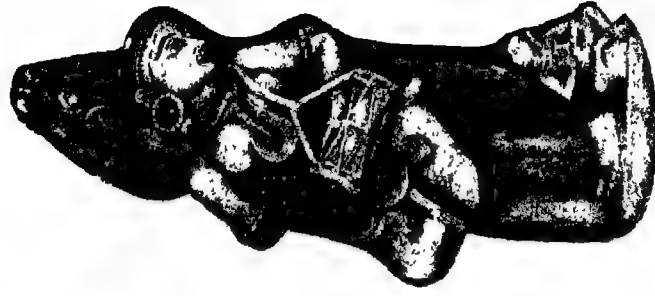
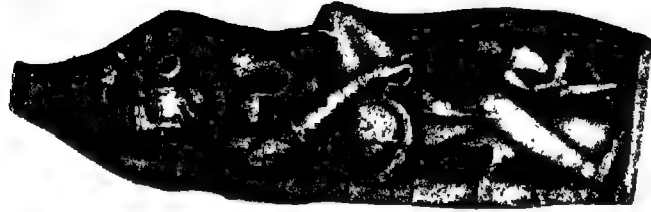
૭૬૦ સં. ૧૫૮૨ માં બૃહત્ ખં જિનસમુદ્રસુરિના પદ્ધર જિનહંસસુરિએ ‘શીલાંગાચાર્યકૃત સવિસ્તર વૃદ્ધિને દુર્વિગાહ સમજી સખ્યોના અનુગ્રહ માટે વ્યાખ્યાતાઓ માટે સુખાવહ એવી’ અક્ષર-રાંગ સૂત્રપર હીપિકા રચી (પી. ૪, ૭૩) અને સહજસુંદરે રત્નશ્રાવક પ્રબંધ રચ્યો. સં. ૧૫૮૩ માં ત. હેમવિમલસુરિના શિષ્ય હુર્ષકુલ-ગણિએ સૂત્રકૃતાંગસૂત્ર પર હીપિકા નામની ટીકા રચી (વેબ્બર નં. ૧૭૭૭ વે. નં. ૧૫૫૦-૫૨; છુડ્. ૩, નં. ૧૪૫); તેમણે અંધ હેતુદય ત્રિભંગી (કર્મગ્રંથનો એક ભાગ) તથા હેમવિમલસુરિના રાજ્યે વાક્યપ્રકારા ટીકા (લી.) પણ રચી છે. આ સં. ૧૫૮૩ ના વર્ષમાં પ્રસિદ્ધ હીરવિજયસુરિના જન્મ પાઠ્ઠણપુરમાં થયો.

૭૬૧ લઘુ ત. સૌભાગ્યહર્ષના રાજ્યમાં (સં. ૧૫૮૩ થી ૧૫૯૭) ત. રત્નમંડનસુરિ-આગમમંડન-હર્ષકલ્પોલના શિષ્ય લક્ષ્મીકલ્પોલે સં. ૧૫૦૦ (ગ્રહયુગ કુજ કિરણમિતે શરયંદ્ર વર્ષે) આચારાંગસુત્ર પર અવચૂષ્ણિ નામે તત્ત્વાવગમા રચી (વે. નં. ૧૩૬૭) અને તેમણે સૌભવિમલસુરિ રાજ્યે (સં. ૧૫૬૭-૧૬૩૭) જ્ઞાતાસુત્રપર લઘુટત્તિ નામે બુધ્ધાવબોધા રચી (વે. નં. ૧૪૭૩)

૭૬૨. સં. ૧૫૬૧ માં ગૂળરાનના બહાદુરશાહ (સં. ૧૫૮૧-૯૨) ના રાજ્યમાં ખંભાતમાં ઉક્ત સુત્રકૃતાંગ દીપિકાકાર લ. ત. હર્ષકુલ ગણિ પાસે હેમપ્રાકૃત વ્યાકરણ શીખીને ૪૦ ત. સૌભાગ્ય-સાગરસુરિ શિષ્ય દ્વિધ્યસૌભાગ્યે હેમપ્રાકૃતટત્તિ નામે કુંઠિકામાં વ્યુત્પત્તિદીપિકા નામની ટત્તિ રચી (વે. નં. ૭૨)

૭૬૩ અપભ્રંશ સાહિત્ય—ઉક્ત (પારા ૭૫૨) રત્નમંદિરના ઉપદેશ તરંગિણીમાં કેટલાંક અપભ્રંશ અવતરણો જૂની ગૂળરાતીનાં અવતરણો સહિત આવેલાં છે. યશઃકીર્તિનું ચંદ્રપદ (ચંદ્રપ્રભ) ચરિત્ર આખું અપભ્રંશ કાવ્ય છે. તેનો સમય સં. ૧૫૨૧ માં મૂકી શકાય તેમ છે. સિંહસેન અપરનામ રઘુપુત્રે મહેસરચરિત્ર, આદિપુરાણ, કીર્તિ-લચરિત્ર અને સમ્મતગુણનિહાણ અપભ્રંશમાં રચેલ છે તેમજ તેના પ્રણયચરિત્ર, વ્રતસાર, કરકંડુચરિત્ર, ભવિષ્યદત્ત ચરિત્ર, કારણ-ગુણપોડશી, રત્નત્રયી પદ્યગોપદેશ, રત્નમાલા આદિ ગ્રંથ અપભ્રંશના સંભવે છે. જયમિત્રકૃત ઐલિકચરિત્ર અને તે ઉપરાન્ત કેવલન્દિ મુનિકૃત રોહિણીવિધાન કથા, અને કર્તાના નામ લગરના મુખ્યદ્વ દસમી કહા, પાશપદ કહા, જિનપુરંદર કથા વગેરે દિગંબરકૃત મળી આવે છે. આ રીતે સોળમી સદી સુધી અપભ્રંશ સાહિત્ય ચાલ્યું આવ્યું છે. ૪૮૦

૪૮૦ જુઓ જૈનગૃન્થર કવિઓ-પ્રથમ ભાગની પ્રસ્તાવના ૩૫૫ 'બહુલી ગૂળરાતીનો ઇતિહાસ' નામનો ખારો નિબંધ પૃ. ૯૪ થી ૯૬.

શિલ્પકલાનો નમુનો-પન્થની મૂર્તિઓ જસલમેર. સં. ૧૫૮૩.

[શ્રી. પ્રભુચંદ્ર નહારના ઓળખથી]

મકરણ ૭ મું.

સોળમી સદીનું ગુજરાતી સાહિત્ય.

(સાદૃશ)

દેવી દેવી નવી કચીશર તણી વાણી અમીસારણી,
વિદ્યાસાયરતારણી મલ વણી હંસાસણી સામિણી,
અંદા હીપતિ છપતિ સરસતિ મણ વીનવી વીનતી,
ખાહું નેમિકુમાર કેલિની રતિ કાગિય કરી રંજતી.

—ધનદેવ ગણિત શુરંગાલિખાન નેમિકાવ સં. ૧૫૦૨

(રોહ)

માતા સરસતિ દેવિ કંદર્ભ, એક સુવચન ગાહું,
ને કવિરાજ આગ્રહ દુઆએ, તેહ થયે બાહું.

—સુવેનસુંદરકૃત સારસિખામણ રાસ સં. ૧૫૪૮

(વરુ)

આદિ જિજીવર આદિ જિજીવર પશુલ વજીવસ
રિત્યંકર પશુમેનિ સવિ, પ્રસિય ગિતિ સરસતિ સામિણિ,
તિહુઅણુજીમુખમંડણી, વાગવાણિ વરહંસગામિણિ,
તાસ તણુલ સુપસાલકર્ષ, કરસિલ કવિત રસાલ,
વંકનૂલ રાય પાણીઆ, નીમ ચ્યારિ સુવિસાલ.

—અજ્ઞાત કવિકૃત વંકનૂલ રાસ (૧૬ મી સદી)

૭૬૪. ગુજરાતી ગદ્ય સાહિત્ય—પ્રથમે પ્રથમ આવીશું.
સં. ૧૫૦૧ માં દેવકુલપાટકમાં (મેવાડના દેલવાડામાં) જુદ તપાસ-
અના બટારક શ્રી રતનસિંહ સરિના શિષ્ય પં. આશુકસુંદરગણિએ
મલધારિ શ્રી હેમચંદ્રસરિ વિરચિત કાવભાવના સત્ર પર, અને તેજ
વર્ષમાં તે સોમસુંદરસરિ-સુનિસુંદર-જયચંદ્રસરિ શિ. હેમલકમ-
ણિએ પદ્યવચક પર, સં. ૧૫૦૫ ની આસપાસ તે સુનિસુંદરસરિ

શિ. વિશાલરાજ (તેમજ વિશાલરાજ-સુધાબ્રુપણના શિષ્ય જિતસૂર) ગૌતમપૃચ્છા પર, સં. ૧૫૧૩ માં તં સોમસુંદર-રત્નશેખર શિ. સંવેગદેવે પિંડવિશુદ્ધિ પર, અને સં. ૧૫૧૪ માં તેમણેજ આવ-શ્યકની પીઠિકા પર, સં. ૧૫૧૫માં કીર્તિરત્ન-શાંતિરત્ન શિ. ધર્મ-દેવગણિએ તપોરત્ન ઉપાધ્યાય કૃત ટીકા પર આધાર રાખી ૫૦૬ી-શતકપર, સં. ૧૫૧૭ માં મહાહડ ગચ્છના કમલપ્રભ શિ. ચમર-ચંદ્રે કલ્પસૂત્ર પર (કે જેની તેજ વર્ષમાં લખેલી પ્રત લી. દા. ૧૨ પ્રત નં. ૪૨ મોગૃદ છે), સં. ૧૫૨૫ માં ખ. જિનભદ્રસૂત્રિ-રત્ન-મૂર્તિ શિ. મેરસુંદર ઉપાધ્યાયે તરૂણપ્રભાચાર્યના બાલાવબોધને અનુ-સરીને ષડાવશ્યક પર માંડવગદમાં, તેમજ ત્યાંજ શીલોપદેશમાળા પર, પુષ્પમાલા પ્રકરણ, કલ્પપ્રકરણ, પંચનિર્ઘ્ની, કપૂરપ્રકર, ૫૦૬ી-શ-તક અને ચોગશાસ્ત્રપર, સં. ૧૫૨૬ માં વૃદ્ધ તપાગચ્છના જયનિ-લકસૂરિના શિ. દયાસિંહગણિએ દ્વૈતસમાસ પર ગૂજરાતી ભાષામાં બાળાવબોધ રચ્યા. વળી પાંડવચરિત્રની ગૂજરાતીગદ્યમાં સં. ૧૫૬૧ માં લખેલી પ્રત ખાટલુસંઘના બંડારમાં છે.

૭૬૫. આ ઉપરાંત પાર્શ્વચંદ્ર અને તેમની શિષ્યપરંપરાએ ભાષામાં રચેલી બાળાવબોધ પર પોતાના સંપ્રદાયનો મોટો આધાર રાખ્યો છે. પાર્શ્વચંદ્રે તંદુલવેમાલી પયલા, આચારાંગ પ્રથમસ્કંધ, પ્રશ્નવ્યાકરણ, ઔપપાતિક (ઉવવાહ), સૂત્રકૃતાંગ-એ સત્રોપર, જંજૂ-ચરિત્રપર અને ભાષાના ૪૨ ભેદ પર બાળાવબોધ રચ્યા છે અને પ્રતિમા-સમાચારી આદિ પર ચર્ચા, લોકાઓ સાથે ૧૨૨ બોલની ચર્ચા કરેલી લખી છે. પાર્શ્વચંદ્ર શિ. સમરચંદ્રસૂરિએ સંસ્તારક પ્રકીર્ણક પર, ષડાવશ્યક પર અને ઉત્તરાધ્યયન પર બાળાવબોધ રચેલ છે.

૭૬૬. ગૂજરાતી જૈન કવિઓમાં—સોળમા શતકમાં આદિ કવિ શ્રાવક દેવાલ (દિપા)ને ગણી શકાય. તેની કવિતાઓ ૧૫૦૧ થી ૧૫૩૪ સુધીની મળી આવે છે. તે સમયમાં ચયેલા નરસિંહ મહે-

જૈન કવિઓનું ગૂજરાતી કવિતા સાહિત્ય. ૫૨૬

તાનો તે સમકાલીન હતો. તેની મોટી કૃતિઓ બાવડ બાવડ (વિક્રમરાજના વખતના શત્રુંજયના ઉદ્ધાર કરનાર) નો રાસ, શ્રીમહાવીર સમયમાં થયેલા રોહિણ્ય ચોરનો રાસ, ચંદનખાલાની ચોપાઈ, તથા શ્રેણિક રાજનો રાસ (લખ્યા સં. ૧૫૨૬ પહેલાં), જાંબુવામી પંચ-ભવ વર્ણન (સં. ૧૫૨૨), આર્દ્રકુમાર ધવલ, સમ્યક્ત્વ બાર વ્રત કુશલ ચોપાઈ (સં. ૧૫૩૪) છે અને નાની કૃતિઓમાં સ્થૂલિભદ્ર કકકા વાળી, સ્થૂલિભદ્ર ફાગ, થાવડ્યા કુમાર ભાસ, હરિયાળી છે ને તેની રચેલી રતનાત્રપૂળ પ્રસિદ્ધ છે.

૭૬૭ મુનિસુન્દરસુરિ શિષ્ય સંધવિમલે(?) સુદર્શનશ્રેષ્ઠી રાસ તથા આગમ ગચ્છ હેમરત્નસુરિશિ સાધુમેરૂએ પુણ્યસાર રાસ (સં. ૧૫૦૧), ધનદેવગણિએ સુરંગાલિધાન નેમિકાગ (સં. ૧૫૦૨), ત. રત્નશેખરસુરિ-ઉદયનદિ શિં સંધકલશ ગણિએ તલવાડામાં અષ્ટભાષામાં સમ્ય-કત્વરાસ (સં. ૧૫૦૫), ઉપકેશગચ્છના આનંદમુનિએ ધર્મલક્ષ્મી મહત્તરા ભાસ (સં. ૧૫૦૭), બૂ. તં રત્નસિંહસુરિ શિષ્યે રત્નચૂડ રાસ (સં. ૧૫૦૯) અને સં. ૧૫૧૬માં જાંબુવામી રાસ રચેલ છે. સં. ૧૫૧૩ માં ધખાયેલ આસાવતકૃત હંસવત્સ કથા ચોપાઈ મળે છે. આ સમયમાં રત્નાકરે આદિનાથ જન્મભાષિષેક અને આગમગચ્છીય ગુણુરત્નસુરિ શિષ્ય દેવરત્ને ગજસિંહકુમાર રાસ રચેલ છે.

૭૬૮ આં. જયકીર્તિસુરિ શિ. ઋષિવદ્ધને ચિતોડમાં સં. ૧૫૧૨ માં નલદલવદંતિ રાસ, અને ઉં. શીલસુંદર શિં. મતિશેખરે સં. ૧૫૧૪ માં ધનારાસ, સં. ૧૫૩૭ માં કુરગકુ (કુરધટ) મહર્ષિ રાસ, અને તે વર્ષમાં મયણુરેહા રાસ વળી તે ઉપરાંત નેમિનાથ-વસંતપુલકાં, ઈલાપુત્ર ચરિત્ર બનાવેલ છે. બ. જિનવર્ધનસુરિ શિં આઘાસુંદરે સં. ૧૫૧૬ માં વિભાવિલાસનરેંદ્ર ચોં, પૌં સાધુરત્નસુરિ શિં મલયચંદ્રે સં. ૧૫૧૯ માં ત્રણ કૃતિઓ નામે સિંહાસન બત્રીશી ચોં, સિંહલસિંહકુમાર ચોં-અપરનામ ધનદેવ કથા, તથા દેવરાજવત્સરાજ પ્રબંધ અને દિગંબર બદ્ધ જિનદાસે સં.

૫૨૪ જૈન સાહિત્યનો ઇતિહાસ. [વિ. ૫; પ્ર. ૭]

૧૫૨૦ માં હરિવંશરાસ, તેમજ તે અરસામાં તેણે બીજા રાસો નામે અશોધર રાસ, આદિનાથ રાસ, કરકંકુ મુનિ રાસ, હનુમંત રાસ, સમકિત સાર રાસ રચેલ છે.

૭૬૯ જાણીયામના શ્રીમાલ આવક પૈથાએ (૧૪૯૪-૧૫૪૨ વચ્ચે) પાર્શ્વનાથ દશ ભવ વિવાહસો, સં. ૧૫૨૧ માં લખમણુ આવકે મહાવીરચરિત રતવન, ચિહ્નગતિની વેલી અને સિદ્ધાંતસાર-પ્રવચનસાર રાસ, સં. ૧૫૨૩ માં આવક વચ્ચે મૃગાંકલેખા રાસ, નાગેન્દ્ર ગચ્છના ગુણદેવસુરિ શિ. જ્ઞાનસાગરસુરિએ સં. ૧૫૨૩ માં જીવભવ સ્થિતિ રાસ, અને સં. ૧૫૩૧ માં સિદ્ધચક્ર-શ્રીપાલ રાસ, ખ. ત. રત્નાકર પક્ષના જ્ઞાનસાગરસુરિ શિ. ઉદયધર્મના શિષ્ય મંગલ-ધર્મે સં. ૧૫૨૫ માં મંગલકલશ રાસ, દેવકીર્તિએ સં. ૧૫૩૧ માં ધન્નાશાલિભદ્ર રાસ અને આગમગચ્છીય મતિસાગર સિ. ઉદયધર્મે સં. ૧૫૪૩ માં મલયસુંદરી રાસ તથા સં. ૧૫૫૦ માં કથાખત્રીસી રચેલ છે. ૪૮૧

૭૭૦ લાવણ્યસમયયુગ—લાવણ્યસમય નામના એક નામી જૈનકવિ આ યુગમાં થયેલ છે. તેમનો કાવ્યકાલ સં. ૧૫૪૦ થી શરૂ થાય છે. જન્મ અમદાવાદમાં સં. ૧૫૨૧ માં, દીક્ષા તપગચ્છના લક્ષ્મીસાગર સુરિ પાસે પાટણમાં સં. ૧૫૨૯ માં લીધા પછી “સરસ્વતી માતાએ કરેલી કૃપા વડે મને સોળમા વર્ષમાં (સં. ૧૫૩૭ માં) વાણી (કવિત્વ શક્તિ) ઉદ્ભવી જેનાથી મેં હંદ કવિતા ચોપાઇ અને સુંદર રાસ રચ્યાં, વળી અનેક પ્રકારનાં રાગ રાગણીવાળાં ગીત અને સરસ સંવાદ રચ્યાં, એમ પોતે પોતાના વિમલપ્રત્યંધની પ્રશસ્તિમાં જણાવે છે. સં. ૧૫૫૫ માં પોતાને પંડિત પદ મળ્યું.

૪૮૧ જુઓ જૈનગુર્જર કવિઓ પ્રથમ ભાગ પૃ. ૩૭ થી ૬૮ કે જે સરથી તેમજ તે પ્રકટ થયા પછીની મારી વિરોધ સોધને આધારે અત્ર વધુ નામનો નિર્દેશ કર્યો છે.

૭૭૧ તેમની કૃતિઓ-સિદ્ધાંત ચોપાઇ કે જેમાં લેખક મતનું ખંડન કર્યું છે. સં. ૧૫૪૩ (મુદ્રિત જૈનયુગ વૈશાખ-જેઠ સં. ૧૬૮૬ નો સંયુક્ત અંક), રઘુલિભદ્ર એકવીશા નામનું એક દૂંડું રસિક કાવ્ય સં. ૧૫૫૩, ગૌતમ પૃથ્વા ચોપાઈ સં. ૧૫૫૪ માં રચી. નાની કૃતિઓમાં નવપદ્ધતિ પાર્શ્વનાથ સ્ત. સં. ૧૫૫૮, અને સં. ૧૫૬૨ માં વામનમાં આશોયણુ વિનતિ, સેરીસા પાર્શ્વસ્તવ, નેમિનાથ હમચડી, રાવણ મદોદરી સંવાદ, વૈરાગ્ય વિનતિ રચી. સં. ૧૫૬૪ માં રંગરત્નાકર નેમિનાથ પ્રબંધ વિવિધ છંદમાં અને સં. ૧૫૬૭ માં સુરપ્રિય કેવલી રાસ રચ્યા.

૭૭૨ ઐતિહાસિક પ્રબંધમાં સં. ૧૫૬૮ માં વિમલ મંત્રીના પર વિમલ પ્રબંધ (શ્રી મણિલાલ બ. વ્યાસે સંપાદિત કરી પ્રકટ કર્યો છે), સુમતિ સાધુ સુરિ વિવાહલો (તેમની દીક્ષાના વર્ણન રૂપ) અને સં. ૧૫૮૯ માં ત્રણ પ્રબંધ જેવા રાસ નામે ખિમ ઋષિ, ધલિભદ્ર અને યશોભદ્રસુરિ રાસ રચી અમદાવાદમાં પૂર્ણ કર્યા. (મુદ્રિત ઐ. રાસ સંગ્રહ.)

૭૭૩ દેવરાજ વચ્છરાજ ચોપાઇ કતપુર (કુતુબપરા) માં રચી, તેની સં. ૧૫૭૫ માં લખેલી પ્રત મળે છે. ૧૫૭૫ માં કરસંવાદ, ૧૫૮૫ (૮૬) અંતરિક્ષ પાર્શ્વસ્તવ આદિ પુષ્કળ નાની કૃતિઓ મળે છે. ૪૮૨ આ ઉચ્ચ પ્રતિના સંસ્કારી કવિનું વિસ્તૃત વર્ણન સ્વ. મણિલાલ બેકારબાઇ વ્યાસે કરેલું સાહિત્ય સંસદ તરફથી પ્રસિદ્ધ થનાર છે એટલે વિશેષ અત્ર વિવેચન કર્યું નથી. તેમણે આ સમયમાં જેટલી સુંદર કૃતિઓ રચી છે તેટલી કૃતિઓ કોઇ જૈન કવિએ રચી નથી તેથી આ સમયને 'લાવણ્યસમય યુગ' એ નામ આપીશું તો અરથાને નહીં ગણાય.

૭૭૪ આ સમય દરમ્યાન અન્ય કવિઓ કૃત લાખકાવ્યકૃતિઓ નેપ્રયોઃ-ઉપદેશ રૂપે કેરદમચ્છના સર્વદેવસુરિ સિન્ધનાસરિએ વિચારે

ચોસઠીનું હુંકું કાવ્ય સં. ૧૫૪૪ માં અને વડતપ ગચ્છના જિનરત્નસૂરિ-
—જયસુંદર શિં સંવેગસુંદરે સારશિખામણ રાસ નામની મોટી
કૃતિ સં. ૧૫૪૮ માં રચી છે. વાર્તા રૂપે ઉપકેશ ગચ્છના રત્નસમુદ્ર
શિં સહજસુંદરે ૧૫૮૨ આસપાસ શુકરાજ સાહેલી રચી છે.

૭૭૫ જૈન પૌરાણિક સાહિત્યમાંથી કથા રૂપે અનેક કાવ્ય
કૃતિઓ મૂકાઈ છે. ત્રિવંદ્રણિક ગચ્છના દેવશુભિસુરિ શિં સિંહકલે
૧૫૫૦ માં મુનિપતિ રાજર્ષિચોં, અને તે આસપાસ સાંડેર ગચ્છના
મુમતિસુરિ શિં શાંતિસુરિએ સાગરદત્ત રાસ, કલ્કસુરિ શિં કીર્તિ-
હર્ષે ૧૫૫૧ માં સતતકુમાર ચોં, તે અગર કોઇ પીળા કલ્કસુરિ
ના શિષ્યે કુલધવજકુમાર રાસ, આગમ ગચ્છના કલ્યાણરાજ શિં
દ્વમાકલશે તેજ વર્ષમાં સુંદર રાજનો રાસ, અને સં. ૧૫૫૩ માં
તેમણે ઉદયપુરમાં લલિતાંગકુમાર રાસ, મૂલપ્રભે ગજસુકુમાર સંધિ,
તથા ચૌં મુનિચંદ્રસુરિ શિં જયરાજે મત્તયોદ્ધર રાસ, સં. ૧૫૫૪
માં ચૌં સૌભાગ્યરત્નસુરિ શિં ધર્મદેવે હરિચંદ્ર રાસ, સં. ૧૫૫૫
માં તં હેમવિમલસુરિના પ્રશિષ્ય કુશલસંપમે હરિઅળનો રાસ, સં.
૧૫૫૬ માં નેમિકુંજરે ગજસિંહરાય રાસ, ૧૫૫૭ લગભગ વડ તં
લલિતસાગરે દવજબુજંગ કુમાર ચોપાર્ષ, સં. ૧૫૫૭ માં તં
હેમવિમલસુરિના પ્રશિષ્ય હર્ષકલેલાસમાં વસુદેવચોપધની રચના કરી.

૭૭૬. સં. ૧૫૬૧ માં ઉપકેશગચ્છના કલ્કસુરિના પ્રશિષ્ય
ધર્મશ્રિયે અળપુત્ર ચોં, ઉપર્યુક્ત ધર્મદેવે પણ તેજ વર્ષમાં
સીણીજમાં અળપુત્ર રાસ, અને સાંડેરગચ્છના ઉક્ત શાંતિ સુરિ શિં
ઇશ્વરસુરિએ દશપુર-મંદસોરમાં લલિતાંગચરિત્ર, સં. ૧૫૬૩ માં
મમ્માહૃડ ગચ્છના મુનિસુંદરસુરિ શિ પદ્મસાગરે કથવના ચો, સં.
૧૫૬૫ માં મંગલપુર (માંગરોળ)માં જ્ઞાને વંકચૂલનો રાસ, સં.
૧૫૬૭ માં ખં જિનચંદ્રસુરિ પ્રશિષ્ય ધર્મસમુદે મુમિત્રકુમાર રાસ,
સં. ૧૫૬૮ માં લખાયેલ લલ્લમણ કૃત શાલિભદ્ર વિવહલો, સં.
૧૫૬૯ માં ઉપકેશગચ્છના દેવકલ્કે શિ દેવકલ્કે રચિત, ચો.,

સં. ૧૫૭૧ માં ત. હેમવિમલસુરિના પ્રશિષ્ય સુરહંસ શિ. હાવલ્ય-
રત્ને દેવગિરિમાં વત્સરાજ દેવરાજરાસ, સં. ૧૫૭૨ માં અમ્બીપાલ
આવકે મહીપાલનો રાસ અને ઉપકેશગચ્છના રત્નસમુદ્ર શિ. સહજ-
સુંદરે ઋષિદત્તા રાસ, અને તે સહજસુંદરના રત્નસારરાસ, (સં. ૧૫૮૨) તથા
આત્મરાજરાસ સં. ૧૫૮૩ અને ચરદેશી રાગનો રાસ, ઉક્ત ધર્મ
સમુદે સં. ૧૫૭૩ માં પ્રભાકર ગુણાકર ચો., વડતપગચ્છના સૌભા-
ગ્યસાગરસુરિ શિષ્યે અંપકમાલા રાસ સં. ૧૫૭૮ માં, અને આસરે
સં. ૧૫૭૯ માં સાધુરત્નસુરિકૃત કમવનારાસ, સં. ૧૫૮૦ માં કોર-
ટગચ્છના કણ્ઠસુરિ શિ. ભુવનકીર્તિએ કલાવતિચરિત્ર સં. ૧૫૮૩માં,
ઉપકેશગચ્છના સિદ્ધસુરિ પ્રશિષ્ય વિનયસમુદે વિકાનેરમાં આરામ-
શોભા ચો., સં. ૧૫૮૪માં આવક ભીમે અમગદત્ત રાસ અને ઉક્ત
ધર્મસમુદે કુલધ્વજ રાસ, આ સમયમાં શાંતિસુરિ શિ. નરશેખરે
પાર્શ્વનાથ પત્ની પ્રભાવતીહરણ, સં. ૧૫૮૭ સાંડેરગચ્છના ઉક્ત
પાર્શ્વસુરિના શિ. ધર્મસાગરે આરામનંદન ચો., સં. ૧૫૮૮ લગ-
ભગ પાર્શ્વચંદ્રસુરિ શિ. સમરચંદે શ્રેણિકરાસ, સં. ૧૫૯૦ પહેલાં
સેવક કૃત ઋષભદેવધવધપ્રબંધ, સં. ૧૫૯૧ માં આનંદપ્રભોદ કૃત
શાંતિનિજિત વિવાદસો, અને ત. સૌભાગ્યહર્ષસુરિ શિ. સોમવિમલ-
સુરિએ ધમ્મિલરાસ, આદિ બનાવેલ છે.

૭૭૭ સં. ૧૫૯૩ માં પાર્શ્વચંદ્રસુરિ શિ. બ્રહ્મે (વિનયદેવસુરિએ)
સુસદ ચોપદ, સં. ૧૫૯૪ માં ગંધારમાં ત. સૌભાગ્યહર્ષ સુરિ રાજ્યે
જયકલ્યાણના શિષ્યે કૃતકર્મ રાગધિકાર રાસ અને ખં સાધુહર્ષ શિ.
રાજશીલે અમરસેન વયસેન ચો., સં. ૧૫૯૫ માં આગમગચ્છના
કવિયણે શાંતજ ગામમાં તેતલી મંત્રી રાસ, સં. ૧૫૯૭ પહેલાં અચાત
કવિએ પૃથ્વીચંદ્ર ગુણસાગરરાસ, સં. ૧૫૯૭ માં ઉક્ત બ્રહ્મે આર
પ્રત્યેકણ્ઠ ચો., સં. ૧૫૯૯ માં ઉક્ત વિનયસમુદે તિસરામાં અંબાડ
ચો. તેમજ ખ. વિવેકરત્ન સુરિ પ્રશિષ્ય રાજરત્નસુરિએ હરિમલ
માછી ચો. તથા ૧૬૦૦ લગભગમાં અઢાણ ગચ્છના વિમલસુરિનાં
પ્રશિષ્ય હાવ ઉપાધ્યાયે હરિચંદ્ર રાસ રચેલ છે.

૭૭૮ નેમિનાથના અને સ્થૂલિભદ્રનાં રસિક ચરિત્રોએ સોમ-સુંદરસૂરિના શિષ્ય પરંપરાના રત્નમંડન ગણિને તથા ધનદેવગણિને, અને સોમસુંદરસૂરિને રસિક કાવ્ય રચવાની પ્રેરણા કરી હતી. તેજ પ્રમાણે ત્યાર પછી-અને ખાસ કરી વલ્લભીસંપ્રદાયના ઉદ્ભવ અને અચાર પછી અનેક જૈન કવિઓને તે ખંતેની વસ્તુ લઈ તે પર કાવ્ય રચવાની પ્રેરણા થઈ છે. આ સમયમાં નેમિનાથ સંબંધે ઉક્ત લાવ-પ્યસમયે વિધ વિધ છંદમાં રંગરત્નાકર નેમિનાથ પ્રબંધ નામનું કાવ્ય સં. ૧૫૬૪ માં રચ્યું, તેજ પ્રમાણે ઉક્ત સહજસુંદરે વિધવિધ છંદમાં ગુણરત્નાકરછંદ સં. ૧૫૭૨ માં સ્થૂલિભદ્રના ચરિત્ર રૂપે સુંદર કાવ્ય રચ્યું; વળી સં. ૧૫૭૭ આસપાસ મુનિચંદે રચેલ રસાઉલો નામનું પ્રાકૃત કાવ્ય પ્રાયઃ આ સંબંધે છે. લાવપ્યસમયે નેમિનાથ હમચરી રચી, અને સ્થૂલિભદ્રના સંબંધમાં સ્થૂલિભદ્ર એકવીસો રચ્યો સં. ૧૫૬૬ પહેલાં આં. ગજસાગરસૂરિસિં. પ્રુષ્પરત્ને નેમિરાસ-આદવ. રાસ, અને ૧૬૦૦ લગભગ ઉક્ત બ્રહ્મે નેમિનાથનો વિવાહલો ૪૪ હાલમાં રચેલ છે. ઉક્ત પદ્મસાગરે આશરે ૧૫૬૩ માં સ્થૂલિભદ્ર અદાવીસો અને શુભવર્દ્ધન શિષ્યે સ્થૂલિભદ્રરાસ સં. ૧૫૭૫ માં રચેલ છે-શુધરાજે ૧૫૮૯ માં મદનરાસ રચેલ છે.

૭૭૯ જૈન દર્શનનાં નવતત્ત્વો પર રાસ લાવસાગરસૂરિ શિષ્યે પાટણમાં સં. ૧૫૭૫ માં, જૈન ધર્મનાં ચાર પર્વોપર ચતુઃપર્વી રાસ આં. ચંદ્રલાલે સં. ૧૫૭૨ માં, અને દીવાળી પર્વપર રાસ ધર્મસિંહે સં. ૧૫૯૬ પહેલાં, રાત્રિભોજન ત્યાગના વ્રત ઉપર ધર્મસમુદે સં. ૧૫૮૪ આસપાસ, બાર વ્રતપર ચોપદ ગજલાલે સં. ૧૫૯૭ માં, આરાધનાપર પાર્શ્વચંદ્રસૂરિએ ૧૫૯૨ માં અને ત. સૌભાગ્યહર્ષ સૂરિ રાજ્યે જયકલ્યાણના શિષ્યે કૃતકર્મ રાગધિકાર રાસ ગંધારમાં સં. ૧૫૯૪માં, તેમજ લાવપ્યદેવે કર્મવિવરણરાસ રચેલ છે. જૈન વિશ્વવિદ્યા સંબંધી લઘુ ક્ષેત્ર સમાસ પર આગમ ગ્રન્થના ગુણમેરૂ સિં. અતિસાગરે પાટણમાં સં. ૧૫૯૪ માં ચોપદ રચી છે. જૈનના ઉપદેશાત્મક ઉત્તરાધિકાર

સૂત્રનાં ૩૬ અંગ્યયન પર ઉપાધ્યાય રાજશીલે છત્રીસ બાસ અને સં. ૧૬૦૦ લગભગમાં બ્રહ્મમુનિએ ૩૬ સત્રાય રચી છે.

૭૮૦ લાવણ્યસમયે જેમ કરસંવાદ રચ્યો છે તેમ સહજસુંદરે ચૌવનજરા સંવાદ રચ્યો છે.

૭૮૧. લોકકથાનું સાહિત્ય-ભાષામાં વિશેષ થતું જોવામાં આવે છે. જૈનેતર કવિ નરપતિએ સં. ૧૫૪૫ માં સો કડીની નંદવત્રીશી રચી ને તેના પર જરા વિસ્તાર કરી ત. હેમવિમલસૂરિના પ્રસિધ્ધ સિંહ (સંઘ)ક્રમે સં. ૧૫૬૦ માં તેજ સ્વરૂપમાં તે કથાને ૧૭૨ કડીમાં મૂકી. લાવણ્ય(સમય) મુનિએ સં. ૧૫૪૮ માં ૧૪૮ કડીમાં રચેલી નંદવત્રીશી હમણાં પ્રાપ્ત થઇ છે. સ્વતંત્ર પ્રયત્નો તરીકે જિનહરે વિક્રમ પંચદશ રાસ રચ્યો કે જે શામળબદ્ધની પંચદશની વાત સાથે સરખાવી શકાય. સં. ૧૫૬૩ માં ઉક્ત રાજશીલ ઉપાધ્યાયે ચિત્રકૂટમાં વિક્રમાદિત્ય આપરા રાસ રચ્યો. પૌ. વિનયતિલકસૂરિ શિ૦ ઉદયભાનુએ સં. ૧૫૬૫ માં વિક્રમસેન રાસ રચ્યો તે સંબંધે સ્વ. મણિલાલ બ્યાસે લખ્યું છે કે “તે ૫૬૬ કુંકનો પ્રબંધ છે તે દરેક રીતે શામળબદ્ધની વાતો સાથે હરીફાઈ કરે તેવા છે; અર્થાત્ આ પ્રબંધની રચના શામળબદ્ધની વાતોથી ઉતરતા પ્રકારની નથી” સં. ૧૫૬૬ માં સ્વર્ગવાસ પામેલા ત૦ આનંદવિમલ સૂરિના શિષ્ય ધર્મસિંહે પણ વિક્રમ રાસ રચેલો નોંધાયો છે. આશરે સં. ૧૫૬૨ માં કડવાએ અને સં. ૧૫૬૩ માં ઉક્ત પદ્મસાગરે લીલાવતી સુમતિવિલાસ રાસ રચ્યા છે. બ્રહ્મણ્ય મચ્છના ઉક્ત ભાવ ઉપાધ્યાયે મુનિરત્ન સૂરિના સં. અબંધ્યરિત્ર પરથી અબંડરાસ રચ્યો છે.

૭૮૨. આ લોકકથાસાહિત્યને જૈનો મૂળથી ખેડતા આવ્યા છે. ઐતિહાસિક પ્રબંધો રચવાની પ્રણાલિકા તેમણે પાડી હતી અને તે શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યના દ્વાયાશ્રય કાવ્ય પદ્ધતિ શરૂ થયેલી છે. આ પરથી તેમજ સત્તરમા સદ્કામાં જૈનોએ વિશેષ ખેડેલ લોકસાહિત્યપરથી અહારમા શતકમાં થયેલ શામળબદ્ધ લોકકથાનો આદિ પ્રવર્તક છે એમ હવે કહી નહિ શકાય. સત્તરમા શતકમાં પણ આજું પણ સાહિત્ય

જૈનકૃત ગણી આવે છે તે તે શતકમાં જણાવીશું. વળી આ જૈનેતર કવિઓ પોતાની વસ્તુ પોતાથી પૂર્વગામી જૈનકૃતિઓ પરથી પણ લેતા હોય, આ જૈન કે જૈનેતરનો સામાન્ય આશ્રય સંસ્કૃત ગ્રંથોનો પણ હોય- એ એક ખીળને સરખાવવાથી સમજી શકાશે.

૭૮૩. જૈનો પોતાના આચાર્ય, મહાપુરુષો, મંદિરો, તીર્થો આદિને ઇતિહાસ પણ કવિતામાં મૂકતા. શ્રી મહાવીરના પ્રસિધ્ધ જંબૂ સ્વામી મારે ઉક્ત રત્નસિંહસૂરિ શિષ્યે સં. ૧૫૧૬ માં જંબૂ સ્વામી રાસ, ઉક્ત સહજચંદ્રે સં. ૧૫૭૨ માં જંબૂ અંતરંગરાસ (વિવાહલો), તે જંબૂસ્વામીની પાટપર થયેલા વજ્રસ્વામીનો રાસ ઉક્ત ધર્મદેવે સં. ૧૫૬૩ માં રચેલ છે: તે પ્રાચીન પુરુષોની વાત એક બાજુએ રાખીએ, પણ ખીજી બાજુ તપાગચ્છના હેમવિમલસૂરિ સંબંધી કાવ્ય તેમના પ્રસિધ્ધ હંસધીરે સં. ૧૫૫૪ માં, અને તેમના ખીજા પ્રસિધ્ધ હંસ-સોમે પૂર્વ દિશામાં આવેલાં જૈન તીર્થો અને મંદિરો સંબંધે પૂર્વ દેશ ચૈત્યરાસ સં. ૧૫૬૫ માં, તેમના ત્રીજા શિષ્ય અનંતહંસે ઇડરગઢના ચૈત્યોનાં વર્ણન રૂપે ઇલા પ્રાકાર ચૈત્યપરિપાટી સં. ૧૫૭૦ લગભગ, ખીમાએ શત્રુંજયનાં મંદિરોની શત્રુંજય ચૈત્યપરિપાટી, આં. ભાવ-સાગરસૂરિ શિ. લાભમંડને ધનસાર પંચશાલિનો રાસ સં. ૧૫૮૩ માં, પાર્શ્વચંદ્રે વસ્તુપાલ-તેજપાલ રાસ સં. ૧૫૯૭ માં અને તેજ વર્ષમાં ત. આનંદવિમલચરિત્રનો રાસ ત. વિજયદાનસૂરિ શિ. વાસણે રચેલ છે. ઉક્ત બ્રહ્મ મુનિએ મુદ્ધમંજચ્છ પરીક્ષા ચોપર્ધ સં. ૧૬૦૦ લગભગમાં રચી છે તેમાં આચાર્યોનો ટુંક ઉલ્લેખ રૂપે પરંપરાગત વૃત્તાંત છે. લાવણ્યસમયના વિમલ-પ્રબંધ સંબંધે અગાઉ કહે-વાઇ ગયું છે.

૭૮૪. એક સુદર ભાષાતર અત્રે નોંધવા યોગ્ય છે. જૈનેતર બિલ્હણકવિ કૃત સંસ્કૃત બિલ્હણ પંચાશિકા અને શાશિકલા પંચા-શિકા સોળમા શતકના પ્રારંભે લગભગ થયેલ જ્ઞાનાચાર્ય નામના જૈન સાધુએ હૃદયંગમ ભાષામાં અવતારી છે.

જૈનેતર કવિઓ. હીરવિજય સુરિનો ઉદય. ૫૩૧

૭૮૫. આ સતકમાં જૈનેતર ગૂજરાતી કવિઓમાં નરસિંહ મહેતા (કાવ્યકાલ ૧૫૧૨ થી ૧૫૩૭ લગભગ), ભાલણ (કાવ્યકાલ સં. ૧૫૧૫ થી ૧૫૭૦ લગભગ), કેશવ ૧૫૨૬, ભીમ ૧૫૫૦, નાકર (લગભગ ૧૫૫૦-૧૬૩૨) થયેલા ઉપલબ્ધ થાય છે, જ્યારે જૈન ગૂર્જર કવિઓ વર્ષાનુક્રમે ઉપર ગતાવ્યા પ્રમાણે કેટલા બધા થયા છે તે સ્પષ્ટપણે જોઈ શકાય તેમ છે. સત્તનો આદિ તેમજ બીજી નાની-ટૂંકી કૃતિઓ તો પાર્શ્વચંદ્ર આદિ ગાત અગાત ધણાઓએ ધણી રચી છે કે જેનો ઉલ્લેખ અત્રે કરવામાં આવ્યો નથી. ૪૮૩

૭૮૬. 'ઓસવાળમાં લાવી જૈન બનાવવાનો છેલ્લામાં છેલ્લો બનાવ સં. ૧૬૦૦ માં બન્યો. એ પછી એ પ્રથા બંધ પડી અષ્ટકારણ એમ થયું કે જૈન ધર્મમાં અંદર અંદરનો વિરોધ બહુ પ્રબળ થઈ પડ્યો. ખરતરગચ્છ અને તપાગચ્છ વચ્ચે વૈમનસ્ય અને ધુણા હતાં. સામાન્ય રીતે ખરતરગચ્છીય સાધુઓ મારવાડ એવાડમાં વિહરતા અને તપાગચ્છીય ગૂજરાતમાં વિહરતા. વળી અમદાવાદમાં લોકાકાશહે રથાપેલા સંપ્રદાય ભૂતિપૂજા અને તેના ઉપદેશક સાધુઓનો પ્રબળ હરીફ થઈ પડ્યો. અંદર અંદરના વિખવાદથી ધર્મચાર્યોનું મહત્ત્વ ઘટ્યું અને તેમના હાથ નિર્બળ થઈ ગયા.' ૪૮૪ આવા સમયે તે સર્વનું નિવારણ કરવા અને ધર્મસ્થિતિનું પુનઃ સ્થાપન કરવા અર્થેજ હીરવિજયસુરિ થયા હોય નહીં એમ લાગી આવે છે. તેમના સંબંધી હવે વિવેચન કરીશું.

૭૮૭. ધર્મનો ઉચોત મહાન્ નૃપોને પ્રતિબોધી ધર્મસંસુખ કરવાથી ધણે થાય છે કારણ કે 'જ્યા રાજા તથા પ્રજા'—જેવો રાજા તેવી પ્રજા થાય છે, અને 'રાજા કાલસ્ય કારણે'—રાજા કાલનું કારણ

---

૪૮૩ તુઓ સોળમી સદીના જૈન કવિઓ માટે 'જૈનગૂર્જર કવિઓ પ્રથમ ભાગ પૃ. ૩૭ થી ૧૮૦.

૪૮૪ સ્વ. મણિલાલ જી. વ્યાસ કૃત. 'મીથાળી (સાણીયા)એનક સાતિએક' પૃ. ૮૧.

છે અર્થાત્ જમનાને બહલી નાંખવામાં રાજ્ય એ પ્રખર નિમિત્તભૂત છે. આનંદ દૃષ્ટાંતમાં શ્રીમન્ મહાવીર ભગવાને મગધરાજ શ્રેણિકને પ્રતિષેધ્યા હતા; તથા તેમની પરંપરામાં અનેક આચાર્યોએ અનેક નૃપોને ધર્મસંયુખ કર્યા. તે સર્વમાં છેલ્લો પ્રસિદ્ધ હાખલો શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્યે પ્રાપ્ત સિદ્ધરાજ જયસિંહને અને પૂર્ણ રીતે કુમારપાલ રાજાને પ્રતિષેધમાનો છે. ત્યાર પછી જૈન ધર્મની અહિંસાની ઉડી છાપ અકબર બાદશાહ ઉપર પાડવામાં હીરવિંજયસરિએ મુખ્ય-પથે ભારે ભાગ ભજવ્યો છે અને તેમના શિષ્યોએ પણ તેમાં પુર્તિ કરી છે. આથી આ પછીના એક શતકના યુગને તે સૂરિના નામપરથી 'હેરક યુગ' કહેવામાં આવ્યો છે. *

વિભાગ ૬ કુંડો.

હૈરકયુગ [સં. ૧૬૦૧ થી ૧૭૦૦]

‘ભાષા’ સાહિત્યનો મધ્યકાલ.

દષ્ટિપૂતં ન્યસેત્પાદં વક્ષપૂતં પિબેજ્જલમ્ ।

સત્યપૂતં વદેદ્રાકયં મનઃપૂતં સમાચરેત્ ॥

—અસાબર નજર રાખી ડગલું બારું, વક્ષમાળ જળ પીડું, સત્યથી
પવિત્ર થયેલું વાક્ય વદું અને મનની પવિત્રતાપૂર્વક આચરણ કરું.

[નીતિશાસ્ત્ર-મનુસ્મૃતિ. હીરસૌભાગ્ય ટીકા પૃ. ૬૫૦]

કવિતા વનિતા ગીતિઃ સ્વયમેવાગતા વરમ્ ।

બલાદાકૃષ્યમાણાપિ સરસા વિરસા મવેત્ ॥

—કવિતા, વનિતા, સંગીત (ગાન) સ્વયમેવ આવે તો સારાં; બલથી
ખેંચનામાં આવે તો રસવાળાં હોય તે પણ નિરસ બને છે.

[સુદૃઢ. હીરસૌભાગ્ય ટીકા પૃ. ૬૮૧]

દેવવિમલ નામના સ્વદેશાભિમાની કવિ ગૂજરાતના વર્ણનમાં
(પોતાના હીરસૌભાગ્ય કાવ્યના પ્રથમ સર્ગમાં) કહે છે કે—

તદ્દક્ષિણાર્ધે સુરોદ્ગર્ભસર્વકષો ગૂર્જરનીવૃદાસ્તે ।

શ્રિયેવ રન્તું પુરુષોત્તમેન જગત્કૃતાકારિ વિલાસવેદમ્ ॥૨૨॥

અશેષદેશેષુ વિશેષિતધ્રી યૌ મંજિમાનં વહતે સ્મ દેશઃ ।

આકાન્તદિક્ચક્ર દ્વાસ્તિલેષુ વધુષરામર્તૃષુ સાર્વભૌમઃ ॥૨૩॥

—તે (ભરતકેત)ના દક્ષિણ અર્ધભાગમાં સ્વર્ગના ગર્વનું સર્વ રીતે
અપહરણ કરનાર ગૂર્જર દેશ એવો છે કે બધું પુરુષોત્તમ-વિષ્ણુ સાથે ભક્તીને
કીડા કરવા માટે જગત્કર્તાએ બનાવેલું વિલાસભવન. જેમ સર્વ ભૂમિના ધરા-
સાર્વભૌમ ચક્રવર્તિ આકાન્ત-સ્વબળથી દિક્ચક્ર છતેલું હોવાથી સર્વ ભૂપાલોમાં
વિશેષ શ્રીમાન્ હોય છે તેમ સર્વ દેશોમાં આ (ગૂર્જરમંડલ) દેશ પોતાના
મહત્વથી દિશાઓના ચક્ર-મંડલને આકાન્ત-આસ કરેલું હોવાથી સાર્વભૌમ-
થોડું વિશેષ શ્રીમાન્-મનપાન્યાદિકથી સંપત્તિમાન્ દેશ તરીકે આજ્ઞા-સુંદરતા
વહે છે.

આચાર્યશ્રી આનંદશંકર કહે છે કે “ ગૂજરાતની ગીર્વાણ વા-
ગ્દેવીની સેવા અદ્ય નથી અને તેથી આપણે પણ દેવવિમલગણિના
શબ્દોમાં સહજ દેરફાર કરીને સાભિમાન આનંદપૂર્વક કહીશું કે
આપણો દેશ તે—

ગીર્વાણવાચઃ પુરુષોત્તમેન જગત્કૃતાકારિ વિલાસવેદમ્ ।

—જગત્કર્તા પરમાત્માએ આ દેશને ગીર્વાણવાગ્દેવીનું વિલાસ-
ભવન બનાવ્યો છે—”

વિભાગ ૬ ફો.

હૈરકથુગ

સં. ૧૬૦૧ થી ૧૭૦૦

પ્રકરણ ૧ હું.

હીરવિજયસૂરિનું વૃત્તાંત.

ગચ્છેડરિમજ્જથ ચારહીરવિજયા મદારકર્ત્વં ગતા
નિર્મળ્યાન્ દ્વિસદ્વિજમાનગણિતાન્ સંશિક્ષયન્ત્યાદૃતાઃ ।
વાક્યૈ દ્વંદ્વચિતૈ મિતૈ હિતકરૈ જૈનૈરિવાકર્કસૈ-
ચારિત્રોપકૃતિપ્રદાનવિધિના સન્તોષયન્તિ કમાત્ ॥૩૮॥
દેશે યત્ર પુરેષુ યેષુ વિદ્ધતિ ચક્રુસ્ત્વમે સૂરયઃ
સત્કોત્રધનવ્યયો ધનિકૃતસ્તત્રાડમ્બતેષુ વા ।
જીવાડમારિરહર્નિશં વ્રતકૃતિર્દીનોષ્ટૃતિર્માવિનાં
પ્રાસાદોદ્ધરણં ચ મક્ષિકરણં સાધર્મિકાણાં પુનઃ ॥૩૯॥

× × × ×

ઈદમ્ દેવ શ્રદ્ધાડસ્તિ ચિમ્બરચનાધ્યેયોડધુના સિદ્ધિ-
ધિતે મે ધુગુસ્તુ સંયમધનઃ સ્વાન્યાત્મતુલ્યાશયઃ ।
મિત્રે શત્રુચયે સમોડરમણિ મળૌ જ્ઞેને તુળૌવે પુન-
ર્નામ્ના સામ્પ્રતમસ્તિ હીરવિજયાચાર્યઃ સુસાધુસમઃ ॥૧૩૧॥

—પદ્મસાગર-જગદ્ગુરુકાવ્યં. સં. ૧૬૪૬

—આ ગ્રંથમાં સુન્દર એના હીરવિજય શક્તિપ્રભુને પામ્યા કે એકે
આદર પામીને જે હજાર એટલા તિર્થ-સાધુએને સંશિક્ષણ આપે છે અને
ક્રમે હૃદયશિર મિત્ર હિતકર અને બિનલી ચેડે આકર્ષણ વાક્યોથી વ્યવસ્થિત
એટલે દીક્ષા રૂપી ઉપકારના પ્રદાનની વિધિવદે સતોષ પમાડે છે.

—જે જે દેશમાં જે જે શહેરમાં આ સૂરિએ વિહાર કર્યો ત્યાં ત્યાં ધનિકાએ સાતે ક્ષેત્રોમાં ધનનો વ્યય કરતા, તથા જીવની અમારિ, હોમેશાં મત-મહાણુ, દીનોનો હક્કાર, ભવિકાથી પ્રાસાદોનો હક્કાર અને સ્વધર્મીઓની ભક્તિનું કાર્ય થતાં હતાં.

—(આંખાખાઈ અકબરને કહે છે કે) આવા અમારા દેવ છે કે જેની પ્રતિમા રચાને જેનું અમે ધ્યાન ધરીએ છીએ અને જે સિદ્ધિ આપે છે, તથા અમારા ચિત્તામાં હમણાં સુચર તો સુસાધુઓમાં ઉત્તમ એવા હીરવિજય-ચાર્ય નામના છે કે જેનું ધન તે સંયમજ છે, જેનો આશય પોતાના અને પારકાને આત્મતુલ્ય ગણવાનો છે, અને જેઓ મિત્ર અને શત્રુના સમૂહને, પશ્ચર અને મહિને, સ્ત્રી અને નૃણમાં સમદષ્ટિ છે.

૭૮૮. આચાર્ય સંનંદી વૃત્તાંત આપતાં સમકાલીન સાધનો અનેક છે ૪૮૫ તેથી તેમની સવિસ્તર હકીકતો પુષ્કળ મળી શકે છે કે

૪૮૫ સંસ્કૃતમાં ૧ સં. ૧૬૪૬ માં પદ્મસાગરકૃત જમદગુરુકાવ્ય, જે કાવ્ય હીરવિજયસૂરિ અકબર બાદશાહ પાસેથી ઉવટના પાછા ફરી ગૂળશત આવવાના સમાચાર સાંભળી કવિએ માંગદેશમાં રચી તે સૂરિને ભેટ તરીકે અર્પણ કર્યું હતું. ૨ સં. ૧૬૪૬-૪૮ ધર્મસાગરકૃત તત્પાગચ્છ પદાવલી ૩ શાંતિચંદ્રકૃત કૃપારસકોશ ૪ દેવવિમલકૃત હીરસીલાવ્ય મહાકાવ્ય કે જેનો ઉલ્લેખ ઉક્ત ધર્મસાગરીય પદાવલીમાં પણ કર્યો છે તેથી તેની પહેલાં એટલે સં. ૧૬૪૬ પહેલાં રચાતું આવતું હશે એમ નજીક છે અને તેના પર સ્તોત્રપદ્ધતી દીકા કતાએ વિજયદેવસૂરિના રાત્ર્યમાં (સં. ૧૬૭૧ કે તે પછી) પૂરી કરી. ૪ હેમવિજયકૃત વિજયપ્રશસ્તિના ૧૬ સર્ગ. ગૂળશતીમાં દયાકુસલ કૃત લાભોદય શસ સં. ૧૬૪૬, કૃષ્ણદાસકૃત દુર્ગનંદશાલ બાવની સં. ૧૬૫૧, વિવેકભૂષકૃત હીરવિજયસૂરિનો નાનો શસ—નિર્વાણ સન્નકાય સં. ૧૬૫૨, કુંવરવિજયકૃત શલોકો, વિદ્યાણકૃત શલોકો, જયવિજયકૃત હીરવિજયસૂરિ યુદ્ધચાપિન વગેરે ત્યારપછી ઋષભદાસે હીરસૈલાવ્ય પરથી ગૂળશતીમાં મેટા હીરવિજયસૂરિનો શસ સં. ૧૬૮૫ માં ખીજ હકીકતો સહિત ખંભાતમાં રચ્યો. ગુણવિજયે સંસ્કૃતમાં ઉક્ત વિજયપ્રશસ્તિમાં ખીજ ૫ સર્ગ પોતાના જમેરી કુલ ૨૧ સર્ગપર દીકા રચી સં. ૧૬૮૮. આ ઉપરાંત અકબર બાદ-શાહનાં ફરમાનો, સૂરિના પ્રતિજ્ઞાલેખો વગેરે અનેક છે.

કેના માટે એક મોટું પુસ્તક લખી શકાય. અહીં તો દુકમાં તે સર્વ પરથી—મુખ્યપણે હીરસીભાગ્યમાંથી સાર રૂપે જણાવીશું.

૭૮૯. પાલણપુરમાં કુંરા નામના ઓસવાલને ત્યાં માતા ના-
થીબાઈથી સં. ૧૫૮૩માં જન્મ પામી હીરો તેર વર્ષનો થયો ત્યારે
માતપિતા બે પુત્ર ને બે પુત્રી મૂકી સહગત થયા હતા. તેણે પાટણ
પોતાની બહેનને ત્યાં જતાં તપાગચ્છના વિજયગાનસૂરિનો ઉપદેશ
સાંભળી સંસારત્યાગ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેની બહેને ધણું સમ-
જવવા છતાં નિશ્ચય ન ડગ્યો એટલે તેણીએ તથા અન્ય સગાંએ
આગા આપી અને તે સૂરિ પાસે તેણે સાધુ દીક્ષા લીધી. સં. ૧૫૯૬.
(જગદગુરુ કાવ્ય કહે છે કે આ વખતે પિતા વિજયગાન હોઈ બહેને તેને
કુટુંબસહિત પાટણ બોલાવ્યા. પુત્રે પિતા બહેન વા માતાને પ્રબોધી
અનુમતિ લઈ દીક્ષા લીધી.) મુનિ હીરદર્ષે ગુરુ પાસે સમગ્ર વાક્યમ-
શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યો. ગુરુએ પછી ધર્મસાગર મુનિ સાથે દક્ષિણના
દેવગિરિમાં નૈયાયિક બ્રાહ્મણ પાસેથી ન્યાય શીખવા જવા આગા
આપી. ત્યાં વિધવિધ પ્રમાણશાસ્ત્રો—તર્કપરિભાષા, મિતભાષિણી,
શશધર, મણિકંઠ, વરદહાણ, પ્રજ્ઞસ્તપદભાષ્ય, વર્ધમાન, વર્ધમાનેન્દુ,
કિરણાવલી પ્રમુખનું અધ્યયન કરી બ્રાહ્મણ પંડિતને સાઈ પારિતો-
ષિક અપાવ્યું. તે પંડિતે ચિંતામણિ નામનો ગ્રંથ આપ્યો. લક્ષણ
(વ્યાકરણ), સામુદ્રિક, જ્યોતિષ અને રસુવંશાદિ કાવ્યોમાં પણ નિ-
પુણતા મેળવી. આ અભ્યાસનું ખર્ચ ત્યાંના સંઘે અને શેઠ દેવસી
તથા તેની પત્નીએ આપ્યું. પછી મરદેશમાં ગુરુ પાસે જતાં ગુરુએ
તેમને નડુભાઈ (નારદપુર)માં સં. ૧૬૦૭ માં પંડિતનું પદ આપ્યું,
અને ત્યાર બાદ ત્યાં સં. ૧૬૦૮માં વાચક-ઉપાધ્યાય પદ આપ્યું;
બે વર્ષ પછી—સં. ૧૬૧૦માં સિરોહીમાં આચાર્ય પદે સ્થાપી નામ
હીરવિજયસૂરિ આપ્યું. તેનો ઉત્સવ દૂધા રાગના જેવ મંત્રી આંગા
નામના સંઘવીએ કર્યો કે જે આંગો રાણપુરના પ્રસિદ્ધ પ્રાસાદના કરનાર
સં. ધરણાકનો વંશજ હતો. રાગએ પોતાના રાજ્યમાં પ્રાણીઓની

હિસાનો નિષેધ કર્યો. પછી બંને આચાર્યોં પાટણ જતાં ત્યાં રાજ-
અમલ કરતા પઠાણ મવન શૈરખાન (અહમદશાહ ખીજના વખતમાં
પાટણનો સૂબેદાર) ના સચિવ સમરથ લણ્ણશાહીએ ગચ્છાનુગા મહો-
ત્સવ કર્યો. સુરત અને પછી વડલી જતાં ત્યાં સં. ૧૬૨૧માં વિ-
જયદાનસૂરિ સ્વર્ગસ્થ થતાં હીરવિજયસૂરિ તપાગચ્છના નાયક થયા.
ડીસા, અને અનુક્રમે નિહાર કરતાં અમદાવાદ આવી સં. ૧૬૨૮માં
વિજયસેનને આચાર્યપદ આપ્યું. અને હુંપાક (લોંકા) ગચ્છના મેઘજી
ઋષિએ પોતાનો મૂર્તિનિષેધક ગચ્છ તજી હીરવિજયસૂરિનો પોતાના
૩૦ (૨૫) સાધુઓ સહિત શિષ્ય બની ઉલ્લોનવિજય નામ રાખ્યું.
આનો ઉત્સવ અકબર બાદશાહનાં માન્ય (આચાર્યી અકબર બાદ-
શાહ સાથે આવેલ રાજમાન્ય) રથાનસિંહે કર્યો. [સં. ૧૬૨૮-૨૯માં
અકબર બાદશાહે ગૂજરાત પ્રાન્તને સંપૂર્ણ સર કર્યો ને ત્યારથી મરા-
ઠાઓએ અમદાવાદ સં. ૧૮૧૪માં કબજે લીધું ત્યાં સુધી મોગલ
બાદશાહો જેને સૂચા તરીકે મોકલતા તેનું રાજ્ય ચાલતું].

૭૯૦. ત્યાર પછીના દસ વર્ષમાં જે કંઈ બન્યું તેનો કંઈક
ખાસ હીરસૌભાગ્ય સિવાયનાં બીજાં સાધનો (ઋષભદાસકૃત રાસ આદિ)
આપે છે:—આઠ વર્ષનાં દીક્ષા આપવાની ખંભાતના સ્થિતાબખાનને
ફર્માદ થતાં હીરવિજયસૂરિને ૨૩ દિવસ ગુપ્તરહેતું પડ્યું. સં. ૧૬૩૦માં
બોરસદમાં તેઓ હતા ત્યારે ઋણઋષિના શિષ્ય જગમલ ઋષિને
ગચ્છ બહાર કરતાં ત્યાંના હાકેમને ફર્માદ કરતાં સૂરિજીને બોરસદ
છોડતું પડ્યું. પાછળ ઘોડેસ્વાર આવ્યા. આખરે ઘોડેસ્વાર સમજી જઈને
પાછા ગયા. પછી ખંભાત આવ્યા. સં. ૧૬૩૧માં ખંભાતમાં ૧૧
જણને અને અમદાવાદમાં ૧૮ જણને એકી સાથે દીક્ષા આપી. અમ-
દાવાદના દીક્ષિતોમાં સોમવિજય, કીર્તિવિજય (વિનયવિજય ઉ. ના
ગુરુ), ધનવિજય આદિ હતા ત્યાંથી પાટણ ચર્ધ કુંજગેર આવતાં
ત્યાં ચોમાસું રહેલ અન્ય ગચ્છના કે યતિઓના સોમમુદર નામના
આચાર્યને વંદન કરવાનું નાકબૂથ કરતાં તેણે પાટણના કદાખાનને હીર-

વિજયે વરસાદ અટકાવ્યાની વાત કરી ઉસ્કર્યો. સૂરિ રાતોરાત આવી વડાવલી આવ્યા, ત્યાં એક ઘરના ભોંયરામાં ભરાયા. પાછળ દોઢ-વેલા ધોડેરવારોને પતો ન મળતાં તે પાછા ગયા. આમ ત્રણ માસ ગ્રામ રહેવું પડ્યું. (સં. ૧૬૩૪) આજ રીતે સં. ૧૬૩૬માં તેઓ અમદાવાદ આવ્યા ત્યારે તેમણે વરસાદ રોક્યો છે એમ કહી કાંઈકે ત્યાંના હાકેમ શિદાળખાનને બંબેરોને એક શ્રાવકે તે બમણા દૂર કરી, ત્યાં તે શ્રાવક અને એક અમલદાર વચ્ચે ઝગડો થતાં હીરવિજયસૂરિને ઉધાડા શરીરે નાસવું પડ્યું. ધણા દિવસો સુધી તેમને પકડવા માટે ધમાચકડી ચાલુ. આખરે તેનો અંત આવ્યા પછી શાંતિપૂર્વક વિહાર કરવાની વારી આવી. સં. ૧૬૩૭માં બેરસદમાં આવ્યા તે સં. ૧૬૩૮માં અંભાતમાં સંધવી ઉદપરકરણે ચંદ્રપ્રભની પ્રતિષ્ઠા તેમને હાથે કરાવી અને આખૂ ચિત્તોડ વગેરેની યાત્રા માટે સંધ કાઢ્યો. આચાર્ય અંભાતથી સં. ૧૬૩૮માં લાટ (લાડ) દેશના ગંધાર નામના બંદરમાં પધાર્યા.

૭૬૧. ગૂજર જનપદની પૂર્વે એવાતમંડલ-દિલ્લીદેશમાં રાજધાની દિલ્હીમાં સર્વ પ્રતિપક્ષોને છતી અકબર નામનો મુહમ્મદ (મોગલોમાં શ્રેષ્ઠ) બાદશાહ એકચક્રે રાજ કરતો હતો. ત્યાંથી તેણે આગરામાં કેટલાંક વર્ષોથી સ્થિતિ કરી હતી. આગરા પાસે દિલ્હી પાસે ચોતાની આગાથી બાર માહિમાં હામર નામનું સરોવર બોદાવી તેની પાસે શ્રીકરી (સીકરી) નામનું નગર વસાવી ત્યાં રહેવા લાગ્યો. ચોતે સર્વત્ર વિજય કર્યો તે ખાતર તેનું નામ કોતેપુર-સીકરી આપ્યું. એ સમ્રાટ અકબર મોક્ષસાધક માર્ગ એવા ધર્મનો વિશેષ પરિચય લેવાની ઇચ્છાથી ૧૫૮૧ રાજસભામાં વિદ્વાનોને બોધાવી સામગ્રી

૪૮૬ સમ્રાટે વિવિધ ધર્મોનાં રહસ્યો સમજાવ્યા હતાં. સ. ૧૫૭૬ (સં. ૧૬૩૫) માં 'હીને ઈલાહી' (ઈશ્વરનો ધર્મ) એ નામનો નૂતન ધર્મ પ્રચલિત કર્યો હતો. આ ધર્મ એક પ્રકારનો સુધરેલો હિંદુ ધર્મ હતો. 'જ્યાં સુધી ભારતમાં અનેક ભવિષ્યો તથા ધર્મો રહેશે ત્યાં સુધી મારે

કરતો હતો. ' મારા મહામંડલમાં સર્વ દર્શનોમાં એવા કોઈ પ્રસિદ્ધ સાધુ મહાત્મા છે કે જે નિષ્પાપ માર્ગની પ્રશ્નણા કરતો હોય ?' એવા તેના પ્રશ્નના ઉત્તરમાં એક સભાજને જૈનોમાં હીરવિજયસૂરિ છે એમ જણાવ્યું.

૭૯૨. ખીજી વાત એ છે કે:-એક દિવસે અકબર બાદશાહે એક આવિકા કે જેણે જમાસી તપ કર્યો હતો તેનું સરખસ જોયું. સુખાસનમાં તે ચાંપાબાઈ (ધાનસિંહની મા) એડી હતી ને વાઘ વાજતાં હતાં. જ માસનું અનાજ વગર ઉપવાસ કરવાનું તપ-એ કેમ અને તેનું કુતૂદલ થતાં ચાંપાબાઈને પૂછતાં જણાવ્યું ' કે દેવગુરના મહિમાથી તેમ બન્યું છે. દેવ તે ઋષભદેવ અને ગુર તે હીરવિજય સૂરિ છે. ચાંપાને પોતાને ત્યાં બોલાવી તેના તપની ખાત્રી કરી જોઈ. અકબરશાહને હવે હીરવિજયસૂરિનાં દર્શન કરવા ઉત્કટ મગ્ગ થઈ. (જગદ્ગુર કાવ્ય, ઋષભદાસ કૃત રાસ, વિદ્યાણંદ કૃત શ્લોકોકો વગેરે)

૭૯૩ આ વખતે હીરવિજયસૂરિએ પાટણમાં વિજયસેનસૂરિને ગચ્છભાર સોંપી લાટ દેશના મંદાર બંદરમાં ચોમાસું કર્યું હતું; તેથી તેમને રાજપુત્રીથી મોકલવા બાદશાહે ગૂજરાતના સૂબા સાહિબખાન (શિઆબખાન-શિયાણુદિન અહમદખાન) પર પોતાનું ફરમાન ફતોદારા અમદાવાદ (અકમિપુર) મોકલ્યું. સાહિબખાને અમદાવાદના મુખ્ય આવકોને બોલાવી જણાવતાં તે આવકોએ મંદાર જઈ આચાર્યને અકબર બાદશાહના આમંત્રણની વાત કરી. વાટાઘાટ થઈ. (કોઈએ કહ્યું કે એ મેચ્છ સુથતાન પાસે જવામાં લાય છે

મન સાંત નહિ થાય' અને ભત્રીય જીવન તૈયાર કરવામાં ધર્મ જેવું અન્ય એક પથ ઉપયોગી સાધન નથી, એટલા માટે તેણે સજ્જનીતિને આગળ કરી, શકિતનો સંચય કરવાની ભાવનાપૂર્વક હિંદુ તથા મુસલમાનોને એક ધર્મ-દ્વારા સંમિલિત કરવાનો ભગીરથ પ્રયત્ન કર્યો હતો. —જુઓ બકિમચંદ્ર લાહિરીકૃત અને સુશીલ અનુવાદિત 'સમ્રાટ અકબર' નામના પુસ્તકનું 'ધર્મ-નીતિ' એ નામક પ્રકરણ.

માટે વહાણમાં બેસી દીવ ચાલ્યા જવું.) વળી કેટલાક શ્રાવકોએ જણાવ્યું કે 'પાતશાહને પ્રતિબોધવો ઘટે; સંતપુરમાં સ્વભાવથીજ સર્વનાપર ઉપકાર કરે છે. જે કારણે પાતશાહ શ્રીમદ્ માટે સમુત્કંઠ છે તે કારણે શ્રીમદે તેની પાસે જઈ તેનાપર ઉપકાર કરવો ઘટે, આપની દેશનાની શાહના હૃદયમાં પ્રતિષ્ઠા થશે.' આચાર્યે વિચાર્યું કે પોતાના જવાથી ઉપદેશને કારણે જૈનશાસનને ઉદય થશે અને હિંસક પ્રચંડ આશયવાળા દંડ આપતા એવા અકબરના હૃદયમાં દયા મૂકી ચકાશે—જૈનધર્માભિમુખ તેને કરી ચકાશે તેથી જણાવ્યું 'અકબરબાદશાહે અને ખાસ બોલાવેલ છે, મારે પણ પ્રાત્મ દેશમાંના જિનોનાં દર્શન કરવાનાં છે તેથી મારા જવાથી ધર્મવૃદ્ધિ થશે માટે મારા જવામાં નિષેધ દર્શાવતી ના કોઈએ બાજુવી નહિ.'

૬૯૪. આચાર્યે વિહાર કરી મહી નદી ઉતરી વડદલું ગામ થઈ અમદાવાદ આવ્યા. સિતાબખાને માનપૂર્વક બોલાવી આદરથી વાત કરી 'સૂરિ જે કંઈ માગે તે આપી ફત્તેપુર મારી સમીપે મોકલો એમ બાદશાહનું આમંત્રણ છે તો દ્રવ્ય, રથ, હાથી, અશ્વ, પાલખી વગેરે આપને માટે તૈયાર છે'; ત્યારે આચાર્યે ઉત્તર આપ્યો 'મોક્ષકામી જૈન સાધુઓ તેનો કિંચિત્-માત્ર રપક્ષ ન કરે—તજે, માટે અમારા કાળે લાવેલી કોઈપણ ચીજ મોકલેલું ન હોવાથી અમારે માટે નકામી છે.' પછી ત્યાંથી ફત્તેપુર જવા પ્રરથાન કર્યું, આગળ બાદશાહના દૂતો—મેવાડા મોંદી અને કમાલ ચાલતા હતા. વિશ્વલપુર (વીસલપુર), મહીશાનક (મહેસાણા) આદિને વટાવી પાટણ, વડલી, સિદ્ધપુર ને ત્યાંથી શિરોત્તરા (સરોતર-સરોત્રા) આવ્યા, કે જ્યાં બિલ્લોના મુખી-અભ્યુત્ (સહસાઅભ્યુત) પોતાને ત્યાં લઈ જઈ તેમનો ઉપદેશ પામ્યો એટલે તેણે તથા ખીજા બિલ્લોએ અહિંસા આદિ નિયમો લીધા. (ત્યાં પશુપણ કર્યા) પછી અમીરખાનનાં હહેરામાં દર્શન કરી શિવપુરી (શીરોહી) આવ્યા. ત્યાંના દેવડા રાજા સુરત્રાણે (જુઓ આપની અકબરી ભાગ ૧ પૃ. ૩૫૭, ૩૫૮, ૪૧૬) આમધૂમથી

સામેયું કર્યું. (જગદ્ગુર કાવ્ય શ્લોક ૧૫૨-૩). ત્યાંથી સાઠડી જઈ રાણપુર જાત્રા કરી આઊઆથી મેદિનીપુર (મેડતા) પધાર્યાં. મેડતામાં મહેન્દ્રો રહેતા હોવાથી તે 'મક્રા' કહેવાતું. ત્યાંના સાદિમ સુલતાને બહુમાન કર્યું; ફલવર્ધિ (ફલોધી) પાર્શ્વનાથને વંદન કર્યાં. સિદ્ધપુરથી અગાઉ આગળથી આવેલ વિમલહર્ષ ઉપાધ્યાય મેડતામાં મળ્યા તેમને અગાઉથી અકબર બાદશાહ પાસે મોકલ્યા. સીંહવિમલને ઉપાધ્યાય પદ આપ્યું. પછી સાંજાનેર આવ્યા.

૭૬૫. વિમલહર્ષે અગાઉથી જઈ અકબર બાદશાહને મળી સૂરિના પ્રયાણ અને આવવા સંબંધી જાણ કરી. બાદશાહની આગાથી રથાનસિંહ આદિ સંબંધનો સામા જઈ અભિરામાબાદ થઈ આવેલા સૂરિને વાજતે ગાજતે ફતેપુર સીકરી લઈ આગ્યા; તે ત્યાં જન્મ-મલ્લ કચ્છવાહ (જયપુરના રાજા બિહારીમલ્લના નાનાભાઈ) ના મહેલમાં વાસો કર્યો. [સં. ૧૬૩૯ જેઠ વદિ ૧૩]

अक्षर २ अं.

अक्षरना इत्थारभां हीरविजयसुरि अने जीजया.

[सं. १६३६-१६६३]

हीरविजयसुरिना सभागमथी अक्षर आदशाहे थं ह्युं अ
हुंभां तेमनाज सभयभां शत्रुंजय परना आदिनाथ मंदिरना हेमवि-
जयमथिअ रयेलासं. १६५० ना प्रसस्ति लेभभां ज्ञान्युं छे ३:-

दामेवाखिलभूपमूर्द्धसु निजमाज्ञां सदा धारयन्

श्रीमान् शाहि अकम्बरो नरवरौ [देशेण] श्रेयेष्वपि ।

वर्णमासाभयदानपुष्टपटहोदधोधानवर्णसितः

कामं कारयति स्म हृष्टहृदयो यद्वाक्कलारजितः ॥१७॥

यदुपदेशवशेन मुदं दधन् निखिलवर्णकवासिजने विजे ।

भृतधनं च करं च सुजीजिआ मिचमकम्बर भूपतिरत्यजत् ॥१८॥

यद्वाचा कतकामया विमलितस्वांतांशुपूरः कृपा-

पूर्णं शाहिरनिन्यनीतिवनिता कोरीकृतात्मात्यजत् ।

शुल्कं त्यक्तुमशक्यमन्यधरणीराजां जनप्रीतये

तद्वान् नीढजपुंजपूरुषपशूखामुचद्भूरिशः ॥१९॥

यद्वाचा निचयैर्मुवाकृतसुधा स्वादेरमंदैः कृता-

ल्हादः श्रीमदकम्बरः सितिपतिः संतुष्टिपुष्टाशयः ।

त्यक्त्वा तत्करमयसार्थमतुर्लं येषां मनःप्रीतये

जैनेभ्यः प्रददौ च तीर्थतिलकं शत्रुंजयोर्बीवरम् ॥२०॥

यद्वाग्निमर्मुदितश्चकार कल्याणसूज्जन्मनाः पौस्तकं

आण्डागारमपारवाहूमयमयं वेदमेव वायदेवतम् ।

यत्सर्वेगभरेण आवितमतिः शाहिः पुनः प्रत्यहं

पूतात्मा बहु मन्यते भगवतां सद्दर्शनो दर्शनम् ॥२१॥

—તમામ રાજાઓના શિરે જેની આજ્ઞાઓ માનવી માફક ધારણ કરવામાં આવતી એવા શ્રીમાન અકબરશાહે તે (હીરવિજય)સૂરિના વાક્યાનુ-યથી રંજીત થઈને છ મહિના સુધીનો અમારિનો પડકાર વખડાવી સમસ્ત દેશમાં પાપનો નાશ કરનારી ઉદ્ધોષણા કરાવી.

તેમના ઉપદેશને વશ થઈ હર્ષ ધરીને બાદશાહ અકબરે પોતાના સમ-સ્ત મંડળના વાસી જનોમાં નિર્વશ મરી જાય તેનું ધન તથા જાણ્યા વેરો માફ કર્યા.

તેમની કૃતકચૂર્ણ જેવી વાણીવડે નિર્મળ થયું છે અંતઃકરણરૂપ સરોવર જેનું એવા કૃપાપૂર્ણ બાદશાહે પવિત્ર નીતિરૂપ સ્ત્રી ધારણ કરીને શોકપ્રીતિ સંપાદન કરવા સાર, ખીલ રાજાઓ માફ ન કરી શકે એવા કરો માફ કર્યા અને વળી ધણું પક્ષી તથા બંદીવાનોને છાત્રી મૂક્યા,

સુધાને પણ કોરે મૂકે એવી તેમની વાણીથી આહુલાદ અને સંતોષ પામેલા અકબર બાદશાહે તેમના મનની પ્રીતિ ખાતર પેસા સાથેનો કર વિરોધ હેવાતો હતો તે માફ કરીને મહાતીર્થ યાત્રાન્ય પર્વત જોતોને આપી હીધા.

તેમની વાણીથી સુદિત ધ્યેષા તેણે (શાહે) કરણાવંતા હુદયથી જણે કે સરસ્વતીનું ચંદ્ર દોષ નહિ એવું અપાર વાદ્યનવાણું પુરત-કાલ્ય બનાવ્યું, તેમના મોક્ષાભિલાષના પુંજથી ભાવનાવાળી બુદ્ધિવાળો, પવિત્રાત્મા અને રૂડા દર્શનવાળો શાહ તે મહાત્માના દર્શનને હંમેશા બહુમાન તરીકે ગણતો.

૭૬૬. બાદશાહની ત્રીજી આંખ જેવો, દુરંધર (મુસ્લિમ) શાસનોના ચાતા શેખ અબુલફઝજી ૪૮૭ હીરવિજયસૂરિને પોતાને ત્યાં લઈ ખુદા (દિવ) કુરાન (શાસ્ત્ર) અને ધર્મ સંબંધી કરેલા પ્રશ્નોના ઉત્તર (વિગત માટે જુઓ હીરસૌભાગ્ય સર્ગ ૧૩, શ્લોક ૧૩૭-૧૫૦)

૪૮૭ બાદશહે-આકબરનીએ કા. તેમાં તેણે ખીલ ધર્મોની અપેક્ષાએ જૈન ધર્મનો લાંબો તથા યમાર્થ ખ્યાલ આપ્યો છે અને તેને જૈન મુનિઓ-હીરવિજયસૂરિ, વિજયસેનસૂરિ, શાંતિચંદ્ર આદિ સાથે સાથે પશ્ચિમ હતો એમ પણ તેમાં જણાવે છે. અબુલફઝજી અકબરની જીવન તરીકે વર્ણવવામાં આવેલ છે. અકબરની ધાર્મિક નીતિ તેણે ઉલ્લેખી હતી અને ધર્મ સંબંધી સવાલોમાં તે સર્વસ્વ હતો.

‘જગદ્ગુર’ શ્રી હીરવિજયસરિની પાપાણુ મૂર્તિ.
[મુનિશ્રી વિદ્યાવિજયજ્ઞના સૌજન્યથી].

સાંભળી ખુશી થયો. પછી અકબર બાદશાહે જરૂર જારી ત્યાં સુરિને બોલાવી તેઓ મંધારથી ઠેક સીકરી સુધી પગે ચાલીને આવ્યા ને જૈન મુનિ પોતાના આચાર પ્રમાણે પગેજ ચાલીને વિદાય કરે, એકવાર જમે ને તે પણ નિર્દોષ આહાર, ભૂમિપર સૂએ, ઉપવસ્યાદિ તપ કરી શરીર શોધી રાત્રદેપને છોડે, સંસારની અનિત્ય ભાવના કાઢે, એ જાણ્યું ત્યારે તેને આશ્ચર્ય થયું. પછી ચિત્રલાલામાં સુરિને લઈ ગયા. ત્યાં ગલીઓ હતો તે પર ન ચલાય, રખેને તેની નીચે છવો દોષ તે અંપાઈ જાય. ચાલીઓ ઉપાડયો ત્યાં સાચે નીચે કાઠીઓ દેખાઈ એટલે બાદશાહ વિરમિત થયો. આચાર્યે ધર્મદેશનાથી સંસાર અને લક્ષ્મીની અસ્થિરતા, દેવ ગુરુ ધર્મનું સ્વરૂપ, મુનિનાં અદિસા સત્ય અસ્તેષ પ્રહસ્યર્થ અને અપરિગ્રહ એ પાંચ વ્રતો, છઠું સમિ-ભોજન વિરમણુ અને સાનમું નિમિતાદિનું અકથન એમ સાત વ્રતોનું નિરૂપણ કર્યું. શાહે પરીક્ષા કરવા પોતાના અમુક જન્મવ્રતોનું ફળ જાણવા માગતાં 'એ ફલ મોક્ષપંથે જનાર કહિ કહેતા નથી' એમ આચાર્યે જણાવ્યું, તેથી શાહ મુગ્ધ થયો. સિધ્ધસંખ્યા પૂછતાં એ વાત જણાવવી એ આત્મચોરવ કરવા જેવું છે એમ સુરિએ કહ્યું. શાહે મોક્ષમુતિ પ્રમાણે તેમના એકબર સિધ્ધો જણી સંતોષ બતાવ્યો.

૭૯૭. તેના મોટા પુત્ર શેખુજી (સલીમ-જહાંગીર)એ પેરી-માંથી પુસ્તકો કાઢી મોકલ્યાં. 'આવો જૈન અજૈન પુસ્તકોનો મોરો જલો શાહ પાસે ક્યાંથી?' એમ આચાર્યે પૂછતાં શાહે જણાવ્યું, 'પદ્મસુંદર ૪૮૮ નામના તેના મિત્ર હતા, તેણે વારાણસીના વિગ્રને

૪૮૮. પદ્મસુંદર—જૈન સાધુ હતા એ નિશ્ચિત છે કાણુ કે જૈન મંથો જેવેતર પાસે ન હોય, પણ ત્રેલું નામ જૈન મુનિનાં ઉપલબ્ધ થાય છે. કહે છે કે નાગેતરી લખાયેલના તે હતા, (સુરીયર અને સમ્રાટ પ. ૧૧૬-૨૦) અને વળી આ ગ્રન્થમાં યથેલ ચંદ્રપ્રીતિ સુરિના મિત્ર હર્ષપ્રીતિ પોતાના આત્મપાકની પ્રશસ્તિમાં જણાવે છે કે—

સામે સંસારિ પદ્મસુંદરગણિ જિત્યા મહાપંચિતં

લોમપ્રામસુલ્લસનાયકજગત્ત્રીકાદિતો જગજ્જાન. । પાં. ૩. ૪. ૨૨૭.

સભા સમક્ષ જીત્યો હતો. તે વિદ્વાન સ્વર્ગસ્થ થતાં પોતાનું સર્વ લિખિત પુસ્તક મને આપ્યું હતું. આ સર્વ આપને અર્પું છું.' સૂરિએ કહ્યું 'અમારે તેની જરૂર નથી, કારણકે અમારી પાસે ખપપૂરતું છે. વિશેષની મૂઝાં જ્ઞા માટે ?' બાદશાહે શેખ અબલફૈઝ તથા થાન-સિંહને બોલાવી તેઓદ્વારા મને તે પ્રકારે સમજાવી સૂરિ તે પુસ્તકને ગ્રહણ કરે તેમ હુમ્મયું. બંનેની અત્યંત વિશ્વમિત્રી સૂરિએ તે ગ્રહણ કરવાનું સ્વીકાર્યું. ઉક્ત પુસ્તકો માટે કાશ્-અંકાર સ્થાપી તેને થાન-સિંહની અધીનતામાં રાખ્યો. પછી આગ્રામાં જઈ ચોમાસું ગાળ્યું (સં. ૧૬૩૬).

૭૬૮. ત્યાર પછી ત્યાંથી ચમુનાને હોડીથી ઓળંગી (મામસર માસમાં) શૈારીપુર કે જે નેમિનાથની જન્મભૂમિ ત્યાં જઈ બે પ્રતિ-માની પ્રતિષ્ઠા કરી આગ્રા પુનઃ આવી ત્યાં ચિંતામણી પાર્શ્વનાથની પ્રતિષ્ઠા કરી. પછી ફત્તેપુર સીકરી જઈ શેખ અબલ ફૈઝે બોલાવતાં તેને ત્યાં ગયા.

બીજા પદ્મસુંદર દિગંબર સંપ્રદાયમાં બહારક થયેલ છે, કે જેઓ આનં-દમેર સિંહ પદ્મસુંદરના શિષ્ય હતા અને જેમણે સં. ૧૬૧૫ (શર કલાબૂત તર્કબૂ)માં રાયમહાલ્યુધ્યકાવ્ય (પી. ૩, ૨૫૫) રચ્યું ને તેમાં ઋષભાદિ ૨૪ તીર્થકરના ચરિત છે અને રાયમહા નામના સુચરિત શ્રાવકના નામ જપસ્થી તે કાવ્યનું નામ આપ્યું છે, તેમાં દિગંબર આચાર્ય પછી પોતાની ગુરુપરંપરાનો ક્રમ આપ્યો છે તે દિગંબર ભાગે છે; પરંતુ પોતાના ઉક્ત ગુરુ પ્રચુરનાં નામ આપી પદ્મસુંદરે રચેલા પ્રમાણસુંદર નામનો ગ્રંથ રચ્યો છે (કા. વડો) તેમાં 'ગચ્છે શ્રીમતપાણ્યે'—'તપામઝ્ઞમાં' એમ પણ જોવાય છે ને આપેલો રચ્યા સંવત્ 'કરાગિનજલવીન્દુ' (૧૭૩૨ ? ૧૪૩૨ ?) બંધ બેસતો નથી. જલધિને ૭, કે ૪ ને બદલે ૬ લેવામાં આવે તો ૧૬૩૨ બંધ બેસે. સં. ૧૬૨૨માં લખાયેલ પદ્મસુંદરકૃત પાર્શ્વનાથ કાવ્ય (બૌદ્ધિક કે. ટે. પૃ. ૩૬૨; બો. નં. ૧૪૦૩) લખ્યું છે કે જેમાં ઉક્ત રાયમહાલ્યુધ્ય પ્રમાણેજ પોતાના ગુરુઓનો ક્રમ આપ્યો છે. એક પદ્મસુંદરકૃત પ્રાકૃતમાં જન્મસ્વામી કથાનક મળે છે (વિભર ૨, ૧૦૧૬; ખેડા બં.). બીજી પદ્મસુંદરકૃત ભારતી-સ્તવનો ઉલ્લેખ હીરસૌભાગ્ય ટીકામાં (૧૪, ૩૦૨) આવે છે.

૫૮૬. બાદશાહે ત્યાં આવી અમ્ર હાથી વગેરેની મેદ લેવા જણાવ્યું, પણ પોતે નિરપ્રહ જૈનમુનિ હોષ સ્વીકારી નજ થકે તેમ આચાર્યે ઉત્તર આપતાં કંઈક મેટતો સ્વીકારોજ એવો આગ્રહ કર્યો. આચાર્યે બંદિવાનોને કેદમાંથી મુક્ત કરવા, અને પિંજરમાં પૂરેલાં પક્ષીઓને છોડી મૂકવા કહ્યું. પોતા માટે કંઈ માગવાનું કહેતાં અમારા પયુષણના આઠ દિન હિંસા ન થાય એમ કરવા જણાવ્યું. બાદશાહે તેમાં પોતાના પુરુષાર્થે ચાર દિન ઉમેરી બાર દિવસ સમસ્ત રાજ્યમાં ‘અમારિ’ પ્રવર્તે એમ પોતાની સહી અને મહોરવાળાં છ ફરમાન લખી આપ્યાં. ૧ હું મૂર્જર અને સૌરાષ્ટ્ર મંડલ માટે, ૨ જું ક્ષેત્ર-પુર રાજધાનીવાળું મેવાતમંડલ (જેમાં દિલ્લીની પાસેનો ભાગ અંતર્ગત હતો) માટે, ૩ જું અજમેર દેશ (જેમાં મરસ્થલી નાગરાદિ દેશ સમાતા) માટે, ૪ યું માલવમંડલ-અવન્તિદેશ (જેમાં દક્ષિણનો સર્વભાગ આવી જતો હતો) માટે, ૫ મું લાલપુર (લાહોર) દેશવાળા પંજાબ (પંજાબ) મંડલ માટે, ૬ હું સુરિ પાસે રાખવા માટે. પછી શાંતિચંદ્ર મણિએ (ક્ષેત્રપુર સીમીપાસેના) ડામરનગરનાં માછલાં વિનતિ કરતા હોય નહિ એવા શ્લોકો કહેવાથી તે આખું તળાવ હીરવિજયસરિને અર્પણ કર્યું એટલે ત્યાં માછલાંનો ચતો વધ બંધ કર્યો. વળી હવેથી કદિપણ શિકાર નહિ કરું એવી શાહે પ્રતિજ્ઞા લીધી. ૪૮૯ સર્વ પશુપ્રાણિ મારા રાજ્યમાં મારી સમાન સુખપૂર્વક રહે એવું કરીશ એમ જણાવ્યું. નવરોજ નામના પર્વને દિને ‘અમારિ’નું પ્રદાન કર્યું. તે અવસરે હીરવિજયસરિને ‘જગદ્ગુરુ’ એ નામનું બિરુદ આપ્યું (સં. ૧૬૪૦). આ વખતે બંદિવાનોને છોડી મૂક્યા; સુરિસચિવ ધનવિજયને સાથે લઈ જઈ ડામર તળાવે જઈ ત્યાંનાં પાંજરામાં પૂરેલાં પક્ષીઓને મુક્ત કર્યા. [આ ધનવિજયે સુરિ સાથે રહીને મેડ-તામાં જૈનવિહારોને શ્લેષ-કરથી મુક્ત કરાવ્યા અને વાળાં અમાદિ

૪૮૬ અકબરની કહેવતો-વક્તવ્યો આઈને અકબરી પુ. ૩, પ. ૬. ૩૩૦-૪૦૦ માં મૂકી છે તેમાંની નીચેની પણ છે:—

‘રાજ્યનો નિયમાનુકૂલ વલણિ શિકાર ખેલવો સુરે નથી તથાપિ પહેલાં જીવરક્ષાને જ્યાલ રાખવો મલ્લોજ આવશ્યક છે.’

બંધ થયા હતાં તે વગાડવા ચાલુ કરાવ્યાં—જુઓ તેના સ્થિતિ અણુવિજય સ્થિતિસમવિજયની વિશેષાવશ્યકની પ્રતીતિ સેવકપ્રસિદ્ધિ ચો. ના.)

૮૦૦. ૫૯૧ થાનસિદ્ધ કરેલા ઉત્સવ પૂર્વક અનેક જિનબિ-
ખની પ્રતિષ્ઠા કરી તે શાંતિચંદ્રને ઉપાધ્યાયપદ આપ્યું. વળી બાદ-
શાહના માન્ય ઝવેરી દુર્જનમદ્દે સુરિપાસે જિનબિખોની પ્રતિષ્ઠા
કરાવી. તે આચાર્યે ૧૬૪૦ નું ચોમાસું ત્યાં જાળ્યું. ૫૯૧ મથુરાની તથા
ગોપાલશૈલ-ગ્વાલેરના બાવનમજા મુપભનાથની યાત્રા કરી. સં. ૧૬૪૧ નું
અભિરામાબાદમાં અને સં. ૧૬૪૨ નું આગ્રામાં આવી ચોમાસું કર્યું.
૫૯૧ મૂળરાતથી વિજયસેનસુરિ આદિ સંધના આગ્રહથી મૂળરાત
પ્રત્યે પ્રયાણ કરતાં બાદશાહ પાસે શાંતિચંદ્ર ઉપાધ્યાયને રાખી ગયા.
[આ દિલીદેશના ત્રિહારમાં શ્રીમદ્દયુરને બાદશાહે આપેલ બહુમાનથી
તેમજ તેમના અનેક ગુણો તથા દર્શન અને ઉપદેશથી અનેક મ્હે-
ઝાદિ જાતિનાઓ પણ પુરત માંસ મઘના ખાનપાનને અને જીવહિંસાને
ત્યાગ કરી સદ્ધર્મનાં કાર્ય કરવાની મતિવાળા થયા—ધર્મસાગરકૃત
ગુણવલી] એડતા માર્ગે વિહાર કરતાં નામપુર (નાગોર)માં ચોમાસું
રહ્યા (સં. ૧૬૪૩) ત્યાંના રાજા જમખાલના વણિકમંત્રી મેહાજલે
સુરિની અતિ સેવા કરી તથા જોસલમેરથી સંઘ સહિત આવેલ
મેહારી માંડણે ત્યાં સુરિને સોનૈયાથી પૂજા વિવિધ દાન કર્યું, અનેક
દેશના સંધો સુરિના વંદનાર્થે આગ્યા. ત્યાંથી પીપાડ આવી વૈરાટથી
પ્રતિષ્ઠા માટે આમંત્રણ થતાં તે કાર્યસાર ઉપાધ્યાય કલ્યાણવિજયને
મોકલી, પોતે સિરૌહી આવ્યા. (કલ્યાણવિજયે વૈરાટમાં શ્રીમાલી ઇંદરાજ
કરેલા ઇંદ્રવિહારની પ્રતિષ્ઠા સં. ૧૬૪૪ માં કરી જિ. ૨, ૭૭૯)
સિરૌહીમાં નવીન અપુરુષ પ્રાસાદમાં આદિનાથ આદિ ત્રિજોની,
અનિત જિનપ્રાસાદમાં અનિતનાથ આદિ ત્રિજોની એમ બે પ્રતિષ્ઠા
કરી આજુ યાત્રાર્થે ગયા. સિરૌહી રાજાનો અતિ આગ્રહ થતાં
તેઓ ચોમાસું કરે તો કરથી અતિ પીડિત લોકને પીડા નહિ કરે
અને મારિનવારણ—અમારિ આખા રાજ્યમાં રહેશે એવો બોલ
આપતાં ત્યાં હીરવિજયસુરિએ ચોમાસું કર્યું (સં. ૧૬૪૪) તે સમયે

પોતાનો ભોલ પાળ્યો. [અહીં વિજયસેનસુરિ મળ્યા ને તેઓ હીરચ-
રિની આગાથી ખંભાત જઇ મૂળમંધારના વાસી શ્રીમાલી પરીખ
વળિયા રાજિયા એ બે ભાઇઓએ બંધાવેલા ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથ
ચૈત્યમાં ચિંતામણી પાર્શ્વનાથ અને મહાવીરની ભવ્ય પ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા
કરી. સં. ૧૬૪૪ જેઠ શુદ્ધિ ૧૨ સોમ ૪૯૦]

૮૦૧. હીરસુરિએ પછી રોહસરે તરા માર્ગે વિહાર કરી પાટણમાં
આવી ત્યાં ચોમાસું કર્યું (સં. ૧૬૪૫) આ દરમ્યાન શાંતિચંદ્ર ઉપા-
ધ્યાય કે જેઓ સુરિની આગાથી બાદશાહ પાસે રહી તેની પ્રશસ્તિ
રૂપે રચેલ 'કૃપારસ કોશ' નામનું કાવ્ય સંભળાવતા હતા, તેમણે
આઆપને મળવાની ઇચ્છા થતા પોતાને રથાને લાનુચંદ્ર વિભુધને
રાખીને જવાની રજા બાદશાહ પાસે માગી, ત્યારે બાદશાહે પોતાના
તરફથી સુરિને ભેટ કરવા અર્થે જજીયા નામનો હજુ પણ્ય મૂળરા-
તમાં કર લેવાતો તે કાઢી નાંખનારૂં ફરમાન સ્વમુદ્રાંકિત આપ્યું:
વિશેષમાં ક્યાણુ મધ અમારિ માટે અમાકે પયુષણુદિ આર દિવસો
સુરિના ઉપદેશે સર્વ દેશમાં જાહેર કર્યા હતા તેમાં બીજા દિવસો
ઉમેર્યા કે-સર્વે રવિવારો, સોશીયાન દિવસો-સૂરી લોકોના દિવસો, ઇદના
દિનો, સૈફાંતિની સર્વ લ્હિચિઓ, પોતાનો જન્મ જે માસમાં થયો તે
આખો માસ, મિહિરના દિવસો, નવરોજના દિનો, પોતાના (તથા)
પુત્રોના જન્મવાસો, રજા (મોહરમ) મહિનાના રોજ એટલે કુલ
મળી એક વર્ષમાં છ માસ ને છ દિન થયા તેમાં કોઇપણ જીવની
હિંસા કોઇપણ ન કરે એવા હુકમ બાદશાહે કાઢ્યા. આ હીરચવિજ-
યસુરિ આદિના ઉપદેશનું પરિણામ. ૪૯૧

૪૯૦ જુઓ તેનો ૬૨ સ્થાનનો સંસ્કૃત શિલાલેખ જુ. ૨ નં. ૫૨૬,
વિજયપ્રસરિતકાવ્ય સર્ગ ૧૧ સ્થા. ૧૭ થી ૭૦, ત્રાપસદાસ ફ. ૧ હીરચવિજય-
સુરિ સસ પ. ૧૫૨ થી ૧૫૪ કે જેમાં વજીઆ રાજાઓ વિસ્તારથી વર્ણવે
છે. વળી કામરૂપલ દેવ ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથ સ્તવન.

૪૯૧ આખરે મહિન્દ્રાઓ મુધી જીવવધ બંધ કરવાનો હુકમ કર્યો હતો
એ વાત બાદશાહની નામનો કદર મુકિલમ ઉત્તિહાસ-લેખક પશુ-જન્યુએ લે કે-

૮૦૨ ભાનુચંદ્રજી પોતે આદ્યશહ કાશ્મીર જતાં ત્યાં ગયા, ત્યાંના રાજા જ્યનલે બંધાવેલા જ્યનલલંકા નામના ૪૦ કોશના સરોવર પર તેમણે આદ્યશહને અરજી કરીકે શત્રુંજય તીર્થમાં જતા યાત્રાળુ પરનો લેવાતો કર માફ કરવો, એટલે તે પવિત્ર પર્વતને કરથી મુક્ત કરી હીરવિજયસૂરિને અર્પણ કરી દીધાનું ફરમાન આદ્યશહે પોતાની મહોરવાળું કરી સૂરિ પ્રત્યે મોકલી આપ્યું.

"In these days (991 = 1583 A. D.) new orders were given. The killing of animals on certain days was forbidden, as on Sundays because this day is sacred to the Sun; during the first 18 days of the month of Farwardin; the whole month of Abein (the month in which His Majesty was born) and several other days to please the Hindoos. This order was extended over the whole realm and capital punishment was inflicted on every one who acted against the command"—Badaoni p. 321.

—“આ દિનોમાં (૯૯૧ હી.સન ૧૫૮૩) નવા હુકમ કરવામાં આવ્યા કેટલાક દિવસોમાં જેવા કે રવિવાર સૂર્યનો દિન હોવાથી સર્વ રવિવારના દિવસોમાં, ફરવરદિન માસના પ્રથમના ૧૮ દિનોમાં, અબેન માસ કે જેમાં આદ્યશહનો જન્મ થયો હતો તે આખા માસમાં જીવહિંસાનો નિષેધ ‘હિંદુઓને’ ખુશ કરવા માટે કરવામાં આવ્યો. આનું ફરમાન આખા રાજ્યમાં વ્યાપ્ત કરવામાં આવ્યું અને જે કોઈ તેની વિરૂદ્ધ વર્તે-તો તેને ગદન મારવાની શિક્ષા અપાતી હતી.” આમાં ‘હિંદુઓ’ શબ્દ છે તેથી જેન સમજવા કમજોરે જેન લોકજ્ઞ આ વાતનો (જીવવધનો) નિષેધ કરાવવામાં સદા પ્રયત્ન કરે છે. તેઓ હમણાં પણ ભારતીય રાજ્ય મહારાજાઓ વગેરે પાસે હાજરે. અહીં મોકલે છે ને તે માટે ધણો ખર્ચ કરે છે. આનું વર્ષ ભાષાંતરકાર ૯૯૧ હીજરી મુકે છે માટે કોંસમાં તેણે મૂકેલ છે તે બરાબર નથી તે વર્ષ ૯૯૧ હીજરી જોઈએ. વળી આદ્યને અઠબરી ૩, ૩૩૧ માં લખ્યું છે કે ‘રવિવારે તથા તહેવારોના દિવસે પશુની હત્યા નહિ કરવાના આસ હુકમો પણ બહાર પાડવામાં આવ્યા હતા.’

વિજયસેનસૂરિ. નંદિવિજય. વહુ ફરમાન. પૃષ્ઠ ૧૧૧

૮૦૩. વિજયસેનસૂરિ ખંભાતથી ગંધારમાં ચોમાસું કરી હીર-સૂરિને પાટણ મળ્યા. બંનેએ ત્યાંથી ખંભાતમાં સં. ૧૬૪૬ માં જઈ સેની તેજપાલે કરાવેલ બવ્ય મંદિરની પ્રતિષ્ઠા કરી, સં. ૧૬૪૭-૪૮ માં અમદાવાદ રહી ૧૬૪૮ માં રાધનપુર ચોમાસું કર્યું. ત્યાં શત્રુંજય કરથી મુક્ત કર્યાનું અને તેના દાનનું ફરમાન બાદશાહે મોકલ્યું તે મળવાથી સંતુષ્ટ થઈ ત્યાંથી વાસણેપ મોકલી લાહોરમાં લાનુચંદ્રને ઉપાધ્યાય પદ અપાવ્યું. આ જાણ્યા પછી અકબરને વિજયસેન સૂરિનાં દર્શનની ઇચ્છા થતાં તેમને બોલાવવા લાહોરથી ફરમાન આવતાં આચાર્યે વિજયસેનસૂરિને લાહોર મોકલ્યા.

૮૦૪. વિજયસેનસૂરિ લાહોર જતાં હુધિઆણા આવતાં શેખ ફયજ સામે આવી મળ્યો. તેની પાસે સુરિશિષ્ય નંદિવિજયે અષ્ટ અવધાનો કર્યા. આ વાતની ખબર પડતાં બાદશાહે તે જોવા માટે બોલાવતાં નંદિવિજયે આવી રાજસભામાં મંડોવર રાજા મસ્તફદવના પુત્ર ઉદયસિંહ, કચ્છવાહના છ હજારી સૈન્યેશ્વર માનસિંહ, શેખ અબુલફૈઝ, આજમખાન, જલેરના મજનીખાન, બ્રાહ્મણો, કાજી, કાયસ્થ સમક્ષ અષ્ટ અવધાન કર્યા. સૂરિએ પછી લાહોરમાં જઈ સુદ ૧૨ ને દિને પ્રવેશ કર્યો. અકબરને મળ્યા. પુનઃ અષ્ટ અવધાન નંદિવિજયે કરતાં તેને 'પુષ્પ-ફલમ' (સુમતિ) નામનું બિરદ આપ્યું. (સં. ૧૬૫૦) ઇશ્વરને જોના માનતા નથી એવું અકબરને સમજાવતાં તે સંબંધીનો વાદ બર સભામાં બ્રાહ્મણો સમક્ષ કર્યો ને 'ઇશ્વરસિદ્ધિ' કરી બ્રાહ્મણોને ચૂપ કર્યા. એકદા સૂરિએ અકબર પાસે છ કાર્યોની ઉપયોગિતા સમજાવી ૧-૪ ગાય, જળદ. ભેંસ ને પાડાની હિસા યોગ્ય નથી, ૫ મરણ પામેલાનું દ્રવ્ય સરકાર લે છે તે, તથા ૬ બંદિવાનોને પકડવાએ પ્રતિષ્ઠાવાળું નથી. આથી આ છ બાબત આખા દેશમાં બંધ કરવાનું ફરમાન આખા દેશમાં શાહે મોકલી આપ્યું. આમ બાણા લાભ થતાં સૂરિએ લાહોરમાં બે ચોમાસાં કર્યા. (વિજયપ્રસન્નિત સર્ગ ૧૨. શુ. ૨ નં. ૧૧૨૧ ના સં. ૧૬૬૧ ના વિજયસેનસૂરિના પ્રતિષ્ઠા લેખમાં પોતાને માટે વિશેષણ 'પાતિશાહિ શ્રી અકબર-

પરિચ્છેદનું સાહિત્યનો ઇતિહાસ. [વિ. ૬; પ્ર. ૨]

સભાસમક્ષે જિતવાદિવદ્, - ગોવધીવદ્ મહિષ મહિષીવધ નિવૃત્તિ
સ્ફુર-માનકારક કાદારક પ્રકલ્પ છે.) ૪૯૨

૮૦૫ વિજયસેનસુરિએ અકબરને પ્રસન્ન કર્યાં, અને જાનુ-
અંદ્રના ઉપાધ્યાય પદનો નન્દિવિધિ કર્યો તે મહોત્સવમાં શેષ અબલ-
ફેજે ૧૦૦ રૂપિયા અમલદાનપૂર્વક યાચકોને આપ્યા. (હી. સૌ. સ. ૧૪
શ્લો. ૨૯૨) વિજયસેને અકબરની પરિવહ-રાજસભામાં ૩૬૬ બ્રાહ્મ-
જીવાદીઓને જીત્યા તેથી અકબરે તેમને ' સુવાધ વિજયસેન સુરિ '
(હીરસુરિથી પણ ચડ્યા એ ખતાવતું) બિરુદ આપ્યું. આ જાણી
હીરસુરિ આનંદ પામ્યા. (હી. સૌ. સર્ગ ૧૪) હીરસુરિના સ્વર્ગ-
વાસ પહેલાં અકબરે ઉપરનું જ બાબતનું ફરમાન વિજયસેનસુરિને
આપી તેમને સુરિ પાસે જવા મોકલ્યા હતા. (હી. સૌ. ૧૭, ૨૦૦)

૮૦૬ આ બાબુ હીરવિજયસુરિ પાટણ ચોમાસું કરી સંજુન્ય
તીર્થની યાત્રા કરવાની ઇચ્છા મતાં ત્યાંથી ૧૬૪૯ ના શીતકાલમાં
નીકળ્યા (અમદાવાદ આવી સૂચા સાહજનદા મુરારનું માન પામી-
વિવેકહર્ષકૃત હીરવિજય રાસ) વિહાર કરતાં પાંચિતાણે આવ્યા ત્યાં
આરે બાબુથી આવેલા સંઘો (પાટણ, અમદાવાદ, ખંભાત, ચાલવ,
લાહોર, મરવાડ, દીવ, સુરત, ગરમ, વીજપુર, હસિજી કાનકા આદિ
નાના મોટા ૨૦૦ સંઘના લાખો યાત્રાળુઓ) એકઠા થયાં. (સં.
૧૬૫૦) ની ચૈત્રી પુનમે મોટી યાત્રા કરી: ત્યાં ૧ સાહ તેજપાલ,
૨ સાહ રામજી ૩ જશુ ઠક્કર ૪ સાહ કુંભરજી અને ૫ શેઠ શ્રીલા
સાહ આ પાંચ ધનિકોએ બનાવેલાં વિશાળ અને ઉન્નત બિનમંદિ-
રોમાં મહોત્સવપૂર્વક સુરિએ પ્રતિષ્ઠા કરી (બિ. ૨, નં. ૧૨) ત્યાંથી
ઉનામાં ચોમાસું કર્યું. દીવમાં પારેખ મેઘજી અને તેની સ્ત્રી લાડડી
બાઈએ સુરિ પાસે પ્રતિષ્ઠા કરાવી. મઠકે હજ કરી પાંખા ફરેલ
(ગૂજરાતના સૂચા) આજમખાને ઉનામાં આવી સુરિ પાસે હજાર
મહોર ધરી નમન કર્યું ને સુરિએ તે દ્રવ્યનો અસ્વીકાર કર્યો; વળી

૪૯૨ હી. ૯૯૯ (સન ૧૫૬૦)માં જબલ, જેંસ, જહરાં, ઘાડા અને
ઉંઝા માંસનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો (બહાદુરિ પ્ર. ૩૭૫)

موانع قرار سازد پس باطله ناه و در وی سبب
 حکام گرام و در بیان مقام و دستیار و گریه و اغوا اسدک سلطان
 و سایر دربار و در مکر و کل مالک محروسه ملانند که چون چکه هت عدالت
 مایه حکم که در تحبیل و مسات لجه معروف و مایه نیت فخر و طاعت
 در بدست آوردن هر طرفه مایه که بدیع معبر و واحد واجب الامر ملک
 - عدل و است خضوع را در اختیار قلب فاکیتان و غیره صفا الذیشان
 که وجه مقصود و مطلوبشان جز حق حوش و خدا طایفه اری و یک نیت
 غایت ترجیه مدد بسیاریم لهذا درین دل که یکدگر که ترسانند و حالتند
 و او در هر کجاست پانچ که بر بدله بجای سبز سواد بجای دو سبز و سبز بجای
 خوش فغم که درین مدت و پناه سر بر سلطنت می بودند چون انقاسه
 و استدعا نموند که اگر در کل مالک محروسه در دوازده روز معتبرا که روز
 بمادون پچین باشد در سلطان معین جا نوزدها و میرانان
 کنند نشود و سبب سرانجامی این مسکینان خواهد بود و چندین بارها
 بین و برکت این حکم اندر مایه خطای خدا عیادت و ثواب آن روزگار و فخر
 حضرت اندر شرف ما بوند ما بد خدا هد کردید از اینجا که رحمت تا افتخار
 با بجا اح مطالب و آری جمیع طلب و غلبه از هر فرقه و حواله اندر که اسد
 کام جانان معروف و اشتراک ملقود او را بقبول تقرون دانسته حکم کما نطاع
 واجب الانتفاع بها یکدیگر شرف اصولیات که در روز و از روز و در روز سال
 بسا که در کل مالک محروسه در سلطان اجازت نکند و سایر این اسد
 نکردند و درین باب هر یک که دست محدود و نظایند می باید که حسب
 لکم لا اؤنس حلقه اند فرمود مختلف و اخلاف فرمودند در عدالت

در این باب
 هر یک که
 دست محدود
 و نظایند
 می باید که
 حسب

હીરચરિત્રો સ્વર્ગવાસ શાંતિચંદ ઉપાધ્યાય. ૧૩૪

ત્યાં જામનગરના જામ સાહેબ સાથે (૧૭૨) અખણ બચવાલીએ ચરિત્રી અંગપૂજા અદારસે મહેરબાની કરી. ઉનાનો જાન મહમદખાન હિંસક હતો તેની પાસે હિંસા ઊઠાવી ને તેણે લાડી બાઈને પોતાની બહેન કરી. ઉનામાં વૈશાખમાં પ્રતિષ્ઠા કરી. આયુષ્ય પૂર્ણ કરી ઉનામાં સં. ૧૬૫૨ ભાદ્રવા શુક્ર ૧૧ ગુર દિને સ્વર્ગવાસ કર્યો.

૮૦૭ શાંતિચંદે અકબરના મુખ્યગ્રામ કરનાઈ 'કુપારસકેશ' નામનું કાબ્ય રચી તેને હમેશાં સંભળાવી તે બાદશાહના પર ભારે અસર કરી હતી અને તે એટલે સુધી કે જીવતાનાં, જીજ્ઞા આદિ કર કાઢી નાંખવાનાં તેણે જે જે સત્ કાર્યો કર્યા તે એને આભારી છે એમ તે કાબ્યમાં મૂકેલાં છેલ્લાં બે શ્લોકથી જણાવ્યું છે. ૪૯૩ તેમની કારકીર્દી જણાવતાં જેવી છે:—તેઓ વિદ્વાન સાથે વાદવિવાદકુસલ પણ હતો. ઈંદરગદના મહારાજશ્રી નારાયણ (ખીજા)ની સલામમાં (સં. ૧૬૩૩ પછી) ત્યાંના દિગંબર બદારક વાદિબૂધણ (જુ. ૧, નં. ૧૪૫૧ લેખ સંવત ૧૬૬૦) સાથે વિવાદ કરી તેમને પરાસ્ત કરેલ હતો. વામડેશના ઘાટશિલ નગરમાં ત્યાંના અધિપતિ અને જોધપુરના મહારાજ શ્રી મલ્લદેવ (સં. ૧૫૮૮-૧૬૧૯)ના ભત્રીજા રાજા સહસ્રમલ્લની સંમુખ મુખ્યચંદ્ર નામના દિગંબરાચાર્યને પક્ષે જીત્યા હતા. ૪૯૪ આ રીતે સાત્ત્વાર્થમાં કુસલતા તેમજ જીતાવધાના-

૪૯૩ તેના ૧૨૬-૭ પદમાં સ્પષ્ટ લખ્યું છે કે " આ બાદશાહે જીજ્ઞાનો કર જે ખાદ્ય કર્યો, ઉર્જત મોખેશી મંદિરને જે સુન્નિ મળી, કેદમાં પડેલા કેદીઓ બંધનરહિત વધા, સાધારણ રાજ્યણુ પક્ષે મુનિઓનો સહાર કરવા લાગ્યો, એક વર્ષમાં ૬ માસ સુધી જીવેને જે અલખદાન મળ્યું અને વિશેષે ગાય, ભેંસ, બળદ અને પાણ આદિ-સુરભીસમૃદ્ધ (ક્યાઈની છરીથી) નિર્લેખ થયા:—ઈન્દાદિ (જે) શાસનથી સમુન્નતિનાં મરણોમાં આ જગત પરમ નિમિત્ત થયો છે."

૪૯૪ શાંતિચંદ્રના શિષ્ય લાલચંદે સ્તંભરૂપવાક્યથી અતે પ્રશસ્તિ લખી છે તેમાં જણાવ્યું છે કે:—

ઈંદરપુરાધિપ મહારાજ બી નારાયણસમાધાનસદાદિબૂધણ કાવ્ય-જનક વિરાકરિણુનાં, લાલચંદેથી ઘાટશિલ નગરે મોખપુરણિ રાવજાલ-

દિથી અનેક નૃપતિઓનો સહભાવ પ્રાપ્ત કર્યો હતો.

૮૦૮ શાંતિચંદ્ર અકબરની રજા લઈ ગયા ને તેના દરબારમાં લાનુચંદ્ર અને સિદ્ધિચંદ્ર એ બે ગુરુ શિષ્ય રહ્યા તે પણુ તેમની માફક બાદશાહથી સન્માનિત થયા. હિપાધ્યાય લાનુચંદ્રે અકબર પાસે સંસ્કૃતમાં 'સૂર્ય સહસ્ત્રનામ' બોલતા એટલે અકબર તેના મુખેથી દર રવિવારે સૂર્યનાં સહસ્ત્ર નામો શ્રવણ કરતો. ૪૯૫ સિદ્ધિચંદ્રે પણુ બાદશાહને રંજિત કરેલ અને બાદશાહે પછી સિદ્ધાચલ પર મંદિરો બંધાવવાનો જે નિષેધ કર્યો હતો તે તેની પાસેથી દૂર કરાવ્યો હતો, યાવની એટલે ફારસી બાષાના બણા ગ્રંથો પ્રતિબા ગુણથી અધિક જાણીને બાદશાહને જાણાવ્યા હતા. વળી સિદ્ધિ-ચંદ્ર શાંતિચંદ્ર સમાન શતાવધાની પણુ હતા, ને તેના પ્રયોગ જોઈ તેમને પણુ બાદશાહે 'પુરાણહેમ'ની માનપદ પદવી આપી હતી. એકવાર બાદશાહે બહુ રનેહથી, એમનો હાથ પકડીને કહ્યું 'હું આપને પાંચહજાર ધોડાના મનસખવાળી મોટી પદવી અને જગીર આપું છું તેનો સ્વીકાર કરીને તમે રાજા બનો અને આ સાધુવેષનો ત્યાગ કરો. એ પોતે બહુ સુંદર રૂપવાળા હતા, ષટ્શસ્ત્રોના ચાતા.

देव प्रतुष्य सहस्रमहाराशः पुरः पत्रालंबनपुरःसरे क्षपणक महारक
गुणचन्द्रजयिनां इत्ये प्रकारक प्रभावना समुत्सर्पण विधिवेदसां महो-
पाध्याय श्री ५ श्री शांतिचंद्र गणिपदानां चरणाम्बुज भृंगायमाण गणि
लालचंद्रेणालेखि । मुनि लामचन्द्र पठनार्थ ॥ ॐ श्री भ.शे. द्वेप '६३२ने
संक्षिप्त ६ तिहास' लेखयुग पृ. १, ४ पृ. १४३-१५१.

તેમના બીજા શિષ્ય જામરસદે સં. ૧૬૭૮ માં રચેલ કુલજ્ઞાનરાસની પ્રશસ્તિમાં પણ સ્વગુરુની ઉપરની એક વાત જણાવી છે કે:—

રાય નારાયણ સ્વમીજી, ધર નથર મજાવિરે.

વાહીભૂષણ હિગપટ છતી, પામ્યો નયનયક્ષરે. (જો ગૂં કવિઓ
પ્રથમ ભાગ પૃ. ૫૦૭)

૪૯૫ બ્રાહ્મણોની મારફત સત્ત્રાદ પશુ પ્રાતઃક્રમે પૂર્વદિશા તરફ મુખ રાખી ઉભો રહેતો અને સૂર્યની આરાધના કરતો તેમજ તેનાં સહજનાઓના પશુ સંસ્કૃતભાષામાં જાપ્ત કર્યો. બદલ્લિ ૨, ૩૩૨.

સ્વગુરુના અતિ ભક્ત હતા. (જુઓ કાઠંબરીપર તેની પોતાની ટીકાની છેલ્લી પ્રશસ્તિ) ૪૯૬

૮૦૯ વિજયસેન સુરિનો પરિચય થોડો કરીએ:—સં. ૧૬૩૩ માં સુરતમાં ચિતામણી મિત્ર વગેરે પંડિતોની સભા સમક્ષ જૂથજુ નામના દિગંબરાચાર્ય સાથે શાસ્ત્રાર્થ કરી તેમને નિરૂત્તર કર્યા હતા, (વિજયપ્રશસ્તિ સર્ગ ૮, શ્લો. ૪૨ થી ૪૯) અમદાવાદના સ્થા ખાનખાના (સં. ૧૬૩૯-૧૬૪૬)ને ઉપદેશથી પ્રસન્ન થયો હતો અને યોગશાસ્ત્રના પ્રથમ શ્લોકના તેમણે ૭૦૦ અર્થ કર્યા હતા. કહેવાય છે કે તેમણે પોતે કાવી, ગંધાર, અમદાવાદ, ખંભાત, પાટણ વગેરે સ્થલોમાં લગભગ ચાર લાખ જિનખિંચોની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી. તેમના ઉપદેશથી તારંગા, શંખેશ્વર, સિદ્ધાયલ, પંચાસર, રાણપુર, આરાસણ, અને વીજપુર વગેરેનાં મંદિરોના ઉદ્ધાર થયા હતા. ૨૫. સં. ૧૬૭૨ (તેમના ચરિત્ર માટે જુઓ વિજયપ્રશસ્તિ

૪૯૬. इति श्री पातशाहश्री अकबर जलालदिन सूर्यसहस्रनामा-
ध्यापकः, श्रीशत्रुंजयतीर्थकरमोचनायनेकमुकृतविधायक महोपाध्याय
श्रीभानुचंद्रगणिविरचितायां तच्छिष्याष्टोत्तर शतावधान साधक प्रमुदित
बादशाह श्रीअकबर प्रदत्त सुशफहमपरामिधान भीसिद्धिचंद्र गणिरचितायां
कादम्बरी टीकायामुत्तरखण्ड टीका समाप्ता । એડું અંતિમ કથન બાણુની
કાઠંબરી પર પૂર્વખંડની બાણુચંદ્ર અને હસ્તખંડની ટીકા સિદ્ધિચંદ્રે કરેલી
ટીકામાં છે. તેજ પ્રમાણે બાણુચંદ્રે અને સિદ્ધિચંદ્રેશોધિત વસંતરાજ
ટીકામાં પણ છે. વળી સિદ્ધિચંદ્રે પોતાના સંબંધે ભક્તમરુસ્તોત્રની પોતાની
ટીકાની આદિમાં બાણુચંદ્રે છે કે—

कर्ता शतावधानानां विजेतोन्मत्तवादिनां ।

वेत्ता वदपिशाखाणामव्येता फारसीमपि ॥

अकबरसुरब्राणहृदयांबुजषट्पदः ।

दधानः सुष्पहमिति विरुदं शाहिनापितं ॥

तेन वाचकचन्द्रेण सिद्धिचन्द्रेण तन्यते ।

मत्तामरस्य बालानां वृत्तिर्भुत्पत्तिर्हेतवे ॥

કાવ્ય, દયાકુશલે સં. ૧૬૪૯ માં આત્રામાં રચેલો લાભોદય રાસ, પ્રકીર્ણ કૃતિઓ).

૮૧૦ આવી રીતે હીરવિજયસૂરિએ પોતે તેમજ તેમના ઉપ-યુક્ત શિષ્ય પ્રશિષ્યોએ તેમજ ખરનર મચ્છના જિનચંદ્રસૂરિ આદિએ સત્રાદ્ અકબર-પર ધીમે ધીમે ઉત્તરોત્તર વિશેષ પ્રમાણમાં પ્રભાવ પાડી તેને જીવદયાના પૂરા રંગવાળો કર્યો હતો તેમાં કિંચિન્માત્ર શક નથી એ વાતની સાક્ષી તે બાદશાહે બહાર પાડેલ ફરમાનો (કે જે પૈકી કેટલાંક અત્યારે પણ મળી આવે છે તે) પરથી, તેમજ અબુલકજ્જની આપને અકબરી, બદાઉનીના અલબદાઉનિ, અકબર-નામા વગેરે મુસલમાન લેખકોએ લખેલા મંથોપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે.

૮૧૧ સત્રાદ્ અકબર એક વિચારશીલ તથા સ્વદેશહિતેષી પુરુષ હતો. તે બહીવાર કહેતો કે " જ્યાં સુધી ભારતમાં અનેક ભૂતિઓ તથા ધર્મો રહેશે ત્યાં સુધી માફ મન સાંતિ નહિ થાય. " (આપને અ. ૩, ૩૮૬) વળી ' ધર્મો મને તેટલા હોય અને મને તેટલી ભિન્નતાવાળા હોય તોપણ જો તેમને સત્યના સુદૃઢ મૂળ ઉપર પ્રતિષ્ઠિત કરવામાં આવે તો તેમની વચ્ચે એકવાક્યતા કિંવા યથાયોગ્ય સંમેલન થયા વગર રહે નહિ ' (આ. અ. ૧, પૃ. ૧૨). સર્વ ધર્મોની જાહેરમાં સમાલોચના થઈ શકે એટલા માટે ફતેહપુર સીક્રી ખાતે ' એબાક્તખાના ' (પ્રાર્થનાગૃહ)ની સ્થાપના કરી હતી. ઉક્ત મંદિરમાં (સન ૧૫૭૮-સં. ૧૬૪૫) બહુ ધર્મના પ્રતિનિધિઓ ગયાં ચલાવતા. ' સુફી, દાર્શનિકો, વક્તાઓ, કથકાશાસ્ત્રી, સુન્ની, શીઆ, બ્રાહ્મણ, જતી, સિઝીરા, ચાર્વાક (નાસ્તિકો), નાઝરન ખ્રિસ્તીઓ, જથુ, જાત (જતન) ગોરોરટ્ટીઅન (પારસીઓ) અને ખીજઓ અતિ ઉમદા આનંદ મેળવતા. ' (અબુલકજ્જ આપને અકબરી પુ. ૩, પ્રકરણ ૪૫ પૃ. ૩૬૫ ખીવરેજનો અનુવાદ). આમાં જણાવેલ જતી અને સિઝીરા (અમલો) એ સ્વેતાબ્ધર જૈનો સંપ્રદાય ચૂક વપરાયા છે, જ્યારે તેનો અર્થ બધાએ ' બૌદ્ધો ' કરેલ છે તે તદ્દન ખોટું છે; કદિ પણ બૌદ્ધોએ આવી ગયાં કરી નથી, બૌદ્ધ પંડિતો હિંદમાં તે સમયે હતાજ નહિ. (વિન્સેન્ટ રિમ્મ).

૮૧૨ રા. C (ચિમનલાલ ડાલાભાઈ દલાલ) પોતાના લેખમાં જણાવે છે કે:—‘સત્ય વાત એ છે કે અકબરના ચારિત્ર દીર્ઘકાલિક બાબુપર અપેક્ષાએ પ્રાપ્ત પ્રમાણમાં ઓછું લક્ષ્ય અપાયું છે; છતાં પણ એ જણવું ધણું રસપ્રદ થશે કે એ મહાન વ્યક્તિએ વિધવિધ સંપ્રદાયો અને ધર્મો પાળતી પોતાની પ્રજાને સંતોષવાનું તદ્દન મહાભારત કાર્ય સિદ્ધ કર્યું હતું એટલુંજ નહિ પણ તેનામાં એવી શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન કરી હતી કે તે પોતાના ધર્મને માનતો હતો. ખ્રિસ્તીઓ માનતા કે તે ખ્રિસ્તી હતો, પારસીઓ સમજતા કે તે પારસી હતો. બ્યારે હિન્દુ ધારતા કે તે હિન્દુ હતો. તેની ધર્મ-વિષયક નીતિ આ રીતે આપણા વિશેષ આદરને પાત્ર બને છે.

૮૧૩ ‘અકબરનો ધર્મ’ Eclectic હતો કારણકે તે સત્યનો સહકર્તા રોકાયેલો હતો. જ્યાંથી મળે ત્યાંથી તે સત્ય સ્વીકારતો. જૈનધર્મમાંથી તેણે પ્રાણીઓના વધનો ત્યાગ, જીવતાં પ્રાણીઓ પ્રત્યે દયા, ૪૯૭માંસાહારથી અમુક અંશે અલગ રહેવું, પુનર્જન્મની માન્યતા, અને કર્મનો સિદ્ધાંત—એ વસ્તુઓ સ્વીકારી અને તે જૈન ધર્મપર તેનાં તીર્થોને તેના અનુયાયીઓને સોંપીને તથા તેના વિદ્વાન પંડિતોને માન આપી કૃપા બતાવી.

૮૧૪ આઈને અકબરી (પૃ. ૧ પૃ. ૫૩૮ અને ૫૪૭)માં આપેલ અકબરના દરબારના વિદ્વાનોની ટીપ પર દ્રષ્ટિ કેંદ્રતાં આપ-

૪૬૭ માંસાહાર—પહેલાં અકબર કરતો, પણ ધીમે ધીમે તેણે તજી દીધો હતો ને વનસ્પતિ આહાર કરતો. તેણે જણાવ્યું છે કે ‘(૧) મનુષ્ય પોતાના હૃદયમાં પશુઓની કબર કરે અર્થાત્ પશુઓને મારી ખાવ તે હિંસિત નથી. (૨) મારા જીવનના પ્રારંભમાં જ્યારે મારે માટે કદિ માંસ બનતું ત્યારે મને સાચું નહોતું લાગતું, તેમાં મને કંઈ સ્વાદ નહોતો આવતો, અને તેથી મેં તે ખાવાની પરવા ધણી ઓછી કરી હતી. મને મલમ પડ્યું કે જીવ-હિંસાને શક્ય ધણી જરૂરી છે અને તેથી મેં માંસ ખાવું છોડી દીધું. (૩) હોકાએ દર વર્ષે મારા રાજ્યાધિપતિના દિને માંસ ખાવું ન થતે. (૪) કસાઈ, અધ્યક્ષ અને એવા ધર્માવાળા—મારી માંસ વેચવારને અલગ મહોલમાં રાખવા કે બીજા સાથે ભેળભેળા ન કરે. કરેતો સજા કરવી. આઈને અકબરી, ૩, પ. ૫, ૩૩૭-૪૦૦.

જુને ત્રણ નામો-હરિજીસર, બિજયસેનસુર અને જ્ઞાનચંદ્ર મળી આવે છે. આ ત્રણ નામો આપણે તુરતજ ઓળખીને કહી શકીએ કે તે હીરવિજયસુરિ, વિજયસેનસુરિ અને જ્ઞાનચંદ્ર ઉપાધ્યાયનાં નામો છે. અકબરના દરબારના વિદ્વાનો પાંચ વર્ગમાં વિભક્ત કર્યા હતા (કે જે બધાની સંખ્યા ૧૪૦ હતી)

“સમ્રાટ કે જે પોતે બૌદ્ધિક અને અધિબૌદ્ધિક જગત્નો નાચક, અને બહારની તેમજ આંતરિક જગત્ ઉપર સાર્વભૌમ સત્તા ચલાવે છે તે પણ આસ લક્ષમાં લેવા થોડા પાંચ પ્રકારના સંતોને માન આપે છે. પ્રથમ વર્ગના પોતાના સીતારાના પ્રકરણમાં બાહ્ય તેમજ અંદરની વસ્તુઓના શુદ્ધ ભેદો-રહસ્યો ભેઈ શકે છે અને પોતાની સમજ તથા પોતાની દૃષ્ટિનિશા-ળતા વડે વિચારનાં અને રાજ્યો-પ્રદેશો પૂછી રીતે ભાળી શકે છે ” (આઇને અકબરી પુ. ૧, પૃ. ૫૩૭)

૮૧૫ ‘ હીરવિજયસુરિને આ પહેલા વર્ગમાં મૂકવામાં આવ્યા છે અને ઉક્ત ખીજા બે (વિજયસેન અને જ્ઞાનચંદ્ર) ને પાંચમા વર્ગમાં મૂકેલ છે (કે જે વર્ગ નકલ (પુરાવા) પર આધાર રાખતા વિદ્વાનોને સમજનારાનો છે)

૮૧૬ ‘ અકબરે ધણી જીતો મેળવી અને હવે કોઈ શત્રુ બાકી નહોતો રહ્યો કે જેને જીતવાનું રહે. (બદાઉની) તેથી તેનું મન ધાર્મિક પ્રશ્નોમાં ખેંચાયું. ચુરત મુસલમાન ન હોવાથી તે એમ માનતો કે સર્વે ધર્મોમાં એવી ધણી ચીજો જાણવાની છે અને એવા ધણા વિદ્વાનો છે કે જેમની પાસેથી શિખવાનું છે. તે પોતાના દરબારમાં દેશના શ્રેષ્ઠ વિદ્વાનોને આમંત્રિતો અને તેમની પાસે ધાર્મિક પ્રશ્નોની ચર્ચા કરાવતો. (અનુદાર) બદાઉની લખે છે કે:—

“ સમ્રાટ ઈસ્લામ ધર્મનો પારિત્યાગ કરી હતા તેમાં અનેક કસબો હતાં. મુખ્ય એ હવું કે જુદા જુદા દેશોમાં જુદા જુદા ધર્મવાળા ધણી સંખ્યામાં વિદ્વાનો સમ્રાટના દરબારમાં છુટથી આવળ કરી શકતા, અને સમ્રાટ સાથે પ્રત્યક્ષ વાર્તાલાપ સહુદયતાપૂર્વક કરી શકતા. શતદિન ધર્મ સંબંધી વિચાર કર્યા કરવા અને તેનું ચર્ચા મૂળ રોધી કાઢવું તે સિવાય તે ખીલ કોઈ કાર્ય પ્રત્યે મુદલ લક્ષ્ય આપતો નહોતો. સમ્રાટ દરેક પાસેથી આજ્ઞા કરીને જે ખીન-સુસ્તિમ હોય તેઓના મતો સંધરતો. જે જે વાત

તેને પ્રીતિકર થતી તે તેનો સ્વીકાર કરતો, અને જે વાત તેના સ્વભાવથી વિરુદ્ધ અને પોતાની ઈચ્છાની વિરુદ્ધી લાગતી તેને રદ કરતો. આ પ્રમાણે કેટલાક પ્રાથમિક મૂળ સિદ્ધાંતોના પાયા પર રચેલી શ્રદ્ધા તેના હૃદયની આરસીપર અંકિત થતી અને સમ્રાટ પર જે સર્વ અસરો દરપણે વર્ષ તેના પરિણામે તેના હૃદયમાં સિલાપર કરેલા રેખાદર્શનની જેમ ધીમે ધીમે એવી પ્રતીતિ થઈ કે સમજા બાર્મિક સંપ્રદાયોમાં મુક્ત-વિદ્વાન મનુષ્યો હોય છે અને સર્વ પ્રભુઓમાં જબરા વિચારકો અને આશ્ચર્યકારી શક્તિઓવાળા મનુષ્યો હોય છે.

“વિશેષમાં સમ્રાટ અન્ય સમ્પ્રદાયના વિદ્વાનો કરતાં સુમનિષ્ઠો (શ્રમણો-જૈન મુનિઓ) અને બ્રાહ્મણો તેની સાથે એકાંતમાં બેસી વિશેષવાર વાર્તાલાપ-મેળાપ કરી શકતા. તેઓ પોતાનાં ધર્મતત્ત્વ અને નીતિશાસ્ત્રોમાં અને સારીરિક તથા ધાર્મિક વિજ્ઞાનોમાં બીજા (ધર્મના) વિદ્વાનોથી અડી નહોતે અને ભવિષ્યના જ્ઞાનમાં આત્મિક શક્તિમાં અને મનુષ્ય તરીકેની પૂર્ણતામાં ઘણી ઉંચી કક્ષાએ પહોંચેલા હોય છે, તેથી તેઓ પોતાના અભિપ્રાયને પ્રામાણિક ઠરાવવા તથા અન્ય ધર્મોના દોષો સિદ્ધ કરવા યુક્તિ અને પ્રમાણ ઉપર રચાયેલ સાબીતીઓ રજૂ કરતા અને પોતાના (ધર્મના) સિદ્ધાંતોને એવી રીતે તો દટાવતી તેનામાં હસાવતા અને એટલી બધી બુદ્ધિમત્તાથી ચાનમાં લીધા વગર છૂટકો નહિ એવી તદ્દન સ્વતસ્પષ્ટ નજીવ એવી રીતે વાતોને કાબવતા કે કાઈપણ મનુષ્ય પોતાની શકાઓ ભહેર કરી સમ્રાટના હૃદયમાં સંદેહ ઉત્પન્ન કરી શકતો નહોતો, પણી લાંબે પર્વતના ચૂરા થઈ મુળ ધાય ચા આકાશમાં ચીરાઓ પડી નહોતી.

“આથી સમ્રાટે ઉત્સાહ ધર્મના પુનરુદ્ધત સંબંધીના ખ્યાલો, ક્યા-મતના દિવસ અને તેને લગતી વિગતો તેમજ અમારા પયગંબરની હંતકથા પર રચાયેલા બધા કુશ્મોમાં શ્રદ્ધા કાઢી નાંખી.. ખાસ કરીને આત્માઓના પુનર્જન્મના સિદ્ધાંતો તેના ચિત્તમાં દૃઢ મૂળ નાંખ્યું, અને તેણે એ કહેવત સ્વીકારી કે ‘એવો કોઈ પણ ધર્મ નથી કે જેમાં પુનર્જન્મના સિદ્ધાંતો જાડાં મૂળ ધાત્યાં ન હોય.’ ” અલ-બદાઈ ૨, ૨૬૩-૨૬૪.

૯૧૭ “ઉપરના લખાણથી એ સ્પષ્ટ છે કે સમ્રાટ સત્યનો જબરા શોધક હતો. તેણે પોતાના અધિકારીઓ પાસેથી હીરવિજય-સરિના તદ્દન સંતશીલ ચારિત્ર અને બીજા શ્રેષ્ઠ સદગુણોની વાત સાંભળીને... પોતાની પાસે જોવાવ્યા હતા.” ૪૬૮

૪૬૮ જુઓ જૈન શાસનનો વીરાત્ ૨૪૩૭ નો હીવાળોનો ખાસ અંક

૮૧૮ સં. ૧૬૩૫ માં ઇલાહાબાદમાં જૈનો આવી ચૂક્યાં કરતા અને હાનુચંદ ઉપાધ્યાય પ્રાચ્ય અકબરના મરણ સુધી (સં. ૧૬૬૧) તેના દરબારમાં રહ્યા હતા, અગર સં. ૧૬૩૬ થી ૧૬૬૦ તો અવશ્ય અકબરનો જૈનો સાથેનો સહવાસ-પરિચય આ રીતે ઓછામાં ઓછો વીસ વર્ષ કરતાં વધુ ચાલ્યો. બધા ધર્મો પૈકી જૈન અને જરથોસ્તી ધર્મ એ બેની અસર અકબરના મન પર ઘણી મધ્ય હતી. (વિ. સ્મિથ) સૂર્યાનાં નામ ગણવાં, અમારિના દિવસોમાં પારસીના તહેવારો નવરોઝાદિ મૂકવા એ જરથોસ્તી ધર્મની અસર છે. સં. ૧૬૩૬ માં દીનેષલાહી (ઇશ્વરનો ધર્મ) નામનો નવો ધર્મ પ્રચલિત કરી તેમાં વિવિધ ધર્મોનાં રહસ્યો સમજાવવાની પસંદ પડતી વિધિઓ અને સિદ્ધાંતો પોતાના ધર્મમાં આમેજ કર્યો જતો હતો. ' માત્ર ૫-૬ વર્ષમાં જ ઇસ્લામ ધર્મનું નામ નિશ્ચાન પણ લુપ્ત થયું હતું અને સર્વત્ર એક પ્રકારનું વિચિત્ર દશ્પજ નજરે પડતું હતું ' (બહાઈનિ ૨, ૨૬૨). અકબરે ઘણે અંશે કીધેલો અહિંસાનો સ્વીકાર તે સંબંધી તેનાં ફરમાનો એ હીરવિજયસુરિ અને તેમના શિષ્યો આદિ શ્વેતાંબર જૈનના પ્રયાસને આભારી છે. દિગંબરી જૈન પંડિત એકપણ અકબરને મળેલ નથી તેથી અચુલકજલે જે જૈન ધર્મસંબંધી લખ્યું છે તે શ્વેતાંબરોના પરિચયથી લખ્યું છે ને દિગંબર વિલક્ષણતાઓનું વર્ણન ' અધિકારમાં રહીને-જ્ઞાન વગર લખેલ છે ' એમ પોતે જણાવે છે (આપને અકબરી જોરેટનો અનુવાદ વૉ. ૩ પૃ. ૨૧૦)

તેમાં સ. C નો અંગ્રેજ લેખ નામે ' Hiravijaya Suri or the Jains at the Court of Akbar. ' પૃ. ૧૧૩ થી ૧૧૫. આખો લેખ પૃ. ૧૨૦ સુધી છે. આ લેખ જપરથી મિ. વિન્સેન્ટ એ. સ્મિથે ' The Jain Teachers of Akbar ' એ નામનો અંગ્રેજ લેખ લખેલ છે કે જે સર સ. જો. લાંડારકરના સ્મારક પુસ્તક (Commemoration Volume) સને ૧૯૧૭ માં પૃ. ૨૬૫ થી ૨૭૬ છપાયો છે. અને ત્યાર પછી તે સ્મિથે પોતાના Akbar (અકબર) નામના ગ્રંથમાં આ સંબંધે જણાવ્યું છે-જુઓ પૃ. ૧૬૬ અને વળી તેમાં પૃ. ૨૬૨ માં પોર્ટુગીઝ પાદરી નામે પિન્હેરો (Pinheiro) નો તા. ૩-૬-૧૫૬૫ પત્ર ટાંચ્યો છે તેમાં જણાવ્યું છે કે He follows the sect of the Jains (Vertie)-એટલે તે અકબર જેનો (ગતી) ના સંપ્રદાયને પાળે છે. આ પછી તેમાં કેટલાક જેન સિદ્ધાંતોનો ઉલ્લેખ છે.

શ્રી હીરવિજય સુરિનો અકબર બાદશાહે કરેલો સત્કાર પૃ. ૫૪૫
[શેઠ દેવચંદ લા. જી. પુ. કાંડના સૌજન્યથી.]

[illegible]

समयमुद्रं गणिना हस्ताक्षरमां स्वकृतं यू. व्यान्तिनाथ स्त. स. १६६५ पारा १५७
शेव देवयंद ना. जे. पु. इंडना मौजन्वर्थी.]

પ્રકરણ ૩ જી.

કેટલીક ઐતિહાસિક વ્યક્તિઓ અને ઘટનાઓ.

તદ્રાજ્યે ગહનાર્થશાઙ્ગઘટનાપ્રૌઢાભિયોગ સ્તથા

તુચ્છોત્સૂત્રમહીવિદારણદુરપ્રકાશઃ સુસંઘ મિનઃ ।

વુદન્તપ્રતિવાદિવાદદમનસ્થેયઃ પ્રતિજ્ઞાધૃતઃ

શ્રીમદ્વાચકર્મસાગરગુરુત્તેસા અમૂવન્ શુભાઃ ॥

—ધર્મસાગર—શ્રુતસાગર—સાંનિસ ગર (કલ્પકૌમુદીના શ્રેષ્ઠ)ની પ્રશસ્તિ.

—તેમના (હીરવિજયસુરિના) રાજ્યમાં ગહન અર્થ વાળી શાઙ્ગ-ઘટનામાં પ્રૌઢ અભિયોગ-વિદ્રનાવાળા, તુચ્છ ઉત્સૂત્ર રૂપી પૃથ્વીને તોડવામાં હલ જેવા સારા સંયોગવાળા, દુર્લભ પ્રતિવાદીઓના વાદને દમનમાં રજાથી પ્રતિજ્ઞાવાળા એવા શુભ અને ગુરુમાં આબૂપણરૂપ ધર્મસાગર ઉપાધ્યાય થયા.

કેચિદ્ દિન્દુનુપા બલશ્રવણતસ્તસ્ય સ્વપુત્રીગર્ભ

ગાઢાભ્યર્થનયા દદત્યવિકલા રાજ્યં નિજં રક્ષિતું ।

કેચિત્પ્રામૃતમિન્દુકાન્તરચનં મુક્ત્વા પુરઃ પાદયોઃ

પેતુઃ કેચિદિવાનુગાઃ પરમિમે સર્વેઽપિ તત્સેવિનઃ ॥

—સં. ૧૬૪૬ પદ્યસાગર કૃત જગદ્ગુરુ કાવ્ય. ૮૮.

—કેટલાક દિન્દુ રાજ્યો તેના (અકબરના) બલને સાંભળી ચેતાના રાજ્યને ખચાવવા સ્વપુત્રીના સમુદાયને બણી વિનંતિ કરી આપે છે, કેટલાક શશિમાન્તાદિ જ્વાહિર મૂળીને તેના પગે પડે છે અને કેટલાક તેના અનુયાયી થાય છે પરંતુ આ સર્વે પાણુ અકબરના સેવકો છે (એક મેદપાટનો પતિ સમસ્ત દિંદુના ક્લેશરૂપ પ્રતાપસિંહ અણુનમ છે.)

અથ સાગરપક્ષીયઃ શાન્તિદાસો મહાર્દ્ધિકઃ ।

શ્રાવકઃ શ્રાવકાધીશો નરેશ હવ શોમતે ॥૧॥

—સાગરપક્ષી શાન્તિદાસ નામના મહા ઋક્ષિવંત શ્રાવક શ્રાવિકોના અધીશ રહી નરેશ માર્દક શોભે છે. —વિજયદેવસુરિ—માહાત્મ્ય સર્ગ ૧૧, ૧.

૮૧૯. ધર્મસાગર—મૂળ લાડોલના ઓસવાલ. તેમણે સં.

૧૫૬૫ માં ૧૬ વર્ષની ઉંમરે ખોસાળ મહેસાણામાં જીવરાજ પંડિત

પાસે પોતાના નાનાખંધુ સહિત દીક્ષા લીધી. વિજયદાનસૂરિ પાસે શ્રતનો અભ્યાસ સારી રીતે કરી હીરહર્ષમુનિ (પછીથી થયેલ હીર-વિજયસૂરિ) સાથે દેવગિરિ જઈ ન્યાયાદિ શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરી હીરહર્ષ સાથેજ તે સૂરિ પાસેથી ઉપાધ્યાય પદ મેળવી ગામોગામ વિચરવા લાગ્યા. તેઓ ઘણા વિદ્વાન્ પણુ આતિ ઉચ્ચસ્વભાવી અને દંડાગ્રહી હતા.

૮૨૦. શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજકમાંથી જુદા પડી હુંકામત, તથા બીજા મત નીકળ્યા પછી તેમની સાથેનો વિરોધ પ્રબળ થઈ પડ્યો હતો, તે ખુદ શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજકમાં ખરતર અને તપાગચ્છ વચ્ચેની મતામતી થવા લાગી હતી. ધર્મસાગરે તપાગચ્છ સાથે ને બીજા અચ્છો ખોટા જણાવી તેમનાપર ઘણા પ્રહારો ઉઘાડ્યામાં અંથો નામે તત્ત્વતરંગિણી, પ્રવચન પરીક્ષા-કુમતિમતકુદ્દાલ રચી કર્યાં. ખરતરે સાથે પાટણમાં સં. ૧૬૧૭ માં 'અભયદેવસૂરિ ખરતર ગચ્છના નહોતા' એવો પ્રબળવાદ કર્યો. તે વર્ષે તેમને શ્વેતાંબર સંપ્રદાયના જુદા જુદા ગચ્છના આચાર્યોએ ઉત્સૂત્રપ્રરૂપણના કારણે જિનશાસનથી બહિષ્કૃત કર્યાં. તપાગચ્છના નાયક વિજયદાનસૂરિએ કુમતિમતકુદ્દાલને જલ્દશરણુ કરાવ્યો અને જાહેરનામું કાઢી 'સાતબોલ'ની આજ્ઞા કાઢી એક બીજા મતવાળાને વાદ વિવાદની અથડામણુ કરતા અટકાવ્યા અને 'જેમ ચાલે છે તેમ ચલાવવા'ની આજ્ઞા કરી. ધર્મસાગરે સૂરિશ્રીને ચતુર્વિધ સંઘ સમક્ષ 'મિચ્છામિદુક્કઠ' આપ્યો-તેમની માંડી માંગી. સં. ૧૬૨૧.

૮૨૧. ધર્મસાગરે પછી વિહાર કરતાં અનેક સ્થળે વાદવિવાદ કરતા જેસલમેર જઈ ત્યાંના રાજા હરરાજ (સં. ૧૬૧૮ થી સં. ૧૬૩૪)ની રાજસભામાં વાદો સાથેના વાદમાં જ્ય પ્રાપ્ત કર્યો અને તેઓ હીરવિ-જયસૂરિની આજ્ઞામાં રહ્યા. પરંતુ તે આચાર્ય અકબર પાદશાહ પાસે રહ્યા તે દરમ્યાન વિરોધ વધતાં પાછા જૂનરાતમાં આવ્યા પછી અમદા-વાદમાં હીરવિજયસૂરિએ સ્વચ્છના સાત બોલપર વિવરણુ અને વધારો

કરી 'આરબોલ' રૂપી આગાઓ જાહેર કરી સં. ૧૬૪૬; એમાં ધર્મ-સાગર ગણિએ પણ મત્તુ માર્યું. આથી જૈન સમાજમાં ધણી શાન્તિ આવી. ધર્મસાગરજી ખંભાતમાં સં. ૧૬૫૩ ના કાર્તિક શુદ્ધ ૬ ને દિને સ્વર્ગવાસ પામ્યા. ૪૬૯

૮૨૨. વિવેકહર્ષ-નામના ઉપાધ્યાય પ્રતાપી પ્રભાવક ધર્મા. તે ત. આણંદવિમલસૂરિ-હર્ષાણુંદના શિષ્ય હતા. તેમણે આઠથી સો સુધી અવધાન કરીને મહારાષ્ટ્ર કોંકણના રાજા છુદાનશાહિ, મહારાજશ્રી રામરાજ, ખાનખાના, તથા નવરમખાન આદિ અનેક રાજાઓ પાસેથી લીધેલા જીવો માટેના અમારિપટક તથા ધણા કેદીઓના છુટકારા આદિ સુકૃત્યો કર્યા છે. મલકાપુરમાં યુક્ત નામના મુનિને વાદમાં જીત્યા, પ્રતિષ્ઠાન (પેકણ) પુરમાં યવનોને મોઢે જૈન ધર્મની સ્તુતિ કરાવી, તથા બાહ્ય બદોને યુક્તિવડે જીત્યા, અને ઔરિકપુરમાં દેવજી નામના વાદીને જીત્યો. વળી જૈન ન્યાયથી દક્ષિણના જાલણા નગરમાં દિગંબરાચાર્યને હરાવી કાઢી ચૂકાવ્યા. રામરાજની સલામાં આત્મારામ નામના વાદીને જીત્યો.

૮૨૩. આ ઉપાધ્યાયે કચ્છદેશમાં સં. ૧૬૫૬ ને ૫૭ માં વિહાર કરી ત્યાંના રાજા જ્યોત્સનાવરને (સં. ૧૬૪૨-૧૬૮૮) પ્રતિબોધ્યો ને તેના પરિણામે તેણે લેખ કરી આપી પોતાના દેશમાં જીવહિંસાનો નિષેધ કર્યો કે 'હમેશાં ગાયની બિલકુલ હિંસા થાય નહિ,

૪૬૯ ધર્મસાગરની વિશેષ હકીકત માટે જુઓ 'ધર્મસાગરગણિ શસ'-કે જે અમને પ્ર. શ્રી કાંતિવિજય પાસેથી પ્રાપ્ત થયો છે તે હવે પછી પ્રકટ કરાશે, વિજયવિલકસૂરિ શસ-પ્ર. જ્યોત્સનાવર સંગ્રહ ભા. ૪ (પ્ર. ચ. મં.). શ્રી જિનવિજયનો લેખ નામે 'મહોપાધ્યાય શ્રી ધર્મસાગરગણિ' પ્ર. આત્માનંદ પ્રકાશ વીરાત્ ૨૪૪૪ કાર્તિકનો અંક પુ. ૧૫-૪ પૃ. ૭૮ થી ૮૬). તેમના શિષ્ય સુવ-સાગરે લખેલી સં. ૧૬૮૩ ની અતુઃશરણ પ્રતીજ્ઞાવચ્ચરિત્રી અંતે અનેક વિશેષણોમાં એક વિશેષણ 'શ્રી જ્યોત્સનાવર દુર્ગ રાજાધિરાજ શકલ શ્રી હરજીવ રાજસમા લખ્યાનવાદ' પણ ધર્મસાગરને આપ્યું છે. (જિનવિજય પ્રકાશિત સંગ્રહ). ધર્મસાગરની કૃતિઓ માટે જુઓ પાસ ૮૫૫.

ઋષિપંચમી સહિત પયુષણના આઠ મળી નવે દિવસોમાં, આદ્યપક્ષમાં, સર્વ એકાદશીઓ, રવિવારો, અમાવાસ્યાઓના દિનોમાં તથા અદારા-જના જન્મદિવસ અને રાત્ર્યદિને સર્વ જીવોની હિંસા ન થાય. 'વળી તે રાત્રીએ જુજનગરમાં 'રાજવિહાર' નામનું ઋષભનાથનું જૈન મંદિર કરાવ્યું સં. ૧૬૫૮ ને નપગચ્છના સંધને સ્વામીન કર્ણકે જે દાઢ મેજૂદ છે. આ મુનિએ કચ્છના મામ ખાખરમાં ઓણવાલોને પ્રતિભોત્રી શ્રાવકક્રિયાઓ સમજાવી ને ત્યાં સં. ૧૬૫૭ માં ત્રણ ઓટી પ્રતિભાત્રી અંજનશક્ષા કરી. સં. ૧૬૫૯ માં ત્યાં શત્રુંજયાવનાર નામના તૈયાર થયેલા ચેત્યની પ્રતિષ્ઠા કરી. (જિ. ૨. નં. ૪૪૬).

૮૨૪. તેમણે પરમાનંદ, મહાનંદ, (સ્વશિષ્ય) ઉદયદર્પ સાથે મળી જહાંગીર બાદશાહને વિનવિ કરી લેખ મેળગ્યો કે બાદશા પશુસણના બાર દિવસોમાં દર વર્ષે હિંસા કરવાની જગ્યાઓમાં આખા રાજ્યમાં પ્રાણીઓને મારવામાં આવે નહિ. (જુઓ તે લેખ પરિશિષ્ટ નં 'સૂરીશ્વર અને સમ્રાટ')

૮૨૫ મહારાણા પ્રતાપસિંહે ઉદયપુરના ઇતિહાસમાં અકબર બાદશાહને સિસોદિયા વંશની પુત્રી તેને કે તેના પુત્રાદિકને નહિ આપી અણનમ રહી લગાઇ લીધેને ગિરિવાસ સેરીને પોતાનો ઉજવથ પ્રતાપ બતાવતું ઔરવશાલી સ્થાન અવિચળ રાખ્યું છે. તેનો પ્રધાન મંત્રી પ્રસિદ્ધ ભાભાશાહ જૈન ઓસરાલ હતો. તેણે રાણાના સુખદુઃખમાં ભારે આત્મભોગ સાથે સાથ આપ્યો હતો. રાણાના સ્વર્ગવાસ પછી ગાદીપર આવેલ રાણા અમરસિંહના પહેલાં ત્રણ વર્ષ સુધી પ્રધાનપદે રહી સં. ૧૬૫૬ માં ભાભાશાહ સ્વર્ગસ્થ થયો, ત્યાર પછી તેના પુત્ર જીવાશાહને પ્રધાનપદ મળતાં તેણે પોતાના પિતાની લખેલી વહી અનુસાર જુદે જુદે સ્થલેથી ખમ્મનો કાઢી રાત્ર્યનું ખર્ચ ચલાવ્યાં કર્યું. જહાંગીર બાદશાહ સાથે સુલેહ થતાં કુંવર કર્ણસિંહ બાદશાહ પાસે અજમેર ગયો ત્યારે રાજભક્ત પ્રધાન જીવાશાહ તેની સાથે હતો. તેનો દેહાન્ત થતાં મહારાણા કર્ણસિંહે

તેના પુત્ર અક્ષયરાજને મંત્રી તરીકે નીમ્યો. આ પ્રકારે ત્રણ પેઢી સુધી સ્વામીભક્ત બામાસાહના કુટુંબમાં પ્રધાનપદ રહ્યું, ૫૦૦ (આઝાદીકાલે રા. ઇતિહાસ ત્રીસરા ખંડ પૃ. ૭૮૭).

૮૨૬ એમ કહેવાય છે કે આ બામાસાહનો બાપ તારાચંદ ગોડવાડની હાકમી મળતાં સાદીમાં રહી હુંકા પક્ષમાં મયો. ને જો કે સાથે મૂર્તિપૂજા સાચવી રાખી, પરંતુ મૂર્તિપૂજામાં પુષ્પાદિથી થતી પૂજામાં અનુચિત હિંસા છે એમ જણાવી પોતાની સત્તાથી અનેકને હુંકામચ્છમાં લાવી જે ન બળ્યા તેવા મૂર્તિપૂજકો પર તેણે પશ્ચાત્તુલ્ભ કર્યા. તેના મરણ બાદ સાદીમાં વાવ છે ત્યાં તેની તથા તેની સ્ત્રી આદિની મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા સં. ૧૬૪૮ વે. વદ ૬ કરાવાઈ છે ને ત્યાં હજુ સુધી હુંકાવાળા તે મૂર્તિઓની કેશરચંદનાદિથી પૂજા કરે છે. ૫૦૧

૫૦૦ આ કુટુંબના સર્વે પુરુષ રાજવના શુભચિંતક રહ્યા. બામાસાહની હવેલી ચિતોડમાં તોપખાનાના મકાનની સામેના ક્ષાત્રતત્ત્વ મેદાનના પશ્ચિમ કિનારાની મધ્યમાં હતી કે જો મહારાજા સજ્જનસિંહે ક્ષાત્રતત્ત્વ મેદાન તૈયાર કરાવતાં તોડાવી નાંખી. બામાસાહનું નામ મેવાડમાં એટલું બધું પ્રસિદ્ધ છે કે જેનું મૂળશતમાં વસ્તુપાત્ર તેજપાલનું છે. તેના વંશમાં હાલ ટાઈ પ્રસિદ્ધ પુરુષ નથી રહ્યો, તે પછુ તેના મુખ્ય વંશધરની એ પ્રતિષ્ઠા ચાલી આવી હતી કે જ્યારે મહાજનોમાં સમસ્ત ભતિ સમુદાયનું ભોજન વગેરે થતું, ત્યારે પહેલાં પ્રથમ તેને તિલક કરવામાં આવતું. પાછળથી આ પ્રથા બંધ થઈ હતી તે મહારાજા સ્વયંસિંહે સં. ૧૬૪૨ ના વરવાનાથી પુનઃ ચાલુ કરી. તે આજાદું વળી પાલન ન થતું ત્યારે હમણાંજ સ્વર્ગસ્થ ભવેશ મહારાજાએ સં. ૧૬૫૨ માં ફરી આજ્ઞા આપી ચાલુ કરી.-આઝાદ પૃ. ૭૮૭ ની નોંધ.

૫૦૧ 'શ્રી જૈન સ્વેં મૂર્તિપૂજક-ગોડવાડ એવર સાદી-હુંકામચિત્તે મનભોજન વિગ્રહન' નામની ગ્રામી શ્રી જૈનપ્રવાસર જ્ઞાનપુષ્પમાલા પુસ્તક નં. ૬૫૫૭એ આઝાદનો રા. ઇ. ખંડ ૩ પૃ. ૭૪૩; સ્વરસ્વતી પૃ. ૩૮ પૃ. ૬૭

૮૨૭ સં. ૧૬૫૯ માં આનંદવિમલસૂરિ-વાનરમણિ શિ. આનંદવિજયે જેસલમેરમાં તપાગચ્છનો યાનકોષ સ્થાપ્યો. ને તેમાં હીરવિજયસૂરિની મૂર્તિ બેસાડી કે જે હજુ ત્યાં છે. સં. ૧૬૬૧માં બપંકર દુષકાલ પડ્યો હતો, તે વર્ષમાં ખંભાતમાં સોની તેજપાલે બંધાવેલા મોટા જિનભુવનમાં વિજયદેવસૂરિએ ઋષભદેવના બિંબની પ્રતિષ્ઠાકરી. (તેનો લેખ જુઓ 'સુરીશ્વર અને સત્રાટ' નોંધ પૃ. ૨૫૬) ૧૬૬૨ માં ભંડારીજીએ શત્રુંજય પર ચંદ્રપ્રભનું દેહરૂં બંધાવ્યું. સં. ૧૬૭૧ માં આગ્રાના વતની જહાંગીરના અમાત્ય ધનિક જૈન કૈન. પાલ અને સૈનપાલ જેમણે સંઘ સભાપતિ બની સમેતશિખર, શત્રુંજય આગળ ગિરનારાદિ તીર્થોની યાત્રા કરી હતી તેમણે આગ્રામાં શ્રેયાંસનાથનું ભવ્ય મંદિર બાંધ્યું ને તેની તથા ૪૫૦ પ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠાઓ અં. કલ્યાણસાગરસૂરિ પાસે કરાવી. (જૈ. સા. સંશોધક પુ. ૨ પૃ ૨૫-૩૫ તથા પુ. ૩ પૃ. ૩૬૩-૩૬૯)

૮૨૮ સં. ૧૬૭૫ માં જમનગરના મંત્રી ઓસવાલ લાલન ગ્રામના વર્ધમાન અને પદ્મસિંહ એ બે બાઈઓએ ૨૦૪ પ્રતિમાઓ ભરાવી અને પ્રતિષ્ઠિત કરાવી. પછીના વર્ષમાં શત્રુંજયનો સંઘ કાઢ્યો ને જમનગરમાં પોતે કરાવેલા મુદર મંદિરમાં અં. કલ્યાણસાગરસૂરિ પાસે પ્રતિષ્ઠા કરાવી. સં. ૧૬૭૮ માં ઉત્તર વર્ધમાનશાહે શત્રુંજયપર દેહરૂં બંધાવી. શાંતિનાથની પ્રતિમા સ્થાપી તથા જમનગરમાં બીજી પ્રતિષ્ઠા કરી. (જિ. ૨, નં. ૨૧, ૪૫૫).

૮૨૯ તપાગચ્છમાં વિજયસેનસૂરિના પટ્ટધર વિજયદેવસૂરિ ૫૦૨ થયા. સં. ૧૬૭૪ માં જહાંગીર બાદશાહે માંડવગઢમાં 'જહાંગીરી મહા-તપા' નામનું બિરૂદ તેમની તપશ્વર્ધોથી મુગ્ધ થઇ તેમને આપ્યું.^૨ તે

૫૦૨ તેમના આરિત્ર સંબંધે જાણવા માટેનાં સાધન:—સંસ્કૃતમાં સં. ૧૬૬૯ માં ટીકા સહિત 'પૂર્ણ' થયેલ શ્રી વિજયદેવસૂરિ માહારાત્ર્ય-ખરતર શ્રી વલ્લભપાઠક દ્વાર અને શ્રી જિનવિજય સંપાદિત ચર્ચા પ્ર. જૈન સાહિત્ય સંશોધક સમિતિ અમદાવાદ, ગુણવિજયદેવ વિજયદેવસૂરિ પ્રબંધ

આચાર્યનું જીવન તપસ્વી ઉપરાંત તેજસ્વી હતું. સાદરીમાં હુંકા-
ગચ્છનાએ ચૈત્યપૂજા આદિ વિષયની નિંદા કરતાં ત્યાંના લોકોની
વિનયિતી ત્યાં આવી વિજયદેવે પોતાના સાધુઓને ત્યાં મોકલ્યા.
તેમણે ત્યાં જઈ છેવટે ઉદેપુરમાં રાણા કર્ણુસિંહની સન્મુખ રાજ-
સભામાં શાસ્ત્રાર્થ કહ્યો. રાણાએ બાલા આકૃતિ યુક્ત 'સહી' કરી.
ફરમાન આપ્યું કે 'તપા સાચા છે અને હુંપકો જુઠા છે.'

૮૩૦. ઉદયપુરના મહારાણા જગતસિંહ (રાજ્ય સં. ૧૬૮૪
થી સં. ૧૭૦૯) પર વિજયદેવે અને તેમના શિષ્ય વિજયસિંહસૂરિએ
ભારે પ્રભાવ પાડ્યો હતો. વિજયદેવના ઉપદેશથી તે રાણાશ્રીએ વર-
કાણા તીર્થમાં પૌષ દશમીના દિને આવતા યાત્રાળુઓ પાસેથી
મુંડકો કર લેવામાં આવતો તે બંધ કર્યો. તેના શિષ્યાએ તે મંદિરમાં
કરવામાં આવ્યો (હજી પણ તે પત્થર મોજૂદ છે) તેમ તામ્રપત્ર
પણ કરી આપ્યું હતું. પછી રાણાએ પોતાના પ્રધાન ઝાલા કલ્યાણજી-
દ્વારા મોકલેલ આમંત્રણથી તેમણે ઉદયપુરમાં ચોમાસું કર્યું અને ઉપ-
દેશ કરતાં રાણાએ—(૧) પીંછોલા અને ઉદયસાગર એ બે તળાવોમાં
માછલાં પકડવા જાઓ નાંખવા દેવી નહિ. (૨) પોતાના રાજપાલિકેક
દિન-ચુરવારે અમારે પળાવવી-કોઈ જીવ મારે નહિ. (૩) પોતાના
જન્મમાસ-બાદપદ માસમાં હિંસાનું નિવારણ કરવું-કોઈ જીવહિંસા
કરે નહિ, (૪) મચિન્દ નામના દુર્ગમાં કુંભલવિહાર-કુંભારાણાએ
કરાવેલ જૈન ચૈત્યનો ઉદ્ધાર કરવો-આ ચાર બાબતો સ્વીકારી હતી.
(વિ. મહાત્મ્ય સર્ગ ૨૧) આ ઉપરાંત હાલારના નવાનગરના લાખા
રાજા, ઇડરના કલ્યાણમંદ્ર અને દીવના ફિરંગીઓને પણ ઉપદેશ

(કે જેનો પૂજારી સ્થાવર શ્રી જિનવિજયે પુણતત્ત્વ પુ. ૨ પૃ. ૪૬૦-૪૬૩માં
આપેલ છે.) મારી સંપાદિત જૈન ઐતિહાસિક રાસમાળામાં પ્રકટ થયેલ વિજયદેવ
સૂરિની સજાયો, નેમિસાગર રાસ વગેરે તથા તેમના સ્વર્ગચાલ પછી રચાયેલ-
મેધવિજયે સં. ૧૭૨૭ માં રચેલ માધસમસ્થા પૂર્તિ વગેરે દેવનંદનાકપુર્ય
કાવ્ય અને દિવવિજય મહાકાવ્ય.

આપી તે-બધાનો પોતા પ્રત્યે આદરભાવ તેમણે આકર્ષ્યો હતો. તેમનો પરિવાર અઢીહજાર સાધુનો હતો. તેમણે સેંકડો પ્રતિષ્ઠા કરી હજારો જિનત્રિપ્પો ભરાવ્યાં હતાં. ગૂજરાત, સૌરાષ્ટ્ર, મરસ્થલ, મેઘાદ આણુ આરાસણમાં જ માત્ર વિહાર કરી તેમ કયું એમજ નહિ પણ દક્ષિણમાં કનહી વીજપુરમાં તથા કચ્છદેશમાં પણ જમ પ્રતિષ્ઠાઓ કરી હતી (જુઓ વિજયપ્રશાંતની અંતિમ પ્રશસ્તિ).

૮૩૧ તેમના ચારામાં સમરવાળાનો તેમણે પક્ષ લીધો તેથી બારે ખજાનગાદ થયો હતો; અને તેથી તે ૧૧ બદલીમાં બીજા આચાર્ય-પદધર નીમવાનો વિજયસેનસૂરિને તેમની ઇચ્છા સહમત આપ્યું થયો હતો. વિજયસેન સં. ૧૬૭૨ માં સ્વર્ગ થતાં વાત વધી પડતાં સોમવિજય જાનુઅર સિદ્ધિચંદ્ર આદિ અન્ય સાધુઓએ એક રામ-વિજયને આચાર્યપદ આપી સ્વર્ગસ્થના પદધર બનાવ્યા ને તેમનું નામ વિજયતિલકસૂરિ આપ્યું સં. ૧૬૭૩. જહાંગીર પાસે વિજય-દેવસૂરિ જતાં તેજ ખરા પદધર છે એમ તેણે મત આપ્યો હતો. સં. ૧૬૭૪. પછી વિજયતિલકનો દેહાન્ત (સં. ૧૬૭૬) થતાં વિજ-યાણુંદસૂરિ થયા વિજયદેવ અને વિજયાણુંદ એ બંને વચ્ચે મેળ થયો અને તેમાં સંરોહીના દીવાન મોતી તેજપાળે અમદાવાદમાં ગચ્છબેદનવારણુ તિલક અને સંધપતિ તિલક મેળવ્યું સં. ૧૬૮૧. પછી તે મેળ તૂટી ગયો. અને વિજયદેવસૂરિ અને વિજયાણુંદસૂરિ એ બે આચાર્યો પરથી 'દેવસૂર' અને 'આણુંદસૂર' એમ બે પક્ષો પડી ગયા કે જેના તણખા હજુ સુધી કામમ છે. બંને સૂરિઓ અનુક્રમે સં. ૧૭૧૩ અને ૧૭૧૧ માં સ્વર્ગવાસી થયા.

૮૩૨. સં ૧૬૮૩ માં દીવના ગ્રામાળી સંધે-સંધજી મેધજીએ ગિરનારની પૂર્વની પાળનો ઉદ્ધાર કરાવ્યો (જિ. ૨, નં. ૬૧), ૧૬૮૫ માં શત્રુજય પર ભરત રાજનાં ચરણોની સ્થાપના થઈ, સં. ૧૬૮૬ માં શત્રુજય પર શા. ધરમદાસજીએ અદમદજી (અદમુતજી) નું હરેં

શેઠ શાંતિદાસ અને શ્રી રાજસાગર સૂરિ

પારા ૮૩૩-૪ પૃ. ૫૬૯

[ગુજરાત સાહિત્ય સભા અમદાવાદના સૌજન્યથી.]

બંધાવ્યું ને ત્યાં આદિનાથની મૂર્તિ ટુંગરમાંથી કાતરાવી. ૧૬૮૭ માં (સત્યાસીઓ) જળરો દુકાળ પડ્યો.

૮૩૩ શાંતિદાસ શેઠ ૫૦૦-આ સમયમાં એક રાજમાન્ય ઝવેરી અને પ્રતિષ્ઠિત આગેવાન થયા. એ અતિ શ્રીમંત સાહસિક વેપારી હતા. તેની શરાણી પેઢીઓ સુરતાદિ અનેક સ્થળે ચાલતી. તેઓ ઓસવાળ જૈન અને સાગર પક્ષમાં હતા. રાજમાં ઘણી લાગવગ હતી. તેમણે જહાંગીરના રાજ્યમાં સં. ૧૬૭૮ માં બીબીપુર (પ્રાયઃ અસારવા અને સરસપુર વચ્ચે) ચિંતામણિ-પાર્શ્વનાથનું મુંદર ભવ્ય મંદિર બંધાવવા માંડ્યું અને તેમાં મુક્તિસાગરને હાથે સં. ૧૬૮૨ માં પ્રતિષ્ઠા થઈ. ૫૦૪ તે સ્થાપત્યના ઉંચા પ્રકારના નમુના રૂપ હતું. શાહજહાંના અમલમાં તેના ધર્માધ પુત્ર ઔરંગઝેબને અમદાવાદની સૂબાગિરિ અપાતાં તેણે મંદિરમાં મહેરાણ કરી (વટાળ કરી) એની મરજી કરી હતી (મં. ૧૭૦૦). વોરા લોકો એનો સામાન લઈ ગયા હતા આથી આખા ગૂજરાતમાં હિંદુ અને મુસલમાનનું ઝંડ થયું હતું. શાંતિદાસે શાહજહાંને અરજ કરતાં શાહજહાં દારાશિકોહના હાથનું એક ફરમાન મેળવ્યું (હીઝરી ૧૦૫૮ મં. ૧૭૦૧). તેમાં જણાવ્યું હતું

૫૦૩ આના સબધે જુઓ મારી સંપાદિત 'જૈન ઐઠ રાસમાળા'માં પ્રકટ થયેલ શાંતિદાસનો રાસ ને તે પર પ્રસ્તાવના, શ્રી નિનવિજય સંપાદિત જૈન ઐઠ ગૂર્જર કાવ્ય સંચયમાં પ્રકટ થયેલ રાજસાગરસુરિ-નિર્વાણ રાસ (સં. ૧૭૨૨), વિજયદેવસૂરિ આહારમ્યં સર્ગ ૧૧, વિજયતિલકસૂરિ રાસ, ગુજરાતનું પાટનગર, Some Firtmans of Shah Jehan નામનો ઓડન રીડ્યુ જુલાઈ ૧૯૩૦ માં પ્રકટ થયેલો દિ. બ. કૃષ્ણલાલ ઝવેરીનો લેખ.

૫૦૪ આ મંદિરની પ્રથસ્તિની નકલ શ્રી નિનવિજય પાસે છે કે જે સં. ૧૬૯૭ માં લખાઈ છે અને એક અશુદ્ધ નકલ મુંબઈની રૉ. એ. સોસાયટીમાં છે. વેઠ નં. ૧૭૫૬. આ પ્રતિષ્ઠા સાથે બીબાં નિનવિજોની પ્રતિષ્ઠા થઈ તેના લેખો જુ. ૧ નં. ૩૬ અને ૧૨૮ માં પ્રકટ થયા છે તે સાથે પ્રકાશ પાડે છે.

કે ‘મહેરાબો કાઠી નાંખી તે મંદિર શાંતિદાસને હવાલે કરવું, તે તેને બક્ષવું અને તેનો તે કબજો રાખે ને પોતાના ધર્મ પ્રમાણે બળન કરે તેમાં કેઈ આડે ન આવે, તેમાં રહેલા કૃપીરાને કાઠી મૂકવા ને વેરા લોકો પાસેથી સામાન લઈ પાછો આપવો યા સામાનનો ખર્ચ લઈ પહોંચાડવો.’

૮૩૪ આ શાંતિદાસે સાગરપક્ષથી થયેલા ઝઘડામાં આગેવાની બંને બાજુ લીધો હતો. ઉક્ત મુક્તિસાગરને સ્ફરિપદ સં. ૧૬૮૬ માં અમદાવાદમાં અપાવ્યું, ને તેમનું નામ રાજસાગરસ્ફરિ સ્થાપ્યું. શેકનો સ્વર્ગવાસ સં. ૧૭૨૫ માં થયો. આજે એમના વંશજોના હાથમાં અમદાવાદની નગરશેઠાઈ ચાલી આવે છે. એક ઐતિહાસિક કુટુંબ તરીકે હિંદના ઇતિહાસમાં અને ખાસ કરી ગૂજરાતના ઇતિહાસમાં શાંતિદાસના કુટુંબનું સ્થાન ઉચું છે.

૮૩૫ હીરવિજયસ્ફરિ એ એક જળપરા જૈન પ્રભાવક થયા. આખા યુગ અને શતક પર તેમનો અને તેમના શિષ્યોનો જળપરા પ્રભાવ છે. તેમના માટે તેમના જ સમયમાં અનેક સંસ્કૃત અને ગૂજરાતી કાવ્યો રચાયાં છે. વળી સંસ્કૃત અને ગૂજરાતી સાહિત્યમાં તેમના શિષ્યોએ મોટા ફાળો આપ્યો છે. તેમનો શિષ્યપરિવાર-એક આચાર્ય નામે વિજયસેનસ્ફરિ, ૭ ઉપાધ્યાયો, ૧૫૧ પંડિતો-પંચાસ (પ્રત્યાશ્વ) પદધારી, ૨૦૦૦ સાધુઓ અને ૩૦૦ સાધ્વીઓ-એ પ્રમાણે હતો. તેમણે, તેમના પદધર વિજયસેનસ્ફરિ અને તેમના પદધર વિજયદેવસ્ફરિએ થઈને લાખો જિનબિંબોની હજારો મંદિરોમાં પ્રતિષ્ઠા કરી હતી. અને અકબર, જહાંગીર અને શાહજહાં એ ત્રણે બાદશાહો (સં. ૧૬૧૩ થી સં. ૧૭૧૩) ની બારતની શાંતિની શતવર્ષીમાં રાજ્યનો પૂર્ણ આદર મેળવી સર્વત્ર વિહાર કરી જૈનધર્મની મહાન ઉન્નતિનો કળશ ચઢાવ્યો હતો. અત્યાર સુધી જે તપાગચ્છના જૈન સાધુઓ ગૂજરાતમાં વિચરે છે તે હીરવિજયસ્ફરિની પરંપરા છે.

પ્રકરણ ૪ થું.

અઠ જિનચંદ્રસૂરિ અને અરતરેની સેવા.

યુગપ્રધાનત્વપદપ્રદાના, જ્વલાલદીપ્તિવરેણ સત્કૃતઃ ।
પ્રૌઢપ્રતાપો જિનચન્દ્રસૂરિ વિરાજતે સદ્વિજયી મહીતલે ॥૫૨૩॥
શ્રી જૈનશાસનધુરાં ધરણાય ધુર્યે સત્યેકતઃ પ્રવલસારયુગપ્રધાને ।
મન્યેડન્યતોડપિ યુગકૌટિધૃતૌ સમર્થઃ

શ્રીસાહિના સુષટિતો જિનસિંહસૂરિઃ ॥૫૨૪॥
દેવમક્તો ગુરોર્મક્તઃ સંઘમક્તોડતિથિપ્રિયઃ ।
ચિરંજીયાન્મહામંત્રી કર્મચન્દ્રઃ સસન્તતિઃ ॥૫૦૧॥

—જયસોમગણિકૃત શ્રીકર્મચન્દ્ર વંશાવલીપ્રબંધઃ

—જેનો જલાલદીપ્તિ-અઃખર પાતસાહે ‘યુગપ્રધાન’પણાનું પદ આપીને સત્કાર કર્યો છે એવા પ્રૌઢ પ્રતાપી વિજયી જિનચંદ્રસૂરિ મહીતલે વિરાજે છે.

શ્રી જૈનશાસનની ધુરાને વહવા ધુર્ય-બળદ સમાન આ જિનચંદ્રસૂરિ પ્રબલ યુગપ્રધાન એકલ હોવા છતાં હું ધારું છું કે અન્યમાં યુગનું બાણ ધરવાને સમર્થ એવા જિનસિંહસૂરિને અઃખર બાદશાહે સુષટિત સ્વીકાર્યો-જિનચંદ્ર-સૂરિના તે શિષ્યને આચાર્યપદ આપ્યું.

દેવલક્ષ્મી, ગુરુલક્ષ્મી, સંઘલક્ષ્મી અને અતિથિને વહવા એવા મહામંત્રી કર્મચંદ્ર સંતતિ સહિત ચિરંજીવ રહે.

૮૩૬ અઃખરના સમયમાં રાજપૂતાના (મારવાડના વીકાનેરમાં) કર્મચંદ્ર મંત્રી કરીને ઓસવાલ વણિક યાત્રિમાં શરવીર, શુદ્ધિશાલી, દાની પુરપ થયો. તે સુસ્ત જૈન અને કુશલ રાજદ્વારી નરપુંગવ હતો. તેની કીર્તિ આખા રાજપૂતાનામાં અને સુમલ સામ્રાજ્યમાં ઘણીજ પ્રસરેલી હતી. તેનું કુલ પ્રાચીનકાલથી ધણું પ્રખ્યાત અને ગૌરવશાલી હતું (તે માટે જુઓ જમસોમકૃત સંસ્કૃત મંત્રી કર્મચંદ્ર પ્રબંધ અને જમસોમના શિષ્ય ગુણવિનયે ગૂજરાતી પદ્યમાં રચેલ તેનો અનુવાદ કે જેમાંથી નીચેની હકીકત લીધી છે.)

૮૩૭ તેને વીકાનેરના રાયકભાણે મંત્રી બનાવ્યો. તેણે સત્રુજય, ગિરનાર, ખંભાત આખીની જત્રા કરી. રાજકુમાર રાયસિંહને લઈ સેનાવડે જોધપુરનું રાજ લઈ રાજના ગોખમાં રાય કભ્યાણને ખેસાડી તેના પૂર્વજનો સંકલ્પ પૂરો કર્યો. તેથી તે રાજ્યે ખુશ થઈ પર માંગવાનું કહેતાં મંત્રીએ માગ્યું કે આખા ચાતુર્માંસ દરમ્યાન કંદોઈ ધાંચી કુંભાર પોતાનો ધંધો ન કરે, વણિકોનો માલ નામનો રાજકર છોડી દેવો ને તેમનો માંડવીના દાણનો ચોથો ભાગ માફ કરવો તથા છાલીનો (ઊરબ્ર અજ આદિનો) કર કાઢી નાખવો. આ પ્રમાણે રાજ્યે કરી આપ્યું અને વણુમાંગ્યા ચાર માસ વંશપરંપરા બક્ષીસ કર્યો.

૮૩૮ આ મંત્રીએ બાદશાહનો આદેશ થતાં દિલ્લીપર હક્કો કરવા નાગોરથી જતા ઈશ્વારીમ મીર્જાના લશ્કરને નસાડ્યું-તોડ્યું. વળી ગૂજરાતમાં પહોંચેલા મદમદ દુસ્રેન મીર્જાની સાથે લડાઈ કરી તેને જીત્યો. સોજન, સમીયાણા, જયોર અને આખૂ દશને પણ સર કર્યો. મુમલ સેનાએ આક્રમેલ આખૂ તીર્થ પર અકબરના દરમાનથી ત્યાંના ચૈત્યોની પુનઃ સુવ્યવસ્થા કરી. શિવપુરી-સીરોહીથી આવેલ બંદિજનને અન્ન વસ્ત્ર આપી પોતાને ઘેર લાવી સન્મન્યાં, આખૂ પરના પ્રાસાદને સુવર્ણ દંડ ધ્વજ અને કલ્પશર્પી મંડિત કર્યો. સમીયાણા સર કરતાં પકડાયેલ બંદિવાનોને છોડાવ્યા. સં. ૧૬૩૫ માં પડેલા મહાદુષ્કાળમાં ૧૩ માસ સત્રુકાર ખેલી રાજમસ્ત દીન અને નિર્બલજનોનું રક્ષણ કર્યું મુમલ ૫૦૫ તુરસમખાને સીરોહી દેશ લૂંટ્યો ને ત્યાંથી હજાર જૈન પ્રતિમા તેમાંથી સોનું નીકળશે એમ જાણી શાહી દરબારમાં લઈ ગયો તેન સોનેયા આપી કર્મચંદ્ર વિકાનેરમાં આણી. (આ ૧૦૮૫ અતિ પ્રાચીન પ્રતિમાઓ વીકાનેરમાં

૫૦૫ તુરસમખાનનું નામ અમુલકજના અકબર નામની હકીકતમાં આગે છે પણ શ્રીયુત ઝોઝા તે અકબર નામાના વૃત્તાંતની ધળી ધણી વાતો ખોટી જાહેર કરે છે. ગમે તેમ હો આ પ્રબંધમાં જણાવ્યા પ્રમાણે તુરસમખાને શીરોહી લૂંટ્યાની વાત સત્ય છે કારણ કે આ પ્રબંધ લગભગ સમગ્રગ્રામીન છે.

ચિંતામણિજીના મંદિરના ભોંયરામાં રાખેલી છે તે આ ૧૬૮૭ ના વર્ષના કાર્તિક સુદિ ૩ ને દિને ઉત્સવપૂર્વક બહાર કાઢી વઢી ૪ ને દિને પુનઃ ભોંયરામાં મૂકી દીધી છે.)

૮૩૯ કર્મચંદ્ર વત્સરાજ (વછરાજ)નો વંશજ હોવાથી બચ્ચા-વત કહેવાનો. તેનું મદદરૂ વપારવા માટે અકબરે એવો પ્રસાદ કર્યો કે તેના-વત્સરાજના વંશજોની સ્ત્રીઓનાજ પગે સોનાનાં આભૂષણો પહેરી શકાય. (ત્યારથી નેમ થાય છે). તુરસમખાને શુર્જર વિષય (ગૂજરાત)માંથી આણેલા વણિક બંદિવાનોને વગર દ્રવ્યે છોડાવ્યા. સ્વધર્મો બંધુઓને અનેક પ્રકારનું દાન દર્ષ સંતુષ્ટ કર્યાં. શત્રુજય અને મથુરાનાં જીર્ણ ચૈત્યોનો ઉદ્ધાર કર્યો અને કાણુત સુધીના પ્રદેશમાં દરેક રથલે દલાણી કરી. ખરતર જયસોમ ઉપાધ્યાય પાસેથી ૧૧ અંગુળ અવલુ વીકાનેરમાં કર્યું અને લેખકો પાસે પવિત્ર આગરો લખાવવામાં ધણું દ્રવ્ય ખર્ચ્યું. શત્રુજય અને ગિરિનાર પર નવાં જિનમંદિરો કરવા ધન મોકલ્યું. ચાર પર્વ (આદ્ય, ચૌદશ, પૂર્ણિમા, અમાવાસ્યા) પોતે પાળી, રાજપાદેશથી કાર લોક-કુંભાર આદિ પાસે પળાવી; અને આખું ચાતુર્માસ તે લોકો પાસે પળાવ્યું. રાજ રાજસિંહ પાસે આખા મરમંડલમાં વૃક્ષના છેદનો નિષેધ કરાવ્યો, તથા સતલજ, ડેક અને રાવી એ ત્રણ નદીઓમાં માછલાંની હિંસા બંધ કરાવી. સેના લઈ હઠકામાં રહેતા બસોચી (બલુચી)ઓને હરાવી તેમના બંદિઓને છોડાવ્યા. જિનમંદિરમાં સ્નાત્ર પૂજાઓ કરાવી, ક્ષોધિમાં રહી ખં જિનદત્તસુરિ અને જિનકુશલસુરિના સ્તૂપ કરાવ્યા.

૮૪૦ પછી પોતાના રાજનું કલુષ ચિત્ત જાણી પોતે મેડતામાં વાસ કર્યો. અકબર બાદશાહનું ફરમાન કર્મચંદ્રને મોકલવાનું રાજ રાજસિંહ પર આવતાં રાજાએ મંત્રીને મોકલ્યું. આથી કર્મચંદ્ર અજમેર આવી જિનદત્તસુરિના સ્તૂપની યાત્રા કરી ત્યાંથી લાહોર આવી અકબર બાદશાહને મળ્યો. શાહે રાજાની અવકૃપા વગેરે જાણી મંત્રીને પોતાની પાસે રાખ્યો; સારો હાથી પછી શિકારી-ધોડો બક્ષી તેને મંજાધિકારી-અંકારી બનાવ્યો.

૮૪૧ એક દિવસે અકબર બાદશાહે જિનદર્શનમાં કોણ સારા શુર છે તે પૂછતાં કોઈ એ ખરતર મચ્છના આચાર્ય જિનચંદ્રસૂરિનું નામ આપ્યું; પછી તેમના શિષ્ય કર્મચંદ્ર છે એમ જાણી તેમને બોલાવી પોતાની પાસે સૂરિને લઈ આવવા તેને ફરમાન દીધું. આચાર્ય મૂળરાતના ખંભાતમાં હતા, તે શાહી હુકમ જોઈ અમદાવાદ-સીરોહી થઈ સુતણું-ગિરિ (જલોર) ક્રમે આવી ત્યાં ચોમાસું કર્યું. માગસર માસમાં વિહાર કરી મેડતા, નાગોર, વીકાનેર, બાપેઉ, રાજલદેસર, માલસર, રિણપુર થઈને સરસ્વતિપત્તન (સરસા)માં આવી ફાગણ સુદ ૧૨ (ઈદ)ને દિને લાહોરમાં આવ્યા. બાદશાહે ગોખમાં આવી સૂરિનું સન્માન કર્યું અને તેના આગ્રહથી આચાર્યે લાહોરમાં ચાતુર્માસ કર્યું. આ વખતે જયસોમ, રત્નનિધાન, ગુણવિનય અને સમયસુંદર સાથે હતા.

૮૪૨. જિનચંદ્રસૂરિ અને અકબર બદશાહ—એ બે વચ્ચે વાર્તાલાપ થયો. તે સૂરિએ જણાવ્યું કે દારકામાં બધાં જૈન જૈનેતર દેહરાં-દેવમંદિરોનો નવરંગખાને વિનાશ કર્યો છે તો જિનમંદિરોની રક્ષા થવી ધટે. બાદશાહે ત્યાં ઉત્તરમાં કહ્યું કે શત્રુંજ્યાદિ સર્વ જૈન તીર્થો હું આ કર્મચંદ્ર મંત્રીને સ્વાધીન કરું છું. તે સંબંધીનું પુરમાન પોતાની મુદ્રાથી અંકિત કરી આજમખાનને આપ્યું કે સર્વ તીર્થ કર્મચંદ્રને બક્ષેલ છે તો તેની રક્ષા કરો. આથી શત્રુંજયપર એચેલે કરેલ ભંજનું નિવારણ થયું.

૮૪૩. અકબરને કાસ્મીર જવાનું થયું તે પહેલાં તેણે મંત્રી પાસે જિનચંદ્રસૂરિને બોલાવી તેમનો 'ધર્મલાભ' લીધો અને તે વખતે તે સૂરિના પુણ્યહેતુ માટે આપાદ શુદ્ધ દેથી સાત દિવસ સુધી આખા સામ્રાજ્યમાં 'અમારિ' પળે-છવહિંસા ન થાય એવું ફરમાન કાઢી તેને ૧૧ સુબામાં મોકલી આપ્યું.^{૫૦૬} આ હુકમ સાંભળી શાહને

^{૫૦૬} આ ફરમાનની નકલ માટે જીએ સરસ્વતી માસિક જુન ૧૯૧૨, હીરવિજયસૂરિ પર લેખ, દુષારસકોશમાં શ્રીજિનવિજયની પ્રસ્તાવના, જૈનયુગ જઠ-આવણ ૧૯૮૬ નો અંક.

જિનચંદ્રસૂરિ-અકબર અને જહાંગીર પાદશાહ, પૃષ્ઠ

રંજવા તાબાના રાજાઓએ પોતપોતાના દેશમાં કોઈએ ૧૫, કોઈએ ૨૦, કોઈએ ૨૫, કોઈએ એક માસ તો કોઈએ બે માસ સુધીની 'અમારિ' પાળવાના હુકમ કર્યા. સૂરિ લાહોર રહે પશ્ચિ તેમના શિષ્ય માનસિંહને કાશ્મીર મોકલવા શાહે કહેવરાવ્યું. માનસિંહ કાશ્મીર ગયા અને તેમના કહેવાથી શાહે ત્યાંના સરોવરના જલચરને હિંસાથી મુક્ત કર્યા. શાહે કાશ્મીર સર કર્યું પછી તે લાહોર આવ્યો.

૮૪૪ અકબરશાહે લાહોરમાં જિનચંદ્રસૂરિને 'યુગપ્રધાન' પદ ને તેમના શિષ્ય માનસિંહને આચાર્ય પદ આપ્યું ને નામ જિનસિંહસૂરિ રાખ્યું (સં. ૧૬૪૯ ફાગણ શુદ્ધ બીજ). તે વખતે જયસોમને તથા રત્નનિધાનને પાઠક પદ અને ગુણુવિનય તથા સમયસુંદરને વાચક પદ આપવામાં આવ્યું. કર્મચંદ્ર મંત્રીની વિનંતિથી આ અવસરે બાદશાહે અમારિ ઘોષણા કરી; સ્તંભતીર્થ (ખંભાત) ના સમુદ્રમાં એક વર્ષ સુધી હિંસા ન થાય તેમ કર્યું અને લાહોરમાં એક દિવસ માટે સર્વ જીવની રક્ષા કરી. કર્મચંદ્રે મૂળ સ્વામી રાજ રાજસિંહ પાસે જઈ તેને નમી આરા લઈ આ મહોત્સવ અતિશય દાનપૂર્વક કર્યો. [આ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે મંત્રી કર્મચંદ્રપ્રબંધમાંથી લીધું છે તે મૂલ સંસ્કૃતમાં ક્ષેમશાખામાં પ્રબોદમાણિક્ય શિષ્ય જયસોમ ઉપાધ્યાયે સં. ૧૬૫૦ના વિજયાદશમી દિને લાહોરમાં રચ્યો ને તે પર સંસ્કૃત વ્યાખ્યા તેના શિષ્ય ગુણુવિનયે સં. ૧૬૫૫ માં રચી. અને તે વર્ષમાં તે ગુણુવિનયે ગૂજરાતી પદ્યમાં અનુવાદ રચ્યો.]

૮૪૫. સં. ૧૬૬૯માં જહાંગીર પાતશાહેએવો હુકમ કર્યો હતો કે સર્વ દર્શનના સાધુઓને દેશ બહાર કરવા; આથી જૈનમુનિમંડળમાં સર્વત્ર ભીતિ ઉત્પન્ન થઈ. જિનચંદ્રસૂરિએ પાટણથી આગ્રા આવી બાદશાહને સમજાવ્યો ને આગળનો હુકમ રદ કરાવ્યો.

૮૪૬. જિનસિંહસૂરિના પટ્નધર જિનરાજસૂરિએ લોદ્રવપત્તનમાં જેસલમેરવાસી યીરશાહે ઉદ્ધાર કરાવેલા વિહાર શૃંગાર ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથના ચિત્રની પ્રતિષ્ઠા કરી. સં. ૧૬૭૫માં (જે. પરિ. ૬)

અને તે વર્ષમાં અમદાવાદના પોરવાડ સોમજી પુત્ર રૂપજીએ સત્રુંજયપર કરાવેલ ચતુર્દાર વિહારમાં ઝડપલનાથની અને ૫૦૧ પ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા આ સૂરિ હાથે કરાવી. ઉક્ત ચીરશાહે સં. ૧૬૮૨માં શત્રુંજયનો સંઘ કાઢી ત્યાં ગણધરોની પાકુકા કરાવી (એ. પી. ઈ. ૨, ૬૮) અને સં. ૧૬૯૪માં લોદ્રવામાં અનેક દેવગૃહો બંધાવ્યા (જે. પરિશિષ્ટો). આ ચીરશાહનો પુસ્તકબંડાર જેસલમેરમાં છે.

૮૪૭ સમયસુંદર^{૧૦૭}—મૂળ સાચોરના પોરવાડ એક સારા વિદ્વાન થયા. સંસ્કૃત અને દેશી ભાષામાં અનેક કૃતિઓ કરવા ઉપરાંત તેમણે જેસલમેરના રાઉત લીમ પાસે સાંદ મારવાનું બંધ કરાવ્યું, લાહોરમાં અષ્ટલક્ષી નામનો ગ્રંથ રચી (ગોક વાકપના આઠ લાખ અર્થ બનાવી) અકબર આદેશાદને રાજ્યત કર્યો અને જિતચંદ્રસૂરિ પાસે વાચક પદની લીધી. શીતપુર-સિંધુ વિહારમાં મુખ-નૂમ મહમદ શેખને સમજાવી જીવદયાનો પડો વળગાવ્યો-પંચનદ (પંજબ) નો પ્રદેશ જીવદયાવાળો કર્યો ને તેમાં ગામની વિશેષતા કરાવી. તેમને એડતા અને મંડોવરના રાજકર્તા પાંચ માન આપતા હતા.

૮૪૮. સત્તરમી સદીમાં બનારસીદાસ નામના શ્રાવક દિંદી ભાષાના શ્રેષ્ઠ જૈન કવિ થયા. દિંદી ભાષામાં જૈનોમાં આના કરતાં સારો પ્રતિભાશાલી કવિ કોઈ થયો નથી એમ અમને લાગે છે. તેઓ આગરાના રહેવાશી શ્રીમાલ વૈશ્ય હતા. તેમનો જન્મ સં. ૧૬૪૩ માં જૈનપુરમાં થયો. પિતા ખરગસેનને બનારસ (કાશી) માંના પાર્શ્વનાથપર બહુજ પ્રીતિ હતી અને બનારસ જતાં ત્યાંના પૂજારીના કહેવાથી તેનું નામ તેણે બનારસી-

૫૦૭ વિશેષ માટે જુઓ મારો નિબંધ 'કવિવર સમયસુંદર'—ભાવન-નગર ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનો અહેવાલ-જૈન સાહિત્ય સંશોધક બંડ ૨ અંક ૩-૪ અને આનંદ કાવ્યમહોદધિ યોજિતક ૭ માંની પ્રસ્તાવના. સંસ્કૃત કૃતિઓ માટે જુઓ આગળ, અને ગુજરાતી કૃતિઓ માટે જુઓ મારો 'જૈન ગુર્જર કવિઓ' પ્રથમ ભાગ પૃ. ૩૩૧-૩૬૧

10

11

12

13

14

15

16

17

સ રાખ્યું. (મૂલ નામ વિક્રમાજીત હતું). સં. ૧૬૫૪ માં
વિવાહ થયો. સં. ૧૬૫૭ માં ઇસ્કાજીમાં પડી ગયા. ત્યારે જોન-
પુરમાં (લધુ)ખરતર ગચ્છીય મુનિ બાનુચંદ્ર (અભયધર્મ
ઉપાધ્યાયના શિષ્ય) આવતાં બનારસીદાસને પિતા સાથે જતાં તેમનો
સમાગમ થયો. મુનિ સદાચારી અને વિદ્વાન હોવાથી બનારસીદાસ
પોષધશાલામાં મુનિ પાસેજ રહેવા લાગ્યા. કેવલ રાત્રિએ ઘેર આવતા.
સાધુશ્રીની પાસે સામાયિક પ્રતિક્રમણાદિ જૈન ક્રિયાઓનાં સૂત્રો, છંદશાસ્ત્ર,
શ્રુતબોધ, કોષ અને અનેક સ્કુટ પ્લોક આદિ કંઠસ્થ કર્યાં. પણ ઇસ્કાજી
જૂટી નહિ. એક શંકારી ગ્રંથ રચ્યો. સોળમે વર્ષે કુષ્ટરોગ થયો તે એક
વૈદે મટાડ્યો. ૧૬૬૦ માં અવ્યાસ છોડ્યો. ૧૬૬૧ માં એક સન્યા-
સીએ સોનામહોર મેળવવાનો મંત્ર આપી પૈસા કઢાવ્યા પણ એક
વર્ષની મુદતે પણ મુદાપ્રાપ્તિ ન થઈ. આ વાત બાનુચંદ્રજીને કહેતાં
હરમ નીકળ્યો. ૧૬૬૪ માં પોતાની શંકારપોથી ગોમતી નદીમાં
પધરાવી. ત્યારથી ઇસ્કાજી અને પાપકર્મને વોસરાવ્યાં. ધર્મવૃત્તિ
જાગી. વિલક્ષણ ફેરફાર-ક્રાંતિ થવાથી વ્રત નિયમ પૂજા પાઠ આદિ
કરવા લાગ્યા. સં. ૧૬૬૭ માં પિતાએ સર્વ ઝવેરાત અને મિશ્કત પુત્રને
સોંપી દીધાં. એ લઘુ કવિ આગરે ઝવેરીનો વેપાર કરવા આવ્યા પણ તેમાં
નુકશાન થયું. જોનપુર આવી રહ્યા. પિતા સ્વર્ગસ્થ થયા એટલે પુનઃ
આત્રા સં. ૧૬૭૪ માં આવ્યા. ત્યાં મરઝી (હાલ જેને પ્લેમ-
ગાંડીઓ તાલ કહે છે તે રોગ) થતાં લોકોની નાસઆગ થઈ. પોતે
ભાગી પછી અહિંચ્છત પાર્શ્વનાથ, હસ્તિનાપુર, દિલ્લી, મીરાત આદિ સ્થલે
યાત્રા કરી આત્રા સહકુટુંબ આવ્યા. સં. ૧૬૭૬ થી ૧૬૮૦ માં
પોતાની કૌટુંબિક સ્થિતિમાં ફેરફાર થયા.

૮૪૯. સં. ૧૬૮૦માં એક કવિનું ભારે પરિવર્તન થયું. આત્રામાં
અર્થમંદલજી નામના એક અધ્યાત્મભરસિક સંજ્ઞનની સાથે પરિચય
થતાં ને તેમના બોધથી રામમંદલકૃત બાલાવબોધ ટીકા સહિત દિગ્મ-
ખર કુંદકુંદાચાર્યકૃત સમયસાર નાટક મનનપૂર્વક વાંચતાં બનાર-

સીદાસને નિશ્ચયનય જ સર્વત્ર સૂજવા લાગ્યો. વ્યવહાર નય પરથી
 શ્રદ્ધાજી હિડી મઈ અને જ્ઞાનપચ્વીસી, ધ્યાનખતીસી, અધ્યાત્મ
 ખતીસી, શિવમન્દિર આદિ કેવલ નિશ્ચયનયને પોષતી અધ્યાત્મ-
 કૃતિઓ બનાવી. ખાલ ક્રિયાઓ પર શ્રદ્ધા ચાલી મઈ; ભગવાન પર
 ચઢેલ નૈવેદ્ય (નિર્મોલ્ય) પણ ખાવા લાગ્યા. ચંદ્રબાણ, ઉદયકરણ,
 શ્યામભલજી આદિ મિત્રોની એજ દશા હતી. અધ્યાત્મચર્યામાં ડૂબી
 જતા. છેવટે તો ચારે જણુ એક ઝોરડીમાં નમન બની પોતાને
 પરિમહ રહિત (દિગંબર) મુનિ માની ફરતા. આથી આવકો બનાર-
 રસીદાસને 'ખોસરામતી' કહેવા લાગ્યા. આ એકાન્તદશા સં. ૧૬૯૨
 સુધી રહી૫૦૮

૫૦૮ ૧૮ મી સદીમાં થયેલ શ્વે. શ્રી ચરોવિજયને આત્મામાં બના-
 રસીદાસના જે અનુયાયી કુમારપાલ અને અમરચંદ આદિ પોતાને આધ્યા-
 ત્મિકો કહેરાવતા હતા તેમનો સાક્ષાત્ પરિચય થયો હતો અને તે મતનું
 ખંડન કરવા તેમણે બે ગ્રંથ નામે અધ્યાત્મ મત ખંડન ૧૮ શ્લોકમાં રચી
 તે પર સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિ રચી તથા અધ્યાત્મ મત પરીક્ષા ૧૧૮ ગ્રાં ગાથામાં
 રચી તે પર પણ સવિસ્તર સં. ટીકા કરી છે. વળી તેજ સદીમાં થયેલ
 શ્વેતામ્બર મેધવિજય હપાધ્યાયે યુક્તિપ્રબોધ નાટક મૂળ પ્રાકૃત
 ગાથામાં અને તેના પર સ્વોપજ્ઞ સંસ્કૃત ટીકા સહિત રચ્યું છે
 તેમાં તેમણે સં. ૧૬૮૦ માં બનારસીદાસની આ દશાને બનારસીમત-
 અધ્યાત્મ મત જણાવી તેનું ખંડન કર્યું છે. તેમાં એમ કહ્યું છે
 છે, તેણે ૧૬૮૦ માં પોતાનો મત કહ્યો. તે વારણાસીય મત એવો હતો
 કે સાધુઓ અને શ્રાવકોના આચારમાં પણ અતિચાર-દોષ લાગે છે. જેનું
 સાધુપણું ને શ્રાવકપણું શાસ્ત્રમાં છે તેવી રીતે કોઈ સાધુ કે શ્રાવક વર્તે
 નથી; એટલે કે આનંદાલ સાધુપણું કે શ્રાવકપણું છે નહિ, જે દ્રવ્યક્રિયાઓ
 કરવામાં આવે છે તે બધી કષ્ટક્રિયાઓ માત્ર છે, તેથી કંઈ ફળ નીકળવાનું
 નથી, માટે કેવળ અધ્યાત્મમાં લીન થઈ એ સર્વથા શ્રેષ્ઠ છે' આમ જણાવી
 તે મતનું ખંડન કર્યું છે અને સાથે સાથે દિગંબરીઓ શ્વેતાંબરીઓથી જે ૮૪
 બાબતમાં ભિન્ન પડે છે તે દિગંબરીઓના મતનું પણ ખંડન કર્યું છે.
 મેધવિજય પંડિતે બનારસીદાસ ૧૬૯૨માં બહાથા ને તેની દશા ફરી-૬૬ જેન

બનારસીદાસનો હૃદયપલટો-સમયસાર નાટક. પહેલું

૮૫૦ કવિવરને આ અવસરની અવસ્થા પર પાછળથી અત્યંત ખેદ થયો 'પૂર્વ' કર્મના ઉદયસંયોગથી અસાતાનો ઉદય થયો હતો, પણ તે કુમતિના ઉત્પાદનું યથાર્થ કારણ હતું. આથી શુદ્ધિમાં અને શુરજનોની શિક્ષાઓ પણ કંઈ અસર ન કરી શકી. ન્યાંમુધી કર્મવાસના હતી ત્યાં સુધી દુર્ણાદિને રોકવામાં કોણ સમર્થ થઈ શક્યો છે? પરંતુ ન્યારે અશુભના ઉદયનો અન્ત આવ્યો એટલે સહજ સર્વ ખેલ મટી ગયો અને જ્ઞાનનો યથાર્થ પ્રકાશ સમક્ષ થયો.' આ પ્રકારે સં. ૧૬૯૨માં નેત્ર ખુલ્લાં-હૃદયપલટો થયો; અને તે પંડિત રૂપચંદ્રનો સમાગમ આત્રામાં થયો ને તેના કહેવાથી દિગ્-બર કર્મગ્રંથ નામે ગોમટસારમાંથી ગુણુસ્થાનો આદિ જાણ્યા પછી. ત્યારે 'સ્વાહવાદ પરિણુતિ પરિણુમી, અને પોતે હૃદ જૈન થયો. હૃદ-યની કાલિમા ગણ, ને સમતા આવી.' આ દરમ્યાન એટલે ૧૬૯૨ પહેલાં સોમપ્રભસૂરિની સુકિતમુજાવલી (સિંદૂર પ્રકર)નો અનુવાદ, અધ્યાત્મઅતીસી વગેરે કૃતિઓ રચી. તેમાં મોટા ભાગમાં એકાન્ત નિશ્ચયનયની વાત છે. સં. ૧૬૯૩માં સમયસાર નાટક નામનો ગ્રંથ હિંદીપદ્ધમાં રચ્યો. (ઉક્ત અદિતીય અનુપમ કુંદકુંદકૃત સમયસાર નાટક અને તે પર અમૃતચંદ્રાચાર્ય કૃત સંસ્કૃત વ્યાખ્યાનનો આધાર લઈ તેના મર્મને પોતાના રંગી રંગી પોતાના શબ્દોમાં કવિએ રચેલો તે હિંદી ગ્રંથ

થયા એ વાત પર કંઈ જાણુઓ નથી, કારણકે તેમણે આત્રામાં ગયા પછી પોતાની નજરે જેમું હર્ષ કે બનારસીદાસ નિરપત્ય સ્વર્ગસ્થ થતાં તેની ગાદીએ તેના મિત્ર કુંવરપાલ આવ્યા અને તેના અનુયાયીઓનો મત ચાલતો હતો અને તેઓ બનારસીદાસનાં વાક્યોને 'ગુર મહારાજને આમ કહ્યું છે' એમ કહેતા હતા. એટલે કેવલ નિશ્ચયનું અવલંબન તે અનુયાયીઓએ લીધું ને એ રીતે બનારસીદાસનો મત સ્વપાયો, એથી તેના ખંડન તરીકે શુક્તિપ્રબોધ નાટક મેધવિનયજીએ રચ્યું. મૂળ પુરૂષની પોતાની ઈચ્છા ન હોય છતાં પાછળના તેની ગાદી સ્થાપે ને તેના નામથી મત ચલાવે એ પ્રથા હિંદમાં ઘણું વખતથી ચાલુ છે. (જુઓ ૨૪-૧૨-૨૩નો. 'જૈન શાસન'નો અંક ૫. ૩૩૭. એખ નામે 'શ્રી મેધવિનય કથાધ્યાયનું' શુક્તિપ્રબોધ નાટક.)

ધણે અપૂર્વ છે. તેનો પ્રચાર અને આદર સ્વેતામ્બર અને દ્વિતીયર અને સંપ્રદાયોમાં ખૂબ છે. આ વેદાન્તીઓને પણ આનંદ આપે તેવો છે. તેની ભાષા ઉચ્ચગ્રેણીની છે.) સં. ૧૬૬૬માં એકનો એક પુત્ર શ્રુત્યુ પામતાં અતિશય શોક થયો. બે વર્ષ પછી તે મોહ ઉપશાન્ત થયો. —એટલું જાણી સં. ૧૬૬૮માં પોતાના કથાનકના પૂર્વાર્ધને (અર્ધકથાનકને) ૬૭૩ ફુલામાં પૂર્ણ કરેલ છે. આ આત્મજીવન દોષને છૂપાવ્યા વગર ખુલ્લે ખુલ્લું કહેનાર એક અપૂર્વ ચરિત છે, કે જેવું આત્મચરિત ભારતી સાહિત્યમાં મુસલમાન પાદશાહોનાં આત્મચરિતો સિવાય એકજ છે કે જે આધુનિક સમયનાં આત્મચરિતોની પદ્ધતિ પર લખાયું છે. ૫૦૬

૫૦૬ આ અર્ધકથાનક માત્ર મિત્ર શ્રીયુત નાપુરુષ પ્રેમીએ સંપાદિત કરેલા જનારસીવિલાસ (પ્ર. જૈન મંથ વત્સાકર કથાલય)ની પ્રસ્તાવનામાં સારસંહિત મુખ્યતઃ લખાયું છે. વિરોધમાં જુઓ જૈન સ્વ. કૉન્ટ્રેન્સ હેરેલ્ડ જુલાઈ-ઓક્ટોબર ૧૯૧૫ના સંયુક્ત અંકમાં તેની મૂલ પ્રત પરથી માર્ગ લખેલ ‘કવિવર જનારસીલાસ’ એ લેખ અને પ્રેમીજીનો ‘હિન્દી જૈનસાહિત્ય ઇતિહાસ’ એ નિબંધ.

પ્રકરણ ૫ મું.

સત્તરમા શતકની સાહિત્યપ્રવૃત્તિ

સંસ્કૃત પ્રાકૃત સાહિત્ય.

હીરવિજયસુરિ તથા વિજયસેનસુરિના ક્ષિપ્તો પૈઞ:—

લક્ષણર્ણવપારીણ મતિવૈભવધારિણ: ।

કેચિત્ કેચિત્કર્કશાસ્ત્ર નાગનાકપત્યનુકારિણ: ॥૫૦॥

કેચિત્ પુનર્નવ્યકાવ્યકલાકૌશલહારિણ: ।

કેચિત્ચ કૌતુકાકીર્ણારવ્યાનવ્યારવ્યાનધારિણ: ॥૫૧॥

કેચિત્ સકલ સૂત્રાર્ય પ્રશ્નપ્રતિષ્ઠ: પ્રદા: ।

અગમ્યગણિતજ્યોતિ:શાસ્ત્રવિજ્ઞાશ્ચ કેચન ॥૫૨॥

કેચિત્ સાહિત્યશાસ્ત્રાન્વિમળને મન્દરાદ્રવ: ।

કેચિત્ચ રુચિરાચારવિચારચતુરાશયા: ॥૫૩॥

વિજયપ્રશસ્તિ સર્ગ ૨૧.

—કેટલાક વ્યાખ્યાન ૩૫૧ સમુદ્રના પારગામી મતિવૈભવવાળા, કેટલાક તર્ક-
શાસ્ત્રમાં બૃહસ્પતિ જેવા, કેટલાક નવાં મન્ય રચનાના કૌશલવાળા, કેટલાક
કૌતુકવાળા આખ્યાનોનાં વ્યાખ્યાન કરનારા, કેટલાક સકલ સૂત્રોના અર્થ
સંબંધી પ્રશ્નોના ઉત્તર દેનારા, કેટલાક ન અણ્યાય તેવા ગણિત અને
જ્યોતિ:શાસ્ત્રના બહુકાર, કેટલાક સાહિત્યશાસ્ત્ર-મન્યસાસ્ત્ર ૩૫૧ સામર્ય
મંથન કરનારાં મેર પર્વત જેવા અને કેટલાક ૩૫૨ આચાર અને વિચારમાં
ચતુર આશયવાળા હતા.

૫૧. સં. ૧૬૦૧માં વિવેકકીર્તિગણિએ હીરપ્રસાદ કૃત પિંમ-
લસાર વૃત્તિની પ્રત લખી. (બાલ્યંદ્ર બં. કાશી) સં. ૧૬૦૫ માં
ત. લાવણ્યધર્મના ક્ષિ. ઉદયધર્મગણિએ વિજયદાનસુરિ રાજ્યે ઉપ-
દેશમાલાની ૫૧ મી પ્રાકૃત ગાથાના સો અર્થ કરનારી શતસમૃદ્ધિ
રમી (કાં. વડો; હાલ. પાટણ) સં. ૧૬૧૦માં સચીવસાહન

ગાળ્યમાં ખ. જિનભદ્રસૂરિ-જ્ઞાનુપ્રભ-તેના ૪ શિષ્ય નામે મતિસેન, મહિમાલાભ, કુશલસિંહ અને ચંદ્રવર્ધન-તે ૪ ના ૩ શિષ્ય મેધ-નંદન, દયાનંદન અને જયવિજય તે પૈકી મેધનંદનના શિષ્ય રત્ના-કર પાઠકે શાંતિસૂરિના પ્રા. જીવવિચાર પર સંસ્કૃત વૃત્તિ રચી (કાં. વડો. પ્ર. ૧૨૦ પાઠશાળા મહેસાણા). સં. ૧૬૧૭ માં ખ. જિનમણિકવસૂરિના પટધર જિનચંદ્રસૂરિએ જિનવલ્લભ કૃત પોષ-ધવિધિ પર વૃત્તિ અણુહિલવાડ પાટણમાં રચી કે જેનું સંશોધન પુસ્તકસાગર ઉ. ૦, ધનરાજ પાઠક અને સાધુકીર્તિગણિએ કયું ને તેમાં જયસોમ ઉપાધ્યાયે સહાય કરી (કાં. વડો.) સં. ૧૬૧૯માં ખ. જિનભદ્રસૂરિ શાખાના પદ્મમેર-મતિવર્ધન-મેરૂતિલક-દયાકલશ અને અમરમાણિકવના શિષ્ય સાધુકીર્તિ ગણિએ સંધપટ્ટક પર અવચૂરિ કરી (આ. ક. પાલી.) સં. ૧૬૨૧ માં જ્ઞાનપ્રમેદે વાગ્લ-દાલંકાર પર વૃત્તિ રચી. તથા તેજ વર્ષમાં નાગોરમાં ખ. હીરકલશે પ્રા. માં જોષસહીર (જયોતિષસાર) ઉદ્ધરી રચ્યો. (મુદ્રિત)

૮૫૨. આ સમયમાં ધર્મસાગર ઉપાધ્યાય-એક પ્રખર સ્વસં-પ્રદાયવાદી થયા, અને તે તરીકે ખીજ સંપ્રદાયોના ખંડનાત્મક ગ્રંથો તેમણે ખનાવ્યા. તેમના હસ્તાક્ષરે હૃદયચંદ્રના ઉચ્ચાદિગણસૂત્રોદ્ધારની સં. ૧૬૦૪ માં લખેલી પ્રત લખ્ધ છે. (વેપર નં. ૧૬૬૫) સં. ૧૬૧૭ માં ઔપાદિકમતોત્સુર દીપિકા ખરતરમચ્છના ખંડન રૂપે ખનાવી, કે જેમાં પોતાને હીરવજયસૂરિના શિષ્ય તરીકે ઓળખાવેલ છે (કાં. જાણી); અને તત્ત્વતરંગિણી વૃત્તિ રચી ૫૧૦ (બુદ્ધ. ૮ નં. ૩૮૪) સં. ૧૬૨૬ માં પ્રવચન પરીક્ષા અપરનાથ કુપદ્ધકૌશિકા-દિવ્ય સવૃત્તિ (ભાં. ૩, પૃ. ૧૪૪-૧૫૫), કે જેમાં ધણા જૈન સંપ્ર-દાયોનું ખંડન છે, તથા તે વર્ષમાં ધર્મપથિકા ધર્મત્રિશિકા (કી. ૨

૫૧૦ આ તત્ત્વતરંગિણી વૃત્તિની સં. ૧૬૧૭ની લિખિત પ્રત પાટણના વાંડી ખર્ચનાથ બંડાર દા. ૧૫ માં છે તેમાં જણાવ્યું છે કે 'આ મંથનો કર્તા સર્વજગત્સૂરિઓથી જિનશાસ્ત્રનાથી ઉત્સુરપ્રપણા કરવા માટે બહિ-ષ્કૃત કરેલ ધર્મસાગર છે.'

નં. ૩૬૮ પ્ર૦ આ૦ સમિતિ નં. ૪૯) રચી. સં. ૧૬૨૮ માં રાધનપુરમાં કલ્પસૂત્ર પર કિરણાવલી નામની ટીકા (પ્ર૦ આ૦ સભા નં. ૭૧) અને સં. ૧૬૩૯ માં જા'જૂડીપ પ્રગતિ પર વૃત્તિ રચી હતી. આ છેલ્લી વૃત્તિની એક પ્રશસ્તિ (વિ. નં. ૧૪૫૬) માં એમ જણાવ્યું છે કે તે ત૦ હીરવિજયસૂરિએ દીવાળાને દિને રચી અને તેમાં કલ્પકિરણાવલીકાર ધર્મસાગર ઉ૦, તેમજ વાનર ઋષિ (વિજયવિમલ) એ સહાય આપી તેમજ તેનું સંશોધન પાટણમાં ત૦ વિજયસેનસૂરિ, કલ્યાણવિજય ગણિ, કલ્યાણકુશલ અને લખિંધસાગરે કયું હતું અને તેની આ પ્રશસ્તિ હેમવિજયે રચી. (આ પરથી કલ્પના થાય છે કે સૂરિના નામે ધર્મસાગરે મૂળમાં વૃત્તિ રચી પણ તે ધર્મસાગર ખંડન શૈલીવાળા હોવાથી રખેને તેમાં ખીળતું ખંડન હોય તેથી તેનું સંશોધન ઉક્ત વિદ્વાનો પાસે કરાવ્યું હોય.)

૮૫૩ ધર્મસાગરના ખીળ ગ્રંથો:-ગુર્વાવલી-પદાવલી સવૃત્તિ, પદ્યુ. પથ્યાશતક સવૃત્તિ (વિ૦ નં. ૧૮૪૭), સર્વશશતક સવૃત્તિ, વર્દમાન દ્વાત્રિંશિકા (નવ રસાસાગર વર્ષે ૧ ૧૬૬૯ માં ૧-કાં વડો), વેાડશ-શ્લોકો-ગુરૂત્ત્વપ્રદીપદીપિકા સવિવરણ (જુહ૦ ૮ નં. ૩૬૯) વગેરે છે. આ પૈકી ગુર્વાવલીમાં તપાગચ્છના આચાર્યોની હીરવિજયસૂરિ સુધીની પરંપરા આપી છે. તેની એક પ્રતની અંતે જણાવેલું છે કે હીરવિજયસૂરિની આગાથી વિમલહર્ષ, કલ્યાણવિજય, સોમવિજય અને લખિંધસાગર ગણિઓએ મુનિસુંદર કૃત ગુર્વાવલી, જુહુ' પદાવલી, કુષમાસંધસ્તોત્રયત્ર વગેરે સાથે સરખાવી આને સં. ૧૬૫૮ ના વર્ષમાં અમદાવાદમાં તપાસી હતી. કી. ૧. (જુઓ પારા ૮૧૯ થી ૮૨૧.)

૮૫૪ પાર્શ્વચંદ્ર ગચ્છીય શ્રાવણ મુનિ (વિનયદેવ સૂરિ) એ દશાશ્રુતરક્ષેષ પર જિનહિતા નામની ટીકા (ભાં. ઇ. નં. ૧૦૮૬ સન ૧૮૬૧-૬૫), જા'જૂડીપ પ્રગતિ પર અણુહિલવાડમાં વૃત્તિ રચી કે જે તે ગચ્છના વિજયદેવસૂરિએ સંશોધી હતી (કાં, વડો.)

૮૫૫ વાનરઋષિ—વિજયવિમલ—એક વિદ્વાન મુનિ હતા. તેઓ ત. આનંદવિમલસુરિના શિષ્ય હતા. તેમણે વિજયદાનસુરિના રાજ્યે (સં. ૧૬૨૨ પહેલાં) ગરુડાચાર પથ-નાપર ટીકા લખી. (પ્ર. આ. સમિતિ નં. ૩૬) તેમણે કર્મપર પ્રકરણો નામે ભાવપ્રકરણ રચીને તે પર સ્વોપગ વૃત્તિ-અવચૂરિ (મુદ્રિત) સં. ૧૬૨૩માં, તથા ધ્વષ્ટાદ્ય સત્તા પ્રકરણ રચીને તે પર સ્વોપગ અવચૂરિ રચી છે. ગરુડાચાર પથ-નાપર ઉક્ત ટીકા લખી હતી તે પરથી વિસ્તાર કરીને મોટી ટીકા સં. ૧૬૩૪માં રચી કે જેમાં વિદ્યાવિમલ, વિવેકવિમલ અને આનંદવિજય ગણ્યોએ શોધનશોખનમાં સદાય આપી હતી (પી. ૫, ૧૬૧; કાં. વડો; છુહ. ૬ નં. ૮૩૫ પ્ર૦ દયાવિમલ અંથમાલા નં. ૨૫) ખીજી અવચૂરિઓ નામે તંદુલ વૈયાલિય પથ-નાપર (પ્ર૦ દે. ભા. નં. ૫૯) કે જેના પરથી તેના શિષ્ય (૧) વિશાલસુંદરે નાગપુર (નાગોર)માં સં. ૧૬૫૫માં સંક્ષેપ કર્યો છે (પ્ર; કાં.), જિનેન્દ્ર અનિદ્ધારિકા પર (વિવેક૦ ઉદે૦), જ્યાનંદસુરિકૃત સાધારણજિન સ્તવ પર (પી. ૪, નં. ૧૩૬૯) અવચૂરિઓ રચવા ઉપરાંત સં. ૧૬૬૨માં હૃષીકુલગણિકૃત ધ્વષ્ટાદ્ય ત્રિભંગીપર અવચૂરિ (ભાં. ૬ નં. ૧૧૬૫) રચી (પ્રાચીન ૪ કર્મઅથોની પ્રસ્તાવના). પ્રતિભેષનાકુલક ૨૮ પ્રા૦ ગાથામાં રચ્યું (કા. વડો.)

૮૫૬ ખ૦ જિનહર્ષસુરિ—સમયધ્વજ—જ્ઞાનમંદિર—ગુણશેખરવાચક સિ. નયરંગે અમળું નામાલાકર (ભાં. ૬ નં. ૧૪૭૬) અને સં. ૧૬૨૪માં તેમણે બાલપતાકાપુરીમાં પરમહંસ સંબોધ ચરિત (કથાવસ્તુ જયશેખરના પ્રબોધ ચિંતામણિ જેવું. જે. ૫૭), અને સં. ૧૬૨૪માં જ કલવર્દિ (ફલોધી)માં ખ૦ જિનેશ્વરસુરિકૃત રૂચિતદંડકસ્તુતિ પર ખ૦ જિનહંસસુરિ-પુણ્યસાગર ઉ૦ના શિષ્ય પદારાજે વૃત્તિ-વ્યાખ્યા રચી (પી. ૬, ૪૮) સં. ૧૬૨૫માં ખ જિનચંદ્રસુરિ રાજ્યે ચારિત્રસિંહ ગણ્યોએ કૌતંત્ર વિભ્રમપર અવચૂરિ રચી (વેળર નં. ૧૬૩૨) સં. ૧૬૨૬ આસપાસ ૫૧૧ખ૦ જિનહર્ષસુરિ સિ. દયારતને ન્યાયરત્નાવલી રચી

૫૧૧ કાવલુકે તે વર્ષમાં આચારાંજ સૂત્રની પ્રત તેમણે લખેલી જપ-લખ્ય છે.

(વિવેક-હિટ.) અને સં. ૧૬૨૭માં અન્નિતદેવે પિંડવિશુદ્ધિ પર દીપિકાની રચના કરી. સં. ૧૬૨૯માં ચંદ્રમચ્છ (પછી પલ્લીવાલ)મચ્છના મહેશ્વરસૂરિ (મહાવીરથી ૬૦ મી પાટે)ના પદ્ધર હિત. અન્નિતદેવ સૂરિએ ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર પર આલાવખોધિની નામની ટીકા રચી. વળી તેમણે આચારાંગ પર દીપિકા નામની વૃત્તિ, તથા આરાધના રચી છે. (પા. બં.)

૮૫૭ સં. ૧૬૩૦ આસપાસ કાગેરી તપાગચ્છના રત્નશેખર સૂરિ-પૂર્ણચંદ્ર-હેમહંસ-હેમસમુદ્ર-સોમરત્ન-રાગરત્નસૂરિના પદ્ધર ચંદ્રકીર્તિસૂરિએ પોતાના પૂર્વજ રત્નશેખરસૂરિના પ્રાકૃત છંદઃ કાશ પર સંસ્કૃત ટીકા રચી (સુહ. ૪, નં. ૭૫; પી. ૫, ૧૯૩; કાં. વડો.) વળી તેજ રત્નશેખરસૂરિકૃત સિદ્ધ્યન્ત્યકોધાર પર ટીકા રચી (યુની-જી બં. કાશી). તે ચંદ્રકીર્તિસૂરિએ પદ્મચંદ્ર ઉપાધ્યાયની અભ્યર્થનાથી સારસ્વત વ્યાકરણ પર સુખોધિકા-દીપિકા-ચંદ્રકીર્તિ નામની ટીકા રચી કે જેનો પ્રથમાદર્શ તેમના શિષ્ય હર્ષકીર્તિએ લખ્યો (ગુ. નં. ૫૧-૩; વેપર નં. ૧૬૩૯)

૮૫૮ ત. વિજયદાનસૂરિ શિ. સકલચંદ્રગણિએ સં. ૧૬૨૧માં દયાનદીપિકા (કેશરવિજયગણિકૃત ગુ. બા. સહિત મુદ્રિત), ધર્મશિક્ષા (કાં. વડો), પ્રા. માં હિતાચરણ હીરવિજયસૂરિરાજ્યે સં. ૧૬૩૦ માં, સુતારવાદ શિક્ષાદાર (કેશરવિજય બં. વદવાણ) અને સં. ૧૬૬૦ માં પ્રતિષ્ઠાકલ્પ રચ્યાં.

૮૫૯ ત. મુનિસુંદરરાજ્યમાં થયેલા લક્ષ્મીભદ્રની શાખામાં શુભ-વિમલ-અમરવિજય-કમલવિજયના શિ. હેમવિજય એક સારા કવિ અને ગ્રંથકાર હતા. તેમણે સં. ૧૬૩૨માં પાર્શ્વનાથ ચરિત્ર, (પ્ર. મોહનલાલજી જૈ. ગ્રંથમાલા નં. ૧), સં. ૧૬૫૬માં ખંભાતમાં ઋષભશતક કે જેને લાભવિજય ગણિએ સંશોધ્યું (કાથ. ૧૮૯૧-૯૫ રીપોર્ટ), અને સં. ૧૬૫૭માં અમદાવાદમાં દશ તરંગમાં ૨૫૦ કથા-વાળો કથારત્નાકર (કાં. વડો) રચ્યાં. તેમના ખીજા ગ્રંથોઃ-અનુ-ચિત મુક્તામહોદધિ, કીર્તિકલ્પોધિની (વિજયસેનસૂરિની પ્રશંસારૂપે), સુકારત્નાવલી, સદ્ભાવશતક, અદ્વૈતશતિ સ્મૃતિ, સ્મૃતિ ત્રિદશતરંગિણી,

કરતરી પ્રકર, વિજયસ્તુતિ, અને સેંકડો સ્તોત્રો છે અને તે ઉપરાંત મહાકાવ્ય તરીકે વિજયપ્રશસ્તિ કાવ્ય રચેલ છે તેમાં ૧૬ સર્ગ કરી પોતે સ્વર્ગસ્થ થતાં તે પછીના પાંચ સર્ગો તેમના ગુરુભાઈ વિલા-વિજયના શિષ્ય ગુણવિજયે સર્વસર્ગ પરની પોતાની ટીકા નામે વિજયદીપિકા સહિત પૂરા કર્યા. ૫૧૨ સં. ૧૬૮૮ માં. આ કાવ્યમાં મુખ્યપણે વિજયસેન સુરિનું વૃત્તાંત છે છતાં તેમાં હ્રીરવિજયસુરિ અને વિજયદેવસુરિનાં વૃત્તાંતો અને ઘણી ઐતિહાસિક હકીકતો મળે છે. (પ્ર. ૦ ય. ગ્રં. નં. ૨૩) ગુણવિજયે આ ટીકા ઈલાદુર્ગ (ઇડર) માં આરંભી, કેટલીક યોધપુર દુર્ગ (જેધપુર), ઔમાલમાં રચી, છેવટે શ્રીશેઠ્ઠી (શીરોહી) માં પૂરી કરી અને તે ચારિત્રવિજય વાચકે શોધી. (જુઓ વિજયપ્રશસ્તિની છેવટની પ્રશસ્તિ)

૮૬૦ સં. ૧૬૭૭માં વીરભદ્રે કંઈપંચૂડામણિ રચ્યો. તેજ વર્ષમાં ઉપસૂક્ત ધર્મસાગર ઉપાધ્યાયના (ગુરુભાઈ વિમલસાગરના) શિષ્ય પદ્મસાગરે સ્વોપદ્ય ટીકા સહિત નવપ્રકાશાષ્ટક (પી. ૪, ૧૦૨ પ્ર. ૦ હે. ૦ ગ્રં. પાટલ), સં. ૧૬૭૪માં શીલપ્રકાશ (સ્થૂલિભદ્ર ચરિત્ર), સં. ૧૬૪૫ માં ધર્મ પરીક્ષા ૫૧૩ વેરાવળમાં (પ્ર. દે.

૫૧૨ તેમાં પ્રશસ્તિમાં ગુણવિજયે હેમવિજય સંબંધી જણાવ્યું છે કે:—

શ્રીહેમ શુકવે સ્તસ્ય હેમસૂરેશ્વાડમવત્ ।

વાગ્લાલિત્યં તથા દેવે ગુરૌ ભક્તિશ્ચ મૂયસી ॥

યસીયા કવિતાકાન્તા ન કેષાં કૌતુકાવહા ? ।

વિનાપિ હિ રજો યસ્માદ્ યશઃસુતમસૂત યા ॥

૫૧૩ આ ગ્રંથ દિગંબર અમિતગતિ નામના આચાર્યના સં. ૧૦૭૦ માં રચેલા તેજ નામના-ધર્મપરીક્ષા પરથી પ્રાપ્ત નકલ કરીનેજ પદ્મસાગરે રચેલ છે. બનેનો પ્રતિપાલ વિષય એક છે. બનેમાં મનોવેગ અને પવનવેગની પ્રધાન કથા અને તેની અંતર્ગત અન્ય અનેક ઉપકથાઓનું સમાન રૂપથી વર્ણન જોવામાં આવે છે. ક્યાંક ક્યાંક સ્વેતાંબર સંપ્રદાયને માન્ય એવો ફેરફાર ફરેલ છે, પણ ઘણે સ્થળે મૂળ દિગંબરમાન્ય વસ્તુઓ પહોં મળે છે. અમિતગતિના શબ્દની પણ જગ્યા ૧૬૪૧ છે તેમાંથી ૧૬૫૦

લા.) અને સં. ૧૬૪૬ માં સૌરાષ્ટ્રરાષ્ટ્રસ્થિત મંગલપુર-મોંચ-રોળમાં રહીને હીરવિજયસૂરિના વૃત્તાંત રૂપે ૨૭૩ શ્લોકમાં જગદ્ગુરુ કાવ્ય (પ્ર. ૫. ગ્રં. નં. ૧૪), અને સં. ૧૬૫૭માં ઉત્તરાખ્યયનસૂત્રની ખુદ્દ વૃત્તિમાંથી પ્રાકૃત કથાઓને સંસ્કૃતમાં મૂકી પીપાક ગામમાં ઉત્તરાખ્યયન કથા સંગ્રહ (વે. નં. ૧૭૦૩) ની રચના કરી. તેમના બીજા ગ્રંથો:—યુક્તિપ્રકાશ અને તે પર ટીકા, પ્રમાણપ્રકાશ અને તે પર વૃત્તિ, તિલકમંજરી વૃત્તિ, ચરોધરચરિત, આદિ છે.

૮૬૧ સં. ૧૬૩૬ માં ત. હર્ષસાગર-રાજસાગર શ્લિ. રવિ-સાગરે રૂપસેન ચરિત્ર (કાં. છાણી), સં. ૧૬૪૫ માં માંડલમાં ખેંગાર રાજ્યે ૭૨૦૦ શ્લોક પ્રમાણ પ્રહુમ્નચરિત્ર (કાં. વડો; હાલા. પાટણ પ્ર. હી. હં.) અને તે વર્ષમાં (શર સાગર રસશશિ) ઉન્નત (ઊના) નગરમાં મૌન એકાદશી કથા (ગુહ. ૨, નં. ૨૨૬; હાલા. પાટણ) રચ્યાં.

૮૬૨ સં. ૧૬૪૦ માં જુ. ખ. જિનહંસસૂરિ (આચારાંગ દીપિકાના કર્તા) ના શિષ્ય પુણ્યસાગરે જિનવલ્લભસૂરિ કૃત પ્રત્નોત્તર કાવ્યની વૃત્તિ અને સં. ૧૬૪૫માં જોસલગેરમાં જીમ રાઉલ રાજ્યે જંગ્મહીપપ્રગતિ પર વૃત્તિ રચી (ગુ. પોથી નં. ૧૨; જોસ. પ્ર. ૧૬) કે જેમાં તેના શિષ્ય પદ્મરાજે સહાય આપી તે જેની પ્રથમાદર્શ પ્રતિ પદ્મરાજશિષ્ય જ્ઞાનતિલકે લખી. આ પદ્મરાજે સં. ૧૬૪૪ (૧૬૩૪?)માં ખં. ભુવનહિતાચાર્ય કૃત રૂચિત ઈંડક જિનરત્નુત્તિ પર વૃત્તિ રચી (જોસ. પ્ર. ૧૬; વિવેક. ઉદ્દે.)

૮૬૩ ખરતર ક્ષેમશાખાના ક્ષેમરાજ (-પ્રગોદમાણિક્ય) શિષ્ય જ્યસોમે સં. ૧૬૪૦ માં ઈરિયાવહિકા ત્રિશિક્ષા સ્વોપચ દીકા સહિત (કાં. વડો) (કે જેમાં પોતાને જિનચંદ્રસૂરિ શિષ્ય કહે છે),

પદ્મ એમને એમ ઉતારી લીધાં છે, ૨૧૪ પદ્ય કહીક અહીંતહીં ફેરફાર કરી મૂકેલ છે. પદ્મસાગરના ગ્રંથમાં કુલ પદ્ય ૧૪૭૪ છે. જુઓ પં. જુગલકિ-શોર ગુપ્તચારનો 'ધર્મ' પરીક્ષાકી પરીક્ષા' એ નામનો ક્ષેપ-તેમના ગ્રંથ નામે ગ્રંથપરીક્ષા વૃત્તીય સાગમાં (પ્રં. જોન ગ્રં. ૨. કાચાલય. હીરાગ્રામ, ચિરંજીવ, મુંબઈ.)

અને સં. ૧૬૪૫માં જિનચંદ્રસુરિ રાજ્યે ચૌપદપ્રકરણ સદીક રચ્યાં (કાં. વડો.) તેમાં પોતાને ખ. ક્ષેમરાજ-પ્રમોદમાણિક્યના શિષ્ય જણાવે છે. જ્યસોમે અકબરશાહની સભામાં જય મેળવ્યો હતો એમ તેમના શિષ્ય ગુણવિનય, પોતાના ખંડપ્રશસ્તિ કાવ્યનો પ્રશસ્તિમાં જણાવે છે.

૮૬૪. સમયસુંદર ગણિ (જુઓ પા. ૮૪૭)-અતરંગ-અઘના જિનચંદ્રસુરિના શિષ્ય સકલચંદ્રના શિષ્ય થાય. તેમણે દીર્ઘાયુ ભોગવી અનેક કૃતિઓ ગૂજરાતી અને સંસ્કૃતમાં રચેલ છે. સં. ૧૬૪૧ માં લાવશતક રચ્યું, ૧૬૪૬ લગભગમાં અષ્ટલક્ષી રચવી શરૂ કરી, તેમાં રાજાનો દ્વંદ્વે સૌરજ્ય એ વાક્યના આઠ લાખ અર્થો ક્યાં છે. આ કૃતિ તેની અર્થરત્નાવલી વૃત્તિ સહિત લાભપુર (લાહોર)માં સં. ૧૬૭૬ માં સંપૂર્ણ થઈ (પી. ૧,૬૮). પણ તેના કેટલોક ભાગ ૧૬૪૯ માં તૈયાર કર્યો હતો ને તે વર્ષમાં અકબરની રાજસભામાં સંભળાવતાં અકબરે સ્વહસ્તે તે પુસ્તકને લખ કવિના હાથમાં આપી પ્રમાણભૂત કર્યો હતો. વિશેષમાં સં. ૧૬૬૩ માં રૂપકમાલા પર વૃત્તિ કે જે જિનચંદ્રસુરિના શિષ્ય રત્ન-નિધાનગણિએ શોધી હતી (ભાં. ૫, નં. ૧૨૧૯), સં. ૧૬૬૫ માં આતુર્ભાસિક પર્વ કથા (કાં. વડો), સં. ૧૬૬૬ માં ગણપલ વાર્તા રૂપે કાલિકાચાર્ય કથા (વિવેક. ઉદે., બાલચંદ્ર યતિ કાશી; સં. કો. વો. ૧૦ નં. ૫૭), સં. ૧૬૭૨માં મેડતામાં સામાચારી શતક, અને ૫૧૪વિશેષશતક (વિવેક. ઉદે.), સં. ૧૬૭૪ માં વિચાર શતક (વિવેક. ઉદે.), સં. ૧૬૮૫માં વિસંવાદ શતક અને લૂણક-જ્યોત્સરમાં વિશેષસંગ્રહ (વિવેક. ઉદે.), કલ્પસૂત્ર પર કલ્પલતા નામની વૃત્તિ ખ. જિનરાજ સુરિના રાજ્યમાં અને જિનસાગરસુરિના ચૌરાજ્યમાં કે જે જિનસાગરે સં. ૧૬૮૬ માં જૂદી શાખા કાઢી તેથી તે પહેલાં (કી. ૨, ૩૭૨. વે. નં. ૧૪૪૦-૪૧, ભાં. ૩, ૫. ૧૩૮, ૪૪૬:) સં. ૧૬૮૬ માં ગાથાસહસ્રી (પી. ૩, ૨૮૮; કાં. વડો.), સં. ૧૬૮૭ માં પાટણમાં જયતિકુવણ રતોત્ર પર વૃત્તિ

(વિવેક. છેદે.), સં. ૧૬૯૧ માં ખંભાતમાં કચ્છવૈકાલિક સૂત્ર પર શબ્દાર્થ વૃત્તિ (પ્ર૦ મોહનલાલજી પ્ર. સુરત), સં. ૧૬૯૪માં જાલોરમાં વૃત્તરત્નાકર પર વૃત્તિ (યુનિજી બં. કાશી), કાલિદાસના રઘુવંશ પર વૃત્તિ, સંવાદસુંદર, અને સં. ૧૬૯૪ (૫) માં કલ્યાણમંદિર સ્તોત્ર પર વૃત્તિ, ' દુરિયરયસમીર ' નામના જિનવલ્લભના મહાવીરચૂરિય સ્તોત્ર પર વૃત્તિ (છુહ. ૬ નં. ૬૧૫) ની રચના કરી. (જી. પ્ર. પૃ. ૬૦-૬૧) છેવટમાં સં. ૧૬૯૮ માં લગભગ રચેલી ત્રણ ટીકા નામે જીવવિચાર, નવતત્ત્વ અને દંડક પરની અમદાવાદમાં હાજી-પટેલની પોળમાં રહીને રચી હતી. (ભક્તિવિજય બં. બાવ૦).

૮૬૫ ખરતર ક્ષેમશાખાના ક્ષેમરાજ-જયસોમના શિષ્ય શુષ્ક-વિનય ઉપાખ્યાયે સં. ૧૬૪૧ માં હનુમાન કવિકૃત ખંડપ્રશસ્તિ કાવ્ય પર સુખોદિકા નામની વૃત્તિ (વિ. નં. ૧૧૮૨; રીપોર્ટ ૧૮૮૭-૯૧ નં. ૩૮૨), સં. ૧૬૪૬ માં રઘુવંશ પર ટીકા (રી. ૧૮૮૭-૯૧ નં. ૪૪૮) અને તેજ વર્ષમાં ૫૧૫ત્રિવિક્રમ બદ કૃત હમયન્તી કથા (નલયમ્પ) પર તે પરની ૫૧૧અંડપાલે કરેલી વૃત્તિ (યુનીજી

---

૫૧૪. સમયસુંદરે શિષ્ય મેઘવિજય મટે પોતાના સં. ૧૬૭૨ માં રચેલ વિશેષ શતકની પ્રત સં. ૧૬૮૭ માં સ્વહસ્તે લખી હતી તેમાં તે વચે પડેલા બચકર દુષ્કાળનું વર્ણન પોતે આપેલ છે કે:—

મુનિ વસુવોદક વર્ષે ગુર્જરદેશે ચ મહતિ દુઃકાલે ।

શૂતકૈરસિયગ્રામે જાતે શ્રી પત્તને નગરે ॥

મિશ્રમયાનકવાટે જટિલે વ્યવહારિમિ મૃંશં બહુમિઃ ।

પુરુષૈર્માને ચુકે સીદતિ સતિ સાધુવર્ગેઽપિ ॥

જાતે ચ પંચરજતૈ ધાન્ય મળે સકલવસ્તુનિ મહર્થે ।

પરદેશગતે તોકે ચુકા પિતૃમાતૃવન્ધુજનાત ॥

હાદ્યાકારે જાતે મારિકૃતાનેકલોકધંહારે ।

કેનાપ્યદષ્ટપૂર્વે નિશિ કોલિકકુંઠિતે નગરે ॥

૫૧૫ ત્રિવિક્રમ ઈ.સ. ૯૧૫ માં વિદ્યમાન.

૫૧૬ અંડપાલ તે પોરવાડ વાણક ચરોસાજનો પુત્ર તથા લુણિચનો શિષ્ય હતો:—

ભં. કાશી) નો આધાર લઈને કરેલી ટીકા (વે. નં. ૧૨૪૮), સં. ૧૬૪૭ માં વૈરાગ્યશતક પર ટીકા (કાં. વડો.), સં. ૧૬૫૧ માં જ્ય-
શંખરકૃત સંબોધ સમતિકા પર વૃત્તિ પશ્વિપુરમાં (વે. નં. ૧૬૯૨),
સં. ૧૬૫૯ માં લઘુશાંતિ સ્તવ પર ટીકા (કાં. છાણી), સં. ૧૬૬૪ માં
છંદ્રિય પરાજ્ય શતક પર ટીકા (વિવેક. ઉદે; કાં. વડો.), સં. ૧૬૬૫ માં
ત. ધર્મસાગરના ઉત્સવખંડનના પ્રત્યુત્તર રૂપે ખ. જિનચંદ્રસૂરિ
રાજ્યે જિનસિદ્ધસૂરિના કહેવાથી ઉત્સવોદ્ઘાટન કુલક નવાનગરમાં
(ભુલ. ૪ નં. ૧૩૬; કાં. વડો; જ્ઞેસ.) ની રચના કરી. તેમના બીજા
ગ્રંથો:—જિનવસ્ત્રભીય અજિતશાંતિ સ્તોત્ર પર વૃત્તિ, મિતભાષિણી
વૃત્તિ, સુખવત્થ શબ્દાર્થ સમુચ્ચય વગેરે છે (જ્ઞેસ. પ્ર.પૂ. ૨૯). તેઓ
સં. ૧૬૭૫ ની પ્રતિષ્ઠા વખતે હાજર હતા. (જિ. ૨, નં. ૧૭, ૧૯)

૮૬૬ સં. ૧૬૪૫ માં ઉચ્ચસિંહે આદ્યપ્રતિક્રમણ વૃત્તિ પર ભાષ્ય
રચ્યું. સં. ૧૬૪૬ માં જીરાહિલા ગચ્છના હેમરત્નસૂરિ શિ. ૦ કલ્યાણ-
રત્ને મેવાડના રાણા પ્રતાપસિંહના રાજ્યમાં મેવાડમાં યોગિનિપુરમાં
લખેલી એક પ્રત ધોવા ભં. માં છે.

૮૬૭ હીરવિજયસૂરિ રાજ્યે ત. ૦ સુમતિવિજય શિ. ૦ ગુણવિજયે
મિતભાષિણી (નામની) જ્ઞાતિવિવૃત્તિ રચી તેમાં કર્ત્તા પોતાના વિદ્યા-
ગુરુ તરીકે સુરચંદ્ર જણાવે છે (વઢવાણ શહેર ભં. રીપોર્ટ ૧૮૯૨-
૯૯ નં. ૪૨) તથા હીરવિજયસૂરિના શિષ્ય કીર્તિવિજય ગણિએ
તે સૂરિને શિષ્યો તરફથી પૂછાયેલા જૈનશાસ્ત્રો સંબંધી શંકાના પ્રશ્નો
અને અપાયેલા ઉત્તરો એકત્રિત કરી પ્રશ્નોત્તર સમુચ્ચય અપરનામ
હીરપ્રશ્ન (મુદ્રિત) તથા સં. ૧૬૯૦ માં વિચારરત્નાકર ગ્રંથ સંકલિત
કર્યો (પ્ર. હા. હં; દે. હા નં. ૭૩; વે. નં. ૧૬૪૬-૪૭)

૮૬૮ ત. સકલચંદ્રસિ. શાંતિચંદ્રગણિ કે જેના સંબંધમાં અમાજી
પારા ૮૦૭માં કહેવાઈ ચૂકું છે તેણે કૃપારસકોથ નામનું ૧૨૮ શ્લોકનું કાવ્ય

શ્રી પ્રાગ્વાટ કુલમૃતાધિધનશશમૃત શ્રીમાન્ યશોરાજ દ્વ-
ર્યાચાર્યોસ્ય પંપતા પ્રબન્ધસુકુવિઃ શ્રી ચંદ્રપાલામજઃ ।

શ્રી સારસ્વતિ સિદ્ધયે ગુરુપિ શ્રી લઘિગઃ શુદ્ધધીઃ

સો કાર્ણિત્ દમયન્ત્યુદારવિવૃત્તિ શ્રી ચંદ્રપાલઃ સુધીઃ ॥

શાંતિચંદ્ર, દેવવિજય, વિનયકુંડલ, કનકકુંડલ. પૃષ્ઠ૧

૨૨ી તેમાં અકબરબાદશાહના શૌર્ય ઔદાર્ય ચાતુર્ય આદિ ગુણોનું સંક્ષેપ-
માં પરંતુ માર્મિકતાથી વર્ણન કર્યું છે ત્રી જિનવિજય સંપાદિત મુદ્રિત
તેમણે કેવિમદપરિહાર સ્વોપણ વૃત્તિ સહિત હીરવિજયસૂરિ રાજ્યે રચ્યો.
(કાં.વડો.) તેમણે સં. ૧૬૫૦ માં જંજૂડીપ પ્રગપ્તિ પર પ્રમેયરત્ન મંજૂષા
નામની વૃત્તિ (વેળર નં. ૧૮૪૭) અને સં. ૧૬૫૧ માં અજિતશાંતિનું
સ્તવ (પી. ૧,૭૨) રચ્યું. સં. ૧૬૫૦ માં ત. વિજયસેનસૂરિ-જીવરાજ-
આનંદકુશલ શ્લિ. રાજકુશલે ખીમ યા ખેમરાજ નામના મંત્રી
સંબંધી ખીમસૌભાગ્યાબ્યુદય નામનો ઐતિહાસિક ગ્રંથ રચ્યો. (વિવેક.
ઉદે.). તેજ વર્ષમાં સુકિતદ્વાત્રિશિકા પર વિવરણ જાપાલિપુર (જલોર)
માં 'અજની યવનાધીશ' ના રાજ્યમાં રચાયું (પી ૫, ૧૬૬) સં.
૧૬૫૧ માં વિજયસેનસૂરિ-ધર્મસિંહ-જયવિમલ શ્લિ. પ્રીતિ- વિમલે
૪૭૯ શ્લોકમાં ચંપકવ્રેષી કથા રચી (કાં. છાણી).

૮૬૯ સં. ૧૬૫૨ માં હીરવિજયસૂરિનો ઉનામાં સ્વર્ગવાસ
થયો. સં. ૧૬૫૨માં અકબર રાજ્યે ત. વિજયદાનસૂરિ-રાજવિજય-
સૂરિ શ્લિ. દેવવિજયે મરૂસ્થલિના શ્રીમાલપુર નગરમાં હેમાચાર્યના ત્રિપ-
શિશલાકા પુરૂષ ચરિત્રનો આધાર લઈ સં. ગણમાં રામચરિત્ર (પદ્યચ-
રિત્ર) એટલે જૈનરામાયણ રચ્યું કે જે પદ્યસાગરે શોધ્યું (કાં. ક,
નં. ૧૬૯, કાં. ૩,૨૨૯; અને સં. ૧૬૬૦ માં સં. ગણમાંજ પાંડવ-
ચરિત્ર રચ્યું. સં. ૧૬૫૨ માં ત. વિજયસેનસૂરિ શિખ્ય વિનયકુશલે
મંડલપ્રકરણ સ્વોપણ વૃત્તિ સહિત રચ્યું ને તે મુદ્રતાનમાં લાલ-
વિજય ગણિએ શોધ્યું. (આ. ક. પાલીતાણા) અને સં. ૧૬૭૫ માં
તે વિનયકુશલે વિજયદેવસૂરિની આરાધી વિચારસપ્તતિકા વૃત્તિ
રચી (ખેડા જાં.). સં. ૧૬૫૨ માં ખ. જિનચંદ્રસૂરિના ઉપદેશથી
અમદાવાદના પ્રાગ્વાટ સંઘપતિ સૌમજીએ ગાનજાડાર માટે સિદ્ધાંતની
પ્રત લખાવી તે પૈકી રાજપ્રમ્નીય ટીકાની પ્રત. ગુ. નં. ૧૬૨૭ મળે છે.

૮૭૦ સં. ૧૬૫૨ માં હીરવિજયસૂરિ શ્લિ. વિજયસેનસૂરિ શ્લિ.
કનકકુશલે કે જેણે સં. ૧૬૪૧ માં જિનસ્તુતિ રચી હતી તેણે
કલ્યાણમંદિર સ્તોત્ર પર ટીકા (વેળર ૨,૬૩૮; વે. નં. ૧૮૦૦)
અને સં. ૧૬૫૩ માં સાદડીમાં 'વિશાલલોચન' સ્તોત્ર પર સૂત્રવૃત્તિ
(સાગર જાં. પાટણ), સં. ૧૬૫૫ માં મેડતામાં સૌભાગ્યપદ્યમી

કથા (ગુ. નં. ૪૯૩), સાધારણ જિનસ્તવન પર અવચરિ (વિવેક ઉદેઠ), રત્નાકર પંચવિંશતિકા પર ટીકા (કાં. વડો.), સં. ૧૬૫૬માં સુરપ્રિય મુનિ કથા (મો. બં. સુરત), સં. ૧૬૫૭માં રૈહિણીય કથાનકની રચના કરી. આ છેલ્લા કથાનકમાં પોતાના વિદ્યાગુરુ તરીકે ઉક્ત શાંતિચંદ્રવાચક જણાવ્યા છે. (પી. ૧, ૩૧૯).

૮૭૧ સં. ૧૬૫૪ માં ખ. જયસાગર ઉ. (પારા ૬૬૫)–
રત્નચંદ્ર–ભક્તિલાભ^{૫૧૭}–ચારિત્રસાર–ભાનુમેરૂ શિ. જ્ઞાનવિમલે મહે-
શ્વરકૃત શબ્દપ્રભેદ નામના વ્યાકરણના ગ્રંથ પર ઇતિ વીકાનેરમાં
રાજસિંહ રાજ્યે રચી (પી. ૨, ૧૨૪) તેમાં પાણિની, કાત્યાયન,
કલાપ, હ્રિદ્ર, હેમ, યોગદેવ, શાકટાયન આદિ વૈયાકરણોના ઉલ્લેખ
છે. આજ વર્ષમાં આ જ્ઞાનવિમલના શિષ્ય વલ્લભ ઉપાધ્યાયે જિને-
શ્વરસુરિ (પા જિનદેવ ?) કૃત શિવોંછ નામકોશ પર ટીકા કરી
અને વળી સં. ૧૬૬૧ માં જોધપુરમાં સુરસિંહના રાજ્યમાં હેમાચા-
રકૃત લિંગાનુશાસનપરની દુર્ગપ્રભોધ નામની ઇતિ (કાં. જાણી;
વેબર નં. ૧૬૮૨) અને સં. ૧૬૬૭ માં અભિધાનનામમાલા
પર સારોદ્ધાર નામની ઇતિ રચી. વિશેષ ધ્યાન ખેંચે તેવી વાત એ
છે કે પોતે ખરતરગચ્છના હોવા છતાં અને તપાગચ્છ અને તે ગચ્છ
વચ્ચેના ઝઘડા ચાલતા હોવા છતાં તપાગચ્છના વિજયદેવસુરિના
ચરિત્રરૂપે ૧૯ સર્ગમાં સં. ૧૬૯૯ માં પૂર્ણ કરેલું વિજયદેવ માહાત્મ્ય
કુંડી ટીકા સહિત રચ્યું. (બુહ. ૩ નં. ૧૫૬ પ્ર. જૈન સા. સં.
સમિતિ). તેમનું કુંડક કાવ્ય નામે અરનાથ સ્તુતિ સહિત ખ. જિન-
માણિક્યસુરિ રાજ્યે રચેલી ઉપલબ્ધ છે. (બુહ. ૪, નં. ૨૨૬).

---

^{૫૧૭} પ્રાયઃ આ ભક્તિલાભના શિ. અશ્વદે ઉત્તમચરિત્રકથા સં.
માં રચી (વ. નં. ૧૭૦૧)

પ્રકરણ ૬ ઠું.

સંસ્કૃત-પ્રાકૃત સાહિત્ય. (અનુસંધાન)

પ્રીણાતિ યા પ્રાજ્ઞદશશ્વકોરી, વિંભાવરી વાલ્લભમંડલીવ ।
તમસ્તિરસ્કારકરીં છુરીં તાં, મર્કેર્નતે ગોંવરયામિ વાલ્લમ્ ॥
કવિત્વનિષ્કં કષિતું કવીનાં યેષાં મનીષા કષપટિકેવ ।
સન્તઃ પ્રસન્ના મયિ સન્તુ શુદ્ધાશયાઃ પ્રવાહા દ્વ જાન્દહવીવાઃ ॥

-જેમ શત્રીના પતિ ચંદ્રની સંપૂર્ણ મંડલી (પૂર્ણચંદ્ર) તમસ્યો વિનાશ કરી પ્રાજ્ઞ એટલે વિદ્વંશ જનોની દૃષ્ટિને આનંદ આપે છે તેમ તમસ્ય એટલે અજ્ઞાનનો દાય કરનારી વાગ્દેવી પ્રાજ્ઞ એટલે વિદ્વાનોની દૃષ્ટિને આનંદ આપે છે (એટલે) તે સરસ્વતી દેવીને લક્ષિતવશ થઈ હું પ્રશ્નપૂર્ણું જે સતોત્રી ઈચ્છા સોનાને કસોટીથી કસવામાં આવે તેમ કવિઓના કવિત્વરૂપ (કર્તાઓની કૃતિ રૂપ) સોનાને કસવાની ઈચ્છા હોય તેઓ શુદ્ધ ચિત્તવાળા રહી અંગાના પ્રવાહની પેઠે મારા પર (સર્વ કવિઓ-અંથકાશ પર) પ્રસન્ન રહો.-હીરસૌભાગ્ય ૧, ૨ અને ૪.

૮૭૨ સં. ૧૬૫૫ માં ઉક્ત ચંદ્રકીર્તિં શિંભુલ્લપકીર્તિંસૂરિએ બૃહત્કાન્તિ સ્તોત્ર પર ટીકા (ચુનીજી ભં. કાશી; કાં વડો.), દેવસુંદર હિં ના કહેવાથી કૃષ્ણાણુમંદિર સ્તોત્ર પર ટીકા (લ. પ્રત સં. ૧૬૩૫ જીહ. ૫, નં. ૪૨; વે. નં. ૧૮૦૧, કાથં ૧૮૯૧-૯૫), સિંદૂર પ્રકરણ પર ટીકા (ચુ. નં. ૪૬-૨૩) સારસ્વત દીપિકા (ખેડા ભં.), સેદ્ અનિટ્ કારિકા વિવરણ સં. ૧૬૬૬ માં (રામ ઋતુરસજી) (ચુ. નં. ૫૬-૬) ધાતુપાઠ તર-ખિણી-ધાતુપાઠ વિવરણ, શારદીય નામ માલા, (વેળર નં. ૧૭૦૩) શ્રુતબોધ પર વૃત્તિ, યોગ ચિંતામણિ (વૈલક અંથ ચુ. નં. ૩૭-૧, ૬૦-૧૧), વૈલકસારોદ્ધાર (વૈલક અંથ) વગેરેની રચના કરી. સં. ૧૬૫૭માં ત. રાજસાગર શિં રવિસાગરે ઉનામાં જોના એકાદશી ભાષાત્મ્ય (ચુ. નં. ૪૮-૨૨) રચ્યું.

૮૭૩. સં. ૧૬૫૭ માં ત. કુશલવર્ધન શિં નગર્ષિ ગણિએ સ્થાનાંગ દીપિકા (ગો. ઉદ્દેપુર), તથા પ્રા. માં કંઠપાન્તર્વામ્ય રમ્યું (કર્તાની રવહસ્તલિખિત પ્રત સાગર બાં. પાટણમાં છે). સં. ૧૬૫૮ માં ત. કદ્માણવિજય અને મુનિવિજય શિ. દેવવિજય ગણિએ જિન-સહસ્રનામ વિજયાનંદસૂરિના રાજ્યમાં રમ્યું અને તેના પર મુખ્યોધિકાનામની વૃત્તિ સં. ૧૬૯૮ માં પોતે રચી કે જે લાભવિજય ગણિએ શોધી હતી અને પછી કીર્તિવિજય શિં વિનયવિજયે સં. ૧૬૯૯ માં શોધી (કાં. જાણી)

૮૭૪ સં. ૧૬૬૦ માં ઉક્ત પુણ્યસાગરના પદ્મરાજના શિં જ્ઞાનતિલકે દિવાલીને દિને ગૌતમકુલક પર વૃત્તિ (જેસ. પ્ર. ૧૯; ગુ. નં. ૪૮-૩૫) અને તં વિજયદાનસૂરિ-જગ-મદ્દલ (જગમાલ) શિં યુદ્ધિવિજયે ચિત્રસેન-પદ્માવતી કથા (વિવેક. ઉદ્દે.) રચી. સં. ૧૬૬૨ માં ખ. જિનકુશલસૂરિની શાખામાં મોહરાજ-ભાવમંદિર-નંદિજય (કેજે ૬૦ વર્ષ જીવ્યા), સાધુવર્ધન-મહિમમેશ-તેજસાર-હર્ષવર્ધના શિષ્ય હુંસપ્રમોદે સારંગસાર વૃત્તિ [જે. પૃ. ૫૩], તં આનંદવિમલસૂરિ-વિજયવિમલ ગણિ-શિષ્ય આનંદવિજયે હર્ષકુલે રચેલા ત્રિભંગીસૂત્ર પર ટીકા કરી (નં. ૧૧૬૫ સન ૧૮૮૭-૯૧ બાં. ઈ.) તથા તં આનંદવિજય શિ. મેરવિજયે વિજયસેનસૂરિ રાજ્યે વીરજિનસ્તુતિ સ્વોપચ અવચૂરિ સહિત (કેશરવિજય બાં. વઢવાણ) રચી.

૮૭૫ સં. ૧૬૬૧ માં ત. હીરવિજયસૂરિ શિં શુભદિજયે હૈમીનામમાલા બીજક (વિવેક. ઉદ્દે), સં ૧૬૬૩ માં તર્કબાષા વાર્તિક કે જે પદ્મસાગરે શોધ્યું (કાં. વડો.) અને સં ૧૬૬૫ માં રાજનગરમાં વિજયદેવસૂરિની આરાધી કાવ્યકલ્પલતાવૃત્તિમકરંદ (જે. ૫૭, પી. ૬, ૨૬; ખેડા બાં.) કે જે કલ્યાણવિજય છ. શિષ્ય ધર્મ-વિજયે તથા મેરવિજય શિં લાવણ્યવિજયે સંશોધેલ; સં. ૧૬૬૭ માં સ્થાનવાદ બાષા (કાં વડો. પ્ર. ૭. લા. નં. ૩) અને તે

દેવવિજય, જયવિજય, ભાનુચંદ્ર મહોપાધ્યાય, પદ્ય

તે પર વૃત્તિ, અને સં. ૧૬૭૧માં કલ્પસૂત્રપર ટીકા કે જે કીર્તિ-
વિમલે શોધી, આદિ ગ્રંથો રચ્યા. વિશેષમાં તેમણે વિજયસેનસૂરિના
રાજ્યમાં તે સૂરિને પૃછાયેલા પ્રશ્નોના ઉત્તરોના સંગ્રહ રૂપે ૪ ભાગમાં
સેનગ્રન્થ સંકલિત કરેલ છે તેમાં પોતાના ઉક્ત સર્વ ગ્રંથોનો કલ્પસૂત્ર
ટીકા સિવાયનો ઉલ્લેખ કરેલ છે, તેથી તે (સં. ૧૬૫૭ ને ૧૬૭૧
ની વચ્ચેમાં સંગ્રહિત કર્યો છે) અને પ્રશ્નોત્તર સંગ્રહ (રતનાકર) રચેલ
છે. જેસ. પ્ર. ૬૩.

૮૭૬ સં. ૧૬૬૬માં ઉપયુક્ત દેવવિજયે (પારા ૮૬૬)
દેવેન્દ્રકૃત હાનાદિ ચાર કુલક પર વૃત્તિ નામે ધર્મરતનમંજૂષા રચી
કે જે તેના શિષ્ય જયવિજયે અને કલ્યાણવિજયના શિષ્યો નામે સંઘ-
વિજય અને ધર્મવિજયે સંશોધી (બુલ્ ૩, ૧૦૮, બુલ્. ૪, ૧૫૫).
સં. ૧૬૬૮માં ગુણવિજયે નેમિનાથ ચરિત્ર, સં. ૧૬૭૦માં ઉક્ત દેવ-
વિજયે સ્મૃતિશતસ્થાનક વૃત્તિ કે જેમાં સ્વશિષ્ય જયવિજયે સહાય
કરી અને તે જયવિજયે સં. ૧૬૭૧માં (ઈદુ રસાધ્ધીદુ) શોભનસ્તુતિ
પર વૃત્તિ રચી કે જેમાં જયવિજયે પોતાના વિદ્યાગુરુ કલ્યાણવિજય
અને દેવવિજય ગણાવ્યા છે (ભા. ૩, નં. ૨૮૪; કાં. છાણી; હા. ભાં.;
ત્રિ. પ્રશરિત સંગ્રહ; જેસ. પ્ર. ૬૭)

૮૭૭ આ સમયમાં ત. વિજયદાનસૂરિ-સકલચંદ્ર-સૂરચંદ્ર શિષ્ય
ભાનુચંદ્ર નામના મહાવિદ્વાન 'મહોપાધ્યાય' થયા ૫૧૮ (જુઓ પારા

૫૧૮ જાપ્રજ્જ્યોતિરકન્નરક્ષિતિપતેરઋણમાતરિથવાન

સિદ્ધાદે: કરમોચનાદિયુક્તં -યોઽકારયત્સાહિના ।

જીવાનામમયપ્રધાનમધિકં સર્વત્ર દેશે સ્ફુટઃ

શ્રીમદ્ વાચકપુંગવઃ સ જયતાચ્છ્રી ભાનુચંદ્રાભિષઃ ॥

અસ્તિ શ્રીમદુદારવાચક સમાલંકારહારોપમઃ

પ્રહ્યાતો ભુવિ હેમસૂરિસદૃશઃ શ્રીભાનુચંદ્રો ગુરુઃ ।

શ્રીશ્ચ જયતીર્થશુલ્કનિવહ પ્રત્યાજનોદયશઃ

શાદિ શ્રીમદ્કન્નરાર્પિત મહોપાધ્યાય દર્યત્પદઃ ॥

—વસુત્તલ શક્તિ દીક્ષ-મંથલશરણુ.

૮૦૮)-તેમણે રત્નપાલકથાનક (લ. સં. ૧૬૬૨ વિવેક. ઉદે.) સં. ૧૬૭૨માં વિવેકવિલાસ પર ટીકા ૫૧૯ વિજયસેનસૂરિરાજ્યે (ભક્તિ વિજય ભં. ભાવ; લ. સં. ૧૬૭૮ કાં. વડો. નં. ૫૫) રચ્યા. તેમના ખીજા ગ્રંથો:-ખ્યાલુકૃત કાદંબરી પૂર્વ ભાગ પર પ્રસિદ્ધ ટીકા (સુ.), સારસ્વત વ્યાકરણ વૃત્તિ, શિરોહીમાં અક્ષત (અખ્યરાજ) રાજ્યે વસંતરાજ શકુન પર ટીકા કે જે તેમના શિ. સિદ્ધિચંદ્રે સંશોધી, (સુ.), સૂર્ય સહસ્ત્રનામ કે જે તેમણે અકબર આદશાહને શીખવ્યું હતું, આદિ છે.

૮૭૮. ઉક્ત બાનુચંદ્રના શિષ્ય સિદ્ધિચંદ્ર ૫૨૦ પછી જન્મરા વિદ્યાન્ હતા. ૧૦૦ થી ૧૦૮ અવધાન કરતા. યાવની (ફારસી) બાપામાં પછી કુશલ હતા. અકબરે તેમને 'ખુશકહમ' નામનું બિરદ આપ્યું હતું. (તે સંબંધમાં જુઓ અગાઉ પાના ૮૦૮) તે બાદ-શાહને અખ્યયન કરાવતા, ગુરના ગ્રંથકાર્યના સંશોધનાદિમાં સહાય આપવા ઉપરાંત કાદંબરીના ઉત્તર ભાગની ટીકા (પ્ર. નિ. સા.; વે.

૫૧૯ આ વિવેકવિલાસ ટીકાની ત. કલ્યાણવિજય શિ. હાલવિજયે વિજયપ્રભસૂરિ રાજ્યે સિદ્ધિચંદ્ર વાચકની સંમતિ લઈ સં. ૧૬૭૮માં લખેલી હસ્તપ્રત કાં. વડો. ભંડારમાં છે.

૫૨૦ તચ્છિષ્યઃ સુકૃતૈકભૂર્મતિતામગ્રેસરઃ કેસરી
શાહિસ્વાંત વિનોદનૈકરસિકુઃ શ્રી સિદ્ધિચંદ્રાભિધઃ ।
પૂર્વ શ્રીચિમલાદિચૈત્યરચનાં દૂરીકૃતાં શાહિના
વિજ્ઞપ્યૈવ મુદુર્મુદુસ્તમધિપં યોડકારયતાં પુનઃ ॥
યાવન્યા કિલ ભાષયા પ્રગુણિતાન્ ગ્રંથાનશેષાંશ્ચ તાન્
વિજ્ઞાય પ્રતિમાગુણૈસ્તમધિકં યોડધ્યાપયઃ શાહિરાટ્ ।
દષ્ટ્વાનેક વિધાનવૈભવકલાં ચેતશ્ચમત્કારિણી
ચક્રેષુ રફુટમેતિ સર્વવિદિતં ગોત્રં યદીયં હિ સઃ ॥

—પરંતપરાજ શકુન ટીકા-મંત્રાચાર્ય.

નં. ૧૨૫૫), ભક્તામરસ્તોત્ર પર વૃત્તિ (પ્ર. બી. મા.), ધાતુમં-
જવી, ધાસવદતા પર વૃત્તિ, અનૈકાર્ય નામમાલા-સંગ્રહ પર વૃત્તિ
(કાં. છાણી), શેઠનસ્તુતિ પર ટીકા મ્હો. ૨૨૦૦ (વીરખાઈ પાઠ-
પાલી), વૃદ્ધ પ્રસ્તાવોક્તિ રત્નાકર, ભાનુચંદ્ર ચરિત્ર (સ્વચરિત્ર
ચરિત્ર-વીકાનેર ભં.) આદિ રચેલ છે.

૮૭૬. ત. વિજયસેનસુરિ રાજ્યે (સં. ૧૬૫૨-૧૬૭૧) બુદ્ધિ-
સામર શિ. માનસાગરે શતાર્થો પર વૃત્તિ રચી (કાં. વડો.; લી.)
વિજયસેનસુરિ શિ. નયવિજય ગણિયે પુદ્ગલભંજ વિવૃત્તિ પ્રકરણ
રચ્યું (બુદ્ધ. ૨, નં. ૨૧૫). ઉક્ત ખ. સમયસુંદરના શિષ્ય હુર્ષ-
નંદન ગણિયે જૈસલમેરમાં ભીમરાઉલ અને કલ્યાણમંદલના રાજ્યમાં
આચારદિનકર પુસ્તક પર સં. ૧૬૬૬ માં પ્રચલિત રચી (વિવેક.
ઉદે.) અને સં. ૧૬૭૩માં અણહિલવાડ પાટણમાં અખ્યાન બ્યાખ્યાન
રચ્યું (કાં. છાણી.) તેમણે તથા મુમતિકલ્લોલે બંને ચર્ચિત્ર અલ-
યદેવસુરિની સ્થાનાંગસૂત્રની ગાથામય વૃત્તિ પર-સ્થ.નાંગ વૃત્તિ આચા
વિવરણ રચ્યું સં. ૧૭૦૫ માં (કાં. છાણી). હુર્ષનંદને મઘમાં
આદિનાથ વ્યાખ્યાન રચેલું તેની પ્રત સં. ૧૬૮૩ ની ઉપલબ્ધ
છે. (ભાં. ૪, નં. ૧૨૬૦) તથા ઋષિમંડલસૂત્ર પર વૃત્તિ રચી
હતી (ભાં. ૪.)

૮૮૦. પ્રસિદ્ધ શાંતિચંદ્ર (કૃપારસકોચના કર્તા)ના શિષ્ય
રત્નચંદ્રે સં. ૧૬૭૧ માં પ્રભુમ્ન ચરિત્ર મહાકાવ્ય રચ્યું (પી. ૫,
૧૬૩) અને સં. ૧૬૭૬ પહેલાં અનેક પરવૃત્તિઓ રચી જેવી કે:—
ભક્તામર-કલ્યાણમંદિર-ભીમતથમરતવ-કેવા:પ્રભોરતવ-ઋષભવીરરતવ
એ રતોત્રા પર, તેમજ સ્વચરિત્રવિત કૃપારસકોષ પર, સં.
૧૬૭૪ માં સુરતમાં મુનિસુંદર કૃત અખ્યાતકલ્પદ્રુમ પર કલ્પલતા
નામની ટીકા (કી. ૨, નં. ૨૬૧ ભાં. ૬ નં. ૧૮૭૩; કેશર-
વદન; પ્ર. મં. ભં.), નૈષધકાવ્ય પર ટીકા અને રઘુવંશ મહાકાવ્ય પર
ટીકા (રી. ૧૮૮૭-૬૧ નં. ૪૪) કે જેમાં પોતાની નૈષધકાવ્યટીકાનો

ઉલ્લેખ છે. આ સર્વનો ઉલ્લેખ સમ્યક્ત્વસમ્પત્તિકા પર પોતે ગૂઠ આલાવબોધ મં. ૧૬૭૬ માં રચ્યો તેમાં કરેલ છે, વળી સં. ૧૬૭૯માં ધર્મસાગરના મતના ખંડન રૂપે કુમતાહિવિધ જાગૃતિ નામનો મંથ રચ્યો.

૮૮૧. સં. ૧૬૭૦ ને ૧૬૭૪ ની વચ્ચે ખંડ ઉક્ત સાધુકીર્તિ કે જેમણે મવનપતિ અકબરની સલામાં તેની પાસેથી વાદીદત્ત બિરૂદ મેળવી ખ્યાતિ પ્રાપ્ત કરી હતી, તેમના દીક્ષિત અને શીક્ષિત શિષ્ય સાધુસુંદરે ખંડ (જનહંસસૂરિ રાજ્યે કવિઓનાં વચનો રૂપ-પ્રાકૃત શબ્દોના સમસંસ્કૃત શબ્દોના સંગ્રહ રૂપ ઉક્તિરતનાકર નામનો મંથ (પી. ૩, નં. ૫૭૮; પી. ૪ પૃ. ૧૪; વે. નં. ૧૦૩), અને સં. ૧૬૮૦ માં ધાતુપાઠ પર ધાતુરતનાકર તે પર સ્વોપચ દીકા નામે ક્રિયાકલ્પલતા સહિતની (પી. ૫, ૧૫૬-૧૬૦) રચના કરી. (જુઓ મારો મંથ જૈન ગૂઠ કવિઓ લાગ ૧ પૃ. ૨૧૯)

૮૮૨. સં. ૧૬૭૧ માં મુખશોધન (૧) ગચ્છના જિનદાસ શિં. તેજપાલે દીપાલિકાકલ્પ પર અવચૂરિ લખી (કાં. જાણી). સં. ૧૬૭૪ મા ત. વિજયદેવસૂરિરાજ્યે વિજયસેનસૂરિ શિં. સંવિજય ગણિએ કલ્પસૂત્ર પર દીપિકા રચી ને તે કલ્પાલુવિજયગણિ શિં. જનવિજયગણિએ સં. ૧૬૮૧માં શોધી ને તેનો પ્રથમાદર્શ દેવવિજય-ગણિએ લખ્યો (લીં.). સં. ૧૬૭૫ (બાણાસ્વપડિંદુ)માં ખંડ મતિ-ભદ્ર શિં. ચારિત્રસિંહે જિનમાણિક્યસૂરિરાજ્યે કૌતંત્રવિગ્રમ પર અવચૂરિ રચી (જુહ. ૩, નં. ૩૬) અને તે વર્ષમાં (શરબ્ધગનિ શેષવર્ષ) ત. જાનુચંદ્ર-ઉદયચંદ્ર શિ. રૂપચંદ્રે સ્વબોધ અર્થે ૫૩૬ શ્લોક પ્રમાણુ વિચારપટ્ટત્રિશિકા વૃત્તિ એટલે ગજસાર કૃત દંડક પર વૃત્તિ રચી. (કાં વડો; પ્ર. યશો. પાઠશાળા મહેસાણા) સં. ૧૬૭૨ અને ૧૬૮૫ ની વચ્ચેમાં વિજયદેવસૂરિના રાજ્યમાં દેવવિમલગણિએ હીરસૌભાગ્ય નામનું મહાકાવ્ય તેની સ્વોપચ દીકા નામે મુખાવબોધાવૃત્તિ સહિત રચીને પૂર્ણ કર્યું (આનો આધાર

દેવવિમલગણિ, સુમતિહર્ષ, જયવિજય, સહજકીર્તિ. ૫૬૬

હર્ષ ઋષભદાસ કવિએ ગૂજરાતીમાં સં. ૧૬૮૫ માં હીરવિજયસૂરિ રાસ રચ્યો છે). દેવવિમલે આ રચનાનો આરંભ તો હીરવિજયસૂરિના સમયમાં જ કર્યો હતો (એમ ધર્મસાગર પદાવલિમાંથી નિર્ણય થાય છે). આ દેવવિમલગણિ શ્રીપતિ-જગન્નપિ કે જેમણે છ વિકૃતિ (વિગમ) નો સાગ કર્યો હતો અને લોકાગમ્યથી વ્યાપ્ત થયેલ સૌરાષ્ટ્ર દેશને પ્રતિભોષ્યો હતો-તેમના શિષ્ય સીહવિમલ કે જેમણે માંડલિક ચંદ્રલાલુ નામના કાયરચને પોતાનો ભક્ત શિષ્ય કર્યો હતો અને અજૈન સ્થાનસિંહને જૈન બનાવ્યો હતો અને જેમણે જિનવૃષભસમ-વસરણ પ્રકર અને ભાવિક પ્રકર રચ્યાં હતાં તેમના શિષ્ય હતા. આ આ આખું કાવ્ય ઉપાધ્યાય કેશ્યાણુવિજયના શિષ્ય ધનવિજય વાચકે સંશોધ્યું હતું. ૫૨૧

૮૮૩ આં. ઉદયરાજગણિ શિષ્ય હર્ષરત્નના શિઃ સુમતિહર્ષ ગણિએ સં. ૧૬૭૩ માં શ્રીપતિકૃત જાતકકર્મપદ્ધતિ નામના જ્યોતિષ ગ્રંથ પર ટીકા, તે લગભગ બૃહત્ પર્વમાલા, સં. ૧૬૯૭ માં દક્ષિણમાં વિષ્ણુદાસના રાજ્યમાં હૃરિભટ્ટ (કવચિત્ હૃરિભદ્ર) કૃત તાજિકસાર પર ટીકા (વે. નં. ૩૦૭; ઇ. આ. નં. ૩૦૫૮-૫૯), અને ચાલુક્યવંશના હેમાદ્રિના રાજ્યમાં સં. ૧૬૭૮ માં ભાસ્કર કૃત કણ્ઠકુતુહલ નામના જ્યોતિષ ગ્રંથ પર ગણકકુસુદ-કૌમુદી નામની ટીકા રચી. સં. ૧૬૭૭ માં ત. વિજયદાનસૂરિ-વિમલહર્ષ શિઃ જયવિજયે સ્વશિષ્ય વૃદ્ધિવિજયની પ્રાર્થનાથી વિજયાણુદસૂરિ રાજ્યે કેશપસૂત્ર પર કેશપદીપિકા નામની ટીકા રચી કે જે ભાવવિજયગણિએ શોધી (વે. નં. ૧૪૪૨; કાં. વડો. બુહ ૧.) સં. ૧૬૭૮ માં પાર્શ્વચંદ્ર-સમરચંદ્ર-રાજચંદ્રસૂરિએ દશવૈકાલિકસૂત્ર પર વાર્તિક રચ્યું (મુનિ જસવિજય સંગ્રહ)

૫૨૧ આ કાવ્યનો ઉદ્દેશ આચાર્યશ્રી આનંદસૂરે પોતાના લેખ નામે ‘સુલસાતનું સંસ્કૃત સાહિત્ય’ માં કર્યો છે. જુઓ રાજકેશરી નીચે ગૂજરાતી સાહિત્ય પરિષદનો અહેવાલ.

૮૮૪. સં. ૧૬૮૧માં ખ૦ રત્નસાર-હેમનંદન અને રત્નદર્પ શિ૦ સહજકીર્તિ ગણિયે સારસ્વત વ્યાકરણ પર ટીકા રચી અને તેમાં ખ. લક્ષ્મીકીર્તિ ગણિયે સહાય આપી. (પી. ૧, નં. ૩૫૪; ગ્રં.; રી. ૧૮૮૭-૯૧ નં. ૫૫૬), તથા ઉક્ત સાધુકીર્તિના શિ. સાધુસુંદરે સં. ૧૬૮૩ માં જોસલમેરે દુર્ગરથ પાર્શ્વનાથની સ્તુતિ (વિવેક. ઉદે.,) રચી. વળી સહજ-કીર્તિએ સમદ્રીપિ-શબ્દાર્થવ વ્યાકરણ-ઋણુપ્રાગ વ્યાકરણ પ્રક્રિયા રચેલ છે (વિવેક. ઉદે; કાં. વડો), વળી ખ૦ જિનરાજસુરિ રાજ્યે ને જિનસાગર સરિના ધૌરરાજ્યે સં. ૧૬૮૫માં કલ્પમંજરી રચી તેમાં ખ. કનકતિલક-લક્ષ્મીવિનય શિ. રત્નસારગણિયે ઘણી સહાય આપી. આ સહજકીર્તિના ગુરુભાષા શ્રીસાર આમાં સહકર્તા હતા, કે જેમણે ગૂજરાતીમાં કૃતિઓ કરી છે (ભાં. ૨, નં. ૪૨૧; પી. ૨, નં. ૨૮૮), સં. ૧૬૮૬માં મહાવીરસ્તુતિ વૃત્તિ, તથા ખીજી કૃતિઓ:-અનેકશાસ્ત્ર-સારસમુચ્ચ, એકાદિશતપર્યંત શબ્દસાધનિકા, ૭ કાંડમાં નામકોશ (જે. ૬૮) ઇત્યાદિ છે. (જે. પ્ર. ૬૪)

૮૮૫ સં. ૧૬૮૧માં ઉક્ત સાધુસુંદર શિ. ઉદયકીર્તિએ વિમ-લકીર્તિકૃત પદ્યવરચા પર ટીકા રચી (પી. ૫, નં. ૧૨૨). સં. ૧૬૮૪ ત. ધર્મસાગર શિ. શ્રુતસાગરે અતુર્દશી પાશ્વિક વિચાર રચ્યો (કાં. વડો.) પદ્યસાગર શિ૦ રાજસુંદરે વટપદ્ર (વડોદરા)ના દાદા પાર્શ્વપર ૪૫ શ્લોકમાં એવા સ્તવનની રચના કરી કે જેના દરેક શ્લોકનું ચોથું ચરણ ભક્તામરસ્તોત્રના દરેક શ્લોકનું પ્રથમચરણ તરીકે આવે (વે. નં. ૧૮૦૬)

૮૮૬ સં. ૧૬૮૬માં આં. મણિકવ્યંદ્ર-વિનયવ્યંદ્ર-રવિવ્યંદ્ર શિ. દેવસાગર ગણિયે કલ્યાણસાગરસુરિ રાજ્યે હેમીનામમાલા-અભિધાન ચિતામણીની વ્યાખ્યારૂપે હાલ્ધાર દેસમાં નવાનગરમાં લખાના રાજ્યે બ્રહ્મત્તિરત્નાકર નામની કૃતિ રચી (પી. ૧, ૧૩૦; વેપર નં. ૧૭૦૦; જે. ૬૧; કા. વડો.) સં. ૧૬૮૮માં ગુણવિજયે હેમવિજયકૃત વિજ-મશરિતનો અપૂર્ણ ભાગ પૂરો કર્યો અને તે સર્વપર મોતીની સ્વલ

ભાવવિજય તથા કાલિદાસનાં કાવ્યોના ટીકાકારો. ૬૦૩

નામે વિજયદીપિકા રચી એ અગાઉ પારા ૮૫૯ માં કહેવાઇ ચકું છે, તે વૃત્તિ ચારિત્ર-વિજયગણિએ શોધી વળી તેમણે કલ્પકલ્પલતા ટીકા રચી (ભક્તિવિજય ભં. ભાવ.)

૮૮૭ ત. વિજયદાનસૂરિ-વિમલહર્ષ ઉ૦-મુનિવિમલના શિ૦ ભાવવિજયે સં. ૧૬૮૯ (નિધિવસુરસવસુધા)માં રૌહિણીપુરમાં ઉત્ત-રાખ્યનસૂત્ર પર વૃત્તિ રચી કે જેમાં તેમના ગુરુભાષ વિજયહર્ષમણિએ સહાય આપી છે (વે. નં. ૧૪૧૪-૧૫ પ્ર. જૈન આ. સભા). તેમાં કથાઓ પદ્યબદ્ધ કરી પોતે મૂકી છે. તેમણે સં. ૧૬૭૯માં ષટત્રિંશતજ્ઞકવિ વિચાર તે સમયની સ્થિતિ દાખવતો રચ્યો હતો (વિવેક. ઉદ્દે; કાં. વડો.). તેઓ વિદ્વાન્ સંગ્રોધક હતા અને તે તરીકે સં. ૧૬૭૭ની જયવિજયકૃત કલ્પસૂત્રદીપિકા અને વિનયવિજયકૃત સં. ૧૬૯૬ની કલ્પસૂત્ર સુખોદિકા અને સં. ૧૭૦૮નો ભોકપ્રકાશ સંશોધ્યાં હતાં. તેમણે સં. ૧૭૦૮માં વિદ્યાપુર-વીજપુરમાં અપક-માલા કથા રચી (પ્ર. આ. સભા; ભાં. ૬, નં. ૧૩૦૪)

૮૮૮ સં. ૧૬૯૨માં (મારવાડના) પદ્માવતીપત્તનમાં રાઠોડ ગજ-સિંહ રાજ્યે આં. કલ્યાણસાગરસૂરિ-ભોજદેવ શિ. પં. ધનરાજે મહા-દેવે શક ૧૨૩૮માં રચેલી મહાદેવી-સારણી નામની જ્યોતિષની કૃતિ પર મહાદેવી દીપિકા નામની ટીકા રચી.

૮૮૯ સં. ૧૬૯૩માં ખ. શિવનિધાન ગણિ શિ. મહિમસિંહ ગણિએ સ્વશિષ્ય હર્ષવિજયાદિ માટે એકદૂત પર ટીકા રચી (ભાં. ૪ નં. ૨૮૦; પ્રત ભાં. ઈ. નં. ૨૮૦). ત. રામવિજય ગણિ શિ. શ્રીવિજયપરર ગણિએ રઘુવંશ પર ટીકા (ગુ. નં. ૧૫-૩), કુમાર-સંભવપર ટીકા (પ્રાચ: આ સમયમાં) રચી. (પ્રત સં. ૧૭૧૩ રી.

પરર શ્રીવિજયગણિ માટે સં. ૧૬૭૨માં દેવવિજય શિ. જયવિજયે આપિમંડલ સૂત્રની પ્રત લખી હતી, અને તેણે વિનયવિજયને સં. ૧૬૯૬માં કલ્પ સુખોદિકા રચવા અવસરના કરી હતી તે શ્રીવિજયનો અમ્ય તે અને વર્ષની વચમાં અચૂક સમજવાનો છે.

૧૮૮૪-૮૭ નં. ૩૩૫). સં. ૧૬૯૪માં ત. કીર્તિવિજયવાચક શિ. જિનવિજયે વાક્યપ્રકાશ સાવચૂરિ વાર્તામાં રચી (બુદ્. ૪, નં. ૨૮૦) સં. ૧૬૯૬માં ત. હીરવિજયસુરિ-કીર્તિવિજય શ્ચિ. વિનયવિજયે ઉપયુક્ત શ્રીવિજયની અભ્યર્થનાથી કદપસૂત્ર પર સુમોધિકા નામની ટીકા રચી કે જે ઉક્ત લઘુવિજયે શોધી. (વિ. નં. ૧૪૪૩-૪૪ પ્ર. જૈન આ. સભા અને આં. સમિતિ)

૮૯૦ સં. ૧૬૯૭માં ત. વિજયસિદ્ધસુરિ-ઉદયરચિ શિ. હિત-શ્ચિએ ષડાવશ્યક સૂત્ર પર વ્યાખ્યા (વિવેક. ઉદે.), આ સમય લગભગ ઉક્ત રત્નચંદ્રના શિષ્ય અણ્ણિકમચંદ્રે કલ્યાણમંદિર સ્તોત્ર પર દીપિકા (કાં.વડો), અને તેના શિષ્ય દાનચંદ્રે ત. વિજયસિદ્ધસુરિ રાજ્યે સં. ૧૭૦૦ માં જ્ઞાનપંચમી કથા (વરહત ગુણમંજરી કથા) રચી. સં. ૧૬૯૯માં કલ્યાણવિજય ઉપાધ્યાયના શિષ્ય ધનવિજયે રાજનગરના ઉભા (ઉસમા) પુરમાં ધર્મોપદેશ લેશ નામનું આભાણુશ્લોક ૧૦૮ શ્લોકમાં રચ્યું. (પ્ર. આં. સમિતિ નં. ૪૯) ૧૭૦૦ના વર્ષમાં આં. ઉદયસાગર શિ. પદ્મસાગરે જીવાભિગમ સૂત્ર પર ટીકા રચી (મુનિ કપૂરવિજય ભં. પાણીનાણા.) આ શ્લોકના અંતમાં ખં. જિનરાજસુરિના શિષ્ય નયકુંજર ઉપાધ્યાયે જાવડ અને તેના પુત્ર હીરના કહેવાથી પ્રવચનસાર રચ્યો. (કાં. ડાણી)

પ્રકરણ ૭ મું.

મધ્યકાલીન (૧૬મી સદી)નું ગૂજરાત સાહિત્ય.

વસ્તુ છંદ ગોડી રાગ-ભરૂરતાલેન ગાયલે.
 દેવ નિર્મિત દેવ નિર્મિત, ગમને આતિ ઉતુંગ,
 ધર્મધ્વજા જન મનહરણી, કનકદંડવત સહસ્ત્ર જ્યેષ્ઠ,
 રણગણુંત કિંકિણીનિકર, લલુપતાકયુત નયનભૂષણ,
 જિમ જિન આગલ સુર વહે, તિમ નિજ ધન અનુસાર
 નવમી પૂજા ધ્વજતણી, કહે પ્રભુ । હું અમદ તાર.

—સાંભવ્યંદ્રકૃત સત્તરમેલી પૂજા.

હું જિનવદનકમલિની જેવી, હું સરસતિ સુરનરપતિ સેવી,
 હું કવિજનમાતા સુઅહેવી, દિધિ મુઝ નિર્મલ પ્રતિભા જેવી.

વસ્તુ

—સાંભવ્યંદ્રકૃત સાધુવંદના.

દેવિ સરસતિ દેવિ સરસતિ સુમતિદાતાર,
 કાસમીર મુખમંડળી બ્રહ્મપુત્રિ હરિ વીણ સોહધ,
 મોહન તરવર મંજરી મુખ મયંક ત્રિલોચન મોહધ,
 પયપંક્જ પ્રભુમી કરી આણી મન આણુંદ
 સરસ ચરિત્ર રંગાર રસ પશ્યિસુ પરમાણુંદ.

—કુશલલાલકૃત મહાધવાનલ કથા.

નિર્મલ જલ ગંગાતણુક, રાજકંસિ જિણિ પિહ્લ રે
 તે ઉછળ જલિ કિમ પીયઈ, મલ સેવાલ અશુષ્કરે
 ધર્મપ્રસાદઈ દિનિ દિનઈ.

—ગુણવિનયકૃત કમંચંદ્રપ્રબંધ

૮૯૧. ગૂજરાતી ગદ્યસાહિત્ય—આ સત્તરમા સદીકમાં
 સંસ્કૃત પ્રાકૃત શૈલીના અનુવાદ એટલે બાળાવબોધ-ટપ્પા થયા છે
 જેમકે:—તં કુશલજીવન ગણિએ સમતિકા નામના કર્મગ્રંથ પર
 સં. ૧૬૦૧ માં (તેજ વર્ષમાં લખેલી પ્રત લે. નં. ૧૫૮૫),

સોમવિમલસૂરિએ સં. ૧૬૨૫માં કલ્પસૂત્ર પર અને તે ઉપરાંત દશવૈકલિકસૂત્ર પર, પાર્શ્વચંદ્ર શિષ્ય સમરચંદ્રે સંસ્તાર પ્રકીર્ણક-પત્રના પર (પ્રત લઁ સં. ૧૬૪૯ નં. ૮૮૪ સન ૧૮૯૨-૯૫ ઇાં. ઈ.), ૫^મ કુશલવર્ધન શિષ્ય નૃગર્ષિ ગણિએ સં. ૧૬૫૩માં સંગ્રહિણી પર, ત. કનકકુશલે સં. ૧૬૫૫ માં વરદતથુલ મંજરી કથા, સૌભાગ્યપંચમી કથા અને જ્ઞાનપંચમી કથા પર (લીં પાટલુ), પાર્શ્વચંદ્રની પરંપરામાં અવલુ શિષ્ય મેધરાજે સં. ૧૬૫૯ આસપાસ સમવાયાંગ, રામપસેણી, આપપાતિક, ઉત્તરાધ્યયન એ સૂત્રો પર અને ૧૬૬૧ માં નવતત્ત્વ પ્રકરણ પર (વીરમગામ લાયખેરી) અને ૧૬૭૦ આસપાસ ક્ષેત્રસમાસપર, ડું^મ શ્રીપાળઋષિએ સં. ૧૬૬૪ માં કરેલા દશવૈકલિક સૂત્ર પર (લીં.), ૧૦ તં વિદ્યારતનગણિ શિષ્ય કનકસુંદરગણિએ પથુ સં. ૧૬૬૬માં તેજ સૂત્ર નામે દશવૈકલિક પર, ધર્મસાગર ઉપાધ્યાય શિષ્ય શ્રુતસાગરે ૧૬૭૦ માં ઋષિ-મંડલ પર, પ્રસિદ્ધ શાંતિચંદ્ર ગણિના શિષ્ય રત્નચંદ્રગણિએ સં. ૧૬૭૬ ના પોશ શુદ્ધ ૧૩ ને દિને સુરતમાં રચેલો સમ્પત્તિ રત્ન-પ્રકાશ નામનો સમ્પત્તિ સામતિ પર (હાં. વડો.), ખં હર્ષતિલક ગણિશિષ્ય રાજહંસોપાધ્યાયે ખં જિનરાજસૂરિ રાજ્યે (સં. ૧૬૭૪ ને ૧૬૯૯ વચ્ચે) દશવૈકલિક સૂત્ર પર (હાં. બં.), સં. ૧૬૭૮માં શ્રીસારે ગુણરથાન કમારોહ પર (પાટલુ હાં.), ખં હર્ષવલ્લભ વાયકે રાજનગરમાં સં. ૧૬૯૨ માં ઉપાસકદશા સૂત્ર પર (હાં. બં.), કલ્યાણવિજય ઉપાધ્યાય શિષ્ય ધનવિજયે સં. ૧૭૦૦ માં સમતિકા નામના કર્મત્રય પર એમ બાલાવમોષો રચ્યા છે.

૮૯૨ સં. ૧૬૯૫ માં લોકાશાહના પક્ષમાં શિવજી ઋષિને અમદાવાદમાં તેના ગચ્છનાથકર્તૃ પદ અપાયું અને ધર્મસિંહે જૂદી શાખા કાઢી કે જે શાખા ‘કરિયાપરી સમુદાય-સંપાડો’ એ નામથી ઓળખાઈ. તે ધર્મસિંહ મુનિએ ૨૭ સૂત્રના ગૂજરાતી ગદ્યમાં ૮ખા-બાલાવમોષ રચ્યા અને ગૂજરાતી ગદ્યમાં બીજા ત્રણે નામે સુમ-

વાયાંમ સૂત્ર-વ્યવહાર સૂત્ર તથા સૂત્રસમાધિની હુંડીઓ, ભગવતી-પત્રવણા-કાણ્યાંગ-રાયપમેણી-જીવાભિગમ-જંબૂદ્વીપ પત્રતિચંદ્રપત્રતિ-અને સૂર્યપત્રતિના પંત્રો, દ્રૌપદી તથા સામાયિકની ચર્ચા, સાધુસમાચારી, ચંદનપત્રતિની ટીપ લખ્યા. (જુઓ રા. વાડીલાલની એ નોંધ.)

૮૬૭ ઉપરના સિવાય કર્તાના નામ વગરના જૂદા જૂદા વર્ષમાં લખાયેલા અનેક બાળાવગોષો ઉપલબ્ધ થાય છે.

૮૯૪ સ્વતંત્ર ગદ્ય વિવરણ કે અખંડ ચર્ચાએ પણ રચાયેલી કૃતિઓ જોવામાં આવે છે: મતિસાગર લઘુજાતક નામના જ્યોતિષ-ગ્રંથનું વિવરણ ગૂજરાતી ગદ્યમાં વચનિકા રૂપે સં. ૧૬૦૫ આસ-પાસ કરેલું છે (મુનિ જયવિજય સંગ્રહ). કુશલમાણિક્યના શિષ્ય સ્વદેવકુશલે સિદ્ધાંત શ્રુત હુંડિકા નામનો ગ્રંથ ગદ્યમાં કરેલો છે તેમાં હુંડક મતનું ખંડન પ્રમાણે આપી કરેલું છે (ખેડા અને લીં. ભંડાર જય. સંગ્રહ). ધર્મસાગર ઉં ના શિષ્ય લલિષસાગર ખરતરગચ્છ વાળા સાથે ચર્ચા કરવા માટેના પ્રયત્નોનો નિર્બંધ લખ્યો છે (પુરા-તત્ત્વ પુ. ૩ અંક ૪ લેખ નામે 'જૂની ગૂજરાતીમાં એક ઐતિહાસિક ચર્ચા' પ્રસિદ્ધ જાનુઆરી ઉપાધ્યાયના શિષ્ય સિદ્ધિચંદ્રે ગૂજરાતી ગદ્યમાં સંક્ષિપ્ત કાદંબરી કથાનક રચ્યું છે—'નવનવ રસ સંપુક્ત કાદંબરીની કથા ધણી કહણુ હોઈ' તે માટે મંદણદિને પ્રોત્સાહને અર્થે સંક્ષેપે લોકભાષામાં આ પ્રબંધ કર્યો છે'. (લ. સં. ૧૭૪૭ ની પ્રત પરથી પ્રકાશિત પુરાતત્ત્વ પુ. ૫ અંક ૪). આ પ્રબંધની 'ભાષા સરલ અને શુદ્ધ છે. વાક્યરચના વ્યવસ્થિત અને પ્રવાહબદ્ધ છે તેથી આને અમરના સમયની ગૂજરાતી ભાષાના એક સુંદર નમુના તરીકે ગણી શકાય.' (શ્રી જિનવિજય)

૧૯૮. ગૂજરાતી કાવ્યસાહિત્ય—આ શતકમાં જોતોના હાથથી રચાયેલાં ગૂજરાતી કાવ્યો એટલાં પુષ્કળ છે કે તે સર્વનો નામનિર્દેશ પણ રથલસંકેચને લીધે અત્રે કરી શકાય તેમ નથી; તે માટે મારો 'જૈન ગૂર્જર કવિઓ-પ્રથમ ભાગ' પૃ. ૧૮૧ થી

પદ્દત્તે તો હવાલો વાચકને આપું છું. તે સંબંધી જે સવિસ્તર કહેવાનું છે તે હવે પછી પ્રકટ થનાર 'જૈન ગૂર્જર કવિઓ'ના ત્રીજા ભાગની પ્રસ્તાવનામાં આપવાની ધારણા છે. અત્ર પ્રથમ માત્ર કવિઓનાં નામ તેમની કવિત્વકાલનાં વર્ષો સહિત અત્યારસુધીની શોધ પ્રમાણે ગણાવીએ;—

૮૯૬ સોમવિમલસૂરિ—કાવ્યકાલ સં. ૧૫૯૧ થી ૧૬૩૩
 વિનયસમુદ્ર ૧૫૯૯-૧૬૦૫, સુમતિમુનિ તેમજ દર્શનકવિ ૧૬૦૧,
 હેમરત્નસૂરિ ૧૬૦૩-૧૬૪૭, ગુણવિમલ ૧૬૦૩, પુણ્યસાગર ૧૬૦૪,
 વિમલચારિત્ર ૧૬૦૫, મતિસાગર ૧૬-૫-૧૬૧૬, સિદ્ધિસૂરિ ૧૬૦૬-
 ૧૬૨૩, હીરકલશ ૧૬૦૭-૧૬૩૬, હેમરાજ તેમજ શુભચંદ્રાચાર્ય
 ૧૬૦૯, દેવીદાસ દિગ્ગ ૧૬૧૧, પ્રીતિવિજય તેમજ ભાનુકુમારશિષ્ય
 ૧૬૧૨, નયસુંદર ૧૬૧૨-૧૬૬૫, હર્ષરાજ ૧૬૧૩, જયવંતસૂરિ
 ૧૬૧૪-૧૬૪૩, કુશલલાભ ૧૬૧૬-૧૬૨૫, નનસૂરિ, લાવણ્ય-
 કીર્તિ તેમજ વિનયસાગર ૧૬૧૭, સાધુકીર્તિ ૧૬૧૮-૧૬૨૪,
 મદ્ધિદાસ તેમજ દેવશીલ ૧૬૧૯, આણંદસોમ ૧૬૧૯-૧૬૨૨,
 રંગવિમલ ૧૬૨૧, ભીમ ભાવસાર ૧૬૨૧ પછીથી ભીમજીઋષિ
 ૧૬૩૨-૧૬૩૬, રત્નસુંદર ૧૬૨૨-૧૬૩૮, જ્ઞાનદાસ ૧૬૨૩,
 રત્નપ્રભ શિષ્ય ૧૬૨૪, સુમતિકીર્તિસૂરિ ૧૬૨૫-૧૬૨૭, હરજી
 ૧૬૨૫-૧૬૪૧, ભવાન ૧૬૨૬, કુંગર ૧૬૨૯, મહેશ્વરસૂરિ શિષ્ય
 ૧૬૩૦, પુણ્યરત્નસૂરિ ૧૬૩૭-૧૬૪૦, હર્ષસાગર, વિનાયકુશલ,
 દેવેન્દ્ર, મંગલમાણિક્ય ૧૬૩૮, કનકસોમ ૧૬૩૮-૧૬૪૮, સારંગ
 ૧૬૩૯-૧૬૫૧, કેમલહર્ષ ૧૬૪૦, પદ્મસુંદર ૧૬૪૦-૧૬૪૨, ધર્મ-
 રત્ન, વિજયશીલ ૧૬૪૧, વચ્છરાજ ૧૬૪૨-૧૬૪૮, કેશ્યાણુદેવ
 ૧૬૪૩, સકલચંદ ૧૬૪૩ આસપાસ, વિજયશેખર ૧૬૪૩-૧૬૯૪,
 વિનયશેખર ૧૬૪૩-૪૪, હેમશ્રી સાદવી, કુશલસાગર ૧૬૪૪,
 મનજીઋષિ ૧૬૪૬, હેમાણંદ ૧૬૪૬-૧૬૫૪, રાજસાગર ૧૬૪૭,
 પરમામુનિ ૧૬૪૮, પ્રીતિવિમલ ૧૬૪૯-૧૬૫૬, -લખિષકસ્તોલ,

૧૭ મા શતકના ગૂજરાતી જૈન કવિઓ. ૬૦૭

૧૬૪૯, કલ્યાણચંદ્ર ૧૬૪૯, કલાકુશલ ૧૬૪૯-૧૬૮૫, માહાવજી
 ૧૬૫૦ લગભગ, માવદેવ ૧૬૫૨ પહેલાં, ધર્મદાસ, નરેન્દ્રકીર્તિ,
 ઉજવણશ્રાવક, પુંગ્ગતપિ, વિવેકહર્ષ, પરમાણુદ ૧૬૫૨, જયવિ-
 જય ૧૬૫૨-૧૬૬૧, નયવિજય, જમચંદ, વસ્તુપાલ બાહ્ય
 ૧૬૫૪, જ્ઞાનસાગર ખીખ ૧૬૫૫-૧૬૬૪, ગુણુવિનય ૧૬૫૫-
 ૧૬૭૫, લલિતપ્રભ ૧૬૫૫, નચુંદાચાર્ય ૧૬૫૬, ક્ષેમકુશલ, કુંવરજી
 ૧૬૫૭, સમયસુન્દર ૧૬૫૮-૧૭૦૦, મુનિશીલ ૧૬૫૮, મેઘરાજ
 ૧૬૫૯-૧૬૬૭, પ્રેમવિજય ૧૬૫૯-૧૬૭૭, જયવિજય ૧૬૬૦,
 હેમવિજય ૧૬૬૧, મેઘરાજ ૧૬૬૧-૧૬૬૭, સહજકીર્તિ ૧૬૬૧-
 ૧૬૮૪, સમયરાજ, હર્ષવશ્વત ૧૬૬૨, કનકસુંદર ૧૬૬૨-૧૬૬૭,
 વિમલચારિત્ર, જીવરાજ ૧૬૬૩, હીરોશ્રાવક ૧૬૬૪, કલાશીલ
 ૧૬૬૪-૧૬૬૭, વિજયસાગર ૧૬૬૪-૧૬૬૯, કામોદર અપરનામ
 કલાસાગર ૧૬૬૫-૧૬૬૯, વિમલકીર્તિ ૧૬૬૫, પુણ્યકીર્તિ ૧૬૬૬-
 ૮૧, સુંદર ૧૬૬૬, સ્વપ્નભદાસ ૧૬૬૬-૧૬૮૭, જીવનકીર્તિ ૧૬૬૭-
 ૧૭૦૬, શાંતિકુશલ ૧૬૬૭-૧૬૭૭, સંઘવિજય ૧૬૬૯-૧૬૭૯,
 વિજયમેરૂ ૧૬૬૯-૧૬૮૯, માન સં. ૧૬૭૦-૭૫, ગંગદાસ ૧૬૭૧,
 સિંહપ્રભોદ, કૃપાસાગર ૧૬૭૨, વિદ્યાકીર્તિ ૧૬૭૨-૧૬૭૫, વિદ્યા-
 સાગર ૧૬૭૩, વિવેકવિજય, રત્નસાર શિષ્ય ૧૬૭૫, જયસોમ
 ૧૬૭૬, ગુણુસાગરસુરિ, જયસોમ ૧૬૭૬, સુધનહર્ષ ૧૬૭૭, પુણ્ય-
 સાગર ૧૬૭૭-૧૬૮૯, આણુંદવદ્ધન, કર્મસિંહ ૧૬૭૮, જિનરા-
 જસુરિ ૧૬૭૮-૧૬૯૯, અમરચંદ્ર ૧૬૭૮-૧૬૭૯, ગુણુવિજય
 ૧૬૭૮-૧૬૮૩, લલિતકીર્તિ, લાલચંદ ૧૬૭૯, રાજસિંહ ૧૬૭૯-
 ૧૬૮૭, જિનોદયસુરિ ૧૬૮૦, નારાયણ ૧૬૮૨-૧૬૮૪, કેશરાજ
 ૧૬૮૩, શીસાર ૧૬૮૪-૧૬૮૬, કલ્યાણ ૧૬૮૫-૧૬૯૭, સ્થાન-
 સાગર ૧૬૮૫, સુમતિહંસ, વાનો શ્રાવક ૧૬૮૬, રામચંદ ૧૬૮૭,
 હુણુસાગર, ચંદ્રકીર્તિ ૧૬૮૯, દર્શનવિજય ૧૬૮૯-૧૬૯૭, પ્રેમ-
 મુનિ ૧૬૯૧-૯૨, લખિંધવિજય, કમલવિજય; કનકકીર્તિ, ધર્મસિંહ
 ૧૬૯૨, રામદાસ ૧૬૯૩, રાજરત્ન ૧૬૯૫, હેમચંદ ૧૬૯૫-૯૬.

ભાવવિજય ૧૬૬૬-૧૭૩૫, વિવેકચંદ્ર, મતિપીત્તિ, કનકસુંદર, કેશવ ૧૬૯૭, દેવરત્ન ૧૬૯૮, ત્રિકમ ૧૬૯૮-૧૭૦૬, અને તેજચંદ ૧૭૦૦. આ પૈકી નવસુંદર માટે, કુશલલાલ, જ્યોતિર્જય અને સમયસુંદર માટે, તથા ઝડપભદ્રાસ માટે વિસ્તારથી લખેલા મારા નિબંધો આનંદકાવ્યમહોદધિ મૌકીક ૬, ૭ અને ૮ માં અનુક્રમે જુઓ.

૮૬૭ ભક્તિમાર્ગનો ઉદય આ શતકમાં વિશેષ થયો. વદ્ધબી સંપ્રદાયનો પ્રવેશ ગૂજરાતમાં થઇ ચૂક્યો હતો. ભક્તિની અસરથી એક વિશિષ્ટ સાહિત્ય આ શતકમાં જૈનોમાં ઉદ્ભવ્યું તે 'પૂજા'-સાહિત્ય છે. ખં સાધુકીર્તિએ સં. ૧૬૧૮ માં અને તે અરસામાં ત. સકલચંદ્રે સત્તરભેદી પૂજા રચી. મંદિરમાં પ્રભુની પૂજા કરવાના ૧૭ પ્રકાર-હવણ, ચંદનવિશેષન, ચતુષ્પદ્ય, ગંધ-વાસ (સુવાસ), પુષ્પ, પુષ્પમાલ, કુસુમ અંગરચના (કુસુમઅંગી), ચૂર્ણ, શ્વજ, આભૂષણ, કુસુમગૃહ, કુસુમમેષ, અષ્ટમંગલિક, ધૂપદીપક, ગીત, નૃત્ય, અને વાદ્ય-એમ દરેકથી પૂજા કરવાનાં રત્નિ-ગીતો, ભક્તિપ્રેરક ઉર્મિગીતો રચાયાં. આની પહેલાં પંદરમા શતકમાં પ્રતિમાને સ્નાન કરાવી થતી પૂજા-સ્નાત્રપૂજા શ્રાવકકવિ દેપાલે રચી છે કે જેમાં વચ્છભંડારી કૃત પાર્શ્વનાથ કળશ અને સ્નાત્રકર સૂરિકૃત આદિનાથ જન્માભિષેક કળશ નામની કૃતિઓ મિશ્રિત થઇ છે; અને ૧૭ મા શતકમાં જૂની-અપભ્રંશ ભાષામાં જયમંગલસૂરિકૃત મહાવીર જન્માભિષેક થયો છે. આમ જન્માભિષેક, સ્નાત્રપૂજા, અને પછી સ્નાત્રભેદી પૂજા ઉત્તરોત્તર ભાષાસાહિત્યમાં આવ્યા પછી ૧૮ મા શતકમાં ચરણવિજયકૃત નવપદપૂજા ને દેવચંદ્રકૃત સ્નાત્રપૂજા અને ૧૯ મા શતકમાં વીરવિજયે ૬૪ પ્રકારી, ૬૬ પ્રકારી વગેરે જાતજાતની પૂજાઓ રચી છે કે જે સંબંધમાં હવે પછી તે તે શતકમાં કહેવામાં આવશે.

૮૯૮ લોકકથા સાહિત્ય-આ શતકમાં પૂર્વના શતકો કરતાં વિશેષ થયું છે. મતિસારે સિદ્ધરાજના રૂદ્રમાલની પુતલી કંપૂરમંજરીનો રાસ સં. ૧૬૦૫ માં, અને તેના કરતાં વિશેષ વિસ્તારથી સિદ્ધરાજ,

[illegible]

[ଆମର ସ୍ୱାଧୀନତା ପାଇଁ ଶ୍ରୀ ମଦନ ମୋହନ ମଲ୍ଲିକଙ୍କୁ ଧନ୍ୟବାଦ ଦେଉଛୁ]

હેમચંદ્ર આદિની કથાથી અંતર્ગત એવો કપૂરચંદ્રનીનો રાસ કનક-
સુંદરે સં. ૧૬૬૨ માં રચ્યો. સં. ૧૬૧૬ માં સિદ્ધિસૂરિએ સંસ્કૃત-
પરથી સિંહાસનજત્રીથી રચી બ્યારે હુરકલશે સં. ૧૬૩૬ માં અને
સંધ (સિંહ) વિજયે પણ સં. ૧૬૭૮ માં સિંહાસનજત્રીથી વિસ્તા-
રથી બનાવી, કુશલલાએ સં. ૧૬૧૬માં માધવાનલ કથા અને ૧૬૧૭
માં માર્કોલાની ચોપાઈ, સં. ૧૬૧૯ માં દેવશીલની-સં. ૧૬૪૬માં
હેમાણંદની, અને સં. ૧૬૭૨ સિંહપ્રભોદની વેતાલપંચતીરી, સં.
સં. ૧૬૨૨ માં રતનસુંદર કૃત અને સં. ૧૬૪૯ માં વચ્છરાજે રચેલી
પંચોપાખ્યાન (પંચતંત્ર) ચોપાઈ અને સં. ૧૬૨૩ આસપાસ જ્ઞાન-
દાસનો જોયરિતરાસ, સં. ૧૬૩૮ માં ઉક્ત રતનસુંદરની શુક્યહોતરી
(જુઓ મારો લેખ નામે 'શુકસમિતિ અને શુક્યહોતરી'
જૈનયુગ પુ. ૩ પૃ. ૧૫૧) અને મંજલમાણિક્યનો વિક્રમરાજ
અને ખાપરાચોરનો રાસ, માલદેવકૃત વિક્રમચરિત્ર પચ્ચંકકથા, સં.
૧૬૪૧ માં હુરજની વિનોદચોત્રીથી કથા (૩૪ કથા) કે જે માટે
કવિ કહે છે કે 'તે શુક્યહોતરી, નીતિશાસ્ત્ર (પંચતંત્ર), વેતાલકથાદિ
કરતાં જુદી ભાતવાળી અપૂર્વ સુખતર કથા છે', સં. ૧૬૪૭ માં
હેમરતનની ચારણી ઇતિહાસ-કથા જેની ચોરાબાદલ કથા (પદમણી
ચો.), સં. ૧૬૫૧ માં ઉક્ત સારંગની જોજપ્રમંથ ચો. અને ૧૬૫૪
માં ઉક્ત હેમાણંદકૃત જોજચરિત્રરાસ (જોજપ્રમંથ પરથી), સં. ૧૬૬૭
માં કનકસુંદરનો સગાલસાહરાસ, સં. ૧૬૭૫ આસપાસ બદ્રસેનકૃત
અદ્વનમલપાત્રિનો રાસ, સં. ૧૬૭૮ માં રાજસિંહે કરેલો વિદ્યા-
વિદ્યાસ રાસ, સં. ૧૬૮૩માં શુણ્ણિજ્યકૃત જ્યંત્રદરાસ, સં. ૧૬૮૮(૧)
માં ઉક્ત સંધવિજયે રચેલ વિક્રમસેન-ચનિશ્વરરાસ, સં. ૧૬૯૭માં
કેશવમુનિકૃત સદેવંત સાવલિગારાસ આદિ છે. આ સર્વ કવિઓ,
૧૮ મા શતકમાં થયેલા સુડાનહોતરી, સિંહાસનજત્રીથી એટલે જત્રીશ
પુતળાની વાતો, મડાપચીથી આદિ અનેક વાતોના રચનાર શ્રામજ-
બદ્ધના પુરોગમી છે.

૮૫૯. પારા ૭૮૧ માં અને ઉપરના પારામાં અનુક્રમે સોળમા શતક-ના લોક-સાહિત્યની કૃતિઓ જોઇ. અઢારમા સદ્કાની તે કરતાં વધુ સંખ્યામાં છે તે હવે પછી જોઇશું. લોક-સાહિત્ય એ લોક-શિક્ષણનું સરસ છતાં સચોટ અંગ છે. તે દ્વારા ધર્મ અને નીતિનું જ્ઞાન વાર્તાના રસ સાથે આપી શકાય છે તેથી સામાન્ય રીતે તેની અસર શિષ્ટ ગંભીર સાહિત્યથી અનભિન્ન એવી જનતાના હૃદય પર ન છુંસાય તેવી થાય છે. આ હેતુએ પ્રાકૃત અને સંસ્કૃતમાં જૈન વિદ્વાનો—સંસારીથી અસંજ્ઞા છવન ગાળનાર છતાં સંસારીને ધર્મનીતિ પ્રત્યે વાળવા તેઓપર સતત વ્યાખ્યાન પ્રવાહ ચલાવ્યે જનાર સાધુઓએ અનેક કથા-ગ્રંથોની રચના કરી. જૈનોના ૬૩ શત્રુકા પુરુષ (આંગ-ળીચીંધ નામી મહાજનો) ચરિત કે જેમાં રામચરિત્ર (પદ્યચરિત) અને પાંડવ ચરિત્ર અત્યંત થાય છે તેમનાં કથાનકાર્થો^{૫૨૩} વાર્તા-પ્રેમ તેમણે પોષ્યો છે એટલુંજ નહિ, પરંતુ તે પુરાણ જનોની-લોકોત્તરોની કથા સિવાયની સ્વતંત્ર યા ઇતિહાસમિશ્રિત લોકકથાઓ^{૫૨૪}—પ્રેમ કથાનકો, વીર વાર્તાઓ, લોકકથાના નાયક-વત્સરાજ, ઉદયન અને પછી પરાક્રમી (વિક્રમે-પરકુઃખભંજન) વિક્રમાદિત્યના ચરિત્ર સાથે ગુંથીને-સ્વતંત્ર ધડી કાઢીને અનેક પૂરી પાડી છે.

પરકુ ઇ. ત. વિ. સં. ૬૦ માં જિભલાંકસુરિ કૃત પ્રા. ખમચરિયં (પારા ૧૭૩) રામચંદ્રનું ચરિત્ર પૂરું પાડે છે; જિનશદ્દ ક્ષણિ ક્ષમાશ્રમણની પહેલાં થયેલ સંબંધાસ ગણિ કૃત કૃષ્ણના પિતા વસુદેવના પ્રવાસરૂપી વસુ-દેવ હિંડોને પ્રથમ ખંડ અને ધર્મસેન ગણિ મહત્તર કૃત બીજા ખંડ પણ પ્રાકૃતમાં છે; પછી શીલાંકચાર્યે ચલપન્ન મહાપુરિસ ચરિયં પ્રાકૃતમાં રચી તેમાં ૨૪ વીરકથા, ૧૨ ચક્રવર્તિઆ, ૬ વાસુદેવો (૬ પ્રતિવાસુદેવોને ગીણુ રથાને મૂકીને) તથા ૬ બલદેવોનાં ચરિત્ર આપ્યાં છે. (પાશ ૨૪૪); હેમા-ચાર્યે સંસ્કૃતમાં ત્રિપદિ સલાક પુરુષ ચરિત રચીને કલ્પ ૫૪ સાથે ૬ પ્રતિવાસુદેવોનાં જ્ઞાતાં આપી ૧૩ મહાજનોનાં ચરિત્ર પૂરાં પાડ્યાં છે અને પછી તે બધા પદ્યી પુષ્કળ રચનાઓ સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતમાં થઇ છે.

પરકુ સ્વતંત્ર કથાનાં ઉદાહરણ—પાદ્મિસાચાર્યની તરંગવલી-તરંગ-મથોલા કથા (પારા ૧૧૦), ક્ષણિવચિન્દ સુરિની કુવલયમ્બા (પારા ૧૮૨)

૯૦૦. આ પ્રાકૃત સંસ્કૃત કથાસાહિત્ય પરથી દેશી ભાષામાં અનેક કવિઓએ અનુવાદરૂપે, સારરૂપે, યા તેનું ઓળખું રાખી મિત્ર પ્રતિમિત્ર રૂપે ઘણી વાર્તાઓ લોકોના સિદ્ધાન્તો ઉતારી છે. કોઈએ કોઈ રાજકુમારોની પ્રસન્નતા ખાતર રચી છે. દા. ત. ગૂજરાતીમાં કુશલલાલની માધવાનળ કથા અને ઢોઢા માણીની કથા બંને 'માદવ રાવિલ શ્રી હુરરાજ, જોડી તાસ કુતુહલ કાન્નિ'—એટલે જોસ-લમેરના રાજકુમાર ને પછી થયેલ રાજ હુરરાજ માટે રચાઈ છે; તે બંને શિષ્ટશૈલીની લોકવાર્તાઓ છે. તે પૈકી 'માધવનલ કથા શામ-ળભટ્ટની તેજ સંક્ષિપ્ત કથા સાથે સરખાવતાં શામળભટ્ટની ઝાઝા માલ વગરની જણાય છે' (સ્વ. ચીમનલાલ દલાલ), જ્યારે શ્રી કૃષ્ણલાલ ઝવેરી તે કવિની તે કથાઓ સંબંધે જણાવે છે કે 'જેન સાધુઓ સાધુવ સંપૂર્ણ અંશે પાળવા છતાં સંસારનું જ્ઞાન સંસા-

હરીભદ્રસૂરિની સમરાઈવ્યકથા (પાસ ૧૬૮) એ ત્રણે પ્રાકૃતમાં, હનપાલની તિ-લકમંજરી સંસ્કૃતમાં (પાસ ૨૭૩-૭૭), અને સં. ૧૧૨૩માં પ્રાકૃત સમરાઈવ્ય કથા પરથી સાધારણ-પાછળથી પ્રસિદ્ધ થયેલ સિદ્ધસેનસૂરિએ ૧૧ સંધિમાં જિલાસવર્ધ કથા અપભ્રંશમાં (પાસ ૨૬૫ અને ૪૭૬) રચી છે. વગેરે. ઐતિહાસિક પ્રબંધ જેવા કે અભાવ્યંદ્રનું અભાવકચરિત (પાસ ૫૬૬) વગેરેને એક બાબુ રાખી-ઈતિહાસમિશ્રિત લોકકથાઓ એરડુંગદૃત પ્રબંધવિંતામણી (પાસ ૬૨૭), રત્નશેખરકૃત અતુલિંચિત પ્રબંધ (પાસ ૬૪૨) આદિમાં સાંપડે છે. વિક-મના ચરિત સાથે ગુચેડી લોકકથાઓનાં ઉદાહરણોમાં સં. ૧૨૬૦ અથવા ૧૨૬૪ માં એક જોન કર્તાએ પંચદાત્મક વિક્રમચરિત (મ. હી. હં.; વડો-દરા ઓરી. ઈન્સ્ટીટ્યૂટ), ત. દેવસુંદરસૂરિના સિંધ હેમંતસૂરિએ પ્રાચીન મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃતમાં રચાયેલી સિદ્ધાસન કાવિશિકા પરથી સં. ૧૪૫૦ આસપાસ સંસ્કૃતમાં ગદ્યપદ્યયુક્ત રચેલી તે નામની કથા કે જેમાં 'સિદ્ધાસન બત્રીશી'ની વાર્તાઓમાંની ઘણીકની મૂળ છે, સં. ૧૪૭૧ અર-સામાં દેવમૂર્તિકૃત વિક્રમચરિત (પાસ ૬૮૨) અને હેમંતસૂરિની કથા પરથી સં. ૧૪૬૦ માં શામળદ્રસૂરિએ રચિત હોમોઈમાં વિક્રમચરિત, તથા તેમને જોડે ત્રણ નામે પંચદાત્મક છત્ર પ્રબંધ (પાસ ૬૮૭) વગેરે છે. આપેલી સં. ૧૨૬૦-૬૪ માં બનેલી ઉપરની કૃતિ પરથી શામળભટ્ટે પોતાની સં. ૧૭૭૭ થી ૧૭૮૫ માં રચેલી સિદ્ધાસન બત્રીશીમાંની પાંચમી પંચદંડની કથા લખી જણાવે છે.

રીઓને પણ કુદી જમ એવા ઉંડા પ્રકારનું બતાવે છે. કુસલલાબની શૃંગારરસની જમાવટ એ માહિતીની એક સામીતી છે.' (આનંદ-કાવ્ય મહોદધિ મૌં ૭ નો ઉપોદ્ધાત); છતાં તેમનો શૃંગાર મર્યાદિત અને સભ્ય હોય છે-એટલો અમર્યાદિત નથી હોતો કે-જેમ નર્મદ જેવાને પણ શામળબટ માટે કહેવું પડ્યું કે 'શામળબટ કેટલીક વાર્તાઓ ન લખી હોત તો સાઈ' તેમ-જૈન સાધુઓ માટે કાઠને કહેવું પડે. કથાઓને આલેખતાં જૈન મુનિઓ તે દરેકમાં અમુક સદ્-ગુણનો મહિમા દર્શાવે છે. શ્રી હરગોવિન્દ કાંટાવાળા કહે છે કે 'વિશેષમાં જૈન સાધુઓ જેમ અમુક સદ્ગુણનું પ્રતિપાદન કરે છે, તેમ આ (કુસલલાબની માધવાનળ કથાના) ગ્રંથમાં શીળનો મહિમા બતાવ્યો છે, એટલે તે બાબતમાં તે (જૈન કવિ) શામળબટ કરતાં ચઢે છે...' (સાહિત્ય સને ૧૯૧૪ અને ૧૫.) જ્યવંતસરિએ શીલ-વતીના ચરિત્ર રૂપે (અભિનવ) શૃંગારમંજરી એ નામની સં. ૧૬૧૪ માં કરેલી કૃતિ છટાદાર સરસ રચના છે. કવિ બિલ્હણની પંચાશિકા નામની પ્રેમકથા વર્ણવત્રા સ્ફારંગે સં. ૧૬૩૯ માં તે પર ચોપાછ કરી છે. કેાકશાસ્ત્ર (કામશાસ્ત્ર) પર પણ નર્મદાચાર્યે સં. ૧૬૫૬ માં ચોપાછ બનાવી છે.

૯૦૧. રા. મંજુલાલ મજમુદાર કહે છે કે "ગુજરાતી સાહિત્યમાં પદ્યાત્મક લોકવાર્તાઓનું Metrical Romances નું સાહિત્ય વિશાલ છે. એમાંનું મોટા ભાગનું સાહિત્ય વિરક્ત અને અસંગ જીવન ગાળનારા જૈન સાધુઓને આભારી છે. ધર્મલાબને માટે રાજ્યાશ્રય મેળવવાના ગૌણ હેતુથી કેટલાક જૈન યતિઓએ રાજદ્વારી પુરુષોના ચિત્ત વિનોદને સાર (ઉદા. માં કુસલલાબે કર્યું તેમ) આવી વાર્તાઓ રચ્યાનું જણાય છે; વળી ખીજે ઉદ્દેશ એ જણાય છે કે વાર્તાના રસદ્વારા શૃંગાર અને પ્રેમની શ્રુમિકા ભણી કરી, મનુષ્યને વિલાસમાંથી પાછા વાળવા અને તેની નિઃસારતાનું, મનને આધાત ન થાય તેવી રીતે, જ્ઞાન કરાવવા આવી લોકવાર્તાઓ જૈન યતિઓએ

રચી છે. જૈનેતરોએ લોકવાર્તા રચવાના છૂટક છૂટક પ્રયાસ કર્યા છે ખરા, પરંતુ એ પ્રયાસોમાં મોટે ફાળો જૈનોનો છે. x x આજે અનેક જૈન તેમજ જૈનેતર કવિઓએ લોકમાન્ય લોકવાર્તાઓને સૈકે સૈકે જન્માવી છે, અને તે દ્વારા લોકહૃદયને રસાળાં બનાવ્યાં છે. લોકવાર્તાના સાહિત્યમાં ખાસ આગળ પડતો ફાળો જૈનોનો છે " (‘પંચદંડ અને બીજાં કાવ્યો’ની પ્રસ્તાવના પૃ. ૯૫-૯૬, ૧૦૭).

૯૦૨. Lyrics (ઉર્મિંગીતો) તરીકે નેમિનાથ અને સ્થૂલ-ભદ્રનાં ચરિત યોગ્ય સામગ્રી પૂરી પાડે તેમ છે. આ શતકમાં જન્મ-વંતસૂરિએ સ્થૂલભદ્ર પ્રેમવિદ્યાસ ફાગ અને માલદેવે સ્થૂલભદ્રફાગની કરેલી રચના સુંદર અને કાવ્યત્વવાળી છે.

૯૦૩. સારો ભાવાનુવાદ પદ્ય-ધ શિષ્ટ શૈલીમાં નયસુંદર મા-લ્યિકમસુંદર સ્ફુટ સંસ્કૃત કાવ્ય નામે નવામન અથવા કુમેરપુરા-ણને કુશળતાથી અનુસરીને રચી પૂરો પાડ્યો છે. મુનિરત્નસૂરિએ સંસ્કૃતમાં વીરકથા નામે અખંડચરિત રચેલ તેના ભાવાર્થ લઈને વિનયસમુદે અખંડચોપધ સં. ૧૫૯૯ માં અને મંજલયાણે સં. ૧૬૭૯ માં અખંડકથાનક ચોપધ બનાવી છે.

૯૦૪ ઐતિહાસિક સાહિત્યમાં આ યુગના ધારક હીર-વિજયસૂરિ, વિજયસેનસૂરિ, વિજયદેવસૂરિ સંબંધી અનેક સ્વાખ્યાયો, ગીતો, વગેરે નાનીમોટી-મોટે ભાગે દૂધી કૃતિઓ ગણા આવે છે. તે સિવાય સં. ૧૬૧૬ માં કોષ્ટએ બનાવેલ માલવી ઋષિની સળંગાય, સં. ૧૬૧૯માં આણંદસોમકૃત સોમવિમલસૂરિ રાસ, સં. ૧૬૨૦ આસ-પાસધર્મદંડસકૃત સંયમરત્ન સૂરિસ્તુતિ, સં. ૧૬૩૮માં નયસુંદરકૃત શત્રુ-જ્યોતિહાર રાસ તથા ગિરનારકંઠાર રાસ, સં. ૧૬૪૦માં હીરકુલક કૃત કુમારપાલ રાસ, ૧૬૪૬માં મનજીનો વિનયદેવસૂરિ રાસ, સં. ૧૬૪૮ માં દયાકુસમે કરેલ ત્રીજાંભાલા રતવન, ૧૬૪૯ માં કરેલ લાલ-કવ્ય રાસ (વિજયસેનસૂરિનું કવ્યંત), અને સં. ૧૬૮૫ માં કરેલ લીલ-વિજયસૂરિના પદમહોત્સવ રાસ અને વિજયસિંહસૂરિ રાસ, સં. ૧૬૯૨

માં કૃષ્ણદાસે હિંદીમાં કરેલ હીરવિજયસુરિના એક શ્રીમંત આવક દુર્જનશાલ પર આવતી, સં. ૧૬૫૨માં ધર્મસિંહનો જશવંતમુનિનો રાસ, સં. ૧૬૫૩માં ધનહર્ષકૃત તીર્થમાલા રતોત્ર, અને ધર્મસાગરનો નિર્વાણ રાસ તેના એક શિષ્ય પરત્વે, સં. ૧૬૫૪માં જયચંદ્ર કૃત રસરત્ન રાસ (પાર્શ્વચંદ્રીય રાયચંદ્રસુરિ સંબંધી). રાયચંદ્રસુરિ આરમાસ, તથા પાર્શ્વચંદ્રના ૯૭ દુહા, સં. ૧૬૫૫માં જયવિજયકૃત કલ્યાણવિજય ગણિતો રાસ, ને ૧૬૬૪માં તેમનો સમ્મેતશિખર રાસ, સં. ૧૬૫૫માં ગુણવિનયનો કમચંદ્ર વંશાવલી પ્રબંધ (સ્વગુરુ જયસોમના સંસ્કૃત પ્રબંધ પરથી), સં. ૧૬૬૧માં હેમવિજયકૃત કમલવિજય રાસ, સં. ૧૬૬૨ નું સમયસુંદરકૃત ઘંઘાણી તીર્થસ્તોત્ર, ૧૬૮૨ નો વસ્તુપાલ તેજ-પાલનો નાનો રાસ, અને ૧૬૮૬નો શત્રુંજય રાસ, સં. ૧૬૬૪ આસ-પાસ વિજયસાગરકૃત સમ્મેતશિખર તીર્થમાલા સ્તવન, સં. ૧૬૭૦ પછી સમયપ્રમાદનો જિનચંદ્રસુરિ નિર્વાણ રાસ, પ્રસિદ્ધ ઋષભદાસ આવક કવિએ પોતાના વતન ખંભાતમાં રચેલ સં. ૧૬૭૦માં કુમાર-પાલનો મોટો રાસ, તથા નાનો રાસ, સં. ૧૬૮૪માં હીરવિજયસુરિના આરખાલનો રાસ, તથા સં. ૧૬૮૫માં હીરવિજયસુરિ રાસ, સં. ૧૬૭૨માં કૃપાસાગરનો નેમિસાગર ઉ. નિર્વાણ રાસ, સં. ૧૬૮૧માં ધર્મકીર્તિ કૃત જિનસાગરસુરિ રાસ, સં. ૧૬૮૩માં ગુણવિજયે કરેલ જયચંદ્ર રાસ, અને કોચર વ્યવહારી રાસ, ૧૬૯૨માં ધર્મસિંહ કૃત શિવજી-આચાર્ય રાસ, સં. ૧૬૯૫માં દયારત્નનો કાપડહેડા તીર્થ રાસ, અને દેવચંદ્રકૃત શત્રુંજયતીર્થ પરિપાટી; દર્શનવિજયે ધર્મસાગર ઉપાખ્યાયની વિધિવિધ પ્રરૂપણા અને અન્ય ગરુડો પ્રત્યેની અસહનશીલતાથી ઉદ-ભવેલ ગદ્યગોષ્ઠીનું બ્યાન આપનાર વિજયતિલકસુરિ રાસ એ અધિ-કારમાં રચ્યો-પહેલો અધિકાર સં. ૧૬૭૯માં ને બીજો સં. ૧૬૯૭માં પૂર્ણ કર્યો-તે, ત્રિકમકૃત રૂપચંદ્રનૃપિનો રાસ સં. ૧૬૯૯ આદિ છે. આ પરથી એ પણ જણાશે કે પછમાં પોતાના ગુરુ, ઐતિહાસિક જૈન પ્રભાવક પુરૂષ, તીર્થ આદિનો ચત્કચિત્ત ઇતિહાસ લખનારા—

Chroniclers-થોડા પધતા અંશે જૈનો હતા.

‘રોમાંસ,’ સુદ્ધગીતો, રૂપક, સંવાદ; ‘બારમાસ.’ ૬૧૫

૯૦૫ Romance અને Ballad (રોમાંચકારી વીરરસકાવ્ય) તરીકે ક્ષત્રિયાદિ વીર પુરુષોને અતિક્રમી વૈશ્યપુત્રોને કથાનાયક બનાવી તેઓની પાસે અનેક વીરોચિત કાર્યો કરાવતી કૃતિઓ પણ ઉપલબ્ધ થાય છે. દષ્ટાંત તરીકે સં. ૧૪૮૫માં હીરાનંદસુરિએ વિનયચંદ્ર કૃત મહિનાથ કાવ્યમાંના એક કથાનક (સર્ગ ૨ શ્લો. ૩૬૨ થી ૫૬૪) પરથી રચેલો વિદ્યાવિલાસ પવાડો એક એવું Romance છે. તેજ કથાનક પર સં. ૧૫૭૨માં આનંદોદયે વિદ્યાવિલાસ ચો., સં. ૧૬૭૯ માં રાજસિંહે વિનયચંદ્ર-વિદ્યાવિલાસ રાસ બનાવેલ છે. તે સિવાય વૈશ્ય નાયકો વાળી કૃતિઓ દા. ત. ધનદ ચોપાઇ, સ્વામરશ્રેષ્ઠિ રાસ વગેરે અનેક સાંપડે છે.

૯૦૬ રૂપક કાવ્ય (allegory) પંદરમા શતકમાં જયશેખરકૃત પરમદાસ પ્રબંધ-પ્રત્યોધચિંતામણી ચોપઈ છે તે અગાધ જાણીબુદ્ધ છે તેનુંજ યા તેને લગતું વસ્તુ લખને તો વિજયસેન સુરિના એક શ્રાવક નામે હીરાએ સં. ૧૬૬૪માં ધર્મભુદિ રાસ, વિદ્યાકીર્તિએ સં. ૧૬૭૨ માં અને મતિકીર્તિએ સં. ૧૬૯૭માં ધર્મભુદિ મંત્રી ચોપાઇ રચેલ છે. સંવાદોના દાખલા જયવંતસુરિકૃત લોચનકાન્ધ સંવાદ, સં. ૧૬૬૨ નો સ્વમયસુંદરકૃત હાનશીલ તપભાવના સંવાદ-સંવાદચતક અને સં. ૧૬૮૯માં શ્રીસારે રચેલ મોતી કપાસીયા સંબંધ સંવાદ મળે છે. ‘બારમાસ’ નામની કૃતિઓની પણ રચના આ શતકમાં થઈ છે. તેમાં મુખ્ય ભાગે નેમિનાથ રાજુલના બારમાસ છે, કે જેમાં રાજુલ દરેક માસના સંજોગ પ્રમાણે વિરહપ્રલાપ કરી અંતે મનના માનેલા પતિ-દેવ નેમિનાથ પાસે દીક્ષા લઈ મોક્ષ મેળવે છે. એટલે શૃંગારનો અર્થ વૈરાગ્યમાં આવે છે એમ જણાવેલું છે. આના ઉદાહરણમાં આ શતકના દ્વિતીયપાદમાં થયેલ જયવંતસુરિના નેમિનાથ બારમાસ-વેલિપ્રબંધ ઠી ૭૭ એક ખરી કવિત્વવાળી કૃતિ છે. બીજી ઉદાહરણ સં. ૧૬૮૦ આસપાસ લેખવિજયકૃત અને સં. ૧૬૮૯ માં લેખોદયકૃત નેમિરાજમતિ બારમાસ છે. ચંદ્રાલેખા હંદમાં પણ

જ્ઞાનસાગરે સં. ૧૬૫૫ માં જૂનાગઢમાં અને તે આસપાસ હૈમવિ-
જયે નેમિજન ચંદ્રાદિ ૭૩ અને ૪૪ કડીમાં રચેલ છે.

૯૦૭ ટૂંકી કૃતિઓ-૨૪ જિનો (ઋષભદેવથી મહાવીર સુધીના)
ની ૨૪ સ્તુતિઓ અને (સીમંધરાદિ) ૨૦ વિરહમાન જિનોની ૨૦
સ્તુતિઓનાં અતુકમે ટુંકાં નામ 'ચોવીસી' અને 'વીસી' અપાયેલ છે.
એવી ચોવીસીઓ અને વીસીઓ આ શ્લોકમાં પૂર્વા કરતાં વધુ
કવિઓએ કરેલી મળે છે. વળી કડીઓની સંખ્યા પરથી (૧) કર્તાના,
(૨) નાયકના યા (૩) વિષયના નામ સાથે કૃતિઓનાં નામ પડતાં
હતાં, જેમકે (૧) બાલચંદ બ્રહ્મીશી, (૨) દુર્જનશાલ બાવની, (૩)
અધ્યાત્મ-બાવની, પ્રીતિ છત્રીશી, ક્ષમા ક્ષત્રીશી, સંવાદશ્લોક વગેરે
આ શ્લોકમાં નિર્મયેલ છે.

૯૦૮ આ શ્લોકમાં મઘ મઘવચ્ચના વિરોધ અને ઝઘડા થયા
તેના પરિણામે અંડનાત્મક કૃતિઓ થોડીધણી ઉદ્ભવી છે. દા. ત.
અંડનશૈલીના અગ્રણી તં ધર્મસાગરના શિષ્ય લલ્પિસાગરે આરબોલ
ચર્ચાની ચોપક, અં ગુણવિનયે સં. ૧૬૭૪ માં અંચલમત સ્વરૂપ
વર્ણન અને સં. ૧૬૭૫માં લોહકા સંપ્રદાયના અંડન રૂપે ભુમ્પક મત-
તમેદિનકર ચોપાઈ અને તેજ સંપ્રદાય પર આક્ષેપાત્મક કૃતિ અં
હીરકલ્પે સં. ૧૬૭૭માં કુમતિવિષ્વંસ ચોપાઈ ઉપજાવી છે. આનો
ચેપ અત્યારસુધી ચાલુ રહ્યો છે.

૯૦૯ જેમ સોળમી સદીમાં સહજસુદરે ભુદા ભુદા રામ ને
છંદમાં સં. ૧૫૭૨માં ગુણરત્નાકર છંદ નામની કૃતિ રચીલેલ્લેના
ચરિતની વસ્તુ પર રચી, તેવીજ રીતે આ શ્લોકમાં દિ. હૈમચંદ્રે
નેમનાથના ચરિત પર ગુણરત્નાકર છંદ, તથા સકલચંદ્રે વાસુપૂજ્યની
વાત પર વાસુપૂજ્ય જિનપુરુષ પ્રકાશ, સાધુઓના ટૂંકા ઉદ્દેશ કર-
નારી સાધુવંદના-મુનિવર સુરવેલી અને સત્તરમેદી પૂજ, વિધવિધ
રાગો અને છંદમાં બનાવેલ છે. દા. ત. સકલચંદ્રના વાસુપૂજ્ય
સ્તવનમાં કેદારો, અસાહિરી, માલવી મોડી, સિંહુઓ, વૈરાડી, દેશાખ,

દેશીઓ; કવિતા અને સંગીતનું પૂર. ૬૧૬

પરજીઓ, કલ્યાણ, મલ્હાર, રામગી, ધન્યાગી, કેદારો, કાન્હડો, સામેરી, મારણી જેવામાં આવે છે તે વળી અનેક 'દેશીઓ' પણ મૂકી છે.

૯૧૦ શ્રી ન્હુનાથાલ કવિએ એ અર્થનું કહેલું છે કે "ગુર્જર સાહિત્યમાં કવિ પ્રેમાનંદે ગુર્જર ભૂમિનાંજ 'વૃત્તસંતાનો'—ગુર્જરાતી રાગો જેવા કે માર, સામેરી, રામગી આદિ દેશી રાગોનો બહુ છુટથી ઉપયોગ કર્યો છે," (વસંત સં. ૧૯૬૦ ના ફાગણના અંકમાં 'ગુર્જરાતી કવિતા અને સંગીત' એ લેખ) આ કથન સંબંધે કહેવાનું કે રાગોનો ઉપયોગ તો ગમે તે દેશી માટે—અરે, દોહરાને માટે પણ કરી શકાય. આ કથનનો મૂળ આશય 'દેશીઓ'—'વલ્લ્યુ'—પિત્તળના હોના માપને—માત્રાદિને નેવે મુકીને થતી લોક રાહોને—પ્રેમાનંદે બહુ છુટથી વાપરી છે એવો હોવો પડે. તે સામે જણાવવાનું કે પ્રેમાનંદના પૂર્વજાગી જૈન કવિઓએ—લગભગ બધાએ દેશીઓનો અતિ છુટથી ઉપયોગ કર્યો છે. તેને 'દેશી' ઉપરાંત 'દાળ,' 'ચાલિ' (આલ) કવચિત્ 'લલ્લ' કવચિત્ 'ભાસ' એ ખાસ નામ જૈન કવિઓએ વાપરેલ છે. સમયસુંદરે પુષ્કળ કૃતિઓ—હાની મોટી રચી છે અને ગીતો તો અસંખ્ય બનાવ્યાં છે. તેમના સંબંધમાં એવી કહેવત છે કે 'સમયસુંદરનાં ગીતડાં, ભીંતના ગીતડાં.' એમણે તો ગૂજરાતી, સિંધી, મારવાડી, મેવાડી, ઢુંદારી (મારવાડ પાસેના પ્રદેશના), દિલ્હી વગેરે અનેક સ્થળોનાં ગીતો તથા દેશીઓ લખ તેની લખમાં પોતાની ઢાળ બનાવી કુશળતાથી રસને ખીલવી કાવ્યચાતુરી બતાવી છે, અને તે લોકપ્રિય થઇ છે એટલુંજ નહિ પરંતુ કવિપ્રિય પણ થઇ છે. (વિસ્તારથી 'દેશીઓ' માટે જેવા ઇચ્છનારને માટે મારો 'કવિવર સમયસુંદર' પર નિબંધ-૫. ૪૨, ૫૫ થી ૬૪ આગ કા. મ. મોકિતક ૭ સુ.)

૯૧૧ શ્રીકૃષ્ણલાલ પોતાના *Milestones of Gujarati Literature* (૫. ૫૨-૫૩) માં ઇસવી સોળમી સદી (સ. સ. ૧૫૦૦

થી ૧૬૫૬) ને પ્રાયઃ નિર્વશ જણાવે છે કારણ કે સમયમાં જૈનેતર કવિઓ ત્રણજી-નામે વસ્તો, વહરાજ અને તુલસી થયા એવું તેઓ જણાવે છે. પણ પછી વિશેષ શોધ કરતાં તે સૈકામાં નાકર તથા વિષ્ણુદાસ સ્થાન લે છે. હજી પણ થોડા મળી આવે; પણ ઉપરની જૈન-કૃતિઓ પરથી જણાયું હશે કે જૈન સાધુ-કવિઓની ભાષા 'તેમના અસંગ જીવનના બંધે શુદ્ધ અને સરસરૂપે સાહિત્યમાં સ્ફુરે છે. ૫૨૫ અને તેમની સંખ્યા પુષ્કળ છે; એટલે મધ્યયુગમાં ખાસ કરી જૈનોમાં 'કવિ-તાના સ્વર્ગીય જાનનો ધ્વનિ છેક મંદ પડી ગયો' એવું તો નથી, એટલુંજ નહીં પણ સહેજ પણ મંદ નથી પડ્યો.

૬૧૨ આ સંકો જૈનો માટે થયો પ્રતાપી હતો. તે સદીમાં અક્બર, જહાંગીર, ને શાહજહાં (સં. ૧૬૧૨ થી ૧૭૧૪)—એ ત્રણેની શહેનશાહતમાં ભારતમાં શાન્તિની શતવર્ષો રહી. જૈન સાધુઓ દિલ્હીના દરબારના નિકટ સંસર્ગમાં આવ્યા—તે આસપાસના પ્રદેશોમાં પણ અખંડ વિહાર તેમણે કર્યો ને ત્યારથી (નિશ્ચિત રીતે સં. ૧૬૩૮ થી) ઉર્દુ-ફારસીનું બરણું ભાષામાં થોડું ઘણું પણ પ્રવેશ પામ્યું. જૈન મુનિઓએ શહેનશાહો પાસેથી દરમાનો, પરવાના તથા ખિરદો મેળવ્યાં. તેઓ તેમના અખાપકો-ઉપદેશકો બન્યા. વળી તેમણે જુદે જુદે સ્થળોએ રાજસન્માન પ્રાપ્ત કર્યું. અન્ય ભાષા અને ધર્મોમાં પણ ઘણી જાગૃતિ અને સાહિત્યવૃદ્ધિ પરિણમી. હાકુ અમદાવાદમાં થયો. હિંદી ભાષાના કવિઓ ગોસ્વામી તુલસીદાસ, વિહારી, અને કેશવદાસ, મરાઠી ભાષાના કવિઓ વિષ્ણુદાસ, સુકતેશ્વર અને મહારાષ્ટ્રના સંત કવિઓ એકનાથ, તુકારામ, સમર્થ રામદાસ આ શતકમાં થયા. અનેક ધર્મવીર, કર્મવીર, સાહિત્યવીર આદિથી આ શતક તેજોમય બન્યું છે. ધન્ય તે શતકને !

---

૫૨૫ વિદેહ સાક્ષર શ્રી એવધાનશમશાઇનું પ્રથમ ત્રણશતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ તરીકેનું બાવણ.

વિભાગ ૭મો.

યશોવિજય યુગ. [સં. ૧૭૦૧ થી ૧૭૪૩]

‘ભાષા’ સાહિત્યનો અર્વાચીન કાલ.

શાસ્ત્ર સુભાષિત કાવ્યરસ, વીણા નાદ વિનોદ	
ચતુર મલે જો ચતુરને, તો જીપજો પ્રમોદ.	૯
ડેહરો માય તણે મલે, ખટકે જેમ કુકડ	
મૂરખ સરસી ગોઠડી. પગપત્ર હિપડે હટ	૧૦
જો ફેડો ગુણ્યવંતને, તો દેજો દુઃખ પોહિ	
દૈવ! ન દેજો એક તું, સાથ મમારાં ગોહિ.	૧૧
રસિયાશું વાસો નહીં, તે રસિયા ઈક તાલ	
મૂરીને ઝાંખર હુએ, નિમ વિછડી તર ડાલ.	૧૨
ભિક્તિ યુક્તિ સમજે નહીં, સૂઝે નહીં જસ સોજ	
ઇત ઇત જોઇ જ'મલી, જણે આપ્યું રોઝ.	૧૩
રોઝતણું મન રીઝવી, ન શકે કોઈ સુખણ,	
નદીમાંહિ નિશિદિન વસે, પલલે નહિ પાપાણ.	૧૪
મરમ ન જણે માંહિલો, ચિત નહીં છક ઠોર	
નિજાં તિહાં માયું ધાલતો, ફરે હરાયું ઢોર.	૧૫
વલી ચતુર થું ખોડતાં, બોલી છક દો વાર	
તે સહેલી સંસારમાં, અવર અકજ અવતાર.	૧૬
રસિયાને રસિયા મલે, કેલવતાં ગુણ્ય-ગોઠ	
હિયે ન માયે રીઝ રસ, કહેણી નાવે હોઠ.	૧૭

—વિનયવિનય અને અશોવિનયકૃત શ્રીપાલરાસ
ખંડ ૩ દાલ ૪ થી ૫છી.

પ્રકરણ ૧૬
યશોવિજય-પ્રમ
અપ્રમદુષાંત

પ્રેંકારજાપવરમાપ્ય કવિત્વવિત્ત્વ-વાંછાસુરદુમુપગંગમમંગરંયમ્ ।
સૂરૈર્વિકાસિકુલુયૈસ્તવ વીર ! શમ્મોરમ્મોજયોશ્વરણયોર્વિત્ત્વોમિ પૂજામ્ ॥

—ન્યાયખંડનખાણ-મહાવીરસ્તવન શ્લોક ૧.

—કવિત્વ અને વિદ્વતાની વાંછાને પૂરી પાડનાર કવિપદ્મવર અમંગ-
રંજવાળો પ્રેંકારના બપોરે વર અંબાવટે પામીને વિદ્વિત કુલુમોરપી સૂત્રો
વડે હે વીર ! આપ શંભુનાં ચરણકમલોની પૂજા રચું છું.

અલૌ જૈનઃ કાશીવિબુધવિજયપ્રાપ્તચિરદો
મુદો ચચ્છત્યચ્છઃ સમયનયમીમાંસિતજુષામ્ ॥
યઃ શ્રીમદ્ ગુરુભિર્નયાદિવિજયૈ રાત્રીક્ષિકીં ગ્રાહિત્તઃ
પ્રેમ્ણા યસ્ય ચ સદ્ય પદ્મવિજયો જાતઃ સુધીઃ સોદરઃ ।
યસ્ય ન્યાયવિશારદત્વચિરદં કાર્યાં પ્રદત્તં જુષૈ
સ્તસ્યૈષા કૃતિરાત્તનોતુ કૃતિનામાનન્દમમં મનઃ ॥

—ન્યાયખંડનખાણ-મહાવીરસ્તવન શ્લોક ૧૦૮-૧૧૦.

—આ (અંશકાર) સ્તોત્રો જોઈને કે જોઈને કાશીના પંડિતોમાં વિજય કરી
બિરહ પ્રાપ્ત કર્યું છે, જે સમય એટલે સિદ્ધાંત-શાસ્ત્રોની નય-દક્ષિણિ-દુ-
આથી મીમાંસા કરનારા એવાને (વિદ્વાનોને) પ્રયોગ આપે છે, જેને શ્રીમદ્
ગુરુ નામે નયવિજયે આત્મીક્ષિકી વિદ્યા-તત્ત્વવિદ્યા પ્રાપ્ત કરાવી છે અને
જેનો પ્રેમપાત્ર વિદ્વાન સહોદર નામે પદ્મવિજય છે, જેને કાશીમાં પંડિતોએ
‘ન્યાયવિશારદ’નું બિરહ આપ્યું છે તેની આ કૃતિ બન્ધપુરોના મનને
આનંદમય કરે.

સ્પષ્ટ ! સાર દયા કરો આપો વચન સુરંજ

પૂં વહી મુજ ઉપરેં બપ કરવ હપઅંજ.

તકં કાન્ધનો તેં વહા દીધો વર અભિશ્રમ

શાપા પશ્ચિ કરે કવિવર સાખા સમ ચરિત્રાત્મ

—પ્રેમીનો અપ્રમદુષાંત સ્તવ સં. ૧૩૩૬.

૯૧૩ આનંદધન—યશોવિજયના સમકાલીન પણ તેમના કરતાં જ્યેષ્ઠ લાબાનંદ નામના ય્વેતાંબર સાધુ થયા; તેઓ મહાન અધ્યાત્મી યોગી પુરુષ આનંદધન એ નામથી ઓળખાયા. ‘ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે લોકાનુગ્રહમાં આત્મા અર્પણ કર્યો, શ્રી આનંદધનજીએ આત્મહિત-સાધનપ્રવૃત્તિને મુખ્ય કરી. x x શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે ધણું કર્યું, શ્રી આનંદધનજી તેમના પછી છસો વરસે થયા. એ છસો વરસના અંતરાગમાં બીજા તેવા હેમચંદ્રાચાર્યની જરૂર હતી. વિષમતા વ્યાપતી જતી હતી. કાળ ઉગ્ર સ્વરૂપ લેતો જતો હતો, શ્રી વલ્લભાચાર્યે શૃંગારયુક્ત ધર્મ પ્રરંધ્યો, શૃંગારયુક્ત ધર્મ ભણી લોકો વળ્યાં, આકર્ષણ્યાં. વીતરાગધર્મવિમુખતા વધતી ચાલી, અનાદિથી જીવ શૃંગાર આદિ વિભાવમાં તો મૂઝા પામી રહ્યો છે, તેને વૈરાગ્ય સન્મુખ થવું મુશ્કેલ છે. ત્યાં તેની પાસે શૃંગારજી ધર્મરૂપે મુકાય તો તે વૈરાગ્ય ભણી કેમ વળી શકે ? આમ વીતરાગમાર્ગવિમુખતા વધી. ત્યાં પ્રતિમાપ્રતિપક્ષ સંપ્રદાય જૈનમાંજ ઉભો થયો. ધ્યાનનું કાર્ય, સ્વરૂપનું કારણ એવી જિનપ્રતિમાપ્રતિ લાખો દર્શિવિમુખ થયા. વીતરાગ-શાસ્ત્ર કલ્પિત અર્થથી વિરાધાયાં, કેટલાંક તો સમૂળમાં ખંડાયાં. આમ આ છસો વરસના અંતરાગમાં વીતરાગ-માર્ગરક્ષક બીજા હેમચંદ્રાચાર્યની જરૂર હતી. અન્ય ધણા અચાર્યો થયા, પણ તે શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય જેવા પ્રભાવશાલી નહીં એટલે વિષમતા સાથે ટકી ન શકાયાં. વિષમતા વધતી ચાલી, ત્યાં શ્રી આનંદધનજી ખસો વરસ પૂર્વે થયા.

૯૧૪ ‘ શ્રી આનંદધનજીએ સ્વપર હિતચુદ્ધિથી લોકોપકાર-પ્રવૃત્તિ શરૂ કરી. આ મુખ્ય પ્રવૃત્તિમાં આત્મહિત ગૌણ કર્યું, પણ વીતરાગધર્મવિમુખતા, વિષમતા એટલી બધી વ્યાપી ગઈ હતી કે લોકો ધર્મને કે આનંદધનજીને પિઠાણી ન શક્યાં, ઓળખી ન શક્યાં. પરિણામે શ્રી આનંદધનજીને લાગ્યું કે પ્રમળ વ્યાપી ગયેલી વિષમતા થોડે લોકોપકાર, પરમાર્થપ્રકાશ કારણ થતો નથી, અને

આત્મહિત ઔણ થઈ તેમાં બાધા આવે છે, માટે આત્મહિતને મુખ્ય કરી તેમાં પ્રવર્તવું યોગ્ય છે. આવી વિચારણાએ પરિણામે તે લોકસંગ ત્યજી દઇ વનમાં ચાલી નિકળ્યા. વનમાં વિચરતાં છતાં અપ્રમટપણે રહી ચોવીશી, ૫૬ આદિ વડે લોકોપકાર તો કરી જ ગયા. નિષ્કારણ લોકોપકાર એ મહાપુરુષોનો ધર્મ છે. પ્રમટપણે લોકો આનંદધનજીને યોગળી ન શક્યા. પણ આનંદધનજી અપ્રમટ રહી તેમનું હિત કરતા ગયા.

૯૧૫ 'શ્રી આનંદધનજીને સિદ્ધાંતબોધ તીવ્ર હતો. તેઓ શ્વેતાંબર સંપ્રદાયમાં હતા. 'ભાષ્ય ચૂર્ણિ' નિર્ધુક્તિ વૃત્તિ પરંપરા અનુભવરે' ઈત્યાદિ પંચાંગીનું નામ તેમના શ્રી નમિનાથજીના સ્તવનમાં ન આવ્યું હતું તો ખબર ન પડત કે તેઓ શ્વેતાંબર સંપ્રદાયના હતા કે દિગંબર સંપ્રદાયના' (શ્રીમદ્દરાજચંદ્ર પૃ. ૭૧૬-૧૭). તેમણે મિશ્ર હિંદી-ગૂજરાતીમાં ૨૪ જિનો ૫૨ ૨૪ સ્તવનો રચ્યાં કે જેમાં ઉંડી માર્મિક શાસ્ત્ર દષ્ટિ અને અનુભવયોગ ભરેલ છે. તેવી ઉત્તમ કક્ષાની ચોવીસી^{૧૨૧} હજી સુધી કોઇએ રચી નથી. આ ઉપરાંત ભક્તિ-વૈરાગ્યપ્રેરિત અનેક પદો બનાવ્યાં છે કે જે 'આનંદધન બહોતરી' નામે યોગખાત્ર છે તેમાં આધ્યાત્મિક રૂપકો, અંતઃકર્મોત્તિ નો આવિર્ભાવ, પ્રેરણામય ભાવના અને ભક્તિનો ઉદ્ધાસ વ્યાપ્ત થયેલ નિરખવામાં આવે છે.

૫૨૬ આનાં પ્રથમ ૨૨ સ્તવનપર યરોવિજય ઉપરાંત જ્ઞાનવિમલસુરિએ બાળાવબોધ રચ્યા છે ને છેવટે જ્ઞાનવિમલસુરિએ જણાવ્યું છે કે 'લાલાનંદજીનું તવન એતલા ૨૨ દિસે છે, યદ્યપિ (ખીલે) હરથે તોહી આપણે હાથે નથી આન્યા'; ત્યારપછીના ૧૬માં શ્લોકમાં અધ્યાત્મમસ્ત જ્ઞાનસારજીએ પણ ૨૬ સ્તવનોપર બાળાવબોધ રચ્યો; તેની રચના કર્યા પહેલાં તેના પર વિચારણા સં. ૧૮૨૫ થી કરવા માંડી. સં. ૧૮૧૬ સુધી પણ વિચારતાં-વાંચતાં-અનુભવતાં એ ચોવીશી વચાવ^{૧૨૨} ન સંમળઈ શકી; છેવટે હવે તો દેહ પડ્યો, માટે જેટલું જેમ સંમળ્યું છે તેમ તો હજી એમ કહી સં. ૧૮૧૬ માં બાળાવબોધ પૂર્ણ થયો. (જુઓ 'શ્રીમદ્દ જ્ઞાનસારજી' એ લેખ.)

૯૧૬ યશોવિજય—તેમણે એક અતિ-પ્રખર નૈયાયિક-તાર્કિક શિરોમણી, મહાન શાસ્ત્રજ્ઞ, જળરા સાહિત્યસ્રષ્ટા, પ્રતિભાશાલી સમન્વયકાર, આચારવાન મુનિ અને સુધારક તથા પ્રભાવક સાધુ તરીકે જૈન શાસનની અનેકવિધ સેવા બજવી ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે બીજા હેમચંદ્રાચાર્યની ગરજ સારી છે. હેમાચાર્ય પછી સર્વશાસ્ત્ર-પારંગત, સૂક્ષ્મદ્રષ્ટા અને બુદ્ધિનિધાન યશોવિજય જેવા જૈન શાસનમાં કોઈ થયેલ નથી. વળી શ્રી હરિભદ્રસુરિ જેવા તલસ્પર્શી વિદ્વાન જૈન શાસનમાં એકજ છે, અને તેમની પછી લગભગ એક હજાર વર્ષે આ યશોવિજય થયા. તેમનું દ્રૂંક જીવન તેમના સમકાલીન સાધુ કાન્તિવિજયે 'સુજસ્રવેલી' નામની ગૂજરાતી કાવ્યકૃતિમાં આપેલું સુભાગ્યે પ્રાપ્ત થયું છે તેના સાર અત્ર આપું છું:—

૯૧૭ 'તે મુનિના જ્ઞાનપ્રકાશને ધન્ય છે! તેમનું જીવન સુરમણિ સમાન હતું, વાદીઓના વચનની કસોટી પર ચઢાને બોધની વૃદ્ધિના હેતુરૂપ હોઈ બુધજનો તેનો આશ્રય લેતા હતા. સકલ મુની-શ્વરોમાં શિશ્વરરૂપ તેઓ આગમના અનુપમ ગાતા હતા; કુમતિના ઉત્થાપક, વાચક એટલે ઉપાધ્યાયના કુલમાં સૂર્યરૂપ તેઓશ્રીનો જય

જૈન મંત્ર. કાં. હેરેન્દ્ર સપ્તે. અકટો. ૧૬૧૨ પૃ. ૩૪૩.) પરંતુ પ્રથમ એટલું સ્વીકારીને કે:—

આશય આનંદધન તણો, અતિ જંગીર ઉદાર,

બાલક બાહુ પસારિ નિમ, કહે ઉદધિ વિસ્તાર.

ઉક્ત ૨૨ સ્તં તેના પર જ્ઞાનસારકૃત બાલાં સહિત લીમસી માણિકદ્વારા પ્રકરણ રત્નાકર ભાગ ૧માં છપાયેલ છે તે પછીનાં બે સ્તં આનંદધનજીએ રચેલાં જણાતાં હસ્તગત થતાં જૈનપુત્ર સં. ૧૬૮૨ વ્યાદ્રં આશિનના અંક પૃ. ૬૬ પર એ આપેલ છે, તેના પર બાબાં કોઈએ નથી રચ્યો તેનું કાણુ એ હસ્તગત ન થવાના કારણે, યા તેને શાસ્ત્રની અર્થોદાનું ઉત્તરંધન કરનાર નણી શાસનદષ્ટિથી હશે. (જુઓ જૈનપુત્ર સં. ૧૬૮૩ કાં. ભાગ ૦ અંક પૃ. ૧૪૬ પર તે સંબંધી મારી નોંધ.) તેનાપર વિવેચન વર્તમાન શૈલીમાં સ્વ. માણિકલાલ ધેલાલાઈએ કરી છપાવેલ છે. આનંદધનનાં પદો ઉપર વિવેચન રચ્યું શ્રી બુદ્ધિસાગરસુરિએ અને શ્રી પ્રોત્તમચંદ્ર વિં. કપડેઆણે કરેલ છે.

હો ! પૂર્વે છ શ્રુતકેવલી પ્રભવાદિ થયા, અને કલિયુગમાં ભેતાં તેઓ પશુ તેવી રીતે શ્રુતધર હતા. પરંતુ સ્વ સમય-સામયમાં અને પરમતમાં દક્ષ એવા તેઓ શાસનની યશોવૃદ્ધિ કરનાર હતા, એમના સહયુષો શતલક્ષ હોઈ કોઈ તેમને પહોંચી શકે તેમ હતું નહિ. સુવિદિત એવા 'કુર્યાલી શારદ' (ચૂછાળી સરસ્વતી)ના બિરુદને ધારણ કરનાર તેમણે બાલપણથીજ આલાપમાં ત્રિદક્ષગુરુ—બૃહસ્પતિને જીતી લીધા હતા—એટલે તેઓ બાલ્યવયથીજ મહાવિદ્વાન્ હતા.

૯૧૮ ગુર્જરધરાના કન્હોડુ-કન્હોડુ ગામમાં નારાયણ વ્યવહારી (વણિક) ને ત્યાં તેની ગૃહિણી સૌભાગ્યદેથી થયેલ જયવંત નામનો કુમાર લઘુવયે પશુ જુદિમાન્ હતો. સં. ૧૬૮૮ માં પંડિતવર્ધનયનવિજય કુંજગેર ચોમાસું રહી કન્હોડે આવતાં માતા પુત્રસહિત તે ગુરના ધર્મ ઉપદેશથી વૈરાગ્યવાન્ થતાં અણહિલપુર પાટણ જઈ ગુર પાસે 'ચરિત્ર'—દીક્ષા સ્વીકૃત કરતાં જયવંતનું નામ ચરોવિજય રાખ્યું. તેનો બીજો ભાઈ પદ્મસિંહ પણ પ્રેરિત થઈ વ્રતવંત થયો—દીક્ષા લીધી, તેનું નામ પદ્મવિજય. આ બંનેને વડી દીક્ષા તપાગ્રમ્હના આચાર્ય વિજયદેવસૂરિએ સ્વહસ્તે આપી. ગુર પાસે શ્રુતાભ્યાસ કર્યો. સં. ૧૬૯૯ માં રાજનગર—અમદાવાદમાં સંધ સમક્ષ ચરોવિજયે અષ્ટ અવધાન કર્યા. સંધમાં એક અથણી નામે શાહ ધનજી સૂરાએ ગુરને વિનંતિ કરી કે આ વિદ્યા માટે યોગ્ય પાત્ર હોઈ તે મળતાં બીજો હેમાચાર્ય થાય તેમ છે તો કાશી જઈ જાઓ. હસાનના ગ્રંથ અભ્યાસે તો કામ પડ્યે જિનગામને ઉલ્લેખ કરી

પરંતુ આજ પ્રમાણે ધર્મસંગ્રહ નામનો ગ્રંથ કે જેને યશોવિજયજીએ સંશોધ્યો—સુધાર્યો હતો તેના સં. ૧૭૩૮ માં સમકાલીન કર્તા માનવિજય તેની પ્રશસ્તિમાં તે વાત જણાવતાં તેમને "શ્રુતકેવલી" તરીકે જણાવે છે:—

તર્કપ્રસંગતયમુદયવિલેખનેન પ્રોદ્યોધિતાદિકમુચિશ્રુતકેવલિત્થા: ૧
૧૭ મુકુન્દકોવિજયવાનકરતિસુધમા ગ્રન્થેઽયમનુપરૂષિતિ પરીચોવત્તૈ: ૨

ખતાવે તેમ છે. ગુરુએ આ વચન સાંભળી જણાવ્યું. ‘આ કાપે
ધનને આધીન છે, વિના સ્વાર્થે અન્યમતિઓ નિજ શાસ્ત્રોનું માન
ન આપે.’

૬૧૯. ગુણી શ્રાવક શાહ ધનથી સુરાએ મનતા ઉત્સાહપૂર્વક
કહી દીધું કે ‘રૂપાનાણાના બે હજાર દીનારનો ખર્ચ પોતે કરવા અને
પડિતને વારંવાર-વખતોવખત તથાવિધ અર્ચવા-પ્રસન્ન કરવા પોતે
તૈયાર છે, માટે મારી ઇચ્છા એવી છે કે તેને જણાવવાનું કરો.’ આ
સાંભળી ગુરુએ કાશી પ્રત્યે વિહાર કર્યો. ગુરુએ ઉક્ત શ્રાવકની ભક્તિ
જાણી હુડી કરારી ને તે શ્રાવકે પાછળથી સહાય અર્થે નાણાં મોકલ્યાં.

૬૨૦. કાશીદેશની વાણારસી પુરી એ તો ગુણીજનોનું ક્ષેત્ર
અને સરસ્વતીનું નિવાસસ્થાન. ત્યાં તાર્કિકકુલમાર્તંડ અને પ્રહુદસ્થનના
અખંડ શાતા એક બદાચાર્ય હતા કે જેની પાસે સાતસો શિષ્ય
મીમાંસાઆદિનો અભ્યાસ તાનરસપૂર્વક કરતા હતા. ત્યાં યશોવિજય
પ્રકરણો જણવાં ગોઠવાયા. ન્યાય મીમાંસા બૌદ્ધ જૈમિની વૈશેષિક
આદિના સિદ્ધાન્તો, ચિંતામણી ન્યાયમથોનો અભ્યાસ કરી વાદિધ-
ટામાં હુદાન્ત વિલુધયુગમણિ થયા. સાંખ્ય, પ્રજાકરબદ્ધનાં મહાકુર્વટ
સૂત્ર-મતાંતરો જાણી જિનાગમ સાથેનો સમ-વચ કરી લીધો. અધ્યા-
પક પડિતછને હમેશનો રૂપેયો અપાતો-એમ ત્રણ વર્ષ સુધી લામ-
લામટ સતત અભ્યાસ કર્યો. એવામાં ત્યાં મોટા ઠાઠથી આવેલા એક
સંન્યાસી સાથે વાદ કરી યશોવિજયે સર્વજન સમક્ષ તેનાપર જીત
મેળવતાં તે આલી ગયો અને તેમનો બારે સત્કાર કરવામાં આવ્યો. ૫૨૮
નિજવાસે આવી વાણારસી પાર્શ્વનાથની સ્તુતિ કરી. ‘ન્યાયવિ-

૫૨૮ આ વાત સમકાલીન આનંદવિજય દ્વિતીય પદ્ય ચોલાના હર્ષસંપ્રદાની
પ્રશસ્તિમાં જણાવે છે:—

સતર્કકર્કસથિયાસિદ્ધસંવેનુ સુધન્યલમથિમવાસ્તવમજ્જકુર્ચુઃ ।
કાશીયાં વિશિત્ય પરવૃષ્ટિકર્ણસોડના ચિત્ત્વાદિત્તજ્ઞસૌન્દર્યમતપ્રમાણઃ ॥ ૩૦ ॥

શારદ' નામની મહાપદવી અપાઇ, તેમની મહાકીર્તિ થઇ. આમ ત્રણ વર્ષ કાશીમાં રહી ત્યાંથી તાર્કિક તરીકે, આગ્રામાં આવ્યા.

૬૨૧. આગ્રાના એક ન્યાયાચાર્ય પાસે આ પંડિતે રહી વિશેષ આદરથી કક્ષ તર્ક સિદ્ધાંત અને પ્રમાણનાં શાસ્ત્રો અવગાંઠી તર્કશાસ્ત્રનો ચાર વર્ષ સુધી અભ્યાસ કર્યો. ત્યાંના સંઘે પંડિતજી પાસે સાતસો રૂપેયા ધર્મો, કે જેનો ઉપયોગ પુસ્તક પાઠમાં અને જાત્રાને આપવામાં કર્યો. આ રીતે દુર્દમ્ય વાદી બની સ્થલે સ્થલે વાદમાં જીત મેળવતા વિદ્યાએ દીપતા પંડિત અહમદાવાદ આવ્યા.

૬૨૨. કાશીથી 'ન્યાયવિશારદ' પદ લઇ વાદોમાં વિજય મેળવી કાશીથી ધણાં વર્ષે પધારેલા આ શાસનદીપક પંડિતવર્યને જેવા તર-સતા એવા અનેક વિદ્વાનો-બદ, વાદી, (જયગીત ગાનારા) યાત્રક-ભોજક ચારણ આદિના ટોળાથી અને સકલસંઘ સમુદાયથી વીંટાયેલા તેઓ અમદાવાદ નાગપુરી સરાહ હાલ જેને નાગોરી સરાહ કહે છે ત્યાં પ્રધાર્ય. ચારે બાજુ કીર્તિ પ્રસરતાં તેમની પ્રશંસા ગૂંજરપતિ (સુખા) મહોબતખાન પાસે રાજસભામાં થતાં તેને તેમની વિદ્યા જેવા હોંસ થતી અને તેના કથનથી યશોવિજયે અણદર (૧૮) અવધાન કરી બતાવ્યાં. ખાને ખુસ થઇ શુદ્ધિનાં વખાણ કર્યા અને તેમને આડંબરથી વાજતે ગાજતે સ્વસ્થાનકે લઇ જવામાં આવ્યા.

૬૨૩. આથી જૈન શાસનની ઉત્તતિ થઈ અને તપાગચ્છના આ ચતિ અક્ષોબ પંડિત છે એમ સર્વે ગચ્છનાએ સ્વીકાર્યું. સંઘે ગચ્છનાયક વિજયદેવસુરિને આ અગ્નેડ-અગ્નેય-અનુપમ બહુશ્રુત પંડિત 'ઉપાધ્યાય' પદને યોગ્ય છે માટે તે પદ આપવાની વિનંતિ કરતાં તેમણે તે વાત ખારી રાખી. પંડિતજીએ સ્થાનક-વીસસ્થાનકની

—તે તપગચ્છના ધોરીએ હંમેશા તર્કની કક્ષસુધિવડે સર્વે દર્શનનાં મુખ્યપદ પ્રાપ્ત કરી પરમતની પરિવર્તે મર્યામાં જીવે અમણી તરીકે જોવા જેનમતનો પ્રભાવ નિસ્વાર્થો હતો.

ઓળીનો તપ આદ્યો, શુદ્ધ સંવેગ સાથે સંયમની શુદ્ધિ લધારી—તે વખતે જ્યસોમઆદિ પંડિત—મંડલીએ તેમનાં ‘અદોષચરણ’ સેવ્યાં. વિધિ-પૂર્વક તપ આરાધ્યા પછી ફલ તરીકે (વિજયદેવસૂરિના પદ્ધતિ) વિજયપ્રભસૂરિએ સં. ૧૭૧૮ માં વાચક—ઉપાધ્યાય પદ આપ્યું.

૯૨૪. ‘ઉં મશેવિજયના ગુણનો વિસ્તાર પમાય તેમ નથી. તેના ઉપકારો જંગમલથી વિશેષ છે. વેદની ગંભીર રચના જેમ ઉપનિષદો છે તેમ સ્વાદ્વાદના નય નિગમ આગમથી ગંભીર તેમની વચનરચના—કૃતિઓ છે, કે જેનું રહસ્ય ધીર જનો પણ પામી ન શકે. એમની રચનાઓ ચંદ્રિકા જેવી શીતલ, પરમાનંદ આપનારી, શુચિ, વિમલસ્વરૂપ, સાચી છે અને તેને રસિકજનો હોંશથી—આનંદ-પૂર્વક સેવે છે. હરિભદ્રસૂરિનો આ લઘુબાંધવ એટલે કવિયુગમાં એક બીજો હરિભદ્ર થયો.

૯૨૫. ‘સં. ૧૭૪૩ માં હમોઇમાં પાઠક હતા ત્યાં અનશન કરી સ્વર્ગસ્થ થયા. ત્યાં સમાધિસ્તૂપ કરવામાં આવ્યો કે જેમાંથી તેમના દિવસે ન્યાયની ધ્વનિ પ્રકટે છે. સંવેગીશિરોમણી જ્ઞાનરત્ન-સમુદ્ર અને કુમતિભર ઉચ્છેદવા માટે બાલારૂણદિનકર ગુરૂ અદસ્ય થયો.” ૧૨૯ (પછી સં. ૧૭૪૫ માં તે સ્તૂપમાં તેમની પાદુકાઓ પ્રતિષ્ઠિત થઇ.)

૯૨૬. આમના સંબંધી અનેક કિવદંતીઓ ચાલતી હતી. મહાન પુરુષો સંબંધી એમ બને છે. તે પરથી એક કાવ્ય મેં રચેલ

૧૨૯ આ પ્રમાણે ઉપાધ્યાયના સમકાલીન કવિવિજયે તેમના ગુણ-ગણ પરિચય રૂપ સુન્દરવેદિ નામની બાસ પાટણના સંધના આશ્રમથી રચી તે પરથી સાર આપ્યો છે. તેનો ઉપસર્ગ શ્રી જિનવિજયને હાથ લાગ્યાં આત્મભદ્રપ્રકાશના પુ. ૧૩ અંક ૬ માં આપ્યો છે. (સં. ૧૯૭૬) પણ જે સર્ગમાં ૧૩ ૪૧ સુધીમાં ન મળ્યો તે સુધ્યજી અને સે આખી કવિ-કાવ્ય-કાવાઈમાં સં. ૧૯૮૪ માં મળતાં પ્રાપ્ત થયાં.

ને ત્યારપછી આ હુંક ચરિત્ર પ્રાપ્ત થતાં તેને સંગત રહી ફેરફાર કરેલ^{૫૩૦} તે અત્ર આપવામાં આવે છે:—

(બીમપદાસી)

શ્રી જ્ઞાનપુંજ ! ચરોવિનય ! પ્રજ્ઞામ હું મહાત્મને-
ત્રિવર્ષ કૃત્રીનાં અલ્યાસ ' ન્યાયવિચારક ' ખાસ
વાદી કલેશ છતીને ધ્વજ ચક્રાવી ધમને—શ્રી०
ગુપ્ત્યા અનેક શાસ્ત્રમય ન્યાયાધ્યાત્મ શોચ પંથ
ચેતના ન્યોતિ જગાવી જેન સનાતનને—શ્રી०
શાસ્ત્રમાર્ગ કાખવી પ્રમાણ સહુ નચે ભરી
સ્ફુરાવી શક્તિ ને પ્રવેશી બળ્યતા સુશાસને—શ્રી०
બળ્યતા શાસનકાળ અધ્યાત્મનું નહિ કલ્યાણ
બેટી અર્પી ' અષ્ટપદી ' ચોગી આનંદવનને—શ્રી०
સાઠ અધિક વર્ષ છવી પુણ્ય આત્મા સંચર્યા
કીર્તિકોટ બાંધી કરી સદા વિખ્યાત અમને—શ્રી०
નિશ્ચયે અભય પ્રાણ સચિ સધિ આપની
પ્રાર્થતા ' રહે સદા અપૂર્વ ચાંતિ આપને—શ્રી०
સ્મરીએ ગુણ સંસ્તવી પૂજ્યપાદ ! તુજ નામ
હૃદયગ્રીમ-પુષ્પથી વધાવી ધર્મવર્તનને—શ્રી०

૫૩૦ આ કાવ્ય મૂળ મહિ બુદ્ધો જેન ધર્મપ્રેમસ જેઠ સં. ૧૯૧૬ના
પૃ. ૬૩, અને ફેરફાર સહિત જેનબુદ્ધ કીર્તિક-મત્સર સં. ૧૯૬૫ પૃ. ૮૪.

પ્રકરણ ૨ જી.

(અનુસંધાન)

સમયજ્ઞ સુધારક, ન્યાયશાસ્ત્રી, અને યોગવેત્તા યશોવિજય.

જ્ઞાત્વા કર્મપ્રપંચં નિશ્ચિલતનુમૃતાં દુઃસ્વસંદોહવીજં
તદ્ વિષ્વંસાય રત્નત્રયમયસમયં યો હિતાર્થો દિદેશ ।

અંતઃ સંક્રાન્તવિશ્વવ્યતિકરવિલસત્કૈવલૈકાત્મદર્શઃ

સ શ્રીમાન્ વિશ્વરૂપઃ પ્રતિહતક્રુમતઃ પાતુ વો વર્દમાનઃ ॥

યશોવિજયકૃત કર્મપ્રકૃતિ પૂટીકા પ્રચલિત શ્લોકો. ૧

વિષયાનુબંધબંધુર મન્યજ્ઞ કિમપ્યતઃ ફલં યાચે ।

इच्छाम्येकं जन्मनि जिनमतराणं परत्रापि ॥

અસ્માદ્દશાં પ્રમાદપ્રસ્તાનાં ચરણકરણહીનાનાં ।

અઘ્નો પોત ફવેહ પ્રવચનરાગઃ શુભોપાયઃ ॥

—સ્વકૃત ન્યાયાલોક પ્રચલિત ૪, ૬.

—સર્વ દેહધારીઓના દુઃખોના સમુદાયના ખીજ એવા કર્મપ્રપંચને જાણીને તેનો આત્મતિક નાશ કરવા માટે જેમણે હિંતના અર્થો થઈ તથા રત્નવાળા સમયને-સિદ્ધાંતને ઉપદેશ્યો અને જેમણે વિશ્વના વ્યતિકરમાં વિલસતા કેવલ એક આત્મદર્શનને અંતરમાં સંક્રાન્ત કરેલ છે એવા વિશ્વરૂપ કુમતિના હકાકુનાર શ્રીમાન્ વર્દમાન અમારું રક્ષણ કરે.

આપની પાસે વિષયોમાં અનુભવવાળું એક કોઈપણ ખીજું ફલ યાચતો નથી; આ જન્મમાં અને પરજન્મમાં પણ આત્મજિનમતરાણ ઇચ્છું છું. અમારા જેવા પ્રમાદગત અને ચરણકરણથી હીનને આ જન્મમાં પ્રવચન-રાગજ જેમ સામરમાં નાવ છે તેમ તરવાનો શુભ ઉપાય છે.

स्वागमं रागमात्रेण द्वेषमात्रात्परायमम् ।

ન શ્રયામસ્ત્યચ્ચામો વા કિંતુ પ્રમાદરચયા દશ્યઃ ॥

—અમે માત્ર રામશી સ્વ એટલે જોત આગમનો આશ્રય કે માત્ર દેવો વડે પર એટલે જોનેતર આગમનો ત્યાગ કરતા નથી; પરંતુ મધ્યસ્થ દૈવથી અવલોકન કરી ચથોચિત કરીએ છીએ—સ્વકૃત. સંનસાર ૧૬મું અધક.

પૂર્વ ન્યાયવિશારદત્વ વિરુદ્ધ કાર્યા પ્રદત્ત બુધે:

ન્યાયાચાર્યપદં તતઃ કૃતશતપ્રયસ્ય યસ્યાડર્પિતમ્ ।

—જેને કાશીના વિદ્વાનોએ પૂર્વે ‘ન્યાયવિશારદ’ એ બિરુદ અપામું હતું અને પછી જેને સો ગ્રંથમા કર્તા બેવા તેને ‘ન્યાયાચાર્ય’ તુ મહ અર્પિત થયું હતું. (સ્વકૃત જોનતકપરિભાષાની પ્રશસ્તિમાં તથા અતિમાન શતકની સ્વોપહ દીકાની આદિમાં.)

૬૨૭ આ જીવન-વૃત્ત પરથી જણાય છે કે ન્હાની વયે દીક્ષા લીધી હતી તેથી જન્મ સં. ૧૬૮૦ લગભગ મૂકી શકાય. પદ વર્ષનું આયુષ્ય એ જાણનાએ થયું. તે દરમ્યાન ૮ વર્ષની શિશુ અવસ્થા પછી નવ વર્ષ ગુરૂ પાસે ૧૧ વર્ષ અભ્યાસ કરી ગુરૂ સાથે કાશી જઈ ત્રણ વર્ષ ત્યાં ને પછી આગ્રામાં ૪ વર્ષ અખંડ ઉચો અભ્યાસ કરી—એમ ૧૭૦૬-૭ સુધી ૧૮ વર્ષ વિદ્યા-અભ્યાસમાં ગાળી જીવન પર્યંત ગ્રંથો રચવાનું આજી રાખ્યું. બાપા દૃષ્ટિએ પ્રાકૃત, સંસ્કૃત અને ગૂઝરાતીમાં પુષ્કળ કૃતિઓ રચી વિષયો પરત્વે ન્યાય, યોગ, અભ્યાસ, દર્શન, ધર્મનીતિ; અંડનાત્મક ધર્મસિદ્ધાંત, કથાયરિત, મૂલ તેમજ દીક્ષા રૂપે રચનાઓ કરી. “તેમના જેવી સમન્વયશક્તિ રાખનાર, જોન જોનેતર મૌલિક ગ્રંથોનું ઉડું દોહન કરનાર, પ્રત્યેક વિષયમાં અંત સુધી પહોંચી તેના પર સમભાવપૂર્ક પોતાના સ્પષ્ટ-સંતત્ય પ્રકાશનાર, સાહ્ય અને લૌકિક બાંધામાં વિવિધ સાહિત્ય રચી પોતાના સરલ અને કઠિન વિચારોને સર્વ જિગ્યાસુ પાસે પહોંચાડવાની ચેષ્ટા કરનાર અને સંપ્રદાયમાં રહીને પણ સંપ્રદાયના બંધનની પરંચા નહિ કરીને જે કંઈ ઉચિત જણાયું તેના પર નિર્ભયતાપૂર્ક લખનાર, કેવલ સ્વેતામ્બર-દિગંબર સમાજમાંજ નહીં બહાર જોનેતર સમાજમાં પણ તેમના જેવો કોઈ વિશિષ્ટ વિદ્વાન અત્યાર સુધી અમારા

ધ્યાનમાં આવેલ નથી. પાઠક સ્મરણમાં રાખે કે આ અત્યુક્તિ નથી. અમે ઉપાધ્યાયજીના અને બીજા વિદ્વાનોના ગ્રંથોનું અત્યાર સુધી જો કે અદ્યપમાત્ર અવલોકન કર્યું છે તેના આધારે તોળી જોખીને ઉક્ત વાક્ય લખ્યાં છે. નિઃસંદેહ એતાંબર અને દિગંબર સમાજમાં અનેક અદ્યુત વિદ્વાન થઈ ગયા છે, વૈદિક તથા બૌદ્ધ સંપ્રદાયમાં પણ અમંક વિદ્વાનની કમી રહી નથી; ખાસ કરીને વૈદિક વિદ્વાન તો હંમેશથી ઉચ્ચ સ્થાન લેતા આવ્યા છે, વિદ્યા તો માનો કે તેમના બાપની છે; પરંતુ એમાં શક નથી કે કોઈ બૌદ્ધ યા કોઈ વૈદિક વિદ્વાન આજસુધી એવો થયો નથી કે જેના ગ્રંથના અવલોકનથી એવું જાણવામાં આવે કે તે વૈદિક યા બૌદ્ધ શાસ્ત્ર ઉપરાંત જૈનશાસ્ત્રનું પણ વાસ્તવિક ઉંડું અને સર્વવ્યાપી જાણપણું રાખતો હોય. આથી ઉલટું ઉપાધ્યાયજીના ગ્રંથોને ધ્યાનપૂર્વક જોનાર કોઈ પણ બહુશ્રુત ઇશ્વરનિક વિદ્વાન એવું કલા વચર નહિ રહેશે કે ઉપાધ્યાયજી જૈન હતા તેથી જૈનશાસ્ત્રનું ઉંડું જ્ઞાન તો તેમને માટે સહજ હતું પરંતુ ઉપનિષદ, દર્શન આદિ વૈદિક ગ્રંથોનું તથા બૌદ્ધ ગ્રંથોનું આદર્શ વાસ્તવિક, પરિપૂર્ણ અને સ્પષ્ટ જ્ઞાન તેમની અપૂર્વ પ્રતિભા અને કાશીસેવનનુંજ પરિણામ છે. ૫૩૧

૬૨૮ તેઓ જન્મસંસ્કારસંપન્ન શ્રુતયોગસંપન્ન અને આ-જન્મ અહમચારી પુરંધર આચાર્ય હતા. સામાન્ય રીતે પોતાના બધા ટીકાગ્રંથોમાં તેમણે જે જે કહ્યું છે તે બધાનું ઉપપાદન પ્રાચીન અને પ્રામથ્યિક ગ્રંથોની સમ્મતિદ્વારા કર્યું છે, ક્યારે કોઈ ગ્રંથનો અર્થ કાઢવામાં ખેંચતાણ નથી કરી. તર્ક અને સિદ્ધાન્ત બંનેનું સમતોલપણ સાચવી પોતાના વક્તવ્યની પ્રુષ્ટિ કરી છે, + + માત્ર અચારીજી દષ્ટિએ નહિ પણ હરેકર્મતટસ્થ વિદ્વાનની દષ્ટિએ

૫૩૧ પ્રણયકુ પંડિતશ્રી સુખલાલનો 'શૈવદર્શન તથા શૈવવિશિષ્ટ' માં દિગંબરો આપેલ 'પરિચય' અર્થથી અનુવાદ.

જેન સંપ્રદાયમાં ઉપાધ્યાયજીનું સ્થાન, વૈદિક સંપ્રદાયમાં શંકરાચાર્ય જેવું છે. ૧૫૪૨

૯૨૯ પોતે શ્વેતામ્બર તપાગચ્છમાં હતા અને શ્રી અચ્છમ્બર-પ્રતિબોધક હીરવિજયસુરિના શિષ્ય પત્કીવિદ્યાવિચારદ પ્રસિદ્ધ ઉપાધ્યાય કલ્યાણવિજય, તેમના શિષ્ય સકલ શબ્દાનુશાસનનિષ્ણાત લાભવિજય, તેમના શિષ્ય પંડિત જીતવિજય, અને તેમના ગુરુભાઈ નયવિજયના શિષ્ય હતા. તેમનું ન્યાય-તર્કનું જ્ઞાન અદ્ભુત હતું તે પોતે જળરા વાદી હતા. પોતાના સમયમાં ચાલતા અન્ય સંપ્રદાયો નામે દિગંબરમત, અને સ્વ શ્વેતાંબરમાંથી નિકળેલ મૂર્તિપૂજન-નિષેધક લોંકા સંપ્રદાય તથા બીજી જુદી જુદી વિધિ અને માન્યતામાં જુદા પડતા એવા નાની શાખાઓ રૂપી ગચ્છો નામે ચાર્મ-ચંદ્ર ગચ્છ, કડવાનો મત અને વીજનો મત હતા. તદુપરાંત ધર્મ-સાગરે અનેક પ્રરૂપણાઓ કરી આખા શ્વેત ગચ્છના તંત્રને હલાવી મૂક્યું હતું અને પછી તેમના શિષ્યવર્ગે તે પ્રરૂપણા ચાલુ રાખી હતી. આ સર્વના મતોનો નિરાસ કરવા માટે પ્રમાણે આપવા ઉપરાંત તેમની કઠોર શબ્દોમાં ઝાટકણી કરી છે. દિગંબરો સામે ખાસ ગ્રંથો અપ્યાતમત પરીક્ષા, જ્ઞાનાર્ણવ (અનુપલબ્ધ) એ સંસ્કૃતમાં, અને હિંદીમાં દિફ્ટ યોરાસી બોલ, લોંકા-ફૂંટીઆ સામે સંસ્કૃતમલ ગ્રંથ નામે દેવધર્મપરીક્ષા, સં. કાવ્યમાં પ્રતિભાસતકના ૬૬ શ્લોકો અને તે પછી રચેલી તે પર સ્વોપચ દીકા, ગૂંમાં મહાવીર સ્તવન અને સીમ-ધર સ્તવનાદિ, ધર્મસાગર સામે ઉક્ત પ્રતિભાસતકમાંના ૯ શ્લોક, પ્રા. ધર્મપરીક્ષા અને તે પર સંસ્કૃત દીકા રચેલ છે. આ ખેડનાત્મક ગ્રંથો રચવામાં પ્રેરણાત્મક વસ્તુ પોતાનો દૃઢ 'દર્શનપક્ષ' છે અને વળી 'કહે છે કે, 'વિધિનું કહેવું, વિધિ પરની પ્રીતિ, વિધિની છાંછા રાખનાર પુરુષોને વિધિમાનમાં પ્રવર્તીવવા તથા અવિધિનો નિષેધ કરવા એ સર્વ અમારી જિનપ્રવચન પરની બાંધણ

૧૫૪૨ ફક્ત સુખલાલ પંડિતજીએ 'ગુરુત્વ નિર્ણય' એ નામના પરી-
વિજયજીના ગ્રંથમાં 'કર્મ અને કર્મી' કતામાં 'પરિચય'.

પ્રસિદ્ધ છે.' (અખ્યાત્મસારનો અનુભવધિકાર શ્લોક. ૩૧, ૩૨). આ દર્શનપક્ષ અને પ્રવચનભક્તિને પરિણામે આવા ગ્રંથો રચ્યા અને તેમાં ચોતાની તર્કશક્તિનો ઉપયોગ કર્યો. તેજ તર્કશક્તિને ખાતજલ, સાંખ્યાદિ સર્વે દર્શનોનો સ્વદર્શન સાથે યુક્તિમાન સમન્વય કરવામાં પણ કામે લગાડી. એ રીતે યોગ અને અખ્યાત્મમાં ઉતરી આત્માનુભવ પણ પોતે પ્રાપ્ત કરી શક્યા.

૬૩૦ ન્યાયનો થોથો નામે ફલ-કાળ—આ યુગમાં જે સાહિત્ય રચાયું, તે ફળરૂપ છે. ફળમાં બીજથી પુલ સુધીના ઉત્તરોત્તર પરિપાકનો સાર આવી જાય છે, તેવી રીતે આ યુગના સાહિત્યમાં પહેલા ત્રણે યુગના સાહિત્યમાં થયેલો પરિપાક એક સાથે આવી જાય છે. આ યુગમાં જે જૈન ન્યાયસાહિત્ય રચાયું છે તેજ જૈન ન્યાયના વિકાસનું છેલ્લું પગથિયું છે; કારણકે ત્યારબાદ તેમાં કોઈએ જેરાયે ઉમેરો કર્યો નથી. મદ્વિષ્ણુની સ્વાહવાદમંજરી બાદ કરીને આ યુગના ફલાયમાન ન્યાયવિષયક ઉચ્ચ સાહિત્ય તરફ નજર કરીએ તો જણાશે કે તે અનેક વ્યક્તિઓના હાથે લખાયું નથી; તેના લેખક ફક્ત એક જ છે અને તે સત્તરમા અઠારમા સૈકામાં થયેલા, લગભગ સો (૧ સાઠ) સરેરાશ સુધી મુખ્યપણે શાસ્ત્ર-યોગ સિદ્ધ કરનાર, સંસ્કૃત પ્રાકૃત ગૂજરાતી અને મારવાડી એ ચારે ભાષાઓમાં વિવિધ વિષયોની ચર્ચા કરનાર ઉપાધ્યાય અશોવિજયજી છે. ઉપાધ્યાયજીના, જૈન તત્ત્વગોળ, આચાર, અલંકાર, હંદ વગેરે અન્ય વિષયોના ગ્રંથોને બાદ કરી માત્ર જૈન ન્યાયવિષયક ગ્રંથો ઉપર નજર નાખીએ તો એમ કહેવું પડે છે કે, સિદ્ધસેન ને સમંતભદ્રથી વાદિદેવસુરિ અને હેમચંદ્ર સુધીમાં જૈન ન્યાયનો આત્મા જેટલો વિકસિત થયો હતો, તે પૂરેપૂરો ઉપાધ્યાયજીના તર્કગ્રંથોમાં મૂર્તિમાન થાય છે; અને વધારામાં તે ઉપર એક કુસળ ચિત્રકારની પેઠે તેઓએ એવા સુદૃઢતાના, સ્પષ્ટતાના અને સમન્વયના રંગો પૂર્ણ છે, કે જેનાથી મુક્તિમંત્રા મર્મ આપોઆપ એમ કહેવું જાય.

છે કે, પહેલા ત્રણ યુગનું બને (દ્વિતીય અને ત્રીતામ્ય) સંપ્રદાયનું જૈન ન્યાયવિષયક સાહિત્ય કદાચ ન હોય અને માત્ર ઉપાધ્યાયજીનું જૈન ન્યાયવિષયક સંપૂર્ણ સાહિત્ય ઉપલબ્ધ હોય તોયે જૈન ન્યાય અત્યંત કૃત્ય છે.

૯૩૧ 'ઉપાધ્યાયજીએ અધિકારીભેદને ધ્યાનમાં રાખી, વિષયોની વહેંચણી કરી તે ઉપર નાના મોટા અનેક જૈન ન્યાયના અંથો લખ્યા. તેઓએ જૈનતર્કપરિભાષા જેવા જૈન ન્યાયપ્રવેશ માટે લઘુ અંથ રચી, જૈન સાહિત્યમાં તર્કસંગ્રહ અને તર્કભાષાની ખોટ પૂરી પાડી. 'રહસ્ય' પદાંકિત એકસો આઠ અંથો કે તેમના કેટલાક રચી જૈન ન્યાયવાક્યમયમાં નૈયાયિક પ્રવર ગદ્યાધર જટાચાર્વના અંથોની ગરજ સારી; નયપ્રદીપ, નયરહસ્ય, નયાદ્યુતતરંગિણી સહિત નવોપદેશ, સ્યાદ્વાદકલ્પવ્રતા, ન્યાયાલોક, અડનખંડખાલ, અષ્ટસહસ્રી ટીકા આદિ અંથો રચી જૈન ન્યાયવાક્યમયને ઉદ્ધવનાચાર્ય, ગંગેશ ઉપાધ્યાય, રઘુનાથ શિરોમણિ અને જગદીશની પ્રતિભાનું નૈવેદ્ય ધર્યું. અધ્યાત્મસાર, અધ્યાત્મોપનિષદ જેવા અંથોથી જૈન ન્યાયવાક્યમયનો ગીતા, યોગવાસિષ્ઠ આદિ વૈદિક અંથો સાથે સંબંધ જોડ્યો. થોડામાં એટલું જ કહેવું બસ છે કે, વૈદિક અને બૌદ્ધ સાહિત્યે દાર્શનિક પ્રદેશમાં સત્તરમા સદ્ધી સુધીમાં જે ઉત્કૃષ્ટ સાધ્યો હતો, લગભગ તે બધા ઉત્કૃષ્ટનો આસ્વાદ જૈન વાક્યમયને આપવા ઉપાધ્યાયજીએ પ્રાચીનપણે આપ્યું જીવન અતિવ કર્યું અને તેથી તેઓના એક તેજમાં જૈન ન્યાયના બીજા બધાં તેઓ લગભગ સમાર્પિ જાય છે, એમ કહેવું પડે છે. '૫૩૩

૯૩૨ 'રહસ્ય' થી અંકિત પ્રમારહસ્ય, સ્યાદ્વાદ રહસ્ય, (કે વા અને) ચાદરહસ્ય, આધારહસ્ય, નયરહસ્ય અને ઉપદેશરહસ્ય તેમણે રચ્યા છે તે નિર્વિવાદ છે. પ્રથમના ત્રણ અનુપલબ્ધ છે ત્રણ તેમનો

૫૩૩ 'રહસ્ય' પદિત સુખચલનો જાવનગરની સમલપ્તિ સંસ્થાની સહિત્ય પત્રિકા-આરેયો બિલેષ નામે જૈન ન્યાયનો કથિત વિવરણ.

ઉલ્લેખ-નિર્દેશ અન્યગ્રંથોમાં સ્પષ્ટ છે. એવા 'રહસ્ય' અંકિત સો ગ્રંથ કરવાની પોતાની ઇચ્છા જ્ઞાપારહસ્યમાં વ્યક્ત કરી છે. 'આ રહસ્ય' શબ્દથી અંકિત કરવાની સ્પુરણા પ્રસિદ્ધ નૈયાયિક મથુરાનાથના તત્ત્વરહસ્ય અને તત્ત્વસોકરહસ્ય નામના ટીકાગ્રંથો પરથી થઇ શકે છે. તેમના મંજલવાદ અને વિધિવાદ નામના હાથ અનુપલબ્ધ ગ્રંથોના નામમાં 'વાદ' શબ્દ વાપરવાની સ્પુરણા તેમના સમકાલીન નવ્યન્યાયના વિદ્વાન ગદાધર રચેલ ઇયુપતિવાદ, શક્તિવાદ આદિ ન્યાયગ્રંથ પરથી થઇ શકે છે. યશોવિજયજી નવ્યન્યાય પોતે પચાવી ગયા હતા અને તેથીજ નવીન તત્ત્વો તેમણે જૈન દર્શનમાં આણ્યાં, તેમજ નવ્ય ન્યાયનાં તત્ત્વોનું પણ જૈન દ્રષ્ટિએ ખંડન કર્યું. આજ યશોવિજયજીની વિશિષ્ટતા છે કે સં. ૧૨૫૦ થી માઠી તેમના સમય સુધી જે અન્ય જૈનાચાર્યો ન કરી શક્યા તે તેમણે કર્યું, તેમની શૈલી જમદીશ બદાચાર્યના જેવી શબ્દબાહુલ્ય વગરની ગંભીર ચર્ચા કરનારી છે. મથુરાનાથનો એમણે ધણે સ્થળે ઉપયોગ અને નામોદ્દેશ પણ કર્યો છે. હેમચંદ્રાચાર્યને જો પોતાના સમકાલીન મલ્લયજિરિ અને વાદિવ સુરિના ઉલ્લેખ નથી કર્યો, તેમ યશોવિજયે પોતાના સમકાલીન જમદીશનો નથી કર્યો પરંતુ જમદીશના ગ્રંથથી તેઓ જાણીતા હતા એમ અનુમાન થાય છે.' (૨. મોહનલાલ ઝવેરીના અભિપ્રાય.)

૬૪૩ જૈનોના યોગ સાહિત્ય સંગ્રહમાં હરિભદ્રસુરિના યોગ-વિષયક ગ્રંથ અને ત્યારબાદ હેમચંદ્રાચાર્યનું યોગશાસ્ત્ર આપણે જોઇ ગયા. 'પછી આ ઉપાધ્યાય યશોવિજયકૃત યોગગ્રંથો પર નજર ફેરવે છે. તે ઉપાધ્યાયના શાસ્ત્રજ્ઞાન, તર્કકૌશલ અને યોગાનુભવ ધણાં, ગંભીર હતાં. તેથી તેમણે અધ્યાત્મસાર, અધ્યાત્મોપનિષદ તથા સટીક બન્નીજ બન્નીશીએ યોગ સંબંધી વિષયો પર લખેલ છે તેમાં જૈન મંતવ્યોની સૂક્ષ્મ અને રોચક ચીર્જાસા કરવા ઉપસંતઃ અન્ય દર્શન અને જૈનદર્શનની સરખામણી પણ કરી છે. ફાત્તો અધ્યાત્મસારના યોગાધિકાર અને ખ્યાતકિશ્કરમાં પ્રવચનનો સંચયગ્રંથ

તમા પાતંજલસૂત્રનો ઉપયોગ કરી અનેક જૈનપ્રક્રિયાપ્રસિદ્ધ ધ્યાન-
વિષયોનો ઉક્ત બંને પ્રયોગો સાથે સમન્વય કર્યો છે. અધ્યાત્મો-
પનિષદના જ્ઞાન, જ્ઞાન, ક્રિયા અને સામ્ય એ ચાર યોગોક્ત પ્રધા-
નપદ્યે યોગવાશિષ્ઠ તથા તૈત્તિરીય ઉપનિષદનાં વાક્યોનાં અવતરણ
આપી તાત્ત્વિક અંકગત બતાવ્યું છે; યોગાવતાર દ્વારિશિક્ષકામાં ખસ
કરી પાતંજલ યોગના પદ્યોનું જૈનપ્રક્રિયાની અનુસાર સ્પષ્ટીકરણ
કર્યું છે. આ ઉપરાંત તેમણે હરિભદ્રસંપ્રદાય યોગવિશિક્ષક તથા ચૈત-
ન્યક પર દીક્ષાઓ લખી પ્રાચીન ગૃહ તત્ત્વોનું સ્પષ્ટ ઉદ્ઘાટન પ્રણ
કર્યું છે. આટલું જ કરીને સંતુષ્ટ ન રહેતાં તેમણે મહાપ પતં-
જલ કૃત યોગસૂત્રના ઉપર એક નાનીશી વૃત્તિ પણ લખી છે.
આ વૃત્તિ જૈનપ્રક્રિયાનુસાર લખાયેલી હોવાથી તેમાં યથાસંભવ યોગ-
દર્શનની ભીત રૂપ સાંખ્ય પ્રક્રિયાની જૈન પ્રક્રિયા સાથે સરખામણી
પણ કરી છે. ઉપાધ્યાયજીની પોતાની વિવેચનામાં જેવી મધ્યસ્થતા,
ગુણગ્રાહકતા, સુદૃઢ સમન્વયશક્તિ અને સ્પષ્ટભાષિતા દેખાઈ છે
તેવી બીજા આચાર્યોમાં ઘણી ઓછી નજરે પડે છે. (દા.તં ૦ બુદ્ધો
તેમની શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચયવૃત્તિ અને પાતંજલસૂત્ર વૃત્તિ).

૬૩૪. 'મહર્ષિ' પતંજલએ પોતાનું યોગદર્શન સાંખ્ય સિદ્ધાંત
અને પ્રક્રિયા પર રચ્યું છે તે પણ તેમની દર્શિવિશાલતાથી તે
સર્વ દર્શનોના સમન્વય રૂપ બન્યું છે, દા.તં ૦ સાંખ્યનો નિરીશર-
વાદ વૈશેષિક નૈયાયિક આદિ દર્શનો દ્વારા ઠીક નિરસ્ત થયો અને
સાધારણ લોકસ્વભાવનો હુકાવ ઇશ્વરોપાસના પર વિશેષ જણ્યો
ત્યારે અધિકારીભેદ તથા રૂચિવિચિત્રતાનો વિચાર કરી તેમણે
ઇશ્વરોપાસનાને પણ સમાન આપ્યું (સૂત્ર ૧-૩૩). અને ઇશ્વરના
સ્વરૂપનું નિષ્કલભાવમી એવું નિરૂપણ કર્યું કે જે સર્વને સમાન સ્વરૂપ
સાધે (સૂત્ર ૧-૨૪, ૨૫, ૨૬). પસંદ આવે તે પ્રતીકની ઉપાસના
કરે પણ એક જ પ્રકારે અને એકાત્મ-રિતર કરે. અને તે દુષ્ટ
પરમાત્મચિંતનના સાક્ષ્ય પ્રાપ્ત થયો. આથી પશ્ચિમી દર્શનને એક જ દર્શન

વાનો સાચો માર્ગ બતાવ્યો. આ દષ્ટિવિશાલતાની અસર અન્ય ગુણગ્રાહી આચાર્યો પર પણ પડી. તેવા આચાર્યોમાં હરિભદ્રસૂરિ અને યશોવિજયનું ખાસ સ્થાન છે. (દા. ત. હરિભદ્રે યોગજિદુ સ્ત્રો. ૧૬-૨૦ માં સર્વ દેવોની ઉપાસના લાભદાયક બતાવી તે પર 'ચારિ સંજીવની ચાર' એ ન્યાયનો ઉપયોગ કર્યો છે અને એજ રીતે યશોવિજયે પોતાની પૂર્વસેવાદાત્રિસિકા, આઠ દષ્ટિઓની સળંગ આદિ ગ્રંથોમાં અનુકરણ કરેલ છે.) જૈન દર્શન સાથે પાતંજલ યોગદર્શનનું સાદસ્ય અન્ય સર્વ દર્શનોની અપેક્ષાએ અધિક છે. તે સાદસ્ય (૧) શબ્દનું, (૨) વિષયનું અને (૩) પ્રક્રિયાનું એમ મુખ્ય ત્રણ પ્રકારનું છે. (૧) મૂલ યોગસૂત્રમાંજ નહિ પરંતુ તેના બહુમુદ્રામાં એવા અનેક શબ્દ છે કે જે જૈનેતર દર્શનોમાં પ્રસિદ્ધ નથી પાતો એવા પ્રસિદ્ધ છે, જ્યારે જૈનશાસ્ત્રમાં ખાસ પ્રસિદ્ધ છે. જેવા કે ભવપ્રત્યય, સવિતર્ક સવિચાર નિર્વિચાર, મહા-વ્રત, કૃત કારિત અનુમોદિત, પ્રકાશાવરણ, સોપકમ નિરૂપકમ, વજ્રસંહનન, કેવલી, કુશલ, જ્ઞાનાવરણીય કર્મ, સમ્યગ્જ્ઞાન, સમ્ય-ગ્દર્શન, સર્વજ્ઞ, ક્ષીણકલેશ, ચરમદેહ આદિ (સરખાવો યોગસૂત્ર અને તત્ત્વાર્થ). (૨) વિષયોમાં પ્રસુપ્ત તત્ત્વ આદિ કલેશાવરણો, પાંચ યમ, યોગજન્ય વિભૂતિ, સોપકમ નિરૂપકમ કર્મનું સ્વરૂપ તથા તેનાં દર્શન, અનેક કાર્યોનું નિર્માણ આદિ. (૩) પ્રક્રિયામાં—પરિણામિ—નિત્યતા અર્થાત્ ઉત્પાદ, વ્યય, ક્રોધ રૂપે ત્રિરૂપ વસ્તુ માની તદનુસાર ધર્મધર્મોનું વિવેચન. આ રીતે જણાતી વિચારસમતાના કારણે હરિભદ્ર જેવા જૈનાચાર્યે મહર્ષિ પતંજલિ પ્રતિ હાર્દિક આદર પ્રકટ કરી પોતાના યોગશ્રેણીમાં મુખ્ય ગ્રાહકતાનો નિર્ણય પરિચય આપ્યો છે (શ્રુતો યોગજિદુ સ્ત્રો. ૬૬ ઉપર અને યોગ દષ્ટિ સમુચ્ચય સ્ત્રો. ૧૦ ઉપર ટીકા) અને સ્થળે સ્થળે પતંજલિના યોગશાસ્ત્રના ખાસ સાંકેતિક શબ્દોને જૈન શબ્દો સાથે સરખાવી સંકીર્ણ દ્રષ્ટિબાજીને માટે એકતાને આજે

ખાલ્યો છે. (જુઓ યોગજિદ્ધ : શ્લોક ૪૧૮, ૪૨૦) સજ્જાવિનયે
પતંજલિ પ્રત્યે આદર બતાવી (જુઓ યોગાવતાર દ્વાનિર્દિષ્ટિકા)
હરિભક્તસુવિના સુચિત એકતાના આગમને વિશેષ વિશાલ બનાવી
પતંજલિના યોગસૂત્રને જન પ્રક્રિયાની અનુસાર સમજાવવાને
થોડા પછુ આર્થિક પ્રયાસ કર્યો છે. (જુઓ પતંજલ સૂત્ર વ્રતિ)
એટલુંજ નહિ બલ્કે પોતાની દ્વાનિર્દિષ્ટિકાઓ (બતીશીઓ)માં તેમણે
પતંજલિના યોગસૂત્રગત કેટલાક વિષયો પર ખાસ બતીશીઓ
(નામે પતંજલયોગલક્ષણબિચાર, ઇશાનુબદ્ધવિચાર, યોગાવતાર,
કલેશહાનોપાય અને યોગમહાત્મ્ય દ્વાનિર્દિષ્ટિકાઓ) રચી છે. ૧૯૪૪

પ્રકરણ ૩ જી

(અનુસંધાન)

અધ્યાત્મી યશેવિજય ચને તેમના ગ્રંથો

વાદિવમન-કેસણિ ચઢોછ, ઘુજ સુત-સુરમણિ ખાસ
 બોધિ શુદ્ધિ હેતે કરેછ, ધુજ જન તસ અસાસ.
 સકલ સુનિસર સેહરો છ, અણપમ આગમનો જાણ.
 કુમત કર્યાપક એ જ્યોછ, વાયકકુલમાં રે લાણ,
 અલવાદિક શ્રુતકેવડી છ, આગે દુઆ પટ જેમ,
 કલિમાંહે જોતા થકા છ, એ પણ શ્રુતધર તેમ.
 જય વિદ્યપિક સાસને છ, સ્વસ્થમય પરમત દસ,
 ચોદયે નહિ કોઈ એહને છ, સુગુણ અનેરા સતલક્ષ-
 'કુર્ચાંત્રી શારદ' તણો છ, મિરદ ધરે સુવિદિત
 બાલપણે અલવે બિણે છ, લીધો ત્રિદશગુણ છત.

X

શ્રી યશોવિજય વાચકતણા, હું તો ન લઈ ગુણવિસ્તારે
 મંગળ કણિકા થકી એહના અધિક ભરે ઉપગારો
 વચન રચન સ્થાવરાદનાં નય નિગમ આગમ ગંભીરો
 ઉપનિષદા નિમ વેદનાં, નસ કવિ ન લઈ કોઈ ધીરો
 શીતલ પરમાનાંદિની શુચિ વિમલસ્વરૂપા સાચી
 એહની રચના-ચંદ્રિકા રસિયા બાજુ સેવે સચી
 લખ બાંધવો હવિષદનો કલિયુગમાં એ કર્યો ખીલે
 છતાં યથારથ ગુણ મુણી કવિયજ્ઞ બુદ્ધ કો મત ખીલે
 સવેગી-સિરસેહરો ગુરુ જ્ઞાનસ્વરૂપો દરિયા
 કુમત-તમિર ઉચ્છેદિવા એસો બાહ્યરૂપ દિનકરિયા

—कान्तिविजय कृत सुनन्दवेष्टिनाम.

प्राणी प्राणतः ज्ञेयः पशुः केवलं ज्ञेयः न प्राणस्येति ।

— 270 —

૯૩૫ ઉપર જણાવેલ (પાના ૬૧૩-૧૫) આનંદધનજી
‘ મારજ ચલત ચલત જાત આનંદધન પ્યારે, રહત આનંદ ભરપૂર ’
એવી મસ્ત દશામાં વિહરતા હતા. લોકોત્તર કાંતિવાળા, સુમતિ સખીનો
સંગ કદિ પણ ન તજનારા-એવા તેઓમાં લોકો છિદ્ર દેખતા પરંતુ
તેમના ઉંચા યોગની અંતઃસ્પર્શની ખ્યાતિ ધણી હતી. આનંદજ્ઞાનમાં
હરતા આ આનંદધનનો યશોવિજયને પરિચય થયો હતો અને
તેમના ગુણાનુવાદ રૂપે-સ્તુતિ રૂપે પોતે હિંદીમાં રચેલ અષ્ટપદીમાં
તે વાત સ્પષ્ટ કરી છે :-

‘ જયવિજય કહે સુત કો આનંદધન । હમ તુમ મિલે હનર

X X X X

જયવિજય કહે સુનત હિ દેખો, સુખ પાયો બેત.અશંગ,

X X X X

જય કહે સોહી આનંદધન પાવત અંતર નથીત જાણે.

X X X X

શોધ આનંદધન છિદ્ર હી ચેખત જસરાયસંગ ચડી આજા

આનંદધન આનંદરસ ઝીલત દેખતહી જસ ગુણ ચાચા.

એટલુંજ નહિ પરંતુ તેમનો પોતાના ઉપર પડેલ પ્રભાવ પણ
તેમાં બતાવેલ છે:

એરી આજ આનંદ ભયો મેરે, તેરે મુખ નિરખ નિરખ

રોમ રોમ શીતલ ભયો અગ્રાઅંગ.

શુદ્ધ સમજણ સમતારસ ઝીલત, આનંદધન ભયો અનંત રંગ-એરી

એસી આનંદદશા પ્રગટી ચિત અંતર, તાકો પ્રભાવચલત નિરખ અંગ,

વાહી અંગ સમતા હોજી મિલ રહે, જયવિજય ઝીલત તાકે સમ-એરી

X X X X

૯૩૬ આ સાક્ષાત્ અનુભવસંપન્ન મસ્ત યોગીને સહજ સતીકા
સહજનંદ ગુણ પ્રકટયો હતો, બધી કુવિધા (દ્વિત ભાવ) ચડી ચડેલ
છે જેની એવા આનંદરસ ઝીલતા આનંદધનનાં (જુઓ અષ્ટપદી
પદ ૩) હર્ષન-સન્નિધિ-સંગથી પોતે આનંદ આમાં અવાહન અને
જગતમાં ઝીલતા રહ્યાં અને

આનંદધન કે સંગ સુખસ હી મિલે જળ

તબ આનંદ સમ બયો સુખસ,

પારસ સંગ લોહા ને ફરસત, કંચન હોત હી વાકે કસ.

૯૩૭ આ આનંદધનજીનાં ૨૪ જિન સ્તવનોમાંના પ્રથમ ૨૨ પર ચરોવિજયજીઓ પોતે ગૂજરાતી બાલાવબોધ રચ્યો હતો કે જે હાલ અનુપલબ્ધ છે.

૯૩૮. એક બાણ સુમતિ, બીજી બાણ આવા અનુભવી યોગીનો સમાગમ-એ બંનેના યોગે ચરોવિજયજીને અધ્યાત્મમાં અપૂર્વ રસ લાગ્યો હતો પોતાના ગ્રંથોમાં પણ આનંદધન (પ્રતિમાશતક શ્લો. ૧૦૧), પરમાનંદ (દ્વાત્રિંશિકાની ૨૯ મી સિવાય બધી બત્રીશીઓ અંતે), પરમાનંદ, પૂર્ણાનંદધન (જ્ઞાનસારના અંતમાં), ચિદાનંદ સહજાનંદ, ચિદ્રપાનંદ (અધ્યાત્મસાર અધિકાર ૧, ૨, ૭) એ શબ્દો મૂકી આનંદધનજીનું સ્મરણ રાખ્યું જણાય છે. અધ્યાત્મના મુખ્ય ગ્રંથો અધ્યાત્મસાર અને જ્ઞાનસાર છે, અને હૃદયના ઉદ્ગારો રૂપે અધ્યાત્મ-રસપ્રેરિત હિંદીમાં કરેલ પદો છે, કે જેનું નામ ‘જશ વિલાસ’ આપાયું છે.

૯૩૯. જૈન દર્શનમાં તર્કપદ્ધતિમાં સ્પાહવાદ, કાર્યકારણ બાવમાં કર્મવાદ પ્રસિદ્ધ છે તદુપરાંત ષડ્દ્રવ્ય અને નવતત્ત્વના ખાસ સિદ્ધાંત છે તે સર્વને અનુકૂળ રહીને અધ્યાત્મવાદનો સ્પષ્ટરીતે સમન્વય કરનાર ચરોવિજય છે. તેમણે જામવદ્ગીતા, યોગવાશિષ્ઠ અને પાતંજલ યોગદર્શનને અવગત બરાબર કર્યા હતાં અને પોતાની મૌલિક પૃથક્કરણ અને સમન્વય કરવાની શુદ્ધિ અને શક્તિથી જૈનદષ્ટિને અનુકૂળ રહી આધ્યાત્મિક વચનોના સમૂહમાંથી શાસ્ત્રોપપદ્ધતિપુરઃસર અને તર્કપ્રચર શુદ્ધિમાલ જે અધ્યાત્મશાસ્ત્રની રચના કરી છે, તે કૃતિ અધ્યાત્મસાર. તેમાં શાસ્ત્ર, અને સંપ્રદાય બે બંને ઉપરાંત પોતાનો અનુભવયોગ પણ મિશ્રિત કર્યો છે. (જુઓ તેનો પ્રથમ અધિકાર શ્લો. ૭). અનુબંધનું ચંચલ મન, તેની જુદી જુદી પ્રવૃત્તિ-પ્રકૃતિ, વચોદેનું

માનસશાસ્ત્રના જ્ઞાનપૂર્વક નિરૂપણ કરવા ઉપરાંત જૈનદર્શનવિદિત શુભસ્થાનની શ્રેણીઓ સાથે અધ્યાત્મનો સંબંધ ધટાવ્યો છે. પોતે જણાવે છે કે 'શાંતહૃદયવાળાને શોક, મદ, કામ, મત્સર, કલહ, કદાચર, વિષાદ અને વૈર એ સર્વે ક્ષીણ થાય છે અને એ બાબતમાં અમારો અનુભવજ સાક્ષી છે' (અનુભવાધિકાર શ્લો. ૧૮) તેજ અધિકારના ૨૬ માં શ્લોકમાં 'બ્રહ્મરાત્રીના વચનથી પણ અમે બ્રહ્મના વિલાસને અનુભવીએ છીએ' એટલે અમે અમારી શુદ્ધિવડે તેને સાક્ષાત્ જણાવીએ છીએ એમ પોતે કહ્યું છે. ટુંકમાં પોતાને અનુભવના ચમકાર થયા હતા એમ તે અધ્યાત્મસારના ધણા શ્લોકો પરથી જણાય છે.

૯૪૦ છતાં પોતે સંપૂર્ણ આચાર પાળવામાં અસમર્થ છે એમ પણ જણાવે છે 'પૂર્ણ આચારને પાળવામાં અસમર્થ એવા અમે ધ્વિજા-એગનું અવલંબન કરીને પરમ મુનિઓની ભક્તિવડે તેમની પદવી-માર્ગને અનુસરીએ છીએ' (અધ્યાત્મસાર અનુભવાધિકાર શ્લો. ૨૬); અને છેવટે પોતે સં. ૧૭૩૮ માં શ્રીપાળરાસની છેલ્લી ઠાળમાં પોતાને પ્રત્યક્ષ અનુભવ થઇ ગયાનું ૨૫૯ જણાવ્યું છે કે

માહરે તો ગુરુચરણપસાયે અનુભવ દિલમાંડિ પેડો

ઝહિં જહિં પ્રગટી ઘટમાંડે વ્યાતમરતિ હુષ જોડો ૨

મુઝ સાહિબ જગનો વૃડો. ૧૦

આ અનુભવ થયા પછી ભક્તિપૂર્વક પૂર્ણ આચાર પાળી પરમ-સાધ્ય-મેક્ષનો પૂર્ણ અભિલાષ પૂર્ણ થતાં બહુ વાર લાગતી નથી.

ખીર નીર બે મિલ રહે, આનંદ, જસ સુમતિ સખી કે સંય

ભયો હે એક રસ,

ભન ખપાઈ મુજસ વિલાસ, ભયે સિદ્ધ સ્વરૂપ લીયે ધસમસ

આનંદધનકે સંય મુજસ હી મિલે જળ, તન આનંદસમ

ભયો મુજસ.

૯૪૧ તેમના મંથો—ધણા મુદિત થયા છે, મોડા અમુદિત છે; ને લબ્ધ થતા અમુદિત મંથો કરતાં વિશેષ મંથો અનુપલબ્ધ

છે. સુદ્રિતમાં જૈ. પ્ર. સભા તરફથી પ્રકટ થયેલ ચરોધરવિજય મંથ-
માલા એ નામના સંગ્રહમાં દશ નામે ૧ અધ્યાત્મસાર ૨ દેવધર્મ-
પરીક્ષા ૩ અધ્યાત્મોપનિષદ ૪ આધ્યાત્મિકમતખંડન સતીક
૫ અતિલક્ષણ સમુચ્ચય, ૬ નયરહસ્ય ૭ નયપ્રદીપ ૮ નયોપદેશ
૯ જૈનતર્ક પરિભાષા અને ૧૦ જ્ઞાનચિહ્ન; ઉપરાંત છૂટા અંશરૂપે
૧૧ દ્વાત્રિંશત દ્વાત્રિંશિકા સતીક, ૧૨ શિવશર્માચાર્ય પ્રણીત કમ્મ-
પચઠી-કર્મપ્રકૃતિ પર સં. ટીકા, ૧૩ જ્ઞાનસાર (સ્વ. ગાંધીરવિજય
ત્રુનિશ્રીની સં. ટીકા સહિત) ને ઉક્ત નં. ૧ ગૂજરાતી ભાષાંતર
અને વિવેચન સહિત પ્રકટ થયેલા છે. આ. સભા તરફથી ૧૪
અમરપુશ્પ ગતિવાદ સતીક (અપૂર્ણ), ૧૫ ગુરૂતત્ત્વ વિનિશ્ચય પ્રાંમાં,
ને તે પર સ્વોપણ સં. ટીકા (નં. ૭૮), ૧૬ પ્રા. સામા-
ચારી પ્રકરણ સં. ટીકા સહિત, ૧૭ આરાધક વિરાધક ચતુર્ભંગી
પ્રકરણ (નં. ૫૫), ઉક્ત નં. ૧૩ તે દેવચંદ્રકૃત ટીકા નામે જ્ઞાન-
મંજરી સહિત (નં. ૬૮), ૧૮ ઉક્ત નં. ૮ પર ન્યાયાશ્રુતતર-
ગિણી નામની સ્વોપણ ટીકા (આત્મચીર મં. નં. ૬), ૧૯ પ્રતિભાસતક
(ભાવપ્રભસરિ કૃત લઘુ ટીકા સહિત-નં. ૪૨) તથા આં જૈન
પુ. પ્ર. મંડલ આમા તરફથી પં. મુખલાલ સંપાદિત ૨૦ પાતંજલ-
યોગ સૂત્રના ચતુર્થ (કેવલ્ય) પાદ પર વૃત્તિ તથા ૨૧ યોગવિંશિકા પર
વિવરણ પ્રસિદ્ધ થયેલ છે.

૯૪૨ દે. લાં તરફથી ૨૨ અધ્યાત્મમતપરીક્ષા સવૃત્તિ
(નં. ૫), ૨૨ હરિભદ્ર સ્મરિકૃત શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય પર કથાદ-
વાદ કેષ્પલતા નામની ટીકા (નં. ૧૬), ૨૩ હરિભદ્રસ્મરિકૃત ચોડશ્લોક
પર યોગદીપિકા નામની વૃત્તિ (નં. ૬); શેઠ મન્મન્ તરફથી ૨૫
ઉપદેશરહસ્ય સવૃત્તિ, ૨૬ ન્યાયાલોક, ૨૭ અહાવીર સ્તવન સતીક
અપરનામ ન્યાયખંડનઆદ્ય પ્રકરણ, ૨૮ અહાવીરહસ્ય સતીક, ૨૯
સત્યાર્થવૃત્તિ પ્રથમાધ્યાય વિવરણ; શ્રીઆં તરફથી શ્રી. સાનુવાદ

અર્ધાં ૩૦ વૈરાગ્યકલ્પલતા, નં. ૧ નું અધ્યાત્મસાર તથા ચિંતન નં. ૨૦ નું પ્રતિમાશતક ગૂ. ભાષાંતર સહિત; હેં ૩૦ મં. દ્વારા ૩૧ ધર્મપરીક્ષા સદ્વૃત્તિ. રતલામની ત્ક. કે. ની સંસ્થા તરફથી ૩૨ અતુર્વિંશતિ જિન-એન્ડ સ્ટુડન્ટ; મુક્તિકમલ જૈન મોહનભાલા વડોદરા તરફથી ૩૩ પરમજ્યોતિઃ પંચવિંશતિકા. ૩૪ પરમાત્મ જ્યોતિઃ પંચવિંશતિકા (કે જે એ પં. લાલનકૃત ગૂ. ભા. સહિત મેમજી હિરજીએ પશુ છપાવી હતી), ૩૫ પ્રતિમા સ્થાપન ન્યાય, ૩૬ પ્રતિમા શતક પર સ્વોપરાં વૃત્તિ, ૩૭ માર્ગપરિશુદ્ધિ છપાયેલ છે.

૬૪૭ ઉપલબ્ધ પશુ અપ્રકટ કૃતિઓ:-૧ અનેકાંતમત વ્યવસ્થા (વિજયવલ્લભસૂરિ હસ્તકનો પંજાબનો ભંડાર), ૨ સુમન્તભદ્રકૃત આત્મ પરીક્ષા ઉપર દિં ૨૦ અક્ષરક દેવના ૮૦૦ શ્લોકના ભાષ્ય પર દિં વિદ્વાનંદસ્વામીની આઠ હજાર શ્લોકની ટીકા નામે અષ્ટસહસ્રી પર વિવરણ (ભાં. ઈ. પી. ૬ પૃ. ૭૮). આમાં કેટલાક ૩ સ્પાહવાદમંજરી પર વૃત્તિ નામે સ્પાહવાદમંજૂષા, ૪ સ્તોત્રાણિ-સ્તોત્રાવલિ, ૫ સ્તવ-પરિચા પદ્ધતિ ઉમેરે છે.

૬૪૪ અનુપલબ્ધ કૃતિઓ:-૧ આકર, ૨ મંજલવાદ, ૩ વિધિવાદ, ૪ વાદમાલા, ૫ ત્રિસૂત્રાલોક, ૬ દ્વિસૂત્રાલોક, ૭ પ્રમારહસ્ય, ૮ સ્પાહવાદ રહસ્ય-અથવા યા અને-વાદરહસ્ય, ૯ જ્ઞાનાર્થુવ, ૧૦ કૃપદર્શનવિસદીકરણ ૧૨ અક્ષરકારચૂડામણી ટીકા, તત્ત્વાર્થ ટીકામાં પ્રથમાધ્યાય સિવાયના બીજા અધ્યાયો પરની ટીકા, ૧૨ આત્મપ્રાપ્તિ. આ સર્વેનો પોતાના ઉપલબ્ધ ગ્રંથોમાં ઉલ્લેખ મળે છે તેથી તે ગ્રંથો તેમના સ્વેચ્છા હોવાનું સુનિશ્ચિત છે. આ ઉપરાંત કેટલાક બીજા ગ્રંથો ઉમેરે છે કે ૧ અધ્યાત્મનિદુ, ૨ કાવ્યપ્રકાશ ટીકા, ૩ હંદઃચૂડામણિ ટીકા, ૪ તત્ત્વાલોક વિવરણ, ૫ વેદાન્ત નિર્ણય, ૬ વૈરાગ્યરતિ, ૭ શાક મંજરણ, ૮ સિદ્ધાન્ત તર્ક પરિષ્કાર, ૯ સિદ્ધાન્તમંજરી ટીકા વગેરે.

૯૪૫ ઉપરોક્ત ગ્રંથો પૈકી એકમાં પણ રચના સંવત્ આપેલ નથી તેથી તેનો નિર્માણકાલ આશરે નિશ્ચિન કરવા માટે જોટલા ગ્રંથો પ્રસિદ્ધ થયા છે તે સર્વ તથા અપ્રસિદ્ધ પૈકી અંતેકાંતવ્યવસ્થા અને વિચારબિંદુ પ્રાપ્ત કરી તેમાં ઉલ્લેખેલા પોતાના સર્વ ગ્રંથોનું કોષ્ઠક કરી તે સર્વેનો પૌર્વાપર્યક્રમ (કયા પછી કયો રચાયો તેનો ક્રમ) અને તેટલો નિર્ણયિત મેં કરી રાખ્યો છે પણ તે અત્ર અવકાશભાવને લઇને ખુલાસા સહિત બતાવ્યો નથી. આ મહાપુરુષ મોટા ભાગે પોતાની રચનાના પ્રારંભમાં 'ૐ' શબ્દ મૂકતા; તે શબ્દનો પહેલો અક્ષર 'ૐ' એ મંત્રના બીજાક્ષરથી સરસ્વતીદેવીએ તેમને ગંગાનદીને કાંઠે તુષ્ટ થઇ તર્ક અને કાવ્યનો વર આપ્યો હતો એમ પોતેજ જણાવે છે.

પ્રકરણ ૪યું.

વિનયવિજય, મેઘવિજય અને બીજાઓનું સાહિત્ય.

નટરાગેણ ગીયતે મહાવીર મેરો લાલન એ દેશી
 ધંયમવાદ્મય કુસુમરસેરતિ સુરભયનિજમધ્યવસાયં ।
 ચેતનમુપલક્ષ્ય કૃતલક્ષણ જ્ઞાનચરણ ગુણપર્યાયં ॥
 વદનમલંકુર પાવનરસનં જિનચરિતં ગાયં ગાયં ।
 સવિનય શાંતિસુધારસમેનં ચિરં નંદ પાયં પાયં ॥

—સંચમના પ્રતિપાદક જેન વાક્યમયરૂપી પુષ્પતા રસવટે પોતાના
 અધ્યવસાયને—પરિણતિને—મનોવૃત્તિને અતિ સુરભિ—સુચંધિત કર, જ્ઞાનચરણ
 ગુણ પર્યાયરૂપ લક્ષણરૂપ કરનારે એવું ને તારૂં ચેતન છે તેને તું જોવાળ.
 જીવને પાવન—પવિત્ર કરનારા પ્રભુના ચરિતને ગાઈ ગાઈને હે વિનયવાળા
 આત્મન! આ શાંતિસુધારસને પી પીને લાંબા મળસુધી આનન્દમાં મગ
 રહે. (વિનયવિજયકૃત શાંતિસુધારસ ત્રેયશબ્દમાં સંવરસાવના વિશાવન
 નામનો અષ્ટમ પ્રકાશ—છેલ્લો ને શ્લોક.)

જશે મુમાવતિ વિષમતાડન્યોન્યસામાજ્યદૌસ્થવાદ
 કશિન્માં નો નયતિ ચતિનામીશિદુર્ગાતવાર્તામ ।
 તત્ત્વાં ગાચે સ્વવચનમણા સૃષ્ટિવિશ્વોપકારં
 ચાંચા મોષા વરમજિગુણે નાષમે લગ્નકામા ॥

—પરસ્પરની સામાન્યની દુઃસ્થિતિ ચતાં પૃથ્વીપર અતિ વિષમતા
 થઈ, તેથી કોઈપણ, ચતિઓના ઈશ્વર—આચાર્યની કુરાલવાર્તા અને પદોંચાડવું
 નથી; તેથી સ્વાધીન અને પરવચ ચલા વગર વિશ્વનો વપમર ને કરી રહેલ
 છે એવા તને ચાચના કહે છે મારણ કે મહાગુણવાન પ્રત્યે કરેલી ચાચના
 વચા બધે તેથી ઇશ છે, પણ અધમને કરેલી ચાચના મનોરથ પૂરે તેથી તેથી
 ઇશ નથી (મેઘવિજય કૃત મેઘવૃત્ત સમસ્યાલેખ શ્લોક. ૬)

(આ જમાનો ઔરંગઝેબનો હતો—ભારતમાં સર્વે જાણીતા અને
 અસહિત દેશાઈ થઈ હતી. મનુષ્યોને એ પ્રદેશથી બીજા પ્રદેશમાં લઈ

અહીં કઠિન અને ભયપદ હવું—આ વાત ઉપરના એકવિજયના પદથી સ્પષ્ટ જણાય છે.)

૬૪૬ વિનયવિજય નામના યશોવિજયના સમકક્ષીન અને વિશ્વાસભાજન ઉપાધ્યાય એક પ્રતિભાશાલી નામાંકિત વિદ્વાન થયા. માતાનું નામ રાજશી-રાજબાઈ અને પિતાનું નામ તેજપાળ હોઈ (જુઓ તેમના 'સેકપ્રકાશ' ગ્રંથની અંતની પ્રશસ્તિ) મૂળ વણિક હતા. મુનિ તરીકે હીરવિજય સૂરિના શિષ્ય કીર્તિવિજયના શિષ્ય હતા. તેમણે નૈષધાદિ મહાકાવ્યોનો અભ્યાસ કર્યો હતો ને તેમની પોતાની હાથની સં. ૧૬૮૪ ના ચૈત્ર વદિ ૧૦ શુક્રને દિને ૧૨ મા સર્ગ સુધીની નૈષધકાવ્ય પરની રામચંદ્ર વિરચિત શ્રી શેષી નામની ટીકાની પ્રત ઉપલબ્ધ છે. (જે. એ. ઈન્ડિયા નં. ૧૨૦૬) સ્વર્ગસ્થ રહેરમાં સં. ૧૭૭૮ (જુઓ તેમના શ્રીપાળરાસની યશોવિજય કૃત પ્રશસ્તિ).

૬૪૭ તેમનાં રચેલાં સંસ્કૃત પુસ્તકો:-કલ્પસૂત્ર પર ૬૫૮૦ શ્લોક પ્રમાણ્ય કલ્પસુત્રોધિકા નામની ટીકા વિજ્ઞાનંદ સૂરિના રાજ્યમાં સં. ૧૬૯૬માં રામવિજય પંડિતના શિષ્ય શ્રીવિજય ગચ્છિની અભ્યર્ચનાથી રચી અને તે વિમલહર્ષ શિષ્ય જ્ઞાનવિજય ચણીએ શોધી. (પ્ર. દે. લા. નં. ૬, અને ૬૧; આ. સભા નં. ૩૧; ભી. મા.) પછીના વર્ષમાં આરેજની ખંભાત વિરાજતા ઉક્ત વિજ્ઞાનંદસૂરિને લખેલ વિશ્વસિ સેખ નામે આનંદ સેખ (જૈનયુગ પુ. ૫ અંક ૪-૫), દીવમાં વિજયસિંહસૂરિની વિભવાનતામાં ૨૩ શ્લોકની નવકૃષ્ટિકા (પ્ર. જૈનસ્તોત્ર સંગ્રહમાં ૫. ગ્રં. નં. ૭; ગુ. ભા. સહિત ૫. લાલન તથા સેખક, અને સેખકે અંગ્રેજી ભાષાંતર કરેલ તે પ્ર. સેન્ટ્રલ જૈન પબ્લિકેશિયન્સ આરાહ), વિજય-પ્રભસૂરિના આચાર્યપદના વર્ષમાં સં.-૧૭૦૮ માં જુનાગઢમાં મહાન-ગ્રંથ નામે લોખંડકા (પ્ર. હી. હં; દે. ભા. નં. ૬૫ અને ૭૪; દે. પેઢી. જ્ઞા. લોક ગુ. ભાષાંતર સહિત આ. સ. નં. ૫૭. વે. નં. ૧૭૭૧; સિત્ર ૧૬૪) પદ્યમહાવીરસહજાર શ્લોક પ્રમાણ્ય રચ્યો તેમાં જૈનદર્શિને અભ્યાસ

વિજય-લોકનું વર્ણન (Cosmology) છે, તેનું સંરોધન ઉત્તરાખ્યન-
વૃત્તિકાર ઉક્ત જ્ઞાવવિજયગણિએ કર્યું ને પ્રજામાદર્શ વિનયવિજય
ગણિએ લખ્યો. સં. ૧૭૧૦ માં રાજધનપુર (રાધનપુર) માં હૈમલલ્લુ
પ્રક્રિયા મૂલ(પ્ર. જૈન. સભા.) અને તે પર સ્વોપર ટીકા ૭૪૦૦૦
શ્લોકના પૂર વાળી અપ્રસિદ્ધ છે; સુરત વિરાજેલા વિજયપ્રભસરિ
પર લખેલ વિગ્રમિ લેખ નામે ઈફુદ્ધત (પ્ર. કાવ્યમાલા નિ. પ્રે.) કે
જેમાં આશુ, સિદ્ધપુર, અમદાવાદ, વડોદરા, ભરૂચ અને પછી સુરતનાં
સુંદર વર્ણન કરેલાં છે, સોળ લાવના પર ક્ષાંતિસુધારસ સં. ૧૭૨૪ માં
મધપુર-ગધારમાં (પ્ર. પ્રકરણ રત્નાકર ભા. ૪; મંત્રીરવિજયજી કૃત
ટીકા સહિત જૈ. ધ.) કે જેમાં જુદા જુદા રાજામાં લાવવાહી સંસ્કૃત
પદો છે, સં. ૧૭૪૧ માં અહર્નમરકાર સ્તોત્ર (વિવેક ૦ ઉદે.) તથા
તે વર્ષમાં વિનયસહજનામ (કાં. જાણી) રચ્યાં. આ ઉપરાંત ઉક્ત
જ્ઞાવવિજયગણિકૃત પદ ત્રિશબ્દજ્ઞાના સંક્ષેપ તરીકે પદ્મિયત જળ્ય
સં. ગદ્યમાં રચેલ છે (કાં. જાણી)

૬૪૮ તેઓ યશોવિજયના કાશીમાં સદાખ્યાયી હતા એ વાત
નિર્મૂળ કરે છે; યશોવિજય સાથે તેમના ગુરુ નયવિજય કાશીએ
ગયેલા તે પરથી નયવિજયને બદલે વિનયવિજય સુમત્સદ્ ભમ
ચયેલો જણાય છે. તેમની અનેક ગૂજરાતી કૃતિઓ માટે જુઓ
જૈન ગૂર્જર કવિઓ ભાગ ૨. તે પૈકી શ્રીપાળરાસ અતિ પ્રસિદ્ધ
છે ને તપાગમ્મના જૈન સમુદાયમાં ઘેર ઘેર વંચાય છે, ગવાય છે.
તે રાસ અપૂર્ણ મૂકી સ્વર્ગસ્થ થયેલા, એટલે તે યશોવિજયે પૂરા
કર્વો. [ચરિત્ર માટે જુઓ અમારી નયકર્ણિકા ગૂજરાતી તેમજ
અંગ્રેજીની પ્રસ્તાવના]

૬૪૯ આ સમયમાં સુરતના કચ્છાશીમાળી વલ્લિક લેવલએ મોંકા
સંપ્રદાયમાં કીકા લીધી. ગુરુને તજીને ખીજા બે નામે ભાવેજી અને
સુખેજીને લઈ ઉપ રાસોક્ત કિયા માળી સમાય એમ પત્રાવલ્ય જુદા
સમય (સં. ૧૬૬૨ કે ૧૭૦૫) સુધી પર જુગાતી પદીસુદધિ માળી.

ખડેર મકાન કે જેને ગુજરાતમાં 'હુંદ' કહે છે તેમાં વાસ કરતા રહ્યા તેથી (યા તો હુંદક એટલે શોધકના અર્થમાં) 'હુંદીયા' પદ્ય કહેવામાં. લવણનો શિષ્ય સોમજી નામનો અમદાવાદ કાલુપુરનો ઓસવાલ (હા પોરવાડ) આવક થયો તેણે સૂર્યની આતાપના બહુજ કરી. 'પ્રથમ સાધ લવણ બયે, દ્વિતીય સોમ ગુરુ લાય', એમ તેમનામાં બોલાય છે. એક ગુજરાતવાસી (અમદાવાદ પાસેના સરખેજ ગામના) ધર્મદાસ છીપા (ભાવસાર) પોતાની મેજે-બેજે દીક્ષા લઈ સુખ ઉપર પડી બાંધી હુંદીયાના

પદ્ય 'હુંદીયા' એ શબ્દ યશોવિજયના યુગમાં-૧૮ મી સદીમાં પ્રચલિત હતો એ નિઃશંક છે. ખરતર ગઝલમાં થયેલ ધર્મવર્ધન-ધર્મસિંહે (સં. ૧૭૧૭-૫૭) તે નામના સાધુઓ પર તિરસ્કારસૂચક કવિતો રચ્યાં છે તેમાંથી બે નીચે પ્રમાણે છે.

આપ્યાં ને હપદેસ પ્રથમ પ્રતિમા મત પૂજે
વાંદો મત અમ વિના દરસણી જતી ફૂલે
દીને વલિ નહીં ફાન બલે બીજે ભોગવનાં
આગમ કંઈ ઉત્તરે લોહસું જડીયા લવણ
સીખ દો સીખ ન હુવે સમા બોદી જડ રાખું દીયા
પારકી નિંદા કરતા પ્રમટ ધર્મીં મિહાંથી હુંદીયા ?
હુંદીયા નિઠલે મતિહીન મલધારી

* * * * *
પૂજકાન હથાપિ સૂબ મને હુઆ સુહાણા
હુંદ પંથ સૌહિલો નિપટ દુખ ખરચત નાણાં
આવક પંથ તજ સુંબડા, મુનિ રહ માડે મરિયા
પંથ બિન્દે બંડે ઉજડ પડયા, હુંદસ ગાલે દુંદિયા.

વળી પીઠ બાવપ્રભસરિ (સં. ૧૭૬૬-૬૯) એ એક સવેયામાં ગાળોના વરસાદથી લખ્યું છે તે ગાળો કાઢીને એ છે કે:-

* * * * * ખડે હુંદિયે
પૂજ પ્રતિમા જેવળી ફૂલે બયે ગુરુદેવી * * ન ગુહી ન સુંદરે.
યશોવિજયજી પોતે તો પ્રતિઆશતમાં 'હુંપક' શબ્દ કદાચમાં ગામમાં છે.

સાધુ તરીકે બહાર પડ્યા-અમદાવાદમાં સં. ૧૭૧૬ માં [આ. માટે જુઓ આત્મારામજીકૃત 'જૈન તત્ત્વાદય' ૧૨ મો પરિચ્છેદ વિજય-પ્રભસુરિનો સમય, તથા રા. વાડીલાલ કૃત 'સાધુમાર્ગી જૈન ધર્માનુ-યાયાઓએ જાણ્યુવા જોગ કેટલીક ઐતિહાસિક નોંધ' પૃ. ૮૪ થી ૯૦.]

૬૫૦. સત્યવિજય નામના તં વિજયસિંહસુરિના શિષ્ય થયા. તેમણે ક્રિયાઉદ્ધાર કરવા ગુરુની અનુમતિ માગી. ગુરુએ 'સુખ થાય તેમ કરો' એ પ્રમાણે કહેતાં તેઓ એકાકીપણે જીવંજીવના તપ પૂર્વક આખા મેવાડ અને મારવાડમાં વિહાર કર્યો. ક્રિયાઉદ્ધાર એટલે આકરું તપ, આકરી ક્રિયા અને આકરા પરિપહ-એ દારા 'ભોકોમાં' ધર્મની ઉત્તમ છાપ પાડી તેમને ધર્મમાં દૃઢ જાદવાળા કરવા અને ચલિત ન થવા દેવા. અમૂર્તિપૂજકોનું જોર પોતાની આકરી ક્રિયાથી મેવાડ-મારવાડમાં વિશેષ થતું ચાલ્યું હતું તેથી આ મુનિના ક્રિયા-દારથી પ્રત્યાઘાત થયો. સં. ૧૭૨૬ માં વિજયપ્રભસુરિ પાસેથી પંન્યાસપદ સ્વીકૃતમાં મળ્યું ને ૮૨ વર્ષની વયે સં. ૧૭૫૬ માં શાટજીમાં સ્વર્ગવાસ થયો. કહે છે કે તેમણે રંગીન (પીળાં) વસ્ત્ર પ્રતિમાવિત્થાપક પક્ષથી અલગ તરીકે ઝોળખાવા ગ્રહણ કર્યા હતાં અને ત્યારથી અત્યારસુધી તપાજગમાં તેવાં વસ્ત્રો મુનિઓથી પહેરાતાં ચાલ્યાં આવ્યાં હાજે છે. [વિશેષમાટે જુઓ મારો ગ્રંથ 'જૈન ઐતિહાસમાળા'માં પ્રસ્તાવના પૃ. ૭૭ થી ૪૪, ને નિર્વાણુરાસ પૃ. ૧૦૮-૧૧૭.]

૬૫૧. મેઘવિજય-ચરોવિજયના સમસમયે હીરવિજયસુરિ-નીજ પરંપરામાં (હીરવિજય-કનકવિજય-શીલવિજય-સિદ્ધિવિજય, કમલવિજય અને ચારિત્રવિજય એ ત્રણ પૈકી કમલવિજય-કૃપાવિજયના શિષ્ય) મેઘવિજય ઉપાધ્યાય થયા. તેઓ વ્યાકરણ, ન્યાય, સાહિત્યના વિષયો ઉપરાંત આધ્યાત્મિક અને જ્યોતિર્વિદ્યામાં પ્રવીણ હતા. તેઓ પોતાના દરેક ગ્રંથનો આરંભ 'ॐ ह्रीं श्रीं क्लीं अर्हं वै नमः' એ મંત્રથી કરતા.

૬૫૨. દેવાનન્દાભ્યુદય મહાકાવ્ય ઝૈનારથી અંકિત સં. ૧૭૨૭ માં સાદરીમાં રચી પૂર્ણ કર્યું. તેમાં પ્રતિશ્લોકે મહાકવિ અશ્વ રચિત માધકાવ્યના પ્રતિશ્લોકનું છેલ્લું પાદ લખ તેની સાથે પોતે ઉપજ્ઞવેલા ત્રણ પાદો સુંદર રીતે સંઘટિત કરીને તેમાં સાત સર્ગમાં વિજયસેન-સુરિના પદ્ધર વિજયદેવસુરિનું લિન્નભિન સમયનું ઇતિવૃત્ત એક ઇતિહાસરૂપે કવિતામાં પરિણ્ણાવ્યું છે (લગભગ અઢીસર્ગ પ્ર. ૫શો. ગ્રંથમાલા). મેઘદૂત મહાકાવ્યના દરેક શ્લોકનું છેલ્લું પાદ આખાદ રાખી તેના ત્રણ પાદ પોતે રચી મેઘદૂત સમસ્યા લેખ તરીકે ૧૩૦ શ્લોકનું કાવ્ય રચ્યું છે. ઉક્ત વિજયદેવ સુરિના પદ્ધર વિજયપ્રભસુરિ દેવપતનમાં ચાતુર્માસ હતા ત્યારે પોતે અવરંગાબાદ-દેવગિરિ હતા ત્યાંથી વિગતિ લેખરૂપે આ કાવ્ય તેમને મોકલેલ હતું. ૫૩૧ (પ્ર. આ. સજા નં. ૨૪).

તે વિજયપ્રભસુરિના જીવનવૃત્તાંત તરીકે તેર સર્ગમાં સ્વોપચરિત્રપણ સહિત દ્વિવિજય મહાકાવ્ય પણ્ય રચ્યું છે; તેમાં તે સુરિના પૂર્વના આચાર્યોના ટૂંક ઇતિહાસ સાથે વિજયપ્રભસુરિનાં કર્તવ્યો વિહારો ચોમાસાંઓ પ્રભૂતિ ધણા વિષયો વર્ણવ્યા છે. (અમુદ્રિત) અને તપાગચ્છ પદ્માવલી રચેલ છે. આ બધા પરથી ઐતિહાસિક વિગતો મળી આવે છે.

૬૫૩. કાવ્યની ચમત્કૃતિમાં એક વિશેષ પાદપૂર્તિનો જળરો પ્રયત્ન પોતાના શાંન્તિનાથ ચરિત્રમાં કર્યો છે અને તેને નૈષધીય સમસ્યા એવું નામ પણ આપ્યું છે. તેમાં મહાકવિ હુષ્ વિરચિત નૈષધીય મહાકાવ્યનું પ્રતિશ્લોકનું એક પાદ લખને પોતાનાં નવાં ત્રણ પાદો સાથે મેળવી ૭ સર્ગમાં તે રચ્યું છે. આ સર્વે કરતાં અતિ અમત્કારક કાવ્ય તો તેમનું સં. ૧૭૬૦ માં રચેલું સમસ્યાન મહાકાવ્ય

૫૩૬ અને અંતે પોતે જણાવ્યું છે કે:—

મધકાવ્યં દેવસુરો મેઘદૂતં પ્રમણ્ણમ્ : ।

સમસ્યાર્થ સમસ્યાર્થ નિર્મમે મેઘપશ્ચિત્તઃ ॥

છે. તે નવ સર્ગમાં વિભક્ત છે. તેમાં પ્રતિશ્લોક ઋષભદેવ, શાંતિનાથ, નેમનાથ, પાર્શ્વનાથ, મહાવીર એ પાંચ તીર્થંકરો તથા રામચંદ્ર ને કૃષ્ણનાસુદેવ એમ સાતના જીવનને લાગુ પડે છે, એટલે કે એકજ શ્લોક આ સાતે મહાપુરૂષો સંબંધી એકજ જાતના સુખદથી જુદી જુદી હકીકત વર્ણવે છે (પ્ર૦ જૈન વિવિધ સાહિત્ય સાહ્યમાલા નં. ૬). આ કાવ્ય પર પોતે ટીકા પણ રચી છે (અમુદ્રિત) વળી પોતે શિષ્ય મેરવિજય અથે બનાવેલી પંચતીર્થ સ્તુતિમાં એક એકના પાંચ અર્થ થાય છે (મુનિ વિચક્ષણવિજય પાસે) કે જે ઋષભનાથ, શાંતિનાથ, સંભવનાથ, નેમિનાથ અને પાર્શ્વનાથને લાગુ પડે છે. સાથે વૃત્તિ પણ આપી છે. માનતુંમસૂરિ વિરચિત ભક્તામર સ્તોત્ર પર તેમણે ટીકા કરી છે.

૬૫૪. લોક-સાહિત્યમાં પંચાખ્યાન (પંચતંત્ર) પોતાની ભાષામાં રચ્યું છે અને કથાચરિત્રમાં લઘુત્રિપદિચરિત્ર ૫૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણુ હેમાચાર્યના વિરત્ત ચરિત્ર પરથી રચ્યું કે જેમાં ૬૩ શ્લોકા પુરૂષોનાં દુઃક ચરિત્ર છે. પંચમી કથા રચી છે (પં. હંસવિજય)

૬૫૫. વ્યાકરણના વિષયમાં ચંદ્રપ્રભા (હૈમીકૌમુદી) નામનું વ્યાકરણ સં. ૧૭૫૭ માં આગરામાં રચી પોતે શાબ્દિક પણ હતા તે પૂરવાર કર્યું છે. તેમાં કૌમુદી માફક ક્રમ રાખી સિદ્ધ હેમાનુસાર રચના કરી છે. એટલે પાણિનીની જેમ કૌમુદી છે તે પ્રમાણુ આ સિદ્ધહેમની કૌમુદી છે. આ ચંદ્રપ્રભા કૌમુદીની માફક લઘુ, મધ્યમ અને ઉત્તમ એમ ત્રણ જાતની છે. ઉત્તમ ચંદ્રપ્રભામાં ૮૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણુ છે. તેમણે પંચાસ વસ્તુભવિજય ગણિનારચેલા વિજયદેવ-માહાત્મ્ય પર વિવરણ કર્યું છે તેમાં તેના કેટલાક પ્રયોગોનો પરિચ્છેદ કર્યો છે.

૬૫૬. જ્યોતિષ શાસ્ત્રમાં તેમણે ઉત્પદીપિકા સં. ૧૭૫૨ માં આવક મદનસિંહના પ્રશ્નોત્તર રૂપે રચી. તેમાં પ્રથમ કાલવાની વિધિ છે. (મુનિ વિચક્ષણવિજયપાસે). વર્ષપ્રબોધ અથવા એવમહોદય નામના ગ્રંથમાં ૧૩ અધિકારમાં ૩૫૦૦ શ્લોકમાં ઉત્પાત પ્રકરણ, કપૂરચક્ર, પશિ-નીચક્ર મંડલપ્રકરણ, સુર્ય અને ચંદ્રના ગ્રહણનું રહસ્ય, પ્રત્યેક માસમાં

વાયુનો વિચાર, વરસાદ લાગવાના અને બંધ કરવાના મંત્રયંત્ર, સાઠ સંવત્સરોનાં ફલ ગ્રહોની રાશિઓ પર ઉદય અસ્ત થા વહીનું ફલ, અયન માસપક્ષ અને દિનનો વિચાર, સંક્રાંતિ ફલ, વર્ષના રાજ્ય મંત્રિ આદિનો, વરસાદના ગર્જનો, વિધાનો, આય અને વ્યયનો વિચાર, સર્વતોભદ્ર ચક્ર અને વરસાદ જાણવાના શકુન આદિ વિષયોનો સમાવેશ છે. પોતાના શિષ્ય મેરવિજયનું તેમાં છેવટે સ્મરણ કર્યું છે. વિજયચરનસરિના સમયમાં તે રચ્યો છે (હિંદી બાષાંતર સંવિત પ્ર૦ પં. ભગવાનદાસ જૈન). રમણશાસ્ત્ર પણ શિષ્ય મેરવિજય માટે રચ્યું છે ને તેનો ઉલ્લેખ ઉક્ત મેધોદયમાં કર્યો છે. વિજયપ્રભસરિના સમયમાં હસ્તસંજીવન નામના અધિકારમાં પરપ શ્લોકના પુસ્તકમાં સામુદ્રિક વિષય છે-હસ્તરેખાપરથી ભવિષ્યના શુભાશુભ ફલાદેશ જ્ઞાતવેશ છે. તેનું બીજું નામ સિદ્ધગાન છે. તેના પર પોતે સ્વોપગ વૃત્તિ રચી છે (વૃત્તિ સંવિત પ્ર૦ મોહનલાલજી ગ્રંથમાલા નં. ૮); મંત્ર પર વીસા-યંત્ર વિધિ નામનો ગ્રંથ કર્યો છે કે જે પદ્માવતી સ્તોત્રના અંતર્ગત કાવ્યપર વિવરણ-વૃત્તિ સમાન છે, તેમાં અર્ચુનપતાકા-વિજયયંત્રને વાપરવાની વિધિ છે.

૬૫૭. અધ્યાત્મ વિષયમાં આત્મકાપ્રસાદ નામનો ગ્રંથ સં. ૧૭૪૭ માં ધર્મનગરમાં બનાવ્યો તેમાં ધણું પ્રકરણો છે. મુખ્યતાએ ૩૬ નમ્ર: સિદ્ધમ તે વર્ણાશ્રાપની વિસ્તીર્ણ વ્યાખ્યા આપી ૩૬ શબ્દમાંથી જે જે રહસ્યો નીકળે છે તે રચ્યું કરી બતાવ્યાં છે. તેમાં ઉલ્લેખેલ તત્ત્વગીતા-અર્હદગીતા પોતે ૩૬ અધ્યાયમાં રચી છે તેમાં જૈનદર્શનનું સ્વરૂપ સમજાવ્યું છે (પત્ર ૪૨ ની પ્રત મુનિ વિચક્ષણ-વિજય પાસે છે). એક બ્રહ્મભોધ નામનો ગ્રંથ તેમણે રચેલો કહેવાય છે કે જે નામ પરથી અધ્યાત્મિક વિષય પર હોવા જોઈએ. આ ઉપરના સર્વ ગ્રંથો સંસ્કૃતમાં છે. પણ મૂળ પ્રાકૃત માયામાં તેની સંસ્કૃત ટીકા સહિત શુકિતપ્રબોધ નાટક સાત અંકમાં તે ૪૩૦૦ શ્લોકમાં બનાવ્યું છે તેમાં બનારસીદાસ-જીઓ પાસે ૮૪૮-૫૦ના

અધ્યાત્મ મતના બેદનું પ્રદર્શન કરી તેનું ખંડન કર્યું છે ને સાથે સાથે દિગંબરીની શ્વેતાંબરી સાથે ૮૪ બોલની જે બિન્નતા છે તે બતાવી શ્વેતાંબરીની માન્યતાનું મંડન કર્યું છે (જુઓ ટિપ્પણી નં. ૫૦૮) એક બીજો ધર્મમંજૂષા નામનો ગ્રંથ બનાવ્યો છે (અનુદ્રિત) તેમાં હુંદકોનાં મંત્રોનો ખંડન કર્યું છે-ચૂજરાતી ભાષામાં પણ આ મેધવિજયે નાની કૃતિઓ રચી છે, ૫૩૭.

૯૫૮ ચરોવિજયયુગમાં ચરોવિજય, વિનયવિજય અને મેધવિજય એ ત્રણ ઉપાધ્યાયોની સંસ્કૃત કૃતિઓ ઉપરાંત બીજાઓની જુજ છે, તે નીચે ટાંકીએ છીએ. સમર્થ વિદ્વાન ચરોવિજયના યુગ પછી જૈનોમાં હજુ સુધી એક પણ ખાસ ધ્યાન ખેંચે એવી સંસ્કૃત કૃતિ કોઇએ કરી નથી એટલે કે ત્યારપછી સંસ્કૃતમાં જૈનસાહિત્ય નહિવત્ થયું.

૯૫૯ ૧૭૦૨માં દયારાત્રિ શિ૦ હિતરત્નિએ નલચરિત્ર (બાલચંદ્રચરિત્ર બં. કાશી), સં. ૧૭૦૫માં સમયસુદર શિ૦ હુધ-નંદન તથા સુમતિકલ્લોલે સ્થાનાંગવૃત્તિ ગત યાચાવૃત્તિ, સં. ૧૭૦૭ માં ત. ધર્મસાગર ઉ૦-શ્રુતસાગર શિ૦ શાંતિસાગરગણિએ રાજસાગર સ્વરિરાજ્યે કલ્પકૌસુદી (કાં. છાણી; છુદ્. ૬ નં. ૮૩૩), સં. ૧૭૦૮ માં ઉક્ત ભાવવિજયે વીજપુરમાં ચંપકમાલાચરિત્ર, ત૦ વિજયસિંહ-

૫૩૭ આ મેધવિજય તે વિજયપ્રચરિત્ર ૫. ૫૬૭-૬૮ માં ઉલ્લેખિત સં. ૧૬૫૬ માં ઉપાધ્યાય પદ મેળવનાર મેધવિજયથી ભૂલ છે. આ કવિના સ્વહસ્તલિખિત કેટલાક ગ્રંથો અને પત્રો કિસનગઢના રણછોટમહા નાહલ્યએ વિજયધર્મસૂરિને આપી હાથેલ પુસ્તકસંગ્રહમાં ઉપલબ્ધ છે. (જુઓ જૈનશાસ્ત્ર નો ચૈત્ર વદિ ૦) વીરાત્ ૨૪૩૯ નો અંક ૫. ૪૨૧ થી ૪૬ માં) કેટલાક ગ્રંથ વિજયવલ્લભસૂરિના શિષ્ય વિજયજીવિજય પાસે અને જોવા છે. મેધવિજયની રચનાઓ માટે-જુઓ જૈનશાસ્ત્રના વીરાત્ ૨૪૩૯ ચૈત્ર વદિ અમાસના અંકમાં ૪૩૧ બહેચરદાસનો લેખ નામે 'મહોપાધ્યાય શ્રીમેધવિજય વાલ્યક'. તે પછી હુંકમાં મેં તંત્રી તરીકે તારવેલ લેખ 'જૈન શ્વે. કો. હેરદેવ' જુલાઈ-અક્ટોબર ૧૯૧૫ નો અંક ૫. ૪૩૦-૩૨, પરિત્ત હરોમવિજયસૂરિને મેધવિજયના અભ્યાસી, પ્રસ્તાવના.

સુરિ-વિમલહર્ષ-દાનચંદ્રે મૌનચોકાદશી કથા (કાં. વડો), અને સં. ૧૭૧૦માં ત. દેવવિજય શિં જિનવિજયે કલ્યાણમંદિર સ્તોત્રપર અવચૂરિ (હા. પાટણ)ની રચના કરી.

૯૬૦ આં. કલ્યાણસાગરસરિચે (સં. ૧૬૭૦-૧૭૧૮) પોતાના શિષ્ય વિનયસાગર માટે મિત્રલિંગકોશ-લિંગનિર્ણય (કાં. છાણી; બુદ્ધ. ૬, નં. ૭૬૨) અને તે વિનયસાગરે કચ્છના ભારમલ રાજાના કુંવર ભોજરાજાના વારામાં તેના નામથી શ્લોક તથા કાવ્યમાં ભોજબ્યાકરણ (વેળર નં. ૧૬૩૬ પૃ. ૨૦૩-૪) રચ્યું કે જેની સં. ૧૭૬૩ની પ્રત મળે છે, અને વળી તેણે સારસ્વત બ્યાકરણનાં સૂત્રોને પદ્ય-છંદમાં ચૂકી વૃદ્ધચિંતામણી નામના ગ્રંથમાં (વિવેક-છંદે) ગૂંધ્યાં.

૯૬૧ સં. ૧૭૨૨ લગભગ ખ. જિનમાણિક્યસૂરિશાખાના વિનયસમુદ્ર-રત્નવિજ્ઞાન-લખિવિજયના શિષ્ય મહિમોદયે જ્યોતિષ-રત્નાકર નામનો જ્યોતિષગ્રંથ રચ્યો (ગુ. નં. ૬૩-૨૪)

૯૬૨ તં ચારિત્રસાગર-કલ્યાણસાગર-યશસાગરશિષ્ય ચશસ્વત-સાગર (જસવંતસાગર) થયા. તે પણુ વિદ્વાન હતા. તેમણે વિચાર-ષટ્ત્રિશિકા પર અવચૂરિ સં. ૧૭૨૧ (૧૭૧૨ ?), ભાવસમીકા સં. ૧૭૪૦ માં, જૈનસત્તપદાર્થી સં. ૧૭૫૭માં, સુગ્રામપુરમાં જન્મ-સિંહના રાજ્યમાં પ્રમાણવાદાર્થ સં. ૧૭૫૬માં, ગણેશકૃત મહલાધવ નામના જ્યોતિષના ગ્રંથપર વાર્તિક સં. ૧૭૬૦ માં, જન્મકુંડલીપર ચશોરાજ રાજપદ્ધતિ (સ્વલિખિત સં. ૧૭૬૨), રત્નાકરાવતારિકા પંજિકામાંથી વાદાર્થનિરૂપણ, રત્નવનરત્ન રચ્યાં. આ સર્વેની પ્રતો ઉદયપુરના વિવેકવિજય ચતિના ભંડારમાં ઉપલબ્ધ છે. તેમણે રેન્દાદવાદ મુક્તાવલી પણ રચેલ છે તે મુદ્રિત થયેલ છે.

૯૬૩ સં. ૧૭૨૬માં તં પ્રયોદયરચિ-હિતરચિ શિં હસ્તિ-રચિએ વેલક ઉપર એક ગ્રંથ નામ વૈલવલ્લભ (નવર, સીરામ, કસકસમદિ રોમ, ધાતુરોમ, અપતિસારાદિ રોમ, કુષ્ટાદિ રોમ, શિરઃ કણોદિરોમના પ્રતિકાર તથા સ્તંભન પર સુરમ્હિસાદિ સુદિકાઓ)

આઠ અધ્યાયમાં રચ્યો (વે. નં. ૨૦૪, પી. ૪ નં. ૧૦૬૫) સં. ૧૭૩૦ માં તં ધીરવિજય-લાઘવિજય શિં વૃદ્ધિવિજયે ૩૮ ચાષામાં શંખેશ્વર પાર્શ્વનાથ સ્તવન રચ્યું (હા. પા. ૦). સં. ૧૭૩૧માં તં વિજયાનંદ સૂરિ-શાંતિવિજય શિં માનવિજયે અમદાવાદમાં ત્યાંના એક પ્રસિદ્ધ આગેવાન શાંતિદાસ (પ્રસિદ્ધ ઓસવાળ ઝવેરી શાંતિદાસથી ભિન્ન)ની પ્રાર્થનાથી વૃત્તિસહિત ત્રણ અધિકારમાં ધર્મસંગ્રહ નામનો મોટો ગ્રંથ સંસ્કૃતમાં રચ્યો તેમાં આવક અને સાધુ-ધર્મ સંબંધી ઘણી બાબતોનો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે. (થોડો ભાગ ગૂ- ભા. સાહિત્ય પ્રા. જૈન વિદ્યા પ્રનારક વર્મ, મૂળ આખો બે ભાગમાં પ્રા. હે. ભા. નં. ૨૬ અને ૪૫). આ ગ્રંથનું સંશોધન શ્રી ચંદ્રવિજય ઉપાધ્યાયે કર્યું ને તેનો પ્રથમાદર્શ કાંતિ-વિજય અણિએ લખ્યો. ઉક્ત શાંતિદાસના પિતા શ્રીમાલી વલ્લુક નામે મતિઆ હતા કે જેમણે હમેશાં ગુરુને દાનશાલા ચલાવી તીર્થ-રાજ આદિની યાત્રા કરી સાને ક્ષેત્રમાં વિત્ત વાપર્યું હતું, અને આ શાંતિદાસ પોતે પણ ઉદાર હતા અને તેમણે ગૂજરાતમાં પડેલા દુકાળમાં રોકેને અન્ન વસ્ત્ર ઓપવ આપી જગદુશ જેવી અપ્રતિ મેળવી હતી; વળી સાધર્મિકોમાં બહુદાન કરી હેવટે પુત્રને પોતાનાં ઘર ને કારભાર સોંપી નિવૃત્ત થઇને સિદ્ધાંતશ્રવણ વિ ધર્મ કરવામાં પ્રવૃત્ત થયા હતા. તે સમયે આ ગ્રંથ રચવ ની પ્રાર્થના કરી હતી.

૯૬૪ સં ૧૭૩૧માં ઉદયચંદ્રે મરહેણના અનુપસિદ્ધરાજની આગ્રા-થી અનજી આદિ પંડિતના મતને તોડી પોતાના મતની પ્રમાણથી પુષ્ટિ કરતો પાંડિત્યદર્પણ નામનો ગ્રંથ, સં. ૧૭૩૮ માં ખ. જિનહર્ષસૂરિ-સુમતિહંસ શિં મનિવર્ધને જમતારિણી નગરીમાં ગીતમધુચાપર સુગમવૃત્તિ (કી. ૨ નં. ૩૭૬; વે. નં. ૧૫૬૮)ની રચના કરી. સં. ૧૭૪૫ માં ખ. લક્ષ્મીકીર્તિ શિં લક્ષ્મીવસ્ત્રાને ધર્મોપદેશપર વૃત્તિ (જે.) રચી તથા તેમણે ઉત્તરાધ્યયન પર વૃત્તિ અને હસ્ત-શ્રવણર હસ્તદુમકલિકા નામની રચેલી કૃતિઓ પ્રસિદ્ધ છે. (જે. પ્ર. ૫. ૪૨)

૯૬૫ ત. વિજયવિમલ-ધીરવિમલ-નયવિમલે (પછીથી શયેલ જ્ઞાનવિમલસૂરિ)એ પ્રાકૃત અને ગૂ. ભાષામાં સં. ૧૭૩૮માં રચાયેલ વિનયવિજયકૃત શ્રીપાલરાસ પરથી સંસ્કૃતમાં શ્રીપાલચરિત્ર (કાં. વડો) અને વિજયપ્રભસૂરિના રાજ્યે (સં. ૧૭૧૦ થી ૧૭૪૭) પ્રથમ વ્યાકરણ પર ટીકા (કાં. વડો) તથા તે સૂરિના રાજ્યે ત. જયવિજય સિંહ જ્ઞાનવિજયે પોતાના શિષ્ય દેવવિજય માટે ધર્મપરીક્ષા (કાં. વડો)ની રચના કરી. સં. ૧૭૫૧માં પાઠક ચારદત્ત-કલ્યાણનિધાન સિંહ ભખિય-ચંદ્રમણિએ જન્મપત્રી પદ્ધતિ (ડી. ૩, નં. ૧૫૬), સં. ૧૭૬૫ માં રત્નવિજયે ગુર્જરદેશજાવણી ૯૪ શ્લોકમાં રચી.

૯૬૬ સં. ૧૭૫૦ માં ત. વિજયરાજસૂરિ સિંહ જ્ઞાનવિજયે પોતાના શિષ્ય દર્શનવિજય માટે કલ્પસૂત્રપર જ્ઞાનદીપિકા નામની ટીકા ૫૩૮ (કાં. જાણી), અને સં. ૧૭૭૦ ની આસપાસ ગુર્જર-ધરામાં વિખ્યાત એવા શેખ કુત્તેના પુત્ર બહેમિયાને શીખવા માટે શાબ્દભૂષણ નામનું એક સંસ્કૃત પદ્યમાં વ્યાકરણ (વે. નં. ૮૫; કાં. ૧૮૮૨-૮૩ નં. ૪૫૭)ની રચના કરી.

૯૬૭ સં. ૧૭૮૧ માં ત. સુમતિવિજય સિં. શામવિજયે ઉપ-દેશમાલા પર વૃત્તિ (લોં. ગૂં ભાષાં પ્રં જૈ. ધં સભા) અને તપામચ્છની રત્નશાખામાં અને ન્યાયરત્ન સિંહ હુંસરતે ધનેશ્વરકૃત શાત્રુંજય માહાત્મ્ય પરથી શાત્રુંજય માહાત્મ્યોક્તેષા નામનો ૧૫ સર્ગમાં સાદા સંસ્કૃત ગદ્યમાં સાર રચ્યો (વે. નં. ૧૭૭૬)

૯૬૮ પૌર્ણમિકચ્છના જ્ઞાનપ્રભસૂરિ પાટણના હંદેરવાડામાં થયા. તેઓ વિદ્યાપ્રભ-લલિતપ્રભ-વિનયપ્રભ મહિમપ્રભના શિષ્ય હતા. સં. ૧૭૮૪ માં લક્ષ્મીનાથ સમરયા પૂર્તિ (નેમિભક્તાચર)

૫૩૮ પુ. ૨ માં આ સંબંધી એમ છે કે કત્તા તે હીરવિજયસૂરિ-કીર્તિવિજય-સૂરવિજયમણિના શિષ્ય હતા જે તે કૃતિ સં. ૧૭૬૨ માં સેન-વિજયમણિના કહેવાથી વિજયરાજસૂરિ (સં. ૧૭૪૨)ના શાસ્ત્રમાં રચેલામાં આવી હતી.

સ્તવન સ્વોપય ટીકા સહિત (કાં. છાણી. પ્ર. આ. સમિતિ) અને સં. ૧૯૬૧ માં ત્યાં કલ્યાણમંદિર સ્તોત્રની સમસ્યા પૂર્તિ સ્તવન (જૈનધર્મવર સંસ્તવના) સ્વોપય વૃત્તિ સરિત (પી. પ; ૧૭૦) રચ્યાં. તે દરેકમાં મૂલ્ય જે સ્તોત્રની સમસ્યા પૂર્તિ કરી છે તે એવી રીતે કે તે દરેક શ્લોકનું છેલ્લું પદ તે સ્વરચિત સ્તવનોના દરેક શ્લોકના ચોથા પદ તરીકે આવે. તેમણે યશોવિજયના નરોપદેશ પર લઘુ વૃત્તિ (પ્ર. જ. ધ.) તથા પ્રતિમાશતક પર લઘુ ટીકા (પ્ર. આ. સભા) પણ રચી છે.

૯૬૬ સં. ૧૭૬૨ માં પૂંક્તિપતાકા નામનો ગ્રંથ રચાયો (કાં. વડો.), સં. ૧૭૬૩ માં ત. વિમલકીર્તિ શિ. વિમલ સૂરિએ ઉપદેશશતક (કેશરવિજય બં. વડવાણ) અને સં. ૧૭૬૭ માં રત્ન. ચંદ્રે નવતત્ત્વ પ્રકરણ પર રિપ્પન (ચુરીજી બં. કાશી), (સો) તેજ-સિંહે સં. ૧૭૬૮ માં સિદ્ધાન્તશતક (પ્ર. કા.) તથા દૃષ્ટાન્તશતક (પ્ર. જૈન કથા રત્નકોષ ભાગ ૫ માં) રચ્યાં.

૯૭૦ આ શતકના અંતમાં થા ૧૯ મા શતકના પ્રારંભમાં-તપાગચ્છના વિજયદયા સૂરિના રાજ્યમાં (સં. ૧૭૮૫-૧૮૦૬) ભાવ-સાગર શિષ્ય વિનીતસાગરના શિષ્ય ભોજસાગરે જૈનકિલ્લુરીનો દ્રવ્યાનુયોગતર્કલ્યા નામનો ગ્રંથ સ્વોપય ટીકા સહિત રચ્યો (દિલ્હી અનુ-વાદ સહિત પ્ર. પરમશુભ પ્રભાવક મંડળ). તેમાં ૧૫ અધ્યાયોમાં દ્રવ્ય ગુણ, પર્માણુ સ્વરૂપ તથા પ્રમાણ અને નય પર વિચારણા પ્રાચીન આચમ અને સન્મતિ આદિ ગ્રંથોની પુષ્ટિ પ્રમાણ સહિત ખતાવેલ છે. આમાં કિચિત્ રચના યશોવિજયના પોતાના ગૂજરાતી દ્રવ્યગુણ પર્માણુસ પર લખેલ ભાષાવિવરણ પરથી કરી છે. યશોવિજયે મહાવાદીના નયચક્રને બરાબર જોઈતી કરેલ નયચક્રનું સં. ૧૭૧૪ નો લખેલો પાટલના હાલાભાષ બહારના પ્ર. પદે આ વિષયમાં છે.

પ્રકરણ પમું.

અર્વાચીન ગૂજરાતી સાહિત્ય.

વિક્રમ ૧૮મું શતક.

કાળકલ્પિત લઈ પંથ નિહાલ્યું રે એ આરાગ અવલંબ
એ જન છવેરે જિનજી ! નાણુએરે આનંદધન મત-અંબ-પંથડોં X
જ્ઞાનાનંદે હો પૂરણ પાવનો વર્ણિત સકલ ઉપાધિ, સુજ્ઞાની
અર્તાદિષ ગુણમણિ-આગર ઈમ પરમાતમ સાધ, સુજ્ઞાની, X
દુઃખ-સુખરૂપ કરમકળ નાણુ, નિશ્ચય એક આનંદોરે
ચેતનતા પરિણામ ન ચૂકે, ચેતન કહે જિનચંદોરે-વાસુ X
આતમજ્ઞાની અમણુ કહાવે ખીલ તો દ્રવ્યલિંગી રે
વસ્તુમતે જે વસ્તુ પ્રકારો આનંદધન-મત-સંગીરે-વાસુ X
ગચ્છના ભેદ બહુ નયણુ નિહાલતા તત્ત્વની વાત કરતાં ન જાને
લેખકશ્રીનિહાલ નિજ કાળ કરતા થકા મોહ નડિયા કલિકાળજાને-ધાર. X
પ્રવચન-અંજન ને સદગુરુ કરે દેખે પરમ નિધાન જિનેશ્વર !
હૃદયનયન નિહાળે જગદણી મહિમા એર સમાન જિનેશ્વર !-ધર્મ X
અહો અહો હું મુજને કહું, નમો મુજ નમો મુજ રે
અમિત ફળ દાન કાતારની, જેહની ભેટ થઈ તુજ રે-શાંતિ X
પદ દર્શન જિન-અંબ જાણીને, ન્યાય પડંગ ને સાધે રે
નમિ જિનવરના ચરણ ઉપાસક, પદ દર્શન આરાધે રે-પદ X

—આનંદધનકૃત સ્તવનોર્માંથી.

૯૭૧. આ શતકમાં પૂર્વના શતકો કરતાં અધિક પૂરમાં મલ્લ અને પદ ગૂજરાતી સાહિત્ય જેનો તરફથી રચાયું છે. પણ સાહિત્યથી 'જેનગૂજર કવિઓ' ખીજે જામ આખો લગભગ છસો પાનાંથી જરાયો છે. મલ્લસાહિત્યનો નામનિર્દેશ ત્યાં પૃ. ૫૬૦ થી થકર-અંક થયો છે. તેમાંથી અને ખીજેથી નામનિર્દેશ અગ્ર કરીશું.

૬૭૧ ગદ્યસાહિત્ય.—યોગી મહાત્મા અમરદાસનની ચોવીશી વૈકી ૨૨ સ્તવનો પર યશોવિજયે બાલાવબોધ કર્યો હતો. પરંતુ દુર્ભાગ્યે તે હજુ પ્રાપ્ત થયો નથી. તે ઉપરાંત તેમણે પંચનિર્ગથી (પ્રા.) પર (ધ. સં. ૧૭૨૩) અને પોતાના નામે અધ્યાત્મમત પરીક્ષા અને જ્ઞાનસાર પર બાલાવબોધ કર્યા છે. એટલુંજ નહિ પરંતુ પોતાની ગૂજરાતી પદ્ય કૃતિઓ નામે દ્રવ્યગુણ-પર્મોય રાસ, ૩૫૦ ગાથાના સીમંધર સ્તવન, ૧૫૦ ગાથાના અહલીર સ્તવન (સં. ૧૭૩૩), સમ્યક્ત્વના છ સ્થાન સ્વરૂપ ચોપર્ષિ (સં. ૧૭૩૩) પર પશુ બાલાવબોધ રચ્યા છે. વિચારબિંદુ એ પોતાના ધર્મ-પરીક્ષાના વાર્તિક તરીકે પ્રત્યોત્તર રૂપે ગદ્યમાં રચેલ છે. સત્યવિજય શ્રિ. વૃદ્ધિવિજયે ઉપદેશમાલાનો બાલાવબોધ (સં. ૧૭૧૦ કે ૧૭૩૩) રચ્યો તેમાં યશોવિજયે સહાય આપી છે. સં. ૧૬૬૫ માં વિજયદેવ-સુરિના રાજ્યે 'લોકનાથ'નો બાલાવબોધ કરનાર જયવિજય તે વિમલહર્ષના શિષ્ય હોય આ યશોવિજયથી ભિન્ન છે; પાલીતાણામાં મુનિ કપૂરવિજયના ભંડારમાં એક યશોવિજયની સં. ૧૬૬૫ ની ધાતુપાઠની લખેલી પ્રત છે તે પશુ આ યશોવિજય નહિ, પશુ ઉક્ત વિમલહર્ષ શિષ્ય હોવા ધટે છતાં તે જોઈ નહીં કરવાની જરૂર રહે છે. તત્ત્વાર્થસૂત્ર પર એક યશોવિજયગણીએ ગૂજરાતી ટપો (પ્ર. ૬૮) કર્યો છે તે તો આપણા આ નૈયાયિક યશોવિજય હોવા ધટે કારણ કે તેમણે સંસ્કૃતમાં તે સૂત્રના બાળ્ય પર વૃત્તિ કરી છે, પશુ પં. સુખલાલજી તેને તેથી ભિન્ન માને છે. તે ટપાકારે તત્ત્વાર્થના દ્વિગંબરી સર્વાર્થસિદ્ધિ નામની વૃત્તિને માન્ય સૂત્રપાઠને લખે તેના પર માત્ર સૂત્રના અર્થ પૂરતો ટપો લખ્યો છે. અને ટપો લખતાં તેમણે જ્યાં જ્યાં શ્વેતાંબર અને દ્વિગંબરનો મતભેદ કે મતવિરોધ આવે છે ત્યાં સર્વત્ર શ્વેતાંબર પરંપરાને અનુસરીનેજ સૂત્રનો અર્થ કર્યો છે. આમ સૂત્રપાઠ દ્વિગંબરીય છતાં અર્થ શ્વેતાંબરીય છે.—જુઓ પં. સુખલાલજીની તત્ત્વાર્થ સૂત્ર પર ગૂજરાતી ભાષામાં બામ બીજની પ્રસ્તાવના પૃ. ૪૮-૫૦.

૯૭૩ ૧૭૦૭માં તં દેવવિજય-શાંતિવિજય શિ. ખીમાવિજયે મહામ્મદાવાદમાં જયવિજય શિ. મેરવિજયની સહાયથી કંપસૂત્ર પર (ખેડા ભા.), ૧૭૦૯માં કેશવજી ઋષિએ હંશાશ્રુત રકષ પર, સં. ૧૭-૧૧માં ખ. રત્નસાર ગણિ-હેમનંદન શિષ્ય ચતીન્દે કશવૈકાલિક પર (વિ. નં. ૧૪૮૧), તથા બૃં તં દેવરત્નસૂરિ-રાજસુંદર શિષ્ય યશસુંદર ગણિએ રત્નકીર્તિસૂરિના રાજ્યે (સં. ૧૭૧૧ થી ૧૭૩૪ વચ્ચેમાં) ઉત્તમ અને સુંદર ટિપ્પણી ભગવતી સૂત્ર પર (હા. પા.; પ્ર. કા.), ૧૭૧૪માં કુંવરવિજયે અને વૃદ્ધવિજય શિ. કનકવિજયે સં. ૧૭૩૨માં સાહિયુરમાં રત્નાકર પંચવિંશતિ પર, ૧૭૧૬માં તં સોમવિમલસૂરિ-હર્ષ-સોમ જયસોમ શિષ્ય જયસોમે છ કર્મ અંથ પર (પ્ર. પ્રકરણ રત્નાકર ભાગ ૪), ૧૭૨૨માં દાનવિજયે સ્વકૃત કંપ સૂત્ર સ્તવન પર, સં. ૧૭૨૪માં બાનુવિજય શિ. હાવપ્પવિજયે સુધારેલો કંપસૂત્ર પર, સં. ૧૭૨૮ પહેલાં ભોંકામગ્ધના રત્નસિંહ-દેવજી શિષ્ય ધર્મસિંહે ૨૭ સૂત્ર પર, ૧૭૨૯માં ખં માનવિજય-કમલહર્ષ શિ. વિદ્યાવિલાસે કંપસૂત્ર પર, કેનકસુંદરે જ્ઞાતાધર્મ કથાંત પર (લ. સં. ૧૭૩૧), માનવિજયે નવ-તત્ત્વ પર, ૧૭૪૪માં શુતવિમલે ઋષભ પંચાશિકા પર, ૧૭૪૬માં ધર્મસાગર-શ્રુતસાગર-શાંતિસાગર-અશ્રુતસાગર શિં. અશ્રુતસાગરે ધર્મસાગર કૃત સર્વશંકતક પર બાળાવબોધની રચના કરી.

૯૭૪ સં. ૧૭૩૯થી ૭૩ સુધીમાં જ્ઞાનવિમલ સૂરિએ (સં. ૧૭૫૮માં) પચ્ચખાણુ ભાષ્ય આદિ ત્રણ ભાષ્ય, આનંદધનકૃત ચો-નીશી પૈકી ૨૨ સ્તવનો (૧૭૬૯), ચશાવિજયકૃત ચોત્તરઘટિની સગ્રામ તથા ૩૫૦ ગાથાનું સ્તવન, (૧૭૭૩માં) પાક્ષિકસૂત્ર, લોકનાથ પર, ૧૭૬૩ માં દીપસાગર શિ. શુભસાગરે કંપપ્રકાશ નામનો જિનસુંદર સૂરિકૃત દ્વીપાશિકા કંપ સૂત્ર પર, ૧૭૬૬ પહેલાં નવતત્ત્વ અને ૧૭૭૩માં પાક્ષિકસૂત્ર પર, સં. ૧૭૭૬માં ખં પદ્મચંદ્રના શિષ્યે નવતત્ત્વ પર તથા તે આસપાસ ત. વિજયમાનસૂરિ શિં. આનંદવિજયે દ્વેષ-સંભાસ પર, ૧૭૬૩માં જિનહર્ષે દ્વીપાશી કંપ પર, અને શુભશીલ

કૃત પૂજા પંચાસિકા પર, ૧૭૬૭માં ત૦ રવિકુલધર શિ. કેવલકલ્પે
શત્રુજય માહાત્મ્ય પર, ૧૭૭૨ માં જિનવિજયે જીવાજિતમ પર,
૧૭૭૪ માં રાજનગરમાં ત૦ જિતમસાગર શિ. ન્યાયસાગરે સ્વકૃત
ગૂજરાતી સમ્યક્ત્વ વિચાર ગર્ભિત મહાવીર જિનસ્ત. પર (પ્ર. પ્રકરણ
રત્નાકર ભા. ૩), ૧૭૮૪ માં ત. વિજયાનંદસુરિ-હંસવિજય શિ.
ધીરવિજયે મૈત્રેયકાદશીકથા પર, કેવલકલ્પે ગુરુ પદ્મત્રિસિકા પર, ૧૭૮૮માં
લોજસાગરે રત્નશેખરસુરિ કૃત આચાર પ્રદીપ પર, સં. ૧૭૯૮
પહેલાં હંસરત્ને અખ્યાતમહાપદ્મ પર (પ્ર. પ્રકરણ રત્નાકર ભાગ ૩),
૧૭૯૯ માં ત૦ વિજયદાનસુરિ-અંતવિજય-મેધવિજય-ભાણુવિજય
શિ. હાદમીવિજયે અજિતપ્રભસુરિકૃત શાંતિનાથ ચરિત્ર પર, ૧૭૯૯
(ધ. સં.) કેવલકલ્પે રવકૃત ચોવીસી પર, સં. ૧૮૦૦ પહેલાં ત૦ વિજ-
યસિંહ-અજવિજય-ગુણવિજય-દાનવિજય શિ. છુધવિજયે ચોગચાત્ર
પર (ખેડા ભં.), ૧૮૦૦ માં ભાનુવિજયે ભાવદેવકૃત પાર્શ્વનાથ-
ચરિત્ર પર બાળાવબોધ રચ્યા છે. તે સિવાય, ધર્મસિંહે સમવાયાંગ
કુહી વગેરે, ખ૦ જિનહર્ષે ત. જિનસુંદર સુરિકૃત દીવાળી કાવ્ય પર ખ૦
વાર્તિક, જ્ઞાનવિમલસુરિએ સ્વપ્નપર વિવરણ, અને કેવલકલ્પે ૧૭૭૬માં
આગમસાર અને સં. ૧૭૯૬ માં નવાનગરમાં વિચારસાર, ગદ્યમાં રચેલ
છે. કર્તાના નામ વગર જુદે જુદે સમયે લખાયેલા બાળાવબોધ ધણી
મળી આવે છે કે જેનો ઉદ્દેશ્ય અત્ર કયો નથી.

૯૭૫. કાવ્ય સાહિત્ય—‘જેન ગૂજર કવિઓ’ ખીજા ભાગમાં
ઉલ્લેખેલા કવિઓની સંખ્યા ૧૮૦ હમજામ અને કૃતિઓની ૪૦૦
ઉપરાંત છે. અત્ર અવકાશભાવે તે સર્વેના તેમજ ખીજા સંપર્કેલા
કવિઓ અને કૃતિઓના વિવેચનમાં ઉત્તરમાં વગર માત્ર તે કવિઓનો
નામનિર્દેશ કરી સંતોષ લઈશું, અને વિસ્તારથી વિવરણ કરવાનું તે
અંશના ત્રીજા ભાગની પ્રસ્તાવના માટે રાખીશું:—

૯૭૬. આનંદચંદ્ર સં. ૧૭૦૦ થી ૧૭૧૩ લગભગ, વિનય-
વિજય ૧૬૬૬-૧૭૧૮, યશોવિજય ૧૭૦૦-૧૭૪૩ (કે જે નણ

વિશે અમાણી કહેવાઈ ગયું છે.), જયરંગ કાવ્યકાલ ૧૭૦૦-૨૧, જ્ઞાનસાગર ૧૭૦૧-૧૭૩૦, વિનયશીલ, જીવનસોમ ૧૭૦૧, લાંબ-વિનય ૧૭૦૧-૩, આશુદં ૧૭૦૨-૪, વિનયસાગર ૧૭૦૨, પુણ્ય-નિધાન તથા સૂરસૌભાગ્ય ૧૭૦૩, આનંદવિનય, રાજસાર ૧૭૦૪, જિનહર્ષ ૧૭૦૪-૧૭૧૨, મેરજામ (માહાવજી) ૧૭૦૫, કેશરકુસલ ૧૭૦૬, જ્ઞાનકુસલ, લાંબોદય ૧૭૦૭, વીરવિનય ૧૭૦૮, પદ્ય, રાજવિનય ૧૭૦૯, પુણ્યદર્પ ૧૭૦૯-૩૫, ધનદેવ ૧૭૧૦ પહેલાં, સુમતિહંસ ૧૭૧૧-૨૩, તેજસિંહ ૧૭૧૧-૪૮, અભયસોમ ૧૭૧૧-૨૯, વિદ્યારણિ ૧૭૧૧-૧૭, આશુદંવર્દન, ઇંદ્રસૌભાગ્ય, ઉત્તમ-સાગર ૧૭૧૨, વૃદ્ધિવિનય ૧૭૧૨-૧૩, મેઘવિનય ૧૭૧૩-૨૧, નયપ્રગોદ, શુભવિનય અને સિદ્ધિવિનય ૧૭૧૩, ઉદયવિનય, ગજ-કુસલ અને પદ્યચંદ્ર ૧૭૧૪, પદ્યવિનય ૧૭૧૫, તિલકસાગર ૧૭-૧૫ પછી. આનંદવિનય ૧૭૧૬-૨૨, હસ્તિરણિ ૧૭૧૭-૩૯, ઉદય-સરિ, જિનદાસ ૧૭૧૯, ધર્મવર્દન (ધર્મસિંહ) ૧૭૧૯-૫૭, સુમ-તિવસ્થા ૧૭૨૦, હેમસૌભાગ્ય ૧૭૧૫ પછી અને ૧૭૨૧ પહેલાં પદ્યચંદ્રસરિ, સુરજી ૧૭૨૧, મેરવિનય ૧૭૨૧-૨૨, અદ્ધિમાણિદય, અદિમાસરિ, વીરવિમલ ૧૭૨૨, સુમતિરંગ ૧૭૨૨-૨૭, લાભવ-ર્દન (લાલચંદ) ૧૭૨૩-૧૭૭૦, આનંદસાગર ૧૭૨૪-૪૬, ગુણસા-ગર, તત્ત્વવિનય, પરમસાગર ૧૭૨૪, સમયકીર્તિ ૧૭૨૫, ધર્મચંદિર ૧૭૨૫-૪૨, લક્ષ્મીવસ્થા ૧૭૨૫-૩૮, જીતવિનય, ચરણનંદ ૧૭૨૬, ધીરવિનય ૧૭૨૭ પહેલાં, પ્રીતિવિનય, લક્ષ્મીવિનય ૧૭૨૭, આનં-વિનય ૧૭૨૮-૩૧, હીરાણુદં (હીરમુનિ) ૧૭૨૭-૪૪, ઉદયવિનય, આનંદવિનય (૨), વીરજી ૧૭૨૮, કુસલધીર ૧૭૨૮-૯, ઉદયસમુદ્ર, કનકનિધાન, અનિકુસલ, ૧૭૨૮, જ્ઞાનવિમલ સૂરિ (પૂર્વનામ નયવિમલ) ૧૭૨૮-૧૭૭૪, હર્ષવિનય ૧૭૨૯, અમૃતસાગર, કર્મસિંહ, વિનયજાલ, વિવેકવિનય, વૃદ્ધિવિનય ૧૭૩૦, દેવવિનય ૧૭૩૦-૪, દાનવિનય ૧૭૩૦-૭૨, તત્ત્વહંસ, નિત્યસૌભાગ્ય,

વિભુધવિજય ૧૭૩૧, આણંદમુનિ ૧૭૩૧-૮, એતો, જયસાગર, શાંતિદાસ શ્રા૦, સુગવિજય ૧૭૩૨, અમરસાગર, અંદ્રવિજય ૧૭૩૨ થી ૪૯ વચ્ચે, રતનવર્ધન ૧૭૩૩, અંદ્રવિજય (૨), જિનવિજય, પદ્મનિાન ૧૭૩૪, દીપવિજય ૧૭૩૫-૮૪, તેજપાલ ૧૭૩૫-૪૬, અજીતચંદ. આણંદચંદ્ર, કેસવદાસ, દયાતિલક, નયનશેખર ૧૭૩૬, અભયકુશલ, જ્ઞાનકીર્તિ ૧૭૩૭, કનકવિલાસ ૧૭૩૮, મેધવિજય, સુમતિવિજય ૧૭૩૯, દીપસૌભાગ્ય ૧૭૩૯-૪૭, આણંદસુરિ, હરખચંદ ૧૭૪૦, તિલકચંદ્ર, પ્રાગજી, લક્ષ્મીરત્ન ૧૭૪૧, કીર્તિ-સાગરસુરિ શિષ્ય, જીવરાજ, આશ્ચિંક્યવિજય ૧૭૪૨, જ્ઞાનસાગર શિ- ૧૭૪૩, નયવિજય ૧૭૪૪, અમરચંદ, કુશલસાગર (કેસવ), એતો ૧૭૪૫, શીલવિજય ૧૭૪૬, ચશોવર્ધન ૧૭૪૭, કુશલલાલ (૨) ૧૭૪૮, ઋષભસાગર ૧૭૪૮ (૧), વિનીતવિમલ ૧૭૪૯ પહેલાં, આ સર્વે ૧૮ મા શતકના પ્રથમાર્ધમાં થયા.

૯૭૭. ઉદયરત્ન ૧૭૪૯-૧૭૬૯, કમલકર્ષ, જિનલખિષ, સૌભાગ્યવિજય ૧૭૫૦, નેમવિજય ૧૭૫૦-૧૭૮૭, જિનવિજય (૨), બાલ ૧૭૫૧, પ્રીતિસાગર ૧૭૫૨, વિનયચંદ્ર ૧૭૫૨-૫૫, એમરાજ ૧૭૫૩ પહેલાં, કેસરવિમલ ૧૭૫૪-૬, ઋદ્ધિવિજય ૧૭-૫૪-૭૦, ગોડીદાસ ૧૭૫૫, હંસરત્ન ૧૭૫૫-૮૬, મોહનવિજય ૧૭૫૫-૧૭૮૩, જયવંતસાગર, મોહનવિમલ, લક્ષ્મણ ૧૭૫૮, દેવવિ-જય (૩) ૧૭૬૦-૯૫, રામવિજય (૨) ૧૭૬૦-૮૮, અંમુનિ, લક્ષ્મી-વિનય, લખિષવિજય (૨) ૧૭૬૧, જિનસુંદરસુરિ, એમવિજય, રામ-વિમલ ૧૭૬૨, લાધારાલ ૧૭૬૪-૯૫, નેમદાસ આવક ૧૭૬૫-૬, તેજસિંહ ૧૭૬૬, દેવચંદ્ર ૧૭૬૬-૧૭૮૮, ન્યાયસાગર ૧૭૬૬-૮૪, કાન્તિવિમલ ૧૭૬૭, જીવ-સાગર ૧૭૬૮, લાવપ્રભાસુરિ (પૂર્વનામ-ભાવરત્ન) ૧૭૬૯-૧૭૯૯, સુખસાગર ૧૭૬૯, લખિષ-સાગર (૨) ૧૭૭૦, ચતુર, જિનસુખસુરિ ૧૭૭૧, રામવિજય (૧) ૧૭૭૧-૭૩, અંમવિજય ૧૭૭૨-૭૭, ચતુરસાગર ૧૭૭૨, લાલરત્ન

૧૭૭૩, વસ્તુબુદ્ધિ ૧૭૭૫-૬૩, રાજરત્ન ૧૭૭૫, ક્રાંતિવિજય (૨) ૧૭૭૫-૬૬, કેસર ૧૭૭૬, નિત્યસાભા ૧૭૭૬-૬૮, રંગવિલાસ ૧૭૭૭, જિનવિજય (૩) ૧૭૭૬-૬૩. યુગ્મવિલાસ ૧૭૮૦, જ્ઞાનવિજય ૧૭૮૦-૧, રંગવિજય ૧૭૭૬-૧૮૦૭, તિલકસુરિ, રત્નવિમલ ૧૭૮૫, જ્ઞાનસાગર (પછીથી ઉદયસાગરસુરિ) ૧૭૮૬-૬૭, શાંતસૌભાગ્ય ૧૭૮૭, ત્રિલોકસિદ્ધ ૧૭૮૮, જિનવિજય (૪) ૧૭૮૧-૬૬, અમર ૧૭૮૪-૬૮, અહિમાવર્દન ૧૭૮૬, ગુણવિમાસ, યુગ્મરત્ન, રાયચંદ ૧૭૮૭, હરખચંદ ૧૭૮૮, સત્યસાગર ૧૭૮૬-એ સર્વે આ શતકના બીજા અર્ધમાં થયા.

૬૭૮ આ પૈકી જ્ઞાનવિમલસુરિના ચરિત્ર માટે જુઓ પ્રાચીન સ્તવન રત્નસંગ્રહ ભા. ૧ ની પ્રસ્તાવના, દેવચંદ્ર માટે મારો નિબંધ નામે 'અધ્યાત્મરસિક પંડિત દેવચંદ્રજી' (બુ. મં. નં. ૧૦૩-૧૦૪ માં અને જૈનયુગ પુ. ૨ અંક ૬-૧૨ પૃ. ૪૨૩, ૪૭૩, ૫૬૭), જિનવિજય (૩) ના ચરિત્ર માટે જુઓ મારી 'જૈન રાસ-માળા'. આ શતકના સર્વે કવિઓની કૃતિઓ માટે જુઓ 'જૈન ગૂર્જર કવિઓ' ભાગ બીજો આખો.

૬૭૯ લોકકથાસાહિત્ય—ચંદન મહાવાગિરિ પર બે વખત સં. ૧૭૦૪માં ને ૧૭૪૪માં જિનહર્ષે, ૧૭૧૧માં સુમતિહંસે, સં. ૧૭૩૬માં અજીતચંદે, ૧૭૪૭માં અશોવર્ધને, ૧૭૭૧માં ચતુરે અને સં. ૧૭૭૬માં કેસરે ચોપઈ આદિમાં કાવ્યરચના કરી તે પરથી તે કથા બહુ લોકપ્રિય અને લોકપ્રસિદ્ધ જણાય છે. સં. ૧૭૧૦ પહેલાં ધનદેવે સ્ત્રીચરિત્ર રાસ, પંચાખ્યાન વિષયે કૃત્તિઓ બાવીની રાસ વીરવિમલે ૧૭૨૨માં અને તે પર નિત્યસૌભાગ્યે ૧૭૪૧માં, જ્ઞાનવિજયે વિક્રમાદિત્ય ચરિત્ર સં. ૧૭૨૨-૨૩માં, અલ-યસોમે વિક્રમચરિત્ર આપરા ચો. અને લાલવર્દન-લાલચંદે (૬૦૦ આપરા ચોર અને પંચ હંડ ગર્જિત) વિક્રમ ચો. ૧૭૨૪માં, અલ-યસોમે વિક્રમચરિત્ર-દીલાવતી ચો. તેમજ પરમસાગરે

વિક્રમાદિત્ય રાસ અને માનસાગરે વિક્રમાદિત્ય સુત વિક્રમસેન રાસ સં. ૧૭૨૪માં, લક્ષ્મીવલ્લભે વિક્રમાદિત્ય પંચદશ રાસ ૧૭૨૭; હ્રી-
લાવતી રાસ ઉક્ત લાભવધને તેમજ કુસલધીરે ૧૭૨૮માં, અને
ઉદયરત્ને સં. ૧૭૬૭માં, તે કુસલધીરે લોખચરિત્ર ચો. ૧૭૨૬ માં,
નિત્યસૌભાગ્યે નંદનગ્રીષી સં. ૧૭૩૧ માં, ધર્મવધને શાનિશ્વર
વિક્રમ ચો. ૧૭૩૬ લગભગ, કાન્તિવિમલે વિક્રમકનકાવતી રાસ
૧૭૬૭માં, નિત્યલાભે સદેવંત સાવલિંગા રાસ ૧૭૮૨માં રચેલ છે.
આ ઉપરાંત જૈનકથાનાયકો-નાયિકાઓ પર, સતીઓ પર અનેક
રચનાઓ થઈ છે તેનો ઉલ્લેખ વિસ્તારભયથી અત્ર કરવામાં આવ્યો
નથી. વિદ્યાવિલાસની કથાની ખ્યાતિ આ સતકમાં પણ હતી; અને
તેના પર જનહરે સં. ૧૭૧૧માં અને અમરચંદ સં. ૧૭૪૫માં રાસ
રચેલ છે.

૬૮૦ પદો એટલે ભક્તિ-વૈરાગ્યપ્રેરિત ટુંકાં ગીતો હોંદી કવિઓ
નામે કપીર, મીરાંબાઈ, પછી સુરદાસ આદિએ પુષ્કળ ગાયાં છે.
ગૂર્જરસાહિત્યમાં નરસિંહ મહેતાએ તેની પહેલ કરી છે. જૈન ગૂર્જર
સાહિત્યમાં સમયસુંદરે ૧૭મા સતકમાં સરસ્વાત કરેલી જથ્થા
છે, ને તે વખતે તેને ગીતો-અખ્યાત્ર ગીતો કહેવામાં આવતાં. અર-
વૈરાગ્ય ને ભાવપ્રેરક રૂપકમય અને ભક્તિપ્રધાન પદો રચવામાં આ
સૈકાના આનંદધન ચડી જાય છે; તેમનું જોષને તેમના સમકાલીન વિ-
નયવિજય અને યશોવિજયે સુંદર પદો પોતાના હૃદયની ઉત્કટ લાગણીના
ઉદ્ગાર રૂપે રચ્યાં લાંબા લહેકાથી ગવાતા ‘શ્લોકો’ની રચના પણ
આ સતકમાં પ્રથમ થઈ જથ્થા છે. દા. ત. ૧૭૪૬ પહેલાં વિનીત-
વિમલકૃત આર્પદનાથ શ્લોકો, ઉદયરત્નકૃત નેમિનાથ શ્લોકો, શાલિ-
ભદ્ર શ્લોકો (સં. ૧૭૭૦) અને હરતપાહુબલિનો શ્લોકો સં. ૧૭૬૫;
દેવવિજયનો શંખેશ્વર શ્લોકો સં. ૧૭૮૪, મોતીમાલકૃત નેમિ
શ્લોકો સં. ૧૭૮૮.

૬૮૧ સૂંઝારની છાંદવાળાં નેમ રાજુલના બારમાસ, રમણભદ્ર

નવરસો વગેરે આ શતકમાં રચાયાં છે. ખાસ વૈરાગ્યસૂચક રૂપક પ્રબોધ-ચિંતામણી ચો. જ્યેષ્ઠઅરસુરિકૃત પંદરમા સૈકામાં રચાયું તેનો આ-સ્વાદ આ શતકના કવિઓને ચતાં અનેક કાવ્યો ઉદ્ભવ્યાં. ઠા. ત. સુમતિરંજ કૃત સં. ૧૭૨૨માં અને ધર્મમંદિરકૃત સં. ૧૭૪૧માં પ્રબોધચિંતામણી રાસ લાભવર્ધને ૧૭૪૨માં, કૃષ્ણલાભ, (૨) એ સં. ૧૭૪૮માં અને ઉદયરત્ને તેમજ નેત્રિવિજયે કરેલા ધર્મબુદ્ધિ પાપબુદ્ધિ રાસ.

૯૮૨ ઐતિહાસિક સાહિત્ય - લઘુધોષ્યે સં. ૧૭૦૭માં પદ્મિનીચરિત્ર, ૧૭૧૧માં ભાણુવિજયકૃત વિજયાણુદંતુરિ નિર્વાણસગ્રામ, કેસરકૃષ્ણે સં. ૧૭૧૬માં જગદુ પ્રબંધ રાસ, સં. ૧૭૨૦માં ખ. જિનસાગર સુરિ પર સુમતિવદ્ધભનો શ્રીનિર્વાણ રાસ, મેરૂવિજયે સં. ૧૭૨૧માં અને અભયસોત્રે ૧૭૨૬માં વસ્તુપાલ તેજપાલ રાસ, તે વર્ષ પછી સુરજીએ લીલાધર રાસ, ૧૭૨૧ પહેલાં હેમસૌભાગ્યે અને ૧૭૨૫ પછી તિલકસાગરે રાજસાગરસુરિ નિર્વાણ રાસ, મેઘવિજયકૃત વિજયદેવનિર્વાણ રાસ ૧૭૨૬માં, ૧૭૩૭માં જ્ઞાન-કીર્તિનો ગુરુરાસ, ૧૭૩૬માં સુમતિવિજયની રત્નકીર્તિ ચો., સં. ૧૭૪૧માં લક્ષ્મીરત્નકૃત ખેમ હડાલીઆનો રાસ, સં. ૧૭૪૨માં જિન-હર્ષકૃત કુમારપાલ રાસ અને કીર્તિસાગરસુરિના શિષ્ય કૃત લીમજી ચો., ૧૭૪૭ આસપાસ દીપસૌભાગ્યકૃત જુદિસાગરસુરિ રાસ, ૧૭૫૬માં જિનહર્ષકૃત સત્યવિજય નિર્વાણ રાસ, ૧૭૬૨માં રામવિમલકૃત સૌ-ભાગ્યવિજય નિર્વાણરાસ, ૧૭૬૬માં સુખસાગરનો જુદિવિજય રાસ, સં. ૧૭૭૩માં જિનવિજય (૩) કૃત કેપૂરવિજય રાસ, ૧૭૭૩ પછી રામવિજય (૧) કૃત વિજયરત્નસુરિ રાસ, [જેને] રસાગરકૃત વિજય-ક્ષમાસુરિનો શ્લોકો, ૧૭૮૨માં ભાવપ્રભસુરિકૃત અહિમાત્રણ રાસ, ૧૭૮૬ પછી જિનવિજય (૩) કૃત ક્ષમાવિજય રાસ, ૧૭૮૮ પછી રામવિજય (૨) કૃત લક્ષ્મીસાગરસુરિ રાસ, સં. ૧૭૯૩માં વદ્ધભકુ-સજ્જક હેમચંદ્રગણિ રાસ, ૧૭૯૫માં ઉદયરત્ન કૃત વિમલચેતાનો

દર્શન, અધ્યાત્મ, વૈદક, તીર્થાદિનું સાહિત્ય. ૬૬૬

શ્લોકો અને હાધાશ્લોક કૃત શિવચંદ્ર રાસ, ૧૭૯૭માં પુષ્પરત્ન (૨) કૃત ન્યાયસાગર નિર્વાણ રાસ, ૧૭૬૮માં નિત્યલાભકૃત વિદ્યાસાગર સૂરિ રાસ તથા હરખચંદ્ર કૃત આશ્લોકદેવીનો રાસ તથા ૧૭૬૯ પછી ઉત્તમવિજયકૃત જિનવિજય નિર્વાણ રાસ.

૬૮૩ દાર્શનિક વિષયપર-દ્રશ્યાનુયોગ પર રાસ રચવાની પહેલ ચશોવિજય ઉપાધ્યાયે દ્વંચગુણપર્યાય રાસ રચી કરી. 'રાસ' સામાન્યતઃ કથા ઉપર નાયકના યશોગાન કરવા અર્થે રચાતો-એ સુખદ ત્યાં વપરાતો. તે સિવાયના વિષય પરત્વે રાસ એટલે રસમય શ્લોકોમાં પદ્ય ઘટના એ અર્થમાં હવે વપરાયો. એવામાં માનવિજયકૃત ન્ય-વિચાર-સાત નખનો રાસ, હેમરાજકૃત સં. ૧૭૨૬ માં નયચક્ર રાસ રચાયા. ઉપદેશ અને અધ્યાત્મ વિષયે અનુવાદ રૂપે હીરમુનિએ સં. ૧૭૨૭ માં ઉપદેશ રત્નકોશ ચો. અને દેવચંદ્રે ૧૭૬૬ માં દ્યાન-દીપિકા ચો. અને સં. ૧૭૭૭ માં રંગવિદ્યાસે અધ્યાત્મ કલ્પદ્રુમ ચો. ની રચના કરી. દેવચંદ્રે તે ખરેખર અધ્યાત્મરસિક પંડિત હતા તેથી તેમની પ્રાયઃ સર્વ કૃતિમાં અધ્યાત્મ ઝગકે છે. નેમિદાસ આવકની સં. ૧૭૬૬ ની દ્યાનમાલા સ્વતંત્ર કૃત છે.

૬૮૪ વૈદકના વિષયપર અત્યાર સુધી ગૂજરાતી ભાષામાં કોઈએ પદ્યમય રચના કરી નહોતી તે આ શતકમાં નવનશીખરે સં. ૧૭૭૬ માં યોગરાત્નાકર ચો. રચીને કરી.

૬૮૫. તીર્થોના, તીર્થયાત્રાઓના ઇતિહાસ અને યનાવો નોંધવાની પલ્લુ જૈન મુનિઓએ કાળજી રાખી છે. આ શતકમાં તેના દાખલા તરીકે ૧૭૭૨ માં મહિમાસૂરિ કૃત ચૈત્ય પરિપાટી અને વિની-તકુશલ કૃત શાનુંજય તીર્થમાલા, ૧૭૪૬ માં શીશવિજય કૃત તીર્થમાલા, સં. ૧૭૫૦ માં સૌભાગ્યાવિજય (૨) કૃત તીર્થમાલા સ્તવ, ૧૭૫૫ માં જ્ઞાનવિમલ કૃત તીર્થમાલા, ૧૭૭૧ માં જિનસુખ કૃત હેસલ-મેર ચૈત્યપાટી વગેરે. આ શતકના અંતમાં-સં. ૧૭૬૧માં. શનુંજય પર છીપાવસહી નામની ટુંકે છીપા (ભાવસાર) લોકોએ ખનાવી.

પ્રકરણ ૬ કું.

વિં ૧૬ મું અને ૨૦ મું શતક.

અનંતવિજ્ઞાનવિશુદ્ધરૂપં નિરસ્તમોદ્વાદિપરસ્વરૂપમ્ ।

નરામરેદૈઃ કૃતવાહર્માલે નમામિ તીર્થેશમનંતચક્ષિમ્ ॥૧॥

અનાદિસંબદ્ધસમસ્તકર્મ-મલીમસત્ત્વં નિજકં નિરસ્ય ।

ઉપાસ્યુદ્ધાતમગુણાય સવો નમોઽસ્તુ દેવાર્યમહેશ્વરાય ॥૨॥

—જેમનું વિજ્ઞાન અનંત છે,—૨૨૩૫ નિર્મલ છે, જેમણે મોહ આદિ પાશના સ્વરૂપને ઘણેકું છે અને જેમની સુંદર ભક્તિ મોટા મોટા નરો અને અમરોએ કરી છે એવા અનંત શક્તિવાળા તીર્થેશને નમું છું.

શ્રોતાની અનાદિકાળથી બંધાયેલા સમસ્ત કર્મની મચીતતાને દૂર કરી જેમણે શુદ્ધ આત્મગુણ મહત્ત્વ કરેલો છે, એવા દેવતાઓને પૂજવા યોગ્ય દેવાઈ-મહાવીર પ્રભુને નમસ્કાર હો !

[ખં નિનસાલસુરિદ્વિત આત્મપ્રતોષ સં. ૧૮૩૩].

૬૮૬ શાંતિદાસ શેઠના પ્રસિદ્ધ વંશજો—શાંતિદાસ (જુને પારા ૮૩૩-૮૩૪)ના લખાણમાં ને તેના ખુલાસામાં; સં. ૧૭૮૬ (ફીબરી ૧૧૩૭)માં મરેદાઓ અમદાવાદને લૂટવા આવેલા તે વખતે તેમણે વચમાં પડી ગાંઠના પૈસા આપી મરેદાની ફાળેના મોરચા ઉઠાવી લેવરાવ્યા, તે ઉપરથી શહેરના મહાજનોએ એકત્ર થઈ તેને હમેશનો હક કરી આપ્યો કે જેટલો માલ શહેરના માંટા ઉપર જપાય તે ઉપર સેંકડે ચાર આના તે શેઠ તથા તેમની ઓશાદને આપતા રહીશું, આ હકને બદલે હાલ પ્રેમાભાર્મના સમયથી સર-કારી તીજેરીમાંથી રૂ. ૨૧૩૩ નગરશેઠને મળે છે. આ વરસમાં ખાદશાહી દુરમાનથી ખુલાસામાં શેઠ અમદાવાદના નગરશેઠ ઠગો અને શહેરનાં મોટાં મહાજનોએ તેમને નગરશેઠ માન્યા. આ કુટુંબ લોકલિનાઈ છુદિ અને ધન વિશેષે જેમ ધર્મને પ્રુષ્ટિ કરવી એથી

નામાંકિત થયેલું તેથી તેના મુખીને સપ્તજા વેપારીઓએ મળીને નગરશેઠનું માન આપેલું તે પ્રસંગે પ્રસંગે શહેરના લોકના મુખી છે અને જૈન સંઘના તે હમેશ વડા છે તે અત્યાર સુધી વંશપરંપરા ચાલુ છે. ગાયકવાડોએ પણ પાલખી, છત્રી, મસાલ ને વર્ષે ૨. એક હજાર એટલો હક કરી આપ્યો. (ગુજરાત સર્વ સંગ્રહ) ખુશાલચંદના નયુશા, જેઠમલ અને વખતચંદ એ ત્રણ પુત્રો. વખતચંદ શેઠ પ્રતાપી હતા. સં. ૧૮૨૨માં હમાણએ પાટણ મુસલમાનો પાસેથી લઇ લીધું ને ત્યારથી ગાયકવાડના તાબામાં છે. તેમના સમયમાં ગુજરાતમાં ગાયકવાડ, પેશ્વા અને અંગ્રેજ કંપની એ ત્રણેનું રાજ્ય થયું હતું. દીપ્તીના પાતશાહનું તો માત્ર નામજ હતું. સં. ૧૮૬૪ માં પોને શત્રુંજયનો સંઘ કાઢ્યો, કેટલીક પ્રતિષ્ઠા કરી. ૧૮૬૮ માં આ નગરશેઠના મુખીપણા નીચે અમદાવાદના શહેરીઓએ અરજ કરતાં એવો સરકારી હુકમ થયો કે માત્ર કન્થા મૂકી કોઈપણ ગુજરી જાય, તો તેની મિલકતમાં કબજા ન કરતાં તે તેની કન્થાને ન્યાંસુધી તેને સંતાન થાય ત્યાંસુધી વારસદાર ગણવી આ બાબતનો ગુજરાતી ભાષામાં કરેલો હુકમ અમદાવાદના ત્રણ દરવાજા પરના શિલાલેખમાં કેતરેલો છે. ૫૩૬ વખતચંદ શેઠને ગાયકવાડ સાથે થયો ગાઠ સંબંધ હતો. ૨૫૦ સં. ૧૮૭૦. તેના પુત્ર હેમાભાઈ થયા. સં. ૧૮૭૪ માં અમદાવાદ અંગ્રેજ સરકારના હાથમાં સંપૂર્ણ આવ્યું. હેમાભાઈએ ઘણી સાર્વજનિક સખાવતો કરી. અમદાવાદમાં અંગ્રેજી

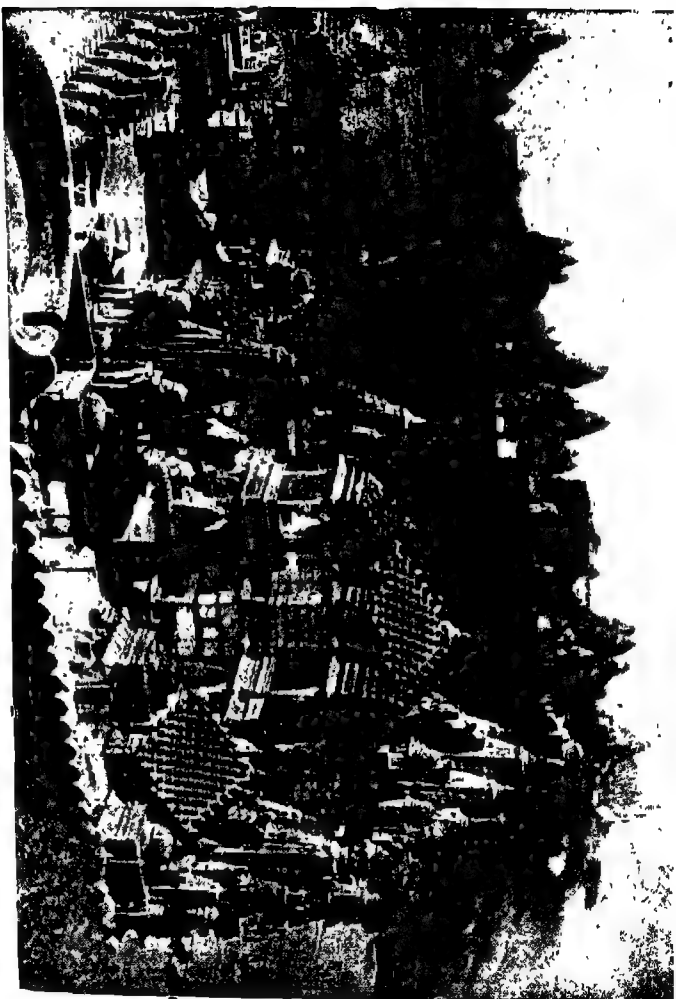
૫૩૬ જુઓ મુંબઈ રા. એ. સો. નું જર્નલ પૃ. ૧૬ અ. ૫૩ અને ૧૮૬૭ પૃ. ૩૪૮-લેખ નામે Inscription on the 'Three Gateways'-Ahmedabad. તેમાં આ લેખ અંગ્રેજી શબ્દોત્તર સહિત આપેલ છે, ને તે ઉપરાંત તેમાં હલ્લેખેલ વ્યક્તિઓની બોળણાણ અને ઇતિહાસ શેઠનું વંશવૃક્ષ તથા વંશજોનાં હુક વૃત્તાંત પણ આપેલ છે. આ બધા વંશજોનાં વિશેષ વૃત્તાંત માટે જુઓ મારો 'જૈન ઐતિહાસિક રસપ્રાશ્ન' ગ્રંથમાં મારી લખેલ સંમ્બોધના તથા તિલેહન; પણ જુઓ 'ગુજરાતનું આદ્યમક-અમદાવાદ.'

નિશાળ, હેમાભાઈ ઇન્સ્ટિટ્યુટ નામની પુસ્તકશાળા, સંપ્રદરથાન, કન્યાશાળા અને એક હૅરિપટલ વગેરે પ્રગ્ન ઉપયોગી કામો તેમની સહાયથી થયા છે. સં. ૧૯૦૪ માં જન્મ પામેલ 'ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી' ને પણ સારી મદદ આપી. ગૂજરાત કૉલેજ કરવામાં દશ હજાર રૂ. આપ્યા. ત્યાંની સહેર-સુધરાઈ માટે સારો પરિશ્રમ લીધો. શત્રુંજય પર સવા ત્રણ લાખ રૂ. ખર્ચી ઉજમ્યાઈની ટુંક-નંદીશ્વરની ટુંક બંધાવી પોતાની ટુંક સં. ૧૮૮૨ માં ત્યાં બંધાવી. સં. ૧૮૮૬ માં પ્રતિષ્ઠા કરાવી. ઘણે ઠેકાણે ધર્મશાળા બંધાવી. ગાય-કવાડે રાંચરડા ગામ બક્ષીસ કર્યું. તેની ઉપજમાથી અમુક રકમ ખોડાં ઢોર અથે કાઢેલી છે, ને તે ગામ તેમના વંશજોના તાબામાં હજી સુધી છે. ૨૧૦ સં. ૧૯૧૪. તેમના પુત્ર પ્રેમાભાઈ-તેઓ પણ એક પ્રખ્યાત વ્યક્તિ હતા. સં. ૧૯૦૫ માં શત્રુંજયનો સંધ કાઢ્યો હતો. તેમણે અમદાવાદની હડીસિમ-પ્રેમાભાઈ હૅરિપટલમાં (સિવિલ હૅરિપટલ)માં બાવીસ હજાર દોઢમો, હેમાભાઈ ઇન્સ્ટિટ્યુટના મકાન માટે સાત હજાર પચાસ, ગૂજરાત કૉલેજના ફંડમાં દશ હજાર, શુભની માંડ મેડિકલ કૉલેજમાં સુવર્ણ ચાંદ માટે અઢારસો, વિક્ટોરિયા મ્યુઝિયમમાં તેરસો પચાસ, શુભની વિક્ટોરિયા ગાર્ડન્સમાં દશ હજાર, ગુ. વ. સોસાયટી ફંડમાં બે હજાર આપવા ઉપરાંત સં. ૧૯૩૪ ના દુકાળમાં વીસ હજાર, ને છ રથળે ધર્મશાળાઓ બંધાવવા ત્રેવીસ હજાર એમ કુલ લાખેક રૂ. ની સખાવત કરી. તેમના નામથી 'પ્રેમાભાઈ હોલ' અમદાવાદમાં પ્રસિદ્ધ છે. શત્રુંજય પર પાંચ લાખ ખર્ચાં દેરાસર અને પાલીતાણામાં ધર્મશાળા બંધાવેલ, વળી કેશરીયાળ, પંચતીર્થના સંધ કાઢ્યા. સર્વ તીર્થ સ્થળોનું રક્ષણ ને વહીવટ કરવા માટે આણંદજી કબાણજી નામની પેઢીની સ્થાપના કરી ને તેના કચ્છ તથા બંધારણ તેમના સમયમાં થયાં. ૨૧. ૧૯૪૩. તેમના પુત્ર મણિભાઈ પછી ચીમનલાઈ લાલભાઈ નગરશૈક થયા પછી કસ્તુર-ભાઈ મણિભાઈ જાલ વિમલભાઈ અંબાભાઈ નગરશૈક છે.

શ્રી ૧૫મી જાન્યુઆરી ૧૯૭૨.

[શ્રી ૧૫મી જાન્યુઆરી, ૧૯૭૨ના સોનગઢ]

શરુતું ૫૨ શ્રી યોગીશાની દ્વં. ૫. ૬૭૪.

[બી. બી. જોડ સી. આઈ. રેલેના સૌન્દર્યથી.]

૯૮૭ આ ૧૯ મા સતતકમાં દુકાળો પડ્યા તેમજ મોંઘવારી બહુ રહી. મોટા દુકાળમાં સં. ૧૮૦૩ (તિલોતરો,) ૧૮૪૭ (સુડતાળો) સં. ૧૮૬૯ (અમણોતરો) હતા. ઉંદર આદિના ઉપદ્રવો પણ અત્યંત એકંદરે આ સતતક બહુ ખરાબ ગયું.

૯૮૮ સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના સ્થાપક સ્વામી સદ્ગુણનંદ સ્વામી (જન્મ સં. ૧૮૩૭) એ આ ૧૯ મા સતતકમાં ગૂંજરાત કાઠીયાવાડમાં ખાસ કરી કાઠી, કઠીઆ વગેરે કારીગર વર્ગમાં પોતાના વૈરાગ્ય બળે લોકને નીતિનો સચોટ બોધ દીધો. ગઢડા, મૂળી ને વડતાલ તેનાં ધામ થયાં. સ્વયંવાસ સં. ૧૮૮૬. ૫૪૦

૯૮૯. સં. ૧૮૧૮ માં રઘુનાથના શિષ્ય જીરખમજીએ તેરાપંથ કાઢ્યો. ૧૮૪૩ માં સત્રુંજય પર ઐમચંદ મોદીની ટુંકની સ્થાપના, ૧૮૬૧ માં સત્રુંજય પર સુરતી હમ્મજાબાદ શેકે ઇમ્મિહા કુ'ડ બંધાવ્યો. ૧૮૮૬ માં ત્યાં અદ્વૈતજી (અદ્વૈતજી-આદીશ્વર પ્રભુ) ની મોટી પ્રતિમા કોતરાવી, સા. ધર્મદાસે મંદિર બંધાવ્યું.

૯૯૦. સં. ૧૮૯૧ માં જેસલમેરથી બાદશાહ જોતના ગુમાન-ચંદના બહાદરમણ આદિ પાંચ પુત્રોએ સત્રુંજયનો મોટો સંઘ કાઢ્યો, અને વચમાં પંચતીર્થો, બાંબલુવાડ, આબુ, જીરાવલા, તારંગા, શંખે-શ્વર, પંચાસર, ગિરનાર વગેરેની તીર્થયાત્રા કરીને મહાતીર્થ સત્રુંજયની યાત્રા કરી. તેમાં ૨૩ લાખ રૂ. ખર્ચ્યા. આ કાર્ય ઉપરાંત કુલેવા-કેસરીયાજીનાં બારણાં, નોખતખાનાં કરાવી તથા જ્વનહંડ ચડાવ્યો ને એક લાખ રૂ. ખર્ચ્યા. ઉદયપુરમાં મંદિર વગેરે અનેક સ્થળે ધર્મસ્થાન કરાવ્યાં, પુસ્તકોનો ભંડાર કરાવ્યો; જમવતીજી સત્ર સાંભળી તેમાંના જરૂરે ગૌતમ પ્રજા દીઠ બે મોટી આખ્યાં, કોટામાં બંદિવાનોને છોડા-બ્યા (જે. સા. સં. ૧, ૨ પૃ. ૧૦૭ 'જેસલમેર કે પટવો કે સંઘકા વર્ણન' લેખ). આ બાદશાહ જોતની વંશજ સીરિમલજી બાદશાહ ઈંદોરમાં દિવાન-પ્રધાનમંત્રી છે.

૫૪૦ વિશેષ માટે જુઓ પુસ્તક નામે 'સદ્ગુણનંદ સ્વામી અથવા સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાય' લેખક શ. કિશોરલાલ મણિલાલ પ્ર. નવજીવન પ્રકાશન મંદિર-અમદાવાદ.

૯૯૧ મુંબઈના પ્રસિદ્ધ શેઠ મોતીશાહે (મોતીચંદ અમીચંદ જન્મ સં. ૧૮૩૮ સ્વ. સં. ૧૮૯૨) મુંબઈમાં બામખલાના મંદિરમાં સં. ૧૮૮૫ માગસર શુ. ૬ શુક્રે આદીશ્વરની પ્રતિમા પધરાવી તથા મુંબઈમાં પાંજરાપોળ સં. ૧૮૯૦ માં સ્થપાઈ તેમાં આ શેઠ જળરો ફાળો આપ્યો. પાલીતાણામાં સં. ૧૮૮૭ માં ધર્મશાળા બાંધી. શત્રુંજય તીર્થ ઉપર સં. ૧૮૮૮ માં આરંભ કરી કુંતાસરની ખીલુ-આઠ પુરી તે પર મધ્યમાં મોટું મંદિર બંધાવ્યું, પ્રતિમાની અંજન-શલાકા કરી. ત્યાં તેમનો સ્વર્ગવાસ થવાથી તેમના પુત્ર ખીમચંદે સં. ૧૮૯૩ માં પ્રતિષ્ઠા કરી. આ 'મોતીશાની ટુંક' કહેવાય છે. તેમાં ૭ લાખ રૂ. ખર્ચાયા. (જુઓ વીરવિજયકૃત મોતીશાના ઢાળાયાં આદિ કૃતિઓ) આ વર્ષમાંજ અમદાવાદના શેઠ સાકરચંદ પ્રેમચંદે ત્યાં ત્રણ મોટાં મંદિર અને નાની દેરીઓ બંધાવી કે જેને 'સાકર-વસહી' या 'સાકરચંદની ટુંક' કહેવામાં આવે છે. વળી ધોવાના શેઠ આનાભાઈ ઉર્ફે દીપચંદ કલ્યાણજીએ તે વર્ષમાં મોતીશાની ટુંકમાં 'આલાભાઈ ટુંક' બંધાવી. વિશેષમાં આ વર્ષમાં અમદાવાદના પ્રસિદ્ધ શેઠ હુડીસિંહ કેસરીસિંહે ખિંચ પ્રતિષ્ઠા માટે અંજનશલાકા કરાવી આવન ગિનાલયવાળો ભવ્ય પ્રાસાદ અમદાવાદના દિલ્હી દરવાજા બહાર બંધાવ્યો, ૫૪૧ પાણી તે પૂર્ણ થયા પહેલાં તે શેઠ સ્વર્ગસ્થ થવાથી તેમના ધર્મપત્ની હરકોર શેઠાણીએ સં. ૧૯૦૩ માં તેમાં પ્રતિષ્ઠા કરાવી. (જિ. ૨, નં. ૫૫૬). આ વિશાલ મંદિર અમદાવાદમાં એક જોવા લાયક સુંદર કારીગિરીના નમુના રૂપ છે. તેમાં

૫૪૧ 'આ દહેજે પ્રેમચંદ સલાટે સજ્જમારની મોટામાં મોટી દોલતે પૂરું કીધું છે. કોતરકામ ઉત્તરવું છે, શિલ્પધારી સ્વચ્છ નથી, પણ કામ એવું તવંગર છે કે જે કાળમાં જૈન શિલ્પનો ઉત્કર્ષ' હતો તે કાળના જેવું જ છે) ને તે ઉપરથી જણાય છે કે હજી પણ પૂર્વજાતમાંથી બાંધવાનો ને પથ્થર કાપવાનો કુન્નર ગયો નથી * વળી તેમાં જે પીતલના પડદા છે તે જોતાં જણાય છે કે અમદાવાદની તે કારીગિરીએ પોતાનો જ્ઞાતો કુન્નર હજી જોયા નથી. (પૂર્વજાત સર્વસંગ્રહ પૃ. ૪૨૫, ૪૩૮).

શેઠ હટ્ટીસિંહ કેસરીસિંહ. અમદાવાદ સ્વ. સં. ૧૯૦૧ પારા ૯૯૧. પૃ. ૬૭૪.
[ગૂજરાત સાહિત્ય સભા અમદાવાદના સૌજન્યથી.]

ભટ્ટીસિંહનું દેહેરું - અમદાવાદ સં. ૧૯૦૩ પાના ૯૯૧ પૃ. ૬૭૪
 [શેઠ જીવજીયંદ સાકરચંદ ના સૌજન્યથી.]

દશલાખ રૂ. ખર્ચ થયો. સં. ૧૯૦૮ માં ઉક્ત હરકોર શેઠાણીએ શત્રુંજયનો સંધ અમદાવાદથી કાઢ્યો.

૯૯૨ સં. ૧૯૦૫ માં કચ્છ જખોમાં શા જીવરાજ રત્નસિંહે ત્રણ લાખકોરી ખર્ચી પુસ્તકોનો ભંડાર કરાવ્યો. સં. ૧૯૨૦ માં કચ્છ નક્ષીઆના દશા એસવાળ ગાતિના શેઠ નરસિંહ નાથા નાગડાએ શત્રુંજયનો સંધ કાઢી ત્યાં અંદ્રપ્રભનું ચૈત્ય કરાવ્યું ને પાલીતાણામાં એક મોટી ધર્મશાળા બંધાવી. મુંબઈનું અનંતનાથજીનું દહેરૂં તથા મહાજનવાદી પણુ તેમનેજ આભારી છે. (જુઓ વિશેષમાં કચ્છી દ. ઓ. પ્રકાશ પુ. ૪ ભાદ્રપદ ૧૯૮૪ના અંકમાં 'નાગડા ગોત્રની ઉત્પત્તિ' એ લેખ) આજ ગાતિના કચ્છ કોઠારાના શેઠ કેશવજી નાથકે મુંબઈમાં બણી દોલત વેપારમાં મેળવી અંજનશલાકા કરી શત્રુંજયનો સંધ કાઢી ત્યાં સં. ૧૯૨૧માં પ્રતિષ્ઠા કરાવી (જિ. ૨ નં. ૩૨ અ). તે ઉપરાંત સં. ૧૯૨૯ થી ૩૨-એ સાડા ત્રણ વર્ષમાં ત્રિનિરાર તીર્થ પરનાં દેરાસરો વગેરે જીર્ણ થયાં હતાં તેને સમરાત્રી ઉદ્ધાર કર્યો ને તેમાં ૪૫ હજાર રૂ. ખર્ચ્યાં (જુઓ ત્યાં વસ્તુપાલ તેજપાલના દેરાસરના વંડાના દરવાજા પાસેની ભીતમાં હાલ ચોડેશો લેખ). આ શેઠે શા. લીમશી આણેકના ધર્મપુસ્તકો મુદ્રિત કરાવી પ્રકટ કરવાના પ્રયત્નમાં બણી દ્રવ્યસહાય કરી હતી. સં. ૧૯૩૦-૩૨ માં ભોંયણી તીર્થની સ્થાપના થઈ. જે શેઠ એમચંદ રામચંદે જમાનો સમજી પાશ્ચાત્ય કેળવણી માટે તેમજ અન્ય ધર્મોદાય કાર્યો માટે લગભગ કરોડ રૂની સંખ્યાવત કરી તેમનું ટુંક વર્ણન હવે પછી આવનાર છે.

૧૯મા શતકનું સાહિત્ય.

૯૯૩૧૯ સદીમાં સંસ્કૃત સાહિત્યમાં બહુ પ્રયોગ રચાયો નથી. જે કંઈ રચાયો છે તેની નોંધ લઈશું. સં. ૧૮૦૪ માં આં. ઉદયસાગર સુરિએ સ્વાત્ર પંચાલિકા (કાં. વડો), સં. ૧૮૦૭માં ખ. ક્ષેમકીર્તિ-શાખાના સાંતિહર્ષ-જિનહર્ષ-સુખવર્ધન અને દયાસિંહ-અભયસિંહના સ્થિપ્ત રૂપચંદ્ર અપરનાથ રામવિજયે જિનલાભસુરિ રાન્યે જોધપુરમાં રામસિંહના રાન્યમાં ગૌતમીય મહાકાવ્ય ૧૧-સર્ગમાં (પ્ર૦ અંદ્રસિંહ

સુરિ અંથમાલા નં. ૧), સં. ૧૮૦૪ માં મયાચંદ્રે પોરખંદરમાં જ્ઞાનક્રિયા-
વાદ (વે. નં. ૧૬૦૭), સં. ૧૮૧૪ (૭)માં ઉક્ત ખં. રામવિજય ગણિએ
જિનલાભ સુરિની આગાથી ગુણુમાલા પ્રકરણ [પી. ૨ નં. ૨૯૦,
મુદ્રિત, વિવેક. ઉદે.], સં. ૧૮૨૨માં તં વિનીતસાગર ગણિ-ધીરસા-
ગર શિષ્ય કુતેન્દ્રસાગર ગણિએ ૧૩૯ શ્લોકમાં હોદીરજ: પર્વ કથા
(વે. નં. ૧૭૯૨), અને સં. ૧૮૩૩માં ખ. જિનલાભસુરિએ આશ-
ત્મપ્રમોદ કે જેનો પ્રથમાદર્શ ક્ષમાકલ્યાણે લખ્યો (બુહ. ૪, નં.
૧૨૮ પ્ર. આ. સલા)ની રચના કરી.

૯૯૪ આ શતકમાં થયેલા તપાગચ્છના વિજયલક્ષ્મીસુરિએ ઉપ-
દેશપ્રાસાદ નામનો અંથ ૩૬૦ વ્યાખ્યાનમાં રચ્યો છે (પ્ર. જૈ. પ્ર.
સલા બુહ. ૨.) પદ્યવિજય ગણિએ જપાનંદ ચરિત્રને સંસ્કૃત ગદ્યમાં
અવતાર્યું છે (ખેડા ભં.) અને ખરતરગચ્છના ક્ષમાકલ્યાણ ઉપાખ્યાય
થયા કે જે ખ. જિનલાભસુરિના શિષ્ય અમૃતધર્મના શિષ્ય હતા.
તેમણે સં. ૧૮૨૯ થી ૧૮૬૯ ના ગાળામાં અનેક અંથોના દોહનરૂપે
સાદી ભાષામાં વિવરણ કરેલ છે. તેમના અંથો એ છે કે ઝૈનાતમીયકાવ્ય
વ્યાખ્યા, સં. ૧૮૩૦ માં ખરતરગચ્છ પદ્માવલી, સં. ૧૮૩૫માં ચાતુ-
ર્ભાસિક-હોલિકા આદિ દસ પર્વ કથા (વે. નં. ૧૭૩૪), સં. ૧૮૩૯
માં જેસલમેરમાં ચશોધર ચરિત (ગુ. પોથી ૧૦), ૧૮૪૭માં મહાસુદા-
પાદમાં સૂક્ત મુક્તાવલી વૃત્તિ, સં. ૧૮૫૦માં વીકાનેરમાં જીવ વિચાર
પર વૃત્તિ (વે. નં. ૧૬૨૨), સં. ૧૮૫૧માં પ્રત્નોત્તર સાધ્વ શતક
(કાં. વડો.), સં. ૧૮૫૪માં તર્કસંગ્રહ કૃત્તિકા, સં. ૧૮૬૦માં જેમલ-
મેરમાં અક્ષયતત્ત્વા અને યયુષ્ણ અષ્ટાન્ધિકા વ્યાખ્યાન (ગુ.) અને
તેજ વર્ષમાં વીકાનેરમાં ઐરત્રયોદશી વ્યાખ્યા અને સં. ૧૮૬૯માં
શ્રીપાલચરિત્ર વ્યાખ્યા યોજેલ છે. તે અરસામાં યોજાયેલા તેમના
અન્ય અંથો નામે ખરસમયસાર વિચાર સંગ્રહ, વિચાર શતક બીજક,
સમરાહિત્ય ચરિત, સૂક્ત રત્નાવલી વૃત્તિ આદિ છે (જુઓ જેસલ ૩૦
૪૨, ૫૫). ભાષા સાહિત્યમાં તેમણે જૂની ગૂજરાતીમાં ગદ્ય રૂપે આ-
વકવિધિ પ્રકાશ નામનો અંથ ગુણ્યો છે, કે જેમાં જિનપ્રભુકૃત વિશ્વ

પ્રપા, ખ. તરણપ્રબોધ પદાવલોક બાલાવબોધ, સામાચારી સતક, જન્દાર વૃત્તિ, આચાર દિનકર, જિનપતિસુરિના સામાચારી પત્ર, શિ. વનિધાન ઉપાધ્યાય કૃત લઘુ વિધિપ્રપા વગેરે ગ્રંથોની સહાય લીધી છે (આલચંદ્ર પતિ બા. કાશી).

૯૬૫ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ખીળ ગ્રંથોમાં સં. ૧૮૬૮માં જોસ-લમેરમાં મૂલરાજ રાજ્યે ખ. જિનકીર્તિએ મૂલપ્રાકૃતમાંથી સંસ્કૃત ગદ્યમાં ૪ પ્રસ્તાવમાં યોજેલ શ્રીપાલચરિત્ર (ગુ. પોથી નં. ૧૫, વે. નં. ૧૭૮૨), સં. ૧૮૭૭માં બંગાલના વાલૂચરમાં હું. હરચંદ-૩૫ શિષ્ય કેશવે ગદ્યમાં શ્રીપાલચરિત્ર (ગુ. નં. ૬૧-૧), ૧૮૮૧માં ઉક્ત ક્ષમાકલ્યાણના શિષ્ય ઉમેદચંદ્રકૃત પ્રશ્નોત્તર સતક (વિવેક. ઉદે.), સં. ૧૮૮૨માં ઉક્ત પદ્યવિજયના શિષ્ય રૂપવિજયકૃત પૃથ્વીચંદ્ર ચરિત્ર (મોહનં સુરત), સં. ૧૮૯૭માં ભદ્રારક પદ પ્રાપ્ત કરનાર અર-તર જિનહેમસુરિના શિષ્ય રચેલ સિદ્ધાન્ત રત્નાવલી (પી. ૪, ૧૨૫) અને સં. ૧૮૯૬માં ખ. સમયસુન્દર ગચ્છિના સંતાનીય કીર્તિવર્ધન-અમરવિમલ-અમલચંદ્ર-ભક્તિવિલાસ-જયરત્ન શિષ્ય કસ્તૂરચંદ્રે જયપુરમાં જિનહેમસુરિ રાજ્યે સ્થાપિત પર કરેલી ટીકા (કા. વડો.) છે. ત્યાર પછી સં. ૧૯૩૦માં આલચંદ્ર પાઠક અને ઝડકિસાગરે ખ. જિનમુક્તિસુરિ રાજ્યે નિર્ણય પ્રભાકરનામનો ગ્રંથ સં. ૧૯૩૦માં રચેલ ગદ્ય છે (કા. વડો.)

૯૬૬. ગૂજરાતી કેવિઓમાં—ઉત્તમવિજય (૧૭૬૬-૧૮૧૩), ઉદયસાગર ૧૮૦૨, ભક્તિવિજય ૧૮૦૩, અતિરત્ન ૧૮૦૪, ચેતન-વિજય ૧૮૦૫, જોમલ ૧૮૦૭, નેમવિજય ખીળ ૧૮૦૭-૧૮૨૧, રત્નવિજય ૧૮૦૮, મહાનંદ ૧૮૦૬-૧૮૪૯, વૃદ્ધિવિજય ૧૮૦૯, રત્નસાગર તથા લખિધવિજય ૧૮૧૦, સૌજન્યસુંદર ૧૮૧૧, રામ-મવિજય ત્રીળ ૧૮૧૪, દેવરત્ન ખીળ તથા મધ્યચંદ ૧૮૧૫, આ-શ્ચિંક્યસાગર તથા અમૃતસાગર ૧૮૧૭, ભૂધર ૧૮૧૭-૨૦ પદ્યવિ-જય ૧૮૧૭-૧૮૫૮, મધારામ ૧૮૧૮, કૃત્યેચંદ ૧૮૧૯, ઉદયકમલ અને વાનોત્રાવક ૧૮૨૩, સુઅતિપ્રજ સુરિ, સુગાનસાગર, સુધાલ તથા દેવવિજય ૧૮૨૧, આલચંદ્ર તથા સૌભાગ્યંદ ૧૮૨૨, કર્ણન-

સાગર ૧૮૨૪, ક્ષેમહર્ષ ૧૮૨૫ પહેલાં, રઘુપતિ તથા કવિમણ્ડ ૧૮૨૫, દેવીદાસ ૧૮૨૭, વિજયલક્ષ્મીસૂરિ ૧૮૨૭-૩૪, લાણવિજય ૧૮૩૦, રતનવિમલ ૧૮૩૨-૩૬, રામચંદ ૧૮૩૩-૪૧, ઉત્તમવિજય ૧૮૩૪, કાંતિવિજય તથા માલસિંહ ૧૮૩૫, લાલચંદ્ર ખીખ ૧૮૩૭, ખેમવિજય ૧૮૩૯, અમૃતવિજય ૧૮૩૯-૪૦, દીપમુનિ તથા મકન (મુકુંદ મોનાણી) આવક ૧૮૪૦-૪૮, ઋષભસાગર ૧૮૪૦ (?) ઉદય ઋષિ ૧૮૪૧, ગુણાખવિજય ૧૮૪૬, ક્ષમાકલ્યાણ ૧૮૪૮-૫૬, રંગવિજય ૧૮૪૯-૫૦, કૃત્તેંદ્રસાગર ૧૮૫૦, લખખીવિજય ૧૮૫૧ પછી, રૂપમુનિ ૧૮૫૬-૮૦, આનવિજય (૪) ૧૮૫૭, વીરવિજય ૧૮૫૭-૧૯૦૮, ખેમમુનિ (૨) ૧૮૫૮, દીપવિજય (કવિરાજબહાદુર) ૧૮૫૯-૧૮૮૬, રામવિજય તથા રામચંદ્ર ૧૮૬૦, જ્ઞાનસાર ૧૮૬૧, રૂપવિજય ૧૮૬૧-૧૯૦૦, હરજીશ ૧૮૬૪, અવિચલ ૧૮૬૯ પહેલાં, તેજવિજય ૧૮૭૦, ક્ષેમવર્દન ૧૮૭૦-૭૯, વિવેક-વિજય ૧૮૭૨, સૌભાગ્યસાગર ૧૮૭૩, ઋષભવિજય ૧૮૭૭-૮૬, ઉત્તમવિજય (૨) ૧૮૭૮-૭૯, લાલવિજય (૨) ૧૮૮૧, કૃષ્ણવિજય શિં ૧૮૮૫, અમીવિજય ૧૮૮૯, ક્ષેમવિજય અને સવરાજ ૧૮૯૨, ધર્મચંદ્ર ૧૮૯૬, ઉદયસોમ ૧૮૯૮ સાંપડે છે.

૯૯૭. ગૂ. કવિઓ ૧૮મા સતક કરતાં આ સતકમાં ધણી ઓછી સંખ્યામાં છે. આ પૈકી પદ્યવિજયના વૃત્તાંત માટે જુઓ તેમના સંબંધી રાસ (પ્રં. મારો જૈન ઐ. રાસમાળા નામનો ગ્રંથ), વિજયલક્ષ્મી-સૂરિ માટે જુઓ તેમના સંબંધી સગાય (પ્રં. ત્યાંજ), વીરવિજય માટે જુઓ તેમના પરનો રાસ (જૈન ઐં. ગૂર્જર કાવ્ય સંચય) તથા રા. ગિરધરલાલનો 'પાંડિત વીરવિજયજીનો ટુંકો પ્રબંધ (જૈન યુગ, પ્ર. ૪, પૃ. ૧૩૨), અને જ્ઞાનસાર માટે જુઓ તેના પર લેખ જૈ. શ્વે. કો. હેરેલક સને ૧૯૧૦ પ્ર. ૯-૧૦. પૃ. ૩૪૩ તથા સને ૧૯૧૩નું પ્ર. ૧૦ પૃ. ૨૦૯). વારવિજય તે જૈનોનો દયારામ છે. દયારામે શૃંગારિક કવિતા ગરબીમાં ગાઈ છે, ન્યારે ગરબી જેવાં ગીતો, પૂજા આદિમાં વીરવિજયે રચેલાં છે. વિશેષમાં વીરવિજયે મોટા મોટા રાસો પશુ રચ્યા છે. દરેક નવીન ઢબની ગરબી કે એવી ચીજ સાંભ-

ગૂજરાતી સાહિત્ય-લોકકથા અને અન્ય કૃતિઓ. ૬૭૬

ળતા એટલે તે રાહમાં પોતે લાલિત્યભર્યા કાવ્યો રચતાં. તેમાંથી અનેક ઉર્મીગીતો (lyrics) મળશે.

૯૯૮. આ ક્ષતકમાં લોકકથા સાહિત્યમાં ગૂજરાતી ભાષામાં સં. ૧૮૨૫ પહેલાં ક્ષેત્રહર્ષે અંદનમલયાગિરિ ચો, બાણવિજયે સં. ૧૮૩૦માં વિક્રમ પંચદંડ રાસ, ઋષભસાગર ખીજએ સં. ૧૮૪૦ માં (વિદ્યાવિલાસ પવાડા પરથી) વિનયચંદ્ર રાસ, લાં. રૂપમુનિએ સં. ૧૮૮૦માં વિક્રમરાજના સમયમાં મૂકેલા અખંડક પર રાસ (કે જેમાં વિક્રમનાં પરાક્રમ પંચ દંડ વગેરેની અદ્ભુત વાતો છે) મળી આવે છે. ઐતિહાસિક સાહિત્યમાં સં. ૧૮૦૨માં ઉદયસાગરે અને સં. ૧૮૧૭માં માણિક્યસાગરે આં. કલ્યાણસાગરસુરિપર રાસ, વાના-શ્રાવકે સં. ૧૮૨૦માં વિષ્ણુધર્મમલસુરિ રાસ, કવિયણે સં. ૧૮૨૫માં દેવચંદ્રજી પર દેવવિલાસ, પદ્મવિજયે સં. ૧૮૨૮માં ઉત્તમવિજય નિર્વાણુ રાસ, રંગવિજયે સં. ૧૮૪૯માં પ્રતિષ્ઠાકલ્પ સ્તવન, લખ-મીવિજયે સં. ૧૮૫૧ પછી કુંદિયા ઉત્પત્તિ, રૂપવિજયે સં. ૧૮૬૨ માં પદ્મવિજય નિર્વાણુ રાસ તથા સં. ૧૯૦૦માં વિમલમંત્રી રાસ, અવિચલે સં. ૧૮૬૯ પહેલાં કુંદક રાસ, તેજવિજયે સં. ૧૮૭૦ માં હુલેવા કેસરીઆજીનો રાસ, ક્ષેત્રવર્દને સં. ૧૮૭૦માં શાંતિદાસ અને વખતચંદ્રશેનો રાસ, ઉત્તમવિજયે સં. ૧૮૭૮માં કુંદક રાસ, 'કવિ બહાદુર' દીપવિજયે સુરત ખંભાત જાંજસર ઉદયપુર ચિતોડ (?) એ પાંચ શહેરપર મળેલા સં. ૧૮૭૭માં તથા તે વર્ષમાં મોટો સોહમકુલ પટ્ટાવલી રાસ, અને વીરવિજયે સં. ૧૮૬૦માં સ્વગુરુ શુભ-વિજય પર શુભવેલી, સં. ૧૮૯૩માં મોતીલા શેઠનાં દાળીઆં, સં. ૧૯૦૩ માં હુશીસિંહની અંજનસલાકાનાં દાળીયાં, સં. ૧૯૦૫માં સિદ્ધાચલ ગિરિનાર સંઘ સ્તવ, તથા સં. ૧૯૦૮માં હરકુંઆર સિદ્ધક્ષેત્ર સંઘ સ્તવ, વગેરે કરેલી રચનાઓ ઉપલબ્ધ થાય છે.

૯૯૯. ગૂઝમઘ સાહિત્યમાં સં. ૧૮૦૧માં તત્ત્વહંસે ભુવનલાલુ ચરિત્રપર, સં. ૧૮૦૩માં (વિજયસિંહસુરિ-મજવિજય-ગુણવિજય અને હિતવિજય-જ્ઞાનવિજય સિં) જીતવિજયે (જીવવિજયે) કર્મ ગ્રંથ પર, સં. ૧૮૦૫માં (અં. હર્ષવિશાલ-જ્ઞાનસમુદ્ર-જ્ઞાનરાજ-લખ્મોદય-

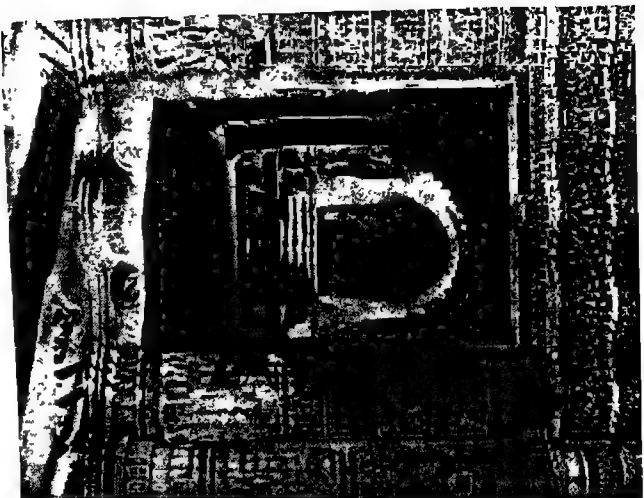
જ્ઞાનસાગર શિં) રત્નધારે ભુવનદીપકપર, સં. ૧૮૧૩માં વિઘ્નધવિ-
મલસુરિએ સ્વરચિત સુખ્યકલ્પ પરીક્ષાના સંસ્કૃત પદ્યમય ગ્રંથપર
સ્થાપત, સં. ૧૮૩૩માં રંગવિજય શિં રામવિજયે વિજયધર્મસુરિ
રાજ્યે જિનકીર્તિસુરિ કૃત ધન્યચરિત્ર-દાનકલ્પદ્રુમ પર (જશ્વં), સં.
૧૮૩૪માં ભોં. મહાનંદે કલ્પસૂત્રપર, પદ્યવિજયે સં. ૧૮૩૦માં
ચણેશવિજયકૃત ૩૫૦ ગાથાના સીમંધર સ્તં પર, સં. ૧૮૪૬માં
ગૌતમકુલક પર, તથા સં. ૧૮૪૯માં રાધનપુરમાં ચણેશવિજયકૃત વીર
હુંડી સ્તં પર, (તં ભાવરત્ન-શાંતિરત્ન-હસ્તિરત્ન-કનકરત્ન-સુસુધિ
રત્ન શિ.) ધર્મરત્ને સં. ૧૮૪૯માં ધન્યચરિત્રપર, સં. ૧૮૬૬માં
જ્ઞાનસારે આનંદધનકૃત ૨૨ જિનસ્તવનોપર (પ્રં પ્રકરણ રત્નાકર
ભા. ૧), ઉક્ત પ્રસિદ્ધ કવિ વીરવિજયે સં. ૧૮૮૧માં ચણેશવિજય-
કૃત અધ્યાત્મસાર પર (પ્રં પ્રકરણ રત્નાકર ભાગ ૧), તં સુમતિ-
વિજય શિં રામવિજયે સં. ૧૮૭૮ (૧ ચંદ્રગજદ્રિભ પ્રભુ મિતે)
ઉપદેશમાલાપર અને સં. ૧૮૮૪માં હેમાચાર્યકૃત નેમિનાથ ચરિત્ર
પર (પ્ર. કા. વડો.), (તં જિનવિજય-ઉત્તમવિજય-અમીવિજય શિ.)
કુંવરવિજયે સં. ૧૮૮૨માં પાણીમાં ખં દેવચંદ્રકૃત અધ્યાત્મ
ગીતા નામની ભાષાકૃતિ પર, ઉક્ત પ્રસિદ્ધ શ્રી ચણેશવિજય ઉપાધ્યાયના
ગુણવિજય-સુમતિવિજય શિં ઉત્તમવિજયે વિજયજિનેન્દ્ર સુરિ રાજ્યે
(સં. ૧૮૪૧ થી ૧૮૮૪ વચ્ચે) રત્નશેખરસુરિકૃત આદ્યવિધિવૃત્તિપર,
બાળાવબોધની રચના કરી. ખં ક્ષમાકલ્પાણે સં. ૧૮૩૮માં પા-
ક્ષિકાદિ પડિકમણુ વિધિ ગદ્યમાં સંગ્રહિત કરી તથા પછી પ્રત્નોત્તર
સાધર્મ્યતક ભાષામાં રચ્યું. 'કવિ બહાદુર' દીપવિજયે સં. ૧૮૭૧ પછી
નવ જોલની ચર્ચા લખી અને સં. ૧૮૮૬માં સુરતમાં પ્રત્નોત્તર-
સમુચ્ચય ભાષામાં રચ્યું (ખેડા ભ; પ્ર. કા.)

વિક્રમ ૨૦મું શતક [સં. ૧૯૦૧ થી ૧૯૬૦].

૧૦૦૦. આ શતકમાં ખાસ નોંધવા જેવી સંસ્કૃત કે પ્રાકૃત
કૃતિ જોવામાં આવી નથી. જૂની પદ્ધતિપર કવિતા રચનારા થોડા
ભાષા-કવિઓ નીચેના પ્રાપ્ત થાય છે:-ચિદાનંદ (મૂલ કપૂરવિજય)

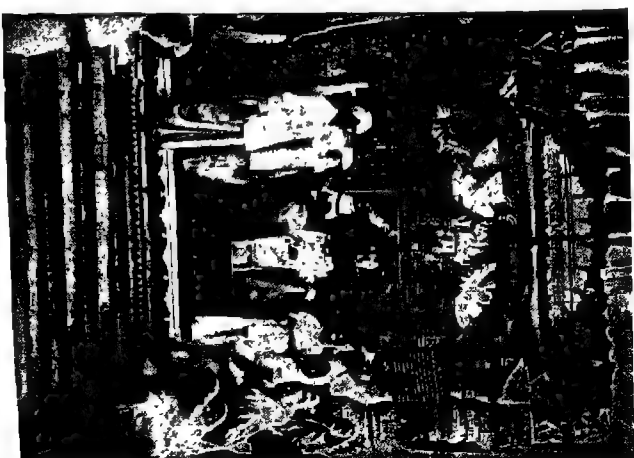

સં. ૧૯૦૩ ના હમ્પ્સિથના દહેરોનો અક્ષરોત્તરો દેખાવ, અમદાવાદ.
[By Courtesy of B. R. & C. I. Ry.]

લૂપ્તિલેખના મંદિરનું દ્વાર.

[By Courtesy of B. B. & C. I. Ry.]

તે મંદિરનો અંદરનો ભાગ.

સં. ૧૯૦૦-૧૯૦૭, અમૃતવિજય ૧૯૦૨, બાલચંદ ૧૯૦૭. જય-
વિજય ૧૯૧૦, રંગવિજય ૧૯૧૧, દયાવિજય ૧૯૧૨, ગુહિત્રી
(સાધ્વી) ૧૯૧૬, રત્નપરીખ ૧૯૧૮, ખોડીદાસ ૧૯૧૯-૨૮ સ્વ-
ચંદ ૧૯૨૭, જિનદાસ ૧૯૩૦, મયારામ બોજક ૧૯૩૦ આસપાસ,
મણિચંદ્ર જોરજી, હુલાસચંદ્ર ૧૯૪૭.

૧૦૦૧ અર્વાચીન શુદ્ધ અને સિદ્ધ ગૂજરાતીમાં કવનાર અને
લખનાર પ્રસિદ્ધ વ્યક્તિઓ તો ડાહ્યાબાઈ ધોળશાળ નાટકકાર અને
રામચંદ કવિ અખ્યાતી દ્વિલસુક. ચિદાનંદજી મસ્તઅધ્યાત્મી હતા-
તેમણે મિત્ર ભાષામાં હિંદી પ્રત્યેજ ઢળતી ભાષામાં અધ્યાત્મકૃતિઓ
પદ્યમાં રચી છે. પ્રસિદ્ધ જૈનાચાર્ય આશ્વારામજીએ હિંદીમાં પૂજા
રચી છે. આ ટૂંકમાં સં. ૧૯૫૦-૫૫ સુધીનો કાવ્ય સાહિત્યનો
ઈતિહાસ છે. ત્યાં સુધીમાં થયેલ ઉપયુક્ત ચારે પ્રસિદ્ધ વ્યક્તિઓ
તથા વીરચંદ રાધવજી ગાંધી કે જેમણે અંગ્રેજીમાં જૈનધર્મ સંબંધી
વ્યાખ્યાનો અમેરિકા, ઈંગ્લંડ, હિંદમાં આપી ખ્યાતી મેળવી-તેઓનાં
ટુંકે વૃત્તાંત હવે પછી આપવામાં આવે છે.

ચિદાનંદજી

મતિ મત વિચારે રે મત મતીયનકા ભાવ; મતિ
વસ્તુમતે વસ્તુ લહોરે વાહવિવાહ ન કોય
સૂર તિહાં પરકાર પિયારે ! અંધકર નવિ હોય—મતિ
રૂપ રેખ તિહાં નવિ ધટેરે મુદ્રા ભેખ ન હોય
ભેદજ્ઞાન દષ્ટિ કરી પ્યારે ! જેખો અંતર જોય—મતિ
તનતા મનતા વચનતારે પર પરિણતિ પરિવાર
તનમનવચનાતીત પીયારે ! નિજ સત્તા સુખકાર—મતિ
અંતર શુદ્ધ સ્વભાવમે રે નહીં વિવશ્ય લવલેશ
બ્રમ આરોપિત લક્ષથી પ્યારે ! હંસા સહત કલેશ—મતિ
અંતર્ગત નિઝે જહી રે કાયાથી વ્યવહાર
ચિદાનંદ તવ પામીયે પ્યારે ! ભવસ્યવરજા પાર—મતિ

૧૦૦૨ ચિદાનંદ—પૂર્વનામ કેપૂરવિજય હતું. તેઓ આત્મર
હતા. આ સંક્રાંતિ થયેલા એટલે તેમના સંબંધી તેમના સમાગમમાં

આવેલા તરફથી ઘણું જાણી શકાય પણ દુર્ભાગ્યે કંઈ મળ્યું નથી. તેમનાં વચનો પરથી અને જે કંઈ કિંવદન્તી સાંભળી છે તે પરથી કહી શકાય કે ‘ જૈન મુનિ થયા પછી પોતાની પરમ નિર્વિકલ્પ દશા થઇ હતી અને મધ્યમ અપ્રમત્ત દશામાં પ્રાપ્તે હતા. આ કાળમાં એવી દશાએ પહોંચેલા બહુજ થોડા મનુષ્યની પ્રાપ્તિ પણ દુર્લભ છે. એ આત્માનુભવી હતા. તેમની કૃતિ નામે સ્વરોદયની ભાષા અર્ધ હિંદી અને અર્ધ ગૂજરાતી આપણે જોઇ શકીશું, જે ભાષામાં એકે ભાષા સંપ્રદાયપૂર્વક ભણ્યા હોય એવું કંઈ જણાતું નથી; એથી એમની આત્મશક્તિ કે ચોગદશાને કંઈ બાધ નથી. તેમ ભાષાશાસ્ત્રી થવાની તેમની કંઇ ઇચ્છા પણ રહી હોય એમ નહીં હોવાથી, પોતાને જે કંઈ અનુભવગમ્ય થયું છે તેમાંનો કંઈ પણ બોધ લોકોને મર્ષા-દાપૂર્વક જણાવી દેવો એ તેમની જિજ્ઞાસાથી એ ગ્રંથની ઉત્પત્તિ છે; અને એમ હોવાથીજ ભાષા કે જાહેની ટાપટીપ, અથવા યુક્તિ પ્રયુક્તિનું વધારે દર્શન આ ગ્રંથમાં આપણે જોઇ શકતા નથી. ’ (શ્રી-મહા રાજચંદ્ર)

૧૦૦૩ હુકમ મુનિ—આ પણ એક અધ્યાત્મી મુનિ થયા. રાધનપુરના વીશાશ્રીમાળી વણિક જન્મ સં. ૧૮૭૦ પિતા લાલચંદ માતા અચરત. સ્વત: દીક્ષા સં. ૧૬૦૩. ઘણી તપશ્ચર્યા ને ગ્રામનુગ્રામ વિહાર. છેવટે સુરતમાં વધુ વર્ષ રહ્યા. સ્વ. સં. ૧૬૪૮. તેમણે દ્રવ્યાનુયોગ અને અધ્યાત્મને લક્ષીને અનેક કૃતિઓ ગ્રંથપલમાં ગૂજર્ ભાષામાં રચી:—સમ્યક્ત્વ સારોદ્ધાર, જ્ઞાનવિલાસ તત્ત્વસારોદ્ધાર, જ્ઞાન ભૂષણ, હુકમવિલાસ, આત્મચિંતામણી, પ્રકૃતિપ્રકાશ, પદ સંગ્રહ, ધ્યાનવિલાસ, મિથ્યાત્વવિધંસણ, અભાવ પ્રકરણ, અનુભવ પ્રકાશ, અધ્યાત્મસારોદ્ધાર, બોધદિનકર વગેરે. (જુઓ અનુભવ જૈન હુકમ પ્રકાશની પ્રસ્તાવના).

વિજયરાજેન્દ્ર સૂરિ આ સમયમાં થયા. ભરતપુરમાં ઝોશ-વાલ વણિક ઝપલદાસ અને કેસરી બાપથી જન્મ સં. ૧૮૮૩. નામ રત્નરાજ. વતિ દીક્ષા રત્નવિજય નામ રાખ્યું સં. ૧૬૦૩. ધરણેન્દ્ર

સુરિ સાથે ઝઘડો થતાં આહોરમાં સં. ૧૯૨૩માં આચાર્ય પદ લખ
વિજયરાજેન્દ્ર સુરિ નામ રાખ્યું. સં. ૧૯૪૩માં જલોરના કુમારપાલ
રાજાએ કરાવેલ મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો ને કુંભ શેઠના ચોમુખ-
જના મંદિરમાં પ્રતિષ્ઠા કરી. ૭૦૦ સ્થાનકવાસી ધર મંદિરમાર્ગી
કર્ચે સં. ૧૯૪૧માં અંમદાવાદ ચોમાસુ કરી આત્મારામજી સાથે પત્ર-
દ્વારા ચર્ચા વાર્તા કરી. સં. ૧૯૪૬માં સિયાણામાં ‘અભિધાન રાજેન્દ્ર
કોષ’નો આરંભ કર્યો. ૧૯૫૭માં સિયાણામાં કુમારપાલ રાજાએ
કરાવેલ સુવિધિનાથના જિનમંદિરનો ઉદ્ધાર કરાવ્યો. ૧૯૫૯માં
આહોરમાં મોટો જ્ઞાનભંડાર કરાવ્યો તેમાં અગણિત હસ્તલિખિત
તેમજ મુદ્રિત ગ્રંથોનો આરસપહાણુની આલમારીમાં રખાવી સંગ્રહ
કર્યો. સ્વર્ગસ્થ રાજગદમાં સં. ૧૯૬૩. તેમણે જુદે જુદે સ્થળે મળી
આવીસ અંજનશલાકા કરી અનેક મૂર્તિઓની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી.
તેમનું મહાનમાં મહાન કાર્ય ‘અભિધાન રાજેન્દ્ર કોષ’ નામનો સંગ્રહ
ગ્રંથ. તેના લગભગ આઠસોથી હજાર પાનાંવાળું એક એમ આઠ વૉલ્યુમે
અત્યાર સુધી મુદ્રિત થયાં. તેમાં અકારાદિ વર્ણોત્ક્રમે પ્રાકૃત શબ્દ,
તેના સંસ્કૃત શબ્દ, વ્યુત્પત્તિ, લિંગ અને અર્થ જે પ્રમાણે જૈનાગ-
મેમાં મળે છે તે પ્રમાણે તેમજ અન્ય ગ્રંથોમાં આવે છે તે પ્રમાણે
તે દસેના ઉતારા ટાંકી આ કોષને બને તેટલો પ્રમાણિક-પ્રમાણુ
સહિત કરવા મહાભારત પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. જૈનાગમેનો
એવો કોષ પણ વિષય નથી કે જે આ મહાકોશમાં ન આવ્યો
હોય. કુલ સાઠ હજાર શબ્દો, ને આખા ગ્રંથનું પ્રમાણ સાડાચાર
લાખ શ્લોક પ્રમાણુ થશે. અન્યગ્રંથો-શબ્દકોશ-ધિકોશ-તેમાં માત્ર
પ્રાકૃત શબ્દોનો સંસ્કૃત અને હિંદીમાં અર્થ છે, સકલૈશ્વર્ય સ્તોત્ર
સટીક, આપરિચાતસ્કર પ્રબન્ધ, શબ્દકૌમુદી શ્લોકગદ્ય, કલ્યાણસ્તોત્ર
પ્રક્રિયા ટીકા, ધાતુપાઠ શ્લોક બદ્ધ, ઉપદેશ રત્નસાર ગદ્ય, દીપાવલી
કલ્પસાર ગદ્ય, સર્વ સંગ્રહ પ્રકરણ (પ્રાકૃત ગાથા બદ્ધ), પ્રાકૃત
વ્યાકરણ વિવૃત્તિ. ભાષામાં પણ પદ તેમજ ગદ્ય રચના કરી.
(અભિધાન રાજેન્દ્ર કોષ ભાગ ૧ પ્રતાવના).

પ્રકરણ ૭ મું.

૨૦ મું શતક અનુસંધાન.

આત્મારામજી [વિજ્યાનંદ સૂરિ]

દુરાગ્રહધ્વાસ્તવિમેદમાનો ! હિતોપદેશામૃતસિન્ધુચિત્ત ।
 સન્દેહસન્દોહનિરાસકારિન્ ! જિનોકર્ષમસ્ય ધુરંધરોઽસિ ॥
 અજ્ઞાનતિમિરભાસ્કરમજ્ઞાનનિવૃત્તયે સહદયાનામ્ ।
 બાહ્યસ્તત્વાદર્શ પ્રન્યમપરમાપ મવાનકૃત ॥
 આનન્દવિજય ! શ્રીમન્નાત્મારામ ! મહામુને ! ।
 મદીયનિસ્તિલપ્રશ્ન વ્યાખ્યાતઃ શાસ્ત્રપારગ ॥
 કૃતશતાચિન્હમિદં પ્રન્યસંસ્કરણં કૃતિન્ । ।
 યત્સમ્પાદિતં તુભ્યં શ્રદ્ધયોત્સૃજ્યતે મયા ॥

—૬૧. હૃદયનિધની ઉવાસગ દસાઓ સુત્રમાં અર્પણપત્રિકા.

—હે દુરાગ્રહ રૂપી અંધકારને તોડવામાં સૂર્યસમાન ! હિતોપદેશ રૂપી
 અમૃતના સાગર જેવા ચિત્તનાળા ! સંદેહના સમૂહનો નિશસ્ત્ર કરનારા ! તમે
 જિનોએ પ્રપ્રેક્ષા ધર્મની ધોસરીને ધરનાર-ધુરંધર છો. સહુદયોના અજ્ઞાનને
 દૂર કરવા આપે અજ્ઞાનતિમિરભાસ્કર તેમ જૈન તત્વાદર્શનામનો બીજો
 ગ્રંથ પણ રચેલ છે. આનંદવિજય ! શ્રીમન્ આત્મારામ ! મહા મુનિ !
 શાસ્ત્રની પાર જનારા ! આપે મારા બધા પ્રશ્નોની વ્યાખ્યા કરી આપી. હે
 ધન્ય ! આ ગ્રંથનું ચતુર્થી સંપાદિત કૃતું સંસ્કરણ કૃતશતાના ચિન્હ રૂપે
 આપને હું શ્રદ્ધાપૂર્વક અર્પણ કરું છું.

(ભીમપદારી.)

વિશ્વમી સર્જીના પરમ સાધુ, આત્મારામજી અહો !
 ફરકાવી ધર્મની પતાકા, સાધુ હો તો એવા હો !—
 અજ્ઞાન તેજ સ્વપ્નિય વીર્ય, પ્રખરતા હૃદય-ઝાઝાર્ય
 દાખવ્યું ગંભીર ધૈર્ય, સાધુ હો તો એવા હો—વિશ્વમી
 ધર્મરહિત નહ પ્રદેશ, પંચજાને ક્યો વિશેષ

સુસ્ત જૈન દમ ઉપદેશ, સાધુ હો તો એવા હો—

વીતરાગના સદેશ, પાઠવ્યા રડા વિશેષ

દિપાંગ્યો જૈન મુનિ વેષ, સાધુ હો તો એવા હો—

દુર્નિવાર શિશિલાચાર, નિવારી આત્મશીલાધાર

વિપક્ષીને દીધા પડકાર, સાધુ હો તો એવા હો—

તત્ત્વાદર્શ આદિ અંધ, રચ્યા અનેક શાસ્ત્રપંથ

આદર્શ જોનો છે નિર્મન્ય, સાધુ હો તો એવા હો—

૧૦૦૪ વીસમી સદીના આ પરમ સાધુનો જન્મ પ્રહ્લાદનિષ્ઠ જાતિમાં સં. ૧૮૬૩ ચૈ. શુ. ૧ ગુરુવારે પંબળ હિરોજપુરના લેહરા ગામમાં થયો. પિતાનું નામ ગણેશચંદ્રજી ને માતાનું રૂપાદેવી. પિતાએ પોતાના વૈશ્ય ઓસવાલ મિત્ર જોદામલને સ્વપુત્ર સોંપતાં તે મિત્રે પોતાના જીરા ગામમાં આ બાલકને શાલાનું શિક્ષણ અપાવ્યું. પિતાનો દેહાન્ત થયો. જીરામાં બધા દુઝંડીઆ મતના (સ્થાનકવાસી) હતા. ધર્મ-ક્રિયા સીખી લઈ નવતત્ત્વાદિ જૈન દર્શનના પ્રાથમિક મૂળતત્ત્વને અભ્યાસ કરી લીધો. સં. ૧૯૧૦માં તે મતના સાધુ જીવનરામ પાસે માતાની અનુચ્છા લઈ દીક્ષા લીધી. ૩૨ સૂત્રો ઉપરાંત અનેક ધર્મ-ગ્રંથોને-ન્યાય ગ્રંથોને અવગત કરવા સાથે સંસ્કૃતાદિ ભાષાઓ અને સાહિત્યને પંડિત પાસે સીખી લીધાં. શાસ્ત્રવિચાર દ્વારા જૈન ધર્મના તત્ત્વને હૃદયગત કર્યા પછી ધણે સ્થળે વિહાર કર્યા પછી મૂર્તિપૂજા એ આવશ્યક અવલંબન છે, સૂત્રોમાં તેનો નિર્દેશ છે તે જાણતાં મૂર્તિઓ સ્થળે સ્થળે ધણા કાળથી ચાલી આવી છે તે નિરખતાં અમૂર્તિપૂજક એવા પોતાના સ્વીકારેલા મતનો ત્યાગ કરવાનો નિશ્ચય કરી પંબળથી ૧૫ સાધુઓને લઈ આજુ અને જનુંજય તીર્થત્રી યાત્રા કરી સં. ૧૯૩૨ માં અમદાવાદ આવ્યા. ત્યાં મુનિ જુહિવિજય (જ્યેષ્ઠરાયજી કે જેમણે પણુ પહેલાં દૂંઢક દિક્ષા લીધી હતી અને પછી તેનો ત્યાગ કરી પ્રણિવિજય પાસે શ્વેત મૂળતપાચઅંગી દિક્ષા લીધી) પાસે ૩૬ ધર્મત્રી વયે તપાસાગતી દીક્ષા લીધી, નામ આત્મારામજી.

રાખ્યું અને સાથેના ૧૫ મુનિઓ પોતાના સિંખ થયા. સં. ૧૯૩૨.

૧૦૦૫ ગૂજરાત સૌરાષ્ટ્રમાં ફરી ત્યાંનાં સર્વ જૈન તીર્થોની યાત્રા કરી મારવાડમાં જોધપુર ચોમાસું કરી જયપુર દિલ્લી થઈ પંજાબમાં આવ્યા સં. ૧૯૩૫. મતપલટથી કાયાપલટ થવાથી ત્યાં દૂદીઆ જૈનો સામે ભારે સામનો કર્યો. અનેકને દીક્ષા આપી. ગ્રંથોની રચના કરી. ૧૯૩૭ માં ગુજરાંવાલામાં ચોમાસું રહી જૈન તત્ત્વાદર્શ શરૂ કર્યો ને બીજે વર્ષે હોશિયારપુરમાં પૂરો કર્યો. ૧૯૩૯ માં અંબાલામાં અગ્નિતિમિરભારકર લખવો શરૂ કર્યો ને સત્તરબેદી પૂજા રચી. પાંચ વર્ષ પંજાબમાં ગાળી ૧૯૪૦ માં વીકાનેર ચોમાસું કર્યું. ત્યાં વીસરથાનક પૂજા બનાવી. ૧૯૪૧ માં અમદાવાદ ચોમાસું કર્યું. ત્યાંથી શ્રાવકોએ પંજાબ માટે ધાતુ પાષાણની અનેક જૈન મૂર્તિઓ જૂદા જૂદા શહેરોમાં મોકલી અને ત્યાં આચાર્યે સ્થાનકવાસી જેઠમલ સંકુલ સમ્યક્ત્વસારમાં કરેલા આક્ષેપોના પ્રતિકાર રૂપે સમ્યક્ત્વ-શબ્દોદ્ધાર નામનું ખંડનાત્મક પુસ્તક રચ્યું. પછી ખંભાતમાં જઈ ત્યાંનાં પ્રાચીન તાડપત્રો પરનાં ધર્મપુસ્તકો વાંચ્યા ને અગ્નિતિમિર-ભારકરનો ગ્રંથ પૂરો કર્યો. તેમાં વેદાદિ શાસ્ત્રોમાં યદાદિ ધર્મોનો જેવો વિચાર છે તેવો સપ્રમાણ બતાવ્યો તથા જૈનધર્મનું સંક્ષિપ્ત વર્ણન આપ્યું. ૧૯૪૨ માં સુરત ચોમાસું કરી ત્યાં જૈનમતવૃક્ષ નામનો ઐતિહાસિક ગ્રંથ લખ્યો; ને ત્યાં રહેતા હુકમ મુનિના અધ્યાત્મસાર નામના ગ્રંથમાંથી ૧૪ પ્રશ્ન કાઢી તેના ઉત્તર તેની પાસેથી માગી પ્રશ્ન તથા ઉત્તર સર્વત્ર મોકલી ઉત્તર અને તે ગ્રંથ શાસ્ત્રસૈદ્ધી અનુસાર નથી એવી ઘોષણા કરાવી. ૧૯૪૩ માં પાલીતાણામાં ચોમાસું કર્યું અને ત્યાં મળેલા મંથ્રે કાર્તિક વદી ૫ ને દિને સુરિપદ આપી તેમનું નામ વિજયાનંદસરિ સ્થાપ્યું. ત્યાં અષ્ટપ્રકારી પૂજા રચી. પાટણ આવી ત્યાંના પ્રાચીન ભંકારોમાંથી અનેક ગ્રંથોના ઉતારા કરાવરાવી તેમનું દોહન કર્યું, ને ૧૯૪૪ માં રાધનપુરના ચોમાસામાં ચતુર્થ સ્તુતિ નિર્ણય (ભાગ ૧) રચ્યો કે જે રાજેન્દ્રસરિના ત્રિસ્તુતિના પ્રાદુર્ભાવ કરે છે.

આત્મારામજી અને ચિકાગો ધર્મ પરિષદ. ૬૮૭

૧૦૦૬ સં. ૧૯૪૫ ના મહેસાણાના ચાતુર્માસમાં ૩૮ હોર્નલ (Hoernle) નામના વિદ્વાને શા. મગનલાલ દલપતરામ દ્વારા એક પત્રથી જૈનધર્મ સંબંધી કેટલાક પ્રશ્નો પૂછતાં આચાર્યશ્રીએ આપેલા ઉત્તરોએ તેનું સંતોષપૂર્વક સમાધાન કર્યું. અને તે માટે તેણે હાર્દિક ધન્યવાદ આપ્યો. (આ ઉત્તરો 'જૈનધર્મ' પ્રકાશનમાં પ્રસિદ્ધ થયા છે). તે વિદ્વાન મહાશયે ઉપાસન દલાઓ (ઉપાસક દલાંગ)નું સંપાદન લગભગ કરી લીધું હતું, તે પ્રકટ કર્યું ત્યારે તેમાં આત્મારામજીને અર્પણપત્રિકા સ્વરચિત સંસ્કૃત પદ્યમાં આપી છે કે જે આ વૃત્તાંતને ગોખરે મૂકવામાં આવેલ છે; તે ઉપરથી તેમજ તેના ઉપોદ્ધાતમાં કરેલા ઉલ્લેખથી સમજાય તેમ છે કે તે વિદ્વાન પર મહારાજશ્રીએ કેટલો બધો પ્રભાવ પાડ્યો હતો. પછી બીજી વખત ચૂનરાત કાર્ડિયાવાડ મારવાડ આદિ દેશમાં વિચરી દિલ્લી યધ પુનઃ પંજાબમાં પધાર્યા. ત્યાં હુધિયાનામાં આર્યસમાજ વગેરે લોક સાથે ચર્ચા કરી. સં. ૧૯૪૮ માં અમૃતસરમાં અરનાથ જિન પ્રતિષ્ઠા કરી અને જૈનમત-વૃક્ષનું પુનઃ સંસ્કરણ કર્યું. ષટ્ટીમાં ચતુર્થસ્તુતિ નિર્ણયનો બીજો ભાગ અને નવપદ પૂજની રચના કરી. તે વર્ષમાં જીરામાં ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથની અને હુશીયારપુરમાં વાસુપૂજ્યની પ્રતિષ્ઠા કરી. ૧૯૫૦ માં ચીકાગોની વિશ્વધર્મ પરિષદ તરફથી ત્યાં આવવા નિમંત્રણ થયું પરંતુ પોતાની સાધુવૃત્તિમાં ખલેલ આવે તેથી ત્યાં જવાની અશક્યતાને કારણે જૈન ગ્રેન્યુએટ વીરચંદ રાધવજી ગાંધીને ત્યાં મોકલવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું. વીરચંદ મહારાજ પાસે આવી જૈનધર્મ સંબંધીનું બ્યાન પ્રશ્નોદ્વારા લીધું અને તે ચીકાગો પ્રશ્નોત્તર એ નામના પુસ્તક રૂપે પ્રસિદ્ધ થયેલ છે. તે ધર્મસમાજના અહેવાલમાં આ આચાર્યના ફોટા નીચે જણાવવામાં આવ્યું કે:—

‘જેટલી વિશેષતાથી મુનિ આત્મારામજી એ પોતાની જીવનને જૈન શાસ્ત્ર સાથે તાદાત્મ્યવાળી કરી છે તેવી રીતે જીર્ધએ કરેલ નથી. દીક્ષામહાત્માના દિવસથી તે જીવન પર્યંત જે ઉદારચિત્ત મહાશયોએ સ્વીકૃત કર્યું ‘વિશ્વજન’ માટે અહોરાત્ર કામ’ કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી છે તે પૈકીના તેઓ એક છે.

તેઓ જૈન ક્રમના આચાર્યવર્ગ છે, અને પૌર્વાત્ય પંડિતો—‘સ્કૉલર’ એ તેમને જૈનધર્મ અને સાહિત્યપર વિશ્વમાન હયામાં ઉંચા પ્રમાણુભવ તરીકે સ્વીકારેલ છે.૫૪૨

૧૦૦૭ સં. ૧૯૫૧ ના ચોમાસામાં જીરામાં તત્ત્વનિર્ણય પ્રાસાદ નામનો ગ્રંથ પૂર્ણ કર્યો. તેમણે ઋગ્વેદાદિ વેદો મહાભારત પુરાણો વગેરેનો સ્વાધ્યાય સારી રીતે અનુક્રમે કર્યો હતો કે જે તેમના પુસ્તકોમાં પ્રતિબિંબિત થાય છે. પંજબમાં હજુ સુધી સાધ્વીઓ નહોતી તે જીરામાં આવી ને ત્યાં એકબાઇને સરિએ દીક્ષા આપી. પટ્ટીમાં માધમાસમાં મનમોહન પાર્શ્વનાથની પ્રતિષ્ઠા કરી. ૧૯૫૨ માં અંબાલા ચોમાસામાં ચીકાએથી આવીને વીરચંદ ગાંધી મળ્યા ને ત્યાંના ધર્મ-સમાજની કાર્યવાહી જણાવી એથી આચાર્યને ધણો હર્ષ થયો. ત્યાં સુપાર્શ્વનાથની પ્રતિષ્ઠા કરી. લુધિયાનામાં સંધનો કચેશ કાઠી નાંખ્યો. સનખતરામાં સં. ૧૯૫૩ માં ૧૭૫ બિબની અંજનશલાકા કરી ને ત્યાં પ્રતિષ્ઠા કરી, છેવટે સં. ૧૯૫૩ જેઠ શુ. ૮ ને દિને દેહત્યાગ કર્યો. (આ વૃત્તાંતમાં આર સંવત આપ્યાં છે.)

૧૦૦૮ સત્યવિજય મણિની પરંપરામાં પદ્મવિજય-રૂપવિજય-કીર્તિવિજય-કરપૂરવિજય-મણિવિજય-સુદ્ધિવિજયના પોતે શિષ્ય થયા અને તેમના અનેક શિષ્યોનું રૂંદ ગૂજરાતમાં વિચરે છે. પંજબમાં જે બિનમંદિરો છે તે સર્વ તેમના ઉપદેશનું ફલ છે. તેમના નામથી

૫૪૨. ‘No man has so peculiarly identified himself with the interests of the Jain Community as “Muni Atmaramji.” He is one of the noble band sworn from the day of initiation to the end of life to work day and night for the high mission they have undertaken. He is the high priest of the Jain Community and is recognized as the highest living “Authority” on Jain religion and literature.’

श्री वीर्येन्द्र राघवजी गोंधी B. A. पारा. १०१४-१८
[आगमोदय समितिना औग्रन्यथी]

અનેક સંસ્થાઓ જીલ્લાની છે તે પૈકી જૈન આત્માનંદ સભા ભાવનગરે અનેક પ્રાચીન પુસ્તકો છપાવી પ્રસિદ્ધ કર્યા છે, અને આત્માનંદ પ્રકાશ નામનું માસિક ૨૮ વર્ષથી ચાલુ રાખ્યું છે. (આચાર્યનું વિશેષ વૃત્તાંત જોવું હોય તો તત્ત્વનિર્ણય પ્રાસાદની ભૂમિકામાં આપેલ ચરિત્ર પૃ. ૩૩ થી ૮૩, અને જૈન શ્વે. કોન્ફરન્સ હેરેડ પુ. ૬ અંક ૮-૯ નો પર્યાય પૃ. ૪૬૧ થી ૪૭૫.)

૧૦૦૯ 'ચરિત્રવિજય ઉપાખ્યાય પછી શ્રુતાભ્યાસ બંધ પડ્યા જેવો હતો તે આત્મારામજી મહારાજે શરૂ કર્યો અને બહુશ્રુતપણાનું સ્થાન સંભાળી લીધું. ત્યારથી એટલે લગભગ દોઢસો વર્ષના ઇતિહાસમાં શ્વેતાંબર કે દિગંબર બંને પંથમાં એક મહાન વિમુક્તિ આત્મારામજીજ નજરે આવે છે; તેમને આ દરજ્જા પ્રાપ્ત થયાનાં ખાસ વિશિષ્ટ કારણો છે:-તેમનામાં અડચ ઝડા, શાસન પ્રત્યે અનુરાગ હતાં પણ વિશિષ્ટ કારણ એ કે તેમણે શુદ્ધિદાર ખુલ્લું મૂક્યું અને મેળવી શકાય તેટલા સમય જ્ઞાનને મેળવવા પુરૂષાર્થ કર્યો. તેમણે પોતાની શુદ્ધિને શાસ્ત્રઆધારની કસોટીએ જીંદગીભર કરી અને જે વખતે છાપેલાં પુસ્તકો બહુજ ઓછાં હતાં તે વખતે અત્યારના જમાનાનો માણસ કદાચ ન શકે તેટલાં જૈન જૈનેતર દર્શનોનાં અનેક વિષયોનાં સંખ્યાબંધ પુસ્તકો વાંચી કાઢ્યાં. જે વખતે જૈન પરંપરામાં ઐતિહાસિક દષ્ટિ આવી ન હતી અને જૈન પુસ્તકો ઉપરાંત શિશ્યાં-ક્ષેત્રો, તાત્રપત્રો, બુગોળ, ભૂસ્તર આદિ વિષયોને પણ બહુશ્રુતપણામાં સ્થાન છે એ કદપનાજી જાગી ન હતી તે વખતે મહેશ્વર અધ્યાં લાધેનો જાણી ઐતિહાસિક દષ્ટિએ જૈનદર્શનની પ્રાચીનતા અને મહત્તા સ્થાપિત કરવાનો પ્રયત્ન એમણેજ પહેલવહેલાં કર્યો હતો. એમનું અશ્વર્થ પમાડે એવું વિશ્લેષણ વાચન, અદ્ભુત સ્મરણ શક્તિ અને ઉત્તર આશ્વાની સચોટતા એમનાં સ્મરણીય પુસ્તકોમાં પહે પહે દેખાય છે. એજ શુદ્ધિયોગે તેમને ત્રિવિધ દરજ્જા આપ્યો છે.

૧૦૧૦-તેમનામાં શુદ્ધિયોગ ઉપરાંત એક બીજું નવું જોડું

તેણે તેમને મહત્તા અર્પી છે. આ તત્ત્વ તે તત્ત્વપરીક્ષક શક્તિનું અગર તો ક્રાંતિકારિતાનું. ઘણાં વર્ષ અપાર પૂજના બાર નીચે એક સંપ્રદાયમાં બદ્ધ થયા પછી તેને કાંચળીની માફક ફેંકી દેવાનું સાહસ એ એમની ક્રાંતિકારિણી શક્તિ સૂચવે છે. એમના આત્મામાં કોઈ એવી સત્વશોધક શક્તિ હોવી જોઈએ કે જેણે તેમને રૂઢિના ચીઝા ઉપર સંતુષ્ટ રહેવા ન દીધા, એમનું જીવન બીજાં ત્રીશક વર્ષ લંબાયું હત તો તેમની ક્ષત્રિયોચિત ક્રાંતિકારિણી પ્રકૃતિએ તેમને કંઈ ભૂમિકાએ પહોંચાડ્યા હતા એની કલ્પના કરવી એ કઠણ છે પણ એટલું તો એમના તરવરતા જીવનમાથી ચોખ્ખું દેખાય છે કે તેઓ એકવાર પોતાને જે સાચું લાગે તેને કહેવા અને આચરવામાં કોઈ મોટા ખાનખાનાની પરવા કરે કે પ્રતિષ્ઠાથી લલચાઈ જાય તેવા ન હતા.

૧૦૧૧ 'જૈનશ્રુતનો જે વારસો મળ્યો તેજ વારસો સંભાળી બેસી રહ્યા હોત અને બહુશ્રુત કહેવાયા હોત તો પણ તેમનું આ સ્થાન નહોત. એમણે દેશકાળની વિચારશક્તિ જોઈ, નવાં સાધનો જોયાં અને જાવિની જોખમદારી જોઈ, અને આત્મા તનમની ઉંચેલે તે સાથેજ તે માટે જેટલું પોતાથી થઈ શકે તે કરવા મંડ્યા. એમણે વેદો વાંચ્યા, ઉપનિષદો જોયાં, શ્રૌતસૂત્રો સ્મૃતિઓ અને પુરાણોનું પારાયણ કર્યું, સામયિક નવું ઉદ્દભવતું સાહિત્ય જોયું, શ્રુત અને જીવંતી બધી જૈન શાખાઓનું સાહિત્ય, તેમનો ઇતિહાસ અને તેમની પરંપરાઓ જાણી, અને ત્યારબાદ પોતાને જે કહેવું હતું કે કહ્યું. એમના કથનમાં શાસ્ત્રનો પ્રચંડ સંપર્ક છે, જીવસ્થાની પ્રતિભા છે અને અભ્યાસની જાગૃતિ છે. એમણે મળેલ વારસામાં આટલો ઉમેરો કર્યો. દરેક આચાર્ય પદે આવનારે તેમ કરવું ધટે. x x x

૧૦૧૨ 'મહારાજશ્રીએ જે બહુશ્રુતપણાની ચર્ચા કરી કરી છે તે નવી પરિસ્થિતિ જોતાં માત્ર મંચીત્રી છે અને સંપ્રદાયની શક્તિ ઉપર ઉભા રહી તેમણે જે સંસ્થાપનકારિ તેમજ ઐતિહાસિક

શક્તિ દાખવી છે તે ભાવી સંશોધકો અને ઐતિહાસિકોને ઇતિહાસનો મહેલ બાંધવા માટે પાયામાં મૂકતા એક પત્રચરવી મરજ પૂરી પાડે છે. સંશોધનો, ઐતિહાસિક ગવેષણાઓ અને વિદ્યાઓ ક્યાં પૂરી થાય છે તે કોઈ નજ કહી શકે. તેથી તે દિશામાં સમગ્ર પુરસ્કાર દાખવી પગલું ભરનારનો નાનકડો શો ફાળો પણ બહુજી કિમતી ગણાવો જાઈએ. આ દૃષ્ટિએ 'અસાન તિમિર ભારકર' ઉપર વિશેષ કામ કરવા ઇચ્છનાર પ્રૌઢ સંશોધક અને ઐતિહાસિકને પુષ્કળ અવકાશ છે. "૫૪૩

૧૦૧૩. હવે આપણે આત્મારામજીની બદલીમાં ચીકાગો વિશ્વ-ધર્મ પરિષદમાં જૈનધર્મના પ્રતિનિધિ તરીકે તેમની પાસેથી ધર્મસાન મેળવી જનાર અને ત્યાં આદર મેળવનાર જૈન ગ્રેન્થુએટ વીરચંદ રાવવજી ગાંધીનો પરિચય કરીશું.

વીરચંદ રાવવજી ગાંધી.

(ત્રોટક)

પરમાર્થિક તારક મધ્યમણી, વળી દુર્જન પ્રત્યક્ષ કિનમણી
બાવચંદ્ર સુધાર્મિક ચંદ્રમણી, જય રાવવજીસુત રત્નમણી.
વિચાર ધીર વીર વિદેશભણી, પરણી હીરાત કમળ રમણી
રમણીક પ્રભાવિક પૂજ્ય મણી, જય રાવવજી સુત રત્નમણી.
કસ્તૂરભક્ત વડે વતકે તણી, માતિમાણી લેખમસેજ મણી
કરી શુદ્ધ મરી ખુબી ગાંધી તણી, જય રાવવજી સુત રત્નમણી.

—૨૫. કાઠિયાવાડ પો. કવેરી.

૧૦૧૪. જન્મ કાઠિયાવાડના ભાવતમર પાસેના મહુવા ગામમાં

૫૪૩ સુવિચારક પંડિત શ્રી સુખલાલજીના 'શ્રી આત્મારામજી ભવંતી પ્રસંગે કંઈક વક્તવ્ય' એ નામના સં. ૧૯૮૫ ના નવેમ્બરના જૈનપ્રજ્ઞા વર્ગ પૃ. ૩૬૭-૮ માં પ્રસિદ્ધ સ્વેચ્છા લેખમાંથી

સં. ૧૯૨૦ માં (૨૫-૮-૧૮૬૪ દિને) ગરીબ પણ કુલીન ગૃહમાં થયો. પિતાનું નામ રાધવજી. ભાવનગરમાં અભ્યાસ કરી સોળમે વર્ષે મેટ્રિક ને મુંબઈમાં એલ્ફિન્સ્ટન કૉલેજમાં બાણી વીસ વર્ષની વયે બી. એ. થયા. સં. ૧૯૩૮-૩૯ માં સ્થપાયેલ જૈન એસોસિયેશન ઓફ ઇન્ડિયાનું મંત્રીપદ પોતાને સં. ૧૯૪૧ માં મળતાં સાંસારિક ક્ષામિક અને રાજકીય સુધારા-અનેક વિષયો પર થતી બાષણક્રેણીમાં બાષણો આપ્યાં ૧૯૪૨ માં હુકમમુનિ સંઘની વિચાર થયો. શત્રુજ્ય પર કાષ્ટએ જે દી નાંખેલી જૈન પાદુકા સંઘની વિવેદ પાલીતાણાના ઠાકોર સુરભિંદજી સાથે થતાં તેમાં વીરચંદ્રભાઈએ પુષ્કળ મહેનત લીધી. આખરે સુરભિંદજી મરણ પામતાં તેની ગાદીએ આવેલા માન-સિંહજી સાથે સં. ૧૯૪૩ (૧૮૮૬) માં રૂ. ૧૫ લાખરતી ઉચક રકમ ૪૦ વર્ષ સુધી આપવાનો કરાર થયો. તે વર્ષમાં સોલિસિટર થવાનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો. સં. ૧૯૪૮ (સને ૧૮૯૧) માં એક અંગ્રેજ પવિત્ર સમ્મેનશિખરપર ચરમી ખનાવવાનું કારખાનું ઉઘાડનાં જૈન સમાજના ચગલી કુળધ લાગણીને અંગે તેની સામેના મંડાયેલા કેસમાં આખરે અપીલમાં મહા મહેનત લઈ વીરચંદ્રભાઈએ વિજય મેળવ્યો. ને તીર્થ પરનો અન્યાય દૂર કરાવ્યો.

૧૯૧૫. સં. ૧૯૫૦ (સને ૧૮૯૩) માં ચીકાગોમાં ભરાનારી વિશ્વધર્મ પરિષદ (Parliament of Religions) માં જૈનધર્મના પ્રતિનિધિ તરીકે આચાર્યશ્રી આત્મારામજી પર આમંત્રણ આવતાં, જૈનસંઘ સમુદ્દેશવંધન અપવાદ સિવાય ન કરી શકે એમ માન્યતા હોવાને કારણે તેઓ જઈ શકે તેમ નહોતું. વીરચંદ્રભાઈને પ્રતિનિધિ તરીકે એકલવાનું કરતાં તેમણે આત્મારામ સુર પાસે જૈન તત્ત્વ-જ્ઞાનનું ઉક્ત અધ્યયન કરી લીધું અને પોતે પરિષદમાં જવા ઉપરી ગયા. ત્યાં હિન્દુ ધર્મના પ્રતિનિધિ તરીકે પ્રસિદ્ધ વિવેકાનંદ આદિ આવ્યા હતા. બંનેએ સારી છાપ ત્યાંના લોકપર પાડી. વીરચંદ્રે જૈનધર્મનું સ્વરૂપ-નીતિ અને તત્ત્વજ્ઞાન બંને એવી ઉત્તમ રીતે પ્રસ્-

અમેરીકામાં જૈન ધર્મના પ્રતિનિધિ ગાંધી. ૧૬૩

યહ સમક્ષ મુક્યું કે અમેરિકાના તે વખતના એક વખતનાર પત્રે જણાવ્યું કે:—

— 'પાર્લામેન્ટ'માં પ્રતિષ્ઠિત હિંદુ વિદ્વાનો, તત્ત્વજ્ઞાનીઓ અને ધર્મોપદેશકોએ હાજર થઈ શાપલો આપ્યાં હતાં તેમાંના કેટલાંકે તો એવા હતા કે જેમને વિદ્વાન, વક્તૃત્વકલા અને ધર્મબક્તિમાં કોઈપણ પ્રજાની ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ વ્યક્તિઓ સાથે સમાનપદ પર મૂકાય તેમ છે; પરંતુ એટલું તો નિર્ભયતાથી કહી શકાય તેમ છે કે પૌર્ણત્ય પડિતોમાંથી જૈન સમાજના યુવક ગૃહસ્થે પોતાના વર્ગની નીતિ અને તત્ત્વજ્ઞાન સંબંધી આગેલ માપણ શ્રોતાઓએ જે રસથી સાંભળ્યું હતું તે કરતાં વધારે રસથી કોઈપણ પૌર્ણત્ય પડિતનું તેમણે સાંભળ્યું નહોતું. ૫૪૪

૧૦૧૬. આને લીધે તેમને તે પરિવહના ઉત્પાદક અને એકત્રિત વિદ્વન્મંડળે રૌપ્ય પદક અર્પણ કર્યો. પછી અમેરિકાના મેટાં શહેરો નામે બોસ્ટન, ન્યૂયૉર્ક, વૉશિંગ્ટન વગેરેમાં જૈનધર્મ પર વ્યાખ્યાનો આપી તેનું રહસ્ય, તેની વ્યાપકતા—સુંદરતા સમજાવ્યાં. કાસાડોગા શહેરના નાગરિકોએ તો સુવર્ણપદક સમર્પ્યો. તદુપરાંત ત્યાં 'ગાંધી ફિલોસૉફિકલ સોસાયટી' સ્થાપી કે જે દ્વારા જૈન તત્ત્વજ્ઞાનનો પરિચય અમેરિકાને મળ્યાં કરે. ત્યાં કેટલોક કાલ રહી એ રીતે કાર્ય કરી હિંદુમાં આવી વ્યાખ્યાનમાલા આપવી સૂચ કરી, અને તેના પરિણામે ધણાએ જૈનધર્મ સંબંધી જિજ્ઞાસા બતાવી, તેથી તેમના માટે એક શિક્ષણવર્ગ બોલ્યો. આવા તે વર્ગના વિદ્યાર્થી

૫૪૪ A number of distinguished Hindoo Scholars, Philosophers, and Religious Teachers attended and addressed the Parliament; some of them taking rank with the highest of any race for learning, eloquence, and piety. But it is safe to say that no one of the Oriental Scholars was listened to with greater interest than was the young layman of the Jain community as he declared the Ethics and Philosophy of his people.

જિજ્ઞાસુ પૈકી એક નામે હર્મટ વૉરન૫૪૫ હજુ પણ જીવે છે ને જૈનધર્મ પાળે છે.

૧૦૧૭. સમુદ્રગમન કરી પરદેશ જવા માટે જૈનોનો વિરોધ હતો તે તેમને માન આપવાની સભામાં ખુરશીઓ ઉઠળી હતી તે પરથી આખા જણાયો. સુભાગ્યે તે વિરોધ લાંબા કાળ સુધી ટક્યો નહિ. સં. ૧૬૫૧ (સને ૧૮૯૫ જીન) માં મુંબઈ આવીને 'હેમચંદ્રાચાર્ય' અભ્યાસવર્ગ સ્થાપી જૈનદર્શનનું શિક્ષણ આપવાની યોજના કરી, ને તે સંબંધી વ્યાખ્યાનમાળા થઈ. બીજી સંસ્થાઓમાં જઈ પોતે જૈનધર્મ પર વ્યાખ્યાનો આપ્યાં. અમેરિકાથી આમંત્રણો આવતાં પુનઃ (સને ૧૮૬૬ માં) ત્યાં જઈ થોડા મહિના રહી પછી ઇંગ્લાંડમાં થોડા માસ પોતાની વ્યાખ્યાનમાળા આપી. વિદ્યાયતમાં સાથે સાથે બારિસ્ટરનો અભ્યાસ ચાલુ રાખ્યો. જૈન સમાજના હિતની એક અપીલ વિદ્યાયત થતાં તેની ખાસ માહિતી મેળવવા હિંદમાં આવી ખેત્રણુ અઠવાડીયાં રહી વિદ્યાયત જઈ અપીલમાં વિજય મળતાં હિંદ પાછા ફર્યા. ત્રીજી વખત સને ૧૮૮૯ માં અમેરિકા ગયા. ને પછી વિદ્યાયત થઈ હિંદમાં આવ્યે બે અઠવાડીયાં થયાં ત્યાં સં. ૧૯૫૭ ના પ્ર૦ આ. વ. ૮ (૭-૮-૧૯૦૧) ને દિને મુંબઈમાં સ્વર્ગસ્થ થયા.

૧૦૧૮ આ પૂર્વે જૈન ધર્મનો પ્રસાર અમેરિકા-ઈંગ્લાંડ-પરદેશ ફરવા માટે કોઈ નહોતું ગયું તેથી વિદેશમાં જૈનધર્મનો પરિચય કરાવનારનું પ્રથમ માન આ યુગમાં થયેલ આ વિદ્વાન

૫૪૫ આ અંગ્રેજ માસાહારનો સર્વથા ત્યાગ, જૈન પ્રત્યેક મર્ચાંથી અહણું કરીને જૈન તત્ત્વજ્ઞાનમાં પ્રજ્ઞા સંપૂર્ણ ને વિચારપૂર્વક રાખી જૈનધર્મને પાળે છે, વીરચંદ્રભાઈના તે હસ્તક્રીક્ષિત શિષ્ય છે તેમણે તેમના ભાષણોની નોંધ લઈ રાખી હતી તે હજુ પોતાની પાસે છે; જૈનધર્મ પર Jainism નામનું અંગ્રેજીમાં તેમણે પુસ્તક રચ્યું છે (મુદ્રિત) તે પરથી તે સ્વારા વિચારક છે એ સ્પષ્ટ જણાય છે.

વીરચંદ અને વિવેકાનંદની તુલના. ૬૯૫

જૈન ગૃહસ્થને—આવકને ઘટે છે. સ્વામી વીરચંદભાઈ જે ધર્મ પરિષદ માં ચીકાઓ ગયા ત્યાં વિવેકાનંદ પણ પહેલાં પ્રથમ આર્ચ વેદાંત તત્ત્વજ્ઞાન સમજાવવા આવ્યા હતા. તેઓ માંસાહારી હતાં જ્યારે વીરચંદ ધર્મચુસ્ત જૈનનું જીવન ગાળનાર નિર્દોષ અન્નાહારી હતા. ખંતે ભારતનાં રત્નો, લોકપ્રિય વ્યાખ્યાનકાર અને અમેરિકાના શ્રોતાઓને આકર્ષનાર, તથા પોતાના વિચારોની છાપ પાડનાર હતા. ખંતે સ્વદેશમાં ફુંકા જીવન ગાળી વિદેહ યવા-વિવેકાનંદ ૪૦ વર્ષની વયે સને ૧૯૨૦ માં બેલુરના મઠમાં અને વીરચંદ તેમની પહેલાં એક વર્ષે ૧૯૦૧ માં ૩૭ વર્ષની ઉંમરે મુંબઈમાં. એકના વિચારોની પ્રખલ અસર નિજ શિષ્ય મંડળે રામકૃષ્ણ સોસાયટી આદિ અનેક સંસ્થાઓ સ્થાપી જવલંત અને ચિરસ્થાયી રાખી, જ્યારે સ્વ. વીરચંદના વિચારોની અસર કોઈ પણ જૈન તરફથી જમી રહી નથી. તેમનાં અંગ્રેજી વ્યાખ્યાનોનો સંગ્રહ સુભાષે 'જૈન' પત્રના આલે તંત્રી (સ્વ.) ભગુભાઈ ફત્તેહચંદ કારભારીએ સંપાદિત કરેલ ત્રણ પુસ્તકો—Jaina Philosophy, અને દેહલાં ને ખીજી આવૃત્તિ આ. સ. તરફથી પ્રકટ થયેલ Yoga Philosophy અને Karma Philosophy એ નામનાં ત્રણ પુસ્તકોમાં ધણો ખર્ચો જળવાયો છે. ૫૪૬

---

૫૪૬ વિશેષ મોટું વાંચી મારો જોખ નામે 'શ્રીચુત સ્વ. વીરચંદભાઈનું જીવન અને કાર્ય'—જેન સ્વ. કોન્ફ્રન્સ હેરેલ્ડ અડાંચો ૧૧ વેબર ૧૯૧૪ નો શ્રીમન્ મહાવીર સચિત્ર દીવાળી ખાસ અંક ૫. ૫૪૫-૫૪૬]

કોઈં જ માળં જ તહેવ માયં લોમં વચ્ચત્યં અજ્ઞત્યદોસા ।

एआणि वंता अरहा महेसी ण कुव्वई पाव ण कारवेह ॥

—કોષ, માન, માયા તથા લોક એમ ચાર પ્રકારના આત્મદોષ છે, તેઓનો ત્યાગ કરીને અહર્ત અથવા મહર્ષિ (યવાય છે) કે જે પાપ (સાવર અનુક્રાન) કરતા નથી તેમ (અન્ય પાસે) કરાવતા નથી.—સૂયમડાંજ શ્રુ ૧, અ. ૬.

—કોષને દાખી દેવો એટલી એક અગત્યની વાત હું કહ્યા અનુભ-
વાથી ૩૦ વરસમાં શીખ્યો છું. દાખી રાખેલી ઉખતામાંથી જેમ શક્તિ પેદા
થાય છે તેમ સંયમમાં રાખેલ કોષમાંથી પણ એવું બળ પેદા કરી શકાય
કે જે સાચા જગતને હચમચાવી નાંખે X X આપત્તિ હોય, જેમમે
હોય તે ખેડવાં ને ચોતાનું કામ કરવું એ વીરતાની નિશાની છે. વહિલુ વૃત્તિ
કરતાં વીરતાનો ભાવ યુદ્ધમાં વધારે હોય છે. શાન્તિને સમયે વહિલુવૃત્તિનો
ખપ પડે છે, અશાંતિને સમયે વીરતાનો ગુજરાત વહિલુવૃત્તિને સાચા પ્રખ્યાત
છે; અને એ યોગ્ય જ લાગે છે કે વહિલુવૃત્તિવાળામાં વીરતા આવે જ
નહિ. આ ખ્યાલ બરોબર નથી જેમ પ્રભુનું પોષણ એક જ વૃત્તિથી થાય
નહિ તેમ વ્યક્તિનું પોષણ પણ એક જ વૃત્તિથી નથી થવું. તેથી દરેક
વ્યક્તિમાં વીરતાનો ગુણ તો હોય જ. માત્ર તેનો ઉપયોગ નથી કરવાનો
હોતો ત્યારે આપણામાં તે ન હોય એવું આપણને લાગી આવે છે. ગુજરાતનો
સમય—આખા ભારતવર્ષનો સમય અત્યારે વીરતા બતાવવાનો આવ્યો છે.
ગાંધીજી સં. ૧૯૪૬.

सच्चस्साणाए उबट्टिए मेहावी मारं तरह

—સત્યની આજ્ઞાથી ઉભો થયેલો યુદ્ધવાન પુરુષ મૃત્યુને તરી ભય છે.

—નિર્ગન્થ મહાત્મા મહાવીર.

વિભાગ ૮ મો.

વિક્રમ વીસમી સદી અને સામાન્ય હકીકત.
જૈનયુગ.

જૈન યુગ-નવીન યુગ

(ગરબો)

કોઈ પ્રેમી જેવાંશી સંભારણે કારણે, વારણે જઈએ વારવાર
 દેવતાઈ દેખીએ દેહાર, સંસારમાં સાર, ઓહો ધન્ય અવતાર
 સંસારમાં પારસમણી ચિન્તામણી છે નામના
 કામધેનુ કલપતર રસકુંપી સૌ ના કામના
 અજળ કાન્તિ અલગ્ય શાન્તિ વેદ કરતા વાચના
 છે પ્રેમ નિર્મળ રત્ન જેની નવે ખડે નામના.

—૨૧. ડાહ્યાભાઈ ધોળશાળ.

મા ! તેં તો રંજ રાખ્યો
 પ્રથમ વખત તેં સુખિનો સ્વાદ ચાખ્યો;
 ‘હાહીના ! હાહીના !’ પુકારી
 નિજ શિશુજનને ભવ્ય પેગામ ભાખ્યો.
 ‘તેં સાધું કાંઈ ચે ના !’
 કહી કદિ અધોરે આપશે દૂર મેણું;
 કે’ને પ્રત્યુત્તરે કે
 ‘અસય બની પ્રભ : લઈરા હું સર્વ લેણું.’
 ભવ્યો મારો વિચાર,
 અમીસર નયનો ભધડયાં, લોક ભવ્યો;
 પૃથ્વીનું ઝેર પીને
 અમર બની જતો ભે ત્રિપુરારિ ભવ્યો.
 ભે એની ભવિતિને
 સકળ જય-પ્રભ ભવ્ય સન્માન આપે;
 ભે એના વૈરીઓની
 વિકલ ભ્રમદશા; હાહીકથી ગાત કાંપે.

—અવેશ્વરદેવ મેઘાણી..

પ્રકરણ ૧ છું.

પાશ્ચાત્ય કેળવણીનો ઉદય-વીસમી સદી.

I regard English as the language of inter-national commerce and diplomacy, and therefore consider its knowledge on the part of the some of us as essential. As it contains some of the richest treasures of thought and literature, I would certainly encourage its careful study among those who have linguistic talents and expect them to translate those treasures for the nation in its vernaculars.—*Mahatma Gandhi.*

—હું અંગ્રેજીને આંતરપ્રભક્રીય વ્યાપાર અને કુનેહની ભાષા ગણું છું અને તેથી આપણામાંના કેટલાક માટે તેનું જ્ઞાન આવશ્યક ગણું છું. તેનામાં વિચાર અને વાહ્યચના અતિશય સમૃદ્ધ કેટલાક ખબનાઓ છે તેથી જેઓ-માં ભાષાવિષયક શુદ્ધિ છે તેઓમાં તેનો કળજીપૂર્વક અભ્યાસ થાય એવું ચોક્કસ ઉત્તેજન આપું અને સાથે ઉચ્છ્વ કે તેઓ પ્રભને આ ખબનાઓનું ભાષાંતર તેની શ્રેષ્ઠભાષાઓમાં કરે.

દાનવીર પ્રેમચંદ સચચંદ.

'The gentle mind by gentle deeds is known,
For a man by nothing is so well betrayed,
As by his manners in which plain is shewn
Of what degree and what race he is grown.'

—આચર્ય-સચ્ચ હૃદય સચ્ચ કાર્યોથી જણાય છે, કશું કે મનુષ્યમાં ને તત્ત્વ શુદ્ધ રહ્યું છે તે તેની રીતલાત પરથી ને સ્પષ્ટપણે પ્રકટ થાય તે પરથી યદ્ય પકડાઈ આવે છે, અને તે કેવા દરબંધનો અને કેવી નીતિનો ચિહ્નો છે, તે જણાઈ આવે છે.

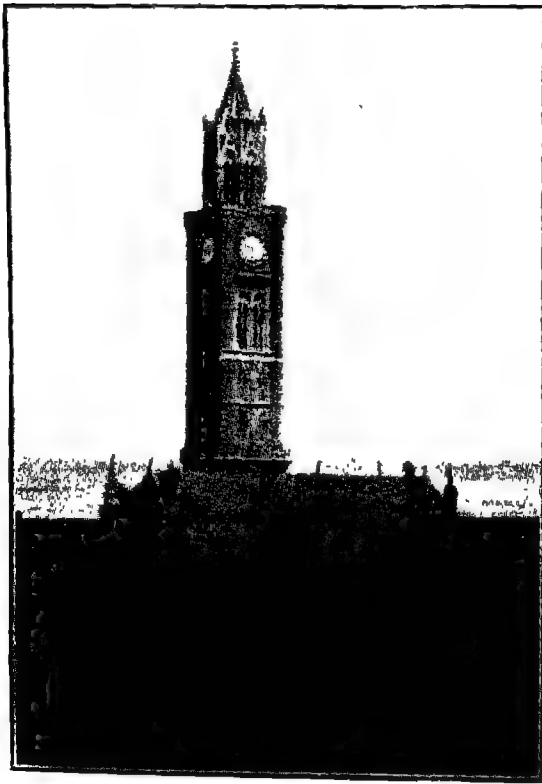
૧૦૧૬ પ્રેમચંદ શેઠ—સુરતના દશા ઓશવાળ શ્રાવક વાણી-
આ. જન્મ સં. ૧૮૮૭. ‘ઝરીખ માત પિતાને પેટે જન્મી, આત્મ
શુદ્ધિબળથી વધી, સદાની દુનિયામાં ‘શેર સદાના રાજ’ તરીકે પ્ર-
સિદ્ધિ પામનાર-આખા હિંદને એક ચક્રે ચહકાવનાર પુરુષ-અન્ય
શબ્દમાં કહીએ તો મહાપુરુષ હતા. અને આરમાની સુલતાનીના ચક્ર-
માંથી પસાર થવા છતાં, સાંઝે નામ-સવારનું નામ પ્રાપ્ત કરનાર,
દેશવિદેશમાં સુવિખ્યાત, આખી અણીએ-સર્વ પ્રકારના માન સાથે
મરણ પામનાર મુંબઈ ઇલાકામાં આ એકજ પુરુષ હતા-અને તે એક
ગૂજરાતી જૈન. ‘આજે જાવ આ છે ને કાલની વાતતો પ્રેમચંદભાઈ
જાણે’ એવી સ્થિતિ તેમણે ૩૫ થી ૪૦ વર્ષ સુધી મુંબઈનાં નાણાં
ખજાર પર એક સરખો કાણુ રાખ્યા પછી સં. ૧૯૧૭-૨૨ સુધીમાં
આણી દીધી હતી. કરોડાધિપતિ થયા ને તે વખતે ધર્મ, ક્રામ, જ્ઞ-
તિનો ભેદ રાખ્યા વગર સખાવતો કાર્યોજ રાખી. સ્થિતિના ઉછાળા
આવ્યા છતાં ધીરજ ડગી નહિ. આ સર્વમાં ઉતરવું અત્ર પ્રસ્તુત
નથી. જેવા ચંચલ શુદ્ધિશાલી ને ઉદ્યોગશીલ વેપારી તેવાજ ઉદાર.
લક્ષ્મી મળતી ગઈ તેમ તેનો ઉદારતાથી વ્યય થતોજ ગયો. કેળવણીના
કાર્યમાં મદદ કરવા માટે તેમણે મુંબઈ અને કલકત્તાની યુનિવર્સિટીઓને
સલાહ લાખ અને સલાચાર લાખરૂ.ની મદદ આપી. ૫૪૭ સુરત, ભરૂચ,

---

૫૪૭ વાહાના પુસ્તકમાં જણાવેલું છે કે મુંબઈ યુનિવર્સિટીને જે
લાખ ૬-૧૦-૧૮૬૪ના પત્રથી મોટા બહીઆજવાળું ટાવર બાંધવાને તથા તા.
૨૭-૮-૧૮૬૪ના પત્રથી જે લાખ તે યુનિવર્સિટીની લાયબ્રેરી માટે કંઈ પણ
સરત વગર આપ્યા. કલકત્તાની યુનિવર્સિટીને પણ જે લાખ રૂ. અને ૧૮૬૪-૬૫
માં પ્રેમચંદ રાયચંદ સ્કૉલરશિપો એ નામથી પાંચ વાર્ષિક સ્કૉલરશિપો
આપવા માટે કંઈ પણ સરત વગર આપ્યા હતા. અમદાવાદની ગુજરાત
વનઃક્રિયુલર કોલેજને (પ્રે. રા. મેઘલ ટ્રેનિંગ કોલેજને) રક હબર, પોતાના
પિતાના નામથી કન્યાશાળા સુરતના નિલાવ માટે દશ હબર, સ્કૉલરશિપ
ઓર્ડર્નેજ માહિમના મકાન માટે સાઠ હબર, ફીઅર ફેલોર સ્ટુડન્ટ મકા-

दानवीर शेट प्रेमचंद रायचंद पृ. १८६-१९०२.

મુંબઈ યુનિવર્સિટીને પ્રેમચંદ શેઠની બક્ષીસ-રાજબાઈ દાવર.

અમદાવાદ અને બીજે થણે ઠેકાણે નિશાળો અને કન્યાશાળાઓ ઉભી કરી આપી. જેનેને મદદ કરવા માટે અને ખાવાનું પુરું પાડવા પોતાના પિતાના નામની વીસી મુંબઇમાં ખોલી તેમાં પાંચ લાખ, સુરતમાં સ્વામીવાત્સલ્ય માટે દશ હજાર, ગિરનાર તીર્થની ધર્મશાલા ને ભાતા માટે ચાલીશ હજાર આપ્યા. અમદાવાદ ટ્રેનિંગ કોલેજ તેમના નામની ચાલે છે તેમાં એંશી હજાર, ગૂજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીને વીસ હજાર, સુરતમાં ધર્મશાળા માટે પાંચઠ હજાર, ક્રીધર ફલેચર કન્યાશાળાને સાઠ હજાર, સ્કૉટિશ આર્કનેજને પચાસ હજાર, સુરત રાયચંદ દીપચંદ કન્યાશાળામાં વીસ હજાર, એલેક્ઝાંડ્રા કન્યાશાળામાં દશ હજાર, ભરૂચની રાયચંદ દીપચંદ લાયબ્રેરીમાં પાંચીશ હજાર, આણંદમાં ધર્મશાળામાં વીસ હજાર—આમ પોતાની હયાતી દરમ્યાન કરેલી સખાવતોની સત્તાવાર જાણીતી સખાવતો કુલે ૬૦ લાખ ૩ ની ચાલ છે. તે ઉપરાંત મુંબઇના જે. એન. પીટિટ ઇન્સ્ટિટ્યુટ, રૉ. એ. સોસાયટી, નેટીવ જનરલ લાયબ્રેરીમાં, તારંગાની ધર્મશાળામાં કેટલીક રકમો આપી, ગૂજરાત અને કાઠિયાવાડના ૭૬ ગામોમાં ધર્મશાળાઓ, કુવાઓ, તળાવોના જીર્ણોદ્ધારની અંદર લગભગ છ લાખ, જૈન દેરાસરોના જીર્ણોદ્ધારમાં ૮ થી ૧૦ લાખ, વિદ્યાર્થીઓને ભણવા માટે તથા નાની નાની શાળાઓ તથા લાયબ્રેરીઓને પૈસા તથા પુસ્તકોની મદદમાં અઢી લાખ આપ્યા હતા. ગરીબ ગુરખાંને હમેશાની ખેરાત—સારા વખતમાં દરમાસે આઠ હજારની અને પાછળથી બોહામાં બોહી ત્રણ હજારની હતી એમની ખાનગી સખાવત તેમના ફંદું-

નમાં પાંચ હજાર, એલેક્ઝાંડ્રા ગર્લ સ્કૂલને પાંચ હજાર, અમદાવાદ કોલેજને સ્કોલરશિપો માટે વીસ હજાર, જાગંજા સાઇકલોન રીલીફ ફંડમાં પચીસ હજાર, અમદાવાદ રિલીફ ફંડમાં પાંચ હજાર, મુંબઈની ન્યોમાર્કિસ સોસાયટીને પાંચ હજાર આપવા ઉપરાંત અમેરિકન મિશન, ઇંગ્લેન્ડ-સ્કોટિશ ઇન્સ્ટિટ્યુશન, હેમાલાઇ ઇન્સ્ટિટ્યુટ, નેટિવ જનરલ લાયબ્રેરી, એશિયાટિક લાયબ્રેરી તથા બીજી સંસ્થાઓને પણ પોતાની સખાવતને લાગુ આપ્યો હતો.

બીઓથી કરી શકાય તેવી ગણતરીથી ૪૦ લાખ રૂની ચાપ છે. કુલ એક કરોડ કરતાં તેમની સખાવત વધી જાય છે. પ્રેમચંદ શેઠ પોતાનાં ધર્મોદાય કાર્યો વિષે કહેતા 'હું એવાં કાર્યો કરતાં ભૂલ્યો નથી, પણ તે વિષે સૂચના કરનારાઓ ભૂલ્યા હશે. મને સૂચવેલા માર્ગે મેં યથા-શક્તિ ધર્મોદાય કરેલું છે. + + મારા સુભાગી વખતમાં જેઓ મને સત્કર્મ કરવાની સૂચના કરે છે એજ મારા ખરા મિત્ર છે હું જે આપું છું તેજ માફ છે ને રાખું છું તેના માલિક તો બીજાજ છે.' તેમની મહાન્ ઉદારતાનો સ્મરણસ્તંભ તો પોતાની માતૃશ્રી રાજબાઇના નામથી 'રાજબાઇ ટાવર' હાલ મુંબઈની યુનિવર્સિટીના મકાન સાથે બંધાયેલ દરિયાનું અવલોકન કરતો ઉભેલો છે. તે માટે બે લાખ રૂ. આપતાં કોઈપણ જાતની સરત કરી નહિ. જૈન ધર્મમાં તેમજ ન્યાત જાતના તકાવત વગરના સાર્વજનિક ધર્મોદાય કાર્યોમાં તેમણે છુટે હાથે નાણાંની રકમો ભરી આપી પોતાની સમૃદ્ધિનું સાર્થક કરેલું છે એમ કોઈ પણ બક્તિ પ્રસન્ન અંતઃકરણે વિનાશકારી કહેશેજ. આ છતાં એક પણ સરકારી ટાઈટલ તેમણે સ્વીકારેલ-ગ્રામ કરેલ નથી; અને કીર્તિની કે નામની ઈર્ષ્યા રાખી નથી. મહાન્ કુશળ બાપારી પુરુષ સંપત્તિ મેળવી તેનો સદુપયોગ કરીજ કરી સ્વભાવે ને વર્તને સાદા અને શાંત રહીને ૭૬ વર્ષનું લાંબું આયુષ્ય ભોગવી સં. ૧૯૬૨ના ભાદ્ર. શુ. ૧૨ શુક્ર દિને સ્વર્ગસ્થ થયા. ધન્ય છે એ ગુર્જર જૈન દાતાને ૫૪૮

૧૦૨૦ સં. ૧૯૨૦ થી મુંબઈથી અમદાવાદ સુધી રેલ્વે ચાલતી ૧૯૨૬ ને ૨૮ વચ્ચે અમદાવાદથી વઢવાણ સુધી, ૧૯૨૬થી વીરમ-ગામથી ખારાધોડા સુધી, ૧૯૩૬માં વઢવાણથી બાવનગર સુધીને ૧૯૩૫માં અમદાવાદથી ઉત્તરમાં રાજપૂતસ્થાન તરફ આગચાટી ચાલવા માંડી.

૫૪૮ જુઓ 'ગુજરાતી'નો સં. ૧૯૬૮નો હિવાળીનો ખાસ અંક પૃ. ૮૭-૮૮; (સર) હિન્દી એજલજ વાળાનું Premchand Roychand એ નામનું સને ૧૯૧૩માં બહાર પડેલું અંગ્રેજી પુસ્તક)

નાટકકાર ડાહ્યાસાહેબ ધોળશાળ.

૧. શંકર ! શિવંકર ! ચિન્તા તું પરિહર
ભૂતાદિનાથ ! જનનાથ ! હો જિન વર !—શંકર !
ચિન્તામણિ ચણુ સરણુ છે ચિત્ત વિષે
ત્રાતા ! નિવાર તાપત્રય ભયંકર—શંકર !—શંકર !
ઘટઘટ પ્રમટ તું પોતે સદા રહે
કેવલચણુલી ભણમે કુંદિગંબર—શંકર !

—તેમના વીણાવેલી નાટકનું મંજલાયરણુ

૨. હમણે હમણે હુમરા, વિકટ પ્રેમનો પંથ;
કૃપા કરે શ્રી રામ તો, સંત પામતા અંત.

—વીણાવેલી.

૩. ગ્રેયાં ખાચ છે શિદને હજુ જનનાથને સળને

X X X

હાંપણુ દરિયો વાત વિસાગો માણેક મિત્ર ! ક્યાં મળશે રે
જળે જહાંનમમાં રાજ્ય જગતનું વાતવિસાગો ન યજળે—હજુ

X X X

પતિત પાવન ! અધમ ઉધારણુ ! નવીન પાતકી ત્હારો રે
નાથ ! કૃપા કરી પાપ-ધાણીથી પીણતો ઉગારો રે—હજુ

૪. હાંપણુ ત્હારું ભરપૂરે ડહા ! ડાહ્યો તું ચામાં
જ્ઞાન સુધારણ મુકી આખર આચા વિજા વ્હામાં—
રંગરાગથી રીઝે ધણીયાં ધણી વેરાગે મુઝે

તાણાતાણથી પાપી ચેતન ! રમવાચા હું ચામાં—હાંપણુ

X X X

મનજી મિત્ર ! ધણી માફ રાખને બાપ ! પચે ધણી વિનહું,
છાડવ નાડખો હવે જાણી પાતક-પાપો પામાં—હાંપણુ

X X X

અજાન નિર્જાન ચિત્તપત્રથી ચેતન આલેખરાગો રે
પાપે રૂપી જંગમ મૂલ વેતણીમાં વ્હામાં—હાંપણુ

—હજુનાથે મણુ પડેલી જાણીને સળને

૧૦૨૧ આ જૈન નાટકકાર અમદાવાદના વતની સં. ૧૬૨૩ ક્રા. શુ. ૧૪ ને દિને જન્મ પામી સં. ૧૬૬૮ ચૈત્ર વ. ૮ દિને માત્ર ૩૫ વર્ષની નાની વયે સ્વર્ગસ્થ થયા. તેમણે સદ્ગુણ અને ઉત્તમ નાટકાર તરીકે અનેક નાટકો રચ્યાં; તે સર્વનાં ગાયનો તેમનું ઉચ્ચ કક્ષાનું કાવ્યત્વ રજુ કરે છે. આ કાવ્યત્વને તે સર્વ નાટકોની સુંદર વસ્તુ સંકલનાથી સુષ્ટિત કરેલાં નાટકો પોતાની રચાપેલી 'શ્રી દેશી નાટક સમાજ' દ્વારા ગૂજરાતી પ્રજા સમક્ષ લખવી બનાવ્યાં ને તેથી ગૂજરાતી નાટ્ય કલામાં જૂદી જ ભાત પાડી તેમાં ઉત્ક્રાન્તિ કરી.

૧૦૨૨ કૉલેજમાં કરેલા અધ્યાપથી તેમને સંસ્કૃતનું સારૂ જ્ઞાન હતું અને અમદાવાદની મિશન હાઇસ્કૂલમાં સંસ્કૃત શિક્ષક તરીકે કામ કર્યું. પછી નાટ્યપ્રયોગ રચી તેને ગૂજરાતની રંગભૂમિમાં લખવવાનો નાટકનો પવિત્ર વંશો હાથ ધર્યો તેમાં તેમનો આશય ઉચ્ચ હતો. 'નાટકોમાં જે ઉચ્ચ ભાવના દાખલ થાય, માત્ર હલકી પ્રતિના પ્રેક્ષકોના વિનોદાર્થે નહિ પણ જનસમૂહની વૃત્તિ અને નીતિ ઉચ્ચતર કરવાના સ્તુત્ય અને પ્રશંસનીય હેતુથી જ માત્ર તે લખાય અને લખવાય તો બેશક ધીરે ધીરે પ્રેક્ષકોની રચિત પણ ઉચ્ચ થાય તેમજ લેખકોની દષ્ટિ પણ સર્વદા ઉચ્ચ લક્ષ્ય તરફ જ રહે. હાજાભાઈ નો નાટકના સાહિત્યની ઉન્નતિ કરવાનો પ્રયાસ સારી રીતે જાણીતો છે. તેમનું નાની વયમાં મૃત્યુ થવાથી તેમનો પ્રયાસ અટકી પડ્યો' (સાહીના સાહિત્યનું ઇતિહાસ પૃ. ૧૧૪).

૧૦૨૩ તેમનાં રચેલાં નાટકો—૧ ઋષુનિસિપાલ હલેકશન ૨ કેસર કિશોર સં. ૧૯૫૧ ૩ સતી સંયુક્તા આદિતિ ચોથી સં. સં. ૧૯૫૨, ૪ અદ્વનમંજરી સં. ૧૯૫૩ ૫ સતી પાર્વતી ૬ અશ્રુ-મતી આ. ૭ મી સં. ૧૯૫૫, ૮ રામાયણ આ. ૪ થી સં. ૧૯૫૫, ૯ સરદારમા આ. ૬ સં. ૧૯૫૭, ૯ લોજકુમાર, ૧૦ ઉમાદેવડી આ. ૫ સં. ૧૯૫૭, ૧૧ વિજયવિજય, ૧૨ વીણાવેલી, ૧૩ ઉચ્ચભાણુ આ. ૪ સં. ૧૯૫૮, ૧૪ સિદ્ધિવિજય, ૧૫ સતી પદ-

મિની-આ પ્રમાણે ૧૫ કુલ નાટકો છે. બધાંનો રચના સંવત્ નિર્ણીત થઈ શક્યો નથી, છતાં પૌર્વાપર્વ કમ રચનાના અનુક્રમે પ્રાયઃ છે એમ ભાસે છે. પવિત્ર હીંદાવતી નામનું નાટક તેમની મંડળાએ બજાવેલું તે બહુ લોકપ્રિય થયું હતું. તેની વસ્તુ ઉદયરત્નના હીંદાવતી સુમતિવિલાસના પ્રસિદ્ધ રાસ પરથી લીધેલું. તેના રચનાર જૈન ભોજક શિવરામ કેશવરામ હતા. સુભદ્રાહરણ વીર વિક્રમાદિત્ય અને વિજયકમળા નામનાં નાટકોનાં ગાયનોની ચોપડી જોઈ શકાઈ નથી, પણ તે હાજીભાઈની કૃતિઓ હોવાનું સંભવે છે. વી. જી. વેલી નાટકનું વસ્તુ પ્રસિદ્ધ જૈનકથા નામે શ્રીપાળ રાસ પરથી લીધેલ છે. તેમનાં નાટકો બહુ લોકાદર પામ્યાં. તેથી અને દુકાળ આદિ અનેક પ્રસંગોએ પોતાનાં નાટકોના પ્રયોગોની આવક આપી જનસેવા અજવવાથી તેઓ ભોકોને અજવવા નથી, ઉચ્ચ પ્રતિના વિદ્વાનથી તે એક મામડિયા સુધી.

૧૭૨૪ તેમનાં નાટકો છપાયાં ગાયનો ઉપરાંત સમસ્તાકારે નથી તેથી નાટ્યકાર તરીકે તેમનાં મૂલ આંકવાનાં સાધનો પૂરાં પ્રક્યાં નથી. છતાં ગાયનો પરથી તેમજ તેમનાં બજાવતાં નાટકો જોયા પછી એટલું કહી શકાય કે:-“ જ્યાં ત્યાં તેમણે સલાનો જય અને પાપનો ક્ષય એનું અવલંબન લીધું છે ને ઉચ્છ્રંખલ દુરુષોનાં હાનિપ્રદ પરિણામો જ એમણે બતાવ્યાં છે. મનુષ્ય દયા-નસીબ કે કર્મની શક્તિને આધીન છે એ વાત પર બહુ ભાર મૂક્યો છે. અભિમાન પર સખ્ત પ્રહારો કર્યા છે. શક પાત્રો દ્વારા સમાજમાં પ્રચલિત અનર્થો ઝાટકી કાઢ્યા છે. ગૃહરાત્રી સાહિત્યના અનન્ય ઉપાસક અને સમર્થ વિવેચક સદ્ગત રણજીતરામ વાવાભાઈના શબ્દોમાં કહીએ તો “ નીતિના સમ્મળ પાયા પર દરેક નાટકની ઈમારત ચણાવણી છે. રા. હાજીભાઈ એટલા બધા નીતિપ્રચારણ માટે આગુર હતા કે રચિતતાની ક્ષતિ થાય તેવે પ્રસંગે પણ નીતિતત્ત્વો પ્રત્યક્ષ રીતે ઉદઘોષ્યા વિના રહેતા નહીં. તેમનાં ગાયનોમાં એ તત્ત્વોનો સંભાર છે. સર્વજ્ઞ ભાષણો દ્વારા એ તત્ત્વો ભાર કદ પ્રેક્ષકો સમક્ષ રજુ થતાં. આ દેશની મુજબને

‘શીખામણીઆં’ લખાણ (didactic writings) વધારે અસર કરે છે. ડાહ્યાભાઈનાં નાટકોમાં આ તત્ત્વોનો જેટલો વિસ્તૃત ઉપયોગ થઈ શકે તેટલો કરવામાં આવ્યો હતો. સરળ પણ સચોટ ભાષામાં કહેવાતો. સંસ્કૃત અને ગુજરાતી પ્રાચીન અભ્યાસે હાથ લાગેલા અલંકારો જેમાંના કેટલાક, વર્ષો થયાં હીન્દુ સમાજને પરિચિત હતા તેમનો ઉપયોગ કરી પોતાને કહેવાનું રા. ડાહ્યાભાઈ કહેતા. એમનાં નાટક પર આ પ્રમાણે નીતિના પટા ઉજાવલ અને વિશાળ પડ્યા છે. પરોક્ષ ઉપદેશ જે કલાવિધાનનો પ્રધાન ઉદ્દેશ છે તે આજના અશિક્ષિત કે અધ્યપ શિક્ષણવાળા શ્રોતાઓને માટે હિતાવહ નથી એમ માની પ્રત્યક્ષ ઉપદેશ એમણે ઉચ્ચનાદે કર્યો છે.”

૧૦૨૫. ગાયનોના સંગીત વિષે શ્રી રણજીતભાઈનાજ મિત્ર શબ્દોમાં કહીયું:—‘તેમના ગરબા ચોગ્ય લોકાદર પામ્યા છે. કાઠીઆવાડના રાસડા રા. રા. વાલજી આશારામ ઓઝાએ નાટકોમાં લખલ કર્યા. રા. રા. ડાહ્યાભાઈની રસિકતા આ રાસડાઓની રસનિષ્પાદન શક્તિ, પ્રેક્ષ (scene) તરીકે અને સંગીત પરત્વેની ખુબી પામી શકી. દરેક ખેડમાં અકેકો ગરબો સ્થાન પામ્યો. આ દેશના આલંકારિકોએ નાનાવિધની નાપિકા વર્ણવી છે તેવી નાપિકાના પ્રસંગો આજાં પ્રતિવર્ણનોથી રંગી ગરબામાં રા. ડાહ્યાભાઈએ આપ્યા છે. લય લલિત, સૂરાવટ મધુર અને ભાષા કોમળ છે; અલંકાર રચિત છે; શૈલી સરળ અને સાદી છે; વચ્ચે વચ્ચે પ્રાચીન કાવ્યોની ભાષા, કે અલંકારો કે વિચારો સૌરસ્યથી ગોઠવ્યા છે. ગોપીગીતો અથવા કલગીતોરાની છટેલ મસ્તી કે અનીતિ છેડી નાંખી તેમની મનોહરતા, શ્રુતપ્રિયતા, સુગમ્યતા, લાલિત્ય, માધુર્ય અને પ્રવાહીત્વ પોતાનાં ગીતોમાં રા. ડાહ્યાભાઈ લાવ્યા છે. આજનાં ધણાં નાટકી ગાયનોમાં અસંખ્યતા, શિથિલતા, નિરચંકતા, અવિચલતા, પ્રયોજનહીન શબ્દ-પ્રાયુર્થ વગેરે જે અરચિતર તત્ત્વો હોય છે તે દ્રષ્ટ્યો રા. ડાહ્યાભાઈનાં લગભગ બધાં ગીતોમાં નથી; ખેડક સંપૂર્ણ અંશે શુદ્ધ તો બધાં નથીજ. હલકાં જોડકણાંને બદલે રસભર્યા ગીતો એમણે રચ્યાં છે. ગરબા અને નાપિકાને ગાવાનાં ગીતોના આવ સારા આલેખવા

પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યા છે. કંચનીઓનાં ગીતો પણ વિસ્તાદી સંગી-
તની પ્રસાદી પાખ્યાં છે. અલંકારો વર્ણવતાંજ ધારેલો ભાવ ઉદ્દોપન
કરે-અર્થાત્ આજના પ્રેક્ષકવર્ગને રહેજ પણ આવાસ વગર તે ભાવ
સમજાય એવા પસંદ કરવામાં આવ્યા છે. * * * લાંબા અમુક અંશે
સંસ્કારી રા. હાલ્લાભાઈએ વાપરી છે. વર્ણુસંગ્રહ પર ઝોક જ્યારે છે.
એણેક ગુજરાતમાં જે જાતની કવિતા આજદિન લગી પ્રચારમાં છે-
જે કવિતા લોકો હોંશથી વાંચે છે તેના કેટલાક ગુણો-પોતાનાં
ગાયનોમાં આપ્યાથી રા. હાલ્લાભાઈએ લોકપ્રિયતા મેળવી એ સ્વા-
ભાવિક છે. * * * અભિનય પરત્વે ભોલતાં * 'ટીઅસો' ના અભિ-
નયની ખુબી પીછાની તેને રંગભૂમિ પર સ્થાન આપવા માટે પ્રેક્ષકો
રા. હાલ્લાભાઈના અત્યંત આભારી છે. અમુક વૃત્તિ કે સંવેગ મૂક
અને નીરવ રીતે પ્રકૃષ્ટ સ્વરૂપમાં દાખવનાર અભિનયની કિમ્મત
આંકવા લેખિની અસમર્થ છે. * * * પોતાના પ્રેક્ષકોને ધીરે ધીરે
સંસ્કારી કરવા, તેમની સન્મુખ તેમને પડે એવા આદર્શો મૂકવા,
અને તેટલી ભજક ઓછી રાખી સંગીત ઉપરેજ આપવો એવા
કાંઈક એમના હેતુ હશે. પોતાની શક્તિના પ્રમાણમાં તેઓથી બન-
એટલું એમણે કર્યું છે-છતાં એમની વિદ્યા જોનાં વધારેની અપેક્ષા
રહે છે. કહેજનું શિક્ષણ લેનાર રા. હાલ્લાભાઈએ પોતાનાં નાટકો
દ્વારા રાજ્ય, સંસાર, ગૃહ અને ધર્મના પ્રશ્નો ચર્ચા શ્રોતાઓમાં
અલૌકિક પ્રત્યજ ચેતન જગાવ્યું હોત તો જે જે સેવાઓ એમણે
કરી છે તે વધુ અવરકર અને ચિરંજીવ થઈ હોત-ભારતના આધુ-
નિક ઇતિહાસ ધડનારની કક્ષામાં તેઓ સ્થાન પામ્યા હોત. રા.
હાલ્લાભાઈ વધારે જીવ્યા હોત તો એમનું કલાવિધાન હજુ વિકસત
અને આની (જણાવેલી) ખામીઓ જતી રહી હોત." ૫૪૬

૧૦૨૬ તેમનાં નાટકો આખાં હપાયેલાં નથી. એ જેને
વિષય છે. તેમ થવાની અતિ જરૂર છે કે જેથી તેમના પર વિદ્વાનો
સપ્રમાણ અભિપ્રાય આપી શકે.

---

૫૪૬ વધુ વિસ્તાર માટે જુઓ જ્યોત્યુમ સં. ૧૯૮૩ નો સર્વિક-
માગસર અંક ૫. ૧૭૪ થી ૧૮૩ માં 'હાલ્લાભાઈ ધોળશાહ' એ ગાયનો લેખ.

પ્રકરણ ૨ જી.

અધ્યાત્મી કિલસુક રાયચંદ કવિ.

હે પ્રભુ ! હે પ્રભુ ! શું કહું, દીનાનાથ હયાળ !
હું તો દોષ અનંતનું, ભાળા હું કરણાળ.

X   X   X   X
અધમાધમ અધિકો પતિત, સકળ જગતમાં હુંય;
એ નિશ્ચય આલ્યા વિના, સાધન કરશે શુંય ?

X   X   X   X
જ્યાં રામ અને વર્ણી દેષ, ત્યાં સર્વદા માનો કલેષ;
હૃદાસીનતાનો ત્યાં વાસ, સકળ દુઃખનો છે ત્યાં નાસ.
સર્વકાળનું છે ત્યાં જ્ઞાન, દેહ છતાં ત્યાં છે નિર્વાણ
ભવ છેવટની છે એ દશા, રામ બ્રામ આવીને વસ્યા.

X   X   X   X
જે સ્વરૂપ સમન્વ્યા વિના, પામ્યો દુઃખ અનંત
સમન્વ્યું તે પદ નમું, શ્રીસદ્ગુરુ ભગવંત.

X   X   X   X
સુખધામ અનંત સુસંત અહિં, દિન રાત્ર રહે તદ્દ ધ્યાન મહિં.
પ્રશાંતિ અનંત સુધામય જે, પ્રભુમું પદ તે વરતે જય તે.

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર.

૧૦૨૭ કાલિઆવાડના મોરબી રાજ્યના વવાણીઆ ગામમાં દશા
શ્રીમાળા વલ્લુક કુળમાં 'સં. ૧૬૨૪ ના કાર્તિકે શુદ્ધ ૧૫ રવિએ
જન્મ થયો X સાત વર્ષ સુધી એકાંત બાળવયની રમત મમત સેવી
હતી. એ નિરપરાધિ દશા પછી સાતથી અગિયાર વર્ષ સુધીનો બાળ
કેળવણી લેવામાં હતો. તે વખતે ખ્યાતિનો હેતુ ન હોવાથી સ્મૃતિ નિરપ-
રાધી હતી. તેવી સ્મૃતિ હોવાથી એકજ વાર પાઠનું અવલોકન કરવું
પડતું હતું. તે સ્મૃતિ એવી બળવત્તર હતી કે જેવી સ્મૃતિ બહુજ

લોડા મનુષ્યોમાં આ કાળે, આ ક્ષેત્રે હશે. આઠમા વર્ષમાં કવિતા કરી હતી. મારા પિતામહ કૃષ્ણની ભક્તિ કરતા હતા, તેમની પાસે તે વયમાં કૃષ્ણ કીર્તનનાં પદો મેં સાંભળ્યાં હતાં, તેમજ ભુદા ભુદા અવતારો સંબંધી ચમત્કારો સાંભળ્યા હતા, જેથી મને ભક્તિની સાથે તે અવતારોમાં પ્રીતિ થઇ હતી; અને રામદાસજી નામના સાધુની સમીપે મેં બાળલીલામાં કંઠી બંધાવી હતી. x પ્રવિણસાગર નામનો ગ્રંથ તેવામાં મેં વાંચ્યો હતો. x ગુજરાતી ભાષાની વાંચનમાળામાં જગત્કર્તા સંબંધી કેટલેક રચને બોધ કર્યો છે તે મને ૬૬ થઈ ગયે હતા; જેથી જૈન લોકો બણી મારી બહુ જુગુપ્સા હતી; બનાબા વગર કોઈ પદાર્થ અને નહીં માટે જૈન લોકો મૂર્ખ છે, તેને ખબર નથી. તેમજ તે વેળા પ્રતિમાના અશ્રદ્ધાળુ લોકોની ક્રિયા મારા જોવામાં આવી હતી, જેથી તે ક્રિયાઓ મલિન લાગવાથી હું તેથી બીટો હતો, એટલે કે તેમને પ્રિય નહોતી. જન્મભૂમિકામાં જેટલા વાણિયાઓ રહે છે, તે બધાની કુળશ્રદ્ધા બિન બિન છતાં, કાંઈક પ્રતિમાના અશ્રદ્ધાળુનેજ લગતી હતી, એથી મને તે લોકોનોજ પતારો હતો. x પણ હળવે હળવે મને તેમનાં પ્રતિક્રમણ સૂત્ર ઇત્યાદિક પુસ્તકો વાંચવા મળ્યાં; તેમાં બહુ વિનયપૂર્વક સર્વ જન્મરૂપે જીવથી મિત્રતા ઈચ્છી છે તેથી, મારી પ્રીતિ તેમાં થઈ; અને પેલામાં પણ રહી; હળવે હળવે આ પ્રસંગ વળ્યો, છતાં સ્વચ્છ રહેવાના તેમજ બીજા આચાર વિચાર મને વેણુવના પ્રિય હતા; અને જગત્કર્તાની શ્રદ્ધા હતી. તેવામાં કંઠી તુટી ગઈ, એટલે ફરીથી મેં બાંધી નહીં, તે વેળા બાંધવા—બાંધવાનું કંઈ કારણ મેં શોધ્યું નહોતું. આ મારી તેર વર્ષની વયની ચર્ચા છે. પછી હું મારા પિતાની દુકાને બેસતો x દુકાને મેં નાના પ્રકારની લીલાલહેર કરી છે; અનેક પુસ્તકો વાંચ્યાં છે. રામ ઇત્યાદિકનાં ચરિત્રો પર કવિતાઓ રચી છે; સંસારી વૃણુઓ કરી છે, છતાં કાંઈને મેં ઓછો અધિકો જાણ્યો નથી, કે કોઈને મેં ઓછું અધિકું તેણી દીધું નથી, એ મને યોગ્ય

સાંભરે છે." (શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર લેખાંક ૬૩ ખીજી આવૃત્તિ, ૬૪ છેલ્લી આવૃત્તિમાંથી].

૧૦૨૮. ૧૪-૧૫ વર્ષ વયે અષ્ટઅવધાન, પછી સોળ બાવન અને અને 'સો અવધાન ૧૯ વર્ષની વયે મુંબઝમાં કર્યો (કે જે કર્યો પહેલાં તુરતમાંજ 'સાક્ષાત્ સરસ્વતિ' એ નામની ૩૮ પાનાંની ચોપડી બહાર પડી કે જે પરથી અવધાનોમાં ખ્યાતિનો હેતુ સ્પષ્ટ બાસે છે). આ શતાવધાન જોઇ સ્વં મલબારી જેવા વિદ્વાન્ સુધારક નેતાએ તેમને 'બુદ્ધિ અને સ્મરણ શક્તિ અદ્ભુત રીતે ધરાવનાર (prodigy of intellect and memory) કહ્યા. આ કવિએ ૧૬ વરસ અને ખંચ માસની ઉંમરે ત્રણ દિવસમાં (શ્રી ૨૦ પૃ. ૭૧૪) જૈન દર્શનમાં આશ્રમિક ચંદ્રપ્રવેશ કરાવનાર શિક્ષાપાઠોની વાંચનમાળા-વીતરાગ માર્ગપ્રવેશિકા એવી મોક્ષમાળા રચી હતી. 'જૈનમાર્ગ'માં મથાર્થ સમજાવવા તેમાં પ્રયાસ કર્યો છે. જિનોક્ત માર્ગથી કાંઇ પણ ન્યૂનાધિક તેમાં કહ્યું નથી. વીતરાગમાર્ગ પર આબાલવૃદ્ધની રચિ થાય, તેનું સ્વરૂપ સમજાય, તેનું ખીજ હૃદયમાં રોપાય તેવા હેતુએ બાલ્ય-વયોધ ૩૫ યોજના તેની કરી છે. તે શૈલી તથા તે બોધને અનુસરવા પણ એ નમુનો આપેલ છે.' (શ્રી ૨૦ પૃ. ૭૧૫) 'એ છપાતાં વિલંબ થયેલ તેથી માહકોની આકુળતા ટાળવા બાવનાબોધ ત્યાર પછી (૧૭મા વર્ષે) રચી ઉપહારરૂપે માહકોને આપ્યો હતો. સં. ૧૯૫૨માં પલમાં નદીઆદ મુકામે આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર ૧૫૦ એ નામની કૃતિ રચી. તે સર્વે કૃતિઓ તેમજ તેમણે જુદા જુદા પ્રકારોને અને જિજ્ઞાસુઓને લખેલા ઉપયોગી પત્રોકો શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર એ નામના

૫૫૦ આનું અંગ્રેજી ભાષાંતર મહાત્મા ગાંધીજીએ દક્ષિણ આફ્રિકાથી કરી સ્વ. મનસુખલાલ સ્વજીપર મોકલી આપ્યું હતું. પણ તે દરકારના અભાવે ગુમાઈ ગયું. ઇટાલ હાઈકોર્ટના જજ રાય જગમોહિરલાલ જેની બેરિસ્ટરે તેનું અંગ્રેજી ભાષાંતર કરેલું તે તેની પ્રસ્તાવના સહિત The Self Realisation એ નામથી સને ૧૯૨૩માં પ્રસિદ્ધ થયું છે.

પુસ્તકમાં તેમના બાઈ મનસુખલાલે ૫૫૧ સંગ્રહીત કરી પ્રકટ કરાવેલ છે. તેમાં અનુભવ, ગ્રેસલા, ઉપયોગ, રાજ્યોગ આદિથી ઉદ્ભવતા ઉદ્ધારો જણાય છે. દેહોત્સર્ગ માત્ર ૩૩ વર્ષની વયે રાજકોટમાં સં. ૧૯૫૭ ચૈત્ર વ. ૫ દિને થયો.

૧૦૨૯. પોતે 'કવિ' તરીકે ઓળખાયા પણ ખરી રીતે પ્રધાનપણે કવિ નહિ, પણ ફિલસૂફ હતા. તેમણે જણાવ્યું છે કે 'કવિતા કવિતાર્થે આરાધવા યોગ્ય નથી. સંસારાર્થે આરાધવા યોગ્ય નથી. ભગવદ્ભજનાર્થે-આત્મકલ્યાણાર્થે જો તેનું પ્રયોજન થાય, તો જીવને તે ગુણની ક્ષયોપશ્ચમતાનું ફળ છે. જે વિદ્યાર્થી ઉપશ્ચમ ગુણ પ્રગટયો નહીં, વિવેક આવ્યો નહીં, કે સમાધિ થઈ નહીં, તે વિદ્યાર્થી વિષે રૂઝા જીવે આગ્રહ કરવો યોગ્ય નથી.' (પૃષ્ઠાંક ૩૬૬). 'કાવ્ય સાહિત્ય કે સંગીત આદિ કળા જો આત્માર્થે ન હોય તો કલ્પિત છે. કલ્પિત એટલે નિરર્થક, સાર્થક નહિ તે, જીવની કલ્પના માત્ર. ભક્તિપ્રયોજનરૂપ કે આત્માર્થે ન હોય તે બધું કલ્પિતજ.' (૫. ૭૨૫ પત્ર ૮૦૫) ખરૂં જ્ઞાન પ્રથોમાં ભાષામાં કે કવિ-આતુરીમાં નથી પરંતુ જ્ઞાનીઓ-આત્મજોમાં રહ્યું છે:—

૫૫૧. મનસુખલાલ સં. ૧૯૮૦માં સ્વર્ગસ્થ થયા, ત્યારે ઝાંખીજીએ લખ્યું કે 'બાઈ મનસુખલાલને હું નાનપણથી ઓળખતો અને ત્યારથીજ એની ચંચળ પ્રકૃતિને પણ હું ઓળખતો થયો હતો. બાઈ મનસુખલાલ અત્યંત ઉત્સાહી હોઈ તેણે અનેક પ્રવૃત્તિઓમાં હાથબાલ્યો હતો. પણ મારી એવી માન્યતા છે કે શ્રીમદ્ શયચંદ્રભાઈનાં લખાણોનો સંગ્રહ કરવાનો અને આ ઉતાવળીયા યુગમાં ઉતાવળીયા માણસોને રૂચી શકે તેમ તેમનાં વચનો ગોઠવી પ્રગટ કરવાનો ઉદ્દેશ કરવાને સાર તેનું સ્મરણ લાંબા કાળ સુધી રહેશે. X X'. અમસ્ત ૧૯૭૫માં 'સનાતન જૈન' નામનું માસિક કાદી ચારેક વર્ષ ચલાવ્યું. તેમાં સ્વતંત્ર અને નિડર લેખો લખતા. તેમાં તેમનું ધ્યેય એ હતું કે જૈનો મતમતાંતર-પ્રત્યેક મતભેદ દૂર કરી એકતાપૂર્વક જીનાતન જૈન આધ્યાત્મી વર્તવાની અમત્સ સિદ્ધ કરવી. ૧૯૦૭ના માર્ચ મુસમી હું તેમની સાથે ઉપસ'પાદક તરીકે જોડાયો હતો.

નહિ મંથમાહિ જ્ઞાન લાખ્યું, જ્ઞાન નહિ કવિ-આતુરી
 નહિ મંત્ર તત્રો જ્ઞાન દાખ્યાં, જ્ઞાન નહિ લાખા કરી
 નહિ અન્યસ્થાને જ્ઞાન લાખ્યું, જ્ઞાન જ્ઞાનીમાં કળો
 જિનવર કહે છે જ્ઞાન તેને, સર્વે લખ્યો સાંભળો.

૧૦૩૦. જૈન ધર્મમાં પડેલા મતમતાંતરોથી રહિત ગ્રંથો ગુંથવાનો વિચાર કર્યો. 'એવા સાત ગ્રંથો રચવાનો વિચાર હતો. લાલિત્યયુક્ત ગ્રેરજ્ઞાવાળા ઉપદેશ તરંગથી છવ્વકાતી મોક્ષમાળા રચ્યા ઉપરાંત નિમિરાજ નામે એક સંસ્કૃત મહાકાવ્યના નિયમાનુસારે શાંતિરસ પ્રાધાન્ય રાખીને નવરસાત્મક પાંચ હજાર શ્લોકના પુરનો ગ્રંથ છ દિવસમાં રચ્યો હતો, કે જેમાં ધર્મ અર્થ કામ અને મોક્ષ એ ચતુર્વર્ગ સંબંધી ઉપદેશ કરી ફળમાં મોક્ષમાર્ગ મૂકી દીધો છે. તેમાં કવિત્વશક્તિના લાલિત્યનું જાન થાય છે. એક સાર્વજનિક સાહિત્યનો એક હજાર શ્લોકનો ગ્રંથ એક દિવસમાં રચ્યો છે.' (સાક્ષાત્ સરસ્વતી નામનું ચોપાનિયું) આ છેલ્લા બે ગ્રંથો અનુપલબ્ધ છે.

૧૦૩૧. જૈન ધર્મનો-માર્ગનો ઉદ્ધાર કરવા સંબંધી નાની વચે જિજ્ઞાસા વર્તતી હતી. (બુઝો હાથનોધ ૧૪ અને ૧૫ પત્રાંક ૪૬૪ બીજી આજ્ઞતિ અને તે પછી સર્વસંગપરિત્યાગ કરીને બીજી આજ્ઞતિ પૃ. ૬૨૨ માં) પછી ઉદયકાળ તેવો ન આવ્યો. તેમણે સત્સંગ, ગુરુ-જ્ઞાનીનો પરિચય એ પર બહુ બાર મૂક્યો છે. પોતાની આત્મદશા માટે જણાવે છે કે દશ વર્ષે ધારા ઉલ્લસી, સં. ૧૯૪૧ માં અપૂર્વનો અણુસાર આવ્યો, ૧૯૪૨માં સમ્યક્ત્વ થયું. સત્ય ધર્મનો ઉદ્ધાર કરવાનો નિર્ધાર થયો વગેરે.' પોતાને લાગ્યું કે 'વર્તમાનમાં જૈનદર્શન એટલું બહુ અવ્યવસ્થિત અથવા વિપરીત સ્થિતિમાં જોવામાં આવે છે. x જૈન માર્ગમાં પ્રજા પણ થોડી રહી છે અને તેમાં સંકટો બેદ વર્તે છે, એટલુંજ નહિ પણ મૂળમાર્ગ (પૃ. ૫૫૧) મી સન્મુખની વાત પણ તેમને કાને નથી પડતી. x x સર્વસંગ-પરિત્યાગ થયે તે કાર્યની પ્રવૃત્તિ સહજ રવજાવે ઉદયમાં આવે તો

અધ્યાત્મી ફિલસુફી રામચંદ કવિ. પૃ. ૭૦૮

[પરમશ્રુત પ્રભાવક મંડળના સૌજન્યથી.]

વાની કશી જરૂર નથી. સાસ્ત્રજ્ઞાન પણ ધણાને જોવામાં આવે છે. પણ જો તે સંસ્કારી ન હોય તો તેમની પાસેથી કુટી બદામ પણ નથી મળતી. સંસ્કાર સારા હોય ત્યાંજ સ્મરણશક્તિ અને સાસ્ત્રજ્ઞાનનો મેળાપ શોભે અને જગતને શોભાવે. કવિ સંસ્કારી જ્ઞાની હતા. (સ્મરણો જૈ. સા સં. ૩,૧ પૃ. ૫૧)

૧૦૩૪ ‘ પોતે હજારોના વેપાર ખેડતા, હીરા મોનીની પારખ કરતા, વેપારના કોયડા ઉકેલતા. પણ એ વસ્તુ તેમનો વિષય ન હતી. તેમનો વિષય તેમનો પુરુષાર્થ-તો આત્મઓળખ-હરિદર્શન હતો. પોતાની પેઢી ઉપર ખીજ વસ્તુ હોય या ન હોય પણ કોઈને કોઈ ધર્મપુસ્તક અને રોજનિશી હોયજ. વેપારની વાત પૂરી થઈ કે ધર્મપુસ્તક ઉધડે અથવા પેલી નોંધપોથી ઉધડે. તેમના લેખોનો જે સંગ્રહ પ્રગટ થયો છે તેમાંના ધણા (કેટલોક) ભાગ તો આ નોંધપોથી-માંથી લેવાયેલા છે. જે મનુષ્ય લાખોના સોદાની વાત કરી લખને તુરત આત્મજ્ઞાનની ગૂઢ વાતો લખવા બેસી જાય તેની જાન વેપારીની નહિ પણ શુદ્ધ જ્ઞાનીની છે. તેમનો આવી જાતનો અનુભવ મને એક વેળા નહિ પણ અનેક વેળા થયેલો. મેં તેમને કદી મૂર્છિત સ્થિતિ-માં નથી જોયા. મારી જોડે તેમને કશો સ્વાર્થ ન હતો. તેમના અતિ નિકટ સંબંધમાં હું રહ્યો છું. હું તે વેળા બિખારી બારીસ્ટર હતો. પણ જ્યારે હું તેમની દુકાને પહોંચું ત્યારે મારી સાથે ધર્મવાર્તા સિવાય ખીજ વાર્તા નજર કરે. આ વેળા જો કે મેં મારી દિશા જોધ ન હતી, મને સામાન્ય રીતે ધર્મવાર્તામાં રસ હતો એમ ન કહી શકાય, છતાં રાયચંદલાઇની ધર્મવાર્તામાં મને રસ આવતો. ધણા ધર્મચાર્યોના પ્રસંગમાં હું ત્યાર પછી આવ્યો છું, દરેક ધર્મના આચાર્યોને મળવાનો પ્રયત્ન મેં કર્યો છે, પણ જે છાંપ મારા ઉપર રાયચંદલાઈએ પાડી તે ખીજ કોઇ નથી પાડી શક્યા. તેમનાં ધણાં વચ્ચનો મને સોંસરાં ઉતરી જતાં. તેમની બુદ્ધિને વિષે મને માન હતું. તેમની પ્રામાણિકતા વિષે તેટલુંજ હતું. તેથી હું જાણતો હતો, કે

તેઓ મને ધરાણપૂર્વક આડે રસ્તે નહિ દોરે ને પોતાના મનમાં હશે એવુંજ કહેશે. આથી મારી આધ્યાત્મિક બીડમાં હું તેમનો આશ્રય લેતો.” (ગાંધીજીની આત્મકથા-ખંડ ૧ પૃ. ૧૩૯-૧૪૨)

૧૦૩૫ આવી રીતે આશ્રય લેવાનો પ્રસંગ ધર્મશાધનરૂપે થયેલા હૃદયમંથન વખતે ગાંધીજીએ લીધો હતો. ‘જેમ ખ્રિસ્તી મિત્રો મારા ઉપર અસર કરવા મથી રહ્યા હતા તેમ મુસલમાન મિત્રોનો પણ પ્રયત્ન હતો x મેં મારી મુસીબતો રામચંદ્રભાઈ આમળ મૂકી હિંદુસ્તાનના ખીજા ધર્મશાસ્ત્રીઓ સાથે પણ પત્રવ્યવહાર ચલાવ્યો. તેમના જવાબ ફરી વળ્યા. રામચંદ્રભાઈના પત્રથી મને કંઈક શાંતિ થઈ. તેમણે મને ધીરજ રાખવા ને હિંદુધર્મનો ઊંડો અભ્યાસ કરવા ભલામણ કરી. તેમના એક વાક્યનો ભાવાર્થ આ હતો; ‘હિંદુધર્મમાં જે સૂક્ષ્મ અને ગૂઢ વિચારો છે, આત્માનું નિરીક્ષણ છે, હયા છે, તેવું ખીજા ધર્મમાં નથી એવી નિષ્પક્ષપાતપણે વિચારતાં મને પ્રતીતિ થઈ છે.’ x કવિની સાથે તો છેવટ સુધી પત્રવ્યવહાર ટક્યો. તેમણે કેટલાંક પુસ્તકો મોકલ્યાં તે પણ મેં વાંચ્યાં. તેમાં પંચીકરણ, મણિ-રતનમાળા, યોગવશિષ્ઠનું ‘મુમુક્ષુપ્રકરણ’, હરિભદ્રસૂરિનું ‘પરુષર્થ સમુચ્ચય’ ૪૦ હતાં’ (આત્મકથા ખંડ ૧ પૃ. ૨૧૪-૨૧૫)

૧૦૩૬ આ સંબંધમાં વિશેષ સ્પષ્ટતાથી અન્ય પ્રસંગે ગાંધીજી જણાવે છે કે ‘હિંદુ ધર્મમાં મને શંકા પેદા થઈ તે સમયે તેના નિવારણમાં મદદ કરનાર રામચંદ્રભાઈ હતા. સને ૧૮૯૩ (સં. ૧૯૪૯) ની સાલમાં દક્ષિણ આફ્રિકામાં હું કેટલાક ખ્રિસ્તી સન્નજનોના ખાસ સંબંધમાં આવેલો. તેમનું જીવન સ્વચ્છ હતું. તે ધર્મચ્યુત હતા. ખીજા ધર્મધાણને ખ્રિસ્તી થવા સમજાવવા એ તેમનો મુખ્ય વ્યવસાય હતો. જોકે મારે તેમની સાથે સંબંધ વ્યાવહારિક કાર્યનેજ અંગે થયેલો તોપણ તેમણે મારા આત્માના કષ્ટાણુ અર્થે ચિંતા કરવા માંડી. મારું એક કર્તવ્ય હું સમજી શક્યો. બ્રાહ્મી હિંદુ ધર્મનું રહસ્ય હું પૂરું ન જાણી શકું અને તેનાથી મારા આત્માને અસંતોષ ન થાય ત્યાં સુધી મારા જન્મનો ધર્મ મારે નજીક લાવ્યો. બોધ્યો. તેથી મેં

અનેક જન્મના પ્રયત્ને ધણી શકે છે એમ હરકોઈ માણસ અનુભવી શકે છે. રાગોને કહાડવાનો પ્રયત્ન કરનાર જાણે છે કે રાગરહિત થવું કેવું કઠિન છે. એ રાગરહિત દયા કવિને સ્વાભાવિક હતી એમ મારી હિપર છાપ પડી હતી. આમ અપવાદો છતાં વ્યવહારકુશળતા અને ધર્મપરાયણતાનો સુંદર મેળ જેટલો મેં કવિને વિશે જોયો એટલો બીજામાં નથી અનુભવ્યો.

૧૦૩૬. ‘અમુક હદ પછી શાસ્ત્રો મદદ નથી કરતાં, અનુભવ મદદ કરે છે તેથી રામચંદ્રભાઈએ ગાયું છે:—

જે પદ શ્રી સર્વજ્ઞ દીકું જ્ઞાનમાં, કહી શક્યા નહિ તે પદ શ્રી ભગવંતને,
એક પરમપદ પ્રાપ્તિનું કર્યું ધ્યાન મેં, ગળ વગર પણ હાલ મનોરથરૂપને.

એટલે છેવટે તો આત્માનો મોક્ષ દેનાર આત્માજ છે. આ શુદ્ધ સત્યનું અપૂર્વ નિરૂપણ રામચંદ્રભાઈએ ઘણી રીતે પોતાનાં લખાણોમાં કર્યું છે. રામચંદ્રભાઈએ ઘણાં ધર્મપુસ્તકોનો સરસ અભ્યાસ કર્યો હતો. તેમને સંસ્કૃત માગધી ભાષા સમજતાં જરાએ મુશ્કેલી નહોતી આવતી. વેદાંતનો અભ્યાસ તેમણે કરેલો, તેમજ ભાગવતનો અને ગીતાણનો. જૈન પુસ્તકો તો જેટલાં તેમને હાથ આવતાં તે વાંચી જતા. તેમની તે ગ્રહણ કરવાની શક્તિ અથાગ હતી. એક વખતનું વાંચન તે તે પુસ્તકોનું રહસ્ય જાણી લેવાને સાર તેમને પુરતું હતું. કુરાન, ઝંદ અવસ્તા ઇ. નું વાંચન પણ અનુવાદો મારફતે તેમણે કરી લીધું હતું.

૧૦૪૦. ‘તેમનો પક્ષપાત જૈન ફર્શન તરફ હતો એમ તેઓ મને કહેતા. તેમની માન્યતા હતી કે જિનાગમમાં આત્મજ્ઞાનની પરાકાષ્ઠા છે. પણ રામચંદ્રભાઈને બીજા ધર્મ પ્રત્યે અનાદર ન હતો. વેદાંત પ્રત્યે પક્ષપાત પણ હતો. વેદાંતીને તો કવિ વેદાંતી જ જણાય. મારી સાથે ચર્ચા કરતાં મને કોઈ દિવસે તેમણે એવું તો કહ્યું જ નહિ કે મારે મોક્ષ મેળવવા સાર અમુક ધર્મને અવધાનવો જોઈએ.

મંત્રે આચાર વિચારવાનું જ તેમણે મને કહ્યું. પુસ્તકો ક્યાં વાંચવાં એ પ્રશ્ન ઉઠતાં મારું વલણ તે મારા બચપણના સરકાર વિચારી તેમણે મને ગીતાનું વાંચતાં તેમાં હિતજન આપેલું, અને બીજાં પુસ્તકોમાં પંચીકરણ, મલ્લિરત્નમાલા, યોગવાસિષ્ઠનું વૈરાગ્યપ્રકરણ, કાવ્યદોહન પહેલો ભાગ અને પોતાની મેદક્ષમાળા વાંચવાનું સૂચવ્યું હતું.

૧૦૪૧. ‘રાયચંદલાઇ’ ધણી વેળા કહેતા કે જુદા જુદા ધર્મ એ તો વાડાઓ છે તેમાં મનુષ્ય પુરાઇ જાય છે. જેણે મોક્ષ મેળવેો એજ પુરુષાર્થ માન્યો છે તેને કોઇ ધર્મનું તિલક પોતાને કપાળે લગાડવાની આવશ્યકતા નથી.

સૂતર આવે ત્યમ હું રહે, જ્યમ ત્યમ કરિને હરીને રહે

—એ જેમ અખાનું તેમ રાયચંદલાઇનું પણ સૂત્ર હતું. ધર્મના જથ્ડાથી તેમને હમેશાં કંટાળો આવતો, તેમાં કાએ જ પડતા. બધા ધર્મોની ખૂબીઓ પુરી જોઈ જતા ને તે તે ધર્મોની પાસે મૂકતા. દક્ષિણ આફ્રિકાના મારા પત્રબ્યવહારમાં પણ મેં તેમની પાસેથી એજ વસ્તુ મેળવી હતી. (જે. સા. સં. ખંડ ૩ અંક ૧ પૃ. ૫૨ થી ૫૫)

૧૦૪૨ ‘x’ પણ શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર અસાધારણ બધકિત હતા. તેમનાં લખાણ એ તેમનાં અનુભવનાં બિંદુ સમાં છે. તે વાંચનાર વિચારનાર અને તે પ્રમાણે ચાલનારને મોક્ષ સુલભ થાય, તેના કષાયો મોળા પડે, તેને સંસાર વિષે ઉદાસીનતા આવે, તે દેહનો મોહ છોડી આત્માર્થો અને x શ્રીમદ્નાં લખાણ અધિકારીને સાર છે. બધા વાંચનાર તેમાં રસ નહિ લઇ શકે. ટીકાકારને તેની ટીકાનું ફારણ મળશે. પણ શ્રદ્ધાવાન તો તેમાંથી રસ જ લૂંટશે. તેમનાં લખાણોમાં સત્ નીતરી રહ્યું છે. એવો અને હમેશાં ભાસ આવ્યો છે. તેમણે પોતાનું જ્ઞાન બતાવવા સાર એક પણ ભ્રમર નથી લખ્યો. લખનારને હેતુ વાંચનારને પોતાના આત્માનંદમાં ભાગીદાર બનાવવાનો હતો. જેને આત્મકથેષ ટાળવો છે, જે પોતાનું કૌંભ બાંધવા લાગે.

છે તેને શ્રીમદ્નાં લખાણોમાંથી બહુ મળી રહેશે, એવો મને વિશ્વાસ છે, પછી ભલે તે હિંદુ હો કે અન્યધર્મી.' (પૃ. ૪૯)

૧૦૪૩ મહાત્મા ગાંધી દક્ષિણ આફ્રિકામાં હતા ત્યારેજ તેમણે જણાવ્યું હતું કે 'તેમનાં જીવન અને વચનોનો હું ફરી ફરી અભ્યાસ કરું છું તેમ અને તેઓ ખરેખર તેમના સમકાલિન હિંદીઓમાં સર્વોત્કૃષ્ટ લાગે છે. ધર્મબોધમાં અને તેઓ ટૉલ્સ્ટૉય કરતાં ઘણા ચક્ષુતા જણાય છે. એ કવિ અને ટૉલ્સ્ટૉય-બંને પુરોનાં ઉપદેશ અને વર્તન અવિસંવાદી છે.' ૧૫૫૩ ગાંધીજીના 'જીવન ઉપર જડી છાપ પાઠનાર આધુનિક મનુષ્યો ત્રણ છે. રાજચંદ્રભાષ્યે તેમના જીવંત સંસર્ગથી, ટૉલ્સ્ટૉયે તેના 'વૈકુંઠ તારા હૃદયમાં છે' નામના પુસ્તકથી (અને તેમની સાથેના થોડા પત્રગવહારથી) ને રચિતને 'Unto this last'— 'સર્વોદય' નામના પુસ્તકથી અને ચક્રિયે કયો (આત્મકથા ખંડ ૧, પૃ. ૧૪૩) સં. ૧૯૭૨ ની અમદાવાદની રાજચંદ્ર જ્યંતી પ્રસંગે મહાત્માજીએ જણાવ્યું હતું કે 'મારા જીવનપર શ્રીમદ્ રાજચંદ્રભાષ્યનો એવો સ્થાયી પ્રભાવ પડ્યો છે કે હું તેનું વર્ણન કરી શકતો નથી. તેમના વિષે મારા ઉડા વિચાર છે. હું ઘણાં વર્ષોથી ભારતમાં ધાર્મિક પુરુષની શોધમાં છું, પરંતુ મેં એવો ધાર્મિક પુરુષ ભારતમાં હજી સુધી જોયેલ નથી કે જે શ્રીમદ્ રાજચંદ્રભાષ્યની સાથે પ્રતિસ્પર્ધામાં ઉભો રહી શકે. તેમનામાં જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને ભક્તિ હતાં. ઢોંગ, પક્ષપાત या રાજદેશ નહોતાં. તેમનામાં એક મોટી શક્તિ હતી કે જેદ્વારા તેઓ પ્રાપ્ત થયેલ પ્રસંગનો પૂર્ણ લાભ લઈ શકતા હતા. તેમના લેખ અંગ્રેજ તત્ત્વજ્ઞાનીઓની અપેક્ષાએ પણ વિચક્ષણ, ભાવનામય અને

---

૫૫૩ The more I consider his life and his writings, the more I consider him to have been the best Indian of his times. Indeed, I put him much higher than Tolstoy in religious perception. Both Kavi and Tolstoy have lived as they have preached.

આત્મશી છે. યૂરોપના તત્ત્વજ્ઞાનીઓમાં હું ટૉલ્સ્ટૉયને પહેલી શ્રેણીના અને રશિકનને બીજી શ્રેણીના વિદ્વાન સમજું છું, પરંતુ શ્રીમદ્ રાજ્યચંદ્રભાઈનો અનુભવ આ બંનેથી પણ વધે છે-ચડે છે. આ મહાપુરૂષના જીવનના લેખોને આપ અવકાશ વાંચશો તો આપના પર તેનો ધણો સારો પ્રભાવ પડશે. તેઓ પ્રાયઃ કલાં કરતા કે હું કોઈ વાડાનો નથી અને કોઈ વાડામાં રહેવા પણ માંગતો નથી. આ સર્વે તો હિપધર્મ-મર્યાદિત છે અને ધર્મ તો અસીમ છે કે જેની વ્યાખ્યા થઈ શકે તેમ નથી. તે પોતાના ઝવેરાતના ધંધાથી વિરક્ત થતાં તુરંતજ પુસ્તક હાથમાં લેતા. જે તેમની ઈચ્છા હોત તો તેમનામાં એવી શક્તિ હતી કે તેઓ એક સારા પ્રતિભાશાલી બેરિસ્ટર, જજ બા વાઈસરાય થઈ શકત. આ અતિશયોકિત નથી, કિન્તુ મારા મનપર તેમની છાપ છે. તેમની વિચક્ષણતા બીજાનાપર પોતાની છાપ પાડતી હતી. 'ગાંધીજીનો હેવટમાં એક ટૂંકો મિતાફરી અંગ્રેજ લેખ હમણાંજ ફાંટીની કુચ દરમ્યાન લખેલો તે મૉડર્ન રીબુના જુન ૧૯૩૦ ના અંકમાં પ્રગટ થયો છે (તેના ગૂજરાતી ભાષાંતર માટે જુઓ જૈનયુગ આષાઢ-શ્રાવણ ૧૯૮૬ નો અંક પૃ. ૪૨૫)

૧૦૪૪ દર્શનોના અભ્યાસી શ્રી નર્મદાશંકર મહેતાએ જણાવ્યું છે કે 'શ્રીમાન્ રાજ્યચંદ્રના સંબંધમાં આપણને સ્પષ્ટ સમજાય છે કે તેઓ પરધર્મ પ્રતિ માનદષ્ટિ વાળા છતાં નિશ્ચયગમ્યથી ચુસ્ત જૈની હતા x x ધર્મસિદ્ધિમાં વૈરાગ્યભાવના પ્રકર્ષ પામવીજ જોઈએ અને તેવા પ્રકર્ષને શ્રીમાન્ રાજ્યચંદ્રમાં તે પામી વિલાસરૂપે ઝળકતી હતી. તેમનું સમગ્ર જીવન કોઈપણ સાંસારિક સુખની અથવા કીર્તિ-આદિની લાલસાથી રંગાયેલું ન હતું અને તેથી શ્રીમહાવીરના જૈન શાસનને પોતાના સંબંધમાં આવનાર અધિકારીજનોને તે સચ્ચોટ પ્રત્યેક્ષી શક્યા હતા. વૈરાગ્યભાવનાના પ્રકર્ષવડે તેમની વિશાલશુદ્ધિ, મધ્યસ્થતા અને સરલતા જે તત્ત્વોદયમાં આવશ્યક ગુણો તેઓશ્રીએ માન્યા છે તે વધારે દીપ્તિરાળા થયા હતા' (અમદાવાદ રાજ્યચંદ્ર જર્નલ સં. ૧૬૭૨)

૧૦૪૫ આચાર્ય આનંદશંકર ધ્રુવે વેદાંતી તરીકે કહેવાય તેટલું કહેતાં જણાવ્યું હતું કે ‘શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર વેદાંત તરફ વળેલ હતા એમ તેમના પત્રો વાંચવાથી કાઠી કાઠને લાગે છે પણ જૈનધર્મ તરફ તેમણે વધારે મહત્ત્વ મૂક્યું હતું. * તેમણે પોતાના ધર્મમાં રિચર રહી અન્ય ધર્મનાં ખરાં તત્ત્વો શોધી કાઢ્યાં છે. * આપણે ભવ્ય ધર્મ શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર જેવા સમર્થ પુરુષોના પ્રતાપે હજી પશુ ટકી રહ્યો છે. * મરહુમ રાજચંદ્રનું જીવન એક યથાર્થ મહાત્માનું જીવન હતું. * ‘શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર’ના ગ્રંથને એક આદર્શરૂપે રાખવામાં આવે તો તેથી તેના ઉપાસકને અત્યંત લાભ થયા વગર રહે નહીં, એ ગ્રંથમાં તત્ત્વજ્ઞાનનાં ઝરણાં વહ્યાં કરે છે, એ ગ્રંથ કોઇ ધર્મનો વિરોધી નથી, કારણકે તેની શૈલી બહુ ગંભીર પ્રકારની છે.’ (વદવાણુ રાજચંદ્ર જયંતી વખતે પ્રમુખ તરીકેના લાપણુમાંથી)

૧૦૪૬ મહાત્મા ગાંધીજી પર રાજચંદ્રના સમાગમ, વિચારોની જળારી અસર થઈ છે તે ઉપરાંત તેમની ગુજરાતી ભાષાની શૈલીપર પણ પ્રભાવ પડ્યો છે. આચાર્ય આનંદશંકરના શબ્દોમાં ‘ગાંધીજી * * એક સાદા પત્રકાર છે. પણ પત્રકાર તરીકે એમણે ગુજરાતી ભાષામાં સાદી સીધી અને સચોટ, છતાં તળપદી નહિ કિંતુ આત્મ-સંસ્કારની સાદી શોભા ધરાવતી એવી, કોષક અવલુનીય શૈલી દાખલ કરી છે, જે વિદ્વાન અને અવિદ્વાન સર્વને સરખી રીતે મુગ્ધ કરી મૂકે છે.’ એવી ગાંધીજીની શૈલી કરતાં રાજચંદ્રભાઈની શૈલી વધુ પ્રૌઢ, સંસ્કૃત, મિત અને સચોટ-અનુભવના અમૃતમય છે-કોષ અપૂર્વ શૈલી છે.

પ્રકરણ ૩ જી

સાહિત્યપ્રકાશકો-સંસ્થાઓ

૧૧. ભીમસિંહ માણેક

આચાર્ય ગીતિનુત્ત

- પ્રકરણ રત્નાકર આ, પુસ્તક સાદાંત પૂર્ણ કરી લીધું;
અહીં પ્રસાદ પામી, વિનયરહિત શ્રેષ્ઠ કામ શુભ સીધું. ૧
- જિનવર પદ વંદનમય, મંગલ અવસાનરૂપ કરે પ્રેમ
કામ નિર્વિઘ્નપણથી, અન્ય કૃતી પણ ચાલે પૂર્ણ નેમ. ૨
- જિનવર આણી ચર્ચિત, નાના વિદ્વન્નનાશિરચિત ગિરા
ગદ્ય પદ્ય બા સરલા, પ્રસિદ્ધિ પામેા અખંડ સકલ ધરા. ૩

શાદ્દેશ વિહીડિત વૃત્ત

- હે શ્રી વીર સુધાર ઈશ અજ ને દેવાધિદેવ પ્રભુ
વંદે હું યુત લક્ષ્મીભાવ ધરિને થાલે સદાએ વિભુ
આવાં કૃત્ય અનેક તે કરિ ચક્રે રાં કૃપા તેહવી
કીર્તિ આણેક પુત્ર ભીમસિંહ શિરે નેયે તથા નેહવી. ૪

—પ્રકરણ રત્નાકર ભાગ ૪ થાની પોતાની પ્રસ્તાવના સં. ૧૯૩૭

૧૦૪૭. તાડપત્ર પછી લૂગડાપત્ર ને કાગળપત્ર હાથેથી લખવાની
કળા અરાદમા ચતક સુધી કાવચ રહી. ઓગણીસમી સદીમાં શિલા-
છાપનો પ્રચાર થતાં તેમાં થોડાં-રાસ ચોપઈ પૂળ આદિ છપાયાં.
પછી વીસમી સદીમાં મુદ્રણકલાનો વિશેષ અવિષ્કાર થયો ૧૫૫ જે
તે કલાનો આશ્રય લઈ ધર્મપુસ્તકો છપાવવામાં પહેલ કરનાર કચ્છી
બંધુ શા ભીમશી (ભીમસિંહ) માણેક હતા. તેમણે એક લાખ ૩,૦૦૦

૫૫૫ ગુજરાતી મુદ્રણકલાની સ્થાપનાનું વર્ષ સં. ૧૮૧૮ છે. તે પૂર્વ
દીપ બંદરના ભીમજી પારેજી નામના શાસ્ત્રિયાએ સં. ૧૭૭૪ માં લખ્યો.

ખર્ચે પ્રકરણરત્નાકર ચાર ભાગમાં છાપવાની યોજના કરી. તેનો પ્રથમ ભાગ સં. ૧૯૩૨ જેઠ સુદ ૨ ગુરુએ 'નિર્ણયસાગર' નામના સુંબઝના પ્રસિદ્ધ મુદ્રાયંત્રમાં છપાવી પ્રસિદ્ધ કર્યો. પ્રસ્તાવનામાં એ પણ જણાવ્યું કે 'એવા વખતમાં (કાલાંતરે લખવાની મહેનતને લીધે ત્રીજો લખવાનો વ્યાપાર ઓછો થવા લાગ્યો તે સમયમાં) વર્તમાન-કાલાશ્રિત યુક્તિપૂર્વક જ્ઞાનરક્ષા અથવા વૃદ્ધિનાં જે જે સાધનો હોય, તેઓનું પ્રહણ કરીને તેના ઉપયોગ વડે એ શુભ કૃત્ય કરવામાં કાંઈપણ પ્રમાદ કરવો નહીં. ચાલતા સમયમાં જ્ઞાનવૃદ્ધિનું સર્વોત્કૃષ્ટ

અને માર્ગ બાંધેલા વાણિયાસાથ અક્ષરોનાં 'પંચો' અને 'મેત્રિસો' કરાવેલ હશે એમ ધારવામાં આવે છે. સં. ૧૮૬૮ માં ફરદુનજી અર્જુનને 'સુભાચાર' નામનું છાપાખાનું સુંબઝમાં કાઢ્યું ને તેમાંથી 'સુંબઝસમાચાર' ડું પંચોગ જે આજે નીકળે છે તેનો પ્રારંભ સં. ૧૮૭૦ માં થયો. સં. ૧૮૭૮ માં 'સુંબઝસમાચાર' એ નામનું વારિક પત્ર તેમાંથી કાઢવામાં આવ્યું. આ રીતે નાગરી અને ગુજરાતી બીબાનો ઉત્પાદક અનુક્રમે એક વાણિયો અને એક પારસી છે. સં. ૧૮૮૬ માં સુંબઝ સરકાર તરફથી મુદ્રણય નીકળ્યું. સુરતમાં રસ્તમજીએ સીસાના બીબાનું મુદ્રણય સં. ૧૮૯૮ માં અને અંબેજી મિશનરીઓએ સુરત મિશનપ્રેસ સં. ૧૯૦૧ માં કાઢ્યું. સં. ૧૯૨૩ માં સુંબઝમાં પચીસેક મુદ્રણયો હતાં. તેમાં ફેરોઓ હસ્તક ચાલતાં મુખ્ય મુદ્રણયોમાં ગણપત કૃષ્ણાજીનું, આરીયેન્ડજીનું, 'ઈન્દુપ્રકાશ'નું, 'ભમેજીભરોડ'નું વગેરે હતાં. સીધી ચોટી અને ન્હાની યદ્યપદ્મકંડરી (બીબાં બનાવવાનું કારખાનું) સ્વ. ગવજી દાદાજીએ નિર્ણયસાગર નામની કાઢેલી. ૧૯૪૨ માં સુરતના થેલામાઈ અને ડીકાલાઈએ યાઈપ દાઈકંડરી કાઢી.

સીસાના બીબાં ઓઢી અક્ષર બનાવી છાપવાનું આ રીતે કાર્ય શરૂ થયું તે પહેલાં શિલાછાપથી છાપવાનું કામ ચાલતું હતું. સુંબઝમાં બાપુ હજી દેવલેકરનું 'શિલાછાપનું' મોટું છાપખાનું હતું. ગણપત કૃષ્ણાજીનું પ્રેસ પણ શિલાછાપમાં વખણતું હતું. સુરતમાં જુહારાજી અને અમદાવાદમાં બાલભાઈ અમીયંત્રનું સં. ૧૮૯૮ માં શિલાછાપનું છાપખાનું સ્થપાયું. (જુઓ 'ગુજરાતીને' સં. ૧૯૬૮ ના ત્રીવાળી ખાસ અંકમાં પહેલો લેખ 'ગુજરાતી મુદ્રણકળાની ચતવણી'.)

છપાવવા પ્રત્યે વિરોધ સામે લીમશીનો પ્રયત્ન. ૭૨૫

સાધન મુદ્રાપત્રકલા છે. એ કલાનો મૂલ પાયો જો પશુ (કે) યુરોપ દેશમાં અન્ય ધર્મોઓના હાથથી પડ્યો છે, તોપણ તે સર્વ લોકોને અતિ ઉપયોગી હોવાથી તેનો તિરસ્કાર ન કરતાં, સર્વ જ્ઞાનની વૃદ્ધિની ઇચ્છા કરનારા મનુષ્યોએ અંગિકાર કરવો જોયે. હરેક સર્વોપયોગી વસ્તુની ઉત્પત્તિ ગમે ત્યાં થઈ હોય, તોપણ તેને નિર્પક્ષપાતથી ગ્રહણ કરી લેવી એ નીતિ છે. મારે પુસ્તક મુદ્રિત કરવાની અતિ ઉત્કૃષ્ટ અને સહુથી સહેલી રીતને ન ગ્રહણ કરવાને લીધે જ્ઞાનની ન્યૂનતા રૂપ મહા હાની કરી લેવી નહીં. પણ જેમ અને તેમ જ્ઞાનની વૃદ્ધિનાં સાધનોને ઉપયોગમાં આણીને તે ઉલ્લેખનો આરંભ કરવો, તેમાં કાંઈ દોષ નથી પણ મહોટો પુણ્યાનુબંધી પુણ્ય છે. કેમકે સુક્ષ્મ દષ્ટિયે વિચાર કરીએ તો એથી જ્ઞાનનો વિનય થાય છે; કારણકે મહોટા શ્રમેથી પરોપકાર સુદ્ધિથી પૂર્વાચાર્યોએ જે ગ્રંથો કરેલા છે, તેને અપમાન આપી કાઢને ઉપયોગમાં પણ ન આવે એવી રીતે જાના રાખી મૂકવા કરતાં તે ગ્રંથો પ્રસિદ્ધ કરી તેનો લાભ હરેક પ્રાણીને આપવો એ કરતાં બીજું વધારે રકું કામ કોઈપણ જણાતું નથી. મારા વિચાર પ્રમાણે તો જે તે પ્રકારે મંથો છપાવીને પ્રસિદ્ધ કરવા જોયે, જેથી અનેક ભ્રમજનો જ્ઞાનને પામે અને જ્ઞાનની વૃદ્ધિ થાય કેમકે એક વખત છપાઇ ગયેલો ગ્રંથ હમેશ કાયમ રહે છે; તેનો ધણી કાલસુધી વિચ્છેદ થતો નથી, કારણકે જે ગ્રંથની ધણી પ્રતો પ્રસિદ્ધ થઈ હોય, તે બધી ધણી કાળ સુધી નાશ થાય નહીં. તેમ છતાં જે અસ્પષ્ટવિવાદો, અવિ-ચારિઓ એ કૃત્વનો ધિક્કાર કરે છે તેઓ મૂર્ખ, જ્ઞાનના દ્રેષી, અને અજ્ઞાની જણાવા એવા મનુષ્યોની કાંઈપણ પરવા ન કરતાં મેં આ મોટું પુસ્તક છાપવાનો આરંભ કરીને તેનો પહેલો ભાગ સમાપ્ત કર્યો છે, અને બાકીના ત્રણ ભાગ પણ જ્ઞાનીની કૃપાથી કોઈ રિત્ન ન પડતાં સમાપ્ત થાઓ તથાસ્તુ.'

૧૦૪૮. આ છપાવવામાં શેઠ કેશવજી નામકે મુખ્યપક્ષે અને રાવજીદુર લક્ષ્મીપતિસિંહજીએ તમા અન્યે સહાયતા આપી હતી.

ને આં. મુનિ મહિસાસાગરે અને વિવેકસાગરસૂરિએ તથા સુરતના મુનિ હુકમચંદે, શાંતિસાગરજીએ, વિજયધરજીંદ્રસૂરિએ ઉત્તેજના આપી આશ્રય આપાવ્યો હતો.

૧૦૪૯ સીમરીએ ૧૯૩૩ ના પોષમાં અને ૧૯૩૪ ના પોષમાં પ્રકરણ રતનાકર ખીજે અને ત્રીજે ભાગ અનુક્રમે 'નિર્ણયસાગર' માંજ છપાવી પ્રસિદ્ધ કર્યાં, તેનો ચોથો ભાગ સં. ૧૯૩૭ માં પ્રગટ કર્યો પણ તે પહેલાં પાંડવ ચરિત્રનો બાલાવમોષ, સાર્થ' પ્રતિક્રમણ સૂત્ર, વિવિધ પૂજાસંગ્રહ, સમ્યક્ત્વમૂલ પારવ્રતની ટીપ તથા રાયધ-નપાતિસિદ્ધજી નરદથી સ્વયંગડાંગ સૂત્ર મૂલ તથા દીપિકા ટીકા અને દયા સહિત છપાવી નાંખ્યાં. પુસ્તક છપાવવામાં જ્ઞાનની આશ્વાતના થાય છે એ જ્ઞાતનો વિચાર સાધુ અને શ્રાવકોના મોટા સમૂહમાં પ્રવર્તતો હતો તેવા કાળે છપાવવાની પહેલ કરવી એ સાદસ હતું; છતાં તેમ કરવામાં પોતાનો નબ્રભાવ અને પોતાનો ઉચ્ચ ઉદ્દેશ પોતે તીચેના જે રૂપમાં પ્રકટ કર્યો તે ધ્યાન ખેંચે તેવા છે:—

'હાલના સમયમાં ગ્રંથોનો જીર્ણોદ્ધાર કરવાના જેવાં સાધનો મલી આવે છે તેવાં આગળ કાંઈ વળતે પણ નહોતાં. પહેલાં પ્રથમ ગ્રંથોનો જીર્ણોદ્ધાર તાલપત્ર ઉપર થએલો દેખાય છે, ને ત્યાર પછી કાગળ ઉપર થયો છે તે અદ્યાપિ સિદ્ધ છે. પરંતુ તે હસ્તલિખા વિના ચંત્રાદિકની સહાયતાથી થએલો નથી. ને હાલ તો મુદ્રાયંત્રની અતિ ઉત્કૃષ્ટ સહાયતા મળી આવે છે, તેનો ઉપયોગ કરવાનું મૂકી દઇને આજસ કરી બેસી રહેશું તો ગ્રંથો કેમ કાયમ રહેશે? હાલ વિદ્યાભ્યાસ કરીને નવા નવા ગ્રંથોની રચના કરવી તો એક કોરે રહી, પણ છત્રી સહિતયે પુરાતન ગ્રંથોની રક્ષા કરવાનો યત્ન નહીં કરશું તો આપણેજ જ્ઞાનના વિરોધી બનશું. કેમકે જે જેની રક્ષા કરે નહીં તે તેનો વિરોધી અથવા અહિતકર હોય છે. એ સાધારણ નિયમ આપણી ઉપર લાગુ પડે.

'શ્રાવક ભાઈયો, પુરાતન ગ્રંથોનો જીર્ણોદ્ધાર કર્યાથી તે ગ્રંથોનું અવ-લોકન થશે, પ્રજારા વિના કેટલાએક વિદ્યાભ્યાસ થશે, રસ ઉત્પન્ન થશે ને જ્ઞાનસંપાદન કરવાની અંતઃકરણમાં ઉત્કંઠા થશે. શુદ્ધ ધર્મ ઉપર પ્રીતિ

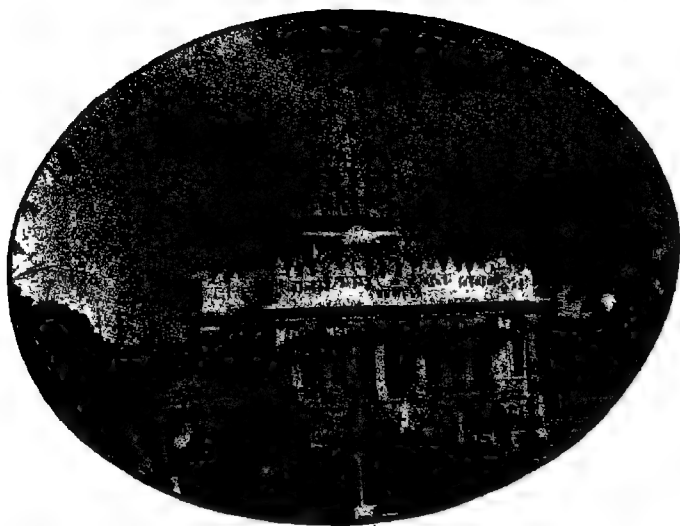
વધશે, અભિવ્યક્તિ એટલે પુનઃ પુનઃ જ્ઞાન મેળવવાની જરૂર થશે, અને ઉદ્ધોગ પ્રમુખ સર્વ જ્ઞાનનાં સાધનોતો (તો) સહજ પ્રાપ્ત થશે. ઉદ્ધોગ એ સર્વ પદાર્થ મેળવવાનું અથવા વૃદ્ધિ કરવાનું મુખ્ય સાધન છે; પરંતુ અમસ્તા ઉદ્યમથી જ કંઈ થઈ શકતું નથી. તેની સાથે દ્રવ્યની પણ સહાયતા જોઈ છે. દ્રવ્ય એ છે તે સર્વોપયોગી પદાર્થ છે. માટે દ્રવ્યવાન પુરવોએ અવશ્ય એ કામ ઉપર લક્ષ દેવો જોઈ છે. કમકે તેઓની એ ફરજ છે કે, જેમ બને તેમ જ્ઞાનની વૃદ્ધિ કરવી જોઈ છે. તે આ પ્રમાણે—સારા સારા પંડિતોની મારફતે પ્રાચીન ગ્રંથો સુધારી લખાવી અથવા છપાવીને પ્રસિદ્ધ કરવા, તેનો ભાવિક લોકોને અભ્યાસ કરાવવો. ઇત્યાદિક શાસ્ત્રોમાં કલા પ્રમાણે સર્વ પ્રકારે જ્ઞાનની વૃદ્ધિ કરવી. એવા હેતુથીજ મેં આ ગ્રંથો છપાવવાનું કામ કાથમાં લીધું છે.” (પ્રકરણ રત્નાકર ભાગ ૨, પ્રસ્તાવના)

૧૦૫૦ .વિશેષમાં છપાવેલા ગ્રંથો વિશેષ લોકપ્રિય બને તે માટે શાસ્ત્રી લિપિ રાખી સુંદરમાં સુંદર ટાઇપમાં મોટા સુવાચ્ય વર્ણોમાં પાકા પુંડા વાળા દળદાર આકારમાં પ્રકરણ રત્નાકરના ચાર ભાગ, સૂયમંગલ આદિ ગ્રંથો પણ, જૈનકથારત્નાકોષના કરવા ધારેલા પંદર ભાગો પૈકી આઠ ભાગ—એ સર્વ લોકો સમજી શકે તેવી ભાષામાં કરેલા અનુવાદ સહિત બહાર પાડ્યે ગયા. પરિણામ ધારેલું આવ્યું. બહોળો પ્રચાર થયો, ધર્મજ્ઞાન લોકોમાં વધતું ગયું. આ રીતે આ પ્રાવક ભાષાએ સાહિત્યવૃદ્ધિ કરી લોકોપકાર કર્યો છે. કારણકે વર્તમાન જૈનોમાં કાંઈક પણ જાગૃતિ—મોષ આપવાની જરૂઆત કરનાર એમના છપાવેલા ગ્રંથો ગણી શકાય. તેઓ સં. ૧૮૪૭ ના જેઠ વદ ૫ ગુરને રોજ સ્વર્ગસ્થ થયા. એ ભાષને આયુષ્યે વિશેષ યારી આપી હત, તો તે ખચીત જૈન કામ ઉપર વિશેષ ઉપકાર કરી શકત. તેઓનો દેહ હુદમા પછી પણ તેમની પેઢી તરફથી યોગચાળ, હરિભદ્રાદિકાદિ પુસ્તકો મૂળ અને અનુવાદ સહિત બહાર પડ્યાં છે. વળી તેમણે ગૂજરાતી સંસ. યોગાર્થઆદિ પણ પ્રકટ કર્યા છે.

સંસ્કૃત પ્રાકૃતાદિ પુસ્તકોતા પણ પ્રકાશનનો પ્રયત્ન કર્યો. ઉક્ત માસિક અને પુસ્તકપ્રકાશનનું કાર્ય હજુ સુધી ચાલુ છે અને તેથી અનેક લેખો, નિબંધો, પુસ્તકો પ્રકટ થયાં છે જે પૈકી મળી શક્યાં તેની મોંઘ આ ઇતિહાસમાં લેવાઈ છે. [વિશેષ હપ્તકૃત માટે જુઓ. તે સભાના રજતોત્સવનો ખાસ અંક. જૈન સાહિત્ય સંશોધક પુ. ૩, અંક ૧ પૃ. ૬૮-૭૮]

૧૦૫૪ 'જૈન ધર્મ પ્રકાશ' એ માસિક પહેલાં નીકળેલ સં. ૧૯૩૨માં શા જીનલાલ ઉમેદવાદની કાર્યવાહી નીચે અમદાવાદમાં 'જૈન દિવાકર' થોડા વર્ષ સુધી અને સં. ૧૯૩૩માં રા. કેશવલાલ શિવરામ તરફથી નીકળેલું 'જૈન સુધારસ' માસિક એક વર્ષ સુધી ચાલ્યું. સં. ૧૯૪૧ના માધમાસમાં અમદાવાદમાં જૈન નાટકકાર ઠાલાભાઈ ધોળશાળની કાર્યવાહી તળે જૈન ધર્મ પ્રવર્તક સભા તરફથી બે વર્ષ સુધી 'સ્માદવાદ સુધા' પ્રકટ થયું હતું અને તેના પછી ૧૯૪૧ના વૈશાખમાં ભાવનગરમાં જૈન હિતેચ્છુ સભા તરફથી પ્રકટેલું 'જૈન હિતેચ્છુ' એક વરસ ચાલ્યું. સં. ૧૯૪૫માં સ્થાનકવાસીઓ તરફથી અમદાવાદના વિસલપુરના રા. મોતીલાલ મનસુખલાલના અને તેમના પછી તેમના વિદ્વાન વિચારક પુત્ર રા. વાહીલાલ મોતીલાલ શાહના તંત્રી પણા નીચે ધણાં વર્ષો સુધી 'જૈન હિતેચ્છુ' નામનું માસિક ચાલ્યું. ૧૯૪૬-૪૭માં હાંબીડીમાં સ્થાનકવાસી બાઈઓ તરફથી શરૂ થયેલું 'જૈન ધર્મોદય' બે ત્રણ વરસનું આયુષ્ય ભોગવી ચાલ્યું.

૧૦૫૫ સં. ૧૯૪૮ માં મુંબઈમાં શ્રી માંગરોળ જૈન સંગીત મંડળીની સ્થાપના થયા પછી તેણે સંગીત સાથે પ્રભુ ભક્તિનાં પદો-ગાયનોની તાલીમ આપવા ઉપરાંત જ્ઞાનજાળા ખોલી ધાર્મિક જ્ઞાન જૈન જાળકોને આપ્યું ને વકતૃત્વ શક્તિ ખીલવવા અર્થે બાપજીશ્રેણીઓ શરૂ કરી, કે જે હજુ સુધી ચાલુ રહી. સં. ૧૯૫૩ માં તેનું નામ શ્રી માંગરોળ જૈન સભા પડ્યું. તેણે અનેક સામ્ય-નિક કાર્યો ઉપાડ્યાં ને સાહિત્યમાં પણ ચેરેર ફાળો આપ્યો. મુંબ-

રાય ખદિદસે કરાવેલ જૈન મંદિર, કલકત્તા.

[શ્રી. પૂર્ણચંદ્ર નહારના સૌજન્યથી]

‘જેન’ના આઘ તંત્રી સ્વ. લગુલાઇ ફોલેયંદ કારબારી. પૃ. ૭૩૧.

[મુખ્ય માંગરોળ જેન સભાના સૌજન્યથી]

જૈન પત્રો, સંસ્થાઓ અને લઘુભાષા ૭૩૬

ઇના જૈનોમાં ચેતન રેડનાર આ સંસ્થા છે, કે જે સં. ૧૯૬૫થી શ્રી મુખ્ય માંગરોળ જૈન સભા એ નામથી હજુ કાર્ય કરે જાય છે.

૧૦૫૬ સં. ૧૯૫૨માં આત્મારામજી મહારાજ સ્વર્ગસ્થ થયા તેને બીજે માસે તેમના ભક્ત-કેટલાક ભાઈઓએ શ્રી જૈન આત્માનંદ સભાની બાવનગરમાં સ્થાપના કરી. જૈનોમાં જ્ઞાનપ્રચાર તથા ધર્મનાં પુસ્તકોનું પ્રકાશન વગેરે કરવાનો હિદેશ રાખી પુસ્તકાલય સ્થાપી, સં. ૧૯૫૮માં 'આત્માનંદ પ્રકાશ' નામનું માસિક પ્રકટ કરી, તથા ઉજ્જયિયાઈ કન્યાશાળા ઉઘાડી, અનેક મૂળ તેમજ સાનુવાદ પુસ્તકો પ્રકટ કરી સારી ચેત્તા કરી છે અને તેને શ્રી આત્મારામજીના શિષ્ય મંડળનો વિશેષ ટેકો રહેવાથી કાર્યવિસ્તાર વિશેષ પ્રમાણમાં કરી શકી છે. સાહિત્યનાં પ્રકાશનમાં સારો ફાળો આપ્યો છે ને તેણે પ્રકટ કરેલ ગ્રંથો પૈકી લખ્ખ થયા તેની નોંધ આ પુસ્તકમાં લેવાઈ છે.

૧૦૫૭ લઘુભાષા ફોનૅલ્યંદ કારભારી—મૂળ વતન પેથાપુર. તેમણે ગંગેજી શિક્ષણ લઈ ગ્રંથ આદિ બહાર પાડવામાં ચિત્ત દોડાવ્યું. લંડન રાજ્યરહસ્ય બે ભાગ, લંગડો જરવાસ, ચૂજરાતી ગંગેજી ડિક્શનેરી, ઈંગ્રેજી-ગૂજરાતી ડિક્શનેરી, કુમહા બહાર પાડ્યાં. સ્વામી વિવેકાનંદકૃત બ્યાખ્યાનમાળા શરૂ કરી કર્મચોખનું ગૂ બાબાંતર સં. ૧૯૫૩ માં પ્રકટ કર્યું. વળી તે એક પત્રકાર હતા. અમદાવાદમાં 'પ્રજ્ઞામંથુ' છાપખાનું કાઢી પછી 'પ્રજ્ઞામંથુ' પત્ર કાઢ્યું સં. ૧૯૫૪ સવાવર્ષ તે પત્ર કાઢી રા. ઠાકોરભાઈ ઠાકોરને સોંપ્યું તે અત્યારસુધા ચાલુ છે. આ ઉપરાંત 'સમાલોચક' પત્રના ઉત્પાદક પથ્થુ તેઓ હતા. સં. ૧૯૫૬ માં 'જૈન' નામનું જૈનકોમમાં પહેલું અઠવાડિક પત્ર પહેલ પહેલું (૧૨-૪-૧૯૦૩ ના દિને) અમદાવાદમાં પાછી મુખ્ય લઈ જઈ પોતાના સ્વર્ગવાસ સુધી (લગભગ સં. ૧૯૬૦ સુધી).

ચલાવ્યું ને પછીથી શેઠ દેવચંદ દામજી કુંડલાકર અસારસુધી બાવ-
નગરમાં ચલાવી રહ્યા છે. તે પત્ર સમાજની અનેકવિધ સેવા કરી
છે. આ પત્ર સાથે અંગ્રેજી અડવાડિક નામે 'Patriot' પણ કાઢી
કેટલાંક વર્ષ સુધી ચલાવી બંધ કર્યું હતું. તેઓ જેવા સારા પ્રયોજક
હતા તેવા સારા વ્યવસ્થાપક નહોતા, આથી તેમનાં કેટલાંક સુંદર
પુસ્તકોનો લાભ જીકસેક્શરોને મળ્યો. 'જૈન' પત્ર ચલાવવામાં અનેક
મુશ્કેલીઓ આવી હતી પરંતુ તે તેમણે સર્વભોગે ચલાવ્યે રાખ્યું
તે માટે તેમને ધન્યવાદ છે. તેમણે જૈન શ્વે. કૉન્ફરન્સને તેની ઉત્પત્તિથી
તે પોતાના સ્વર્ગવાસ સુધી જોસ, ઉત્તેજના અર્પેલ હતાં.

૧૦૫૮ જૈન શ્વે. કૉન્ફરન્સ—સં. ૧૯૫૮ માં કુલોધીમાં
શ્રી ગુલાબચંદ હડા M.A. ના પ્રયાસથી જૈન શ્વે. કૉન્ફરન્સનો
જન્મ થયો; બીજે વર્ષે સં. ૧૯૫૯માં મુંબઈમાં મોટા દબદબા સહિત
તેનું બીજું અધિવેશન થતાં તેનાં ૬૯ મૂળ નાંખાયાં અને અત્યાર
સુધી તેનાં ૧૩ અધિવેશન જુદાં જુદાં સ્થળોએ બરાબાં:—(૩) વડોદરા
સં. ૧૯૬૧ (૪) પાટણ સં. ૧૯૬૨ (૫) અમદાવાદ સં. ૧૯૬૩ (૬) બાવ-
નગર સં. ૧૯૬૪ (૭) પૂના સં. ૧૯૬૫, (૮) મુલતાન સં. ૧૯૬૯
(૯) સુભનગર સં. ૧૯૭૧ (૧૦) મુંબઈ સં. ૧૯૭૨ (૧૧) કલકત્તા
સં. ૧૯૭૪ (૧૨) સાદડી સં. ૧૯૭૬ (૧૩) જૂનાગઢ સં. ૧૯૮૬.
પરિણામે શ્વે. સમાજમાં વિદ્યા-ગ્જ્ઞાનો પ્રચાર, સાહિત્યનું પ્રકા-
શન, જૂનાં સાહિત્યનો શિલાલેખોનો અને મંદિરોનો ઉદ્ધાર, સામા-
જિક કુપ્રથાઓનો નાશ, નવીન વિચારોનું પ્રગલ્ભ આદોલન, સુસિ-
ક્ષિત અને શ્રીમંતોનો સુયોગ, ધાર્મિક ખાતાંઓની તપાસણી વગેરે
અનેક કાર્યો થઈ સમાજમાં પ્રગલ્ભ જાગૃતિ આવી છે. સં. ૧૯૫૯માં
પોતાના મુખ્યપત્ર તરીકે જૈનશ્વે. કૉન્ફરન્સ હેડ્ક્વૉર્ટર્સ એ નામનું
માસિક ૧૪ વર્ષ સુધી કાઢ્યું; કે જેના માનદ તંત્રી તરીકે આગ્રંથના
લેખકે તેનાં છેલ્લાં સાતેક વર્ષ સુધી કાર્ય કર્યું હતું; ને પછી સુપ્રસન્ન રહી

સં. ૧૯૮૧ ના બાદપદ્ધતી 'જૈનયુગ' નામનું માસિક પાંચવર્ષ સુધી પ્રસ્તુત લેખકનાજ તંત્રીપણા નીચે પ્રકટ કર્યું ને ચાલુ વર્ષ સં. ૧૯૮૭માં પાશ્વિક તરીકે શરૂ થયું છે. આ પત્રદ્વારા અનેક ઐતિહાસિક બાબતો પર પ્રકાશ પડ્યો છે ને વિધવિધ વિષયોની છલુવટ કરવામાં આવી છે. સં. ૧૯૬૫ માં સંસ્કૃત પ્રાકૃતાદિ ગ્રંથોના-જૈનાગમ, ન્યાય, ક્ષિત્સોદ્ધિ, ઔપદેશિક, બાષાસાહિત્ય અને ત્રિજ્ઞાન-એ વિષયો પરત્વે ભાગ પાડી ગ્રંથ ને ગ્રંથકારનાં નામો ઉપરાંત તે કયા ભંડારમાં મળે છે તે પ્રાપ્તિસ્થાન સહિત વિગત આપતો જૈનગ્રંથાવલી નામનો સુચિગ્રંથ બહાર પાડેલ છે. આ ઉપરાંત જેસલમેર, પાટણ અને લોંબડી એ ત્રણેના મોટા જ્ઞાનભંડારોમાંના ગ્રંથોની ટીપો કરાવી છે, જૈનશ્વેન મંદિરાવલી, જૈનડિરેક્ટરી બે ભાગ તૈયાર કરાવી બહાર પાડી છે. મારા તરફથી તૈયાર થયેલ ગૂજરાતી બાષાના કવિઓ અને તેમની કૃતિઓની વિસ્તૃત સૂચી ૩૫ મહાભારત પુસ્તક નામે જૈનગૂર્જર કવિઓના બે ભાગ તથા આ ગ્રંથને આ મહા-સંસ્થાએ બહાર પાડી ગૂજરાતી બાષાની અને જૈનસાહિત્યની મહાન સેવા બજાવી છે.

૧૦૫૯ ઉપયુક્ત સંસ્થાઓ પોતપોતાનું કાર્ય યથાશક્તિ અને યથાસંયોગે કર્યું જાય છે. દરેકમાં મંદતા સ્તબ્ધતા કે રૂઢિચુસ્તતા વત્તાઓછા પ્રમાણમાં સમાજમાં રહેલા જૂના જડ ધાસેલા વિચારોની અસરથી રહેવા પામી છે, છતાં હવે વર્તમાન યુગના વાતાવરણના જેસથી તે સર્વેપર ઉત્તમ પ્રભાવ પડ્યો છે. તોપણ તે દરેક પોતાની સ્થાપનાથી અત્યારસુધી પોતાથી બનતી સેવા અર્પતી મધ્ય છે. 'આવું કાર્યસાતત્ય છતાં, આવી પ્રગતિશાહિતા છતાં, આવી સેવા-નિષ્ઠા છતાં, આવા નીતિબળ છતાં, આવી વ્યાવહારિકતા છતાં આ દરેક સંસ્થાને-કૉન્ફરન્સ જેવી મહાસંસ્થાને જૈન જેવી ધનાઢય જાતિ તરફથી ધનનો જે વિપુલ આશ્રય મળવો જોઈએ તે નથી મળ્યો એ અત્યંત નિરાશાજનક છે. નિરાશાનું કારણ જૈનોની સામાજિક સ્થિતિ

છે. વેપાર ઉદ્યોગથી એમનો નિર્વોહ હતો. મુસલમાનો કે મરાઠાની માફક રાજસત્તાથી નહીં. અંગ્રેજી રાજ્ય જનમતાં અને અંગ્રેજી કેળવણી પ્રસરતાં મુસલમાનો કે મરાઠા કે બ્રાહ્મણોની સૈકાઓથી સ્થિર રહેલી સ્થિતિને જેવો આઘાત લાગ્યો તેવો જૈનોને લાગ્યો નથી. ઉલટું એમને માટે વેપારઉદ્યોગના અનેક નવા પ્રદેશ ઉપડ્યા અને એ દિશામાંથી આવતો ધનનો પ્રવાહ સૂકાવાને બદલે રેલાતો રહ્યો. આવકને અથવા સામાજિક પ્રતિષ્ઠાને જ્યાં ધક્કો લાગ્યો નથી ત્યાં નવા જમાનાની સામગ્રીઓથી સંપન્ન થવાની જરૂર સમજાતી નથી. આમ હોવાથી જૈનોમાં કેળવણીનો ફેલાવો થયો નહીં—બાલ્યુતર વગર લાગ્યો રૂપીઆ કમાઈ શકાતા હોય તો પછી બાલ્યુતરની દરકાર કરવામાં આવતી નથી. કેળવણી વિના નવી અભિવૃદ્ધિ, નવી વાંછના, નવા આદર્શ, સાર્વજનિક સેવાની આવશ્યકતા જન્મ્યાં નહીં અને આમ થતાં હજુ બહુ વાર લાગશે. પરિસ્થિતિને ક્ષીધે જૈનોમાં જે નવું ચેતન આવવું જોઈએ તે ન આવવાથી એ નવું ચેતન રોપનારી સંસ્થાને ઉદાર મદદ મળી ન શકી.

૧૦૬૦ 'ધનાદયો તરફથી મદદ નથી મળી શકતી તે સંબંધમાં એક બીજી વાત પ્રત્યે નજર નાંખવા જેવું છે. જૈનો ધનપ્રાપ્તિમાં રમ્યા પડ્યા રહે છે છતાં વૈરાગ્ય અને દાનની ભાવનાને અતિશય પોષણ આપે છે. સાધુઓ પ્રત્યે એમનો પૂજ્યભાવ માઢ હોય છે. આની વસ્તુસ્થિતિ છતાં સુશિક્ષિત જૈનોમાંથી કોઈ વિરક્ત થઈ સાધુ ન થયો અને પોતાનાં વૈરાગ્યથી, તપથી, ચારિત્ર્યથી, જ્ઞાનથી સાધુઓમાં અને શ્રાવકોમાં પૂજ્ય લેખાઈ પોતાનો પ્રભાવ તેણે જૈનો પર પાડ્યો નહીં. જૈનોમાં કોઈ 'વિવેકાનંદ કે રામકૃષ્ણ (૧ રામતીર્થ) થયો હોત તો દાનનો માર્ગ ફેરવાયો હોત. જેમને નવા યુગનો પ્રકાશ પ્રાપ્ત થયો હતો તેમાંથી કોઈએ ઐહિક સુખનો ભોગ આપ્યો હોત તો જૈનોનું જાગ્ય તહેલું ફર્યું હોત. હજુ પણ આવો પ્રસંગ થયો નથી; વેળા વીતી નથી મધ.

જૈન કોમે લક્ષમાં લેવાની આખતો. ૭૩૪

૧૦૬૧ 'હું નર બાવે કેટલાંક દ્રષ્ટિ'નું રજુ કરું છું. (૧) જૈનો કોમ દ્રીપમાં વસતા નથી. વસવાટના પ્રદેશમાં અથવા લેની બહાર જૈનેતર લોકો સાથે તદ્દન સંબંધજ ન હોય એવું નથી. વર્તમાન અક્ષમપણાનો નથી તેમ જુતકાળ પણ નહોતો અને ભવિષ્ય પણ નહીં રહે. હિન્દુ, મુસલમાન, પારસીની માફક જૈનો પણ હિન્દુસ્તાનમાં વસે છે. તેઓ જૈનો છે તે ઉપરાંત હિંદીઓ છે. જૈનો તરીકેના ધર્મો છે તો હિંદી તરીકેના ધર્મ પણ તેમણે પાળવાના છે. જૈનોના ઉત્કર્ષ માટે જે જે પ્રયાસો, હિલચાલ થાય તે તે સર્વે એવી પણ સાથે સાથે હોવી જોઈએ જેથી તેમનું હિંદીપણું પણ વિકાસ પામે. તેમના હિંદીપણાને અણુઉપકરણું રાખે અથવા નાશ કરે એવી હિલચાલને કોઈપણ રીતે ઉત્તજન ન મળવું જોઈએ. x x હાલ જેટલી જેટલી કોમી હિલચાલો ચાલે છે તેમાં (પોતાનું પોતાનાજ માટે નહિ પણ બીજાને માટે પણ થોડુંક વાપરવું ઘટે એ) ભાવનાનો અભાવ હોવાથી એવી કોમોની નીતિને તુકસાન થવાનો સંભવ છે. કોમના કલ્યાણ માટે થએલા પ્રત્યેક દાનનો અમુક ભાગ સાર્વજનિક કલ્યાણનો રાખવાનો સંપ્રદાય હવે (જૈન કે જૈનેતર કોમે) શરૂ કરવાની જરૂર છે.

૧૦૬૨ 'પોતાની કોમની ઉન્નતિ કરવી છે પણ તે દેશમાં રહેતા બીજા લોકોના સ્નેહ, સ્વભાવ, સહકાર્ય, કદર, એપલાસ આદિ વગર કદી ટકશે નહિ એ પણ લક્ષમાં રાખવા જેવું છે. બીજી કોમોથી તદ્દન અલાહિદા જીવન ગાળવાનો જે પવન વાયો છે, તે દેશને હાનિકારક છે. એથી અભિમાન જનમરો; બીજાઓની અવગણના, તિરસ્કાર કરવાની વૃત્તિ થશે, પોતાના દોષથી વાકેફ રહેવાશે નહીં; ગેરસમજ થશે; સખ્યતા-વિવેક-સુજનના આદિ સદ્ગુણોનો હાસ થશે, અને પ્રગતિ થવા કરતાં સિધ્ધિતા અને સ્તબ્ધતા આવવાનો સંભવ થશે. જીવગીત વ્યવહારમાં અનેક પરકોએ સાથે (સંબંધમાં) આખા વિશ્વ જુટકો નથી ત્યારે ઉછેર અક્ષમ કરવો એ કેવી રીતે શક્યરહી શકે?

કોમી હિલચાલને દેશહિત અને પરકોમના સહકાર્યની આવશ્યકતાના દૃષ્ટિબિન્દુથી વિમુખ ન રાખવા મારો એવી (જૈન કે જૈનેતર) હિલચાલોના સૂત્રધારોને આગ્રહ છે.

૧૦૬૩ 'ખીજીં જૈનની વસ્તી આખા હિન્દુસ્તાનમાં છૂટક છૂટક પુષ્કળ છે. આપણા ગુજરાતમાં વસ્તી સારા પ્રમાણમાં છે. એકંદરે સ્થિતિ દ્રવ્ય સંબંધે સારી છે. વિદ્યાનું પ્રસારણ એટલું હોવાથી સાર્વજનિક સેવાના પ્રદેશોમાં જોઇએ તેટલી પ્રતિષ્ઠા-દ્રવ્ય અને સંખ્યાના પ્રમાણમાં હોવી જોઇએ તેટલી નથી, ગુજરાતના ઇતિહાસ ઉપર અને વર્તમાન જીવન ઉપર જૈન સંસ્કૃતિનો સમગ્ર પ્રભાવ છે. ખીજા પ્રાંતોમાં વિદ્યાનુરાગી બ્રાહ્મણોનો જે પ્રભાવ છે તેવો પ્રભાવ ગુજરાતમાં ગુજરાતી બ્રાહ્મણોનો નથી. ખીજા પ્રાંતોમાં બ્રાહ્મણો અને બ્રાહ્મણોત્તરો (શુદો) શિવાય ખીજા વર્ણો નથી હોતા. પરંતુ ગુજરાતમાં બ્રાહ્મણો, વૈશ્યો અને શુદો એ ત્રણ વર્ણો છે. બ્રાહ્મણો અને શુદો વચ્ચે મોટું અંતર ખીજા પ્રાંતોમાં છે તે આપણા પ્રાંતમાં નથી. બ્રાહ્મણો અને બ્રાહ્મણોત્તરો વચ્ચે તીખાશ મહારાષ્ટ્ર કે મદ્રાસ પ્રદેશોમાં છે તેવી આપણે ત્યાં નથી. ગુજરાતમાં સમાજના ચર અન્યોન્ય સાથે ગાઢ સંબંધવાળા છે; તેમની વચ્ચે વિશાળ અવકાશ નથી. એક ઘરમાંથી ખીજા ઘરમાં જવાની અમુક રીતે સુગમતા છે. બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, શૂદ્ર અનુકૂળતાએ વૈશ્ય થઈ શકે છે. ઘર ઘર વચ્ચે અણુરાગ, વિરોધ કે યત્રુતા નથી. આ સર્વ શુભ સ્થિતિનું કારણ કેટલેક અંશે જૈન વેપારી કોમ (વૈષ્ણવ વેપારી કોમોમાંની પણ ઘણી પૂર્વે જૈન હોવાનો સંભવ લાગે છે એટલે તેમની અધાહિદી મણુત્રી નથી કરી) નું અસ્તિત્વ છે. આમ વૈશ્યોનો જે પ્રભાવ ગુજરાતના જીવન ઉપર છે તેથી જેમ લાલ થયા છે તેમ ગેરલાલ પણ થયા છે. હવે જે લાલ છે તેથી ગુજરાતનું સાર્વજનિક જીવન વધારે ખીસે અને ગેરલાલો દૂર થાય એવી વાંછના પ્રગટવી જોઇએ. જૈન કોમો યોગ્યને પ્રશ્ન કરવો જોઇએ કે ગુજરાતની પ્રગતિ માટે એમણે શું

શું કરવું જોઈએ ? પ્રો. બ.ક. ઠાકોર કહે છે* કેળવણીવાળા સર્વે પ્રાંતોમાં ગુજરાત પાછળ છે—ગુજરાતમાં કેળવણીનો પ્રચાર જેવો તેવો નથી પણ કેળવણીના પ્રમાણમાં સાર્વજનિક જીવન જોઈએ તેવું ઉજવણ નથી. મહારાષ્ટ્ર, બંગાળા, પંજાબની જેવી પ્રતિષ્ઠા હિન્દુસ્તાનમાં અને હિન્દુસ્તાન બહાર છે તેવી આપણા ગુજરાત પ્રાંતની અને આપણા ગુજરાતી લોકોની છે ? નથી તો શી રીતે લાવી શકાય ? જે પ્રાંતોની પ્રતિષ્ઠા છે તે પ્રતિષ્ઠાનાં કારણો વિચારી તે આપણે ત્યાં પ્રવર્તમાન થાય એવા સંજોગો ઉભા કરવા આપણે ઇચ્છીએ થવું જોઈએ. x x ત્રીજું જૈનો રાજદ્વારી કાર્યોમાં રસ લેતા થાય અને પોતાનાં શક્તિ, અનુભવ અને સાધનોથી એ પ્રદેશમાં ગુજરાતની કીર્તિ વધારે એવો પ્રસંગ લાવવા હવે શરૂઆત થવી જોઈએ. હુંકમાં જૈન સમાજોનું ત્રણ દરિયા-દુ પ્રત્યે લક્ષ્ય ખેંચ્યું છે.”૫૫૬ ‘આપણી ધણીખરી બધી સંસ્થાઓને વિશે આપણે વણિકવૃત્તિ વિશેષે જોઈએ છીએ. આ વૃત્તિને મૌલ્ય રાખી ક્ષત્રિય (સાહસિક) વૃત્તિને બ્રાહ્મણ (દીર્ઘદર્શિની) વૃત્તિને અને મુખ્યત્વે કરીને શુદ્ર (સેવા) વૃત્તિને પ્રધાનપદ આપવાની આવશ્યકતા છે.”૫૫૭

---

* એમનો “ગાંડી ગુજરાત”વાળો લેખ વાંચવા સર્વે ગુજરાતીઓને મારી ખાસ લલામણુ છે. —૨ મહેતા.

૫૫૬ મારી વિનિતિથી સાક્ષર વિવેચક સ્વ. શ્રી રણજીવરામ વાવા-ભાઈ મહેતાએ લખેલો લેખ ‘શ્રી મુંબઈ માંગરોળ જૈન સમાજના રજત મહોત્સવ પ્રસંગે ૨૫ વર્ષના કાર્યવૃત્તાંત વાંચવાથી ઉપજેલા વિચાર’—જુઓ તે સમાજનો રજત મહોત્સવનો વિરોધાંક સં. ૧૯૭૩ પૃ. ૧૮થી ૭૩—જૈન સ્વ. ડૉ. હેરેન્દ્ર આચણુ સં. ૧૯૭૩નો અંક પૃ. ૨૪૭થી ૨૫૧.

૫૫૭ મહાત્મા ગાંધીજીનો ‘અનાથ આશ્રમ વિશે એ બોલ’ એ લેખ જૈન સ્વ. ડૉ. હેરેન્દ્ર-આચણુ સં. ૧૯૭૩નો અંક પૃ. ૨૪૭નો છેલ્લો પાના.

પ્રકરણ ૪ થું

જૈનધર્મ-સાહિત્ય-ઇતિહાસ-મુખ્ય સિદ્ધાન્તો.

૧

સત્ત્વગ્ન્યવયનસારં મૂલં સંસારદુઃખસમુક્તસ્ય ।

સંયતં પ્રહલિતા તે દુઃખદ્વંદ્વયા કુંતિ ॥

સર્વ પ્રવચનનો સાર સંસારના દુઃખથી મોક્ષનું મૂલ એવું સમ્યક્ત્વ છે-સમ્યક્ જ્ઞાન છે. તે સમ્યક્ત્વને મળીને કરનારા દુર્ગતિના વર્ધક થાય છે. —ભાષ્યવચન.

૨

પ્રાકૃતઃ સંસ્કૃતો વાપિ પાઠઃ સર્વોપ્યકારણમ્ ।

યતો વૈરાગ્યસંવેગૌ તદેવ પરમં રહઃ ॥

—પ્રાકૃત હોય વા સંસ્કૃતઃ બધુંએ ભાષણ અપ્રયોગક અર્થાત્ નકારું છે, કારણકે વૈરાગ્ય અને સંવેગ તેજ પરમ રહસ્ય અર્થાત્ શ્રેષ્ઠ તત્ત્વ છે.

—જનસિંહ સૂરિ કૃત આત્માનુશાસિતભાવના પ્રકરણ.

૩

શાસ્ત્ર ધણું મતિ થોડલી, શિષ્ટ હહે તે પ્રમાણ-ચરોવિનયછ.

૧૦૬૪ ભાષા એ વિચારોને સમજાવવાનું વાહન છે; જોકે તે સંપૂર્ણ રીતે ભાગ્યેજ સમજાવી શકે છે એટલે કે ભાષા હમેશાં વિચારોને મર્યાદિત કરે છે, છતાં વિચારોને જણાવવા ભાષાનો ઉપયોગ કર્યા વગર છૂટકો નથી રહેતો. ભાષામાં 'સાહિત્ય' એ શબ્દના એ ત્રણ અર્થ સૂચવાય છે. ૧ ઉપકરણ કે સાધન, ૨ રસશાસ્ત્ર (કાવ્યપ્રકાશ, કાવ્યાનુશાસન, સાહિત્ય-દર્પણ આદિ) ૩ કોઈ પણ પ્રકારનું જ્ઞાત્ર (વૈદિક-સાહિત્ય, સાંખ્ય સાહિત્ય, જૈન સાહિત્ય). પ્રસ્તુત ઇતિહાસમાં તેના આ છેલ્લા અર્થને આપણી નવીન રીતિને અનુસરી સમસ્ત વાક્યમથના (લાક્ષણિક) અર્થમાં વિશેષ સ્થાન આપેલ છે. જૈન સાહિત્યમાં કોઈ પણ પ્રકારનું જ્ઞાત્ર-પછી તે ધર્મજ્ઞાત્ર, આચાર-

વિધિશાસ્ત્ર, નીતિશાસ્ત્ર, અલંકાર, કાવ્ય, જ્યોતિષ, ભૂગોળ, ખગોળ, શિલ્પ, સંગીત, આદિ હોય તે સર્વનો સમાવેશ કરીને આ પુસ્તક પ્રયોજવામાં આવ્યું છે. વિચારાત્મક અને શબ્દાત્મક એમ બંને રૂપે સાહિત્ય હોઈ શકે. તે જ્યાં સુધી મનોમત હોય, પ્રકાશમાં ન આવ્યું હોય ત્યાં સુધી તેને વિચારાત્મક સાહિત્ય કહેવું હોય તો કહી શકાય. જ્યારે તે મુખદ્વારા શબ્દનાં જુદા જુદા રૂપમાં, કંપનાના, અતિશયના કે ઉત્પ્રેક્ષા આદિ અલંકારોમાં સજ્જ થઈ બહાર આવે તે શબ્દાત્મક સાહિત્ય લેખાય. આ શબ્દાત્મક સાહિત્ય જ્યારે કાગળો ઉપર લિપિ-બદ થાય છે ત્યારે એનું બીજું નામ શાસ્ત્ર-પુસ્તક-ગ્રંથ દેવામાં આવે છે.

૧૦૬૫ ‘લિપિનો અર્થ’ પુસ્તક આદિમાં અક્ષરવિન્યાસ કરવામાં આવ્યો છે. તે અદાર પ્રકારની આદિતીર્થકર શ્રી ઋકપદદેવે સ્વસૃતા બ્રાહ્મીને બતાવી તેથી તે લિપિને બ્રાહ્મી કહેવામાં આવી છે; અને તેને ખુદ આગમમાં આ રીતે નમસ્કાર કરવામાં આવ્યો છે કે ‘નમો બંસીણ લિવીણ’; વળી કહ્યું છે કે ‘લેહં લિવીભિહાણં જિણેણ બંસીહ દાહિણકરેણ’ એટલે લેખ તે જિને દક્ષિણ હાથથી બ્રાહ્મી વડે કરેલ લિપિવિધાન છે. (જુઓ ભગવતી સૂત્ર પ્રથમ ઉદ્દેશક). લિપિને નમસ્કાર કરવાથી સમગ્ર સાહિત્ય-વાર્તા પ્રત્યે પૂજ્યભાવ બતાવવામાં આવ્યો છે. આ પરથી એવો ભાવાર્થ આવ્યો છે કે ભગવતીસૂત્રના આરંભ કરતાં પૂજ્યપાદ ગણધરોએ પણ લિપિને-લિખિત પુસ્તકને પૂજ્યતમ હોવાના કારણે નમસ્કાર કરેલ છે તેથી કોઈએ લિખિત પુસ્તકાદિની પાદરૂપ આદિથી આશ્ચર્યના-અવગણના કરવી નહિ, તેમ કરવું સંસારકારણ બને છે. [કીર્તિવિજયકૃત વિચારરત્નાકર પત્ર ૪૪]

૧૦૬૬ જૈન શ્રુતનો બહુ મોટો ભાગ નાશ પામ્યો છે. તે નાશનાં અનેક કારણો છે. પણ આજે તેનો જોડો અને જે ભાગ સંચવાઈ રહ્યો છે તેનું ફક્ત એક જ કારણ છે અને તે ભૂતસંધની

શ્રુતભક્તિ. જૈન જનતા જ્ઞાન માત્રને પૂજે છે, પણ શ્રુત પ્રત્યે એની ભક્તિ એટલી જમરક છે કે નહિ તે વિષે લખવા જતાં તેનો મનોરમ ઇતિહાસ તૈયાર થાય. માત્ર મોટી વયનાં સ્ત્રી-પુરૂષો જ નહિ પણ નાનાં કુમાર-કુમારિકાઓ સુદ્ધાં શાસ્ત્રજ્ઞાન આરાધવા તપ કરે છે, એનાં નજેવાં સાધનોની આદરપૂર્વક પૂજા કરે છે અને એ માટે પોતાનું સર્વસ્વ આપી દેવા તૈયાર રહે છે. ચારિત્ર પૂજનું જૈનસંધમાં મોટું સ્થાન છે પણ તે જ્ઞાનના એક ભાગ તરીકે. ચારિત્ર એ જ્ઞાનનો છેલ્લો ને પરિપક્વ અંશ જ છે. તીર્થપૂજા હોય કે ગુરુ પૂજા હોય એ બધી વિવિધ પૂજાઓની પાછળ જ્ઞાનભક્તિ જ રહેલી છે. એ બધામાં સત્યજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનો એકજ હેતુ મુખ્ય છે. આજે વિશિષ્ટ રીતે જૈન દર્શન જીવિત હોય તો તે એક શ્રુતને આભારી છે, અને શ્રુત જીવિત હોય તો તે જ્ઞાનભક્તિને આભારી છે. આગમ ગ્રંથોની પ્રતિષ્ઠા ભગવાનની પ્રતિષ્ઠાનો એક ભાગ જ છે. ૫૮૮

૧૦૬૭ જિનનાં વાક્યોને લખાવનાર કદિ પણ દુર્ગતિ પામતો નથી, મુંગાપણું કે જડસ્વભાવ, અંધપણું તેમજ સુદ્ધિહીનપણું પ્રાપ્ત કરતો નથી એ વાત નીચેના શ્લોકથી આચાર્યોએ જણાવી અને તેથી શ્રુતભક્તિ જીવંત રહી:—

ન તે નરા દુર્ગતિમાપ્નુવન્તિ ન મૂઠતાં નૈવ જડસ્વભાવમ્ ।

ન ચાન્વતાં બુદ્ધિવિહીનતાં ચ ये लेखयन्तीह जिनस्य वाक्यम् ॥

૧૦૬૮ જૈનધર્મ અહિંસા-દયા, સંયમ-ત્યાગ, તપ, વીતરાગતા પર રચાયે છે; તેનાં ધર્મશાસ્ત્રો એ તત્ત્વોનું પ્રતિપાદન કરે છે. કોઈ પણ ધર્મશાસ્ત્ર વાંચવાની-સમજવાની ચાવી એ છે કે જે શાસ્ત્ર-વચન સત્યનું, અહિંસાનું, અહાયર્યનું વિરોધી હોય તે ગમે ત્યાંથી મળ્યું હોય છતાં તે અપ્રમાણ છે. શાસ્ત્ર બુદ્ધિથી પર નથી. બધાં શાસ્ત્રોનું તાત્પર્ય એ છે કે ઈશ્વર ભક્તિ કરી જ્ઞાન મેળવવું અને તે

૫૮૮ ૫. સુખલાલ અને ૫. જેલ્લરદાસનો હોળ 'સન્મતિ તક' અને તેનું મહત્વ-'લેખ' નો શૈલ્ય મહોત્સવ અંક પૃ. ૧૦૬

વડે મોક્ષ મેળવવો. જે શાસ્ત્ર મંદિરાપાન, માંસભક્ષણ, પાપ્યંક ઇત્યાદિ શીખવે તે શાસ્ત્ર ન કહેવાય.

૧૦૬૯ સર્વ પ્રવચનના સાર રૂપ સમ્યક્ત્વ-સમ્યક્દર્શન મેળવી સંસારના દુઃખથી મોક્ષ મેળવવાનો છે એવી અગાધ ગાથા કહી છે. ખીજી રીતે કહીએ તો જ્ઞાન કે વિદ્યા તેજ કે જેનાથી મુક્તિ મળે-સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે. મુક્તિ બે પ્રકારની છે. એક મુક્તિ દેશને પરાધીનતામાંથી છૂટેા કરવાની છે. એ થોડા વખતને માટે હોય. બીજી મુક્તિ સદાને સાર છે. મોક્ષ કે જેને પરમધર્મ કહીએ તે મેળવવો હોય તો દુઃખથી મુક્તિ પણ હોવી જોઈએ જ. અનેક ભયમાં રહેલો માણસ નિરંતરનો મોક્ષ નથી પ્રાપ્ત કરી શકતો. નિરંતરનો મોક્ષ મેળવવો હોય, પરમ પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત કરવો હોય તો નજીકનો મોક્ષ પ્રાપ્ત કર્યેજ છુટકો છે. જે વિદ્યાથી આપણી મુક્તિ દૂર થાય છે તે વિદ્યા લાભ્ય છે, અધર્મ્ય છે. ’

૧૦૭૦ ‘ગુરુ વિના જ્ઞાન ન હોય’ એ સુવર્ણ વાક્ય છે. પણ ગુરુ મળવા જ દોહેલા છે, ને સદગુરુને અભાવે મને તેને ગુરુ કરી બેસીને આપણે સંસારસાગરની વચ્ચેવચ્ચે ડૂબવું. થોડું નહિ ગણાય. ગુરુ તે કે જે તારે. ખોતે તરી ન જાણે તો ખીજાને શું તારે ? એવા તારા આજકાલ હોય તોપણ તે એકાએક જોવામાં આવતા નથી. ’ (ગાંધીજી). આચાર્ય આનંદચંદ્ર વિશેષ સ્પુટતાથી સમજાવે છે કે ‘આટલું ખરું છે કે ગુરુદ્વારા પ્રાપ્ત થએલું જ્ઞાન કદાચ વિશેષ પરિપૂત અને અલવાહી હોવા સંભવ છે, કેમકે મનુષ્ય-આત્મામાં એવું સામર્થ્ય રહેલું છે કે આત્મા આત્માની સમીપ આવતાં માત્ર મુખાકૃતિ, દષ્ટિ કે વાણીથી એ એવી વિશ્વક્ષણ અક્ષર ઉત્પન્ન કરી શકે છે કે જે સહસ્ર ગ્રંથથી પણ થઈ શકતી નથી. પણ આ વાત અસાધારણ આત્મા પરત્વે જ ખરી છે. હાલના સમયમાં થોડું ગુરુ મળવો કઠિન છે એમ શોકોદગાર જો કે બ્રહ્મા-વાર સાંભળવામાં આવે છે, છતાં આમ ખેદ દર્શાવનારા, પામર જનો-

માંથી જ કેટલાક ગમે તેવા મિથ્યા સંન્યાસી યોગી કે શાસ્ત્રીને ગુરુ કરી માને છે. તથા એવા પુરૂષો પાસે જ વેદાન્તનું અને અન્ય શાસ્ત્રનું રહસ્ય હોય છે એમ અન્ધ શ્રદ્ધા રાખી વૃથા બ્રાન્તિમાં ભમે છે. પણ ખરૂં જોતાં તો વર્તમાન સમયમાં આવા અલૌકિક પુરૂષો મળવા અશક્ય છે એટલું જ નહિ, પણ ઇતિહાસમાં પણ આવા જનોનો આવિર્ભાવ વિરલકાળે અને વિરલ સ્થળે જ દૃષ્ટિ-ગોચર થાય છે. ત્યારે આ જોતાં, આપણે હાલમાં નક્કી કરવાનો પ્રશ્ન એ રહે છે કે કેવળ સાધારણ વર્ગના પુરૂષ પાસેથી પ્રત્યક્ષ ઉપદેશ લેવો એ ઠીક, કે અસાધારણ પુરૂષ પાસેથી એના ગ્રન્થોદારા જે પરોક્ષ ઉપદેશ મળે એ ઠીક ? આ પ્રશ્નનો એક જ ઉત્તર ઘટે છે. અસાધારણ પુરૂષો પોતાના અનુપમ આત્માને પોતાના ગ્રન્થમાં કેવી સારી રીતે સંકાન્ત કરી શકે છે એ વાત જો ધ્યાનમાં લેવામાં આવે તો સહજ સમજાય એમ છે કે આ બીજો માર્ગ જ ઉત્તમ છે. ' (આપણા ધર્મ પૃ. ૧૫ અને ૧૬)

૧૦૭૧ 'ધર્મનો વિષય વિશાલ છે, અને તદનુરૂપ અસંખ્ય ગ્રન્થોમાં જ્ઞાન આવિર્ભૂત થાય છે, પરંતુ એનો વિષયવિભાગ પાઠી અભ્યાસવામાં આવે તો માર્ગ સરલ બધી શકે એમ છે. વિષય-વિભાગ કાંઈક આ રીતે કરી શકાય:—

(ક) તત્ત્વચિન્તન (Philosophy), એટલે પદાર્થના ભાસ-માન સ્વરૂપથી પર તત્ત્વબૂત સ્વરૂપ થું છે, અને એ તત્ત્વની દૃષ્ટિએ ભાસમાન સ્વરૂપનો શો ખુલાસો છે—એનો શુદ્ધિદારા વિચાર. આ વિચારની ત્રણ શાખાઓ પડે છે:—(૧) સત્-વિષયક (બાહ્ય અને આન્તર સત્ વિષયક Metaphysics પદાર્થવિજ્ઞાન-and-Psychology-માનસશાસ્ત્ર), (૨) કર્તવ્ય વિષયક [ethics-નીતિશાસ્ત્ર] અને (૩) સૌન્દર્યવિષયક (Æsthetics-સૌન્દર્યશાસ્ત્ર); જેમાંથી પ્રથમ જે પ્રકૃત વિષયમાં સવિશેષ ઉપયોગી છે.

ધર્મસાહિત્યનો વિષયવિભાગ; અભ્યાસની પદ્ધતિઓ ૭૪૬

(ખ) કવિતા (Poetry), એટલે પૂર્વોક્ત વિષયનું હૃદયદારા સમાલોચન, પ્રકૃતિ અને મનુજ આત્માના વિવિધ સ્વભાવવર્ણનમાં કવિપ્રતિભા જે પર તત્ત્વનું દર્શન કરાવે છે તે.

(ગ) બ્રહ્મવિદ્યા તથા વિશેષ અર્થમાં ધર્મ—આચાર (Theology Universal and Particular—સર્વવ્યાપી અને વૈષ-ક્રિતક;) એટલે જગત્ના મહાન્ ધર્મ પ્રવર્તકો અને બ્રહ્મવેત્તાઓ (તાકિકો કે શબ્દાર્થગ્રીમાંસકો નહિ)—તેમણે પ્રકૃત વિષયમાં આચાર અને વિચાર દ્વારા પ્રકટ કરેલાં પરમ સત્ય, તથા એ સત્યના પ્રાદુર્ભાવનાં વિશેષ સ્વરૂપો.

આ ત્રણે વિષયનો સંપૂર્ણ અભ્યાસ એક મનુષ્યજીવનમાં પ્રાપ્ત કરવો અશક્ય છે એ તો ખરું જ. તથાપિ ક્રમે ક્રમે શાન્તિથી, દૃઢતાથી, અને પદ્ધતિ અનુસાર ચાલતાં ઘણું સંપાદન થઈ શકે એમ છે. જગત્ના પ્રથમ વર્ગના મહાત્માઓની—એટલે કે ઉપરનો વિષય વિભાગ લેતાં, પરમ કોટિના તત્ત્વચિન્તકો, કવિઓ, ધર્મપ્રવર્તકો અને બ્રહ્મવેત્તાઓ—આત્મવેત્તાઓની—સંખ્યા ઘણી નથી; અને ફક્ત તેમના, તેમજ તેમને લગતા, મુખ્ય ગ્રંથોનો જ અભ્યાસ કરવામાં આવે તો તેથી પ્રકૃત માર્ગમાં ઘણું સિદ્ધ થઈ શકે એમ છે.

૧૮૭૨ 'એ અભ્યાસ કેવી પદ્ધતિથી કરવો જોઈએ કે જોથી તેનું યોગ્ય રીતે ગ્રહણ-મનન અને નિદિધ્યાસન થઈ શકે—તેનો સંપૂર્ણ સ્વાધ્યાય થઈ શકે તે સંબંધે કહેવાનું કે નીચેની ત્રણ પદ્ધતિઓને અનુસરી અધ્યયન થવું જોઈએ:—

(૧) ઐતિહાસિક પદ્ધતિ (Historical Method)—એટલે તત્ત્વચિન્તનનો તથા બ્રહ્મવિદ્યા (આત્મજ્ઞાન-ધર્મ) નો કે સાહિત્યનો પ્રવાહ બિલ બિલ દેશમાં—સમાજમાં, કાળમાં અને અવા-તર વિષય-પરતે કેવી કેવી રીતે પ્રવર્ત્યો છે એ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિબિન્દુથી, કારણ સહિત સમજવા ચત્ન કરવો.

(૨) તોલન-પદ્ધતિ (Comparative Method): વિવિધ દેશનાં-ધર્મનાં અને વિવિધકાલનાં વિચારસ્વરૂપો સરખાવી જોવાં, જેમાંથી પછી મનન કરતાં સામાન્ય અને વિશેષ તત્ત્વો તારવી કઢાય.

(૩) નિયમન-પદ્ધતિ (Deductive Method)-એટલે સ્વતંત્ર રીતે વસ્તુના મૂલ્ય સ્વરૂપમાંથીજ પ્રસ્તુત વિષયમાં સિદ્ધાન્તો ઉપજાવી કાઢવાની પદ્ધતિ, જેને અનુસરવાથી તાત્ત્વિક અને આકસ્મિક અંશનો ભેદ પાડી શકાય છે.

આમ થોડા અધિકાર મેળવી સમસ્ત વિષયોનો ઉપર ખતાવેલી પદ્ધતિએ અભ્યાસ કરતાં કરતાં ગતવ્ય સ્થાને પહોંચાય છે.' (આપણો ધર્મ પૃ ૧૮-૧૯)

૧૦૭૩ ઇતિહાસ એ ગ્રાચીન શબ્દ છે. તેનો વ્યુત્પત્તિ અર્થ પરંપરાનો ઉપદેશ જેમાં છે તે, અથવા નિર્યુક્તિનું અર્થ ઇતિ એટલે એ રીતે હ એટલે નિશ્ચય-એ રીતે નિશ્ચયવાળું' ઇતિહ=પૂર્વજૂત જેમાં છે તે. જૈનસૂત્રોનામે કલ્પસૂત્ર ઐતિહાસિક અને ભગવતી સૂત્રમાં પૂર્વજૂતાંત, અતીત કાલની ઘટનાઓનું વિવરણ, પુરાણ એ અર્થમાં,-પુરાણના -પુરાણશાસ્ત્રના અર્થમાં ઇતિહાસ શબ્દ વપરાયો છે. ઇતિહાસ: પુરાણ ધર્મો યેષાં તે તયેતિ-ઇતિહાસ: પુરાણમુચ્યતે. પુરૂષની ૭૨ કળામાં એક કળાવિશેષ તરીકે પણ કલ્પસૂત્રમાં ગણાવેલ છે. બાચરપત્ય બૃહદ્ભિધાનમાં તે સંબંધી એક શ્લોક ટાંકેલો છે કે:-

ધર્મીયકામમોક્ષાણા મુપદેશસમન્વિતં ।

પૂર્વજૂતકથાયુક્તમિતિહાસં પ્રવક્ષતે ॥

—ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ (એ ચાર પુરૂષાર્થ)ના ઉપદેશથી યુક્ત એ હોય તેને ઇતિહાસ કહે છે.

૧૦૮૪ ખરી ઐતિહાસિક દષ્ટિ શું છે ? તે દષ્ટિથી દરેક વસ્તુને નપાસતાં કેટલો બધો પ્રકાશ પડે છે એ બાબતમાં વિદેશી પંડિતો પાસેથી આપણે ઘણું શિખ્યા છીએ તો તે દષ્ટિનો વિચાર કરીએ તે પહેલાં વિદેશી પંડિતોની સેવાનું દિગ્દર્શન કરી લઈએ.

૧૦૭૫ વિદેશી વિદ્વાનોની જૈન સાહિત્ય સેવા—ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના અધિકારીઓ અને કચેરીઓએ સૌથી પ્રથમ જૈનો સંબંધીની માહિતીમાં વિગતવાર તપાસ કરવા માંડી. જૈનધર્મ સંબંધી નિશ્ચિત અને સર્વગ્રાહી હકીકત કોલબ્રૂક (Colebrooke સન ૧૭૬૫-૧૮૩૭) આપીને પોતાના મૌલિક ગ્રંથમાં પ્રસિદ્ધ કરી. ભારતવિદ્યાના અનેક વિષયમાં પ્રથમ પ્રવેશ કરનાર એ પંડિત હોતો. તેનાં વર્ણનને વિલ્સને (Wilson સન ૧૭૮૪-૧૮૬૦) વિસ્તારી ને પુરાં કર્યાં. આ બે વિદ્વાનો ઘણા વખત સુધી—ઈસુ ૧૯ મી સદીના પૂર્વાર્ધ સુધી—કોઈ ન હોવાના કારણે પ્રમાણભૂત મનાયાં. તેમનાં કેટલાંક અનુમાનો અપૂર્ણ માહિતીથી અને શોધખોળના અભાવે ભૂલ ભરેલાં હતાં. જૈન ગ્રંથોના સૌથી પ્રથમ અનુવાદ કરનાર સંસ્કૃત ડોહર શબ્દકોષના સંપાદક ઓટો બોટલિંગ (Otto Bothlingk) છે; તેણે રિયુ (Rieu) સાથે મળીને હુમચાંદ્ર કૃત અભિધાન ચિંતામણિનો જર્મન અનુવાદ સન ૧૮૪૭માં કર્યો. રેવ. સ્ટીવન્સને (Rev. Stevenson) સન ૧૮૪૮માં કંઈપણ અને નવતત્ત્વને અંગ્રેજીમાં ઉતાર્યા. ત્યારપછી સંસ્કૃત ભાષાના આચાર્ય વેઅરે સન ૧૮૫૮માં શાત્રુઙ્ગ્ય માહાત્મ્યમાંથી અને ૧૮૬૬માં ભગવતી સૂત્રમાંથી સુંદર ભાગો વીણી કાઢી તેના અનુવાદ કર્યાં. એજ પંડિતે શ્વેતાશ્વર સંપ્રદાયના ગ્રંથો—આગમોમાં પ્રવેશ કર્યો અને જૈન-સંશોધનના વિવિધ પ્રદેશોનાં દ્વાર પોતાના સંશોધનની અને લેખોની ચાવીઓથી ખોલ્યાં. તેણે આગમો સંબંધી પુષ્કળ લખ્યું છે કે જેનો અંગ્રેજી અનુવાદ ઈન્ડિયન ઍન્ટિક્વરીના વૉલ્યુમ ૧૭ થી ૨૧માં પ્રગટ થયેલ છે. એમનાથી પ્રેરાઈને હર્માન યાકોબી (Herman Jacobi), લેપમાન (Leymann), કલાટ (Klatt), બુહલર (Buhler), હોર્નલે (Hoernle), અને વિન્ડિશ (Windisch) એમણે વિવિધ પ્રકારના જૈન ગ્રંથો વિશે સંશોધન કરવા માંડ્યું અને રાઈસ (Rice), હુલ્મ્સ (Hultmgch), કીલ્હોર્ન (Kielhorn), પીટર્સન (Peterson), ફર્ગુસન (Ferg-

usson) અને બર્ગેસ (Burgess)—એમણે જૈન સંપ્રદાયના હસ્ત-લિખિત ગ્રંથોના, શિલાલેખોના અને મંદિરોનાં સંશોધન કરવા માંડ્યાં.

૧૦૭૬ શરૂઆતથીજ સંશોધકોએ સાહિત્યો એકઠાં કરવામાં અને તેનો ઉપયોગ કરવામાં માત્ર સંતોષ માન્યો નહિ, પણ જૈન ધર્મના ઐતિહાસિક સ્થાનનો નિર્ણય કરવાના પ્રયત્નો કર્યા. એ વિષે પ્રથમ કરેલા નિર્ણય માત્ર કલ્પનાજનિત અને બૂલ ભરેલા હતા. અને એ રીતે, રોમનદેવ જાનુસ (Janus) અથવા તો યાહુદી પુરાણ-પ્રસિદ્ધ મિસરી જાનુસ (Jannes)ના નામ સાથે જૈન શબ્દને સંયોજવાની કલ્પના થઈ; મહા પ્રખ્યાત જૈન તીર્થ પાલીતાણાના નામને પેલેસ્ટાઈન નામ સાથે સંબંધ છે એવી પણ કલ્પના થઈ, અને એવી એવી વિચિત્ર અનેક કલ્પનાઓ થઈ. વળી એ પંડિતોએ જૈન અને બૌદ્ધ ધર્મનો સંબંધ કંઈક વધારે સંભવનીય દેખાવાથી અરરપરસ જોડવાના પ્રયત્ન કર્યા. આ દિશામાં કંઈક પ્રખળ પ્રયત્નો પણ થયા. (કેલબ્રૂક જેવા) કેટલાકે એમ માન્યું કે બૌદ્ધ ધર્મનો જન્મ જૈન ધર્મમાંથી થયો છે, અને ત્યારે વિહસન, હાસન અને વેપર જેવા અનેકે એમ માન્યું કે બૌદ્ધ ધર્મમાંથી જૈન ધર્મનો જન્મ થયો છે. પણ અંતે સન ૧૮૭૬માં ચાકોબીએ ખતાવી આપ્યું કે ‘આ છેવટની કલ્પના તો માત્ર નિરર્થક દેખાવ ઉપરથી અને આ-કસ્મિક સમાનતા ઉપરથીજ કરી લેવામાં આવી છે.’ ચાકોબીએ નિશ્ચિત સાબિત કરી દીધું છે કે ‘જૈન અને બૌદ્ધ એ બે એક બીજાથી સંપૂર્ણ રીતે સ્વતંત્ર ધર્મસંધ છે અને મહાવીર તથા ગાતમણીએ એ બે સમકાલિન બિન્ન મહાપુરુષો હતા.’

૧૦૭૭ અનેક પંડિતોના સમર્થ પ્રયત્નને પરિણામે જૈનધર્મનાં ઇતિહાસ અને પુસ્તકો વિષેનું જ્ઞાન તો ખૂબ વિસ્તાર પામ્યું, પણ છતાંયે એ ધર્મના હૃદય-તેના સિદ્ધાન્તો-સંબંધનું જ્ઞાન તેના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં ઘણા વખતસુધી યુરોપમાં પ્રકટ થયું નહિ. આનું મુખ્ય કારણ એ કે ઘણાખરા સંશોધકોનો ઝોક તત્ત્વજ્ઞાન અને સંસ્કૃતિ

તરફ કરતાં પુરાતત્ત્વ અને ભાષાતત્ત્વ પ્રત્યે વધારે હતો, અને વળી વધારે સળળ કારણ એ કે સ્વઆતના સંશોધકોએ જૈન ધર્મનાં સિદ્ધાન્તોનું જ્ઞાન પ્રતિસ્પર્ધી બ્રાહ્મણ ધર્મનાં પુસ્તકોમાંથી કંઈક અંશે અને જૈન ધર્મના અર્થોમાંથી કંઈક અંશે પ્રાપ્ત કરવાના પ્રયત્ન કર્યા; પણ બ્રાહ્મણ અર્થોમાં અસ્પષ્ટ અને જૈન અર્થોમાં અવ્યવસ્થિત હકીકતો હોવાથી એ પ્રયત્નો સફળ નિવડેલા નહિ. તથાપિ સન ૧૯૦૬ માં આ અનિશ્ચિત સ્થિતિનો અંત આવ્યો. એ વર્ષમાં યાકોબીએ પછીના કાળના જૈન સિદ્ધાન્તના વ્યવસ્થિત અર્થનો—ઉમા સ્વામિનીના તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્રનો—અનુવાદ કર્યો અને નિશ્ચિત જ્ઞાનક્ષેત્રમાં એક પગલું આગળ ભર્યું. આ પુસ્તકે પ્રથમજ વાર જૈન સિદ્ધાન્તોના સમગ્ર ક્ષેત્ર ઉપર સ્વચ્છ અને સંપૂર્ણ દૃષ્ટિ આપી અને ત્યાંસુધી અધારામાં રહેલા ધણા મહત્ત્વના પ્રદેશો વિષેના જ્ઞાનની ગાંઠ ખોલી આપી. યાકોબીના શિષ્યોએ પોતાના ગુરુને માર્ગે ચાલી અનેક દિશાઓમાં પ્રયાણ કર્યું છે, જેવા કે હાલમાં કિર્દલ, ગ્લાસ્નાપ છે. તે ઉપરાંત શુદ્ધિમ, હુટલ, ગેરિનો આદિ બીજા અનેક સ્કૉલરો વિધવિધ રીતે કાર્ય કરી રહ્યા છે. ભારતવર્ષમાં ભગવાનલાલ દિંદોજી, ભાઉદાજી, ભાંડારકર, સતીશચંદ્ર વિભાજીપણ, ચિમનલાલ હાલાભાઈ દલાલ વગેરેએ જૈન ધર્મને સાહિત્ય સંબંધી શોધખોળ કરી સારે ફાળો આપ્યો.

૧૦૭૮ ‘જૈન ધર્મના વર્તમાન સ્વરૂપને સંપૂર્ણ રીતે સમજવા અને વિસ્વાસપાત્ર રૂપે આંકવા માટે પૂર્વ અને પશ્ચિમ પોતાના શ્રમમાં સહકારે જોડાશે ત્યારેજ જાણ્યામાંથી ધીરે ધીરે અજાણ્યામાં પ્રવેશતે પ્રવેશતે, પ્રાચીનથી અનુક્રમે જે જે પગથિયે ચઢતે એ ધર્મ અર્વાચીનમાં ઉતરી આવ્યો તે સૌ પગથિયાંનાં દર્શન થશે અને એ ધર્મના દૂરના પ્રવાહમૂળથી તે આજસુધીના જીવન ઉપર દૃષ્ટિ નાખી શકાશે.’ (ગ્લાસ્નાપના જૈન ધર્મમાંથી પ્ર૦ જૈન ધ૦ પ્ર૦ સભા.)

૧૦૭૯ હર્મન યાકોબી—ની જે સેવા છે તે જૈનો બૂલી શકે.

તેમ નથી, તેથી તેમનું કુંક જીવન અત્ર કહીએ:-જન્મનીના કાલો-
નમાં જન્મ ૧૬-૨-૧૮૫૦. બર્લિન અને જાનના વિદ્યાપીઠોમાં
૧૮૬૮ થી ૭૨ સુધીમાં સંસ્કૃત અને તુલનાત્મક ભાષાશાસ્ત્રનો
વેબર અને ગ્રાઈસીસ્ટર જેવા પ્રોફેસરો નીચે અભ્યાસ કર્યો. ૧૮૭૨
માં ભારતીય જ્યોતિષશાસ્ત્ર સંબંધી નિબંધ લખી ‘ડૉક્ટર ઓફ
ફિલોસોફી’ ની ડીગ્રી મેળવી. લંડનમાં બ્રિટિશ મ્યુઝિયમ તથા
ઇડિયા ઓફિસમાંના હસ્તલિખિત ગ્રંથોના સંગ્રહની મદદથી ગ્રામીન
શોધખોળમાં એક વર્ષ ગાળ્યું. ૧૮૭૪ માં હિંદમાં આવ્યા; ને રજ-
પૂતાનાની અંદર પ્રવાસ કરતી વખતે જેસલમેરના પ્રખ્યાત જૈન
ભંડારના શોધખોળના કાર્યમાં ડૉ. જ્યુલ્હરને મદદ કરી. તે વિદ્વાન
દ્વારા જૈનધર્મ અને સાહિત્ય વિષે વિશેષણ થયા. તે વખતે યુરોપિ-
યન સંસ્કૃત સ્કોલરોને તેનું જ્ઞાન ધાતું અપૂર્ણ હતું. તેમને તેના
અભ્યાસની તક મળી તેથી તેમણે તે સાહિત્યની સંપૂર્ણ શોધ
કરવા માટે નિશ્ચય કર્યો. જૈન પાછા ફર્યા પછી ૧૮૭૫ માં ત્યાં
‘પ્રાઈવેટ ડાસેટ’ તરીકે એક વર્ષ કામ કરી મંસ્ટરની પાઠશાળામાં
સંસ્કૃત અને તુલનાત્મક ભાષાશાસ્ત્રના અસામાન્ય પ્રોફેસર ની પદવી
પર ચઢ્યા. ૧૮૮૫ માં કીલમાં સંસ્કૃતના સામાન્ય પ્રોફેસર, અને
૧૮૭૬ માં જાનમાં પણ તેના પ્રોફેસર થયા. જૈનધર્મનો અભ્યાસ
શરૂ કર્યો તે પહેલાં કલ્પસૂત્રની રોમન લિપિમાં સંશોધિત મૂલની
આવૃત્તિ તૈયાર કરી. તેની પ્રસ્તાવનામાં તેમણે સિદ્ધ કર્યું કે તે
વખતે સામાન્ય રીતે મનાતું તેમ જૈનધર્મ તે બૌદ્ધધર્મની શાખા
નથી પણ એક સ્વતંત્ર ધર્મ છે અને શ્રી મહાવીર શ્રીજ્યુહના સમ-
કાલીન હતા. તે ૧૮૭૬ માં પ્રકટ થતાં તે હકીકત સામે સ્કોલરોએ
થોડો વિરોધ પ્રકટ કર્યો પણ અંતે તેમાં બતાવેલ અભિપ્રાયો
સામાન્ય રીતે સર્વત્ર સ્વીકારાયા. પછી ‘ખિલ્લિઓથેકા ઇડિકા’ માં
શ્રી હેમચંદ્ર કૃત પરિશિષ્ટ પર્વ પ્રકટ કર્યું અને ‘ધ સેક્રેડ જુકસ
ઓફ ધ ઇસ્ટ’ માં વૉલ્યુમ ૨૨ માં આચારાંગ અને કલ્પસૂત્રના અને

દશ વર્ષે વો. ૪૫ માં ઉત્તરાધ્યયન અને સૂત્રકૃતાંગનાં અંગ્રેજી અનુવાદ પ્રકટ કર્યાં. આ બે વોલ્યુમની વિદ્વાતાબરી પ્રસ્તાવનાઓમાં જૈન-ધર્મના ઇતિહાસના સામાન્ય પ્રશ્નો ચર્ચ્યાં. જૈનધર્મ ઉપરાંત ભારતીય ભાષાશાસ્ત્રની વિષવિષ શાખાઓમાં છંદઃશાસ્ત્ર, ક્વિલસૂત્રી, સાલવારી બનાવનો સંગ્રહ-કાલક્રમનો ઇતિહાસ, હિંદી પંચાંગ, વીરરસ કાવ્ય, અલંકાર આદિમાં અભ્યાસપ્રવૃત્તિ કરી. જર્મન વિદ્યાર્થીઓ માટે ૧૮૮૬ માં એક પ્રાકૃત ભાગોપદેશિકાની રચના કરી અને 'ઈન્ડિયન ઍન્ટિકવરી' અને 'એપિગ્રાફિકા ઇન્ડિકા'માં હિંદુ તિથિઓનાં કાષ્ટકોનું પ્રકાશન કર્યું, રામાયણ અને મહાભારતનું પૃથક્કરણ ૧૮૯૩ અને ૧૯૦૩ માં કર્યું, દેવ-પાશોક અને રૂપકના અલંકાર-સર્વસ્વ વગેરે વગેરેના અનુવાદ કર્યાં. સન ૧૮૯૩ માં તેમણે યુરોપીય સ્કોલરેશન્યાંસુધી માનતા હતા તે કરતાં પણ વધારે પ્રાચીન વૈદિક સંસ્કારિતા છે તેવું સિદ્ધ કરનારી મજબૂત દલીલો નામાંકિત વિદ્વાન્-લોકમાન્ય તિલકથી સ્વતંત્ર રીતે શોધી કાઢી. નિશ્ચિત પરિણામ વગરની લાંબી ચર્ચા ચાલી પરંતુ વૈદિક સંસ્કૃતિના ઉદયની વધુ પ્રાચીનતા સ્વીકારવામાં સામાન્ય મત બંધાયો. 'બિબ્લિઓથેકા ઇન્ડિકા' માં સિદ્ધર્ષિ-કૃત 'ઉપમિત ભવ પ્રપંચા કથા' તથા હરિભદ્રસૂરિ રચિત પ્રાકૃત સ્તમરાધૃત્ય કહ્વા (કે જેના સંક્ષેપરૂપે પ્રભુમ્ન સૂરિએ સંસ્કૃતમાં રચેલા સ્તમરાદિત્યસંક્ષેપને ૧૯૦૬ માં તેમણે સંશોધી પ્રકટ કરાવ્યો હતો) સંશોધિત કરી પૂર્ણ કરી, અને જૈનધર્મ પ્રસારક સભાદ્વારા પ્રસિદ્ધ થતી ગ્રંથમાળામાં વિમલસૂરિએ પ્રાકૃતમાં રચેલા 'પદ્યચરિત્રમ્' ની આવૃત્તિ સંશોધિત કરી પ્રકટ કરાવી. (જૈનશાસન ૧૦-૧૨-૧૯૧૩ નો અંક), ને ૧૯૧૩ ના ડિસેમ્બરમાં હિંદમાં આવ્યા. કલકત્તાની યુનિવર્સિટિમાં અલંકારશાસ્ત્રપર વ્યાખ્યાનમાળા આપી. તે વખતના પ્રવાસ વખતે હિંદમાં જૈનધર્મ વિષે આપેલ વ્યાખ્યાનો જૈન મ્વેં ડૉ. હેરેલ્ડમાં મેં પ્રકટ કરેલાં છે. પછી જર્મની ગયા. મહાયુદ્ધ થયું, જર્મનીની સ્થિતિ આખરે વિપરીત થઇ, છતાં આ વિદ્વાને અંખડ સાહિત્યસેવા ચાલુ રાખી. અપભ્રંશ

કાવ્યો નામે પંચમી કહા અને હરિભદ્રસુરિકૃત નેમિનાથચરિત્રને સંશોધિત કરી ટિપ્પણ સહિત પ્રકટ કર્યાં. હજી તે વ્યોમજ્ઞ વિદ્યાન વિલ્લમાન છે અને બને તેટલો અભ્યાસ ચાલુ રાખી નિવૃત્તિ-નિવાસ આનંદથી ભોગવે છે. આ વિદ્યાને જૈન ધર્મના ઇતિહાસને જાણીને વૈદિક-બ્રાહ્મણધર્મ તેમજ બૌદ્ધ ધર્મ સાથે તુલના કરીને જૈન ધર્મ સંબંધી જે ભ્રમણાઓ હતી તે અકાટ્ય પ્રમાણે આપી દૂર કરી છે તે માટે આખી જૈનસમાજ તેમની અત્યંત ઋણી છે.

૧૦૮૦ આ સર્વ વિદેશી પંડિતોએ જૈનધર્મ અને સાહિત્ય માટે જે કંઈ કર્યું છે તેનો ખ્યાલ તેમનાં લખાણો અંગ્રેજી ભાષામાં પ્રાપ્ત થતાં આવી શક્યો છે. અંગ્રેજીમાં સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ જેવા અનેક ઇતિહાસ પ્રકટ થયા છે; અંગ્રેજી શિક્ષણને લઇને આવો ઇતિહાસ આ સ્વરૂપે આલેખવાની આ લેખકને પ્રેરણા મળી છે અને તે પ્રેરણાને પ્રતાપે સમગ્ર કાલપર દૃષ્ટિ ફેંકી સર્વ સામગ્રી એકઠી કરી કાલાનુક્રમે તેને યથાસ્થિત યથામતિ બન્યો તેટલો અને તેવા ગોઠવી પ્રજા સમક્ષ તે ધરી શકાયો છે.

૧૦૮૧ ઇતિહાસ રચવા જતાં ઇતિહાસકારને સ્વાભાવિક કલ્પના એ સૂઝે કે પ્રાચીન ગ્રંથ લેવા, એને કાલક્રમમાં ગોઠવવા અને એ ગ્રંથોના પૌર્વોપય્ય પ્રમાણે એમાં વચ્ચેથી વસ્તુસ્થિતિનું પૌર્વોપય્ય માનવું. આ પ્રમાણે આ પુસ્તકમાં કાલક્રમે ગ્રંથોને ગોઠવેલ છે; અને તે ઉપરથી વસ્તુસ્થિતિના પૌર્વોપય્ય માનવામાં સગવડ મળે છે, છતાં એ યાદ રાખવાનું કે કેટલીક વખત પ્રાચીન ભારતના ઇતિહાસકારને આ સરલ માર્ગ પણ્ય ખોટાં અનુમાન ઉપર પણ્ય ઉતારે. એ ઇતિહાસકારની મોટી વિષમતા એ છે કે-કેટલીક વાર પાછળના ગ્રંથોમાં વચ્ચેથી સ્થિતિ પૂર્વના ગ્રંથો કરતાં પણ્ય પૂર્વ તરે હોય છે, અમુક ગ્રંથમાં સ્વસમયનું ચિત્ર પણ્ય કેટલીક વાર હોતું નથી, અમુક રિવાજ અંધ યર્ષ ગયા છતાં પણ્ય પુસ્તકમાં રહે છે, એકજ ગ્રંથમાં એક બીજાથી ઉલટાં પ્રતિપાદનો પણ્ય જોવામાં

આદર સહિત ઐતિહાસિક દૃષ્ટિની જરૂર ૭૫૧

આવે છે. આ વિષયતા નીપજવાનાં ધણાં કારણો છે: હિન્દુસ્થાન મોટા દેશ હોઈ એમાં ઉંચી નીચી જૂમિકાનો સુધારો એકી વખતે જુદા જુદા ભાગમાં પ્રવર્ત્યો છે. ૬૦૦ તો આર્ય અને અનાર્ય અને લોકોને એક જનતામાં સંગ્રહવાની જરૂર પડતાં, એકજ સ્મૃતિ ગ્રંથમાં બંનેના રીત રિવાજો સંગ્રહવા પડ્યા છે. આટલી મુશીબત છતાં, ઇતિહાસકાર શાન્તિથી, ધીરજથી, વિદ્યાળ અવલોકનથી, અને નિષ્પક્ષપાત-સત્યૈકનિષ્ઠ-દૃષ્ટિથી નિર્જુલ ઉપર આવવા યત્ન કરે તો તે યત્ન થોડો ધણો પણ સફલ થાય એવો છે.

૧૦૮૨ 'પ્રાચીનકાળથી ચાલ્યા આવતા ધર્મ' તરફ જોવાની અનેક દૃષ્ટિઓ હોય છે. આજના જમાનામાં ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ પ્રધાનપદ ભોગવે છે. તે પ્રમાણે અમુક ધર્મ ક્યારે પ્રચારમાં આવ્યો, કેવા સંજોગોમાં પ્રચારમાં આવ્યો, તે કેવા સ્વરૂપમાં આગળ ચાલ્યો, તેમાં કેવા કેવા ફેરફારો ક્યાં ક્યાં કારણોથી થયા છતાંદિ બાબતોનો વિચાર કરવામાં આવે છે, પણ એ સાથે એ પણ કબૂલ કરવું જોઈએ કે ધર્મને જોવાની આ ધાર્મિક દૃષ્ટિ નથી. ધાર્મિક દૃષ્ટિમાં આદરની મર્યાદાથી વિચાર કરવામાં આવે છે; જ્યારે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ આદર અનાદરને બાજુ રાખી વસ્તુસ્થિતિ તપાસવા ઈચ્છે છે.' (બંને દૃષ્ટિઓ જરૂરની છે અને તે બંનેનું મિશ્રણ થાય એટલે ઇતિહાસને આદરની મર્યાદા અપાય તો વધારે યોગ્ય, અને સુંદર પરિણામ લાવી શકાય.)

૧૦૮૩ 'ભગવાન મહાવીરે સંસારમાં સુખ અને શાન્તિને સ્થિર કરવા અને જનતાના વિકાસ સિદ્ધ કરવા માટે ચાર મહાસિદ્ધાંતોની—ચાર મહાસત્યોની ઘોષણા કરી છે:—(૧) અહિંસાવાદ (૨) સામ્યવાદ (૩) અનેકાન્તવાદ (સ્વાદ્વાદ) અને (૪) કર્મવાદ; અને આ ચાર દ્વારા જનતાને નીચેની બાબતોની શિક્ષા આપી છે:—

(૧) નિર્ભય—નિર્વેર રહી પોતે જીવવું અને બીજાને જીવવા દેવું.

(૨) રાગ-દ્વેષ-અહંકાર તથા અન્યાય પર વિજય મેળવવો અને અનુચિત ભેદભાવને તજવો.

(૩) સર્વતોમુખી વિશાલ દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત કરીને અથવા નય પ્રમાણુનો આશ્રય લઈ સત્યનો નિર્ણય અને વિરોધનો પરિહાર કરવો.

(૪) પોતાનું ઉત્થાન અને પતન પોતાના હાથમાં છે એમ સમજતા થઈ ને સ્વાવલંબી બની પોતાનું દિત અને ઉત્કર્ષ સાધવા તથા ખીજનું હિત સાધવામાં સહાય કરવી.

‘૧૦૮૪’ આ સાથેજ સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ ચારિત્રને-એ ત્રણેના સમુચ્ચયને, મોક્ષની પ્રાપ્તિનો એક ઉપાય અથવા માર્ગ બતાવ્યો છે. આ સર્વે સિદ્ધાન્ત એટલા હંડા, વિશાલ અને મહાન છે અને તેની વિસ્તૃત વ્યાખ્યાઓ તથા ગંભીર વિવેચનાઓથી એટલા બધા જૈન ગ્રંથો ભરેલા છે કે તેનાં સ્વરૂપાદિ સંબંધે મોટા નિબંધો લખાવાની જરૂર છે. અહીં તે આગળ જતાં આ સંબંધી ટુંકમાંજ કહેવામાં આવશે. સ્વામી સમન્તભદ્રે સુત્યનુશાસનમાં જનમતની અદિતીયતા-વિશેષતા નીચેના શ્લોકમાં ગાઠ છે:—

દયા-દમ-ત્યાગ-સમાધિનિષ્ઠં નયપ્રમાણ પ્રકૃતાંજસાર્થં ।

અનૃષ્યમન્યં રચિલઃ પ્રવાદે જિન । ત્વરીયં મતમદ્વિતીયમ્ ॥

—એટલે જનશાસન નય-પ્રમાણુદ્વારા વસ્તુતત્ત્વને તદ્દન સ્પષ્ટ કરનારું, સંપૂર્ણ પ્રવાદીઓ દ્વારા અબાધ્ય હોવા સાથે દયા (અહિંસા), દમ (સંયમ), ત્યાગ અને સમાધિ (પ્રશસ્ત ધ્યાન) એ ચારથી ભરેલું છે તેથી-આ વિશેષતાઓથી તે અદિતીય છે.

૧૦૮૫ (૧) અહિંસાવાદ—ઉક્ત શ્લોકમાં ‘દયા’ ને પ્રથમ સ્થાન આપ્યું છે તે ચોક્કસ જ છે. જ્યાં સુધી દયા અથવા અહિંસાની ભાવના ન હોય ત્યાં સુધી સંયમમાં પ્રવૃત્તિ નથી થતી; જ્યાં સુધી સંયમમાં પ્રવૃત્તિ ન હોય ત્યાં સુધી ત્યાગ થઈ શકતો નથી, જ્યાં સુધી ત્યાગ ન હોય ત્યાં સુધી સમાધિ થઈ શકતી નથી. આમ પૂર્વ પૂર્વના ધર્મ ઉત્તરોત્તર ધર્મનાં નિમિત્ત કારણુ છે. તે

માટે ધર્મમાં દયાને પહેલું સ્થાન છે. તેથી ‘વર્મસ્ય મૂલંદયા’ ‘અહિંસા પરમો ધર્મઃ’ આદિ વાક્યો દ્વારા દયાને ધર્મનું મૂલ્ય, અહિંસાને ‘પરમ ધર્મ’ કહેલ છે. અહિંસા પરમ ધર્મ છે એટલું જ નહિ, પણ તે પરમશક્તિ છે એમ શ્રી સુમન્તભદ્રે બૃહત્પવ્યંબૂ સ્તોત્રમાં નેમિગિનિ સ્તવનમાં પ્રકટ કર્યું છે:—અહિંસા મૂતાનાં જગતિ વિદિતં બ્રહ્મ પરમં । આ પરથી જે પરમશક્તિની આરાધના કરવા ઇચ્છે છે તેણે અહિંસાની ઉપાસના કરવી જોઈએ, રાગ દ્વેષની નિવૃત્તિ, દયા, પરા-પકાર અથવા લોકસેવાનાં કામોમાં મંડી પડવું જોઈએ. મનુષ્યમાં જ્યાં સુધી હિંસક વૃત્તિ રહે છે ત્યાં સુધી આત્મગુણોના ધાત અવાની સાથે પાપાઃ સર્વત્ર શંકિતઃ પાપ સર્વત્ર શંકિત હોય છે એ નીતિ અનુસાર તેનામાં બયની યા પ્રતિહિંસાની આશંકાનો સદ્ભાવ રજાં કરે છે. જ્યાં બયનો સદ્ભાવ, ત્યાં વીરત્વ ન હોય, જ્યાં વીરત્વ નથી ત્યાં સમ્યક્ત્વ નથી, અને જ્યાં વીરત્વ નથી તેમજ સમ્યક્ત્વ નથી ત્યાં આત્મોદ્ધાર હેશમાન થતો નથી. ખીજા શબ્દોમાં કહીએ તો બયમાં સંકોચ રહે છે, અને સંકોચ વિકાસને રોકે છે તેથી આત્મોદ્ધાર કે આત્મવિકાસને માટે અહિંસાની ધણી જ જરૂર છે અને તે વીરતાનું ચિન્હ છે, કાયરતાનું નહિ. કાયરતાનો આધાર પ્રાપ્તઃ બય પર છે, તેથી કાયર મનુષ્ય અહિંસા ધર્મનો પાત્ર નથી. તેનામાં અહિંસા સ્થિર રહી શકતી નથી અને વીરોને જ માટે અહિંસા છે, અને તેથી બ૦ મહાવીરના ધર્મમાં તેને પ્રધાન સ્થાન પ્રાપ્ત થયું છે. જે લોક અહિંસા ઉપર કાયરતાનું કલંક ચઢાવે છે તેઓ ખરી રીતે અહિંસાનું રહસ્ય સમજ્યા નથી. તેઓ પોતાની નિર્બંધતા અને આત્મવિરચ્છિન્નતાં કારણે એવા કષાયોથી વશ થઈ કાયરતાને વીરતા અને આત્માના ક્રોધાદિ રૂપ પતનને તેના ઉત્થાન સમજી બેઠા છે. ૫૫૯

---

૫૫૯ ‘વીરશાસનથી વિરોધતા’ એ નામનો ૫. જીવહિંસારહનો હેતુ ‘આત્માનંદ’ બન્યું. કૃષ્ણ ૧૯૩૧ પૃ. ૨૮

૧૦૮૬ દરેક વસ્તુનો વિચાર કરતાં તેના ઇતિહાસમાં ઉતરતાં તે સંબંધી ભારે પ્રકાશ પડે છે અને તે દ્વારા સત્ય નિર્ધાર પર આવી શકાય છે. આવી 'ઇતિહાસ-દ્રષ્ટિ' આસ કેળવવાની છે. દા.ત ૦ અહિંસાનોજ સિદ્ધાંત લઇએ. "શોકની વાત છે, પણ તે આશ્ચર્યની વાત નથી કે 'સર્વજૂતાનુકર્યા' એ મનુષ્યનો અસાધારણ ધર્મ—મનુષ્યનો મનુષ્યત્વમાંથી ઉત્પન્ન થતો ધર્મ—હોવા છતાં, મનુષ્ય એના આદિકાળથી એ ધર્મનું દર્શન પામી શક્યો નથી. મનુષ્ય જેમ જેમ સુધારાની ઊંચી ભૂમિકાએ ચઢતો જાય છે તેમ તેમ એ પોતાના અન્તરૂનાં પડ ઉકેલતો જાય છે, અને પોતાનું મનુષ્યત્વ વધારે ને વધારે અનુભવતો જાય છે—civilisation (જનસંસ્કૃતિ) નો વિકાસ એ psychology—(માનસદ્રષ્ટિ)ના વિકાસની સાથે સાથેજ ચાલે છે. સુધારાના આદિયુગમાં સર્વ પ્રજામાં માંસાહાર અને માંસ વડે દેવારાધન થતાં એ સુપ્રસિદ્ધ છે. આપણા દેશમાં આ વિષયમાં પૂર્વે શી સ્થિતિ હતી અને એમાંથી વર્તમાન સ્થિતિ શી રીતે નિષ્પન્ન થઇ એ જાણવા જેવું છે. એ યથાર્થ રીતે જાણવા—સમજવાથી બ્રાહ્મણો અને જૈનો વચ્ચે કહેવાતો મતભેદ અને આચાર-ભેદ યથાર્થ સ્વરૂપે સમજવામાં આવશે, અને દુરાગ્રહ અને મિથ્યાગ્રહ મટી આખી હિન્દુ પ્રજા એકરસ જીવન—હાલ ધણી રીતે એ એકરસ છે, પણ સર્વથા એકરસ—જીવન અનુભવશે, અને પાંજરાપોજ વગેરે કેટલીક સંસ્થાઓ જે અત્યારે જૈનોને ધણે ભાગે એક હાથે ચલાવવી પડે છે તે ચલાવવામાં સમસ્ત હિન્દુ પ્રજા ટેકો દેશે.'

૧૦૮૭ (આમ કહી અહિંસાધર્મની ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિએ વેદના બ્રાહ્મણ, ઉપનિષદ, મહાભારત, ભાગવત સુધીનાં અનુક્રમે પ્રમાણો લઇ આચાર્ય આનંદજીકર કહે છે કે:—) 'વેદવિહીત—યજીય હિંસાને તોડી ઔપનિષદ, ભાગવત અને પંચમગાનુષ્ઠાનના ધર્મે અહિંસા ધર્મને વિસ્તાર્યો પણ આ અહિંસાના માર્ગમાં બેઠું સૌથી મોટામાં મોટું બેઠું મહાવીર સ્વામી અને ગૌતમ બુદ્ધે પ્રવર્તી-

બેલા ઉપદેશ રૂપી છે. ગૌતમ યુષ્ધે હિંસા કરતાં પણ વિજ્ઞાન અનર્થરૂપ જે વાસના યા અહંબુદ્ધિ ('આત્મવાદ')-જેમાંથી સ્વર્ગની લાલસા અને સ્વર્ગાર્થે યજ્ઞ ઉત્પન્ન થાય છે તે ઉપર-મૂળમાંજ-કુહાડો માર્યો-અને પ્રાચીન ઔપનિષદનો વૈરાગ્ય ધર્મ ચારે વર્ણમાં વિસ્તાર્યો; આમ 'આત્મવાદ' અને વાસના સાથે હિંસા પણ કાઢી. મહાવીર સ્વામીએ સંસાર અને કર્મનાં બન્ધન તોડવા માટે તપનો મહિમા કહ્યો; પણ એમના આખા ધર્મને મોખરે-પંચવ્રતમાં મુખ્ય વ્રત-અહિંસાને મૂકી, આ વ્રતનો સ્વીકાર એમના પહેલાંથી ચાલતો આવ્યો હતો, પણ એમણે એનો એવો સમર્થ ઉપદેશ કર્યો કે ઔપનિષદ અને ભાગવત ધર્મની બહાર-મનુસ્મૃતિમાં વર્ણવી છે તેવી-જે દ્વિધીભાવની સ્થિતિ પ્રવર્તતી હતી તેમાંથી દેશના મ્હોટા ભાગને તાર્યો; હજારો સ્ત્રી-પુરુષોએ 'અહિંસા પરમો ધર્મઃ' એ સિદ્ધાન્તને જીવનનો મહામન્ત્ર કર્યો, અને આજ હિન્દુસ્થાન અહિંસા ધર્મના આચાર વડેજ પૃથ્વીના સર્વ દેશોથી જે જુદો અંકાર આવે છે એ મહિમા ધણે ભાગે મહાવીર સ્વામીનો છે. x x આ અવલોકનનો હેતુ અહિંસા પરત્વે આપણા દેશની ખરી ઐતિહાસિક સ્થિતિ વર્ણવવાનો છે. એ સ્થિતિ બહુધા અહિંસાપ્રધાન છે-અને એને પરિણામે બંગાલ, પંજાબ, કાશ્મીર અને સિન્ધ બાદ કરતાં હિન્દુસ્થાનના મ્હોટા ભાગે-ખાસ કરી એના દિગ્વર્ણ (બ્રાહ્મણ વણિકાદિએ)-હિંસા ત્યજી દીધી છે. એ સ્થિતિ સાધવામાં ઔપનિષદ અને ભાગવત ધર્મ તેમજ પંચ મહાયજ્ઞના અનુષ્ઠાન રૂપ સ્માર્ત ધર્મ (બ્રાહ્મણ કાળથી ચાલતો આવેલો)-એઓએ ઘણો ભાગ લીધો છે; અને એજ દિશામાં સૌથી માનવંતું કાર્ય જૈન ધર્મે કર્યું છે. એ ધર્મે અહિંસાને આપેલું પ્રાધાન્ય સુપ્રસિદ્ધ છે એટલે જૈન ગ્રંથોમાંથી હું એ ગ્રંથોથી વચન ટાંકીને તમારો વખત લેવા માગતો નથી. x આ અહિંસા ધર્મનો આપણા દેશનો ઇતિહાસ આપણામાં મારો મુખ્ય હેતુ કેવળ બ્યાવહારિકજ છે, અને તે એ સૂચવવાનો કે એ ધર્મ

આદ્યજ્ઞ અને જૈન જંતેનો છે-જૈનોએ એ સંપૂર્ણ જીવનમાં જિતાર્યો છે, તો આદ્યજ્ઞોએ એને ધર્મભાવના તરીકે માન્ય કર્યો છે, જોકે તેઓ એને સંપૂર્ણ અમલમાં લાવી શક્યા નથી. તો હવે આદ્યજ્ઞોની ફરજ છે કે તેઓએ જૈનો સાથે મળી એ ધર્મનો જીવનમાં સંપૂર્ણ સ્વીકાર કરવો જોઈએ' (ખીજી જીવદયા કૉન્ફરન્સના પ્રમુખ તરીકે 'અહિંસા ધર્મ' પર ભાષણ કાર્તિક સં. ૧૯૭૪નું 'વર્ણવત'.)

૧૦૮૮ જૈનોની અહિંસા નિરપવાદ કાયદા જેવી છે. મહાપુરુષ ગાંધીજી કહે છે કે:—અહિંસાનો અપવાદ વિનાનો કાયદો શોધનારા ઋષિમુનિઓ પોતે મહાન યોદ્ધા હતા. જ્યારે તેમણે આયુધવ્રજની તુચ્છતાને જોઈ લીધી, મનુષ્ય-સ્વભાવનો સાક્ષાત્કાર કર્યો ત્યારે તેઓ હિંસામય જગતમાં અહિંસાનો નિયમ જોઈ શક્યા. આત્મા આખા જગતને જીતી શકે છે, આત્માનો મોટામાં મોટો શત્રુ આત્માજ છે, તેને જીત્યો એટલે, જગતને જીતવાનું જોર આવ્યું એવું શિક્ષણ તેઓએ આપણને ખતાવ્યું. એ કાયદો ઋષિઓએ શોધ્યો તેથી તેઓજ પાળી શકે એવું કંઈ તેઓએ જાણ્યું, જણાવ્યું કે શીખવ્યું નથી, તેઓએ જણાવ્યું કે બાળકને સારું પણ કાયદો તો એજ છે અને તે તેને પાળી પણ શકે છે. એ સાધુ સંન્યાસીજ પાળે છે એમ નથી; બધા થોડે ધણે અંશે તો પાળેજ છે. અને થોડે ધણે અંશે પાળી શકાય તે સર્વાંશે પણ પળાય. x x અહિંસાનો, જ્ઞાન્તિનો અર્થ નામદર્દી નથી, તેનો અર્થ શુદ્ધ મર્દાંગી છે. અહિંસાનો અર્થ પરાધીનતા-દુર્બળતા નથી. શૈર્ષ્ય ત્યાંજ ક્ષમા હોઈ શકે. x ક્ષમા વીરતાનો ગુણ છે. જેનામાં વેર વાળવાની શક્તિ છે તે પ્રેમ કરી જાણે. x' યથા વિંદે તથા વ્રજ્ઞાંદે જે વ્યક્તિને માટે ખર્ચ છે તે સમાજ દેશ ને છેવટમાં સમસ્ત વિશ્વ માટે ખર્ચ છે. આ અહિંસાનો ધર્મ રાજપ્રકરણી બાબતોમાં પણ સત્યાગ્રહ-અસહકારની શાંત-અહિંસામય શુદ્ધ-ચળવળના પિતા બની ગાંધીજીએ દાખલ કર્યો છે. તેઓ જણાવે છે કે 'રાજપ્રકરણી વિષયો સાથે ધર્મને કે સંસાર-

સુધારાને સંબંધ નથી એ વિચાર અયોગ્ય છે. ધાર્મિક વૃત્તિથી રાજ્ય-પ્રકરણી વિષયનું છેવટ આપણે એક પ્રકારે લાવી શકશું. ધર્મવૃત્તિને છોડીને આવેલું પરિણામ બીજા પ્રકારનું હશે. x ધર્મમાં કોઈપણ અંશે અસત્ય ન હોય, કઠોરતા ન હોય, હિંસા ન હોય. ધર્મનું માપ પ્રેમથી, દયાથી, સત્યથી થાય છે. તેના ત્યાગથી મળેલું સ્વર્ગ પણ નિર્લભ્ય છે. સત્યનો ત્યાગ કરવાથી હિંદુસ્તાનને સ્વરાજ્ય મળતું હોય તો તે નકામું છે. તેમાં છેવટે પ્રજાનો નાશજ છે. x શાંતિના પ્રયોગથી તો આપણે દુર્બળને પણ બતાવીએ છીએ કે તેના શરીરમાં જે આત્મા છે તેનું બળ ચક્રવર્તીના આત્મા જેટલુંજ તે ધારે તો બતાવી શકે છે. x આપણે તો શાન્તિને દુર્બળનુંજ શસ્ત્ર ગણી એ શસ્ત્રની કિંમતને પારખતા નથી ને તેને લજ્જીયે છીએ. એ તો મહોરને કોઈ અઘેલી ગણી વાપરી નાખે એવી મૂખાંધ ચર્ચ. શાન્તિ એ બલિષ્ઠનું શસ્ત્ર છે ને તેના હાથમાંજ તે શોભે છે. શાન્તિ એટલે હાથ અને એ વીરનું ભૂષણ છે.’

૧૦૮૯. (૨) સામ્યવાદ—ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી અવલોકન કરીશું તો ભગવાન મહાવીરે સામ્યવાદના સિદ્ધાંત પર વર્ણ્યબંધનનો છેદ ઉઠાડી મૂક્યો અને સામના દૃષ્ટિબિંદુ ઉપર પોતાના શાસનની વ્યવસ્થા કરી ‘સંધ’ ની સ્થાપના કરી; તેથી જૈનો બૌદ્ધો અને બીજા આજીવક જેવા અમણ-પંથોની પેઠે વર્ણ્યવ્યવસ્થામાં નથી માનતા; એટલે એમને વર્ણોના નામ સામે કે વિભાગ સામે વાંધો નથી, પણ એ વર્ણ્યવિભાગને તેઓ વ્યાવહારિક કે આધ્યાત્મિક વિકાસમાં બંધનરૂપ માનવાને ના પાડે છે. આજીવ મંત્રાણ વર્ણ્યવિભાગમાં બહેચા-ચલો અને બંધાયેલો છે. એમાં જ્યારે વર્ણ્યવિભાગે વ્યાવહારિક અને આધ્યાત્મિક વિકાસ સાધવામાં બંધન ભિલું કર્યું અને આર્ય માનવોના માનસિક વિકાસમાં આડ ઊભી કરી ત્યારે ભગવાન મહાવીરે એ આડ ફેંકી દેવા અને સામ્યવાદ સ્થાપવા બુદ્ધના જેટલોજ પ્રયત્ન કર્યો. તેમના અનુયાયી વર્ણ્યબંધન તોડતા કે શિથિલ કરતા ગયા છતાં

પોતાના પૂર્વજોના અને પોતાના જમાનાના આહ્વાણપંથી પડોસીઓના કડક વર્ણબંધનોના સંસ્કારોથી છોકજ અલિપ્ત રહી ન શક્યા; એટલે વળી આહ્વાણ પંથે જ્યારે જ્યારે જોર પકડ્યું, ત્યારે ત્યારે જૈનો એ વર્ણબંધનના સંસ્કારોથી કાંઈક રીતે અને કાંઈક લેપાયા. એક બાબત જૈનોએ આહ્વાણપંથપર વર્ણબંધન દીધા કરવાની અસર કરી ત્યારે ખીચ બાબત આહ્વાણ પંથે તે વિષેના દૃઢ આગ્રહે જન પંથ ઉપર અસર પાડી; જેને લીધે એક યા બીજા રૂપે ઇચ્છાએ કે અનિચ્છાએ જૈન લોકોમાં વર્ણસંસ્કારોનું કાંઈક વાતાવરણ આવ્યું. (પં. સુખલાલજી)

૧૦૯૦. તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં બંધુ રા. રસિકલાલ જણાવે છે કે:—‘કલ્પસૂત્રમાં જણાવ્યું છે કે જો ઉવસમદ્ તત્સ અરિથ આરાહ્ણા, જો ન ઉવસમદ્ તત્સ નતિ આરાહ્ણા; ઉવસમસારં ચુ સામન્નં-જે ઉપશમ પામે છે તેને આરાધના થાય છે, જે ઉપશમ નથી પામતો તેને આરાધના થતી નથી. એટલે કે ઉપશમ એ શ્રામ-પ્રયત્ન—શ્રમબુધર્મનું—જૈનધર્મનું પરમ ધ્યેય છે. અહીં ઉપશમ એટલે રાગદ્વેષની મંદતા, મનના વિકારોનો ઉપશમ—ક્રોધ માન માયા લોભ આદિ વિકારોનો ઉપશમ. આ ઉપશમને ધ્યાનમાં રાખી દેશકાલ પ્રમાણે જૈન મુનિઓએ પોતા માટે તેમજ શ્રાવકો માટે આચાર ધડયા છે. મુનિનાં પંચમહાવ્રતો અને શ્રાવકનાં આર અચ્યુતોનું ધ્યેય પણ આ ઉપશમ સાધવાનું જ છે. તે વ્રતોની પાછળ પ્રધાનવૃત્તિ અહિંસા છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો અહિંસા એ ઉપશમ સાધવાનું પરમ સાધન છે અને માનસિક સૃષ્ટિમાં સાધન અને સાધ્ય એકજ પ્રક્રિયાના અંશે હોવાથી એમ કહી શકીએ કે અહિંસા એજ ઉપશમ છે, બીજને ખંડિત કરી પોતાના આત્માને ખંડિત ન થવા દેવો—હિંસા કરવાથી પોતાની હિંસા થાય છે—એ સર્વજ્ઞ બુદ્ધિને થએલું ઉડામાં ઉડું દર્શન તે અહિંસાવૃત્તિ; કારણકે ઉપરની દૃષ્ટિએ રાગદ્વેષ-થી—ક્રોધાદિથી પ્રેરાઈને જ્યારે આપણે બીજને ખંડિત કરીએ છીએ ત્યારે આપણને એમ લાગે છે કે આપણે સમૃદ્ધ થયા, આપણે

અર્થ સર્વો; પણ આમ થતાં આપણો આત્મા ખંડિત થયો, આપણા આત્માની હિંસા થઈ, એની આપણને ખબર નથી પડતી; ન પડે એ સ્વાભાવિક છે, કારણ આપણાં આવરણો બહુ ઘન હોય છે; જોકે આપણને આપણા કષાયના પ્રમાણમાં અહિંસાનું આ વિલક્ષણ સ્વરૂપ-પરની હિંસા કરતાં સ્વની હિંસા થઈ જાય છે એ-બરાબર સમજાતું નથી. આ રીતે હિંસા નહિ કરવાના આગ્રહથી કોધાદિ ડંખવિનાના થઈ જાય છે; અને એમ થતાં ચિત્તમાં ઉપશમ પેદા થાય છે. પણ એક બાળુ એમ ઉપશમનો અભાવ, જેમ કોધાદિએ કરાવેલી હિંસાથી હોય છે, તેમ બીજી બાળુ શુદ્ધિ જે અનેક પ્રકારનાં જ્ઞાન રણુ કરે છે તેથી ઉત્પન્ન થતી મુંઝવણને લઇને પણ ઉપશમનો અભાવ થાય છે. તે વાત આગળ કહીએ તે પહેલાં એક બીજી દૃષ્ટિએ ઉપશમની વાતને જોઇએ.

૧૦૯૧. ઉપશમ વગર મધ્યસ્થતા આવતી નથી અને મધ્ય-સ્થતા વગર ધર્માર્હત્વ-ધર્મયોગ્યતા પ્રાપ્ત થતી નથી. શ્રી હરિભદ્રસૂરિ કહે છે કે:—

રત્તો દુટ્ટો મૂઢો પુઠ્ઠિં વુમ્માહિઓ જ ચત્તારિ ।

ए ए बम्माणरिहा धम्मं जरिहो उ मज्झत्यो ॥

—(૧) રાગવાળો-રાગી, (૨) દુષ્ટ, (૩) મૂઢ-મૂર્ખ-ભુદ્ધિહીન, (૪) પૂર્વ ભુદ્ધિઆહિત-પૂર્વ અભિનિવેશ (prejudice) વાળો-એ આર, ધર્મને માટે યોગ્ય નથી. ધર્મમાં યોગ્યતાવાળા મધ્યસ્થ છે.

એટલે કદાગ્રહથી જે અસ્ત હોય તે તો ધર્મ પામતો નથી. આનો તાત્પર્યાર્થ એ છે કે જેઓ વિપરીત દૃષ્ટિવાળા છે તેનામાં ચોતાના પક્ષથી બાંધી દીધેલા મતને લઇને પ્રબલ મોહના કારણે રાગદ્વેષની મંદતા રૂપી લક્ષણવાળો ઉપશમ આવતો નથી. જિજ્ઞાસાદિ ગુણનો યોગ હોય તો મોહના અપકષથી રાગદ્વેષશક્તિના પ્રતિઘાત રૂપ ઉપશમ થાય અને તેથી સત્પ્રવૃત્તિ થાય, આગ્રહની નિવૃત્તિ થાય, અને સદૃશનો પક્ષપાત થાય.

૧૦૯૨ ‘વળા ઇદ્રિયોથી ઉત્પન્ન થતાં જ્ઞાનોમાં જે દોષો આવી જાય છે તેને દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કર્યા પછી અને તર્કસાધ્ય જ્ઞાનના દોષો દૂર કર્યા પછી પણ બુદ્ધિ આગળ અનેક સામસામાં વિરુદ્ધ જ્ઞાનો ઉત્પન્ન થઈ જાય છે; જેમાંના એકને સ્વીકારતાં બીજાનો ત્યાગ કરવો પડે છે; પણ એ ત્યાગ કરતી વખતે આપણને એમ લાગે છે કે આપણે કેટલાક સાચા અનુભવોને જતા કરવા પડે છે. ઉદાહરણ તરીકે જગતમાં જે વિવિધ ફેરફાર થતા દેખાય છે તે ઉપરથી આપણે એવી દૃષ્ટિ બાંધીએ કે બધું વિકારી છે, કશું સ્થિર નથી, બધું ક્ષણિક છે. પણ બીજી રીતે વિચાર કરતાં એમ લાગે છે કે મારા જ્ઞાનમાં ફેરફાર થયાં કરે છે પણ હું જ્ઞાતા તો એક છું—એનો એ છું; અને એ જ્ઞાતાની એકતાથી આગળ વધી જેય પદાર્થોમાં પણ એકતા—સ્થિરતા દેખાય છે; નાનો છોડ મોટો થઈ જાય થાય તોપણ તેનામાં એકતાનો આરોપ કરીએ છીએ. હવે પ્રશ્ન થાય છે કે જગતને વિકારી કહેવું કે અવિકારી ? જે વિકારી છે તેને અવિકારી ગણતાં બુદ્ધિ હસે છે, અને છતાં એક પક્ષનો ત્યાગ કરતાં આપણી દૃષ્ટિ અધૂરી લાગ્યા કરે છે, અમુક સાચા અનુભવોને ખોટા ગણી નાંખી દેવા પડે છે. આ મુંઝવણમાંથી બુદ્ધિ એક એવો રસ્તો કાઢે છે કે જાને ખોટા છે; આપણે સત્ય જાણી શકતા જ નથી; તત્ત્વોપપ્ત્યવનો લેખક જયરાશિ બદલે કહે છે તે પ્રમાણે અધિચારિતરમણીયાઃ સર્વે વ્યવહારા માસન્તે—બધી દૃષ્ટિઓ વિચાર ન કરવાથી જ રમણીય લાગે છે, એ જાતનો અજ્ઞેયવાદ જન્મે છે; અને અજ્ઞેયવાદમાંથી તો કેષપિણુ જાતનો ધર્મ ન જ જન્મી શકેને ? જ્યારે કાંઈ સાચું નથી ત્યારે આપણે જે કરીએ તે બધું સરખું છે—અથવા એવું કહેવું પણ યોગ્ય નથી. અજ્ઞેયવાદીને સર્વત્ર મૂક રહેવુંજ ઘટે.

૧૦૯૩ (૩) અનેકાંતવાદ—‘ઉપરની મુંઝવણ દૂર કરવાનો જે બીજો માર્ગ છે તે દૃષ્ટિઓને સમજાવે તેમાં બેદ શાથી ઉત્પન્ન થાય છે તેનું કારણ શોધીને, બધી દૃષ્ટિઓનો સમન્વય કરી લેવો,

એ છે. પ્રત્યેક જીવાત્મા એ બિન્ન બિન્ન વ્યક્તિ છે; તેનામાં સંસ્કાર-
ની, રૂચિની, પરંપરાની. અને કેળવણીની બિન્નતા હોય છે. તેથી
નિવાર્ય બુદ્ધિદોષોને દૂર કર્યા પછી પણ વ્યક્તિઓના જ્ઞાનગ્રહણમાં
ભેદ દેખાય છે. જે આપણે વ્યક્તિત્વની મર્યાદા ઓળંગી સામા
માણસની દૃષ્ટિ સમજવા જેટલી ઉદારતા કેળવી શકીએ તો તેની
વાત બરાબર સમજાય, અને એ સાચો લાગે; એટલે જોકે બધી
દૃષ્ટિઓ-બધાં જ્ઞાનો, છેવટે એકજ્ઞાન-એકદૃષ્ટિમય થઈ જાય છે
તો પણ જ્યાં સુધી માણસને માણસ તરીકે વ્યવહાર કરવાનો હોય
છે ત્યાં સુધી અનેક દૃષ્ટિઓથી વ્યવહાર કરવો પડે છે. આ સ્થિતિ
સ્વીકારી લઇ એક દૃષ્ટિનો, એકાન્તનો આગ્રહ છોડી દેવો તેનું
નામ અનેકાન્ત. આ અનેકાન્ત માણસને સંશય અને અગ્રેયવાદ-
માંથી મુક્ત કરી બુદ્ધિમાં એવી સમતા-મધ્યસ્થતા કેળવી શકે છે
કે જેથી ઉપશમ શક્ય થાય. ઉપશમમાં બે તરવો દેખાય છે; એક
કામક્રોધાદિનો અભાવ, અને બીજું જગત્ તરફ સર્વગ્રાહી અનેકાન્ત
દૃષ્ટિથી ઉત્પન્ન થતી પ્રજ્ઞાની સમતા. વાસ્તવિક રીતે આ બે તરવો
નથી-સમજવા માટે કરેલું પૃથક્કરણ છે. આત્માની ઉપશમ સ્થિતિમાં
આ બંને ઉપશમના પ્રમાણમાં હોય છે. એક બાળુ સ્વાદવાદ
અથવા અનેકાન્તવાદ; બીજી બાળુ અહિંસા અને અંતે ઉપશમ.
આ જૈન ધર્મનાં મુખ્ય ત્રણ તરવો છે, અથવા એને ત્રણ તરવો
કહેવા કરતાં એક આધ્યાત્મિક તત્ત્વનાં ત્રણ પાસાં કહીએ. આપણે
બધાને એક અહિંસા નામથી સંબોધી શકીએ, કારણ જ્ઞાનની અનેક
દૃષ્ટિઓમાં અહિંસા તે સ્વાદવાદ, અને ઉપશમ એટલે વિકારોને
અહિંસામય કરી નાંખવા તે; અથવા ત્રણેને ઉપશમ કહી શકીએ.
જ્ઞાનમાં ઉપશમ-વ્યક્તિની મર્યાદાથી ઉત્પન્ન થતા એકાન્ત આગ્રહ-
નો ઉપશમ તે સ્વાદવાદ, અને વિકારોનો ઉપશમ એજ અહિંસા;
અથવા આપણે એમ કહીએ કે જ્ઞાનના પ્રદેશમાં જે મધ્યસ્થતાને
અનેકાન્ત કહીએ છીએ, તેને જાવનાના પ્રદેશમાં અહિંસા કહીએ,
અને તેને ચારિત્રના પ્રદેશમાં ઉપશમસાધક ચારિત્ર કહીએ. આ

પ્રમાણે વિચાર કરતાં જૈન ધર્મનાં આ ત્રણ મુખ્યતત્ત્વો મને સમજાયાં છે; આ ત્રણ તત્ત્વો આજે આપણને કામનાં છે કે નહિ એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં જૈન ધર્મ આજે કામનો છે કે નહિ એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આવી જશે. આજે આપણને કામ કોધાદિને વશ કરવાની જરૂર લાગે છે કે પોષવાની ? આજે જગતમાં જે અનેક જાતનું, માણસની શુદ્ધિને ગાંડી બનાવી દે એટલે વિવિધતાવાળું જ્ઞાન પ્રકટ થતું જાય છે તેનો સમન્વય કરવાની આપણને જરૂર છે ? અને આ બધાથી મોટો પ્રશ્ન એ કે આ જમાનામાં આપણને આપણો આત્મા અખંડિત, અહિંસિત રાખવાની ચરજ છે ? જે ઉત્તર હા આવશે, તો જૈનધર્મની જરૂર છે. જે ના આવશે તો નથી. '૫૬૦

૧૦૯૪ ઉપસ્થિત થતા પ્રશ્નોનો સમન્વય અનેકાંતવાદથી ઉત્તમ રીતે થઈ શકે છે. કોઈ પણ બાબત સ્થો તો ઠાળને બે બાજુ હોય તેમ તેના ઓછામાં ઓછા બે પક્ષો સામે આવે છે. મહાત્મા ગાંધીજી એક સ્થળે કહે છે કે 'જૈન દર્શનમાંથી હું ધણું જાણુવા જેવું શીખ્યો છું. તેમાંનો એક અનેકાંતવાદ છે. એકાંતે એકે વાત બરોબર નથી હોતી. દરેક વસ્તુને બે પક્ષ છે.' ૫૬૧

૧૦૯૫ (૪) કર્મવાદ—આનું મંતવ્ય એ છે કે સુખ દુઃખ, સંપત્તિ વિપત્તિ, ઉચ્ચ નીચ આદિ અનેક અવસ્થાઓ કે જે નજરે પડે છે તે થવામાં કાલ, સ્વભાવ, પુરુષાર્થ આદિ કારણોની પેઠે કર્મ પણ એક કારણ છે. પરંતુ અન્ય દર્શનોની પેઠે કર્મવાદપ્રધાન જૈનદર્શન ધર્મરત્ને ઉક્ત અવસ્થાઓના યા સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિના કારણ

૫૬૦ 'જૈનધર્મનું રહસ્ય' એ નામનો રા. રસિકલાલ છોટલાલ પારેખ બી. એ. નો લેખ—'સુલોચા' નો સં. ૧૯૮૪ ના દીવાળીનો અંક તથા 'જૈનયુગ' સં. ૧૯૮૪ ના આસોનો અંક પૃ. ૪૭

૫૬૧ 'ગાંધીજીનું નવજીવન' પૃ. ૬૭૧ અનેકાંતવાદ સંબંધે વધુ બુદ્ધિ પ. સુખલાલજીનો 'અનેકાંતની મર્યાદા' એ લેખ તથા તેમનાં ન્યાયાવતાર, તત્ત્વાર્થ સૂત્ર અને સન્મતિ તકે પર વિવેચન. પ. જીવલકિશોર સંપાદિત 'અનેકાંત' પત્ર.

માનતું નથી. બીજાં દર્શનોમાં અમુક સમયે સૃષ્ટિનું ઉત્પન્ન થવું માનેલું છે તેથી તેઓમાં સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ સાથે કોઇ ને કોઈ પ્રકારે ઇશ્વરનો સંબંધ જોડી દીધો છે પરંતુ જીવને ફક્ત ભોગવવા માટે જૈન દર્શન ઇશ્વરને કર્મનો પ્રેરક માનતું નથી કારણકે કર્મવાદ એમ માને છે કે જેમ જીવ કર્મ કરવામાં સ્વતંત્ર છે તેમજ તેનાં ફળને ભોગવવામાં પણ સ્વતંત્ર છે. આ રીતે જૈનદર્શન ઇશ્વરને સૃષ્ટિનો અધિષ્ઠાતા નથી માનતું, કારણકે તેના મતે સૃષ્ટિ અનાદિ-અનન્ત હોવાથી તે કદિ પણ પૂર્વે ઉત્પન્ન થઇ નથી તથા તે સ્વયં જ પરિણમન-શીલ છે તેથી ઇશ્વરના અધિષ્ઠાનની અપેક્ષા રાખતી નથી. કૃતકૃત્ય ઇશ્વર પ્રયોજન વિના સૃષ્ટિમાં હસ્તક્ષેપ કરે નહિ, આત્માનું સ્વાતંત્ર્ય પોતાના વિકાસક્રમમાં અબાધિત છે, કર્મની શક્તિ કાર્ય કરી રહી છે. કર્મશક્તિ એટલે કાર્યકારણની પરંપરા-કારણવગર કાર્ય અને જ નહિ-એ કર્મનો કાર્યદો અચલિત છે. ગાંધીજી કહે છે કે 'જગતમાં ચમત્કાર જેવી વસ્તુ નથી, અથવા તો જગત એજ એક ચમત્કૃતિ છે. કારણ વિના કાર્ય બનતું નથી એ અપવાદ વિનાનો સિદ્ધાંત છે.' આ સિદ્ધાંતમાં કોઇની પ્રેરણાની જરૂર નથી.

૧૦૯૬ વૈદિક સાહિત્ય તથા બૌદ્ધ સાહિત્યમાં કર્મસંબંધી વિચાર છે, પણ તે એટલો અદ્ય છે કે તેના માટે કોઈ ખાસ ગ્રંથ તે સાહિત્યમાં નથી, જ્યારે જૈનદર્શનમાં કર્મસંબંધી વિચાર સદૃશ વ્યવસ્થિત અને વિસ્તૃત છે તેથી તે વિચારોનાં પ્રતિપાદક શાસ્ત્ર કે જેને 'કર્મશાસ્ત્ર'—યા 'કર્મ-વિષયક સાહિત્ય' (કર્મગ્રંથ) કહેવામાં આવે છે તેણે જૈનસાહિત્યનો ધણો મોટો ભાગ રોક્યો છે. ૫૬૨

૫૬૨ જુઓ શેઠ કુંવરજી આણંદજીનો 'કર્મસંબંધી જૈનસાહિત્ય' એ પર નિબંધ-ભાવનગરની સાતમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનો અહેવાલ, પાંડિત સુખલાલજીના 'પહેલા કર્મગ્રંથ' ના હિન્દી અનુવાદનું પરિશિષ્ટ પૃ. ૧૨૫-૨૦૨.

૧૦૬૭ આ પ્રમાણે અહિંસાવાદ, સામ્યવાદ, અનેકાંતવાદ અને કર્મવાદ એ ચારનું સ્વરૂપ અતિ ટૂંકમાં અત્ર જણાવ્યું છે. જોકે જૈન ધર્મ અને દર્શનને તે તરીકે ચર્ચનારા પુસ્તકમાં અતિ વિશિષ્ટ અને વિશેષ રચાન તેનું હોય શકે, છતાં અત્ર ટૂંક નિરૂપણ કરવાની જરૂર એ હતી કે-સાહિત્યને ધર્મ સાથે ધનિષ્ઠ સંબંધ છે. અમુક ધર્મના સાહિત્યને સમજવા-પિછાનવા માટે તે ધર્મનાં પ્રધાન મૂળ-તત્ત્વોનો ટુંકો પણ ચોખ્ખો ખ્યાલ હોવો જોઈએ. તેમજ તેમ થવાથી તે ધર્મ પર ઇમણાત્મક ખોટા આક્ષેપો થાય છે અને તે મનુષ્યમાં ધ્રુસી ગયા હોય છે તે દૂર થાય છે.

૧૦૬૮ જૈન ધર્મ આત્માનું અસ્તિત્વ, પુનર્જન્મ, કર્મવાદ, આત્મા સર્વ કર્મથી મુક્ત થઈ પરમાત્મા બને છે, -એ સર્વ વાતને સ્વીકારે છે. વિશેષમાં જગત્ અનાદિથી છે ને અનંતકાળ સુધી રહેશે, તેનો રચનાર ઇશ્વર જેવી કોઈ મહાવ્યક્તિ નથી, પરમાત્માના સર્વ ગુણ વાળો ઇશ્વર અવતાર લઈ શકે નહિ. વેદ તે અપૌરુષેય નથી એમ પોતે દાર્શનિક પ્રમાણથી જણાવે છે-આ કારણે જૈનોને 'નાસ્તિક' કહેવામાં આવે છે. નાસ્તિકનો અર્થ 'વેદનિન્દક' અથવા વેદમાં ન માનનાર એવો કોઈ કરે તો તે અર્થમાં જૈન દર્શન વેદમાં ન માનતું હોવાથી નાસ્તિક દર્શન ગણાય. ઇશ્વર એટલે શાસ્ત્રિક, જગત્કર્તા એવો અર્થ કોઈ કરે તો જૈન દર્શન અનીશ્વરવાદી છે. સાંખ્યદર્શનની પેઠે જૈન પણ પ્રકૃતિવાદી છે. સાંખ્ય કહે છે કે 'ઇશ્વરાસિદ્ધિઃ પ્રમાણાભાવાત્' એટલે કે ઇશ્વરનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ થઈ શકતું નથી કારણ કે તેને માટે કોઈ પ્રમાણ નથી, તેજ પ્રમાણે જૈન દર્શન કહે છે. જે આત્માઓ મુક્ત બને તેમને સિદ્ધ-પરમાત્મા-ઇશ્વર જૈન દર્શન ગણે છે એટલે એ રીતે તે એકેશ્વરવાદી નથી. આ મુક્તાત્મા-ઇશ્વર સંસાર સાથે કોઈ સંબંધ રાખતા નથી, સૃષ્ટિના સંચાલનમાં તેનો કંઈ પણ હાથ નથી, તે કોઈનું બહુ કે ઓછું કરતા નથી, ન કોઈ પર કદિ પ્રસન્ન કે અપ્રસન્ન થાય છે.

તેની પાસે કોઇ સાંસારિક એવી વસ્તુ નથી કે જેને લીધે તે સંસાર પર સત્તા ભોગવે અને જેને એવી સત્તા બતાવનાર ઐશ્વર્ય, વૈભવ કે અધિકાર આપણે કહી શકીએ. તે કોઈનો ન્યાય કરતા નથી કે અપરાધીની શિક્ષા કરતા નથી. જૈન સિદ્ધાંત અનુસાર સૃષ્ટિ સ્વયં-સિદ્ધ છે અને જીવ પોતાનાં કર્મો અનુસાર પોતેજ સુખ દુઃખ પામે છે.

૧૦૯૯ દુનિયાનાં દુઃખોથી હેરાન થતા આત્માઓ માટે તે દુઃખથી છૂટવા બિન-બિન ફિલસુફીઓ ઉત્પન્ન થઇ છે. કોઈએ એવી શોધી કે સુખદુઃખ ઇશ્વરજ આપે છે, અને તેની કૃપા વગર દુઃખ દૂર થવાનું જ નથી, કોઇએ એમ માન્યું કે દુનિયામાં દુઃખ એવી કોઇ ચીજજ નથી—એ તો મગજની બ્રમણ છે (જે કે એમ માનવા છતાં દુઃખ પસંદો છોડતું નથી). જેને દુઃખના અસ્તિત્વનો સ્વીકાર કરી હિમ્મતથી કહ્યું કે દુઃખ બસે ગમે તેવું ભયંકર હો પણ તેને જન્મ આપનાર આપણે પોતે છીએ અને એટલા માટે તેનો નાશ કરવાને પણ આપણે પૂરતી રીતે શક્તિમાન છીએ—તે માટે કોઇ સૃષ્ટિકર્તાના આધારની જરૂર નથી; પરંતુ કેવલ પોતાના પુરૂષાતન-આત્મબલની જરૂર છે. આત્મા આત્માનો ઉદ્ધારક છે—તે ઉદ્ધાર આત્મબલથીજ થશે.

૧૧૦૦ આવી—નિરંજન નિરાકાર જેવી જૈનની ઇશ્વર સંબંધી ફિલસુફી છતાં વીતરાગ એવા જિનની મૂર્તિનો તેણે સ્વીકાર કર્યો છે, કારણ કે જૈન ધર્મમાં મૂર્તિપૂજા પ્રાચીનકાલથી પ્રચલિત છે. નિરાકારને એ રીતે સાકાર સ્વરૂપ આપી તે દ્વારા બક્તિ, સત્વન, પૂજા, પ્રાર્થનાને પણ સ્થાન આપ્યું છે અને એ રીતે પોતાનો અનેકાંતવાદ બતાવ્યો છે. પૂર્વે મૂર્તિપૂજા જે સ્વરૂપમાં હતી અને હાલ જે રીતે છે તે બંનેમાં ફેર છે કે નહિ અને ફેર હોય તો તેમાં અન્ય ધર્મોની ઇશ્વરપૂજનાં અન્ય તત્ત્વોનું મિલન કરવાનો પ્રયત્ન થયો છે કે નહિ એ આખો પ્રશ્ન વિચારવામાં અત્ર સ્થાન નથી. ૫૧૩ અત્ર.

કહેલા તેમજ બીજા સિદ્ધાંતોને ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી ચર્ચવા માટે જુદોજ અંથ જોઈએ.

૧૧૦૧ આવા સિદ્ધાંતો જે ધર્મના મુખ્ય છે તે જૈન ધર્મ એક બાજુ પશ્ચિમ હિન્દમાં-ગૂજરાત મારવાડ આદિમાં શ્વેતાશ્વરોના પ્રભાવથી ૧૨ મા સૈકા સુધી પ્રધાનસ્થાન ભોગવતો હતો તેજ પ્રમાણે બીજી બાજુએ દક્ષિણ હિન્દમાં પણ તે સમય સુધી દિગમ્બરોના પ્રભાવથી પ્રધાનસ્થાન ભોગવતો હતો. દક્ષિણમાં દિગમ્બરોનો જળવસ્થમાન ઇતિહાસ કમખદ લખાવાની જરૂર છે. અત્ર શ્વેતાશ્વરોનો ઇતિહાસ લિપિખદ કર્યો છે, કે જેઓ ૧૨મા સૈકા પછી પણ સારું સ્થાન ગૂજરાતમાં ભોગવતા રહ્યા. મુસલમાનના કાળમાં રાજકીય સ્થાન તૂટ્યું છતાં તેઓ ગૂજરાત મારવાડમાં પોતાનું વતન રાખી સમસ્ત બારતમાં વિસ્તરી પોતાના સંસ્કારથી, સામાજિક દરજ્જાથી અને ધનસંપત્તિથી એક વિશિષ્ટ ને નજરે ચડે તેવી સત્તા ભોગવે છે.

---

૫૬૩ જૈન ધર્મના અનીશ્વરવાદ સંબંધે એક વિચારણીય લેખ શ્રીયુવ નાથુરામ પ્રેમીએ 'જૈનધર્મ અનીશ્વરવાદી હૈ' એ નામનો હિંદીમાં લખેલો 'જૈન જગત'ના ૧૫-૫-૧૯૩૧ના અંકમાં પ્રકટ થયો છે તે વિશેષ વિચારણા અર્થે જોઈ જવાની બલામણુ વિચારકોને કરવામાં આવે છે.

પ્રકરણ ૫ મું

જૈન સંઘવ્યવસ્થા-જૈન સંસ્થાઓ.

સમ્મદંસણવરવડરદ્ધરૂઢગાઢાવગાઢપેઢસ્સ ।
 ધમ્મવરરયણ મંહિય-જામીયરમેહલાગસ્સ ॥
 નિયમૂસિયકળય-સિલ્લાયજ્જુલજલંતચિત્તકૂઢસ્સ ।
 નંદણવળમળહર-સુરભિસીલગંધુધુમાયસ્સ ॥
 જીવદયાસુંદરકેદરુદ્ધરિય મુણિવરમદ્દંન્નસ્સ ।
 હેતસયધાતપગલેતરયણદિત્તોસહિગુહસ્સ ॥
 ધંવરવરજલપગલિય-ઉજ્જરપવિરાયમાણહારસ્સ ।
 સાવળ જળપતરરવંત-મોરનચ્ચંતકુહરસ્સ ॥
 વિળયનયપવરમુણિવરફુરંતવિજ્જુલ્લંતહિહરસ્સ ।
 વિવિહગુળકપ્પરુક્કલગલ્લભરકુલ્લમાલવળસ્સ ।
 નાળવરરયણદિપ્પંતકંત વેરુલિયવિમલચૂલસ્સ ।
 ધંદામિ વિળયપળઓ ધંધ મહામંદરગિરિસ્સ ॥

—દેવવાચક ક્ષમાશ્રમણ નંદીસુત.

—સંઘ સ્વરૂપ મહા મંદરગિરિ (મેરૂ પર્વત)ને વિનયપૂર્વક વંદન કરે
 છું. (કેવો તે સંઘ-મંદરગિરિ છે ?) સમ્યગ્દર્શન એજ શ્રેષ્ઠ વળ બનેલું,
 દૃઢ, સ્થિર ગાઢ અને અવગાઢ એવું તેનું પીઠ છે, ધર્મ એજ તેના ઉત્થા
 શિલાતલોથી શોભનારા અને ચમકનારા ચિત્ર-વિચિત્ર રૂપો (શિખરો) છે;
 સદ્ભાવયુક્ત (સુરભિ) શીઘ્ર એજ, તેનું સુચંધથી મહેકવું નંદનવન છે;
 જીવદયા સ્વરૂપી તેની સુંદર કંદરાઓ છે અને તે ઉત્સાહપૂર્ણ એવા મુનિવર
 સ્વરૂપી મૃગેન્દ્રોથી ભરાયેલી છે; કુતકનો ઉચ્છેદ કરનાર એવા સેંકડો હેતુઓ
 એજ તેના ધાતુ છે; સમ્યગ્દર્શન એજ તેમાં રત્નો છે; લખિંધરો એજ ઐ-
 વધીઓવાળી ગુફાઓ છે; સંવર સ્વરૂપી શ્રેષ્ઠ જલનો વહેતો અખંડ પ્રવાહ
 એજ તેનો શોભાયમાન હાર છે; આવકાળ એજ પ્રચુર શબ્દ કરનાર મોર
 હોઈ તેમનાથી તેની ખાણો ગાજી રહી છે; વિનયથી વિનમ્ર એવા પ્રવર
 મુનિવરો એજ સ્વરૂપમાન વિનયીઓથી ચમકતાં એવાં તેનાં શિખરો છે.

વિવિધ પ્રકારના સદ્ગુણો એજ રૂપો અને પુષ્પોથી લયેલાં કદપત્રોનાં તેનાં વનો છે; અને જ્ઞાન એજ શ્રેષ્ઠ રત્નોથી દેદીપ્યમાન અને કમનીય એવી વૈદ્યથી બનેલી તેની વિભવ ચૂષિકા છે.

૧૧૦૨ સંઘસંસ્થા—ભગવાન મહાવીર વર્ણ્યાંધનને ઉઝાડી ત્યાગના સિદ્ધાંત પર પોતાની સંસ્થાના મુખ્ય બે વર્ગ પાડ્યા. એક ઘરબાર અને કુટુંબકબીલા વિનાનો ફરતો અનગાર વર્ગ અને બીજો કુટુંબ કબીલામાં રાચનાર સ્થાનબદ્ધ અગારી વર્ગ. પહેલો વર્ગ પૂર્ણ ત્યાગી. એમાં સ્ત્રી અને પુરૂષો બન્ને આવે અને તે સાધુ સાધ્વી કહેવાય. બીજો વર્ગ પૂર્ણ ત્યાગનો ઉમેદવાર, એમાં પણ સ્ત્રી અને પુરૂષો બન્ને આવે તે શ્રાવક શ્રાવિકા કહેવાય. આ રીતે ચતુર્વિધ સંઘ—વ્યવસ્થા અથવા બ્રાહ્મણ પંથના પ્રાચીન શબ્દનો નવેસર ઉપયોગ કરી ચતુર્વિધ વર્ણુ—વ્યવસ્થા શરૂ થઈ. સાધુ સંઘની વ્યવસ્થા સાધુઓ કરે; એના નિયમો એ સંઘમાં અત્યારે પણ છે, અને શાસ્ત્રમાં પણ બહુ સુંદર અને વ્યવસ્થિત રીતે મૂકાયલા છે. સાધુ-ઉપર શ્રાવક સંઘનો, અને શ્રાવક સંઘના પર સાધુસંઘનો અંકુશ છે. પરસ્પરના સહકારથી એ બંને સંઘો એકંદર હિતકાર્ય કરતા આવ્યા છે.

૧૧૦૩, અમણસંઘ—સાધુસંસ્થા—આ સંસ્થા શ્રી મહાવીર ભગવાનના કરેલા વ્યવસ્થિત બંધારણથી આજસુધી ટકી રહી છે. પણ એ સંસ્થા તો એથીયે જૂની છે. ભગવતી જેવા આગમોમાં અને બીજા જૂના ગ્રંથોમાં પાર્શ્વપત્ન્ય એટલે પાર્શ્વનાથના શિષ્યોની વાતો આવે છે. કેટલાક ભગવાન મહાવીર પાસે જતાં ખચકાય છે, કેટલાક પ્રશ્નો કરે છે અને છેવટે એ પરંપરા તેમની શિષ્ય પરંપરામાં સમાઈ જાય છે. એકંદરે પાછો ભગવાનનો સાધુસંઘ નવે રૂપેજ ઉભો થાય છે અને એક સંસ્થામાં ગોઠવાય છે. સાધુના આચારના, અરરપરસના વ્યવહારના અને કર્તવ્યોના નિયમો આગમોમાં જેવામાં આવે છે તે ઉપરાંત તે નિયમોના કડક પાલનનો જો બંધ થાય તો તે માટેનાં પ્રાયશ્ચિત્ત દંડરૂપે ફરમાવવામાં આવેલ છે. (વિશેષ વિસ્તાર માટે જુઓ.

મુનિ કદ્યાણુવિજ્ઞયનો લેખ ‘શ્રી શ્રમણ્યુ-સંઘકી શાસન-પદ્ધતિ કા ઇતિહાસ’-‘આત્માનંદ’ના મે અને જુન ૧૯૩૧ ના અંક). આ સર્વ રાજતંત્ર જેવી વ્યવસ્થા જેતાં તે બંધારણ બાંધનારની દીર્ઘદષ્ટિ અને ચતુરાઈ વિશે અતિ આદર ઉત્પન્ન થાય છે. શ્રી વીરપ્રભુના સમયમાં ચૌદ હજાર ભિક્ષુ અને છત્રીશ હજાર ભિક્ષુણી વિદ્યમાન હોવાનું કથન છે. તેમના નિર્વાણ પછી તે સંસ્થામાં કેટલો ઘટાડો કે વધારો થયો તેની ચોક્કસ વિગત મળતી નથી છતાં એમ લાગે છે કે ભગવાન પછીની અમુક સદીઓ સુધી ઘટાડો તો નહીં પણ વધારો થયો હશે.

૧૧૦૪. સાધુસંસ્થામાં સ્ત્રીઓને રથાન કાંઈ ભગવાન મહાવીરે જ પહેલાં નથી આપ્યું. તેમના પહેલાં એ ભિક્ષુણીઓ જૈન સાધુ-સંઘમાં હતી અને બીજા પરિવ્રાજક પંચોમાં પણ સ્ત્રીઓ હતી, છતાં એટલું તો ખરું જ કે મહાવીર પ્રભુએ પોતાના સાધુસંઘમાં સ્ત્રીઓને ખૂબ અવકાશ આપ્યો, અને એની વ્યવસ્થા વધારે મજબૂત કરી. એનું પરિણામ બૌદ્ધ સાધુસંઘ ઉપર પણ થયું. બુદ્ધ ભગવાન સાધુ-સંઘમાં સ્ત્રીઓને રથાન આપવા ઈચ્છતા ન હતા, છતાં પણ તેમને છેવટે આપવું પડ્યું.

૧૧૦૫. કોઈપણ સંસ્થામાં વિકૃતિઓ પ્રવેશે છે, પાછી તેને દૂર કરવાના પ્રયત્નો થતાં સંસ્કૃતિ આવે છે અને એમ અવારનવાર થયાં કરે છે. આ સાધુસંસ્થામાં પણ એમ થયું. મૂળ એક છતાં પછી દિગંબર અને શ્વેતાંબર એમ બે ભેદમાં-નવસ્થા કે વચ્ચેસહિત રહેલું એ ભેદના કારણે વહેંચાઈ. તે દરેકમાં જુદા જુદા નાનામોટા ફાંટા-ગચ્છો થતા ચાલ્યા. જૈનસમાજ વધતો ગયો—નવી નવી ભાતના લોકો દાખલ થતા ગયા, તેમ તેમ આ સંસ્થા પણ ફાલતી ગઈ. એ સંસ્થામાં જેમ અસાધારણ ત્યાગી અને અભ્યાસી થયા છે, તેમ હમેશાં ઓછો વત્તો શિથિલાચારીનો વર્ગ પણ થતો આવ્યો છે. પાંચસ્થા, કુસીલ, જહાગંદ વગેરેનાં જે અતિ જૂનાં વર્ણુનો છે તે શિથિલાચારનો પુરાવો છે. ક્યારેક એકરૂપમાં તો ક્યારેક બીજાકરૂપમાં પણ હમેશાં આચારવિચારમાં મોઢો

અને ધ્યેયશૂન્ય શિથિલ વર્ગ પણ સાધુસંસ્થામાં થતોજ આવ્યો છે. જ્યારે જ્યારે શિથિલતા વધી ત્યારે ત્યારે વળી કોઈ તેજસ્વી આત્માએ પોતાના જીવનદારા એમાં સુધારો પણ કર્યો છે. ચૈલવાસીઓ થયા અને તેમનું સ્થાન ગયું પણ ખરૂં. વળી જતીઓ જોરમાં આવ્યા અને તેઓ આજે નામશેષ જેવા છે. [સ્વેં સાધુસમાજમાં અમુક સમૂહો અમુક ગચ્છથી ઝોળખાયા. આ ગચ્છની સંખ્યા ૮૪ કહેવાય છે (તેનાં નામ માટે જુઓ જૈન સા. સં. ખંડ ૩ અંક ૧ પૃ. ૩૦ થી ૩૪) તેમાં કેટલાક સ્થાપનાના સ્થળ પરથી, કેટલાક સ્થાપકના ગુણ પરથી યા નામ પરથી એમ વિધવિધ રીતિએ સ્થપાયા. હાલ મુખ્યત્વે સ્વેં મૂર્તિપૂજકમાં તપાગચ્છ, ખરતરગચ્છ, અને અમ્બલ-ગચ્છ વિદ્યમાન છે. તે દરેકનું પરિણામ અતુકમે ગૂજરાતમાં, મારવાડમાં અને કચ્છમાં સવિશેષ છે. આ સર્વ પરિવર્તનોનો મોટો ઇતિહાસ થાય તેમ છે.]

૧૧૦૬ સાધુઓની રહેણીકરણીમાં પણ ફેરફાર થતો ગયો. જંગલો, ટેકરીઓ, શહેરની બહારના ભાગોમાંથી સાધુગણ લોક-વસતિમાં આવતો ગયો. આથી લોકસંસર્ગમાંથી નિપજતા કેટલાક દોષો આવ્યા, સાથે તે સંસ્થાએ લોકોમાં કેટલાક ખાસ ગુણો પણ દાખલ કર્યા. એકવારના ધરોધર માંસભોજ અને મલ પીતી જન-સમાજમાં જે માંસ અને મલ તરફની અરૂચિ અથવા તેના સેવનમાં અધર્મભ્રુદ્ધિ ઉત્પન્ન થઈ છે, તેનું શ્રેય કાંઈ સાધુસંસ્થાને ભાગે ઓછું નથી. લોકમાન્ય તિલકે કહેલું કે ‘ગૂજરાતની જનપ્રકૃતિની અહિંસા એ જૈનધર્મને આભારી છે’ અને આપણે જાણ્યું જોઈએ કે જૈનધર્મ એ સાધુ-સંસ્થાને આભારી છે. તે સંસ્થાનું અહોનિશ એક કામ તો ચાલ્યાજ કરતું કે તેઓ જ્યાં જાય ત્યાં સાત વ્યસન (લુત, માંસ, સુરા, વેશ્યા, શિકાર, ચોરી, પરદારસેવા)ના ત્યાગનો શુદ્ધથી અને જીવનથી પદાર્થપાઠ શીખવે. માંસનો તિરસ્કાર, ફાંફાની ધૃણા અને વ્યભિચારની અપ્રતિષ્ઠા તેમજ અહમ્યાનું બહુ-

માન:-આટલું વાતાવરણ લોકમાનસમાં ઉતારવામાં જૈન સાધુસંસ્થાનો અસાધારણ ફાળો છે. જૈન પરંપરાએ અને બૌદ્ધ પરંપરાએ-એ બે શ્રમણ-સંસ્થાએ પેદા કરેલ અહિંસાનું વાતાવરણ મહાત્માજીને પ્રાપ્ત થયું ન હોત તો તેમનો અહિંસાનો આ પ્રયોગ શરૂ થાત કે નહિ, અને શરૂ થાત તો કેટલી હદ સુધી સફળ નિવડત એ એક વિચારણીય પ્રશ્ન છે. સાત વ્યસન છોડવવાનું કામ અવિચ્છિન્નપણે સાધુસંસ્થા ચલાવે જતી, એની અસર ઝનુની અને હિંસા પ્રવૃત્તિના આગંતુક મુસલમાનો પર પણ થયેલી છે, અને તે બાબતનો જાણીતો દાખલો હીરવિજયસૂરિ, જિનચંદ્રસૂરિ આદિ જૈન સાધુઓના ઉપદેશના પરિણામે અકબર જહાંગીર આદિનાં ફરમાનો છે એટલુંજ નહિ પણ અત્યાર સુધી જોષ્યું તો ધણું અહિંસાનાં કાર્યોમાં હિંદુઓ સાથે અને જૈનો સાથે મુસલમાનો પણ ઉભા રહે છે. કેટલાંક મુસલમાની રાજ્યો અત્યારે પણ એવાં છે કે જ્યાં દયાની-ભૂતદયાની લાગણી બહુજ સુંદર છે.

૧૧૦૭ જૈન સાધુઓએ માત્ર પોતાના વસતિસ્થાનમાંજ રહીને નહિ પરંતુ તેની બહાર જઈને અનેક કાર્યો કર્યા છે. ખરા પરાક્રમી અને શક્તિશાળી તો રાજસભાઓમાં પહોંચ્યા છે, રાજમહેલોમાં ગયા છે, મોટા મોટા સેનાધિપતિ અને ખીજા અમલદારોને ઘેર તથા લશ્કરોની છાવણીઓમાં ગયા છે, અને સેંકડો સાધુઓ વ્યસન-શ્રસ્ત લોકોની વચ્ચે પહોંચ્યા છે, અને એમણે એમ કરીનેજ પોતાનો ધર્મ વિસ્તાર્યો છે. આવી હજારો વર્ષની મહત્વની અને શક્તિસંપન્ન સાધુસંસ્થાને પોતાનું અસ્તિત્વ ટકાવી રાખવા ખાતર અને લોકોમાં માનભરે રહેવા ખાતર પણ આજની ચાલુ પ્રવૃત્તિમાં પોતાનો વિશેષ ઉપયોગ વિચાર્યોજ છુટકો છે, પોતાના ધર્મનું વામનરૂપ બદલી તેમણે બાપકરૂપ કરવુંજ જોઈએ; નહિતો એ વામનપણું પણ મરણને શરણુ છે. ૫૬૪

૫૬૪ પંડિતવચં 'સુખલાલનું' વ્યાખ્યાન 'સાધુસંસ્થા અને ધર્મસંસ્થા'-
પર્યુષણ પર્વનાં વ્યાખ્યાનો સં. ૧૯૮૭.

૧૧૦૮ શ્વેતાંબર સાધુઓનાં ચિન્હ 'રજ્જેહરણુ', 'મુખવસ્ત્રિકા', 'લોચ' આદિ છે. તેમનો વેષ 'ચોલપટ્ટ', ઝોલવાનું વસ્ત્ર, કંબલ આદિ છે. જુઓ—સ્થાવાદમંજરી, પ્રવચનસારોદ્ધાર ૬૦ અને ૬૧ દ્વાર. [આ વસ્ત્રો સફેદજ હોય છે તે તેથી આખો સંપ્રદાય શ્વેતાંબર કહેવાય છે. કેટલાક સાધુઓ પીળાં પહેરે છે તે રીવાજ અમૂર્તિપૂજક શ્વેતાંબર સાધુઓથી ભિન્ન ઓળખાવા માટે વિક્રમ અદારમી સદીના સ્વતંત્રવિજય પંન્યાસ કે તેમના શિષ્યથી પડેલો લાગે છે.] તેમનો આચાર પાંચ સમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિ કે જે આઠ 'પ્રવચનમાતા' ગણાય છે તે છે. અર્હિસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય, અને અપરિગ્રહ એ પાંચ મહાવ્રતવાળા ક્રોધાદિનો વિજય કરનાર દાન-તેંદ્રિય નિર્ગ્રંથ ગુરૂ બને છે. તેઓ હમેશ આહાર માધુકરી વૃત્તિથી લેછે. તેઓ વસ્ત્ર અને પાત્ર રાખે છે તે સંયમના નિર્વાહ અર્થેજ છે. તેમને વંદન કરવામાં આવતાં 'ધર્મલાભ' એમ બોલે છે. દિગંબર સાધુઓ તદ્દન નખાવરથામાં રહે છે, મોરની કે એવી પીછી ચિન્હ તરીકે રાખે છે. ૫૬૫ આજના જમાનામાં નગ્નપણે વિચરવું મહા-

૫૬૫ આ પારામાંના પારિભાષિક શબ્દનો અર્થ સમજાવે:—રજ્જેહરણુ એટલે રજનું હરણુ કરનાર. પૃથ્વીની રજ, જીવજંતુ આદિ દૂર કરવા માટે કપડાથી વીંટેલી લાકડાની દાંડીને છેડે જનનો ગુચ્છા રાખેલ હોય છે તેવું ઉપકરણ. તેને 'ઝોલો' (ગુચ્છા) પણ કહેવામાં આવે છે. આલોક સામાયિક આદિ ક્રિયામાં કપડાથી વીંટયા વગરની દાંડીવાળો જનનો ગુચ્છા રાખે છે તેને 'અરવળો' કહેવામાં આવે છે. મુખવસ્ત્રિકા-મુખપોતિકા એટલે મુખે રાખવાનું નાનું કપડું—તેને 'મુહપત્તી' પ્રાકૃતમાં કહેવામાં આવે છે. તેનો ઉપયોગ ઉપદેશ દેતાં કે બોલતાં મોઢા આગળ રાખવામાં કરવામાં આવે છે. અમૂર્તિપૂજક સાધુઓ તો કાન સાથે દોરાથી બાંધી મોઢા ઉપર સ્થાયી રાખે છે. 'ચોલ-પટ્ટ-ચોલપટ્ટો'—કટિવસ્ત્ર—કેડે વીંટવાનું હુંડું વસ્ત્ર. કંબલ એ જનનું ઝોલ-વાનું વસ્ત્ર છે, કે જે ન ઝોલવાનું હોય ત્યારે ખલે રાખવામાં આવે છે. સમિતિ એટલે સમતોલપણે જેમાં ગતિ કરાય છે તેવી વિવેકપૂર્વક પ્રવૃત્તિ, ઇર્થ એટલે જવામાં—ગાલવામાં, આપા એટલે બોલવામાં, એવણુ એટલે આહાર-

કઈન હોઈ તેવા સાધુઓ કવચિતજ નેવામાં આવે છે. તે નગ્ન સાધુઓ-ક્ષપણકો દિને દિને ઉગ્ર વિહાર અને ક્રિયાની વિકટતાથી તેમજ જંગલો કપાઈ જવાથી અવિશ્વાસન થતા ગયા પણ તેને બદલે શિથિલાચારી 'ભટ્ટારકો' થયા. તેમના રક્ત વેશને લઇને તેમને 'રક્તાંબરો'ને અગાઉ કહેવામાં આવતા. તે ભટ્ટારકોએ પોતાની ગાદીઓ જમાવી અને તેવી ઈડરમાં હતી અને તે હજુ પણ વિશ્વાસન છે. તેમના ઉપદેશને લીધે ગૂંજરાતમાં દિગંબરોની વસ્તી છે પણ તે શ્વેતાંબરોની અપેક્ષાએ અતિ અદ્ય છે. શ્વેતાંબર સાધુઓમાં પણ હીરવિજયસુરિ પછીની તેમની ત્રણ ચાર પેઢી પછી થયેલ પટધરો 'શ્રીપૂજ્ય' કહેવાયા ને તેમણે પણ જુદે જુદે સ્થળે ગાદીઓ સ્થાપી.

૧૧૦૯ જ્ઞાનસંસ્થા—'બ્રહ્મણ અને શ્રમણ સંપ્રદાયની ગંગા-ધારાઓ માત્ર ત્રિશાળ જ્ઞાનના પટ ઉપરજ વહેતી આવી છે, અને વહે જાય છે. ભગવાન મહાવીરનું તપ એટલે ખીજું કોઈજ નહિ પણ જ્ઞાનની ઉંડી શોધ. જે શોધ માટે એમણે તન તોડ્યું, રાત દિવસ ન ગણ્યા અને તેમની જે ઉંડી શોધ જાણુવા-સાંભળવા હજારો માણસોની મેદની તેમની સામે ઉભરાતી, તે શોધ એજ જ્ઞાન, અને એના ઉપરજ ભગવાનના પંથનું મંડાણ છે.

૧૧૧૦ ભગવાનના નિર્વાણ પછી, એમના અનુભવ જ્ઞાનો આસ્વાદ લેવા એકત્ર થયેલ, અથવા એકત્ર થનાર, હજારો માણસો એ જ્ઞાન પાછળ પ્રાણ પાથરતા. એ જ્ઞાને શ્રુત અને આગમ નામ ધારણ કર્યું, એમાં ઉમેરો પણ થયો, અને સ્પષ્ટતાઓ પણ થતી ચાલી. જેમ જેમ એ શ્રુત અને આગમના માનસરોવરને કિનારે

પાન કરવામાં, આદાનનિક્ષેપ એટલે કોઈપણ વસ્તુને લેવામાં અને તળવામાં, હત્સર્ગ એટલે મલમૂતનો હત્સર્ગ કરવામાં-સમિતિ રાખવી એમ પાંચ બતની સમિતિ લઈ છે. ગુપ્તિ એટલે રક્ષણ, રોકવું-નિગ્રહ કરવો તે. તે ત્રણ થોડા નામે મન, વચન અને કાયને રોકવા રૂપે ત્રણ પ્રકારની છે.

જિજ્ઞાસુ હંસો વધારે અને વધારે આવતા ગયા, તેમ તેમ એ જ્ઞાનનો મહિમા વધતો ચાલ્યો એ મહિમાની સાથેજ એ જ્ઞાનને મૂર્ત કરનાર એનાં રચૂળ સાધનોનો પણ મહિમા વધતો ચાલ્યો; સીધી રીતે જ્ઞાન સાચવવામાં મદદ કરનાર પુસ્તક પાનાંજ નહિ પણ તેના કામમાં આવનાર તાડપત્ર, લેખણ, શાહીનો પણ જ્ઞાનના જેટલોજ આદર થવા લાગ્યો, એટલુંજ નહિ પણ એ પોથી પાનાંનાં બંધનો, તેને રાખવા મૂકવા અને બાંધવાનાં ઉપકરણો બહુજ સત્કારવા લાગ્યાં. જ્ઞાન આપવા અને મેળવવામાં જેટલું પુણ્ય કાર્ય, તેટલુંજ જ્ઞાનનાં રચૂળ ઉપકરણોને આપવા અને લેવામાં પુણ્યકાર્ય મનાવા લાગ્યું. વળી જ્ઞાનપ્રાપ્તિ માટે અનેક તપો યોગ્યાં. જ્ઞાનતપના ઉત્સવો અને ઉજવણીઓ યોગ્યાં-ઉજવાયાં, તેની અનેક જાતની પૂજાઓ રચાઈ, ગવાઈ અને તેને લીધે એવું વાતાવરણ બની ગયું કે, જૈનનો એકે એક બચ્ચો એમ વગર બણે સમજવા મંડી ગયો કે ‘કરોડો ભવનાં પાપ એકજ પદના કે એક અક્ષરના જ્ઞાનથી બળી શકે છે.’

૧૧૧૧ જ્ઞાન-ભંડારો—જે એકવારના વ્યક્તિગત અને જાતે ઉપાડી શકાય એટલાજ સાધુઓના ખર્ચે અને પીઠે ભંડારો લટકતા તે, બીજાં કારણો ઉપસ્થિત થતાં મોટા બચ્ચા અને ગામ તથા શહેરમાં દસ્મમાન થયા. એક બાજુ શાસ્ત્રસંગ્રહ અને લખાણોનો વધતો જતો મહિમા, અને બીજી બાજુ સંપ્રદાયોની જ્ઞાનવિષેની હરીફાઈઓ—આ બે કારણોને લીધે પહેલાની એકવારની મોઢે ચાલી આવતી—મૌખિક જ્ઞાનસંસ્થા ભંડારરૂપમાં દેખા દેવા લાગી. દરેક ગામ અને શહેરના સંઘને એમ લાગેજ કે અમારે ત્યાં જ્ઞાનભંડાર હોવોજ જોઈએ. પરિણામે આખા દેશમાં જૈન જ્ઞાનસંસ્થા ભંડારરૂપે વ્યવસ્થિત થઈ. સંઘના ભંડારો સાધુના ભંડારો અને વ્યક્તિગત માલિકીના પણ ભંડારો થયા. વ્યક્તિના આખરે સંઘના કબજામાં આવે છે, તેથી જૈન સંપ્રદાયના ભંડારો સંઘની સંપત્તિજ મનાય છે. ભંડારોની સાથેજ મોટો લેખકવર્ગ (લેખીઆનો વર્ગ) ઉભો થયો,

લેખનકળા વિકાસ પામી અને અભ્યાસી વર્ગ પણ ભારે વધ્યો. છાપાની કળા અહીં આવી ન હતી, ત્યારે પણ કોઈ એક નવો અંશ રચાયો કે તરતજ તેની સેંકડો નકલો થઈ જતી અને દેશના બધે ખૂણે વિદ્વાનોમાં વહેંચાઈ જતી. આ રીતે જૈનસંપ્રદાયમાં જ્ઞાન-સંસ્થાની ગંગા અવિચ્છિન્નપણે વહેતી આવી છે. બ્યાપાર અને અર્થાગ્રીય શ્રાવકોએ માત્ર પૈસાનો સંગ્રહ નથી કર્યો કિન્તુ એમણે જ્ઞાનસંગ્રહ કરવામાં પણ જરાયે પાછી પાની નથી કરી. દક્ષિણ, પૂર્વ અને ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાં એવા અનેક મોટા મોટા જૈનભંડારો છે, તે અત્ર અપ્રસ્તુત છે પણ ગૂજરાતમાં-કચ્છ, કાઠિયાવાડ અને ગૂજરાતના નાના મોટા દરેક જાણીતા શહેરોમાં એક કે વધારે જૈનભંડાર હોય છેજ. કેટલાંક શહેરો તો જૈનભંડારોને લીધેજ જાણીતાં છે. પાટણ, અંબાત, લીંબડી, કેડાણ, વગેરેનું નામ સાંભળતાંજ વિદ્વાનોના મનમાં બીજી વસ્તુ પહેલાં ભંડારોજ આવે છે. આવા સેંકડો ભંડારો ગૂજરાતે સાચવ્યા છે અને તેમાં લાખો વિવિધ પુસ્તકો સચવાયેલાં છે.

૧૧૧૨ જૈનભંડારો એ કાંઈ માત્ર જૈન પુસ્તકોનાજ સંગ્રહ-સ્થાનો નથી. એના સ્થાપકો અને રક્ષકોએ દરેક વિષય તેમજ દરેક સંપ્રદાયનાં પુસ્તકો સંગ્રહવાના પ્રશ્નસનીય પ્રયત્ન કર્યો છે. આજે કેટલાંક એવાં બહુ જૂનાં અને મહત્ત્વનાં બૌદ્ધ તેમજ ખ્રિસ્તી સંપ્રદાયનાં પુસ્તકો જૈનભંડારોમાં મળી આવે છે, જે બીજે ક્યાંય લબ્ય નથી. પુસ્તકો માત્ર કાગળ ઉપરજ લખાયેલા નહિ પણ તાડપત્રનાં પણ હજારો પુસ્તકો અને તેના આખે આખા ભંડારો સાચવી રાખવાનું પુણ્યકર્મ ગૂજરાતના જૈનોએ કર્યું છે.

૧૧૧૩ વંદા, ઉપર અને ઉંદરો તેમજ બેબ, શરદી અને બીજાં કુદરતી વિદ્યો જ નહિ, પણ ધર્મોધ મલનો સુદ્ધાંએ આ ભંડારો ઉપર પોતાનો નાશકારક પંજો ફેરવ્યો. હજારો ગ્રંથો તદ્દન

નાશ પામ્યા, હજારો ખવાઈ ગયા, હજારો રક્ષકો અને બીજાઓની બેપરવાદથી નષ્ટ બ્રષ્ટ થઈ ગયા, છતાં જ્ઞાનતરંગની જીવતી જૈન-ભક્તિને પરિણામે આજે પણ એ ભંડારો એટલા બધા છે, અને તેમાં એટલું બધું વિવિધ તેમજ જૂનું સાહિત્ય છે કે તેનો અભ્યાસ કરવા માટે સેંકડો વિદ્વાનો પણ ઓછા જ છે. પરદેશના અને આ દેશના (પીટર્સન, ભંડારકર આદિ) કોડીબંધ શોધકો અને વિદ્વાનોએ આ ભંડારોની પાછળ વર્ષો ગાળ્યાં છે, અને એમાંની વસ્તુ તથા એનો પ્રાચીન રક્ષાપ્રબંધ જોઈ તેઓ ચકિત થયા છે. વર્ષો થયાં કોડીબંધ છાપખાનાંઓને જૈનભંડારો પૂરતો ખોરાક આપી રહ્યા છે, અને હજી પણ વર્ષો સુધી તેથી વધારે ખોરાક પૂરો પાડશે.

૧૧૧૪ બ્રાહ્મણ સંપ્રદાયના અને જૈન સંપ્રદાયના ભંડારો વચ્ચે એક ફેર છે, અને તે એ કે બ્રાહ્મણના ભંડારો વ્યક્તિની માલિકીના હોય છે, જ્યારે જૈનભંડારો બહુધા સંઘની માલિકીના જ હોય છે. બ્રાહ્મણો આસો મહિનામાંજ પુસ્તકોમાંથી ચોમાસાનો ભેજ ઉડાડવા અને પુસ્તકોની સારસંભાળ લેવા, તથા દિવસનું એક સરસ્વતીશયન નામનું પર્વ ઉજવે છે, જ્યારે જૈનો કાર્તિક શુદ્ધિ પંચમીને જ્ઞાનપંચમી કહી તે વખતે પુસ્તકો અને ભંડારોને પૂજે છે અને એ નિમિત્તે ચોમાસામાંથી સંભવતો બગાડ ભંડારોમાંથી દૂર કરે છે. આ રીતે મૌખિક જ્ઞાનસંસ્થા ધીમે ધીમે 'મૂર્તરૂપે' ભંડારોમાં પરિણમી; એથી પુસ્તકાલય (લાયબ્રેરી)ની પ્રથા આ દેશ માટે નવી નથી. તેનાં નામ જ્ઞાનકોશ, ચિત્કોશ, સરસ્વતીકોશ, પુસ્તકભાંડારાર આદિ વિધવિધ પણ એકજ અર્થનાં હતાં; તેણે હવે પુસ્તકાલયો, લાયબ્રેરીઓ, જ્ઞાનમંદિરો, સરસ્વતીમંદિરો એ નામ ધારણ કર્યાં છે.

૧૧૧૫ અત્યારે ભંડારોનો વારસો છતાં જમાનાને પહોંચી વળે તેવો અભ્યાસીવર્ગ ઉભો થયો નથી. પ્રાચીન અને મધ્યકાળમાં જે ભંડારોએ સિદ્ધસેન અને સમંતભદ્ર, હરિભદ્ર અને અકલંક,

હિંમચંદ્ર અને યશોવિજયને જન્માબ્યા, તેજ ભંડારો અને તેથીયે મોટા ભંડારો વધારે સગવડ સાથે આજે હોવા છતાં, અત્યારે વિશિષ્ટ અભ્યાસીને નામે મીઠું છે. ખાસ કરી ત્યાગીવર્ગ પોતાની જવાબદારી આ માટેની સમજે, અને જે જ્ઞાનની સ્થૂળ પૂજા થઈ રહી છે તે હવે અભ્યાસનું રૂપ ધારણ કરે તો ગૃહસ્થો પણ એ દિશામાં પ્રેરાય અને આપણો વારસો બધે સુવાસ ફેલાવે. બીજું જે અત્યારે કેટલાક ખંડ-ભંડારો છે, એકજ ગામ કે શહેરમાં અનેક ભંડારો છે, એકજ સ્થળે એકજ વિષયનાં અનેક પુસ્તકો છતાં, પાછાં વળી તેનાં અનેક પુસ્તકો લખાયેજ જવાય છે, અથવા સંપર્કેજ જવાય છે, તે બધાનો ઉપયોગની દૃષ્ટિએ વિચાર કરી એક કેંદ્રસ્થ (central) ભંડાર તે તે સ્થાને બનવો જોઈએ. અને દરેક ગામ કે શહેરના કેંદ્રસ્થ ભંડાર ઉપરથી, એક મહાન સરસ્વતી-મંદિર ઉભું થવું જોઈએ, કે જ્યાં કોઈ પણ દેશ-પરદેશનો વિદ્વાન આવી અભ્યાસ કરી શકે, અને તે તરફ આવવા લલચાય. લંડન કે બર્લિનની લાયબ્રેરીનું ગૌરવ એ મુખ્ય સરસ્વતીમંદિરને મળે અને તેની અંદર અનેક ભતની ઉપયોગી કાર્યશાખાઓ ચાલે, જેના દ્વારા જાણેલ અજાણ-સમગ્ર જનતામાં એ જ્ઞાનચંગાના ઢાંટા અને પ્રવાહો પહોંચે. ' આ સાથે પ્રદર્શન (museum)—અભયબધર જેવું સ્થાપી રખાય કે જેમાં વિધવિધ પ્રાચીનકળાઓના નમુના-ચિત્રો, નકશા, પુઠા પાટલી વગેરે વસ્તુઓ મૂકવામાં આવે, તો પૂર્વના જૈનોનો કલાપ્રત્યેનો પ્રેમ પારખી શકાય અને તેમાંથી સુંદર તત્ત્વોનું અનુકરણ પણ કરી શકાય.

૧૧૧૬ પર્વો—ધાર્મિક પર્વોની ઉત્પત્તિમાં ભક્તિ અને આનંદ એ બે કારણો અપરહે છે; તેથી તેને ભોકાત્તર પર્વો કહીએ. લૌકિક પર્વો ભય લાલચ અને અદ્યક્ષતતાની ભાવનાથી જન્મ્યા છે. જૈન પર્વો સૌ ધર્મનાં તહેવારો કરતાં જુદાં એ રીતે પડે છે કે જૈનોનું નાનું કે મોટું પર્વ એકે નથી કે જેમાં અર્થ અને કામની ભાવના હોય

અથવા તો ભય, લાલચ અને વિરમયની ભાવના હોય, કે એમાં પાછળથી સેળસેળ થયેલી એવી ભાવનાનું શાસ્ત્રથી સમર્થન કરવામાં આવતું હોય. દરેક તીર્થંકરના અવન, જન્મ, દીક્ષા, કેવલજ્ઞાન અને નિર્વોણ એ પાંચના દિવસ ‘કલ્યાણુક’ દિન કહેવાય છે. પર્વ પાળવામાં નિમિત્ત તીર્થંકરોના કોઈપણ કલ્યાણુકનું હોય અગર ખીજું કાંઈ હોય પણ એ નિમિત્તે ચાલતા પર્વ કે તહેવારનો ઉદ્દેશ માત્ર જ્ઞાન અને આરિત્રની શુદ્ધિ તેમજ પુષ્ટિ કરવાનોજ રાખવામાં આવેલો છે. જ્ઞાનનું એક ખાસ પર્વ-જ્ઞાન પંચમી (કાં. શુ. ૫)નો ઉદ્દેશ અગાઉ થઈ ગયો છે.

૧૧૧૭ આપણા ધર્મનિષ્ઠ પૂર્વજોએ પ્રજાની ધાર્મિક પિપાસાને શમાવવા અને આત્મજાગૃતિને તાજી રાખવા વર્ષની એક આખી ઋતુનેજ ચોજેલી છે. ગ્રામીન સમયમાં આપણા દેશનો વેપાર રથળ અને જળ વાટે હતો. ચોમાસાની ઋતુમાં આ બંને માર્ગો લગભગ બંધ જેવા રહેતા. વણજારાઓ કે જેઓ પોઠો ઉપર કરીયાણાં વગેરે માલ લાદીને દેશના ચારે ખૂણે—નગર અને ગામે ગામે ફરતા તેઓ આ ઋતુમાં પ્રવાસ ન કરી શકતા, વહાણવટીઓથી સમુદ્રપ્રયાણ થતું નહિ, ક્ષત્રિયો પણ આ ઋતુમાં ભાગ્યેજ લડવા જતા. એકંદરે આ નિવૃત્તિનો કાળ હતો તેથી બ્રાહ્મણ અને શ્રમણની ધાર્મિક પ્રવૃત્તિને ચોખ્ખા આ ઋતુ હોઈ પોતપોતાના ઉપદેશકોને સ્થિર રહેવાના નિયમો ધર્મપ્રવર્તકોએ કર્યા છે. વેદધર્મી સન્યાસીઓ દેવ-શયની એકાદશીથી દેવ ઉઠી એકાદશી સુધી સ્થિર રહે છે; બૌદ્ધ શ્રમણો આષાઠી પૂર્ણિમાથી આશ્વિન પૂર્ણિમા સુધી અથવા શ્રાવણી પૂર્ણિમાથી કાર્તિકી પૂર્ણિમા સુધી નિમગ્ન રહે છે અને જૈન શ્રમણોનો આષાઠી પૂર્ણિમાથી કાર્તિકી પૂર્ણિમા સુધીનો સ્થિરવાસ તો જાણીતો છે. આ સ્થિરવાસનું જૈન નામ ‘પર્યુષણ કલ્પ’ છે. બૌદ્ધ નામ ‘વસ્સ કે વસ્સાવાસો’ (વર્ષો, કે વર્ષાવાસ) છે. આ રીતે બ્રાહ્મણ અને શ્રમણ એ બંને શાખાઓનાં આ સ્થિરવાસ યા પર્યુષણા .

કલ્પનો ખૂબ મહિમા છે અને તે કાંઈ નવોસવો નથી, પણ ધણા પ્રાચીન સમયથી ચાલ્યો આવે છે. ભગવાન મહાવીર અને બુદ્ધની પૂર્વે એક હજાર વર્ષ પહેલાંથી આ સ્થિરવાસની પદ્ધતિ ચાલી આવે છે એમ તો ઇતિહાસજ્ઞ કહે છે.^{૫૬૬}

૧૧૧૮ સાધુઓ માટે દશ પ્રકારના કલ્પ એટલે આચાર કહ્યા છે તેમાં એક ‘પર્યુષણ’ છે. પરિ એટલે સમસ્તપણે, ઉપણ એટલે વસન-વસતું, એટલે સ્થિરવાસ. આનું દિનમાન ત્રણ જાતનું છે. ઓછામાં ઓછું ૭૦ દિવસ, મધ્યમ ૪ માસ અને વધારેમાં વધારે ૭ માસ. વર્તમાનમાં આ પૈકી મધ્યમ માન એટલે ૪ માસનું પ્રચલિત છે. ઓછામાં ઓછા ૭૦ દિવસનું માને છે તેનો આરંભ ભાદ્રપદ શુદ્ધ પાંચમથી થાય છે. આ પાંચમની પરંપરા બ્રાહ્મણ સંપ્રદાયમાં પણ છે અને જૈનોમાં પણ પહેલાં પાંચમની પરંપરા હતી પણ કાલિકાચાર્યે ચોથની પરંપરા કરી તે અગાઉ (જુઓ પારા ૨૦૨) કહેવાઈ ગયું છે.^{૫૬૭} તે દિન તે સાંવત્સરિક (સંવહરી) પર્વ કહેવાય છે. સાંવત્સરિક પર્વ એટલે ત્યાગી સાધુઓને વર્ષાવાસ નક્કી કરવાનો દિવસ, અને અંતર્મુખ થઈ જીવનમાં ડોકિયું મારી તેમાંથી મેલ ફેંકી દેવાનો અને તેની શુદ્ધિ સાચવવાના નિર્ધારનો દિવસ. સાંવત્સરિક પર્વને કેંદ્રબૃત માની તેની સાથે તેની પહેલાના બીજા સાત દિવસો ગોઠવવામાં આવ્યા છે. અને એ આઠે દિવસ (અષ્ટાનિહક) આગે ‘પણુસણ’ કહેવાય છે. શ્વેતાશ્વરના

૫૬૬ જુઓ બ્રાહ્મણ ધર્મનો ચતિધર્મસંગ્રહ નામનો ગ્રંથ (પૃ. ૯૬-૯૯)માં સ્થિરવાસ સંગ્રહે જુદી જુદી સ્મૃતિઓનાં કથન-પં. બહેચરદાસનું ‘પર્યુષણ કલ્પ’ સંગ્રહી વ્યાખ્યાન-સુવોધાનો ખાસ અંક સ. ૧૯૮૪ની હીવાળી. બૌદ્ધ માટે જુઓ વિનયપિટક નામના મહાવચ્ચ ૧૦, ૧૩૭-૧૬૪-આર્યોના તહેવારનો ઇતિહાસ પૃ. ૨૦૪ અને પૃ. ૨૩૬.

૫૬૭ જુઓ પં. બહેચરદાસનો ‘પર્યુષણ કલ્પ’ નામનું વ્યાખ્યાન-સુવોધાનો ખાસ અંક ૧૯૮૪ની હીવાળી.

મૂર્તિપૂજક ને અમૂર્તિપૂજક બંને ફિરકામાં એ પ્રમાણે માન્ય છે, જ્યારે દિગંબર સંપ્રદાયમાં આદતે બદલે દશ દિવસો મનાય છે અને તેથી તેને ‘દશલક્ષણી પર્વ’ કહેવામાં આવે છે, અને તેનો સમય શ્વેતાંબરનાં પશુસણ પૂરાં થયાં કે બીજા દિવસથીજ શરૂ થાય છે. આ પશુસણ પર્વોમાં એક ધાર્મિક વાતાવરણ ઉત્પન્ન થતાં તેનાં નીચેની બાબતો સર્વત્ર જોવામાં આવે છે. (૧) ધમાલ ઓછી કરીને બને તેટલી નિવૃત્તિ અને દુરસદ મેળવવાનો પ્રયત્ન, (૨) ખાનપાન અને બીજા કટલાક ભોગો ઉપર ઓછો વધતો અંકુશ-ઉપવાસાદિ તપ, (૩) શાસ્ત્રશ્રવણ અને આત્મચિંતનનું વલણ, (૪) તપસવી અને ત્યાગીઓની તેમજ સાધુમિત્રોની ચોગ્ય પ્રતિપત્તિ-ભક્તિ, (૫) જીવોને અભયદાન આપવાનો પ્રયત્ન, (૬) વેરઝેર વિસારી સહુ સાથે સાચી મૈત્રી સાધવાની ભાવના. સાંવત્સરિક પર્વમાં સૌ સાથે ગત વર્ષમાં જે કંઈ દોષાદિ એક બીજા પ્રત્યે થયા હોય તેના માટે ‘મિચ્છામિદુકકુડ’ (‘મિથ્યામે દુષ્કૃત’—માફ તે દુષ્કૃત મિથ્યા થાઓ) એમ કહી ‘ખમાવે છે’—અને ‘ખમે’ છે એટલે ક્ષમાપના માગે છે અને આપે છે. આથી અનેકનાં ઝેરવેર શમી જઈ પુનઃ મૈત્રીભાવ પ્રકટે છે.

૧૧૧૬ તીર્થો—શ્વેતાંબર જૈનો બંગાલમાં સમેતશિખર નામના ગિરિસ્થાનને પોતાના ૨૦ તીર્થકરોની નિર્વાણબૂમિ તરીકે દિગંબરોની પેઠે તીર્થ સ્વીકારે છે, તે ઉપરાંત મેવાડમાં ઉદયપુર પાસે ધુલેવ-કેસરીયાજી છે; વળી સૌરાષ્ટ્રમાંના પાલીતાણુના શત્રુંજયગિરિ, અને જૂનાગઢના ગિરિનાર પર્વત, ગૂજરાતમાં આબૂગિરિ, તારંગગિરિ, શંખેશ્વર, દક્ષિણમાં અંતરીક્ષજી, અક્ષીજી વગેરેને મુખ્ય તીર્થો માને છે ને તેમાં પણ શત્રુંજયને પરમ ઉચ્ચ સ્થાન આપ્યું છે. વળી ગિરિનાર તે નેમિનાથ તીર્થકરની દીક્ષા-જ્ઞાન-નિર્વાણબૂમિ હોવાથી તેનું માહાત્મ્ય પણ પ્રાચીનકાળથી છે. આખર વિમલમંત્રીએ ૧૦૮૮માં અને વસ્તુપાલ અને તેજપાલે સં. ૧૨૮૮માં સુંદર કારી-ગરીના નમુનારૂપ મહાપ્રસાદો બંધાવ્યા ત્યારથી, તારંગાપર કુમાર-

પાલ રાજ્યએ લવ્યમંદિર બંધાવ્યું ત્યારથી તે બંને તીર્થો તરીકે સ્વીકારાયાં છે. આ સિવાય બીજાં તીર્થો સેંકડોની સંખ્યામાં છે.

૧૧૨૦ ‘જ્યાં ધાર્મિક આત્માઓનો કંઈ પણ સંબંધ રહ્યો હોય, અગર જ્યાં કુદરતી સુંદરતા હોય અથવા એ બેમાંથી એકે ન છતાં જ્યાં કોઈ ધનવાને પુષ્કળ નાણું ખરચી હિમારતની, સ્થાપત્યની, મૂર્તિની કે એવી કાંઈ વિશેષતા આણી હોય ત્યાં ધણે ભાગે તીર્થ ઉભાં થઈ જાય છે. ગામ અને શહેરો ઉપરાંત સમુદ્રતટ-નદી-કાંઠો-બીજાં જળાશયો અને નાના મોટા પર્વતો કે જ્યાં એકાંત અને કુદરતી સુંદરતા વિશેષ પ્રાપ્ત થાય છે તેજ મોટે ભાગે તીર્થ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે.

૧૧૨૧ તીર્થોનું બધું તેજ અને મહત્ત્વ મૂર્તિપૂજા ઉપર અવલંબિત છે, મૂર્તિની માન્યતા અને પૂજા આ દેશમાં બહુજાળૂની છે. દેવોની અને પ્રાણીઓની પૂજા પછી, મનુષ્યપૂજાએ ક્યારે સ્થાન લીધું એ ચોક્કસપણે કહેવું કઠણ છે, છતાં ભગવાન મહાવીર અને છુદ્ધના તપસ્વીશ્રવન સાથેજ મનુષ્યપૂજા વિશેષ પ્રતિષ્ઠા પામી અને એ બે મહાન પુરૂષોના સંઘોના પ્રચારકાર્યના વિકાસની સાથે સાથેજ મનુષ્યપૂજા અને મૂર્તિપ્રચાર વિકાસ પામતાં ગયાં. મૂર્તિ-પ્રચારની સાથેજ મૂર્તિનિર્માણકળા અને સ્થાપત્યકળા સંકળાયેલાં છે. આપણા દેશના સ્થાપત્યમાં જે વિશેષતાઓ છે, અને જે મોહકતાઓ છે તે તીર્થસ્થાનો અને મૂર્તિપૂજનેજ મુખ્યપણે આભારી છે. ભોગસ્થાનોમાં સ્થાપત્ય આવ્યું છે ખરું; તેનું મૂળ ધર્મસ્થાનો અને તીર્થસ્થાનોમાં જ છે.

૧૧૨૨ મૂર્તિ—સ્વેતામ્બર આગમોમાં મૂર્તિનો, તેની પૂજનો ઉદ્દેશ સ્પષ્ટ છે. મૂર્તિનું વિધાન ચંદ્રકાન્ત, સૂર્યકાન્ત, આરસપહાણુ આદિ પાષાણુ, પરવાળાં નીલમ આદિ મણિરત્ન, સુવર્ણ રૂપું પીતળ આદિ ધાતુ, ચન્દનાદિ કાષ્ઠ, વેળુ આદિ માટીના દ્રવ્યથી થઈ શકે છે. તેવી

રીતે નિર્માણ કરેલી પ્રતિમાનું પ્રતિષ્ઠાપન થાય છે. તેમાં પ્રાણપ્રતિષ્ઠા વિધિ અનુસાર કરવામાં આવે છે; તેનું ગંધ, માળા, ધૂપ દીપાદિથી અર્ચન થાય છે, તેને વસ્ત્ર અલંકારો આદિથી શ્વેતાંબરો ભૂષિત કરે છે. આ પ્રતિમા રાખવા માટે શુદ્ધ ભૂમિ પર કાષ્ટ પાષાણ આદિનાં ભવનો-મંદિરો કરવામાં આવે છે. તેમાં પ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા થાય છે. તેની પૂજા આદિ માટે પૂજારી રખાય છે ને ત્યાં શ્રાવક શ્રાવિકાઓ આવી નિત્યકર્મ તરીકે જિનપૂજા જીદા જીદા પ્રકારે કરે છે. પ્રતિમાપૂજન સારી રીતે થયાં કરે તે માટે તેના માટે દ્રવ્યની યોજના તે તે ગામનો સંધ કરી લે છે. કેટલાક તેના માટે અनेક જાતનાં દાન કરે છે, દરેકમાં રહેતા 'લંકાર'માં સંધજનો કંઈને કંઈ નાંખ્યા કરે છે.

૧૧૨૩ જ્યાં જીઓ ત્યાં દેવાલયો જૈનોનાં દેખાય છે એજ એક વખતના જૈન સમાજના વિસ્તારનો પુરાવો છે. તેની એક ખાસ સંસ્થા છે કે જેની પાછળ પુણ્ય દ્રવ્ય વપરાય છે, દેવપૂજની સામગ્રી, પૂજારીઓ, વગેરે પાછળ થતાં ખર્ચ અને તે નીભવવા માટેની જૈન સંધે-શ્રાવક સમુદાયે કરેલી વ્યવસ્થામાં હિતરતાં જણાશે કે એ સંસ્થાની પાછળ કેટલીક જગોએ જમીનદારી છે. બીજી પણુ સ્થાવર જંગમ મિલકત છે, અને રોકડ નાણું, સોનું ચાંદી તેમજ ઝવેરાત પણુ છે. ધર-મંદિરો અને તદ્દન ખાનગી માલિકીનાં મંદિરોને જાણુએ મૂકીએ તો પણુ જેના ઉપર નાના મોટા સંધની માલિકી હોય, દેખરેખ હોય એવાં સંધમાલિકીનાં મંદિરોના નાના મોટા લંકારો હોય છે. એનું દ્રવ્ય 'દેવદ્રવ્ય' કહેવાય છે કે જે જૈનને માટે પોતાને માટે વાપરવું એ મહાન પાપ ગણેલું છે. આથી આ દેવદ્રવ્ય એકદુ કરવામાં, તેની સારસંભાળ લેવામાં અને તે ભરખાઇ ન જાય તે માટે ચાંપતા ઇલાજોમાં જૈન સંધ ખૂબ ચાતુરી અને ઇમાનદારી રાખી છે. હિંદુસ્થાનમાંના બીજા કોઇપણ સંપ્રદાયના દેવદ્રવ્યમાં જૈન સંપ્રદાયના દેવદ્રવ્ય જેટલી

તીર્થો સાથે વિદ્યાધામની જરૂર; તીર્થયાત્રા. ૭૮૩

ચોખ્ખવટ તમે બાગ્યેજ જોશો. છતાં એકહથ્થુ રહેતી વ્યવસ્થાના કરનાર પોતાની નરમ સ્થિતિ ચતાં તેમાં પોતાની નજર નાંખી વાપરી નાંખવાના—આધ જવાના દાખલા બનતા જણાય છે. કેટલેક સ્થળે અવ્યવસ્થા અને ગરબડ, ધાલમેલ પણ જોવામાં આવે છે; તો તેવું ન બનતાં તેનો ચોખ્ખો અને ઉપયોગી વહીવટ થાય એમ સમાજ માગે છે.

૧૧૨૪ આખા દિવસમાં જૈનતીર્થ તો એવું એકે નથી કે જ્યાં વિદ્યાધામ હોય, વિદ્યાનોની પરિપક્વ હોય, વિચારકોની ગોષ્ઠી હોય અને એમની ગભીર પ્રાણપૂરક વિદ્યાના આકર્ષણથીજ બકતો અને વિદ્યારસિકો આકર્ષાઈ આવતા હોય. વધારેની આશા તો બાળુએ રહી પણ કેાઈ એક તીર્થમાં એક પણ એવું જૈન વિદ્યાલય નથી, જૈન વિદ્યાપીઠ નથી કે એકાદ પણ એવો સમર્થ વિદ્યાજીવી વિદ્વાન નથી કે જેને લીધે ત્યાં યાત્રીઓ અને જિજ્ઞાસુઓ આકર્ષાઈ આવતા હોય, અને પોતાના વિવિધ પ્રશ્નોનું નિરાકરણ કરતા હોય. તીર્થોની પ્રાકૃતિક જડતા અને નૈસર્ગિક રમણીયતામાં કાંતો તપ અને કાંતો વિદ્યા અને કાંતો બન્ને એતના પૂરે છે જ્યારે આજનાં આપણાં તીર્થોમાં તપ અને વિદ્યાને નામે કાંઈપણ આકર્ષે તેવું નથી. ગામ અને શહેરનાં દેરાસરોમાં પહેલાં ક્યાંક ક્યાંક ધાર્મિકશાળાઓ રહેતી તે પણ જોવામાં નથી આવતી. દરેક તીર્થમાં મોટા મોટા દેરાસરોના ભંડારમાં જ્ઞાનનિભિત્તેનું દ્રવ્ય હોય છે તેનો ઉપયોગ પણ થતો નથી ને તે એકદુર્લભ્ય કંઈ કરે છે. એવા મોટા ભંડારોના વાર્ષિક કે ત્રિવાર્ષિક કાર્યજૂતાંત-અહેવાલ પણ બહાર પડતા નથી. આ દુઃખદ સ્થિતિ છે.

૧૧૨૫ યાત્રા-સંઘો—નજીકનાં કે દૂરનાં તીર્થોની યાત્રાએ નાના મોટા-હજારો અને લાખો માણસોના સંઘો પડે ચાલી જતા. તે લગ્ન જનાર ‘સંઘપતિ’ સંઘની વ્યવસ્થા કરતો, સંઘનાં સ્ત્રી પુરુષો છ ‘રી’ પાળતાં (એટલે એકાહારી, દર્શનધારી, શ્રુત્યનધારી,

અચિત્તપરિહારી, પાદચારી અને બ્રહ્મચારી—એ છ અંત્યર્થી^૧વાળા રહેતા) રસ્તામાં લૂંટારૂના હાથને લીધે ચોડીવાનો લેવામાં આવના, વાટમાં આવતાં ગામોના સંઘ આ યાત્રાસંઘની મહેમાનગીરી કરતા અને તે તે ગામમાં ‘સંઘપતિ’ અનેક દાન-પુણ્ય કરતો, સાથે પૂજનિમિત્તે લાકડા કે ધાતુ કે હાથીદાંત વગેરેનાં દેરાસરો ધાતુ આદિની પ્રતિમા સુલિત લઈ જવામાં આવતાં;—વગેરે યાત્રાના સંઘોનો ઇતિહાસ જુદો છે. ૫૧૮

૧૧૨૬ ત્યાગ, શાંતિ અને વિવેક કેળવવાની પ્રેરણામાંથીજ આપણા તીર્થોની ઉત્પત્તિ છે. ત્યાં જવાનો તથા તેના પાછળ શક્તિ, સંપત્તિ અને સમય ખર્ચવાનો આપણો ઉદ્દેશ, પણ એજ છે. તેમ છતાં તીર્થોસંઘથી ઝઘડા શ્વેતાંબર તથા દિગંબર એ બંને દિરકાઓ વચ્ચે ચાલે એ જૈન ધર્મ અને સાહિત્યને ન સમજવા જેવું છે. આની સીમાંસામાં ઉતરતાં જણાય છે કે દિગંબરોનું આધિપત્ય જે જે સ્થળે (મુખ્યત્વે દક્ષિણમાં) હતું અથવા હજી છે ત્યાં એકે સ્થળે શ્વેતાંબરો મંદિરો કરવા ગયા નથી; જ્યારે દુઃખની વાત એ છે કે દિગંબરો એટલી તટસ્થતા સાચવી શક્યા નથી; ચિટિશ કોટોમાં પોતાના હક્કો તીર્થોમાં છે તે જણાવી તેના ઝઘડા ચાલે છે તેમાં બંનેનાં પુષ્કળ દ્રવ્ય, સમય અને શક્તિની ખરબાદી થાય છે, અને એનો પૂરો ફાયદો આજના રાજતંત્રને મળે છે.

૧૧૨૭ શકો અને જુહોના પછી મુસલમાનો આવ્યા. તેમણે જૈનમૂર્તિ અને મંદિરોપર આક્રમણ કરી તેમનો ભંગ કર્યો. તેમાંથી ખચવા આપણે ફરમાનો પણ મેળવ્યાં અને ક્યાંક ક્યાંક પરાક્રમે પણ કર્યા. આ બધાં આક્રમણો થયા પછી થતા નુકશાનને પુનઃ તે સર્વને જલદી સમરાવી લઈ બને તેટલું દૂર કરી શકતા અને ફરી એવા આઘાતોથી ખચવા કળ અને બળ વાપરતા. જ્યારે આ

૫૧૮ જુઓ વિશેષ માટે ‘તીર્થયાત્રાકે વિશે નિશ્ચલનેવાલે સંવાદા નર્મન’ એ નામનો શ્રી જિનવિજયનો લેખ જે. સા. સં. ૧, ૨ પૃ. ૯૬-૧૦૭.

તીર્થના ઝબડા તથા તીર્થનો સદુપયોગ કરો. ૭૮૫

રાજતંત્રમાં ધાર્મિક સ્વતંત્રતા દેખાતી તમે તેટલી હોય છતાં એવી સ્થિતિ ઉપસ્થિત થાય છે કે તે રાજતંત્ર પોતે પોતાના તરફથી અમાઉના થવન રાજકર્તાઓ જેવું આક્રમણ ન કરે છતાં તમે પોતેજ આપસઆપસમાં ઝબડા કરી પોતાના તીર્થના ભંજક બનો અને તે ઝબડાનો નીકાલ ઠેક પ્રિવિ કાઉન્સિલ સુધી દોડી કરાવો ને ખુવાર થાઓ. આમ કરવું એમાં શ્રુષ્ટતા છે, ધર્મનો દ્રોહ છે અને અધર્મનું પાલન છે. તીર્થરક્ષા નિમિત્તે આપણે તીર્થનો અને તેના ઉદ્દેશનો ધ્વંસ વધારે કર્યો છે ને કરતા જઈએ છીએ તો પરિણામે આપણાં તીર્થો જોખમમાં છે અને તેમાં ભક્તિ અને આર્થિક ઉદ્ધારતા કે જેના પર તીર્થસંસ્થા નભે છે તેનો નાશ થશે. એ રીતે જૈનતીર્થનો આત્મા અહિંસા અને જ્ઞાતિ છે તે ઉડી જતાં પછી રહેલું ખાલી કલેવર પ્રાયઃ નકાસું થશે.

૧૧૨૮ વિશેષમાં તીર્થસંસ્થાદ્વારા ઉપયોગી કાર્ય જરૂર કરી શકીએ. સમાજને વિદ્યા, હુન્નર, ઉદ્યોગ અને ખીજાં તેવાં જ્ઞાનોની જરૂર અનિવાર્ય છે. કોઈ પણ જમાનામાં જૈન તીર્થે નાશદાના કે વિક્રમશિલાના વિદ્યાલયની સુગંધ નથી અનુભવી. અત્યારે તો ખીજે કોઈ પણ સ્થળે નભી શકે તે કરતાં વધારે સહેલાઈથી કેટલાંક તીર્થસ્થાનોમાં વિદ્યાલયો સારી રીતે નભી શકે. આજનો દેશધર્મ એ શીખવે છે કે શ્રુતિ અને મંદિરો માટે માલેફીના હક્કના કલેશ ન કરતાં તે સાર્વજનિક સંસ્થાને સાર્વજનિક તરીકે સાચવો અને તે પ્રત્યે ભક્તિ અને ઉદ્ધારતા છે તો તે દ્વારા વિદ્યા અને કળાથી સમૃદ્ધ બનો.

૧૧૨૯ શ્રાવકસંસ્થા—સંસારી જૈનો ‘શ્રાવકો’ કહેવાય છે. તેનો અર્થ શ્રુ એટલે સાંભળવું—એ ધાતુપરથી (ત્યાગીઓનો ઉપદેશ) સાંભળનાર થાય છે. જૈનો પ્રાચીનકાળથી પ્રસિદ્ધ વેપારીઓ હતાજ. સમુદ્રપ્રયાણ વહાણો વાટે કરી શુભાત્રા જાવા બહિ આદિ દ્વિપોમાં જઈ ત્યાંથી અનેક વસ્તુઓ લઈ આવતા અને સંપત્તિમાં વધારો

કરતા. તેમાં અનેક મોટા મોટા શેડીઆઓ હોઈ શરાફનું કામકાજ કરતા અને જુદે જુદે સ્થલે પેટીઓ રાખતા. હજુ પણ દલાલી, શરાફી, ગાંધી, મોદી, ઝવેરી, મિલમાલેક આદિના અનેક ધંધા તેઓ કરે છે. લોર્ડ કર્ઝન કહી ગયો હતો કે ‘હિંદનું અર્ધું નાણું જૈનોના હાથમાંથી પસાર થાય છે’ એ વસ્તુસ્થિતિ હાલ રહી નથી, છતાં સાહસ અને દીર્ઘદષ્ટિથી વેપાર ખેડનારા જૈનો જેમ દરેક યુગમાં હતા તેમ અલ્પ સંખ્યામાં પણ રજુ છે.

૧૧૩૦ તેમણે જ્ઞાનનો પ્રચાર કરવા માટે પૂર્વે હજારો અને લાખો રૂપિયા ખર્ચી હસ્તલિખિત ગ્રંથો કરાવી સાધુ-મુનિરાજોને વહેરાવી છે, અભ્યાસીઓને તથા મુમુક્ષુઓને દાનમાં આપી છે અને લોકોપયોગી ગ્રંથભંડારોમાં સ્થાપી છે. આજે પણ અનેક ધર્મગ્રંથો વિનામૂલ્યે પ્રસિદ્ધ થઇને પ્રચારમાં મુકાઈ રહ્યા છે અને કેટલાક સ્વસ્થ મૂલ્યથી વેચાઈ રહ્યા છે. એ જ્ઞાનપ્રચાર ઉદારદષ્ટિથી ખર્ચ કરનાર ધનવાન જૈનોની જ્ઞાનપ્રીતિનું ફળ છે. તેમણે સાધુસંસ્થાને પોષી તેમની પાસેથી ધર્મોપદેશનો લાભ લીધો છે, અને તીર્થસંસ્થાને પણ કળાથી શણગારી તેનું સંરક્ષણ અને ઉદ્ધરણ કરેલ છે. પૂર્વના જૈનોનું અનુકરણ કરીને મોટા મોટા શેડીઆ અને શરાફોએ મોટાં મોટાં દાન આપીને પોતાના ઇષ્ટદેવ તીર્થંકરો પ્રત્યે શ્રદ્ધાભાવ પ્રદર્શિત કરવામાં અને દયાધર્મ કરીને સત્કર્મ સંચી લેવામાં કરી પાની કરી નથી. શેઠ હડીસિંહે સં. ૧૯૦૧-૩ માં અમદાવાદમાં જે સુંદર દેવાલય શ્વેતમર્મરનું બંધાવ્યું તે સુપ્રસિદ્ધ છે તેમજ બીજાં અતિ મૂલ્યવાન મકાનો અને દેવાલયો છેલ્લા સૈકામાં બંધાયાં છે તે એ સંધની ધન-શાક્ષિતા અને દાનવૃત્તિનું પ્રમાણ છે. પરંતુ આ સાથે જીણવાવાનું કે જૈનોએ પ્રાચીન સાહિત્ય અને તીર્થોનો વારસો સંભાળ્યો છે-જનળવી રાખ્યો છે, તેથી તે પ્રત્યેની સર્વ ફરજમાંથી તેઓથી મુક્ત થવાનું નથી; પરંતુ તે વારસાનો ઉપયોગ જૈનોએ એવી રીતે કરવો જોઈએ કે જેથી એ વારસો જીવંત રહે અને અનેક મનુષ્યોના આકર્ષણ તથા ઉદ્ધારનું સાધન બને. આ માટેની સૂચનાઓ હવે પછી કરવામાં આવી છે.

૧૧૩૧ અહિંસાના પાલન અને પ્રચારના એક સચોટ પુરાવા તરીકે મુખ્યત્વે આવકો તરફથી ચાલતી પાંજરાપોળની સંસ્થા ચાલી આવી છે. ક્યારથી તે ઉદ્ભવી તે કહી શકાતું નથી, છતાં ગૂજરાત-માં એનો પ્રચાર અને એની પ્રતિષ્ઠા જોતાં તેને વ્યાપક કરવામાં કદાચ કુમારપાલ અને તેના ધર્મશૂર આચાર્ય હેમચંદ્રનો મુખ્ય હાથ હોય એમ માનવાનું મન થઈ જાય છે. આખાયે કચ્છ, કાઠિયાવાડ અને ગૂજરાતનું તેમજ રજપૂતાનાના અમુક ભાગનું કોષ એલું જાણીતું શહેર કે સારી આબાદીવાળો કસ્બો નહિ. મળે કે જ્યાં પાંજરા-પોળ ન હોય. વિદેશી મુસાફરોએ આનાં વર્ણન આપ્યાં છે. આ બધી પાંજરાપોળ મુખ્યપણે પશુઓને અને અંશતઃ પંખીઓને પણ બચાવવાનું અને તેની સારસંભાળ રાખવાનું કામ કરે છે. તેની પાછળ દરવર્ષે જૈનો લગભગ પચાસ લાખ રૂ. ખર્ચતા હશે, ને તેથી લાખેક જીવોની સંભાળ થતી હશે. દેશમાં કેટલેક સ્થળે ગોશાળાઓ પણ છે. આ પાંજરાપોળ ને ગોશાળાની સંસ્થા-એ બધી પશુરક્ષણની પ્રવૃત્તિ અહિંસાપ્રચારક સંઘના પુરુષાર્થનેજ આભારી છે એમ કોઈપણ વિચારક કલ્પા વિના ભાગ્યેજ રહી શકે. આ ઉપરાંત કીડી-આરાની પ્રથા, જળચરોને લોટની ગોળાઓ ખવડાવવાની પ્રથા, શિકારો અને દેવીના ભોગો બંધ કરાવવાની પ્રથા-એ બધું અહિંસાની ભાવનાનું જ પરિણામ છે.

૧૧૩૨ મનુષ્યો પ્રત્યેની ક્યાપર નજર કરતાં ઇતિહાસ જણાવે છે કે પ્રચંડ અને વ્યાપક લાંબા દુકાળોમાં જગદુશા જોવા અનેક સખી ગૃહસ્થોએ પોતાના અન્નભંડારો અને ખજાનોઓ ખુલ્લા મૂક્યા છે. છેલ્લા સો વર્ષના ગાળામાં પણ દુકાળ તેમજ જળની રેલ, અગ્નિ આદિ અનેક કુદરતી આફતો વખતે અનકષ્ટથી પીડાતા માનવો માટે અહિંસાપોષક સંધ તરફથી પુષ્કળ પૈસા આપવામાં આવ્યા છે, અન્ન વહેંચવામાં આવ્યું છે, જોડાડ કપડાં માટે પણ ધણું કરવામાં આવ્યું છે. આપણા દેશમાં અર્ધી કરોડ જેટલા બાવા

ફરીર સાધુઓ પોષાય છે તે આ આતિથ્ય-મનુષ્ય પ્રત્યેની પ્રીતિનું પરિણામ છે-હાલમજ્જનામાં રહેલી દાનધર્મની ભાવનાનું પરિણામ છે. આ દાનધર્મની રીતિ હવે ધણો ફેરફાર માગે છે. તેને વ્યવસ્થિત, સંગઠિત કરીને તેનો લાભ વધુ ઉપયોગી રીતે-વધુમાં વધુ માનવસંખ્યા લઈ શકે અને તેમ થતાં ભવિષ્યમાં તેવા લાભ લેનારની સંખ્યા ઓછીજ થતી જાય એમ કરવાની જરૂર છે. અહિંસા અને અમારિ-નાં તત્ત્વો હાલના સમયમાં કેવી રીતે સાચાં પાળી શકાય તે સંબંધ-માં પં. સુખલાલજીએ ‘અહિંસા અને અમારિ’ પર કરેલ વ્યાખ્યાન પર ધ્યાન ખેંચી અત્ર વિશેષ કહેતાં વિરમવું પડે છે.

૧૧૩૩ તેમની ધાર્મિક ક્રિયા વિષે ટુંકમાં કહેતાં મુખ્યપણે દરેક જવકાર (નમસ્કાર) એટલે પાંચ જાતના મહા ઉત્તમોને નમસ્કાર કરવારૂપ-પાંચ પરમેશ્વી મંત્રનું સ્મરણ કરે છે. ચૂર્તિપૂજકો જિન-પ્રતિમાને વંદન, તેમનું પૂજન અર્ચનાદિ ‘ચૈત્યવંદન-સ્તવનાદિ’થી તેમજ વિશિષ્ટ પૂજા (પૂજાનિમિત્તાંજ કાળો)થી કરે છે, આત્મ-ધ્યાન અને સ્વાધ્યાય માટે સમતાના પોષક એવી ‘સામાયિક’ અને કરેલાં પાપો કે દોષોના પ્રાયશ્ચિત્ત રૂપે ‘પ્રતિક્રમણ’ (કે જે દૈવસિક, રાત્રિક, પાક્ષિક, ચાતુર્માસિક અને સાંવત્સરિક એમ પાંચ પ્રકારનું છે) નામની ક્રિયા તેનાં ખાસ આવશ્યક સૂત્રો બોલી કરે છે, પૌષધ વ્રત કરે છે એટલે-પર્વચતુષ્ટય અર્થાત્ આઠમ, ચૌદશ, પૂર્ણિમા અને અમા-વાચ્યાને દિને આહાર, શરીરસત્કાર એટલે સ્નાનાદિ, અષ્ટાન્ગ અને સાવચ્છ કર્મોના ત્યાગ કરી ધર્મની પ્રુષ્ટિ અર્થે પૌષધસાધામાં ૩૦ સુદુર્ગાના એક અહોરાત્ર સુધી રહેવા રૂપ પૌષધવ્રતમાં રહે છે, તે દરેક માસમાં બે બીજ, પાંચમ, ચૌદશ, -એમ છ દિવસોએ લીલાતરી કે એવો આહાર નથી લેતા. હમેશ સૂર્યાસ્ત પહેલાં બોજનાદિથી પરવારી ‘ચોવિહાર’ કરે છે-ચતુર્વિધ આહાર (અશન, પાન, ખાંચ અને સ્વાચ્છ) ના ત્યાગરૂપી ખાધા લે છે. ચોમાસામાં પર્યુષણનાં આઠ કે દશ દિવસો માત્ર ધર્મ-ક્રિયામાં-ઉપવાસમાં-ઉપવેશ્વરવણમાં ગાળે છે ને છેલ્લા દિને ગતવર્ષમાં

ખીજ સાથે જે કંઈ મન વચન કાયાથી જાણે અજાણે પોતાના દોષ થયા હોય તેને માટે તેને 'ખમાવવા'—માફી માગવા જમ્ય છે અને પોતે પણ 'ખમે છે'—માફી આપે છે—ત્યારે 'મિચ્છામિ દુઃકં' (મિથ્યા મે દુષ્કૃતં) કહીને ક્ષમા માગે છે ને આપે છે. આને 'ખમત-ખામણા' (ક્ષમા-ક્ષમાપના) કહે છે. તે મળીને કે પત્રદ્વારા અપાય છે. તે ઉપરાંત ઘણી જાળતોનાં 'પચ્ચખાણુ' (પ્રત્યાખ્યાન)—અમુક ન કરવાની બાધા—પ્રતિજ્ઞાનાં વ્રત લે છે. કેટલાક જે બાર અણુવ્રત શ્રાવકનાં કહ્યાં છે તે દરેક વ્રતની સીમા નક્કી કરી વ્રતધારી બને છે. પૂર્ણ બ્રહ્મચર્યરૂપ 'ચોથું વ્રત' લેનાર દંપતિઓ પણ નિકળી આવે છે. કેટલાક અમુક 'નિયમ' ધારે છે, કેટલાક સમવ્યસનના ત્યાગનાં વ્રત આદરે છે. આ સર્વ ક્રિયાઓમાં ઉતરતાં ત્યાગ, સંયમ, દેહદમન, વૈરાગ્ય આદિ નિવૃત્તિપ્રધાન ભાવનાજ તરી આવે છે. આવી ક્રિયાઓ ભાવ-પૂર્વક પાળનારાઓ જૈનોમાં છે, તેના કરતાં પરંપરાથી શ્રદ્ધાબળે આચરનાર વિશેષ છે. તો પણ સામાન્ય રીતે જથ્થાશે કે જૈનોમાં ગુન્હાઓનું પ્રમાણ ખીજ કામો કરતાં ઘણું ઓછું આવે છે તેનું કારણ જૈનધર્મના સિદ્ધાંતો અને આચારોની શુભ અસર છે.

૧૧૩૪ પૂર્વના જૈનોએ પોતાના પ્રતાપની ઘણી અસર કરી છે છતાં સંધનું સંજ્યાબળ ધીરે ધીરે ઘટતું જમ્ય છે: વસ્તીપત્રકમાં ભારતમાં બધા સંપ્રદાયના જૈનોની સંખ્યા ઈ. સ. ૧૮૬૧ (સં. ૧૯૪૭) માં ૧૪૧૬૬૩૮, ૧૯૦૧ (સં. ૧૯૫૭) માં ૧૩૩૪૧૪૮, ૧૯૧૧ (સં. ૧૯૬૭) માં ૧૨૪૮૧૮૨ અને ૧૯૨૧ (સં. ૧૯૭૭) માં ૧૧૭૮૫૯૬ છે. પહેલવહેલી ભારતીય મનુષ્યગણના સન ૧૮૭૨માં થઈ, તે વખતના જૈનોની સંખ્યાના આંકડા મળતા નથી, તેમજ છેલ્લી ચાલુ વર્ષ સન ૧૯૩૧ માં ગણના થઈ પણ તેના વિગતવાર આંકડા હજી બહાર પડ્યા નથી તેથી તે અત્ર મૂકી નથી સૂકાયા.

૧૧૩૫ પશ્ચિમ ભારતમાં શ્વેતાચ્ચર જૈનધર્મના અનુયાયીઓમાં મુખ્યત્વે વણિક શાંતિના છે, અને તેની સાથે ભોજક બ્રાહ્મણ,

ભાવસાર, ભણુશાલી, પાટીદાર આદિની રૂાતિના પણુ જૈનધર્મ પાળતા જોવામાં આવે છે. વણિક રૂાતિમાં મુખ્યત્વે ઝોશવાળ, પોરવાડ, અને શ્રીમાળી વણિક રૂાતિ છે અને તેમાં દશા અને વીસા એવા બેદ છે.

૧૧૩૬ પૂર્વે એટલે સં. ૧૬૦૦ પહેલાં જૈનધર્મના અનુયાયી તે શ્રાવક, અને બીજા મહેશ્વર-મહાદેવ-શિવને માનનાર મહેશ્વરી (હાલ જોને 'મેસરી'-'મેશ્રી' કહેવામાં આવે છે) કહેવાતા. કાઈ કાઈ રામાનુજ કે ભાગવતધર્મ પ્રમાણે વિષ્ણુના ઉપાસક હતા; પણુ પછીથી બ્યારે વિક્રમ સત્તરમી સદીમાં વલ્લભાચાર્યનો ધર્મ વિષ્ણુની ઉપાસના તરીકેનો ગૂજરાતમાં ફેલાયો ત્યારે શ્રાવક ને મહેશ્વરીમાંથી તે વિષ્ણુધર્મને માનનારા થયા તે વૈષ્ણવ કહેવાયા. જે વાણિયા રૂાતિઓ અત્યારે કેવળ વૈષ્ણવ ધર્મ માનનારી થઈ ગઈ છે, તે રૂાતિઓ પણુ પહેલાં જૈનધર્મ માનતી હતી એમ ખતાવનારા કેટલાક લેખ મળે છે. દાખલા તરીકે નાગર, કપોળ, મોદ, ગૂર્જર, વાયડા, ખડાયાતા, પલ્લીવાલ, ડીસાવાલ વગેરે. આ લેખો પરથી એમ ન કહી શકાય કે એ રૂાતિના સર્વ લોકો તે કાલે જૈનધર્મી હતા. શ્રીમાળી પોરવાડ અને ઝોશવાળ રૂાતિના જૈનોનાં ભરાવેલાં બિંબો અને પાષાણુની પ્રતિમાઓ જેટલા પ્રમાણુમાં મળે છે તેટલા પ્રમાણુમાં નાગર, કપોળ કે બીજા અત્યારે વૈષ્ણવ ધર્મ પાળતી રૂાતિઓની ભરાવેલી પ્રતિમા મળતી નથી, એથી એમ સમજાવ છે કે નાગર, કપોળ વગેરે રૂાતિના બધા લોકો પહેલાં જૈન ધર્મ પાળતા નહિ હોય, પણુ જૈન ધર્મ પાળવામાં તે તે રૂાતિઓ કંઈ પ્રતિબંધ માનતી હોવી ન જોઈએ અને તેમનામાંના કેટલાક લોકો વૈષ્ણવ ધર્મના (રામાનુજ વૈષ્ણવ અથવા સામાન્ય ભાગવત ધર્મના-વલ્લભાચાર્યનો વૈષ્ણવ માર્ગ તે કાલે ચાલતો થયો નહોતો. સં. ૧૬૦૦ પછી ધણુ વર્ષે વલ્લભી સંપ્રદાય ગુજરાતમાં દાખલ થયો) તેમજ કેટલાક લોકો શૈવી અને કેટલાક જૈન એ પ્રમાણુ હોવા જોઈએ. જૈન નહિ તે બધા 'માહેશ્વરી' એ નામે ઝોળખાતા. માહેશ્વરીઓ અને જૈનો વચ્ચે ખાવા પીવાના વહે-

વારમાં કોઈપણ પ્રકારનો પ્રતિબંધ હોવો ન જોઈએ. ' (સ્વ. મણિલાલ બકારભાઈ વ્યાસ- 'જૈન પ્રતિમાઓ ઉપરના લેખ' -જૈ. કા. હેરેલ્ડનો જૈન ઇતિહાસ સાહિત્ય એક વીરાત્ ૨૪૪૧). ચાતિ જાતિના બેદબાવ જૈનધર્મના સિદ્ધાંતવિરૂદ્ધ હોવા છતાં જૈનોમાં બ્રાહ્મણ ધર્મની અસ-રથી-સ્વરક્ષણાર્થે થયા હાજે છે. એનો તથા આ સર્વ ચાતિઓનો લાંબો ઇતિહાસ છે કે જોના પર ઉક્ત સ્વ. મણિલાલનો વ્યાસનો 'શ્રીમાળા (વાણીઆ)ઓના ચાતિબેદ' એ નામનો ગ્રંથ ધણો પ્રકાશ પાડે છે.

૧૧૩૭. જૈનોની સંખ્યા ઘટતી જાય છે તેનાં કારણો ધણાં છે, ટૂંકમાં એ ગણાવી શકાય કે:-

(૧) પુષ્કળ રજપૂતોને અને બીજી જાતિવાળાને જૈનાચાર્યોએ પૂર્વે પોતાના ચમત્કારોથી, ઉપદેશથી અને સમાગમથી જૈન બનાવ્યા, પણ પશ્ચીથી તેવા પ્રકારની શક્તિ અને સ્થિતિ ધણાકાળથી જોવામાં આવી નથી. (૨) કુમારિલ અને શંકરાચાર્યે બ્રાહ્મણ ધર્મનું પુનઃ સંસ્થાપન-સંસ્કરણ કરી વેદાન્ત ફિલસુફી પ્રણી અને તેના અનુ-યાયીઓ સમગ્ર દેશમાં ફરી શ્રમણ સંપ્રદાયનો તિરોબાવ કરવા માટે પ્રયત્નશીલ રહ્યા. સારપણી અનેક અન્યધર્મો મહા-ઉપદેશકો અને મતપ્રવર્તકો થયા. કોઈ શ્રુતિનિષેધક, કોઈ ભક્તિપ્રધાન, કોઈ શૃંગારવિલાસ ને ભોગોપભોગમાં રક્ત, તો કોઈ અવધૂત. આ સર્વની અસર તે સર્વના મધ્યમાં-સમાગમમાં રહેનાર જૈનધર્મ પર પણ પડી. (૪) વ્યાપાર અને ગરીબાદ આદિ બીજાં કારણથી સ્વજન્મ-ભ્રમિનો ત્યાગ કરી જ્યાં જૈનધર્મનો પ્રચાર સવિશેષ ન હોય અને ધર્મનુંકુળ સંજોગો ન હોય ત્યાં જવાની ફરજ પડી ને તેથી ત્યાં શૂળ ધર્મ છોડાવા લાગ્યો. (૩) જૈનસંઘનું બંધારણ અવ્યવસ્થિત અને બિજબિજ થઈ અનેક ગચ્છો, તડો, મતબેદો ઉત્પન્ન થતાં જ્યાં પોતાનો સ્વાર્થ યા વૃત્તિ ઢળવા પામ્યાં ત્યાં લોકો ગયા. (૫) ક્ષત્ર-સંબંધમાં એટલી બધી સંકુચિતતા થઈ કે ધણાને અવિવાહિત રહેવું

પડ્યું. દાખલા તરીકે ગૂજરાતના શ્રીમાળીઓમાં વીસા બધા જૈન છે, પણ દશામાં કેટલાક જૈન તો કેટલાક વૈષ્ણવ આદિ છે. દશા શ્રીમાળી આવક અને દશાશ્રીમાળી વૈષ્ણવ એકમેકમાં લગ્ન કરી શકે, પણ દશાશ્રીમાળી આવક અને વીસાશ્રીમાળી આવક ન કરી શકે. એટલે ધર્મબંધન કરતાં યાત્રિબંધન વધારે મહત્ત્વ ભોગવે છે. (૬) હમણું છેલ્લા સૈકામાં શ્રી હયાનંદ સ્થાપિત આર્યસમાજની પ્રચરતામાં અંજતાં કેટલાક તેમાં લાગ્યા, કોઈ ખીજ સમાજમાં ગયા. કોઈ ધર્મમાં ન જ માનતાં ધર્મના ચિન્હ વગરના રહ્યા. (૭) આ સર્વ સાથે જ્ઞાનપ્રધાન જૈનધર્મના સિદ્ધાંતોનું સાચું અને સર્વ-સાધારણ સ્વરૂપ લોકો બહુ ઓછું જાણે, અને ધર્મના તાત્ત્વિક ગ્રંથો તથા ખીજ પ્રમાણબૂત ગ્રંથનું વાચન અને મનન તો તેથીય ઓછું એથી ખીજ ધર્મો સાથે સમ-વય કરવાનું તો દૂર રહ્યું પણ મૂળ ભૂમિકાપર ટકવું કેટલાકોને અશક્ય થઈ પડ્યું. આ અને આવાં ખીજાં કારણોથી પૂર્વે જૈન થયેલ આખી યાત્રિઓએ જૈનધર્મના ત્યાગ કરીને સગવડ અને સંજોગ પ્રમાણે ધર્મગ્રહણ કર્યો જણાય છે.

[આ પ્રકરણ લખવામાં ‘પર્યુષણ પર્વનાં વ્યાખ્યાનો’ એ નામના પુસ્તકમાંથી પંડિત મુખલાલજીનાં વ્યાખ્યાનોની મુખ્ય સહાય લીધી છે.]

પ્રકરણ ૬૬

જૈનસંસ્કૃતિ-કલાઓ.

સાહિત્ય અને કલાના ઉત્કર્ષ માટે-ગુજરાતના નવજીવનમાં એ બંનેનું યોગ્ય સ્થાન સ્થાપવા માટે જૈનો અનેક રીતે પ્રયત્ન કરી શકે એમ છે. પશ્ચિમનું વીર્યવાન સાહિત્ય યેન્યુએટો, સાધુઓ વગેરે દ્વારા ગુજરાતીમાં ઉતરાવે અને તેનો પ્રચાર કરાવે, મંદિરો બાંધતાં બાંધકામ, ચિત્ર અને મૂર્તિવિધાનની કળા વિશેષ ખીલવવા જમાનાને યોગ્ય તેમાં જીવનશૃષ્ટિમાં કરવા ધ્યાન આપે; અને આ ધ્યાન યથાર્થ આપી શકાય માટે સ્ત્રીપુરુષોમાં કલાસિદ્ધિ અને કલાના શૈક્ષિક સંસ્કાર સિન્ન સિન્ન રીતે ફેલાવે. મંદિરોમાં યતા સંગીત અથવા ધનાઢ્યતાને લીધે મળતી નવરાગ અને તેમાં મહાત્મી મોજને પ્રસંગે યતા સંગીતને પણ કલા, પ્રબળજીવન આદિને ઉત્કર્ષ આપે એવું કરવા પ્રયત્ન કરે, અમને સારામાં સારું જ રચરો-અમારું જ પણ તે જોઈએ-બીજાનું અનુકરણ રૂપ અંદરથી હલકું પણ જીવરથી હેખાવડું નહીં જ પાડવે. નરસું અમારી પાસે ટકનાર નથી એવી ભાવના જોશમાં બરાચ તોજ અરે.

—સ્વ. રણજિતરામ વાવાભાઈનો લેખ ‘જૈનો અને ગુજરાતનું નવજીવન.’ (જૈન મે. કૉ. હેરેલ્ડનો પર્ચુષણ અંક અગષ્ટ-સપ્ટે. ૧૯૧૩.)

૧૧૩૮. કલા—‘વિશાલભારત’ના કલાસંબંધીના ૧૯૩૧ ના જાન્યુ. ના ખાસ અંકમાં કહેલ છે કે:—કલા, આ એક શબ્દથી ‘સત્યં શિવં સુન્દરં’ એ ત્રણ શબ્દોનો પ્રતિધ્વનિ હૃદયમાં ગુંબ્યાં કરે છે. આ વિશ્વમાં જે સત્ય છે, જે કલ્યાણકર છે, જે સુન્દર છે તેનું અધિક સુખોદરૂપમાં પ્રદર્શન તેનું નામ કલા-સાચી કલા. ગાંધીજી કહે છે કે:—‘કલાવિહીન મનુષ્ય પશુ સમાન છે; કર્મમાં કુશલતા તેનું નામ કલા—‘કલા કર્મેષુ કૌશલં’ ગીતામાં કર્મમાં કૌશલને યોગ કહેલ છે તે સંપૂર્ણ કલા છે. આ વાત બાહ્ય કલા પર લાગુ પડે છે. જેને કરોડો ગ્રહણ ન કરી શકે તે કલા નથી, પ્રણુ સ્વ-ચન્દ્ર છે; જેને કરોડો ગ્રહણ કરી શકે તે કલા છે, યોગ છે,

પછી ભલે આ કલા કંઠની હોય, યા કપડાની હોય કે પાષાણની હોય. કરોડો લોકોના એક અવાજથી રામધુન લગાવવી તે કલા છે અને આવશ્યક છે. ઘણાં મંદિરો કલામય છે અને તે કલા એવી છે કે તેને કરોડો ગ્રહણ કરી શકે છે. મંદિરોમાં પૂજા-પાઠાદિક આવશ્યકતા અનુસાર શ્રદ્ધાપૂર્વક થવાં એ કલાનો નમૂનો છે. તેવી રીતે જ્યાં સમય, ક્ષેત્ર, સંયોગનું પ્રમાણ-ખ્યાલ રખાય છે ત્યાં કલા છે. વિચારપૂર્વક કામ કરવાથી તેમાં રસ જરૂર પેદા થાય છે. વિચારપૂર્વક કરેલું કામ કલામય બને છે અને સાચી કલા સદા રસમય છે. કલા જ રસ છે એમ પણ કહી શકાય છે. ભોગનું પરિણામ નાશ છે, ત્યાગનું ફલ અમરતા છે. રસ સ્વતંત્ર વસ્તુ નથી. રસ આપણી વૃત્તિમાં છે. એકને નાટકના પડકારમાં મળ આવશે, બીજાને આકાશમાં નિલ નવાં પરિવર્તન થતાં જાય છે તેમાં મળ આવશે-અર્થાત્ રસ તાલીમ યા અભ્યાસનો વિષય છે. ’

૧૧૩૯ મૂર્તિકાર, ચિત્રકાર, ગાયક, વાદક અને કવિ-એતો આશ્ચર્યમય વિશ્વના હિંદોદયક જ છે તેથી તે સર્વે કલાકાર છે. બીજા શિષ્ટીઓ પણ કલાકાર છે કારણ કે તેમનો હિંદેશ પણ તેવો છે. દેશકાલ અનુસાર કલા પણ પોતાનાં જુદાં જુદાં રૂપો પ્રકટ કરે છે. કલાના નિર્માણમાં ભાવના અને આદર્શ મુખ્ય છે. તે જેટલા વધુ સત્ય, કલ્યાણકર અને સુંદર તેટલા પ્રમાણમાં કલા વધુ સ્વાભાવિક અને હિંમ્ય.

૧૧૪૦ શિષ્ટ શબ્દનો અર્થ વેદિક કાલમાં નૃત્ય, ગીત અને વાણ થતો હતો, પરંતુ સમયના પરિવર્તનથી તે નૃત્ય, ગીત અને વાણનો સમાવેશ કલા એ શબ્દમાં થયો અને શિષ્ટનો અર્થ સડક બનાવવા વગેરેમાં પરિણમ્યો. શિષ્ટીઓમાં અનેક કારીગરોની ગણના થવા લાગી. ‘વાસ્તુવિદ્યા’ માં રથપતિ (ભવન-નિર્માતા), સૂત્રગ્રાહી (સૂતાર), તક્ષક (મૂર્તિકાર), અને ચૂતકર્મશ (કુંભાર) નો સમાવેશ શિષ્ટીઓમાંકર્યો છે. બ્રહ્મવૈવર્ત પુરાણમાં આભાકાર (માલી), કર્મકાર.

શિલ્પકળા; સંસ્કૃતિ-સંસ્કારિતા-કળા. ૭૯૫

(હુદાર), શંખકાર (શંખ બનાવનાર), કુવિન્દક (વણકર), કુંભકાર (કુંભાર) કાંસકર (કંસારા), સુત્રધાર (સુતાર), ચિત્રકાર અને સ્વર્ણકાર (સોની) એ સર્વે શિલ્પી કહેલ છે. એટલે કે શિલ્પના વિસ્તૃત અર્થમાં પ્રાયઃ સર્વે સુખ્ય કારીગર આવી જાય છે. ‘વાસ્તુશાસ્ત્ર’ શિલ્પશાસ્ત્રનો એક વિભાગ છે. તેના લેખકો પૈકી વિશ્વકર્માએ અપરાજિત વાસ્તુશાસ્ત્ર રચ્યું કહેવાય છે તેમાં જિનમૂર્તિ સંબંધી શ્લોકો છે.

૧૧૪૧ ‘એક પાશ્ચિમાત્ય વિદ્વાને^{૧૧૯} સંસ્કૃતિ civilization અને સંસ્કારિતા (culture)નું સ્વરૂપ આજેખતાં તેની સાથે કળાનો સંબંધ જણાવ્યો છે તે જોઈએ. મનુષ્યના જીવનમાં અગ્રસ્થાન જ્ઞાનનું છે. જગતમાં આવી એ વસે છે અને પોતાની ઇચ્છિયોદ્ધારા જગતનો જે પરિચય એ મેળવે છે તે જ્ઞાન છે. પણ જ્ઞાન માટે જે ક્રિયાનો વ્યાપાર આવશ્યક છે, આસપાસના જગતના અંશે અંશનો પરિચય મેળવવા તે અંશોની શોધ કરવી જોઈએ. શોધથી પ્રાપ્ત અંશોનું પૂર્ણ જ્ઞાન મેળવવા-મનુષ્યના ઉપયોગમાં એ અંશો આવી શકે એવું એમના વિષે જ્ઞાન મેળવવા જે વ્યાપાર ચાલે તેને આપણે વિજ્ઞાન કહીએ. જગતના અંશોના સ્વરૂપ, નિયમો વગેરે જાણવા પછી મનુષ્યના સુખ માટે તે અંશોનું પ્રયોજન કરવું તે ઉદ્યોગ (હુન્નર). કુદરત આકસ્મિક રીતે જે સુખ આપે તે સ્વીકારી સંતોષ માનનારા મનુષ્યો કુદરતને પોતાની સત્તામાં લાવી તેની મારફત સુખ મેળવવા ઉદ્દેશ કરે ત્યારે તેમના જીવનમાં મ્હોટો ફેરફાર થાય છે. કુદરતની વસ્તુઓ લઈ પોતાના ઉપયોગ માટે નવી વસ્તુઓ બનાવવામાં મજૂરી, મૂડી વગેરેનો ખપ પડે છે. એકાકી જીવન ગાળવાને બદલે બીજા મનુષ્યોના સંગમાં જીવન ગાળવું પડે છે. આથી એમના જીવનવ્યવહારની નવી વ્યવસ્થા થાય છે. આ વ્યવસ્થા થયા પછી

---

૧૧૬. Chamberlain's Foundations of 19th Century Civilisation.

૧૧૪૩. મૂર્તિવિધાન—પ્રાચીન ભારતીય કલાકારોએ મૂર્તિ-ઓ ખતાવવામાં તેના આંતરિક ભાવ અને પરિચિન્તનનું પ્રદર્શન કરવાની યેષા કરી છે. આ યેષામાં તેમણે મૂર્તિની સુખાકૃતિ જ વિશેષ સુંદર ખતાવવાની અને તેમાં યોગ અને શાન્તિનો ભાવ ખતાવવાની વિશેષ કાળજી રાખી છે, ભારતીય કલાનું સર્વોત્કૃષ્ટ ઉદાહરણ બુદ્ધ અને જિનની મૂર્તિઓમાં મળે છે. તે મૂર્તિઓ નિઃસ્પંદેહ અતિ સુંદર છે ને તે જોતાં તેમની શાન્તપ્રકૃતિ અને ધ્યાનમુદ્રા એકદમ પ્રસક્ષ થાય છે. તેમને જોઈને ધનપાલ કવિએ કહેલ છે તેવા ઉદ્દગાર સહેજે નીકળી પડે છે કે :—

પ્રશમરસનિમગ્નં દૃષ્ટિયુગ્મં પ્રસન્નં
વદનકમલમંકઃ કામિનીષંગશન્યઃ ।
કરયુગલપિ યત્તે શ્લેષલંબંચવન્ધ્યં
તદ્દશિ જગતિ દેવો વીતરાગસ્ત્વમેવ ॥

—જેના નયનયુગલ પ્રશમરસમાં નિમગ્ન છે અને પ્રસન્ન છે, જેનું વદનકમલ કામિનીના સંગથી શન્ય અને નિષ્કલંક છે, જેના કરયુગલ શ્લેષના સંબંધથી મુક્ત છે, તેવા જુને તે કારણે વીતરાગ હોઈ જગતમાં ખરે દેવ છે.

કથયન્તિ ક્વાયમુક્તિલક્ષ્મીં યસ્યા શાંતતયા મવાન્તકાનાં ।

પ્રણમામિ વિશ્વદયે જિનાનાં પ્રતિરૂપાણ્યમિરૂપમૂર્તિમંતિ ॥

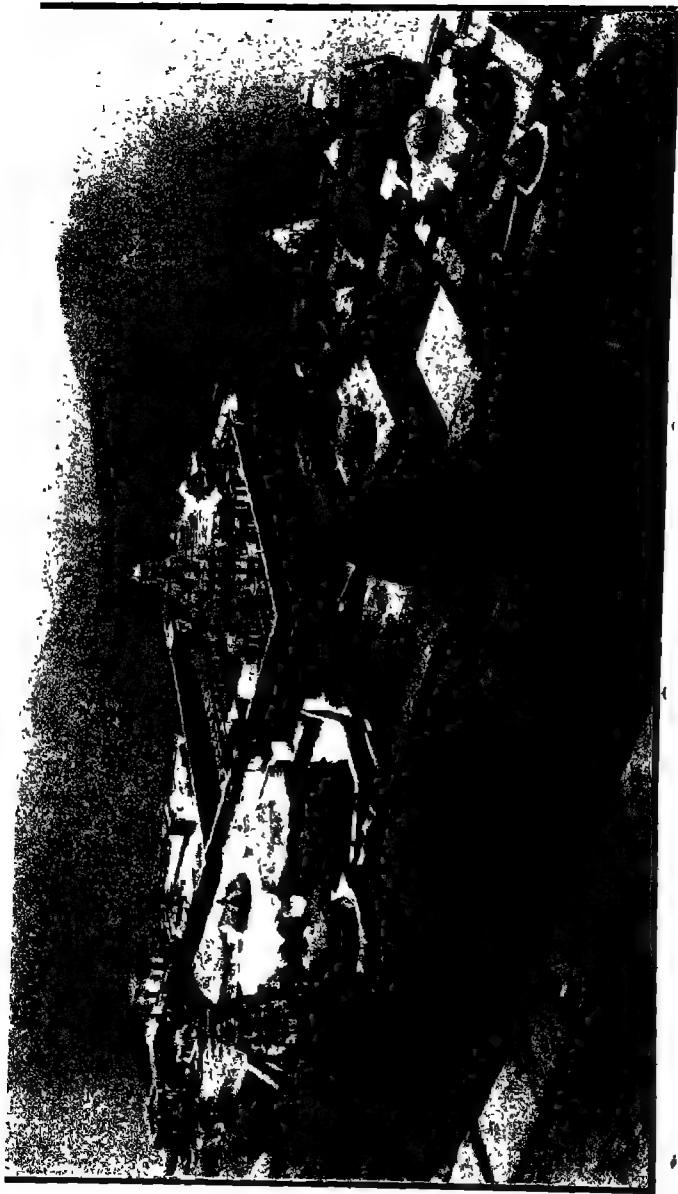
—સંસારથી મુક્ત શ્રી જિનેન્દ્ર દેવોની તેમના તદ્દાકારરૂપ સુંદર મૂર્તિઓ કે જેઓ પોતાની પરમ શાન્તતાદ્વારા સંસારી જીવોના કષાયોની મુક્તિરૂપી લક્ષ્મીને કહે છે—શ્રવણેરો છે તેમને હું આત્મશુદ્ધિ માટે પ્રણામ કરું છું.

કેટલાંક અમાન્ય કવિઓનો મારા મિત્ર રા. ચૌહાનલાલ ભગવાનદાસ ઝવેરીએ લખેલ ઉત્તર કે જે જૈન એસોસિયેશન ઓફ ઇન્ડિયા, મુંબઈ તરફથી સન ૧૯૨૫ માં Historical Facts about Jainism નામથી પ્રકટ થયેલ છે તેમાંથી.

૧૧૪૪. અથવા ‘જ્ઞાન્તં શિવં શુન્દરં’ એમ સ્વાભાવિક કહેવું પડે છે. જ્યારે કોઈ પૂજાર્થી આ મૂર્તિઓ પ્રત્યે જુએ છે ત્યારે તેના વિચાર આ સંસારમાંથી નીકળી આધ્યાત્મિક સંસારમાં જઈ પહોંચે છે. આ માટે શુકાચાર્યે શુકનીતિમાં જણાવ્યું છે કે: ‘પ્રતિમાની વિશેષતા એ હોવી જોઈએ કે તે યોગ અને પરિચિન્તનની પ્રત્યે લઇ જવામાં સહાય આપે.’ મૂર્તિ બનાવવામાં મૂર્તિકારનો ઉદ્દેશ ચર્મ-ચક્ષુઓને માટે આનન્દ ઉત્પન્ન કરવાનો નહોતો પણ પૂજાર્થીના હૃદયમાં યોગના ભાવ ઉત્પન્ન કરવાનો હતો તેથી મૂર્તિઓ ધ્યાનાવસ્થિત, જ્ઞાન્તસ્વભાવની તથા જ્ઞાન્તં શિવં શુન્દરં ના આદર્શવાલી હોવી જોઈએ. શુકનીતિમાં એ પણ કહેવું છે કે મૂર્તિઓનો બનાવનારો મનુષ્ય પણ ધ્યાનશીલ પ્રકૃતિનો હોવો ધટે, અન્યથા તેને આ પ્રકારની મૂર્તિઓ રચવાનો સંભવ નથી.

૧૧૪૫ ભારતીય ચિત્રકળાના સમર્થ અભ્યાસી શ્રીયુત નાનાલાલ મહેતા જૈન પ્રતિભાવિધાન વિષે લખે છે કે:- ‘નંદવંશના રાજ્યકાળથી લગભગ ઈ. સ. પંદરમા સૈકા સુધીના આપણી શિલ્પ કળાના નમૂના વિશ્વમાન છે. જૂના વખતમાં મૂર્તિવિધાન અને ચિત્રાલેખન, સ્થાપત્યને અંગે એના આજુબાજુ રૂપે વિકાસ પામ્યાં હતાં. લલિત કલામાં, આપણું સ્થાપત્ય ને પ્રતિમાનિર્માણ, આમ કલાની તવારીખમાં વિશેષ મહત્ત્વનાં છે. એમાંયે ખાસ કરીને મૂર્તિવિધાન તો આપણી સંસ્કૃતિનું, આપણી ધર્મભાવનાનું અને વિચારપરંપરાનું મૂર્તિ સ્વરૂપ છે. આરંભથી લઈ મધ્યકાલીન-યુગના અંત સુધી આપણા શિલ્પકારોએ એમની ધાર્મિક ને પૌરાણિક કલ્પનાનું અને હૃદયની પ્રાકૃત ભાવનાનું દિગ્દર્શન કરાવ્યું છે. જૈન ધર્મ નિવૃત્તિ-પ્રધાન ધર્મ છે ને એનું પ્રતિબિંબ, એના મૂર્તિવિધાનમાં આદિકાળથી લઈ છેવટ સુધી એકજ રીતે પડેલું મળી આવે છે. ઈ. સ. ના આરંભની કુશાલ રાજ્યકાળની જે જૈન પ્રતિમાઓ મળી આવે છે તેમાં અને સેંકડો વર્ષ પછી બનેલ મૂર્તિઓમાં બાહ્ય દૃષ્ટિએ બહુજો યોડો

બેદ જણાશે. જૈન અર્હતની કલ્પનામાં શ્રી મહાવીરસ્વામીના વખતથી માંડીને શ્રી હીરવિજયસરિના કાળ સુધીમાં કેઈ ઉંડો ફેરફાર થયો જ નહિ. એથી જૈન બૌદ્ધકલાની તવારીખમાં, મહાયાનવાદના પ્રાદુર્ભાવથી જૈન ધર્મનું અને એને લઈ તમામ સભ્યતાનું રૂપજ અદલાઈ ગયું, તેમ જૈન લલિતકલાના ઇતિહાસમાં બનવા ન પામ્યું. અને તેથી જૈન મૂર્તિવિધાનમાં વિવિધતા-અનેકરૂપતા ન આવી. મંદિરનો ને મૂર્તિએનો વિસ્તાર તો ઘણોજ વધ્યો, પણ વિસ્તારની સાથે વૈવિધ્યમાં કે ગંભીરતામાં વધારો ન થયો. પ્રતિમાનાં લાક્ષણિક અંગો લગભગ બેહજાર વર્ષ સુધી એકજ રૂપમાં કાયમ રહ્યાં ને જૈન કેવલીની ઉભી કે આસીન મૂર્તિમાં લાંબા કાળના અંતરે પણ વિશેષ રૂપબેદ થવા ન પામ્યો. જૈન મૂર્તિએ વડનારા સદા ઘણાભાગે હિંદ-વાસીજ હતા, પણ જૈન ઇસ્લામી સહેનચાહતના વખતમાં આપણા કારી-મરોએ ઇસ્લામને અનુકૂળ ઈમારતો બનાવી, તેમજ પ્રાચીન શિલ્પીએએ પણ જૈન અને બૌદ્ધ પ્રતિમાઓમાં તે તે ધર્મની બાવનાઓને અનુસરી પ્રાણ ફુંક્યો. જૈન તીર્થંકરની મૂર્તિ વિરક્ત, શાંત, ને પ્રસન્ન હોવી જોઈએ. એમાં મનુષ્ય હૃદયના નિરંતર વિગ્રહને માટે-એની અસ્થાયી લાગણીઓ માટે, સ્થાન હોયજ નહિ. જૈન કેવલીને આપણે નિર્ગુણ કહીએ તો પણ ખોટું નહિ. એ નિર્ગુણતાને મૂર્તિ શરીર આપતાં સૌમ્ય ને શાંતિની મૂર્તિજ ઉદ્ભવે પણ એમાં સ્થૂલ આકર્ષણ કે બાવનાની પ્રધાનતા ન હોય. એથી જૈન પ્રતિમા એની મુખમુદ્રા ઉપરથી તરતજ ઓળખી શકાય છે. જાલી મૂર્તિઓના મુખ ઉપર પ્રસન્નભાવ અને હાથ સિથિલ-લગભગ ચેતનરહિત સીધા લટકતા હોય છે. નગ્ન ને વસ્ત્રાચ્છાદિત પ્રતિમાઓમાં વિશેષ ફરક હોતો નથી. પ્રાચીન શ્વેતાંબર મૂર્તિઓમાં પ્રાયઃ એક કટિવસ્ત્ર નજરે પડે છે. આસીન પ્રતિમા સાધારણ રીતે ખ્યાનમુદ્રામાં ને વજ્રસનમાં મળી આવે છે. તેઓના બન્ને હાથ ઓળામાં ટીલી રીતે ગોઠવાયેલા હોય છે. હસ્તમુદ્રા સિવાય બીજી બધી બાબતો લગભગ બૌદ્ધમૂર્તિઓને મળતી આવે છે. ૨૪ તીર્થંકરોનાં પ્રતિમા-

गिरिनार परना नैन भंदिरेजुं विहंगवडोडन

[श्री पूष्य चंद्र नखारना सौजन्यधी].

આપણે પડેનાં જોઈને ચંદ્રિય-વિમલ વસંતિ વગેરેનું વિહંગાવશેષન.

[શ્રી પૂર્ણચંદ્ર નંદારના સૌખ્યપદા]

વિધાનમાં વ્યક્તિએ ન હોવાથી લક્ષણાંતરને લઈને જ આપણે મૂર્તિઓને બુદ્ધ બુદ્ધ તીર્થંકરના નામે ઓળખી શકીએ. આસન ઉપર સાધારણ રીતે તીર્થંકરનું લાક્ષણિક ચિન્હ કે વાહન ચિત્રિત હોય છે.

૧૧૪૬ જૈનાશ્રિત કલાનો પ્રધાન ગુણ એના અંતર્ગત ઉત્સાસ-માં કે ભાવનાલેખનમાં નથી. એની મહત્તા, એની કારીગરીની ગ્રીણવટમાં, ઉદાર શુદ્ધિમાં, એક પ્રકારની બાહ્ય સાદાઈમાં રહેલી છે. જૈનકલા વેગપ્રધાન નહિ, પણ શાંતિમય છે. સૌમ્યતાનો પરિભવ, જૈન મંદિરોનાં પ્રસિદ્ધ સુગંધિત દ્રવ્યોની પેઠે, સર્વત્ર મ્હેકે છે. એમની સમૃદ્ધિમાં પણ વ્યાગની શાંત ગળક દીપે છે. અમદાવાદના હુડીસિંહની વાડીના (ધ. સ.) ૧૯મી સદીનાં મંદિરોના મંડપોમાં સુદર નર્તકીઓનાં પુતળાં જોઈ મેં ત્યાં મળેલા ભાવિક જૈનોને એ વિશ્વાસિતાના ચિત્રાલેખનનું પ્રયોજન પૂછ્યું ત્યારે સહુથી સંતોષકારક ઉત્તર એક નવયુવક તરફથી એવો મળ્યો કે બહારના મંડપોમાં ઋદ્ધિ અને સિદ્ધિ મૂર્તિમંત આળેખવાનું પ્રયોજન એટલુંજ હતું કે ત્યાગીને એ સહુ વસ્તુઓ સકય છતાં ત્યાગ્ય હોઈ બહારજ પ્રવર્તે છે. આ જ ઉદ્દેશને અનુસરી જૈન સ્થાપત્યના અનુપમ વૈભવમાં પણ ત્યાગની અનન્ય શાંતિ છુપાયેલી છે" (જૈન સા.સંશોધક ૩, ૧, ૫૮ થી ૬૧)

૧૧૪૭. વળી પ્રસિદ્ધ ચિત્રકાર શ્રીયુત રવિશંકર રાવલ જણાવે છે કે 'હિંદી કળાનો અભ્યાસી જૈન ધર્મને જરાય ઉવેખી શકે નહિ. જૈન ધર્મ તેને મન કળાનો મહાન્ આશ્રયદાતા, ઉદ્ધારક અને સરેશ્વક લાગે છે. વેદકાળથી માંડી ઠેઠ મધ્યકાળ સુધી દેવદેવતાઓની કલાસૃષ્ટિના શબ્દમારથી હિંદુ ધર્મ લદાઈ રહ્યો હતો. કાળ જતાં કળા ધીમે ધીમે ઉપાસનાના સ્થાનેથી પતિત થઈ હૃદયવિશ્વાસનું સાધન બની રહી. તે વખતે જાણે કુદરતેજ વકદષ્ટિ કરી હોય તેમ મુસલમાની આક્રમણોએ તેની એ સ્થિતિ છિન્નભિન્ન કરી નાંખી, હિંદુ ધર્મે દારિદ્ર્ય તથા નિર્બળતા સ્વીકારી લીધાં. સ્ત્રીમનાથ ખંડેર બની ઊભું. તે વખતે દેશની કળાલક્ષ્મીને પૂજ્ય અને પવિત્ર ભાવથી આશરે આપનાર

જૈન રાજકર્તાઓ તથા જૈન ધનાઢ્યોનાં નામ અને કીર્તિ અમર રાખી કળાએ પોતાની સાર્થકતા સિદ્ધ કરી છે. મહામુદની સંહાર-વૃષ્ટિ પુરી થતાંજ ગિરનાર, શત્રુંજય અને આજનાં શિખરો પર કારીગરોનાં ટાંકણાં ગાળી ઉઠ્યાં અને જગત માત્ર વિસ્મયમાં ઠરી જાય એવી દેવનગરીઓ ઝળકી ઉઠી. દેશના કુખેરોએ આત્માની રસ-તૃપ્તિ દેવને ચરણે શોધી—સુગંધ, રૂપ, સમૃદ્ધિ, સર્વ ધર્મમાં પ્રગટાવ્યાં, અને કળાનિર્માણનું સાચું કૃણ શાંતિ અને પવિત્રતા અનુભવ્યાં. પરિણામે કળા થોડાએક વિલાસી જીવોના એકાંતી આનંદનો વિષય નહિ પણ દરેક ધર્મપરાયણ મુમુક્ષુ માટે સર્વકાળ પ્રદુલ્લિત સુવાસિત પુષ્પ બની રહી. દરેક ધર્મસાધક એ કલાસૃષ્ટિમાં આવી એકાગ્રતા, પવિત્રતા અને મનની સમાધાની મેળવતો થયો. ધર્મ દૃષ્ટિએ દેવાયતનો શ્રીમાનોને માટે દ્રવ્યાર્પણની યોગ્ય ભૂમિ બન્યાં. એ પૈસાથી તેમના પરિવાર વિલાસથી બચી તેઓ ખાન-દાની બંધો ત્યાગ અને કુલગૌરવ સમજ્યા. એ ધનિકોના નિઃસ્વાર્થ અને ઉદાર દ્રવ્યત્યાગથી દેશમાં કારીગરો અને સ્થપતિઓનાં કુલો પુષ્કાં ફાલ્યાં. અસંખ્ય શિલ્પીઓમાંથી કોઈ ઇશ્વરી વ્યક્તિસલાળા હતા તે અદ્ભુત શ્રૂતિવિધાયક થયા. સ્થાપત્ય કે શ્રૂતિ, વેદ કે પૂત-ળા,—દરેકના વિધાનની પાછળ એમની અતિશય ઉચ્ચ માનસવાળી આધ્યાત્મિક જીવનદૃષ્ટિનું ભાન થયા વિના રહેતું નથી. આજુ ઉપરની દેવ મહેલાતો, ગિરનાર પરનાં મોટા ઉઠાવનાં દહેરાં, કે શત્રું-જય પરનાં વિવિધ ધાટનાં વિમાનો જોનારને આપણા આ યુગની કૃતિઓ માટે સરમજ આવે છે. જૈનધર્મને કળાએ જે કીર્તિ અને પ્રસિદ્ધિ અપાવી તેથી હિંદ આખું મગર છે અને એ દરેક ભારત-વાસીનો અમર વારસો છે.” (‘હિંદી કલા અને જૈન ધર્મ’ એ નામનો લેખ જૈન સા. સંશોધક ૩, ૧, ૫. ૭૯)

૧૧૪૮ ચિત્રકલા—પ્રાચીન સંસ્કૃત સાહિત્ય પરથી જણાય છે કે પ્રાચીન ભારતમાં ચિત્રકલા મૃત અવસ્થામાં નહોતી. સમાજમાં

તેનો સંતોષજનક આદર અને પ્રચાર હતો. લોક ચિત્રવિદ્યાને પ્રસન્નતાથી શીખતા. ચિત્રકલા ઘણા વિસ્તારમાં પ્રચલિત હતી. ત્રી-પુરૂષો રાજકુમાર રાજકુમારીઓ વગેરેનો તેના પ્રત્યે અનુરાગ હતો એટલુંજ નહિ પણ વ્યવહાર રૂપમાં પણ આ કલાની શિક્ષા તેઓ પ્રાપ્ત કરતા. રાજાઓ અને શ્રીમંતો મોટી ચિત્રશાલાઓ સ્થાપતા હતા. પ્રાચીન ભારતની ચિત્રકલાનું જીવંત જાગૃત ઉદાહરણ અમ્બતા અને લાધની ગુફાઓમાં મળે છે.

૧૧૪૯ ‘અમ્બતાનાં ચિત્રોથી રાજપૂત-ચિત્રકલાની ઉત્પત્તિ થઈ છે. અમ્બતાની ચિત્રકલા પછી હિન્દુ-ચિત્રકલા એકાએક લુપ્ત થાય છે. મધ્યયુગની ભારતીય ચિત્રકલાનાં ચિન્હ હાલ ઘણાં ઓછાં મળે છે; પણ એ નિશ્ચિત છે કે ભારતમાં તે કલા અરાખર ચાલુ રહી. અમ્બતાની ચિત્રાવલી પછી હિન્દુ ચિત્રકલા ઉત્તરોત્તર વિકસિત થઈ એક સદી પછી પૂર્ણ વિકાસ પર પહોંચી હશે. તેમાં ફેરફાર ધીમે ધીમે થયા તેથી તેનો કાલનિર્ણય કરવો બહુ કઠણ છે. એટલું કહી શકાય કે હિન્દુ અને બૌદ્ધકલાનો સંપૂર્ણ વિકાસ બે હજાર વર્ષનો છે. (તેમાં જૈન કલાનો સમાવેશ થાય છે.) રાજપૂત ચિત્રકલા હિન્દુ કલામાંથી જન્મી પણ તેનો સમયનિર્ણય કરવો મુશ્કેલ છે. મુગલ ચિત્રકલા અકબરના સમયથી-ઇસુની સોલમી સદીથી ઉદ્ભવી ૧૯મી સુધી રહી. રાજપૂત ચિત્રકલા એક બાજુ ઇરાની ચિત્રકલા ને બીજી બાજુ હિન્દુ ચિત્રકલાએ બે વચ્ચેની બીજી-બાઇ સમાન છે. અમુલ્ય-ફળે કલ્પું છે કે ‘હિન્દુ ચિત્રકલા અમારી સાધારણ કલ્પનાથી કેંઈ વધારે આગળ વધેલી છે.’ તેમાં વિષયોની પ્રચુરતા અને ભાવનાઓની ઉડાણ છે. હિન્દુ ધર્મના આત્મસંયમ, ત્યાગ, પવિત્રતા, અતિશયોક્તિ, કેમલતા અને પ્રચંડતા-સર્વે તેની ચિત્રકલામાં પ્રત્યક્ષ થઈ જાય છે. આ કલા મહાકાવ્ય જેવી છે. તેની ઇતિહાસિક અને શૈલી આદર્શ-વાદી છે. તેમાં સુંદર વ્યક્તિગત ચિત્ર અપેક્ષાકૃત ઓછાં મળે છે. રાજપૂત ચિત્રકલાની સર્વોત્તમ કૃતિઓનાં કાવ્ય અને કાલ્પનિક કેમલ-

તાને અતિરંજિત કરવાં અથવા તેની બનાવટની વિશેષ પ્રશંસા કરવી બહુ મુશ્કેલ છે. બીજી બાજુ પૌરાણિક ચિત્રો ધણાં મળે છે. તેમાં કૃષ્ણનાં ચિત્રોનું બહુલ્ય છે. રાગ રાગણીઓનાં ચિત્ર વિશુદ્ધ ભારતીય કલાનાં વિદાહરણ છે. કેટલાંકમાં સામાન્ય ચીજો પશુ પક્ષી વૃક્ષ અને તીર્થસ્થાન આદિ વિશેષતાપૂર્ણ છે. રાજપૂત શૈલીનાં ચિત્ર પ્રાયઃ સમસ્ત ઉત્તર ભારતમાં—રાજપૂતાના, પંજાબ અને હિમાલય પ્રદેશમાં બનતાં. તેમાં વિદેશી પ્રભાવ બહુ ઓછો આવતો. ખ્રીસ્તી કલાનાં અવયવો મોજૂદ હતાં. ચિનીનું પણ મિશ્રણ થયેલું. તેનાં દસ્ય-પટ કેવલ ભારતીય છે.

૧૧૫૦ મુગલ ચિત્રકલા સત્તરમી સદીમાં—જહાંગીરના શાસનના આરંભના કાલ સુધી સંરક્ષિત થઇ વિકસિત બની. ત્યાર પછી તેનો શિથિતાથી હાસ થયો. તે માત્ર મોટાં મોટાં શહેરો જેવાં કે આગ્રા, દિલ્હી, લખનઉ, લાહોર આદિ—સુધીજ પરિમિત હતી. તેનામાં ધરાની ચિત્રકલાના અંશો દાખલ થયા. વિદેશી પ્રભાવ ધુસ્યો. આ વિદેશી મિશ્રણથી એક નવીન કલા થઇ. ૫૭૧

૧૧૫૧ ગૂજરાત મારવાડ અને રાજપૂતાના વચ્ચે ધણા સૈકાઓ સુધી ગાદો વ્યવહાર—રાજકીય સામાજિક અને ધાર્મિક એમ ત્રણે પ્રકારનો સંબંધ રહ્યો. ઓસીયાથી ઓસવાળો ને શ્રીમાલથી શ્રીમાલીઓ ગૂજરાતમાં આવ્યા. જૈન વલિકોનો ઇતિહાસ આ પારસ્પરિક સંબંધ પ્રાચીન કાલથી જણાવે છે. કર્ણ, સિદ્ધરાજ, કુમારપાલ આદિના સમયનાં તાડપત્રનાં જૈન પુસ્તકો મળે છે ને તેમાં ચિત્રો કયાંક કયાંક મૂકેલાં મળે છે. સં. ૧૨૯૪ની તાડપત્રની પ્રતમાં હૃમ-ચંદ્રસરિ અને કુમારપાલનાં દોરેલાં ચિત્રો આ પુસ્તકમાં મૂકેલ છે.

૫૭૧ ડા. આનંદ કે. કુમારસ્વામી—વિશેષ માટે જુઓ ઇન્ડિયન આર્ટ્સ એન્ડ હિસ્ટ્રીના જર્નલનું ૧૬મું વો. જુલાઈ સન ૧૯૧૪નો અંક ‘જૈન આર્ટ્સ’ પર સચિત્ર પ્રકર થયો છે તેમાં તેની નોંધ.

વળી કલ્પસૂત્ર કે જે દરેક ચાતુર્માસમાં ચતુર્થણ્ય પર્વમાં વ્યાખ્યાન સમયે વંચાતું આવ્યું છે તેની હજારો ચિત્રિત હસ્તલિખિત પ્રતો સુવર્ણ, રૌપ્ય આદિની શાહીઓ વતી પુષ્કળ દ્રવ્યના ખર્ચે લખા-વેલી પંદરમા સૈકા સુધીની પ્રાચીન મળે છે. ડા. કુમારસ્વામી આ કલ્પસૂત્રની અમુક પ્રત પરથી મળેલાં ઇ. સ. ૧૫મા સ્તતકનાં ચિત્રો Journal of Indian Art and Industry વૉ. ૧૬ જુલાઈ ૧૯૧૪ના અંકમાં પ્રકટ થયેલ તે પરથી જૈન કલા સંબંધી જણાવે છે કે 'જૈન મૂર્તિવિધાન અને પુરાતત્ત્વના અભ્યાસીને, આ જૈન ચિત્રો પહેરવેશ, રીતભાત અને કાર્યોનાં ઉદાહરણ રૂપે અતિ ઉપયોગી છે એટલુંજ નહિ પરંતુ કામળ પરના જૂનામાં જૂનાં હિંદી ચિત્રો તરીકે તેમજ જૂની પરંપરા પર રાજપૂત ચિત્રકલાની માફક આધાર રાખતી હિંદી ચિત્રકલાની અત્યાર સુધી લગભગ અજ્ઞાત રહેલી એક વિશિષ્ટ ચિત્રકલાના દર્શક તરીકે સમાન બેઠકે અતિ વિશેષ રસ આપનારાં છે. વળી તેઓ રાજપૂત ચિત્રોના જૂનામાં જૂનાં મળતાં ચિત્રો કરતાં ઓછામાં ઓછા દોઢ સૈકા કરતાં તે જૂનાં છે. એ ખરેખર સંભવિત છે કે પશ્ચિમહિંદના જૈન ભંડારો વિશેષ બહાર આવશે ત્યારે ઇ. સ. ૧૫મા સૈકા કરતાં પણ વધુ જૂની હસ્તપ્રતો પર ચિત્રાયેલાં ચિત્રો મળી આવશે.' ખારમાથી પંદરમા સૈકાનાં જૈન ચિત્રો મળી આવ્યાં છે તે પરથી જૈન ચિત્રકલા કરતાં અતિ જૂની છે એ નિઃસંદેહ રીતે સ્પષ્ટ છે. 'આ ઉપરાંત જૈન શિલ્પકલા ગૂંજરાતમાં છે ત્યાં પણ ખણાં ચિત્રો દિવાલો, છત વગેરેમાં દોરેલાં ઉપલબ્ધ છે. ૧૫મા સૈકાના જૈન ચિત્રો ચિત્રાયાં ત્યારે મુગલ ચિત્રકલા અસ્તિત્વમાં આવીજ નહોતી.'

૧૧૫૨ સંગીતકલા—જૈન ધર્મની નિવૃત્તિના ધોરણે આ કલામાં જે જાતનો સંગીતનો નાટકી દેખાવ અત્યારે જોવામાં આવે છે તેને સ્થાન નથી. સંગીતને દેવમંદિરોમાં જૈનપૂજા નિમિત્તે રચા-યેલાં કાવ્યો કંઠથી ગાવા રૂપે અને સાથે વાણ બજાવવા રૂપે સ્થાન

અપાયું છે, પરંતુ તદ્દુપરાંત તેનો ઇદ્રિયવિલાસના સાધનરૂપે ઉપયોગ કરવાનો નથી. હૃદયના ઉદ્ધાસ પ્રભુગુણોત્કર્ષનામાં જાગે એ તેનો ઉદ્દેશ છે. 'સંગીતજ્ઞાનથી શ્રવ્ય મનુષ્ય તે યોગી ન હોય તો પશુવત્ છે. સાચું કહીએ તો યોગી પણ સંગીત વિના પોતાનું કામ ચલાવતો નથી. તેનું સંગીત હૃદયવીણામાંથી નીકળે છે, તેથી આપણને તે સાંભળવાનું મળતું નથી. યોગી હૃદયદ્વારા ભગવાનનું ભજન કરે છે. કોઇ કંઈદ્વારા તેનું ભજન કરે અને ખીજા તેને ભજન કરતા સાંભળે. આમ કરતાં આપણે પોતાના હૃદયમાં નિરંતર ગુંજારવ કરનાર સંગીતને સાંભળતા થઇશું. x x ભક્તિપરાયણતા આય તેટલા પુરતો તેનો પરિચય-આવશ્યક છે.' (ગાંધીજી)

૧૧૫૪ કલકત્તામાં કલાનું સંગ્રહાલય શ્રી પૂરણચંદ્રજી નાહર M. A. B. L. નું 'કુમારસિંહ ભવન' છે તે ભારતીયકલાનું પ્રતિનિધિ છે. તેમાં ભારતીય ચિત્રોનો એક સુંદર સંગ્રહ છે તેમાં જૈન શૈલિનાં ચિત્રો ઉપરાંત રાજપૂત રાજસ્થાની, રાજપૂત-પહાડી, મુગલ, ફારસી આદિ શૈલિઓનાં અને આધુનિક ભારતીય કલાના પ્રતિનિધિ ચિત્રો પ્રદર્શિત કરવામાં આવ્યાં છે. વિશુદ્ધ રાજપૂત શૈલીનાં રાગિણી-ચિત્રોનો પણ સારો સંગ્રહ છે. ચિત્રો સિવાય હાથી દાંતની કારીગરીની ચીજો અને પુરાણી મૂર્તિઓનો સંગ્રહ છે અને મહત્વપૂર્ણ બાબ તો પ્રાચીન સિક્કાઓ અને હસ્તલિખિત ગ્રંથોનો છે. તેવી ગ્રંથો પ્રાયઃ પાંચ હજાર છે, કે જે બધી જૈન ગ્રંથો છે તેમાંની કેટલીક તો બહુ જૂની અને મૂલ્યવાન છે. આવો કલાસંગ્રહ કરવામાં પૂરણચંદ્રજીએ પુષ્કળ દ્રવ્ય ખર્ચી અતિ કલાપ્રેમ દાખવ્યો છે તે માટે તેમને ખાસ ધન્યવાદ ધટે છે. એ પ્રમાણે અન્ય સ્થિતિ-સંપન્ન સંસ્થાઓમાં પણ કલા અને વિદ્યાપ્રેમ ઉત્પન્ન થાયો !

૧૧૫૪ 'જૈનોએ સાહિત્ય અને કલા માટે ઘણું કર્યું છે અને તે સર્વેના સંગ્રહ, પ્રકાશન અને કદરની જરૂર છે. આ સંબંધમાં થોડીક સૂચના કરું છું:-

(૧) જેટલા જૈન ભંડારો હોય તેમાંના અંથો, ચિત્રો વગેરેની યાદી કરાવવી અને વિદ્વાન પાસે તે અંથો તપાસાવી તેમના વિષે સવિસ્તર રીપોર્ટ તૈયાર કરાવવો.

(૨) ભંડારોમાં કપડાં, ચિત્રો વગેરે જે જે પ્રાચીન અને અત્યારે અપ્રાપ્ય ચીજો હોય તેના અહેવાલ પ્રગટ કરવા અને એક સંગ્રહસ્થાન સ્થાપી ત્યાં તે ચીજો સુરક્ષિત રાખી તેમને પ્રસિદ્ધિમાં લાવવી.

(૩) જૈન મંદિરો, પ્રતિમાઓ વગેરે પર લેખો હોય તે સાલવાર પ્રગટ કરાવવા.

(૪) મંદિરો પ્રતિમાઓની છબીઓ, નકશા વગેરે પ્રગટ કરવાં.

(૫) મંદિરોની વિધિઓ, ઉત્સવો, વગેરેનાં સચિત્ર વર્ણન પ્રગટ કરવાં.

(૬) જે જે જૈન વેપારીઓનાં જૂનાં નિવાસસ્થાન હોય ત્યાંથી જૂનામાં જૂના ચોપડાઓ, હસ્તાવેશો વગેરે મેળવી તેમાંથી પ્રાચીન જૈન વેપારની વિગતો પ્રગટ કરવી.

આ પ્રમાણે થયા પછી વિજ્ઞાન, ઉદ્યોગ, સમાજવ્યવસ્થા, રાજ્યવ્યવસ્થા, ધર્મવ્યવસ્થા, ચિંતન અને કલાના પ્રદેશમાં જૈનોએ શું શું કર્યું તેમનું સ્વરૂપ નિરૂપવાનાં સાધનો અને અનુકૂળતા પ્રાપ્ત થશે. (રણજિતરામભાઈનો 'જૈન સંસ્કૃતિ' પર લેખ જે ૦ ફો ૮ હેરફેર-જૈન ઇતિહાસ સાહિત્ય અંક વીરાત્ ૨૪૪૧)

૧૧૫૫ સર્વ જાતની કળાઓના-લલિતકળાના વિસ્તાર અને પ્રચાર માટે પૂર્વના જૈનોએ ઉચ્ચ ભાવના અને દીર્ઘદષ્ટિ રાખી જે કર્યું છે તેમાં અનેક વિકૃતિઓ થઈ છે અને જૈનોમાં હાલ કેટલું કળાવિહીન જીવન થયું છે અને તે કેમ સુધારી શકાય તે ખાસ વિચારણીય છે. (આ માટે જુઓ રા. ખરમાણુંદ કુંવરજીની લેખમાળા નામે 'આધુનિક જૈનોનું કળાવિહીન ધાર્મિક જીવન' સં. ૧૯૭૬ ના વે. ચી ૭૮ ના ફાગણ સુધીના માળામાં જૈનધર્મપ્રકાશમાં કે જે પુસ્તકાકારે સં. ૧૯૮૫ માં 'સુધોષા' કાર્યાલય તરફથી છપાયેલ છે.)

પ્રકરણ ૭ મું.

ભારતી-પૂજામાં ગૂજરાતનો ફાળો અને ગૂજરાતમાં જૈન-
પ્રતાપ; સમયધર્મની વિચારણા.

‘આજનો પ્રયત્ન બધા ધર્મની એકતા કરવાનો નથી પણ ધર્મની
હિંમતતા છતાં દિલની એકતા કરવાનો છે. કુળીર અને નાનકે હિન્દુ સુસલમાન
બન્નેને એક કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો-તે પ્રયત્ન ધર્મમાં એકતા બતાવીને
બન્નેને એક બનાવવાનો હતો. તેમાં તેઓ બહુ સફળ ન થયા. આજનો
પ્રયત્ન તેનાથી જુદો એટલે ધર્મ જુદા છતાં દિલની એકતા કરવા રૂપ
તિતિક્ષાનો છે. એક ધર્મનો અનુયાયી પોતાના ધર્મમાં ચુસ્ત રહે છતાં
બીજા ધર્મના ચુસ્ત અનુયાયીને માન આપે, તેની સાચા દિલથી કન્યાત
ધરિષ્ટ એ પ્રયત્ન છે. આ પ્રયત્ન નવોજ છે અને તેથી નવો યુગ શરૂ થયો
છે; છતાં આપણા ધર્મના મૂળમાં જે ભાવના રહેલી છે તેનાથી તે નવીન
નથી, આવી એકતા વૃદ્ધીજ નથી, ને વૃદ્ધ છે તે પ્રેમ એ તોડનારને પણ
ખેંચી રાખે. અહિંસામાં એવો પ્રેમ સમાયલો છે. પ્રેમની પરીક્ષા અસિધારા
પર ચાલવું એ છે. આપણે જો આપણા ધર્મની રક્ષા કરવા ઇચ્છીએ તો
અસિધારાપર ચાલી જોવું પડે. —મહાત્મા ગાંધીજી.

૧૧૫૬ ‘સાહિત્યના સર્જન, રક્ષણ અને વિસ્તારમાં ભારત
દેશના બીજા ભાગોને મુકાબલે ગૂજરાતનું સ્થાન ક્યાં છે એનું સ્પષ્ટ
અને વિસ્તૃત જ્ઞાન તો ગૂજરાતીઓને ગૂજરાત પ્રત્યે બહુ માનનીય
કરે તેવું અવશ્ય છે. એ વિષેની કંઈક માહિતી આ (જૈન સાહિત્યના
સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ) પરથી મળશે, અને તે પરથી સ્પષ્ટ થશે કે ભારતી
મંદિરમાં સાહિત્યોપાસનાનું નૈવેદ્ય ધરવામાં પોતપોતાની ઢબે બીજા
પ્રાન્તોએ જે શ્રદ્ધાપૂર્વક ભાગ લીધો છે તેવો ભાગ લેવામાં વૈશ્યવૃત્તિ-
પ્રધાન ગૂજરાત જ્યારે પાછું નથી રહ્યું, બલકે ઘણા અંશોમાં તો તેનું
વ્યક્તિત્વ માત્ર નિરાણુંજ નહિ પણ બીજા પ્રાન્તો કરતાં ચઢીયાતુર છે.

૧૧૫૭ જના યુગને બાદ કરી ઐતિહાસિક યુગ તરફ આવી

પૂર્વ અને ઉત્તર હિન્દુસ્થાનના વિદ્વાનોને જોઈએ છીએ તો તેઓ વ્યાકરણ, કોષ, કાવ્ય, નાટક, અલંકાર, દર્શન, અર્થશાસ્ત્ર, કામશાસ્ત્ર, નીતિ, ધર્મશાસ્ત્ર, સંગીત, શિલ્પ, જ્યોતિષ, ચિકિત્સા આદિ અનેક સાહિત્યની શાખાઓના મૌલિક તથા દીકાત્મક ગ્રંથો રચી વિશ્વ-ભારતીને બેટ કરતા નજરે પડે છે. દક્ષિણ હિન્દુસ્થાનના બ્રાહ્મણ વિદ્વાનો પૂર્વ મીમાંસા અને ઉત્તર મીમાંસાના જગદાકર્ષક ભાષ્ય અને દીકાગ્રંથો રચીને સરસ્વતીની આરાધના કરતા નજરે પડે છે, તેમજ તે ભાગના દિગંબર જૈન વિદ્વાનો આગમિક અનેકાન્તવાદને તાર્કિક પદ્ધતિએ વિશદ કરતા ગ્રંથોને રચી જૂદીજ રીતે સરસ્વતીની સેવા કરતા નજરે પડે છે, કાશ્મીરના વિદ્વાનો વળી તંત્ર શૈવ અને પાશુપત દર્શન વિષે અનુપમ સાહિત્ય નિર્માણ કરી કાવ્ય અને અલંકારના પ્રદેશમાં અદ્ભુત પ્રતિભાદર્શક કૃતિઓ સરજી સ્થાપાને પ્રસન્ન કરી રહ્યા છે, ત્યારે ગૂજરાતના સુપુત્રો પણ લગભગ સાહિત્ય અને કળાની પ્રાચીન બધી શાખાઓમાં ગૌરવ પ્રાપ્ત કરે તેવી કૃતિઓ બનાવી વાગ્દેવીની અભ્યર્ચના કરતા દેખાય છે.

૧૧૫૮ સાહિત્યના સર્જન, સંગ્રહ અને રક્ષણમાં ગૂજરાતના બ્રાહ્મણ સંપ્રદાયે કે શ્રમણ સંપ્રદાયમાં બૌદ્ધે શું ફાળો આપ્યો તેનો વિશિષ્ટ પરિચય અમને નથી પરંતુ શ્રમણ સંપ્રદાયમાં જૈને અને તેમાં પણ શ્વેતાંબર જૈને કેટલો ભાગ આપ્યો છે તેનો અત્ર યથા-શક્તિ ટુંકમાં પરિચય કરાવ્યો છે અને તે શ્વેતાંબર જૈનોએ આપેલો બધો ફાળો ગૂજરાતે આપેલો ફાળોજ છે અને તેમાંજ ગૂજરાતનું વિશિષ્ટ વ્યક્તિત્વ અને ઉદારત્વ છે.

૧૧૫૯ જ્યારે પૂર્વ, ઉત્તર અને દક્ષિણ હિન્દુસ્થાનના બ્રાહ્મણ વિદ્વાનોજ મુખ્ય ભાગે પોતાની પ્રતિભા અને વિદ્યાવ્યાસંગનું અદ્ભુત નિદર્શન દર્શનિક અને તાર્કિક ગ્રંથો મારફત કરાવી રહ્યા છે, ત્યારે ગૂજરાતના જૈન શ્રમણોજ દર્શનિક અને તાર્કિક પ્રદેશમાં પોતાની ગંભીર વિચારણાનું પ્રદર્શન કરાવે છે.

૧૧૬૦ ગૂજરાતમાં બૌદ્ધ વિદ્વાનને હાથે રચાયેલી કોઇ કૃતિ વિષે આજે સ્પષ્ટ પ્રમાણ નથી. બ્રાહ્મણ વિદ્વાનને હાથે દર્શન કે ન્યાયના વિષયમાં કોઇપણ મહત્ત્વપૂર્ણ લખાણ હોય એવી માહિતી અદ્યપિ નથીજ મળી. દર્શન અને તર્કના પ્રદેશમાં સ્વૈરવિહાર કરનાર સિદ્ધસેન, મદ્ધવાદી, સિંહલમાત્રમણ, જિનભદ્ર, હરિભદ્ર, શાંત્યાચાર્ય, અભયદેવ, મલ્લયગિરિ, હેમચંદ્ર, ચંદ્રપ્રભ, નરચંદ્ર, જિનેશ્વર, મુનિચંદ્ર, વાદિવસરિ, ગુણરત્ન, મદ્ધિષેણ, રાજશેખર અને છેલ્લા ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજી-એ બધા જૈન ગ્રમણોજ છે અને તેમાં કેટલાયે તો એવા છે કે જેની એક એકની કૃતિઓની સંખ્યા દ્વિમેન્દ્રની કૃતિઓની સંખ્યા કરતાં બમણી કે ચારગણી સુધાં છે. ૧૫૭૨

૧૧૬૧ ગૂજરાત મૂળથીજ એકલું વ્યાપારપ્રધાન નથી. આજની પરિસ્થિતિ પરથી કેટલાકે માની લીધું છે કે ગૂજરાત માત્ર પૈસો પેદા કરવાનીજ કળા જાણે છે; ગૂજરાતીઓમાં ધર્મજ્ઞાન અને તત્ત્વજ્ઞાનનું સામર્થ્ય નથી. આ આક્ષેપ કેટલો ખોટો છે એ વિવિધ ધર્મોના આચાર્યોએ સમગ્ર દેશના ધાર્મિક ઇતિહાસમાં કેટલો મહત્ત્વનો ભાગ બજાવ્યો છે તેમાં ઊતરતાં જણાશે. જે જૂમિની અંદર રહેલા ધનભંડાર ઉપર આપણે રોજ ફરતા હોઇએ તે ભંડારનું આપણને અહોનિશ્ચ ખ્યાન ન રહે એ સ્વાભાવિક છે. પણ એટલાજ ઉપરથી જો કોઈ એમ કહે કે ગૂજરાત ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રદેશમાં ખીજ પ્રાંતો કરતાં શુષ્ક છે તો વેદધર્મ, બૌદ્ધધર્મ, જૈનધર્મ અને તે પ્રત્યેકની જ્ઞાના-પ્રજ્ઞાખાનો દિગંતમાં પ્રચાર કરતા તત્ત્વજ્ઞાનીઓની એક મનોરમ ન્યોતિર્માળ રજુ કરી શકાય.

૧૧૬૨ ગૂજરાતમાં જૈનધર્મનો સર્વવ્યાપક પ્રભાવ છે, ગૂજરાતે જ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય જેવા સમર્થ ધર્મોપદેશક અને ‘કળિકાળ સર્વજ્ઞ’ ને જન્મ આપ્યો છે. એકલા હેમચંદ્રાચાર્યનું દૃષ્ટાંત સામા-

---

૫૭૨ પં. સુખદાસ અને પં. જેઠાદાસનો ‘સન્મતિતક’ અને તેનું ‘મહત્વ’ એ લેખમાંથી (જૈન ગૌધ્ય મહોત્સવ અંક સં. ૧૯૮૬)

ન્યતઃ ન્યાં ત્યાં અપાય છે, તો કહેવાનું કે હિમાચાર્યના પ્રતાપથીજ ગૂજરાતમાંનો જૈન પ્રતાપ સમાપ્ત થઈ જતો નથી, તેમ તેનાં મૂળ એટલા ઉંડાં છે કે સપાટી ઉપર તરતી આંખો તેને રહેજે નોંધે પણ ન શકે. ચંદ્ર ન્યારે પોતાની સંપૂર્ણ કળાએ પ્રકાશિતો હોય ત્યારે તારાનું તેજ ધરીભર શીકડું દેખાય, તેમ એક સમર્થ પુરૂષની છાયામાં બીજા તેજસ્વી પુરૂષો દબાઈ જાય એ કુદરતી છે. પરંતુ ઇતિહાસનો શોધક તો જૂતકાળની ઉંડી ગુફાઓમાં નજર નાખી યાત-અચાત શાસનદીપકોને શોધી લે છે. આ કારણે ઇતિહાસમાં રસ લેતા એક અભ્યાસી તરીકે આ ઇતિહાસ લખાયો છે તે પરથી જણાશે કે ગૂજરાતની ભૂમિપર એવા અસંખ્ય શાસનપ્રભાવકોએ પોતપોતાના પ્રભાવ જૂદી જૂદી દિશામાં વિસ્તાર્યો છે અને ગૂજરાતના કાવ્યસાહિત્ય, કળાવૈભવ અને તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રદેશોને સુવર્ણરંગે રંગ્યા છે. તેમણે ધાર્મિક વાતાવરણ ઉત્પન્ન કરવામાં મોટો ફાળો આપ્યો છે એટલુંજ નહિ પણ ગૂજરાતની ભાષા, ગૂજરાતનું સાહિત્ય, ગૂજરાતનું સ્થાપત્ય અને ગૂજરાતના વ્યાપાર-ઉદ્યોગ ઉપર પણ મુખ્યત્વે જૈનધર્મની જ આરપાર અસર દેખાઈ આવે છે.

૧૧૬૨ સાહિત્ય જેમ જીવનને ધડે છે તેમ જીવનમાંથી જ સાહિત્ય રસ મેળવે છે એ સૂત્ર સર્વમાન્ય છે. ગૂજરાતની આજની અહિંસાપ્રિયતા, ઉદારતા અને સહિષ્ણુતા કોઈ એક અંશે શું જૈન શાસને ઉપજાવેલા વાતાવરણને આભારી નથી ? આ પ્રેરકબળ અતિ મૂલ્યવાન છે. પ્રભાવશાળી ચરિત્રોની ગણના તો સંખ્યાથી નક્કી કરી શકાય, પણ વાતાવરણમાં રહેલા સૂક્ષ્મ, છતાં અત્યંત પ્રેરણાભર્યા બળનો આંક કાઢવો એ જરા દુર્ધટ છે. વેધક દૃષ્ટિ જ એ વ્યાપકતા નોંધે શકે છે. જૂતકાળમાં જેમ જૈનાચાર્યોએ અને જૈન મંત્રીઓએ ગૂજરાતનું વાતાવરણ ધડ્યું છે તેમ વર્તમાન કાળમાં પણ જૈન તપસ્વીઓ અને આગેવાનો પોતપોતાની ક્ષેત્રમર્યાદામાં એ વાતાવરણની વિશિષ્ટતા જળવવા મથી રહ્યા છે. કેટલીકવાર આ પ્રભાવવંતા

વાતાવરણને અયથાર્થ રૂપમાં ચિતરવામાં આવે છે, અને ગૂજરાતમાં જૈનોએ જે અહિંસક અસર પાડી હતી તેને લીધેજ પરાધીનતા વહેલી આવવા પામી એવો આક્ષેપ મૂકવામાં આવે છે. તેના એક દૃષ્ટાંત તરીકે એમ કોઈ કહે છે કે ‘શ્રીહિંમચ’દ્વાયાર્યની રાજનીતિને પરિણામે કુમારપાળ અહિંસાધર્મનો આટલો એકનિષ્ઠ ઉપાસક ન થયો હોત તો ગૂજરાતે હિંદના ઇતિહાસમાં એ વખતે કંઈક જૂદો જ રંગ ખતાવ્યો હોત.’ આ ભ્રમણા છે. ઇતિહાસ એ વાતની સાક્ષી નથી પુરતું. કુમારપાળ લડવૈયો હતો તેમજ ત્યારપછી વસ્તુપાળ તેજપાળ પણ લડવૈયા હતા. અહિંસાને એક પ્રકારની નબળાઈ માની લેવાથી આવી ભ્રમણાના ભોગ થવાય છે. દાંભિક અહિંસાને તો દેશવટોજ દેવા જોઈએ, તેની જરાપણ તરફદારી કરવી એ સ્વત્વ ગુમાવવા જેવું છે; એટલે કે ભયાં ભય, કાયરતા અને સ્વાર્થ ધરખી ધરખીને ભર્યા હોય અને ઉપર જતાં આ બધાંને દ્યા કે અહિંસાના આવરણ વડે છૂપાવવામાં આવે એ કોઈકાળે વાસ્તવિક અહિંસા ન હોઈ શકે. અહિંસાના ઉપાસકો પણ વખત આવ્યે યુદ્ધ કરી શકે છે એનાં ઉદાહરણો ઇતિહાસમાં જોઈએ તેટલાં મળી આવે છે. તાત્પર્ય કે ગૂજરાતને કે ભારત વર્ષને જૈનોની અહિંસાએ નબળું બનાવ્યું એ આક્ષેપ અર્થ વગરનો છે. અહિંસાના ઉપદેશે કે સિદ્ધાંતના ઝગડાએ આપણને દુર્ભંગ બનાવ્યા હોય તે કરતાં આપણી અંદરના કુસંપ-કલેશે, મિથ્યાભિમાને અને વિલાસલાલસાએ આપણને ભીરૂ જેવા બનાવી મૂક્યા હોય એ વધુ સંભવિત લાગે છે.

૧૧૬૩ આર્ય તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસી શ્રી નર્મદાચંદ્ર મહેતા કહે છે કે ‘આ જમાનામાં હિંદુ-મુસલમાન વચ્ચેના ઝગડાઓ જોઈ સામાન્ય જનો ધર્મની વાત સાંભળતાં લડકે છે. હિન્દુસ્થાનનું સ્વરાજ્ય ધર્મની ભાંજગડોમાં ગયું છે, અને ધર્મના પ્રશ્નોને દૂર રાખવામાં આવે તો આપણા સ્વરાજ્યના પ્રશ્નોનો સત્તર ઉકેલ થઇ શકે તેમ છે. આ આક્ષેપ પ્રથમ દર્શને સામાન્ય મનુષ્યોને બલવાન

લાગશે. પરંતુ વિચાર કરતાં સમજશે કે ભારતવર્ષની ધર્મભાવના આવા ઝઘડા કરાવનારી નથી. ભારતવર્ષની ધર્મભાવનાએ હિન્દુ-ઓના હિન્દુધર્મનાં, બૌદ્ધોના બૌદ્ધ ધર્મનાં અને જૈનોના આર્હત ધર્મનાં મૂર્ત રૂપો ધડ્યાં છે, અને ત્રણે ધર્મના પ્રવર્તકોએ તેને આ લોક અને પરલોકના હિતને અર્થે, વ્યક્તિની અને સમાજની યોગ્ય ધારણા અથવા વ્યવસ્થા કરવાને અર્થે, પ્રમોદ્યો છે. ઝઘડા-ડાઓનાં મૂલ કારણ ખરી રીતે અર્થવાસના અને કામવાસનાને અનિયંત્રિત વહેવા દેવામાં સમાયેલ છે. ધર્મભાવનાને વશ નહિ વર્તનારી ધનની અને વિષયભોગની લોલુપતા એજ કલેશનું અને ઝઘડાનું કારણ છે. જે ભારતવર્ષમાં ધર્મ પહેલો, અર્થ બીજો અને કામ ત્રીજો એવી ત્રિવર્ગની વ્યવસ્થા મહર્ષિઓએ સમજાવી છે, તે ભારતવર્ષમાં હાલ આપણે અર્થ પહેલો, કામ બીજો અને ધર્મ ત્રીજો એવી અવળા પુરુષાર્થની પદ્ધતિ રચી બેઠા છીએ. ગમે તે રીતે ધનવાન થવું છે. પાપપુણ્યનો ખીલકુલ વિચાર કરવો નથી. તેવા ધન વડે અર્થપુરુષાર્થ સાધી ગમે ત્યાંના ગમે તેવા ભોગ્ય પદાર્થો ભોગવવા છે, અને આ પ્રમાણે ધનમદ અને કામમદથી હિન્મત્ત થવું છે, અને કામીય ઝઘડાનું પાપ બિચારા ધર્મને માથે નાખવું છે ? !” પૃષ્ઠ ગૂજરાત પરની મધ્યકાલીન જૈનસત્તાને-જૈનાચાર્યોને વગોવનારાઓને પણ આજ જવાગ સમયોચિત થઇ પડશે. જે અહિંસા અને ચારિત્રશુદ્ધિ જૈનધર્મના રહસ્યરૂપ છે તે પણ વસ્તુતઃ ભારતવર્ષની સ્વાભાવિક ધર્મભાવનાની જ પોષક હોઇ તેની અવમાનના એક રીતે પોતાની જ ધર્મભાવનાની અવમાનના છે.

૧૧૬૪ આજે પણ ગૂજરાતની જનતા અહિંસા, સહિષ્ણુતા અને અંધુભાવના જે સંસ્કારોને દીપાવે છે તે જૈનધર્મ અને જૈનનીતિના

પૃષ્ઠ ‘ગુજરાતમાં ધાર્મિક અને અને તત્ત્વજ્ઞાનના સાહિત્યની પરિસ્થિતિ’ એ પર સં. ૧૯૮૪ની નડિયાદ ગ્રંથ સાહિત્ય પરિષદના તત્ત્વજ્ઞાન વિભાગના પ્રમુખ તરીકેનું વ્યાખ્યાન.

વ્યક્તિ એવી જણાતી નથી કે જેને સત્યરીત્યા 'મૂળ વિચારક'—Original thinkerનું વિશેષણ મળી શકે. જે આવા વિચારકો તેમાં હોતો ૧૦૦ વર્ષ સુધીમાં જૈનનું અસ્તિત્વ-સ્થિતિ કેવી નિર્બળ થવા ચોગ્ય છે એનો અવશ્ય વિચાર કરી શકત. મારી આ વાત અત્યારે ગળે નહીં ઉતરે—કેમકે તેનો અનુભવનો વિષય છે. કેટલાક મને pessimist—નિરાશાવાદી (ભો. મા. તિલકના જ્વન્યર્થ પ્રમાણે ફુન્નુ ખેલ થયેલ) પણ કહેશે; કેમકે આ વાતની પર્યર્થતા તો કાળે કરીને જ દેખાય તેમ છે. આથી આખી જૈન સૃષ્ટિને એક તાત્પર્ય આપું છું:—x

“ જૈન પ્રભએ પચાસ, પચાસ અને બહુતો સો વર્ષ સુધીમાં દેશના રાષ્ટ્રીય સમૂહમાં ભળી જરું જોઇશે; અને તે રાષ્ટ્રીય સમૂહના માનેલા સ્વીકારેલા ધર્મ (religion) નો આદર કરવો પડશે—અથવા તેની છાયામાં રહેવું પડશે; અને અનેક તપપૂર્વક શોધેલ જૈન વિજ્ઞાનો માત્ર પ્રાચીન શોધ-ખાજના વિષય (antiquarian subjects) તરીકે જોવામાં આવશે; જે કોઈ અસાધારણ આકસ્મિક પરિવર્તનો નહીં આવે અને આ ચાહુ રીત્યા પ્રવૃત્તિઓ રહેશે તો આ જ છેવટની દશા છે.” ૫૭૫

૧૧૬૮ આ વિચાર ખાસ ધ્યાનમાં લેવા જેવો છે—નાંખી દેવા જેવો નથી. આના જેવો વિચાર કીર્તિવિજયકૃત વિચારરત્નાકર પૃ. ૫૬ માં જોવામાં આવે છે. જિન પ્રતિમાનિષેધક એમ કહે છે કે ‘કેટલાક કાળ સુધી ખરા સાધુઓ થયા નહિ અને જે થયા તે સાધ્વાભાસ થયા કે જેઓ સ્વમતિથી કલ્પેલ જિનાલય અને જિન પ્રતિમા પાસે અર્પાયેલ ધાન્યાદિ પર ઉપજીવિકા કરતા હતા. પીરણ બેહનર વર્ષે (સં. ૧૫૩૦ માં) અમે જિનશાસનનો ઉદ્ધાર કરવા અર્થે સુવિહિત—સાચ્યા સાધુઓ ઉત્પન્ન થયા.’ આના ઉત્તરમાં તે અંશકાર કહે છે કે ‘આ પ્રલાપ છે, જૂતઅસ્ત માલિપ્રદાન છે !

પણ ‘આફે તાત્પર્ય’ એ નામનો લેખ-જૈન શ્વ. કા. હેરેલ્ડ સને ૧૬૧૭ સપ્ટે-નવે. નો અંક.

કારણકે સિદ્ધાંતમાં કશું છે કે એકવીશ હજાર વર્ષ સુધી શ્રીમદ્ વર્ધમાન-મહાવીર સ્વામિનું તીર્થ-સાધુસાધ્વી શ્રાવક શ્રાવિકા રૂપ તીર્થ અવ્યવસ્થિત રહેશે. જુઓ ભગવતીસુત્રનું ૨૦ સું શતક ૮ મો ઉદ્દેશ:-શ્રીમહાવીર જૌતમ ગણધરને કહે છે કે 'ગોયમા! જંઘુદીવે હીવે મારહે વાસે મમં હમીસે ઓસપ્પિણીંદ ઇક્કવીસં વાસસહસ્સાહં તિત્થે અણુસજ્જિસ્સહ ।' આવો જવાબ હમણું પણ આગમના જાણનાર આપણા સાધુઓ આપે છે અને આપશે. હું પણ આપવા જઉં, પણ તે કોઈપણ વિચારક અથવા અત્યારના સ્વતંત્રતાના યુગમાં ઉછરનારા એવું કથન એટલાજ પ્રમાણથી કદાચ ન સ્વીકારે અને જૈનેતર તો નજ સ્વીકારે, તો તેમને માટે નીચેનો ઉત્તર છે.

૧૧૬૯ જૈનો કરતાં જૈનેતરો-બ્રાહ્મણધર્મીયની સંખ્યા અનેક-ગણી છે. પૂર્વકાલથી બ્રાહ્મણોનો વિદ્યાવ્યાસંગ સતત ચાલ્યો આવે છે છતાં ઉક્ત મહાશયે ગણાવેલા સમર્થ વિચારકો પૈકી એ બ્રાહ્મણો છે ને ખીજ બ્રાહ્મણેતરોજ છે. તે સિવાય અનેક છે અને તે સર્વના વિચારોનો લાભ લેવો જોઈએ. તેઓની જાતિની આવડી મોટી જનસંખ્યાના પ્રમાણમાં બહુ થોડાઓ ઉદ્ભવ્યા છે કે જે સમર્થ વિચારકની કોટિમાં આવે. તેના કારણમાં પણ ઉંડાણથી જોતાં દેશની પરાધીનતા નજરે તરે છે. જ્યારે દરેક હિંદીને પોતાની શક્તિ, બુદ્ધિ અને કલાકુશલતાને ખીલવવા ને બહાર પાડવા કાર્ય-ક્ષેત્ર તેમજ દરેક જાતની સગવડતા-તક અને ઉત્તેજના મળે એવી સ્વાધીનતા દેશ પ્રાપ્ત કરશે ત્યારે દરેક કોમ દરેક ધર્મ અને દરેક જાતિમાંથી મહાન નરો અને નારીઓ પાકશે. અને તે દરેકમાં રહેલ મતિમાન સ્ત્રીપુરુષ પોતાની કોમ, જાતિ અને ધર્મના ઉજવણ ભાવિને વિચાર કરતા થઈ જશે-ઝંઘડા અને કલેશમાં રાચતા હાલના ગણાતા નાથકો કાંતો નાબૂદ થશે અને કાંતો જ્ઞાનમાં સમજી બઈ કલેશ કરતા અટકી બઈ સુધરી જશે. સાહિત્યની ખીલવણી આપોઆપ થશે. પ્રાચીન સાહિત્ય જૈનો પાસે એટલું બધું છે કે

વળી છે, ત્યારે જૈન સિદ્ધાન્તો સર્વાત્ર સ્વીકારવાની આ અનન્ય તક છે.

૧૧૭૬ ‘ મુંબઈ યુનિવર્સિટીની ઉચ્ચ પરીક્ષામાં જૈન પુસ્તકો નીમાયાં છે, પણ તેમાં શું વળ્યું ? ’ x x પણ આ અંગ્રેજો શીખવ નાર ક્યાં છે ? જૈન સાધુઓમાંથી પણ આના કેટલા ખરા અભ્યાસી નીકળે ? અને તેઓ પણ આધુનિક દૃષ્ટિએ આ અંગ્રેજો શીખવી તો નજ શકે. x આનો ખરો ઉપાય શિક્ષણનો પ્રબંધ કરવો એ છે. એ કામ સાધુઓ ઉપર છોડી શકાશે નહિ. તેમને આધુનિક દૃષ્ટિ નથી, આધુનિક દૃષ્ટિ હોય તો પણ એ સંસ્થા લોકનિયત નથી. હવે આપણે આપણાં ધ્યેયો લોકનિયત સંસ્થા દ્વારાજ સાધવાં જોઈએ. એવી સંસ્થાઓ જ જમાનાની જરૂરિયાત પ્રમાણે ફેરવી શકાશે. x જ્યાં એવી સંસ્થાઓ હોય ત્યાં તેનો લાભ લેવો જોઈએ અને જ્યાં ન હોય ત્યાં નવી ફેરવી જોઈએ.

૧૧૭૭ ‘ જ્ઞાનપ્રચાર પ્રાન્ત ભાષામાંજ કરવો જોઈએ. ત્યારે જ જ્ઞાન સમાજના દૂરના દૂર ક્યારા સુધી પહોંચે. અંગ્રેજી મારફત ફેરવા વિચારો કે મેળવેલું જ્ઞાન સમાજમાં પ્રસરી શકતું નથી. અને ધર્મનું જ્ઞાન, કાંઈ અમુક થોડી સંખ્યા માટેજ નથી, પણ દરેક માણસ માટે છે. અંગ્રેજી ભાષાના નડતરને લીધે જ આપણા શિક્ષિતોની અસર જોઈએ તેટલી પ્રસરતી નથી. શ્રમલુધર્મોનું તો એ વિશેષ લક્ષણ છે કે તેણે હમેશાં પ્રાકૃત એટલે બોલાતી ભાષામાં જ ઉપદેશ આપ્યો છે.

૧૧૭૮ ‘ આ રીતે પ્રાંત ભાષાઓ જોતાં મારવાડ-રાજપૂતાના માટે એક કેન્દ્ર ત્યાંનાજ જૈનોએ રચવું જોઈએ અને તે દ્વારા અધ્યયન-અભ્યાસ અને પ્રકાશનની વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ. તેવું જ ખીજું કેન્દ્ર હક્ષિણ માટે પૂના અને મદ્રાસ માટે અમીયાર કે એવું કોઈ કરવું જોઈએ. પંજાબ માટે પણ એક લિન્ન કેન્દ્ર

જોઈ એ. ગૂજરાત માટે એ રીતે ગૂજરાતના કેન્દ્રરૂપ અમદાવાદમાં એની વ્યવસ્થા થવી જોઈ એ. x

૧૧૭૯ ' ગૂજરાત આ બાબતમાં પહેલ કરી શકે એમ હું માનું છું. ગૂજરાતનાં કળા-કૌશલ્યમાં અને સમાજની ઉન્નતિમાં જોનોનો ફાળો નાનોસૂનો નથી. જોનોનું પ્રાચીન તત્ત્વજ્ઞાન બ્રાહ્મણ દષ્ટિએ ધણું વરસોથી વિચારાય છે; પણ જૈન તત્ત્વજ્ઞાન તેમાં પાછળ રહી ગયું છે. પૂનામાં ભાંડારકર ઇન્સ્ટિટ્યુટમાં જોનોએ મદદ કરી છે, પણ ત્યાંના અભ્યાસીઓ બધા બ્રાહ્મણ હોય તેમને બ્રાહ્મણ તત્ત્વજ્ઞાન તરફ પક્ષપાત હોય અને તે જ દિશાનું કામ વેગથી ચાલે એ સ્વાભાવિક છે. પણ અમદાવાદમાં ગૂજરાત વિદ્યાપીઠના પુરાતત્ત્વ મંદિરમાં તેવું નથી. x તેમાં જૈન અને ઇતર પુસ્તકોનો સારો સંગ્રહ છે. એ કેન્દ્ર જૈન અભ્યાસ માટે સ્વાભાવિક રીતે અત્યુકલ છે. તેના વિદ્વાનોના હાથમાં પોતપોતાનું કામ પૂરતું હશે તોપણ તેમની સલાહથી જૈન તત્ત્વજ્ઞાન માટે એક વ્યાસપીઠ ઉઠું કરવું એ જૈન ધનિક વર્ગ ધારે તો સહેલ છે.

૧૧૮૦ આ (અને આવાં) વ્યાસપીઠ દ્વારા વિદ્યાર્થીઓ તેમજ બિરાસુઓને જૈન તત્ત્વજ્ઞાન પશ્ચિમની શાસ્ત્રીય પદ્ધતિથી મળી શકશે. તેના અધ્યાપક દ્વારા પુસ્તકોનું આધુનિક રીતે સંશોધન કરાવી પ્રસિદ્ધ કરાવી શકાશે. જેથી આખા જૈનસમાજને નવીનરૂપે પોતાનું તત્ત્વજ્ઞાન મળી શકશે. પશ્ચિમના બુદ્ધિપ્રકાશથી અને બ્વહારથી દૂર રહેલા સાધુ-આચાર્ય વર્ગને પણ નવી દષ્ટિએ જૈન તત્ત્વજ્ઞાન જોવાનો પ્રસંગ મળશે અને તેમના દ્વારા તે તત્ત્વજ્ઞાન અજ્ઞાનવર્ગમાં પણ વધારે સુગ્રાભ રૂપમાં પ્રસરશે. વ્યાસપીઠ સાથે વિદ્યાર્થીઓને માટે છાત્રવૃત્તિની ગોઠવણ થશે તો જૈનદર્શનના અભ્યાસને વળાંક આપી ઉત્સાહ મળશે. ટુંકમાં જૈન તત્ત્વજ્ઞાન માત્ર 'વખાણુ' કે પોથીમાં નહીં પડી રહેતાં જમાનાને અત્યુકળ અવતાર પામશે અને બુદ્ધિની વેગીલી પ્રગતિમાં પોતાનું સ્વાભાવિક સ્થાન

રૂપે એનું સ્થાન છે. તેથી જીવ જગત અને પરમાત્માના સ્વરૂપનું, જ્ઞાનની એક સ્વતંત્ર શાખારૂપે ચિન્તન:-એટલામાંજ તત્ત્વજ્ઞાન સમાપ્ત થતું નથી. ઇતિહાસ અને વિજ્ઞાનનાં મૂળ શોધવા તથા એનો અર્થ કરવામાં પણ તત્ત્વજ્ઞાન પ્રવર્તે છે. આ દૃષ્ટિએ મનુષ્યનું બંધારણ, એનો આ પરિદરશ્યમાન વિશ્વ સાથે સંબંધ, એની સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિ નિવૃત્તિની ભાવનાઓ-ઇત્યાદિ સર્વ વિચાર તત્ત્વજ્ઞાનના પેટામાં પડે છે. એ વિચારનું બહોળું પણ સુચિન્તિત સાહિત્ય ઉત્પન્ન કરવાની જરૂર છે. એજ ભવિષ્યના કાવ્યસાહિત્યમાં ઉચ્ચતા અને ગંભીરતા, એ સાહિત્યના પ્રાણ રૂપે ટ્રેરી શકશે, અને એ વિના આપણું સાહિત્ય રંગભેરંગી પરપોટા જેવુંજ રહેશે.” (આનંદશંકરભાઈ)

૧૧૮૮ (૬) જૈન તત્ત્વજ્ઞાનમાં કર્મવાદ, અનેકાંત દ્વિલસુપ્રી, નયવાદ, સામ્યવાદ, અહિંસાદિ વ્રતો, શુભસ્થાનક્રમ, યોગ, મતિજ્ઞાનાદિના સૂક્ષ્મભેદો, પ્રમાણભીમાંસા આદિ અનેક વિશિષ્ટ તત્ત્વોનો સમાવેશ થાય છે તો તે દરેક પર સ્વતંત્ર વિચારકોએ તે તે પરના મિશ્ર પ્રાચીન ગ્રંથોમાંથી તારવી બિહાપોહ અને પરિશીલન-પૂર્વક નિર્બંધો, લેખો, પુસ્તકો અલગ અલગ રચવાં હટે. જૈનધર્મની અનેકાંત-સ્વાદ્વાદની દ્વિલોસોપ્રીનો અર્થ એ છે કે એક વસ્તુને અનેક દૃષ્ટિકોણથી જોઈ શકાય છે. જે એ વાત સૌ સમજી લે તો જગતમાં સાચો પ્રેમ, શાંતિ અને અભેદનીતિ પ્રવર્તે અને એ સમજવાથીજ જૈનો શ્રી મહાવીર પ્રભુના સાચા અનુયાયીઓ થવાને અધિકારી બને. જમવાન મહાવીરનો કથ્યાણુકારક સંદેશ જે જગતમાં ફેલાવવો હોય તો સૌથી પહેલાં જૈન સમાજના વિખરાયલા તંતુઓને એકઠા કરવા જોઈએ અને બધા સંપ્રદાયોને એક સુત્રથી બાંધી માંહોમાંહેના ભેદભાવ અને પક્ષપાતનો નાશ કરવો જોઈએ. એ કરવા માટે અનાવશ્યક રૂઢીઓ પર ભાર ન મૂકતાં જૈન તત્ત્વજ્ઞાનનેજ ધર્મના આધારરૂપ સમજવામાં આવે, તોજ સાંપ્રદાયિકતાની સંકુચિત દૃષ્ટિનો આપોઆપ લોપ થશે, અને તેથી આજે જૈન સમાજની જે શક્તિ વિખરાયેલી

સાહિત્યના ઉદ્ધાર અર્થે આવશ્યક કાર્યો. ૮૨૭

અને વહેંચાયેલી છે તે સંગ્રહિત થશે. એ સંગ્રહન સમગ્ર જૈન જાતિ માટે કલ્યાણકર નિવડશે. જ્યારે જૈન સમાજ પ્રત્યેક ધર્મ અને સંપ્રદાય તરફ આવી અનેકાંત દષ્ટિથી જોતાં શીખશે ત્યારે તેનામાંથી સાંપ્રદાયિકતા પાળતા છતાં સાંપ્રદાયિકતાનું દૃઢ મમત્વ છૂટશે, અને તેવા ઉદારચરિત જૈનો સમસ્ત ભારતના એકત્રીકરણ અને સંગ્રહનમાં સક્રિય ભાગ લેશે.

૧૧૮૯ (૭) ભાષા સંબંધે અને વિશિષ્ટ રીતે પ્રાકૃત ભાષા માટે જૈનોઆર્યોએ ધણું કયું છે તેથી તત્સંબંધી સર્વ પુસ્તકો પ્રકટ કરવાં આવશ્યક છે. પ્રાકૃત ભાષાના ઉદ્ધાર (revival)ની અતિ જરૂર છે કારણકે તે જૈનોની શાસ્ત્રભાષા છે તેથી તે સંબંધે તેની ઉત્પત્તિ, આગમોની ભાષા-તેની સાથે પ્રાકૃતનો સંબંધ, આગમો પછીના પ્રાકૃત ગ્રંથોની ભાષા, પછી સંસ્કૃત ટીકાઓ અને ગ્રંથોના ઉદ્ભવ-તેનાં કારણ વગેરે સંબંધી શોધખોળ થતાં ધણે પ્રકાશ પાડી ચકાશે એટલુંજ નહિ પણ પ્રાકૃત ભાષાનો ઉદ્ધાર તે દ્વારા થઈ શકશે. આ ઉદ્ધાર કરવામાં-તેના શાસ્ત્રીય અભ્યાસ કરવામાં પહેલાં જે મુશ્કેલીઓ હતી તે હવે તેના શબ્દાર્થકોષ, વ્યાકરણ વ્યવસ્થિત આકારમાં પ્રસિદ્ધ થયેલ હોવાથી ધણે અંશે દૂર થઈ છે. શ્રી અભિધાન રાત્રેન્દ્રે તો મોટાં મોટાં સાત પુસ્તકમાં આગમોના પ્રાકૃત શબ્દો લઈ તે પર જૂદા જૂદા ગ્રંથોમાં જે વ્યવસ્થા હોય તે ટાંકી એક વિશ્વકોષ (encyclopoedia) જેવી સામગ્રી પૂરી પાડી છે; પંડિત બહેચરદાસે પ્રાકૃત ભાગોપદેશિકા, પાઈઅલચ્છીનામગાલા પ્રાકૃત વ્યાકરણ, પ્રાકૃત પાઠાવલી આદિ શાસ્ત્રીય પદ્ધતિથી સંપાદિત કરેલાં તે પ્રકટ થયેલ છે; પંડિત હરગોવિન્દદાસે પ્રાકૃત ભાષાના પ્રકટ અને અપ્રકટ ગ્રંથોના પ્રાકૃત શબ્દો લઈ તેના સંસ્કૃત શબ્દો સહિત હિંદી ભાષામાં અર્થો મૂકી પોતાની વિન્યપ્રશસ્તિરૂપે એક વૃહત્ પ્રાકૃત કોશ નામે પાંચઅસદ મહણ્યુલો (પ્રાકૃત શબ્દ મહણ્યુલો) નામક પાઠ્યો છે અને જ્ઞાતાવધાની મુનિશ્રી રત્નાવલોકને આગમના પ્રાકૃત શબ્દોના અર્થો

વાળા કોષ સંગ્રહોએ પ્રકટ થયો છે, આ ઉપરાંત ચંડકૃત પ્રાકૃત વ્યાકરણ વરરચિ કૃત પ્રાકૃત પ્રકાશ, પ્રાકૃત ભાષાના પાણિની હેમાચાર્યના સિદ્ધ હેમનો અષ્ટમ અધ્યાય, આર્કટીય કૃત પ્રાકૃત સર્વસ્વ અને લક્ષ્મી-ધરકૃત ષડ્ભાષાચંદ્રિકા એ પ્રાચીન વ્યાકરણો પ્રસિદ્ધ થયાં છે, અને પં. ધનપાલકૃત ઉક્ત પાર્શ્વ-લચ્છીનામમાલા અને હેમાચાર્યકૃત દેશી નામમાલા એ કોષ ઉપલબ્ધ છે. આ સર્વ સામગ્રીથી અપ્રકટ પ્રાકૃત ગ્રંથો પ્રકાશમાં આવતાં તેનો અભ્યાસ વિશેષ સારી રીતે અર્થ શકશે.

૧૧૯૦ પ્રાકૃત ભાષામાં પણ અપભ્રંશ કે જે હાલની દેશી ભાષાઓની જનની છે અને જેનું વ્યાકરણ શ્રી હેમચંદ્રસૂરિએ ઘડી આપ્યું છે તે અત્યાર સુધી એક સ્થિર અને અવિદ્યારી ભાષા મનાતી હતી, તેને બદલે હવે એનો એક જીવંત અને વિકારી ભાષા તરીકે અભ્યાસ થવો ઘટે કારણકે આ અપભ્રંશ સંબંધે ‘જૈન ગૂર્જર કવિઓ’ નામના પુસ્તકના અધ્યય ભાગની પ્રસ્તાવનામાં આ લેખકથી બન્યું તેટલું વક્તવ્ય પ્રકટ થયું છે, તે પરથી એ જીવંત અને કળક્રમે બદલાતી ભાષા સિદ્ધ થઈ છે અને તેનું સાહિત્ય પણ ક્રીક પ્રમાણમાં ઉપલબ્ધ છે એ જણાયું છે. તો જેટલું અપભ્રંશ સાહિત્ય ઉપલબ્ધ છે એટલું પ્રકાશમાં મૂકી-તેનો અભ્યાસ શરૂ કરી દેવો જોઈએ.

૧૧૯૧ (૮) દેશી ભાષામાં-ગૂજરાતી ભાષામાં પણ શ્રી નર-સિંહ મહેતાના કાળ પહેલાની કાવ્યકૃતિઓ અને ગદ્યકૃતિઓ જૈનોની રચેલી મળી આવે છે તે સર્વ પ્રસિદ્ધ કરવી અતિ આવશ્યક છે, કારણકે તેથી તે ભાષાનાં મૂળ વિક્રમ તેરમીથી આપણને મળી આવે છે એ વાત સ્પષ્ટ થવા ઉપરાંત ત્યારથી રચાયેલી કૃતિઓ પ્રસિદ્ધ થતાં ભાષાના ક્રમવાર વિકાસ અને વિસ્તાર પર સારો પ્રકાશ પડશે. તે ઉપરાંત લોકકથા પરની કાવ્યકૃતિઓ શામળભટ્ટ કરતાં ધણા પૂર્વના જૈન કવિઓએ કરી છે તે પ્રકટ થતાં તેનું સાહિત્ય ભાષા-દષ્ટિએ તેમજ વાર્તાનિરૂપણની દષ્ટિએ આદરણીય થશે.

૧૧૯૨ (૯) દેશી બાપામાં ઉપરનું સાહિત્ય બાપાના ઇતિહાસ માટે ઉપયોગી છે, તે ઉપરાંત સંસ્કૃત અને દેશી બાપામાં ઐતિહાસિક પ્રબંધો આદિ સાહિત્ય છે તે ગુજરાતના ઇતિહાસ પર સારો પ્રકાશ નાંખે છે, તેથી તે સાહિત્યનું પ્રસિધ્ધિકરણ અતિ આવશ્યક છે.

૧૧૯૩ ગુજરાતનું ગૌરવ કેમ વધે તે વિષેનું સદૈવ ચિંતન કરનાર સ્વ. રણજિતરામભાઈએ સં. ૧૯૭૧માં જણાવ્યું હતું કે ‘ગુજરાતની મુખ્યત્વે વસ્તી હિંદુઓની છે, ગુજરાતની સંસ્કૃતિ ધર્મનાર પણ નેઓજ છે. હિંદુઓના બે વિભાગ છે: વેદધર્મી અને જૈન. ગુજરાતી સંસ્કૃતિના પોષણ અર્થે અએલાં વેદધર્મીઓનાં કૃત્યો વિશે લખવાનું મોકુફ રાખી જૈનીઓનાં કૃત્યો તરફ અંગુલિનિર્દેશ કરીશું. જૈન ધર્મનો જન્મ ગુજરાતમાં થયો નથી છતાં ગુજરાત અને ગુજરાતના પાડોશી પ્રદેશો-રાજસ્થાન અને માળવામાં એ ધર્મના આવકોની મહોટી વસ્તી છે. શત્રુંજય અને ગિરનાર જેવાં એમનાં મહોટાં તીર્થો ગુજરાતમાં છે. સિદ્ધરાજ, કુમારપાળ અને વસ્તુપાળ તેજપાળે જૈન સાહિત્ય અને લલિત કળાઓ (સ્થાપત્ય, મૂર્તિવિધાન, શિત્રવિદ્યા) ને ઉત્તેજન, પોષણ અને આશ્રય આપ્યાં હતાં. સોલંકીઓની સત્તા દરમ્યાન એમણે રાજકારભાર ચલાવ્યા હતા અને રણ-ક્ષેત્રમાં વિજય મેળવ્યા હતા. પૂર્વે વેપાર ખેડતા અને આજે પણ ખેડે છે. વેપારથી મળતી લક્ષ્મી મંદિરો બાંધવામાં, મૂર્તિઓની સ્થાપના કરવામાં, ગ્રંથભંડાર સ્થાપવામાં, ગ્રંથોની નકલો કરાવી પ્રચાર કરવામાં-વગેરેમાં વપરાતી, સર્વ ધર્મનું રહસ્ય જાણવા અકબ્બર બાદશાહને જીજ્ઞાસા થઇ ત્યારે જૈન ધર્મનો પ્રબોધ કરવા હીરવિજય-સૂરિ ગુજરાતમાંથીજ ગયા હતા. જ્યાં જ્યાં જૈનોની વસ્તિ હશે ત્યાં ત્યાં સાધુઓ અને સાધ્વીઓને રહેવા અપાસરા હોય છે. આવાં સ્થળોમાં તેઓ ચાતુર્માસ ગાળે છે અને ઉપદેશ આપી આવકોનાં જ્ઞાન અને ધર્મની જ્યોત સળગતી રાખે છે. ગુજરાતના સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ, ગુજરાતી અને હિન્દી સાહિત્યના અનેક ગ્રંથો

જૈનોએ લખ્યા છે એ બુદ્ધર, ભાંડારકર (પિતા અને પુત્ર), પીટ-સર્ન, કીશ્કોર્ન, કાથવટે, દલાલ, વેખર, જૈકોખી આદિના રીપોર્ટો, ગ્રંથો પરથી સુપ્રસિદ્ધ છે. સાહિત્યનાં અંગો-કાવ્ય, કથા, નાટક-એમણે ખીલવ્યાં છે. વ્યાકરણના ગ્રંથો લખ્યા છે. જૈન તત્ત્વચિંતન અને ન્યાય તથા યોગ વિશે પણ એમણે ઉત્તમ ગ્રંથો રચ્યા છે, ગુજરાતના ઇતિહાસને લગતી નાનાવિધની માહિતી ચરિત્ર રૂપે, કથા રૂપે, કાવ્ય રૂપે, ગ્રંથોની સમાપ્તિની નોંધ રૂપે, મૂર્તિઓની સ્થાપનાના લેખ રૂપે, મંદિરોના શિલાલેખ રૂપે, ચિત્રોરૂપે એમણે સાચવી રાખી છે. ગુજરાતની એમણે ધણી ધણી સેવા કરી છે. અક્સોસ છે કે વેદધર્મીઓ હજુ જોઈએ તેટલા પ્રમાણમાં એ સેવાનું મહત્ત્વ સમજતા નથી. પહેલી જૈન સાહિત્ય પરિષદ મળી તેના પ્રમુખપદે મહા મહોપાધ્યાય સતીશચંદ્ર વિદ્યાશ્રયણ-એક બંગાળી વેદધર્મી વિદ્વાન બિરાજ્યા હતા. ગુજરાતી વેદધર્મી કે જૈન વિદ્વાન નહીં પણ ગુજરાતના વેદધર્મીઓ કાંઈક અતડા છે અને જ્ઞાનના જ્ઞાન ખાતર અનુરાગી નથી. જૈનોની જ ઉપેક્ષા કરે છે એમ નથી-પારસીઓ, મુસલમાનોની પણ ઉપેક્ષા કરે છે. કોઈ ગુજરાતી વેદધર્મી અવરતા પહેલવીમાં પ્રવીણ છે ? સંસ્કૃતમાં ધણા પારસીઓ પ્રવીણ છે. ઇરાની સંસ્કૃતિનો જ્ઞાતા કોઈ ગુજરાતી હિંદુ છે ? અરબી સાહિત્યનો વિદ્વાન કોઈ ગુજરાતી હિંદુ છે ? નથી. જ્ઞાનની તૃણ્યા નથી. તૃણ્યા હોય તો તેની પરિતૃપ્તિ માટે સાધનો, અનુકૂળતા નથી. ૧૫૭૭

૧૧૯૪ શ્રીયુત કૃષ્ણલાલભાઈ સં. ૧૯૮૧માં જણાવે છે કે 'જુના ગુજરાતી સાહિત્યના બંધારણ તથા તેના વિકાસમાં બ્રાહ્મણ, વાણીઆ, શ્રાવક અને જૈન સાધુઓએ મુખ્ય ભાગ લીધો છે, એટલે કે જૈન-તર તેમજ જૈન એ બંને કોમોએ સાહિત્યને ખીલવવામાં મદદ કરી છે. એ બેમાંથી એકજ કોમે એવો દાવો કરવો કે એ સાહિત્ય

---

૫૭૭ 'જૈન સંસ્કૃતિ' પર લેખ તા. ૩-૭-૧૯૧૫ જૈનમ્. કો. હેરેલ્ડનો
જૈન ઇતિહાસ સાહિત્ય અંક વીરાત્ ૨૪૪૧.

અર્થ સંસ્કૃતિમાંથી સારાં તત્ત્વોને અપનાવો. ૮૩૨

અમારા વડે જ જીવતું રહ્યું છે તે કેવળ પ્રમાદ છે. જુના ગુજરાતી (કે અન્ય ભાષાના) સાહિત્યનો સીધસીધાબંધ, સંબંધ (connected) ઇતિહાસ લખવો હોય તો જૈનોથી જૈનેતરની કૃતિ તરફ અને જૈનેતરથી જૈનોની કૃતિ તરફ દુર્લભ ચર્ચ થકે નહીં. અમુક વિષયો સંબંધે બંને કોમોએ એકજ નદીના મૂળમાંથી પાણી લીધેલું: એટલે કે સંસ્કૃત ગ્રંથ પર આધાર રાખેલો; અમુક બાબતમાં વિચારની પરસ્પર આપ લે થયેલી (they acted and reacted on each other)—એટલે ખરા ઇતિહાસની રચનામાં તો એ બંને કોમની કૃતિની આલોચના થવી જોઈએ. ખરું જોતાં તો વખત એવો આવી લાગ્યો છે કે જુના ગુજરાતી (કે અન્ય ભાષાના) સાહિત્યનું ખરું જ્ઞાન કરાવવા માટે સાહિત્યમાં રસ લેતા અભ્યાસીને જોટલું જૈનેતર વર્ગના આચાર, વિચાર અને ધર્મનું જ્ઞાન હોવું જોઈએ તેટલુંજ જૈનોના આચાર, વિચાર અને ધર્મનું હોવું જોઈએ. એ પરિચય આવશ્યક છે, એ ન હોય તો દષ્ટિબિંદુ ખોટું રહેવાનું (the perspective would be false) અને સાહિત્યના ચિત્રપર પડતું તેજ (light), અથવા તેને ઢાંકતી, ઝાંખું દેખાડતી તેજહીનતા (shade) ખરાબર સમજાવવાનાં નહીં. ઢાલની એક બાજુ અત્યાર સુધી જોવામાં આવતી; હવે બે બાજુ જોવી પડે છે તે પડશે. (આનંદકાવ્ય મહોદધિ મૌ. ૭ માનો ઉપોદ્ધાત. તા. ૨૪-૧૦-૧૯૨૫.)

૧૧૯૫ કાષ્ઠપણ દેશ બીજા દેશની સંસ્કારિતા કે સંસ્કૃતિને તિલાંજલિ આપે તો તે પોતાના આત્મહિતને—પ્રગતિને અટકાવે છે. પૂર્વની સંસ્કૃતિમાં પણ બ્રાહ્મણ સંપ્રદાય અને શ્રમણ સંપ્રદાય—એ બંનેની સંસ્કૃતિનું સ્થાન છે—જૈન અને જૈનેતર, બ્રાહ્મણ અને બ્રાહ્મણેતર—એ બંનેના સાહિત્ય અને ધર્મચિંતનના દાળાને જૂઠા—એક બીજાથી તદ્દન નોખા રાખી શકાશે નહિ; એટલુંજ નહિ, પરંતુ પૂર્વે પણ પશ્ચિમની અને પશ્ચિમે પૂર્વની સંસ્કૃતિને આદર આપી સારાં તત્ત્વો જ્યાં જ્યાં જાણ્યા ત્યાં ત્યાંથી લઈને તેમને અપનાવવાં પડશે—આમેજ કરવાં

પડશે-મિલાવી લેવાં પડશે. આના જવડાંત દષ્ટાંત રૂપે કવિસત્રાટ્ ડો. રવીન્દ્રનાથે 'વિશ્વભારતી' નામની મહાસંસ્થા પોતાના શાંતિનિકેતન-માં સ્થાપી છે. આજનો યુગ કોમકોમનું, પ્રજા પ્રજાનું મેગકન માગે છે-સર્વાની સંસ્કૃતિનો સહકાર ઇચ્છે છે. તો તે પ્રત્યે આ પશ્ચિમ ભારત-ના-ગૃજરાતના શ્વેતાશ્વરજૈન સાહિત્યનો ઇતિહાસ પણ યત્કિચિત્ દિશા ખતાવશે અને જૈન સંસ્કૃતિ પ્રત્યે આદર કેળવવામાં તે નિમિત્તભૂત થશે-એવી સંપૂર્ણ આશા છે. જ્ઞાન અને શક્તિથી દેશનું પુનરુત્થાન છે તો તે બંને આપણને પ્રાપ્ત થાય તે માટે સહુ પ્રાર્થના કરીએ કે:-

સહ વીર્ય કરવામહૈ । તેજસ્વિનોઽપ્યધીતમસ્તુ મા વિદ્વિષામહૈ
મા વિદ્વિષામહૈ
મા વિદ્વિષામહૈ ॥

શાન્તિરસ્તુ પુષ્ટિરસ્તુ બાલ્મકલાસમૃદ્ધિરસ્તુ ॥

સર્વે મેઘાવિનઃ સન્તુ સર્વે ષન્તુ નિરામયાઃ ।

આત્મજ્યોતિ શ્વ પश्यन्તુ મા કશ્ચિત્તમ આપ્નુયાત્ ॥

અને એ પ્રાર્થના સિદ્ધ થતાં કવિ ન્હાનાલાલના શબ્દોમાં આપણે ભારતનાં યશોમાન માઇથું કે:-

જ્વનસાદૃશ્યવન્તી, મૃજનહેતુસિદ્ધિવન્તી;

વિરાટને કિરીટ તિલકટીલડી સમ હો !

ઇતિહાસની અનસ્ત પરમ પૂર્ણિમા અમ હો !

મનુષ્યકુલની પ્રકૃષ્ઠ નિત્યવસન્ત હો !

અમ ભારતભૂમિ હો !

ભાષો એ કક્ષ્યાભૂમંત્ર, ભાવ્યજનની હો !

ગાઓ એ મહાકથા મનુષ્યમેહિની, અહો ભારતકુલ !

જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ.

વિસ્તૃત અનુક્રમણિકા.

આ ગ્રંથમાં આઠ વિભાગ છે અને તે દરેકનાં સાત પ્રકરણ છે. આ રીતે થયેલાં કુલ ૫૬ પ્રકરણમાં સળંગ સંખ્યામાં ૧૧૬૫ 'પારા'ઓ છે, ૫૭૭ ટિપ્પણ (કુટનોટ) છે અને તે માટે કુલ ૮૩૨ પૃષ્ઠ છે. મુખ્યત્વે કરી તે પારા અને ટિપ્પણના આંકડા પરજ આ આખી અનુક્રમણિકા તૈયાર કરી છે. જેમાં ફોરા આંકડા મૂકેલ છે તેમાં તે 'પારા'ની સંખ્યા સમજવી. જે આંકડા પાસે ટિ. મૂકેલ છે તે ટિપ્પણથી અંક સંખ્યા સમજવી, ને જે આંકડા પાસે પૃ. મૂકેલ છે તે પૃષ્ઠની અંક સંખ્યા સમજવી. આખી અનુક્રમણિકાના વિષયવાર ૨૩ ભાગ પાડ્યા છે; તે દરેક ભાગનું નામ કળા બડા ટાઈપમાં અત્ર મૂકેલું છે. બીજા હુંકા અક્ષરો માટે આરંભમાં આપેલ સાંકેતિક અક્ષરોની સમજ જુઓ.

૧ શ્રી મહાવીર ભગવાન સંબંધી

મહાવીર ભગવાન (વર્ધમાન સ્વામી) ૨, ૪-૬, ૯, ૧૧, ૨૨૭, ૨૩૨, ૪૬૯, ૪૭૪, ૫૦૫, ૬૭૫, ૭૮૩, ૯૫૩, પૃ. ૬૯૬, ૧૦૭૬, ૧૦૭૯, ૧૦૮૩, ૧૦૮૭, ૧૦૮૯, ૧૧૦૨-૪, ૧૧૦૯, ૧૧૧૮, ૧૧-૨૧, ૧૧૪૫.

મહાવીર અને જીવનો મુકાબલો
૧૩૦

મહાવીર-તપસ્વી અને દર્શનકાર
૧૩૮

મહાવીર ભગવાનના અનુયાયી
રાજાઓ ૧૦

મહાવીર ભગવાનનાં મુખ્ય તત્ત્વો
મહાવીર ભગવાનનું ક્રમ વિજ્ઞાન-
શાસ્ત્ર ૧૩૭

મહાવીર ભગવાનનો સમય ૧૬
મહાવીર સ્તુતિ પૃ. ૩૯, પૃ. ૫૯,
પૃ. ૯૨, પૃ. ૬૭૦

મહાવીર સ્તુતિ (વિરોધાભાસ) ૨૯૭
વર્ધમાન ૨ જુઓ મહાવીર ભગવાન

,, પ્રતિમા ટિ. ૪૪૪

,, સ્તુતિ ૪૪૯, ૬૦૨

૨ જૈન મંથકારો, લેખકો,
સૂરિઓ આદિ.
અકલંક ૬ અકલંક દેવ (દિ.)
૧૬૫, ૨૬૬, ૬૪૩, ૧૧૪૫
અનિતદેવ (પલ્લિવાલ ગ.) ૮૫૬
અનિતદેવસૂરિ (પૂ. ગ.) ૩૨૧,
૪૦૮-૯
અનિતપ્રભગણિ ૫૬૦
અનિતપ્રભસૂરિ ૪૬૪, ૫૦૦
અનિતપ્રભસૂરિ (પૌ.) ટિ. ૨૭૨,
૫૮૭, ૬૩૪, ૬૭૪
અનિતસિંહ (રાજગ.) ૩૬૪, ૩૬૬,
૪૮૬, ૫૬૨
અનુતયંદ (ઉપ. ગ.) ૬૭૬, ૬૭૮
અનુતદેવ ૪૬૭
અનંતવીર્ય (દિ.) ૧૬૫, ૨૬૬
અનંતહંસ ગણિ (ત.) ૭૨૪,
૭૫૮, ૭૮૩
અભયકુમાર ગણિ [મલધારી ગ.)
૩૪૧, ૩૫૭
અભયકુશલ (ખ.) ૬૭૬
અભયચંદ્ર સૂરિ (પૌ.) ૬૮૭
અભયતિલકગણિ (ખ.) ટિ. ૧૬૬,
ટિ. ૩૪૫, ૫૮૬-૬૦
અભયદેવ (ચંદ્ર ગ.) ૫૭૧
અભયદેવ સૂરિ ૪૦૦
અભયદેવ સૂરિ- કલિકાલ ગૌતમ
(ચંદ્ર ગ.) ૪૬૦, ૫૫૦

અભયદેવ સૂરિ-નવાંગી વૃત્તિકાર.
(ચંદ્ર ગચ્છ) ટિ. ૪૨ થી ૫૧,
૨૪૪, ૨૬૩-૪, ૩૬૨ ક,
પૂ. ૩૨૬, ૪૭૬, ૫૬૩, ૫૮૪,
૫૮૬, ૬૭૦, ૮૭૬, ૧૦૫૨
અભયદેવ સૂરિ ખીખ (ચંદ્રગચ્છ
ખ.) ટિ. ૨૫૬, પૂ. ૩૨૮,
૫૬૩
અભયદેવ સૂરિ (હર્ષપુરીય ગચ્છ-
મલધારી ગ.) ૩૧૧-૩,
૩૩૬, ૩૬૪, ૩૬૬, ૫૫૬
અભય (દિવ) સૂરિ (નાગેન્દ્ર ગ.)
૪૬૫, ૪૬૬
અભયદેવ સૂરિ (રાજગચ્છ) ૧૬૬,
૧૮૮, ૨૬૪-૨૬૬, ૩૬૩,
૪૮૬, ૧૧૬૦
અભયદેવ સૂરિ (રૂપલ્લીય ગચ્છ
સ્થાપક) ૬૩૫
,, ખીખ (રૂપ ગ.) ૬૪૭
અભયધમ (ખ.) ૮૪૮
અભયપ્રભ (પૌ.) ૬૩૦
અભયસિંહ (ખ.) ૬૬૩
અભયસિંહ સૂરિ (પૂ. ત.) ૬૮૬
અભયસોમ (ખ.) ટિ. ૩૬૪, ૬૭૬,
૬૭૮, ૬૮૨
અંબદેવ સૂરિ (નિર્વૃત્તિ ગ.) ટિ.
૪૨૬
અમર (ખ.) ૬૭૭

જૈન ગ્રંથકારો, લેખકો સૂચિઓ આદિની અનુક્રમણિકા. ૮૩૫

અમરકીર્તિ (દિ.) ૫૦૩
 અમરચંદ (આ.) ૯૭૬, ૯૭૮
 અમરચંદ્ર (મહાદેવ ગ.) ૭૬૪
 અમરચંદ્ર સૂરિ (નાગેન્દ્ર ગચ્છ)
 ૩૪૬, ૫૨૬, પૃ. ૩૪૬
 અમરચંદ્ર સૂરિ-અમર પંડિત (વાયક
 ગ.) ૫૪૨-૩, ૫૪૪-૬,
 ૫૭૪, ટિ. ૪૩૭
 અમર પંડિત જીઓ અમરચંદ્રસૂરિ
 ૫૪૨-૩
 અમરચંદ્ર (ત.) ટિ. ૪૮૪, ૮૯૬
 અમરચંદ્ર ૭૫૨
 અમરનંદિ (ત.) ૭૨૩
 અમરવિજય (ત.) ૮૫૯
 અમરવિમલ (ખ.) ૯૯૫
 અમરસાગર (ત.) ૯૭૬
 અમલકીર્તિ (જયકીર્તિ શિ.) ૩૫૫
 અમલચંદ્ર ગણિ (ખ.) ૩૨૪
 અમલચંદ્ર (ખ.) ૯૯૫
 અમિતગતિ (દિ.) ટિ. ૨૦૭,
 ૫૦૩, ટિ. ૫૧૩
 અમીવિજય (ત.) ૯૯૬
 અમીવિજય (ત.) ૯૯૯
 અમૃત-આગ્રહેવ સૂરિ (વડ ગ.) ૨૯૭
 અમૃતચંદ્રસૂરિ (લો.) ૧૦૫૨
 અમૃતચંદ્રાચાર્ય (દિ.) ૮૫૦
 અમરભાણિકૃત (ખ.) ૮૫૧
 અમરસુંદર (ત.) ૬૮૦, ૬૯૦

અમૃતધર્મ (ખ.) ૯૯૪
 અમૃતવિજય (ત.) ૯૯૬
 અમૃતસાગર (આ.) ૯૭૬
 અમૃતસાગર (ત.) ૯૭૩
 અમૃતસાગર (ત.) ૯૯૬
 અરસીહ ૬૦ જીઓ અરિસિહ
 અરિસિહ (અરસિ હકુર) ટિ. ૨૮૨,
 ટિ. ૩૭૪, ૫૩૧, ૫૪૦,
 ૫૪૨-૩, ૫૪૫, ૫૪૭,
 ૫૭૪, ૫૮૪
 અવિચલ ૯૯૬, ૯૯૮
 અશોકચંદ્ર ગણિ ૩૨૬
 આગમમંડન (ત.) ૭૨૪, ૭૨૭,
 ૭૬૧
 આગાસુંદર (ખ.) ૭૬૮
 આણુંદ-આણુંદવર્ધન (ખ.) ૯૭૬
 આણુંદમુનિ (લો.) ૯૭૬
 આણુંદશયિ (ત.) ૯૭૬
 આણુંદવર્ધન (ખ.) ૮૯૬
 આણુંદવર્ધન-આણુંદ (ખ.)
 ૯૭૬
 આણુંદ સૂરિ ૯૭૬
 આણુંદસોભ (ત.) ૮૯૬, ૯૦૪
 આત્મારામજી-વિજયાનંદ સૂરિ
 (ત.) ૮૭, ૯૪૯, ૧૦૦૧,
 પૃ. ૬૮૪, ૧૦૦૪-૧૦૧૩,
 ૧૦૧૫, ૧૦૫૬

આનંદકુશલ (ત૦) ૮૬૮
 આનંદધન ૯૧૩-૫, ટિ. ૫૨૬,
 ૯૨૬ ૯૩૫-૮, ૯૭૬, ૯૮૦
 આનંદપ્રભોદ (ત૦) ૭૭૬
 આનંદ સુનિ (ઉપ૦) ૭૬૭
 આનંદવિજય (ત૦) ૮૨૭, ૮૫૫
 ૮૭૪
 આનંદવિજય (ત૦) ૯૭૪
 આનંદવિજય (ત૦) ૧૦૦૪ જુઓ
 આત્મારામજી
 આનંદવિમલ સુરિ (ત૦) ૭૪૨,
 ૭૮૧, ૮૨૨, ૮૨૭, ૮૫૫,
 ૮૭૪
 આનંદશ્રી મહત્તારા (મલધારી ગ.)
 ૩૪૧
 આનંદ સુરિ (નાગેન્દ્ર મચ્છ)
 ૩૪૬, ૫૨૬
 આનંદોદય ૯૦૫
 આત્રદેવસુરિ ૩૩૮
 આત્ર (અંત્ર) દેવસુરિ (ખૂ. ગ.)
 ૩૫૪, ૩૯૭
 આયર્થરક્ષિત સુરિ ૩૧ જુઓ રક્ષિત
 આયર્થરક્ષિત સુરિ (આં૦) ૩૩૬
 આયર્થસુહરિત સુરિ ૩૦ જુઓ
 સુહરિત
 આલમચંદ (ખ૦) ૯૯૬
 આશાધર (દિ૦) ૫૬૮
 આસચંદ્ર ગણિ (સંડેર ગ.) ૫૬૦

આસડ મહાકવિ શ્રીમાલ ૪૯૦,
 ૫૫૦-૧
 આસાયત ૭૬૭
 ઇન્દ્રનાંદિ (કુતુબપુરા ત૦) ૭૨૪,
 ૭૫૭-૮.)
 ઇન્દ્રભૂતિ ગણુધર ૨૭૫ જુઓ ગૌતમ
 ઇન્દ્રસૌભાગ્ય (ત૦) ૯૭૬
 ઇન્દ્રહંસ (ત૦) ૭૨૪, ૭૫૭
 ઇન્દ્ર ગણિ (ચંદ્ર-સરવાલ ગ૦)
 ૩૨૫
 ઇન્દ્ર સુરિ (સાંડેર ગ૦) ૭૭૬
 ઉત્તમવિજય (ત૦) ૯૮૨, ૯૯૬,
 ૯૯૮-૯
 ઉત્તમવિજય ખીળા (ત.) ૯૯૬
 ઉત્તમસાગર (ત.) ૯૭૪, ૯૭૬
 ઉચોતન સુરિ (દાક્ષિણ્યચિહ્ન) ૧૮૨,
 ટિ. ૧૧૬, ટિ. ૧૨૧, ટિ.
 ૧૫૩, ટિ. ૧૫૬, ૨૨૫, ટિ.
 ૧૬૪, ૨૩૭-૪૧.
 ઉચોતન સુરિ (કાસરહ ગ.) ૫૯૪,
 ટિ. ૪૫૨
 ઉચોતન સુરિ (વડ ગ.) ૨૬૭
 ઉચોતનસુરિ ૩૩૮
 ઉચોતવિજય (ત.) ૭૮૯
 ઉદય ઋષિ ૯૯૬
 ઉદયકમલ (ખ.) ૯૯૬
 ઉદયપ્રીતિ (ખ૦) ૮૮૫.
 ઉદયચંદ્ર (ત.) ૮૮૨

જૈન ગ્રંથકારો, લેખકો સૂરિઓ આદિની અનુક્રમણિકા.૮૩૭

ઉદયચંદ્ર ૯૬૪
 ઉદયચંદ્ર ગણિ (પૂર્ણતત્ત્વ ગ.)
 ૪૬૨, ૪૬૭
 ઉદયચંદ્ર સૂરિ ૬૨૮
 ઉદયધર્મ (આગમ ગ.) ૭૬૯
 ઉદયધર્મ (ત.) ૮૫૧
 ઉદયધર્મ (ખ. ત.) ૭૪૯, ૭૬૯
 ઉદયનાદિ સૂરિ (ત.) ૬૮૦, ૬૮૮,
 ૭૬૭
 ઉદયપ્રભ સૂરિ (નામેંદ્ર ગ.) ટિ.
 ૩૭૪, ૫૨૯, ૫૫૩, ૫૫૭,
 ૫૬૫, ૬૦૧, ૭૫૧
 ઉદયપ્રભ સૂરિ (રાજ ગ.) ટિ. ૨૪૭,
 ટિ. ૨૮૨, ૩૫૧, ૪૯૧
 ઉદયભાનુ (પૌ) ૭૮૧
 ઉદયરત્ન (ત.) ૬૭૭, ૬૭૯-૮૨
 ઉદયરાજ (આં.) ૮૮૩
 ઉદયરશ્મિ (ત.) ૮૬૦
 ઉદયવલ્લભ સૂરિ (ખ. ત.) ૭૫૧
 ઉદયવિજય (ત.) ૬૭૬
 ઉદયસમુદ્ર (ખ.) ૬૭૬
 ઉદયસાગર (આં.) ૭૫૬,
 " " ૮૯૦
 ઉદયસાગર સૂરિ-ગાનસાગર (આં.)
 ૬૭૭
 ઉદયસાગર (આં.) ૬૯૩, ૬૯૬,
 ૬૯૮
 ઉદયસિંહ ૮૬૬

ઉદયસિંહ સૂરિ (ખ.) ૫૭૦
 ઉદયસિંહ સૂરિ (ચંદ્ર ગ. વિધિ
 માર્ગ) પૃ. ૧૮, ૪૯૨,
 ૬૩૮, ૬૫૫
 ઉદય સૂરિ (વાદિદેવ સૂરિ ગ.)
 ૫૪૯
 ઉદયસૂરિ (ખ. વેગડશાખા) ૬૭૬
 ઉદયસોમ (લ. ત.) ૬૯૬
 ઉદયહર્ષ (ત.) ૮૨૪
 ઉદયાકર (ખ.) ૬૦૪
 ઉમા સ્વાતિ(મિ) વાયક ૧૪૬-
 ૪૯, ૧૫૫, ૨૨૨, ૨૨૪,
 ૩૯૬, ૪૫૯
 ઉમેદચંદ્ર (ખ.) ૬૯૫
 ઋદ્ધિવિજય (ત.) ૬૭૭
 ઋદ્ધિશ્રી સાધ્વી ૧૦૦૦
 ઋદ્ધિસાગર (ખ.) ૬૯૫
 ઋષભદાસ આવક કવિ (ત.) ટિ.
 ૨૮૯, ટિ. ૪૮૫, ૭૯૦,
 ૭૯૨, ૮૮૨, ૮૯૬, ૯૦૪,
 ૧૦૦૩
 ઋષભવિજય (ત.) ૬૯૬
 ઋષભસાગર (ત.) ૬૭૬, ૬૯૬,
 ૬૯૮
 ઋષિવર્ધન સૂર (આં.) ૭૫૦,
 ૭૬૮
 ક્ષમાકલ્યાણ (ખ.) ૬૯૩-૬, ૬૯૯
 ક્ષમાકલશ (આગમ ગ.) ૭૭૫

દ્વાતિરત્ન ૭૬૪
 દ્વેમકીર્તિ ગણિ (ખ.) ૭૪૪
 દ્વેમકીર્તિ સૂરિ (પૂ. ત.) પૃ. ૩૩,
 ૫૯૮
 દ્વેમકુશલ (ત.) ટિ. ૪૯૦, ૮૯૬
 દ્વેમંકર ગણિ-સૂરિ (ત.) ૬૫૩,
 ૬૮૭, ટિ. ૫૨૪
 દ્વેમરાજ (ખ.) ૮૬૩, ૮૬૫
 દ્વેમવર્દન (ત.) ૯૯૬, ૯૯૮
 દ્વેમવિજય (ત.) ૯૯૬
 દ્વેમહર્ષ ૯૯૬, ૯૯૮
 કઠ્ઠ સૂરિ (ઉપ. ગ.) ૨૭૩, ૨૮૨,
 ૩૩૧, ૬૨૧
 કઠ્ઠ સૂરિ (ઉપ. ગ.) ટિ. ૪૨૮, ૬૨૨
 કઠ્ઠ સૂરિ (ઉપ.) ૭૭૬
 કઠ્ઠ સૂરિ ૭૭૫
 કઠ્ઠ સૂરિ (કોરંટ ગ.) ૭૭૬
 કડુવા-કડવો ૭૩૮
 કડવો ૭૮૧
 કનકકીર્તિ (ખ.) ૮૯૬
 કનકકુશલ (ત.) ૮૭૦, ૮૯૧
 કનકચંદ્ર (?) ૩૯૧
 કનકચંદ્ર (ખ.) ૫૭૦
 કનકતલક (ખ.) ૮૮૪
 કનકનિધાન (ખ.) ૯૭૬
 કનકપ્રભ (ચંદ્ર ગ.) ૪૬૭
 કનકપ્રભ સૂરિ (ચંદ્ર-દેવાનંદ ગ.
 ૫૫૧, ૫૯૫

કનકરત્ન (ત.) ૯૯૯
 કનકવિજય (ત.) ૯૫૧, ૯૭૩
 કનકવિલાસ (ખ.) ૯૭૬
 કનકસુંદર ૯૭૩
 કનકસુંદર ગણિ (પૂ. ત.) ૮૯૧,
 ૮૯૬
 કનકસુંદર (ભાવડ ગ.) ૮૯૬-૭
 કનકસોમ (ખ.) ૮૯૬
 કનકામર ૪૭૫
 કમલકીર્તિ (દિ.) ૩૨૩
 કમલપ્રભ (મડાહડ ગ.) ૭૬૪
 કમલપ્રભ સૂરિ (પૌ.) ટિ. ૨૭૦,
 ૬૩૦
 કમલવિજય (ત.) ૮૫૯, ૮૯૬,
 ૯૫૧
 કમલસંયમ ઉં (ખ.) ટિ. ૬૦,
 ૭૩૦, ટિ. ૪૭૪, ૭૫૬, ટિ.
 ૪૭૮
 કમલસૂરિ (વિધિમાર્ગ) ૬૩૮
 કમલહર્ષ ( ) ૮૯૬
 કમલહર્ષ (ખ.) ૯૭૩, ૯૭૭
 કર્ણુત્રયિ ૭૯૦
 કર્મસિંહ (ઉપકેશ ગ.) ૮૯૬
 કર્મસિંહ (પાશ્વ.) ૯૭૬
 કરમચંદ (ખ.) ૮૯૬
 કલ્યાણ (કડવા ગ.) ૮૯૬
 કલ્યાણકુશલ (ત.) ૮૫૨
 કલ્યાણચંદ્ર ( ) ૮૯૬

જૈન ગ્રંથકારો, લેખકો સૂરિઓ આદિની અનુક્રમણિકા. ૮૩૯

કલ્યાણુદેવ (ખ.) ૮૯૬
 કલ્યાણુનધાન ૯૬૫
 કલ્યાણુરત્ન (શ્રાવિલા ગ.) ૮૬૬
 કલ્યાણુરાજ (આગમ ગ.) ૭૭૫
 કલ્યાણુરાજ (ખ.) ૭૪૮
 કલ્યાણુવિજય મુનિ (સાંપ્રત) ટિ.
 ૧૨૦, ૧૬૫, ટિ. ૧૬૬,
 ૨૩૪, ટિ. ૨૯૯, ટિ. ૩૦૩,
 ૫૯૭ ટિ. ૪૩૦, ૧૧૦૩
 કલ્યાણુવિજય (ત.) ૮૦૦, ૮૫૨-
 ૩, ૮૭૩, ૮૭૫-૬, ૮૮૨,
 ૮૯૦-૧, ૯૨૯
 કલ્યાણુસાગર (ત.) ૯૬૨
 કલ્યાણુસાગર સૂરિ (આં.) ૮૨૭-૮,
 ૮૮૬, ૮૮૮, ૯૬૦
 કવિયણુ (આગમ ગ.) ૭૭૭
 કવિયણુ (ખ.) ૯૯૬, ૯૯૮
 કરતુરચંદ (ખ.) ૯૯૫
 કાંતિવિજય ૯૯૬
 કાંતિવિજય (ત.) ૯૧૬, ટિ. ૫૨૯
 કાંતિવિજય (ત.) ૯૬૩
 કાંતિવિજય ખીળ (ત.) ૯૭૭
 કાંતિવિમલ (ત.) ૯૭૭, ૯૭૯
 કાલકાચાર્ય ૧૪૪, ટિ. ૮૬, ટિ.
 ૧૪૦, ૬૨૯, ૬૪૫, ૧૧૧૮
 કાલિકસૂરિ ખીળ ૨૦૨
 કીર્તિરત્ન ૭૬૪
 કીર્તિરાજ ઉં (શ્વે.) ૬૯૦

કીર્તિવર્દન (ખ.) ૯૯૫
 કીર્તિવલ્લભ ગણિ (આં.) ૭૫૭
 કીર્તિવિજય ગણિ (ત.) ૭૯૦,
 ૮૬૭, ૮૭૩, ૮૮૯, ૧૦૬૫,
 ૧૧૬૮
 કીર્તિવિમલ (ત.) ૮૭૫
 કીર્તિસાગર સૂરિ શિ. ૯૭૬, ૯૮૨
 કીર્તિલક્ષ્મી (ઉ. ગ.) ૭૭૫
 કુંદકુંદાચાર્ય (દિ.) ૧૭૬, ૮૪૯
 કુમુદચંદ્ર (સિદ્ધસેન દિવાકર) ૧૭૦
 કુમુદચંદ્ર (દિ.) ટિ. ૨૪૭, ૩૪૩,
 ૬૨૮
 કુલચંદ્ર (નિનચંદ્ર) ગણિ (ઉ.
 ગ.) ૨૮૨
 કુલમંડન સૂરિ (ત.) ટિ. ૧૪૦,
 ૬૫૨-૩
 કુંવરવિજય (ત.) ટિ. ૪૮૫
 કુંવરવિજય (ત.) ૯૯૯
 કુશલધીર (ખ.) ૯૭૬, ૯૭૯
 કુશલભુવન ગણિ (ત.) ૮૯૧
 કુશલમાણિક્ય ૮૯૪
 કુશલલાલ (ખ.) પૃ. ૬૦૩, ૮૯૬-
 ૭, ૯૦૦-૧
 કુશલલાલ ખીળ (ખ.) ૯૭૬,
 ૯૮૧
 કુશલવર્ધન (ત.) ૮૭૩, ૮૯૧
 કુશલસંયમ (ત.) ૭૭૫
 કુશલસાગર (ત.) ૮૯૬

કુશલસિંહ (ખ.) ૮૫૧
 કુંવરજી (ત.) ૮૯૬
 કુંવરવિજય ૯૭૩
 કૃપાવિજય ૯૫૧
 કૃપાસાગર (ત.) ૮૯૬, ૯૦૪
 કૃષ્ણદાસ આવકે દિ. ૪૮૫, ૯૦૪
 કૃષ્ણર્ષિ (કૃષ્ણર્ષિ ગ.) ૨૪૩, ૫૦૪
 કૃષ્ણલાલ ઋષિ ૧૦૫૨
 કૃષ્ણવિજય શિષ્ય (ત.) ૯૯૬
 કેશરકુશલ (ત.) ૯૭૬, ૯૮૨
 કેશરાજ (ખીળ-વિજય ગ.) ૮૯૬
 કેશવ (ખ.) ૮૯૬-૭
 કેશવ (ભા.) ૯૯૫
 કેશવજી ઋષિ ૯૭૩
 કેશવદાસ (ખ.) ૯૭૬
 કેશવલાલ શિવરામ (ભોજક)
 ૧૦૨૩, ૧૦૫૪
 કેસર ૯૭૭, ૯૭૯
 કેસરવિમલ (ત.) ૯૭૭
 કેટયાચાર્ય દિ. ૭૬, ૨૧૦, દિ.
 ૧૪૭, ૨૪૪
 ખપુટાચાર્ય ૧૪૫, દિ. ૮૭,
 ૧૯૯, દિ. ૩૧૨
 ખીમાવિજય-ક્ષમાવિજય (ત.)
 ૯૭૩
 ખીમો કવિ ૭૮૩
 ખેતો (ભા.) ૯૭૬
 ખેતવિજય ૯૯૬

ખેતો (નાગોરી ભા.) ૯૭૬
 ખોડીદાસ-ખોડાજી (ભા.) ૧૦૦૦
 ગંગદાસ (ખ.) ૮૯૬
 ગંગાદાસ ૪૪૪
 ગંગ મુનિ (ભા.) ૯૭૭
 ગંગવિજય (ત.) ૯૭૪
 ગંગવિજય (ત.) ૯૭૭
 ગજકુશલ (ત.) ૯૭૬
 ગજલાલ ૭૭૯
 ગજવિજય (ત.) ૯૭૪
 ગજવિજય (ત.) ૯૯૯
 ગજસાર (ખ.) ૭૫૮, ૮૮૨
 ગણા સાધ્વી ૨૫૨
 ગંધારવિજય (ત.) ૯૪૧, ૯૪૭
 ગર્ગર્ષિ ૪૦૦, ૫૬૦
 ગિરધરલાલ આ. ૯૯૭
 ગુણચંદ્ર ગણિ (ખ.) ૨૯૪
 ગુણચંદ્ર (વાદિ) દિ. ૨૮૬
 ગુણચંદ્ર (દિ.) ૮૦૭, દિ. ૪૯૪
 ગુણચંદ્ર ગણિ (હિમાચાર્ય શિ.)
 ૩૯૨ ક, ૪૧૦, ૪૬૨, ૪૬૪
 ૪૬૭
 ગુણચંદ્ર ગણિ ૬૨૮
 ગુણચંદ્ર સ્તરિ (સાધુ પૂર્ણિમા ગ.)
 ૬૪૨
 ગુણચંદ્ર સ્તરિ (શ્રદ્ધપક્ષીય ગ.) ૬૪૭
 ગુણદેવ સ્તરિ (નાગેન્દ્ર ગ.) ૭૬૯
 ગુણપાલ ૫૦૦

જૈન ગ્રંથકારો, લેખકો સૂચિઓ આદિની અનુક્રમણિકા. ૮૪૧

ગુણભદ્ર (નલિહર ગ.) ૪૯૨
 ગુણભદ્ર સૂરિ (ખ.) ૫૯૦, ૫૯૩
 ગુણભદ્ર સૂરિ (ખ. ગ. દેવસૂરિસં-
 તાન) ૬૪૪
 ગુણમેરૂ (આગમ ગ.) ૭૭૯
 ગુણરત્ન (ખ.) ૭૪૪
 ગુણરત્ન સૂરિ (આગમ ગ.) ૭૬૭
 ગુણરત્ન સૂરિ (ત.) ૬૫૨, પૃ. ૪૫૧,
 ટિ. ૪૪૧, ૧૧૬૦
 ગુણવલ્લભ ૪૯૭, ૫૫૭
 ગુણવિજય (ત.) ટિ. ૪૮૫, ૮૫૯,
 ૮૮૬
 „ ૭૯૯
 „ ૮૬૭
 „ ૮૭૬
 ગુણવિજય (ત.) ૮૯૬-૭, ૯૦૪
 ગુણવિજય (ત.) ૯૭૪
 ગુણવિજય (ત.) ૯૯૯
 ગુણવિનય (ખ.) ૮૩૬, ૮૪૧,
 ૮૪૪, ૮૬૩. પૃ. ૬૦૩,
 ૮૯૬, ૯૦૮
 ગુણવિમલ (ત.) ૮૯૬
 ગુણવિલાસ ( ) ૯૭૭
 ગુણશેખર (ખ.) ૮૫૬
 ગુણશેખર સૂરિ (રૂપક્ષીય ગ.)
 ૬૩૫, ૬૪૭
 ગુણસમુદ્ર સૂરિ (પૌ.) ૬૮૪, ટિ.
 ૪૫૩, ૭૫૧

ગુણસમૃદ્ધિ સાખી (ખ.) ૬૪૩
 ગુણસાગર ૯૭૬
 ગુણસાગર સૂરિ (પૌ.) ૬૮૪, ૭૫૧
 ગુણસાગર સૂરિ (ખીમ મત-
 વિજય ગ.) ૮૯૬
 ગુણસુન્દર (મલધારી ગ.) ૭૪૯
 ગુણસેન સૂરિ (પૂર્ણતલ્લ ગ.) ૪૧૩
 ગુણસોમ (ત.) ૭૨૪
 ગુણાકર (રૂપક્ષીય ગ.) ૬૪૭
 ગુણાકર (સંડેર ગ.) ૫૬૦
 ગુણાકર ગણિ ૩૫૪
 ગુણાકર સૂરિ ૫૭૧
 ગુણાકર સૂરિ (ચિત્ર ગ.) ૭૪૭
 ગુપ્તવંશીય આચાર્ય ટિ. ૧૧૬,
 ૧૮૩
 ગુલાબવિજય (ત.) ૯૯૬
 ગુલાબ (સો.) ૯૯૬
 ગોડીદાસ આવક (ત.) ૯૭૭
 ગોવિંદ ગણિ-સૂરિ ૩૯૮, ૫૬૦
 ગોવિંદ સૂરિ ૨૪૨
 ગોવિંદાચાર્ય ૩૨૩
 „ ૩૯૮
 ગૌતમ છદ્મશ્રુતિ ૧૭, ૨૪
 શોપનદિ મુનિ ૧૪૬
 ચક્રેશ્વર સૂરિ ટિ. ૨૩૭, ૪૦૦
 „ (પૌ.) ૫૬૨, ૬૩૦
 ચંડ ૨૦૫, ૪૩૫

ચંડપાલ પોરવાડ શબ્દિક કવિ
૮૬૫, ટિ. ૫૧૬
ચતુર (ભો.) ૬૭૭, ૬૭૯
ચતુરવિજય ટિ. ૪૪૦
ચતુરસાગર (ત.) ૬૭૭
ચંદ્રકીર્તિ ગણિ ૩૯૨૬
ચંદ્રકીર્તિ (ખ.) ૮૯૬
ચંદ્રકીર્તિ સૂરિ (નાગોરી ત.) ટિ.
૪૩૬, ૮૫૭, ૮૭૨
ચંદ્રતિલક ટિ. ૫૬૩
ચંદ્રતિલક ઉ૦ (ખ.) ૫૯૦,
૫૯૩
ચંદ્રપ્રભ (ચંદ્ર ગચ્છ) ૫૯૫
ચંદ્રપ્રભ (નાગેન્દ્ર ગ.) ૬૨૭
ચંદ્રપ્રભ (રાજ ગ.) ૩૯૬, ૪૮૯
ચંદ્રપ્રભ (વટ ગ.) ૪૬૪
ચંદ્રપ્રભ મહત્તર ૨૯૮, ૩૫૦
ચંદ્રપ્રભ સૂરિ (ચંદ્ર ગ.) ૫૫૦
ચંદ્રપ્રભ સૂરિ (પૌ.) ૨૯૯, ટિ.
૨૪૩, ૩૨૯, ૩૩૦, ૪૮૭,
૪૯૫, ૫૬૨, ૫૮૭, ૭૫૮,
૧૧૬૦
ચંદ્રપ્રભ સૂરિ (રાજ ગ.) ૫૯૯
ચંદ્રભાણુજી ઋષિ ૧૦૫૨
ચંદ્રર્ષિ મહત્તર ૧૯૩, ૩૮૯
ચંદ્રલાલ (આ.) ૭૭૯
ચંદ્રવર્ધન (ખ.) ૮૫૧
ચંદ્રવિજય (ત.) ૬૭૬

ચંદ્રવિજય ખીખ (ત.) ૬૭૬
ચંદ્રસિંહ (પૌ.) ૬૫૩
ચંદ્ર સૂરિ (નાગેન્દ્ર ગ.) ૪૯૫,
૪૯૯
ચંદ્રસેન ૩૯૧
ચંદ્રેશ્વર (પૌ.) ૪૯૫
ચારિત્રચંદ્ર (પૌ.) ૭૫૮
ચારિત્રરત્ન (ત.) ૬૮૦, ૬૮૮-૯,
૭૫૧
ચારિત્રરત્ન ગણિ (ત.) ટિ. ૪૪૦,
ટિ. ૪૪૪, ૭૪૬
ચારિત્રરાજ ૬૮૦
ચારિત્રવર્ધન ગણિ (ખ.) પૃ.
૫૧૩, ૭૪૮
ચારિત્રવિજય (ત.) ૮૫૯, ૮૮૬
ચારિત્રવિજય (ત.) ૬૫૧
ચારિત્રસાગર (ત.) ૬૬૨
ચારિત્રસાર (ખ.) ૮૭૧
ચારિત્રસિંહ (ખ.) ૮૫૬, ૮૮૨
ચારિત્રમુંદર ટિ. ૧૦૬, ટિ. ૨૮૯,
ટિ. ૩૩૪
ચારિત્રમુંદર ગણિ (ખ. ત.) ૬૮૬
ચારિત્રહંસ (ત.) ૭૨૯
ચારિત્રચંદ્ર (ખ.) ટિ. ૫૧૭
ચારિત્રચંદ્ર સૂરિ (રૂપપ્રદીપ ગ.) ૬૩૫
ચારિત્ર પાઠક ૬૬૫
ચિદાનંદ-કપૂરવિજય ૧૦૦૦-૨
ચિત્રનલાલ દલાલ ટિ. ૨૪૪,

જૈન ગ્રંથકારો, લેખકો સૂરિઓ. આદિની અનુક્રમણિકા. ૮૪૩

ટિ. ૩૧૩, ટિ. ૩૬૦, ૪૭૩,
ટિ. ૩૭૪, ટિ. ૩૯૨, ટિ.
૩૯૭, ટિ. ૩૯૯, ૫૬૦,
ટિ. ૪૦૫, ટિ. ૪૧૦, ટિ.
૪૧૯, ૮૧૨, ૧૦૭૭
ચિરંતન ૬૭૭
ચિરંતન મુનિ ટિ. ૯૦
ચેતનવિજય ૯૯૬
જ્ઞાન ૭૭૬
જ્ઞાનકલશ (ખ.) ૬૫૭
જ્ઞાનકીર્તિ (ત.) ૬૮૦
જ્ઞાનકીર્તિ (પાર્શ્વ. અક્ષાસંતાનીય)
૯૭૬, ૯૮૨
જ્ઞાનકુશલ (ત.) ૯૭૬
જ્ઞાનચંદ્ર (પૌ.) ૬૪૨, ટિ. ૪૩૨
જ્ઞાનતિલક (ખ.) ૮૬૨
જ્ઞાનદાસ (લો.) ૮૬૬-૭
જ્ઞાનપ્રભોદ ૮૫૧
જ્ઞાનરાજ (ખ.) ૯૯૯
જ્ઞાનવિજય (ત.) ૯૭૪, ૯૭૦
જ્ઞાનવિજય (ત.) ૯૯૯
જ્ઞાનવિમલ (ખ.) ૮૭૧, ૮૭૪
જ્ઞાનવિમલ સૂરિ (ત.) ટિ. ૫૨૬,
૯૬૫, ૯૭૪, ૯૭૬, ૯૭૮,
૯૮૫,
જ્ઞાનસમુદ્ર (ખ.) ૯૯૯
જ્ઞાનસાગર (આં.) ૯૭૬
જ્ઞાનસાગર (ત.) ૮૯૬, ૯૦૬

જ્ઞાનસાગર શિષ્ય (ત.) ટિ. ૪૫૧
જ્ઞાનસાગર શિષ્ય ૯૭૬
જ્ઞાનસાગર-ઉદયસાગર સૂરિ (આં.)
૯૭૭
જ્ઞાનસાગર સૂરિ (ત.) ૬૫૨-૩
જ્ઞાનસાગર સૂરિ (ખ. ત.) ૭૧૬,
૭૫૧, ૭૬૯
જ્ઞાનસાગર (ખ.) ટિ. ૫૨૬,
૯૯૬, ૯૯૯
જ્ઞાનસુંદર (સાંપ્રત) ટિ. ૫૭,
ટિ. ૬૫
જ્ઞાનાચાર્ય ૭૮૪
જગચંદ્ર સૂરિ (તપા) ૫૬૫, ટિ.
૪૦૬, ૫૮૩
જગદેવમંત્રી કવિ ૪૦૪-૫, ટિ.
૩૨૪, ૪૮૬
જગમંદિરલાલ જૈની (દિ.) ટિ. ૫૫૦
જગમલ ઋષિ ૭૯૦
જગમલ-જગમલ (ત.) ૮૭૪
જગા ઋષિ (ત.) ૮૮૨
જગૂરવામી ૨૪, પૃ. ૪૬, ૧૪૨
જયકલ્યાણ શિષ્ય (લ. ત.)
૭૭૭, ૭૭૯
જયકીર્તિ સૂરિ (આં.) ૭૫૦, ૭૬૮
જયચંદ્ર (પાર્શ્વ.) ૮૯૬, ૯૦૪
જયચંદ્ર સૂરિ (ત.) ટિ. ૩૯૯
જયચંદ્ર સૂરિ (ત.) ૬૭૪, ૬૭૬,
૬૮૫, ૬૮૯, ૭૦૮, ૭૪૫,

૭૬૪, ટિ. ૫૦૨-૪
 જયચંદ્ર સૂરિ (પૌ.) ૭૫૪, ૭૫૮
 જયતિલક સૂરિ ટિ. ૧૪૯
 જયતિલક સૂરિ (ખ. ત.) ૬૫૮
 જયતિલક સૂરિ (ખ. ત.) ૬૮૬,
 ૭૬૪,
 જયદેવ ગણિ ૫૦૪
 જયપ્રભ સૂરિ (વાદિ દેવ સં.) ૪૬૯
 જયમંગલ સૂરિ (વાદિ દેવ સં.)
 ૫૯૨, ૫૯૬
 જયમંગલ સૂરિ ૮૯૭
 જયમિત્ર (દિ.) ૭૬૩
 જયમૂર્તિ પાઠક (ખ. ત.) ૬૮૬
 જયરંગ-જેતસી (ખ.) ૯૭૬
 જયરત્ન (ખ.) ૯૯૫
 જયવંત સૂરિ (ખ. ત.) ૮૯૬,
 ૯૦૦, ૯૦૨, ૯૦૬
 જયવલ્લભ (સ્વે.) ૬૩૩, પૃ. ૪૩૬
 જયવલ્લભ (આં.) ૭૦૯
 જયવિજય (ખ.) ૮૫૧
 જયવિજય (ત.) ટિ. ૪૮૫
 જયવિજય (ત.) ૮૭૬, ટિ. ૫૨૨
 જયવિજય (ત.) ૮૯૬
 જયવિજય ખીળા (ત૦) ૮૯૬
 જયવિજય (ત.) ૯૬૫
 જયવિજય (ત.) ૯૭૩
 જયવિમલ (ત.) ૮૬૮

જયશેખર સૂરિ (આં.) ૬૫૦, ૬૮૧,
 ૭૦૯, ૭૧૨-૫, ૭૧૭,
 ૮૬૫, ૯૦૬, ૯૮૧
 જયસાગર (દિ.) ૯૭૬
 જયસાગર ગણિ (ખ.) ૬૯૫-૬,
 ૭૦૯, ૮૭૧
 જયસિંહ (પ્રદુમ્નસૂરિશ્રાતા) ૫૯૫
 જયસિંહ (વડ ગ.) ૪૯૪
 જયસિંહ સૂરિ પૃ. ૧૫૫
 જયસિંહ સૂરિ (કૃષ્ણર્ષિ શિ.)
 ૨૪૩, ટિ. ૨૪૭, ટિ. ૨૮૯,
 ટિ. ૩૦૭
 જયસિંહ સૂરિ (હર્ષપુરીય ગ.)
 ૩૧૧, ૫૫૬
 જયસિંહ સૂરિ (આં.) ૪૯૫
 જયસિંહ સૂરિ (કૃષ્ણર્ષિ ગ.) ૫૭૬,
 ટિ. ૪૧૧.
 જયસિંહ સૂરિ (કૃષ્ણર્ષિ ગ૦) (ખીળા)
 ટિ. ૪૧૧, ૫૯૪, ૬૪૬,
 ૬૫૪
 જયસિંહ સૂરિ (ચં. ગ.) ૭૯૩
 જયસિંહ સૂરિ (વીર સૂરિ શિ.)
 ટિ. ૩૭૪, ૫૨૦, ૫૨૮,
 ૫૫૨, ૫૬૦
 જયસુંદર (૧)-જયચંદ્ર સૂરિ (ત.)
 ૬૭૬
 જયસુંદર (ખ. ત.) ૭૭૪
 જયસોમ (ખ.) પૃ. ૫૭૧, ૮૩૬,

જેન અંચકારો, લેખકો સૂરિઓ આદિની અનુક્રમણિકા. ૮૪૫

૮૩૯, ૮૪૪, ૮૫૧, ૮૬૩, ૮૬૫, ૮૬૬	જિનચંદ્ર સૂરિ (ખ.) ટિ. ૪૭૮, ૭૫૮
જયસોમ (ત.) ૯૨૩, ૯૭૩	જિનચંદ્ર સૂરિ (ખ.) ૮૧૦, પૃ. ૫૭૧, ૮૪૧-૪૫, ૮૫૧, ૮૫૬, ૮૬૩-૫, ૮૬૯
જયાનંદ સૂરિ (ત.) ૬૫૧, ટિ. ૪૪૯, ૮૫૫	જિનચંદ્ર સૂરિ (પિં.ખ. ખ.) ૬૯૭, ટિ. ૪૬૭, ૭૦૧
જયાનંદ સૂરિ (ખૂ. ગ.) ટિ. ૪૧૩	જિનચંદ્ર સૂરિ (રાજ ગ.) ૩૬૬
જયવંત ૯૧૮	જિનદત્ત ૨૧૮, ટિ. ૧૫૪
જસવંતસાગર-યશસ્વતસાગર-(ત.) ૯૬૨, ૯૭૭	જિનદત્ત સૂરિ (ખ.) ૩૧૦, ૬૯૩, ૬૯૫
જશવિજય-યશોવિજય (ત.) ૯૭૨ જુઓ યશોવિજય	,, (વાચક ગ.) ૪૬૬, ૫૪૫, ટિ. ૩૯૩
જશવિજય ૧૦૦૦	જિનદત્ત સૂરિ „(૨) પૃ. ૧૦૧, પૃ- ૧૮૦, ૨૯૪, ૩૧૭-૯, ટિ. ૨૬૧, ૩૨૫, ૩૨૮, ૪૭૬, ૫૬૭, ૫૭૦, ૬૩૨
જશસોમ (લઘુ ત.) ૮૯૬	જિનદાસ (આં.) ૧૦૦૦
જશસોમ (ત.) ૯૭૩	જિનદાસ (મુખશોધન ? ગ.) ૮૮૨
જહ્નલઘુ કવિ ૫૩૧, ૫૪૩	જિનદાસ બ્રહ્મ (દિ.) ૭૬૮
,, વિદ્વાન આવક ૫૭૦	જિનદાસ મહત્તર ટિ. ૨૭, ૨૧૧, ટિ. ૧૪૮, ૨૨૦, ૨૨૪-૫, ૨૯૮
જિનકીર્તિ (ખ.) ૬૯૫	જિનદાસ આવક કવિ (આં.) ૬૭૬
જિનકીર્તિ સૂરિ (ત.) ૬૬૫-૬	જિનદેવ ઇ. ૨૨૧
જિનકીર્તિ સૂરિ (ત.) ૬૯૯	જિનદેવ ઇં (ખૂ. ગ.) ૩૪૭
જિનકુશલ સૂરિ (ખ.) ૬૩૨, ૬૩૪	જિનદેવ સૂરિ (ખ.) ૭૪૮
જિનચંદ્ર ૩૩૮	
જિનચંદ્ર ૫૯૧	
જિનચંદ્ર ગણિ ૨૮૨	
જિનચંદ્ર સૂરિ ૩૫૪, ૩૯૭	
,, ૨૮૪, ૨૯૪	
,, (ખ.) ૫૯૦-૧, ૬૪૩, ૬૫૭	

” (ખંડિલ ગ.) ૬૪૫
 જિનપ્રબોધ સૂરિ (ખ.) ૫૬૦,
 ૫૬૬, ૫૬૮
 જિનપ્રભ ૪૮૨
 જિનપ્રભ સૂરિ (આગમ ગ.) ૬૦૬,
 ૬૩૬
 જિનપ્રભ સૂરિ (ખ.) ટિ. ૧૩૭,
 ૨૦૦, ટિ. ૧૪૦, ટિ. ૨૨૭,
 ટિ. ૨૪૬, ૩૫૧, ટિ. ૩૭૪,
 ટિ. ૩૭૮, ટિ. ૩૮૮, ૫૨૭
 ક, ટિ. ૩૯૨, પૃ. ૪૦૦,
 ૬૦૧, ૬૦૨-૪, ટિ. ૪૧૯
 ટિ. ૪૨૪, ૬૧૯, ૬૨૧, ટિ.
 ૪૩૦, ૬૪૨, ૭૪૭, ૭૪૮
 જિનપ્રિય સૂરિ ? (ખ.) ૬૯૩
 જિનપદ્મ (ખ.) ૭૦૧
 જિનપદ્મ સૂરિ (ખ.) ૬૩૪, ૬૩૯
 જિનપતિ સૂરિ (ખ.) ૪૮૨, ૪૯૨-
 ૩, ૪૯૫, ૫૦૦, ૫૬૧,
 ૫૬૩, ૫૬૭, ૫૭૦, ૫૯૦
 જિનપાલ (ખ.) ૪૯૫, ૫૯૦,
 ૫૯૩
 જિનપાલ ઉપા. (ખ.) ૫૬૭
 જિનભટ્ટ ૨૧૪, ૨૧૮, ટિ. ૧૫૪
 જિનભદ્ર ૩૯૧
 જિનભદ્ર ક્ષમાશ્રમણ ટિ. ૨૨,
 ૧૧૮-૯, ૧૬૪, ૨૦૬-૨૧૦
 ટિ. ૧૪૪, ૨૨૭, ૩૫૬,

૩૮૯, ૩૯૬, ૪૫૯, ૬૨૯,
 ટિ. ૫૨૩, ૧૧૬૦
 ” સ્તુતિ પૃ. ૧૨૯, ૨૦૮
 જિનભદ્ર ગણિ (મલધારી ગ.)
 ૩૪૧
 જિનભદ્ર સૂરિ (ખ૦) ટિ. ૩૬૪,
 ૬૬૯-૭૦, ૬૯૨, ૬૯૫,
 ૭૦૫-૬, ૭૩૦, ૭૪૪, ૭૫૦,
 ૭૬૪, ૮૫૧, ૮૫૬
 જિનભદ્ર સૂરિ (રૂપવંશીય ગ.) ૬૩૫
 જિનભદ્રાચાર્ય ૩૯૮
 જિનમંડન ગણિ (ત૦) ટિ. ૨૪૭,
 ટિ. ૨૮૯, ટિ. ૨૯૫, ટિ.
 ૩૦૭, પૃ. ૨૮૬, ટિ. ૩૩૪,
 ૬૬૪, ૬૮૦, ૬૮૯
 જિનમાણિક્ય (ત૦) ૭૨૩, ૭૫૫
 જિનમાણિક્ય સૂરિ (ખ૦) ૮૫૧,
 ૮૭૧, ૮૮૨
 જિનમુક્તિ સૂરિ (ખ૦) ૯૯૫
 જિનમેરૂ સૂરિ (ખ૦) ૭૪૮
 જિનરત્ન સૂરિ (ખ૦) ૫૮૮, ૫૯૦,
 ૫૯૩
 જિનરત્ન સૂરિ (ત૦) ૬૫૭
 જિનરત્ન સૂરિ (પૂ. ત.) ૭૭૪
 જિનરાજ સૂરિ (ખ૦) ૬૯૪-૫,
 ૭૦૧, ૮૪૬, ૮૬૪, ૮૮૪,
 ૮૯૦-૧, ૮૯૬

જૈન ગ્રંથકારો, લેખકો સૂરિઓ આદિની અનુક્રમણિકા. ૮૪૭

જિનલખિંધ (ખ.) ૭૦૧
 જિનલખિંધ (ખ.) ૯૭૭
 જિનલખિંધ સૂરિ (ખ.) ૬૪૨
 જિનલાભ સૂરિ (ખ.) પૃ. ૬૭૦,
 ૬૯૩-૪
 જિનવર્દન સૂરિ (ખ.) ૬૬૭, ૬૯૨,
 ૬૯૪-૫, ૬૯૭, ૭૬૮
 „ (પિપ્પળ ખ૦) ૬૯૪
 જિનવલ્લભ સૂરિ (ચંદ્ર=ખ૦) ૨૯૪
 ૨૯૮, ટિ. ૨૪૫, ૩૧૪-૯,
 ૪૮૨, ૫૬૩, ૫૬૭, ૫૭૦,
 ૫૯૪, ૬૯૩, ૭૦૧, ૭૫૨,
 ૮૫૧, ૮૬૨
 જિનવિજય ગણિ (ત૦) ૬૪૭
 જિનવિજય-૧ (ત૦ કીર્તિવિજય
 શિ૦) ૮૮૯, ૯૭૬
 જિનવિજય-૨ (ત૦ દેવવિજય
 શિ૦) ૯૫૯, ૯૭૭
 જિનવિજય-ત્રીજા (ત૦ ક્ષમાવિ-
 જય શિ૦) ૯૭૪, ૯૭૭-૮,
 ૯૮૨, ૯૯૯
 જિનવિજય-ચોથા (ત૦ ભાણુવિ-
 જય શિ૦) ૯૭૭
 જિનવિજય (સાંપ્રત) ટિ. ૮૫,
 ટિ. ૯૩, ટિ. ૧૦૭, ટિ. ૧૧૮
 -૨૧, ટિ. ૧૪૪-૫, પૃ.
 ૧૫૫, ટિ. ૧૬૫, ૨૭૨, ટિ.
 ૧૮૧, ૩૬૪, ટિ. ૨૭૪, ટિ.

૩૦૦, ટિ. ૩૦૭, ટિ. ૩૧૦,
 ટિ. ૩૧૪-૫, ૪૧૦, ટિ.
 ૩૨૮, ટિ. ૩૩૫, ટિ. ૩૫૭,
 ટિ. ૩૬૧, ટિ. ૩૭૦, ૫૦૭,
 ટિ. ૩૭૮, ટિ. ૪૧૫, ૬૯૩,
 ૬૯૬, ટિ. ૪૯૯, ૮૬૮,
 ૮૯૪, ટિ. ૫૨૯
 જિનવીર (ખંડિલ ગ.) ૬૪૫
 જિનશેખર (ચંદ્ર-ખ૦ ગ૦) ૫૬૩
 જિનશેખર સૂરિ (ત૦) ૬૫૭
 જિનસમુદ્ર સૂરિ (ખ૦) ૭૩૦
 જિનસાગર સૂરિ (ખ૦ ખ૦) ૬૯૭,
 ૭૦૮, ૭૫૦
 જિનસાગર સૂરિ (ખ૦) ૮૬૪, ૮૮૪
 જિનસાગર સૂરિ (ખ૦) ૯૮૨
 જિનસિંહ સૂરિ (લ. ખ૦ ગચ્છ
 સ્થાપક) ૭૦૨
 જિનસિંહ સૂરિ (ખ૦) પૃ. ૫૭૧,
 ૮૪૪, ૮૪૬, ૮૬૫
 જિનસુખ સૂરિ (ખ૦) ૯૭૭, ૯૮૫
 જિનસુંદર સૂરિ (ખ૦ વેગડ) ૯૭૪,
 ૯૭૭
 જિનસુંદર સૂરિ (ત૦) ટિ. ૪૪૪,
 ૬૬૫, ૬૮૫
 જિનસુંદરી ગણિની ૫૬૦
 જિનસૂર (ત૦) ટિ. ૩૩, ૭૬૪
 જિનસેન (૧) સૂરિ (ખ૦) ૭૧૯
 જિનસેન સૂરિ (દિ૦) ૧૬૫, ૨૪૦

દાનવિજય (ત૦) ૯૬૬, ૯૭૩,
૯૭૬
દાનસાગર (ખ૦) ૯૯૯
દામોદર-દયાસાગર (આં.) ૮૬૬
દાર્શનિક સિદ્ધસેન ૧૬૩
દિગંબર વાદી ૫૬૩, ટિ. ૪૦૬
,, વિદ્વાનો ૧૬૫
દિનન ગણિ ૧૯૭, ટિ. ૧૯૨
દિન સૂરિ ૧૪૭
દીપમુનિ (ભોં.) ૯૯૬
દીપવિજય (ત૦) ૯૭૬
દીપવિજય-કવિરાજ બહાદુર (ત૦)
ટિ. ૩૮૬, ૯૯૬, ૯૯૮
દીપસાગર (ત૦) ૯૭૪
દીપસૌભાગ્ય (સાગર ત૦) ૯૭૬,
૯૮૨
દુર્ગસ્વામી (નિવૃત્તિ કુલ) ૨૪૭-૮
દુર્ગલિકા પુષ્પ પૃ. ૪૬
દુર્ગભારાજ વણિક મંત્રી કવિ ટિ.
૨૩૩, ૩૯૫, ટિ. ૩૧૭
દૂધ ગણિ ટિ. ૧૧૧
દેપાલ (દેવો) કવિ ૭૬૬, ૮૯૭
દેવ મહત્તર (નિવૃત્તિ કુલ) ૨૪૭
દેવકલશ (ઉપ૦) ૭૭૬
દેવકલ્પલ (ઉપ૦) ૭૭૬
દેવકીર્તિ ૭૬૯
દેવકુશલ (ત૦) ૯૭૪
દેવગુપ્ત ૨૩૭
દેવગુપ્ત-તત્સવાર્થ ટીકાકાર ટિ. ૯૦

દેવગુપ્ત-મહાકવિ ટિ. ૧૧૬, ૧૮૩
-૪, ટિ. ૧૧૮
દેવગુપ્ત સૂરિ (ઉપકેશ ગ.) ૩૩૧,
૩૫૫
દેવગુપ્ત સૂરિ (ઉપકેશ ગ.) ૬૨૧
દેવગુપ્ત સૂરિ (ખિવંદણીક ગ.) ૭૭૫
દેવગુપ્તાચાર્ય-કુલચંદ્ર ગણિ (ઉપ૦)
૨૮૨, ૩૩૧
દેવચંદ્ર (ખ૦) ૮૯૭, ૯૪૧, ૯૭૪,
૯૭૭-૮, ૯૮૩
દેવચંદ્ર (ત૦) ૮૯૬, ૯૦૪
દેવચંદ્ર દામજી કુંડલાકર (સાંપ્રત)
૧૦૫૭
દેવચંદ્ર (રાજ ગ.) ૪૮૯
દેવચંદ્ર ગણિ (ચંદ્ર-સરવાલ ગ.)
૩૨૫
દેવચંદ્ર મુનિ (હિમચંદ્ર શિ૦)
૪૦૧, ૪૬૨, ૪૬૭
દેવચંદ્ર સૂરિ ૩૯૩
દેવચંદ્ર સૂરિ (કાસદૃહ ગ.) ૬૮૩
દેવચંદ્ર સૂરિ (નાગેન્દ્ર ગ.) ૨૩૫,
ટિ. ૧૬૯
દેવચંદ્ર સૂરિ (પૂર્ણતલ્લ ગ.) ૨૬,
ટિ. ૧૫૬, ટિ. ૧૬૫, ૩૧૭,
૪૧૩-૪, ૪૭૬, ટિ. ૪૧૭
દેવજી (ભોં.) ૯૭૩
દેવનંદિ (દિ૦ વૈ.) ૪૩૨
દેવનંદિ (દિ.) ૭૬૩

૨ જૈન ગ્રંથકારો, લેખકો સૂચિઓ આદિની અનુક્રમણિકા. ૮૫૧

દેવનાગ ગુરૂ ૫૬૦
 દેવપ્રભ ગણિુ ટિ. ૨૮૯
 દેવપ્રભ સૂરિ (ચંદ્રગ.) ૫૫૦
 દેવપ્રભ સૂરિ (પૌ.) ૫૮૭
 દેવપ્રભ સૂરિ (હર્ષપુરીય-મલધારી
 ગ.) ૫૫૬-૮
 દેવભદ્ર (પિપ્પલ ગ.) ટિ. ૨૬૯
 દેવભદ્ર (ચંદ્ર ગ.) ૫૯૫
 દેવભદ્ર ગણિુ (ત.) ૫૬૦, ૫૮૪
 દેવભદ્ર સૂરિ (ખ.) ૫૮૬
 દેવભદ્ર સૂરિ (પૌ.) ૪૦૨
 „ „ (મલધારી-રાજ ગ.)
 ૩૬૦, ૩૯૩, ૪૮૯
 દેવભદ્ર સૂરિ (રૂપપ્રણીય ગ.) ૬૩૫
 દેવભદ્રાચાર્ય ૩૧૪
 દેવમૂર્તિ (કાસદ્રહ ગ.) ૬૮૩, ટિ.
 ૫૨૩
 દેવમૂર્તિ ઉ૦ (ખ.) ૫૯૦
 દેવદિં ક્ષમાશ્રમણુ ૩૨, ૩૮, પૃ.
 ૪૬, ૧૯૪, ટિ. ૧૩૦-૧,
 ટિ. ૩૧૩
 દેવરાત્ન (આગમ ગ.) ૭૬૭
 દેવરાત્ન (ખ.) ૮૯૬
 દેવરાત્ન (લ. ત.) ૯૯૬
 દેવરાત્ન સૂરિ (ખૂ. ત.) ૯૭૩
 દેવરાત્ન સૂરિ શિ૦ (આગમ ગ.)
 ૭૦૯
 દેવ વાચક ક્ષમાશ્રમણુ ૩૨-૩, ૯૧,

ટિ. ૧૧૧, ૧૯૬, ૨૨૪,
 પૃ. ૭૬૭
 દેવવિજય (ત. રાજવિજય શિ.)
 ૮૬૯, ૮૭૬, ૮૮૨, ટિ. ૫૨૨
 દેવવિજય (ત૦) ૯૫૬
 દેવવિજય (ત. મુનિવિજય શિ.)
 ૮૭૩
 દેવવિજય (ત. માનવિજય શિ.)
 ૯૬૫
 દેવવિજય (ત.) ૯૭૩
 દેવવિજય (ત. ઉદયવિજય શિ.)
 ૯૭૬
 દેવવિજય (ત. દીપવિજય શિ.)
 ૯૭૭, ૯૮૦
 દેવવિજય (ત. વિનીતવિજય શિ.)
 ૯૯૬
 દેવવિમલ (ત.) પૃ. ૫૩૪, ટિ.
 ૪૮૫, ૮૮૨
 દેવશ્રી ગણિુની ૩૫૫
 દેવશીલ (ત.) ૮૯૬-૭
 દેવસાગર ગણિુ (આ.) ૮૮૬
 દેવસિંહ (પૌ.) ૬૫૩
 દેવસુંદર ઉ૦ ૮૭૨
 દેવસુંદરસૂરિ (ચંદ્ર ગ.) ૬૫૭
 દેવસુંદરસૂરિ (ત.) ૬૫૨, ૬૫૭,
 ટિ. ૫૨૩, ૬૬૨, ટિ. ૪૪૪,
 ૬૬૯, ૬૭૨, ૬૭૫
 દેવ સૂરિ ૩૧૭

દેવ સૂરિ ૩૨૮
 દેવ સૂરિ જીઓ વાદિદેવસૂરિ
 દેવ સૂરિ (ચંદ્ર ગ.) ૫૫૦
 દેવ સૂરિ (ગાં ગ.) ૪૯૨
 દેવ સૂરિ (નાગેંદ્ર ગ.) ૪૯૫, ૪૯૯
 દેવસેન (દિ.) ૪૭૮
 દેવસેન ગણિ (રાજગ.) ૪૯૧
 દેવાનંદ (ચંદ્ર ગ.) ૫૯૫
 દેવાનંદ-દેવમૂર્તિ (પૌ.) ૬૫૩
 દેવાનંદ સૂરિ (હર્ષપુરીય-મલધારી ગ.) ૫૫૬
 દેવીદાસ (પાર્શ્વ) ૯૯૬
 દેવીદાસ દ્વિજ ૮૯૬
 દેવેન્દ્ર (દિ.) ૮૯૬
 દેવેન્દ્ર ગણિ ૬૭૨
 દેવેન્દ્ર સાધુ-ગણિ (નેમિચંદ્ર સૂરિ) ૨૯૭, ૩૫૪, ૪૦૦
 દેવેન્દ્ર સૂરિ ટિ. ૫૮
 દેવેન્દ્ર સૂરિ ૪૯૦, ૪૯૨
 દેવેન્દ્ર સૂરિ (ચંદ્ર ગ.) ૩૯૩
 દેવેન્દ્ર સૂરિ (ચંદ્ર ગ.) ૪૬૭
 દેવેન્દ્ર સૂરિ (ચંદ્ર ગ.) ૫૭૧, ૫૯૫
 દેવેન્દ્ર સૂરિ (ત.) ટિ. ૫૮, ૫૬૦,
 ૫૭૭, ૫૮૩-૪, ટિ. ૪૧૪,
 ૫૮૭, ૫૯૦, ૫૯૭, ૬૭૨,
 ૮૭૬
 દેવેન્દ્ર સૂરિ (નાગેંદ્ર ગ.) ૪૯૫
 દેવેન્દ્ર સૂરિ (રૂપલક્ષ્મી ગ.) ૬૪૪,
 ૬૪૯

દેવેન્દ્રચંદ્ર સૂરિ ૩૨૭
 ધનંજય ટિ. ૩૫૭
 ધનદેવ (ઝૂ. ત.) ૯૭૬, ૯૭૯
 ધનદેવ (ઉ. ગ.) ૩૩૧
 ધનદેવ ગણિ પૃ. ૫૨૧,
 ૭૬૭, ૭૭૮
 ધનદેવ ગણિ (મલધારી ગ.) ૩૪૧
 ધનપ્રભ સૂરિ ટિ. ૪૧૨
 ધનપાલ કવિ ટિ. ૧૫૬, ટિ. ૧૬૫,
 પૃ. ૧૯૦, ૨૭૨-૨૮૦, ટિ.
 ૨૯૨, ૩૧૩, ૩૯૩, ૪૪૨,
 ૪૭૫, ૫૩૫, ૬૨૬, ટિ. ૫૨૪,
 ૧૧૪૩
 „ સંબંધી રતુતિ પૃ. ૨૦૦-૧
 ધનપાલ (અપાં કવિ) ૪૭૪
 ધનરાજ (આં.) ૮૮૮
 ધનરાજ પાઠક (ત.) ૮૫૧
 ધનવિજય (ત.) ૭૯૦, ૭૯૯,
 ૮૮૨, ૮૯૦-૧
 ધનહર્ષ-સુધનહર્ષ ૮૯૬, ૯૦૪
 ધનેશ્વર ૩૨૬
 ધનેશ્વર (ચં. ગ.) ૫૯૫
 ધનેશ્વર (નાગેંદ્ર ગ.) ૪૯૫, ૪૯૯
 ધનેશ્વર સૂરિ ૧૮૬, ટિ. ૧૩૮, ૨૦૧,
 ૯૬૭
 ધનેશ્વર સૂરિ (ચંદ્ર કુલ) ૨૮૪
 ધનેશ્વર સૂરિ (ચંદ્ર ગ.) ૩૩૫, ૩૮૧
 ધનેશ્વર સૂરિ (ચંદ્ર ગ.) ૫૫૭

૨ જૈન ગ્રંથકારો, લેખકો સૂચિઓ આદિની અનુક્રમણિકા. ૮૫૩

ધનેશ્વર સૂરિ (મલધારી-રાજ ગ.)

૨૭૦, ટિ. ૨૦૫, ૩૯૪, ૩૯૬,

૪૮૯, ૫૬૨

ધર્મ (મહેન્દ્રસૂરિ શિ.) ૫૦૫

ધર્મકીર્તિ જુઓ ધર્મધોષસૂરિ

ધર્મકીર્તિ (ખ.) ૯૦૪

ધર્મકુમાર (નાગેન્દ્ર ગ.) ૫૯૫, ૫૯૮

ધર્મચંદ્ર (પિપ્પલ ગ.) ટિ. ૨૬૯

ધર્મચંદ્ર (ત.) ૯૯૬

ધર્મચંદ્ર (બ. ગ.) ૬૩૩

ધર્મતિલક ઉં (ખ.) ૫૯૪

ધર્મદાસ (વિદ્યધમુખમંડન કેતો)

ટિ. ૩૦

ધર્મદાસ (લો.) ૮૯૬

ધર્મદાસ ગણુ (ઉપદેશભાલાકાર)

૨૩, ટિ. ૩૦, ૨૫૩, ૪૮૩,

૫૮૫

ધર્મદેવ (પિપ્પલ ગ.) ટિ. ૨૬૯

ધર્મદેવ (પૌ.) ૭૭૫-૬, ૭૮૩

ધર્મધોષ (પિપ્પલ ગ.) ટિ. ૨૬૯

ધર્મધોષ (જા. ગ.) ૪૯૨

ધર્મધોષ (નાગેન્દ્ર ગ.) ૫૯૮

ધર્મધોષ (પૌ.) ૭૫૮

ધર્મધોષ (વટ-વડ ગ.) ૪૯૪

ધર્મધોષ સૂરિ ૩૯૨ ક.

ધર્મધોષ સૂરિ (વિમલવસહીના પ્ર-

તિષ્ઠાતા) ટિ. ૨૩૧

ધર્મધોષ સૂરિ (આં.) ૪૯૫, ૫૬૯

ધર્મધોષ સૂરિ-ધર્મકીર્તિ (ત૦)

૫૮૦, ૫૮૩

ધર્મધોષ સૂરિ (પૌ.) ૩૨૯, ટિ. ૨૬૯,

૪૦૨, ૪૦૫, ૪૮૭, ૬૫૩

ધર્મધોષ સૂરિ (રાજ ગ.) ૩૫૧,

ટિ. ૨૮૬, ૪૯૧.

ધર્મતિલક (પિપ્પલ ગ.) ટિ. ૨૬૯

ધર્મપ્રભ સૂરિ (પિપ્પલ ગ.) ટિ.

૨૬૯

ધર્મમંદિર (ખ.) ૯૭૬, ૯૮૧

ધર્મરત્ન (પિપ્પલ ગ.) ટિ. ૨૬૯

ધર્મરત્ન (ખ.) ૮૯૬

ધર્મરત્ન (ત.) ૯૯૯

ધર્મરૂચિ (ઉપ૦) ૭૭૬

ધર્મવર્ધન-ધર્મસિંહ (ખ.) ટિ.

૫૩૫, ૯૭૬, ૯૭૯

ધર્મવિજય (ત.) ૮૭૫-૬

ધર્મસમુદ્ર (ખ.) ૭૭૬, ૭૭૯

ધર્મસાગર (સાંડેર ગ.) ૭૭૬

ધર્મસાગર ઉં (ત.) ટિ. ૬૯,

૯૦૮, ૯૫૯, ૯૭૩

ધર્મસિંહ ૭૭૯

ધર્મસિંહ (ત.) ૭૮૧, ૮૬૮

ધર્મસિંહ (પિપ્પલ ગ.) ટિ. ૨૬૯

ધર્મસિંહ (લો.) ૮૯૨, ૯૦૪

ધર્મસિંહ-ટખાકાર (લો.) ૯૭૩

ધર્મસિંહ ૮૯૬

ધર્મસુંદર સૂરિ (સિદ્ધ સૂરિ) ૭૫૪

ધર્મ સૂરિ પૃ. ૪૬
 ધર્મ સૂરિ (ચંદ્ર ગ.) ૪૬૭
 ધર્મસેન ગણિ મહત્તર ૨૦૩, ટિ.
 ૫૨૩
 ધર્મહંસ (આગમ ગ.) ૯૦૪
 ધવલચંદ્ર (ખ.) ૭૫૮
 ધવલ મહાકવિ ૪૭૪
 ધીરવિજય (ત.) ૬૬૩, ૬૭૪
 ધીરવિજય (ત.) ૬૭૬
 ધીરવિમલ (ત.) ૬૬૫
 ધીરસાગર (ત.) ૬૬૩
 ન્યાયરત્ન ૬૬૭
 ન્યાયસાગર (ત.) ૬૭૪, ૬૭૭
 નગર્ષિ ગણિ (ત.) ૮૭૩, ૮૬૧
 નંદિજય (ખ.) ૮૭૪
 નંદિધર્મ ૬૮૦
 નંદિરત્ન (ત.) ૭૫૨
 નંદિવિજય (ત.) ૮૦૪
 નન્ન સૂરિ (ખાપભટ્ટી શિ.) ૨૪૨
 નન્ન સૂરિ ૩૫૪
 નન્ન સૂરિ (કોરંટ ગ.) ૭૭૪
 નન્ન સૂરિ (કોરંટ ગ.) ૮૬૬
 નમિ સાધુ (ચારાપદ્રીય ગ.) ૨૬૬,
 ૪૩૫, ૬૮૩
 નયકુંજર ઉ૦ (ખ.) ૮૬૦
 નયચંદ્ર સૂરિ (કૃષ્ણર્ષિ ગ.) ૪૩૬,
 ૬૪૬, ૬૫૪, ટિ. ૪૩૭
 નયનન્દિ (અપ૦ કવિ) ૪૭૫

નયનશેખર (આં.) ૬૭૬, ૬૮૪
 નયપ્રભ મુનિ (ખૂ. ત.) ૫૬૮
 નયપ્રભોદ (ખ.) ૬૭૬
 નયરંગ (ખ.) ૮૫૬
 નયવિજય ગણિ (ત.) ૮૭૬
 નયવિજય (ત. યશોવિજયના ગુરૂ)
 પૃ. ૬૨૧, ૬૧૮, ૬૨૬, ૬૪૮
 નયવિજય (ત.) ૮૬૬
 નયવિજય (ત.) ૬૭૬
 નયવિમલ (જુઓ ગાનવિમલસૂરિ)
 ૬૬૫
 નમસુદર (ખૂ. ત.) ૮૬૬, ૮૦૩-૪
 નર્મદાચાર્ય (ત.) ૮૬૬, ૬૦૦
 નરચંદ્ર ૪૬૭
 નરચંદ્ર ઉ. (કાસદ્રહ ગ.) ૫૬૪
 નરચંદ્ર સૂરિ કવિ ૫૩૫
 નરચંદ્ર સૂરિ (મલધાર ગ.) ૫૧૦,
 ૫૩૫, ૫૫૩, ૫૫૬-૭, ટિ.
 ૩૬૬-૪૦૧, ૫૮૫, ૧૧૬૦
 નરપતિ આવક ૪૮૧
 નરશેખર ૭૭૬
 નરેન્દ્રગીર્તિ (દિ૦) ૮૬૬
 નરેન્દ્રપ્રભ સૂરિ (હર્ષપુરીય-મલ-
 ધારી ગ.) ૫૫૬-૬૭, ટિ.
 ૪૦૩, ૬૪૨
 નાગાર્જુન ૫૭૧
 નાગાર્જુન ટિ. ૧૧૧
 „ ની વાચના ૧૬૫

૨ જૈન ગ્રંથકારો, લેખકો સૂચિઓ આદિની અનુક્રમણિકા. ૮૫૫

નાથુરામ ગ્રેમી-સાંપ્રત (દિ.) ટિ.

૨૪૪, ટિ. ૫૬૩

નારાયણ ૮૬૬

નિત્યલાલ (આ.) ૬૭૭, ૬૭૬,

૬૮૨

નિત્યસૌભાગ્ય (ત.) ૬૭૬, ૬૭૬

નેમવિજય (ત.) ૬૭૭, ૬૮૧

નેમવિજય (ત.) ૬૯૬

નેમિકુંજર ૭૭૫

નેમિચંદ્ર (હારિજ ગ.) ટિ. ૬૩, ટિ.

૨૧૭

નેમિચંદ્ર ૩૯૧

નેમિચંદ્ર (બૃ. ગ.) ૩૨૭, ૩૩૨

નેમિચંદ્ર ગણિ ૩૫૪

નેમિચંદ્ર ગણિ (ખ.) ૫૬૦

નેમિચંદ્ર ગ્રંથિ ભાંગારિક (ખ.)

૪૬૩, ૫૦૫, ૭૦૮

નેમિચંદ્ર સૂરિ (રાજ ગ.) ૩૬૪,

ટિ. ૩૧૬, ૪૮૭, ૫૬૨

પ્રતાપલક્ષ સૂરિ (શિષ્ય ?) ૬૩૮

પ્રતા સૂરિ (વિધિમાર્ગ) ૬૩૮

પ્રજોદયરૂચિ (ત.) ૬૬૩

પ્રતિષ્ઠાસોમ ગણિ (ત.) ટિ.

૪૪૦, ૭૫૩

પ્રદુમ્ન સૂરિ (ચંદ્ર-રાજ ગ.)

૨૬૩, ૩૬૬

પ્રદુમ્ન સૂરિ (પૂર્ણતલ ગ.) ૩૨૭,

૪૧૩

પ્રદુમ્ન સૂરિ ૩૩૮

પ્રદુમ્ન સૂરિ (ચંદ્ર ગ.) ૩૯૧

પ્રદુમ્ન સૂરિ (ચંદ્ર ગ.) ૫૫૦

પ્રદુમ્ન સૂરિ (દિવાનંદ ગ.) પૃ. ૧૦૮,

ટિ. ૧૩૪, પૃ. ૧૫૫, પૃ.

૩૮૨, ૫૫૦-૧, ૫૫૭, ૫૭૧,

૫૬૪-૬, ૫૬૮-૯,

પ્રદુમ્ન સૂરિ (બૃ. ગ.) ટિ. ૪૧૩

પ્રદુમ્ન સૂરિ (વાદિદેવ પ્રશિષ્ય)

૪૮૨, ૧૦૭૬

પ્રજોદયચંદ્ર ગણિ ૫૬૩

પ્રજોદયભૂતિ (જિનપ્રજોદય સૂરિ.

ખ૦) ૫૬૬

પ્રભવ ૨૫, પૃ. ૪૬

પ્રભાચંદ્ર (દિ.) ૨૬૪, ૨૬૯

પ્રભાચંદ્ર સૂરિ (રાજ ગ.) ૨૨

જ્યુઓ તેની કૃતિ પ્રભાવક-

ચરિત

પ્રભાચંદ્ર સૂરિ (રૂપપ્રશિષ્ય ગ.)

૬૩૫

પ્રજોદયમાણિક્ય (ખ.) ૮૬૩

પ્રસન્નચંદ્ર ગણિ (ચંદ્ર-ખ૦ ગ.)

૨૬૪, ૩૨૪

પ્રસન્નચંદ્ર (ચંદ્ર ગ.) ૫૭૧

પ્રસન્નચંદ્ર સૂરિ (કૃષ્ણાધિ ગ.)

૬૫૪

પ્રાગજી (ભ૦.) ૬૭૬

પ્રીતિવિજય (ત.) ૮૬૬, ૮૭૬

ଶ୍ରୀତିବିମଳ (ତ.) ୧୧୮, ୧୧୯
 ଶ୍ରୀତିସାଗର (ଅ.) ୧୭୭
 ଶ୍ରୀମ ଋଷି (ସା.) ୧୧୬
 ଶ୍ରୀମ ଋଷି (ସା.) ୧୧୬
 ଶ୍ରୀମରାଜ ୧୭୭
 ଶ୍ରୀମବିଜୟ (ତ.) ୧୧୬, ୧୭୭
 ପଦ୍ୟ ୧୦୭
 ପଦ୍ୟ ୧୭୬
 ପଦ୍ୟମୂର୍ତ୍ତି (ହି.) ୪୭୫
 ପଦ୍ୟସଂଗ୍ରହ (ଅ.) ୧୭୪, ୧୭୬
 ପଦ୍ୟସଂଗ୍ରହ ଓ (ନାଗୋରୀ ତ.) ୧୫୭
 ପଦ୍ୟସଂଗ୍ରହ ସ୍ମରଣ (ପା. ୧୦) ୧୭୬
 ପଦ୍ୟସଂଗ୍ରହ ସ୍ମରଣ (ଅ. ତ.) ୫୧୮
 ପଦ୍ୟତିଳକ (ପା.) ୧୫୩
 ପଦ୍ୟଦେବ ୩୨୭
 ପଦ୍ୟଦେବ (ହର୍ଷପୁରୀୟ-ମଳଧାରୀ ଗ.) ୧୪୨
 ପଦ୍ୟଦେବ ଗାଥା (ଅ.) ୫୧୩
 ପଦ୍ୟଦେବ ସ୍ମରଣ (ହର୍ଷପୁରୀୟ-ମଳଧାରୀ ଗ.) ଡି. ୪୦୦
 ପଦ୍ୟନିଧାନ ୧୭୬
 ପଦ୍ୟମ୍ରମ ସ୍ମରଣ (ବାହାଦେବ ସ୍ମରଣ ଶି.) ୩୧୧, ଡି. ୩୨୧, ୫୧୪
 ପଦ୍ୟମ୍ରମ ସ୍ମରଣ (ସଂଗ୍ରହ ଗ.) ୫୧୧
 ପଦ୍ୟମ୍ରମ ସ୍ମରଣ (ପା.) ୧୫୩
 ପଦ୍ୟମଂଜରୀ ଡି. ୩୧ କ, ଡି. ୩୧
 ପଦ୍ୟମେଘ (ଅ.) ୧୫୧
 ପଦ୍ୟମେଘ (ହି.) ଡି. ୪୮୮

ପଦ୍ୟରାଜ (ଅ.) ୧୫୬, ୧୬୨, ୧୭୪, ୪୧୬
 ପଦ୍ୟବିଜୟ (ତ. ଯଶୋବିଜୟନା ଶାସ୍ତ୍ର) ୧୧୮
 ପଦ୍ୟବିଜୟ (ତ. ଶୁଭବିଜୟ ଶି.) ୧୭୬
 ପଦ୍ୟବିଜୟ ଗାଥା (ତ. ଉତ୍ତମବିଜୟ ଶି.) ୧୧୪-୧୧୮, ୧୦୦
 ପଦ୍ୟସାଗର (ଆ.) ୧୧୦
 ପଦ୍ୟସାଗର (ତ. ସାଗର) ପୃ. ୫୩୫, ଡି. ୪୮୫, ପୃ. ୫୧୧, ୧୧୦, ଡି. ୫୧୩, ୧୭୫, ୧୮୫
 ପଦ୍ୟସାଗର (ସଂଗ୍ରହ ଗ.) ୭୭୬, ୭୮୧, ୧୧୧
 ପଦ୍ୟସୁନ୍ଦର (ସଂଗ୍ରହ ମିତ୍ର) ୭୧୭, ଡି. ୪୮୮
 ପଦ୍ୟସୁନ୍ଦର (ହି.) ଡି. ୪୮୮
 ପଦ୍ୟସୁନ୍ଦର (ସିଂହାସନ ଗ.) ୧୧୬
 " (ଅ. ତ.) ୧୭୭
 ପଦ୍ୟ ସ୍ମରଣ (ଅ. ଗ.) ୫୫୧
 ପଦ୍ୟାନନ୍ଦ ଶ୍ରୀବତ୍ସ କବି ୩୧୧, ଡି. ୨୧୨
 ପଦ୍ୟୋଦ୍ଧ (ସଂଗ୍ରହ-ଅ.) ୫୬୩
 ପଦ୍ୟସାଗର (ତ.) ୧୭୬, ୧୭୧
 ପଦ୍ୟସଂଗ୍ରହ (ହରିଭଦ୍ର ଶି.) ୨୧୪, ଡି. ୧୫୨
 ପଦ୍ୟସଂଗ୍ରହ (ତ.) ୧୧୬
 ପଦ୍ୟସଂଗ୍ରହ କୁଂବର-ସଂଗ୍ରହ. ୧୧୫୫
 ପଦ୍ୟସଂଗ୍ରହ ଋଷି ୧୦୫୨

૨ જૈન ગ્રંથકારો, લેખકો સૂરિઓ. આદિની અનુક્રમણિકા. ૮૫૭

પરમાનંદ (દેવાનંદ સિ.) ૫૬૫
 પરમાનંદ (ત.) ૮૨૪
 પરમાનંદ સૂરિ ૪૦૦, ૫૬૦
 પરમાનંદ સૂરિ ૫૬૬
 પરમાનંદ સૂરિ (ખ.) ૫૮૬
 પરમાનંદ સૂરિ (દિવ સૂરિ સં.)
 ટિ. ૨૩૭, ૪૮૭
 પરમા મુનિ (લો.) ૮૯૬
 પરિપૂર્ણદેવ સૂરિ (પિંપ્પલ ગ.) ટિ.
 ૨૬૯
 પદ્મ કવિ ટિ. ૨૬૧
 પાદલિપ્ત સૂરિ ૧૫૦, ૨૩૧, ૨૩૭,
 ૨૭૫, ૫૬૦, ૬૦૪, ટિ.
 ૫૨૩
 પાર્શ્વચંદ્ર ઉં ૩૨૬
 પાર્શ્વચંદ્ર સૂરિ ટિ. ૩૭૪, ટિ.
 ૪૭૫, ૭૬૯, ૭૬૫, ૭૭૬-
 ૭, ૭૭૯, ૭૮૩, ૭૮૫,
 ૮૮૩, ૮૯૧, ૧૦૫૨
 પાર્શ્વદેવ ગણિ (ચંદ્ર-સરવાલ ગ.)
 ૩૨૫
 પાર્શ્વદેવ ગણિ (ખ. ગ.) ૩૫૪
 પાર્શ્વદેવ ગણિ (શ્રીચંદ્ર સૂરિ)
 ૩૩૫, ૫૮૫,
 પાસડ સૂરિ (નિશ્ચિતિ ગ.) ૬૩૬
 પુંજી ઋષિ (પાર્શ્વ.) ૮૯૬
 પુણ્ય કીર્તિ (ખ.) ૮૯૬
 પુણ્યનિધાન ૯૭૬

પુણ્યરત્ન (આં.) ૭૭૮
 પુણ્યરત્ન (પૌ.) ૯૭૭, ૯૮૨
 પુણ્યરાજ (ત.) ૬૮૦
 પુણ્યવિજય મુનિ (સાંપ્રત) ટિ.
 ૪૪૬
 પુણ્યવિલાસ ૯૭૭
 પુણ્યરત્ન સૂરિ (આં.) ૮૯૬
 પુણ્યસાગર (પૌપલ ગ.) ટિ. ૨૧૯,
 ૮૯૬
 પુણ્યસાગર (ખ.) ૮૫૧, ૮૫૬,
 ૮૬૨, ૮૭૪
 પુણ્યહર્ષ (ખ.) ૯૭૬
 પુણ્ય (દુર્ભણિકા પુણ્ય) પૃ. ૪૬
 પુણ્યદંત મહાકવિ (દિ.) ૪૭૫
 પૂજ્યપાદ (દિ.) ૩૫૫
 પૂર્ણકલ્પ ગણિ (ખ.) ટિ. ૩૪૬,
 ૫૮૮-૯
 પૂર્ણચંદ્ર ૩૨૭
 પૂર્ણચંદ્ર (નાગેરી ત.) ૮૫૭
 પૂર્ણચંદ્રાચાર્ય ટિ. ૩૩
 પૂર્ણભદ્ર (રાજ ગ.) ૫૬૯
 પૂર્ણભદ્ર સૂરિ (ખ.) ૪૬૨, ૪૬૭
 પૂરણચંદ્ર નાહર (સાંપ્રત)
 ૧૧૫૩
 પૃથ્વીચંદ્ર સૂરિ (રાજ ગ.) ૪૬૧
 રત્નેયંદ ૯૯૬
 રત્નેન્દ્રસાગર (ત.) ૯૯૩, ૯૯૬
 રેર આવક ૬૩૦

પ્રહમુનિ (પાર્શ્વવં) ટિ. ૪૭૫,
 ૭૭૭-૯ ૭૮૩, ૮૫૪
 બનારસીદાસ ૪૮-૫૦ ટિ. ૫૦૮,
 ૬૫૭
 બપ્પભટ્ટિ સૂરિ ટિ. ૧૩૪, ૨૪૨,
 ૨૭૫, ૫૬૦, ૫૬૪
 બલિ ૪૩૫
 બલિભદ્ર સૂરિ ૨૪૩, ટિ. ૧૯૮
 બલિસસહ ૧૪૭
 બહુલ ૧૪૭
 બહેચરદાસ પંડિત-સાંપ્રત ટિ.
 ૪૧, ટિ. ૪૪, ટિ. ૮૦, ટિ.
 ૯૯, ટિ. ૧૦૪, ટિ. ૧૨૩,
 ટિ. ૨૦૩, ટિ. ૨૦૮, ટિ.
 ટિ. ૨૭૩, ટિ. ૩૩૮, ટિ.
 ૩૪૩-૪, ૪૭૮, ૫૩૭, ટિ.
 ૫૫૮, ટિ. ૫૬૬-૭, ટિ.
 ૫૭૨
 બાલ ૬૭૭
 બાલચંદ્ર (હેમાચાર્ય શિ.) ૪૬૨,
 ૪૬૮, ૪૭૯
 બાલચંદ્ર (નલં. મ.) ૪૯૨
 બાલચંદ્ર (પ્રણુમ્ન સૂરિ બાતા)
 ૫૯૪
 બાલચંદ્ર સૂરિ (ચંદ્ર મ.) ટિ.
 ૨૪૭, ટિ. ૩૭૪, ૫૨૦,
 ૫૩૧, પૃ. ૩૮૨, ૫૪૮-
 ૫૫૧, ૫૯૫

બાલચંદ (ખ.) ૧૦૦૦
 બાલચંદ પાઠક ૯૯૫
 બિજર્જસેન-વિજયસેન સૂરિ (ત)
 ૮૧૫
 બીજો-વિજય ૭૩૭
 બુધવિજય (ત.) ૯૭૪
 બુદ્ધિવિજય (ત.) ૮૭૪
 બુદ્ધિવિજય-બુદ્ધરાયજી (ત.) ૧૦૦૪
 બુદ્ધિસાગર (ત.) ૮૭૬
 બુદ્ધિસાગર સૂરિ (ચંદ્ર-ખ.)
 ૨૮૪, ૨૯૩
 બુદ્ધિસાગર સૂરિ (સ્વં સાંપ્રત ત.)
 ટિ. ૫૨૬
 ભકિતવિજય (ત.) ૯૯૬
 ભકિતવિલાસ (ખ.) ૯૯૫
 ભકિતલાભ (ખ.) ૮૭૧
 ભગુભાર્ત કૃતેહચંદ કારભારી (સ્વ.
 સાંપ્રત) ૧૦-૧૮, ૧૦૫૭
 ભદ્રગુપ્ત પૃ. ૪૬
 ભદ્રબાહુ પૃ. ૧૭, ૨૬, ૮૯, ૯૩,
 ૧૨૦-૫, ૧૨૮, ૧૩૩, ૨૨૪,
 ૫૯૮
 ભદ્રબાહુ કૃત નિર્ધુક્તિઓ ૧૨૯
 ,, સંબંધી સ્તુતિ પૃ. ૩૩,
 પૃ. ૪૬
 ભદ્રસેન (ખ.) ૮૯૭
 ભદ્રેશ્વર (પો.) ૬૫૩
 ભદ્રેશ્વર સૂરિ (કથાવલીકાર) ટિ.

૨ જૈન ગ્રંથકારો, લેખકો સૂરિઓ આદિની અનુક્રમણિકા. ૮૫૬

૧૦૬	ભાવદેવ ૯૭૪
ભદ્રેશ્વર સૂરિ ૪૦૦	ભાવદેવ સૂરિ (ખાંડિલ ગ.) ટિ.
ભદ્રેશ્વર સૂરિ (ચંદ્ર ગ.) ૪૯૦,	૪૬, ૬૪૫
૫૫૦	ભાવપ્રભ સૂરિ (પૌ.) ૯૪૧, ટિ.
ભદ્રેશ્વર સૂરિ (રાજ ગ.) ૩૯૬,	૫૩૫, ૯૬૮, ૯૭૭, ૯૮૨
૪૮૯	ભાવમંદિર (ખ.) ૮૭૪
ભદ્રેશ્વર સૂરિ (વાદિદેવ શિ.) ૪૦૩,	ભાવરતન (જીઓ ભાવપ્રભ સૂરિ)
૪૮૩, ૪૮૭, ૬૪૪	ભાવરતન (ત.) ૯૯૯
ભરતેશ્વર (રાજ ગ.) ૩૯૪, ૪૮૭	ભાવવિજય ગણિ ટિ. ૨૫૪
‘ભવપિરહાંક’-હરિભદ્ર ૨૩૭ જીઓ	ભાવવિજય ગણિ (ત.) ટિ. ૬૦,
હરિભદ્ર સૂરિ (૧)	૮૮૩, ૮૮૭, ૮૮૯, ૮૯૬,
ભવાન (ત.) ૯૯૬	૯૪૭, ૯૫૯
ભાણુવિજય (ત.) ૯૭૪, ૯૮૨	ભાવસાગર (ત.) ૯૭૦
ભાણુવિજય (ત.) ૯૯૬, ૯૯૮	ભાવસાગર સૂરિ (આંચ.) ૭૮૩
ભાણોજી (શાં.) ૯૪૯	” શિષ્ય ૭૭૯
ભાનુચંદ્ર (ખ.) ૮૪૮	ભીમ ભાવસ્મર (ભીમજી ઋષિ)
ભાનુચંદ્ર ઉ૦ (ત.) ૮૦૧-૩, ૮૦૫,	૯૯૬
૮૦૮, ટિ. ૪૯૬, ૮૧૪-૫,	ભીમ આવક કવિ ૭૭૬
૮૧૮, ૮૩૧ ૮૭૭, ૮૮૨, ટિ.	જીવન ૧૪૫
૫૧૮, ૯૬૪	જીવનકીર્તિ (કોરંટ ગ.) ૭૭૬
ભાનુપ્રભ (ખ.) ૮૫૧	જીવનકીર્તિ (ખ.) ૯૯૬
ભાનુમંદિર શિષ્ય (નયસુંદરી-જી.	જીવનતુંગ સૂરિ (આં.) ૫૬૯, ૬૩૬
ત.) ૯૯૬	૬૯૧
ભાનુમેર (ખ.) ૮૭૧ ટિ. ૫૧૭	જીવનસુંદર સૂરિ (ત.) ૬૬૪
ભાનુવિજય ૯૭૩	” ના ગ્રંથો ૬૬૭, ૬૭૯,
ભાનુવિજય ૯૭૪	૬૮૫
ભાવ ઉ૦ (બ્રહ્માણુ ગ.) ૭૭૭,	જીવનહિતાચાર્ય (ખ.) ૮૬૨
૭૮૧	જૂતદિ-ન ટિ. ૧૧૧
ભાવચંદ્ર સૂરિ (પૌ.) ૭૫૪, ૭૫૮	

બૂધર (લો.) ૯૯૬
 ભૂપણ (દિં) ૮૦૯
 ભોજદેવ (આં.) ૮૮૮
 ભોજસાગર (ત.) ૯૭૦, ૯૭૪
 મકન-મુકુંદ મોનાણી શ્રાવક (ત.) ૯૯૬
 મંગલમાણિક્ય (આગમ-ખિડા-લંખ ગ.) ૮૯૬-૭, ૯૦૩
 મંગલમાણિક ૯૦૩
 મંગુ-આર્થ મંગુ પૃ. ૪૬, ૧૫૦
 મંડન મંત્રી ૭૦૧-૩, ૭૫૩
 મંડન મંત્રી અને તેના ગ્રંથો ૬૯૮-૭૦૪
 મંડનમંત્રીના ગ્રંથો ૭૬૪
 „ ની વંશાવળી ૬૦૮-૭૦૧
 „ નો આત્મવૃત્તાંત પૃ. ૪૭૬
 મંડનમંત્રી સંબંધી સ્તુતિ પૃ. ૪૭૫
 મણિચંદ્ર ગોરજી ૧૦૦૦
 મણિવિજય (ત.) ૧૦૦૪, ૧૦૦૮
 મતિકીર્તિ ૮૯૬, ૯૦૬
 મતિકુશલ (ખ.) ૯૭૬
 મતિભદ્ર (ખ.) ૮૮૨
 મતિરત્ન (ખ.) ૯૯૬
 મતિવર્ધન ૯૬૪
 મતિવર્ધન (ખ.) ૮૫૧
 મતિશેખર ૭૬૮

મતિસાગર ૮૯૪
 મતિસાગર (આગમ ગ.) ૭૬૯. ૭૭૯
 મતિસાગર (આગમ ગ.) ૮૯૬
 મતિસાગર (વિપવ) ૭૫૪
 મતિસાગર (ખ.) ૭૫૮
 મતિસાર ૮૯૮
 મતિસેન (ખ.) ૮૫૧
 મદન સૂરિ ૬૪૭
 મદનચંદ્ર સૂરિ (વાદિદેવ શિ.) ૫૯૪
 મનક મુનિ ૨૫
 મનજી ઋષિ (પાર્શ્વ) ૮૯૬, ૯૦૪
 મનસુખલાલ કિ. મહેતા (સ્વ. સાંપ્રત) ટિ. ૩૦, ટિ. ૩૬૧
 મનસુખલાલ રવજી (સ્વ. સાંપ્રત) ટિ. ૫૫૦, ૧૦૨૮, ટિ. ૫૫૧
 મયાચંદ્ર ૯૯૩
 મયાચંદ (લો.) ૯૯૬
 મયારામ ૯૯૬
 મયારામ ભોજક ૧૦૦૦
 મલ્લવાદી ૧૮૬-૯, ૨૨૪, ૨૬૯, ૪૫૯, ૪૮૧, ૫૬૦, ૬૨૮, ૯૭૦, ૧૧૬૦
 મલ્લવાદી (સ્તુતિ) પૃ. ૧૨૯
 મલ્લિદાસ (ખીજા-વિજય ગ.) ૮૯૬
 મલ્લિપેણુ સૂરિ (નાગેન્દ્ર ગ.) ૨૬૬, પૃ. ૨૮૫, ૪૪૯, ૬૦૧, ૯૩૦, ૧૧૬૦

૨ જૈન ગ્રંથકારો, લેખકો સૂરિઓ આદિની અનુક્રમણિકા. ૮૬૧

મલયગિરિ ટિ. ૨૩, પૃ. ૩૩, ટિ. ૫૨-૫, ટિ. ૬૧, ટિ. ૬૩, પૃ. ૧૨૯, ટિ. ૧૨૮, ટિ. ૧૩૦, પૃ. ૧૫૪, ૩૬૦, ૩૮૯, ૪૨૩, ૪૯૩, ૫૬૦, ૫૮૩, ૫૮૫, ૬૩૪, ૬૪૮, ૬૭૦, ૭૪૫, ૯૩૨, ૧૧૬૦	મહીતિલક (કાસ૦) ટિ. ૪૫૨. મહીસમુદ્ર (ત.) ૭૨૩ મહેન્દ્ર (જ. ગ.) ૩૨૭ મહેન્દ્રપ્રભ સૂરિ ૬૪૭ મહેન્દ્રપ્રભ સૂરિ (આં.) ૬૫૦-૧ મહેન્દ્ર સૂરિ (શાભન સૂરિ શુદ્ધ) ૨૭૫, ૨૭૮
મલયચંદ્ર ૪૯૩ જુઓ મલયગિરિ મલયચંદ્ર (પૌ.) ૭૬૮ મલયપ્રભ (વટ ગ.) ૪૯૪ મલયેન્દુ સૂરિ ૬૪૭ મહાકીર્તિ (દિ૦) ટિ. ૨૨૩ મહાગિરિ-આચાર્ય મહાગિરિ પૃ. ૪૬, ૧૪૨, ૧૪૭	મહેન્દ્ર સૂરિ ૩૫૨ મહેન્દ્ર સૂરિ ૫૦૫ મહેન્દ્ર સૂરિ (આં.) ૬૯૧ મહેન્દ્ર સૂરિ (કૃષ્ણધર્મિ ગ.) ૬૪૬, ટિ. ૪૩૫ મહેન્દ્ર સૂરિ (નાગેન્દ્ર ગ.) ૫૨૬ મહેન્દ્ર સૂરિ (પૂર્ણતલ્લ ગ. હેમાચાર્ય શિ.) ૪૧૦, ૪૬૨, ૪૬૭
મહાનંદ (ત.) ૮૨૪ મહાનંદ (લો.) ૯૯૬, ૯૯૯ મહિચંદ્ર સૂરિ (ધર્મધોષ ગ.) ૭૫૩ મહિમચંદ્ર (ત.) ૬૮૫ મહિમપ્રભ (પૌ.) ૯૬૮ મહિમમેરૂ (ખ.) ૮૭૪ મહિમરત્ન વાચક (આં.) ૭૫૮ મહિમસિંહ (ખ.) ૮૮૯ મહિમાલાભ (ખ.) ૮૫૧ મહિમાવર્દન ૯૭૭ મહિમાસાગર (આં.) ૧૦૪૮ મહિમા સૂરિ (આગમ ગ.) ૯૭૬, ૯૮૫ મહિમોદય (ખ.) ૯૬૧, ૯૭૬	મહેન્દ્ર સૂરિ (વાદિદેવ શિ.) ૪૮૨ મહેન્દ્ર સૂરિ (સરવાલ ગ.) ૩૨૫ મહેશ્વર ૭૫૮ મહેશ્વર સૂરિ ૨૫૬, ૨૫૮, ૪૭૫, ૫૮૫ મહેશ્વર સૂરિ (પદ્મિલાલ ગ.) ૬૩૦, ૬૩૪ મહેશ્વર સૂરિ (વાદિ દેવ શિ.) ૪૮૪ મહેશ્વર સૂરિ (પદ્મિલાલ ગ.) મહેશ્વર સૂરિશિષ્ય (દિવાનંદ ગ.) ૮૯૬ માહત્ત્વ ધનલ ૪૭૮

માણિક્ય (રાજ ગ.) ૪૮૭
 માણિક્યંદ્ર (આં.) ૮૮૬
 માણિક્યચંદ્ર (ત.) ૮૯૦
 માણિક્યચંદ્ર સૂરિ ૨૬૩, ટિ.
 ૨૦૦
 માણિક્યચંદ્ર સૂરિ ૯૦૩
 માણિક્યચંદ્ર સૂરિ (રાજગચ્છ)
 ટિ. ૩૧૬, ૪૮૭, ૫૫૪,
 ૫૬૨, ૯૦૩
 માણિક્યનંદી (દિ.) ૨૬૯
 માણિક્યપ્રભ સૂરિ (ચંદ્ર ગ. વિધિ
 માર્ગ) ૬૩૮
 માણિક્યવિજય (ત.) ૯૭૬
 માણિક્યશેખર સૂરિ (આં.) ૬૮૨
 ” ગ્રંથો ૬૮૨
 માણિક્યસાગર (આં.) ૯૯૬, ૯૯૮
 માણિક્યસુંદર સૂરિ (આં.) ૬૮૧,
 ૭૦૮, ૭૧૫
 માણિક્ય સૂરિ ૬૦૦
 માણિક્યસુંદર ગણિ (બૃ. ત.) ૭૦૮,
 ૭૬૪
 માણેકલાલ ઘેલાભાઈ (સ્વ. સાંપ્રત)
 ટિ. ૫૨૬
 માન (ખ૦) ૮૯૬
 માનતુંગ આચાર્ય ૨૦૪, ટિ. ૧૪૨
 માનતુંગ સૂરિ ૫૯૫, ૫૯૮
 માનતુંગ સૂરિ (વટ ગ.) ૪૯૪,
 ૫૮૦

માનદેવ સૂરિ (નિવૃત્તિ ગ.) ૨૪૪
 માનદેવ સૂરિ (બૃ. ગ.) ૨૨૧,
 ૩૪૭, ટિ. ૨૮૫
 માનદેવ સૂરિ (બૃ. ગ.) ટિ. ૪૧૩
 માનભદ્ર સૂરિ (બૃ. ગ. વાદિદેવ
 સૂરિ સં.) ૬૩૦, ૬૩૩
 માનવિજય (ખ૦) ૯૭૩, ૯૭૬
 માનવિજય (ત. સાંતિવિજય શિ.)
 ટિ. ૫૨૭-૮, ૯૭૬, ૯૮૩
 માનવિજય (ત. જયવિજય શિ.)
 ૯૬૫, ૯૭૬
 માનવિજય (ત.) ૯૭૩
 માનવિજય (ત. રત્નવિજય શિ.)
 ૯૭૬, ૯૭૯
 માનવિજય (ખ૦) ૯૭૬
 માનવિજય (ત. કેપૂરવિજય શિ.)
 ૯૯૬
 માનસાગર (ત. બુદ્ધિસાગર શિ.)
 ૮૭૯
 માનસાગર (ત. જીતસાગર શિ.)
 ૯૭૬, ૯૭૯
 માનસિંહ (ખ.) ૮૪૩-૪
 માલચંદ્ર ૬૦૦
 માલદેવ (વડ ગચ્છ) ૮૯૬-૭, ૯૦૨
 માલસિંહ (લો.) ૯૯૬
 માહાવજી (કડવા ગ.) ૮૯૬
 મુક્તિસાગર (ત.) ૮૩૩-૪
 મુનિચંદ્ર ૩૨૭
 મુનિચંદ્ર ૩૩૮

૨ જૈન ગ્રંથકારો, લેખકો સૂરિઓ આદિની અનુક્રમણિકા ૮૬૩

મુનિચંદ્ર ૪૯૭
 મુનિચંદ્ર ૭૭૮
 મુનિચંદ્ર (પૌ.) ૭૫૮
 મુનિચંદ્ર સૂરિ ૩૩૮
 મુનિચંદ્ર સૂરિ સૈદ્ધાન્તિક (ખૂ. ગ.)
 ૨૯૭, ૩૨૧, ૩૩૨-૪, ૩૪૫.
 ૩૬૦, ૪૦૮, ૫૯૬, ૧૧૬૦
 મુનિચંદ્ર સૂરિ (પૌ.) ૭૭૫
 મુનિચંદ્ર સૂરિ (હર્ષપુરીય-મલધારી
 ગ.) ૫૫૬
 મુનિદેવ સૂરિ (વાદિદેવ સૂરિ સં.)
 ૫૮૫, ૫૯૪, ટિ. ૪૧૬,
 ૫૯૫, ૬૪૪
 મુનિપ્રભ (પૌ.) ૪૦૨
 મુનિપ્રભ (પૌ.) ૬૫૩
 મુનિભદ્ર સૂરિ (ખૂ. ગ. દેવ સૂરિ
 સં.) ટિ. ૪૧૭, ૬૪૨, ૬૪૪
 મુનિરત્ન સૂરિ (ચંદ્ર ગ.) ૫૭૧
 મુનિરત્ન સૂરિ (અંબડ ચરિત્ર કતાં)
 ૭૮૧
 મુનિરત્ન સૂરિ (પૌ.) પૃ. ૧૮, ટિ.
 ૩૧, પૃ. ૩૩, પૃ. ૧૦૧, પૃ.
 ૧૦૭, પૃ. ૧૨૬, પૃ. ૧૮૧.
 પૃ. ૧૯૦, ટિ. ૨૪૩, ટિ.
 ૨૮૮, ૪૦૪, ૬૦૩
 મુનિવિજય (ત.) ૮૭૩
 મુનિવિમલ (ત.) ૮૮૭
 મુનિશીલ (આ.) ૮૯૬
 મુનિશેખર (ખ.) ૭૪૪

મુનિશેખર સૂરિ (આ.) ૬૫૧
 મુનિસુંદર સૂરિ (ત.) ટિ. ૨૩૨,
 ટિ. ૨૭૩, ૫૬૫, ટિ. ૪૦૬,
 ૫૮૩, ૬૫૩, ૬૫૭, ૬૬૪,
 ટિ. ૪૪૦, ટિ. ૪૪૪, પૃ. ૪૬૨,
 ૬૭૪, ૭૫૨, ૭૬૪, ૭૬૭,
 ૮૫૩, ૮૫૯, ૮૮૦
 મુનિસુંદર સૂરિના ગ્રંથો ૬૭૫, ૬૮૫,
 ૬૮૮, ૭૦૮, ૭૯૧
 મુનિસુંદર સૂરિ (અમ્માહડ ગ.)
 ૭૭૬
 મુલા મુનિ ૮૨૨
 મૂલપ્રભ ૭૭૫
 મેધજી ઋષિ (લો.) ૭૮૯
 મેધનંદન (ખ.) ૮૫૧
 મેધરાજ (આ.) ૮૯૬
 મેધરાજ (પાર્શ્વ) ૮૯૧
 મેધરાજ ગણિ ૧૦૫૨
 મેધવિજય (ખ.) ટિ. ૫૧૪
 મેધવિજય (ત.) ૬૭૪, ૬૭૬
 મેધવિજય ઉ (ત.) ટિ. ૫૦૨, ટિ.
 ૫૦૮, પૃ. ૬૪૭, ૬૫૧-૮
 મેરૂતિલક (ખ.) ૮૫૧
 મેરૂતુંગ ૬૪૩
 મેરૂતુંગ સૂરિ (નાગેંદ્ર ગ.) ટિ. ૨૮૯,
 ટિ. ૩૭૪, ટિ. ૩૮૬-૭, ટિ.
 ૪૨૨, ૬૨૭ જીઓ તેની

કૃતિ પ્રમંથ ચિતામણી
મેરુતુંગ સૂરિ (આં.) ૬૫૧, ૬૮૧-૨,
૭૧૫

મેરુનંદન (ખ.) ૬૫૭
મેરુલાલ-માહાવજી (આં.) ૯૭૬
મેરુવિજય (ત.) ટિ. ૩૭૪, ટિ.
૩૮૬, ૯૭૬, ૯૮૨

મેરુવિજય (ત.) ૮૭૪
" (ત.) ૮૭૪-૫
" (ત.) ૯૫૩, ૯૫૬
" (ત.) ૯૭૩

મેરુસુદર ઉં (ખ.) ૭૬૪
મેતી માલુ ૯૮૦
મેતીચંદ ગિ. કાપડીઆ-સાંપ્રત
ટિ. ૫૨૬

મેતીલાલ મનમુખરામ (સ્વ.
સાંપ્રત) ૧૦૫૪

મોદરાજ (ખ.) ૮૭૪
મોહન ઋષિ ૧૦૫૨
મોહનલાલ ભ. ઝવેરી-સાંપ્રત ટિ.
૩૫, ટિ. ૯૪, ૯૩૨, ટિ.
૫૭૦

મોહનવિજય (ત.) ૯૭૭
મોહનવિમલ (ત.) ૯૭૭
યક્ષદત ગણિ ટિ. ૧૧૬, ૧૮૪
યક્ષદેવ પૃ. ૧૫૫
યક્ષદેવ-સિદ્ધાંતિક ૪૦૬
યક્ષદેવ (ઉપકેશ ગ.) ૬૨૧

યતીન્દ્ર (ખ.) ૯૭૩
યશઃકીર્તિ (ખ.) ૬૫૬
યશઃકીર્તિ (દિં) ૭૬૩
યશશ્રંદ કવિ ૩૪૩
યશશ્રંદ ગણિ ૪૬૨, ૪૬૭
યશઃપાલ મોદમંત્રી કવિ પૃ. ૨૫૬,
ટિ. ૨૮૯, પૃ. ૨૭૩, ૪૭૯-
૪૮૦
યશસ્વતસાગર-જશવંતસાગર (ત.)
૯૬૨

યશઃસાગર (ત.) ૯૬૨
યશોધોષ સૂરિ (પૌ.) ૪૮૭
યશોદેવ ટિ. ૭૧
યશોદેવ ૫૮૬
યશોદેવ (ચંદ્ર કુશ) ૩૩૮, ૩૯૩
યશોદેવ સૂરિ ૫૯૪
યશોદેવ સૂરિ (ઉપકેશ ગ.) ૩૩૧,
૩૫૫, ૩૯૮

યશોદેવ સૂરિ (ચંદ્ર ગ.) ૫૭૧
યશોદેવ સૂરિ (રાજ ગ.) ૩૯૬
યશોનંદ (ત.) ૯૭૬
યશોભદ્ર ૨૬, પૃ. ૪૬, ટિ. ૯૦,
ટિ. ૧૯૮

યશોભદ્ર સૂરિ (પૂર્ણાત્મ ગ.)
૪૧૩

યશોભદ્ર સૂરિ (હર્ષપુરીય-મલધારી
ગ.) ૫૫૬, ૫૫૮

યશોભદ્ર સૂરિ (ખૂ. ગ.) ૩૨૧,
૩૩૨, ૪૦૮

૨ જૈન અંથકારી, લેખકો સૂરિઓ આદિની અનુક્રમણિકા ૮૬૫

યશોભદ્ર સૂરિ (ચંદ્ર ગ.) ૩૯૩
 યશોભદ્ર સૂરિ (રાજ ગ.) ૩૫૧,
 ૪૯૧
 યશોવર્ધન (ખ.) ૬૭૬, ૬૭૯
 યશોવિજય ભૃ. (ત.) ટિ. ૬૦,
 ૧૬૬, ૧૬૯, ૧૮૮, પૃ. ૧૫૫,
 ૨૬૬, ટિ. ૫૦૮, ૮૬૭,
 ૯૧૬-૯૪૫, ૯૭૨, ૯૭૬,
 ૯૮૦, ૯૯૯, ૧૦૦૯, ટિ.
 ૫૫૫, ૧૧૧૫, ૧૧૬૦
 યશોવિજય-યુગ વિ. ૭ મ. ૧થી
 પ પૃ. ૬૧૬-૬૬૯
 યાદિની મહત્તર પૃ. ૧૫૫, ૨૧૪,
 ટિ. ૧૫૨, ૨૧૮, ટિ. ૧૫૪
 યોગચંદ્ર જીઓ યોગીન્દ્રદેવ
 યોગીન્દ્રદેવ-યોગચંદ્ર (દિ.) ૪૭૮
 રઘુ (દિ.) ૭૬૩
 રક્ષિત-આયરક્ષિત સૂરિ ૩૧,
 પૃ. ૪૬
 રઘુનાથ ૬૮૯
 રઘુપતિ (ખ.) ૬૯૬
 રંગવિજય (ત.) ૬૬૫, ૬૭૭
 રંગવિજય (ત.) ૬૯૬, ૬૯૮
 રંગવિજય (ત.) ૬૯૯
 રંગવિજય (ત.) ૧૦૦૦
 રંગવિમલ (ત.) ૮૬૬
 રંગવિલાસ (ખ.) ૬૭૭, ૬૮૩
 રત્નકીર્તિ સૂરિ (ખ. ત.) ૬૭૩
 રત્નચંદ્ર ૬૬૬

રત્નચંદ્ર (ખ.) ૮૭૧
 રત્નચંદ્ર (ત.) ૮૮૦, ૮૯૦-૧
 રત્નચંદ્ર ગણિ (ખ.) ૬૬૫
 રત્નચંદ્ર સૂરિ ૫૫૮
 રત્નચૂલા સાધવી ૭૧૯
 રત્નદેવ ગણિ ૬૩૦
 રત્નધીર (ખ.) ૬૯૯
 રત્નનિધાન (ખ.) ૮૪૧, ૮૪૪,
 ૮૬૪
 રત્નપ્રભ (ત.) ૬૮૦
 રત્નપ્રભ (દિવાનંદ શિ.) ૫૬૫
 રત્નપ્રભ ૪૭૮, ૬૩૪
 રત્નપ્રભ (પૌ.) ૬૫૩
 રત્નપ્રભ શિખ (આ.) ૮૬૬
 રત્નપ્રભ સૂરિ (પરમાનંદ શિ.)
 ૫૬૫-૬
 રત્નપ્રભ સૂરિ (પૌ. ૬૩૦
 રત્નપ્રભ સૂરિ (વાદિદેવ શિ.) ૪૮૩,
 ૫૦૩, ૬૩૪
 રત્નપરીખ (આ.) ૧૦૦૦
 રત્નમંડન ગણિ (ત.) ૫૮૨, ૭૦૯,
 ૭૨૧, ૭૫૨, ૭૫૭, ૭૬૧,
 ૭૬૩, ૭૭૮
 રત્નમૂર્તિ (ખ.) ૭૬૪
 રત્નરાજ ૧૦૦૩
 રત્નવર્ધન (ખ.) ૬૭૬
 રત્નવિજય (ત.) ૬૯૬
 રત્નવિમલ (ખ.) ૬૯૬

રત્નવિમલ (ત.) ૬૭૭
 રત્નવિશાલ (ખ.) ૯૬૧
 રત્નશ્રી ગણિતી ૫૪૯
 રત્નશેખર સૂરિ (ત.) ૬૬૬, ૬૭૭,
 ૬૮૮, ૭૪૭, ૭૫૧-૨,
 ૭૬૪, ૭૬૭, ૮૭૪, ૯૯૯
 રત્નશેખર સૂરિ (નાગોરી તં) ૮૫૭
 રત્નશેખર સૂર (બૃ. ગ.) ૬૪૮
 રત્નસુમુદ્ર (ઉપ૦) ૭૭૬
 રત્નસાગર ૯૯૬
 રત્નસાર (ખ.) ૮૮૬
 રત્નસાર ગણિ (ખ) ૯૭૩
 રત્નસાર શિષ્ય (ખ.) ૮૯૬
 રત્નસિંહ ૭૨૫
 રત્નસિંહ (ચંદ્ર ગ.) ૪૬૭
 રત્નસિંહ (લો.) ૯૭૩
 રત્નસિંહ સૂરિ પૃ. ૭૩૮
 રત્નસિંહ સૂરિ (બૃ. ત.) ૫૯૬,
 ૬૦૭, ૬૮૬, ૭૦૮, ૭૧૯,
 ટિ. ૪૬૮, ૭૪૯, ૭૫૧,
 ૭૬૪, ૭૬૭
 રત્નસિંહ સૂરિ શિષ્ય ૭૬૭, ૭૮૩
 રત્ન સૂરિ ટિ. ૨૨૪
 રત્નહર્ષ (ખ.) ૮૮૪
 રત્નાકર ૭૬૭
 રત્નાકર પાઠક (ખ.) ૮૫૧
 રત્નાકર સૂરિ (બ. ત. રત્નાકરગચ્છ
 સ્થાપક) ટિ. ૪૨૮, ૬૩૪, ૮૬૭

રવચંદ ૧૦૦૦
 રવજ દેવરાજ (સ્વ. સાંપ્રત) ટિ.
 ૪૦, ટિ. ૨૯૬
 રવિકુશલ (ત.) ૯૭૪
 રવિચંદ્ર (આં.) ૮૮૬
 રવિપ્રભ ૩૯૧
 રવિપ્રભ સૂરિ (રાજ ગ) ૪૯૧
 રવિપેશુ (દિ.) ૨૩૭
 રવિસાગર (ત.) ૮૬૧, ૮૭૨
 રસિકલાલ છો. પરીખ-સાંપ્રત
 ૧૦૯૦, ટિ. ૫૬૦
 રાધવજી ૧૦૧૪
 રાજકુશલ (ત.) ૮૬૮
 રાજડ-‘બાલ સરસ્વતી’ ૪૯૦
 રાજચંદ્ર સૂરિ (નાગોરી તં-પાશ્વ.)
 ૮૮૩
 રાજરત્ન (ત.) ૯૭૭
 રાજરત્ન સૂરિ (ખ.) ૭૭૭
 રાજરત્ન સૂરિ (નાગોરી તં.) ૮૫૭
 રાજવર્ધન (ત.) ૬૮૦
 રાજવિજય (ત.) ૮૬૯
 રાજવલ્લભ (ધર્મધોષ ગ.) ૭૫૩
 રાજાવિજય (ત.) ૯૭૬
 રાજશીલ (ખ.) ૭૭૭, ૭૭૯
 રાજશેખર સૂરિ (મલધારી-હર્ષ-
 પુરીય ગ.) ટિ. ૨૨, ટિ. ૧૦૬,
 ટિ. ૧૪૦, ટિ. ૧૭૧, ટિ.
 ૨૫૦, ૩૩૯-૪૦, ૩૭૪, ટિ.

૨ જૈન ગ્રંથકારો, લેખકો સૂરિઓ આદિની અનુક્રમણિકા. ૮૬૭

૩૭૮, ટિ. ૩૮૭, પૃ. ૩૭૦,
૫૪૫, ટિ. ૩૯૫, ટિ. ૪૦૦,
ટિ. ૪૦૨, ૫૭૩, ૬૪૨,
૧૧૬૦

રાજસાગર (ત.) ૮૬૧, ૮૭૨
રાજસાગર ૮૬૬
રાજસાગર સૂરિ (ત. સાગર) ૮૩૪
૯૫૯

રાજસાર (ખ.) ૯૭૬
રાજસિંહ (ખ.) ૮૬૬-૭, ૯૦૫
રાજસુંદર (ત.) ૮૮૫
રાજસુંદર (ખૃં ત.) ૯૭૩
રાજહંસ ઉં (ખ.) ૮૯૧
રાજેન્દ્રચંદ્ર સૂરિ (ખ.) ૬૩૦, ૬૫૬
રામચંદ્ર ટિ. ૫૨૩
રામચંદ્ર ૯૫૩

રામચંદ્ર (લો.) ૯૯૬
રામચંદ્ર ગણિ ટિ. ૨૬૭, ૩૯૨ ક
રામચંદ્ર સૂરિ (પૌ.) ટિ. ૧૦૫-૬,
૬૮૭, ટિ., ૫૨૩

રામચંદ્ર સૂરિ (ખ. ગ.) ૫૦૫
રામચંદ્ર સૂરિ (વાદિદેવ શિ.) ૫૬૨
રામચંદ્ર સૂરિ (હિમાચાર્ય શિ.)
૪૬૨-૭, ૪૭૯, ૫૮૫, ૬૨૮

„ આત્મસ્તુતિ પૃ. ૩૨૦-૧
રામચંદ્ર-વાદિદેવસૂરિ ૩૩૩
રામદાસ (ખૃં લો.) ૮૬૬

રામદેવ ગણિ ૩૧૮
રામભદ્ર (વાદિદેવ સં.) ૪૬૬
રામવિજય (ખ.) ૯૬૬
રામવિજય (ત.) ૭૯૯

„ „ ૮૮૬, ૯૪૭
રામવિજય (ત.) ૨૩, ૯૬૭,
૯૭૭, ૯૮૨

રામવિજય (ત.) ૯૭૭, ૯૮૨
રામવિજય (ત.) ૯૯૬
રામવિમલ (ત.) ૯૭૭, ૯૮૨
રામ સૂરિ (નાગેન્દ્ર ગ.) ૪૬૫, ૪૬૪
રામચંદ્ર (લો.) ૯૭૭, ૯૯૬
રામચંદ્ર કવિ પૃ. ૭૦૮, ૧૦૨૭-
૧૦૪૬

રાશિદ્ધ સૂરિ (વાયડ ગ.) ટિ. ૩૯૩
રાહુ આચાર્ય ટિ. ૧૦૭ ક
રૂપચંદ્ર (ત.) ૮૮૨

રૂપચંદ્ર-રામવિજય (ખ.) ૯૬૩
રૂપચંદ્ર પાંડિત ૮૫૦
રૂપજી ૮૪૬

રૂપ મુનિ (લો.) ૯૯૫-૬, ૯૯૮
રૂપવિજય (ત.) ૯૯૫-૬, ૯૯૮,
૧૦૦૮

લક્ષ્મણ (મલધાર ગ.) ૯૭૭
લક્ષ્મણ ગણિ (મલધારી ગ.)
પૃ. ૧૫૪, ૩૪૧, ૩૫૮,

૩૯૦, ૪૭૬

લક્ષ્મીકલ્પોલ (ત.) ૭૬૧
 લક્ષ્મીકીર્તિ (ખ.) ૬૬૪
 લક્ષ્મીકીર્તિ ગણિ (ખ.) ૮૮૪
 લક્ષ્મીતિલક ઉ૦ (ખ.) ૫૮૮-
 ૬, ૫૯૨-૪
 લક્ષ્મીભદ્ર મુનિ (ત) ૬૭૫, ૬૭૬
 લક્ષ્મીરત્ન ૬૭૬, ૬૮૨
 લક્ષ્મીવલ્લભ ટિ. ૬૦, ટિ. ૬૯
 લક્ષ્મીવલ્લભ (ખ.) ૬૬૪, ૬૭૬,
 ૬૭૯
 લક્ષ્મીવિજય (ત.) ૬૭૪, ૬૭૬
 લક્ષ્મીવિનય (ખ.) ૮૮૪
 લક્ષ્મીવિનય (ખ.) ૬૭૭
 લક્ષ્મીસાગર સૂરિ ટિ. ૩૭૪
 લક્ષ્મીસાગર સૂરિ (ત.) ૬૬૬,
 ૬૮૦, ૬૮૮, ૭૨૧, ૭૨૪,
 ૭૨૬-૩૦, ૭૫૪, ૭૫૭, ૭૭૦
 લખમણુ આવક-કવિ ૭૬૬, ૭૭૬
 લખમસી ૭૩૬, ટિ. ૪૭૪
 લખમીવિજય ( ) ૬૬૬, ૬૬૮
 લખ્મિકલ્પોલ (ખ.) ૮૬૬
 લખ્મિચંદ્ર ગણિ ૬૬૫
 લખ્મિનિધાન ગણિ (ખ.) ૬૩૨
 લખ્મિવિજય (ખ.) ૬૬૧
 લખ્મિવિજય (ત૦) ૮૬૬
 લખ્મિવિજય (ત.) ૬૭૬
 લખ્મિવિજય ( ) ૬૬૬
 લખ્મિવિજય (પૌ.) ૬૭૭

લખ્મિસમુદ્ર (ત.) ૭૨૩, ૭૨૯
 લખ્મિસાગર ૮૫૨
 લખ્મિસાગર (ખ.) ૬૭૭
 લખ્મિસાગર (ત. સાગર ગ.)
 ૮૬૪, ૬૦૮
 લખ્મિસાગર સૂરિ (ખ. ત.) ૭૫૭,
 ૭૭૫
 લખ્મોદય (ખ.) ૬૭૬, ૬૮૨
 લખ્મોદય (ખ.) ૬૬૬
 લલિતકીર્તિ (ખ.) ૮૬૬
 લલિતપ્રભ (પૌ.) ૮૬૬, ૬૬૮
 લાધારાહ (કડવા ગરુડ) ૬૭૭,
 ૬૮૨
 લાભમંડન (આં.) ૭૮૩
 લાભવર્દન-લાલચંદ (ખ.) ૬૭૬,
 ૬૭૯, ૬૮૧
 લાભવિજય (ત.) ૮૫૬, ૮૬૬,
 ૮૭૩, ટિ. ૫૧૯
 લાભવિજય (ત.) ૬૨૬, ૬૬૩
 લાભાનંદ ૬૧૩, ટિ. ૫૨૬
 લાભોદય ( ) ૬૦૬
 લાલચંદ ૧૦૦૩
 લાલચંદ (ખ.) ૮૬૬
 લાલચંદ જુઓ લાભવર્દન
 લાલચંદ્ર (ખ.) ૬૬૬
 લાલચંદ્ર (ત.) ટિ. ૪૬૪
 લાલચંદ પંડિત-સાંપ્રત ટિ. ૮૭,
 ટિ. ૧૨૫, ટિ. ૧૬૬, ટિ.

૨ જૈન ગ્રંથકારો, લેખકો સૂરિઓ આદિની અનુક્રમણિકા. ૮૬૯

૨૬૧, ટિ. ૩૫૭, ૪૭૮,
ટિ. ૪૦૭
લાલરત્ન (આ.) ૯૭૭
લાલવિજય ( ) ૯૦૬
લાલવિજય-ખીજ (ત.) ૯૯૬
લાવણ્યકીર્તિ (ખ.) ૮૯૬
લાવણ્યદેવ ૭૭૯
લાવણ્યધર્મ (ત.) ૮૫૧
લાવણ્યરત્ન (આગમ ગ.) ૬૫૭
લાવણ્યરત્ન (ત.) ૭૭૬
લાવણ્યવિજય (ત.) ૮૭૫
લાવણ્યવિજય ૯૭૩
લાવણ્યસમય (ત.) ટિ. ૨૨૪,
ટિ. ૪૭૪, ૭૪૩, ૭૫૮,
૭૭૦-૭૩, ૭૭૮-૮૧, ૭૮૩
લુણ્ણસાગર ૮૯૬
ભોંકાયાહ ૭૩૬, ટિ. ૪૭૪, ટિ.
૪૭૫, ૭૮૬
ભોહિત્ય ટિ. ૧૧૧
વચ્છ ભંડારી ૮૯૭
વચ્છરાજ (પાશ્વ.) ૮૯૬-૭
વચ્છ આવકેકવિ ૭૬૯
વજ્રમુનિ પૃ. ૪૬
વજ્રસ્વામી ટિ. ૩૦, ૩૧, પૃ. ૪૬,
૧૭૩, ૪૫૩
વજ્રસેન ટિ. ૪૫૫
વજ્રસેન ગણિ ૪૮૩, ટિ. ૩૬૬
વજ્રસેન સૂરિ (પૃથ્વિ ગચ્છ) ૬૪૮

વજ્રસેન સૂરિ (પૃ. ત.) ૫૯૮
વર્ધમાન (રાજ ગ.) ૩૯૪, ૩૯૬,
૪૮૯, ૫૬૨
વર્ધમાન ગણિ ૪૧૦, ૪૬૨, ૪૬૭
વર્ધમાન સૂરિ ટિ. ૨૨
વર્ધમાન સૂરિ ટિ. ૧૮૯-૧૯૦
વર્ધમાન સૂરિ ૩૧૩
વર્ધમાન સૂરિ ૩૨૬, ૪૭૬
વર્ધમાન સૂરિ (ચંદ્ર ગ.) ૨૮૧,
૩૫૬
વર્ધમાન સૂરિ (ચંદ્ર કુશ) ૨૮૩, ૫૬૩
વર્ધમાન સૂરિ (નાગેન્દ્ર ગ.) ૪૯૯
વર્ધમાન સૂરિ (ગોવિન્દ સૂરિ શિ.)
૩૦૪, ૩૬૧-૨
વર્ધમાનાચાર્ય ૨૯૯
વરદત્ત ૪૭૮
વરસિધ્ધ ૭૩૭
વલ્લભકુશલ (ત.) ૯૭૭, ૯૮૨
વલ્લભ પાઠક (ખ.) ટિ. ૫૦૨, ૭૮૧,
૯૫૫
વસ્તુપાલ જીઓ જૈન શ્રાવકોમાં
વસ્તુપાલ
વસ્તુપાલ બ્રહ્મ (દિ.) ૮૯૬
વાગ્ભટ ૩૦૪, ૩૨૦
વાલીલાલ મોતીલાલ શાહ (સ્વ.
સાંપ્રત) ૯૪૯, ૧૦૫૪
વાદિચંદ્ર ટિ. ૨૮૬

શીલચંદ્ર ૫૬૦

શીલભદ્ર ૬૮૦

શીલભદ્ર ૭૦ ૬૬૬

શીલભદ્ર સૂરિ (ચંદ્ર ગ.) ૩૩૫

શીલભદ્ર સૂરિ (ચારાત્રપ્રીય ગચ્છ)

૨૬૭

શીલભદ્ર સૂરિ (રાજ ગ.) ૩૫૧,

ટિ. ૨૮૬, ૩૯૪, ૪૮૭

શીલભદ્ર સૂરિ (રાજ ગ.) ૩૯૪,

૫૬૨, ૫૬૯

શીલવિજય (ત.) ૬૫૧, ૬૭૬,

૬૮૫

શીલસુંદર ૭૦ ૭૬૮

શીલસુંદર ગણિ (કાસદ્રહ ગ.)

ટિ. ૪૫૨

શીલાંકાચાર્ય—શીલાચાર્ય ટિ. ૪૦—

૧, ટિ. ૭૬, ૧૩૪, ટિ. ૧૨૧,

૧૯૨ ક, ૨૨૦, ૨૪૪, ૬૫૫,

ટિ. ૫૨૩, ૧૦૫૨.

„ સ્તુતિ પૃ. ૧૮૦—૧

શુભચંદ્ર ગણિ (બૃ. ત.) ૬૮૬

શુભચંદ્રાચાર્ય (દિ.) ૪૫૨

શુભચંદ્રાચાર્ય ૮૯૬

શુભરતનસૂરિ ૬૮૦

શુભરતનસૂરિ ૭૨૧

શુભવર્દન શિ. ૭૭૮

શુભવિજય (ત.) ૮૭૫

શુભવિજય (ત.) ૬૭૬

શુભવિમલ (ત.) ૮૫૯

શુભશીલ ગણિ (ત.) ટિ. ૩૬, ટિ.

૧૦૬, ૬૮૮, ૭૫૨, ૭૫૪

શુભશીલ (ત.) ૬૭૪

શોભનમુનિ ૨૭૦

શોભા ઋષિ ૧૦૫૨

શોભાચંદ્ર ૬૯૬

સ્કન્દિલાચાર્ય ૩૧, પૃ. ૪૬, ૧૪૭,

૧૬૮, ૧૭૦, ૧૭૫, ટિ. ૧૩૦

„ સ્તુતિ પૃ. ૧૨૫

સ્થાનસાગર (આં.) ૮૬૬

સ્થૂલભદ્ર—સ્થૂલભદ્ર ૨૬, ૨૮, પૃ.

૪૬, ૬૮૬

સ્વયંભૂ દેવ (અપ. કવિ) ૪૭૪

સકલચંદ્ર (ખ.) ૮૬૪

સકલચંદ્ર (ત.) પૃ. ૬૦૩, ૮૬૬,

૮૯૭, ૯૦૯

સકલચંદ્ર (ત.) ૮૫૮, ૮૬૮, ૮૭૭

સંગમસિંહ સૂરિ પૃ. ૧૫૫

સંધકલશ ગણિ (ત.) ૭૬૭

સંધ(સિંહ)કુલ (ત.) ૭૮૧

સંધતિલક સૂરિ (શ્રદ્ધપદ્ધીય ગ.)

૬૦૪, ૬૩૩, ૬૪૯

સંધદાસ પૃ. ૧૮, પૃ. ૩૩, ૨૦૩,

૨૨૪, ટિ. ૫૨૩

સંધવિજય (ત.) ૮૭૬, ૮૮૨,

૮૯૬—૭

ર જૈન ગ્રંથકારો, લેખકો સૂરિઓ આદિની અનુક્રમણિકા, ૮૭૬

સંઘવિમલ ? (ત.) ૭૬૭
 સન્નન છિં ૨૫૬
 સત્યરાજ ગણિ (પૌ.) ૭૫૧, ૭૫૪
 સત્યશયિ (ખ.) ૬૯૫
 સત્યવિજય પન્નાસ (ત.) ૯૫૦,
 ૯૭૨, ૧૦૦૮, ૧૧૦૮
 સત્યસાગર (ત.) ૯૭૭
 સંભૂતિવિજય રફ
 સમંતભદ્ર (દિ.) ટિ. ૯૦, ૧૫૨,
 ૧૭૬-૭, ૧૮૦, ૨૨૪, ૨૬૯,
 ૬૩૦, ૬૪૩, ૧૦૮૪-૫,
 ૧૧૧૫
 સમયકીર્તિ (ખ.) ૬૭૬
 સમયધ્વજ (ખ.) ૮૫૬
 સમયપ્રભોદ (ખ.) ૬૦૪
 સમયરાજ (ખ.) ૮૬૬
 સમયસુંદર (ખ.) ટિ. ૫૯, ટિ.
 ૧૩૦, ટિ. ૧૩૪, ટિ. ૧૪૯,
 ટિ. ૩૭૪, ૮૪૧, ૮૪૪,
 ૮૪૭, ટિ. ૫૦૭, ૮૬૪,
 ૮૭૯, ૮૯૪, ૯૦૪, ૯૦૬,
 ૯૧૦, ૯૫૯, ૯૮૦, ૯૯૫
 સમરચંદ્ર સૂરિ (પાર્શ્વ) ૭૬૫,
 ૭૭૬, ૮૮૩, ૮૯૧
 સમુદ્ર પૃ. ૪૬
 સમુદ્રધોષ ટિ. ૨૪૫, ૩૨૯, ૪૦૪
 સમુદ્રધોષ સૂરિ-વીરગણિ ૩૨૫
 સમુદ્ર સૂરિ ૨૪૫

સંયમસિદ્ધ ગણિ (પૌ.) ૬૮૪
 સર્વદેવ (પૌ.) ૬૫૩
 સર્વદેવ ગણિ ૩૯૭
 સર્વદેવ સૂરિ ૫૬૩, ૫૬૬
 સર્વદેવ સૂરિ (કોરંદ ગ.) ૭૭૪
 સર્વદેવ સૂરિ (ચંદ્ર ગ.) ૩૯૩
 સર્વદેવ સૂરિ (ખ. ગ.) ૩૨૧, ૩૩૨,
 ૩૪૯, ૪૦૮
 સર્વદેવ સૂરિ (રાજ ગ.) ૩૯૬
 સર્વદેવ સૂરિ (વદ-વડ ગ.) ૪૬૪
 સર્વરાજ ગણિ (ખ) ૫૯૦
 સર્વસુંદર સૂરિ (મલધારી ગ.) ૭૪૯
 સર્વાનન્દ ૫૮૬
 સર્વાનન્દ (નલહર ગ.) ૪૬૨
 સર્વાનન્દ સૂરિ ટિ. ૪૧૨. ૬૩૬
 સર્વાનન્દસૂરિ ૭૦૯
 સરસ્વતી સાધ્વી ૧૪૪
 સર્વેશદેવ (ત.) ૭૬૪
 સર્વેશસુંદર (ખ. ત.) પૃ. ૫૨૧,
 ૭૭૪
 'સવાઈ' વિજયસેન સૂરિ (ત.) ૮૦૫
 સહજકીર્તિ (ખ) ૮૮૪, ૮૯૬
 સહજકુશલ ૮૯૪
 સહજસુંદર (કિપકેશ ગ.) ૭૬૦,
 ૭૭૪, ૭૭૬, ૭૭૮, ૭૮૦,
 ૭૮૩, ૯૦૯
 સાગરચંદ્ર ૩૦૪
 સાગરચંદ્ર ૩૬૨-૩, ટિ. ૨૮૮

સાગરદત્ત કવિ ૪૭૫
 સાગર-દુ-સાગરચંદ્ર (રાજ ગ.)
 ૪૮૭, ૫૬૨
 સાધારણ કવિ-સિદ્ધસેન સુરિ ૨૯૫,
 ૪૭૬, ટિ. ૫૨૩
 સાધુકીર્તિ (ખ.) ૮૫૧, ૮૮૧,
 ૮૮૪, ૮૯૬-૭
 સાધુકીર્તિ (ખ. ત.) ૭૦૯
 સાધુનંદન (ખ.) ૭૪૪
 સાધુમેશ (આગમ ગ.) ૭૬૭
 સાધુરત્ન સુરિ ૭૭૬
 સાધુરત્ન સુરિ (ત.) ૬૫૨-૩
 સાધુરત્ન સુરિ (પૌ.) ૭૬૮
 સાધુવર્ધન (ખ.) ૮૭૪
 સાધુવિજય (ત.) ૭૫૫
 સાધુસુંદર (ખ.) ૮૮૧, ૮૮૪-૫
 સાધુસોમ (ખ.) ૭૫૦, ૭૫૨
 સાધુહંસ ૬૫૭
 સાધુહર્ષ (ખ.) ૭૭૭
 સાંખ મુનિ ૨૬૨
 સારંગ (મહાહક ગ.) ૮૯૬-૭,
 ૯૦૦
 સિદ્ધ (ઉપકેશ ગ.) ૬૨૧
 સિદ્ધપાદ કવિ (આવક) ટિ. ૨૬૫,
 ૩૭૮, ૩૯૨, ટિ. ૩૧૫, ૪૮૬, ૪૯૮
 'સિદ્ધમહાકવિ'-સિદ્ધસેન દિવાકર
 ૩૯૩
 સિદ્ધર્ષિ ૨૪, ટિ. ૧૩૫, ૧૯૮,

પૃ. ૧૫૪, ૨૪૬-૨૫૪, ટિ.
 ૩૬૫, ૪૮૬, ૧૦૭૯
 સિદ્ધ સુરિ (ધર્મસુંદર સુરિ) ૭૫૪
 સિદ્ધ સુરિ (ઉપકેશ ગ.) ૩૩૧,
 ૩૫૫, ૫૬૦
 સિદ્ધ સુરિ (ઉપકેશ ગ.) ૬૨૧.
 ટિ. ૪૨૮, ૬૨૨
 સિદ્ધ સુરિ (ઉપકેશ ગ.) ૭૭૬
 સિદ્ધસેન ગણિ ટિ. ૯૦, ૧૬૪,
 ૧૯૭, ટિ. ૧૯૨
 સિદ્ધસેન મુનિ (ખ.) ૫૯૦
 સિદ્ધસેન સુરિ ૨૦૮
 સિદ્ધસેન સુરિ (રાજ ગ.) ટિ. ૨૦૦
 સિદ્ધસેન દિવાકર ૧૩૮, પૃ. ૯૨-૩,
 ટિ. ૯૦, ૧૫૦-૧, ૨૦૯,
 પૃ. ૧૫૪, ૨૨૨, ૨૨૪, ૨૫૩,
 ૨૬૯, ૩૯૩, ૪૫૯, ૫૬૦,
 ૯૩૦, ૧૧૧૫, ૧૧૬૦
 જુઓ 'સિદ્ધમહાકવિ'
 „ „ વચ્ચે પૃ. ૧૦૮-૯
 „ „ સ્તુતિ પૃ. ૧૦૭-૮
 સિદ્ધસેન યુગ પૃ. ૧૦૭-૧૨૨
 „-(જૈન) પ્રમાણશાસ્ત્રના મૂલ્ય
 પ્રતિષ્ઠાપક ૧૫૨
 „-પ્રતિભાવાન ૧૫૯
 સિદ્ધસેન સુરિ-સાધારણ કવિ ૨૯૫,
 ટિ. ૫૨૩
 સિદ્ધસેન સુરિ (રાજ ગ.) ૪૮૯

૨ જૈન ગ્રંથકારો, લેખકો સૂરિઓ આદિની અનુક્રમણિકા. ૮૭૯

સિદ્ધાન્તરૂચિ (ખ.) ટિ. ૩૬૪, ૭૫૦
 સિદ્ધાન્તસાગર ૭૫૪
 સિદ્ધાન્તસાગર સૂરિ (આં.) ૭૫૭
 સિદ્ધાન્તસાર (ત.) ૭૫૮
 સિદ્ધિચંદ્ર (ત.) ૮૦૮, ટિ. ૪૯૬,
 ૮૩૧, ૮૭૩, ટિ. ૫૧૯,
 ૮૭૮, ટિ. ૫૨૦
 સિદ્ધિવિજય (ત.) ૯૫૧
 સિદ્ધિવિજય (ત.) ૯૭૬
 સિદ્ધિ સૂરિ (ખિવંદણિક ગ.) ૮૯૬-૭
 સિંહ ક્ષમાશ્રમણ ૧૮૮, ૧૧૬૦
 સિંહકુલ (ખિવંદણિક ગ.) ૭૭૫
 સિંહગિરિ ટિ. ૩૦, પૃ. ૪૬, ૧૯૭
 સિંહતિલક સૂરિ ટિ. ૩૨૧, ૫૬૪
 સિંહદત્ત સૂરિ (આગમ ગ.) ૭૫૮
 સિંહદેવ (ત.) ૬૮૦
 સિંહપ્રભોદ (ત.) ૮૯૬-૭
 સિંહ સૂરિ ટિ. ૧૯૨
 સિંહ સૂરિ (કાસપ્રહ ગ.) ૫૯૪,
 ટિ. ૪૫૨
 સિંહસેન (દિ.) ૭૬૩
 સીલભદ્ર ટિ. ૨૬૯
 સીલનિમલ (ત.) ૭૯૪, ૮૮૨
 સુખલાલ પંડિત-સાંપ્રત ટિ. ૮૦,
 ટિ. ૯૯, ટિ. ૧૦૦, ટિ. ૧૦૩-
 ૪, ટિ. ૧૧૫, ટિ. ૧૨૩,
 ૨૨૮, ટિ. ૨૦૩-૪, ટિ.
 ૩૫૧, ટિ. ૩૫૩, ટિ.

૫૩૧-૪, ૯૪૧, ૯૭૨, ટિ.
 ૫૫૮, ૧૦૮૯, ટિ. ૫૬૧-
 ૨, ટિ. ૫૬૪, ૧૧૩૨, ૧૧૩૭,
 ટિ. ૫૭૨.
 સુખવર્ધન (ખ.) ૯૯૩
 સુખસાગર (ત.) ૯૭૪, ૯૭૭, ૯૮૨
 સુખોજી (લો.) ૯૪૯
 સુગાનસાગર (ત.) ૯૯૬
 સુધનહર્ષ-ધનહર્ષ (ત.) ૮૯૬, ૯૦૪
 સુધાકલશ (મલધારી ગ.) ૬૩૧
 સુધાનંદન સૂરિ (ત.) ૭૨૧, ૭૫૩
 „ શિષ્ય પૃ. ૪૯૯નું ટિપ્પન
 સુધાભૂષણ (ત.) ૭૬૪
 સુધર્મા સ્વામી ૧૭, ૨૩-૪
 સુંદર (ખ.) ૮૦૬
 સુપર્વ સૂર ? (ખ.) ૭૦૧
 સુશુધિરત્ન (ત.) ૯૯૯
 સુમતિકલ્પલ (ખ.) ૮૭૯, ૯૫૯
 સુમતિકાંતિ સૂરિ (દિ.) ૮૯૬
 સુમતિ ગણિ ૫૭૦
 સુમતિપ્રભ સૂરિ (વડ ગ.) ૯૯૬
 સુમતિભદ્ર (પૌ.) ૭૫૮
 સુમતિ મુનિ (ત.) ૮૯૬
 સુમતિરંગ (ખ.) ૯૭૬, ૯૮૧
 સુમતિવલ્લભ (ખ.) ૯૭૬, ૯૮૨
 સુમતિ વાચક ૨૯૭, ૩૫૩
 સુમતિવિજય (ત.) ૮૬૭.

સુમતિવિજય (ત.) ૯૬૭
 સુમતિવિજય (ત.) ૯૬૯
 સુમતિવિજય (અ. ત.) ૯૭૬, ૯૮૨
 સુમતિસાધુ સૂરિ (ત.) ૭૨૪, ૭૫૫
 સુમતિસિંહ મુનિ ૪૯૨
 સુમતિસુંદર (ત.) ૭૨૨-૩, ૭૨૫-૬
 સુમતિસુંદર સૂરિ ટિ. ૪૪૬
 સુમતિ સૂરિ ૩૫૩
 સુમતિ સૂરિ (સાંડેર ગ.) ૭૭૫
 સુમતિહંસ (ખ.) ૮૯૬
 સુમતિહંસ (ખ.) ૯૬૪, ૯૭૬, ૯૭૯
 સુમતિહર્ષ (આ.) ૮૮૩
 સુરજી (આ.) ૯૭૬, ૯૮૨
 સુરપ્રભ વાયક (ખ.) ૫૬૩, ૫૯૦
 સુરવિજય (ત.) ૯૭૬
 સુરહંસ (ત.) ૭૭૬
 સુરાચાર્ય-સૂર્યાચાર્ય ૨૪૭, ૨૯૨
 'સુશીલ'-સાંપ્રત ટિ. ૪૮૧,
 ટિ. ૫૭૪
 સુહરિત-આચાર્યસુહરિત સૂરિ ૩૦,
 પૃ. ૨૫૭
 સૂરચંદ્ર (ત.) ૮૬૭, ૮૭૭
 સૂરસૌભાગ્ય (ત.) ૯૭૬
 સેવક ૭૭૬
 સોમકીર્તિ (ખ.) ૬૪૫
 સોમચંદ્ર ૫૯૬
 સોમચંદ્ર-હેમચંદ્રાચાર્ય ૪૧૪
 જીઓ હેમચંદ્રાચાર્ય (પૂર્ણ.)

સોમચારિત્ર ગણિ (ત.) ટિ. ૪૪૦,
 પૃ. ૪૯૩, ૭૨૯, ૭૫૪
 સોમજ્ય સૂરિ (ત.) ૬૮૦, ૭૨૨-૩,
 ૭૨૫, ૭૩૦, ૭૫૭-૮
 સોમજી (લો.) ૯૪૯
 સોમતિલક ૬૭૨
 સોમતિલક સૂરિ (ત.) ૬૦૪, ૬૩૦,
 ૬૫૧
 સોમતિલક સૂરિ (ચંદ્ર ગ.) ૬૫૭
 સોમતિલક સૂરિ (ફદપક્ષીય ગ.)
 ટિ. ૨૮૯, ૬૩૩; ૬૪૬, ૬૪૯
 સોમદેવ મુનિ (ભાવડાર ગ.) ૭૫૪
 સોમદેવ સૂરિ (આગમ ગ.) ૭૫૮
 સોમદેવ સૂરિ (ત.) ૬૬૫-૬, ૬૮૦,
 ૬૮૮, ૬૯૧, ૭૨૧, ૭૨૩,
 ૭૨૫, ૭૨૯, ૭૪૭, ૭૫૪,
 ૭૫૭
 સોમધર્મ ગણિ (ત.) ટિ. ૨૨૪,
 ૭૪૬
 સોમધીર ગણિ (રત્નાકર ગ.) ૭૩૫
 સોમપ્રભ (નાગેંદ્ર ગ.) ૫૯૮
 સોમપ્રભ (પૌ.) ૬૫૩
 સોમપ્રભસૂરિ (ત.) ૫૯૭, ૬૩૦,
 ૮૫૦
 સોમપ્રભાચાર્ય (શતાર્થી) ટિ.
 ૨૬૫, ૩૯૨, ટિ. ૩૧૫,
 ૪૧૨, ૪૬૭, ૫૦૩, ૫૩૧,
 પૃ. ૨૫૭, ટિ. ૨૮૯, ટિ.
 ૩૧૧-૨, ૪૦૭, ૪૮૬, ૭૫૮

૨ જૈન ગ્રંથકારો, લેખકો સૂરિઓ આદિની અનુક્રમણિકા. ૮૮૧

સોમમૂર્તિ ૬૦૭
 સોમરત્ન (નાગોરી ત.) ૮૫૭
 સોમલબ્ધિ ગણિની ૭૨૧
 સોમવિજય (ત.) ૭૬૦, ૮૩૧, ૮૫૩
 સોમવિમલસૂરિ (લઘુ ત.) ૭૬૧, ૭૭૬, ૮૬૧, ૮૬૬, ૯૭૩
 સોમશેખર (ત.) ૬૮૦
 સોમસાગર (ત.) ૭૨૬
 સોમસુંદર ૭૬૦
 સોમસુંદર સૂરિ (ત.) ૬૫૨-૮, ૬૮૬, ૭૦૮-૯, ૭૨૧, ટિ. ૪૬૯, ૭૨૮-૯, ૭૪૬, ૭૫૩, ૭૭૮
 „ ની સ્તુતિ ૪૫૧-૫૨, પૃ. ૪૬૨
 „ નું વૃત્તાંત ૬૬૧-૬
 સોમસુંદર-યુગ પૃ. ૪૫૧-૪૬૧
 „ માં સાહિત્ય પ્રવૃત્તિ ૪૬૨-૪૬૨
 સોમસુંદરસૂરિનો શિષ્ય પરિવાર ૬૭૩-૬૮૦
 સોલણ ૬૪૦
 સૌભાગ્યનંદિ સૂરિ (ત.) ટિ. ૩૮૬, ૭૫૮
 સૌભાગ્યરત્ન સૂરિ (પૌ.) ૭૭૫
 સૌભાગ્યવિજય (ત.) ૯૭૭, ૯૮૫
 સૌભાગ્યસાગર ૯૬૬
 સૌભાગ્યસાગર સૂરિ (બૃ. ત.) ૭૬૨, ૭૭૬
 સૌભાગ્યસુંદર (વિપકેશ ગ.) ૯૬૬

સૌભાગ્યહર્ષ સૂરિ (લઘુ ત.) ૭૬૧, ૭૭૬-૭
 હર્ષકલ્પોદ (ત.) ૭૬૧
 હર્ષકીર્તિ (ત.) ૬૮૦
 હર્ષકીર્તિ સૂરિ (નાગોરી ત.) ટિ. ૪૮૮, ૮૫૭, ૮૭૨
 હર્ષકુલ ગણિ (લઘુ ત.) ૭૫૮, ૭૬૦, ૭૬૨, ૭૭૫, ૮૫૫, ૮૭૪
 હર્ષચંદ્ર (ખ.) ૮૭૪
 હર્ષતિલક (ખ.) ૮૬૧
 હર્ષનંદન (ખ.) ૮૭૬, ૯૫૬
 હર્ષભૂષણ (ત.) ૬૮૦, ૬૮૫
 હર્ષમૂર્તિ (ત.) ૬૮૦
 હર્ષરાજ (ખ.) ટિ. ૩૬૪
 હર્ષરાજ (પૌ.) ૮૬૬
 હર્ષવલ્લભ ઉ૦ (ખ.) ૮૬૧, ૮૬૬
 હર્ષવિજય (ખ.) ૮૮૬
 હર્ષવિજય (ત.) ૯૭૬
 હર્ષવિશાલ (ખ.) ૯૬૬
 હર્ષવીર (ત.) ૬૮૦
 હર્ષસાગર (ત.) ૮૬૧
 હર્ષસાગર (પૌ.) ૮૬૬
 હર્ષસિંહ (ત.) ૬૮૦
 હર્ષસેન (ત.) ૬૮૦
 હર્ષસોમ (ત.) ૯૭૩
 હર્ષાણુંદ (ત.) ૮૨૨
 હરખચંદ ૯૭૬
 હરખચંદ-હર્ષચંદ (પાર્શ્વ) ૯૭૭, ૯૮૨

હરગોવિન્દદાસ પંડિત-સાંપ્રત

ટિ. ૨૨૨, ૩૯૦, ૪૭૮, ટિ.

૩૬૧, ટિ. ૫૩૭

હરચંદ (સો.) ૯૯૫

હરજશ ૯૯૬

હરજી (ખિવંદણિક ગ.) ૮૯૬-૭

હરસેવક ૬૫૭

હરિ ટિ. ૩૬૬ ટિ. ૪૫૫

હરિકીર્તિ (આગમીય) ૭૩૮

‘હરિજી સૂર’ (હીરવિજય સૂરિ)

૮૧૪

હરિભટ્ટ (હરિભદ્ર ૧) ૮૮૩

હરિભદ્ર સૂરિ ૩૯૬

હરિભદ્ર સૂરિ ૬૩૦

હરિભદ્ર સૂરિ ટિ. ૯૦, ૨૨૧

” ” ૪૯૨, ૪૯૭

હરિભદ્ર સૂરિ પૃ. ૧૮, ટિ. ૩૧,

ટિ. ૩૬, ટિ. ૫૮-૯, ટિ.

૬૪, ટિ. ૧૧૧, ટિ. ૧૧૪, ટિ.

૧૧૬, ૧૯૧, ૧૯૮, ટિ. ૧૩૪,

૨૦૬, ૨૧૧, પૃ. ૧૫૫, ૨૧૩

-૩૨, ટિ. ૧૫૩, ૨૩૭-૯,

૨૪૮, ૨૫૦, ૨૫૪, ૨૬૯,

૨૭૫, ૨૯૩, ૨૯૮, ૩૫૦,

૩૬૦, ૩૯૨ ૬, ૪૪૭, ૪૫૨,

૫૮૩, ૬૨૮, ટિ. ૫૨૩, ૬૭૦,

૬૭૨, ૯૧૬, ૯૨૪, ૯૩૩

-૪, ૯૪૨, ૧૦૭૯, ૧૦૯૧,

૧૧૧૫, ૧૧૬૦

” ” વચનો) પૃ. ૧૫૩

” ” (સ્તુતિ) પૃ. ૧૦૭,

ટિ. ૧૩૫, પૃ. ૧૫૪-૫,

૨૪૯, ૩૯૩

હરિભદ્ર-યુગ ૧૯૮. ૨૧૩-૨૩૨

=પૃ. ૧૫૩-૧૭૦

હરિભદ્ર સૂરિ (ચંદ્રકુલ-વડગમજી

શ્રીચંદ્ર સૂરિ શિ.) ૨૩૪,

૩૯૭, ૪૭૮

હરિભદ્ર સૂરિ (ચંદ્ર ગ. અભયદેવ

સૂરિ શિ.) ૫૪૯-૫૦

હરિભદ્ર સૂરિ (ચંદ્ર ગ. ભદ્રેશ્વર

સૂરિ શિ.) ૫૭૧

હરિભદ્ર સૂરિ (નાગેન્દ્ર ગ.) ટિ.

૨૮૨, ૩૪૬, પૃ. ૩૪૬, ૫૦૯,

ટિ. ૩૭૫, ટિ. ૩૭૮

હરિભદ્ર સૂરિ (બ. ગ. જિનદેવ શિ.)

૨૨૧, ૩૪૭, ૫૬૦

હરિભદ્ર સૂરિ (બ. ગ. માનભદ્ર

શિ.) ૬૩૩

હરિષેષજી ૭૪૭

હસ્તિરત્ના (ત.) ૯૯૯

હસ્તિત્રયિ (ત.) ૯૬૩, ૯૭૬

હંસ ૨૧૪, ટિ. ૧૫૨

હંસધીર (ત.) ૭૮૩

હંસવંદન (ત.) ૭૨૪

હંસપ્રભોદ (ખ) ૮૭૪

હંસરત્ના (ત.) ૯૬૭, ૯૭૪, ૯૭૭

૨ જૈન ગ્રંથકારો, લેખકો સૂચિઓ આદિની અતુલ મહિમા. ૮૮૩

હંસવિજય (ત.) ૯૭૪
 હંસસોમ (ત.) ૭૮૩
 હિતરૂચિ (ત.) ૮૬૦, ૯૫૯, ૯૬૩
 હિતવિજય (ત.) ૯૯૯
 હિમવત્ ટિ. ૧૧૧
 હીરકલશ (ખ.) ૮૫૧, ૮૬૬, ૯૦૮
 હીરકુશલ (ત.) ટિ. ૨૮૯, ૯૦૪
 હીરવિજય સૂરિ (ત.) ૭૬૦, ૭૮૬
 -૭, ૭૮૯-૮૧૯, ૯૨૯, ૯૫૧,
 ૧૧૦૬, ૧૧૦૮, ૧૧૪૫
 હીરહર્ષ મુનિ (ત.) ૭૮૯, ૮૧૯
 હીરાણુંદ-હીરમુનિ (ભા.) ૬૭૬,
 ૯૮૩
 હીરાનંદ સૂરિ (પિ.) ટિ. ૩૭૪,
 ૭૦૬, ૯૦૫
 હીરો આવક (ત.) ૮૬૬, ૯૦૬
 હુકમ-હુકમચંદ મુનિ ૧૦૦૩,
 ૧૦૦૫, ૧૦૧૪, ૧૦૪૮
 હુલાસચંદ (નાગોરી ભા.) ૧૦૦૦
 હૃદયસૌભાગ્ય (ખ. ત.) ૭૬૨
 હેમચંદ્ર (દિ.) ૯૦૯
 હેમચંદ્ર ગણિ ૩૬૩
 હેમચંદ્ર સૂરિ (બૃહદ્ ગચ્છીય) ૩૨૧
 હેમચંદ્ર (ખ. ગ. નાગોરી ત.) ૬૪૮
 હેમચંદ્ર સૂરિ (મલધારી ગ.) પૃ. ૧૮,
 ટિ. ૨૨, ટિ. ૬૪, ટિ. ૭૬,
 ટિ. ૨૫૬, ૩૩૬-૪૧, ૩૬૦,
 ૩૬૩, ૫૫૬, ૬૫૫, ૭૦૮,
 ૭૬૪, ૧૦૫૨

હેમચંદ્રાચાર્ય (પૂણીતલ્લ ગ.) ટિ.
 ૨૮, ટિ. ૩૪, ૧૪૯, ૧૬૧,
 ૧૬૬, ૧૬૯, ૧૮૯, ૨૦૯,
 ટિ. ૧૬૫, ટિ. ૨૦૯, ૨૭૬,
 ૩૦૩-૪, ૩૪૩, ૩૮૦, ૩૮૪
 -૬, ૪૦૫, ૪૦૬-૧૦, ૪૮૦,
 ૫૦૦, ૫૩૧, ૫૩૫, ૫૪૦,
 ૫૬૩, ટિ. ૪૧૩, ૫૮૫,
 ૫૮૯, ટિ. ૪૧૭, ૬૦૧,
 ૬૨૭-૮, ૬૩૪, ૬૭૦, ૭૮૨,
 ૭૮૭, ૮૫૨, ટિ. ૫૧૮,
 ટિ. ૫૨૩, ૬૧૩, ૬૧૬,
 ૬૧૮, ૬૩૦, ૬૩૨-૩, ૬૯૯,
 ૧૦૭૫, ૧૦૭૯, ૧૧૧૫,
 ૧૧૫૧, ૧૧૬૦, ૧૧૬૨-
 જુઓ હેમચુગ.

હેમચંદ્રાચાર્યની સ્તુતિ પૃ. ૨૮૫
 -૬, પૃ. ૩૦૧
 „ નાં વચનો પૃ. ૨૮૮૬-૭
 હેમચંદ્રાચાર્યનું શિષ્યમંડળ ૪૬૨
 -૪૬૮
 „ મારેના લેખો ટિ. ૩૬૧
 હેમચુગ પૃ. ૨૮૫-૩૨૬=૪૧૧-
 ૪૭૦

હેમતિલક સૂરિ (ખ. ગ.) ૬૪૮
 હેમનંદન (ખ.) ૮૮૪, ૯૭૩
 હેમપ્રભ ૩૨૭

હેમપ્રભ (નાગેન્દ્ર ગ.) ૫૯૮
 હેમપ્રભ સૂરિ (પૌ.) ટિ. ૨૭૦,
 ૪૮૭

હેમરત્ન સૂરિ (આગમ ગ.) ૭૬૭
 હેમરત્ન સૂરિ (શ્રાવિલા ગ.) ૮૬૬
 હેમરત્ન સૂરિ (પૌ.) ૮૯૬-૭
 હેમરાજ ૯૮૩
 હેમરાજ (લો.) ૮૯૬

હેમવિજય (ત.) ૮૯૬, ૯૦૪
 હેમવિમલ સૂરિ (આગમ ગ.) ૬૫૭
 હેમવિમલ સૂરિ (ત.) ૭૫૫, ૭૫૮,
 ૭૬૦, ૭૭૫-૬, ૭૮૧, ૭૮૩,
 ૧૦૫૨

હેમશ્રી સાધ્વી (મ. ત.) ૮૯૬
 હેમસમુદ્ર (નાગોરી ત.) ૮૫૭
 હેમસૌભાગ્ય (ત.) ૯૭૬, ૯૮૨
 હેમહંસ (ત.) ૬૮૦
 હેમહંસ (નાગોરી ત.) ૮૫૭
 હેમહંસ ગણિ (ત.) ૭૦૮, ૭૫૧
 ૭૬૪

હેમાચાર્ય ૯૯૯ જુઓ હેમચંદ્રા-
 ચાર્ય (પૂણી. ગ.)

હેમાણુંદ (ખ.) ૮૯૬-૭
 હેરક (હીરવિજય સૂરિનો) યુગ.
 વિ. ૬. પૃ. ૫૩૩-૬૧૮,
 ૭૮૮-૯૧૨.

૩ જૈનકૃત સંસ્કૃત-પ્રાકૃત
 ગ્રંથ-કૃતિની અનુક્રમણિકા.

અક્ષયતૃતીયા અને પચુષણ
 અષ્ટાન્હિકા વ્યાખ્યાન ૯૯૪
 અગ્રાયણી પૂર્વ ૨૧
 ગંગ ચૂલિકા-૩૫, ૧૨૬
 અંગપ્રવિષ્ટ ૩૩
 અંગબાહ્ય ૩૩
 અંગરૂપ શ્રુત પૃ. ૭૫
 અંગવિદ્યા ૧૨૬, ટિ. ૭૫, ૨૪૫,
 ૨૮૦, ૬૭૦
 અંગુલસત્તરી ૬૭૫ જુઓ
 અંગુલસમતિ
 અંગુલસમતિ ૩૩૪ જુઓ
 અંગુલસત્તરી

અંગો ૧૮, ૨૮
 અનિત-શાંતિ સ્તવ ૮૬૮
 અનિતશાંતિ સ્તવ ૩૧૫, ટિ.
 ૪૧૯, ૬૫૦

„ „ દીકા ૫૯૪
 „ „ જ્ઞાતિ (બોધદીપિકા) ૬૦૪
 „ „ જ્ઞાતિ ૮૬૫

અજીવકલ્પ ૧૨૬
 અચલમતદલન ૬૮૫
 અચલમતનિરાકરણ ૬૭૨
 અંજણાણુંદરી ચરિત્ર (પ્રા.) ૬૪૩
 અણુતરોપપાતિક દશા સદીક અને
 ખાલાં સહિત ૧૦૫૨

૩ જૈનકૃત સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અથ-કૃતિની અનુક્રમણિકા. ૮૮૫

અતિમુક્ત ચરિત્ર ૫૬૩
અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમ ૬૭૫
,, પર ટીકા ૮૮૦
અધ્યાત્મભિદુ ૯૪૪
અધ્યાત્મમતખંડન ટિ. ૫૦૮
અધ્યાત્મમતપરીક્ષા ટિ. ૫૦૮
અધ્યાત્મમતપરીક્ષા સતીક ૯૨૯, ૯૪૨
અધ્યાત્મસાર ૯૨૯, ૯૩૧, ૯૩૩, ૯૩૮-૪૨
અધ્યાત્મોપનિષદ (યોગશાસ્ત્ર) ૪૫૧
અધ્યાત્મોપનિષદ ૯૩૧, ૯૩૩, ૯૪૧
અંતકૃદ દશાના વિષયો ૨૦ (૮), ૫૫, ટિ. ૪૭
,, ની વૃત્તિ ૨૯૩
અંતરંગકથા સંગ્રહ ૬૪૨
અંતરીક્ષ પાર્શ્વનાથ માહાત્મ્ય ટિ. ૨૫૪
અન્યયોગવ્યવચ્છેદ દ્વાત્રિશિકા ૪૪૯-૫૦, ૬૦૧
અન્યોક્તિમુક્તામહોદધિ ૮૫૯
અનંગાત્મક શ્રુત પૃ. ૭૫
અનંતનાથ ચરિત્ર (પ્રા.) ૩૯૧
અનર્ધરાધવ કાવ્ય દિપ્તિ ૫૫૭, ટિ. ૪૦૦
,, વૃત્તિ ટિ. ૩૯૯
અનર્ધરાધવ કાવ્યાદર્શ-રહસ્યાદર્શ ટિ. ૩૯૯, ૫૮૮
અનાથિકુલક ૬૪૦

અનુત્તરોપપાતિકસૂત્ર શુબ્રો અભુ-
તરોપપાતિક દશા ૫૬, ટિ. ૪૮
,, વૃત્તિ ૨૯૩
અનુત્તરોપપાતિકસૂત્રના વિષયો ૨૦ (૯)
અનુયોગ ૨૧
અનુયોગદ્વાર સૂત્ર ૩૧, ૩૪, ૯૨, ૫૮૪
,, ચૂર્ણિ ૨૧૧, ટિ. ૧૫૦, ૩૬૦, ૩૮૯
,, ટીકા ટિ. ૬૪, ૩૬૦
,, વૃત્તિ ટિ. ૬૪, ૨૧૭
અનુયોગદ્વાર સતીક અને બાલાન સહિત ૧૦૫૨
અનુયોગદ્વાર ચૂર્ણિનો ઉદ્ધાર ૬૫૮
અનુશાસનાંકુશ કુલક ૩૩૪
અનેક પ્રબંધ-અનુયોગ અનુષ્ઠાપેત ગાથા ૬૦૪
અનેકશાસ્ત્રસાર સમુચ્ચય ૮૮૪
અનેકાન્તજ્યપતાકા પૃ. ૧૫૫, ૨૧૭, ટિ. ૧૬૦, ૬૯૨
,, સ્વોપગવૃત્તિસહિત ૨૧૭, ૨૨૨
,, વૃત્તિ પર દિપ્તિ ૩૩૩
અનેકાંત પ્રબંધ (આવશ્યક નિર્બુક્તિ પર લઘુ ટીકા) ૨૨૧
અનેકાંતમત વ્યવસ્થા ૯૪૩, ૯૪૫
અનેકાંતવાદ પ્રવેશ ૨૧૭
‘અનેકાર્થ કૈરવ કૌમુદી’ નામની ટીકા પૃ. ૨૮૫, ૪૬૭

અનેકાર્થનામમાલા-સંગ્રહ પર વૃત્તિ
૮૭૮

અનેકાર્થ સંગ્રહ ટિ. ૧

„ સટીક ૪૪૨

અપવર્ગનામમાલા ૩૧૮, ૬૯૩

અભયકુમાર ચરિત ૫૯૦

અભાવ પ્રકરણ ૧૦૦૩

અભિધાનચિંતામણી ટિ. ૨, ટિ.

૨૫, ટિ. ૨૦૯, પૃ. ૧૦૪-

૧૦૭, ૪૩૦, ૬૮૮, ૧૦૭૯

અભિધાનચિંતામણી પર વૃત્તિ
૮૭૧, ૮૮૬

અભિધાનચિંતામણી સટીક ૪૪૨

અભિધાનરાજેન્દ્ર કોષ ૧૦૦૩

અંબડ ચરિત્ર ૪૦૪, ૯૦૩

અંબડ ચરિત્ર (સં.) ૭૮૧

અંબિકા સ્તવન ૫૩૧

અમત્ર ચરિત્ર પૃ. ૧૮, ટિ. ૩૧,

પૃ. ૩૩, પૃ. ૧૦૧, પૃ. ૧૨૯,

પૃ. ૧૮૧, પૃ. ૧૯૦, પૃ. ૨૦૦,

ટિ. ૨૪૩, ટિ. ૨૭૦-૧, ટિ.

૨૮૮, ૪૦૪

અયોગ્યવચ્છેદકાત્રિસિકા

૪૪૯-૫૦, ૬૦૧

અણુ નમાલાકર ૮૫૬

‘અર્થદીપિકા’ નામની વૃત્તિ

ટિ. ૭૨, ૬૭૯

‘અર્થ રતનાવલી’ નામની વૃત્તિ ૮૬૪

અણુદગિરિ ઋષભસ્તોત્ર ટિ. ૨૩૨

અર્હદ ગીતા-તત્ત્વગીતા ૯૫૭

અર્હતમસ્કાર સ્તોત્ર ૯૪૭

અર્હત નીતિ ૪૫૪

અરનાથ સ્તુતિ સટીક ૮૭૧

અરણ્યોપપાત ૩૫

અલંકારચૂડામણી ટીકા ૪૩૦,
૪૪૩, ૯૯૪

અલંકારપ્રભોધ ૫૪૪

અલંકારમંડન ૭૦૪

અલંકાર મહોદધિ ૫૫૮, ટિ. ૪૦૩

અલંકારસર્વસ્વ ૧૦૭૯

અલંકારસાર ૬૪૫

અવન્ધ્ય કથાણુ પૂર્વ ૨૧

અવસ્થા કુલક (પ્રા.) ૩૧૭

અશોકવતી કથા ૨૮૫, ટિ. ૨૨૩

અષ્ટક (હારિભદ્રીય) ૩૧૭

„ પર વૃત્તિ પૃ. ૧૫૪, ૨૮૪

અષ્ટસહસ્રી ટીકા ૯૩૧, ૯૪૩

અષ્ટલક્ષી ૮૪૭, ૮૬૪

અષ્ટસપ્તતિકા ૩૧૬

અષ્ટાદશસ્તવી ૬૯૧

„ અવચૂર્ણ ૬૯૧

અષ્ટાપદ કથા ૬૦૨

અસ્તિનાસ્તિપ્રત્યાદ પૂર્વ ૨૧

અસ્પૃશ્ય જતિવાદ સટીક ૯૪૧

આકર ૯૪૪

આખ્યાનમણિ કોષ ૨૬૭

૩ જૈનકૃત સંસ્કૃત-પ્રાકૃત ત્ર્યંબ-કૃતિની અનુક્રમણિકા ૮૮૭

,, વૃત્તિ ૩૫૪
 આગમિક વસ્તુવિચાર સાર (૫૬-
 શીતિ) ૩૧૫
 ,, ,, વૃત્તિ ૩૪૭, ૫૬૦
 આગમો (૮૪), ૧૨૯
 આચારદિનકર ટિ. ૨૨, ૯૯૪
 આચારદિનકર પર પ્રસસ્તિ ૮૭૯
 આચારપ્રદીપ ૬૭૯
 આચારંગ ટિ. ૮, ૧૧, ૧૪, ૧૬,
 ૧૮, ૧૮૫, ૨૨૭, પૃ. ૧૮૧
 આચારંગ ચૂલિકા ૨૯
 આચારંગના વિષયો ૨૦ (૧),
 ૩૯ થી ૪૨, ટિ. ૪૦
 આચારંગ નિર્મુક્તિ ૨૬
 આચારંગની ભાષા ૧૩૨
 આચારંગ વૃત્તિ (સં.) ટિ. ૪૦,
 ૨૪૪, ૫૮૪
 આચારંગ વૃત્તિ (ચાંલાચાર્યની) ૬૭૦
 આચારંગ સૂત્ર ટીકા, દીપિકા,
 બાલા૦ સહિત ૧૦૫૨
 આચારંગ સૂત્ર પર અવચૂર્ણ ૭૬૧
 આચારંગ સૂત્ર પર દીપિકા ૬૮૨,
 ૭૬૦
 આચારંગ પર દીપિકા વૃત્તિ ૮૫૬, ૮
 આચારોપદેશ ૬૮૬
 આત્મખ્યાતિ ૯૪૪
 આત્મપ્રબોધ પૃ. ૬૭૦, ૯૯૩
 આત્મપ્રવાદ પૂર્વ ૨૧

આત્મબોધ કુલક (પ્રા.) ૬૫૦
 આત્મવિભક્તિ (આય વિભક્તિ) ૩૪
 આત્મવિશુદ્ધિ ૩૪
 આત્માનુશાસ્તિ ભાવના પ્રકરણ
 પૃ. ૭૩૮
 આતુરપ્રત્યાખ્યાન ૨૩, ૩૪, ૧૦૫
 આતુરપ્રત્યાખ્યાન પર અવચૂરિ ૬૭૨
 આતુરપ્રત્યાખ્યાન પર અવચૂર્ણ
 ૬૬૧
 આતુરપ્રત્યાખ્યાન-વૃત્તિ ૬૩૬
 આદિ જિનેશ્વર મનોરથમય સ્તોત્ર
 ૫૩૧, ૫૭૨
 આદિદેવ સ્તવ ૪૬૫
 આદિનાથ ચરિત્ર (પ્રા.) ૨૯૯
 આદિનાથ ચરિત્ર ૩૨૬
 આદિનાથ વ્યાખ્યાન (સં. મજા)
 ૮૭૯
 આખ્યાતિક મત પાંડન સદીક ૯૪૧
 આનંદબોધ (વિગ્રહિ ભેષ) ૯૪૭
 આનંદસુંદર ૭૫૫
 આનંદાદિ દસ ઉપાસક કથા ૪૯૭
 આમમીમાંસા (દિ.) ૧૫૨, ૧૭૭, ૧૮૦
 આભાલુચતક ૮૯૦
 આયેદેશ-વિચાર ટિ. ૧૧૩
 આરંભસિદ્ધિ (ન્યો૦) ૫૫૩
 આરંભસિદ્ધિ પર વૃત્તિ ૭૫૧
 આરાધક વિરાધક ચતુર્લેખી પ્રકરણ
 ૯૪૧

આરાધના ૮૫૬
 આરાધના કુલક ૨૯૩
 આરાધનાપતાકા ૧૨૬, ૨૮૨
 આરામશાલા ચરિત્ર ૬૮૯
 આરાહણાસત્ય (આરાધના શાસ્ત્ર)
 ૩૨૪
 આવશ્યક (સૂત્ર) ૩૩
 આવશ્યક ચૂલ્લિ ૬૭૦
 આવશ્યક સૂત્રાવચૂરિ (પડાવશ્યક-
 ટીકા) ૬૦૪
 આવશ્યક પર અવચૂલ્લિ ૬૫૩
 આવશ્યક ટિપ્પનક (આવશ્યક
 પ્રદેશ વ્યાખ્યા) ૩૪૧
 આવશ્યક ટીકા અને ટિપ્પણુ ટિ.
 ૫૮, ૨૧૮, ૪૦૨
 આવશ્યક ટીકા (હારિભદ્રીય) ૬૭૦
 આવશ્યક નિર્યુક્તિ પૃ. ૧૭-૨૬,
 ટિ. ૩૧, ટિ. ૫૮, ૨૨૭
 આવશ્યક નિર્યુક્તિ પર અવચૂલ્લિ
 ૬૬૦
 આવશ્યક નિર્યુક્તિ દીપિકા ૬૮૨
 આવશ્યક નિર્યુક્તિ લઘુવૃત્તિ ૫૬૨,
 ૬૫૫
 આવશ્યક બૃહદ્ વૃત્તિ ટિ. ૧૧૪
 ૨૧૭, ૩૮૯
 આવશ્યક લઘુવૃત્તિ પૃ. ૩૩, પૃ.
 ૧૨૮, ૧૫૨, ટિ. ૨૭૦
 આવશ્યક વૃત્તિ ૨૦૬

આવશ્યક વ્યતિરિક્ત ૩૩, ૩૫
 આવશ્યક (પાશ્વિક) સમ્પત્તિ ૩૩૪
 આસીવિપ ભાવના ૩૬
 ઇન્દ્રિય પરાજય શતકપર ટીકા ૮૬૫
 ઇદુદ્ધત (વિદ્યસિંહ લેખ) ૯૪૭
 ઇર્થાપયિકા પટ્ટત્રિશિકા ૮૫૨
 ઇર્થાપયિકા પર ચૂલ્લિ ૩૩૮
 ઇરિયાવલ્લિકાત્રિશિકા સત્રીક ૮૬૩
 ઉક્તિરત્નાકર ૮૮૧
 ઉજ્જયંત રતવ ૬૦૨
 ઉત્કાલિક સૂત્ર ૩૩, ટિ. ૩૯, ૩૪
 ઉત્તમચરિત્ર કથા ૮૭૧
 ઉત્તરાખ્યયન (સૂત્ર) ૪, ટિ. ૬, ૯,
 ૩૫, ૮૫-૮૭, ૩૪૩, ૫૫૭
 ટિ. ૪૦૧, ૫૮૫
 ઉત્તરાખ્યયન અવચૂલ્લિ ૬૫૩
 " ટીકા ટિ. ૬૦,
 " નિર્યુક્તિ ૨૬, ૫૮૫
 ઉત્તરાખ્યયન સૂત્ર કથા સંગ્રહ (સં.)
 ૮૬૦
 ઉત્તરાખ્યયન સૂત્ર ચૂલ્લિ ૬૭૦
 " ટીકા ૬૭૦, ૮૮૭
 " દીપિકા ૬૮૨, ૭૫૬
 ઉત્તરાખ્યયન સૂત્ર બૃહદ્ વૃત્તિ ૨૮૧,
 ૬૫૫
 " વૃત્તિ ટિ. ૧૬૬, પૃ.
 ૧૬૧, ૨૮૦, ૫૮૫
 ૬૭૦, ૭૫૭, ૮૮૭,
 ૯૬૪

૩ જૈનકૃત સંસ્કૃત-પ્રાકૃત અથ-કૃતિની અનુક્રમણિકા. ૮૮૯

„ વૃત્તિની વ્યાખ્યા	૪૮૩, ૫૫૩, ૬૩૪, ૬૫૧,
૩૩૦	૬૬૭
ઉત્થાનશ્રુત ડપ	ઉપદેશમાલા સંસ્કૃત વિવરણ ૨૫૩,
ઉત્પાદ પૂર્વ ૨૧	ટિ. ૧૮૮, ટિ. ૩૬૫, ૪૮૬
ઉત્પાદ સિદ્ધિ સટીક વ્યાખ્યા ૩૯૧	‘ઉપદેશમાલા-કલ્પિકા’ નામની
ઉત્સુત્રોદ્ઘાટન કુલક ૮૬૫	ટીકા ૫૫૩
ઉદયદીપિકા (અગ્ર) ૬૫૬	ઉપદેશમાલાની ૫૧ મી ગાથા પર
ઉપકેશકંદલી ૪૯૦, ટિ. ૩૭૧,	વૃત્તિ (શતાર્થ) વૃત્તિ ૮૫૧
૫૫૦	ઉપદેશમાલા-પુષ્પમાલા ૩૪૧,
„ વૃત્તિ ૫૦૭, ૫૫૧	૫૮૫
‘ઉપદેશકલ્પવલ્લી’ નામની ટીકા	ઉપદેશમાલા-વૃત્તિ ૬૫૫
૭૫૭	ઉપદેશરત્નસાર (અથ) ૧૦૦૩
ઉપદેશચિંતામણિ સાવચૂરિ ૬૫૦	ઉપદેશરત્નાકર સટીક ૬૭૫
ઉપદેશતરંગિણી ટિ. ૨૮૯, ૪૬૩,	ઉપદેશરહસ્ય સટીક ૯૩૨, ૯૪૨
પૃ. ૩૭૦, ટિ. ૩૯૫, ૫૮૧	ઉપદેશશતક ૯૬૯
-૨, ૭૫૨	ઉપદેશશતી ૬૨૯
ઉપદેશપ્રાસાદ ટિ. ૨૮૯, ૬૬૪	ઉપદેશસખતિકા ટિ. ૨૨૪, ટિ.
ઉપદેશપંચાશિકા ૩૩૪ :	૩૦૪
ઉપદેશપદ પૃ. ૧૮, ટિ. ૩૬, ૨૧૭	ઉપદેશાશ્રુત કુલક બે ૩૩૪
„ ટીકા ૨૮૧	ઉપમિતિભવપ્રપંચા કથા ૧૯૮,
„ વૃત્તિ ૩૩૩, ૩૫૫,	ટિ. ૧૩૫, ટિ. ૧૬૬, ટિ.
૩૯૨ ક.	૧૮૩, ટિ. ૧૮૬, ૨૪૬-૫૨,
ઉપદેશમાલા ૨૩, ટિ. ૩૦, ૨૨૭,	ટિ. ૧૮૭, ટિ. ૧૯૩, ૧૦૭૯
૨૫૩, ૪૮૩, ૫૮૫	ઉપમિતિભવપ્રપંચા નામસમુ-
ઉપદેશમાલા અવચૂરિ ૬૫૦, ૭૫૨	અથ ૨૮૧
ઉપદેશમાલા વૃત્તિ (દીપદી) ૪૮૩,	ઉપમિતિભવપ્રપંચા સારોદ્ધાર
૫૦૩	૫૭૧
ઉપદેશમાલા વૃત્તિ ટિ. ૧૮૯-૯૦	ઉપસર્ગમંડન ૭૦૪

ઉવસગ્ગહરસ્તોત્ર વૃત્તિ ૬૬૫ જ્યો

ઉવસગ્ગહર સ્તોત્ર

ઉપાગો—આર ૬૦થી ૭૫

ઉપાગોનો અંગો સાથે સંગ્રંથ ૭૬

ઉપાસક દશા—વિષયો ૨૦ (૭),

,, ૫૪, ટિ. ૪૬, ૧૦૦૬

ઉપાસક દશા—વૃત્તિ ૨૯૩

ઉપાસકાદિ વિપાકાન્ત સૂત્રો ૫૮૪

ઉદ્ધાસિકસ્મરણ સ્તોત્ર ટીકા ૫૬૪

ઉવવાઈ સૂત્ર સદીક અને બાલા.

સહિત ૧૦૫૨

‘ઉવસગ્ગહર’ સ્તોત્ર ૨૬

,, ,, લઘુ વૃત્તિ ટિ.

૩૩, ૩૩૫

ઉવસગ્ગહર સ્તોત્ર વૃત્તિ ૬૦૪,

૬૬૫

બાળાદિ નામ માલા (બ્યા૦) ૬૮૮

ઋણુ ગ્રામ બાકરણ પ્રક્રિયા ૮૮૪

ઋષભ ચરિત્ર ૩૨૬, ૪૭૬, ૬૨૯

ઋષભપંચાશિકા પૃ. ૧૬૦, ૨૭૬,

ટિ. ૨૧૭

ઋષભ-પાર્શ્વ-નેમિ-શાંતિ-મહા-

વીર સ્તોત્રો ૩૧૫

ઋષભ-વીર સ્તવ વૃત્તિ ૮૮૦

ઋષભશતક ૮૫૯

ઋષિદત્તા ચરિત (પ્રા.) ૫૦૦

ઋષિભાષિત ૩૫, ૧૨૦-૧૨૫

,, નિયુક્તિ ૨૬

ઋષિમંડલ પ્રકરણ ટીકા ટિ. ૩૧

ટિ. ૩૬

ઋષિમંડલ પ્રકરણ વૃત્તિ ૬૩૬

ઋષિમંડલ પર વૃત્તિ ૭૫૫, ૮૭૬,

ટિ. ૫૨૨

ઋષિસ્તવ ૫૬૩

એકાદિશત પર્વેત શબ્દ સાધનિકા

૮૮૪

એકાંતમંડન ૧૬૫

એકાક્ષર નામમાલા ૬૩૧

આધનિયુક્તિ ૨૬, ૯૦, ૫૬૦

,, અવચૂરિ ૬૫૩

,, ટીકા ટિ. ૬૨, ૨૬૨

,, વૃત્તિ ૩૮૯, ૫૬૦

આધનિયુક્તિનો ઉદ્ધાર ૬૭૨

આધનિયુક્તિ પર દીપિકા ૬૮૨

ઔપપાતિક સૂત્ર ટિ. ૩૬. ૩૪,

૬૦, ૧૦૭૭

ઔપપાતિક સૂત્ર ટીકા ટિ. ૫૧,

૨૬૩

ઔપપાતિક સૂત્રપર વૃત્તિ ૬૭૦

ઔષ્ટિકમતોત્સૂત્ર દીપિકા ૮૫૧

‘ક્રિયાકલ્પલતા’ નામની ટીકા

૮૮૧

ક્રિયારત્નસમુચ્ચય (બ્યા) પૃ. ૪૫૧,

ટિ. ૪૪૧, ૬૭૨

ક્રિયાવિશાલ પૂર્વ ૨૧

ક્ષમાવક્ષી બીજ ૨૨૧.

૩ જૈનકૃત સંસ્કૃત-પ્રાકૃત ગ્રંથ-કૃતિની અનુક્રમણિકા. ૮૬૧

શામળા સૂત્ર ૧૨૦-૫

શુદ્ધક કલ્પ ૩૪

શુદ્ધક વિમાન પ્રવિભક્તિ ૩૫

ક્ષેત્રવિચાર ૧૪૯

ક્ષેત્રસમાસ ૨૦૬, ૫૬૦

„ (લઘુ) ૨૨૧, ૩૫૯

„ અવચૂરિ ૬૭

„ ટીકા પૃ. ૧૨૮, ટિ. ૧૫૯

„ વૃત્તિ ૨૨૧, ૩૩૧, ૩૪૭, ૩૫૫, ૩૯૬, ૫૬૦, ૬૫૩

કંદર્પચૂડામણિ ૮૬૦

કથાકોશ ૨૨૧, ૨૨૯, ૨૮૪, ૬૮૮

કથાનક કોશ ૩૩૧

કથામહોદધિ ૭૪૭

કથારતનાકર ૮૫૯

કપૂરપ્રકર-સૂકતાવલી ટિ. ૩૬૬, ટિ. ૪૫૫, ૭૪૭

કપૂર પ્રકરણ પર અવચૂરિ ૬૬૭

કલ્પકુતૂહલ (ભ્યો.) ૮૮૩

કર્મગ્રંથો ૬૯૨

કર્મગ્રંથો પર અવચૂરિઓ ૬૭૨

કર્મગ્રંથ વૃત્તિ ૩૪૭

કર્મપ્રકૃતિ ૧૯૨-૩, ૬૯૨

„ ટિપ્પન ૩૩૩

„ ટીકા ટિ. ૧૯૨, ૩૮૯, પૃ. ૬૩૦, ૯૪૧

કર્મવિપાક ૪૦૦, ૫૬૦

„ વૃત્તિ ૪૦૦, ટિ. ૩૨૨, ૫૬૦

કર્મવિપાક (નબ્ય) સટીક ૫૮૩

કર્મસ્તવ (બીએ કર્મ ગ્રંથ) વૃત્તિ ૨૨૧, ૩૯૮, ટિ. ૩૨૦, ૪૯૧, ૫૬૦

કર્મસ્તવ (નબ્ય) સટીક ૫૮૩

કર્મસ્તવ વિવરણ ૭૫૬

કરુણાવજ્રાયુધ નાટક ૫૫૧

કલ્પાકલ્પ ૩૪

કલ્પ-કલ્પસૂત્ર ૩૫, ૧૭૪, ટિ.

૧૩૯, ૨૦૧, ૫૦૦, ૫૮૫,

૧૦૭૩, ૧૦૭૯, ૧૧૫૧

જ્યોત્સો બહતકલ્પ, પદ્યપદ્ધતિ-કલ્પ

કલ્પ-અવચૂરિ ૬૫૪

„ ચૂરિ ૩૯૮, ૬૩૪

„ ટિપ્પન ૪૯૧

કલ્પ નિયુક્ત ૫૯૬

„ નિયુક્તિ ૩૬

„ „ પર અવચૂરિ ૬૮૨

કલ્પસૂત્ર પર ટીકા ૮૫૨, ૮૭૫,

૮૮૭, ટિ. ૫૨૨, ૯૪૭, ૯૬૬

કલ્પસૂત્ર પર ટીપ્પન ૮૮૨

„ „ „ નામની ટીકા ૮૮૩, ૮૮૭

કલ્પસૂત્ર-વિવરણ ૬૫૦

કલ્પસૂત્ર પર વૃત્તિ ૫૯૮, ૬૦૪,
૮૬૪, ૯૬૪ નીચેની ગ્રાંથ
ટીકા, વૃત્તિ જીગ્ઞા.
'કલ્પકલ્પલતા' ટીકા ૮૮૬
'કલ્પકિરણાવલી' ટીકા ૮૫૨
કલ્પકૌમુદી પૃ. ૫૬૧, ૯૫૯
કલ્પદ્રુમ કલિકા નામની વૃત્તિ ૯૬૪
કલ્પપ્રદીપ ૬૦૨
કલ્પમંજરી ૮૮૪
'કલ્પલતા' નામની વૃત્તિ ૮૬૪,
૮૮૦
કલ્પસુબોધિકા નામની ટીકા
૮૮૭, ટિ. ૫૨૨, ૯૪૭
કલ્પાંતર્વાચ્ય ૮૭૩
કલ્પાવતંસિકા ૩૫, ૭૧
,, ટીકા ટિ. ૫૭
કલ્પિકા ૩૫, ૭૦
કલ્પાણુ પૂર્વ ૨૧
કલ્પાણુમંદિર સ્તોત્ર ૧૬૭
કલ્પાણુમંદિર સ્તોત્ર પર અવ-
ચૂરિ ૯૫૯
કલ્પાણુમંદિર સ્તોત્ર પર દીપિકા
૯૯૦
કલ્પાણુમંદિર સ્તોત્ર વૃત્તિ ૮૬૪,
૮૭૦, ૮૭૨, ૮૮૦
કલ્પાણુમંદિર સ્તોત્ર સમસ્યા પૂર્તિ
સ્ત. (જૈન ધર્મવર સંસ્તવન)
૯૬૮
કલ્પાણુ સ્તોત્ર પ્રક્રિયા ટીકા ૧૦૦૩

કલ્પાણુદિ સ્તવો ૬૯૧
કલાકલાપ ૫૪૪
કવચ પ્રકરણ ૧૨૬
કવિકલ્પદ્રુમ સ્કંધ ૭૦૪
કવિકલ્પલતા સટીક ૫૪૪, ટિ.
૩૯૪
કવિતારહસ્ય ૫૪૫, ટિ. ૩૯૪
કવિમંદપરિહાર સટીક ૮૬૮
કવિશિક્ષા ૩૦૪, ૩૫૬, ૫૬૪,
૫૯૨
'કવિશિક્ષાવૃત્તિ' નામની ટીકા
૫૪૪
કસ્તૂર પ્રકર ૮૫૯
કહારયણ કોસ (પ્રા.) ૩૨૪
કાકુલથકેલિ ૫૫૮, ટિ. ૪૯૩
કાતંત્ર ટીકા (વિભ્રમ ટીકા વ્યા.)
૬૦૪
,, વૃત્તિ ૬૫૧
,, ,, પંજિકા (વ્યા.) ૬૪૫
કાતંત્રવિભ્રમ (વ્યા.) પર અવ-
ચૂરિ ૮૫૬, ૮૮૨
કાદંબરી ટીકા ૮૦૮, ટિ. ૪૯૬,
૮૭૭-૮
કાદંબરીમંડન પૃ. ૪૭૬, ૭૦૪
કામદેવ ચરિત ૬૪૩
કાયસ્થિતિ સ્તોત્ર પર અવચૂરિ
૬૫૩
કારકસમુચ્ચયોધિકાર વૃત્તિ ૫૬૩
કાલશતક ૩૩૪

૩ જૈનકૃત સંસ્કૃત-પ્રાકૃત અંથ-કૃતિની અનુક્રમણિકા. ૮૯૩

કાલસ્વરૂપવિચાર પદ્ય ૭
કાલસપ્તતિ ટિ. ૧૪૦
" સાવચૂરિ પદ્ય ૭
કાલિક સૂત્ર ૩૩
કાવ્યકલ્પલતાપરિમલ સટીક ૫૪૪
કાવ્યકલ્પલતાવિવેક ૩૯૨ ક
કાવ્યકલ્પલતા-વૃત્તિ-મકરંદ ૮૭૫
કાવ્યપ્રકાશ ટીકા ૬૪૪
કાવ્યપ્રકાશ સંકેત ટીકા ટિ. ૩૧૬,
૪૮૭, ૫૫૪, ૫૬૨
કાવ્યમંડન પૃ. ૪૭૬, ૭૦૧, ૭૦૪
કાવ્યરહસ્ય વૃત્તિ ૩૯૨ ક
કાવ્યાનુશાસન (વાગ્ભટીય) ટિ.
૨૬૩
કાવ્યાનુશાસન (હૈમ) ટિ. ૧૬૪,
૨૭૬, ૪૪૩, ૪૪૫, ટિ.
૩૫૭, ૫૪૧, ૧૦૬૪
" વૃત્તિ ૬૩૪
'કિરણાવલી' નામની વૃત્તિ ટિ. ૪૩૨
કુંથુ ચરિત ૫૬૯
કુપક્ષકૌશિકાદિત્ય સવૃત્તિ ૮૫૨
કુખેર પુરાણ (નલાયન) ૯૦૩
કુમતાહિવિષ્ણુચલિ ૮૮૦
કુમતિમતકુફાલ ૮૨૦
કુમારવિહાર ચતક ટિ. ૨૬૭,
૪૬૫, ૬૨૭
કુમારસંભવ (જૈન) ૬૫૦
કુમારસંભવ પર ટીકા ૮૮૬

કુવલયમાલા (પ્રા.) પૃ. ૧૨૩,
૧૮૨, ટિ. ૧૧૬, ટિ. ૧૫૬,
ટિ. ૧૬૪, ટિ. ૧૬૬, ૨૩૭,
૪૭૭, ટિ. ૫૨૩
કુવલયમાલા (સં.) ૫૮૬
કૂપદણ્ડાંતવિશદીકરણ ૬૪૪
કૂર્મપુત્ર ચરિત્ર (પ્રા.) ૭૫૫
કૂર્મપુત્ર ચરિત ૭૫૮
કૃતપુણ્ય ચરિત્ર ૫૬૩
કૌતુક કથા ૬૪૨
કૌમુદીમિત્રાણંદ નાટક ૪૬૩,
૪૬૫
ખંડનમંડન ટિપ્પન ૪૮૭
ખંડપ્રશસ્તિ કાવ્ય વૃત્તિ, ૮૬૩,
૮૬૫
ખાપરિયા તસ્કર પ્રબંધ ૧૦૦૩
ગ્રહલાઘવ પર વાર્તિક (જ્યો.) ૬૬૨
ગચ્છાચાર પદ્યન્ના ૧૧૪-૫, ૧૨૬-૭
" " વૃત્તિ ટિ. ૧૩૦
ગચ્છાચાર પદ્યન્ના પર બે ટીકા
૮૫૫
'ગણક-કુમુદ-કૌમુદી' નામની ટીકા
૮૮૩
ગણધરસપ્તતિ ૩૧૭
ગણધર સાર્દશતક (પ્રા.) પૃ. ૧૦૧,
પૃ. ૧૮૦, ૩૧૭, ટિ. ૨૬૧,
૫૭૦
" " જૃહ્મવૃત્તિ ૫૭૦

अलुस्तनमहोदधि सवृत्ति (व्या.)

३०४, ३६१

अष्टिततिलक वृत्ति ५६४

अष्टि विद्या ३४, १११

अंधहस्ती १६७, ३६०

” महाभाष्य १८०

” विवरण्य १६७

‘अरियोहारबंध’ स्तव ६५३

अशुडोपपात ३५

आथाकोश ३३४

आथासहस्री १३७

गिरनार-दात्रिंशिका ६५०

गुणभासा प्रकरण्य ६६३

गुण्यवर्ग अरित ६८१

गुण्यस्थानककभारोह सवृत्ति ६४८

गुण्यगुण्यट्रिंशत षट्रिंशिका ६४८

गुण्यतत्त्वप्रदीप दीपिका ८५३

गुण्यतत्त्वविनिश्चय (प्रा.) सटीक

टि. ५३२, ६४१

गुण्यपारतयादित्तनोपर वृत्ति ६६५

गुण्यवर्णन भाष्य ५८३

गोमहसार (दि० कर्मग्रंथ) ८५०

गौतमकुलक पर वृत्ति ८७४

गौतम स्तोत्र ६०४

गौतमीय महाकाव्य ६६३

” व्याख्या ६६४

षट्भर्षर काव्य वृत्ति ३१३

धनौध (धौध) नवभंड भार्गवनाथ

स्तव ६५३

यउपन्न महापुरिस अरियं (प्रा.)

टि. ५२३

यतुःषवीं अम्पू १८१

यतुर्दशी पाक्षिक विचार ८८५

यतुर्विध भावना कुलक ६०४

यतुर्विंशति जिनअरित ५४४

यतुर्विंशति जिनस्तुति ५६७, ६०४,

७५४, ८५६

” सटीक २२१

यतुर्विंशति जिनस्तोत्र ५५७, ५८५

यतुःशरण्य २३, १०४

यतुःशरण्य (अशरण्य) पर अव-

यूरि ५६६, ६७२, टि. ४६६,

६६१

” वृत्ति ६३६

‘अंद्रकीर्ति’ टीका (व्या.) ८५७

अंद्र कुवलि अरित २५३

अंद्रहृत काव्य २६२

” ” वृत्ति ३१५

अंद्रधवल-धर्मदत्त कथानक ६८१

अंद्रप्रज्ञप्ति ३५, ६८

” टीका ३८६, ६७०

अंद्रप्रभा अरित (प्रा.) ३३१

” ३६७

अंद्रप्रभा अरित (सं.) ४६५, ५८६

अंद्रप्रभा (हिमी कौमुदी-व्या.) ६५५

૩ જૈનકૃત સંસ્કૃત-પ્રાકૃત ગ્રંથ-કૃતિની અનુક્રમણિકા. ૮૯૫

અંદ્રલેખાવિજય પ્રકરણ નાટક,
૪૦૧, પૃ. ૨૮૫, ૪૬૭

અંદ્રવિજય કાવ્ય ૭૦૪

અંદ્રાવેશ્યક ૩૪, ટિ. ૩૯, ૧૦૯

અંપકમાલા કથા ૮૮૭

અંપકમાલા ચરિત ૯૫૯

અંપક શ્રેષ્ઠી કથા ૮૬૮

અંપમંડન ૭૦૪

ચરણવિધિ ૩૪

ચાતુર્માસિક પર્વ કથા ૮૬૩

ચાતુર્માસિક હોલિકા આદિ દશ-
પર્વ કથા ૯૯૪

ચારણ ભાવના ૩૬

ચારિત્રપંચક વૃત્તિ ૭૫૨

ચિત્રસેન પદ્માવતી કથા ૭૫૩,
૮૭૪

ચિતામણી પાર્શ્વનાથ સ્તવ ટિ.
૪૯૮

ચૂલા-ચૂલિકા ૨૧

ચૈત્યપરિપાટી ૭૦૯

ચૈત્યવંદન કુલક (પ્રા.) ૩૧૭

ચૈત્યવંદન દીપિકા ૬૩૮

ચૈત્યવંદન-દેવવંદન કુલકપર વૃત્તિ
૬૩૨

„ „ „ પર ટિપ્પન ૬૩૨

ચૈત્યવંદન પર ચૂલ્લિ ૩૩૮ ૬૫૨

ચૈત્યવંદન ભાષ્ય ૨૧૧

ચૈત્યવંદન ભાષ્ય વિવરણ ૫૯૭

ચૈત્યવંદન વૃત્તિ ૨૯૬, ૩૩૫

‘ચૈત્યવંદન-સ્તવનાદિ’ ૧૧૩૩

ચૈત્યવંદના-વંદનક-પ્રત્યાખ્યાન
લઘુવૃત્તિ ૫૬૨

છંદઃકોશ (પ્રા.) ૬૪૮

છંદચૂડામણિ ટીકા ૯૪૪

છદોતુશાસન (છંદચૂડામણિ)

૨૭૬, ૩૫૫, ૪૩૦, ટિ.

૩૩૭, ૪૪૪-૫, ટિ. ૪૬૨

„ વૃત્તિ ૬૩૪, ૬૭૦

છદોમંજરી ૪૪૪

છદોરત્નાવલી ૫૪૪

ગાતાધર્મકથા સૂત્ર ટિ. ૨૪, ટિ.

૨૭, ૫૩, ટિ. ૪૫, ૪૦૦, ૫૫૮

„ ના વિષયો ૨૦(૬), ૫૨-૫૩

„ વૃત્તિ ૨૯૩

ગાતા સૂત્ર પર ટીકા ૯૯૫

ગાતા સૂત્ર પર લઘુવૃત્તિ ૭૬૧

ગાતાધર્મકથા સદીક અને બાલા.
સહિત ૧૦૫૨

ગાનક્રિયાવાદ ૯૯૩

ગાનપ્રવાદ પૂર્વ ૨૧

ગાનપંચક વિવરણ ૨૨૧

ગાનપંચમી કથા (પ્રા.) ૨૫૬-૭,
૫૮૫

ગાનપંચમી કથા ૮૯૦

ગાનચિદ્રુ ૯૪૧

'જ્ઞાનમંજરી' નામની ટીકા ૯૪૧
 જ્ઞાનસાર પૃ. ૬૩૧, ૯૩૮, ૯૪૧
 જ્ઞાનાદિત્ય પ્રકરણ ૨૨૧
 જ્ઞાનાર્ણવ ૪૫૨, ૯૨૯, ૯૪૪
 જ્યોતિષરત્નાકર (જ્યો.) ૯૬૧
 જ્યોતિઃસાર (જ્યો.) ૫૫૭, ટિ.
 ૪૦૦, ૬૩૦
 જ્યોતિષકરંડ ૧૨૬-૭, ૧૫૦
 " ટીકા ટિ. ૭૪, ૧૫૯,
 ટિ. ૧૩૦, ૩૮૯
 " વિવૃત્તિ ૩૫૨
 જન્મપત્રી પદ્ધતિ (જ્યો.) ૯૬૫
 જન્મસમુદ્ર સંદીક (જ્યો.) ૫૯૪
 જન્મ પથના ૧૨૬
 જન્મદ્વીપ પ્રશ્નિ ૩૫, ૬૭, ૬૭૦
 " ચૂર્ણિ ૬૩૪, ૬૭૦
 જન્મદ્વીપ પ્રશ્નિ ૫૨ ટીકા ટિ.
 ૫૬, ૨૨૧, ૮૫૨, ૮૫૪,
 ૮૬૨, ૮૬૮
 જન્મદ્વીપ પ્રશ્નિ ટીકા અને બાલા.
 સહિત ૧૦૫૨
 જન્મદ્વીપ સંગ્રહણી ૨૨૧
 જન્મદ્વીપ સમાસ પ્રકરણ ૧૪૯,
 ૩૯૬
 " " ટીકા ૩૯૬
 જન્મસ્વામી કથાનક (પ્રા.) ટિ.
 ૪૮૮
 જય-તિહુયણ સ્તોત્ર પૃ. ૩૨૯
 " પરવૃત્તિ ૮૬૪

જયંતકાવ્ય પૃ. ૩૨૮
 જય-તવિજય કાવ્ય ટિ. ૨૫૯, ૫૬૩
 જય-તી પ્રશ્નોત્તરસંગ્રહ ૪૯૩
 " " વૃત્તિ ૪૯૩
 જ્યાનંદ ચરિત્ર ૬૭૫
 " " (સં. ગઘ) ૯૯૪
 જલપમંજરી ૭૫૩
 જાતક-કર્મપદ્ધતિ (જ્યો.) ૫૨
 ટીકા ૮૮૩
 જાતિવિવૃત્તિ ૮૬૭
 જિનકલ્યાણક સ્તોત્ર ૩૧૫
 જિનચરિત્ર (૨૪ જિનનાં પ્રા.
 અપ. માં) ૩૯૭
 જિનચરિત્રમય જિનસ્તોત્ર ૩૧૫
 જિનદત્ત કથા ૬૮૪
 જિનપ્રાભાતિક સ્તુતિ ૫૫૦
 જિનપતિ સૂરિ (ખ.) ના સામા.
 ચારી પત્ર ૯૯૪
 'જિનલક્ષ્મી' ચંક કાવ્ય ૫૮૮
 જિનવૃષભ સમવસરણ પ્રકર ૮૮૩,
 ૮૮૭
 જિનશતક ૨૬૨
 જિનસ્તોત્રરત્નકોષ ૬૭૫
 જિનસ્તોત્ર-સ્તુતિઓ ૪૯૦
 જિનસ્તોત્રો ૪૬૫
 જિનસત્તરી પ્રકરણ (પ્રા.) ૬૯૩
 જિનસહઅનામ ૯૪૭
 'જિનહિતા' નામની ટીકા ૮૫૪

૩ જૈનકૃત સંસ્કૃત-પ્રાકૃત અર્થ-કૃતિની અનુક્રમણિકા, ૮૯૬

જિનેન્દ્ર અનિરુકારિકા (બા.)

૮૫૫

જિનેન્દ્રચરિત્ર ટિ. ૪, ૫૪૪

જિનેન્દ્રાતિશય પંચાશિકા ૭૫૦

જીતકલ્પસૂત્ર ૧૧૮, ૨૦૬, ૨૦૮,

ટિ. ૧૮૧

„ ચૂર્ણિ ૨૦૮

„ બૃહચૂર્ણિ બ્યાબ્યા
૩૩૫, ૫૬૦

„ ભાષ્ય ટિ. ૧૪૪

„ વૃત્તિ પૃ. ૭૪, ટિ.

૭૦, ટિ. ૧૪૪, ૪૬૭

જીરાવક્ષી પાર્શ્વનાથસ્તોત્ર ૫૬૬

જીવવિચાર પર સં. વૃત્તિ ૮૫૧,

૮૬૪, ૯૬૪

જીવવિભક્તિ ૧૨૬

જીવસમાસ બૃહદ્વૃત્તિ ૩૪૧

જીવસમાસ વૃત્તિ ૨૪૪

જીવાનુશાસન સટીક ૩૧૭

„ સ્વોપમ વૃત્તિ ૩૨૮

જીવાભિગમ સૂત્ર ૩૩, ૬૨

„ ટીકા ટિ. ૫૩, ૮૬૦

„ લઘુવૃત્તિ ૨૨૧, ૬૭૦

„ વૃત્તિ ૩૮૬:

જેસલમેર દુર્ગરથ પાર્શ્વનાથ

સ્તુતિ ૮૮૪

જૈનકુમાર સંભવ ૬૫૦

જૈનતકે પરિભાષા પૃ. ૬૩૧,

૬૪૧

„ વાર્તિક વૃત્તિ ૩૧૩

જૈન રામાયણ ૧૭૩, ૮૬૬

જૈન સ્તોત્ર સમુચ્ચય ૫૩૧

જૈન સપ્ત પદાર્થો ૬૬૨

જૈનેન્દ્ર (દિ. બ્યા.) ૨૮૪, ૪૨૩

જોર્મસ હીર-જ્યોતિષસાર (જ્યો.)

૮૫૧

કાશ્યપ પ્રકરણ ૪૧૩

„ વૃત્તિ ૪૧૩

કાશ્યાંગ સૂત્ર સટીક અને બાલા

સહિત ૧૦૫૨

‘કુંઠિકા’ નામની વૃત્તિ ૬૬૭

„ „ પર ટીકા

૭૬૨

ત્રિભંગી સૂત્ર પર ટીકા ૮૭૪

ત્રિસૂત્ર્યાલોક ૬૪૪

ત્રિપષ્ઠિ શલાકા પુરુષ ચરિત્ર ૨૪૪,

પૃ. ૨૫૭, ટિ. ૩૩૦, ૪૧૬,

૪૩૦, ટિ. ૩૩૭, ૪૫૩, ૪૫૫,

૫૫૮, ૫૮૫, ટિ. ૫૨૩, ૮૬૬

ત્રિપષ્ઠિ સ્મૃતિ (દિ.) ૫૬૮.

ત્રિપષ્ઠિસાર ટિ. ૪૫૫

ત્રિપષ્ઠિ સાર પ્રબંધ ટિ. ૩૬૬

ત્રેલોક્યસુંદરી ૨૭૫

ત્રૈવિલગોષ્ઠી ૬૫૩, ૬૭૫

તત્ત્વગીતા-અહંદ્રગીતા ૬૫૭

‘તત્ત્વગીતાવિકાસિની’ નામની વૃત્તિ

૪૬૬

तत्त्व तरंगिणी वृत्ति ८२०, ८५२
 तत्त्वभोषविधायिनी टीका २६४
 तत्त्वरेहस्य ६३२
 तत्त्वार्थाधिभम सूत्र टि. १२, १४६,
 १५५, २१७
 " " टीकाओं टि.
 ६०
 " " गृहह्याभ्या
 १६४
 " " भाष्य १४७,
 १६७, ३६०
 तत्त्वार्थ सूत्र पर (हि०) वृत्ति ६७२
 तत्त्वार्थ वृत्ति ६४२, ६४४
 'तत्त्ववगमा' नामनी अवयुष्टि
 ७६१
 तं दुष्ट वैय्यरिक ३४, टि. ३६, १०८
 तर्कपरिभाषा ७८६
 तर्कभाषा वार्तिक ८७५
 'तर्करहस्य दीपिका' नामनी टीका
 ६७२
 तरंगवती (तरंगलोला) कथा (प्रा.)
 १५०, टि. ६३, २०६, २१०,
 २३१, २७५, टि. ५२३
 " संक्षेप (प्रा.) टि. ६३
 तान्त्रिकसार पर टीका (न्यो.)
 ८८३
 तिमि-अष्टाध्यायिक १२६
 तिन्त्रिभाषी (तीर्थोद्धार) पञ्च-ना

१२६, टि. १३६, टि. १४०
 तिखभंजरी टि. १५६, टि. १६४,
 २७२, टि. २१०, पृ. २००,
 २७३-६, ४६२, टि. ५२३
 तिखभंजरी कथासार ५६३
 तिखभंजरी टिप्पण ३१३
 तिखभंजरी वृत्ति ८६०
 तैजस निसर्ग ३६
 द्रव्यपरीक्षा ६३०
 द्रव्यानुयोगतर्कश्रु ६७०
 द्रव्यालंकार ४६४
 द्रव्यालंकार टीका ३६२३, ४६४
 द्रव्यालोके ६४४
 द्रौपदी स्वयंवर नाटक ४६८
 द्वात्रय (प्रा.)-कुमारपाद्यरित
 टि. २८६, ३११, ४३८,
 टि. ३४६, ६२७, ७८२
 द्वात्रय वृत्ति, टि. २२, २५०,
 टि. २५६, ३३६-४०, ५८८
 द्वात्रय काव्य (सं.) टि. १६६,
 टि. २४७, ३६१, ३६६,
 ४३०, टि. ३३७, ४३८,
 टि. ३४५
 " व्याख्या टि. १६६
 " वृत्ति ५८६
 द्वात्रय महाकाव्य-श्रुतिरित
 ६०४

૩ જૈનકૃત સંસ્કૃત-પ્રાકૃત અર્થ-કૃતિની અલુકમણિકા. ૮૬૬

દ્વાત્રિચ્છદ દ્વાત્રિચિકા (૩૨ બત્રીશી)

૬૩૪

દ્વાત્રિચિકા-એ (હિમચંદ્રકૃત) ૪૫૫

„ (યશોવિજયકૃત) ટિ. ૧૬૩

„ (સિદ્ધસેનકૃત) ૧૩૮, ૫.

૬૨-૩, ૫. ૧૦૮, ૧૬૦

દ્વાદશ કુલક વિવરણ ૫૬૭

દ્વાદશવર્ગ ૩૩૪

દ્વાદશારનયચક્ર ૧૮૬-૯, ૨૫૩

દ્વિઅક્ષરનેમિ સ્તવ ૬૦૪

દ્વિજવદનચપેટા-વેદાંકુશ ૨૨૧

દ્વિસંધાન કાવ્ય ૨૯૨, ટિ. ૨૩૪,

૩૨૧

દ્વીપસાગર પ્રગ્નપિત ૩૫, ૧૨૬

દંડક પર વૃત્તિ ૮૬૪, ૮૮૨

દર્શનરત્નાકર ૭૫૮

દર્શનશુદ્ધિ ૨૨૧, ૨૯૯, ૫૬૨

„ બૃહદ્વૃત્તિ ૪૦૨

દર્શનસાર ૪૭૮

દશદશાંત ચરિત્ર ૭૫૮

દશવૈકાલિક સૂત્ર ૨૫, ટિ. ૧૫, ૩૪,

૮૦-૮૪, ૨૨૩, ૨૮૩, ૫૬૦

„ અવચૂરિ ૨૨૧

દશવૈકાલિકસૂત્ર ચૂલ્લિ ૬૭૦

„ ચૂલ્લિકા ૨૯

„ ટીકા ૧૬, ટિ. ૩૧, ૩૫૩,

૫૬૨

„ દીપિકા ૬૮૨

„ નિયુક્તિ ૨૬, ટિ. ૫૬,

૮૬, ૫૬૦

„ ૫૨ વાર્તિક ૮૮૩

„ વૃત્તિ ટિ. ૩૧, ૨૧૭, ૭૫૮

„ શબ્દાર્થવૃત્તિ ૮૬૪

દસપ્રાવકચરિત્ર (સં.) ૭૫૫

„ નિયુક્તિ ૨૬

દસાશ્રુત (સૂત્ર) ૨૬

„ ચૂલ્લિ ૫. ૩૩

„ સ્કંધ પર ચૂલ્લિ ૬૭૦

„ નિયુક્તિ વૃત્તિ ૬૭૦

„ વૃત્તિ ૮૫૪

દસા-કૃપ-વવહાર (સૂત્ર) ૬૫

દાદા પાશ્વનાથ રણિ (સમસ્ત્રા

૫૬ પૂર્તિ) ૮૮૫

‘દાનદીપિકા’ નામની ટીકા ૬૬૬

દાનપ્રદીપ ૬૮૯

દાનાદિ કુલક ૫૮૩

„ પર વૃત્તિ ૮૭૬

દાનોપદેશમાલા (પ્રા.) સવૃત્તિ ૬૪૯

દીપાલિકા કૃષ્ણ-દીવાળીકૃષ્ણ ટિ.

૧૪૦, ૫૬૬, ૬૮૫

દીપાલિકા કૃષ્ણપર અવચૂરિ ૮૮૨

„ કૃષ્ણસાર (મણ) ૧૦૦૩

દીપિકા વૃત્તિ (બા.) ૮૫૭

દીપોત્સવ કૃષ્ણ ૬૦૨

‘દુર્ગપ્રબોધ’ નામની ટીકા (બા.)

૫૬૬, ૮૭૧

‘દુરિવરમસમીર’ સ્તોત્ર પર વૃત્તિ

૮૬૪

દષ્ટાન્તશતક ૯૬૬
 દષ્ટિવાદ ૧૮, ૧૯૨
 „ ના વિષયો ૨૦ (૧૨)
 „ જું વર્ણન ૨૧
 „ નો નાશ ૨૮
 દષ્ટિવિષયભાવના ૩૬
 દેવધર્મપરીક્ષા ૬૨૯, ૬૪૧
 દેવવંદનભાષ્ય-ચૈત્યવંદનભાષ્ય ૫૮૩
 દેવાગમ સ્તોત્ર ૧૮૦
 દેવાગ્રભો સ્તવ વૃત્તિ ૮૮૦
 દેવેન્દ્રસ્તવ ૩૪, ટિ. ૩૯, ૧૧૦
 દેવેન્દ્ર નરકેન્દ્ર પ્રકરણ ૨૨૧
 „ „ વૃત્તિ ટિ. ૨૭૩, ૩૩૩
 દેવેન્દ્રોપપાત ૩૫
 દેશીનામમાલા-દેશીશબ્દસંગ્રહ ૪૪૨
 „ ટીકા ટિ. ૨૦૯
 ધ્યાનદીપિકા ૮૫૮
 ધ્યાનવિભક્તિ ૩૪
 ધ્યાનશતક ૨૦૬, ૨૨૭
 ધન્ય-શાલિભદ્ર ચરિત ૫૬૩
 ધર્મજ્ય નામમાલા ટિ. ૯૯
 ધર્મિભલ ચરિત કાવ્ય ૬૫૦
 ધર્મિભલહિદી ૨૦૩
 ધર્મકર્મક સંપત્તિ ૩૨૬
 ધર્મકર્મપદ્મ (પ્રા.) ૩૫૧

ધર્મપરીક્ષા ૮૬૦, ટિ. ૫૨૩, ૬૬૫
 „ સદીક ૬૪૨
 ધર્મચિદ્ર ૨૧૭, ટિ. ૧૫૬
 „ વૃત્તિ ૧૬, ૩૩૩
 ધર્મમંજૂષા ૬૫૭
 ધર્મરત્ન કરંડવૃત્તિ ૨૯૯
 ધર્મરત્ન ટીકા ૫૮૩
 'ધર્મરત્નમંજૂષા' નામની વૃત્તિ ૮૭૬
 ધર્મરત્ન લઘુવૃત્તિ ૩૨૭, ૫૮૫
 ધર્મલાભસિદ્ધિ ૨૨૧
 ધર્મવિધિ ૪૯૨, ૬૩૮
 „ વૃત્તિ પૃ. ૧૮, ૪૯૨, ૬૩૮, ૬૫૫
 ધર્મવિદિ (પ્રા.)-ધર્મવિધિ ૩૫૪
 ધર્મશિક્ષા, ૩૧૬, ૮૫૮
 ધર્મસંગ્રહ ટિ. ૫૨૭-૮, ૬૬૩
 ધર્મસંગ્રહણી ૨૧૭, ટિ. ૧૫૯
 „ ટીકા પૃ. ૧૫૪, ૩૮૯
 ધર્મસર્વસ્વ ૬૫૦
 ધર્મસાર મૂલ ટીકા ૨૨૧
 ધર્મસાર ટીકા ૩૮૯
 ધર્મસાર શાસ્ત્ર-મૃગાવતીચરિત ૫૫૮, ટિ. ૪૦૨
 ધર્માધર્મ પ્રકરણ (પ્રા.) ૬૦૪
 ધર્માધૃતશાસ્ત્ર (દિ.) ૫૬૮
 ધર્મોત્તર ટિપ્પન ૧૮૯, ટિ. ૧૨૫, ૪૮૧
 ધર્મોપદેશક કુલક જે ૩૩૪

૩ જૈનકૃત સંસ્કૃત-પ્રાકૃત મંથ-કૃતિની અનુક્રમણિકા. ૯૦૪

ધર્મોપદેશ પ્રકરણ ૫૮૬
ધર્મોપદેશ પર વૃત્તિ ૯૬૪
ધર્મોપદેશમાલા (પ્રા.) પૃ. ૧૮

,, વિવરણ ૩૫૭,
,, ,, (પ્રા.) ૨૬૭, ટિ. ૨૫૧
,, વૃત્તિ ૨૪૩, ટિ. ૧૭૬,
૫૯૪

ધર્મોપદેશ લેશ ૮૯૦
ધરણોપપાત ૩૫
ધાતુપાઠ ટિ. ૪૮૮, ૯૭૨
ધાતુપાઠ તરંગિણી ૮૮૨
ધાતુપાઠ વિવરણ ૮૭૨
ધાતુપાઠ શ્લોકમૂલ ૧૦૦૩
ધાતુપારાયણ ૬૫૧
ધાતુપારાયણ સદીક ૪૩૪
ધાતુમંજરી ૮૭૮
ધાતુરત્નાકર ૮૮૧
ધૃત્તીખ્યાન ૨૨૧, ૨૨૬
ન્યાયકંઠલિ-શ્રીધરકંઠલિ પર ટીકા
૫૫૭, ટિ. ૪૦૦, ટિ. ૪૩૨
ન્યાયકંઠલિ પંજિકા ટિ, ૪૦૦,
ટિ. ૪૦૨
ન્યાયકંઠલિ વૃત્તિ ૬૦૪
ન્યાયકુમુદ ચંદ્રોદય (દિ.) ૨૬૬
ન્યાય ખંડન ખાલ (મહાવીર સત.)
પૃ. ૬૨૧, ૬૩૧, ૬૪૨
ન્યાય તારપથ દીપિકા નામની
ટીકા ૬૪૬

ન્યાયપ્રવેશ સૂત્ર પર પંજિકા ૩૩૫,
૫૮૫, ૬૭૦
,, ,, પર વૃત્તિ ૨૧૭,
૨૨૨, ૩૬૨ ક, ૫૮૫
ન્યાય બૃહદ્ વૃત્તિ ૭૫૧
,, ,, પર ન્યાસ ૭૫૧
ન્યાયમંજરી ૬૫૦
ન્યાયરત્નાવલી ૮૫૬
ન્યાયવિનિશ્ચય ૨૨૧
ન્યાયસાર ટીકા ૬૪૬, ટિ. ૪૩૫
ન્યાયામૃતતરંગિણી ૨૨૧
'ન્યાયાર્થમંજૂષા' નામની ટીકા
૭૫૧
ન્યાયાલંકાર ટિપ્પન-પંચમસ્થ
ન્યાયતર્ક વ્યાખ્યા ૫૮૬
ન્યાયાલોક ટિ. ૬૩૦, ૬૩૧, ૬૪૨
ન્યાયાવતાર ૧૫૫, ૨૨૨
,, ટિપ્પન ૩૬૦, ૫૮૫
,, ટીકા ૧૬૬
,, વૃત્તિ ૨૨૧, ૨૫૩
નંદીશ્વર કથા ૬૦૨
નંદી સૂત્ર ૨૮, ટિ. ૨૫, ૩૨,
૩૪, ટિ. ૩૬, ૬૧, પૃ. ૭૬૭
નંદી સૂત્ર ચૂર્ણિ ટિ. ૧૧૧, ૨૧૬
ટિ. ૧૪૮, ૨૨૫
નંદીસૂત્ર ટીકા ટિ. ૨૬, ટિ. ૬૭,
પૃ. ૧૨૫, ટિ. ૧૧૨, ૨૨૫,
૫૬૦

નંદી સૂત્ર ટીકા કુર્મપદ વ્યાખ્યા

૩૩૫, ૩૬૨ક

નંદિ સૂત્ર પર ટીકા (મલ્લપગિરી-

મ) ૧૭૦

નંદીસૂત્ર વૃત્તિ ટિ. ૨૩, ૩૮૯,

ટિ. ૩૧૪, ૫૮૩

નંદીસૂત્ર લઘુવૃત્તિ ૨૧૭

નમરકાર રતવ સટીક ૧૭૮

"નમુત્યુલ્ય" પર ટીકા ૧૫૧

નમકર્ણિકા ૬૪૭-૮

નમચક્ર ૬૭૦

નમચક્ર ટુંબ ૬૭૦

નમચક્રવાલ ૧૮૧-૬, ૨૫૩

નમપ્રકાશાદિક ૮૧૦

નમપ્રકાશાદિક ૮૧૦

નમપ્રદીપ ૬૩૧, ૬૪૧

નમરહસ્ય ૬૩૧-૨, ૬૪૧

નમામૃતતરંગિણી ટીકા ૨૧૬,

૬૩૧, ૬૪૧

નયોપદેશ ૨૧૬

નયોપદેશ સટીક ૬૩૧, ૬૪૧

નયોપદેશ પર લઘુ વૃત્તિ ૬૬૮

નર્મદામુંદરી કથા (પ્રા.) ૭૫૨

નરનારાયણાનંદ કાવ્ય પૃ. ૩૪૬,

ટિ. ૩૭૩, ટિ. ૩૭૫, ટિ.

૩૭૬, ૫૩૧-૨, ૫૭૨, ૬૬૮

નરપતિજયચર્યા (સ્વરોદય) ૪૮૧

નલચંપૂ (દમયંતી કથા) વૃત્તિ ૮૬૫

નલવિલાસ નાટક ટિ. ૩૫૭-૮,

૪૬૫

નલાયન (કુબેરપુરાણ) ૬૦૩

નલ્યકર્મ ગ્રંથ ૫૮૩

નલ્યક્ષેત્ર સમાસ ૬૩૦

નવતત્ત્વ (ગાથામાં) ૬૫૦

" પ્રકરણ ૨૮૨

નવતત્ત્વ પ્રકરણ પર અવચૂરિ

૬૫૩, ૬૭૨

નવતત્ત્વ પ્રકરણ પર ટિપ્પન ૬૬૯

" વિવરણ ૬૮૨

" વૃત્તિ ૩૩૧, ૮૬૪

નવપદ બૃહદ્ વૃત્તિ ૩૩૧

નવપદ લઘુવૃત્તિ ૨૮૨, ૩૩૧

નાગપરિચા ૩૫

નાટ્યદર્પણ ૪૬૪, ટિ. ૩૫૭

નાટ્યદર્પણ વિવૃત્તિ પૃ. ૩૨૦,

૪૬૩-૪

નાભેય નેત્રિક્ષિપ્રધાન કાવ્ય ૩૨૧

નાભકોસ ૮૮૪

નારચંદ્ર જ્યોતિષ સાર (જ્યો.)

૫૫૭

નિધંદુ ટિ. ૧૩૩

નિધંદુ શેષ ૪૪૨

નિમિરાજ કાવ્ય ૧૦૩૦

નિર્ણયપ્રભાકર (સં. ગદ્ય) ૬૬૫

નિર્ણયબીજ વ્યાખ્યા ૪૬૩, ૪૬૫,

૫૮૫

૩ જૈનકૃત સંસ્કૃત-પ્રાકૃત શબ્દ-કૃતિની અનુક્રમણિકા. ૯૦૩

નિર્વાણકલિકા ૧૫૦
 નિર્વાણ લીલાવતી કથા ૨૮૪
 નિરખવિસોહી-નરકવિશુદ્ધિ ૩૪
 નિરયાવલિકા ૩૫, ૭૦
 „ ટીકા ટિ. ૫૭
 „ સૂત્રો ૮૫, ૧૫૫
 „ „ પર પાત્ર ૩૩૫
 નિરક્ત ટિ. ૧૩૩
 નિશીથ સૂત્ર ૩૫, ૯૩, ૯૬, ૯૭
 નિશીથ સૂત્ર ચૂંટિ ટિ. ૨૭,
 ૨૧૧, ટિ. ૧૬૬, ૨૬૮, ૫૬૦,
 ૭૫૬
 નિશીથ સૂત્ર ચૂંટિ પર વિશોદેશક
 બ્યાખ્યા ૩૩૫
 નીતિધન-નીતિશતક ૭૦૫
 નેમિચરિત્ર ૩૪૧, ટિ. ૩૬૬
 નેમિચરિત્ર મહાકાવ્ય ૨૬૨
 નેમિનાથ ચરિત્ર (પ્રા.) ૪૮૩
 નેમિનાથ ચરિત્ર (સં.) ૫૫૩
 નેમિ ચરિત્ર ટિ. ૪૫૫
 નેમિનાથનું ચરિત્ર ૫૫૩, ૬૨૬
 ૭૦૪, ૭૭૮, ૮૭૬
 નેમિનાથ મહાકાવ્ય ૬૯૦
 નેમિનિર્વાણ કાવ્ય ટિ. ૨૬૩
 નેમિસ્તવ ૪૬૫
 નેપથકાવ્ય પર ટીકા ૩૩૪, ટિ.
 ૨૭૪, ૬૩૪, ૮૮૦
 પ્રકરણો પ. ૭૫

પ્રકીર્ણકો-પચ-ના ૩૫, ૧૦૩-૧૭,
 ૧૨૬-૭ જુઓ પચમા.
 પ્રણાપના સૂત્ર ટિ. ૨૭, ૩૩.
 ૧૪-૫, ૧૪૭, ટિ. ૧૧૩.
 „ „ અવચૂર્ણિ ૬૫૩
 „ „ ટીકા ટિ. ૫૪, પ. ૭૪,
 ૧૪૭
 „ „ પ્રદેશ બ્યાખ્યા ૨૧૭
 „ „ વૃત્તિ ૨૬૩, ૩૮૯
 પ્રત્યાખ્યાન કાવ્ય ૫૮૩
 પ્રત્યાખ્યાનવાદ પૂર્વ ૨૧
 પ્રત્યાખ્યાન વિવરણ ૬૭૬
 પ્રત્યેકશુદ્ધ ચરિત્ર (પ્રા.) ૬૩૪
 „ (સં.) ૫૮૮
 „ ૪૬૫
 પ્રતિકમણ્ય સૂત્ર પર અવચૂર્ણિ
 ૬૫૩
 પ્રતિકમણ્ય સૂત્ર વિધિ ૬૭૬, ૬૮૬
 પ્રતિભાસતક લઘુ ટીકા ૬૪૧,
 ૬૬૮
 પ્રતિભા સતક સદીક પ. ૬૩૧,
 ૬૨૬, ૬૪૨, ટિ. ૫૩૫
 „ મૂ. બા. સહિત ૬૪૨
 પ્રતિભાસ્થાપન ન્યાય ૬૪૨
 પ્રતિભેષ્યના કુલક ૮૫૫
 પ્રતિષ્ઠા કાવ્ય ૨૨૧, ૩૩૪
 પ્રતિષ્ઠા કાવ્ય ૮૫૮
 પ્રભુના ચરિત્ર કાવ્ય ૮૮૦

પ્રભુન્ન ચરિત્ર ૮૬૧
 પ્રભુદ્ધ રૌહિણ્ય નાટક ૪૬૯
 પ્રબોધ વાદરથલ ૪૮૨
 પ્રબોધવ્યંદોદય વૃત્તિ ૭૭૯
 પ્રબોધચિંતામણી (સં.) ૭૧૨,
 ૮૫૬
 પ્રમાણનયતત્ત્વાલંકાર, ૩૪૫, ૪૪૮
 „ ટીકા (સ્પાહવાદરનાકર)
 ૩૪૪
 પ્રમાણપ્રકાશ ૪૮૯
 પ્રમાણપ્રકાશ સવૃત્તિ ૮૬૦
 પ્રમાણભીમાંસા ૪૪૬, ૪૫૦
 „ વૃત્તિ ૪૪૬, ટિ.
 ૩૪૭-૯
 પ્રમાણલક્ષણ સવૃત્તિ ૨૮૪, ટિ.
 ૨૨૧
 પ્રમાણ્ય સુદર ટિ. ૪૮૮
 પ્રમારહસ્ય ૬૩૨, ૬૪૪
 પ્રમાદાપ્રમાદ ૩૨
 પ્રમેયકમલ માર્તંડ (દિ. ન્યાય ગ્રંથ)
 ૨૬૪
 પ્રમેયરત્નકોશ ૨૬૯, ટિ. ૨૪૩
 'પ્રમેયરત્નમંજુષા' નામની વૃત્તિ
 ૮૬૮
 પ્રવળમાનિધાન પ્રકરણ પદ્મ, ટિ.
 ૪૧૬
 પ્રવચનપરોક્ષા ૭૩૭, ૮૨૦, ૮૫૨

પ્રવચનસાર ૮૬૦
 પ્રવચનસારોદ્ધાર ટિ. ૪, ૧૧૦૮
 „ ટીકા-વૃત્તિ ટિ.
 ૨૫, ૪૨૯, ટિ.
 ૨૦૦, ટિ. ૨૦૬
 „ વિષમ વ્યાખ્યા
 ૩૫૧, ૪૬૧
 પ્રમપદ્ધતિ ટિ. ૧૩૨
 પ્રમવ્યાકરણ (વિષયો) ૨૦(૧૦)
 „ ૫૭, ટિ. ૪૯
 પ્રમવ્યાકરણ પર ટીકા ૬૬૫
 „ વૃત્તિ ૨૬૩
 પ્રમવ્યાકરણ સદીક અને બાલા.
 સહિત ૧૦૫૧-૨
 પ્રમશતક પદ્ય
 પ્રમ્નોત્તર કાવ્યની વૃત્તિ ૮૬૨
 'પ્રમ્નોત્તરરત્નભાષા' વૃત્તિ ટિ.
 ૨૭૦, ૪૮૭, ૬૪૪, ૬૪૯
 પ્રમ્નોત્તર ચતક ૬૬૫
 પ્રમ્નોત્તર સંગ્રહ-રત્નાકર ૮૭૫
 પ્રમ્નોત્તર સમુચ્ચય ૮૬૭
 પ્રમ્નમરતિ ૧૪૯
 „ ટીકા પૃ. ૧૦૦, ટિ.
 ૬૧
 „ વૃત્તિ ૩૪૭
 પ્રાકૃત ચૂલ્લિઓ ૨૧૯
 પ્રાકૃત હંદઃ કોશ પર સં. ટીકા
 ૮૫૭

૩ જૈનકૃત સંસ્કૃત-પ્રાકૃત અથવા-કૃતિની અનુક્રમણિકા ૯૦૫

પ્રાકૃત દીપિકા-પ્રાકૃતપ્રબોધ ૫૫૭,
ટિ. ૪૦૦

પ્રાકૃતલક્ષણ ૨૦૫

પ્રાકૃત વ્યાકરણ ૪૩૭, ટિ. ૩૪૦,
૪૩૪-૬, ૪૭૮

પ્રાકૃત વ્યાકરણ વિવૃત્તિ ૧૦૦૩

પ્રાકૃત શબ્દ સમુચ્ચય ૭૫૮

પ્રાણાણ પૂર્વ ૨૧

પ્રાભાતિક સ્તુતિ ૩૩૪

પ્રાજ્ઞા ૨૭, ટિ. ૩૫

પ્રિયંકર નૃપકથા ટિ. ૩૩

પદ્મ ચરિયં (પ્રા.) પૃ. ૧૨૩,
૧૭૩, ટિ. ૧૦૭૬, ૩૬૩,
૧૦૭૬

પંક્તિપતાકા ૬૬૬

પદ્યખાણુ સરપ (પ્રત્યાખ્યાન
સ્વરૂપ) ૩૩૮

પદ્યકથા ૬૩, ૧૦૧

„ ચૂલ્લિ ૬૭૦

„ ભાષ્ય પૃ. ૩૩, ૬૭૦

„ મહાભાષ્ય ૨૦૩

પદ્યગ્રંથી વ્યાકરણ ૨૮૪

પદ્યતંત્ર (પદ્યાખ્યાન) ૪૬૨,
૬૫૪

પદ્ય તીર્થ સ્તુતિ ૬૫૩

પદ્યદંડાત્મક વિક્રમ ચરિત્ર ટિ.
૫૨૩

પદ્યદંડાત્મક પત્ર પત્ર પ્રબંધ ૬૮૭,
ટિ. ૫૨૩

પદ્ય નિર્મલ-પદ્યનિર્મલ ૨૨૧

પદ્યપ્રસ્થ-ન્યામતર્ક વ્યાખ્યાન

ન્યાયાલંકાર ટિપ્પન ૫૮૬

પદ્ય પરચેષ્ટિ સ્તવ ૬૦૪

પદ્યમી કથા ૬૫૪

પદ્યમી-માહાત્મ્ય (શાન પદ્યમી
કહા. પ્રા.) ૨૫૬

પદ્યરાત્ર ટિ. ૬૭

પદ્યલિંગી ૨૨૧

પદ્યલિંગી પ્રકરણ ૨૮૪

„ „ પર વિવરણ ૪૮૨,
૫૬૭

પદ્યવર્ગ પરિહાર નામમાલા (કોશ)
૩૧૮

પદ્યવસ્તુક પૃ. ૧૦૭, ૨૧૭, ટિ.
૧૫૬

પદ્યસ્થાનક ૨૨૧

પદ્યસંગ્રહ ૧૬૩, ૨૨૧, ૩૮૬

„ ટીકા ટિ. ૧૨૬

„ વૃત્તિ ૩૮૬

પદ્યાખ્યાન (પદ્યતંત્ર) ૪૬૨,
૬૫૪

પદ્યાસક ૨૧૭

„ ચૂલ્લિ ૩૩૮

„ વૃત્તિ ૨૬૩, ૩૬૨૬

પદ્યચરિયં (પ્રા.) ટિ. ૫૨૩ ભુગો
પદ્મ ચરિયં

પદ્યચરિત (રામ ચરિત) ૮૬૬

પદ્યપ્રભ ચરિત્ર ૪૮૯
 પદ્યપ્રભ ચરિત્ર (પ્રા.) ૪૯૨
 પદ્યપુરાણ (દિ.) ૨૩૭
 પદ્માનંદ કાવ્ય ૫૪૪, ટિ. ૩૯૩
 પદ્માવત્યુક સજ્જિતિ ૩૩૫
 પદ્માવતી રતોત્રાંતર્ગત કાવ્ય વૃત્તિ
 ૬૫૬

પદ્મવરચા ૮૮૫
 પદ્મવરચા પર ટીકા ૮૮૫
 પન્નવણી (પ્રતાપના) ટીકા અને
 ખાસા. સહિત ૧૦૫૨
 પયજા જીવો પ્રાચીનકા
 પર્યેતારાધના ૧૨૬
 પર્ણવણી કથા ટિ. ૬૯, ૧૧૮,
 ૫૮૫, ૬૫૫

પર્ણવણી શતક સજ્જિતિ ૮૫૩
 પર્વતનાવલી કથા ૬૬૫
 પરબ્રહ્મોત્થાપન સ્થલ ૬૭૬
 પરમ જ્યોતિઃ પંચવિંશતિકા ૬૪૨
 પરમહંસસંબોધ ચરિત ૮૫૬
 પરમાત્મ જ્યોતિઃ પંચવિંશતિકા
 ૬૪૨

પરબોકસિદ્ધિ ૨૨૧
 પર સમયસાર વિચાર સંગ્રહ ૬૯૪
 પરિકર્મ ૨૧
 પાદમ-સદ-મહાપ્રભાવો (પ્રાકૃત
 શબ્દ મહાશ્વેત) ૪૭૮, ૧૧૮૯
 'પાદમ' (પ્રાકૃતમાં) ટીકા ૨૮૦
 પાદમ લક્ષ્મી નામમાલા (પ્રાકૃત
 કાવ્ય) ૨૭૨, ટિ. ૨૦૮

પાશ્વિક સપ્તતિ પર ટીકા ૪૮૪
 પાશ્વિક પ્રતિકમણી ચૂલ્કા પ૬૦
 " વૃત્તિ પ૬૦

પાશ્વિક વૃત્તિ ૫૮૪
 પાશ્વિકસતરી (પ્રા.) ૬૭૫
 પાશ્વિક સૂત્ર પૃ. ૩૯, ૧૨૦-૫, ૫૬૦
 " અવચૂરિ ૫૬૨

" ટીકા ટિ. ૭૧

" વૃત્તિ ૩૩૮

પાંડવ ચરિત્ર ૮૬૯, ૮૯૯
 પાંડિત્યદર્પણ ૬૬૪
 પાર્શ્વચરિત્ર ૪૯૨ ટિ. ૭૧૬, ૫૬૨
 પાર્શ્વનાથ કાવ્ય ટિ. ૪૮૮
 પાર્શ્વનાથ ચરિત્ર ૧૬૫, ૨૬૩, ટિ.
 ૨૦૦, ટિ. ૨૦૫, ૮૫૯

પાર્શ્વનાથ ચરિત્ર (પ્રા.) ૩૨૪
 પાર્શ્વનાથચરિત્ર (ભાવદેવ) ૬૪૫
 પાર્શ્વનાથચરિત્રાદિ ૨૦ પ્રબંધ ૫૬૪
 પાર્શ્વસ્તવ ૫૬૯, ૬૦૪

પાર્શ્વનાથ સ્તુતિ ૩૦૦

પિંગલસાર વૃત્તિ ૮૫૧

પિંડનિર્ણયિત ૨૬

" ટીકા પૃ. ૩૩, ૮૯, ટિ. ૬૧, ૨૯૨

" વૃત્તિ ૨૨૨, ૩૨૫, ૭૮૯

પિંડ નિર્ણયિત ટીપિકા ૬૮૨

" લઘુવૃત્તિ ૬૭૦

" વૃત્તિ (મહાવિદીય) ૬૭૦

" ૭૪૫

૩ જૈનકૃત સંસ્કૃત-પ્રાકૃત મંથ-કૃતિની અનુક્રમણિકા. ૬૦૭

પિંડવિશુદ્ધિ ૧૨૬

„ „ પ્રકરણ ૩૧૫, ૬૩૮

„ „ વૃત્તિ ૩૩૮

„ „ દીપિકા ૫૭૦, ૮૫૬

મુંડરીક ચરિત્ર ટિ. ૨૭૦, ૬૩૦

પુણ્યસાગર કથાનક ૫૬૮

પુદ્ગલ ભંગ વિવૃત્તિ ૮૭૯

પુણ્યચૂડા-પુણ્યચૂલિકા ૩૫, ૭૩

„ „ ટીકા ટિ. ૫૭

પુણ્યમાલા પર અવચૂરિ ૬૫૦

પુણ્યમાલા પર વૃત્તિ ૭૫૦

પુણ્યાવતી કથા (પ્રા.) ૩૫૫

પુષ્પિતા-પુષ્પિકા ૩૫, ૭૨

„ „ ટીકા ટિ. ૫૭

પૂજાપ્રકરણ ૧૪૬

પૂર્વ ૨૧

„ ની ભાષા ૨૨, ટિ. ૨૬

પૃથ્વીચંદ્ર ચરિત્ર (પ્રા.) ૩૨૭, ૩૬૨૬

„ પર ટિપ્પણ ૩૬૧

પૃથ્વીચંદ્ર ચરિત્ર (સં.) ૬૬૫

પૃથ્વીચંદ્રમહાવિ ચરિત્ર ૭૫૧, ૭૫૪

પૌષ્પ પ્રકરણ સટીક ૮૬૩

પૌષ્પવિધિ પ્રકરણ ૩૧૫

પૌરુષી મંડલ ૩૪

બ્રહ્મભોધ ૬૫૭

બંધસ્વામિત્વ (નવ્ય) સટીક ૫૮૩

બૈમહેતુદય ત્રિભંગી (કર્મપ્રધીય) ૭૬૦

બૌદ્ધિય સત્તા પ્રકરણ સાવચૂરિ ૮૫૫

બલિનરેંદ્ર કથા ૭૫૭

બાલભારત મહાકાવ્ય ૫૪૪

બાલશિક્ષા ૬૦૯

“બાલાવબોધ” વૃત્તિ ૬૫૧

“બાલાવબોધિની” નામની ટીકા ૮૫૬

બિન્દુસાર પૂર્વ ૨૧

“બુદ્ધિસાગર” (બ્યા.) ૨૮૪, ૨૬૩

બુદ્ધિસાગર મંથ ૭૫૨

બૃહદ્ભાન્તિ સ્તોત્ર પર ટીકા ૮૭૨

બૃહત્ ક્ષેત્ર સમાસ ૨૦૬, ૫૬૦

બૃહત્કંઠ ૨૬, ૬૩, ૬૮-૬

„ ટીકા પૃ. ૩૩, ૩૮૬

„ વૃત્તિ ૫૬૮, ૬૭૦

બૃહત્કંઠ પીઠિકા ૬૩૪

બૃહત્પર્વમાલા ૮૮૩

બૃહત્સ્વયંભૂ સ્તોત્ર ૧૦૮૫

બૃહત્ સંમહચૂડી ૨૦૬

„ „ વૃત્તિ ૩૬૦

બૃહદ્ન્યાસ (બ્યા.) ૪૩૩

બૃહદ્નિમિત્થાત્વ મંડન ૨૨૧

બોદિક પ્રતિષેધ ૨૨૧

બોધ દીપિકા ટિ. ૪૧૬

ભક્તા પરિચા ૧૦૬

ભક્તાપરિચા પર અવચૂરિ ૬૪૨

ભક્તામરસ્તોત્ર ૨૦૪, ૮૮૫

ભક્તામર સ્તોત્ર ટીકા ટિ. ૪૬૬,

૮૭૮, ૮૮૦, ૬૫૪

„ વૃત્તિ ૬૪૭

ભક્તામર સમસ્યા પૂર્તિ (નિમિ-
 ભક્તામર) સ્ત. સદીક ૯૬૮
 ભગવતી આરાધના (દિ.) ૧૬૫
 ભગવતી દ્વિતીય શતક વૃત્તિ ૩૮૯
 ભગવતી સૂત્ર ટિ. ૨૭, ૫૦-૧,
 ટિ. ૪૪, ૨૨૭, ૫૬૩, ૫૮૧,
 ૭૦૬, ૭૫૩, ૧૦૬૫, ૧૦૭૩
 „ ના વિષયો ૨૦ (૫)
 „ વિવરણ ૩૬૦
 „ વૃત્તિ ૨૯૩, ૬૭૦
 ભગહરસ્તોત્ર પર વૃત્તિ ૬૦૪
 ભરતેશ્વર બાહુબલી વૃત્તિ ટિ. ૩૬,
 ૬૮૮
 ભવભાવના સૂત્ર ૩૪૧, ૫૮૫
 ભવિક પ્રકર ૮૮૨
 ભવિષ્યદત્ત કથા (પ્રા.) ૨૫૮
 ભારતી સ્તવ ટિ. ૪૮૮
 ભાવકર્મ પ્રક્રિયા ૬૫૧
 ભાવનાસાર ૫૮૭
 ભાવપ્રકરણ સાવચૂરિ ૮૫૫
 ભાવશતક ૮૬૪
 ભાવસમ્પતિકા ૯૬૨
 ભાવારિવારણસ્તોત્ર ૩૧૫
 „ „ પર વૃત્તિ ૬૯૫
 ભાષારહસ્ય સદીક ૯૩૨, ૯૪૧
 ભુવનદીપક (બ્યો.) ૩૯૯, ૫૬૯
 ભુવનદીપક વૃત્તિ ટિ. ૩૨૧, ૫૯૪
 ભુવનભાનુ ચરિત્ર (સં. ગદ્ય) ૭૫૭

ભુવનમુંદરી કથા ૨૫૫
 ભુવનમુંદરી કથા (પ્રા.) ૬૩૦,
 ૬૩૪, ૬૩૯
 ભોજપ્રબંધ ૭૫૨, ૭૫૩
 ભોજ વ્યાકરણ ૯૬૦
 મંગલવાદ ૯૩૨, ૯૪૪
 મંગલાષ્ટક પૃ. ૪૬
 ‘મંજરી’ નામની ટીકા ૫૪૪
 મંડલપ્રકરણ સરિત્તિ ૮૬૯
 મંડલપ્રવેશ ૩૪
 મંડલવિચારક કુલક ૩૩૪
 ‘મણ્ડ જિણ્યાણ’ની પાંચ ગાથા
 પર ટીકા ૭૫૭
 મણિપતિ ચરિત્ર ૨૬૨ જુઓ
 મુનિપતિ ચરિત્ર
 મધ્યાહ્ન વ્યાખ્યાન ૮૭૯
 મંત્રરાજ રહસ્ય ૫૯૪
 મંત્રીઓ કૃત ગ્રંથો ૬૯૮
 મનોરમા ચરિત્ર (પ્રા.) ૨૯૯
 મરણ વિભક્તિ ૩૪
 મરણ વિશુદ્ધિ ૩૪
 મરણ સમાધ ૧૧૪, ૧૧૬, ૧૨૬-૭
 મલ્લિકામકરન્દ પ્રકરણ ૪૬૪
 મલ્લિનાથ ચરિત્ર (પ્રા.) ૩૪૮, ૩૯૭
 મલ્લિનાથ ચરિત્ર ૫૬૪
 મહા ક્રમ ૩૪
 મહાદેવ સ્તોત્ર ૪૫૩
 મહાદેવી-સારણી ટીકા ૮૮૯

૩ જૈનકૃત સંસ્કૃત-પ્રાકૃત ગ્રંથ-કૃતિની અનુક્રમણિકા. ૯૦૯

મહાનિશીથ (સૂત્ર) ૩૫, ૯૩, ૧૦૨

મહા પ્રત્યાપના ૩૪

મહા પ્રત્યાખ્યાન ૩૪, ૧૧૨

મહાપુરૂષ ચરિત ૬૨૬

મહાપુરૂષ ચરિય (પ્રા.) ૨૪૪

મહાખલ મલયસુંદરી ચરિત ૬૮૧

મહારિષિ કુલક ૩૨૬

મહા વિદ્યા ૬૭૭

” વૃત્તિ ”

” ” પર વિવૃત્તિ અને તે પર

ટિપ્પન ૬૭૭

મહાવીર ગણધર કથા ૬૦૨

મહાવીર ચરિત ૩૬૫, ૬૩૪

મહાવીરચરિય (પ્રા.) ૨૬૭, ટિ.
૨૩૮, ૩૫૩

મહાવીરચરિય સ્તોત્ર વૃત્તિ ૮૬૪

મહાવીર દ્વાત્રિશિકા ૬૫૦

મહાવીરસ્તુતિ વૃત્તિ ૮૮૪

મહાવીરસ્તોત્ર-સ્તુતિ ૪૫૭-૮

મહાસ્વપ્ન ભાવના ૩૬

મહિપાલ ચરિત ૬૮૬

માતૃકા પ્રસાદ ૯૫૭

માનમુદ્રાભંગન નાટક ૪૦૧

માતૃપરિશુદ્ધિ ૬૪૨

મિત્ર ચતુષ્ક કથા ૬૭૫

મિત્રભાષિણી વૃત્તિ ૮૬૫

‘મિત્રભાષિણી’ નામની વૃત્તિ ૮૬૭

મુક્તાવબોધ ઔકિતક ૬૫૮

‘મુખાવબોધ’ નામની વૃત્તિ ૭૬૧

મુનિપતિ ચરિત્ર ૨૨૧, ૨૨૬

જુઓ મણિપતિ ચરિત્ર

મુનિપતિ ચરિત (પ્રા.) ૩૪૭, ૪૬૭

મુનિસુવ્રત ચરિત્ર ટિ. ૩૨૧, ૪૦૪

મુનિસુવ્રત ચરિત્ર (પ્રા.) ૩૦૮, ટિ.

૨૫૧, ટિ. ૨૫૭, ૩૩૬,

૩૫૬, ટિ. ૨૮૭

મુનિસુવ્રત ચરિત (સં) ૫૬૬

મુનિસુવ્રત સ્તવ ૪૬૫, ૬૫૩

મુષ્ટિ વ્યાકરણ ૩૮૬, ૪૨૩

મૂલ શુદ્ધિ પ્રકરણ ૫૬૫

” ટીકા ૩૨૭

મૂલાચાર (દિ.) ૨૨૭

મૃગાવતી ચરિત્ર-ધર્મસારશાસ્ત્ર ૫૫૮

મેઘદૂત ટીકા ૪૬૦, ૬૫૧, ૮૮૬

મેઘદૂત સમસ્યા ભેષ ૫ ૬૪૭, ૬૫૨

મેઘમહોદય-વર્ષાપ્રબોધ (જ્યો.) ૬૫૬

મેઘાબ્યુદય કાવ્ય વૃત્તિ ૩૧૩

મેરૂત્રયોદશી વ્યાખ્યા ૯૬૪

મોક્ષોપદેશ પંચાશિકા ૩૩૪

મૌન એકાદશી કથા ૭૫૮, ૮૬૧,

૮૭૨, ૯૫૬

યતિજીત કથા ૧૨૦-૫, ૫૬૭

” ” વૃત્તિ ૬૫૩

યતિદિનકૃત ૨૨૧

યતિદિનચર્ચા ૬૪૫

યતિલક્ષણ સમુચ્ચય ૬૪૧

ચક્રવિલાસ નાટક ૪૬૫
 ચંત્રાજી ૬૪૭
 ,, ટીકા ૬૪૭
 ચમકમચ કાવ્યો ૩૧૩
 ચમક રત્નતિઓ (અઠાવીસ) ૫૯૭
 ,, ,, વૃત્તિ ૬૩૦
 ચશોધર ચરિત્ર ૨૨૧, ૨૨૬
 ચશોધર ચરિત્ર ૮૬૦, ૬૬૪
 ચશોરાજી રાજપદ્ધતિ (જ્યો.) ૬૬૨
 ચાદવાબુદ્ધ્ય નાટક ૪૬૫
 ચુકત્યનુસાસન ૧૮૦, ૧૦૮૪
 ચુકિતપ્રકાશ સદીક ૮૬૦
 ચુકિતપ્રબોધ નાટક (પ્રા.) ટિ.
 ૫૦૮, ૬૫૭
 ,, ટીકા ટિ. ૫૦૮, ૬૫૭
 યુગાદિ દેવ દ્વાત્રિશિકા ૪૬૫
 યોગચિંતામણિ (વેલક) ૮૭૨
 'યોગ દર્શન તથા યોગવિશિકા'
 ટિ. ૫૩૧, ટિ. ૫૩૪
 'યોગદીપિકા' નામની ટીકા ૬૪૨
 યોગદાષ્ટસમુચ્ચય ૨૨૭, ૨૨૮,
 ૨૬૮, ૬૩૪
 યોગનિર્ણય ટિ. ૧૬૨
 યોગબિંદુ પૃ. ૧૫૩, ૨૧૭. ટિ.
 ૧૬૧, ૨૨૮, ૬૩૪
 યોગરત્નમાલા પર વૃત્તિ ૫૭૧
 યોગવિધિ ૪૬૭
 યોગવિશતિ-વિશિકા ૨૨૧, ૨૮૮,
 ટિ. ૩૫૩

યોગવિશિકા ટીકા ૬૩૩, ૬૪૧
 યોગસતક ૨૨૧, ૨૨૮
 યોગસાત્ત્વ ૩૮૮, ૪૩૦, ૪૫૧-૨,
 ૫૦૦, ૮૦૬, ૧૦૫૦
 યોગસાત્ત્વ વૃત્તિ ૪૮૬, ૫૮૫
 યોગસાર ૩૫૫
 યોગ સાહિત્ય ૨૨૮
 યોગિ પ્રાકૃત ૧૨૬
 રઘુવંશ ટીકા ટિ. ૫૧૩, ૭૪૮,
 ૮૬૪-૫. ૮૮૦, ૮૮૬
 રઘુવિલાસ નાટક પૃ. ૩૨૦, ૪૬૩,
 ૪૬૫
 રત્નચૂડ કથા (પ્રા.) ૨૬૭, ટિ.
 ૨૩૭, ૪૦૦
 રત્નત્રયકુલક ૩૩૪
 રત્નપરીક્ષા ૬૩૦
 રત્નમંજરી ચંપૂકથા ટિ. ૨૨૩
 રત્નમાલા ૧૬૫
 રત્નપ્રાવક પ્રબંધ ૬૪૨, ૭૬૦
 રત્નશોખર કથા (પ્રા.) ૬૮૬
 રત્નાકર પંચવિશતિકા પર ટીકા
 ૮૭૦
 'રત્નાકરપતારિકા' નામની ટીકા
 ૩૬૨૬, ૪૮૩
 ,, પર ટિપ્પણ
 ૬૪૨, ટિ. ૪૪૨
 ,, પર પાનિપત
 ૬૪૨, ટિ. ૬૪૨

૩ જૈનકૃત સંસ્કૃત-પ્રાકૃત મંથ-કૃતિની અનુક્રમણિકા. ૯૧૧

‘રત્નાવલિ’ નામની ટીકા ૪૪૨
 રંભામંજરી નાટિકા પૃ. ૪૩૬,
 ટિ. ૪૩૭, ૬૫૪, ટિ. ૪૩૭
 રમલશાસ્ત્ર ૯૫૬
 રાજપ્રશ્નીય-રાયપસેણી સૂત્રપર ટીકા
 ૮૬૯ જુઓ રાયપસેણી
 ” વૃત્તિ ૬૭૦
 રાજવાર્તિક (દિ.) ૧૬૫
 રામવાલ્મીક્ય નાટક ૪૬૫
 રામચરિત્ર ૮૬૯
 રામચરિત્ર (પદ્ય ચરિત) ૮૯૯
 રામચરિત ૫૩૫
 રાયપસેણી-રાજપ્રશ્નીય ? સૂત્ર ૩૪,
 ટિ. ૩૯, ૬૧
 ” ટીકા ટિ. ૫૨,
 ૩૮૯
 રામમહાભયુદ્ધ કાવ્ય ટિ. ૪૮૮
 રચિત દડક જિનસ્તુતિ પર વૃત્તિ
 ૮૫૬, ૮૬૨
 રૂદ્રાલંકાર ટિપ્પન ૬૮૩
 રૂપકમાલા પર વૃત્તિ ૮૬૪
 રૂપસેન ચરિત્ર ૮૬૧
 રૌહિણીમૃગાંક પ્રકરણ ૪૬૫
 રૌહિણ્ય કથાનક ૮૭૦
 ‘સદ્ગુણ’ કાવ્ય ૫૫૩
 સમનશુદ્ધિ (જ્યો.) ૨૨૧
 સધુ સેતુસમાસ ૨૨૧
 ” સવિવરણ ૬૪૮

સધુ કલ્પ લાખ ૬૭૦
 સધુ ત્રિષષ્ઠિ ચરિત્ર ૯૫૪
 સધુ મહાવિદ્યા વિડંબન ૬૭૭
 સધુ વિધિપ્રપા ૯૯૪
 સધુ સાંતિસ્તવ પર ટીકા ૮૬૫
 સધુ સ્તવ ટીકા ૬૩૩
 ‘સંહિત વિસ્તર’ નામની ટીકા
 ૧૧૮
 ” ” પર વૃત્તિ ૧૯૮, ૨૧૭,
 ૨૫૦, ૩૫૦
 ” ” ” વૃત્તિ પર પંક્તિ
 ૩૩૩
 લિંગાનુશાસન ૪૩૩, ૪૪૫
 લિંગાનુશાસન પર વૃત્તિ ૮૭૧
 ‘લીલાવતી’ નામની વૃત્તિ ૫૬૪
 લોકતત્ત્વ નિર્ણય પૃ. ૧૫૩, ૨૧૭,
 ૨૩૨
 લોકપ્રકાશ પૃ. ૭૪, ટિ. ૧૩૦,
 ૮૮૭, ૯૪૬-૭
 લોકબિન્દુ ૨૨૧
 વ્યતિરેક દ્વાત્રિયિકા ૪૬૫
 વ્યવહારકલ્પ ૨૨૧
 વ્યવહાર સૂત્ર ૨૬, ૯૩, ૧૦૦
 વ્યવહાર સૂત્ર ચૂષ્ણિ ૬૭૦, ૬૯૬
 ” ” ટીકા ટિ. ૬૫, ૩૮૯,
 ૫૮૫
 ” ” નિર્ણય ૨૬
 ” ” લાખ ટિ. ૬૫, ૬૭૦
 ” ” વૃત્તિ ૬૭૦

વ્યાકરણ ૧૯૬, ટિ. ૧૩૩
 વ્યાકરણ ચતુષ્કાવચૂરિ (બ્યા.)
 ૪૯૭, ૫૫૭
 વ્યાખ્યાનદીપિકા ૬૭૭
 વ્યાખ્યાપ્રગ્નપ્તિ-ભગવતી સૂત્ર,
 ૫૮, ટિ. ૫૦ જુઓ ભગવતી.
 " વિષયો ૨૦ (૧૧)
 " વૃત્તિ ૨૯૩
 'વ્યુત્પત્તિ દીપિકા' નામ વૃત્તિ ૭૬૨
 'વ્યુત્પત્તિ રતનાકર' નામની વૃત્તિ
 ૮૮૬
 વ્યુત્પત્તિવાદ ૯૩૨
 વગ્ગચૂલિયા-વર્ગ ચૂલિકા ૩૫,
 ૧૨૬
 વંકચૂલ પ્રબંધ ૬૪૨
 વળ્લભય (પ્રા.) ૬૩૩
 વંદનક પર ચૂલ્લિ ૩૩૮
 'વંદાર' વૃત્તિ ટિ. ૫૮
 'વંદિતુ' સૂત્ર ૧૨૦-૫
 " " ચૂલ્લિ ટિ. ૭૨, ૫૮૫
 વનમાલા નાટિકા ૪૬૫
 વનરપતિ સમતિકા ૩૩૪
 વર્ધમાન કથા (મંત્ર) ૫૯૪
 વર્ધમાન દ્વાત્રિશિકા ૮૫૩
 વર્ધમાન દેશના ૭૫૫
 વર્ધમાન સ્વામી ચરિત્ર ૬૨૯
 વર્ધપ્રબોધ-મેધમહોદય. (બો.)

૯૫૬

વરહત ગુણમંજરી કથા ૮૯૦
 વરણોપપાત ૩૫
 વસંતરાજ સકુન પર ટીકા ટિ.
 ૪૯૬, ૮૭૭, ટિ. ૫૨૦
 વસુદેવ ચરિત (પ્રા.) ૨૬
 વસુદેવહિંદી (પ્રા.) ૨૦૩, ૫૮૭,
 ટિ. ૫૨૩
 વાક્યપ્રકાશ ઔકિતક ૭૪૯
 " ટીકા ૭૬૦
 " સાવચૂરિ ૮૮૯
 વાઙ્મયલંકાર ૩૨૦, ટિ. ૨૬૩,
 પૃ. ૨૪૧, ૩૮૩, ટિ. ૩૦૬
 " વૃત્તિ પૃ. ૨૪૧, ૬૯૪, ૮૫૧
 'વાદમહાથુર્વ' સંભવિત ટીકા
 ૨૬૪, ટિ. ૨૦૧, ૪૮૯
 વાદમાલા ૯૪૪
 વાદવિજય પ્રકરણ ૭૫૫
 વાદાનુશાસન ૪૪૫
 વાદાર્થનિરૂપણ ૬૬૨
 વાસ્તુસાર ૬૩૦
 વાસવદત્તાપર વૃત્તિ ૮૭૮
 વાસુપૂજ્ય ચરિત ૪૯૯
 વાસોત્તિકાદિ પ્રકરણ ૬૭૨
 વિક્રમચરિત્ર પંચદશકા ૮૯૮
 વિક્રમચરિત્ર ૬૮૩, ટિ. ૪૫૨,
 ટિ. ૫૨૩
 " ટિ. ૧૦૫, ૬૮૭-૮,
 ટિ. ૫૨૩

૩ જૈનકૃત સંસ્કૃત-પ્રાકૃત અર્થ-કૃતિની અનુક્રમણિકા ૯૧૩

વિક્રમાંકદેવ ચરિત ૩૦૦
 વિક્રમાદિત્ય ચરિત્ર ટિ. ૧૦૬
 વિદ્યાવિનાશિ સ્તોત્ર (પ્રા.) ૩૧૭
 વિચારરત્નાકર ૮૬૭, ૧૦૬૫, ૧૧૬૮
 વિચારરસામન પ્રકરણ ૭૫૮
 વિચારશતક ૮૬૪
 વિચારશતક બીજક ૯૯૪
 વિચારપદ્ત્રિશિકા (૬૩ક ચતુર્વિ-
 શતિ) સદીક ૭૫૮
 વિચારપદ્ત્રિશિકા પર અવચૂરિ ૬૬૨
 વિચારપદ્ત્રિશિકા વૃત્તિ ૮૮૨
 વિચારસમતિકા ૬૫૧
 વિચારસમતિકા વૃત્તિ ૮૬૯
 વિચારસાર પ્રકરણ ટિ. ૧૩૪
 વિચાર સૂત્ર ૬૩૦
 વિચારામૃતસંગ્રહ ટિ. ૧૪૦, ૬૫૩
 વિજયચંદ્ર ચરિત્ર (પ્રા.) ૨૯૮, ૩૫૦
 'વિજયદીપિકા' નામની ટીકા
 ૮૧૯, ૮૮૬
 વિદ્યાચરણવિનિશ્ચય ૩૪
 વિદ્યાનંદ બ્યાકરણ ૫૯૦-૧
 વિદ્યાનુપવાદ પૂર્વ ૨૧
 વિદ્યાસાગર કથા ૭૪૭
 વિદ્યધમુખમંડન ટિ. ૩૦
 'વિધિ કૌમુદી' વૃત્તિ ૬૭૯
 વિધિપ્રપા પૃ. ૪૦૦, ૬૦૪, ૬૯૪.
 વિધિવાદ ૬૩૨, ૬૪૪
 'વિનયજનહિતા' ટીકા ૩૯૬

'વિનયાંક'—કવિશિક્ષા ૫૬૪
 વિપાકસૂત્ર ૫૮, ૭૫૯
 'વિભ્રમ' નામની ટીકા (બા.) ૬૦૪
 વિમલનાથ ચરિત્ર ૭૧૯, ૭૫૧
 વિલાસવતી ૪૦૧
 વિવાહ ચૂલિકા ૩૫
 વિવાહ પ્રગતિ-ભગવતી
 ૭૨૧ જુઓ ભગવતીસૂત્ર
 વિવેકમંજરી ૪૯૦, ૫૫૦
 „ વૃત્તિ ટિ. ૩૬૭, ૫૫૧
 'વિવેક' નામનું ટિપ્પણ ૪૪૩
 વિવેકવિલાસ ૪૯૬, ૫૪૫
 વિવેકવિલાસ પર ટીકા ૮૭૭,
 ટિ. ૫૧૯
 વિશ્વ શ્રીધરેત્યાજાષ્ટાદશાર ચક્રબંધ-
 રતવ ૬૫૩
 'વિશાલ લોચન' સ્તોત્ર વૃત્તિ ૫૭૦
 વિશેષણવતી ૨૦૬, ૩૬૦, ૩૮૪
 'વિશેષ' નામની ચૂલિકા ૨૧૧
 વિશેષશતક ૮૧૪, ટિ ૫૧૪
 વિશેષાવશ્યક બાબ પૃ ૧૮, ૧૨૮,
 ૨૦૬, ૨૦૮, ૨૪૪,
 ૨૯૮, ૩૪૧, ૬૯૨
 „ „ વૃત્તિ ટિ. ૨૭, ૨૦૬, ૬૭૦
 વિશતિ સ્થાનક વિચારશત સંગ્રહ
 ૬૮૬
 વિશિકા (પ્રા.) ૩૧૭
 વિષયવિનિગ્રહ કુલકપર વૃત્તિ ૬૦૦

વિસંવાદ શતક ૮૬૪

વિહારકથા ૩૪

વીતરામ શ્રુત ૩૪

વીતરામ સ્તવ ૩૮૮

વીતરામ સ્તોત્ર ૪૫૩

" "—સ્તુતિ પૃ. ૨૮૭,

૪૨૬, ૪૨૮, ૪૩૦

વીતરામ સ્તોત્ર પર આવચૂરિ ૭૪૯

વીરપ્રવાદ પૂર્વ ૨૧

વીરકથા ૬૩૩

વીરચરિત્ર—મહાવીર ચરિત્ર ૨૮૪

વીરચરિત્ર (પ્રા.) ૨૯૭, ૩૨૪,
૩૫૩

વીરજનિસ્તુતિ સાવચૂરિ ૮૭૪

વીરસ્તવ ૧૧૩-૪, ૨૨૧

‘વીરાંગ’ કાવ્ય ૫૪૪, ૬૫૪

વીરાંગ ચરિત (દિ.) ૨૩૭

વીરાંગદ કથા ૨૨૧, ૨૨૯

વીસા મંત્ર વિધિ ૯૫૬

વૃત્તરત્નાકર ટીકા ૫૯૬

વૃત્તરત્નાકર પર વૃત્તિ ૮૬૪

વૃદ્ધ ચતુઃશરણુ ૧૨૬

વૃદ્ધ ચિંતામણી (બ્યા.) ૯૬૦

વૃદ્ધ અસ્તાવોકિત રત્નકર ૮૭૮

‘વૃન્દાવ’વૃત્તિ—૯૯૪

વૃન્દાવન કાવ્યપર વૃત્તિ ૩૧૩

વૃષ્ણુ દશા ૩૫, ૭૪

" " ટીકા દિ. ૫૭

વેદ આજ્ઞતા નિરાકરણુ ૨૨૧

વેદવાદ ૧૬૦

વેદાંકુશ ૨૨૧

વેદાન્ત નિર્ણય ૯૪૪

વેદધરોપપાત ૩૫

વેદક સારોદ્ધાર (વેદક) ૮૭૨

વેદવસ્થા (વેદક) ૯૬૩

વૈરાગ્ય કથપલતા ૯૪૨

વૈરાગ્ય ધનદ (વૈરાગ્ય શતક) ૭૦૫

વૈરાગ્યસતિ ૯૪૪

વૈરાગ્ય શતક પર ટીકા ૮૬૫

વૈરાગ્યન પરાજય—મહાપ્રબંધ ૩૦૪,
૩૧૭

વૈશ્રમણોપપાત ૩૫

આદ્યગુણસંગ્રહ ૬૭૮

" વિવરણુ ૬૮૯

આદ્ય જીતકથા ૧૨૦-૫, ૫૯૭

આદ્ય પ્રતિકમણુ સૂત્ર ૧૨૦-૧૨૫

" " ચૂલ્લિ દિ.
૭૨, ૫૮૫

આદ્ય પ્રતિકમણુ સૂત્ર વૃત્તિ ૬૭૭,
૬૭૯ જુઓ આવક પ્રતિકમણુ

સૂત્ર વૃત્તિ

આદ્ય પ્રતિકમણુ સૂત્ર વૃત્તિ પર
આજ્ઞા ૮૬૬

આદ્યવિધિ દિ. ૧૪૦

આદ્યવિધિવિનિશ્ચય ૬૮૫

આદ્યવિધિ સવૃત્તિ ૬૭૯

આવક-દિગ્દેશ સવૃત્તિ ૫૮૩

૩ જૈનકૃત સંસ્કૃત-પ્રાકૃત અર્થ-કૃતિની અનુક્રમણિકા. ૬૧૫

આવકધર્મતંત્ર ૨૨૧

આવકધર્મવિધિ ૨૧૭, ટિ. ૧૫૫

„ વૃત્તિ ટિ. ૨૮૫

આવક ધર્મવિધિ (સં.) સવૃત્તિ
૫૬૨

આવક પ્રશસિ ૧૪૬, ૩૧૭

„ „ વૃત્તિ ૨૨૧

આવક પ્રતિકમણુ સુત્રવૃત્તિ ૩૩૫,

ટિ. ૨૭૫, ૩૪૬, ૪૦૬, ૫૬૨

જુઓ આદ્ય પ્રતિકમણુ સુત્ર
વૃત્તિ

આવક પ્રાયશ્ચિત્ત સામાચારી વૃત્તિ
૫૬૨

આવક વિધિ (પ્રા.) ૨૭૬

‘આવકાનંદકારિણી’ ટીકા ૨૮૨

આવકાનુષ્ઠાન વિધિ ટિ. ૫૮

‘ત્રી’ અંક કાવ્ય ૫૬૩

શ્રીધરકંદલી પંજિકા ૩૪૦, ૪૦૦,
૬૪૧, ટિ. ૪૩૨

શ્રીધર ચારિત્ર ૬૮૧

શ્રીપાલકથા (પ્રા.) ૬૪૮ જુઓ
સિરિવાલ કથા

શ્રીપાલકથા (સં.) ૭૫૭

શ્રીપાલ ગોપાલ કથા ૬૭૮

શ્રીપાલ ચરિત્ર (સં.) ૭૫૧, ૬૬૫

શ્રીપાલ ચરિત્ર ૬૬૪

„ (સં. ગદ્ય) ૬૬૫

શ્રીપાલ નાટકમત રસવતી વચ્ચુંન
૭૫૪

શ્રીમત ધર્મસ્તવ વૃત્તિ ૮૮૦

‘શ્રુત’ ૧૬, ૧૧૧૦

શ્રુત સાહિત્ય ૩૩-૩૮

શ્રુતાસ્વાદ શિક્ષાદ્વાર ૮૫૮

શ્રેણિકચરિત-દયાશ્રમ કાવ્ય ૬૦૪

શ્રેયાંસ ચરિત ૪૮૬, ૫૬૮

શ્રેયાંસનાથ ચરિત (પ્રા.) ૩૪૭

સકુન સારોદ્ધાર ૬૦૦

સંજેશ્વર પાર્શ્વનાથ સ્તો (સં.)
૬૬૩

શઠ પ્રકરણ ૬૪૪

સત્રુંજય કલ્પ કથા ૭૫૨

„ વૃત્તિ ૬૮૮

સત્રુંજય દ્વાનિશિકા ૬૫૦

સત્રુંજય માહાત્મ્ય ૧૮૬, ટિ. ૧૩૮,
૬૬૭, ૧૦૭૫

સત્રુંજય માહાત્મ્યોદ્દેશ (સં. ગદ્ય)
૬૬૭

શતક ચૂર્ણિ ૬૫૫

શતક ભાષ્ય ૬૫૧

શતક-પાંચમો કર્મઅર્થ ૧૬૨-૩,
૪૬૧, ટિ. ૪૧૪

„ „ પર ચૂર્ણિ ૫૮૩

„ „ પર વૃત્તિ ૩૪૧, ૪૬૨

શતક (નવ્ય) સટીક ૫૮૩

શતપદી-પ્રશ્નોત્તર પદ્ધતિ ૪૬૫,
૫૬૬

શતાષ્ટકાવ્ય ટિ. ૩૧૫, ૪૦૬,
પૃ. ૨૮૫

શતાશ્વ વૃત્તિ ૮૫૧

શતાર્થી પર વૃત્તિ ૮૭૯
 શબ્દકૌમુદી શ્લોકબદ્ધ ૧૦૦૩
 શબ્દપ્રમેદ (વ્યા.) પર વૃત્તિ ૮૭૧
 શબ્દરૂપ વાક્ય ટિ. ૪૯૪
 શબ્દલક્ષ્ય લક્ષણુ ૨૮૪
 શબ્દસિદ્ધિ વ્યાકરણુ ૩૨૯
 " " વૃત્તિ ૫૮૫
 શબ્દાનુશાસન (દેવાનંદીય) ૫૯૫,
 ટિ. ૪૧૮
 શબ્દાનુશાસન (મુદ્રિ વ્યા.) ૩૮૯
 શબ્દાનુશાસન (હંમ) ૪૪૩-૫
 જીએ. અભિધાન ચિંતામણી
 શબ્દાનુશાસન (હંમ) વૃત્તિ ૬૩૪
 શસ્ત્ર પરિચા ૪૦, ૧૬૭
 " " વિવરણુ ૧૬૭
 શાંતરસભાવના ૬૭૫
 શાંતિકર રતવ-સ્તોત્ર ૬૭૪-૫
 શાંતિનાથચરિત્ર (મુનિભદ્રીય) ટિ.
 ૪૧૭, ૬૪૨
 શાંતિનાથ ચરિત્ર (સં.) ટિ. ૨૭૨,
 ૫૮૫, ૫૮૭, ૫૯૪, ટિ. ૪૧૮,
 ૬૩૪
 શાંતિનાથ ચરિત્ર ૫૬૨
 શાંતિનાથ ચરિત્ર ૭૫૪
 શાન્તિનાથ ચરિત્ર-નૈષધીય
 સમસ્યા ૯૫૩
 શાંતિનાથ ચરિત્ર (પ્રા.) ટિ. ૫૨,
 ૩૨૭, ૪૧૩, ૪૭૬
 શ્વરકા સ્તોત્ર ૬૦૪

શારદીય નામમાલા ૮૭૨
 શાલિભદ્ર ચરિત્ર ૫૯૭
 શાલિવાહન ચરિત્ર ૭૫૪
 શાસ્ત્રવાર્તા સમુચ્ચય ૨૧૭, ટિ.
 ૧૬૦
 " " ટીકા ૨૬૬
 " " વૃત્તિ પૃ. ૧૫૫,
 ૨૧૭, ૯૪૨
 શિવભદ્ર કાવ્યપર વૃત્તિ ૩૧૩
 શિલોષ નામ કોશ પર ટીકા ૮૭૧
 'શિશુ હિતેષિણી' નામની ટીકા ૭૪૮
 'શિષ્યહિતા' નામની ટીકા ટિ.
 ૫૮, ૫૬૧
 'શીલતરંગિણી' નામની વૃત્તિ ૬૩૩
 શીલહૂત કાવ્ય ૬૮૬
 શીલપ્રકાશ-સ્થૂલિભદ્રચરિત્ર ૮૬૦
 શીલભાવના વૃત્તિ ૩૯૧
 શીલોપદેશમાલા ટીકા ૬૩૩
 " " વૃત્તિ ૬૪૩, ૬૪૯
 શુકરાજ કથા ૬૮૧
 શુંગાર ધનદ (શતક) ૭૦૫
 શુંગાર મંડન ૭૦૪
 શોકહર ઉપદેશકુલક ૩૩૪
 શોભનસ્તુતિ ૨૭૮
 " ટીકા ૨૭૮, ટિ. ૨૧૫-૬
 શોભનસ્તુતિ પર વૃત્તિ ૮૭૬, ૮૭૮
 ૫૨ ત્રિશબ્દકથા વિચાર ૮૮૭
 ૫૬ ત્રિશબ્દ નૈષધ (સં. ગદ્ય) ૯૪૭

૩ જૈનકૃત સંસ્કૃત-પ્રાકૃત મંથ-કૃતિની અંતુકમણિકા. ૯૧૭

ષટ્સ્થાનક પ્રકરણ ૨૮૪
 " ભાષ્ય ૨૯૩
 " " વૃત્તિ ૪૯૫, ૫૬૭
 ષડ્દર્શન નિર્ણય ૬૫૧
 ષડ્દર્શન સમુચ્ચય ૧૬૧, ૨૧૭,
 ટિ. ૨૬૦, ૬૪૨, ૧૦૩૫
 ષડ્દર્શન સમુચ્ચય પર ટીકા ૬૭૨
 ષડ્દર્શન સૂત્ર ટીકા ૬૩૩
 ષડ્દર્શની ૨૨૧
 ષડ્વિધાવશ્યક વિવરણ જીઓ આ-
 વશ્યક
 ષડ્શીતિ ૩૧૫ જીઓ આગમિક
 વિચારસાર પ્રકરણ
 " પર ટિપ્પનક ૩૧૮, ૫૫૩
 " " વૃત્તિ ૩૪૭, ૩૮૯, ૪૯૩
 ષડ્શીતિ (નબ્ધ) સટીક ૫૮૩
 ષડાવશ્યક વૃત્તિ ૬૭૯
 " વાર્તિક ૭૫૩
 " વ્યાખ્યા ૮૯૦
 ષષ્ઠિશતક (પ્રા.) ૪૯૩
 ષષ્ઠિશતક પર વૃત્તિ ૬૯૩, ૭૪૪,
 ૭૫૩
 ષોડશક ૨૧૭, ૨૧૮
 ષોડશક પર ટીકા ૯૩૩, ૯૪૨
 ષોડશ શ્લોકી સવિવરણ ૮૫૩
 સ્તવન સ્તન ૯૬૨
 સ્તવપરિણા પદ્ધતિ ૯૪૩
 સ્તુતિઓ ૪૮૯

સ્તુતિ ત્રિદશ તરંગિણી ૮૫૯
 સ્તોત્રાણિ-સ્તોત્રાવલિ ૯૪૩
 સ્નાત્રપંચાશિકા ૯૯૩
 'સ્નાતસ્મા' સ્તુતિ ૪૬૮
 સ્થાનક (ઠાણુય) પ્રકરણ (પ્રા.) ૪૧૩
 " વૃત્તિ ૩૨૭, ૪૧૩
 સ્થાનાંગ-ઠાણુંગ ૨૦, ટિ. ૨૫,
 ટિ. ૨૭, ૩૨, ૪૭-૮,
 ટિ. ૪૨, ૨૨૭, ૫૬૩
 " " ના વિષયો ૨૦ (૨)
 " " પર દીપિકા ૮૭૩
 " " પર વૃત્તિ ૨૯૩, ૬૭૦,
 ટિ. ૪૭૮, ૮૭૯
 સ્થાનાંગ વૃત્તિગત ગાથાવૃત્તિ ૯૫૯
 સ્થૂલભદ્ર ચરિત્ર ટિ. ૩૬, ૬૫૧,
 ૮૬૦
 સ્મરણસ્તવ પર વૃત્તિ ૬૯૫
 સ્માધાન્ત ક્રિયા ઉદ્દેશ ૬
 'સ્માદ્વાદ કલ્પસતા' નામની ટીકા
 ૯૪૨
 સ્માદ્વાદ કલિકા-સ્માદ્વાદ દીપિકા
 ૬૪૨
 સ્માદ્વાદ કુચોદ્ધ પરિહાર ૨૨૨
 સ્માદ્વાદ ભાષા ૮૭૫
 સ્માદ્વાદ મંજરી ૨૬૬, ૫. ૨૮૫,
 ૪૪૯, ૬૩૦, ૧૧૦૮
 સ્માદ્વાદ મંજરી પર વૃત્તિ ૯૪૩
 સ્માદ્વાદમંજૂષા નામની ટીકા ૬૪૩

સ્માદવાદ મુક્તાવલી ૯૬૨
 સ્માદવાદરત્નાકર ટિ. ૯૧, પૃ. ૧૦૭,
 પૃ. ૧૫૪, ૨૬૬, ૪૫૦, ૪૮૩
 ,, ટીકા ૪૯૩
 સ્માદવાદ રહસ્ય(વાદ રહસ્ય) ૯૩૨,
 ૯૪૪
 સ્માદિશબ્દસમુચ્ચય પર ટીકા ૭૫૪
 સ્માદિ સમુચ્ચય (બ્યા.) ૫૪૪
 સ્વમ વિચાર બાબ ૫૬૭
 સ્વમ સમતિકા વૃત્તિ ૫૬૬
 સ્વમાદિક વિચાર ૩૧૫
 સ્વંભૂ સ્તોત્ર ૧૮૦
 સ્વચ્છૈસિદ્ધિ ગર્ભ મહાવીર જિન-
 સ્તવ પર અવચૂરિ ૬૦૪
 સ્વરોદય-નરપતિજયચર્યા ૪૮૧
 સ્કંદેશ્વર્ય સ્તોત્ર સટીક ૧૦૦૩
 સંકિત પચીસી (?) ૨૨૧
 સંગ્રહણી ૫૮૫
 ,, વૃત્તિ ૨૨૧, ૩૯૨ ક
 સંગ્રહણીરતન (પ્રા.) ૩૫૬, ૫૮૫
 ,, ,, વૃત્તિ ૩૭૦, ૫૬૦
 સંગ્રહણી વૃત્તિ ૨૬૭
 સંગીતમંડન ૭૦૪
 સંગીતોપનિષત્ ૬૩૧
 ,, ,, સાર ૬૩૧
 સંધપદક ૩૧૫-૬, ટિ. ૨૬૦
 ,, ટીકા-બૃહદ્ વૃત્તિ ૪૮૨
 સંધપદક પર અવચૂરિ ૮૫૧

સંધપદક પર ટીકા ૭૫૦, ૭૫૩
 સંધાયાર બાબ ૫૬૭
 સટીકા: ચત્વાર: પ્રાચીના: કર્મગ્રંથા:
 ટિ. ૧૨૯
 સદ્વિસય પ્રકરણ (પ્રા.) ૪૯૩
 સાકર્મ ૧૯૩
 સતરી પર ટિપ્પનક ૩૧૮
 સત્યપ્રવાદ પૂર્વ ૨૧
 સત્ય હરિચંદ્ર નાટક ૪૬૫
 સહચર પદ્ધતિ ટિ. ૨૫૦
 સદ્બાવ શતક ૮૫૯
 સદેહ દોલાવલી (પ્રા.) ૩૧૭
 સદેહ દોલાવલી પર લઘુવૃત્તિ ૬૯૫
 સદેહ દોલાવલી વૃત્તિ ૫૬૩
 'સદેહ વિષોદ્ધિ' - કમ્પ્યુટર ટીકા
 ટિ. ૧૪૭, ૬૦૪
 સંનમત્ત ત્રિદશસ્તોત્ર ૭૪૯
 સન્મતિ તર્ક સૂત્ર પૃ. ૧૦૬, ૧૫૬
 ૧૮૦, ૨૬૭, ૬૭૬,
 ૬૭૦
 ,, ,, ટીકા ૧૬૬, ૧૮૮,
 ૨૬૪, ૨૬૭
 ,, ,, વૃત્તિ ૧૮૯
 સનત્ કુમાર ચક્રિચરિત મહાકાવ્ય
 ૫૬૭
 સનત્કુમાર ચરિત્ર (પ્રા.) ૩૬૩
 સમતિકા ૧૯૩, ટિ. ૪૧૪
 સમતિકા અવચૂરિ ૬૭૨

૩ જૈનકૃત સંસ્કૃત-આકૃત ગ્રંથ-કૃતિની અનુક્રમણિકા. ૬૬૯

,, ટીકા ૩૮૯, ૫૮૩, ૬૭૨
 સમતિભાષ્ય પર ટીકા ૬૫૧
 સમતિચત્ત રથાનક ૬૩૦
 સમતિ રથાનક વૃત્તિ ૮૭૬
 સમદીપિ-શબ્દાણુવ વ્યાકરણ ૮૮૪
 સમપદાર્થી પર ટીકા ૬૬૪
 સમ્પ 'સ્મરણ' (૧) વૃત્તિ ૬૦૪
 સમ્પસંધાન કાવ્ય ૪૪૧
 સમ્પસંધાન મહાકાવ્ય સદીક ૬૫૩
 સપાદલક્ષ વ્યાકરણ ૩૦૯
 'સપ્વતથ' શબ્દાર્થ સમુચ્ચય ૮૬૫
 સંપંચા સિતરી ૨૨૧
 સંબોધ પ્રકરણ ૧૯૧, ટિ. ૧૨૭,
 ટિ. ૧૫૧, ૨૧૭
 સંબોધ-સત્તરી-સમતિકા ટિ. ૧૩,
 ૨૧૭, ૨૨૧, ૬૪૮, ૬૫૦
 સંબોધ સમતિકા જુઓ સંબોધ
 સત્તરી ૬૪૮, ૬૫૦
 સંભવનાથ ચરિત ૬૪૩
 સમ્યક્ત્વ કૌમુદી ૬૭૬, ૭૫૮
 સમ્યક્ત્વ કૌમુદી કથા ૭૪૭
 સમ્યક્ત્વ સમતિકા ૬૦૪
 સમ્યક્ત્વ સમતિ વૃત્તિ ટિ. ૮૮,
 ૧૮૯, પૃ. ૨૦૧
 સમ્યક્ત્વલક્ષકાર ૫૯૮
 સમ્યક્ત્વોત્પાદ વિધિ ૩૩૪
 સમયસાર નાટક (પ્રા. કિ.)
 ૮૪૬-૫૦

સમરાષ્ટ્રિય કહા (પ્રા.) ૨૬૮,
 ૨૧૫, ૨૧૭, ટિ. ૧૫૬-૭,
 ટિ. ૧૫૬, ૨૨૬, ટિ. ૧૬૪,
 ૨૩૧, ૨૭૫, ૨૬૫, ૫૬૫,
 ટિ. ૫૨૩, ૬૬૪, ૧૦૭૬
 સમરાદિત્ય ચરિત ૨૭૫ જુઓ
 સમરાષ્ટ્રિય કહા
 સમરાદિત્ય સંક્ષેપ પૃ. ૧૦૮, પૃ.
 ૧૫૫, પૃ. ૩૮૨, ૫૫૦, ૫૫૭,
 ૫૬૫, ૧૦૭૬
 સમવસરણ રથના કદ્દમ ૬૦૨
 સમવાયાંગ ૪૯, ટિ. ૪૩, ૨૨૭
 ,, વિષયો ૨૦ (૪)
 ,, વૃત્તિ ટિ. ૨૬, ૧૪૦, ૨૬૩
 સમવાયાંગ ટીકા અને ખાલાન્સ હત
 ૧૦૫૨
 સમુત્થાન શ્રુત ૩૫
 સર્વગ્ય ભક્તિ સ્તવ ૬૦૪
 સર્વગ્યસતક સવૃત્તિ ૮૫૩
 સર્વગ્યસિદ્ધિ પ્રકરણ ૨૨૧
 સર્વસંગ્રહ પ્રકરણ (પ્રા.) ૧૦૦૩
 સર્વસિદ્ધાંત વિષમપદ પદ્યાંય ૩૩૫,
 ૬૭૦
 'સર્વોધિષ્ઠામિ' (સ્મરણ) સ્તોત્ર
 (પ્રા.) ૩૧૭
 'સર્વોચ્ચસિદ્ધિ' નામની વૃત્તિ ૭૫૬,
 ૬૭૨
 સંબોધના શ્રુત ૩૪

અંબાદંડુર ૮૬૪
 સંવેગરંગશાલા ૨૯૪, ૩૨૪
 સંસ્કૃત ટીકાઓ ૨૧૯
 સંસ્કૃત નામમાલા ૨૭૨, ટિ. ૨૦૯
 સંસ્કૃતાભાનુશાસન ૨૨૧
 સંસ્તારક પ્રકીર્ણક ૧૦૭
 સંસ્તારક પ્રકીર્ણક પર અવચૂરિ ૬૭૨
 સંસક્રા નિર્બુક્તિ ૨૬
 'સંસાર દાવા' સ્તુતિ ૨૨૧
 સાધારણ જિનસ્તવ-સોળ ૪૬૫
 સાધારણ જિનસ્તવ પર અવચૂરિ ૮૫૫, ૮૭૦
 સાધુ પ્રતિષ્ઠાભણ સૂત્ર વૃત્તિ ૫૬૨, ૬૦૪
 સામાચારી (તિલકાચાર્યકૃત) ૬૫૫
 સામાચારી અંથ ૪૮૯
 સામાચારી પ્રકરણ સરીક ૯૪૧
 સામાચારી શતક ટિ. ૧૩૦, ટિ. ૧૪૦, ૮૬૪, ૯૯૪
 સામાન્ય ગુણોપદેશ કુલક ૩૩૪
 સામુદ્રિક તિલક ટિ. ૨૩૩, ૩૬૫
 સારસ્વત વ્યા. પર ટીકા ટિ. ૪૭૦, ૮૭૭, ૮૮૪
 સારસ્વત દીપિકા (વ્યા.) ૮૭૨
 સારસ્વતમંડન (વ્યા.) ૭૦૪
 સારંગસાર વૃત્તિ ૮૭૪
 'સારોદ્ધાર' નામની વૃત્તિ ૮૭૧

સિદ્ધજ્ઞાન-હસ્ત સંજીવન સરીક ૯૫૬
 સિદ્ધજ્યંતી ૪૯૩, ૫૦૦
 „ વૃત્તિ ૪૯૩
 સિદ્ધ પ્રાણુત ૧૨૬
 „ વૃત્તિ ૬૫૫
 સિદ્ધ પંચાશિકા ૫૮૩
 સિદ્ધયંત્ર ચક્રોદ્ધાર ૬૪૮
 સિદ્ધયંત્ર ચક્રોદ્ધાર ટીકા ૮૫૭
 સિદ્ધયોગ માલા ૨૫૩
 'સિદ્ધરાજવર્ણન' ૩૬૨
 સિદ્ધસારસ્વત મંત્ર ૫૪૫, ૫૪૯
 સિદ્ધહૈમ વ્યાકરણની ઉત્પત્તિ ૬૨૮
 સિદ્ધહૈમ શબ્દાભાનુશાસન-સિદ્ધહૈમ (વ્યા.) ૧૬૬, ટિ. ૧૨૪, ૧૮૯, પૃ. ૨૨૧, ૪૧૪, ૪૧૭, ૪૨૩, ટિ. ૩૩૧-૩, ૪૩૦, ૪૩૨, ૬૭૨, ૯૫૫
 સિદ્ધહૈમ-પાંચ અંગો ૧ મૂળ સૂત્રો, ૨ બૃહત્ અને લઘુ વૃત્તિ, ૩ ધાતુ પારાયણવૃત્તિ, ૪ જિણાદિ સૂત્ર સંજીવિ, ૫ પદ્ધિભાનુશાસન સરીક ૪૩૩
 સિદ્ધહૈમવૃત્તિ ટિ. ૩૩૯
 સિદ્ધાન્તતર્ક પરિષ્કાર ૯૪૪
 સિદ્ધાન્તમંજરી ટીકા ૯૪૪
 સિદ્ધાન્ત રત્નાવલી ૯૯૫
 સિદ્ધાન્તાવ્યયાર-સિદ્ધાન્તોદ્ધાર ૩૬૨ ૬

૩ જૈનકૃત સંસ્કૃત-પ્રાકૃત ગ્રંથ-કૃતિની અનુક્રમણિકા: ૯૨૯

સિદ્ધાન્તશતક ૯૬૯
 સિદ્ધાન્ત રત્નવ ૬૦૪, ૭૪૭
 " " ટીકા ૭૪૭
 સિદ્ધાંતાભ્યુવ ૩૪૬
 સિદ્ધાંતાલપકોદાર ૬૫૩
 સિદ્ધિવિનિશ્ચય ૧૬૫
 સિન્હુર પ્રકર ટીકા ૭૪૮, ૭૫૦,
 ૮૭૨
 સિરિવાલ કહા-શ્રીપાલકથા (પ્રા.)
 ૬૪૮
 સિંહાસન દ્વાત્રિશિકા ૬૮૭, ટિ.
 ૫૨૩
 સીમંધર સ્તુતિ ૬૭૫
 'સુખબોધા' નામની વૃત્તિ ૫૮૫
 સુખબોધા સામાચારી ૩૩૫
 'સુખવિબોધા' વૃત્તિ ૨૯૭, ૩૩૮
 'સુખાવબોધ' નામનું વિવરણ ૬૫૦
 'સુખાવબોધા' નામની વૃત્તિ ૮૮૨
 સુગુર પારતંત્ર્ય (પ્રા.) ૩૧૭, ટિ.
 ૨૬૧
 સુદર્શના ચરિત્ર (પ્રા.) ૫૮૩
 સુધાકલશ-સુભાષિત કોશ ૪૬૫
 સુપાસનાહ ચરિત્ર (પ્રા.) પૃ. ૧૫૪,
 ૩૫૮, ૪૭૬
 'સુબોધિકા' કલ્પસૂત્ર ટીકા ટિ.
 ૧૩૧ જુઓ કલ્પસુબોધિકા.
 'સુબોધિકા' નામની ટીકા (પ્રા.)
 ૮૫૭

'સુબોધિકા' નામની વૃત્તિ ૮૬૫
 સુભાષિતરત્નસંદોહ (દિ.) ટિ. ૨૦૭
 સુમતિનાથ ચરિત્ર ટિ. ૩૧૫
 સુમતિનાથ ચરિત્ર (પ્રા.) ૪૦૬
 સુમુખાદિ ચરિત્ર ૬૭૫
 સુરગ્રિય મુનિ કથા ૮૭૦
 સુરસુંદરી કહા (પ્રા.) ૨૮૪
 સુશ્રાદ્ધ કથા ૬૫૧
 સૂક્ત મુક્તાવલી પૃ. ૪૫૦, ટિ.
 ૫૦૬, ૮૫૬
 સૂક્ત રતનાવલી વૃત્તિ ૯૯૪
 સૂક્તાવલી ૫૪૪
 સુકિતદ્વાત્રિશિકા પર વિવરણ ૮૬૮
 સુકિતમુક્તાવલી ૫૩૧
 સુકિતમુક્તાવલી-સોમશતક-સિન્હુર-
 પ્રકર ૪૦૬, ૮૫૦
 સુદમાર્થ સાધનશતક-સુદમાર્થ
 વિચારસાર ચૂષ્ણિ ૬૩૩
 સુદમાર્થસિદ્ધાન્તવિચારસાર-સાધન-
 શતક ૩૧૫
 " " " વૃત્તિ ૩૩૫,
 ૩૩૭
 સૂત્ર ૨૧
 —ચોરાસી ૧૨૬,
 —તણ પ્રકોરનું પૃ. ૭૪
 સૂત્રકૃતાંગ-સૂચકકાંગ સૂત્ર ૪૩૦,
 ટિ. ૪૧
 " ના વિષયો ૨૦ (૧)

„ પર નિર્યુક્તિ ૨૬
 „ „ જ્ઞાતિ ૨૪૪, ૫૮૫,
 ૬૫૪
 સૂત્રકૃતાંગ સૂત્ર પર દીપિકા ૭૬૦,
 ૭૬૨
 સૂત્રગાંગ શ્રુત ૫. ૬૬૬
 સૂત્રગાંગ-દીપિકા અને ટીકા સહિત
 ૧૦૪૬-૫૦
 સૂત્રગાંગ સૂત્ર ટીકા, દીપિકા,
 બાલા. સહિત ૧૦૫૨
 સૂર્યપ્રગ્નપ્તિ ૩૪, ૬૬, ૩૬૦
 „ પર નિર્યુક્તિ ૨૬
 „ „ ટીકા ટિ. ૫૫,
 ૩૮૬, ૬૭૦
 'સૂર્ય' સહસ્ર નામ' ૮૦૮, ટિ.
 ૪૬૬, ૮૭૭
 સૂરિ મંત્ર પ્રદેશ વિવરણ ૬૦૪
 સેટ્ અનિદ્ કારિકા વિવરણ (બા.)
 ૮૭૨
 સેનપ્રમ ૮૭૫
 સૌભાગ્ય પંચમી કથા ૮૭૦
 'હર્ષાક' ગ્રંથો ૬૮૬
 હરિભદ્ર સુરિનાં ૧૪૪૪ પ્રકરણો
 ૨૧૫, ૨૧૭
 „ „ ગ્રંથો ૨૧૭
 હરિભદ્રાદિક ૧૦૫૦ જુઓ અષ્ટક
 હરિવંશચરિત્ર ટિ. ૧૦૭
 હરિવંશ પુરાણ (દિ.) ૨૪૦

હસ્ત સંલગ્ન-સિદ્ધાન્ત સદીક
 ૬૫૬
 હસ્તિનાપુર સ્ત. ૬૦૨
 હંસરાજ વત્સરાજ ચરિત્ર ૭૪૬
 હિતોપદેશ કુલક ૩૩૪
 હિતોપદેશમાલા જ્ઞાતિ-હિતોપદેશ-
 માલા પ્રકરણ ૫૮૬
 હિતાચરણ (પ્રા.) ૮૫૮
 હીરપ્રમ ૮૬૭
 હેતુખંડન પ્રકરણ ૭૫૫
 હેમ અનેકાર્થ સંગ્રહ ૪૪૨
 હેમ પ્રાકૃત જ્ઞાતિ ૭૬૨
 હેમી કોમુદી (ચંદ્રમલા બા.) ૬૫૫
 હેમન્યાસ સારનો ઉદ્ધાર ૪૬૭
 હેમી નામમાલા બીજક ૮૭૫
 „ „ જ્ઞાતિ ૮૮૬
 હેમ બૃહદ્ જ્ઞાતિ ન્યાસ ૪૬૫
 „ „ „ની દીપિકા ૬૩૦
 હેમ લઘુ પ્રક્રિયા સદીક ૬૪૭
 હેમ લઘુજ્ઞાતિ ઉદર ૬, ૪૦૦
 „ બાકરણ પર અવચૂરિ ૬૭૬,
 ૭૫૧
 „ „ „ જ્ઞાતિ (હિંદિકા)
 ૬૬૭
 હોલી રજઃપર્વકથા ૬૬૩
 ડ. જૈનકૃત અપભ્રંશ ગ્રંથ-
 કૃતિની અવલોકનશીલકા.
 અંતરંગ સંધિ ૪૭૮, ૬૩૪

૪ જૈનકૃત અપભ્રંશ અર્થ-કૃતિની અનુક્રમણિકા. ૬૭૩

અપભ્રંશ ભાષા ૨૦૫, ૨૫૬, ૨૬૬, ૪૩૩-૬	ચૈત્ય પરિપાટી ૬૦૬
અપભ્રંશ કાવ્યત્રયી ટિ. ૨૬૧, ૪૭૮, ૫૬૭	છક્રમુવચ્ચેસો ૫૦૩
અપભ્રંશ ભાષાના પાણિની ૪૭૦-૨	જ્ઞાનપ્રકાશ ૬૦૬
„ તુંસાહિત્ય પૃ. ૩૨૬ -૩૩૩, ૭૬૩	જમ્બુ સ્વામી ચરિત્ર ૪૭૫
આદિપુરાણ ૭૬૩	જિનપુરંદર કથા ૭૬૩
આરાધના ૪૭૫	તિસદ્ધિ મહાપુરિસ ગુણાલંકાર ૪૭૫
ઉપદેશરસાયન કાવ્ય ૩૧૭, ટિ. ૨૬૧, ૪૭૬, ૫૬૭	ખાનોપદેશ ૫૦૩
„ વિવરણ ૫૬૭	ધર્મચરિત ટિપ્પન ૫૦૩
ઉપદેશ સંધિ ૭૦૭	ધર્માધર્મ વિચાર કુલક ૬૦૬
ઋષભ ધનલ ૭૦૭	નર્મદાસુંદરી સંધિ ૬૦૬
ઋષભ પંચ કથાણક ૭૦૭	નાગકુમાર ચરિત્ર ૪૭૫
કથાકોશ ૪૭૫	નેમિનાથ ચરિત્ર ૩૬૭, ૫૦૩, ૧૦૭૬
કરકંડુ ચરિત્ર ૪૭૫	નેમિનાથ ચરિત્ર ૨૩૪, ૪૭૮
કરકંડુ ચરિત્ર ૭૬૩	નેમિનાથ રાસ ૬૦૬
કારણ ગુણ પેઠશી ૭૬૩	પ્રજુમ્ન ચરિત્ર ૭૬૩
કાલસ્વરૂપ કુલક ૩૧૭, ૪૭૬	પદ્મિ ચરિત્ર-રામાયણ ૪૭૪
કેલી ગોપત સંધિ ૭૦૭	પદ્મસિરિ ચરિત્ર ૪૭૬
ગૌતમ સ્વામી ચરિત્ર ૬૦૬	પંચમી કલા ૧૦૭૬
ચંદ્રપદ (ચંદ્રપ્રભ) ચરિત્ર ૭૬૩	પરમાત્મ પ્રકાશ ૪૭૮
ચર્ચરી કાવ્ય ૩૧૭, ટિ. ૨૬૧, ૪૭૬	પાર્થપુરાણ ૪૭૫
„ વિવરણ ૫૬૮	પાસપદ કલા ૭૬૩
ચૂડાચણિ ૫૦૩	ભવિષ્યદત્ત ચરિત્ર ૭૬૩
ચૈત્રિંગ સંધિ ૫૦૪	ભવિષ્યદત્ત કલા ટિ. ૧૪૩, ૨૪૮, ટિ. ૩૪૧-૨, ૪૪૪
	ભાવના સંધિ ૫૦૪
	મદનરેખા સંધિ ૬૦૬

મસ્તિસ્કચરિત્ર ૬૦૬
 મહાભારત ૪૭૨, ૪૭૪, ૫૩૧
 મહાવીર ઉત્સાહ ૨૭૯, ૪૭૫
 મહાવીર ચરિત્ર ૫૦૩, ૭૦૮
 મહેસર ચરિત્ર ૭૬૩
 આશ્વિક્ય પ્રસ્તારિકા પ્રતિજ્ઞારાસ ૪૭૬
 મુનિચંદ્ર ગુરુ સ્તુતિ ટિ. ૨૭૩, ૪૭૬
 મુનિસુત્ર ૪-ભાષિષેક ૬૦૬
 મૃગાપુત્ર કુલક ૭૦૮
 યશોધર ચરિત્ર ૪૭૫, ૫૦૩
 યુગાદિ જિન ચરિત્ર કુલક ૬૦૪
 યોગસાર ૪૭૮
 રત્નત્રયી ૭૬૩
 રત્નપ્રભકૃત કુલકો ૪૭૮
 રત્નમાલા ૭૬૩
 રાહિણી વિધાન કથા ૭૬૩
 ત્રતસાર ૭૬૩
 વજ્ર સ્ત્રામિ ચરિત્ર ૪૭૮
 વયર સ્ત્રામી ચરિત્ર ૬૦૬
 વિદ્યાસવધ કથા ૨૯૫, ૪૭૬, ટિ. ૫૨૩
 શ્રાવક વિધિ પ્રકરણ ૬૦૬
 શ્રીપાલચરિત્ર ૭૬૩
 શ્રેણિક ચરિત્ર ૭૬૩
 શીલ સંધિ ૭૦૭
 પદ પંચાશદ્ધિ કુંભારિકા અભિ. વેક ૬૦૬

પદ્ધર્મોપદેશ ૭૬૩
 સ્થૂલભદ્ર કામ ૬૦૬
 સંદેશ રાસક ૪૭૬
 સમ્મત ગુણ નિહાણ ૭૬૩
 સંયમમંજરી ૨૫૮, ૪૭૫
 સુચંધ દસમી કહા ૭૬૩
 સુદર્શન ચરિત્ર ૪૭૫
 સુભાષિત રત્નનિધિ ૫૦૩
 સુલસા આખ્યાન ૪૭૬
 હરિવંશ પુરાણ ૪૭૪

૫ જૈનકૃત ગૂજરાતી-દેશી
 ભાષામાં ગ્રંથ-કૃતિઓ
 વગેરેની અનુક્રમણિકા.

અગડદત રાસ ૭૭૬
 અગપુત્ર યો. ૭૭૬
 " રાસ ૭૭૬
 અગ્નિ તિમિર ભાસ્કર. (દિ. ૦)
 પૂ. ૬૮૪, ૧૦૦૫
 અજિત શાંતિ રત. (જૂ. ગૂ.) ૬૫૭
 અંચલમત સ્વરૂપ વર્ણન (જૂ.) ૬૦૮
 અંજના સુંદરી રાસ ટિ. ૨૧૬
 અતિચાર (ગૂ. ગ્રંથ) ૬૩૭
 અખ્યાત કલ્પદ્રુમ યો. ૬૮૪
 અખ્યાત કલ્પદ્રુમ પર આખ્યાન ૦

૫ જૈનકૃત ગુજરાતીઆદિ ગ્રંથ-કૃતિની અનુક્રમણિકા. ૯૨૫

અધ્યાત્મગીતા પર ખાલા. ૬૬૬
અધ્યાત્મ યતીસી ૮૪૯-૫૦
અધ્યાત્મ ખાવની ૬૦૭
અધ્યાત્મમત પરીક્ષા પર ખાલા ૦
૬૭૨
'અધ્યાત્મ રસિક પંડિત દેવચંદ્રજી'
(લેખ) ૬૭૮
અધ્યાત્મસાર પર ખાલા ૦ ૬૬૬
અધ્યાત્મ સારોદ્ધાર-અધ્યાત્મસાર
૧૦૦૩, ૧૦૦૫
અંતરીક્ષ પાત્ર રતવ (ગૂ.) ૭૭૩
અનુભવ પ્રકાશ ૧૦૦૩
'અનેકાન્તની મર્યાદા' (લેખ) ટિ.
૫૬૧
અંબડ કથાનક ચો. ૬૦૩
અંબડ ચો. ૭૭૭, ૬૦૩
અંબડ રાસ ૭૮૧, ૬૬૮
અમરસેન વચરસેન ચો. ૭૭૭
અર્ધકથાનક (હિ.) ૮૫૦, ટિ.
૫૦૬
અશ્વમતી નાટક ૧૦૨૩
અષ્ટપદી ૬૨૬, ૬૩૫-૬
'અહિંસા અને અમારિ' (લેખ)
૧૧૩૨
આગમસાર (ગૂ. ગદ્ય) ૬૭૪
આચારપ્રદીપ પર ખાલા ૦ ૬૭૪
આચારાંગ પ્રથમ રકમ પર ખાલા ૦
૭૬૫
આત્મ ચિંતામણી ૧૦૦૩

આત્મરાજ રાસ ૭૭૬
આત્મસિદ્ધિશાસ્ત્ર ૧૦૨૮
આદિનાથ જન્મભણિષેક (ગૂ. કા.)
૭૬૭
આદિનાથ જન્મભણિષેક કળશ ૮૬૭
આદિનાથ રાસ ૭૬૮
આદિનાથ ચલોકો ૬૮૦
'આધુનિક જૈનોનું કળાવિહીન ધા-
મિક જીવન' (લેખમાળા) ૧૧૫૫
આનંદકાવ્ય મહોદધિ ટિ. ૪૬૧,
૮૬૬, ટિ. ૫૦૭
આનંદધન ચોવીસી (૨૪ જિનસ્ત)
૬૧૫, પૃ. ૬૬૦
,, ,, ખાળા ૦ ટિ. ૫૨૬,
૬૩૭, ૬૭૨, ૬૭૪, ૬૬૬
આનંદસંધિ (જૂ. ગૂ.) ૬૦૭
આદ્રકુમાર ધવલ (ગૂ. કા.) ૭૬૬
આરાધના પતાકા પર ખાળા ૦ ૭૦૮
આરાધના રાસ ૭૦૬, ૭૭૬
આરામનંદન ચો. ૭૭૬
આરામશોભા ચો. ૭૭૬
આશોયણ વિનતિ (ગૂ. કા.) ૭૭૧
આવસ્થક પીઠિકા પર ખાળા ૦ ૭૬૪
હલાપુત્ર ચરિત્ર (ગૂ.) ૭૬૮
હલા પ્રાકાર (૬૩૨) ચૈત્યપરિપાટી
(અ. ગૂ.) ૭૮૬
જીતમ રિપિ સંઘ સ્મરણ ચતુષ્પદી
(જૂ. ગૂ.) ૬૫૭

ઉત્તરાખ્યન સૂત્ર પર આળાં ૭૬૬,

૮૬૧

ઉત્તરાખ્યન ૩૬ અખ્યન ભાસ
(ગૂં કાં) ૭૭૬

ઉદ્દમભાણુ નાટક ૧૦૨૩

ઉપદેશ માલા પર આલાં ૭૦૮,
૯૭૨, ૯૯૯

ઉપદેશ રત્નકોશ ચો. ૯૮૩

ઉપાસકદશા સૂત્ર પર આળાં ૮૯૧

ઉમા દેવડી નાટક ૧૦૨૩

ઋષિમંડલ પર આળાં ૮૯૧

ઋષભ પંચાશિકા પર આલાં ૯૭૩

ઋષભદેવ ધવલ ગ્રંથ ૭૭૭

ઋષિદત્તા ચો. ૭૭૬

ઋષિદયા રાસ ૭૭૬

ઐતિહાસિક સાહિત્ય ૭૦૯, ૭૭૨,
૭૮૩, ૯૦૪, ૯૮૨, ૯૯૮.

ઔપપાતિક સૂત્ર પર આળાં
૭૬૫, ૮૯૧

ક્ષેત્ર સમાસ પર આલાં ૭૦૮,
૭૬૪, ૮૯૧, ૯૭૪

કન્ધૂલી રાસ (ગૂં ગૂં) ૬૩૮

કથાંબત્રીસી ૭૬૯

કમલાવતી રાસ (ગૂં ગૂં) ૬૫૭

કપલબા ચો. ૭૭૬

” રાસ ૭૭૬

કપૂર પ્રકરણ પર આલાં ૭૬૪

કપૂર મંજરી રાસ (બિ) ૮૯૮

કર્મગ્રંથ છ પર આલાં ૯૭૩, ૯૯૯

કર્મયોગ (ત્રિવેકાનંદ) ગૂં
ભાષાંતર ૧૦૫૭

કર્મવિવરણ રાસ ૭૭૬

‘કર્મસંબંધી જૈન સાહિત્ય’ (લેખ)
ટિ. પ૬૨

કરકંઠુ રાસ ૭૬૮

કરસંવાદ (ગૂં) ૭૭૩, ૭૭૬

કલ્પ પ્રકરણ પર આલાં ૭૬૪

કલ્પસૂત્ર પર આલાં ૭૬૪, ૮૯૧,
(ત્રણ) ૯૭૩, ૯૯૯

કલ્પસૂત્ર રત્ન પર આલાં ૯૭૩

કલ્પપ્રકાશ નામનો આલાં ૯૭૪

કલાવતી ચરિત્ર (ગૂં) ૭૭૬

કલિકાળ રાસ ૭૦૯

કલાવતી રાસ (ગૂં ગૂં) ૬૫૭

કાકર્બંધ ચો. (ગૂં ગૂં) ૬૫૭

કુમતિ વિષ્વંસ ચો. ૯૦૮

કુમુદા ૧૦૫૭

કુરગુ (કૂરખટ) મહર્ષિરાસ ૭૬૮

કુલધ્વજ કુમાર રાસ ૭૭૫

કુલધ્વજ રાસ ટિ. ૪૯૪, ૭૭૬

કૃતકર્મ રાજાધિકાર રાસ ૭૭૭, ૭૭૯

કેસરકિશોર નાટક ૧૦૨૩

કોકશાસ્ત્ર (કામશાસ્ત્ર) ચો. ૯૦૦

ખરતરગચ્છ સાથે ચર્ચા (ગૂંમણ)
૮૯૪

મજસિહ કુમાર રાસ ૭૬૭

મજસિહ રામ રાસ ૭૭૫

ગુણરાત્નાકર છંદ (ગૂં) ૭૭૬

ગુણરાત્નાકર છંદ-બે કોનાના ૯૦૯

ગુણસ્થાન કર્મચોક્ષ પર આલાં ૮૯૧

૫ જૈનકૃત ગૂજરાતીઆદિ ગ્રંથ-કૃતિની અનુક્રમણિકા. ૬૨૭

અણુસ્થાનક વિચાર ચો. ૭૦૬
 'ગુજરાતમાં જૈન પ્રતાપ' (લેખ)
 ટિ. ૫૭૪
 અરુષદ્ત્રિશિકા પર આલાં ૬૭૪
 ગુજરાતી અંગ્રેજી ડિક્શનેરી ૧૦૫૭
 'ગુજરાતનું પ્રધાન વ્યાકરણ' (લેખ)
 ટિ. ૩૩૮, ૭૪૩-૪
 'ગુજરાતનું સંસ્કૃત નાટક સાહિત્ય'
 (લેખ) ટિ. ૨૪૪, ટિ. ૩૬૦
 ગૂજરાતી ગદ્ય સાહિત્ય ૬૫૬, ૭૦૮,
 ૭૬૪-૫, ૮૬૧-૮૬૪, ૯૭૨-૪,
 ૯૯૯
 ગૂજરાતી પદ્ય સાહિત્ય ૬૫૭, ૭૦૬
 -૭૧૮, ૭૬૬-૭૮૫, ૮૬૫-
 ૯૧૧, ૯૭૫-૯૮૫, ૯૯૬-૮.
 ગોરાઆદ્ય કથા (પદ્યમણી ચો.) ૮૯૮
 ગૌતમ કુલક પર આલાં ૯૯૯
 ગૌતમપૃચ્છા ચોપદ્ય (જૂઝૂં) ૬૫૭
 ગૌતમપૃચ્છા ચો. ૭૭૧
 ગૌતમપૃચ્છા પર આલાં ૭૬૪
 ગૌતમપૃચ્છા પર સુગમ વૃત્તિ ૯૬૪
 ગૌતમસ્વામીનો રાસ (જૂઝૂં) ૬૫૭
 અતુઃપર્વો રાસ ૭૭૬
 અતુઃ સ્તુતિ નિબંધ ૧૦૦૬
 અંદન ખાળા ચો. ૭૬૬
 અંદન મહાચાગિરિ ચો. ૬૯૮
 અંદનમહાચાગિરિનો રાસ ૮૬૮, ૯૭૬
 અંદ પદ્મલિની રીપ (ગૂઝૂં) ૮૬૨
 અપકમાલા સસ ૭૭૬
 અર્ધરિકા-સ્તુતિ (જૂઝૂં) ૬૬૬

ચાર ખોલ અર્ચોની ચો. ૬૦૮
 ચિહ્ન ગતિ ચો (જૂઝૂં) ૬૫૭
 ચિહ્ન ગતિની વેલી ૭૬૭
 ચીકગો પ્રત્નોત્તર (હિં) ૧૦૦૬
 ચૈત્ય પરિપાટી (ગૂઝૂં કા) ૯૮૫
 ચોસઠ પ્રકારી પૂજા ૮૬૭
 'ચોવીસી' ચો ૬૦૭
 ચાતાધર્મ કથાંગ પર આલાં. ૯૭૭
 ચાનપંચમી પર આળાં ૮૬૧
 ચાનપંચમી ચો. (જૂઝૂં) ૬૫૭
 ચાનપૂષ્પ ૧૦૦૩
 ચાનવિલાસ તત્ત્વ સારોદાર ૧૦૦૩
 ચાનસાર પર આલાં ૯૭૨
 જા'જૂ અંતરંગ રાસ (વિવાહસો) ૭૮૩
 જા'જૂ ચરિત્ર પર આલાં ૭૬૫
 ,, સ્વામી ચરિત (જૂઝૂં) ૫૦૫
 જા'જૂસ્વામી પંચભવ વર્ણન (ગૂઝૂં)
 ૭૬૬
 ,, રાસ પૃ. ૬૨૧, ૭૬૭, ૭૮૩
 જા'જૂસ્વામી વિવાહસો (ગૂઝૂં કા.) ૭૦૬
 જાવક જાવક રાસ ૭૬૬
 જિનકુસલસરિ અતુપદી (જૂઝૂં
 ચો.) ૭૦૬
 જિનવલ્લભસરિ ગીત (જૂઝૂં) ૫૦૫
 જિનોદયસરિ પદ્યભિષેક રાસ
 (જૂઝૂં) ૬૫૭
 જિનોદય ચરિતો વિવાહસો
 (જૂઝૂં) ૬૫૭

જીસાભિયમ પર બાલાં ૬૭૪
 'જૂની ગૂજરાતીનો ઇતિહાસ'
 (નિબંધ) ૪૭૮, ટિ. ૪૮૦
 'જૂની ગૂજરાતીમાં એક એન્ગર્યા'
 (લેખ) ૮૬૪
 'જેસલમેરકે પટવોકે સંઘકા વર્ણન
 (હિ. લેખ) ૮૬૦
 જેસલમેર ચૈત્યપાટી (ગૂંઠાં) ૮૮૫
 જૈન ઐં ગૂર્જર કાવ્ય સંચય ટિ.
 ૫૦૩, ૮૬૭
 જૈન ઐં રાસમાળા ટિ. ૫૦૨-૩,
 ૮૫૦, ૮૭૮, ટિ. ૫૩૯, ૮૬૭
 જૈન કથારત્ન કોષ ૧૦૫૦
 જૈન કથાવલી ટિ. ૬૬, ૧૦૫૮
 જૈન ગૂર્જર કવિઓ-પ્રથમ ભાગ
 ટિ. ૪૮૦-૪, ટિ. ૪૬૪, ટિ.
 ૫૦૭, ૮૮૧, ૮૬૫, ૧૦૫૮
 જૈન ગૂર્જર કવિઓ ભાગ બીજો
 ૮૪૮, ૮૭૧, ૮૭૫, ૧૦૫૮
 જૈન ડિરેક્ટરી ૧૦૫૮
 જૈન તત્ત્વાદર્શ (હિ) ટિ. ૧૨૬,
 ૮૪૯, પૃ. ૬૮૪-૫, ૧૦૦૫
 'જૈન ધર્મ અતીશ્વર વાદી હૈ'
 (હિ) લેખ. ટિ. ૫૬૩
 જૈન ધર્મકી મહત્તા (હિંદી નિબંધ)
 ટિ. ૧૬૬
 'જૈન ધર્મનું રહસ્ય' (લેખ) ટિ. ૫૬૦
 જૈન ધર્મવિષયક પ્રશ્નોત્તર (હિ.) ૮૭

જન શ્વેં મંદિરાવલી ૧૦૫૮
 દૂંદક મતનું ખંડન (ગૂંઠાં) ૮૬૪
 ત્રણ લાખ (પચ્ચાશી) પર
 બાલાં ૬૭૪
 ત્રિભુવનદીપક પ્રબંધ (ગૂ.) ૭૦૬,
 ૭૧૨
 ત્રિવિક્રમ રાસ (ગૂંઠાં) ૬૫૭
 ત્રિસ્તુતિવાદ ૧૦૦૫
 તત્ત્વનિર્ણય પ્રાસાદ (હિ.) ટિ. ૨૨,
 ૧૦૦૭-૮
 તત્ત્વાર્થ સૂત્ર પર ગૂજરાતી વ્યાખ્યા
 ૮૭૨
 તત્ત્વાર્થ સૂત્ર પર બાલાં ૮૭૨
 તત્ત્વાર્થ સૂત્ર પર વિવેચન ટિ. ૫૬૧
 તંદુલવેયાલી પચના પર બાલાં ૭૬૫
 'તીર્થયાત્રાકે લિયે નિકલને વાલે
 સંઘોકા વર્ણન' (હિ. લેખ)
 ટિ. ૫૬૮
 તેતલી રાસ ૭૭૭
 થાવચ્ચા કુમાર ભાસ (ગૂ.) ૭૬૬
 દ્રવ્યગુણ પર્વાય રાસ ૮૭૦, ૮૮૩
 દ્રવ્યગુણ પર્વાય રાસ બાલાં ૮૭૨
 દ્રોપદી તથા સ્થમાયિકની ચર્ચા
 (ગૂ. ગદ્ય) ૮૬૨
 દશવૈકલિક પર બાલાં (ચાર)
 ૮૬૧, ૮૭૩
 દશાશ્વભદ્ર રાસ ૭૦૯
 દશાશ્વ રાસ પર બાલાં ૮૭૩

५ जैनकृत गूणराती, अष्टादि अंश-कृतिनी, अष्टकभण्डिका. ६२६

अन शील तप आवना संवाद
(संवाद शतक) ६०६
द्विपट योरासी ओल (हिं. काव्य)
६२६
दीपाविका कल्पसूत्र पर जे आला०
६७४

दीवाणी पर्व पर रास ७७६
हुडा मातुका (गू० गू०) ६०७
देवयंद्र योवीसी पर स्तोत्र
आला० ६७४

देवराज वत्सराज यो. ७७३
,, प्रथम (गू. का.) ७६८

आनदीपिका यो० ६८३

आनभतीसी ८४६

आनभाला (गू. का.) ६८४

आनविदास १००३

अवजुज अ कुमार यो. ७७५

अन्ययस्त्रि-दानकर्मप्रदुम पर
आला० ६६६

अनह यो. ६०५

अनदेवकथा (गू० का०) ७६८

अना संधि (गू० गू०) ६४०

अना रास ७६८

अना सावित्र रास ७६६

अभिषेक रास ७७६

अभ्युदय (गू० गू०) ६५७

अभ्युदय यो० (जे कर्तावी) ६०६

अभ्युदय रास ६०६

अभ्युदय पापशुद्धि रास ६७६
न्यायावतार पर विवेचन टि. ५६१

नंद अत्रीशी ७८१, ६७६

नमिनाथशुद्धि रत्न ६१५

नययक रास ६८३

‘नययंद्र स्रिष्ट कमीर महाकाव्य’
(लेख) टि. ४३६

नक्षत्ररिक्त (गू.) ७०६

नक्षत्रवर्ति रास ७६८

नवकार व्याख्यान (गू. गू.) ६३७

नवतरवपर आलावभेद्यो ७०८,
६६१, ६७३-४

नवभोलनी ययौ (गू. गू.) ६६६

नवपद पूजा ८६७

नवपल्लव पार्श्वनाथ रत्न. ७७१

नवाष्ट्र प्रहारी पूजा ८६७

नारी निरास रास ७०६

नेमिनिन अंद्राविद्या (जे कर्तावी)
६०६

नेमिनाथ यत्तुपदी (गू. गू.) ६०७

नेमिनाथ यस्त्रि पर आला. ६६६

नेमिनाथ नवरस राज ७०६

नेमिनाथ प्रथम (जटोमय) ७७१

नेमिनाथ राज (गू० गू०) ६५७

नेमिनाथ राज ७०६, ७४४

नेमिनाथ आर्यास-वेदि प्रथम

नेमिनाथ राजसभा राजसभा ६८३

નેમિનાથ વર્ણતકૂલકાં ૭૬૮

નેમિનાથ વિવાહલો ૭૭૮

નેમિનાથ શલોકો ૬૮૦

નેમિનાથ હમચડી ૭૭૧, ૭૭૮

નેમિ હામ ૭૬૭

નેમિરાસ-ચાદવ રાસ ૭૭૮

નેમિ શલોકો ૬૮૦

અકરણુ રતનાકર પૃ. ૭૨૩, ૧૦૪૭-૪૬

પ્રકૃતિપ્રકાશ ૧૦૦૩

પ્રબોધ ચિંતામણિ ચો. ૭૦૬,
૭૧૨-૫, ૬૦૬, ૬૮૧ જુઓ
પરમહંસ પ્રબંધ

પ્રભાકર ગુણાકર ચો. ૭૭૬

પ્રવચનસાર રાસ ૭૬૬

પ્રમન બાકરણુ પર બાલા. ૭૬૫

પ્રમ્નોત્તર સમુચ્ચય (ગૂ. ગણ)

પ્રમ્નોત્તર સાર્થશતક (ગ.) ૬૬૪,
૬૬૬

પ્રાચીન ગૂર્જરકાવ્ય સંગ્રહ ૬૦૮,
૬૩૭

„ સ્તવન રત્નસંગ્રહ ભા. ૧
૬૭૮

પંચદંડની કથા ટિ. ૫૨૩

પંચ નિર્ગથી (પ્રા.)નો બાલા. ૭૬૪, ૬૭૨

પંચાખ્યાન વિષયે કર્મરેખા ભા-
વિની રાસ ૬૭૬

પંચોપાખ્યાન (પંચતંત્ર) ચો.
(બે કસોતી) ૮૬૮

‘પં. પીરવિજયજનો કુટુંબ પ્રબંધ’
(લેખ) ૬૬૭

પદસંગ્રહ ૧૦૦૩

પદ્યુષણ કદપ (વ્યાખ્યાન) ટિ.

૫૬૬-૭

પદ્યુષણ પર્વનાં વ્યાખ્યાનો ટિ.

૫૬૪, ૧૧૭૭

પરદેશી રાગનો રાસ ૭૭૬

પરમહંસ પ્રબંધ ૭૦૬, ૭૧૨,
૬૦૬, ૬૮૧ જુઓ પ્રબોધ
ચિંતામણી ચો.

પવિત્ર લીલાવતી નાટક ૧૦૨૩

પહલા કમરંજનો દિન્દી અનુ-
વાદ ટિ. ૫૬૨

પાક્ષિક સૂત્ર પર બાલા. ૬૭૪

પાક્ષિકાદિ પડિકમણુ વિધિ (ગૂ.
ગણ) ૬૬૬

‘પાટણુના ભંડારો અને ખાસ

કરી તેમાંનું અપભ્રંશ તથા

પ્રાચીન ગૂર્જરાતી સાહિત્ય’

(લેખ-નિબંધ) ટિ. ૪૦૫,
ટિ. ૪૧૦

‘પાટણુના ભંડારો’ (લેખ) ટિ.

૩૧૩, ટિ. ૩૬૨, ટિ. ૪૧૦,
ટિ. ૪૨૧

પાંડવ ચરિત્ર (ગૂ. ગણ) ૭૬૪

પાંડવચરિત્રનો બાલાવલો ૧૦૪૬

પાશ્વનાથ કવચ ૮૬૭

ચ જીનકૃત ગૂજરાતી આદિ અંથ-કૃતિની અનુક્રમણિકા. ૯૩૬

પાર્શ્વનાથ ચરિત્ર પર ખાલા. ૬૭૪
પાર્શ્વનાથ દશભવ વિવાહસો ૭૬૯
પાર્શ્વનાથ પત્ની પ્રભાવતી હરણુ
૭૭૬

પિંડવિશુદ્ધિ પર ખાલા ૭૬૪
પુણ્યસાર રાસ ૭૬૭
પુણ્યખાલા પ્રકરણ પર ખાલા ૭૬૪
પૂજ પંચાશિકા પર ખાલા. ૬૭૪
પૃથ્વીચંદ્ર ચરિત્ર (ગુ. ગદ્ય) ૬૮૧,
૭૦૮, ૭૧૫

પૃથ્વીચંદ્ર ગુણુસાગર રાસ ૭૭૭
પૃથ્વીચંદ્ર રાજર્ષિ ચો. ૬૯૫
'ખારખાસ' નામની કૃતિઓ ૯૦૬
ખારત્રત પર ચો. ૭૭૯
ખાલચંદ બત્રીશી ૯૦૭
બિહલણ પંચાશિકા (ગુ.કા.) ૭૮૪,
૯૦૦

શુદ્ધિરાસ (ગુ. ગુ.) ૫૦૫
ઓષદ્ધિનકર ૧૦૦૩
ભગવતી આદિ સૂત્રોનાં ચત્રો ૮૯૨
ભગવતી સૂત્ર પર ખાલા ૬૭૩
ભરત ખાહુબલિનો શલોકો ૬૮૦
ભરત ખાહુબલી રાસ ૭૦૦
ભરતેશ્વર ખાહુબલિ રાસ (ગુ. ગુ.)
૫૦૫

ભગવાવના સૂત્ર પર ખાલા. ૭૦૮
ભાવનાઓ ૧૦૨૮
ભાષાના ૪૨ ભેદ પર ખાલા. ૭૬૫

ભુવનદીપક પર ખાલા. ૬૯૬
ભુવનભાનુ ચરિત્ર પર ખાલા. ૬૯૬
ભોજકુમાર નાટક ૧૦૨૩
ભોજચરિત્ર ચો. ૬૭૯
ભોજપ્રબંધ ચો. (બે કર્તાની) ૮૬૮
મ્યુનિસિપાલ કલેકશન નાટક ૧૦૨૩
મંત્રલકલસ રાસ ૭૦૯, ૭૬૬
મત્સ્યોદ્ધર રાસ ૭૦૯, ૭૭૫
મદનમંજરી નાટક ૧૦૨૩
મદન રાસ ૭૭૮
મયણુરેહાનો રાસ ૬૫૭, ૭૬૮
મલયસુંદરી રાસ ૭૬૬
મહાવીર જન્મભાષિપેક (જૂ. ગુ.)
૫૦૫

મહાવીર જન્મભાષિપેક ૮૬૭
મહાવીર રત. ૭૬૬, ૬૨૬
મહાવીર રત. પર ખાલા. ૬૭૨
મહીપાલનો રાસ ૭૭૬
'મહોપાધ્યાય શ્રી ધર્મસાગર ગણિ'
(લેખ) ટિ. ૪૬૬
'મહોપાધ્યાય શ્રી મેધવિજય' (લેખ)
ટિ. ૫૩૭
માધવાનલ કથા (ગુ. કા.) ૫.
૬૦૩, ૮૬૭, ૬૦૦
માર ઢોલાની (ઢોલા મારણી કથા)
ચોખ્ખા ૮૬૮, ૬૦૦
'મારે તામ્રપત્ર' (લેખ) ટિ. ૫૩૭
મિથ્યાત્વ વિષયક ૧૦૦૩

મુનિપતિ રાજર્ષિ ચો. ૭૭૫
 મુનિપ્ર મંગરોલ જૈન સભાના
 રજત મહોત્સવ પ્રસંગે...

વિચાર (લેખ) ટિ. ૫૫૬
 ,, સભાનો રજત મહોત્સવ
 વિશેષાંક ટિ. ૫૫૬

મૃગાંકલેખા રાસ ૭૬૯
 મોક્ષચાળા ૧૦૨૮, ૧૦૩૦, ૧૦૪૦
 મોતી કપાસીઆ સંબંધ સંવાદ
 ૯૦૬

મોહિનીચંદ્ર નાટક ૧૦૨૩
 મૌન એકાદશી કથા પર બાલા
 ૯૭૪

મયોધર રાસ ૭૬૯
 માદવરાસ-નેમિનાથ રાસ ૭૭૮
 મોગદર્શન પર નિબંધ ૨૨૮
 મોગદર્શિ સન્માય ટિ. ૧૬૩
 મોગદર્શિની સન્માય પર બાલા.
 ૯૭૪

મોમરનાકર ચો. (વૈલક) ૯૮૯
 મોગસાસ્ત્રપર બાળા. ૭૬૪, ૯૭૪
 મોગસાસ્ત્રના ચતુર્થપ્રકાશ પર
 બાલા. ૭૦૮

મોવનજરા સંવાદ (ગૂ. કાં) ૭૮૦
 મંગ સન્મકર નેમિનાથ પ્રબંધ (ગૂ.)
 ૭૭૧, ૭૭૮

મળચૂડ રાસ ૭૬૭
 મળસાર રાસ ૭૭૬

રતનાકર પંચવિંશતિ પર બાલા.
 ૯૭૩

રસાલિલો (ગૂ. કાં) ૭૭૮
 રાણકપુર રત. ૭૦૯

રાત્રિ ભોજન ત્યાગવત રાસ ૭૭૯
 રામવિયોગ નાટક ૧૦૨૩

રામપસેણી પર બાળા. ૮૯૧-૨

રાવણ મદોદરી સંવાદ ૭૭૧

રોહિણેય ચોરનો રાસ ૭૬૬

લંગડો જરવાસ ૧૦૫૭

લધુ ક્ષેત્ર સમાસ ચો. ૭૭૯

લધુ જાતક (જ્યો.) પર વિવસ્વત્
 (ગૂ. ગણ) ૮૯૪

લડન રાજરહસ્ય ૧૦૫૭

લલિતાંગ કુમાર રાસ ૭૭૫

લલિતાંગ ચરિત્ર ૭૭૬

લીલાવતી સુમતિવિલાસ રાસ
 ૭૮૧, ૧૦૨૩

લીલાવતી રાસ ૯૭૯

લુપક તમોદિનકર ચો. ૯૦૮

લોક-કથાનું ગૂ. સાહિત્ય ૭૮૧-
 ૨, ૮૯૮-૯૦૧, ૯૭૯

લોકનાથ પર બાલા. ૯૭૨, ૯૭૪

લોચન કાળલ સંવાદ ૯૦૬

ભવહાર મુગની કુંડી (ગૂ. ગણ)
 ૮૯૬

પંકજ રાસ પૂ. ૫૨૧, ૭૭૬

પન્નરવામી ગૂ. રાસ ૭૦૯, ૭૬૬

૫ જીનકૃત ગૂજરાતી આદિ ગ્રંથ-કૃતિની અનુક્રમણિકા. ૯૩૩

વત્સરાજ દેવરાજ રાસ ૭૭૬
વરદત્ત ગુણમંજરી કથા પર બાળા.
૮૯૧

વસુદેવ ચો. ૭૭૫
વસુપૂજ્ય જિન પુણ્યપ્રકાશ (ગૂ.
કા.) ૯૦૯

વિક્રમ કનકાવતી રાસ ૯૭૯
વિક્રમચરિત્ર કુમાર રાસ ૭૦૯
વિક્રમચરિત્ર આપરા ચો. ૯૭૯
વિક્રમચરિત્ર લીલાવતી ચો. ૯૭૯
વિક્રમ ચો. ૯૭૯
વિક્રમપંચ દંડ રાસ ૭૮૧
વિક્રમ રાજ અને આપરા ચોરનો
રાસ ૮૯૮

વિક્રમરાસ ૭૮૧
વિક્રમસેન રાસ ૭૮૧
વિક્રમસેન શનિશ્વર રાસ ૮૯૮
વિક્રમાદિત્ય આપરા ચોર રાસ
૭૮૧
વિક્રમાદિત્ય ચરિત્ર (ગૂ. કા.) ૯૭૯
વિક્રમાદિત્ય પંચદંડ રાસ ૯૭૯,
૯૯૮

વિક્રમાદિત્ય રાસ ૯૭૯
વિક્રમાદિત્ય સુત વિક્રમસેન રાસ
૯૭૯

વિચાર ચોસઠી ૭૭૪
વિચારબિંદુ (ગૂ. મ.) ૬૪૫, ૬૭૨
વિચારસાર (ગૂ. મ.) ૬૭૪

વિજયકમળા નાટક ૧૦૨૩
વિદ્યાવિલાસ કથા ૯૭૯
વિદ્યાવિલાસ ચો. ૯૦૫
,, રાસ ૯૭૯
વિદ્યાવિલાસ નરેન્દ્ર ચો. ૭૬૮
વિદ્યાવિલાસ પવાડો ૭૦૯, ૯૦૫
વિદ્યાવિલાસ રાસ ૮૯૮
વિદ્યારત્નમાલા (હિ. દિ.) દિ. ૨૪૪
વિનયચંદ-વિદ્યાવિલાસ રાસ ૯૦૫,
૯૯૮

વિનોદ ચોત્રીશી કથા ૮૯૮
વિહરમાન વીશ તીર્થંકર સ્તવ.
(ગૂ. ગૂ.) ૬૩૯
વીણાવેલી નાટક પૃ. ૭૦૩, ૧૦૨૩
વીર વિક્રમાદિત્ય નાટક ૧૦૨૩
‘વીરશાસનકી વિશેષતા’ (હિ. લેખ)
દિ. ૫૫૯
વીર હુંડી સ્તવ પર બાલાં ૯૯૯
વીસ સ્થાનક પૂજા ૧૦૦૫
‘વીસી’ઓ ૯૦૭

વેતાલ પંચવીસી (૪ કથાની
ચાર) ૯૯૮

વૈરાગ્ય વિનતિ (ગૂ. કા.) ૭૭૧
‘અમલ્ય સંઘકી શાસન પદ્ધતિકા

કલિહાસ’ (હિ. લેખ) ૧૧૦૩

આદ્ય વિધિવિત્તિ પર બાલાં ૯૯૯

આવકવિધિ પ્રકાશ (ગૂ. મ.) ૬૬૪

શ્રીપાળ રાસ ૭૬૬, પૃ. ૬૪૦,
૬૪૦, ૬૪૦, ૬૪૦, ૬૪૦

૧૦૦૫

‘શ્રીમદ્ ગ્વાનસાર’ (લેખ) ટિ.

૫૨૬

શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર ૪૨૭, ૬૧૫,

૧૦૦૨, ૫. ૭૦૮, ૧૦૨૭-૮,

૧૦૩૬

‘શ્રીમુત સ્વ. વીરચંદ્રબાઈનું જીવન

અને કાવ્ય’ (લેખ) ટિ ૫૪૬

‘શ્રી ચતુર્જય તીર્થનો ઉદ્ધારક

સમરસિંહ (તિલગ દેશનો

સ્વામી) (લેખમાળા) ટિ. ૪૨૯

એલિફરાબનો રાસ ૭૬૬, ૭૭૬

શંખેશ્વર શલોકો ૬૮૦

ચતુર્જય બાહ્યામ પર ખાલા ૬૭૪

સનિશ્વર વિક્રમ ચો. ૬૭૯

શશિકલા પંચાશિકા (ગૂ. કા.)

૭૮૪

શાંતરાસ (જૂ. ગૂ.) ૬૫૭

શાંત સુધારસ કાવ્ય ૫, ૬૪૭,

૬૪૭

શાંતિનાથ ચરિત્ર પર ખાલા ૬૭૪

શાલિભદ્ર કકક (જૂ. ગૂ.) ૬૦૭

શાલિભદ્ર વિવાહલો ૭૭૬

શાલિભદ્ર રાસ (જૂ. ગૂ.) ૬૫૭

શાલિભદ્ર શલોકો ૬૮૦

શીલોપદેશ માળા પર ખાલા ૭૬૪

શુક બહોતરી ૮૯૮

શુકરાજ સાહેલી (ગૂ. કા.) ૭૭૪

‘શુક સપ્તતિ અને શુક બહોતરી’

(લેખ) ૮૬૭

શુંગરમંજરી (ગૂ. કા.) ૬૦૦

પડાવચ્ચક પર ખાલા ૭૦૮, ૭૬૪

-૫, ૬૬૪

પડાવચ્ચક વૃત્તિ પર ખાલા ૬૫૬

પશ્ચિમતક પર ખાલા ૭૦૮, ૭૬૪

સ્નાન પૂજા ૭૬૬, ૮૬૭

શ્રી ચરિત્ર રાસ ૮૬૮, ૮૭૯

સ્થૂલભદ્ર અઠાવીસો ૭૭૮

સ્થૂલભદ્ર એકવીસો ૭૭૧, ૭૭૮

સ્થૂલભદ્ર કકકવાળી ૭૬૬

સ્થૂલભદ્ર નવ રસો ૬૮૧

સ્થૂલભદ્ર પ્રેમ વિદ્યાસંહ્યા ૬૦૨

સ્થૂલભદ્ર શ્રાગ ૬૩૬, ૭૦૬, ૭૬૬,

૬૦૨

સ્થૂલભદ્ર ખાસડીઓ ૭૦૬

” રાસ ૭૭૮

સ્વામી વિવેકાનંદ બ્યાખ્યાનમાળા

૧૦૫૭

સમાલશાહનો રાસ ૮૬૮

સંક્ષિપ્ત કાદંબરી કથાનક (ગૂ. ગદ્ય)

૮૬૪

સંગ્રહણી પર ખાલા ૭૦૮, ૮૬૧

સત્તરબેદી પૂજા ૫. ૬૦૩, ૮૬૭,

૬૦૬, ૧૦૦૫

સતી પદ્મિની નાટક ૧૦૨૩

સતી પાર્વતી નાટક ૧૦૨૩

સતી સંયુક્તા નાટક ૧૦૨૩

સદેવંત સાવલિંગ રાસ ૬૬૮, ૬૭૯

‘સન્મતિ તક’ અને ‘સન્મતિ ચંદ્ર’

(લેખ) ટિ. ૫૪૨

૫ જૈનકૃત ગૂજરાતી આદિ ગ્રંથ-કૃતિની અનુક્રમણિકા. ૯૭૫

સનતકુમાર ચો. ૭૭૫
 સપ્ત ક્ષેત્રિ રાસ (જૂ. ગૂ.) ૬૦૭
 સમ્પતિકા કર્મગ્રંથ પર બે બાલા. ૮૬૧
 સમ્પ નય પર ગૂં વિવરણ ૬૭૪
 સમ્પત્તવના ૬ સ્થાન સ્વરૂપ ચો.
 પર બાળા. ૬૭૨
 સમ્પત્તવ પરીક્ષા પર સ્વોપગ
 બાલા. ૬૬૬
 સમ્પત્તવ બારવત કુલક ચો. ૭૬૬
 સમ્પત્તવ આર્ષ ચો. (જૂ. ગૂ.)
 ૬૦૭
 'સમ્પત્તવ રતન પ્રકાશ' નામનો
 બાલા. ૮૬૧
 સમ્પત્તવ વિચાર ગર્ભિત મહાવીર
 રતન પર બાલા. ૬૭૪
 સમ્પત્તવ રાસ ૭૬૭
 સમ્પત્તવ શમ્ભોદાર ૧૦૦૫
 સમ્પત્તવ સમ્પતિકા પર બાલા.
 ૮૮૦, ૮૬૧
 સમ્પત્તવ સાર ૧૦૦૫
 " સારોદાર ૧૦૦૩
 સમ્પત્તિ સાર રાસ ૭૬૮
 સમવાયાંગ સૂત્રની હુંડી (ગૂ.
 ગણ ૮૬૨, ૬૭૪
 સમવાયાંગ સૂત્ર પર બાલા. ૮૬૧-૨
 સર્વશતક પર બાલા. ૬૭૩
 સરદારબા નાટક ૧૦૨૩
 સંસ્તારક પચબા (પ્રકીર્ણક) પર
 બાલા. ૮૬૧

સાક્ષાત્ સરસ્વતિ ૧૦૨૮, ૧૦૩૦
 સાગરદત્ત રાસ ૭૭૫
 સાગર શ્રેષ્ઠિ રાસ ૬૦૫
 સાત નયનો રાસ ૬૮૩
 સાધુમાર્ગી જૈનોની ઐ. નોંધ ૬૪૬
 સાધુવંદના પૃ. ૬૦૩, ૬૦૬
 'સાધુ સંસ્થા અને તીર્થસંસ્થા'
 (વ્યાખ્યાન) ટિ. ૫૬૪
 સાધુ સમાચારી (ગૂ. ગણ) ૮૬૨
 સાર શિખામણ રાસ પૃ. ૫૨૧,
 ૭૭૪
 સિદ્ધચક્ર રાસ ૭૦૬, ૭૬૬
 'સિદ્ધરાજ અને જૈનો' (લેખમાળા)
 ટિ. ૧૬૬, ટિ. ૨૪૭, ૩૬૩,
 ટિ. ૩૧૮-૬, ટિ. ૪૦૭
 સિદ્ધાંત ચો. ટિ. ૪૭૪
 સિદ્ધાંત શ્રુત હુંડિકા (ગૂ. ગણ) ૮૬૪
 સિદ્ધાંત સાર રાસ ૭૬૬
 સિદ્ધાન્ત સારોદાર સમ્પત્તવોદ્ધાસ
 ટિપ્પન (ગૂ. ગણ) ૭૫૬
 સિદ્ધલ કુમાર ચો. ૭૬૮
 સિદ્ધાસન બત્રીશી ચો. ૭૬૮,
 ૮૬૮, ટિ. ૫૨૩
 સીમધર સ્તન ૬૨૬
 સીમધર રતન પર બાલા. ૬૭૨,
 ૬૬૬
 સુદર્શન શ્રેષ્ઠી રાસ ૭૬૭
 સુંદર રામનો રાસ ૭૭૫
 સુભદ્રાકંઠ નાટક ૧૦૨૩

સુભિષ્ટકુમાર રાસ ૭૭૬
સુરગ્રાભિધાન નેમિકાવ પૃ. ૫૨૧
સુરપ્રિય કેવલી રાસ ૭૭૧
સુસલ ચો. ૭૭૭

સૂત્ર ૨૭ ઉપર આળાં ૯૭૩
સૂત્રસમાધિની હુંડી પાર્શ્વસ્તવ (ગુ.
ગદ્ય) ૮૬૨

સેરીસા પાર્શ્વસ્તવ ૭૭૧
‘સોમસુદર સૂરિ’ (લેખ) ટિ. ૪૪૦
સૌભાગ્ય પંચમી કથા પર આલાં
૮૬૧

હનુમંત રાસ ૭૬૮
હરિભળનો રાસ ૭૭૫
હરિભળ માછી ચો. ૭૭૭
હરિવંશ રાસ ૭૬૮
હરિશ્ચંદ્ર રાસ ૭૭૫, ૭૭૭
હંસરાજ વચ્છરાજ રાસ (નૃ.
ગુ.) ૬૫૭

હંસવત્સ કથા ચો. ૭૬૭
હુકમ વિલાસ ૧૦૦૩

૬ જૈનકૃત અંગ્રેજીમાં ગ્રંથો
વિગેરે.

Karma Philosophy ૧૦૧૮
Jaina Philosophy ૧૦૧૮
Yoga Philosophy ૧૦૧૮
Self Realisation ટિ. ૫૫૦

‘Hiravijaya Suri or the
Jainas at the Court
of Akbar’ (લેખ) ટિ. ૪૬૮

Historical Facts about
Jainism ટિ. ૫૭૦

‘સંકેડ લિટરેચર ઑફ જનાઝ’ ટિ.
૨૬, ૧૩૭

૭ (જૈન) ઐતિહાસિક સાધનો
—કૃતિઓ આદિ.

અંચલમત દલન (ખંડનાત્મક)
૬૮૫

અંચલમતનિરાકરણ (,,)
૬૭૨

‘અધ્યાત્મરસિક પંડિત દેવચંદ્રજી’
(લેખ) ૬૭૮

અપાપા કથા ૬૦૨

અપાપા બૃહત્કથા ૬૦૨

અભયદેવસૂરિ પ્રબંધ ટિ. ૧૮૦,
૨૮૪, ૨૯૩, ટિ. ૨૭૫,
૩૧૪, ૩૨૪, ૩૨૬, ૫૬૬

અભિનંદન કથા ૬૦૨

અંબિકા દેવી કથા ૬૦૨

અંબિકાદેવી કથા ૬૦૨

અમરસૂરિ પ્રબંધ ૬૪૧

અયોધ્યા કથા ૬૦૨

અદ્વૈત કથાનક (હિં.) ૮૫૦, ટિ.
૫૦૬

૭ (જૈન) ઐતિહાસિક સાધનોની અનુક્રમણિકા. ૯૩૬

અંશુદ કલ્પ ટિ. ૨૨૭, ટિ. ૩૮૮,
૧૦૨

અરિષ્ટનેમિ કલ્પ ૧૦૨

અશ્વાવબોધ કલ્પ ૧૦૨

અહિચક્રા કલ્પ ૧૦૨

આનંદ વિમલ સૂરિ રાસ ૭૮૩

‘આયુના જૈન શિલાલેખો’ (લેખ) ટિ.

૨૯૯, ટિ. ૩૦૩, ટિ. ૪૬૯

આખૂ પ્રશરિત પરચ, પૃ. ૩૪૭,

૫૩૧, ૫૩૬

આબડ પ્રબંધ ૧૪૨

આમનનો લેખ ટિ. ૧૬૬

આચાર્ય અપુટાચાર્ય પ્રબંધ ૧૪૨

આચાર્ય નન્દિલ પ્રબંધ ૫૯૯, ૧૪૨

આચાર્યરક્ષિત પ્રબંધ ૫૯૯

આરામકુંડ કલ્પ ૧૦૨

હડરમઢ ચૈત્ય પરિપાટી પૃ. ૪૯૯નું

ટિ. ૧

હરિરનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ ૪૯૪

Inscription on the Three

Gates—Ahmedabad

ટિ. ૫૩૯

ઉજ્જયિત—(રૈવતક) કલ્પ ૧૦૨

ઉજ્જયિત જિરિ રાસો (ગુ.) ૩૦૬

ઉત્તમવિજય નિર્વાણ રાસ ૯૯૮

ઉદયન-વત્સરાજ પ્રબંધ ૧૪૨

ઉદયપુર ગ્રંથ ૯૯૮

ઉપદેશ સમીતિકા ૭૪૬

‘એક ઐં જૈન પ્રશસ્તિ’ ટિ. ૪૪૯

‘એક ઐતિહાસિક પ્રશસ્તિ’ (લેખ)

ટિ. ૪૪૮, ૭૫૯

‘એક ઐં શ્રુત પરંપરા અને તેની

પરીક્ષા’ (લેખ) ટિ. ૩૮૩

ઐતિહાસિક ગૂજરાતી કૃતિઓ

૧૦૭, ૧૩૯, ૧૫૭, ૭૦૯

૭૮૩, ૯૦૪, ૯૮૨, ૯૯૮

ઐતિહાસિક ઘટનાઓ (વીરાત

ખીજ અને ત્રીજા સકા

વચ્ચેની) ૧૪૧

ઐતિહાસિક રાસ સંગ્રહ ટિ. ૧૯૮

ક્ષમાવિજય રાસ ૯૮૨

કડવામતની પદાવલી ટિ. ૪૭૬

કથાવલી ટિ. ૮૮, ૧૪૪, ટિ. ૧૦૬,

૧૯૫

કપરિચક્ષ કલ્પ ૧૦૨

કમલવિજય રાસ ૯૦૪

કપૂરવિજય રાસ ૯૮૨

કર્મચંદ્ર પ્રબંધ (અ.) ૭૩૧, પૃ.

૫૭૦, ૮૩૬, ૮૪૪

કર્મચંદ્ર પ્રબંધ (ગ.) પૃ. ૧૦૩,

૯૦૪

કર્મચંદ્ર પ્રબંધ વ્યાખ્યા ૮૮૪

‘કર્મ’ સંબંધી જૈન સાહિત્ય

(નિબંધ) ટિ. ૫૬૨

કલ્યાણપુર કલ્પ ૧૦૨

કલ્યાણસાગરસૂરિ રાસ બે ૬૦૪,

૯૯૯

કલિકુંડ કુકુદેશ્વર કલ્પ ૬૦૨
 કલિકુ કુકુદેશ્વર કલ્પ ૬૦૨
 'કવિવર સમયસુંદર' (નિબંધ) ટિ.
 ૫૦૭, ૯૧૦
 કાલાચનીય મહાવીર કલ્પ ૬૦૨
 કાપડહેડા તીર્થ રાસ ૯૦૪
 કાંપિલ્યપુર કલ્પ ૬૦૨
 કાલિકાચાર્ય કથા ૧૪૪ ટિ. ૮૬,
 ૫૫, ૬૪૫, ૮૬૪
 " (પ્રા.) ૬૩૦, ૬૩૪
 " કથાનક ૬૫૫
 " પ્રબંધ ૫૯૯
 કાવ્યમનોહર પૃ. ૪૭૨, પૃ. ૪૭૬,
 ૬૯૮, ટિ. ૪૫૬, ૭૦૨
 કિરાડુનો શિલાલેખ ટિ. ૨૯૪
 કીર્તિકલ્લોલિની ૮૫૯
 કુમારપાલ ચરિત્ર (સં.) ટિ. ૧૦૬,
 ટિ. ૨૪૭, ૨૮૯, ૩૦૭, ટિ.
 ૪૧૧, ૬૨૭, ૬૪૬, ટિ.
 ૪૩૫, ૬૫૪
 " (પ્રાકૃત) ટિ. ૨૮૯
 કુમારપાલ ચરિત્ર કાવ્ય ૬૮૬
 કુમારપાલ પ્રતિબોધ ટિ. ૮૮,
 ૩૦૯, ટિ. ૨૬૫, ટિ.
 ૨૮૯, ટિ. ૨૬૬-૭,
 ૩૭૫, ૩૭૮, ટિ. ૩૧૧-૨,
 ટિ. ૩૧૫, ટિ. ૩૨૫, ૪૧૦,
 ૪૧૨, ટિ. ૩૩૬, ૪૬૧,
 ૪૬૭, ૪૮૬, ૫૦૩, ૬૨૭,
 ૬૫૮, ૬૭૦, ૭૫૮

કુમારપાલ પ્રબંધ (અગ્રાત કર્તા)
 ૬૮૪
 " (બિનમંડન કૃત) ટિ. ૨૪૭,
 ૩૦૯, ટિ. ૨૮૯, ટિ. ૩૦૭,
 ટિ. ૩૩૪, ૬૮૯
 " (સોમતિલક સ્મરિ કૃત) ૬૩૩
 કુમારપાલ રાસ ટિ. ૨૮૯, ૬૦૪,
 ૯૮૨
 કુમાર વિહાર પ્રસસ્તિ કાવ્ય ૪૬૭
 કૃપારસકોશ ટિ. ૪૮૫, ૮૦૧, ૮૦૭
 ૮૬૮, ૮૮૦
 " વૃત્તિ ૮૮૦
 કોકા પાર્શ્વનાથ કલ્પ ૬૦૨
 કોચર વ્યવહારી રાસ ૯૦૪
 કોટિશિલા કલ્પ ૬૦૨
 કોહંડીય દેવ કલ્પ ૬૦૨
 કૌશાઝ્બી કલ્પ ૬૦૨
 ખંભાત મન્નલ ૯૯૮
 ખરતર મન્નલ પદાવલી ૯૯૪
 ખિમ ઋષિ રાસ ૭૭૨
 ખીમ સૌભાગ્યામૃદય કાવ્ય ૮૬૮
 ખેમા હડાલીઆનો રાસ ૭૩૧,
 ૯૮૨
 ગણુધર સાદૃશ્યતક (પ્રા.) પૃ.
 ૧૦૧, પૃ. ૧૮૦, ૩૧૭, ટિ.
 ૨૬૧, ૫૭૦
 " બૃહદ્વૃત્તિ ૫૭૦
 ચિરનાર વિહાર રાસ ૬૦૪

૭ (જૈન) ઐતિહાસિક સાધનોની અનુક્રમણિકા. ૯૩૯

ગિરનાર-ગિરનાર પ્રશસ્તિ ટિ.

૩૭૬, ૫૨૦, ટિ. ૩૮૪, ૫૨૪,
૫૩૧, ૫૩૬

ગિરનાર-(ઉજ્જયિન-રૈવતક)કલ્પ
૬૦૨

ગુર્વાવલી ટિ. ૨૭૩, ૫૬૫, ટિ.

૪૦૬, ૫૮૩, ૫૯૧, પૃ. ૪૬૨,
૬૭૫, ૮૫૩

ગુર્વાવલી સંવૃત્તિ ૮૫૩

ગુરુગુણરત્નાકર ટિ. ૪૪૦, ૬૬૫,

ટિ. ૪૪૬, ૬૭૬, પૃ. ૪૯૩,
૭૨૧, ટિ. ૪૭૭, ૭૫૪

ગુરુ રાસ ૯૮૨

ગૂર્જર દેશ બ્રુપાવલી ૬૬૫

ધંધાણી તીર્થ સ્તોત્ર (ગુ.) ૯૦૪

ચંપાપુર કલ્પ ૬૦૨

ચંદ્રગુપ્ત સંપ્રતિ આદિ રાજનો
ઇતિહાસ ૬૨૭

ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધ (પ્રબંધ કાશ)

ટિ. ૮૮, ટિ. ૧૦૫, ૧૮૯,

ટિ. ૧૦૦, ટિ. ૧૫૨, ટિ.

૨૮૯, ટિ. ૩૭૪, ૫૧૮, ટિ.

૨૮૯, ૫૨૬, ટિ. ૩૮૭,

૫૩૧, ૫૩૬, ટિ. ૩૯૫, ટિ.

૪૦૮, ટિ. ૫૨૩

ચિત્રકૂટ કુર્મ મહાવીર પ્રાસાદ

પ્રશસ્તિ ટિ. ૪૪૦, ટિ.

૪૪૪, ૬૨૯

ચિત્રોડ ગઝલ ૯૯૮

ચેલ્લણા પાર્શ્વનાથ કલ્પ ૬૦૨

જમકુ ચરિત ટિ. ૪૧૨, ૬૨૭,
૬૩૬

જમકુ પ્રબંધ રાસ ૯૮૨

જમકુ ગુરુ કાવ્ય પૃ. ૫૩૫, ટિ.

૪૮૫, ૭૮૯, ૭૯૨, ૭૯૪

જમકુસર ગઝલ ૯૯૮

જયચંદ્ર રાસ ૮૯૮, ૯૦૪

જયવંત મુનિનો રાસ ૯૦૪

જિનચંદ સુરિ નિર્વાણ રાસ ૯૦૪

જિનવિજય નિર્વાણ રાસ ૯૮૨

જિનસાગર સુરિ રાસ ૯૦૪

જીર્ણ પદાવલી ૮૫૩

જીવસુરિ પ્રબંધ ૫૯૯, ૬૪૨

જૂની ગૂજરાતીનો ઇતિહાસ

(નિબંધ) ૪૭૮, ટિ. ૪૮૦.

'જૂની ગૂજરાતીમાં એક ઐ.
ચર્યા' (લેખ) ૮૯૪

'જેસલમેરકે પટવોંકે સંપદા

વર્ણન (હિ. લેખ) ૯૯૦

જેસાળ પ્રબંધ ૬૫૧

જૈન ઐ. ગૂર્જર કાવ્ય સંચય.

ટિ. ૫૦૩, ૯૯૭

જૈન ઐતિહાસિક રાસમાળા ટિ.

૫૦૨-૩, ૯૫૦, ૯૭૮, ટિ.

૫૩૯, ૯૯૭.

જૈન મંથાવલી ટિ. ૬૬, ૧૦૫૯

જૈન ગૂર્જર કવિઓ—અથમભાગ
૪૭૮, પૃ. ૩૭૩, ૫૦૩, ૫૦૫,
૬૦૬-૭, ૬૪૦, ટિ. ૪૮૦
-૪, ટિ. ૪૬૪, ટિ. ૫૦૭,
૮૮૧, ૮૯૫, ૧૦૫૮
,, બીજો ભાગ ૬૪૮, ૬૭૧,
૬૭૫, ૧૦૫૮

જૈન ડિરેક્ટરી ૧૦૫૮

જૈનમતવૃક્ષ ૧૦૦૫-૬

જૈન શ્લોક મંદિરાવલી ૧૦૫૮

હુંદક રાસ એ ૯૬૮

હુંદિયા ઉત્પત્તિ (ગુ. કા.) ૯૬૮

ત્રિદશ તરંગિણી (વિદ્યમિ પત્ર) ૬૭૫

તથામત કુટુંબ (ખંડનાત્મક) ૬૦૨

તીર્થકલ્પ ટિ. ૮૨, ટિ. ૮૬, ટિ.

૯૧, ટિ. ૧૩૭, ટિ. ૨૪૬,

ટિ. ૨૮૬, ટિ. ૩૭૪, ૫૨૫,

૫૨૭ ક, ટિ. ૪૨૪, ૬૫૨

ભુગ્ધો વિવિધ તીર્થકલ્પ

તીર્થનામધેય સંગ્રહ ૬૦૨

તીર્થમાલા (ગુ.) ૯૮૫

તીર્થમાલા પ્રકરણ ૬૫૧

તીર્થમાળા સ્તં (ગુ.) ૭૦૬,
૯૦૪, ૯૮૫

તીર્થમાલા સ્તોત્ર (ગુ.) ૯૦૪

તીર્થમાલા સ્તોત્ર-અતિઆસ્તુતિ

(પ્રા.) સગીક પદક

તીર્થરાશી સ્તં ૬૬૫

‘તીર્થયાત્રા કે સિધે નિઠ્ઠાને વાસે
સંધકા વર્ણન’ (લેખ) ટિ. ૫૬૮

દયાશ્રય—કુમારપાલ ચરિત

(પ્રા.) ટિ. ૨૮૬, ૩૧૧,

૪૩૮, ટિ. ૩૪૬, ૬૨૭, ૭૮૨

દયાશ્રય (સં.) ટિ. ૧૬૬, ટિ.

૨૪૭, ૩૬૧, ૩૬૬, ૪૩૦, ટિ.

૩૩૭ ૪૩૮, ટિ. ૩૪૫

દિગ્વિજય મહાકાવ્ય ટિ. ૫૦૨,
૯૫૨

દુર્જનશાલ પાવની (હિંદી) ટિ.

૪૮૫, ૬૦૪, ૬૦૭

દુર્લા સરોવર પ્રશસ્તિ ૩૨૧

દુઃખકાલ સંધ સ્તોત્ર પદક

‘દેવકુલપાટક’ ટિ. ૪૪૦, ટિ. ૪૪૩

દેવગઢ શિલાલેખ ટિ. ૪૫૬

દેવરાત્નસરિ કાવ્ય (ગુ.) ૭૦૬

દેવવિલાસ (ગુ.) ૯૬૮

દેવાનંદાશ્રય કાવ્ય (સં.) ટિ.

૫૦૨, ૯૫૨

ધનસાર પંચશાલીનો રાસ ૭૮૩

ધર્મલક્ષ્મી મહત્તરા ભાસ ૭૬૭

ધર્મસાગર ગણિ રાસ ટિ. ૪૬૬,

૯૦૪

ધર્મસાગર પદાવલી ટિ. ૮૬, ટિ.

૧૨૬, ૫૭૭

ધર્મોપદેશ કાવ્ય ટિ. ૨૪૭, ટિ.

૨૮૧, ટિ. ૨૮૪, ટિ. ૩૭૪,

૭ (જૈન) ઐતિહાસિક સામગ્રી અનુક્રમણિકા. ૯૫૧

પરદ, ૫૫૩, ૫૫૭, ૬૦૧
 કુલેષા કેસરીઆજીનો રાસ ૬૬૮
 ન્યાયસાગર નિર્વાણ રાસ ૬૮૨
 નયસ્કંદ તીર્થપરિપાટી ૭૦૬
 નયચંદ્ર સૂરિકૃત હમીર મહાકા-
 વ્ય' (શિખ) ટિ. ૪૩૮
 નાગપુરીય તપાગચ્છ પદાવલી ટિ.
 ૩૬૬

નાગાજીન પ્રખંધ ૬૪૨
 નાજિન'દ્વોદ્ધાર પ્રખંધ ૪૬૫,
 ટિ. ૪૨૮, ૬૨૨, ટિ. ૪૨૬
 નાશિકપુર કલ્પ ૬૦૨
 નેમિસાગર રાસ ટિ. ૫૦૨ ૬૦૪
 પ્રતિષ્ઠા કલ્પ રતવન ૬૬૮
 પ્રતિષ્ઠાનપુર કલ્પ ટિ. ૧૪૦
 પ્રતિષ્ઠાનપત્તન કલ્પ ૬૦૨
 પ્રખંધકોશ ૧૮૬, પૃ. ૧૭૧, ૫૪૪-
 ૫, ૬૦૪, ૬૩૧, ૬૪૨ જુઓ
 ચતુર્વિંશતિ પ્રખંધ

પ્રખંધ ચિંતામણી ૧૮૬, ટિ.
 ૧૩૬, પૃ. ૧૭૧, ટિ. ૧૬૬,
 પૃ. ૨૦૧, ૩૦૦, ટિ. ૨૪૭,
 ટિ. ૨૦૬, ટિ. ૩૦૫, ટિ.
 ૩૦૮-૬, ટિ. ૩૧૧, ૩૮૬,
 ૪૨૧, ૪૨૮, ૪૬૩, ૪૬૭,
 ટિ. ૩૭૪, ૫૨૦, ટિ. ૩૮૭,
 ૫૪૫, ૫૪૮, ટિ. ૫૨૩,
 ૬૩૭

પ્રખંધરાજ ૭૫૨
 પ્રજાવક કથા ૬૮૮
 પ્રજાવક ચરિત્ર ૨૨, ટિ. ૨૬,
 ટિ. ૮૭-૮૮, પૃ. ૧૦૮,
 ૧૭૦, પૃ. ૧૨૬, ટિ. ૧૨૨,
 ૧૮૬, ટિ. ૧૩૭, ટિ.
 ૧૫૨, ટિ. ૧૬૬, ૨૪૨,
 ટિ. ૧૮૦, ૨૫૪, ટિ. ૧૬૩,
 ટિ. ૧૬૮, ટિ. ૨૦૦, ટિ.
 ટિ. ૨૦૬, ૨૭૭, ટિ. ૨૩૪
 -૫, ટિ. ૨૪૭, ૩૦૬, ટિ.
 ૨૪૮, ટિ. ૨૭૩, ટિ. ૨૭૭,
 ટિ. ૨૭૬, ટિ. ૨૮૧, ટિ.
 ૨૮૬, ટિ. ૨૬૧, ટિ. ૩૦૬,
 ટિ. ૩૧૧-૨, ૪૫૪, ૪૬૩,
 ૫૬૬, ૬૨૭, ટિ. ૫૨૩
 પદાવલી (જનકતસુરિ સ્તુતિ)
 ટિ. ૨૬૫

પદાવલી જીર્ણ ૮૫૩
 પદાવિજય નિર્વાણ રાસ ૬૬૮
 પદાવતી દેવી કલ્પ ૬૦૨
 પદ્મિની ચરિત્ર ૬૮૨
 'પ.' વીરવિજયજીનો કુંકો પ્રખંધ"
 (શિખ) ૬૬૭
 પરિશિષ્ટ પર્વ ટિ. ૩૪, ૨૬, ટિ.
 ૮૨, ૪૫૩, ૬૨૭, ૧૦૭૬
 'પાટણના ભાંડારો' (શિખ) ટિ.
 ૩૧૩, ટિ. ૩૬૨, ટિ. ૪૧૬,
 ટિ. ૪૨૩

‘પાટણના ભંડારો અને ખાસ
કરી તેમાંનું અપભ્રંશ તથા
પ્રા. ગુ. સાહિત્ય’ (નિબંધ)
ટિ. ૪૦૫, ટિ. ૪૧૦

પાટલીપુત્ર કલ્પ ૬૦૨

પાદલિપ્ત પ્રબંધ પૃથ્વ

” ” ૬૪૨

પાર્શ્વચંદ્રના ૬૭ કુહા ૯૦૪

પાર્શ્વજિનાલય પ્રસારિત ૬૬૫

પાર્શ્વનાથ કલ્પ ૬૦૨

પૂર્વદેશ ચિત્ર રાસ ૭૮૩

પેથડ રાસ ૭૦૯

ફલવર્ધી પાર્શ્વનાથ કલ્પ ૩૫૧,

૬૦૨

અપભ્રંશ પ્રબંધ ટિ. ૧૭૬, ટિ. ૧૭૮

” ” ” પૃથ્વ,

૬૪૨

અલિભદ્ર રાસ ૭૭૨

બહત ટિપ્પનિકા ટિ. ૨૮૭

ભદ્રબાહુ પ્રબંધ ૬૪૨

ભાનુચંદ્ર ચરિત્ર ૮૭૮

ભીમજી ચો. ૬૮૨

મહનકીર્તિ પ્રબંધ ૬૪૨

મહનવર્મા પ્રબંધ ૬૪૨

મથુરા કલ્પ ૬૦૨

મસ્તવાદિ પ્રબંધ પૃથ્વ, ૬૪૨

મહાવીર પ્રસ્થિત ૬૮૯

મહિમાપ્રભ રાસ ૬૮૨

મહેન્દ્રસુરિ પ્રબંધ ટિ. ૨૧૪,

પૃથ્વ

‘મહોપાધ્યાયશ્રી ધર્મસાગર મણિ’

(લેખ) ટિ. ૪૬૯

‘મહોપાધ્યાય શ્રી મેધ વિજય’

(લેખ) ટિ. ૫૩૭

માણિક્યદેવ કલ્પ ૬૦૨

માણિક્યદેવીનો રાસ ૬૮૨

માનતુંગ પ્રબંધ પૃથ્વ

માનદેવ પ્રબંધ પૃથ્વ

માલવી ઋષિની સળગાય ૯૦૪

મિથિલા કલ્પ ૬૦૨

મુદ્રિત કુમુદચંદ્ર નાટક ૩૪૩

મૂલરાજથી સિદ્ધરાજ જયસિંહ

સુધીનો ઇતિહાસ ૬૨૭

મૂલરાજથી વીરધવલનો વૃત્તાંત

૫૩૫, ૫૪૨

મોતીશાનાં ઢાળાં ૯૯૧, ૯૯૮

મોહપરાજય નાટક પૃ. ૨૫૬,

ટિ. ૨૮૯, ટિ. ૨૯૫, ટિ. ૨૯૮,

પૃ. ૨૭૩, ૪૮૦, ૬૬૮

યશોભદ્ર સુરિ રાસ ૭૭૨

યુગાદિ દેવ કલ્પ ૬૦૨

રત્નકીર્તિ ચો. ૬૮૨

રત્નપુર કલ્પ ૬૦૨

રસરત્ન રાસ ૬૦૪

રાજસાગર સુરિ નિર્વાણ રાસ ટિ.

૫૦૩, ૬૬૨

રામચંદ્ર સુરિ આરમાસ ૬૦૪

૭ (કૈન) ઐતિહાસિક સાધનોની અનુક્રમણિકા. ૯૪૩

રૂપચંદ્ર ઋષિનો રાસ ૯૦૪
 રેવતકલ્પ ૩૦૫, ટિ. ૩૧૨
 રેવતગિરિ રાસો (જૂ. ગૂ.) ૫૦૫
 લક્ષ્મણસેન કુમારદેવ પ્રબંધ ૬૪૨
 લક્ષ્મીસાગર સૂરિ રાસ ૯૮૨
 લાભોદય રાસ ટિ. ૪૮૫, ૮૦૬,
 ૯૦૪

લીલાધર રાસ ૯૮૨
 વ્યાઘ્રી કલ્પ ૬૦૨
 વજ્રસ્વામી પ્રબંધ ૫૯૬
 વડનગર પ્રશસ્તિ પૃ. ૨૨૨, ૩૨૧
 વાસરાજ હિંદયન પ્રબંધ ૬૪૨
 વનરાજાદિ પ્રબંધ ૬૨૮
 વરાહમિહિર પ્રબંધ ૬૪૨
 વસ્તુપાલ ચરિત્ર (સં.) ટિ. ૨૨૪,
 ટિ. ૨૪૭, ટિ. ૩૭૪, ટિ.
 ૩૭૬, ટિ. ૩૯૦, ૫૨૭ક,
 ટિ. ૩૯૫, ૫૫૪, ૬૮૬

વસ્તુપાલ-તેજપાલ કલ્પ ૬૦૨
 વસ્તુપાલ તેજપાલ પ્રબંધ ૬૨૮
 " " પર ઐ. સામગ્રી-
 લેખો ટિ. ૩૭૪
 વસ્તુપાલ તેજપાલ રાસ ૭૦૬,
 ૭૮૩, ૯૦૪, ૯૮૨
 વસ્તુપાલનાં સ્તુતિકાવ્યો ૫૫૭
 વસ્તુપાલ પ્રબંધ ૬૪૨
 વસ્તુપાલ પ્રશસ્તિઓ ટિ. ૩૭૪,
 ૫૧૦

વસ્તુપાલ પ્રશસ્તિ કાવ્ય ટિ. ૫૭૪
 વસ્તુપાલ રાસ ટિ. ૩૭૪, ટિ. ૩૮૬
 વસ્તુપાલ સંકીર્તન ૫૨૪, ટિ.
 ૩૯૨

વસન્તવિલાસ કાવ્ય (સં.) ટિ.
 ૨૪૭, ટિ. ૩૦૫, ટિ. ૩૭૪-
 ૬, ૫૧૦, ટિ. ૩૮૨, ૫૧૪,
 ૫૨૪, ૫૨૬, ટિ. ૩૯૬, ૫૪૬,
 ૫૫૧, ૬૨૭

વાદિદેવ સૂરિ પ્રબંધ ટિ. ૨૭૩,
 ટિ. ૨૭૭

વારાસણી કલ્પ ૬૦૨
 વિક્રમાર્ક પ્રબંધ ૩૨૮
 વિક્રમાદિત્ય પ્રબંધ ૬૪૨
 વિચારશ્રેણી ટિ. ૩૭-૮, ટિ. ૮૨
 ટિ. ૧૦૯-૧૦, ૨૬૧, ટિ.
 ૪૨૨, ૬૨૬

વિરુપ્તિ ત્રિવેણી ૬૯૩, ૬૯૫
 વિજયક્ષમા સૂરિનો શ્લોકો ૯૮૨
 વિજયતિલક સૂરિ રાસ ટિ. ૪૯૬,
 ટિ. ૫૦૩, ૬૦૪
 વિજયદેવ નિર્વાણ રાસ ૯૮૨
 વિજયદેવ માહાત્મ્ય પર વિવરણ
 ૬૫૫

વિજયદેવસૂરિની સમ્પ્રદાયો ટિ. ૫૦૨
 વિજયદેવસૂરિ પ્રબંધ ટિ. ૫૦૨-૩

વિજયદેવસુરિ માહાત્મ્ય પૃ. ૫૬૧,

ટિ. ૫૦૨, ૮૩૦, ૮૭૧

વિજયપ્રસન્નિ કાવ્ય ટિ. ૪૮૫,

ટિ. ૪૬૦, ટિ. ૫૩૭, ૮૦૪,

૮૦૬, ૮૩૦, પૃ. ૫૮૧, ૮૫૬,

૮૮૬

વિજયપ્રસન્નિ કાવ્ય ટીકા ટિ.

૪૮૫, ૮૮૬

વિજય રત્નસુરિ રાસ ૬૮૨

વિજયસિંહ પ્રબંધ પૃ. ૫૬૬

વિજયસિંહ સુરિ રાસ ૬૦૪

વિજયાણુદ સુરિ નિર્વાણુ સત્રાય

૬૮૨

વિજ્ઞાસાગર સુરિ રાસ ૬૮૨

વિદ્ધ રત્નમાલા (દિ. હિંદી) ટિ.

૨૪૪

વિજયદેવ સુરિ રાસ ૬૦૪

વિજયવિમલ સુરિ રાસ ૬૬૮

વિમલ ચરિત્ર (સં.) ટિ. ૩૮૬,

૭૫૮

વિમલ પ્રબંધ (ગુ.) ટિ. ૨૨૪,

ટિ. ૨૩૧ ૭૪૩, ૭૫૮, ૭૭૦,

૭૭૨, ૭૮૩

વિમલમંત્રી રાસ ૬૬૮

વિમલમહેતાનો શ્લોકો ૬૮૨

વિવિધ તીર્થ કથા ૬૦૨, ટિ.

૪૨૮

વીરસુરિ (પહેલા) પ્રબંધ પૃ. ૫૬૬

વીરસુરિ (બીજા) પ્રબંધ પૃ. ૫૬૬

વીરસુરિ પ્રબંધ ટિ. ૧૮૨

વીરચંદ્ર પ્રબંધ કથા, ટિ. ૨૬૮

વૃદ્ધાવાદી પ્રબંધ ૧૭૦, ૫૬૬, ૬૪૨

વૃદ્ધિવિજય ગણિત રાસ ૬૮૨

વૃદ્ધિસાગર સુરિ રાસ ૬૮૨

વૈભાર ગિરિ કથા ૬૦૨

‘અમણ સંઘકી શાસનપદ્ધતિકા

ઇતિહાસ’ (હિં. ભેખ) ૧૧૦૩

આવરતી કથા ૬૦૨

શ્રી નિર્વાણુ રાસ ૬૮૨

‘શ્રીમદ્ ગાનસાર’ (ભેખ) ટિ.

૫૨૬

શ્રીયુત સ્વ. વીરચંદ્રભાઈનું જીવન

અને કામ’ (ભેખ) ટિ. ૫૪૬

‘શ્રી શત્રુંજય તીર્થ’નો ઉદ્ધારક સમ-

રસિંહ (તિલ્કા દેસનો સ્વામી)

(ભેખમાળા) ટિ. ૪૨૬

શંખપુર કથા ૬૦૨

શત્રુંજય ઉદ્ધાર રાસ ૬૦૪

શત્રુંજય કથા ૬૦૨

શત્રુંજય ચૈત્ય પરિપાટી ૭૮૩

શત્રુંજય તીર્થ પરિપાટી ૬૦૪

શત્રુંજય તીર્થમાલા ૬૮૫

શત્રુંજય તીર્થોદ્ધાર પ્રબંધ ૭૩૫,

ટિ. ૪૭૩

શત્રુંજયના મુખ્ય (આદિત્ય)

મંદિરનો પ્રસન્નિભાષ પૃ. ૫૪૩

૭ (જૈન) ઐતિહાસિક સાધનોની અનુક્રમણિકા. ૬૫૧

ચતુર્જય રાસ ટિ. ૪૨૮, ૯૦૪
 ચતુર્જય રાસ (બે) ૯૦૪
 ચતુર્જયોદ્ધાર પ્રબંધ ટિ. ૪૨૮
 શાંતિ જિનાલય પ્રસસ્તિ ૬૬૫
 શાંતિદાસ અને વખતચંદ શેઠનો
 રાસ ટિ. ૫૦૩, ૬૬૮

શાંતિસુરિ પ્રબંધ પદ્ધ
 શાશિવાહન ચરિત ૭૫૪
 શિવચંદ રાસ ૬૮૨
 શિવજી આચાર્ય રાસ ૬૦૪
 શુદ્ધદંતી પાશ્વર્નાથ કલ્પ ૬૦૨
 સ્તંભન કલ્પ શિલોચ ૬૦૨
 સ્થવીરાવલી ટિ. ૪૨૨, ૬૨૬
 સંધાધિપતિ ચરિત્ર મહાકાવ્ય ૫૫૩
 સત્યપુર કલ્પ ૨૦૦, ૬૦૨
 સત્યવિજય નિર્વાણ્ય રાસ ૬૫૦,
 ૬૮૨

સમરા રાસો (જૂ. ગૂ.) ટિ.
 ૪૨૬-૭, ટિ. ૪૨૬, ૬૩૯
 સમેતશિખર તીર્થમાલા સ્ત. (ગૂ.)
 ૬૦૪

સમેતશિખર રાસ ૬૦૪
 સહઅભિજ સરોવર પ્રસસ્તિ
 ૩૨૧, ૪૬૩
 સંયમરત્ન સુરિ સ્મૃતિ (ગૂ.) ૬૦૪
 સાક્ષાત્ સરસ્વતિ ૧૦૨૮, ૧૦૩૦
 સાતવાહન પ્રબંધ ૬૪૬

સાધુમાર્ગી જૈનોની ઐતિહાસિક
 નોંધ ૬૪૬
 સિદ્ધર્ષિ પ્રબંધ પદ્ધ
 'સિદ્ધરાજ અને જૈનો' (લેખમાળા)
 ટિ. ૧૬૬, ટિ. ૨૪૭, ૩૬૩
 ટિ. ૩૧૮ અને ૩૧૯, ટિ.
 ૪૦૭

સિદ્ધરાજ પ્રબંધ ૬૨૮
 સિદ્ધરાજ-વર્ણન ૩૬૨
 સિદ્ધસેન પ્રબંધ ૬૪૨
 સિદ્ધાચલ ગિરિનાર સંધ સ્તંભ
 ૬૬૮
 સુકૃતકીર્તિકશ્મોલિનિ કાવ્ય ૩૭૪,
 ૫૧૦, ૫૫૩
 સુકૃતસંકીર્તન કાવ્ય ટિ. ૨૮૨,
 ટિ. ૩૦૫, ૪૬૬, ટિ. ૩૭૪,
 ૫૧૦, ૫૨૭૬, ૫૪૨, ૫૪૫,
 ૫૫૩

સુકૃતસાગર કાવ્ય ૫૮૨
 સુજસવેલી બાસ ટિ. ૫૨૬, પૂ.
 ૬૩૦, ૬૪૬
 સુધર્મજગ્જ પરીક્ષા (ગૂ. કા.) ટિ.
 ૪૭૫, ૭૮૩

સુધર્મોથી વજ્રસ્વામીનો ઇતિહાસ
 ૬૨૭
 સુમતિસાધુ સુરિ વિવાહલો (ગૂ.)
 ૭૭૨

સુરત જગલ્લ ૬૬૮
 સુરાચાર્ય પ્રબંધ ટિ. ૨૩૪, ટિ.
 ૫૬૬

‘શ્રીચર અને સમ્રાટ’ ૮૨૪, ૮૨૭
 સોમવિમલ સુરિ રાસ ૯૦૪
 ‘સોમસુંદર સુરિ’ (ભેખ) ટિ. ૪૪૦
 સોમસૌભાગ્ય કાવ્ય પૃ. ૪૫૧,
 ૬૬૨, ટિ. ૪૪૦, ૭૫૩, ટિ.
 ૪૭૭
 સોહમકુલ રત્ન પદાવલી રાસ (ગૃ.)
 ટિ. ૩૮૬
 સોહમકુલ પદાવલી રાસ ૬૬૮
 સૌભાગ્યવિજય નિર્વાણુરાસ ૬૮૨
 હૃદીસિદ્ધની અંબનશલાકાનાં ઠા-
 ણીયાં ૬૬૮
 હમ્મીરમદમદન કાવ્ય ટિ. ૩૭૪
 ટિ. ૩૮૧, ૫૨૦, ૫૨૮,
 ૫૫૨, ૫૬૦
 હમ્મીર મહાકાવ્ય ૬૪૭, ૬૫૪
 હર્ષકવિ પ્રબંધ ૬૪૨
 હરકુઆર સિદ્ધક્ષેત્ર સંધ રત્ન
 ૬૬૮
 હરિકંખીના પાર્શ્વનાથ કલ્પ ૬૦૨
 હરિહરસુરિ પ્રબંધ ટિ. ૧૫૨,
 ૫૬૬, ૬૪૨
 હરિહર પ્રબંધ ૫૩૬-૭, ૫૫૪,
 ૬૪૨
 હસ્તિનાપુર કલ્પ ૬૦૨
 Historical Facts about
 Jainism ટિ. ૫૭૦
 હીરવિજયપદ મહોત્સવ રાસ ૬૦૪
 હીરવિજય સુરિના નાનો રાસ ટિ.
 ૪૮૫, ૮૦૬

„ શલોકો ટિ. ૪૮૫, ૭૬૨
 „ પુણ્યખાનિ ટિ. ૪૮૫
 „ રાસ ટિ. ૪૮૫, ૭૬૨,
 ટિ. ૪૬૦, ૮૮૨, ૯૦૩
 ‘Hirvijaya Suri or the
 Jainas at the Court
 of Akbar’ (ભેખ) ટિ. ૪૬૮
 હીરસૌભાગ્ય મહાકાવ્ય સટીક ટિ.
 ૨૪૭, ૬૭૫, ૬૭૬, પૃ. ૫૩૪,
 ટિ. ૪૮૫, ૭૮૮, ૭૯૦,
 ૭૯૬, ૮૦૫, પૃ. ૫૬૩, ૮૮૨,
 ટિ. ૫૨૧
 હેમકુમાર ચરિત (પ્રા.) ૬૭૦
 હેમચંદ્રગણિ રાસ ૬૮૨
 હેમચંદ્ર સુરિ પ્રબંધ ટિ. ૨૪૭-
 ૮, ટિ. ૩૧૧, ૫૬૬, ૬૪૨
 હેમવિમલ સુરિ હાગ (ગૃ.) ૭૮૩
 ૮ જૈન પારિવારિક શાળા,
 બિરૂદો આદિ.
 અક્ષપટલ ટિ. ૩૨૩
 અક્ષપટલિક-પટલાધીસ ટિ. ૩૨૩
 ‘અમણીતરો’ કુકળ ૬૮૭
 અચ્યુત્તિ કાવ્યતંત્ર ૪૬૩
 અચેલકતા ૧૩૪
 ‘અદ્વૈત’ (અદ્વૈત) ૮૩૨
 ‘અમરિ’ ૩૧૧, ૩૭૬, ટિ. ૩૧૧,
 ૪૨૬, ૫૬૮, ૫૬૯ ટિ. ૪૬૬

૯ જૈન પારિભાષિક શબ્દો આશ્રિતી અનુક્રમણિકા. ૯૪૭

૭૯૯, ૮૦૦-૧, ૮૨૨-૨૩,
 ૮૩૦, ૮૪૩-૪
 'અભારિદાન' ટિ. ૨૯૪
 'અભારિ ધોષણા' ૩૭૧, ટિ. ૨૯૫
 'અભારિ પત્ર' ૩૪૦
 'અમૂલ્ય આસાદ' ૫૮૨
 અર્હત ૧
 અજ્ઞાનિહત ૧૧૧૮
 'અજ્ઞાપદ' નામનું મંદિર ૭૧૯
 અહિંસ માલેક ૬૨૦
 આર્હત ૧
 આખ્યાયિકા ૨૭૭
 આગમ ૧૧૧૦
 આર્ષ ટિ. ૨૦,
 આર્ષ ૪૩૪
 ઇતિહાસ ટિ. ૧૩૩
 ઇન્દ્રવિહાર ૮૦૦
 જિત્યાપક ૭૩૭
 જિતમજન માનનીય ૫૨૫
 જિદમન વિહાર ૪૮૨
 જિમીં ગ્રીતો ૬૦૨, ૬૯૭
 ઋષિ ૭૩૬
 ઋષિપુત્ર ૫૨૫
 ઐઆદતખાના ૮૧૧, ૮૧૮
 ઐઘો (અઘો) ટિ. ૫૬૫
 ક્ષપણકો ટિ. ૬૭, ૧૫૪, ૧૧૦૮
 કંબલ ૧૧૦૮, ટિ. ૫૬૫
 કર્મકાર ૧૧૪૦

'કલ્યાણક' દિન ૧૧૧૬
 કલિકાલ ગૌતમ ૪૬૦
 કલિકાલ સર્વજ્ઞ ૪૩૧, ૪૫૪-૫, ૧૧૬૨
 કલિ કેવલી ટિ. ૪૫૭
 કવિ કટારમલ્લ ૪૬૩
 કવિ કુંજર ૫૩૧
 કવિ ચકવર્તિ ૫૩૧
 કવિ પ્રવર ૫૩૮
 કવિરાજ ૩૨૧
 કવિરાજ ચકવર્તી ૩૨૧
 કવિરાજ બહાદુર ૬૬૬, ૬૬૮
 કવિશૈક્ષ ૫૬૪
 કવિ સભા શૃંગાર ૪૬૦
 કવીન્દ્ર ટિ. ૨૬૫
 કવીન્દ્ર બંધુ ૫૫૯
 કાવ્યદેવી પુત્ર ૫૩૧
 કારયપ ધર્મ ૧૨
 કાંસકર ૧૧૪૦
 કુંભલવિહાર ૮૩૦
 કુવિન્દક ૧૧૪૦
 કુર્યાલ સરસ્વતી ૨૭૨, ૫૨૫
 કુર્યાલી શારદ ૬૧૭, પૃ. ૬૩૦
 કૃષ્ણ વાગ્દેવતા ૬૭૬
 કૃષ્ણ સરસ્વતી ૬૭૬
 અમતખામણાં ૧૧૩૩
 અમલું ૧૧૧૮
 અમાવલું ૧૧૧૮

ખરતર વસી ટિ. ૨૨૮
 'ખુશ-ફહમ' ૮૦૪, ૮૦૮, ૮૭૮
 'અન્નધિકારી' ૭૫૫, ૮૪૦
 અણુ ૧૩૪
 અણુધર ૧૭
 અચ્છબેદ નિવારણનું તિલક ૮૩૧
 'ગીતો'—'અખ્યાત્મ ગીતો' ૬૮૦
 'ગુપ્તિ' ત્રણ ટિ. ૫૬૫
 'અતુર્વિધ સંધ' ૧૧૦૨
 'અતુરીમાં ચાણાક્ય' ૫૨૫
 'આતુર્યામ સંવરવાદ' ૩, ટિ. ૫, ૬
 'આશિ' (ચાલ) ૬૧૦
 'ચિત્કોશ' ૧૧૧૪
 'ઓથુ' પ્રત—બ્રહ્મચર્ય ૧૧૩૩
 'ઓક્ષપદ' (ઓક્ષપદો) ૧૧૦૮, ટિ. ૫૬૫
 'ઓવિહાર' ૧૧૩૩
 છ 'રી' ૧૧૨૫
 'છાંદસમ' ૪૩૪
 'છીપાવસહી' ૬૮૫
 'શ્રાતિગોવાલ' ૫૨૫
 'શ્રાનકોશ' ૧૧૧૪
 શ્રાનપંચમી ૮૪૬, ૧૧૧૪
 'જહાંગીરી મહાતપા' ૮૨૬
 'જિન' ૧, ટિ. ૧
 'જીવંતસ્વામી' ૬૬૪
 'જૈન' 'જૈનધર્મ' ૧, ૧૮૬-૬૦
 'ટબો' ૬૫૫

'ઠકકુર' ૫૪૩
 'ઠાળ' ૬૧૦
 'ઠુંઢીયા' ૭૩૭, ૬૪૬, ટિ. ૫૩૫, ૧૦૦૪
 'ત્રિભુવનદીપક' મંદિર ૬૬૫
 ત્રિભુવનવિહાર' ૩૭૪, ટિ. ૨૬૮, ૪૫૬
 'ત્રિવિધ વીરચૂડામણિ' ટિ. ૪૦૪
 'ત્રિવિહાર' ૩૭૪, ૪૫૬
 'ત્રૈવિઘવેદી' ૪૬૩
 'તક્ષક' ૧૧૪૦
 'તપા' ૫૬૫
 'તર્કપંચાનન' ૨૬૪
 તિલોતરો' દુકાળ ૬૮૭
 'તીર્થંકર' ૧-ચોવીસ ૨
 'તેજપાલનું મંદિર' ૫૨૬
 'તેજલ વસહિ' ટિ. ૪૬૭
 'દ્વાદશાંગ ગણિ પિટક' ૨૧, ૩૩
 'દર્શન પક્ષ' ૬૨૬
 દશ લક્ષણી ૫૫ ૧૧૧૮
 'દશા' વણિક શ્રાતિ ૫૨૧
 'દાતાર' ચક્રવર્તિ' ૫૨૫
 'દાદા' ૩૧૭
 'દેરાણી જેઠાણીના ગોખલા' ૫૨૬
 Delwara Temples ૫૨૬,
 ૧૧૪૨ જુઓ આખું
 દેવચિહી એકાદશી ૧૧૧૭
 'દેવદ્રવ્ય' ૧૧૨૩
 દેવશ્યની એકાદશી ૧૧૧૭

૮ જૈન પારિભાષિક શબ્દો આદિની અનુક્રમણિકા. ૯૪૯

'દેશીઓ' ૯૦૯-૧૦
 'ધર્મલાભ' ૧૧૦૮
 'ધર્મકથાનુયોગ' ટિ. ૨૪
 'ધર્માદિત્ય' પૃ. ૧૩૪ ની ટિ.
 'ન્યાયવનસિંહ' ૨૧૪
 'ન્યાયવિશારદ' પૃ. ૬૨૧, ૬૨૦,
 ૬૨૨, ૬૨૬
 'નવકાર'—નમસ્કાર ૧૧૩૩
 'નવગૃહ્યેત્ય' ૩૩૦
 'નવાંગ વૃત્તિકાર, ૨૯૩
 'નિર્ગ્રંથ'—'નિગ્ગ્રંથ' ૧૪૧, ૧૫૪
 'નિર્ગ્રંથ નમિત' ૧૪૫
 'પંચિકા' ૫૯૦
 'પ્રતિક્રમણ' ૧૧૩૩
 'પ્રતિપન્નઅંબુ' (સિદ્ધરાજનો) ૩૨૧
 પ્રથમાનુયોગ (ધર્મકથાનુયોગ) ૨૧,
 ટિ. ૮૬
 'પ્રબંધ શત કર્તા' ૪૬૩, ૪૫૬, ટિ.
 ૩૫૭
 'પ્રબંધશત વિધાન નિષ્ણાતશુદ્ધિ' ૪૬૫
 'પ્રવચન માતા' ૧૧૦૮, ટિ. ૫૬૫
 'પ્રાગ્વાટ શાંતિ અલંકરણ' ૫૨૫
 'પરચખાણ'—પ્રત્યાખ્યાન ૧૧૩૩
 'પણસણ' ૧૧૧૮
 'પંચ પરમેષ્ઠી મંત્ર ૧૧૩૩
 'પદો' ૯૮૦
 'પર્યુષણ' ૧૧૧૮

'પર્યુષણકલ્પ' ૧૧૧૭, ટિ. ૫૬૬-૭
 'પરનારી સહોદર' ૫૨૫
 'પરમાર્હત' ૪૨૬
 'પાર્શ્વપત્ય' ૧૧૦૩
 પાર્લ વિહાર ૫૦૧
 'પીતલહર' મંદિર ટિ. ૪૬૬
 'પીળાં વસ્ત્ર ધારી' ૯૫૦
 'પુસ્તક ભાંડાગાર' ૧૧૧૪
 પૌષધ વ્રત ૧૧૩૩
 'પ્રસ્તિ'—'અસદી' (વસતિ) ટિ. ૨૨૮
 'પારસા' સુત્ર ૧૧૮
 'ખાલ કવિ' ૪૦૪-૫, ટિ, ૩૨૪
 'ખાલ સરસ્વતી' ૪૬૦, ૬૭૯
 ખાલાવખોધ ૬૯૧
 'શુદ્ધિ અભયકુમાર' ૫૨૫
 'ભટ્ટાક' રાણુક' નામનું મંદિર
 ૫૨૭૬
 ભટ્ટાક વહક (વનમંદિર) ૫૨૭૬
 'ભટ્ટારકો' ૧૧૦૮
 'ભરચ'—જનમંદિર ૩૫૯, ૫૫૨
 'ભાસ' ૯૧૦
 'ભીમવિહાર' ૭૨૨, ટિ. ૪૬૯
 'મળ્લ જૈન' ૫૨૫
 'મનોરથ કલ્પદ્રુમ' મંદિર ૬૬૫
 'મલધારી' ૩૧૧, ટિ. ૨૪૯
 'મહત્તમ' ૩૯૫
 'મહાકવિ' ૫૩૧
 'મહામંડલેશ્વર' ૫૧૧

'મહારાવ' ૬૨૩
 'મહાત્મા' ૬૪૬
 'મહોપાધ્યાય' ૮૭૭
 'માફર માલિક'-'મફરલી મલીક
 ૭૨૭-૮, ટિ. ૪૭૦
 'માલાકાર' ૧૧૪૦
 મહેશ્વરી-મેશી-મેસરી ૧૧૩૬
 'મિચ્છામિ દુક્કડ' ૧૧૧૮, ૧૧૩૩
 'મિથ્યા મે દુષ્ટત' ૧૧૧૮, ૧૧૩૩
 'મુખપોતિકા' ટિ. ૫૬૫
 'મુખવસ્ત્રિકા' ૧૧૦૮, ટિ. ૫૬૫
 'મુહપતી' ટિ. ૫૬૫
 'મૂલસૂત્ર'-ચાર ૭૭-૯૦
 'મૃતકર્મણ' ૧૧૪૦
 'યુગપ્રધાન' ૨૦૭
 'યુગપ્રધાન' ૫૬ ૮૪૪
 રજોહરણ' ૧૧૦૮, ટિ. ૫૬૫
 'રાજધરટ' ૩૮૬
 'રાજપિતામહ' ૩૮૩
 'રાજમામા' ૩૦૫
 રાજવિહાર-રાયવિહાર ૩૦૯, ૪૧૪,
 ૪૨૪, ૪૫૬, ૮૨૩
 'રાસ' ૯૮૩
 રૂપક કાવ્ય (allegory) ૯૦૬
 Romance & Ballad (રોમાં-
 ચકારી વીરરસ કાવ્ય) ૯૦૫
 'લક્ષ્મણ વિહાર' ૬૬૭
 'લલણ' ૯૧૦

'લલુ ભોજરાજ' ૫૪૭
 'લલુ શાલિભદ્ર' ૭૫૫
 Lyrics (ભિમિંગીતો) ૬૦૨, ૬૬૭
 'લુપક' ૭૩૭, ટિ. ૫૩૫
 લોકાયત-ચાવૈક ૧૯૬, ટિ. ૧૩૩
 'ભોચ' ૧૧૦૮
 'બ્યયકરણ પદમાત્મ' ૨૯૧
 'બ્યવસ્થાપત્ર' (આખૂપરનું) ૭૧૬,
 ટિ. ૪૬૭
 'બ્યાખ્યાત ચૂકામણિ' ટિ. ૧૮૬-
 ૧૯૦
 'બ્યામ્-સિશુક' ૩૪૬, ટિ. ૨૮૨
 'બ્યાખ્યાનિક'-'બ્યાખ્યાતા' ૨૫૩,
 ટિ. ૧૯૧
 'વલણ' ૯૧૦
 'વરસ'-'વરસાવાસો' ૧૧૧૭
 'વસન્તપાલ' ૫૩૧, ૫૫૧
 'વસહિ'-'વસતિ'-'વસી' ટિ. ૨૨૮
 'વાઝેવી પ્રતિપલ સૂત' ૫૪૬
 'વાઝેવી સૂત' ૫૩૧
 'વાઝેવતા ભાંડાગાર' ૫૮૭ જુઓ
 પુસ્તક ભંધર
 'વાગ્વિલાસ' ૭૦૮, ૭૧૫
 'વાચક' ૧૩૪
 'વાદિકુંજર કેસરી' ૨૪૨
 'વાદિ ગોકુલ સંકટ' ૬૭૫
 'વાદિ વેતાલ'-શાંતિસૂરિ ૨૮૦
 'વાદી' ૮૮૧

૮ જૈન પારિભાષિક શબ્દો આદિની અનુક્રમણિકા. ૯૫૧

'વાર્તિક' ૬૫૬
 'વાસ્તુવિદ્યા'—'વાસ્તુશાસ્ત્ર' ૧૧૪૦
 'વિક્રમાદિત્ય' પૃ. ૧૩૪ ની ટિ.
 'વિદ્યાત્રયીયણુ' ૪૬૩
 'વિધિ ઐત્ય' ૩૧૪, ટિ. ૩૦૦
 'વિશીલ્યુકાભ્યનિર્માણુતન્દ્ર' ૪૬૩
 'વીરાધિવીર' ૬૬૪
 'વીરનારાયણુ' નામનો પ્રાસાદ પૃ૩૬
 'વીસા' વણિક શાંતિ ૫૨૧
 'વેણીકૃપાણુ' ૫૪૫, ટિ. ૪૩૭
 'વેષધર' ૭૩૭
 'આવક' ૧૧૦૨, ૧૧૨૯
 'શ્રીપૂજ્ય' ૧૧૦૮
 'શ્રીમાલ બૂપાલ' ૭૫૫
 'શ્રીમાલી' ૧૧૫૧
 'શ્રુત કેવલી'—'શ્રુતધર' ૬૧૭, ટિ. ૫૨૭
 'શ્રુતિ' ૧૯
 'શ્રેષ્ઠ કવિ' ૫૩૧
 'શ્રેષ્ઠરામ માનમર્દન' ૫૨૫
 'શ્વતાવધાની' ૮૦૮, ૮૨૨
 'શ્લોકોકા' ૯૮૦
 'શારદા પ્રતિપન્નાપત્ય' ૫૩૧
 'શિલ્પ' ૧૧૪૦
 'શીલાદિત્ય' પૃ. ૧૩૪ની ટિ.
 'શુંબાર ચાવડી' ૭૧૬
 'શ્વેદન યોગણુ' ૬૪૨

'ષ્ટ ભાષા ચક્રવર્તી' ૩૨૧, ટિ.
 ૨૯૬, ૩૯૨
 'સ્તણુક' ૬૫૬
 'સ્થપતિ' ૧૧૪૦
 સ્થિરવાસ ૧૧૧૭ ૮
 'સકલ કથા' ટિ. ૧૬૪
 'સર્ધધન-વંશ-ક્ષયકાળ' ૫૨૫
 'સંધ' સ્થાપના ૧૧
 'સંધપતિ' ૧૧૨૫
 'સચિવ ચૂડામણિ' ૫૨૫
 'સંજીવની ન્યાય' ૪૧૬
 'સત્યાસીઓ' દુકાળ ૮૩૨
 'સત્રાગાર' ૩૭૮
 'સંધિ' ૪૭૫
 'સન્મતિ'—'મહાવીર ટિ. ૬૯
 'સન્ન ગૃહવાસી' ૩૨૮
 'સમિતિ' પાંચ ટિ. ૫૬૫
 'સર્વજન પ્રલાધનીય' ૫૨૫
 'સરસ્વતીકોશ' ૧૧૧૪
 'સરસ્વતી કંઠાભરણુ' ૫૨૫
 'સરસ્વતિ ધર્મપુત્ર' ૫૨૫
 'સરસ્વતી પુત્ર' ૫૩૧
 'સલક્ષનારાયણુ' પ્રતિમા ૫૭૬
 'સંવરી' ૭૩૮
 'સંવાદો' ૯૦૬
 'સહઆવધાની' ૬૭૩
 'સામંતમંદલી સત્રાગાર' ૩૮૬
 'સામાયિક' ૧૧૩૩

સાંવત્સરિક પર્વ ૧૧૧૮
 'સિહરા'-(સેવડા, શ્રમણ) ૮૧૧
 'સિંગાર ચૌરી'-શૃંગાર ચાવડી
 ૭૧૯

'સિદ્ધરાજ' ૩૦૨, ૩૦૪
 'સિદ્ધ સારસ્વત' કવિ ૬૭૫
 'સિદ્ધ સારસ્વત કવીશ્વર' ૨૭૨
 સિદ્ધવિહાર ૩૧૦, ૪૧૪, ૪૨૪,
 ૪૫૬

'સિદ્ધાંતિક' ૪૦૬
 'સિદ્ધ-શિશુક' ૩૪૬, ટિ. ૨૮૨
 'સુત.જો' દુકાળ ૯૮૭
 'સૂત્રગ્રાહી' ૧૧૪૦
 'સૂત્રધાર' ૧૧૪૦
 'સુમનિઓ' (અમણી) ૮૧૬
 'સદ્ધાન્તિક' ૫૯૬
 'સદ્ધાન્તિક શિરોમણિ' ૨૯૭
 'સૌવીરપાથી' ૩૩૨
 'હરિયાળી' ૭૬૬
 'હિંદુ' ૧૨, ટિ. ૨૦
 'હીરલા' ટિ. ૪૦૬

૯ જૈન તીર્થંકરો, તીર્થો,
 મંદિરો આદિ.

અજિતનાથનું મંદિર ૩૭૪, ૩૭૬,
 ૫૨૭

અજિતનાથનું વિધિ ચૈત્ય ૬૧૯
 અજિતનાથનો વસન્તોત્સવ ૪૦૧
 અજિતનાથ ઐથ ૬૬૪, ૭૨૪
 અદ્યદ્ય (અદ્યુત)ની પ્રતિમા
 ૯૮૯

અંતરીક્ષણ (પાર્શ્વનાથ) તીર્થ
 ૩૧૨, ૬૦૨, ૧૧૧૬
 અનુપમા સરોવર ૫૨૭ ક
 અંબા શિખર ૫૨૭ ક.
 અંબિકા-અંબાળ પૃ. ૨૦૯, ટિ.
 ૨૨૪, ૨૮૮, ૨૯૦
 અંબિકા-ભારતીની મૂર્તિ ૪૬૯,
 ૬૨૬

અમૃત્ય પ્રાસાદ ૫૮૨
 અમૃદ જુઓ આખૂ
 અરિષ્ટનેમિ ૪૭૮ જુઓ નેમિનાથ
 અવલોકન શિખર ૫૨૭ ક
 અશ્વાવળોધ તીર્થ (સમલિકા
 વિહાર) ૪૮૩
 અષ્ટાપદ નામનું મંદિર ૭૧૯
 અહિચ્છત્ર પાર્શ્વનાથ ૮૪૮
 આદિનાથની મૂર્તિ ૮૩૨ જુઓ
 અપભ્રંશ
 આદિનાથનો યાત્રામહોત્સવ ૩૦૦
 ,, મંદિર ૫૨૭ ક.
 આદિનાથ પ્રાસાદ ટિ. ૪૪૧
 આદીશ્વર ચૈત્ય ૪૬૬
 આદીશ્વરની પ્રતિષ્ઠા ૬૨૧, ૬૪૧

૯ જૈન તીર્થંકરો-મંદિરો આદિની અવુઠમણિકા. ૯૫૩

આખૂ (અબુધ) ગિરિ-તીર્થ ૨૮૮,
૩૭૬, ૪૮૬, ૫૧૮, ૫૨૪-
૫, ટિ. ૩૯૦, ૫૨૭-૫૨૭૩,
૫૫૮, ૫૭૨, ૫૮૦-૨, ૬૧૯,
ટિ. ૪૪૪, ટિ. ૪૪૬, ટિ. ૪૪૮
-૯, ૭૦૧, ૭૧૯, ૭૨૨,
ટિ. ૪૬૯, ૭૨૫, ૭૨૯,
૭૬૦, ૮૦૦, ૮૩૦, ૮૩૮,
૯૪૭, ૯૬૦, ૧૦૦૪, ૧૧૧૯,
૧૧૪૨, ૧૧૪૭.

આખૂ પર 'ભંગ' ૬૧૯, ૬૨૩
આરાસણ તીર્થ ૩૪૫, ૫૮૨,
૬૨૧, ૬૬૪, ૮૦૯, ૮૩૦
ધ્રુવિહાર ૮૦૦

ઉજ્જયિન (ગિરિનાર) ૩૩૯, ૪૧૩,
૪૨૮, ૫૮૦ જુઓ ગિરિનાર

ઉજ્જયિન બાઈની હુંક ૯૮૬

ઉદયન વિહાર ૪૮૨

ઋષભદેવ ૨, ૯૫૩, ૧૦૬૫

ઋષભદેવ હિતસવ ૫૫૧

ઋષભનાથની પ્રતિષ્ઠા ૮૪૬

ઋષભદેવ પ્રતિમા ટિ. ૨૨૪, ૨૮૯

ઋષભદેવ મંદિર ૨૩૪-૫, ૨૩૮,
૪૯૯

કડમડ યક્ષ ૩૧૩, ટિ. ૨૫૬

કરબદિ યક્ષ ૫૮૦

કરહેડા (કરહેડક) ૫૮૧-૨, ૫૯૨

કુંભલ વિહાર ૮૩૦

કુમારપાલ પ્રાસાદ (ધંડર) ૭૨૯
કુમારવિહાર (કુમારપ્રાસાદ, કુંવર
વિહાર) ૩૭૪, ટિ. ૨૬૭,
૩૭૫, ટિ. ૩૦૦, ૪૫૬,
૪૬૫, ૪૮૦, ૫૮૩, ટિ. ૩૮૪
કેસરીયાજી (ધુલેવા) ૯૬૦, ૧૧૧૯
ખરતરવસી ટિ. ૨૨૮

ગણધરની સ્તુતિ પૃ. ૧૭

ગિરિનાર (ઉજ્જયિન, રૈવતક,
રૈવત)-૨, ૧૯૯, ૨૪૨-૩,
૩૦૪, ટિ. ૨૫૬, ૩૩૯, ટિ.
૨૬૭, ૩૮૭, ટિ. ૩૧૨, ૪૧૩,
૫૨૫, ૫૨૭૩, ૫૩૧, ૫૫૭,
૫૭૨, ૫૭૮, ૫૮૧-૨, ૬૦૩,
૬૨૧, ટિ. ૪૨૮, ૬૪૧, ૬૬૪
-૬, ટિ. ૪૪૮-૯, ૬૬૨,
૮૩૯, ૯૬૦, ૯૬૨, ૧૦૧૯,
૧૧૧૯, ૧૧૪૭

ગિરિનાર તીર્થનો ઉદ્ધાર ૬૨૮

ગિરિનારની પૂર્વ પાળનો ઉદ્ધાર
૮૩૨
ગિરિનારની યાત્રા ૫૦૯, ટિ. ૩૭૬,
૫૨૭, ૬૨૧, ૭૧૯, ૮૨૭,
૮૩૭

ગૌતમઆદિની સ્તુતિ પૃ. ૧૮

'અલ્લવીસ નિજાલય' ૪૧૩, ટિ.
૩૨૯
અકેશરી દેવી ૩૨૭, ટિ. ૨૬૯
'અવુઠાર વિહાર' ૮૪૬

ચતુર્મુખ (ચામુખ) પ્રાસાદ ૬૬૫,
ટિ. ૪૪૬, ૮૦૦

ચંદ્રપ્રભનું દેહફં ૮૨૭

„ મૂર્તિ ૪૯૯

ચિંતામણી પાર્શ્વનાથ(આગ્રા)૭૯૮

„ „ (ખંભાત) ૮૦૦

„ „નું મંદિર (અમદાવાદ) ૮૩૩

„ „ „ (વીકાનેર) ૮૩૮

„ „ „ (સોદવા) ૮૪૬

છીપાવસહી ૯૮૫

જિનકુશલ સરિનો સ્તૂપ ૮૩૯

જિનદત્તસરિના સ્તૂપ ૮૩૯-૪૦

જરાવલા (જરાવલ્લી) તીર્થ ૫૮૦,

૫૮૨, ટિ. ૪૪૪, ટિ.

૪૪૮, ૭૦૧, ૭૨૫-૬, ૭૨૯,

૭૫૦, ૯૯૦

„ „ની યાત્રા ૭૨૫-૬,

૭૨૯

જરાવલ્લી પાર્શ્વનાથ ૫૮૦ જીઓ

જરાવલા તીર્થ

જવંતસ્વામી ૬૬૪

જૈન કાર્તિકચંદ્ર ટિ. ૧૯૮, ટિ. ૪૪૪

ત્રિભુવનદીપક મંદિર ૬૬૫

ત્રિભુવન વિહાર ૩૭૪, ટિ. ૨૯૮,

૪૫૬

ત્રિવિહાર ૩૭૪, ૪૫૬

તારંગા (તારણગિરિ) પર્વત ૩૭૪,

૩૭૬, ૫૮૨, ૬૫૧, ૬૬૪,

૮૦૯, ૯૯૦, ૧૦૧૯

તારંગા-તારાપુર ટિ. ૮૭

તારાપુર જીઓ તારંગા

„ (તારંગા ?) ૫૮૧

તીર્થકર ૧, ૨.

તીર્થકરની સ્તુતિ પૃ. ૧૭

તીર્થો ૧૧૧૯

તેજપાલનું મંદિર ૫૨૬

તેજલવસહિ ટિ. ૪૬૭

દેલવાડા મંદિર (Delwara

Temples) ૧૧૪૨ જીઓ

આખું

ધુલેવ કેસરીયાજી તીર્થ ૯૯૦,

૧૧૧૯ જીઓ કેસરીયાજી

નંદીશ્વરની ટુંક ૯૮૬

નવગૃહ ચૈત્ય ૩૩૦

નેમિનાથ ૨, ૩, ૧૯૯, ૨૭૮,

૩૦૭, ૪૭૪, ૬૫૩

નેમિનાથની જન્મભૂમિ ૭૯૮

નેમિનાથનું મંદિર ૩૧૯, ૩૨૭,

૩૪૧, ૫૨૬, ટિ. ૩૮૮

નેમિનાથ પ્રાસાદનો ઉદ્ધાર ૬૪૧

ગ્રેમચંદ મોદીની ટુંક (શત્રુંજય) ૯૮૯

પંચાસરા પાર્શ્વનાથ ૨૩૫, ૫૨૭૬

પદ્મશ્રી સતિ ૪૭૬

પદ્માવતી દેવી ૬૭૪

પદ્માવતીની મૂર્તિ ૫૨૭

પાંડવો ૪૭૮

પાલ્હવિહાર ૫૦૧

૯ જૈન તીર્થંકરો-મંદિરો આદિની અનુક્રમણિકા. ૯૫૫

પાર્શ્વનાથ ૨-૪, દિ. ૫-૬, ૯૫૩
 પાર્શ્વનાથ બિંબ દિ. ૪૧૩
 પાર્શ્વનાથ ચૈત્ય ૨૮૨
 પાર્શ્વનાથનાં ચિ-હો દિ. ૪૦
 પાર્શ્વનાથ પ્રતિમા દિ. ૧૯૮-૯, ૪૯૯
 પાલીતાણા (પાદલિપ્તપુર) ૧૫૦,
 દિ. ૩૬૨, ૫૨૭, ૮૦૬,
 ૧૦૭૬, ૧૧૧૯ જીઓ શત્રુંજય
 પાવાપુરી ૫
 પીતલહર મંદિર દિ. ૪૬૯
 ફલવર્ધી જીઓ ફલોધી
 ફલોધી (ફલવર્ધી) ૩૪૫, ૩૫૧,
 ૩૮૨, ૬૦૩, ૭૯૪, ૮૩૯,
 ૮૫૬
 બંબનવાડ-બાંબજીવાડ ૬૫૧, ૯૬૦
 બાંબજીવાડ-બંબનવાડ ૬૫૧, ૯૬૦
 બાલાબાઇ ટુંક ૯૯૧
 બાવનગળ ઝપજનાથ ૮૦૦
 બદ્રેશ્વર (સોરઠ ૬ કચ્છનું) ૫૧૯,
 ૫૭૮, દિ. ૪૧૨
 ભરતનાં ચરણોની સ્થાપના ૮૩૨
 'ભરૂચ' જિનમંદિર ૩૫૯, ૫૫૨
 બાયખલાનું મંદિર ૯૯૧
 ભારતીની શ્રુતિ ૪૯૯
 બીમસિંહ પ્રાસાદ ૬૨૫
 બીમવિહાર ૭૨૨, દિ. ૪૬૯
 ચણીશ તીર્થ ૧૧૧૬

મથુરા કંકાલી ટીલાના જૈન સ્તૂપ ૧૭૪
 'મનોરથ કલ્પદ્રુમ' મંદિર ૬૬૫
 મલ્લિનાથનો ગોખલો ૫૨૭
 મહાવીરનું મંદિર-ચૈત્ય ૩૦૯, ૩૧૧,
 ૩૧૩, ૪૯૦, ૪૯૯, ૫૫૦,
 ૬૨૩, ૬૬૪
 મહાવીર પ્રતિમા-બિંબ ૨૪૨,
 ૪૮૨, ૬૨૪
 મુનિસુવ્રતનું મંદિર ૩૨૪, ૩૮૫,
 દિ. ૩૧૧, ૫૨૭ ક, ૫૨૮,
 ૫૫૨
 શ્રુતિ ૧૧૨૨
 શ્રુતિવિધાન ૧૧૪૩
 મોતીશાની ટુંક ૯૯૧
 રાજમતી-રાજેમતી ૪૭૮, ૬૦૭
 રાણકપુરનું મંદિર ૬૬૫, ૬૬૭,
 ૭૨૫-૬, દિ. ૪૭૭, ૭૮૯,
 ૮૦૯, ૧૧૪૨
 રાણકપુર મંદિરનો શિલાલેખ
 દિ. ૪૪૬
 રાજવિહાર-રાયવિહાર ૩૦૯, ૪૧૪
 ૪૨૪, ૪૫૬, ૮૨૩
 રાયવિહાર જીઓ રાજવિહાર
 રેવત-રેવત-ગિરિનાર જીઓ ગિરિનાર
 રેવત ક્ષેત્રપાળ ૬૨૮
 રેવતાચલ-ગિરિનાર દિ. ૪૪૧
 જીઓ ગિરિનાર

મુદ્ગમણ્વિહાર ૬૬૭
 મુદ્ગમણ્વિહારનું મંદિર ૩૬૭
 ધલિતા સરોવર ૫૨૭ ક
 લૂણિગ-વસતિ (લૂણવસહિ) ૫૨૫-૬,
 ટિ. ૩૮૯, ૬૧૯, ૬૨૩, ટિ.
 ૪૩૦, ૭૧૯

„ નો ઉદ્ધાર ૬૨૪
 લૂણિગવસહિ ૭૧૯ જુઓ લૂણિગ-
 વસતિ

વર્ધમાન-પ્રતિમા ટિ ૪૪૪
 વરકાણા તીર્થ ૮૩૦
 વસ્તુપાલ પ્રાસાદનો ઉદ્ધાર ૬૬૬
 વાણારસી પાર્શ્વનાથ ૯૨૦
 વિધિચૈત્ય ૩૧૪, ટિ. ૩૦૦
 વિમલનાથ પ્રાસાદ ટિ. ૪૨૮

„ „ (ગિરનાર) ૭૧૯
 વિમલવસતિ-વિમલવસહિ ૪૮૬,
 ૫૨૬-૭, ૬૨૩, ૬૨૬, ટિ.

૪૬૭ જુઓ વિમલમંત્રી
 વિમલવસહી ૪૮૬, ૫૨૬-૭, ટિ.
 ૪૬૭ જુઓ વિમલવસતિ

વિમલવસહીનો ઉદ્ધાર ૬૨૪
 વિમલ હરિતશાળા ૬૨૩
 વિમલાચલ-શત્રુંજય ટિ. ૨૨૪
 જુઓ શત્રુંજય

વીર તીર્થ ટિ. ૨૧૯
 વીરનારાયણ નામનો પ્રાસાદ ૫૩૬
 વીરપ્રાસાદ જુઓ મહાવીર બ. તું
 મંદિર

વીરમિત્ર ૫૮૧ જુઓ મહાવીર-
 પ્રતિમા

ત્રેપાંસનાથનું મંદિર ૮૨૭
 ત્રેપાંસનાથનો વિહાર ૬૬૫

શકુનિકા વિહાર ૧૪૫, ૩૧૩,
 ટિ. ૨૫૫, ૩૮૫, ટિ. ૩૧૧-૨,

૪૫૬, ૫૨૮, ૫૫૨ જુઓ
 સમલિકા વિહાર

શંખેશ્વર તીર્થ ૮૮૯, ૯૯૦, ૧૧૧૯
 શત્રુંજય ગિરિ ૧૯૯, ૨૪૨, ૩૦૭,

ટિ. ૨૪૭, ૩૭૩, ૩૮૪, ૪૨૮,
 ૪૫૬, ૫૨૫, ૫૨૭ક. ૬૦૨-૩,

૬૦૬, ૬૧૯, ૬૫૧, ૮૨૭,
 ૮૩૨, ૮૩૯, ૮૪૨, ૮૪૬,

ટિ. ૫૧૮, ટિ. ૫૨૦,
 ૯૮૫-૬, ૯૮૯-૯૧, ૧૦૦૪,

૧૦૧૯, ૧૧૪૭

શત્રુંજયની યાત્રા ૫૨૭, ૫૫૧,
 ૫૬૬, ૫૭૨, ૫૮૨, ૬૧૯,

૬૨૧, ૬૫૧, ૬૬૧, ૬૬૩,
 ટિ. ૪૪૪, ૬૬૪, ટિ. ૪૪૬,

૬૬૬, ટિ. ૪૪૮-૯, ૭૧૯,
 ૭૨૧, ૭૨૩, ૭૨૫-૬, ૭૨૯,

૭૩૫, ૮૦૬, ૮૨૭-૮, ૮૩૭
 શત્રુંજયની યાત્રા-(કુમારપાલની)

૩૭૩, ટિ. ૨૯૬, ૪૨૮, ૪૯૬,
 પૃ. ૩૪૬, ૫૦૯

શત્રુંજયની યાત્રાના કરતી માણી
 ૮૦૨-૩, ટિ. ૪૯૬, ટિ. ૫૨૮

૯ જૈન મંદિરો, ૧૦ ગમ્મ આદિની અનુક્રમણિકા. ૯૫૭

શત્રુંજયનો ઉદ્ધાર ૧૭૩
 શત્રુંજયનો ઉદ્ધાર કરનાર ૭૬૬
 શત્રુંજયનો ૧૬ મો ઉદ્ધાર ૭૩૨
 શત્રુંજયના સંઘ ૧૫૧, ૯૮૬, ૯૯૧-૨
 શત્રુંજય મંડન ૫૫૧
 શત્રુંજય મુખ્ય મંદિરનો ઉદ્ધાર ૩૮૪
 શાંતિનાથ ટિ. ૪૧૯, ૬૨૯, ૬૮૦,
 ૯૫૩

શાંતિનાથની પ્રતિમા ૮૨૮
 શાંતિનાથની પ્રતિષ્ઠા ૬૬૬
 „ નું ખિખ ૭૦૦
 શાંતિનાથનું મંદિર ૪૦૪, ૫૮૧,
 ૭૧૯

શાંતિનાથનો પ્રાસાદ ૬૫૧
 શામ્ભ શિખર ૫૨૭ ક
 શારદા પ્રાર્થના પૃ. ૫૧૩
 શાસનપત્ર બાર ગામનું ૩૦૭,
 ટિ. ૨૪૭

શીલવતી સતી ૯૦૦
 શૌરીપુર ૭૬૮
 સતંબન પાર્શ્વનાથ ૫૨૭ ક, ટિ.
 ૩૯૫, ૫૮૦

સલપુર જીઓ સાયોર
 સંભવનાથ ૭૨૬, ૯૫૩
 સમ્મેતશિખર ૮૨૭, ૧૦૧૪, ૧૧૧૯
 સમલિકા વિહાર ૩૧૩, ટિ. ૨૫૫
 જીઓ શકુનિકા વિહાર
 સરસ્વતી દેવી ૫૪૪, ૫૪૯

સરસ્વતીની મૂર્તિ ૫૨૭ ક
 સાકરચંદની કુંક ૯૯૧
 સાયોર (સલપુર) ટિ. ૧૩૭, ૩૩૯,
 ૪૭૫, ટિ. ૩૬૨, ૪૯૯,
 ૫૨૭ ક, ૭૦૯, ૮૪૭
 સિદ્ધ વિહાર ૩૧૦, ૪૧૪, ૪૨૪,
 ૪૫૬

સિદ્ધાચલ જીઓ શત્રુંજય
 સીમંધરની મૂર્તિ ૪૯૯
 સુપામ્ભનાથ સ્તૂપ ૬૫૧
 સુવિધિનાથ પ્રાસાદ ૩૧૦
 સેરીસા ૫૨૭
 સેરીસા તીર્થની ઉત્પત્તિ ૪૯૫
 સ્ત્રી દેવી ૨૩૮
 હકીસિંહનું જૈન મંદિર ૯૯૧, ટિ.
 ૫૪૧, ૧૧૩૦, ૧૧૪૬

હરિય દેવી ટિ. ૧૯૮
 હીરવિજયસૂરિની મૂર્તિ ૮૨૭

૧૦ જૈન ગમ્મ, ગણ, સંપ્રદાયોદિ.

અંચલગમ્મ ૭૨૯, ૧૧૦૫
 „ „ ની સ્થાપના ૩૩૬
 ‘અધ્યાત્મ મત’ ટિ. ૫૦૮
 આગમ ગમ્મ ૬૫૭, ૭૨૯
 ‘આણંદ સૂર’ પક્ષ ૮૩૧
 ઉકેશ (ઓસવાલ) વંશ ટિ. ૪૪૧
 ટિ. ૪૪૪ જીઓ ઉપકેશ ગમ્મ

ઉપકેશ-ઉકેશ ગ્ન્થ ૨૮૨, ૩૩૧,

૩૫૫, ૨૭૩, ૬૨૧, જુઓ

ઉકેશ ગ્ન્થ

ક્ષેમકીર્તિ શાખા (ખ) ૯૯૩

ક્ષેમ શાખા (ખ.) ૮૬૩, ૮૬૫

કડવાનો મત ૭૩૮, ૯૨૯

કાસદ્રહ ગ્ન્થ ટિ. ૩૬૮, ૬૮૩

કૃષ્ણર્ષિ ગ્ન્થ ૫૭૬, ૬૪૬

ખંડિક ગ્ન્થ ૩૨૩, ૬૪૫

ખંડરેક ગ્ન્થ ટિ. ૪૦૪

ખરતર ગ્ન્થ ૨૮૩, ૨૯૩, ૩૧૪,

૩૧૭, ૪૯૨-૩, ૭૨૯, ૭૮૬.

૧૧૦૫

„ ગન્ધીયની ખાસ સેવા ૬૯૨-

૭૦૬

‘ખોસરામતી’ ૮૪૯

ચંદ્રકુલ (ગ્ન્થ) ૨૬૨-૩, ૨૮૩,

૨૯૩, ૩૨૩, ૩૨૫, ૩૨૭,

૩૩૦, ૩૯૧, ૩૯૩, ૪૬૭,

૪૯૫, ૫૬૯, ૫૭૧

ચૈત્યવાસ ૧૮૪, ટિ. ૧૨૬, ૨૧૩,

૩૩૦

ચૈત્યવાસી ૧૯૦-૧, ૨૩૫, ૨૬૦,

૨૮૩, ૩૧૪, ૩૭૩, ટિ. ૩૦૦,

૪૮૨

„ દશદારી ૩૧૬, ટિ. ૨૬૦

ચૈત્યગ્ન્થ ૭૪૭

જલધર ગ્ન્થ ૪૯૨, ટિ. ૩૬૮

જિનકુશલસુરિ શાખા (ખ.) ૮૭૪

જિનચાણિયસુરિ શાખા (ખ.)

૯૬૧

કુંઢિયા (સ્થાનકવાસી) ૭૩૭,

૯૪૯, ટિ. ૫૩૫, ૧૦૦૪.

તપાગ્ન્થ ૧૧૦૫

„ „ અને ખરતર ગ્ન્થ વચ્ચે

વૈમનસ્ય ૭૮૩

તપાગ્ન્થ સ્થાપના ૫૬૫-૫૮૩

તેરા પંચ ૯૮૯

થારાગ્રહ ગ્ન્થ ૨૮૦, ૨૯૬-૭

દરિયાપરી સમુદાય-સંખ્યા ૮૯૨

દિગંબર ટિ. ૪૪, ટિ. ૧૧૪

દિગંબર અને શ્વેતાંબરના ભેદ

૧૩૧, ૧૩૩, ૧૭૬, ૨૬૩

દિગંબરોની ઉત્પત્તિ ટિ. ૧૧૪

દિગંબર ભટ્ટારકોની ગાદી ૬૭૦

દિગંબરો શ્વેત-માન્ય સૂત્રને માનતા

નથી. ટિ. ૬૮

‘દેવસૂર પક્ષ’ ૮૩૧

નાગપુરીય તપાગ્ન્થ ટિ. ૩૬૬

નાગેરી શાખા ૧૪૬

નાગિલ કુલ ટિ. ૧૦૭

નાગેન્દ્ર (નામદ્વય) ગ્ન્થ ૨૫૫,

૫૯૮, ૬૨૭

નાગેન્દ્ર ગ્ન્થ ૪૯૫, ૪૯૯, ૫-

૩૪૬

નાણા ગ્ન્થ ૭૨૯

૧૦ જૈન ગ્રંથ, સંગ્રહાય આદિની અનુક્રમણિકા. ૬૫૯

નાણાવાલ ગ્રંથ ૭૨૯
 નિર્ણતિ કુલ ૨૪૭, ૨૯૨
 નિર્ણતિ ગ્રંથ ૨૪૪
 પ્રમવાહન કુલ ૩૧૧
 પક્ષીવાલ ગ્રંથ ૬૩૦
 પાયચંદ્ર-પાર્શ્વચંદ્ર ગ્રંથ ૭૩૯,
 ૯૨૯
 „ „ સ્થાપક જીઓ
 પાર્શ્વચંદ્રસૂરિ (જૈન પ્રવચકાર)
 પિપ્પલ ખરતર શાખા સ્થાપક
 ૬૯૪
 પિપ્પલ ગ્રંથ ટિ. ૨૧૯, ૩૨૭,
 ૭૦૬
 પૂર્ણતલ્લ ગ્રંથ ૩૧૩, ૪૧૩
 પૂર્ણિમા ગ્રંથ ૭૨૯, ૭૫૪,
 પૂર્ણિમા ગ્રંથ રથાપના ૨૯૯,
 ૩૨૯-૩૦, ૪૦૪, ૪૯૯
 'ખનારસી મત' ટિ. ૫૦૮
 ખીજમત (વિજય ગ્રંથ) ૭૩૭,
 ૮૨૦
 „ „ સ્થાપક-ખીજે ૭૩૭
 બૃહદ્ ગ્રંથ-વડ ગ્રંથ ૨૨૧, ટિ.
 ૨૨૪ ૩૨૧, ૩૨૭, ૩૩૨, ૩૪૭,
 ૩૫૪, ટિ. ૪૧૩, ટિ. ૪૨૮,
 ૬૪૮
 ઓટિક-દિગંબર ટિ. ૪૪, ટિ. ૧૧૪
 ભટ્ટપુરીય (ભટેવરા) ગ્રંથ ટિ.
 ૧૬૮

બીખમજી (તેરાપંથ સ્થાપક) ૬૮૬
 ભૃગુકચ્છીય શાખા (રત્નાકર
 ગ્રંથની) ૭૩૩
 મલધાર ગ્રંથ ૫૧૦
 'રકતાંબરો' ૧૧૦૮
 રત્નાકરગ્રંથ ટિ. ૪૨૮, ૭૩૩, ૭૬૯
 રાજગ્રંથ ૨૬૩, ૨૭૦, ટિ. ૨૦૬,
 ૩૫૧, ૩૬૪ ૪૮૭, ૪૮૯, ૫૯૯
 રૂપક્ષીય ગ્રંથ ૩૬૨૬, ૬૩૩,
 ૬૩૫, ૬૪૭
 લક્ષ્મીભદ્ર સાખા (ત.) ૮૫૯
 'લક્ષુ-શાલિક' તપાગ્રંથ ૫૭૭
 'લોકો'-'લુંકો' ટિ. ૫૩૫, ૭૩૭,
 ૮૨૦, ૮૨૬, ૮૮૨, ૮૯૧
 લોકો મત ૭૧૧, ૬૨૯
 વટ (વડ) ગ્રંથ ૭૨૯ જીઓ
 વડગ્રંથ
 વડગ્રંથ ટિ. ૨૧૯, ૨૯૭, ૩૬૭,
 ૪૬૪, ૭૨૯ જીઓ બૃહદ્
 ગ્રંથ, વટ ગ્રંથ
 વાયડ-વાયટીય ગ્રંથ ૪૯૬, ૫૪૫,
 ટિ. ૩૬૩
 'વારાણસીય મત' ટિ. ૫૦૮
 વિદ્યાધર ગ્રંથ ૨૧૮, ટિ. ૧૫૪,
 ૨૩૪
 વિધિપક્ષ-આંચલિક ગ્રંથ જીઓ
 આંચલ ગ્રંથ
 વિજય (ખીજ) ગ્રંથ જીઓ ખીજ
 મત

વીળનો મત ૭૩૮, ૯૨૯
 વૃદ્ધ પોશાલિક-શાલિક તપા ગૃહ
 ૫૬૫, ૫૭૭, ૭૨૯
 શ્વેતામ્બર ૧૩૧
 શ્વેતામ્બર અને દિગમ્બરના ભેદ
 ૧૩૧, ૧૩૩
 શ્વેતામ્બર મૂર્તિપૃજકો ૪૫
 „ „ આગમ માને છે
 ૧૧૭
 રથાનકવાસી ૭૩૭, ૧૦૦૩ જૂઝા
 હુંદિયા
 „ ૩૨ સૂત્રો માને છે ટિ. ૬૮
 સંડેર ગૃહીય ૫૬૦
 સરવાલ ગૃહ ૩૨૫
 હર્ષપુરીય ગૃહ-મલધારી ગૃહ ટિ.
 ૧૯૮, ૩૧૧, ૫૫૬
 હારિજ ગૃહ ટિ. ૨૧૭
 ૧૧ જૈન આવકો, મંત્રીઓ
 વગેરે.
 અક્કરસિંહ ઓસવાલ ટિ. ૪૪૧
 અક્ષયરાજ મંત્રી ઓસવાલ ૮૨૫
 અચરત-વીસાશ્રીમાલી ૧૦૦૩
 અચ્યુત ૩૫૪
 અજયપાળ ૪૬૬, ટિ. ૩૫૬
 અનુપમા દેવી ૫૨૦, ૫૨૬, ટિ.
 ૩૮૭
 અખજી ભણુશાલી વજીર (જામનો)
 ૮૦૬

અભયકુમાર (શ્રેણિક રાજનો)
 પુત્ર ને મંત્રી ૪૬૯
 અભયકુમાર શ્રેણિપુત્ર ૩૭૮
 અભય દંડાધિપ ૩૭૪
 અભયદ શ્રીમાલ ૬૯૬
 અભયસિંહ મંત્રી પોરવાડ (વિમ-
 લમંત્રી વંશજ, ૬૨૬
 અભયસીંહ (પો. વિમલ મંત્રી
 વંશજ) ૨૬૦
 અંબડ દંડનાયક (આમલ) શ્રી-
 માલ ૩૮૩, ૩૮૫, ટિ. ૩૧૧,
 ટિ. ૩૧૩, ૪૫૬, ૫૧૪, ૫૨૮
 અંબડ (આત્રદેવ) મંત્રી (ગદ્ગક
 કુલ) ૪૯૬, ટિ. ૩૭૧
 અંબડ શ્રીમાલ ૬૯૬
 અમરચંદ (ખનારસીદાસનો અનુ-
 યાથી) ટિ. ૫૦૮
 અમીપાલ આવક કવિ ૭૭૬
 અર્થમલ્લજી ૮૪૬
 અરડકમલ શ્રીમાલ ૭૪૮
 અરસિંહ રાણા શ્રીમાલી ૭૫૮
 અશ્વરાજ (આશરાજ)-વસ્તુપાલના
 પિતા-પોરવાડ ૫૦૬, ટિ.
 ૩૭૮, ૫૨૨, ૫૨૭, ૫૨૯
 અંવપસાય (અંબાપ્રસાદ) નાગર
 ૫૦૩
 આનંદ મંત્રી-પોરવાડ (વિમલ
 વંશજ) ટિ. ૨૨૫, ૩૦૫, ૩૮૧

૧૧ જેન આવકો, મંત્રીઓ આદિની અનુક્રમણિકા. ૯૬૧

આનંદ આવક (મહાવીર પ્રભુના
દશ ઉપાસક પૈકી) ૬૦૭
આનંદદેવી (શ્રીમાલ) ૪૬૦
આના સંઘવી ૭૨૭
આભડ ટિ. ૨૬૬
આભડ ટ્રેસ્ટિ ૪૭૬
આભડ શા ૬૨૮
આભૂ દંડપતિ પોરવાડ ૫૦૯, ટિ.
૩૭૭
આભૂ શ્રીમાલ ૫૮૨
" " ૬૬૯
આમ્ર-આંખાક (ઓસ.) ૬૬૪,
ટિ. ૪૪૪
આમ્રદત્ત ૩૨૪
આમ્રદેવ-આંખાક-આંખડ દંડના-
યક (શ્રીમાલી) ૩૮૭, ટિ. ૩૧૨
જીઓ અખંડ દંડનાયક
આમ્રદેવ ૪૮૧, ૪૬૯
આમ્રદાન દંડનાયક ૪૬૯
આમ્રદ-આમ્ર સંઘવી (શ્રીમાલી)
૭૦૧, ૭૦૫.
આલિમ ૬૨૮
આશરાજ જીઓ અમરાજ
આશુક મહામત્ય ૩૦૫, ૩૦૭,
ટિ. ૨૪૭, ૩૪૨, ૩૪૪
મુઝાલાખ શેઠ (સુરતી) ૬૮૯
મદરાજ શ્રીમાલી ૮૦૦
મથર ટિ. ૪૪૪

મથર સોની ઓસવાલ ૭૨૪
ભિલ કોઠારી પોરવાડ ૭૨૫
ઉદયકરજી (બનારસીદાસના અનુ-
યાયી) ૮૪૬
ઉદયકરજી સંઘવી (ઓસ.) ૭૬૦
ઉદયનમંત્રી (શ્રીમાલી) ૩૦૫, ૩૭૪,
ટિ. ૨૬૬, ૩૮૩, ૫૭૬, ૬૨૮
ઉદયરાજ મંત્રી (ગૂર્જર) ૪૦૪
ઉદયશ્રી (મથોવીર મંત્રીના માતા)
ટિ. ૪૦૪
ઉદયસિંહ મંત્રી (મથોવીર મંત્રીના
પિતા) ટિ. ૪૦૪
ઉત્તલ આવક કવિ (ત.) ૮૬૬
એકરાજ ૬૬૪
કૂરસીહ (પો. વિમલ મંત્રીના વંશજ)
૨૬૦
કૂરસિંહ ઠંકકુર (શ્રીમાલી) ૬૦૬
ક્ષેમરાજ (શ્રીમાલી) ૭૦૧
કટુકરાજ શ્રીમાલ ૪૬૦
કપ્પદિ (કાપડી) ૪૬૯
કપ્પદિ મંત્રી (કુમારપાલના) ૬૨૮
કપૂર પદાધિપ ૩૬૩
કપૂરી ૭૨૩
કર્મચંદ્ર મંત્રી (ઓસ.) પૃ. ૫૭૧,
૮૭૬-૪૫
કર્મજી સંઘવી મંત્રી (પોર.) ૭૨૩
કર્મશાહ (ઓસ.) ૭૩૨-૫
કર્મો પોરવાડ ૭૨૬

કલ્યાણજી ઝાલા પ્રધાન ૮૩૦
 કર્તુરભાઈ મણિભાઈ (ઓસ.) ૯૮૬
 કાળે સંઘવી પોરવાડ ૭૨૫
 કાલાક સોની ૬૬૬
 કાલો પોરવાડ ૭૨૯
 કુંભ શેઠ ૧૦૦૩
 કુમરસીંહ ઠ. શ્રીમાલી ૫૬૦
 કુમરસીંહ મહામાત્રા ૩૯૨૬
 કુમારદેવી (વરુપાલના માતા)
 ૫૦૯, ટિ. ૩૭૮, ૫૧૦
 કુમારપાલ સંઘવી-પોરવાડ ટિ.
 ૪૪૪
 કુમારસિંહ કોઠારી (શ્રીમાલી) ૩૮૬
 કુખરજી શાહ ૮૦૬
 કુંવરપાલ (બનારસીદાસના અનુ-
 યાથી) ટિ. ૫૦૮
 કુંરો ઓસવાલ ૭૮૯
 કુંવરજી આણુંદજી (વી. શ્રી.) ટિ.
 ૫૬૨
 કુંબળ પ્રાગઘાટ-પોરવાડ ૪૭૫
 કેશવજી નામક (દ. ઓ.) ૯૯૨,
 ૧૦૪૮
 કેસરીબાઈ ૧૦૦૩
 કેાનપાલ (અને) સોનપાલ
 (ઓસ.) ૮૨૭
 કોરો શ્રીમાલ ટિ. ૪૭૦
 કૌતુકદેવી ૭૧૯
 અરગસેન શ્રીમાલ ૮૪૮
 ખીમ-ખીમરાજ મંત્રી ૮૬૮

ખીમરાજ સંઘવી (શ્રી.) ૭૦૬
 ખીમા (ઓસ.) ૭૨૪
 ખીમાઈ ટિ. ૪૪૧, ૬૬૫, ટિ.
 ૪૪૫
 ખીમા સંઘવી ૭૨૩
 ખુશાલચંદ (ઓસ.) ૯૮૬
 ખેતલ શ્રીમાલી ૬૨૪
 ખેતો ઓસવાલ ૭૩૨
 ખેત્રો હડાલીઓ ૭૩૧
 ગંગાદેવી ૭૦૫
 ગણેશચંદજી ૧૦૦૪
 ગદરાજ (ગદા) મંત્રી ૭૨૧-૨,
 ટિ. ૪૭૭
 ગર્ગશેઠ વાયડ ૩૭૪
 ગાંગિલ મંત્રી ૩૫૫
 ગુણુરાજ, (ઓસ.) ૬૬૪, ટિ.
 ૪૪૪. ૬૬૫, ટિ. ૪૪૬, ૬૬૬,
 ૭૨૩, ૭૨૬
 ગુમાનચંદ શેઠ ૯૯૦
 ગોવાસા શ્રીમાલ ટિ. ૪૭૦
 ગોવિંદશાહ (ઓસ.) ૬૬૪, ટિ.
 ૪૪૧-૨
 ઘટસિંહ ૬૬૪
 ચંગદેવ મોહ ૪૧૪
 ચન્ન મોહ ૪૧૪
 ચત્રિયણી (નાગર કુલ) ૫૦૩
 ચંદ્રપ્રસાદ મંત્રી (પાર.) ૫૦૯
 ચંડપ સચિવ (પાર.) ૫૦૯

૧૧ જૈન શ્રાવકો, મંત્રીઓ આદિની આલુકંભણિકા. ૯૬૩

ચંડપાલ પોરવાડ વણિક કવિ
૮૬૫, ટિ. ૫૧૬

ચંડસિંહ ૬૨૪

ચંદ્ર ઠંકુર ૬૩૦

ચંદ્રભાણુ ૮૪૯

ચંદ્રસાધુ (ચાંદાશાહ) સંઘવી ૭૨૧

ચંપક ટિ. ૪૪૧, ૬૬૫

ચંપાબાઈ પૃ. ૫૩૬, ૭૯૨:

ચંપો ૭૦૯

ચાંગો સંઘવી-મંત્રી ૭૮૯

ચાચો ટિ. ૪૪૧, ટિ. ૪૪૪

ચાંપા મંત્રી ૨૩૫

ચાલિગ સંઘવી ૭૨૫

ચાહડ ૩૮૬, ૫૭૯, ટિ. ૪૧૩

ચાહડ સંઘવી ૭૦૧, ૭૦૫

ચાહિની ૪૧૪

ચીમનભાઈ લાલભાઈ ૯૮૬

ચુડ ૬૬૧

છગનલાલ ઉમેદચંદ ૧૦૫૪

છાડાક લક્ષ્મણ ટિ. ૨૯૬

જગતસિંહ ૬૪૨

જગતસિંહ મહામાત્ય ૫૬૦

જગદૂ ૬૦૭

જગદુશા ૫૭૮, ટિ. ૪૧૨, ૬૨૭,
૯૬૩, ૧૧૩૨

જગદેવ ૩૯૫

જગદેવ ટિ. ૨૨૫

જગદેવ ૬૨૮

જગદેવ મંત્રી કવિ ૪૦૪-૫, ટિ.

૩૨૪, ૪૮૬

જગસિંહ મંત્રી ૬૨૬

જગસીહ ૨૯૦

જદુરાય ટિ. ૫૫૫

જંબૂ (જંબૂનાગ) ૨૬૨

જંબૂ શ્રાવક ૪૦૬

જમ્મણદેવી ૫૨૦

જમ્મો ટિ. ૪૪૪

જમ્મદેવ ૩૨૭

જમ્મદેવ ૩૫૪

જમ્મ-તસિંહ-જૈનસિંહ ૫૨૦, ટિ.

૩૮૪, ટિ. ૩૯૬, ૫૫૧-૨

જશુ ઠંકુર ૮૦૬

જસદેવ ૩૭૪

જહલણુ ૪૯૯

જાંબ મંત્રી ૨૩૫, ૩૦૬

જાલમા (જાલ) ૫૧૦

જાવડશા ૧૭૩

જાવડ ૮૯૦

જાવડ સંઘપતિ ૭૫૫

જાહિલ મંત્રી (પોર.) ૨૯૧, ટિ.
૨૩૩, ૩૯૫

જિનદેવ મંત્રી પોરવાડ ૪૦૭

જી (? જી) ટિ. ૪૪૪

જી સંઘવી ૭૦૬

જીવણચંદ ઝવેરી ટિ. ૩૭૪

જીવણુ શ્રીમાધી ૭૨૮, ટિ. ૪૭૦

જીવરાજ રત્નસિંહ ૯૬૨
 જીવાશાહ પ્રધાન ૮૨૫
 જીવાસા ઓસવાલ ૭૨૪
 જૂઠા મહિદા પરીખ ૭૨૪
 જેઠમલ ૯૮૬
 જેતસી ટિ. ૪૫૨ ?
 જેસલશાહ ૬૧૯
 જેસાળ ૬૫૧
 જેસિમ ૭૨૯
 જૈતસિંહ પોરવાડ ૭૨૯
 જૈન મંત્રીઓ પૃ. ૧૭૧, ૪.
 ૨૬૮-૯, ૩૯૭
 જેઠામલ ૧૦૦૪
 જંઝણુ ૭૦૦-૧
 ઝંઝણુ ૫૮૦, ૫૮૨
 ઠક્કરસિંહ ઓસવાલ ૭૩૨
 તારાચંદ લોકમ (ઓસ.) ૮૨૬
 તેજપાલ ૯૪૬
 તેજપાલ મંત્રી-મહામાત્ય પોર.
 ૨૮૯, ૫૮૪, ૬૧૯, ટિ. ૫૦૦,
 ૧૧૪૨ જીઓ વસ્તુપાલ મંત્રી
 તેજપાલ સોની ૮૦૩, ૮૦૬,
 ૮૨૭
 તોલાશાહ ઓસવાલ ૭૩૨-૩
 થાનમલજી ૮૪૯
 થાનસિંહ-રથાનસિંહ ૭૮૯, ૭૯૨,
 ૭૯૭, ૮૦૦, ૮૮૨

થીરશાહ ૮૪૬
 દશરથ મંત્રી ટિ. ૨૨૫, ૩૮૧
 દુર્જનમલ્લ ઝવેરી (અકબરના) ૮૦૦
 દુસાળુ ૭૦૦
 દેદ વણિક ૫૮૦
 દેદો ટિ. ૪૪૪
 દેપાક સૂત્રધાર ટિ. ૪૪૬
 દેલ્હા આવક ૫૬૬
 દેવચંદ આવક ૪૯૯
 દેવનામ ૩૯૮
 દેવરાજ ૬૬૪
 દેવશ્રી (દેવસિંહા) ૧૭૦
 દેવશી શેઠ ૭૮૯
 દેવસિંહ શ્રીમાલ ટિ. ૪૭૧
 દેવસી સંઘવી પોરવાડ ૭૨૭
 દેવો ટિ. ૪૬૮
 દેવો શ્રીમાલ ૭૩૦, ટિ. ૪૭૪
 દેશલશા ૬૨૦-૧
 દેહડ ઔઘિશ્રીમાલ ૫૬૨
 દેહડ સંઘવી ૭૦૧, ૭૦૫
 દોહટ્ટી શેઠ ૨૯૭
 ધનજી સૂરા શાહ ૯૧૮-૯
 ધનદેવ મંત્રી મોઢ ૪૮૦
 ધનદેવ આવક ૩૧૯
 ધનપતિસિંહજી ૧૦૪૯, ૧૦૫૧-૨
 ધનપાલ વણિક ૨૫૮
 ધનપાલ મહામાત્ય ટિ. ૨૨૫,
 ૪૮૬

૧૧ જૈન આવકો, મંત્રીઓ આદિની અનુક્રમણિકા. ૯૬૫

ધર્મદાસ છીપા (શાં.) ૯૪૯
 ધર્મદાસ શા. ૯૮૯
 ધર્મદેવ ૬૨૮
 ધર્મદેવ મહાપ્રધાન ૫૬૦
 ધરમદાસજી ૮૩૨
 ધવલક મહામાત્ય ટિ. ૨૨૫, ૩૮૧
 ધવલ પોરવાડ ૩૫૯
 ધવલ શ્રીમાલી ૪૯૨
 ધાહિલ ૪૭૬
 નગરાજ મંત્રી ઓસવાલ ૭૩૧
 નગરાજ સંઘવી ૭૨૨
 નથુશા ૯૮૬
 નર્મદ સંઘપતિ ૬૬૬
 નરસિંહ ઓસવાલ ૭૩૨
 નરસિંહ નાથા ૯૯૨
 નરસિંહ મહત્તમ ૩૯૫
 નરસિંહ શેઠ ૬૬૨
 નાઉઆવિકા પ્રાગ્વાટ ૪૯૪, ૫૦૦
 નાગપાલ ટિ. ૨૨૫
 નાગિલ શ્રીમાલ ૩૫૯
 નામલદેવી ૬૨૩
 નામલદે ૭૧૯
 નારાયણ વણિક ૯૧૮
 નિંબ સંઘખેતિ ૬૯૪
 નિમય ૨૩૪
 નીનાશેઠ ૨૩૫
 નીનુ-નિનાક મહામાત્ય ૨૮૭,
 ટિ. ૨૨૫

નૃસિંહ (સુખાનો મંત્રી) ૭૩૫
 નેહમંત્રી ૨૮૭, ટિ. ૨૨૫, ૩૮૧
 નેમિકુમાર ટિ. ૨૬૩
 નેમિચંદ્ર સોની ૩૩૮
 નેમિદાસ આવક (ત.) ૯૭૭, ૯૮૩
 નેમિનાગ શ્રેષ્ઠિ ૩૭૮
 નેમિ મોઢ ૪૧૪
 નૈણા ૬૯૯
 પ્રહુમ્નરાજ સચિવ ૩૩૯
 પ્રહુમ્નશ્રાવક મોઢ ૫૬૧
 પ્રતાપદેવી ૫૧૦
 પ્રતાપમલ ટિ. ૨૯૫ ક
 પ્રતાપસિંહ ટિ. ૩૮૪, ૧૦૫૧
 પ્રજ્ઞાદન શ્રાવક ૪૯૯
 પ્રેમચંદ્ર રાયચંદ ૯૯૨, પૃ. ૬૯૯,
 ૧૦૧૯, ટિ. ૫૪૭
 પ્રેમાબાઇ શેઠ ૯૮૬
 પંચસા શ્રીમાલ ટિ. ૪૭૦
 પતા ઓસવાલ ૭૨૪
 પદ્મ કોઠારી ૫૪૪
 પદ્મચંદ્ર શ્રાવક ૩૪૩
 પદ્મ-પદ્માકર સંઘવી ૭૦૧, ૭૦૫
 પદ્મસિંહ પળદ, ટિ. ૪૧૩
 પદ્મસિંહ ૯૧૮
 પશિમિદેવી (શ્રીમાલ) ટિ. ૪૧૩
 પર્વત ૬૬૬
 પર્વત પોરવાડ ૭૫૯

પર્વત મોહ ૬૬૬, ટિ. ૪૪૮
 ,, શ્રીમાલી ૭૪૫
 પરમદિ ૬૨૮
 પરમલદેવી ૫૧૦
 પામે શ્રીમાલ ટિ. ૪૭૦
 પાર્શ્વચંદ્ર (પાસુ) ૪૬૬, ટિ. ૩૫૬
 પાર્શ્વનાગ ૪૦૭
 પારસ આવક ૩૮૨
 પાહ સંઘવી ૭૦૧, ૭૦૫
 પીથડ સંઘવી ૬૨૪, ટિ. ૪૩૦
 પૂંળ સંઘવી ૭૦૬
 પૂનડ આવક ૫૬૫
 પૂનો ટિ. ૪૪૪
 પૂર્ણચંદ્ર કોઠારી ૬૬૬
 પૂર્ણદેવી ૭૨૬
 પૂર્ણસિંહ ૫૧૦
 પૂરણચંદ્ર નાહર ૧૧૫૩
 પૃથ્વીધર જીઓ પેથડ
 પૃથ્વીપાલ મહામાત્ય ટિ. ૨૨૫,
 ૩૦૫, ૩૮૧, ૩૬૭, ૪૮૬
 પેથડ ૫૧૦
 પેથડ-પૃથ્વીધર ૫૮૦-૨
 પેથડ ૬૨૪, ટિ. ૪૪૬, ૭૫૬
 પેથો શ્રીમાલ ૭૬૬
 કુલચંદ (દિ.) ૬૨૮
 ખલિરાજ ઠકુર ૬૫૬
 ખહાદરમલ ૬૯૦
 ખાલ ટિ. ૪૪૪

બાલાબાઇ (દીપચંદ કલ્યાણજી)
 ૬૯૧
 બાહડ મંત્રી જીઓ વાગલદ
 બાહડ ૭૦૧-૨, ૭૦૫
 બુધસિંહ ૧૦૫૧
 બૃહડ પોરવાડ ૭૨૬
 ભંડારીજી ૮૨૭
 ભણુશાલી સમરથ ૭૮૬
 ભાદા સંઘવી ૭૨૭
 ભાણુ ૨૬૦
 ભાણુક મંત્રી ૬૨૬
 ભાણો પોરવાડ ૭૩૭
 ભામાશાહ (ઝોસ) મંત્રી ૮૨૫-૬,
 ટિ. ૫૦૦
 ભામાશાહની હવેલી ટિ. ૫૦૦
 ભાવડયા ૧૫૧, ૧૭૩
 ભીમ શ્રેષ્ઠ ૫૮૦
 ભીમજી પારેખ ટિ. ૫૫૫
 ભીમશી માણેક ટિ. ૪૧, ૬૬૨,
 પૃ. ૭૨૩, ૧૦૪૭-૫૦, ૧૦૫૨
 ભીમ સંઘવી ૭૨૧
 ભીમશાહ ટિ. ૪૬૬
 ભીમાશાહ ૬૨૫
 ભીપણુ ઠકુર ૭૪૮
 ભુવનપાલ ઝોસવાલ ૭૩૨
 ભોજરાજ ઝોસવાલ ૭૩૨
 મંડનમંત્રી શ્રીમાલ ૬૬૮-૭૦૧
 જીઓ જૈન મંચકારમાં

૧૧ જૈન આવકો, મંત્રીઓ આદિની અનુક્રમણિકા. ૯૬૭

મંડન શ્રેષ્ઠી ૭૨૧

મંડન સંઘપતિ ૬૬૬

મંડન સંઘવી ૭૫૪

મંડલિક ૭૦૯

મંડલિક પોરવાડ ૬૬૯, ટિ.

૪૪૯, ૭૫૯

મણિભાઈ શેઠ (ગોસ.) ૯૮૬

મતિઆ (દ. શ્રી.) ૯૬૩

મદન શ્રીમાલી ટિ. ૪૭૧

મદનસિંહ આવક ૯૫૬

મદન સોની ૬૬૬

મદી ટિ. ૪૭૦

મનજી પંડિત ૯૬૪

મનસુખલાલ રવજી (દ. શ્રી.) ૧૧૬૬

મલ્લદેવ પૃ. ૩૪૬, ૫૧૦, ૫૨૭

મલ્લરાજ શ્રીમાલી ૭૩૦

મહાલુસિંહ ૬૨૪

મહાલુસિંહ ૬૪૨

મહતાબકુવર ૧૦૫૧

મહાદેવ આવક ૬૬૬, ૭૨૧

મહિંદુક મંત્રી ૩૮૧

મહિરાજ દોશી ૭૨૩

મહાલુસિંહ સંઘપતિ ૬૬૬

માઉ ૫૧૦

માંડણુ આવક ૭૦૯

માંડણુ સંઘવી ૮૦૦

માલ્હા આવક ૬૯૫

માલ્હે કુર ૬૫૭

માલદેવ ૬૬૬

મુકતાદેવી ટિ. ૪૪૪

મુંગલ મંત્રી ૨૯૮, ૩૦૫

મૂંટ શ્રેષ્ઠી ૬૬૯

મૂલાશાહ ૮૦૬

મેઘજી પારેખ ૮૦૬

મેઘ મંત્રી ૭૨૪

મેઘરાજ ૭૪૯

મેઘમંત્રી શ્રીમાલી ૭૨૮, ટિ. ૪૭૦

મેઘો ૭૦૯

મેઘો પોરવાડ ૭૨૯

મેઘાદે ટિ. ૪૪૧

મેહાજીમંત્રી ૮૦૦

મેાતી તેજપાલ સંઘવી ૮૩૧

મેાતીશા શેઠ ૯૬૧

યશ:પાલ ૪૦૪

યશ:પાલ મંત્રી ૬૯૮

યશોધવલ કોશાધપ ૪૦૫

યશોધવલ મંત્રી ૩૯૮, ૫૦૧

યશોનાથ શેઠ ૩૫૪

યશોમતિ આવિકા મોઢ ૫૬૧

યશોરાજ પોરવાડ ટિ. ૫૧૬

યશોવીર મંત્રી ૪૬૯, ટિ. ૩૫૯,

૫૩૫, ૫૫૯, ટિ. ૪૦૪

રતનાદેવી ૫૨૭

રતનાદેવી આવિકા ૬૩૯

રત્ના સંધવી ૭૨૯
 રમણા દેવી ૫૨૦
 રત્નસિંહ મુદ્રાધિકારી ૪૮૮
 રાજશ્રી-રાજબાઈ ૬૪૬
 રાજિયા વળિયા આવકો ૮૦૦,
 ટિ. ૪૯૦
 રાણિય શ્રીમાલી ૩૮૭
 રાણી ટિ. ૪૪૧
 રામ મોઢ ટિ. ૪૪૮
 રામજી શાહ ૮૦૬
 રામદેવ ઓસવાલ ૭૩૨
 રામદેવ મંત્રી ૬૬૨, ટિ. ૪૪૧
 રાયનામ શેઠ ટિ. ૨૯૬
 રાયમલ ૮૪૯
 રાયમલ આવક (દિ.) ટિ. ૪૮૮
 રૂકિમણી-મોઢ ૪૮૦
 " શ્રીમાલી ૪૯૨
 રૂપાદેવી ૫૨૦
 રૂપાદેવી ૧૦૦૪
 સદ્ગ્રંથપતિસિંહજી ૧૦૪૮, ૧૦૫૧
 સદ્ગ્રંથ આવિકા મોઢ ૫૬૧
 સદ્ગ્રંથસિંહ ઓસવાલ ૭૩૨
 સદ્ગ્રંથસેન (અંધકાર) ૭૫૦
 સખમસીહ ૨૯૦
 સખમીચંદ શેઠ (ઓસ.) ૬૮૬
 સલ્લ-લાલિમ ૬૨૪, ટિ. ૪૩૦
 સલિતા-લીલાદેવી ૫૨૦
 સવજી (સોં) દશાશ્રીમાળી ૬૪૯
 સહર ૨૮૭, ટિ. ૨૨૫

સહિર દંડનાથક ૨૩૫
 સાડકીબાઈ ૮૦૬
 સાડી ટિ. ૪૪૪
 સાલિગ મંત્રી ૩૮૧
 સાવણ્યાંગ જુઓ લૂણિગ
 લીલાદેવી ૫૧૦
 લોખાક ટિ. ૪૪૪
 લૂણસિંહ-સાવણ્યાસિંહ ૫૨૦, ૫૨૪,
 ટિ. ૩૮૭
 લૂણિગ ટિ. ૫૧૬
 લૂણિગ-સાવણ્યાંગ ૫૧૦, ટિ. ૩૮૭
 વખતચંદ શેઠ (ઓસ.) ૬૮૬
 વચ્છ ૬૬૬
 વચ્છરાજ (વાઘો)-ઓસ. ૬૬૪, ટિ.
 ૪૪૧, ટિ. ૪૫૦
 વળિયા રાજિયા બે શ્રીમાલી ૮૦૦,
 ટિ. જુઓ રાજિયા વળિયા
 વત્સરાજ-વચ્છરાજ ૮૩૯
 વધ માનસા (જામનગરના) ૮૨૮
 વચજી ૫૧૦
 વધમાન ઐષ્ટિ ૩૨૫
 વરણજ ૩૧૩, ટિ. ૨૫૫
 વસિતગ ૬૫૭
 વસિતગ ૬૩૯
 વસ્તુ તેજયુગ-વસ્તુપાલ તેજપાલનો
 યુગ પૃ. ૩૪૬-૩૬૬=૫૦૬ થી
 ૫૩૦, ૫૭૬

૧૧ જૈન આવકો, મંત્રીઓ આદિની અનુક્રમણિકા. ૯૬૯

વસ્તુતેજયુગમાં સાહિત્યપ્રવૃત્તિ

પૃ. ૩૭૦-૩૯૯=૫૩૧ થી

૫૭૫

વસ્તુપાલમંત્રી (પોર.) ૨૮૯, ટિ.

૩૧૩, ૪૯૬, ૫૦૫, ટિ. ૪૧૩,

૫૦૨, ૫૮૩, ૭૩૫, ટિ. ૫૦૦,

૧૧૧૯ જીઓ વસ્તુ-તેજયુગ;

તેજપાલ મંત્રી

,, ,, ની સ્તુતિ પૃ. ૩૪૭

,, ,, તું આત્મવૃત્તાંત પૃ.

૩૪૬

વસ્તુપાલ યુગ ૫૦૨

વસંત આવક ૩૨૫

વાગ્બટ-બાહડ મંત્રી ૩૦૫, ૩૨૦,

ટિ. ૨૯૬, ૩૮૩-૪, ટિ. ૩૦૭,

૪૫૬ જીઓ બાહડ મંત્રી

વાધૂયક મંત્રી ૩૯૨૬

વાધૂ આવક ૪૯૯

વાહિલ ટિ. ૨૨૪

વિક્રમાજીત-બનારસીદાસ શ્રીમાલ

૮૪૮

વિજસિંહ ઠંડાધિપતિ ૫૬૦

વિષ્ણુ-વીજળી ૫૪૯

વિમલમંત્રી પોર. પૃ. ૨૦૯, ૨૮૬-

૨૯૦, ટિ. ૨૨૪, ૩૮૧, ૪૬૧,

૬૧૯, ૬૨૬, ૧૧૧૯

વિમલભાઇ મયાભાઇ (ઓસ.) ૬૮૬

વીકા ૭૦૦, ટિ. ૪૫૮

વીજડ ૬૨૪, ટિ. ૪૩૦

વીજડ ટિ. ૪૪૧

વીજ ઠંકુર ૬૬૬

વીર સોની ૬૬૬

વીરચંદ રાઘવજી ગાંધી (વીસા શ્રી.)

૧૦૦૬-૭, ૧૦૧૩-૧૮

વીરદાસ ૭૫૦, ૧૦૫૧

વીરા પોરવાડ ૭૨૧

વીસલ ટિ. ૪૪૧, ૬૬૫, ટિ. ૪૫૦

વેજલદેવી ૫૨૦

વેલાક ભંડારી ૭૧૯

વેલા સંઘવી ૭૨૬

અદિવી ૨૩૫

શ્રીનાથ વણિક ૬૬૬

શ્રીપાલ ઓસવાલ મંત્રી ૭૨૪

શકા-હડ અઘી ૬૬૪

શાશુરાજ ૭૧૯

શાંતિદાસ શેઠ (ઓસ.) પૃ. ૫૬૧,

૮૩૩-૪, ટિ ૫૦૩, ૯૮૬

શાંતિદાસ શેઠ (દ. શ્રી) ૬૬૩

શાંતિ આવક મોઢ ૫૬૧

શાંતુ ૩૦૫ જીઓ સાંતુ

શિવાચાહ આદિ ભાઇઓ ૬૯૨

શ્રરા (પોરવાડ) ૫૦૯

સ્થાનસિંહ (થાનસિંહ) ૭૮૯, ૭૯૨,

૭૯૫ જીઓ થાનસિંહ

સંત્રામ સંઘવી ૭૦૬

સંજીવન ૬૬૧

સનગન (પોરવાડ) મંત્રી ૪૭૫
 સનગન પોરવાડ ૭૨૯
 સનગન શ્રીમાળી મંત્રી ૩૦૬,
 ૩૦૮, ૬૨૮
 સનગનસિંહ ૭૧૯
 સંડાસા ૭૨૨
 સદેપાલ શ્રીમાલ ટિ. ૪૭૦
 સદો શ્રીમાલ ટિ. ૪૭૧
 સંતુમ જુઓ સાંતુ મંત્રી, સંપતકર
 સંપતકર-સાંતુ મંત્રી ૩૦૦, ૩૧૩
 સમરથ ભણુશાસ્ત્રી ૭૮૯
 સમરસિંહ-સમરાશાહ ઓસવાલ
 ૬૨૦-૨, ટિ. ૪૨૬, ૬૩૯
 સમરસિંહ સોની ૬૬૬
 સમરાશાહ ૭૩૩
 સમરો ટિ. ૪૪૪
 સમુદ્ર-સમધર ૭૦૧
 સમુદ્ર મહામાત્ય ૫૮૫
 સર્વદેવ પોરવાડ ૪૦૭
 સર્વધર ૩૯૨૬
 સલક્ષ-સલખણુ ૫૭૯, ટિ. ૪૧૩
 સલક્ષણુ ૬૨૦
 સલખણુ શ્રીમાલ ટિ. ૪૭૧
 સવરાજ શ્રાવક (લો.) ૯૯૬
 સહણુપાલ ૬૯૯, ટિ. ૪૫૬
 સહજપાલ ૬૨૦
 સહજલ શ્રેષ્ઠિ ૫૮૫
 સહજા ૭૨૯

સહસા ટિ. ૪૪૬
 સહસા સંઘવી ૭૨૫
 સાલિ ૫૧૦
 સાકરચંદ પ્રેમચંદ ૯૯૧
 સાગરચંદ્ર શ્રાવક ૪૦૪
 સાંગણુ ટિ. ૪૪૪
 સાડા ઠકુર શ્રીમાલી ૫૬૦
 સાધારણ સા ૭૨૨
 સાંતુ-સંપતકર મંત્રી ૩૦૦, ૩૧૩,
 ૬૨૮
 સામંતસિંહ પ્રાગવાટ ટિ. ૩૭૭
 સામંત(સિંહ) મંત્રી ૫૭૯, ટિ.
 ૪૧૩
 સામલ ટિ. ૪૪૪
 સામલ પોરવાડ ૭૨૯
 સાયરમંત્રી ૭૨૪
 સારણુદેવ ઓસવાલ ૭૩૨
 સાલ્હ ઓસવાલ ૭૨૧
 સાલ્હાક સા. ઓસવાલ ૫૬૦
 સાલિગ શ્રીમાલ ૭૪૮
 સાલેરા ટિ. ૪૪૬
 સાહણુ ૬૨૦
 સાહાર શ્રેષ્ઠિ ૩૯૬
 સિદ્ધ શ્રાવક ૩૨૭, ટિ. ૨૬૯
 સિંધજી મેધજી ૮૩૧
 સીરમલજી બાકણા ૯૯૦
 સુજેસ પોરવાડ ૭૨૯
 સુધરી ૨૭૨

૧૧ જૈન આવકો-૧૨ વણિક ગોત્રાદિની અનુક્રમણિકા. ૯૭૧

સુલખણાદેવી ૫૨૦
 સુહડાસિંહ ૫૨૦
 સુહડાદેવી ૫૨૦, ૫૨૬
 સુરા સંધવી પોરવાડ ૭૨૧
 સોનપાલ કોનપાલ ૮૨૭
 સોબનદેવ દંડનાયક ૪૮૯
 સોમ ૩૨૦, ટિ. ૩૦૬
 સોમ ૫૦૯
 સોમ ૬૬૧
 સોમજી પોરવાડ ૮૪૭, ૮૬૯
 સોમ આવક ૬૩૪
 સોમેશ્વર આવક ૩૯૩
 સોલ્લાક ૩૮૬
 સોલક આવક ૩૩૩
 સોહગા ૫૧૦
 સૌભાગ્યદે ૯૧૮
 સૌભાગ્યદેવી ૫૮૦
 હટ્ટીસિંહ કેશરીસિંહ ૯૯૧
 હમીર ૭૫૦
 હર્ષદ વૉરન ૧૦૧૬, ટિ. ૫૪૫
 હરકેર શેઠાણી ૯૯૧
 હરપતિશાહ શ્રીમાલી ૬૪૧
 હરપતિ સંધવી ૭૧૯
 હરિશ્ચંદ્ર ઓસવાલ ૭૨૪
 હરિપાલ મંત્રી ૪૮૭
 હાંસા ટિ. ૪૬૮
 હીર આવક ૮૯૦
 હીરા ટિ. ૪૪૧

હીરા ઓસવાલ ૭૮૯
 હેમ ૭૨૪
 હેમચંદ્ર આવક ૫૬૦
 હેમતાજ ૬૬૪
 હેમાદ્રિ (હેમાડિ) મંત્રી ૫૮૧
 હેમા દોસી ૭૨૩
 હેમાભાઈ શેઠ (ઓસ) ૯૮૬
 હેમો શ્રીમાલ ટિ. ૪૭૧
 ૧૨ વાણિયા-બ્રાહ્મણાદિ
 જાતિ કુલ ગોત્રાદિ.
 અગરવાલ ૫૮૧
 ઓસવાલ ટિ. ૨૨૬, ૬૨૦, ૧૧૫૧
 ઓસવાલ વાણિયા ૭૪૧, ૭૮૬
 જીઓ ઓસવાલ, ઉકેશ વંશ.
 ઔદિચ્ય બ્રાહ્મણ ૨૬૧
 કણ્ઠકેર (કણ્ઠપુર) વંશ ૫૦૩
 કદંબવંશીય ૩૮૩
 કપિષ્ઠલ ગોત્ર ૫૩૯
 કપોળ વાણિયા ૧૧૩૬
 કાત્યાયન ગોત્ર ૧૭૦
 કાચરથ ૨૮૫, ૬૦૪, ૭૦૪, ૮૦૪
 ખડાયતા ૭૪૧
 ખડાયતા વાણિયા ૧૧૩૬
 'ખડેરા' ૫૨૫
 ગદ્ધક કુળ (બા.) ૫૩૫
 ગૂગલી બ્રાહ્મણ ટિ. ૩૮૯
 ગૂર્જર વંશ ૪૦૪
 ગૂર્જર વાણિયા ૧૧૩૬

ચઉદશિયા ૨૬૦
 છીપા-ભાવસાર ૯૮૫
 ડીસાવાલ વાણિયા ૧૧૩૬
 દુગડ ગોત્ર ૧૦૫૧
 ધંધનું કુલ ૬૩૦
 ધર્કટ વણિક ૨૫૮, ૩૨૫, ૩૪૩
 નાગર બ્રાહ્મણુ ટિ. ૨૬૭, ૫૦૩,
 ૫૩૬
 નાગર વણિક-વાણિયા ૭૩૮,
 ૭૪૨, ૧૧૩૬
 'નાગડા' ગોત્રની ઉત્પત્તિ ૬૯૨
 નિશ્ચય વંશ ૨૬૮
 ગ્રાગવાટ (પોરવાડ)ની ઉત્પત્તિ ટિ.
 ૨૨૬
 ગ્રાગવાટ લઘુશાખા ૫૨૧
 ગ્રાગવાટ વંશ (ભતિ) ટિ. ૨૨૪,
 ૨૮૭
 ગ્રાગવાટ (પોરવાડ) વણિક ૩૨૧,
 ૩૪૫, ૩૫૬, ૩૬૫, ૪૦૭,
 ૫૦૮, ટિ. ૪૪૪, ૭૪૧
 પક્ષીનાલ વાણિયા ૧૧૩૬
 પોરવાડ-ગ્રાગવાટ જુઓ ગ્રાગવાટ
 ૩૨૧
 અન્ધાવત ૮૩૯
 અધેરવાલ મહાજન ટિ. ૪૪૪
 બાફણુ ગોત્ર ૬૯૦
 મોઢ ૪૬૦, ૭૪૧
 મોઢ બ્રાહ્મણુ ૫૪૬
 મોઢ વાણિયા ૧૧૩૬

લાડ વાણિયા ટિ. ૨૨૬, ૭૪૧
 લાડવા વાણિયા ૩૮૮
 લાલન ગોત્ર ૮૨૮
 વાણિયાના વીસા દસા બેદ ૭૨૦
 વાયડ વંશ ૩૭૪
 વાયડા બ્રાહ્મણુ ૪૬૬
 વાયડા વાણિયા ૪૬૬, ૫૪૪,
 ૧૧૩૬
 શ્રીમાલ-ભિલ્લમાલ વંશીય ૩૭૪,
 ૩૭૮, ૫૬૨
 શ્રીમાલ કુલ ૨૮૭, ટિ. ૨૨૫
 શ્રીમાલ વંશજ ૪૬૦
 શ્રીમાલી ૨૩૩, ૩૦૫, ૩૦૮, ૪૮૯,
 ટિ. ૩૬૨
 શ્રીમાલી વાણિયા ૭૪૧
 સોનગરા (સ્વર્ણગિરીયક) ગોત્ર
 પૂ. ૪૭૬, ૬૬૬
 ૧૩ યુરોપીય રકાલરો આદિ.
 ઓટો બોટલિક (Otto Bot-
 hlingk) ૧૦૭૫
 કર્ઝન (Curzon) લૉર્ડ ૧૧૨૬
 કલાટ (Klatt) ૧૦૭૫
 કાર્પેન્ટિયર (Carpentier) ટિ. ૬૦
 કિર્ફલ (Kirfel) ૧૦૭૭
 કીલ્હોર્ન (Kielhorn) ૧૦૭૫
 કંપબેલ જેમ્સ (Campbell
 James) ૪૫૬

કોલબ્રૂક (Colebrooke) ૧૦૭૫

-૬

ગ્લાસનાપ (Glasnapp) ૧૦૭૭ ૮

ગેરિનો (Guerinot) ૧૦૭૭

ચેમ્બર્લેઇન (Chamberlain)

ટિ. ૫૬૯

જેકોબી જુઓ યાકોબી (Jacobi)

ટોડ (Tod) ટિ. ૧૩૮, ૨૮૯,

ટિ. ૨૪૬, ૩૬૭, ૩૭૯, ટિ.

૩૭૪

ટોલ્સ્ટોય (Tolstoy) ૧૦૪૩, ટિ.

૫૫૩

પાર્ગિટર (Pargiter) ટિ. ૮૨

પિન્હેરો (Pienhero) ટિ. ૪૯૮

પિશલ (Pischel) ટિ. ૩૪૦

પીટર્સન (Peterson) ૪૩૧,

૧૦૭૫

ફર્ગ્યુસન [Fergusson] ટિ.

૨૩૦, ટિ. ૩૯૦, ૧૦૭૫, ૧૧૪૨

ફોર્બસ-ફોર્બસ (Forbes) ૨૮૯,

ટિ. ૨૪૬, ૬૨૮

બ્લુમ્ફીલ્ડ (Bloomfield) ટિ.

૪૩૩

બર્ગેસ (Burgess) ટિ. ૧૦૮,

૧૦૭૫

બાર્નેટ (Barnet) ટિ. ૪૭

બીયરેજ ૮૧૧

બુહ્લર (Buhler) ટિ. ૧૦૮,

ટિ. ૩૬૧, ૧૦૭૫, ૧૦૭૬

મિરોનો (Mironow) ટિ. ૧૮૭ :

યાકોબી-જેકોબી (Jacobi) ટિ.

૪૦-૧, ટિ. ૬૦, ટિ. ૬૯, :

૧૩૬, ટિ. ૧૦૭, ટિ. ૧૩૯, :

ટિ. ૧૫૨, ૨૨૦, ૨૨૨,

૨૩૪, ટિ. ૧૮૩, ટિ. ૧૮૮,

ટિ. ૧૯૩, ૩૯૭, ૫૬૫,

૧૦૭૫-૭, ૧૦૭૬

રસ્કિન (Ruskin) ૧૦૪૩

રાઇસ (Rice) ૧૦૭૫

રિયુ (Reiu) ૧૦૭૫

લાસન (Lassen) ૧૦૭૬

લેયમાન (Leumann) ટિ. ૫૬,

ટિ. ૯૩, ૧૫૮, ૨૨૦, ૧૦૭૫

વિન્ટરનિટ્ઝ (Winternitz)

૪૨, ૪૬, ૪૮, ૬૧, ૬૯,

૭૬, ૯૫, ૯૯, ૧૧૮, ૧૩૦,

ટિ. ૭૭

વિન્ડિશ (Windisch) ૧૦૭૫

વિલ્સન (Wilson) ૧૦૭૫-૬

વિન્સેન્ટ સ્મિથ (Vincent Sm-

ith) જુઓ સ્મિથ

વેબર (Weber) ટિ. ૨૯, ૫૧,

૫૩, ટિ. ૪૦ થી ૬૫, ૫૯,

૧૩૭, ટિ. ૧૩૪, ૧૦૭૬, ૧૦૭૬

સુબ્રિંગ (Subring) ટિ. ૬૫, ૧૦૭૭

સ્મિથ (Smith Vincent) ટિ.

૧૦૮, ૮૧૧, ટિ. ૪૯૭-૮,

૮૧૮.

સ્ટીવન્સન રેવ. (Rev. Steven-
son) ૧૦૭૫

સ્વાલી (Suali) ૨૧૭, ૬૭૨

સેનાર્ટ (Senart) ટિ. ૮૧

હર્ટલ (Hertel) ૪૯૨, ૧૦૭૭

હર્મન જાકોબી (Herman Ja-
cobi) જુઓ યાકોબી

હુલ્સે (Hultmgch) ૧૦૭૫

હોર્નલ (Hoernle) ટિ. ૪૬,
૧૬૧-૨, ૨૦૫, પૃ. ૬૮૪,
૧૦૦૬, ૧૦૭૫

૧૪ યુરોપીયનની કૃતિઓ.

અબ્દુત્તરોપવાઈનું અંગ્રેજી ભાષાંતર
ટિ. ૪૮

અંતકૃતસૂત્રનું અંગ્રેજી ભા. ટિ. ૪૭

આચારાંગ સૂત્રનું અંગ્રેજી ભાષાંતર
ટિ. ૪૦, ૧૦૭૬

ઉત્તરાધ્યન સૂત્રનું અંગ્રેજી ભા.
ટિ. ૬૦, ૧૦૭૬

ઉવાસગદસા સૂત્રનું અંગ્રેજી ભા.
ટિ. ૪૬

કલ્પસૂત્ર અને નવતત્ત્વનું અંગ્રેજી
ભા. ૧૦૭૫

„ નું અંગ્રેજી ભા ટિ.
૬૬, ૧૦૭૬

પ્રાકૃત માર્ગોપદેશિકા (જર્મનમાં)
૧૦૭૬

Pictures and Illustrations
of Ancient Archite-
cture in Hindustan

ટિ. ૩૯૦

Foundations of 19th
Century Civilisation
ટિ. ૫૬૯

‘જૈનધર્મ’—Jainism ૧૦૭૮

રાજસ્થાન (ટાડનું) ટિ. ૨૪૬,
૩૪૭

રાસમાલા (ફોર્સે કૃત) ૨૮૯,
૩૦૫, ટિ. ૨૪૬, ટિ. ૩૭૪,
૬૨૮

Life and Stories of the
Jain Saviour Parsva-
nath ટિ. ૪૩૩

‘વૈકુંઠ તારા હૃદયમાં છે’ ૧૦૪૩
સૂત્રકૃતાંગનું અંગ્રેજી ભાષાંતર ટિ.
૪૧, ૧૦૭૬

‘સર્વોદય’ (Unto this Last)
૧૦૪૩

૧૫ જૈનેતર હિન્દુ ગ્રંથકારો-
લેખકો આદિ

અક્ષપાદ ૫૮૯, ૬૭૨

અખો ૧૦૩૯

અગ્નિશર્મા ટિ. ૧૧૬

૧૫ જૈનેતર હિન્દુ ગ્રંથકારો આદિની અનુક્રમણિકા. ૯૭૫

અગ્નિતપશાઃ ૨૨૪
અભયતિલક ભં ૬૭૨
અમરકાશ ટીકાકાર (વૈ.) ૪૩૨
અમિમ પુરોહિત પ૩૫
અચ્યુટ (ખૌ.) ૪૮૩
અચ્યુત પ૩૧
અરવિન્દ ધોષ ૧૧૬૬
અવધૂતાચાર્ય ૨૨૪
અલક ૩૯૨ ક
આત્મારામ વાદી ૮૨૨
આનંદ કે. કુમારસ્વામી ટિ ૫૭૧,
૧૧૫૧
આનંદલાલ કુવ ૧૨, ૪૫૫,
ટિ. ૩૫૪, ટિ. ૪૦૬, ટિ.
૫૨૧, ૧૦૪૫, ૧૦૭૦,
૧૦૮૭
આપિયલિ (વૈ.) ૪૩૨
આમશર્મા પુરોહિત પ૩૯
આચ્યકૃષ્ણ આચાર્ય ટિ. ૧૧૪
આશાદિત્ય દિજ પ૬૧
ઇદ્ર ટિ. ૨૨૩
ઇદ્રિ (વૈ) ૪૩૨, ૮૭૧
ઇદ્રિમુખ ટિ. ૧૭૫
ઉત્પલ (વૈ) ૪૩૨
ઉલોતકર ૬૭૨
ઉદયન ૬૭૨
ઉદયન (નૈયા) ૫૮૬
ઉદયનાચાર્ય ટિ. ૪૭૨, ૬૩૧

એકનાથ (મરાઠી સંત કવિ) ૬૧૨
આઝાજી ગૌરીશંકર ટિ. ૮૨, ટિ.
૬૬, ટિ. ૧૩૮, ટિ. ૧૬૬, ટિ.
ટિ. ૨૨૫-૬, ૩૦૫, ટિ. ૨૪૬,
ટિ. ૨૯૨, ટિ. ૩૨૩, ટિ. ૩૮૬,
ટિ. ૪૬૭, ૮૨૫, ટિ. ૫૦૦-૧,
૫૦૫ જુઓ રાજપૂતાનાકા
ઇતિહાસ

શ્રીરસ્વામી (વૈ.) ૪૩૨
શેમેન્દ્ર ૧૧૬૦
કણાદ ૨૨૨, ટિ. ૧૮૬-૯૦ ટિ.
૪૩૨

કનૈયાલાલ મુનશી ૪૬૦
કપ્પાસિઅ ૧૬૬
કપ્પીર પૂ. ૮૦૬, ૮૦
કમલશીલ (ખૌ.) ૨૬૬
કમલાદિત્ય પંડિત ૫૪૬-૭
કર્મરાજ (રૂઢકવિ પુત્ર) ૨૭૫
કલાપ (વૈ) ૮૭૧
કાત્યાયન (વૈ.) ૮૭૧
કાતંત્ર-કાલાપના વૃત્તિકાર (વૈ.)
૪૩૨

કાલાતીત યોગી ટિ. ૧૬૧
કાલિદાસ મહાકવિ ૨૭૫-૬, ૪૧૧,
૫૪૬, ૬૪૪, ૭૪૮
કિશોરલાલ મથરવાલા ટિ. ૫૪૦
કીર્ત્તિ ૬૫૪, ટિ. ૪૩૮
કુક્કાચાર્ય (ખૌ.) ૨૨૪

કુમારકવિ ૪૦૪, ૫૯૦
 કુમાર પુરોહિત બે ૫૩૫
 કુમારિલ ભટ્ટ ૧૨, ૨૨૪-૫, ૨૬૬,
 ટિ. ૩૧૩
 કુલાર્ક ચોગાચાર્ય ૬૭૭
 કૃષ્ણલાલ ઝવેરી ટિ. ૪૧૨, ૭૧૧,
 ટિ. ૫૦૩, ૬૦૦, ૬૧૧
 કૃષ્ણસિંહ ૫૪૭
 કેદારભટ્ટ ૪૪૪
 કેશવ ૭૮૫
 કેશવદાસ (હિન્દી કવિ) ૬૧૨
 કેશવલાલ ધ્રુવ ટિ. ૮૫, ૪૭૨,
 ૭૧૩, ટિ. ૪૬૨-૪
 કૌટિલ્ય ૬૨, ૧૬૬
 ખડગાચાર્ય ૨૮૫, ટિ. ૨૨૩
 ખોડમુખ (?) ૧૬૬
 ખંજેશ હિં તાર્કિક ૩૪૬, ૬૩૧
 મળનન પાટક-સાંપ્રત ટિ. ૪૪૭
 મણેશ ૬૬૨
 મદાધર ભટ્ટાચાર્ય ૬૩૧-૨
 ગામ્ય (વૈ.) ૪૩૨
 ગુણાદય ટિ. ૬૫, ૨૩૭, ૨૭૫
 ગુણે ટિ. ૧૪૩, ટિ. ૩૪૧-૨
 ગોપેન્દ્ર ૨૨૪, ટિ. ૧૬૧
 ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી ટિ. ૫૨૫
 ગૌતમધુલ્લ ૧૦૭૬, ૧૦૭૬, ૧૦૮૭,
 ૧૦૮૬
 ગૌતમ (ન્યાયસૂત્રકાર) ૧૫૩, ૪૪૮

ઘોટકમુખ ૬૨, ૧૬૬, ટિ. ૧૩૩
 ચંદ્ર ૭૦૧
 ચંદ્રગોમિ (બૌ.) ૪૨૧, ૪૩૨
 ચાણક્ય (કૌટિલ્ય) અર્થશાસ્ત્ર-
 કાર ૧૬૬
 ચામુક પંડિત ૩૫૫
 જગદીશ ૬૩૧-૨
 જનાશ્રય ૩૫૫
 જયકીર્તિ ટિ. ૬૦, ૩૫૫-૬, ૬૩૩
 જયદેવકવિ ૫૪૭
 જયન્ત ૬૭૨
 જયમંજલ ૩૦૪, ૩૫૬, ૬૨૮
 જયરાશિ ભટ્ટ ૧૦૬૨
 જ્યાદિત્ય (વૈ.) ૪૩૨
 જયસલાલ ટિ. ૮૪-૫
 જલજી દાદાજી ટિ. ૫૫૫
 જૈમિની ટિ. ૧૮૬-૬૦
 ઠાકોરભાઈ ઠાકોર ૧૦૫૭
 ત્રિવિક્રમ કવિ ૨૩૭, ૨૭૬
 ત્રિવિક્રમ ભટ્ટ ૮૬૫, ટિ. ૫૧૫
 તત્ત્વાચાર્ય ૧૮૫, ટિ. ૧૨૧
 તત્ત્વાદિત્ય ટિ. ૧૨૧
 તનસુખરામ ત્રિપાઠી ટિ. ૪૦૮,
 ટિ. ૪૧૩
 તિલક (લોકમાન્ય) ૫, ૧૩, ૧૦૭૬,
 ૧૧૦૬, ૧૧૬૬-૭
 તુકારામ (મરાઠી સંતકવિ) ૬૧૨
 વ્રજભટ્ટ ૬૨૮

૧૫ જૈનેતર હિન્દુ ગ્રંથકારો આદિની અનુક્રમણિકા. ૯૭૭

પુલસી ૯૧૧
 પુલસીદાસ ગોસ્વામી ૯૧૨
 તૈરાસિય (તૈરાસિક ?) ૧૯૬
 દ્રમિલ (વૈ.) ૪૩૨
 દયાનંદ ૧૧૩૭
 દયારામ ૯૯૭
 દામોદર કવિ ૫૪૭
 દેવબોધી ૩૨૨
 દેવર્ષિ દિગ્ગ ૧૭૦, ૨૭૩
 દિવાકર (? બૌ.) ૨૨૪
 દંડી કવિ ૨૭૬
 દિક્ષનાથ (બૌ.) ટિ. ૧૨૫, ૨૧૭,
 ૨૨૨, ૨૨૪, ૩૩૫, ૬૭૨
 દુર્ગ ટિ. ૧૧૬
 દુર્ગસિંહ (વૈ.) ૪૩૨, ૫૩૪, ૫૮૫
 દુર્ગાશંકર ૭૪૧
 દેવધર ભાંડારકર ટિ. ૪૪૪
 ધંધુક ૫૮૫
 ધર્મકીર્તિ (બૌ.) ૧૮૯, ૨૨૨,
 ૨૨૪, ૪૪૭, ટિ. ૩૪૯
 ધર્મપાલ (બૌ.) ૨૨૪
 ધર્મોત્તર (બૌ.), ૧૮૯, ૨૨૨, ૨૨૪,
 ૪૮૩
 ધરાદેવ મોદ બ્રાહ્મણ ૫૪૯
 ન્યાસકાર (વૈ.) ૪૩૨
 ન્હાનાલાલ કવિ ટિ. ૧૭૨, ૯૧૦
 નંદશંકર ટિ. ૫૫૨
 નર્મદ કવિ ૬૧૫

નર્મદાશંકર મહેતા ૧૦૪૪, ટિ.
 ૫૫૨, ૧૧૬૩-૪
 નરહરિ પરીખ ટિ. ૩૬૧, ટિ.
 ૩૭૪
 નરસીભાઈ પટેલ ટિ- ૬૩
 નરપતિ ૭૮૧
 નરસિંહ મહેતા ૭૧૦-૧૨, ૭૧૭,
 ૭૬૬, ૭૮૫, ટિ. ૫૫૨
 નવલરામ ટિ. ૫૫૨
 નાકર ૭૮૫, ૯૧૧
 નાગડ મહામાત્ર ૫૮૫-૬
 નાગસુહૃમ (નાગસુદમ ?) ૧૯૬,
 ટિ. ૧૩૩
 નાગાર્જુન (બૌ.) ૧૫૩
 નાગેન્દ્રનાથ વસુ ટિ. ૧૭૮
 નાનક ટિ. ૨૨૫, પૃ. ૮૦૯
 નાનાક પંડિત ૫૩૯, ૫૪૬-૭,
 ૫૭૪
 નાનાલાલ મહેતા ૧૧૪૫
 નારાયણ કંઠી (વૈ.) ૪૩૨
 નીલકંઠ કવિ ૫૩૫
 પ્રભંજન ૨૩૭
 પ્રભાકર (બૌ.) ૬૭૨
 પ્રભાકર ભટ્ટ ૯૨૦
 પ્રહ્લાદન દેવ ૫૦૧
 પ્રવરસેન (સેતુબંધકાર) ૨૭૫
 પ્રશસ્તકર દેવ ટિ. ૪૩૨
 પ્રેમાનંદ કવિ ૭૧૪, ૯૧૦.

પતંજલિ (ભાષ્યકાર વૈ.) ૨૨૪,
ટિ. ૧૬૧, ૪૩૨

પદ્મન.ભ નાગરકવિ ટિ. ૪૨૨
પદ્માદિત્ય (ચૌલુક્ય રાજગુરુ) ૫૪૯
પાણિનિ (વૈ.) ૨૨૪, ૨૮૪, ૪૨૧,
૪૨૩, ૪૩૨, ૪૩૪, ૪૩૯,
૮૭૧

પાતંજલ ૬૨૯, ૬૩૪

પારાયણકાર (વૈ.) ૪૩૨

પિંગલ ૩૫૫, ૪૪૪

પુંજરાજ શ્રીમાલ (વૈ.) ટિ. ૪૭૦

પૂર્ણપાલ (વૈ.) ૪૦૪

પંકિમચંદ્ર લાહિડી ટિ. ૪૮૧

પંકિમ બાણુ ૧૧૬૬

પરપદરાય (મૌડવહો કર્તા) ૫૬૦

પલવંતરાય ઠાકોર સાંપ્રત ૧૦૬૩

પાણભાઇ અમીચંદ ટિ. ૫૫૫

પાણુ કવિ ટિ. ૧૧૬, ૨૦૪, ૨૩૭,
૨૭૫-૬, ૪૧૧, ૫૩૫, ૬૨૮,
ટિ. ૪૯૬, ૮૭૭

પાપુ હર્ષદ દેવલેકર ટિ. ૫૫૫

પાંખી (ખા) ૬૭૯

પિલ્લણુ ૩૬૩

પિલ્લણુ કવિ ૩૦૦, ૫૩૫

સુદ્ધ ૬, ૭, ૧૧, ૨૩૨, ૧૧૧૮,

૧૧૨૧, ૧૧૪૩ જુઓ સુગત

પહરપતિ ૬૨૮

પ્રાપદેવ (વૈ.) ૮૭૧

ભગવદ્ ગોપેન્દ્ર ૨૨૪ જુઓ ગોપેન્દ્ર

ભગવદન્ત (ત) વાદી ટિ. ૧૬૧

ભગવાનલાલ ઇંદ્રજી ટિ. ૧૦૮,
૧૦૭૮

ભટ્ટાદિત્ય ૫૨૭ ક

ભટ્ટિ કવિ ૪૪૦

ભદન્ત ભાસ્કર બંધુ ટિ. ૧૬૧

ભર્તૃહરિ કવિ ૫૩૮

ભર્તૃહરિ ૬૨૮

ભર્તૃહરિ (વૈ.) ૨૨૪-૫, ૪૩૨

ભરત ૫૩૯

ભવભૂતિ કવિ ૨૭૫

ભાઉ દાજી ૧૦૭૭

ભાંડારકર ૩, ૧૦૭૭

ભામહ (વૈ) ૪૩૪

ભારવી કવિ ૨૭૫, ૫૩૫, ૬૪૪

ભાલણુ ૭૧૨, ૭૮૫

‘ભાષ્યકાર’ ૨૦૬

ભાસ્કર ૮૮૩

ભાસ્વામિ ૧૯૭, ટિ. ૧૯૨

ભાસર્વજ ૬૪૬

ભીમ ૭૮૫

મગનલાલ દલપતરામ ૧૦૦૬

મંજુલાલ મજમુદાર ટિ. ૪૬૪,
૯૦૧

મણિકંઠ (તાકિંક) ૭૮૯

મણિલાલ નજીભાઈ ૩૬૬ ટિ.

૨૯૫, ૫૮૬, ટિ. ૪૨૩,

૬૮૭, ૭૧૨, ટિ. ૫૫૨

૧૫ જૈનેતર હિન્દુ ગ્રંથકારો આદિની અનુક્રમણિકા. ૯૭૬

મણિલાલ બ. વ્યાસ ટિ. ૧૬૭,
ટિ. ૩૭૮, ટિ. ૩૮૬, ૭૭૨,
૭૮૧, ટિ. ૪૮૪, ૧૧૩૬

મથુરાનાથ ૬૩૨

મદન કવિ ૫૪૭

મધુ રસાહાર બટ ટિ. ૨૨૩

મધુસૂદન મહામાત્ય ૫૮૫

મન્મથ ટિ. ૧૧૬, ૩૯૨ ક, ૪૬૭

મયૂર પંડિત ૨૦૪, ૬૨૮

મલયક્રાંતિ પંડિત ૫૬૦

મહાદેવ ૮૮૮

મહાદેવ (બ્રા.) ૫૩૫, ૫૮૫

મહેશ્વર કવિ પૃ. ૪૭૨, ૬૬૮

મહેશ્વર (વૈ.) ૮૭૧

માધ કવિ ૨૫૪, ૫૩૧, ૫૩૫,
૬૨૭-૮, ૬૪૪, ૬૫૨

માઠર (વ્યાસ) ૧૬૬, ટિ. ૧૩૩

માંડવ્ય ૩૫૫

માધવ નાગર મંત્રી ૬૧૦, ટિ ૪૨૨

માધવાચાર્ય ૧૬૧

મીરાંબાઈ ૭૧૨, ૯૮૦

મુક્તાનંદ ૧૦૩૩

મુક્તેશ્વર (મરાઠી કવિ) ૬૧૨

મુંજ પુરોહિત ૫૩૫

મુંજલ પંડિત ૪૯૪

મુંજલ લિલ્લ ૫૮૨

મુંજલ (મોઢ બ્રા.) ૫૪૬

મુંડપાદ ૧૪૬

મુરારિ ૫૫૭, ટિ. ૩૬૬, ૫૫૮

મૂલ ૧૪૬

મોક્ષાર્થ-મોક્ષાદિત્ય ૫૭૯

મહાત્માજી ગાંધીજી જીઓ મોહન-
દાસ ગાંધી.

મોહનદાસ ગાંધી પૃ. ૬૬૬, પૃ.

૬૬૬, પૃ. ૫૫૦-૧, ૧૦૩૨-

૧૦૪૩, ટિ. ૫૫૨, ૧૦૪૬,

ટિ. ૫૫૭, ૧૦૭૦, ૧૦૮૮,

૧૧૦૬, ૧૧૩૮, ૧૧૫૨,

પૃ. ૮૦૮

,, ગાંધીજીની આત્મકથા ૧૦૩૩-૬,
૧૦૪૩

માયાવર રાજશેખર ૨૭૫ જીઓ
રાજશેખર કવિ

માસ્ક ૪૩૨

યોગેશ્વરાચાર્ય મંત્રી ૩૦૦

રણજીતરામ વાવાલાઈ મહેતા,
૨૧૨, ૬૬૦, ટિ. ૫૫૬, પૃ.

૭૬૩, ૧૦૨૪, ૧૧૪૧, ૧૧૫૪

રઘુનાથ શિરોમણિ ૬૩૧

રવીન્દ્રનાથ ઠક્કુર (ટાગોર) ૧૧૬૬

રાજશેખર કવિ ટિ. ૧૭૬, ૩૬૨

ક, ૫૩૮ જીઓ માયાવર

રાજશેખર કવિ ૬૬૭

રામચંદ્ર ૬૪૬

રામતીર્થ ૧૦૬૦

રામદાસજી સાધુ ૧૦૨૭
 રામનારાયણ પાઠક-સાંપ્રત ટિ.
 ૩૫૮
 રૂદ્ર કવિ ૨૭૫
 રૂદ્ર-શ્રીરૂદ્ર (વિપ્ર) ૪૦૫
 રૂદ્ર ૨૯૬, ટિ. ૨૩૬
 રૂચક ૧૦૭૯
 લક્ષ્મીધર ૫૬૩
 લલ્લશર્મા પુરોહિત ૫૩૫
 લાલા લજપતરાય ટિ. ૫૭૦
 વ્યાઘ્રમુખ ટિ. ૧૬૬
 વ્યાસ-માદર ૧૯૬, ટિ. ૧૩૩,
 ૨૨૪, ૨૩૭, ૫૩૫ જીઓ વેદ-
 વ્યાસ, માદર
 વ્યોમ શિવાચાર્ય ટિ. ૪૩૨
 વજરાજ ૯૧૧
 વર્દનકુંજર (ખૌ.) ૨૪૨
 વર્ધમાન ૭૮૯
 વર્ધમાનેન્દુ ૭૮૯
 વરરૂચિ (વૈ.) ૪૩૪
 વરાહમિહિર ટિ. ૩૩, ૬૨૮
 વલ્લભજી આચાર્ય ટિ. ૩૭૪,
 ૫૩૫
 વલ્લભાચાર્ય ૭૪૧, ૧૧૩૬
 વરતો ૯૧૧
 વસુબન્ધુ (ખૌ.) ૨૨૪
 વાકપતિ કવિ (ગૌડવહો કર્તા) ટિ.
 ૧૭૮, ૨૭૫

વાકપતિ ચોગી ૨૪૨
 વાગ્બટ વૈદ ૬૨૮
 વાલજી આશારામ ઝોઝી ૧૦૨૫
 વાયસ્પતિ (નૈ.) ૫૮૯
 વાત્સાયન (નૈ.) ૫૮૯, ૬૭૨
 વાદિસિદ્ધ (સાંખ્યવાદી) ૩૨૩
 વામન (વૈ) ૪૩૨
 વામન ૪૩૫
 વામરાશિ વિપ્ર ૬૨૮
 વાલ્મીકિ ૨૩૭, ૨૭૫-૬, ૫૩૫
 વાલણ પંડિત ટિ. ૨૬૬
 વિદ્યાશીલવાદી ૪૦૨
 વિનાયકદાસ કાયસ્થ ૭૦૪
 વિવેકાનંદ ૧૦૧૫, ૧૦૧૮, ૧૦૬૦
 વિશ્રાન્ત ન્યાસકાર (વૈ.) ૪૩૨
 વિશ્રાન્ત વિદ્યાધર (વૈ.) ૪૩૨
 વિશ્વશર્મા ૧૧૪૦
 વિશ્વેશ્વર કવિ ૪૨૯
 વિશ્વેશ્વરનાથ રેઠિ ટિ. ૨૯૪
 વિષ્ણુદાસ (ગૂ. કવિ) ૯૧૧
 વિષ્ણુદાસ (મરાઠી કવિ) ૯૧૨
 વિહારી (હિન્દી કવિ) ૯૧૨
 વીર ૨૩૫
 વીર ૨૮૭, ટિ. ૨૨૫
 વેદમિત્ર (વૈ.) ૪૩૨
 વેદ વ્યાસ ૨૭૫
 વેલણકર પ્રો. ટિ. ૧૪૩
 શ્રીકંઠ (નૈ.) ૫૮૯, ૬૭૨

૧૫ જૈનેતર હિન્દુ ગ્રંથકારો આદિની અનુક્રમણિકા. ૯૮૧

શ્રીધર ટિ. ૪૦૦, ૬૪૧, ટિ. ૪૩૨
 શ્રીવત્સાચાર્ય ટિ. ૪૩૨
 શ્રુતપાલ (વૈ.) ૪૩૨
 શકુન્તલ ૧૯૬
 શંકર ટિ. ૪૧૩
 શંકર રવામી કવિ ૫૪૭
 શંકરાચાર્ય ૧૨, ટિ. ૩૧૩, ૬૨૮, ૯૨૮
 શશધર ૭૮૯
 શાકલ (વૈ.) ૪૩૨
 શાંતરક્ષિત (બૌ.) ૨૨૪, ૨૬૬
 શામળભટ્ટ (ગૂ. કવિ) ૭૮૧-૨, ૮૯૮, ટિ. ૫૨૩ ૯૦૦
 „ ની વાર્તાઓ ૭૮૧
 શિક્ષાકાર (વૈ.) ૪૩૨
 શિવદત્તશર્મા ટિ. ૩૨૭, ટિ. ૩૬૧
 શિવધર્મોત્તર ૨૨૪
 શિવરામ શર્મા ટિ. ૩૭૪
 શિવશર્મા ૪૨૧
 શિવાદિત્ય ૬૯૪
 શુકાચાર્ય ૧૧૪૪
 શુભગુપ્ત (બૌ.) ૨૨૪
 શેષભટ્ટારક ૪૦૧
 શોભાલાલ પંડિત-સાંપ્રત ટિ. ૪૫૬
 ષટ્પથ્યુક ૨૩૭
 સંગ્રામસિંહ ૬૦૯
 સંગ્રામસિંહ આસવાલ કવિ ૭૫૨
 સતીશચંદ્ર વિલાશપુષ્પ ટિ. ૮૯,

૧૫૩, ટિ. ૯૭, ટિ. ૧૨૫, ૩૪૬, ૬૪૬, ૧૦૭૭
 સમર્થ રામદાસ (મરાઠી સંતકવિ) ૯૧૨
 સર્વદેવ દ્વિજ ૨૭૩, ટિ. ૨૧૧
 સર્વદેવ પહેલા (વિપ્ર) ૫૩૫
 „ બીજા „ ૫૩૫
 સારંગ મંડિત ૬૪૬, ટિ. ૪૩૫
 સારસંગ્રહકાર (બ્યા.) ૪૩૨
 સુગત-બુદ્ધ ૨૨૮ બુદ્ધો બુદ્ધ
 સુખન્ધુ ૨૨૪, ૨૭૬
 સુભટ કવિ ૫૩૫-૬, ૫૩૮, ૫૪૧, ૫૭૪
 સુરદાસ ૯૮૦
 સુદન ભટ્ટ (વિપ્ર) ૪૦૫
 સેતવ ૩૫૫
 સોદલ ૨૭૬, ૨૮૫
 સોલ (બ્રાહ્મણ) ૫૩૫
 સોમ (વિપ્ર) ૫૩૫
 સોમાદિત્ય પંડિત ૫૪૬-૭
 સોમેશ્વર-સોમશર્મા પુરોહિત ટિ. ૩૦૨, ૫૦૧, પૃ. ૩૪૭, ટિ. ૩૭૪, ૫૩૧, ૫૩૪-૩૮, ૫૪૦-૨, ૫૪૬-૭, ૫૫૧, ૫૭૪
 સૌમત ટિ. ૧૮૯-૯૦
 સૌદોદનિ (બૌ.) ૬૭૨
 હનુમાન કવિ ૮૬૪
 હર્ષ કવિ ૬૪૪, ટિ. ૪૩૭, ૬૫૩

હરગોવિન્દ કાંટાવાળા ૯૦૦

હરિપ્રસાદ ૮૫૧

હરિહર કવિ ૫૩૧, ૫૩૬-૭, ૫૪૭,
૫૫૧, ૫૭૬

હરિલાલ હર્ષદ ધ્રુવ ૬૫૮

૧૬ જૈનેતર હિન્દુ કૃત
અથા, લેખા આદિ.

અંબદેવિષ્ટિ નાટક (દ્વિતાંગદ) ૫૪૧
અનંત વિક્રમ સંવત્ ૪૧ કલ્પના
(હિં. લેખ) ટિ. ૪૩૯ ટિ.
૪૬૭

અનર્ગરાધવ કાવ્ય ૫૫૭, ટિ. ૩૯૯
'અનાથ આશ્રમ વિષે બે બોલ'
(લેખ) ટિ. ૫૫૭

અથર્વ વેદ ટિ. ૧૩૩

અપરાજિત વારતુશાસ્ત્ર ૧૧૪૦

અમરકોશ ટિ. ૧

અર્થશાસ્ત્ર ૧૯૬

અવદાનકલ્પલતા ટિ. ૬૭

'અહિંસા ધર્મ' (વ્યાખ્યાન) ૧૦૮૭

'આપણી દેશીઓ અને પ્રાચીન
લોક સંગીત' ટિ. ૪૬૪

આપણો ધર્મ ૧૦૭૦, ૧૦૭૨

આર્યોના તહેવારનો ઇતિહાસ ટિ.
૫૬૬

ઉદયસુંદરી ૨૭૬, ૨૮૫

ઉલ્લાસરાધવ ટિ. ૩૭૪, ૫૩૧,

ટિ. ૩૯૧, ૫૩૫

ઋગ્વેદ ટિ. ૨, ટિ. ૧૩૩

ઐતરેય ૧૪

કંઠ વૃત્તિ ૫૮૯

કંઠાભરણ-સરસ્વતી કંઠાભરણ

(વ્યા.) ૪૨૧

કણુગ સત્તરી (કણુદસત્તરી) ૧૯૬

કથારત્નસાગર ૫૫૬

કર્ણુસુંદરી નાટિકા ૩૦૦

'કરણુધેલો' ટિ. ૫૫૨

કવિદર્પણ (છંદ ગ્રંથ) ટિ. ૪૧૯

કાત'ત્ર (વ્યા.) ૨૭૮, ૪૨૧, ૪૨૩,
૫૮૫

કાદંબરી ૨૩૭, ૨૭૬

કાન્હડે પ્રબંધ (પવાડો) ટિ. ૩૮૬,

ટિ. ૪૨૨, ૬૧૮, ૭૨૦

કાપિલિક (કપિલશાસ્ત્ર) ૧૯૬

કાવ્યદોહન પહેલો ભાગ ૧૦૪૦

કાવ્યપ્રકાશ ૩૯૨ ક, ૪૮૭

કાવ્યપ્રકાશ ૬૭૬, ૧૦૬૪

કાવ્યમીમાંસા ૩૯૨ ક

કાવ્યાલંકાર ૨૯૬

કિરણાવલી (તક) ૭૮૯

કીર્તિકૌમુદી (ઐ.) ટિ. ૨૭૪,

૫૧૨, ૫૧૪, ૫૨૨, ૫૩૫

૫૪૧-૨, ૫૫૧

ખડ્ગ કાવ્ય ૨૮૫, ટિ. ૨૨૩

૧૬ જૈનેતર હિન્દુ આદિકૃત ગ્રંથોની અનુક્રમણિકા. ૯૮૩

અહભાવ પ્રકાશ (જ્યોત) ૩૯૯
 ગણ ગોદાવરી ૩૧૧
 'ગાંડી ગૂજરાત' (લેખ) ૧૦૫૮નું
 ટિપ્પણ.
 માયા સત્સત્ ૧૫૦
 ગીતા (જુઓ ભગવદ્ ગીતા) ૬૩૧,
 ૬૩૩, ૬૩૬, ૧૦૩૮-૯.
 'ગુજરાતનું સ્થાપત્ય' ટિ. ૪૪૭
 'ગુજરાતનું સંસ્કૃત સાહિત્ય: એ
 વિષયનું થોડુંક રેખાદર્શન'
 (નિબંધ) ટિ. ૪૦૬, ટિ. ૫૨૧
 ગુજરાતનું પાટનગર ટિ. ૫૦૩,
 ટિ. ૫૩૬
 ગુજરાતમાં ધાર્મિક અને તત્ત્વચિંત-
 નના સાહિત્યની પરિસ્થિતિ'
 (વ્યાખ્યાન) ટિ. ૫૭૩
 ગુજરાત સર્વસંગ્રહ ૬૮૬, ટિ. ૫૪૧
 'ગુજરાતી કવિતા અને સંગીત'
 (લેખ) ૬૧૦
 'ગુજરાતી મુદ્રણકળાની શતવર્ષિ'
 (લેખ) ટિ. ૫૫૫
 'ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ-ભાવ-
 નગરનો અહેવાલ ટિ. ૫૦૭
 " " " રાજકોટ
 ટિ. ૫૨૧
 જોવિન્દગમન ૭૧૭
 જૌડવહો-જૌડવધ (પ્રા.) ટિ. ૧૭૮,
 ૨૭૫, ૫૬૦

ચંદ્ર વ્યાકરણ ૨૭૮, ૨૮૪, ૪૨૧,
 ૪૩૩
 ચિંતામણી (ન્યાય ગ્રંથ) ૭૮૬, ૬૨૦
 હંદ:શાસ્ત્ર ૩૫૪, ૪૪૪
 'જૈન પ્રતિભાઓ ઉપરના લેખ'
 (લેખ) ૧૧૩૬
 'જૈન સંસ્કૃતિ' (લેખ) ૧૧૪૧,
 ૧૧૫૪
 જૈનેતર શ્રુત ૧૬૬
 તત્ત્વલોક વિવરણ ૬૪૪
 તત્ત્વચિંતામણિ ૩૪૬
 તત્ત્વપ્રબોધ ૩૪૬
 તર્કભાષા ૬૩૧
 તર્કસંગ્રહ ૬૩૧
 તત્ત્વસંગ્રહ (ખૌ.) ૨૬૪
 " પંજિકા ૨૬૪
 તત્ત્વલોક રહસ્ય ૬૩૨
 તત્ત્વોપપ્ત્યવ ૧૦૬૨
 તાત્પર્ય ટીકા ૫૮૬
 તાત્પર્ય પરિશુદ્ધિ ૬૮૩
 તારાગણ કાવ્ય ૨૭૫
 તૈત્તરીય ઉપનિષદ ૬૩૩
 દ્વાયત્રય ભાષાંતર (ગા.) ટિ. ૨૬૪
 દમયંતી કથા ૨૩૭
 દમયંતી કથા (નલયમ્પૂ) વૃત્તિ ૮૬૫
 દશકુમાર ચરિત ૨૭૬
 દશરૂપક ટિ. ૩૫૭
 દિવ્યાવદાન ટિ. ૮૨

દીધનિકાચ ૪

દ્વૌતોગદ નાટક-અંગદ વિગ્નિ પ૩૮,
૫૬૧

ધ્વન્યાલોક ૧૦૭૯

ધમ્મપદ ટિ. ૯, ૧૪, ૮૪, ૮૮

ધર્મશાસ્ત્ર ૨૮૦

ન્યાયતર્કસૂત્ર ૫૮૯

ન્યાયતર્ક સૂત્ર ટીકા ૫૮૯

ન્યાયતર્ક સૂત્ર-ભાષ્ય ૫૮૯

ન્યાયતર્કસૂત્ર વાર્તાિક ૫૮૯

ન્યાયતાત્પર્ય શુદ્ધિ ટીકા ૫૮૯

ન્યાયાલંકાર વૃત્તિ ૫૮૯

ન્યાયમિંદુ ૧૮૯, ટિ. ૧૨૫ ૨૨૨

,, ટીકા ટિ. ૧૨૫, ૨૨૨

ન્યાયસાર ૬૪૬

ન્યાયસૂત્ર ૧૫૩, ૪૪૮

નલકથા ૨૭૬

નલદમયંતી ચંપૂ ૬૫૦

'નલવિલાસ નાટક: એક અંચ-
પરિચય' (લેખ) ટિ. ૩૫૮

નાગાનંદ નાટક ૪૯૭

નૈપથ કાવ્ય પ૩૭, ૬૪૪, ૯૪૬,
૯૫૩

અબંધચંદ્રોદય ૭૧૨

'અભાણિ' પદ૦

અભાણુવાદાર્થ ૯૬૨

અવિણ્ણસાગર ૧૦૨૭

અશ્વસ્ત પાદભાષ્ય ૭૮૯

પ્રાકૃત પિમલ ૪૪૪

'પ્રાચીન ગુર્જર કાવ્ય' ટિ. ૪૬૩
પ્રિયદર્શના ૨૨૪

'પંચદંડ અને બીજાં કાવ્યો' ૯૦૧

પંચીકરણ ૧૦૩૫, ૧૦૪૦

'પદ્યમંથની કસોટી અને બીજા
પ્રશ્નો' (લેખ) ટિ. ૪૬૪

પાતંજલ (યોગ સૂત્ર-શાસ્ત્ર-દર્શન)

૧૯૬, ટિ. ૧૩૩, ૨૨૪,

૨૨૮, ૪૫૨, ૯૨૯, ૯૩૪,

૯૩૯

પાતંજલના ચતુર્થપાદ પર વૃત્તિ

૯૩૩, ૯૪૧

પાર્થપરાક્રમ વ્યાયોગ ૫૦૧

પુરાણ ૧૯૬, ટિ. ૧૩૩

પુરસદેવય (પુણ્યદેવ-કામસૂત્ર ૧)
૧૯૬

પૃથ્વીરાજ રાસો ૬૫૪, ટિ. ૪૫૬

પૃથ્વીરાજ વિજય ટિ. ૪૫૬

પ્રલકલ્પ ૫૯૦

પ્રલ્લ વૈવર્ત પુરાણ ૧૧૪૦

પ્રાક્ષરકુટ સિદ્ધાન્ત ટિ. ૧૬૬

પત્રીશ્યપુતળીની વાર્તા ૮૯૮

પિલ્લુણાષ્ટક ૩૦૦

શુદ્ધ અને મહાવીર (ગૂ. ભાષા.)
ટિ. ૭ અને ૨૧

શૃંગારકથા ટિ. ૯૫

અગવદ્ગીતા ટિ. ૧૪ શુભો ગીતા,

૧૬ જૈનેતર હિન્દુ આદિકૃત ગ્રંથોની અતુલમણિકા. ૯૮૫

અટિકાવ્ય ૩૬૧, ૪૪૦
 ભટ્ટહરી શતકત્રય ૭૦૫
 ભાગવત-શ્રીમદ્ ભાગવત ૧૯૬,
 ટિ. ૧૩૩, ૪૭૨, ૫૪૧,
 ૧૦૩૬
 ભારત ૯૨, ૧૯૬, ટિ. ૧૩૩
 'ભારત કે પ્રાચીન રાજવંશ' ટિ.
 ૨૬૪
 'ભારતવર્ષિકા ઇતિહાસ' ટિ. ૫૭૦
 ભારતીય પ્રાચીન લિપિમાલા ટિ.
 ૩૨૩
 ભાષ્ય (કણ્થાદ સૂત્રો પર) ટિ.
 ૪૩૨
 ભીમા સુરકથા (?) ૧૯૬, ટિ.
 ૧૩૩
 બોજ વ્યાકરણ-સરસ્વતી કંઠા-
 ભરણ ૪૧૭
 મહાપચીશી ૮૯૮
 મણિરત્નમાળા ૧૦૩૫, ૧૦૪૦
 મત્સ્ય પુરાણ ટિ. ૮૨
 'મંત્રી મંડન ઓર ઉસકે મંથ'
 (હિ. લેખ) ટિ. ૪૫૬
 મધ્યમાવતાર ૧૫૩
 મધપૂડો ૫૦૮, ટિ. ૩૭૪, ૫૨૪
 મહાદેવી-સારણી ૮૮૮
 મહાભારત ૧૯૬, ૫૪૧, ૧૦૭૯
 જ્યોત્સના ભારત
 Milestones of Gujarati
 Literature ૯૧૧

માધ કાવ્ય ૯૫૨, ટિ. ૫૩૬
 માર્કંડેય પુરાણ ૫૩૫
 મિતભાષિણી (તર્ક) ૭૮૯
 મેઘદૂત કાવ્ય ૪૯૦, ૬૮૬, ૯૫૨,
 ટિ. ૫૩૬
 મજુવેદ ટિ. ૧૩૩
 મતિધર્મસંગ્રહ ટિ. ૫૬૬
 યોગદર્શન ટિ. ૩૫૩
 યોગ વાશિષ્ઠ ટિ. ૧, ટિ. ૧૫૩
 ની ટિ., ૯૩૧, ૯૩૩, ૯૩૯
 યોગવાશિષ્ઠનું મુમુક્ષુ પ્રકરણ ૧૦૩૫
 ,, વૈરાગ્ય પ્રકરણ
 ૧૦૪૦
 રઘુવંશ ૭૮૯
 રજપૂતાનેકા ઇતિહાસ ટિ. ૮૨,
 ટિ. ૯૬, ટિ. ૧૩૮, ટિ.
 ૧૪૨, ટિ. ૧૪૮, ટિ. ૧૯૪-
 ૫, ટિ. ૧૯૮, ટિ. ૨૪૪,
 ટિ. ૩૦૨, ૮૨૫, ટિ.
 ૫૦૦-૧
 રામાયણ ૯૨, ૫૩૯, ૫૪૧,
 ૧૦૭૯
 'રામચંદ્રભાષનાં કેટલાંક સ્મરણો'
 (લેખ) ૧૦૩૩, ૧૦૩૬-૪૨
 'લીલાવતી' નામની ટીકા (શ્રીવત્સ-
 કૃત) ટિ. ૪૩૨
 'વ્યોમવતી' ટીકા ટિ. ૪૩૨

परदराज ७८६
 पराह संहिता (नये.) टि. ३३
 वाक्यपदीय (व्या.) ४३२
 वाचस्पत्य बृहदसिधान १०७३
 वायुपुराण टि. ८२
 वासवदत्ता २०६, २१०, २२४,
 २७६, ३६२६
 विक्रमोर्वशीय नाटक ४७३
 विनय पिटक टि. ५६६
 'विमल प्रबंध और विमलभंत्री'
 (हि. लेख) टि. २२५, टि.
 २३१
 विश्रान्त दुर्गा टीका (व्या.) २८४
 वृत्तरत्नाकर ४४४
 वेदा १६
 वैशेषिक १६०, १६६
 'वैष्णव धर्मना संक्षिप्त इतिहास'
 ७४१
 श्रीभाषा (वाल्मीकी) आना याति-
 नेह. टि. १६७, टि. ३७८,
 टि. ३८६, टि. ४८४, ११३६
 श्रीशेषी नामनी टीका ६४६
 शक्तिवाद ६३२
 शंभाष्यान (पुराणानुं) ४१६
 शण्डकूपण (व्या.) ६६६
 शार्ङ्गधर पद्धति ६४६
 शिक्षाकल्प टि. १३३
 शिशुपालवध काव्य ५३१

शुक्नीति ११४४
 संहिता २६
 सप्तशतीयं डी आभ्यान ५३५
 सयाज अंथमावा टि. ८१
 सत्राट् अकथर टि. ४८१
 सर्वदर्शन संग्रह १६१
 सरस्वती कंठावरण (व्या.) ४३२
 शुभो जोष व्याकरण
 सहजानंद स्वामी अथवा स्वामी-
 नारायण संग्रहाय टि. ५४०
 सांख्य ६२८, ६३४
 सांख्य प्रमेय १६०
 सारंगधर पद्धति ५३१ शुभो
 शार्ङ्गधर पद्धति
 सायू रूपम टि. ८५
 सामवेद टि. १३३
 सारस्वत व्याकरण ६६०
 सारावलि १२६
 साहित्यदर्पण १०६४
 सुतनिपात (व्या.) ८८
 सुदामा चरित्र ७१७
 सुरतसंग्राम ७१७
 सुरथोत्सवकाव्य टि. ३०२, टि.
 ३७४, ५३५-६, ५४१
 सूर्यशतक २०४
 'सोमेश्वरदेव और कर्तिकौमुदी'
 (हि. लेख) टि. ३७४, टि.
 ३८७

૧૮ જૈનેતર હિન્દુ દેવ-મંદિર આદિની અનુક્રમણિકા, ૯૮૭

હર્ષચરિત્ર ટિ. ૧૧૮

હરિવંશ ૫૪૧

હિસ્ટરી ઑફ મિડીવલ ઑફ

ઇડિયન લૉજિક' ટિ. ૨૮૩,

ટિ. ૩૧૬

'હિંદી કથા અને જૈન ધર્મ'

(લેખ) ૧૧૪૭

'હિન્દુ અને જૈન' (વ્યાખ્યાન)

૪૬૦

૧૭ મુસલમાનોની ઐતિહા-

સિક કૃતિઓ-કિતાબો

અકબરનામા ૮૧૦, ટિ. ૫૦૫

અલખદાહિનિ ૮૧૦, ૮૧૬

આઇને અકબરી ટિ. ૪૮૭, ટિ.

૪૮૯, ટિ. ૪૯૧, ૮૧૦-૧૧

ટિ. ૪૯૭, ૮૧૪, ૮૧૮

કુરાન ૧૦૩૯

૧૮ જૈનેતર હિન્દુ દેવ-મંદિર

સંપ્રદાય આદિ.

અચલેશ્વર ટિ. ૪૬૭

અચલેશ્વર મહાદેવ ૫૨૪

આગવેતાલ ૬૨૮

અ.ગ્રવક ૧૦૮૯

આર્યસમાજ ૧૧૩૭

કૃષ્ણ ૪૭૮, ૫૩૧

કૃષ્ણ રાધા ૪૩૫, ૫૪૧

કૃષ્ણ વાસુદેવ ૯૫૩

કેશવ-વિષ્ણુ ટિ. ૪૧૩

તારાદેવી ટિ. ૮૭

ત્રિપુરેશ્વર ૪૯૮

દ્વારકાનું મંદિર ૫૨૪

દ્વારકા પતિ ૫૭૯

નારદ ૪૦૯

પંચાયતન પ્રાસાદ ૬૯૧

પુણીમાર્ગ (વૈષ્ણવ) ૭૪૦-૧,

અભા ૪૦૯

ભટ્ટાર્ક રાણુક નામનું મંદિર

૫૨૭ ક

ભટ્ટાર્ક વહક (વનમંદિર) ૫૨૭ ક

ભાગવત સંપ્રદાય ૩૨૨

ભીમેશ્વર ભગવાન (ખંભાત),

૫૨૦, ૫૨૭ ક, ૬૫૨, ટિ.

૩૯૮

ભૃગુ મહાદેવનું મંદિર ૫૨૪

મહાકાલ દેવાલય ૪૦૪

મુંબલેશ્વર મહાદેવ ૪૬૦

રાધા (કૃષ્ણ) ૪૩૫, ૫૪૧

રૂદ્ર મહાલય-રૂદ્રમાળો ૨૬૧, ૩૧૦

૩૨૧, ૬૨૮

રૂદ્રમાળો જુઓ રૂદ્ર મહાલય

રેવતી કુંડ ૫૭૯

વલ્લભી સંપ્રદાય ૭૭૮ જુઓ

પુણીમાર્ગ

વસુદેવ ૨૦૩

વસુદેવ (કૃષ્ણના પિતા) ટિ. ૫૨૩

વિઘ્નેશ્વર (કાશી) મંદિર ૫૨૪
 વિઘ્ન ૪૦૯, ૫૩૫
 વિઘ્ન ભક્તિ ૫૪૧
 વૈદ્યનાથનું મંદિર (ખંભાત) ૫૨૭ ક
 શ્રી ટિ. ૨૨૪
 શ્રીનાથજીની મૂર્તિ ૭૪૧
 શિવમંદિર ૮૪૯
 શિવમૂર્તિ ૬૮૦
 શૈવ સંપ્રદાય ૫૪૧
 સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાય ૯૮૮
 'સલક્ષ નારાયણ' નામની વિઘ્ન-
 પ્રતિમા ૫૭૯
 સહજનનંદજી સ્વામી ૪૨૭, ૯૮૮
 સહસ્રલિંગ સરોવરનું નિર્માણ
 ૬૨૮
 સ્વયંદેવની મૂર્તિ ૫૨૭ ક
 સોમદેવ ૩૫૫ જુઓ સોમનાથ
 સોમનાથ-સોમેશ્વર ૩૭૩, ૪૨૮,
 ટિ. ૩૬૨, ૫૨૪, ૬૨૮,
 ૧૧૪૨, ૧૧૪૭

૧૯ સ્થળો-સ્થાનાદિ.

અકમીપુર ૭૨૪, ૭૯૩
 અંકેવાલીઆ ૫૨૭ ક, ૫૭૨
 અંગદેશ ૩૦૯
 અચલમઢ-અચલદુર્ગ ટિ. ૨૯૯,
 ટિ. ૪૪૬, ૭૨૫
 અજંતાની ગુફા ૧૧૪૮-૯

અજમેર (અજમર) ૨૯૩, ૩૦૮,
 ૩૧૧, ટિ. ૨૯૩, ૩૯૨ ક,
 ૮૨૫, ૮૪૦

અજમેર દેશ ૭૯૯
 અજમરી (અજમરી) તીર્થ ટિ.
 ૪૪૬

અજમગંજ ૧૦૫૧
 અણહિલપુર (ગાડ) ૨૪૧-૨,
 ૩૨૫, ૩૯૨ ક જુઓ પાટણ
 અંતરીક્ષજી તીર્થ જુઓ જૈનતીર્થમા
 અનુપમા સરોવર ૫૨૭ક
 અભિરામાખાદ ૭૯૫, ૮૦૦

અમઠાવાદ (રાજનગર) ૬૬૮,
 ૬૯૩, ૭૨૧, ૭૨૩-૪, ટિ.
 ૪૭૧, ૭૩૬, ૭૩૮, ૭૪૩,
 ૭૫૧, ૭૭૦, ૭૮૬, ૭૮૯-૦,
 ૭૯૩, ૮૦૩, ૮૦૬, ૮૦૯,
 ૮૨૧, ૮૩૩-૪, ૮૪૧, ૮૪૬,
 ૮૫૩, ૮૫૯, ૮૬૪, ૮૬૯,
 ૮૭૫, ૮૯૦-૨, ૯૧૮, ૯૨૧
 -૨, ટિ. ૫૨૯, ૬૪૭, ૬૪૯,
 ૬૭૪, ૧૦૦૩-૫, ૧૦૧૬-૨૨,
 ૧૦૪૩, ટિ. ૫૫૫, ૧૦૫૪,
 ૧૦૫૭-૮, ૧૧૩૦, ૧૧૪૨

અમઠાવાદ સ્થાપના ૬૫૯, ૬૬૨
 અમૃતસર ૧૦૦૬
 અમેરિકા ૧૦૧૫-૮
 અયોધ્યા (ફસરથપુર) ૬૦૪

૧૯ સ્થળો-સ્થાનાદિની અનુક્રમણિકા, ૯૮૯

અર્ધુદ જીઓ જૈનતીર્થ નીચે આખૂ	હિર (ધંધુર્ગ, ધંધુર) ૨૦૦,
અરધદ્વાદશ ૭૩૯	૬૬૪, ટિ. ૪૪૧.૬૭૧, ૮૫૯,
અસારવા ૮૩૩	ટિ. ૪૫૦, ૭૨૨-૨૪, ૭૨૬,
અવંતી ૧૭૦, ૫૮૦	૭૨૬, ૭૮૩, ૮૦૭, ટિ. ૪૬૪,
અહિરજી ૮૪૮	૧૧૦૮
આહિઆ ૭૯૪	ઉભયપંત (ગિરિનાર) જીઓ જૈન-
આકાશવપ્ર ટિ. ૧૧૬, ૧૮૫,	તીર્થ નીચે
ટિ. ૧૨૦	ઉભયગિની ૧૦, ૧૪૨, ૧૫૧, ૧૬૮,
આગર નગર ૭૨૯	૪૦૪, ૫૮૦-૮૧, ૫૮૫, ૭૨૯
આગરા (આગ્રા) ૭૮૯, ૭૯૧, ૭૯૭-	ઉટક નગર ૬૬૪
૯૮, ૮૦૦, ૮૨૭, ૮૪૮-૯, ટિ.	ઉદયપુર ૨૦૦, ૬૬૪, ટિ. ૪૪૬,
૫૦૮, ૮૫૦, ૯૨૦-૧, ૯૫૫	૭૭૫, ૮૨૫, ૮૩૦, ૯૬૦, ૧૧૧૯
આઘાટ (આહાડ) દુર્ગ ટિ. ૧૯૮,	ઉદયસાગર તળાવ ૮૩૦
ટિ. ૩૬૨ ૫૬૦, ૫૬૫, ટિ.	ઉના (ઉજ્જૈનપુર) ૮૦૬, ૮૬૧, ૮૬૯,
૪૦૬, ૫૮૨, ૫૮૫	૮૭૨
આર્ધુદ (ગામ) ૧૦૧૯	ઉરુપુર ૬૬૬
આંધ્ર દેશ ૧૪૩	ઉબરહટ ગામ ૭૨૧
આનંદપુર ટિ. ૧૨૦, ૨૦૧, ૩૨૧,	ઉમરકોટ ૬૫૧
૫૩૫, ૬૫૧ જીઓ વડનગર	ઉમરેઠ ૫૨૮
આદ્રંકર (એડન) ૫૭૮	ઉરંગલપુર ૬૨૨
આરાસણ જીઓ જૈનતીર્થ નીચે	ઈંદોર ૯૯૦
આશાપલ્લી (આશાવલ્લી, આસા-	હિસમાપુર (અમદાવાદનું) ૮૬૦
વલ) ૨૮૪, ૩૩૧, ૩૪૭, ૩૫૯,	એડન (આદ્રંપુર) ૫૭૮
૪૮૨, ટિ. ૪૪૪, ૬૬૩, ૭૨૧,	ઓંકાર નગર ૫૮૧
૭૫૧	ઓરીઆ-ઓરિસા ગામ ટિ. ૨૬૯
આસિકા દુર્ગ ૩૧૪	ઓરિસા પ્રાંત ટિ. ૮૩
આહોર ૧૦૦૩	ઓસિયા-ઓસ નગર ટિ. ૨૨૬,
ઘઝા કુંડ ૯૮૯	૧૧૫૬

કવાવા ગ્રામ ૬૫૫
 કચ્છ દેશ ૫૭૮, ટિ. ૪૧૨, ૮૨૩,
 ૮૩૦, ૯૬૦ જુઓ કચ્છપત્તચ
 કચ્છપ ત્તચ (કચ્છ ૧) ૬૯૯
 કચ્છવાહ ૮૦૪
 કચ્છલી ગામ ૬૩૮
 કંજરોટપુર ૬૨૨
 કટિગ્રામ ૨૮૧
 કહી ૫૪૯
 કંથકોટ ટિ. ૪૧૨
 કન્હોડુ-કમ્હોડુ ગામ ૯૧૮
 'કનકગિરિ' ૫૮૦
 કનોજ (કાન્યકુબજ) ૨૪૦, ૨૪૨,
 ૨૬૧, ૬૫૪
 કપડવંજ (કપટવાલિજય) ૨૯૪
 કપિલપાટકપુર ૬૬૬
 કર્ણાટક (કર્ણાટ) દેશ ૩૦૨, ટિ.
 ૨૪૮
 કર્ણાટકીય ૩૪૩
 કર્ણાવતી ૫૮૨, ૬૬૨, ટિ. ૪૪૪,
 ૬૬૫, ૬૬૩
 કરહેડા જુઓ જૈનતીર્થ નીચે
 કલ્યાણનગર ૪૮૨
 કલકત્તા ૧૦૫૮
 કલિંગ-ઉડીસા દેશ ૧૪૩, ટિ.
 ૨૪૮
 કલિંગમાં જૈનધર્મ પ્રસાર ટિ. ૮૪
 કાંચનગિરિ ૩૭૬, ટિ. ૩૦૦

કાંચી ૫૨૪
 કાડીઆવાડ ૧૭૬, ટિ. ૪૧૨,
 ૧૦૨૫
 કાંટેલા ગામ ટિ. ૪૧૩
 કાનડા (દક્ષિણ) ૮૦૬
 કાળુલ ૮૩૯
 કાવી ૮૦૯
 કાશ્મીર ૩૬૬, ૮૦૨, ૮૪૩
 કાશી (વાણરસી-વારાણસી) ૨,
 ૫૨૪, ૫૭૮, ૭૯૭, પૃ. ૬૨૧,
 ૯૧૮-૨૦, ટિ. ૫૨૮, ૬૨૨,
 ૬૪૮
 કિરાડુ (કિરાટ કૂપ) ટિ. ૨૯૪
 કુકડી ગામ ૬૫૭
 કુંભુજેર ગામ, ૭૯૦, ૯૧૮
 કુતુબપુરા (કતપુર) ૭૭૩
 કુરદેશ પૃ. ૨૫૭
 કુસુમપુર (પાટલિપુત્ર) ૧૪૬
 કૂચપુરીય ૩૧૪
 કૃષ્ણનગર ૫૪૬
 કદાર ૫૨૪
 કેસરીયાળ જુઓ જૈનતીર્થ નીચે
 કાંકણ (કુંકણ) દેશ ટિ. ૨૨૩,
 ટિ. ૨૪૮, ૩૬૭, ૩૮૩, ૫૧૪,
 ૬૨૮, ૮૨૨
 કોડાય (કચ્છ) ૧૧૧૧
 કોરિટ-કોરંટ ટિ. ૩૬૨, ૫૮૧
 કોલ્હાપુર ૩૬૬
 કોલાપુરી ૬૩૪

૧૯ સ્થળો-સ્થાનાદિની અનુક્રમણિકા. ૯૯૧

કોલોન ૧૦૭૯

કોસલાનગર ૬૦૪

કૌશામ્બી ૧૦

ખંડગિરિ ૧૪૪, ટિ. ૮૪

ખંભાત-સ્થંભતીર્થ-સ્થંભપુર-

ખંભપુર ટિ. ૨૨૬, ૨૯૯, ૩૦૫,
૩૨૬, ૪૧૪, પૃ. ૩૨૯, ૫૧૩,
૫૨૦, ટિ. ૩૮૪, ૫૨૩, ૫૨૬,
ટિ. ૨૮૮, ૫૨૭, ૫૨૭કે,
ટિ. ૩૯૫, ૫૫૨, ટિ. ૩૯૮,
૫૬૦, ૫૬૩, ૫૭૦, ટિ. ૪૧૨,
૫૯૦, ૬૧૯-૨૦, ૬૨૮, ૬૩૪,
૬૪૧, ૬૫૦-૧, ૬૫૫, ૬૫૭-૮,
૬૬૬, ૬૬૯-૭૦, ૬૭૫, ૬૭૯,
૬૮૭, ૬૯૩, ૭૦૬, ટિ. ૪૬૮,
૭૧૯-૨૧, ૭૫૮, ૭૬૨, ટિ.
૪૮૫, ૭૯૦, ૮૦૦, ૮૦૩, ૮૦૬,
૮૦૯, ૮૨૨, ૮૨૭, ૮૪૧, ૮૪૪,
૮૬૪, ૯૪૭, ૧૧૧૧

ખાખર (કચ્છ) ૮૨૩

ખાગહડી ગામ ૬૬૪

ખારાધોડા ૧૦૨૦

ખેટકાધાર મંડલ ૩૫૫

ખેડા (ખેટક) ૩૫૫

ગ્વાલીઅર (ગોપગિરિ-ગોપાલગિરિ-
ગોપાલશૈલ-ગ્વાલેર) ૨૪૨,
૩૧૧, ટિ. ૨૫૩, ૩૨૩, ૩૫૪,
૮૦૦

ગ્વાલીઅરની પ્રચરિત ૨૪૨

ગંગાતીર્થ ૫૨૪

ગંગા નદી ૩૬૫-૬, પૃ. ૬૨૧,
૯૪૫

ગદડા ૯૮૮

ગંધાર (ગંધપુર) ૬૬૬, ૭૭૭,
૭૭૯, ૭૯૦, ૭૯૩, ૮૦૦,
૮૦૩, ૮૦૯, ૯૪૭

ગર્જન-ગીઝની ૩૦૦

ગાંભૂ (ગંભૂત) ગામ ૨૩૪-૫, ૪૦૬
ગિરિદુર્ગ ટિ. ૨૨૪ જીઓ કુંગરપુર
ગિરિનાર જીઓ જૈનતીર્થ નીચે.
ગુર્જરા ટિ. ૧૬૬ જીઓ ગુર્જ-
રાત, ગુર્જરા

ગુજરાવાલા ૧૦૦૫

ગુડસત્થ-ગુડસત્થ ટિ. ૮૭

ગુજરાત (ગુર્જરાત) ૧૭૬, ૨૧૨,
ટિ. ૧૬૬, ૩૩૨, ૫૭૮, ટિ.
૪૧૨, ૬૧૨-૫, ૮૩૦, ૧૧૧૬,
૧૧૩૧

ગુર્જરાત (ગુજરાત) ૭૨૧ જીઓ
ગુજરાત

ગુર્જરપુર-પાટણ ૩૨૯, ટિ. ૨૭૧

ગોમપુર ૫૮૧

ગોડવાડ ૮૨૬

ગોદહ-ગોહદ જીઓ ગોધરા

ગોધરા (ગોહદ-ગોહદ) ૩૨૯, ટિ.
૨૭૧, ૫૦૩, ૫૧૨, ૫૧૭

ગોડ દેશ ૨૪૧-૨

,, દેશી ૫૩૭

ઘાટશિલ ૮૦૭, ટિ. ૪૯૪

ધોધા ૬૬૬

ચંદ્રાવલી જુઓ ચંદ્રાવલી

ચંદ્રભાગા નદી ટિ. ૧૧૬, ૧૮૪,
ટિ. ૧૧૯

ચંદ્રાવલી (ચંદ્રાવલી) ૨૮૪, ટિ.

૨૨૪, ૨૮૮, ૩૩૦, ટિ. ૩૬૨,

ટિ. ૩૮૯, ૫૮૧-૨, ૬૨૩,
૬૩૮

ચંદ્રો-માનપુર (ચાણુસમા ૬) ૫૨૦

ચાંપાનેર (ચંપાનેર, પાવાપુર,
પાવાગઢ) ૨૩૫, ૭૨૬, ૭૪૩,
ટિ. ૪૭૭,

ચારૂપ ગામ ૩૨૩, ૫૮૧

ચિકખલ ૫૮૧

ચિતોડ (ચિત્રકુટ) ટિ. ૧૩૭, ૨૧૪
-૫, ટિ. ૧૯૮, ટિ. ૨૨૭,

૩૦૨, ૩૧૪, ૩૧૬, ૩૬૭,

ટિ. ૨૬૩, ૫૬૦, ૫૬૫,

૫૮૧-૨, ૫૯૭, ટિ. ૪૨૪,

૬૧૮, ૬૪૧, ટિ. ૪૪૪,

૬૬૫-૬, ૬૮૬, ૬૯૨,

૭૦૦, ૭૧૯, ૭૩૨-૩,

૭૬૮, ૭૮૧, ૭૯૦, ટિ. ૫૦૦

ચીકાગો (અમેરિકા) ૧૦૦૬, ૧૦૧૫

ચેદિ દેશ પૃ. ૨૫૭, ૩૫૬

છત્રાપલ્લી ૩૪૧

જામૌ (કચ્છમાં) ૯૯૨

જમતારિણી નગરી ૯૬૪

જયનલ લાંકા સરોવર ૮૦૨

જયપુર ૭૯૫, ૯૬૫

જયસિંહપુર ૫૮૧

જયાપુર ૫૮૧

જર્મની ૧૦૭૯

જાંબુ ૭૫૯, ૭૬૯

જમનગર (જુઓ નવાનગર)

જલણા ૮૨૨

જલધર ૫૮૧

જભોર (જામણિપુર) ૨૩૮-૯,

ટિ. ૧૭૪, ૨૪૦-૧, ૨૮૪,

૩૭૬, ટિ. ૩૦૦, ટિ. ૩૫૯,

૫૫૯, ૫૮૪, ૫૯૨, ૬૧૮,

૬૯૩, ટિ. ૪૫૪, ટિ. ૪૫૬-૭,

૬૯૯, ૮૦૪, ૮૩૮, ૮૬૪,

૮૬૮, ૧૦૦૩ જુઓ સ્વર્ણ-

ગિરિ, સુવર્ણગિરિ.

જાવા ૧૧૨૯

જાવાણિપુર-જામણિપુર જુઓ
જભોર

જરા ગામ ૧૦૦૪, ૧૦૦૬-૭,

જરાવણા જુઓ જૈન તીર્થ નીચે.

જૂનાગઢ (જુહુકુર્મ) ૫૮૧, ૬૬૫,

૭૦૯, ૭૧૯, ટિ. ૪૬૮, ૭૨૨,

૭૪૩, ટિ. ૪૭૭, ૬૦૬, ૬૪૭,

૧૧૧૯

જૂનર ૧૦૫૮
જેસલમેર દિ. ૧૬૬, દિ. ૧૭૪,
દિ. ૪૦૪, ૬૬૭, ૬૬૯,
૬૯૨-૩, દિ. ૪૫૪, ૬૯૫,
૭૩૦, ૭૪૨, ૮૦૦, ૮૨૧,
દિ. ૪૯૯, ૮૨૭, ૮૪૬-૭,
૮૬૨, ૮૭૯, ૯૯૦, ૯૯૪-૫.
જેલપુર (ચોલપુર) દિ. ૧૬૬, દિ.
૧૭૪, દિ. ૪૦૪, ૮૦૭, ૮.
૪૯૪, ૮૫૯, ૯૯૩, ૧૦૦૫.
જાનપુર ૮૪૮
ઝીઝવાડા ૩૦૫
ટિવાણુક (ગામ) ૫૮૭
ઠકા (રથટ) દિ. ૨૩૧
ઝાણી ગામ ૫૨૬, દિ. ૩૮૯
ઝોઝ (ઢોઝવતી-ઢોઝકાગામ)
૪૮૯, ૫૨૭૬, ૫૮૧, ૬૮૭,
દિ. ૫૨૩, ૬૨૫
ડિંડુઆણાપુર ૪૧૩, દિ. ૩૨૯
ડુંગરપુર (ગિરિપુર) ૩૦૨, ૭૨૧
ડેક નદી ૮૩૯
દિલ્લી જુઓ દિલ્લી
ત્રિભુવનાગિરિ ૨૬૩, ૨૭૦, દિ. ૨૦૬
ત્રિસંગમપુર ૬૨૧
તલવાડા (તલપાટક) ૫૫૦, ૬૯૨,
૭૬૭
તારંગા જુઓ જૈનતીર્થ નીચે.
તિમરા ૭૭૭

તિલંગ દેશ ૬૨૨
તુરકસ્થાન ૩૬૫
થરપારકર દિ. ૪૧૨
થરાદ-થારાપદ્રપુર ૪૮૦, ૪૯૯,
૫૮૨
થાણેશ્વર ૨૦૪
દારકા ૭૪૧, ૭૪૩, ૮૪૨
દહોવતી જુઓ ઝોઝ
દહિકાગામ જુઓ ઝોઝ
દશપુર (મંદસોર) ૭૭૬
દશરથપુરિ (અયોધ્યા) ૬૦૪
દશાર્ણ દેશ પૃ. ૨૫૭
દાંતા ૬૨૧
દાહોદ (દહિપદ) ૩૨૫
દિલ્લી (દિલ્લી, યોગિનીપુર) દિ.
૨૯૩, ૫૮૦-૧, ૬૦૪, દિ.
૪૨૦, દિ. ૪૨૪, ૬૨૧,
૭૬૧, ૮૩૮, ૮૪૮, ૧૦૦૬,
૧૧૫૦
દીવ (દીપ) ૫૮૭, ૬૨૧, ૭૬૩,
૮૦૬, ૮૩૦, ૮૩૨, ૯૪૭,
દિ. ૫૫૫
દેપાલપુર ૫૮૧
દેલવાડા-દેલિલવાડા દિ. ૩૬૨, ૫૨૬,
દિ. ૩૮૯
દેવડીપાટણ જુઓ પ્રભાસપાટણ,
દેવપતન, દેવપાટણ
દેવકુલપાટક (દેલિલપાટક, દેલિલ-

વાડા-મેવાડ) ૬૬૧, ટિ. ૪૪૧,
 ૬૬૪, ટિ. ૪૪૩, ૬૬૫, ટિ.
 ૪૪૫, ૬૬૬, ૭૦૮, ૭૬૪
 દેવકૂપક (દેવપત્તન ?) ૫૬૨
 દેવગિરિ (દાલતાળાદ) ૫૮૦-૧,
 ૬૦૨, ૬૨૦, ૬૬૬, ૬૯૩,
 ૭૨૧-૨, ૭૭૬, ૭૮૯, ૮૧૯
 દેવપત્તન-દેવકીપત્તન-દેવકી પાટણ
 દેવ પટ્ટણ-દેવ પાટણ-પ્રભાસ-
 પાટણ-સોમેશ પત્તન ૪૨૮,
 ૪૫૮, ૫૮૦-૧, ૫૮૫-૬,
 ૬૨૧ જુઓ દેવપાટણ.
 દેવ પાટણ (દેવપત્તન) ૬૬૫, ૭૪૯,
 ૯૫૨
 દેવાસ ૭૨૭
 દેશ-ચોરાસી ૫૬૪, ટિ. ૪૦૫
 ધંધુકા ૪૧૪
 ધર્મનગર ૯૫૭
 ધારાનગરી-ધારાપુરી-ધારા ૨૭૨,
 ૨૮૦, ૨૯૨, ૩૨૯, ટિ.
 ૨૬૧, ૪૧૭, ટિ. ૩૬૨,
 ૪૮૧, ૫૭૦, ૫૮૧, ૫૯૯
 ધોલકા (ધવલકુપુર) ૩૫૪, ૩૫૯,
 ૫૧૦-૧, ૫૧૮, ૫૨૭, ૫૪૪,
 ૫૫૩, ૫૮૧, ૫૮૫-૬
 -યત્રોધિકા (ગામ) ૧૪૬
 નગરા (ગામ) ૫૨૭
 નડિયાદ ૧૦૨૮

નકુલાઈ (નારદપુર) ૭૩૮, ૭૮૯
 નક્ષ નગર ટિ. ૨૨૪
 નમ્યાટદેશ ૫૮૦
 નર્મદા નદી ૫૭૯
 નરવરપુર ૩૧૪, ૩૧૬
 નરાણા ટિ. ૩૬૨
 નલક (ગામ) ૫૬૦
 નલકચ્છક (ગામ) ૫૭૦
 નલીઆ (કચ્છ) ૯૯૨
 નવાનગર (ગમનનગર) ૮૦૬, ૮૨૮,
 ૮૩૦, ૮૬૫, ૮૮૬, ૯૭૪
 નામદા (નાગદ્રહ-નાગદ્રહ) ટિ.
 ૧૯૮, ૫૬૫, ૫૮૧-૨
 નાગપુર જુઓ નાગોર
 નાગપુરીય ૫૮૪
 નાગોર (નાગપુર-અહિપુર) ૫.
 ૧૫૫, ૨૪૩, ટિ. ૧૭૯,
 ૩૧૪, ૩૧૬, ૩૧૯, ૩૨૩,
 ૩૩૨-૩, ૪૧૫, ૫૬૦, ૫૬૬,
 ૫૮૧, ૬૬૩, ટિ. ૪૫૪, ૮૦૦,
 ૮૩૮, ૮૪૧, ૮૫૧, ૮૫૫
 નાગોરી (નાગપુરી) સ્પષ્ટ ૯૨૨
 નાડોલ (નડવલ) ૩૦૪, ટિ. ૪૫૬
 નાણુગામ ૬૫૧
 નાંદીય દેશ (નાંદોદ) ૭૦૦, ટિ.
 ૪૫૮
 ના-કુરી (ગામ) ૫૮૦
 નાસિક (નાસિક) ૫૮૧

૧૯ સ્થળો-સ્થાનાદિની અનુક્રમણિકા. ૯૩૫

નગર સ્કૂલ ૫૮૧
 ન્યૂબોર્ક ૧૦૧૬
 પ્રતિષ્ઠાન (પેલે) ૫૮૧, ૮૨૨
 પ્રભુશિખર ૫૨૭ ક.
 પ્રભાસ પાટણ ૫૮૨, ૧૧૪૨
 જુઓ દેવળી પાટણ
 પ્રયાગરાજ ૫૨૪
 પંચવારક દેશ ૬૬૬
 પંચાસર ૨૩૫, ટિ. ૧૭૨, ૮૦૯,
 ૯૬૦
 પંજાબ (પંચાપ, પંજાપ-પંચનદ)
 મંડલ ૭૬૯, ૮૪૭, પૃ. ૬૮૪,
 ૧૦૦૪-૪
 પટ્ટી ગામ ૧૦૦૬
 પદ્માવતી પત્તન ૮૮૮
 પર્ણવિહાર ગામ ૫૮૧, ૭૨:
 પવ્વઘયા (પાર્વતિકા) નગરી ટિ.
 ૧૧૬
 પશુસાગર ૫૮૧
 પાટણ (પત્તન-અણહિલવાડ)
 ૨૩૩, ૨૮૨-૩, ૨૯૩, ટિ.
 ૨૩૭, ૨૯૭-૮, ૩૦૦, ૩૦૯,
 ૩૨૩, ૩૩૧-૩, ૩૩૮-૯,
 ૩૪૧, ૩૬૬, ૩૬૨ ક, ૩૯૩,
 ૩૯૭-૮, ૪૦૪, ૪૧૦,
 ૪૧૪-૫, ૪૭૫, ૪૬૯, ૫૦૦,
 ૫૦૮-૯, ૫૧૧, ૫૨૭, ૫૭૫,
 ટિ. ૪૧૩, ૫૮૨, ૫૮૪,

૬૧૦, ૬૨૦, ૬૨૪, ૬૪૫,
 ૬૫૬, ૬૫૯, ૬૬૨, ૬૬૬,
 ૬૬૨-૩, ટિ. ૪૫૪, ૬૬૫-
 ૬, ૭૦૬, ટિ. ૪૭૧, ૭૪૧-
 ૨, ૭૪૫, ટિ. ૪૭૮, ૭૫૮,
 ૭૭૦, ૭૭૬, ૭૮૬-૯૦,
 ૭૯૪, ૮૦૦, ૮૦૬, ૮૦૯,
 ૮૨૦, ૮૫૧-૨, ૮૫૪, ૯૧૮,
 ટિ. ૫૨૬, ૬૬૬, ૬૮૬,
 ૧૦૫૮, ૧૧૧૧
 પાટણ (પત્તન, અણહિલવાડ
 પત્તન)ની સ્થાપના ૨૩૫
 પાટલિપુત્ર (પટના) ૧૪૬
 પાલકાદિ-સપાલક દેશ ૭૦૦
 પાંડ્ય દેશ ૧૪૩
 પાંડુ દેશ ૬૨૧
 પારકર (થરપારકર) ટિ. ૪૧૨
 પાલણપુર (પ્રહલાદનપુર) ટિ. ૨૬૬
 ૫૦૧, ૫૬૩, ૫૮૨, ૫૮૪,
 ૫૮૬, ૫૯૨, ૬૨૦, ૬૬૧,
 ૬૬૨, ૬૬૫, ૭૦૦, ટિ. ૪૫૮,
 ૭૨૪, ૭૬૦, ૭૮૯
 પાલાણિ (ગામ) ૩૯૨ ક
 પાલી (પણિકા, પણિપુર) ૩૨૩,
 ૩૯૨ ક, ૩૯૬, ટિ. ૪૫૬,
 ૮૬૫, ૯૬૯
 પાલીતાણા જુઓ નૈનતીથ નીચે
 પાવક ગિરિ ૬૫૧

પાવાપુર જીઓ ચાંપાનેર
 પાવાપુરી ૫
 પિંપલીયપુર ૭૨૭
 પીંછાલા તળાવ ૮૩૦
 પીંડવાડા (પીંડરવાટક) ટિ. ૪૪૬
 પીપાડ ૮૬૦
 પુબકરજી ૭૪૧
 પૂના ૧૦૫૮
 પેટલાદ ૫૨૦
 પેઠણ (અતિશાન) પુર ૫૮૧, ૮૨૨
 પેથાપુર ૧૦૫૭
 પેલેરટાઈન ૧૦૭૬
 પોતનપુર ૧૦
 પોરબંદર ટિ. ૪૧૩, ૬૬૩
 રૂતેપુર સીકરી ૭૬૧, ૭૬૪-૫,
 ૭૬૮-૯, ૮૧૧
 રૂભોધી જીઓ જૈન તીર્થ નીચે
 ફિરોજપુર ૧૦૦૪
 બંગદેશ ૩૦૯, ટિ. ૨૪૮ જીઓ
 વંજ દેશ
 બંગાલ દેશ-બંગાલા ૨૪૧, ટિ.
 ૨૩૧, ૪૨૩
 બદામી નગર ૨૧૨
 બરડા ડુંગર ટિ. ૫૫૨
 બર્લિન ૧૦૭૯, ૧૧૧૫
 બલિ દ્વિપ ૧૧૨૯
 બાપેઉ ૮૪૧
 બાંબણવાડ જીઓ જૈન તીર્થ નીચે

બારદ પરગણું ૫૨૬, ટિ. ૩૯
 બારેખ ૯૪૭
 બાલપતાકા પુરી ૮૫૬
 બાલપુર ૫૮૨
 બાહડમેર-વાગબદમેર ૫૯૦
 બીખા ગ્રામ ૬૫૫
 બિબિપુર ૮૩૩
 બીન્નેલિયા ટિ. ૪૫૬
 બેદરપુર ૬૭૯
 બાન ૧૦૭૯
 બોરસદ ૭૯૦
 બોરિકપુર ૮૨૨
 બોરટન ૧૦૧૬
 ભટેવર જીઓ ભર્તૃપુર
 ભદ્રેશ્વર (જીઓ જૈન તીર્થ નીચે)
 ભર્તૃપુર (ભટેવર ગામ) ટિ. ૧૬૮
 ભરતપુર ૧૦૦૩
 ભરૂચ (ભૂગુકજી, ભૂગુપુર) ૧૪૫
 ૧૭૦, ટિ. ૧૩૭, ટિ. ૧૬૬,
 ૧૬૯, ૨૩૩, ૩૧૩, ટિ.
 ૨૫૫, ૩૨૪, ૩૪૫, ૩૬૩,
 ૩૮૫, ટિ. ૩૧૧, ૩૯૨ ક,
 ૪૮૩, ૫૧૪, ૫૨૦, ૫૨૪,
 ૫૨૭ ક, ૫૨૮, ૫૭૯,
 ૫૮૧, ૮૦૬, ૯૪૭, ૧૦૧૯
 ભારતીયતન ૫૮૧
 ભાવનગર ૧૦૨૦
 બિલ્લવાલ-બિ-નમાલ-શ્રીમાલ

ટિ. ૧૧૬, ટિ. ૧૧૬, ૧૮૪,
૨૦૦, ૨૩૩, ટિ. ૧૭૪,
૨૪૦, ૨૪૭, ૨૫૨, ૪૬૦,
૬૫૧ જુઓ શ્રીમાલ
ભીમપક્ષી ૫૬૮
ભુજ ૮૨૩
ભૃગુકૃષ્ણ જુઓ ભરૂચ
ભૃગુપુર જુઓ ભરૂચ
મક્ષીજી જુઓ જૈન તીર્થ નીચે
મક્ષા ૮૦૬
મકમુદાબાદ ૬૬૪, ૧૦૫૧
મકુડી ૫૮૧
મગધ ૧૦, ૩૬૬, ૬૫૭
મંગલપુર (માંગરોળ) ૫૮૧, ૬૬૫,
૭૭૬, ટિ. ૪૮૫, ૮૬૦
મચિન્દ્ર દુર્ગ ૮૩૦
મડાહડ-મદાહડ (ગામ) ૩૪૫
મંડોવર (માંડવ્યપુર) ૬૬૨, ૮૦૪,
૮૪૭
મથુરા ૨૪૨, ૬૨૧, ૮૩૬
મધુમતી (મહુવા) પુરી ૫૮૭, ટિ.
૪૪૪
મંદસોર ૭૭૬ જુઓ દસપુર
મનખેડ-માનખેડ (ગામ) ૨૭૨
મરજીમિ ૫૭૬
મર દેશ (મારવાડ) ૭૨૧, ૭૮૬,
૮૦૬, ૮૩૦
મરપુર ૩૧૬

મરકોટ ૩૧૪
મલકાપુર ૮૨૨
મલિકવાહણપુર ૬૬૫
મહમ્મદાવાદ ૬૭૩
મહાદુવાર ૨૩૮
મહાબોધિપુર ૩૨૩
મહારાષ્ટ્ર ૧૪૩, પૃ. ૨૫૭
મહીકાઠો-મહીતટ ૫૧૭
મહી નદી ૬૬૪
મહુવા-મધુમતિ ૫૮૭, ટિ. ૪૪૪
મહેન્દ્રીતટ ૭૨૬
મહેસાણા (મહિશાનક) ૭૬૪,
૮૧૬, ૧૦૦૬
મહોબા-મહોબક દેશ ૩૦૪
માંગરોલ-માંગલપુર ૫૮૧, ૮૬૦
જુઓ મંગલપુર
માંડલ (માંડલિપુરિ) ૩૬૦, ૩૬૨
કે, ૫૦૬-૧૦, ૫૫૦, ૮૬૧
માંડવગઢ (માંડવદુર્ગ, માંડુ) ૫૭૦,
૫૮૦-૧, ૬૬૨-૩, ૬૬૮,
૭૦૧, ૭૦૫, ૭૨૧, ૭૨૬-૮,
ટિ. ૪૭૦, ૭૫૦, ૮૫૨-૩,
૭૬૪, ૮૨૬.
માત્રી-માત્રી (ગામ) ૫૫૬, ટિ.
૪૦૪
માંધાતાપુર ૫૮૧
મારવાડ ૨૩૩, ૨૩૫, ટિ. ૨૬૪,
૫૧૩, ૬૫૦ જુઓ મરદેશ

માલવદેશ (માલવા) ૨૪૧, ૨૭૨,
 પૃ. ૨૨૧-૨, ૩૦૨, ટિ. ૨૪૫,
 ૩૦૩, ૩૧૬, ૩૬૦, પૃ. ૨૫૭,
 ટિ. ૨૬૨, ૪૧૭, ૪૭૬, ૫૧૩
 -૪, ૬૧૫, પૃ. ૪૭૬, ૬૬૮,
 ૭૨૧, ૭૬૬, ૮૦૬
 માલસર ૮૪૧
 મીરત ૮૪૮
 મુંડુશિકા સ્થાન ૪૬૪, ૫૦૦
 મુંજિગનગર ૬૬૬
 મુંડસ્થલ ૭૨૧
 મુંબઈ ૬૬૧, ૧૦૧૪, ૧૦૧૭,
 ૧૦૧૬-૨૦, ટિ. ૫૫૫, ૧૦૫૮
 મુલતાન ૮૬૬
 મૂળી ૬૮૮
 મેડતા (મેદિનીપુર-મેડતપુર) ૩૧૩,
 ટિ. ૨૫૫, ૩૪૧, ૭૬૪, ૭૬૬,
 ૮૪૧, ૮૪૭, ૮૬૪
 મેરતમાન (મેવાડ ?) ટિ. ૪૫૮
 મેવાડ (મેદપાટ) દેશ ટિ. ૧૬૮,
 ૩૧૪, ૫૬૫, ૫૮૪, ટિ. ૪૨૪
 ટિ. ૪૪૧, ટિ. ૪૫૨, ૭૨૫,
 ૮૩૦, ૯૫૦
 મેવાતમંડલ (દિલ્લી દેશ) ૭૬૧,
 ૭૬૬
 મોદેરા-મોદેરક ૨૪૨, ૫૪૬
 મોરબી ૧૦૨૭

મયુના ૩૬૬
 યવનપુર (જ્ઞેનપુર ?) ૭૩૦
 યોમિનીપુર (દિલ્લી) ટિ. ૨૨૪,
 ૫૮૧, ૬૦૪, ૮૬૬
 રણથંભોર-રણથંભપુર ૩૧૧, ટિ.
 ૨૫૨, ૬૧૮, ૬૫૪
 રણથંભપુર જુઓ રણથંભોર
 રત્નપુર ૫૮૧
 રત્નપુર ચતુરાશિક ટિ. ૨૬૪
 રતલામ ૭૨૬, ૭૨૯
 રથવીરપુર ટિ. ૧૧૪
 રથણપુર ૪૧૩
 રાજમણી ૭૩૦
 રાજગઢ ૧૦૦૩
 રાજદેશ ૭૨૬
 રાજપૂતાના ૧૭૬, ટિ. ૨૬૨,
 ૬૧૫, ૬૬૬, ૧૧૩૧
 રાજલદે સર ૮૪૧
 રાંચરડા ગામ ૬૮૬
 રાડધડા-લાટલ્લે (ગામ) ટિ. ૨૬૪
 રાણપુર-રાણકપુર ૬૬૫ જુઓ
 રાણકપુરનું મંદિર
 રાધનપુર (રાજધન્યપુર) ૮૦૩, ૮૫૨
 ૬૪૭, ૬૬૬, ૧૦૦૩
 રામસેન-રામસેન્ય ૫૬૭
 રાવી નદી ૮૩૬
 રણપુર ૮૪૧

રોમનગર ટિ. ૨૩૧
 રોહ સરોતરા ૮૦૧
 રોહિણીપુર (સીરોહી) ૮૮૭
 લક્ષણાવતી નગરી જુઓ લખનઉ
 લખનઉ (લક્ષણાવતી નગરી)
 ટિ. ૧૭૮, ૧૧૫૦
 'લખનઉકી ઉત્પત્તિ' ટિ. ૧૭૮
 'લધુ-કાશ્મીર' ૫૮૨
 લાટદેશ ૨૪૭, ટિ. ૨૨૩, ટિ.
 ૨૨૬, ૩૦૮, ટિ. ૨૪૮,
 ૩૨૫, ૩૩૨, ૩૫૮, ૪૭૭,
 ૪૮૬, ૫૧૩, ટિ. ૩૮૧,
 ૫૬૪, ૫૭૬
 લાડોલ (લાટપદ્ધિ) ૭૨૧, ૮૧૬
 લાસ ૭૭૫
 લાહોર (લાહનપુર) ૭૬૬, ૮૦૩-૪,
 ૮૦૬, ૮૪૧, ૮૪૩-૪, ૧૧૫૦
 લોંબરી ૧૧૧૧
 લુધિયાના ૮૦૪, ૧૦૦૭
 લૂણકણીસર ૮૬૪
 લેહરા ગામ ૧૦૦૪
 લોદ્રવા (લોદ્રવપ્રતન) ૮૪૬
 વંગ દેશ ટિ. ૨૪૮
 વટસર (ગામ) ૪૪૬
 વડ્ડાપદ્ધી-વડ્ડાવલી ટિ. ૨૩૭,
 ૩૩૮, ૪૦૦ જુઓ વડલી.
 વડતાલ ૬૮૮

વડલું ૭૬૪
 વડનગર-વૃદ્ધનગર-આનંદપુર ટિ.
 ૧૨૦, ૨૦૧, ૨૩૩, ૫૩૫,
 ૫૩૬, ૬૫૧, ૬૬૪, ૭૪૧
 વડલી ૭૮૬, ૭૨૪ જુઓ વડ્ડા-
 પદ્ધી
 વડેસર-વડેશ્વર ટિ. ૧૧૬, ૧૮૫,
 ૨૩૮
 વડોદરા (વટપદ-વટપદકપુર) ૩૨૫,
 ૩૬૨૬, ૪૮૬, ૫૮૧, ૮૮૫,
 ૬૪૭.
 વઢવાણ-વર્ધમાનપુર ૫૬૧, ૫૮૧,
 ૬૨૭
 વણથલી--(વામનસ્થલી) ૩૩૬, ૫૪૬,
 ૫૮૧-૨
 વરકાણા જુઓ જૈન તીર્થ નીચે.
 વસળી ૪૪૦
 વલભીપુર ૧૮૬, ૧૬૪, ટિ. ૧૩૦-૧,
 ૨૩૩, ૬૧૧, ૬૬૪
 ,, બંગ ૨૦૦, ટિ. ૧૩૬
 -૭, ૬૨૮
 વવાણીઆ ૧૦૨૭
 વાગબદમેર જુઓ બાહડમેર
 વાગડ દેશ (વાગબડ દેશ) ૨૪૧,
 ૩૦૨, ૩૧૪, ૪૧૩, ૭૨૬,
 ૮૦૭, ટિ. ૪૬૪
 વાધની ગુફા ૧૧૪૮

વાંકિ (ગામ) ૫૮૧
 વાલુરસી જુઓ કાશી
 વામજ ૭૭૧
 વાયડ (વાયટ) ગામ ૪૯૬
 વારાણસી જુઓ કાશી
 વારાહી નગરી ૪૦૫
 વાલુચર (ખંભાલ) ૯૬૫
 વાંસવાડા ૩૦૨
 વિક્રમપુર ૫૮૧
 વિજયકોટ ટિ. ૩૬૨
 વિદ્યાનગર (દક્ષિણ) ૭૪૧
 વિદર્ભ દેશ ૧૪૩
 વિધ્યાવત્સ પર્વત ૩૬૫
 વિશાલા નગરી ૧૭૦
 વિષય દંડાજય પથક ૩૯૨૬
 વીકાનેર ૭૭૬, ૮૩૬-૩૯, ૮૪૧,
 ૯૬૪, ૧૦૦૫
 વીળપુર (કનહી) ૮૩૦
 વીળપુર-વિલાપુર-વિઘ્નપુર (ગૃજ-
 રાત) ૫૬૦, ૫૮૦, ૫૮૪-૫,
 ૮૦૬, ૮૦૯, ૮૮૭, ૯૫૯,
 વીતભય પત્તન ૧૦
 વીરમગામ ૬૬૪, ૬૮૯, ૧૦૨૦
 વીસલનગર (વિશ્વલપુર વીસલપુર-
 મહાનગર) ૫૪૬, ૭૬૪
 વૃંદ ટિ. ૧૧૬
 વેરાવળ (વેલાકુલ) ૮૬૦
 વેસગામ ટિ. ૪૫૨

વૈભારગિરિ ૭૩૦
 વૈરાટ ૮૦૦
 વૈશાલી ૧૦, ટિ. ૧૭
 વૌશિંગ્ટન ૧૦૧૬
 વ્રજ ૭૪૧
 શ્રીપુર (સિરપુર) ૩૧૨
 શ્રીમાલ-ભિક્ષમાલ-ભિન્નમાલ
 ૨૩૩-૫, ટિ. ૨૨૬, ૩૦૮,
 ટિ. ૩૬૨, ૩૫૬, ૮૫૯,
 ૮૬૯, ૧૧૫૧
 શ્રીરાહિણી (સીરોહી) ૮૫૯
 શ્રીશૈલ-શ્રીપર્વત ૫૨૪
 શંખેશ્વર જુઓ જૈન તીર્થ નીચે
 શત્રુંગ્ય ,, ,,
 શાકંભરી-સાંભર ૩૧૧. ૩૫૧,
 ૩૬૭, ટિ. ૨૯૩-૪, ૪૯૧,
 ૫૮૦, ૬૪૬
 શાંતજ ગામ ૭૭૭
 શાહિપુર ૯૭૩
 સિરોહી (રાહિણી) ૬૨૩, ૬૭૪
 જુઓ શ્રીરાહિણી, સિરોહી
 સિરોહી રાજ્ય ટિ. ૪૪૬
 શિવ-શિવા (ગામ) ટિ. ૨૬૪
 ચરસેન દેશ ૬૧
 શેરીપુર ૭૯૮
 સ્તંભતીર્થ જુઓ ખંભાત.
 સ્તંભન (ચામણા) ૫૨૭ ૬

સ્થિરાપદ-થરાદ ૫૮૨ જુઓ થરાદ	સાગોનેર ૭૬૪
સ્વર્ણગિરિ સુવર્ણગિરિ જુઓ જા- લોર, જાળાણિપુર ૬૬૯	સાંડેરા ગામ ૬૬૯
સંકિસ (ગામ) ૨૭૩	સાદરી ૭૬૪, ૮૨૬, ૮૭૦, ૧૦૫૮
સંગમપુર ૯૬૨	સામરમતી ૬૬૨
સંગમખેટક ૪૬૯	સાંભર-શાકંભરી ૩૧૧ જુઓ શાકંભરી, સપાદલક્ષ
સંડેસરા ૨૬૦	સામલિકા નગરી ૭૨૬
સતલજ નદી ૮૩૬	સારંગપુર ૭૨૬
સતારક નગર ૨૪૨	સારસ્વત મંડલ ૨૪૧
સનમતરા ગામ ૧૦૦૭	સાલપુર (પંજાબ) ૩૬૭
સપાદલક્ષ (સાંભર) દેશ ૨૬૩, ૩૬૭, ૪૬૧, ૭૦૦ જુઓ શાકંભરી, સવાલક્ષ	સિદ્ધપુર ૨૬૧, ૩૧૦, ૪૧૪, ૪૨૪, ૬૬૫, ૭૪૧, ૭૪૬, ૭૬૪, ૯૪૭
સમ્મેત શિખરજુઓ જનતીર્થનીચે	સિંદુરપુર ૭૨૬
સમયુ નગર ૫૫૦	સિંધ દિ. ૨૩૧, દિ. ૩૧૩, ૫૭૮, દિ. ૪૧૨
સમીયાણા ૮૩૮	સિંધુ દેશ પૂ. ૨૫૭, ૩૬૬, ૬૬૫
સમેલા તળાવ ૬૬૪	સિમાણા ગામ ૧૦૦૩
સરખેજ ૯૪૯	સિંહલદ્વીપ દિ. ૩૧૧
સરસપુર ૮૩૩	સિરોહી ૬૨૩ જુઓ શિરોહી, સીરોહી
સરસા (સરસ્વતી પત્તન) ૮૪૧	સુવર્ણગિરિ દિ. ૧૭૪ જુઓ જાલોર-જાળાણિપુર, સ્વર્ણ- ગિરિ
સરોતર-સરોત્રા (શિરોતારા) ૭૬૪	સીકરી ૭૬૧ જુઓ કુતોદપુર સીકી
સલક્ષણપુર ૫૮૧	સીણીજ ૭૭૬
સવાલક્ષ-સપાદલક્ષ-શાકંભરી દેશ ૩૬૭, ૪૬૧	સીણારક દ્રંગ ૭૨૬
સાકેતપુર ૬૦૪	સીખલીય (માંકુ તામે) ૭૨૬
સાચોર (સત્યપુર) જુઓ જૈન તીર્થ નીચે	
સાંકેશ્ય (ગામ) ૨૭૩	

૧૦૦૩, ૧૧૧૬, ૧૧૩૧,
૧૧૫૧
,, નો મેળો ૫૩૮ તેની યાત્રા
માટે જુઓ શત્રુંજયની યાત્રા
,, નો સમય ૭૬૪-૪૧૦
કૃષ્ણ યાદવ રાજ (દેવગિરિ) ૫૩૧
કૃષ્ણરાજ રાજ (દક્ષિણ) ટિ. ૧૭૫
કેશિરાજ રાજ ૭૦૧
કોલિક રાજ (મગધ) ૧૦
કોલાભક્ષ' નૃપ ૭૦૧
ભારવેલ સત્રાટ્ (કલિંગ) ૧૪૩
ખેંગાર ખીજો (જૂનાગઢ) ૩૦૪,
ટિ. ૨૫૬, ૩૩૬
ખેંગાર રાજ (મોડલ) ૮૬૧
અહવર્મા (કનોજ) ટિ. ૧૧૮
અજસિહ રાજ (પદ્માવતી) ૮૮૭
અર્ધભિક્ષ (ઉજ્જૈણી) ૧૪૪
ગુપ્ત અને વલ્લભી સમય પૃ. ૧૨૬
-૧૫૨
ગુપ્તકાલમાં જૈનધર્મની સ્થિતિ
૧૮૧
ગુપ્ત સંવત ટિ. ૧૮૭
ગુહસેન (ગોહિલ) વંશજ ૨૦૦
ગૂર્જર-ગૂર્જર ટિ. ૧૬૬, ૩૪૫,
૫૬૪, ૫૭૫
ગૂર્જરો ૪૭૭
ગૂર્જરરાજ ૨૪૦
ગોવાદે રાજ (સાંભર) ૫૮૦

ગોપિનાથ રાજ (નાંદીય દેશ)

૭૦૦

ગોવર્ધન રાજ ૬૨૮
ગોવિન્દ ચંદ્ર રાજ ૭૬૨ ક
અંકપ્રલોન રાજ (અવંતી) ૧૦
અંક રાજીલ ૭૦૦, ટિ. ૪૫૮
અંકગુપ્ત રાજ (મગધ) ૨૬, ૧૩૩
અંકભાણુ કામરથ માંડલિક ૮૮૨
ચદેલ રાજ-મહનવર્મા (મહોળા)
૩૦૪
ચાચિગદેવ રાજ (મારવાડ) ૫૮૨
ચામુંડરાજ રાજ (ગજરાત) ૨૭૧,
૫૩૫
ચાવડા (ચાપોતકટ) ટિ. ૧૬૬,
૨૬૦, ૫૫૩, ૬૨૮
ચાવડાનો સમય પૃ. ૧૭૧-૧૮૮
=૨૩૩-૨૬૦
ચૂડાસમા (ગિરનારના યાદવ) ૩૦૪
ચેટક રાજ (વૈશાલી) ૧૦
ચોહાણુ (ચાહમાન) ૨૬૦, ૩૦૪,
૪૬૬, ટિ. ૩૮૧, ૫૫૬,
૫૮૦, ૬૧૮
ચૌલુક્ય ૪૦૫, ૫૫૩
ચૌલુક્યો (દક્ષિણના) ૨૧૨
છિત્તરાજ (કોંકણ) ટિ. ૨૨૩
જમમાલ રાજ (નાગોર) ૮૦૦
જમમાલ-જમ-મક્ષ કચ્છવાહ ૭૬૫
જયકેશી રાજ (કર્ણાટક) ૩૦૨

૨૦ હિંદુ રાજાઓ આદિની અનુક્રમણિકા. ૧૦૦૫

જયચંદ રાજા (કનોજ) ૬૨૮,
૬૫૪ જુઓ જૈત્રચંદ

જયગુણદેવ રાજા (નલક) ૫૬૦

,, ,, -જયસિંહરાજા (માલવા)

૫૬૮

જયનલ રાજા (કારમીર) ૮૦૨

જયવરાહ (સૌર્ય મંડલ) ટિ. ૧૭૫

જયસિંહ જુઓ સિંહરાજા જય-
સિંહ ૩૦૨

જયસિંહ રાજા (ચાંપાનેર) ટિ.
૪૭૭

જયસિંહ રાજા (મંદ્રામપુર) ૯૬૨

જામ સાહેબ (જામનગર) ૮૦૬

જૈત્રચંદ રાજા-જયચંદ (કનોજ)
૬૫૪

જૈત્રસિંહ-જયતસિંહ રાજા (મેવાડ)
૫૬૦, ૫૬૫, ૫૮૫

જ્યંતકદાસ રાજા (જેસલમેર)
૬૯૨

ત્રિભુવનપાલ (કુમારપાલના પિતા)
૩૬૪, ૩૭૪, ૫૩૮, ૫૭૬

ત્રિભુવનપાલ રાજા (ગૂજરાત)
૫૦૨

તંવરો-તોમારો (દિલ્હીના) ટિ.
૨૬૩

તેજસિંહ રાજા (મેવાડ) ૫૮૫

તોમર (તંવર) વંશી (ગ્વાલીઅર)
૬૫૪

તોરરાજા-તોરમાણ (પાર્વતિકાં)
ટિ. ૧૧૬, ૧૮૩

તોલ રાજા ૭૫૦

દામાજી ગાયકવાડ (વડોદરા) ૯૮૬

દુર્લભરાજા રાજા (ગૂજરાત) ૨૮૩,
૫૬૫

દ્વદા રાજા (શિરોહી) ૭૮૯

દેવકર્ણુ રાજા (જેસલમેર) ૭૩૦

દેવડા રાજા (ચંદ્રાવતી) ૬૨૩

દેવપાલ રાજા (મલવા) ૫૬૮

દેવપ્રાસાદ (કુમારપાલ રાજાના
પિતામહ) ૩૬૪

દ્રુવસેન (આનંદપુર) ૨૦૧

ધંધલો દેવ રાજા (ચંદ્રાવતી)
૬૩૮

ધંધુક-ધંધુરાજા રાજા (ચંદ્રાવતી)
૨૮૮, ટિ. ૨૧૭

ધર્મરાજા-ધર્મપાલ (ગોડનો) રાજા
૨૪૨, ટિ. ૧૭૮

ધારાવર્ષ રાજા (ચંદ્રાવતી-આણ)
ટિ. ૨૩૭, ૪૦૦, ૫૦૧,
૫૧૮, ૫૨૬

ધૂધુલ રાજા (મહીકાંઠા) ૫૧૭

નંદરાજા-નંદરાજા (મગધ) ૧૪૩
૬૨૮

નરવર્મા રાજા (માલવા) ૩૦૨,
ટિ. ૨૪૫, ૩૧૪, ટિ. ૨૫૬,
૩૨૯, ટિ. ૨૭૧

નવધણુ રાજ (જૂતામદ) ૨૪૩,

૬૨૮

નામલટ—નામ.વલોકરાજ (કનોજ)

૨૪૦, ૨૪૨

નામાજીન રાજ (કાંકણ) ૨૮૫,

ટિ. ૨૨૩

નારાયણ રાજ (હડર) ૮૦૭, ટિ.

૪૬૪

પ્રતાપમલ્લ રાઠોડ ૫૩૫

પ્રતાપસિંહ રાણો (મેવાડ) ૫.

૫૬૧, ૮૨૫, ૮૬૬

પ્રતિહાર વંશ (કનોજ) ૨૪૨

પ્રતિહાર વંશ (ગૂજર) ૨૪૦

પ્રત્હાદન રાજ કવિ (પાલણપુર

રથાપક, ચંદ્રાવતી) ટિ. ૨૬૬,

૫૦૧, ૫૩૧

પ્રસન્નચંદ્ર રાજ (પોતાનપુર) ૧૦

પરમાર ૩૬૧, ટિ. ૨૬૬, ૪૬૬

પરમાર રાજ ટિ. ૨૨૪, ૩૦૨,

૩૦૪, ૫૨૬, ૬૮, ૩૮૬

‘પશ્ચિમ માંડલિક’ ૫૮૨

પાલનસી જીઓ પ્રત્હાદન રાજ

પીઠદેવ રાજ (ચરપારકર) ટિ.

૪૧૨

પુંજરાજ (હડર) ૬૬૪

પુણ્યસાર રાજ ૬૨૮

પુલકેશી રાજ (ગૂજરાતના સોલંકી

સામંત) ટિ. ૧૬૬

પૂનમાક્ષદેવ (રાનપુર ચોરાસી) ટિ.

૨૬૪

પૃથ્વીરાજ (૧) શાંકભરી ૩૧૧

,, (૨) દિલ્હી ૩૦૪, ૬૨૮,

૬૫૪, ટિ. ૪૫૬

પૌરવ રાજ (સ્તંભપુર) ટિ. ૨૨૬

બાપ રાવલ (મેવાડ) ટિ. ૪૪૬

બર્બરક ૩૦૨, ૩૦૪

બલમિત્ર રાજ (ભરૂચ) ટિ. ૮૭

બિબિસાર-ભાંભાસાર (શ્રેણિક)

રાજ (મગધ) ૧૦

બિહારીમલ્લ રાજ (જયપુર) ૭૬૬

બીરબલ રાજ ૬૨૧

ભર્તૃપદ (બીજો) મેવાડ ટિ. ૧૬૮

ભાણુ (ભાનુ) રાજ (હડર) ૭૨૨

—૪, ૭૨૬

ભારમલ્લ રાજ (કચ્છ) ૮૨૩,

૬૬૦

ભીમદેવ રાજ (૧) (ગૂજરાત)

ટિ. ૨૨૪, ૨૮૭, ટિ. ૨૨૭,

૨૬૨, ૨૬૫

ભીમદેવ બીજો-ભોળાભીમ (ગૂજ-

રાત) રાજ ૪૮૫, ૪૮૮-

૬, ૪૬૭, ૪૬૮, ૫૦૦,

૫૧૦-૧, ૫૨૬, ૫૬૦, ૫૭૨

૫૭૪, ૬૨૮

ભીષ રાણિક (જેસલમેર) ૮૪૭,

૮૬૨, ૮૭૬

૨૦ હિંદુ રાજાઓ આદિની અનુક્રમણિકા. ૧૦૦૭

ભીમ રાજ (કારકા) ૭૪૩
 ભીમસેન-ભીમસિંહ રાજ (કચ્છ-
 સોરઠી) ૫૧૯
 બૂપલદેવી-ભોપલદેવી રાણી (કુમાર
 પાલની) ટિ. ૨૯૬
 ભુવનપાલ રાજ (ગંગાલીઅર-ગો-
 પત્રિરિ) ૩૧૧, ટિ. ૨૫૩
 ભોજ-ભોજદેવ (કેનોજ) ૨૪૨,
 ટિ. ૧૭૮, ૨૪૩, ટિ. ૧૭૬,
 ૨૯૨
 ભોજ રાજ (ધારાનો) ૨૭૨-૪,
 ૨૮૮, ટિ. ૨૯૩, ૪૧૭,
 ૪૭૫, ૫૦૧, ૫૦૩, ૫૭૪,
 ૬૨૭-૮
 ભોજરાજ કુંવર (કચ્છ) ૬૬૦
 મંડલિક રાજ (જૂનાગઢ) ટિ.
 ૪૬૮
 મહનવર્મ રાજ (મહોબા) ૩૦૪
 મયલુલદેવી જુઓ મીનલદેવી
 મરાઠાઓ ૯૮૬
 મલ્લ (માલ) દેવ રાજ (જોધપુર)
 ૮૦૭, ટિ. ૪૬૪
 મલ્લદેવ રાજ (મડોવર) ૮૦૪
 મલ્લિકાજીન રાજ (કોંકણ) ૩૬૭,
 ૩૮૩, ૫૧૪, ટિ. ૩૮૨
 મહિપાલદેવ રાણા (ત્રિસંગમપુર-
 દાંતા રાજ્યના પૂર્વજ) ૬૨૧
 મહિપાલ દેવ (મહીપ) રાણ

(જૂનાગઢ) ૬૨૧, ટિ. ૪૬૮,
 ૭૨૧
 માંડલિક રાજ-માંડલિક (જૂના-
 ગઢ) ૭૧૯, ટિ. ૪૬૮, ૭૪૩,
 ટિ. ૪૭૭
 માનસિંહ રાજ (કચ્છવાહ) આંખર
 ૮૦૪
 માલવાના પરમાર ૫૬૮
 માલવીય રાજ ટિ. ૨૨૪
 મિહિર રાજ-ભોજદેવ (કેનોજ)
 ૨૪૨
 મીનલદેવી-મયલુલદેવી (સિદ્ધરા-
 જના માતા) ૩૦૨, ૪૬૧,
 ૬૨૮
 મુઘરાજ રાજ (દેવપદ્મ) ૬૨૧
 મુંજ ભોજની ઉત્પત્તિ ૭૫૩
 મુંજરાજ (ધારાનગરીનો) ૨૭૦,
 ટિ. ૨૦૫, ૨૭૨, ૩૦૨, ૪૩૫,
 ૫૦૧, ૬૨૮
 મુઝુલિરાજ રાજ (કોંકણ) ટિ.
 ૨૨૩
 મૂદરાજ રાજ (દીવ) ૬૨૧
 મૂલરાજ રાજ (જેસલમેર) ૬૯૫
 મૂલરાજ સોલંકી (૧) ગૂજરાત-
 નો રાજા) ૨૬૩, ટિ. ૨૨૫,
 ૪૩૬, ૪૭૫, ૫૩૫, ૬૨૮
 મૂલરાજ બીજો-બાલ મૂલરાજ
 (ગૂજરાતનો રાજા) ૩૯૨,
 ૪૦૬, ૪૮૫, ૬૨૮

મેધનાહન ખારવેલ રાજા (ઝોરીસા)

૧૪૩

મેલમદે રાણા (જૂનાગઢ) ટિ. ૪૬૮

મૈત્રકો (વલ્લભી) ૨૧૨

યશોભદ્ર રાજા (ચણપુર) ૪૧૩

યશોવર્મા રાજા (માલવા) ૩૦૨,

ટિ. ૨૪૫

યાદવ (ગિરનાર) ૩૦૪

યાદવ રાજા-સિંહણુ ટિ. ૩૮૧,

૫૧૪

ચણુમલ્લ રાજા (હડર) ૬૬૪, ટિ.

૪૪૧

ચણુસિંહ ૨૩

રવિરાજ (ગૂજર વંશ) ૭૩૫

રાખેંગાર રાજા (જૂનાગઢ) ૨૪૩

રાજસિંહ રાજા (વીકાનેર) ૮૩૯,

૮૪૪, ૮૭૧

રામ રાજા (દેવગિરિ) ૫૮૧

રામ રાજા (દક્ષિણ) ૮૨૨

રામસિંહ રાજા (જોધપુર) ૯૯૩

રાય કન્યાણુ (વીકાનેર) ૮૩૭

રાવળ રાજા (ચાંપાનેર) ૭૪૩

રાષ્ટ્રકૂટ વંશ ૫૩૫

લક્ષ્મણુ રાજા (જેસલમેર) ૬૬૭

લક્ષ્મણુસેન રાજા ૬૨૮

લાખો રાજા (ભાનનગર) ૮૩૦,

૮૮૬

લાખો (લક્ષ) રાણો (મિવાડ) ૬૬૧,

ટિ. ૪૪૧, ૬૬૫, ટિ. ૪૪૬,

૭૨૨

લાખો (લક્ષ) રાણો (સીરાહી)

૭૨૫-૨૯

લાવણ્યપ્રસાદ-લવણ્યપ્રસાદ (વીર-

ધવજના પિતા) ૫૧૧,

૫૧૩, ૫૨૩, ૫૪૧, ૫૭૪

લીલૂ રાજપુત્રી ૧૮ ૨૯૬

લૂંઢાક રાજા (ચંદ્રાવતી) ૬૨૩

વત્સરાજ ઉદયન (વત્સદેશ-કૌશાંથી)

૮૯૯ જુઓ ઉદયન

વત્સરાજ સમ્રાટ (કેનાજ) ૨૩૮,

૨૪૦-૧, ટિ. ૧૭૫, ટિ.

૧૭૫, ટિ. ૨૨૩

વનરાજ (ગૂજરાતનો રાજા, પાટ-

ણુનો સ્થાપક) ૫. ૧૭૧,

૨૩૪-૫, ટિ. ૧૭૨, ૨૪૧,

૨૮૩, ટિ. ૨૨૫, ૩૦૬,

૫૨૭ ક, ૫૪૨, ૫૭૪

વલ્લભરાજ રાજા (ગૂજરાત) ૨૭૧

વલ્લભરાજા (દક્ષિણ) ટિ. ૧૭૫

વલ્લભીના મૈત્રકો ૨૧૨

વાધેલા વંશનો સમય ૫. ૪૦૦-

૪૨૦=૫૭૬-૬૧૬

વિક્રમરાજા-વિક્રમાદિત્ય રાજા (ઉ-

જ્જમિની માલવા) ૧૫૦,

૨૦ હિંદુ રાજાઓ આદિની અનુક્રમણિકા. ૧૦૦૯

૧૯૯, ૪૧૧, ૫૭૪, ૬૨૮, ૬૮૩, ૮૯૯	વેણિ વચ્છરાજ રાજા (ગુડસત્થ- ગુડસત્થ) ટિ. ૮૭
વિગ્રહરાજ (સાંભર-અજમેર) ૩૯૨ ક	વૈરસિંહ રાઉલ (જેસલમેર) ૬૯૨
વિગ્રહરાજ-વીસલદેવ ત્રીજો(સાંભર) ૩૧૧, ૩૫૧, ટિ. ૨૮૬, ટિ. ૨૯૩	શ્રીધર રાજા (વલ્લી) ૪૪૦
વિગ્રહરાજ-વિગ્રહદેવ રાજા ટિ. ૪૫૬, ૬૯૯	ઐથ્લિક-સેણિય રાજા (મગધ) ૧૦, ૪૬૯
„ ચોથો-વીસલદેવ (સાંભર) ટિ. ૪૫૬	શંખરાજા (લાટ) ૫૧૪, ટિ. ૩૮૧, ૫૧૫, ૫૨૩, ૬૮૧
વિષ્ણુદાસ રાજા (દક્ષણ) ૮૮૩	શતાતીક રાજા (કૌશાંબી) ૧૦
વીરધવલ (જા) રાજા (ગૂજરાત) ૫૧૦-૪, ટિ. ૩૮૧, ૫૧૬	શત્રુશલ્ય રાજા ૭૪૪
-૮, ૫૩૫-૬, ૫૪૧, ૫૭૨, ૫૭૪, ૫૯૧, ૬૮૯	શાતવાહન રાજાની ઉત્પત્તિ ૬૦૨
„ „ ની મૂર્તિ ૫૨૭	શાલિવાહન રાજા (પેઠણ) ટિ. ૧૪૦
વીરમદેવ રાણા (વીળપુર) ૫૬૦	શીલાદિત્ય રાજા (વલ્લીપુર) ૧૮૬, ૧૯૯, ૨૦૦, ટિ. ૧૩૮, ૬૨૮
વીરમ રાજા (ગ્વાલીયર) ૬૫૪	શીશોદીઆ ૨૦૦, ૨૬૦
વીરવલ્લ રાજા (પાંડુ દેશ) ૬૨૧	સન્નનસિંહ રાણા (ઉદયપુર) ટિ. ૫૦૦
વીસલદેવ રાજા-વિગ્રહરાજ ત્રીજો (સાંભર) ૩૧૧, ૩૫૧, ટિ. ૨૮૬	સંયોગતા (પૃથ્વીરાજની રાણી) ૬૫૪
„ „ ચોથો-વિગ્રહરાજ ટિ. ૨૯૩	સ્વરૂપસિંહ રાણા (ઉદયપુર) ટિ. ૫૦૦
„ „ (ગૂજરાત-ધોળકા) ૫૨૦, ૫૪૪-૬, ૫૭૪, ૫૭૮-૯, ૫૮૪-૬, ૫૯૦	સંપ્રતિ રાજા (અશોકનો પૌત્ર- ઉજ્જયિની) ૩૦, ૧૪૨, ટિ. ૮૨-૩ પ. ૨૫૭
	સંપ્રતિ (૨)-વડેસર (મહાકુવાર) ૨૩૮

સમરસિંહ રાજ (ચિતોડ-મેવાડ)
 ટિ. ૪૨૪
 સમરસિંહ ચોહાણ (જલોર) ટિ. ૩૫૯
 સહસમણ રાજ (જોધપુર) ૮૦૭,
 ટિ. ૪૯૪
 સાંગો રાણો (મેવાડ) ૭૩૨-૩
 સાતવાહન (હાલ) રાજ (મહારાષ્ટ્ર)
 ૧૫૦, ટિ. ૯૫, ૨૩૭
 સામંતસિંહ ચાવડા (ગૂજરાત)
 ૫૪૨
 સામંતસિંહ રાજ (મેવાડના) ૫૦૧
 સારંગદેવ રાજ (ગૂજરાત) ૫૮૨,
 ૫૮૫
 સાલાહણ-સાલિવાહન રાજ (મ-
 હારાષ્ટ્ર) ટિ. ૧૪૦
 સિદ્ધરાજ જયસિંહ (ગૂજરાત-
 પાટણ) ૨૬૧, પૂ. ૨૨૧-
 ૨૫૫=૩૦૧-૩૬૩, પૂ. ૨૨૧
 -૨ ૩૦૩, ૩૯૨, ૩૯૬,
 ૪૧૧-૨, ૪૧૪-૮, ૪૬૩,
 ૫૦૫, ટિ. ૩૭૫, ૫૩૧,
 ૫૩૧, ટિ. ૪૫૬, ૭૮૭,
 ૧૧૫૨
 સિદ્ધરાજ જયસિંહનો દિવજય
 ૪૩૮
 " " સંબંધી કાવ્યો
 ૧૮. ૨૬૪
 સિધુરાજ (લાટ) ટિ. ૩૮૧, ૫૧૪

સિધુ રાજ ટિ. ૨૨૪
 સિધુલ (ધારાપતિ ભોજના પિતા)
 ૬૨૮
 સિદ્ધારવંશ ૩૬૭
 સિંહ રાજ (લાટ) ટિ. ૩૮૧
 સિંહન રાજ-માદવ રાજ ૫૧૩,
 ટિ. ૩૮૧, ૫૧૪
 સીથીગ્મન જાતિ ૨૦૦
 સુરત્રાણ રાજ (સિરોહીના) ૭૬૪
 સુરસિંહ રાજ (જોધપુર) ૮૭૧
 સુરસિંહજી રાજ (પાલીતાણા)
 ૧૦૧૪
 સૂર્યવંશી ૨૦૦
 સેણિય-ત્રેણિક રાજ (મગધ) ૧૦
 સોમદાસ રાજ (કુંભરપુર) ૭૨૧
 સોમસિંહ રાજ (આખ.) ૫૨૬,
 ટિ. ૩૮૯
 સોમેશ્વર (પૃથ્વીરાજના પિતા)
 ૩૦૪, ૬૯૯, ટિ. ૪૫૬
 સોમેશ્વર રાજ (જલોર) ૬૯૯,
 ટિ. ૪૫૬
 સોલંકી વંશનો સમય-મૂલરાજ-
 થી ૬૯૧-૩૦૦ સિદ્ધ-
 રાજ જયસિંહ ૩૦૧-૩૬૩,
 -કુમારપાલ ૩૬૪-૪૩૧
 હમ્મીર (મિજની પતિ) ટિ. ૧૩૭
 હમ્મીર ૪૪૪

૨૧ મુસલમાન રાજકર્તા આદિની અનુક્રમણિકા. ૧૦૧૧

હમીર રાજ (રણુભોર) ૬૧૮,

૬૪૬-૭, ૬૫૪

હર્ષવર્ધન સમ્રાટ (ધાણેશ્વર) ટિ.

૧૧૮, ૨૦૪, ૨૨૪, ૪૧૧

હરરાજ રાજ (જેસલમેર) ૮૨૧,

ટિ. ૪૬૬, ૬૦૦

હરિશ્ચંદ્ર (ગુપ્તવંશી પછી મુનિ) ટિ.

૧૧૬, ૧૮૩

હરિરાજ રાજ ૭૦૧

હાલ-સાતવાહન ૧૫૦, ટિ. ૬૫

જુઓ સાતવાહન

‘હિન્દુ સુરત્રાણ’ ટિ. ૪૪૬

હેમાદ્રિ રાજ (દક્ષિણ) ૮૮૩

૨૧ મુસલમાન રાજકર્તા,

સૂબા, જાતિ વગેરે.

અકબર બાદશાહ, ૭૮૪, પૃ. ૫૩૬,

ટિ. ૪૮૫, ૭૮૬, ૭૯૧, પૃ.

૫૪૩, ટિ. ૪૯૧, ૮૦૩-૮,

ટિ. ૪૯૬, ૮૦૬-૧૪, ૮૧૬,

૮૩૫, ૮૩૬, ૮૩૮, ૮૪૦, ૮૪૨-

૪, ૮૪૭, ૮૬૩-૪, ૮૬૮-૯,

ટિ. ૫૧૮, ૮૭૭-૮, ૮૮૧,

૮૯૪, ૯૧૨, ૧૧૦૬, ૧૧૪૬

અબુલ ફઝલ ૭૯૬, ટિ. ૪૮૭,

૭૯૭-૮, -૮૦૪, ૮૧૦-૧૧,

૮૧૮, ટિ. ૫૦૫

અલ્પખાં જુઓ (અલ્પખાન)

અલ્પખાન જુઓ અલ્પખાન

અલ્પખાન (અલ્પખાન) ૬૧૨,

ટિ. ૪૨૪, ૬૧૬-૨૦, ટિ. ૪૫૬

અલ્પખાન જુઓ અલ્પખાન

અલાઉદ્દીન ટિ, ૧૭૪, ૫૮૧, ૬૧૦,

૬૧૨, ૬૬૦, ટિ. ૪૨૪, ૬૧૮,

૬૫૪

અહમ્મદશાહ ૬૬૨, ૬૬૪, ટિ. ૪૪૬,

૬૬૬, ૬૬૩, ટિ. ૪૫૮

અહમ્મદશાહ બીજો ૬૬૮, ટિ.

૪૭૧

અહમ્મદ સુલતાન (માલવાનો)

૭૨૧

આઝમખાન (ગૂં સુબો) ૮૦૪,

૮૦૬, ૮૪૨

આરબો ટિ. ૩૧૩

આલમખાન ૬૨૮

આલમશાહ (અલ્પખાન) ૭૦૧,

ટિ. ૪૫૬, ૭૦૫

ઈબ્રાહિમ મીર્ઝા ૮૩૮

ઉલ્લખાન ૬૨૨

ઉલ્લખાન (ઉલ્લખા-ઉલ્લખાન)

૬૧૨, ટિ. ૪૨૪, ૬૧૮

ઐબક કુતુબુદ્દીન ૫૧૧

ઐબક જુઓ પૃ. ૬૪૬, ૮૩૩

કમાલ મેવાડા ૭૯૪

કલાખાન (પાટણનો સુબો) ૭૯૦

કાળ ૮૦૪

કુતુબુદ્દીન ઐબક ૫૧૧

૧૦૧૨

જૈન સાહિત્યનો ઇતિહાસ.

કુલુબુદ્ધીન બાદશાહ ૬૨૧
ખાનખાના (અમદાવાદનો સૂબો)
૮૦૯, ૮૨૨
ગ્યાસદીન ટિ. ૪૪૬, ટિ. ૪૫૮
ગ્યાસુદ્દીન ખીલજી (માંકુ) ટિ.
૪૫૬, ૭૨૧, ૭૨૫, ટિ. ૪૭૦,
૭૫૫
ગ્યાસુદ્દીન શાહ ૬૨૧
'ગજજલુવઘ' - ગિજનીપતિ (ગિજ-
નીનો બાદશાહ) ટિ. ૧૩૭
ગજનીખાન (બલોર) ૮૦૪
'ગજની યવનાધીશ' ૮૬૮
ગાજબેગ ટિ, ૪૫૮
ગીઝની વંશનો બાદશાહ ૩૦૦
ઘઝનીખાન (ગજનીખાન) ટિ.
૪૫૯, ૮૦૪
જફરખાં ૬૭૫
જલાલુદ્દીન ૬૯૯, ટિ. ૪૫૬
જલાંગીર બાદશાહ (જુઓ સલીમ)
૮૨૪, ૮૨૭, ૮૨૯, ૮૩૧-૩,
૮૩૫, ૮૪૫, ૯૧૨, ૧૧૦૬,
૧૧૫૦
ગુગલકશાહ ટિ. ૪૫૮
ગુરકો ટિ. ૩૬૨
ગુરસમખાન ૮૩૮, ટિ. ૫૦૫,
૮૩૯
ગુરુક ૧૩૭
દફરખાન ૬૭૫

દારા શિકોહ ટિ. ૫૦૭
દિલાવરખાન ટિ. ૪૫૯
'દીને ઇલાહી' ટિ. ૪૮૬, ૮૧૮
નવરંગખાન ૮૨૨, ૮૪૨
નસરતખાન ૬૧૮
નસીરુદ્દીન ટિ. ૪૫૮
પીરોજખાન ૭૩૬, ટિ. ૪૭૪
પીરોજશાહ તખલખ ૬૪૭, ટિ.
૪૩૪
પીરોજશાહ સુલતાન ૬૪૪, ૬૫૬
ફયજી શેખ ૮૦૪
ખડે મિયાં ૯૬૬
બદલ્લિની (મસ્લિમ ઇતિહાસકાર)
ટિ. ૪૯૧-૨, ટિ. ૪૯૫,
૮૧૦, ૮૧૬, ૮૧૮
બલોચી (બલુચી) ૮૩૯
બહાદુરખાન-બહાદુરશાહ ૭૩૪-
૫, ૭૬૨
બુહાનશાહિ ૮૨૨
મખનૂમ મહમદ શેખ ૮૪૭
મયાદખાન-મુઝાહિદખાન ૭૩૫
મરિજદ ૫૨૫, ૫૨૮, ૫૭૮
મહમદ (તખલખ) ૧૧૪૭
મહમદધોરી સુલતાન (માંકુ) ટિ.
૪૫૯, ૭૫૨
મહમદખાન (કિનાનો ખાન) ૮૦૬
મહમદ કુસેન મીન્ન ૮૩૯

૨૩ સામયિક પત્રો પ્રેસાદિની અતુલમલિકા. ૧૦૧૩

મહમ્મદશાહ સુલતાન ૬૦૪, ટિ.

૪૨૦

મહમ્મદશાહ સુલતાન ૬૪૨, ૬૪૪,

૬૪૬, ટિ. ૪૩૪

મહમદ ગીઝની ટિ. ૩૬૨

મહિમ્મદ બેગડો (ગૂજરાતનો) ૭૨૨,

૭૩૧, ૭૪૩

મહોબતખાન (અમદાવાદનો સૂબો)

૯૨૨

મુરાદ શાહખાન ૮૦૬

મુસલમાનો ૫૫૨, ૫૭૮ જુઓ

ગૂજરાતમાં મુસલમાનો

મુસલમાનોનો શરૂઆત ભંગ ૭૩૩

મોહનુદ્દીન કૈકાબાદ ટિ. ૪૫૬

મોહનુદ્દીન બહરામ ટિ. ૪૫૬

મોજીદીન ૬૯૯, ટિ. ૪૫૬

મોજીદીન સુરત્રાણ ૫૧૮, ૫૭૨

મોંદી મેવાડા ૭૯૪

વોરા લોક ટિ. ૫૦૩

સોકો ૧૧૨૭

શહાનુદ્દીન ૭૦૪

શાહજહાંન બાદશાહ ૮૩૩, ૮૩૫,

૯૧૨

સિતાબખાન (ખંભાતનો સૂબો)

૭૯૦

શિયાણુદ્દીન અહમદખાંન ૭૯૩

શિહાબખાન (અમદાવાદનો સૂબો)

૭૯૦, ૭૯૩

શેખ ફતે ૯૬૬

શેખ ફયુઝ ૮૦૪

શેખુજી (જુઓ સલીમ, જહાંગીર

બાદશાહ) ૭૯૭

શેરખાન (પાટણનો સૂબો) ૭૯૯

'Some Firmans of Shah

Jehan ટિ. ૫૦૩

સલીમ (શેખુજી, જહાંગીર) ૭૯૩,

૭૯૭, ૮૫૧

સાદિમ સુલતાન (મિડતાનો) ૭૯૪

સાહિબખાન ૭૯૩ જુઓ શિઆ-

બખાન

સુન્ની ૮૧૧

સુરી ૮૧૧

સેયદ (સિદ્ધિક) ૫૨૩

દૂલ્હો ૧૧૨૭

હોશંગ ધોરી ટિ. ૪૫૯

૨૨ સામયિક પત્રો, અંધમાલા,

પ્રેસ આદિ.

અનેકાન્ત (હિંદી) ટિ. ૫૬૧

આત્માનંદ (હિં.) ટિ. ૫૫૯,

૧૧૦૩

આત્માનંદ પ્રકાશ ટિ. ૨૧૦, ટિ.

૫૨૯, ૧૦૦૮, ૧૦૫૫

ઇન્ડિયન એન્ટિક્વરી (Indian

Antiquary) ૧૦૭૯

ઇન્ડુપ્રકાશનું પ્રેસ ટિ. ૧૫૫

૧૦૨૪

જૈન સાહિત્યનો ઇતિહાસ.

એપિગ્રાફિકા ઇન્ડિકા (Epigraphica Indica) ૧૦૭૯

ઓરિયેન્ટલનું પ્રેસ ટિ. ૧૫૫

કચ્છી દ. ઓ. પ્રકાશ ૯૯૨

‘ગાંધીજીનું નવજીવન’ ટિ. ૫૬૧

ગુલ્લુસુંદરી ટિ. ૪૬૪

ગુજરાતી ટિ. ૫૪૮, ટિ. ૫૫૫

‘જર્નલ ઓફ ઇન્ડિયન આર્ટ ઓફ
ઇડરટ્ટી’ (અં) ટિ. ૫૭૧,

૧૧૫૧

‘જામે જમશેદ’ નું પ્રેસ ટિ. ૫૫૫

જૈન ટિ. ૩૫૬, ટિ. ૪૩૦, ૧૦૧૮,

૧૦૫૭, ટિ. ૫૭૨, ટિ. ૫૭૪

જૈન જગત (હિં.) ટિ. ૫૬૩

જૈન દિવાકર ૧૦૫૪

જૈન ધર્મપ્રકાશ ટિ. ૩૦, ટિ.

૧૫૦, ટિ. ૫૩૦ ૧૦૦૬,

૧૦૫૩-૪, ૧૧૫૫

જન ધર્મોદય ૧૦૫૪

જૈન પતાકા ટિ. ૩૬૧

જૈનધુગ ટિ. ૩૫-૬, ૧૨૮, ટિ.

૩૩૧. ટિ. ૩૬૭, ૫૬૭, ટિ.

૪૨૮-૯, ટિ. ૪૩૮, ટિ.

૪૬૧, ટિ. ૪૬૩, ટિ. ૪૬૫,

૪. ૪૯૯ નું ટિ. ૧, ટિ.

૫૨૬, ટિ. ૫૩૦, ૬૭૮, ટિ.

૫૪૯, ૧૦૪૩, ૧૦૫૮, ટિ. ૫૬૦

જૈન શ્વેતામ્બર કોન્ફરન્સ હેરેલ્ડ

ટિ. ૨૧૦, ટિ. ૨૭૩, ટિ.

૩૬૩, ટિ. ૩૮૫, કિ. ૪૪૮,

ટિ. ૫૦૯, ટિ. ૫૩૭, ૧૦૦૮,

ટિ. ૫૪૬, ૧૦૫૮, ટિ. ૫૫૬

-૭, ૧૦૭૯, ૧૧૪૧, ૧૧૫૪, ટિ.

૫૭૫

જૈનસાસન ટિ. ૪૯૮, ટિ. ૫૦૮,

ટિ. ૫૩૭, ૧૦૭૯

જૈન સાહિત્ય સંશોધક ટિ. ૧૭,

ટિ. ૩૭-૩૮, ટિ. ૮૫, ટિ.

૧૦૭, ટિ. ૧૫૨, ટિ. ૨૧૮

ટિ. ૩૨૮, ટિ. ૩૫૮, ટિ.

૩૭૮, ટિ. ૩૮૫, ૮૨૭, ટિ.

૫૦૭, ૧૦૩૩, ૧૦૩૬, ૧૦૪૨,

૧૦૫૩, ૧૧૦૫, ટિ. ૫૬૮,

૧૧૪૬-૭

જૈન સુધારસ ૧૦૫૪

જૈનહિતેચ્છુ-મે પત્ર ૧૦૫૪

નાગરી પ્રચારિણી પત્રિકા (હિં.)

ટિ. ૧૬૬, ટિ. ૨૬૩, ટિ.

૩૨૭, ટિ. ૩૭૪, ટિ. ૪૧૨

ટિ. ૪૫૬, ટિ. ૪૬૭

નિર્ણયસાગર પ્રેસ ટિ. ૫૫૫,

૧૦૪૭, ૧૦૪૯, ૧૦૫૨

‘પ્રભાવંશુ’ છાપખાનું તથા પત્ર

૧૦૫૭

૨૩ પ્રકીર્ણની અનુક્રમણિકા.

૧૯૧૫

પેટ્રિયટ (Patriot) ૧૦૫૭
 પ્રિયંવદા દિ. ૪૨૨
 પાટલીપુત્ર (હિં) દિ. ૪૭૮
 પુરાતત્ત્વ દિ. ૪૧, દિ. ૧૬૬, દિ.
 ૨૭૪, દિ. ૩૩૫, ૬૦૬, ૭૫૬,
 દિ. ૫૦૨, ૮૯૪
 પુસ્તકાલય ૧૧૧૪
 બિપ્લિઓથેકા ઇડિકા ૧૦૭૯
 શુદ્ધિપ્રકાશ દિ. ૨૩૧, દિ. ૪૧૩,
 દિ. ૪૬૪
 મુંબઇસમાચાર દિ. ૫૫૫
 મોડર્નરિવ્યુ (Modern Review)
 દિ. ૫૦૩ ૧૦૪૩
 લાયબ્રેરી મિસેલેની દિ. ૩૧૩, દિ.
 ૪૧૦, દિ. ૪૨૧
 વસન્ત દિ. ૩, ૩૬, દિ. ૧૪૧,
 દિ. ૨૪૪, ૫૪૧, ૬૧૦ દિ.
 ૫૫૨. ૧૦૮૭
 વિશાલ ભારત (હિં.) ૧૧૩૮
 શરદા દિ. ૪૬૫
 સ્વાસ્થ્યવાદસુધા ૧૦૫૪
 સનાતન જૈન દિ. ૫૫૧
 'સમાચાર' હાપખાનું દિ. ૫૫૫
 સમાલોચક ૧૦૫૭
 સરસ્વતી. (હિં) ૨૭૩-૪
 'સેન્ટ્રલ શુકસ ઓફ ઇસ્ટ' (અં.)
 દિ. ૪૧, કિ. ૬૦

સુધોષા દિ. ૫૬૦, દિ. ૫૬૬-૭,
 ૧૧૫૫

૨૩. પ્રકીર્ણ

અનેકાંતવાદનું સ્થાપન ૧૫૬
 અપભ્રંશ ભાષા ૨૦૫, ૨૫૬,
 ૨૬૬, ૪૩૩-૬
 અર્ધમાગધી ભાષા ૨૨, દિ. ૨૭,
 ૧૩૨
 અવનિનો પુસ્તક ભંડાર ૪૧૭
 અષ્ટાન્હિકા મહોત્સવ ૩૭૫
 આર્યધર્મ-ત્રણ શાખાઓ ૧
 આગમપ્રધાન વિદ્વાનો ૨૦૬
 આણંદજી કલ્યાણજીની પેઢી૯૮૬
 આશાપક્ષી કાશ ૬૬૬, ૭૨૪
 આર્ષ પ્રાકૃત ૪૩૪
 આગમોદ્ધાર માટે કલિંગમાં સભા
 ૧૪૩
 આર્ષ પ્રાકૃત ભાષા ૨૨, દિ. ૨૮
 ઈંગ્રેજી-ગૂજરાતી ડિક્શનેરી ૧૦૫૭
 ઇતિહાસ (મીની યાત્રી) ૨૨૫
 ઉજમખાઈ કન્યાશાળા ભાવનગર
 ૧૦૫૬
 ક્ષમાશ્રમજ્ઞાને નમસ્કાર પૃ. ૩૬
 કલ્યાણના મતનું અંડન ૩૬૪
 કલકત્તા યુનિવર્સિટી ૧૦૧૬, દિ.
 ૫૪૭
 કલચુરિ સંવત્ દિ. ૧૬૬

૧૦૧૬

જૈન સાહિત્યનો ઇતિહાસ.

કલા ૧૧૩૮

કલાઓ-ઓનેર ૧૯૬, ટિ. ૧૩૩

Catalogus Catalogarum

૭૦૪

કેંદ્રસ્થ ભંડાર ૧૧૧૫

Chroniclers ૯૦૪

ખ્રિસ્તીઓ-નાઝરેન ૮૧૧-૨

ખેતલ કાયસ્થ ૬૦૪

ગણપત કૃષ્ણાજી ટિ. ૫૫૫

ગણિત ૧૯૬, ટિ. ૧૩૩

ગાંધી દિલોસાદિકલ સોસાયટી

૧૦૧૬

ગાય આદિનો વધ બંધ ૮૦૪

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી

૯૮૬

ગુજરાતી મુદ્રણકલા ટિ. ૫૫૫

ગુણપાલ નાગર ૫૦૩

ગુરુપ્રતિ પૃ. ૭૪, ટિ. ૨૬૯

ગૂજરાતનું વર્ણન પૃ. ૫૩૪

ગૂજરાતમાં કામળોનો પ્રવેશ ૬૦૫

ગૂજરાતમાં મુસલમાનો પૃ. ૪૨૨-

૪૪૮=૬૧૨-૬૬૦

ગૂજરાતી ભાષા ૨૫૯

ગૂજરાતી ભાષાની જનની-અપ-

ખંધ ૪૭૨

ગૂજરાતી સાહિત્ય પરિષદ ખાનો

અહેવાલ ટિ. ૫૬૨

ચિત્રકલા ૧૧૪૮

ચૃષ્ટિઓનો સમય ૧૮૧

ચૃષ્ટિકા પૈશાચી ૪૩૩-૪, ૪૩૮

ચિત્રિત કાગળનાં પુસ્તકો ૬૦૫

છંદ ટિ. ૧૩૩

છંદો (સિદ્ધસેન વાપરેલાં) ૧૬૨

જ્ઞાનની ચર્ચા ૧૫૬

જ્ઞાનપંચમી ૧૧૧૬

જ્ઞાનભંડારો જ્ઞાતકોશ-(કુમારપા-

ળના) ૩૭૬, ૩૮૮, ટિ. ૩૧૩,

(વસ્તુપાળના) ૫૫૪, (પેથડના)

૫૮૧, ૬૯૩, ૬૯૬, ૭૩૦,

૭૫૩, ૭૯૭, ૮૨૭, ૮૪૬,

૮૪૯, ૧૦૦૮, ૧૧૧૧-૫,

જુઓ આશાવલ્લીકોશ, પાટ-

ણકોશ, પુસ્તક ભંડાર, પુસ્ત-

કલેખન, મંડપદુર્ગનો જ્ઞાન-

ભંડાર, સિદ્ધાંતકોશ

જ્ઞાનસંસ્થા ૧૧૦૯-૧૦

જગજ્ઞા કર ૨૬ ૮૦૧, ૮૦૭

જનસ (Jannes) ૧૦૭૬

જનુસદેવ (Janus) ૧૦૭૬

જમધોષ ૧૨

જરથોસ્તી (પારસી) ધર્મ ૮૧૧,

૮૧૮ જુઓ ઝેરોસ્ટ્રીઅન

જિનકલ્પનો વિગ્રહ ૧૪૨

જીજીદાર ૩૭૩

જીતમયાદના કરનાર ૧૪૭

જીવહિસાનો નિષેધ (કચ્છમાં) ૮૨૩

જીમા મસીદ-અમદાવાદ ૬૬૮

જેઘા માણેક ટિ. ૫૫૨

જૈન આત્માનંદ સભા-ભાવનગર
૧૦૦૮, ૧૦૫૬

'જૈન આર્ટ' ટિ. ૫૭૧

જૈન એસોસિયેશન ઑફ ઈન્ડિયા
૧૦૧૪, ટિ. ૫૭૦

જૈન તર્કશાસ્ત્રના પ્રથમ સ્થાપક
૧૫૫

'જૈન તીર્થ' ભીમપલ્લી અને રામ-
સેન્ય' ૫૬૭

જૈનધર્મ પ્રવર્તક સભા અમદાવાદ
૧૦૫૪

જૈનધર્મ પ્રસારક મંડળી ૧૦૫૩

જૈનધર્મ પ્રસારક સભા-ભાવનગર
૧૦૫૩

" નો રજતોત્સવ ખાસ અંક
૧૦૫૩

જૈન ન્યાયનો ક્રમિક વિકાસ ટિ.
૧૧૫, ટિ. ૩૫૧

'જૈન ન્યાયનો ક્રમિક ઇતિહાસ'
ટિ. ૫૩૩

જૈન ન્યાયશાસ્ત્રના ચાર યુગો-
જીઓ ન્યાયશાસ્ત્રના ચારયુગ

જૈન પ્રતિભાવિધાન ૧૧૪૫-૭

જૈન શુક સોસાયટી-અજમર
૧૦૫૨

'Jain Teachers of Akbar'
ટિ. ૪૬૮

જૈન હિતેશ્વ સભા ભાવનગર
૧૦૫૪

જૈન પ્રવેશ કોન્ફરન્સ ૧૦૫૭-૮

જૈન સ્થાપત્ય ૧૧૪૨

જૈન સંસ્કૃતિ-કલાઓ વિ. ૮ પ્ર. ૬

જૈનીવાણી સ્તુતિ પૃ. ૧૮, પૃ. ૫૬
જૈનોની આ. પ્રવંધો રચવાની પદ્ધતિ
૬૨૭

જૈનોની શિલ્પકલા ટિ. ૨૩૦

જંઘ અવસ્થા ૧૦૩૬

ઝોરોસ્ટ્રોઅન (પારસી) ૮૧૧, ૮૧૮
જીઓ જરથોસ્ત્રી

ઝેફ્ટક (કલચૂરિ) સંવત ટિ. ૧૬૬
તર્કપ્રધાન વિદ્વાનો ૨૦૬

તાજમહાલ ૨૮૬

તાડપત્રની પ્રતો ૩૪૧-૨, ૩૫૩

-૪. ૩૫૬, ૩૬૩, ૩૬૨ ક,
૩૬૭-૮, ૪૦૦, ટિ. ૩૨૨,

૪૦૨, ૪૦૫, ૪૬૨-૩, ૪૦૦૩
૫૬૦-૧, ૫૮૪-૬, ૬૩૯,

૬૩૪, ૬૩૭, ૬૩૬, ૬૪૨,
૬૫૨, ૬૫૫, ૬૬૬, ૬૭૦,

૬૮૩, ૭૫૧

દશા ૩૫

દુકાળ—(બારવર્ષી ૨૮, ૩૦, ૩૧,

૧૯૪, ટિ. ૧૩૦, ૩૦૮, ૫૭૮,

૬૨૫, ટિ. ૪૪૮-૯, ૭૦૦,

૭૩૧, ૮૨૭, ૮૩૨, ૮૩૮,

ટિ. ૫૧૪, ૯૬૩, ૯૮૭

નયવાદનું નિરૂપણ ૧૫૬

ન્યાયશાસ્ત્ર(જેન)નો પ્રથમયુગ ૧૮૦

,, બીજોયુગ ૨૬૯

,, ત્રીજોયુગ ૪૫૦

,, ચોથોયુગ ૯૩૦

નાટકો ૧૯૬, ટિ. ૧૩૩

નાગરી લિપિ ૨૫૯

નામ ટિ. ૧૧૬

'નાઝરેન'—ખ્રિસ્તીઓ ૮૧૧

નાલંદા વિશ્વવિદ્યાલય ૨૬૬

મહર્શન(museum) ૧૧૧૫

મોકૂત ભાષા ૧૬, ૧૭૯, ૨૨૦,

૪૩૩-૭

,, નું પદન ટિ. ૯૬

પ્રેમાભાઈ હોલ અમદાવાદ ૯૮૬

Premchand Roychand

ટિ. ૫૪૮

પ્રેમચંદ રાયચંદ મેઈલ ટ્રેડનિંગ

કોલેજ (અમદાવાદ) ટિ. ૫૪૭

૧૦૧૯

પદ્મશ્રી સતિ ૪૭૬

પર્યુષણ ૨૦૧-૨, ટિ. ૧૪૦, ૨૦૨

પર્યુષણ દિનામાં જીવવધ બંધ ૮૦૧

પર્યુષણ પંચમીનું ચોથનું પર્વ ટિ. ૮૬

પર્વ ચતુષ્ઠય ૧૧૩૩

પર્વો ૧૧૧૬

પાંજરાપોળની સંસ્થા ૧૧૩૧

પાટણ કોશ ૬૯૬

પાટલિપુત્ર પરિપદ ૨૮, ટિ ૩૬,

૧૩૩-૪

Parliament of Religions

જીઓ વિશ્વધર્મ પરિપદ

પારસીઓ ૮૧૧-૨

પાલીભાષા ૧૬

પુસ્તક ભંડાર-ભાંડાગાર, શાન-

ભંડાર ૪૧૭, ૫૩૩, ટિ. ૩૯૨,

૯૯૨ જીઓ શાનભંડાર

પુસ્તક લેખન ૩૦૯, ટિ. ૨૪૮,

૬૬૯, ૬૯૬, ૭૪૫, ૭૫૯

જીઓ પુસ્તકભંડાર, શાનભંડાર.

પૈશાચી ભાષા ૪૩૩-૫

પૌષધશાળાની સ્થાપના ૧૭૩

ફરફુનજી મઝબાન ટિ. ૫૫૫

ફારસીના અધ્યેતા-કુસુમ ૮૦૮,

ટિ. ૪૬૬, ૮૭૮

ફિરંગીઓ ૮૩૦

બાહ્યો ને કુમારપાલ ૩૮૦, ટિ.

૩૦૨

બાહી ૧૦૬૫

શુદ્ધવચન ૧૯૬, ટિ. ૧૩૩
 બૌદ્ધ કલા ૧૧૪૫, ૧૧૪૯
 બૌદ્ધ ધર્મ ૧
 બૌદ્ધ અભિજ્ઞા ૧૪૧-૨
 બૌદ્ધ સાહિત્યની જૈન સાહિત્ય
 પર અસર ૧૭૮
 ભંડારો-મંદિરના ૧૧૨૩
 બાબ્યવચન પૃ. ૭૩૮
 'ભાષા' સાહિત્યનો ઉદય પૃ. ૩૨૭
 ભીમજી પારેખ ટિ. ૫૫૫
 મગધ સંધ ૨૮, ટિ. ૩૬
 મંડપદુર્ગનો જ્ઞાનભંડાર ૭૫૩
 મથુરા પરિષદ જુઓ માથુરી
 વાચના.
 મરાઠી ભાષા ૨૫૯
 મલખારી ટિ. ૫૫૨
 મહારાષ્ટ્રી (ભાષા) ૧૬, ૧૬૨
 „ અપભ્રંશ ૪૩૫
 „ પ્રાકૃત ૪૩૪
 માગધી ભાષા ૧૬, ૧૩૨, ૪૩૩-૪
 માથુરી વાચના-મથુરા પરિષદ ૩૧,
 ૧૭૫, ટિ. ૧૧૧, ટિ. ૧૩૦
 માંગરોળ જૈન સંગીતમંડળી ૧૦૫૫
 માંગરોળ જૈન સભા ૧૦૫૫
 મુગલ ચિત્રકલા ૧૧૫૦-૧
 મુંબઈ માંગરોળ જૈન સભા ૧૦૫૫
 મુંબઈ યુનિવર્સિટી ૧૦૧૬, ૧૮.
 ૫૪૭

મુળ માણેક ટિ. ૫૫૨
 મઘ યાગાદિમાં હિંસા ૧૪
 મમદંડ વાદી (દિ.) ૫૬૩, ૫૬૦
 યાત્રા કર ખંધ ૮૦૨, ૮૩૦
 યાત્રા-સંધ્યા ૧૧૨૫
 યોગ દષ્ટિઓ-આઠ ૨૨૮, ટિ.
 ૧૬૩
 યોગવિદ્યાવાળા આચાર્ય ૪૯૬
 રજપૂત ચિત્રકલા ૧૧૪૬, ૧૧૫૧
 રજપૂતાનાની ભાષાઓ ૨૫૯
 રજપૂતાના પ્રતિભાષક ૩૧૭
 રાજ પુસ્તકાલય ૩૦૯
 રાજખાઈ ટાવર ૧૦૧૯
 રાયચંદ દીપચંદ લાયબ્રેરી ભરચ
 ૧૦૧૬
 રસ્તમજી ટિ. ૫૫૫
 રેલ્વેનો અવહાર ૧૦૨૦
 રૌહિણી ૪૬૯
 લક્ષ્મી ૬૬૬
 લીલા વૈષ્ણ ૬૨૮
 ભેખ-ભેખનશાસ્ત્ર ૧૬૬
 વ્યાકરણનાં પાંચ અંગો ૪૩૨
 વજ્રયુધ ચક્રવર્તી ૫૫૧
 વલ્લી વાચના-વલ્લીપુર પરિષદ
 ૩૨, ૩૮, ૧૬૪
 વાઙ (દિનશા એલેક્ઝ) ટિ. ૫૪૭
 -૮
 વાઙકલા ૧૬૦

૧૦૨૦

જૈન સાહિત્યનો ઇતિહાસ.

વામનનો શિલાલેખ ટિ. ૧૬૬
 વિજયધોષ ૧૨
 વિક્રમરાજનાં નવરત્નો ૧૫૩, ટિ.
 ૯૭
 વિક્કાનો-ખે પ્રકારના ૨૦૯
 વિન્ધવાસી ૨૨૪
 વિવાદનું ચિત્ર ૧૬૦
 વિશ્વધર્મ પરિષદ-ચીકાગો ૧૦૦૬,
 ૧૦૧૩, ૧૦૧૫.
 વેદાંત ૧૦૩૯
 વૈદિક ધર્મ-બ્રાહ્મણ ધર્મ ૧, ૧૪
 વૈદિક સાહિત્યની જૈન સાહિત્ય
 પર અસર ૧૭૮
 અમણ સંઘ-સાધુ સંસ્થા ૧૧૦૩-૮
 શ્રાવક સંસ્થા ૧૧૨૯
 શાસ્ત્રોદ્ધાર-(કુમારપાલનો) ૩૭૭
 શોભનદેવ સૂત્રકાર ૫૨૬
 શૌરસેની ભાષા ૩૧, ૪૩૩-૫
 સ્થૂલભદ્રના ચરિત્રની અસર ૭૭૮
 સ્વતંત્રકથાનાં ઉદાહરણ ટિ. ૫૨૪
 સંગીતકલા ૧૧૫૨

સંઘ સંસ્થા ૧૧૦૨
 સંસ્કૃત ભાષા ૧૬, ૧૭૯, ૪૩૩
 -૪૩૬
 " " -પૂર્વેની ભાષા
 ૨૨, ટિ. ૨૯
 સાહિત્ય સંસદ ૭૭૩
 સિદ્ધાન્ત કોશ ૭૦૬
 સિદ્ધાંતોનું લિખાપન ૭૩૦
 સીતા ૫૦૯
 સુદર્શના ટિ. ૩૧૧
 સુરત મિશન પ્રેસ ટિ. ૫૫૫
 હીસિંગ-પ્રેમાભાઈ હાસ્પિટલ
 (અમદાવાદ) ૯૮૬
 હરિશ્ચંદ્ર ટિ. ૧૩૨
 " ટિ. ૨૮૯
 હિંદી ભાષા ૨૫૯
 હિન્દુ ચિત્રકલા ૧૧૪૯
 હુએનસંગ (ચીની યાત્રી) ટિ. ૧૩૮
 હેમચંદ્ર અભ્યાસવર્ગ ૧૦૧૭
 હેમાભાઈ ઇન્સ્ટિટ્યુટ ૯૮૬

શુદ્ધિ અને વૃદ્ધિ પત્રક.

[દરેક પારા અને રિપ્પણીમાં શુ' ઉમેરવાનું કે સુધારવાનું છે તે અત્ર જણાવ્યું છે.]

૨૮ 'અધુ એકત્રિત કર્યું.' પછી ઉમેરો, (વીરાત ૧૬૦ આસપાસ). તથા 'મગધ-(પાટલિપુત્ર) પરિષદ' પછી ઉમેરો-પાટલિપુત્રી વાચના. ને છેવટે ઉમેરો (આ સંબંધમાં વિસ્તારથી તિથોગ્રાહી પદ-નયમાં જણાવ્યું છે તે માટે જુઓ 'વીર નિર્વાણ સંવત્ ચૌર જૈન કાલમણી' નામનો મુનિશ્રી કલ્યાણવિજયનો હિંદી નિબંધ પૃ. ૬૪ થી ૧૦૪).

ટિ. ૩૬ 'હરિભદ્રસૂરિએ ઉપદેશપદમાં' એને બદલે 'હરિભદ્ર-સૂરિના ઉપદેશપદ ઉપર મુનિચંદ્રસૂરિ કૃત ટીકામાં' એમ સુધારી વાંચો; તેની ગાથામાં તજો ને બદલે તજો, અસ્થેતિ ને બદલે અત્થિતિ અને ષક્કારય ને બદલે ષક્કારસ્ત એમ સુધારી વાંચો, તથા વિશેષમાં જુઓ હરિભદ્રસૂરિ કૃત શિષ્યહિતા નામની આવસ્થક સૂત્ર પર વૃત્તિ પૃ. ૬૯૭-૮ (આ. સમિતિ).

૩૧. 'વિશેષમાં વીર નિર્વાણથી છઠ્ઠા સૈકામાં-આર્યશ્રી સ્કન્દિલ અને વજ્ર સ્વામિની નિકટના સમયમાં' એટલા શબ્દોને બદલે સુધારી એમ વાંચો કે 'વીરાત ૮૨૭ થી ૮૪૦ ની વચ્ચે આર્ય સ્કન્દિલના સમયમાં;' 'માથુરી વાચના' પછી ઉમેરો-'સ્કન્દિલી વાચના'.

ટિ. ૩૭-૩૮ ઉમેરો, મેરુતુંગ સૂરિની વિચારશ્રેણીમાં એમ લખ્યું છે કે 'શ્રી ચિકિત્સા ૧૧૪ વર્ષે વજ્રસ્વામી, તદ્વત્ ૨૩૯ વર્ષે સ્કન્દિલ' એટલે કે ચિકિત્સા ૧૧૪ વર્ષે વજ્રસ્વામી (સ્વર્ગવાસી થયા) અને તેની પછી ૨૩૯ વર્ષે વ્યતીત થતાં સ્કન્દિલાચાર્ય થયા. આમાં ૨૩૯ વર્ષમાં કોનો ઉમેરો થવો જોઈએ એટલે ૨૪૨ થતાં કુલ ૩૫૬ વર્ષ પછી આચાર્ય સ્કન્દિલનો મુગ્ધપ્રધાન-પર્યાય થયો. મેરુતુંગે

આ ગણનામાં આર્ય વજ્જના પછી વજ્જસેનના અસ્તિત્વનાં ૩૩ વર્ષ ગણ્યાં છે તેને બદલે ૩૬ વર્ષ જોઈએ, કારણ કે વજ્જ પછી ૧૩ વર્ષ આર્ય રક્ષિત, ૨૦ વર્ષ પુષ્પમિત્ર અને તેના પછી ૩ વર્ષ સુધી વજ્જસેન યુગપ્રધાન રહ્યા હતા. આથી વજ્જ પછી વજ્જસેન ૩૬ વર્ષ સુધી જીવિત રહ્યા. તેની પછી નાગહસ્તિ ૬૯, રૈવતિમિત્ર ૫૯ અને બ્રહ્મદીપક સિંહ ૭૮ વર્ષ સુધી યુગપ્રધાન રહ્યા. કુલ વિક્રમવર્ષ ૩૫૬ (૧૧૪+૩૬+૬૯+૫૯+૭૮=૩૫૬), સિંહસુરિના સ્વર્ગવાસ સુધી થયાં, ત્યાર પછી આચાર્ય દેકંદિલનો યુગ પ્રધાનત્વ પર્ચાય શરૂ થયો. (મુનિ કલ્યાણવિજય).

૩૨. આ પારાની શરૂઆતમાં ઉમેરો કે ‘જે કાલે આયુરી વાચના થઇ તેજ કાલમાં વલબી નગરીમાં નાગાર્જુન સુરિએ પશુ શ્રમણ સંઘ એકઠો કર્યો ને નષ્ટાવશેષ આગમ સિદ્ધાંતોનો ઉદ્ધાર શરૂ કર્યો. આગમ, તેના અનુયોગો, તથા પ્રકરણ ગ્રંથ જે યાદ હતાં તે લખવામાં આવ્યાં અને તેમને વિરનૃત સ્થલોના પૂર્વાપર સંબંધ અનુસાર બરાબર કરી તે અનુસાર વાચના આપવામાં આવી. આને ‘વાલલ્લી વાચના’ કહે છે અને તેને ‘નાગાર્જુની વાચના’ પણ કહી શકાય. આચાર્ય દેકંદિલ અને નાગાર્જુન બંને સમકાલીન સ્થવિરો હોવા છતાં દુર્ભાગ્યે આપસમાં મિલન ન થવાથી બંને વાચનાઓમાં યત્રતત્ર કેંઈક ભિન્નતા રહી ગઈ કે જેના ઉલ્લેખ હજુ સુધી ટીકા-ઓમાં જોવાય છે. જુઓ ભદ્રેશ્વરકૃત કથાવલી. જુઓ મુનિ કલ્યાણવિજયનો હિંદી નિબંધ ‘વીર નિર્વાણ સંવત્...પૃ. ૧૧૦-૧૧૧ (પારા ૧૯૫).

છેવટમાં ઉમેરો કે ‘દેવર્દિગણિ કણ્ણાશ્રમણની અધ્યક્ષતામાં એકઠા થયેલા શ્રમણ સંઘે પૂર્વોક્ત બંને વાચના સમયે લખાયેલાં સિદ્ધાંતો ઉપરાંત જે જે ગ્રંથ, પ્રકરણ મોજૂદ હતાં તે સર્વને લખાવી સુરક્ષિત કરવાનો નિશ્ચય કર્યો ને તે શ્રમણ-સમવસરણમાં બંને વાચનાઓના સિદ્ધાંતોનો પરસ્પર સમન્વય કરવામાં આવ્યો અને ત્યાં સુધી બની શક્યું ત્યાં સુધી બેદ-ભાવ મટાડી તેને એકરૂપ કરી દીધું

અને જે જે મહત્વપૂર્ણ ભેદ હતા તેને પાઠાંતરના રૂપમાં ટીકા-ચૂંલિઓમાં સંગ્રહીત કર્યું. કેટલાક પ્રાચીન ગ્રંથ જે કેવલ એક જ વાચનામાં હતાં તે તેવાજરૂપે પ્રમાણ્ય માનવામાં આવ્યાં. આ બ્યવસ્થા પછી રૂકુંદિલની માથુરી વાચના અનુસાર સર્વ સિદ્ધાંત લખવામાં આવ્યાં. જ્યાં જ્યાં નામાર્જુની વાચનાનો મતભેદ કે પાઠભેદ હતો તે ટીકામાં લખી દેવામાં આવ્યાં, પરંતુ જે પાઠાંતરોને નામાર્જુના-નુયાયી કોઇ રીતે તજ દેવા તૈયાર ન હતા, તેને તેના મૂલ સૂત્રમાં પણ 'વાચનંતરે પુણ'—એ શબ્દો સહિત ઉલ્લેખવામાં આવ્યાં. (જ્યુઓટિ. ૧૩૯). આથી આ દેવર્ષિગણિની વાચના નહિ પણ 'પુસ્તક લેખન' કહેવામાં આવે છે, ને વર્તમાન જૈન આગમોનો મુખ્ય ભાગ માથુરી વાચનાનુગત છે, પરંતુ તેમાં કોઈ કોઈ સૂત્ર વાલ્મી વાચનાનુગત પણ હોવાં જોઇએ. સૂત્રોમાં ક્યાંક ક્યાંક વિસંવાદ અને વિરોધ તથા વિરોધાભાસ સૂચક જે ઉલ્લેખ મળે છે તેનું કારણ પણ વાચનાઓનો ભેદજ સમજવો જોઇએ. (એજન પૃ. ૧૧૨-૧૧૭).

૪૪. પંકિત ૩માં તરશરીરવાદી ને બદલે તચ્છરીરવાદી વાંચો.
 ટિ. ૪૧ છેવટની પંકિતમાં ઈ. ઑ. ને બદલે ઇ. ઐ. વાંચો.
 ટિ. ૪૩ ખીજી છેવટની પંકિતમાં ઇ. ઑ. ને બદલે ઇ. ઐ વાંચો.
 ટિ. ૫૯ Z. M. M. G. ને બદલે Z. D. M. G. વાંચો.

૧૪૪ ઉમેરો—સિન્ધુના નહિ તેમ શાખિદેશ (પ્રભાવક ચરિત)ના પણ નહિ પરંતુ ધરિનના—પારસકૂલ (નિશીચચૂલિ)—શકકૂલ (પ્રાકૃત કાલકકથા)ના ૯૬ સામન્ત રાજા—માંડલિકો કાલકની પ્રેરણાથી હિંદમાં આવેલા તે જાતિના 'શક' અને 'શહ' ઉપાધિ ધારી ધરિનના મંડલિકો હતા. તેઓએ પહેલવહેલી કાઠિયાવાડમાં પોતાની સત્તા જમાવી અને તે પછી ઉજ્જૈની ઉપર જઈને ગર્દભિદધને પદબદ્ધ કરી ત્યાંનો કબજો તે શકોએ લીધો હતો (બ્યવહાર ચૂલિ); કથાવલિમાં લાટના રાજા બલભિત્રને ખેસાડમાનો ઉલ્લેખ છે તો તેનું સમાધાન એ છે કે લડાઈ છતાં પછી સ્થગ જોડો, પણ તે ત્યાં બહુ ટક્યો

લાગતો નથી, લગભગ ૪ વર્ષ રાજ્ય કર્યા પછી બલમિત્ર-ભાતુમિત્રે શકોને ઉજ્જૈણીમાંથી કાઢીને પોતાનો કબજો કર્યો હતો. કાલકાચાર્યે ઉજ્જૈણીમાં ચોમાસું કર્યું અને ત્યાંથી તેઓ પ્રતિષ્ઠાનપુર ગયા. ને ત્યાં સાતવાહનના કહેવાથી ચતુર્થના દિવસે પયુંપણા પર્વનું આરાધન કર્યું હતું. બલમિત્ર-ભાતુમિત્રે ભાર્યમાં ૫૨ વર્ષ રાજ્યપદ ભોગવ્યું ને ૮ વર્ષ સુધી ઉજ્જૈણીમાં રાજ્ય કર્યું.

કાલકનો સમય પણ સંયમપ્રધાન હતો. તેમના સમયમાં જૈવતીમિત્ર, આર્ષ મંગૂ અને આર્ષ સમુદ્ર જેવા અનુયોગધરો વિચરતા હતા. મધ્ય હિન્દ અને કોંકણ વગેરેમાં જૈન ધર્મનું વિશેષ પ્રાપ્ત્ય હતું, છતાં રાજ્યકાન્તિના કારણે દેશમાં કંઈક અશાંતિ જેવું હશે. પશ્ચિમ ભારતથી લઇને માલવા સુધીમાં શકોના ટોળાં ફેલાઇ ગયાં હતાં. અને આ સર્વ આપત્તિનું મૂલ કારણ ગર્દભિલ્લદ્વારા સાધ્વી સરસ્વતીનું અપહરણ હતું. જો ગર્દભિલ્લ કાલકના ઉપદેશથી સમજી ગયો હોત અથવા અન્ય કોઈ પણ ભારતીય રાજ્યએ કાલકની દ્રષ્ટિ સાંભળી હોત તો તેઓ પારસકૂલ સુધી જઇને શકોને નહિ લાવ્યા હોત.

કાલકાચાર્ય જબરદસ્ત યુગપ્રવર્તક પુરુષ હતા. તેમણે રાજ્યકાન્તિજ કરાવી હતી એટલુંજ નહિ પણ ધર્મમાર્ગમાં પણ તેમણે સૂત્રોના પદબંધ પ્રકરણોના અનુવાદ કરીને ગાંડિકાનુયોગની પ્રવૃત્તિ ચલાવી હતી અને પ્રથમાનુયોગ નામથી એક કથાવિષયક આગર સિદ્ધાન્ત ગ્રંથની રચના કરી હતી. તે ઉપરાંત તેમણે લોકાનુયોગમાં કાલકસંહિતા નામની નિમિત્ત વિષયની સંહિતા બનાવી હતી. પરંપરાથી ભાદ્રવા શુદ્ધ પાંચમને દિવસે પયુંપણાપર્વ થતું હતું તે એમણે ચતુર્થના દિવસે કર્યું અને ખૂબી એ હતી કે પોતાનાં આ સર્વ અભિનવ કાર્યો જૈન સંઘની પાસે તેમણે ‘પ્રામાણિક’ તરીકે મંજૂર કરાવ્યાં હતાં. આ ઉપરથી કાલકનો જૈન સંઘમાં કેવો (દ્રિલો) પ્રતાપ હશે તે વાચકો સ્વયં જાણી શકશે. કાલકની વિહારબૂમિ

પણ ધણી વિસ્તૃત હતી. પૂર્વમાં પાટલિપુત્ર (પટના)માં તે સંધને પોતાના કર્તવ્યનું દિગ્દર્શન કરાવે છે, દક્ષિણમાં પ્રતિષ્ઠાનમાં પચ્ચ-મીથી ચતુર્થમાં સાંવત્સરિક પર્વ કરે છે, પશ્ચિમમાં તો તેઓ પારસ-કલ-કારસની ખાડી સુધી શકિસ્તાનમાં પહોંચી જાય છે અને ઉપરાંત સુવર્ણભૂમિ સુધી તે પોતાનો વિહાર લાંબાવે છે. આથી કાલકે ક્યાં સુધી પોતાનો વિહાર લાંબાવ્યો હતો તે જણાશે તેમનો સ્વર્ગવાસ ક્યારે થયો તે ચોક્કસ નથી, પણ ધણે ભાગે વીરાત ૪૬૫ (વિ. સં. ૫ પૂર્વે) પરશોકવાસી થયા હશે એમ હું માનું છું. (મુનિશ્રી કલ્યાણ-વિજયની પ્રભાવક ચરિત ભાષાંતરની પ્રસ્તાવના.)

ટિ. ૮૭. '(વિક્રમની બીજી સદીમાં ?)'—આટલા શબ્દો કાઢી નાખી ઉમેરો:—૫. ૫ પ્રભાવક ચ. માં પાદલિખ પ્રબંધમાં વીરાત ૪૮૪માં આર્થ ખપટ થયા એમ લખ્યું છે, પણ ખરૂં જોતાં આ વર્ષ તેમના સ્વર્ગ-વાસનું હોવું જોઈએ. જો તે સંવત્ અને અમારી કલ્પના સત્ય હોય તો આર્થ ખપટનો સમય ભરૂચના બલમિત્ર જ્ઞાનમિત્રના પાછલા સમયમાં અને નભસ્સેનના પ્રાથમિક સમયમાં આવે છે. ભરૂચ ઉપર પ્રતિષ્ઠાનના સાતવાહનની ચઢાઇ વિષે ઉક્ત પ્રબંધમાં જે વર્ણન આપ્યું છે તેનો સંબંધ પણ પાદલિખના સમયની સાથે નહિ, પણ આર્થ ખપટની સાથેજ સંગત થાય છે, કારણ કે બલમિત્રના સમ-યમાં આર્થ ખપટનું અસ્તિત્વ હતું એટલુંજ નહિ પણ આર્થ ખપટ-નું મુખ્ય સ્થાન પણ ભરૂચજ હતું. સાતવાહનના મંત્રીને પાદ-લિખનો શિષ્ય કહેવા કરતાં આર્થ ખપટનો શિષ્ય કહેવો વધારે સંગત છે. (મુનિ કલ્યાણવિજય, પ્ર ચ. પ્ર.)

૧૪૫ પંક્તિ ૪માં 'વીરાત ૪૮૪ માં' એ પર ૮૭ એ આંક ટિ. નો ઉડી ગયો છે તે મૂકો, ને તે પાસની છેવટે ઉમેરો:—આર્થ ખ-પટનો વિદ્યાસિદ્ધ તરીકે નિશીથ ચૂર્ણિમાં બે સ્થલે નિર્દેશ છે, તેમ બીજા પણ પ્રાચીન સાહિત્યમાં તેમનું પૂર્વાચાર્ય તરીકે વર્ણન હોવાથી એમાં શંકા નથી કે એ મહાપુરુષ ધણા જૂના છે. એમના સમયમાં

૧૦૨૬ જૈન સાહિત્યનો ઇતિહાસ [શુદ્ધિવૃદ્ધિ પત્રક]

પાટલિપુત્રમાં દાહડ નામનો મિથ્યાદષ્ટિ રાજા હોવાનું અને તેણે બ્રાહ્મણને પ્રણામ કરવા જૈન શ્રમણોને આજ્ઞા કર્યાનું વર્ણન પ્ર. ચ. ના પાદલિપિ પ્રબંધમાં આવે છે—આ હકીકત પણ ઐતિહાસિક સત્યનું પ્રતિપાદન કરનારી જણાય છે. એ સમયમાં પાટલિપુત્રમાં શુંગ વંશનું રાજ્ય હતું; તે વંશના રાજાઓએ જૈન અને બૌદ્ધ ધર્મનો નાશ કરી વૈદિક ધર્મની ઉન્નતિ કરવાને અનેક ઉપાયો કર્યા હતા અને તેમાં તેઓને સફળતા પણ મળી હતી. સેકડો વર્ષોથી મગધમાં દહમૂલ થયેલ જન અને બૌદ્ધ ધર્મની જડો એ વખતે દીલી થઇ હતી અને બ્રાહ્મણોનું પ્રાબલ્ય વધ્યું હતું. આશ્ચર્ય નથી કે ‘દાહડ’ તે આ વંશનો છેલ્લો રાજા ‘દેવભૂતિ’ હોય અને પોતાના પૂર્વજોની કરણીનું અનુકરણ કરવા એણે બ્રાહ્મણોને પ્રણામ કરવાનો જૈન શ્રમણોને હુકમ કર્યો હોય. શુંગ દેવભૂતિ જે સમયે પાટલિપુત્રમાં રાજ્ય કરતો હતો તેજ સમયે ભરૂચમાં અલમિત્રનું રાજ્ય હતું. અને આર્ય ખપટ અને તેમના શિષ્ય મહેન્દ્ર ત્યાં વિચરતા હતા. આ ઉપરથી જણાશે કે આર્ય ખપટ અને મહેન્દ્રની વિદ્યમાનતા વિક્રમના પહેલા સૈકામાં અને એનાથી પણ કંઈક પૂર્વના સમયમાં હતી. ભરૂચ, આર્ય ખપટના સમયથી વિદ્યાધર કુલના ક્ષેત્ર તરીકે ચાલ્યું આવ્યું હતું અને પ્રભાવક ચરિતકાર વિજયદેવસૂરિ-પ્રબંધમાં કહે છે તેમ તેમના વખતમાં (સં. ૧૩૩૪માં) પણ એ પરમ્પરાના આચાર્યો આ ક્ષેત્રમાં વિદ્યમાન હતા. (મુનિ કલ્યાણવિજય પ્ર. ચ. પ્ર.)

૧૪૬ પં. ૨ તત્ત્વાર્થધિગમ ને બદલે તત્ત્વાર્થધિગમ, સુધારો.
પં. ૬ નાગરી ને બદલે નાગર સુધારો.

૧૪૭ અંતે ઉમેરો:—તે માન્યતા યોગ્ય નથી, કારણ કે નંદી સૂત્રની સ્થવિરાવલિમાં શ્યામાર્યને તથા તેના ગુરુ સ્વાતિને હારિજ યોત્રના જણાવેલ છે, જ્યારે આ સ્વાતિ કેળીપણુ યોત્રના છે તેથી અને સ્વાતિ ભિન્ન છે. વળી આ ઉમા સ્વાતિ, ‘વાચક’ નામનો

એક વિશિષ્ટ વિદ્યાપ્રિય વર્ગ તટસ્થપણે આસ્યો આવતો તેજવંસમાં થયા છે અને તેના જોત વગેરે પરથી તેઓ બ્રાહ્મણ જાતિના હોવાનું સૂચન થાય છે. (પં. સુખલાલની તત્ત્વાર્થ પર પ્રસ્તાવના.)

૧૪૯ પં. ૭માં 'સમાય છે' પછી ઉમેરો:—તેમના શૈશ્ય પ્રકરણ નામના અંથનો ઉલ્લેખ સિદ્ધસેનની તત્ત્વાર્થ વૃત્તિમાં છે જે અત્યારે ઉપલબ્ધ નથી. (એજન).

ટિ. ૯૦ અંતે ઉમેરો:—ગંધહસ્તી નામની દીકા સમન્તભદ્રે લખી હતી એવું દિગંબરી ગ્રંથો અને શિલાલેખો પરથી જણાય છે પણ તે તત્ત્વાર્થ સૂત્ર પર ન હતી, પણ ખીજા દિગંબરીય સિદ્ધાંત ગ્રંથો પરથી હતી એવું જીગલકિશોરજીએ 'સ્વામી સમન્તભદ્ર-ગ્રંથ પરિચય'માં પૂરવાર કર્યું છે. (એજન)

૧૫૦ છેવટે ઉમેરો:—મુનિ કેત્યાણુવિજય પાદલિપ્તસૂરિના પ્રબંધ પર પર્ણોક્તિયાના કરતાં જણાવે છે કે:—પાદલિપ્ત પ્ર. ચ. માંના પ્રબંધ પ્રમાણે મૂલ અયોધ્યાના વિજયબ્રહ્મ રાજાના રાજ્યમાં કુલ શ્રેષ્ઠીના પુત્ર. વિદ્યાધર ગૃહ-કુલના આર્ય નાગહસ્તીની પાસે આઠ વર્ષની વયે માતાએ દીક્ષા અપાવી. દશમા વર્ષે ગુરુએ પટધર સ્થાપી મથુરા મોકલ્યા. ત્યાં રહીને પાદલિપ્ત સૂરિએ પાદલિપુત્ર જઈ ત્યાંના મુરૂડ રાજાનો સહલાવ પ્રાપ્ત કર્યો. આ રીતે આ આચાર્યના ગુરુ અયોધ્યા અને મથુરા તરફ આધિક રહેતા હતા. આથી જણાય છે કે ઉત્તર હિન્દમાં જૈનોની જાહોજલાલીના સમયમાં તેમનો જન્મ થયો હતો. એટલે વિક્રમની પાંચમી સદીની પહેલાંનાં આચાર્ય હતા એ નિશ્ચિત છે. હવે કેટલા પૂર્વે તેનો વિચાર કરતાં જણાય છે કે ઉક્ત પ્રબંધ તેમજ અનેક ચૂર્ણિ આદિ પ્રાચીન ગ્રંથોમાં લખ્યા પ્રમાણે પાદલિપ્ત સૂરિ પાદલિપુત્રના મુરુપડ રાજાના માનીતા વિક્ષાન હતા. 'મુરુપડ'—એ શબ્દભાષાનો શબ્દ છે ને તેનો અર્થ 'સ્વામી' થાય છે. કુશાન વંશી રાજા કૃત્તિક અને એના વંશવાલોએને અત્રેના લોકો 'મુરુપડ'ના નામથી ઓળખતા હતા. આરત વર્ષમાં કુશાન વંશનું રાજ્ય વિ.

૧૦૨૮ જૈન સાહિત્યનો ઇતિહાસ [શુદ્ધિવૃદ્ધિ પત્રક]

સં. ૯૭ થી ૨૮૩ સુધી રહ્યું; પણ પાટલિપુત્રપર એમની સત્તા કનિષ્કના સમયમાં-વિ. સં. ૧૭૭ પછી અને ૨૧૯ ની વચ્ચે થઇ; કનિષ્ક પેશાવરને રાજધાની કરી ત્યાં રહેતો હતો તેથી તેના સમયમાં પાટલિપુત્રમાં તેનીજ ભતનો તેનો સૂરો રહેતો હતો. પુરાણોમાં મગધના રાગ તરીકે વિશ્વસ્કટિક, વિશ્વસ્કરણી, વિશ્વસ્કૃજિ ઇત્યાદિ નામોથી જે બલિષ્ઠ વ્યક્તિનું વર્ણન કર્યું છે તે સુરવરના નામથી ઓળખાતા કનિષ્કના આ સૂચનાનુંજ હોવું જોઇએ એમ અમારું માનવું છે. જયસવાલ આનું શુદ્ધ નામ 'વિનસ્કૃણિ' હતું એમ કહે છે. તો આ રીતે પાદલિપ્તનું અસ્તિત્વ વિક્રમના બીજા સૈકાના અંતમાં અને ત્રીજા સૈકાના પૂર્વાર્ધમાં હોવાનું સિદ્ધ થઈ શકે. બીજી રીતે જોઇએ તો પાદલિપ્તના દીક્ષા ગુરુ આર્ય નાગહસ્તિ તે નંદીની સ્થવિરાવલી અને યુગપ્રધાન-પટ્ટાવલીમાં ૨૨મા નાગહસ્તિ છે તેજ છે એમ મારું માનવું છે ને તેમનો અસ્તિત્વ-સમય વિ. સં. ૧૫૧ થી ૨૧૯ સુધીનો ખતાવ્યો છે તે આ સમયને સંગત થાય છે. આર્ય નાગહસ્તિ અને કનિષ્કે સં. ૨૧૬મા આયુષ્ય પૂર્ણ કર્યું તે વખતે પાદલિપ્ત યુવાવસ્થામાં હશે. આથી તેઓ આર્ય ખપટના સમકાલીન થઇ શકતા નથી. તેમજ કૃષ્ણરાજના સમયમાં માન્યખેટ ગયા હશે એ વાત સંભવિત નથી લાગતી. ત્યાં જનાર પાદલિપ્ત બ્રૂહા હોવા ઘટે.

પાદલિપ્ત પ્રતિષ્ઠાનપુર ગયા હતા એમાં શંકા જેવું નથી. આ સમયે પ્રતિષ્ઠાનમાં સાતવાહનના વંશજોનું રાજ્ય હતું, અને સંભવ પ્રમાણે તે કાગમાં ત્યાં ગૌતમીપુત્ર ચરણી શાતકર્ણિ અથવા શાતકર્ણિ ત્રીજાનું રાજ્ય હશે. ભરચમાં પણ ગયા હતા. આર્ય નાગહસ્તિ, વજ્રસેન શિષ્ય વિદ્યાધર (પટ્ટધર સં. ૧૫૦માં) થી પ્રસિદ્ધ થયેલા વિદ્યાધર કુલના હોવા સંભવતા નથી, પરંતુ તેમને વિદ્યાધર ગોપાલ (આર્ય સુહસ્તીના શિષ્યયુગલ સુસ્થિત અને સુપ્રતિષ્ઠાના શિષ્ય)થી પ્રકટ થયેલ વિદ્યાધરી શાખાનાજ સ્થવિર ગણવા યુક્તિયુક્ત છે.

આચીન સમયની કેટલીક શાખાઓ કાલાંતરે 'કુલ'ના નામથી પ્રસિદ્ધ થઈ અને પછીના સમયમાં કુલો 'જઞ્ઞ'ના નામથી પ્રસિદ્ધ થયાં એમ હકીકત આપે નાગહરિતના 'વિદ્યાધર જઞ્ઞ'ના સંબંધમાં પણ બનવા પામી લાગે છે. ઘણા જૂના કાલમાં એ 'વિદ્યાધરી' શાખા હશે અને કાલાન્તરે તે શાખા મટીને 'કુલ'ના નામથી પણ પ્રકાશમાં આવી હશે, અને છેવટે કુલનું પણ નામ છોડીને 'જઞ્ઞ'નું નામ ધારણ કર્યું હશે એમ લાગે છે. આ ઉપરથી પાદલિપ્ત સૂરિને વિદ્યાધર કુલના અથવા વંશના કહીએ તો કંઈપણ હરકત નથી. પ્ર. ચ. માં જણાવ્યું છે કે પાદલિપ્ત સૂરિએ દીક્ષા અને પ્રતિષ્ઠાવિધિ વિષયક નિર્વાણકલિકા ઉપરાંત જ્યોતિષ વિષયમાં પ્રશ્નપ્રકાશ ગ્રંથ રચ્યો. આ સિવાય સૂત્રોની ચૂલ્લિઓમાં પાદલિપ્ત કૃત કાલગાન નામના ગ્રંથનો અનેક સ્થલે ઉલ્લેખ આવે છે. પાદલિપ્તના ગૃહસ્થ શિષ્ય નાગાજીનના ગ્રંથો વિષે અહીં ઉલ્લેખ નથી, પણ ચોગરત્નાવહી, ચોગરત્નમાલા, કદાપુટી આદિ ગ્રંથો નાગાજીન કૃત મનાય છે. (મુનિ કલ્યાણવિજય પ્ર. ચ. પ્ર.).

૧૬૭ અંતે ઉમેરો:—પં. સુખલાલજી જણાવે છે કે આ સિદ્ધસેન દિવાકરનું ખીજું નામ ગંધહસ્તી હતું એ કિત્તવંતી મથાર્થ નથી; વાસ્તવમાં 'ગંધહસ્તી' એ નામ જે સિદ્ધસેનને અપાયું હતું તે સિદ્ધસેન તે પાસે ૧૬૭ ને ટિ. ૧૬૨માં જણાવેલા-તત્ત્વાર્થભાષ્યની ઉપલબ્ધ મોટી વૃત્તિ રચનાર સિદ્ધસેન ગણિ (ભારવામી શિષ્ય) હતા. (પં. સુખલાલની તત્ત્વાર્થ પ્રસ્તાવના.)

૧૭૨ અંતે ઉમેરો:—પ્રભાવક ચરિતમાંના જુદવાદી સૂરિના પ્રગંધ પરથી મુનિશ્રી કલ્યાણવિજય તે સૂરિના શિષ્ય સિદ્ધસેન દિવાકરનો સમય વિચારતાં જણાવે છે કે 'જુદવાદી પ્રસિદ્ધ અનુયોગધર આચ' સ્કન્દિલના શિષ્ય હોવાનું પ્રત્યક્ષકારે લખ્યું છે, અને તે સ્કન્દિલઆચાર્યનો સુગપ્રધાનત્વ-સમય અમારી ગણના પ્રમાણે વીર સંવત્ ૮૨૭ થી ૮૪૦ (વિ. સં. ૩૫૭ થી ૩૭૦) સુધીમાં આવે છે. તે દરમ્યાન

૧૦૩૦ જૈન સાહિત્યનો ઇતિહાસ [શુદ્ધિવૃદ્ધિ પત્રક]

વૃદ્ધવાદીની દીક્ષા થઈ માનીએ તો તેમના શિષ્ય (સિદ્ધસેનનો સમય વિન્ન ચોથા સૈકાના અંતિમ અરણ્ય અને પાંચમાના પૂર્વાર્ધમાં આવે; વળી સિદ્ધસેન ચોથા પાંચમી સદી પછીના તો નહીજ હોઈ શકે કારણ કે તેમના યુગપદ્ધુપયોગદ્વય વાદનું જૈન આગમોની પ્રાચીન ચૂલ્હિઓમાં નિરાકરણ છે, અને વિક્રમ સાતમી સદીના દીકા ગ્રંથ નિશીથ ચૂલ્હિમાં એનો 'સિદ્ધસેણ ખમાસમણ્ય-સિદ્ધસેણ્યપરિષ' એ નામથી આઠ દશ સ્થળે ઉલ્લેખો છે કે જે ઉલ્લેખો પરથી ૨૫૯ જણાય છે કે એમણે નિશીથસૂત્ર પર ભાષ્ય અથવા તે જાતના ગાથાબદ્ધ વિવરણ ગ્રંથની રચના કરી હતી, અને નિશીથ ચૂલ્હિમાં સિદ્ધસેને ચૈતનિપ્રાલૃતના પ્રયોગથી ઘોડા બનાવ્યાનો પણ ઉલ્લેખ છે. આથી સિદ્ધસેન દિવાકરનો સત્તાસમય ચોથા અને પાંચમા સૈકામાં મૂકવાનું યુક્તિયુક્ત છે. આવી પરિસ્થિતિમાં તેમને પ્રસિદ્ધ સંવત્સર પ્રવર્તક વિક્રમાદિત્યના નહિ પણ ગુપ્તવંશી રાજા દ્વિતીય ચંદ્રગુપ્તના સહવાસી માની લઈએ તો હરકત જેવું નથી, કેમકે આ રાજા પણ ધણો પ્રસિદ્ધ અને 'વિક્રમાદિત્ય'—આવી ઉપાધિ ધારણ કરનારો હતો. વિશેષમાં મુનિશ્રી જણાવે છે કે નિશીથ ચૂલ્હિના ઉલ્લેખો પ્રમાણે સિદ્ધસેને જૈન આગમો ઉપર પણ દીકા ભાષ્ય વગેરે લખ્યાં હશે, પણ આજે તે ક્યાંપણ અસ્તિત્વ ધરાવતાં નથી. (પ્ર. ચ. પ્રસ્તાવના).

૧૭૩ અંતે ઉમેરો:—વજ્રસ્વામીનો જન્મ માલવ દેશમાં વૈશ્યકુલમાં જૈન કુટુંબમાં થયો હતો. પૂર્વ જન્મના જ્ઞાનથી વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થતાં તેમને ત્રણ વર્ષની વયમાં દીક્ષા આપી, સાધ્વીઓના ઉપાશ્રયમાં જ રાખ્યા હતા ને આઠ વર્ષના થતાં સાધુઓએ પોતાના સમૂહમાં લીધા ને તેમની સાથે વિચરવા લાગ્યા એટલે શૃદ્ધસ્થાવસ્થામાં ૮ વર્ષ તેમના ગણાવે છે. ૪૪ વર્ષ અમણ્ય તરીકે રહી ૩૬ વર્ષ યુગ-પ્રધાનપદે રહ્યા ને ૮૮ વર્ષે સ્વર્ગસ્થ થયા. યુગપ્રધાનપદ આ રીતે વીરાત્ ૫૪૮ (વિ. સં. ૭૮) થી ૫૮૪ (વિ. સં. ૧૧૪) સુધી રહ્યું.

તેમનો સમય સંયમપ્રધાન હતો. દુષ્કાલના સમયમાં વિલાપિત્ત ભોગ-
વવાને બદલે અનશન ગ્રહણ કરવાનું તેમના શિષ્યોએ પર્ષદ કર્યું
હતું એ જણાવે છે કે તે કાલમાં સંયમધર્મમાં થોડો પશુ અપવાદ
લગાડવાને સાધુઓ ખુશી ન હતા; સાથેજ તે સમયમાં જૈન સમા-
જમાં મૂર્તિપૂજનો મહિમા છેલ્લી હદે પહોંચેલો જણાય છે. અ-
ધર્મિઓના પ્રતિબંધ સામે સંયમીશિરોમણિ વજ્રસ્વામી જેવા જૈન
ઐત્યો માટે પુષ્પ નિમિત્તે કમર કસે છે અને બહુ દૂર પ્રદેશથી પુષ્પો
લાવીને શ્રાવક વર્ગની ઇચ્છા પૂર્ણ કરે છે-એ બધું બતાવે છે કે
તે કાલમાં ઐત્ય પૂજનું કાર્ય એક મહાન ધર્મનું અંગ મનાવા
લાગી ચૂક્યું હતું અને જો ઉંડું ઉતરીને જોઈએ તો વજ્રની આ
પ્રવૃત્તિનું અવલંબન લઈનેજ પાછળના આચાર્યો ધીમે ધીમે ઐત્ય
સંબંધી સાવચ કાર્યોમાં પ્રવૃત થયા હતા. આવશ્યક નિયુક્તિ-
ભાખ્ય પરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે ઐત્યવાસીઓ વજ્રના આ દૃષ્ટાન્તથી
સંયમધારીઓને પણ દ્રવ્ય પૂજ કરવાનો ઉપદેશ કરતા હતા અને
પોતાનાં સાવચ કર્તવ્યોનો બચાવ કરતા હતા. વજ્રસ્વામીના સમય
સુધી સાધુઓ પ્રાયઃ વનમાં રહેતા અને મૃદરથોના પરિચયથી દૂર
રહેતા હતા. તેમના સમયની સ્થિતિ બહુ સારી નહિ જણાય; ઉપરા
ઉપરી બધે બાર દુકાળી પડવાથી દેશની-આસ કરીને ઉત્તર હિન્દની
પ્રભ અસ્તવ્યસ્ત થઈ ગઇ હતી. ઉત્તર અને મધ્ય ભારતવર્ષની
મણી વસતિ તે સમયમાં દક્ષિણ ભારત તરફ વળી હતી. જૈન
સંધની દશા પણ વધુ સારી ન હતી. દુષ્કાલની અસરોથી શ્રુતની
પઠન-પાઠન-પ્રવૃત્તિ મંદ થઈ રહી હતી; ખર્ચ જોતાં સંધની સ્થિતિ
અસ્તાભિમુખ હતી. વજ્રસ્વામીનું મુખ્ય વિહારક્ષેત્ર માલવ, મગધ,
મગધ હિન્દ, અને વરાહ હતું. ઉપરાંત એકવાર દુષ્કાલના સમયમાં
સંધની સાથે તેઓ પુરી (જગન્નાથપુરી) સુધી પણ ગયા હતા.
તેમની મુખ્ય પ્રવૃત્તિ ધર્મોપદેશ અને શ્રુતપઠન-પાઠન હતું. તેમણે
આચાર્ય સૂત્રનાં મહાપરિણામ્યનમાંથી આકાશગમિની વિદ્યાનો

૧૦૩૨ જૈન સાહિત્યનો ઇતિહાસ [શુદ્ધિવૃદ્ધિ પત્રક]

હિદાર કર્યો હતો. પંચમંગલ મહાશ્યુત રકષ (પંચ નમસ્કાર) કે જે પૂર્વે પૃથક્ સત્ર હતું એની ઉપર ધણી નિર્ધારિત્યો, ધણું ભાષ્યો અને ધણી ચૂલ્લિયો હતી પણ કાલદોષથી તેનો હાસ થતો ગયો, એ પછી વજ્રસ્વામીએ તેને મૂલસૂત્રોમાં લખ્યું અને સૂત્રોના આરંભમાં ગોઠવ્યું. (જુઓ મહાનિશીઘ્રસૂત્ર ત્રીજું અધ્યયન) ને ત્યાર પછી આજ સુધી તે સૂત્રોના આરંભ-મંગળ તરીકે સૂત્રોની સાથે જ જોડાયેલ છે. વજ્રસ્વામીનું ચરિત્ર હિંમચંદ્રસરિત્ પરીશિષ્ટ પર્વમાં, પ્રભાવક ચરિતના વજ્ર પ્રબંધ પંથી મળે છે. (મુનિશ્રી કલ્યાણ-વિજય પ્ર. ચ. પ્ર૦).

૧૭૩ ક-૫૭૭ પછી ૧૬મા યુગપ્રધાન આર્ય રક્ષિત (પારા ૩૧ અને ૬૨) થયા. (તેમના સંબંધે જુઓ પરીશિષ્ટ પર્વ તથા પ્રભાવક ચરિત) જન્મ માલવા દશપુરમાં પુરોક્ષિત સોમદેવના પુત્ર તરીકે થયો. માતા રૂદ્રસોમા જૈનધર્મની ઉપાસિકા હતી તેથી જણાય છે કે તે સમયમાં ગમે તે જાતિના મનુષ્યો પોતાની જાતિમાં રહીને જૈનધર્મનું પાલન કરી શકતા હતા. પાટલીપુત્રમાં બ્રાહ્મણ ધર્મશાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરી ઘેર આવતાં માતાએ જૈનશાસ્ત્રો પણ ભણીને આવે તો ખુશી થાય એમ જણાવતાં તુરત તોસલિપુત્ર આચાર્ય પાસે તેમ કરવા જતાં જૈનદીક્ષા સિવાય અધ્યયન ન થઈ શકે એમ જણી આર્ય રક્ષિતે તે માટે ૨૨મા વર્ષની વયે દીક્ષા ગ્રહણ કરીને તેમની પાસે શ્રુતજ્ઞાન હતું તેટલું ભણી લીધું, (આમ કરતાં માતાપિતાની આજ્ઞા ન લેવાઈ તેથી તે શિષ્યનિષ્ઠેટિકા-શિષ્યચેરી મહાવીરશાસનમાં પહેલી થઈ). પછી તેમણે વજ્રસ્વામી પાસે ઉત્તરજ્યોતિની જર્ઘ સાડા નવ 'પૂત્ર'નો અભ્યાસ કર્યો. તે દરમિયાન તેમના નાનાભાઈ કુલ્લુરક્ષિતે તેમની પાસે દીક્ષા લીધી. પછી દશપુર જર્ઘ માતાપિતા તથા અન્ય કુટુંબી જનોને પણ જૈનધર્મમાં દીક્ષિત કર્યા. પોતાની ૪૦ વર્ષના આમય્ય પછી વીરાત ૫૪૪ (વિ. સં. ૭૪) માં યુગપ્રધાન રજા ને વીરાત ૫૬૭ (વિ. સં. ૧૨૭) માં

સ્વર્ગસ્થ થયા. આ વાલ્મી યુગપ્રધાન-પટ્ટાવલી અનુસાર છે; ન્યારે માથુરી વાચના અનુસાર તેમનો સ્વર્ગવાસ વીરાત ૫૮૪ માં સિદ્ધ થાય છે. આમ ૧૩ વર્ષનો ફેર માથુરી અને વાલ્મી એ બે વાચના વચ્ચેના ૧૩ વર્ષના મતભેદને પરિણામે છે.

‘આર્થિક રક્ષિતના સમય સુધી સંપત્તિનિર્મલ નિરપવાદ હતી. સાધુઓમાં વસ્ત્ર-પાત્રનો પરિગ્રહ પરિમિત હતો, ચોલપટ્ટાદિ જરૂરી ઉપકરણો જરૂરતના સમયમાંજ ઉપયોગમાં લેવાતાં હતાં. એ વાત આર્થિક રક્ષિતના પિતા સોમદેવનાં સંભાષણો પરથી સ્પષ્ટ છે. સોમદેવ ખીજાં ગાર્હસ્થ્ય ચિન્હો છોડવાને તૈયાર થઈ જાય છે પણ નીચેનું વસ્ત્ર બદલવાને તે તૈયાર થતા નથી તે કહે છે કે ‘નમ્રોઃ શક્યં કિમુસ્થાતું સ્વીયાત્મજ સુતાપરઃ’-‘પોતાના પુત્ર પુત્રીઓ આગળ નગ્ન કેમ રહેવાય’; વળી શ્રાવકનાં છોકરાંઓ તેમનો આ ગૃહસ્થોચિત વેષ જોઈ વંદન કરતા નથી તે પર તે કહે છે કે ‘નગ્નો ન સ્યામહં યૃયં મા વન્દ્યસ્વં સપૂર્વજાઃ’-‘હું નગ્ન નહિ થાઉં, બલે તમે અને તમારા પૂર્વજો કોઈ પણ વન્દન ન કરો.’ તે પરથી જણાશે કે તે વખતે વસ્ત્રપરિધાન કારણપ્રસંગેજ ચતુ હશે, જેનો કે પ્રાચીન શાસ્ત્રોનો આદેશ છે. (જે વખતે ઋગ્વેદ અને દિગ્વેદ એ બે ભેદ ચોખ્ખા પડ્યા નહોતા.)

‘આમ છતાં પણ એટલું તો કહેવું પડશે કે સાધુઓમાં કંઈક શિથિલતા પ્રવેશવા લાગી હતી અને તેથી આર્થિક રક્ષિતજીને સમયનો વિચાર કરી કઠોર નિયમો કંઈક મંદ કરવા પડ્યા હતા; એનું એક ઉદાહરણ ‘માત્રક’ (નાનું પાત્ર) સાધુઓને રાખવાના આદેશ સંબંધી છે. પૂર્વે એક સાધુને કેવલ એકજ પાત્ર રાખવાનું વિધાન હતું, પણ તેથી સાધુઓને કંઈક અડચણ પડતી હશે તેથી આ સૂરિએ સાધુઓને વર્ષાઋતુના ચાર માસ માટે તે પાત્ર ઉપરાંત એક ‘માત્રક’ પણ રાખવાની આજ્ઞા આપી હતી-શુઓ વ્યવહાર સૂત્ર ૮ માં ઉદ્દેશકની શ્રુતિમાં તેનું વિસ્તૃત વર્ણન. આથી જણાય છે કે

૧૦૩૪ જૈન સાહિત્યનો ઇતિહાસ [શુદ્ધિવૃદ્ધિ પત્રક]

આર્થ રક્ષિતનો સમય સંયમપ્રધાન હતો જતાં કંઈકે સમવડતાનો વિચાર પણ તે વખતે થતો હતો. આર્થ રક્ષિતનો સમય અવન-ત્યભિમુખ હતો તેનું બીજું ઉદાહરણ સાધ્વિઓનો આલોચના દેવાનો અધિકાર રદ થવો તે છે એટલે કે પૂર્વે સાધુઓ સાધુઓ પાસે અને સાધ્વીઓ સાધ્વીઓ પાસે આલોચના-પ્રાયશ્ચિત લેવાની રીતિ હતી; પણ તેમના સમયથી સાધ્વિઓનો એ અધિકાર રદ થયો અને તેમને પણ સાધુઓની પાસે આલોચના લેવાનું હતું. ત્રીજો અને સૌથી મોટો ફેરફાર આર્થ રક્ષિતના સમયમાં અનુયોગ પૃથક્ત્વનો થયો. વજ્ર-સ્વામી પર્યન્ત ધર્મકથાનુયોગ, ચરણકરણાનુયોગ, દ્રવ્યાનુયોગ અને ગણિતાનુયોગ-એ ચારે અનુયોગો સાથેજ ચાલતા હતા; પણ અધ્યાપક વિ-ધ્યની પ્રાર્થનાથી આર્થ રક્ષિતે આ ચારે અનુયોગો જૂદા કર્યા કે જે આજ સુધી તેવીજ રીતે જૂદા છે. [જુઓ પાના ૬૨].

‘આ બધાં પરિવર્તનો જેવાં તેવાં નથી. આ પરિવર્તનો જળપરદસ્ત સંયોગોમાં કરવાં પડ્યાં હશે અને એ ઉપરથી તત્કાલીન પરિસ્થિતિ કેવી હશે તે જાણવું મુશ્કેલ નથી. ખરું જોતાં આર્થ રક્ષિત એક યુગપ્રવર્તક પુરુષ હતા. પ્રાચીન શ્રમણ સંસ્કૃતિનો હાસ અને નવીન આચારપદ્ધતિનો પ્રારંભ આર્થ રક્ષિતના શાસનકા-લમાં જ થવા માંડ્યો હતો એમ કહેવામાં ભાગ્યેજ વધા જેવું હોય. આર્થ રક્ષિતનું મુખ્ય વિહારક્ષેત્ર માલવદેશ હતું અને એ ઉપરાન્ત તેઓ મથુરા તરફ તેમજ મધ્ય હિંદુસ્થાનના બીજા દેશોમાં પણ વિચર્યા હતા.’ (મુનિશ્રી કલ્યાણવિજયજી-પ્ર. ચ. પ્ર)

ટિ. ૧૦૬-૧૧૦ છેવટે ઉમેરો કે:—જુઓ ટિ. ૩૭-૩૮નો વર્ણનો.

૧૭૫ છેવટે ઉમેરો:—મુનિ કલ્યાણવિજય કહે છે કે આ વાચના વીરાત્ ૮૨૭ અને ૮૪૦ ની વચ્ચેના કોઈ વર્ષમાં યુગપ્રધાન આચાર્ય સ્કંદિલસરિની પ્રમુખતામાં મથુરા નગરીમાં થઈ હતી. તેથી લેને ‘માથુરી વાચના’-કહેવામાં આવી છે. તે સૂરિ વિલાધર આચાર્યનાને ખાદિલિ સરિની પરંપરાના સ્થવિર હતા. જે રીતે હાદ્રાહુતા સમ-

સિદ્ધસેનગણિ તે ગંધહસ્તી, મહાવાદી. ૧૦૩૫

યમાં દુર્ભિક્ષના કારણે શ્રુતપરંપરા ઊનબિન થઇ ગઈ હતી તે રીતે આચાર્ય રક્તદિલના સમયમાં પણ દુઃકાલને કારણે આગમશ્રુત અવ્યવસ્થિત થઇ ગયું હતું; કેટલાક શ્રુતધર સ્થવિર પરલોકવાસી થયા હતા, વિદ્યમાન શ્રમણગણમાં પણ પઠનપાઠનની પ્રવૃત્તિઓ બંધ થતી જતી હતી. આ સમયે તે પ્રદેશમાં આચાર્ય રક્તદિલ જ એક વિશેષ શ્રુતધર રહેવા પામ્યા હતા. દુર્ભિક્ષનું સંકટ દૂર થતાંજ તેમની પ્રમુખતામાં મથુરામાં શ્વેતાશ્વર શ્રમણસંઘ એકત્ર થયો અને આશ-ભોને વ્યવસ્થિત કરવામાં પ્રયત્નવાન થયો. જેને જે આગમસૂત્ર થા તેના ખંડ થાદ હતાં તે લખી લેવામાં આવ્યાં. આ રીતે આગમ અને તેનો અનુયોગ લખીને વ્યવસ્થિત કર્યા બાદ સ્થવિર રક્તદિલજીએ તે અનુસાર સાધુઓને વાચના આપી. તે કારણથી તે વાચના 'રક્તદિલી વાચના' નામથી પણ પ્રસિદ્ધ છે.

ટિ. ૧૧૪ હેલી પંક્તિમાં 'બૃહદ્વૃત્તિ'ને બદલે 'બૃહદ્વૃત્તિ' વાંચો.

૧૮૦ છેવટે ઉમેરો:— 'સિદ્ધસેને પણ તત્ત્વાર્થપર ગંધહસ્તિ મહાબાબ્ ૨૨યું હતું પણ તે મળતું નથી' એ પં. સુખલાલની તાજે-તરની શોધ પ્રમાણે બરાબર નથી. જે સિદ્ધસેનગણિએ તત્ત્વાર્થ-બાબ્ ૫૨ વૃત્તિ-વ્યાખ્યા ૨૨ી કે જે ઉપલબ્ધ છે તે સિદ્ધસેનને 'ગંધહસ્તી' વિશેષણ અપાયું છે, એમ પં. સુખલાલ જણાવે છે. જીઓ પારા ૧૬૭ અને ૧૬૭ નો ઉમેરો.

પૂ. ૧૨૬ પંક્તિ ૨૧માં મુનિચંદ્રસૂરિને બદલે મુનિરત્નસૂરિવાંચો.

ટિ. ૧૨૨ ઉમેરો:—મહાવાદીની જીતનો આ વીરસંવત્ બરાબર છે, કારણકે આ પ્રસિદ્ધ મહાવાદીનો ઉલ્લેખ વિક્રમના આઠમા શતકના પ્રસિદ્ધ આચાર્ય હરિભદ્રસૂરિ પોતાની કૃતિ અનેકાન્તજયપતાકામાં અનેક સ્થલે કરે છે, ને ધર્મોત્તરના ન્યાયબિંદુપર ટિપ્પણ રચનાર મહાવાદી, ધર્મોત્તર સં. ૬૦૪ આસપાસ થયા ગણાય છે તેથી તેનો સમય દશમી સદીમાં મૂકી શકાય તે તે વીરાત્ ૮૮૪ માં થયેલ પ્રસિદ્ધ મહાવાદીથી અન્ય માનવા જોઈએ ને ત્રીજા મહાવાદી (ટિ.

૧૦૩૬ જૈન સાહિત્યનો ઇતિહાસ [શુદ્ધિવૃદ્ધિ પત્રક]

૩૯૫) તેરમી સદીમાં થયા કે જેમની કવિતાની પ્રશંસા મંત્રી વસ્તુ-
માલ જેવા વિદ્વાને કરી હતી. (મુનિ ક. વિ. પ્ર. ચ. પ્ર.)

૧૮૯ છેવટે ઉમેરો:—આમ સત્તાસમય સંબંધી વિરોધ આવે છે તે
પર વિચાર કરીને મુનિ શ્રી કલ્યાણવિજય જણાવે છે કે ‘જેમનો આ-
ચાર્ય હરિભદ્રે પોતાના ગ્રંથોમાં નામોદ્દેશ્ય કર્યો છે, જેમણે ભરત્યમાં
ઐશ્વર્યનો પરાજય કર્યો અને જેમણે નયચક્ર ગ્રંથની રચના કરી તે
મહાવાદી જૂદા, અને જિનયશના ભાઇ તથા લલુધર્મોત્તરના ગ્રંથ
ઉપર ટિપ્પણ લખનાર મહાવાદી જૂદા હતા. એક પિકમની પાંચમી
સદીમાં અને બીજા દસમી સદીમાં થયા. જુઓ ઉપરનો ટિ. ૧૨૨નો
ઉમેરો (પ્ર. ચ. પ્રસ્તાવના). પ્ર. ચ. માં જણાવ્યું છે કે મહાવાદીએ
નયચક્ર ઉપરાંત ૨૪૦૦ શ્લોક પ્રમાણ ‘પદ્યચરિત’ નામક રામા-
યણની રચના કરી હતી.

૧૯૦ છેવટે ઉમેરો:—પદ્માવલીઓ અને ભાષ્ય, ચૂલ્હિ આદિ
આગમ સાહિત્ય પરથી જણાય છે કે વિક્રમની પાંચમી શતાબ્દિ સુધીમાં
ચૈત્યવાસની સાર્વાત્રિક પ્રવૃત્તિ ધર્મગર્હ હતી અને તેની સાથેજ શિથિ-
લાચાર પણ વધી રહ્યો હતો. (ક. વિ. પ્ર. ચ. પ્ર.)

૧૯૪ છેવટે ઉમેરો:—આમાં જે ખાસ સુધારો વધારો કરવાનો
છે તે માટે વાંચો પાસા ૩૨ નો ઉમેરો.

૧૯૭ અંતે ઉમેરો:—આ સિદ્ધસેનગણિએજ તે વૃત્તિ ઉપરાંત આ-
ચારંગવિવરણ કે જે અનુપલબ્ધ છે તે રચ્યું હતું. તેઓ સૈદ્ધાન્તિક હોઇ
આગમવિરૂદ્ધતા ગમેતેટલી તકસિદ્ધ બાબત હોય તો તેનું આવેશપૂર્વક
ખંડન કરી સિદ્ધાંતપક્ષનું સમર્થન કરતા તેથી તેમના કોઇ શિષ્ય કે
ભક્ત અનુગામીએ તેમનું તે ‘ગદ્યહસ્તી’ વિશેષણ આપ્યું હોય એમ
લાગે છે. તેમનો સમય સાતમા અને નવમા સૈકાની વચ્ચે હોવાનું
સ્પષ્ટ છે, કારણકે તેઓ પોતાની ભાષ્યવૃત્તિમાં ઐશ્વર્યવિદ્યાન વસ્તુબંધુનો
આમિષગૃહ ત્રિશેષણ આપીને ઉદ્દેશ્ય કરે છે જુઓ ૭, ૭ ની વૃત્તિ,
સાતમા સૈકાના ધર્મપ્રતિષ્ઠા ઉદ્દેશ્ય અખ્યાય ૫ માં પરની વૃત્તિમાં,

અને નાગાણુનકૃત ધર્મસંગ્રહમાં આવતાં પાંચ આનંદર્થ પાષો કે
જેનું વર્ણન શીલાંકસૂરિએ સૂત્રકૃતાંગની ટીકામાં આપેલ છે તેનો
ઉલ્લેખ ૭, ૮ ની બાબ્ય વૃત્તિમાં કરે છે. એટલે સાતમા સૈકા પહેલાં
નથી થયા. બીજી બાબુ નવમા સૈકાના શીલાંકસૂરિએ ગંધહસ્તી
નામથી ઉલ્લેખ ઉપરના શ્લોકમાં કર્યો છે તે આ સિદ્ધસેનગણિ
સંબંધે છે, કારણકે સન્મતિના ટીકાનાર દશમા સૈકાના અભયદેવસૂરિએ
તે ટીકામાં બે રથને 'ગંધહસ્તી' પદ વાપરી તેમની રચેલ તત્ત્વાર્થ
વ્યાખ્યા જોઇ લેવાની સૂચના કરી છે તો તે વ્યાખ્યા ઉક્ત તત્ત્વાર્થ
બાબ્ય વૃત્તિજ હોવી જોઇએ. વળી ગંધહસ્તીનાં અવતરણો અનેક
અંશે—પ્રવચનસારોદ્ધારની સિદ્ધસેનીય વૃત્તિ પૃ. ૩૫૮, નવપદવૃત્તિ
પૃ. ૮૮, મહાયગિરિકૃત ધર્મસંગ્રહણી વૃત્તિ પૃ. ૪૨ વગેરેમાં આપેલાં
છે તે આ સિદ્ધસેનગણિની તત્ત્વાર્થબાબ્યવૃત્તિમાંથી છે. એટલે શીલાંક
પહેલાં આ સિદ્ધસેનગણિ હોવા જોઇએ. આ સિદ્ધસેનના પ્રચુર સિંહ-
સૂર (સૂરિ) એ જો મહાવાદિકૃત નયચક્રના ટીકાકાર સિંહસૂરિજ
હોય તો એમ કહી શકાય કે નયચક્રની ઉપલબ્ધ સિંહસૂરિકૃત
ટીકા સાતમા સૈકા લગભગની કૃતિ હોવી જોઇએ. (પં. સુખલાલજી
તત્ત્વાર્થ—પ્રસ્તાવના) આમાંના આચારાંગ વિવરણમાંના શત્રુપરિણાનું
વિવરણ ગંધહસ્તીએ કરેલ છે એનો ઉલ્લેખ ટિ. ૧૦૨ માં કરેલો
છે તે જુઓ, ને સિદ્ધસેનગણિનો ઉલ્લેખ ટિ. ૧૯૨ માં કરેલ છે
તેપણુ જુઓ.

ટિ. ૧૩૫ માં નમોડસ્તુ...પ્રવરસૂરયેની પછી યા તેને બદલે
'બનાગતં પરિજ્ઞાય ચૈત્યવંદનસંપ્રયા' શ્રુકો.

ટિ. ૧૩૭ પં. ૬માં 'તીર્થકલ્પમાં સત્યપુર' ને બદલે 'તીર્થ-
કલ્પના સત્યપુર કલ્પમાં' શ્રુકો, અને છેવટે ઉમેરો:—મુનિશ્રી કલ્યાણ-
વિજય પ્ર. ચ. ના વિજયસિંહસૂરિ પ્રબંધમાં પર્યાલોચના કરતાં વીસાવ
૮૪૫ માં વલ્લભીભંગ થયો એ ખરું માને છે, પણ તે દુરબ્ધકૃત
નહિ પણ અસવંશી અંદગુપ્ત પ્રથમ જાદીએ બેઠો તે વર્ષમાં અથવા

૧૦૩૮ જૈન સાહિત્યનો ઇતિહાસ [શુદ્ધિવૃદ્ધિ પત્રક]

તો તેના પહેલા વર્ષમાં તેના સેનાપતિ કનકસેને ગુપ્ત રાજ્ય તરફથી ગૂજરાતપર ચડાઇ કરી વલ્લભીનો કબજો કર્યો હશે. વિ. સં. ૫૯૩ સુધી એના વંશજો 'સેનાપતિ' અને 'મહા-સામંત' નાં ગિરદો ધારણ કરતા હતા, એ આ વાતને પ્રુષ્ટ કરે છે. વલ્લભીમાં ગુપ્ત સંવત્ વલ્લભી સંવત્ના નામથી પ્રચલિત થયો તે પરથી પણ જણાય છે કે કનકસેન ગુપ્તોનો સેનાપતિજ હશે અને તેણે ગુપ્ત સંવત્ના પ્રારંભકાલમાં વલ્લભીને જીતીને ત્યાં તે સંવત્સર ચલાવ્યો હશે પણ (અને) વલ્લભીની રાજ્યક્રાંતિનું અને ગુપ્ત સંવત્નું એકજ વર્ષ હોવાથી તે સંવત્ વલ્લભીની રાજ્યક્રાંતિ સૂચવનાર 'વલ્લભી સંવત્' ના નામથી પ્રસિદ્ધ થઈ ગયો હશે. એજ વલ્લભીનો ખીજવાર વિ. સં. ૮૨૪ ની આસપાસ (વિ. સં. ૮૨૩ પછી નજીકના સમયમાં) સાતમા શીલાલિપ્યના સમયમાં ભંગ થયો હતો.

૨૦૬ પં. ૧ 'વીરાત્ ૧૧૪૫' ને બદલે વીરાત્ ૧૧૧૫ સુધારો. પંકિત ૨ માં 'થયા,' એની પછી ઉમેરો:—યુગપ્રધાન પટ્ટાવલીએના આધારે જિનભદ્ર ક્ષમાત્રમણ્યો યુગપ્રધાનત્વ-સમય વીર સંવત ૧૦૫૫ થી ૧૧૧૫ (વિ. સં. ૫૮૫ થી ૬૪૫) સુધીમાં આવે છે. (મુનિ ક. વિ.)

ટિ. ૧૪૪ પંકિત ૨ માં સંશોધક પછી સમિતિ ઉમેરો.

પૃ. ૧૫૫. પંકિત ૬ માં 'ભવવિયો, ગભૂઃ' એને સુધારી 'ભવ-વિયોગભૂઃ' એમ વાંચો.

૨૧૩. ઉપરના કૌંસમાં મૂકેલ પારામાં ઉમેરો:—'મુનિ કેત્યાણુ-વિજય પણ હવે જણાવે છે કે આ હરિભદ્રસૂરિ વીરાત્ ૧૨૫૫-વિ. સં. ૭૮૫ માં વિશ્વમાન હતા એ સ્વીકારતાં તેમના સત્તાસમયનો અધો વિરોધ ટળી જાય છે અને પરંપરાગત-ગાયોક્ત ૫૮૫ નો સંવત્ તે હરિભદ્રને બદલે હરિલ્લનો માની લેવાનો છે. પ્ર. ચ. પ્ર.

૨૧૪ 'યાકિનિસૂત્ર' ને બદલે 'યાકિનીસૂત્ર' વાંચવું.

ટિ. ૧૫૨ 'સમરાજકહાચ્ચ' ને સ્થાને સમરાજકહાચ્ચ કહા જોડાવો.

૨૧૭ પં. ૧૫ માં પદ્ધતિન સમુચ્ચય પછી પોડચક ઉમેરવું.
એ મળી કુલ ૨૭ ગ્રંથો થાય છે.

ટિ. ૧૫૫ પ્ર૦ ને બદલે પ્રા૦ ને 'ઉલ્લેખ' ને બદલે 'ઉલ્લેખ'
સમજવું.

૨૨૧. સુધારો:—આમાં જણાવેલ તત્ત્વાર્થ લઘુવૃત્તિ તે તત્ત્વાર્થ
જાણ્યપરની નાની વૃત્તિ છે. તે ઉપલબ્ધ છે પણ અમુદ્રિત છે. તે
હરિભદ્રે પ્રારંભેલી પણ અધૂરી રહેલી છે. તેને અવલોકતાં તેના કર્તા
આ ચાકિનીસત્ત્વ હરિભદ્ર ન હોવા ઘટે કારણકે તેમાં અખ્યાયને અંતે
'હરિભદ્રોદ્ધતા' લખેલું છે, તો બીજામાંથી ઉદ્ધૃત કરનાર આ મહાન્
ચોગ્ય અને સ્વતંત્ર ગ્રંથકાર હોય ન શકે. અને તે બીજા તે સિદ્ધ-
સેન ગચ્છિની વૃત્તિ હોઈ શકે, કે જે સિધ્ધસેન અને આ હરિભદ્ર
એ બન્નેના સમય વચ્ચે ખાસ અંતર લાગતું નથી. લગભગ સમ-
કાલીન હતાં યા સિધ્ધસેન સહેજ પૂર્વકાલીન હોય. તો ચાકિનીસત્ત્વ
હરિભદ્ર સિધ્ધસેનની વૃત્તિમાંથી ઉદ્ધૃત કરી લઘુવૃત્તિ રચે એ સંભ-
વિત નથી. (પંડિત સુખલાલની તત્ત્વાર્થસૂત્રની ગૂ. આખ્યાય પર પ્રસ્તાવના)

૨૪૨ છેવટે ઉમેરો:—બાપ્તિસ્મારિના પ્રબંધ પરથી જણાય છે કે
તેમના પૂર્વજો પાંચાલ કહેવાતા અને એમનું નિવાસસ્થાન કુવાતિથિ
(પાલણ્યપુર એજંસીમાં ધાનેરાની પાસેનું કુવા) ગામ હતું. તેમના ગુરુ
સિદ્ધસેનસુરિ મોઢ ગચ્છના પ્રમુખ આચાર્ય હતા. એમના ગચ્છનાં
ચેત્યો પાટલા (શંખેશ્વર પાસેનું પાટલ), મોઢેરા, પાટણ વગેરેમાં હતાં.
તેઓ તેમજ તેમના ગુરુભાઈઓ પ્રાયઃ સવારીનો ઉપયોગ કરતા
હતા એ પરથી જણાય છે કે તેમનો સમય સિધિલાયારનો હતો,
છતાં એમણે રાજાને પક્ષમાં રાખી જૈન સમાજ પર ઉપકાર કર્યો
છે અને તેમણે પોતાનું જીવન રાજાઓની સેવ્યતામાં ગાળી પોતાનું
ઉપનામ 'રાજપૂજિત' મેળવ્યું છે. સાહિત્ય-નિર્માણમાં તેમણે સારા
દાળો આપ્યો હતો. તેમણે સાહિત્યવિષયક બાવન પ્રબંધો રચ્યાનો
ઉલ્લેખ છે, તેમાં મુખ્ય પ્રબંધ 'તારાગણ' નામનો હતો કે જેને

૧૦૪૦ જૈન સાહિત્યનો ઇતિહાસ [શુદ્ધિવૃદ્ધિ પત્રક]

ઉલ્લેખ ધનપાલ કવિએ તિલકમંજરીમાં ભદ્રકીર્તિફૂલ 'તારામણ' નામના ગ્રંથ તરીકે કરેલ છે, કારણ કે ભદ્રકીર્તિ એ અપ્પભટ્ટિનું જ ગુરુદત્ત નામ હતું. હાલ તેમના 'ચતુર્વિંશતિ જિન સ્તુતિ' અને એક સરસ્વતી સ્તોત્ર સિવાય અન્ય એક પણ પ્રબંધ ઉપલબ્ધ નથી, (મુનિ ક. પ્ર. ચ. પ્રસ્તાવના)

૨૪૫ છેવટે ઉમેરો:—આ વીરસુરિનો સત્તાસમય તેના આખા પ્રબંધમાંની વ્યક્તિઓનો સમય વિચારતાં ગલત લાગે છે. ખરી રીતે વીર સુરિ-વીર ગણિ અગ્યારમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં થયેલ વ્યક્તિ હોવા જોઈએ. તે સમયમાં જલોરના પરમાર રાજ ચંદનના પુત્ર દેવરાજનું સ્ત્રીનાલાલમાં રાજ્ય હતું, પાટણમાં મૂલરાજ પુત્ર આમુંડનું રાજ્ય હતું ને (ચંદ્રકલીન) વર્ધમાન સુરિ સં. ૧૦૮૪માં વિદ્યમાન હોવાથી તેઓ પણ સમકાલીન હશે છે. (મુનિ ક. વિ. પ્ર. ચ. પ્ર.) જુઓ નીચે ટિ. ૧૮૨નો વધારો.

ટિ. ૧૮૨ ઉમેરો:—આ પ્રબંધમાં કહેલ છે કે વીરગણિ સ્ત્રીનાલાલમાં દેવરાજના રાજ્યમાં આગર ઐહિપુત્ર હતા. મથુરાથી આવેલ વિમલગણિ પાસે દીક્ષા લઈ તેની પાસેથી અંગવિદ્યાનો આશ્રમ શીખ્યા. થરાદ જઈ ગુરુએ કહેલ પુસ્તક મેળવી અંગવિદ્યા ભણીને મહાશક્તિશાલી તપસ્વી થયા. પાટણ તરફ જતાં સ્થિરા (રાધનપુર પાસેનું થરા) ગામમાં વ્યંતર પાસે હિંસાનો ત્યાગ કરાવ્યો ને પાટણના રાજ આમુંડરાજની મહોર છાપવાળું આગાપત્ર પણ કઢાવ્યું. પછી પાટણમાં જતાં વર્ધમાન સુરિ પાસેથી આચાર્યપદ મેળવ્યું, ને આમુંડરાજ અપુત્ર છે તેની ચિતા તેમના મંત્રી વીર (વિમલશાહના પિતા)થી જાણતાં રાણીઓને વાસયુક્તજલ-અભિષેક કરાવવાથી ગર્ભસ્ત્રાવનો રોગ દૂર થયો ને વલ્લભરાજ વિગેરે પુત્રો તેને થયા. (જુઓ પારા ૨૭૧) વગેરે.

૨૫૨ અંતે ઉમેરો:—સિદ્ધધિનો સમય ચૈત્યવાસિયોના સામ્રાજ્યનો સમય હતો, છતાં સિદ્ધધિ અને એમના ગુરુ ગુરુભાઈઓ વગેરે ત્યાગ—

વૈરાગ્યવાન હતા. જો કે સિદ્ધર્ષિએ પોતે ઉપમિતિભવપ્રપંચાકથાનું વ્યાખ્યાન મંદિરના અગ્રમંડપમાં બેસીને કર્યું હતું છતાં તે સુવિહિત સાધુ હતા. ચંત્યમાં ધર્મોપદેશ કરનારને ચૈત્યવાસી માની લેવાની કોઈ જૂલ ન કરે. જિનમંદિરમાં બેસીને ધર્મોપદેશ કરવો, એ પ્રત્યેક સાધુનો શાસ્ત્રવિહિત અધિકાર છે. નૂતન ગચ્છસૃષ્ટિ પહેલાં ચૈત્યવાસી કે સુવિહિત સાધુ દરેક, જિનચૈત્યના અગ્ર મંડપમાં બેસીને ધર્મકથા કરતા હતા, પણ નૂતન ગચ્છપ્રવર્તકોએ અનેક પ્રવૃત્તિઓની જેમ આ પ્રવૃત્તિને પણ ચૈત્યવાસીઓની પ્રવૃત્તિ માનીને એનો નિષેધ કરવા માંડ્યો. ત્યાર પછી ધીરે ધીરે આ પ્રવૃત્તિ બંધ પડી મઘ. (મુનિ કલ્યાણવિજય પ્ર. ચ. પ્ર.)

ટિ. ૧૮૮ પછીની ટિ.નો નંબર ૧૮૯-૧૯૦ મૂકો.

ટિ. ૧૯૩ મુનિ કલ્યાણવિજય પણ કવિ માધ સાથેના સમ-પણી વાત સાચી નથી ગણતા. તે કહે છે કે રાજા વર્મલાતને! સત્તાસમય વસન્તગદના એક લેખથી વિક્રમ સાતમી સદી સિદ્ધ છે; તે રાજાના મંત્રીના બે પુત્રો પૈકી એકનો પુત્ર કવિ માધ ને બીજાનો તે સિદ્ધર્ષિ ગણાવેલ છે તો તે મંત્રીના પૌત્ર કવિ માધનો સમય સાતમી સદીના અંતમાં માનીએ, તોયે સિદ્ધર્ષિનો સમય દશમી સદીનો મધ્ય ભાગ નિર્ણયિત છે તેથી એક બીજાથી લગભગ અઢીસો વર્ષને આંતરે થયેલ માધ અને સિદ્ધર્ષિને પિતરાઈ ભાઈ કેવી રીતે માની શકાય તે પ્રશ્નકારજ નાણે. અમારા વિચાર પ્રમાણે તો આ હકીકત કેવળ દંતકથા છે અને એમાંથી જો કંઈપણ સારંશ ટૂંકીયે તો એટલોજ નીકળી શકે કે સિદ્ધર્ષિ પ્રસિદ્ધ કવિ માધના વંશમાં થયા હતા. બાકી ગુરુની ઇચ્છા ન હોવા છતાં સિદ્ધર્ષિ બૌદ્ધ તર્ક-શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવા (મહોબોધનગરમાં-તક્ષશિલા કે નાલંદા વિશ્વ-વિદ્યાલયમાં) જાય છે, અને ત્યાં બૌદ્ધધર્મની દીક્ષા ગ્રહણ કરે છે, પણ વચનબદ્ધ હોવાથી તે એકવાર પોતાના મૂલ ગુરૂ પાસે આવે છે અને ગુરૂ તેને આચાર્ય હરિભદ્રની લક્ષિતવિસ્તર નામની ચૈત્યવંદન સૂત્ર રચી

૧૦૪૨ જૈન સાહિત્યનો ઇતિહાસ [શુદ્ધિવૃદ્ધિ પત્રક]

વાંચવા આપે છે; જેથી સિધ્ધર્ષિનું મન પાછું જૈન દર્શનમાં રિચર થાય છે—આ બધી હકીકત ઐતિહાસિક છે એમાં કંઈપણ સંકા જેવું નથી. (પ્ર. ચ. પ્ર.)

૫. ૧૯૧ મંગલાચરણમાં ‘વોદ્ધ...ને બદલે ચિદ્ર...વાંચો.

૨૮૦ છેલ્લેથી ચોથી પંક્તિમાં ‘આતિ વિશેષ છે’ પછી ‘ભાં.

૪ પૃ. ૪૪૦’ ઉમેરો અને છેવટે ઉમેરો કે:—

આ શાંતિસૂરિનો પ્રબંધ પ્ર૦ ચ. માં છે કે:—‘જન્મ ઉન્નતાયુ ગામમાં (રાધણપુર પાસેના ઉણમાં) ધનદેવ શ્રેષ્ઠીને ત્યાં થયો. ત્યાં ચારાપદ ગચ્છીય વિજયસિંહસૂરિ પાસે દીક્ષા લીધી. પાટણમાં ભીમરાજની સલામાં ‘કવીન્દ્ર’ તથા ‘વાદિયકવર્ત્તિ’ પદોથી પ્રસિધ્ધ થયા. રાજ્ય ભોજની સલામાં ૮૪ વાદીને જીતી તેની સરત પ્રમાણે ૮૪ લાખ માલવી ૩. મેળવ્યા. માલવી ૧ લાખના ગૂજરાત દેશના ૧૫ હજાર થતા હોવાથી તે હિસાબે બાર લાખ સાઠ હજાર ગૂજર દેશના ૩. શાંતિસૂરિને અર્પણ થતાં બાર લાખ તેમણે ત્યાંજ જૈન દેહરાસરો કરાવવામાં ખર્ચાવ્યા અને સાઠ હજાર ચારદ મોકલાવી તેમાંથી દહેરી ને રથ વગેરે કરાવ્યા. ભોજે ‘વાદિવેતાલ’ બિરૂદ આપ્યું. ધનપાલની તિલકમંજરીનું સંશોધન કર્યું. પાટણ આવી ત્યાં એક શેઠનો પુત્ર સર્પદંશથી મૃત થયો હતો તેને સજીવન કર્યો. તેમને ૩૨ શિષ્યો હતા ને તેમને ચેત્યમાં પ્રમાણુશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરાવતા હતા. નાડોલથી આવેલ મુનિચંદ્રસૂરિને શ્રાવકના મકાનમાં ઉત્તરવાની સગવડ કરી આપી કે ત્યાં તેમણે પ્રમાણુશાસ્ત્ર ને ૫૩ દર્શન શાસ્ત્રોનું અધ્યયન કર્યું—એ પછી પાટણમાં સર્વ અચ્છના સુવિહિત સાધુઓને ઉત્તરવા લાયક ઉપાશ્રય થયા. શાંતિસૂરિ રચિત ઉત્તરાશ્ચયન દીકા તર્કપૂર્ણ હતી ને તેથી ત્યારપછી વાદિદેવસૂરિએ દિ૦ કુમુદચંદ્ર પર જીત મેળવી. શાંતિ સૂરિએ કૌલ (શક્તિ ઉપાસક) કવિ ધર્મને ને એક દ્રાવિડ વાદિને પરાજિત કર્યા. પોતાના ત્રણ શિષ્ય વીર, શાલિભદ્ર અને સર્વદેવને સૂરિપદ આપ્યું. તે વીર-

સૂરિની સંતતિ આગળ ચાલી નાહ પણ તેમનું શાશ્વત સમારક રાજપુર-
માં 'નેમિનાથ' રહ્યું, જ્યારે શાલિભદ્ર અને સર્વદેવસૂરિની શિષ્ય-
સંતતિ હજી સુધી (સં. ૧૩૩૪ સુધી) પાટણમાં વિવ્રમાન છે. શાંતિ-
સૂરિએ ગિરનાર પર સં. ૧૦૮૬માં સ્વર્ગવાસ કર્યો.'

ચારાપદ્રીય ગચ્છ એ નામ ચારાપદ્ર (ચરાદ) કે જે ડીસા કેંપની
પશ્ચિમમાં લગભગ ૨૫ કોશ પર આવેલ ગામ છે તેપરથી પડેલું છે.
તેના એક લેખ પરથી જણાય છે કે તેના આદિ પુરુષ 'વૃદ્ધશ્રાર્ય'
હતા કે જે કુવલયમાલાવાળા વડેસર આચરિયથી અભિન્ન જણાય
છે તેથી આ ગચ્છ લગભગ વિક્રમની સાતમી સદીમાં ઉત્પન્ન થયો
લાગે છે. શાંતિસૂરિનો સમય શિથિલાચાર-પ્રધાન હતો. પોતે પણ
અપ્રતિબદ્ધ વિહારી હોય તેમ ઓછું જણાય છે. તેમને જોઈને વિજયનું
પારિતોષિક આપ્યું અને તે એમણે ધર્મમાર્ગમાં ખરચાવ્યું એ તો
એક જીદી વાત છે પણ એમના ગચ્છના ઉપાશ્રયને પ્રખ્યાતકારે બે
સ્થળે 'મઠ' કહેલ છે તેથી પણ એમની ગુરૂપરંપરામાં શિથિલા-
ચારનો પ્રવેશ હશે એમ જણાય છે. પાટણમાં મુનિચંદ્રસૂરિને સુવિ-
હિત સાધુ હોવાના કારણે ઉત્તરવાને ઉપાશ્રય નહોતો મળતો તેથી
શાંતિસૂરિએ કહીને એક શ્રાવકનું મકાન તેમને ઉત્તરવાને અપાવ્યું,
એ ઉપરથી પણ જણાય છે કે પાટણમાં તે સમયે શિથિલાચારી-
ઓનું સામ્રાજ્ય હતું, છતાં સુવિહિતોનો પણ ત્યાં વિહાર થવા માંડ્યો
હતો અને ધીરે ધીરે તેમને માટે ઉપાશ્રયોની સગવડ થવા લાગી
હતી. શાંતિસૂરિએ ઉત્તરાધ્યયનટીકા ઉપરાન્ત ધનપાલની તિલક-
મંજરી કથા ઉપર એક મુંદર ટિપ્પણ પણ લખ્યું છે કે જે પાટણના
ભંડારોમાં આજે પણ વિવ્રમાન છે. જીવવિચાર પ્રકરણ અને ચૈત્ય-
વંદન મહાભાષ્ય નામના ગ્રંથો પણ આજ શાંતિસૂરિની કૃતિહોવાનું
મનાય છે. (મુનિ કલ્યાણવિજય. પ્ર. ચ. પ્ર.)

૫. ૨૦૭ ના ગ્રંથેષ્ઠ મથાળામાં શાંત સૂરિને બદલે શાંતિ
સૂરિ સુધારો.

૧૦૪૪ જૈન સાહિત્યનો ઇતિહાસ [સુદિવૃદ્ધિ ખંડ]

દિ. ૨૮૩ છેલ્લી પં. માં પટ્ટાવલીમાં-ને બદલે પટ્ટાવલીમાં-જોધએ.
પ્ર. ૨૧૨, ૨૧૪ અને ૨૧૬ ના મથાળામાં વિ. ૨; પ્ર. ૭ ને
બદલે વિ. ૩; પ્ર. ૧ વાંચો.

દિ. ૨૨૬ પંક્તિ ૨ માં શ્રીપાલ ને બદલે શ્રીમાલ, પંક્તિ ૩
માં રાજો ને બદલે રાજ, પંક્તિ ૪માં સ્કારીને બદલે સ્વીકારી વાંચો.

૨૯૨ છેવટે ઉમેરો:—પ્ર. ચ. પ્રમાણે સૂરાચાર્ય મૂળ, રાજ સંત્રા-
મસિંહના પુત્ર મહિપાલ બાલપણે પિતા સ્વર્ગસ્થ થતાં માતાએ સંસાર-
પક્ષે કાકા દ્રોણાચાર્ય પાસે અભ્યાસાર્થે રાખ્યા. તેની પાસે દીક્ષા
લીધી. દ્રોણાચાર્ય રાજ ભીમદેવના મામા થતા હતા ને તેમના ગુરુનું
નામ ગોવિન્દસૂરિ હતું. સૂરાચાર્યના પ્રબંધપરથી મુનિ કલ્યાણવિજય
જણાવે છે કે: 'સૂરાચાર્યનો સમય શિથિલાચારનો હતો. એમના
દાદા ગુરુ ગોવિન્દસૂરિની નિશાનું પાટણમાં એક પ્રસિધ્ધ જૈન
ચેત્ય હતું. અને તેમાં પર્વ-દિવસોમાં નાટક અને નર્તકોનો નાચ
થતાં હતાં. સૂરાચાર્યે પોતે જ્યારે ધારામાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે હાથીની
સવારીએ અને પાછા પાટણમાં આવ્યા ત્યારે પણ હાથીની સવારીથી
નગરપ્રવેશ કર્યો હતો. જોકે પ્રબન્ધકાર આવી વિદાર સંબંધી
ક્રિયાઓનું પ્રાયશ્ચિત્ત અપાવે છે પણ આ પ્રવૃત્તિઓ શિથિલાચારની
નિશાનીઓ છે એમાં તો કંઈપણ સંશય જેવું નથી. સૂરાચાર્ય
ધારામાં જે ચૂડ સરસ્વત્યાચાર્યના અતિથિ અને છે તે આચાર્ય
પણ ચેત્યવાસી હોવાનો વિશેષ સંભવ છે. સૂરાચાર્ય ધારામાં ગયા
તે વખતે ત્યાં એક વિશિષ્ટ ઘટના બનવાનું વર્ણન પ્રબન્ધમાં કર્યું છે,
જેનો સાર એ છે કે રાજ ભોજે સર્વ દર્શનવાળાઓને એક ઠંકાણે કેદ
કર્યા હતા, જેનું કારણ એ હતું કે રાજ બધાને ધર્મના વિષયમાં
એકમત કરવા માગતો હતો. પણ સૂરાચાર્યે રાજને સમજાવીને
બધાને કેદમુક્ત કરાવ્યા હતા. આ હકીકત એક કલ્પિત ઘટના
લાગે છે. રાજ ભોજ જેવા વિદ્વાન્ રાજ આવી બેલછા કરે એ
માનવા જેવી વાત નથી. એમ લાગે છે કે અન્ય સંબંધની એ કથા
આ વૃત્તાન્તની સાથે કવિએ દંતકથા રૂપે જોડી દીધી છે. (પ્ર. ચ. પ્ર.)

૨૯૭ એક નેમિચંદ્રસૂરિકૃત પ્રસિદ્ધ ગ્રંથ નામે પ્રવચન સારો-
દ્વાર પ્રાકૃતમાં છે (તે સં. ૧૨૪૮ ની સિદ્ધસેનસૂરિ કૃત વૃત્તિ સહિત
પ્ર૦ દે. લા. નં. ૫૮ અને ૬૪) તેમાં તે કર્તા જિનચંદ્રસૂરિના ત્રણ
શિષ્યો પૈકી વિજયસેન, નેમિચંદ્ર અને ચણદેવ માંના વચેટ તરીકે
પોતાને જણાવે છે. આ નેમિચંદ્ર અને ઉક્ત નેમિચંદ્ર બંને કદાચ એક
પણ હોય, પરંતુ બંને જૂદા હોવાનો સંભવ વધારે છે.

૩૦૮ છેલ્લી પંક્તિમાં લાડવા વાણીઆ ને બદલે લાડ અને
લાડવા વાણીઆ વાંચો.

ટિ. ૨૪૯ છેલ્લી પંક્તિમાં તીર્થકલ્પ (સં. ૧૩૨૭-૮૯) ને
બદલે તીર્થકલ્પ (સં. ૧૩૮૫-૮૯) વાંચો.

ટિ. ૨૫૬ પંક્તિ ૧ માં 'રત્નશેખરસૂરિની' એને બદલે 'શાખ-
શેખરસૂરિની' મૂકો.

ટિ. ૨૫૭ પંક્તિ ૨ માં 'નીચાવે છે' ને બદલે 'જણાવે
છે' સુધારો.

પૃ. ૨૩૦ પારા ૩૧૩ નો નંબર ૩૧૩૩-બણો.

૩૧૪ છેલ્લીથી ઉપરની પંક્તિમાં 'નેથી' તે બદલે 'તેથી' સુધારો.

૩૧૮ પંક્તિ ૪ માં 'અપવર્ગ' નામાલા' ને બદલે 'અપવર્ગ
નામ માલા' સુધારો.

ટિ. ૨૬૩ પં. ૩ 'ઉલ્લેખ કયે છે' પછી ઉમેરો કે: અને
જેમણે સંક્ષિપ્ત છટોનુશાસન (સંઘવીપાડાનો પાટણનો ભં. નં.
૧૮૩ પત્ર ૪૨) રચેલ છે અને જેઓ ભરૂચના રહેવાસી હતા (શ્રી
જિનવિજયની નોંધ.)

૩૨૫ પંક્તિ ૨ માં દ્વિપદ્ર ને બદલે દ્વિપદ્ર મૂકો.

પૃ. ૨૪૧ પં. ૩ 'સં. ૧૦૫૦-૧૦૯૬' બદલે 'સં. ૧૧૫૦-
૧૧૯૬' સુધારો.

પૃ. ૨૪૩ મથાળું જિનચંદ્રસૂરિનું છે તે બદલી શ્રીચંદ્ર-
સૂરિ મૂકો.

૧૦૪૬ જૈન સાહિત્યનો ઇતિહાસ [શુદ્ધિવૃદ્ધિ પત્રક]

૩૩૮ પં. ૧ 'વીરગણિના શિષ્ય શ્રીચંદ્રસૂરિશિષ્ય' ને અદલે શ્રીચંદ્રસૂરિના શિષ્ય વીરગણિના શિષ્ય (ધર્મ સંપ્રદાયી પ્રસ્તાવના પૃ. ૧૭) એમ મૂકો. છેલ્લીથી ઉપરની પંક્તિમાં ઉઘોતને અદલે ઉઘોતન મૂકો.

૩૪૩ છેલ્લીથી ચોથી પંક્તિમાં ઘર્કટવાલિગ ને અદલે ઘર્કટ વલિગ વાંચો.

૩૪૭ પંક્તિ ૧માં 'માનદેવસૂરિ-જિનદેવ'ને અદલે માનદેવ સૂરિ સંતાનીય જિનદેવ વાંચો, પંક્તિ ૮માં 'અને' પછી ઉમેરો:--'અ-લ્લિલ પાટણમાં જયસિદ્ધદેવ નૃપ રાજ્યે ધવલ્લ લાંડશાલીના પુત્ર યશોનાગના કરાવેલા ઉપાશ્રયમાં'. તથા છેવટે ઉમેરો:--આ હુરિભદ્ર-સૂરિએ ૨૨૧ પારામાં ઉલ્લેખિત (ઉમાસ્થાતિ કૃત) તત્ત્વાર્થ પર લક્ષુ વૃત્તિ પણ રચી હોય એમ કલ્પના થાય છે, પણ સં. ૧૨૪૮ માં રચાયેલ પારા ૪૮૬ ની પ્રવચન સારોદારની વૃત્તિમાં 'તથા ચ તત્ત્વાર્થ મૂલ દીકાયાં હુરિભદ્ર સૂરિ' (પૃ. ૩૩૮) એમ ઉલ્લેખ છે, તો એટલા નજીકના સમયમાં થયેલા આ દીકાને મૂલ દીકા કેમ માને એ સંશય થાય છે; તેથી બીજી કલ્પના એ થાય છે કે તત્ત્વાર્થની લક્ષુ વૃત્તિના કર્તા હુરિભદ્ર પ્રશમરતની દીકાના કર્તા હુરિભદ્ર કરતાં જુદાજ હોવા જોઈએ, પછી બલે તે ચાકિનીસનુ હુરિભદ્રથી પણ જુદા હોય. (પં. સુખલાલના તત્ત્વાર્થની ગૂ. વ્યાખ્યાની પ્રસ્તાવના). જુઓ ૨૨૧ પારાનો ઉમેરો.

ટિ. ૨૮૭ છેલ્લીથી ઉપરની પંક્તિમાં 'ચાચા'ને અદલે 'ગાચા' સુધારો.

પૃ. ૨૫૬ પંક્તિ ૩ માં 'સં. ૧૧૬૯થી સં. ૧૨૩૨' ને અદલે 'સં. ૧૧૬૯ થી ૧૨૩૦' મૂકો.

પૃ. ૨૫૯ પહેલા પારાનો આંક ૩૫૬ છે તેને અદલે ૩૬૬ વાંચો. ૩૬૬ છેલ્લી પંક્તિમાં 'મહારાજ્યના'ને અદલે 'મહારાજ્યનો' સુધારો.

ટિ. ૨૯૫ પંક્તિ ૧માં 'સદગત' ને અદલે 'સદગત' મૂકો.

પૃ. ૨૬૨ ટિ. ૨૯૫-તેને અદલે ટિ. '૨૯૫ ક' મૂકો.

૩૭૩ પંક્તિ ૭ માં 'અંગિકાર કર્યો' એ ૫૨ ટિ.નો આંક ૨૯૫ ક મૂકો.

૫૮. ૨૭૩ પં. ૧૨-મરા:પાલકૃત મોહરાજ પરાજ્ય પછી નીચેનો મહાયગિરિ સંબંધીનો શ્લોક મૂકો:—

આગમદુર્ગમપદસંશયાદિ તાપો વિલીયતે વિદુષામ્ ।

યદ્ વદનચંદનરસૈ મહાયગિરિ: સ જયાદ્ યથાર્થ: ॥

—જેના વચનરૂપી ચંદન રસથી વિદ્વાનોના આગમના દુર્ગમ-પદના સંશયાદિ તાપો લય પામે છે તે યથાર્થનામા મહાયગિરિ જય પામે.—દ્વેષમ્મીર્તિસુરિની બૃહત્કલ્પ ટીકા.

૩૮૯ છેવટે ઉમેરો:—આ મહાયગિરિએ તત્ત્વાર્થભાષ્ય ૫૨ વ્યાખ્યા પણ રચી હતી એમ તેમની પ્રણાપના વૃત્તિમાં ૫૬ ૧૫ ૫. ૨૯૮ મળતા ઉલ્લેખ તેમજ તેના જેવા બીજા ઉદ્ગ્રંથો પરથી માન્યતા બંધાયેલી છે. (પં. સુખલાલજી તત્ત્વાર્થ પ્રસ્તાવના). તેમણે સંગ્રહણી વૃત્તિ રચી છે તે ઉપલબ્ધ છે.

૫. ૨૭૬ પારાનો આંક ૩૯૨ છે તેને બદલે ૩૯૨ ક વાંચો.

૩૯૭ પંક્તિ ૩. 'તે'ને બદલે 'તેઓ' મૂકો.

૪૦૬ પંક્તિ ૩ 'લખ્યાઈ'ને બદલે 'લખાવી' જોઈએ.

૪૧૨ પંક્તિ ૯ 'કુમારપાલ પ્રબોધ'ને બદલે 'કુમારપાલ પ્રતિ-બોધ' વાંચો.

૪૪૨ પંક્તિ ૧૧ 'શ્લોક પ્રમાણુની ત્વગ્મિ છે' ને બદલે 'શ્લોક પ્રમાણુની' રાખો.

ટિ. ૩૫૯ છેલ્લી પં. 'નં. (૬૯ તથા *૬૯) ને બદલે 'નં. ૮૯૯ ના બે' જોઈએ.

૪૭૫ પંક્તિ ૧૩ 'જ'બૂ સ્વામી ચારિત્ર' ને બદલે 'જ'બૂસ્વામી ચરિત્ર' સુધારો.

૪૮૧ પં. ૬ 'વેલર' ને બદલે 'વેપર' જોઈએ.

પં. ૭ છેવટનો 'બ' કાઢી નાંખો.

૧૦૪૮ જૈન સાહિત્યનો ઇતિહાસ [શુદ્ધિવૃદ્ધિ પત્રક]

૪૮૩ પં. ૫ 'પ્રતિમાશાલી' અદલે 'પ્રતિભાશાલી' સુધારો.

૪૮૭ પં. ૬ 'સાગરેચંદ્ર' સ્થાને 'સાગરચંદ્ર' સુધારો.

૪૯૦ પં. ૯ 'જિનસ્તોત્ર સ્તુતિઓ' અદલે 'જિનસ્તોત્ર-સ્તુતિઓ' જોઈએ.

૪૯૨ પં. ૧-૨ 'સં. ૧૨૫૩માં (૧૨૮૬ ?) શ્રીપ્રભસૂરિકૃત ધર્મવિધિ પર તેમના શિષ્ય ઉદયસિંહે ટીકા રચી' એને અદલે એમ સુધારી વાંચો કે 'સં. ૧૨૫૩માં શ્રીપ્રભસૂરિએ ધર્મવિધિ ગ્રંથ રચ્યો (કે જેના પર તેમના પ્રશિષ્ય ઉદયસિંહે સં. ૧૨૮૬માં-રસ મંગલ સૂર્ય મિતે વર્ષે-ટીકા કરી હતી જુઓ પાના ૫૬૬નો ઉમેરો).

૪૯૫ પં. ૨ 'ચંદ્રેશ્વર'ને અદલે 'ચંદ્રેશ્વર' લેખ્યું.

૪૯૬ છેવટે ઉમેરો:-[પ્ર. ચ. માં વાયડગચ્છીય જીવદેવસૂરિના પ્રબંધ આપેલ છે. તે પ્રમાણે જીવદેવસૂરિ વાયડગચ્છીય જિનદત્તસૂરિના શિષ્ય રાશિવસૂરિના શિષ્ય થાય. વિક્રમના પ્રધાન (લિ.)બાએ વાયડમાં આવી મહાવીરના મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવી તેના ધ્વજદંડની પ્રતિષ્ઠા સં. ૭માં આ જીવદેવસૂરિ દ્વારા કરાવી. વાયડમાં વસતા લક્ષ્મ નામના ક્રાંતિધ્વજ શેઠે આહાણોનો પોતે ભક્ત હોઇ મહાયજ્ઞ શરૂ કર્યો પણ તેમાંથી દિલ ઉઠી ગયું ને જીવદેવસૂરિના ઉપદેશથી પોતે જૈન થયા. એટલે જૈન ચૈત્ય કરાવવા માંડ્યું. તેમાં જીવનદેવીને શાંત કરી તેની ભૂમિને શુદ્ધ કરી જીવદેવસૂરિએ તે ચત્ય પૂર્ણ કરાવ્યું ને તેમાં જીવનદેવીની દેરી કરાવી. લક્ષ્મ જૈન થતાં વાયડના આહાણોનો રૂપ વધ્યો ને આખરે આ સૂરિના પ્રતાપથી લક્ષ્મ સાથે આહાણોનું એવું સુલેહનામું થયું કે 'જૈનો વાયડમાં ગમે તે ધાર્મિક ઉત્સવો કરે તેમાં કોઈએ કોઈપણ પ્રકારનું વિધન નાંખવું નહિ. (વાયડમાં જે કંઈપણ ધાર્મિક કાર્યવ્યવસ્થા થશે તેમાં) મહાવીરના સાધુઓનો ભાગ પહેલો રહેશે. (જીવદેવીની માદી ઉપર) જે નવીન આચાર્ય જેસે તેનો પદ્ધતિ-ભિષેક આહાણોએ સુવર્ણનું યજ્ઞોપવિત્ર પહેરાવીને બ્રહ્માના મંદિરમાં કરવો.' વગેરે. આ પરથી મુનિ કલ્યાણવિજય કહે છે કે આ જીવ-

દેવસૂત્રિ પ્રસિદ્ધ વિક્રમાદિત્યના સમયના નહિ પણ એ સમયથી લગ-
ભગ ૫૦૦-૬૦૦ વર્ષ પછીના પુરૂષ હતા. લલ્લશ્લોક દ્વારા જે બ્રાહ્મ-
ણોએ જૈનોની સાથે શરતો કરેલી તેજ બ્રાહ્મણો કાલાન્તરે સત્તાહીન
અને જગીરહીન થતાં જૈનોના આશ્રિત બોજકો થયા હતા એમ હું
માનું છું. બોજક જાતિનું હજી પણ આદરસૂચક વિશેષણ 'હાકોર'
છે-એ સૂચવે છે કે પૂર્વે એ જાતિ જગીરદાર હશે એ નિશ્ચિત છે.
એ લોકોનું પાલણપુરની આસપાસના પ્રદેશમાં દામર પ્રમણ્યામાં, જેમાં
વાયડ પણ આવેલ છે ત્યાં, માન છે અને જૈનો ઉપર કેટલાક
પરંપરાગત લાગા છે. આથી પણ આ લોકોનો આ પ્રદેશમાં પૂર્વે
અધિકાર અને વસવાટ હોવાનું જણાઇ આવે છે. ન્યારથી એ લોકોએ
વાયડ ખોયું ત્યારથીજ અધિક પરિચય અને સંબંધના કારણે એમણે
જેન મંદિરોની પૂજા ભક્તિ કરવાનું શરૂ કર્યું હશે, અને જૈનોએ
એમને લાગા બાંધી આપ્યા હશે. દંતકથા પ્રમાણે એમને હેમચંદ્ર
જેન બનાવ્યાનું, કે ખીજી દંતકથા પ્રમાણે અતર ગચ્છીય જિનદત્ત
સૂત્રિએ જનધર્મમાં શેવરાવ્યાનું અને જૈનોને બરે બોજન કરવાથી
'બોજક' નામ પડ્યાનું કથન યથાર્થ જણાતું નથી, કારણ કે 'બોજક'
શબ્દ નવાગી વૃત્તિકાર અભયદેવસૂત્રિ (પારા ૨૯૩) ના વખતમાં પણ
પ્રચલિત હતો અને તેનો અર્થ 'પૂજક' એ થતો હતો. આથી
માનવાને કારણ મળે છે કે પ્રસિદ્ધ આચાર્ય હેમચંદ્ર અને જિનદત્ત
સૂત્રિની પહેલાંજ એ લોકોને વાયડ ગચ્છના જ કોઇ આચાર્યે જેન
મંદિરોના પૂજક તરીકે કાયમ કરી લીધા હશે, અને તે આચાર્યનું
નામ 'જિનદત્તસૂત્રિ' પણ હોય, તો તે નવાઈ નથી, કારણ કે વાયડ
ગચ્છમાં દરેક ત્રીજા આચાર્યનું નામ 'જિનદત્તસૂત્રિ' જ અપાતું હતું-
બુદ્ધો દિ. ૩૬૩. પ્રબંધમાં જણાવેલ જીવદેવસૂત્રિના વંશજ આ
પારામાં ઉલ્લેખેલ વિવેકવિદ્યાસના કરતાં જિનદત્તસૂત્રિ અને તેમના
શિષ્ય પારા ૫૪૪-૪૬ માં ઉલ્લેખેલ અમરચંદ્રસૂત્રિ જણાય છે.
(પ્ર. ચ. પ્ર.)

૧૦૫૦ જૈન સાહિત્યનો ઇતિહાસ [શુદ્ધિવૃદ્ધિ પત્રક]

ટિ. ૩૭૪ પં. ૧૪ 'રાશોખર કૃત' ને બદલે 'રાજશોખર કૃત' મૂકો.

ટિ. ૩૮૬ પં. ૨ 'સાભાગ્યનંદી'ને બદલે 'સૌભાગ્યનંદી' વાંચો.

પં. ૩ 'સં. ૧૮૮૧માં' ને બદલે 'સં. ૧૮૭૭માં' મૂકો.

૫. ૩૬૭ પાસાનો ચ્ચંક પર ૭ મૂકેલ છે તેને બદલે પર ૭ ક રાખો.

૫૩૧ પં. ૧૩ 'તેની પરિશિષ્ટમાં' બદલે 'તેના પરિશિષ્ટમાં' જોઈએ.

પં. ૨૦ 'ઉદ્ધાસરાધવ' બદલે 'ઉદ્ધાધરાધવ' વાંચો.

પં. ૨૬ કાવ્યદેવી પુત્ર ને અવતરણ ચિન્હમાં—'કાવ્યદેવી-પુત્ર' એમ મૂકો.

ટિ. ૩૯૩ છેવટે ઉમેરો:—વાયડ ગમ્મ અને વાયડ જ્ઞાતિ (જુઓ પાસા ૪૯૬) જે સ્થાનના નામથી આજ પર્યંત પ્રસિદ્ધ છે તે વાયડ સ્થાન આજે પણ ડીસા (જિલ્લા પાલણપુર)ની પાસે એજ 'વાયડ' નામથી પ્રસિદ્ધ છે. પૂર્વે એ મહારથાનોમાં ગણાતું પણ હમણાં ગામડાના રૂપમાં વર્તમાન છે. વાયડ જ્ઞાતિ તો આજે પણ ગુજરાતમાં વર્તમાન છે, પણ વાયડગમ્મના સાધુ કે આચાર્ય વર્તમાન સમયમાં ક્યાંયે જોવાતા નથી. આ ગમ્મના એક પૂર્વાચાર્ય જીવદેવસૂરિનો પ્રબંધ પ્રભાવક ચરિતમાં આપ્યો છે. તેની સમાપ્તિ કરતાં ચરિત્રકાર કહે છે કે આજે પણ તેમના વંશમાં અમરના જેવા તેજસ્વી પ્રભાવક આચાર્યો થાય છે. અત્રે વાપરેલ 'અમર' શબ્દથી આ પ્રસ્તુત અમરચંદ્રસૂરિ સૂચિત કરેલ છે. તેથી જણાય છે કે સં. ૧૪૩૪ સુધી તે સૂરિ વિદ્યમાન હશે. (મુનિ ક. વિ. પ્ર. ચ. પ્ર.)

૫૪૬ પં. ૧૬ 'નાનક'ને બદલે 'નમનાક' વાંચો.

૫૫૨ પં. ૨ 'તેને' ને બદલે 'તેમને' સુધારો.

૫૫૬ પં. ૬ 'સંવાતિપત્ય' ને બદલે 'સંધાધિપત્ય' જોઈએ

૧૯. ૪૦૪ છેવટે ઉમેરો:—જુઓ મુનિશ્રી કેલ્યાણવિજયનો લેખ

નામે 'મન્ત્રી યશોવીર ઔર હનકે શિલાલેક્ષ'-અને ૧૯૭૧ના મન્યુ. તા. ૨૫, ફેબ્રુ. તા. ૧, ૧૫, ૨૨ અને માર્ચ તા. ૧ ના 'જૈન'ના અંકો.

૫૬૦ (પૃ. ૩૯૧ પં. ૯) 'વર્ણવેલી છે' પછી ઉમેરો:-ઐઞવહેા (મૌડ-મગધરાજ-વધ) નામનું પ્રાકૃત કાવ્ય મહારાજ યશોવર્મા (વિ. સં. ૭૩૧ થી ૭૮૧) ની કૃત્તિરૂપ છે ને તેનો રચનાર કવિરાજ વાલ્મીકિરાજ (અપ્પહરાય) ને યશોવર્માનો આશ્રિત સામંત હતો કે જેને અંભિભાવસ્થામાં જૈનઃચાર્ય અપ્પભટ્ટિએ જૈન ધર્મનો પ્રતિષ્ઠા કર્યો હતો-એવા ઉલ્લેખો મળે છે (પં. લાલચંદનો પ્રાકૃતભાષાની ઉપયોગિતા' નામનો નિબંધ પૃ. ૨૭)-જુઓ ટિ. ૧૭૮

(પૃ. ૩૯૧ પં. ૧૭) 'સં. ૧૨૯૪ માં'ની પહેલાં ઉમેરો:-સં. ૧૨૯૨ માં દર્ભાવતી-ડભેઃઠમાં લખાયેલ હેમાચાર્યકૃત યોગચાત્રની પ્રત લખાઇ (પાટણ સંઘનો ભં.)

૫૬૨ પં. ૩. 'શાંતિભદ્ર' ને બદલે 'શીલભદ્ર' વાંચો

૫. ૩૯૩ મથાળામાં 'વિનયચંદ્રસૂરિ' ને બદલે 'વિનયચંદ્ર સૂરિ' વાંચો.

૫૬૪ છેલ્લીથી ઉપરની પં.માં 'રચ્યું' પછી ઉમેરો:-(પ્ર. ય. મં.)

૫૬૫ પં. ૫માં 'નાગદન્ડ'ને બદલે 'નાગદંડ' જોઇએ.

૫૬૬ ત્રીજી પંક્તિમાં 'શેત્રુંજય' ને બદલે 'શત્રુંજય' વાંચવું અને ચોથી પંક્તિમાં (અ. પ્ર). પછી ઉમેરવું કે:-' આ વર્ષમાં ચંદ્ર-ગચ્છના સર્વદેવ-શ્રીપ્રભ-માણિક્યપ્રભ સૂરિ શિષ્ય ઉદયસિંહ સૂરિએ પ્રગુર શ્રીપ્રભસૂરિની ધર્મવિધિ (પારા ૪૯૨) પર વૃત્તિ અંદ્રાવતીમાં રચી. શ્રીપ્રભસૂરિના ૪ શિષ્યો હતા:-જીવનરત્નસૂરિ, નેમિપ્રભ, માણિક્યપ્રભસૂર અને મહીચંદ્રસૂરિ, તે પૈકી પ્રથમના પોતાના દીક્ષા ગુરુ, ખીન્ન મામા, ત્રીજા શિક્ષાગુરુ ને ચોથા આચાર્યપદ આપનાર હતા એમ કર્તા ઉદયસિંહ જણાવે છે. આ વૃત્તિને રવિ-પ્રભસૂરિના શિષ્ય મહાકવિ વિનયચંદ્રે શોધી અને તે રચવામાં

૧૦૫૨ જ્ઞેન સાહિત્યનો ઇતિહાસ [શુદ્ધિવૃદ્ધિ પત્રક]

વિમલચંદ્રે સહાય આપી. આની પ્રથમ પ્રતિ ચંદ્રાવતીમાં શ્રેષ્ઠ સોમદેવની પુત્રી રાજમતીએ લખી. પ્ર. હસવિજય અંચમાલા નં. ૨૨
ટિ. ૪૧૨ પં. ૧૫ 'કેટલાલ' ને બદલે 'કેટલાક' પાંચા.
ટિ. ૪૧૩ પં. ૭ 'શ્રી પતન પાસન્ય' બદલે 'શ્રીપતન પાસન્ય'

જોઈએ.

૫૮૩ પં. ૧૨ 'સિદ્ધપંચાશિકા' પછી ઉમેરો:-ચૂતવૃત્તિ, સિદ્ધ-
પ્રાભૂતવૃત્તિ (જુઓ તેમનો ઉલ્લેખ તં રત્નશેખર સ્તરિ કૃત આદ્ય-
પ્રતિક્રમણ વૃત્તિ પૃ. ૮)

૫૮૫ પં. 'તાડપત્ર' પછી ઉમેરો 'ઉપર'

પં. ૨૨ 'ચંદ્રસુરિ' ને બદલે 'શ્રીચંદ્રસુરિ' મૂકો.

૫૯૩ પં. ૩ 'બૃહદ્ વૃત્તિ રચી' પછી ઉમેરો:-(પ્ર૦ જૈનારણ
નિવાસી શેઠ જગનલાલ હીરાચંદાદિ સંધેન મં. ૧૯૭૫)

૫૯૮ છેલ્લી ઉપરની પં. વિવેકસાગર ને બદલે વિવેકસાગરે.

૬૦૨ છેવટે ઉમેરો:- (પત્ર ૩૫ નં. ૧૪૩ સન ૧૮૭૩-૭૪,
નં. ૯૭ સન ૧૮૭૨-૭૩ ભાં. ઇ.)

૬૦૪ પં. ૪ 'સંજ્ઞાયા છે' નહિ પણ 'સંજ્ઞાયા છે' જોઈએ.

પં. ૧૨ 'વિજયદશમી' નહિ પણ 'વિજયાદશમી' જોઈએ.

ટિ. ૪૨૦ પં. ૨ બદલે ષટ્તરોની બદલે ષટ્તરોની જોઈએ.

૬૦૬ પં. ૧ 'ઉપયુક્ત' પછી ઉમેરો:-સિવાયના બીજા-આગ-
મિકમજીના.

૬૨૧ પં. ૭ 'શિષ્ય' પછી કૌંસ પૂરા કરો:-'શિષ્ય')

૬૨૪ છેવટે ઉમેરો:-આમાં ઉલ્લેખકરાયેલ પીથડ-પથડનો
વૃત્તાંત એક ઐતિહાસિક પ્રશસ્તિ (પુરાતત્ત્વ ૧,૧) માંથી મુલાગ્થે
મળી આવે છે કે તે અણહિલપુર પાટણ પાસે આવેલા આમ સાંડે-
રક (સાંડેરા) કે જે વર્ધમાન સ્વામીના મંદિરથી અલંકૃત હતું, તેમાં
પ્રાગ્વાટવંશના સુમતિશાહનો રાજમાન્ય પુત્ર આજી, તેનો આસડ-
એના મોખ અને વર્ધમાન, પૈકી વર્ધમાનનો ચંડસિદ્ધ અને ચંડસિદ્ધના

૭ પુત્રા પૈર્ષી જ્યેષ્ઠ તે પેથડ. પેથડે વીળપુરમાં સ્વર્ણમય પ્રતિમા-
વાળું મંદિર કરાવ્યું અને આણુગિરિમાં મહામાત્ય શ્રી વરતુપાલ
કારિત નેમિનાથના મંદિરનો ઉદ્ધાર કરાવ્યો; તેમજ પોતાના ગોત્રમાં
(?) થઈ ગયેલ લીમાશાહ (જુઓ પારા ૬૨૫)ની કરાવતાં અપૂર્ણ
રહેલ પિત્તલમય આદીશ્વરની પ્રતિમાને સુવર્ણથી દઢ સંધિવાળી
કરી ઉદ્ધાર કર્યો, તથા મુદાવીરની મૂર્તિ તૈયાર કરાવી બરમંદિરમાં
સ્થાપિત કરી, અને પછી તેને સં. ૧૩૬૦ માં લઘુવયરક કલ્પદેવ
(કરણધેસો) ના રાજ્યમાં નગરના મોટા મંદિરમાં સ્થાપન કરી, અને
પછી સિદ્ધાચળ અને ગિરનારની યાત્રા સંઘવી થઈ કરી, પછી
ખીજ વખત સંઘપતિપાણું સ્વીકારી સંઘની સાથે ૭ યાત્રાઓ કરી.
સં. ૧૩૭૭ ના દુષ્કાળ વખતે પીડાતા અનેક જનોને અન્નાદિકના
દાનથી સુખી કર્યો. પછી ગુરૂ પાસે જિનાગમ શ્રવણ કરતાં તેમાં
વીર-ગૌતમના નામની ક્રમશઃ સુવર્ણ-રૌપ્ય નાણકથી પૂજા કરી-
તે પૂજાથી એકદા થયેલ દ્રવ્યવડે શ્રીસેલ સૂરિના વચનથી તેણે
ચાર ઝાનભંડાર લખાવ્યા, તેમજ નવક્ષેત્રનાં પણ અન્ય ધનનો
વ્યય કર્યો. તેનો પુત્ર પદ્મ, તેનો લાડલુ, તેનો આલ્હણસિંહ અને
તેનો મંડલિક નામનો પુત્ર થયો (કે જે સંગંધી જુઓ પારા ૬૬૯
અને ટિપ્પણ ૪૪૯)

૬૩૩ (પૃ. ૪૩૩ પં. ૧) 'સં. ૧૩૬૩માં' પહેલાં ઉમેરો:-સં.
૧૩૬૦માં કૃષ્ણગચ્છના પ્રજાનંદસૂરિએ હરિભદ્રસૂરિ કૃત જન્મહૃદીય
સંગ્રહણી પર ટીકા રચી. ઉછો પાંક્તિમાં 'ટીકા' ને બદલે 'ભાષા
ટીકા' મૂકો.

૬૩૯ પં. ૩ 'રચ્યું' પછી મૂકો:- (પ્ર. જૈનયુગ પુ. ૫ અં. ૧૧-૧૨
પૃ. ૪૩૮)

૬૪૨ પં. ૩ 'સંતાનીય' પછી 'હૃષીપુરીય ગચ્છના' ઉમેરો.

પં. ૪ 'રત્નશેખર સૂરિએ' ને બદલે 'રાજશેખર સૂરિએ' મૂકો.

પં. ૬ 'આર્ચ અપટાચાવ' ને બદલે આર્ચ અપટાચાર્ય સુધારો.

પં. ૧૬ 'રત્નશેખર કૃત' ને બદલે 'રાજશેખરકૃત' વાંચો.

૧૦૫૪ જૈન સાહિત્યનો ઇતિહાસ [શુદ્ધિવૃદ્ધિ પત્રક]

- ટિ. ૪૩૨ પં. 'જ્ઞાનચંદ્ર' ને બદલે 'જ્ઞાનચંદ્ર' જોઈએ.
 ૬૪૪ પં. ૧૬ 'સ્તનશેખરસુરિએ' ને બદલે 'રાજશેખરસુરિએ' વાંચો.
 પૃ. ૪૪૧ મથાળામાં 'લિમલચંદ્ર' ને બદલે 'દેવેન્દ્ર' મૂકો.
 ૬૪૮ પં. ૧૦ 'સંભોધસતરી (મુ.)' પછી કૌંસમાં ઉમેરો:-
 પ્ર૦ આ૦ સભા નં. ૫૩ ગુણવિનયની સં. ટીકા સહિત.
 પં. ૧૩ 'સિદ્ધચંદ્ર ચંદ્રાદાર' ને બદલે 'સિદ્ધચંદ્ર ચંદ્રાદાર' સુધારો.
 ૬૫૨ પં. ૧ 'આચાર્ય' સ્થાને 'આચાર્ય' જોઈએ.
 ૬૫૩ પં. ૮ 'કાવ્ય સ્થિતિ' બદલે 'કાવ્યસ્થિતિ...વાંચો'.
 પં. ૧૨ 'ગંગેલ ગોળી' બદલે 'ગંગેલ ગોળી' સુધારો.
 છેવટે ઉમેરો:-દેવસુંદરસુરિ શિષ્ય ક્ષેમંકર સુરિએ ૫૮૫૫૫
 ચરિત્ર (મુદ્ર. ૨ નં. ૩૮૩, ગૃહ ભાગ પ્ર. ભગુભાઈ કારભારી)
 અને સિંહાસન ધાર્મિક કથા (પ્ર૦ હી૦ ૯૦) રચ્યાં.
 ૬૫૬ પં. ૧ 'સં. ૧૪૫૬ માં' ને બદલે 'સં. ૧૪૬૮ માં' મૂકો.
 પં. ૨ 'લાબ્યા' ને બદલે 'આવ્યા' જોઈએ.
 ટિ. ૪૪૧ પં. ૫ 'કૂરસિંહ' ને બદલે 'અમરસિંહ' વાંચો.
 ટિ. ૪૪૪ પં. ૩૨-૩૩ 'તે કીર્તિસ્તંભ...અંધાવ્યો હતો' એ
 હકીકત બરાબર નથી ને માટે 'ચિતોડનો જૈન કીર્તિસ્તંભ' એ ચિત્રનો
 પારચય (ચિત્રપરિચયમાં) વાંચો.
 પં. ૩૪ 'કીર્તિસ્તંભ' બદલે 'કીર્તિસ્તંભ' વાંચો.
 પં. ૩૬ 'આ વાત બરાબર લાગતી નથી, કારણકે તે સપ્ર-
 માણ નથી-' આ કથન પણ મથાળા નથી લાગતું. તે માટે પણ
 'ચિતોડનો જૈન કીર્તિસ્તંભ' એ ચિત્રનો પારચય ચિત્રપરિચયમાં વાંચો.
 પૃ. ૪૬૧ મથાળું તેમાં 'લખાચેલી' બદલે 'લખાચેલી' સુધારો.
 ૬૮૦ પં. ૫ 'દક્ષિણના' બદલે 'દક્ષિણના' જોઈએ.
 ૬૮૧ પં. ૮ 'પ્રસસ્તિ' બદલે 'પ્રશસ્તિ' સુધારો.
 ૬૮૨ પં. ૬ 'ઉત્તરાધ્યનન' બદલે 'ઉત્તરાધ્યન' જોઈએ.
 ૬૯૨ પં. ૨૨ 'અંધાવ્યું' પછી (આવો કૌંસ મૂકો.

૭૦૬ છેવટે ઉમેરો 'ભુ'ઓ જૈન ગૂર્જર કવિઓ-પ્રથમ ભાગ
પૃ. ૨૪ થી પૃ. ૩૬)

ટિ. ૪૭૫ પં. ૧ 'સુધર્મ' બદલે 'સુધર્મ' જોઈએ.

૭૫૪ પં. ૧૦ (પૃ. ૫૧૭ પં. ૫) 'અનાવી' પછી ઉમેરો:-
રત્નપ્રભાચરિ શિષ્ય લક્ષ્મીનિવાસે મેઘદૂત પર વૃત્તિ (કાચરા ભં.
પાલણપુર) રચી,

૭૫૮ પં. ૭ 'દશ કૃષ્ટાન્ત ચરિત્ર' બદલે 'દશ કૃષ્ટાન્ત ચરિત્ર'
જોઈએ.

૭૬૨ પં. ૪ 'હૃદયસૌભાગ્યે' ને બદલે 'હૃદયસૌભાગ્યે' લખો

૭૭૦ પં. ૭ સંવાદ સ્ત્રીમાં પછી " અવતરણ ચિન્હ મૂકો.

૭૭૧ પં. ૪ ગૌતમ પૃથ્વી બદલે ગૌતમ પૃથ્વી મૂકો.

૭૮૯ પં. ૧૪ વરદ દાણ, પ્રથમસ્તપદ ભાષ્ય બદલે વરદદાણ,
પ્રથમસ્તપદ ભાષ્ય જોઈએ.

૭૯૦ છેલ્લી ઉપરની ચોથી પંક્તિમાં ઉદયકરણે પછી ઉમેરો:-
(બુ. ૨, નં. ૧૧૨૨)

ટિ. ૪૮૮ પં. ૧૦ રાયમહલાબુધ્ય કાવ્ય બદલે રાયમહલાબુ-
દ્ય કાવ્ય જોઈએ.

ટિ. ૪૯૦ પં. ૩ ક્ષમાકુશલ બદલે ક્ષેમકુશલ જોઈએ.

૮૦૪ પં. ૬ જલેરના' બદલે 'જલેરના' જોઈએ.

૮૧૧ પં. ૧૩ પ્રિસ્તિઓ) બદલે (પ્રિસ્તિઓ) મૂકો.

૮૨૭ પં. ૧૧ 'શત્રુંજય આગળ' બદલે શત્રુંજય આખૂ જોઈએ.

૮૨૮ પં. ૬ બધાવી. ને બદલે બધાવી સુધારો

પૃ. ૫૭૧ પં. ૧૭ સંધ લકત ને બદલે સંધલકત સુધારો.

ટિ. ૫૦૫ પં. ૧ અમુલકજ્ઞતા, સ્થાને અમુલક જ્ઞતા જોઈએ.

અકબર નામની, સ્થાને અકબરનામાની જોઈએ.

પૃ. ૫૮૧ પાસનો આંક ૫૧ મૂકાશે છે તેને સ્થાને ૮૫૧ વાંચો.

૮૫૭ પં. ૧ કાગેરી સ્થાને નાગેરી જોઈએ.

૧૦૫૬ જૈન સાહિત્યનો ઇતિહાસ [શુદ્ધિવૃદ્ધિ પત્રક]

૮૬૪ પં. ૨૮ મહાવીર ચૂરિય નહિ પણ મહાવીર ચરિય.

૮૬૮ પં. ૪ 'શ્રી જિનવિજય સંપાદિત મુદિત.' એટલું કૌસમાં મૂકા.

૮૮૦ પં. ૪ ભક્તમર- નહિ પણ ભક્તામર-

૮૮૩ પં. ૭ કર્ણકુતુહલ નહિ પણ કર્ણકુતૂહલ

૮૮૪ પં. ૧૩ -સાર સમુચ્ચ નહિ પણ-સર સમુચ્ચય

ટિ. ૫૨૨ પં. ૧ શ્રીવિજયગણિ પછી 'જે' મૂકા.

પં. ૨ તેણે ને બદલે જેણે સુધારા.

૮૯૩ છેલ્લી પં. ચંદનપત્રતિ ને બદલે ચંદનપત્રતિ જોષએ.

૮૯૪ પં. ૧૦ ચર્ચા પછી) કૌસ મૂકા.

આ પારા પછીના પારાનો નં. ૧૬૮ છપાયો છે તેને બદલે ૮૯૫ જોષએ.

૮૯૬ પં. ૪૭ (પૃ. ૬૦૭ની છેલ્લીથી ચોથી પંક્તિ) રામચંદને બદલે કરમચંદ જોષએ.

૯૦૩ પં. ૨ માણિક્યસુંદર નહિ પણ માણિક્યચંદ્ર

પં. ૩ કુબેર પુરાણને' પછી ઉમેરો:- (પી. ૩, ૩૫૭)

૯૦૪ પં. ૧૫ (પૃ. ૬૧૪ પં. ૪) શિષ્ય પરત્વે ને બદલે શિષ્યે કરેલો, એમ મૂકા.

૯૦૫ પં. સં. ૧૫૭૨માં ને બદલે 'સં. ૧૬૭૨માં' સુધારા.

૯૦૬ છેલ્લી પં. નેમિજન બદલે નેમિજિન મૂકા.

૯૧૧ પં. ૩ 'કારણકે સમયમાં' બદલે 'કારણકે તે સમયમાં'

૯૧૩ પં. ૬ અને ૧૭ 'હસો' છે ત્યાં 'હસો (૧ પાંચસો)'

એમ મૂકા.

૯૧૮ પં. નયનવિજય સ્થાને નયવિજય જોષએ.

૯૨૨ પં. ૬ પ્રધાર્યા બદલે પધાર્યા સુધારા.

૯૨૬ પં. ૭ કાશીના બદલે કાશીમાં જોષએ.

પં. ૧૪ આનંદવનને બદલે આનંદવનને જોષએ.

પૃ. ૬૩૪ પં. ૧ અધ્યાત્મસારનો બદલે અધ્યાત્મસારનો જોધોએ.
 ૯૩૭ પં. ૨ યશોવિજયજીએ બદલે યશોવિજયજીએ જોધોએ.
 ૯૪૨ પં. ૧૬-૧૭ ન્યાયામૃત બદલે ન્યામૃત તરંગિણી જોધોએ.
 છેવટે ઉમેરો:-આમાં ઉદ્ધેષેલ પોડશક પર ટીકા યશોવિ-
 જયજીએ પ્રાચીન મૂલ યશોભદ્રસૂરિકૃત ટીકા સામે રાખીને લખી
 શાગે છે તે જે તેની સાથેજ મુદ્રિત થઈ છે. આ યશોભદ્રસૂરિનો
 સમય નિશ્ચિત થયો નથી તેમ તે કાણુ હતા તે પણ જણાયું નથી.
 તત્ત્વાર્થ ટીકા કે જે હરિભદ્ર સૂરિએ પ્રારંભેથી અને જેને યશોભદ્ર
 કે યશોભદ્રસૂરિ શિષ્યે પૂરી કરેલી ઉપલબ્ધ થાય છે તે ટીકાના
 રચનાર યશોભદ્ર ને પોડશકના ટીકાના રચનાર યશોભદ્ર બંને એક
 હશે કે બિન્ન તે પણ નક્કી થતું નથી.

૯૪૭ પં. ૧૨ લોકપ્રકાશ ને સ્થાને લોકપ્રકાશ મૂકો.

૯૪૯ પં. ૪ પટ્ટી મુહપતિ ને બદલે પટ્ટી-મુહપતિ જોધોએ.

૯૫૫ પં. વદ્યભવિજય બદલે વદ્યભ મૂકો.

ટિ. ૫૩૭ પં. ૯ પંડિત ને બદલે પંડિત સુધારો.

૯૬૩ પં. ૬ ધીરવિજય લાભવિજય વચ્ચે-લીટી મૂકો.

૯૭૩ પં. ૮ ની શરૂઆતમાં ઉમેરો:-સં. ૧૭૧૨ માં કટુક
 (કડવા) મતના સા કલ્યાણજીએ કાય-સ્થિતિ પ્રકરણ પર (પાલણપુર
 કાચરા બં. ઘા. ૩૧ નં. ૧૫ સ્વલિખિત)

૯૭૪ પં. ૯ 'ક્ષેત્ર સમાસ પર' પછી ઉમેરો:-સં. ૧૭૬૩
 પહેલાં હીરવિજયસૂરિ-કીર્તિવિજય-સૂરવિજય-જ્ઞાનવિજયે જ્ઞાનદીપિકા
 નામનો કલ્પસૂત્ર પર (૧૯૪ સને ૧૮૭૧-૭૨ બાં. ઇ.) છેછીની ઉપરની
 પંક્તિમાં 'અમૃતસાગર શિં' છે તેમાંથી અમૃતસાગર કાઢી નાંખો.

૯૭૬ છેછી ઉપરની ૧૦ મી પં. (પૃ. ૬૬૫ ની ચોથી પં.)માં
 પદ્મનિ ન છે તેને બદલે પદ્મનિધાન જોધોએ.

૯૭૭ પં. ૭ રામવિજય (૨) ને બદલે રામવિજય (૧) જોધોએ.

પં. ૧૩ રામવિજય (૧) ને બદલે રામવિજય (૨) જોધોએ.

૧૦૫૮ જૈન સાહિત્યનો ઇતિહાસ [શુદ્ધિવૃદ્ધિપત્રક]

૯૮૧ પં. ૧ સ્થવલકદ ને સ્થાને સ્થવલકદ સુધારો.

છેલ્લી ઉપરની પં. નોંમિવિજયે સ્થાને નોંમિવિજયે મૂકો.

૧૦૨૩ પં. ૩-૩ અશ્રુમતી પછી આ. ૨ સં. ૧૯૫૨ મૂકો.

પં. ૫ ભોજકુમાર પછી આ. ૨ સં. ૧૯૫૫ મૂકો.

ઉમાદેવડી પછી આ. ૪ સં. ૧૯૫૫ મૂકો.

પં. ૬ વીણાવેલી પછી આ. ૧ સં. ૧૯૫૫ મૂકો.

પં. ૧૨ તેના પછી સં. ૧૯૫૨ માં ઉમેરો.

પં. ૧૨-૧૩ રચનાર પછી પાટણના ઉમેરો.

પં. ૧૩ શિવરામ કેશવરામ બદલે શિવરામ કેશવલાલ મૂકો.

૧૦૫૨ પં. ૧૦ હેમવિમલસુરિની બદલે હેમવિમલસુરિના
શિષ્ય હર્ષકુલ ગણિની, વાંચો.

૧૦૬૬ છેલ્લી પં. 'ભાગજ છે' પર ટિ. નો આંક ૫૮૮ મૂક્યો
છે તેને બદલે ૫૫૮ જોઈએ. ને નીચે ટિ. માં પણ ૫૫૮ મૂક્યો
છે ત્યાં પણ ૫૮૮ જોઈએ.

૧૧૩૪ પં. ૮-૯ 'છેલ્લી ચાલુ વર્ષ સન ૧૯૩૧ માં...નથી
શકાયા' ને બદલે જોમ મૂકો કે સન ૧૯૩૧ માં (સં. ૧૯૮૭ માં)
ગણના થઈ, 'તેની પણ લોકનો વિરોધ હોવાથી બરાબર અનુધ્ય-
ગણના થઈ નથી, છતાં જે સરકારી આંકડા હવે પ્રકટ થયા છે,
તેમાં જૈનોની કુલ સંખ્યા ૧૨૫૨૧૦૫ નોંધાઈ છે.

૧૧૫૧ પં. ૨૧ રાજપૂત ચિત્રોના બદલે રાજપૂત ચિત્રક-
સાનાં જોઈએ.

૨૮૦ પં. ૮ 'અંગનિઘા ઉદ્ધરી' પછી ઉમેરો 'વળી બૃહત્
શાંતિસ્તોત્ર રચ્યું.'

૨૯૪ પં. ૧૨ (સં. ૧૨૦૭ અજમેરમાં)ને બદલે (સં. ૧૧૨૪
ધોલકામાં) એમ જોઈએ.

૩૨૬ પં. ૨ '૧૧૬૦ માં રચ્યું' પછી ઉમેરો કે તેમાં ભારત
આહુબલીના સુદનો પ્રસંગ અપભ્રંશમાં જણાવ્યો છે.

ટિ. ૩૮૧ છેવટે ઉમેરો ' એક પ્રબંધમાં વસ્તુપાલની સહયદ સાથેની લડાઇમાં ભરતવાળા ખડેરાજ સાંખલાની હકીકત આવે છે, અને કીર્તિકૌમુદી આદિમાં એ સાંખલાને શંખ કહેલ છે; પણ તેનું મૂળ નામ ખડેરાજ હતું એ નિર્ણયિત થાય છે. પરમાર વંશની સાંખલા નામની શાખા પણ છે. યાદવરાજ સિંહણ-સિંહણ દક્ષિણમાં પાટણ (ખાનદેશ, તાલુકા ચાલીસમાંવ)નો રાજા હતો અને તેનો શાક ૧૧૨૮ (વિ. સં. ૧૨૬૩)નો લેખ મળ્યો છે (એપી. ઇન્ડી. પૂ. ૧ પૃ. ૩૪૩). આ લેખ ખીજી રીતે ઉપયોગી છે કે તેમાં મરાઠી ભણતો જૂનો નમૂનો મળે છે ને વળી તેમાં પ્રસિદ્ધ જ્યોતિષી ભાસ્કરાચાર્યના પૂર્વજ ભટ્ટ ભાસ્કર કે જોને ભોજરાજે વિદ્યાપતિની પદવી આપી હતી એવો ઉલ્લેખ છે. (શ્રી જિનવિજયની નોંધ).

૬૩૧ છેવટે ઉમેરો ' તે કોસની એક પ્રતમાં કર્ણાનું નામ મુધા-કર આવ્યું છે (પાટણ ભં.)

૭૬૫ પં. ૪ પ્રશ્ન વ્યાકરણ પહેલાં ઉમેરો 'ઉત્તરાખ્યનસૂત્ર' (૧૬૧ સને ૧૮૭૧-૭૨ ભાં. ઇ.)

જૈન ગૂર્જર કવિઓ—બીજો ભાગ—સંબંધી અભિપ્રાયો-

[જૈન ગૂર્જર કવિઓ—બીજો ભાગ કે જેની પ્રસ્તાવના તરીકે આ ઇતિહાસને મૂકવા ધાર્યું હતું તે આ ઇતિહાસ દળદાર અર્થ જવાબી તેના વગર બહાર પડી ગયો છે અને તેમાં તેના પરિશિષ્ટ ૫ માં જૈન ગૂર્જર કવિઓ—પ્રથમ ભાગ સંબંધીના અભિપ્રાયો આપેલા છે અને ઉક્ત બીજા ભાગના સંબંધી આવેલ પહોંચ, સૂચના, અભિપ્રાય અત્ર પ્રકટ કરવામાં આવે છે કે જે પૃષ્ઠ કેટલાકમાં પ્રથમ ભાગ સંબંધી પણ ઉલ્લેખ કરવામાં આવેલ છે.]

૧ પંડિત શ્રી લાલચંદ લગવાનદાસ ગાંધી જૈન પંડિત આરિયન્ટલ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ કોહીપોળ વડોદરા—લેખક પરના તા. ૬-૭-૩૧ના પત્રમાં જણાવે છે કે:—આપનો 'જૈન ગૂર્જર કવિઓ' ભાગ ૨ જે દળદાર અંથ કે. આશીસદ્વારા મળે બેટ મળી ગયો છે, આપના એ ભગીરથ પરશ્રમ માટે સર્વ કોષ ઇતિહાસપ્રેમી અને સાહિત્યપ્રેમી ધન્યવાદ ઉચ્ચારે એ સ્વાભાવિક છે.

૨ પ્રોફેસર બલવંતરાય કલ્યાણુરાય ઠાકોર વડોદરા લેખક પરના તા. ૭-૭-૩૧ના પત્રમાં જણાવે છે કે:—જૈન ગૂર્જર કવિઓ બીજો ભાગ ત્રણ ૧ ગદ્ય કાલે મળી તે માટે ત્હમને જેટલો ધન્યવાદ આપિયે તેટલો ઓછો, જે કે આગલા સૈકાઓમાંથી જેમ જેમ આ તર્ક-વર્તમાનમાં આવે છે તેમ તેમ કામની મુશ્કેલી અને અગત્ય બંને ઓછાં. કેન્દર-સના મંત્રી સાહેબોનો ઉપકાર આનું હું. આવી ચોપડીઓ વિદ્વાનો અને સંસ્થાઓને વિના મુશ્કેલી ચોટી સંખ્યામાં બેટ આપવાની એમની નીતિ વિશે રા. રા. પંડિત લાલચંદ જે પ્રશંસાવચનો લખે છે તે થયાયોગ્ય છે. યુરોપમાં પણ આવી ચોપડીઓ યુનિવર્સિટીઓ લાયબ્રેરીઓ તળમ્સ પ્રોફેસરો આદિમાં વહેંચાય છે. પ્રાસ્નાવિક અને ઐતિહાસિક પ્રકરણો જુદા અંથ રૂપે બહાર પાડવાનો નિર્ણયજી ઉત્તમ છે.

જૈન ગૂ. કવિઓ ભા. ૨ પર અભિપ્રાયો. ૧૦૬૧

જૂનાં પુસ્તકો જેમ વધુ જગ્યાઓ વચ્ચે બેંચાઇ ગયેલાં હોય તેમ તેમની ઇજા અને તેમના નાશનો ભય વધારે, તેમનો ઉપયોગ કરવામાં વિદ્વાનોને મુશ્કેલીઓ વધારે વગેરે દેખાતું છે. પરંતુ આ બાબતમાં જૈન લોકમત ન્યાં સુધી સુદ જની અર્વાચીન મનોદશા-વાળો ના થાય ત્યાં લગી ઉપાયજ નથી. લીમડીની આખી પાટી છપાઇ છે, પાટણ જેસલમેરની છપાય છે (જે કે આખી નહીં) તેમ ખીજ મોટા જાંડારોની છપાય તો પણ ઘણી સરસતા વધે, કૉન્ફરન્સ મંત્રીઓ ધારે તો આ કાર્યપણ કટકે કટકે ઉપાડી શકે, અને ક'ણ ? ત્યાંના સંગ્રહોનું શું ? તા. ૭-૭-૩૧.

૩ પંડિત બેચરદાસ—પ્રીતમનગર અમદાવાદ. આપણી કૉન્ફરન્સે મોહનભાષના ગૂર્જર કવિઓના બે ભાગો બહાર પાડીને સાહિત્યની કિમતી સેવા કરી છે. હું તો ઇચ્છું છું કે તે આપણું કેળવણી ખાતું ચલાવે છે એવી રીતે પ્રકાશન ખાતું ચલાવે તો મહત્ત્વ સરસ કામ કરી શકે. ગૂર્જર કવિઓના બંને ભાગો એટલા બધા વિશાળ છે એથી એની સમાલોચના મારી આંખ કરી શકે એમ નથી જતાં એટલું કહેવું આવશ્યક છે કે એ મોહનભાષનો સંગ્રહ ઘણો કિમતી છે, જતાં મોહનભાષને એક વિનંતિ કરું છું કે તેઓ જે કાંઇ સંગ્રહ કરે તેમાં વધુ ચોકસાઇ લાવવા કાળજી રાખે. પાટી-દારના તંત્રીની સમાલોચનાનો છેવટનો પેરેગ્રાફ જરૂર તેઓ ધ્યાનમાં લે. તા. ૧૧-૭-૩૧.

૪ શ્રી પૂર્ણચંદ્ર નહાર M. A. B. L.—૪૮ ઇડીયન મિરર રટ્લીટ, કલકત્તા.

The author Mr. Desai is doing a good deal of substantial work in furtherance of the cause of Vernacular Jain Literature. My humble opinion on the work will be sent later on.

—કર્તા મિ. દેસાઇ દેશી ભાષાના જૈન સાહિત્યના હિતને

વધારવાનું અતિ સંગીન-નક્કર કાર્ય કરે છે. આ ગ્રંથ વિષે મારો નમ્ર અભિપ્રાય હવે પછી મોકલવામાં આવશે. તા. ૧૨-૭-૩૧.

૫. ડૉ. પી. એલ. વેધ M. A. (Cal); D.; Litt (Paris), Professor of Sanskrit and Allied languages, Fergusson College, Poona, પોતાના તા. ૧૫-૭-૩૧ના પત્રથી ઉક્ત પુસ્તકની પશ્ચિમ સ્વીકારતાં જૈન શ્રવે. ૬૬-૬૨-સના સ્થાનિક જનરલ સેક્રેટરીઓને જણાવે છે કે:—

I am in due receipt of the 2nd Vol. of your publication Jaina Gurjara Kavio of which you kindly sent me a copy. I am indeed very grateful to you for your favour.

I have not yet published any review of the work as I am afraid I cannot review the Gujarati portion of extracts. As regards the Introduction to both the volumes I have formed a very high opinion of the scholarship of Mr. M. D. Desai, and can say that the world of linguists owe him a debt of gratitude for his efforts in presenting in a systematic form the part played by the Jain poets in the making of modern and ancient Gujarati.

—આપની પ્રકાશિત કૃતિ નામે જૈન ગૂર્જર કવિઓના બીજો ભાગ કે જેની એક નકલ મને આપે કૃપાથી મોકલી તે મળી. ખરે-ખર આપની તે કૃપા માટે આપનો અતિ ઉપકૃત છું.

આ પુસ્તકની સમાલોચના મેં અત્યાર સુધી પ્રકટ કરી નથી કારણ કે મને ભીતિ છે કે ઉતારાઓના ગૂજરાતી ભાગની સમાલોચના હું કરી શકું નહિ. (જૈન ગૂર્જર કવિઓના) બંને વૉલ્યુમોની

ઉપકાર સાથે પહોંચ લખી શક્યો નહીં તેથી દિલગીર છું. એ બીજો ભાગ પણ પહેલા ભાગ જેવુંજ Monumental Work છે અને તમારા આગ્રહ, ચીવટપાળુ તથા એ દિશામાં સતત મહેનત કર્યા કરવાની આકાંક્ષા—એક જનતા Mania—ની સાબિતી રૂપે છે. આ ભાગમાંથી પણ માયું નવું જાણવાનું ને શીખવાનું મળે છે અને જ્યારે એ હારમાળાનો ત્રીજો ભાગ છપાશે ત્યારે આ આખા વિષયનો સંપૂર્ણપણે Perspective લેવામાં તે અમત્યનો ભાગ યજ્ઞવશે એમાં શક્ય નથી. તમારા આ પ્રયાસ માટે ગુજરાતી સાહિત્ય તમારું કાળી રહેશે.

૮ સહરશિરોમણી શ્રી નરસિંહરાવ ભોળાનાથ કવિ-
દીઆ તા. ૯-૮-૩૧ના કાર્ડથી માત્ર આટલું કુંકમાં પહોંચ રૂપે જણાવે છે કે:—

વિ. વિ. જે આપની તરફથી ‘જૈન ગુર્જર કવિઓ’ ભાગ ૨ ની પ્રત મળી. તે માટે બહુ બહુ ઉપકાર માનું છું. પ્રથમ ભાગ પણ મળી ગયો હતોજ.

હાવા આકર ગ્રન્થનું અવલોકન લખવું એ મારા જેવાના સામર્થ્યની બહાર છે. માટે તે ખાતે ક્ષમા માયું છું.

૯. યુગધની મ્યુનિસિપલ સ્કૂલોના ઇન્સ્પેક્ટર શ્રી હિમ્મત-
લાલ ગણેશજી અંબરિયા M. A. તા. ૯-૮-૩૧ના પત્રથી જણાવે છે કે:—

શ્રી મોહનલાલ દેશાઈ તરફથી પહેલો ભાગ મળ્યા વખત થયાં મળ્યો છે અને બીજો દમણમાં આપના કાગળ સાથે મળ્યો છે.

શ્રી મોહનલાલ દેશાઈએ જે શ્રમ લીધો છે, અને એ પુસ્તકો દ્વારા ગુજરાતી સાહિત્યના અને ભાષાના અભ્યાસ માટે જે સાધન પૂરાં પાડ્યાં છે તેની કિંમત આંકવા માટે તો પુષ્કળ અભ્યાસ અને અવકાશની જરૂર છે. તે પુસ્તકોની કિંમત એટલી ઊંચી અને મોટી છે કે ઉપર ઉપરથી જોઈને કાંઈ કહી નાંખવું એ અન્યાય

જૈન ગૂ. કવિઓ ભા. ૨ પર અભિપ્રાયો. ૧૦૬૬

આપવા જેવું જ ગણાય. અને તેથીજ હું તે સંશ્લેષ કાંઈ લખી શક્યો નથી. જેટલો અવકાશ અને જેટલો અભ્યાસ, તે પુસ્તકોની કદર કરાવવા માટે જોઈએ તે હું મેળવી શક્યો નથી અને હજી એક વરસ સુધી તો મેળવી શકું એમ નથી. પણ પછી તે રતોના ગાદ પરિચયમાં આવવા અવશ્ય ઇચ્છું છું અને પ્રભુ ઇચ્છા હશે તો તે પુસ્તકો ભાષા ઉપર જે પ્રકાશ પાડે છે, ભાષાના વંશાવતારના અભ્યાસ માટે જે ઉપયોગી સાધન પૂરાં પાડે છે, ગુજરાતના જીવન માટે અને ધાર્મિક અને ઇતર પ્રવૃત્તિ માટે જે દષ્ટિ રજૂ કરે છે તે બધાનો અભ્યાસ અવશ્ય કરીશ અને વિગતથી તે માટે લખીશ દરમ્યાન, શ્રી મોહનલાલ દેશામજી જે અમ લીધા છે, અને જે અભ્યાસ કર્યો છે તે માટે તેમને. અને આવાં સામાન્ય જગત જેને કોઈપણ રીતે અપનાવી ન શકે અને તેથી જેની રૂપીઆ આના પાછમાં ગણાતી કિંમતમાં પણ કાંઈ વળતર ન આવે, તેવાં, છતાં અત્યંત કિંમતી અને ઉપયોગી પુસ્તકો છપાવવા માટે આપના કોન્ફરન્સને અનેક ધન્યવાદ ઘટે છે એટલું તો કહી દેવા તક લઉં છું.

જૂની ગુજરાતીનો અભ્યાસ મેં શરૂ કરેલો, પણ ઘણા ઘણા અંતરાયોને લીધે તે પ્રારંભદશાથી આગળ વધી શક્યોજ નથી. તેથીજ જૈન ભાષાઓ તરફથી પ્રગટ થતાં આનંદ કાવ્ય મહોદધિના અંકો તથા જૈન ગુર્જર કવિઓના ભાગો માત્ર ઉપર ઉપરથી જોવા ઉપરાંત વધારે હું કરી શક્યો નથી, પરંતુ હું જેટલું જોઈ શક્યો છું તે ઉપરથી કહી શકું છું કે અભ્યાસનાં સાધન તરીકે ઘણું ઉપયોગી સાહિત્ય આ પુસ્તકો દ્વારા પ્રકટ થયું છે અને તેથી ગુજરાતી ભાષાનો દરેક અભ્યાસી આવાં પ્રકાશન માટે ઉપકૃત રહેશેજ. મને સંભારી પુસ્તકો મોકલવા માટે આભાર માનું છું.

૧૦ રા. કહાનજી ધર્મસિંહ કવિ તા. ૧૩-૯-૩૧ ના પત્રથી લખે છે:—

—વિ. કે-‘જૈન ગુર્જર કવિઓ’ ના બે ભાગ આપના

પ્રાપ્ત થતાં અતિ આનંદ ઉદ્ભવ્યો. એ ઉપર વિવેચન કે વિવરણ તો સમર્થ વિકાસો જ લખી શકે. હું તો એ મહાપુરુષોનો કેવલ ગુણપૂર્વક અને પ્રશંસક હોવાથી એટલું જ તિવેદન કરીશ કે,

(દ્વાદશ)

જૈન કાવ્યસાહિત્યના, મહાભારત બે ભાગ,	
અપલોકનથી ઉપજ્યાં, અંતરમાં અનુરાગ.	૧
જની સતી ગુરૂ જ્ઞાનિનો, અનુપમ જ્ઞાનવિજ્ઞાસ.	
અચળ કર્યો ઇતિહાસથી, એ નહિ અશ્વ પ્રયાસ.	૨
ગુજરાતી સાહિત્યમાં, જૈન કવિ પર વીર;	
શુદ્ધ સ્વરૂપે દાખવ્યા, મોહન મતિ ગંભીર.	૩
સ્વેનાખર મંડળ મલી, તેનો કર્યો પ્રકાશ,	
કહાન અભિવંદન કરે, ઇશ્વર પૂરે આશ.	૩

તથાસ્તુ.

૧૧ 'સૌરાષ્ટ્ર' અગષ્ટ ૧૫ : ૧૯૩૧ ના અંકમાં પૃ. ૮૦૫ પર 'સંશોધન' ના મથાળા નીચે પરિચય કરાવે છે કે:—

ગુજરાતી ભાષાનું ઝરણુ નરસિંહ મહેતાથી ચે આજળ, તેરમી સદીથી વહેતું થયું છે અને એ બસો વર્ષનો પ્રવાહ બાંધવામાં જૈન સાધુઓના એક મોટા ગૂંથનો અવિરત ઉદ્ભવ ઉત્તરોત્તર ચાલુ રહ્યો હતો, એ વસ્તુસ્થિતિ તરફ આપણી પ્રથમ આંખ ઉઘાડનાર મંથ જૈન ગૂંજર કવિઓ ભા. ૧ છે. એની અંદર એ જૈન સાધુઓની રચેલી પ્રચૂર કાવ્યસામગ્રી સંધરનાર શ્રી મોહનલાલ દેશાર્ધને મોટા જશ મળેલો છે. સાંપ્રદાયિકતાની સૂઝ વગર સમસ્ત ગુજરાતે, સાહિત્યની વિમલ દષ્ટિએ શ્રી. દેશાધના એ પ્રયત્નને વધાવેલ છે. શ્રી. દેશાર્ધ એ પણ પોતાની આ કૃતેહને સાંપ્રદાયિક શેખીની વૃત્તિથી રંધાવા દીધા વગર, શુદ્ધ સંશોધનશુદ્ધિથી પોતાનું કામ ચાલુ રાખીને આ ચાર વર્ષના ગાળામાં રચજે રચજે બમણું કરી, ખોળી ખોળી ૫૯૦ પાનાંની નવી સામગ્રી રજૂ કરી છે. તેમાં (૧) આદારમી સદી-

જૈન ગૂ. કવિઓ ભા. ૨ પર અભિપ્રાયો, ૧૦૬૭

માંના લગભગ ૧૮૦ જૈન કવિઓ અને તેમની ચારસો જેટલી કૃતિઓની નોંધ કરી છે. (૨) કવિઓની અનુક્રમણિકા આપી છે. (૩) અદારમાં સૈકાની ગણકૃતિઓની નોંધ કરી છે. (૪) પાંચ પરિશિષ્ટો આપેલાં છે તેમાં પણ કેાઇ કવિ અથવા એની કૃતિનો કાલ-નિર્ણય કરવામાં સહાયજૂન થનારી હકીકતો છે. યુર્જર ભાષા અને સાહિત્યના પ્રાચીન ઇતિહાસ પર અજવાળું પાડવામાં આ સંગ્રહ કેટલે અંશે ઉપકારક થાય, તે તપાસી જોવા અમે સંશોધનક્ષેત્રના ખાસ અભ્યાસીઓને જલામણ કરીએ છીએ. કાવ્યદષ્ટિએ કદાચ કસોટીએ ચડાવી શકાય તેવી સામગ્રી આમાં જોાછી હશે, પણ ભાષાધડતરની દષ્ટિને ડીક સામગ્રી મળી રહેશે એમ અમે માનીએ છીએ.

૧૨ પ્રસ્થાનના વિદ્વાન તંત્રીશ્રી રામનારાયણ પાઠક સં. ૧૯૮૭ ના શ્રાવણ માસના અંકમાં પોતાનો ટુંક અભિપ્રાય પ્રકટ કરે છે કે:-

પહેલા ભાગ જેટલોજ આ ભાગ પણ ઉપયોગી છે. આમાં ૧૮મા શતકના કવિઓનાં કાવ્યોનાં આદિ અન્તનાં પ્રતીકો છે. છેવાડે આપેલી સૂચીઓથી પુસ્તક વધારે ઉપયોગી બન્યું છે. આ ઉલોગી સંપાદકને મંચ માટે ધન્યવાદ થટે છે.

૧૩ જૈન ધર્મપ્રકાશ પુ. ૪૭-૫ સં. ૧૯૮૭ ના શ્રાવણના પૃ. ૧૮૧-૨ માં પુસ્તકોની પહોંચ આપતાં લખે છે કે—

આ છુક ધણા વર્ષોના પ્રયાસને પરિણામે બહાર પાડવામાં આવી છે. લેખકના પ્રયાસનું માપ કરી શકાય તેમ નથી. પેલા ભાગની પૂર્તિમાં કરેલો આ ખીજો ભાગ વિશેષ ઉપયોગી થયો છે. આ છુકનું વિશેષ વર્ણન આપવા માટે વિશેષ સ્થળ ને અવકાશની આવશ્યકતા છે. પ્રસંગોપાત આ છુક વિષે વિશેષ લખવા ઇચ્છા વર્તે છે. દરેક જૈન બંધુઓએ અને સંસ્થાઓએ આ છુક રાખવા લાયક છે. પ્રયાસના અને છુકના પ્રમાણમાં કિંમત વધારે નથી.

૧૪ આત્માનંદ પ્રકાશ—પુ. ૨૬-૧ સં. ૧૯૮૭ ના

જાવણુના અંકમાં પૃ. ૨૮ માં કહે છે કે:-આ બીજા ભાગમાં વિક્રમના અઢારમા શતકના ગુજરાતી ભાષાના જૈનકવિઓની કૃતિઓ સહિત વિરતૃત સુત્રિ આપવામાં આવેલ છે. બાઈ મોહનલાલ જૈન સાહિત્ય ઇતિહાસના ખરેખરા અભ્યાસી અને સંશોધક છે. જૈન વરતીચાળા, જૈન ભંડારોવાળા શહેરોમાં જઈ ખંતપૂર્વક કરેલ શોધ અને પ્રયતનનું ફળ આ ગ્રંથનું પ્રકાશન ને છે, કે જે તેમના નિવેદનમાં વાંચવાથી જાણાય છે. આ ગ્રંથમાં કવિઓની અનુક્રમણિકા અને છેવટે ગદ્યકૃતિઓની નોંધ કરી ચાર અનુક્રમણિકા આપેલ છે જેથી કોઈ પણ દક્ષીણ મેળવતાં વાચકને સરલતા થાય છે. તે પછી પાંચ પરિશિષ્ટો જૈનકથા નામકોષ, જૈન ગરુડોત્તી ગુરુપદાવલીઓ ત્રીજામાં અંચલ ગરુડોત્તી પદાવલી, ચોથા રાજવલી અને છેલ્લે પ્રથમ ગ્રંથના અભિપ્રાયો છે. ચાર પચીસીમાં આખા શતકના જૈન કવિઓની કૃતિની વહેંચણી કરવામાં આવે છે, જેથી સંકલ્પના-પૂર્વક યથાયોગ્ય આ ગ્રંથની રચના વિદ્વાતાપૂર્ણ બંધુ મોહનલાલે કરી છે. આ ગ્રંથ પ્રકટ થવાથી શ્રી જૈન કોનફરન્સ સાહિત્ય માટે જે પ્રયાસો કરે છે તેમાં આ ગ્રંથ તેની વૃદ્ધિ કરે છે; એટલુંજ નહિ પરંતુ ગુજરાતના સર્વમાન્ય ઇતિહાસના લેખકને ઉપયોગી વસ્તુ થઈ પડી છે. જૈન અને જનેતર ઇતિહાસપ્રિય વાંચકોએ આ ગ્રંથનો લાભ લેવા જેવું છે.

૧૫ પાટીદાર જાવણ ૧૯૮૭ ના અંકમાં પૃ. ૪૭૧-૨ પર તેના વિદ્વાન તંત્રીશ્રી નરસિંહભાઈ ઇશ્વરભાઈ પટેલ 'ગ્રંથપરિચય' માં પ્રકાશે છે કે:-

આ ગ્રંથના પ્રથમ ભાગનો પરિચય આ માસિકના ૧૯૮૪ ના પોષ માસના અંકમાં સવિસ્તર આપ્યો છે. આ બીજા ભાગ વિષે એથી વધારે કંઈ ખાસ કહેવા જેવું નથી. આ ભાગમાં વિક્રમના અઢારમા શતકના ગુજરાતી ભાષાના જૈન કવિઓની કૃતિઓ આપી છે. જૈન કવિઓની ખાસ વિશેષતા એ છે કે તેઓ અપ-

જૈન ગૂ. કવિઓ લા. ૨ પર અભિપ્રાયો. ૧૦૬૬

અંશ ભાષાને વળગી રહ્યા છે; બ્રાહ્મણ કવિઓ ચાલુ ગુજરાતીમાં લખતા થાય છે, છતાંયે જૈન કવિઓ અપભ્રંશ ભાષાને વળગી રહ્યા છે. એ એમની વિશેષતા આ અંશમાં પણ સ્પષ્ટ થાય છે. સં. ૧૭૩૬ માં યશોવિજયજીએ ‘જંબૂરાસ’ ની આમ સમાપ્તિ કરી છે:

નંદ તત્ત્વ મુનિ ઉકુપતિ સંખ્યા વરસ તણી એ ધારો ૭,

ખંભનયરમાંહિ રહિઅ ચોમાસુ રાસ રચ્યો છે સારો ૭;

એજ અરસામાં બ્રાહ્મણ કવિ પ્રેમાનંદે ‘રણયત’ માં આમ લખ્યું છે,

જળ છાંટે નવ જગે જોડો, તાપણાં કીધાં ચોફેર,

રહે ઉપર શીલાપડ મુક્યાં, કાનમાં કુંકે મદન બેર.+

ભાઈ મોહનલાલે પુષ્કળ પ્રવાસો કરીને, જ્યાં ત્યાંના જૈન ભંડારો ઉઠેલીને, આ સંગ્રહ કર્યો છે. પુસ્તકને અંતે ૪ અતુકમ-શ્લોક અને ૫ પરિશિષ્ટ મુકીને વાચકને બહુજ સરળતા કરી આપી

+ જૈન અને બ્રાહ્મણ કવિઓ વચ્ચે જે ભેદ રા. નરસિંહભાઈએ કાઢ્યો છે તેને સંપૂર્ણ રીતે સંમતિ આપી શકતી નથી. તે ભેદના ઉદાહરણ તરીકે તેમણે યશોવિજય કૃત જંબૂરાસની અને પ્રેમાનંદ કૃત રણયતની બે બે પંક્તિઓ લીધી છે તેમાંથી પોતાના મતની પુષ્ટિ થતી નથી. એકે રચના સંવત્ (સં. ૧૭૩૬) બતાવવા સંસ્કૃત પ્રાકૃત લેખકો પોતાની કૃતિઓમાં જે પ્રથા સાંકેતિક ચાલે તે પ્રમાણે વામ બાજુથી અને જમણાની રીતે ચાલી છે કે જે ગુજરાતી ભાષામાં જૈન લેખકોએ સામાન્યતઃ રાખી છે. અને તેના તે સિવાયના બીજા ચાલેમાં અપભ્રંશ ભાષા સાથે વળગવાપણું શું છે તે સમજા શકાય નથી, બીજાની રચના સંવત્ની પંક્તિઓ ન હેતાં બીજા પંક્તિઓ લીધી છે તેમાંના બધા શબ્દો ચાલુ ગુજરાતી છે ને તેમાં અપભ્રંશની હેરા આત્ર છાંટે છે કે નથી એ પણ જોવાનું રહે છે. અપભ્રંશ ગુજરાતીની જનની છે, અને તે પરથી આવેલા અનેક શબ્દો ગુજરાતીમાં પ્રચલિત થતા જતા, તે પેઠી કાંઈ કાંઈ છોડી પણ દેવાતા એમ દરેક ભાષાની ઉત્ક્રાંતિ થતાં બનઈ આવ્યું છે. આ સંબંધી વિશેષ પ્રકાશ ચંપાપ્રસંગે પાઠ્યમાં આવશે.

છે, એમણે લીધેલા આ શ્રમ માટે ગુજરાતે એમનો ઉપકાર જરૂર માનવો ઘટે છે.

૧૬ સાહિત્ય ૧૯૩૧ ના અગસ્ટ માસના અંકમાં પૃ. ૫૬૬-૭

પર નિદાન ત્રી રા. મગન દ. કાંટાવાળા પ્રકટ કરે છે કે:—

આમાં વિક્રમ મહા અદારમાં જે જૈન કવિઓ થઈ ગયા તેમની કૃતિઓ અને જીવન વિષે સંપૂર્ણ પણે હુંકામાં માહિતી આપી છે, તે સાથે સાથે એ કૃતિઓમાંથી જરૂર પૂરતા ઉતારા આપ્યા છે. ભાષા મોહનલાલની સંશોધક વૃત્તિ સહેજે જણાઈ આવે છે. તેમની ઐતિહાસિક પદ્ધતિ ચાલુ રહી છે, અને તેમણે લીધેલી નકલીક વખાણવી જોઈએ.

પરંતુ એથી આગળ અમે જઈ શકતા નથી. પહેલા ભાગ વિષે જરા વિસ્તારથી અવગણન કરતાં અગે સંપ્રદાયી સાહિત્ય વિષે ઉલ્લેખ કર્યો હતો. તે વખતે અમે લખ્યું હતું, કે “ભાઈ મોહનલાલ માને છે કે જૈનો અને બ્રાહ્મણોનાં સાહિત્ય જૂઠાં જૂઠાં ખીલ્યાં નહોતાં. આને માટે કશો આધાર તેઓ આપી શક્યા નથી.” પ્રસ્તુત યીજી ભાગમાંથી એમના એ વિધાનને જખરો ફટકો પડશે. જૈન સાહિત્ય સામાન્ય ગુજરાતી સાહિત્યથી તદ્દન નિરાશું હતું. એમ આ ભાગથી સાબિત થશે. વિક્રમનું અદારમું સંકુલું એટલે આપણી છેક નજીકનો કાળા. ખસે વર્ષપરની કૃતિઓ અભીશુદ્ધ જોવાને મળે છે. એ કૃતિઓની ભાષા અને આ સંપ્રદાયની ભાષામાં આસ્થાન જમીનનો ફેર છે. અદારમી સદીમાં

નિધિયાળ રિષિ શશિ વજ્રરૂપે x x

x x

ગાયત્રી મુનિ જસવાસ

શ્રી ગચ્છપર તરપતિ જપકુ x x

શ્રી શાંતિ હરખે વાયક તણુકે કહાઈ x x

(પ્રસ્તુત સંગ્રહ પાન ૧૧૩)

આવી ભાષા હોય એ કોઈ માની શકે નહીં. અદારમી સહી સુધી આવી ભાષા ચાલુ રહે, તેનું એકજ કારણ હોઈ શકે. સંગ્રહાયને લગતી કથાઓ, વિચારો, સિદ્ધાંતો લખતાં ને ફેલાવતાં સંગ્રહ-

જૈન ગ્રં. કવિઓ ભા. ૨ પર અભિપ્રાયો. ૧૦૭૧

દાયની પરિભાષા વપરાય; ને તેને લીધે પરિભાષા સાથે પ્રાચીન સમયમાં જેવા શબ્દપ્રયોગો થયા હોય, તેજ ઉતારવાનું મુનિઓને સુઝે—અરે મુઝે નહીં, પણ લગભગ કંઈકથ હોય તેથી તેજ એની મેળે લખાઈ ગય. આવા જૈન સાહિત્ય પરથી પ્રાચીન ગુજરાતીની ઇમારત રચનારા કેવી જાંભીર બૂલો કરે છે, તે સહેજે સમજી શકાશે.

* આ અને તે ઉપરનો—એ બંને પાસામાં જે વાત સાહિત્યના તંત્રીશ્રી લખે છે તે ચોતાની અમુક માન્યતાને અનુલક્ષીને છે. પહેલા ભાગનું અવલોકન લેતાં તેમણે જે લખ્યું તે આ બીજા ભાગને અવલોકતાં તાજું કયું છે તે માટે અત્યાર સુધી કંઈ પણ રદિયા આપવાનું મેં જરૂરી નથી ધાર્યું તેનું કારણ એ કે ગુજરાતીના ઇતિહાસમાં જૈનોએ આપેલ ફાળા સંબંધી ત્રીજા ભાગની પ્રસ્તાવનામાં લખવા ધાર્યું છે, તેમાં તે યથાપ્રસંગે વિશેષ સ્પષ્ટતાથી અને વિશાલતાથી આપવામાં આવશે, છતાં અત્રે ટુંકમાં નિવેદન કરવાનું કે તંત્રીશ્રી શ. કાંટાવાલાએ માફ માનવા તરીકે જે લખેલ છે તે તો મારા અને તેમના મિત્ર સાક્ષરશ્રી અંબાલાલ જાનીનું માનવું છે. જાનીજીએજ ત્રણ ભાગો ગણાવ્યા તેજ અક્ષરશઃ નોંધ્યા છે તે પૈકી ‘ત્રીજો ભાગ એવા છે કે જૈનો અને બ્રાહ્મણોનાં સાહિત્ય જુદાં જુદાં ખીલ્યાં હતાં’ એમ કહી તે જાની મહાશય સાથે સાથે જણાવે છે કે—‘પરંતુ સાહિત્યનો ઇતિહાસ લખાયા છતાં વિદ્વાનોએ તેમાં સાવધાની નહિ રાખવાથી એ ભ્રમો થવા પામ્યા છે.’ આ તેમનું અવતરણ જૈન ગ્રંથકવિઓના પ્રથમ ભાગમાં જુદી ગુજરાતીના ઇતિહાસના નિબંધમાં પૃ. ૩૨૦ પાસા ૩૩૦ માં સ્પષ્ટ રીતે મૂકેલ છે: આમ છતાં ‘સાહિત્ય’કારે તેનું મારા પર આરોપણ કયું છે તે થોડું નથી. હું તો એમ કહું છું કે ‘તે બંને સાહિત્યો જુદાં જુદાં ખીલ્યાં હતાં, પણ જુદી જુદી ભાષામાં નહિ બંનેની ભાષા સામાન્ય રીતે અક્ષર-આદિ લોક-ભાષાની ગુજરાતી હતી.’ આ વિધાનને આ બીજા ભાગથી જખરો ફટકો પડતો નથી, છતાં ‘પડશે’ એમ કહી તેના સમર્થનમાં તંત્રીશ્રીએ જે ઉદાહરણ રોકેલ છે તે થોડું લીધું નથી તેમજ તે પણ શુદ્ધ રીતે મૂકી સમ્યા નથી (તેમાં કદાચ પ્રેસદોષ પણ હોય). શુદ્ધ રૂપ આ પ્રમાણે છે:—

નિધિ બાણ રિષિ શશિ (૧૭૫૯) વજ્રઈ X X

X X

આચર મુનિ જસરાસ

શ્રી ચન્દ્ર પરતરખતિ જન્મકે X X

શ્રી શ્યામલદેવ વાચક તણુક, કહેલ X X

ખીજ વાત. સંપ્રદાયી સાહિત્ય પ્રગટ કરનાર 'ગુજર' કરતાં જૈન પર વધારે ભાર મૂકવામાં લલચ્યાય ને તેથી ગુજરાતી ન હોય તેને પણ જૈન છે માટે ગુજરાતી કરીને કોપી એસાડે-અલખત અમન-

આ ઠાંકણાં કરણ એમ અનુમનાય છે કે 'વજ્રરૂ', 'આચર', 'તણરૂ', 'કહરૂ' એને બદલે વજ્રરૂ, આચર, જયો, તણો, કહે-એમજ એઈએ એમ તેમનું માનવું છે. પણ નઅતાપૂર્વક કહીએ તો તંત્રીઓને થયી હસપ્રતોનો વિશાલ પરિચય હોય એમ લાગવું નથી. તે સૈકની બ્રાહ્મણ કવિની પ્રતો મેળવી તેઓ જોશે તો તેમાં પણ બને ભતનાં રૂપો મળી આવશે અને એકજ ભતની જોશળી નહોતી એમ પ્રતીત થશે. જૈન કવિઓની કૃતિઓની પ્રતોમાં પણ એકજ ભતની જોશળી હી નહિ, તેમાં ગયજ, ગીયજ, ગ્યુ, ગયો એમ એકજ લેખક કે કર્તા જુદે જુદે રચે એકજ કૃતિમાં લખતા. જે હાહરણુ લીધું તે રા. નરસિંહસાઈની પેઠે રચના સંવત્ કાળવર્ષ લીધું. વળી જે કવિનું હાહરણુ ટાંચું છે તેજ જિનહર્ષની અભયકુમાર રાસ નામની કૃતિ હોય (પૃ. ૧૦૮), તેમાં ઈ, અને જના અતવાળા પ્રયોગો પ્રાયઃ નથી જા. ત.

રાજ કરે રાજ લીહારે, એવીક ગુજની ઈણ
નિરમલ સમગીત જોહનોરે, ચૂકવીઈ નહિ કેણ
ભગત કરે ભગવંતની રે, પૂજ કરે ત્રિકાલ.
વીર વચન શ્રવણું સુણું રે, મિથ્યા મનથી ઠાલ.
મંત્રીસરસેહરે રે નામે અભયકુમાર

પ્રથમ પૂત રાજ તણોરે બુધી તણો લંડાર.

જનોની પ્રાદેશ ગુજરી અને બ્રાહ્મણોની સંસ્કૃત ગુજરી એવા બે ભેદ હમણાં 'મીઠા' કવિના કાવ્ય તરીકે રા. ગણેશએ 'ગુજરાતી'ના સં. ૧૯૮૮માં દીવાળી અંકમાં આપેલ કાવ્યમાં ઉપસ્થિત કર્યા છે તે 'જોરસ' રૂપે છે અને મારા મને પ્રાયઃ લખાઈરૂપ છે.

* પ્રેમાનંદનાં આખ્યાનો પણ સાંપ્રદાયિક-બ્રાહ્મણ પુરાણ કથા પરથી લખાયેલાં છે ને તેમાં પણ સાંપ્રદાયિક પરિભાષા આવી છે. તેવી પરિભાષા ચિર-પરિચિત ચતાં સામાન્યજનમાન્ય થાય છે. શબ્દપ્રયોગો પણ પ્રાચીન તેમજ પ્રચીન પરથી લઘુભેદા વપરાય છે. જેમ બ્રાહ્મણોનું તેમજ જૈનોનું, તેથી પ્રાચીન ગુજરાતીની જૈન હિમારત બ્રાહ્મણ એકલા સાહિત્ય પરથી નહિ પણ બંને સાહિત્ય પરથી રચી શકાયો પ્રાચીન-પછી મધ્યકલીન-પછી અર્ધાધીન એમ

જૈન ગૂ. કાવ્યો. ભા. ૨ પર અભિપ્રાયો. ૧૦૭૩

જીતાં. આ સંગ્રહમાંના દાખલો લક્ષ્યો. દેવચંદ્ર નામના જૈનમુનિની કૃતિઓના નમુના મૂક્યા છે. આ કવિ વીકાનેરમાં (મારવાડમાં) થઈ ગયા, ગુજરાતને ને વીકાનેરને વેપારનો કે ધર્મનો ગમે તેવો સંગ્રહ હોય, મારવાડી ભાઈ ગુજરાતી બોલીને લલે ગ્રંથો રચે, પણ તેવા ગ્રંથોને ગુજરાતી કેમ કહેવાય ? વાંચો આ નમુના:

(૧) હિંદુધર્મ વીકાનેર, કીની સુખ ઐયાસ

તિહાં એ નિજ માતમાં, કીનો ગ્રંથ અભ્યાસ [૧૫૩

વર્તમાનકાલ થીત આગમ સકલ વીત

જગમે જ્ઞાનવાન સખ કહે હં

જિનવર ધર્મ પરિ જાકી પરતીતિ થિર

ઔર મન વાતચિતમાંહિ નાહિ કહે હૈ. પાન ૪૮૦

(૨) અભયચંદ્રકે આગ્રહે, પુસ્તક લિખ્યો પ્રમાણુ

× × × ×
ઔર ધર્મ સખ ભર્મ હે, જાસૌ બંધે કર્મ

ક્ષેત્ર સ્પર્શનાકે હિંદે, તુમ હમ દર્શન હોય,

મનોવર્ગણાકો મિત્રન, ચાહત હે નિત સોય. (પાન ૪૮૩)

આવા ને આવા નમુના પર ગુજરાતી ભાષાનો કૃતિહાસ રચવો એ મિથ્યા છે. +

ભાષા હસ્તેતર ઉત્કર્ષ થતાં શું શું અને કેવી કેવી રીતે પરિવર્તનો થતાં ચર્ચા, તે પ્રાચીન-મધ્યકાલમાં ગુજરાતી જોડણી કેટલી પ્રવાહી હતી તેનો અભ્યાસ આજણ ને આજણેતર હસ્તલિખિત પ્રતિઓ વડે અવકાશ લઈને તંત્રી સાહેબ કરશે તો અનેક ભ્રમો નિર્મૂળ થશે.

+ સહિત્તના તંત્રીએ જણાવેલી આ બીજી વાત બરાબર નથી. જૈન કવિહૃદ કોઈ ગુજરાતી નહિ એવી કૃતિને ગુજરાતી કોડી જોડાણની લાલચ કે અભ્યાસ તે કૃતિનો આ સંગ્રહમાં ઉલ્લેખ કરવામાં નિમિત્તભૂત નથી, પરંતુ જૈન કવિની ગુજરાતી કવિઓ સાથે 'ભાષા' એટલે હિંદીમાં કૃતિઓ હોય તો સાથે સાથે તે કવિની નીચે તેમનો ઉલ્લેખ કરી દેવો એ આશય નિમિત્તભૂત છે. પહેલો ને જવારો તંત્રીશ્રીએ ઉદાહરણ તરીકે લીધો છે તે

આટલી ટીકા કર્યા છતાં, ૧૮૦ જૈન કવિઓને પીછાનીને ૪૦૦ કૃતિઓ સંશોધાને આ લગભગ ૬૦૦ પાનનું પુસ્તક યોજવા માટે અને બાઇબેલનલાલની સંલેખકવૃત્તિને ધન્યવાદ આપીએ છીએ.

૧૭ કૌસુદીના ગિત્ત તંત્રીશ્રી વિજયરામ ૧૯૩૧ સપ્ટેમ્બર માસના અંકમાં (૫ ૨૬૭) જણાવે છે કે:—

જૈન કવિઓ વિશેના આ બીજા ભાગમાં સંગ્રહકે દીર્ઘોદ્યોગ અને પત્તિમ પૂર્વકે ૧૮ મી સદીના ૧૭૫ થી ૨૦૦-૨૨૫ કવિ-ઓના નામ, સાલ, કૃતિ નામ તથા કૃતિના આદિઅંત વિશેની સવિસ્તર માહિતી ગુજરાતમાંના મુખ્ય જૈન લેખકોમાંની હાથપ્રતોને આધારે એકત્રિત કરીને આપણા મધ્યકાલીન બાપા સાહિત્યના અભ્યાસકે પર મદદપ્રકાર કર્યો છે. આ ગ્રંથમાં ત્રણ (કવિ, કૃતિ ને સાલની) અકારાદિ અનુક્રમણીઓ છે, તે આવા (અનુક્રમણી જેવા) નાના દેખાતા વિષયમાં પણ આપણા શાસ્ત્રીય લેખકોની વધતી જતી કર્તવ્યનિષ્ઠાનાં સુચિ-હો છે.

૧૮ શિક્ષણ અને સાહિત્ય—‘નવજીવન’ નામના પ્રસિદ્ધ સા-

ને કૃતિનો છે તેનું નામ ‘દ્રવ્ય પ્રકાશ બાપા’ છે. તેમાં ‘બાપા’ એ શબ્દ જ સામાન્યતઃ હિંદી બાપા જણાવવા માટે પ્રયોજાય છે. તે જગ્યામાં પહેલો દુહો છે અને બીજો આખો એક કવિતોનો અર્ધો ભાગ છે. બીજું જગ્યાએ તે આગમસાર નામની ગદ્યકૃતિનું તેના લેખકે (લલિત) મહેશ્વરે છેલ્લું પદ્ય પ્રતીક છે કે જે મારવાડી હિંદીમાં છે. આ કંઈ કાવ્યના નમુના નથી, પણ કર્તા કે લેખકની, સ્થળ, રચનાસમય વગેરે હકીકત પૂરી પાડતા ઐતિહાસિક ભાગ તરીકે છેલ્લી પ્રશસ્તિ રૂપે છે. બાપા પરથી તે બહુ સમજ શકાય તેમ છે કે તે ગુજરાતી બાપા નથી પણ મારવાડી અભિવિત હિંદી બાપા છે. ગુજરાતી બાપાનો ઇતિહાસ રચવામાં આવાં હિંદીલેખકોનાં પછરે-વિકસિત આદિના પ્રત્યક્ષે તેમજ બીજા અનેક બાબતોમાં અરસપરસ બાપાની ઉલ્લેખ કરવામાં જરૂર સહાયરૂપ થાય. તંત્રીજીની આટલી ટીકાથી એક વાત અને જરૂરની સમબર્ધ કે હિંદી કૃતિઓ આવે ત્યાં ‘હિંદી’ એમ લખી તેહું કે એથી આવી ટીકાને સંલગ્ન જ ન રહે.

જૈન ગૂ. કવિઓ ભા. ૨ પર અભિપ્રાયો. ૧૭૭૫

માહિક સાથે પ્રકટ થતી 'શિક્ષણ અને સાહિત્ય' નામની પુસ્તિકા તા. ૧૩ મી સપ્ટેમ્બર, ૧૯૩૧ના અંકમાં 'નવુ'વાચન' એ સંસ્થાના નીચે પૃ. ૨૪ પર વ્યક્ત કરે છે કે:—

વિક્રમની તેરમીથી સત્તરમી સદીના જૈન ગૂર્જર કવિઓની કૃતિઓના સંગ્રહમંથનો આ અઠારમી સદીની કૃતિઓવાળો બીજો ભાગ છે. આ સંગ્રહને માટે છૂટીછવાઈ પડેલી પોથીઓની શોધ પાછળ તેના સંકલન પાછળ જે દીર્ઘ અને સતત પરિશ્રમ પ્રયોજકે પોતાના વ્યવસાયી જીવનની સાથેસાથે કર્યો છે તે ખ્યાલને પાત્ર છે. આમાં સંગ્રહીત કૃતિઓમાં કાવ્યગુણુ ભલે ઝાઝો ન હોય, પણ ગુજરાતી ભાષાના ધડતરનો ઇતિહાસ અને તેમાં જૈન સંપ્રદાયનો ફાળો જાણવામાં એની મદદ જરૂર થશે. ગૂર્જર કૃતિઓને આધુનિક રૂપ ન આપતાં જેવી ને તેવી છાપી છે એ સાફ કહ્યું છે. જોડણી, પદ્મછેદ, અને પાઠોની કેટલીક ખાસ અશુદ્ધિઓ અવશ્ય સુધારવા જેવી છે.

હરિભદ્ર અને ઉમા સ્વાતિ વિષે જે નવી અને વધારે પ્રમાણુ-જૂત હકીકતો શોધાઈ છે તેનો પ્રયોજકે ઉપયોગ કરવો જોઈતો હતો. સ્વાતિને ખસિરસહના સિખ્ય જણાવ્યા છે, તે વિષે વિદ્યાપીઠે પ્રસિદ્ધ કરેલા 'તત્ત્વાર્થ સૂત્ર'માં આપેલા પરિચયનો ઉપયોગ જરૂર થઈ શકત. 'તત્ત્વાર્થ'ની પ્રશસ્તિમાં ઉમાસ્વાતિએ પોતાના ગુરુનું નામ ધોષનન્દી શ્રમણ, પ્રગુરુનું નામ શિવશ્રી, તેમના વિદ્યાગુરુનું મૂલવાચક અને પ્રગુરુનું નામ મહાવાચક મુંડપાદ આપેલું છે. પદ્માવલીનાં કથનો કરતાં ઉમા સ્વાતિનું પોતાનું કથન વધારે પ્રમાણુજૂત છે એમાં સંશય હોય ખરો? તેમ યશોવિજયજીનું ચરિત્ર લખતાં સુજસવેલી ભાસનો સંગ્રહકારે પૂરો ઉપયોગ કેમ નહિ કર્યો હોય? આ ખામીઓ દૂર કર્યો વિના આલે એમ વધી. આ સંગ્રહની પેઠે શ્રી. મોહનલાલ દેસાઈ અઠારમી સદીની ગુજરાતી ગદ્ય કૃતિઓનો પણ સંગ્રહ તૈયાર

કરશે તો તે બાધાની ઝોક મોટી સેવા ગણાશે.

૧૨ આત્માનન્દનામનું હિન્દી માસિક અને ૧૯૩૧ના હીસેબરના અંકમાં સમાલોચના કરતાં ન્યાયતીર્થ વિદ્યાશ્રીણુ ઇન્દિરલાલ જૈન-વિશારદ હિન્દીરલ મુલતાન, પંચાલવાળા કથે છે કે:—

જૈન સાહિત્ય કી સમૃદ્ધિ કા પરિચય સાક્ષર સમાજ સે અવિદિત નહીં હૈ । છતાં કુછ વિનષ્ટ હોને પર બી મૈજૂદા જૈન સાહિત્ય કા અવલોકન દમેં ઇસ બાન કા પૃથુ પરિચય કરા દેતા હૈ કિ પૂર્વકાલિન સાધુ વ વિદ્વાન સમુદાય ને ઇસ સાહિત્ય કા સમુલત બનાને મેં કિસી પ્રકાર કી કમી નહીં કી હૈ । ઉન્હોં ને જૈન સાહિત્યકે અન્ય સાહિત્યોં કે સુકામિલે મેં રખને ઔર કિતને હી અંશી મેં તો ઉન સે બી ઇસે બદા દુઆ દિખવાને કે પ્રયત્ન મેં બહી બાતિ સફલતા પ્રાપ્ત કી હૈ । યદિ બાજ કમી હૈ તો ઉસ અનવરન શ્રમ સે સમ્પન્ન કિયે ગયે સાહિત્ય કા પદ્ધતિ કે અનુસાર

+ સમાલોચકભાઈ હરિભદ્ર અને ઉમાસ્વાતિ સંબંધી જે જણાવે છે તે તેમના સંબંધી જ્યારે પ્રકટ થયું ત્યારે મારી જાણ બહાર નહોતું, પરંતુ આ પુસ્તકના પરિશિષ્ટમાં આપેલી પદ્ધતિઓમાં જેટલું ઉલ્લેખિત હતું તેટલાના ટુંકા સાર રૂપેજ તે તે સંબંધી આપણું યોગ્ય હતું અને આપણું છે. વળી વિદ્યાપીઠનું વત્સાર્યસૂત્ર બહાર પડ્યું, અને સુજસવેલી જાસ મને આખી પ્રાપ્ત થઈ તે પહેલાં ઉમાસ્વાતિ, અને યશોવિજય સંબંધી તેમાં પ્રકટ થઈ ગયું હતું. વિરોધમાં ઉમાસ્વાતિ, હરિભદ્ર અને યશોવિજય તેમજ અન્ય અંધકારો સંબંધી જે જે નવી અને પ્રમાણભૂત હકીકતો શોધાઇને પ્રાપ્ત થઈ તે સર્વને યથાયોગ્ય ઉપયોગ આ જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ નામના ગ્રંથમાં લેવામાં આવ્યો છે કે જેને આ જૈન ગૂર્જર કવિઓ-ખીલે જાગની પ્રસ્તાવનામાં મુકવાનો મૂળ ધરાહો રાખવામાં આવ્યો હતો, પરંતુ તે વિસ્તારમાં વધી જવાથી આ જાહેર પુસ્તકકારે બહાર પડે છે. આ જુલાસાથી સમાલોચક ભાઈને સંપૂર્ણ સંતોષ થશે. ૧૮ માં સૈકાની ગૂજરાતી ગદ્યકૃતિઓનો સંગ્રહ આ જૈન ગૂર્જર કવિઓ ખીલે જાગનાં પૃ. ૫૬૦ થી ૫૬૨માં આપવામાં આવેલ છે કે જે સમાલોચક મહાશયની દૃષ્ટિ બહાર રહી ગયેલ છે.

જૈન ગૂ, કવિઓ ભા. ૨ પર અભિપ્રાયો. ૧૭૭

પ્રકાશિત કરને કી ૯ અપની સમ્પૂર્ણ આયુ કા ભોગ દેકર તૈયાર કી ગઇ કિતને હી સાધુ પ્રવરોં ઔર વિદ્વાનોં કી કૃતિયાં આજ સાસ્ત્ર ભંડારોં મેં કીડોં કા ખાદ્ય હો રહી હૈં ઔર હમ ઉન્હોં મહાત્માઓં ઔર વિદ્વાનોં કે ઉપાસક તથા અભ્યાથી હોકર ઇસ અમૂલ્ય સમ્પત્તિ કેા વિનષ્ટ હોતા હુઆ દેખકર તનિક બી વિચલિત નહોં હોતે હૈં । હમ જૈન સમાજ કે વિદ્વાનોં સે ઇસ તરફ ધ્યાન દેને કે લિએ સાગ્રહ પ્રાર્થના કરતે હૈં ।

યહ દેખકર હમેં પ્રસન્નતા હોતી હૈ કિ ઉક્ત ગુટિ કી પૂર્તિ કે લિએ ગુજરાત પ્રાન્ત કા જૈન સમાજ વિશેષ શ્રમશીલ હો રહ્યો હૈં । શ્રીયુત દેસાઇ જી ને જૈન-ગુર્જર કવિઓ ભાગ ૨ પ્રકાશિત કર હમારી ઉક્ત ધારણા કેા ઔર બી દૃઢ બના દિયા હૈ । આપ કરીબ ૪ વર્ષ પૂર્વ ઇસી ગ્રન્થ કા પ્રથમ ભાગ પ્રકાશિત કર ચુકે હૈં ઉસ મેં વિક્રમ કી ૧૩ વીં શતાબ્દીસે લેકર ૧૭ વીં શતાબ્દી તક કે કવિઓં ઔર ઉનકી કૃતિઓં કા અગ્રહા પરિચય દિયા હૈ તથા ગુજરાતી ભાષા કે સાહિત્ય પર બી યોગ્ય પૂર્ણ દૃષ્ટિ ડાલી હૈ । દ્વિતીય ભાગ મેં આપને ૧૯ વીં શતાબ્દી કે કવિઓં ઔર ઉન કી રચનાઓં કા પરિચાન કરાયા હ । આપકે ઇસ પ્રસન્ન કાર્ય સે જૈનસાહિત્ય કી શ્રી તા સુરક્ષિત એવં પરિવર્ધિત હુઈ હૈ તથા સાથ હી ગુજરાતી સાહિત્ય કેા બી અગ્રહા પ્રકાશ મિલા હૈ । આપકી યહ સાહિત્ય સેવા વિશેષ સરાહનીય હૈ । હમ આપકી ઇસી ગ્રન્થ કે તૃતીય ભાગ કેા લિખકર અન્ય મુનિપ્રવરોં વ વિદ્વાનોં કી કૃતિઓં કેા પ્રકાશિત કરને કા સદ્વિચ્છા કા સાદર સ્વાગત કરતે હૈં । આશા હૈ કિ આપ ઉક્ત ગ્રન્થ કે શીઘ્ર પ્રકાશિત કર ઉત્કૃષ્ટિત સાહિત્યસેવિઓં કી આનન્દદૃષ્ટિ કરેગે ।

ઉક્ત ગ્રન્થ કેા નમૂના સ્વરૂપ રખતે હુએ હમ અપને હિન્દી વ સંસ્કૃત ભાષા બાધી વિદ્વાનોં સે બી ઇસ પ્રકાર સે ઉક્ત ભાષાઓં

કે કવિયોં વ ઉનકી કૃતિયોં કે પરિચય સ્વરૂપ અન્ન લિખને હી સામલ પ્રાર્થના કરતે હૈં ।

૨૦. રા. યુનીલાલ વલ્લભાન શાહનો 'સને ૧૯૩૦ તથા ૧૯૩૧ના ગુજરાતી સાહિત્ય ન્હર દષ્ટિપાત' એ નામનો નિબંધ અમદાવાદની ગુજરાત જ્ઞાતિ સભાએ ૧૦-૪-૩૨ને રોજ પ્રકટ કર્યો છે તેમાં મુ. ૬૧ પર જણાવેલું છે કે:—

જૂનું જૂનું કવિતાસાહિત્ય સંશોધન અને પ્રકાશનમાં અત્યંત મતિ કર્યો જાય છે, પરંતુ તેમાં ભાષા કે અભ્યાસની દષ્ટિ તો વિશેષ તો સાંપ્રદાયિક દષ્ટિ હોય છે. અભ્યાસકેને જૈન કવિતા-સાહિત્ય તરફ અંગુલિનિર્દેશ કરે તે પ્રકારનો સ્વતંત્ર પ્રયાસ "જૈન ગુજર કવિઓ"ના બે ભાગોમાં આપણે જોઈએ છીએ. આ બે ભાગોમાં વિક્રમની ૧૩ મી સદીથી ૧૮મી સદી સુધીના જૈન કવિઓની કૃતિઓની-તેમાંની વાનગી (?) સહિત-વિસ્તૃત સૂચી આપી છે. લગભગ ૫૦૦ જૈન કવિઓની અને તેમની કૃતિઓની માહિતીનો આ ભંડાર છે. તત્સમયનાં જૈન અને જૈનેતર લેખકોની ગણપણની ભાષામાં જે અંતર દેખાય છે તે અંતરનું સ્વરૂપ અને તેનાં કારણો નિશ્ચિત કરવામાં જૈન સાહિત્યપદ્ધતિ આ અંશ અને શ્રી. જિનવિજયજીએ સંપાદિત કરેલો 'પ્રાચીન ગુજરાતી ગદ્ય સંદર્ભ' મહદગાર થાય તેમ છે. તેમાં જૈન સુનિઓએ જૂની ગુજરાતીમાં લખેલી ગદ્યકથાઓ તથા ઇતર વિષયો સંગ્રહ્યાં છે."

૨૧. બુદ્ધિપ્રકાશ ૧૯૩૨ના હીસેબર માસના અંકમાં જૈન ગુજર કવિઓના બંને ભાગ માટે પ્રકાશ છે કે:—

ગુજરાતી ભાષાસાહિત્યના અભ્યાસીને જૈન સાહિત્ય અવગણવું પરવડે એમ નથી; અને જેટલો એના અભ્યાસ પ્રતિ પ્રમાદ સેવાય છે એટલો તે ગુજરાતી ભાષાસાહિત્યના વિકાસ અને અભિવૃદ્ધિમાં અંતરાચરૂપ થાય છે.

જૈન ગૂ. કવિઓ બા. ૨ પર અભિપ્રાયો. ૧૭૭૬

અમારા સમજવા પ્રમાણે ગુજરાતી ભાષાનું પ્રાથમિક સાહિત્ય જૈન ગ્રંથોમાંથી મુખ્યત્વે મળી આવે છે; અને તેનું પૂર્વરૂપ અપ-ભંશ એના ગ્રંથો જેટલા જૈન સાહિત્યમાંથી આજે ઉપલબ્ધ છે એટલા બ્રાહ્મણ સાહિત્યમાંથી મળવા મુશ્કેલ થશે. તદુપરાંત આપણા લોકસાહિત્ય અને ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ જૈન સાહિત્યનો અભ્યાસ બહુ મહત્ત્વરે થઈ પડે એમ છે. વસ્તુતઃ ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ જૈન ઐતિહાસિક ગ્રંથો પરથી સ્વર્ગસ્થ દ્વાર્જા સે રચ્યો હતો; અને ગુજરાતના ઇતિહાસનો મુવર્ણ યુગ સોલંકી વંશ વિશે મહત્વની અને પૂમાણુભૂત માહિતી આજે માત્ર જૈન સાહિત્યમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે.

આ વિષયપર ખાસ બાર મુકવાનું કારણ એટલું છે કે આપણે જૈનસાહિત્ય બરાબર વાંચવું વિચારવું ધટે છે.

અગાઉ તે માટે પુરતી સગવડ ન હતી; છતાં હેલ્લી વીસીમાં એ દિશામાં થઈ પ્રારંભિક કાર્ય થયું છે અને કેટલાંક કિંમતી પુસ્તકો પ્રસિદ્ધિ પામ્યાં છે. શ્રીયુત મોહનલાલ દલીયંદ દેશાઈએ તૈયાર કરેલી જૈન કવિઓની સૂચીઓ બા. ૧ અને ૨ હમણું બહાર પાડ્યાં છે તે જોતાં જૈનસાહિત્ય કેટલું બધું ખેડાયલું અને વિસ્તૃત છે, એનો સ્પષ્ટ જ ખ્યાલ આવે છે; અને સુપ્રસિદ્ધ ઓફિટના કેટલોગની પેઠે જૈનસાહિત્યના અભ્યાસ માટે આ સૂચીઓ ગુજરાતી સાહિત્યના પ્રેમીને કાયમ ઉપયોગની થઈ પડશે એ નિઃસંદેહ છે અને તેના કિંમતીપણા વિશે એ પુરતું પ્રમાણપત્ર છે. પ્રસ્તુત સૂચીની પ્રસ્તાવના રૂપે જૈનસાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ તેઓ લખી રહ્યા છે, તેની આપણે હવે આતુરતાપૂર્વક રાહ જોઈશું. આવું ભગીરથ અને મુશ્કેલ કાર્ય અનેક પ્રકારનો શ્રમ સેવીને પૂરું કરવા બદલ અમે શ્રીયુત ભાઈ મોહનલાલને અંતઃકરણપૂર્વક અભિનંદન આપીએ છીએ, એ યાદીઓ તૈયાર કરીને એકલા જૈનસમાજની નહિ પણ વાસ્તવિક રીતે ગુજરાતી સાહિત્યની અપૂર્વ સેવા એમણે કરી છે, એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી.

૧૦૮૦

જૈન સાહિત્યનો ઇતિહાસ

જૈન શ્વેત કાન્ધેન્સ ઓફિસથી પ્રકાશિત પુસ્તકો.

- ૧ જૈન ગ્રંથાવલી—૪૮૦ જાનાનો દળદાર રોયલ ઓફિસે ગ્રંથ પાકું પુકું. તેમાં જૈનાગમ-પંચાંગી સહિત, જૈન ન્યાય, ક્ષિપ્રોસોશી, ઔપદેશિક, જાણ સાહિત્ય, વિદ્યાન સંબંધીનાં પૂર્વાચારો રચિત પુસ્તકોની તે જે ભંડારમાં ઉપલબ્ધ છે તેની, રચનાસંવત્ વગેરેની માહિતીવળા પ્રથમ માર્ગદર્શક ગ્રંથ, મુદ્રિત સં. ૧૯૬૫. તેની મૂળ કિ. ત્રણ રૂ. હતી તે ઘટાડીને અર્ધા કિંમત રૂ. દોઢ કરી છે. રૂ. ૧—૮-૦
- ૨ જૈન ડિક્ટેટરી ભાગ ૧ લા + રૂ. ૧—૮-૦
- ૩ જૈન ડિક્ટેટરી ભાગ ૧ અને ૨ સાથે રૂ. ૧—૮-૦
- ૪ જૈન શ્વેતામ્બર મંદિરાવળી રૂ. ૧૨-૦
- ૫ ન્યાયાવતાર—મૂળ સિદ્ધસેન દિવાકર કૃત, તે પર સંસ્કૃત ટીકા; with English notes by Dr. P. L. Vaidya. રૂ. ૧—૮-૦
- ૬ જૈન ગૂર્જર કવિઓ—પ્રથમ ભાગ પ્રયોજક—મોહનલાલ દલીચંદ દેશાધ રૂ. ૫—
- ૭ જૈન ગૂર્જર કવિઓ—બીજો ભાગ પ્રયોજક—મોહનલાલ દલીચંદ દેશાધ રૂ. ૩—૦-૦
- ૮ જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ લેખક—મોહનલાલ દલીચંદ દેશાધ રૂ. ૬—૦-૦
- ૯ શાદિ દેવસુરિકૃત પ્રમાણનય તત્વાલોક—ગૂં અનુવાદ અને ટુક વિવેચન સહિત. અનુવાદક—મોહનલાલ ભગવાનદાસ ગવેરી પ્રેસમાં છે.
- ૧૦ પ્રાકૃત પાઠાવલી—પં. બેચરદાસ

લખો

શ્રી જૈન શ્વેત કાન્ધેન્સ ઓફિસ

૨૪, ખમધુની સંબંધ નં. ૩

